

Միեր Յակոբյան

Մեծ խաղը

(Եվրասիական Մեծ խաղը և Հայաստանը)

Հատոր III

*Մեծ խաղը կավարտվի միայն այն ժամանակ,
երբ բոլորը կմահանան...*

Ռեդյարդ Զիպիլինգ

Երևան
Հեղինակային Հրատարակություն
2025

ՀՏԴ 93/94
ԳՄԴ 63.3
Հ 177

*Գիրքը նվիրվում է հանուն Հայաստանի
և հայ ժողովրդի ընկած ռազմիկների
անմար հիշատակին...*

Հակոբյան Միեր

Հ 177 Մեծ խաղը/ Մ. Հակոբյան.- Եր.: Զեղ. հրատ., 2025, Հատոր III,- 764 էջ:

Սույն աշխատանքի երրորդ հատորն ընդգրկում է 1198-1878 թվականների միջակայքում ընդգրկած ժամանակաշրջանը՝ հայ ժողովրդի պատմության ուշ միջնադարյան և նոր շրջանը:

Այն կարող է հետաքրքրել ինչպես մասնագետներին, այնպես էլ բոլոր նրանց, ովքեր հետաքրքրվում են հայ ժողովրդի, Հայաստանի և հարակից երկրների ռազմաքաղաքական պատմությամբ:

Ժողովրդի ինքնագիտակցումը հնարավոր է միայն իր պատմության միջոցով:

Ժողովուրդներն այն չափով են ազգ, ինչ չափով, որ բյուրեղացած և զորավոր է այդ ինքնագիտակցությունը: Չկա ավելի մեծ հանցանք և ուրացում, քան իր սեփական պատմությանն անծանոթ լինելը: Նմանը, զուրկ պատմական զգացումից և հիշողությունից, ազգ չէ: Սեփական պատմությունն է մեր իմաստուն խորհրդականը, մեր ոգու դայակը, մեր ազգային խղճմտանքի վարիչը:

Իր պատմության ծանոթը երկու բան լավագույնս գիտի, նա գիտի, թե ի՞նչ կարող է անել և ի՞նչ պետք է անել՝ Հային ու Հայաստանը հավերժացնելու համար: Ցեղի օրենքին անինքնաճանաչին պակասում են հենց այդ զույգ բաները՝ սեփական ճակատագրի դասերից օգտվելու և սեփական հայրենիքին օգտակար լինելու կարելիությունը:

Քանի դեռ մեր ժողովրդին տրված չէ իր պատմության իմաստասիրությունը, նա չափի կարողանա օգտվել նրանից: Հայությանը ճակատագրական ծառայություն մատուցած կլինի նա, ով կիմաստասիրի նրա պատմությունը:

Գարեգին Նժդեհ

Մաս I Մամլութեա-մոնղոլական աշխարհը և Հայաստանը

Գլուխ I Կիլիկիայի թագավորության հռչակումը

1198 թվականի հունվարի 6-ին Լևոն Մեծ Ռուբինյանը, որը դրանից առաջ արդեն 12 տարի էր, որ ղեկավարում էր Ռուբինյանների իշխանությունը, Հռոմեական Սրբազան կայսրությունից և Բյուզանդական կայսրությունից ստացած արքայական թագերի ու նշանակների կիրառմամբ, ինչպես նաև Հռոմի պապի համաձայնությամբ հռչակվեց Հայոց արքա: Բացվում էր Հայոց պատմության նոր էջը: Տեղի ունեցած թագադրումը արդյունքն էր արդեն երկար տարիներ իրականացվող այն բարդ և վերջին հաշվով հաջողությամբ ավարտված բանակցությունների, որոնք Ռուբինյանց իշխանը վարում էր քրիստոնեական աշխարհի երկու կայսրությունների, ինչպես նաև Հռոմի պապի հետ:

Հայոց արքային թագ էր խոստացել դեռևս Ֆրիդրիխ I Բարբարոսան, սակայն նրա անակնկալ մահը ընդհատեց այդ ծրագիրը և բնականաբար հետաձգեց նաև ողջ գործընթացը: Հռոմեական Սրբազան կայսրության կայսեր մահից հետո բանակցությունները շարունակվեցին արդեն նաև նրա որդի և հաջորդ Հենրիխ VI-ի (1190-1197) հետ ու, թեև նոր այս տիրակալի օրոք ամեն ինչ գործնականում ավարտվեց հաջող պայմանավորվածությամբ, սակայն Հայոց նոր արքայի հռչակումը Հռոմեական Սրբազան կայսրության այս կայսրը ևս չտեսավ ու թագադրության պահին նրա փոխարեն արդեն իշխում էր իր եղբայր Ֆիլիպը (1197-1208): Իր ժամանակի քրիստոնեական աշխարհի միջազգային օրակարգում Ռուբինյանց իշխանի թագի հարցը բավականին ակտիվ էր քննարկվում և սրանից չէին կարող զերծ մնալ նաև Կոստանդնուպոլսում, որտեղ, սակայն, բնականաբար խիստ բացասաբար էին վերաբերվում քրիստոնեական նոր գահակալների ի հայտ գալուն և հատկապես՝ մի տարածքում, որը դեռևս համարվում էր պատկանող Բյուզանդական կայսրությանը՝ համենայն դեպս գոնե ձևականորեն ու քաղաքական նպատակներով: Այն բանից հետո, սակայն, երբ Հռոմեական Սրբազան կայսրությունում հարցին տրվեց սկզբունքային լուծում, սրտի կսկիծով թագ ու նշանակներ ուղարկեց նաև Ալեքսեյ III-ը, քանի որ հակառակ պարագայում նա ընթացող գործընթացներից ուղղակի մի կողմ կմնար:

Հարկ է նշել, որ 1198 թվականի հունվարի 6-ի վիճակով Հայաստանում գոյություն ունեին ևս երեք արքաներ, ի դեմս Լոռու թագավորության արքա, Գուրգեն III-ի եղբայր Աբբաս II-ի (1170-1176) որդի Աղսարթանի (1176-1205), ինչպես նաև Խաչենի թագավորության համիշխան արքաներ Վախթանգ I Մեծի և Վախթանգ II Տանգիկի, սակայն երեք այս գահակալելն էլ իրենց տիտղոսային մակարդակում այնուհանդերձ տեղային արքաներ էին և «թագավոր Հայոց»-ներ չէին: Իրավիճակը չէր փրկում նաև այն հանգամանքը, որ Աղսարթանը Բագրատունիների տոհմից էր, քանի որ, ինչպես մի ժամանակ Հյուսիսային Բագրատունիների պարագայում եղավ IX-X դարերում, այժմ արդեն Լոռու թագավորության գահակալի մոտ էր «թագավոր Հայոց» տիտղոսը գտնվում ստատիկ վիճակում: Նույն այս ժամանակ իր տիտղոսաշարքում «թագավոր Հայոց» կոչումը կրում էր նաև Զարթլիի թագավորության թագուհի Թամարան, սակայն Զարթլիի արքաների տիտղոսաշարքում հայտնված այդ կոչումը վերջինիս բաժին էր հասել զուտ որպես Բագրատունիների տոհմային ժառանգություն և Զարթլիի թագավորությունը, իր բնույթով բնականաբար մեծապես լինելով նաև հայերի պետություն, այս մասին բազմիցս խոսվել է, այնուհանդերձ ամենևին էլ Հայոց թագավորություն չէր: Եվ այսպես կարելի է փաստել, որ, թեև 1045 թվականին Անիի թագավորության անկումից հետո Հայոց պետականության թելը, ինչպես 428 թվականից հետո եղավ, մեծ հաշվով չէր կտրվել, քանի որ Հայաստանի շատ մասերում գոյություն ունեին Հայոց իշխանություններ և թագավորություններ, իսկ այլ վայրերում էլ հայերը ներգրավված էին տեղի ոչ հայկական իշխանությունների պետական համակարգերում, այնուհանդերձ Լևոն Մեծ Ռուբինյանի կամ, ինչպես արդեն ավելի ճիշտ է ասել, Լևոն I Մեծի արած քայլն ինքնին բացառիկ էր:

Իրոք, մի կողմից ի հայտ էր գալիս հայերին ու Հայաստանը ներկայացնող մի գահակալ, որը հենց որպես առաջնային ուներ «Թագավոր Հայոց» տիտղոսը, իսկ մյուս կողմից էլ նույն այդ տիրակալը ուներ համահայկական նշանակություն, ինչը վերջինիս բնականաբար տարբերակում էր և նրան առաջնայնություն էր տալիս ինչպես Լոռու ու Խաչենի, այնպես էլ Զարթլիի թագավորության գահակալների նկատմամբ: Սրա հետ կապված միջնադարյան ֆեոդալական իրավունքի տեսանկյունից ոչ պակաս կարևոր էր նաև այն հանգամանքը, որ Ռուբինյաններն Անիի թագավորության վերջին արքա Գագիկ II-ի ազգականներն էին, թեև այն հանգամանքը, թե կոնկրետ ի՞նչ ազգակցական կապ ուներ Ռուբինյանների իշխանական տոհմի հիմնադիր Ռուբեն Ռուբինյանը Գագիկ II-ի հետ, առայժմ հնարավոր չէ կոնկրետ ասել: Ըստ տարբեր վարկածների՝ Ռուբեն Ռուբինյանը Գագիկ II-ի ազգականներից մեկն էր, որը, որպես թիկնապահ, ծառայում էր վերջինիս թիկնազորում: Մինչ հայերը վայելում էին իրենց ռազմադիվանագիտական և բաղաբական համառ ջանքերի պտուղները ու Կիլիկիայի թագավորությունում իր գործունեությունն էր շարունակում Լևոն I Մեծը, տարածաշրջանը շարունակում էր փոթորկվել իրեն հուզող շահերով և առկա խմբակցությունների պայքարով:

Գլուխ 2 **Գահակալական պայքարը Եյուբյանների սուլթանությունում** **և ալ-Ադիլի գահակալումը**

Վերևում նշված շահերի բախման մեջ ոչ վերջին տեղն ուներ, ինչպես նախկինում էր, թյուրքերի և քրդերի հակասությունը, որին, չնայած վերջին հատու ակնարկին, այնուհանդերձ չէր կարողացել վերջնական լուծում ապահովել նաև Սալահ-Էդ-Դինն ու մահը խանգարել էր նրան, ընդ որում հարցին որևէ լուծում չէր տվել նաև ալ-Ազիզը: Ավելին, իր իշխանության արդեն առաջին տարիները ալ-Ազիզը լուրջ հակամարտության մեջ մտավ Ասորիքում իշխող սեփական եղբայր ալ-Աֆդալի հետ և երկու տարի շարունակ՝ 1194 և 1195 թվականներին, բանը հասավ նույնիսկ Դամասկոսի շուրջն ընթացող բացահայտ ռազմական գործողություններին, ինչը միայն լրացուցիչ լավատեսություն ներշնչեց թյուրքերին: Լավատեսության հիմքեր էր տալիս նաև այն հանգամանքը, որ մարդկանց սրտերը գերելու ունակ Սալահ-Էդ-Դինի մահից հետո նույնիսկ նրա ռազմական մեքենայում արդեն որոշակի հակասություն էր նկատվում նույն թյուրքերի ու քրդերի միջև, ինչը հետագայում ավելի էր սրվելու:

Այս առումով հարկ է ավելացնել, սակայն, որ ալ-Աֆդալի թիկունքում սկզբում կանգնած էր նրա հորեղբայր ալ-Ադիլը, որը ամենայն պարզությամբ տեսնում էր ոչ միայն այն, որ սեփական եղբորորդիները իր նախկին հզորությամբ ի վիճակի չեն պահպանել եղբոր թողած ռազմաբաղաբական ժառանգությունը, այլև այն, որ նրանք աստիճանաբար խրվում են գահակալական բառսում: Արդյունքում, ձեռնամուխ լինելով սեփական ծրագրի իրականացմանը, 1196 թվականի սկզբին ալ-Ադիլն անցավ ալ-Ազիզի կողմը և նույն թվականի հուլիսին Դամասկոսն ի վերջո գրավեց, իսկ ալ-Աֆդալն էլ ձերբակալվեց ու աքսորվեց: Միաժամանակ հարկ է նշել, սակայն, որ ալ-Ազիզը այսպես թե այնպես ի վիճակի չէր լիարժեք իր տիրապետության տակ ունենալ Ասորիքը և արդյունքում այն հանձնվեց նույն ալ-Ադիլին, որը հսկայական հզորության հասավ, ընդ որում նրա օգտին էր նաև այն բարձր հեղինակությունը, որը վերջինս ուներ Սալահ-Էդ-Դինի ռազմական համակարգի բաղկացուցիչ մասը կազմող զորավարների ու զորականների շարքերում, ինչը մեծապես պակասում էր ալ-Ազիզին: Իր ամուր իշխանությունը հաստատելով Ասորիքում՝ ալ-Ադիլը փորձ կատարեց այնուհանդերձ կյանքի կոչել Սալահ-Էդ-Դինի բաղաբականությունը հյուսիսում և այս առումով որոշեց ամենից առաջ հարված հասցնել Մարդինի Արտուխյանների էմիրությանը:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

Ալ-Ադիլի և Նրա որդի ալ-Զամիլի գլխավորությամբ Տղամակերտից ու Ամիրից առաջխաղացած և շրջակայքն ասպատակած Էյուբյանների սուլթանության բանակը (մոտ 30.000) պաշարեց քաղաքը Բուլակ-Արսլանի ու Նրա աթաբեկ Նիզամ-Էդ-Դինի գլխավորած Մարդինի Արտուխյանների Էմիրության բանակից (մոտ 1.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 100):

I փուլ - 1198 թ-ի սեպտեմբերից սկսած մեկ ամիս տևած համառ մարտերից հետո Էյուբյանների սուլթանության բանակը գրավեց քաղաքը, որի կայազորի մնացորդը պատսպարվեց միջնաբերդում:

II փուլ - 1198 թ-ի հոկտեմբերից մինչև դեկտեմբերի սկիզբ Էյուբյանների սուլթանության բանակը պաշարեց միջնաբերդը, սակայն, տեղեկանալով 1198 թ-ի Նոյեմբերի 29-ին տեղի ունեցած Էյուբյանների սուլթանության սուլթան ալ-Ազիզի մահվան մասին, ալ-Ադիլը, տեղում թողնելով որդուն, իր հիմնական ուժերով նահանջեց և, սուլթանությունում սկիզբ առնող գահակալական պայքարի պայմաններում, ուղղություն վերցրեց դեպի Դամասկոս:

III փուլ - Ձմռանը պարենի խիստ պակաս զգացող միջնաբերդի կայազորը հաշտության բանակցություններ սկսեց պաշարումը շարունակող Էյուբյանների սուլթանության բանակի հետ և, արդեն կնքված զինադադարի պայմաններում, աստիճանաբար սկսեց համալրվել:

IV փուլ - 1199 թ-ի մայիսին Չանգյանների աթաբեկության և Մարդինի Արտուխյանների Էմիրության միացյալ բանակը (մոտ 20.000), կենտրոնացնելով բոլոր ուժերը, մոտեցավ քաղաքին ու թիկունքից շրջափակեց միջնաբերդի պաշարումը շարունակող ալ-Զամիլի բանակին, որն իր ուժերով միայն մեծ դժվարությամբ կարողացավ դուրս գալ շրջապատումից և հեռանալ Տղամակերտի ու Ամիրի ուղղությամբ:

Հայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:

Այսպիսով՝ ալ-Ազիզի մահը Էյուբյանների ռազմական մեքենային հերթական անգամ խանգարեց հաջող ավարտին հասցնել ռազմական գործողությունները հյուսիսի թյուրք Էմիրությունների դեմ: Ավելին, իրավիճակին լրացուցիչ սրություն հաղորդեց այն հանգամանքը, որ ալ-Ազիզին հաջորդել էր Նրա տասներկուամյա որդի ալ-Մանսուրը (1198-1200), ինչի հետ կապված էլ արդեն Նոր բարդություններ էին առաջացել:

Իրոք, երեխա սուլթանը բնականաբար չէր կարող ինքնուրույն կառավարում իրականացնել և արդյունքում Էյուբյանների ժառանգության նկատմամբ շատերի մոտ էր ախորժակ բացվել: Իրավիճակը ավելի բարդացավ նաև ի վերջո բացահայտ պայքարի տեսքով պայթած այն ատելության պատճառով, որն առկա էր Էյուբյանների սուլթանության ռազմական մեքենայում, ի դեմս թյուրքերի և քրդերի մրցակցության: Այս առումով իրոք հատկանշական էր, որ տոհմական և ցեղային արժեքներին հավատարիմ քրդերը աջակցում էին Սալահ-Էդ-Դինի փառահեղ ժամանակների մնացուկը համարվող ու դրա վերադարձի հույս պարգևող ալ-Ադիլին, այն դեպքում, երբ ամենից առաջ ամենաթողության ձգտող թյուրքերը կողմ էին կրկին իր գահակալական հավակնություններով առաջ եկած գործող սուլթանի հորեղբայր ալ-Աֆդալին:

Արդյունքում՝ ավելի արագ գործած ալ-Աֆդալին 1199 թվականի կեսերին հաջողվեց մուտք գործել Եգիպտոս և հռչակվել սուլթանի աթաբեկ, իսկ տարվա վերջում էլ նա հարված հասցրեց արդեն ալ-Ադիլի ռազմական մեքենայի առաջնակետը հանդիսացող Դամասկոսին ու գրավեց այն: Նույն այս ժամանակ գահակալական սեփական նկրտումներն էր առաջ մղում նաև Հալեպում իշխող ալ-Աֆդալի եղբայր ալ-Թահիրը, որը, աջակցելով ալ-Աֆդալին, 1199 թվականի ամռանը, որպեսզի մի կողմից թուլացնի հորեղբորը, իսկ մյուս կողմից էլ բավարարում տա Չանգյանների աթաբեկությանը, մի բանակ ուղարկեց Սրուճը գրավելու, սակայն ալ-Ադիլի Եդեսիայից

¹ Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 492; Բար-Յեբրես «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Զեմալ-Էդ-Դին «Հալեպի պատմության հատընտիր»; Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մավրության սուլթանների»; իբն Թադրի Բիրդի «Պատմություն»:

առաջխաղացած բանակը (մոտ 5.000) հաղթեց Սրունը գրավել փորձող այս բանակին (մոտ 5.000) և այս ծրագիրը չգործեց¹:

Ավելին, 1200 թվականի սկզբին իր հերթին հակահարձակման անցած ալ-Ադիլը ոչ միայն հետ վերցրեց Ջարավային Ասորիքի սիրտը հանդիսացող Դամասկոսը, այլև 1200 թվականի հունվարի վերջի Բիլբայսի ճակատամարտում ծանր պարտության մատնեց ալ-Աֆդալի թյուրքերին, որից հետո, արդեն փետրվարի սկզբին, մտավ Կահիրե: Արդյունքում՝ ալ-Աֆդալը դիմեց փախուստի և հետագայում, համաձայնության հասնելով ալ-Ադիլի հետ, հաստատվեց Էյուբյանների սուլթանության տիրապետության տակ գտնվող Սամոսատում: Դրանից հետո, սակայն, այս ամենից խորապես վիրավորված ալ-Աֆդալը հորեղբոր նկատմամբ այնուհանդերձ կիսապստամբական դիրք գրավեց և հետագայում միայն առիթ էր փնտրում սեփական հավակնություններն առաջ մղելու ուղղությամբ՝ չբացառելով համագործակցությունը նաև Էյուբյանների սուլթանության հակառակորդների հետ: Մեծ հաշվով նույն տրամադրությունները հաստատվեցին նաև Ջալեպում, որոնք այստեղ պահպանվեցին նաև ալ-Թահիրի մահից հետո:

Ինչ վերաբերում է ամենևին էլ զգացմունքայնության չհակված քրդերի ռազմական մեքենայի իրական ղեկավարին, ապա նա անմիջապես էլ գահագրկեց եղբոր թոռանը, որից հետո Էյուբյանների սուլթանության սուլթան հռչակվեց իր անձնական և գործնական որակներով եղբորը մեծապես կրկնող ալ-Ադիլը (1200-1218): Այս առումով, թերևս, հարկ է ավելացնել միայն այն հանգամանքը, որ, ի տարբերություն սեփական սուլթանությունն ամեն կերպ լայնացնել փորձող Սալահ-էդ-Դինի, ալ-Ադիլն ավելի շատ անցավ արդեն ռազմավարական պաշտպանության: Իրոք, չբացառելով հանդերձ առանձին արտաքին ակտիվ գործողությունները, վերջինս հիմնական շեշտն այդուհետ այնուհանդերձ սկսեց դնել երկրի ներքին զարգացման և ձեռք բերածը պահպանելու վրա՝ ըստ էության, ամրագրելով այն առավելագույնը, որին հասել է Էյուբյանների սուլթանությունը:

Գլուխ 3 **Իկոնիայի և Էյուբյանների սուլթանության, ինչպես նաև** **Քարթլիի թագավորության բախումը**

1199 թվականի գարնանը Չաբարե Մեծ և Իվանե Չաբարյանների գլխավորած Քարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 50.000) ու նրա կազմում գտնվող Չայ ռազմիկները (մոտ 25.000), ինչպես նաև Լոռու (մոտ 5.000) և Խաչենի (մոտ 5.000) թագավորությունների միացյալ բանակը Շաղդադյանների Էմիրության բանակից (մոտ 1.000) չորրորդ ու մի վերջին անգամ գրավեցին Անին²: Շաղդադյանների Էմիրությունը ոչնչացավ, իսկ ողջ Շիրակն ընկավ Քարթլիի թագավորության տիրապետության տակ և միացվեց Չաբարյանների իշխանությանը: Անիի գրավումը Չյուսիսային Չայաստանում քրիստոնյաների հաջողությունների ամրապնդման համար ինչպես ռազմաքաղաքական, այնպես էլ հոգեբանական և նույնիսկ խորհրդանշական նշանակություն ունեցավ, սակայն մնում էր դեռևս Կարսի խնդիրը, որտեղ տեղի Էմիրությունն անցել էր խուլ ու համառ պաշտպանության: Ստեղծված պայմաններում Տփղիսում որոշեցին, առժամանակ մի կողմ թողնելով Կարսի ուղղակի գրոհը, աստիճանաբար շարժվել դեպի հարավ և ոչնչացնել հակառակորդի ամրացված այլ կետեր: Արդյունքում՝ 1201 թվականի աշնանը Չաբարե Մեծ և Իվանե Չաբարյանների գլխավորած Քարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 50.000) ու նրա կազմում գտնվող Չայ ռազմիկները (մոտ 25.000), ինչպես նաև Լոռու (մոտ 5.000) և Վասակ Առանշահիկի գլխավորած Խաչենի (մոտ 5.000) թագավորությունների միացյալ բանակը Էլտկուզյանների սուլթանության կայազորից (մոտ 800) գրավեցին Գուլաշի բերդը (Սյունիք, Վայոց ձոր), ընդ որում բերդի համար ընթացող մարտերում այլոց հետ միասին իր մահկանացուն կնքեց նաև Վասակը³:

¹ Քեմալ-էդ-Դին «Ջալեպի պատմության հատընտիր»:

² Կիրակոս Գանձակեցի «Չայոց պատմություն», գլուխ 4: Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 82: Ավագ Սեբաստացի «Ժամանակագրություն»: Ստեփանոս Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»: Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»: գլուխ 66: «Քարթլի-Ցխովեր», Ամանուն «Թագակիրների պատմությունն ու գովասանքը», գլուխ 42:

³ Վասակ Առանշահիկ «Վիմագիր Գուլաշտան բերդի»:

Հարկ է նշել, որ նույն այս ժամանակ Արտուխյանների եռաճյուղ էմիրությունը, իրենով, կարծես թե, իրոք խորհրդանշելով տարածաշրջանի իրական վիճակը, բաժանված էր տարածաշրջանի երեք առաջատար ուժերի ազդեցության գոտիների, երբ Խարբերդի Արտուխյանների էմիրությունը գտնվում էր Իկոնիայի սուլթանության, Հիսն-Քեֆի Արտուխյանների էմիրությունը՝ Էյուբյանների սուլթանության, իսկ Մարդինի Արտուխյանների էմիրությունն էլ՝ Չանգյանների աթաբեկության ազդեցության տակ: Արտուխյանների մոտ փաստորեն ստեղծվել էր ուժերի հավասարակշռության յուրօրինակ մի վիճակ, որը, սակայն, շուտով խախտվեց: Արդյունքում՝ պաշտոնական Իկոնիայի համար, կարծես թե, հնարավորություն առաջացավ խլել պաշտոնական Կահիրեի ազդեցության գոտին և անել մոտավորապես այն, ինչ երեք տարի առաջ պաշտոնական Կահիրեն փորձել էր կատարել անել պաշտոնական Մոսուլի նկատմամբ:

Գործընթացի սկիզբ հանդիսացավ այն, որ 1201 թվականի գարնանը Ամիրում գտնվող սեփական պալատի պատշգամբից ցած ընկավ և իր մահկանացուն կնքեց Հիսն-Քեֆի Արտուխյանների էմիրության էմիր Սուլեյման իբն Մուհամմեդը, որը մինչ այդ լարված հարաբերություններ ուներ սեփական եղբայր Մահմուդի հետ և նրան հեռացրել էր էմիրության ծայրամաս: Սրան հակառակ՝ հանգուցյալ էմիրը լավ հարաբերություններ ուներ իր գուլյամ և միաժամանակ նաև քրոջ ամուսին Այասի հետ: Արդյունքում՝ Հիսն-Քեֆի Արտուխյանների էմիրության էմիր հռչակվեց Այասը (1201), որն իր հերթին լավ հարաբերություններ ուներ Սուլեյման-Շահի հետ: Տեղի իշխող վերնախավը, սակայն, ինչպես նաև Մահմուդը ոչ մի կերպ չէին կարողանում համակերպվել այս իրավիճակի հետ: Արդյունքում, այն բանից հետո, երբ Մահմուդը ապստամբություն բարձրացրեց և զգալի ուժերով մոտեցավ Ամիրին, Այասը հրաժարվեց հետագա դիմադրությունից: Որպես հետևանք՝ Հիսն-Քեֆի Արտուխյանների էմիրության էմիր հռչակվեց Մահմուդ իբն Մուհամմեդը (1201-1222), իսկ Այասն էլ նույն Սուլեյման-Շահի միջնորդությամբ անվնաս հեռացավ և ապաստանեց Իկոնիայի սուլթանության տարածքում¹: Դատելով ըստ ամենայնի՝ նույն այս ժամանակ իրեն արդեն բավականաչափ ուժեղ զգացող Սուլեյման-Շահը Իկոնիայի սուլթանության արևելքում առաջանալու առումով արդեն իսկ որոշակի ծրագրեր ուներ և արդյունքում աջակցությունը Այասին համարվեց պետական ու նույնիսկ քաղաքական այս անհաջողությունից հետո էլ Հիսն-Քեֆին տիրելը չհանվեց պաշտոնական Իկոնիայի օրակարգից:

Իրոք, արդեն 1201 թվականի հունիսին Սուլեյման-Շահի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության և Մանկուչայանների էմիրության միացյալ բանակը (մոտ 40.000) Մուհ-Էդ-Դինի գլխավորած բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) ու քաղաքների Հայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 200) պաշարեց Մելիտեն և հուլիսին գրավեց այն²: Այսպիսով, չնայած այն բանին, որ Մուհ-Էդ-Դինը արդեն երկար տարիներ էր, որ ամուսնացած էր այն ժամանակ դեռևս սուլթանի եղբայր, իսկ այժմ արդեն Էյուբյանների սուլթանության գործող սուլթան ալ-Ադիլի աղջկա հետ, այդ հանգամանքը նրան այդպես էլ չօգնեց, քանի որ, եթե մի ժամանակ Սալահ-Էդ-Դինը պատրաստ էր կոնկրետ միջոցառումներով պաշտպանել վերջինիս, ապա այժմ ալ-Ադիլը մեծապես արդեն զրկված էր այդ հնարավորությունից:

Դամասկոսում պատսպարված իր փեսա Մուհ-Էդ-Դինի խնդիրը, սակայն, միայն ավելի սրեց մինչ այդ էլ մրցակցող Իկոնիայի և Էյուբյանների սուլթանությունների հարաբերությունները Եփրատի վերին հովտում գերիշխող դիրք գրավելու հարցում: Այս առումով հետաքրքիր է նշել, որ, եթե երկաթյա Սալահ-Էդ-Դինի օրոք Իկոնիայի սուլթանությունը ամեն կերպ խուսափում էր ընդհարումից, ապա այժմ վերջինս ավելի ագրեսիվ դիրք գրավեց և, սրան հակառակ, ընդհարումից աստիճանաբար ավելի ու ավելի մեծացող չափով սկսեցին խուսափել արդեն Կահիրեում: Միաժամանակ հարկ է նշել, որ նոր պայմաններում որոշակիորեն Իկոնիայի սուլթանության օգտին փոխվեց նաև ռազմական հավասարակշռության նախկինում քիչ թե շատ առկա վիճակը, քանի որ վերջինս ինքնին ավելի մոտ էր գտնվում գործողությունների թատերաբեմին, իսկ ալ-Ադիլն էլ լուրջ խնդիրներ ուներ ինչպես ուժերը կենտրոնացնելու, այնպես էլ խաչակիրների դեմ հետագա պայքար մղելու առումով: Այսպիսով՝ սկսած հենց այս ժամանակից

¹ իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

² Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 495, 497; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»; Ռաշիդ-Էդ-Դին «Ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 1, գիրք 2, մաս 2, հատված 3:

Էլ մոտ չորս տասնամյակ շարունակ աստիճանաբար սեփական վերելքի ուղուն վերադարձող Իկոնիայի սուլթանությունը կրկին սկսեց կյանքի կոչել աշխարհաքաղաքական նույն այն դերակատարությունը, որը վիճակված էր նրան և որն այս կամ այն չափով փորձում էին կյանքի կոչել նաև նախկին սուլթանները, իսկ նրանցից առաջ էլ՝ աշխարհաքաղաքական նույն դիրքում գտնվող Բյուզանդական կայսրության և հռոմեական կայսրերը խեթական արքաների հետ միասին՝ առաջանալ դեպի արևելք ու տիրել Հայկական լեռնաշխարհի և Հյուսիսային Ասորիքի հնարավորինս լայն մասին:

Հարկ է նշել, որ սուլթան հռչակվելուց հետո ալ-Ադիլն ինքը բնականաբար տեղափոխվել էր Եգիպտոս, սակայն հետը տարել էր նաև իր ավագ որդի, մերձավոր օգնական և ժառանգ նշանակված ալ-Զամիլին, իսկ այս պայմաններում Ասորիքի գործերի տնօրինությունը հանձնվել էր նրա մյուս որդիներին, որոնցից սեփական անձնական ու գործնական հատկանիշներով աչքի էր ընկնում հատկապես ալ-Աշրաֆը: Այսպիսով՝ մեր կողմից դիտարկվող հենց այս ժամանակաշրջանում էլ սկիզբ դրվեց ալ-Աշրաֆի ռազմաքաղաքական գործունեությանը, որը դրանից հետո այն շարունակելու էր գրեթե չորս տասնամյակ՝ այդուհետ, ըստ էության, հենց իրենով էլ ներկայացնելով Եյուբյանների սուլթանության ողջ արևելքն ու հենց ինքը տոն տալով նույն սուլթանության արևելյան ողջ քաղաքականությանը: Եվ վերջապես հարկ է ավելացնել, որ, թեև վերջին իրադարձությունները հյուսիսում զգալի հարված էին հասցրել պաշտոնական Կահիրեի դիրքերին, սակայն ռազմաքաղաքական ընդհանուր գծի վճռական փոփոխության մասին Կահիրեում դեռևս ի վիճակի չէին մտածել և այստեղ շարունակեցին գործել ավելի շուտ նախկին հարակայունության ազդեցությամբ:

1201 թվականի աշնանը ալ-Ադիլի գլխավորած Եյուբյանների սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) Բուլակ-Արսլանին հաջորդած նրա եղբայր Արտուխ-Արսլանի (1201-1239) գլխավորած Մարդինի Արտուխյանների Եմիրության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100) հերթական անգամ պաշարեց Մարդինը, սակայն, կրկին չկարողանալով գրավել այն ու ասպատակելով քաղաքի շրջակայքը, հետ քաշվեց¹: Առաջին հարվածի անհաջողությունը, սակայն, չհուսալքեց ալ-Ադիլին և եռանդուն այս տիրակալը շուտով կրկնեց հարվածը: Արդյունքում՝ 1202 թվականի ապրիլն ալ-Ադիլի գլխավորած Եյուբյանների սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) Արտուխ-Արսլանի գլխավորած Մարդինի Արտուխյանների Եմիրության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100) կրկին պաշարեց Մարդինը և, քաղաքի պարիսպների տակ մնալով մինչև նույն տարվա հոկտեմբեր, ի վերջո այնուհանդերձ հասավ նրան, որ Արտուխ-Արսլանը ընդունեց Եյուբյանների սուլթանության գերիշխանությունը²: Այսպիսով՝ թյուրքական տարրի դեմ պայքարում քրդերը մի զգալի հաջողության այնուհանդերձ հասան, որն էլ հենց խնդիր դրվեց զարգացնել հետագա տարիներին: Այս առումով հարկ է նշել, սակայն, որ դեպի արևելք առաջանալ ձգտող և թյուրքերի դեմ արևելյան ճակատում պայքար մղող քրդերի թիկունքին նույն այս ժամանակ սկսեց շնչել արդեն նաև թյուրքերի մեկ այլ ու անհամեմատ ավելի հզոր մի ուժ, ի դեմս արևմուտքից առաջացող Իկոնիայի սուլթանության: Իրոք, շուտով պարզվեց, որ Սուլեյման-Շահն ինքը ոչ մի կերպ տրամադրված չէր ալ-Ադիլի բզկտմանը թողնել ոչ միայն իր ազգակից թյուրքերին, այլև՝ վերջինիս զիջել նաև Արտուխյանների Եմիրությունը, որի ժառանգության համար էլ հենց, ըստ էության, արդեն բացահայտ պայքար էր ընթանում:

Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում Խարբերդում իշխում էր Հիսն-Զեֆի Արտուխյանների Եմիրության արժանահիշատակ Եմիր Ղարա-Արսլանի որդի Արսլան-Թուղմիշին հաջորդած Իմադ-Էդ-Դինի (մոտ 1167-1185) տղա Աբու-Բաքրը (մոտ 1185-1210), սակայն Խարբերդն այնուհանդերձ համարվում էր հենց պաշտոնական Իկոնիայի ազդեցության գոտին: Եվ ահա այժմ, այն բանից հետո, երբ պաշտոնական Կահիրեն խլեց Մարդինը պաշտոնական Մոսուլից, պաշտոնական Իկոնիան էլ իր հերթին որոշեց Արտուխյանների տիրույթներից վերցնել իր բաժինը, ի դեմս Խարբերդի: Արդյունքում՝ 1202 թվականի գարնանը Սուլեյման-Շահի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 30.000) Աբու-Բաքրի գլխավորած Խարբերդի Արտուխյանների Եմիրության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից

¹ Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 499, 500; իբն Վասիլ «Սալիհյան պատմություն»; Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»:

² Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 500; Բար-Յեբրեես «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Ռաշիդ-Էդ-Դին «Ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 1, գիրք 2, մաս 2, հատված 3:

(մոտ 200) պաշարեց խարբերող՝ ստիպելով կարճատև դիմադրություն ցույց տված Աբու-Բաքրին ընդունել Իկոնիայի սուլթանության գերիշխանությունը¹: Այսպիսով՝ Արտուխյանների եռաճյուղ եմիրությունից, թերևս, միայն դեռևս Հիսն-Քեֆի ճյուղն էր, որ, գործելով երկու հզոր սուլթանությունների ուժերի հատման հավասարակետում, դեռևս քիչ թե շատ պահպանում էր իր հարաբերական ինքնուրույնությունը: Իր հերթին Սուլեյման-Շահը, մի պահ հետաձգելով ալ-Ադիլի հետ հակամարտությունը և հաշվի առնելով, որ Էյուբյաններն իրենք էլ այդ պահին ոչ պատրաստ են ու ոչ էլ ձգտում են մեծածավալ ընդհարման, որոշեց լուծել արդեն նաև Սալդուխյանների եմիրության խնդիրը:

Իրոք, Մանկուչայանների եմիրությունը մեկ տասնամյակից ավել արդեն, ըստ Էուբյան, գործում էր Իկոնիայի սուլթանության բարձր հովանու ներքո և ահա այժմ, մի կողմ թողնելով վերջինիս, Սուլեյման-Շահը որոշեց անդրադարձ կատարել նույն այդ բարձր հովանու հովանավորությունն այնուհանդերձ դեռևս համառորեն մերժող Սալդուխյանների եմիրության եմիր, Մելիք-Շահին հաջորդած նրա որդի Ալա-Էդ-Դիսին (1194-1202): Արդյունքում՝ 1202 թվականի հուլիսին Սուլեյման-Շահի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության և Մանկուչայանների եմիրության միացյալ բանակը (մոտ 35.000), մինչ այդ գերելով բանակցությունների վարելու համար հակառակորդի ճամբար ներկայացած Ալա-Էդ-Դիսին, Սալդուխյանների եմիրության բանակից (մոտ 2.000) ու քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 200) գրավեց Կարինը²: Այսպիսով՝ պաշտոնական Իկոնիայի կողմից «փափուկ ուժի» ռազմավարության կիրառմանը զոհ գնացած Սալդուխյանների եմիրությունը ոչնչացավ, նրա տարածքն անցավ Իկոնիայի սուլթանությանը և այստեղ Սուլեյման-Շահը որպես կառավարիչ նշանակեց Կոստանդնուպոլսից վերադարձած իր եղբայր Տուղրիլ-Շահին: Այս առումով մինչև առաջ անցնելը հարկ է նշել, որ վերջինս ինքսին ակնառու մի անձնավորություն էր և, առայժմ համերաշխ լինելով գործող սուլթանի հետ, Սուլեյման-Շահի անկումից հետո այլ սուլթանների հետ հարաբերություններում Տուղրիլ-Շահը դրանից հետո ամբողջ երեք տասնամյակ շարունակ ձգտելու էր ընդգծել սեփական անկախությունը ու ինքնիշխանությունը՝ հաճախ դեմ գնալով այն քաղաքականությանը, որը վարվում էր պաշտոնական Իկոնիայի կողմից: Այսպիսով՝ Իկոնիայի սուլթանությունն ավելի ու ավելի շատ էր սկսում ստանձնել աշխարհաքաղաքական այն դերակատարումը, որը բնորոշ էր Հայկական լեռնաշխարհի արևմուտքում գերիշխող ուժին:

Սալդուխյանների եմիրությանը ոչնչացումից հետո Իկոնիայի սուլթանությունը իր հերթին փաստորեն ժառանգեց նաև նույն այն աշխարհաքաղաքական դերակատարությունը, որը մինչ այդ պատկանում էր հենց նոր ոչնչացված եմիրությանը, իսկ դրանում առաջնայինը Զարթլիի թագավորության դեմ պայքարն էր: Այս առումով հետաքրքիր է, որ նույն այդ պայքարն ամենևին էլ չհետաձգվեց, քանի որ, վերջին տարիներին և հատկապես հենց նոր ձեռք բերած հաջողություններից հետո իրեն համարելով հզորության գագաթնակետում, Սուլեյման-Շահն անմիջապես էլ իր ուժերը տեղաբաշխեց Բասենի դաշտում և նախապատրաստվեց հարված հասցնել Զարթլիի թագավորությանը: Այս պայմաններում պաշտոնական Տփղիսում իր հերթին որոշեցին կանխել հակառակորդին և գործել կանխարգելիչ հարվածի սկզբունքով:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

¹ Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 499:

² Իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Աբու-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»; Ռաշիդ-Էդ-Դին «Ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 1, գիրք 2, մաս 2, հատված 3; Իբն Բիբի «Սելջուկ-նամե»; Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 498, 499; Բար-Յեբրեու «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Հովհաննես Ալոցկյանքեցի «Հիշատակարան 1203 թվականի»; Ներսես Առաքելոցկյանքեցի «Հիշատակարան 1205 թվականի»; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 3, գլուխ 1; Զյաթիբ Չելեբի «Աշխարհի հայելի», գլուխ 41:

Սուլեյման-Շահի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության, Վահրամ-Շահի գլխավորած Մանկուչականների և Աբու-Բաքրի գլխավորած Խարբերդի Արտուխյանների, ինչպես նաև, Կարսի էմիրությունների միացյալ բանակը (մոտ 120.000, որից 100.000 հեծյալ) և նրա կազմում գտնվող 3 այլ ռազմիկները (մոտ 10.000), առաջանալով Կարինից, ուժերը փռելով ճամբարեցին Քասենում¹ պատրաստվելով ներխուժել Զարթլիի թագավորության տարածք։ Տեղեկանալով այդ մասին՝ Դավիթ III-ի, Չաքարե Մեծ և Իվանե Չաքարյանների, Չաքարե Փոքր Գագեցու, ինչպես նաև Սարգիս Փոքր ու Թաղիադենի Փոքր Թմբկաբերդցու ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 80.000) և նրա կազմում գտնվող 3 այլ ռազմիկները (մոտ 30.000), ինչպես նաև Լոռու (մոտ 5.000) ու Խաչենի (մոտ 5.000) թագավորությունների միացյալ բանակը սկսեցին անսկսած մոտենալ թշնամու բանակին՝ նախատեսելով, օգտվելով վերջինիս ցրված դասավորությունից և պահակազոր չունենալու պարագայից, հիմնական հարվածը հասցնել Իվանեի ղեկավարությամբ գործող ու առաջապահը կազմող հեծելազորային ուժերով։ Թշնամու բանակի ղեկավարությունը, սակայն, վերջին պահին նկատելով քրիստոնյաների առաջխաղացումը, սկսեց տենդագին կերպով նախապատրաստվել։ Այս պայմաններում Իվանեն, ցանկանալով այնուհանդերձ իրականացնել անակնկալ հարվածը, չհետաձգեց այն և վճռական հարձակման տարավ իր ուժերին։

I փուլ – Զարթլիի թագավորության բանակի առաջապահը կազմող հեծյալ ուժերը ներխուժեցին թշնամու բանակի շարքերը, իսկ հիմնական բանակը արագորեն մարտակարգ ընդունեց և պատրաստեց թևանցման, ընդ որում ձախ թևի ղեկավարությունը ստանձնեց Դավիթ III-ը, իսկ աջինը՝ Չաքարե Մեծը։ Այս ընթացքում բռնկվեց համառ մարտ, որի ընթացքում Իվանեի, Չաքարե Փոքրի, Թաղիադենի, ինչպես նաև Շալվե և Իվանե Գամրկելիների տակ սպանվեցին ձիերը, սակայն նրանք շարունակեց մարտը հետևակ վիճակում՝ աստիճանաբար իրենց վրա քաշելով թշնամու բանակի նորանոր ուժեր ու թուլացնելով վերջինիս թևերը։

II փուլ – Զարթլիի թագավորության հիմնական բանակը, թևերից շրջանցելով առաջացած հակառակորդի հիմնական ուժերին, աքցանի մեջ առավ դրանց։ Սկիզբ առավ ու շարունակվեց համառ մարտ, սակայն, այն բանից հետո, երբ հակառակորդի բանակում գտնվող հայերը ապստամբեցին և թիկունքային հարված հասցրին վերջինիս, Իկոնիայի սուլթանության բանակը ծանր պարտություն կրեց։ Վերջինիս զգալի ուժեր շրջապատվեցին, իսկ մնացած ուժերն էլ դիմեցին փախուստի։

III փուլ – Զարթլիի թագավորության բանակի մի մասը շրջապատեց թշնամու բանակին դեռևս դիմադրող մասին և ստիպեց հանձնվել, իսկ մնացած մասն էլ, հետապնդելով, թշնամու բանակի փախչող մասին, ծանր կորուստներ պատճառեց վերջինիս։

Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 3.000, դաշնակիցը՝ մոտ 4.000, պարսկացիներից՝ հայերը մոտ 200 զինվոր, դաշնակիցը՝ մոտ 30.000 զինվոր, որից 20.000 սպանված։ Գերվեց նաև Վահրամ-Շահը, որը հետագայում ազատվեց խոշոր փրկագնի դիմաց։

Խոշոր այս հաղթանակը, որը Զարթլիի թագավորության ռազմական մեքենան շահեց մահմեդականների դեմ և այս անգամ արդեն արևմուտքում, ինչպես 1194 թվականին հարավում Էլտուլուզյանների սուլթանության պարագայում եղավ, արմատապես վերացրեց մահմեդականների

¹ «Զարթլիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Թագակիրների պատմությունն ու զովասանքը», գլուխ 43, 44; «Զարթլիս-Ցխովրեբա», Վասիլ Էդսսոնդվարի «Թագուհիների թագուհի Թամարայի կյանքը»; «Զարթլիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Դեմետրեի, Գեորգիի, Թամարայի և Գեորգի Լաշայի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 98; Անանուն Եղեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 500; Հովհաննես Ալոնցվանբեցի «Հիշատակարան 1203 թվականի»; Ներսես Առաքելովանբեցի «Հիշատակարան 1205 թվականի»; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 82; Կիրակոս Գանձակեցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 4; Մխիթար Անեցի «Հանդիսարանների աշխարհավեպ մատյան», Հավելված; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»; իբն Բիբի «Սելջուկ-նամե»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Յակուտ ալ-Համավի «Աշխարհագրական բառագիր»։

ընդհանրապես ու մասնավորապես Իկոնիայի սուլթանության հավակնությունները հարված հասցնել Զարթլիի թագավորությանը՝ ըստ Էուբայի շարքից հանելով մահմեդականների թվից Զարթլիի թագավորության արդեն երկրորդ հակառակորդին: Իր հերթին, որպես շահաժ հաղթանակի անմիջական արդյունք, Արշարունիք, Գաբելյանք, Աբելյանք, Մրեն, Շաղագոմ, Բասեն և Սպեր գավառներն ընկան Զարթլիի թագավորության տիրապետության տակ, ընդ որում առաջին չորսը միացվեցին Չաբարյանների իշխանությանը:

Ավելին, զարգացնելով հաջողությունը, 1203 թվականի սեպտեմբերին քրիստոնյաները Էլտկուզյանների սուլթանության բանակից գրավեցին նաև Դվինը, ինչի արդյունքում Զարթլիի թագավորության տիրապետության տակ ընկան նաև Ոստան Դվնա և Ուրծաձոր գավառները, որոնք միացվեցին Չաբարյանների իշխանությանը¹: Ինչ վերաբերում է Իկոնիայի սուլթանությանը, ապա արտաքին-քաղաքական ու ռազմական բնույթ ունեցող այս խոշոր անհաջողությունը մի շարք կարևոր հետևանքներ ունեցավ արդեն նույն այս սուլթանության կապակցությամբ, երբ հյուսիս-արևելյան ուղղությամբ առաջանալը բացառելուց զատ կտրուկ թուլացան նաև մինչ այդ Իկոնիայի սուլթանության տարածքում միանշանակ առաջատար հանդիսացող Սուլեյման-Շահի դիրքերը, ինչից հետո առաջ եկան նաև սուլթանական գահի այլ թեկնածուներ: Այսպիսով՝ Իկոնիայի սուլթանության տարածքում սկիզբ էր առնում փոփոխությունների հերթական ալիքը, որն իր հետ առաջ էր բերելու նոր իրողություններ:

Գլուխ 4 **Անտիոքի դքսության ժառանգության խնդրի սրումը**

1201 թվականի ապրիլին իր մահկանացուն կնքեց հայերի օգնությամբ գահին հասած, սակայն հայերին սև անշնորհակալությամբ պատասխանած Անտիոքի դուքս Բոհեմունդ Պուատիեցին և նրան հաջորդեց որդին՝ հետագայում «Միակնանի» մականվանյալ Բոհեմունդ Միակնանի Պուատիեցին (1201-1216, 1219-1233), որը մինչ այդ ղեկավարում էր Տրիպոլիսի կոմսության ու հարավում մնացած խաչակիրների այլ իշխանությունների մնացորդները: Դեպքերի այլ զարգացման պարագայում հանգուցյալին պետք է հաջորդեր նրա մյուս որդին՝ Ռուբեն Ռուբինյանի աղջիկ Ալիծի հետ ամուսնացած Ռայմոնդը, սակայն վերջինս, այդ ամուսնությունից իրենից հետո թողնելով Ռուբեն-Ռայմոնդ անունով մի որդի, իր մահկանացուն էր կնքել դեռևս 1197 թվականի երկրորդ կեսին: Այսպիսով՝ Բոհեմունդ Միակնանի Պուատիեցին զբաղեցրեց Անտիոքի դքսության գահը այն բանի ուժով, որ ինքը հոր կենդանի մնացած միակ որդին էր, սակայն սրան էլ կարելի էր հակադրել այն հանգամանքը, որ Անտիոքի դքսության դքսի պաշտոնին բոլոր հիմքերն ուներ հավակնելու Ռայմոնդ Պուատիեցու որդի Ռուբեն-Ռայմոնդը, քանի որ հենց նրա հայրն էր Անտիոքի դքսության իրական ժառանգորդը, եթե ժամանակից շուտ չմահանար: Այսպիսով՝ առկա էր խրթին իրավաբանական մի խնդիր, որտեղ, միջնադարյան ֆեոդալական իրավունքի նրբությունների պարագայում, կողմերից ամեն մեկն իր ճշմարտությունն ուներ, սակայն, թերևս, պարզ էր, որ իրավաբանությունն այստեղ երկրորդական տեղ ուներ և Անտիոքի դքսության համար պայքարում էական էր ուժերի իրական հարաբերակցությունը: Արդյունքում՝ 1201 թվականի վիճակով դեռևս չորսամյա Ռուբեն-Ռայմոնդի շահերի պաշտպանության դիրքերում կանգնեց Կիլիկիայի թագավորությունը, ի դեմս եղբոր թոռան շահերը պաշտպանող Լևոն I Մեծի և հայերի, իսկ Բոհեմունդ Միակնանի Պուատիեցու օգտին էլ գործում էին ամենից առաջ խաչակիրները, ինչպես նաև, մի մասով ու վերապահումներով՝ հույները:

Անտիոքի համար պայքարի առաջին դրվագները գրվել էին դեռևս 1160 թվականի դեկտեմբերին, երբ հայերը հանդես եկան այն ժամանակ դեռևս տասներուկամյա, իսկ հասուն տարիքում էլ այդքան երախտամոռ վարքագիծ դրսևորած Բոհեմունդ Պուատիեցու օգտին: Անտիոքի համար պայքարի դրվագներից էին նաև 1193 թվականի ապրիլյան դեպքերը, երբ հայերը ձերբակալեցին նույն Բոհեմունդին և ասպատակեցին Անտիոքի շրջակայքը: Այժմ, սակայն,

¹ Կիրակոս Գանձակեցի «Չայոց պատմություն», գլուխ 4; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 82; Ավագ Սեբաստացի «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 66; իբև ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Աբուլ-Ֆիդա «Ջամառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»; Սադր-Էդ-Դին ալ-Ջուսեյնի «Չաղորդումներ Սելջուկյան պետության մասին», գլուխ 39:

հակամարտությունն ավելի սրվեց, երբ հայերն արդեն ուղղակիորեն հավակնում էին հենց իրենց թեկնածուին ունենալ Անտիոքի դքսության գահին, իսկ խաչակիրներն էլ, հույների որոշակի աջակցությամբ, դրան դեմ էին:

Անտիոքի համար մրցակցությունը կոնկրետ տեսք էր ստացել դեռևս 1197 թվականի երկրորդ կեսին, երբ Ռայմոնդ Պուլատիեցու մահից հետո այդ պահին Անտիոքի գործող դուքս Բոհեմունդ Պուլատիեցին իր հարս Ալիծին և Նորածին Ռուբեն-Ռայմոնդին հետ էր ուղարկել հոր տուն: Հաշվարկը և քաղաքական ուղերձը պարզ էին, քանզի այդ պահին Անտիոքի գործող դուքս հանդիսացող Բոհեմունդ Պուլատիեցին ոչ մի կերպ չէր ցանկանում, համաձայն 1194 թվականի պայմանավորվածության, Անտիոքը ժառանգել Ռուբեն-Ռայմոնդին, որի մանկահասակության պայմաններում, սա ևս պարզ էր, խնամակալական իրավունքով այն բաժին էր հասնելու Ռուբինյաններին: Սրա փոխարեն Բոհեմունդ Պուլատիեցին նախատեսում էր, որպես իրեն հաջորդ, փոքրահասակ թոռան փոխարեն Անտիոքում տեսնել հարավում իշխող իր մյուս որդուն, ինչն էլ ի վերջո եղավ երախտամոռ դքսի մահից անմիջապես հետո: Այս առումով հատկանշական էր, որ արդեն մահվան շունչը զգացող Բոհեմունդ Պուլատիեցին դեռևս 1198 թվականին, կարծես ենթարկվելով որդու հարկադրանքին, ի վերջո այնուհանդերձ դեմ չեղավ այն բանին, որ Անտիոքի իշխող վերնախավի շատ ներկայացուցիչներ հավատարմության երդում տան Անտիոք ժամանած Նրա Նույն այդ որդուն: Սրանով իր մահից հետո հանգուցյալը, կարծես, վրեժ լուծեց 1193-1194 թվականի սեփական խայտառակ անհաջողության համար, սակայն դա իր հերթին սկիզբ դրեց նաև ծանր մի պայթյալի:

Իրոք, Անտիոքի նկատմամբ իր հավակնություններն ունեցող Լևոն I Մեծը հենց իր թագադրության իսկ պահին էլ՝ 1198 թվականի հունվարի 6-ին, հաշվի առնելով, որ արական սեռի զավակ չունի, ոչ միայն իր հաջորդ հռչակեց Նորածին Ռուբեն-Ռայմոնդին, այլ դրա հետ միաժամանակ նա վերջինիս նաև Անտիոքի դուքս հռչակեց, ընդ որում այս փաստը ճանաչեց նաև Հռոմեական Սրբազան կայսրության ներկայացուցիչը, որը մասնակցում էր Հայոց Նորընծա արքայի թագադրությանը: Այսպիսով՝ Անտիոքի համար ապագայում պայթյալ մղելու մտայնությամբ կողմերը վաղուց արդեն դիրքավորվել էին և Բոհեմունդ Պուլատիեցու մահը, որը տեղի ունեցավ 1201 թվականի ապրիլին, միայն սկիզբ դրեց Նույն այդ պայթյալին:

1201 թվականի հունիսին Կիլիկիայի թագավորության բանակը (մոտ 10.000), փորձելով դուքս հռչակել Ռուբեն-Ռայմոնդին, ասպատակեց Անտիոքի շրջակայքը, սակայն, տեղեկանալով, որ արդեն դուքս է հռչակվել Բոհեմունդ Միակնանի Պուլատիեցին, նահանջեց¹: Իրոք, հենց այս ժամանակ պարզվեց, որ Անտիոքի Նորընծա դուքս կարողացել էր ապահովել Եյուբյանների և Իկոնիայի սուլթանության աջակցությունը ու արդյունքում հայերը գերադասեցին չսրել իրավիճակը՝ սպասելով ավելի հարմար ժամանակների: Այսպիսով՝ Անտիոքի համար բացահայտ պայթյալի առաջին արարը հայերը տանուլ տվեցին, սակայն շուտով Նույն այդ պայթյալը վերսկսվելու էր Նորովի, Նոր ուժով և Նոր ուժերի ու շահերի ընդգրկմամբ:

Գլուխ 5

Բյուզանդական աղետը

Նոր բացվող հարյուրամյակը Բյուզանդական կայսրության համար բացվեց Նույն այն խնդիրներով, որոնք կայսրությունը ժառանգություն էր ստացել նախորդ հարյուրամյակներից: Խնդիրներից առաջնայինն ու հիմնարարը համակարգային կամ հայեցակարգային Նույն այն փակուղին էր, որի մեջ հայտնվել էր կայսրությունն արդեն երկու հարյուրամյակից էլ ավել մի ժամանակաշրջանում և որը, սակայն, ճակատագրական զարմանալի մի անհետատեսությամբ, այդպես էլ չէր նկատվում ոչ միայն կայսրության բնակչության, այլև Նրա Նույնիսկ իշխող վերնախավի կողմից: Ավելի ակնառու խնդիրներից էր շարունակվող պատերազմը Բուլղարական թագավորության դեմ, որը, սակայն, իր հերթին կայսրությանը ոչ փառք էր բերում, ոչ էլ հաջողություն:

1196 թվականի վերջին իր մահկանացուն էր կնքել Բուլղարական թագավորության արքա Պետրոս II-ը և, քանի որ դրանից կարճ ժամանակ առաջ կյանքին հրաժեշտ էր տվել նաև վերջինիս

¹ Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 500:

եղբայր Յովհանն, հանգուցյալին հաջորդեց իր մյուս եղբայր Կալոյանը (1196-1207): Նոր արքան, ինչպես հետագայում էր պարզվելու՝ առավել մարտունակը բոլոր եղբայրներից, մի նոր աստիճանի բարձրացրեց Բուլղարական թագավորության հզորությունը, ընդ որում, ինչպես արժանահիշատակ Կրումի ժամանակ եղավ, երբ Բուլղարական թագավորության ուժի ակունքներում դրվեց ավարական գործոնը, այս անգամ արդեն Կալոյանը, քայլելով նույն Կրումի հետքերով, իր թագավորության հզորության հիմքում դրեց նույն սկզբունքը՝ լայն համագործակցություն ապահովելով արդեն ղփչախների հետ: Այսպիսով՝ կրկին օրակարգ էր մտնում պատերազմը բալկանյան սահմանում և դրա առաջին արարներից մեկը հանդիսացավ պայթարը Պրոսակի համար, որտեղ պաշտպանության էր անցել իր անկախությունն այդ թվում նաև Կալոյանից որոշակիորեն ընդգծել ձգտող վալախների առաջնորդ Դաբրոմիր խրիստը:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1199 ամառ – Պրոսակի պաշտպանությունը (Հունաստան, Թեսալոնիկեից մոտ 160 կմ հյուսիս-արևմուտք)¹

Ալեքսեյ III-ի գլխավորությամբ առաջխաղացած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 50.000, այդ թվում սելջուկներ) պաշարեց Պրոսակի ամրացված շրջանը Բուլղարական թագավորության բանակից (մոտ 5.000, այդ թվում ղփչախներ ու վալախներ):

I փուլ – Կայսերական բանակը անցավ հարձակման և ողջ օրը տևած համառ մարտի արդյունքում գրավեց պարիսպների առաջին շարքը, սակայն պարսպափար գործիքների բացակայության պատճառով ստիպված եղավ վերադառնալ ելման դիրքեր:

II փուլ – Հաջորդ օրը կայսերական բանակը վերսկսեց գրոհը, սակայն ծանր կորուստներով հետ մղվեց ելման դիրքեր:

III փուլ – Գիշերը պաշտպանվողները հաջող արտագրոհ իրականացրին և ոչնչացրեցին կայսերական բանակի պաշարողական տեխնիկան: Ստեղծված պայմաններում Ալեքսեյ III-ը բանակցություններ սկսեց և, ընդունելով թշնամու ձեռքբերումները, նահանջեց:

Հարձակվողները կորցրին մոտ 8.000, պաշտպանվողները՝ մոտ 1.000 զինվոր:

Այսպիսով՝ պաշտոնական Կոստանդնուպոլիսը անհաջողության մատնվեց Բուլղարական թագավորության աջակցությունը վայելող վալախների դեմ պայքարում, ընդ որում դա այն պայմաններում, երբ դեռևս նույնիսկ չէր էլ սկսվել պայթարը բուն Բուլղարական թագավորության դեմ: Ամեն ինչ վկայում էր պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի առաջիկա անհաջողության օգտին և այն իրեն իրոք սպասեցնել չտվեց:

Արդեն 1200 թվականին Կալոյանի գլխավորած Բուլղարական թագավորության բանակը հարված հասցրեց Հարավային Թրակիային, իսկ 1201 թվականի գարնանն էլ գրավեց կայսրության վերջին ծովային ամրությունները Յուսիսային Թրակիայի արևելքում: Արդյունքում՝ պարզվեց, որ Ալեքսեյ III-ի անտաղանդ կառավարությունն արդեն ոչ ուժ ու ոչ էլ հնարավորություն չունի հետագայում շարունակել ռազմական գործողությունները Բուլղարական թագավորության դեմ և, որպես հետևանք այդ ամենի, 1201 թվականի ամռանը կնքվեց զինադադար, որը վերջին հաշվով ամրագրեց Կալոյանի ձեռքբերումները: Ավելին, դրանից հետո Կալոյանն ինքը հեռացավ ուղղափառությունից և ընդունեց Հռոմի պապի հոգևոր գերիշխանությունը՝ ամրագրելով Բյուզանդական կայսրության քաղաքականության հերթական անհաջողություններից ևս մեկն, ի դեմս բուլղարական աջակցության կորստի, թեև հանուն արդարության պետք է նշել նաև, որ բուլղարներին կրոնական ուղղվածության վրա սա վերջին հաշվով էական ազդեցություն այնուհանդերձ չունեցավ ու այս ամենը կարևոր էր, թերևս, միայն կոնկրետ ժամանակատարածային հարթության մեջ: Ողջ այս պատմության մեջ պաշտոնական Կոստանդնուպոլսի օգտին եղավ, թերևս, միայն այն, որ նույն այս տարիներին Սերբական իշխանության նկատմամբ գերիշխանության հարցով Բուլղարական թագավորությունը լուրջ

¹ Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «Ալեքսեյ Անգելոսի՝ Իսահակ Անգելոսի եղբոր թագավորությունը», գիրք 3, մաս 1:

պայթարի մեջ մտավ Յունգարական թագավորության դեմ և շեղվեց հարավային ճակատից, թեև արդյունքում Կալոյանը նաև այս ճակատում էական հաջողություններ արձանագրեց՝ 1202 թվականին իրեն ձեռնտու վերջնական հաշտությամբ ավարտելով պատերազմը նաև Յունգարական թագավորության հետ: Այսպիսով՝ Կալոյանի օրոք Բուլղարական թագավորությունը, ինչպես Կրումի ժամանակներում էր, վերածվեց Բալկանյան թերակղզում գործող առաջնակարգ ռազմաքաղաքական մի գործոնի՝ հետ մղելով մինչ այդ առաջատարը համարվող Յունգարական թագավորությանը և, ինչպես IX դարի սկզբին էր, սկսելով սպառնալ Բյուզանդական կայսրությանը: Շուտով, սակայն, տեղի ունեցան անչափ անսպասելի և նույնիսկ անհավանական թվացող նոր փոփոխություններ, որոնք իրենք իրենցով էլ հենց նոր իրականություն առաջացրին:

Ալեքսեյ III-ի անտաղանդ, անշուք և անգույն կառավարումը Կոստանդնուպոլսում ի վերջո պայթյուն առաջացրեց, ընդ որում նույն այդ պայթյունն այս անգամ, ի սկզբանե, կարծես թե, ունենալով հերթական մի իշխանափոխության բնույթ, հետագայում ամենաանակնկալ մի արդյունքի բերեց: Դեռևս 1202 թվականի մարտին Կոստանդնուպոլսից փախուստի էր դիմել և իր քրոջ ամուսին, Յոնմեական Սրբազան կայսրության կայսր Ֆիլիպի մոտ էր ապաստանել Իսահակ II-ի որդի Ալեքսեյը, որը դրանից հետո առաջ քաշեց սեփական գահակալական իրավունքների վերականգման հարցը: Ֆիլիպը, սակայն, որը ինքն էլ նույն այս ժամանակ լարված գահակալական մրցակցության մեջ էր սեփական տերության ներսում, նույնիսկ, եթե ցանկանար էր, սկզբունքորեն իսկ հնարավորություն չունեի աջակցել կնոջ եղբորը, իսկ այս պայմաններում էլ Ալեքսեյն արդեն դիմեց մեկ այլ ուժի, ի դեմս նույն այս ժամանակ խաչակրաց հերթական արշավանքը սկսել ցանկացողների:

Իրոք, խաչակրաց III արշավանքի անհաջողությունը որևէ կերպ վերջնական համարվել չէր կարող և նրա ավարտից արդեն մի քանի տարի անց Յոնմի հերթական պապ Ինոկենտիոս III-ը (1198-1216) կրկին փորձ կատարեց Երուսաղեմի ուղղությամբ հարված կազմակերպել, սակայն որևէ հաջողություն չարձանագրեց: Դրանից հետո Յոնմի գործող պապը որոշեց խաչակրաց հերթական արշավանքին առավել հիմնավոր պատրաստվել և այդ նպատակով լայն քարոզչություն ձեռնարկեց: Այս առումով հատկանշական էր, սակայն, որ, հաշվի առնելով նախորդ երեք արշավանքների տխուր փորձը և հատկապես այն հանգամանքը, որ ցամաքային ճանապարհով դեպի արևելք առաջացող խաչակիրները արդեն ճանապարհին իսկ լուրջ կորուստներ էին կրում հենց այդ ընթացքում, իսկ առաջիկա հարվածի համար նախատեսվող ուժերն էլ այս անգամ համեմատականորեն փոքրաքանակ էին, երբ նախատեսվում էր գործի մեջ դնել մի քանի տասնյակ հազար ռազմիկ, որոշվեց ոչ թե ցամաքային, այլ ծովային առաջխաղացում կազմակերպել և հարված հասցնել ամենից առաջ Եգիպտոսի ուղղությամբ: Ինոկենտիոս III-ը, սակայն, ծովային ուժեր բացարձակապես չունեի և, ըստ էության, չկար այլ ելք, քան դիմել նույն այս ժամանակ ծովային առաջնակարգ տերություն հանդիսացող Վենետիկի հանրապետությանը: Վերջինս իր հերթին, սակայն, նույն այս ժամանակ ոչ միայն ծովային լարված մրցակցության մեջ էր Բյուզանդական կայսրության հետ, այլև որոշակի տիրույթների նկատմամբ վեճ ուներ նաև Յունգարական թագավորության հետ:

Առաջիկա գործին ի սկզբանե նախատեսվում էր մոտ 30.000 խաչակրի մասնակցությունը և այդ թիվը ապահովել հաջողվեց միայն մեծ դժվարությամբ, քանի որ Եվրոպան լուրջ մարդկային կորուստներ էր կրել դեռևս նախորդ արշավանքների ժամանակ և դեռևս չէր հասցրել դրանք ամոքել, իսկ նույն այդ նախորդ երեք արշավանքների անհաջողությունն էլ մեծապես սառեցրել էր մինչ այդ Արևելքին առավելության անառարկելի զգացումով Նայոդ եվրոպացիների մարտական եռանդը: Այս առումով ոչ պակաս նշանակություն ունեցավ նաև այն հանգամանքը, որ առաջիկա արշավանքին իր մասնակցությունը բերելուց այս անգամ հրաժարվեց նաև գերմանական գործնականում ողջ աշխարհը, որտեղ զբաղված էին Յոնմեական Սրբազան կայսրությունում շարունակվող գահակալական ճգնաժամով: Շուտով իր հերթին պարզվեց նաև, որ Վենետիկի հանրապետության կողմից նավատորմով փոխադրվելու համար պահանջվող և 20.000 կգ արծաթին հավասար գումարը վճարելու համար հավաքված խաչակիրները բավարար միջոցներ չունեն: Ստեղծված պայմաններում առաջացած փակուղուց ելք առաջարկեց Վենետիկի հանրապետության ինստիտուցիոնալ դոկտ Էսրիկո Դանդոլոն (1192-1205), երբ

հակաբյուզանդական պայքարի այդ ամենաեռանդուն գաղափարախոսը, որպես փոխհատուցում չհերիքող գումարի, սկզբի համար խաչակիրներին առաջարկեց օգնել Վենետիկի հանրապետությանը Հունգարական թագավորության դեմ պայքարում:

Նույն այս ժամանակ իր հերթին, հիասթափված Եվրոպայում իրական աջակցություն գտնելու իր հույսերից, խաչակիրների միջավայրում էր հաստատվել նաև վտարանդի արքայազն Ալեքսեյը, որը, այդ պահին չունենալով լուրջ ֆինանսական միջոցներ, սակայն այնուհանդերձ կրթոտ կերպով ցանկանալով զբաղեցնել կայսրության գահը, սկսեց ամենաշռայլ խոստումներ տալ բոլոր նրանց, ովքեր կօգնեին իրեն կամ իր հորը հետ բերել իշխանությունը Բյուզանդական կայսրությունում: Ալեքսեյն ինքը նախատեսում էր ռազմական ուժի ընդամենը միայն տեղայնական և ոչ լայնամասշտաբ կիրառմամբ ստիպել հորեղբորը զիջել դիրքերը, սակայն խորամանկ Դանդոլոն իր հերթին սեփական ծրագրերն ուներ: Իրոք, Վենետիկի հեռատես դոժը, բնականաբար առժամանակ չխոչընդոտելով Ալեքսեյի ձեռնարկմանը, իր հերթին միաժամանակ նախատեսում էր առաջիկա հարվածը իրականացնել հնարավորինս մեծ և լայնածավալ մասշտաբներով՝ հնարավորինս մեծ վնաս հասցնելով Վենետիկի հանրապետության ծովային հինավուրց հակառակորդին՝ այն ուժին, որի հետ սուր առևտրա-տնտեսական մրցակցություն կար ու որն ինքն էլ սրանից գրեթե երեք տասնամյակ առաջ արյունոտ հարված էր հասցրել «Արևմուտքի մարդկանց»:

Այսպիսով՝ Էնրիկո Դանդոլոն, ըստ Էության, ցանկանում էր Կոստանդնուպոլսի պարիսպների տակ ի վերջո կազմակերպել այն պայքարները, որը խաչակրաց նախորդ արշավանքների ժամանակ երեք անգամ միաց, սակայն այդպես էլ լուրջ հետևանքներ չառաջացրեց: Արդյունքում՝ Ալեքսեյ III-ի և նրա պետության գլխին սկսեցին ամպեր կուտակվել, որոնք կայսրության լավ ժամանակներում դժվար չէր լինի ցրել, սակայն այժմ, երբ կայսրությունը ընկղմվել էր թուլության խորխորատները, առավել վտանգավոր այն առումով, որ նույն այդ թուլության իրական չափերը չէին գիտակցվում, դրանք ամենածանր հետևանքների հասցրին:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1203 հունիսի 25 - հուլիսի 17 – Կոստանդնուպոլսի պաշտպանությունը¹

Էնրիկո Դանդոլոյի, Բոնիֆացիոս Մոնֆերատցու և Լյուդովիկոս Շարտրացու գլխավորությամբ խաչակրաց IV արշավանքը սկսած խաչակիրները ու Վենետիկի հանրապետության բանակը (33.500, այդ թվում 4.500 ասպետներ, 9.000 զինակիրներ և 20.000 հետևակայիններ, 240 նավ), որպես նպատակ հռչակելով Իսահակ II-ի որդի Ալեքսեյ Անգելին Բյուզանդական կայսրության կայսր դարձնելը, ծովով առաջանալով Վենետիկից, 1202 թ-ի նոյեմբերի 24-ին Հունգարական թագավորության բանակից գրավելով Չադարը (Դալամցիա, ծովի ափին) և առանց լուրջ դիմադրության հանդիպելու մտնելով Դոդեկանիս, ի վերջո մոտեցան Բյուզանդական կայսրության մայրաքաղաքին ու 1203 թ-ի հունիսի 24-ին ճամբարեցին Քալկեդոնի մոտակայքում: Այս պայմաններում Ալեքսեյ III-ի և Թեոդորոս Լասկարիսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 20.000, այդ թվում անգլիացիներ և դանիացիներ) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) անցան պաշտպանության:

I փուլ – Հունիսի 25-ին խաչակիրների մի ջոկատ (մոտ 500, այդ թվում 80 ասպետներ) հարձակվեց մոտակայքում ճամբարած հակառակորդի մի ջոկատի (500) վրա և, փախուստի մատնելով վերջինիս, զգալի ավար ձեռք բերեց:

II փուլ – Հուլիսի 5-ին Քալկեդոնից առաջխաղացած խաչակիրները և Վենետիկի հանրապետության բանակը ափհանում իրականացրին Գալաթայի մոտակայքում (Ոսկե Եղջուր հրվանդանի հարավ-արևելյան ափին)՝ առանց որևէ ընդհարման փախուստի

¹ Ժոֆրուա Դ'Վիարդուեն «Կոստանդնուպոլսի նվաճումը»; Ռոբեր Դ'Կլարի «Կոստանդնուպոլսի գրավումը»; Հյուգո Դ'Սեն-Պոլ «Կոստանդնուպոլսի գրավման պատմությունը»; Գուստեր Պերիսացի «Կոստանդնուպոլսի գրավման պատմությունը»; Անանուն «Կոստանդնուպոլսի ամայացումը»; Էրնոլ «Ժամանակագրություն»; Անանուն Սոուսոնցի «Երուսաղեմի երկրի մասին»; Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «Ալեքսեյ Անգելոսի» Իսահակ Անգելոսի եղբոր թագավորությունը», գիրք 3, մաս 9, 10; Գեորգիոս Ակրոպոլցի «Ժամանակագրություն», մաս 2; Անանուն «Ցարգրադի գրավման ասքը»; Բար-Յերեմոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Ռաշիդ-Էդ-Դին «Ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 1, գիրք 2, մաս 2, հատված 4:

մատնելով Ալեքսեյ III-ի գլխավորությամբ մարտակարգ ընդունած հակառակորդի բանակին:

III փուլ – Յուլիսի 6-ի առավոտյան, բուն քաղաքից ստանալով խոշոր համալրումներ, Գալաթայից առաջխաղացած կայսերական բանակը հարձակում գործեց հակառակորդի վրա, սակայն, հանդիպակաց մարտում ենթարկվելով հակահարձակման, ծանր պարտություն կրեց ու դիմեց փախուստի, ընդ որում այս ընթացքում շատերը, փորձելով այս կամ այն կերպ անցնել Ոսկե Եղջուր հրվանդանը, խեղդվեցին: Իրենց հերթին զարգացնելով հաջողությունը՝ խաչակիրները և Վենետիկի հանրապետության բանակը գրավեցին Գալաթան, ինչպես նաև, կտրելով Ոսկե Եղջուր հրվանդանի մուտքը փակող շղթան ու ձեռք գցելով դրանից անդին շարված հակառակորդի նավերը, տիրեցին ողջ հրվանդանին:

VI փուլ – Յուլիսի 10-ին խաչակիրները և Վենետիկի հանրապետության բանակը ծովային ու ցամաքային համակցված գրոհով տիրեցին Ոսկե Եղջուր հրվանդանի վրայով Գալաթայից դեպի բուն քաղաք ձգված կամրջին, ընդ որում կամուրջը հաղթողներին հասավ վնասված վիճակում և վերջինիս վերանորոգման վրա ծախսվեց մեկ ամբողջ օր: Ավարտելով կամրջի վերանորոգումը՝ խաչակիրները Վենետիկի հանրապետության բանակի աջակցությամբ անցան Ոսկե Եղջուր հրվանդանի վրայով և ճամբար զարկեցին քաղաքի պարիսպների հյուսիսային հատվածի մոտակայքում՝ Լուկոս գետից հյուսիս ու Ոսկե Եղջուր հրվանդանի հարևանությամբ:

V փուլ – Յուլիսի 10-ից 13-ը տեղի ունեցան բազմաթիվ մանր մարտեր, երբ քաղաքը պաշարողները հետ մղեցին Թեոդորոս Լասկարիսի գլխավորությամբ իրականացված կայսերական բանակի բազում մանր արտագրոհներ:

VI փուլ – Յուլիսի 14-ին քաղաքի պաշտպանները խոշոր արտագրոհ ձեռնարկեցին, սակայն համառ մարտերից հետո այն հետ մղվեց:

VII փուլ – Յուլիսի 15-ին քաղաքի պաշտպանները ևս մեկ խոշոր արտագրոհ ձեռնարկեցին, սակայն համառ մարտերից հետո այն կրկին հետ մղվեց, ընդ որում գերի ընկավ Կոնստանդին Լասկարիսը:

VIII փուլ – Յուլիսի 17-ի առավոտյան խաչակիրների հիմնական բանակը ցամաքից, իսկ Վենետիկի հանրապետության բանակն և խաչակիրների մի մասն էլ Ոսկե Եղջուր հրվանդանի կողմից անցան վճռական գրոհի, ընդ որում ցամաքում գրոհն իրականացվում էր Ադրիանուպոլսի դարպասից հյուսիս ընկած պարսպահատվածում, իսկ ծովի կողմից էլ հարվածի սուր ծայրում էր Պետրիոն աշտարակը: Արդյունքում՝ կեսօրին խաչակիրներին հաջողվեց ցամաքային կողմում տիրել պարսպի մի փոքր հատվածի, սակայն այս հաջողությունը ամրապնդել հնարավոր չեղավ և պաշտպանվողները, զգալի կորուստներ պատճառելով հակառակորդին, հետ շարտեցին վերջինիս: Այս ընթացքում առավել հաջող էին գործում ծովի կողմից գրոհողները, որոնք, կիրառելով հատուկ նավահարթակներ, ի վերջո կարողացան տիրել Պետրիոնին, իսկ հետո էլ, արդեն կեսօրին, զարգացնելով հաջողությունը և օգտագործելով փլված մեկ այլ աշտարակի հետևանքով պարսպում առաջացած ճեղքվածքը, գրավել ևս 23 աշտարակներ:

IX փուլ – Օրվա երկրորդ կեսին, զգալով, որ իրավիճակը դառնում է օրհասական, մինչ այդ անվճռական գործող Ալեքսեյ III-ը ի վերջո զգալի ուժեր ուղարկեց ծովի ուղղությամբ, իսկ քաղաքի աշխարհագրոն և հիմնական բանակն էլ դուրս հանեց Սուրբ Ռոմանոսի ու դրանից հյուսիս ընկած դարպասներից և մարտակարգ ընդունեց թշնամու ճամբարի դիմաց, ընդ որում թշնամու բանակը ևս նույն կերպ վարվեց: Այդ ընթացքում ծովահայաց աշտարակներին տիրած վենետիկցիներն, որոնց մի մասն արդեն դեպի քաղաքի խորքն էր առաջանում, զգալով, որ չեն կարողանա դիմադրել իրենց դեմ շարժվող զգալի ուժերին, հրդեհելով քաղաքը սկզբում նահանջեցին դեպի աշտարակներ, իսկ հետո, թողնելով արդեն նաև դրանք, տեղափոխվեցին նավեր՝ ցանկանալով օգնության հասնել սեփական ցամաքային բանակին: Իր հերթին, սակայն, ցամաքային ուժերը, ընդամենը միայն փոխանակելով հեռահար մանր հարվածներ, բավականին երկար կանգնած մնացին միմյանց դեմ՝ ընդ որում խաչակիրների բանակի առաջապահը մի պահ հետ նահանջեց,

հետո, այլ ուժերից առաջ մղվելով, կրկին առաջ անցավ և արդյունքում խառնաշփոթ առաջացավ: Միաժամանակ թևանցման նպատակով առաջ ուղարկված կայսերական ջոկատներն էլ իրենց հերթին, չկարողանալով կատարել մարտական առաջադրանքը, ի վերջո հետ դարձան ու միացան հիմնական բանակին: Ի վերջո, կայսերական բանակին սկսեց սպառնալ ծովի կողմից ափին մոտեցած Վենետիկի հանրապետության բանակը և ստեղծված պայմաններում կայսերական բանակը, այդպես էլ լուրջ ընդհարման մեջ չմտնելով հակառակորդի հետ, վերադարձավ քաղաք: Ելման դիրքեր վերադարձան նաև քաղաքը պաշարողները:

Չայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:

Այսպիսով՝ գործերը, կարծես թե, մնացին անորոշ դրության մեջ, սակայն հուլիսի լույս 18-ի գիշերը Ալեքսեյ III-ը, անհաբեկված ստեղծված իրավիճակից, լքեց քաղաքն և իր ընտանիքի ու մի քանի մտերիմների հետ միասին, հետը վերցրած նաև մեծ քանակի ոսկի, փախավ քաղաքից: Այս պայմաններում քաղաքի բնակչությունը բնատարկությունից ազատեց Իսահակ II-ին, որից հետո սկսվեցին բանակցություններ: Արդյունքում ի վերջո քաղաք մտավ և կայսր հռչակվեց Ալեքսեյ Անգեղը՝ Ալեքսեյ IV-ը (1203-1204), ինչպես նաև առժամանակ ձեռք բերվեց հաշտություն, որի արդյունքում Վենետիկի հանրապետության բանակն ու խաչակիրները տեղավորվեցին քաղաքի մոտ՝ սպասելով Ալեքսեյ IV-ի կողմից իրենց խոստացված նյութական հատուցմանը:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1203 դեկտեմբերի 1 - 1204 ապրիլի 12 - Կոստանդնուպոլսի գրավումը¹

Էնրիկո Դանդուլոյի, Բոնիֆացիոս Մոնֆերատցու և Լյուդովիկոս Շարտրացու գլխավորած խաչակիրները ու Վենետիկի հանրապետության բանակը (մոտ 30.000, մոտ 200 նավ), որոնք մնացել էին քաղաքի մոտ, սկսեցին Ալեքսեյ IV-ից պահանջել վճարել իրենց խոստացված գումարները: Վերջինս, սկզբում ձգտելով կատարել խոստումը, աննախադեպ բարձրացրեց հարկերը և դրանով լուրջ դժգոհություն առաջացրեց բնակչության մեջ, սակայն հետո, երբ այդ միջոցով ևս հնարավոր չեղավ իրականացնել վճարումը, սկսեց աստիճանաբար ուղիներ որոնել տրված խոստումից հետ կանգնելու վերաբերյալ: Այս ընթացքում, սկսած արդեն դեկտեմբերի սկզբից, մի կողմից քաղաքի բնակչության, իսկ մյուս կողմից էլ խաչակիրների և վենետիկցիների միջև քաղաքում ու նրա շրջակայքում սկիզբ առան մանր ընդհարումներ, որոնք աստիճանաբար մեծ ծավալներ ընդունեցին, թեև կանոնավոր մարտի բնույթ այդպես էլ չստացան: Միաժամանակ անհաջողությամբ ավարտվեց նաև կայսերական բանակի հարվածային ջոկատների կողմից վենետիկյան նավատորմի հրդեհման փորձը, ընդ որում նույն այդ գործողության արդյունքում քաղաքի զգալի հատվածը հրդեհի զոհ դարձավ:

Ստեղծված բացառիկ ծանր իրավիճակում Ալեքսեյ-Մուրզուֆուլ Դուկասը դավադրաբար գերեց և հետագայում սպանեց Ալեքսեյ IV-ին, իսկ Իսահակ II-ն էլ դրանից կարճ ժամանակ անց իր մահկանացուն կնքեց շատ կասկածելի հանգամանքներում: Այս պայմաններում խաչակիրներին և վենետիկցիներին սկսեց աստիճանաբար պարզ դառնալ, որ խոստացված գումարներն իրենց այլևս չեն վճարվի: Իրավիճակը առաջինը սրեց, սակայն, Ալեքսեյ Մուրզուֆուլ Դուկասը՝ կայսր հռչակված Ալեքսեյ V-ը (1204), որը, հավաքելով Բյուզանդական կայսրության առկա բանակը (մոտ 15.000, այդ թվում անգլիացիներ և դանիացիներ) և նրա կազմում գտնվող Չայ ռազմիկներին (մոտ 800),

¹ Ժոֆրուա Դ'Վիլարդուեն «Կոստանդնուպոլսի նվաճումը»; Ռոբեր Դ'Կլարի «Կոստանդնուպոլսի գրավումը»; Գուլտեր Պերիսացի «Կոստանդնուպոլսի գրավման պատմությունը»; Անանուն «Կոստանդնուպոլսի ամայացումը»; Անանուն Սոուսոնցի «Երուսաղեմի երկրի մասին»; Էրնոլ «Ժամանակագրություն»; Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «Ալեքսեյ Դուկաս Մուրզուֆուլոսի թագավորությունը», մաս 2, 3; Գեորգիոս Ակրոպոլցի «Ժամանակագրություն», մաս 3, 4; Անանուն «Ցարգրադի գրավման ասքը»; Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 502; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Գրիգոր Զոմսկլայեցի «Հիշատակարան 1204 թվականի»; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»; Հեթում Պատմիչ «Ժամանակագրություն»; Հեթում Ախտեցի «Ժամանակագրություն»; Վասիլ Դալիր «Ժամանակագրություն»; Անանուն «Ժամանակագրություն 1258 թվականի»; «Զարթիս-Յիսուպեռա», Վասիլ Էգոսմոնդակարի «Թագուհիների թագուհի Թամարայի կյանքը»; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56; Ռաշիդ-Էդ-Դին «Ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 1, գիրք 2, մաս 2, հատված 4; Մակրիդի «Պատմություն Եգիպտոսի մամուլեյան սուլթանների»:

հրամայական տոնով վերջնագիր ներկայացրեց հակառակորդին՝ պահանջելով հեռանալ կայսրության մայրաքաղաքի մոտից:

I փուլ – 1204 թ-ի մարտի վերջին խաչակիրները, վերջնականապես որոշելով տիրել քաղաքին, պարենամթերք ձեռք բերելու նպատակով սկսեցին ասպատակել **Ֆիլա սմոնցի շոքակայքը** (Բոսֆորի ափին): Այդ մասին տեղեկացած Ալեքսեյ V-ը, փորձելով դարանակալ հարձակում գործել սեփական ճամբար վերադարձող հակառակորդի վրա, արդյունքում ծանր պարտություն կրեց և, հազիվ փրկվելով, վերադարձավ մայրաքաղաք՝ այլ կորուստների թվում կորցնելով նաև իր բանակի 20 հրամանատարների:

II փուլ – Ապրիլի 9-ի առավոտյան խաչակիրները և Վենետիկի հանրապետության բանակը, հարվածի սուր ծայրում ունենալով Պետրիոն աշտարակը, անցան ծովային գրոհի, սակայն համառ մարտում հետ մղվեցին:

III փուլ – Ապրիլի 12-ի առավոտյան խաչակիրները և Վենետիկի հանրապետության բանակը կրկին ծովային գրոհի անցան՝ հարվածի սուր ծայրում այս անգամ ևս ունենալով Պետրիոն աշտարակը: Բռնկվեց համառ մարտ, որի արդյունքում ի վերջո հաջողվեց տիրել աշտարակին, ընդ որում վերջինիս մոտակայքում հաջողվեց ճեղքել նաև պարսպի մի հատվածը և կեսօրին ներխուժել քաղաք:

IV փուլ – Մինչև օրվա վերջ խաչակիրները և Վենետիկի հանրապետության բանակը զարգացրին հաջողությունը և, հաղթահարելով հակառակորդի դիմադրությունը, գրավեցին քաղաքը:

Հայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:

Մայրաքաղաքի անկումից հետո Ալեքսեյ V-ը դիմեց փախուստի, սակայն շուտով գերվեց Ադրիանապոլսում ապաստանած Ալեքսեյ III-ի կողմից և սպանվեց: Ինչ վերաբերում է հենց իրեն՝ Ալեքսեյ III-ին, ապա անհաջողակ այս տիրակալը, որը կործանման դռան էր հասցրել իր պետությունը, փորձ կատարեց այնուհանդերձ շարունակել պայքարը և հետ գրավել մայրաքաղաքը, սակայն շուտով պարտություն կրեց ու արդեն ինքն էլ հայտնվեց գերության մեջ: Որպես հետևանք այս ամենի՝ Բյուզանդական կայսրությունը, թեև չոչնչացավ, սակայն բաժանվեց մասերի և նրա տարածքում ստեղծվեցին միանգամից մի քանի պետություններ:

Արդյունքն իրոք անհավատալիորեն շշմեցուցիչ էր, քանզի Բյուզանդական կայսրության՝ հռոմեական հինավուրց փառքի այդ հետնորդի և վասիլևսների հզոր այդ տերության, մայրաքաղաքը փաստորեն ընկավ, իսկ նրա սրտում էլ, կենտրոն ունենալով Կոստանդնուպոլիսը, ստեղծվեց խաչակրաց բնույթ ու բովանդակություն ունեցող Լատինական կայսրությունը, որի կայսր հռչակվեց Ֆլանդրիայի կոմս Բալդուին Ֆլանդրիացին՝ Բալդուին I-ը (1204-1205): Այս առումով, թերևս, ավելորդ չէ հիշատակել մասնավոր, սակայն խիստ հատկանշական մի մանրուք՝ հենց այս իրադարձությունների ժամանակ էր նաև, որ ոչնչացվեց մի ժամանակ նույն «Արևմուտքի մարդկանց» սարսափ, Բյուզանդական կայսրության երբեմնի հզոր կայսր Վասիլ II-ի գերեզմանը, որը գտնվում էր Կոստանդնուպոլսի մոտակայքում:

Գլուխ 6 **Բյուզանդական աղետի հետևանքները**

Եվ այսպես, Բյուզանդական կայսրության տարածքում, կենտրոն ունենալով Կոստանդնուպոլիսը, ստեղծվեց Լատինական կայսրությունը, որը, թեև իր բնույթով խաչակիրների պետությունների դասական հատկանիշները կրող մի պետական միավոր էր, սակայն վերջինս բնականաբար ժառանգեց աշխարհաքաղաքական նույն այն խնդիրներն ու առաջնահերթությունները, որոնք ուներ Բյուզանդական կայսրությունը, իսկ դրանցում առաջնայինը Բուլղարական թագավորության դեմ պայքարն էր, ինչպես նաև պետության զարգացման իրական տեսլականի ձևավորումը, որի պակասը նոր պայմաններում, ի դեպ, ավելի սուր էր զգացվում: Ինչ վերաբերում է կայսրության նախկին այլ տարածքներին, ապա Բալկանյան թերակղզու կենտրոնական մասը վերջնականապես անցավ Բուլղարական թագավորությանը, Թեսալոնիկեի նեղ ափաշերտում, որպես կենտրոն ունենալով նույն Թեսալոնիկեն, ստեղծվեց

Թեսալոնիկեի թագավորությունը, իսկ Յունաստանն էլ բաժանվեց հյուսիս-արևելքում գտնվող Աթենայի, ինչպես նաև Պելոպոնեսյան թերակղզին ընդգրկող Աթենքի դքսությունների միջև, որոնք բոլորն էլ իրենց բնույթով խաչակիրների դասական պետություններին բնորոշ հատկանիշներ կրող պետական միավորներ էին: Խաչակիրների պետական բոլոր այս միավորները, ընդունելով Լատինական կայսրության գերագահությունը, անմիջապես էլ համառ պայքարի մեջ մտան հյուսիսից իրենց սահմանակից Էպիրոսի դեսպոտության և Բուլղարական թագավորության դեմ՝ աշխարհաքաղաքական առումով ընդունելով Լատինական կայսրությանը բաժին հասած դերակատարությունը, որն էլ իր հերթին, ինչպես արդեն ասվեց, կրկնում էր Բյուզանդական կայսրությանը նախկինում բաժին հասած նույն այդ դերակատարությունը: Այս կապակցությամբ ըստ իս հարկ է հատուկ ընդգծել, սակայն, որ չնայած կրած ռազմաքաղաքական աղետին, ինչպես իրավաբանորեն, այնպես էլ՝ փաստացի, Բյուզանդական կայսրությունն այնուհանդերձ չոչնչացավ, այլ պարփակվեց միանգամից երեք պետություններում:

Կայսրության բալկանյան տիրույթներում Բյուզանդական կայսրության ոգին քիչ թե շատ պահպանվում էր, թերևս, միայն Բալկանյան թերակղզու հարավ-արևմուտքում տարածվող Էպիրոսի դեսպոտությունում: Այն հիմնադրել էր Ալեքսեյ III-ի եղբայր Յովհաննեսի արտաամուսնական որդի Միքայելը (1204-1215), որը իրեն կոչում էր ինչպես Դուկաս, այնպես էլ Կոմնենոս՝ իրականում, սակայն, զուտ իրավաբանորեն չլինելով ոչ Դուկաս, ոչ Կոմնենոս և ոչ էլ նույնիսկ Անգել: Ինչ վերաբերում է փոքրասիական տարածքներին, ապա այստեղ կայսրության ոգին ավելի ուժեղ էր, քանզի կայսրությունը փաստորեն իր գոյությունը շարունակեց ի դեմս մասնագետների կողմից «Նիկայի կայսրություն» կոչված պետական միավորի, որը, սակայն, իր բնույթով նույն Բյուզանդական կայսրությունն էր՝ իհարկե խիստ սահմանափակ և կայսրության լավագույն ժամանակների մեկ կամ առավելագույնը երկու բանակաթեմերի տարածքով: Այսպես թե այնպես, սակայն Կոստանդնուպոլսի անկումից հենց անմիջապես հետո էլ, հաստատվելով Նիկիայում և նրա շրջակայքում, այստեղ ուժերն ի մի բերեց հետագայում իր կարգավիճակը նաև իրավաբանորեն ամրապնդած ու դեռևս Կոստանդնուպոլսի պաշտպանության ժամանակ աչքի ընկած, տաղանդներից ամենևին էլ ոչ զուրկ, քաջարի և խիզախ Թեոդորոս I Լասկարիսը (1204-1222): Կայսրության ոգին պահպանող երրորդ և վերջին պետությունը դա ինքն իր մեջ ամփոփված Տրապիզոնի իշխանությունն էր, որտեղ մայրաքաղաքի անկմանը հաջորդած խառը օրերին Թամարա թագուհու աջակցությամբ հաստատվեցին Անդրոնիկոս I-ի տղա Մանուիլի երիտասարդ որդիներ Ալեքսեյն ու Դավիթը՝ հաջորդելով Կոնստանդին Գավրասին հաջորդած նրա թոռ Թեոդորոս Գավրասին (1180-1204): Երիտասարդ Կոմնենոսները Տրապիզոնի իշխանությունն անմիջապես էլ կայսրություն հռչակեցին, իսկ կայսեր պաշտոնն էլ զբաղեցրեց եղբայրներից ավագն, ի դեմս Ալեքսեյի՝ Ալեքսեյ I-ի (1204-1222), թեև կայսեր եղբայր Դավիթը կառավարման գործում ևս առաջնային դեր ուներ և ակտիվորեն աջակցում էր եղբորը հատկապես ռազմական բնագավառում¹:

Միաժամանակ հարկ է նշել, սակայն, որ Տրապիզոնի նորաստեղծ կայսրությունը, չնայած իր կարգավիճակի փոփոխությանը և, հատկապես սկզբնական շրջանում, ակտիվության առանձին բնկումներին, այնուհանդերձ, որպես կանոն, շարունակեց պահպանել նախկին նույն ինքնամփոփ ու պասիվ աշխարհաքաղաքական իր դիրքորոշումը: Ինչ վերաբերում է աշխարհաքաղաքական մակարդակին, ապա Տրապիզոնի կայսրությունը ամենաընդհանուր առումով շարունակեց նույն այն դերակատարությունը, որը նախկինում կյանքի էր կոչում Տրապիզոնի իշխանությունը, իսկ Բյուզանդական կայսրությունն էլ, արդեն առանց Կոստանդնուպոլսի ու փակված սեփական փոքրասիական տիրույթներում, ամենաընդհանուր իմաստով իր վրա վերցրեց նույն այն դերակատարությունը, որը նախորդ և հատկապես VIII-XI դարերում կատարում էին կայսրության նույն այդ փոքրասիական տիրույթները՝ սահմանային պատերազմներում կասեցնել արևելյան վտանգները ու հնարավորինս առաջանալ Բալկանյան թերակղզում: Իր հերթին Էպիրոսի դեսպոտությանն էլ, ինչպես արդեն ասվեց, բաժին հասավ խաչակրաց պետական միավորների դեմ պայքարի հոգսը բալկանյան ճակատում:

¹ Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «Կոստանդնուպոլսի գրավումից հետո տեղի ունեցածի մասին», մաս 13; Միքայել Պանարետոս «Տրապիզոնյան ժամանակագրություն», մաս 1; «Քարթլիս-Ցխովրեբա», Վասիլ Էզոսմոնգվարի «Թագուհիների թագուհի Թամարայի կյանքը»:

Բյուզանդական կայսրության փշրման արդյունքում առաջացած ոչ խաչակրաց երեք պետություններից ի սկզբանե ամենամեծ հույսերն այնուհանդերձ ներշնչում էր հենց Տրապիզոնի կայսրությունը, քանի որ այն և տարածապես էր ամենամեծը, և այնտեղ իշխում էին Կոմնենոսները, և նրա ղեկավարությունն էր աչքի ընկնում սեփական ռազմաքաղաքական եռանդով ու հավակնություններով: Կյանքը ցույց տվեց, սակայն, որ հենց Թեոդորոս I Լասկարիսին էր վիճակված լինելու ստեղծել առավել ամուր և կենսունակ պետական մի միավոր, ընդ որում հենց այս գործիչն էր իրենից ներկայացնում կայսերական հավակնությունների իրական մի հետևորդ ամենից առաջ հենց ռազմաքաղաքական, ինչպես նաև անձնական հատկանիշների մակարդակում, այն դեպքում, երբ արկածախնդիր Միքայելը, թուլակամ Ալեքսեյ I-ը կամ նրա քաջարի, բայց ունակություններով առանձնապես աչքի չընկնող եղբայր Դավիթն իրենցից ավելի շատ ձև էին ներկայացնում, քան՝ բովանդակություն: Աշխարհաքաղաքական մակարդակում, որպես Թեոդորոս I Լասկարիսի պետության առաջնային հակառակորդներ, այժմ հանդես էին գալիս ամենից առաջ Լատինական կայսրությունն և Բալկանյան թերակղզու հարավում հենց նոր ստեղծված խաչակրաց մյուս պետությունները, իսկ ավելի հեռավոր հեռանկարում արդեն նաև՝ Բուլղարական թագավորությունն ու Էպիրոսի դեսպոտությունը, ընդ որում վերջինիս հետ կար նաև ներքին մի մրցակցություն, ի դեմս միակը, առաջնայինը և իրական Բյուզանդական կայսրություն լինելու հավակնության: Այս առումով կարևոր է նշել, որ որևէ կերպ վերացված չէր նաև արևելյան վտանգն, ի դեմս Իկոնիայի սուլթանության:

Յետաբերֆիր է նշել, որ նոր պայմաններում հայտնված խաչակիրները գրեթե անմիջապես էլ արեցին նույն այն սխալները, որոնք բոլոր խաչակիրները և անմիջապես էլ անում էին՝ հայտնվելով նոր պայմաններում ստեղծված մի իշխանության գլուխ: Իրոք, գրեթե անմիջապես էլ Կոստանդնուպոլսում հաստատված Բալդուին I-ը տեղի ոչ կաթոլիկ բնակչության նկատմամբ որդեգրեց ծայրահեղ գոռոզ և անհանդուրժող մի վարքագիծ, ընդ որում կարճ ժամանակ անց էլ դրանից հետո, չբավարարվելով այս ամենով, նորընծա ու տարածաշրջանին շատ վատ ծանոթ այս կայսրը դիվանագիտական շփումներում նույն այդ տոնայնությունը շարունակեց նաև Բուլղարական թագավորության արքա Կալոյանի հետ: Արդյունքում՝ Բալկանյան թերակղզու ոչ կաթոլիկ բնակչությունը Ադրիանապոլսի քաղաքային վերնախավի գլխավորությամբ աստիճանաբար կապեր հաստատեց Կալոյանի հետ, իսկ 1205 թվականի գարնան սկզբին էլ բացահայտ ապստամբության անցավ: Նույն այս ժամանակ Լատինական կայսրության հիմնական ուժերը մարտնչում էին Փոքր Ասիայում և ձգտում էին վերջնականապես ոչնչացնել Բյուզանդական կայսրության մնացորդները, ի դեմս Թեոդորոս I Լասկարիսի ռազմական մեքենայի¹, բայց Բալդուին I-ը, չցանկանալով կորցնել բալկանյան տիրույթները և նույնիսկ այստեղ էլ կրկնելով կոստանդնուպոլսյան երբեմնի տիրակալներին, իր հիմնական ուժերը հետ քաշեց փոքրասիական ճակատից ու դրանք ուղղեց դեպի հյուսիս: Արդյունքը, սակայն, ինչքան սպասելի, այնքան էլ Լատինական կայսրության ծանր եղավ համար, քանի որ նույնիսկ մարտավարական մակարդակում էլ Բալդուին I-ը և նրա շրջապատը արեցին նույն այն սխալները, որոնք միշտ ու բոլոր վայրերում անում էին քոչվոր աշխարհի յուրօրինակ պայմաններին վատ ծանոթ խաչակիրները:

Իրոք, կիրառելով իր մոտ առկա մեծաքանակ ղվչախներին և գործելով քոչվորներին բնորոշ նույն այն մարտավարությամբ, որը ժամանակին Մերձավոր Արևելքում խաչակիրներին շատ մեծ արյուն ու բազմաթի ստորացուցիչ պարտություններ էր արժեցել, Կալոյանը իր 40.000 հոգանոց բանակով, որում 15.000 ռազմիկի կազմով ներկայացված էին ղվչախները, հարձակման, կեղծ նահանջի, դեպի դարանը հրապուրելու և հետագա հզոր հակահարձակման դասական մարտավարությամբ 1205 թվականի ապրիլի 14-ի Ադրիանապոլսի ճ-մ-ում գլխովին ջախջախեց Լատինական կայսրության 35.000 հոգանոց ողջ հարվածային բանակը, ընդ որում գերության մեջ հայտնվեց ու հետագայում սպանվեց նաև Բալդուին I-ը: Յենց նոր կրած պարտությունը նորաստեղծ Լատինական կայսրության համար ամենածանր հետևանքներն ունեցավ, քանի որ կրած մարդկային կորուստները այդպես էլ չվերականգնվեցին, իսկ ավանդականորեն մարդկային ուժի պակաս զգացող խաչակիրների այս իշխանության ռազմական հզորությունն էլ մահացու հարված ստացավ և հին չափով այլևս երբեք չվերականգնվեց: Այս

¹ Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն», «Կոստանդնուպոլսի գրավումից հետո տեղի ունեցածի մասին», մաս 8:

առումով մասնավոր, սակայն հատկանշական մի մանրուք՝ Կալոյանը Բալդուին I-ի գանգից գավաթ պատրաստեց և սկսեց օգտվել նրանից, ինչպես մի ժամանակ այդպես վարվել էր Բուլղարական խանության խան Կրումը Նիկեփոր I-ի գանգի հետ:

Լատինական կայսրության գահին Բալդուին I-ին հաջորդեց նրա փոքր եղբայր Յենրիխ I-ը (1205-1216), որը, հատկապես եղբորը բաժին հասած դաժան ճակատագրի ֆոնին, իրեն անհամեմատ ավելի համեստ և հավասարակշռված էր պահում՝ միաժամանակ այնուհանդերձ շարունակելով հակամարտությունը ինչպես Բուլղարական թագավորության, այնպես էլ Բյուզանդական կայսրության հետ: Այս առումով հարկ է նշել, որ Յենրիխ I-ի իշխանության հատկապես սկզբնական տարիներին Լատինական կայսրության դրությունն իրոք որ բացառիկորեն ծանր էր, ընդ որում արդեն 1206 թվականի գարնանը և ամռանը Բուլղարական թագավորության բանակը դաժանորեն ասպատակեց Յարավային Թրակիան և հասավ մինչ Կոստանդնուպոլիս: Արդյունքում՝ միայն 1206 թվականի աշնանը, այն էլ այն բանի ֆոնին, որ ավարով և արյունով հագեցած հակառակորդի բանակն ինքն էր հետ քաշվում, ի վերջո տեղական բնակչության աջակցությանը դիմած խաչակիրներին հաջողվեց հաջող հակահարձակման անցնել ու հարված հասցնել հակառակորդի որոշ ամրությունների:

Վերջին տեղային հաջողությունը, սակայն, չփոխեց ընդհանուր ծանր դրությունը և 1207 թվականի գարնանը Կալոյանը նախորդ տարվան կրկնող ևս մեկ հարված հասցրեց՝ միաժամանակ գրավելով խաչակիրների շատ ամրություններ, ընդ որում մեծ դժվարությամբ հնարավոր եղավ պահել Նույնիսկ Ադրիանապոլիսը և Թեսալոնիկեն: Ավելին, վերջին քաղաքի կապակցությամբ խաչակիրներին ևս մեկ ու ստորացուցիչ անհաջողություն էր սպասում, քանի որ 1207 թվականի սեպտեմբերի 4-ին Թեսալոնիկեից ոչ հեռու գտնվող մի վայրում Թեսալոնիկեի թագավորության բանակը հերթական ջախջախումը կրեց Կալոյանի ռազմաշունչ ռազմական մեքենայից, իսկ մարտում ընկած Թեսալոնիկեի թագավորության արքա Բոնիֆացիոս Մոնֆերատցու (1204-1207) դիակն էլ կրկին գլխատեցին, որից հետո երբեմնի հզոր այս տիրակալի գանգը ևս հարստացրեց Բուլղարական թագավորության արքայի բարբարոսական հավաքածուն:

Այս ծանր պայմաններում մեկ դրական բան խաչակիրների համար այնուհանդերձ եղավ, քանի որ, այն բանից հետո, երբ 1207 թվականի հոկտեմբերին Կալոյանը սկսեց Թեսալոնիկեի պաշարումը, նրա քրոջորդի Բորիլը թունավորեց և սպանեց քեռուն, որից հետո հակառակորդի բանակը վերադարձավ ելման դիրքեր, իսկ Բուլղարական թագավորությունում էլ գահակալական ճգնաժամ սկսվեց, քանի որ նոր արքա, Նույն Բորիլի (1207-1218) իշխանությունը շատերը սկսեցին վիճարկել: Արդյունքում՝ 1208 թվականի հունիսի 30-ի Ֆիլիպպոպոլսի ճ-մ-ում Լատինական կայսրության կայսր Յենրիխ I-ին ի վերջո հաջողվեց քիչ թե շատ զգալի պարտության մատնել Բուլղարական թագավորության 33.000 հոգանոց հարվածային բանակին, որից հետո մարտական գործողությունների տեմպն ընկավ, թեև իրենց չափերով անհամեմատ փոքր երկու հաղթանակ էլ խաչակիրները տարան Նաև 1211 թվականի ամռանն ու աշնանը: Արդյունքում՝ կողմերը ի վերջո քիչ թե շատ ամուր հավասարակշռության հանգեցին և, հաշվի առնելով, որ Բուլղարական թագավորությանը սկսել էին սպառնալ Սերբական իշխանությունն ու Էպիրոսի դեսպոտությունը, իսկ Լատինական կայսրությունն էլ իր խնդիրներն ուներ Փոքր Ասիայում ամուր կերպով ոտքի կանգնած Թեոդորոս I Լասկարիսի պետության հետ, 1213 թվականին հաշտություն կնքեցին:

Որպես ընդհանուր հետևանք այս ամենի՝ Բալկանյան թերակղզում առաջացավ ուժերի հավասարակշռության մոտավորապես այն դրությունը, որն առկա էր Մերձավոր Արևելքում հաջակրաց I արշավանքից հետո, երբ չկար միանշանակ գերիշխող մի որևէ ուժ, իսկ սեփական ռազմաքաղաքական հզորությամբ իրար մոտավորապես հավասար ամենատարբեր պետական միավորներն էլ իդեալական և իրական քաղաքականության կանոնների կիրառմամբ սկսեցին ընդհարվել միմյանց հետ՝ այդ ընթացքում միավորվելով կարճաժամկետ դաշինքներում ու բնականաբար արագորեն խախտելով դրանք: Մինչ քրիստոնեական արևելքը փոթորկվում էր Բյուզանդական կայսրության անկումով պայմանավորված նոր իրականությունում, սակայն, Նույն քրիստոնեական արևելքում գործող այլ ուժեր ևս շարունակում էին իրենց գործունեությունը:

Գլուխ 7 Անտիոքի դքսության ժառանգության համար պայթարի հետագա ընթացքը

1201 թվականին Անտիոքի համար մղվող պայթարը Լևոն I Մեծը տանուլ էր տվել, սակայն Հայոց արքան այս հարցում իրեն ամենևին էլ վերջնականապես պարտված չէր համարում, իսկ հույների մոտ Կոստանդնուպոլսի անկումով պայմանավորված խաչակիրների նկատմամբ անհանդուրժող տրամադրությունների ի հայտ գալն էլ, տրամադրություններ, որոնք գերակշռեցին հույների կողմից հայերի նկատմամբ տածվող բացասական տրամադրություններին, հույների գերակշիռ մեծամասնությամբ բնակեցված Անտիոքի նկատմամբ Հայոց արքային կարծես Նոր հնարավորություններ էին տալիս: Միաժամանակ Հայոց արքան որոշեց օգտվել նաև այն հանգամանքից, որ Բոհեմունդ Միակնանի Պալատիեցին Նույն այս ժամանակ իր հերթին փչացրել է հարաբերությունները Հռոմի պապի և կաթոլիկ եկեղեցու հետ՝ բացահայտ պատերազմ սկսելով Հիվանդախնամների օրդենի դեմ:

Ողջ 1203 թվականը Անտիոքի դուքսն անցկացրեց այս հակամարտության մեջ, իսկ արդեն տարվա վերջին էլ Նրա տիրույթների հարավում տեղական մի Նոր ապստամբություն բռնկվեց, որը շարունակվեց նաև 1204 թվականին և որի արդյունքում արդեն այդ տարվա ամենավերջում Տրիպոլիսի մոտ տեղի ունեցած բավականին խոշոր ճակատամարտում Բոհեմունդ Միակնանի Պալատիեցին ծանր վերք ստացավ և զրկվեց մեկ աչքից՝ ժամանակակիցների կողմից արժանանալով արդեն իսկ հիշատակված «Միակնանի» մականվանը: Օգտվելով այս ամենից՝ 1203 թվականի նոյեմբերի 11-ին, փորձելով դուքս հռչակել Ռուբեն-Ռայմոնդին, Կիլիկիայի թագավորության բանակը (մոտ 7.000) մոտեցավ Անտիոքին, սակայն, խուսափելով իր հերթին քաղաքին մոտեցող Էյուբյանների սուլթանության (մոտ 6.000) և ֆլամանդական ասպետների գլխավորած (մոտ 3.000) միացյալ բանակից, նահանջեց¹:

Իր դեմ գործող ապստամբներին, որոնց աջակցում էր Երուսաղեմի թագավորության վերջին արքա Գի Դ'Լուսինյանի (1192-1194) կողմից 1192 թվականին հիմնադրված Կիպրոսի թագավորությունն, ի դեմս Գի Դ'Լուսինյանի եղբայր և հաջորդ Ամորի I-ի (1194-1205), Անտիոքի դքսին հաջողվեց պարտության մատնել միայն 1205 թվականի վերջին: Դրանից հետո Բոհեմունդ Միակնանի Պալատիեցին որոշեց կարգավորել հարաբերությունները քաղաքի հույն բնակչության հետ, սակայն մի կողմից գործընթացը ավարտուն տեսք չստացավ, իսկ մյուս կողմից էլ իրենց խոցված զգացին այս անգամ արդեն խաչակիրներն և Նրանց հոգևոր ներկայացուցիչները, ընդ որում հարաբերությունները Հռոմի պապի ու Հիվանդախնամների օրդենի հետ դեռևս ամենևին էլ չէին վերականգնվել: Նույն այս ժամանակ, սակայն, ռազմավանական մյուս ակնառու օրդենի հետ իր խնդիրներն ունեցավ նաև Լևոն I Մեծը, քանի որ Անտիոքի դքսից զատ Ինոկենտիոս III-ին ոչ մի կերպ չէր հաջողվում իրեն ենթարկեցնել նաև Հայոց արքային:

1205 թվականի հոկտեմբերին Կիլիկիայի թագավորության բանակը (մոտ 5.000) Տաճարականների օրդենից (մոտ 500) պաշարեց Ռոսեյլի ամրոցը, սակայն չկարողացավ գրավել այն²: Դրանից հետո 1205 թվականի դեկտեմբերի վերջին Պաղոաս ամրոցում տեղակայված Կիլիկիայի թագավորության կայազորը (մոտ 1.000) գիշերային անակնկալ հարձակումով մտավ Դարպասակ, սակայն Տաճարականների օրդենը (մոտ 1.000) այս անգամ ևս հետ մղեց Նրան³: 1206 թվականի ապրիլի սկզբին Դարպասակ ամրոցի ճ-մ-ում Կիլիկիայի թագավորության բանակը (մոտ 5.000) հաղթեց Տաճարականների օրդենին օգնության շտապող Էյուբյանների սուլթանության առաջին բանակին (մոտ 2.000)⁴, որից հետո 1206 թվականի Նույն ապրիլի սկզբին Ամկ լճի ճ-մ Լևոն I Մեծի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) վաղ առավոտյան

¹ Անանուն Եղեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 500: Դեթում Պատմիչ «Ժամանակագրություն»: Դեթում II «Տարեգրություն»: Ժոֆրուա Դ'Վիլարդոեն «Կոստանդնուպոլսի նվաճումը»: Մակրիդի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլության սուլթանների»:

² Այս մասին, անկասկած ունենալով աղբյուրագիտական հիմք, սակայն չնշելով այդ մասին, հայտնում է Ռենե Գրոսսեն իր «Պատմություն խաչակրաց» աշխատության III հատորում (Էջ 248-249): Տեղեկությունը, կրկին առանց աղբյուրագիտական նշումների, հանդիպում է նաև այլ աշխատություններում:

³ Այս մասին, անկասկած ունենալով աղբյուրագիտական հիմք, սակայն չնշելով այդ մասին, հայտնում է Ռենե Գրոսսեն իր «Պատմություն խաչակրաց» աշխատության III հատորում (Էջ 248-249): Տեղեկությունը, կրկին առանց աղբյուրագիտական նշումների, հանդիպում է նաև այլ աշխատություններում:

⁴ Իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: Կիրակոս Գանձակեցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 3:

անակնկալ հարձակվեց Տաճարականների օրդենին օգնության շտապող Էյուբյանների սուլթանության երկրորդ բանակի (մոտ 20.000) վրա ու սրան ևս գլխովին ջախջախեց¹: Արդյունքում՝ Դարպասկ և Գաստոն ամրոցներին տիրել շարունակող Տաճարականների օրդենը կրկին պարտավորվեց ռազմական աջակցություն ցույց տալ Կիլիկիայի թագավորությանը:

1206 թվականին Անտիոքի դքսությունում զարգացող հարաբերությունների ճգնաժամի արդյունքում Բոհեմունդ Միակնանի Պուատիեցուց վերջնականապես հիասթափված Ինոկենտիոս III-ի ներկայացուցիչները ի վերջո կապ հաստատեցին Լևոն I Մեծի հետ: Արդյունքում՝ արդեն 1207 թվականի փետրվարին, հերթական անգամ փորձելով դուրս հռչակել Ռուբեն-Ռայմոնդին, առանց մարտերի Անտիոք մտավ Կիլիկիայի թագավորության բանակը (մոտ 10.000), որը պաշարեց քաղաքի միջնաբերդը, սակայն ի վերջո, խուսափելով քաղաքին մոտեցող Էյուբյանների սուլթանության բանակից (մոտ 50.000), նահանջեց՝ հետ մղելով միջնաբերդից դեպի քաղաքի փողոցներ կատարվող թշնամու ակտիվ հակազորոհները²: Այսպիսով՝ Անտիոքի դքսության համար մղվող պայքարի հերթական փուլը ևս ավարտվեց Կիլիկիայի թագավորության անհաջողությամբ, թեև շատ ծանր էր նաև Բոհեմունդ Միակնանի Պուատիեցու դրությունը, որը դիրքերը կարողանում է պահել միայն բացառիկ լարումով և իրար դեմ դուրս եկող ուժերի հակասությունների վրա խաղալով:

Գլուխ 8

Պայքարը Շահարմենների ժառանգության համար

1204 թվականի գարնանը իր մահկանացուն կնքեց Իկոնիայի սուլթանության սուլթան Սուլեյման-Շահը, որը սկզբում զգալի հաջողության և հեղինակության էր հասել, սակայն իր գործունեության վերջին շրջանում ծանր պարտություն էր կրել քրիստոնյաներից ու մեծապես հեղինակազրկվել էր: Սուլեյման-Շահին հաջորդեց Նրա մանկահասակ որդի Խլիճ-Արսլան իբն Սուլեյման-Շահը (1204), սակայն նոր սուլթանին արագորեն սպանեցին, որից հետո սուլթանության տարածքում ընթացող գահակալական պայքարը նոր փուլ մտավ: Ստեղծված պայմաններում սուլթանական գահի նկատմամբ իր իրավունքներով ամենից առաջ մեջտեղ եկավ Նույն այս ժամանակ Կոստանդնուպոլսից վերադարձավ գահի թեկնածուներից հերթականը և արդյունքում Իկոնիայի սուլթանության սուլթան հռչակվեց Քեյ-խոսրովը (1204-1211): Նոր սուլթանը, որը քաղաքականապես կայացել էր ամենից առաջ հենց Արևմուտքում, հատկապես Բյուզանդական կայսրության քաղաքական անկման ֆոնին ուշադրությունն ամենից առաջ կենտրոնացրեց սուլթանության հենց արևմտյան սահմանների վրա՝ փորձելով իրենը գտնել այստեղ քրիստոնյաների մոտ սկիզբ առած քաոսում: Նույն այս ժամանակ, սակայն, Իկոնիայի սուլթանության արևելքում մեծապես ազդեցիկ դարձան նաև վերջնականապես Կարինում հաստատված Նրա եղբայր ու գաղափարակից, Քեյ-խոսրովից մի քիչ շուտ Կոստանդնուպոլսից վերադարձած Տուղրիլ-Շահի դիրքերը, որը հենց ինքն էլ սկսեց տոն տալ սուլթանության ողջ քաղաքական գծին Արևելքում:

Այս առումով հարկ է նշել, որ արևելյան գործերը ևս ոչ պակաս ուշադրություն էին պահանջում, քանի որ Էյուբյանների սուլթանության հավակնությունները հյուսիսում կրկին ուժեղանում էին, կարիք կար մշտապես ընդգծել սուլթանական գերիշխանությունը տեղի մահմեդական Եմիրությունների նկատմամբ և, որ ոչ պակաս կարևոր էր, հնարավորինս կասեցնել նաև Քարթլիի թագավորության առաջխաղացումը հարավ-արևմտյան ուղղությամբ: Եվ այսպես ամենասկզբում կարիք կար Քեյ-խոսրովի ներկայությամբ սուլթանության այնուհանդերձ հենց արևելյան տարածքներում, քանի որ Ամասիայում ապստամբություն էր բարձրացրել Սեբաստիայի երբեմնի Եմիր Իսմայիլի որդի Մուհամմեդը, որը ստացել էր նաև Սուլեյման-Շահի երբեմնի դաշնակից, իսկ այժմ Քեյ-խոսրովի հայտնվելուց բնականաբար անչափ դժգոհ մնացած Մանկուչականների և Խարբերդի Արտուխյանների Եմիրությունների, ինչպես նաև, որոշակիորեն միջնորդավորված ձևով նաև, Կիլիկիայի թագավորության աջակցությունը: Արդյունքում՝ 1205

¹ իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»:

² Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Ներսես Պալինեց «Ժամանակագրություն»:

թվականի գարնանը Նեոկեսարիայի ճ-մ-ում Զեյ-խոսրովի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 30.000) հաղթեց Արտուխյանների և Մանկուչակյանների եմիրությունների միացյալ բանակին (մոտ 10.000)¹, որից հետո հարբերդի Արտուխյանների ու Մանկուչակյանների եմիրությունները ընդունեցին Նոր սուլթանի գերիշխանությունը: Ինչ վերաբերում է ապստամբին աջակցություն ցույց տված հայերին, ապա 1205 թվականի գարնանը Լևոն I Մեծի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) Իկոնիայի սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) պաշարեց Պլասթան, սակայն, չկարողանալով գրավել այն, ի վերջո հետ քաշվեց ելման դիրքեր²:

Սեփական տիրույթների արևելյան սահմաններում կարգուկանոն հաստատելուց հետո Զեյ-խոսրովը հաջողությամբ կարգավորեց Նաև Էյուբյանների հետ մրցակցության խնդիրը: Այս առումով խնդիրը հեշտացավ նրանով, որ Էյուբյանները, ամենից առաջ հենց ուժի փորձարկման նպատակով հարված հասցնելով սուլթանի ենթականերից մեկին, այնուհանդերձ մեծ հաշվով չէին համառում իրենց նկրտումներով և ավելի շատ հակված էին թիկունքում կայունություն ունենալու պայմաններում դեպի արևելք առաջանալուն:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1205 մարտի վերջ - մայիսի վերջ - Խարբերդի ճ-մ³

Էյուբյանների սուլթանության, Չանգյանների աթաբեկության և Հիսն-Զեֆի Արտուխյանների եմիրության միացյալ բանակը (մոտ 10.000) պաշարեց քաղաքը Խարբերդի Արտուխյանների եմիրության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100):

I փուլ - Մարտի վերջից սկսած քաղաքը պաշարողները համառ գրոհներ ձեռնարկեցին և արդեն ապրիլի կեսերին գրավեցին քաղաքը, իսկ Խարբերդի Արտուխյանների եմիրության բանակն էլ ամրացավ միջնաբերդում:

II փուլ - Ապրիլի վերջին քաղաքին մոտեցավ Սամոսատում իշխող, ալ-Ադիլի դեմ կիսաապստամբական դրության մեջ գտնվող և Իկոնիայի սուլթանության կողմն անցած ալ-Աֆդալի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության բանակը (6.000 հեծյալ), որի արդյունքում քաղաքը պաշարողները նահանջեցին:

Հայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակից՝ մոտ 200, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:

Այսպիսով՝ Զեյ-խոսրովին, շնորհիվ Նաև ազգականներից Նեղացած ալ-Աֆդալի գործոնի, հաջողվեց պաշտպանել իր դաշնակիցը հանդիսացող Խարբերդի Արտուխյանների եմիրության եմիր Աբու-Բաքրին: Այս իրադարձությունները, սակայն, հետագա զարգացումներ էին ստանալու:

Իրոք, Նույն այս ժամանակ Զարթլիի թագավորությունը սկսել էր սպառնալ արդեն Նաև Շահարմենների եմիրությանը: Վերջինս, բնականաբար հնարավորություն չունենալով դիմել Էյուբյանների սուլթանությանը, դիմեց նրա հակառակորդ Իկոնիայի սուլթանությանը, որի արևելյան գործերի ղեկավար Տուղրիլ-Շահն իր հերթին որոշեց գործել: Այս առումով տարածաշրջանի խառը և շահերի բախման բարդ բնույթը, թերևս, լավագույնն էր բնորոշում այն հանգամանքը, որ, դատելով Անանուն Եդեսիացու հաղորդումից, հենց Տուղրիլ-Շահն էր պաշտոնական Տփղիսին ամեն կերպ դրդում հարված հասցնել Շահարմենների եմիրությանը՝ ակնհայտորեն ուզենալով թուլացնել ամենից առաջ վերջինիս և իր դերն ընդգծել Շահարմենների եմիրությունում, իսկ, այն բանից հետո էլ, երբ Զարթլիի թագավորությունն ինքը չի կարողանա ամուր դիրքեր հաստատել հարավում, նախատեսելով հենց ինքը գրավել Խլաթը: Սկիզբ առավ մեծ պայթյալը Շահարմենների ժառանգության համար, որը մոտական տարիներին շատ թեժ տեսք էր ընդունելու:

1205 թվականի գարնանը, առայժմ միայն շոշափելով իրավիճակը, Չաքարե Փոքր Գագեցու գլխավորությամբ սկսեցին Խլաթին մոտենալ Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ

¹ Անանուն «Սելջուկների պատմություն»:

² Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

³ իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

20.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10.000), որոնք ասպատակեցին շրջակայքը և սկսեցին հետ քաշվել: Հենց այս ժամանակ էլ, սակայն, Տուրքի-Շահին ցույց տվեց իր իրական դեմքը, երբ խլաթի մոտի մի նեղ կիրճում դարան մտած Իկոնիայի սուլթանության և Շահարմենների էմիրության միացյալ բանակը (մոտ 10.000) անակնկալ հարձակումով հաղթեց Չաքարե Փոքր Չաքարյանի բանակին, ընդ որում մարտում զոհվեց նաև Չաքարե Փոքրը¹: Այսպիսով՝ Իկոնիայի սուլթանությունը Արևելքում ևս մեկ հաջողություն ունեցավ, սակայն հակամարտությունը տեղի մահմեդական ուժերի հետ դեռևս շարունակվում էր:

1205 թվականի հունիսի վերջին Էյուբյանների սուլթանության, Չանգյանների աթաբեկության և Հիսն-Զեֆի Արտուխյանների էմիրության միացյալ բանակը (մոտ 6.000) Խարբերդի Արտուխյանների էմիրության բանակից (մոտ 100) պաշարեց ու հուլիսի 2-ին գրավեց Ծովք ամրոցը²: Շուտով Իկոնիայի սուլթանության և Խարբերդի Արտուխյանների էմիրության միացյալ բանակը մոտեցավ ամրոցին և փորձեց բանակցությունների միջոցով հետ վերցնել այն, սակայն որևէ արդյունքի չհասավ: Այս պայմաններում Խարբերդի Արտուխյանների էմիրության բանակը վերադարձավ Խարբերդ, իսկ Իկոնիայի սուլթանության բանակը շարժվեց Սամոսատի ուղղությամբ: Արդյունքում, սակայն, 1205 թվականի հուլիսի վերջին Սամոսատի ճ-մ-ում Էյուբյանների սուլթանության բանակը (5.000) հաղթեց Իկոնիայի սուլթանության համալրված բանակին (8.000)³: Վերջին անհաջողությունը լրջորեն սահմանափակեց Իկոնիայի սուլթանության իշխող վերնախավի ինչպես ախորժակը Արևելքի նկատմամբ, այնպես էլ եռանդը՝ Էյուբյանների սուլթանությանը հակադրվելու գնով ակտիվ լինել այդ ուղղությամբ: Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, որ ալ-Ադիլին էլ իր հերթին լրջորեն խանգարում էր այն հանգամանքը, որ առիթի դեպքում իր դեմ էին դուրս գալիս ինչպես Սամոսատում կիսանկախ և կիսապատմական դրության մեջ հաստատված ու հին վիրավորանքները չմոռացած ալ-Աֆդալը, այնպես էլ Հալեպում հաստատված ալ-Ադիլի եղբորորդի ալ-Թահիրը, որի հետ հարաբերությունները ևս շատ հեռու էին պարզ լինելուց:

1205 թվականին Զարթլիի թագավորությունը անհաջողություն էր կրել Շահարմենների դեմ պայքարում և Տփղիսում հասկացել էին, որ այս ուղղությամբ ամեն ինչ արդեն ավելի բարդ է լինելու: Այս առումով որոշվեց ամենից առաջ ամրապնդել թիկունքը և ի վերջո լուծել Հյուսիսային Հայաստանում մահմեդականների վերջին առաջամարտիկը հանդիսացող Կարսի էմիրության հարցը, որից հետո նոր միայն բոլոր ուժերով հարված հասցնել հարավին:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1206 գարուն - 1207 ապրիլ - Կարսի գրավումը⁴

Սարգիս Թմբկաբերդցու և Իվանե Գամրեկելու գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 5.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000) պաշարեցին քաղաքը Կարսի էմիրության բանակից (մոտ 1.000):

I փուլ - 1206 թ-ի գարնանից մինչև 1207 թ-ի մարտ Զարթլիի թագավորության բանակը, ասպատակելով շրջակայքը և իր տիրապետության տակ զգելով քաղաքից դուրս գտնվող բոլոր տարածքները, շրջափակման մեջ պահեց բուն քաղաքը՝ ըստ էության, կտրելով վերջինիս բոլոր կապերն արտաքին աշխարհի հետ:

II փուլ - 1207 թ-ի մարտին խոշոր ուժերով քաղաքին մոտեցան Չաքարե Մեծ և Իվանե Չաքարյանների ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 40.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 10.000), ինչպես

¹ իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Ռաշիդ-Էդ-Դին «ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 1, գիրք 2, մաս 2, հատված 4; Զյաթիբ Չելեբի «Աշխարհի հայելի», գլուխ 41; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

² իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

³ Անանուն Եղեսիացի «ժամանակագրություն», գլուխ 505:

⁴ «Զարթլիս-Ցիսվերթա», Վասիլ Էզոսմոնգվարի «Թագուհիների թագուհի Թամարայի կյանքը»; «Զարթլիս-Ցիսվերթա», Անանուն «Թագակիրների պատմությունն ու զովասանքը», գլուխ 42; «Զարթլիս-Ցիսվերթա», Անանուն «Դեմետրեի, Գեորգիի, Թամարայի և Գեորգի Լաշայի պատմությունը»; «Զարթլիս-Ցիսվերթա», Անանուն «Դեմետրեի, Գեորգիի, Թամարայի և Գեորգի Լաշայի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Կիրակոս Գանձակեցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 4; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 82; Ավագ Սեբաստացի «ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Եպիսկոպոս «ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 66; Անանուն Երուսաղեմի «ժամանակագրություն»; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Զյաթիբ Չելեբի «Աշխարհի հայելի», գլուխ 39:

նաև Լոռու (մոտ 5.000) և Խաչենի (մոտ 5.000) թագավորությունների միացյալ բանակը, որոնք ուժեղացրին պաշարումը ու, ավերելով դեպի քաղաք տանող ջրագիծը, պաշտպանվողներին գրկեցին նաև ջրից: Այս պայմաններում Կարսի Եմիրության բանակը ի վերջո դադարեցրեց դիմադրությունը՝ պայմանով, որ գեները ցած դրած ռազմիկների նկատմամբ բռնություն չի գործադրվի, իսկ քաղաքն էլ կանցի ոչ թե հայերին, այլ կդառնա Թամարա թագուհուն ուղղակի ենթակա տարածք:

Հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 60, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր: Կարսի Եմիրությունը ոչնչացավ, իսկ ողջ Վանանդը ընկավ Զարթլիի թագավորության տիրապետության տակ:

Մինչև հարավ-արևմուտք շարժվելը, սակայն, Տփղիսում որոշեցին ևս մեկ գործողություն իրականացնել՝ այս անգամ արդեն Էլտկուզյանների սուլթանության դեմ: Արդյունքում՝ 1206 թվականի ամռանը Չաքարե Մեծ և Իվանե Չաքարյանների գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 50.000) ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 25.000), ինչպես նաև Լոռու (մոտ 5.000) և Խաչենի (մոտ 5.000) թագավորությունների միացյալ բանակը Էլտկուզյանների սուլթանության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) գրավեցին Գետաբակ ամրոցը (Ուտիք, Գարդմանքի հարավ), Չարաբերդը ու Ակնան (վերջինը՝ Արցախ, Առան-Ռոտ գավառի հարավ-արևմուտք, Պարտավից մոտ 40 կմ հարավ-արևմուտք)¹: Արդյունքում՝ արդեն զգալիորեն թուլացած Էլտկուզյանների սուլթանության սուլթան, վերջնականապես հարբեցողությանը տրված Աբու-Բաքրի հետ ամրապնդվեց հաշտությունը, ընդ որում սուլթանն ինքը նշանվեց Թամարա թագուհու աղջկա հետ: Եվ այսպես ամեն ինչ, կարծես թե, պատրաստ էր հարավ-արևմուտքում պայքարը վերսկսելու համար և այս առումով միայն քրիստոնյաների օգտին եղավ այն հանգամանքը, որ Նույն այս ժամանակ սրվեց Ներքաղաքական դրությունը Շահարմենների Եմիրությունում:

1206 թվականի սկզբին Շահարմենների Եմիրության արդեն քսանամյա Եմիր Մահմուդը, որը ծանր էր տանում իր խնամակալ և Եմիրության փաստացի կառավարիչ Շուշա-Էդ-Դինի կառավարումը, սպանեց վերջինիս, որից հետո արդեն անձամբ ձեռնամուխ եղավ գործերի կառավարմանը, թեև անվերջ խրախճանքներից ու տարաբնույթ այլ հաճույքներին տրվելուց ավելի հեռուն նա արդյունքում այդպես էլ չգնաց: Այս պայմաններում Եմիրության բնակչությունը, որը դժգոհ էր ստեղծված իրավիճակից, որոշեց դիմել Մարդինի Արտուխյանների Եմիրության Եմիր Արտուխ-Արսլանին և Խլաթը Նրան հանձնել, քանի որ այս Եմիրի հայր Էլղազիի մայրը Սուլեման իբն Իբրահիմի աղջիկն էր: Այս ամենից իր հերթին, սակայն, դժգոհ մնաց Շուշա-Էդ-Դինի մտերիմ գուլյամ Փահլավանը, որը, որոշեց գործել:

Արդյունքում՝ 1206 թվականի օգոստոսին Փահլավանի բանակը (մոտ 1.000) Շահարմենների Եմիրության կառավարական բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100) անակնկալ հարձակումով և առանց լուրջ մարտերի գրավեց Մանազկերտը²: Այսպիսով՝ Շահարմենների Եմիրությունում, ըստ էության, սկսեց Ներքաղաքական մի պայքար, որը ի վերջո ծանր հետևանքների էր հանգեցնելու: Ավելին, շուտով պարզվեց, որ Շահարմենների ժառանգության համար իր գործնական փուլը մտած պայքարում լուրջ թեկնածուները ոչ թե այդ պայքարը սկսածներն էին, այլ, ամենից առաջ Էյուբյանների և Իկոնիայի սուլթանությունները, երբ Կահիրեում ի վերջո հնարավորություն տեսան կյանքի կոչել Սալահ-Էդ-Դինի երբեմնի ռազմաքաղաքական առաջնահերթությունը՝ անցնել Տավրոսյան լեռնաշղթայից հյուսիս ու ամրանալ այնտեղ, իսկ Իկոնիայում էլ խնդրի դրվեց կյանքի կոչել սեփական սուլթանությանը բաժին հասած աշխարհաքաղաքական խնդիրը ու ավելի առաջանալ դեպի արևելք: Ամենասկզբում, սակայն, դեռևս լիարժեք չպատկերացնելով, թե իրական ինչ վիճակ է տիրում Շահարմենների Եմիրությունում և արդեն ինչ ուժեր են հավակնում Շահարմենների ժառանգությանը՝ ոտքի ելան, ինչպես արդեն ասվեց, նաև Մարդինում:

¹ Կիրակոս Գանձակեցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 4; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Բար-Յեբրեես «Աշխարհիկ պատմություն»; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 82; Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 66; Անանուն «Ժամանակագրություն 1338 թվականի»:

² իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

Արդյունքում՝ 1206 թվականի սեպտեմբերի սկզբին Արտուխ-Արսլանի գլխավորած Մարդինի Արտուխյանների էմիրության բանակը (մոտ 10.000) Շահարմենների էմիրության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 200) պաշարեց իսլաթը, սակայն, խուսափելով Մանազկերտից առաջխաղացած Շահարմենների էմիրության զուլյամ Փահլևանի բանակից (մոտ 8.000), ինչպես նաև տեղեկանալով, որ ալ-Աշրաֆի գլխավորած էյուբյանների սուլթանության բանակը ներխուժել է սեփական էմիրության տարածք, նահանջեց¹: Այս առումով հետաքրքիր է, որ Փահլևանը հաջողությամբ խորամանկեց Արտուխ-Արսլանին՝ իր ենթարկվելու փոխարեն վերջինիս սկզբում առաջարկելով Արտուխ-Արսլանի բանակից հեռացնել քոդերին, քանի որ իսլաթի բնակչությունն իբրև ահաբեկվում է նրանց ներկայությունից, իսկ հետո էլ, երբ նեղացած քոդերը լքեցին Մարդինի էմիրին և նրա բանակը թուլացավ, Փահլևանը վերջինիցս պահանջեց հեռանալ քաղաքից արդեն վերջնագրային տեսքով: Այս ամենին զուգարկեց նաև այն հանգամանքը, որ 1206 թվականի սեպտեմբերի սկզբին ալ-Աշրաֆի գլխավորած էյուբյանների սուլթանության բանակը (մոտ 20.000), ինչպես արդեն ասվեց, ասպատակեց Մարդինի ու Դունայսիի ամրոցի (= Տել-ալ-Արման, = Գոչ-Հիսար, = Դաուսար) (վերջինը՝ Մարդինից 10 կմ հեռու) շրջակայքը և նահանջեց², դրանով իսկ փաստորեն ստիպելով հետ քաշվել նաև Արտուխ-Արսլանին: Եվ կրկին հետաքրքիր է, որ Արտուխ-Արսլանից իսլաթից հետ քաշվել վերջնագրային տեսքով պահանջեց նաև ալ-Աշրաֆը:

Այսպիսով՝ Փահլևանը հետ մղեց Արտուխ-Արսլանին և, կարծես թե, ապահովելով Շահարմենների ժառանգությունն իր համար, փորձ կատարեց կյանքի կոչել իր արդեն բուն նպատակը, սակայն, այն բանից հետո, երբ 1206 թվականի սեպտեմբերի կեսին նա սեփական ուժերով մոտեցավ իսլաթին, քաղաքից արտագրոհ իրականացրած Մահմուդի բանակը (մոտ 1.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկները (մոտ 100) հաղթեցին ու փախուստի մատնեցին նրա բանակին, որի մնացորդները նահանջեցին Մանազկերտ³: Արդյունքում՝ Փահլևանի առաջին հարվածը իսլաթին անհաջողության մատնվեց և նա սկսեց տենդագին կերպով երկրորդ հարվածը նախապատրաստել, սակայն այս ժամանակ Շահարմանների ժառանգության համար մղվող պայքարին միացան արդեն նաև անհամեմատ ավելի խոշոր և հիմնական խաղացողները:

Արդեն ասվեց, որ դեռևս 1201 թվականից էյուբյանների սուլթանության սուլթան ալ-Ադիլը Ասորիքում գործերի հիմնական տնօրինությունը հանձնել էր իր որդի ալ-Աշրաֆին, որին էլ որպես ենթակա պետք է գործեին նրա մի քանի եղբայրները: Ալ-Աշրաֆին հատկապես եռանդուն օժանդակություն ցույց տվեց նրա փոքր եղբայր Մելիք-Ավիհադը և հյուսիսում հետագա ձեռքբերումների համար էյուբյանների սուլթանությունը վերջին հաշվով պարտական էր հենց երկու այս եղբայրների հաջող գործունեությանը: Մինչ այս ալ-Աշրաֆը իր կտրուկ գործողություններով ստիպել էր Արտուխ-Արսլանին վերադառնալ ելման դիրքեր և հրաժարվել իսլաթի նկատմամբ հավակնություններից, սակայն եռանդուն էյուբյանները այն բանի համար չէին այդ արել, որ դրանից հետո Շահարմենների ժառանգությունը բաժին հասնի մի ինչ-որ զուլյամի: Արդյունքում, մինչ Փահլևանը երկրորդ հարվածն էր նախապատրաստում իսլաթի ուղղությամբ, սկսեց գործել արդեն էյուբյանների սուլթանության կարգի գցված ռազմական մեքենան:

1206 թվականի սեպտեմբերի վերջին Մելիք-Ավիհադի գլխավորությամբ Տիգրանակերտից առաջխաղացած էյուբյանների սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) Շահարմենների էմիրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) ու քաղաքի Յայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 100) գրավեց Մուշը և Տարոնի մի քանի այլ ամրոցներ⁴: Այսպիսով՝ իսլաթին հաջող հարված հասցնելու համար էյուբյանների բանակը ելման հարմար դիրքեր զբաղեցրեց և այս պայմաններում մի քանի կողմից սեղմվող Փահլևանն ինքն էլ ի վերջո արդեն որոշեց գործել: Արդյունքում՝ 1206 թվականի հոկտեմբերին Մանազկերտից առաջխաղացած Փահլևանի համալրված բանակը (մոտ 7.000) Մահմուդի բանակից (մոտ 800) ու քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 80) հերթական անգամ պաշարեց իսլաթը և, իր կողմը գրավելով քաղաքի կայագորին, ի

¹ իբև ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 506:

² իբև ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

³ իբև ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

⁴ իբև ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբև Վասիլ «Սալիհյան պատմություն»; Ռաշիդ-Էդ-Դին «Ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 1, գիրք 2, մաս 2, հատված 5; Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»; Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 506; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»:

վերջո ստիպեց վերջինիս հանձնվել: Այսպիսով՝ Փահլևանն ի վերջո հաջողություն գրանցեց և գերեց Մահմուդին, որից հետո նրան խեղդամահ արեց ու ցած նետեց միջնաբերդի պարսպից՝ հայտարարելով, թե երիտասարդ Էմիրն իբր ինքնասպան է եղել: Դրանից հետո Շահարմենների Էմիրության Էմիր հռչակվեց Նույն այս Փահլևանը (1206-1207)¹: Շուտով պարզվեց, սակայն, որ այժմ արդեն Նոր Էմիրն ինքն է խնդիրներ ունենալու ձեռք բերածը պահպանելու հարցով:

1206 թվականի հոկտեմբերին Խլաթի ճ-մ-ում Փահլևանի գլխավորած Շահարմենների Էմիրության բանակը (մոտ 5.000), Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000), ինչպես նաև Տարոնի իշխանության (մոտ 5.000) միացյալ բանակը հաղթեցին Մելիք-Ավհադի գլխավորությամբ Մուշից առաջխաղացած Էյուբյանների սուլթանության բանակին (մոտ 15.000), որի մնացորդները վերադարձան Տիգրանակերտ²: Այսպիսով՝ Խլաթի ուղղությամբ իր առաջին հարվածում, ինչպես մի ժամանակ Փահլևանի հետ էր եղել, անհաջողության մատնվեց արդեն Էյուբյանների ռազմական մեթենան, սակայն, ինչպես և կարելի էր սպասել, Նոր հարվածը իրեն շատ սպասեցնել չէր տալու:

1207 թվականի մարտին Մելիք-Ավհադի գլխավորությամբ Տիգրանակերտից հերթական անգամ առաջխաղացած Էյուբյանների սուլթանության բանակը (մոտ 30.000) Խլաթի ճ-մ-ում հաղթեց Փահլևանի գլխավորած Շահարմենների Էմիրության բանակին (մոտ 10.000), Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 2.000) և Տարոնի իշխանության (մոտ 5.000) միացյալ բանակին, որի մնացորդները Նահանջեցին Խլաթ³: Փակելով Փահլևանի ուժերին Խլաթում՝ 1207 թվականի մարտին Մելիք-Ավհադի գլխավորած Էյուբյանների սուլթանության բանակը (մոտ 5.000) Շահարմենների Էմիրության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100) գրավեց Մանազկերտը⁴, ինչը առավել ծանրացրեց Շահարմանների գործող Էմիրի դրությունը: Հոգեվարքի մեջ գտնվող Շահարմենների Էմիրության համար, սակայն, այժմ պայքարի մեջ մտավ արդեն նաև Իկոնիայի սուլթանությունը, որը ոչ միայն չէր ցանկանում իր արևելյան սահմաններին տեսնել Էյուբյանների սուլթանության հաջողությունը, այլև հենց ինքն իր ծրագրերն ուներ Շահարմենների հարցով:

Արդյունքում՝ 1207 թվականի ապրիլին Խլաթի ճ-մ-ում Շահարմենների Էմիրության բանակը (մոտ 5.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000), ինչպես նաև Տուղրիլ-Շահի գլխավորությամբ Կարինից առաջխաղացած Իկոնիայի սուլթանության (մոտ 5.000) ու Տարոնի իշխանության (մոտ 1.000) միացյալ բանակը հաղթեցին Մելիք-Ավհադի գլխավորած Էյուբյանների սուլթանության բանակին (մոտ 15.000)⁵: Այսպիսով՝ մի ինչ-որ պահ թվաց, թե Շահարմենների գործը փրկվեց, սակայն, թերևս, իզուր չէր ասված, թե. *«Ով մեղմորեն կշռոյի մեկին, հենց նա էլ հետո կսպանի նրան»*: Իրոք, 1207 թվականի ապրիլին, փորձելով անցնել հաջող հակահարձակման, Փահլևանի գլխավորած Շահարմենների Էմիրության և Տուղրիլ-Շահի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության (մոտ 20.000), ինչպես նաև Տարոնի իշխանության (մոտ 5.000) միացյալ բանակը Էյուբյանների սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) պաշարեց Մուշը ու ներխուժեց քաղաք, սակայն այս ընթացքում Տուղրիլ-Շահը դավադրաբար սպանեց Փահլևանին, որից հետո իր բանակը արագորեն շարժեց Խլաթի ուղղությամբ⁶:

Այսպիսով արդեն մի երրորդ ուժ հարված հասցրեց Խլաթի ուղղությամբ, սակայն, քաղաքն այս անգամ ևս դիմացավ, երբ 1207 թվականի ապրիլին Տուղրիլ-Շահի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 15.000) չկարողացավ գրավել այն Շահարմենների Էմիրության

¹ իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»; Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 506; Բար-Յեբրեես «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

² իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբն Վասիլ «Սալիհյան պատմություն»; Ռաշիդ-Էդ-Դին «Ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 1, գիրք 2, մաս 2, հատված 5; Բար-Յեբրեես «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

³ իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբն Վասիլ «Սալիհյան պատմություն»; Ռաշիդ-Էդ-Դին «Ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 1, գիրք 2, մաս 2, հատված 5; Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»; Բար-Յեբրեես «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

⁴ իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 506:

⁵ իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբն Վասիլ «Սալիհյան պատմություն»; Ռաշիդ-Էդ-Դին «Ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 1, գիրք 2, մաս 2, հատված 5; Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»; Բար-Յեբրեես «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

⁶ իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբն Վասիլ «Սալիհյան պատմություն»; Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»; Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 506; Բար-Յեբրեես «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 400)¹: Ստեղծված պայմաններում, ցանկանալով գոնե մի որևէ հաջողություն արձանագրել, 1207 թվականի մայիսին Տուրքիլ-Շահի գլխավորությամբ իսլաթից առաջխաղացած Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) Եյուբյանների սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 100) պաշարեց արդեն Մանազկերտը, սակայն, տեղեկանալով ալ-Աշրաֆի գլխավորությամբ Եդեսիայից առաջխաղացող Եյուբյանների սուլթանության խոշոր բանակի մասին (մոտ 40.000), թողեց նաև այդ գործը և նահանջեց դեպի հյուսիս²:

Իրոք, ինչպես շուտով պարզվեց, ալ-Աշրաֆը շատ ծանր էր տարել եղբոր անհաջողությունը իսլաթի պարիսպների տակ և, զգալով ու միանգամայն ճիշտ գնահատելով պահի վճռական նշանակությունը, ի մի էր բերել սեփական ռազմական մեքենայի բոլոր ուժերը՝ շատ ճիշտ ժամանակին հայտնվելով Վանա լճի հյուսիսային ափերին: Արդյունքում՝ պարզվեց, որ Իկոնիայի սուլթանությունում որևէ ցանկություն չունեն Եյուբյանների սուլթանության հետ մեծածավալ ընդհարման մեջ մտնել և, եթե թուլացած Եմիրությանը կուլ տալու հեռանկարին այստեղ մեծ հաշվով դեմ չէին, ապա Քեյ-խոսրովը վճռականորեն և ոչ մի ցանկություն չունեն աջակցել իր սուլթանության արևելյան սահմաններին սեփական նախաձեռնությամբ պատերազմ մղող եղբորը, մեծացնել նույն այդ պատերազմի ծավալները, ընդգծել նույն այդ եղբոր դերը, իսկ արդյունքում էլ՝ շեղվել իր նախընտրած արևմտյան սահմանից:

1207 թվականի հունիսին քաղաքի բնակիչների հրավերով ու համաձայնությամբ Մելիք-Ավիհադի գլխավորությամբ առանց մարտերի քաղաք մտած Եյուբյանների սուլթանության բանակը (մոտ 40.000) Շահարմենների Եմիրության բանակի մի մասից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 50) գրավեց նաև իսլաթի միջնաբերդը³, սակայն վերքերը լիզելով հետ քաշված Տուրքիլ-Շահն այնուհանդերձ որոշեց ևս մեկ փորձ կատարել: Արդյունքում, այն բանից հետո, երբ ալ-Աշրաֆի գլխավորած Եյուբյանների հարվածային հիմնական ուժերը հետ քաշվեցին Ասորիք, 1207 թվականի հուլիսին Տուրքիլ-Շահի գլխավորությամբ Կարինից կրկին առաջխաղացած Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) Մելիք-Ավիհադի գլխավորած Եյուբյանների սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 400) պաշարեց իսլաթը, սակայն այս անգամ ևս անհաջողության մատնվեց⁴: Դրանից հետո իսլաթի հարցով վերջնականապես հուսալքված Տուրքիլ-Շահը 1207 թվականի օգոստոսին Եյուբյանների սուլթանության բանակից մի որոշ ժամանակ պաշարեց նաև Մանազկերտը, սակայն, այստեղ ևս որևէ հաջողություն չգրանցելով, նահանջեց Կարին⁵: Այս առումով հարկ է նշել, որ Տուրքիլ-Շահը հետ քաշվելու ևս մեկ ծանրակշիռ պատճառ ուներ, քանի որ այս ընթացքում տեղի ունեցածից խիստ անհանգստացած Մելիք-Ավիհադը դիմել էր արդեն հորը և ալ-Ադիլի հրամանով ալ-Աշրաֆը, ստացած լրացուցիչ ուժեր, կրկին առաջացել էր եղբորն օգնության:

Ազատվելով Կարինից առաջացող իր համառ մրցակցի նկրտումներից և վերջնականապես ամրանալով տեղում՝ 1207 թվականի սեպտեմբերին ալ-Աշրաֆի ու Մելիք-Ավիհադի գլխավորած Եյուբյանների սուլթանության բանակը (մոտ 60.000) Շահարմենների Եմիրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) և քաղաքների Յայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 400) գրավեց նաև Արճեշը ու Վանը, որից հետո առանց մարտերի մտավ նաև Արծկե: Վերջ, սա արդեն Շահարմենների Եմիրության վերջն էր, որը ոչնչացավ, իսկ արդյունքում էլ Կորճայքը, Աղձնիքը, ինչպես նաև Վասպուրականի հիմնական մասը ընկան Եյուբյանների սուլթանության տիրապետության տակ⁶: Այսպիսով, եթե մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում Յայաստանի արևմտյան սահմաններում հաստատվել էր Իկոնիայի սուլթանությունն, իր դեմս իր առաջնակետեր հանդիսացող Կարինի, Սեբաստիայի և Մելիտեի, ապա Յայաստանի հարավ-արևմտյան սահմաններում էլ իր հերթին հաստատվեց Եյուբյանների սուլթանությունը, որպես

¹ իբև ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»;

² իբև ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»;

³ իբև ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»;

⁴ Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 507;

⁵ իբև ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»;

առաջնակետեր ունենալով Սամոսատը, Խլաթը, Արճեշը և Արծկեն: Այս առումով քիչ թե շատ դրական էր, թերևս, միայն այն հանգամանքը, որ նույն այս ժամանակ թուլացել և դեպի անկում էր գնում Հայաստանը արդեն հարավ-արևելքից եզրող մյուս մահմեդական պետական միավորն, ի դեմս Էլտկուզյանների սուլթանության: Ինչ վերաբերում է նույն այս ժամանակ Հայաստանի սահմաններում դեռևս իրենց գոյությունը պահպանած մահմեդական այլ Էմիրությունների, ապա, սեղմված այս հզոր ուժերի միջև, նրանք բոլորն ևս իրենց հերթին աստիճանաբար դեպի անկում էին գնում:

1207 թվականի հոկտեմբերին Խլաթին տիրած քաղաքի ապստամբած աշխարհագորը (մոտ 2.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.500), օգտվելով այն բանից, որ Էյուբյանների սուլթանության հիմնական բանակը գտնվում է Մանազկերտում և այլ վայրերում, Էյուբյանների սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) պաշարեցին քաղաքի միջնաբերդը, սակայն որոշ ժամանակ անց ալ-Աշրաֆի ու Մելիք-Ավիհադի գլխավորությամբ ուժերը կենտրոնացրած Էյուբյանների սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) որոշ դիմադրություն հաղթահարելուց հետո մտավ քաղաք՝ տեղում վերջնականապես ամրապնդելով Էյուբյանների սուլթանության գերիշխանությունը¹: Վերջ, Խլաթը վերջնականապես ընկավ Էյուբյանների սուլթանության տիրապետության տակ:

Ողջ վերոգրյալի կապակցությամբ հարկ է նշել, որ Շահարմենների Էմիրության շուրջ ստեղծված խառը դրությունը ստիպեց ակտիվանալ նաև Զարթլիի թագավորության բանակին, որն իր հաշիվներն ուներ Շահարմենների Էմիրության հետ և որն այժմ փորձ կատարեց առաջանալ Վանա լճի հյուսիսային ափերի ուղղությամբ: Արդյունքում, չնայած այն հանգամանքին, որ Դավիթ III-ը հենց նոր էր մահացել, 1207 թվականի նոյեմբերին Չաքարե Մեծ և Իվանե Չաքարյանների գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 50.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 15.000), ինչպես նաև Լոռու (մոտ 2.000) և Խաչենի (մոտ 2.000) թագավորությունների միացյալ բանակը Էյուբյանների սուլթանության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) գրավեցին Արճեշը ու Մանազկերտը²: Դրանից հետո Զարթլիի թագավորության բանակը մոտեցավ Խլաթին և 1207 թվականի նոյեմբերի վերջից մինչև դեկտեմբերի սկիզբ մանր մարտերում ընդհարվեց Էյուբյանների սուլթանության բանակի հետ, սակայն, պատրաստ չլինելով քաղաքի պաշարմանը ու հաշվի առնելով սկսվող ձմեռը, նահանջեց³: Արդյունքը, սակայն, ամեն դեպքում վատ չէր, քանի որ ողջ Արարատն ընկավ Զարթլիի թագավորության տիրապետության տակ և միացվեց Չաքարյանների իշխանությանը: 1208 թվականի ամռանը Չաքարե Մեծ և Իվանե Չաքարյանների գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (30.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10.000), ինչպես նաև Լոռու (մոտ 2.000) և Խաչենի (մոտ 2.000) թագավորությունների միացյալ բանակը կրկին ասպատակեցին Խլաթի շրջակայքը և նահանջեցին⁴, սակայն քաղաքի համար հիմնական պայթարն ամեն դեպքում հետաձգվեց հաջորդ տարվան:

Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում թյուրքական Էմիրությունների ըմբոստ դիրքորոշումը Էյուբյանների սուլթանության նկատմամբ արդեն մեծապես ճնշվել էր և նույն Հիսն-Քեֆի ու Մարդինի Արտուխյանների Էմիրություններում պաշտոնական Կահիրեի նկատմամբ իրենց արդեն լիովին հանգիստ էին պահում: 1208 թվականի գարնանը, սակայն, վերջնականապես հնազանդեցվեց նաև տարածաշրջանի և տեղի թյուրքերի երբեմնի հզոր առաջնորդն, ի դեմս Չանգյանների աթաբեկության, որի աթաբեկ Արսլան-Շահը, իր աղջկան կնության տալով ալ-Ադիլի որդիներից մեկին, վերջնականապես կարգավորեց հարաբերությունները պաշտոնական Կահիրեի հետ ու դարձավ վերջինիս հնազանդ ենթական: Միաժամանակ հարկ է նշել, սակայն, որ Չանգյանների մոտ բոլորը չէին, որ գոհ էին Արսլան-Շահի քայլից և արդյունքում 1208 թվականի գարնանը Էյուբյանների սուլթանության ու Մոսուլի Չանգյանների աթաբեկության միացյալ բանակը (մոտ 10.000) Շնջարի Չանգյանների

¹ իբև ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբև Վասիլ «Սալիհյան պատմություն»; Ռաշիդ-Էդ-Դին «Ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 1, գիրք 2, մաս 2, հատված 5; Բար-Յեքրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

² Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 508; Բար-Յեքրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Մխիթար Այրիվանցի «Հայոց պատմություն», մաս 3; Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; իբև ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբև Վասիլ «Սալիհյան պատմություն»; Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլության սուլթանների»:

³ իբև ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

⁴ Բար-Յեքրեոս «Աշխարհիկ պատմություն»:

աթաբեկության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100) գրավեց Մծբինը՝ տեղում ամրապնդելով Արսլան-Շահի իշխանությունը¹:

1208 թվականին սրվել էին նաև Էլտկուզյանների սուլթանության և վերջինիս ավանդական, թեև մեծ հաշվով անհավասար մրցակիցը հանդիսացող Ահմեդալիների Էմիրության հարաբերությունները, որը Ֆալախ-Էդ-Դինի օրոք վերջնականապես վերածվել էր ընդամենը միայն տեղական մակարդակի մի ուժի, քանի որ այստեղ այդպես էլ լիարժեք չէին կարողացել ներկայացնել քրդերին, երբ սրանք իրենց հիմնական ջանքերը նվիրել էին Էյուբյանների բարգավաճմանը: Ֆալախ-Էդ-Դինին հաջորդել էր նրա տոհմակից ոմն Ղարա-Սոնկուր (1205-1207), որին էլ նրա մահից հետո փոխարինել էր իր որդի Ահմեդը (1207-1208): Այն բանից հետո, սակայն, երբ 1208 թվականի առաջին կեսին իր մահկանացուն կնքեց նաև Ահմեդը, չմնաց արդեն և ոչ մի իրական ուժ, որը կպաշտպաներ Ահմեդալիների դատը: Արդյունքում՝ 1208 թվականի օգոստոսին Էլտկուզյանների սուլթանության սուլթան Աբու-Բաքրը առանց լուրջ դիմադրության հանդիպելու գրավեց Ահմեդալիների երբեմնի հզոր Էմիրության հիմնական տարածքները՝ քիչ թե շատ լուրջ դիմադրության հանդիպելով միայն Էմիրության սիրտը հանդիսացող Ռևանդուզում, որի դիմադրություն, սակայն, ևս ի վերջո հաղթահարվեց²: Արդյունքում՝ Ահմեդալիների վերջին Էմիրի պաշտոնը զբաղեցնող Ահմեդի քույր Սուլաֆա-խաթունն ամուսնացավ Աբու-Բաքրի եղբայր Ուզբեկի հետ և վերջինս, որպես կնոջ օժիտ, տեր դարձավ Նույն Ահմեդալիների բոլոր տիրույթներին՝ սրանով էլ հենց ամրագրելով Ահմեդալիների Էմիրության վերջը:

1209 թվականի գարնանը սկիզբ առավ վաղուց սպասված ընդհարումը Զարթլիի թագավորության և Էյուբյանների սուլթանության միջև: Գրանցվեց, սակայն, անակնկալ մի արդյունք, որը որոշակիորեն անսպասելի էր:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1209 գարուն – Խլաթի պաշարումը³

Չաքարե Մեծ և Իվանե Չաքարյանների գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 60.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 20.000), ինչպես նաև Լոռու (մոտ 5.000) և Խաչենի (մոտ 5.000) թագավորությունների միացյալ բանակը մոտեցան քաղաքին, որտեղ Մելիք-Ավհադի գլխավորած Էյուբյանների սուլթանության բանակը (մոտ 1.000) անցավ համառ պաշտպանության:

I փուլ – Զրիստոնյանների բանակը, մի շարք մանր մարտեր մղելով հակառակորդի դեմ, վերջնականապես օղակեց քաղաքը: Միաժամանակ, իսկոյր ունենալով առաջանալ Խլաթի ուղղությամբ, ալ-Ադիլի գլխավորությամբ Խառանում սկսեց կենտրոնանալ Էյուբյանների սուլթանության խոշոր մի բանակ (մոտ 60.000):

II փուլ – Մանր մարտեր մղելով քաղաքի կայազորի դեմ և պատրաստվելով վճռական գրոհի՝ օրերից մի օր Իվանե Չաքարյանը ելավ քաղաքի շրջակայքը դիտարկելու, սակայն այդ ընթացքում սեփական Նժույգի հետ միասին ընկավ հակառակորդի պատրաստած քողարկած փոսն ու գերվեց:

Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 70, թշնամին՝ մոտ 10 զինվոր:

Արդյունքում՝ Զարթլիի թագավորության և Էյուբյանների սուլթանության միջև 30 տարով կնքվեց հաշտություն, ըստ որի Իվանեի ազատության փոխարեն հակառակորդին զիջվեցին Արճեշն ու Մանազկերտը, վճարվեց 100.000 դինար, ազատվեցին 5.000 մահմեդական գերիներ, իսկ Իվանեի աղջիկ Թամթան էլ ամուսնացավ Խլաթի տիրակալ Մելիք-Ավհադի հետ: Այսպիսով՝ փաստորեն ամրագրվեցին Զարթլիի թագավորության առավելագույն ձեռքբերումների

¹ Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 509; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

² Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն»:

³ Կիրակոս Գանձակեցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 4; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 82; Ավագ Սեբաստացի «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»; Մխիթար Այրիվանցի «Հայոց պատմություն», մաս 3; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56; Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»; «Զարթլի-Ցխովերա», Անանուն «Դեմետրի, Գեորգիի, Թամարայի և Գեորգի Լաշայի պատմությունը»; Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 509; Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլության սուլթանների»:

սահմանները, որոնք սահմանափակվեցին Իկոնիայի, Եյուբյանների ու Էլտկուզյանների սուլթանությունների հարևանությամբ և, ըստ Էուբյան, լիովին համապատասխանում էին Զարթլիի թագավորության ռազմական հնարավորություններին: Ինչ վերաբերում է Եյուբյանների սուլթանությանը, ապա այն վերջնականապես ամրացավ Վանա լճի շրջակայքում, ընդ որում, այն բանից հետո, երբ 1210 թվականին Մելիք-Ավհադը մահացավ, Թամթայի հետ ամուսնացած և արդեն Եյուբյանների սուլթանության ողջ հյուսիսային հատվածի իրական տեր դարձած ալ-Աշրաֆը խնդիր դրեց զարգացնել հետագա հաջողությունն ամենից առաջ հենց Էլտկուզյանների սուլթանության ուղղությամբ:

Գլուխ 9

Մանր պատերազմների դարաշրջանի ավարտը Մերձավոր Արևելքում

Տուղրիլ-Շահի բուռն, բայց ոչ միանշանակ գործունեությունը իր հիմնական մասով համընկել էր այն ժամանակաշրջանի հետ, երբ նրա եղբայր, Իկոնիայի սուլթանության սուլթանը Զեյ-խոսրովը լարված հետևում էր Լատինական և Բյուզանդական կայսրությունների միջև Արևմուտքում զարգացող պայքարին, որին ամենաանհամբեր ձևով իր մասնակցությունն էր ձգտում բերել նաև Տրապիզոնի կայսրությունը: 1206 թվականի վիճակով, սակայն, Թեոդորոս I Լասկարիսին մեծ հաշվով արդեն հաջողվել էր չեզոքացնել Լատինական կայսրությունից եկող սպառնալիքը, որին քիչ չէին նպաստել նաև արյունոտ այն պարտությունները, որոնք բալկանյան ճակատում խաչակիրները կրել էին Բուլղարական թագավորությունից: Շուտով պարզվեց, սակայն, որ, փոխանակ ուժերը միավորելու և միասնական գործողությունների ծրագիր կյանքի կոչելու, կայսրության բեկորների միջև հասունանում է նոր մի մրցակցություն, քանի որ Տրապիզոնի կայսրությունում հաստատված Կոմենենոսները ոչ մի կերպ չէին ուզում համակերպվել Թեոդորոս I Լասկարիսի գոյության հետ: Արդյունքում՝ 1206 թվականի հուլիսից մինչև օգոստոս կայսրեղբայր Դավիթ Կոմենենոսի գլխավորած Տրապիզոնի կայսրության բանակը (մոտ 20.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000) ասպատակեցին Բյուզանդական կայսրության տարածքը և նահանջեցին¹, ընդ որում Դավիթ Կոմենենոսի նահանջին նույն այս ժամանակ ոչ քիչ նպաստեց նաև այն հանգամանքը, որ 1206 թվականի օգոստոսին արդեն Զեյ-խոսրովի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 30.000) ասպատակեց Տրապիզոնի կայսրության տարածքը ու նահանջեց²:

Քիչ թե շատ կայունացած դրությունը իր սուլթանության արևմտյան սահմաններին, սակայն, հիմք տվեց Զեյ-խոսրովին այնուհանդերձ անդրադարձ կատարել արևելյան գործերին, որտեղ Տուղրիլ-Շահի գրանցած արդյունքները ոչ մի կերպ չէին կարող բավարար համարվել: Միաժամանակ, չցանկանալով ընդհարվել ոչ Եյուբյանների սուլթանության և ոչ էլ Զարթլիի թագավորության հետ, Իկոնիայում որոշեցին հարված հասցնել Կիլիկիայի թագավորությանը, ընդ որում այս ընթացքում ապահովվեց նաև Եյուբյանների սուլթանության բանակային ուժերի աջակցությունը:

Որպես հետևանք՝ 1209 թվականի գարնանը Իկոնիայի և Եյուբյանների սուլթանությունների միացյալ բանակը (մոտ 50.000) Գրիգոր Բերդուսցու գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.500) գրավեց Բերդուս ու Ընկուզեկ ամրոցները և ասպատակեց շրջակայքը³: Արդյունքում, սակայն, 1209 թվականի գարնանը Բերդուս ամրոցի ճ-մ-ում Կիլիկիայի թագավորության բանակը (մոտ 40.000), Կիլիկիա ներխուժել պատրաստվող հակառակորդի մոտ ուղարկելով իբր Դայոց թագավորությանը դավաճանած մի իշխանի, վերջինիս միջոցով Իկոնիայի և Եյուբյանների սուլթանությունների միացյալ բանակին (մոտ 50.000) դարանը զցեց ու ծանր պարտության մատնեց⁴: Դրանից հետո ալ-Ադիլի միջնորդությամբ, որը որևէ կերպ չէր ուզում տեսնել ալ-Աֆդալի և ալ-Թահիրի դաշնակից Իկոնիայի սուլթանության

¹ Նիկիտա խոնիացի «Պատմություն», «Կոստանդնուպոլսի գրավումից հետո տեղի ունեցածի մասին», մաս 16:

² իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

³ Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Դեթում II «Տարեգրություն»; Դեթում Պատմիչ «Ժամանակագրություն»; Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 510; Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»; Աղսարայ «Չրույցներ»: Այս մասին հայտնում է նաև Ռավանդին:

⁴ Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 510:

ուժեղանալը հյուսիսում, Զեյ-խոսրովի ու Լևոն I Մեծի միջև հաշտություն կնքվեց: Այսպիսով՝ արևելյան գործերը Զեյ-խոսրովին այդպես էլ որևէ հաջողություն չբերեցին և վերջինս, ի մի բերելով առկա բոլոր ուժերը, ի վերջո որոշեց վճռական հարված հասցնել այնուհանդերձ Բյուզանդական կայսրությանը:

Այս առումով սուլթանին հատկապես վառ հույսեր էր ներշնչում այն հանգամանքը, որ իր մոտ էր հայտնվել գերությունից ազատված ու դեռևս իր իրավունքների համար պայքար մղող Ալեքսեյ III-ը, որին ինքը ժամանակին նմանատիպ պայմաններում աջակցություն էր ցույց տվել: Արդյունքում՝ Իկոնիայի սուլթանության բանակը հարված հասցրեց Բյուզանդական կայսրությանը և 1211 թվականի հունիսի 17-ին Մենանդրոս գետի հովտում տեղի ունեցած ճակատամարտում պարտության մատնեց ու ցրեց Թեոդորոս I Լասկարիսի բանակին, ընդ որում մարտի ընթացքում տեղի ունեցած մենամարտում կայսեր նկատմամբ առավելության հասավ նաև սուլթանն անձամբ՝ գուրգի ծանր հարվածով տապալելով Թեոդորոսին նժույգից: Հետագան, սակայն, անակնկալ ընթացք ունեցավ, քանզի, այն բանից հետո, երբ Զեյ-խոսրովը պտտվեց և իր նժույգով կրկին սուրաց ոտքի կանգնած ու արդեն հետևակ վիճակում գործող կայսեր վրա, վերջինս ճարպիկ հարվածով թրատեց սուլթանի նժույգի ոտքերը, որից հետո, թույլ չտալով ուշքի գալ նժույգի հետ միասին գետին տապալված Զեյ-խոսրովին, գլխատեց նրան: Այս անակնկալ պատահարը անմիջապես էլ կտրուկ կերպով փոխեց մարտի ընթացքը և արդյունքում սուլթանական բանակը, թողնելով ամեն ինչ, դիմեց փախուստի: Ինչ վերաբերում է Ալեքսեյ III-ին, ապա ժամանակին իրեն բաժին հասած պետությունը հաջողությամբ աղետի հասցրած և այժմ նույն այդ պետությունը մեծ ջանքերի գնով կրկին ոտքի հանող քաջարի Լասկարիսի բաժնի վրա աչք դրած այս տիրակալին գերեցին, կուրացրին և վանք աթուրեցին, որտեղ էլ հենց նույն 1211 թվականի վերջին նա կնքեց իր մահկանացուն: Վերջ, սրանով իր կենսունակությունն ապացուցեց նաև Թեոդորոս I Լասկարիսի կայսերական իշխանությունը:

1210 թվականի ապրիլին Արտավանյան-Գողթն-Նախիջևան-Արած-Ուրծաձոր-Դվին-Արագածոտն-Շիրակ երթուղով սրընթաց և աննկատ արշաված ու Անի մոտ՝ Էլտկուզյանների սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց քաղաքն և նահանջեց՝ սպանելով 12.000 ու գերեվարելով մեծ քանակի խաղաղ բնակիչներ, ինչպես նաև ձեռք բերելով խոշոր ավար¹: Այսպիսով, ըստ էության, ավագակային բնույթի մի հարված հասցվեց, որը նույնիսկ ինքն իրենով էլ լուրջ նպատակների չէր հավակնում, սակայն նույն այդ հանգամանքը ստիպեց պաշտոնական Տփղիսին պատասխան հարված հասցնել:

1210 թվականի հուլիս 2-ին Չաքարե Մեծ և Իվանե Չաքարյանների, Վահրամ Զաչ Գագեցու, ինչպես նաև Թադիադեն Թմբկաբերդցու գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 40.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 20.000), ինչպես նաև Լոռու (մոտ 5.000) և Խաչենի (մոտ 5.000) թագավորությունների միացյալ բանակը ասպատակեցին Արդեբիլը ու նրա շրջակայքը և նահանջեցին՝ սպանելով 12.000 գերվածների, գերեվարելով մեծ քանակի խաղաղ բնակիչներ, ինչպես նաև ձեռք բերելով մեծ ավար²:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1210 սեպտեմբեր – Մարտնի ճ-մ³

Չաքարե Մեծ ու Իվանե Չաքարյանների, ինչպես նաև Վահրամ Զաչ Գագեցու գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 90.000, այդ թվում ղվչախներ և ալաններ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 35.000), ինչպես նաև Լոռու (մոտ 5.000) ու Խաչենի (մոտ 5.000) թագավորությունների միացյալ բանակը, առաջանալով

¹ «Զարթլիս-Ցխովրեբա», Ամանուն «Թագակիրների պատմությունն ու գովասանքը», գլուխ 46; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»:

² «Զարթլիս-Ցխովրեբա», Ամանուն «Թագակիրների պատմությունն ու գովասանքը», գլուխ 47; «Զարթլիս-Ցխովրեբա», Ամանուն «Դեմետրեի, Գեորգիի, Թամարայի և Գեորգի Լաշայի պատմությունը»; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 83; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»; Մխիթար Անեցի «Հանդիսարանների աշխարհավեպ մատյան», հավելված; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Սադր-Էդ-Դին ալ-Հուսեյնի «Հաղորդումներ Սելջուկյան պետության մասին», գլուխ 39: Այս մասին հայտնում է նաև իբն-Խալլիկանը:

³ «Զարթլիս-Ցխովրեբա», Ամանուն «Թագակիրների պատմությունն ու գովասանքը», գլուխ 48; «Զարթլիս-Ցխովրեբա», Ամանուն «Դեմետրեի, Գեորգիի, Թամարայի և Գեորգի Լաշայի պատմությունը»; Սադր-Էդ-Դին ալ-Հուսեյնի «Հաղորդումներ Սելջուկյան պետության մասին», գլուխ 39:

Տիրիս-Ղվին-Նախիջևան-Ձուղա երթուղով, մեծ արշավանք սկսեց Էլտկուզյանների սուլթանության դեմ՝ սրընթաց երթով մոտենալով քաղաքին: Տեղեկանալով այս մասին՝ Մարանդի մահմեդական բնակչությունը լքեց քաղաքը և ապաստանեց քաղաքից հարավ տարածվող լեռներում: Իր հերթին, ցանկանալով պարզել դրությունը, Չաքարե Մեծը Թաղիադեն Թմբկաբերդցու գլխավորությամբ հետախուզության համար լեռն ի վեր մի ընտիր ջոկատ (500, որից մոտ 300 հայ) ուղարկեց՝ խնդիր դնելով խուսափել մարտից, պարզել թշնամու տեղադրությունը և սպասել հիմնական ուժերին: Թաղիադենի ջոկատը բարձրացավ լեռն ի վեր և ճամբարեց Էլտկուզյանների սուլթանության բանակի (մոտ 1.000) հարևանությամբ:

I փուլ – Թշնամու բանակը հարձակվեց Թաղիադենի ջոկատի վրա, սակայն այն հզոր հակահարձակումով պարտության մատնեց վերջինիս:

II փուլ – Թաղիադենի ջոկատը հետապնդեց թշնամու փախչող ուժերին և ծանր կորուստներ պատճառեց:

Հայերը կորցրին մոտ 3, դաշնակիցը՝ մոտ 2, թշնամին՝ մոտ 700 զինվոր:

Դրանից հետո, զարգացնելով հաջողությունը, 1210 թվականի սեպտեմբեր քրիստոնյաները ասպատակեցին Թավրիզի և Միանեի շրջակայքը (վերջինը՝ Թավրիզից մոտ 150 կմ հարավ-արևելք)¹, որից հետո, արդեն 1210 թվականի սեպտեմբերին, մի քանի օր տևած համառ մարտերից հետո գրավեցին Չենջանը²: 1210 թվականի հոկտեմբերին Չաքարե Մեծ և Իվանե Չաքարյանների գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 84.000, այդ թվում ղիչախներ և ալաններ) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 32.000), ինչպես նաև Լոռու (մոտ 4.400) և Խաչենի (մոտ 4.400) թագավորությունների միացյալ բանակը ասպատակեցին Ղազվինի, Ահվարի (Ղազվինի մոտ) ու Ռեյի շրջակայքը և ձեռք բերած խոշոր ավարով սկսեցին նահանջել³: Այս ընթացքում 1210 թվականի հոկտեմբերին Միանեի ապստամբած աշխարհագորը (մոտ 3.000) անակնկալ հարձակումով ոչնչացրեց քաղաքում տեղակայված քրիստոնյաների կայագորին⁴, ինչը անմիջապես էլ, սակայն, պատասխան հարվածի բերեց Էլտկուզյանների սուլթանության արևելյան սահմաններից վերադարձող քրիստոնյաների հիմնական բանակի կողմից:

Արդյունքում՝ 1210 թվականի նոյեմբերին Չաքարե Մեծ և Իվանե Չաքարյանների գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 80.000, այդ թվում ղիչախներ և ալաններ) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 30.000), ինչպես նաև Լոռու (մոտ 4.000) և Խաչենի (մոտ 4.000) թագավորությունների միացյալ բանակը ասպատակեցին Միանեն ու նրա շրջակայքը, որից հետո Թավրիզ-Նախիջևան երթուղով վերադարձան Զարթլիի թագավորության տարածք⁵: Սրանով էլ հենց վերջ դրվեց Էլտկուզյանների աթաբեկության, իսկ հետո արդեն սուլթանության հետ երկարամյա ու հատկապես այդ վերջին հակամարտությանը, երբ Թավրիզում արդեն իրոք պարզ դարձավ, որ հյուսիսի նկատմամբ պետք է անչափ զուսպ լինել: Ավելին, նույն 1210 թվականի վերջին իր մահկանացուն կնքեց Էլտկուզյանների սուլթանության սուլթան Աբու-Բաքրը և նրան հաջորդեց եղբայրը՝ Ուզբեկը (1210-1225), որն այդուհետ ինքն էլ իրեն շատ զգույշ էր պահում հյուսիսային հարևանի նկատմամբ: Միաժամանակ հարկ է ավելացնել, որ սա նաև փառահեղ Չաքարե Մեծ Չաքարյանի վերջին ռազմաքաղաքական ձեռնարկումը եղավ, քանի որ 1211 թվականի գարնանը նա կնքեց իր մահկանացուն՝ սեփական քաղաքական ողջ ժառանգությունը փոխանցելով եղբորը՝ Իվանեին:

Քեյ-խոսրովի անակնկալ մահը անմիջապես էլ բարդացրեց Իկոնիայի սուլթանության ներքաղաքական դրությունը, որը վերջին տարիներին աստիճանաբար սկսել էր կարգավորվել: Մինչ այս սուլթանը իր որդիներից ավագը և ժառանգորդը հանդիսացող Քեյ-Կավուսին նշանակել

¹ «Զարթլիս-Ցիտվերթա», Անանուն «Թագակիրների պատմությունն ու գովասանքը», գլուխ 49; Սադր-էդ-Դին ալ-Հուսեյնի «Հաղորդումներ Սելջուկյան պետության մասին», գլուխ 39:

² «Զարթլիս-Ցիտվերթա», Անանուն «Թագակիրների պատմությունն ու գովասանքը», գլուխ 49:

³ «Զարթլիս-Ցիտվերթա», Անանուն «Թագակիրների պատմությունն ու գովասանքը», գլուխ 49, 50; «Զարթլիս-Ցիտվերթա», Անանուն «Դեմետրեի, Գեորգիի, Թամարայի և Գեորգի Լաշայի պատմությունը»; Կիրակոս Գանձակեցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 4; Սադր-էդ-Դին ալ-Հուսեյնի «Հաղորդումներ Սելջուկյան պետության մասին», գլուխ 39:

⁴ «Զարթլիս-Ցիտվերթա», Անանուն «Թագակիրների պատմությունն ու գովասանքը», գլուխ 50:

⁵ «Զարթլիս-Ցիտվերթա», Անանուն «Թագակիրների պատմությունն ու գովասանքը», գլուխ 50:

Եր Մելիտեի կառավարիչ, իսկ երկրորդ որդի Զեյ-Կուվատին էլ հանձնել էր Թոխաթն ու Նրա շրջակայքը: Միաժամանակ, սակայն, ազդեցիկ էին նաև սուլթանի երրորդ որդի Զեյ-Ֆերիդունի դիրքերը, ընդ որում իր հավակնություններն ուներ նաև Կարինում իշխող, հանգուցյալ սուլթան Զեյ-խոսրովի եղբայր և նախորդ երեքի հորեղբայր, արդեն բազմիցս հիշատակված Տուղրիլ-Շահը: Հոր մահից հետո տեղական հողատեր ազնվականության աջակցությամբ Իկոնիայի սուլթանության սուլթան հռչակվեց Զեյ-Կավուսը (1211-1219), սակայն գրեթե անմիջապես էլ Նրա դեմ ապստամբություն բռնկվեց, երբ Տուղրիլ-Շահն ու Զեյ-Ֆերիդունն իրենց աջակցությունը ցույց տվեցին սուլթանության արևմտյան տարածքներում գտնվող Զեյ-Կուվատին, ընդ որում վերջինիս իր աջակցությունը ցույց տվեց նաև Լևոն I Մեծը: Սրան գումարվեց նաև այն, որ Անթալիայում ամրացած Զեյ-Ֆերիդունը սկսեց որոշակիորեն վայելել նաև Կիպրոսի թագավորության արքա, Ամորի I-ին հաջորդած Նրա որդի Հյուզո I-ի (1205-1218) աջակցությունը: Զեյ-Կավուսի դեմ գահակալական պայքար մղող ուժերը, սակայն, չկարողացան համակարգված գործել, իսկ շահերի և հետաքրքրությունների տարբերությունն էլ խանգարեց Նրանց միասնական պայքարի ճակատ կազմել:

Առաջինը սկսեց գործել ինքն իրեն մնացած Տուղրիլ-Շահը, որը, փորձելով առաջ տանել ամենից առաջ սեփական շահերը և օգտվելով Չաբարե Մեծ Չաբարյանի մահից, որոշեց ակտիվանալ Զարթլիի թագավորության ուղղությամբ: Արդյունքում, սակայն, 1211 թվականի հունիսի վերջին Բասենի ճ-մ-ում Շալվե Գամրեկելու գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 90.000, այդ թվում ղվախներ և ալաններ) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 35.000), ինչպես նաև Լոռու (մոտ 5.000) ու Խաչենի (մոտ 5.000) թագավորությունների միացյալ բանակը հաղթեցին Տուղրիլ-Շահի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության բանակին (մոտ 20.000), որի արդյունքում Տուղրիլ-Շահը ընդունեց Զարթլիի թագավորության գերիշխանությունը¹: Այսպիսով՝ ծանր պարտություն կրած Տուղրիլ-Շահն, ըստ ելույթի, դուրս եկավ Իկոնիայի սուլթանությունում մղվող գահակալական պայքարի մասնակիցների շրջանակից, սակայն դեպքերի հետագա զարգացումը դա չկասեցրեց:

1211 թվականի հուլիսին Հերակլեայի ճ-մ-ում Լևոն I Մեծի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության բանակը (մոտ 70.000), ինչպես նաև մեծ մագիստրոս Մարին ԴՄոնտեգյուի գլխավորած Հիվանդախնամների (մոտ 1.000), մեծ մագիստրոս Գիյոմ ԴՇարտրի գլխավորած Տաճարականների (մոտ 1.000) ու մեծ մագիստրոս Հերման ֆոն Չալցայի գլխավորած, 1190 թվականին ստեղծված Տևտոնյան (մոտ 1.000) օրդենները հաղթեցին Իկոնիայի սուլթանության բանակին (մոտ 10.000) և առանց մարտերի մտան քաղաք, որը հետագայում թողեցին խոշոր փրկագնի դիմաց²: Դրանից հետո դաշնակից ուժերը 1211 թվականի օգոստոսին գրավեցին Լարանդան (Հերակլեայից 100 կմ հարավ-արևմուտք), Աստրան (Լարանդայից մոտ 90 կմ հարավ-արևմուտք), Կոլոնոռասը (Պամֆիլիա, Միջերկրական ծովի ափին), ինչպես նաև Սուրբ Սոֆիա (Կոլոնոռասից մոտ 22 կմ հյուսիս), Ալայա (Կոլոնոռասից մոտ 28 կմ հյուսիս-արևմուտք) և Մանավդատ ամրոցները³, ինչի արդյունքում Արակլիա ու Պամփյուլիա նահանգները ընկան Կիլիկիայի թագավորության տիրապետության տակ: 1211 թվականի սեպտեմբերին, արդեն ուղղակիորեն աջակցելով Զեյ-Կուվատին, քրիստոնյա դաշնակից ուժերը գրավեցին նաև Կեսարիան: Շուտով, սակայն, սեփական ուժերն իրար գլուխ բերած Զեյ-Կավուսն անցավ լայնածավալ հակահարձակման, ինչի արդյունքում քրիստոնյաները նահանջեցին Զեյ-Կուվատի դատը պաշտպանելու գործից: Արդյունքում՝ կնքվեց հաշտություն, ըստ որի Լևոն I Մեծը խոշոր փրկագնի դիմաց հրաժարվեց աջակցել Զեյ-Կուվատին, ընդ որում Տիանա և Չկնջուր գավառները (Կիլիկիայի հյուսիս) միավորվեցին Կիլիկիայի թագավորությանը: Իր հերթին Հայոց արքան Հիվանդախնամների օրդենին նվիրեց Սելևկիան, Նոր բերդը և Կամարդեզում ամրոցը (վերջին երկուսը՝ Սելևկիայի մոտ), իսկ Տևտոնյան օրդենին էլ՝ Զյումպետֆորը (Մսիսի մոտ), Ալայա ու Ամուտա Թիլ ամրոցները, ինչպես նաև Սելային և Բուկուվեկիա բերդերը, որի փոխարեն այս օրդենները պարտավորվեցին ռազմական օժանդակություն ցույց տալ Հայոց թագավորությանը⁴:

¹ «Զարթլի-Ցիտլիբեթա», Անանուն «Դեմետրեի, Գեորգիի, Թամարայի և Գեորգի Լաշայի պատմությունը»:

² Վահրամ Բաբունի «Ռուբինյաց պատմություն»;

³ Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»;

⁴ Իբն Բիբի «Սելջուկ-նամե»; Սուբիաս Գրիչ «Հիշատակարան 1212 թվականի»; Վահրամ Բաբունի «Ռուբինյաց պատմություն»;

Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»;

Իր դեմ պայքար մղող Զեյ-Կուվատին գրկելով դաշնակիցների մեծ մասից՝ Զեյ-Կավուսը հարված հասցրեց արդեն Զեյ-Ֆերիդունին և, Անթալիան զիջելով Բյուզանդական կայսրությանը, սրանով իսկ գրկեց ինչպես եղբորը, այնպես էլ Կիպրոսի թագավորությանը այդ քաղաքի նկատմամբ հավակնություններից ու հետագա պայքարի նյութական բազայից: Ամեն ինչ կորցրած Զեյ-Ֆերիդունը միացավ Զեյ-Կուվատին և եղբայրները մի վերջին փորձ կատարեցին ապահովել սուլթանության բոլոր տարրի աջակցությունը, սակայն երկուսն էլ շուտով ձերբակալվեցին ու բանտարկվեցին: Զեյ-Կավուսի դեմ մղվող գահակալական պայքարի վերջին արարը խաղացվեց 1212 թվականի աշնանը, երբ ուժերը կրկին ի մի բերած Տուղրիլ-Շահի գլխավորությամբ Կարինից առաջխաղացած Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 15.000) Զեյ-Կավուսին ենթակա Իկոնիայի սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 200) պաշարեց Սեբաստիան, սակայն, տեղեկանալով Զեյ-Կավուսի խնդրանքով հանդես եկած Էյուբյանների սուլթանության բանակի (մոտ 20.000) առաջխաղացման մասին, նահանջեց¹: Այսպիսով՝ Զեյ-Կավուսը վերջնականապես ամրապնդեց դիրքերը սուլթանական գահի վրա:

1208 թվականի ամռանը Լևոն I Մեծը պաշտոնական այցով մեկնեց Կիպրոսի թագավորություն, սակայն կղզու մոտակայքում հարձակման ենթարկվեց այդպես էլ մինչև վերջ չնույնականացված մի քանի նավերի կողմից: Արդյունքում՝ արքայական նավն ուղղակի խոյահարեց թշնամու գլխամասային նավը և, օգտվելով առաջացած խառնաշփոթից, հեռացավ²: Մինչև վերջ այդպես էլ չպարզվեց, թե ովքեր էին կազմակերպել այս հարձակումը Յայոց արքայի նկատմամբ, սակայն, թերևս, հավանական է այս ամենը դիտարկել Անտիոքի համար մղվող պայքարի ֆոնին: Անտիոքի համար մղվող պայքարի ֆոնին պետք է դիտարկել նաև հարաբերությունների այն բացասական զարգացումը, որը տեղի ունեցավ Տաճարականների օրդենի հետ: Յենց սրա արդյունքում էր, որ 1213 թվականին Կիլիկիայի թագավորության բանակը Բոհեմունոյ Միակնանի Պուլատիեցու հետ գաղտնի համագործակցություն սկսած Տաճարականների օրդենից անակնկալ գրոհով գրավեց Գաստոն և Պադրաս ամրոցները³: Դրանից հետո, սակայն, արդեն անհաշտ ու բացահայտ ատելությամբ բռնկված մեծ մագիստրոս Գիյոմ Դ՛Շարտրը Դարպասակ ամրոցը հանձնեց Էյուբյանների սուլթանությանը և, ապաստանելով Անտիոքում, իր օրդենով խիստ թշնամական դիրք գրավեց Կիլիկիայի թագավորության նկատմամբ:

Ինչ-որ տեղ 1212 թվականի մոտակայքում սրվեցին Տրապիզոնի կայսրության կայսր Ալեքսեյ I-ի ու նրա եղբայր Դավթի հարաբերությունները և արդյունքում Դավթը հեռացավ ռազմաքաղաքական թատերաբեմից: Շուտով պարզվեց, սակայն, որ, եթե Տրապիզոնի կայսրությունը քիչ թե շատ հաջող ռազմաքաղաքական ակտիվություն էր դրսևորում, ապա դա ամենից առաջ հենց Դավթ Կոմնենոսի շնորհիվ էր: Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում Տրապիզոնի և Բյուզանդական կայսրությունները դեռևս ցամաքային սահման ունեին, սակայն մի կողմից Թեոդորոս I Լասկարիսի կողմից սեփական դիրքերի ուժեղացումը, իսկ մյուս կողմից էլ երկու այս կայսրությունների միջև անհրաժեշտ դիվանագիտական շփումների բացակայությունը խանգարեցին Կոստանդնուպոլսի ուղղությամբ հաջող հակահարձակում կազմակերպել: Ավելին, դաշնակիցները շուտով ևս մեկ ծանր հարված ստացան, որն այդուհետ լիովին վերացրեց նրանց համագործակցության ամեն մի քիչ թե շատ իրական հնարավորություն, քանի որ սկսեց գործել գահի վրա վերջնականապես ամրացած Զեյ-Կավուսը: Արդյունքում՝ 1214 թվականի նոյեմբերի 2-ին Սինոպի ճ-մ-ում Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) հաղթեց Ալեքսեյ I-ի գլխավորած Տրապիզոնի կայսրության բանակին (մոտ 2.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 200)⁴, ընդ որում Ալեքսեյ I-ը գերվեց և, տանջելով վերջինիս, թշնամին ի վերջո հասավ նրան, որ Սինոպը հանձնվեց, ինչից հետո միայն Ալեքսեյ I-ն ազատություն ստացավ: Արդյունքում՝ մի կողմից Իկոնիայի սուլթանությունը ելք ձեռք բերեց դեպի Սև ծով, իսկ մյուս կողմից էլ Տրապիզոնի և Բյուզանդական կայսրությունները

¹ Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»:

² Կիրակոս Գանձակեցի «Յայոց պատմություն», գլուխ 3:

³ Գևորգ Սկևռացի «Ժամանակագրություն»; Վահրամ Ռաբունի «Ռուբիկյաց պատմություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»:

⁴ Անանուն «Սելջուկների պատմություն»; իբև Բիբի «Սելջուկ-նամե»; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

վերջնականապես զրկվեցին ցամաքայի կապից, ընդ որում կտրուկ անկում ապրեցին նաև Տրապիզոնի կայսրության ինչպես հավակնությունները, այնպես էլ՝ ակտիվությունը:

1210-ական թվականների առաջին կեսին Զարթլիի թագավորությունն, ըստ էության, արդեն ամրագրել էր սեփական ռազմաքաղաքական զարգացման առավելագույնը, երբ դրական ուղղությամբ հետագա զարգացում արդեն չկար, իսկ սոցիալ-քաղաքական և ժողովրդագրական զարգացման օրինաչափություններն էլ դրանից հետո բերելու էին սպասելի անկման: Փոխվում էին ժամանակները և դրա հետ փոխվում էին նաև մարդիկ, երբ ռազմաքաղաքական ասպարեզն աստիճանաբար զբաղեցվում էր արդեն նոր տիպի գործիչների կողմից: Տաղանդավոր և մեծ հույսեր արթնացրած Դավիթ III-ը իր վաղաժամ մահկանացուն էր կնքել, ինչպես արդեն ասվեց, դեռևս 1207 թվականին, որից հետո «ուղեկից-արքայի» կարգավիճակով Զարթլիի թագավորության արքա էր հռչակվել Թամարա թագուհու որդին՝ տասնվեցամյա Գեորգին: Շուտով, սակայն, Զարթլիի թագավորության ռազմաքաղաքական կյանքը ևս մեկ կորուստ կրեց, քանզի, ինչպես արդեն ասվեց, 1211 թվականի գարնանը իր մահկանացուն կնքեց իր ժամանակի ամենաակնառու ռազմաքաղաքական գործիչներից ևս մեկն, ի դեմս Չաքարե Մեծ Չաքարյանի, իսկ պետաիրավական մակարդակում էլ նրան ժառանգեց եղբայրը՝ Իվանեն: Եվ վերջապես 1213 թվականի աշնանը կյանքից հեռացավ նաև հեթիաթային թագուհի Թամարան: Արդյունքում՝ արդեն 1213 թվականի վերջի վիճակով Զարթլիի թագավորության ղեկին հայտնվեցին քսաներկուամյա Գեորգի IV Լաշան (1213-1223), ինչպես նաև Իվանե Չաքարյանը: Կառավարիչների նոր այս սերունդը, սակայն, որևէ կերպ արժանի չէղավ նախորդին:

Գեորգի IV Լաշան, որը, դժբախտաբար, մեծացել էր արքայական բացառիկության և երես տված երեխայի ամենավատ օրինաչափությունների սահմաններում, ոչ մի կերպ պատրաստ չէր այն բարձր դերին, որի համար նրան ընտրել էր կյանքը: Թեթևամիտ և անպատասխանատու, բարդացած երիտասարդական կտրուկությամբ ու ամենագիտության ծանր արտահայտություններով՝ նոր այս տիրակալը ոչ մի կերպ հարմար չէր այն բարձր դերի համար, որը սպասում էր իրեն: Գեորգի IV Լաշան նույնիսկ իր անձնական կյանքը չէր կարգավորում ըստ արքայական ընդունված և հաճախ պարտադիր կանոնների, այլ, չամուսնանալով, երկար ժամանակ սիրային կապի մեջ էր հասարակ ծագման մի կնոջ հետ, որից արդեն Դավիթ անունով մի որդի ուներ: Առաջին դերերի համար ամենաին հարմար թեկնածու չէր, սակայն, նաև Իվանե Չաքարյանը, որը, ինչպես ցույց տվեց կյանքը, հաջողությամբ գործում էր եղբոր հովանու ներքո, սակայն ինքնուրույն գործունեության ոչ մի կերպ պատրաստ չէր:

Այս առումով հատկանշական էր, որ Գեորգի IV Լաշայի օրոք էլ հենց վերջնականապես ամրապնդվեց ու իր վերջնական տեսքը ստացավ նաև Հյուսիսային Բագրատունիների վերջնական ու անվերադարձ վրացականացումը, երբ այդուհետ արդեն վաղուց ալանացած հոր ու վրացի մոր որդի հանդիսացող նոր այս արքայի մեջ չկար այլևս և ոչ մի հայականություն՝ ամենից առաջ բնականաբար հենց սոցիալ-մշակութային ու քաղաքական իմաստով: Հետաքրքիր է, սակայն, որ նույն այս ժամանակ հայրենի արմատներից աստիճանաբար սկսեց հեռանալ նաև Իվանեն, որն ի վերջո հանգելով քաղկեդոնականության, սկսեց ջանքեր գործադրել Հայ առաքելական եկեղեցին վրաց քաղկեդոնական եկեղեցուն ենթարկեցնելու ուղղությամբ, իսկ այդ հորդի վրա էլ արդյունքում մեծապես սրեց հայերի ու վրացիների հարաբերությունները՝ փաստորեն գործելով Բյուզանդական կայսրության հինավուրց քաղաքականության սահմաններում և արդյունքում, բնականաբար, ծանր հարված հասցնելով Զարթլիի թագավորության ռազմաքաղաքական ամրությանը: Այս առումով ուշագրավ է, որ վերջին հանգամանքը իր մեջ նաև սոցիալ-տնտեսական հիմքեր ուներ, քանի որ, զուտ իրենց դասակարգային բնույթով, ինչպես պարզ ցույց տվեցին Թամարա թագուհու կառավարման առաջին տարիները, հայերը հանդես էին գալիս հենց արքայական կենտրոնական իշխանության օգտին, այն դեպքում, երբ վրացիները հիմնականում աջակցում էին խոշոր հողատիրությանը և բնականաբար դեմ էին արքայական կենտրոնական իշխանությանը: Թամարա թագուհին, Դավիթ III-ը և Չաքարե Մեծ Չաքարյանը հաջողությամբ հիմնվում ու տոն էին տալիս իրենց հավատարիմ սոցիալական դասակարգին, ի դեմս հիմնականում հայերի, սակայն Գեորգի IV Լաշան և Իվանե Չաքարյանը, չղրսևորելով անհրաժեշտ սոցիալական հեռատեսություն ու տրվելով այլ մղումների, աստիճանաբար

սառեցրին հարաբերությունները հայերի հիմնական մասի հետ, ինչն արդյունքում սպասելիորեն թուլացրեց արքայական իշխանությունը և պետականությունն ընդհանրապես:

Եվ վերջապես իրավիճակը վերջնականապես պարզաբանելու համար հարկ է ավելացնել, որ Նույն այս ժամանակ բարդանում էին պաշտոնական Տփղիսի հարաբերությունները Նաև Կովկասյան լեռնաշղթայի բնակիչների և Նրանից անդին տարածվող Ղփչախական խանության հետ, քանի որ առաջինների հետ հարաբերությունները մեծապես ամրապնդվում էին Զարթլիի թագավորության գահին Դավիթ III-ի հաստատվելով ու Նրա հեռանալը քաղաքական ասպարեզից մեծապես սառեցրեց լեռնեցիների եռանդը Զարթլիի թագավորությունը որպես իրենց պետականություն ընկալելու առումով: Այս առումով հատկանշական է, որ բանը ի վերջո հասավ Նրան, որ 1214 թվականի հունիսից մինչև օգոստոս Իվանե Չաթարյանի գլխավորող Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 40.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10.000) ասպատակեցին Յուսիսայի Կովկասը՝ վերացնելով տեղում տիրող ապստամբական տրամադրությունները, սակայն բնականաբար ամենևին էլ չշահելով լեռնականների համակրանքը¹: Ինչ վերաբերում է Ղփչախական խանությանը, ապա վերջինիս հետ հարաբերությունները երբեք էլ լիարժեքորեն անկեղծ չէին եղել և Զարթլիի տիրակալները դրանք ապահովում էին հիմնականում միայն սեփական դիվանագիտական ջանքերի շնորհիվ, սակայն այժմ այդ ջանքերը ոչ միայն դադարեցին գործադրվել, այլև հենց Զարթլիի թագավորության դեմ գործել ձգտող ուժերն ամեն ինչ արեցին երկու պետական միավորների միջև բախում ապահովելու համար: Միաժամանակ հարկ է նշել, որ մեր կողմից վերևում նկարագրվող բացասական զարգացումները իրենց ամենևին էլ միանգամից զգացնել չտվեցին և Նախորդ տասնամյակներին փայլուն վիճակում գտնվող Զարթլիի թագավորությունը սերնդափոխության վերջնական առկայությունից հետո մի քանի տարի ևս դեռևս շարունակում էր պահպանել իր հարակայուն ուժը, որը որոշ արդյունքներ այնուհանդերձ ապահովում էր:

Իրոք, արդեն 1215 թվականի սկզբին, ակնհայտորեն զգալով Տփղիսում կառավարող ամուր ձեռքի բացակայությունը, Զարթլիի թագավորության դեմ սկսեցին գործել Էլտկուզյանների սուլթանության տեղական ուժերը՝ որպես առաջնակետ ունենալով Գանձակը: Արդյունքում՝ 1215 թվականի մարտից մինչև ապրիլ Էլտկուզյանների սուլթանության բանակը (մոտ 30.000) ասպատակեց Արցախի հարավը ու Ուտիքի հյուսիսը և Նահանջեց², ինչն իրենից հետո բնականաբար պատասխան հարվածի հանգեցրեց:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1215 ամառ – Գանձակի ճ-մ

Գեորգի IV Լաշայի և Իվանե Չաթարյանի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 60.000) ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 15.000), ինչպես Նաև Լոռու (մոտ 5.000) և Խաչենի (մոտ 5.000) թագավորությունների միացյալ բանակը պաշարեցին քաղաք Էլտկուզյանների սուլթանության բանակից (10.000):

I փուլ – Էլտկուզյանների սուլթանության բանակը անակնկալ հարձակվեց քաղաքի շրջակայքը դիտարկող Զարթլիի արքայի գլխավորած բանակի (4.000) վրա, սակայն քրիստոնյաները խուճապի չմատնվեցին և բռնկվեց համառ մարտ:

II փուլ – Մարտի մեջ մտավ քրիստոնյաների հիմնական բանակը, որի արդյունքում ապստամբները դիմեցին փախուստի և պատսպարվեցին քաղաքում:

III փուլ – Քրիստոնյաները պաշարեցին քաղաքը, որի կայազորը կարճատև դիմադրությունից հետո հանձնվեց:

Հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 300, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:

Գանձակի խնդիրը լուծելուց հետո 1215 թվականի Նույն ամռանը Գեորգի IV Լաշայի և Իվանե Չաթարյանի գլխավորած ռազմական մեքենան տիրեց Նաև Շամքորին¹, Չարեք

¹ «Զարթլի-Ցխովրեթ», Անանուն «Թագակիրների պատմությունն ու գովասանքը», գլուխ 52:

² Անանուն Պարսիկ «Աշխարհագրություն»:

³ «Զարթլի-Ցխովրեթ», Անանուն «Ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»: «Զարթլի-Ցխովրեթ», Անանուն «Դեմետրեի, Գեորգիի, Թամարայի և Գեորգի Լաշայի պատմությունը»: Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 99:

ամրոցին², ինչպես նաև Որոտ բերդին ու Եղեգիսին՝ հետապնդելով թշնամու նահանջող մնացորդներին մինչև Նախիջևան³: Սրանով էլ հենց վերջնականապես ամրագրվեց այն հանգամանքը, որ Զարթլիի թագավորությունը այնուհանդերձ հետ մղեց Էլտկուզյանների սուլթանությունից սկիզբ առած հերթական հարվածը: Նույն այս ժամանակ, երբ Զարթլիի թագավորությունը շահեց մահմեդականների հետ մրցակցության հերթական արարը, սակայն տարածաշրջանի մյուս քրիստոնեական հզոր թագավորությունն, ի դեմս Կիլիկիայի թագավորության, նոր մրցակցության մեջ մտավ Իկոնիայի սուլթանության հետ:

1215 թվականի նոյեմբերի սկզբին Զեյ-Կավուսի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) Կիլիկիայի թագավորության բանակից (մոտ 1.000) երեք օրում գրավեց Ջինջանի ամրոցը (Կիլիկիայի հյուսիս)⁴: Սա, սակայն, սկիզբ հանդիսացավ խոշոր մեկ այլ իրադարձության:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1215 նոյեմբերի կես – Շողական ամրոցի ճ-մ (Սիսից մոտ 60 կմ հյուսիս-արևելք)⁵

Զեյ-Կավուսի գլխավորությամբ Կիլիկիայի թագավորության տարածք ներխուժած Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 50.000), հիմնական ուժերով ճամբարելով Կապան ամրոցի մոտ և պաշարելով այն Լևոն Կապանցու գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության կայազորից (մոտ 1.000), առաջապահ ուժերով (մոտ 5.000) շարունակեց առաջխաղացումը ու Յայկական կայազորից (մոտ 1.000) պաշարեց նաև Շողական ամրոցը: Ի պատասխան դրա՝ սպարապետ Կոնստանդին Վասակի Յեթումյանի, հեծելազորի հրամանատար Կոնստանդին Յեթումի Յեթումյանի, հետևակի հրամանատար, պայլ Ադան Գաստոնցու, Գիսակ Մագոտխաչցու, ինչպես նաև բարոններ Վասիլի, Օշինի և Նոշինի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության բանակը (մոտ 50.000) սկսեց մոտենալ թշնամու բանակին: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Զեյ-Կավուսը, որոշ ուժեր թողնելով Կապանի մոտակայքում, հիմնական ուժերով ճամբարեց Շողական ամրոցի դիմացի դաշտում:

I փուլ – Կապանի կայազորը անակնկալ հարձակվեց ամրոցի մոտ թողնված ու պաշարումը շարունակել փորձող թշնամու բանակի վրա և պարտության մատնեց նրան: Այս ընթացքում Յայկական բանակը մոտեցավ թշնամու հիմնական բանակին և մարտակարգ ընդունեց՝ առաջին շարքում տեղավորելով հեծելազորը, երկրորդում՝ հետևակը:

II փուլ – Յայոց այրուծիու հիմնական ուժերը Կոնստանդին Վասակի ու Կոնստանդին Յեթումի Յեթումյանների անձնական ղեկավարությամբ անցան հարձակման և, պարտության մատնելով թշնամու բանակին, ստիպեցին վերջինիս նահանջել:

III փուլ – Մարտի մեջ սկսեցին մտնել Յայոց այրուծիու նոր ուժեր: Միաժամանակ, սակայն, դավաճան Ադանի հրամանով Յայկական հետևակը լքեց մարտադաշտը և հեռացավ: Արդյունքում՝ թշնամու բանակը թևանցեց Յայոց այրուծիուն և, դուրս գալով վերջինիս թիկունք, լիովին շրջապատեց նրան:

IV փուլ – Յայոց այրուծիու մի մասին հաջողվեց ճեղքել շրջապատման օղակը և հեռանալ, սակայն Կոնստանդին Վասակի ու Կոնստանդին Յեթումի Յեթումյանները, Սահակ Սիկեացին, Ազիլ Օկսիկացին, ինչպես նաև այլ իշխաններ և ռազմիկներ գերվեցին:

Յայերը կորցրին մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:

¹ «Զարթլիս-Ցխովրեթա», Ամանուն «Դեմետրեի, Գեորգիի, Թամարայի և Գեորգի Լաշայի պատմությունը»; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 83:

² Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 64:

³ Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 83:

⁴ իբն Բիբի «Սելջուկ-նամե»:

⁵ Գրիգոր Տարսոնցի «Յիշատակարան 1216 թվականի»; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 21; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Վահրամ Րաբունի «Ռուբինյաց պատմություն»; Գևորգ Սկևռացի «Ժամանակագրություն»; Յեթում II «Տարեգրություն»; Յեթում Պատմիչ «Ժամանակագրություն»; Յեթում Ախտեցի «Ժամանակագրություն»; Ամանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»; իբն Բիբի «Սելջուկ-նամե»:

Այսպիսով՝ Հայոց թագավորությունը մի անակնկալ անհաջողության մատնվեց, ինչը ստիպեց նույն այս ժամանակ արդեն իսկ ծանր հիվանդ Լևոն I Մեծին անձամբ գործել: Արդյունքում, գործելով հին այն ռազմավարությամբ, որը կիրառել էր դեռևս Թորոս Ռուբինյանը, 1215 թվականի նոյեմբերի վերջից մինչև դեկտեմբերի սկիզբ Լևոն I Մեծի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության բանակը (մոտ 30.000) ասպատակեց Կապադովկիայի արևմուտքը՝ ստիպելով Զեյ-Կավուսին հետ քաշել իր բանակը Հայոց թագավորության տարածքից¹: Շուտով, սակայն, սկսվեցին բանակցություններ և 1216 թվականի փետրվարին կնքվեց հաշտություն, ըստ որի Հայոց արքան Զեյ-Կավուսին զիջեց Պամփյուլիա նահանգը, Արակլիա գավառ, Լարանդան, ինչպես նաև Լուլուա և Լավգատ ամրոցները, իսկ վերջինս էլ ազատ արձակեց Կոնստանդին Վասակի ու Կոնստանդին Հեթումի Հեթումյաններին, Կերսակ Սիկեացուն, Ազիզ Օկսիկացուն, ինչպես նաև այլ գերիների:

Նոր էին գերիները ազատություն ստացել և վերադարձել Հայոց թագավորություն, սակայն, երբ սկիզբ առավ Անտիոքի համար պայքարի հերթական դրվագը: Նախորդ անգամները Հայոց թագավորության ռազմական մեքենան կարողացել էր ներխուժել Անտիոք, սակայն ամրանալ քաղաքում չէր հաջողվել, բայց այժմ ստեղծված ուժերի նոր հարաբերակցությունը, կարծես թե, նոր հույսեր էր տալիս:

Գլուխ 10 **Անտիոքի դքսության ժառանգության համար** **պայքարի շարունակությունը**

Իրոք, վերջին տարիներին Բոհեմունդ Միակնանի Պուլատիեցին շարունակել էր հակամարտությունը կաթոլիկ հոգևորականության հետ, իսկ արդեն վերջինիս դաշնակցող Հիվանդախնամների օրդենն էլ նույնիսկ մի շարք հարձակումներ էր գործել Ասորիք վրա: Եվ վերջապես սրվել էին նաև Բոհեմունդ Միակնանի Պուլատիեցու հարաբերությունները Էյուբյանների սուլթանության հետ, որի ազդեցության գոտում գործող հաշիշյաններն իրենց հերթին 1213 թվականին սպանել էին նրա ավագ որդի Ռայմոնդին: Միաժամանակ հարկ է նշել, սակայն, որ, կապված Տաճարականների օրդենի հետ հարաբերությունների սրման հետ, Լևոն I Մեծի հետ նույն այս ժամանակ հարաբերությունները խզել էր նաև Ինոկենտիոս III-ը, բայց այնուհանդերձ, հաշվի առնելով, որ սկիզբ էր առնում Խաչակրաց V արշավանքը, Հռոմի պապը այնուհանդերձ մեծապես մեղմեց տոնայնությունը Հայոց արքայի նկատմամբ, իսկ այս ամենն էլ արդյունքում հնարավորություն ապահովեց Լևոն I Մեծ հերթական հարվածը հասցնել Անտիոքին:

Այսպես թե այնպես, սակայն 1216 թվականի փետրվարի 14-ին Կիլիկիայի թագավորության բանակը (մոտ 2.000) գիշերային անակնկալ հարձակումով առանց մարտերի մտավ Անտիոք և պաշարեց միջնաբերդը՝ ստիպելով այնտեղ ամրացած Տաճարականների օրդենին ի վերջո հանձնվել: Անտիոքի դուքս հռչակվեց Հայոց արքայի որդեգիր, Լևոն I Մեծի հանգուցյալ եղբայր Ռուբենի դուստր Ալիծի և Անտիոքի դուքս Բոհեմունդ Միակնանի Պուլատիեցու տղայի որդի Ռուբեն-Ռայմոնդը (1216-1219)²: Միաժամանակ Գանամելիան (Հայոց ծոցի հյուսիսային ափին), ինչպես նաև Պայաս (= Ճկեր) և Վաներ ամրոցները (Ճկեր գավառ, Հայոց ծոցից արևելք) Հայոց արքան նվիրեց Հիվանդախնամների օրդենին, որը դրա փոխարեն պարտավորվեց շարունակել ռազմական օժանդակության ցուցադրումը Հայոց թագավորությանը: Ինչ վերաբերում է Բոհեմունդ Միակնանի Պուլատիեցուն, ապա նա իր հավատարիմ ուժերով հետ քաշվեց Տրիպոլիս և իր հետագա մասնակցությունը բերեց հենց նույն այս ժամանակ սկիզբ առնող Խաչակրաց V արշավանքին:

¹ Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 21; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Գևորգ Սկևռացի «Ժամանակագրություն»; Վահրամ Բաբունի «Ռուբինյաց պատմություն»; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»; իբն Վասիլ «Սալիհյան պատմություն»; Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»:

² Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Պայասցի «Հիշատակարան 1216 թվականի»; Վարդան Գրիչ «Հիշատակարան 1216 թվականի»; Վահրամ Բաբունի «Ռուբինյաց պատմություն»; Գևորգ Սկևռացի «Ժամանակագրություն»; Ներսես Պալիեց «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Հեթում II «Տարեգրություն»; Բար-Հեթրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 1; Իզ-Էդ-Դին իբն Շադդադ «Ասորիքի և Զազիրայի իշխանների մասին»; իբն Վասիլ «Սալիհյան պատմություն»; Սիբտ իբն ալ-Ջուզի «Ժամանակների հայելիների գիրք»:

Գլուխ 11 Խաչակրաց V արշավանքը

Իրոք, 1217 թվականի կեսերի վիճակով խաչակիրների հերթական հորձանքն արդեն ուղղություն էր վերցնում դեպի Արևելք, ընդ որում խաչակիրների հերթական այս հարվածի առաջին ալիքը ղեկավարում էր Յունգարական թագավորության արքա Անդրեյ II-ը (1205-1235): Արդյունքում, չնայած այստեղ առկա էին զգալի քանակի ուժեր, այդ թվում նաև Յունգարական Սրբազան կայսրությունից, սակայն հարվածային հիմնական բռնուցքն ամեն դեպքում կազմված էր հունգարական ռազմական մեքենայից, որն ի դեպ, ի սկզբանե ինքն էլ լինելով քոչվոր տիպի, սակայն այժմ որոշակիորեն ստացած «եվրոպական դասական» տեսք, այնուհանդերձ գործում էր Մեծ տափաստանի սահմանին և առավել էր պատրաստված Մերձավոր Արևելքի պայմաններում հաջող գործելու համար:

Միաժամանակ խաչակիրների առաջնորդներին նույն այս ժամանակ հաջողվել էր նաև դիվանագիտական լուրջ հաջողություն արձանագրել և, ըստ էության, մեկուսացնել հիմնական հակառակորդին, քանի որ Իկոնիայի սուլթանության սուլթան Զեյ-Կավուսը, չմոռացած հին մրցակցությունը պաշտոնական Կահիրեի հետ, համաձայնեց Եյուբյանների սուլթանության դեմ մարտական գործողություններ սկսել Յուսիսային Ասորիքում՝ ջլատելով վերջինիս ուժերը: Եվ վերջապես խաչակրաց արշավանքի առաջնորդները նաև դիվանագիտական կապեր հաստատեցին Զարթլիի թագավորության հետ ու, թեև դա գործնական հետևանք ի վերջո այդպես էլ չունեցավ, սակայն Կահիրեում, բոլոր հիմքերն ունենալով սեփական առնվազն հյուսիսային տիրույթների ուղղությամբ հարված սպասել Զարթլիի թագավորությունից, առավել ճնշվեցին և այս հանգամանքը հետագայում առավել դրական ազդեցություն ունեցավ վերջինիս դիրքորոշման ընդհանուր փափկեցման վրա: Ինչ վերաբերում է Կիլիկիայի թագավորությանը, ապա Լևոն I Մեծը, մի կողմից տեսնելով խաչակիրների հերթական հարվածի այնուհանդերձ թույլ բնույթը, իսկ մյուս կողմից էլ բարդ հարաբերություններ ունենալով նույն կաթոլիկ աշխարհի հետ, դիվանագիտական միջոցառումներից այն կողմ, ըստ էության, այդպես էլ չանցավ և կոնկրետ ռազմական միջոցառումներ այդպես էլ չձեռնարկեց:

1217 թվականի սեպտեմբերին Անդրեյ II-ի և այլոց գլխավորած խաչակիրները հասան Ակկա և, կենտրոնացնելով ուժերը, ձեռնամուխ եղան հետագա գործողություններին: Նույն թվականի հոկտեմբերի 10-ին Յորդանան գետի ափին խաչակիրները խոշոր հաղթանակ տարան Եյուբյանների սուլթանության բանակի նկատմամբ, որից հետո հարվածի տակ հայտնվեց արդեն Երուսաղեմը, ընդ որում արդյունքում այդ քաղաքը պաշտպանելու հարցով Կահիրեում այն աստիճան հուսալքվեցին, որ ավերեցին վերջինիս պարիսպները՝ հետագայում քաղաքում հայտնված հակառակորդի պաշտպանությունը բարդացնելու նկատառումով: Սրան հակառակ, սակայն, հարված չհասցնելով Սուրբ քաղաքի ուղղությամբ, խաչակիրները շուտով տևական պայքարի մեջ խրվեցին Թաբորական լեռներում տեղակայված հակառակորդի ամրությունների դեմ, որում, սակայն, պաշարողական տեխնիկայի պակասի պատճառով այդպես էլ լուրջ հաջողություն չարձանագրեցին: Դրանից հետո Անդրեյ II-ը ծանր հիվանդացավ և խաչակիրների հարձակման թափն ընդհանրապես ընկավ, իսկ արդեն 1218 թվականի փետրվարին էլ Յունգարական թագավորության արքան հեռացավ Մերձավոր Արևելքից՝ մինչ այդ հանդիպելով Լևոն I Մեծին ու նույնիսկ խնամիական բնույթի որոշակի պայմանավորվածությունների հանգեցնելով նրա հետ, որոնք, սակայն, հետագայում կյանքի այդպես էլ չկոչվեցին:

1218 թվականի գարնանը Մերձավոր Արևելք սկսեցին ժամանել խաչակիրների նոր ուժեր, ընդ որում երկրորդ այս ալիքով նախատեսվում էր հարված հասցնել արդեն ուղիղ Եգիպտոսին՝ սուր ծայրում ունենալով նավահանգստային քաղաք Դամիեթան: Դեռ այս ժամանակն էլ, թերևս, ամենահարմար պահն էր այն քանի համար, որ գործողություններին միանար նաև Զարթլիի թագավորության բանակը և առնվազն գոնե հարված հասցնելու իսլաթին, սակայն, ինչպես Կիլիկիայի թագավորության պարագայում եղավ, այս անգամ արդեն Զարթլիի թագավորությունում գերադասեցին Եյուբյանների սուլթանության հետ պահպանել 1209 թվականի հաշտությունը: Փոխարենը 1218 թվականի նույն գարնանը խաչակիրների առաջնորդները վերջնական համաձայնության հանգեցին Զեյ-Կավուսի հետ առ այն, որ վերջինս

կոնկրետ գործողությունների կանցնի հյուսիսում, ընդ որում Իկոնիայի սուլթանության սուլթանն ինքն էլ իր հերթին որպես դաշնակից առաջ քաշեց Սամուսատում հաստատված քիսախնդիր ալ-Աֆդալին: Այս առումով մինչև առաջ անցնելը կրկին հարկ է մի պահ կանգ առնել ու արձանագրել մարդկանց և իրավիճակների հետ պատմության հերթական զարմանալի խաղերից մեկը:

Իրոք, ինչպես եղավ Չամդանյանների հետ երկու դար առաջ և Սելջուկյանների հետ մեկ դար առաջ էր եղել, այժմ իր անկախությունը կրկին որոշակիորեն ընդգծել ձգտող Չալեայի գլխին կրկին հայտնվել էր հնգամյա մի երեխա, երբ 1216 թ-ի հոկտեմբերի 8-ին Սալահ-էդ-Դինի որդի և Չալեայի տիրակալ նշանակված ալ-Թահիրի մահից հետո այստեղ հաստատվել էր վերջինիս երեքամյա տղա ալ-Ազիզը: Արդյունքում, ինչպես և սպասելի էր, Չալեայում գործերին տնօրինություն էր անում ալ-Ազիզի աթաբեկ Շիհաբ-էդ-Դին Տուղրիլը, սակայն ազդեցիկ էին նաև երեխա էմիրի մոր դիրքերը, որը ալ-Ազիզի աղջիկն ու ալ-Աշրաֆի քույրն էր: Ինչպես արդեն ասվեց, Չալեայում մինչ այս որոշակիորեն ձգտում էին ընդգծել իրենց ինքնավարությունը Եյուբյանների սուլթանական համակարգում, թեև խնդիրը ծայրահեղ ընդհարումների այնուհանդերձ չէր հասնում: Այժմ, սակայն, երբ վտանգի տակ հայտնվեց Յյուսիսային Ասորիքում Եյուբյանների սուլթանության գերիշխանությունը, դեռևս ազգակցական կապերի զգալի ամրության պաշար պահպանած քրդերը գործեցին գովելիորեն միասնականորեն, երբ ալ-Աշրաֆը քրոջ առաջին իսկ խնդրանքով քաղաք տեղափոխեց իր երկաթյա բռունցքը և ի տես բոլորին վճռականորեն հայտարարեց. *«Այս ամենը սուլթանի սեփականությունն է և, եթե դուք մեկ ամբողջ հարյուր տարվա պաշտպանության համար ընդամենը բրդի մի ծվեն էլ տաք, այս սեփականությունն, այսպես թե այնպես, կպաշտպանվի»:*

1218 թվականի մայիսի վերջին խաչակիրները հարված հասցրեցին Դամիեթային ու խրվեցին քաղաքի համար մղվող հարատև մարտերի մեջ, որոնք ձգվեցին մինչև 1219 թվականի նոյեմբեր և ավարտվեցին այդ քաղաքի անկումով: Դամիեթայի համար մղվող մարտերի սկզբնական և ամենաթեժ հենց այդ փուլում էր նաև, որ 1218 թվականի օգոստոսի 31-ին բոլորի համար անակնկալ կերպով իր մահկանացուն կնքեց ալ-Ազիլը ու նրան հաջորդեց իր որդի ալ-Քամիլը (1218-1238): Գահակալական այս փոփոխությունը, այն էլ այնպիսի բարդ պայմաններում, որում հայտնվել էր սուլթանությունը, որոշակի շփոթ առաջացրեց և, բերելով անգործության, մեծապես հենց խաչակիրների օգտին եղավ: Ինչ վերաբերում է ալ-Քամիլին, ապա նոր սուլթանը, ռազմաքաղաքական առումով մեծ հաշվով արժանի լինելով հորը, միաժամանակ վերջինիս այնուհանդերձ նաև զիջում էր եռանդով, խորաթափանցությամբ և հեռատեսությամբ, ինչպես նաև անձնական հմայքի որոշակի աստիճանով, քանի որ ալ-Ազիլը արժանահիշատակ ճանապարհ էր անցել դեռևս անզուգական Սալահ-էդ-Դինի հետ ու սկսել էր ամենաներքևից, այն դեպքում, երբ ալ-Քամիլն իր ռազմաքաղաքական գործունեությունը սկսել էր միանգամից բարձր դիրքերից և՛ գտնվելով հաջողության մեջ: Այս առումով հարկ է նաև ավելացնել, որ ալ-Քամիլի օրոք ավելի ընդգծվեց նաև նրա եղբայր ալ-Աշրաֆի իշխանությունը Ասորիքում, որն այստեղ զգալի ինքնիշխանության և ինքնուրույնության հասավ: Այսպիսով աստիճանաբար կրկին ընդգծվեց Եգիպտոսի ու Ասորիքի օրգանական ոչ միատարրությունը, ինչը հետագա տարիներին իր հերթին լուրջ ճգնաժամ առաջացրեց արդեն ալ-Քամիլի և ալ-Աշրաֆի հարաբերություններում:

1218 թվականի հուլիսի կեսին Զեյ-Կավուսի և ալ-Աֆդալի գլխավորած Իկոնիայի ու Եյուբյանների սուլթանությունների, ինչպես նաև Մանկուչականների էմիրության միացյալ բանակը Եյուբյանների սուլթանության բանակից (մոտ 500) գրավեց Ռաբան ամրոցը, որից հետո առանց մարտերի մտավ Ըռասաս և Կյուրոս ամրոցներ¹: Դրանից հետո, զարգացնելով հաջողությունը, 1218 թվականի հուլիսի վերջին դաշնակից ուժերը գրավեցին նաև Այնթապը և Թլպաշար ամրոցը², որից հետո կողմերը ուժերն իրար բերեցին վճռական ընդհարման համար:

Չետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

¹ իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբն Բիբի «Սելջուկ-նամե»; իբն Վասիլ «Սալիհյան պատմություն»; Զեմալ-էդ-Դին «Չալեայի պատմության հատընտիր»; Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 21; Վահրամ Բաբունի «Ռուբինյաց պատմություն»:

² Բար-Յեբրեես «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 21; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբն Բիբի «Սելջուկ-նամե»; Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»; իբն Վասիլ «Սալիհյան պատմություն»:

Քեյ-Կավուսի և ալ-Աֆդալի գլխավորած Իկոնիայի ու Էյուբյանների սուլթանությունների, ինչպես նաև Մանկուչականների Էմիրության միացյալ բանակը (մոտ 40.000) սկսեց մոտենալ ալ-Աշրաֆի գլխավորած Էյուբյանների սուլթանության բանակին (մոտ 30.000): Քեյ-Կավուսը նախատեսել էր մարտի ժամանակ հակառակորդին կասեցնել ճակատային հարված հասցնող ջոկատի (4.000) ուժերով և նույն այդ ժամանակ մեկ այլ ջոկատով (14.000) թիկունքային հարված հասցնել վերջինիս՝ ի վերջո պարտության մատնելով հակառակորդին նաև հիմնական բանակի գործողությունների շնորհիվ: Սրան հակառակ, սակայն, ալ-Աշրաֆին հաջողվեց, այդ թվում նաև ալ-Աֆդալի միջոցով, լայն բայթայիչ աշխատանք իրականացնել հակառակորդի բանակում:

I փուլ – Քեյ-Կավուսի միացյալ բանակի առաջապահ ջոկատը, չկարողանալով ապահովել համագործակցությունը մյուս ջոկատի հետ, հարված հասցրեց հակառակորդին ժամանակից շուտ, ինչի արդյունքում պարտություն կրեց, իսկ նրա առաջնորդն էլ գերվեց:

II փուլ – Իմանալով հակառակորդի մյուս ջոկատի գործողությունների մասին՝ Էյուբյանների սուլթանության բանակը հարձակվեց վերջինիս վրա ու, նրան ևս պարտության մատնելով, իր հիմնական կազմով գերեց, իսկ ալ-Աֆդալին էլ սեփական ռազմիկներին հետ միասին ալ-Աշրաֆը համոզեց անցնել իր կողմը:

III փուլ – Էյուբյանների սուլթանության բանակը հարձակման անցավ հակառակորդի հիմնական բանակի ուղղությամբ: Բռնկվեց և մինչև ուշ գիշեր շարունակվեց համառ մարտ, որի արդյունքում Քեյ-Կավուսի բանակը ի վերջո պոկվեց հակառակորդից ու հետագայում ճամբարեց Պյասթայի մոտակայքում:

Հայերը կորցրին մոտ 250, դաշնակիցը՝ մոտ 10.000, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:

Ըստ Էուբյան պարտության մատնելով հյուսիսից առաջխաղացող հակառակորդին և հետ մղելով Էյուբյանների սուլթանության վրա այդ կողմից կախված սպառնալիքը՝ ալ-Աշրաֆի ռազմական մեքենան 1218 թվականի սեպտեմբերին առանց լուրջ դիմադրության հանդիպելու տիրեց նաև Ըռասաս, Կյուրոս, Թլպաշար և Ռաբան ամրոցներին²: Այսպիսով՝ սեփական հաջող գործողություններով ալ-Աշրաֆը մեծապես թեթևացրեց Եգիպտոսում գործող եղբոր վիճակը խաչակիրների դեմ պայքարում, ընդ որում մեծապես չեզոքացվեց նաև պաշտոնական Կահիրեի համար գլխացավանքի մշտական աղբյուր հանդիսացող ալ-Աֆդալը:

Վերոգրյալի կապակցությամբ հարկ է նշել, որ նույն այս ժամանակ Հյուսիսային Միջագետքում սեփական հավակնություններով առաջ եկավ արդեն Բեգթեգինյանների Էմիրությունը, որի Էմիր, դեռևս Սալահ-Էդ-Դինի հավատարիմ զինակից հանդիսացած Մուսաֆար-Էդ-Դինը փորձ կատարեց վիճարկել ոչ միայն Չանգյանների աթաբեկության, այլև նույնիսկ Էյուբյանների սուլթանության առաջնությունը տեղում, ընդ որում հաշվարկն արված էր այն հիմքով, որ պաշտոնական Կահիրեն լրջորեն զբաղված է Խաչի ռազմիկների առաջացրած հոգսերով, իսկ ինքն իրեն մնացած ալ-Աշրաֆին էլ հյուսիսում ոչ միայն համեմատականորեն թույլ է, այլև ենթակա է Իկոնիայի սուլթանության չղադարող սպառնալիքներին: Իր հերթին հարկ է նշել, որ պաշտոնական Մոսուլում դժվարությունները նույն այս ժամանակ ևս լուրջ տեսք էին ստացել:

Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ Արսլան-Շահի մահից հետո Չանգյանների աթաբեկության գահին վերջինիս հաջորդել էր նրա որդի Իզ-Էդ-Դին իբն Արսլան-Շահը (1211-1218), որին էլ փոխարինել էր արդեն նրա տղա Արսլան-Շահ իբն Իզ-Էդ-Դինը (1218-1219): Հարկ է նշել, սակայն, որ դեռևս Իզ-Էդ-Դին իբն Արսլան-Շահի մահից հետո էր, որ աթաբեկությունում ծանրակշիռ դերի էր հասել ծագումով հայ, բայց մահմեդականություն ընդունած գուլյամ Բադր-Էդ-Դին Լուլուն, որն էլ այժմ, օգտվելով Արսլան-Շահ իբն Իզ-Էդ-Դինի առողջական ծանր վիճակից, փաստացի իր ձեռքն էր վերցրել իշխանությունը տեղում: Ստեղծված պայմաններում, սակայն, ոտքի կանգնեց Իզ-Էդ-Դին իբն Արսլան-Շահի եղբայր, եռանդի ամենևին էլ պակաս չունեցող

¹ իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբն Բիբի «Սեջուկ-Նամե»; Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 21; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

² իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբն Բիբի «Սեջուկ-Նամե»; իբն Վասիլ «Սալիխյան պատմություն»; Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

Չանգին, որը պնդում էր, որ իրենց տոհմը աթաբեկությունում հեռացվել է իշխանությունից: Արդյունքում՝ 1218 թվականի դեկտեմբերի 8-ին Չանգին համոզեց Ամադիա ամրոցի կայազորին իր կողմն անցնել, ինչից հետո, թեև Բադր-Էդ-Դին Լուլու Յայի գլխավորած Չանգյանների աթաբեկության կառավարական բանակը (մոտ 10.000) նույն թվականի դեկտեմբերի 9-ին պաշարեց ամրոցը, սակայն, մնալով վերջինիս պարիսպների տակ մինչև 1219 թվականի հունվարի վերջ, հետ քաշվեց, ընդ որում անհաջողություն կրեց նաև գիշերային գրոհը¹: Չնայած այս հաջողությանը, սակայն, 1219 թվականի ապրիլին Մոսուլի ուղղությամբ առաջխաղացում իրականացնել փորձող արդեն Չանգին դաշտային ճակատամարտում պարտություն կրեց, ինչից հետո դիմեց փախուստի և ապաստանեց մինչ այդ իրեն զգալի աջակցություն ցույց տված Բեգթեգինյանների եմիրությունում, որտեղ իրենց հերթին վաղուց արդեն հարմար առիթ էին փնտրում արևմտյան գործերին միջամտելու համար:

1219 թվականի սկզբին ալ-Աշրաֆը, ցանկանալով ինչպես աջակցել իրեն դիմած Բադր-Էդ-Դինին Լուլուին ամրանալ Մոսուլում, այնպես էլ ամրապնդել Էյուբյանների սուլթանության ընդհանուր դիրքերը տեղում, դեպի արևելք առաջանալու համար աստիճանաբար սկսեց ուժեր հավաքել Յալեպում: Այս պայմաններում ինչպես Բեգթեգինյանների, այնպես էլ Յիսն-Զեֆի ու Մարդինի Արտուխյանների եմիրություններում զգացին, որ իրավիճակը կարող է իրոք վտանգավոր տեսք ընդունել, ինչն էլ հաշվի առնելով Մուսաֆար-Էդ-Դինը, Մահմուդ իբն Մուհամմեդը և Արտուխ-Արսլանը որոշեցին դիմել տարածաշրջանի նկատմամբ հավակնություններ ունեցող մեկ այլ ուժի՝ Իկոնիայի սուլթանությանը: Յարկ է նշել, որ, թեև ընտրություն ըստ Էուբյան չկար էլ, սակայն ելքն իրոք որ հաջող էր գտնված, քանի որ Զեյ-Կավուսը հենց նախորդ տարի զգալի անհաջողության էր մատնվել Էյուբյանների սուլթանության դեմ պայքարում և այժմ լի էր իր նոր այս դաշնակիցների օգնությամբ ի վերջո հաջողության հասնելու վճռականությամբ: Կողմերն արագորեն համաձայնության եկան և Զեյ-Կավուսը, առաջանալով դեպի արևելք, հաստատվեց Մելիտեում:

1219 թվականի մայիսի սկզբին, սակայն, սեփական գահակալման ամենավերջում զգալի անհաջողության մատնված Զեյ-Կավուսը կնքեց իր մահկանացուն, որից հետո բանտարկությունից ազատվեց և Իկոնիայի սուլթանության սուլթան հռչակվեց մի ժամանակ նրա դեմ համառ պայքար մղած եղբայրը՝ Զեյ-Կուվատը (1219-1237): Նոր սուլթանը, որ մի խելացի, հաշվենկատ, զգուշավոր և հեռատես անձնավորություն էր, ավելի զարգացրեց հորից ու եղբորից իրեն բաժին հասած ժառանգությունը՝ իր իշխանության գրեթե երկու տասնամյակների ընթացքում ապահովելով Իկոնիայի սուլթանության վերջին և ամենամեծ վերելքը: Նոր սուլթանին եռանդն իրոք որ որևէ կերպ չէր պակասում, սակայն կոնկրետ այս պարագայում, զգուշանալով խառնվել Զեյ-Կավուսի սկսած գործի մեջ և փոխարենը գերադասելով ամրանալ տեղում, արդեն 1219 թվականի ամռանը Զեյ-Կուվատի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 40.000) ասպատակելով արշավեց Անի-Կեմախ-Երզնկա-Կարին-Երզնկա-Անի-Կեմախ երթուղով², հաստատելով նոր սուլթանի գերիշխանությունը Տուրքիլ-Շահի, ինչպես նաև Մանկուչակյանների եմիրության եմիր, հենց նոր մահացած Վահրամ-Շահին հաջորդած նրա որդի Դաուդ-Շահի (մոտ 1218 - ուղ. 1228) հետ հարաբերություններում: Նույն այս ժամանակ Մոսուլում իրենց հերթին նոր զարգացումներ եղան:

Իրոք, 1219 թվականի նույն գարնանը Արսլան-Շահ իբն Իզ-Էդ-Դինը մահացավ, ինչից հետո Չանգյանների աթաբեկության գահին վերջինիս հաջորդեց նրա երեքամյա եղբայր Մահմուդը (1219-1222), իսկ փաստացի իշխանության էլ վերջնականապես հասավ Բադր-Էդ-Դին Լուլուն: Չհամակերպվելով այս իրավիճակի հետ՝ Բեգթեգինյանների եմիրության աջակցությունը վայելող Չանգին 1219 թվականի սեպտեմբերին նոր հարձակման անցավ Մոսուլի ուղղությամբ, սակայն նույն թվականի հոկտեմբերի 1-ին Բադր-Էդ-Դին Լուլուն իր հերթին, որոշակի աջակցություն ստացած լինելով ալ-Աշրաֆից, հակասական ելք ունեցած ճակատամարտում այնուհանդերձ հետ մղեց նաև այս հարվածը՝ ինչից հետո ամրացավ Մոսուլում: Նույն այս ժամանակ իր հերթին, օգտվելով պաշտոնական Մոսուլի համար առաջացած խնդիրներից, Մահմուդ իբն Մուհամմեդի գլխավորած Յիսն-Զեֆի ու Արտուխ-Արսլանի գլխավորած Մարդինի Արտուխյանների

¹ իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

² Ավագ Սեբաստացի «Ժամանակագրություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

Եմիրությունների միացյալ բանակը (մոտ 7.000) ասպատակեց Ամադիա ամրոցի շրջակայքը և Նահանջեց¹:

Արդյունքում փաստորեն ստեղծվել էր մի իրավիճակ, երբ Յյուսիսային Միջագետքը Եյուբյանների սուլթանության նկատմամբ աստիճանաբար ապստամբական դիրք էր բռնում, ընդ որում այն հանգամանքը, որ Եյուբյան առաջնությունը ղեկավարում էր ղեմնա միայն Մոսուլում իշխող Բադ-Էդ-Դին Լուլուի դեմ, ամենևին էլ չէր կարող բացառել այն հանգամանքը, որ այն ի վերջո չի տարածվի Նաև դեպի Յյուսիսային Ասորիք՝ լրջորեն խաթարելով այստեղ պաշտոնական Կահիրեի շահերի թերևս միակ ներկայացուցչի դերում հանդես եկող ալ-Աշրաֆի դիրքերը տեղում: Այս առումով հետաքրքիր է, որ միանշանակ կերպով ալ-Աշրաֆի կողմում հանդես չէին գալիս նույնիսկ Մոսուլում, որտեղ, չնայած առկա դժվարություններին և Չանգյանների աթաբեկության նկատմամբ հարևան Եմիրությունների դրսևորած թշնամական վարքագծին, իրենց հերթին խիստ զգուշանում էին տեղում պաշտոնական Կահիրեի դիրքերի չափից դուրս ուժեղացումից:

1220 թվականի ապրիլին, ազատված Իկոնիայի սուլթանությունից եկող սպառնալիքներից, ալ-Աշրաֆն ի վերջո շարժի մեջ դրեց մինչ այդ իրար բերված սեփական ռազմական մեքենան և մի բանակ շարժեց դեպի արևելք, սակայն հենց այս ժամանակ էլ նույն այդ բանակում ապստամբություն բռնկվեց, երբ իբն Մաշթուրի գլխավորությամբ ոտքի ելան Մուսաֆար-Էդ-Դինի, Մահմուդ իբն Մուհամմեդի և Արտուխ-Արսլանի դրդումներին ենթակա մի շարք Եմիրներ: Արդյունքում՝ ապստամբները ճամբար զարկեցին Մարդինի մոտ, սակայն Արտուխ-Արսլանը շուտով համաձայնության եկավ ալ-Աշրաֆի հետ և, ստանալով նրանից որոշ ամրացված կետեր ու խոստում կորզելով, որ ապագայում նոր զինույններ ևս կլինեն, լքեց ապստամբներին: Քիչ անց նույն կերպ վարվեց Նաև Մահմուդ իբն Մուհամմեդը:

Որպես հետևանք, ապստամբ զորավարները լքեցին արդեն իբն Մաշթուրին և իրենց ենթակա ուժերով վերադարձան ալ-Աշրաֆի մոտ: Այս պայմաններում իբն Մաշթուրը, Նպատակ ունենալով ապաստանել Բեգթեգինյանների Եմիրությունում, իր տրամադրության տակ գտնվող ուժերով հետ քաշվեց դեպի արևելք, սակայն 1220 թվականի մայիսի սկզբին ալ-Աշրաֆի բանակը (մոտ 2.000) Մծբինի ճ-մ-ում անակնկալ հարձակումով հաղթեց վերջինիս բանակին (մոտ 2.000), ինչից հետո իբն Մաշթուրն իր ուժերի մնացորդներով ապաստանեց Չանգյանների աթաբեկության կազմում գտնվող, սակայն իր հերթին պաշտոնական Մոսուլի նկատմամբ ապստամբական դրության մեջ գտնվող Շնջարի Եմիրի մոտ²: Արդյունքում, ստանալով որոշակի աջակցություն, 1220 թվականի մայիսի երկրորդ կեսին իբն Մաշթուրը հարված հասցրեց Չանգյանների աթաբեկության հարավային տարածքներին և սկզբում նույնիսկ որոշակի հաջողություններ արձանագրեց, սակայն ի վերջո հայտնվեց շրջապատման մեջ ու համառ դիմադրությունից հետո նույն թվականի հունիսի 21-ին գերվեց Բադ-Էդ-Դին Լուլուի բանակի կողմից: Իբն Մաշթուրին հանձնեցին ալ-Աշրաֆին, որը վերջինիս բանտարկեց Խառանում և այս ապստամբը երկու տարի անց հենց այնտեղ էլ կնքեց իր մահկանացուն: Չնայած իբն Մաշթուրի Եյուբյանի ճնշմանը, սակայն, իրավիճակը տեղում այնուհանդերձ չարունակեց լարված մնալ:

Արդյունքում 1220 թվականի արդեն հունիսի վերջին զգալի ուժերի գլուխն անցած ի վերջո դեպի արևելք շարժվեց արդեն անձամբ ալ-Աշրաֆն ինքը, որը նույն թվականի հուլիսի 4-ին հանդիսավոր երթով մտավ Շնջար և, Եյուբյանների սուլթանությանը միացնելով այս քաղաքը ու փոխարենը վերջինիս տիրակալին որպես իրեն ենթակա տիրող հանձնելով Ռաբբան, նույն թվականի հուլիսի 22-ին էլ ժամանեց Մոսուլ: Եյուբյանների խոշոր ուժերի հայտնվելը Յյուսիսային Միջագետքում այստեղ սառեցրեց բոլոր տաք գլուխներին: Արդյունքում խալիֆ ան-Նասիրի միջնորդությամբ հենց Մոսուլում էլ ալ-Աշրաֆի և Մուսաֆար-Էդ-Դինի միջև սկիզբ առան ծանր բանակցություններ, որոնց արդյունքում, մի ինչ որ պահի Բեգթեգինյանների կամակոր Եմիրի համառությունը ստիպված լինելով կոտրել նույնիսկ սպառնալից զորաշարժով, 1221 թվականի հոկտեմբերին կնքվեց հաշտություն, որը մեծ հաշվով ամրագրեց իրերի առկա դրությունը, այսինքն՝ Բադ-Էդ-Դին Լուլուի իշխանությունը Մոսուլում, ինչպես նաև տեղական Եմիրների, այդ թվում Նաև Մուսաֆար-Էդ-Դինի հնազանդությունը պաշտոնական Կահիրեին: Այժմ արդեն ալ-

¹ իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: իբն Վասիլ «Սալիհյան պատմություն»:

² իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»: Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

Աշրաֆն իրոք կարող էր գոհ լինել, թեև դժգոհ չմնաց նաև Մոսուլի փաստացի տիրակալը, երբ, 1222 թվականի սկզբին հեռացնելով Մահմուդին իշխանությունից, Չանգյանների աթաբեկության ղեկավարությունը ստանձնեց Բադր-էդ-Դին Լուլու Յայը (1222-1259):

Այսպիսով, ամեն ինչից զատ, Չանգյանների աթաբեկությունում Չանգիի տոհմը, ըստ Էուբայան, վերջնականապես հեռացվեց իշխանությունից, թեև, ինչպես եղավ Չամդանյանների կամ Չալեպի Էմիրությունների պարագայում, պետական այս միավորն այնուհանդերձ դեռևս որոշակիորեն շարունակվում էր ընկալվել որպես Չանգյանների աթաբեկություն ամենից առաջ հենց հարակայունության շնորհիվ: Այս առումով հատկանշական էր նաև այն հանգամանքը, որ Սելջուկյան սուլթանության վերացումից հետո պետական այս միավորի համար աթաբեկության կարգավիճակն ինքն էլ որոշակիորեն արդեն կյանքից կտրված և ոչ իրական տեսք էր ստացել: Արդյունքում՝ Չանգյանների աթաբեկությունը, սկսած արդեն XIII դարի սկզբից, ըստ Էուբայան, իջել էր տեղական սովորական մի Էմիրության մակարդակի՝ սկզբում փաստացի զրկվելով աթաբեկության կարգավիճակից, իսկ հետո արդեն՝ կորցնելով նաև իր իշխող տոհմին: Եվ այսպես, 1222 թվականից սկսած Չանգյանների աթաբեկության ղեկին հայտնվեց ծագումով հայ, սակայն մահմեդականություն ընդունած գուլյամ Բադր-էդ-Դին Լուլուն, որը, բնականաբար զգալի խնդիր ունենալով պետության ղեկավարի իր կարգավիճակի ամրապնդման հետ և վայելելով տեղի թյուրքական տարրի ատելությունը, իրեն որպես աջակից ուժ տեսավ նույն այս ժամանակ քրդերի հետաքրքրություններն առաջ տանող ու թյուրքերի հետ մրցակցող ալ-Աշրաֆի գործողություններում: Իր հերթին ալ-Աշրաֆը, որն այնուհանդերձ ոչ մի կերպ չէր կարողանում իր լիարժեք և ամուր իշխանությունը հաստատել տեղի թյուրքերի նկատմամբ, հենց ի դեմս Մոսուլի նոր տիրակալի էլ տեսավ սեփական իշխանության ամրապնդման գործոններից մեկը:

1219 թվականի նոյեմբերին Դամիեթան, ինչպես արդեն ասվեց, ընկավ և դա, ըստ Էուբայան, հանդիսացավ խաչակրաց V արշավանքի գագաթնակետը: Իրոք, արդեն 1220 թվականի սկզբի վիճակով խաչակիրների առաջնորդներն ու ալ-Զամիրը ակտիվ բանակցություններ էին վարում և պաշտոնական Կահիրեն պատրաստ էր նույնիսկ հետ վերադարձնել Երուսաղեմն ու Պաղեստինի այլ տարածքներ, իրեն պահելով միայն երկու ամրություն, սակայն խաչակիրների առաջնորդները, ճիշտ չգնահատելով ուժերի իրական հարաբերակցությունը, մերժեցին այդ առաջարկը: Այս առումով հարկ է նշել, որ ալ-Զամիրի այս զիջողականության հիմքում ընկած էր ամենից առաջ այն հանգամանքը, որ հենց նույն այս ժամանակ դեպի հարավ շարժվելու համար Զարթլիի թագավորությունում այնուհանդերձ կենտրոնացվել էր Գեորգի IV Լաշայի հարվածային բանակը, ընդ որում, եթե Տիգրիսում նույնիսկ չկար էլ իրական ցանկություն արշավանք սկսել դեպի հարավ, ապա ցուցադրական այդ ժեստն իր մեծ դերն այնուհանդերձ ունեցավ:

Ողջ 1220 թվականը ծախսելով անպտուղ բանակցությունների մեջ և ակտիվ գործողությունների անցնելով միայն 1221 թվականի գարնանը, երբ արդեն պարզ էր, որ Գեորգի IV Լաշայի ռազմական մեթենան տեղից այնուհանդերձ չի շարժվի, նույն տարվա արդեն հուլիսին էլ Դամիեթայից առաջխաղացած խաչակիրները սկսեցին մոտենալ Կահիրեին, սակայն, ենթարկվելով հակառակորդի անկանոն հարվածներին և, ինչպես միշտ լինում էր նման դեպքերում, զգալով պարենի ու այլ անհրաժեշտ իրերի խիստ պակաս, ի վերջո դադարեցրին արշավանքը և հետ քաշվեցին: Արդյունքում, սակայն, խաչակիրները ողջ կազմով հայտնվեցին շրջապատման մեջ և հերթական անգամ սկիզբ առած բանակցություններն արդեն այլ արդյունք ունեցան, քանի որ անվտանգ հեռանալու փոխարեն ալ-Զամիրը այս անգամ ուղղակի հետ ստացավ Դամիեթան: Խաչի համար անփառունակ այս իրադարձություններով էլ հենց ավարտվեց խաչակրաց V արշավանքը:

Գլուխ 12

Կիլիկիայի թագավորությունում Մեծ գահակալական պայքարի սկիզբը

1219 թվականի մայիսի 2-ին երկարատև հիվանդությունից հետո իր մահկանացուն կնքեց Կիլիկիայի թագավորության արքա Լևոն I Մեծը, որից հետո կրկին սրվեց ամենից առաջ Անտիոքի խնդիրը: Նույն այս ժամանակ Անտիոքի դուքս Ռուբեն-Ռայմոնդը, որը դքսության գահը ժառանգել էր տասնինը տարեկան հասակում և այժմ արդեն քսաներկու տարեկան էր, սեփական անխոհեմ

վարքագծով արդեն լիովին հասցրել էր ոչ միայն հիասթափեցնել դքսության բնակչությանը, այլև՝ սեփական իրական հովանավոր Լևոն I Մեծին: Բանը հասել էր նույնիսկ նրան, որ Անտիոքի նորընծա դուքսը դավադրություն էր կազմել՝ նախատեսելով խաչակիր օրդենների օժանդակության ձերբակալել Լևոն I Մեծին և հենց ինքը հռչակվել Կիլիկիայի թագավորության արքա, թեև անհաջողության էր մատնվել: Այսպիսով՝ Ռուբեն-Ռայմոնդը, ըստ էության, կտրել էր այն ճյուղը, որի վրա նստած էր, և ահա Հայոց արքայի մահից հետո այդպես էլ Անտիոքից համառորեն հրաժարվել չցանկացող Բոհեմունդ Միակնանի Պուլատիեցին որոշեց պատասխան հարված հասցնել:

Արդյունքում՝ 1219 թվականի մայիսի վերջին Բոհեմունդ Միակնանի Պուլատիեցու գլխավորած խաչակիրները (մոտ 2.000), ինչպես նաև մեծ մագիստրոս Պեդրո ԴՄոնտեագուդոյի գլխավորած Տաճարականների օրդենը (մոտ 2.000) անակնկալ հարձակումով գրավեցին Անտիոքը դուքս Ռուբեն-Ռայմոնդի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության բանակից (մոտ 500) ու մեծ մագիստրոս Մարին ԴՄոնտեգյուի գլխավորած Հիվանդախնամների օրդենից (մոտ 1.000), որոնք ամրացան միջնաբերդում և գիշերով հեռացան Կիպրոսի թագավորություն: Բոհեմունդ Միակնանի Պուլատիեցին կրկին և արդեն վերջնականապես հռչակվեց Անտիոքի դքսության դուքս¹: Այսպիսով՝ Անտիոքի համար պայքարը վերջին հաշվով, սակայն ամենից առաջ զուտ ձևականորեն, ավարտվեց հայերի անհաջողությամբ, թեև իրական անհաջողություն կրեցին, թերևս, երկու կողմերը միասին, քանի որ Անտիոքի դքսությունը ի վնաս քրիստոնյաների ավելի ու ավելի շատ փոփոխվող ռազմաքաղաքական իրավիճակում այսպես թե այնպես հայտնվեց ավելի վատ վիճակում, քան կլինեք, եթե գործեր Կիլիկիայի թագավորության կազմում:

Լևոն I Մեծի մահը Կիլիկիայի թագավորությունում, ինչպես արդեն ասվեց, գահակալական ճգնաժամ առաջացրեց, քանի որ հանգուցյալ արքան արական սեռի ուղղակի ժառանգորդ չուներ: Արքայից հետո մնացել էր միայն Չաբել անունով վեցամյա մի աղջիկ, որն էլ հենց հանդիսանում էր վերջինիս ժառանգորդը: Իր ժամանակին Կիլիկիայում Ռուբինյանների ավանդական և գլխավոր հակառակորդները Հեթումյաններն էին, սակայն այժմ ժամանակները փոխվել էին և ճյուղերի բաժանված Հեթումյանները արդեն մի քանի տասնամյակ շարունակ իրենք էին, որ գործում էին Ռուբինյանների հետ միասին ձեռք-ձեռքի տված: Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում գոյություն ունեին Հեթումյանների արդեն երկու ճյուղեր, որոնցից հիմնականը համարվող Լամբրոնի ճյուղը գլխավորվում էր Կոնստանդին Հեթումի Հեթումյանի (1198-1250), իսկ Պապեռնոյան ճյուղը՝ Կոնստանդին Վասակի Հեթումյանի (1199-1263) կողմից: Միաժամանակ հարկ է նշել, որ, չնայած գլխավոր ճյուղը համարվում էր Լամբրոնիին, սակայն իր քաղաքական իրական կշռով, ինչպես նաև ունեցած հսկայական հեղինակությամբ առաջնային դերերի վրա էր հենց Կոնստանդին Վասակի Հեթումյանը: Նույն այս ժամանակ Հայոց թագավորության գահի նկատմամբ իր իրավունքներն էր առաջ տանում, սակայն, նաև դեռևս Անտիոքում իրեն չարդարացրած Ռուբեն-Ռայմոնդը, որն այժմ նույնիսկ սկսել էր վայելել խորամանկ Միակնանու աջակցությունը: Այսպիսով՝ Լևոն I Մեծի մահից հետո Կիլիկիայի թագավորության թագուհի հռչակվեց Չաբելը (1219-1220, 1225), սակայն, քանի որ առկա էր, ըստ էության, միայն վեցամյա մի աղջնակ, ձևավորվեց յուրօրինակ մի խնամակալական խորհուրդ, որում վճռական ձայնը պատկանում էր Կոնստանդին Վասակի Հեթումյանին: Հենց այս պայմաններում էլ Ռուբեն-Ռայմոնդը որոշեց գործել:

Որպես հետևանք, ելնելով Կիպրոսից, Ռուբեն-Ռայմոնդն և նրա մայրը հասան Կոռնիկոս, որի տիրակալ Վահրամ Կոռնիկոսցին համաձայնեց աջակցել նրանց միայն այն պայմանով, եթե Ալիծը ամուսնանա իր հետ: Արդյունքում՝ Ալիծը, ենթարկվելով որդու ճնշմանը, չուզենալով տվեց իր համաձայնությունը, որից հետո ապստամբները անցան ակտիվ գործողությունների: 1220 թվականի մայիսի վերջին, սակայն, սպարապետ Կոնստանդին Վասակի Հեթումյանի գլխավորած Ոստանիկ բանակը (300) Մամեստիայի ճ-մ-ում² անակնկալ հարձակումով հաղթեց իրեն Կիլիկիայի արքա հռչակած Ռուբեն-Ռայմոնդին օժանդակելու նպատակով թագավորության

¹ Հեթում II «Տարեգրություն»; Հեթում Պատմիչ «Ժամանակագրություն»; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլության սուլթանների»:

² Այս ճակատամարտի վայրի մասին պահպանվել են հակասական տվյալներ: Ըստ Հեթում II-ի այն եղել է Միսի մոտակայքում: Սակայն Հեթում Պատմիչն իր աշխատություններում տալիս է Մամեստիա քաղաքի անունը: Վերջինիս հետ համաձայն է նաև Վահրամ Րաբունին: Ամեն դեպքում ավելի հավանական է ընդունել վերջին տեսակետը, թեև այստեղ տեղ նաև այլ մեկնաբանությունների համար:

տարածք ներխուժած Անտիոքի դքսության (5.000), ինչպես նաև մարաջախտ Վահրամ Կոռիկոսցու, նրա եղբայր Ժուլինի, Լևոն Կապանցու, Սահակ Զորք-Մարզվանցու և Վասիլ իշխանի (մոտ 100) միացյալ բանակին¹, որից հետո 1220 թվականի նույն մայիսի վերջին Ոստանիկ բանակը մինչ այդ քաղաքին տիրած ապստամբների բանակից գրավեց արդեն նաև Տարսուրը: Անհաջողակ Ռուբեն-Ռայմոնդը ձերբակալվեց և կարճ ժամանակ անց հենց բանտում էլ կնքեց իր մահկանացուն²:

Նույն այս ժամանակ սկիզբ առած գահակալական պայքարի մի կենտրոն էր, սակայն, իրենից ներկայացնում նաև Կոռիկոսը և արդյունքում 1220 թվականի մայիսի վերջին սպարապետ Կոնստանդին Վասակի Զեթումյանի գլխավորած Ոստանիկ բանակը (մոտ 2.000) քաղաքի բնակչության աջակցությամբ առանց լուրջ մարտերի գրավեց այն մարաջախտ Վահրամ ու Ժուլին Կոռիկոսցիների, Լևոն Կապանցու և Սահակ Զորք-Մարզվանցու բանակից (մոտ 100)³: Վահրամ և Ժուլին Կոռիկոսցիները, Լևոն Կապանցին ու Սահակ Զորք-Մարզվանցին գերվեցին և սպանվեցին: Դրանից հետո, որպես փոխզիջումային տարբերակ, Հայոց արքա հռչակվեց Լևոն I Մեծի դուստր Զաբելի հետ ամուսնացած Անտիոքի դուքս Բոհեմունդ Միակնանի Պուլատիեցու որդի, պատանի կոմս Ֆիլիպը՝ Ֆիլիպ Անտիոքցին (1220-1225), որը պարտավորվեց բարեխղճորեն կառավարել Հայոց թագավորությունը և հարգել հայ իշխանների իրավունքները: Չնայած այս պայմանավորվածությանը, սակայն, շուտով Ֆիլիպ Անտիոքցին սկսեց բացահայտորեն անտեսել Հայոց թագավորության շահերը, երկրի կառավարումից հեռացրեց հայ իշխաններին, իսկ մի քանի տարի անց էլ նույնիսկ պատրաստվեց պետական գանձարանն Անտիոք ուղարկել: Եվ այսպես Մերձավոր Արևելքում, ըստ էության, ընթանում էր վերջին հարյուրամյակի համար սովորական դարձած մանր պատերազմի հերթական արարներից, ըստ էության, ևս մեկը, սակայն նույն այս ժամանակ ողջ Եվրասիայում արդեն հսկայական փոփոխություններ էին եղել, որոնք էլ իրենց անդամալի հետքն էին թողնելու նաև նույն այդ Մերձավոր Արևելքի վրա՝ այլ երևույթների թվում վերջ տալով նաև նույն այդ մանր պատերազմների դարաշրջանին:

Գլուխ 13

Մոնղոլական տերության առաջացումը

XI դարի սկզբից սկիզբ առած երկրագնդի միջին ջերմաստիճանի անկումը արդեն XIII դարի սկզբին ավելի մեծ չափերի էր հասել, ինչի արդյունքում քոչվորների շարժը հյուսիսից դեպի հարավ ավելի էր ուժեղացել, իսկ, դրան հակառակ էլ՝ թուլացել էր քոչվորների մեկ այլ խմբի շարժը հարավից դեպի հյուսիս, ի դեմս Մեծ անապատից դեպի հյուսիս շարվող բեդվինների և բերբերների: Արդյունքում՝ ուժեղացավ ճնշումը հյուսիսից դեպի հարավ ամենից առաջ հենց չինական պետական միավորների ուղղությամբ, սակայն որոշակիորեն մեծացավ ճնշումը նաև Միջին Ասիայից դեպի Իրանական լեռնաշխարհ: Սրան շուտով գումարվեցին, սակայն, նաև սոցիալ-քաղաքական և նույնիսկ մարդկային գործոնները:

1206 թվականի գարնանը, մինչ Առաջավոր Ասիան փոթորկվում էր կրթերի ու շահերի թեժ բախումներում, իսկ Արևելքի մասին էլ մեծ հաշվով ոչ-ոք արդեն լրջորեն չէր մտածում և այս կապակցությամբ բոլորն ընդամենը գիտեին միայն մի ինչ-որ հեռավոր ու անորոշ հորեզմի սուլթանության մասին, Հեռավոր Արևելքում տեղի ունեցավ հետագայում հսկայական հետևանքներ առաջացրած, սակայն կոնկրետ այդ պահին ու հատկապես Մերձավոր Արևելքում գործնականում աննկատ մնացած մի իրադարձություն՝ մինչ այդ արդեն ավելի քան երկու տասնամյակ Մեծ տափաստանի Արևելքում գերիշխանության համար համառ պայքար մղող մոնղոլական ցեղերի միավորված ուժերի առաջնորդ Թեմուչինը, արդեն որպես Չինգիզ-խան (1206-1227), հռչակեց Մոնղոլական տերության ստեղծումը, իսկ ինքն էլ դարձավ նույն այդ

¹ Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Զեթում Պատմիչ «Ռուբինյաց ազգի պատմություն»; Զեթում Պատմիչ «Ժամանակագրություն»; Զեթում II «Տարեգրություն»; Վահրամ Րաբունի «Ռուբինյաց պատմություն»; Բար-Յեթրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

² Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 21; Զեթում Պատմիչ «Ռուբինյաց ազգի պատմություն»; Զեթում Պատմիչ «Ժամանակագրություն»; Զեթում II «Տարեգրություն»; Վահրամ Րաբունի «Ռուբինյաց պատմություն»; Բար-Յեթրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

³ Զեթում Պատմիչ «Ռուբինյաց ազգի պատմություն»; Գրիգոր Տարսուցի «Հիշատակարան 1221 թվականի»:

տերության առաջնորդը: Դրանից հետո «ծովի պես անսահման» Չինգիզ-խանը, հենց այդ նշանակությունն ուներ նրա նոր և տերունական անունը, սկիզբ դրեց նվաճումների մի նոր փուլի՝ այդ պահին և սկզբում ձեռքի տակ ունենալով 90.000 հոգանոց ուժեղ մի բանակ:

Արդեն 1220 թվականի վիճակով Մոնղոլական տերությունը, ըստ էության, մահացու հարված էր հասցրել նույն այդ ժամանակ արդեն մեծապես չինացած և իր քոչվոր որակները մեծապես կորցրած Չժուրչժեական խաբանությանը՝ հաղթելով վերջինիս մոտավորապես նույն այն օրինաչափությունների սահմաններում, որոնց սահմաններում նույն Չժուրչժեական խաբանությունն իր հերթին հաջողության էր հասել Քիդանական խաբանության նկատմամբ սրանից մեկ հարյուրամյակ առաջ: Այսպիսով՝ Մոնղոլական տերությունը հաստատվեց Զյուսիսային Չինաստանում, թեև Չժուրչժեական խաբանության մնացորդների հետ պատերազմը դրանից հետո շարունակվեց ևս 14 տարի: Այս պայթարում Մոնղոլական տերությունը դաշնակցում էր Չժուրչժեական խաբանության հետ իր հերթին արդեն մեկ հարյուրամյակ համառ պայթար մղող չինական Սունի տերության հետ, որն իր հերթին, ինչպես արդեն ասվեց, համառ պայթար էր մղել դեռևս Քիդանական խաբանության դեմ դաշնակցած նույն Չժուրչժեական խաբանության հետ: Այսպես թե այնպես, սակայն արդեն 1220 թվականի վիճակով Մոնղոլական տերության պատերազմը Չժուրչժեական խաբանության դեմ մտավ իր ավարտական փուլ, երբ հակառակորդի հզորությունն արդեն կոտրված էր, պայթարի ելքը՝ կանխորոշված, իսկ մնացածն էլ, ըստ էության, ժամանակի հարց էր: Զենց այս կապակցությամբ էլ Չինգիզ-խանն իր ռազմաքաղաքական օրակարգ մտցրեց արշավանքը դեպի արևմուտք, ընդ որում Մոնղոլական տերությունից արևմուտք ընկած տարածքներում նույն այդ ժամանակ ստեղծվել էր ռազմաքաղաքական ուշագրավ մի իրադրություն:

Իրոք, նույն այս ժամանակ Մոնղոլական տերության արևմտյան հարևան Ղարա-Քիդանական խաբանությունը, որը իր ժամանակին ծանր հարված էր հասցրել Սելջուկյան սուլթանությանը, դրան հաջորդող տասնամյակներում աստիճանաբար սկսել էր թուլանալ և դեպի անկում գնալ՝ այդ պայմաններում էլ, սակայն, այնուհանդերձ համառ պայթար մղելով իր աշխարհաքաղաքական հերթական հակառակորդի դեմ, ի դեմս Խորեզմի սուլթանության: 1210-ական թվականների սկզբին, սակայն, պայմանավորված այն հանգամանքով, որ Մոնղոլական տերության կողմից պարտություն կրած ամենատարբեր և մեծաքանակ ուժերը սկսել էին շարժվել Մեծ տափաստանի արևելքից դեպի արևմուտք, Ղարա-Քիդանական խաբանությունում տեղի ունեցավ, ըստ էության, ժողովրդագրական բնույթ ունեցող քաղաքական մի հեղաշրջում և իշխանությունից հեռացված Ելույ-Դաշիի վերջին հետնորդին փոխարինեց սեփական ցեղակիցների հետ միասին Չինգիզ-խանի կողմից պարտության ու փախուստի մատնված Նայմանների առաջնորդը: Արդյունքում՝ Նայմանները, որոնք հիանալի տեղյակ էին նորաստեղծ Մոնղոլական տերության հարվածային հսկայական ուժին, անմիջապես էլ հարաբերությունների նոր և ավելի խաղաղ բնույթ հաստատեցին Խորեզմի սուլթանության հետ՝ գերադասելով ուժերը կենտրոնացնել արևելքից վաղ թե ուշ իրենց վրա առաջանալ պատրաստվող Չինգիզ-խանի ռազմական մեթենայի դեմ: 1219 թվականի վիճակով, սակայն, Նայմաններն այնուհանդերձ գլխովին ջախջախված էին, Ղարա-Քիդանական խաբանությունը ոչնչացված էր, իսկ իր արևելյան սահմաններին Խորեզմի սուլթանության նոր հարևանն էլ արդեն Մոնղոլական տերությունն էր:

Գլուխ 14

Մոնղոլական տերության հիմնական հակառակորդների ընդհանուր բնութագիրը

Հարկ է նշել, որ Ղարա-Քիդանական խաբանության հետ ծանր մրցակցությունից հետո և հատկապես այն բանի ֆոնին, որ Նայմանները անմիջապես էլ խաղաղություն առաջարկեցին ու հետագայում ճշտորեն պահպանեցին խաղաղության նույն այդ պայմանները, իր ռազմաքաղաքական հզորության գագաթնակետին էր հասել նաև Թեքիշին հաջորդած նրա որդի Մուհամմեդի (1200-1220) կողմից ղեկավարվող Խորեզմի սուլթանությունը: Ավելին, Մուհամմեդի հզորանալուն նպաստեց նաև այն հանգամանքը, որ, պայմանավորված Ղարա-Քիդանական խաբանությունում Նայմանների հետ հետագա գոյակցության հրաժարումով,

այստեղից հեռացած քոչվոր և մարտունակ զգալի ուժեր անցան Խորեզեմի սուլթանություն: Արդյունքում՝ Խորեզեմի գործող սուլթանը, ոչ միայն ազատված սեփական պետության արևելյան սահմանների պաշտպանության հետ կապված մշտական և վտանգավոր հոգսերից, այլև՝ ստացած լրացուցիչ ուժեր, արդեն ի վերջո ի վիճակի էր բոլոր ուժերը ներդնել Իրանական լեռնաշխարհում ամրանալու գործում: Այս առումով, թերևս, ավելորդ էլ է ասել, որ, սեփական ռազմաքաղաքական հզորությամբ Խորեզեմի սուլթանությունը, եթե նույնիսկ նախկինում էր գերազանցում Իրանական լեռնաշխարհում գործող բոլոր ուժերին նույնիսկ սրանց միասին դիտարկելու պարագայում էլ, ապա այժմ նույն այդ գերիշխանությունը դարձավ ուղղակի ճնշող:

1210-ական թվականների կեսերին Մուհամմեդը, աստիճանաբար ամրացնելով իր դիրքերը արդեն գրեթե երկու տասնամյակ շարունակ անվերջանալի քառսի մեջ գտնվող Իրանական լեռնաշխարհում և քայլ առ քայլ իրեն ենթարկեցնելով տեղական ուժերին, աստիճանաբար ռազմաքաղաքական մրցակցության մեջ մտավ Արաբական խալիֆության խալիֆ ան-Նասիրի հետ, որը, բնականաբար գործելով աշխարհաքաղաքական սեփական հետաքրքրությունների համատեքստում, որևէ կերպ չէր ցանկանում իր մոտ Բաղդադում ունենալ հերթական գերիշխող ուժին՝ լավ հիշելով Սելջուկյան սուլթանության ծանր տարիները և Սելջուկյան սուլթանին որևէ կերպ չցանկանալով փոխարինել Խորեզեմի սուլթանով: Խալիֆի և սուլթանի միջև մրցակցությունն աստիճանաբար սրվեց և բանը ի վերջո հասավ նրան, որ սեփական հզորության գագաթնակետին գտնվող Մուհամմեդը 1217 թվականի վերջին ոտքի հանեց իր պետության բանակային գործնականում բոլոր ուժերը և 400.000 հոգանոց հսկայական մի բանակի գլուխն անցած աննախադեպ մեծությամբ մի արշավանք ձեռնարկեց Արաբական խալիֆության ուղղությամբ: Հարվածը, սակայն, նախատեսված արդյունքը չապահովեց, քանի որ առկա հսկայական ուժերը այդպես էլ չկարողացան համակարգված կերպով բացազատվել և գործել, իսկ ժամանակից շուտ սկսված ձմեռային ցրտերն ու ձյունն էլ, որը դրան անպատրաստ բանակին զգալի կորուստներ արժեցավ, ստիպեց ի վերջ ընդհատել արշավանքը:

Այս առումով պատկերը ընդհանրացնելու համար, թերևս, պետք է միայն ավելացնել, որ Մուհամմեդը լրջորեն հոգում էր նաև Իրանական լեռնաշխարհում իր հիմնական ենթակա հանդիսացող Էլտկուզյանների սուլթանության և նրա սուլթան Ուզբեկի շահերի համար, երբ Էլտկուզյանների սուլթանության ու Զարթի թագավորության 1215 թվականի առճակատումից հետո Մուհամմեդը պատրաստվեց 50.000 հոգանոց մի ուժեղ բանակ ուղարկել Ուզբեկին աջակցության, ընդ որում Մուհամմեդի հետ ծանր առճակատումից Գեորգի IV Լաշան կարողացավ խուսափել միայն ժամանակին գործադրած դիվանագիտական եռանդուն ջանքերի շնորհիվ և սուլթանին մեծ նվերներ տալուց հետո: Այսպիսով՝ 1210-ական թվականների երկրորդ կեսի վիճակով Խորեզեմի սուլթանությունն իրեն արդեն լիովին պատրաստ էր համարում դեպի արևմուտք հիմնարար մի հարված հասցնելու համար և առայժմ դրան խանգարում էին ընդամենը միայն ինչ-ինչ քաղաքական հանգամանքներ, որոնք նախատեսվում էր վերացնել մոտական տարիներին: Խորեզեմի սուլթանությունը աշխարհաքաղաքական առումով փաստորեն պատրաստվում էր կրկնել նույն այն դերակատարությունը, որը կյանքի կոչեց Սելջուկյան սուլթանությունը 1040-1070-ական թվականներին և, հիմնվելով Էլտկուզյանների սուլթանության վրա մոտավորապես այնպես, ինչպես Սելջուկյան սուլթանությունն էր հիմնվել Ռավդադյանների Էմիրության վրա, հարված հասցնել արևմտյան ուղղությամբ, սակայն իրադարձությունները շատ շուտով լիովին նոր մի ընթացք ստացան:

Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում իր նվաճումների հնարավոր առավելագույնին էր, ըստ էության, հասել, ինչպես արդեն ասվեց, նաև Զարթի թագավորությունը, որը հարավ-արևելքից արդեն սահմանակից էր սեփական թիկունքում Խորեզեմի սուլթանության հզոր աջակցությունն ունեցող Էլտկուզյանների սուլթանությանը, հարավ-արևմուտքից՝ Էյուբյանների սուլթանությանը, իսկ արևմուտքից էլ՝ Իկոնիայի սուլթանությանը: Միաժամանակ հարկ է նաև ավելացնել, որ Զարթի թագավորության ազդեցության ոլորտում էին գտնվում նաև Շիրվանշահերի և Դերբենդի Էմիրություններն, ինչպես նաև Ալանական թագավորությունը: Այսպիսով՝ Զարթի թագավորությունն ուղղություններից և ոչ մեկով էլ հետագա առաջխաղացում իրականացնելու ռազմաքաղաքական որևէ հնարավորություն այլևս չունեւ, սակայն իրենց առավելագույնին հասած վիճակում էին, ըստ

Եւրոյան, գտնվում նաև Եյուրյանների և Իկոնիայի սուլթանությունները, իսկ Էլտկուլյանների սուլթանությունն էր ապահովագրված էր Խորեզմի սուլթանության շնորհիվ:

Իրոք, ալ-Քամիլի կողմից գլխավորվող Եյուրյանների սուլթանությունը նույն այս ժամանակ արդեն աստիճանաբար դադարում էր հանդես գալ որպես իր ստեղծման առաջին տասնամյակներին բնորոշ հատկանիշների կրող, երբ, ի տարբերություն դրա, սուլթանության իշխող վերնախավն այժմ աստիճանաբար հեռանում էր սեփական քրդական արմատներից և հավատի համար պայքար մղող մարտիկների հմայիչ կերպարից, իսկ քրդերն իրենք էլ աստիճանաբար սառում էին այս պետության հանդեպ, ընդ որում Ասորիքի և Եգիպտոսի միջև մինչ այդ առկա անջրպետն էլ իր հերթին, որը հաղթահարել այդպես էլ չհաջողվեց, այժմ, ընդհակառակը, աստիճանաբար խորանում էր: Արդյունքում՝ Եյուրյանների սուլթանությունը, արդեն իսկ անցած լինելով ռազմավարական պաշտպանության, աստիճանաբար սկսում էր մեծապես հոգալ միայն պաշտպանության մասին, ընդ որում բանը, երբեմն, հասնում էր նույնիսկ նրան, որ Եյուրյանների տոհմի առաջնորդները հաճախ նաև սեփական սահմանների պաշտպանության հետ էին լուրջ խնդիրներ ունենում, հատկապես հյուսիսում: Այսպես, ալ-Ադիլն ու ալ-Քամիլը, մեծ դժվարությամբ հետ մղելով Խաչակրաց V արշավանքի ելած խաչակիրների հարվածները, դրա հետ միաժամանակ անչափ շահագրգռված էին Քարթլի թագավորության հետ կնքված հաշտության պահպանմամբ, երբ հակառակ դեպքում վտանգի տակ կարող էին հայտնվել սեփական տիրույթները: Հարավային Հայաստանում և նույնիսկ Հյուսիսային Միջագետքում ու Հյուսիսային Ասորիքում: Այս առումով հատկանշական էր նաև, որ, եթե Սալահ-Էդ-Դինի ժամանակաշրջանում Եյուրյաններն իրենք էին ագրեսիվ Իկոնիայի սուլթանության նկատմամբ, իսկ զգուշավոր Խլիճ-Արսլան իբն Մասուդն ինքն էլ ամեն կերպ խուսափեց Սալահ-Էդ-Դինի հետ ընդհարումից, ապա այժմ Քեյ-Կավուսն իրեն արդեն լիովին պատրաստ էր համարում հաջող մրցակցել ալ-Քամիլի հետ, իսկ պաշտոնական Կահիրեի շահերի ներկայացուցիչն էլ տեղում, ի դեմս ալ-Աշրաֆի, հետ էր մղում պաշտոնական Իկոնիայի հավակնությունները միայն ուժերի գերլարումով:

Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում իր հզորության, ըստ Եւրոյան, գազաթնակետին էր գտնվում նաև Իկոնիայի սուլթանությունը, ընդ որում գազաթնակետի այդ դարաշրջանը սկսվեց հենց այն բանից հետո, երբ սուլթանության գահին հաստատվեց Քեյ-Կուվատը: Ռազմաքաղաքական պայքարի բարդ և ուսանելի դպրոց անցած Քեյ-Կուվատն, ինչպես արդեն ասվեց, մի խելացի, հաշվենկատ, զգուշավոր ու հեռատես անձնավորություն էր, որն իր մեջ կարծես ներառել էլ լավագույն այն հատկանիշների միասնությունը, որոնք առկա էին Խլիճ-Արսլան իբն Մասուդի և նրա հայր Մասուդի մոտ: Քեյ-Կուվատը հիանալի տեսնում էր Եյուրյանների մոտ առկա խնդիրները և դանդաղ, սակայն հաստատակամ կերպով ձգտում էր դուրս մղել նրանց սկզբում Հարավային Հայաստանից, իսկ հետագայում նաև ցանկալի էր՝ Հյուսիսային Ասորիքից ու Հյուսիսային Միջագետքից: Ամբողջության մեջ դիտարկելիս, իհարկե, ուժերի ընդհանուր առավելությունը կրկին Եյուրյանների սուլթանության կողմում էր, սակայն դա իդեալում էր, իսկ իրականում պաշտոնական Կահիրեն լուրջ խնդիրներ ուներ Իկոնիայի սուլթանության դեմ հյուսիսում նույնիսկ բավարար ուժեր կուտակելու հետ կապված: Այս առումով իրավիճակը լիակատար պարզաբանելու համար նաև ավելացնենք, որ, թեև Եյուրյանների ռազմական մեքենան քանակապես իրոք գերազանցում էր Իկոնիայի սուլթանության ռազմական մեքենային, սակայն այն ցրված էր ողջ տերությունով մեկ և գործնականում երբեք էլ բոլոր ուժերով չէր կենտրոնանում, այն դեպքում, երբ իր կենսական կենտրոններին անհամեմատ ավելի մոտ գտնվող Հայաստանի արևմտյան շրջաններին և Հյուսիսային Ասորիքին հարված հասցնելու համար քանակապես վերջինս զիջող Իկոնիայի սուլթանության ռազմական մեքենան կոնկրետ ժամանակատարածային հարթության մեջ ի վիճակի էր գրեթե միշտ էլ քանակական, իսկ, երբեմն նույնիսկ, սեփական բանակի ավելի համակողմանի զարգացման հաշվին, ընդհանուր որակական գերակշռություն ապահովել: Այս առումով ոչ պակաս կարևոր էր նաև այն հանգամանքը, որ, եթե Եյուրյանների ռազմական մեքենան գործում էր բազմաթիվ ուղղություններով, ապա Քեյ-Կուվատի ռազմական ակտիվությունը սահմանափակվում էր բացառապես միայն Հարավային Հայաստանով, Հյուսիսային Ասորիքով և Հյուսիսային Միջագետքով, ընդ որում այլ ուղղություններից նրա համար ոչ մի իրական սպառնալիք չկար:

Երկու սուլթանությունների շահերի բախման կետում պաշտոնական Կահիրեի և Իկոնիայի մրցակցության հիմնական առարկայի կոնկրետ կրողները տարածաշրջանի ամենից առաջ տեղական մահմեդական էմիրություններն էին, որոնք, անչափ թուլացած և ունենալով, թերևս, արդեն բացառապես միայն տեղական նշանակություն, դաժան պայքար էին մղում երկու այս ուժերի միջև հավասարակշռության, ինչպես նաև իրենց գոյությունը պահպանելու համար: Այսպես, երեք ճյուղերի բաժանված Արտուխյանների էմիրության խարբերդի ճյուղը, ինչպես արդեն ասվեց, գտնվում էր Իկոնիայի, իսկ Յիսն-Քեֆի ճյուղը՝ Էյուբյանների սուլթանության ազդեցության գոտում, ընդ որում վերջին հաշվով պաշտոնական Կահիրեին էր ենթակա նաև ձևականորեն Չանգյանների աթաբեկությանը ստորադաս Մարդինի Արտուխյանների էմիրությունը նույն Չանգյանների աթաբեկների հետ միասին: Միանշանակորեն պաշտոնական Իկոնիային էր ենթակա նաև Մանկուչակյանների էմիրությունը, որը գործնականում զրկված էր ամեն մի ինքնուրույնությունից: Ինչ վերաբերում է Բեգթեգինյանների էմիրությանը, ապա այն ևս զբաղված էր հավասարակշռության պահպանմամբ՝ փորձելով, բայց այդպես էլ չհաջողելով կյանքի կոչել այն դերակատարությունը, որը մի ժամանակ ուներ Ահմեդալիների էմիրությունը:

Զարթլիի թագավորությունից զատ քրիստոնյա երկրորդ հզոր պետությունը, որ գործում էր տարածաշրջանում, Կիլիկիայի թագավորությունն էր, որը նույն այս ժամանակ իր հերթին գտնվում էր սեփական հզորության գագաթնակետում: Այստեղ, սակայն, առկա էին գահակալական որոշակի խնդիրներ, որոնք առժամանակ կաշկանդում էին Յայոց թագավորության ակտիվությունը: Ինչ վերաբերում է Բյուզանդական կայսրության փոքրասիական հետնորդներին, ապա 1214 թվականի աղետից հետո Տրապիզոնի կայսրությունն արդեն վաղուց կորցրել էր առաջատարի իր դերն ու հավակնությունները և այժմ գործում էր Զարթլիի թագավորության ու Իկոնիայի սուլթանության ռազմաքաղաքական ազդեցությունների համատեքստում, իսկ կայսերական հիևավուրց փառքն էլ փորձում էր վերակերտել միայն Փոքր Ասիայի ամենաարևմուտքում գործող Բյուզանդական կայսրության մի կտորն, ի դեմս Թեոդորոս I Լասկարիսի պետության: Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, սակայն, որ Թեոդորոս I Լասկարիսի պետությունը գործում էր աշխարհաքաղաքական ամենաբարենպաստ մի իրավիճակում, քանի որ Իկոնիայի սուլթանությունը, զբաղված արևելյան հոգսերով, սեփական արևմտյան սահմաններում իրեն շատ պասիվ էր պահում, սակայն դրա հետ միասին նաև պաշտպանում էր դրանք արևելքից, դե իսկ Լատինական կայսրությունն ինքն էլ գտնվում էր թույլ դրության մեջ: Այս առումով պաշտոնական Նիմֆայում, որը մայրաքաղաքի անկումից հետո հանդիսանում էր Բյուզանդական կայսրերի նոր նստավայրը, առաջնահերթություն հռչակվեց Բալկանյան թերակղզու հարավային հատվածի և ամենից առաջ Յարավային Թրակիայի հետ գրավումը, իսկ այդ ճանապարհին էլ, փաստորեն, կրկին սկսեց գործել հիևավուրց աշխարհաքաղաքական մրցակցությունը նույն այս ժամանակ զգալի հզորության հասած Բուլղարական թագավորության հետ:

Ինչ վերաբերում է այլ պետություններին, ապա Արևելյան Եվրոպայում էին գործում իր երբեմնի հզորությունը արդեն վաղուց կորցրած և այժմ իրար հետ միայն թույլ թելերով կապված ու մրցակցող իշխանություններից կազմված Կիևյան Ռուսիան, իսկ վերջինիցս արևմուտք էլ տարածվում էին աստիճանաբար ոտքի կանգնող Լեհական թագավորությունը և Լիտվայի Մեծ իշխանությունը, ընդ որում Արևելյան Եվրոպայի ուժեղ խաղացողներից էր նաև Յունգարական թագավորությունը: Նույն այս ժամանակ Եվրոպայի մնացած հատվածներում տոն էին տալիս աստիճանաբար թուլացող և ֆեոդալական մասնատվածության քաոսի մեջ ընդգրկվող Յոմեական Սրբազան կայսրությունն ու Ֆրանսիական թագավորությունն, իսկ Յյուսիսային Աֆրիկայում և Պիրենեյան թերակղզու հարավում էլ գերիշխող ուժ էր դեռևս բավականին ուժեղ, սակայն ինքն էլ աստիճանաբար դեպի անկում գնացող Ալմոհադյանների խալիֆությունը, ընդ որում վերջինիս պայքարի հիմնական ճակատը Պիրենեյան թերակղզու քրիստոնեական իշխանություններն էին: Յենց վերջերս էր, սակայն, որ այս ուղղությամբ մահմեդականները ծանր մի անհաջողություն էին կրել, երբ 1212 թվականի հուլիսի 16-ին Լաս-Նավաս Դ'Տոլեսի ճակատամարտում Արագոնի, Կաստիլիայի, Նավարայի և Պորտուգալական թագավորությունների միացյալ 115.000 հոգանոց բանակը ջախջախել էր Ալմոհադյանների խալիֆության 200.000 հոգանոց բանակին, որի կորուստները կազմել էին մոտ 100.000 ռազմիկ, իսկ այս ամենն էլ ծանր

հարված էր հասցրել Ալմոհադյանների խալիֆությանը Յուսուֆային Աֆրիկայում և մահմեդականներին՝ ընդհանրապես:

Այսպիսով՝ Եվրասիայում, ըստ էության, իր լիակատար ծաղկման մեջ էր գտնվում զարգացած ֆեոդալիզմը՝ իրեն բնորոշ սոցիալ-քաղաքական դիմագծով, որի ամենաուժեղ, բայց նաև ամենատարածված տարրը մասնատվածությունն էր: Այս առումով հատկանշական է, որ բացասական այս միտումը առկա էր Եվրասիական գրեթե բոլոր պետական միավորներում, ընդ որում, չնայած տեղական պայմաններով բացատրվող առանձնահատկություններին, արդյունքը ցանկացած դեպքում անմխիթար էր և նույնն էր: Իրոք, ֆեոդալական մասնատվածությունը ռազմաքաղաքական թատերաբեմուն առաջ էր բերում չափից շատ, բայց նաև մանր խաղացողներ, որոնք, գտնվելով շահերի անվերջ բախման դրության մեջ, որևէ կերպ ի վիճակի չէին միավորվել և քիչ թե շատ կազմակերպված դիմադրություն ցույց տալ արևելքից առաջացող վտանգին: Սրան հակառակ՝ վերելքի վիճակում գտնվող Մոնղոլական տերությունը, ռազմավարչական այնպիսի մի տաղանդավոր կազմակերպչի կողմից, ինչպիսին Չինգիզ-խանն էր, դրված զարգացման արդյունավետ ուղու վրա, ինչպես նաև ի սկզբանե իսկ առանձին վերցրած ուժեղ լինելով շատերից, պարտվողների միջոցներն իրեն միավորելու հաշվին ամեն մի հաղթանակից հետո ավելի էր ուժեղանալու, երբ ամեն մի հաղթանակից հետո վերջինիս ռազմական մեքենային, եթե ոչ գոնե հաղթելը, ապա նույնիսկ դիմադրելն իսկ լինելու էր անչափ դժվար: Արդյունքում՝ Չինգիզ-խանի ռազմավարչական մեքենան, ամեն մի հաղթանակից հետո, գործելով «գլորվող ձևագնդի» սկզբունքով, ավելի էր ուժեղանալու:

Գլուխ 15

Մոնղոլական տերության և նրա հիմնական հակառակորդների ռազմական մեքենաների ընդհանուր բնութագիրը

Իր լավ ժամանակներում Ղարա-Քիդանական խաքանությունը ուներ մոտ 300.000 ռազմիկ, իսկ Խորեզմի սուլթանությունն էլ հենց նույն 1217 թվականին ցույց էր տվել, որ ի վիճակի է մարտադաշտ դուրս բերել նույնիսկ 400.000 ռազմիկ: Այսպիսով՝ Խորեզմի սուլթանությունը հանդիսանում էր իր ժամանակի մահմեդական և քրիստոնյա աշխարհների ամենաուժեղ պետական միավորը, քանզի մահմեդական և քրիստոնյա աշխարհների մյուս ինքնուրույն խաղացողները ունեին անհամեմատ ավելի քիչ ուժեր:

Այսպես, Էյուբյանների սուլթանությունն բանակը կարող է գնահատվել առավելագույնը մոտ 200.000 ռազմիկի չափով և մոտավորապես այդքան ռազմիկ ուներ նաև Ալմոհադյանների խալիֆությունը: Մոտակա երկու տասնամյակների վերջում մոտ 160.000 ռազմիկ ուներ նաև իր հզորության գագաթնակետին հասած Իկոնիայի սուլթանությունը, Զարթիի և Կիլիկիայի թագավորությունների բանակային ուժերը կազմում էին, համապատասխանաբար, 90.000 և մոտ 70.000 ռազմիկ, դե իսկ Տրապիզոնի ու Բյուզանդական կայսրությունները, ինչպես նաև խաչակիրների պետական միավորներն էլ ունեին անհամեմատ ավելի քիչ ուժեր: Իդեալում մոտ 200.000 ռազմիկի չափով զգալի ուժեր ուներ նաև Ղիչախական խանությունը, սակայն վերջինս արդեն վաղուց բաժանված էր չորս մասերի և առանձին այդ մասերը նույնիսկ փորձ էլ չէին կատարում հանդես գալ միասնական ճակատով՝ ուժերը ծախսելով հիմնական այս կամ այն տիպի վարձկան ծառայության մեջ, որոնք իրականացնում էին սահմանակից պետություններում, ի դեմս Կիլիկյան Ռուսիայի, Բուլղարական և Զարթիի թագավորությունների, ինչպես նաև նույն Խորեզմի սուլթանության: Մխիթարական չէր վիճակը նաև Կիլիկյան Ռուսիայում, որտեղ մոբիլիզացիոն մոտ 100.000 հոգանոց իդեալի պարագայում նույն այդ ուժերը իրար գլուխ բերելուն լրջորեն խանգարում էր ֆեոդալական մասնատվածությունը: Ինչ վերաբերում է Եվրոպայի հիմնական մասին, ապա այստեղ ամենաուժեղ խաղացողը հանդիսացող Հռոմեական Սրբազան կայսրությունը հազիվ ի վիճակի էր ի մի բերել մոտ 100.000 հոգանոց մի բանակ, այն դեպքում, երբ նրան հզորությամբ զիջող Ֆրանսիական ու Հունգարական թագավորություններն այդքանն էլ ի վիճակի չէին հավաքել:

Սրան հակառակ, արդեն 1220 թվականի վիճակով Մոնղոլական տերության ահեղ տիրակալն ամենահամեստ հաշվարկներով ուներ մոտ 400.000 հոգանոց մի բանակ, ընդ որում

վերջինս այնքան էր վստահ իր ուժերին, որ, վերջնականորեն նույնիսկ չավարտած էլ պատերազմը Չժուրչժեական խաբանության դեմ և այդ գործը որոշակիորեն թողնելով ինքնահոսով գործող սեփական բանակային ուժերի մի մասին, ոտքի հանեց 230.000 հոգանոց ուժեղ մի բանակային բռնուցք ու պատրաստվեց դրանով հարված հասցնել արևմտյան ուղղությամբ: Եվ այսպես մոնղոլական ապագա հարվածի ուղղության վրա գտնվող նույնիսկ ամենաուժեղ պետությունն, ի դեմս Խորեզմի սուլթանության, առավելագույնը հագիվ միայն հասնում էր ուժերի ընդհանուր այն մակարդակին, որին իր իսկ հարվածի սկզբնական պահին հեշտությամբ տիրապետում էր Չինգիզ-խանը, սակայն ոչ պակաս կարևոր էր նաև այն հանգամանքը, որ, եթե Խորեզմի սուլթանությանը հիշատակված թվին հասավ միայն մեկ անգամ և այդ փորձն էլ արդյունքում ի վերջո ավարտվեց անհաջողությամբ, ապա Մոնղոլական տերության ռազմական մեքենան նման որևէ խնդիր սկզբունքորեն իսկ չուներ: Իրավիճակը, սակայն, ինչպես ասվեց, ավելի էր ծանրանալու մոնղոլական մեքենայի ամեն մի հաղթանակի հետ միասին, քանի որ դա միայն մեծացնելու էր Չինգիզ-խանի ռազմական մեքենայի հարվածային հնարավորությունները՝ պարտություն կրած ուժի ռազմական հնարավորություններն իրենով անելու առումով: Մինչև առաջ անցնելը, սակայն, անդրադառնանք մի կարևոր հանգամանքի ևս:

Բանը կայանում էր նրանում, որ զարգացող իրադարձություններում խիստ կարևոր դեր էր կատարում նաև Մոնղոլական տերության պարտված հակառակորդ պետությունների հիմնական մասի ռազմիկների հոգեկերտվածքը, որը, բացառությամբ, թերևս, միայն Չժուրչժեական խաբանության ռազմիկների փոքրաթիվ մասի, կարելի է բնորոշել «քոչվոր-կոսմոպոլիտիզմ» տերմինով: Վերջինիս էությունը կայանում է նրանում, որ, բացառությամբ իշխող վերնախավի և նրանց հետ անմիջականորեն կապված անձանց, այս պետությունների բանակների ռազմիկների մեծամասնության համար բացարձակապես միևնույն էր, թե ով իրենց կղեկավարի՝ Խորեզմշահը, Ղարա-քիդանների գուրխանը, թե՞ մոնղոլների խանը: Իրոք, սրանք, հիմնականում չունենալով ազգային ինքնագիտակցություն, կարևորում էին միայն այն հանգամանքը, որ սեփական տիրակալը լինի բավականին ուժեղ և ապահովի ավարառության իրենց մշտական ձգտումը: Այսպիսով, այն բանից հետո, երբ Մոնղոլական տերությունը հաղթանակ էր տանում որևէ մի նմանատիպ պետության նկատմամբ, վերջինիս ռազմիկների մեծ մասը հեշտությամբ անցնում էր հաղթողի կողմը և համալրում առանց այդ էլ հսկայաքանակ Մոնղոլական տերության բանակի շարքերը: Արդյունքում՝ վերջինս, ինչպես արդեն ասվեց, սկսում էր մեծանալ «գլորվող ձևագնդի» սկզբունքով:

Եվ վերջապես ոչ պակաս կարևոր էր նաև Մոնղոլական տերության ռազմական մեքենայի ներքին կառուցվածքը, մի մեքենա, որը արտաքինից նման լինելով քոչվորական աշխարհին մինչև այդ բնորոշ ռազմական այլ մեքենաների, քոչվոր աշխարհի շատ այլ ռազմական մեքենաների նկատմամբ ներքին զգալի մի տարբերությամբ ուներ Էական մի առավելություն: Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ Մեծ տափաստանի արևելյան հատվածում գտնվող քոչվոր տարրերի ռազմական մեքենաները, սերտ շփման մեջ գտնվելով չինական քաղաքակրթության ներկայացուցիչների հետ, սրանցից ձեռք էին բերել մի կարևորագույն հատկանիշ, ի դեմս բարձր կազմակերպվածության և ռազմավարչական հստակ կառուցվածքի, որի հիմքում ընկած էր տասնորդական համակարգը: Արդյունքում, և հատկապես միջնադարի պայմաններում, անչափ հեշտանում էին այնպիսի հարցերի կազմակերպչական ու մարտավարական լուծումները, ինչպիսիք էին, օրինակ, ապագա ռազմագործողության համար ուժերի հաշվարկը, դրանց նյութական ապահովումը, կորուստների համալրումը, ուժերի տեղաշարժը մեկ վայրից մյուսը և այլն: Իրոք, «10 անգամ 10 ռազմիկները հավաքվում են հարյուրյակում, 10 անգամ 100 ռազմիկները ձևավորում են հազարյակ, իսկ 10 անգամ 1.000 ռազմիկներն էլ կազմում են մեկ թումեն» հիմնաթեզի վրա հիմնված ռազմական համակարգը վերոհիշյալ խնդիրների լուծումը դարձնում էր անհամեմատ ավելի հեշտ, քանի որ որևէ և հատկապես միջին օդակի հրամանատարը, եթե նույնիսկ ոչ մի մաթեմատիկական ունակություն էլ չունենար, ապա գոնե ձեռքերի վրա տասը մատ, որ հաստատ կունենար: Կարևոր է նաև ավելացնել, որ վերևում հիշատակված տասնորդական համակարգը Չինգիզ-խանը անշեղորեն տարածում էր նաև իր ռազմական մեքենային միացած քոչվոր այլ ջոկատների վրա: Այս առումով մինչև առաջ անցնելը ամրագրենք նաև, որ հիշատակված համակարգը ամենևին էլ Չինգիզ-խանի մի ինչ-որ

Նորարարությունը չէր, ինչպես ընդունված է կարծել, այլ այն բնորոշ էր չինական քաղաքակրթության հետ սերտ շփում ունեցած Մեծ տափաստանի բոլոր քոչվոր ռազմական մեքենաներին, սկսած հենց հուննուներից, ինչը մեզ տանում է մ.թ.ա. դեռևս III դար, իսկ մեծ զարգացում էլ այն ապրել էր հատկապես Քիդանական և Չժուրչժեական խաթանությունների ռազմական մեքենաներում:

Սրան հակառակ, Մեծ տափաստանի կենտրոնական և հատկապես արևմտյան հատվածում գործող քոչվոր ռազմական մեքենաները, որպես կանոն, չունեին նման կերպ հստակ ձևավորված ներքին ռազմավարչական կառուցվածք, երբ, կրկին որպես կանոն, դրանք կազմված էին տիրակալի անձնական թիկնազորի դեր կատարող արհեստավարժ ռազմիկներից, ինչպես նաև անորոշ թվով քոչվոր աշխարհագրայիններից, որոնց, ամենատարբեր հանգամանքներ հաշվի առնելով, որևէ մի տոհմի, ցեղի կամ ցեղախմբի ղեկավար մարտադաշտ էր դուրս բերում ըստ անհրաժեշտության: Քոչվոր մահմեդական ռազմավարչական համակարգում, ի դեմս օրինակ Սելջուկյան սուլթանության կամ արմատներով դեպի վերջինս գնացող ռազմական հետագա այլ համակարգերի, իրավիճակն էականորեն չփոխվեց, իսկ արհեստավարժ ռազմիկներին էլ ընդամենը փոխարինեցին գուլյամները և դա այն դեպքում, երբ, կրկնենք, բանակային հիմնական հարվածային ուժը, որը կանխորոշում էր նաև ռազմական մեքենայի ձեռագիրը, կազմված էր անորոշ թվով, անորոշ կառուցվածքով ու անորոշ լիազորություններով օժտված ռազմիկներից: Վերջին պարագայում, արդեն, թերևս, հասկանալի է, որ այնպիսի ռազմական խնդիրների լուծումը, ինչպիսիք նույն ապագա ռազմագործողության համար ուժերի հաշվարկն էր, դրանց նյութական ապահովումը, կորուստների համալրումը, ուժերի տեղաշարժը մեկ վայրից մյուսը և այլն, խիստ դժվարանում էր, իսկ այդ դեպքում էլ ոչ միայն սխալի հավանականությունն էր մեծանում, այլև ընկնում էր ընդհանուր արդյունավետությունը: Այսպիսով՝ Չինգիզ-խանի ռազմական մեքենան, իր մեջ ընդգրկելով ողջ այն լավագույնը, որն իր ժամանակի համար ձևավորել էր քոչվոր աշխարհի ռազմական մեքենան, և իր քանակությամբ, և մարտական հատկանիշներով միանշանակորեն գերազանցում էր իր ժամանակի նույն քոչվոր աշխարհի բոլոր, այդ թվում նաև խորեզմի սուլթանության ռազմական մեքենային:

Այս կապակցությամբ թեման ամփոփենք Կիպրոսի թագավորության արքա Յենրիխ I-ին (1218-1253) ուղղված Սմբատ Սպարապետի նամակի մի հատվածի մեջբերմամբ, որը ցույց է տալիս, թե Մերձավոր Արևելքի չափանիշներին սովոր նույնիսկ այնպիսի մարդը, ինչպիսին Սմբատ Սպարապետն էր, ինչ աստիճանի է տպավորվել խորեզմի սուլթանության և Մոնղոլական տերության ընդհարման պատկերով, դրա մասշտաբներով ու հետևանքներով: *«Ես այնտեղ տեսա թաթարների կողմից ավերված մի քանի քաղաքներ»*, - հայտնում է Սմբատ Սպարապետը, - *«որոնց մեծությունն ու հարստությունը անգնահատելի են: Ես դրանցից ոմանք տեսա երեք օրվա ճանապարհորդության ընթացքում, բայց նաև տեսա մի քանի զարմանալի սարեր, որոնք կազմված էին այն մարդկանց ոսկորներից, որոնց սպանել էին թաթարները: Եվ ինձ թվում է, որ, եթե Աստված այլ կերպ որոշեր և թաթարները, որոնք ոչնչացրել են այդ հեթանոսներին, չգային այս կողմերը, ապա բոլոր այդ ժողովուրդները ի վիճակի կլինեինք ընկնեցնել բոլոր երկրները մինչև ծով»*:

Գլուխ 16

Չինգիզ-խանի Արևմտյան արշավանքը

Արդեն 1216 թվականի վիճակով Չինգիզ-խանը աստիճանաբար հակվում էր դեպի արևմուտք հսկայածավալ ու հիմնական մի հարված հասցնելու գաղափարին՝ անելով մոտավորապես այն, ինչից, ի դեմս ամենավերջին թեկնածուի, գերծ էր մնացել նույն Չժուրչժեական խաթանությունը 1130-ական թվականների կեսերին: Դեպի արևմուտք հարվածի ամենասուր ծայրում ատելի նայմաններին էին, որոնք, ինչպես արդեն ասվեց, իրենցով էին արել Ղարա-Քիդանական խաթանությունը և փորձ էին անում հաջողությամբ կրկնել այն գործը, ինչը մի ժամանակ արել էր Ելույ-Դաշին: Ղարա-Քիդանական խաթանության հետ պատերազմի գործում իր հերթին ի սկզբանե կարևորվեց խորեզմի սուլթանության դերը, քանի որ, չնայած ընդհանուր դրական ֆոնին, Մուհամմեդն այնուհանդերձ վախենում էր հայտնվել Սանջարի դերում և, ի դեմս

Նայմանների կողմից ուժեղացվող Ղարա-Քիդանական խաթանության, ունենալ 1141 թվականի վիճակը: Այս հանգամանքը Չինգիզ-խանի կողմից հիանալի խաղարկվեց և, մինչ Մոնղոլական տերության ռազմական մեքենան հաշիվ կտեսներ Ղարա-Քիդանական խաթանության ու այնտեղ տնօրինություն անող նայմանների հետ, Մոնղոլական տերության և Խորեզմի սուլթանության հարաբերությունները միանգամայն բարեկամական էին: 1218 թվականի վիճակով, սակայն, Ղարա-Քիդանական խաթանությունն արդեն ոչնչացված էր և Մոնղոլական տերության արևմտյան սահմանները հարում էին Սիր-Դարյա գետին, որից անդին գտնվում էր Խորեզմի սուլթանության տիրապետության տակ վերջերս հայտնված Մավերնահրը:

Ինչպես և կարելի էր սպասել, Ղարա-Քիդանական խաթանության հետ հաշիվ տեսելուց հետո խորամանկ Չինգիզ-խանն անմիջապես էլ սրեց հարաբերությունները Մուհամմեդի հետ, իսկ 1219 թվականի սկզբի վիճակով էլ Մոնղոլական տերության ռազմական բռնուցքն, ի դեմս երկաթյա կարգապահություն ունեցող և մարտական բովով անցած 230.000 ռազմիկի, ինչպես նաև նրանց միացած տեղական ուժերի, պատրաստ էր հարվածի: Արդեն մի քանի անգամ նշվեց, որ դեռևս 1217 թվականին Մուհամմեդը մարտադաշտ էր հանել 400.000 ռազմիկ, սակայն այդպես էր հնարավոր եղել վարվել համեմատականորեն թույլ հակառակորդի դեմ, կարծես թե, երաշխավորված հաղթանակի պարագայում և այն պայմաններում, երբ Արաբական խալիֆոլթյան դեմ իրականացված կոնկրետ այդ ռազմագործողությունում ռազմավարական նախաձեռնությունը լիովին գտնվում էր Խորեզմի սուլթանության ձեռքում: Այժմ, սակայն, երբ կարիք էր առաջացել մարտնչել ռազմավարական նախաձեռնության բացակայության պայմաններում, հիշատակված թիվը կոնկրետ մեկ վայրում ապահովել այդպես էլ չհաջողվեց, ընդ որում, դատելով ըստ ամենայնի, Չինգիզ-խանը անչափ ճշտորեն կանխատեսել էր այդ հանգամանքը: Այս պայմաններում իր բացասական դերն ունեցավ նաև մարդկային գործոնը:

Մուհամմեդը մի մարդ էր, որը պապից ու հորից որպես ժառանգություն էր ստացել արդեն վաղուց իսկ հունի մեջ գցված պետական մի միավոր, որը, հենց միայն ինքն իրենով էլ, գործելով նույնիսկ ժառանգված հարակայունության ուժով և օգտվելով լուրջ հակազդեցության բացակայությունից, միայն նորանոր հաջողությունների էր գրանցում: Այս հանգամանքը որոշակիորեն ազդել էր Մուհամմեդի մարդկային հատկանիշների վրա՝ ստեղծելով փափուկ պայմաններին սովոր և հղիացած քաղաքական մի գործչի, որը, դրան գումարած նաև, լայնածավալ ռազմական գործողություններ վարելու ռազմավարական միջոցառումներ իրականացնել ի վիճակի չէր: Սրան գումարվում էր նաև այն հանգամանքը, որ Խորեզմի սուլթանությունը զուտ վարչական մակարդակում հենց իր բնույթով իսկ ներքնապես թույլ կառուցվածք ուներ, երբ շատ շատերը, ուժեղ սուլթանի իշխանության ներքո մեծ հաշվով պատրաստ պատերազմելու և թալանելու համեմատաբար թույլ հակառակորդին, ինչպես օրինակ եղավ արդեն մի քանի անգամ հիշատակված 1217 թվականին, Մոնղոլական տերության տիպի ուժեղ հակառակորդի դեմ կենաց ու մահու պայքար մղելու որևէ ցանկություն այդպես էլ չդրսևորեցին՝ բնականաբար սպասելով ընդամենը միայն հերթական իշխանափոխությանը և խնայելով ուժերն արդեն Չինգիզ-խանի հրամանի տակ հետագայում հաջող պատերազմներ մղելու ու հարուստ թալան իրականացնելու համար: Սրան հակառակ, Չինգիզ-խանը մի մարդ էր, որը իշխանության գագաթին էր հասել ամենացածրից և ուներ դաժան կյանքի ընթացքից կոփված շատ ուժեղ բնավորություն: Այս առումով հատկանշական էր նաև այն, որ Մոնղոլական տերության գերագույն տիրակալի հետ միասին մոնղոլական ռազմական մեքենայի ամենատարբեր օղակներում գործում էին նաև ունակ զորավարների ամբողջական խմբեր, քանզի, ի տարբերություն հիերարխիկ կառավարում տեսած Մուհամմեդի, Չինգիզ-խանը հրամանատարական պաշտոններին առաջ էր քաշում մարդկանց ամենատարբեր խավերից, ինչն ապահովում էր բնական ընտրություն և, բնականաբար՝ անհամեմատ ավելի բարձր մի որակ:

Հաշվի առնելով կամ, ինչը ավելի հավանական է՝ հաշվի չառնելով այս ամենը, բայց նաև աչքի առաջ արդեն իսկ ունենալով սեփական սուլթանության ռազմավարչական սրընթաց քայքայումը, որը սկիզբ առավ Չինգիզ-խանի բանակի մոտենալու հետ անմիջապես էլ միաժամանակ, Մուհամմեդն և նրա մերձավոր շրջապատն ի վերջո որոշեցին հրաժարվել հակառակորդին հենց Սիր-Դարյա գետի ափերին վճռական մարտ տալու ռազմավարությունից և, հետ քաշելով ուժերը նույնիսկ Ամուր-Դարյա գետից էլ հարավ, բայց նաև ուժեղ կայազորներով

ապահովելով Մավերնահրի ամրացված կետերը, սպասել ավելի լավ ժամանակների՝ հույս ունենալով ի վերջո ունենալ այն իրավիճակը, երբ հակառակորդն ինքը, թեկուզ և լավ թալանից հետո, հետ կբաշվի ելման դիրքերը: Այսպիսով՝ Մուհամմեդը ակնհայտորեն վախեցավ կրկնել Սանջարի ճակատագիրը, որը վերջինիս բաժին հասավ 1141 թվականին, և փորձ կատարեց գործել այնպես, ինչպես XII դարի երկրորդ կեսին իր պապն ու հայրը բավականին հաջող վերջնարդյունքով գործել էին Ղարա-Քիդանական խաթանության դեմ, սակայն ընտրված ռազմավարությունն այս անգամ ոչ միայն որևէ կերպ չթեթևացրեց նրա և նրա պետության դրությունը, այլ, ընդհակառակը, ավելի արագացրեց ընդհանուր աղետը: Իրոք, արդյունքում իրենք իրենց մնացած և խոշոր ուժերի գլուխ հայտնված խորեզմի սուլթանության ռազմական մեքենայի առանձին զորավարներ ուղղակի մի կողմ թողեցին Մուհամմեդին, դուրս եկան վերջինիս հսկողությունից ու սկսեցին գործել ըստ սեփական հայեցողության, ինչն էլ վերջնականապես փլուզեց կենտրոնական ամեն մի կառավարում, վերջ դրեց խորեզմի սուլթանության ռազմավարչական միասնությանը և բերեց ընդհանուր կործանման:

1219 թվականի առաջին կեսին Չինգիզ-խանը սկիզբ դրեց Մավերնահրի նվաճմանը և, օգտվելով հակառակորդի պասիվությունից, արդեն տարվա վերջին նա տիրել էր ողջ երկրամասին, ընդ որում տեղական բնակչության մարդկային կորուստներն ուղղակի ահռելի էին: Որպեսզի պարզ լինի ասվածը, նշենք, օրինակ, որ նույն Սամարղանդում, որն ընկավ միայն համառ դիմադրությունից հետո, բանակի, քաղաքի, ինչպես նաև շրջակայքից քաղաքում հավաքված բնակչության կորուստը կազմեց 110.000 հոգի, ընդ որում տասնյակ հազարներով էին հաշվվում մարդկային կորուստները նաև համառ դիմադրությունից հետո ընկած այնպիսի խոշոր քաղաքներում, ինչպիսիք էին Օթարը, Ուրգենչը, Բուխարան, Բահլը և այլն:

1220 թվականին Չինգիզ-խանն ավարտին հասցրեց Մավերնահրի նվաճումը և, եթե ի սկզբանե, հնարավոր է, նախատեսված էր միայն այդ, ապա խորեզմի սուլթանության ռազմավարչական արդեն ակնհայտ աղետի պատկերի դեմ հանդիման, որին ականատես էր եղել «ծովի պես անսահման» այս ահեղ տիրակալը, որոշվեց պատերազմական գործողությունները հետադադրում ևս զարգացնել ու հարվածն ուղղել դեպի ավելի հարավ-արևմուտք: Արդյունքում՝ արդեն 1220 թվականի կեսերին գրավվեց և Մոնղոլական տերության միացվեց նաև Միջին Ասիայի մնացած հատվածը, ինչից հետո ամեն ինչից զրկված և հուսալքված Մուհամմեդը դիմեց փախուստի ու ապաստանեց Կասպից ծովի կղզիներից մեկում, որտեղ էլ հենց, մոռացված և լքված բոլորից, տարվա վերջին կնքեց իր մահկանացուն: Այսպիսով՝ արդեն 1220 թվականի աշնան վիճակով ողջ Միջին Ասիան պատկանում էր Մոնղոլական տերությանը, որը դրանից հետո հարավում սահմանակից էր դառնում Իրանական լեռնաշխարհում գործող ուժերին, իսկ հյուսիսում և հյուսիս-արևմուտքում էլ՝ Ղազախական խանությանը:

1221 թվականի գարնան վիճակով խորեզմի երբեմնի հզոր սուլթանությունից մնացել էին միայն վերջինիս այն տիրույթները, որոնք տարածվում էին Իրանական լեռնաշխարհում, Սինդում և Հյուսիսային Հնդկաստանում, երբ, փաստորեն, սուլթանության մայր տարածքները կորսված էին ու այն իր գոյությունը շարունակում էր, ըստ էության, միայն մինչ այդ երկրորդական համարված նվաճված տարածքներում: Հենց այս տարածքներում էլ, սակայն, փորձեց հետագա դիմադրությունը շարունակել հոր մահից հետո սուլթան հռչակված Մուհամմեդի որդի Ջալալ-էդ-Դինը (1220-1231): Նոր սուլթանը, ի տարբերություն սեփական հոր, ռազմական ակնառու ունակություններով օժտված մի անձնավորություն էր, բայց դրա հետ միաժամանակ նաև վերջինիս ծայրահեղ կերպով չէին հերիքում դիվանագիտական ու քաղաքական ունակությունները, ինչպես նաև նույնիսկ՝ մարդկային որակները, երբ ամենից գատ առկա էր նույնիսկ անձնական բավականին ցածր կարգապահություն, ինչն գործը ի վերջո հասցրեց նույնիսկ հարբեցողության:

Այսպես թե այնպես, սակայն արդեն 1221 թվականի ամռանը Ջալալ-էդ-Դինը, խորեզմի սուլթանության երբեմնի ռազմական խոշոր մեքենայի բեկորներից ի մի բերելով 70.000 ռազմիկի, անցավ հաջող հակահարձակման և Աֆղանստանում գտնվող Փարվանա քաղաքի մոտ տված ճակատամարտում ծանր պարտության մատնեց Չինգիզ-խանի զորավարներից մեկի կողմից գլխավորվող հակառակորդի 30.000 հոգանոց բանակին: Կրած անհաջողությունը խիստ անհանգստացրեց Չինգիզ-խանին, որը, անմիջապես էլ գործի դնելով իր բանակային բռնուցքի

հիմնական ուժերը, մեծ արշավանք սկսեց Ջալալ-էդ-Դինի դեմ: Խորեզմի նորընծա սուլթանն իր հերթին, բավարար ուժեր չունենալով բաց մարտում հակառակորդին դիմադրելու համար, Սինդի տարածքում սրընթաց նահանջ իրականացրեց, սակայն արդյունքում հակառակորդի կողմից այնուհանդերձ ի վերջո սեղմվեց Ինդոս գետին: 1221 թվականի դեկտեմբերի 9-ին Ինդոս գետի աջ ափին տեղի ունեցած համառ ճակատամարտը այս անգամ արդեն Ջալալ-էդ-Դինին խոշոր պարտություն արժեցավ և արդյունքում, որպես ուղեկից ունենալով ընդամենը միայն 4.000 հոգուց կազմված մի ջոկատ, վերջինս միայն մեծ դժվարությամբ կարողացավ անցնել Ինդոս գետի ձախ ափ ու կտրվել հետապնդումից՝ հետքերը կորցնելով Յուսիսային Յնդկաստանի տարածքում:

Խորեզմի սուլթանի հետագա փնտրտուքն և հետապնդումը, որը Չինգիզ-խանը դրանից հետո որոշ ժամանակ կազմակերպեց Ինդոս գետի ձախ ափին հարող տարածքներում, նրան որևէ հաջողություն չբերեցին, ինչից հետո համարվեց, որ սուլթանը կորել է, որևէ մեկը այլևս չի հավակնի Խորեզմի սուլթանի կոչումին, Խորեզմի սուլթանության ռազմական մեքենան վերացված է և այլևս որևէ իմաստ չկա առկա խոշոր ուժերով մնալ հիշատակված տարածքներում: Արդյունքում, ըստ էության, մահացու հարված հասցնելով Խորեզմի սուլթանությանը և վերջինիս փաստորեն դնելով նույն այս դրության մեջ, ինչ դրության մեջ, որ նա մինչ այդ դրել էր Չժուրջժեական խաբանությանը, Չինգիզ-խանը դադարեցրեց հետագա առաջխաղացումը արևմտյան ուղղությամբ և վերադարձավ Չժուրջժեական խաբանության դեմ մղվող պատերազմը հաջող ավարտին հասցնելու գործին՝ դրանից հետո անձամբ այլևս երբեք չվերադառնալով սեփական տերության արևմտյան սահմաններ: Օգտվելով հակառակորդի հիմնական ուժերի հեռացումից, սակայն, նույն այս ժամանակ սկսեց գործել նաև պարտված, բայց չոչնչացված Ջալալ-էդ-Դինը, որը իրականում ոչ միայն չէր կորել, այլ անմիջապես էլ ձեռնամուխ էր եղել սեփական ռազմաքաղաքական ծրագրերը կյանքի կոչելու գործին, ընդ որում պայմանները դրա համար բավականին նպաստավոր էին:

Իրոք, Գիորյանների սուլթանությունը դեռևս 1206 թվականին էր զոհ գնացել Մուհամմեդի հարվածներին և արդյունքում Յուսիսային Յնդկաստանը նույն այս ժամանակ հանդիսանում էր Խորեզմի սուլթանության ծայրամասային տիրույթներից մեկը, ընդ որում այստեղ բավականին ուժեղ էին իսլամի դիրքերը, իսկ այս ամենն էլ իր հերթին բավարար հնարավորություններ ընձեռեց Ջալալ-էդ-Դինին վերականգնել սեփական ռազմական մեքենան: Սկիզբ առավ Մոնղոլական I պատերազմը (1220-1223):

Գլուխ 17 Մոնղոլական I պատերազմը

1219-1220 թվականներին Միջին Ասիայում զարգացող լայնամասշտաբ իրադարձությունները Մերձավոր Արևելքում շատ թույլ արձագանք էին գտնում, իսկ Խորեզմի սուլթանությանը բաժին հասած ռազմաքաղաքական աղետից էլ ոմանք այստեղ նույնիսկ թեթևություն էին ապրում: Նույն այդ իրադարձությունները Մերձավոր Արևելքի հիմնական խաղացողների համար, թերևս, երևի իրոք այդպես էլ մնային անորոշ ու անհասկանալի զարգացումների շարքում, ինչպես 1141 թվականին եղավ, եթե 1220 թվականի աշնանը Չինգիզ-խանը իր բանակային ուժերից չառանձնացներ 3 թումեն և տաղանդավոր զորավար Սուբեդեի գլխավորությամբ Կասպից ծովի հարավային ափերով դրանք չուղարկեր դեպի Արևմուտք: Սուբեդեին Չինգիզ-խանի իրոք որ լավագույններից մեկը հանդիսացող, եթե ոչ ամենալավագույն զորավարն էր, և լավագույններից այդ լավագույնի առջև Մոնղոլական տերության ահեղ տիրակալը հստակ խնդիրներ էր դրել՝ ամենից առաջ հետապնդել ու գերել Մուհամմեդին, իսկ, որպես լրացուցիչ խնդիր էլ՝ ընդհանուր պատկերացում կազմել Արևմուտքում տիրող իրավիճակի մասին և պարզել, թե ցանկալի կլինի՞ արդյոք Մոնղոլական տերության համար հետագայում ևս շարունակել առաջխաղացումը այդ ուղղությամբ՝ բնականաբար հաշվի առնելով ամենից առաջ տեղում առկա ուժերի իրական հնարավորությունները: Արդյունքում՝ Մուհամմեդին գերել Սուբեդեին չհաջողվեց, թերևս, միայն նրա մահվան պատճառով, սակայն իր վրա դրված և ի

սկզբանե, թվում է, թե, օժանդակ համարված մյուս խնդիրը Սուբեդեն կյանքի կոչեց ամենափայլուն ձևով:

1220 թվականի աշնանը Սուբեդեի բանակը, խորանալով Էլտկուզյանների սուլթանության տարածքում, առանց դիմադրության հանդիպելու մտավ Համադան, որից հետո պարտության մատնեց զգալի ուժերով իր դեմ շարժված Խորեզմի սուլթանության զորավարներից երկուսի միացյալ բանակին: Դրանից հետո Սուբեդեի բանակը գրավեց Չնջանն ու Ղազվինը, ավերեց դրանք և կոտորեց տեղի բնակչությանը: 1220 թվականի նոյեմբերին Սուբեդեի բանակը գրավեց և ավերեց Նաև Արդեբիլը, այնուհետև մոտեցավ Թավրիզին ու հեռացավ այս քաղաքից միայն խոշոր փրկագին ստանալուց հետո, որից հետո, սկիզբ առնող ձմռան պայմաններում, ուղղություն վերցրեց դեպի ավելի մեղմ պայմաններ խոստացող Մուղանի հարթավայր: Արդյունքում, հաստատվելով սեփական ռազմական մեքենայի ճամբարման համար անչափ հարմար վայր համարված Մուղանի հարթավայրում և սեփական ուժերին միացնելով Էլտկուզյանների սուլթանության բանակի մի մասին, Սուբեդեն սկսեց տեղեկություններ հավաքել Մուհամմեդի մասին, իսկ արդեն 1220 թվականի դեկտեմբերին Էլ ամենահաստատ կերպով իմացավ, որ սուլթանը կնքել է իր մահկանացուն: Դրանից հետո Սուբեդեն որոշեց ձեռնամուխ լինել իր վրա դրված արդեն մյուս և ի սկզբանե օժանդակ համարված խնդրի կյանքի կոչմանը: Ահա այս պահից սկսած Էլ հենց Մոնղոլական տերության ռազմական մեքենան Մերձավոր Արևելքի ռազմաքաղաքական հիմնական խաղացողների համար ձեռք բերեց իրականության իր ամենապարզ գծերը: Արդյունքում, մինչ Մերձավոր Արևելքի հիմնական խաղացողները տարված էին իրենց ներքին և հաճախ մանր խնդիրներով, իսկ բոլորը միասին Էլ զբաղված էին Խաչակրաց V արշավանքով կամ դրա հետ այս կամ այն կերպ կապված իրադարձություններով, դեպքերի զարգացմանը ամենաանակնկալ կերպով միացավ ահեղ մի մասնակից, որն իր հետ նոր իրականություն էր բերելու:

1220 թվականի դեկտեմբերի սկզբին Սուբեդեի գլխավորությամբ հարավ-արևելքից ներխուժած և մանր ջոկատների բաժանված Մոնղոլական տերության (մոտ 60.000), ինչպես նաև տեղում վերջինիս միացած մամլուք Ակուշի կողմից գլխավորվող Էլտկուզյանների սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց Ատրպատականը, Փայտակարանը ու Աղվանքը, որից հետո ճամբարեց Վարդանակերտ գավառում¹: 1220 թվականի դեկտեմբերի վերջին Սուբեդեի գլխավորությամբ Վարդանակերտ գավառից Կուրի աջ ափով դեպի հյուսիս արշաված Մոնղոլական տերության բանակի մի մասը (մոտ 20.000) Ուտիքի ճ-մ-ում (Նահանգի հյուսիս) հաղթեց Զարթլիի թագավորության սահմանապահ բանակին (10.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 5.000), որից հետո Նահանջեց և միացավ իր հիմնական ուժերին²: Դրանից հետո, արդեն 1221 թվականի հունվարի սկզբին հակառակորդը տիրեց Սախտե ամրոցին (Տիգրիսից մոտ 10 կմ հարավ-արևելք)³:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1221 հունվարի սկիզբ - Կոտմանի ճ-մ (Կուրի վտակ Կոտմանի ափին, Տերունական ամրոցի դիմաց)⁴

Գեորգի IV Լաշայի, Իվանե Չափարյանի, Վահրամ Զաչ Գազեցու և Թադիադեն Թմբկաբերդցու ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Զարթլիի թագավորության բանակը

¹ Կիրակոս Գանձակեցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 11; Հեթում Պատմիչ «Նետողաց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 18; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 84; Ավագ Սեբաստացի «Ժամանակագրություն»; Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»; Սիմեոն Երևանցի «Ջամբռ», գլուխ 2; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն»; Ալա-եդ-Դին Տուվեյնի «Աշխարհակալի պատմությունը», գիրք 1, գլուխ 25; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

² իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Ռաշիդ-եդ-Դին «Ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 1, գիրք 2, մաս 2, հատված 7; «Զարթլի-Ցխովրեբա», Անանուն «Ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»; «Զարթլի-Ցխովրեբա», Անանուն «Դեմետրեի, Գեորգիի, Թամարայի և Գեորգի Լաշայի պատմությունը»; Ավագ Սեբաստացի «Ժամանակագրություն»:

³ իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»:

⁴ Գրիգոր Ակնեցի «Պատմություն Նետաձիգների ազգի մասին», գլուխ 3; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 84; Ավագ Սեբաստացի «Ժամանակագրություն»; Մխիթար Այրիվանցի «Հայոց պատմություն», մաս 3; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»; «Զարթլի-Ցխովրեբա», Անանուն «Դեմետրեի, Գեորգիի, Թամարայի և Գեորգի Լաշայի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Միրխոնդ «Համընդհանուր պատմություն»; Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլության սուլթանների»:

(90.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 30.000), ինչպես նաև Լոռու (մոտ 5.000) և Խաչենի (մոտ 5.000) թագավորությունների միացյալ բանակը շարժվեցին Սուրբեդեի գլխավորությամբ Կուրի աջ ափով դեպի հյուսիս առաջխաղացող Մոնղոլական տերության (30.000), ինչպես նաև մամլուք Ակուշի գլխավորած Էլտկուզյանների սուլթանության (մոտ 30.000) միացյալ բանակի դեմ:

Կողմերը մոտեցան իրար և մարտակարգ ընդունեցին: Քրիստոնյաների բանակի աջ թևում Վահրամ Բաջ Գագեցու գլխավորությամբ, որի օգնականը Լիպարիտ Օրբելյանն էր, տեղավորվեց Չաքարյանների իշխանության բանակը: Կենտրոնում և ձախ թևում տեղաբաշխվեցին Քարթլիի թագավորության բանակը ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները: Կենտրոնի ղեկավարումը ստանձնեց Գեորգի IV Լաշան, իսկ ձախ թևինը՝ Իվանե Չաքարյանը: Կողմերը մոտեցան իրար և մարտակարգ ընդունեցին: Թշնամու բանակի կենտրոնում՝ թևերից առաջ, տեղավորվեց Էլտկուզյանների սուլթանության բանակը, իսկ թևերում և երկրորդ շարքում տեղաբաշխվեց Մոնղոլական տերության բանակը:

I փուլ – Քրիստոնյաների հեծելազորը հարձակվեց թշնամու բանակի առաջին շարքի վրա և, պարտության մատնելով վերջինիս, ստիպեց դիմել փախուստի արևելյան ուղղությամբ:

II փուլ – Քրիստոնյաների ձախ թևի հեծելազորը սկսեց հետապնդել հակառակորդի փախչող ուժերին: Այդ ընթացքում, սակայն, Համիդուլա Մանասագումերցին դավաճանական հարվածով վիրավորեց Իվանեի ձիուն, ինչի արդյունքում սեփական ձիու հետ միասին գետին տապալվեց նաև Իվանեն՝ խառնաշփոթ առաջացնելով յուրայինների շարքերում ու պատճառ հանդիսանալով հետապնդման դադարեցմանը:

III փուլ – Մարտի մեջ մտավ Մոնղոլական տերության բանակը, որը փորձ կատարեց օգտվել քրիստոնյաների բանակի ձախ թևի մարտակարգում առաջացած խառնաշփոթից: Բռնկվեց համառ մարտ, որի ընթացքում քրիստոնյաների ձախ թևին ձախ կողմից հարված հասցրեց նաև փախուստը դադարեցրած ու արևելքից կրկին մարտադաշտին մոտեցած Էլտկուզյանների սուլթանության բանակը: Արդյունքում՝ քրիստոնյաների բանակի ձախ թևը սկսեց պարտություն կրել և աստիճանաբար նահանջել: Դրան հակառակ, սակայն, կենտրոնում և մյուս թևում մարտը ընդունեց համառ բնույթ և շարունակվեց բավականին երկար:

IV փուլ – Ցանկանալով բեկում մտցնել մարտում՝ Չաքարյանների իշխանության բանակը անցավ վճռական հարձակման և ջախջախեց թշնամու բանակի ձախ թևը: Տեսնելով դա՝ թշնամու բանակի կենտրոնն ու աջ թևը նահանջեցին և, օգտվելով անմիջական հետապնդման բացակայությունից, պոկվեցին հակառակորդից՝ հետագայում կենտրոնանալով Վարդանակերտ գավառում:

V փուլ – Չաքարյանների իշխանության բանակը հետապնդեց թշնամուն ձախ թևի փախչող ռազմիկներին մինչև Գարդման ամրոցի շրջակայքը և ծանր կորուստներ պատճառեց վերջիններիս:

Հայերը կորցրին մոտ 4.000, դաշնակիցը՝ մոտ 4.000, թշնամին՝ մոտ 15.000 զինվոր¹:

Այսպիսով՝ տեղի ունեցավ ծանր մի ճակատամարտ, ինչի անմիջական արդյունքում Սուրբեդեի բանակն այնուհանդերձ հետ քաշվեց ելման դիրքեր: Հեշտ չէր, սակայն, նաև քրիստոնյաների վիճակը, որոնք, հաշվի առնելով ստեղծված իրավիճակը, հետագայում զերծ մնացին ակտիվ գործողություններից: Սրան հակառակ, սակայն, Սուրբեդեն այնուհանդերձ շարունակեց գործել:

Արդյունքում՝ 1221 թվականի հունվարի կեսին Մոնղոլական տերության բանակը գրավեց Բայլականը¹, իսկ 1221 թվականի փետրվարին Էլ արդեն Էլտկուզյանների սուլթանության

¹ Ըստ Ռաշիդ-Էդ-Դիևի քրիստոնյաների բանակը այս ճակատամարտում կորցրել է 8.000 ռազմիկ, սակայն Հռոմի Հռոմիոս (1216-1227) պապին ուղարկված Իվանե Չաքարյանի նամակում հիշատակվում է 6.000 թիվը: Ես առավել հավանական եմ առաջին տեղեկության օգտին՝ որպես փաստարկ ունենալով այն հանգամանքը, որ նամակում քրիստոնյաների կորուստները, հավանաբար, պետք է ավելի նվազ ցույց տրվեին:

բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 400) գրավեց Նախիջևանը՝ երկու այս քաղաքներն էլ ավերելով, իսկ բնակչությանը՝ կոտորելով²: Դրանից հետո, մոտենալով Թավրիզին, Սուբեդեն այս քաղաքից կրկին խոշոր փրկագին ստացավ, որից հետո, շարժվելով դեպի հարավ-արևմուտք, 1221 թվականի մարտի 30-ին գրավեց ու ավերեց Էլտկուզյանների հերթական խոշոր կենտրոն հանդիսացող Մարաղան: Այնուհետև, շարունակելով տարածաշրջանի ռազմավարական հետախուզման իր գործունեությունը և չհանդիպելով լուրջ դիմադրության, Սուբեդեն, քանի որ հյուսիսային ուղղության հետ վիճակը քիչ թե շատ պարզ էր, իր ուժերը շարժեց դեպի արևմուտք և 1221 թվականի մայիսին ոտնատակ տվեց Կարինի շրջակայքը: Արդյունքում, սակայն, խուսափելով ընդհարվել այս անգամ արդեն Իկոնիայի սուլթանության բանակի (մոտ 50.000) հետ, վերջինս հետ քաշեց իր ուժերը և կրկին տեղավորվեց Մուղանի հարթավայրում³:

Մինչ Սուբեդեն մոտեցել էր իր սուլթանության արևելյան առաջնակետին՝ Զեյ-Կուվատը պատերազմ էր մղում սեփական սուլթանության հարավ-արևմտյան սահմաններում և հենց այս ժամանակ էր, որ 1221 թվականի մայիսին Զեյ-Կուվատի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) Կիր-Վարդ իշխանի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) պաշարեց Կոլոնոռասը և հունիսին գրավեց այն⁴, որից հետո առանց մարտերի մտավ Պռականա ամրոց⁵: Վերջին հաջողությունը, սակայն, ամրագրել չհաջողվեց, քանի որ արդեն 1221 թվականի հուլիսին Կիլիկիայի թագավորության բանակը հետ գրավեց Պռականա ամրոցը⁶: Այսպիսով՝ նույնիսկ Մոնղոլական տերության առաջապահ ուժերի հայտնվելու պայմաններում էլ տարածաշրջանում շարունակվում էր սովորական պատերազմը և Սուբեդեի գործողությունները, կարծես, մի ինչ-որ պահ նույնիսկ չնկատվեցին էլ:

1221 թվականի օգոստոսին Համադանի բնակչությունը ապստամբեց և ոչնչացրեց քաղաքում թողնված Սուբեդեի կառավարիչներին, ինչին ի պատասխան էլ 1221 թվականի սեպտեմբերին Սուբեդեի գլխավորած Մոնղոլական տերության բանակը կրկին առաջացավ այս քաղաքի ուղղությամբ և, գրավելով այն, տեղի բնակչության մեծ ջարդ իրականացրեց: Դրանից հետո, ինչպես հարկն է ամրանալով տեղում և համալրելով սեփական ուժերը Միջին Ասիայից ստացվող համալրումներով, ինչպես նաև հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ պաշտպանական դիրք գրաված ալ-Աշրաֆը Էյուբյանների սուլթանության ուժերն է իրար բերում Մոսուլի մոտակայքում, արդեն տարվա վերջին Սուբեդեն որոշեց կրկին ակտիվանալ, ընդ որում, քանի որ տարածաշրջանի հետ կապված ամեն ինչ, ըստ էության, արդեն պարզ էր, որոշվեց հեռանալ և Մոնղոլական տերության տարածք վերադառնալ Կասպից ծովի հյուսիսային ափերով: Արդյունքում՝ 1221 թվականի դեկտեմբերի սկզբից մինչև դեկտեմբերի կես Սուբեդեի գլխավորությամբ Մուղանի հարթավայրից առաջխաղացած Մոնղոլական տերության (մոտ 30.000), ինչպես նաև մամլուք Ակուշի գլխավորած Էլտկուզյանների սուլթանության (մոտ 30.000) միացյալ բանակը ասպատակեց Գանձակի շրջակայքը⁷:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

¹ իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Յակուտ ալ-Համավի «Աշխարհագրական բառագիրք»; Ռաշիդ-էդ-Դին «Ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 1, գիրք 2, մաս 2, հատված 7; իբն Վասիլ «Սալիհյան պատմություն»; Միրզա Ջեմալ Ջիվանշիր «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 2; Ալա-էդ-Դին Ջուվեյնի «Աշխարհակալի պատմությունը», գիրք 1, գլուխ 25; Զյաթիբ Չելեբի «Աշխարհի հայելի», գլուխ 39:

² իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Ռաշիդ-էդ-Դին «Ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 1, գիրք 2, մաս 2, հատված 7; Ալա-էդ-Դին Ջուվեյնի «Աշխարհակալի պատմությունը», գիրք 1, գլուխ 25:

³ Հեթում Պատմիչ «Նետողաց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 18; Կիրակոս Գանձակեցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 11; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 84; Ավագ Սեբաստացի «Ժամանակագրություն»; «Զարթիս-Ցիտվերթա», Ամանուն «Դեմետրեի, Գեորգիի, Թամարայի և Գեորգի Լաշայի պատմությունը»; «Զարթիս-Ցիտվերթա», Ամանուն «Ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»; Ալա-էդ-Դին Ջուվեյնի «Աշխարհակալի պատմությունը», գիրք 1, գլուխ 25:

⁴ Այս ամրոցի գրավման մասին հետևությունն արվել է այն բանի հիման վրա, որ վերջինս 1188 թվականից պատկանում էր հայերին, իսկ այժմ այն վերագրավվում է:

⁵ իբն Բիբի «Սեջուկ-նամե»; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Հեթում Պատմիչ «Ժամանակագրություն»:

⁶ Հեթում Պատմիչ «Ժամանակագրություն»:

⁷ իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Ռաշիդ-էդ-Դին «Ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 1, գիրք 2, մաս 2, հատված 7:

Սուբեդեի գլխավորած Մոնղոլական տերության (մոտ 50.000), ինչպես նաև մամլուք Ակուշի գլխավորած Էլտկուզյանների սուլթանության (մոտ 10.000) միացյալ բանակը Վարդանակերտ գավառից Կուրի ձախ ափով շարժվեց դեպի հյուսիս: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Գեորգի IV Լաշայի, Իվանե Չաբարյանի, Վահրամ Զաչ Գագեցու ու Թադիադեն Թմբկաբերդցու ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Զարթիի թագավորության բանակը (մոտ 80.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 25.000), ինչպես նաև Լոռու (մոտ 5.000) ու Խաչենի (մոտ 5.000) թագավորությունների միացյալ բանակը շարժվեցին հակառակորդին ընդառաջ: Կողմերը մոտեցան իրար և մարտակարգ ընդունեցին: Թշնամու բանակի կենտրոնում՝ թևերից առաջ, տեղավորվեց Էլտկուզյանների սուլթանության բանակը, իսկ թևերում և երկրորդ շարքում տեղաբաշխվեց Մոնղոլական տերության բանակը:

I փուլ – Քրիստոնյաների հեծելազորը հարձակվեց թշնամու բանակի կենտրոնի վրա, որը կարճատև դիմադրությունից հետո սկսեց իրականացնել կանխամտածված նահանջ:

II փուլ – Թևերում տեղաբաշխված հակառակորդի ուժերը սկսեցին սրընթաց հակահարձակում և, անցնելով սեփական կենտրոնում առաջխաղացած ու մարտակարգը կորցրած քրիստոնյաների հեծելազորի թիկունք, թևանցեցին ու շրջապատեցին այն: Գրեթե միաժամանակ էլ հարվածեց նաև նահանջը դադարեցրած Էլտկուզյանների սուլթանության բանակը:

III փուլ – Սկսվեց համառ և կատաղի, սակայն խիստ անհավասար մի մարտ, որի արդյունքում քրիստոնյաների հեծելազորի միայն փոքր մասին հաջողվեց ճեղքել թշնամու շարքերը ու հեռանալ: Մարտում վիրավորվեց նաև Գեորգի IV Լաշան:

Ընդհանուր շարքից դուրս եկած 30.000 զինվորից հայերը կորցրին մոտ 10.000, դաշնակիցը՝ մոտ 20.000 զինվոր: Թշնամին կորցրեց 25.000² զինվոր: Արդյունքում, թեև քրիստոնյաները պարտություն կրեցին, սակայն ծանր կորուստներ կրած Մոնղոլական տերության և Էլտկուզյանների սուլթանության միացյալ բանակը ևս, ի վիճակի չլինելով զարգացնել հաջողությունը, հետ քաշվեց Մուղանի հարթավայր:

1222 թվականի գարնան վիճակով Սուբեդեն արդեն, ըստ ելության, կյանքի էր կոչել իր առջև դրված բոլոր խնդիրները՝ Մուհամմեդի մահը վաղուց արդեն հաստատվել էր, իսկ տեղեկատվությունն էլ Առաջավոր Ասիայի մասին հավաքվել էր բավարար և ըստ արժանվույն: Յազվի առնելով այս ամենը՝ Նույն այս ժամանակ էլ որոշվեց ի վերջո լքել Մուղանի հարթավայրը և շարունակել երթարշավը հյուսիսային, իսկ հետո արդեն՝ հյուսիս-արևելյան ու արևելյան ուղղություններով, ընդ որում նախատեսվում էր խորը կերպով հասկանալ այս անգամ արդեն նաև Նախակովկասյան և Մերձսևծովյան տափաստաններում տիրող դրությունը: Արդյունքում, վերջնականապես լքելով Մուղանի հարթավայրը, Սուբեդեի գլխավորած Մոնղոլական տերության բանակը Շիրվանշահերի Էմիրության բանակից գրավեց ու ավերեց Շամախին, որից հետո, ասպատակելով շրջակայքը, շարժվեց Դերբենդ ամրոցի ուղղությամբ:

Դերբենդ ամրոցի մոտակայքում Սուբեդեի ուժերը ասպատակեցին Լեզգիական իշխանության տիրույթները և զգալի կորուստներ պատճառեցին տեղական բնակչությանը, որից հետո ընդհարվեցին Ղաջախական խանության ու Ալանական թագավորության միացյալ բանակի հետ: Առաջին մարտում չհասնելով հաջողության՝ Սուբեդեն անմիջապես էլ կապ հաստատեց ղաջախների առաջնորդների հետ և, հավաստիացնելով նրանց, որ մոնղոլներն ու ղաջախները յուրայիններ են, համոզեց նրանց լքել ալաններին: Յերթական ծանր մարտից խուսափելու հեռանկարը գայթակղեց ղաջախների առաջնորդներին և նրանք, լքելով ալաններին, սկսեցին

¹ «Զարթիս-Ցիսկերթա», Անանուն «Ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 99; Կիրակոս Գանձակեցի «Յայոց պատմություն», գլուխ 11; Յեթում Դատմիչ «Նետողաց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 18; Յովհաննես Երեց «Ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»; Անանուններ «Ալեքսանդրիայի պատրիարքների պատմությունը»; Անանուն Երուսաղեմի «Ժամանակագրություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Ռաշիդ-էդ-Դին «Ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 1, գիրք 2, մաս 2, հատված 7; Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»; Միրխոնդ «Համընդհանուր պատմություն»:

² Այս թիվը, ըստ Յոմի Յոնորիոս պապին ուղարկված Իվանե Չաբարյանի նամակի:

հեռանալ հյուսիսային ուղղությամբ: Օգտվելով դրանից՝ Սուբեդեն կրկին գործի մեջ դրեց իր երկաթյա բռունցքն և ծանր պարտության մատնեց սկզբում Ալանական թագավորության բանակին, իսկ հետո էլ, շարժվելով հեռացող ղեկավարների հետքերով ու հասնելով Նրանց, անակնկալ հարձակումով ջախջախեց նաև վերջիններին:

1222 թվականի նույն գարնանը, կյանքի կոչելով իր տնտեսական ծրագրերը, Քեյ-Կուվատի ուղարկած Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 30.000) երկօրյա գրոհից հետո ի վերջո, կեղծ նահանջով դուրս քաշելով քաղաքից վերջինիս կայազորն (1.000) ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին¹ (մոտ 300) և դարանակալ ուժերի կիրառմամբ գլխովին ջախջախելով Նրանց, առանց որևէ դիմադրության հանդիպելու Ղիչախական խանության բանակից գրավեց Սուդակը (Ղրիմի թերակղզու հարավ-արևելք)²: Այսպիսով, շատ հետաքրքիր կերպով այն, ինչից հաջողվեց խուսափել Հայկական լեռնաշխարհում, ի դեմս Կարինի, այնուհանդերձ տեղի ունեցավ Ղրիմի թերակղզում, ի դեմս Սուդակի, երբ Սուբեդեի գլխավորած Մոնղոլական տերության բանակը 1222 թվականի ամռանը մոտենալով Սուդակին, գրավեց այդ քաղաքը, ինչքան էլ կարող է զարմանալի թվալ, հենց Իկոնիայի սուլթանության բանակից: Արդյունքում, սակայն, չամրանալով նաև Ղրիմում և համարելով սեփական ուժերը Միջին Ասիայից ստացվող համալրումներով, արդեն 1223 թվականի գարնանը Սուբեդեն սկսեց շարժվել Կիևյան Ռուսիայի ուղղությամբ:

Նույն այս ժամանակ ղեկավարները՝ Նախակովկասյան և Մերձսևծովյան տափաստանների վերջին ավելի քան հարյուր տարվա այդ ընդունված քոչվոր առաջատարները, որ հենց Նոր կրած պարտությունից հետո իրենց անչափ խոցված էին համարում, օգնության կանչեցին Կիևյան Ռուսիայի բանակին ու պատրաստվեցին Սուբեդեի ուժերին Նոր մարտ տալ: Արդյունքում, սակայն, 1223 թվականի մայիսի 31-ին Սուբեդեի գլխավորած Մոնղոլական տերության բանակը Ղրիմի թերակղզուց հյուսիս-արևելք տարածվող Կալկա գետի ափին գլխովին ջախջախեց Կիևյան Ռուսիայի 50.000 և Ղիչախական խանության 30.000 հոգանոց միացյալ բանակին, որի կորուստները կազմեցին մի քանի տասնյակ հազար ռազմիկներ: Դրանից հետո, վերջնականապես շարժվելով դեպի արևելք և մոտենալով Վոլգայի վերին հոսանքում գտնվող Բուլղարական խաքանության սահմաններին, Սուբեդեի գլխավորած ուժերը, որոնք ամենատարբեր ռազմական համակարգերի նկատմամբ մինչ այդ մի քանի փառահեղ հաղթանակներ էին տարել, 1223 թվականի վերջին անակնկալ կերպով ջախջախիչ պարտության մատնվեցին Բուլղարական խաքանության բանակի կողմից և ծանր կորուստներ կրեցին, ինչի արդյունքում արդեն 1224 թվականի գարնանը Սուբեդեն Չինգիզ-խանին ներկայացավ ընդամենը միայն 4.000 ռազմիկի գլուխն անցած:

Դեռևս սրանով էլ, ըստ էության, իր վերջը գտավ խորը մարտարշավի տեսք ունեցող Մոնղոլական I պատերազմը կամ հետախուզական այն ռազմերթը, որն իրականացվեց Սուբեդեի գլխավորությամբ և տևեց մոտ 4 տարի: Արդյունքում, չնայած վերջին անհաջողությանը, Սուբեդեն, ըստ էության, փայլուն կերպով կյանքի էր կոչել իր վրա դրված խնդիրները և, որպես հետևանք, վերջինս Մոնղոլական տերության ղեկավար կազմին սպառնիչ տեղեկատվությամբ ապահովեց Առաջավոր Ասիայի մասին, ինչը հետագա գործողությունների ծրագրավորման համար կարևորագույն նշանակություն ունեցավ: Սուբեդեի առաջացրած փոթորիկը, որն իր հետևից անմիջական ռազմաքաղաքական հետևանքներ չթողեց, միաժամանակ, սակայն, այնուհանդերձ սկիզբ դրեց շղթայական փոփոխությունների մի շարքի, որն էլ շուտով ավելի խորացավ մարդկային գործոնը հաշվի առնելով:

Գլուխ 18

Քարթլի թագավորության անկման սկիզբը

1223 թվականի հունվարի 18-ին, այդպես էլ չապաքինվելով մարտում ստացված վերքից, իր մահկանացուն կնքեց Գեորգի IV Լաշան, որն իրենից հետո թողել էր ընդամենը Դավիթ անունով վեցամյա մի որդի, ընդ որում ամուսնությունը նույն այս որդու մոր հետ օրինական տեսք

¹ Ֆ. Բրունը քննարկվող ժամանակաշրջանի վերաբերյալ հայերին համարում է Սուդակի քնակչության գերակշռող տարրերից մեկը (Փ. Брунъ «Черноморье», Одесса 1879, էջ 122):

² իբն Բիբի «Սելջուկ-նամե»; Զեթում Պատմիչ «Ժամանակագրություն»:

այդպես էլ չէր ստացել: Արդյունքում՝ Զարթիի թագավորության թագուհի հռչակվեց հանգուցյալի քույր Ռուսուդանը (1223-1245) և փաստորեն կեսդարյա մի ժամանակաշրջանում Զարթիի թագավորության ղեկին արդեն երկրորդ անգամ կին կանգնեց: Ի տարբերություն իր տաղանդավոր մոր, սակայն, Ռուսուդանը իրենից ներկայացնում էր քաղաքական և մարդկային անպատասխանատու ու անտաղանդ տիպի բացարձակ մի օրինակ, երբ, բառիս բուն իմաստով մի կողմ թողած թագավորության կառավարման հոգսերը և հոգալով միայն սեփական անձի մասին, անհաջող այս անձնավորությունը երբեմնի ծաղկող թագավորությունը մի իսկական անկման հասցրեց: Ժամանակներն ինքնին բարդ էին և Զարթիի թագավորության լավ դարաշրջանն արդեն իրոք անցյալում էր, սակայն անկասկած է նաև այն հանգամանքը, որ սեփական անպատասխանատու վարքագծով Ռուսուդանն ինքն էլ իր հերթին ծայրահեղ ծանրացրեց առանց այդ էլ բարդացող դրությունը:

Ինչպես արդեն ասվեց, մեծ նվաճումների և առաջխաղացման ժամանակները Զարթիի թագավորության համար, ըստ էության, արդեն անցյալում էին և սկիզբ էր առնում մի ժամանակաշրջան, երբ ջանքերն ամենից առաջ պետք է ուղղվեին ներքին պետականաշինության ուղղությամբ: Ինչպես այս ժամանակը, սակայն, այնպես էլ առկա հնարավորությունները Ռուսուդանի կողմից, ըստ էության, բաց թողնվեցին: Արդյունքում՝ Ռուսուդանի օրոք, պետական կառավարման կենտրոնական իշխանության գործնականում լիակատար բացակայության պայմաններում, Զարթիի թագավորությունում հերթական անգամ գլուխ բարձրացրեց խոշոր հողատեր ազնվականությունը, որի դիրքերն հատկապես ուժեղ էին երկրի արևմտյան շրջաններում: Իր ժամանակին հայերը, ելնելով բնականաբար սեփական դասակարգային շահերից, խոշոր հողատերերի դեմ պայքարում ամենայն եռանդով աջակցել էին Տփղիսի կենտրոնական իշխանությանը, սակայն այժմ, երբ նույն այդ կենտրոնական իշխանությունն ինքն էլ որևէ ցանկություն չուներ գործելու, աստիճանաբար սկսեցին առանձնանալ նաև հայերն, ի դեմս Չափարյանների իշխանության, ընդ որում այս իշխանության գլուխ կանգնեց Իվանե Չափարյանը: Այսպիսով՝ Զարթիի թագավորությունը աստիճանաբար ճեղքվում էր երեք մոտավորապես հավասար մասերի, երբ հարավում սեփական ներքին լայն ինքնավարության մեջ սկսում էր առանձնանալ Չափարյանների իշխանությունը, իսկ Լիխյան լեռնաշղթայից արևմուտք էլ գլուխ էին բարձրացնում տեղական խոշոր հողատերերը: Այս առումով հարկ է նշել, սակայն, որ իրենց խնդիրներն ունեին նաև առանձնացող մասերը, քանի որ, եթե Զարթիի թագավորության արևմտյան հատվածում ընդգծված առաջնորդ չկար և այս հատվածին իր հերթին սպառնում էր հերթական հատվածականացումը, ապա Չափարյանների իշխանությունում էլ իրենց հարցերը կային:

Իրոք, Իվանե Չափարյանի կողմից հատկապես վերջին տարիներին ավելի ու ավելի համառորեն առաջ մղվող քաղկեդոնականությունը մի մեծ անջրպետ էր առաջացրել մի կողմից նրա, իսկ մյուս կողմից էլ Հայաստանի արևելյան հատվածի հիմնական բնակչության միջև, ընդ որում տեղական բնակչության կողմից առաջացած բացասական արձագանքը տարածվում էր նաև ողջ Չափարյանների տոհմի վրա, ինչն իր հերթին հաջողությամբ օգտագործում էին արդեն տեղական ուժերը, որոնց մեջ աչքի էին ընկնում ամենից առաջ Սյունիքում հաստատված և կրկին ուժեղացող Օրբելյանները: Այսպիսով՝ Իվանե Չափարյանը, որը ռազմական ոլորտում որևէ կերպ չկարողացավ հավասարվել եղբորը, վերջինիս մեծապես զիջեց նաև քաղաքական ոլորտում, քանզի, եթե Չափարե Մեծը հետևողականորեն հանդես էր գալիս հայադավանության օգտին և դրանով մեծապես իր օգտին էր տրամադրում հայերին, ապա Իվանեն, թերևս, միայն իրեն հայտնի մղումներով, գործեց լրիվ հակառակ կերպ, ինչն էլ բնականաբար իր սպասելիորեն ծանր հետևանքներն առաջացրեց: Այս առումով հերթական անգամ հարկ է նշել, որ ժամանակներն իրոք որ օր-օրի բարդանում էին, քանի որ հենց նոր ավարտված փոթորիկից հետո տարածաշրջանը սկսեց ցնցվել նոր մարտահրավերներից:

Իրոք, ստեղծված նոր պայմաններում գործի անցան ամենից առաջ հենց ղվչախները, որոնք, խոցված իրար հետևից կրած մի շարք պարտություններից և ակնհայտորեն կորցրած ինչպես կենտրոնական կառավարումը, այնպես էլ ավանդական ռազմադիվանագիտական հարաբերությունները, որոշեցին հարված հասցնել Կովկասյան լեռնաշղթայից հարավ ձգվող տարածքներին՝ մի բան, որը չէր եղել սկսած արժանահիշատակ 799 թվականից: Արդյունքում՝

1223 թվականի ամռանը խաբեությամբ Դերբենդ ամրոցին տիրած, Դերբենդի Էմիրությունը ոչնչացրած և հետագայում առաջխաղացած Ղիչախական խանության բանակը (մոտ 40.000) ասպատակեց Կապադակի շրջակայքը, Ուտիքը ու Գանձակի շրջակայքը, որից հետո, կապ հաստատելով Գանձակում տիրող Էլտկուզյանների սուլթանության կայազորի հրամանատարի հետ, սկսեց ծառայել վերջինիս¹: Այս առումով հատկանշական էր այն, որ ի սկզբանե ղիչախները դիմել էին հենց պաշտոնական Տփղիսին, սակայն անհեռատես և անպատասխանատու Ռուսուդանի կողմից ստանալով անտարբեր մի մերժում, նրանք ի վերջո հայացքներն ուղղեցին դեպի Էլտկուզյանների սուլթանության տարածաշրջանային կենտրոն հանդիսացող Գանձակ, որի տիրակալը բնականաբար արագորեն և վճռականորեն ողջունեց մարտունակ ղիչախների այս նախաձեռնությունը:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1223 ամառ – Գանձակի ճ-մ²

Իվանե Չաթարյանի, Վահրամ Զաչ Գազեցու և Թադիադեն Թմբկաբերդցու գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 7.000), ինչպես նաև Լոռու (մոտ 2.000) և Խաչենի (մոտ 2.000) թագավորությունների միացյալ բանակը սկսեցին սրընթաց երթով մոտենալ քաղաքի մոտ ճամբարած Ղիչախական խանության ու Էլտկուզյանների սուլթանության միացյալ բանակին (մոտ 45.000): Հակառակորդը, սակայն, ժամանակին տեղեկացավ այս մասին և հասցրեց գալ մարտական պատրաստության վիճակի:

I փուլ – Ղիչախական խանության ու Էլտկուզյանների սուլթանության միացյալ բանակը անակնկալ հարձակվեց երկարատև արշավից հետո ծայրահեղ հոգնած վիճակում գտնվող քրիստոնյաների բանակի վրա և պարտության ու փախուստի մատնեց վերջինիս:

II փուլ – Թշնամու բանակը հետապնդեց քրիստոնյաների բանակին և զգալի կորուստներ պատճառեց վերջինիս:

Հայերը կորցրին մոտ 2.000 սպանված, որոնց թվում զոհվեց նաև Բաբեկ Աղբակյանը: Գերվեցին նաև մոտ 5.000 ռազմիկներ, որոնց թվում նաև Գրիգոր Աղբակյանը: Գերիներից շատերը, որոնց թվում էր նաև Գրիգորը, տանջամահ արվեցին: Զարթլիի թագավորության բանակը կորցրեց մոտ 4.000, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:

Կրած ցավալի պարտությունից հետո քրիստոնյաները կրկին միավորեցին ուժերը և այս անգամ արդեն կարողացան վրեժխնդիր լինել նախորդ անհաջողության համար: Արդյունքում՝ 1223 թվականի նույն ամռանը Իվանե Չաթարյանի, Վահրամ Զաչ Գազեցու և Թադիադեն Թմբկաբերդցու գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 30.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10.000), ինչպես նաև Լոռու (մոտ 2.000) և Խաչենի (մոտ 2.000) թագավորությունների միացյալ բանակը Վարդանակերտ ամրոցի ճ-մ-ում անակնկալ հարձակվեցին Ղիչախական խանության ու Էլտկուզյանների սուլթանության միացյալ ճամբարած բանակի վրա ու գլխովին ջախջախեցին վերջինիս³: Թշնամու բանակում գտնվող և կենդանի մնացած փոքրաթիվ քրիստոնյա գերիները ազատ արձակվեցին: Դրանից հետո, ասպատակելով Ուտիքը և Գանձակի շրջակայքը, 1223 թվականի ամռանը Ղիչախական խանության բանակը (մոտ 10.000) հեռացավ Դերբենդ ամրոցի ուղղությամբ՝ ի վերջո ապաստանելով Նախակովկասյան տափաստաններում⁴:

Նախորդ իրադարձություններից հետո, Ռուսուդանի կողմից կառավարվող կամ, ավելի ճիշտ է ասել՝ չկառավարվող, Զարթլիի թագավորության կենտրոնական իշխանության շարունակական անկման պայմաններում արթունսիրտ առաջատար դիրքերը պահպանած Իվանե

¹ իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: Ավագ Սեբաստացի «Ժամանակագրություն»:

² Կիրակոս Գանձակեցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 12; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 84; Ավագ Սեբաստացի «Ժամանակագրություն»: Մխիթար Այրիվանցի «Հայոց պատմություն», մաս 3; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

³ Կիրակոս Գանձակեցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 12; Ավագ Սեբաստացի «Ժամանակագրություն»: իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»;

Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 84:

⁴ իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

Չաքարյանի դերն այստեղ ավելի ընդգծվեց: Որպես հետևանք, վերջինս հենց նույն այս ժամանակ փորձ կատարեց, ի վերջո օգտվելով Խորեզմի սուլթանության ռազմաքաղաքական աղետից, վերջացնել այն պատմությունը, որը չէր հաջողվել վերջացնել 1215-1216 թվականներին:

Արդյունքում՝ 1223 թվականի ամռանը, Իվանե Չաքարյանի, Վահրամ Քաջ Գագեցու և Թադիադեն Թմրկաբերդցու գլխավորած Քարթլի թագավորության բանակը (մոտ 30.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 13.000), ինչպես նաև Լոռու (մոտ 2.000) և Խաչենի (մոտ 2.000) թագավորությունների միացյալ բանակը ասպատակեցին Փայտակարանը ու Բայլականի շրջակայքը և նահանջեցին¹, ինչը մեծապես ուժեղացրեց պաշտոնական Տփղիսի սասանվող դիրքերը հարավում: Դրանից հետո, չղանդադեցնելով ընթացքը, քրիստոնյաները իրենց հարվածային ուժերը տեղափոխեցին արևմուտք և 1223 թվականի նույն ամռանը ասպատակեցին Բասենը ու Կարինի շրջակայքը և նահանջեցին², այս անգամ արդեն փորձ կատարելով կարգավորել հարաբերությունները Իկոնիայի ուժեղացած սուլթանության հետ:

Այս ամենի հետ միաժամանակ, սակայն, հարկ է նշել նաև, որ առկա էին նաև դեռևս նախորդ հարյուրամյակից տեղերում իրենց գոյությունը շարունակող որոշ ուժեր, որոնք, հարմար առիթ ստանալու պարագայում, ձգտում էին դեմ դուրս գալ Քարթլի թագավորությանը: Այդ ուժերից մեկն էլ հենց Սուրմարուի Էմիրությունն էր, որի Էմիր Շարաֆ-Էդ-Դինի (մոտ 1190-1225) բանակը 1223 թվականի սեպտեմբերին ասպատակեց Արարատի հյուսիսային գավառները և նահանջեց³:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1223 իրադարձություններ – Սուրմարուի ճակատ

Շալվե Գամրեկելու գլխավորած Քարթլի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 10.000) պաշարեցին քաղաքը Շարաֆ-Էդ-Դինի գլխավորած Սուրմարուի Էմիրության բանակից (մոտ 5.000):

I փուլ – Քարթլի թագավորության բանակը որոշ ժամանակ օղակեց քաղաքը, սակայն, պատրաստ չլինելով վերջինիս պաշարմանը, ասպատակեց շրջակայքը և սկսեց նահանջել:

II փուլ – Արտագրոհի իրականացրած Սուրմարուի Էմիրության բանակը հարձակվեց Քարթլի թագավորության բանակի վերջապահի վրա և, պարտության մատնելով վերջինիս, խլեց տարվող ավարի մի մասը:

Հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 400 զինվոր:

Այսպիսով՝ արդեն իրոք ակնհայտ էր Քարթլի թագավորությունում առկա այն ռազմավարական ճգնաժամը, որը հասունացել էր դեռևս Գեորգի IV Լաշայի իշխանության տարիներին և ավելի էր սրվել գահի վրա Ռուսուդանի հաստատվելով: Իրոք, եթե Ղփչախական խանության դեմ պայքարի առաջին արարի անհաջողությունը դեռևս ինչ-որ կերպ կարող էր բացատրվել ուժեղ հակառակորդի առկայությամբ, ապա այժմ արդեն լիովին պարզ դարձավ, որ խնդիրներ են առաջանում նույնիսկ այնպիսի մի անհամեմատ ավելի թույլ հակառակորդի դեմ պայքարելիս, ինչպիսին, օրինակ, Սուրմարուի Էմիրությունն էր:

Անհաջողությունները, սակայն սրանով ևս չավարտվեցին, քանզի 1223 թվականի նոյեմբերին Շարաֆ-Էդ-Դինի գլխավորած Սուրմարուի Էմիրության բանակը, վաղ առավոտյան անակնկալ հարձակվելով երկու կողմից, հերթական անգամ հաղթեց Շալվե Գամրեկելու գլխավորությամբ կրկին Սուրմարուին մոտեցած և մի նեղ կիրճում ճամբարած Քարթլի թագավորության ռազմական մեքենային, ընդ որում այս անգամ նույնիսկ Շալվե Գամրեկելին, որն ավելի շատ լավ ռազմիկ էր, քան՝ զորավար, գերվեց: Արդյունքում՝ սկսվեցին բանակցություններ, որոնց ընթացքում, օգտվելով Քարթլի թագավորության դեռևս պահպանված միջազգային հեղինակությունից, պաշտոնական Տփղիսը պատերազմով սպառնաց ալ-Աշրաֆին և ի վերջո

¹ իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: իբն Վասիլ «Սալիհյան պատմություն»:

² իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

³ իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

⁴ իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

հասավ նրան, որ սեփական իշխանության հյուսիսային սահմաններում հնարավոր սրացումներից ամեն կերպ խուսափող այս Էյուբյանը միջնորդություն հարուցեց Սուրմարուի Էմիրության Էմիր Շարաֆ-Էդ-Դիևի մոտ ու, մեծ պատերազմ չիրահրելու մտայնությամբ, ի վերջո հասավ քրիստոնյա գերիների ազատ արձակմանը¹:

Ընդհանուր արդյունքը, սակայն, Քարթլիի թագավորության համար հասկանալիորեն ավելի բան անմխիթարական էր: Նույն այս ժամանակ, տարածաշրջանից Սուբեդեի երկաթյա բռունցքի հեռանալուց հետո և հատկապես Քարթլիի թագավորության կտրուկ, ինչպես նաև Էյուբյանների սուլթանության աստիճանական թուլացման պայմաններում, սկսեց գործել նաև Քեյ-Կուվատը:

Գլուխ 19

Իկոնիայի սուլթանության վերջին վերելքի սկիզբը

Որսորդ տեսած գազանի նման մի պահ թաքնվելով և, հատկապես Սուդակի անկման ֆոնին, ըստ երևույթին իրոք հասցնելով գնահատել Մոնղոլական տերության ռազմական մեքենայի առաջնակարգ որակները, Իկոնիայի խոհեմ սուլթանը իրեն հանգիստ ու աննկատ պահեց այնքան ժամանակ, մինչև վերջնականապես համոզվեց, որ, համենայն դեպս գոնե տեսանելի ապագայում, Չինգիզ-խանի ստեղծած արդյունավետ և բոլորին գերազանցող նույն այդ ռազմական մեքենան Առաջավոր Ասիայում այլևս չի երևա: Դրանից հետո, 1222 թվականին կարգի բերելով սեփական ուժերը և 1223 թվականին առաջին կեսին վերջնականապես համոզվելով, որ ամեն ինչ ճիշտ է հաշվարկել, Քեյ-Կուվատը գործի անցավ ու սկսեց Իկոնիայի սուլթանության սահմանները գործնականում բոլոր ուղղություններով լայնացնելու իր վաղուց հղացած ծրագիրը: Որոշվեց ամենից առաջ հարված հասցնել քրիստոնյաներին և արդյունքում 1223 թվականի աշնանը Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) Կիր-Սահակի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) գրավեց Մանավղատ և Սուրբ Սոֆիա ամրոցները²: Դրանից հետո, կարգավորելով գործերը քրիստոնյաների դեմ պայքարի հարավային ճակատում, վերջինս հարվածն ուղղեց դեպի հյուսիս:

1224 թվականի գարնանը, փորձելով կանխարգելիչ հարված հասցնել հակառակորդին, ցամաքից և ծովից առաջխաղացած Տրապիզոնի կայսրության բանակը (մոտ 10.000, 50 նավ) ու նրա կազմում գտնվող Չայ ռազմիկները (մոտ 5.000) ասպատակեցին Սինոպի շրջակայքը, սակայն, այդպես էլ որևէ Էական արդյունք չարձանագրած, նահանջեցին³: 1224 թվականի նույն գարնանը Բաբերդի ճ-մ-ում Թեոդորոսի գլխավորած Տրապիզոնի կայսրության բանակը (մոտ 2.000) և նրա կազմում գտնվող Չայ ռազմիկները (մոտ 200) անակնկալ հարձակումով հաղթեցին կայսրության տարածք ներխուժել պատրաստվող Իկոնիայի սուլթանության բանակի (մոտ 40.000) մի մասին (մոտ 2.000)⁴, որից հետո նույն Բաբերդի մոտ և 1224 թվականի նույն գարնանը Տրապիզոնի կայսրության կայսր, Ալեքսեյ I-ին փոխարինած նրա փեսա Անդրոնիկոս I-ի (1222-1235) գլխավորած Տրապիզոնի կայսրության բանակը (500) ու նրա կազմում գտնվող Չայ ռազմիկները (մոտ 100) անակնկալ հարձակումով հաղթեցին կայսրության տարածք ներխուժել պատրաստվող Իկոնիայի սուլթանության բանակի (մոտ 40.000) առաջապահին (2.000)⁵: Հերթական այս հաղթանակը, սակայն, արդեն որևէ կերպ չկասեցրեց ուժերի զգալի գերակշռություն ունենալու պայմաններում հարձակման անցած Քեյ-Կուվատի ռազմական մեքենայի հարվածը, որն Էկավ ուղիղ Տրապիզոնի վրա:

¹ իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

² Հեթում Դատմիչ «Ժամանակագրություն»:

³ Ղազարոս Սկևոֆիլակոս «Սուրբ Եվգենիայի վարքաբանությունը»:

⁴ Ղազարոս Սկևոֆիլակոս «Սուրբ Եվգենիայի վարքաբանությունը»:

⁵ Ղազարոս Սկևոֆիլակոս «Սուրբ Եվգենիայի վարքաբանությունը»:

Քեյ-Կուվատի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) պաշարեց քաղաքը Անդրոնիկոս I-ի գլխավորած Տրապիզոնի կայսրության բանակից (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 2.000, այդ թվում Գեորգիոս-Թոռնիկ Մամիկոնյանը):

I փուլ – Մի քանի օր շարունակ Իկոնիայի սուլթանության բանակը մի շարք գրոհներ ձեռնարկեց քաղաքի ուղղությամբ, սակայն կայսերական բանակը դրանք բոլորը հետ մղեց՝ միաժամանակ կիրառելով նաև ակտիվ արտագրոհներ, որոնցից մեկի ժամանակ էլ հենց զոհվեց Գեորգիոս-Թոռնիկ Մամիկոնյանը:

II փուլ – Կայսերական բանակը գիշերային անակնկալ հարձակում գործեց Իկոնիայի սուլթանության ճամբարած բանակի վրա և գլխովին ջախջախեց այն:

III փուլ – Կայսերական բանակը հետապնդեց թշնամու փախչող բանակին և ծանր կորուստներ պատճառեց վերջինիս:

Հայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 20.000 զինվոր:

Այսպիսով՝ երկար ժամանակ նախապատրաստվող այն հարվածը, որը իր ուժերին չափազանց վստահ Քեյ-Կուվատը հասցրեց քրիստոնյաների հիմնական խաղացողներից մեկի ուղղությամբ, ավարտվեց սուլթանական բանակի ծանր պարտությամբ, ընդ որում կորուստներն իրոք զգալի էին և դրանից հետո սեփական ռազմական մեքենան կարգի գցելու համար սուլթանին անհրաժեշտ եղավ մի քանի տարի: Միաժամանակ հարկ է նշել նաև, որ Արևելքում Իկոնիայի սուլթանության կրած անհաջողությունը քրիստոնյաների համար իր դրական արձագանքն ունեցավ նաև Արևմուտքում, որտեղ ևս ուշագրավ զարգացումներ էին տեղի ունեցել:

Գլուխ 20

Բյուզանդական կայսրության վերջին վերելքի սկիզբը

1222 թվականի նոյեմբերին իր մահկանացուն էր կնքել Բյուզանդական կայսրության կայսր, տաղանդավոր և քաջարի Թեոդորոս I Լասկարիսը, որից հետո վերջինիս հաջորդել էր իր փեսա, երեսնամյա Հովհաննես III-ը (1222-1254)՝ կայսրության գահին հաստատելով ծագումով հայկական հինգերորդ ու հայկական գահատոհմերի մեջ վերջինը հանդիսացող գահատոհմը: Նոր կայսրն անչափ ուշագրավ մի անձնավորություն էր և աչքի էր ընկնում անձնական լավագույն որակներով:

2գուշավոր, հաշվենկատ, բայց միաժամանակ նաև նախաձեռնող, քաջ և ռազմունակ՝ Բատացեաների տոհմի այս ամենահայտնի ներկայացուցիչը իր մեջ, կարծես թե, վերակենդանացրել էր Բյուզանդական կայսրության կայսրերի բոլոր այն դրական հատկանիշները, որոնք առկա էին այստեղ կայսրության լավագույն ժամանակներում: Հովհաննես III-ը, լինելով կայսրության փոքրասիական մասի հողատեր ազնվականների դասական ներկայացուցիչների իսկական հետնորդը՝ ռազմաքաղաքական կարևորագույն ձեռնարկումների հետ միաժամանակ անչափ ուշադիր էր նաև պետական եկամուտներին և տնտեսության զարգացմանը: Արդյունքում՝ այս կայսեր ավելի քան երեսնամյա կառավարման շրջանում Բյուզանդական կայսրությունը իրենից սկսեց ներկայացնել, թեև չափերով փոքր և նախկինի համեմատ բնականաբար ավելի համեստ հնարավորությունների տեր, սակայն ներքնապես ամուր ու վերելքի ուղին բռնած մի պետություն: Ավելին, օգտվելով այն հանգամանքից, որ կայսրության արևելյան հարևանն, ի դեմս Իկոնիայի սուլթանության, նույն այս ժամանակ գրեթե անընդհատ զբաղված էր սեփական արևելյան սահմաններում ծագող հոգսերով և ոչ միայն որևէ հնարավորություն կամ նույնիսկ ցանկություն չունեց ռազմական հարված իրականացնել Հովհաննես III-ի կողմից հիմնադրված ամուր ռազմավարչական համակարգի ուղղությամբ, այլև նույնիսկ ապահով դրություն էր ստեղծում այդ կողմից, կայսրը, հիմք ունենալով իր ոտքի կանգնող պետության աճող

¹ Ղազարոս Սկևոֆիակոս «Սուրբ Եվգենիայի վարքաբանությունը»; Միքայել Պանարետոս «Տրապիզոնյան ժամանակագրություն», մաս 2:

հնարավորությունները, աստիճանաբար լուրջ պայքար սկսեց Բալկանյան թերակղզու հարավում և ամենից առաջ Հարավային Թրակիայում կորսված դիրքերը հետ բերելու ուղղությամբ: Այս առումով Հովհաննես III-ի օգտին եղավ նաև այն հանգամանքը, որ նույն այս ժամանակ Լատինական կայսրությունը և նրան ենթակա տեղական խաչակիր իշխանությունները գտնվում էին հարատև անկման վիճակում ու նրանց վիճակը ոչ մի կերպ չէր բարելավվում:

Արդյունքում՝ Հովհաննես III-ը՝ իր ժամանակի ակնառու, բայց նաև որոշակիորեն ստվերում մնացած այդ տիրակալը, առաջնային խնդիր դրեց վերջնականապես սահմանափակել, իսկ արդյունքում տարածաշրջանի ռազմաքաղաքական զարգացումներից նույնիսկ դուրս մղել ամենից առաջ Լատինական կայսրությանը ու նրան ենթակա տեղական խաչակիր իշխանություններին, ընդ որում Բալկանյան թերակղզու հարավում և ամենից առաջ Հարավային Թրակիայում ամրանալու ճանապարհին էլ Բյուզանդական կայսրությունը ռազմաքաղաքական մրցակցության հերթական փուլի մեջ մտավ իր հզորության կայուն մակարդակը պահպանող Բուլղարական թագավորության հետ: Այսպիսով՝ արդեն 1222 թվականի ամենավերջին Բյուզանդական կայսրության քաղաքական համակարգում հայտնվեց ակնառու մի տիրակալ, որը, մեկ տարի ծախսելով գործերը կարգի գցելու վրա, հաջորդ տարում իսկ անցավ ակտիվ գործողությունների:

1224 թվականի գարնանը Պիմանիոնի ճ-մ-ում Հովհաննես III-ի և մեծ դոմեստիկոս Նիկեփոր Բագրատունու զխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 20.000) հաղթեց Լատինական կայսրության բանակին (մոտ 25.000), որից հետո առանց լուրջ մարտերի զբաղեցրեց Փոքր Ասիայում գտնվող Լատինական կայսրության ամրությունները¹: Դրանից հետո, արդեն 1225 թվականի ամռանը, Հովհաննես III-ի զխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 2.000, 200 նավ) Լատինական կայսրության բանակից (մոտ 500) գրավեց Լեսբոս, Սամոս և Զեոս կղզիները²: Այսպիսով՝ Հովհաննես III-ը, օգտվելով հօգուտ իրեն դասավորված աշխարհաքաղաքական զարգացումներից և այն հանգամանքից, որ սեփական տիրույթները դուրս են մնացել իր ժամանակի ռազմական խոշոր տեղաշարժերի հիմնական ուղիներից, սկիզբ դրեց կայսրության դիրքերի վերականգման գործընթացին, որը դրանից հետո շարունակվելու էր ևս չորս տասնամյակ:

Գլուխ 21 **Էյուբյանների ներքին խնդիրները**

Նույն այս ժամանակ դանդաղ ու աննկատ, սակայն հարատև թուլացման իր դարաշրջանն էր մուտք գործում արդեն Էյուբյանների սուլթանությունը, որտեղ քրդերի կողմից նախորդ տասնամյակներում ապահովված ժողովրդագրական հզոր մակընթացությանը այժմ հաջորդում էր կարծես հիասթափված և հոգնած մի տեղատվություն, երբ Մերձավոր Արևելքում գործող քրդերի համար հեռավոր Կահիրեն աստիճանաբար դառնում էր ավելի ու ավելի անհասկանալի, իսկ նույն այդ քրդերի շահերն էլ որոշակիորեն խորթ էին դարձել արդեն նաև ալ-Քամիլի համար: Այս առումով քիչ թե շատ եռանդուն դիրքորոշում ուներ, թերևս, միայն դեռևս նախորդ դարաշրջանի ոգին իր մեջ պահպանած ալ-Աշրաֆը, որը փորձում էր պահպանել սեփական տոհմի, ինչպես նաև քրդերի դիրքերն ու ազդեցությունը Հյուսիսային Ասորիքում և Հյուսիսային Միջագետքում, սակայն նրան էլ լրջորեն խանգարում էր աննկատ, սակայն դաժան այն խանդը, որը ալ-Քամիլը անընդհատ դրսևորում էր իր հաջորդակ ու եռանդուն եղբոր նկատմամբ՝ ամեն կերպ խանգարելով վերջինիս ուժեղանալուն: Այս առումով ալ-Քամիլը չէր կարող չգիտակցել նաև այն հանգամանքը, որ ալ-Աշրաֆի թուլությունը թուլություն է բերում նաև իր տերության ողջ հյուսիս-արևելյան հատվածին, սակայն նույնիսկ դա էլ քինախնդիր սուլթանին այնուհանդերձ չխանգարեց սառը դիրք գրավել եղբոր նկատմամբ, ընդ որում, դատելով ըստ ամենայնի՝ ազնիվ ալ-Աշրաֆի նկատմամբ մեծ հաշվով վարվելով միանգամայն անարդարացի մի խստությամբ: Դուալիստական այս երկփեղկվածությունը պաշտոնական Կահիրեում մինչև վերջ հաղթահարել այդպես էլ չկարողացան: Ավելին, մեր կողմից դիտակվող ժամանակաշրջանում ալ-Ադիլի որդիների միջև

¹ Գեորգիոս Ակրոպոլցի «Ժամանակագրություն», մաս 22:

² Գեորգիոս Ակրոպոլցի «Ժամանակագրություն», մաս 22; Նիկեփոր Գրիգորիս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 3:

ինքնին սկիզբ էր առել մի իսկական խառնաշփոթ, երբ ալ-Քամիլի և ալ-Աշրաֆի ավանդական մրցակցությանն էլ իրենց հերթին սկսել էին մասնակցել մյուս եղբայրները:

Այսպես, Դամասկոսում իշխող ալ-Մուազամը մի կողմից անհնազանդության հովերով էր տարված ալ-Քամիլի նկատմամբ, սակայն մյուս կողմից էլ Ասորիքի հարցով մրցակցության մեջ էր գտնվում նույն ալ-Աշրաֆի հետ: Նույն այս ժամանակ ալ-Աշրաֆն ինքն էլ ոչ մի կերպ չէր կարողանում վերջնականապես ամրապնդել Ասորիքի գոնե հյուսիսային մասում, քանի որ տեղական ուժերի ավանդական դիմադրությանը զուգարկել էր իսլաթում իր իսկ կողմից կառավարիչ նշանակված սեփական եղբայր Շիհաբ-էդ-Դին Ղազիի անհնազանդությունը: Արդյունքում՝ արդեն 1224 թվականի ամռան սկզբին եղբայրների հարաբերությունները վերջնականապես պայթեցին, երբ Շիհաբ-էդ-Դին Ղազին, ապահովելով ալ-Մուազամի, ինչպես նաև Բեզբեզինյանների էմիրության էմիր Մուսաֆար-էդ-Դինի աջակցությանը, ապստամբեց ալ-Աշրաֆի դեմ և փորձ կատարեց խլել նրանից իսլաթը: Սրան հակառակ, սակայն, կարծես թե, անսպասելիորեն, հատկապես նախորդ տասնամյակների իրադարձությունների ֆոնին, ալ-Աշրաֆի կողմը բռնեց Չանգյանների աթաբեկությունը, ինչն իր բացատրություն ուներ:

1224 թվականի հուլիսի սկզբին Շիհաբ-էդ-Դին Ղազին բացահայտորեն ապստամբեց, իսկ ալ-Մուազամն էլ ոտքի հանեց սեփական ուժերը և Դամասկոսից առաջացավ դեպի հյուսիս՝ միանալու համար նույն այս ժամանակ արևելքից առաջացող Մուսաֆար-էդ-Դինին: Անգուզական ալ-Աշրաֆը, սակայն, այս անգամ ևս գործեց ամենայն վճռականությամբ և, անմիջապես էլ հատուկ պատվիրակություն ուղարկելով ալ-Մուազամի մոտ, վերջինիս հրամայեց դուրս չգալ Դամասկոսից, իսկ հակառակ դեպքում էլ սպառնաց նրանից ուղղակի խլել նույն այդ Դամասկոսը: Ալ-Մուազամը, որը նույն այս ժամանակ արդեն մոտենում էր Հյուսիսային Միջագետքին, տեղի տվեց հոգեբանական այդ գրոհին և անմիջապես էլ աննկատ կերպով հետ վերադարձավ: Այս պայմաններում զուտ միայն սեփական ուժերով որևէ վճռական գործողություն իրականացնել առժամանակ չհամարձակվեց նաև Մուսաֆար-էդ-Դինը:

Որպես հետևանք այս ամենի՝ դաշնակիցներից զրկված Շիհաբ-էդ-Դին Ղազին հետ մղվեց իսլաթ և ամրացավ այդ քաղաքում, սակայն այստեղ ևս նրա դիրքերը ամուր չէին, քանի որ Շահարմենների նախկին տիրույթներում ալ-Աշրաֆի հեղինակությունը հսկայական էր: Արդյունքում՝ 1224 թվականի հուլիսի 31-ին իսլաթի ճ-մ-ում ալ-Աշրաֆի գլխավորած Էյուբյանների սուլթանության բանակը (մոտ 8.000) հաղթեց Շիհաբ-էդ-Դին Ղազիի գլխավորած Էյուբյանների սուլթանության բանակին (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 100), որից հետո մտավ քաղաք¹: Դրանից հետո ընտանեկան հավատարմության զգացումները այնուհանդերձ պահպանած ալ-Աշրաֆը ներեց միջնաբերդում ամրացած իր եղբայր Շիհաբ-էդ-Դին Ղազին, որը մինչ այդ տիրում էր Տիգրանակերտին ու իսլաթին, իսկ այժմ էլ վերջնարդյունքում շարունակեց տիրել միայն Տիգրանակերտին: Միաժամանակ Բեզբեզինյանների էմիրության բանակն էլ իր հերթին, որը ալ-Աշրաֆի ուշադրությունը իսլաթից շեղելու նպատակով նույն տարվա հուլիսի 2-ին Չանգյանների աթաբեկության բանակից այնուհանդերձ պաշարել էր Մոսուլը, ստիպված եղավ նահանջել: Այսպիսով՝ Էյուբյանների սուլթանության հյուսիս-արևելքում ալ-Աշրաֆը կարողացավ պահպանել սեփական դիրքերը, սակայն դա ինքնին որևէ կերպ չավելացրեց սուլթանության ուժը, իսկ տեղական խնդիրներն էլ մնացին նույն այն վիճակում, ինչ նախկինում էին:

Գլուխ 22

Կիլիկիայի թագավորությունում Մեծ գահակալական պայթյարի ավարտը

1225 թվականի գարնան վիճակով ներքաղաքական դրությունը հերթական անգամ սրվել էր նաև Կիլիկիայի թագավորությունում, քանի որ Ֆիլիպ Անտիոքցին ոչ միայն որևէ կերպ չարդարացրեց հայերի հույսերը, այլ՝ նույնիսկ ավելին: Իրոք, մազաչափ իսկ չհոգալով իր նոր

¹ իբն Վասիլ «Սալիհյան պատմություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»; Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 513; Ստեփանոս Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»; Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»:

կարգավիճակի և հպատակների հետ հարաբերությունների դրական կարգավորման մասին, նոր արքան ուղղակի պատրաստվեց արքայական գանձարանը վերջնականապես Անտիոք տեղափոխել, իսկ ինքն էլ՝ հեռանալ Կիլիկիայի թագավորությունից:

Արդյունքում՝ 1225 թվականի նույն գարնանը սպարապետ Կոնստանդին Վասակի Յթումյանի գլխավորած Մարգպանական բանակը (մոտ 10.000) Թիլ-Համտունի մոտ շրջապատեց և առանց լուրջ մարտերի գինաթափեց Ֆիլիպ Անտիոքցի արքայի գլխավորած Ոստանիկ բանակին (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 100)¹, երբ Ֆիլիպը գահընկեց արվեց և ձերբակալվեց: Ահաբեկված տեղի ունեցածից՝ Չաբել թագուհին ապաստանեց Հիվանդախնամների օրդենի ամրություններում, սակայն 1225 թվականի նույն գարնանը սպարապետ Կոնստանդին Վասակի Յթումյանի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) պաշարեց Սելևկիան, Գանամելիան, Նոր բերդը, ինչպես նաև Կամարդեզում, Պայաս ու Վաներ ամրոցները մեծ մագիստրի տեղակալ Բերտրան Դ՝Տաբսիսի գլխավորությամբ Չաբել թագուհուն հանձնել հրաժարվող Հիվանդախնամների օրդենից (ընդհանուր՝ մոտ 800) և գրավեց այն բանից հետո, երբ անելանելի դրության մեջ գտնվող, բայց թագուհուն տրված խոսքը պահել ձգտող մեծ մագիստրը օրդենին պատկանող քաղաքը, նավահանգիստը ու ամրոցները վաճառեց Կոնստանդինին: Չաբել թագուհին վերադարձավ Սիս և կարճ ժամանակ անց ամուսնացավ սպարապետ Կոնստանդին Վասակի Յթումյանի որդի Յթումի հետ:

Եվ այսպես, Յթումը՝ Յթում I-ը (1225-1269), հռչակվեց Կիլիկիայի թագավորության արքա²: Այսպիսով՝ Կիլիկիայի թագավորությունում առկա գահակալական ճգնաժամը, կարծես թե, իր վերջը գտավ, թեև պայթարը Անտիոքի դքսության հետ դեռևս շարունակվեց ևս որոշ ժամանակ: Իրոք, ի պատասխան որդու նկատմամբ իրականացված այս գործողության, Բոհեմունդ Միակնանի Պուլատիեցու գլխավորած Անտիոքի դքսության բանակը (մոտ 10.000) 1225 թվականի ամռանը ասպատակեց Ճկեր ու Թլպաշար գավառները և նահանջեց³:

Գլուխ 23

Քարթլիի թագավորության անկման հետագա ընթացքը

1225 թվականի հունիսի կեսին Իվանե Չաբարյանի, Չաբարե Մեծ Չաբարյանի որդի Շահնշահի, Վահրամ Բաջ Գագեցու ու Թադիադեն Թմբկաբերդցու գլխավորած Քարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 60.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 25.000), ինչպես նաև Լոռու (մոտ 5.000) ու Խաչենի (մոտ 5.000) թագավորությունների միացյալ բանակը Էլտկուզյանների սուլթանության բանակից (մոտ 5.000) պաշարեցին Գանձակը, սակայն, այդպես էլ չհասնելով որևէ հաջողության, նահանջեցին⁴: Իր հերթին, 1225 թվականի հունիսի վերջին Շամախիի ճ-մ-ում Շիրվանշահերի Էմիրության Էմիր հռչակված Ալ-Էդ-Դին Փիրիբուրգի (1225-1252) գլխավորած Շիրվանշահերի Էմիրության (1.000) արտագրոհ իրականացրած բանակը հաղթեց գահընկեց արված Էմիր Յերշասպ իբն Ֆառուխգադեին (1203-1225) աջակցելու նպատակով քաղաքին մոտեցած Քարթլիի թագավորության բանակին (3.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (1.000), ինչպես նաև Յերշասպի գլխավորած Շիրվանշահերի Էմիրության բանակին (մոտ 100):

Ալ-Էդ-Դին Փիրիբուրգի դիրքերը վերջնականապես ամրապնդվեցին, սակայն Շաքին և Կապադակը ընկան Քարթլիի թագավորության տիրապետության տակ⁵: Սկիզբ էին առնում,

¹ Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 21; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Կիրակոս Գանձակեցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 9; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 84; Յթում Պատմիչ «Ռուբիկյաց ազգի պատմություն»; Յթում II «Տարեգրություն»; Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»; Ավետիք Տիգրանակերտցի «Գիրք պատմության»; Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»; Սիմեոն Երևանցի «Զամբռ», գլուխ 2; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

² Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Կիրակոս Գանձակեցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 9; Դովհանես Գրիչ «Հիշատակարան 1230 թվականի երկրորդ»; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

³ իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 21:

⁴ իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

⁵ իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբն Վասիլ «Սալիհյան պատմություն»; ան-Նասիվի «Զալալ-Էդ-Դին Մանկբուրնի կենսագրությունը», գլուխ 64:

սակայն, արդեն լիովին նոր ու հեռուն տանող իրադարձություններ, որոնց վիճակված էր լինելու վերջնականապես ավարտել մանր պատերազմների այն մեծ դարաշրջանը, որը մինչ այդ տիրում էր տարածաշրջանում: Սկիզբ էր առնում հորեզեմյան պատերազմը (1225-1231):

Գլուխ 24 **Իրավիճակը տարածաշրջանում և ուժերի հարաբերակցությունը** **հորեզեմյան պատերազմի նախօրեին**

1221 թվականի վերջին, ինչպես արդեն ասվեց, Ջալալ-էդ-Դինին հաջողվել էր փրկվել Չինգիզ-խանի երկաթյա ճանկերից և սեփական հետքերը կորցնել Յուսիսային Յնդկաստանի թավուտ անտառներում: Դրանից հետո, սակայն, օգտվելով այն բանից, որ Մոնղոլական տերության տիրակալը իր հարվածային հիմնական ուժերը կրկին տեղափոխել է Չինաստան և մեծ հաշվով կորցրել է հետաքրքրությունը Արևմուտքի նկատմամբ, աննկուն Ջալալ-էդ-Դինը որոշեց վերականգնել կորսված դիրքերը դրանց գոնե մի մասով: Նախկինում հորեզեմի սուլթանության սիրտը Միջին Ասիան էր, սակայն այժմ Մերվից հյուսիս ընկած տարածքները ամուր կերպով ընկած էին Մոնղոլական տերության տիրապետության տակ և այդ ուղղությամբ որևէ առաջխաղացման մասին նույնիսկ մտածել իսկ չէր կարելի: Իր հերթին, կրկին նախկինում հորեզեմի սուլթանությունը Իրանական լեռնաշխարհը դիտարկում էր որպես առաջխաղացման և սեփական սահմանների լայնացման հարմար մի ուղղություն՝ միաժամանակ, սակայն, մեծ հաշվով խորթ մնալով նույն այդ լեռնաշխարհին: Այժմ, սակայն, փաստորեն ստեղծվեց մի դրություն, երբ հենց երկրորդական համարված այս տարածքը համարվեց Ջալալ-էդ-Դինի կողմից հորեզեմի սուլթանության վերակերտման հարմար մի ցատկահարթակ:

Միաժամանակ հարկ է նշել նաև, որ Իրանական լեռնաշխարհը ինչպես քառսի մեջ էր սուզվել Սելջուկյան սուլթանության անկումից հետո, այդպես էլ շարունակում էր քառսի և տարանջատվածության մեջ մնալ նաև այժմ, ինչը համեմատականորեն ավելի կենտրոնացված ու արդյունավետ գործող ռազմական համակարգ ունեցող հորեզեմի սուլթանին լավ հեռանկարներ էր խոստանում: Ավելին, մոնղոլական տիրապետության հետ համակերպվել չցանկացած հորեզեմի երբեմնի հզոր սուլթանության ռազմական 400.000 հոգանոց մեքենայի իրենք իրենց թողնված որոշ բեկորներ մինչ այդ սեփական նախաձեռնությամբ իրենք էին հետ քաշվել և հաստատվել Իրանական լեռնաշխարհում, սակայն սրանք բոլորն էլ հասկանում էին, որ իրենք միավորող մի ուժի կարիք ունեն, իսկ, քանի որ այս բեկորներից և ոչ մեկի առաջնորդը բավարար հեղինակություն չուներ, բոլոր այդ ուժերի միավորման խնդիրն իր առջև դրեց և դա հաջողությամբ իրականացրեց Յուսիսային Յնդկաստանից կրկին դեպի արևմուտք շարժված հենց Ջալալ-էդ-Դինը: Արդյունքում, եռանդուն պայքար մղելով Իրանական լեռնաշխարհում սեփական դիրքերի ամրապնդման և հորեզեմի սուլթանության վերակերտման համար, արդեն 1225 թվականի կեսերի վիճակով Ջալալ-էդ-Դինին մեծ հաշվով հաջողվել էր մեկ բռունցքի մեջ միավորել գործնականում ողջ նույն այդ Իրանական լեռնաշխարհը: Հենց այս ընթացքում էլ, ի դեպ ասած, Ջալալ-էդ-Դինը, օգտվելով Ուզբեկի մահից, ոչնչացրեց նաև Էլտուզյանների սուլթանությունը՝ 1225 թվականի հուլիսի 25-ին հաստատվելով Թավրիզում: Այսպիսով՝ Զարթիի թագավորությունը հարավ-արևելքից անմիջականորեն սահմանակից դարձավ արդեն միայն Իրանական լեռնաշխարհն ընդգրկող հորեզեմի սուլթանությանը, որի հետ պատերազմը դրանից հետո, ըստ էության, անխուսափելի էր: Ինչ վերաբերում է Յուսիսային Յնդկաստանում արդեն իսկ լքված վիճակում հայտնված Ջալալ-էդ-Դինի տիրույթներին, ապա մի քանի տարի անց դրանց նկատմամբ իր տիրապետությունը հաստատեց նույն այս ժամանակ աստիճանաբար ոտքի կանգնող Դելիի սուլթանությունը:

Այս առումով մինչև առաջ անցնելը այնուհանդերձ հարկ է ավելացնել, որ Ջալալ-էդ-Դինը, արևելքից անվերջ կերպով սպասելով Մոնղոլական տերության հերթական հարվածին, գործում էր ռազմաքաղաքական յուրօրինակ երկփեղկվածության մի դրության մեջ՝ մի կողմից դաշինք առաջարկելով տեղական ուժերին և հիմնավորված կերպով մատնանշելով այն հանգամանքը, որ, եթե հնարավոր էլ է դիմադրել նոր այդ թշնամուն, ապա այդ անել հնարավոր է միայն համատեղ ուժերով, սակայն մյուս կողմից էլ իր ոչ դիվանագիտական վարքագծով ու կոպիտ ռազմական

հարվածներով փակելով իր հետ դաշինքի նույն այդ բոլոր ճանապարհները: Իրոք, եթե տեղական ուժերն իրենք առանց այդ էլ առանձնապես հակված չէին դաշինք կնքել Ջալալ-էդ-Դինի հետ, ապա վերջինիս կողմից ստացած ցավոտ ռազմական հարվածներից հետո տեղական առաջնորդների մոտ դաշինք կնքելու ցանկությունը վերջնականապես կորավ և նրանք ի վերջո գերադասեցին ամենից առաջ հաշիվ տեսնել հենց իրենց ցավեցնող Ջալալ-էդ-Դինի հետ, հետո նոր միայն մտածել դեռևս հեռու և առայժմ դեռևս մեծապես անհասկանալի Մոնղոլական տերության դեմ պայքարի մասին:

Իրանական լեռնաշխարհը իր տիրապետության տակ գցելուց հետո Ջալալ-էդ-Դինի կողմից գլխավորվող խորեզմի սուլթանության բանակը սկսեց կազմել մոտ 200.000 ռազմիկ¹, ընդ որում այս բանակը հսկայական մարտական փորձ ուներ և գերազանցում էր իր բոլոր արևմտյան հակառակորդներին ոչ միայն քանակապես, այլև մեծապես նաև՝ որակապես: Այսպես, Էյուբյանների սուլթանությունը, որպես Արևմուտքում խորեզմի սուլթանության առաջնային հակառակորդներից մեկը, նույն այս ժամանակ արդեն իսկ մուտք էր գործել մահմեդական պետությունների անկումը նախանշող «գուլամական դարաշրջան», ընդ որում իրավիճակը ծանրանում էր նաև այն աշխարհաբաղադական անդունդով, որն առկա էր և գնալով խորանում էր Ասորիքի ու Եգիպտոսի միջև: Էյուբյանների ռազմավարչական մեքենայի գործունեության արդյունավետության վրա ազդում էր նաև սոցիալ-ժողովրդագրական հերթական անդունդը, որ ստեղծվել էր քրդական իշխող վերնախավի և վերջինիս ազգությամբ հիմնականում արաբ հպատակների միջև, երբ քրդերի համար նույն Էյուբյանները, ինչպես արդեն ասվեց, արդեն հեռու ու անհասկանալի մի երևույթ էին, իսկ արաբներն, ինչպես նաև ավելի փոքրաթիվ թյուրքերն էլ ընդհանրապես որևէ հիմք չէին տեսնում հավատարիմ լինել այս գահատոհմին: Արդյունքում՝ Էյուբյանների տոհմի առաջնորդները ստիպված էին հույսները դնել ամենից առաջ Ասորիքի և Եգիպտոսի հարուստ ռեսուրսների հիման վրա հավաքվող հանրահայտ սոցիալ-ռազմական երևույթի վրա, ի դեմս գուլամական կորպուսի: Վերջինիս ռազմիկների քանակությունը, սակայն, հազիվ միայն հերիքում էր երկրի սահմանները պաշտպանելու և, զուտ տարածաշրջանային մակարդակով, նույն Իկոնիայի սուլթանության հավակնությունները հետ մղելու համար ու դա այն դեպքում, երբ խորեզմի սուլթանությունը իր ռազմական մեքենայի հենց միայն քանակությամբ եականորեն գերազանցում էր նույն Իկոնիայի սուլթանության ռազմական մեքենային: Սրանից զատ կար նաև արդեն զուտ ռազմական բնույթի ևս մեկ առանձնահատկություն, որը, համեմատած խորեզմի սուլթանության ռազմական մեքենայի հետ, վերջինիս հետ հնարավոր ընդհարումում իջեցնում էր Էյուբյանների սուլթանության ռազմական մեքենայի արդյունավետությունը:

Իրոք, եթե Ջալալ-էդ-Դինի ռազմական մեքենան գործում էր ծանր ու թեթև զորատեսակների հաջող համադրման և դրանց համագործակցության բարձր աստիճանի ապահովմամբ, ապա Էյուբյանների ռազմական մեքենայում գերակշռող գուլամական կորպուսը կազմված էր, այս մասին արդեն ասվեց, ոչ միայն քանակապես հակառակորդին զիջող, այլ նաև հիմնականում միայն ծանրագեն զորատեսակներից: Վերջին հանգամանքով պայմանավորված էլ հենց՝ Ջալալ-էդ-Դինի ռազմական մեքենան, զուտ տարածաշրջանային մակարդակով լինելով ոչ միայն ավելի մեծաքանակ, համակարգված, համակողմանի զարգացած և ճկուն մի մեխանիզմ, իր հատկանիշների համակցությամբ, ըստ էության, գերազանցում էր Էյուբյանների ռազմական մեքենային: Այս առումով չկրկնվելու համար, թերևս, միայն ավելացնենք, որ վերևում նկարագրված լրիվ նույն օրինաչափություններն էին գործում նաև Արաբական խալիֆության և խորեզմի սուլթանության հարաբերություններում, ընդ որում Բաղդադի տիրակալների

¹ խորեզմյան սուլթանության բանակի այս թվաքանակի մասին հայտնում են Վարդան Բարձրաբերդցին և Ամանուն Սեբաստացին: Որպես հիմնավորում այն բանին, որ թիվը համապատասխանում է իրականությանը, կարելի է մատնանշել նույն հեղինակի հաղորդումն այն մասին, որ արդեն 1222 թվականի գարնանը Ղազնայում ու նրա շրջակայքում ուժերը կենտրոնացնող Ջալալ-էդ-Դինն իր տրամադրության տակ ուներ 180.000 ռազմիկ, ընդ որում՝ հատկանշական է, որ սուլթանի բարոտության այս հաղորդման իսկությունը հաստատվում է նաև այլ աղբյուրների հաղորդումներով: Այսպես, ըստ Ջուվեյնիի Ղազնայում սուլթանին են միացել 60-70.000 ռազմիկներ: Իր հերթին, սուլթանի կողմնակիցներ հանդիսացող Ամին-Մելիքի և Սեյֆ-էդ-Դինի տրամադրության տակ էլ համապատասխանաբար կային 50.000 և 40.000 ռազմիկներ, ընդ որում, համաձայն Ռաշիդ-էդ-Դինի, նույն այս անձանց տրամադրության տակ կար 40.000-ական ռազմիկ: Իբն ալ-Ասիրը, նկատի ունենալով ակնհայտորեն միայն բանակի կորիզը, հայտնում է, որ Ջալալ-էդ-Դինի տրամադրության տակ միայն իր հոր ռազմիկներից կար 60.000 հոգի, Բար-Յեքրեոսը, ամենայն հավանականությամբ կրկին առաջնորդվելով նույն սկզբունքով, սուլթանի բուն բանակի թիվը գնահատում է 90.000-ի սահմաններում, այն դեպքում, երբ ալ-Ջուզալինի այդ թիվը հասցնում է 130.000-ի: Հաշվի առնելով վերոգրյալը կարծում եմ, որ հայագի հեղինակները հաղորդումները սկզբունքորեն համապատասխանում են իրականությանը և դրանք կասկածի տակ դնելու հիմքեր, ըստ էության, չկան:

պարագայում իրավիճակն ավելի ծանր տեսք ուներ, քանի որ նրանց ռազմական մեքենան նաև քանակապես էր էականորեն զիջում Ջալալ-էդ-Դիևի ռազմական մեքենային, իսկ, կլիմայական իրենց համար դրական փոփոխություններով էլ պայմանավորված, դեպի Մեծ անապատի խորքերը հետ քաշվող բեղվիներն իրենց հերթին աստիճանաբար զրկում էին խալիֆներին սեփական աջակցությունից:

Վերևում նկարագրված խնդիրը, որ ունեին Էյուբյանները, գրեթե առկա չէր Իկոնիայի սուլթանությունում և այս առումով Քեյ-Կուվատի ռազմական մեքենան, զուտ հավասար-համադրության մեջ, այս մասին արդեն ասվել է, ավելի լավն էր ու համեմատականորեն ավելի պատրաստ էր խորեզմի սուլթանության ռազմական մեքենային դիմադրելու համար: Իր հերթին, սակայն, պաշտոնական Իկոնիային էլ այս անգամ խանգարում էր արդեն ռեսուրսների ընդհանուր համեմատական սակավությունը, քանի որ, եթե Էյուբյանների ողջ լայնատարած սուլթանությունում գոնե կար ամեն մակարդակի, բայց այնուհանդերձ մոտ 200.000 ռազմիկ, ապա Իկոնիայի սուլթանության ռազմական հնարավորությունները տատանվում էին առավելագույնը 160.000 ռազմիկի սահմաններում:

Երրորդ առաջատար ուժը, որին վիճակված էր լինելու ընդհարվել խորեզմի սուլթանության հետ, դա հենց նույն այս ժամանակ ռազմավարչական մի իսկական քաոսի մեջ ընկղմված Զարթի թագավորությունն էր, որում, կենտրոնական իշխանության բացարձակ անգործության և անկման պայմաններում առաջացել էին ուժային, ըստ էության, երեք կենտրոններ, ի դեմս Չափարյանների իշխանության, Զարթի տիրուհու արևելյան արքայական տիրույթների և Լիխյան լեռնաշղթայից դեպի արևմուտք տարածվող տարածքների: Նույնիսկ իր լավ ժամանակներում Զարթի թագավորությունն ուներ 90.000 հոգանոց բանակ, սակայն այդ լավ ժամանակներն արդեն անցյալում էին, իսկ Սուբեդեի երկաթյա հորդայի հետ ընդհարման, ինչպես նաև հետագա անհաջողությունների հետևանքներն էլ, երբ շարքից դուրս էին եկել մոտ 30.000 ռազմիկ, դեռևս չէին վերացվել, քանի որ քրիստոնյաները չէին օգտվում բանակային համալրման այն արդյունավետ համակարգից, որն առկա էր նույն մահմեդականների մոտ: Իր հերթին հարկ է նշել նաև, որ, վերջին տասնամյակներում հիմնականում ընդհարվելով, ըստ էության, արդեն «գուլյամական դարաշրջան» մտած պետական միավորների հետ, ի դեմս ամենից առաջ Էլտկուզյանների և Էյուբյանների սուլթանությունների, Զարթի թագավորության ռազմական մեքենայում ծանր ու թեթև զորատեսակների միջև ևս ստեղծվել էր ուժերի որոշակի անհամակոորդմանիություն, երբ շեշտադրվում էին ամենից առաջ հենց ծանր զորատեսակները: Արդյունքում, ինչպես Էյուբյանների պարագայում էր, Զարթի թագավորության ռազմական մեքենան ինքն էլ զիջում էր խորեզմի սուլթանության ռազմական մեքենային ամենից առաջ քանակապես, բայց նաև՝ համակոորդմանի զարգացվածության տեսանկյունից:

Գլուխ 25

Խորեզմյան պատերազմի սկիզբը

Թավրիզի անկումը և Էլտկուզյանների սուլթանության ոչնչացումը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ հարավ-արևելքում նկատվում էր մահմեդականների բանակային խոշոր ուժերի կուտակում, ստիպեցին Իվանե Չափարյանին հավաքել բոլոր հնարավոր ուժերը և դրանք համենայն դեպս կուտակել հակառակորդի հնարավոր հարվածի ուղղությամբ: Միաժամանակ, սակայն, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որը սպասվում էր 200.000 հոգանոց հարվածային մի բռնուցքի առաջխաղացում, իսկ Իվանե Չափարյանի ձեռքի տակ եղած ուժերն էլ այդ ժամանակ կազմում էին ընդամենը 60.000 հոգի, որոշվեց այդուհետ հետևել զուտ պաշտպանական մարտավարությանը: Հիմնավորված ռազմական այս հաշվարկի հետ միաժամանակ էլ, սակայն, Իվանե Չափարյանը արդեն քաղաքական բնույթի կոպիտ մի սխալ թույլ տվեց, երբ ոչ միայն կտրուկ կերպով սրեց մինչ այդ որոշակիորեն պասիվ մակարդակում ընթացող կրոնական մրցակցությունը գրիգորյականության և քաղկեդոնականության միջև, այլև հենց նույն այդ ժամանակ էլ հայտարարեց, որ շուտով բոլոր հայերին քաղկեդոնական է դարձնելու: Գիտակցելով, բայց ավելի շուտ չգիտակցելով այդ հանգամանքը, Իվանե Չափարյանը փաստորեն անում էր նույն

այն քաղաքական սխալը, որը նմանատիպ հանգամանքներում 1071 թվականին կործանարար աղետի էր հասցրել Ռումանոս IV-ին, ընդ որում այս պարագայում դրությունն ավելի ծանր էր:

Իրոք, արդեն մի քանի անգամ խոսել ենք այն մասին, որ, պայմանավորված որոշակի սոցիալ-տնտեսական նախապայմաններով, հենց հայերն էին հանդիսանում Զարթլիի թագավորության տիրակալների սոցիալական հենարանը, որոնք, հիմնվելով հիմնականում մանր ազնվականների, առևտրա-արհեստավորական, ինչպես նաև գյուղացիական խմբերով ներկայացված նույն հայերի վրա, հաջողությամբ հակադրվում էին երկրի խոշոր հողատեր ազնվականներին, ընդ որում վերջիններս նույն այս ժամանակ ներկայացված էին հիմնականում վրաց-արքազական իշխող դասակարգով ու նրանց դիրքերը հատկապես ուժեղ էին Լիխյան լեռնաշղթայից արևմուտք տարածվող տարածքներում: Արդյունքում, սակայն, Իվանե Չափարյանը, միայն իրեն հայտնի պատճառներով ամենաանհաջող այդ պահին մեջտեղ բերելով կրոնական վտանգավոր այդ վեճը, ոչ միայն վճռականորեն կորցրեց հայերի աջակցությունը, այլև այս ամենից ընդհանրապես անտեղյակ Ռուսուդանին, զուտ սոցիալական մակարդակում, զրկեց իր նույն այդ սոցիալական հիմնական հենարանից: Այսպիսով, թվում է, թե ամեն ինչ արվեց ապագա աղետը կանխորոշելու համար, ինչն էլ իրեն բնականաբար երկար սպասեցնել չտվեց:

1225 թվականի հուլիսի վերջին Վարդանակերտ ամրոցի ճ-մ-ում Խորեզմի սուլթանության բանակի (200.000) առաջապահը (մոտ 10.000) վաղ առավոտյան անակնկալ հարձակվելով հաղթեց մի նեղ կիրճում ճամբարած Զարթլիի թագավորության բանակին (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 5.000)¹: Առջևում, սակայն, ավելի խոշոր մի իրադարձություն էր:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1225 օգոստոսի 8 – Գառնի ամրոցի ճ-մ²

Իվանե Չափարյանի գլխավորած գործող Զարթլիի թագավորության բանակը (60.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (20.000), ինչպես նաև Լոռու (մոտ 5.000) ու Խաչենի (մոտ 5.000) թագավորությունների միացյալ բանակը շարժվեցին դեպի հարավ և ամուր պաշտպանական դիրքեր գրավեցին Գառնի ամրոցի մոտակայքում: Միաժամանակ հայերի, իսկ արդյունքում նաև քրիստոնյաների բանակի ընդհանուր մարտունակության վրա խիստ բացասաբար անդրադարձավ անմիջապես մարտից առաջ տարածված այն լուրը, որ հաղթանակի դեպքում Իվանե Չափարյանը պատրաստվում է իր հպատակ բոլոր հայերին դարձնել վրացադավան³: Այս ընթացքում Ջալալ-էդ-Դինի գլխավորությամբ Նախիջևանից դեպի հյուսիս արշաված Խորեզմի սուլթանության բանակը (140.000⁴) օրվա վերջին մոտեցավ քրիստոնյաների դիրքերին և իրականացրեց ուժերի տեղաբաշխում:

¹ իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: իբն Վասիլ «Սալիհյան պատմություն»:

² ան-Նասիվի «Ջալալ-էդ-Դին Սանկբուրնի կենսագրությունը», գլուխ 48; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Ալ-էդ-Դին Ջուվեյնի «Աշխարհակալի պատմությունը», գիրք 2, գլուխ 17; Ռաշիդ-էդ-Դին «Ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 1, գիրք 2, մաս 2, հատված 7; Սակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»; «Զարթլի-Ցիտվերթա», Անանուն «Ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 100; Կիրակոս Գանձակեցի «Յայոց պատմություն», գլուխ 18; Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 66; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 21; Ստեփանոս Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 85; Մխիթար Այրիվանցի «Յայոց պատմություն», մաս 3; Ավագ Սեբաստացի «Ժամանակագրություն»; Դովհանես Երեց «Ժամանակագրություն»; Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»; Անանուն «Ժամանակագրություն 1338 թվականի»; Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»:

³ Անհեռատես այս որոշման մասին հասկանալի պատճառներով չգիտեն ճակատամարտի մասին խոսող ան-Նասիվին, Ռաշիդ-էդ-Դինը, իբն ալ-Ասիրը և ալ-Ջուվեյնին, բայց դրա փոխարեն այդ մասին առանց երկմաստությունների հայտնում է Կիրակոս Գանձակեցին, իսկ ակնարկում են Վարդան Բարձրաբերդցին, Ստեփանոս Օրբելյանը, Անանուն Սեբաստացին ու Ստեփանոս Եպիսկոպոսը:

⁴ Այս ճակատամարտից անմիջապես առաջ Խորեզմի սուլթանության բանակը, ըստ Վարդան Բարձրաբերդցու և Անանուն Սեբաստացու, կազմում էր 200.000 ռազմիկ: Կարելի է կարծել, որ որոշակի կորուստներ կրելուց, ինչպես նաև սահմանապահ և թիկունքային ուժեր թողնելուց հետո այն արդեն կարող էր կազմել մեր բերած թիվը: Խորեզմի սուլթանության բանակի թվական բացարձակ գերակշռության մասին է վկայում նաև այն հանգամանքը, որ քրիստոնյաների բանակը, համենայն դեպս ճակատամարտի սկզբում, ընտրել է պաշտպանողական և սովորաբար միայն թշնամու թվական գզալի գերակշռության դեպքում կիրառվող մարտավարություն: Յետաբերդ, որ «Զարթլի-Ցիտվերթա»-ն («Վրաց ժամանակագրություն») գնահատում է թշնամու բանակի թվաքանակը 140.000-ի սահմաններում: Այս առումով հատկանշական է, որ ավելի ուշ շրջանի պատմիչ Վախուշտի Բագրատունին ևս Խորեզմի սուլթանության բանակի թվաքանակը հենց 140.000 է գնահատում: Իր հերթին, համաձայն ան-Նասիվի, Ջալալ-էդ-Դինը Արաքսի ափին (Նախիջևանի մոտ) հանդիպում է իր բանակի առաջապահին, որից հետո, ասպանդակելով ձին, անձամբ է նետվում գետը և գետանցում այն: Դրանից հետո, հայտնում է նույն պատմիչը, նրան հետևեց նաև. «մնացած բանակը» (այլ ոչ թե առաջապահը):

Խորեզմի սուլթանության բանակի ձախ թևում և, հատկապես, կենտրոնում տեղավորվեցին լավագույն ուժերը, իսկ աջ թևում՝ նետածիզները: Հաջորդ օրը վաղ առավոտյան Խորեզմի սուլթանության բանակը մարտակարգ ընդունեց ու պատրաստվեց հարձակման՝ նախատեսելով հիմնական հարվածը հասցնել ձախ թևում և, հատկապես, կենտրոնում: Միաժամանակ Ջալալ-էդ-Դինին հաջողվեց բանակցություններ սկսել ղվչախների առաջնորդների հետ ու համոզել նրանց մարտի ժամանակ իրենց ցեղակիցների հետ միասին անցնել իր կողմը: Քրիստոնյաների բանակը ևս մարտակարգ ընդունեց: Քրիստոնյաների բանակի առաջին շարքում լայնարձակ բարձրավանդակի վրա առաջին շարքի ձախ թևում գտնվող եղբայրներ Շալվե և Իվանե Գամրկելիների, ինչպես նաև Գրիգոր Կոչնակի գլխավորությամբ տեղավորվեց Չափարյանների իշխանության բանակը, իսկ աջ թևում, ինչպես նաև երկրորդ շարքում դիրքեր գրավեց Իվանե Չափարյանի գլխավորած Զարթլի թագավորության բանակի մնացած մասը: Պահեստագործ թողնվեց Լիպարիտ Օրբելյանի ղեկավարության տակ: Իվանե Չափարյանը նախատեսել էր առաջապահ ուժերի հարձակումով մարտի մեջ քաշել հակառակորդին և, ստիպելով հարձակվել ամրացված դիրքերի վրա, համառ պաշտպանությամբ ուժասպառ անել վերջինիս ու դրանից հետո միայն վերջնական պարտության մատնել նրան հզոր հակազորով:

I փուլ – Խորեզմի սուլթանության բանակը, ողջ ճակատով անցնելով անակնկալ հարձակման, սկսեց մոտենալ հակառակորդի մարտակարգին: Տեսնելով թշնամու բանակի առաջխաղացումը և այն, որ վերջինիս աջ թևի համեմատաբար փոքրաթիվ առաջապահ առաջ է անցել սեփական կենտրոնից ու ձախ թևից՝ Շալվե և Իվանե Գամրկելիների, ինչպես նաև Գրիգոր Կոչնակի գլխավորած քրիստոնյաների բանակի առաջին շարքի ձախ թևը, խախտելով նախապես տրված հրամանը, անցավ հարձակման ու հարվածեց Խորեզմի սուլթանության բանակի աջ թևին: Վերջինս, չդիմանալով բարձունքից արշավող ծանր հեծելազորի հարվածային հզոր թափին, պարտություն կրեց և սկսեց նահանջել:

II փուլ – Հայ ռազմիկների հաղթական բացականչությունները երկրորդ շարքում գտնվող ու մարտը դիտելու հնարավորություն չունեցող քրիստոնյաների բանակի մնացած ռազմիկները ընկալեցին որպես պարտության ազդանշան և, լքելով մարտադաշտը, ողջ կազմով դիմեցին խուճապահար փախուստի¹: Միաժամանակ ղվչախները, ըստ նախապես ձեռք բերված պայմանավորվածության, անակնկալ կերպով լքեցին մարտադաշտը, իսկ հետագայում էլ համալրեցին հակառակորդի բանակի շարքերը:

III փուլ – Հակառակորդի բանակի կենտրոնը անցավ սրընթաց հարձակման և դուրս եկավ առաջխաղացած Հայկական բանակի թիկունք: Միաժամանակ, օգտվելով թվական գերակշռությունից և կենտրոնից դեպի աջ շարժված զգալի ուժերի օժանդակությունից, Խորեզմի սուլթանության բանակի աջ թևը դադարեցրեց նահանջը ու անցավ հակահարձակման: Արդյունքում՝ թշնամու բանակը շրջապատեց Հայկական բանակին: Սկսվեց համառ ու կատաղի, բայց խիստ անհավասար մի մարտ, որի ընթացքում քաջաբար մարտնչող Շալվե Գամրկելին թշնամու ռազմիկների հարվածներից ուշաթափվեց և ի վերջո գերվեց, իսկ Իվանե Գամրկելին ու ևս 4.000 ռազմիկներ զոհվեցին:

IV փուլ – Բարձրավանդակի վրա մնացած Հայկական բանակի պահեստագործ Լիպարիտի անձնական ղեկավարությամբ դրսի կողմից հարված հասցրեց սեփական բանակը շրջապատած թշնամու ուժերին: Գրեթե միաժամանակ էլ շրջապատման օղակի ներսից գրոհի անցավ նաև Հայկական մնացած բանակը: Համակցված հարվածների արդյունքում շրջապատումը հաջողությամբ ճեղքվեց:

V փուլ – Խորեզմի սուլթանության բանակը հետապնդեց խուճապահար փախչող քրիստոնյաների բանակի երկրորդ շարքին և ծանր կորուստներ պատճառեց վերջինիս, ընդ որում հատկապես ծանր կորուստներ կրեց վրացական հեծելազորը, որի ռազմիկները, ծանոթ չլինելով տեղանքին ու չհասցնելով կանգնեցնել սրարշավ ընթացող ձիերը, զգալի

¹ Այս մասին հայտնում են որոշակիորեն հակավրացական դիրքորոշում ունեցող Կիրակոս Գանձակեցին և Ստեփանոս Օրբելյանը, ինչպես նաև հասկանալի շարժառիթներով՝ ան-Նափիլին ու իբն ալ-Ասիրը: Հատկանշական է, որ վրացիների հեղինակության շատագույն «Զարթլիս-Յիսուկեբա»-ն գերադասում է սույն եպիգրոդը չձեռնել, իսկ ավելի շատ հայերով հետաքրքրված Վարդան Բարձրաբերդցին, Անանուկ Սեբաստացին, Ստեփանոս Եպիսկոպոսը և Մխիթար Այրիվանցին էլ շեշտը դնում են Հայկական բանակի ճակատագրի ու ճակատամարտի ընդհանուր արդյունքի վրա:

բանակությամբ գահավիժեցին Գառնու ձորը և զոհվեցին¹: Սրան հակառակ՝ հակառակորդի կողմից գրեթե չհետապնդվող Հայկական բանակին հաջողվեց համեմատաբար քիչ կորուստներով ապաստանել Սյունյաց լեռներում:

Հայերը կորցրին 4.000 զինվոր, որոնց թվում զոհվեց Ղարիբ Պահլավունին, դաշնակիցը՝ 16.000², թշնամին՝ մոտ 6.000 զինվոր: Գերված Շավլե Գամրեկին հետագայում սպանվեց, իսկ Իվանե Չաբարյանը ապաստանեց Բջնի ամրոցում³:

Այսպիսով՝ Իվանե Չաբարյանն ու նրա անտաղանդ քաղաքականության կույր մասնակից Ռուստուդանը լիովին ստացան այդ ամենի բոլոր պտուղները: Ցավալի և նորանոր կորուստները, սակայն, դեռևս առջևում էին:

1225 թվականի օգոստոսի կեսին Ջալալ-էդ-Դինի գլխավորած հորեզմեմի սուլթանության բանակը (մոտ 55.000) Հայկական բանակից (մոտ 1.000) գրավեց⁴ Դվինը⁵, որից հետո 1225 թվականի օգոստոսի վերջից մինչև նոյեմբերի վերջ հակառակորդի բանակն ասպատակեց Արարատի ու Գուգարքի արևելքը, Ուտիք, ինչպես նաև Գանձակը և նրա շրջակայքը⁶: Դրանից հետո սկիզբ առավ առաջխաղացումը դեպի հյուսիս և հենց այդ ընթացքում էլ Ռուստուդանի անճարակ կառավարչախումբը փորձ կատարեց երկրորդ անգամ կասեցնել հակառակորդին: Արդյունքում, սակայն, 1225 թվականի դեկտեմբերին Լոռի ամրոցի ճ-մ-ում Ջալալ-էդ-Դինի գլխավորությամբ Դվին-Արագածոտն-Նիգ երթուղով արշաված հորեզմեմի սուլթանության բանակի (մոտ 80.000) առաջապահը (10.000) անակնկալ հարձակումով հաղթեց Լոռու թագավորության ճամբարած բանակին (մոտ 5.000), որից հետո, չկարողանալով գրավել Լոռի և Ալիաբադ ամրոցները (վերջինը՝ հարավ-արևմտյան Կախեթի), շարունակեց արշավանքը դեպի հյուսիս⁷: Հակառակորդի հարվածի սուր ծայրում Տփղիսն էր, որտեղ արդեն երկար տասնամյակներ էր, որ արդեն մոռացել էին, թե ինչ է թշնամական հարձակումը:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1226 մարտի 9 – Տփղիսի ճ-մ

Ջալալ-էդ-Դինի գլխավորությամբ Լոռի ամրոց-Շամշուրե-Սակուրեթ ամրոց երթուղով արշաված հորեզմեմի սուլթանության բանակը (70.000) մոտեցավ քաղաքի մատույցներում ամուր պաշտպանական դիրքեր գրաված Զարթլի թագավորության բանակին (մոտ 40.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 10.000):

¹ Ողբերգական այս եպիզոդի մասին հայտնում են Կիրակոս Գանձակեցին, Վարդան Բարձրաբերդցին, Ստեփանոս Օրբելյանը, Անանու Սեբաստացին, Ստեփանոս Եպիսկոպոսը, Մխիթար Այրիվանցին և Անանու ժամանակագիրը: Այս մասին աղոտ ակնարկներ են պահպանվել նաև Ռաշիդ-էդ-Դինի մոտ, որը, սակայն, ճակատամարտի բուն ընթացքի մասին հայտնում է խիստ անհավաստի տեղեկություններ:

² Ըստ իբն ալ-Ասիրի բրիտանականները կորցրել են ավելի քան 20.000 ռազմիկ: Իր հերթին ան-Նասիվին, նկատի ունենալով բրիտանականների առաջին շարքի ջախջախումը, հայտնում է մարտի դաշտում ընկած հակառակորդի (հիմնականում հայերի) 4.000 դիակի մասին:

³ Ըստ Ռաշիդ-էդ-Դինի Իվանե Չաբարյանը Շավլե Գամրեկիի հետ միասին գերվել է, իսկ նրա հետագա ճակատագիրը անհայտ է: Սրան հակառակ, սակայն, ան-Նասիվին, ալ-Ջուվեյնին և իբն ալ-Ասիրը հայտնում են, որ Իվանեին հաջողվել է խուսափել գերությանից ու ապաստանել Բջնիում: Հայ հեղինակները և «Զարթլի-Ցխովրեթա»-ն ևս ոչինչ չգիտեն Իվանեի գերվելու մասին: Կարելի է կարծել, որ Ռաշիդ-էդ-Դինը շփոթել է Իվանե Չաբարյանին և Իվանե Գամրեկիին, ընդ որում վերջինս չի գերվել, այլ զոհվել է, իսկ գերվել է նրա եղբայր Շավլեն:

⁴ Ըստ ան-Նասիվիի Դվինի գրավումը տեղի է ունեցել Գառնի ամրոցի ճակատամարտից անմիջապես հետո, այն դեպքում, երբ իբն ալ-Ասիրը տեղադրում է այն ճակատամարտից անմիջապես առաջ: Կարելի է կարծել, որ այս դեպքում ավելի հավաստի կարող է համարվել դեպքերի անմիջական մասնակից և ակնաստես, հորեզմեմի սուլթանի անձնական գրագիր ան-Նասիվիի տարբերակը: Խնդրի մասին մանրամասն տես՝ Մարգարյան Զ. «Ջալալ ադ-Դինի Հայաստան և Վրաստան կատարած արշավանքների պատմության շուրջ», ՊԲՀ 1981, N 4:

⁵ ան-Նասիվի «Ջալալ-էդ-Դին Սանկբուրնի կենսագրությունը», գլուխ 48; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Ալա-էդ-Դին Ջուվեյնի «Աշխարհակալի պատմությունը», գիրք 2, գլուխ 17; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 21; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»:

⁶ ան-Նասիվի «Ջալալ-էդ-Դին Սանկբուրնի կենսագրությունը», գլուխ 49, 50; Կիրակոս Գանձակեցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 18; «Զարթլի-Ցխովրեթա», Անանու «Ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»:

⁷ Ալա-էդ-Դին Ջուվեյնի «Աշխարհակալի պատմությունը», գիրք 2, գլուխ 17; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Ռաշիդ-էդ-Դին «Ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 1, գիրք 2, մաս 2, հատված 7; «Զարթլի-Ցխովրեթա», Անանու «Ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»:

⁸ ան-Նասիվի «Ջալալ-էդ-Դին Սանկբուրնի կենսագրությունը», գլուխ 53; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Ալա-էդ-Դին Ջուվեյնի «Աշխարհակալի պատմությունը», գիրք 2, գլուխ 17; Ցակուտ ալ-Համադի «Աշխարհագրական բառագիրք»; Աբու-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»; Ռաշիդ-էդ-Դին «Ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 1, գիրք 2, մաս 2, հատված 7; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 4, բաժին 3, գլուխ 1; «Զարթլի-Ցխովրեթա», Անանու «Ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 100; Կիրակոս Գանձակեցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 18; Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 21; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 85; Ավագ Սեբաստացի «Ժամանակագրություն»:

I փուլ – Խորեզմի սուլթանության բանակն անցավ հարձակման, բայց նրա գրոհները հետ մղվեցին:

II փուլ – Խորեզմի սուլթանության բանակը կրկին անցավ հարձակման և, կեղծ նահանջով դուրս քաշելով Զարթիի թագավորության բանակին ամրացված դիրքերից, շրջապատեց ու ծանր պարտության մատնեց վերջինիս:

III փուլ – Խորեզմի սուլթանության բանակի մի մասը (3.000 հեծյալ) կրկին անցավ գրոհի քաղաքի ուղղությամբ և, կեղծ նահանջով քաղաքի կայազորին դուրս քաշելով բաց դաշտ, շրջապատեց ու ոչնչացրեց նրա հիմնական մասին:

IV փուլ – Խորեզմի սուլթանության բանակը անցավ վճռական գրոհի և գրավեց քաղաքը:

V փուլ – Խորեզմի սուլթանության բանակը պաշարեց միջնաբերդը, որտեղ ամրացած քրիստոնյաները կարճ ժամանակ անց դադարեցրին դիմադրությունը և հանձնվեցին:

Հայերը կորցրին մոտ 1.000 սպանված, մոտ 3.000 գերի, դաշնակիցը՝ մոտ 3.000 սպանված, մոտ 7.000 գերի, թշնամին՝ մոտ 5.000 սպանված: Ճակատամարտի հաջորդ օրը Ջալալ-էդ-Դինի հրամանով գերված քրիստոնյա ռազմիկները սպանվեցին:

Այսպիսով՝ Խորեզմի սուլթանությունը աննախադեպորեն ծանր մի հարված հասցրեց Զարթիի թագավորությանը և, ըստ էության, գրավեց նրա տարածքի ոչ միայն հիմնական մասը, այլև նաև՝ մայրաքաղաքը: Շուտով, սակայն, տեղեկանալով Իրանական լեռնաշխարհում տիրող ապստամբական տրամադրությունների մասին, Ջալալ-էդ-Դինը, տեղում թողնելով կայազորային ուժեր, հիմնական բանակով հեռացավ այս ուղղությամբ՝ 1226 թվականի մարտի վերջին իր նահանջի ճանապարհին ասպատակելով Գուզարքը և Արարատի արևմտյան գավառներն ու կենտրոնական թավրիզում¹: Մինչ Զարթիի թագավորությունում արդեն լիովին զգում էին Մոնղոլական տերության առաջմ, թերևս, միայն դեռևս անուղղակի, բայց այնուհանդերձ՝ ազդեցությունը, տարածաշրջանի այլ խաղացողներ, սակայն, շարունակում էին խմորվել տեղական անհամեմատ ավելի մանր հաշիվներում:

Գլուխ 26 Մեծ փոթորկի միջակայքում

Մասնավորապես, խոցված Կիլիկիայի թագավորությունում իրեն պատուհասած քաղաքական և նույնիսկ անձնական բնույթ ստացած անհաջողությունից, նույն այս ժամանակ Բոհեմունդ Միակնանի Պուլատիեցին դաշնակցային հարաբերություններ հաստատեց Քեյ-Կուվատի հետ: Արդյունքում՝ կողմերը շուտով պատերազմական գործողություններ սկսեցին Կիլիկիայի թագավորության դեմ: Արդյունքում՝ 1225 թվականի նոյեմբերի վերջից մինչև դեկտեմբերի վերջ Անտիոքի դքսության ու Իկոնիայի սուլթանության միացյալ բանակը (մոտ 50.000) Կիլիկիայի թագավորության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) գրավեց Ճանճի, Կանչի և Մազոտ խաչ ամրոցները (Կիլիկիայի հյուսիս) և, ավերելով դրանք ու ասպատակելով շրջակայքը, նահանջեց²: Նույն այս ժամանակ հակառակորդը պաշարեց նաև Պադրաս ամրոցը, սակայն, մատնվելով անհաջողության, հետ քաշվեց³: Չհասնելով բավարար արդյունքի՝ Բոհեմունդ Միակնանի Պուլատիեցին նոր հարձակման անցավ արդեն հետ 1226 թվականի գարնանը, սակայն ավելի ու ավելի շատ չափով Ջալալ-էդ-Դինով անհանգստացող Քեյ-Կուվատն այս անգամ չմիացավ նրան, իսկ Էյուբյանների սուլթանությունն էլ սկսեց նույնիսկ արդեն հայերին աջակցել: Այս պայմաններում Անտիոքի դուքսը ասպատակեց Ճկեր ու Թլպաշար գավառները, սակայն ի վերջո նահանջեց՝ հետ ստանալով որդուն, որը, սակայն, թունավորված լինելով դանդաղ

¹ ան-Նասիվի «Ջալալ-էդ-Դին Մանկբուրնի կենսագրությունը», գլուխ 54; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; «Զարթիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»:

² Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 21; իբն Բիբի «Սեյդուկ-Նամե»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; ան-Նասիվի «Ջալալ-էդ-Դին Մանկբուրնի կենսագրությունը», գլուխ 69:

³ Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; իբն Աբդ ալ-Չահիրի «Պատմություն»:

ներգործող թույնով, շուտով մահացավ¹: Այսպիսով՝ Կիլիկիայի գահի համար մղվող պայքարը Բոհեմունդ Միակնանի Պուատիեցուն ոչ միայն հաջողություն չբերեց, այլև որդու կյանքն արժեցավ:

Քարթլիի թագավորության ստացած ծանր հարվածները հորեզեմի սուլթանությունից, ինչպես նաև ապագայում սպասվելիք նմանատիպ հարվածները իրենց հերթին, սակայն, արդեն 1226 թվականի սկզբի վիճակով Զեյ-Կուվատին բերեցին բավականին հիմնավոր մի հետևության, որ առկա են բոլոր հնարավորությունները հաջող առաջխաղացում իրականացնել նաև արևելյան ուղղությամբ: Այս առումով Իկոնիայի տիրակալին լրացուցիչ լավատեսություն էր ներշնչում նաև այն հանգամանքը, որ Էյուբյանների սուլթանությունն ավելի ու ավելի էր խրվում ներքին անկայունության թմբիրի մեջ, իսկ հենց նույն այս ժամանակ էլ արդեն լուրեր էին հասնում այն մասին, որ, հարվածի սուր ծայրում կրկին ունենալով Եգիպտոսը, սկիզբ է առնում հաջակրաց VI արշավանքը: Այսպես թե այնպես, սակայն Զեյ-Կուվատը ժամանակը միանգամայն հարմար համարեց դեպի արևելք հերթական առաջխաղացման համար, ընդ որում որպես առաջնային խնդիր դրվեցին արդեն վաղուց իրենց դարն ապրած Մանկուչայանների ու Արտուխյանների Եմիրությունների հարցերը՝ հեռանկարում ունենալով հարված հասցնելը Քարթլիի թագավորությանը, Չանգյանների աթաբեկությանը և, առիթի դեպքում նաև, Էյուբյանների սուլթանությանը:

Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում Արտուխյանների եռաճյուղ Եմիրությունից Իկոնիայի սուլթանությանն էր ենթակա վերջինիս միայն, ինչպես արդեն ասվել է, Խարբերդի ճյուղը, այն դեպքում, երբ Հիսն-Զեֆի և Մարդինի ճյուղերը ենթակա էին Էյուբյանների սուլթանությանը ու ալ-Աշրաֆին: Չգալով սեփական Եմիրության գլխին կուտակվող ամպերը՝ Հիսն-Զեֆի Արտուխյանների Եմիրության Եմիր Մահմուդ իբն Մուհամմեդին հաջորդած Նրա որդի Մավդուդը (1222-1232) ամենից առաջ դիմեց ալ-Աշրաֆին, սակայն, ինչպես արդեն ասվեց, Էյուբյաններն ընդհանրապես և ալ-Աշրաֆը մասնավորապես նույն այս ժամանակ այն վիճակում չէին, որ ընդհարվելն վերելքի մեջ գտնվող Իկոնիայի սուլթանության հետ: Արդյունքում՝ ալ-Աշրաֆը խուսափողական պատասխան տվեց, իսկ այդ պայմաններում արդեն Մավդուդին այլ ելք չէր մնում, քան սեփական պաշտպանությունն այլ միջոցով հոգալը: Որպես հետևանք, Մավդուդը կապ հաստատեց Ջալալ-Էդ-Դինի հետ և ընդունեց հորեզեմի սուլթանության գերիշխանությունը՝ դրանով միաժամանակ, ըստ էության, դուրս գալով ինչպես Իկոնիայի, այնպես էլ Էյուբյանների սուլթանությունների դեմ: Այս առումով հատկանշական է, որ Նախորդ տարի դեպի հյուսիս հասցրած հարվածից հետո Ջալալ-Էդ-Դինն ինքն էլ աստիճանաբար հակվում էր դեպի արևմուտք հարված հասցնելու մտքին և Մավդուդի առաջարկն ավելի քան ժամանակին էր: Այսպիսով Մավդուդը ալ-Աշրաֆի նկատմամբ անհնազանդություն դրեւորեց և այս պայմաններում վերջինս դիմեց Իկոնիայի սուլթանության սուլթան Զեյ-Կուվատին՝ խնդրելով աջակցել իրեն անհնազանդ ենթակայի դեմ պայքարում: Իր հերթին Իկոնիայի սուլթանին հենց նման մի առիթ էր պետք և նա շտապեց գործել: Արդյունքում՝ 1226 թվականի հունիսին Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 5.000) Հիսն-Զեֆի Արտուխյանների Եմիրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 200) գրավեց Հիսն-Մանսուր ամրոցը²:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1226 հուլիս - օգոստոս – Քլաիթայի ճ-մ³

Հիսն-Զեֆի Արտուխյանների Եմիրության Եմիր Մավդուդը, ենթարկվելով սպառնալիքի Իկոնիայի սուլթանության կողմից և չստանալով անհրաժեշտ պաշտպանություն Էյուբյանների սուլթանությունում, այդուհետ, հրաժարվելով ընդունել Էյուբյանների սուլթանության գերիշխանությունը, ընդունեց հորեզեմի սուլթանության գերիշխանությունը: Արդյունքում՝ ալ-Աշրաֆը Իկոնիայի սուլթանության սուլթան Զեյ-Կուվատին խնդրեց աջակցել իրեն անհնազանդ ենթակայի դեմ պայքարում, ինչի

¹ իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

² իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբն Վասիլ «Սալիհյան պատմություն»:

³ իբն Բիբի «Սեջուկ-Նամե»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբն Վասիլ «Սալիհյան պատմություն»; Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»:

հետևանքով Մուբարիզ-Էդ-Դին Շահինի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 15.000) պաշարեց ամրոցը Յիսն-Զեֆի Արտուխյանների Էմիրության (մոտ 500) բանակից:

I փուլ – Յուլիսին, չստանալով կոնկրետ աջակցություն Խորեզմի սուլթանությունից, Մավդուդը կրկին ընդունեց ալ-Աշրաֆի գերիշխանությունը, որը դրանից հետո իր հերթին խնդրեց Զեյ-Կուվատին հետ քաշվել արդեն կրկին իրեն ենթարկված տիրույթներից, սակայն ստացավ մերժում: Արդյունքում՝ Իզ-Էդ-Դինի գլխավորած Էյուբյանների սուլթանության (10.000), ինչպես նաև Յիսն-Զեֆի ու Մարդինի Արտուխյանների Էմիրությունների (6.000) միացյալ բանակը սկսեց մոտենալ ամրոցին: Իկոնիայի սուլթանության բանակն իր հերթին ամուր պաշտպանական դիրքեր գրավեց՝ այդ թվում նաև թիկունքում գտնվող ամրոցի կողմից:

II փուլ – Էյուբյանների սուլթանության, ինչպես նաև Յիսն-Զեֆի ու Մարդինի Արտուխյանների Էմիրության միացյալ բանակը հարձակման անցավ Իկոնիայի սուլթանության բանակի ուղղությամբ, սակայն ծանր կորուստներով հետ շարտվեց ելման դիրքեր:

III փուլ – Իկոնիայի սուլթանության բանակը անցավ վճռական հակահարձակման և ծանր պարտության մատնեց հակառակորդին, ընդ որում այլոց թվում գերվեց նաև Իզ-Էդ-Դինը:

IV փուլ – Յուլիսից մինչև օգոստոս Իկոնիայի սուլթանության բանակը շարունակեց ամրոցի պաշարումը, որի կայազորը, ի վերջո ստանալով պատշաճ երաշխիքներ, հանձնվեց:

Հաղթողները կորցրին մոտ 5.000 զինվոր, պարտվողները՝ մոտ 10.000 զինվոր, որոնց թվում գերվեց նաև Իզ-Էդ-Դինը:

Ջյահթայի համար մղվող պայքարի նույն օրերին, այսինքն՝ 1226 թվականի հուլիսից մինչև օգոստոս, Ասադ-Էդ-Դինի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության բանակը (5.000) Յիսն-Զեֆի Արտուխյանների Էմիրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 200) պաշարեց նաև Չմշկածագ ամրոցը և ի վերջո ստիպեց հանձնվել նաև այս ամրությանը¹: Այսպիսով՝ Էյուբյանների սուլթանության հարաճուն թուլությունն արդեն լիովին իրական տեսք էր ընդունում, ինչից էլ սեփական բոլոր օգուտները քաղեց Իկոնիայի սուլթանությունը: Այս առումով հատկանշական է, որ սեփական ազդեցության ոլորտի նման կոպիտ ոտնահարմանը Էյուբյանների սուլթանությունում որևէ կերպ չարձագանքեցին, քանի որ կոնկրետ ժամանակատարածային հարթության մեջ բոլոր առավելությունները Զեյ-Կուվատի կողմում էին: Մինչ մահմեդական աշխարհի երկու սուլթանություններն իրենց հարաբերություններն էին կոնկրետացնում, սակայն, գործեց նաև երրորդը, երբ Ջալալ-Էդ-Դինը, կարծես թե, որոշեց հերթական հարվածը հասցնել Զարթլիի թագավորությանը: Իրականում, սակայն, դա ընդամենը ռազմավարական մի խաբկանք էր և Խորեզմի սուլթանության սուլթանի մտքին այս անգամ հարվածն էր Էյուբյանների սուլթանությանն, ի դեմս ալ-Աշրաֆի տիրույթների:

Գլուխ 27

Խորեզմյան պատերազմի հետագա ընթացքը

1226 թվականի սեպտեմբերի սկզբից մինչև հոկտեմբերի սկիզբ Ջալալ-Էդ-Դինի գլխավորությամբ Տիդիսի ուղղությամբ առաջխաղացող Խորեզմի սուլթանության բանակը (մոտ 100.000) Իվանե Չաբարյանի գլխավորած Հայկական բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 5.000) պաշարեց Անին ու Կարսը, սակայն, չկարողանալով գրավել դրանք, անակնկալ փոխեց շարժման ուղղությունը և սկսեց առաջանալ դեպի հարավ-արևմուտք², հարվածի սուր ծայրում ունենալով Հայաստանում Էյուբյանների իշխանության թագն ու պսակը հանդիսացող Խալաթը: Նույն այս ժամանակ ալ-Աշրաֆը, զբաղված լինելով սահմանային շրջանների թիկունքային ապահովմամբ և

¹ իբն Բիբի «Սեջուկ-նամե»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբն Վասիլ «Սալիյան պատմություն»:

² իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; ան-Նասիվի «Ջալալ-Էդ-Դին Մանկուրնի կենսագրությունը», գլուխ 55; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»:

Ասորիքում սեփական դիրքերի պահպանմամբ, հյուսիսում որպես սեփական ռազմավարչական ներկայացուցիչ էր թողել ամենալայն լիազորություններով օժտված իր հավատարիմ գուլյամ Յաջիբ Ալիին, որը մի եռանդուն, տաղանդավոր, մեծահոգի ու անձնական մեծ խիզախությամբ օժտված գործիչ էր: Յաջիբ Ալին որպես իր նստավայր բնականաբար ուներ իսլաթը և խորեզմի սուլթանի հարվածը հենց վերջինիս վրա էր, որ եկավ: Ալ-Աշրաֆի հավատարիմ գուլյամը, սակայն, իրեն դրսևորեց ամենալավ ձևով:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1226 Նոյեմբերի 5 - դեկտեմբերի 15 – Խլաթի ճ-մ¹

Ջալալ-էդ-Դինի գլխավորած խորեզմի սուլթանության բանակը (մոտ 85.000), առաջանալով Վանանդ-Կարին-Մանազկերտ երթուղով, ուղղություն վերցրեց դեպի քաղաք: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Յաջիբ Ալիի գլխավորած էյուլբյանների սուլթանության բանակը (մոտ 2.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկները (մոտ 500) պատրաստվեցին պաշտպանության:

I փուլ – Նոյեմբերի կեսերին էյուլբյանների սուլթանության բանակը և քաղաքի Յայ ռազմիկները հարձակվեցին քաղաքին մոտեցած թշնամու բանակի առաջապահի (մոտ 5.000) վրա ու հաղթեցին նրան՝ խլելով վերջինիս ձեռք բերած ավարը և ազատելով գերիներին:

II փուլ – Մի քանի օր անց քաղաքին մոտեցավ խորեզմի սուլթանության հիմնական բանակը և սկսեց նրա պաշարումը: Թշնամին ձեռնարկեց մի քանի գրոհներ, որոնք հետ մղվեցին:

III փուլ – Կենտրոնացնելով ուժերը՝ խորեզմի սուլթանության բանակը անցավ վճռական գրոհի և համառ մարտերով ներխուժեց քաղաք:

IV փուլ – Քաղաքի կայազորը հարձակվեց քաղաք մտած և թալան սկսած թշնամու բանակի ռազմիկների վրա ու հետ շարտեց նրանց ելման դիրքեր:

V փուլ – Նոյեմբերի վերջին խորեզմի սուլթանության բանակը կրկին անցավ գրոհի, սակայն համառ մարտերից հետո այն ևս հետ մղվեց:

VI փուլ – Դեկտեմբերի 15-ին խորեզմի սուլթանության բանակը սկսեց նահանջել: Օգտվելով դրանից՝ պաշտպանվողները հարձակվեցին թշնամու բանակի վերջապահի վրա և պարտության մատնեցին նրան:

Յայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:

Այսպիսով՝ Խլաթի ուղղությամբ հասցված հարվածը հետ մղվեց և Ջալալ-էդ-Դինը, մատնված զգալի անհաջողության, իր ռազմական մեթենայով հետ քաշվեց: Միաժամանակ, սակայն, խորեզմի սուլթանի այս շարժը դեպի արևմուտք ևս մեկ անգամ բուրդին ի ցույց դրեց էյուլբյանների թուլությունը, իսկ երեկվա սկզբունքային մրցակիցների մեջ էլ, ի դեմս էյուլբյանների և Իկոնիայի սուլթանությունների, աստիճանաբար նշեց ապագա դաշինքի հիմնական գծերը: Այս առումով հետաքրքիր է նշել, որ, եթե հետագա տարիներում հարվածի հիմնական ծայրում գտնվում էր հենց Իկոնիայի սուլթանությունը և վերջինս, կարծես թե, ավելի շատ էր շահագրգռված հակախորեզմյան դաշինքում, ապա Ջալալ-էդ-Դինի հարվածի հիմնական ուղղությունից, կարծես թե, որոշակիորեն մի կողմ գտնվող ալ-Աշրաֆն էլ իր հերթին այնուհանդերձ զգալիորեն շահագրգռված էր նույն այդ դաշինքով, քանի որ զուտ իր ուժերով նա ավելի քիչ հնարավորություն ուներ դիմադրելու Ջալալ-էդ-Դինին, իսկ ալ-Քամիլից եկող օգնությունն էլ մեծապես իրատեսական էր: Այս առումով հարկ է նշել նաև, որ, բացի տարածաշրջանի հիմնական այս խաղացողներից, Ջալալ-էդ-Դինը սպառնում էր նաև այլոց:

Իրոք, հետ քաշվելով Խլաթի պարիսպների տակից, 1226 թվականի դեկտեմբերի կեսից մինչև 1227 թվականի հունվար Ջալալ-էդ-Դինի գլխավորությամբ Խլաթ-Արճեշ-Բերկրի-

¹ իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; ան-Նասիվի «Ջալալ-էդ-Դին Մանկբուրնի կենսագրությունը», գլուխ 55; Ալ-էդ-Դին Ջուվեյնի «Աշխարհակալի պատմությունը», գիրք 2, գլուխ 17; Աբու-Ֆիդա «Չամառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»; Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլության սուլթանների»; Անանուն Եդեսիացի «ժամանակագրություն», գլուխ 519; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»:

Թոռնական երթուղով նահանջող հորեզեմի սուլթանության բանակը (մոտ 75.000) Բեգթեգինյանների եմիրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 3.000) ու քաղաքների Յայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 500) առանց լուրջ մարտերի գրավեց Սալմաստը, Մարանդը, Ուրմիան և Ռևանդուզը¹: Այս առումով ի պատիվ իրեն պետք է ասել, որ, չնայած ուժերի բացահայտ անհավասարությանը, Մուսաֆար-էդ-Դինը անմիջապես էլ պատասխան հարված հասցրեց և 1226 թվականի դեկտեմբերի վերջին ասպատակեց Յերի, Սալմաստի, Մարանդի ու Ուրմիայի շրջակայքը՝ վերցնելով այս քաղաքները իր տիրապետության տակ²: Այսպիսով՝ նշմարվեց հակախորեզմյան դաշինքի ևս մեկ մասնակից, ի դեմս մինչ այդ իրեն ալ-Աշրաֆից որոշակիորեն առանձին պահել ձգտող Բեգթեգինյանների եմիրության եմիր, դեռևս Սալահ-էդ-Դինի լավ ժամանակները հիշող Մուսաֆար-էդ-Դինի:

Գլուխ 28 Եվ կրկին Մեծ փոթորկի միջակայքում

1227 թվականի առաջին կեսին Ջալալ-էդ-Դինը խնդիրների հերթական խմբաքանակին հանդիպեց Իրանական լեռնաշխարհում, երբ բռնկվել էին մի շարք ապստամբություններ և առկա էին անհնազանդության նաև այլ դեպքեր, բայց միաժամանակ ուժեղացել էր նաև սպառնալիքն արևելքից, ի դեմս աստիճանաբար կրկին դեպի արևմուտք շարժվելու հակված Մոնղոլական տերության ուժերի: Այս ամենն իր համակցության մեջ հերթական անգամ ստիպեց Ջալալ-էդ-Դինին իր հարվածային ուժերը հեռացնել Արևմուտքից և դրանք տեղափոխել Արևելք, ինչն էլ իր հերթին արդեն տեղական ուժերին հնարավորություն տվեց փորձ կատարել որոշակիորեն հետ բերել մինչ այդ կորսված դիրքերը: Այս առումով սկսեցին գործել տարածաշրջանի միանգամից բոլոր առաջատար խաղացողները:

Ամենից առաջ որոշեց գործի անցնել ալ-Աշրաֆը, որը, զգալով, որ ինքն ու Էյուբյաններն անշեղորեն զիջում են մինչ այդ ունեցած դիրքերը տարածաշրջանում, այնուհանդերձ համառ պայքար էր մղում այդ գործընթացը հետ շրջելու կամ գոնե կասեցնելու ուղղությամբ: Յիսն-Զեֆի Արտուխյանների եմիրության եմիր Մավդուդի հետ հարաբերությունները քիչ թե շատ կարգավորվել էին դեռևս 1226 թվականի վերջին, թեև այդ ամենը զգալի կորուստներ էր արժեցել ինչպես ալ-Աշրաֆին, այնպես էլ Մավդուդին: Նույն այդ ժամանակ, սակայն, անհնազանդության ոգով էր բռնված նաև Մարդինի Արտուխյանների եմիրության եմիր Արտուխ-Արսլանը, որի հետ հարաբերությունները դեռևս կարգավորման կարիք ունեին: Արդյունքում՝ արդեն 1226 թվականի դեկտեմբերի վերջին ալ-Աշրաֆի և Մավդուդի գլխավորած Էյուբյանների սուլթանության և Յիսն-Զեֆի Արտուխյանների եմիրության միացյալ բանակը (մոտ 30.000) Արտուխ-Արսլանի գլխավորած Մարդինի Արտուխյանների եմիրության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 100) պաշարեց Մարդինը՝ ստիպելով Արտուխ-Արսլանին խոշոր փրկագին մուծելուց և այլ զիջումներից հետո կրկին ընդունել Էյուբյանների սուլթանության գերիշխանությունը³: Լուծելով Մարդինի հիմնախնդիրը՝ 1226 թվականի դեկտեմբերի վերջից մինչև 1227 թվականի հունվար ալ-Աշրաֆի, Մավդուդի և արդեն նաև Արտուխ-Արսլանի գլխավորած Էյուբյանների սուլթանության, ինչպես նաև Յիսն-Զեֆի ու Մարդինի Արտուխյանների եմիրությունների միացյալ բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց Մծքինի շրջակայքը, որից հետո, շարժվելով դեպի հարավ, մտավ Շնջար, գրավեց այդ քաղաքը, իսկ հետո էլ առաջացավ նաև դեպի Մոսուլ և Արբելա՝ հնազանդեցնելով նաև Չանգյանների աթաբեկությանն ու Բեգթեգինյանների եմիրությանը⁴: Այսպիսով՝ ալ-Աշրաֆը, կարծես թե, գոնե ձևականորեն, վերականգնեց կորսված դիրքերը Էյուբյանների սուլթանության արևելյան տարածքներում, սակայն, այսպես թե այնպես, Յյուսիսային Ասորիքում և Յյուսիսային Միջագետքում, ինչպես նաև Հարավային Հայաստանում Էյուբյանների սուլթանության դիրքերն ընդհանուր առմամբ շարունակում էին թույլ մնալ:

¹ իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; ան-Նասիվի «Ջալալ-էդ-Դին Մանկբուրնի կենսագրությունը», գլուխ 55; Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

² իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; ան-Նասիվի «Ջալալ-էդ-Դին Մանկբուրնի կենսագրությունը», գլուխ 55:

³ Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

⁴ Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

1227 թվականի սկզբին հակահարձակման էին նախապատրաստվում նաև Զարթլիի թագավորությունում, ընդ որում լավատեսության հիմք էր տալիս ամենից առաջ այն հանգամանքը, որ Թավրիզից հյուսիս Ջալալ-էդ-Դինը կայազորային ուժեր գրեթե չէր թողել և ընդամենը միայն մի քանի առանձին ջոկատներ էին գործում Դվինում ու Տփղիսում, ընդ որում սրանց թիկունքային ապահովումը հարվածի տակ էր գտնվում Ուրմիա լճի հյուսիսային ափերին հենց նույն այս ժամանակ գործող Էյուբյանների սուլթանության և Բեգթեգինյանների Էմիրության բանակի կողմից: 1227 թվականի փետրվարի սկզբին Յերի ճ-մ-ում Ջալալ-էդ-Դինի գլխավորած հորեզմի սուլթանության բանակը (100) հաղթեց դարանակալ հարձակման պատրաստվող Էլտկուզյանների նախկին մամլուք Բեքլիկ աս-Սադիդին և Սոնկուրջի դավթադարի գլխավորած բանակին (200)¹: Չնայած այս հաջողությանը, սակայն, հյուսիսում իրավիճակը այնուհանդերձ դասավորվեց ոչ հորեզմի սուլթանության բանակի օգտին:

1227 թվականի փետրվարի կեսին Յաջիբ Ալիի գլխավորությամբ Խլաթից առաջխաղացած Էյուբյանների սուլթանության բանակը (մոտ 15.000) Կարինի ճ-մ-ում անակնկալ հարձակումով հաղթեց Տփղիսից առաջխաղացած և Կարինի շրջակայքն ասպատակած հորեզմի սուլթանության բանակին (մոտ 15.000), որից հետո, ձեռք բերված ավարով վերադարձավ Խլաթ²: Այսպիսով՝ Յաջիբ Ալիի գործողությունների արդյունքում Ջալալ-էդ-Դինի կողմից Տփղիսում թողնված ուժերը ծանր կորուստներ կրեցին, սակայն սա միայն սկիզբն էր:

1227 թվականի մարտի սկզբին Պռոշ Զաջ Աղբակյանի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 10.000) Տփղիսի ճ-մ-ում հաղթեցին հորեզմի սուլթանության բանակին (մոտ 10.000) և առանց մարտերի մտան քաղաք³: Դրանից հետո, զարգացնելով հաջողությունը, 1227 թվականի մարտի կեսին Պռոշ Զաջ Աղբակյանի գլխավորած ուժերը, խաբեությամբ մուտք գործելով քաղաք, հորեզմի սուլթանության բանակից գրավեցին նաև Դվինը⁴: Նույն այս ժամանակ տեղում գտնվող հորեզմի սուլթանության բանակը զբաղված էր Յայաստանի հարավ-արևելքում մղվող պատերազմով և առժամանակ ի վիճակի չէր գործել Զարթլիի թագավորության դեմ:

1227 թվականի ապրիլից մինչև մայիս հորեզմի սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) Բեգթեգինյանների Էմիրության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 100) պաշարեց Սալմաստը, սակայն այդպես էլ չկարողացավ գրավել այն⁵: 1227 թվականի ապրիլին վերջինս պաշարեց նաև Ռևանդուզը, սակայն, քաղաքի պարիսպների տակ մնալով մինչև 1228 թվականի ամառ, ի վերջո հրաժարվեց նաև այս քաղաքին տիրելու մտադրությունից⁶: 1227 թվականի ապրիլից մինչև 1228 թվականի ամառ հորեզմի սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) շրջափակեց նաև Շահին (Ուրմիա լճի կղզու վրա), սակայն սրան տիրել ևս չկարողացավ⁷: 1227 թվականի մայիսին Նախիջևանի ճ-մ-ում Նախիջևանի տիրուհու բանակը (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 100) հաղթեցին քաղաքին մոտեցած հորեզմի սուլթանության բանակին (մոտ 2.000)⁸: Նույն այս ժամանակ, սակայն, որոշեց հերթական հարվածը հասցնել նաև ալ-Աշրաֆը՝ գործողությունների լիակատար ազատություն տալով Յաջիբ Ալիին:

Արդյունքում՝ 1227 թվականի հուլիսի վերջին Շամիրամ բերդի ճ-մ-ում (Վասպուրական, Մարդաստան գավառ) Յաջիբ Ալիի գլխավորությամբ Խլաթից առաջխաղացած և առանց լուրջ մարտերի Սալմաստ մտած Էյուբյանների սուլթանության բանակը (մոտ 15.000) անակնկալ հարձակումով հաղթեց բերդը պաշարած հորեզմի սուլթանության բանակին (մոտ 8.000), որից հետո առանց լուրջ դիմադրության հանդիպելու մտավ Յեր, Նախիջևան, Մարանդ, Ուրմիա ու Կոտոր ամրոց: Չամրանալով և ըստ երևույթին հնարավորություն էլ չունենալով ամրանալ դրանցում, սակայն, ավելի շուտ կանխարգելիչ և ցուցադրական, այլ ոչ թե նվաճողական ծրագրեր

¹ ան-Նասիվի «Ջալալ-էդ-Դին Մանկբուրնի կենսագրությունը», գլուխ 55:

² իբն Վասիլ «Սալիհյան պատմություն»: իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

³ իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: ան-Նասիվի «Ջալալ-էդ-Դին Մանկբուրնի կենսագրությունը», գլուխ 55: Ալա-էդ-Դին Ջուվեյնի «Աշխարհակալի պատմությունը», գիրք 2, գլուխ 17: Յակուտ ալ-Յամափի «Աշխարհագրական բառագիրք»: Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 21:

⁴ Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն», գլուխ 21: Մխիթար Այրիվանցի «Յայոց պատմություն», մաս 3:

⁵ ան-Նասիվի «Ջալալ-էդ-Դին Մանկբուրնի կենսագրությունը», գլուխ 68:

⁶ ան-Նասիվի «Ջալալ-էդ-Դին Մանկբուրնի կենսագրությունը», գլուխ 70:

⁷ ան-Նասիվի «Ջալալ-էդ-Դին Մանկբուրնի կենսագրությունը», գլուխ 70:

⁸ ան-Նասիվի «Ջալալ-էդ-Դին Մանկբուրնի կենսագրությունը», գլուխ 72:

հետապնդող Յաջիբ Ալին ձեռք բերված ավարով վերադարձավ Խլաթ¹: Սա, ըստ Էուբյան, առավելագույնն էր, որին երբևէ հասել էր և հասնելու էր Եյուբյանների սուլթանության բանակը Արևելքում, ընդ որում, այսպես թե այնպես, սակայն ալ-Աշրաֆի պաշտպանական հիմնական բնագծի հիմքը կազմում էին Խլաթն ու Վանա լճի շրջակայքում ցրված մյուս ամրությունները: Նույն այս ժամանակ ակտիվ գործողությունները շարունակում էին նաև քրիստոնյաները:

Արդյունքում՝ 1227 թվականի օգոստոսին Վահրամ Զաջ Գագեցու ու Նրա որդի Աղբուղայի գլխավորած Գագեցիների բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց Գանձակի շրջակայքը և Նահանջեց²: Իր հերթին Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) և Նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 10.000) ասպատակեցին Նաև Շաքիի ու Կապադակի շրջակայքը (Կախեթի) և Նահանջեցին³: Ի պատասխան այս գործողություններին՝ 1227 թվականի օգոստոսի վերջին Խորեզմի սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց Վասպուրականի արևելքը ու Արցախը և Նահանջեց միայն այն բանից հետո, երբ Խաչենի թագավորության արքա, Վախթանգ II Տանգիկի որդի Յասան-Ջալալը (1214-1261) խոշոր փրկագին վճարեց⁴:

Այսպիսով՝ 1227 թվականի առաջին կեսին տարածաշրջանում գործող հակախորեզմյան ուժերը, թեև տարանջատված, ոչ լիարժեք ուժով և ոչ լիակատար հաջողությամբ, սակայն մի շարք հակահարվածներ հասցրին Խորեզմի սուլթանությանը, ինչը ոչ քիչ չափով պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ նույն այս ժամանակ Ջալալ-Էդ-Դինը իր հարվածային ուժերը տեղափոխել էր Իրանական լեռնաշխարհի արևելյան սահմաններ և, ինքն էլ հաստատվելով այնտեղ, այս ուղղությամբ սպասում էր լուրջ զարգացումների: Այս ամենն իր հերթին իր բացատրությունն ուներ, որի արմատները արդեն գնում էին դեպի Մոնղոլական տերություն:

Իրոք, դեռևս 1226 թվականի վերջին Չինգիզ-խանը հրամայել էր գործողություններ սկսել Խորեզմի սուլթանության դեմ և այդ նպատակով ամենից առաջ առանձնացրել էր 3 թումեններ, որոնք դրել էր սեփական տաղանդավոր զորավարների համաստեղությանը պատկանող Չորմաղանի հրամանատարության տակ: Միաժամանակ բնականաբար նախատեսվում էր նաև, որ հիշատակված երեք թումենները պետք է կազմեն կորիզն այն բանակի, որը, Իրանական լեռնաշխարհի ուղղությամբ հարված հասցնելիս, Չորմաղանը պետք է հավաքեր Միջին Ասիայում: Ահա հենց այս ամենը հաշվի առնելով էր, որ իր դեմ նախապատրաստվող գործողությունների մասին ժամանակին տեղեկացած Ջալալ-Էդ-Դինը ի մի էր բերել առկա հիմնական ուժերը և սեփական բանակային ուժերով տեղափոխվել էր դեպի Արևելք ու հենց այս հանգամանքն էլ պայմանավորեց Խորեզմի սուլթանության բանակային ուժերի պասիվությունը Յայկական լեռնաշխարհում 1227 թվականի հիմնական մասում:

1227 թվականի ամռանը Չորմաղանի բանակը, Միջին Ասիայում համալրվելով տեղական զգալի ուժերով, մտավ շարժի մեջ և սկսեց առաջանալ Սպահանի ուղղությամբ: Արդյունքում՝ 1227 թվականի սեպտեմբերի 5-ին Սպահանի ճակատամարտում իրար եկան Ջալալ-Էդ-Դինի գլխավորած Խորեզմի սուլթանության 100.000 հոգանոց և, վերջինիս բանակապես առնվազ չգիջող, Չորմաղանի գլխավորած Մոնղոլական տերության բանակները: Օրվա ողջ լուսավոր ժամը ձգված ընդհարումը բացառիկ ծանր եղավ երկու կողմերի համար էլ, ընդ որում Չորմաղանին հաջողվեց ոչնչացնել հակառակորդի բանակի ողջ աջ թևը, սակայն Ջալալ-Էդ-Դինին էլ իր հերթին ի վերջո հաջողվեց ծանր կորուստներ պատճառել ու փախուստի մատնել հակառակորդի բանակի ոչ միայն աջ թևին, այլև՝ կենտրոնին: Յաջողությունը վերջնական չեղավ, սակայն, նաև Ջալալ-Էդ-Դինի համար, քանի որ ավելի կարգապահ Չինգիզ-խանի ռազմական մեքենան ավելի կազմակերպված գործեց և Նահանջեց այնուհանդերձ չտրվելով փախուստի, իսկ դրան հակառակ էլ՝ Խորեզմի սուլթանության ռազմական մեքենան, տրվելով անզուսպ հետապնդմանը, ցրվեց և, որպես կազմակերպված ու միասնական ուժ, բավականին երկար ժամանակով դադարեց գոյություն ունենալ: Այս առումով Ջալալ-Էդ-Դինի համար խիստ բացասական եղավ նաև այն հանգամանքը, որ սուլթանին դավաճանած Նրա եղբայրը վերցրեց

¹ ան-Նասիվի «Ջալալ-Էդ-Դին Մանկբուրնի կենսագրությունը», գլուխ 68, 72, 73; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Ալա-Էդ-Դին Ջուվեյնի «Աշխարհակալի պատմությունը», գիրք 2, գլուխ 17; Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»; Ամանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 519; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

² ան-Նասիվի «Ջալալ-Էդ-Դին Մանկբուրնի կենսագրությունը», գլուխ 81:

³ ան-Նասիվի «Ջալալ-Էդ-Դին Մանկբուրնի կենսագրությունը», գլուխ 64:

⁴ ան-Նասիվի «Ջալալ-Էդ-Դին Մանկբուրնի կենսագրությունը», գլուխ 72:

հետը եղած ուժերը և, ապաստանելով Իրանական լեռնաշխարհի արևելյան հատվածում, այդուհետ անկախ դիրք գրավեց եղբոր նկատմամբ: Արդյունքում, սակայն, սեփական բանակը ի վերջո հետ քաշեց այնուհանդերձ նաև ծանր կորուստներ կրած Չորմաղանը, որը, ի սկզբանե ակնհայտորեն չսպասելով նման դիմադրության, մինչև նոր ցուցումներ ստանալը ճամբարեց Մավերնահրում: Այսպիսով՝ Ջալալ-էդ-Դինը բավականին թանկ գին վճարեց այս հաղթանակի համար և արդյունքում վերջինս կարողացավ կարգի գցել սեփական բանակային մեքենան, ըստ էության, միայն տարվա ամենավերջին: Մինչ այդ, սակայն, տեղ հասան առաջնային կարևորության լուրեր:

Գլուխ 29

Խորեզմյան պատերազմի շարունակությունը

1227 թվականի օգոստոսի 18-ին Չժուրչժեական խաբանությանը ազդեցության ոլորտում գտնվող Տանգուտական իշխանության դեմ մղվող պատերազմի գրեթե հաղթական ավարտի պահին իր մահկանացուն կնքեց ամենագոր Չինգիզ-խանը, ինչից հետո Մոնղոլական տերության ներքաղաքական կյանքում նոր իրականություն առաջացավ: Չինգիզ-խանին առժամանակ հաջորդեց նրա չորրորդ որդի Թուլույը (1227-1229), սակայն, հաշվի առնելով հանգուցյալի կամքը, ենթադրվում էր, որ մոտակա ժամանակներում հրավիրվող համամոնղոլական խորհրդաժողովում նոր խան պետք է ընտրվի Չինգիզ-խանի երրորդ որդի Ուգեդեյը: Փաստորեն Մոնղոլական տերությունում ստեղծվեց խառն և անկայուն վիճակ, ինչը, գումարած կրած կորուստներին և Ջալալ-էդ-Դինի կողմից ցույց տրված ուժեղ դիմադրությանը, Չորմաղանին զրկեց հնարավորությունից կրկնել հարվածը Իրանական լեռնաշխարհի ուղղությամբ: Այս պայմաններում, արդեն որոշակիորեն հանգիստ լինելով սեփական սուլթանության արևելյան սահմանների համար, Ջալալ-էդ-Դինը պատրաստվեց կրկին արշավանք իրականացնել արևմտյան ուղղությամբ՝ ամենից առաջ հարված հասցնելով Զարթլի թագավորությանը, իսկ հետո արդեն, ըստ իրավիճակի՝ Էյլքյանների կամ Իկոնիայի սուլթանություններին:

1227 թվականի դեկտեմբերի վերջին Խորեզմի սուլթանության բանակը (մոտ 15.000) Բերկրի ճ-մ-ում հաղթեց Յաշիբ Ալի գլխավորած Էյլքյանների սուլթանության բանակին (մոտ 8.000), որից հետո առանց լուրջ դիմադրության հանդիպելու մտավ Յեր, Սալմաստ, Մարանդ, Նախիջևան, Ուրմիա, ինչպես նաև Կոտոր ամրոց¹: Այս հաղթանակը լրջորեն սահմանափակեց ալ-Աշրաֆի հարձակողական հնարավորությունները հատկապես դեպի հյուսիս շարժվող Խորեզմի սուլթանության բանակի հաղորդակցության ուղիների վրա և արդյունքում, արդեն ավելի ապահով պայմաններում, դեպի հյուսիս հարվածն իրեն սպասեցնել չտվեց:

1228 թվականի մարտին Խորեզմի սուլթանության բանակի առաջապահը (մոտ 20.000) ասպատակեց Լոռի ամրոցի շրջակայքը²: 1228 թվականի նույն մարտին, սակայն, Թռեղքի ճ-մ-ում Զարթլի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 5.000), ինչպես նաև Լոռու թագավորության բանակը (մոտ 1.000) գիշերային անակնկալ հարձակումով հաղթեցին Լոռի ամրոցից առաջխաղացած ու ճամբարած Խորեզմի սուլթանության բանակի առաջապահին (մոտ 20.000)³: 1228 թվականի ապրիլի Բոլնիսի ճ-մ-ում (= Մինդորիի ճ-մ) (Տաշիր, Զվեշ ամրոցից մոտ 12 կմ հյուսիս-արևելք) իր հերթին, սակայն, Ջալալ-էդ-Դինի գլխավորությամբ Լոռի ամրոցից արշաված Խորեզմի սուլթանության բանակը (մոտ 70.000), օգտվելով այն բանից, որ վճռական պահին ղվչախները լքեցին մարտադաշտը, հաղթեց Զարթլի թագավորության բանակին (40.000, այդ թվում 20.000 ղվչախներ, ինչպես նաև աբխազներ, ալաններ և լեզգիներ) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 10.000), ինչպես նաև Լոռու թագավորության բանակին (մոտ 1.000)⁴: Այս անգամ, սակայն, դեպի Տփղիս արշավանքն ամեն դեպքում չշարունակվեց և Ջալալ-էդ-Դինի ռազմական մեքենան սկսեց աստիճանաբար հետ քաշվել Գանձակի ուղղությամբ:

¹ ան-Նասիվի «Ջալալ-էդ-Դին Մանկբուրնի կենսագրությունը», գլուխ 73:

² ան-Նասիվի «Ջալալ-էդ-Դին Մանկբուրնի կենսագրությունը», գլուխ 80:

³ «Զարթլի-Ցխովդեթա», Անանուն «Ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»; ան-Նասիվի «Ջալալ-էդ-Դին Մանկբուրնի կենսագրությունը», գլուխ 80:

⁴ ան-Նասիվի «Ջալալ-էդ-Դին Մանկբուրնի կենսագրությունը», գլուխ 80; Ալա-էդ-Դին Ջուվեյնի «Աշխարհակալի պատմությունը», գիրք 2, գլուխ 18:

1228 թվականի ապրիլին Խորեզմի սուլթանության բանակը (մոտ 60.000) Շահնշահ Չաքարյանի գլխավորած Հայկական բանակից (մոտ 1.000) պաշարեց Լոռի ամրոցը, որից հետո, հետ ստանալով Խորեզմյան բանակի գերված ռազմիկներին, Նահանջեց Գանձակ¹: 1228 թվականի ապրիլից մինչև հունիս Ջալալ-էդ-Դինի գլխավորությամբ Գանձակից ասպատակելով արշաված Խորեզմի սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) Հայկական բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.500) գրավեց Շական (Ուտիք, Շակաշեն գավառ), Ալիաբադ, Գագ ու Գավազինի ամրոցները և Նահանջեց միայն այն բանից հետո, երբ Վահրամ Բաջ Գագեցին խոշոր փրկագին վճարեց²:

1228 թվականի հուլիսին Ջալալ-էդ-Դինի գլխավորությամբ դեպի արևմուտք առաջխաղացումը վերսկսած Խորեզմի սուլթանության բանակը (1.000 հեծյալ) ասպատակեց Բջնի ամրոցի շրջակայքը³, որից հետո առանց մարտերի մտավ Նախիջևան: 1228 թվականի հուլիսին Ջալալ-էդ-Դինի գլխավորությամբ Հեր-Թոռնավան-Բերկրի երթուղով արշաված Խորեզմի սուլթանության բանակը (մոտ 120.000) Էյուբյանների սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 200) գրավեց Արճեշը⁴: Դրանից հետո, սկսած 1228 թվականի հուլիսից, Ջալալ-էդ-Դինի ռազմական մեքենան Հաջիբ Ալիի գլխավորած Էյուբյանների սուլթանության բանակից պաշարեց Խլաթը, սակայն, մինչև դեկտեմբերի սկիզբ մնալով Էյուբյանների այս առաջնակարգ ամրության առջև ու այս անգամ ևս չկարողանալով գրավել այն, Նահանջեց՝ կենտրոնանալով Թավրիզի շրջակայքում⁵: Մինչ այդ, սակայն, 1228 թվականի օգոստոսի վերջին Խլաթից արշաված Խորեզմի սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց Կարինի շրջակայքը և Նահանջեց⁶, որից հետո, 1228 թվականի օգոստոսի նույն կեսերին, Կարինից ասպատակելով արշաված Խորեզմի սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) Խարբերդի Արտուխյանների Էմիրության բանակից գրավեց Խարբերդը⁷:

Ջալալ-էդ-Դինի վերջին այս լայնածավալ հարձակման ժամանակ, աչքի տակ ունենալով սեփական գերիշխանության տակ գտնվող Խարբերդի Արտուխյանների Էմիրությանը բաժին հասած ճակատագիրը, ինչպես նաև ցանկանալով աջակցել իր առաջնակետ Կարինին, զգուշավոր, սակայն պետք եղած պահին ընդհարումից այնուհանդերձ ամենևին էլ չխուսափող Զեյ-Կուվատը հավաքեց սեփական ռազմական մեքենան և սկսեց դանդաղորեն առաջանալ Իկոնիայի սուլթանության արևելյան սահմանների ուղղությամբ: Ջալալ-էդ-Դինը, սակայն, որն այս անգամ ինքն էլ տրամադրված չէր վճռական ընդհարման, իր ուժերը հետ քաշեց և դրանք հավաքեց սկզբում Խլաթի պարիսպների տակ, իսկ տարվա վերջին էլ, ինչպես արդեն ասվեց, հեռացավ Թավրիզ: Այսպիսով՝ Խորեզմի սուլթանության առաջացրած փոթորիկը, կարծես, կրկին անցավ և այս պայմաններում Զեյ-Կուվատը որոշեց կյանքի կոչել իր վաղեմի Նպատակներից ևս մեկը՝ ոչնչացնել Մանկուչակյանների առանց այդ էլ ոչինչ չնշանակող Էմիրությունը:

Գլուխ 30

Մեծ փոթորկի հերթական միջակայքում

Արդյունքում՝ 1228 թվականի սեպտեմբերի սկզբին Զեյ-Կուվատի գլխավորությամբ Կարինի դեմ արշավելու պատրվակով քաղաքին մոտեցած Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 60.000) Մանկուչակյանների Էմիրության բանակից (մոտ 2.000) ու քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 200) առանց լուրջ մարտերի գրավեց Երզնկան այն բանից հետո, երբ Զեյ-Կուվատի ճամբար

¹ ան-Նասիվի «Ջալալ-էդ-Դին Մանկուրնի կենսագրությունը», գլուխ 80; «Զարթիս-Ցիսվերթա», Անանուն «Ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»:

² ան-Նասիվի «Ջալալ-էդ-Դին Մանկուրնի կենսագրությունը», գլուխ 81; «Զարթիս-Ցիսվերթա», Անանուն «Ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»:

³ ան-Նասիվի «Ջալալ-էդ-Դին Մանկուրնի կենսագրությունը», գլուխ 83:

⁴ ան-Նասիվի «Ջալալ-էդ-Դին Մանկուրնի կենսագրությունը», գլուխ 74:

⁵ Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 519; Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»; Ստեփանոս Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»:

⁶ ան-Նասիվի «Ջալալ-էդ-Դին Մանկուրնի կենսագրությունը», գլուխ 74:

⁷ ան-Նասիվի «Ջալալ-էդ-Դին Մանկուրնի կենսագրությունը», գլուխ 74; Ռաշիդ-էդ-Դին «Ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 2, գիրք 1, մաս 2; Ավագ Սեբաստացի «Ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»:

ժամանած Մանկուհայանների էմիրության էմիր Դաուդ-Շահը (մոտ 1218 - ուղ. 1228) կրկնեց Սալդուխյանների էմիրության էմիր Ալա-էդ-Դինին 1202 թվականին բաժին հասած ճակատագիրը և լիովին նույն պայմաններում գերվեց¹: Երզնկան ընկել էր առանց մարտի և Մանկուհայանների էմիրության ճակատագիրն, ըստ էության, արդեն կանխորոշված էր, սակայն Անի-Կեմախն այնուհանդերձ դիմադրեց և ընկավ միայն այն բանից հետո, երբ Քեյ-Կուվատը ամրության պարիսպներին մոտեցրեց Դաուդ-Շահին ու սպառնաց հետագա դիմադրության պարագայում հաշվեհարդար տեսնել վերջինիս հետ²: Արդյունքում՝ Մանկուհայանների էմիրությունը ոչնչացավ, իսկ նրա տարածքն էլ անցավ Իկոնիայի սուլթանությանը:

Դրանից հետո, փորձելով զարգացնել հաջողությունը, Իկոնիայի սուլթանության բանակը պատրաստվեց այնուհանդերձ արշավել դեպի Կարին, որի տիրակալ, Քեյ-Կուվատի հորեղբայր Տուղրիլ-Շահի հետ հարաբերությունները երկար տարիներ էր, որ ամենևին էլ պարզ չէին: Իրոք, Տուղրիլ-Շահը արդեն երրորդ տասնամյակն էր, որ հավակնում էր Իկոնիայի սուլթանության գահին կամ, առնվազն գոնե, ընդգծում էր սեփական անկախությանը Կարինում և այդ քաղաքի շրջակայքում, իսկ այս հանգամանքը Քեյ-Կուվատին բնականաբար որևէ կերպ դուր չէր գալիս: Միաժամանակ Տուղրիլ-Շահի դրությունը բարդանում էր նրանով, որ իրեն անվերջ սպառնում էին արևելքից և արդյունքում նա ամեն անգամ ստիպված էր լինում խնդրել պաշտոնական Իկոնիայի օժանդակությունը, ընդ որում վերջինս իր հերթին ինքն էլ ամեն անգամ մեջտեղ էր բերում Կարինի վերջնական հնազանդեցման հարցը իրեն: Արդյունքում՝ Տուղրիլ-Շահը փորձեց մանևրել նաև այս անգամ, երբ, ցանկանալով կանխել եղբորորդու առաջխաղացումը սեփական քաղաքի ուղղությամբ, ընդունեց Եյուբյանների սուլթանության գերիշխանությունը և քաղաքում խլաթից բերված խոշոր ուժեր տեղաբաշխեց: Որպես հետևանք, Քեյ-Կուվատը, ստիպված լինելով հարգել դաշնակցին և չցանկանալով հարաբերությունները սրել խորեզմի սուլթանության դեմ ապագա պայքարում այդքան անհրաժեշտ Եյուբյանների սուլթանության հետ, ստիպված եղավ այս անգամ ևս գոնե առժամանակ այնուհանդերձ հրաժարվել Կարինի և Տուղրիլ-Շահի վերաբերյալ իր մտադրություններից:

Կարինի ու Երզնկայի համար մղվող պայքարի այս լարված օրերին Տրապիզոնի կայսրության կայսր Անդրոնիկոս I-ը փորձեց վերագրել հարաբերությունները Իկոնիայի սուլթանության հետ: Արդյունքում՝ 1228 թվականի սեպտեմբերին Տրապիզոնի կայսրության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) Իկոնիայի սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) գրավեցին Սինոպը³: Այս հաջողությունը, սակայն, պահպանել այդպես էլ չհաջողվեց, քանզի, կարգավորած գործերը Կարինի և Երզնկայի մոտակայքում, 1228 թվականի հոկտեմբերին Քեյ-Կուվատի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության բանակը հետ վերցրեց այս քաղաքը⁴:

1228 թվականին մի կողմից խորեզմի սուլթանության, իսկ մյուս կողմից էլ Իկոնիայի և Եյուբյանների սուլթանությունների պայքարն, ըստ էության, հետաձգվել էր, սակայն, թերևս, բոլորի համար էլ արդեն պարզ էր, որ մոտակա տարիները լինելու են վճռական: Արդյունքում, պատրաստվելով Ջալալ-էդ-Դինի հերթական հարվածին, 1229 թվականի մարտի սկզբին Քեյ-Կուվատի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 35.000) Հիսն-Քեֆի Արտուխյանների էմիրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) ու քաղաքի Հայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 100) գրավեց Ամիդի շրջակայքի որոշ ամրոցներ⁵: Մավրուդի նկատմամբ հերթական այս բռնությունը Եյուբյանների սուլթանությունում, սակայն, գերադասեցին կրկին նկատելու չտալ, քանի որ նույն այս ժամանակ Ջալալ-էդ-Դինն իր երրորդ հարվածն էր նախապատրաստում խլաթի ուղղությամբ, իսկ սրա հետ կապված էլ դաշինք կնքելու ուղղությամբ բանակցություններ էին ընթանում Քեյ-Կուվատի հետ, ընդ որում Եյուբյանները հակված էին բանակցությունների դրական ելքին:

¹ իբն Բիբի «Սեյդուկ-նամե»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Ավագ Սեբաստացի «Ժամանակագրություն»; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

² իբն Բիբի «Սեյդուկ-նամե»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Ավագ Սեբաստացի «Ժամանակագրություն»:

³ իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

⁴ իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

⁵ ան-Նասիվի «Ջալալ-էդ-Դին Մանկուրի կենսագրությունը», գլուխ 106:

Գլուխ 31 Խորեզմյան պատերազմի վերջին փուլը

1229 թվականի ապրիլի վերջ Ջալալ-էդ-Դինի գլխավորությամբ Յեր-ճվաշ-Արտագ-Կոգովիտ-Բագրևանդ-Բասեն-Կարին երթուղով արշաված Խորեզմի սուլթանության բանակը (մոտ 90.000) Տուղրիլ-Շահի գլխավորած Իկոնիայի և Էյուբյանների սուլթանությունների միացյալ բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 100) առանց լուրջ մարտերի գրավեց Կարինը, որից հետո Տուղրիլ-Շահը ընդունեց Խորեզմի սուլթանության գերիշխանությունը¹։ Այսպիսով՝ ալ-Աշրաֆը այս անգամ ևս չկարողացավ կամ չցանկացավ բացահայտ ընդհարման մեջ մտնել Ջալալ-էդ-Դինի հետ և, Կարինի հետ կապված հոգսերը թողնելով Քեյ-Կուվատին, ուժերը կենտրոնացրեց Խլաթի պաշտպանության վրա։ Այս առումով պետք է ասել, որ Խլաթը, առանց այդ էլ ունենալով առաջնակարգ ամրություններ, նույն այս ժամանակ ավելի և առավելագույնս ամրացվեց։ Միաժամանակ, սակայն, քաղաքի ապագա պաշտպանության համար խիստ բացասական հետևանք ունեցավ այն հանգամանքը, որ Յաջիբ Ալին արդեն չկար և նրան փոխարինել էր Այբեկ անունով ալ-Աշրաֆի գուլյամներից հերթականը։

Իրոք, Էյուբյանների և հատկապես ալ-Աշրաֆի դատի համար ինքնամոռաց կերպով պայքարող Յաջիբ Ալին նույն այս ժամանակ, ինչքան էլ կարող է տարօրինակ թվալ, ալ-Քամիլի ուղղակի պահանջով մահապատժի էր ենթարկվել, քանի որ Էյուբյանների սուլթանն իմացել էր իր տիրոջն ուղղված Յաջիբ Ալիի մի քանի անգույշ նամակների մասին, որոնցում Յաջիբ Ալին ալ-Աշրաֆին ուղղակիորեն խորհուրդ էր տալիս հավատ չընծայել սեփական եղբայր ալ-Քամիլին, քանի որ, ինչպես ասված էր նամակներում, սուլթանը նենգ և խորամանկ մի մարդ է։ Արդյունքում՝ հենց այսքանը հերիք եղավ ալ-Քամիլին, որպեսզի վերջինս, չնայած Յաջիբ Ալիի մեծ ներդրմանը Էյուբյանների սուլթանության հյուսիսային սահմանների պաշտպանության գործում և նրա կարևորությանը նաև ապագայում մղվելիք ռազմական գործողություններում, ալ-Աշրաֆից վերջնագրային տեսքով պահանջի սպանել Յաջիբ Ալիին՝ հակառակ դեպքում սպառնալով ապագա ռազմական գործողություններում որևէ կերպ չօգնել եղբորը։ Արդյունքում՝ ալ-Աշրաֆը Խլաթ ուղարկեց իր գուլյամ Այբեկին, որն էլ հենց ձերբակալեց և սպանեց Յաջիբ Ալիին, որից հետո Խլաթի կառավարումը վերցրեց իր վրա։ Յենց այս ժամանակ էլ, սակայն, արդեն քաղաքին էր մոտենում Ջալալ-էդ-Դինի բանակը։

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1229 օգոստոսի սկիզբ - 1230 ապրիլի 15 – Խլաթի գրավումը²

Ջալալ-էդ-Դինի գլխավորած Խորեզմի սուլթանության (մոտ 118.000) և Կարինում իշխող սուլթան Տուղրիլ-Շահի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության (մոտ 10.000) միացյալ բանակը ուղղություն վերցրեց դեպի Խլաթ։ Տեղեկանալով այդ մասին՝ Այբեկի գլխավորած Էյուբյանների սուլթանության բանակը (մոտ 2.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկները (մոտ 500) պատրաստվեցին պաշտպանության։

I փուլ – Խորեզմի սուլթանության բանակը ասպատակեց քաղաքի շրջակայքը և, օղակելով այն, սկսեց վերջինիս պաշարումը։

II փուլ – Օգոստոսի առաջին կեսին Խորեզմի սուլթանության բանակը ձեռնարկեց բազմաթիվ գրոհներ, որոնք, սակայն, հետ մղվեցին։

¹ Կիրակոս Գանձակեցի «Յայոց պատմություն», գլուխ 19; Ավագ Սեբաստացի «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»։

² ան-Նասիվի «Ջալալ-էդ-Դին Մանկբուրնի կենսագրությունը», գլուխ 84-86; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբն Վասիլ «Սալիհյան պատմություն»; Աբուլ-Ֆիդա «Յամառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»; Ալա-էդ-Դին Ջուվեյնի «Աշխարհակալի պատմությունը», գիրք 2, գլուխ 19; Ռաշիդ-էդ-Դին «Ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 2, գիրք 1, մաս 2; իբն Բիբի «Սելջուկ-նամե»; Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 4, Ներածություն, գիրք 4, բաժին 1, գլուխ 1; Զյաթիբ Չելեբի «Աշխարհի հայելի», գլուխ 41; Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 519; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Անանուններ «Ալեքսանդրիայի պատրիարքների պատմությունը»; Կիրակոս Գանձակեցի «Յայոց պատմություն», գլուխ 19; Յովհաննես Գրիգ «Յիշատակարան 1230 թվականի Առաջին»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 85; Մխիթար Այրիվանցի «Յայոց պատմություն», մաս 3; Ստեփանոս Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»; Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»։

III փուլ – Օգոստոսի երկրորդ կեսից սկսած հորեզեմի սուլթանության բանակը դադարեցրեց գրոհները և, հիմնական ուժերով նահանջելով Ատրպատական, մնացած բանակով (մոտ 30.000) շարունակեց քաղաքի շրջափակումը՝ նախատեսելով գրավել այն սովի միջոցով: Ի վերջո, նույնիսկ մարդակերության աստիճանի հասած խիստ դաժան սովը ստիպեց քաղաքի կայազորին դադարեցնել դիմադրությունը և հանձնվել:

Հայերը կորցրին մոտ 300, դաշնակիցը՝ մոտ 1.500, թշնամին՝ մոտ 4.000 զինվոր: Այբեկը գերվեց և հետագայում սպանվեց:

Այսպիսով՝ վճռական պայքարը երեք սուլթանությունների միջև, որը հետաձգվել էր 1229 թվականին, սկիզբ առավ հենց 1230 թվականին, ընդ որում այս ժամանակը պետք եղավ ամենից առաջ մի կողմից Քեյ-Կուվատին, իսկ մյուս կողմից էլ ալ-Քամիլին ու ալ-Աշրաֆին: Իրոք, Խլաթի անկման հենց վերջին օրերին էլ, չնայած սկիզբ առած, բայց հիմնականում այնուհանդերձ դիվանագիտական բանակցությունների դաշտում ընթացող Խաչակրաց VI արշավանքին, վերոհիշյալ երկու տիրակալները Ջալալ-էդ-Դիմի դեմ միացյալ ուժերով պայքար մղելու հարցում վերջնական համաձայնության եկան:

Նույն այս ժամանակ աշխարհաքաղաքական ևս մեկ փոփոխություն տեղի ունեցավ և կրկին ոչ Ջալալ-էդ-Դինի օգտին, քանզի Մոնղոլական տերությունում ի վերջո հրավիրված խորհրդաժողովը 1229 թվականի սեպտեմբերի 13-ին խան ընտրեց Ուզեդեյին (1229-1241), որից հետո հոր ռազմաքաղաքական ուղին շարունակելու հակված իր ժամանակի ամենաուժեղ այս տիրակալը ոչ միայն կարգի գցեց մի պահ, կարծես թե, խառնաշփոթի մատնված գործերը սեփական տերությունում, այլև, նոր ուժերով համալրելով Չորմաղանի հարվածային բռնուցքը, վերջինիս առաջ կրկին խնդիր դրեց Միջին Ասիայից հարված հասցնել Իրանական լեռնաշխարհով սահմանափակված հորեզեմի սուլթանությանը: Արդյունքում՝ Ջալալ-էդ-Դինը, որը սեփական ավազակային և ոչ դիվանագիտական վարքագծով իրեն կարճաժամկետ ռազմական հեղինակություն ու որոշակի հաջողություններ էր ապահովել, իրականում իր իսկ անձի համար ռազմաքաղաքական մի իսկական աղետ ապահովեց, քանի որ թիկունքից նրա մեջքին շնչում էր Մոնղոլական տերության ռազմական ահեղ մեքենան, իսկ դիմացն էլ հառնել էին սուլթաններ, որոնց մոտ արդեն և ոչ մի ցանկություն չկար համաձայնության գալու իր հետ: Կարելի է կարծել, որ ռազմաքաղաքական հենց այս փակուղու ի վերջո գիտակցումն էր, որ, ամեն ինչից զատ, սուլթանին աստիճանաբար նետում էր նաև հարբեցողության գիրկը, քանի որ հորեզեմի սուլթանությունն իրոք որ աստիճանաբար արդեն կորցնում էր իր հետագա բոլոր հեռանկարները:

Այսպես թե այնպես, սակայն պարզ էր, որ արդեն երկրորդ տարուն հետաձգված վճռական հարվածը արևմտյան ուղղությամբ պետք է ի վերջո կյանքի կոչել և դա պետք է անել հենց 1230 թվականին, երբ խնդիր էր դրված լինելու հաղթել Իկոնիայի և Էյուբյանների սուլթանություններին ու դրանից հետո միայն, արդեն ավելի դրական պայմաններում, դիմադրություն կազմակերպել Չորմաղանի դեմ: Հարվածը հետաձգել այլևս որևէ կերպ իրոք հնարավոր չէր, քանի որ հակառակ պարագայում թիկունքից առաջխաղացող Չորմաղանն ուղղակի թույլ չէր տա նույն այդ հարվածը իրականացնել: Այս առումով միակ դրականը, որին կարողացավ հասնել Ջալալ-էդ-Դինը, դա Տրապիզոնի կայսրության աջակցության ապահովումն էր, թեև վերջինս ռազմական հնարավորությունները խիստ սահմանափակ էին և չէին կարող էական ազդեցություն ունենալ ուժերի ընդհանուր հարաբերակցության վրա:

1230 թվականի հուլիսից մինչև օգոստոսի 11 Խլաթից արշաված հորեզեմի սուլթանության մասերի բաժանված բանակը (ընդհանուր՝ մոտ 70.000) ասպատակեց Մանազկերտի, Բերկրիի, Բաղեշի, Վաղարշակերտի, Վանի, Ոստանի, Ամիդի, Եդեսիայի և Հալեպի շրջակայքը, որից հետո աստիճանաբար սկսեց կենտրոնանալ Խարբերդի շրջակայքում¹: 1230 թվականի օգոստոսի սկզբին Խարբերդից նահանջած և շրջակայքը ասպատակած հորեզեմի սուլթանության բանակը (մոտ 18.000) Մուշի ճ-մ-ում հաղթեց Էյուբյանների սուլթանության (6.000) ու Տարոնի իշխանության (մոտ 1.000) միացյալ բանակին, որից հետո կրկին

¹ ան-Նասիվի «Ջալալ-էդ-Դին Մանկուրնի կենսագրությունը», գլուխ 86; Ալ-էդ-Դին Ջուվեյնի «Աշխարհակալի պատմությունը», գիրք 2, գլուխ 18, 20; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»:

կենտրոնացավ հարբերդի մոտ¹: Առջևում էր, սակայն արդեն վճռական ճակատամարտը, որին կոչված էր փաստացի վերջակետ դնել երեք սուլթանությունների այդ հնգամյա հակամարտությանը:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1230 օգոստոսի 13-17 – Երզնկայի ճ-մ²

Ջալալ-էդ-Դիևի գլխավորությամբ Խարբերդից առաջխաղացած Խորեզմի սուլթանության (100.000), Տուղրիլ-Շահի (մոտ 5.000) և Տրապիզոնի կայսրության (մոտ 1.000) միացյալ բանակը սկսեց մոտենալ քաղաքին, որին սկսեց մոտենալ նաև Քեյ-Կուվատի ու ալ-Աշրաֆի գլխավորած Իկոնիայի (մոտ 60.000, որից 20.000 հեծյալ) և Էյուբյանների (40.000, այդ թվում 5.000 հեծյալ) սուլթանությունների, Խարբերդի, Հիսն-Քեֆի ու Մարդինի Արտուխյանների Էմիրությունների (մոտ 5.000), Անտիոքի դքսության (մոտ 1.000), ինչպես նաև Կիլիկիայի թագավորության (1.000) միացյալ բանակը:

I փուլ – Օգոստոսի 13-ին Խորեզմի սուլթանության բանակի առաջապահը (700 հեծյալ) Յասի-Չամանի մոտ հաղթեց Իկոնիայի սուլթանության բանակի առաջապահին (3.000 հեծյալ), որից հետո զբաղեցրեց տեղանքի վրա գերիշխող բարձունքները:

II փուլ – Օգոստոսի 14-ին Խորեզմի սուլթանության բանակի համալրված առաջապահը (2.000 հեծյալ) Յասի-Չամանի մոտ կրկին հաղթեց Իկոնիայի սուլթանության բանակի առաջապահին (4.000 հեծյալ)՝ շարունակելով պաշտպանել տեղանքի վրա գերիշխող բարձունքները:

III փուլ – Օգոստոսի 15-ին Յասի-Չամանիին մոտեցավ հակառակորդի միացյալ բանակի ուժերի կողմից համալրված առաջապահ ջոկատը (10.000 հեծյալ), որին ի վերջո հաջողվեց հետ շարտեց Խորեզմի սուլթանության բանակի առաջապահին և զբաղեցնել տեղանքի վրա գերիշխող բարձունքները: Օգոստոսի լույս 16-ի գիշերվա վերջի վիճակով իրենց հիմնական կազմով տեղ հասան և ճամբարեցին նաև միացյալ բանակի հիմնական ուժերը:

IV փուլ – Օգոստոսի 16-ի լուսաբացին կողմերը մարտակարգ ընդունեցին, որից հետո համառ մարտ բռնկվեց: Արդյունքում՝ արդեն երեկոյան Խորեզմի սուլթանության, Տուղրիլ-Շահի և Տրապիզոնի կայսրության միացյալ բանակը սկսեց նահանջել, սակայն Ջալալ-էդ-Դիևը մարտի նետեց պահեստազորը և, դադարեցնելով նահանջը, վերականգնեց կորսված դիրքերը, որից հետո վրա հասած մուլքն ընդհատեց ճակատամարտը:

V փուլ – Օգոստոսի 17-ի լուսաբացին կողմերը կրկին մարտակարգ ընդունեցին, ընդ որում Իկոնիայի և Էյուբյանների սուլթանությունների, Խարբերդի, Հիսն-Քեֆի ու Մարդինի Արտուխյանների Էմիրությունների, Անտիոքի դքսության, ինչպես նաև Կիլիկիայի թագավորության միացյալ բանակի զորաշարքի երրորդ գծում տեղավորվեց հեծելազորը, երկրորդ գծում տեղաբաշխվեցին վահանակիրների պաշտպանության տակ գործող արբալետավորները, իսկ առաջին գծում՝ կրակե անոթներ նետող նետողական մեքենաները: Գրեթե անմիջապես էլ կրականետները և արբալետավորները հզոր հարված հասցրեցին իր հերթին մարտակարգ ընդունած հակառակորդին՝ զգալի կորուստներ պատճառելով հակառակորդի բանակի ռազմիկներին ու խուճապի մատնելով նրանց:

¹ Ալա-էդ-Դիև Ջուվեյնի «Աշխարհակալի պատմությունը», գիրք 2, գլուխ 20; Ռաշիդ-էդ-Դիև «Ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 2, գիրք 1, մաս 2; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»; Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»:

² ան-Նասիվի «Ջալալ-էդ-Դիև Սանկուրնի կենսագրությունը», գլուխ 89; «Վատվատ «Ռասայիլ»; իբն Բիբի «Սեյքուկ-նամե»; իբն ալ-Ասիբ «Լիակատար պատմություն»; իբն Վասիլ «Սալիհյան պատմություն»; Քեմալ-էդ-Դիև «Հայկաի պատմության հատընտիր»; Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»; Ալա-էդ-Դիև Ջուվեյնի «Աշխարհակալի պատմությունը», գիրք 2, գլուխ 20; Ռաշիդ-էդ-Դիև «Ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 2, գիրք 1, մաս 2; Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 4, բաժին 1, գլուխ 1; Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 523; Բար-Յեքրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Կիրակոս Գանձակեցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 19; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 85; Հովհաննես Գրիգ «Հիշատակարան 1230 թվականի Առաջին»; Հովհաննես Գրիգ «Հիշատակարան 1230 թվականի Երկրորդ»; Ավագ Սեբաստացի «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»; Հեթում Պատմիչ «Նետողաց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 15; Սարգիս Սեցի «Ժամանակագրություն»; Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 100:

VI փուլ – Խորեզմի սուլթանության, Տուրքի-Շահի և Տրապիզոնի կայսրության միացյալ բանակի աջ թևը անցավ հարձակման և համառ մարտից հետո հակառակորդի բանակի ծախ թևին ստիպեց նահանջել:

VII փուլ – Իկոնիայի և Եյուբյանների սուլթանությունների, Խարբերդի, Յիսն-Քեֆի ու Մարդինի Արտուխյանների եմիրությունների, Անտիոքի դքսության, ինչպես նաև Կիլիկիայի թագավորության միացյալ բանակը մարտի մեջ մտցրեց Նոր ուժեր և հետ շարտեց հակառակորդի բանակին:

VIII փուլ – Իկոնիայի և Եյուբյանների սուլթանությունների, Խարբերդի, Յիսն-Քեֆի ու Մարդինի Արտուխյանների եմիրությունների, Անտիոքի դքսության, ինչպես նաև Կիլիկիայի թագավորության միացյալ բանակը անցավ հարձակման և փախուստի մատնեց հակառակորդի բանակի աջ թևին:

IX փուլ – Իկոնիայի և Եյուբյանների սուլթանությունների, Խարբերդի, Յիսն-Քեֆի ու Մարդինի Արտուխյանների եմիրությունների, Անտիոքի դքսության, ինչպես նաև Կիլիկիայի թագավորության միացյալ բանակը ողջ ճակատով անցավ հարձակման, ջախջախեց և փախուստի մատնեց հակառակորդի բանակին:

X փուլ – Իկոնիայի և Եյուբյանների սուլթանությունների, Խարբերդի, Յիսն-Քեֆի ու Մարդինի Արտուխյանների եմիրությունների, Անտիոքի դքսության, ինչպես նաև Կիլիկիայի թագավորության միացյալ բանակը հետապնդեց հակառակորդի բանակին և ծանր կորուստներ պատճառեց վերջինիս:

Հայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 20.000, թշնամին՝ մոտ 50.000 զինվոր: Խորեզմի սուլթանության բանակի մնացորդները Ջալալ-էդ-Դինի գլխավորությամբ կենտրոնացան սկզբում Խլաթի շրջակայքում, որից հետո նահանջեցին Թավրիզ:

Կրած պարտությունը ամենակործանարար ազդեցությունն ունեցավ Խորեզմի սուլթանության և նրա ռազմական համակարգի վրա, ընդ որում վիճակն ինքնին ավելի էր ծանրանում նրանով, որ, բոլոր հույսերը դրած արևմտյան սուլթանությունների հաղթահարման վրա, Ջալալ-էդ-Դինը չէր հոգացել ու, թերևս, չէր էլ կարող հոգալ արևելքից իր սուլթանության տարածքում խորացող Զորմաղանի երկաթյա հորդայի դեմն առնելու մասին: Ի սկզբանե Ջալալ-էդ-Դինն, ինչպես արդեն ասվեց, նպատակ ուներ հաղթել արևմտյան հարևաններին և հետո, առնվազն գոնե ավելի լավ պայմաններում կամ առավելագույնը՝ պարտված և իրեն դաշնակցած տեղական ուժերի հետ միասին, դեմ կանգնել Մոնղոլական տերության բանակին, սակայն այժմ ոչ միայն պատերազմն էր տանուլ տրված ու նրա սեփական ռազմական մեքենան էր հսկայական կորուստներ կրել, այլև՝ Նույն այդ արևմտյան հարևաններն իրենք էլ, առավել, քան երբևէ, որևէ կերպ հակված չէին նրա հետ համագործակցելու: Այս առումով Խորեզմի սուլթանի օգտին էր այնուհանդերձ գոնե այն հանգամանքը, որ, համեմայն դեպս գոնե Եյուբյանները, սեփական դիրքերի վերականգնումից զատ այլ բանի չէին ձգտում, իսկ հեռատես Քեյ-Կուվատն էլ, լավ հիշելով անհանգիստ 1221 թվականը և Սուբեդեին, իր հերթին չէր ուզում վերջնականապես ոչնչացնել Ջալալ-էդ-Դինին՝ իր ու մոնղոլների միջև վերջինիս ինչքան հնարավոր է երկար ունենալու համար, սակայն՝ Իրանական լեռնաշխարհի տարածքում:

1230 թվականի օգոստոսի վերջին Եյուբյանների սուլթանության բանակը (մոտ 30.000) Խորեզմի սուլթանության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) ու քաղաքների Հայ ռազմիկներից (մոտ 50) առանց լուրջ մարտերի գրավեց Խլաթը, որից հետո մտավ Արճեշ¹: Սրանով ալ-Աշրաֆը համարեց, որ իր խնդիրները Ջալալ-էդ-Դինի հետ սպառված են և երկու այս տիրակալներն արդեն աշխարհում հաշտության հասան՝ պահպանելով միջպատերազմական դրությունը: Շուտով ալ-Աշրաֆը լուծեց տեղական մեկ այլ խնդիր ևս, երբ 1230 թվականի Նույն օգոստոսի վերջին, այն բանից հետո, երբ հնազանդեցրեց իրեն որոշակիորեն անկախ զգացող Արզնի եմիրության եմիր Հուսամ-էդ-Դինին (մոտ 1190-1230), կրկին առանց լուրջ մարտերի մտավ Արզն², որպես փոխհատուցում Հուսամ-էդ-Դինին հանձնելով Հանի ամրոցը:

¹ իբն Բիբի «Սեյուդ-Նամե»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»; Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»; Բար-Յեբրեես «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

² իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»; իբն Վասիլ «Սալիհյան պատմություն»:

Նույն այս ժամանակ հենց նոր շահած հաղթանակի պտուղները զգուշորեն, սակայն հնարավորինս լիարժեք ձգտում էր իրացնել Նաև Թեյ-Կուվատը, որն իր հերթին ամենից առաջ լուծեց արդեն երրորդ տասնամյակ ձգվող Կարինի խնդիրը և, ձերբակալելով ու հետագայում սպանել տալով Տուղրիլ-Շահին, իր ամուր իշխանությունը հաստատեց այս քաղաքում¹: Փաստորեն միայն այժմ՝ գրեթե 43 տարի անց միայն, հնարավոր եղավ լիովին վերացնել այն անխոհեմ որոշման հետևանքները, որն իր ժամանակին ընդունել էր Խլիճ-Արսլան իբն Մասուդը: Այս առումով հարկ է նշել, սակայն, որ, ի տարբերություն Եյուբյանների, պաշտոնական Իկոնիայում ամենևին էլ չէին պատրաստվում համակերպվել միայն ձեռք բերածով, երբ, ունենալով հարվածային անհամեմատ ավելի մեծ հնարավորություններ, նույն այս ժամանակ սեփական հզորության գագաթնակետին հասած Թեյ-Կուվատը սկսեց արևելյան ուղղությամբ վճռական առաջխաղացման փորձեր իրականացնել՝ սկզբի համար 1230 թվականի օգոստոսի վերջից մինչև սեպտեմբեր ասպատակելով Տայքը և Նահանջելով²: Իր հերթին նույն այս ժամանակ մինչ այդ դանդաղորեն վատացող Ջալալ-Էդ-Դինի դրությունը սկսեց արդեն սրընթաց անկում ապրել:

Գլուխ 32 **Զորմաղանի Արևմտյան արշավանքը և Ջալալ-Էդ-Դինի** **իշխանության վերջը**

Իրոք, որևէ կերպ հակված չլինելով համակերպվել Խորեզմի սուլթանության և Ջալալ-Էդ-Դինի ինքնական կառավարման հետ, վերջին տարիներին Իրանական լեռնաշխարհում յուրօրինակ դիրք ու ազդեցություն ունեցող Յաշիյանների Էմիրության Էմիր Ալա-Էդ-Դինը (1221-1255) մշտական, սակայն աննկատ պայքար էր մղում վերջինիս դեմ, իսկ այժմ էլ, երբ Ջալալ-Էդ-Դինի ռազմական մեքենայի մեջքը կոտրվել էր, Նա ժամանակը շատ հարմար համարեց վերջնական հարվածի համար: Արդյունքում՝ Ալա-Էդ-Դինը անմիջապես էլ տեղյակ պահեց մոնղոլներին Ջալալ-Էդ-Դինի համար ստեղծված դժվարին իրավիճակի մասին և, որպես հետևանք, ամենևին էլ եռանդի պակաս չունեցող Զորմաղանը 1230 թվականի աշնան կեսերին իր երկաթյա բանակի հետ միասին արդեն Կասպից ծովի հարավ-արևմտյան ափերին էր: Նույն այս ժամանակ Ջալալ-Էդ-Դինը հազիվ միայն կարողացել էր Մուղանի հարթավայրում աստիճանաբար իրար գլուխ բերել իր ջախջախված ու ցրված բանակի մնացորդները և Նա ոչ մի կերպ պատրաստ չէր ու Նաև չէր էլ սպասում Մոնղոլական տերության բանակի նման սրընթաց առաջխաղացմանը:

Արդյունքում՝ 1230 թվականի հոկտեմբերին Շիրկապուտի ճ-մ-ում (Փայտակարան, Վարդանակերտ գավառի արևելք, Մուղանի հարթավայրում, Կասպից ծովի ափին) Զորմաղանի գլխավորած Մոնղոլական տերության բանակի (30.000) առաջապահը (700 հեծյալ) անակնկալ գիշերային հարձակումով հաղթեց Ջալալ-Էդ-Դինի գլխավորած Խորեզմի սուլթանության ճամբարած բանակին (1.000) և ցրեց այն³: Դրանից հետո ոտքի կանգնեցին Նաև տեղական ուժերը և 1230 թվականի նույն հոկտեմբեր քաղաքի աշխարհագրայինները (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) ու նրանց կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 1.500) ոչնչացրին Գանձակում գտնվող Խորեզմի սուլթանության կայազորին ու վերացրին Ջալալ-Էդ-Դինի իշխանությունը այս քաղաքում⁴: Այսպիսով՝ հազիվ միայն աստիճանաբար ուժերը հավաքող Ջալալ-Էդ-Դինի ռազմական մեքենան կրկին ցրվեց և ի վերջո կարողացավ քիչ թե շատ իրար գլուխ գալ միայն արդեն հաջորդ տարվա սկզբին, երբ, օգտվելով Զորմաղանի ընձեռած դադարից, ի վերջո որոշեց գործել:

¹ իբն Բիբի «Սեյջուկ-Նամե»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբն Վասիլ «Սալիյան պատմություն»; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»:

² իբն Բիբի «Սեյջուկ-Նամե»:

³ ան-Նասիվի «Ջալալ-Էդ-Դին Մանկբուրնի կենսագրությունը», գլուխ 96, 97; Ռաշիդ-Էդ-Դին «Ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 2, գիրք 1, մաս 2; Ալա-Էդ-Դին Ջուվեյնի «Աշխարհակալի պատմությունը», գիրք 1, գլուխ 29, գիրք 2, գլուխ 20; Ավագ Սեբաստացի «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»; Անանուն «Ժամանակագրություն 1258 թվականի»; Անանուն Երուսաղեմի «Ժամանակագրություն»:

⁴ ան-Նասիվի «Ջալալ-Էդ-Դին Մանկբուրնի կենսագրությունը», գլուխ 101; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»; Անանուն «Ժամանակագրություն 1338 թվականի»; Անանուն «Ժամանակագրություն 1258 թվականի»; Անանուն Երուսաղեմի «Ժամանակագրություն»:

1231 թվականի փետրվարի կեսին Գանձակի ճ-մ-ում Ջալալ-էդ-Դինի գլխավորած հորեզմեմի սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) հաղթեց քաղաքի աշխարհագրորհն (մոտ 2.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 1.500) ու մտավ քաղաք¹, սակայն արդեն, թերևս, բոլորին էր պարզ, որ տեղում մնալ Ջալալ-էդ-Դինն և նրա ռազմական մեքենան որևէ կերպ այլևս չեն կարող: Արդյունքում, ասպատակելով առաջանալով Գանձակ-Սողթ-Գեղարքունիք-Ոստան Յայոց Բջնի-Մասյացուտն-Բագրևանդ-Վաղարշակերտ երթուղով, 1231 թվականի մարտին հորեզմեմի սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) հերթական ու մի վերջին անգամ շարժվեց դեպի արևմուտք²: Իվանե Չաքարյանը մահացել էր դեռևս 1227 թվականի կեսերին և նրան ժառանգել էր որդին՝ Ավագը (1227-1250), թեև վերջինս արդեն չունեի այն դերն ու հեղինակությունը, որը իր հայրը վայելում էր Ռուսուդանի մոտ: Այսպես թե այնպես, սակայն, վերջին իրադարձությունների ժամանակ Ջալալ-էդ-Դինի հետ հարաբերությունների մեջ մտավ արդեն Ավագ Չաքարյանը, որը, դուրս գալով Բջնի ամրոցից, սակայն չներկայանալով սուլթանին, հեռվից հնազանդության երաշխիքներ տվեց Ջալալ-էդ-Դինին և հետ վերադարձավ: Ստեղծված պայմաններում, ոչ ուժ և արդեն ոչ էլ ժամանակ չունենալով պաշարել նաև Բջնին, Ջալալ-էդ-Դինը ստիպված եղավ բավարարվել սրանով ու շարժվել առաջ:

Այս առումով հետաքրքիր է նշել, որ Էյուբյանների դիրքերը տարածաշրջանում այնուհանդերձ դեռևս այնքան թույլ էին, որ հորեզմեմի սուլթանության բանակը արդյունքում առանց որևէ դիմադրության հանդիպելու կրկին գրավեց Խլաթը, թեև Էյուբյանների սուլթանության կայազորի մնացորդը ամրացավ քաղաքի միջնաբերդում և այն պահեց իր ձեռքում: Ջալալ-էդ-Դինը բավարար ուժեր չունեի նաև Խլաթում մնալու համար և, որպես հետևանք, ավերելով քաղաքը ու վերցնելով ավարի հերթական բանակությունը, նա իր բանակը ցրեց ասպատակության³: Արդյունքում՝ 1231 թվականի ապրիլին Խլաթից արշաված հորեզմեմի սուլթանության բանակը (6.000) ասպատակեց Խարբերդի, Երզնկայի ու Մելիտեի շրջակայքը և Նահանջեց⁴:

1231 թվականի փետրվարից մինչև մարտ, մի կողմից ի հակադրում հորեզմեմի սուլթանության բանակի առաջխաղացման, իսկ մյուս կողմից էլ ձգտելով հնարավորինս ամրապնդվել տեղում, Զեյ-Կուվատի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 30.000) իր հերթին ասպատակեց Տայքը և Նահանջեց⁵: Այս առումով հետաքրքիր է նշել, որ Զեյ-Կուվատն ամեն դեպքում համառորեն խուսափում էր ընդհարվել Ջալալ-էդ-Դինի հետ ու նրան ակնհայտորեն փրկություն հնարավորություն էր տալիս, սակայն Չորմաղանն իր հերթին այս անգամ արդեն որևէ կերպ չհապաղեց և ի վերջո ոչնչացրեց իր ու արևմտյան երկու սուլթանությունների միջև գործող վերջին այդ պատնեշի մնացորդները:

Արդյունքում՝ 1231 թվականի օգոստոսի կեսին Ամիդի ճ-մ-ում Չորմաղանի գլխավորած Մոնղոլական տերության բանակը (մոտ 10.000) գիշերային անակնկալ հարձակումով հաղթեց Ջալալ-էդ-Դինի գլխավորությամբ Նահանջող և ճամբարած հորեզմեմի սուլթանության բանակին (4.000⁶) ու ցրեց այն⁷: Այս հաղթանակից մի քանի օր անց՝ 1231 թվականի օգոստոս նույն կեսերին, Մոնղոլական տերության բանակը (մոտ 1.000) Այն-Դարի ճ-մ-ում (Տիգրանակերտի մոտ) կրկին գիշերային անակնկալ հարձակում իրականացրեց և կրկին հաղթեց Ջալալ-էդ-Դինի գլխավորությամբ Նահանջող հորեզմեմի սուլթանության ճամբարած բանակին (100): Այս ամենի հետևանքով արդեն լիովին միայնակ մնացած Ջալալ-էդ-Դինը դիմեց փախուստի, սպանեց իրեն հետապնդել փորձող թշնամու ռազմիկներից երկուսին և պատսպարվեց լեռներում գտնվող մի բրդի հյուղակում, սակայն խորեզմեմաի նկատմամբ անձնական վրեժ ունեցող նույն այդ քուրդը

¹ ան-Նասիվի «Ջալալ-էդ-Դին Մանկբուրնի կենսագրությունը», գլուխ 104; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիկ պատմությունը»:

² ան-Նասիվի «Ջալալ-էդ-Դին Մանկբուրնի կենսագրությունը», գլուխ 104:

³ Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»:

⁴ ան-Նասիվի «Ջալալ-էդ-Դին Մանկբուրնի կենսագրությունը», գլուխ 104:

⁵ իբն Բիբի «Սեյջուկ-նամե»:

⁶ Այս թիվը տրվում է, հիմք ընդունելով Աբուլ-Ֆիդայի ներկայացրած տվյալները, որոնք, թեև զուտ տեխնիկական առումով, ձևականորեն պատկանում են հաջորդ ճակատամարտին, բայց իրականում վերաբերվում են սրան:

⁷ ան-Նասիվի «Ջալալ-էդ-Դին Մանկբուրնի կենսագրությունը», գլուխ 101, 105, 106; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»;

Ալ-էդ-Դին Ջուվեյնի «Աշխարհակալի պատմությունը», գիրք 2, գլուխ 20; Ռաշիդ-էդ-Դին «Ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 2, գիրք 1, մաս 2; Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»; Ամանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 523; Բար-Նեբրես «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; «Զարթիս-Ֆիսվիեթա», Ամանուն «Ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիկ պատմությունը»; Կիրակոս Գանձակեցի «Յայոց պատմություն», գլուխ 19; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 85; Ավագ Սեբաստացի «Ժամանակագրություն»:

քնած ժամանակ սպանեց Ջալալ-եդ-Դինին¹: Սրանով էլ հենց իր ավարտը գտան ինչպես Ջալալ-եդ-Դինի կյանքն ու նրա ռազմաքաղաքական բուռն գործունեությունը, այնպես էլ, ըստ էության, կործանվեց նաև խորեզմի սուլթանությունը և վերջացավ խորեզմյան պատերազմը: Վերջ, այսուհետ Իրանական լեռնաշխարհին ամուր և վերջնական կերպով տիրում էր արդեն Մոնղոլական տերությունը, որը, սակայն, սրանով բնականաբար չէր բավարարվելու: Իրոք, Արևմուտքն ու հատկապես Եվրոպանները չափից դուրս թույլ էին և Չորմաղանը ոչ մի կերպ չէր կարող չնկատել այդ հանգամանքը:

Արդեն 1231 թվականի օգոստոսի երկրորդ կեսին Չորմաղանի գլխավորած Մոնղոլական տերության մասերի բաժանված բանակը (մոտ 29.500) Եվրոպանների սուլթանության, Չանգյանների աթաբեկության, Հիսն-Քեֆի Արտուխյանների և Շամսադդինյանների Եմիրության միացյալ բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) ու քաղաքների Հայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 400) առանց լուրջ դիմադրության հանդիպելու գրավեց Ամիդը, Արզնը, Տիգրանակերտը, Մծբինը, Բաղեշը, Մարդինը, Թանգան, ինչպես նաև Դուռայսիր ամրոցը, սակայն, չկարողանալով գրավել քաղաքների միջնաբերդները, ավերեց դրանք ու ավարով հեռացավ²: Նույն այս ժամանակ հնգօրյա դիմադրությունից հետո ընկավ նաև Սղերդը³: Այս առումով բավականին հաջող գործեցին, թերևս, միայն Բոհթան ցեղի եզդիները, երբ նույն այս ընթացքում 1231 թվականի սեպտեմբերի սկզբին Կուրայշիների կիրճի ճ-մ-ում (Թանգայի մոտ) ամուր դիրքեր գրաված եզդիները (մոտ 2.000) հետ մղեցին Մոնղոլական տերության բանակին (մոտ 3.000), որն ի վերջո հեռացավ⁴:

Ավարտելով հարցը Եվրոպանների հետ՝ Չորմաղանը ձեռնամուխ եղավ Իկոնիայի սուլթանության դեմ մարտական գործողություններին և այս առումով հատկանշական էր, որ հենց նույն այս ժամանակ սեփական զգալի ուժերով մոտակայքում գտնվող Քեյ-Կուվատը սկզբունքորեն իսկ հրաժարվեց որևէ ընդհարման մեջ մտնել հակառակորդի հետ, փոխարենը, սեփական սուլթանության արևելյան սահմանները թողնելով հակառակորդի հոշոտմանը, զգուշավոր կերպով հետ քաշվելով դեպի արևմուտք և ընտրելով պասիվ, սակայն ամուր պաշտպանության ռազմավարությունը: Արդյունքում՝ 1231 թվականի սեպտեմբերի երկրորդ կեսին Չորմաղանի գլխավորած Մոնղոլական տերության բանակը (մոտ 22.000) Իկոնիայի սուլթանության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) և քաղաքների Հայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 800) գրավեց Երզնկան, Նզբինը ու Մելիտեն, սակայն, չկարողանալով գրավել միջնաբերդները, ավերեց դրանք և ավարով հեռացավ⁵: Սրանից հետո հերթը կրկին անցավ ամեն մի դիմադրությունից իրենց հերթին հրաժարված Եվրոպաններին, որոնք ընդամենը միայն ուրախ էին, որ Մոնղոլական տերության ռազմական մեքենան գոնե առժամանակ հետ է քաշվում:

Արդյունքում՝ 1231 թվականի սեպտեմբերի վերջին Չորմաղանի գլխավորած Մոնղոլական տերության բանակը (մոտ 24.500) Եվրոպանների սուլթանության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) և քաղաքների Հայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 400) գրավեց Սամոսատը, որտեղ իշխող ալ-Աֆդալը մահացել էր դեռևս 1225 թվականին և քաղաքն այրուհետ սկսել էր ուղղակի ենթարկվել պաշտոնական Կահիրեին, ինչպես նաև Խլաթը, Արճեշը ու Բերկրին, սակայն, չկարողանալով գրավել միջնաբերդները, ավերեց դրանք և ձեռք բերած ավարով Թոռնավան-Հեր-Թավրիզ երթուղով հեռացավ Ատրպատական⁶: Այսպիսով՝ արդեն նաև Իկոնիայի ու Եվրոպանների սուլթանություններում սկսեցին իրենց մաշկի վրա զգալ Մոնղոլական տերության ուժը, ինչը և

¹ ան-Նասիվի «Ջալալ-եդ-Դին Մանկուրնի կենսագրությունը», գլուխ 106, 107; Աբու-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Ալա-եդ-Դին Ջուվեյնի «Աշխարհակալի պատմությունը», գիրք 2, գլուխ 20; Ռաշիդ-եդ-Դին «ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 2, գիրք 1, մաս 2; Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»; Շարաֆ խան Բադիշեյի «Պատմություն», գիրք 4, բաժին 1, գլուխ 1; Ստեփանոս Եպիսկոպոս «ժամանակագրություն»; Ավագ Սեբաստացի «ժամանակագրություն»; Հեթում Պատմիչ «Նետողաց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 15; Բար-Հեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

² Անանուն Եդեսիացի «ժամանակագրություն», գլուխ 523; Բար-Հեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; իբն Բիբի «Սելջուկ-նամե»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»;

³ իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; Անանուն Եդեսիացի «ժամանակագրություն», գլուխ 524:

⁴ իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

⁵ Թորոս Յոմնկյացի «Հիշատակարան 1231 թվականի»; Ավագ Սեբաստացի «ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»;

⁶ իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»; իբն Բիբի «Սելջուկ-նամե»; Անանուն Եդեսիացի «ժամանակագրություն», գլուխ 523; Բար-Հեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն»; Թորոս Յոմնկյացի «Հիշատակարան 1231 թվականի»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»; Հեթում Պատմիչ «Նետողաց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 15; Ստեփանոս Եպիսկոպոս «ժամանակագրություն»; «Զարթիս-Ցիսկյեբա», Անանուն «ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիի պատմությունը»:

Կահիրեում, և Իկոնիայում հետագայում այլևս և ոչ մի կերպ հնարավոր չէր լինելու հաշվի չառնել: Այս առումով, թերևս, միայն ավելացնենք, որ հայրենական գրականության մեջ Չորմաղանի վերոհիշյալ արշավանքը դեպի Չայաստան, ըստ էության, որևէ կերպ քննարկված չէ, ի տարբերություն Մոնղոլական տերության կողմից մինչ այդ և դրանից հետո կազմակերպված երկու մյուս արշավանքների:

Գլուխ 33

Մոնղոլական տերության Արևմտյան արշավանքի նախօրեին

Չորմաղանի երկաթյա ռազմական մեքենայի հետ քաշվելուց հետո տարածաշրջանում առժամանակ վերականգնվեց ուժերի հավասարակշռության այն վիճակը, որն առկա էր 1230 թվականի աշնանը: Այս առումով, ինչպես և առաջ, կրկին համեմատականորեն դրական դրության մեջ էր հենց Իկոնիայի սուլթանությունը: Արդյունքում՝ 1232 թվականի ամռանը Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 30.000) Ելուբյանների սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Չայ ռազմիկներից (մոտ 200) հերթական անգամ գրավեց բազմաչարչար Խլաթը¹: Այսպիսով՝ Չայաստանի ուղղությամբ Զեյ-Կուվատը ռազմաքաղաքական ևս մի խոշոր ձեռքբերում արձանագրեց, երբ, հաստատված լինելով Չայաստանի արևմտյան սահմաններում, վերջինս աստիճանաբար ոտք էր դնում նաև Չայաստանի կենտրոնական շրջաններ: Այս առումով հարկ է նշել, որ Իկոնիայի սուլթանությունը այս ժամանակ աշխարհաքաղաքական իր բոլոր նրբություններով փաստորեն կյանքի էր կոչում նույն այն դերակատարությունը, որը կյանքի էր կոչվել Բյուզանդական կայսրության կողմից 920-935 կամ 960-970-ական թվականներին: Արդյունքում՝ բնական էր նաև, որ նույնն էին լինելու նաև մարտահրավերները, երբ Բյուզանդական կայսրության և Սելջուկյան սուլթանության փոխարեն այս անգամ միմյանց դեմ էին դուրս գալու արդեն Իկոնիայի սուլթանությունն ու Մոնղոլական տերությունը:

Չկարողանալով խանգարել Խլաթի անկմանը կամ, ենթադրաբար, քաղաքական գործարքի տարբերակով փոխանակելով այն Ամիդի հետ և ձգտելով այդ կորստից գոնե մի որևէ օգուտով դուրս գալ՝ նույն այս ժամանակ Կահիրեում հիշեցին նաև Հիսն-Զեֆի Արտուխյանների Եմիրության Եմիր Մավդուդի հետ մի քանի տարվա վաղեմության վեճը: Ավելին, քանի որ Մավդուդը հենց այս ժամանակ հեռացել էր կյանքից և նրան փոխարինել էր իր մանկահասակ որդի Մասուդը (1232), Ելուբյանները հիմնավորված հետևության եկան, որ ժամանակն է հարված հասցնել այս ուղղությամբ: Արդյունքում՝ 1232 թվականի սեպտեմբերի վերջին ալ-Ջամիլի գլխավորած Ելուբյանների սուլթանության բանակը (մոտ 30.000) Հիսն-Զեֆի Արտուխյանների Եմիրության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Չայ ռազմիկներից (մոտ 100) գրավեց Ամիդը, որից հետո առանց լուրջ մարտերի մտավ Հիսն-Զեֆ²: Արդյունքում՝ Հիսն-Զեֆի Արտուխյանների Եմիրությունը ոչնչացավ, ինչը ծանր մի հարված էր առանց այդ էլ թուլացած Արտուխյանների Եմիրությանը, որի արևմտյան ու արևելյան մասերը դրանից հետո կտրվեցին միմյանցից:

1233 թվականի գարնանը Խլաթից առաջխաղացած Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 30.000) Սուլմարուի Եմիրության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Չայ ռազմիկներից (մոտ 200) գրավեց Սուլմարուն³, ինչի արդյունքում տեղի Եմիրությունը ոչնչացավ: Նույն 1233 թվականին ոչնչացավ նաև Բեգթեգինյանների Եմիրությունը, որի անգավակ մահացած վերջին Եմիր Մուսաֆար-Էդ-Դինը իր տիրույթները կտակել էր Արաբական խալիֆության խալիֆ, ան-Նասիրին հաջորդած նրա որդի ազ-Չահիրի (1225-1226) տղա Մուսթանսիրին (1226-1242), ընդ որում հանգուցյալի այս կամքը կյանքի կոչվեց ամենայն ճշգրտությամբ: Այսպիսով՝ Զեյ-Կուվատը, ավելի ամրանալով Չայաստանի կենտրոնական շրջաններում, հիմքեր էր ստեղծում Չայաստանի արդեն արևելյան շրջաններին հասնելու համար՝ հայտնվելով մոտավորապես այն վիճակում, ինչ

¹ Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»; Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»; Աբուլ-Ֆիդա «Չամառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»; Մակրիդի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»:

² Մակրիդի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»; իբն Վասիլ «Սալիհյան պատմություն»; Անանուն Եղեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 525; Անանուններ «Ալեքսանդրիայի պատրիարքների պատմությունը»; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»; Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»:

³ Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

վիճակում որ նույն այս տարածքներում հայտնվել էր Բյուզանդական կայսրությունը 1040-ական թվականների վերջին: Մինչ այդ, սակայն, զգուշավոր և հաշվենկատ Զեյ-Կուվատը, ամրանալով տեղում ու հետաձգելով ապագա թռիչքը մյուս տարիներին, որոշեց գոնե մի ինչ-որ պահ այնուհանդերձ անդրադարձ կատարել իր սուլթանության արևմտյան խնդիրներին, մասնավորապես որ սեփական անհաջողություններն ու վիրավորանքները այդպես էլ չմոռացած Անտիոքի դուքս Բոհեմունդ Միակնանի Պուատիեցին նրան անընդհատ դաշնակցելու կոչ էր անում հայերի դեմ:

Որպես հետևանք, 1233 թվականի ամռանը Իկոնիայի սուլթանության և Բոհեմունդ Միակնանի Պուատիեցու գլխավորած Անտիոքի դքսության միացյալ բանակը, ինչպես նաև մեծ մագիստրոս Արման ԴՊերիգորի գլխավորած Տաճարականների, մեծ մագիստրոս Մարին ԴԳերենի գլխավորած Հիվանդախնամների ու Տևտոնյան օրդենները (ընդհանուր՝ մոտ 25.000) ասպատակեցին Կիլիկիայի արևելքը: Շուտով, սակայն, կնքվեց հաշտություն և թշնամին նահանջեց: Արդյունքում՝ Հեթում I-ը Տաճարականների օրդենին նվիրեց Պաղրաս և Գաստոն ամրոցները, ինչպես նաև Գանամելիան, Հիվանդախնամների օրդենին՝ Կյուրոս ամրոցը, իսկ Տևտոնյան օրդենին՝ Հառնի ամրոցը: Այս ամենի փոխարեն քրիստոնյա օրդենները պարտավորվեցին ռազմական օժանդակություն ցույց տալ Հայոց թագավորությանը¹: Կրկին Հայաստանի կենտրոնական շրջաններում առաջանալու հնարավորություն, սակայն պաշտոնական Իկոնիան այս անգամ ևս չունեցավ: Իրոք, ինչպես շուտով պարզվեց, Կահիրեում ակնհայտորեն ծանր էին տարել սեփական կորուստները Հայաստանի հարավում և հատկապես Խլաթի անկումը, ինչն էլ հաշվի առնելով, Խաչակրաց VI արշավանքը վերջնականապես չեզոքացրած ալ-Զամիրը, չնայած եղբոր հետ առկա խորը հակասություններին, երկարատև ընդմիջումից հետո հանուն ընդհանուր շահի հատուկ անդրադարձ կատարեց Էյուբյանների սուլթանության հյուսիս-արևելքում տիրող անմխիթար դրությանը:

Արդյունքում՝ 1234 թվականի ապրիլին ալ-Աշրաֆի գլխավորությամբ Հյուսիսային Միջագետքից առաջխաղացած Էյուբյանների սուլթանության բանակը (մոտ 25.000) Իկոնիայի սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Հայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 100) պաշարեց Խլաթը, սակայն, այդպես էլ չկարողացավ գրավել այն հաշվենկատ և դաշտային ընդհարումից հերթական անգամ խուսափած Զեյ-Կուվատի կայազորից²: Ցանկանալով գոնե մի որևէ արդյունքի հասնել՝ 1234 թվականի մայիսի վերջին Խլաթից արշաված ու ալ-Զամիրի և ալ-Աշրաֆի գլխավորությամբ շրջակայքը դաժանորեն ասպատակած Էյուբյանների սուլթանության բանակի (50.000) մի մասը (8.000) Իկոնիայի սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) գրավեց Հիսն-Մանսուր ամրոցը, սակայն, տեղեկանալով Զեյ-Կուվատի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության (100.000, որից 50.000 հեծյալ, այդ թվում հույներ, վրացիներ, խաչակիրներ և թուրքմեններ) ու Կիլիկիայի թագավորության (1.000) միացյալ բանակի առաջխաղացման և Մելիտեի մոտակայքում կենտրոնանալու մասին, նահանջեց Հյուսիսային Ասորիք³: Այսպիսով՝ Էյուբյանների սուլթանությունը որևէ իրական հաջողության չհասավ ու, թերևս, սահմանափակվեց միայն ուժի ցուցադրումով, սակայն այս առումով վատն իր հերթին այն էր, որ Իկոնիայի սուլթանությունը կոնկրետ ժամանակատարածային հարթության մեջ ինքն ավելի մեծ ուժի մի ցուցադրում կազմակերպեց: Ավելին, հաշվենկատ Զեյ-Կուվատը սրանից հետո մի նոր հաջողություն արձանագրեց:

Իրոք, Խարբերդի Արտուխյանների Էմիրությունը արդեն երկար տարիներ էր, որ Իկոնիայի սուլթանության հնազանդ ենթակաների շարքում էր, սակայն, չնայած դրան, հենց նույն այս ժամանակ Իկոնիայում որոշեցին, որ եկել է նաև այս Էմիրության հերթը: Այս առումով, որպես լրացուցիչ փաստարկ կամ արդարացում, ըստ էության, առաջ էր քաշվում այն հանգամանքը, որ երկու տարի առաջ Էյուբյաններն իրենցով էին արել Արտուխյանների երբեմնի հզոր տիրույթների կենտրոնական հատվածը և այս առումով Զեյ-Կուվատն իրոք չէր կարող իր մասը չպահանջել: Պետք է ասել, որ առիթն ավելի քան հարմար էր, քանի որ նույնիսկ ալ-Զամիրի կողմից գլխավորող

¹ իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»: Հակոբ Լամբրոնցի «Հիշատակարան 1233 թվականի»:

² Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»:

³ Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»: իբն Վասիլ «Սալիհյան պատմություն»: Անանուններ «Ալեքսանդրիայի պատրիարքների պատմությունը»: իբն Բիբի «Սելջուկ-նամե»: Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»: Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն», գլուխ 527: Բար-Հեթերոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10: Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»: Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»:

բանակը, կարծես ատամները կրճտացնելով, այնուհանդերձ հետ էր քաշվել Քեյ-Կուվատի բանակի առջևից և պարզ էր, որ նոր մեծամասշտաբ ընդհարման, այն էլ հանուն ավանդականորեն Իկոնիայի սուլթանության ազդեցության ոլորտում գտնվող Խարբերդի, Եյուբյանները չեն գնա, նույնիսկ չնայած այն բանին, որ Խարբերդի Արտուխյանների Էմիրությունն ընդունել էր պաշտոնական Կահիրեի հովանավորությունը: Արված հաշվարկն հետագայում իրեն լիովին արդարացրեց:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1234 հուլիս – Խարբերդի ճ-մ¹

Մեյխնեհ առաջխաղացած և աստիճանաբար տեղ հասնող ուժերով մարտադաշտ ժամանող Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) մոտեցավ Եյուբյանների սուլթանության (5.000) ու Նուր-Էդ-Դինի գլխավորած Խարբերդի Արտուխյանների Էմիրության (մոտ 5.000) միացյալ բանակին:

I փուլ – Կեսոբին, ցանկանալով պարտության մատնել թշնամուն մինչև վերջինիս ողջ բանակը մարտադաշտ կհասնի, Եյուբյանների սուլթանության բանակը հարձակման անցավ Իկոնիայի սուլթանության բանակի ձախ թևի ուղղությամբ, սակայն պարտություն կրեց և ծանր կորուստներով հետ շարտվեց ելման դիրքեր:

II փուլ – Իկոնիայի սուլթանության բանակը անցավ վճռական հակահարձակման և ծանր պարտության մատնեց հակառակորդին:

Հաղթողները կորցրին մոտ 2.000, պարտվողները՝ մոտ 5.000 զինվոր:

Որպես հետևանք այս հաջողության՝ 1234 թվականի հուլիսի կեսին Իկոնիայի սուլթանության բանակը (100.000, որից 50.000 հեծյալ, այդ թվում հույներ, վրացիներ, խաչակիրներ և թուրքմեններ) Աբու-Բաբրին հաջորդած նրա որդի Իզ-Էդ-Դինի (մոտ 1210-1225) տղա ալ-Հադարի (մոտ 1225-1230) որդի Նուր-Էդ-Դինի (մոտ 1228 - ուղ. 1234) գլխավորած Խարբերդի Արտուխյանների Էմիրության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100) պաշարեց Խարբերդը և օգոստոսի կեսին գրավեց այն²: Նուր-Էդ-Դինը գերվեց և աքսորվեց, Խարբերդի Արտուխյանների Էմիրությունը ոչնչացավ, իսկ նրա տարածքն էլ բնականաբար անցավ հաղթողին: Արդյունքում՝ Արտուխյանների Էմիրությունը սկսեց սահմանափակվել միայն Մարդինով:

Միաժամանակ հարկ է նշել, սակայն, որ այս անգամ Քեյ-Կուվատը չսահմանափակվեց միայն ձեռք բերած հաջողությամբ և, գործի դնելով այդ պահին հակառակորդին գերազանցող իր ռազմական մեքենան, սկզբում ասպատակեց ալ-Քամիլին պատկանող Սամոսատի շրջակայքը³, իսկ հետո էլ ձեռնամուխ եղավ տարածաշրջանում Եյուբյանների ևս մեկ առաջնակարգ ամրության գրոհի գործին: Արդյունքում՝ 1234 թվականի աշնանը Իկոնիայի սուլթանության (100.000, այդ թվում հույներ, վրացիներ, խաչակիրներ և թուրքմեններ) և Կիլիկիայի թագավորության (1.000) միացյալ բանակը Եյուբյանների սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100) պաշարեց Ամիդը, սակայն, մատնվելով անհաջողության հետո քաշվեց⁴:

Դրանից հետո, շարունակելով իր համար մեծ հաշվով հաջող դասավորվող պատերազմը, 1235 թվականի ամռանը Քեյ-Կուվատի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության (մոտ 100.000, այդ թվում հույներ, վրացիներ, խաչակիրներ և թուրքմեններ) և Կիլիկիայի թագավորության (մոտ 1.000) միացյալ բանակը Եյուբյանների սուլթանության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 4.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 200) գրավեց Եդեսիան, Խառանը,

¹ իբն Բիբի «Սեյդուկ-նամե»; իբն Վասիլ «Սալիհյան պատմություն»; Անանուններ «Ալեքսանդրիայի պատրիարքների պատմությունը» ; Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլության սուլթանների»:

² իբն Վասիլ «Սալիհյան պատմություն»; իբն Բիբի «Սեյդուկ-նամե»; Անանուններ «Ալեքսանդրիայի պատրիարքների պատմությունը»; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»; Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլության սուլթանների»:

³ Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

⁴ Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Անանուններ «Ալեքսանդրիայի պատրիարքների պատմությունը»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»:

Նիկեփորիոնը և Զյահթան, ինչպես նաև Սևապերակ ու Դունայսիր ամրոցները¹: Այս պայմաններում, վտանգ տեսնելով կորցնել այս անգամ արդեն նույնիսկ Յուսիսային Ասորիքը, Էյուբյանները հավաքեցին բոլոր հնարավոր ուժերը և, արդեն մոռացած ամեն այլ բանի մասին, շարժվեցին դեպի հյուսիս: Արդյունքում՝ 1235 թվականի օգոստոսին ալ-Զամիլի և ալ-Աշրաֆի գլխավորած Էյուբյանների սուլթանության բանակը (մոտ 100.000) Իկոնիայի սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 100) հետ գրավեց Եդեսիան, որից հետո մտավ Խառան, Նիկեփորիոն, Զյահթա, ինչպես նաև Սևապերակ և Դունայսիր ամրոցներ²: Նույն այս ժամանակ՝ 1235 թվականի հոկտեմբերին, Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 30.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 10.000), ինչպես նաև Լոռու (մոտ 5.000) ու Խաչենի (մոտ 5.000) թագավորությունների միացյալ բանակը, համակարգելով զործողությունները Էյուբյանների սուլթանության հետ, Իկոնիայի սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) գրավեցին Սուրմարուն³: Մինչ առաջ անցնելը, սակայն, անհրաժեշտ է անդրադառնալ նաև բոլորի կողմից, կարծես թե, մոռացված և վերջնականապես տեղական կարգավիճակ ձեռք բերած, բայց այնուհանդերձ ուժով լեցուն և Յովհաննես III-ի խոհեմ կառավարման օրոք վերելքի ուղին բռնած Բյուզանդական կայսրությանը:

Իրոք, Յովհաննես III-ը, օգտվելով այն հանգամանքից, որ վերջին տարիներին Իկոնիայի սուլթանությունը ոչ միայն գրեթե անվերջ զբաղված է սուլթանության արևելյան սահմաններում մարտնչելով, այլև դրանով իսկ որևէ ներխուժումից հուսալի կերպով պաշտպանում է իր տերության արևմտյան սահմանները, զգալիորեն ուժեղացել էր: Արդյունքում՝ նույն այս ժամանակ Բյուզանդական կայսրությունը արդեն ոչ միայն լիակատար կերպով գերազանցում էր Լատինական կայսրությանը, այլև, աստիճանաբար կրկին դուրս էր գալիս եվրոպական ափ՝ փորձելով այստեղ վերականգնել իր դիրքերը գոնե 1204 թվականի վիճակով: Այս առումով կայսրը ակտիվ էր գործնականում իր բոլոր քրիստոնյա հարևանների հետ հարաբերություններում՝ լիովին օգտվելով սրանց պատած խնդիրներից: Իրոք, 1233 թվականի ամռանը Յովհաննես III-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 2.000, 200 նավ) ափ իջավ Յոնիոսում, սակայն արդյունքում չկարողացավ գրավել այն Լատինական կայսրության բանակից (մոտ 500)⁴: Փոխարենը 1235 թվականի գարնանը կայսրության ռազմական մեքենան Վենետիկի հանրապետության բանակից (մոտ 500) գրավեց Խերսոնես⁵, ինչը կարևորագույն մի քայլ հանդիսացավ եվրոպական ափ վերադառնալու ճանապարհին: Ավելին, հեռատես Յովհաննես III-ը, չնայած ապագայում սպասվող մրցակցությանը, կարողացավ նաև ռազմաքաղաքական դաշինք կազմել Բուլղարական թագավորության արքա, Բորիլին սպանած և նրան հաջորդած Յովհանի որդի Ասենի (1218-1241) հետ, որն ինքն էլ նույն այս ժամանակ հետևողականորեն ուժեղացնում էր սեփական թագավորությունը: Արդյունքում՝ 1235 թվականի հունիսից մինչև հոկտեմբեր Յովհաննես III-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության ու Ասենի գլխավորած Բուլղարական թագավորության միացյալ բանակը (մոտ 20.000, 100 նավ) ասպատակեց Յարավային Թրակիան և Նահանջեց՝ առանց լուրջ մարտերի գրավելով Ցուրուլ ամրոցը⁶: Այսպիսով, ըստ էության, զարգացվեց Խերսոնեսայի հետ կապված հաջողությունը և Բյուզանդական կայսրության դիրքերը Յարավային Թրակիայում կտրուկ ուժեղացան:

Ավելին, հայտնվելով Լատինական կայսրության և Բուլղարական թագավորության միջև, Յովհաննես III-ը մի կողմից Լատինական կայսրությանը վերջնականապես մեկուսացրեց տարածաշրջանային զարգացումներից, մյուս կողմից էլ աստիճանաբար կրկին ստանձնեց Բուլղարական թագավորության հարավային հակառակորդի այն դերը, որը մինչ այդ այս կամ այն չափով կրում էր Լատինական կայսրությունը: Արդյունքում, թերևս, խորհրդանշական է, որ, 1235 թվականի սեպտեմբերից մինչև հոկտեմբեր Յովհաննես III-ի գլխավորած Բյուզանդական

¹ իբն Բիբի «Սելջուկ-նամե»; Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուկյան սուլթանների»; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Անանուններ «Ալեքսանդրիայի պատրիարքների պատմությունը»; Ստեփանոս Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»:

² Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուկյան սուլթանների»; իբն Բիբի «Սելջուկ-նամե»; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Անանուններ «Ալեքսանդրիայի պատրիարքների պատմությունը»:

³ Կիրակոս Գանձակեցի «Յայոց պատմություն», գլուխ 28; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»:

⁴ Նիկեփոր Գրիգորի «Չոմեական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 3:

⁵ Գեորգիոս Ակրոպոլցի «Ժամանակագրություն», մաս 33; Նիկեփոր Գրիգորի «Չոմեական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 3:

⁶ Գեորգիոս Ակրոպոլցի «Ժամանակագրություն», մաս 33; Նիկեփոր Գրիգորի «Չոմեական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 3:

կայսրության և Ասենի գլխավորած Բուլղարական թագավորության միացյալ բանակը (մոտ 20.000, 100 նավ) Լատինական կայսրության բանակից (մոտ 10.000) ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 2.000) նույնիսկ պաշարեց Կոստանդնուպոլիսը, թեև ի վերջո այդպես էլ հաջողության չհասավ¹: Այս առումով իր հերթին հատկանշական էր, որ հեռատես Հովհաննես III-ն ինքը, գնահատելով իրերն իրատեսական լույսի տակ, հիմնալի կերպով հասկանում էր, որ կոնկրետ այդ պահին Կոստանդնուպոլսի գրավումը իրեն միայն խորհրդանշական օգուտ կբերի, սակայն փոխարենը ուժեղ հակաբյուզանդական ալիք կբարձրացնի Արևմուտքում, երբ նույնիսկ բացառված էլ չէր լինի, որ այստեղից խաչակրաց հերթական արշավանքը կսկսվի դեպի Նոր-Նոր ոտքի կանգնող իր պետություն:

Եվ այսպես, տարածաշրջանում ընթանում էր աստիճանաբար խոշորացող մի պատերազմ և տեղի խոշոր խաղացողները աստիճանաբար կուլ էին տալիս ավելի մանր խաղացողներին ու խոշորանում էին, սակայն հենց նույն այս ժամանակ էր, որ տարածաշրջանում հայտնվեց մի ուժ, որը ոչ միայն խառնեց բոլոր ծրագրերը, այլ շուտով պարզվեց, որ, համեմատած վերջինիս հետ, տարածաշրջանի նույնիսկ ամենախոշոր խաղացողներն իսկ մի քանի անգամ փոքր են, իսկ նույն այդ ուժն էլ ուժեղ է տարածաշրջանի բոլոր խաղացողներից նույնիսկ միասին վերցված: Սկիզբ էր առնում Մոնղոլական տերության Արևմտյան արշավանքը, որը խորը հետք թողեց միջնադարի պատմության մեջ և հսկայական հետևանքներ ունեցավ:

Գլուխ 34 Մոնղոլական տերության Արևմտյան արշավանքի Նախապատրաստումը

1234 թվականին սկզբի վիճակով Ուգեդեյը, արժանիորեն ժառանգած լինելով հորը և հաջողությամբ ավարտին հասցնելով Նրա կողմից կիսատ թողած գործերը, հաղթական վերջակետ դրեց Չժուրչժեական խաբանության դեմ մղվող պատերազմում՝ գրավելով վերջինիս դիմադրության բոլոր օղակները՝ տիրելով Չժուրչժեական խաբանության տարածքին ու ոչնչացնելով պետական այս միավորը: Դրանից հետո ինդիի դրվեց պատերազմական գործողություններ սկսել արդեն Սուևի տերության դեմ, որը մինչ այդ, հասցնելով դառնալ Չժուրչժեական խաբանության երդվյալ հակառակորդը և հենց վերջինիս հարվածների արդյունքում հետ քաշվելով դեպի հարավ, դաշնակցում էր Մոնղոլական տերության հետ, սակայն այժմ եկավ արդեն իր հերթը: Շուտով պարզվեց, սակայն, որ Սուևի տերության դեմ պայքարը չի պահանջում այնքան միջոցներ, ինչքան Չժուրչժեական խաբանության դեմ պայքարն էր, իսկ այս պարագայում էլ արդեն ազատվում էին զգալի ուժեր, որոնք, կարծես թե, մնում էին անգործ: Ահա հենց այս պայմաններում էլ Ուգեդեյը որոշում կայացրեց սկսել Մոնղոլական տերության Արևմտյան արշավանքը, որն իր հետ, ինչպես արդեն ասվեց, հսկայական փոփոխություններ էր բերելու: Արդյունքում՝ արդեն 1235 թվականին հրավիրված հատուկ խորհրդակցության ժամանակ վերջնականապես որոշվեց սկսել վաղուց Նախատեսվող Արևմտյան արշավանքը, ընդ որում այն գլխավորել ի սկզբանե պատրաստվում էր հենց ինքը՝ Ուգեդեյը, սակայն հետո Նրան հետ համոզեցին այդ մտքից:

Արդյունքում՝ որպես արշավանքի հրամանատարներ նշանակվեցին Չինգիզ-խանի որդիներն և թոռները, իսկ սրանց բոլորի գլխավոր էլ նշանակվեց Չինգիզ-խանի ավագ որդի, գահից հօգուտ Ուգեդեյի գրկված ու եղբորն այդ հանգամանքը այդպես էլ չներած, սակայն այժմ արդեն մահացած Ջուչիի որդի Բաթուն, որը մի ուժեղ, դաժան և քաղաքական ու դիվանագիտական առաջնակարգ ունակություններ ունեցող անձնավորություն էր: Ինչ վերաբերում է արշավանքի ռազմական ոլորտին, որտեղ Բաթունի ունակությունները որոշակիորեն սահմանափակ էին, ապա այն լիովին գտնվում էր դեռևս 1220-1224 թվականներին արևմտյան ուղղությամբ առաջին հետախուզական արշավանքն իրականացրած և այդ ընթացքում իրեն փայլուն դրսևորած Սուբեդեյի տիրապետության տակ, որն այս անգամ ևս ոչ միայն փայլեց, այլև նույնիսկ գերազանցեց իր նախորդ հաջողությունն ու փառքը: Այս առումով մինչև առաջ անցնելը հարկ է նաև ավելացնել, որ հորը բաժին հասած վիրավորանքը հորեղբորը այդպես էլ ներել չէին

¹ Գեորգիոս Ակրոպոլցի «Ժամանակագրություն», մաս 33; Նիկեփոր Գրիգորիս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 2, գլուխ 3:

կարողանում նաև ինչպես Ջուլիի որդիները, այնպես էլ հատկապես Բաթուն և, եթե Ուզեդեյը հույս ուներ Արևմտյան այդ հսկայածավալ արշավանքով հագուրդ տալ Ջուլիի սերունդների հավակնություններին, ապա սրանք այս ամենի հարցով սեփական ծրագրերն ունեին ու դա հետագայում իր հետևանքներն էր ունենալու:

Նախատեսելով դեպի արևելք շարժվել լայն ճակատով՝ Ուզեդեյի ռազմական տեսաբանները ծրագրավորում էին միաժամանակյա հարված հասցնել և Կասպից ծովից հարավ, և Կասպից ծովից հյուսիս ընկած տարածքներով: Հարվածի հիմնական ուղղությունը, սակայն, այնուհանդերձ հյուսիսայինն էր և հարավային ուղղությունը, որտեղ Չորմաղանը մինչ այդ զգալի հաջողություններ էր գրանցել, համարվեց երկրորդական, երբ Չորմաղանի առջև էլ ընդամենը խնդիր դրվեց նվաճել Զարթիի թագավորությունը, սակայն առժամանակ, գերծ մնալով Իկոնիայի և Էյուբյանների սուլթանության հետ որևէ հակամարտության մեջ ներթափվելուց, հետագայում ըստ հնարավորինս աջակցել այն հարվածին, որը Կասպից ծովի հյուսիսային ափերով նախատեսվում էր հասցնել սկզբում Բուլղարական խաթանությանը, այնուհետև՝ Ղիչախական խանությանը, հետո՝ Կիլիյան Ռուսիային, իսկ հետո արդեն, եթե հնարավորությունները թույլ տային՝ նաև Եվրոպային: Այս առումով հետաքրքիր է, որ Սուլթեդին հնարավորություն էր տրվում հաշիվ տեսնել Բուլղարական խաթանության հետ և փոխվրեժ ապահովել 12 տարի առաջ այստեղ կրած իր պարտության համար ու Սուլթեդին արդյունքում լիովին օգտվեց իրեն տրված այդ հնարավորությունից:

Գլուխ 35

Մոնղոլական տերության բանակի թվաքանակի հիմնախնդիրը Մոնղոլական տերության Արևմտյան արշավանքում

1235-1242 թվականների Արևմտյան արշավանքի ելած Մոնղոլական տերության բանակի թվաքանակի վերաբերյալ սկզբնաղբյուրներում առկա են բազմաթիվ տեղեկություններ, որոնք ցրված են լայն հարթության մեջ և տատանվում են մի քանի հարյուր հազար հոգու սահմաններում: Այս առումով հարկ է նշել նաև, որ քննարկվող խնդրի վերաբերյալ չկա միասնություն նաև ժամանակակից ռազմատեսական գրականության մեջ, երբ, ելնելով հաշվարկի ամենատարբեր մեթոդներից և հաշվի առնելով ամենատարբեր մոտեցումներ, մասնագետները արշավանքի ելած բանակի ռազմիկների քանակության ներքին սահման ընդունում են 30.000 հոգին, իսկ վերին սահման՝ 500.000-ը: Այս տողերը գրելու պահին արդեն իսկ մեկ տասնամյակից ավել ուսումնասիրած լինելով խնդիրը և բնականաբար ծանոթ լինելով ոչ միայն հիմնական սկզբնաղբյուրներին, այլև՝ արտահայտված հիմնական տեսակետներին՝ ինքս հանգում եմ այն համոզմունքի, որ սկզբնաղբյուրներում առկա բոլոր թվերից իրականությանն առավել մոտ է Յոմի պապ Գրիգոր IX-ի (1227-1241) հրամանով որպես, ժամանակակից լեզվով ասած, օպերատիվ հետախույզ Մոնղոլական տերության Արևմտյան արշավանքին պատրաստվող բանակ մեկնած Դոմինիկյան միաբանության վանական Յուլիանոսի տեսակետը, որը Յոմի պապին ուղարկված իր գաղտնի զեկույցում հայտնում է, որ. *«Մոնղոլական բանակում կան 375.000 ռազմիկներ, որոնցից 135.000 հոգին կազմում են նրանց օրենքին ենթարկվող ընտիր ռազմիկներ, իսկ 240.000 հոգին նրանց օրենքին չպատկանող ստրուկներ են»*: Այս առումով վանական Յուլիանոսի տեղեկություններն արժեքավոր են ամենից առաջ այն առումով, որ սրանք կոնկրետ ռազմական տեղեկատվություն պարունակող հաղորդումներ են, երբ նույն այս ժամանակ մահմեդականների դեմ համառ պայքար մղող և խաչակրաց հերթական արշավանքի եռանդուն գաղափարական մարտիկ Յոմի պապի համար խիստ կարևոր էր հասկանալ ու գնահատել մահմեդականների հերթական այս հակառակորդի ռազմական հնարավորությունները: Այս առումով Գրիգոր IX-ի հետախույզը բնականաբար պետք է գերծ մնար միջնադարյան հեղինակներին երբեմն բնորոշ ամեն չափազանցումներից կամ հորինվածքներից՝ տալով հնարավորինս ճշգրիտ տեղեկատվություն:

Միաժամանակ հարկ եմ համարում նաև ավելացնել, որ Արևմտյան արշավանքին ելած Մոնղոլական տերության բանակի ընդհանուր թվաքանակի մասին հսկայական թվեր են հայտնում նաև այլ հեղինակներ: Այսպես, միջնադարյան հայտնի հանրագիտարանագետ և կրկին

Դոմինիկյան վանական Վինսենտ Բովեացին, որը համարվում էր միջնադարյան Ֆրանսիայի ամենակրթված անձնավորություններից մեկը, հայտնում է, որ. *«Մոնղոլական բանակում կան 600.000 ռազմիկներ, որոնցից 160.000 հոգին կազմում են նրանց օրենքին ենթարկվող ընտիր ռազմիկները, իսկ 440.000 հոգին նրանց օրենքի չպատկանող ստրուկներ են»*:

Հռոմի պապի մեկ այլ, այս անգամ արդեն ռազմավարական հետախույզ Մարկո Պոլոն, որը քննարկվող դեպքերից մոտ երեք տասնամյակ անց մոնղոլների վերաբերյալ համապարփակ տեղեկատվություն հավաքելու նպատակով մեկնեց Արևելք, հասավ մինչև Չինաստան և երկար տարիներ անցկացրեց այնտեղ, հետագա իր գեկուցագրում կրկին փաստում է, որ Մոնղոլական տերության միայն կառավարական, այսինքն՝ կենտրոնական իշխանությանը պատկանող, բանակը կազմում էր 250.000 ռազմիկ: Մեկ այլ, այս անգամ արդեն Ֆրանսիական թագավորության արքա Լյուդովիկոս IX-ի (1226-1270) հետախույզ Վիլիելմ Դ'Ռուբուբը, որը 1250-ական թվականների իր հերթին մեկնեց Արևելք և կրկին խնդիր ուներ պարզելու Մոնղոլական տերության ռազմական հնարավորությունները, կոնկրետ թիվ հայտնել այդպես էլ ի վիճակի չեղավ, սակայն սեփական արքային ուղղված գեկուցագրում այնուհանդերձ հարկ համարեց շեշտել, որ *«Թաթարական բանակը անսովորության աստիճանի մեծաքանակ է»*: Այս առումով, թերևս, պարզ է, որ Ֆրանսիական թագավորության և Եվրոպայի XIII դարի իրականությանը սովոր անձի համար *«անսովոր»* կարող էր թվալ առնվազն 200.000-ը գերազանցող թիվը, քանի որ, ինչպես արդեն ասվեց, նույն այս ժամանակ Ֆրանսիական թագավորությունն և Հռոմեական Սրբազան կայսրությունն իրենք ունեին մոտ 100.000-ական ռազմիկներ:

Այս առումով հետ չեն մնում նաև հարվածին ենթակա տարածքների պատմիչները: Օրինակ, «Միքայել Չեռնիգովցու վարքաբանության» անհայտ հեղինակը Արևմտյան արշավանքի ընթացքում Կիևյան Ռուսիայի տարածք մտած Մոնղոլական տերության բանակի ընդհանուր թվաքանակը սահմանում է 500.000 ռազմիկի սահմաններում, ընդ որում այդքան է սահմանում նաև Արևմտյան արշավանքի ելած Մոնղոլական տերության բանակի թվաքանակը հունգարական Պատմահոր կոչումին հավակնող Սիմոն Կյոզացին:

Մոնղոլական տերության բանակի ընդհանուր թվաքանակի հարցը պարզաբանող սկզբնաղբյուրների մեջ առանձնահատուկ և ինչ-որ տեղ նույնիսկ առաջնային նշանակություն ունի մեր պատմագիտության մեջ, դժբախտաբար, մեծապես մոռացության մատնված և ըստ արժանվույն չգնահատված, իսկ համաշխարհային պատմագիտությանն էլ գործնականում անծանոթ Կիլիկիայի թագավորության սպարապետ Հեթում Պատմիչի «Նետողաց պատմություն» վերնագիրը կրող գեկուցագիրը, որը, արդեն XIII դարի վերջին և XIV դարի սկզբին Հայոց սպարապետը ներկայացրեց Հռոմի պապ Կլիմենտ V-ին (1305-1314): Սույն աշխատանքը խիստ կարևորվում է ամենից առաջ հաշվի առնելով նրա հեղինակին, քանի որ, ի տարբերություն ռազմական գործից, որպես կանոն, հեռու կանգնած միջնադարյան շատ ու շատ հեղինակների, Հեթում Պատմիչը ոչ միայն ռազմական գործիչ էր, այլ նա սպարապետ էր և, որպես բարձրաստիճան գինվորական, անկասկած հիանալի գիտեր մոնղոլական բանակը ու նույնիսկ ավելին՝ մարտադաշտում, դաշնակցած վերջինիս հետ, այդ կարգավիճակում մասնակցել էր մի շարք ռազմական գործողությունների: Եվ այսպես, մասնագիտական առումով գործնականում իր բոլոր ժամանակակիցներից վեր կանգնած իդեալականին մոտ աղբյուրի հավակնող այս հեղինակը հայտնում է, որ XIII դարի վերջին և XIV դարի սկզբի վիճակով Մոնղոլական տերության բանակը կազմում էր ավելի քան 1.000.000 ռազմիկ, իսկ տարբեր ուղղություններում տեղակայված նրա մասերն էլ տատանվում են 300.000-600.000 ռազմիկի սահմաններում:

Եվ վերջապես խնդիրը վերջնականապես պարզաբանելու համար ավելորդ չէ վերհիշել նաև հարվածին ենթակա տարածքների ռազմական հնարավորությունները, երբ դրանց մասին անկասկած հիանալի տեղյակ Ուզեդեյի ռազմական տեսաբաններն անպատճառ պետք է ձգտեին գլխավոր հարվածի հիմնական ուղղությունում ուժերի հնարավորինս մեծ առավելություն ապահովել: Այսպես, Բուլղարական խաբանությունն անկասկած ուներ մի քանի տասնյակ հազար ռազմիկ, Ղաֆախական խանության և Կիևյան Ռուսիայի ռազմական հնարավորությունները տատանվում էին ընդհանուր, զենք կրելու ունակ բոլոր տղամարդկանց հաշված, 200.000 ու 100.000 ռազմիկների սահմաններում, Հունգարական, Լեհական և Բուլղարական թագավորությունները, ինչպես նաև Հռոմեական Սրբազան կայսրությունն էլ առնվազն ունեին,

համապատասխանաբար, 60.000, 50.000, 50.000 և 100.000 ռազմիկներ, ընդ որում այս ամենը՝ դեռ չհաշված տարածաշրջանի այնպիսի համեմատականորեն մանր խաղացողների, ինչպիսին օրինակ Սերբական իշխանությունն էր: Այս առումով, ամեն ինչ թեկուզ մի կողմ էլ թողած, ինքնին հասկանալի է, որ նվաճումների հետ միասին նաև կորուստներ կրող Մոնղոլական տերության ռազմական մեքենան, թեկուզ և ընթացքում համալրվեր էլ նվաճված տարածքներից հավաքագրված ուժերի հաշվին, ուղղակի ֆիզիկապես չէր կարող նվաճել Բուլղարական խաթանության, Ղիչախական խանության և Կիևյան Ռուսիայի տարածքները, իսկ հետո էլ, պահպանելով բավարար ուժեր, երեք առանձին գորապրումով ներխուժեր Արևելյան Եվրոպա ու հասնել Եվրոպայի կենտրոնական հատվածին՝ իրենց պարտության մատնելով իր դեմ դուրս եկած Զոնգարական, Լեհական և Բուլղարական թագավորությունների, ինչպես նաև Զոմեական Սրբազան կայսրության ռազմական մեքենաներին, եթե ընդգրկեր ռազմիկներ նույնիսկ 100.000 հոգու սահմաններում: Եվ վերջապես պետք է հաշվի առնել նաև, որ նույն այս ժամանակ Մոնղոլական տերությունը պատերազմական գործողություններ էր վարում նաև արդեն իսկ հիշատակված Սուևի տերության դեմ:

Ընդհանրացնելով վերոգրյալը կարծում եմ, որ, ինչպես արդեն ասվեց, հաշվի առնելով և անձնական գործունը, և ռազմական հնարավորությունները, և ռազմական գործողությունների զարգացման ընդհանուր ընթացքը, և այլ ճակատներում մղվող ռազմական գործողությունները, ճշմարտությանը, թերևս, առավել մոտ են վանական Զուլխանուսի տվյալները այն մասին, որ Արևմտյան արշավանքը սկսած Մոնղոլական տերության բանակը կազմել է 375.000 ռազմիկ: Այս առումով, թերևս, միայն ավելացնենք, որ, փաստորեն, ըստ նույն վանական Զուլխանուսի տվյալների, հարվածային բանակի կորիզը կազմում էր Մոնղոլական տերության հաստիքային բանակը 135.000 հոգու կազմով, իսկ 240.000 հոգի էլ կազմում էին դեռևս այդ կարգավիճակին չհասած և առայժմ միայն դաշնակցի կարգավիճակ ունեցող ռազմիկները բուն մոնղոլական տարածքներից դուրս ընկած շրջաններից հավաքագրված ռազմիկներից:

Այս առումով հարկ է հատուկ և կրկին ընդգծել, որ հավաքված բանակությունն իրոք որ ազդեցիկ էր, քանի որ նույն այս ժամանակ հարվածի ուղղության վրա գտնվող նույնիսկ ամենաուժեղ հակառակորդների նկատմամբ փաստորեն ստեղծվում էր ուժերի ավելի քան կրկնակի գերակշռություն, ընդ որում մի կողմից նախատեսված էր արշավանքի ընթացքում հարվածային բանակը անընդհատ համալրել, իսկ մյուս կողմից էլ չէր բացառվում նաև, հավասար համեմատական շահած հաջողությունների, բանակի կազմում ընդգրկել ռազմիկներ նաև նոր նվաճված տարածքներից՝ նկատի ունենալով ամենից առաջ վոլգյան բուլղարներին, ղիչախներին, օղուզներին և ռուսներին, ինչպես նաև թյուրքական տարաբնույթ ուժերին Իրանական լեռնաշխարհից: Այս առումով հետաքրքիր է նշել, որ, եթե նույն Ղիչախական խանությունը մինչ այս գերակշռում էր սեփական սահմաններում և առնվազն գոնե ռազմական առավելության դիրքերից էր խոսում իր բոլոր հարևանների հետ, ապա այժմ ի հայտ էր եկել այնպիսի մի ուժ, որը վստահորեն գերազանցում էր նույնիսկ նույն այդ Ղիչախական խանությանը:

Գլուխ 36

Մոնղոլական տերության Արևմտյան արշավանքի սկիզբը և Մոնղոլական II պատերազմը

1235 թվականի երկրորդ և 1236 թվականի առաջին կեսը Ուգեդեյը ծախսեց նախատեսվող հարվածի ուղղությամբ իր 375.000 հոգանոց երկաթյա բանակի կենտրոնացման վրա: Այս գործընթացի արդեն ավարտական փուլում, սակայն, սկսեց գործել նաև Զորմաղանը, որին տրված հրամանը ակնհայտորեն նախատեսում էր ավարտել հարվածային գործողությունները մինչև տարվա վերջ, այսինքն՝ մինչև այն ժամանակը, երբ Արևմտյան արշավանքը սկսող հիմնական բանակը հարված կհասցնի Բուլղարական խաթանությանը: Այս առումով մինչև առաջ անցնելը ավելացնենք նաև, որ հենց հիշատակված իրադարձությունների ժամանակ էլ առաջին անգամ փայլեց մոնղոլական հերթական տաղանդավոր զորավարներից մեկի աստղն, ի դեմս առայժմ դեռևս միայն Զորմաղանի տեղակալ հանդիսացող Բաչուի: Սկիզբ առավ Մոնղոլական II պատերազմը (1236):

1236 թվականի հունիսի սկզբին Չորմաղանի գլխավորած Մոնղոլական տերության բանակը (մոտ 80.000) քաղաքի աշխարհագրից (մոտ 2.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 1.000) գրավեց Գանձակը, ավերեց քաղաքը ու կոտորեց բնակչությանը¹: Սա, սակայն, միայն սկիզբն էր:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1236 հունիսի սկիզբ – Շամքորի գրավումը²

Չորմաղանի գլխավորությամբ Գանձակից արշաված Մոնղոլական տերության բանակի (մոտ 78.000) մի մասը (մոտ 15.000) Մոլար Նոյինի գլխավորությամբ պաշարեց քաղաքը քաղաքի աշխարհագրից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 500):

I փուլ – Մոնղոլական տերության բանակը պարսպի դիմացի խրամը լցրեց գերաններով, որից հետո անցավ գրոհի: Ի պատասխան դրա՝ քաղաքի աշխարհագրը այրեց գերանները և հաջողությամբ հետ մղեց թշնամու գրոհը:

II փուլ – Թշնամին պարսպի դիմացի խրամը լցրեց հողով, որից հետո, կառուցելով պարսպին հավասար հողապատնեշ, անցավ վճռական գրոհի և, համառ մարտերով գրավելով քաղաքը, ավերեց այն:

Հայերը կորցրին մոտ 450, դաշնակիցը՝ մոտ 450, թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր:

Ավարտելով Նան Շամքորի գրավումը և լիովին տիրելով ռազմավարական նախաձեռնությանը՝ Ուտիբում կենտրոնացած Մոնղոլական տերության բանակը, նպատակ ունենալով արշավել միանգամից մի քանի ուղղություններով, բաժանվեց 3 զորասյունների, ի դեմս Հարավային (մոտ 25.000), Կենտրոնական (մոտ 25.000) և Հյուսիսային (մոտ 25.000) մասերի: Սկիզբ էր առնում Հայաստանի հետագա նվաճումը, որը կյանքի կոչվեց միանգամից մի քանի ուղղություններով:

1236 թվականի հունիսի կեսին Շամքոր-Սողբ-Գեղարքունիք-Ոստան Հայոց երթուղով արշաված Մոնղոլական տերության բանակի Կենտրոնական զորասյունը (մոտ 25.000) Հայկական բանակից (մոտ 1.000) գրավեց Դվինը և ավերեց³: Ամեն ինչից զատ սա նշանակում Նան Հայոց հիմնավորց այս քաղաքի վերջնական անկում, որը դրանից հետո վերջնականապես զրկվեց քաղաքի կարգավիճակից:

1236 թվականի նույն հունիսի կեսին դեպի հարավ-արևմուտք արշաված Մոնղոլական տերության բանակի Հարավային զորասյան Ջուլայի կողմից գլխավորվող I մասը (մոտ 15.000) Խաչենի թագավորության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) գրավեց Չարաբերդը, ինչպես Նան Գետաբակս և Վարդանաշատ ամրոցները (Արցախ)⁴: Նույն այս ժամանակ Մոնղոլական տերության բանակի Հարավային զորասյան II մասը (մոտ 10.000) Խաչենի թագավորության կայազորից (մոտ 1.000) պաշարեց Նան Խոխոնաբերդը ու, թեև բերդը անառիկ էր և թշնամին ի վիճակի չէր գրավել այն, սակայն Խաչենի թագավորության արքա Հասան-Ջալալը, ուժերի առաջացած հարաբերակցությունից ելնելով անհեռանկար համարելով հետագա դիմադրությունը և ստանալով բավարար երաշխիքներ, ընդունեց Մոնղոլական տերության գերիշխանությունը⁵:

1236 թվականի հունիսի նույն կեսին Մոնղոլական տերության բանակի Հյուսիսային զորասյունը (մոտ 25.000) Լոռու թագավորության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 5.000) գրավեց Ձազամ (Շամքորից 30 կմ հյուսիս-արևմուտք), Տերունական, Երգեվանք, Քարահերձ, Տերվեն

¹ Կիրակոս Գանձակեցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 20, 21; Գրիգոր Ակնեցի «Պատմություն Նետաձիգների ազգի մասին», գլուխ 3; «Քարթլիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 85; Հովհաննես Երեց «Ժամանակագրություն»; Ավագ Սեբաստացի «Ժամանակագրություն»; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56; Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»:

² Կիրակոս Գանձակեցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 23; Գրիգոր Ակնեցի «Պատմություն Նետաձիգների ազգի մասին», գլուխ 3; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 85; «Քարթլիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»:

³ «Քարթլիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»:

⁴ Կիրակոս Գանձակեցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 23, 30; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 85:

⁵ Կիրակոս Գանձակեցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 30:

(վերջինը՝ Քարահերծի մոտ) և Տավուշ ամրոցները¹: Ուժերի առաջացած հարաբերակցության պայմաններում Լոռու թագավորության արքա Գուրգեն IV-ը (1205-1261) ևս անհեռանկար համարեց հետագա դիմադրությունը և ընդունեց Մոնղոլական տերության գերիշխանությունը:

1236 թվականի հունիսի վերջին Մոնղոլական տերության բանակի Յուսիսային զորասյունը (մոտ 24.000), ինչպես նաև Լոռու թագավորության բանակը (մոտ 2.000) Վասակ Բագրատունու գլխավորած Գագեցիների բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 6.000) պաշարեցին Գագ, Գարդման և Գավազնի ամրոցները, ինչպես նաև Մաժնաբերդն ու Նոր բերդը: Ուժերի առաջացած հարաբերակցության պայմաններում Վահրամ Զաչ Գագեցին և Վասակ Բագրատունին իրենց հերթին ևս անհեռանկար համարեցին հետագա դիմադրությունը ու ընդունեցին Մոնղոլական տերության գերիշխանությունը²:

1236 թվականի հունիսի վերջին Ասլանի գլխավորած Մոնղոլական տերության բանակի Յարավային զորասյունը (մոտ 24.000), ինչպես նաև Խաչենի թագավորության բանակը (մոտ 2.000) Լիպարիտ Օրբելյանի որդի Էլիկում Օրբելյանի (1226-1253) գլխավորած Օրբելյանների կայազորից (մոտ 1.000) պաշարեցին Յրաշաբերդը (Սյունիք, Վայոց ձոր գավառ, Նորավանքի դիմաց): Ու, թեև կրկին բերդը անառիկ էր և թշնամին ի վիճակի չէր գրավել այն, սակայն, ելնելով ուժերի ստեղծված հարաբերակցությունից, բավարար երաշխիքներ ստացած Օրբելյան իշխանն իր հերթին, անհեռանկար համարելով հետագա դիմադրությունը, դադարեցրեց դիմադրությունը և ընդունեց Մոնղոլական տերության գերիշխանությունը³:

1236 թվականի հունիսի վերջից մինչև հուլիսի սկիզբ Ղարա-Բահադուրի գլխավորած Մոնղոլական տերության բանակի Յարավային և Կենտրոնական զորասյունները (մոտ 50.000), ինչպես նաև Խաչենի թագավորության ու Օրբելյանների (մոտ 4.000) միացյալ բանակը Կուրտ Վաչուտյանի գլխավորած Վաչուտյանների բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 4.000) գրավեցին Բջնի և Դարույնք ամրոցները, Ամբերդը, ինչպես նաև Սուրմարին⁴: Իր հերթին, 1236 թվականի հունիսի 30-ին պարիսպների հիմքերի տակ թունել փորելու միջոցով դրանք փլելու շնորհիվ Մոնղոլական տերության բանակի Յուսիսային զորասյան Զադաթայի կողմից գլխավորվող I մասը (մոտ 10.000), Լոռու թագավորության և Վահրամ Զաչ ու Աղբուղա Գագեցիների, ինչպես նաև Վասակ Բագրատունու գլխավորած Գագեցիների միացյալ բանակը (մոտ 3.000) Գրիգոր Մամիկոնյանի գլխավորած Յայկական կայազորից (մոտ 1.000) գրավեցին Լոռի ամրոցը⁵: 1236 թվականի հուլիսի սկզբին Մոնղոլական տերության բանակի Յուսիսային զորասյան II մասը (մոտ 10.000) Յայկական բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) գրավեց նաև Դմանիսը և Շամշուլդե ամրոցը⁶:

1236 թվականի հուլիսի սկզբից մինչև հուլիսի վերջ Մոնղոլական տերության բանակի Յուսիսային զորասյան Դուդատայի կողմից գլխավորվող III մասը (մոտ 5.000) Ավագ Չաքարյանի գլխավորած Յայկական կայազորից (մոտ 500) պաշարեց Կայեն ամրոցը ու, թեև ամրոցը անառիկ էր և թշնամին ի վիճակի չէր գրավել այն, սակայն ուժերի առաջացած հարաբերակցության պայմաններում Չաքարյան իշխանը ևս անհեռանկար համարեց հետագա դիմադրությունը, որից հետո, ստանալով բավարար երաշխիքներ, ընդունեց Մոնղոլական տերության գերիշխանությունը⁷:

1236 թվականի օգոստոսի սկզբին ուժերը միավորած Մոնղոլական տերության (մոտ 70.000), ինչպես նաև Ավագ Չաքարյանի և Գրիգոր Մամիկոնյանի գլխավորած Չաքարյանների,

¹ Կիրակոս Գանձակեցի «Յայոց պատմություն», գլուխ 23; Գրիգոր Ակնեցի «Պատմություն նետածիզների ազգի մասին», գլուխ 3; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 85:

² Կիրակոս Գանձակեցի «Յայոց պատմություն», գլուխ 23; Գրիգոր Ակնեցի «Պատմություն նետածիզների ազգի մասին», գլուխ 3; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 85:

³ Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 66:

⁴ Կիրակոս Գանձակեցի «Յայոց պատմություն», գլուխ 28; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Եպիսկոպոս «ժամանակագրություն»; Պետրոս Յավուցթառցի «Յիշատակարան 1236 թվականի»:

⁵ Կիրակոս Գանձակեցի «Յայոց պատմություն», գլուխ 25; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 85; Յովհաննես Երեց «ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Եպիսկոպոս «ժամանակագրություն»; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56; Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»; Պետրոս Յավուցթառցի «Յիշատակարան 1236 թվականի»:

⁶ Կիրակոս Գանձակեցի «Յայոց պատմություն», գլուխ 25; «Զարթոյն-Ցիտվերբա», Անանուն «ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»:

⁷ Կիրակոս Գանձակեցի «Յայոց պատմություն», գլուխ 26; Գրիգոր Ակնեցի «Պատմություն նետածիզների ազգի մասին», գլուխ 3; Յովհաննես Երեց «ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Եպիսկոպոս «ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 66; Մխիթար Այրիվանցի «Յայոց պատմություն», մաս 3; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 85; Անանուն «ժամանակագրություն 1338 թվականի»; Եսայի Յասան-Ջալայյան «Յամառոտ պատմություն Աղվանից աշխարհի», գլուխ 1; «Զարթոյն-Ցիտվերբա», Անանուն «ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»; Բար-Յեքերես «Աշխարհիկ պատմություն»:

Հասան-Ջալալ արքայի ու Գրիգոր Դոփյանի գլխավորած խաչենի թագավորության, Լոռու թագավորության, Էլիկում Օրբելյանի գլխավորած Օրբելյանների, Վահրամ Զաջ և Աղբուղա Գազեցիների, ինչպես նաև Վասակ Բագրատունու գլխավորած Գազեցիների ու Կուրտ Վաչուտյանի գլխավորած Վաչուտյանների միացյալ բանակը (մոտ 5.000) Հայկական բանակից (մոտ 2.000) պաշարեց Անին և օգոստոսի կեսին գրավեց այն: Զաղաթն ավերվեց, իսկ նրա բնակչությունը կոտորվեց¹: 1236 թվականի օգոստոսի վերջին Անիի ճակատագրին արժանացավ նաև Կարսը²:

Ավարտելով Չաթարյանների իշխանության նվաճումը՝ Չորմաղանը ձեռնամուխ եղավ արդեն բուն Զարթլիի թագավորության հարված հասցնելուն, որտեղ նույն այս ժամանակ տիրում էր կառավարչական միանգամայն անտերունջ մի վիճակ, երբ, ամեն ինչ թողած բարձիթողի վիճակում, Ռուսուդանը ուղղակի փախուստի էր դիմել և ամրացել էր Զարթլիի թագավորության արևմտյան հատվածում: Արդյունքում՝ 1236 թվականի սեպտեմբերի սկզբին Մոնղոլական տերության (մոտ 60.000) և Չաթարյանների իշխանության (մոտ 3.000) միացյալ բանակը Զարթլիի թագավորության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 800) գրավեց Տիֆլիսը և Կածարեթ ամրոցը³: 1236 թվականի սեպտեմբերի վերջին ընկան նաև Ախալցխան, Արդահանը, Արդվինը (վերջինը՝ Գուգարք, Կղարջք գավառ) և Շատրեբոլը (Գուգարք, Կղարջք գավառ)⁴, որից հետո, արդեն 1236 թվականի հոկտեմբերից մինչև նոյեմբեր, Տիֆլիսից առաջխաղացած Մոնղոլական տերության բանակը (10.000) ասպատակեց Գուգարքի արևմուտքը, Տայքը, Բարձր Հայքը ու Կախեթին և նահանջեց⁵: Հենց սրանով էլ ավարտվեց Մոնղոլական II պատերազմը: Վերջնական արդյունքը, որն առկա էր արդեն նոյեմբերին, Չորմաղանին իրոք որ կարող էր գոհացնել, քանի որ Զարթլիի թագավորությունն և Շիրվանշահերի էմիրությունը ընդունեցին Մոնղոլական տերության գերիշխանությունը: Այսպիսով՝ անմիջապես հենց այն բանից առաջ, երբ գործի մեջ մտավ Բուլղարական խաթանության ուղղությամբ հարձակման անցած Ուգեդեյի երկաթյա հորդան, Չորմաղանն ավարտեց ռազմական գործողությունները հարավում:

Նույն այս ժամանակ, դեռևս շարունակելով հակամարտությունը Եյուբյանների հետ, 1236 թվականի գարնանը Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 60.000, այդ թվում հույներ, վրացիներ, խաչակիրներ և թուրքմեններ) ասպատակեց Ադնիքը, Հայոց և Հյուսիսային Միջագետքները, ինչպես նաև Կորճայքի արևմուտքը ու նահանջեց՝ ստիպելով Արտուխյանների էմիրությանը և Չանգյանների աթաբեկությանը ընդունել Իկոնիայի սուլթանության գերիշխանությունը⁶: Դրանից հետո Զեյ-Կուվատ, կրկին մոտեցավ անցած անգամ ուժեղ դիմադրություն ցույց տված Ամիդին, սակայն Ամիդի պաշարումը, որը տեղի ունեցավ նույն թվականի գարնանը, Զեյ-Կուվատին այս անգամ ևս հաջողություն չբերեց և նա, ասպատակելով Դարա ամրոցի շրջակայքը ու ավերելով ամրոցը, նահանջեց⁷: Կարճ ժամանակ անց, սակայն, փոփոխությունների քամին հասավ արդեն նաև պաշտոնական Իկոնիային:

¹ Կիրակոս Գանձակեցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 26, 27; Անանուն «Հիշատակարան 1236 թվականի» Անանուն «Ղրիմի Կաֆայի անեցի գաղթականների մասին»; Բարսեղ Կեսարացի «Հիշատակարան 1236 թվականի»; Իգնատիոս Գրիգ «Հիշատակարան 1236 թվականի»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Յովհաննես Երեց «Ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»; Մխիթար Անեցի «Հանդիսարանների աշխարհավեպ մատյան», Հավելված; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 85; Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 66; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56; Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»; Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»; «Զարթլիս-Ցխովրեթա», Անանուն «Ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»; Բար-Յեքերես «Աշխարհիկ պատմություն»:

² Կիրակոս Գանձակեցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 28; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 85; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»:

³ «Զարթլիս-Ցխովրեթա», Անանուն «Ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»; Կիրակոս Գանձակեցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 23, 25; Աբու-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»:

⁴ «Զարթլիս-Ցխովրեթա», Անանուն «Ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»; Բար-Յեքերես «Աշխարհիկ պատմություն»; Պլանո Կարպինի «Մոնղոլների պատմությունը», գլուխ 5, մաս 3, բաժին 7:

⁵ «Զարթլիս-Ցխովրեթա», Անանուն «Ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 100; Գրիգոր Ակնեցի «Պատմություն նետաձիգների ազգի մասին», գլուխ 4; Վարդան Վարդապետ «Հիշատակարան 1248 թվականի»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Ավագ Սեբաստացի «Ժամանակագրություն»; Սարգիս Ստեցի «Ժամանակագրություն»; Կիրակոս Ռշտունի «Ժամանակագրություն»; Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»; Բար-Յեքերես «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

⁶ իբն Բիբի «Սեյդուն-նամե»; Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»:

⁷ իբն Բիբի «Սեյդուն-նամե»; Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»; Բար-Յեքերես «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն», Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»:

Իրոք, արդեն 1236 թվականի աշնանը Իկոնիայի սուլթանությունն ժամանեցին հենց նոր Հայաստանի արևելյան մասում հաստատված Մոնղոլական տերության դեսպանները, որոնք, մի կողմ դնելով ամեն մի ձևականություն, Քեյ-Կուվատից ուղղակի պահանջեցին ընդունել Մոնղոլական տերության գերիշխանությունը: Այսպիսով՝ ռազմաքաղաքական իրավիճակը դասավորվում էր ի վնաս Քեյ-Կուվատի և արդյունքում նա ի վերջո ստիպեց այնպես անել, որ իրեն իբր համոզեն հաշտություն կնքել նույն այս ժամանակ Կեսարիա ժամանած արդեն Էյուբյանների սուլթանության դեսպանների հետ, քանզի, ինչպես պարզվեց, ալ-Քամիլին ևս որևէ կերպ չէր հրապուրում Եգիպտոսը թողնելն ու անորոշ հեռանկարներով այդքան երկար ժամանակով հյուսիսում մնալը: Ավելին, դեռևս 1230 թվականին էին Էյուբյանների սուլթանությունում սկիզբ առել գահակալական խլրտումներ, իսկ հետագա տարիներին էլ, ենթարկվելով խլաթի անկումը ալ-Քամիլին այդպես էլ չներած և ի վերջո եղբոր դեմ դուրս եկած ալ-Աշրաֆի աննկատ դրդումներին, ընդդիմադիր տրամադրությունները խիստ զարգացում էին ապրել նաև Ասորիքում: Ավելին, չնայած լայնածավալ նախապատրաստություններին և այն հանգամանքին, որ Իկոնիայի սուլթանության դեմ մղվող ռազմական գործողություններն ալ-Քամիլին ինքն անչափ էր կարևորում, անհաջողության եզրին տատանվող դրանց վերջնական արդյունքը մեծապես պայմանավորված էր հենց ալ-Աշրաֆի ու Ասորիքում գործող հակասուլթանական նույն այդ ուժերի աննկատ, բայց ուժեղ դիմադրությամբ, իսկ այդ հանգամանք ալ-Քամիլը որևէ կերպ անտեսել չէր կարող: Եվ այսպես, արդեն 1236 թվականի վերջին կնքվեց հաշտություն և ալ-Քամիլին իր հարվածային բանակով վերադարձավ հարավ, իսկ Քեյ-Կուվատն էլ մնաց կանգնած մեկ այլ խնդրի առջև՝ այնուհանդերձ պատասխան տալ Մոնղոլական տերության դեսպաններին:

Նույն այս ժամանակ Չորմաղանը, նույնիսկ չսպասելով էլ իր ուղարկած դեսպանախմբի բերելիք պատասխանին, արդեն տարվա երկրորդ կեսին անցավ Նախակովկասյան ու Մերձսևծովյան տափաստաններ և սկսեց աջակցել Բաթուի ու Սուլեյմեի ռազմական ձեռնարկումներին: Ինչ վերաբերում է Քեյ-Կուվատին, ապա ոչ մեկ անգամ Մոնղոլական տերության ռազմական մեքենայի ուժը տեսած Իկոնիայի սուլթանը 1237 թվականի մայիսի վերջին երկարատև ձգձգումներից հետո ի վերջո դրական պատասխան տվեց Ուզեդեյի պահանջին և ընդունեց Մոնղոլական տերության գերիշխանությունը: Նույն թվականի արդեն հունիսի սկզբին, սակայն, Քեյ-Կուվատին թունավորեցին ու նա կնքեց իր մահկանացուն, որից հետո հանգուցյալին հաջորդեց իր որդի Քեյ-Խոսրովը (1237-1246), որը հրաժարվեց հոր կողմից Մոնղոլական տերության նկատմամբ հանձն առած պարտավորությունից:

Գլուխ 37

Իկոնիայի սուլթանության անկման սկիզբը

Քեյ-Կուվատի մահով իր ավարտը գտավ Իկոնիայի սուլթանության հզորության երրորդ և վերջին շրջանը, ընդ որում նոր սուլթանը իր հատկանիշներով գրեթե ամեն ինչում զիջում էր սեփական ակնառու հորը: Իրոք, ի տարբերություն Քեյ-Կուվատի, Քեյ-Խոսրովը մի մեծամիտ, բռնկուն, անհեռատես, թուլակամ և հաճույքներին տրվելուն հակված անձնավորություն էր, որը նույնիսկ իրապես չէր էլ իրականացնում սեփական սուլթանության կառավարումը՝ թողնելով այն իր խորհրդականների ուսերին: Այս առումով հարկ է նշել, որ ժամանակները նման շռայլության համար իրոք որ հարմար չէին, քանի որ մոնղոլական հարվածի ահեղ սպառնալիքը հենց նույն այս ժամանակ կախվել էր արդեն նաև Իկոնիայի սուլթանության վրա: Քեյ-Խոսրովի քաղաքական տհասությունն իրեն զգացնել տվեց գահը զբաղեցնելուց հենց անմիջապես հետո, երբ, չկարողանալով ընդհանուր լեզու գտնել միևնույն սեփական հոր կողմից ամենասիրալիկ կերպով սուլթանության ռազմական համակարգ ներառված Խորեզմի երբեմնի սուլթանության բանակի առանձին, սակայն խիստ մարտունակ մասերի հետ, սուլթանն ի վերջո հասավ լիակատար խզման: Վերջին հանգամանքը բնականաբար զգալի բացասական ազդեցություն ունեցավ Իկոնիայի սուլթանության բանակային մեքենայի վրա, քանի որ Ջալալ-Էդ-Դինի երբեմնի ռազմիկները ոչ միայն խիստ մարտունակ էին և բավականին մեծաքանակ, այլև Մոնղոլական տերության բանակի դեմ պայքարի զգալի փորձ ունեին:

Այսպես թե այնպես, սակայն արդեն 1237 թվականի հուլիսին կոնֆլիկտը բաց տեսք ընդունեց և Քեյ-խոսրովը, հասցնելով առաջին հարվածը, հրամայեց ձերբակալել խորեզմցիների առաջնորդներից ոմանց, որոնց մի մասին հետագայում հենց բանտում էլ սպանել տվեց: Սրան ի պատասխան, ըստ էության, արդեն կորցնելու ոչ մի բան չունեցող խորեզմցիները ոտքի ելան: Արդյունքում՝ 1237 թվականի հուլիսին հարբերդի ճ-մ-ում խորեզմցիներից կազմված Իկոնիայի սուլթանության ապստամբած բանակը (մոտ 20.000) հաղթեց Իկոնիայի սուլթանության կառավարական բանակին (մոտ 10.000)¹: Դրանից հետո, սակայն, այնուհանդերձ բավարար ուժեր չունենալով դիմադրել Քեյ-խոսրովի հիմնական ռազմական մեքենային, խորեզմցիները (12.000) շարժվեցին դեպի հարավ, անցան Էյուբյանների սուլթանության տարածք և 1237 թվականի նույն հուլիսին ասպատակեցին Սամոսատի ու Եդեսիայի շրջակայքը, ինչպես նաև Զայոց Միջագետքը և Զյուսիսայի Ասորիքը՝ հաստատվելով Եդեսիայի շրջակայքում²:

Այս առումով խորեզմցիների օգտին եղավ այն հանգամանքը, որ եռանդուն ու ռազմաշունչ ալ-Աշրաֆը, որն այս դեպքերից քիչ առաջ ի վերջո բացահայտ ապստամբական դիրք էր գրավել ալ-Քամիլի նկատմամբ, 1237 թվականի օգոստոսի 27-ին կնքեց իր մահկանացուն, իսկ որպես հետևանք էլ Էյուբյանների սուլթանության հյուսիսում այլևս չգտնվեց և ոչ մի ունակ առաջնորդ, որը կկարողանար սաստել Իկոնիայի սուլթանության տարածքից ժամանած անկոչ հյուրերին, երբ այստեղ բոլորը սկսեցին հոգալ միայն սեփական շահերի մասին՝ ընդհանուր գործերից ունենալով միայն պաշտոնական Կահիրեին այս կամ այն կերպ ընդդիմանալու մղումը: Արդյունքում՝ 1237 թվականի աշնանը խորեզմցիները ևս մեկ անգամ ասպատակեցին Եդեսիայի շրջակայքը, ինչպես նաև Զայոց Միջագետքը և Զյուսիսայի Ասորիքը³, իսկ 1238 թվականի գարունից մինչև աշուն էլ կրկնեցին հարվածը⁴: Այս պայմաններում առավելագույնը, որը կարողացան անել պաշտոնական Կահիրեի ներկայացուցիչները տեղում, դա այն էր, որ 1238 թվականի աշնանը Էյուբյանների սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) Չանգյանների թուլացած աթաբեկության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Զայ ռազմիկներից (մոտ 100) գրավեց Մծքինը, ինչից հետո մտավ Շնջար⁵: Ստեղծված իրավիճակից իրենց հերթին որոշեցին օգտվել նաև քրիստոնյաները:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1237 սեպտեմբերի սկիզբ – Դարպասակ ամրոցի ճ-մ⁶

Մեծ մագիստրոս Արման ԴՊերիգորի գլխավորած Տաճարականների օրդենը (մոտ 800, այդ թվում 120 ասպետ), ինչպես նաև Կիլիկիայի թագավորության բանակը (մոտ 200), նպատակ ունենալով անակնկալ հարձակումով գրավել ամրոցը Էյուբյանների սուլթանության բանակից (մոտ 700), աննկատ կենտրոնացան նրա շրջակայքում:

I փուլ – Քրիստոնյաները անցան անակնկալ հարձակման, որի արդյունքում, թեև ամրոցի մոտ գտնվող գյուղը գրավվեց, սակայն բուն ամրոցում ամրացած թշնամու կայազորը հասցրեց ձեռնամուխ լինել պաշտպանության, ինչպես նաև՝ ստեղծված իրավիճակի մասին տեղեկացնել Զալեպում գտնվող ուժերին:

II փուլ – Քրիստոնյաները մի քանի անգամ գրոհեցին ամրոցի վրա, սակայն մատնվեցին անհաջողության:

III փուլ – Զաջորդ օրը Զալեպից սրընթաց երթով արշաված և աննկատ ամրոցին մոտեցած Էյուբյանների սուլթանության բանակը (մոտ 2.000) անակնկալ հարձակում գործեց քրիստոնյաների վրա ու ծանր պարտության մատնեց նրանց:

Հայերը կորցրին մոտ 150 զինվոր, դաշնակիցը՝ մոտ 700 զինվոր, որոնցից 100-ը ասպետներ, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:

¹ իբն Բիբի «Սեյցուկ-նամե»; Բար-Հեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

² իբն Բիբի «Սեյցուկ-նամե»; Բար-Հեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»:

³ Բար-Հեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

⁴ Բար-Հեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

⁵ Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»:

⁶ Հեթում Պատմիչ «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»: Այս մասին մանրամասն տեղեկություններ է տալիս Աբուլ-Ֆիդան:

Արդյունքում, սակայն, սեփական տարածքում խորեզմցիների զգալի ուժերի գործելու պարագայում քրիստոնյաների դեմ հետագա առճակատումը ոչ միայն անհնարին համարվեց, այլև՝ վտանգավոր, դրա համար էլ պատերազմական գործողությունները այս ուղղությամբ այդպես էլ չարունակվեցին: Այս առումով հարկ է նշել, սակայն, որ նույն այս ժամանակ հիշատակված տարածքներում տեղի ունեցածն, ըստ էության, ոչինչ էր այն բանի համեմատ, ինչ արեց ի վերջո սեփական Արևմտյան արշավանքին ձեռնամուխ եղած Ուզեդեյի երկաթյա հորդան:

Գլուխ 38 **Եվրոպական ուղղությամբ Մոնղոլական տերության Արևմտյան** **արշավանքի հետագա ընթացքը և ավարտը**

1236 թվականի նոյեմբերին սկսելով Բուլղարական խաթանության նվաճումը՝ Սուբեդեն լիովին վրեժ լուծեց նախորդ անգամ այստեղ կրած իր անհաջողության համար և ուղղակի ոչնչացրեց ինչպես պետական այս միավորը, այնպես էլ բուլղարների դեռևս նախասլավոնական տեսքը պահպանած տեղացիներին: Դրանից հետո, հետ քաշելով, համալրելով և կարգի գցելով իր ուժերը, արդեն 1237 թվականի աշնանը Մոնղոլական տերության բանակը հարված հասցրեց Կիևյան Ռուսիային, որի զգալի մասին, ի դեմս Նրա հյուսիս-արևելյան հատվածի, տիրել էր արդեն 1238 թվականի գարնան սկզբի վիճակով: Այնուհետև, լիակատար կերպով տիրելով ռազմավարական նախաձեռնությանը, Մոնղոլական տերության բանակի ղեկավարությունը ևս մեկ ընդմիջում վերցրեց և 1238 թվականի գարնան կեսերին իր բանակային ուժերը կրկին հետ քաշեց տափաստաններ:

1238 թվականի աշնանը հերթական հարվածը հասցնելով Կիևյան Ռուսիայի այս անգամ արդեն հարավ-արևմտյան հատվածին՝ 1239 թվականի վիճակով Բաթուի և Սուբեդեյի ռազմական մեքենան զգալի հաջողությունների հասավ, որից հետո վերցրեց հերթական դադարը: Արդյունքում՝ արդեն 1240 թվականի գարնան վիճակով Մոնղոլական տերության ռազմական մեքենան վերսկսեց առաջխաղացումն և արդեն տարվա վերջի վիճակով վերջինս, ըստ էության, տիրել էր Կիևյան Ռուսիայի ողջ տարածքին: Մինչև առաջ անցնելը, սակայն, հարկ է ընդգծել, որ, գրեթե ամենուր հանդիպելով համառ դիմադրության, Մոնղոլական տերության բանակը նույն այս ժամանակ նաև զգալի կորուստներ էր կրել և արդյունքում 1240 թվականի աշնան վիճակով Նրա հարվածային բռնուցքը, նույնիսկ հաշի առնելով էլ կորուստներն ու համալրումները, կազմված էր արդեն մոտ 300.000 ռազմիկից: Այս առումով մինչև առաջ անցնելը նշենք նաև, որ այս իրադարձություններին իրենց մասնակցությունը բերեցին նաև նույն այս ժամանակ Կիևյան Ռուսիայի տարածքում հաստատված հայերը, որոնք մասնակցեցին 1240 թվականի սեպտեմբերի 5-ից մինչև դեկտեմբերի 6-ը տևած ու անհաջողությամբ ավարտված Կիևի (ներկայիս Ուկրաինայի հյուսիս)¹, ինչպես նաև 1241 թվականի հունվարին կրկին անհաջողությամբ ավարտված Կամենեց-Պոդոլսկի (ներկայիս Ուկրաինայի արևմուտք) պաշտպանություններին²:

1241 թվականի սկզբին, ըստ էության, արդեն ավարտած համարելով Կիևյան Ռուսիայի նվաճումը, Բաթուն և Սուբեդեն սկսեցին ծրագրել հերթական թռիչքը դեպի արևմուտք, ընդ որում նախատեսվում էր հարված հասցնել առկա երեք ուժերը մոտավորապես երեք հավասար զորասյունների բաժանելու միջոցով, երբ Զյուսիսային զորասյունը պետք է առաջանար դեպի Լեհական թագավորություն, իսկ Կենտրոնական և Զարավային զորասյուններն էլ հյուսիսից ու հարավից պետք է ներխուժեին Զոնգարական թագավորության տարածք: Արդեն 1241 թվականի

¹ Այս իրադարձությունը լայնորեն ներկայացված է աղբյուրներում, որոնք լայնորեն լուսաբանում են ժամանակակիցների վրա խոշոր տալավորություն թողած և ռազմաքաղաքական հսկայական նշանակություն ունեցած այս իրադարձությունը: Միաժամանակ, հաշվի առնելով դաշնակցային պատերազմների հետ կապված սկզբնաղբյուրները միայն իմ ուզած խորությամբ ներկայացնելու ձգտումը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ Զայաստանի հետ անմիջականորեն չկապված լայնածավալ ռազմական գործողությունների աղբյուրագիտական ներկայացումը մեծ հաշվով միայն ավելորդ կերպով կծանրաբեռնի աշխատանքս, առայժմ բավարարվում եմ միայն այն հաղորդմամբ փոխանցմամբ, ըստ որի Կիևի հայկական համայնքը ի վիճակի էր գնեթի տակ դնել մոտ 500 ռազմիկ (տես՝ Բարխուդարեան Վ. Բ. «Էջեր հայ գաղթավայրերի պատմության», Երևան 1996, էջ 77-98):

² Այս իրադարձությունը լայնորեն ներկայացված է աղբյուրներում, որոնք լայնորեն լուսաբանում են ժամանակակիցների վրա խոշոր տալավորություն թողած և ռազմաքաղաքական հսկայական նշանակություն ունեցած այս իրադարձությունը: Միաժամանակ, հաշվի առնելով դաշնակցային պատերազմների հետ կապված սկզբնաղբյուրները միայն իմ ուզած խորությամբ ներկայացնելու ձգտումը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ Զայաստանի հետ անմիջականորեն չկապված լայնածավալ ռազմական գործողությունների աղբյուրագիտական ներկայացումը մեծ հաշվով միայն ավելորդ կերպով կծանրաբեռնի աշխատանքս, առայժմ բավարարվում եմ միայն այն հանրահայտ փաստի փոխանցմամբ, որ Կամենեց-Պոդոլսկում էր գտնվում Արևելյան Եվրոպայի ամենահայտնի և հայաշատ հայկական գաղթավայրերից մեկը:

փետրվարին Մոնղոլական տերության Յյուսիսային գորասյունը մտավ Լեհական թագավորության տարածք և, տիրելով մի շարք ամրությունների, դաշտային երկու ճակատամարտերում ծանր պարտության մատնեց սկզբում Լեհական թագավորության, իսկ հետո արդեն նաև Լեհական թագավորության և Նույն այս ժամանակ Յյուսիս-արևելյան Եվրոպայում հաստատված Տևտոնյան օրդենի միացյալ բանակին: Դրանից հետո Մոնղոլական տերության բանակը, արևելքից արևմուտք կտրելով Լեհական թագավորության տարածքը, ներխուժեց Յոմենական Սրբազան կայսրության արևելյան տարածքներ: Մինչ Մոնղոլական տերության բանակի Յյուսիսային գորասյունը փոթորկում էր Լեհական թագավորության տարածքում, սակայն, մյուս երկու գորասյունները ևս ոչ պակաս հաջողությամբ գործում էին Յունգարական թագավորության տարածքում:

Արդյունքում, հաշվի առնելով առկա ռազմավարական վիճակը և սեփական ուժերի հնարավորությունները, ինչպես նաև տեղեկանալով այն մասին, որ ուժերն ի մի բերած Յոմենական Սրբազան կայսրության բանակը պատրաստվում է շարժվել Մոնղոլական տերության բանակի Յյուսիսային գորասյան դեմ, վերջինիս հրամայվեց հետ քաշվել դեպի հարավ և օժանդակել Յունգարական թագավորության տարածքում գործող մյուս երկու գորասյուններին: Արդյունքում, հմուտ զորաշարժերով աքցանի մեջ վերցնելով հակառակորդին, վերջին պահին ուժերը միավորած Մոնղոլական տերության բանակը 1241 թվականի ապրիլի 5-ից 11-ն ընթացած Շայիո գետի ճամբարում շրջապատեց և գլխովին ջախջախեց Յունգարական թագավորության 60.000 իրական բանակին: Դրանից հետո, կրկին ուժերը մասնատելով և ծայրից ծայր ոտնատակ տալով նաև Յունգարական թագավորության տարածքը, Մոնղոլական տերության բանակի առանձին ջոկատներ հասան Ադրիատիկ ծովի ընդհուպ մինչև հյուսիս-արևելյան ափեր: Մինչև տարվա վերջ Բաթուի և Սուբեդեյի մասերի բաժանված բանակը ոտնատակ տվեց հիշատակված տարածքները, որից հետո հերթական դադարը վերցրեց: Եվ միայն արդեն 1242 թվականի մարտին էր, որ որոշում ընդունվեց ավարտել Արևմտյան արշավանքը, ի մի բերել առկա ուժերը և հետ քաշել դրանք Մերձսևծովյան տափաստաններ: Արդյունքները, սակայն, Մոնղոլական տերության համար, այսպես թե այնպես, տպավորիչ էին, քանի որ այս ռազմագործողության արդյունքում Բուլղարական խաբանությունը և Ղազախական խանությունը ոչնչացան ու նրանց տարածքներն անցան Մոնղոլական տերությանը, իսկ Կիևյան Ռուսիան էլ ընկավ վերջինիս տիրապետության տակ: Իր հերթին, հիմք դրվեց Մոնղոլական տերության ազդեցությանը Արևելյան Եվրոպայում, երբ այստեղի որոշ պետական միավորներ երբեմն դառնում էին վերջինիս Նույնիսկ հարկատու:

Այս առումով հատկանշական է, որ որպես նահանջի ճանապարհ ընտրվեց Բուլղարական թագավորության տարածքը, որն ասպատակվեց և արդյունքում Ասենը համաձայնեց հարկատու դառնալ Բաթուին: Նույն այս ժամանակ առանձին մի ընդհարում էլ գրանցվեց Լատինական կայսրության բանակի հետ, սակայն ճկուն Յովհաննես III-ը բնականաբար հաջողությամբ խուսափեց իրեն որևէ կերպ պետք չեկող ողջ այս պատմությանը իր մասնակցությունը բերելուց: Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ Նույն այս ժամանակ Բուլղարական թագավորության և Բյուզանդական կայսրության հակալատինական դաշինքն արդեն ոչ միայն դադարել էր գործել, այլև Ասենն ինքն էր դաշինք կնքել Լատինական կայսրության հետ, ընդ որում, ի կատարում դրա պայմանների, 1237 թվականի աշնանը դաշնակիցները Նիկեիոյի Տաթիանիատեսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 500) պաշարել էին Ցուրուլ ամրոցը, սակայն, մատնվելով անհաջողության, հետ էին քաշվել¹:

1241 թվականի դեկտեմբերի 11-ին իր մահկանացուն կնքեց Ուզեդեյը, որից հետո Մոնղոլական տերությունում կրկին գահակալական ճգնաժամ առաջացավ, ինչն էլ ոչ քիչ կերպով չնայաստեց այն հանգամանքին, որ ի վերջո այդ մասին տեղեկացած Բաթուն արդեն 1242 թվականի սկզբին հրամայի վերջնականապես ավարտել առանց այդ էլ իր ավարտի փուլում գտնվող Արևմտյան արշավանքը: Իրոք, Նույն այս ժամանակ փաստացի արդեն Ոսկե Ջորդան հիմնադրած Բաթուն (1242-1257) այնուհանդերձ որևէ կերպ չէր մոռացել հոր իրավունքների մասին, իսկ հենց Նոր ավարտված և իրեն հսկայական հաջողություն բերած Արևմտյան արշավանքն էլ միայն ուժեղացնում էր նրա ցանկությունը ի վերջո զբաղեցնել Մոնղոլական

¹ Գեորգիոս Ակրոպոլցի «Ժամանակագրություն», մաս 36:

տերության գահը: Սրան հակառակ, սակայն, մահվանից առաջ Ուգեդեյը իրեն հետևորդ էր նշանակել թոռանը՝ Շիրամունին, սակայն, Ուգեդեյի իշխանատենչ կին Դորգենեն (1241-1246) արդյունքում իր ձեռքը վերցրեց տերության կառավարումը և պատրաստվեց իշխանական լծակներն այնուհետև հանձնել սեփական որդի Գույուկին: Գույուկը, սակայն, որ նույն այս ժամանակ իր մասնակցությունն էր բերել Արևմտյան արշավանքի սկզբնական փուլին, բայց հետո գժտվել էր Բաթուի հետ և հեռացել էր Միջին Ասիա, նույն այս ժամանակ այնուհանդերձ դեռևս հեռու էր: Իր հերթին, նոր խան ընտրելու համար պետք էր խորհրդակցություն հրավիրել, ինչը ևս զգալի ժամանակ էր պահանջում: Սրան գումարվում էին նաև Բաթուի նկրտումները և արդյունքում նոր խանի ընտրությունը փաստացի հինգ տարով հետաձգվեց: Արդյունքում՝ Մոնղոլական տերությունում ստեղծվեց որոշակիորեն խառն և անկայուն մի դրություն, թեև հիմնալի համակարգը, գործի դրված դեռևս Զինգիզ-խանի կողմից, ընդհանուր առմամբ շարունակում էր գործել և առանձին հաջողություններ այնուհանդերձ գրանցվում էին: Այս առումով արդյունքում որոշվեց, տերության ռազմական մեքենան անգործ չթողնելու մտայնությամբ, ի վերջո կյանքի կոչել նաև Իկոնիայի սուլթանությանը հարվածելու ծրագիրը՝ յուրօրինակ ավարտ հաղորդելով Արևմտյան արշավանքին արդեն հարավային ուղղությամբ:

Գլուխ 39

Բաբա Իսահակի ապստամբությունը

Իրոք, մինչ Մոնղոլական տերության ռազմական մեքենան հրով ու սրով անցնում էր Արևելյան և Կենտրոնական Եվրոպայով, նույն այս ժամանակ իրեն հզորության գագաթնակետին էր երևակայում նաև Քեյ-խոսրովը: Խնդիրը կայանում էր ամենից առաջ նրանում, որ նույն այս ժամանակ Իկոնիայի սուլթանության բոլոր հիմնական հակառակորդները, բացառությամբ իհարկե Մոնղոլական տերության, գտնվում էին թույլ ու քայքայված վիճակում կամ պայթարում էին միմյանց դեմ և Իկոնիայի սուլթանը, կարծես թե, բոլոր հիմքերն ուներ իրեն ուժեղ համարելու:

Այսպես, դեռևս ալ-Աշրաֆի մահին էր Եյուբյանների սուլթանության հյուսիսային հատվածում անիշխանության և իշխանական քաոսի վիճակ ստեղծել, իսկ այն բանից հետո էլ, երբ 1238 թվականի մարտի 8-ին կյանքից հեռացավ նաև ալ-Քամիլը և նրա հաջորդեց կրտսեր որդին՝ ալ-Ադիլ իբն ալ-Քամիլը (1238-1240), Եյուբյանների տոհմում մինչ այդ էլ առկա փոխադարձ մրցակցությունն ու նախանձը ի վերջո բացահայտ տեսք ընդունեցին, երբ այստեղ ներտոհմական իսկական մի գահակալական պայքար սկսվեց: Իրոք, դեռևս 1230 թվականին գահակալական հավակնություններ դրսևորած և նույն այդ պատճառով էլ հոր կողմից շնորհագրված ալ-Քամիլի ավագ որդի աս-Սալիհը, որին իր հայրը, մի կողմից ձգտելով սահմանափակել ալ-Աշրաֆին, իսկ մյուս կողմից էլ անհանգիստ այս անձնավորությանը ցանկանալով հնարավորինս հեռու պահել Կահիրեից, դեռևս 1235 թվականին նշանակել էր Ասորիքի կառավարիչ, այժմ խիստ թշնամական դիրք գրավեց Կահիրեում իշխանության հասած կրտսեր եղբոր նկատմամբ: Ավելին, դեռևս ալ-Աշրաֆի օրոք Ասորիքում ոտքի ելած ապստամբներին, որոնք ալ-Աշրաֆի մահից հետո կարծես առանց առաջնորդ էին մնացել, այժմ սկսեց գլխավորել նույն աս-Սալիհը՝ բոլոր այս ուժերին ուղղելով եղբոր դեմ և գործնականում դուրս հանելով Ասորիքը պաշտոնական Կահիրեի տիրապետության տակից: Իր հերթին գործնականում չկար նաև Քարթլիի թագավորությունը, որտեղ Ռուսուդանը նույնիսկ փորձ իսկ չէր կատարում որևէ բան ձեռնարկել, իսկ առանձի իշխաններ էլ, փակված սեփական տիրույթներում և ընդունած Մոնղոլական տերության գերիշխանությունը, որևէ հնարավորություն չունեին գործելու: Եվ վերջապես Մոնղոլական տերության հիմնական ուժերը զբաղված էին Արևմտյան արշավանքով Եվրոպայի ուղղությամբ և արդյունքում Քեյ-խոսրովի համար, կարծես թե, բոլոր հիմքերն էին ստեղծվում ավելի լայնացնել հոր կողմից իրեն ժառանգություն թողած սուլթանության սահմանները:

Այսպես թե այնպես, սակայն 1239 թվականի մարտին Կարինից առաջխաղացած Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 60.000) Մոնղոլական տերության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Զայ ռազմիկներից (մոտ 600) գրավեց Կարսը ու Անին, ինչպես նաև Լոռի ամրոցը և,

ասպատակելով շրջակայքը, նահանջեց¹: Նույն այս ժամանակ, սակայն, Քեյ-խոսրովի դեմ գործեց իր սուլթանության հերթական ներքին թուլությունը և սուլթանության արևելյան տարածքներում պաշտոնական Իկոնիայի դեմ մի զգալի մեծության ապստամբություն բռնկվեց:

Ընդհանրապես ասած, սուլթանության արևելյան սահմաններում ըմբոստ տրամադրությունները միշտ էլ անհամեմատ ուժեղ էին, քան պետության այլ հատվածներում, ընդ որում կայունությանը չէին նպաստում ոչ նորանոր նվաճումները, ոչ էլ անվերջ պատերազմները և հատկապես նույն այդ տարածքներում Ջալալ-էդ-Դինի երբեմնի բանակի բեկորների հայտնվելը: Արդյունքում՝ ապստամբական տրամադրություններն իրենց համար պարարտ հող էին գտնում և նույն այս ժամանակ ուղղակի ելույթն արդեն ի վերջո պայթեց, ընդ որում դրա գլուխ կանգնեց մինչ այդ դերվիշի դերում մեծ հեղինակություն հասած ոմն Բաբա Իսահակ: Վերջինս, ինչպես մի ժամանակ այդ արել էր Բաբեկը, անձնական հմայքով և շռայլ խոստումներով ոչ միայն իր կողմը գրավեց մարդկանց սրտերը, այլև ստեղծեց գործուն, սակայն առժամանակ գաղտնի գործող մի ամբողջ համակարգ: Արդյունքում, մինչ Քեյ-խոսրովը հավակնում էր Կարսին և Անիին, Եփրատի վերին հովտում պայթեց նրա բանակի թիկունքը:

1239 թվականի ապրիլից մինչև մայիս Բաբա Իսահակի ղեկավարած ապստամբները (մոտ 5.000) ասպատակեցին Սամոսատը, Մելիտեն ու նրանց շրջակայքը, Կարիսի շրջակայքը, ինչպես նաև Հիսն-Մանսուր ամրոցի և Զյախթայի շրջակայքը², իսկ 1239 թվականի հունիսին էլ Մելիտեի ճ-մ-ում հաղթեցին Իկոնիայի սուլթանության բանակին (550, այդ թվում 500 հեծյալ) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 20)³: 1239 թվականի նույն հունիսին Բաբա Իսահակի գլխավորած ապստամբները ևս մեկ հաղթանակ տարան Պլասթայի ճ-մ-ում⁴, իսկ արդեն 1239 թվականի հուլիսին էլ տիրեցին Սեբաստիային⁵ և Թոքաթին⁶: 1239 թվականի հուլիսին Ամասիայի ճ-մ-ում Բաբա Իսահակի գլխավորած ապստամբները (մոտ 8.000) ևս մեկ անգամ հաղթեցին Իկոնիայի սուլթանության բանակին (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 100)⁷: Դրանից հետո ապստամբները փորձեցին գրավել Ամասիան, սակայն հիմնական բանակից շուտ Ամասիա հասած և այստեղ ապստամբություն նախապատրաստել փորձող Բաբա Իսահակը գերվեց ու մահապատժի ենթարկվեց: Այս պայմաններում ապստամբների շարքերում հայտարարվեց, սակայն, թե Բաբան իրականում օգնություն բերելու նպատակով երկինք է համբառնել և ապստամբները շարունակեցին պայքարը արդեն ոմն Իսահակի գլխավորությամբ, որը 1239 թվականի օգոստոսին այնուհանդերձ գրավեց Ամասիան⁸: Այս ամենը, սակայն, չէր կարող երկար շարունակվել և, եթե մինչ այժմ ապստամբները քիչ թե շատ հաջող գործում էին Քեյ-խոսրովի կայազորային ուժերի դեմ, ապա, այն բանից հետո, երբ պաշտոնական Իկոնիան նրանց դեմ շարժեց իր դաշտային հարվածային բանակը, Իսահակի մարդկանց վիճակը կտրուկ ծանրացավ:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1239 օգոստոս – Կիրշեհիյի ճ-մ⁹

Կարիսից առաջխաղացող Իկոնիայի սուլթանության կառավարական բանակը (60.000, այդ թվում 1.000 խաչակիր հեծյալներ, ինչպես նաև հույներ և վրացիներ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 100) շարժվեցին Իկոնիայի ուղղությամբ շարժվող ապստամբների (6.000) հետքերով՝ առաջ ուղարկելով ազգությամբ վրացի Ջանդար Վահրամշահի գլխավորած առաջապահը (մոտ 1.000):

¹ Կիրակոս Գանձակեցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 28; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»; Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»:

² Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Ավագ Սեբաստացի «Ժամանակագրություն»; Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»; իբն Բիբի «Սեջուկ-նամե»:

³ Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; իբն Բիբի «Սեջուկ-նամե»:

⁴ Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; իբն Բիբի «Սեջուկ-նամե»:

⁵ իբն Բիբի «Սեջուկ-նամե»:

⁶ իբն Բիբի «Սեջուկ-նամե»:

⁷ իբն Բիբի «Սեջուկ-նամե»:

⁸ Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

⁹ իբն Բիբի «Սեջուկ-նամե»; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»:

I փուլ – Ապստամբները դադարեցրին առաջխաղացումը և, անակնկալ հետ դառնալով, հարձակվեցին Ջանդար Վահրամշահի ջոկատի վրա: Բռնկվեց համառ մարտ: Արդյունքում՝ ապստամբները կորցրին 400 զինվոր:

II փուլ – Մարտադաշտ հասավ Իկոնիայի սուլթանության կառավարական հիմնական բանակը և ջախջախիչ հարված հասցրեց ապստամբների բանակին:

III փուլ – Իկոնիայի սուլթանության կառավարական բանակը հետապնդեց ապստամբների բանակին և գլխովին ոչնչացրեց այն:

Հայերը կորցրին մոտ 5, դաշնակիցը՝ 4.000, թշնամին՝ 6.000 զինվոր:

Այսպիսով՝ Բաբա Իսահակի ապստամբությունը ճնշվեց, սակայն, այսպես թե այնպես, այն բավականին ծանր հետևանքներ ունեցավ Իկոնիայի սուլթանության համար, ընդ որում հանդարտությունը սուլթանության արևելյան սահմաններում այդպես էլ չվերականգնվեց: Քեյ-խոսրովը, սակայն, առժամանակ դեռևս հիմքեր ուներ իրեն այնուհանդերձ հաջողության մեջ համարելու համար:

Գլուխ 40

Մոնղոլական տերության առաջխաղացումը Իկոնիայի և Էյուբյանների սուլթանությունների ուղղությամբ

1239 թվականի սեպտեմբերին, իր մասնակցությունը բերելով Էյուբյանների մոտ սկիզբ առած քաոսին, Իկոնիայի սուլթանության (մոտ 60.000, այդ թվում խաչակիրներ, թուրքմեններ, հույներ և վրացիներ), ինչպես նաև Հալեպի կառավարիչ, 1236 թ-ի նոյեմբերի 26-ին ալ-Ազիզի մահից հետո այստեղ վերջինիս փոխարինած իր տասնմեկամյա որդի ան-Նասիրի խնամակալ Շամս-եդ-Դին Լուլու Հայի գլխավորած Հալեպի Էյուբյանների (մոտ 10.000) միացյալ բանակը պաշարեց Ամիդը գահակալական պալատը սկսած գործող սուլթանի եղբայր աս-Սալիհի որդի Թուրան-Շահի գլխավորած Էյուբյանների սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 200), որոնք արժաթի դիմաց հանձնեցին քաղաքը¹: Այսպիսով՝ այն քաղաքը, որի համար այդքան պայքարեց Քեյ-Կուվատը և այդպես էլ հաջողության չհասավ, ի վերջո ընկավ նրա որդու ձեռքը:

Ավելին, դրանից հետո, փորձելով արդեն սեփական խաղը խաղալ, 1239 թվականի հոկտեմբերին Քեյ-խոսրովի ռազմական մեքենան պաշարեց նաև Տիգրանակերտը, սակայն Շիհաբ-եդ-Դին Ղազին այնուհանդերձ արժանի եղավ եղբայրներին և այս քաղաքն Էյուբյաններն արդեն կարողացան պահել՝ հետ շարունակելով հակառակորդին²: Տարվա արդյունքներից Քեյ-խոսրովը, թերևս, կարող էր գոհ լինել և, ամփոփելով այն, հաջորդ տարին Իկոնիայի սուլթանը որևէ գործողություն չձեռնարկեց: Իրավիճակը, սակայն, շուտով լուրջ զարգացում էր ստանալու, ինչը կասկածի տակ էր դնելու տարածաշրջանում Իկոնիայի սուլթանության ռազմական մեքենայի գերակշռությունը:

Իրոք, աչքի տակ ունենալով Իկոնիայի սուլթանության ակտիվությունը, դեռևս 1240 թվականի սկզբին Չորմաղանի ուժերը հետ էին վերադարձել Արևմտյան արշավանքից և, նույնիսկ, որոշակիորեն էլ համալրված, պատրաստվում էին ակտիվ գործողություններ սկսել Իկոնիայի սուլթանության դեմ: Արդեն 1240 թվականի գարնանը Բաջուի գլխավորած Մոնղոլական տերության (մոտ 50.000), Քարթլի թագավորության (մոտ 20.000), ինչպես նաև Չաբարյանների իշխանության (մոտ 10.000) միացյալ բանակը ասպատակեց Կարինի շրջակայքը և Բասենը, սակայն, խուսափելով Իկոնիայի սուլթանության առաջխաղացող բանակից (մոտ 70.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 1.000), նահանջեց³: Սա առաջին անհանգստացնող զանգն էր Քեյ-խոսրովի համար, սակայն ամեն ինչ դեռևս առջևում էր:

¹ Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների», Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10: Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»: Ստեփանոս Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»:

² Իբն Բիբի «Սելջուկ-նամե»: Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

³ Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10: Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»:

1241 թվականի գարնանը Բաջուն կրկնեց հարվածը Կարինի և Բասենի ուղղությամբ և կրկին նահանջեց¹, իսկ 1241 թվականի աշնանն էլ ասպատակեց Խարբերդի շրջակայքը²: Սկիզբ էր առնում մեծածավալ պատերազմը Մոնղոլական տերության դեմ, որը հեռուն գնացող հետևանքներ էր ունենալու:

Նույն այս ժամանակ Էյուբյանների սուլթանությունում գահակալական պայքարը շարունակվում էր, ընդ որում այստեղ մեծ հաշվով ստեղծվել էր մի իրավիճակ, երբ Ասորիքում գտնվող Էյուբյանները, մրցակցելով միմյանց հետ, միաժամանակ աս-Սալիհի գլխավորությամբ բոլորը միասին, ըստ Էուբյան, դուրս էին եկել նաև ալ-Ադիլ իբն ալ-Քամիլի դեմ: Արդյունքում ապստամբները ի վերջո ներխուժեցին Եգիպտոս և այս պայմաններում գործող սուլթանը, հավաքելով սեփական ուժերը և ամենից առաջ գուլյամական կորպուսը, շարժվեց նրանց դեմ: 1240 թվականի մայիսի 31-ին, սակայն, արժանահիշատակ Բիլբայսի մոտ սեփական գուլյամական կորպուսի ռազմիկները շրջապատեցին ալ-Ադիլ իբն ալ-Քամիլի վրանը, ձերբակալեցին նրան և հայտարարեցին գահընկեց արված, որից հետո Էյուբյանների սուլթանության սուլթան հռչակվեց նրա եղբայր, Ասորիքի ապստամբների առաջնորդ աս-Սալիհը (1240-1249): Նոր սուլթանը, սակայն, հենց անմիջապես էլ գահակալական մրցակցության մեջ ներքաշվեց մինչ այդ իրեն աջակցած, սակայն այժմ իր հերթին Ասորիքում հաստատված սեփական հորեղբայր աս-Սալիհ Իսմայիլի հետ, ինչի արդյունքում գահակալական քառսը շարունակվեց, իսկ Ասորիքն էլ շարունակեց մնալ ապստամբական նույն դրության մեջ: Ավելին, զբաղված այս ամենով, երբեմնի հզոր Էյուբյանները հենց այս ժամանակ էլ ճակատագրորեն աչքաթող արեցին այն հանգամանքը, որ, ի տարբերություն Նախկինի, այդուհետ, հետևելով շատ ու շատ մահմեդական պետական միավորների ճակատագրին, իրենց պետությունն արդեն, ըստ Էուբյան, վերջնականապես մուտք էր գործել «գուլյամական դարաշրջան», իսկ ալ-Ադիլ իբն ալ-Քամիլի գահագրկումն էլ, որ տեղի ունեցավ հենց գուլյամների ուժերով, դրա ակնառու ապացույցն էր:

1241 թվականի գարնանը, մինչ գրեթե բոլորը և նույնիսկ Լատինական կայսրությունը փոթորկվում էին Մոնղոլական տերության Արևմտյան արշավանքից, սակայն բազմադարյա Բյուզանդական կայսրությունն այս անգամ զարմանալի ձևով մի կողմ էր մնացել այդ ամենից, Յովհաննես III-ը որոշեց ծովային հարված հասցնել Լատինական կայսրությանը, սակայն Լիկիվիզիայի ծովամարտում (Էգեյան ծովի ափին) Լատինական կայսրության նավատորմը (13 նավ) հաղթեց Ժոֆրուա Յայի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության նավատորմին (30 նավ), ընդ որում հաղթողները գրավեցին 13 նավ³: Դրանից հետո, 1242 թվականի մարտին Յովհաննես III-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 20.000, այդ թվում Դեմետրիոս-Թոմնիկ Մամիկոնյանը և Նիկեփոր Տարխանիատես) Թեսալոնիկեի թագավորությանը 1225 թվականին փոխարինած Թեսալոնիկեի կայսրության բանակից (մոտ 5.000) պաշարեց Թեսալոնիկեն, սակայն, մինչև հուլիս մնալով վերջինիս պարիսպների տակ, ի վերջո հետ քաշվեց⁴: Այս առումով հատկանշական է, որ կայսրը Թեսալոնիկեի մոտից նահանջեց այն բանից հետո միայն, երբ տեղեկություն ստացավ հենց նույն այս ժամանակ Արևելքում զարգացող վճռական իրադարձությունների մասին:

Իրոք, նախորդ տարիների նախապատրաստական հարվածներից հետո անցնելով վճռական հարձակման, 1242 թվականի հունիսին կաթվածահար եղած Չորմաղանին փոխարինած Բաջուի գլխավորած Մոնղոլական տերության (մոտ 50.000), Քարթլիի թագավորության (մոտ 20.000), ինչպես նաև Չաբարյանների իշխանության (մոտ 20.000) միացյալ բանակը Իկոնիայի սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 200) պաշարեց և հուլիսին ի վերջո դավաճանության միջոցով գրավեց Կարինը, որն ավերեց⁵: Առաջնակարգ այս ամրության կորուստը ոչ միայն ռազմական, այլ նաև հոգեբանական

¹ Ստեփանոս Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»:

² Բար-Յեքոբոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

³ Գեորգիոս Ակրոպոլցի «Ժամանակագրություն», մաս 37:

⁴ Գեորգիոս Ակրոպոլցի «Ժամանակագրություն», մաս 40:

⁵ իբն Բիբի «Սեջուկ-նամե»: Կիրակոս Գանձակեցի «Չայոց պատմություն», գլուխ 34; Գրիգոր Ակնեցի «Պատմություն նետաձիգների ազգի մասին», գլուխ 6; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 88; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»; Ավագ Սեբաստացի «Ժամանակագրություն»; Գրիգոր Կամախեցի «Ժամանակագրություն»:

հարված էր Իկոնիայի սուլթանությանը և հատկապես Զեյ-խոսրովին, որն իրեն պատած վախին փորձեց հակադարձել ծայրահեղ ինքնավստահության ցուցադրմամբ:

Արդյունքում՝ հատուկ դեսպանախումբ ուղարկելով Բաջուի մոտ, սուլթանը, թերևս, արդեն կտրված իրականությունից, սկսեց սպառնալ նրան և վերջնագրային տոնով պահանջներ ներկայացնել: Բաջուն, սակայն, որն ակնհայտորեն պատկանում էր դեռևս Չինգիզ-խանի կողմից աճեցված լավագույն զորավարների թվին, պաշտոնական Իկոնիայի դեսպանախմբին իրեն բնորոշ սառնասրտությամբ հանգիստ մի պատասխան տվեց և այն հետ ուղարկեց՝ իր այդ հանգստությամբ կարծես ավելի ահաբեկելով Զեյ-խոսրովին, քան, եթե նույնիսկ ուղղակի սպառնար: Դրանից հետո կողմերը պատրաստվեցին վճռական ընդհարման, որը պետք է տեղի ունենար արդեն հաջորդ տարի:

Այս առումով հարկ է նշել, սակայն, որ, չնայած սեփական ինքնավստահ ու պարծենկոտ տոնայնությանը, Իկոնիայում լավ էին հասկանում Մոնղոլական տերության բանակի հետ համեմատած և ուժերի իրական հարաբերակցությունը, և սեփական բանակի մարտական հնարավորությունները: Արդյունքում, ձգտելով առաջացնել նույն այն վիճակը, որն առկա էր 1230 թվականին, Զեյ-խոսրովը հարուստ նվերներով և կանխիկ զգալի գումարներով մի քանի դեսպանախմբեր ուղարկեց ինչպես Եյուբյանների հիմնական կենտրոններ, ի դեմս Դամասկոսի, Չալեպի և Տիգրանակերտի, այնպես էլ նույնիսկ քրիստոնյաների մոտ՝ Սիս, Տրապիզոն ու Անտիոք: Այս առումով հատկանշական է, որ, ի տարբերություն հակառակորդի նկատմամբ դրսևորած պարծենկոտ տոնայնության, հնարավոր դաշնակիցների մոտ ուղարկված դեսպանախմբերին հանձնարարված էր տեղերում հստակորեն հասկացնել տալ, որ առաջացած բարդությունը միայն Իկոնիայի սուլթանության խնդիրը չէ և, եթե Զեյ-խոսրովը անհաջողության մատնվի, ապա խնդիրը կչոքի նաև նույն այդ հարևանների դռներին:

Եյուբյանները երբեք էլ լավ հարաբերություններ չէին ունեցել Իկոնիայի սուլթանների հետ և 1230 թվականի դաշնակցությունն ավելի շուտ բացառություն էր, քան օրինաչափություն, ընդ որում նույն այս ժամանակ նրանք իրենք էլ զգալի խնդիրներ ունեին ինչպես սեփական սուլթանության, այնպես էլ իրենց նույնիսկ բուն տոհմի ներսում, սակայն այնուհանդերձ, որոշակի տատանումներից հետո, հայտարարվեց, կարծես թե, միասնական որոշումը՝ օգնել Իկոնիայի սուլթանությանը: Այս հայտարարությամբ, ամեն ինչից զատ, Եյուբյանների առաջնորդները նաև արդեն լիովին օրինական հիմքերով իրենց վերցրին ինչպես ուղարկված թանկարժեք նվերները, այնպես էլ կանխիկ հսկայական գումարները: Վերջին հաշվով ինչքա՞ն էին նրանք անկեղծ, սակայն, այդպես էլ հարց մնաց, քանի որ շուտով պարզվեց, որ ընդունված որոշումը կյանքի կոչելը ոչ միայն դժվար է, այլև բացակայում է նաև իրական ցանկությունը գործել այդ ուղղությամբ:

Իրոք, առկա ուժերը Հարավային Հայաստանի և Ասորիքի Եյուբյանների առաջնորդների մոտ մի կողմից ինքնին քիչ էին ու հազիվ հերիքում էին միայն միմյանց զսպելու և մեկը մյուսին, իսկ բոլորն էլ միասին արդեն նաև աս-Սալիհին տեղի չտալու համար, իսկ մյուս կողմից էլ կար վտանգ, որ բանակային ուժերը մեկի ուղարկելու, իսկ մյուսի չուղարկելու պարագայում ուժերն ուղարկած կողմը տեղում կխեղդվի յուրայինների իսկ կողմից, մինչև նրա բանակը հետ կգա: Արդյունքում, նայելով միմյանց և փնթփնթալով, Սեբաստիան բանակի հավաքման վայր հռչակած Զեյ-խոսրովին ուժեր ներկայացան միայն Չալեպից, սակայն դրանք ևս ինքնին չափազանց քիչ էին և չէին համապատասխանում այն հույսերին ու ծախսած միջոցներին, որ Եյուբյանների վրա դրել էր պաշտոնական Իկոնիան: Չալեպից ժամանած օժանդակ ուժերի առաջնորդը լավ ռազմիկի համբավ ունեցող Նասր-էդ-Դին ալ-Ֆարսին էր, որը, սակայն, սեփական մեծամիտ, անզիջում և գոռոզ վարքագծով միայն խորացրեց իր ու յուրայինների դեմ առանց այդ էլ առկա տրամադրությունները, թեև ինչպես Զեյ-խոսրովը, այնպես էլ նրա շրջապատը, դեռևս որոշակի հույսեր ունենալով Եյուբյանների վրա, այնուհանդերձ զսպեցին իրենց և նոր ժամանածներին պատեցին ամեն տեսակի սիրալիրություններով:

Օժանդակ ուժերի հարցով կարևոր էր նաև Կիլիկիայի թագավորության դիրքորոշումը, որը, դեռևս 1220 թվականի հաշտության պայմանագրի պայմանները հաշվի առնելով, պարտավոր էր 1.000 հոգանոց մի ջոկատ տալ սուլթանության բանակին և որը, սակայն, դրանից հետո երբեմն

կատարում, իսկ երբեմն էլ չէր կատարում իր այդ պարտավորությունը: Այժմ, սակայն, ժամանակները փոխվել էին և հայերի կողմից առկա որևէ պարտավորության մասին խոսք գնալ սկզբունքորեն իսկ չէր կարող և Զեյ-խոսրովը կարող էր միայն համոզելու լեզվով խոսել: Արդյունքում՝ արդեն 1242 թվականի վերջին Կեսարիա ժամանած Կոնստանդին Վասակի Յերթումյանը խոստացավ սուլթանությանը առնվազն 3.000 հեծյալի չափով օժանդակություն ցույց տալ, սակայն հետագայում, պատճառ բռնելով ինչ-ինչ կազմակերպչական խնդիրներ, պաշտոնական Սիսը այս ուղղությամբ այդպես էլ որևէ քայլ չձեռնարկեց: Իրոք, դատելով ըստ ամենայնի, հայերը որևէ կերպ չէին ցանկանում ընդհարվել Մոնղոլական հզոր տերության հետ, քանզի Զեյ-խոսրովի բոլոր դաշնակիցներից, թերևս, միայն Նրանք էին, որ, շնորհիվ Հայաստանի այլ մասերում գտնվող իրենց հայրենակիցների և, հատկապես, Խաչենի թագավորության արքա Հասան-Ջալալի թափած եռանդուն ջանքերի, ամենից լավն էին տիրապետում ուժերի իրական հարաբերակցության մասին տեղեկատվությանը:

Միաժամանակ, հետևելով հայերի օրինակին և, ինչպես նույն այս ժամանակ ողջ կաթոլիկ աշխարհում էին համարում, ցանկանալով օժանդակել մահմեդականների դեմ պայքարող մոնղոլներին, օժանդակ ուժեր չուղարկեցին նաև խաչակիրներն, ի դեմս Անտիոքի դքսության, թեև առանձին վարձկաններ ինչպես Լատինական կայսրությունից ժամանած խաչակիրներից, այնպես էլ այլ քրիստոնյաներից և, մասնավորապես Ջենովայի հանրապետությունից, Զեյ-խոսրովն այնուհանդերձ ստացավ: Քրիստոնյաներից պետական մակարդակով Զեյ-խոսրովին աջակցեց, թերևս, միայն Տրապիզոնի կայսրությունը, այն էլ՝ սահմանափակ ուժերով: Ինչ վերաբերում է խոհեմ Հովհաննես III-ին, ապա պաշտոնական Նիմֆան, չարելով հանդերձ հարաբերությունները հզոր հարևանի հետ, ևս փաստորեն գերծ մնալ խառնվել առաջիկա պատերազմին՝ աջակցելով Զեյ-խոսրովին, թերևս, միայն վարձկաններ հավաքագրելու գործում:

1243 թվականի սկզբի վիճակով Սեբաստիայի մոտ կենտրոնացված Իկոնիայի սուլթանության բանակում կային արդեն 50.000 միայն հեծյալներ, թեև արդյունքում սպասվում էր, որ, հաշվի առնելով տրված խոստումները, շուտով Զեյ-խոսրովին պետք է միանային նաև 20.000 հեծյալներ և նրա բանակի հեծելազորը ընդհանուր առմամբ պետք է կազմեր 70.000 հոգի: Այս ուժերը, սակայն, ինչպես արդեն պարզ էր, մեծ հաշվով այդպես էլ չհավաքվեցին և, ուժերի աղետալի հարաբերակցությունը գոնե մի որևէ կերպ իր օգտին փոխելու մտայնությամբ, Զեյ-խոսրովը հրամայեց, առանց նայելու որակը, պետք եղած պահին կամային հրամանով կուտակել զենք կրելու ունակ սուլթանության բոլոր ռազմիկներին՝ հեծյալ թե հետևակ: Արդյունքում, ինչպես արժանահիշատակ 1071 թվականին եղավ, առաջիկա տարում Զեյ-խոսրովը կարողացավ մարտադաշտ հանել ընդհանուր առմամբ մոտ 160.000 ռազմիկից կազմված մի բանակ, որի ռազմիկների զգալի մասը, սակայն, մարտական անչափ ցածր որակներ ուներ:

Հարկ է նշել, որ ապագա պատերազմի հարցով պատրաստություններից գերծ չէր մնում նաև Բաջուն, որը, նույնիսկ առանց որևէ հարակից ուժի էլ, նույն այդ պահին իր ձեռքի տակ ամենից առաջ ուներ դեռևս Զորմադանի ժամանակներից տարածաշրջանում առկա Մոնղոլական տերության 40.000 հոգանոց երկաթյա բանակը: Վերջինս, սակայն, Արևմտյան արշավանքի ավարտից հետո համալրվել էր ևս առնվազն մեկ թումենով և արդյունքում կազմում էր 50.000 ռազմիկ: Միաժամանակ, ստեղծված իրավիճակի մասին Բաթուին ժամանակին տեղեկացրած Բաջուն վերջինիցս հրահանգ էր ստացել առիթի դեպքում հյուսիսից պահանջել ու ստանալ ևս լրացուցիչ ուժեր: Սրանից զատ Բաջուն լիուլի օգտագործեց նաև դաշնակից ուժերը, որոնք հավաքագրեց ամենից առաջ ավանդականորեն Իկոնիայի սուլթանությանն ատող, այն իրենց բնական հակառակորդ համարող և վերջինիս դեմ հաջող պատերազմի ձգտող Չաբարյանների իշխանությունից և Քարթլիի թագավորությունից: Դեռևս 1225 թվականին այստեղ առկա էր 60.000 ռազմիկ, սակայն ժամանակները փոխվել էին, դրանից հետո անցած տարիներին քրիստոնյաները զգալի կորուստներ էին կրել, իսկ Քարթլիի թագավորությունն էլ կորցրել էր կենտրոնական կառավարումը: Արդյունքում՝ կարելի է ենթադրել, որ Չաբարյանների իշխանությունից և Քարթլիի թագավորությունից նույն այս ժամանակ Բաջուի բանակին ապահովեցին մոտավորապես 40.000 ռազմիկ: Իր հերթին, գործի դնելով իշխանական սեփական լծակները նաև Իրանական լեռնաշխարհում, Բաջուն զգալի համալրումներ ստացավ նաև

այստեղից, երբ ուժեր ժամանեցին նույնիսկ Ղրմանից: Այս համալրումների քանակը կարող է գնահատվել մոտ 50.000 ռազմիկի սահմաններում:

Այս առումով ավելորդ չէ նշել, որ, ինչպես 1230 թվականին, այս անգամ ևս կողմերն, ըստ եռության, կրկնում էին ուժերի բաշխման աշխարհաքաղաքական նույն այն դասավորությունը, որն առա էր նույն 1071 թվականին Բյուզանդական կայսրության և Սելջուկյան սուլթանության միջև, ընդ որում, եթե այն ժամանակ կայսերական ռազմական տեսաբանները նախատեսում էին պատերազմն ավարտել Ռեյում, ապա այժմ Զեյ-խոսրովի ռազմական տեսաբանների մտահղացումներում կրկին նույն ուղղությունն էր, ի դեմս Մուղանի հարթավայրի, Նախիջևանի և Թավրիզի: Հետաքրքիր կերպով Ալի-Արսլանի ռազմական տեսաբաններին կրկնում էին նաև Բաչուի այժմեական համարժեքները, որոնք, առժամանակ չնախատեսելով լուրջ առաջխաղացում իրականացնել արևմտյան հակառակորդի տարածքում և ցանկանալով ամենից առաջ սաստել վերջինիս, ձգտում էին կոտրել սուլթանության ռազմական մեքենայի մեջքը, հոգեբանորեն ճնշել հակառակորդին, վերացնել դիմադրական մղումները նրա մոտ և ենթարկեցնել իրենց՝ սուլթանության վերջնական նվաճումը հետաձգելով այլ ժամանակների:

1243 թվականի մայիսին Մոնղոլական տերության բանակը (մոտ 20.000) Իկոնիայի սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 200) գրավեց Երզնկան, սակայն, չկարողանալով գրավել միջնաբերդը, ձեռք բերված ավարով հետ քաշվեց¹: Այսպիսով՝ մեծ պատերազմը սկսվեց և Զեյ-խոսրովը, այդպես էլ չստացած խոստացված օգնությունը Կիլիկիայի թագավորությունից ու, համեմայն դեպս իր ակնկալած չափով, Էյուբյանների սուլթանությունից, ստիպված եղավ ի մի բերել այդ պահին առկա ուժերը և մի մեծաքանակ, սակայն թույլ ու վատ կառավարվող բանակով աստիճանաբար առաջանալ հակառակորդի ուղղությամբ:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1243 հուլիսի 3-4 - Հմանկտուկի ճ-մ (= Ջոսեղադի ճ-մ, = Ճիմինի ճ-մ, = Չիմինի ճ-մ) (Երզնկայից 20 կմ արևմուտք)²

Բաչուի գլխավորությամբ Կարինից դանդաղ առաջխաղացում իրականացրած Մոնղոլական տերության (մոտ 100.000), Սարգիս Ջակելու գլխավորած Զարթլիի թագավորության (մոտ 15.000), ինչպես նաև Աղբուղա Գագեցու գլխավորած Չաքարյանների իշխանության (մոտ 25.000) միացյալ բանակը հուլիսի 2-ին մոտեցավ Զեյ-խոսրովի գլխավորությամբ Սեբաստիայից առաջխաղացած, մասերի բաժանված և առայժմ միայն առաջապահ հեծելազորային ուժերի կազմով (50.000) Երզնկային մոտեցած ու նրա մոտակայքում ամուր դիրքեր գրաված Իկոնիայի և Էյուբյանների սուլթանությունների, ինչպես նաև Տրապիզոնի կայսրության միացյալ բանակին (160.000, այդ թվում 2.000 ջենովացիներ և խաչակիրներ, ինչպես նաև վրացիներ ու քրդեր) ու նրա կազմում գտնվող հայ ռազմիկներին (մոտ 15.000):

Հուլիսի 3-ի առավոտյան, երբ Երզնկայի մոտ էր գտնվում հակառակորդի բանակի դեռևս միայն Զեյ-խոսրովի կողմից գլխավորվող առաջապահը, Բաչուի բանակը մարտակարգ ընդունեց, ընդ որում ձախ թևում դիրքեր զբաղեցրեց Զարթլիի թագավորության և Չաքարյանների իշխանության միացյալ բանակը, կենտրոնը թողնվեց

¹ Բար-Հեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»; իբն Բիբի «Սելջուկ-նամե»:

² Գրիգոր Ալկերցի «Պատմություն նետածիզների ազգի մասին», գլուխ 6; Կիրակոս Գանձակեցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 35; Հեթում Պատմիչ «Նետողաց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 18; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Սարգիս Սեցի «Ժամանակագրություն»; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Մխիթար Այրիվանցի «Հայոց պատմություն», մաս 3; Ավագ Սեբաստացի «Ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»; Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»; Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»; «Զարթլիս-Ցիսովերա», Անանուն «Ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 100; Բար-Հեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Անանուններ «Ալեքսանդրիայի պատրիարքների պատմությունը»; Գեորգիոս Ակրոպոլցի «Ժամանակագրություն», մաս 40, 41; Կիլիելմ Դ'Ռուբռուբ «Ճանապարհորդություն դեպի արևելյան երկրներ», գլուխ 52; Պլանո Կարպինի «Մոնղոլների պատմությունը», գլուխ 5, մաս 3, բաժին 7; իբն Բիբի «Սելջուկ-նամե»; Զեմալ-Էդ-Ղին «Հայեպի պատմության հատընտիր»; Իզ-Էդ-Ղին իբն Շադդադ «Ասորիքի և Ջազիրայի իշխանների մասին»; Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»; Ռաշիդ-Էդ-Ղին «Ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 2, գիրք 8, մաս 2, հատոր 3, գիրք 2, մաս 2; Մեհմեդ Նեշրի «Համընդհանուր պատմություն», գլուխ 3; ալ-Այնի «Պատմություն»; Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»:

Իրանական լեռնաշխարհից հավաքված այլ դաշնակիցներին, իսկ առաջապահում ու աջ թևում էլ տեղակայվեց Մոնղոլական տերության բանակը:

I փուլ – Հուլիսի 3-ի առավոտյան Իկոնիայի սուլթանության բանակի առաջապահը, լքելով ամրացված դիրքերը, անցավ հարձակման, որին ի պատասխան հակառակորդի բանակի առաջապահը կազմող Մոնղոլական տերության բանակը սկսեց կեղծ նահանջ իրականացնել և, իր հետևից տանելով հետապնդող ուժերին, խառնեց վերջիններիս մարտակարգը:

II փուլ – Հուլիսի 3-ի օրվա երկրորդ կեսին Մոնղոլական տերության, Քարթլիի թագավորության և Չաբարյանների իշխանության միացյալ բանակը անցավ վճռական հակահարձակման ու շրջապատեց հակառակորդին, ընդ որում քրիստոնյաները անցան ճակատային հարձակման և ձեռնամարտի բռնվեցին, իսկ Մոնղոլական տերության բանակի ռազմիկներն էլ իրենց հիմնական կազմով աղետների հարվածների տակ առան հակառակորդի շարքերը: Արդյունքում՝ արդեն երեկոյան հակառակորդը գլխովին ջախջախվեց, իսկ նրա մնացորդները հետ շարտվեցին ելման դիրքեր: Նույն օրը գիշերն էլ Քեյ-խոսրովը լքեց իր բանակը և սեփական շքախմբի հետ միասին հեռացավ Թոխաթ: Միաժամանակ ի վերջո մարտադաշտ հասան Քեյ-խոսրովի բանակի հիմնականում արդեն հետևակային ուժերից կազմված մասերը, որոնք դիրքեր գրավեցին Երզնկային մոտակայքում:

III փուլ – Հուլիսի 4-ի առավոտյան Բաջուի բանակը մարտակարգ ընդունեց և սկսեց սպասել հակառակորդի հերթական հարվածին, սակայն շուտով պարզվեց, որ, հեծելազորային ուժերից զրկված և սեփական ղեկավարության կողմից լքված հակառակորդի բանակը որևէ կերպ չի պատրաստվում անցնել ակտիվ գործողությունների, իսկ արդեն օրվա երկրորդ կեսին էլ այն, բաժանվելով մասերի ու ցրվելով, ուղղակի հեռանում է մարտադաշտից:

IV փուլ – Հուլիսի 4-ի մայրամուտին Բաջուի բանակը անցավ հարձակման, ուշ գիշերով ներխուժեց թշնամու ճամբար և գրավեց այն:

Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 3.000, դաշնակիցը՝ մոտ 7.000, պարտվողներից հայերը կորցրին մոտ՝ 2.000, դաշնակիցը մոտ 45.000 զինվոր:

Այսպիսով՝ կյանքը ցույց տվեց, որ իզուր չէր այդքան զգուշանում Մոնղոլական տերության հետ ընդհարումից հաշվենկատ Քեյ-Կուվատը և իր հերթին իրոք իզուր էր այդքան անզգուշորեն նույն այդ ընդհարման մեջ մտել նրա որդի Քեյ-խոսրովը: Իկոնիայի սուլթանության ստացած հարվածն իրոք ծանր էր, թեև վերջինիս բանակային զգալի ուժեր այնուհանդերձ դեռևս առկա էին և, եթե Քեյ-խոսրովի փոխարեն լինեք ավելի ունակ մի գործիչ, ինչպես օրինակ Ջալալ-Էդ-Դինն էր, առնվազն լուրջ դիմադրություն կազմակերպել դեռևս հնարավոր էր: Հոգեբանորեն կոտրված, հուսահատված և ամեն ինչի վրա վերջնականապես ձեռքը թափ տված Քեյ-խոսրովը, սակայն, արդեն որևէ կերպ ի վիճակի չէր լինելու այդ գործիչը, ինչի արդյունքում երկիրը թողնվեց բախտի քմահաճույքին, իսկ որևէ կազմակերպված դիմադրություն ցույց տվող այդպես էլ չեղավ:

Արդյունքում՝ 1243 թվականի հուլիսի սկզբից մինչև օգոստոսի վերջ Բաջուի գլխավորած Մոնղոլական տերության (մոտ 85.000), Սարգիս Ջակելու գլխավորած Քարթլիի թագավորության (մոտ 14.000), ինչպես նաև Աղբուղա Գագեցու գլխավորած Չաբարյանների իշխանության (մոտ 22.000) միացյալ բանակը Իկոնիայի սուլթանության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) և քաղաքների Հայ ռազմիկներից (մոտ 200) գրավեց Երզնկան, Տևրիկեն, Սեբաստիան, Կեսարիան ու Իկոնիան և ավերեց¹: Նույն այս ժամանակ հակառակորդը ոտնատակ տվեց նաև Խարբերդի

¹ Կիրակոս Գանձակեցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 35; Գրիգոր Ալևերդի «Պատմություն նետածիզների ազգի մասին», գլուխ 6; Գրիգոր Դուխան «Հիշատակարան 1244 թվականի»; Գրիգոր Ստեփ «Հիշատակարան 1244 թվականի»; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 88; Ավագ Սեբաստացի «Ժամանակագրություն»; Մխիթար Այրիվանցի «Հայոց պատմություն», մաս 3; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»; Գրիգոր Կամախեցի «Ժամանակագրություն»; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56; Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»; Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»; «Քարթլիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»; Բար-Յերբեդուն «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Անանուններ «Ալեքսանդրիայի պատրիարքների պատմությունը»; իբն Բիբի «Սելջուկ-նամե»; Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլության սուլթանների»; Ռաշիդ-Էդ-Դին «Ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 3, գիրք 2, մաս 2; ալ-Այնի «Պատմություն»:

շրջակայքը¹: Վերջ, ինչպես Իկոնիայի սուլթանության, այնպես էլ Քեյ-խոսրովի դիմադրական ոգին, ըստ էության, կոտրված էին, իսկ երբեմնի տերունական հավակնություններն էլ՝ մոռացված:

Արդյունքում՝ Իկոնիայի սուլթանությունը ընդունեց Մոնղոլական տերության գերիշխանությունը մոտավորապես նույն պայմաններով, ինչ դեռևս 1236 թվականին էր առաջարկվել, որից հետո այս ամենից անչափ գոհ մնացած Բաչուն դաշնակից ուժերին ուղարկեց իրենց տեղերը, իսկ ինքն էլ Մոնղոլական տերության բանակով հետ քաշվեց և կրկին ճամբար գարկեց Մուղանի հարթավայրում: Դրանից հետո, հաշիվ տեսած Իկոնիայի սուլթանության հետ, Բաչուն որոշեց անդրադարձ կատարել քիչ թե շատ ուժեղ դիմադրության ունակ տարածաշրջանի, թերևս, արդեն նաև վերջին ուժին, ի դեմս Էյուբյանների սուլթանության: Իր հերթին Էյուբյանների մոտ, ինչպես արդեն ոչ մեկ անգամ ասվեց մինչ այս, գործերը նույն այս ժամանակ շատ խառն էին, երբ սուլթանության ընդհանուր սոցիալ-տնտեսական թուլությանն և անկմանը գումարվել էր նաև գծությունը իր լավ ժամանակներում սեփական միասնականությամբ աչքի ընկնող Էյուբյանների տոհմում:

Արդյունքում՝ արդեն 1244 թվականի գարնանը Բաչուի գլխավորած Մոնղոլական տերության (մոտ 90.000), Քարթլիի թագավորության (մոտ 15.000), ինչպես նաև Չաբարյանների իշխանության (մոտ 25.000) միացյալ բանակը Իկոնիայի սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 100) գրավեց Խլաթը և ավերեց, իսկ միջնաբերդում ամրացած կայազորի մնացորդն էլ, հաշտություն կնքելով հակառակորդի հետ, հեռացավ²: Սրանից հետո եկավ արդեն բուն Էյուբյանների տիրույթների հերթը և ահա 1244 թվականի գարնանն ընկավ Շամսադդինյանների Էմիրությանը պատկանող Բաղեշը³, որից հետո, արդեն 1244 թվականի ամռանը, Բաչուի բանակը ոտնատակ տվեց Մծքինը, Մարդինը, Տիգրանակերտը, Ամիդը, Եդեսիան, Խառանը և դրանց շրջակայքը, ինչպես նաև Յալեայի ու Մելիտեի շրջակայքը, սակայն, չկարողանալով գրավելով միջնաբերդները և ստանալով խոշոր փրկագին, ավարով նահանջեց⁴: Արդյունքում՝ Պարսկահայքը, Վասպուրականը, Տուրուբերանը, Մոկքը և Կորճայք, ինչպես նաև Աղձնիքի Ազնվաց ձոր, Գզեխը, Տատիկ, Երխեթք ու Կեթիկ գավառները ընկան Մոնղոլական տերության տիրապետության տակ:

Գլուխ 41

Կիլիկիայի թագավորության մոնղոլական ուղղվածությունը և հարաբերությունները նոր բնույթը Իկոնիայի սուլթանության հետ

Այսպիսով՝ Էյուբյանները շատ թանկ հատուցեցին սեփական տարածայնությունների համար և, ըստ էության, վերջնականապես կորցրին Տավրոսյան լեռնաշղթային հյուսիս ընկած և այդքան ջանքերի գնով իրենցով արված տարածքները, երբ անմիջական սպառնալիք էր կախվում արդեն նաև Յուսիսսային և Յայոց Միջագետքների, ինչպես նաև Ասորիքի վրա: Այս առումով պաշտոնական Կահիրեի համար լավը գոնե դեռ այն եղավ, որ իրականացված խոշոր ձեռքբերումներից հետո և մանավանդ այն բանի ֆոնին, որ արդեն երկար տարիներ խանի ընտրության խնդիր ունեցող Մոնղոլական տերությունում գահակալական խնդիրը նույն այս ժամանակ որոշակիորեն սրվել էր, լուրջ առաջխաղացում Էյուբյանների ուղղությամբ գոնե առժամանակ այդպես էլ չիրականացվեց: Միաժամանակ հարկ է ավելացնել նաև, որ դեպի արևմուտք առաջխաղացումը հետաձգվեց նաև այն պատճառով, որ նույն այս ժամանակ Իրանական լեռնաշխարհում դեռևս կային ուժեր, որոնք այս կամ այն ուժի դիմադրություն էին ցույց տալիս Մոնղոլական տերության բանակին: Այդ ուժերից մեկը Տաբարիստանի

¹ Բար-Յեբրեու «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

² Կիրակոս Գանձակեցի «Յայոց պատմություն», գլուխ 40; «Քարթլի-Ցխովրեբա», Անանուն «Ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»; Ավագ Սեբաստացի «Ժամանակագրություն»; Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 4, Ներածություն; ալ-Այնի «Պատմություն»; Զյաթիբ Չելեբի «Աշխարհի հայելի», գլուխ 41:

³ Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»:

⁴ Կիրակոս Գանձակեցի «Յայոց պատմություն», գլուխ 40; Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 66; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»; Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»; Բար-Յեբրեու «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Անանուններ «Ալեքսանդրիայի պատրիարքների պատմությունը»; Ռաշիդ-Էդ-Դին «Ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 2, գիրք 6, մաս 3; Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»; ալ-Այնի «Պատմություն»; Պլանտ Կարպինի «Մոնղոլների պատմությունը», գլուխ 5, մաս 3, բաժին 7:

դժվարհասանելի լեռներում ապաստանած Հաշիշյանների էմիրությունն էր, որի դեմ պատերազմն էլ հենց համարվեց առաջնային օրակարգ:

Արդյունքում՝ 1245 թվականի գարունից մինչև 1247 թվականի գարուն Մոնղոլական տերության (40.000), Զարթլիի թագավորության (մոտ 15.000) և Չաքարյանների իշխանության (մոտ 25.000) միացյալ բանակը Հաշիշյանների էմիրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 10.000) պաշարեց Ալամուրը (Ղազվինից մոտ 50 կմ արևելք), ինչպես նաև Հաշիշյանների էմիրությանը պատկանող մնացած հիմնական ամրոցները, սակայն, չհասնելով որևէ հաջողության, հետ քաշվեց ելման դիրքեր¹: Դրանից հետո Բաջուի ակտիվությունն ավելի ընկավ, քանի որ ի վերջո արդեն մոտենում էին նոր խան ընտրելու օրերը և Մոնղոլական տերությունում բոլորը, ըստ էության, զբաղված էին միայն դրանով:

Նախորդ տարիների իրադարձությունները խիստ չարացրել էին ամենից առաջ Զեյ-խոսրովին, որն իրեն խաբված, լքված և դավաճանված էր զգում: Սուլթանին չէին օգնել շատերը, սակայն վերջինս հատկապես չարացած էր հայերի վրա, որոնք, մարտնչելով Բաջուի դրոշի ներքո, ոչ միայն նպաստել էին նրա բանակի ջախջախմանը, այլև չէին օգնել նաև Կիլիկիայի թագավորության պարագայում: Այս առումով հարաբերությունների վերջնական խզմանը հանգեցրեց այն, որ նույն այս ժամանակ պաշտոնական Սիսը, վերջնականապես գնահատելով ստեղծված իրավիճակը, կապ հաստատեց Բաջուի հետ և, ըստ էության, ընդունեց Մոնղոլական տերության գերիշխանությունը, ընդ որում հետագայում կրկին սկիզբ առած ու ձգձգված բանակցությունները միայն հաստատեցին այս կարգավիճակը: Միաժամանակ, սակայն, քանի որ Մոնղոլական տերության ծայրամասները ավանդականորեն թույլ էին կառավարվում, թույլ էր վերջինիս իշխանությունը նաև Իկոնիայի սուլթանությունում և Կիլիկիայի թագավորությունում: Արդյունքում, մանավանդ այն բանի ֆոնին, որ մինչ այդ հայերը, խուսափելով հակամարտությունից, Բաջուին էին հանձնել Կիլիկիայի թագավորությունում ապաստանած Զեյ-խոսրովի ընտանիքի անդամներին, վերջինս, մի կողմից կորսված հեղինակությունը վերականգնելու և կորուստները ամոքելու, իսկ մյուս կողմից էլ հարուստ ավար ձեռք բերելու հույսով պատերազմական գործողություններ սկսեց Կիլիկիայի թագավորության դեմ:

1245 թվականի գարնանը Հայոց թագավորությանը դավաճանած թագադիր ասպետ Կոնստանդին Հեթումի Հեթումյանի և Զեյ-խոսրովի գլխավորությամբ Կիլիկիայի թագավորության տարածք ներխուժած Իկոնիայի սուլթանության բանակի (46.000) I մասը (26.000) 6 օր պաշարեց Տարսոնը Կոնստանդին Վասակի Հեթումյանի և Սմբատ Սպարապետի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության բանակից (6.000), սակայն ի վերջո ստիպված եղավ նահանջել²: Խնդիրները, սակայն, որևէ կերպ սրանով չէին սպառվելու:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1245 գարուն – Մայցարի 6-մ (Տարսոնի մոտ)³

Շամս-եդ-Դինի ընդհանուր հրամանատարությամբ գործող Իկոնիայի սուլթանության բանակի II մասը (20.000) ուղղություն վերցրեց դեպի Աղանա, սակայն, խուսափելով Հեթում I-ի գլխավորած Հայկական հեծելազորից (մոտ 20.000), նահանջեց, որից հետո, միավորելով ուժերը, թագադիր ասպետ Կոնստանդին Հեթումի Հեթումյանի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 40.000) ճամբարեց Մայցոսի դաշտում: Տեղեկանալով այդ մասին՝ իր հերթին ուժերը միավորած Կիլիկիայի թագավորության բանակը (մոտ 40.000) Հեթում I-ի, Կոնստանդին Վասակի Հեթումյանի և Սմբատ Սպարապետի գլխավորությամբ մոտեցավ թշնամուն: Կողմերը մարտակարգ ընդունեցին:

I փուլ – Հայկական բանակը անցավ հուժկու հարձակման և գլխովին ջախջախեց թշնամու բանակին:

II փուլ – Հայկական բանակը հետապնդեց թշնամու բանակին մինչև Փուլանդե և ծանր կորուստներ պատճառեց վերջինիս:

¹ «Զարթլիս-Ցիսվոյեթա», Անանուն «Ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»:

² Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Հեթում II «Տարեգրություն»; Հեթում Վիստեցի «Ժամանակագրություն»:

³ Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Գրիգոր Ակնեցի «Պատմությունն Նետաձիգների ազգի մասին», գլուխ 9; իբն Բիբի «Սելջուկ-Նամե»:

Հայերը կորցրին մոտ 3.000, թշնամին՝ մոտ 28.000 զինվոր:

Այս առումով հարկ է նշել, սակայն, որ, թեկուզ և կրած անհաջողությունից հետո, Բեյ-խոսրովն իրեն այնուհանդերձ որևէ կերպ վերջնականապես պարտված չէր համարում: Արդյունքում՝ վերջինս հենց հաջորդ տարի նոր հարված հասցրեց:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1246 զարուն – ***Տարսնի ճ-մ՝***

Շամս-էդ-Դինի գլխավորությամբ Կիլիկիայի թագավորության տարածք ներխուժած Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 60.000) պաշարեց քաղաքը Կոնստանդին Վասակի Հեթումյանի և Սմբատ Սպարապետի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության բանակից (6.000):

I փուլ – Թշնամու բանակը գործի դրեց պաշարողական տեխնիկան և, փլելով պարսպի մի հատվածը, համառ մարտերից հետո սկսեց ներխուժել քաղաք:

II փուլ – Հայկական բանակը կենտրոնացրեց ուժերը և, անցնելով հզոր հակահարձակման, ծանր պարտության մատնեց ու հետ շարտեց թշնամուն ելման դիրքեր:

Հայերը կորցրին մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:

Ստեղծված պայմաններում Բեյ-խոսրովը հաշտության բանակցություններ սկսեց և արդյունքում Կիլիկիայի թագավորությունը Իկոնիայի սուլթանությունը զիջեց Պռակասա ամրոցը, որից հետո Իկոնիայի սուլթանության բանակը հետ քաշվեց ելման դիրքեր: Դրանից անմիջապես հետո էլ հենց Բեյ-խոսրովը կնքեց իր մահկանացուն, որից հետո Իկոնիայի սուլթանությունում լիովին նոր մի իրադրություն ստեղծվեց, երբ սուլթանությունը սկսեց քայքայվել մոտավորապես նույն այն օրինաչափությունների սահմաններում, որոնք մինչ այդ գործել էին Սելջուկյան սուլթանության պարագայում:

Գլուխ 42

Իրադրությունը Առաջավոր Ասիայում Մոնղոլական տերության գահակալական անորոշությունների ֆոնին

Բեյ-խոսրովից հետո սուլթան հռչակվեց նրա տասնմեկամյա ավագ որդի, Իկոնիայում իշխող Բեյ-Կավուս իբն Բեյ-խոսրովը (1246-1262), սակայն իրական իշխանությունը բնականաբար գտնվում էր նրա խնամակալի ձեռքում, ի դեմս երիտասարդ սուլթանի մոր հետ ամուսնացած և Կիլիկիայի թագավորության դեմ վերջին պատերազմում սուլթանական զորքերի հրամանատար հանդիսացած Շամս-էդ-Դինի: Միաժամանակ, սակայն, սեփական խնամակալների հետ միասին իրենց գահակալական հավակնություններով առաջ եկան նաև հանգուցյալի երկրորդ որդի, Սեբաստիայում իշխող տասնամյա Խլիճ-Արսլան իբն Բեյ-խոսրովը (1246-1265), ինչպես նաև երրորդ որդի, Մելիտեում իշխող իննամյա Բեյ-Կուվատ իբն Բեյ-խոսրովը (1246-1255): Նույն այս ժամանակ Իկոնիայի սուլթանությունն արդեն ընդունել էր Մոնղոլական տերության գերիշխանությունը և արդյունքում սուլթանական գահի թեկնածուի վերջնական ընտրության հարցը կախվածության մեջ դրվեց հենց պաշտոնական Ղարա-Ղորումից: Իրավիճակը լրացուցիչ սրություն էր ձեռք բերում այն բանի ֆոնին, որ Մոնղոլական տերությունում ևս նույն այս ժամանակ գահակալական որոշակի խնդիրներ կային և, կապված պաշտոնական Ղարա-Ղորումում այս կամ այն տիրակալի հայտնվելու հետ, կարող էին փոխվել նաև տիրակալները տեղերում:

Արդեն 1246 թվականի օգոստոսի սկզբին Դորգենեն ի վերջո խորհրդակցություն հրավիրեց, որն էլ նույն թվականի օգոստոսի 24-ին Մոնղոլական տերության խան ընտրեց Դորգենեի որդի

¹ իբն Բիբի «Սելջուկ-նամե»; Իզ-էդ-Դին իբն Շադդադ «Ասորիքի և Զագիրայի իշխանների մասին»; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Վասիլ Դաիր «Ժամանակագրություն»; Բար-Յեբրեու «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10: Այս մասին հայտնում է նաև Անանուն իր «Սելջուկների պատմություն»-ում:

Գույուկին (1246-1248): Այսպիսով՝ տերության ղեկը մնաց Ուզեդեյի սերնդի ձեռքում, սակայն դա չէր կարող բավարարել ամենից առաջ Զուլփի սերնդին, իսկ Բաթուն էլ արդեն ուղղակի հրաժարվեց ենթարկվել Գույուկի իշխանությանը: Իրավիճակին լրացուցիչ սրություն հաղորդեց նաև այն հանգամանքը, որ նույն այս ժամանակ Թուլույի սերունդները, որոնք ևս իրենց ծրագրերն ունեին այս ամենի վերաբերյալ, Մոնղոլական տերության արդեն արևելյան շրջաններում նույն Գույուկի նկատմամբ շատ երկիմաստ դիրք բռնեցին՝ աջակցելով Բաթունին և ի վերջո ձգտելով կյանքի կոչել սեփական հավակնությունները տեղում: Հաշվարկը կառուցված էր այն բանի վրա, որ Բաթուի իշխանության ուժային կենտրոնը Մոնղոլական տերության արևմտյան հատվածներում էր և ցանկացած դեպքում պարզ էր, որ Գույուկին տապալելուց հետո նրա դիրքերը Արևելքում շատ թույլ էին լինելու, ինչը իրական հնարավորություններ կտար արդեն Թուլույի սերնդին:

1247 թվականը կողմերն անցկացրին փոխադարձ լարվածության մեջ և ապագա պայքարի համար սկսեցին ուժեր կուտակել, սակայն 1248 թվականի սկզբին իրեն արդեն բավականին ուժեղ համարած Գույուկը մեծ արշավանք սկսեց դեպի արևմուտք: Բաթուն իր հերթին, որը Թուլույի սերնդի ներկայացուցիչների կողմից ժամանակին տեղեկացվել էր այս մասին, հավաքեց սեփական բոլոր ուժերը և խոշոր բանակով ընդառաջ շարժվեց հորեղբորորդուն: Ընդհարումը, սակայն, կանխվեց, քանի որ 1248 թվականի ապրիլի 20-ին Գույուկը հանկարծամահ եղավ, որից հետո, խնամակալի իրավունքով, վերջինիս փոխարինեց նրա այրի Օղուլ-Ղայմիշը (1248-1251): Վերջինս մի շարք միջոցառումներ իրականացրեց խանական տիտղոսը սեփական որդիներից մեկին փոխանցելու համար, սակայն, գործելով առանց որևէ եռանդի և ժամանակի մեծ մասն անցկացնելով շամանների հետ, ի վերջո այդպես էլ հաջողության չհասավ: Նույն այս ժամանակ սեփական գահակալական հավակնություններով առաջին պլան եկավ արդեն Թուլույի որդի Մանգուն, իսկ Բաթուն էլ իր հերթին, չիրականացնելով լուրջ առաջխաղացում, այնուհանդերձ առավել ամրապնդեց սեփական դիրքերը այն տարածքներում, որտեղ իշխում էր մինչ այդ: Այսպիսով՝ ներքաղաքական դրությունը Մոնղոլական տերությունում, որը մի պահ, կարծես թե, կայունացել էր, հերթական անգամ մտավ անկայունության փուլ, ինչը չհապաղեց իր ազդեցությունն ունենալ տեղերում:

Անտաղանդ և անգործունյա Ռուսուդանը, որը պատասպարվել էր Զարթլիի թագավորության արևմտյան հատվածում, արդեն 1239 թվականին բանակցություններ սկսեց տարածաշրջանում պաշտոնական Ղարա-Ղորումի գլխավոր ներկայացուցիչը համարվող Բաթուի հետ և 1242 թվականին ընդունեց Մոնղոլական տերության գերիշխանությունը: Միաժամանակ նույն Ռուսուդանը, որն ամուսնացած էր Կարինի երբեմնի տիրակալ Տուղրիլ-Շահի որդի Մուհամմեդի հետ, ուներ այդ ամուսնությունից 1225 թվականին ծնված Դավիթ անունով մի որդի և արդյունքում թագուհին ուղղակի ոտքից գլուխ տարվեց Զարթլիի թագավորության գահը հենց վերջինիս փոխանցելու մարմաջով: Գահի մյուս թեկնածուն, սակայն, որի իրավունքները ևս բավականին զորեղ էին, Գեորգի IV Լաշայի որդի, նախորդ Դավթից տարիքով ավագ մյուս Դավիթն էր, թեև վերջինս ծնվել էր հասարակ մի կնոջից և նույն այդ կնոջ հետ Գեորգի IV Լաշայի հարաբերությունները օրինական ամուսնական տեսք, ինչպես արդեն ասվեց, այդպես էլ չէին ստացել: Այսպիսով՝ գահի համար պայքարելիս գահի երկու թեկնածուներն էլ ունեին իրենց ուժեղ և թույլ կողմերը, ընդ որում, եթե Ռուսուդանն ու երկրի հիմնականում արևմտյան մասում գործող խոշոր հողատերերն իրենց գործը առաջ էին տանում սեփական փաստացի իշխանության վրա հիմնվելով, ապա Գեորգի IV Լաշայի որդի Դավթի շահերն էլ պաշտպանում էին երկրի արևելյան հատվածն ու ամենից առաջ հայերը: Առաջինը գործեց Ռուսուդանը և, 1239 թվականին Իկոնիայի սուլթանություն որպես հյուր, իսկ փաստացի՝ պատվավոր գերության ուղարկելով Գեորգի IV Լաշայի որդի Դավթին, միաժամանակ նաև իր որդի Դավթին ուղարկեց Բաթուի մոտ, որպեսզի վերջինս հենց նրան ճանաչի Զարթլիի թագավորության արքա: Հարցը, սակայն, ձգձգվեց, քանի որ Բաթուն ինքը ոչ մի կերպ չցանկացավ լուծում տալ խնդրին և փոխարենը Ռուսուդանի որդի Դավթին ուղարկեց Ղարա-Ղորում: Այստեղ, սակայն, ինչպես արդեն ասվեց, գահակալական սեփական խառնաշփոթն էր տիրում և գործը կրկին ձգձգվեց:

Մինչ որդին գտնվում էր Մոնղոլական անսահման տերության ճանապարհներին, Ռուսուդանը 1245 թվականին կնքեց իր մահկանացուն, որից հետո, համարելով նրա որդուն

անհետ կորած, Զարթի թագավորության ազնվականների մի մասը, որոնց մեջ առաջատար դեր ունեին Վահրամ Զաջ Գագեցու կողմից գլխավորվող հայերը, եռանդուն միջոցառումներով Զեյ-խոսրովից հետ ուզեցին Գեորգի IV Լաշայի որդի Դավթին և արդյունքում, արդեն սուլթանի մահից հետո, 1247 թվականին նրան հայրենիք վերադարձրին: Շուտով, սակայն, պարզվեց, որ առկա է նույն խնդիրը, ինչ Ռուսուդանի որդի Դավթի պարագայում, և արդյունքում արդեն այս Դավիթը ճանապարհ ընկավ Ղարա-Ղորում՝ միայն տեղ հասնելուց հետո պարզելով, որ իր հորաքրոջ որդի Դավիթը ևս տեղում է ու սպասում է վերջնական որոշման: Մինչ, սակայն, երկու Դավիթները ուղղություն էին բռնել դեպի Ղարա-Ղորում, իսկ նրանց իշխանությունն էլ տեղերում թուլանում էր, նոր իրադարձություններ սկսեցին զարգանալ վերջիններիս ապագա տիրույթներում, ընդ որում այդ իրադարձություններն իրենց հերթին կապված էին Զարթի թագավորության հարևանների հետ:

1240 թվականի ամռան ամենասկզբում Էյուբյանների սուլթանության գլխին էր կանգնել, ինչպես արդեն ասվեց, աս-Սալիհը, սակայն վերջինս անմիջապես էլ բախվել էր ամենատարբեր խնդիրների հետ, որոնցում առաջնայինների թվում էր կրկին ակտիվացած պատերազմը խաչակիրների դեմ: 1229 թվականի հաշտությունը, որը եզրափակել էր խաչակրաց VI արշավանքը և Երուսաղեմը հայտարարել էր մահմեդականների ու քրիստոնյաների համար բաց, յուրօրինակ, անպարիսպ և չեզոք մի գոտի, դանդաղորեն ուժը կորցնում էր, իսկ խաչակիրների խոշոր խմբեր էլ աստիճանաբար ժամանում էին Մերձավոր Արևելք՝ հաստատվելով խաչակիրների ձեռքում մնացած ծովափնյա վերջին ամրություններում ու վերջնական նպատակ ունենալով տիրել նույն Երուսաղեմին: Այս պայմաններում աս-Սալիհը, մեծ հաշվով արդեն զրկված տեղական բնակչության ու առավել ևս քրդերի աջակցությունից, մի աջակցություն, որ մի ժամանակ այնքան լայնորեն վայելում էին նրա նախնիները, բայց դեռևս այնուհանդերձ տիրապետելով նյութական զգալի միջոցների, սկսեց աստիճանաբար մեծացնել սեփական զուլյամական կորպուսի քանակությունը, ինչը բնականաբար ավելի մեծացրեց ռազմական այս միավորի նաև քաղաքական կշիռը: Այս առումով հարկ է նշել, որ նույն այս տարիներին, խուսափելով Արևմտյան արշավանքի ամենաեռուն ընթացքում գտնվող մոնղոլների հարվածներից, ղվչախներն իրենց հերթին զգալի քանակությամբ լքում էին հարազատ տափաստանները, անցնում էին Արևելյան Եվրոպա, իսկ այնտեղից էլ տեղափոխվում էին Եգիպտոս: Արդյունքում՝ աս-Սալիհի զուլյամական կորպուսը սկսեց ամենից առաջ համալրվել հենց այս ղվչախների կողմից, որոնց հետագայում միացան, սակայն, նաև Զալալ-Էդ-Դիևի երբեմնի հպատակ խորեզմցիները, ինչի կապակցությամբ իր հերթին ևս քիչ ավելի խոսելու կարիք կա:

Խորեզմցիների կապակցությամբ ամենից առաջ հարկ է նշել, որ, չգսպվելով որևէ մեկի կողմից, սրանք մինչ այս շարունակում էին գործել Զյուսիսային Ասորիքում և Զյուսիսային Միջագետքում, երբ 1240 թվականի առանը նրանք ասպատակեցին Ամիդի և Տիգրանակերտի շրջակայքը, ինչպես նաև Զայոց Միջագետքը ու Զյուսիսային Միջագետքը¹: Արդյունքում վերջիններիս հաջողվեց սանձել միայն այն բանից հետո, երբ 1241 թվականի ապրիլի 5-ին Ռաբբայի ճ-մ-ում Էյուբյանների սուլթանության բանակը ի վերջո հաղթանակ տարավ նրանց նկատմամբ, որից հետո առանց լուրջ մարտերի մտավ Եդեսիա և Խառան: Դրանից հետո, ահա, Խորեզմի սուլթանության բանակի մնացորդը (10.000) արդեն վերջնականապես միացավ Էյուբյանների սուլթանության բանակին և սկսեց քիչ թե շատ կայուն կերպով ենթարկվել պաշտոնական Կահիրեին²: Այս ամենի արդյունքում իր հերթին, սակայն, քրդերի և արաբների դերը Էյուբյանների սուլթանության ռազմական համակարգում թուլացավ, իսկ թյուրքական տարրի դերն էլ, ընդհակառակը՝ մեծացավ: Զենց այս ժամանակից սկսած էլ, ի դեպ, աս-Սալիհի զուլյամական կորպուսի ռազմիկները սկսեցին աստիճանաբար սոցիալական յուրօրինակ վերափոխման ենթարկվել՝ դառնալով մամլուքներ:

Աս-Սալիհի գահակալման առաջին տարիներին խաչակիրների հետ ընդհարումը այդպես էլ վճռական փուլ չէր մտնում, սակայն, այն բանից հետո, երբ վերջինիս մոտ ծառայության անցած

¹ Մակրիդի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»:

² իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն»։ Զեթում Պատմիչ «Նետողաց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 15: Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»։ Ստեփանոս Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»։ Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»:

խորեզմի սուլթանության երբեմնի բանակը, կարծես թե, ոչ իր գիտությամբ, 1244 թվականի հուլիսի 15-ին գրավեց և հիմնահատակ ավերեց պարիսպներից զրկված ու դրանք այդպես էլ չվերականգնած Երուսաղեմը, գործը ի վերջո հասավ խոշոր բախման: Արդյունքում՝ 1244 թվականի հոկտեմբերի 17-ից 18-ը ընթացած Լա-Ֆորբի ճակատամարտում Եյուբյանների սուլթանության 11.000 հոգանոց բանակը, կազմված լինելով հիմնականում խորեզմցիներից, գլխովին ջախջախեց ուժերն իրար բերած և հարձակման անցած խաչակիրների, ինչպես նաև վերջիններիս աջակցող ու հակասուլթանական դիրքորոշում ունեցող Ասորիքի Եյուբյանների 11.000 հոգանոց բանակին, որի կորուստը կազմեց 7.500 հոգի: Այս հաղթանակը աս-Սալիհի համար առժամանակ վերացրեց խաչակիրներից եկող սպառնալիքը ու նաև թուլացրեց սուլթանի հակառակորդների դիրքերը Ասորիքում, բայց, դրան հակառակ, այն ավելի կարևորեց թյուրքական տարրի դերը Եյուբյանների սուլթանությունում, ընդ որում վերջինիս կազմում սկսեցին առաջատար դեր խաղալ արդեն նաև Ջալալ-էդ-Դինի երբեմնի ռազմաշունչ ու ինքնակամ հպատակները: Այս ամենի հետ կապված մինչև առաջ անցնելը, սակայն ավելորդ չէ նշել նաև մասնավոր մի հանգամանք, երբ խաչակիրներին ծանր պարտության բերած վերջին իրադարձություններում էլ հենց առաջին անգամ փայլեց ապագա այնպիսի մի տիրակալի անունը, ինչպիսին էր այս ժամանակ իրենից դեռևս քսանմեկամյա հասարակ մի գուլյամ ներկայացնող ղվչախ Բեյբարը:

Այսպես թե այնպես, սակայն նույն այս ժամանակ Եյուբյանների իշխանությունը Ասորիքում ավելի էր թուլանում և աստիճանաբար առաջին դերերի վրա էին գալիս Ջալալ-էդ-Դինի բանակի երբեմնի առաջնորդները, որոնք մինչ այդ լքել էին Իկոնիայի սուլթանությունը և հաստատվել էին Ասորիքում: Արդյունքում՝ 1247 թվականի ամռանը, ցանկանալով օգտվելով իրավիճակից և հետ բերել կորսված դիրքերը Հայաստանում, Ղարախանի գլխավորությամբ ասպատակելով առաջխաղացած Եյուբյանների սուլթանության բանակը (60.000) հասավ Ալաշկերտ, սակայն հենց այստեղ էլ տեղի ունեցած ճակատամարտում Չաբարե Մեծ Չաբարյանի որդի Շահնշահ Չաբարյանի գլխավորած Չաբարյանների իշխանության բանակը (30.000) վճռական հաղթանակ տարավ, ընդ որում մարտի սկզբում տեղի ունեցած հեծյալ նիզակամարտում Շահնշահը հաղթեց ու սպանեց թշնամու բանակի հզոր ռազմիկներից մեկին¹: Այսպիսով՝ Հայաստանի ուղղությամբ Եյուբյանների սուլթանության այս և արդեն ամենավերջին հարվածն էլ հետ մղվեց, սակայն նույն այս ժամանակ ակտիվացան արդեն նաև Իկոնիայի սուլթանությունում՝ փորձ կատարելով իրենց հերթին օգտվելով Մոնղոլական տերությունում տիրող իրավիճակից: Արդյունքում՝ Շամս-էդ-Դինը որոշեց գործել և հարված հասցնել ամենից առաջ Զարթլի թագավորությանը, որտեղ ևս, ինչպես արդեն ասվեց, իշխանական և կառավարման լուրջ ճգնաժամ կար:

1248 թվականի գարնանը, սակայն, Վանա դաշտի ճ-մ-ում (Տայք, Ռբադե գավառ, Օլթիից մոտ 28 կմ հյուսիս-արևելք, Բանայի մոտ) Ղվարդվարե Ջակելիի գլխավորած Զարթլի թագավորության բանակը (10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000) հաղթեցին մինչ այդ առանց մարտերի Օլթի ու Բալթաղուտ (վերջինը՝ Տայք, Օլթիի մոտ) մտած Իկոնիայի սուլթանության բանակին (մոտ 20.000)², որից հետո 1248 թվականի նույն գարնանը Իվանե և Սարգիս Ջակելիների գլխավորած քրիստոնյաները հետ գրավեցին նույն Օլթին ու Բալթաղուտը³: Նույն այս ժամանակ հաջող չէին երիտասարդ սուլթանի խնամակալի գործերը, սակայն, նաև սեփական սուլթանության հարավում, քանի որ 1248 թվականի գարնանը Հալկամ Հեթումյանի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) քարազնացների կիրառմամբ գիշերային անակնկալ հարվածով Իկոնիայի սուլթանության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) գրավեց Պռականա և Հադաս ամրոցները⁴: Այս պայմաններում առավելագույնը, որ կարողացավ անել թշնամին, դա 1248 թվականի ամռանը⁵ Սևավերակ ամրոցի շրջակայքը ասպատակելն և նահանջելն էր⁶:

¹ «Զարթլի-Ցիսովրեբա», Անանուն «Ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»:

² «Զարթլի-Ցիսովրեբա», Անանուն «Ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»:

³ «Զարթլի-Ցիսովրեբա», Անանուն «Ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»:

⁴ Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Հեթում II «Տարեգրություն»; Հեթում Ախտեցի «Ժամանակագրություն»; Վասիլ Դաիր «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; իբև Աբդ ալ-Չահիրի «Պատմություն»:

⁵ Հիմք ընդունելով Աբուլ-Ֆիդայի անորոշ արտահայտությունը, այս իրադարձությունը մոտավորապես կարելի է տեղադրել Իկոնիա-Մոնղոլական պատերազմի ավարտից անմիջապես հետո:

⁶ Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»:

1248 թվականի սկզբին իր մահից քիչ առաջ Գույուկը Զարթլիի թագավորությունում ի վերջո ճանաչեց միանգամից երկու Դավիթների իշխանությունը, երբ Ռուսուդանի որդի Դավիթը, այդուհետ՝ Դավիթ IV Նարինը (1245-1293), հռչակվեց կրտսեր, իսկ Գեորգի IV Լաշայի որդի Դավիթը՝ այդուհետ՝ Դավիթ V Վահրամուլը (1245-1271)՝ Զարթլիի թագավորության ավագ արքա: Միաժամանակ հենց նույն այս ժամանակ էլ երկու արքաները ստացան իրենց մականունները, երբ «Նարին» նշանակում էր «կրտսեր», իսկ «Ուլու»՝ «ավագ», ընդ որում, քանի որ Դավիթ V-ը իշխանության էր հասել Վահրամ Զաջ Գագեցու զգալի աջակցությամբ, նրան տեղում վերջնականապես սկսեցին կոչել «Վահրամուլ»: Վերոգրյալի կապակցությամբ հարկ է նշել, որ, ի պատիվ իրենց, երկու Դավիթները, չնայած այնուհանդերձ առկա փոխադարձ մրցակցությանը, գործը բացահայտ բախման այդպես էլ չհասցրին՝ փոխարենը գործելով զգալի համակարգվածությամբ և փոխլրացմամբ, երբ նրանցից յուրաքանչյուրն ուներ ազդեցության սեփական ոլորտները: Իրոք, եթե Դավիթ IV Նարինի դիրքերն ուժեղ էին Լիխյան լեռնաշղթայից արևմուտք ձգվող տարածքներում, ապա Դավիթ V Վահրամուլի դիրքերն էլ ուժեղ էին նույն այդ լեռնաշղթայից արևելք ձգվող տարածքներում, ընդ որում, եթե առաջինին պաշտպանում և աջակցում էին, ինչպես արդեն ասվեց, հիմնականում խոշոր հողատերերն ու վրացիները, ապա երկրորդը վայելում էր իր հիմնական մասով մանր ազնվականների, գյուղացիների, արհեստավորների և առևտրական խավի կողմից ներկայացված հայերի աջակցությունը: Վերջնականապես իրավիճակը հստակեցնելու համար ավելացնենք նաև, որ երկու տիրակալներն էլ աչքի էին ընկնում, խելթով, եռանդով և բնավորության բավականին դրական հատկանիշներով, ինչն էլ Ռուսուդանի կառավարման դատարկ տարիների հետ համեմատած մեծ հաշվով փրկություն էր:

1249 թվականի գարնանը ի վերջո տեղ հասան և Զարթլիի թագավորությունում հաստատվեցին Դավիթ IV Նարինը ու Դավիթ V Վահրամուլը, սակայն միաժամանակ լուրեր հասան նաև այն մասին, որ Գույուկը մահացել է, իսկ Մոնղոլական տերությունում էլ առաջացել է գահակալական հերթական խառնաշփոթը: Սրան գումարվեց նաև այն, որ առկա փաստացի ուժերի մակարդակում իրոք արդեն բոլորի համար պարզ էր տարածաշրջանում պաշտոնական Ղարա-Ղորումի իշխանության ռազմական ծայրահեղ թուլությունը, երբ նույնիսկ Մուղանի հարթավայրում հաստատված բանակային ուժերը չէին երևում, իսկ Բաթուի հրամանատարության տակ գործող արևմտյան հիմնական ուժերն էլ գտնվում էին ինչ-որ տեղ Մավերնահիրում: Այս պայմաններում Զարթլիի թագավորությունում մի ինչ-որ պահի հույս առաջացավ թոթափել Ղարա-Ղորումի ատելի իշխանությունը մոտավորապես այնպես, ինչպես եղավ 629 թվականին Արևմտյան Թյուրքական խաթանության պարագայում, սակայն մի կողմից ամեն ինչ արվեց հախուռն և առանց պետական կազմակերպվածության, իսկ մյուս կողմից էլ Մոնղոլական տերությունը, ի տարբերություն Արևմտյան Թյուրքական խաթանության, գահակալական ճգնաժամը հաջողությամբ հաղթահարեց: Որպես հետևանք, սկիզբ առավ Գուրջիստանի I ապստամբությունը (1249): Արդյունքում, սակայն, 1249 թվականի ամռանը Մոնղոլական տերության բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց Զարթլիի թագավորության տարածքը, Գուգարքը և Տայքը՝ վերացնելով տիրող ապստամբական տրամադրությունները: Դավիթ V Վահրամուլը, ինչպես նաև հայ ու վրացի բազում մեծամեծ իշխաններ գերվեցին և հետագայում միայն մեծ դժվարությամբ ազատ արձակվեցին¹: Սրանով էլ հենց Գուրջիստանի I ապստամբությունը վերջացավ:

Մոնղոլական տերությունում տիրող գահակալական խառնաշփոթը իր ազդեցությունն էր ունեցել, ինչպես արդեն ասվեց, նաև Իկոնիայի սուլթանությունում, որտեղ առանց դրա էլ կային գահի տեղական երեք թեկնածուներ: Ավելին, դեռևս 1246 թվականի վերջին Ղարա-Ղորումից պահանջեցին, որ խորհրդակցության համար Մոնղոլական տերության մայրաքաղաք Ներկայանա Իկոնիայի սուլթանության գործող սուլթան Զեյ-Կավուս իբն Զեյ-խոսրովը, սակայն Շամս-եդ-Դինը վախեցավ ուղարկել նրան և փոխարենը ճանապարհ ընկավ սուլթանի եղբայր Խլիճ-Արսլան իբն Զեյ-խոսրովը: Իր հերթին, խոցված այս ամենից, Գույուկը, նույն այն ժամանակ, երբ Դավիթների

¹ Կիրակոս Գանձակեցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 47; Գրիգոր Ակնեցի «Պատմություն Նետաձիգների ազգի մասին», գլուխ 9; Վարդան Արևելցի «Տիգեղական պատմություն», գլուխ 88; Ավագ Սեբաստացի «Ժամանակագրություն»; Մխիթար Այրիվանցի «Հայոց պատմություն», մաս 3; Ստեփանոս Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»; «Զարթլի-Տիսվերթա», մասնուն «Ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 101:

իշխանությանը հանձնեց Քարթլի թագավորությունը, Իկոնիայի սուլթանության սուլթան հռչակեց հենց Խլիճ-Արսլան իբն Քեյ-խոսրովին: Եվ վերջապես նույն այս ժամանակ Գույուկը, կասկածելով այս զորավարին Բաթուին կողմնակից լինելու մեջ, պաշտոնազրկեց նաև փառապանծ Բաչուին և, նրա փոխարեն նշանակելով Էլչաղաթային, հանձնարարեց վերջինիս ստանձնել տարածաշրջանում գործող սեփական տերության ռազմական բոլոր ուժերի ղեկավարությունը՝ ամենից առաջ Իկոնիայի սուլթանության գահին հաստատելով Խլիճ-Արսլան իբն Քեյ-խոսրովին:

1249 թվականի գարնան սկզբին Էլչաղաթայի ուղեկցությամբ զգալի ուժերով Սեբաստիա ժամանեց Խլիճ-Արսլան իբն Քեյ-խոսրովը և արդյունքում, հայտնված ռազմաքաղաքական փակուղու մեջ, Շամս-Էդ-Դինը ներկայացավ նրան ու փորձեց որևէ կերպ կարգավորել իրավիճակը: Օգտվելով առիթից, սակայն, Խլիճ-Արսլան իբն Քեյ-խոսրովն և Էլչաղաթայը ձերբակալեցին Շամս-Էդ-Դինին ու մահապատժի ենթարկեցին, որից հետո հարձակման անցան ուղիղ Իկոնիայի ուղղությամբ: 1249 թվականի հունիսի 14-ին Աղշեհիի (Երզնկայից մոտ 30 կմ հյուսիս-արևմուտք) մոտ կողմերն իրար եկան վճռական ճակատամարտում և արդյունքում, անակնկալ բոլորի համար, Քեյ-Կավուս իբն Քեյ-խոսրովի բանակը հաղթանակ տարավ սեփական ուժերը գերազնահատած ու ընդամենը միայն 2.000 ռազմիկներով առաջխաղացած Էլչաղաթայի բանակի նկատմամբ: Դրանից հետո կողմերը այնուհանդերձ համաձայնության եկան և, եթե իրավաբանական մակարդակում սուլթան մնաց այնուհանդերձ Քեյ-Կավուս իբն Քեյ-խոսրովը, ապա փաստացի նրա լիազորությունները լայնորեն սահմանափակվեցին՝ ամենից առաջ ի հաշիվ Խլիճ-Արսլան իբն Քեյ-խոսրովի իշխանության: Այնուհետև եղբայրները փորձեցին մի ինչ-որ քիչ թե շատ միասնական գործողություն իրականացնել հարավում, սակայն 1250 թվականի գարնանը Կոնստանդին Վասակի Յեթումյանի, ինչպես նաև Սմբատ Սպարապետի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) հաղթեց Յայոց թագավորությանը դավաճանած թագադիր ասպետ Կոնստանդին Յեթումի Յեթումյանի գլխավորությամբ առաջխաղացած Իկոնիայի սուլթանության բանակին (մոտ 30.000): Արդյունքում Կոնստանդին Յեթումի Յեթումյանը և նրա որդի Յեթումը սպանվեցին¹, իսկ Լամբրոն ամրոցում էլ նրանց հաջորդեց սպանվածների որդի ու եղբայր Օշինը, որը չարունակեց իր նախորդների քաղաքականությունը Յայոց թագավորության նկատմամբ: Ավելին, որոշ ժամանակ անց սպանված Յեթումի աղջիկ Կեռանը ամուսնացավ արքայազն Լևոնի հետ և հարաբերությունները Յեթումյանների երկու ճյուղերի միջև վերջնականապես կարգավորվեցին: Մինչ Առաջավոր Ասիան փոթորկվում էր վերևում նկարագրված բուռն իրադարձություններից, Բյուզանդական կայսրությունը շարունակում էր դուրս մնալ աշխարհաքաղաքական հիմնական զարգացումներից և այդ իրավիճակը Յովհաննես III-ը լիովին օգտագործում էր հոգուտ իրեն:

Արդյունքում՝ 1246 թվականի նոյեմբեր Յովհաննես III-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 30.000) Թեսալոնիկեի կայսրության բանակից (մոտ 1.000) դավաճանության շնորհիվ գրավեց Թեսալոնիկեն²: Թեսալոնիկեի կայսրությունը ոչնչացավ, իսկ նրան պատկանող, ինչպես նաև շատ այլ հարակից տարածքներ էլ անցան Բյուզանդական կայսրությանը: Դրանից հետո, արդեն 1247 թվականի գարունից մինչև ամառ, Յովհաննես III-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) մինչև այդ դրանք առանց մարտերի զբաղեցրած Լատինական կայսրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) առանց լուրջ մարտերի գրավեց Ցուրուլ և Բյուզա ամրոցները (վերջինը՝ Ցուրուլի մոտ)³: Այսպիսով, եթե հաշվի չառնենք Կոստանդնուպոլսի գործոնը, ապա Բյուզանդական կայսրությունն, ըստ էության, վերականգնել էր իր այն դիրքերը, որոնք այստեղ ուներ մինչև չարաբաստիկ 1204 թվականը: Մինչ Բյուզանդական կայսրությունը փորձում էր մեջքն ուղղել, սակայն աշխարհաքաղաքական երբեմնի այս հսկայի վրա, բացառությամբ, թերևս, իր անմիջական հարևանների, կարծես թե, ոչ-ոք ուշադրություն չէր դարձնում, ի վերջո պայթեց վաղուց ի վեր հասունացող դրությունը Եյուբյանների սուլթանությունում:

¹ Կիրակոս Գանձակեցի «Յայոց պատմություն», գլուխ 37; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Յեթում II «Տարեգրություն»; Յեթում «Յիշատակարան 1293 թվականի»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»:

² Գեորգիոս Ակրոպոլցի «Ժամանակագրություն», մաս 45:

³ Գեորգիոս Ակրոպոլցի «Ժամանակագրություն», մաս 47:

Գլուխ 43 Խաչակրաց VII արշավանքը

Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ հյուսիսային ուղղությամբ հասցված անհաջող հարվածը ծանր անդրադարձավ Եյուբյանների ռազմական մեքենայի կազմում գործող խորեզմցիների վրա, որոնք թուլացան ընդհուպ մինչև այն աստիճան, որ դրանից հետո այլևս ի վիճակի չեղան Եյուբյանների նույն այդ ռազմական մեքենայի կազմում պահպանել սեփական քիչ թե շատ ինքնավար դրությունը: Արդյունքում՝ արդեն 1247 թվականի ամենավերջում աս-Սալիհը, ոչնչացնելով խորեզմցիների հիմնական առաջնորդներին, վերջնականապես վերացրեց խորեզմցիների կազմակերպված ջոկատները, իսկ առանձին ռազմիկների էլ ցրեց իր գուլյամական կորպուսի կազմում: Վերջին հանգամանքն իր հերթին Եյուբյանների սուլթանական կորպուսում ավելի ուժեղացրեց և ընդգծեց թյուրքական տարրի դերը, երբ, փաստորեն, ստեղծվեց մի իրավիճակ, երբ գործող սուլթանի, ըստ էության, նորաստեղծ գուլյամական կորպուսի ռազմիկների հիմնական մասը, կազմված լինելով ղփչախներից կամ Միջին Ասիայից համեմատաբար վերջերս ժամանած խորեզմցիներից, ըստ էության, ոչ մի հիմք չունեին հավատարիմ լինել իրենց կողմից չհարգված, չընդունված և նույնիսկ չսիրված Եյուբյանների քրդական տոհմին, որի սոցիալական ու բարոյական անկումն արդեն ակնհայտ էր:

Երուսաղեմին բաժին հասած դառը ճակատագիրն իր հերթին հերթական անգամ փոթորկեց կաթոլիկ աշխարհը և, մինչև Ղարախանն իր անհաջող արշավանք էր իրականացնում դեպի հյուսիս, Մոնղոլական տերությունում գահակալական հարցերն էին լուծում, իսկ վերջինիս ենթակա տարածքներում էլ, սրանով պայմանավորված անկայունություն էր տիրում, սկիզբ առավ Խաչակրաց VII արշավանքը, որի շարժիչ ուժն այս անգամ Ֆրանսիական թագավորությունն էր և որը գլխավորում էր Ֆրանսիական թագավորության արքա Լյուդովիկոս IX-ը: Արդեն 1248 թվականի ամռանը խաչակիրների 30.000 հոգանոց բանակը ծովով ճանապարհ ընկավ դեպի Արևելք և, հաստատվելով Կիպրոսում, ձմեռն անցկացրեց այստեղ, երբ բանակի առաջնորդները ակտիվ դիվանագիտական գործունեություն սկսեցին: Հաջորդ տարվա մայիսին վերսկսելով առաջխաղացումը Եյուբյանների սուլթանության ուղղությամբ՝ Լյուդովիկոս IX-ը գործեց ռազմավարական նույն այն ծրագրով, որը կիրառվել էր Խաչակրաց V արշավանքի ժամանակ: Այս առումով զարմանալի չէր, սակայն, որ հետևանքները ևս կրկնվեցին, ընդ որում, այս անգամ արդեն որպես պատմական զարմանալի հերթական մի խաղ՝ որոշակիորեն նաև անձնական մակարդակում:

1249 թվականի հունիսի 6-ին, ինչպես 1218-1219 թվականներին էր, խաչակիրները հարված հասցրեցին Դամիեթային և, ի տարբերություն նախորդ համառ դիմադրության, այժմ առանց որևէ դիմադրության հանդիպելու մտան այս քաղաք: Տարբերությունը, սակայն, միայն սրանում էր լինելու, քանի որ հետագայում ամեն ինչ սկզբունքորեն կրկնելու էր Խաչակրաց V արշավանքի ընթացքը: Իրոք, սպասելով աշնանը, որպես դեպի հարավ շարժվելու համար ավելի հարմար մի ժամանակաշրջանի, 1249 թվականի նոյեմբերի կեսին խաչակիրներն ի վերջո արշավանք սկսեցին Կահիրեի ուղղությամբ: Իր հերթին այս անգամ ևս, ինչպես 1218 թվականին ալ-Ադիլի հետ եղավ, 1249 թվականի նոյեմբերի 22-ին ոտքին ստացած վերքի առաջացրած դիտավորյալ կամ պատահական բարդություններից սուլթանության բանակատեղի հռչակված ալ-Մանսուր քաղաքում իր մահկանացուն կնքեց աս-Սալիհը: Աս-Սալիհի մահից հետո, սակայն, հաշվի առնելով իր ամենաեռուն ընթացքում գտնվող պատերազմը, սուլթանի, ըստ որոշ կարծիքների, ազգությամբ հայ այրի Շաջար ալ-Դուրն ու նրա կողմնակիցները որոշեցին հնարավորինս երկար գաղտնի պահել այդ հանգամանքը՝ միաժամանակ արագորեն Եգիպտոս կանչելով հանգուցյալի ժառանգորդ հռչակված երիտասարդ Թուրան-Շահին, որն այս ժամանակ գտնվում էր Հիսն-Քեֆում:

Թուրան-Շահի հետևից մի քանի հավատարիմների հետ միասին մեկնեց թյուրք գուլյամների առաջնորդ Աբթալը և արդյունքում, Հիսն-Քեֆում իր փոխարեն կառավարելու թողնելով սեփական որդի Տաթի-Էդ-Դինին (1249-1283), որը փաստորեն հիմնեց Եյուբյանների սեփական Էմիրությունը, ու ձեռնարկելով անվտանգության բացառիկ միջոցառումներ, հաճախ փոխելով առաջխաղացման ուղին և գործելով արագ ու աննկատ, 1250 թվականի հունվարի 4-ին

Թուրան-Շահն ի վերջո բացահայտ կերպով մուտք գործեց Դամասկոս: Այսպիսով՝ Էյուբյանների սուլթանության սուլթան հռչակվեց Թուրան-Շահը (1249-1250), որը դրանից հետո արագորեն շարժվեց Կահիրեի ուղղությամբ: Մինչև նորընծա սուլթանը տեղ կհասներ, սակայն, նույն Բեյբարսը, որն արդեն աչքի էր ընկել 1244 թվականին, մարտավարական խորամանկ հնարքներով համոզեց խաչակիրներին, որ աս-Սալիհի մահից հետո նրա բանակը խուճապահար լքել է ալ-Մանսուրը, որից հետո հասավ նրան, որ 1250 թվականի փետրվարի 8-ին խաչակիրների բանակը, առանց որևէ դիմադրության հանդիպելու, մուտք գործի այս քաղաք: Արդյունքում, սակայն, կրկնվեց արդեն 1221 թվականի գարնան պատկերը, թեև՝ իր առավել ծանր տեսքով, քանզի Բեյբարսն արագորեն շրջապատեց ալ-Մանսուրը և, հաղթահարելով հակառակորդի համառ դիմադրությունը, 1250 թվականի ապրիլի 6-ի վիճակով ոչ միայն գրեթե ողջ կազմով ոչնչացրեց կամ գերեց խաչակիրներին, այլև գերի վերցրեց նաև Լյուդովիկոս IX-ին, ինչը խաչակրաց արշավանքների պատմության մեջ ինքնին բացառիկ մի բան էր:

Թուրան-Շահը Էյուբյանների սուլթանության գործող բանակ էր ժամանել միայն 1250 թվականի փետրվարի 27-ին և, չնայած հաղթանակը շահվել էր իր օրոք, սակայն վերջինիս կազմակերպիչն ամենևին էլ նա չէր: Այս հանգամանքը, գումարված հոր կողմնակիցների հետ առկա ավանդական սառը հարաբերություններին և իր հոր կին, բայց ոչ իր մայր Շաջար ալ-Դուրի հավակնություններին, ինչպես նաև ուժեղացած պետական գանձարանի նկատմամբ հսկողության ձգտմամբ, որին Թուրան-Շահը ոչ մի կերպ չէր կարողանում հասնել, ի վերջո բերեց նրան, որ սեփական գույքամների հետ նորընծա սուլթանը ի վերջո սկսեց իրեն չափից դուրս կոպիտ պահել: Բանը հասավ նույնիսկ նրան, որ երիտասարդ սուլթանը հարբած ժամանակ հաճախ նույնիսկ իրեն կորցնում էր ու անձամբ ծեծի էր ենթարկում կոփված, վճռական, ամեն ինչի պատրաստ և, ըստ էության, կորցնելու արդեն ոչինչ չունեցող գույքամական կորպուսի ռազմիկներին: Ոչ պակաս կարևոր էր, սակայն, նաև այն հանգամանքը, որ, չվստահելով գործող գույքամներին, Թուրան-Շահը անմիջապես էլ սկսեց իրեն շրջապատել սևամորթ գույքամներով, ինչպես նաև հենց սրանց ներկայացուցիչներով փոխարինել մինչև այդ պաշտոնական զգալի առաջխաղացում ունեցած հին սերնդի թյուրք գույքամներին: Ինքնին պարզ էր բոլորի, բայց ոչ, թերևս, միայն Թուրան-Շահի, համար, որ մոնղոլական հարվածները տեսած և դրանք վերապրած ղեկավարների, ինչպես նաև Ջալալ-էդ-Դինի անկոտրում ուժակի անդամների հետ նման վերաբերմունքը ուղղակի չէր կարող փորձանքի չբերել, ինչն էլ ի վերջո բնականաբար տեղի ունեցավ:

Արդյունքում՝ 1250 թվականի մայիսի 2-ին Այբեկը, վերջինիս զինակիր Կուտուզը, արդեն իսկ հիշատակված Աբթալը, Բեյբարսը, ինչպես նաև վերջինիս զինակիրներ Շնջարը, Կալաունը և այլք հարված հասցրին: Այս առումով անչափ ուշագրավ էր այն հանգամանքը, որ հարվածը հասցվեց Թուրան-Շահի կողմից կազմակերպված բարձրաստիճան կերուխումի ժամանակ և ահա ստացվեց այնպես, որ Ֆրանսիական թագավորության արքան ականատես եղավ տեղի ունեցած պալատական հեղաշրջմանը ու հետագայում վառ գույներով տեղեկացրեց այդ մասին Եվրոպային, ընդ որում քրիստոնյա արքային ցնցել էր ոչ այնքան բուն հեղաշրջման փաստը, այլ այն, թե ինչպես էր վերջինս տեղի ունեցել: Իրոք, ըստ Լյուդովիկոս IX-ի հաղորդման, Այբեկն ու իր կողմնակիցները աշտարակներից մեկում հարձակվել են Թուրան-Շահի վրա, բայց վերջինիս հաջողվել է վիրավոր վիճակում փախչել: Եվ ահա Լյուդովիկոս IX-ը անձամբ տեսավ, թե իր զոհին հասնելու համար Այբեկն ինչպիսի ֆիզիկական հզորություն է դրսևորում՝ ցատկելով Թուրան-Շահի հետևից աշտարակից, լողալով անցնելով Նեղոսը՝ ի վերջո հասնելով սուլթանին ու սպանելով նրան:

Հարկ է նշել, սակայն, որ Թուրան-Շահի սպանությունից հետո մամլուքները միանգամից էլ բազում խնդիրների առաջ կանգնեցին, ընդ որում այն հանգամանքը, որ Լյուդովիկոս IX-ի և խաչակիր այլ գերիների ազատության ու վերջնական հաշտության կնքման համար բանակցությունները կիսատ էին մնացել, կազմում էր այդ խնդիրների միայն մի մասը: Իրոք, գործունյա մամլուքները անմիջապես էլ կրկնակի իջեցրին քրիստոնյաների ու նրանց առաջնորդի համար մինչև այդ Թուրան-Շահի կողմից պահանջվող փրկագինը և արդյունքում, ստանալով անհրաժեշտ գումարը, արդեն 1250 թվականի մայիսի 12-ին Լյուդովիկոս IX-ը ու 12.000 գերյալներ ազատ արձակվեցին՝ քրիստոնյաների գլխիկոր այդ խայտառակությամբ, ըստ էության, փակելով դեպի Մերձավոր Արևելք խաչակրաց արշավանքների էջերից վերջինը: Ավելին, Լյուդովիկոս IX-ը, ի լրումն հաշտության պայմանների, նաև խոստացավ Եգիպտոսի ուղղությամբ

այլևս երբեք խաչակրաց արշավանք չիրականացնել և նա հետագայում, ըստ էության, հավատարիմ մնաց իր խոսքին:

Գլուխ 44 **Եյուբյանների սուլթանության ոչնչացումը և Մամլուբյան** **սուլթանության առաջացումը**

Խաչակիրների հետ պատերազմի հաջող ավարտը, սակայն, դեռևս ամենևին էլ չէր նշանակում իսկոյանների կամ գոնե դրանց հիմնական մասի լուծում, քանի որ գրեթե անմիջապես էլ մամլուբների նկատմամբ խիստ թշնամական դիրք գրավեցին Ասորիքում դեռևս գործող Եյուբյանները, որոնք չէին ցանկանում համակերպվել Կահիրեում իշխող Նուլնիսկ իրենց ազգակցի առկայության հետ, իսկ մամլուբների պարագայում էլ անհանդուրժողականությունը, բնականաբար, անհամեմատ ավելի մեծ էր: Ոչ պակաս կարևոր էր նաև Արաբական խալիֆության խալիֆ, Մուսթասիրին հաջորդած Նրա որդի Մուսթասիմի (1242-1258) դիրքորոշումը, քանի որ, թեկուզ և ձևականորեն, սակայն Եյուբյանների սուլթանները սուլթանական իրենց Նուլն այդ տիտղոսի հաստատումը ստանում էին Բաղդադից: Գործող խալիֆի համառությունը, սակայն, որոշակիորեն հաղթահարելի էր, քանի որ Նուլն այս ժամանակ Արաբական խալիֆությանը լրջորեն սպառնում էր Մոնղոլական տերությունը և Մուսթասիմը կենաց ու մահու կերպով հետաքրքրված էր մահմեդական աշխարհում միասնության պահպանմամբ և հակառակորդին ընդհանուր ճակատով դիմադրելու հարցում: Արդյունքում՝ մամլուբներն ի վերջո որոշեցին սուլթան հռչակել Շաջար ալ-Դուրին (1250), որը գոնե մի ինչ-որ կապ ուներ Եյուբյանների հետ և, բացի այդ, նաև յուրային էր, սակայն պարզից էլ պարզ էր, որ սա ընդամենը կարճաժամկետ մի լուծում էր ու իզական սեռի ներկայացուցիչը ոչ մի կերպ չէր կարող հարմար լինել այս պաշտոնի համար: Արդյունքում՝ ի վերջո, մի կողմ թողնելով ձևականությունները, 1250 թվականի հուլիսին Մամլուբյան սուլթանության սուլթան հռչակվեց այս ամենը կազմակերպած Այբեկը (1250, 1254-1257), որը, սակայն, այդ պաշտոնը զբաղեցնելով ընդամենը 5 օր, շուտով ձևականորեն սուլթան հռչակեց ալ-Զամիլի որդի Յուսուֆի թոռ Մուսային (1250-1254)¹՝ իրականում շարունակելով սեփական ձեռքերում պահել իշխանության ղեկը:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1251 փետրվարի 3 – Կահիրեի ճ-մ¹

Նպատակ ունենալով Եյուբյանների տոհմին վերադարձնել փաստացի կորցրած իշխանությունը Եգիպտոսում և չեզոքացնել մամլուբների տիրապետությունը՝ ան-Նասիրի ու Շամս-էլ-Դին Լուլու Հայի գլխավորած Հալեայի Եյուբյանների բանակը (մոտ 40.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (50) ներխուժեցին Եգիպտոս ու մոտեցան Այբեկի գլխավորությամբ քաղաքի մոտ մարտակարգ ընդունած մամլուբյան բանակին (մոտ 10.000):

I փուլ – Կողմերը անցան հանդիպակաց հարձակման, ինչի արդյունքում կենտրոնում բռնկվեց համառ մարտ: Արդյունքում Եյուբյանների բանակի ձախ թևը փախուստի մատնեց հակառակորդի բանակի աջ թևին, ինչից հետո սկսեց հետապնդել վերջինիս, իսկ մամլուբների բանակի ձախ թևն էլ փախուստի մատնեց Եյուբյանների բանակի աջ թևին:

II փուլ – Եյուբյանների բանակի մի մասը կենտրոնում դավաճանաբար անցավ հակառակորդի կողմը, ինչի հետևանքով ան-Նասիրը դիմեց փախուստի, իսկ Այբեկի գլխավորած կենտրոնն էլ հասավ հաջողության:

III փուլ – Մարտի մեջ մտավ Եյուբյանների բանակի պահեստազորը, որը հետ շարտեց սեփական կենտրոնում առաջ եկած թշնամուն և փորձեց հետապնդել, ինչը, սակայն, չստացվեց, քանի որ ռազմիկները սկսեցին զբաղվել ավար հավաքելով:

IV փուլ – Այբեկի գլխավորած կենտրոնը կրկին անցավ հարձակման և այս պայմաններում Եյուբյանների բանակի արդեն այլ մասեր դավաճանեցին կրկին

¹ Մակրիդի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուբյան սուլթանների»; Բար-Հեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

մարտադաշտ վերադարձած ան-Նասիրին ու անցան թշնամու կողմը: Արդյունքում ան-Նասիրը փոքրաթիվ ուղեկիցների հետ վերջնականապես դիմեց փախուստի:

V փուլ – Մամլուքյան բանակը անցավ նոր հարձակման և վերջնական պարտության մատնեց Եյուբյանների բանակին՝ հետապնդելով վերջինիս մնացորդներին:

Հայերը կորցրին մոտ 40, դաշնակիցը՝ մոտ 30.000, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր: Հայերը կորցրին մոտ 40, դաշնակիցը՝ մոտ 10.000, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր: Շամս-էդ-Դին Լուլուի Հայը գերվեց և գլխատվեց:

Այսպիսով՝ մամլուքներին հաջողվեց հետ մղել հարվածը, սակայն խնդիրները դեռևս շարունակվում էին և, օրինակ, Ալեքսանդրիան Աբթալը կարողացավ Այբեկի համար գրավել միայն 1252 թվականին: Նույն այս ժամանակ էր նաև, որ հաջողակ Աբթալը Այբեկի համար ռազմական հաղթանակներ ձեռք բերեց նաև Եգիպտոսի հարավում՝ ճնշելով տեղում առկա ապստամբական տրամադրությունները: Այսպես թե այնպես, սակայն Այբեկին ծանր ժառանգություն էր հասել, քանի որ սկզբնական շրջանում նրա միջոցները սահմանափակ էին, իսկ առկա խնդիրները՝ բազմաթիվ: Արդյունքում, Ասորիքի Եյուբյանների դեմ գոնե մի որևէ աջակից ունենալու մտայնությամբ, Այբեկը ամուսնացավ Չանգյանների աթաբեկության աթաբեկ Բադր-էդ-Դին Լուլուի աղջկա հետ, ինչի հետևանքով, թեև ոչ այնքան ուժեղ, սակայն Չանգյանների աթաբեկությունն այնուհանդերձ սկսեց գործել Ասորիքի Եյուբյանների դեմ և Այբեկի օգտին:

Զիչ թե շատ ամուր հաստատվելով իշխանության դեկին՝ արդեն 1253 թվականին Այբեկը անդրադարձ կատարեց իր պետության ներքին գործերին: Այս առումով հետաքրքիր էր, որ ուժեղ էր դիմադրությունը նաև սեփական շարքերում: Աբթալը՝ Այբեկի համար հաջողություններ ձեռք բերած այդ տաղանդավոր զորավարը, ոչ մի կերպ վստահություն չէր ներշնչում, իսկ ազդեցիկ մամլուքներ Բեյբարսն ու Կալաունն էլ դրսևորում էին վիրավորված և նեղացած վարքագիծ: Վստահելի չէր նույնիսկ սեփական մամլուք Կուտուզը, որին, սակայն, Այբեկը ոչ մի կերպ չէր ուզում ու երևի չէր էլ կարող նեղացնել, դրա համար էլ ի վերջո նշանակեց փոխ-սուլթանի պաշտոնում:

Իրավիճակը գոնե մասամբ շտկելու նպատակով 1254 թվականին Այբեկը Կուտուզի օգնությամբ սպանել տվեց Աբթալին, որի արդյունքում իրական վտանգի տակ հայտնված Բեյբարսն ու նրա զինակիր Կալաունն իրենց հերթին դիմեցին փախուստի և ապաստանեցին Ասորիքում: Նույն 1254 թվականին էր նաև, որ Այբեկը աբսորեց Եյուբյանների վերջին սուլթան Մուսային և, վերջնականապես ոչնչացնելով Եյուբյանների սուլթանությունը, հիմք դրեց Մամլուքյան սուլթանությանը՝ դառնալով նրա առաջին սուլթանը: Մուսայի գահազրկումն, ըստ Էության, վերջ դրեց Եյուբյանների սուլթանությանը և, հեռացնելով այս տոհմին իշխանությունից, իր հետ բերեց գուլամական իշխանության երբևէ ստեղծած ամենաբարձր ու զարգացած պետաիրավական ձև ունեցող պետական նոր մի միավորի առաջացմանն, ի դեմս Մամլուքյան սուլթանության: Էլիտար ռազմիկներ և անգութ ասպատակիչներ, մահմեդական «ասպետներ» ու դաժան ոչնչացողներ, անտոհմ և անսկիզբ, բայց իսկական սուլթաններ՝ սա էին մամլուքները ու հենց այս հատկանիշներն էին բնորոշում ուշ միջնադարի մահմեդական աշխարհի ամենաուժեղ պետական միավորումներից մեկը: Այսպիսով՝ հազարամյակների ընթացքում շատ ու շատ բան տեսած Եգիպտոսի պատմության մեջ բացվեց մի նոր էջ՝ Մամլուքյան սուլթանության էջը:

Պատմությունը, երբեմն, զարմանալի պատկերներ է ստեղծում, պատկերներ, որոնցում հիմնական հմայքը պատկանում է հակասություններին: Մամլուքյան սուլթանություն և Կիլիկիայի թագավորություն, սա իր ժամանակի Մերձավոր Արևելքի, երևի թե, ամենաուժեղ հակասությունն էր, որում էլ հենց արտահայտվեց նրա պատմական յուրօրինակ հմայքը: Եյուբյանների սուլթանության ավերակների վրա բարձրացած Մամլուքյան սուլթանությունը և նրանում իշխող մամլուքները իրենցից, ըստ Էության, ներկայացնում էին գայլային ոհմակի օրենքներով ապրող մարդկանց ու նրանց մի խումբ, որոնք, ինչպես արդեն տեսանք և դեռ էլի կտեսնենք, հանուն բարձրագույն իշխանության գագաթը մագլցելու անխնա զգվռոտից մեջ, ինչպես իսկական գայլեր, ոչնչացնում էին մեկը մյուսին: Սրան հակառակ՝ Կիլիկիայի թագավորությունում նույն այդ ժամանակ տիրում էր այնպիսի մի գեղեցիկ հանդարտություն և խաղաղություն, որը իր որոշ

գծերով կարելի է համեմատել, թերևս, միայն հեփաթների վերջերում նկարագրվող երջանիկ թագավորությունների հետ:

Եվ իրոք որ այս գեղեցիկ թագավորությունը բոլոր հիմքերն ուներ իրեն երջանիկ համարելու, քանի որ սահմաններում տիրում էր գրեթե չընդհատվող խաղաղություն, իսկ երկրի գլխին էլ կանգնած էր կրկին գրեթե հեփաթային թագավորական մի զույգ՝ իր հպատակների անկեղծ սիրուն ու հարգանքին արժանացած Յեթում I-ը և սեփական բարեգործություններով ու մեղմ բնավորությամբ հայտնի Չաբել թագուհին: Թագավորության կառավարման գործում երկար տասնամյակներ կարևոր դերակատարություն ուներ նաև թագավորահայր Կոնստանդին Վասակի Յեթումյանը, դե իսկ բանակն էլ գտնվում էր թագավորի մեծ եղբոր՝ ուղիղ կես դար Յայոց սպարապետի պաշտոնը զբաղեցրած Կոնստանդինի որդի և Յեթում I-ի ավագ եղբայր Սմբատ Սպարապետի հրամանատարության տակ: Այս վիճակում երկիրը վայելեց ներքին անդորրի և արտաքին խաղաղություն գրեթե երեք տասնամյակ և միայն 1240-ականների երկրորդ կեսերից սկսված էր, որ սահմաններում սկիզբ առան քիչ թե շատ լուրջ ընդհարումներ Իկոնիայի սուլթանության հետ, որոնք, սակայն, հիմնականում ավարտվեցին հայերի օգտին: Պատմական զարգացումները, սակայն, հայերին երբեք էլ հնարավորություն չեն տվել վայելելու հարատև խաղաղություն և այդ խաղաղ տասնամյակներն էլ պետք է ի վերջո ավարտվեին:

1252 թվականին Չաբել թագուհին մահացավ, իսկ արդեն 1254 թվականին էլ Յեթում I-ը իր վերջնական տեսքով դաշինք կնքեց Կիլիկիայի թագավորության սահմաններին մոտեցած Մոնղոլական տերության հետ՝ դրանով իսկ, դաշինքի գործունեության գոնե սկզբնական տարիներին, ավելի ամրապնդելով սեփական երկրի անվտանգությունը: Կնքված այս դաշինքը, սակայն, ուներ նաև բացասական մի լուրջ կողմ, քանի որ դրա պատճառով Կիլիկիայի թագավորությունը ներքաշվում էր Մամլուքյան սուլթանության դեմ մղվող պատերազմի մեջ և վաստակում էր մահմեդականների չմարող ատելությունը: Սա, իհարկե, վատ էր, բայց մյուս կողմից էլ Յայոց արքային մեղադրելը ևս ճիշտ չէր լինի, քանի որ, ունենալով գայլային օրենքներով ապրող այնպիսի հարևաններ, ինչպիսիք մամլուքներն էին, Յայոց թագավորությունը վաղ թե ուշ այսպես թե այնպես պետք է ենթարկվեր սրանց հարձակումներին, այսինքն՝ թշնամությունը մամլուքների հետ ցանկացած դեպքում պետք է, որ սկսվեր:

Գլուխ 45

Մամլուքյան սուլթանության բնութագիրը

Ինչպես արդեն բազմիցս է նշվել, միջնադարյան մահմեդական պետական միավորներում գուլյամները միշտ էլ բացառիկ և պետական համակարգի հիմքը կազմող սոցիալական դեր են ունեցել՝ վճռական պահերին հաճախ հանդիսանալով իշխող ուժի հենարանը, բայց հաճախ նաև դավաճանելով վերջինիս ու սեփական վարքագիծը դրսևորելով: Ավելին, հաճախ լինում էր այնպես, որ նախկին գուլյամն ինքն էր դառնում նոր մի պետական միավորի կամ գահատոհմի հիմնադիր և այս առումով իրավիճակը Եգիպտոսում ամենևին էլ նոր չէր: Սրա հետ միաժամանակ, սակայն, նույն Եգիպտոսում, հաշվի առնելով հետագա զարգացումները, գուլյամների սոցիալական ինստիտուտը ոչ միայն նոր թռիչք ապրեց և հասավ իր զարգացման գագաթնակետին, այլև հենց դրանով իսկ մի նոր որակի բարձրացրեց ողջ երևույթը:

Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ հենց նույն այս ժամանակ էր, որ, կապված Մոնղոլական տերության հսկայածավալ առաջխաղացման հետ, մահմեդական քաղաքակրթության հիմքը կազմող և նույնիսկ դրան հարող տարածքներից դեպի նույն այդ քաղաքակրթության սահմանային շրջաններ դուրս մղվեցին հսկայական քանակությամբ ռազմիկներ, որոնք, հաստատվելով նույն այդ ծայրամասային շրջաններում, խիստ կարևորվեցին: Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում, չնայած արտաքին փայլին և խաչակիրների դեմ պայքարում ունեցած հաջողություններին, մահմեդական աշխարհը սոցիալ-քաղաքական, մշակութային և, ըստ էության, քաղաքակրթական խորը ճգնաժամ էր ապրում, երբ Մոնղոլական տերության առաջխաղացումը ինչ-որ տեղ հարցականի տակ էր դնում վերջինիս նույնիսկ ինքնիշխան գոյությունը: Արդյունքում, կարծես բյուրեղացնելով մահմեդական աշխարհի դիմադրական ոգին և, ամենից առաջ հենց սոցիալական մակարդակում, կենտրոնացնելով նույն այդ մահմեդական

աշխարհի ուժերը, որոնք բնականաբար և կուտակվել էին, և դեռևս առավել ուժեղ էին հենց ծայրամասերում, մահմեդական աշխարհն իր պատասխանը տվեց մոնղոլական սպառնալիքին ի դեմս գուլյամական սոցիալական ինստիտուտի՝ նոր մակարդակի բարձրացման, երբ ստեղծվեց մամլուքների սոցիալական ինստիտուտը:

Արդյունքում՝ ամենևին էլ պատահական չէր, որ գրեթե միաժամանակ և, հավասար համեմատական Մոնղոլական տերության հաջողություններին, մահմեդական քաղաքակրթության երկու տարբեր սահմաններում ստեղծվեցին սոցիալապես իրար անչափ նման մամլուքյան երկու սուլթանություններ: Խոսքը վերաբերում է Դելիի սուլթանությանը, որն ընդգրկում էր Զյուսիսային Զնդկաստանը, ինչպես նաև սկզբում միայն Եգիպտոսն ընդգրկող, սակայն հետո սեփական սահմանները լայնացրած Մամլուքյան սուլթանությանը:

Ընդհանրապես ասած, ինչպես արդեն նշվեց, «մամլուք» սոցիալական երևույթն իր հիմքում ուներ «գուլյամ» սոցիալական երևույթը և իր արմատներով առաջինը գնում էր դեպի երկրորդը, սակայն Եգիպտոսի ու Դելիի մամլուքյան սուլթանություններում երևույթը սոցիալական որոշակիորեն նոր իմաստ ստացավ, ինչն էլ հենց վերջինիս Էականորեն տարբերակեց բոլոր այն դեպքերից, երբ գուլյամները հասնում էին քաղաքական իշխանության մահմեդական մի որևէ պետական միավորում: Այս առումով կարևոր է նշել, որ, ամենից առաջ, ինչպես ակնհայտ է առկա տեղեկատվության վերլուծությունից, գուլյամների առնվազն գոնե մի մասը չունեին ստրուկի կարգավիճակ, այն դեպքում, երբ մամլուքները առանց որևէ բացառության ունեին հենց ստրուկի կարգավիճակ: Այսինքն, եթե գուլյամի սոցիալական դերում կարող էր հանդես գալ մահմեդական սոցիումի, ըստ էության, ցանկացած անձնավորություն և, ռազմական ոլորտում ծառայելով սեփական տիրակալին, դրա համար նրանից նյութական միջոցներ ստանալ, ապա դրա հետ միաժամանակ վերջինս շատ հաճախ կարող էր չկորցնել մինչ այդ ունեցած իր սոցիալական կարգավիճակը և ազատությունը՝ համեմայն դեպս այն աստիճանի, որ դառնար ստրուկ: Թերևս սրանով է բացատրվում նաև սոցիալական երկու այս ինստիտուտների նաև մյուս տարբերությունը, երբ գուլյամները դեպքերի զգալի մասում պատկանում էին մահմեդական պետական միավորում գերիշխող Էթնոմշակութային և (կամ) հոգևոր խմբին, այն դեպքում, երբ մամլուքների պարագայում դրանք, որպես կանոն, նույն այդ Էթնոմշակութային և (կամ) հոգևոր խմբին օտար ու դրսից բերված անհատներ էին: Եվ վերջապես նաև հենց վերջին երկու հանգամանքներից էր բխում երևույթների նաև երրորդ տարբերությունը, երբ գուլյամները կարող էին հավաքագրվել ու հավաքագրվում էին մահմեդական որոշակի Էթնոմշակութային և (կամ) հոգևոր խմբի սահմաններում, այն դեպքում, երբ մամլուքների համալրման շուկան բացառապես վերջինիս սահմաններից դուրս գտնվող տարածքն էր: Այս ամենի արդյունքում, ի տարբերություն որպես սոցիալական յուրօրինակ ինստիտուտ հանդիսացող գուլյամների, մամլուքների սոցիալական ենթաինստիտուտն ավելի կայացած, ամբողջական, միասնական և նույնիսկ վարքագծի ընդհանուր ու բոլոր մամլուքների համար պարտադիր, կարծես կորպորատիվ կանոններ ձեռք բերեց, ինչը որևէ կերպ առկա չէր գուլյամների պարագայում: Իրոք, մամլուքները համարում էին, օրինակ, որ իրենց առաջնորդ կարող է դառնալ միայն յուրայիններից որևէ մեկը, որն անցել է մամլուքների ուղուն բնորոշ սոցիալական բոլոր աստիճանները սկսած ստրկությունից, մամլուքը չպետք է ամուսնանա, նա չպետք է իր իրավունքները ժառանգի սեփական սերնդին, այլ դրանք պետք է տա «արժանավորին» և այլն: Այսպիսով՝ առկա էին վարքագծի յուրօրինակ և ենթասոցիալական մի նեղ խմբի շահերը կարգավորելուն ուղղված նմանատիպ մի շարք կանոններ, որոնք բնականաբար առկա չէին հայրենի սոցիումից չկտրված ու անձնական ազատությունը մեծ հաշվով պահպանած գուլյամների պարագայում:

Սեփական իշխանությունը վերջնականապես ամրապնդելու ու նրան գոնե մասամբ լեգիտիմ բնույթ տալու նպատակով Այբեկը ի վերջո ստիպված եղավ թողնել իր հայազգի կնոջը և ամուսնանալ Թուրան-Շահի այրի Շաջար ալ-Դուրի հետ, սակայն վերջինս ինքն էլ ոչ մի կերպ չէր ցանկանում կիսել իշխանությունը Այբեկի հետ ու դրա համար էլ ի վերջո հրամայեց սպանել ամուսնուն: Սպանության փորձը, սակայն, հաջողություն չունեցավ, որի արդյունքում Շաջար ալ-Դուրին ձերբակալեցին: Վերջինիս, սակայն, այսպես թե այնպես վիճակված չէր խաղաղ վերջաբան:

1257 թվականի ապրիլի 28-ին Այբեկի հայազգի մյուս կինը՝ Բադր-Էդ-Դին Լուլուի աղջիկը, որին մինչ այդ հաջողվել էր սիրային կապ հաստատել Այբեկի մամլուք և փոխ-սուլթան Կուտուզի հետ, Շաջար ալ-Դուրին բաղնիք հրավիրեց, որտեղ էլ իր ծառաները, Կուտուզի գործուն աջակցությամբ, սպանեցին անհաջողակ այս դավադիրին՝ իր իսկ փայտե մաշիկներով մահվան աստիճան ծեծելով վերջինիս: Արյունոտ այս պատմությունը, սակայն, սրանով չէր ավարտվելու: Սպանված կնոջից շատ կարճ ժամանակ հետո բաղնիք եկավ նաև Այբեկը, որը դեռևս չգիտեր, թե ինչ է կատարվել, իսկ լողավազանի մոտակայքում գտնվող Կուտուզն էլ հազիվ հասցրեց թաքնվել: Դրանից հետո, գրկելով իր հայազգի կնոջը և սուզվելով նրա հետ լողավազանի մեջ, վաթսուևամյա Այբեկի խելքին հանկարծ փչեց ոչ միայն գլուխ գովել և պարծենալ, որ ինքը հզոր տղամարդն է ու շատ կանայք ունի, այլ նաև հայտարարել, որ, եթե ինքը ուզենա, կպահի իր հայազգի կնոջը, իսկ եթե չուզենա՝ դուրս կանի: Մի խոսքով, իշխանությունից և կանանցից արբեցած այս սուլթանը գործը ի վերջո հասցրեց նրան, որ սեփական կինը մահացու հարվածներ հասցրեց ու թաքստոցից դուրս եկած Կուտուզի օգնությամբ վերջնականապես սպանեց արդեն նաև իրեն: Պատմությունը, սակայն, նույնիսկ սրանով էլ չէր ավարտվելու, քանզի բարձրացած աղմուկի հետևանքով վրա հասան Այբեկի թիկնապահները: Կուտուզը հազիվ հասցրեց կրկին թաքնվել, սակայն նրա սիրուհին, սահելով գետնին ընկած օճառված քիսայի վրա, ընկավ, գլխով ուժեղ հարվածեց մարմարե հատակին և մահացավ: Այսպիսով՝ արյունոտ օրը մոտեցավ իր ավարտին և արդյունքում պարզվեց, որ երկիրը մնացել է ոչ միայն առանց իշխանատենչ երկու կանանց, այլև՝ ղեկավարի: Այս պայմաններում Կուտուզը սուլթան հռչակեց Այբեկի տասնմեկամյա որդի Ալիին (1257-1259)՝ ինքը բնականաբար ստանձնելով վերջինիս ինամակալի դերը: Մինչ մամլուքները և Էյուբյանները զբաղված էին այս ամենով, սակայն, տարածաշրջանում սկսեցին զարգանալ նոր իրադարձություններ, որոնք էլ արդյունքում ի վերջո ստեղծեցին լրիվ նոր մի իրականություն:

Գլուխ 46 **Յուլավուի Արևմտյան արշավանքը և Առաջավոր Ասիան** **դրա նախօրեին**

1251 թվականի սկզբին Օղուլ-Ղայմիշին ի վերջո ստիպեցին խորհրդակցություն հավաքել, որն էլ, երկարատև քննարկումներից հետո, ի վերջո կայացրեց իր որոշումը և արդյունքում Մոնղոլական տերության խան հռչակվեց Թուլույի որդի Մանգուն (1251-1259): Սրանով համամոնղոլական գահի համար մղվող պայքարում հաջողությունը վերջնականապես մնաց Թուլույի սերնդի կողմում, թեև դա մեծ հաշվով եղավ մյուսներին մերժելու, իսկ արդյունքում՝ Մոնղոլական տերությունից այլոց հեռացման գնով, ինչն իր հերթին հիմքեր ստեղծեց Մոնղոլական տերության հետագա մասնատման համար: Ավելին, Մանգուն ու նրա կողմնակիցները դրանից անմիջապես հետո ոչնչացրեցին Օղուլ-Ղայմիշին և նրա կողմնակիցներին ու դա ևս, բնականաբար, միասնությունը որևէ կերպ չվերականգնեց: Արդյունքում՝ ամենից առաջ ոտքի կանգնեց Ջուչիի որդի Բաթուն, որը, վերջնականապես զրկված համամոնղոլական գահի նկատմամբ իր հույսերից, այդուհետ կենտրոնացավ սեփական տիրույթների ամրապնդման վրա՝ վերջին հաշվով ձգտելով դուրս բերել Ոսկե Յորդան Թուլույի որդիների ազդեցության գոտուց: Միասնականության մեկ տասնամյակ, սակայն, դեռևս այնուհանդերձ կար և արդյունքում Մանգուն որոշեց մի վերջին թռիչքով ապահովել իրեն բաժին հասած տերության հերթական լայնացումը:

Ամենից առաջ ձգտելով ևս մեկ հարված հասցնել արևմտյան ուղղությամբ՝ Մանգուն որոշեց իր եղբայր Յուլիլայի հետ միասին շարունակել դեռևս դիմադրող Սունի տերության դեմ մղվող պատերազմը, իսկ իր մյուս եղբայր, Էլխանության առաջին և հիմնադիր Էլխան հռչակված Յուլավուի (1253-1265) առաջ էլ խնդիր դրեց հարված հասցնել արդեն իսկ հիշատակված արևմտյան ուղղությամբ՝ հարվածի սուր ծայրում ունենալով ամենից առաջ Արաբական խալիֆությունը, իսկ հետո արդեն՝ Ասորիքն ու Եգիպտոսը: Այս առումով ուշագրավ է, որ չնայած Մանգուն ինքը շարժվելու էր դեպի Սունի տերություն, սակայն Յուլավուին ևս զգալի ուժեր հանձնվեցին՝ այդ պահին Մոնղոլական տերությունում առկա բանակային հաստիքային ուժերի

ամենաընդհանուր իմաստով մեկ երրորդը մոտ 200.000 ռազմիկի կազմով, ընդ որում լայն լիազորություններով գործող Հուլավուին միաժամանակ թույլ տրվեց տեղում ևս զորահավաք կազմակերպել: Բանակային թվաքանակի հետ կապված, սակայն, Մոնղոլական տերությունում նույն այս ժամանակ իր նրբություններն առաջացան:

1240-ական թվականների սկզբին Մոնղոլական տերության ողջ բանակը կազմում էր մոտ 700.000 ռազմիկ, որոնցից մոտ 250.000 հոգին պատկանում էր մոնղոլական և նրանց ազգակից Գոբիի անապատի քոչվոր ցեղերին, իսկ մնացածը՝ նվաճված տարածքներից հավաքագրվող ռազմիկներին: Արդեն XIII դարի կեսերին, սակայն, այս թիվը, ի հաշիվ Մոնղոլական տերության կողմից նվաճված Հայաստանի, Վրաստանի, Միջագետքի, Փոքր Ասիայի և Կիևյան Ռուսիայի, ինչպես նաև կործանված Ղազախական խանության ու դաշնակից Կիլիկիայի թագավորության, ավելի մեծացավ՝ ավելացնելով վերջինիս բանակը ևս մոտ 300.000 ռազմիկի չափով: Միաժամանակ, սակայն, պետք է հաշվի առնել նաև փոփոխված ռազմաքաղաքական իրավիճակը:

Իրոք, եթե XIII դարի առաջին կեսին Մոնղոլական տերությունն ու նրա 700.000 հոգանոց բանակը ներկայացնում էին մեկ ամբողջություն և պատրաստ էին Մոնղոլական տերության ղեկավարի առաջին իսկ հրամանով մարտի մեջ մտնել Ճապոնական ծովից մինչև Սև ու Միջերկրական ծովեր, Հնդկական օվկիանոս և Պարսից ծոց ընկած հսկայական տարածքի ցանկացած կետում, ապա, սկսած արդեն նույն XIII դարի կեսերից, իրավիճակը աստիճանաբար սկսում էր փոխվել: Արդյունքում, բանակական տեսակետից ավելի մեծացած և արդեն մոտ 1.000.000 ռազմիկ ընդգրկող Մոնղոլական տերության բանակը, ուղիղ համեմատական սեփական տերության կենտրոնացվածության աստիճանական անկմանը, ավելի ու ավելի շատ էր սկսում կորցնել հիշատակված թվաքանակը գործնականում ապահովելու հնարավորությունը: Այս թվաքանակը, սակայն, արդեն մեծապես ունենալով տեսական նշանակություն, դադարեց արդեն նույնիսկ այդպիսին լինել սկսած 1250-ական թվականների վերջից, երբ Մավերնահրն ու Յոթնագետքը ընդգրկող Չաղաթայական ուլուսը փաստացի անջատվեց Մոնղոլական տերությունից՝ դրանով իսկ վերջինիցս անջատելով նաև ավելի արևմուտք գտնվող Էլխանությունը և Ոսկե Հորդան:

Միաժամանակ իրավիճակը ավելի բարդացավ նաև նրանով, որ Էլխանությունը, Ոսկե Հորդան, Չաղաթայական ուլուսը և Մոնղոլական տերության կենտրոնական իշխանությունը խիստ թշնամական դիրք գրավեցին միմյանց նկատմամբ: Այս պայմաններում մեզ հետաքրքրող տարածաշրջանում՝ Մերձավոր Արևելքում, Հայաստանում, Անդրկովկասում և Փոքր Ասիայում, Մոնղոլական տերության անունից, սակայն փաստացի միայն սեփական ուժերով ու միջոցներով, հիմնական դերակատարությունը ստանձնեց մոտավորապես Սասանյանների Պարսից թագավորության տարածքին հավասար տարածք ընդգրկող Էլխանությունը, որի բանակը կազմում էր մոտ 300.000 ռազմիկ: Էլխանության գլխին կանգնած էր Էլխանը, որը, ձևականորեն ենթարկվելով Մոնղոլական տերության խանին, իրականում անկախ մի պետության տիրակալ էր: Իր հերթին Կիլիկիայի թագավորության դաշինքը Մոնղոլական տերության, իսկ փաստացի արդեն միայն Էլխանության առաջին հիմնադիր Էլխան Հուլավուի հետ ցանկացած դեպքում կնքված էր և դա էլ, ամեն ինչից զատ, հենց կարծես խորհրդանշեց Կիլիկիայի թագավորության «հեքիաթային դարաշրջանի» ավարտը:

Իրոք, ի կատարումն կնքված դաշինքի, սկսած 1256 թվականից Հեթում I-ի և Սմբատ Սպարապետի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության բանակը մասնակցեց Էլխանության մղած պատերազմներին, ընդ որում այս առումով հարկ է ընդգծել, որ Հայկական բանակը Էլխանության համար իրոք որ անփոխարինելի դեր էր կատարում ամենից առաջ հենց մարտավարական մակարդակում: Բանն այն է, որ Մոնղոլական տերության և Էլխանության հեծելազորը իրականում ծանր կարող էր համարվել միայն արևելյան ու միջինասիական չափանիշներով, այն դեպքում, երբ վերջինս, Մերձավոր Արևելքում հավասարազոր լինելով միջին հեծելազորին, այլ հավասար պայմաններում զիջում էր Հայոց այրուձիուն, ինչպես նաև վրացական, խաչակրաց, արաբական կամ մամլուքյան ծանր հեծելազորներին: Դրությունը առավել բարդացավ սկսած XIII դարի կեսերից, երբ Էլխանության բանակում սկսեց աստիճանաբար վերանալ նույնիսկ միջին հեծելազորը: Սա իր հերթին հանգեցրեց մինչ այդ Էլ մերձամարտից խուսափել ձգտող

Մոնղոլական տերության և Էլխանության բանակում հիշատակված մարտավարության առավել զարգացմանը, ընդ որում, եթե սկզբնական շրջանում մերձամարտից խուսափումը, թեև որոշ չափով լինելով հարկադրված, այնուհանդերձ Մոնղոլական տերության և Էլխանության բանակի համար հանդիսանում էր յուրօրինակ մի մարտավարություն, ապա XIII դարի կեսերից սկսած ծայրահեղության հասած այս միտումն արդեն վտանգավոր չափեր ընդունեց՝ Էլխանական բանակում անփոխարինելի դարձնելով Յայոց այրուձին և վրացական հեծելազորը: Լիակատար պարզության համար ավելացնենք նաև, որ Կիլիկիայի թագավորության բանակից բացի Մամլուքյան սուլթանության դեմ մղվող պատերազմին Էլխանության բանակի կազմում մարտական գործողություններին մասնակցում էր նաև Յայոց այրուձին ուղղակիորեն Էլխանության տիրապետության տակ գտնվող տարածքներից, այսինքն՝ Յայաստանի մնացած 17 նահանգներից:

Դեպի արևմուտք արշավանքի նախապատրաստությանը Յուլավուն մոտեցավ ամենայն պատասխանատվությամբ՝ մինչև արշավանքը կյանքի կոչելով ռազմաքաղաքական, վարչական և նույնիսկ մարտավարական բնույթի մի շարք միջոցառումներ, որոնք պետք է ապահովեին ապագա ռազմագործողության հաջողությունը: Մասնավորապես, բանակի ապագա առաջխաղացման ճանապարհները ուսումնասիրվեցին և հիմնովին վերանորոգվեցին, դրանց ողջ երկայնքով պատրաստվեցին հանգստի վայրեր ու սննդի պահեստներ, հատուկ ուղերձներ հղվեցին հարվածի ուղղության վրա գտնվող տեղական տիրակալներին, նրանց տրվեցին անհրաժեշտ ցուցումներ և այլն: Այս ամենի վրա ծախսվեց մի քանի տարի: Մինչ այդ, սակայն, տարածաշրջանը, շարունակելով սպասել Մոնղոլական տերության ռազմական մեթենայի այդ վերջին հարվածին, ապրում էր սեփական հոգսերով և շահերի բախումներով:

Այս առումով ուշագրավ էին հատկապես արդեն դեպի քայքայում գնացող Իկոնիայի սուլթանության տարածքում ընթացող գործընթացները, որտեղ, գահակալական եռափեղկվածության պարագայում, ոտքի կանգնեցին նաև տեղական ցեղերը: Ակտիվացան մասնավորապես Աղաչարիկները: Օղուզական արմատներ ունեցող քոչվոր այս ցեղը մինչ այդ հաստատվել էր Պամֆիլիայում և, օգտվելով Իկոնիայի սուլթանության թուլացումից, հասել էր սկզբում կիսաանկախ, իսկ հետո արդեն՝ լրիվ անկախ դրության: 1254 թվականին Աղաչարիկները (մոտ 5.000) Կիլիկիայի թագավորության կայազորից (մոտ 500) անակնկալ հարձակումով գրավեցին Կոռիկոսը և ձեռք բերած ավարով նահանջեցին¹: Իկոնիայի սուլթանության ղեկավարները, սակայն, նույն այս ժամանակ իրենք էլ զբաղված էին սեփական խնդիրներով:

Իրոք, դեռևս 1253 թվականին Զեյ-Կավուս իբն Զեյ-խոսրովին էր ներկայացել Մանգուլի դեսպանը և սուլթանից պահանջել էր ներկայանալ Ղարա-Ղորում: Զեյ-Կավուս իբն Զեյ-խոսրովը, սակայն, որը մինչ այդ էլ աչքի էր ընկել իր ըմբոստ վարքագծով, պարզ կերպով գիտակցում էր այն հանգամանքը, որ, այդ ճանապարհորդությունից ինքը կամ հետ չի գա, կամ էլ, լավագույն դեպքում, հետ կգա իշխանազրկված և ամեն ինչ կհանձնվի Խլիճ-Արսլան իբն Զեյ-խոսրովին: Արդյունքում, պատճառ բռնելով 1254 թվականի Աղաչարիկների նույն ակտիվությունը, Զեյ-Կավուս իբն Զեյ-խոսրովը մեկնելը հետաձգելու պատրվակի տակ փաստացի հրաժարվեց ենթարկվել նոր իշխանությունների կողմից մահապատժի ենթարկված Էլչաղաթային փոխարինած նույն Բաջուի հրամանին և մեկնել, սակայն փոխարենը ճանապարհ ընկավ նրա եղբայր, այս անգամ արդեն Մելիտեում իշխող Զեյ-Կուվատ իբն Զեյ-խոսրովը: Արդյունքում, սակայն, Զեյ-Կավուս իբն Զեյ-խոսրովին հաջողվեց կազմակերպել եղբոր սպանությունը և 1255 թվականի սկզբին ինչ-որ տեղ ճանապարհին Զեյ-Կուվատ իբն Զեյ-խոսրովին թունավորեցին: Այսպիսով՝ Զեյ-Կավուս իբն Զեյ-խոսրովը խուսափեց Խլիճ-Արսլան իբն Զեյ-խոսրովի հետ առկա իրավիճակի հերթական կրկնությունից, սակայն անձամբ Խլիճ-Արսլան իբն Զեյ-խոսրովի հետ հակամարտությունը շարունակվում էր, ընդ որում Մոնղոլական տերության ղեկավարները ոչ մի կերպ չէին կարողանում ներել Զեյ-Կավուս իբն Զեյ-խոսրովի դրսևորած անհնազանդությունը: Շուտով վիճակն իր հերթին ավելի ծանրացավ, քանի որ սկիզբ էին առնում Յուլավուի նախատեսած արևմտյան հարվածի առաջին ալիքները և դա միայն մեծացնելու էր Զեյ-Կավուս իբն Զեյ-խոսրովի մոտ առկա խնդիրները:

¹ Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Զեթում Պատմիչ «Ժամանակագրություն»; Զեթում II «Տարեգրություն»; Զեթում Ախտեցի «Ժամանակագրություն»; Վասիլ Դպիր «Ժամանակագրություն»:

Այս կապակցությամբ մինչև առաջ անցնելը հարկ է նշել, որ Իկոնայի սուլթանության տարածքում ստեղծված խառնակ դրությունը քրիստոնյաների օգտին եղավ նաև մեկ այլ առումով: Իրոք արդեն 1254 թվականի հունիսի 24-ին Տրապիզոնի կայսրության բանակը (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500) Իկոնիայի սուլթանության բանակից (մոտ 500) գրավեցին Սինոպը¹:

1256 թվականի հունվարից մինչև մարտ Զեյ-Կավուս իբն Զեյ-խոսրովի կողմում գործող Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 2.000) ասպատակեց Մելիտեն, ինչպես նաև Խարբերդի շրջակայք՝ ձգտելով ստիպել քաղաքներին հրաժարվել ենթարկվել Խիծ-Արսլան իբն Զեյ-խոսրովին²: 1256 թվականի մարտի վերջին, սակայն, Խիծ-Արսլան իբն Զեյ-խոսրովի օգտին գործող Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 400) Մելիտեի ճ-մ-ում հաղթեցին Զեյ-Կավուս իբն Զեյ-խոսրովի կողմում գործող Իկոնիայի սուլթանության բանակին (մոտ 2.000)³: Դրանից հետո, 1256 թվականի ապրիլի 1-ին ասպատակելով Մելիտեի և Հիսն-Կլավդիա ամրոցի շրջակայքը, Զեյ-Կավուս իբն Զեյ-խոսրովի օգտին գործող Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 1.000) Նահանջեց Ամիդի ուղղությամբ⁴: Այստեղ ևս, սակայն, Զեյ-Կավուս իբն Զեյ-խոսրովին անհաջողություն էր սպասում և 1256 թվականի ապրիլի սկզբին Տիգրանակերտի ճ-մ-ում նրա ծեծված բանակին պարտության մատնեց արդեն նաև սեփական տիրույթներում նորեկներին որևէ կերպ հանդուրժել չպատրաստվող, արժանահիշատակ Շիհաբ-էդ-Դին Ղազին 1244 թվականին Տիգրանակերտում փոխարինած նրա որդի Նասր-էդ-Դինի գլխավորած բանակը⁵: Հերթական այս անհաջողությունից հետո Զեյ-Կավուս իբն Զեյ-խոսրովը, կրկին իրար գլուխ բերելով ցրված ուժերը Խարբերդի մոտակայքում, առաջացավ արդեն հյուսիսային ուղղությամբ և փորձեց տիրել Անի-Կեմախին, սակայն 1256 թվականի ապրիլի կեսին Երզնկայի ճ-մ-ում պարտություն կրեց այս անգամ արդեն Մոնղոլական տերության բանակից⁶: Այսպիսով՝ Զեյ-Կավուս իբն Զեյ-խոսրովը կարող էր միխթարվել, թերևս, միայն այն բանով, որ 1256 թվականի ապրիլի վերջին Մելիտեի ճ-մ-ում հաղթանակ տարավ շրջակայքն ասպատակած Աղաչարիկների նկատմամբ⁷:

Նույն այս ժամանակ, սակայն, սկսեց գործել նաև Բաչուն, որը այս ընթացքում մեկ հարվածային բռնուցքի մեջ էր հավաքել տարածաշրջանում առկա ու Մոնղոլական տերությանը ենթակա բոլոր ուժերը և, բացի այդ, նա արդեն նաև խնդիր ուներ կոնկրետ միջոցառումներով աջակցել դեպի արևմուտք շարժվող Հուլավուի բանակային հիմնական ուժերին: Այս առումով հարկ է ավելացնել, որ Նույն այս ժամանակ իր լիարժեք ուժով սկսեց գործել նաև Կիլիկիայի թագավորության կնքած դաշինքը Մոնղոլական տերության հետ և ապագա ռազմագործողություններում Բաչուն կարող էր հույս ունենալ նաև Հայոց թագավորության աջակցության վրա: Արդյունքում՝ 1256 թվականի մայիսի վերջից մինչև սեպտեմբեր Բաչունի գլխավորած Մոնղոլական տերության (մոտ 50.000), Զարթլիի թագավորության (մոտ 20.000), Կիլիկիայի թագավորության (100.000), ինչպես նաև Չաբարյանների իշխանության (մոտ 20.000) միացյալ բանակը ասպատակեց Կապադովկիան և մասնավորապես Մանիոն ամրոցի (Հերակլեայի մոտ) ու Պլասթայի շրջակայքը՝ ենթարկեցնելով դրանք Խիծ-Արսլան իբն Զեյ-խոսրովի իշխանությանը⁸:

1256 թվականի սեպտեմբերի սկզբին Զեյ-Կավուս իբն Զեյ-խոսրովի կողմում գործող և քաղաքի շրջակայքն ասպատակած Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 1.000, այդ թվում Աղաչարիկներ) քաղաքացիների աջակցությամբ Խիծ-Արսլան իբն Զեյ-խոսրովի օգտին գործող Իկոնիայի սուլթանության բանակից (մոտ 500) ու քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100)

¹ Ըստ Սուրոժյան տոնանամակի սեղմ գրառման, որի տեքստն այս պահին ինձ անհասանելի է:

² Բար-Յեքրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

³ Բար-Յեքրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

⁴ Բար-Յեքրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

⁵ Բար-Յեքրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

⁶ Բար-Յեքրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Ավագ Սեբաստացի «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»:

⁷ Բար-Յեքրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

⁸ Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Կիրակոս Գանձակեցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 59; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն», Յեթում II «Տարեգրություն»; Յեթում Պատմիչ «Ժամանակագրություն»; Կասիլ Դպիր «Ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 66; Բար-Յեքրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Ռաշիդ-էդ-Դին «Ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 3, գիրք 2, մաս 2:

անակնկալ գիշերային հարվածով առանց լուրջ մարտերի գրավեց Մելիտեն¹, որից հետո, համալրելով ուժերը, հետ քաշեց դրանք սեփական սուլթանության տարածքում խորացող Բաջուի ռազմական մեքենայի ուղղությամբ, ընդ որում դրանից հետո Մելիտեի շրջակայքը ենթարկվեց արդեն ավազակների ասպատակությանը²: Արդյունքում, սակայն, 1256 թվականի հոկտեմբերի 14-ին Ադ-Սարայի ճ-մ-ում (Տուզ լճից մոտ 70 կմ հարավ-արևմուտք) Բաջուի գլխավորած Մոնղոլական տերության (մոտ 40.000), Զարթլիի թագավորության (մոտ 15.000), Կիլիկիայի թագավորության (մոտ 50.000), ինչպես նաև Չաթարյանների իշխանության (մոտ 15.000) միացյալ բանակը ծանր պարտության մատնեց Զեյ-Կավուս իբն Զեյ-խոսրովի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության բանակին (մոտ 50.000)³: Որպես հետևանք, Խլիճ-Արսլան իբն Զեյ-խոսրովի դիրքերը զգալիորեն ամրապնդվեցին և նա վերջնականապես ընդունեց Մոնղոլական տերության գերիշխանությունը: Ինչ վերաբերում է Զեյ-Կավուս իբն Զեյ-խոսրովին, ապա նա առժամանակ պատսպարվեց Բյուզանդական կայսրությունում: Նույն այս ժամանակ, սակայն, ի վերջո զգալի ուժերով շարժի մեջ մտավ նաև Յուլավուս, ինչը Առաջավոր Ասիայում կրկին նոր իրականություն առաջացրեց:

Գլուխ 47

Յուլավուսի Արևմտյան արշավանքի սկիզբը

1256 թվականի օգոստոսի 5-ին Յուլավուսի գլխավորած Մոնղոլական տերության (մոտ 200.000, այդ թվում 1.000 չինացիներ), Զարթլիի թագավորության (մոտ 30.000), ինչպես նաև Չաթարյանների իշխանության (մոտ 20.000) միացյալ բանակը Յաշիջյանների Էմիրության բանակից (մոտ 1.000) պաշարեց Ալամուրը, ինչպես նաև Յաշիջյանների Էմիրությանը պատկանող մնացած հիմնական ամրոցները ու դեկտեմբերի 15-ին ստիպեց հանձնվել: Յաշիջյանները բնաջնջվեցին, իսկ նրանց Էմիրությունը ոչնչացավ⁴: Այսպիսով՝ մոնղոլները և Յուլավուսն ոչնչացրին ավելի քան մեկ հարյուրամյակ Մերձավոր ու Միջին Արևելքի, կարծես թե, խորհրդանշյալ հանդիսացող և այստեղ շատերին ահաբեկած Յաշիջյաններին, սակայն դա ոչինչ էր այն մյուս նպատակի համեմատ, որն իրենց առաջ դրել էին նրանք: Իրոք, 1257 թվականի աշնանը Յուլավուսն կրկին շարժի մեջ դրեց իր ահեղ ռազմական մեքենան և հարված հասցրեց արդեն Արաբական խալիֆության ուղղությամբ:

Այս առումով շուտով պարզվեց, որ Մուսթասիմը, որի նախորդները շատ էին տառապել Սելջուկյան սուլթանության գերիշխանությունից և, չնայած ընդհանուր ծանր դրությանը, դեպքերի հաջող դասավորության արդյունքում այնուհանդերձ հետ էին մղել խորեզմի սուլթանության հավակնությունները, սեփական ռազմաքաղաքական հաշվարկներում նույն այս ժամանակ կոպտագույն մի սխալ էր թույլ տվել: Իրոք, կարծես թե, հստակորեն չպատկերացնելով իրավիճակը, թերազնահատելով Մոնղոլական տերության և, մասնավորապես, Յուլավուսի հարվածի ուժը, ինչպես նաև հաշվի չառնելով այն հանգամանքը, որ, վատ թե լավ, սակայն մահմեդական թյուրքերի փոխարեն ինքն այժմ պետք է գործ ունենա հեթանոս քոչվորների հետ, որոնց աչքում խալիֆն ինքնին ոչ միայն որևէ հեղինակություն չէ, այլև նրանց երդվյալ թշնամին է, գործող խալիֆը կտրականապես հրաժարվեց ենթարկվել Յուլավուսի վերջնագրին ու, ի մի բերելով այդ պահին իր ձեռքի տակ առկա մահմեդականների և հատկապես արաբների ուժերը, պատրաստվեց դիմադրության: Յուլավուս, սակայն, գործում էր ուժերի որակական և բանական լիակատար գերազանցության պայմաններում ու դա կանխորոշեց ամեն ինչ:

¹ Բար-Յեբրեես «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

² Բար-Յեբրեես «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

³ Իբն Բիբի «Սելջուկ-նամե»: Կիրակոս Գանձակեցի «Յայոց պատմություն», գլուխ 59: Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 90: Ավագ Սեբաստացի «Ժամանակագրություն»: Ստեփանոս Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»: Բար-Յեբրեես «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

⁴ Ալա-էդ-Դին Զուլվեյլի «Աշխարհակալի պատմությունը», գիրք 3, գլուխ 6, 7: Ռաշիդ-էդ-Դին «Ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 1, գիրք 2, մաս 2, հատված 8, հատոր 3, գիրք 1, մաս 2, հատոր 3, գիրք 2, մաս 2: Խոնդեմիր «Ավանդությունների երկրներ», մաս 4: Ինֆադալլահ Էլումարի «Յանրագիտարան»: Բար-Յեբրեես «Աշխարհիկ պատմություն»: «Զարթլի-Ցիսկոպեթա», Անանուն «Ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»: Կիրակոս Գանձակեցի «Յայոց պատմություն», գլուխ 59: Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 90: Ներսես Պալիենց «Ժամանակագրություն»: Ավագ Սեբաստացի «Ժամանակագրություն»: Ստեփանոս Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»: Մխիթար Այրիվանցի «Յայոց պատմություն», մաս 3: Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»: Յեթում II «Տարեգրություն»: Յեթում Պատմիչ «Ժամանակագրություն»: Յեթում Ախտեցի «Ժամանակագրություն»: Վասիլ Դալիր «Ժամանակագրություն»: Էրնոլ «Ժամանակագրություն»: Վիլիելմ Դ'Ռուբրուք «Ճանապարհորդություն դեպի արևելյան երկրներ», գլուխ 44:

Արդյունքում՝ Հուլավուն անմիջապես էլ իր ձեռքը վերցրեց ռազմավարական նախաձեռնությունը և ուղղակի ճգմեց հակառակորդին՝ հմուտ զորաշարժերով ամենուրեք սահմանափակելով Արաբական խալիֆության բանակի ռազմական հնարավորությունները ու սեղմելով վերջինիս մայրաքաղաքին: Որպես հետևանք այս ամենի՝ 1258 թվականի հունվարի 17-ին Կուշկի-Մանսուրի ճ-մ-ում (= Եսպոնիոսի ճ-մ) (Բաղդադից մոտ 50 կմ արևմուտք) Հուլավուի գլխավորած Մոնղոլական տերության (185.000, այդ թվում չինացիներ), Յեթում I-ի ու Սմբատ Սպարապետի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության, (52.000, որից 12.000 հեծյալ), Դավիթ V Վահրամուլի գլխավորած Զարթլիի թագավորության (մոտ 30.000), ինչպես նաև Չաբարյանների իշխանության (մոտ 20.000) միացյալ բանակը կեղծ նահանջով առաջ քաշեց Արաբական խալիֆության բանակին (մոտ 40.000), որից հետո, գցելով հիմնական ուժերի հարվածի տակ և ջրամբարները քանդելու միջոցով կտրելով թշնամու նահանջի ճանապարհը, ծանր պարտության մատնեց վերջինիս¹: Դրանից հետո, 1258 թվականի հունվարի 18-ին Հուլավուի ռազմական մեքենան պաշարեց Բաղդադը և արդեն փետրվարի 10-ին համառ մարտերով գրավեց ու հիմնովին ավերեց այն՝ կոտորելով քաղաքի բնակչությանը²: Ավելին, խալիֆ Մուսթասիմը, որը մինչև վերջին պահն էլ հույս ուներ այնուհանդերձ արժանանալ գոնե Սելջուկյան գահատոհմի օրոք գործող խալիֆների կարգավիճակին, ի վերջո ոչ միայն գերվեց, այլև Հուլավուն անձամբ սպանեց նրան: Այսպիսով՝ Արաբական խալիֆությունը կործանվեց, իսկ Միջագետքն էլ ընկավ Մոնղոլական տերության տիրապետության տակ: Այս առումով պետք է նշել, սակայն, որ, ինքսին զգալի, բայց ամենևին էլ Միջագետքի կորուստը չէր, որ դրդացող արձագանքով տարածվեց մահմեդական աշխարհում:

Իրականում մահմեդական աշխարհին ցնցեց իր ռազմաքաղաքական, սոցիալական և նույնիսկ մշակութային հետևանքներով հեռուն տանող ամենից առաջ հենց խալիֆի սպանությունն ու Արաբական խալիֆության ոչնչացումը՝ մեկ միլիոնանոց Բաղդադի գրավման և հիմնիվեր ավերման, ինչպես նաև նրա բնակչության գլխովին ոչնչացման լուրի հետ միասին: Իրոք, մինչ այս, քաղաքական սեփական վայրիվերումներով հանդերձ, սակայն, մահմեդական աշխարհը Բաղդադն և խալիֆին ընկալում էր որպես մշտական, անբեկանելի ու աշխարհի կենտրոնի նման մի բան և այս պարագայում նույն այդ մահմեդական քաղաքակրթության շատ ներկայացուցիչների համար յուրօրինակ կերպով, կարծես թե, «աշխարհ փլուզվեց»: Ավելին, կրկին սեփական վայրիվերումներով հանդերձ, բայց վերջին վեց դարերում մահմեդական աշխարհը վաղուց արդեն սովորել էր գերիշխողի և թելադրողի դիրքին ու, թեև տարբեր խաղացողների ուժերով, սակայն այդ վիճակը մեծ հաշվով կայուն էր, հատկապես վերջին հարյուրամյակում և, հատկապես, խաչակիրների նկատմամբ վերջին հաջողությունների ֆոնին: Այս առումով գոնե ոչ թե քրիստոնյա, այլ ընդհանրապես աբրահամական կրոնին չպատկանող հակառակորդի կողմից Բաղդադի գրավումն ու ոչնչացումը, ինչպես նաև խալիֆի և նրա պետության վերացումը առավել ծանր հոգեբանական հարված էր, որի արձագանքները զգացվելու էին դեռևս հարյուրամյակներ անց: Եվ վերջապես ոչ քիչ դեր ուներ նաև այն հանգամանքը, որ Բաղդադը մահմեդական քաղաքակրթության նաև որոշակի կենտրոնաձիգ դեր ուներ ու վերջին իրադարձություններից հետո նույն այդ մահմեդական քաղաքակրթությունը զգալի ապակենտրոնացում ապրեց:

¹ Ռաշիդ-էդ-Դին «ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 3, գիրք 2, մաս 2; Կիրակոս Գանձակեցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 59, 60; Յեթում I Պատմիչ «Նետողաց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 28; Կճասալի վրա գրված մի արձանագրությունից, որը 1278 թվականին հայտնաբերվել է Կրակ ամրոցի ավերակներում:

² Ռաշիդ-էդ-Դին «ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 3, գիրք 2, մաս 2; Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»; Խոնդեմիր «Ավանդությունների էությունը», մաս 4; Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 3; Սմբատ Սպարապետ «ժամանակագրություն»; Կիրակոս Գանձակեցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 59, 60; Գրիգոր Ակնեցի «Պատմություն նետաձիգների ազգի մասին», գլուխ 10, 11; Յեթում I Պատմիչ «Նետողաց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 25; Անանուն «ժամանակագրություն 1258 թվականի»; Կարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 91; Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 66; Նեոսես Պալիենց «ժամանակագրություն»; Անանուն «Հիշատակարան 1259 թվականի»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»; Մխիթար Այրիվանցի «Հայոց պատմություն», մաս 3; Ավագ Սեբաստացի «ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Եպիսկոպոս «ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»; Յեթում II «Տարեգրություն»; Յեթում I Պատմիչ «ժամանակագրություն»; Յեթում I խոնդեմիր «ժամանակագրություն»; Վասիլ Դալի «ժամանակագրություն»; Սարգիս Սսեցի «ժամանակագրություն»; Կիրակոս Ռշտունի «ժամանակագրություն»; Առաքել Դավիթբեցի «Պատմություն», գլուխ 56; Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»; Երեմիա Զյույուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 1; Անանուն Երուսաղեմցի «ժամանակագրություն»; Դավիթ Բաղդեցի «ժամանակագրություն»; Բար-Յեթեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; «Զարթլի-Ցիսկյեթա», Անանուն «ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»; Դավիթ Բագրատունի «Կրաստանի պատմությունը», գլուխ 101; Պլան Կարալին «Մոնղոլների պատմությունը», գլուխ 5, մաս 3, բաժին 7:

Ինչ վերաբերում է երևույթի կոնկրետ արտահայտմանը, ապա այն դրսևորվեց ամենից առաջ Ասորիքի Եյուբյանների վերջնական թուլացմամբ և Մամլուբյան սուլթանության ուժեղացմամբ: Իրոք, առանց այդ էլ արդեն մեծապես թուլացած և, ըստ էության, գրկված Եգիպտոսից, նույն այս ժամանակ Ասորիքում գործող Եյուբյանների վերջին ներկայացուցիչները մամլուբների դեմևս ոչ այնքան ուժեղ լինելու, տեղում իրենց ունեցած հեղինակության, ինչպես նաև շրջակա հարևանների թուլության հաշվին քիչ թե շատ այնուհանդերձ դեմևս պահում էին հավասարակշռությունը: Այժմ, սակայն, որպես արձագանք բաղդադյան աղետին, Միջագետքից արևմտյան ուղղությամբ հեռացող մահմեդականների հսկայական խմբերը ահաբեկված ալիքներով լցվեցին Ասորիք, իսկ այդ հեղեղն էլ իր հետ նոր իրողություն էր բերում, որը կառավարել թուլացած Եյուբյաններն արդեն որևէ կերպ ի վիճակի չէին: Ավելին, շուտով պարզվեց, որ սա դեռ միայն սկիզբն էր և ահաբեկված ու անկանոն, բայց այնուհանդերձ յուրայիններին շուտով հետևելու էր նաև Յուլավուի ահեղ ռազմական մեթենան, որին դիմադրել տեղի Եյուբյանները արդեն նույնիսկ տեսականորեն էլ ի վիճակի չէին:

Սրան հակառակ, սակայն, վերջին իրադարձությունները բերեցին Մամլուբյան սուլթանության ուժեղացմանը, քանի որ մի կողմից մահմեդականների և հիմնականում արաբների ահաբեկված ալիքը, սրբելով, բայց նաև անցնելով Ասորիքը, ըստ էության, լցվեց ամենից առաջ հենց Եգիպտոս և, միայն այստեղ ուշքի գալով, ուժեղացրեց տեղի ռազմական մեթենան, իսկ մյուս կողմից էլ նույն այս ժամանակ Մերձավոր Արևելքում գործող Մամլուբյան սուլթանությունը, մասնավորապես Ալմոհադյանների խալիֆության ծայրահեղ անկման ֆոնին, սկսեց ընկալվել որպես «մահմեդական աշխարհի» վերջին և իրական պաշտպան, ընդ որում այստեղ առկա ռազմաշուկա մամլուբների ու նրանց ոչ վատ ռազմական մեթենայի առկայությունն էլ միայն ավելացրեց լավատեսության պաշարը: Եվ վերջապես ավելորդ չի լինի նաև ավելացնել, որ Բաղդադի անկումից և Մուսթասիմի սպանությունից հետո մահմեդականների կարծես վերջին ամրությունն հանդիսացող Կահիրեում մամլուբները նույն այս ժամանակ ընդունեցին ու ապաստան տվեցի Աբբասյանների տոհմի ներկայացուցիչներից ոմանց: Արդյունքում՝ Աբբասյան խալիֆները, արդեն ունենալով բացառապես միայն կրոնական նշանակություն և չունենալով գործնական որևէ իշխանություն, սկսեցին գործել նոր միջավայրում՝ հաճախ հանդես գալով պաշտոնական Կահիրեի քաղաքական շահերի գործիքի դերում:

Գլուխ 48

Յուլավուի Արևմտյան արշավանքի շարունակման նախօրեին

1258 թվականի սկզբի հաղթահանդեսից հետո Յուլավուին իր հերթին այնուհանդերձ որոշակի ժամանակ էր պետք տեղում ամրանալու և ռազմավարչական բնույթի կազմակերպչական մի շարք հարցեր կարգավորելու համար: Որպես հետևանք այս ամենի՝ նրա ռազմական մեթենայի ակտիվությունը որոշ ժամանակով անկում ապրեց, իսկ այն հանգամանքն էլ, որ Բաղդադին համակցված ու բոլոր ուժերով հարված հասցնելու համար Յուլավուն կիրառել էր նույնիսկ Բաջուի ռազմական մեթենան, որը դեռ իր տեղը չէր վերադարձել, Բյուզանդական կայսրությունից վերադարձած Քեյ-Կավուս իբն Քեյ-խոսրովին լրացուցիչ հույսեր ներշնչեց և վերջինս հակահարձակում նախապատրաստեց, ընդ որում միաժամանակ որոշվեց հարված հասցնել նաև հայերին:

Արդյունքում՝ 1258 թվականի գարնանը Աղաջարիկները (մոտ 5.000) Կիլիկիայի թագավորության կայազորից (մոտ 500) անակնկալ հարձակումով գրավեցին Կոռիկոսը և ձեռք բերած ավարով նահանջեցին¹: Նույն այս ժամանակ իր հերթին զգալի ուժերով սրընթաց առաջխաղացում իրականացրած Քեյ-Կավուս իբն Քեյ-խոսրովի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 30.000) Սեբաստիայի ճ-մ-ում հաղթեց Մոնղոլական տերության (մոտ 30.000) բանակին և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 5.000)²: Շուտով, սակայն, եկավ պատասխան գործողությունների հերթը:

¹ Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

² իբն Բիբի «Սելջուկ-նամե»:

1258 թվականի ամռանը Սմբատ Սպարապետի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության բանակը (մոտ 50.000) Իկոնիայի սուլթանության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 3.000) գրավեց Մարաշը, Այնթապը և Բեհեսնի ամրոցը¹: 1258 թվականի նույն ամռանը Միջագետքից վերադարձած Բաջուի գլխավորած արդեն Մոնղոլական տերության բանակն (մոտ 30.000) իր հերթին ասպատակեց Մելիտեի և Խարբերդի շրջակայքը՝ ենթարկեցնելով դրանք Խիճ-Արսլան իբն Զեյ-խոսրովի իշխանությանը²: Դրանից հետո Մոնղոլական տերության (մոտ 30.000) բանակը և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000) Զեյ-Կավուս իբն Զեյ-խոսրովի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 200) գրավեցին Նաև Մելիտեն³:

1258 թվականի աշնանը Զեյ-Կավուս իբն Զեյ-խոսրովի օգտին գործող Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց Երզնկան ու նրա շրջակայքը և Նահանջեց⁴: Ի պատասխան սրա՝ 1258 թվականի նույն աշնանը Մոնղոլական տերության (մոտ 30.000) բանակը և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000) Զեյ-Կավուս իբն Զեյ-խոսրովի կողմում գործող Իկոնիայի սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 200) գրավեցին Նեոկեսարիան⁵, որից հետո պաշարեցին Թոքաթը, սակայն, չկարողանալով գրավել այն, հետ քաշվեցին⁶: Արդյունքում՝ Փոքր Ասիայում ստեղծվեց ռազմաքաղաքական հավասարակշռության յուրօրինակ մի վիճակ, որը դեպի Ասորիք հերթական հարվածը նախատեսող Հուլավուն գերադասեց առժամանակ չխախտել: Այս պայմաններում Զեյ-Կավուս իբն Զեյ-խոսրովը, սակայն, իր հերթին որոշեց հերթական հարվածը հասցնել հայերին, մանավանդ այն բանի ֆոնին, որ 1259 թվականի գարնանը Կիլիկիայի թագավորության բանակը (մոտ 40.000) Իկոնիայի սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) գրավել էր Մուսղուս և Մանիոն ամրոցները, ինչպես նաև Սիկիբերդը⁷:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1259 հուլիս – Մուսղուս ամրոցի ճ-մ⁸

Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) սկսեց մոտենալ ամրոցին՝ պատրաստվելով ոչնչացնել նաև վերջինիս շրջակայքի բնակվող հայերին: Տեղեկանալով թշնամու առաջխաղացման մասին՝ Յեթում I-ի, Սմբատ Սպարապետի, Վահրամ Հուսնուսեցու և Լևոն Ապլիասանանդի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության բանակը (18.000 հեծյալ) շարժվեց վերջինիս ընդառաջ: Ստացվեց այնպես, սակայն, որ ճանապարհների անբարեկարգության պատճառով Լևոն Ապլիասանանդի գլխավորած առաջապահը առաջ անցավ Վահրամ Հուսնուսեցու գլխավորած հիմնական ուժերից, վերջիններս էլ իրենց հերթին կտրվեցին Յեթում I-ի և Սմբատ Սպարապետի գլխավորած վերջապահից: Տեղեկանալով այդ մասին՝ թշնամին արագորեն կենտրոնացրեց ուժերը և փորձեց մաս առ մաս ջախջախել Հայկական բանակին:

I փուլ – Հայկական բանակի առաջապահը Լևոն Ապլիասանանդի անձնական ղեկավարությամբ հարձակվեց թշնամու բանակի առաջապահի վրա և, պարտության մատնելով վերջինիս, հարկադրեց փախուստի:

¹ իբն ալ-Շիհնա «Հնի և Նորի պատմություն»: իբն Բիբի «Սելջուկ-նամե»: Իզ-եդ-Դին իբն Շադդադ «Ասորիքի և Ջագիրայի իշխանների մասին»: ալ-Ջազարի «Ժամանակի անցքերը»: ալ-Չահաբի «Իսլամի տարեգրություն»: ալ-Այնի «Պատմություն»: Մյունենջիմ-Բաշի «Պատմություն»: Թորոս Ռոսլին «Հիշատակարան 1260 թվականի»: Փևրոգ Սկևռացի «Ժամանակագրություն»: Վահրամ Բաբունի «Ռուբիկյաց պատմություն»: Անանուն «Ճաշոց Յեթում արքայի, հիշատակարան 1286 թվականի»: Ավետիք Տիգրանակերտցի «Գիրք պատմության»:

² Բար-Յեթրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

³ Ավագ Սեբաստացի «Ժամանակագրություն»:

⁴ Ստեփանոս Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»: Այս մասին հիշատակում է նաև Անանունը:

⁵ իբն Բիբի «Սելջուկ-նամե»:

⁶ իբն Բիբի «Սելջուկ-նամե»:

⁷ Թորոս Ռոսլին «Հիշատակարան 1260 թվականի»: Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»: Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»: Յեթում Պատմիչ «Ժամանակագրություն»: Յեթում II «Տարեգրություն»: Յեթում Ախտեցի «Ժամանակագրություն»: Վասիլ Դայիր «Ժամանակագրություն»:

⁸ Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»: Անանուն «Հիշատակարան 1259 թվականի»: Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»: Յեթում II «Տարեգրություն»: Յեթում Պատմիչ «Ժամանակագրություն»: Յեթում Ախտեցի «Ժամանակագրություն»: Վասիլ Դայիր «Ժամանակագրություն»:

II փուլ – Մարտին միացան Վահրամ Զումուսեցու գլխավորած հիմնական ուժերը, որից հետո Զայկական բանակը հետապնդեց թշնամու բանակին մինչև Յերակիա:

III փուլ – Մարտի մեջ մտավ թշնամու հիմնական բանակը և շրջապատեց Զայկական բանակին: Բռնկվեց համառ մարտ, որի ընթացքում թշնամուն հաջողվեց լուրջ կորուստներ պատճառել քաջաբար մարտնչող Զայ ռազմիկներին և շրջապատել խիզախորեն պաշտպանվող Վահրամին ու Լևոնին:

IV փուլ – Մարտադաշտ հասավ Զայկական բանակի վերջապահը և, հզոր հարված հասցնելով հակառակորդին, գլխովին ջախջախեց վերջինիս՝ փրկելով թշնամու շրջապատման մեջ հայտնված, բայց այդ վիճակում էլ աներեր պաշտպանվող Վահրամին, Լևոնին ու մյուս Զայ ռազմիկներին:

V փուլ – Զայկական բանակը հետապնդեց հակառակորդին մինչև Իկոնիա և ծանր կորուստներ պատճառեց վերջինիս:

Զայերը կորցրին մոտ 3.000, թշնամին՝ մոտ 12.000 զինվոր:

Զենց Նոր ավարտված ճակատամարտը վերջնականապես թուլացրեց մինչ այդ առանց այդ էլ կասկածելի դրության մեջ գտնվող Զեյ-Կավուս իբն Զեյ-խոսրովի իշխանությունը տեղում, ընդ որում, քանի որ Խլիճ-Արսլան իբն Զեյ-խոսրովն իր իշխանության տակ ուներ Իկոնիայի սուլթանության հիմնականում արևելյան մասը, նույն սուլթանության արևմտյան մասում սկսեցին գլուխ բարձրացնել արդեն Նոր ուժեր: Որպես հետևանք, Իկոնիայի սուլթանության կենտրոնական իշխանության անկումից հետո հյուսիս-արևմուտքից Զայոց թագավորության հարևանը դարձավ Ղահրամանյանների Եմիրությունը: Ղահրամանյանների Եմիրության հիմնադիր հանդիսացավ Ղահրամանը (1256-1261), որի հայր Նուրի-Սոֆին ու վերջինիս հայր Սադ-Էդ-Դինը սեփական ընտանիքով Ջալալ-Էդ-Դինի բանակային ուժերի հետ միասին Իկոնիայի սուլթանության տարածք էին տեղափոխվել սրանից մոտ երկու տասնամյակ առաջ: Թյուրքական Աֆշար ցեղախմբին Սալուր ցեղին պատկանող Սադ-Էդ-Դինը հակված էր հոգևոր գործունեության, սակայն Նրա որդի Նուրի-Սոֆին ավելի գործնական հակումների տեր մի անձնավորություն էր և մասնակցել էր դեռևս Բաբա Իսահակի ապստամբությանը: Նուրի-Սոֆիի կյանքի վերջին և Նրա որդի Ղահրամանի կյանքի առաջին տարիները համընկան Իկոնիայի սուլթանության քայքայման շրջանի հետ: Արդյունքում, այն բանից հետո, երբ 1256 թվականին Զեյ-Կավուս իբն Զեյ-խոսրովը և Խլիճ-Արսլան իբն Զեյ-խոսրովը փոխադարձ պայքարի մեջ լրջորեն թուլացրին Իկոնիայի սուլթանության կենտրոնական իշխանությունը, Ղահրամանը փաստացի իր իշխանությանը ենթարկեց Իսավրիայում գտնվող Արմենակ փոքրիկ լճի շրջակայքն ու հարակից բնակավայրերը, ընդ որում կարելի է կարծել, որ հենց այս հանգամանքն է հիմք տվել ոմանց խոսել Ղահրամանի հայկական ծագման մասին, այն դեպքում, երբ սկզբնաղբյուրները հստակորեն ամրագրում են Ղահրամանի ու Նրա նախնիների թյուրքական ծագումը:

Կիսաբեզլվոր և ավագակային այս Եմիրությունը հենց միանգամից էլ սկզբում Աղաչարիկների կիրառմամբ, իսկ հետո արդեն՝ գործելով սեփական ուժերով, Զայոց թագավորության նկատմամբ խիստ ագրեսիվ վարքագիծ որդեգրեց, թեև, որոշ սկզբնական հաջողություններից հետո հայերին հաջողվեց հետ մղել հարվածը: Զատկանշական է, որ հայերի դեմ պայքարի հետ միաժամանակ Ղահրամանը ձգտում էր սեփական անկախությունը ընդգծել նաև պաշտոնական Իկոնիայից: Այս առումով հետաքրքիր է դեպքերին ժամանակակից Սմբատ Սպարապետի գնահատականը, թե. «*Զայոց 712 թվականին, հայտնվեց մի ոմն Խարաման, որը իսմայելցիների քոչվոր ցեղերից մեկից էր: Նրա մոտ իր ցեղից շատերը հավաքվեցին, որից հետո նա սկսեց պահանջել, որ իրեն սուլթան կոչեն: Նա այնքան ուժեղացավ, որ Ռումի սուլթան Ռուբենդինը չէր համարձակվում նրան դեմ խոսել: Խարամանը իր ձեռքը հավաքեց շրջանների մեծ մասը, տիրեց ամրություններին և սկսեց ուժեղ նեղել Իսավրիան ու Սելևկիան՝ գերելով բնակչությանը*»: Այսպիսով՝ Իկոնիայի սուլթանության անկումը առաջին դերերի վրա բերեց Ղահրամանյանների Եմիրությանը, որն էլ Կիլիկիայի թագավորության հյուսիս-արևմտյան սահմաններին աշխարհաբաղաբական դերակատարությամբ, ըստ էության, փոխարինեց Իկոնիայի սուլթանությանը:

1259 թվականի դեկտեմբերի սկզբին Ղահրամանյանների էմիրության բանակը (մոտ 2.000) ասպատակեց Կիլիկիայի արևմուտքը և Նահանջեց¹: Սա, սակայն, ինչպես պարզվեց, միայն սկիզբն էր:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1259 դեկտեմբերի կես - 1261 հունվար - Մանհոն ամրոցի ճ-մ²

Սմբատ Սպարապետի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության բանակը (մոտ 5.000) պաշարեց ամրոցը Ղահրամանյանների էմիրության բանակից (1.000): Տեղեկանալով այդ մասին՝ Ղահրամանի գլխավորած Ղահրամանյանների էմիրության բանակի հիմնական մասը (մոտ 1.000), նպատակ ունենալով կտրել Յայկական բանակի հաղորդակցության ուղիները և մշտական սպառնալիքի տակ պահել վերջինիս, սկսեց գործել ամրոցը պաշարած Յայկական բանակի թիկունքում:

I փուլ - 1260 թ-ի մայիսին Ղահրամանի գլխավորած բանակը անակնկալ հարձակվեց Յալկամ Յեթումյանի գլխավորությամբ դեպի ամրոց շարժվող և պարեն տեղափոխող Յայկական բանակի (500) վրա ու հաղթեց նրան: Յալկամը զոհվեց:

II փուլ - Յունիսին Ղահրամանյանների էմիրության համալրված բանակը (մոտ 10.000) կրկին հարձակվեց ամրոցը պաշարողներին պարեն տանող Յայկական բանակի (1.000) վրա և հաղթանակ տարավ, ընդ որում այս անգամ, զարգացնելով հաջողությունը, թշնամին թիկունքից մոտեցավ ամրոցը պաշարող Յայկական բանակին ու իր հերթին պաշարեց նրան:

III փուլ - 1260 թ-ի հունիսից մինչև 1261 թ-ի հունվարի վերջ Յայկական բանակը, դաշտային ամրություններով ուժեղացնելով սեփական դիրքերը, հետ մղեց թշնամու բազմաթիվ գրոհներ:

IV փուլ - 1261 թ-ի փետրվարին Կիլիկիայի թագավորության մեկ այլ բանակ (մոտ 20.000) սկսեց մոտենալ ամրոցին: Ի պատասխան դրա՝ ամրոցի մոտ գտնվող Յայկական բանակին պաշարած Ղահրամանյանների էմիրության բանակը Նահանջեց և, դարան դնելով ամրոցին օգնության շտապող Կիլիկիայի թագավորության բանակի շարժման ուղղության վրա գտնվող կիրճերից մեկում, պատրաստվեց անակնկալ հարձակում գործել ամրոցին մոտեցող Յայկական բանակի վրա: Տեղեկանալով այդ մասին՝ ամրոցի մոտ գտնվող Յայկական բանակը դուրս եկավ սեփական դիրքերից և աննկատ շարժվեց հեռացող թշնամու հետևից:

V փուլ - Սմբատ Սպարապետի գլխավորած բանակը անակնկալ հարձակվեց դարանից մոտեցող Յայկական բանակի վրա հարձակվել պատրաստվող թշնամու բանակի վրա և կեղծ Նահանջով դուրս քաշեց վերջինիս դեպի բաց դաշտ:

VI փուլ - Մարտի մեջ մտավ ամրոցին օգնության շտապող Յայկական բանակը և, միանալով Սմբատի Սպարապետի գլխավորած բանակին, հուժկու հարվածով գլխովին ջախջախեց թշնամուն: Մարտի ընթացքում Ղահրամանը տապալվեց ձիուց, սակայն գրեթե միանգամից էլ հաջողացրեց կրկին ցատկել ձիու վրա և փոքրաթիվ ուղեկիցների հետ միասին լքել մարտադաշտը:

Յայերը կորցրին մոտ 3.000 զինվոր, որոնց թվում զոհվեցին նաև Յայոց թագավորության պայլը, Կոնստանդին Սոմայեցին, Գրիգոր Մագոտխաչցին և Յալկամ Յեթումյանը, թշնամին՝ մոտ 8.000 զինվոր:

Ճակատամարտից կարճ ժամանակ անց Ղահրամանը ստացած վերքից մահացավ և նրան փոխարինեց իր որդի Մեհմեդը (1261-1277), որը դրանից հետո ուղիղ 14 տարի զերծ մնաց հայերի հետ ընդհարումից: Այսպիսով՝ Ղահրամանյանների սպառնալիքը զգալի ժամանակով չեզոքացվեց, սակայն հետագայում նրանք կրկին անցնելու էին հարձակման և, դաշնակցելով

¹ Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

² Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Յեթում Պատմիչ «Ժամանակագրություն»; Յեթում II «Տարեգրություն»; Յեթում Ախտեցի «Ժամանակագրություն»:

Մամլության սուլթանության հետ, շատ անգամ էին հարվածելու Հայոց թագավորությանը: Մինչ, սակայն, հայերը իրենց հարաբերություններն էին հստակեցնում սեփական թագավորության հյուսիս-արևմտյան սահմաններում հաստատված մահմեդական նոր այս ուժի հետ, սկիզբ առավ Էլիսանության հերթական հարվածը արևմտյան ուղղությամբ:

Մինչ առաջ անցնելը հարկ է նշել, սակայն, որ Առաջավոր Ասիայում ստեղծված աշխարհաքաղաքական իրադրությունից և, մասնավորապես, Իկոնիայի սուլթանությունում ստեղծված ներքաղաքական դրությունից նույն այս ժամանակ այլոց թվում օգտվեցին նաև Բյուզանդական կայսրությունում, երբ, թեև տեղական մակարդակով, բայց այնուհանդերձ զգալի հզորություն ապահոված Հովհաննես III-ը սկսեց օղակն աստիճանաբար սեղմել արդեն բուն Կոստանդնուպոլսի շուրջը: Որպես հետևանք, 1252 թվականի աշնանը Հովհաննես III-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 10.000, այդ թվում Նիկեիոյի Տարխանիատեսը) Էպիրոսի դեսպոտության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) առանց լուրջ մարտերի գրավեց Վոդինան և Ստրումպիցիա լճի շրջակայքը¹: Արդյունքում՝ Էպիրոսի դեսպոտության առաջատար իշխանները ընդունեցին Բյուզանդական կայսրության հպատակությունը, իսկ Էպիրոսի դեսպոտությունն էլ տարածքային զգալի կորուստներ ունեցավ: Այսպիսով՝ ձեռք բերվեց ևս մեկ զգալի հաջողություն, սակայն գործող կայսեր այն զարգացնել արդեն չվիճակվեց, քանի որ 1254 թվականի նոյեմբերի 11-ին նա կնքեց իր մահկանացուն և կայսր հռչակվեց Հովհաննես III-ի որդի Թեոդորոս II-ը (1254-1258):

Հովհաննես III-ը որդուն թողեց թեև տեղական մակարդակ ունեցող, բայց այնուհանդերձ վերելքի ուղին բռնած ամուր մի պետություն, որի միակ թերությունը, թերևս, այն էր, որ այն դեռևս չէր տիրապետում Կոստանդնուպոլսին: Նույն այս ժամանակ, սակայն, Լատինական կայսրությունն ինքն էլ այնքան էր թուլացել ու քայքայվել, որ այս քաղաքին տիրելն արդեն, թերևս, միայն ժամանակի հարց էր, ընդ որում այս հանգամանքը լավ հասկանում և գիտակցում էին նաև խաչակիրները: Ինքը՝ Թեոդորոս II-ը, սակայն, որ մեծ հաշվով չէր հանդիսանում հորը բնորոշ հատկանիշերի կրող, իր հերթին այդուհետ որոշակիորեն թուլացրեց հարվածի թափը, թեև, ընդհանրապես ասած, նա վատ տիրակալ և վատ մարդ չէր: Ավելին, կայսրն ուներ նաև անհրաժեշտ եռանդ, թեև գիտելիքների և կազմակերպչական շնորհքի ընդհանուր պակասն այնուհանդերձ որոշակիորեն արժեզրկում էր այս հանգամանքը: Այս առումով մինչև առաջ անցնելը հարկ է նշել, որ նույն այս ժամանակ Բյուզանդական կայսրության հակառակորդը ոչ թե Լատինական կայսրությունն էր, այլ՝ այնուհանդերձ Բուլղարական թագավորությունը, որի լավ ժամանակներն էլ, սակայն, արդեն անցյալում էին:

Իրոք, 1241 թվականի հունիսի 24-ին Ասենի մահից հետո նրան հաջորդած յոթնամյա որդի Կոլոման I-ին (1241-1246) և նրա խնամակալներին բաժին էր հասել բարդ մի ժառանգություն, քանի որ երկիրը հենց անմիջապես էլ ենթարկվեց Արևմտյան արշավանք ավարտող Մոնղոլական տերության բանակի հարվածներին ու, թեև զգալի ավերածություններ չեղան, սակայն Բուլղարական թագավորությունը ընդունեց Մոնղոլական տերության գերիշխանությունը: Այս առումով վիճակը միայն ծանրացրեց այն հանգամանքը, որ ղվչախները, մասսայականորեն լքելով արդեն իսկ ջախջախված և ոչնչացված Ղվչախական խանության տարածքը ու հեռանալով սկզբում Հունգարական թագավորության տարածք, իսկ հետո էլ իրենց հիմնական մասով անցնելով արդեն Եգիպտոս, իրենց հետ տարան նաև Բուլղարական թագավորության ռազմական մեքենայի կարևորագույն բաղադրատարրը կազմող մասը, ինչը զգալի հարված հասցրեց Կոլոման I-ի նույն այդ ռազմական մեքենային: Այս հոգսերի մեջ էլ հենց 1246 թվականի օգոստոսին Կոլոման I-ը զոհ գնաց դավադրությանը և նրա հաջորդեց իր ութնամյա խորթ եղբայր Միքայել I-ը (1246-1256), սակայն վիճակը սկզբունքորեն չփոխվեց:

Այդպես թե այնպես, սակայն 1255 թվականի նոյեմբերին Մարիցա գետի ճ-մ-ում Թեոդորոս II-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 30.000, այդ թվում Միքայել-Թոմնիկ Մամիկոնյանը) անակնկալ հարվածով պարտության մատնեց Բուլղարական թագավորության բանակի (մոտ 20.000) առաջապահին, որից հետո փախուստի դիմեց նաև հակառակորդի հիմնական բանակը²: Դրանից հետո կայսերական բանակը առանց որևէ դիմադրության

¹ Գեորգիոս Ակրոպոլցի «Ժամանակագրություն», մաս 49:

² Գեորգիոս Ակրոպոլցի «Ժամանակագրություն», մաս 55-56:

հանդիպելու զբաղեցրեց Բերիան: Այնուհետև, արդեն 1255 թվականի նոյեմբերից մինչև դեկտեմբեր, կայսերական բանակը գրավեց Օխրիդը, Պերիստցան, Ստենիմաոսը, Կիրցիմոնինը, ինչպես նաև այլ ամրություններ (Հարավային Թրակիա, Ռոդոպայի լեռնաշղթայում)¹:

Շարունակելով պատերազմը՝ 1256 թվականի մարտին Սերա ամրոցի ճ-մ-ում կիրճը փակող պարիսպը թիկունքային և ճակատային գրոհով գրաված Թեոդորոս II-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 30.000, այդ թվում Միքայել-Թոմսիկ Մամիկոնյանը) համակցված հարվածներով կրկին հաղթեց Բուլղարական թագավորության բանակին (մոտ 10.000)², որից հետո 1256 թվականի ամռանը ասպատակեց Պրիլպայն, Մելնիկ, Վելեսա, Նեվեստոպոլիս, Ստրումաիցա և Սերա ամրոցների շրջակայքը (Ներկայիս Բյուլղարիայի Մակեդոնիա), ինչից հետո նահանջեց Ադրիանապոլիս³: Նույն այս ժամանակ, սակայն, Միքայել I-ն իր հերթին զոհ գնաց դավադրությանը ու նրան հաջորդեց հորեղբորորդին՝ Կոլոման II-ը (1256), սակայն նա ևս շուտով սպանվեց և Բուլղարական թագավորությունում ստեղծվեց խառն ու անկայուն մի դրություն: Օգտվելով սրանից՝ 1256 թվականի նոյեմբերից մինչև դեկտեմբեր Թեոդորոս II-ի ռազմական մեքենան պաշարեց Ցեպեսա ամրոցը (Հարավային Թրակիա, Ռոդոպայի լեռնաշղթայում) ու, թեև այստեղ հաջողության չհասավ, սակայն հաջողությունն, ընդհանուր առմամբ, զգալի էր⁴:

Գլուխ 49

Հուլավուի Արևմտյան արշավանքի շարունակությունը և ավարտը

1259 թվականի աշնանն ի վերջո սկիզբ առավ Մոնղոլական տերության պատերազմը հենց նոր հռչակված Մամլուքյան սուլթանության դեմ, երբ սկիզբ առավ Մոնղոլա-Մամլուքյան I պատերազմը (1259-1261): Սկսվում էր պատերազմ՝ վճռական հետևանքներ ունեցող մի պատերազմ, որը զգալի փոփոխություններ էր առաջացնելու ողջ Մերձավոր Արևելքում:

1259 թվականի նոյեմբերի սկզբին Հուլավուի գլխավորած Էլխանության բանակը (մոտ 180.000) Չանգյանների աթաբեկության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100) գրավեց Ջազիրան և ավերեց: Կարճ ժամանակ անց ընկավ նաև Բադր-Էդ-Դին Լուլուի որդի ու հաջորդ Իսմայիլի (1259) կողմից ղեկավարվող Մոսուլը և Չանգյանների աթաբեկությունը ոչնչացավ⁵: Դրանից հետո, զարգացնելով հաջողությունը, 1259 թվականի նոյեմբերի կեսից մինչև դեկտեմբեր Արզնի, Մարդինի, Խառանի և Ամիդի շրջակայքը ասպատակած Էլխանության ու Քարթլիի թագավորության (մոտ 170.000), ինչպես նաև Չաքարյանների իշխանության (մոտ 22.000) միացյալ բանակը Մամլուքյան սուլթանության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) ու քաղաքների Հայ ռազմիկներից (մոտ 200) գրավեց Մծբինը, Սրուճը, ինչպես նաև Դունայսիր ամրոցը, որից հետո առանց մարտերի մտավ Խառան, Եդեսիա և Ամիդ⁶: Արդյունքում՝ Էլխանության գերիշխանությունը ընդունեց նաև Տարոնի իշխանությունը, իսկ Հայոց Միջագետքն էլ ընկավ նույն Էլխանության գերիշխանության տակ: Այսպիսով՝ տարածաշրջանի բոլոր մանր պետական միավորները հոգեվարքի օրեր էին ապրում, իսկ Եգիպտոսում գործող Մամլուքյան սուլթանության իշխանությունն էլ հյուսիսում սրընթաց կերպով սահմանափակվում էր: Չնայած սրընթաց հաջողությանը և լուրջ դիմադրության բացակայությանը, սակայն, երկու կետերում որոշեցին Հուլավուի ռազմական մեքենային այնուհանդերձ դիմադրել, ընդ որում երկու դեպքերում էլ խոսքը վերաբերում էր անչափ ամրացված և իր ժամանակի ու տարածաշրջանի լավագույն ամրացված կետերի համարում ունեցող ամրություններին:

Քետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

¹ Գեորգիոս Ակրոպոլցի «Ժամանակագրություն», մաս 57:

² Գեորգիոս Ակրոպոլցի «Ժամանակագրություն», մաս 58:

³ Գեորգիոս Ակրոպոլցի «Ժամանակագրություն», մաս 59:

⁴ Գեորգիոս Ակրոպոլցի «Ժամանակագրություն», մաս 59:

⁵ Ռաշիդ-Էդ-Դին «Ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 3, գիրք 2, մաս 2; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»:

⁶ Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Կիրակոս Գանձակեցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 62; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 92; Անանուկ Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»; Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»; Ռաշիդ-Էդ-Դին «Ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 3, գիրք 2, մաս 2; Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»; Խոնդեմիր «Ավանդույթների եռությունը», մաս 4:

1259 նոյեմբերի կես - 1260 հունիս - Մարդինի գրավումը¹

Հուլավուի գլխավորությամբ Կենտրոնական Միջագետքում կենտրոնացած Էլիսանության և Զարթլիի թագավորության (մոտ 200.000), ինչպես նաև Չաբարյանների իշխանության (մոտ 30.000) միացյալ բանակը պաշարեց քաղաքը Արտուխ-Արսլանին հաջորդած նրա որդի Նաջմ-Էդ-Դինի (1239-1260) ու վերջինիս տղա Ղարա-Արսլանի գլխավորած Արտուխյանների Էմիրության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 400):

I փուլ - Մի քանի ամիս շարունակ քաղաքը պաշարողները բազմաթիվ գրոհներ ձեռնարկեցին, որոնք, սակայն, հետ մղվեցին: Դրանից հետո պաշարողները դադարեցրեցին գրոհները՝ նպատակ հետապնդելով քաղաքը գրավել սովի շնորհիվ:

II փուլ - 1260 թ-ի հունիսին քաղաքում սկսված սովը հասավ մարդակերության աստիճանի: Այս պայմաններում հակառակորդի հետ գաղտնի համաձայնության եկած Ղարա-Արսլանը սպանեց հորը և դադարեցրեց դիմադրությունը:

Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, պարտվողներից հայերը՝ մոտ 150, դաշնակիցը՝ մոտ 400 զինվոր:

1259 նոյեմբերի կես - 1260 սեպտեմբերի սկիզբ - Տաղանակետի գրավումը²

Հուլավուի գլխավորությամբ Կենտրոնական Միջագետքում կենտրոնացած Էլիսանության և Զարթլիի թագավորության (մոտ 150.000), ինչպես նաև Չաբարյանների իշխանության (մոտ 20.000) միացյալ բանակը, շարունակելով արշավանք դեպի հյուսիս-արևմուտք, պաշարեց քաղաքը Նասր-Էդ-Դինի գլխավորած բանակից (մոտ 2.000) ու քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 400): Հաշվի առնելով, սակայն, որ քաղաքը ուներ հզոր պաշտպանական համակարգ, իսկ նրա կայազորն Էլ տրամադրված էր վճռական դիմադրության, որոշվեց քաղաքի պաշարումը հանձնարարել Էլիսանության, ինչպես նաև Զարթլիի թագավորության և Չաբարյանների իշխանության բանակի մի մասին (մոտ 30.000), իսկ մնացած ուժերով շարունակել արշավանքը:

I փուլ - 1259 թ-ի նոյեմբերի վերջին քաղաքը պաշարողները ձեռնարկեցին բազմաթիվ գրոհներ, որոնք, սակայն, հետ մղվեցին:

II փուլ - 1259 թ-ի դեկտեմբերից սկսած քաղաքը պաշարողները դադարեցրեցին գրոհները՝ նպատակ հետապնդելով քաղաքը գրավել սովի շնորհիվ: Ի վերջո, մոտ մեկամյա դիմադրությունից հետո նույնիսկ մարդակերության աստիճանի հասած խիստ դաժան սովը ծայրահեղ թուլացրեց քաղաքի պաշտպաններին, որից Էլ օգտվելով պաշարողները անցան վճռական գրոհի ու 1260 թ-ի սեպտեմբերի սկզբին գրավեցին քաղաքը:

Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 1.000 զինվոր, այդ թվում զոհվեց նաև Սևադա Դուխյանը, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, պարտվողներից հայերը՝ մոտ 400, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000 զինվոր: Քաղաքը հիմնովին ավերվեց, որից հետո այլևս երբեք չվերականգնվեց:

Արդյունքում՝ Արտուխյանների Էմիրության Էմիր հռչակվեց հայրասպան Ղարա-Արսլանը (1260-1292), որը, ընդունելով Էլիսանության գերիշխանությունը և պահպանելով իշխանությունը Մարդինում, այնուհանդերձ զրկվեց հորը պատկանող մնացած բոլոր տիրույթներից: Նույն այս ժամանակ արագորեն Էլիսանության գերիշխանությունն ընդունեց նաև Հիսն-Զեֆում իշխող Տաթի-Էդ-Դինը՝ այդ գնով պահպանելով սեփական իշխանությունը տեղում:

¹ Ռաշիդ-Էդ-Դին «ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 3, գիրք 2, մաս 2; Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»; Խոնդեմիր «Ավանդությունների Եությունը», մաս 4; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Կիրակոս Գանձակեցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 62; Ավագ Սեբաստացի «ժամանակագրություն»:

² Ռաշիդ-Էդ-Դին «ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 3, գիրք 2, մաս 2; Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»; Խոնդեմիր «Ավանդությունների Եությունը», մաս 4; Կիրակոս Գանձակեցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 61; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 91, 92; Գրիգոր Ալևերցի «Պատմություն նետածիղկների ազգի մասին», գլուխ 11; Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 66; Ավագ Սեբաստացի «ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 66; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Եպիսկոպոս «ժամանակագրություն»; Մխիթար Այրիվանցի «Հայոց պատմություն», մաս 3; Դավիթ Բաղիշեցի «ժամանակագրություն»; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10:

Այսպիսով՝ 1259 թվականի վերջի վիճակով Յուլիանոսի ռազմական մեքենան արդեն գործնականում տիրել էր Եփրատից արևելք ձգվող բոլոր տարածքներին և խնդիր էր դրված ձեռնամուխ լինել Եփրատի արդեն աջափնյակի նվաճմանը նրա միջին ու ստորին հոսանքներում: Իր հերթին, առաջիկա ներխուժումը հնարավորինս արդյունավետ կազմակերպելու մտայնությամբ, Յուլիանոս և նրա ռազմական տեսաբանները բանակային առկա ուժերը բաժանեցին երեք մասի՝ նախատեսելով գետանցել Եփրատը Մելիտեի մոտ հյուսիսում, Պիրի ու Յոմկլա ամրոցի մոտ ներխուժման ճակատի կենտրոնական հատվածում և Կիրկեսիոնի մոտ՝ հարավում, ընդ որում նախատեսվում էր, որ Եփրատի աջափնյակում նրանց պետք է միանա նաև Կիլիկիայի թագավորության բանակը:

Արդյունքում՝ 1260 թվականի հունվարի սկզբին գետանցումը հաջողությամբ իրականացվեց, որից հետո, առաջ շարժվելով լայն ճակատով, մինչև 1260 թվականի մարտ Յուլիանոսի զխավորած Էլխանության, Քարթլիի թագավորության (մոտ 150.000) ու Չաբարյանների իշխանության (մոտ 20.000), ինչպես նաև տեղում Յեթում I-ի և Սմբատ Սպարապետի զխավորությամբ նրանց միացած Կիլիկիայի թագավորության (մոտ 50.000) մասերի բաժանված միացյալ բանակը Մամլուքյան սուլթանության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 5.000) գրավեց Դարպասակ ամրոցը¹, Պիրը, Կիլիզան (վերջինը՝ Յուսիսային Ասորիք, Յալեպից մոտ 60 կմ հյուսիս), Մենքիջը, Խարիմը, Ջաբարը, Ռաբբան և Քեսունը, ինչպես նաև Չորք-Մարզվան, Ռաբան, Ըռասաս, Ղալաթ-Նաջմ ու Շիհ ալ-Յադիդ ամրոցները, որից հետո առանց մարտերի մտավ Անտիոք, Յեմա, Յամմա, Բաալբեկ, Դամասկոս, Երուսաղեմ և Կրակ ամրոց (վերջինը՝ Կենտրոնական Ասորիք, Յեմսից մոտ 40 կմ արևմուտք)²: Այսպիսով՝ եղավ ինչպես Եփրատի ձախափնյակի պարագայում՝ Յուլիանոսի անկասելի հորդան տիրեց գործնականում ամեն ինչի՝ պատկանող ինչպես Եյուբյաններին, այնպես էլ մամլուքների տեղական ուժերին: Բացառություն կազմեց, թերևս, միայն դեռևս դիմադրությունը շարունակող Յալեպը:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1260 հունվարի 18 - փետրվարի 25 – *Յալեպի գրավումը*³

Յուլիանոսի զխավորած Էլխանության, Քարթլիի թագավորության (մոտ 50.000) և Չաբարյանների իշխանության (մոտ 5.000), ինչպես նաև Յեթում I-ի ու Սմբատ Սպարապետի զխավորած Կիլիկիայի թագավորության (մոտ 10.000) միացյալ բանակը պաշարեց քաղաքը Մամլուքյան սուլթանության բանակից (մոտ 3.000):

¹ Դարպասակ ամրոցի գրավման մասին տեղեկությունը տրվում է, հիմք ընդունելով այն հանգամանքը, որ 1237 թ-ին այն գտնվում էր Եյուբյանների սուլթանության տիրապետության տակ, սակայն 1267-68 թվականներին ընթացած բանակցությունների ժամանակ Մամլուքյան սուլթանությունը, հիմք ընդունելով Աբուլ-Ֆիդայի տեղեկությունները, այն հետ պահանջեց և ի վերջո ստացավ հայերից: Այս առումով հավանական կարելի է համարել, որ Դարպասակ ամրոցը գրավվել էր հենց այս ժամանակ:

² Բար-Յեթեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Կիրակոս Գանձակեցի «Յայոց պատմություն», գլուխ 62; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 92; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Գրիգոր Ակերեցի «Պատմություն նետաձիգների ազգի մասին», գլուխ 13; Կիրակոս Գանձակեցի «Յայոց պատմություն», գլուխ 62; Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 66; Թորոս Ռոսլին «Յիշատակարան 1260 թվականի»; Տրդատ Գրիչ «Յիշատակարան 1262 թվականի»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Մխիթար Այրիվանցի «Յայոց պատմություն», մաս 3; Ավագ Սեբաստացի «Ժամանակագրություն»; Յեթում II «Տարեգրություն»; Յեթում Պատմիչ «Ժամանակագրություն»; Յեթում Ախտեցի «Ժամանակագրություն»; Յեթում Պատմիչ «Նետողաց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 29; Վասիլ Ղալի «Ժամանակագրություն»; Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»; Երեմիա Զյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 1; Երևուլ «Ժամանակագրություն»; Ռաշիդ-է-Ղի «Ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 3, գիրք 2, մաս 2; Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»; Խոնդեմիր «Ավանդույթների երկրորդ», մաս 4; իբն ալ-Ֆուկատ «Պատմություն»; իբն Վասիլ «Սալիհյան պատմություն»; իբն Զասիր «Պատմություն»; իբն Խալիլուն «Օրինակների գիրք»; Աբուլ-Ֆիդա «Յամառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»; իբն Աբդ ալ-Չահիրի «Պատմություն»; իբն Բիբի «Սելջուկ-նամե»:

³ Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Կիրակոս Գանձակեցի «Յայոց պատմություն», գլուխ 62; Գրիգոր Ակերեցի «Պատմություն նետաձիգների ազգի մասին», գլուխ 13; Յեթում Պատմիչ «Նետողաց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 28; Յովհաննես Դարդել «Ժամանակագրություն Յայոց», գլուխ 16; Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 66; Թորոս Ռոսլին «Յիշատակարան 1260 թվականի»; Ներսես Պալինեց «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»; Ավագ Սեբաստացի «Ժամանակագրություն»; Յեթում Պատմիչ «Ժամանակագրություն»; Յեթում II «Տարեգրություն»; Յեթում Ախտեցի «Ժամանակագրություն»; Վասիլ Ղալի «Ժամանակագրություն»; Անանուն «Ժամանակագրություն 1339 թվականի»; Կիրակոս Ռշտունի «Ժամանակագրություն»; Առաքել Դավիթեցի «Պատմություն», գլուխ 56; Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»; Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»; Երևուլ «Ժամանակագրություն»; Բար-Յեթեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; «Քարթլի-Ցխովրեբա», Անանուն «Ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»; Ռաշիդ-է-Ղի «Ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 3, գիրք 2, մաս 2; Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»; Իզ-է-Ղի իբն Շադդադ «Ասորիքի և Ջազիրայի իշխանների մասին»; իբն ալ-Շինա «Յնի և նորի պատմություն»; ալ-Մաքին «Պատմություն»; իբն Զասիր «Պատմություն»; ալ-Այնի «Պատմություն»; Խոնդեմիր «Ավանդույթների երկրորդ», մաս 4:

I փուլ – Յունվարի 18-ից մինչև 25-ը, պաշարողական միջոցների կիրառմամբ փլելով պարիսպը մի շարք հատվածներում, պաշարողներն ի վերջո անցան վճռական գրոհի և գրավեցին բաղաբը: Մարտում դեմքից վիրավորվեց Սադուն Արծրունին:

II փուլ – Յունվարի 25-ից փետրվարի 25-ը միջնաբերդում ամրացած Մամուլեյան սուլթանության բանակը շարունակեց դիմադրությունը, սակայն ի վերջո հանձնվեց:

Հայերը կորցրին մոտ 500 զինվոր, որոնց թվում վիրավորվեց Սադուն Զաչ Արծրունին, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000 զինվոր, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:

Ստեղծված ծանր պայմաններում Ասորիքի վերջին Էյուբյանները ան-Նասիրի գլխավորությամբ հետ քաշվեցին Պաղեստինի ուղղությամբ, սակայն նրանք արդեն սեղմված էին երկու մեծ ուժերի միջև, երբ ապահով չէր ոչ Մամուլեյան սուլթանություն անցնելն և ոչ էլ տեղում մնալը կամ, առավել ևս, հետ դառնալը: Արդյունքում՝ 1260 թ-ի ամռանը ան-Նասիրի փոքրաթիվ բանակը Նաբլուսի մոտ վերջնական պարտություն կրեց Յուլիվուհի հետապնդող բանակից, ինչից հետո ան-Նասիրը փորձեց այնուհանդերձ անցնել Եգիպտոս, սակայն գերվեց և նույն տարվա սեպտեմբերի կեսին հենց գերության մեջ էլ սպանվեց: Այս կապակցությամբ հարկ է նաև նշել, սակայն, որ Ասորիքի անկումը Մամուլեյան սուլթանության համար ամենից առաջ հենց Ներպետական հետևանք ունեցավ: Իրոք, Էյուբյանների հզորությունը ոչնչացված էր, սակայն սկսվել էր նաև պատերազմ, բոլորի գլուխը խառն էր և իսկը ժամանակն էր պատանի սուլթանի ինսամակալի փաստացի իշխանությունը վերածելու նաև իրավաբանականի:

Արդյունքում՝ օգտվելով պատերազմական իրավիճակից, փոխ-սուլթան Կուտուզը գահընկեց արեց և սպանել տվեց տասներեքամյա սուլթան Ալիին, ինչից հետո Մամուլեյան սուլթանության երրորդ սուլթան իռչակվեց նույն Կուտուզը (1259-1260): Նոր սուլթանը պատկանում էր բարդ կյանքի ուղի անցած այն անձանց թվին, որոնց ճակատագրի վայրիվերումներն ի վերջո գցել էին Եգիպտոս: Ասում էին, և համենայն դեպս Կուտուզն ինքն էլ չէր հերքում այդ լուրերը, որ նրա մայրը Ջալալ-էդ-Դինի քույրն էր եղել, սակայն այդ ամենը վերջնականապես այդպես էլ չհաստատվեց: Մի բան, սակայն, հստակ էր, որ Կուտուզն ինքը ծագումով խորեզմի վաղուց արդեն կործանված սուլթանությունից էր և ճակատագիրը նրան Եգիպտոս էր հասցրել, թերևս, Ջալալ-էդ-Դինի բանակի բեկորների հետ միասին:

Այսպես թե այնպես, սակայն, ի պատիվ իրեն պետք է ասել, որ ստեղծված բացառիկ ծանր իրավիճակում կորցնելու առանց այդ էլ, ըստ էության, արդեն ոչ մի բան չունեցող Կուտուզն իրեն լավ դրսևորեց՝ ներքին հոգեբանական մակարդակում մոնղոլների դեմ ձգտելով ամենից առաջ շարունակել այն պատերազմը, որի մասնակիցն էր եղել տասնամյակներ առաջ, իսկ արտաքին կամ արդեն հասարակական մակարդակում էլ, փաստորեն, կազմակերպելով մահմեդական աշխարհի հետագա դիմադրությունը նույն Մոնղոլական տերության հետագա առաջխաղացման դեմ: Արդյունքում՝ գրեթե անմիջապես էլ հրամայելով գլխատել իր անձնատվության պահանջով Կահիրե ներկայացած Յուլավուհի դեսպաններին, ի ցույց դնելով նրանց գլուխները Կահիրեի Բաբ Չուբան դարպասների վրա և հզոր այդ ժեստով սաստելով բոլոր տատանվողներին, Կուտուզը ոտքի հանեց մամուլեյների հիմնական ուժերը և հրաշքով փրկված ու հենց նոր Ասորիքից վերադարձած Բեյբարսի գլխավորությամբ դրանք շարժեց նույն Ասորիքի ուղղությամբ: Բեյբարսի փրկվելու պատմությունն ինքնին անչափ ուշագրավ էր, ընդ որում անձնական բնույթ ունեցող այդ իրադարձությունը հետագայում հասարակական մեծ նշանակություն էր ձեռք բերելու, այնպես որ չի խանգարի այդ մասին ևս մի քանի խոսք ասել:

Իրոք, իր ժամանակին Այբեկի հետ վիճած և արդյունքում Եգիպտոսից հեռացող խռովարարների մշտական ապաստան հանդիսացող Ասորիքում հաստատված Բեյբարսը, արդյունքում չհամակերպվելով արդեն նաև նույն Կուտուզի իշխանության հետ, դեռևս 1258 և 1259 թվականներին Կալաունի գործունե աջակցությամբ երկու անգամ հարձակում գործեց Եգիպտոսի վրա, բայց հաջողության չհասավ: Երկու նախկին զինակիցների միջև պատերազմը հետագա տարիներին, երևի, էլի կշարունակվեր, սակայն արևելքից առաջխաղացող Յուլավուհի ահեղ հորդան նույն այս ժամանակ Ասորիքում արդեն սրբում էր ամեն ինչ: Արդյունքում՝ մինչև վերջ տեղում մնացած և դիրքերը այնուհանդերձ պահել ձգտող Բեյբարսը փորձեց հեռանալ ամենավերջին պահին, սակայն ենթարկվեց հակառակորդի ռազմիկների հետապնդմանը և հազիվ

փրկվեց: Նույն այդ փրկության համար Բեյբարսն արդյունքում պարտական մնաց իր ընկերոջը՝ մամլուք Սոնկուր ալ-Աշխարհին, որը հայկական աղբյուրներում հայտնի է որպես «Սինգուրաշխարհ»: Իրոք, երբ մոնղոլներն ու հայերը գրավում էին Յալեպը, որտեղ գտնվում էին Նաև Բեյբարսն ու Սոնկուր ալ-Աշխարհը, քչերի թվում փրկվել հաջողվեց Նաև այս երկուսին, որոնք, զգելով իրենց ձիերի վրա, դիմեցին փախուստի: Ստացվեց այնպես, սակայն, որ Բեյբարսին բաժին հասավ վատ ձի և Նա սկսեց հետ մնալ, իսկ վերջում էլ նրա ձին Նույնիսկ ընկավ: Տեսնելով դա՝ Սոնկուր ալ-Աշխարհը Բեյբարսին տվեց իր ձին, ինչի արդյունքում Բեյբարսը փրկվեց, բայց ինքը՝ Սոնկուր ալ-Աշխարհը, գերի ընկավ:

Այսպես թե այնպես, սակայն, կրկին Եգիպտոսում հայտնված Բեյբարսը ստիպված եղավ հաշտվել Նույն Կուտուզի հետ, որն իր հերթին ևս առանձնակիորեն չհամառեց, քանի որ իրեն ևս պետք էր ունակ այս զորավարը: Այս առումով հարկ է նշել, որ, թեև հաշտության առաջարկն այնուհանդերձ ռազմական օժանդակության կարիք ունեցող Կուտուզն էր արել, բայց դա իրականում Բեյբարսին էլ էր ձեռք տալիս, քանի որ հակառակ պարագայում, սեղմված երկու ուժերը հակառակորդների միջև, Նա բառիս անուղղակի, իսկ գուցե Նաև ուղղակի իմաստով օգի մեջ կախված կմնար: Բացի այս, սակայն, փառասեր այս անձնավորությունը Նաև ինքն էլ իր ծրագրերն ուներ: Եվ այսպես, Նախկին զինակիցները կրկին հաշտվեցին և Նույնիսկ ավելին՝ Կուտուզը Կահիրե ժամանած Բեյբարսին նշանակեց գործող բանակի հրամանատար, նրա օգնականի դերում հաստատեց Բեյբարսին ուղեկցող Կալաունին և վերջիններիս կրկին ետ ուղարկեց Ասորիքը՝ թշնամու դեմ:

Մինչ Կահիրեում կարգավորում էին գործերը՝ Յուլավուն վերջնականապես ամրապնդվեց Ասորիքում, սակայն հենց այս ժամանակ էլ տեղ հասավ, կամ, այսպես ասենք, Յուլավուն հանրայնացրեց խիստ կարևոր մի լուր, որը խանգարեց արդեն Եգիպտոսի ուղղությամբ հետագա առաջխաղացմանը: Ինդիրը կայանում էր նրանում, որ դեռևս 1259 թվականի օգոստոսի 11-ին Սուևի տերության դեմ մղվող պատերազմական գործողությունների ժամանակ իր մահկանացուն էր կնքել Յուլավուի եղբայր, Մոնղոլական տերության խան Մանգուն, որից հետո առաջ էր եկել գահակալական հերթական ճգնաժամը:

Մանգուի մահից հետո Մոնղոլական տերության ղեկավարի պաշտոնի համար առաջ եկան Յուլավուի երկու եղբայրներն, ի դեմս Սուևի տերության դեմ հաջող պատերազմական գործողություններ մղող Յուլիայի և Ղարա-Ղորումի կառավարչի պաշտոնը վարող Արիք-Բուղայի: Ի սկզբանե որոշվել էր, որ Նոր խանի հարցի քննարկումը պետք է հետաձգվի, մինչև Յուլավուն և Յուլիայը կայունացնեն ռազմական գործողությունների ընդհանուր ընթացքը ու ամրապնդեն ձեռք բերած հաջողությունները, սակայն արդեն 1259 թվականի վերջին Արիք-Բուղան իրեն այնուհանդերձ սկսեց ներկայացնել որպես խան: Ավելին, իրավիճակն ավելի բարդ տեսք ընդունեց այն բանի լույսի ներքո, որ խանական տիտղոսի նկատմամբ սեփական հավակնություններով առաջ եկավ Նաև Բաթուի մահից հետո նրան հաջորդած իր եղբայր Բերկեն (1257-1266), որին հաջողվել էր իշխանական լծակներից հեռացնել հոր մահից հետո վերջինիս հաջորդած Բաթուի ավագ որդի Սարտակին (1255-1256) և նրա տղա Ուլադչին (1256-1257): Այսպիսով՝ Բերկեն, որը չէ մոռացել եղբոր գործն և քաղաքական իմաստով, ըստ էության, նրա շարունակությունն էր, շարունակեց Բաթուի թողած գահակալական հավակնությունները, իսկ այժմ էլ արդեն պատրաստվում էր օգտվել ստեղծված իրավիճակից, ընդ որում այս ամենին լրացուցիչ սրություն հաղորդեց Նաև այն հանգամանքը, որ Բերկեն լիակատար աջակցություն ստացավ Չաղաթայական ուլուսում: Այսպիսով՝ Յուլավուն և նրա եղբայր Յուլիայն, ըստ էության, գործում էին Մոնղոլական տերության երկու ծայրերում, իսկ նրանց միջև էլ գտնվում էին Բերկեն, Չաղաթայական ուլուսը և Արիք-Բուղան, ընդ որում առաջին երկուսը անորոշ հեռանկարներով սպառնում էին ինչպես Արիք-Բուղային, այնպես էլ Յուլիային ու Յուլավուին: Եվ վերջապես Յուլավուի դեմ գործեց Նաև այն հանգամանքը, որ Բերկեն Նույն այս ժամանակ արդեն իսկ էր ընդունել և արդյունքում, անչափ դժգոհ մնալով մահմեդականներին հասցրած վիրավորանքից, ի դեմս Բաղդադի ավերման և խալիֆի սպանության, առաջիկա գահակալական պայքարում մեջտեղ բերեց Նաև այդ փաստարկը:

Դեպքերը դանդաղ էին զարգանում և դրանք հիմնականում սահմանափակվեցին Արիք-Բուղայի ու Յուլիայի հակամարտությամբ, սակայն Բերկեն և Չաղաթայական ուլուսը Նույն այս

ժամանակ աջակցում էին Արիթ-Բուղային ու սպառնում էին Յուբիլային, ինչն էլ հաշվի առնելով Յուլավուն ուղղակի չէր կարող ուժերը չկենտրոնացնել սեփական տիրույթների հյուսիսային կամ հյուսիս-արևելյան սահմաններում, այսինքն՝ վերջ դնել մարտական գործողություններին Մամլուբյան սուլթանության դեմ: Այս առումով մինչև առաջ անցնելը նշենք նաև, որ իսլամ ընդունած և Յուլավունի հակառակորդի դերի մեջ մտած Բերկեն նույն այս ժամանակ ակտիվ դիվանագիտական շփումներ սկսեց ինչպես Մամլուբյան սուլթանության տիրակալների, այնպես էլ Իկոնիայի սուլթանությունում գտնվող Քեյ-Կավուն իբն Քեյ-Խոսրովի հետ: Ահա այս ամենն էր, որ ստիպեց Յուլավունին կասեցնել հետագա առաջխաղացումը Եգիպտոսի ուղղությամբ, իսկ Կուտուզին էլ հաջող հակահարված հասցնելու հնարավորություն տվեց:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1260 սեպտեմբերի 2-3 – Այն Ջալուդ ամրոցի ճ-մ (Պաղեստին, Թաբորական լեռների ստորոտում)¹

1260 թ-ի գարնան սկզբին, տեղեկանալով Մանգուի մահվան մասին, Յուլավուն իր բանակով ընդհատեց առաջխաղացումը դեպի Եգիպտոս և հետ քաշվեց, իսկ Կիլիկիայի ու Զարթլիի թագավորությունների, ինչպես նաև Չաքարյանների իշխանության բանակներն էլ իրենց հերթին վերադարձան ելման դիրքեր: Միաժամանակ ձեռք բերած հաջողությունը ամրապնդելու և Մամլուբյան սուլթանության բանակի հնարավոր առաջխաղացումը կանխելու նպատակով Էլխանության բանակի մի մասը (20.000) ու Կիլիկիայի թագավորության բանակի մի ջոկատ (500) Զիթ-Բուղայի գլխավորությամբ թողնվեց Պաղեստինում: Իր հերթին, տեղեկանալով ստեղծված իրավիճակի մասին, Կուտուզի հրամանով Բեյբարսի գլխավորած Մամլուբյան սուլթանության բանակը (մոտ 50.000, որից 12.000 հեծյալ) ուղղություն վերցրեց դեպի Պաղեստին: Թշնամու բանակի տեղաշարժի մասին հետախույզներից իմացած Զիթ-Բուղան, չիմանալով թշնամու թվական հսկայական գերակշռության մասին, առկա ուժերով շարժվեց վերջինիս ընդառաջ:

I փուլ – Սեպտեմբերի 2-ին Մամլուբյան սուլթանության բանակը շրջապատեց և լիովին ոչնչացրեց հակառակորդի առաջապահը, որի ճակատագրի մասին որևէ տեղեկություն չունեցող Զիթ-Բուղայի հիմնական բանակը շարունակեց առաջխաղացումը թշնամու բանակին ընդառաջ:

II փուլ – Սեպտեմբերի 3-ի վաղ առավոտյան Մամլուբյան սուլթանության բանակը, հիմնական ուժերը տեղավորելով դարանում, Բեյբարսի գլխավորած սակավաթիվ ուժերով մարտակարգ ընդունեց թշնամու շարժման ուղղության վրա: Տեղյակ չլինելով այդ մասին՝ Զիթ-Բուղայի բանակը մոտեցավ մարտակարգ ընդունած հակառակորդի ռազմիկներին ու աղեղների հարվածների տակ առավ վերջիններին: Արդյունքում, կարճ ժամանակ անց, Մամլուբյան սուլթանության բանակի առաջապահը, իբր չդիմանալով հակառակորդի հարվածներին, դիմեց կանխամտածված փախուստի:

III փուլ – Ոգևորված ձեռք բերված կեղծ հաջողությունից՝ Զիթ-Բուղայի բանակը սկսեց հետաանդել հակառակորդի բանակին, սակայն կարճ ժամանակ անց ընկավ նախապես պատրաստված դարանը և հայտնվեց լիակատար շրջապատման մեջ: Առավոտից մինչև կեսօր տևած համառ ձեռնամարտում Մամլուբյան սուլթանության բանակը ի վերջո հաղթանակ տարավ: Զիթ-Բուղայի բանակից շատ քչերին հաջողվեց ճեղքել հակառակորդի շարքերը և հետագայում ապաստանել Կիլիկիայի թագավորությունում:

¹ Մակրիգի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուբյան սուլթանների»; Ռաշիդ-եդ-Ռին «ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 3, գիրք 2, մաս 2; իբն Թադրի Բիրդի «Պատմություն»; Խոնդեմիր «Ավանդությունների երկու շրջան», մաս 4; Սմբատ Սպարապետ «ժամանակագրություն»; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 92; Կիրակոս Գանձակեցի «Յայոց պատմություն», գլուխ 62; Գրիգոր Ակնեցի «Պատմություն նետաձիգների ազգի մասին», գլուխ 13; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»; Յեթում Պատմիչ «Նետողաց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 29, գլուխ 31; Յեթում Պատմիչ «ժամանակագրություն»; Յեթում II «Տարեգրություն»; Ավագ Սեբաստացի «ժամանակագրություն»; Մխիթար Այրիվանցի «Յայոց պատմություն», մաս 3; Յեթում Ախտեցի «ժամանակագրություն»; Գրիգոր Կամախեցի «ժամանակագրություն»; Ամիրաս Երզնկացի «Տարեգրություն»; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56; Անանուն Երուսաղեմցի «ժամանակագրություն»; Բար-Յերեմու «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10, գիրք 11:

Հայերը կորցրին մոտ 480, դաշնակիցը՝ մոտ 19.500 զինվոր, որոնց թվում գերվեց ու սպանվեց նաև Զիթ-Բուդան, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:

Նախորդ ճակատամարտից հետո զարգացնելով հաջողությունը՝ Մամլուքյան սուլթանության բանակը առանց լուրջ մարտերի մտավ Կրակ ամրոց, Երուսաղեմ, Դամասկոս, Բաալբեկ, Համմա, Հեմա, Հալեպ, Խարիմ, Մեմբիջ, Պիր և Այնթապ: Այսպիսով՝ Մամլուքյան սուլթանությանը ոչ միայն հաջողվեց կասեցնել թշնամու հետագա առաջխաղացումը դեպի սեփական տարածքի խորքը, այլև հետ բերել Ասորիքը, ընդ որում ձեռք բերված հաջողության մեջ հիմնական դերակատարությունն ունեցել էր Բեյբարսը, ինչը վերջինիս մեծ փառք ու հեղինակություն ապահովեց: Սուլթանությունում հասունացել էր իշխանափոխության հերթական պահը, բայց, ի դժբախտություն իրեն, Կուտուզը այդ մասին այդպես էլ գլխի չընկավ:

1260 թվականի հոկտեմբերի 24-ին, երբ Հուլավուի հերթական առաջխաղացման վտանգը դեռևս իրական էր, Կուտուզը և իր շքախումբը, որի մեջ էր նաև Բեյբարսը, մեկնեցին որսի, ընդ որում որսի ժամանակ Բեյբարսին հաջողվեց այնպես անել, որ ինքն ու Կուտուզը մենակ մնան, ինչից հետո Բեյբարսը սպանեց Կուտուզին և, սպանվածի հանդերձանքով վերադառնալով սուլթանի շքախմբի անդամների մոտ, ստիպեց վերջիններիս իրեն սուլթան ճանաչել: Արդյունքում՝ Մամլուքյան սուլթանության սուլթան հռչակվեց Բեյբարսը (1260-1277)՝ մամլուքյան բոլոր սուլթաններից ամենահզորը, ամենաընդունակն ու տաղանդավորը, որը, որպես զորավար, աչքի էր ընկել դեռևս նախորդ տասնամյակներում: Իրոք, նոր սուլթանը, գահին հասած լինելով հասարակության ամենաստորին շերտերից, աչքի էր ընկնում իր ռազմական և դիվանագիտական առաջնակարգ ունակություններով, ինչպես նաև ռազմաքաղաքական գործչին բնորոշ ամենադրական հատկություններով: Այս առումով Բեյբարսը ինչ-որ տեղ գերազանցեց Նույնիսկ Սալահ-էդ-Դինին, թեև վերջին հաշվով իրոք դժվար է ասել, թե հակախաչակրաց պայքարի դաշտում նրանցից ո՞րն էր ավելի ուժեղն ու առաջնայինը, քանզի, եթե Սալահ-էդ-Դինը կոտորեց խաչակիրների իշխանությունների մեջքը, ապա Բեյբարսն էլ իր հերթին փաստորեն ավարտին հասցրեց հակախաչակրաց պայքարը:

Միաժամանակ այնուհանդերձ հարկ է նշել, որ, եթե մամլուքների գալլային ուժակում գոնե մեկ քիչ թե շատ համեմատաբար կարգին մարդ կար, ապա դա հենց Բեյբարսն էր, որի մեջ մարդկային գծերը դեռևս վերջնականապես չէին մահացել: Այսպես, երբ Էյուբյանների գործերը Եգիպտոսում վատացան, հենց Բեյբարսն էր, որ ամենավերջինը լքեց իր նախկին անհեռատես տերերին: Ավելին, երբ Բեյբարսը սուլթան հռչակվեց, նա միանգամից էլ հիշեց իր նախկին տիրոջը՝ Բուկուդուկտուրին, որին մեծ պատիվների արժանացրեց ու նշանակեց Դամասկոսի և ողջ Հարավային Ասորիքի կառավարիչ: Բեյբարսը դաժան չվարվեց նաև իր մյուս ծառայակցի՝ իր երբեմնի մարտական ընկեր Շնջարի հետ: Հերթական այս փառասերը, որը նշանակվել էր Էյուբյանների վերջին պատանի սուլթան Ալիի խնամակալ և սուլթանական գահին տիրելու առումով իր ծրագրերն ուներ, սեփական սանի սպանությունից հետո Կուտուզի հրամանով ձերբակալվել էր, բայց հետո ազատ էր արձակվել և 1260 թվականի սկզբներին նշանակվել էր Դամասկոսի կառավարիչ: Եվ ահա նույն այդ Կուտուզի սպանությունից հետո Շնջարը ապստամբության դրոշ պարզեց և, ամրանալով Դամասկոսում, պատրաստվեց Բեյբարսի հետ վիճարկել սուլթանական գահը: Ինչպես արդեն ասվեց, այս պայքարը Շնջարին հաջողություն չբերեց և Դամասկոսի նոր կառավարիչ դարձավ Բուկուդուկտուրը, բայց, հանուն հին ընկերության, Բեյբարսը ոչ միայն խիստ չվարվեց Շնջարի հետ, այլև, գնահատելով վերջինիս ունակությունները, նրան նշանակեց իր զորավարների թվում և դարձրեց Հալեպի ու ողջ Հյուսիսային Ասորիքի կառավարիչ: Մի խոսքով, Բեյբարսի մոտ մարդկային զգացումները, համեմատած մյուս մամլուքների հետ, ամենաշատն էին զարգացած և այս մասին մենք դեռ էլի կխոսենք: Այժմ միայն ավելացնենք, որ, թեև այս սուլթանի մոտ երախտիքի և ընկերության զգացումները դեռևս վերջնականապես չէին մեռել, բայց դա ամենևին էլ չէր նշանակում, թե նա թույլ սուլթան էր՝ պետք եղած դեպքում Բեյբարսը գործում էր շատ վճռական, կտրուկ և հարվածային մեծ ուժով: Արդյունքում, լայն դիվանագիտական կապեր հաստատելով Էլխանության հակառակորդների հետ, դրա հետ միաժամանակ էլ Բեյբարսը ձեռնամուխ եղավ նաև Արևելքում խաչակիրների իշխանության վերջնական ոչնչացմանը:

Հուլավուն սեփական չկողմնորոշվող գործողությունների և առաջնահերթությունների սխալ դասակարգման արդյունքում ոչ այնքան ծանր, որքան ստորացուցիչ հարված էր ստացել, քանի որ մինչ այդ անհաղթ ու անպարտելի թվացող մոնղոլական ռազմական մեքենան զգալի մի պարտություն էր կրել, որն իր հերթին Հուլավունին Ասորիք էր արժեցել: Իրոք, գահակալական պայթարը Մոնղոլական տերությունում արագ զարգացում չէր ապրում, Բերկեն և իր կողմնակիցները առժամանակ զերծ էին մնում վճռական գործողություններից, իսկ Հուլիայն էլ, ինչպես պարզվեց, ի վիճակի էր առավելության հասնել Արիք-Բուղայի նկատմամբ լոկ միայն սեփական ուժերով: Այս պայմաններում Հուլավուն իր հարվածային ուժերը կրկին տեղափոխեց արևմուտք և 1260 թվականի նոյեմբերից մինչև դեկտեմբերի սկիզբ ասպատակեց Հյուսիսային Ասորիքը¹, սակայն այս անգամ ևս ամեն ինչ չէր, որ հարթ անցավ, քանի որ 1260 թվականի դեկտեմբերի 11-ին Հեմսի ճ-մ-ում Մամլուքյան սուլթանության բանակը (1.400) հաղթեց Էլխանության բանակին (6.000), ինչպես նաև նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 1.000)²: Սրանով էլ հենց փաստորեն իր ավարտը գտավ ինչպես Հուլավունի Արևմտյան արշավանքը, այնպես էլ Մոնղոլա-Մամլուքյան I պատերազմը, երբ Եփրատից արևելք գտնվող տարածքներն ընկան Էլխանության տիրապետության տակ, սակայն Ասորիքից այնուհանդերձ անհրաժեշտ եղավ հրաժարվել:

Գլուխ 50

Տեղական հոգսերը Էլխանության արևմտյան տարածքներում

1260 թվականի վերջի վիճակով Բերկեն, ըստ էության, արդեն հրաժարվել էր դեպի արևելք շարժվելու գաղափարից, սակայն փոխարենը նրա ազդեցությունը զգալիորեն ուժեղացել էր Կովկասյան լեռնաշղթայից հարավ ձգվող տարածքներում, ընդ որում այն հանգամանքը, որ իր ժամանակին Ռուսուդանը առաջինը հենց Բերկեի եղբայր Բաթուի գերիշխանությունն էր ընդունել և, ընդհանրապես, Բաթուն Արևմուտքում հայտնվել էր Հուլավունից շուտ, լրացուցիչ հիմքեր էր տալիս վերջինիս հավակնելու Կովկասյան լեռնաշղթայից հարավ ձգվող տարածքներին: Այս առումով հարկ է նշել, որ, սրան հակառակ, նույն այս տարածքներում և նույն այս ժամանակ բավականին թույլ էին Հուլավունի դիրքերը, ընդ որում Մոնղոլական ողջ տերությունով մեկ դեռևս 1257 թվականին իրականացված գույքագրումն իր հետ բերել էր հարկային բեռի աննախադեպ մի ծանրացման, ինչը լրացուցիչ դժգոհություններ էր հարուցել:

Իրոք, Մոնղոլական տերությունն աստիճանաբար հրաժեշտ էր տալիս մեծ նվաճումների դարաշրջանին, իսկ այդ պայմաններում ուժեղանալու էր ներքին հարստահարումը, որը, հաշվի առնելով սեփական ուժի գիտակցումն և մոնղոլների մոտ մակարդակի ընդհանուր պակասը, տեղերում իսկական թալանի հանգեցրեց: Արդյունքում՝ տեղերում զգալի զարգացում ստացան խռովահույզ տրամադրությունները, որոնք էլ նույն այս ժամանակ, երբ Հուլավուն հետ էր քաշվում Ասորիքից, Զարթլիի թագավորության և Չաբարյանների իշխանության տարածքում բերեցին մարտական գործողությունների սկզբի: Ապագա գործողությունների գլուխ կանգնեցին Զարթլիի թագավորության երկու արքաներն, ի դեմս Դավիթ IV Նարինի և Դավիթ V Վահրամուլի, թեև հատկապես ակտիվ դիրքորոշում ուներ այս արքաներից վերջինը, որը զգալի հույսեր ուներ Բերկեի աջակցության վրա, հույսեր, որոնք վերջին հաշվով, սակայն, չարդարացան: Սկիզբ առավ Գուրջիստանի II ապստամբությունը (1260-1261):

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերումների տեսքով.

¹ «Զարթլիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»; Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»:

² Ռաշիդ-Էդ-Դին «Ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 3, գիրք 2, մաս 2; Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»; «Զարթլիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»; Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 66; Բար-Յեքոն «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 11:

1260 դեկտեմբերի կես – Սուրամիի ճ-մ (Գորիից մոտ 40 կմ արևմուտք)¹

Արդունի գլխավորությամբ Տիրիսի առաջխաղացած Էլիանության բանակը (20.000) շարժվեց ապստամբած Դավիթ V Վահրամուլի և Սարգիս Ջակելու գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակի (8.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկների (մոտ 3.000) դեմ: Հաստատվելով Շինարում (Գորիից մոտ 30 կմ հյուսիս-արևմուտք)՝ Արդունը առանձնացրեց մի ջոկատ (6.000) և առաջ ուղարկեց: Վերջինս առաջացավ և ճամբար զարկեց Սուրամիում: Այդ ընթացքում Զարթլիի թագավորության բանակի առաջապահը (1.500 հեծյալ), տեղյակ չլինելով թշնամու մասին, առաջացավ դեպի թշնամին և միայն վերջին պահին տեղեկացավ, որ գտնվում է թշնամու առաջապահի անմիջական հարևանությամբ:

I փուլ – Զարթլիի թագավորության բանակը անակնկալ հարձակվեց հակառակորդի ճամբարի վրա, ջախջախեց վերջինիս և մատնեց փախուստի:

II փուլ – Չարագնելով հաջողությունը՝ Զարթլիի թագավորության բանակը հարձակվեց Շինարում գտնվող թշնամու ուժերի վրա և պարտության մատնեց նաև սրանց:

Հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:

1260 դեկտեմբերի վերջ – Գորիի ճ-մ²

Արդունի գլխավորությամբ ուժերը կրկին կենտրոնացրած Էլիանության բանակը (մոտ 12.000) և Կախա Գամրելիի գլխավորությամբ վերջինիս միացած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 8.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000, այդ թվում Սարգիս Թմբկաբերդցին) պատրաստվեցին դիմադրել Սարգիս Ջակելու գլխավորությամբ Շինարից առաջխաղացող Զարթլիի թագավորության բանակին (մոտ 8.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 3.000):

I փուլ – Զարթլիի թագավորության բանակը հարձակվեց հակառակորդի առաջապահը կազմող Էլիանության բանակի վրա և փախուստի մատնեց վերջինիս:

II փուլ – Մարտի մեջ մտան Արդունի բանակի կազմում գտնվող քրիստոնյաները, որի արդյունքում բռնկվեց համառ մարտ:

III փուլ – Օգտվելով ընձեռնված դադարից՝ շարքերը վերականգնած Էլիանության բանակը կրկին հարվածեց Զարթլիի թագավորության բանակին և պարտության մատնեց վերջինիս:

IV փուլ – Արդունի բանակը հետապնդեց հակառակորդին մինչև Սուրամի և ծանր կորուստներ պատճառեց:

Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 300, դաշնակիցները՝ մոտ 2.000, պարտվողներից հայերը՝ մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 3.000 զինվոր:

Նախորդ ճակատամարտից հետո Դավիթ V Վահրամուլը իր բանակի մնացորդներով Նահանջեց դեպի Աբխազիա, որտեղ շուտով նրան միացավ Տփղիսից իր հերթին հեռացած Դավիթ IV Նարինը: Այսպիսով՝ Հուլավուի բանակը, կարծես թե, հաջողության հասավ, սակայն այս ամենը ամենևին էլ վերջնական չէր:

1261 թվականի մայիսից մինչև հունիս Էլիանության (մոտ 10.000) բանակը Դավիթ V Վահրամուլի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 500, այդ թվում Սարգիս Թմբկաբերդցին) պաշարեց Ջվարի-

¹ «Զարթլի-Ցիտլրեբա», Անանուն «Ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»:

² «Զարթլի-Ցիտլրեբա», Անանուն «Ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 101; Կիրակոս Գանձակեցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 63; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»; Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»; Առաքել Դավիթեցի «Պատմություն», գլուխ 56; Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»; Ալա-Էդ-Դին Ջուվեյնի «Աշխարհակալի պատմությունը», գիրք 2, գլուխ 31:

Ցիխեն (Սվանեթիայի հարավ-արևմուտք), սակայն այդպես էլ որևէ հաջողության չհասավ¹: Իր հերթին շուտով, Ոսկե Յորդայի հետ պատերազմի սկզբի սպառնալիքի պայմաններում, սկսվեցին բանակցություններ և կնքվեց հաշտություն, որի արդյունքում Գուրջիստանի II ապստամբությունը վերջացավ ու Զարթլիի թագավորությունը կրկին ընդունեց Էլխանության գերիշխանությունը:

Այս կապակցությամբ հարկ է այնուհանդերձ նշել, սակայն, որ նախկին դրությունն այդպես էլ լիարժեք չվերականգնվեց, այլ, ընդհակառակը, Յուլավուն, ըստ էության, վերջնական և նույնիսկ իրավական տեսք տվեց Զարթլիի թագավորության մինչ այդ էլ առկա մասնատմանը: Արդյունքում՝ Լիխյան լեռնաշղթայից արևմուտք ընկած տարածքներում թուլլատրվեց իշխել Դավիթ IV Նարինին, իսկ Դավիթ V Վահրամուլի իշխանության տակ էլ մնացին միայն լեռնաշղթայից արևելք ընկած տարածքները: Ավելին, Չափարյանների իշխանությունը, որը նախկինում էլ արդեն թույլ էր կապված Զարթլիի թագավորությանը, առանձնացվեց որպես առանձին վարչական միավոր, իսկ Զարթլիի թագավորության հարավ-արևմտյան տարածքներում էլ, մոտավորապես Արտանուշի թագավորության երբեմնի սիրտը հանդիսացող տարածքներում, ստեղծվեց Ջակելիների տոհմի կողմից ղեկավարվող Սամցխեի աթաբեկությունը, որի հիմնադիր աթաբեկ հանդիսացավ եռանդուն և տաղանդավոր Սարգիս Ջակելին (1261-1285): Վերջին հանգամանքի հետ կապված հարկ է ավելացնել, որ հենց այս ժամանակից սկսված էլ հիշատակված տարածքներում սկսեց անշեղորեն ուժեղանալ վրացական էթնոմշակութային ազդեցությունը, քանի որ Ջակելիները, հասկանալի պատճառներով, գերադասում էին որպես հպատակներ ունենալ այնուհանդերձ հենց վրացիներին: Ողջ վերոգրյալի կապակցությամբ հարկ է նշել, որ վերջին իրադարձությունները իրենց անակնկալ արձագանքը ունեցան նաև Յայաստանի այլ շրջաններում, որոնք մինչ այդ, թվում էր թե, այնքան էլ մասնակից չէին դրանց:

Այսպես, մեղադրելով իր հակառակորդներին աջակցելու մեջ, այս իրադարձություններից անմիջապես հետո Յուլավուի հրամանով ձերբակալեցին և քառատելով տանջամահ արեցին Խաչենի թագավորության արքա Յասան-Ջալալին, որից հետո Խաչենի թագավորությունը վերացավ, սակայն նրա տարածքում շարունակեցին իշխել առանձին տոհմեր: Ենթադրաբար նույն այս ժամանակ վերացավ նաև մինչ այդ առանց այդ էլ արդեն խիստ թուլացած Լոռու թագավորությունը: Միաժամանակ մասնակիորեն հարվածի տակ ընկան նաև Չափարյանները, որոնք ևս մեղադրվեցին Յուլավուի հակառակորդներին աջակցելու մեջ:

Այսպես, Ավագի մահից հետո Չափարյաններին գլխավորող Շահնշահ Չափարյանի (1250-1261) որդի Չափարեն, որը ամուսնացած էր Սարգիս Ջակելու աղջկա հետ, հենց այս խառն օրերին, չկարողանալով տանել հոր մոտ գտնվող կնոջից բաժանումը, աննկատ հյուր էր եկել Ջակելիների օջախ, սակայն այդ մասին հայտնի էր դարձել Էլխանական իշխանությանը: Արդյունքում՝ Չափարեն Չափարյանին ձերբակալեցին և, ինչպես Խաչենի թագավորության վերջին արքային, քառատելով տանջամահ արեցին: Դրանից կարճ ժամանակ անց, չդիմանալով այս հարվածին, վշտից մահացավ նաև Սարգսի հայր Շահնշահ Չափարյանը: Այսպիսով՝ Չափարյանները ծանր կորուստներ կրեցին և հենց նույն այս ժամանակից սկսած էլ փաստորեն Յայաստանի հիմնական մասում իր ավարտը գտավ նրանց առաջատար դերն ու ազդեցությունը: Ավելին, սրանից հետո բանը հասավ նույնիսկ նրան, որ Շահնշահ Չափարյանի մյուս կենդանի մնացած որդի Արտաշիրը Անին վաճառեց տեղի մեծահարուստներին և իր տոհմակիցների հետ հեռացավ Զարթլիի թագավորություն՝ այդուհետ հիմնականում հանդես գալով նախկինի համեմատ արդեն ոչ այնքան ազդեցիկ, սակայն այնուհանդերձ Զարթլիի արքաների բարձրաստիճան պաշտոնյաների դերերում: Սրան հակառակ, որոշակիորեն ուժեղացան տեղական այլ տոհմեր, որոնց շարքերում առաջատարի դերը արդեն պատկանում էր Էլխանական իշխանության հետ անհամեմատ ավելի լավ հարաբերություններ կառուցած Օրբելյաններին, ինչպես նաև, որոշ չափով՝ Արծրունիներին: Ավելին, Օրբելյանները, մոռացած չլինելով 1177 թվականի աղետը և ավանդականորեն հակադրվելով Զարթլիի թագավորության Բագրատունի արքաներին, նաև խիստ հաջող էթնո-սոցիալական շեշտադրում իրականացրին՝ ի տարբերություն Չափարյանների շեշտադրելով ամենից առաջ հենց հայերի ու հայաստանյան իշխանական

¹ «Զարթլիս-Ցիսվերթա», Անանուն «Ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 101; Կիրակոս Գանձակեցի «Յայոց պատմություն», գլուխ 64; Մխիթար Այրիվանցի «Յայոց պատմություն», մաս 3; Ալա-Էդ-Դին Ջուվեյնի «Աշխարհակալի պատմությունը», գիրք 2, գլուխ 31:

տոհմերի աջակցության ապահովումը: Այսպիսով՝ նոր իրականության մեջ Էլիսանությանը ենթակա Հայաստանի տարածքներում, սկսած 1260-ական թվականների սկզբից, առաջին դերերի վրա հայտնվեց հենց Օրբելյանների տոհմը, որը, վատ թե լավ և իր վայրիվերումներով հանդերձ, սակայն, այդ դերը պահպանեց մոտ երկու հարյուրամյակ:

Գլուխ 51 **Լատինական կայսրության ոչնչացումը և դրա հետևանքները**

Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում հետաքրքիր իրադարձություններ էին զարգանում, սակայն, նաև Փոքր Ասիայի ամենաարևմտյան ծայրամասում, որտեղ Բյուզանդական կայսրությունն արդեն ամեն կերպ ճնշել էր Լատինական կայսրությանը: Այս առումով պետք է նշել, որ վերջնական հաջողությունը չտեսավ, սակայն, նաև Թեոդորոս II-ը, բանի որ 1258 թվականի օգոստոսի 16-ին սեփական Էպիլեպտիկ նոպաներից մեկի ժամանակ նա իր մահկանացուն կնքեց, որից հետո գահին անցավ նրա ութնամյա որդի Յովհաննես IV-ին (1258-1261): Իրական իշխանությունը, սակայն, ինչպես և պետք էր սպասել, գտնվում էր այլոց մոտ և արդյունքում այն հայտնվեց նախորդ կայսրերի օրոք իր եռանդով և ռազմական ունակություններով, բայց նաև իշխանատենչությամբ աչքի ընկած Միքայել Պալեոլոգոսի ձեռքում: Հենց վերջինիս էլ վիճակված էր լինելու ի վերջո քաղել երկու հզոր Բատացեսների թողած ժառանգության գլխավոր պտուղը և հետ բերել Կոստանդնուպոլիսը:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1260 զարուն - 1261 օգոստոսի սկիզբ - *Կոստանդնուպոլսի գրավումը*¹

Միքայել Պալեոլոգոսի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) հյուսիսից մոտեցավ քաղաքին և, առանց լուրջ մարտերի զբաղեցնելով վերջինիս մատույցներում գտնվող ամրությունները, պաշարեց Կոստանդնուպոլիսը Լատինական կայսրության բանակից (մոտ 3.000):

I փուլ - 1260 թ-ի զարնակից մինչև 1261 թ-ի հուլիս քաղաքը պաշարողները ասպատակեցին քաղաքի շրջակայքը՝ ծանր դրության մեջ դնելով հակառակորդի կայազորին, սակայն ի վերջո նահանջելով:

II փուլ - 1261 թ-ի հուլիսի լույս 25-ի գիշերը քաղաքի շրջակայքն ասպատակող ջոկատներից մեկը (800, այդ թվում Միքայել-Գլավաս Տարխանիատես-Կատակոլոնը), օգտվելով այն բանից, որ շրջակա կղզիներից մեկի վրա հարձակվելու նպատակով քաղաքի կայազորի մեծ մասը հեռացել է քաղաքից, մոտեցավ պարիսպներին և, պարզելով, որ դրանք գրեթե չեն պաշտպանվում, գիշերային անակնկալ հարձակումով ներխուժեց քաղաք ու առանց լուրջ մարտերի գրավեց այն:

III փուլ - Քաղաքի կայազորը փորձեց վերադառնալ և հետ խլել այն, սակայն քաղաքը գրավողները, այրելով «Եվրոպական» կոչվող թաղամասները ու սպառնալով քաղաքում գտնվող կաթոլիկներին, ի վերջո ստիպեցին թշնամուն նահանջել:

Հաղթողները կորցրին մոտ 20, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր: Լատինական կայսրությունը ոչնչացավ, իսկ նրա տարածքն անցավ Բյուզանդական կայսրությանը:

Այսպիսով՝ Միքայել Պալեոլոգոսին հաջողվեց կյանքի կոչել կայսրության հպատակների վերջին տասնամյակների երազանքը և, հետ գրավելով հույների հարազատ մայրաքաղաքը, ոչ միայն վերականգնել կորսված դիրքերը, այլև մի վերջին հաջողություն ապահովել խաչակիրների նկատմամբ: Հաղթանակած զորավարի հեղինակությունը հսկայական էր և, եթե մի կողմում նույն այդ հեղինակությունն էր, ապա մյուս կողմում ընդամենը ոչինչ չորոշող տասնմեկամյա մի երեխա էր: Արդյունքում՝ 1261 թվականի դեկտեմբերի 25-ին դավադրություն կազմվեց, Յովհաննես IV-ը

¹ Գեորգիոս Պախիմերոս «Պատմական նոթեր», գիրք 2, մաս 26-28; Գեորգիոս Ակրոպոլցի «Ժամանակագրություն», մաս 85; Նիկեփոր Գրիգորիս «Հռոմեական պատմություն», գիրք 4, մաս 2; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 10; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Հեթում Պատմիչ «Ժամանակագրություն»; Հեթում Ախտեցի «Ժամանակագրություն»; Վասիլ Դպիր «Ժամանակագրություն»:

գահրնկեց արվեց և կուրացվեց, իսկ Բյուզանդական կայսրության կայսր Էլ հռչակվեց Միքայել Պալեոլոգոսը՝ Միքայել VIII-ը (1261-1282): Այսպիսով՝ գահից հեռացվեց Բյուզանդական կայսրության գահին ծագումով հայկական հինգերորդ ու վերջին գահատոհմը, որից հետո արդեն զրեթե երկու հարյուրամյակ, ամենաերկարը կայսրության գահին երբևէ իշխած գահատոհմերից, իշխանությունն անցավ Պալեոլոգոսների տոհմին:

Պալեոլոգոսները, թեև պատկանում էին ռազմական ավագանու դասակարգին, սակայն այնուհանդերձ, ի տարբերություն փոքրասիական հողատեր-ազնվականների դասակարգին պատկանող նույն Բատացեսների, ներկայացնում էին կայսրության արդեն արևմտյան մասի բնակչության շահերը: Այս առումով հատկանշական է, որ, յուրօրինակ ձևով շարունակելով դեռևս Նախորդ հարյուրամյակներից եկող հայտնի պայթարը կայսրության արևելյան ու արևմտյան մասերի միջև, Միքայել VIII-ի օրոք Արևելքը մի վերջին անգամ, բայց արդեն վերջնականապես, մոռացվեց:

Իրոք, տարված Կոստանդնուպոլսին վերատիրելու փառքով, կրկին շեշտադրելով Արևմուտքը, հաշվի չառնելով իրական այն հանգամանքը, որ կայսրություն ուժի, ինչպես նաև հենց վերջին հաջողության հիմքը ամենից առաջ հենց Արևելքն էր, նոր կայսրն և նրա հաջորդները ոչ միայն դադարեցին որևէ ուշադրություն դարձնել կայսրության փոքրասիական տիրույթներին, այլև դրանք սկսեցին դիտարկել ընդամենը միայն որպես նյութական միջոցներ ստանալու աղբյուր՝ ամեն ինչ ենթարկեցնելով կայսրության եվրոպական տիրույթների շահերին: Որպես հետևանք նոր այս քաղաքականության՝ Բատացեսների օրոք ծաղկող և ամուր փոքրասիական տիրույթները լքվեցին ու մոռացության մատնվեցին, իսկ այստեղ գործող ռազմավարչական համակարգն էլ արագորեն շարքից դուրս եկավ: Այսպիսով, թեև ավելի փոքր չափերով, սակայն Պալեոլոգոսները մեծ հաշվով կրկնեցին մայրաքաղաքային կայսրերի նույն այն սխալները, որոնք սրանք գործում էին XI դարի հիմնական մասում, ընդ որում, ձգտելով արժանի լինել Կոմենենոսներին, Պալեոլոգոսները ոչ մի իրական արդյունք արձանագրել այդպես էլ չկարողացան: Արդյունքում՝ Բյուզանդական կայսրությունը մի քանի տասնամյակում արագորեն զրկվեց իր նախկին նույնիսկ տարածաշրջանային դերակատարությունից, աստիճանաբար պարփակվեց միայն բուն Կոստանդնուպոլսի սահմաններում և հաջորդ երկու դարերում, ըստ էության, միայն դանդաղորեն հանգչեց:

Գլուխ 52

Հորդայական I պատերազմը

Ի տարբերություն Կոստանդնուպոլսի, նույն այս ժամանակ Մերձավոր Արևելքում բավականին խաղաղ էր, թեև լարվածությունը հսկայական էր և շատերն էին պատրաստվում վճռական պայթարի: Դա, սակայն, լինելու էր ապագայում, իսկ առայժմ պարզվում էին միայն ինչ-ինչ տեղական հարցեր: Այսպես, 1261 թվականի ամռանը Բզաբդեի տիրակալի բանակը (300) Դեբսա գետի ճ-մ (Բզաբդեի մոտ) հաղթեց քաղաքը գրավել փորձող Այբեկի բանակին (3.000)¹, իսկ որոշ ժամանակ անց էլ հետ մղեց նաև Տիգրանակերտի շրջակայքին տիրող Էմիրի ոտնձգությունները²:

1262 թվականի սկզբին դրությունը մեծ հաշվով նույնն էր, թեև արդեն հենց նույն այս ժամանակ էր, որ սեփական ուժերն աստիճանաբար կարգի գցած Բեյբարսն անցավ ակտիվ գործողությունների: Արդյունքում՝ 1262 թվականի գարնանը Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 70.000) 1233 թվականին մահացած հայերի անգիջում հակառակորդ Բոհեմունդ Միակնանի Պուլատիեցու որդի Բոհեմունդ Կաղ Պուլատիեցուն (1233-1252) հաջորդած վերջինիս տղա Բոհեմունդ Պուլատիեցու (1252-1268) գլխավորած Անտիոքի դքսության բանակից (մոտ 2.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 200) պաշարեց Անտիոքը, սակայն, խուսափելով Հեթում I-ի ու Սմբատ Սպարապետի գլխավորությամբ առաջխաղացող Կիլիկիայի թագավորության (մոտ 60.000) և Էլիսանության (մոտ 50.000) միացյալ բանակից, նահանջեց³: Սա, սակայն, միայն

¹ Բար-Յեքոն «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 11:

² Բար-Յեքոն «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 11:

³ Էրնոլ «Ժամանակագրություն»: Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

սկիզբն էր և մոտակա տարիներին, ինչպես Սալահ-Էդ-Դինի լավ ժամանակներում էր, խաչակիրների իշխանությունների մնացորդներին վիճակված էր լինելու ճաշակել մահմեդականների հարվածների ողջ ծանրությունը: Այս առումով Բեյբարսի գործողություններին հատկապես ազատություն էր ապահովում այն հանգամանքը, որ ահեղ Յուլսուդուն նույն այս ժամանակ ստիպված եղավ զբաղվել Բերկեի հետ պատերազմով:

Իրոք, 1260-ական թվականների սկզբի վիճակով Մոնղոլական երբեմնի միացյալ պետությունն արդեն փաստացի անցյալում էր, երբ այն արդեն, ըստ էության, տրոհվել էր չորս առանձին մասերի: Այսպես, նույն այս ժամանակ Չինաստանի արդեն իսկ նվաճված շրջաններում, մինչ այդ ոչնչացրած Սունի տերությունը, ինչպես նաև Մեծ տափաստանի արևելքում իր տիրապետությունն էր հաստատել Մոնղոլական տերության խան Հուբիլայի (1259-1294) կողմից հիմնադրված պետական միավորը, որը, ձևականորեն հանդիսանալով Մոնղոլական տերության սիրտն ու գլխավորը, շուտով կրկնեց մինչ այդ նույն պայմաններում գործած քոչվորների քաղաքական, մշակութային ու ժողովրդագրական սովորական ճակատագիրը, ընկավ չինական հզոր քաղաքակրթության ազդեցության տակ և սկսեց կոչվել Յուանի տերություն: Ավելի արևմուտք՝ Ղարա-Քիդանական խաքանության նախկին տարածքներում, ի դեմս ամենից առաջ Յոթնագետքի, Կաշագարյան հարթավայրի և Մավերնահրի, սկսեց իշխել Չաղաթայական ուլուսը: Իրանական լեռնաշխարհում, մոտավորապես Սասանյանների գահատոհմի տիրույթներին համապատասխանող տարածքներում, իր տիրապետությունը հաստատեց Հուլսուդի կողմից հիմնադրված Էլխանությունը, իսկ Բաթուի և Նրա սերունդների կողմից ուղի հանված Ոսկե Հորդան էլ իր տիրապետության տակ ուներ Կիևյան Ռուսիայի ու Ղիչախական նախկին խանությանը պատկանող լայնարձակ տարածքները՝ որպես արևելյան հարևան ունենալով Չաղաթայական ուլուսը, իսկ հարավում էլ սահմանակից լինելով Էլխանության հետ: Ոսկե Հորդան և Չաղաթայական ուլուսը ավանդական թշնամական հարաբերություններ ունեին Էլխանության ու Յուանի տերության հետ, ընդ որում վերջին երկուսի աշխարհագրական դիրքը անչափ դժվարացնում էր նրանց համագործակցության ամեն մի փորձ:

Այս դասավորությամբ էլ հենց պայմանավորվեց Մոնղոլական տերության փլատակների վրա ստեղծված չորս պետական միավորների աշխարհաքաղաքական դերակատարությունը, երբ նրանցից յուրաքանչյուրը սկսեց իրականացնել նույն այն դերը, որը մինչ այդ իրականացնում էին մինչ այդ նույն այդ տարածքները զբաղեցրած պետական միավորները: Իր լավ ժամանակներում Մոնղոլական միասնական պետության բանակային ուժերի կազմում, ինչպես արդեն ասվել է, կար մոտ 1.000.000 ռազմիկ, սակայն այժմ նույն այդ թիվը մոտավորապես բաժանվեց չորս մասի: Այսպիսով, մասնավորապես, Ոսկե Հորդան ուներ մոտ 300.000 հոգանոց մի բանակ և այս առումով որոշակիորեն գերազանցում էր Էլխանությանը, որը միայն մեծ դժվարությամբ էր կարողանում հասնել այդ թվին՝ որպես կանոն, սահմանափակվելով 250.000 ռազմիկի սահմաններում:

Այսպես թե այնպես, սակայն արդեն 1260-ական թվականների սկզբին Մոնղոլական տերությունը ոչ միայն տրոհվեց չորս մասերի, այլև այդ մասերից երկուսն, ի դեմս Ոսկե Հորդայի և Էլխանության, պատերազմական գործողություններ սկսեցին միմյանց դեմ: Այս առումով մինչև առաջ անցնելը հարկ է նաև ամրագրել այն հանգամանքը, որ, թեև աշխարհաքաղաքական առումով Էլխանությունը և Ոսկե Հորդան կրկնում էին նույն այն դերակատարությունները, որոնք ավանդական առումով իրենց վրա էին վերցնում Կովկասյան լեռնաշղթայից հարավ ու հյուսիս տարածվող ուժերը, սակայն կոնկրետ մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում Դերբենդ ամրոցը մեծապես ավերված էր, լիարժեք չէր գործում և հակամարտող երկու ուժերի սահմանային բնագիծը օպերատիվ մակարդակում մեծապես հանդիսանում էր հենց Կուր գետը: Փաստորեն ստեղծվել էր մի վիճակ, որն առկա էր տարածաշրջանում 460-490, կամ 700-730-ական թվականներին: Ահա հենց այս պայմաններում էլ սկիզբ առավ Հորդայական I պատերազմը (1262):

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

Էլիսանության և Զարթլիի թագավորության միացյալ բանակը (մոտ 50.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 5.000) շարժվեցին Դերբենի լեռնանցքի ներխուժած և Աղվանքը ասպատակած Ոսկե Յորդայի բանակի (մոտ 100.000) առաջապահի (30.000) դեմ:

I փուլ – Ոսկե Յորդայի բանակը շրջապատեց և ծանր պարտության մատնեց հակառակորդի առաջապահին:

II փուլ – Էլիսանության և Զարթլիի թագավորության միացյալ բանակը հարձակվեց Ոսկե Յորդայի բանակի վրա ու պարտության մատնեց վերջինիս:

Յայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցները՝ մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 20.000 զինվոր:

Այսպիսով՝ Յուլավուն հետ մղեց Բերկեի հարվածը, որից հետո անցավ հակահարձակման: 1263 թվականի հունվարի սկզբին Դերբենդ ամրոցի ճ-մ-ում համալրված, ամրոցը գրաված և նրանից դեպի հյուսիս արշավանքը շարունակող Էլիսանության (110.000), ինչպես նաև Դավիթ V Վահրամուլի գլխավորած Զարթլիի թագավորության (մոտ 30.000) միացյալ բանակը ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 25.000) հասան Ոսկե Յորդայի նահանջող բանակին (մոտ 100.000) և կրկին պարտության մատնեցին վերջինիս²: 1263 թվականի հունվարի 13-ին, սակայն, Թերեք գետի ճ-մ-ում (Յյուսիսային Կովկաս) Ոսկե Յորդայի համալրված բանակն (մոտ 150.000) իր հերթին ծանր պարտության մատնեց առաջխաղացումը շարունակող Էլիսանության (մոտ 90.000) և Դավիթ V Վահրամուլի գլխավորած Զարթլիի թագավորության (մոտ 25.000) միացյալ բանակին ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 22.000) և ստիպեց նահանջել: Կողմերի կորուստները կազմեցին 30.000-ական ռազմիկ, ընդ որում զգալի կորուստներ էին կրել նաև Էլիսանության բանակի կազմում գործող քրիստոնյաները, որոնցից մարտում ընկավ, մասնավորապես, Բուրթել Օրբեյանը³: Արդյունքում՝ Յորդայական I պատերազմը ավարտվեց՝ ոչ մի առավելություն չտալով կողմերից որևէ մեկին, սակայն միաժամանակ նաև փոխադարձ զգալի կորուստներ և թշնամություն արժենալով: Վերոգրյալի կապակցությամբ հարկ է նշել, որ, չնայած մարտական ակտիվ գործողությունների ավարտին, հենց նոր ավարտված պատերազմը այնուհանդերձ շարունակեց իր արձագանքն ունենալ հատկապես Էլիսանության տարածքում, ինչը ևս արժանի է հիշատակման:

Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ, դեռևս Մոնղոլական տերության Արևմտյան արշավանքի ժամանակներից Մոնղոլական տերության արևմտյան տարածքների գերագույն տիրակալ էր համարվում, ինչպես արդեն ասվեց, Բաթուն և այս առումով ամենևին էլ պատահական չէր, որ բոլոր տեղական իշխողները իշխելու թույլտվությունը հետագայում ևս ստանում էին հենց նրանից: Իր ժամանակին Մոնղոլական տերության արևմուտքում Բաթուն, ըստ էության, չունեց սեփական կշռին հավասար որևէ այլ մրցակից, սակայն այժմ Բաթուն չկար և իշխում էր նրա եղբայր Բերկեն, իսկ հարավում էլ իր ծանրակշիռ դիրքով հայտնվել էր Յուլավուն, որի հետ հարաբերությունները թշնամական էին:

Արդյունքում՝ Բերկեն հատուկ կոչ հղեց Մոնղոլական երբեմնի տերության ռազմական մեքենայի այն տարրերին, որոնք այժմ, դեպքերի բերումով, հայտնվել էին Յուլավունի ազդեցության տակ գտնվող տարածքներում՝ հրահանգելով վերջիններիս լքել ինքնակոչ հայտարարված Յուլավուն և շարժվել դեպի հյուսիս՝ փորձ կատարելով անցնել Ոսկե Յորդա: Միաժամանակ

¹ Ռաշիդ-Էդ-Դին «ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 3, գիրք 2, մաս 2; Վասաֆ «Մեծության գովերգումը»; Յամդալլահ Ղազվինի «Ընտրյալ պատմություն»; «Զարթլի-Ցխովրեբա», Անանուն «ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»:

² Ռաշիդ-Էդ-Դին «ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 3, գիրք 2, մաս 2; Վասաֆ «Մեծության գովերգումը»; Յամդալլահ Ղազվինի «Ընտրյալ պատմություն»; Բեյբարս ալ-Մանսուրի «Ընտիր մտքեր»; ան-Նուվայրի «Յանրագիտարան»; «Զարթլի-Ցխովրեբա», Անանուն «ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»; Ստեփանոս Եպիսկոպոս «ժամանակագրություն»:

³ Կիրակոս Գանձակեցի «Յայոց պատմություն», գլուխ 65; Յեթում Պատմիչ «Նետողաց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 30; Ստեփանոս Օրբեյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 66; Ռաշիդ-Էդ-Դին «ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 3, գիրք 2, մաս 2; Վասաֆ «Մեծության գովերգումը»; իբն Վասիլ «Սալիհյան պատմություն»; ան-Նուվայրի «Յանրագիտարան»; ալ-Այնի «Պատմություն»; Յամդալլահ Ղազվինի «Ընտրյալ պատմություն»; ալ-Մուֆադալ «Ուղիղ ճանապարհ»; Ինֆադալլահ Էլումարի «Յանրագիտարան»; իբն Կասիր «Սկիզբն ու վերջը»; ալ-Զահաբի «Իսլամի տարեգրություն»; իբն Խալուն «Օրինակների գիրք»; Անանուն «Թյուրքերի ազգաբանությունը»; Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլության սուլթանների»:

հատուկ նշվեց նաև, որ, եթե ինչ-ինչ պատճառներով դա անելը հնարավոր չի լինի, ապա, ընդհակառակը, պետք է շարժվել դեպի հարավ և, մինչև հետագա հրահանգավորումը, մնալ Ոսկե Յորդայի հետ դաշնակցային հարաբերություններ հաստատած ու Էլիսանությանը թշնամի Մամլուբյան սուլթանության տարածքում: Այս կոչը բավականին ազդեցիկ եղավ և արդյունքում Յուլավուի ռազմական մեքենայի որոշակի բաղկացուցիչ տարրեր իրոք լքեցին նրան ու անցան Բեյբարսի իշխանության տակ, ընդ որում հաջորդ նպատակն, ի դեմս Ոսկե Յորդա վերադառնալուն, հետագայում այս կամ այն պատճառով մոռացվեց: Արդյունքում Բեյբարսի հարվածային ուժը ավելի մեծացավ, իսկ Յուլավուին էլ՝ որոշակիորեն անկում ապրեց: Այս իրադարձություններին ժամանակ էլ, ի դեպ, հենց ձերբակալվեց և սպանվեց արժանահիշատակ Բաչուն, որին Յուլավուն երբեք էլ իրապես չէր վստահում: Միաժամանակ հարկ է նշել նաև, որ եղան նաև ուժեր, որոնք, ինչ-ինչ հանգամանքներ հաշվի առնելով, այնուհանդերձ ուղղություն վերցրին դեպի հենց Ոսկե Յորդայի տարածք: Յենց վերջին իրադարձության արարներից մեկն է, որը կթնարկվի ստորև:

Եվ այսպես 1263 թվականի գարնանը Տայբում տեղաբաշխված Էմիր Ալա-Թեմուրի բանակը (մոտ 20.000) ուղղություն վերցրեց դեպի Ոսկե Յորդայի տարածք ու, արշավելով Կող-Արդահան-Ջավախք երթուղով, 12 անգամ ընդհարվեց իր առաջխաղացումը կասեցնել փորձող Էլիսանության բանակի (ընդհանուր՝ մոտ 20.000) հետ, սակայն բոլոր մարտերում առավելությունը մնաց Ալա-Թեմուրի բանակի կողմը¹: Նույն այս նահանջի ընթացքում Լեթմալի ճ-մ-ում (Գուզարք, Ջավախք, Ելասի դիմաց, Օշորայի կիրճի մոտ) Ալա-Թեմուրի բանակը (մոտ 19.000) հետ մղեց նաև Մուրվան Գուրկելիի գլխավորած Սամցխեի աթաբեկության բանակին (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 2.000)²: Դրանից հետո Ալա-Թեմուրի բանակը (մոտ 18.000) մանր մարտերում շարունակեց ընդհարվել Սամցխեի աթաբեկության բանակի (մոտ 15.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկների (մոտ 12.000) հետ ու, շարունակելով առաջխաղացումը Թեղք-Ռուսթավի-Կամբեճան-Կախեթի-Յերեթի-Դերբենդ ամրոց երթուղով և, պարտության մատնելով նաև լեզգիներին, ի վերջո պատսպարվեց Ոսկե Յորդայի տարածքում³: Նույն այդ ժամանակ Յալեպից առաջխաղացած Մամլուբյան սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց Աղձնիքը, Յայոց և Յուսիսային Միջագետքները, ինչպես նաև Կորձայքի արևմուտքը ու նահանջեց՝ Էլիսանության հետագա առաջխաղացմանը խոչընդոտելու նպատակով ոչնչացնելով տեղանքի խոտածածկույթը⁴:

Գլուխ 53

Մամլուբյան սուլթանության հակահարվածի սկիզբը հյուսիսում

1263 թվականի սկզբին, օգտվելով Յուլավուի և Բերկեի միջև ծագած պատերազմից, Բեյբարսը գործի դրեց սեփական ռազմական մեքենան ու հերթական անգամ ոտնատակ տվեց խաչակիրների տիրույթները: Ցանկանալով գոնե որևէ կերպ օգտակար լինել յուրայիններին՝ 1263 թվականի սեպտեմբերին Յեթում I-ի և Սմբատ Սպարապետի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության բանակը (մոտ 30.000, այդ թվում 1.000 բեդվին) Մամլուբյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) պաշարեց Այնթապը, սակայն, չկարողանալով գրավել այն, հետ քաշվեց: Յայերը կորցրին 30 սպանված, ինչպես նաև ծանր վիրավորվեց Վահրամ Յումուսեցին, թշնամին կորցրեց մոտ 30 զինվոր⁵:

Ի պատասխան սրա՝ 1264 թվականի գարնանը Չորք-Մարզվան ամրոցի ճ-մ-ում Մամլուբյան սուլթանության բանակը (մոտ 30.000) հաղթեց Բոհեմունդ Պուլատիեցու գլխավորած Անտիոքի դքսության (մոտ 5.000), ինչպես նաև թշնամուն ահաբեկելու և դրանով նրա հարձակումը կանխելու նպատակով մոնղոլ ռազմիկների տեսքով հանդերձավորված Կիլիկիայի

¹ «Քարթլիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»; Գրիգոր Ավետիսյանի «Պատմություն Նետաձիգների ազգի մասին», գլուխ 12; Ռաշիդ-եդ-Դին «Ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 3, գիրք 2, մաս 2; Կիրակոս Գանձակեցի «Յայոց պատմություն», գլուխ 65; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»:

² «Քարթլիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»:

³ «Քարթլիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»; Կիրակոս Գանձակեցի «Յայոց պատմություն», գլուխ 65; Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»:

⁴ Մակրիդի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուբյան սուլթանների»:

⁵ իբն Աբդ ալ-Չահիրի «Պատմություն»; Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

թագավորության բանակին (մոտ 5.000)¹: Դրանից հետո, փորձելով զարգացնել հաջողությունը, թշնամին պաշարեց Յոմկլա ամրոցը, սակայն, չկարողանալով գրավել այն, նահանջեց²:

Ցանկանալով շտկել ի վնաս իրենց դասավորվող ուժերի դասավորությունը՝ 1264 թվականի ամռանը Յեթում I-ի ու Սմբատ Սպարապետի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության բանակը (մոտ 70.000) ասպատակեց Հարավային Կապադոկիան և նահանջեց³, իսկ 1264 թվականի նոյեմբերին էլ հարված հասցրեց արդեն Հյուսիսային Ասորիքին ու կրկին հետ քաշվեց⁴: 1264 թվականի դեկտեմբերին Էլիսանության (մոտ 20.000) բանակը և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) Մամլուքյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 100) պաշարեցին Պիրը, սակայն, մինչև 1265 թվականի հունվար մնալով այդ քաղաքի պարիսպների տակ, հետ քաշվեցին⁵: Հետաքրքիր է, որ մինչ այս Հայոց արքան Նամակագրական կապ էր հաստատել այս ամրության կայազորի ղեկավարի հետ և պայմանավորվել էր, որ վերջինս այն կհանձնի իրեն, սակայն այս դավադրությունը բացահայտվել էր և վերջինիս ղեկավարին կախան էին հանել: Իր հերթին, այդուհետ Պիրը վերածվեց Եփրատ գետի վրա գտնվող Մամլուքյան սուլթանության կարևորագույն սահմանային ամրություններից մեկի: Շուտով, սակայն, հայերի վիճակն ավելի բարդացավ, իսկ Բեյբարսի դիրքերն ուժեղացան:

1265 թվականի փետրվարի 11-ին իր մահկանացուն կնքեց Հուլավուն և նրան հաջորդեց որդին՝ Աբադան (1265-1282): Նոր Էլիսանը մեծ հաշվով արժանի եղավ հորը և շարունակեց վերջինիս գործը, սակայն Մոնղոլական տերության նախկին մասերի համար մարտահրավերները տարին տարու վրա խորանում էին, իսկ առկա ուժերը՝ սպառվում: Խնդիրներ ստեղծեց ամենից առաջ Նույն Ոսկե Հորդան, որտեղ Բերկեն, ցանկանալով օգտվել Էլիսանությունում տեղի ունեցած գահակալական փոփոխություններից, կրկին սկիզբ դրեց մարտական գործողությունների: Այս առումով մինչև առաջ անցնելը ավելացնենք, որ Նույն այս ժամանակ Բերկեն արդեն վերջնականապես ամրապնդել էր կապերը Բեյբարսի հետ և Էլիսանության դեմ պայքարում երկու այս տիրակալները հստակորեն համակարգում էին իրենց գործողությունները: Ավելին, Բերկեն նաև կապեր էր հաստատել Իկոնիայի սուլթանության սուլթան Զեյ-Կավուս իբն Զեյ-խոսրովի հետ:

Իրոք, դեռևս 1262 թվականին Զեյ-Կավուս իբն Զեյ-խոսրովը ստիպված էր եղել այնուհանդերձ հեռանալ սուլթանությունից և ապաստանել Կոստանդնուպոլսում, սակայն Հուլավուի պահանջով Միքայել VIII-ը հետագայում նրան հեռացրել էր նաև կայսրությունից, թույլ տալով փախչել Ոսկե Հորդայի տարածք, և ահա այժմ Զեյ-Կավուս իբն Զեյ-խոսրովն ի վերջո ապաստան գտավ Նույն Բերկեի մոտ: Արդյունքում՝ հեռավոր հեռանկարում և հաջողության պարագայում Բերկեն չէր բացառում նաև Զեյ-Կավուս իբն Զեյ-խոսրովի դատի պաշտպանությունը Իկոնիայի սուլթանության տարածքում: Այս կապակցությամբ հետաքրքիր է նշել, որ, ի հակադրության Բերկեի թեկնածուի, Էլիսանությունում ոչ միայն անմիջապես էլ ընդգծեցին Խլիճ-Արսլան իբն Զեյ-խոսրովին, այլև նրան գործողությունների զգալի ազատություն շնորհեցին: Վերջին հանգամանքն էլ իր հերթին սեփական անմիջական արտահայտումը գտավ քրիստոնյաների դեմ պայքարի ճակատներից մեկում:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1265 նոյեմբերի սկիզբ - 1266 հունվար – Սինոպի գրավումը⁶

Մուին-Էդ-Դին Փարվանայի գլխավորած Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) պաշարեց քաղաքը Գավրասի գլխավորած Տրապիզոնի կայսրության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 200):

I փուլ – 1265 թ-ի նոյեմբերին Իկոնիայի սուլթանության բանակը ասպատակեց քաղաքի շրջակայքը և, օղակելով այն, սկսեց վերջինիս պաշարումը:

¹ իբն Աբդ ալ-Չահիրի «Պատմություն»: Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»: Հեթում Պատմիչ «Ժամանակագրություն»:

² իբն Աբդ ալ-Չահիրի «Պատմություն»: Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»:

³ Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»: իբն Զաիր «Պատմություն»: իբն Խալիդուն «Օրինակների գիրք»: Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»:

⁴ Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»: Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»:

⁵ Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»: ալ-Չահաբի «Իսլամի տարեգրություն»: իբն Աբդ ալ-Չահիրի «Պատմություն»: Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»: Հեթում II «Տարեգրություն»: Հեթում Պատմիչ «Ժամանակագրություն»:

⁶ իբն Բիբի «Սելջուկ-նամե»: Այս մասին հայտնում է նաև իբն Շադդադը:

II փուլ - 1265 թ-ի դեկտեմբերին Իկոնիայի սուլթանության բանակը ձեռնարկեց բազմաթիվ գրոհներ, որոնք, սակայն, հետ մղվեցին: Միաժամանակ քրիստոնյաների հաջողվեց ծովով քաղաք մտցնել ուժեղ մի ջոկատ:

III փուլ - 1266 թ-ի հունվարի առաջին կեսին Իկոնիայի սուլթանության բանակին հաջողվեց գրավել քաղաքի նավահանգիստը և այրել այնտեղ գտնվող նավերը՝ քաղաքը վերջնականապես օղակելով նաև ծովի կողմից:

IV փուլ - 1266 թ-ի հունվարի վերջին Իկոնիայի սուլթանության բանակը անցավ վճռական գրոհի և գրավեց քաղաքը:

Հայերը կորցրին մոտ 170 զինվոր, որոնց թվում նաև Գավրասը, դաշնակիցը՝ մոտ 700, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:

Հենց այս պայմաններում էլ սկիզբ առավ Հորդայական II պատերազմը (1265-1266): Այս անգամ ևս, ինչպես նախորդ պատերազմում եղավ, նախահարձակ եղավ Բերկեն:

Գլուխ 54 **Հորդայական II պատերազմը**

1265 թվականի նոյեմբերի 14-ին Չաղնամորենի ճ-մ-ում (Դերբենդ ամրոցի մոտ, Ադ-սու գետի ափին) Էլիսանության (45.000) և Դավիթ V Վահրամուլի գլխավորած Զարթլիի թագավորության (մոտ 20.000) միացյալ բանակը ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 20.000) հաղթեցին Ոսկե Հորդայի բանակին (30.000)¹: Այսպիսով՝ սրանով ևս կրկնվեց նախորդ պատերազմը, երբ Ոսկե Հորդայի ռազմական մեքենայի առաջին հարվածն անհաջողությամբ ավարտվեց, սակայն դրան անկասկած հետևելու էր երկրորդը:

1266 թվականի գարնանը Բեյբարսը շարունակում էր ոտնատակ տալ խաչակիրների տիրույթները: Արդյունքում, վերջինիս հետագա հնարավոր գործողություններից զերծ պահելու, ինչպես նաև հյուսիսում օրը օրվա վրա սպասվող Ոսկե Հորդայի բանակի հզոր հարվածին սպասելու պայմաններում ձեռքերն ազատ ունենալու մտայնությամբ, 1266 թվականի գարնանը Էլիսանության (մոտ 50.000) ու Դավիթ V Վահրամուլի գլխավորած Զարթլիի թագավորության (մոտ 10.000) միացյալ բանակը և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 3.000), ինչպես նաև Հեթում I-ի ու Սմբատ Սպարապետի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեցին Կենտրոնական Ասորիքը և նահանջեցին²:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1266 օգոստոսի սկիզբ - օգոստոսի կես - **Կուրի ճ-մ** (Փայտակարան, Հրաբուտ-Պերոժ գավառ)³

Էլիսանության (մոտ 150.000) և Դավիթ V Վահրամուլի գլխավորած Զարթլիի թագավորության (մոտ 20.000) միացյալ բանակը ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 20.000) շարժվեցին Բերկեի գլխավորած Ոսկե Հորդայի բանակին (300.000) ընդառաջ և, գետանցելով Կուրը, մտան **Աղվանք**: Այստեղ, սակայն, տեղեկանալով թշնամու բանակի բանակական գերակշռության մասին, դաշնակից ուժերը հետ վերադարձան և, քանդելով Կուրի վրա գտնվող բոլոր կամուրջները, գետի աջ ափին

¹ Ռաշիդ-Էդ-Դին «ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 3, գիրք 3, մաս 2; ան-Նուվայրի «Հանրագիտարան»; ալ-Այնի «Պատմություն»; իբն Խալիկոն «Օրինակների գիրք»; Համդալլահ Ղազվինի «Ընտրյալ պատմություն»; ալ-Կուտիբի «Շեյխ Ուվեյսի պատմությունը», գլուխ 1; Բեյբարս ալ-Մանսուրի «Ընտիր մութեր»; Խոնդեմիր «Ավանդությունների եռությունը», մաս 4; ալ-Մուֆադալ «Ուղիղ ճանապարհ»; ալ-Չահաբի «Իսլամի տարեգրություն»; իբն Կասիր «Սկիզբն ու վերջը»; Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլության սուլթանների»; Ինֆադալլահ Էլմարի «Հանրագիտարան»; Գաֆֆարի Ղազվինի «Աշխարհի տիրակալների պատմություն»; Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 3; Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 66:

² Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլության սուլթանների»:

³ Ռաշիդ-Էդ-Դին «ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 3, գիրք 3, մաս 2; Համդալլահ Ղազվինի «Ընտրյալ պատմություն»; ալ-Կուտիբի «Շեյխ Ուվեյսի պատմությունը», գլուխ 1; Խոնդեմիր «Ավանդությունների եռությունը», մաս 4; ալ-Մուֆադալ «Ուղիղ ճանապարհ»; ալ-Չահաբի «Իսլամի տարեգրություն»; իբն Կասիր «Սկիզբն ու վերջը»; Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլության սուլթանների»; Ինֆադալլահ Էլմարի «Հանրագիտարան»; Գաֆֆարի Ղազվինի «Աշխարհի տիրակալների պատմություն»; Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 3; «Զարթլի-Ցիտվերթ», Անանուն «ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 98; Կիրակոս Գանձակեցի «Հայոց պատմություն», գլուխ 65; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Եպիսկոպոս «ժամանակագրություն»:

ամուր պաշտպանական դիրքեր գրավեցին: Շուտով հյուսիսից Կուրին մոտեցավ նաև Ոսկե Յորդայի բանակը և ճամբարեց:

I փուլ – 14 օր շարունակ գետի տարբեր ափերում տեղակայված թշնամական բանակների միջև ընթացավ աղետնամարտ:

II փուլ – Ճակատամարտի 15-րդ օրը Ոսկե Յորդայի բանակը լքեց դիրքերը և ուղղություն վերցրեց դեպի *Տիրիս*, սակայն նույն օրն էլ Բերկեն հանկարծամահ եղավ: Արդյունքում՝ Ոսկե Յորդայի բանակը փոխեց արշավանքի ուղղությունը և *Ղերբենի լեռնանցքով* հեռացավ *Նախակովկասյան տափաստաններ*:

Քայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցները՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:

Այսպիսով՝ Յորդայական II պատերազմը ավարտվեց: Արդյունքում, ի համեմատ Նախկինի, որևէ փոփոխություն տեղի չունեցավ: Վերոգրյալի կապակցությամբ հարկ է թերևս միայն ավելացնել, որ, ամեն ինչից զատ, այս իրադարձությունները նշանակում էին նաև Քեյ-Կավուս իբն Քեյ-Խոսրովի գործի վերջնական տապալում: Իրոք, դրանից հետո վերջինս ապրեց ևս 13 տարի, սակայն այդուհետ, այլևս և ոչ մի փորձ չանելով վերականգնել սեփական իշխանությունը Իկոնայի սուլթանության տարածքում, ինչ որ տեղ Ոսկե Յորդայի տարածքում 1278 թվականին աննկատ հեռացավ կյանքից:

Գլուխ 55

Մամլուքյան սուլթանության հակահարվածի հետագա ընթացքը հյուսիսում

Այսպիսով՝ իր ավարտը գտավ Մոնղոլական երբեմնի միասնական տերության երկու մասերի միջև ընթացած արդեն երկրորդ պատերազմը, որը ևս բավականին կորուստներ արժեցավ կողմերին և կրկին նրանցից ոչ մեկին որևէ հաջողություն չբերեց: Այս պայմաններում էլ հենց ավելի ու ավելի վտանգավոր էր դառնում տաղանդավոր Բեյբարսը, որի համար իր հերթին արդեն աստիճանաբար պարզ էր դառնում, որ մոնղոլների լավ ժամանակներն աստիճանաբար անցնում են: Արդյունքում, հաշվի առնելով ստացված տեղեկատվությունը և իրավիճակին տալով հիմնավորված գնահատական, Բեյբարսը առաջիկա տարվա համար իրար գլուխ բերեց Մամլուքյան սուլթանության հիմնական հարվածային ուժերը և պատրաստվեց վճռական հարված հասցնել քրիստոնյաներին, ընդ որում, ի տարբերություն Նախորդ տարիների, հարվածի վերջնական նպատակում այս անգամ արդեն Կիլիկիայի թագավորությունն էր, որտեղ դեռևս 1263 թվականին իր մահկանացուն էր կնքել Յեթումյանների իշխող վերնախավի ազդեցիկ առաջնորդի դերը մինչև վերջ պահած թագավորահայր Կոնստանդին Վասակի Յեթումյանը: Իր հերթին, 1265 թվականի ամռանը, կանխազգալով թշնամու հարվածը և փորձելով մեղմել վերջինիս դիրքերումը, Յեթում I-ը իրար հաջորդող երկու դեսպանություններ ուղարկեց Կահիրե, սակայն որևէ հաջողության չհասավ:

Արդյունքում՝ 1266 թվականի ամռանը Մամլուքյան սուլթանության բանակը վերսկսեց մարտական գործողությունները խաչակիրների իշխանության վերջին մնացորդների դեմ և արդեն ամառվա կեսերի վիճակով, ինչպես Նախորդ տարիներին էր, որոշ ամրություններ ընկել էին, որոշները՝ դիմացել էին միայն մեծ դժվարությամբ, սակայն ընդհանուր արդյունքը քրիստոնյաների համար ցանկացած դեպքում անմխիթար էր: Արդյունքում՝ արդեն ամռան կեսերին Բեյբարսը Յեթում I-ին վերջնագրային տեսքով պահանջ ներկայացրեց՝ սուլթանությանը փոխանցել Կիլիկիայի արևելքում գտնվող մի շարք ամրություններ, ինչպես նաև վերացնել դեպի Եգիպտոս փայտանյութի արտահանման արգելքը, սակայն ստացավ սպասելի մերժում: Այս պայմաններում էլ հենց սկիզբ առավ արշավանքը Կիլիկիայի թագավորության ուղղությամբ:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով:

Սեյֆ-Էդ-Դինի, Շամս-Էդ-դին Աղ-Սոնկուր ալ-Ֆարիկանի, Իզ-Էդ-Դին Իզանի, Կալաունի և Շնջարի գլխավորած Մամլուքյան սուլթանության բանակը (90.000, որից 45.000 հեծյալ²) հարավից մոտեցավ Ամանոսյան լեռներին: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Յեթում I-ը օգնություն հայցելու նպատակով մեկնեց Ջեյհուն գավառում տեղակայված Էլխանության բանակի ճամբար, իսկ Սմբատ Սպարապետի, արքայորդիներ Լևոնի և Թորոսի, ինչպես նաև Կոնստանդին պալլի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության բանակն (15.000) էլ կենտրոնացրեց Պլատանա կիրճի մոտակայքում: Թշնամուն դիմակայող Յայկական բանակը խնդիր ստացավ ժամանակ շահելու, ուժերը կենտրոնացնելու և Էլխանության բանակի ժամանումը ապահովելու նպատակով հնարավորինս երկար կասեցնել վերջինիս առաջխաղացումը:

Յաշվի առնելով թշնամու բանակական ճնշող առավելությունը՝ Կիլիկիայի թագավորության բանակը պատրաստվեց վարել լեռնային պաշտպանողական մարտ: Այդ նպատակով օգոստոսի 23-ի վաղ առավոտյան Յայկական բանակը ուղղություն վերցրեց դեպի արևելք և ամուր պաշտպանական դիրքեր գրավեց Պլատանա կիրճի արևելյան մուտքի մոտ՝ Մառ ամրոցի մոտակայքում: Յայկական բանակի թւերում արքայորդիների գլխավորությամբ տեղավորվեց հեծելազորը, իսկ կենտրոնում տարածվող անտառում՝ հետևակը, ընդ որում կենտրոնի առաջին գծում տեղավորվեց ծանր, իսկ երկրորդում՝ թեթև հետևակը: Յետևակի դիրքերը ուժեղացված էին նաև նիզականետ ու քարանետ մեքենաներով: Կենտրոնի, ինչպես նաև ողջ բանակի ղեկավարությունը իր վրա վերցրեց Սմբատ Սպարապետը:

Օգոստոսի 23-ի երեկոյան Յայկական դիրքերին մոտեցած Մամլուքյան սուլթանության բանակը դադարեցրեց առաջխաղացումը և մարտակարգ ընդունեց՝ հիմնական ուժերը տեղաբաշխելով Յայկական մարտակարգի ձախ թևի դիմաց: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Նույն գիշեր էլ Յայկական բանակի հրամանատարությունը կենտրոնից և աջ թևից լրացուցիչ ուժեր տեղափոխեց ձախ թև:

I փուլ – Օգոստոսի 24-ի վաղ առավոտյան Մամլուքյան սուլթանության բանակը ողջ ճակատով անցավ հարձակման, սակայն բռնկված և մինչև օրվա երկրորդ կես շարունակված համառ մարտում Յայկական բանակը, արդյունավետ օգտագործելով նաև նիզականետ ու քարանետ մեքենաները, հետ մղեց թշնամու բոլոր գրոհները:

II փուլ – Երեկոյան թշնամու բանակը վերսկսեց կարճ ժամանակով ընդհատված մարտը: Արդյունքում, թեև Մամլուքյան սուլթանության բանակի հերթական գրոհները կրկին հետ մղվեցին, սակայն Նույն գիշեր էլ մի շարք դավաճան իշխաններ, ահաբեկվելով թշնամու հետագա հարձակումներից, իրենց հեծյալ գնդերով սկսեցին աստիճանաբար լքել

¹ Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Վահկայեցի «Յիշատակարան 1266 թվականի»; Յովհաննես Արքեպեայր «Յիշատակարան 1266 թվականի»; Բարսեղ Ականցի «Յիշատակարան 1267 թվականի»; Գրիգոր Լամբրոնացի «Յիշատակարան 1267 թվականի»; Անանուն «Յիշատակարան 1268 թվականի»; Կոնստանդին Զոմկլայեցի «Յիշատակարան 1268 թվականի»; Ավետիք Գրիգ «Յիշատակարան 1272 թվականի»; Գրիգոր Ակնեցի «Պատմություն նետածիզների ազգի մասին», գլուխ 14; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 99; Անանուն «Յիշատակարան 1285 թվականի»; Յեթում Պատմիչ «Նետողաց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 33; Գևորգ Սկևռացի «Ժամանակագրություն»; Յեթում II «Տարեգրություն»; Յեթում II «Յիշատակարան 1295 թվականի»; Յեթում Պատմիչ «Ռուբինյաց ազգի պատմություն»; Յեթում Պատմիչ «Ժամանակագրություն»; Վահրամ Ռաբունի «Ռուբինյաց պատմություն»; Յեթում Ախտեցի «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Մխիթար Այրիվանցի «Յայոց պատմություն», մաս 3; Ստեփանոս Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»; Անանուն «Ժամանակագրություն 1339 թվականի»; Սարգիս Սսեցի «Ժամանակագրություն»; Յովհաննես Դարդել «Ժամանակագրություն Յայոց», գլուխ 15; Ավետիք Տիգրանակերտցի «Գիրք պատմության»; Սիմեոն Երևանցի «Ջամբռ», գլուխ 2; Բար-Յեթեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 11; Երևույ «Ժամանակագրություն»; իբն Աբդ ալ-Չահիրի «Պատմություն»; իբն Աբդ ալ-Չահիրի «Յամառոտ պատմություն»; Աբուլ-Ֆիդա «Յամառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»; Մուֆթազալ իբն Աբուլ-Ֆազայիլ «Պատմություն»; իբն ալ-Վարդի «Պատմություն»; Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»; իբն ալ-Մուղայզիլ «Պատմություն»; Իզ-Էդ-Դին իբն Շադդադ «Ասորիքի և Ջազիրայի իշխանների մասին»; ալ-Այլի «Պատմություն»; Մյունեջջիմ-Բաշի «Պատմություն»; Կիրտալ ալ-Խազիմդարի «Պատմություն»:

² Այս ճակատամարտին նվիրված մեծաքանակ գրականության մեջ անտեսված է մնացել այն հանգամանքը, որ մահմեդական սկզբնաղբյուրներում նշում չկա Մամլուքյան սուլթանության բանակի կազմում գտնվող հետևակի մասին, այն դեպքում, երբ իրականում Մամլուքյան սուլթանության բանակում կանոնավոր և անկանոն հետևազորը կազմում էր զգալի թիվ: Այս հանգամանքը բացատրվում է նրանով, որ սկզբնաղբյուր հանդիսացող արաբ և հայ հեղինակները, լինելով այնպիսի դարաշրջանի պատմիչներ, երբ շուրջըրորը իշխած ֆեոդալական մտածելակերպը իսկական ռազմիկ է համարել միայն հեծյալ ազնվականին, թերազնահատելով հաճախ չեն խոսում քննարկվող իրադարձություններին մասնակցած հետևազորի մասին:

մարտադաշտը՝ կազմալուծելով Հայկական բանակի թևերի պաշտպանական ողջ համակարգը:

III փուլ – Օգոստոսի 25-ի վաղ առավոտյան Մամլուքյան սուլթանության բանակը կրկին վերսկսեց հարձակումները՝ հատկապես հզոր հարվածներ հասցնելով Հայկական բանակի թուլացած թևերին: Վերսկսված մարտում, սակայն, թշնամու բանակին միայն մեծ դժվարությամբ հաջողվեց հաղթահարել շարքում մնացած Հայ ռազմիկների դիմադրությունը և գրավել Հայկական բանակի թևային պաշտպանական դիրքերը: Անհավասար այդ մարտում շատ քաջերի հետ միասին ընկան նաև արքայորդի Թորոսը, Սմբատ Սպարապետի որդի Կոնստանդինը, Կոնստանդին պայլի որդի Լիկը և ուրիշներ, իսկ արքայորդի Լևոնը, սպարապետի որդի Վասիլ Թաթարը, ինչպես նաև Ժիրարդենը, Ատոմը և այլք գերվեցին:

IV փուլ – Կեսոբին, հաշվի առնելով թևանցման իրական վտանգը, սպարապետի հրամանով կենտրոնում մարտնչող Հայկական հետևակը ոչնչացրեց նիզականետ ու քարանետ մեքենաները և, բաժանվելով մանր խմբերի, հաջողությամբ հեռացավ մարտադաշտից:

Հայերը կորցրին մոտ 7.000, թշնամի՝ մոտ 20.000 զինվոր:

Այսպիսով՝ Հայկական բանակը ծանր պարտություն կրեց՝ իր ռազմաքաղաքական նշանակությամբ մոտավորապես հավասար այն պարտությանը, որը կրեց Անիի թագավորությունը 910 թվականի ամռան Ձկնավաճառի հովտի ճ-մ-ում և այս առումով նմանությունը միայն նրանում չէր, որ ճակատամարտը ղեկավարում էին Հայոց երկու արքայազնները, որոնցից մեկը գերի ընկավ: Ցավալի նմանությունն ամենից առաջ կայանում էր տեղի ունեցածի հետևանքում, քանզի սրանից հետո Բեյբարսի հորդան, ինչպես Յուսուֆ իբն Աբու-Սաջի պարագայում եղավ 910 թվականին, ուղղակի ողողեց Հայոց թագավորության տարածքը: Այսպիսով՝ հայերի կրած պարտության հետևանքը եղավ այն, որ Մամլուքյան սուլթանության բանակը, զարգացնելով հաջողությունը և շարժվելով դեպի հյուսիս, իսկ հետո էլ՝ դեպի արևմուտք, ներխուժեց Կիլիկիայի թագավորության տարածք: Ի պատասխան դրա՝ հայերը ամրացան լեռներում ու ամրոցներում և պատրաստվեցին դիմադրության, ընդ որում հայերի օգտին էր այնուհանդերձ այն հանգամանքը, որ, թեև նրանք պարտություն էին կրել, բայց, ըստ էության, պարտվել էր ընդամենը 15.000 հոգանոց մի բանակ և դա այն դեպքում, երբ երկրի մշտական բանակը կազմում էր մոտ 50.000 զինվոր, իսկ գեներալ կրելու ընդունակ բոլոր տղամարդկանց գեներալ տակ ղնելու դեպքում էլ Հայոց արքան կարող էր մարտի դաշտ հանել մոտ 100.000 ռազմիկ: Այսպիսով, չնայած պարտությանը, մեծ հաշվով դեռ ոչինչ էլ կորած չէր, ուղղակի պետք էր որոշ ժամանակ ուժերը կենտրոնացնելու համար:

Այսպես թե այնպես, սակայն 1266 թվականի օգոստոսի վերջից մինչև սեպտեմբերի սկիզբ մասերի բաժանված Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) Կիլիկիայի թագավորության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 6.000) գրավեց Հռոսոսը (Հռոսոս գավառ, Ալեքսանդրեկից մոտ 30 կմ հարավ), Չորթ-Մարզվան, Ռաբան, Թլպաշար, Թարթուշ, Թելմեճե, Զայնուբ, Հադաս, Զաֆար-Տաբ, Թիլ-Համուուն և Ամուտա Թիլ ամրոցները (Կիլիկիայի արևելք), ինչպես նաև Մամեստիան, Ադանան, Տարսոնը ու Այասը (վերջինը՝ Հայոց ծոցի հյուսիսային ափին)՝ ավերելով դրանք¹: Միաժամանակ թշնամու հարվածին այնուհանդերձ դիմացավ Վասիլ Ճանճեցու գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության պետական բանտ հանդիսացող Բարձրաբերդը², իսկ հիմնական պայքարն էլ շարունակվեց երկրի մայրաքաղաքի պարիսպների տակ:

¹ Ստեփանոս Վահկայեցի «Հիշատակարան 1266 թվականի»; Գրիգոր Լամբրոնացի «Հիշատակարան 1267 թվականի»; Բարսեղ Ականցի «Հիշատակարան 1267 թվականի Առաջին»; Բարսեղ Ականցի «Հիշատակարան 1267 թվականի Երկրորդ»; Անանուն «Հիշատակարան 1268 թվականի»; Վահրամ Բաբունի «Ռուբինյաց պատմություն»; Գևորգ Սվևռացի «Ժամանակագրություն»; Գրիգոր Ակնեցի «Պատմություն նետածիգների ազգի մասին», գլուխ 14; Հեթում Պատմիչ «Ժամանակագրություն»; Հեթում II «Տարեգրություն»; Հեթում Պատմիչ «Նետողաց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 33; Ավագ Սեբաստացի «Ժամանակագրություն»; Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»; Բար-Հեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 11; Բեյբարս-ալ-Մանսուրի «Պատմություն»; ան-Նուվայրի «Հանրագիտարան»; իբն ալ-Ֆուվատ «Պատմություն»; Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»; Մակրիզի «Ուսուցումների և խորհուրդների գիրք»; Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»; իբն ալ-Վարդի «Պատմություն»; իբն ալ-Մուղայջիլ «Պատմություն»; Շաֆի իբն Ալի «Պատմություն»:

² Հեթում II «Տարեգրություն»; Հեթում Պատմիչ «Ժամանակագրություն»; Վահրամ Բաբունի «Ռուբինյաց պատմություն»:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1266 օգոստոսի վերջ - սեպտեմբերի սկիզբ – Միսի պաշտպանությունը¹

Ուժերը կենտրոնացրած Մամլության սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) պաշարեց Չայոց թագավորության մայրաքաղաքը Սմբատ Սպարապետի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության բանակից (մոտ 1.000):

I փուլ – Թշնամու բանակն անցավ վճռական գրոհի և, հաղթահարելով Չայկական բանակի համառ դիմադրությունը, գրավեց քաղաքը:

II փուլ – Միջնաբերդում ամրացած Չայկական բանակը շարունակեց դիմադրությունը՝ 10 օրվա ընթացքում հետ մղելով թշնամու բանակի բոլոր գրոհները:

Չայերը կորցրին մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 4.000 զինվոր:

Սեպտեմբերի վերջին Կիլիկիայում տեղի ունեցավ ավերիչ երկրաշարժ, որից հատկապես մեծ կորուստներ կրեց Սիսում տեղակայված Մամլության սուլթանության բանակը: Այս պայմաններում վերջինս դադարեցրեց միջնաբերդի պաշարումը և, հավաքելով ցրված ուժերը, հեռացավ Կիլիկիայի թագավորության տարածքից: Օգտվելով հակառակորդի ուժերի հետ քաշումից՝ 1266 թվականի նոյեմբերի վերջից մինչև դեկտեմբերի սկիզբ Չեթում I-ի և Սմբատ Սպարապետի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության (մոտ 10.000), Էլիանության (700 հեծյալ) ու Անտիոքի դքսության (մոտ 1.000, որից 150 հեծյալ) միացյալ բանակը պաշարեց Այնթապը, սակայն վատ եղանակի պատճառով չգրավեց Մամլության սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) և հետ քաշվեց²:

1267 թվականը Բեյբարսը նախատեսել էր ծախսել հիմնականում սեփական ուժերը վերականգնելու և ձեռք բերած հաջողության պտուղներն իրացնելու վրա: Արդյունքում՝ մարտական գործողությունների թափը զգալի անկում ապրեց, թեև 1267 թվականի աշնանը այնուհանդերձ հարձակման անցած Մամլության սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) Կիլիկիայի թագավորության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) գրավեց Սուետիան (Կիլիկիա, Ալեքսանդրեյ գավառ, Չայոց ծոցից հարավ-արևելք, Մուսա լեռան մոտ) և Դարպասակ ամրոցն ու ավերեց³: Չերթական ծանր հարվածը, սակայն, Բեյբարսը նախատեսել էր քրիստոնյաներին հասցնել հաջորդ տարում:

1268 թվականի մարտի 7-ին Մամլության սուլթանության բանակը խաչակիրներից գրավեց Չայֆան, որից հետո տիրեց ևս մի շարք ամրությունների: Այնուհետև, արդեն 1268 թվականի ապրիլին, Մամլության սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) Տաճարականների օրդենից (մոտ 500) և Կիլիկիայի թագավորության բանակից (մոտ 500) գրավեց Գաստուն, Պաղրաս ու Ռոսեյլի ամրոցները, ինչպես նաև Գանամելիան⁴: Չարվածի սուր ծայրում, սակայն, Անտիոքն էր: Արդյունքում՝ 1268 թվականի մայիսի 18-ից մինչև 20-ը Բեյբարսի գլխավորած Մամլության սուլթանության բանակը (մոտ 60.000) Անտիոքի դքսության բանակից (մոտ 6.000) և քաղաքի Չայ ռազմիկներից (մոտ 600) գրավեց Անտիոքը⁵: Որպես հետևանք այս ամենի՝ խաչակիրները

¹ Սմբատ Սպարապետ «ժամանակագրություն»; Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», գլուխ 99; Գրիգոր Ակնեցի «Պատմություն նետաձիգների ազգի մասին», գլուխ 14; Ստեփանոս Վահկայեցի «Յիշատակարան 1266 թվականի»; Գրիգոր Լամբրոնացի «Յիշատակարան 1267 թվականի»; Անանուն «Յիշատակարան 1268 թվականի»; Վահրամ Րաբունի «Ռուբինյաց պատմություն»; Մխիթար Այրիվանցի «Չայոց պատմություն», մաս 3; Ստեփանոս Եպիսկոպոս «ժամանակագրություն»; իբն Աբդ ալ-Չահիրի «Պատմություն»; Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլության սուլթանների»;

² Սմբատ Սպարապետ «ժամանակագրություն»; իբն Աբդ ալ-Չահիրի «Պատմություն»; Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլության սուլթանների»:

³ Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլության սուլթանների»:

⁴ իբն Աբդ ալ-Չահիրի «Պատմություն»; Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլության սուլթանների»; Աբու-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»; Էրնուլ «ժամանակագրություն»; Չեթում Պատմիչ «ժամանակագրություն»:

⁵ Մարտինոս Լեհացի «ժամանակագրություն»; Սմբատ Սպարապետ «ժամանակագրություն»; Թորոս Ռոսլին «Յիշատակարան 1268 թվականի»; Գևորգ Սկևռացի «ժամանակագրություն»; Չեթում Պատմիչ «ժամանակագրություն»; Չեթում Պատմիչ «Նետողաց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 32; Չեթում Պատմիչ «Յիշատակարան 1293 թվականի»; Չեթում II «Տարեգրություն»; Չեթում II «Յիշատակարան 1295 թվականի»; Չեթում Ախտեցի «ժամանակագրություն»; Վասիլ Դպիր «ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 68; Ստեփանոս Եպիսկոպոս «ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»; Վահրամ Րաբունի «Ռուբինյաց պատմություն»; Մխիթար Այրիվանցի «Չայոց պատմություն», մաս 3; Սարգիս Սսեցի «ժամանակագրություն»; Կիրակոս Ռշտունի «ժամանակագրություն»; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56; Անանուն Երուսաղեմցի «ժամանակագրություն»; Էրնուլ «ժամանակագրություն»; Բար-Չեբրետոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 11; Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլության սուլթանների»; Բեյբարսի նամակից, ուղղված Բոհեմունդ Պուատիեցուն; Բեյբարս-ալ-Մանսուրի «Պատմություն»:

ստիպված էին հաշտություն խնդրել, ընդ որում հաշտության բանակցություններ վարելու համար խաչակիրների ներկայացած դեսպանախմբում սեփական դեսպանի անվան տակ խաչակիրներին ներկայացավ հենց ինքը՝ սուլթանը, և այս ավանտյուրայի արդյունքում ոչ միայն մի լավ ծաղրեց հակառակորդին, այլև ձեռք բերեց ռազմական բնույթի կարևոր տեղեկություններ:

Այսպիսով՝ Անտիոքի դքսությունը, թերևս, վերջինը խաչակիրների քիչ թե շատ կազմակերպված և ուժեղ իշխանություններից, ոչնչացավ, որից հետո Արևելքում խաչակիրների ձեռքում մնացին միայն մի քանի ոչինչ չորոշող և զուտ պաշտպանությանը միտված ամրություններ: Ինչ վերաբերում է Բոհեմունդ Պուատիեցուն, ապա վերջինս իր արդեն ոչինչ չնշանակող տիտղոսով ապրեց մինչև 1275 թվականը և, հեռանալով կյանքից, այն ժառանգեց Բոհեմունդ անունով իր որդուն: Սա, սակայն, ինչպես Եդեսիայի վերջին կոմս Ժուլին Կուրտունեացու պարագայում եղավ, արդեն, ըստ էության, բացառապես միայն մասնավոր մի հարց էր: Արդյունքում՝ Բեյբարսը, փաստորեն լիուլի կյանքի կոչելով ռազմաքաղաքական սեփական մտահղացումները, ըստ էության, վերջին հասցրեց Մերձավոր Արևելքում խաչակիրների իշխանության վերացման գործընթացը և ծանր հարված հասցրեց հայերին: Դատելով ըստ ամենայնի, սուլթանը կարող էր գոհ լինել, սակայն եռանդուն Բեյբարսը բնականաբար չէր պատրաստվում սրանով բավարարվել և արդեն նախատեսում էր սեփական ազդեցությունը տարածել նաև Իկոնիայի սուլթանությունում: Այս առումով հարկ է նշել, որ դրությունը հայերի մոտ ինքնին հեշտերից չէր, երբ ընդհանուր արդյունքները Կիլիկյան թագավորության համար, չնայած որ կործանարար չէին, բայց այնուհանդերձ բավականին ծանր էին:

Իրոք, երկիրը հսկայական վնասներ էր կրել, երբ, մասնավորապես, գերվել էին 40.000 հայեր, որոնց թվում նաև՝ արքայի ու սպարապետի որդիները, ավերվել էին մի շարք ամրոցներ: Բացի այդ թշնամուն, Սիսը գրավելու ժամանակ, հաջողվել էր կողոպտել նաև Հայոց արքայական դրամատունը և զգալի քանակությամբ ոսկի հափշտակել: Չգալիորեն, այդ թվում նաև երկրաշարժից, ավերվել էին նաև թագավորության գլխավոր քաղաքները և հատկապես Սիսն ու Մամեստիան: Իր հերթին, սակայն, այս հաջողությունները Մամլուքյան սուլթանության վրա ևս էժան չէին նստել: Ինչպես արդեն ասվեց՝ թշնամու բանակը ևս ծանր կորուստներ էր կրել, ինչը, հատկապես այն բանի ֆոնին, որ Էլիսանությունից եկող սպառնալիքը մնում էր իրական, ստիպում էր Բեյբարսին, չնայած խաչակիրներից եկող հերթական սպառնալիքի վերացմանը, մոտակա ժամանակներում այնուհանդերձ գերծ մնալ հետագա ագրեսիվ գործողություններից: Փաստորեն, հատկապես նույն այս ժամանակ սկիզբ առնող խաչակրաց հերթական արշավանքի ֆոնին, ստեղծվել էին լուրջ հիմքեր հաշտության բանակցություններ վարելու և, որ հատկապես կարևոր էր թագաժառանգ Թորոսի զոհվելուց հետո, արքայազն Լևոնի ու մյուս բարձրաստիճան գերիների ազատությանը հասնելու համար:

Իրոք, Անտիոքի անկումը, ինչպես եղել էր դեռևս Եդեսիայի ու Երուսաղեմի պարագայում, իր ժամանակի կաթոլիկ աշխարհում զգալի արձագանք գտավ և արդյունքում Լյուդովիկոս IX-ը, որը հաջողությամբ աղետի էր հասցրել խաչակրաց VII արշավանքը, Անգլիական թագավորության ապագա արքա, արքայազն Էդուարդի հետ միասին պատրաստվեց կյանքի կոչել խաչակրաց հերթական արշավանքը, մի հանգամանք, որը ստիպեց Բեյբարսին առժամանակ գերծ մնալ քրիստոնյաների դեմ մղվող հետագա մարտական գործողություններից: Շուտով պարզվեց, սակայն, որ Լյուդովիկոս IX-ը Մամլուքյան սուլթանությանը հարված հասցնելու համար բավարար ուժերի չէր տիրապետում և, բացի այդ, նա իրեն կաշկանդված էր համարում նաև նախկինում տրված երդմամբ: Արդյունքում՝ խաչակրաց VIII արշավանքը ուղղվեց նույն 1269 թվականին ոչնչացած Ալմոհադյանների խալիֆության ավերակների վրա ստեղծված և երբեմնի Կարթագենն ու Նրա շրջակայքն ընդգրկող Հաֆսյանների խալիֆության դեմ, թեև վերջնական արդյունքն այստեղ էլ բավարար չեղավ և մեծ հաշվով կրկնվեց խաչակրաց V ու VII արշավանքների տխուր պատկերը: Հենց այս արշավանքի վերջում էլ, ի դեպ, սեփական բանակի շարքերում բռնկված համաճարակին զոհ գնաց նաև Ֆրանսիական թագավորության արքան: Ինչ վերաբերում է Անգլիական թագավորության արքայազն Էդուարդին, ապա վերջինս, Արևելք ժամանելով սահմանափակ ուժերով, աննշան ռազմագործողություններից հետո իր ուխտը համարեց կատարված և սեփական ուժերով շուտով վերադարձավ ելման դիրքեր: Վերջ, սրանով էլ, ըստ

Եուրթյան, ավարտվեց ինչպես Խաչակրաց VIII արշավանքը, այնպես էլ իրենց ավարտը գտան դեպի Արևելք կազմակերպվող խաչակրաց արշավանքները իրենց այն տեսքով, որ տեսքով որ դրանք գոյություն ունեին սկսած 1095 թվականից: Վերջին հանգամանքն էլ իր հերթին նախակարապետը հանդիսացավ այն իրողության, որ Մերձավոր Արևելքում գտնվող խաչակրաց իշխանությունների վերջին բեկորները շուտով վերջնական անկում էին ապրելու, իսկ Կիլիկիայի թագավորության համար էլ սկսվելու էին շատ բարդ ժամանակներ:

Այսպես թե այնպես, սակայն 1267 թվականի հունվարի սկզբին սկսվեցին բանակցություններ, որոնք տևեցին բավականին երկար, բայց ի վերջո արդյունք այնուհանդերձ տվեցին: Եվ ահա 1268 թվականի մայիսի 30-ին՝ Անտիոքի անկումից կարճ ժամանակ անց, արքայազն Լևոնը և բարձրաստիճան մյուս գերիները ազատություն ստացան, բայց դրա փոխարեն Յեթում I-ը խոշոր փրկագին վճարեց, սուլթանությանը վերջնականապես զիջեց Դարպասակ ամրոցը, ինչպես նաև, որպես պատանդ, Կահիրե ուղարկեց մինչ այդ Բարձրաբերդի պաշտպանության ժամանակ աչքի ընկած արքաեղբայր Վասիլ Ճանճեցուն: Հայոց գերիների ազատմանը, ինչպես նաև բանակցությունների վերջնական ավարտին, սակայն, նպաստեց մեկ այլ հանգամանք ևս:

Արդեն ասվեց, որ 1259 թվականին Ասորիքում գտնվող Բեյբարսը փրկվել էր Սոնկուր ալ-Աշխարհի ինքնագոհության շնորհիվ և ահա այժմ արդեն սուլթանական գահին բազմած Բեյբարսը, որը չէր մոռացել իրեն արված լավությունը, որոշել էր ազատել գերության մեջ պահվող իր ընկերոջը: Արդյունքում՝ այլ զիջումների թվում, Մամլուքյան սուլթանը Հայոց արքայից այժմ պահանջում էր նաև, օգտագործելով իր լավ հարաբերությունները Աբաղայի հետ, գերված արքայազնի ազատության փոխարեն գտնել ու ազատ արձակել Սոնկուր ալ-Աշխարհին: Այս պայմաններում Յեթում I-ը դժվարությամբ, սակայն ի վերջո կարողացավ կատարել մամլուքյան սուլթանի պահանջը: Արդյունքում՝ Սոնկուր ալ-Աշխարհին իրոք որ գտան Էլխանության հեռավոր ամրոցներից մեկում և Հայոց արքայի՝ Աբաղային տված թանկարժեք նվերների արդյունքում ազատ արձակեցին ու հասցրին Բեյբարսի մոտ: Այս հանգամանքն իր հերթին շատ ուրախացրեց մամլուքյան սուլթանին, որը շուայլ նվերներ տվեց իր բարերարին ազատողներին:

1268 թվականի ամռան սկզբին Հայոց արքան որդուն և մյուս գերիներին դիմավորեց երկրի արևելյան սահմանում, սակայն ավագ որդու մահը ու վրա հասած դժբախտությունները արդեն իսկ անդառնալիորեն ընկճել էին կնոջ մահից հետո առանց այդ էլ ճնշված տրամադրության մեջ գտնվող «հեթիաթային արքային»: «Հեթիաթային դարաշրջանն» ավարտվել էր և բեմը պետք է թողներ նաև «հեթիաթային արքան»: Արդյունքում՝ 1269 թվականի սկզբին Յեթում I-ը հրաժարվեց գահից և, արքա օծելով Լևոնին, ինքը դարձավ վանական՝ կոչվելով եղբայր Մակար: 1270 թվականի հոկտեմբերի 28-ին Ալևների վանքում ճգնող եղբայր Մակարը խաղաղորեն հանգչեց՝ հետը տանելով իր մեծ սերը, «հեթիաթային դարաշրջանն» ու ապրած դառը վշտերը:

Գլուխ 56

Նոր զարգացումները տարածաշրջանային հիմնական խաղացողների մոտ

Վերևում նկարագրված դեպքերից հետո լարվածությունը առժամանակ թուլացավ, քանզի և Մամլուքյան սուլթանությունում, և Էլխանությունում, և Կիլիկիայի թագավորությունում որոշակիորեն սրվել էր ներքաբաղաբան իրավիճակը: Իրոք, դրությունը խառն էր նույն Կիլիկիայի թագավորությունում, թեև այս կապակցությամբ տեղեկությունները խիստ կցկտուր են: Հայտնի է միայն, որ իր թագադրման առթիվ Լևոն II-ը (1269-1289) մեծ չափերի համաներում էր հայտարարել, որը սրել էր դժգոհությունները երկրում: Այս կապակցությամբ որոշ հիմքեր կան ենթադրելու նաև, որ հենց այս ժամանակ էլ սկսել էին գլուխ բարձրացնել այսպես կոչված ունիթորները՝ կաթոլիկ եկեղեցու հետ Հայոց եկեղեցու միավորման և խաչակրաց նոր արշավանքի կազմակերպման կողմնակիցները: Փաստորեն երկրում աստիճանաբար սկիզբ էր առնում ունիթորների և հակաունիթորների պայքարը՝ հաճախ ռազմական բնույթ ստացած մի պայքար, որը տևելու էր գրեթե մեկ դար ու զգալի վնաս էր հասցնելու Հայոց թագավորությանը: Այս պայքարի առաջին արտահայտությանն էլ, կարելի է կարծել, հենց հանդիպում ենք արդեն

1270 թվականի գարնանը, երբ Սմբատ Սպարապետի գլխավորած Ոստանիկ բանակը (մոտ 10.000) ամրոցի ապստամբած իշխաններ սըր Լևոնի և Աբլղարիբի բանակից (մոտ 500) գրավեց Մոլևոն ամրոցը (Կիլիկիա, Մոլևոն գավառ)¹: Եվ վերջապես որոշակի սրացումներ էին նկատվում նաև Բեյբարսի ու Շնջարի հարաբերություններում, չասած դեռ այն, որ մյուս փառասերն էլ, ի դեմս Կալաունի, որևէ կերպ վստահելի չէր: Այս առումով հարկ է ավելացնել, սակայն, որ իր խնդիրներն ուներ նաև Էլիսանությունը:

Իրոք, նույն այս ժամանակ Ոսկե Յորդայի հետ առանց այդ էլ առկա սուր հարաբերություններին արդեն գումարվել էին նաև կնճռոտ հարաբերությունները Չաղաթայական ուլուսի հետ, ինչպես նաև գահակալական ներքին պայթյալը, և արդյունքում Աբաղան ոչ մի հնարավորություն չունեի ակտիվ գործողություններ ձեռնարկել Մամլուքյան սուլթանության դեմ: Իր հերթին մեծ նվաճումների ժամանակներն արդեն վերջնականապես անցյալում էին և այժմ պետք էր մտածել ոչ թե դրանց շարունակման, այլ՝ ձեռք բերածի պահպանման, ինչպես նաև ազգակից, բայց արդեն մահացու մրցակիցների նկրտումները հետ մղելու մասին: Եվ վերջապես մոնղոլական քաղաքակրթությունն ինքն արդեն մուտք էր գործում նաև ներքին ճգնաժամի մի փուլ, քանի որ արդեն ակնհայտ էր, որ պարզունակ շամանիզմը, որը դավանում էին մոնղոլները մինչև մեծ նվաճումները, որևէ կերպ չի համապատասխանում նոր պայմաններին և դա մանավանդ այն դեպքում, երբ նույն պետական միավորների սահմաններում գործող տեղաբնիկներն էլ հեռու էին դրանից:

Իրավիճակը հատկապես ծանր տեսք ընդունեց Յուանի տերությունում և Էլիսանությունում, ընդ որում վերջին պետական միավորի պարագայում Էլիսանների հպատակների մեծագույն մասը մահմեդականներ կամ քրիստոնյաներ էին: Այս առումով հատկանշական էր, որ Ոսկե Յորդայի արդեն երկրորդ տիրակալն էր, որ ընդունել էր իսլամը, ընդ որում իսլամի աննկատ առաջխաղացման նույն այդ նկրտումները առկա էին նաև Էլիսանությունում, քանի որ սրա վարչական համակարգի հարվածային ուժը կազմող քոչվորները սկսեցին սերտորեն առնչվել տեղում մինչ այդ հաստատված և արդեն իսլամ ընդունած քոչվոր թյուրքերի հետ, ընդ որում ակնհայտ էր, որ իսլամն ավելի է համապատասխանում քոչվոր ապրելակերպին հակված մոնղոլների աշխարհայացքին, քան քրիստոնեությունը: Արդյունքում՝ արդեն 1270-ական թվականների սկզբի վիճակով խոսք իսկ գնալ չէր կարող ինքնավստահ և բոլորին սրբող տեսք ունեցող այն առաջխաղացման մասին, որն առկա էր դեռևս 1250-ական թվականների վերջին, իսկ իսլամն էլ թափանցել էր Էլիսանության պետական կառավարման համակարգի ամենաբարձր օղակներ: Վերջինիս արտահայտությունն էլ հենց, ի դեպ, հենց նույն այս ժամանակ լրջորեն խաթարեց Էլիսանության ներքաղաքական անդորրը:

Գլուխ 57

Էլիսանության պատերազմը Չաղաթայական ուլուսի դեմ

Իրոք, հենց նույն այս ժամանակ ապստամբության ուղին բռնեց Աբաղայի եղբայր, իսլամն ընդունած Ահմեդ Թեկուդարը, որը համագործակցում էր Չաղաթայական ուլուսի տիրակալ Բորակի (1266-1271) հետ: Կողմերը, իրար հետ չփվելով սուրհանդակային կապի միջոցով, նախատեսել էին համակցված հարված հասցնել, երբ արևելքից հարձակման անցած Չաղաթայական ուլուսի բանակին պետք է աջակցեր նույն այդ ժամանակ Էլիսանությունում բռնկված Ահմեդ Թեկուդարի ապստամբությունը: Բորակի գրագիրը, սակայն, որ կազմել էր Ահմեդ Թեկուդարին ուղղված համատեղ ծրագրի վերջնական տեսքը, չփոթեց ժամկետները և ինչպես սեփական բանակի ելքը, այնպես էլ Էլիսանությունում նախատեսվող ապստամբությունը մոտ երկու ամիս շուտ ամրագրեց, ինչի արդյունքում Աբաղայի տիրույթներում նախատեսված ապստամբությունն էլ բնականաբար բռնկվեց Չաղաթայական ուլուսի բանակի հարվածի նախատեսված ժամկետից երկու ամիս շուտ, իսկ արդեն այս հանգամանքն էլ կործանարար հետևանքներ ունեցավ ողջ ծրագրի վրա:

¹ Ստեփանոս Սկևռացի «Յիշատակարան 1273 թվականի»; Գրիգոր Ակնեցի «Պատմություն նետաձիգների ազգի մասին», գլուխ 17; Յեթում II «Տարեգրություն»; Բար-Յեթեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 11:

1270 թվականի ապրիլին, համաձայն իր ստացած ցուցումների, սակայն այնուհանդերձ որոշակի հապճեպությամբ ապստամբած Ահմեդ Թեկուդարն իր բանակով (10.500) ասպատակեց Շավշեթը ու Գողերձականը, սակայն կիրճերից մեկում ճամբարած ժամանակ վերջինիս բանակի մի մասը ընկավ հեղեղատի մեջ և ոչնչացավ¹: Այս անհաջողությունը, սակայն, չկասեցրեց սկիզբ առնող իրադարձությունները:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1270 մայիս – Ղվել ամրոցի ճ-մ²

Սիրմոնի և Սադուն Բաջ Արծրունու գլխավորած Էլխանության ու Զարթլիի թագավորության միացյալ բանակը (մոտ 30.000), ինչպես նաև նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 15.000) մոտեցան Ահմեդ Թեկուդարի բանակին (մոտ 9.000):

I փուլ – Կառավարական բանակն անցավ հարձակման և պարտության մատնեց հակառակորդին, որի մնացորդները նահանջեցին ու ամրացան Ղադոյի լեռներում:

II փուլ – Երկու օր անց կառավարական բանակը վերսկսեց հարձակումը և վերջնական պարտության մատնեց հակառակորդին, որի մնացորդները ցրվեցին:

Հայերը կորցրին մոտ 3.000, դաշնակիցները՝ մոտ 13.000, թշնամին՝ մոտ 18.000 զինվոր: Ահմեդը դիմեց փախուստի և իր բանակի մնացորդով ապաստանեց Դավիթ IV Նարինի մոտ:

Այսպիսով՝ գահակալական խլրտումները Էլխանությունում առժամանակ զսպվեցին, սակայն նույն այս ժամանակ Էլխանության առջև մի նոր մարտահրավեր ծագեց, քանզի, ինչպես եղել էր Ոսկե Հորդայի պարագայում, սրված մրցակցային հարաբերությունները պատերազմի հանգեցրին նաև Չաղաթայական ուլուսի հետ: Իրոք, գործելով արդեն բացահայտ և մեծ հաշվով չիմանալով Ահմեդ Թեկուդարի անհաջողության մասին, Բորակը ամռան հենց սկզբին գործի դրեց իր ռազմական մեքենան ու հարված հասցրեց Աբաղային:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1270 հուլիսի 22-23 – Հերաթի ճ-մ³

Աբաղայի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Էլխանության (մոտ 140.000) և Դավիթ V Վահրամուլի ու Սադուն Բաջ Արծրունու գլխավորած Զարթլիի թագավորության (մոտ 30.000) միացյալ բանակը, ինչպես նաև նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 30.000) շարժվեցին Բորակի գլխավորությամբ Էլխանության արևելյան տարածք ներխուժած Չաղաթայական ուլուսի բանակի (մոտ 120.000) դեմ: Տեղեկանալով թշնամու քանակական գերակշռության մասին՝ Չաղաթայական ուլուսի բանակը սկսեց նահանջել: Իր հերթին, ցանկանալով թույլ չտալ թշնամու նահանջը, Էլխանության բանակի հրամանատարությունը կեղծ լուրեր տարածեց սեփական պետությունում սկսված խռովությունների և Ոսկե Հորդայի բանակի ներխուժման պատճառով իրենց առաջիկա նահանջի մասին: Խաբված այս լուրերից՝ Չաղաթայական ուլուսի բանակը դադարեցրեց նահանջը և վերսկսեց առաջխաղացումը: Արդյունքում, բավականին ուշ պարզելով իրականությունը, Չաղաթայական ուլուսի բանակը հարկադրված եղավ պատրաստվել մարտի:

I փուլ – Չաղաթայական ուլուսի բանակը ողջ ճակատով անցավ հարձակման, սակայն այդ հարձակումը հետ մղվեց:

¹ «Զարթլիս-Ցիուլթեբա», Անանուն «ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»; Գրիգոր Ավետիսյանի «Պատմություն նետաձիգների ազգի մասին», գլուխ 15; Ռաշիդ-էդ-Դին «ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 3, գիրք 3, մաս 2:

² «Զարթլիս-Ցիուլթեբա», Անանուն «ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»:

³ Ռաշիդ-էդ-Դին «ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 3, գիրք 3, մաս 2; Խոնդեմիր «Ավանդույթների երկրներ», մաս 4; ալ-Կուտիբի «Շեյխ Ուվեյսի պատմությունը», գլուխ 2; ալ-Չահաբի «Իսլամի տարեգրություն»; իբն Կասիր «Սկիզբն ու վերջը»; ալ-Այնի «Պատմություն»; «Զարթլիս-Ցիուլթեբա», Անանուն «ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Եպիսկոպոս «ժամանակագրություն»; Ավագ Սեբաստացի «ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 66:

II փուլ – Չաղաթայական ուլուսի բանակը կրկին անցավ հարձակման, որի արդյունքում, խախտելով սեփական մարտակարգը, այնուհանդերձ կարողացավ ի վերջո փախուստի մատնել հակառակորդի բանակի ձախ թևին:

III փուլ – Աբաղան պահեստագործից ուժեր տեղափոխեց դեպի սեփական ձախ թև և վերականգնեց հավասարակշռությունը: Դրանից հետո նրա բանակը անցավ հզոր հարձակման և հաղթեց ու փախուստի մատնեց հակառակորդ բանակի կենտրոնին ու ձախ թևին, որից հետո փախուստի դիմեց նաև հակառակորդի բանակի աջ թևը:

IV փուլ – Էլխանության բանակը հետապնդեց փախչող հակառակորդին ու ծանր կորուստներ պատճառեց վերջինիս:

V փուլ – Հաջորդ օրը Էլխանության բանակը շարունակեց թշնամու հետապնդումը ու ոչնչացումը:

Հայերը կորցրին մոտ 3.000, դաշնակիցները՝ մոտ 17.000 թշնամին՝ մոտ 60.000 զինվոր:

Այսպիսով՝ Էլխանությունը մի խոշոր հաջողություն ձեռք բերեց, ինչի արդյունքում Չաղաթայական ուլուսը երկար ժամանակով դադարեցրեց ոտնձգությունները և երկու պետական միավորների միջև որպես սահման կրկին հաստատվեց Ամու-Դարյա գետը: Մնում էր, սակայն, դեռևս ապստամբ Ահմեդի խնդիրը և արդյունքում Աբաղան իր հարվածային ուժերը արագորեն տեղափոխեց վերջինիս դեմ:

Մինչ այդ, սակայն, 1270 թվականի հուլիսին Ահմեդ Թեկուդարի բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց Գուզարթի հյուսիսը և նահանջեց դեպի հյուսիս¹: 1270 թվականի հուլիսին, սակայն, Ածղուրի ճ-մ-ում (Բորժոմիի կիրճի հարավային մուտքի մոտ) Ահմեդ Թեկուդարի բանակը (մոտ 10.000) թիկունքային և ճակատային հարվածով հաղթեց Էլխանության ու Զարթլիի թագավորության միացյալ բանակին (մոտ 20.000), ինչպես նաև նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 2.000)²:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1270 օգոստոս – Թռեղի ճ-մ³

Էլխանության (30.000), Դավիթ V Վահրամուկի և Սադուն Զաջ Արծրունու գլխավորած Զարթլիի թագավորության ու Սամցխեի աթաբեկության (2.000) միացյալ բանակը, ինչպես նաև նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 300) օրվա վերջում մոտեցան մինչ այդ ասպատակելով առաջխաղացած Ահմեդ Թեկուդարի բանակին (3.000):

I փուլ – Կառավարական բանակը անցավ հարձակման, որի արդյունքում բռնկվեց և մինչև մութն ընկնելը շարունակվեց համառ մարտ:

II փուլ – Հաջորդ օրը կառավարական բանակը կրկին անցավ հարձակման և, օգտվելով այն բանից, որ թշնամու հիմնական ուժերն անցան իր կողմը, վերջնական հաղթանակ տարավ:

Հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցները՝ մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 8.000 զինվոր: Ահմեդը գերվեց և աքսորվեց Ուրմիա լճի կղզիներից մեկը:

Այսպիսով՝ Աբաղան լուծեց նաև գահակալական խնդիրները և ի վերջո անդրադարձ կատարեց Մամլուքյան սուլթանության խնդիրին: Մինչ Աբաղան կարգի էր գցում իր գործերը, ակտիվության նշաններ սկսեց ցույց տալ, սակայն, նաև Բեյբարսը, քանի որ պաշտոնական Կահիրեում արդեն պարզ էր, որ խաչակրաց VIII արշավանքը շնչասպառ է եղել առանց

¹ «Զարթլի-Ցիտվրեբա», Անանուն «Ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»:

² «Զարթլի-Ցիտվրեբա», Անանուն «Ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»:

³ «Զարթլի-Ցիտվրեբա», Անանուն «Ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 101; Գրիգոր Ակներցի «Պատմություն նետաձիգների ազգի մասին», գլուխ 16; Մխիթար Այրիվանցի «Հայոց պատմություն», մաս 3; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»; Ավագ Սեբաստացի «Ժամանակագրություն»; Ռաշիդ-Էդ-Դին «Ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 3, գիրք 3, մաս 2; Զուրբ-Էդ-Դին «Ժամանակների հայելի»:

Մամլության սուլթանության համար նույնիսկ որևէ վտանգ առաջացնելու: Արդյունքում՝ սկիզբ առավ սկիզբ առավ Մոնղոլա-Մամլության II պատերազմը (1270-1281):

Գլուխ 58

Մամլության սուլթանության հակահարվածի շարունակությունը հյուսիսում և Մոնղոլա-Մամլության II պատերազմը

1270 թվականի նոյեմբերի սկզբից մինչև դեկտեմբերի վերջ Էլխանության (մոտ 100.000) ու Դավիթ V Վահրամուլի գլխավորած Զարթլիի թագավորության (մոտ 20.000) միացյալ բանակը և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 7.000), ինչպես նաև Հեթում I-ի ու Սմբատ Սպարապետի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության բանակը (մոտ 40.000) ասպատակեցին Կենտրոնական Ասորիքը և նահանջեցին¹: Նմանատիպ ևս մեկ հարված Մամլության սուլթանությանը հասցվեց 1271 թվականի օգոստոսից մինչև սեպտեմբեր²: Նույն այս ժամանակ Զարթլիի թագավորությունում եղավ գահակալի փոփոխություն, երբ 1271 թվականին իր մահկանացուն կնքեց Դավիթ V Վահրամուլը և նրան հաջորդեց որդին՝ Դեմետրե II-ը (1271-1289): Նոր արքան լավ, բարի և երկրին ու իր գործին նվիրված մի անձնավորություն էր, բայց դրա հետ միաժամանակ էլ նա նաև որոշակիորեն փափուկ բնավորություն ուներ, ինչը որևէ կերպ հարմար չէր այն բարդ պայմանների համար, որի մեջ հայտնվել էր տարածաշրջանը:

Ի պատասխան այս ամենի՝ 1271 թվականի աշնանը Մամլության սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց Մարաշի, Այնթապի, Մելիտեի և Հիսն-Կլավդիա ամրոցի³, ինչպես նաև Եդեսիայի ու Խառնաի շրջակայքը⁴ և նահանջեց: Շնչարին, սակայն, Բեյբարսը վաղուց էր կասկածով վերաբերվում, իսկ վերջին գործողությունն էլ, որը, կարծես, առիթ տվեց Էլխանությանը պատասխան հարված հասցնել, գործելու հարմար հնարավորություն տվեց: Արդյունքում, օգտվելով առիթից, Բեյբարսը ինքնագործունեության մեղադրանքով հրամայեց ձերբակալեց Շնչարին և շնորհագրվել, բայց 1273 թվականին մեծ հեղինակության հասած այս զորավարին կրկին ազատություն շնորհեց: Շնչարի շնորհագրվումն իր հերթին, սակայն, այնուհանդերձ չկասեցրեց Աբադային հերթական հարվածը:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1272 նոյեմբերի կես - դեկտեմբերի կես - *Պիրի 6-մ*⁵

Էլխանության բանակը (70.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10.000) պաշարեցին քաղաքը Մամլության սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 100):

I փուլ - Նոյեմբերի կեսերից Էլխանության բանակը մի շարք գրոհներ իրականացրեց քաղաքի ուղղությամբ, սակայն որևէ հաջողության չհասավ:

II փուլ - Դեկտեմբերի կեսին Բեյբարսի գլխավորած Մամլության սուլթանության բանակը (մոտ 100.000) հարավից մոտեցավ քաղաքին և բաց ճակատամարտում ծանր պարտության մատնեց հակառակորդին, որից հետո, առաջանալով դեպի քաղաք, վերջնականապես ազատեց այն պաշարումից:

Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 10.000 զինվոր, պարտվողներից՝ հայերը մոտ 4.000, դաշնակիցը՝ մոտ 30.000 զինվոր:

Այսպիսով՝ Աբադայի ռազմական մեթենան մի Էական անհաջողություն կրեց: Վերջին հանգամանքը ոչ միայն ավելի մեծացրեց Բեյբարսի ակտիվության հավակնությունները, այլև դրդեց վերջինիս հերթական հարվածը հասցնել Կիլիկիայի թագավորությանը:

¹ Ստեփանոս Սկևռացի «Հիշատակարան 1273 թվականի»: Գևորգ Սկևռացի «Ժամանակագրություն»: Հեթում Պատմիչ «Ժամանակագրություն»;

² Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլության սուլթանների»;

³ Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»: Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»: Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 11; իբն Աբդ ալ-Չահիրի «Պատմություն»: Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլության սուլթանների»;

⁴ իբն Աբդ ալ-Չահիրի «Պատմություն»:

⁵ Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլության սուլթանների»: Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 11:

Նույն այս ժամանակ ակտիվացավ նաև Ղահրամանյանների էմիրության էմիր Մեհմեդը, ինչի արդյունքում 1273 թվականի գարնանը Ղահրամանյանների էմիրության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց Լամբրոն ամրոցի և Սկևռա վանքի շրջակայքը (վերջինը՝ Լամբրոն ամրոցի մոտ)¹: Իր հերթին, 1273 թվականի հուլիսի 20-ից 21-ը Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) Կիլիկիայի թագավորության բանակից (մոտ 500) գրավեց Հադաս ամրոցը և ավերեց²: Հաջորդ տարի, սակայն, Կիլիկիայի թագավորության դրությունն ավելի ծանրացավ, քանի որ վերջնականապես իր նախկին ակտիվությանը վերադարձած Բեյբարսը վերսկսեց լայնածավալ ռազմական գործողությունները հյուսիսում:

1274 թվականի փետրվարից մարտ Սմբատ Սպարապետի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության բանակի (մոտ 20.000) անկանոն հարվածներին ենթարկվող Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) Կիլիկիայի թագավորության բանակից (մոտ 500) գրավեց Մարաշը և ավերեց³: Բեյբարսը, սակայն, որևէ կերպ չէր պատրաստվում սահմանափակվել սրանով և, օգտվելով Աբադայի պասիվությունից, նախատեսում էր հաջորդ տարի Կիլիկիայի թագավորությանը ավելի մեծածավալ մի հարված հասցնել:

1275 թվականի մարտի կեսին Այասի ճ-մ-ում Կիլիկիայի թագավորության բանակը (մոտ 500) հաղթեց Հալեպից առաջխաղացած Մամլուքյան սուլթանության բանակին (500 հեծյալ)⁴: Սա, սակայն, միայն սկիզբն էր: 1275 թվականի մարտի 25-ից մինչև մարտի վերջ ծովից հարձակված Մամլուքյան սուլթանության բանակը (8.000) Կիլիկիայի թագավորության բանակից (մոտ 1.000) այնուհանդերձ գրավեց Այասը⁵, որից հետո հարվածն ուղղեց դեպի Հայոց թագավորության ավելի խորքային շրջաններ: Արդյունքում՝ 1275 թվականի մարտի 25-ից մինչև հունիսի 25 Սմբատ Սպարապետի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության բանակի (մոտ 20.000) անկանոն հարվածներին ենթարկվող Մամլուքյան սուլթանության ու Ղահրամանյանների էմիրության միացյալ բանակը (100.000) ասպատակեց Կիլիկիայի թագավորության տարածքը, ինչպես նաև Կեսարիայի շրջակայքը և նահանջեց⁶: Մամլուքյան սուլթանության բանակի բանակական գերակշռությունը հսկայական էր և հայերը մտածել իսկ չէին կարող բաց ճակատամարտի մասին: Հակառակորդներից մեկին, սակայն, պատժել այնուհանդերձ հաջողվեց, երբ 1275 թվականի հուլիսին Ռումանայի ճ-մ-ում (Լամբրոն ամրոցի մոտ: Կիլիկիայի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) ջախջախեց Ղահրամանյանների էմիրության բանակին (10.000)⁷:

Հայերի համար այս ծանր պայմաններում Աբադան, պատրաստ չլինելով մեծածավալ գործողությունների, սակայն ցանկանալով գոնե ինչ-որ բան արած լինել, 1275 թվականի աշնանը սահմանափակ ուժերով կրկին հարված հասցրեց սահմանային Պիրին, սակայն, այս անգամ ևս չկարողանալով տիրանալ լավագույնս ամրացված այդ քաղաքին, հետ քաշվեց⁸: Նույն այս ժամանակ ակտիվացավ նաև Մեհմեդը, ինչի արդյունքում 1276 թվականի գարնանը Ղահրամանյանների էմիրության բանակը (300 հեծյալ) ասպատակեց Հերակլեայի շրջակայքը և հետ քաշվեց⁹: Հիմնական իրադարձությունները, սակայն, այնուհանդերձ զարգանում էին մամլուքների դեմ պայքարի ճակատում:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

¹ Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»: Անանուն Երուսաղեմցի «ժամանակագրություն»:

² իբն Աբդ ալ-Չահիրի «Պատմություն»: ան-Նուվայրի «Հանրագիտարան»: իբն ալ-Ֆուվատ «Պատմություն»: ալ-Այնի «Պատմություն»: Իզ-Էդ-Ղին իբն Շադդադ «Ասորիքի և Ջազիրայի իշխանների մասին»: Շաֆի իբն Ալի «Պատմություն»: Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»:

³ իբն Աբդ ալ-Չահիրի «Պատմություն»: Ավագ Սեբաստացի «ժամանակագրություն»: Հեթում II «Տարեգրություն»: Հեթում II «Հիշատակարան 1295 թվականի»: Հեթում Պատմիչ «ժամանակագրություն»: Հեթում Ախտեցի «ժամանակագրություն»:

⁴ Բար-Հեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 11:

⁵ Բար-Հեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 11: Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»:

⁶ իբն Աբդ ալ-Չահիրի «Պատմություն»: Ստեփանոս Վահկայեցի «Հիշատակարան 1275 թվականի»: Ստեփանոս Սկևռացի «Հիշատակարան 1275 թվականի»: Վահրամ Րաբունի «Ռուբինյաց պատմություն»: Գևորգ Սկևռացի «ժամանակագրություն»: Հեթում II «Հիշատակարան 1295 թվականի»: Հեթում Ախտեցի «ժամանակագրություն»: Անանուն «ժամանակագրություն 1339 թվականի»: Ստեփանոս Եպիսկոպոս «ժամանակագրություն»: Սարգիս Ստեցի «ժամանակագրություն»: Ավագ Սեբաստացի «ժամանակագրություն»: Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»: Էրնոկ «ժամանակագրություն»: Բար-Հեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 11: Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»:

⁷ Գևորգ Սկևռացի «ժամանակագրություն»: Ռումանոս Ընծայացվաբեցի «Հիշատակարան 1276 թվականի»: Բար-Հեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 11: իբն Աբդ ալ-Չահիրի «Պատմություն»:

⁸ Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»:

⁹ Բար-Հեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 11:

Բեյքարսի գլխավորած Մամուլային սուլթանության բանակը (մոտ 100.000) ներխուժեց Կիլիկիայի թագավորության տարածք և սկսեց շարժվել ամրոցի ուղղությամբ: Տեղեկանալով թշնամու բանակի առաջխաղացման մասին՝ Սմբատ Սպարապետը անձամբ իրականացրեց վերջինիս ուժերի հետախուզում, որից հետո, Կիլիկիայի թագավորության բանակը (մոտ 65.000) բաժանելով 6 հավասար մասերի, այն դարանեց ամրոցի մոտ գտնվող մի լեռնահովտում: Դրանից հետո, անձամբ գլխավորելով Հայկական բանակի առաջապահը (5.000), Հայոց սպարապետը շարժվեց թշնամուն ընդառաջ՝ նպատակ ունենալով մանր մարտերով ու առանձին ռազմիկների մենամարտերով առաջ քաշել վերջինիս և զգել Հայկական բանակի պատրաստած դարանը:

I փուլ – Հայկական բանակի առաջապահը հարձակվեց թշնամու բանակի վրա և, նետահարությամբ, առանձին մենամարտերով ու մանր մարտերով նահանջելով, վերջինիս քաշեց դեպի հիմնական բանակի պատրաստած դարանը:

II փուլ – Հայերի կեղծ նահանջից ոգևորված Մամուլային սուլթանության բանակը անցավ ուղղակի գրոհի՝ ողջ կազմով հայտնվելով ամրոցի մոտ գտնվող լեռնահովտում:

III փուլ – Հայկական հիմնական բանակը, փակելով լեռնահովտի մուտքը, շրջապատեց թշնամու բանակին և սկսեց ծանր կորուստներ պատճառել նրան: Այս ընթացքում Սմբատ Սպարապետը մարտադաշտում հանդիպեց մամուլային սուլթանին և մենամարտեց վերջինիս հետ: Մենամարտի ընթացքում Բեյքարսին հաջողվեց տապալել Սմբատին ձիուց, սակայն բազում մարտերում փորձված Հայոց սպարապետը չկորցրեց իրեն և, արագորեն ոտքի կանգնելով, նետահարեց կրկին իր վրա արշաված ու հարվածել փորձող իր հեծյալ հակառակորդին²: Ծանր վիրավորված Մամուլային սուլթանին այնուհանդերձ հաջողվեց վերադառնալ յուրայինների մոտ և սեփական թիկնապահների փոքր խմբով հեռանալ մարտադաշտից: Ինչ վերաբերում է կրկին սեփական նժույգին հեծած Հայոց սպարապետին, ապա նա հաջողությամբ շարունակեց մարտը և ավարտին հասցրեց թշնամու բանակի ջախջախումը:

IV փուլ – Կիլիկիայի թագավորության բանակը սկսեց հետապնդել և ոչնչացնել թշնամու փախչող բանակին: Հենց այդ ընթացքում էլ, սակայն, սպարապետի նժույգը թափով առաջ նետվեց և, չկարողանալով դանդաղեցնել ընթացքը, հարվածեց մի հաստաբուն ծառի: Նժույգի հետ միասին ծառին զարնվեց նաև Սմբատ Սպարապետը, ուշագնաց եղավ և ընկավ ձիուց:

Հայերը կորցրին մոտ 15.000, թշնամին՝ մոտ 70.000 զինվոր:

Ճակատամարտից մի քանի ժամ անց, այդպես էլ ուշքի չգալով, հենց իր ծննդյան օրը Հայոց սպարապետը մահացավ՝ անմար թողնելով սեփական լուսավոր կերպարը ոչ միայն ժամանակակիցների, այլև սերունդների սրտում: Կիլիկիայի հայերը մինչև այժմ էլ հավատում են, որ ամեն անգամ, երբ թշնամին ոտք է դնում Հայոց հողին, իսկ հայերը մարտի են բռնվում նրա հետ և հարվածում, հայերի հասցրած հարվածներից մեկ ռազմիկ միշտ ավելի շատ է սպանվում, քանի որ Սպարապետի թուրը պոկվում է այն լեռան ծերպից, որին ի պահ է հանձնվել նրա մահից հետո, իջնում է մարտադաշտ, սպանում է թշնամու ռազմիկներից մեկին և կրկին դառնում է իր տեղը: Դա Սպարապետի բաժին հարվածն է, որը միշտ գումարվում է սեփական հողի համար մարտնչող Հայ ռազմիկների հարվածներին:

¹ Սմբատ Սպարապետի հիշատակագիր «Հիշատակարան 1276 թվականի»; Ռոմանոս Ընծայացվանքեցի «Հիշատակարան 1276 թվականի»; Միքայել Չամչյան «Հայոց պատմություն», գիրք 3; Ստեփանոս Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Գևորգ Սկևռացի «Ժամանակագրություն»; Վահրամ Րաբունի «Ռուբինյաց պատմություն»; Սարգիս Ստեցի «Ժամանակագրություն»; Բար-Յերբեռն «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 11:

² Սմբատ Սպարապետի և Բեյքարսի մենամարտը վերականգնվել է հետևյալ տրամաբանությամբ: Հաշվի առնելով իր ժամանակի ծանր հեծյալի հանդերձանք և այն հանգամանքը, որ բանակների ղեկավարի կազմին պատկանող անձիք իրենցից հենց ծանր հեծյալներ էին ներկայացնում՝ երկու մենամարտողներն էլ եղել են նժույգների վրա, ընդ որում հակառակի մասին որևէ տեղեկություն չունենք: Իր հերթին հայտնի է, որ Հայոց սպարապետը նետահարել է հակառակորդին և դա այն դեպքում, երբ այդ ժամանակաշրջանի Հայոց ծանր հեծյալի հանդերձանքում նետ և աղեղ չի եղել: Արդյունքում հավանական է կարծել, որ Սմբատ Սպարապետը մենամարտի ընթացքում տապալվել է ձիուց, հետո վերցրել է ինչ որ պատճառով մինչ այդ գետնին ընկած աղեղ ու նետ և նետահարել է Բեյքարսին:

Սարվանդիքարի 1276 թվականի մարտի 6-ի ճակատամարտը որոշակի իմաստով փոխվրեժ էր Մառի 1266 թվականի օգոստոսի 23-ից 25-ն ընթացած ճակատամարտի համար: Մամլուքյան սուլթանության բանակը հսկայական կորուստներ էր կրել, որը մեծ հարված հասցրեց նրա ռազմական հզորությանը և թուլացրեց վերջինիս հետագա ագրեսիվ մղումները իր հարևանների նկատմամբ: Ոչ պակաս կարևոր էր նաև այն հանգամանքը, որ, մեծ հաշվով, հենց այս ճակատամարտի արդյունքում ի վերջո ասպարեզից հեռացավ տաղանդավոր Բեյբարսը՝ իր հեռանալով դրանից զատ կրկին սրելով երբեք էլ չմարած ներքաղաքական-գահակալական պայքարը սուլթանությունում: Այս առումով հետաքրքիրն այն է, որ իրենց պատմության ընթացքում բաց-դաշտային խոշոր ճակատամարտում սա մամլուքների առաջին ծանր պարտությունն էր և այն նաև խաչի ռազմիկների, փաստորեն, առաջին հաղթանակն էր մամլուքների նկատմամբ բաց-դաշտային խոշոր ճակատամարտում, այսինքն այս առումով ճակատամարտը ինքնին յուրօրինակ տեղ ունի այդ թվում նաև համաշխարհային ռազմարվեստի պատմության մեջ:

Նախորդ տարվա անհաջողությունից հետո առաջիկա տարում արդեն իսկ ծանր վիճակում գտնվող և ստացած վերքից այդպես էլ չապաքինվող Բեյբարսը նախատեսում էր հայերին թողնել մի կողմ և հարվածի հիմնական սայրն ուղղել դեպի Իկոնիայի սուլթանության տարածք: Իրոք, նույն այս ժամանակ Իկոնիայի սուլթանության տարածքում Էլխանների իշխանությունը այդպես էլ չէր հաջողվել դնել ամուր հիմքերի վրա, իսկ տեղի և հատկապես քոչվոր մահմեդականներն էլ, ձևականորեն պահպանելով հավատարմությունը Աբադային, տենչում էին անցնել Մամլուքյան սուլթանության գերիշխանության տակ:

1262 թվականին Զեյ-Կավուս իբն Զեյ-խոսրովի հեռանալուց հետո Իկոնիայի սուլթանության միակ սուլթան էր մնացեց խլիճ-Արսլան իբն Զեյ-խոսրովը, սակայն 1265 թվականի ամենվերջում նա սպանվեց և սուլթան հռչակվեց իր չորսամյա որդի Զեյ-խոսրով իբն խլիճ-Արսլանը (1265-1283): Հասկանալի պատճառով նոր սուլթանն ի վիճակի չէր կառավարել երկիրը և արդյունքում փաստացի իշխանությունն անցավ նրա ինամակալ Փարվանային: Հենց Փարվանան էլ, բանակցությունների մեջ մտնելով Բեյբարսի հետ, ի վերջո դրդեց վերջինիս մուտք գործել Իկոնիայի սուլթանության տարածք:

Արդյունքում՝ 1277 թվականի ապրիլի 15-ին Պլասթայի ճ-մ-ում Բեյբարսի գլխավորած Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 40.000) վաղ առավոտյան անակնկալ հարձակվեց գրեթե իր ողջ կազմով հարբած վիճակում քնած Էլխանության բանակի (11.000), ինչպես նաև Զարթլիի թագավորության բանակի (3.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկների (մոտ 1.500) վրա և գլխովին ջախջախեց նրանց¹: Դրանից հետո, զարգացնելով հաջողությունը, 1277 թվականի ապրիլից մինչև օգոստոս Բեյբարսի ռազմական մեքենան ոտնատակ տվեց Կեսարիայի շրջակայքը, ինչպես նաև Կիլիկիայի արևելքը, սակայն ի վերջո հետ քաշվեց²: Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ, չնայած արդեն երրորդ ճակատամարտում Բեյբարսն ինքը հաջողության էր հասել Էլխանության ռազմական մեքենայի նկատմամբ, սակայն երեք անգամներն էլ դա հաջողվել էր կյանքի կոչել ռազմական խորամանկության և մարտավարական ճարպիկ հնարքների շնորհիվ, ընդ որում ուղիղ և բաց դաշտային ճակատամարտում հակառակորդի հետ ընդհարվելուց Մամլուքյան սուլթանության գործող սուլթանը համառորեն խուսափում էր: Եվ ահա նույն 1277 թվականի հունիսի 30-ին էլ, այդպես էլ չապաքինվելով Սմբատի հասցրած վերքից, սուլթան Բեյբարսը Դամասկոսում կնքեց իր մահկանացուն, որից հետո ցանկությունը ընդհարվել Աբադայի հետ Կահիրեում ավելի թուլացավ:

Բեյբարսի մահից հետո սուլթան հռչակվեց վերջինիս տասնյոթնամյա որդի Բարական (1277-1279), որը, ինչպես եղավ արժանահիշատակ Այբեկի և նրա որդու պարագայում, ոչ հոր

¹ Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»; Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»; Մակրիզի «Ուսուցումների և խորհուրդների գիրք»; իբն ալ-Ֆակիի «Գիրք երկրների մասին»; Ռաշիդ-էդ-Դին «Ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 3, գիրք 3, մաս 2; իբն Բիբի «Սելջուկ-նամե»; ալ-Կուտիբի «Շեյխ Ուվեյսի պատմությունը», գլուխ 2; «Զարթլի-Ցիտվերթա», Անանուն «Ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»; Բար-Յեբրեսու «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 11; Ավագ Սեբաստացի «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»; Հեթում Պատմիչ «Նետողաց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 34:

² Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»; իբն ալ-Ֆակիի «Գիրք երկրների մասին»; Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»; Մակրիզի «Ուսուցումների և խորհուրդների գիրք»; Ռաշիդ-էդ-Դին «Ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 3, գիրք 3, մաս 2; Խոնդեմիր «Ավանդույթների երկրներ», մաս 4; Բար-Յեբրեսու «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 11:

հեղինակությունն ուներ, ոչ էլ՝ ընդունակությունները, սակայն դրա փոխարեն աչքի էր ընկնում դաժանությամբ ու անհեռատեսությամբ և կարողանում էր իր դեմ տրամադրել բոլորին: Իրենց հերթին «հայրիկի հին ընկերները»՝ մարտերում թրծված և սուլթանության կայացման գործում իրական ավանդ ներդրած այդ կատաղի ռազմիկները՝ հսկայամարմին, հաստաբազուկ, ցլի վիզ ու արջի ուժ ունեցող Կալաունը, ինչպես նաև իր խիզախությամբ հայտնի Շնջարը, որևէ կերպ չէին ուզում համակերպվել այն փաստի հետ, որ այս անգամ ևս իրենք անմասն են մնացել սուլթանական գահից: Իրեն հատկապես նեղացած էր պահում Կալաունը, որի դիրքերն և հեղինակությունը այդ պահին ավելին էին, քան ցանկացած այլ մեկինը: Այս պայմաններում երիտասարդ սուլթանի միակ իրական հենարանը կարող էր լինել, թերևս, Սոնկուր ալ-Աշխարհը, բայց նա էլ մամլուքների կողմից ընկալվում էր ընդամենը «որպես միայն» հանգուցյալ Բեյբարսի ընկեր և մամլուքների մոտ առանձնակի ռազմական հեղինակություն չունեցող: Արդյունքում՝ դեռևս մղվող պատերազմում Մամլուքյան սուլթանությունը կորցրեց նախաձեռնությունը:

Գլուխ 59

Աբաղայի Արևմտյան արշավանքի սկիզբը

1277 թվականի հունիսի վերջին Տրապիզոնի կայսրության բանակը (մոտ 3.000) ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500) ծովային հարված հացրին Սինոպին, սակայն չկարողացան գրավել այն Իկոնիայի սուլթանության բանակից (մոտ 500) և Նահանջեցին¹: Նույն այս ժամանակ, սակայն, Իկոնայի սուլթանության տարածքին հիմնական հարված հասցնել պատրաստվում էր Աբաղան:

Արդյունքում՝ 1277 թվականի օգոստոսին Էլիսանության (մոտ 20.000), Դեմետրե II-ի ու Սադուն Զաջ Արծրունու գլխավորած Զարթլիի թագավորության (մոտ 2.000) միացյալ բանակը և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000), ինչպես նաև Լևոն II-ի ու սպարապետ Լևոն Հեթումյանի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության բանակը (մոտ 2.000) ասպատակեցին Հալեպի շրջակայքը և Հյուսիսային Ասորիքը, սակայն, խուսափելով Մամլուքյան սուլթանության առաջխաղացող բանակից (մոտ 30.000), Նահանջեցին²: Խառնաշփոթը մամլուքների մոտ խորանում էր և 1277 թվականի սեպտեմբերին մինչ այդ Էլիսանության կողմն անցած ու քաղաքի մոտ տեղակայված Այբեկի բանակը (10.000) ասպատակեց Մելիտեի շրջակայքը և կրկին ապաստանեց Մամլուքյան սուլթանությունում³:

1277 թվականի հոկտեմբերից մինչև նոյեմբեր Էլիսանության (մոտ 40.000) և Զարթլիի թագավորության (մոտ 10.000) միացյալ բանակը, Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 4.000), ինչպես նաև Լևոն II-ի ու սպարապետ Լևոն Հեթումյանի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեցին արդեն Խարբերդի շրջակայքը, ինչպես նաև Իկոնիայի սուլթանության տարածքը⁴: Հենց այս արշավանքի ժամանակ էր, որ Աբաղան այցելեց Պլասթայի մոտ տարածվող հարթավայր, լաց եղավ մարտում ընկած և անթաղ մնացած ռազմիկների ոսկորների վրա ու խոստացավ վրեժ լուծել: Փարվանան և Իկոնիայի սուլթանության մի շարք այլ գործիչներ կարճ ժամանակ անց զոհ գնացին այդ երդմանը, սակայն այդ ճակատագրից չխուսափեց նաև Ղահրամանյանների եմիրության Էմիր Մեհմեդը:

Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ արդեն 1277 թվականի վիճակով Մեհմեդը իր իշխանության տակ էր վերցրել նույնիսկ Իկոնիան՝ ձևականորեն սուլթան հռչակելով Զեյ-Խոսրովի կեղծ որդի ներկայացող Սիյավուշ անունով մեկին և փաստացի բնականաբար իշխելով ինքը: Էլիսանության կազմակերպած պատժիչ արշավանքի արդյունքում, սակայն, 1277 թվականի ամենավերջում տեղի ունեցած ընդհարումներից մեկում Մեհմեդը սպանվեց: Այս դեպքերից հետո

¹ Իբն Բիբի «Սեյուկ-նամե»:

² Ռաշիդ-էդ-Դին «ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 3, գիրք 3, մաս 2; Խոնդեմիր «Ավանդույթների երկրորդ», մաս 4; Հեթում Պատմիչ «Նետողաց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 34:

³ Ռաշիդ-էդ-Դին «ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 3, գիրք 3, մաս 2; Բար-Հեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 11:

⁴ Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»; Ռաշիդ-էդ-Դին «ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 3, գիրք 3, մաս 2; Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»; ալ-Կուտիբի «Շեյխ Ուվեյսի պատմությունը», գլուխ 2; Խոնդեմիր «Ավանդույթների երկրորդ», մաս 4; Հեթում Պատմիչ «Նետողաց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 34; Վահրամ Բաբունի «Ռուբինյաց պատմություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Եպիսկոպոս «ժամանակագրություն»; Ավագ Սեբաստացի «ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»; Անանուն Երուսաղեմիցի «ժամանակագրություն»; Բար-Հեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 11:

Մեհմեդին հաջորդեց նրա եղբայր Գյուները (1277-1300), որը, սկզբում իրեն պահելով անչափ զգույշ, հետագայում կրկին ոտքի հանեց իրեն բաժին հասած իշխանությունը:

1278 թվականի ամռանը Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 10.000, այդ թվում քրդեր) ասպատակեց Թիլ-Յամտուն ամրոցի շրջակայքը և նահանջեց¹: Նույն այս ժամանակ ակտիվացավ նաև Բարական և փորձ կատարեց հարված հասցնել Կիլիկիայի թագավորությանը, սակայն 1279 թվականի մայիսի 19-ից 24-ը Մամլուքյան սուլթանության բանակը (13.000, որից 9.000 հեծյալ), չնայած այն բանին, որ մարտերով նվաճեց ամրոցի ներքևում տարածվող բնակավայրը, այնուհանդերձ չգրավեց Յոմսկա ամրոցը Կիլիկիայի թագավորության բանակից (մոտ 1.000) և նահանջեց²: Հաջող չդասավորվեցին նաև մամլուքների դաշնակիցների գործերը հյուսիսում, քանի որ 1279 թվականի հունիսի 30-ին Աղշեհիրի ճ-մ-ում (Երզնկայի մոտ) Էլիսանության բանակը (մոտ 10.000) հաղթեց Գյուների և Սիյավուշի գլխավորած Ղահրամանյանների Էմիրության բանակին (մոտ 40.000), ընդ որում Սիյավուշը գերվեց և սպանվեց, իսկ Քեյ-խոսրով իբն Խլիճ-Արսլանի դիրքերն Էլ զգալիորեն ամրապնդվեցին: Նույն այս ժամանակ, սակայն, կրկին սրվեցին Էլիսանության հարաբերությունները Ոսկե Հորդայի հետ, երբ սկիզբ առավ Հորդայական III պատերազմը (1279):

Գլուխ 60 **Հորդայական III պատերազմը**

1279 հուլիս – Աղ-սուլ գետի ճ-մ (Դերբենդ ամրոցի մոտ)³

Աբաղայի ընդհանուր հրամանատարությամբ գործող Էլիսանության (մոտ 120.000), ինչպես նաև Դեմետրե II-ի և Սադուն Զաջ Արծրունու գլխավորած Զարթլիի թագավորության (մոտ 40.000) միացյալ բանակն ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 20.000), երկու կամուրջների օգնությամբ գետանցելով Կուրը, մոտեցան առաջխաղացած, Հորդայական III պատերազմը սկսած և Աղ-սուլ գետի արևմտյան ափին մարտակարգ ընդունած Ոսկե Հորդայի բանակին (մոտ 150.000)՝ մարտակարգ ընդունելով գետի արևելյան ափին:

I փուլ – Լուսաբացին սկիզբ առած բանակցությունների անհաջող ավարտից հետո կեսօրին Էլիսանության բանակը ողջ ճակատով անցավ հարձակման և համառ մարտում պարտության ու փախուստի մատնեց թշնամուն:

II փուլ – 15:00-ի մոտակայքում Ոսկե Հորդայի բանակը մարտի մեջ մտցրեց նոր ուժեր, որի արդյունքում սկիզբ դրեց համառ մարտի, որը շարունակվեց մինչև երեկո:

III փուլ – Երեկոյան Էլիսանության բանակն ի վերջո կոտրեց թշնամու բանակի դիմադրությունը և վերջինիս փախուստի մատնեց՝ հետապնդելով ու ծանր կորուստներ պատճառելով Ոսկե Հորդայի բանակին:

Հայերը կորցրին մոտ 3.000, դաշնակիցները՝ մոտ 16.000, թշնամին՝ մոտ 60.000 զինվոր:

Հորդայական III պատերազմը ավարտվեց: Արդյունքում, ի համեմատ նախկինի, որևէ փոփոխություն տեղի չունեցավ, ընդ որում Աբաղայի հատուկ հրամանով, քանի որ Դերբենդ ամրոցը որպես պաշտպանական բնագիծ օգտագործելն առայժմ կրկին իրական չէր, թշնամու հետագա ներխուժումների դեմն առնելու նպատակով Կուր գետի ողջ երկայնքով, ընդհուպ մինչև Տփղիս, կառուցվեց հողաթմբի վրա ձգվող փայտյա մի ամուր պարիսպ, երբ գործող Էլիսանը փաստորեն կրկնեց միջոցառումների այն շարքը, որն իրականացրել էր դեռևս Կավատ I-ը 520-ական թվականների սկզբին:

¹ Բար-Յեքոնու «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 11:

² Բար-Յեքոնու «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 11; Իզ-Էդ-Դին իբն Շադդադ «Ատրիքի և Ջագիրայի իշխանների մասին»:

³ ալ-Չահաբի «Իսլամի տարեգրություն»; Վասաֆ «Մեծության գովերգումը»; Համդալլահ Ղազվինի «Ընտրյալ պատմություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»:

Գլուխ 61 Կալաունի իշխանության սկիզբը

Չնայած վերջին պատերազմում ձեռք բերած հաջողությանը, սակայն, շուտով բարդացավ դրությունն արդեն Տաբարիստանում, որտեղի իշխանությունները լիարժեք չէին ենթարկվել ոչ Արաբական խալիֆությանը և ոչ էլ Սելջուկյան սուլթանությանը, իսկ այժմ էլ մեծ հաշվով որևէ ցանկություն չունեին ենթարկվելու մոտավորապես Նախորդ երկուսին հավասար Նույն հզորությունն ապահովող Էլխանությանը: Արդյունքում՝ 1279 թվականի աշնանը Գիլանի ճ-մ-ում Էլխանության (մոտ 30.000) և Զարթիի թագավորության (մոտ 30.000) միացյալ բանակը ու Նրա կազմում գտնվող Չայ ռազմիկները (մոտ 3.000) հաղթեցին ամուր դիրքեր գրաված Բադուսպանյանների Էմիրության բանակին (մոտ 30.000), որից հետո, ասպատակելով շրջակայքը, Նահանջեցին¹: Նույն այս ժամանակ շարունակվում էին մարտական գործողությունները, սակայն, Նաև Կիլիկիայի թագավորության տարածքում:

1279 թվականի օգոստոսի կեսին սպարապետ Լևոն Յեթումյանի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության բանակի (մոտ 50.000) անկանոն հարվածներին ենթարկվող Մամլուքյան սուլթանության ու Ղահրամանյանների Էմիրության միացյալ բանակը (մոտ 120.000) ասպատակեց Կիլիկիայի թագավորության տարածքը և Նահանջեց²: Այս առումով հարկ է նշել, որ վերջին դեպքերին իր մասնակցությունն էր բերել Նաև Կալաունը, որը դրանից հետո վերադարձավ Եգիպտոս: Այստեղ, սակայն, այս գորավարին հաջողվեց այնպես անել, որ բանակի մեջ տրամադրություններ ստեղծվեն, գործող սուլթանի դեմ: Արդյունքում, ստեղծելով համապատասխան միջավայր, Կալաունն ու Նրա կողմնակիցները, կազմելով զգալի բանակի մի ուժ, գաղտնի, բայց սրընթաց երթով մոտեցան մայրաքաղաքին և անմիջապես էլ մտան Կահիրե: Որպես հետևանք, մեկշաբաթյա պաշարումից հետո գրավելով Նաև քաղաքի միջնաբերդը, ապստամբած բանակը գահընկեց արեց արդեն իսկ հիվանդ վիճակում գտնվող սուլթանին, որին դրանից հետո, սակայն, Կալաունն այնուհանդերձ, չհապաղեց սպանել տալ: Այսպիսով՝ սուլթանությունում ողջ իշխանությունը փաստացի անցավ Կալաունին, որը, սակայն, իր վիճակին զոնե մասամբ լեգիտիմ բնույթ տալու համար, ինչպես ժամանակին վարվել էր Կուտուզը, սուլթան հռչակեց Բեյբարսի մյուս որդուն՝ մանկահասակ Սուլամիշին (1279-1280):

Չարկ է նշել, որ սկզբնական շրջանում Կալաունը ակնհայտորեն երկյուղում էր Դամասկոսի և ողջ Չարավային Ասորիքի կառավարիչ հռչակված Սոնկուր ալ-Աշխարհից, որը կարող էր ոտքի հանել երկիրը ու փորձել ոչ միայն վրեժ լուծել իր այդքան սիրված ընկերոջ որդու համար, այլև՝ ինքը հասնել սուլթանական գահին: Սոնկուր ալ-Աշխարհը, սակայն, այս կամ այն պատճառով ակտիվ չգործեց, ինչն էլ պայմանավորեց Կալաունի վերջնական հաջողությունը: Ձեռքը վերցնելով փաստացի իշխանությունը՝ Կալաունը հերթական հարձակումը կազմակերպեց Կիլիկիայի թագավորության ուղղությամբ և արդյունքում 1280 թվականի մարտին սպարապետ Լևոն Յեթումյանի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության բանակի (մոտ 20.000) անկանոն հարվածներին ենթարկվող Մամլուքյան սուլթանության ու Ղահրամանյանների Էմիրության միացյալ բանակը (100.000) կրկին ասպատակեց Դաշտային Կիլիկիան և Նահանջեց³:

1280 թվականի հունիսի սկզբին Կալաունը՝ Բեյբարսի երբեմնի այդ լավ ընկերը, սպանել տվեց իր Նույն այդ լավ ընկերոջ արդեն երկրորդ որդի Սուլամիշին, որից հետո Մամլուքյան սուլթանության Նոր սուլթան հռչակվեց արդեն ինքը՝ Կալաունը (1280-1290)՝ մինչև կյանքի վերջ այդպես էլ արաբերեն վարժ խոսել չսովորած այդ հզոր ռազմիկը, որին ժամանակին գնել էին 1.000 դինարով և ինչին էլ հենց վերջինս պարտական էր իր մականվանը, ի դեմս «Ալֆի»-ի: Յետաբերքի է նշել, որ գրեթե միանգամից էլ Կալաունի կողքին հայտնվեց, կարծես թե, արդեն մոռացված Շնջարը և սկսեց աջակցել վերջինիս: Եվ միայն իր ընկերոջ երկրորդ որդու սպանվելու

¹ «Զարթիս-Ցիսվրեթա», Անանուն «Ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»:

² Չովհաննես Ժանեցի «Չիշատակարան 1279 թվականի»: Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»: Յեթում Ախտեցի «Ժամանակագրություն»: Անանուն «Ժամանակագրություն 1339 թվականի»: Սարգիս Ստեցի «Ժամանակագրություն»: Բար-Յեթրես «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 11: Իզ-Էդ-Դին իբն Շադդադ «Ասորիքի և Զազիրայի իշխանների մասին»: Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»:

³ Չովհաննես Ժանեցի «Չիշատակարան 1280 թվականի»:

լուրն էր, որ որոշակիորեն դանդաղամիտ Սոնկուր ալ-Աշխարհին ի վերջո ստիպեց գործել: Անհրաժեշտ ժամանակը, սակայն, արդեն բաց էր թողնված:

Արդյունքում, ցանկանալով վրեժխնդիր լինել, ինչպես նաև, ինչու չէ, գուցե նաև իր համար ապահովել սուլթանական գահը, Սոնկուր ալ-Աշխարհը ապստամբեց ու շարժվեց Կալաունի դեմ, սակայն 1280 թվականի հունիսի 21-ին Ջուլսիի ճամուռն նա պարտություն կրեց և, դիմելով փախուստի, ստիպված եղավ ապաստանել Նույն այն մոնղոլների մոտ, որոնցից ժամանակին իրեն ազատել էր Բեյբարսը: Վերջնականապես ամրապնդվելով սուլթանության գահին՝ Կալաունը Դամասկոսի և ողջ Հարավային Ասորիքի կառավարիչ նշանակեց Շնջարին, ինչից հետո պատրաստվեց դիմակայել Էլխանության հերթական հարձակմանը:

Գլուխ 62

Աբաղայի Արևմտյան արշավանքի հետագա ընթացքը

1280 թվականի մարտից մինչև ապրիլ Էլխանության բանակը (20.000) ասպատակեց Գուզարքը, Տայքը, ինչպես նաև Արարատի հյուսիսը՝ վերացնելով տիրող ապստամբական տրամադրությունները¹: Նմանատիպ ևս մեկ հարված կազմակերպվեց 1280 թվականի աշնանը՝ վերջնականապես սանձելով տեղում առկա ապստամբական տրամադրությունները²: Արդյունքում, առժամանակ կարողանալով հաղթահարել ներքին և արտաքին դժվարությունները, Էլխանությունը արդեն մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում ձեռնամուխ եղավ Ասորիքի ու Եգիպտոսի նվաճմանը՝ հրնթացս փորձելով նաև Մամլուքյան սուլթանության սուլթան հռչակել Սոնկուր ալ-Աշխարհին և զգել այդ պետությունն իր ազդեցության տակ:

1280 թվականի հոկտեմբերին Դարպասակ ամրոցի ճամուռն Դուռնդարթայի գլխավորած գործող Էլխանության (մոտ 30.000), Լևոն II-ի և սպարապետ Լևոն Հեթումյանի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության (մոտ 2.000), ինչպես նաև Դեմետրե II-ի ու Սադուն Զաջ Արծրունու գլխավորած Զարթլիի թագավորության (3.000, որից մոտ 1.500 հայ) միացյալ բանակը հաղթեց Մամլուքյան սուլթանության բանակին (մոտ 3.000), որից հետո մտավ Դարպասակ ամրոց, ինչպես նաև Այնթապ և Պաղրաս ու ավերեց դրանք³: Դրանից հետո 1281 թվականի օգոստոսին դաշնակից ուժերը ասպատակեցին Հալեպն ու Նրան շրջակայքը, ինչպես նաև Հյուսիսային Ասորիքը⁴:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1281 Նոյեմբերի 29-30 – Հեմսի ճամուռն

Մանգու-Թեմուրի ընդհանուր հրամանատարությամբ գործող Էլխանության (50.000), Լևոն II-ի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության (25.000, որից 2.000 հեծյալ), ինչպես նաև Դեմետրե II-ի, Սադուն Զաջ Արծրունու և Բեթա Ջակելու գլխավորած Զարթլիի թագավորության ու Սամցխեի աթաբեկության (5.000 հեծյալ, որից 2.000 հայ) միացյալ բանակը Հայեսից սկսեց առաջանալ դեպի հարավ: Դրանից հետո, հետևում թողնելով Համման, Նոյեմբերի 29-ի օրվա սկզբում վերջինս բացազատվեց Հեմսից հյուսիս տարածվող հարթավայրում՝ պատրաստվելով դիմավորել Նույն այս ժամանակ Կալաունի

¹ «Զարթլի-Ցիսլիքեթա», Անանուն «ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»; Ավագ Սեբաստացի «ժամանակագրություն»;

² «Զարթլի-Ցիսլիքեթա», Անանուն «ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»;

³ Մակրիդի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»; «Զարթլի-Ցիսլիքեթա», Անանուն «ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»;

⁴ Մակրիդի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»; Բեյբարս ալ-Մանսուրի «Ընտիր մտքեր»; Բեյբարս ալ-Մանսուրի «Համառոտագրություն»; Ռաշիդ-Էդ-Դին «ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 3, գիրք 3, մաս 2; Խոնդեմիր «Ավանդությունների Երկրորդ», մաս 4:

⁵ Մակրիդի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»; Ռաշիդ-Էդ-Դին «ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 3, գիրք 3, մաս 2; իբն Խալլուն «Օրինակների գիրք»; ալ-Կուտիբի «Շեյխ Ուվեյսի պատմությունը», գլուխ 2; Խոնդեմիր «Ավանդությունների Երկրորդ», մաս 4; Հեթում Պատմիչ «Նետողաց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 36; Հեթում Պատմիչ «ժամանակագրություն»; Հեթում II «Տարեգրություն»; Ներսես Պալիենց «ժամանակագրություն»; Ավագ Սեբաստացի «ժամանակագրություն»; Անանուն «ժամանակագրություն 1339 թվականի»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»; Մխիթար Այրիվանցի «Հայոց պատմություն», մաս 3; Ստեփանոս Եպիսկոպոս «ժամանակագրություն»; Սարգիս Ստեցի «ժամանակագրություն»; Հեթում Ալիստեցի «ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 66; «Զարթլի-Ցիսլիքեթա», Անանուն «ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»; Բար-Հեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 11:

գլխավորությամբ հարավից առաջխաղացող Մամլուբյան սուլթանության բանակին (մոտ 80.000):

Քարթլիի թագավորության և Սամցխեի աթաբեկության միացյալ բանակը տեղավորվեց դաշնակից բանակի ձախ թևի երկրորդ շարքում, Կիլիկիայի թագավորության բանակը՝ աջ թևի երկրորդ շարքում, իսկ Էլիսանության բանակը՝ կենտրոնում ու առաջին շարքում, ընդ որում Էլիսանության բանակի առաջին շարքի աջ թևը գլխավորում էր Սամաղարը, իսկ ձախ թևը հիմնականում կազմված էր Ավիրաթայանների ցեղախմբից ու նրա գլխավորած ուժերից: Մամլուբյան սուլթանության բանակը ևս մարտակարգ ընդունեց, ընդ որում աջ թևի երկրորդ շարքում տեղակայվեցին 12.000 ռազմիկներ, իսկ կենտրոնի երկրորդ շարքում Էլ, որպես ընդհանուր պահեստազոր, դիրքեր գրավեցին Կալաունի մամլուբները (4.000 հեծյալ): Առաջին շարքը կազմում էր հետևակը:

I փուլ – Լուսաբացին դաշնակից բանակի առաջին շարքը ողջ ճակատով մոտեցավ հակառակորդին և նետերի տարափ տեղաց վերջինիս վրա:

II փուլ – Օրվա առաջին կեսին քրիստոնյաների բանակները թևերում անցան հուժկու հարձակման: Արդյունքում Կիլիկիայի թագավորության և Սամաղարի միացյալ բանակը, հաղթահարելով հակառակորդի ձախ թևի համառ դիմադրությունը, փախուստի մատնեց վերջինիս ու հետապնդեց մինչև Յեսս: Նույն այս ժամանակ Դեմետրե II-ի անձնական գլխավորությամբ հարձակման անցած Քարթլիի թագավորության և Սամցխեի աթաբեկության միացյալ բանակի առաջապահը (200) մյուս թևում իր հերթին համառ մարտի մեջ մտավ թշնամու բանակի աջ թևի հետ, սակայն շրջապատվեց ու գրեթե ողջ կազմով ոչնչացավ, որից հետո հարձակման անցավ արդեն թշնամին: Արդյունքում, սակայն, Քարթլիի թագավորության և Սամցխեի աթաբեկության միացյալ բանակը Ավիրաթայանների հետ միասին մարտի մեջ լրացուցիչ ուժեր մտցնելուց հետո այնուհանդերձ կարողացան պարտության ու փախուստի մատնել հակառակորդին՝ հետապնդելով վերջինիս մինչև Յեսս:

III փուլ – Կեսօրին, օգտվելով այն բանից, որ դաշնակից բանակի կենտրոնը բաց է մնացել թևերից և հատկապես ձախ թևից, Կալաունը հարձակման նետեց սեփական բանակի կենտրոնը ու հարված հասցրեց թշնամու բանակի կենտրոնին: Արդյունքում դաշնակից բանակի կենտրոնը, չդիմանալով թշնամու բանակի հակահարձակմանը, Մանգու-Թեմուրի գլխավորությամբ փախուստի դիմեց դեպի արևելք:

IV փուլ – Օրվա երկրորդ կեսին Քարթլիի թագավորության և Սամցխեի աթաբեկության միացյալ բանակը Ավիրաթայանների հետ միասին, հետ վերադառնալով Յեսսի մոտակայքից, հանդիպեցին իր հերթին Մանգու-Թեմուրի գլխավորությամբ փախչող ուժերին՝ հետապնդելուց վերադարձած ու արևելքից հակահարձակման անցած Մամլուբյան սուլթանության բանակին, որից հետո, հանդիպակաց մարտի մեջ մտնելով վերջինիս հետ ու կորցնելով ձեռք բերած ավարի հիմնական մասը, այնուհանդերձ հետ շարտեցին թշնամու բանակին: Միաժամանակ, հաշվի առնելով թշնամու բանակի զբաղեցրած ամուր դիրքերը և ստեղծված ընդհանուր դրությունը, Քարթլիի թագավորության ու Սամցխեի աթաբեկության միացյալ բանակը Ավիրաթայանների հետ միասին սկսեցին մարտերով առաջանալ հյուսիսային ուղղությամբ՝ արդեն օրվա վերջում ի վերջո միանալով իր հերթին Յամմայի ուղղությամբ հետ քաշված Կիլիկիայի թագավորության բանակին և Սամաղարի ուժերին:

V փուլ – Օգտվելով հետագա ընդհարումից Քարթլիի թագավորության և Սամցխեի աթաբեկության միացյալ բանակի ու Ավիրաթայանների խուսափումից՝ Մամլուբյան սուլթանության բանակը կրկին սկսեց հետապնդել և մինչև օրվա վերջ ծանր կորուստներ պատճառել դեպի արևելք փախուստը շարունակող Էլիսանության բանակին, ընդ որում Եփրատի խուճապահար գետանցման ժամանակ Էլիսանության բանակի շատ ռազմիկներ խեղդվեցին:

VI փուլ – Նոյեմբերի 30-ին դեռևս Յամմայի մոտակայքում տեղակայված և ցրված ուժերը հավաքող քրիստոնյաների բանակներն ու Էլիսանության բանակի մի մասը, ի վերջո հաշվի առնելով ստեղծված դրությունը, թողեցին մարտադաշտը և, ենթարկվելով

հակառակորդի մանր հարձակումներին, սկսեցին հետ քաշվել հյուսիսային ուղղությամբ՝ ի վերջո ապաստանելով Կիլիկիայի թագավորության տարածքում:

Հայերը կորցրին 2.000, դաշնակիցները՝ 30.000, թշնամին՝ 50.000 զինվոր:

Արդյունքում՝ Մոնղոլա-Մամլուքյան II պատերազմը գտավ իր ավարտը: Այսպիսով՝ Էլիսանուքյան ռազմական մեքենան անհաջողության մատնվեց և Մամլուքյան սուլթանությունը փաստորեն հաջողությամբ հետ մղեց հարվածը: Այս առումով հետաքրքիրն այն է, որ Էլիսանուքյան ու Մամլուքյան սուլթանության հարաբերություններում արդեն Նույնիսկ հոգեբանական մակարդակում Էլ բացակայում էր Հուլավուի ժամանակների ինքնավստահությունը, երբ այստեղ իրենց արդեն ամեննախ Էլ այնքան վստահ չէին համարում, որ տրամադրված լինեին հենց առաջին իսկ հարվածով տապալել սուլթանությանը, իսկ Մամլուքյան սուլթանությունն ինքն Էլ իրեն արդեն լիովին պատրաստ էր համարում հավասարը հավասարի նման պայքար մղել Էլիսանուքյան դեմ:

Հերթական անգամ չկարողանալով հաղթահարել Մամլուքյան սուլթանությանը՝ Էլիսանուքյանը, կարծես թե, մոռացավ «Արևմտյան գործերը» և կենտրոնացավ այլ հոգսերի վրա: Ճիշտ է, անգոր կատաղության մեջ ընկած Աբաղան հրամայեց գլխատել փախուստի դիմած մոնղոլ ռազմիկներից յուրաքանչյուր տասներորդին և Նույնիսկ պարտված բանակի հրամանատար իր հարազատ եղբորը, իսկ այս պատժից փրկված յուրային ռազմիկներին Էլ մինչև իրենց կյանքի վերջը հրամայեց կանացի շորեր հագնել, բայց սրանից ավել նա այդ պահին անել ընդունակ չէր: Ամեն ինչից զատ սա նաև նշանակում էր, որ մեռավ նաև «Մոնկուլի գործը»: Իրոք, հատկանշական է, որ նրա մասին տեղեկություններ այլևս չկան և տարօրինակ ճակատագիր ունեցած այս մարդը հիշատակված դեպքերից հետո վերջնականապես կորում է «մոնղոլական ծովում»:

Գլուխ 63

Ահմեդ Թեկուդարի գահակալման շրջանը

1282 թվականի ապրիլի 1-ին, ընդամենը միայն հասած նրան, որ կասեցրեց հոր թողած տերության թուլացման ահագնացող թափը, Աբաղան կնքեց իր մահկանացուն, որից հետո Էլիսան հռչակվեց կրկին քաղաքական ասպարեզ վերադարձած Ահմեդ Թեկուդարը (1282-1284): Նոր Էլիսանը, որ մի թուլակամ, հարբեցող և պետական մտածողությունից ու քաղաքական գործչի հատկանիշներից բացարձակապես զուրկ անձնավորություն էր, աչքի էր ընկնում ընդամենը միայն այն բանով, որ մահմեդական էր: Վերջին հանգամանքը, սակայն, ևս նրա պետության դեմ խաղաց, քանի որ Ահմեդը մի կողմից հալածանքներ սկսեց սեփական ռազմավարչական համակարգում այդքան կարևոր դեր ունեցող քրիստոնյաների դեմ, իսկ մյուս կողմից Էլ, բարելավելով հարաբերությունները Մամլուքյան սուլթանության հետ, մենակ թողեց Կիլիկիայի թագավորությանը: Հարկ է նշել, սակայն, որ մամլուքներն իրենք և Կալաունը հատկապես Նույն այս ժամանակ դեռ ամեննախ Էլ չէին համարում, որ պատերազմական խնդիրները սպառված են:

Ավելին, առիթը հարմար համարելով, Կալաունը որոշեց Կիլիկիայի թագավորության դեմ ձեռնամուխ լինել նոր հարձակման՝ հընթացս փորձելով վախեցնել նաև Էլիսանությանը: Արդյունքում՝ 1282 թվականի մարտին Հերակլեայի ճ-մ-ում Հալեպից շրջակայքն ասպատակելով առաջխաղացած Մամլուքյան սուլթանության բանակը (700 հեծյալ) հաղթեց Իկոնիայի սուլթանության բանակին (300 հեծյալ), որից հետո ասպատակեց շրջակայքը և Նահանջեց, ընդ որում պարտվողները կորցրին 200 զինվոր¹: Իր հերթին, 1282 թվականի դեկտեմբերի 22-ից մինչև դեկտեմբերի վերջ Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց Այասի շրջակայքը և Նահանջեց²: Դրանից հետո, արդեն 1283 թվականի փետրվարից մինչև ապրիլ, հարձակման անցավ Ղահիրամանյանների Էմիրության բանակը (մոտ 10.000) և Կիլիկիայի

¹ իբն Աթո ալ-Չահիրի «Պատմություն»:

² Կոնստանդին Կեսարացի «Հիշատակարան 1282 թվականի»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 11:

թագավորության բանակից (մոտ 1.000) ի վերջո գրավեց Մանիոն ու Անամուռ ամրոցները (վերջինը՝ Կիլիկիայի արևմուտք, Անամուռի հրվանդանում)¹:

1280-ական թվականներին Իկոնիայի սուլթանության տարածքում կրկին ակտիվացել էին տեղական ուժերը, որոնց հատկապես ոգևորել էր 1281 թ-ի նոյեմբերի 29-ից 30-ը տեղի ունեցած Հեմսի ճ-մ-ում Էլիսանության բանակի կրած պարտությունը: Ըմբոստ ուժերի գլուխ կանգնած էր Ղահրամանյանների Եմիրության Եմիր Գյուները և Զեյ-խոսրով իբն Խլիճ-Արսլանը, ի վիճակի չլինելով սանձել սրանց բոլորին, օգնության խնդրանքով դիմեց Ահմեդ Թեկուդարին: Համախալամական եղբայրության հովերով տարված նոր Էլիսանը, սակայն, հարկ չհամարելով գործել այն կտրուկությամբ, ինչպես իր եղբայրն էր վարվել դրանից մի քանի տարի առաջ, համենայն դեպս այնուհանդերձ պատժիչ մի գործողություն ձեռնարկեց: Արդյունքում՝ 1283 թվականի գարնանը Էլիսանության բանակը ոտնատակ տվեց Իկոնիայի սուլթանության տարածքը և տեղի բնակչությանը զգալի կորուստներ պատճառեց, սակայն հասնել վերջնական նպատակին, այսինքն՝ սանձել տեղի թյուրքական տարրին, վերջինս ի վիճակի չեղավ: Ավելին, շուտով տեղի ունեցած նոր զարգացումներ, որոնք ավելի թուլացրին Էլիսանության դիրքերը տեղում:

1283 թվականի օգոստոսին Զեյ-խոսրով իբն Խլիճ-Արսլանին սպանեցին, որից հետո գահին բազմեց Ղահրամանյանների Եմիրության աջակցությունը վայելող նրա որդի Զեյ-Կուվատ իբն Զեյ-խոսրով իբն Խլիճ-Արսլանը (1283), սակայն նրան արագորեն պարտության և փախուստի մատնեցին, որից հետո սուլթան հռչակվեց իր ժամանակին հոր հետ Ոսկե Հորդա հեռացած, սակայն այժմ վերադարձած Զեյ-Կավուս իբն Զեյ-խոսրովի որդի Մասուդ իբն Զեյ-Կավուսը (1283-1307): Նոր սուլթանին ևս, սակայն, որևէ կերպ չհաջողվեց ամրապնդել սեփական դիրքերը և նա կախված մնաց տեղական խմբավորումների նախասիրություններից: Արդյունքում՝ ավելորդ էլ է ասել, որ որևէ խոսք իսկ գնալ չէր կարող Ղահրամանյանների Եմիրության նկատմամբ գերիշխանություն ունենալու մասին, որտեղ իրենց արդեն լիովին անկախ ու ինքնիշխան էին զգում: Ղահրամանյանները, սակայն, միայնակ չէին և հենց նույն այս ժամանակներից էր, որ Իկոնիայի սուլթանության միասնությունը վերջնականապես խաթարվեց ու այն բաժանվեց մոտ 20 մանր և մեծ ցեղային իշխանությունների, որոնք տարածվում էին ողջ Փոքր Ասիայով մեկ:

Ահմեդ Թեկուդարի կողմից Իկոնիայի սուլթանությանը հարված հասցնելու հետ միաժամանակ նախատեսվում էր, որ այս գործողությանը պետք է իրենց այս կամ այն չափի մասնակցությունը բերեին նաև Էլիսանության քրիստոնյա դաշնակիցները տեղում: Գործողությունների ընդհանուր համակարգման հետ, սակայն, լուրջ խնդիրներ առաջացան և հենց այս իրադարձությունների հետ է կապված, մասնավորապես նաև, Տրապիզոնի կայսրության անակնկալ ակտիվացումը, որի մասին ևս արժե մի քանի խոսք ասել:

Անդրոնիկոս I-ին 1235 թվականին հաջորդել էին նրա եղբայրներ Հովհաննես I-ը (1235-1238) և Մանուիլ I-ը (1238-1263), իսկ վերջինիս էլ փոխարինել էր իր որդին՝ Անդրոնիկոս II-ը (1263-1267): Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում Տրապիզոնի կայսրության կայսրն էր արդեն Անդրոնիկոս II-ի եղբայր Գեորգիոսը (1267-1283), որը, ի տարբերություն իր նախորդների, ակտիվ արտաքին քաղաքականության կողմնակից էր և դա մանավանդ այն բանի ֆոնի վրա, որ Իկոնիայի սուլթանության քայքայումն արդեն ակնհայտ էր: Արդյունքում՝ Գեորգիոսը փորձ կատարեց իր մասնակցությունը բերել հարավում զարգացող իրադարձություններին, սակայն 1283 թվականի մայիսին Սամոսատի ճ-մ-ում Իկոնիայի սուլթանության և Ղահրամանյանների Եմիրության միացյալ բանակը (մոտ 20.000) դավաճանության շնորհիվ հաղթեց կայսր Գեորգիոսի գլխավորությամբ առաջխաղացած Տրապիզոնի կայսրության բանակին (մոտ 20.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 4.000), ընդ որում Գեորգիոսը գերվեց և սպանվեց²: Այսպիսով՝ ակտիվանալու վերջին փորձերից մեկը, որ Տրապիզոնի կայսրությունը ձեռնարկեց իր սահմաններին, նրա համար ավարտվեց ծանր պարտությամբ:

Ի տարբերություն Տրապիզոնի կայսրության, սակայն, մահմեդականների դեմ Էլիսանության հղացած հարվածի ընթացքում հայերն ավելի հաջողակ եղան և արդյունքում 1283 թվականի

¹ Հեթում II «Տարեգրություն»: Հեթում Ախտեցի «Ժամանակագրություն»:

² Միքայել Պանարետոս «Տրապիզոնյան ժամանակագրություն», մաս 4: Ավագ Սեբաստացի «Ժամանակագրություն»: Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»: Ստեփանոս Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»:

նույն մարտին սպարապետ Լևոն Յեթումյանի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) Ղահրամանյանների Եմիրության բանակից (մոտ 1.000) հետ գրավեց Անամուռ ամրոցը¹: Չայերի պարագայում ևս, սակայն, ինչպես և Տրապիզոնի կայսրության պարագայում եղավ, ի վերջո անհարթություններ եղան և հայերը ևս վերջին հաշվով չկարողացան համակարգել զործողությունները նույն այս ժամանակ Իկոնիայի սուլթանության տարածքը ոտնատակ տվող Էլիսանության բանակի հետ², ընդ որում խնդիրն ամենից առաջ Կալաունն էր, որը, զերծ մնալով բացահայտ ընդհարման մեջ մտնել Էլիսանության հետ, այնուհանդերձ որոշեց գոնե մի որևէ կերպ օգնել իր դաշնակիցներին:

Արդյունքում՝ 1283 թվականի մարտից մայիս սպարապետ Լևոն Յեթումյանի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության բանակի (մոտ 15.000) անկանոն հարվածներին ենթարկվող Ղահրամանյանների Եմիրության բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց Կիլիկիայի արևմուտքը ու Տարսուսի շրջակայքը և նահանջեց³: Նախորդ հարվածի հետ միաժամանակ՝ 1283 թվականի ապրիլին, Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 5.000) ևս մեկ հարված հասցրեց, ասպատակեց Այասի շրջակայքը և նահանջեց⁴: Եվ վերջապես ևս մեկ հարված Այասին Կալաունը հասցրեց 1283 թվականի մայիսի 10-ին, սակայն կրկին ստիպված եղավ ի վերջո նահանջել⁵:

Չետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1283 մայիսի 12 – Թիլ-Յամտուն ամրոցի ճ-մ⁶

Լևոն II-ի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության բանակը (10.000) սկսեց հետապնդել Այասի մոտակայքից հետ քաշվող Մամլուքյան սուլթանության բանակին (մոտ 40.000):

I փուլ – Չայկական բանակը հասավ Ալեքսանդրեկի մոտ գտնվող թշնամու բանակի վերջապահին և պարտության մատնեց վերջինիս: Միաժամանակ թշնամու հիմնական ուժերին հարված հասցրին նաև Պլատանա կիրճում գործող Չայկական բանակի դարանակալ ուժերը՝ ծանր կորուստներ պատճառելով վերջինիս:

II փուլ – Մամլուքյան սուլթանության բանակի առաջապահը հետ դարձավ և, հետ մղելով Չայկական բանակի դարանակալ ուժերին, հարձակվեց սեփական վերջապահի դեմ գործող Չայկական բանակի վրա: Վերջինս, սակայն, չմտնելով մարտի մեջ, մինչև օրվա վերջ հետ քաշվեց Թիլ-Յամտուն ամրոցի ուղղությամբ:

III փուլ – Օրվա վերջին Մամլուքյան սուլթանության բանակի մի ջոկատ փորձեց շարունակել հետապնդումը, սակայն, հանդիպելով Չայկական բանակի գիշերապահի (500) դիմադրությանը, հետ քաշվեց, ինչից հետո թշնամու հիմնական ուժերը հետ քաշվեցին և ճամբարեցին Ալեքսանդրեկի մոտ:

Չայերը կորցրին մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր:

Արդյունքում, անհաջողության մատնվելով հայերի ուղղությամբ, պաշտոնական Կահիրեն հարվածներն ուղղեց արդեն նաև Էլիսանությանը և արդյունքում 1283 թվականի աշնանը Պիրից առաջխաղացած Մամլուքյան սուլթանության բանակը (2.000 հեծյալ) ասպատակեց Արկան, Խարբերդը, Մելիտեն ու Նրանց շրջակայքը և նահանջեց՝ գերելով 4.000 խաղաղ բնակիչ⁷: Իր հերթին, 1283 թվականի հոկտեմբերին Ջազիրայի ճ-մ-ում Մամլուքյան սուլթանության բանակը (6.000 հեծյալ) հաղթեց Բզաբդեի Եմիրի գլխավորած Էլիսանության բանակին (մոտ 10.000), որից հետո ասպատակեց շրջակայքը և նահանջեց⁸:

¹ Յեթում II «Տարեգրություն»; Յեթում Ախտեցի «Ժամանակագրություն»:

² Այս մասին հայտնի է Ահմեդ Թեկուդարին ուղղված Կալաունի նամակից:

³ Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Անանուն «Ժամանակագրություն 1285 թվականի»; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 11:

⁴ Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 11:

⁵ Իբն Աբդ ալ-Չահիրի «Պատմություն»; Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»; Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 11:

⁶ Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 11; Իբն Աբդ ալ-Չահիրի «Պատմություն»; Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»:

⁷ Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 11:

⁸ Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 11:

1284 թվականի մարտին Պիրից առաջխաղացած Մամլուբյան սուլթանության բանակը (մոտ 3.000 հեծյալ) կրկին ասպատակեց Խարբերդի ու Մելիտեի շրջակայքը և Նահանջեց¹: 1284 թվականի հունիսից Կարկառ ամրոցից առաջացած Մամլուբյան սուլթանության բանակը (մոտ 5.000) Էլիսանության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 500) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 100) պաշարեց Քյահթան ու Քաղթա ամրոցը (վերջինը՝ Քյահթայի մոտ) և հուլիսի 5-ին գրավեց, ինչից հետո ամրացրեց դրանք՝ վերածելով կարևոր պաշտպանական կետերի²:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1284 հունիսի կես – Գանամելիայի ճ-մ

Պիրի կառավարիչ Հեյդարի գլխավորությամբ Հայեպից առաջխաղացած Մամլուբյան սուլթանության բանակը (3.000 հեծյալ) պաշարեց քաղաքը Իշխանի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության բանակից (մոտ 500): Այս ընթացքում քաղաքին սկսեց մոտենալ Էլիսանության և Իկոնիայի սուլթանության միացյալ բանակը (մոտ 4.000)

I փուլ – Մամլուբյան սուլթանության բանակը անցավ գրոհի, սակայն այն հետ մղվեց, իսկ Հեյդարն էլ սպանվեց Նետի հարվածից:

II փուլ – Հաջորդ օրը Էլիսանության և Իկոնիայի սուլթանության միացյալ բանակը մոտեցավ քաղաքին, սակայն Մամլուբյան սուլթանության բանակը պարտության մատնեց ու հետ շարժեց վերջինիս:

III փուլ – Մամլուբյան սուլթանության բանակը վերսկսեց քաղաքի պաշարումը, սակայն, չհասնելով հաջողության և ստանալով փրկագին, Նահանջեց:

Հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:

Այսպես թե այնպես, սակայն 1285 թվականի հունիսի 7-ին 10 տարի, 10 ամիս և 10 օր ժամկետով զինադադար կնքվեց, որի համաձայն Մամլուբյան սուլթանությունը պարտավորվում էր զերծ մնալ պատերազմական գործողություններից, իսկ հայերն էլ պարտավորվում էին դրա համար տարեկան 5.000 ոսկեդրամ վճարել: Վերջին իրադարձություններում հարվածները հասցվում էին Էլիսանությանը ենթակա տարածքներին, սակայն այստեղ զբաղված էին այլ գործերով և ի վիճակի չէին պատշաճ կերպով արձագանքել նման մանր խայթոցներին:

Իրոք, Ահմեդ Թեկուդարի անտաղանդ կառավարումը ի վերջո Նրա դեմ հանեց Էլիսանության վերնախավի հիմնական մասին, որի ներկայացուցիչները դեռևս հիշում էին Հուլավուի և Աբաղայի, իսկ ոմանք էլ Նույնիսկ՝ Մոնղոլական միասնական տերության լավ ժամանակները: Արդյունքում՝ ապստամբները, իրենց ղեկավար ընտրելով Աբաղայի որդի Արդունին, Նույն այս ժամանակ Իրանական լեռնաշխարհի հյուսիսում ապստամբության դրոշ քարձրացրին:

Ի սկզբանե Արդունի կողմնակիցները շատ քիչ էին և Ահմեդին թվաց, թե ինքը ուղղակի կարող է մեկնել ապստամբների ուղղությամբ և ձերբակալել Նրանց գլխավորներին: Արդյունքում՝ 1284 թվականի հունիսի 25-ից մինչև հուլիսի 29-ը Ահմեդ Թեկուդարի գլխավորած Էլիսանության (100.000), Դեմետրե II-ի, ինչպես նաև Սադուն Արծրունու որդի Խութուլբուլա Արծրունու, Տարսայիճ Օրբելյանի և Իվանե Չաքարյանի գլխավորությամբ վերջինիս կազմում գործող Քարթլիի թագավորության (մոտ 20.000) միացյալ բանակը ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000) Արդունի բանակից (300) պաշարեցին Ղալաթ ամրոցը (Իրանական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելք), որը կարճատև դիմադրությունից հետո հանձնվեց⁴: Արդունը գերվեց, սակայն Ահմեդ Թեկուդարից դժգոհ վերջինիս զորավարները, ինչպես նաև Քարթլիի

¹ Բար-Յեքրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 11:

² Իբն Աբդ ալ-Չահիրի «Պատմություն»: Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուբյան սուլթանների»:

³ Իբն Աբդ ալ-Չահիրի «Պատմություն»: Բար-Յեքրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 11:

⁴ Ռաշիդ-էդ-Դին «ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 3, գիրք 4, մաս 2; Խոնդեմիր «Ավանդությունների երկրները», մաս 4; ալ-Կուտիբի «Շեյխ Ուվեյսի պատմությունը», գլուխ 4; Աբբաս-գուլի-աղա Բաբիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 3; Բար-Յեքրեոս «Աշխարհիկ պատմություն»: «Քարթլի-Ցխովրեթ», Անանուն «ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»: Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 102; Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 66; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»: Ստեփանոս Եպիսկոպոս «ժամանակագրություն»: Հեթում Պատմիչ «Նետողաց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 37; Հեթում II «Տարեգրություն»: Ավագ Սեբաստացի «ժամանակագրություն»: Մխիթար Այրիվանցի «Հայոց պատմություն», մաս 3; Սարգիս Սսեցի «ժամանակագրություն»:

արքան և հայ իշխանները անցան Արղունի կողմը ու նրան հռչակեցին էլիսան: Ահմեդ Թեկուդարը դիմեց փախուստի, սակայն շուտով գերվեց և սպանվեց: Արդյունքում՝ էլիսան հռչակվեց Արղունը (1284-1291), որը, ընդհանուր առմամբ լինելով անհամեմատ ավելի լավը, քանի իր հորեղբայրն էր, միաժամանակ, որպես ռազմաքաղաքական գործիչ, զիջում էր հորը մոտավորապես այնքան, ինչքան վերջինս էր զիջում Յուլավուհին:

Գլուխ 64

Ներքաղաքական խնդիրները Տրապիզոնի կայսրությունում

Կայսր Գեորգիոսի գերվելուց ու սպանվելուց հետո նույն այս ժամանակ որոշակիորեն սրվել էին գահակալական հարաբերությունները նաև Տրապիզոնի կայսրությունում և, չնայած այն բանին, որ կայսր էր հռչակվել նախորդ կայսեր եղբայր Յովհաննես II-ը (1283-1297), վերջինիս ներքաղաքական դիրքերը որևէ կերպ ամուր համարվել չէին կարող: Հարաբերությունները, սակայն, նաև արտաքին աստառ ունեին:

Իրոք, դեռևս իր թագավորության վերջին տարիներին Բյուզանդական կայսրության կայսր Միքայել VIII-ը, որ աննախադեպ կերպով սերտացրել էր հարաբերությունները Արևմուտքի հետ, սրա հետ կապված կայսրության ներսում նաև զգալի դիմադրություն էր առաջացել, իսկ այս ամենի ֆոնին էլ «ավանդական բյուզանդական»-ի կողմնակիցներ ընկալվող Տրապիզոնի տիրակալները Կոստանդնուպոլսի տիրակալի համար մրցակցային որոշակի դեր էին ստացել: Այս ամենի հետ կապված էլ հենց 1280-ական թվականների սկզբին Միքայել VIII-ը մի քանի դեսպանախմբեր ուղարկեց Տրապիզոնի կայսրություն և նույնիսկ որոշակի հաջողությունների հասավ, սակայն նրա մահը, որը տեղի ունեցավ 1282 թվականի դեկտեմբերի 11-ին, ջնջեց բոլոր այս և ծրագրերը, և հաջողությունները: Չնայած սրան, սակայն, Յովհաննես II-ի դիրքերը երկրի ներսում այնուհանդերձ չափազանց թույլ էին ու նա ևս ներքին լուրջ հակառակորդներ ուներ, որոնք տոն էին ստանում Կոստանդնուպոլսից: Սրան գումարվեցին նաև Քարթլիի թագավորության արևմուտքում իշխող Դավիթ IV Նարինի հավակնությունները, որը ամուսնացած էր Յովհաննես II-ի քրոջ հետ և ցանկանում էր զբաղեցնել կայսրության գահը:

Արդյունքում՝ 1284 թվականի ամռանը իրեն Տրապիզոնի կայսր հռչակած Դավիթ IV Նարինի բանակը (մոտ 30.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 3.000) Տրապիզոնի կայսրության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 500) պաշարեցին Տրապիզոնը, սակայն, չկարողանալով գրավել այն, նահանջեցին¹: Այսպիսով՝ Յովհաննես II-ը հետ մղեց նաև այս հարվածը, սակայն նրա դիրքերը երկրի ներսում շարունակեցին մնալ անկայուն:

Գլուխ 65

Բուրջի մամլուքների սկզբնավորումը և ընդհանուր հակամարտության սկիզբը Բահրիների հետ

Արղունի հաստատվելը էլիսանության գահին և կրկին այն օրակարգի ընդունումը, որն առկա էր Յուլավուհի ու Աբաղայի օրոք, իր հետ առաջին պլան բերեց նաև Մամլուքյան սուլթանության հետ պատերազմի խնդիրը: Այս առումով հատկանշական էր, որ, եթե նախկինում մահմեդականների դեմ դաշինք կնքելու անկեղծությամբ կաթոլիկ աշխարհն էր դեսպաններ ուղարկում էլիսանների մոտ և իրենց ուժերին անչափ վստահ էլիսանները արվող առաջարկներին, որպես կանոն, ընթացք չէին տալիս, ապա այժմ հենց Արղունը դիմեց կաթոլիկ աշխարհին, թեև՝ կրկին առանց որևէ արդյունքի: Դե իսկ մանր պատերազմը սահմաններում այս ժամանակ շարունակվում էր, թեև խնդիրներ կային նաև սեփական սահմանամերձ շրջաններում, երբ, օրինակ, 1286 թվականի ապրիլի 17-ից մինչև մայիսի վերջ էլիսանության բանակը (16.000) ասպատակեց Կորճայքի արևելքը և հարավ-արևելքը՝ հնազանդեցնելով տեղի քրդերին²: Ամեն ինչ, սակայն, հարթ ու հստակ չէր նաև Կալաունի տիրույթներում, երբ հայերի դեմ մղվող

¹ Միքայել Պանարետոս «Տրապիզոնյան ժամանակագրություն», մաս 5:

² Ռաշիդ-Էդ-Դին «Ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 3, գիրք 5, մաս 2:

պայթարում կրած կորուստները Մամլուքյան սուլթանությունում հերթական անգամ սրեցին գահակալական պայթարը:

Իրոք, նույն այս ժամանակ Կալաունի հեղինակությունը սկսել էր ընկնել, ինչից էլ փորձում էր օգտվել հատկապես Յեմսի ճակատամարտից հետո Դամասկոսում և Հարավային Ասորիքում հսկայական հեղինակության հասած Շնջարը: Մինչ այդ Կալաունն առանց այդ էլ ընկալվում էր որպես իր նախկիններին սպանած և գահի նկատմամբ որևէ իրավունք չունեցող մի անձնավորություն, բայց Յեմսի հաղթական ճակատամարտը մի պահ փոխեց մարդկանց տրամադրությունները: Այժմ, սակայն, երբ կրթերը հանդարտվեցին, դժգոհությունները կրկին գլուխ բարձրացրին, ընդ որում մամլուքներին հատկապես վրդովվեցնում էր այն հանգամանքը, որ Կալաունը, խախտելով մամլուքների սրբազան սովորույթներից մեկը, իրեն ժառանգորդ էր նշանակել ոչ թե հերթական մի մամլուքի, այլ՝ սեփական որդուն: Իր նախկինների դառը փորձը, սակայն, կարծես թե, ինչ-որ բան այնուհանդերձ սովորեցրել էր Կալաունին, որը 1283 թվականի աշնանը հրամայեց ձերբակալել Շնջարին և արդյունքում վերջինս անազատության մեջ մնաց մինչև 1290 թվականը: Այս քայլը, որը փրկեց Կալաունի կյանքն ու գահը, այնուհանդերձ ավելի զգեց վերջինիս հեղինակությունը, ընդ որում թյուրքական ծագում ունեցող մամլուքները չէին կարողանում Կալաունին ներել մամլուքյան սովորույթների խախտումը, իսկ տեղի արաբ բնակչության համար էլ նույնիսկ արաբերենին էլ վարժ չտիրապետող այս սուլթանը ընդհանրապես անընդունելի էր:

Արդյունքում՝ ցանկանալով ունենալ քիչ թե շատ հուսալի գոնե մեկ հենարան, թյուրքախոս մամլուքների և արաբ բնակչության կողմից չընդունվող Կալաունը 1284 թվականին գնեց հյուսիս-կովկասյան ծագում ունեցող ստրուկների՝ ապագա մամլուքների, 12.000 հոգանոց խոշոր մի խմբաբանակ և գումարեց դրանք մինչ այդ իր ունեցած 3.000 հոգուն: Փաստորեն արդեն 1280-ականների կեսերին Կալաունն ուներ անձամբ իրեն նվիրված և հավատարիմ մամլուքների 15.000 հոգանոց մի գունդ, ինչը որոշակիորեն ամրապնդեց նրա դիրքերը ու ստիպեց սաստվել հատկապես թյուրքական ծագում ունեցող մամլուքներին: Իր այս քայլով, սակայն, Կալաունը սուլթանության հենց սրտում սկիզբ դրեց գրեթե մեկ հարյուրամյակ տևած մի պայթարի մի կողմից թյուրքական ծագում ունեցող մամլուքների՝ այսպես կոչված Բահրիների, իսկ մյուս կողմից էլ հյուսիս-կովկասյան ծագում ունեցող մամլուքների՝ այսպես կոչված Բուրջիների, միջև:

Այս երկու խմբավորումները մահու չափ աստում էին մեկ-մեկու, ընդ որում Բահրիների մեծաթվությանը Բուրջիները հաջողությամբ ընդդիմանում էին իրենց տոհմական-տեղայնական հզոր կապերով և փոխօգնության բարձր մակարդակով: Իրոք, թեև Բուրջիների մեջ կային հյուսիս-կովկասյան գրեթե բոլոր ազգերի ներկայացուցիչներ՝ ադղղներ, չեչեններ, ալաններ, լեզգիներ, սվաններ և նույնիսկ վրացիներ ու հայեր, սակայն տեղացիները նրանց բոլորին անվանում էին մեկ ընդհանրական անունով՝ «չերքեզ»: Այս առումով հետաքրքիր էր, սակայն, այն, որ տարբեր արմատներ ունեցող «չերքեզներ»-ը օտար այս հողում միմյանց նկատմամբ դրսևորում էին ուժեղ փոխօգնության և փոխլրացում՝ մանավանդ ընդհանուր թշնամու առկայության պարագայում: Վերջին հանգամանքը, ինչպես նաև այն պարագան, որ մամլուքների հյուսիս-կովկասյան հոսքը երբեք չէր դադարում, իսկ թյուրքական հոսքը տասնամյակների ընթացքում այնուհանդերձ դադարեց, գրեթե մեկդարյա պայթարից հետո ի վերջո բերեց Բուրջիների հաղթանակի: Դա, սակայն, լինելու էր մեկ դար հետո, իսկ առայժմ Բուրջիներն ու Բահրի Կալաունը, երկուսն էլ լինելով բավականին թույլ, ստիպված էին հենվել մեկ-մեկու վրա՝ մեկը իշխանությունը չկորցնելու, մյուսն էլ իշխանություն դառնալու համար:

Ռազմիկների տեսք ստացած նախկին ստրուկները՝ Բուրջիները, մարտական մկրտություն ստացան արդեն 1287 թվականի աշնանը, երբ անակնկալ հարձակումով Էլխանության բանակից (մոտ 500) գրավեցին Չարա ամրոցը (Սեբաստիայից մոտ 50 կմ հյուսիս-արևելք) և, ավերելով այն, նահանջեցին¹: 1287 թվականի նույն աշնանը սպարապետ Լևոն Յեթումյանի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության բանակի (մոտ 20.000) անկանոն հարվածներին ենթարկվող Գյուների գլխավորած Ղահրամանյանների Էմիրության բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց Կիլիկիայի արևմուտքը ու Տարսուսի շրջակայքը և նահանջեց²: Այս հաջողություն իր հերթին կարծես ոգևորեց

¹ Ավագ Սեբաստացի «Ժամանակագրություն»:

² Անանուն «Սելջուկների պատմություն»:

«չերքեզներին», որոնք 1288 թվականին արդեն Կիլիկիայի թագավորության բանակից (մոտ 1.000) գրավեցին Թիլ Յամտուն ամրոցը և, ավերելով այն, նահանջեցին¹: Նույն այս ժամանակ, սակայն, խաղաղություն չէր տիրում նաև Էլխանության հյուսիսային սահմաններում, թեև այս անգամ նախահարձակ եղավ այնուհանդերձ Արդունը: Արդյունքում սկիզբ առավ Յորդայական IV պատերազմը (1288-1290):

Գլուխ 66 Յորդայական IV պատերազմը

1288 թվականի աշնանը Էլխանության (մոտ 110.000), ինչպես նաև Դեմետրե II-ի և Սադուն Արծրունու որդի Խուբլուբուղայի գլխավորած Զարթլի թագավորության (մոտ 30.000) միացյալ բանակը ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 30.000) Ոսկե Յորդայի բանակից (մոտ 3.000) գրավեցին Ալիդ ամրոցը (Դերբենդ ամրոցից հյուսիս)²: Յենց այս ժամանակ Էլ, սակայն, բացահայտվեց Արդունի դեմ կազմված խոշոր մի դավադրություն, որի գլխավորներից մեկը հանդիսացող Բուղան ամուսնացած էր Դեմետրե II-ի աղջկա հետ: Այս հանգամանքը կասեցրեց ռազմական գործողությունների հետագա զարգացումը և, մինչ Էլխանությունում զբաղված էին ներքին հաշվեհարդարներով, այդ ամենը հնարավորություն տվեց Ոսկե Յորդայի տիրակալներին պատասխան քայլեր ձեռնարկել:

Իր հերթին Արդունը տրամադրված էր վճռականորեն և արդյունքում նա դաժան հաշվեհարդար տեսավ դավադիրների ու նրանց ընտանիքի անդամների հետ: Մահապատժի ենթարկելով բոլորին՝ 1289 թվականի սկզբին Արդունը հատուկ հրամանով իր մոտ կանչեց նաև Դեմետրե II-ին՝ չներկայանալու պարագայում սպառնալով ներխուժում իրականացնել Զարթլի թագավորության տարածք: Դեմետրե II-ը, հիանալի գիտակցելով իրեն սպասվող ճակատագիրը, սակայն ցանկանալով խնայել յուրայիններին, այնուհանդերձ ներկայացավ Արդունին և 1289 թվականի մարտի 12-ին մահապատժի ենթարկվեց՝ փոխարենն արժանանալով իր ժողովրդի սիրուն ու յուրայինների աչքում դառնալով «նահատակ»: Դեմետրե II-ից հետո Զարթլի թագավորության արքա հռչակվեց Դավիթ IV Նարինի որդի Վախթանգ II-ը (1289-1292), որի օրոք, սակայն, զգալի ազդեցություն ուներ, դեռևս Դեմետրե II-ի օրոք առաջին դերերի վրա հայտնված Խուբլուբուղա Արծրունին: Յագիվ էր Աբաղան կարգավորել իր ներքին գործերը, երբ հարված հասցրեց արդեն ուժերն ի մի բերած Ոսկե Յորդայի ռազմական մեքենան:

1289 թվականի մայիսի 10-ին, սակայն, Էլխանության (մոտ 100.000), Վախթանգ II-ի, ինչպես նաև Խուբլուբուղա Արծրունու գլխավորած Զարթլի թագավորության (մոտ 30.000) միացյալ բանակը և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 20.000) Շամախիի ճ-մ-ում հաղթեցին Ոսկե Յորդայի առաջխաղացած բանակին (մոտ 150.000)³: 1290 թվականի ապրիլի 29-ին Ղարասու գետի ճ-մ-ում (Դերբենդ ամրոցի մոտ) Արդունի ռազմական մեքենայի առաջապահը ևս մեկ անգամ հաղթեց Ոսկե Յորդայի բանակի առաջապահին, սակայն, խուսափելով Ոսկե Յորդայի առաջխաղացած հիմնական բանակից, ի վերջո նահանջեց⁴: Իր հերթին դեպի հյուսիս հետ քաշվեց նաև Ոսկե Յորդայի բանակը: Այսպիսով՝ Յորդայական IV պատերազմը ավարտվեց և արդյունքում, ի համեմատ նախկինի, որևէ փոփոխություն տեղի չունեցավ: Նույն այս ժամանակ, սակայն, հանգիստ չէր նաև Էլխանության արևմտյան սահմաններին:

¹ Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»:

² «Զարթլի-Ցիտլիբեթ», Անանուն «Ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 102:

³ Համդալլահ Ղազվինի «Ընտրյալ պատմություն»:

⁴ Ռաշիդ-Էդ-Դին «Ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 3, գիրք 5, մաս 2; Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»; Ստեփանոս Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»:

Գլուխ 67

Ներհակությունների արքայի գահակալման առաջին շրջանը

1289 թվականի փետրվարի 6-ին իր մահկանացուն կնքեց Լևոն II-ը՝ սեփական երկրի պաշտպանության համար եռանդուն կերպով մարտնչած այդ քաջարի արքան: Անվերջանալի պայքարը, սակայն, ի վերջո հյուծեց այս խիզախ գահակալին և նա հեռացավ կյանքից, ինչից հետո արքա հռչակվեց հանգուցյալի ավագ որդի Յեթումը՝ Յեթում II-ը (1289-1293, 1293-1294, 1295-1296, 1298, 1299-1305)՝ «ներհակությունների արքան», ինչպես դարեր անց նրան կկոչի Յայկ Խաչատրյանը¹: Այս արքան թագավոր հռչակվելուց առաջ դավանափոխ էր եղել և դարձել էր ֆրանցիսկյանների միաբանության անդամ: Յեթում II-ը չէր սիրում շքեղությունը, շքեղ հանդերձներն ու կերուխումները, նա խստաբարո էր և քաջարի, բայց միաժամանակ նաև՝ փոփոխամիտ ու կրոնապաշտ: Նույն այս ժամանակ մահվան շունչն էր զգում նաև Կալաունը, բայց նա չէր ցանկանում հայերի հետ կես դարից ավել ձգված իր պայքարը թողնել առանց վերջնական հաջողության, մանավանդ որ վերջին տարիներին իրար հետևից գրավել էր խաչակիրների երբեմնի հզոր տիրապետության գրեթե բոլոր մնացորդները: Եվ ահա Կալաունը իր ռազմական մեթենան մի վերջին անգամ շարժեց Արդուսի դեմ

1289 թվականի ամռանը, սակայն, Մելիտեի ճ-մ-ում Էլխանության բանակը (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 500) հաղթեցին Պիրից առաջխաղացած Մամլուքյան սուլթանության բանակին (2.000 հեծյալ)²: Արդյունքում, կարծես թե, անզոր կատաղության մեջ, 1289 թվականի նույն ամռանը Պիրից առաջխաղացած Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 100 հեծյալ) ասպատակեց Պիրի շրջակայքի և Յուսիսայի Ասորիքի քրիստոնյաներին, սակայն ծանր կորուստներ կրեց այս անգամ արդեն երկրաշարժից³: Այսպիսով՝ ծանր կորուստներ կրած Կալաունը, որին չկարողացան օգնել նաև սեփական Բուրջինները, ստիպված եղավ վերջնականապես հրաժարվել Կիլիկիայի թագավորության դեմ հաղթանակ տանելու մտքից: Եվ ահա արդեն 1290 թվականի նոյեմբերին Էլ խաչակիրների վերջին ամրություններից մեկը հանդիսացող Ակկայի գրոհին նախապատրաստվելու ընթացքում Կալաունը հանկարծամահ եղավ: Ու, թեև մինչև վերջ Էլ կասկածները չփարատվեցին, որ Կալաունին այնուհանդերձ թունավորել էին, սակայն, համենայն դեպս գոնե ձևականորեն, նա առաջինը եղավ մամլուք սուլթանների երկարատև շարքում, որը մահացավ սեփական մահով:

1291 թվականի մարտի 7-ին մինչ այդ կաթվածահար եղած Արդուսին իր հերթին սպանեցին, որից հետո Էլխանությունը մուտք գործեց գահակալական անկայունության մի բարդ շրջան: Մեծ նվաճումներն, ինչպես արդեն մի քանի անգամ ասվեց, արդեն վաղուց անցյալում էին և առկա ներուժը Էլխանության ռազմաքաղաքական ավագանու տարբեր խմբավորումներ այժմ ամենից առաջ կիրառում էին երկրի ներսում՝ սեփական թեկնածուներին Էլխան հռչակելու ու պակասող նյութական ռեսուրսները սեփական կողմն ուղղելու մտայնությամբ: Իրավիճակին լրացուցիչ սրություն էր հաղորդում, սակայն, նաև այն հանգամանքը, որ Էլխանության ծագումով մոնղոլ ավագանին տեղի մահմեդական կամ քրիստոնյա բնակչության մեջ որևէ էական հենարան չունեի և սրանց տարբեր խմբավորումներն իրենց հերթին ևս, գահի համար պայքարողներին ընդհանուր առմամբ դիտարկելով որպես իրենց խորթ ու օտար մի երևույթ, սեփական նախասիրություններում շատ անկանխատեսելի էին: Արդուսից հետո Էլխան հռչակվեց նրա սպանությունն անմիջականորեն կազմակերպած վերջինիս եղբայր Քեյխաթուն (1291-1295), որը մինչ այդ նշանակված էր Էլխանության արևմտյան տարածքների կառավարիչ: Նոր Էլխանը, սակայն, մի թեթևամիտ, պետական գործերին անլուրջ վերաբերվող ու հաճույքներին տրվելուն հակված անձնավորություն էր, որին երբեմն նաև մեղադրում էին սեռական անզուսպ վարքագիծ դրսևորելու և նույնիսկ միասեռականության մեջ: Այս ամենի արդյունքը եղան արտաքին և ներքին ամենատարբեր ու բացառապես միայն իրենց անխոհեմությամբ աչքի ընկնող ձեռնարկումները, որոնք կտրուկ վատթարացրին Էլխանության ներքաղաքական և արտաքին-քաղաքական մինչ այդ առանց այդ էլ վատացող դրությունը:

¹ Տես՝ Խաչատրյան Յ. «Կիլիկյան Յայաստանի երևելիներ», Երևան 2001, էջ 342:

² Բար-Յեքրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 11:

³ Բար-Յեքրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 11:

Կալաունի մահից հետո Մամլուբյան սուլթանության նոր սուլթան հռչակվեց նրա որդի ալ-Աշրաֆը (1290-1293), որը բավականին գործունյա և ուժեղ մի տիրակալ էր: Այնուհանդերձ, իր հերթին կարիք ունենալով գործունյա մի օգնականի, ալ-Աշրաֆը ազատություն շնորհեց Շնջարին և վերականգնեց նրան իր հին պաշտոնում: Այս հանգամանքը, ինչպես նաև այն, որ 1291 թվականին ալ-Աշրաֆը վերջնականապես գրավեց խաչակիրների բոլոր տիրույթները Ասորիքում ու Պաղեստինում, առժամանակ վերջինիս որոշակի հեղինակություն ապահովեցին: Իրոք, այն բանից հետո, երբ 1291 թվականի մայիսի 18-ին ընկավ Ալկան, խաչակիրները Մերձավոր Արևելքում կորցրին իրենց բոլոր մայրցամաքային տիրույթները՝ սեփական իշխանության տակ ունենալով արդեն միայն Կիպրոսը և մի քանի այլ կղզիներ: Միաժամանակ, խաչակիրների վերջնական վտարումից հետո մահմեդականների հարվածի սուր ծայրում հայտնվեցին արդեն հայերն, ի դեմս Կիլիկիայի թագավորության, ընդ որում շուտով Էլխանությունում հաղթանակելու էր իսլամը, իսկ վերջինս էլ դադարեցնելու էր իր նվաճողական հավակնությունները Մամլուբյան սուլթանության նկատմամբ, այնպես որ հայերի վիճակն աստիճանաբար ավելի էր ծանրանալու: Եվ այսպես, ալ-Աշրաֆը որևէ կերպ չմոռացավ թշնամությունը հայերի հետ և արդեն 1292 թվականի գարնանը նրա դրդումով գործող Ղահրամանյանների Էմիրության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց Մուլևոն ամրոցի շրջակայքը, բայց ի վերջո նահանջեց¹: Միաժամանակ, 1292 թվականի գարնանը Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց Երզնկայի շրջակայքը և նահանջեց²: Նույն այս ժամանակ, սակայն, սուլթանի ձեռքերն արդեն ազատ էին և նա ինքն իր ռազմական մեթենայով հարված հասցրեց Կիլիկիայի թագավորությանը:

Արդյունքում՝ 1292 թվականի մայիսի 27-ից հունիսի 28-ը ալ-Աշրաֆի գլխավորած Մամլուբյան սուլթանության բանակը (մոտ 30.000), 19 բաբանների հարվածներով, ինչպես նաև պարսպի հիմքերը փորելու միջոցով փլելով պարսպի մի հատվածը, Ռայմոնդ Զաչ Յեթումյանի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության կայազորից (մոտ 1.000) համառ մարտերով գրավեց Յոմսկլա ամրոցը³: Ամենայն Յայոց կաթողիկոս Ստեփանոս III-ը (1290-1293) գերվեց: Իր հերթին 1292 թվականի ամռանը Ղահրամանյանների Էմիրության բանակը (մոտ 3.000) Կիլիկիայի թագավորության բանակից (մոտ 500) դավաճանության շնորհիվ գրավեց Ապլեես ամրոցը (Կիլիկիայի հյուսիս-արևմուտք)⁴: Ստեղծված ծանր պայմաններում, նպատակ ունենալով ազատել գերված կաթողիկոսին, Յեթում II-ը վերջինիս ազատության համար Մամլուբյան սուլթանությանը որպես փրկագին զիջեց Բեհեսնի ամրոցը: Ստացվեց այնպես, սակայն, որ կաթողիկոսը վախճանվեց մինչև ամրոցի հանձնումը՝ դեռ ազատություն չստացած: Ակնհայտ էր, որ ամրոցը հանձնելու առիթը արդեն չկար, որի պատճառով էլ վերջինիս կայազորը չցանկացավ այն հանձնել թշնամուն: Յամարելով իրեն խաբված՝ Մամլուբյան սուլթանության բանակը պատրաստվեց նոր հարձակման: Նույն այս ժամանակ պարզ չէր գործերի վիճակը, սակայն, նաև Քարթլիի թագավորությունում, ընդ որում թեթևամիտ Քեյխաթուլի հաստատվելը Էլխանության գահին միայն խորացրեց ընդհանուր խառնաշփոթը:

¹ Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»:

² Ահարոն-Գրիգոր Երզնկացի «Յիշատակարան 1292 թվականի»:

³ Ներսես Պալիենց «ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 68; Մարգարեկ Յոմսկլայեցի «Յիշատակարան 1292 թվականի»; Յովհաննես Երզնկացի «ժամանակագրություն»; Յովհաննես Երզնկացի «Յիշատակարան 1292 թվականի»; Մատթեոս Վայոցձորցի «Յիշատակարան 1292 թվականի»; Ստեփանոս Արճիշեցի «Յիշատակարան 1292 թվականի»; Թորոս Արտազեցի «Յիշատակարան 1292 թվականի»; Ստեփանոս Գոյնեբերդիցյանց «Յիշատակարան 1292 թվականի»; Անանուն Բաղնեկանցի «Յիշատակարան 1292 թվականի»; Խաչատուր Փերեբերդի «Յիշատակարան 1292 թվականի»; Անանուն «Յիշատակարան 1293 թվականի»; Յեթում Պատմիչ «Յիշատակարան 1293 թվականի»; Մովսես Երզնկացի «Յիշատակարան 1293 թվականի»; Բարսեղ Երաժիշտ «Յիշատակարան 1294 թվականի»; Սմբատ Սպարապետի Շարունակող «ժամանակագրություն»; Յեթում II «Տարեգրություն»; Յեթում II «Յիշատակարան 1295 թվականի»; Յեթում Պատմիչ «ժամանակագրություն»; Յեթում Ախտեցի «ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»; Ավագ Սեբաստացի «ժամանակագրություն»; Անանուն «ժամանակագրություն 1339 թվականի»; Սարգիս Ստեցի «ժամանակագրություն»; Անանուն Սյունեցի «ժամանակագրություն»; Կիրակոս Ռշտունի «ժամանակագրություն»; Առաքել Դավիթբեցի «Պատմություն», գլուխ 56; Անանուն Երուսաղեմցի «ժամանակագրություն»; Դավիթ Բաղիշեցի «ժամանակագրություն»; Սիմեոն Երևանցի «Ջամբռ», գլուխ 2; Բար-Յեթրեոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 11; Աբու-Ֆիդա «Յամառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»; Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուբյան սուլթանների»; Մուֆֆազալ իբն Աբու-Ֆազայիլ «Պատմություն»; Օմար, «Տարիֆ»; ալ-Կուտիբի «Շեյխ Ուվեյսի պատմությունը», գլուխ 7:

⁴ Ներսես Պալիենց «ժամանակագրություն»:

Գլուխ 68

Քարթլիի թագավորության տրոհումը

Իրոք, Վախթանգ II-ի հաստատվելը Քարթլիի թագավորության արևելքում այստեղ կտրուկ ուժեղացնում էր Դավիթ IV Նարինի դիրքերը, ինչը բնականաբար դուր չէր գալիս Դավիթ V Վահրամուկի և Դեմետրե II-ի կողմնակիցներին: Արդյունքում՝ նրանք միավորվեցին Խուրթլուքուղա Արծրունու շուրջը և լուրջ հակազդեցություն կազմակերպեցին Վախթանգ II-ին և Դավիթ IV Նարինին, իսկ որպես ընդհանուր հետևանք էլ՝ Վախթանգ II-ի իշխանությունը տեղում մեծապես սահմանափակվեց: Ավելին, 1292 թվականի սկզբին Վախթանգ II-ը հանկարծամահ եղավ, ինչից հետո Խուրթլուքուղա Արծրունու կողմից գլխավորվող տեղական ուժերը արքա հռչակեցին Դեմետրե II-ի որդի Դավիթ VI-ին (1292-1311): Դրանից հետո 1292 թվականի մայիսից մինչև հոկտեմբեր Զեյխաթուի գլխավորած Էլխանության (մոտ 50.000) և Դավիթ VI-ի գլխավորած Քարթլիի թագավորության (մոտ 5.000) միացյալ բանակը ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) Իկոնիայի սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) գրավեցին Տունդուսալոն (Փոքր Ասիա)¹՝ կրկին Էլխանության քիչ թե շատ ամուր իշխանությունը հաստատելով Իկոնիայի սուլթանության տարածքում: Հենց այս ընթացքում էր, որ, գոհ մնացած Դավիթ VI-ից, Զեյխաթուն ճանաչեց նրա արքայական իշխանությունը: Այսպիսով՝ Դավիթ IV Նարինը, որը թվում էր, թե արդեն շատ մոտ էր Քարթլիի թագավորության տարածքում իր միասնական իշխանության հաստատմանը, խոշոր անհաջողության մատնվեց, իսկ 1293 թվականի սկզբին էլ կնքեց իր մահկանացուն:

Դավիթ IV Նարինին հաջորդեց նրա որդի Կոնստանդին I-ը (1293-1327), սակայն իրենց հոր տիրույթների վրա տարածվող եղբոր ժառանգությունն անմիջապես էլ ամենայն եռանդով սկսեց վիճարկել հանգուցյալի մյուս որդի Միքայելը: Երկու եղբայրների պայքարը բավականին երկար տևեց և վերջնական հաջողությունն ամրագրելու համար նրանցից ոչ մեկը այդպես էլ բավարար ուժ չունեցավ: Արդյունքում՝ արդեն մի քանի տարի անց Դավիթ IV Նարինի երբեմնի քիչ թե շատ միասնական տիրույթներում սկսեցին իրենց բավականին ազատ զգալ տեղական տոհմերը, երբ Շարվաշիձինները ամրացան Աբխազիայում և ստեղծեցին Աբխազիայի իշխանությունը, իսկ Դադիանիներն էլ հիմնադրեցին Մեգրելիայի ու սրան ենթակա Սվանեթիայի իշխանությունները: Արդյունքում՝ Դավիթ IV Նարինի սերունդները փաստորեն ոչ մի կերպ ի վիճակի չէղան վիճարկել Դավիթ VI-ի իշխանությունը, թեև վերջինիս դիրքերն էլ իրենց հերթին այնքան թույլ էին, որ հենց նույն այս ժամանակ նա վերջնականապես կորցրեց հսկողությունը Ջակելիների կողմից գլխավորվող Սամցխեի աթաբեկության նկատմամբ, որի գլուխ նույն այս ժամանակ կանգնած էր Սարգիս Ջակելու արժանի հետնորդը հանդիսացած նրա որդի, եռանդուն և տաղանդավոր Բեքա Ջակելին (1285-1306): Այսպիսով՝ Քարթլիի մի ժամանակ միասնական թագավորությունը արագորեն բաժանվում էր հատվածական մասերի, որոնց տիրակալներից և ոչ մեկը բավարար ուժ չունեի մյուսների նկատմամբ առավելության հասնելու կամ, առավել ևս, համաթագավորական որևէ գործողություն ձեռնարկելու համար: Այս առումով, թերևս, միայն ավելացնենք, որ, չնայած ստացած աջակցությանը, Դավիթ VI-ն ինքը ևս որևէ կերպ չէր վստահում Խուրթլուքուղա Արծրունուն և, ամրապնդելով իր դիրքերն ինչպես հարկն է, նա 1293 թվականի վերջին հրամայեց ձերբակալել Արծրունյանց իշխանին, որից հետո, վերջինիս մեղադրելով ինչի մեջ, որ հնարավոր էր, մահապատժի ենթարկեց: Վերջին հանգամանքը ծանր հարված հասցրեց Արծրունիների տոհմի, որոնց մնացորդները այդուհետ շարունակեցին իրենց գոյությունը, թերևս, միայն Վասպուրականում:

Գլուխ 69

Ներհակությունների արքայի գահակալման հետագա ընթացքը

Զեյխաթուի օրոք Էլխանական իշխանության թուլացումը իր յուրօրինակ անդրադարձն ունեցավ նաև քրդերի մոտ, որոնք, Էյուբյաններին բաժին հասած աղետից հետո մի քանի տասնամյակ լինելով ճնշված վիճակում, ուժեղ կենտրոնական իշխանության անկման

¹ «Քարթլիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»; Խոնդեմիր «Ավանդույթների եղությունը», մաս 4:

պայմաններում հերթական անգամ աստիճանաբար ուղի էին կանգնում: Արդյունքում արդեն 1290 թվականի գարնանը Տարոնի իշխանության բանակի (մոտ 1.000) անկանոն հարվածներին ենթարկվող Շամադդիկյանների էմիրության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց Սասուն ու հուլթ գավառները և նահանջեց¹: Այս իրադարձությունը լուրջ հետևանքներ չունեցավ, սակայն այն կարծես խորհրդանշական մակարդակում ցույց տվեց Հայկական լեռնաշխարհում քրդերի ակտիվացման փուլի սկիզբը:

1292 թվականի սեպտեմբերին Էլիսանության բանակը (մոտ 150.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 30.000), ինչպես նաև Հեթում II-ի և սպարապետ Հեթում Պատմիչ Հեթումյանի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության բանակը (մոտ 50.000) ու վերջինիս աջակցող Տաճարականների և Հիվանդախնամների օրդենները (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) առանց լուրջ մարտերի գրավեցին Հռոմկլա ամրոցն այն ավերած ու նահանջող Մամլուքյան սուլթանության բանակից (մոտ 70.000), որից հետո ցրեցին ուժերը²: Ի պատասխան դրա՝ 1292 թվականի նոյեմբերի 28-ից մինչև սեպտեմբերի սկիզբ Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց Սեբաստիայի, Կարիսի ու Անի-Կեմախ ամրոցի շրջակայքը և նահանջեց՝ միայն Սեբաստիայի շրջակայքում սպանելով 50 ու գերելով 800 խաղաղ բնակիչ³:

1293 թվականի մարտին Սեբաստիայի ճ-մ-ում քաղաքի Հայկական աշխարհագորը (մոտ 1.000) հաղթեց քաղաքում տեղակայված և այն ասպատակել սկսած Մամլուքյան սուլթանության բանակին (մոտ 1.000)⁴: 1293 թվականի մայիսի 9-ին Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) գրավեց Բեհեսնի ամրոցը այն հանձնել հրաժարված Կիլիկիայի թագավորության բանակից (մոտ 1.000)⁵: Նույն այս ժամանակ քրիստոնյաները ևս ոչ մի կերպ չէին կարողանում հասնել միասնության և նույնիսկ ավելին՝ բանը հասնում էր ռազմական բախումների նույնիսկ իրար շատ մոտ գտնվող ուժերի միջև:

Այսպես, 1293 թվականի հունիսի 2-ին Այասի ծովամարտում Ջենովայի հանրապետության նավատորմը (20 նավ) հաղթեց Վենետիկի հանրապետության նավատորմին (32 մեծ և փոքր նավ)՝ գրավելով հակառակորդի 24 նավ⁶: 1294 թվականի մայիսի 22-ին Այասի ծովամարտում Ջենովայի հանրապետության նավատորմը կրկին (մոտ 10 նավ) հաղթեց Վենետիկի հանրապետության նավատորմին (28 մեծ և փոքր նավ)՝ գրավելով հակառակորդի արդեն 25 նավ⁷: Այս առումով լավն այն էր, որ շուտով հայերի օգտին գործեց մեկ կարևոր հանգամանք:

Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ ալ-Աշրաֆը իշխանությունը ստացել էր ժառանգաբար, իսկ, ըստ մամլուքների պատկերացումների էլ, ինչպես արդեն ասվեց, սուլթան կարող էր լինել միայն այն մարդը, որին գնել էին և որն անցել էր ստրկության բոլոր աստիճաններով: Այս առումով հետաքրքիր է նշել, որ վերջին հանգամանքը գործող սուլթանին չէին կարողանում ներել և Բահրիները, և Բուրջիները: Իր հերթին ալ-Աշրաֆը, հավատարիմ մնալով հոր քաղաքականությանը, շարունակում էր հենվել Բուրջիների վրա: Այս պայմաններում դժգոհության ծայրահեղ աստիճանի հասած Բահրիները, կարելի է ենթադրել հենց նույն Շնչարի դրդմամբ, ի վերջո դավադրություն կազմեցին և 1293 թվականի աշնանը մի քանի դավաճանած Բուրջիների միջոցով սպանեցին երիտասարդ սուլթանին: Ճակատագրի զարմանալի ծաղրով, սակայն, Շնչարին՝ հզոր ու իշխանատենչ մամլուքների սերնդի այդ վերջին ներկայացուցչին, այդպես էլ չվիճակվեց նստել սուլթանական գահին, քանզի հենց այն օրը, երբ ալ-Աշրաֆը սպանվեց, իր անկողնում հանկարծամահ եղավ նաև Շնչարը: Այս ամենը հայերին շատ օգուտ տվեց, քանի որ Մամլուքյան սուլթանությունում կրկին սրվեց գահակալական պայքարը: Հայերի օգուտը, սակայն, ավելի շատ կլիներ, եթե իրենք ևս միաբան լինեին և իրենք էլ իրենց սեփական երկրում ձեռնամուխ չլինեին գահակալական պայքարի: Այդպես, սակայն, չեղավ և շուտով Կիլիկիայի թագավորությունում սկսվեց մեր պատմության մեջ բավականին հազվադեպ հանդիպող

¹ Բար-Հեթում «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 11:

² ալ-Կուտիբի «Շեյխ Ուվեյսի պատմությունը», գլուխ 7:

³ Ավագ Սեբաստացի «Ժամանակագրություն»: Հովհաննես Սեբաստացի «Սեբաստիայի պատմությունը», գլուխ 5:

⁴ Ավագ Սեբաստացի «Ժամանակագրություն»: Հովհաննես Սեբաստացի «Սեբաստիայի պատմությունը», գլուխ 5:

⁵ Ներսես Պալիենց «Ժամանակագրություն»: Ավագ Սեբաստացի «Ժամանակագրություն»: Հովհաննես Գրիգ «Հիշատակարան 1293 թվականի», Ստեփանոս Գրիգ «Հիշատակարան 1295 թվականի»:

⁶ Հեթում II «Տարեգրություն»: Հեթում Ախտեցի «Ժամանակագրություն»:

⁷ Հեթում Պատմիչ «Ժամանակագրություն»: Այս մասին տեղեկություններ կան նաև ջենովական փաստաթղթերում:

գահակալական պայթյուններից ևս մեկը, մի պայթյար, որի հիմքում ընկած էր այն, որ Կիլիկիայի թագավորությունում գահակալում էր «ներհակությունների արքա» Յեթում II-ը:

Ամեն ինչ սկսվեց նրանից, որ 1293 թվականի գարնանը Յեթում II-ը հրաժարվեց գահից և, արքա հռչակելով իր եղբայր Թորոսին (1293, 1294-1295), դարձավ վանական, սակայն նույն թվականի աշնանը կրկին ստանձնեց երկրի ղեկը: Սա, սակայն, անհետևանք չանցավ և կենտրոնական իշխանության դեմ մի ելույթ սկիզբ առավ, որի դրդապատճառները մեզ, ցավոք, հայտնի չեն: Այսպես թե այնպես, սակայն 1293 թվականի աշնանը Յեթում II-ի գլխավորած Ոստանիկ բանակը Սիսի ճ-մ-ում անորոշ ելք ունեցած մարտում ընդհարվեց Յեթում Պատմիչ Յեթումյանի և նրա եղբայր Օշին Կանչեցու գլխավորած Մարզպանական բանակի հետ¹: Կնքվեց հաշտություն, ըստ որի Յեթում II-ը շարունակեց թագավորել: Յեթում Պատմիչ Յեթումյանը շարունակեց վարել սպարապետի պաշտոնը, բայց որոշ ժամանակ անց եղբոր հետ միասին ստիպված եղավ այնուհանդերձ լքել Կիլիկիան: Վերոգրյալի կապակցությամբ լավ էր, որ ողջ այս գահակալական խառնաշփոթը բարեբախտաբար որևէ օգուտ չբերեց նաև Մամլուքյան սուլթանությանը, քանի որ ալ-Աշրաֆի սպանությունը այս երկրում հերթական անգամ սրեց թվում էր, թե որոշ ժամանակ հանգած գահակալական պայթյարը:

Գլուխ 70

Ներքաղաքական պայթյարը Կիլիկիայի թագավորությունում և Մամլուքյան սուլթանությունում

Ինչպես արդեն ասվեց՝ Շնչարը չհասցրեց օգտվել դավադրության պտուղներից և դեպքերի բերումով արդյունքում այնպես ստացվեց, որ այդ պտուղները բաժին հասան դավադրության անմիջական կազմակերպիչներին: Ժամանակին՝ 1290 թվականի աշնանը, երբ Կալաունը դեռ նոր էր մահացել, Բահրի մամլուքների ազդեցիկ մի խումբ դեմ էր հանդես եկել սուլթան ալ-Աշրաֆի գահակալմանը և նույնիսկ դավադրություն էր կազմել: Դավադրության կազմակերպիչը Տուրն-Էդ-Դինն էր, իսկ նրա ակտիվ մասնակիցներից էին Կալաունի փոխ-սուլթան Լաշին, ինչպես նաև մամլուքներ Զիթ-Բուղան, Բայդարը և Շուջան: Դավադրությունը, սակայն, անհաջողության մատնվեց և դավադիրները ձերբակալվեցին: Տուրն-Էդ-Դինը, որպես կազմակերպիչ, անմիջապես էլ մահապատժի ենթարկվեց, սակայն մյուսները որոշ ժամանակ անց ազատություն ստացան, ընդ որում Զիթ-Բուղայի ու Շուջայի նկատմամբ որևէ հսկողություն չսահմանվեց և նույնիսկ ավելին՝ Բայդարը դարձավ փոխ-սուլթան, իսկ Լաշին էլ նշանակվեց Ասորիքի կառավարիչ: Ապագան ցույց տվեց, սակայն, որ իր այս քայլով սուլթան ալ-Աշրաֆը ճակատագրական մի սխալ էր գործել, քանի որ հետագայում, իր դեմ ուղղված և ավելի հաջող ելք ունեցած նոր դավադրության մեջ հիմնական դերակատարությունը ստանձնեցին հենց նույն այս մարդիկ: Արդյունքում՝ ալ-Աշրաֆի սպանությունից հետո դավադիրները նոր սուլթան հռչակեցին սպանվածի ինսամյա եղբորը՝ մոնղոլուհուց ծնված Մուհամմեդին (1293-1294, 1299-1309, 1310-1341), սակայն իրական իշխանությունը բնականաբար հայտնվեց դավադիրների ձեռքում, որոնցից Զիթ-Բուղան դարձավ փոխ-սուլթան և մանկահասակ սուլթանի ինսամյակալ, Շուջան՝ վեզիր, իսկ Լաշին ու Բայդարն էլ պահպանեցին իրենց հին պաշտոնները: Շուտով պարզվեց, սակայն, որ հենց իրենց՝ դավադիրների, շարքերում ևս կային խորը հակասություններ: Իրոք, Զիթ-Բուղան և Լաշին Բահրիներից էին, իսկ Շուջան ու Բայդարը՝ Բուրջիներից, ընդ որում Բուրջիները ակնհայտորեն դժգոհ էին այն բանից, որ նախորդ փառահեղ տասնամյակից հետո իշխանությունն և իրական ազդեցությունը կրկին հայտնվել է Բահրիների ձեռքում:

1294 թվականի աշնանը գործերը որոշակիորեն կարգի գցած Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 15.000) Կիլիկիայի թագավորության բանակից (մոտ 1.000) գրավեց Թիլ-Յամտուն ամրոցը, ավերեց և նահանջեց²: Նույն այս ժամանակ, սակայն, Յայոց թագավորությունը շարունակվում էր փոթորկվել ամենից առաջ հենց ներսից:

1294 թվականի նույն աշնանը Յեթում II-ը կրկին հրաժարվեց գահից և, հերթական անգամ արքա հռչակելով իր եղբայր Թորոսին, դարձավ վանական: Իր հերթին, սակայն, 1295 թվականի

¹ Յեթում II «Տարեգրություն»:

² Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»: Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»:

գարնանը գահից հրաժարվեց և վանական դարձավ Նաև Թորոսը, որից հետո Յեթում II-ը կրկին հռչակվեց արքա: Գահակալական այս տատանումները երկրում հերթական անգամ հուզումներ առաջացրին, որոնք կրկին հասան ռազմական բախման աստիճանի: Արդյունքում՝ 1295 թվականի գարնանը Սիսի ճ-մ-ում Յեթում II-ի գլխավորած Ռստանիկ բանակը անորոշ ելք ունեցած մարտում ընդհարվեց Սմբատ Սպարապետի որդի Օշինի և Յեթում Պատմիչ Յեթումյանի որդի Օշին գլխավորած Մարգպանական բանակի հետ¹: Կնքվեց հաշտություն, ըստ որի Յեթում II-ը շարունակեց թագավորել: Միաժամանակ Օշին Սմբատի ու Օշին Յեթումի Յեթումյանները պահպանեցին իրենց պաշտոնները, Օշին Կանչեցին և Յեթում Պատմիչ Յեթումյանը վերադարձան Կիլիկիա, իսկ վերջինս էլ վերանշանակվեց սպարապետի պաշտոնում: Այսպիսով՝ Յայոց թագավորությունով մեկ գլորվեց գահակալական հերթական ճգնաժամը, բայց մամլութները բարեբախտաբար այս անգամ ևս չկարողացան օգտվել դրանից, քանի որ իշխանության իրական դեկլ ստանձնելուց հետո ալ-Աշրաֆին հաջորդած առաջատար գործիչների հարաբերությունները արդեն 1295 թվականի գարնանը հասան զինված ընդհարման:

Ամեն ինչ սկսվեց նրանից, որ 1294 թվականի դեկտեմբերին Զիթ-Բուղայի դրդումով Մուհամմեդը գահընկեց արվեց: Արդյունքում՝ Մամլության սուլթանության սուլթան հռչակվեց Նույն Զիթ-Բուղան (1294-1296)՝ 1260 թվականին գերի ընկած և Կալաունի մամլութների թվում հայտնված այդ փոքրամարմին ու մուգ մաշկով երբեմնի հասարակ մոնղոլ ռազմիկը: Վերջինս իր հերթին, սակայն, կարիք ունենալով գործույթ օգնականի, Լաջիին նշանակեց փոխ-սուլթան, բայց իր իշխանության ընթացքում այդպես էլ չկարողացավ ամրանալ գահին, իսկ նրա ծագումը, ինչպես նաև արդեն այստեղ սկիզբ առած փոթորկի հետևանքով Էլիսանությունից ժամանած մեծաթիվ փախստականներին ոչ միայն Եգիպտոսում տեղավորելը, այլև նրանց մեծ պատիվներ ու արտոնություններ տալն էլ տեղում ավելի զցեցին նրան վարկը: Արդյունքում՝ գործող սուլթանի դեմ հերթական դավադրություն կազմվեց և 1295 թվականի գարնանը Բուրջիները փորձեցին ձերբակալել Զիթ-Բուղային, սակայն անհաջողության մատնվեցին: Դրանից հետո հրաշքով փրկված Զիթ-Բուղան իր հերթին պաշարեց Կահիրեի միջնաբերդում ամրացած Բուրջիներին, որոնք դիմեցին փախուստի և ցրվեցին բուն Կահիրեում: Ու, թեև այս ընթացքում Շուջան սպանվեց, սակայն Բուրջիները շարունակում էին իրենցից լուրջ սպառնալիք ներկայացնել և ագրեսիվ վարքագիծ դրսևորել, մանավանդ այն բանից հետո, Զիթ-Բուղան Ասորիքից հետ կանչեց սուլթան ալ-Աշրաֆի սպանության իրական մեղավոր համարվող Լաջիին ու մեծ պատիվներով ընդունեց նրան Կահիրեում:

Ստեղծված անորոշ պայմաններում Նույն տարվա ամռանը Բուրջիները անցան արդեն բացահայտ ապստամբության, որի արդյունքում Բուրջիների ու Բահրիների միջև Կահիրեում փողոցային իսկական մի ճակատամարտ սկսվեց: Արդյունքում, թեև Բուրջիները կրկին պարտություն կրեցին, սակայն Զիթ-Բուղայի դիրքերն էլ այնուհանդերձ վերջնականապես որևէ կերպ ամուր չէին: Եվ խնդիրը կրկին կայանում էր նրանում, որ, իր իշխանության օրոք Էլիսանությունում սկիզբ առած ներքին ցնցումների պատճառով այստեղից հեռացող ու դեպի Մամլության սուլթանություն շարժվող զգալի ուժերին Զիթ-Բուղան մեծ տեղ էր հատկացնում: Գործող սուլթանն ուզում էր նոր ժամանածների հաշվին ուժեղացնել Բահրիներին, բայց դա իր հերթին միայն նոր կասկածներ հարուցեց տեղի բնակչության և արդեն Նույնիսկ «հին Բահրիներ»-ի շարքերում, որոնք, ի դեմս նոր ժամանածների, տեսնում էին սեփական մրցակիցների, ընդ որում այդ ամենն էլ այն պայմաններում, երբ Բուրջիների թշնամությունը ևս դեռ ոչ-ոք չէր վերացրել: Արդյունքում՝ Մամլության սուլթանությունում տեղի ունեցավ հերթական հեղաշրջումը:

1296 թվականի գարնանը, երբ Զիթ-Բուղան դուրս էր գալիս Դամասկոսից, փոխ-սուլթան Լաջիի և եկվոր մոնղոլների առաջնորդ Մանգու-Թեմուրի գլխավորած ուժերը քաղաքի մոտակայքում հարձակվեցին Կահիրե վերադարձող նրա շքախմբի վրա: Դավադիրները, սակայն, չկարողացան օգտագործել անակնկալը ու, թեև Զիթ-Բուղայի շքախումբը պարտվեց, բայց վերջինս հերթական անգամ կարողացավ փախչելով փրկվել և ապաստանել Դամասկոսում, իսկ հետագայում էլ, իր իշխանությունը տարածելով ողջ Ասորիքի վրա, իր համար առժամանակ կիսաանկախ մի դրություն ապահովել: Ամեն դեպքում, սակայն, իրական ռազմական ուժը անցավ դավադիրների ձեռքը և Մամլության սուլթանության նոր սուլթան հռչակվեց Լաջին (1296-1298):

¹ Յեթում II «Տարեգրություն»:

Ձեռք բերված հաջողության համար Լաջին, սակայն, մեծապես պարտական էր Մանգու-Թեմուրին, որին էլ ստիպված էր նշանակել փոխ-սուլթան: Նույն այս ժամանակ, սակայն, ինչպես մի քանի անգամ մինչ այս ակնարկվեց, խաղաղ չէր նաև Զեյխաթուհի տիրություններում, երբ Էլխանությունը և ոչ մի հնարավորություն չունեցավ օգտվել Մամլուքյան սուլթանության ներքին խնդիրներից:

Գլուխ 71 **Ներքաղաքական Մեծ պայքարը Էլխանությունում**

1290-ական թվականների սկզբի վիճակով Քարթլիի թագավորության կենտրոնական իշխանությունը չափից դուրս էր թուլացել և ոտքի էին կանգնում վերջինիս ավանդական հակառակորդները: Արդեն 1293 թվականի գարնանը Էլխանության (մոտ 20.000), Դավիթ VI-ի գլխավորած Քարթլիի թագավորության (մոտ 20.000) միացյալ բանակը, ինչպես նաև նրա կազմում գտնվող Չայ ռազմիկները (մոտ 10.000) պաշարեցին Գորին քաղաքը գրաված ալաններից (մոտ 2.000), որից հետո կնքվեց հաշտություն¹: Իրոք, նույն այս ժամանակ, կապված հարավում գտնվող ուժերի թուլացման հետ, հերթական անգամ ակտիվացել էին նաև կովկասյան լեռնականները, որոնք, փորձելով խաղարկել «լեռնականի ուժը», նման դեպքերում միշտ ձգտում էին հարված հասցնել հարթավայրերին: Ալանների խնդիրը, սակայն, միայն սկիզբն էր, քանի որ Զեյխաթուհի իշխանությունը շուտով փլուզվեց հենց ներսից:

1294 թվականի վերջին Զեյխաթուհի դեմ ապստամբություն բարձրացրեց Յուլափուի որդի Թարազայի տղա Բայդուն: Զեյխաթուն սկզբում լուրջ չվերաբերվեց այս ելույթին, սակայն, այն բանից հետո, երբ ապստամբի դեմ ուղարկված ուժերն անցան նույն այդ ապստամբի կողմը, գործող Էլխանի դիրքերը սասանվեցին: Արդյունքում՝ Զեյխաթուհին ձերբակալեցին և 1295 թվականի մարտի 24-ին մահապատժի ենթարկեցին, որից հետո Էլխան հռչակվեց արդեն իսկ հիշատակված Բայդուն (1295): Նոր Էլխանը, որն աչքի էր ընկնում իր խոհեմությամբ, միաժամանակ նաև հենց դրանով էլ իր դեմ հանեց ամենից առաջ տեղի մահմեդականներին, որոնց որևէ կերպ դուր չէր գալիս լավ վերաբերմունքը Էլխանության քրիստոնյաների նկատմամբ: Էլխանությունում սկիզբ էր առնում մոտավորապես այն դրությունը, որն առկա էր Սելջուկյան սուլթանությունում 1092 թվականից հետո:

Նոր էր Բայդուն ձեռնամուխ եղել երկրի կառավարմանը, երբ նրա դեմ ապստամբություն բարձրացրեց արդեն Արդունի որդի Մահմուդ Ղազանը, որը, լինելով Էլխանության արևելյան հատվածի կառավարիչ, արդեն վաղուց ընդունել էր իսլամը և վայելում էր երկրի մահմեդականների լայն աջակցությունը: Արդյունքում՝ արդեն օգոստոսին Մահմուդ Ղազանը շարժվեց Բայդուի դեմ և, որպես հետևանք այս ամենի, բոլորի կողմից լքված գործող Էլխանը փորձեց դիմել փախուստի, սակայն բռնվեց և 1295 թվականի հոկտեմբերի 4-ին մահապատժի ենթարկեց: Նոր այս զարգացումների հետևանքով Էլխան հռչակվեց Մահմուդ Ղազանը (1295-1304)՝ թույլ առողջության, սակայն հզոր կամքի, մեծ եռանդի և մտավոր զգալի ունակությունների տեր այդ տիրակալը:

Իր նախնիների արժանի զավակը հանդիսացած Էլխանության նոր տիրակալը՝ ինչպես արդեն ասվեց, թույլ ֆիզիկական տվյալներ ունեցող, բայց մեծ նպատակների հակված այդ «վերջին մոնղոլը», կարճ ժամանակում կարողացավ կարգի բերել իր երկրի գործերը, ներքին ամուր կարգուկանոն հաստատել և ի վերջո ձեռնամուխ լինել Մամլուքյան սուլթանության դեմ պատերազմին: Նոր սկսվող պատերազմում Էլխանը մեծ հույսեր էր կապում Կիլիկիայի թագավորության և հատկապես Յեթում II-ի հետ, որի հետ ծանոթությունը, թեև տեղի էր ունեցել տարօրինակ պայմաններում, բայց, որպես արդյունք, ունեցել էր երկու գահակալների միջև հաստատված ջերմ հարաբերությունները:

Բանն այն էր, որ, երբ Էլխան էր դեռևս Բայդուն, իսկ Մահմուդ Ղազանն էլ պայքարում էր նրա դեմ, Կիլիկիայի թագավորության բանակով Էլխանի նստավայր Մարաղա ուղղվեց Յեթում II-ը: Ու, թեև վերջինս ի սկզբանե նպատակ ուներ օժանդակել Բայդուին, սակայն արդեն տեղում պարզվեց, որ Բայդուն պարտվել է և դիմել է փախուստի: Այս պայմաններում, արագ կողմնորոշվելով ստեղծված իրավիճակում, Չայոց արքան շնորհավորեց արդեն Մահմուդ

¹ «Քարթլիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»:

Ղազանին՝ վերահաստատելով երկու երկրների միջև կնքված համագործակցության պայմանագիրը: Մինչև մամուլների հետ չափվելը, սակայն, տեղում այնուհանդերձ առկա էին ինչ-ինչ հարցեր, որոնք էլ կարոտ էին Մահմուդ Ղազանի միջամտությանը: Այսպես, 1295 թվականի հոկտեմբերին մինչ այդ Մահմուդ Ղազանի եռանդուն կողմնակցի դերում հանդես եկած, սակայն այժմ ապստամբած Նովռուզ խանի բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց Սյունիքի հարավը և Նախիջևանը, բայց, այն բանից հետո, երբ Մարաղա ժամանած Յեթում II-ը այդ մասին միջնորդեց Մահմուդ Ղազանին, բռնությունները դադարեցվեցին, իսկ Նովռուզը դիմեց փախուստի¹:

Ավելի բարդ լուծում էր պահանջում, սակայն, Զարթլիի թագավորության խնդիրը, քանի որ ինչպես Քեյխաթուն, այնպես էլ Բայդուն լավ հարաբերություններ ունեին Դավիթ VI-ի հետ, ինչը չէր կարող չազդել Մահմուդ Ղազանի վերաբերմունքի վրա դեպի այս տիրակալը: Բանը դեռևս չհասցնելով ընդհարման՝ Մահմուդ Ղազանն այնուհանդերձ իր մոտ կանչեց Զարթլիի թագավորության գործող արքային, սակայն Դավիթ VI-ը, որը լավ էր հիշում հորը բաժին հասած ճակատագիրը, հրաժարվեց ներկայանալ, ինչն իր հերթին բնականաբար համարվեց ապստամբություն: Որպես հետևանք, սկիզբ առավ Գուրջիստանի III ապստամբությունը (1295-1311): Արդյունքում՝ 1295 թվականի նոյեմբերին Մահմուդ Ղազանի լավագույն զորավարներից մեկը համարվող Խուբլու-Շահի գլխավորած Էլխանության բանակը (մոտ 30.000) ասպատակեց Զարթլիի թագավորության տարածքը, Գուգարքի արևելքը, ինչպես նաև Ուտիքի հյուսիսը, սակայն Դավիթ VI-ը, հետ քաշվելով դեպի հյուսիս և ապաստանելով լեռներում, այդպես էլ չենթարկվեց Էլխանությանը²:

Մինչ վրացական խնդիրը գտնվում էր նման խառը դրության մեջ, պայթեց իրավիճակը նաև Իկոնիայի արդեն գրեթե ոչնչացված սուլթանության տարածքում, որտեղ շատերը մինչ այդ հայացքներն ուղղել էին դեպի Մամլուքյան սուլթանություն, ընդ որում վերջիններիս ոգևորում էր նույն այս ժամանակ երկրի դեկին Քիթ-Բուղայի հայտնվելը: Ավելին, այս ամենին նույնիսկ նախորդեց ապստամբությունը Մահմուդ Ղազանի իսկ ռազմական մեքենայում: Արդյունքում՝ 1296 թվականի հունվարի կեսին Եդեսիայի ճ-մ-ում³ Էլխանության կառավարական բանակը (մոտ 20.000) հաղթեց ապստամբած և դեպի Մամլուքյան սուլթանություն շարժվող օյրաթների բանակին (մոտ 10.000)⁴, սակայն արևմտյան կնճիռը դեռևս մնում էր: Իրոք, ոտքի էին կանգնել միանգամից մի շարք զորավարներ, որոնք, չունենալով հանդերձ միասնական կառավարում և գործողությունների միասնական ծրագիր, սակայն փոխարենը ունենալով հնարավորություն առիթի դեպքում պատսպարվել Մամլուքյան սուլթանությունում, նույն այս ժամանակ ըմբոստ վարքագիծ էին դրսևորում Մահմուդ Ղազանի իշխանության նկատմամբ:

Այսպես թե այնպես, սակայն, անցնելով ակտիվ գործողությունների, 1296 թվականի փետրվարի կեսի Կարինի ճ-մ-ում Էլխանության կառավարական բանակը (3.000) հաղթեց ապստամբած և դեպի Մամլուքյան սուլթանություն շարժվող Իլդարի բանակին (300), ընդ որում Իլդարն ինքը շուտով գերվեց և սպանվեց⁵: 1296 թվականի փետրվարի վերջին Բայլականի ճ-մ-ում Էլխանության կառավարական բանակը (մոտ 5.000) առաջին օրը պարտվեց ապստամբած Արսլան-օղուլի բանակին (մոտ 3.000), սակայն հաջորդ օրը, երբ համալրում (2.000) ստացավ, թշնամին հանձնվեց⁶: 1296 թվականի մայիսի 24-ին Ամիդի ճ-մ-ում Էլխանության կառավարական բանակը (մոտ 15.000) հաղթեց ապստամբած Եսուդեյի բանակին (մոտ 3.000), երբ Եսուդեյը սպանվեց⁷: 1296 թվականի մայիսի վերջին Ջեյհուն գավառի ճ-մ-ում Էլխանության բանակը (30.000) և նրա կազմում գտնվող Ջայ ռազմիկները (մոտ 10.000) հաղթեցին Բալատու խանի բանակին (մոտ 30.000): Բալատուն փորձեց պատսպարվել Կիլիկիայի թագավորության տարածքում, որտեղ, սակայն, իր փոփոխություններն էին տեղի ունեցել: Իրոք, 1296 թվականի

¹ Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 70: Ստեփանոս Յայրապետ «Ջիշատակարան 1297 թվականին»: Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»: Անանուն Սյունեցի «Ժամանակագրություն»: Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»: «Զարթլի-Ցխովրեբա», Անանուն «Ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»: Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»:

² «Զարթլի-Ցխովրեբա», Անանուն «Ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»: Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»:

³ Այս ճակատամարտի տեղի խիստ մոտավոր է, սակայն շատ հավանական է կարծել, որ այն տեղի է ունեցել հենց Ջայոց Միջագետքում, այլ ոչ թե Ջյուսիսային Ատորիքում, քանի որ Էլխանության կառավարական զորքերը հեռացողներին են հասել սեփական, այլ ոչ թե հարևան երկրի տարածքում:

⁴ Ռաշիդ-Էդ-Դին «Ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 3, գիրք 8, մաս 2:

⁵ Ռաշիդ-Էդ-Դին «Ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 3, գիրք 8, մաս 2:

⁶ Ռաշիդ-Էդ-Դին «Ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 3, գիրք 8, մաս 2:

⁷ Ռաշիդ-Էդ-Դին «Ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 3, գիրք 8, մաս 2:

գարնանը, օգտվելով Յեթում II-ի ու Թորոսի՝ Կոստանդնուպոլսում գտնվելուց, վերջիններիս երրորդ եղբայր Սմբատը գահընկեց հայտարարեց Յեթում II-ին և իրեն հռչակեց արքա: Արդյունքում՝ Կիլիկիայի թագավորության ղեկին հայտնված Սմբատ III Բռնակալը (1296-1298), բնականաբար ցանկանալով շահել Մահմուդ Ղազանի համակրանքը, գերեց Բալատուհն և հանձնեց Էլիսանությանը, որտեղ էլ վերջինս մահապատժի ենթարկվեց¹: Եվ վերջապես, 1296 թվականի ամռանը Խուբլու-Շահի գլխավորած Էլիսանության բանակը (մոտ 30.000) ասպատակեց Զարթլիի թագավորության տարածքը, Գուգարքի արևելքը, ինչպես նաև Ուտիքի հյուսիսը: Դավիթ VI-ը, սակայն, ապաստանած լեռներում, այդպես էլ չենթարկվեց Էլիսանությանը²:

1297 թվականի գարնանը մահացավ Տրապիզոնի կայսրության կայսր Յովհաննես II-ը և նրան հաջորդեց որդին՝ Ալեքսեյ II-ը (1297-1330): Արդյունքում, օգտվելով առաջացած ինչ-ինչ գահակալական անհարթություններից, Իկոնիայի սուլթանության բանակը (մոտ 30.000) Տրապիզոնի կայսրության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 100) գրավեց Յալիբեյան (Փոքր Յայքի հյուսիս-արևմուտք, Սև ծովի ափ)³: Սա, կարծես թե, մահմեդական հակահարձակման սկիզբ էր և 1297 թվականի հունիսի կեսից մինչև հունիսի վերջ Մամլուքյան սուլթանության ու Ղարա-Արսլանին հաջորդած նրա որդի Դաուդի (1292-1294) եղբայր ալ-Մանսուրի (1294-1312) գլխավորած Արտոնիյանների Էմիրության միացյալ բանակը (12.000 հեծյալ) Էլիսանության բանակից (մոտ 500) ու քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 100) գիշերային գրոհով դավաճանության շնորհիվ գրավեց Ամիդը, սակայն, չկարողանալով տիրել միջնաբերդին, ավերեց քաղաքը և, 20 օր մնալով տեղում, ավարով հեռացավ՝ գերելով 12.000 խաղաղ բնակիչ⁴:

1297 թվականի ամռանը Խուբլու-Շահը հերթական հարվածը հասցրեց Դավիթ VI-ին, սակայն, այդպես էլ չհասավ որևէ հաջողության⁵: Այս պայմաններում Մահմուդ Ղազանը Զարթլիի թագավորության արքա հռչակեց Դավիթ VI-ի մոր կողմից խորթ, համահայր եղբայր Գեորգիին՝ Գեորգի V Պայծառին (1297-1330՝ համիշխան, 1330-1346): Բացառիկ ունակությունների տեր այս տիրակալի աստեղային ժամը, սակայն, դեռևս առջևում էր, իսկ այժմ նա ընդամենը միայն բավարարվեց Տփղիսում Էլիսանության դրածոյի դերը տանելով: Նույն այս ժամանակ ապաստանական իր կարգավիճակը դեռևս պահպանում էր, սակայն, նաև Նովմուզ խանը:

Արդյունքում՝ 1297 թվականի օգոստոսի սկզբից մինչև օգոստոսի 13 Էլիսանության բանակը (մոտ 50.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 5.000) Ֆախր-Էդ-Դինի (1285-1308) գլխավորած Կուրտյանների Էմիրության, ինչպես նաև քաղաքում ապաստանած Նովմուզի միացյալ բանակից (մոտ 2.000) պաշարեցին Յերաթը՝ ի վերջո ստիպելով Նովմուզի ձերբակալման ու հանձնման միջոցով հաշտություն կնքել⁶: Նովմուզը մահապատժի ենթարկվեց և իրավիճակը Էլիսանության արևելյան սահմաններում համեմատականորեն կայունացավ: Այս պայմաններում որոշվեց ի վերջո վճռական հարված հասցնել այդպես էլ չհնազանդվող Դավիթ VI-ին:

Արդյունքում՝ 1298 թվականի գարնանը Խուբլու-Շահի գլխավորած Էլիսանության բանակը (մոտ 30.000) և նրա կազմում Շահնշահ Չաքարյանի գլխավորությամբ գործող Յայ ռազմիկները (մոտ 3.000) ասպատակեցին Զարթլիի թագավորության տարածքը, Գուգարքի արևելքը, ինչպես նաև Ուտիքի հյուսիսը⁷: Խնդիրները, սակայն, սրանով որևէ կերպ չսպառնվեցին:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

¹ Ռաշիդ-Էդ-Դին «ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 3, գիրք 8, մաս 2; Ավագ Սեբաստացի «ժամանակագրություն»; Յեթում II «Տարեգրություն»:

² «Զարթլիս-Ցիտվրեբա», Անանուն «ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»:

³ Միքայել Պանարետոս «Տրապիզոնյան ժամանակագրություն», մաս 5:

⁴ Բար-Յեբրետոս «Աշխարհիկ պատմություն», գիրք 11:

⁵ «Զարթլիս-Ցիտվրեբա», Անանուն «ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»; Դավիթ Բագրատունի «Կրաստանի պատմությունը», գլուխ 104:

⁶ Ռաշիդ-Էդ-Դինի Շարունակող «ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 3, գիրք 8, մաս 2; Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»:

⁷ «Զարթլիս-Ցիտվրեբա», Անանուն «ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»:

Խուբլու-Շահի գլխավորած Էլիանության և Սամցխեի աթաբեկության միացյալ բանակը (մոտ 30.000, այդ թվում հյուսիս-կովկասյան լեռնականներ) ու նրա կազմում Շահնշահ Չաբարյանի գլխավորությամբ գործող Հայ ռազմիկները (մոտ 3.000) մոտեցան Դավիթ VI-ի գլխավորությամբ ամուր պաշտպանական դիրքեր գրաված Զարթլի թագավորության բանակին (մոտ 5.000, այդ թվում հյուսիս-կովկասյան լեռնականներ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 500):

I փուլ – Խուբլու-Շահի բանակի մի ջոկատ (500) փորձեց թևանցումով դուրս գալ հակառակորդի դասավորության թիկունք, սակայն ընկավ դարանը և գլխովին ոչնչացավ:

II փուլ – Խուբլու-Շահի բանակը անցավ հարձակման, սակայն ողջ օրը տևած համառ մարտի արդյունքում ի վերջո ծանր կորուստներով շարտվեց ելման դիրքեր, որից հետո, չվերսկսելով մարտը, հաջորդ օրը նահանջեց:

Հարձակվողներից հայերը կորցրին մոտ 150, դաշնակիցը՝ մոտ 1.500, պաշտպանվողներից՝ հայերը մոտ 5, դաշնակիցը՝ մոտ 50 զինվոր:

Այսպիսով, Մահմուդ Ղազանի ռազմական մեթենան մի զգալի անհաջողություն կրեց, սակայն, չնայած դրան և նույնիսկ հաշվի էլ չառնելով այն հանգամանքը, որ Մամլուքյան սուլթանության դեմ պատերազմն արդեն թակում է Էլիանության դռները, որոշվեց ավելի ուժեղացնել Դավիթ VI-ի դեմ պայքարը: Արդյունքում՝ նույն 1298 թվականի ամռանը Խուբլու-Շահի գլխավորած Էլիանության բանակը (մոտ 20.000) կրկին ասպատակեց Զարթլի թագավորության տարածքը, Գուգարքի արևելքը, ինչպես նաև Ուտիքի հյուսիսը և նահանջեց²: Նույն այս ժամանակ, սակայն, Էլիանության արևմտյան սահմաններում արդեն բացահայտ ռազմական գործողություններ էին սկսվել Մամլուքյան սուլթանության դեմ, ինչը որոշակիորեն թեթևացրեց Դավիթ VI-ի դրությունը: Իրոք, երկու երկրներում ընթացող ներքին այս գործընթացները, կարծես թե, ժամանակ չէին թողել մարտական գործողությունների համար, բայց այժմ, երբ սուլթանության ներքին դրությունը մի քիչ հանդարտվել էր, մամլուքները նորից ձեռնամուխ եղան պատերազմին Հայոց թագավորության դեմ, մանավանդ որ այստեղ էլ այդ ժամանակ հանգիստ չէր:

Դեռևս 1297 թվականի ապրիլին Մահմուդ Ղազան խանի մոտից վերադարձող Սմբատ III Բռնակալի գլխավորած Ոստանիկ բանակը (մոտ 1.000) Սեբաստիայի ճ-մ-ում հաղթեց իր հերթին Կոստանդնուպոլսից վերադարձած և Մահմուդ Ղազան խանի մոտ մեկնել պատրաստվող Հեթում II-ի ու Թորոսի շքախմբին (մոտ 100), գերեց Հեթում II-ին և Թորոսին ու բանտարկեց Բարձրաբերդում³: 1298 թվականի հուլիսի սկզբին Սմբատի III Բռնակալի հրամանով Թորոսը սպանվեց, իսկ Հեթումը մի աչքից կուրացվեց: Մինչ այդ, սակայն, 1298 թվականի ապրիլի 23-ից մինչև մայիսի 4-ը Կիլիկիայի թագավորության բանակի (մոտ 20.000) անկանոն հարվածներին ենթարկվող և Հալեպից առաջխաղացած Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց Կիլիկիայի թագավորության արևելքը ու կենտրոնը և նահանջեց Հալեպ⁴: Շուտով պարզվեց, սակայն, որ Կահիրեում չեն պատրաստվում խնդիրը սպառված համարվել և գործող բանակին հրամայվեց նոր հարձակում գործել հայերի վրա:

Արդյունքում 1298 թվականի մայիսի վերջին Հասան-Ջահանի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) Այասի ճ-մ-ում ջախջախեց Հալեպից առաջխաղացած Մամլուքյան սուլթանության բանակին (14.000)⁵, սակայն թշնամու մեկ այլ բանակ 1298

¹ «Զարթլի-Ցիսովրեբա», Անանուն «Ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»; Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», գլուխ 70:

² «Զարթլի-Ցիսովրեբա», Անանուն «Ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»:

³ Ներսես Պալինց «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Ավագ Սեբաստացի «Ժամանակագրություն»; Արիստակես Թորոսեցի «Հիշատակարան 1307 թվականի»; Սարգիս Սսեցի «Ժամանակագրություն»; Սմբատ Սպարապետի Շարունակող «Ժամանակագրություն»; Եփրեմ Վարդապետ «Ժամանակագրություն»; Հեթում Ախտեցի «Ժամանակագրություն»; Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»; Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»; Հովհաննես Սեբաստացի «Սեբաստիայի պատմությունը», գլուխ 5; Ավետիք Տիգրանակերտցի «Գիրք պատմության»; Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»:

⁴ Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»; Մակրիդի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»; Ավագ Սեբաստացի «Ժամանակագրություն»; Վահրամ Արմենացի «Հիշատակարան 1298 թվականի»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»:

⁵ Մակրիդի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»; Սմբատ Սպարապետի Շարունակող «Ժամանակագրություն»:

թվականի հունիսի սկզբին գրավեց գրավեց Թիլ-Համտուն ամրոցը¹, իսկ երրորդ մի բանակ էլ նույն թվականի հունիսի սկզբին պաշարեց Մարաշը և գրավեց այն հուլիսի վերջին²:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1298 հունիսի 20 - հուլիսի 30 – Հումուս ամրոցի պաշտպանությունը³

Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) պաշարեց ամրոցը Կիլիկիայի թագավորության բանակից (մոտ 1.000):

I փուլ – Հայկական բանակը համառորեն հետ մղեց թշնամու բոլոր գրոհները, սակայն ջրի պակասը ամրոցի կայազորի և այնտեղ ապաստանած բնակչության համար ստեղծեց ծայրահեղ կացություն, որի պատճառով հուլիսի 6-ին 1.200 խաղաղ բնակիչներ դուրս եկան ամրությունից ու հանձնվեցին:

II փուլ – Կիլիկիայի թագավորության բանակը սկսեց շարժել ամրոցի ուղղությամբ: Շուտով, սակայն, սկիզբ առան բանակցություններ և հուլիսի 30-ին կնքվեց հաշտություն:

Հայերը կորցրին մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:

Նույնիսկ այս պայմաններում էլ, սակայն, Սիսում շարունակվում էին ներիշխանական խմորումները: Իրոք, 1298 թվականի հուլիսի սկզբին Սիսի ճ-մ-ում արքաեղբայր Կոնստանդինի և սպարապետ Հեթում Պատմիչ Հեթումյանի գլխավորած Մարզպանական բանակը լուսաբացին սկսված մարտում հաղթեց Սմբատ III Բռնակալի գլխավորած Ոստանիկ բանակին⁴: Սմբատ III Բռնակալը փորձեց պատասպարվել Իկոնիայի սուլթանության տարածքում, բայց կարճ ժամանակ անց գերվեց և բանտարկվեց Բարձրաբերդում, որից հետո կրկին Կիլիկիայի թագավորության արքա հռչակվեց Հեթում II-ը: Մի քանի օր անց, սակայն, Հեթում II-ը հերթական անգամ հրաժարվեց գահից և այն հանձնեց եղբորը, որից հետո Կիլիկիայի թագավորության արքա հռչակվեց Կոնստանդին I-ը (1298-1299): Հենց նա էր, որ օգնության հասավ Հումուս ամրոցին, սակայն արդյունքում կնքեց հաշտություն, ինչի հետևանքով Կիլիկիայի թագավորությունը Մամլուքյան սուլթանությանը զիջեց Ջեյհուն գետից արևելք ընկած տարածքները, այդ թվում Սարվանդիքար, Հոռմկլա, Հումուս, Կովառայ, Ռոսեյլի (= Հաջան Շաղուն) և Նդր ամրոցները (վերջինը՝ Կիլիկիայի արևելք): Կիլիկիան, սակայն, սրանից հետո ևս չէր հանգստանալու:

1299 թվականի ապրիլին կրկին երկրի ղեկին տիրանալ ձգտող Հեթում II-ի ու սպարապետ Հեթում Պատմիչ Հեթումյանի գլխավորած Մարզպանական բանակը Սիսի ճ-մ-ում հաղթեց Կոնստանդին I-ի և ազատություն ստացած նրա եղբայր Սմբատ III Բռնակալի բանակին: Արդյունքում՝ Կոնստանդին I-ը և Սմբատ III Բռնակալը պատասպարվեցին Կոնստանդնուպոլսում, իսկ Հեթում II-ը կրկին ստանձնեց Կիլիկիայի թագավորության ղեկը⁵: Այսպիսով՝ բազմաթիվ վայրիվերումներից հետո ի վերջո այնպես ստացվեց, որ մամլուքների հետ Մահմուդ Ղազանի վճռական ընդհարման նախօրին հայերին գլխավորում էին այնուհանդերձ հենց Հեթում II-ը ու սպարապետ Հեթում Պատմիչ Հեթումյանը: Ավելին, հայերին դնենք էին թակում արդեն նաև մամլուքները և գահակալական պայթարն ավարտելն ավելի քան ժամանակին էր: Հարկ է այնուհանդերձ նշել, սակայն, որ նույն այս ժամանակ գործերն ամենևին էլ պարզ դրության մեջ չէին նաև մամլուքների մոտ, քանզի զուտ կովկասյան ուժեղ ատելությունը պահպանած Բուրջիները իրենց հերթին ոչ մի կերպ չէին ցանկանում համակերպվել ստեղծված իրավիճակի հետ:

¹ Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»:

² Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»:

³ Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»; Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Հեթում Ախտեցի «Ժամանակագրություն»:

⁴ Ներսես Պալիենց «Ժամանակագրություն»; Հեթում Ախտեցի «Ժամանակագրություն»; Ավագ Սեբաստացի «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Սմբատ Սպարապետի Շարունակող «Ժամանակագրություն»; Արիստակես Թորոսեցի «Հիշատակարան 1307 թվականի»; Անանուն Երուսաղեմի «Ժամանակագրություն»; Ավետիք Տիգրանակերտցի «Գիրք պատմության»; Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»:

⁵ Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Ներսես Պալիենց «Ժամանակագրություն»; Սմբատ Սպարապետի Շարունակող «Ժամանակագրություն»; Ավագ Սեբաստացի «Ժամանակագրություն»; Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»; Արիստակես Թորոսեցի «Հիշատակարան 1307 թվականի»; Ավետիք Տիգրանակերտցի «Գիրք պատմության»; Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»:

Արդյունքում՝ 1298 թվականին աշխանը Բուրջիների առաջնորդ Բեյբարս ալ-Ջկրմիշը իր զինակիրներ Կիրջիի և Տագջիի հետ թակարդը զգեցին ու սպանեցին սուլթանին Լաջիին և փոխ-սուլթան Մանգու-Թեմուրին, բայց այս անգամ դավադիրներին չհաջողվեց միասնական գործել ու սուլթան դարձնել իրենցից մեկին, այն դեպքում, երբ Բահրիները իրենց առաջնորդ Սալարի գլխավորությամբ ձեռնամուխ էին եղել պատասխան գործողությունների: Արդյունքում՝ ստեղծվեց ուժերի հավասարակշռության յուրօրինակ մի դրություն, ինչի պայմաններում կողմերը եկան փոխզիջումային համաձայնության և կրկին սուլթան հռչակեցին աքսորից վերադարձված Մուհամմեդին: Ու, թեև այս հանգամանքը երկու խմբավորման համար էլ ուներ իր առավելություններն և թերությունները, բայց այնուհանդերձ այն ավելի շատ հոգուտ Բուրջիների էր, որոնց առաջնորդ Բեյբարս ալ-Ջկրմիշը դարձավ երկրի փաստացի տիրակալ:

Այսպես թե այնպես, սակայն սեփական դիրքերի ամրացումը երկրի ներսում որոշակիորեն ոգևորեց Բուրջիներին, որոնք որոշեցին գործել մի քիչ այլ կերպ: Այս անգամ, սակայն, թշնամու ներխուժման պահին Կիլիկիայի թագավորությունում ներքաղաքական ճգնաժամը բարեբախտաբար արդեն հաղթահարվել էր և երկիրը կրկին գտնվում էր միասնական ղեկավարության ներքո: Արդյունքում 1299 թվականի մարտի 8-ից մինչև ապրիլի 17-ը ապստամբած և քաղաքի շրջակայքը ասպատակած արժանահիշատակ Բաչուի թոռ Սուլամիշի բանակը (60.000, որից 50.000 հեծյալ) չգրավեց Սեբաստիան քաղաքի Զայկական աշխարհագրից (մոտ 1.000)¹: Պաշարման ընթացքում Սուլամիշը մեկնեց Մամլուքյան սուլթանություն և հետ վերադարձավ այնտեղից ստացած աջակցությամբ: Դրանից հետո, 1299 թվականի ապրիլի 27-ին Աղշեհիի 6-մ-ում Էմիր Չոբանի գլխավորչաժ Էլխանության բանակը (35.000), ինչպես նաև նրա կազմում գտնվող Զայ ռազմիկները (մոտ 5.000) հաղթեցին Սեբաստիայից հեռացած և այդ ընթացքում Սուլամիշին լքած նրա (500 հեծյալ), ինչպես նաև Մամլուքյան սուլթանության (20.000) միացյալ բանակին: Սուլամիշը դիմեց փախուստի և ապաստանեց Մամլուքյան սուլթանությունում²: Եվ ի վերջո 1299 թվականի մայիսի 1-ին Զեսուն գավառի 6-մ-ում Զեթում II-ի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության բանակը (մոտ 5.000) հաղթեց Սուլամիշի գլխավորությամբ Ասորիքից առաջխաղացած Մամլուքյան սուլթանության բանակին (1.200): Սուլամիշ, այս անգամ արդեն զերվեց, հանձնվեց Էլխանությանը և սպանվեց³:

1299 թվականի մայիսի կեսին ալ-Մանսուրի գլխավորած Արտուխյանների Էմիրության բանակը (մոտ 10.000), փորձելով հետ բերել սեփական երբեմնի տիրույթների կարևոր մասերից մեկը, Էյուբյանների Էմիրության Էմիր, Տաթի-Էդ-Դինի որդի Աբու-Բաթի (1283-1320) գլխավորած Էյուբյանների Էմիրության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Զայ ռազմիկներից (մոտ 100) պաշարեց Զիսն-Զեֆը, սակայն, մատնվելով անհաջողության, հետ քաշվեց⁴: Արդյունքում Էյուբյանների Էմիրությունը հաստատեց սեփական գոյության իրավունքը, սակայն տեղական մրցակցությունը Արտուխյանների Էմիրության հետ շարունակեց գոյություն ունենալ: Իր հերթին, 1299 թվականի օգոստոսի վերջից մինչև սեպտեմբերը Մամլուքյան սուլթանության բանակը (4.000 հեծյալ) ասպատակեց Մարդինի, Ռաշ-Ալնի ու Դունայսիր (= Նասիրիա) ամրոցի շրջակայք և նահանջեց⁵: Այսպիսով՝ Մահմուդ Ղազանի տերության արևմտյան սահմաններում ընթանում էր մանր, բայց, ըստ էության, մի իսկական պատերազմ, սակայն համառ Էլխանը ցանկանում էր այնուհանդերձ նախ լուծել Դավիթ VI-ի հարցերը ու նոր միայն շարժվել հակառակորդի դեմ:

1299 թվականի գարնանը Խուբլու-Շահը հերթական հարվածը հասցրեց հակառակորդին⁶, սակայն արդեն 1299 թվականի առանը Դավիթ VI-ի գլխավորությամբ Ցիկարեից առաջացած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 7.000, այդ թվում հյուսիս-կովկասյան լեռնականներ) ու նրա կազմում գտնվող Զայ ռազմիկներին (մոտ 700) պատասխան հարված հասցրին և իրենց

¹ Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»; Ավագ Սեբաստացի «Ժամանակագրություն»; Զովհաննես Սեբաստացի «Սեբաստիայի պատմությունը», գլուխ 5:

² Ռաշիդ-Էդ-Դին «Ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 3, գիրք 8, մաս 2; Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»; Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»; Ավագ Սեբաստացի «Ժամանակագրություն»; Զովհաննես Սեբաստացի «Սեբաստիայի պատմությունը», գլուխ 5:

³ Ավագ Սեբաստացի «Ժամանակագրություն»; Ռաշիդ-Էդ-Դին «Ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 3, գիրք 8, մաս 2; Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»; Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»:

⁴ Շարաֆ խան Բադիշեցի «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 5:

⁵ Ռաշիդ-Էդ-Դին «Ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 3, գիրք 8, մաս 2; Խոնդեմիր «Ավանդույթների էությունը», մաս 4; Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»:

⁶ «Զարթլի-Ցիսուրեթ», Անանուն «Ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»:

հերթին նահանջեցին¹: Այս ժամանակ Մահմուդ Ղազանն արդեն իսկ սկսել էր իր բանակային բռնուցքի տեղափոխումը դեպի արևմուտք, բայց Դավիթ VI-ի մասին նա այնուհանդերձ չմոռացավ:

Արդյունքում՝ 1299 թվականի հոկտեմբերից մինչև նոյեմբեր Խուբլու-Շահի գլխավորած Էլխանության և Սամցխեի աթաբեկության միացյալ բանակը (մոտ 30.000, այդ թվում հյուսիս-կովկասյան լեռնականներ) ու նրա կազմում Շահնշահ Չաբարյանի գլխավորությամբ գործող Հայ ռազմիկները (մոտ 3.000) ասպատակեցին Քարթլիի թագավորության տարածքը, Գուգարքի արևելքը, ինչպես նաև Ուտիքի հյուսիսը, սակայն Դավիթ VI-ը, ապաստանելով լեռներում, այդպես էլ չենթարկվեց Էլխանությանը: Այս պայմաններում Քարթլիի թագավորության արքա հռչակեց նաև Դավիթ VI-ի եղբայր Վախթանգը՝ Վախթանգ III-ը (1299-1308), որի իշխանությանը հանձնվեցին Տփղիսից դուրս տարածվող Քարթլիի թագավորության արևելյան շրջանները², իսկ արդյունքում էլ, ըստ էության, ստեղծվեց մի դրություն, երբ Քարթլիի թագավորության տարածքում գործում էին միանգամից չորս արքաներ՝ Դավիթ VI-ը և նրա եղբայրներ Գեորգի V Պայծառն ու Վախթանգ III-ը երկրի արևելյան, իսկ Կոնստանդին I-ն էլ՝ երկրի արևմտյան մասում, ընդ որում դա դեռ չհաշված վերջինիս դեմ պայքարող Միքայելին:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1299 նոյեմբերի վերջ – Գվելեթիի ճ-մ (Հյուսիս-արևելյան Վրաստան)³

Խուբլու-Շահի գլխավորած Էլխանության և Սամցխեի աթաբեկության միացյալ բանակը (մոտ 30.000, այդ թվում հյուսիս-կովկասյան լեռնականներ) ու նրա կազմում Շահնշահ Չաբարյանի գլխավորությամբ գործող Հայ ռազմիկները (մոտ 3.000) մոտեցան Դավիթ VI-ի գլխավորությամբ ամուր պաշտպանական դիրքեր գրաված Քարթլիի թագավորության բանակին (մոտ 5.000, այդ թվում հյուսիս-կովկասյան լեռնականներ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 500):

I փուլ – Խուբլու-Շահի բանակը անցավ հարձակման, սակայն որևէ հաջողության չհասավ և սկսեց նահանջել:

II փուլ – Օգտվելով այն բանից, որ սկիզբ առած ձևամրրիկի պայմաններում թշնամու բանակի ուժերը ջլատվել են, Դավիթ VI-ի բանակը հարձակում գործեց հակառակորդի վրա և ծանր կորուստներ պատճառեց վերջինիս:

III փուլ – Հաջողությունը զարգացրած Դավիթ VI-ի բանակը մտավ Չանդուկիախ (Հյուսիս-արևելյան Վրաստան):

Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 500, պարտվողներից՝ հայերը մոտ 300, դաշնակիցը՝ մոտ 3.000 զինվոր:

Շուտով, սկսվեցին բանակցություններ և, Մամլուքյան սուլթանության հետ սկիզբ առնող պատերազմի պայմաններում, համաձայնություն ձեռք բերվեց Դավիթ VI-ի ձևական հնազանդության դիմաց դադարեցնել վերջինիս դեմ մղվող ռազմական գործողությունները: Նույն այս ժամանակ էլ հենց սկիզբ առավ Մոնղոլա-Մամլուքյան III պատերազմը (1299-1306):

Գլուխ 72

Մոնղոլա-Մամլուքյան III պատերազմը

Այսպիսով՝ Մահմուդ Ղազանի մղած պայքարը Դավիթ VI-ի դեմ միայն մեծ պայմանականությամբ ավարտվեց հաջողությամբ, սակայն դրա վրա արդեն ուշադրություն դարձնելու միջոց ու ժամանակ չկար՝ Էլխանը սկսել էր վաղուց նախապատրաստվող հարվածը Մամլուքյան սուլթանությանը և դա կլանել էր նրա բոլոր հնարավորություններն ու միջոցները: Սկիզբ էին առնում մինչ այդ նախադեպը չունեցող պատերազմական գործողությունները

¹ «Քարթլիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»;

² «Քարթլիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»; Անանուն «Էրիսթավների օրհներգությունը»:

³ «Քարթլիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»; Անանուն «Էրիսթավների օրհներգությունը»:

Էլիտանության և Մամլության սուլթանության միջև, որոնք վաղուց ի վեր ձգվող ռազմաքաղաքական այդ յուրօրինակ մրցակցությունում կոչված էին լինելու վերջնականապես պարզելու երկու երկրների հարաբերությունների իրական բնույթը: Սկսվում էր նոր մի պատերազմ և այդ պատերազմում նաև Հայոց արքայի դերն էր խոստանում լինել բավականին նշանակալից:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1299 դեկտեմբերի 12 - 13 – Հեմսի ճ-մ (= Սալամիայի ճ-մ) (= Վադի ալ-խազանդարի ճ-մ)¹

Մահմուդ Ղազանի ընդհանուր ղեկավարությամբ Թավրիզ-Մոսուլ-Մծքիև երթուղով առաջխաղացած Էլիտանության (110.000) և Վախթանգ III-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության (40.000², որից 14.000 հեծյալ³) միացյալ բանակը ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (20.000⁴, որից 7.000 հեծյալ⁵) Եղեսիայի մոտ անցան Եփրատը և միացան Հեթում II-ի ու սպարապետ Հեթում Պատմիչ Հեթումյանի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության բանակին (10.000, որից 4.000 հեծյալ) և վերջինիս աջակցող Տաճարականների ու Հիվանդախնամների օրդեններին (ընդհանուր՝ մոտ 1.000), որից հետո, առանց լուրջ մարտերի գրավելով Մարաշը, Հայեսը, ինչպես նաև Սարվանդիքարը, Հռոմկյա, Հոմոսը, Կովառայ, Թի-Համտուն, Նոր և Կյուրոս ամրոցները, վերսկսեցին առաջխաղացումը դեպի հարավ՝ արևելքից շրջանցելով Համման: Մահմուդ Ղազանի մոտ գտնվող երբեմնի սուլթան Զիթ-Բուղայից տեղեկանալով այդ մասին՝ Մամլության սուլթանության բանակը (մոտ 100.000), պատրաստվելով վարել պաշտպանական մարտ, դեկտեմբերի 11-ի երեկոյան Հեմսից հյուսիս տարածվող հարթավայրում զբաղեցրեց դաշտային ամրություններով պաշտպանված ամուր դիրքեր:

Դեկտեմբերի 12-ի լուսաբացին հակառակորդին մասին ստույգ տեղեկություններ չունեցող Մահմուդ Ղազանի ծավալվող և մարտակարգ ընդունող բանակը, առաջանալով Համմայից արևելք, սկսեց արևելքից թևանցել հակառակորդի պաշտպանական դիրքերը, ընդ որում թշնամու բանակի դիրքերին առավել մոտ գտնվող աջ թևում ու կենտրոնում սկսեցին արշավել հնգական թումեններ, մեկ թումեն Կիլիկիայի թագավորության բանակի հետ միասին թողնվեց վերջապահում, իսկ Զարթլիի թագավորության բանակն էլ սկսեց առաջխաղացում իրականացնել ձախ թևում: Միաժամանակ, Մամլության սուլթանության բանակի աջ թևից ավելի աջ գտնվող հարթավայրում դասավորության մեծ խորություն ունեցող հակառակորդի բանակի աջ թևի ծավալումը Մամլության սուլթանության բանակի ղեկավարությանը գցեց թյուրիմացության մեջ: Արդյունքում, կարծելով, թե գործ ունի հակառակորդի ողջ բանակի հետ և ցանկանալով օգտագործել սեփական կարծեցյալ

¹ Ռաշիդ-էդ-Դին «ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 3, գիրք 8, մաս 2, հատոր 3, գիրք 8, մաս 2, հատված 9; Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլության սուլթանների»; Խոնդեմիր «Ավանդույների Եղթյունը», մաս 4; ալ-Կուտիբի «Շեյխ Ուվեյսի պատմությունը», գլուխ 9; Շարաֆ խան Բաղիչեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»; Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»; Ներսես Պալիեցի «ժամանակագրություն»; Հեթում Պատմիչ «Նետողաց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 41; Անանուն «Հիշատակարան 1300 թվականի»; Հակոբ Նախիջևանցի «Հիշատակարան 1304 թվականի»; Յովհաննես Դարդել «ժամանակագրություն Հայոց», գլուխ 17; Հեթում Ախտեցի «ժամանակագրություն»; Ավագ Սեբաստացի «ժամանակագրություն»; Անանուն Երուսաղեմցի «ժամանակագրություն»; Ավետիք Տիգրանակերտցի «Գիրք պատմության»; «Զարթլի-Ցխովրեբա», Անանուն «ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»; Անանուն Տյուրքացի «Տյուրքի Տաճարականների ժամանակագրություն»:

² Այս թիվը տրվել է հետևյալ հիմնավորմամբ: Ըստ Ռաշիդ-էդ-Դինի Էլիտանության բանակը կազմում էր 11 թումեն՝ 110.000 ռազմիկ, սակայն Ներսես Պալիեցին արշավող ուժերի թիվը սահմանում է 150.000: Ռաշիդ-էդ-Դինի կողմից տեղեկատվության հաղորդման համատարած առանձնահատկությունն այն է, որ նա գրեթե միշտ անտեսում է քրիստոնյաներին: Արդյունքում կարելի է ենթադրել, որ Ներսես Պալիեցի և Ռաշիդ-էդ-Դինի հայտնած թվերի տարբերությունն էլ հենց կազմում է Զարթլիի թագավորության բանակը իմ կողմից նշված թվի սահմաններում՝ միասին հաշված Զարթլիի թագավորության, ինչպես նաև վերջինիս կազմում հաշվվող, բայց փաստացի նրան ոչ ենթակա Հայ ռազմիկներին Էլիտանության տիրապետության տակ գտնվող Հայաստանի տարածքներից:

³ Այս թիվը տրվել է Էլիտանության տիրապետության տակ գտնվող Հայաստանի տարածքներից հավաքված զորքերին համապատասխան հեծյալ և հետևանք հարաբերակցությամբ:

⁴ Այս թիվը տրվել է հետևյալ հիմնավորմամբ: Ըստ «Զարթլի-Ցխովրեբայի», Էլիտանության բանակը կազմում էր 130.000 ռազմիկ: Վերևում արդեն նշվեց, որ Զարթլիի թագավորության բանակը կարող էր կազմել 40.000 ռազմիկ: Այս պայմաններում կարելի է ենթադրել, որ «Զարթլի-Ցխովրեբան» Ռաշիդ-էդ-Դինի բերված 110.000-ին 20.000 հոգու կազմով գումարել է ձևականորեն Զարթլիի թագավորության կազմում հաշվվող, բայց փաստացի նրան ոչ ենթակա Հայ ռազմիկներին Էլիտանության տիրապետության տակ գտնվող Հայաստանի տարածքներից՝ չխոսելով յուրային 20.000 ռազմիկների մասին:

⁵ Այս թիվը տրվել է հետևյալ հիմնավորմամբ: Ըստ Ներսես Պալիեցի այս արշավանքում Կիլիկիայի թագավորության բանակը կազմում էր 10.000 ռազմիկ, որից 4.000 հեծյալ: Իր հերթին, համաձայն Հեթում Պատմիչի, Հեթում II-ի և իր հրամանատարության տակ կային 11.000 քրիստոնյա հեծյալներ: Հաշվի առնելով վերոգրյալը, կարելի է ենթադրել, որ, եթե Կիլիկիայի թագավորության պարագայում բանակի 40 տոկոսը կազմում էին հեծյալները, ապա 11.000 հեծյալից հանելով 4.000 հեծյալին, Էլիտանության տիրապետության տակ գտնվող Հայաստանի տարածքներից հավաքված մնացած 7.000 հեծյալին կարող է համապատասխանել մոտավորապես 13.000 հետևակային:

թվական գերակշռությունը, Մամլության սուլթանության բանակի հրամանատարությունը որոշեց անակնկալ հարված հասցնել հակառակորդին:

I փուլ – Մամլության սուլթանության բանակը, հյուսիսից թևանցման համար առաջ ուղարկելով մի ուժեղ ջոկատ (5.000), սեփական ծանր հեծելազորի և հետևակի մնացած ողջ ուժով հուժկու հարված հասցրեց հակառակորդի բանակի աջ թևին: Բռնկվեց համառ և խիստ արյունահեղ մարտ: Արդյունքում երեք թումեններ գրեթե ողջ կազմով ոչնչացան, իսկ մնացած երկուսը, կրելով ծանր կորուստներ, սկսեցին փախչել սեփական կենտրոնի ուղղությամբ:

II փուլ – Հաջողությունը զարգացրած Մամլության սուլթանության բանակը, խորանալով հակառակորդի մարտակարգի մեջ, հզոր հարված հասցրեց վերջինիս կենտրոնին: Արդյունքում Էլխանության բանակի կենտրոնը ևս սկսեց պարտություն կրել ու աստիճանաբար նահանջել:

III փուլ – Էլխանության բանակը թևանցած թշնամու ջոկատը փորձեց թիկունքային հարված հասցնել հակառակորդի կենտրոնին, սակայն ժամանակին մարտի մեջ մտած վերջապահ թումենը և Կիլիկիայի թագավորության բանակը կանգնեցրին վերջինիս ու, ծանր կորուստներ պատճառելով, հետ շարտեցին:

IV փուլ – Օրվա երկրորդ կեսին մարտի մեջ մտավ ձախ թևում գտնվող Քարթլիի, ինչպես նաև ընդհարման վայր հասած Կիլիկիայի թագավորությունների միացյալ բանակը և հարվածեց Մամլության սուլթանության բանակին: Բռնկվեց համառ մարտ, որի արդյունքում քրիստոնյաներին հաջողվեց ձեռնամարտում կասեցնել թշնամու ռազմիկներին, իսկ նահանջը դադարեցրած Էլխանության բանակի ռազմիկներն Էլ աղեղների հուժկու հարվածի տակ առան վերջիններին:

V փուլ – Երեկոյան ուժերը վերադասավորած Էլխանության բանակը ողջ կազմով անցավ վճռական հարձակման և, շրջապատելով անգիջում կերպով մարտնչող Մամլության սուլթանության բանակին, ծանր պարտության մատնեց վերջինիս:

VI փուլ – Էլխանության բանակը հետապնդեց թշնամու բանակին և ծանր կորուստներ պատճառեց՝ առանց որևէ դիմադրության հանդիպելու մտնելով Յենս և Յամնա. Դրանից հետո հաղթողները առանց մարտերի մտան նաև Դամասկոս, որի միջնաբերդը, սակայն, շարունակեց դիմադրել:

VII փուլ – Դեկտեմբերի 13-ի վաղ առավոտյան ուժերը վերադասավորած դաշնակից բանակը շարունակեց հետապնդել թշնամու բանակին, ընդ որում հատկապես աչքի ընկավ Հայոց արքայի ու սպարապետի անձնական ղեկավարության տակ գտնվող Հայոց այրուձին, որը, 11 օրվա ճանապարհը անցնելով 4 օրում և ոչնչացնելով հակառակորդի ռազմիկներին, փետրվարի 16-ին հասավ Տոլի (Կահիրեի մոտ): Դրանից հետո, սակայն, զգուշանալով մոլորվել ավազուտներում կամ Էլ ընկնել հակառակորդի գերակշիռ ուժերի պատրաստած դարանը, Հայոց այրուձին վերադարձավ Պաղեստին, ընդ որում մինչև վերադարձը Յթում II-ը, ի նշան այդ վայրում լինելու, ծանր թրի հզոր հարվածներով խորը ակոսներ թողեց մոտակա դոլակի դարպասի և վերջինիս մոտ գտնվող արմավենու վրա:

Հայերը կորցրին մոտ 4.000, դաշնակիցը՝ մոտ 55.000, թշնամին՝ մոտ 70.000 զինվոր: Գրավված տարածքների հսկողությունը հիմնականում հանձնվեց Յթում II-ին, որն իր հերթին Կիլիկիայի թագավորությանը ռազմական օգնություն ցույց տալու պարտավորության դիմաց Կյուրոս ամրոցը հանձնեց Հիվանդախնամների օրդենին:

Չարգացնելով նախորդ ճակատամարտում, թեև ծանր գնով, բայց այնուհանդերձ ձեռք բերած հաջողությունը՝ Կիլիկիայի թագավորության բանակը 1300 թվականի հունվարի 9-ին ասպատակեց Ջեբել-ալ-Սալահան ու նրա շրջակայքը (Դամասկոսից մոտ 55 կմ հարավ): Հայոց արքան, սակայն ի վերջո ստիպված եղավ նահանջել՝ խուսափելով մամլուքների առաջխաղացող խոշոր ուժերից¹: Խոշոր այս հաջողությունից հետո Քիթ-Բուղան նշանակվեց Դամասկոսի և ողջ Ասորիքի կառավարիչ, իսկ Խուլթու-Շահն Էլ զբաղեցրեց ընդհանուր հրամանատարի պաշտոնը:

¹ Ռաշիդ-Էլ-Դին «Ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 3, գիրք 8, մաս 2; Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»; Հովհաննես Դարդեղ «Ժամանակագրություն Հայոց», գլուխ 16:

Շուտով, սակայն, Մահմուդ Ղազանը, լուր ստանալով, որ Չաղաթայական ուլուսի բանակը հարձակվել է Էլխանության արևելյան սահմանների վրա, հիմնական բանակային ուժերով շարժվեց դեպի արևելք՝ Ասորիքում թողնելով Էլխանության խոշոր մի բանակ (40.000): Նույն թվականի ամռանը, սակայն, Մահմուդ Ղազանը այս բանակի կեսը այնուհանդերձ տեղափոխեց արևելք:

Օգտվելով ստեղծված իրավիճակից՝ Զիր-Բուղան ավելի լավ արոտավայրերում տեղավորվելու պատրվակով Դամասկոսից հեռացրեց Էլխանության բանակի մնացած մասը, որից հետո Ասորիքը ապստամբեց և կրկին ապավինեց Եգիպտոսից առաջխաղացած Մամլուքյան սուլթանության բանակին: Ստեղծված պայմաններում Ասորիքում տեղակայված Էլխանության բանակը ստիպված եղավ հեռանալ հյուսիս: Նույն այս ժամանակ գործեցին նաև մամլուքների դաշնակիցները հյուսիսում և 1300 թվականի ամռանը Ղահրամանյանների Էմիրության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց Լամբրոնի շրջակայքն ու նահանջեց¹: Իր հերթին, չնայած ձեռք բերած հաջողությանը, Մահմուդ Ղազանի ռազմական մեթենայի վիճակը ևս թեթև չէր, քանի որ հաղթանակը ձեռք էր բերվել մեծ արյան գնով և, բացի այդ, որոշակիորեն վատացել էր նաև Մահմուդ Ղազանի առողջական վիճակ:

Արդյունքում՝ արդեն տարվա վերջին Էլխանը, նոր ուժեր ուղարկելով Ասորիքի ուղղությամբ, այստեղ գտնվող դաշնակից բանակի ղեկավարների առջև խնդիր դրեց ամրանալ գրաված բնագծերում: Այս ամենը, սակայն, բերեց նրան, որ դաշնակից բանակը կորցրեց նախաձեռնությունը, ինչն էլ հնարավորություն տվեց Մամլուքյան սուլթանությանը ուժերի ծայրահեղ լարման հաշվին մարտադաշտ հանել ևս մեկ բանակ և կրկին ձեռնոց նետել Մահմուդ Ղազանի բանակին:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1300 նոյեմբերի կես – Ջեբել-այ-Սայահայի ճ-մ

Խուբլու-Շահի ընդհանուր հրամանատարությամբ գործող Էլխանության և Վախթանգ III-ի գլխավորած Զարթլի թագավորության միացյալ բանակն (90.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 15.000), ինչպես նաև Յեթում II-ի և սպարապետ Յեթում Պատմիչ Յեթումյանի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության բանակը (18.400, որից 14.000 հետևակային, 400 սակրավոր, 4.000 հեծյալ) ու վերջինիս աջակցող Տաճարականների և Յիվանդախնամների օրդենները (ընդհանուր՝ մոտ 900) սկսեցին առաջխաղացումը դեպի հարավ: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 80.000) շարժվեց թշնամու բանակին ընդառաջ: Կողմերը մոտեցան իրար և ճամբարեցին, ընդ որում հակառակորդի բանակի հրամանատարությանը հաջողվեց կաշառեց Խուբլու-Շահին, որի հետևանքով վերջինս, չնայած Յեթում II-ի համառ պնդումներին, 3 օր շարունակ գերծ մնաց մարտական գործողություններից, իսկ նրա բանակն էլ կորցրեց զգոնությունը:

I փուլ – Զորորդ օրը առավոտյան Մամլուքյան սուլթանության բանակը անցավ անակնկալ հարձակման, որի արդյունքում Խուբլու-Շահի խուճապի մատնված բանակը առանց լուրջ դիմադրության սկսեց փախչել դեպի արևելք: Այս պայմաններում Յայկական բանակը, պահպանելով մարտակարգը և հետ մղելով թշնամու բանակի գրոհները, սկսեց մարտերով նահանջել դեպի հյուսիս՝ ի վերջո ապաստանելով Կիլիկիայի թագավորության տարածքում:

II փուլ – Մամլուքյան բանակի ղեկավարության հրամանով Եփրատի, նրա աջ վտակների, ինչպես նաև Ասորիքի հարավում գտնվող ջրամբարների պատերը փլուզելու միջոցով ստեղծվեց արհեստական, սակայն հզոր մի ջրհեղեղ, որի հետևանքով Էլխանության բանակի փախչող ռազմիկների մեծ մասը խեղդվեց:

¹ Ստեփանոս Գոյնեթրիցյանց «Յիշատակարան 1300 թվականի»:

² Ռաշիդ-Էդ-Դին «ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 3, գիրք 8, մաս 2; Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»; ալ-Կուտիբի «Շեյխ Ուվեյսի պատմությունը», գլուխ 9; Նեքսես Պալիեց «ժամանակագրություն»; Յեթում Պատմիչ «Նետողաց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 43; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»; Անանուն Երուսաղեմի «ժամանակագրություն»; «Զարթլիս-Ցիվլիբեա», Անանուն «ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»:

Ընդհանուր շարքից դուրս եկած 85.000 զինվորից հայերը կորցրին մոտ 15.000, դաշնակիցները՝ մոտ 70.000 զինվոր: Թշնամին կորցրեց մոտ 10.000 զինվոր:

Նախորդ ճակատամարտում կրած պարտությունը ծանր մի հարված էր Էլիսանությանը, որը ոչ միայն ոչնչի հավասարեցրեց դրան նախորդ ճակատամարտում այդքան ծանր գնով ձեռք բերված վերջինիս հաջողությունը, այլև գործնականում խաչ դրեց Մամլուքյան սուլթանությունը գրավելու Մահմուդ Ղազանի ծրագրերի վրա: Իրոք, արդեն ակնհայտ էր, որ Էլիսանությունը դուրս էր եկել ընդդեմ այնպիսի մի պետության, որին, ըստ էության, հաջողվել էր կասեցնել մինչ այդ ամենահաղթ ու անհաղթ համարվող մոնղոլական ռազմական մեքենային:

1300 թվականի աշնանը ձեռք բերած հաջողությունը մամլուքները օգտագործեցին լիովին և հետ վերցրին ողջ Ասորիքը: Կրկին Ասորիքի կառավարիչ հռչակվեց մինչ այդ հակառակորդի ճամբարում հայտնված, սակայն արդյունքում մամլուքներին ամեն կերպ աջակցած Նույն Քիթ-Բուղան, որի միջոցով Բահրիների առաջնորդ Սալարը կրկին ուզում էր ամրապնդել իր ու սեփական խմբակցության դիրքերը: Այս ծրագրերին, սակայն, վիճակված չէր իրականանալ, քանի որ իր վերջին այդ նշանակումից կարճ ժամանակ անց Քիթ-Բուղան՝ այդքան վտանգներից ճարակորեն խույս տված երբեմնի հասարակ այդ ռազմիկն ու սուլթանը, ի վերջո զոհ գնաց Բուրջիների առաջնորդ Բեյբարս ալ-Ջկրմիշի հղացած վերջին և ամենահաջող դավադրությանը:

Արդյունքում՝ արդեն 1300 թվականի վերջին, Մամլուքյան սուլթանությունում ստեղծվեց իրար հավասարակշռող 3 թևերից կառուցված եռապետության նման մի բան, ի դեմս Բուրջիների և Նրանց առաջնորդ Բեյբարս ալ-Ջկրմիշի, Բահրիների ու Նրանց առաջնորդ Սալարի, ինչպես նաև այս բոլորին դժվարությամբ հավասարակշռող երիտասարդ սուլթան Մուհամմեդի, ընդ որում ծանր պատերազմի արդյունքում ստացվեց այնպես, որ «եռապետներից» և ոչ մեկն էլ արդեն բավարար ուժ չունեի, որ տապալեր մյուսներին ու հասներ բացարձակ իշխանության: Փխրուն հավասարակշռության այս վիճակը շարունակվեց բավականին երկար: Այսպիսով՝ Մամլուքյան սուլթանությունում ստեղծվեց մի դրություն, երբ ներքին երկարատև ու արյունահեղ տարաձայնություններին բավականին երկար ժամանակով վերջ տրվեց և, վատ թե լավ, սակայն սուլթանությունը կարողացավ հանդես գալ որպես մեկ միասնություն ու վերադառնալ ակտիվ արտաքին քաղաքականությանը: Դա իր հերթին նշանակում էր ամենից առաջ մի բան՝ հարձակում Կիլիկիայի թագավորության վրա:

1302 թվականի հուլիսի 7-ից 23 Կիլիկիայի թագավորության բանակի (մոտ 10.000) անկանոն հարվածներին ենթարկվող Մամլուքյան սուլթանության բանակը (30.000) ասպատակեց Կիլիկիայի թագավորության արևելքն ու կենտրոնը և նահանջեց¹, այդ ընթացքում գրավելով Մոլևոն ամրոցը²: Նույն այս ժամանակ Մահմուդ Ղազանն ինքը, առժամանակ հնարավորություն չունենալով գործել իր հիմնական հակառակորդի դեմ, կենտրոնացավ սեփական խնդիրների վրա՝ որոշ ժամանակ, ըստ էության, մոռանալով Էլիսանության ծայրամասային հոգսերը: Արդյունքում՝ Էլիսանության արևմտյան սահմաններում, թեև կարճ ժամանակով, բայց սկիզբ առավ Իկոնիայի սուլթանության վերջին ռազմաքաղաքական ջղաձգումների տեսքը ստացած պատերազմը քրիստոնյաների դեմ:

1301 թվականի սեպտեմբերին Կեռասունտի ճ-մ-ում Ալեքսեյ II-ի գլխավորած Տրապիզոնի կայսրության բանակը (մոտ 15.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000) հաղթեցին Իկոնիայի սուլթանության առաջխաղացած բանակին (մոտ 20.000)³: Նույն այս ժամանակ հակառակորդը հարված հասցրեց արդեն նաև Քարթլիի թագավորությանը և 1301 թվականի Նույն սեպտեմբերից մինչև հոկտեմբեր Իկոնիայի սուլթանության բանակը (60.000) ասպատակեց Բասենը, Տայքը ու Գուգարքի արևմուտքը և նահանջեց⁴: 1301 թվականի հոկտեմբերի սկզբին, սակայն, Նիգալիսիսի ճ-մ-ում (Գուգարք, Կղարջքի հյուսիս-արևմուտք) Սամցխեի աթաբեկության բանակը (մոտ 2.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ

¹ Աբուլ-Ֆիդա «Չամառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»; Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»; Հեթում Ախտեցի «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»:

² Հեթում Ախտեցի «Ժամանակագրություն»:

³ Միքայել Պանարետոս «Տրապիզոնյան ժամանակագրություն», մաս 5: Այս մասին հայտնում են նաև Ղազարոս Սկևոֆիլակոսը, Ագուրոպոլոսը, Խրոնիկոսը և Վիսսարիոնը:

⁴ «Քարթլիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»:

1.000) հաղթեցին Իկոնիայի սուլթանության բանակի մի մասին (մոտ 7.000)¹: Դրանից հետո 1301 թվականի արդեն հոկտեմբերի կեսի Թորթոմ ամրոցի ճ-մ-ում (Տայթ, Ռթալե գավառ, Կարինից մոտ 40 կմ հյուսիս-արևելք) Սամցխեի աթաբեկության բանակը (մոտ 2.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 1.000) ևս մեկ հաղթանակ տարան Իկոնիայի սուլթանության բանակի մի մասի (մոտ 3.000) նկատմամբ²: Կրկին մեկ հաղթանակ քրիստոնյաները շահեցին արդեն 1302 թվականի գարնանը, երբ Վաշլովայի ճ-մ-ում (Տայթ) Սամցխեի աթաբեկության բանակը (500) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 200) անակնկալ հարձակումով դարանը գցեցին և հաղթեցին Իկոնիայի սուլթանության բանակի (70.000) մի մասին (10.000)³, իսկ հետո էլ անակնկալ հարձակումով հաղթեցին հակառակորդի ևս մեկ ջոկատի (1.000), որից հետո թշնամու հիմնական բանակը սկսեց խուճապահար նահանջել⁴: Արդյունքում՝ 1302 թվականի գարնանը Սպերի ճ-մ-ում Սամցխեի աթաբեկության բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 5.000) հաղթեցին Իկոնիայի սուլթանության բանակի մեկ մասին (40.000)⁵, իսկ հետո պարտություն կրեց նաև հակառակորդի բանակի մյուս մասը⁶: Որպես հետևանք այս ամենի՝ 1302 թվականի գարնանը Սամցխեի աթաբեկության բանակը ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները առանց լուրջ մարտերի գրավեցին Սպերը և Նորաթաղաքը (վերջինը՝ Սպերի մոտ)⁷: Նույն այս ժամանակ, սակայն, բարդացավ դրությունը Զարթլիի թագավորության նաև արևելքում, երբ 1302 թվականի գարունից մինչև աշուն Ալանական թագավորության արքա Բադաթարի (մոտ 1297-1305) գլխավորությամբ Ալանաց Դուռ լեռնանցքից առաջխաղացած Ալանական թագավորության բանակը (մոտ 15.000, այդ թվում հյուսիս-կովկասյան լեռնականներ) ասպատակեց Զարթլիի թագավորության տարածքը, Գուզարթի արևելքը, ինչպես նաև Ուտիթի հյուսիսը և նահանջեց⁸:

1303 թվականի մարտի սկզբից մինչև մարտի վերջ, հերթական փորձը կատարելով Էլիսանության օգտին շրջել Մամլուքյան սուլթանության դեմ մղվող պատերազմի ընթացքը, Խուլբու-Շահի գլխավորությամբ գործող Էլիսանության և Վախթանգ III-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության միացյալ բանակն (մոտ 85.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 16.000), ինչպես նաև Յեթում II-ի և սպարապետ Յեթում Պատմիչ Յեթումյանի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության բանակը (մոտ 19.000) ու վերջինիս աջակցող Տաճարականների և Հիվանդախնամների օրդենները (ընդհանուր՝ մոտ 900) Մամլուքյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) գրավեցին Յեմսը⁹: Առջևում, սակայն, կրկին խոշոր ճակատամարտ էր:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1303 ապրիլի 28-29 – Մարդ-աս-Սուֆֆայի ճ-մ¹⁰

Խուլբու-Շահի գլխավորած գործող Էլիսանության և Վախթանգ III-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության միացյալ բանակն (84.000¹¹) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 15.000, այդ թվում Սմբատ Օրբելյանը), ինչպես նաև Յեթում II-ի և

¹ «Զարթլիս-Ցիտվրեբա», Անանուն «ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»:

² «Զարթլիս-Ցիտվրեբա», Անանուն «ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»:

³ «Զարթլիս-Ցիտվրեբա», Անանուն «ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»:

⁴ «Զարթլիս-Ցիտվրեբա», Անանուն «ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»:

⁵ «Զարթլիս-Ցիտվրեբա», Անանուն «ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»:

⁶ «Զարթլիս-Ցիտվրեբա», Անանուն «ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»:

⁷ «Զարթլիս-Ցիտվրեբա», Անանուն «ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»:

⁸ «Զարթլիս-Ցիտվրեբա», Անանուն «ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»:

⁹ Ռաշիդ-եդ-Դին «ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 3, գիրք 8, մաս 2; Յեթում Պատմիչ «Նետողաց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 44:

¹⁰ Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»; Ռաշիդ-եդ-Դին «ժամանակագրությունների հավաքածու», հատոր 3, գիրք 8, մաս 2; Խոնդեմիր «Ավանդությունների եռությունը», մաս 4; Յեթում Պատմիչ «Նետողաց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 44; «Զարթլիս-Ցիտվրեբա», Անանուն «ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»; Ներսես Պալիեց «ժամանակագրություն»; Անանուն «ժամանակագրություն 1339 թվականի»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»; Անանուն Երուսաղեմի «ժամանակագրություն»; Անանուն Տյուրացի «Տյուրոսի Տաճարականների ժամանակագրություն»:

¹¹ Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, որ Ներսես Պալիեցը ողջ միացյալ բանակը գնահատում է 14 թումենի կազմով, ընդ որում միաժամանակ նաև հատուկ նշում է, որ ամեն մի թումենում կար 6.000 ռազմիկ, այսինքն՝ բանակի ռազմիկների թիվը կազմել է 84.000 հոգի: Միաժամանակ «Տյուրոսի Տաճարականների ժամանակագրության» Անանուն հեղինակը, ավանդականորեն խոսելով միայն թաթարական հեծելազորի մասին, այն գնահատում է 60.000 հեծյալի չափով: Իր հերթին Յեթում Պատմիչը, կրկին խոսելով միայն հեծելազորի մասին, հայտնում է 40.000 թվի մասին: Վերջին երկու տեղեկությունների համադրումը կարող է վկայել այն մասին, որ Անանունը նկատի է ունեցել միացյալ բանակի ողջ հեծելազորը, իսկ Յեթումը՝ Պատմիչը՝ միայն բուն Էլիսանության հեծելազորը: Եվ այսպես, առկա է 84.000 հոգանոց մի բանակ, որտեղ 60.000-ը կազմում է հեծելազորը, իսկ մնացած 24.000-ն էլ՝ հետևակը:

սպարապետ Յեթում Պատմիչ Յեթումյանի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության բանակը (մոտ 18.000) ու վերջինիս աջակցող Տաճարականների և Հիվանդախնամների օրդենները (ընդհանուր՝ մոտ 800) սկսեցին առաջխաղացումը դեպի հարավ ու պաշարեցին Դամասկոսը, որից հարավ տեղակայված էր Մամլուքյան սուլթանության բանակի առաջապահը կազմող Բուրջիների կորպուսը (12.000): Ստեղծված պայմաններում Հայոց արքան առաջարկեց մարտը սկսել հենց հաջորդ օրը, բայց Խուբլու-Շահը չհամաձայնեց: Արդյունքում, տեղեկանալով հակառակորդի առաջխաղացման մասին, Մամլուքյան սուլթանության հիմնական բանակը (մոտ 48.000) շարժվեց վերջինիս ընդառաջ և ապրիլի 19-ին միացավ սեփական առաջապահին: Ապրիլի 20-ին կողմերը մոտեցան իրար և օրվա երկրորդ կեսին մարտակարգ ընդունեցին: Հայկական բանակը և քրիստոնյաները տեղավորվեցին միացյալ բանակի ձախ թևում՝ կենտրոնը ու աջ թևը թողնելով Խուբլու-Շահի մնացած բանակին:

I փուլ – Հայկական բանակը ու քրիստոնյաները անցան հարձակման և, համառ մարտում հաղթելով թշնամուն, փախուստի մատնեցին վերջինիս աջ թևը:

II փուլ – Փորձելով զարգացնել հաջողությունը՝ Էլիսանուքյան բանակի կենտրոնը ևս անցավ հարձակման և, չնայած նրան, որ հակառակորդի բանակի ղեկավարությունը բաց էր թողել մոտակայքի լճի ջրերը ու համատարած ցեխադաշտ էր ստեղծել, մեծ դժվարությամբ փախուստի մատնեց հակառակորդին, որը ամրացավ բարձունքներում տեղակայված սեփական դիրքերում: Շուտով, սակայն, վրա հասած գիշերը ընդհատեց մարտը: Այս պայմաններում սեփական աջ թևից բավականին հեռացած միացյալ բանակի կենտրոնը ու ձախ թևը, չցանկանալով գիշերային խավարում վերադառնալ ելման դիրքեր և զգուշանալով թշնամու հարձակումից, ամուր պաշտպանական դիրքեր գրավեցին՝ սպասելով լուսաբացին:

III փուլ – Ապրիլի 21-ին վաղ առավոտյան, չհամաձայնեցնելով սեփական գործողությունները քրիստոնյաների բանակի հետ, Էլիսանուքյան բանակի կենտրոնը հարձակման անցավ, սակայն լայնատարած ցեխադաշտում գրեթե միանգամից էլ խառնեց սեփական մարտակարգը: Արդյունքում, ծանր կորուստներ կրելով հակառակորդի հարվածներից, արդեն կեսօրին Էլիսանուքյան բանակի կենտրոնը նահանջեց Դամասկոսի մոտ գտնվող ելման դիրքեր: Նահանջեցին նաև Հայկական բանակը և քրիստոնյաները: Գրեթե միանգամից էլ հակառակորդի բանակի ղեկավարությունը բաց թողեց մոտակա գետի ջրերը և ողողեց դաշնակից ուժերի ճամբարը՝ խուճապի մատնելով ու կորուստներ պատճառելով վերջինիս:

IV փուլ – Էլիսանուքյան բանակի կենտրոնի մնացորդը, ինչպես նաև քրիստոնյաների բանակը, հետ մղելով թշնամու գրոհները, ողջ գիշերը և հաջորդ օրը սկսեցին մարտերով նահանջել դեպի հյուսիս:

V փուլ – Մամլուքյան սուլթանության բանակը հարձակման անցավ նաև սեփական ձախ թևում և, պարտության մատնելով, փախուստի հարկադրեց Էլիսանուքյան բանակի աջ թևին:

VI փուլ – Մամլուքյան սուլթանության բանակը սկսեց հետապնդել հակառակորդի բանակի նահանջող ռազմիկներին, որոնց միայն օրվա վերջում մեծ դժվարությամբ հաջողվեց կտրվել հետապնդումից:

Հայերը կորցրին մոտ 7.000, դաշնակիցը՝ մոտ 45.000, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր: Հայերից գերիների թվում էր նաև Սմբատը¹, որը միայն 1315 թվականին կարողացավ ազատվել ու ապաստանել Կիլիկիայում:

Վերջին ճակատամարտը հիմնիվեր ոչնչացրեց Մամլուքյան սուլթանությունը նվաճելու Էլիսանուքյան հնարավորությունները: Սա իրոք որ վերջն էր, վերջն էր ահեղ ու մեծ արյամբ լցված մի ողջ դարաշրջանի: Դրանից հետո Էլիսանուքյունը արդեն գործնականում մոռացավ արևմտյան

¹ Այս մասին պատմվում է Յեթիերի վանքի սուրբ Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան պատի արձանագրության մեջ (տես՝ «Դիվան հայ վիմագրության», պրակ 3, էջ 55):

հոգսերը և կենտրոնացավ իր ներքին խնդիրների վրա, որոնցից առաջնայինը կրկին վրացական հարցն էր, քանզի Դավիթ VI-ը շարունակում էր որևէ կերպ չենթարկվել գործող Էլիանին:

Արդեն 1303 թվականի հուլիսին Մախաթայի ճ-մ-ում (Տփղիսի մոտ) Դավիթ VI-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (15.000, այդ թվում հյուսիս-կովկասյան լեռնականներ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) անակնկալ հարձակումով հաղթեցին ճամբարած ղվչախներին (մոտ 5.000)¹: Արդյունքում՝ Մահմուդ Ղազանի որոշեց Դավիթ VI-ի դեմ կիրառել ամենից առաջ հենց նրա եղբայր Վախթանգ III-ին:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1303 օգոստոս – Մախաթայի ճ-մ

Վախթանգ III-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) մոտեցան Դավիթ VI-ի գլխավորությամբ բարձունքում ամուր դիրքեր գրաված Զարթլիի թագավորության բանակին (մոտ 12.000, այդ թվում հյուսիս-կովկասյան լեռնականներ) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 800):

I փուլ – Վախթանգ III-ի բանակը անցավ հարձակման, որից հետո կեղծ նահանջով ամրացված դիրքերից դուրս քաշեց հակառակորդի ուժերին:

II փուլ – Մարտի մեջ մտած ղվչախները (1.000) անակնկալ հարված հասցրին Դավիթ VI-ի բանակին և փախուստի մատնեցին:

III փուլ – Վախթանգ III-ի բանակը հետապնդեց հակառակորդ բանակին և ծանր կորուստներ պատճառեց:

Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 400, պարտվողներից՝ հայերը մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 5.000 զինվոր:

Այսպիսով՝ Դավիթ VI-ը զգալի հարված ստացավ, սակայն խնդիրները որևէ կերպ չլուծվեցին: Ավելին, հետաքրքիր կերպով կրկնելով 1060-1070-ական թվականներին տարածաշրջանում ստեղծված ուժերի փոխհարաբերակցությունը Զարթլիի և Ալանական թագավորությունների, ինչպես նաև Սելջուկյան սուլթանության միջև, 1303 թվականի աշնանը Բաղաթարի գլխավորությամբ Ալանաց Դուռ լեռնանցքից առաջխաղացած Ալանական թագավորության բանակը (մոտ 15.000, այդ թվում հյուսիս-կովկասյան լեռնականներ) ասպատակեց Զարթլիի թագավորության տարածքը, Գուգարքի արևելքը, ինչպես նաև Ուտիքի հյուսիսը²: Արդյունքում՝ 1303 թվականի աշնանը հակառակորդի մի մասը Գամրկելիների իշխանության բանակից (մոտ 500) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 250) գրավեց Չարգամա ամրոցը⁴, սակայն շուտով տեղ հասած Սամցխեի աթաբեկության բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000) հաղթեցին Ալանական թագավորության բանակին (մոտ 8.000, այդ թվում հյուսիս-կովկասյան լեռնականներ)⁵: Որպես ընդհանուր արդյունք՝ թեև Դավիթ VI-ը զգալի հարված ստացավ, սակայն ոչ միայն վրացական խնդիրը, այլև Էլիանության մնացած մյուս խնդիրները այդպես էլ չլուծվեցին:

Գլուխ 73

Մուհամմեդ Խուդաբանդա Ուլջայթուի գահակալման սկզբնական փուլը և պատերազմական գործողությունների ավարտը Մամլուքյան սուլթանության դեմ

1304 թվականի մայիսի 17-ին մահացավ մեծ գործերի և բարձր նպատակների հակված Մահմուդ Ղազանը՝ Էլիանության այդ «վերջին մոնղոլը», որի ծրագրերին, սակայն, այդպես էլ վիճակված չէր իրականանալ: Մահմուդ Ղազանի մահից հետո Էլիանության գահին բազմեց նրա

¹ «Զարթլիս-Ցիտվրեբա», Անանուն «Ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»:

² «Զարթլիս-Ցիտվրեբա», Անանուն «Ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»:

³ «Զարթլիս-Ցիտվրեբա», Անանուն «Ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»: Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»:

⁴ «Զարթլիս-Ցիտվրեբա», Անանուն «Ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»:

⁵ «Զարթլիս-Ցիտվրեբա», Անանուն «Ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»:

եղբայրը՝ Մուհամմեդ Խուդաբանդա Ուլջայթուն (1304-1317): Նոր Էլխանը չունեի իր եղբոր ոչ խոհեմությունը, ոչ էլ խելքն ու մեծ նպատակների ձգտելու հակումները, սակայն դրա փոխարեն նա ֆանատիկ մի մահմեդական ու նեղմիտ մի բռնակալ էր: Արդյունքում՝ հենց առաջին գործը, որին ձեռնամուխ եղավ նոր Էլխանը, դա Էլխանության հայ ու վրացի հպատակներին հալածելն էր: Որպես հետևանք, քանի որ, ինչպես արդեն ասացինք, Էլխանության բանակում քրիստոնյա ռազմիկները խիստ կարևոր դերակատարություն ունեին, նոր Էլխանի որդեգրած այս քաղաքականությունը շատ արագ կործանարար հետևանքներ ունեցավ պետության ողջ ռազմական մեքենայի վրա՝ աղետալի կերպով իջեցնելով վերջինիս մարտունակությունը: Այս պայմաններում մամլուքների հետ նոր խոշոր ընդհարման մասին խոսք իսկ գնալ չէր կարող: Մուհամմեդ Խուդաբանդա Ուլջայթունի այս մոտեցումը, սակայն, մեկ բացասական հետևանք ևս ունեցավ, քանզի խաթարվեց Էլխանության ավանդական դաշինքը Կիլիկիայի թագավորության հետ, ինչի արդյունքում տարածաշրջանում ստեղծվեց քաղաքական լիովին նոր մի դասավորություն:

Նույն այս ժամանակ իր հերթին անհնազանդության հետ կապված խնդիրներ կային ավանդականորեն ըմբոստ ոգով հակված Տաբարիստանում: Արդյունքում, մի պահ խաղաղեցնելով իրավիճակը Վրաստանում, Էլխանության ղեկավար կազմը որոշեց հարված հասցնել հենց այս ուղղությամբ՝ կիրառելով բնականաբար ամենից առաջ հենց լեռնային պայմաններում մարտնչելուն սովոր քրիստոնյաների ուժերը:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1304 աշուն – Գիլանի ճ-մ¹

Մուհամմեդ Խուդաբանդա Ուլջայթունի, ինչպես նաև Խուլթու-Շահի, Չոբանի և Հուսեյն Ջելաիրյանի գլխավորած Էլխանության ու Վախթանգ III-ի և Բեքա Ջակելու գլխավորած Քարթլիի թագավորության միացյալ բանակը (մոտ 100.000, այդ թվում ականներ) ու վերջինիս կազմում գործող Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000) ներխուժեցին Գիլան և, ուժերը բաժանելով չորս շարասյան, մոտեցան ամուր պաշտպանական դիրքեր գրաված Բադուսպանդյանների Էմիրության բանակին (մոտ 30.000):

I փուլ – Մուհամմեդ Խուդաբանդա Ուլջայթունի գլխավորությամբ գործող առաջին շարասյունը ճակատից ու թիկունքից հարձակվեց թշնամու բանակի դիրքերի վրա՝ նախատեսելով, որ օրվա վերջում պետք է հարված հասցնի նաև Խուլթու-Շահի գլխավորությամբ գործող երկրորդ շարասյունը: Արդյունքում՝ բռնկվեց և ողջ օրը շարունակվեց համառ մարտ, ընդ որում առաջին շարքերում գտնվող Վախթանգ III-ի ուժերը ծանր կորուստներ կրեցին: Օրվա վերջում Մուհամմեդ Խուդաբանդա Ուլջայթունի գլխավորությամբ գործող շարասյունը սկսեց մարտերով նահանջել:

II փուլ – Գիշերը մարտի մեջ մտավ Խուլթու-Շահի գլխավորությամբ թիկունքից մարտադաշտին մոտեցած երկրորդ շարասյունը, սակայն թշնամին, կիրճերից մեկում ուժերի մի մասով կանգնեցնելով վերջինիս առաջխաղացումը, ծանր կորուստներ պատճառեց նրան, ընդ որում գլխին ստացած նետի հարվածից զոհվեց նաև Խուլթու-Շահը:

III փուլ – Մարտադաշտ հասավ Չոբանի գլխավորած երրորդ շարասյունը և, պարտության մատնելով Բադուսպանդյանների Էմիրության հետապնդող բանակին, հնարավորություն ստեղծեց նահանջող ուժերի պոկվել հակառակորդից:

IV փուլ – Բադուսպանդյանների Էմիրության բանակը փոփոխական հաջողություններով ընթացած մարտեր մղեց Հուսեյն Ջելաիրյանի գլխավորած չորրորդ շարասյան հետ, որի արդյունքում հարձակվողները վերջնականապես պոկվեցին հակառակորդից և կենտրոնացան Ուլջանում:

Հայերը կորցրին մոտ 3.000, դաշնակիցները՝ մոտ 50.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:

¹ «Քարթլիս-Ցխովրեթա», Անանուն «Ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 104; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»:

Եվ այսպես, չհաջողվեց լուծել նաև Տաբարիստանը հնազանդության բերելու խնդիրը ու արդյունքում որոշվեց շարունակել պատերազմական գործողությունները այնուհանդերձ գոնե Քարթլիի թագավորության դեմ: Արդյունքում՝ 1305 թվականի ամառվանից մինչև աշուն Չոբանի գլխավորած Էլիսանության բանակը (մոտ 60.000) ասպատակեց Քարթլիի թագավորության տարածքը, Գուգարքը, ինչպես նաև Արարատի հյուսիսը, սակայն, Դավիթ VI-ի դեմ պայքարում ևս այդպես էլ չարձանագրելով որևէ հաջողություն, նահանջեց¹:

1304 թվականի հունիսին Տրապիզոնի ճ-մ-ում Ալեքսեյ II-ի գլխավորած Տրապիզոնի կայսրության բանակը (մոտ 15.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 5.000) հաղթեցին ծովից ներխուժած Ջենովայի հանրապետության բանակին (մոտ 15.000)²: Նույն այս ժամանակ, սակայն, լուրջ փոփոխություններ տեղի ունեցան արդեն Կիլիկիայի թագավորության և Մամլուքյան սուլթանության հարաբերություններում, որոնք նոր հետևանքներ ունեցան:

1304 թվականի ամռանը, օգտվելով հօգուտ իրենց դասավորված քաղաքական զարգացումներից, պաշտոնական Կահիրեն ավելի մեծ եռանդով վերսկսեց ռազմական գործողությունները իր հզոր թշնամու հետ գործնականում արդեն մենակ մնացած Կիլիկիայի թագավորության դեմ: Այս անգամ էլ, սակայն, մամլուքների ուզածով չէր լինելու, իսկ Յայոց քաջերի ուժն էլ դեռ էլի բազում անգամներ պետք է ստիպեր մահմեդական այս գիշատիչներին ճաշակելու պարտության դառը պտուղները: Արդյունքում՝ 1304 թվականի հուլիսի 18-ին Կիլիկիայի թագավորության բանակը (մոտ 5.000) Այասի ճ-մ-ում հաղթեց ծովից ներխուժած Մամլուքյան սուլթանության բանակին (7.000 հեծյալ) և գլխովին ոչնչացրեց այն³: Նույն այս ժամանակ էր նաև, սակայն, որ 1304 թվականի հուլիսին Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 15.000) Կիլիկիայի թագավորության կայազորից (մոտ 1.000) պաշարեց Թիլ-Յամտուն ամրոցը, որը, ունենալով թշնամուն դիմադրելու բոլոր հնարավորությունները, առանց մարտի հանձնվեց և, չնայած տրված երաշխիքներին, կոտորվեց⁴:

Ծովից հարձակումների ռազմավարությունը մեծ հաշվով համարելով անօգուտ՝ հաջորդ տարի Մամլուքյան սուլթանության բանակը ձեռնամուխ եղավ հարձակման արդեն ցամաքից՝ երկրի արևելքից: Այստեղ ևս, սակայն, հաջողությունը հայերին կողմում էր: Արդյունքում՝ 1305 թվականի օգոստոսի կեսին Այասի ճ-մ-ում սպարապետ Օշին Կանչեցի Յեթումյանի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության (մոտ 4.000) և Էլիսանության (մոտ 4.000) միացյալ բանակը, ինչպես նաև Յիվանդախնամների օրդենը (մոտ 400) կիրճում դարանը գցեցին ու հաղթեցին Յալեայից առաջխաղացած Մամլուքյան սուլթանության բանակին (մոտ 15.000)⁵: Այս ճակատամարտում Էլիսանությունը մի վերջին անգամ օգնեց Կիլիկիայի թագավորությանը, թեև նույնիսկ այստեղ էլ վերջինս իր սեփական շահերն էր հետապնդում, բանգի այդ ժամանակ արդեն ողջ թափով ընթանում էին հաշտության բանակցությունները և իր այս քայլով Էլիսանությունը ուզում էր լրացուցիչ ճնշում գործադրել մամլուքների վրա:

Այսպիսով՝ թշնամու անմիջական ռազմական ոտնձգությունները հետ մղվեցին, բայց ամեն ինչ չէր, որ այդքան պարզ էր և, երբ Յայոց իշխանները վերադարձան մարտի դաշտից ու հավաքվեցին իրենց արքայի մոտ, ցերեկվա պես պարզ կանգնեցին մի հստակ իրողության առջև՝ Յեթում II-ի քաղաքական գիծը՝ անշեղ դաշինքը մոնղոլների հետ, արդեն ոչ միայն անօգուտ էր, այլ նույնիսկ՝ վնասակար: Իրոք, մոնղոլներից այլևս որևէ օգուտ չկար, իսկ հետագա դաշնակցությունն էլ միայն կբերեր Մամլուքյան սուլթանության հետ անվերջ ու ծանր մի պատերազմի: Այս պայմաններում Յայոց մեծամեծերն և անձամբ Յայոց արքան հանգեցին մի իմաստուն որոշման, որը բավականին երկար ժամանակ զերծ պահեց երկիրը հետագա ծանր պատերազմից:

Արդյունքում՝ 1305 թվականի վերջին Յեթում II-ը հրաժարվեց գահից և Կիլիկիայի թագավորության արքա հռչակվեց Թորոսի մանկահասակ որդի, տասնամյա Լևոնը՝ Լևոն III-ը

¹ «Քարթլիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»:

² Միքայել Պանարետոս «Տրապիզոնյան ժամանակագրություն», մաս 5:

³ Յեթում Պատմիչ «Նետողաց պատմություն», գիրք 2, գլուխ 45: Տիրացու Խորինանապատցի «Յիշատակարան 1305 թվականի»: Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»:

⁴ Աբուլ-Ֆիդա «Չամառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»: Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»: Իբն Աբդ ալ-Չահիրի «Պատմություն»: Իբն Զաիր «Պատմություն»: ալ-Յանիսի «Պատմություն»: Մարտիրոս Խաչատուրյանցի «Յիշատակարան 1304 թվականի»:

⁵ Աբուլ-Ֆիդա «Չամառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»: Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»: Մուֆթագալ Իբն Աբուլ-Ֆադայիլ «Պատմություն»: Անանուն «Ժամանակագրություն 1339 թվականի»: Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»:

(1305-1307), ընդ որում Յեթումն ինքը դարձավ թագավորահայր: Սրանով հայերը հասան նրան, որ զրկեցին Մամլուքյան սուլթանությանը Կիլիկիայի թագավորության հետ պատերազմելու նույնիսկ ձևական առիթից, քանի որ մամլուքների համար այնքան ատելի գահակալը այժմ արդեն երկրի գլխին չէր: Զայն իրոք որ խոհեմ էր, թեև մեր պատմության մեջ այն մնացել է այդպես էլ չգնահատված: Այսպես թե այնպես, սակայն արդեն 1306 թվականին կնքվեց հաշտություն և Մոնղոլա-Մամլուքյան III պատերազմն, ինչպես նաև, ընդհանրապես, մեծ պատերազմներն ավարտվեցին: Արդյունքում՝ Կիլիկիայի արևելքը ընկավ Կիլիկիայի թագավորության տիրապետության տակ, իսկ տարածաշրջանի մյուս երկու գերտերությունների մեջ էլ վերականգնվեց հավասարակշռության նախկին վիճակը: Որպես ընդհանուր հետևանք այս ամենի՝ լրջագույն կորուստներ կրած Մամլուքյան սուլթանության ռազմաքաղաքական վերելքին այնուհանդերձ վերջ տրվեց, իսկ ոչ պակաս կորուստներ կրած Էլիսանությունն էլ իր հերթին բռնեց թուլացման և քայքայման ուղին:

Գլուխ 74

Անարզաբայի դավադրությունը և դրա հետևանքները

Եվ այսպես՝ արյունահեղ ու ծանր պատերազմներն ավարտվեցին և թվում էր, թե տարածաշրջանում պետք է տիրի գոնե հարաբերական խաղաղություն, մանավանդ որ Մամլուքյան սուլթանությունում աստիճանաբար նորից սրվում էր գահակալական պայքարը «եռապետների» մեջ, իսկ Էլիսանությունն էլ սկսում էր դեպի անկում գնալ: Կոնկրետ հայերի համար, կարծես թե, դրական այս զարգացումները, սակայն, սկսվեցին մի ծանր ողբերգությամբ, որի անմիջական մեղավորները ֆանատիկ և նեղմիտ Մուհամմեդ Խուդաբանդա Ուլջայթուն, մամլուքների քիսախնդրությունն ու նաև գուցե՝ Յայոց արքայի թիկնապահների անփութությունն էր:

Իրոք, 1307 թվականի նոյեմբերի կեսերին պաշտոնական Կահիրեի կողմից կաշառված Կիլիկիայի թագավորության տարածքում տեղակայված Էլիսանության բանակի (400) հրամանատար Փիլ-Արդունը դավադրություն կազմեց՝ ծրագրելով գլխատել Յայոց թագավորությունը: Դավադրությունը կյանքի կոչելու նպատակով Էլիսանության զորավարը խորհրդակցելու պատրվակով Անարզաբա հրավիրեց թագավորահայր Յեթումին և մանկահասակ արքա Լևոն III-ին, ինչպես նաև սպարապետ Օշին Կանչեցի, սենեշալ Օշին Սմբատի, Կոնստանդին Կոնստանդինի Նորցի, Յեթում Օշինի Լամբրոնցի Յեթումյաններին ու այլ մեծամեծներին: Յայոց մեծամեծները, նոյեմբերի 17-ի երեկոյան մոտենալով Անարզաբային, ճամբարեցին նրա մոտակայքում: 1307 թվականի նոյեմբերի 17-ի լույս 18-ի ուշ գիշերով «ներհակությունների արքա» Յեթում II-ը տեսակցություն ունեցավ Փիլ-Արդունի հետ, որի ընթացքում, սակայն, մոնղոլ զորավարի թիկնապահները զինաթափեցին վերջինիս ու բռնեցին նրա թևերից, իսկ «Ալլահ աքբար» որոտացող Փիլ-Արդունն էլ սրի հատու հարվածով գլխատեց Յեթում II-ին: Դրանից հետո քաղաքից աննկատ դուրս եկած Էլիսանության բանակը անակնկալ հարձակվեց քաղաքի մոտ ճամբարած հայերի վրա և դաժան ձեռնամարտում բոլորին կոտորեց: Թշնամին չինայեց նաև պատանի արքա Լևոն III-ին, որը փորձեց պատսպարվել կանանց վրաններում, սակայն մարդասպանները սառնասրտորեն հանեցին նրան այնտեղից և հենց տեղում էլ մորթեցին¹:

Այսպիսով՝ Յայոց պետությունը ծանր ու վիրավորական մի հարված ստացավ, որին կարող էր հավասարվել, թերևս, միայն Պապի սպանությանը հեռավոր 374 թվականին, ընդ որում քաղաքական առումով հատկապես ծանր էր այն, որ կյանքից հեռացավ նաև Յեթում II-ը՝ իր թերություններով հանդերձ տաղանդավոր այդ տիրակալը, որի փոփոխական և բուռն կյանքը նույնքան էլ բուռն վախճան ունեցավ: Տեղի ունեցած ողբերգության հետևանքները խորապես գնահատելու համար, սակայն, դեռևս ժամանակ էր պետք, իսկ առայժմ, տեղեկանալով

¹ Հովհաննես Դարդեղ «Ժամանակագրություն Յայոց», գլուխ 19; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Ներսես Պալինեց «Ժամանակագրություն»; Անանուն «Հիշատակարան 1307 թվականի»; Յեթում Ախտեցի «Ժամանակագրություն»; Յեթում II-ի Շարունակողներ «Տարեգրություն»; Յեթում II-ի Շարունակողներ «Տարեգրություն»; Անանուն «Ժամանակագրություն 1339 թվականի»; Սարգիս Սսեցի «Ժամանակագրություն»; Եփրեմ Վարդապետ «Ժամանակագրություն»; Ավետիք Տիգրանակերտցի «Գիրք պատմության»; Աբուլ-Քասիմ Աբդուլլահ իբն Ալի ալ-Քաջանի «Թարիխի Օլջայդու»; Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»; Ֆրանցիսկո Ամատի «Տարեգրություն»; Զուստին Կիպրացի «Տարեգրություն»; Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»; Մյունենջիմ-Բաշի «Պատմություն»:

կատարվածի մասին, Յեթում II-ի եղբայրներ Օշինի ու Ալինախի գլխավորած Ոստանիկ բանակը հենց նույն նոյեմբերի 18-ի օրվա երկրորդ կեսին էլ սրընթաց երթով մոտեցավ քաղաքին և ոչնչացրեց քաղաքում տեղակայված Էլխանության ողջ բանակը: Փիլ-Արղունը դիմեց փախուստի և փորձեց պատսպարվել Էլխանության տարածքում, սակայն Կիլիկիայի թագավորության նոր արքա հռչակված Յեթում II-ի եղբայր Օշինի՝ Օշին I-ի (1307-1320), պահանջով գործող Էլխանը կարճ ժամանակ անց ձերբակալեց նրան և տանջամահ արեց: Իր այս քայլով Մուհամմեդ Խուդաբանդա Ուլջայթուն փորձեց ցույց տալ սեփական անմեղությունը և գոնե ձևականորեն պահպանել Կիլիկիայի թագավորության հետ կնքած դաշինքը, թեև Փիլ-Արղունի կրած տանջանքներն ու մահը ոչ Յայոց մեծամեծերին կյանքի վերակոչեցին, ոչ էլ իրականում ամրապնդեցին հայերի և մոնղոլների համագործակցությունը: Այս կապակցությամբ քիչ թե շատ հայերի օգտին կարող էր համարվել միայն այն գործողությունը, երբ, սկսելով Մոնղոլա-Մամլուքյան IV պատերազմը (1308-1315), 1308 թվականի գարնանը Սունտայի գլխավորած Էլխանության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց Յոմսկա ամրոցի շրջակայքը, սակայն այս ամենը ևս վերջնական որևէ օգուտ այնուհանդերձ չտվեց, քանի որ, խուսափելով Ղարա-Սոնկուրի գլխավորությամբ Յալեայից առաջխաղացած Մամլուքյան սուլթանության բանակից (մոտ 15.000), Էլխանության բանակն ի վերջո նահանջեց¹:

Ինչպես արդեն ասվեց, Յեթում II-ի և Լևոն III-ի դավադրական սպանությունից հետո Կիլիկիայի թագավորության արքա հռչակվեց եղբայրներից հինգերորդը, ի դեմս Օշին I-ի, սակայն այստեղ ևս առանց անհարթությունների չանցավ: Իրոք, արդեն 1308 թվականի գարնանը Կոստանդնուպոլսից ժամանած Սմբատի փոքրիկ բանակը մտավ Կիլիկիայի թագավորության տարածք, սակայն, Օշին I-ի գլխավորած Ոստանիկ բանակը հաղթեց այս բանակին²: Սմբատը ձերբակալվեց և հաջորդ տարի կրկին աքսորվեց Կոստանդնուպոլիս: Դրանից հետո վերջինս այլևս երբեք Կիլիկիա չվերադարձավ և երկիրը երկար ժամանակով գերծ մնաց գահակալական պայքարից:

Գլուխ 75 **Յորդայական V պատերազմը**

1308 թվականին իր մահկանացուն կնքեց Էլխանության հետ հետևողական դաշինքի կողմնակից Վախթանգ III-ը, իսկ 1311 թվականին էլ կյանքից հեռացավ Էլխանության հետ մինչև վերջ այդպես էլ որևէ կերպ չդաշնակցած ու վերջինիս աննկուն կերպով դիմադրած Դավիթ VI-ը, Գուրջիստանի III ապստամբությունը վերջացավ, իսկ Դավիթ VI-ին էլ հաջորդեց նրա որդի, փոքրահասակ Գեորգի VI-ը (1311-1313): 1306 թվականին մահացել էր նաև Բեքա Ջակելին և Սամցխեի աթաբեկությունում նրան հաջորդել էր հոր ու պապի գործի արժանի շարունակող հանդիսացած նրա որդի Սարգիս Ջակելին (1306-1334): Այս պայմաններում, սակայն, կտրուկ ուժեղացան մինչ այդ աննկատ կերպով Տփղիսում կառավարող Գեորգի V Պայծառի դիրքերը, որի մայրը Բեքայի քույրն էր, իսկ ինքն էլ Սարգիս Ջակելու հորաքոջ որդին էր և վայելում էր Սամցխեի հզոր աթաբեկի աջակցությունը: Սրան գումարած՝ Գեորգի V Պայծառը կարողացավ նաև լավ հարաբերություններ հաստատել տարածաշրջանում Մուհամմեդ Խուդաբանդա Ուլջայթուի ազդեցիկ ներկայացուցիչ, նրա աղջիկ Սաթիբեկի ամուսին Զոբանի հետ: Զոբանը, որը դեռևս մոնղոլական նվաճումների լավ ժամանակները հիշող քաջարի ու ազնիվ, թեև որոշակիորեն ուղղամիտ մի զորավար էր, նույն այս ժամանակ պատերազմական գործողություններ էր նախապատրաստում Ոսկե Յորդայի դեմ և այս առումով Զարթլիի թագավորության աջակցությունն ու հանգստությունը Կովկասյան լեռնաշղթայից հարավ ձգվող տարածքներում նրան շատ էր պետք:

Իրոք, նույն այս ժամանակ Ոսկե Յորդայի հզորությունը ևս սկսում էր սասանվել, իսկ մահմեդական, շամանական և քրիստոնեական կրոնական ուսմունքների հակադրությունն էլ իր իշխանության վերջին օրերն ապրող խան Թոխթայի (1291-1312) օրոք այստեղ ստեղծել էր

¹ Այս մասին հայտնում է Աբուլ-Կասիմ Աբդալլահ իբն Ալի ալ-Քաշանին իր «Թարիխի Օլջայդու» աշխատանքում, սակայն հիշատակված հատվածի կոնկրետ տեքստն այս պահին ինձ հասանելի չէ:

² Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»: Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»:

բավականին անկայուն ու երեքուն մի դրություն: Արդյունքում՝ 1308 թվականի սեպտեմբերի վերջին Դերբենդ ամրոցի ճ-մ-ում Ոսկե Յորդայի բանակը (մոտ 10.000) հաղթեց Էլխանության բանակին (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 100)¹՝ սկիզբ դնելով Յորդայական V պատերազմին (1308-1312): Իր հերթին, արդեն 1312 թվականի զարնանը Չոբանի ընդհանուր հրամանատարությամբ գործող Էլխանության (մոտ 120.000), Գեորգի V Պայծառի, Շահնշահ Չաբարյանի որդի Չաբարեի և Բուրթել Օրբեյանի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 30.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 10.000) ասպատակեցին Յուսիսային Կովկասը և Նահանջեցին²: Հիմնական հարվածը, սակայն, թողնված էր տարվա վերջին:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1312 իոկտեմբերի 25-26 – **Ջաբար ալ-Ուշարի ճ-մ** (Նախակովկասյան տափաստաններ)³

Չոբանի ընդհանուր հրամանատարությամբ գործող Էլխանության (մոտ 120.000), Գեորգի V Պայծառի, Չաբարե Չաբարյանի և Բուրթել Օրբեյանի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 30.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 10.000) շարժվեցին Ոսկե Յորդային բանակի (300.000) դեմ: Կողմերը մոտեցան իրար և մարտակարգ ընդունեցին:

I փուլ – Հոկտեմբերի 25-ի առավոտվանից բռնկվեց համառ հանդիպակաց մարտ, որի արդյունքում արդեն կեսօրին Ոսկե Յորդայի բանակը պարտություն կրեց և սկսեց Նահանջել:

II փուլ – Էլխանության բանակն ու վերջինիս դաշնակից ուժերը հետապնդեցին հակառակորդին և ծանր կորուստներ պատճառեցին

III փուլ – Հոկտեմբերի 26-ին Ոսկե Յորդայի բանակի մի ջոկատ (10.000) փորձեց անակնկալ հարված հասցնել առաջխաղացող թշնամու բանակին, սակայն վերջինս մարտի մեջ մտցրեց նոր ուժեր և վերջնական պարտության մատնեց հակառակորդին:

Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցները՝ մոտ 15.000, թշնամին՝ մոտ 70.000 զինվոր: Յորդայական V պատերազմը ավարտվեց:

Գլուխ 76

Գահակալական պայքարի ավարտը Մամլուքյան սուլթանությունում

Էլխանության դեմ պատերազմի մեծ հաշվով հաջող ավարտը զարմանալի ձևով ծանրացրեց Մամլուքյան սուլթանության ներքին վիճակը, որտեղ, թեև Բուրջիները և Բեյբարս ալ-Ջկրմիշը շատ էին ամրապնդել իրենց դիրքերը, բայց դրա հետ միաժամանակ էլ հենց բուն սուլթանությունում նրանց դեմ առաջացել էր լուրջ դժգոհություն: Բանն այն է, որ Բուրջիները, օգտագործելով պատերազմի առիթը, վերջին տարիներին անցել էին բացահայտ թալանի և, կոպիտ շորթման տեսք ստացած իրենց հարկային քաղաքականությամբ, ամենադաժան ձևով կեղեքում էին երկրի բնակչությանը: Այս առումով հետաքրքիր է նշել, որ, եթե պատերազմի ժամանակ բնակչությունը վերջիններիս դեմևս ինչ-որ տեղ հանդուրժում էր, քանի որ երկյուղում էր մոնղոլների հետ դաշինք կնքելու և սուլթանությունը թշնամուն հանձնելու Բահրիների հնարավոր մտադրությունից, ապա այժմ այդ վտանգը արդեն չկար: Հատկանշական է, սակայն, որ վախը, իսկ ինչ-որ տեղ նաև հարգանքը Բուրջիների նկատմամբ այնքան մեծ էր, որ տեղական բնակչությունը նույնիսկ չէր էլ մտածում ապստամբելու մասին, սակայն ի վերջո Բուրջիները սեփական վարքագծով հենց իրենք իրավիճակը հասցրին խզման:

1309 թվականի վերջերին Բուրջիների կորպուսին պատկանող փոխսուլթան Բեկ-Թեմուրը և Էմիր Բեհտասը Բուրջիների առաջնորդ Բեյբարս ալ-Ջկրմիշի դրդումով դավադրություն կազմեցին՝ նպատակ ունենալով սպանել սուլթան Մուհամմեդին, ձևականորեն սուլթան հռչակել

¹ Բեյբարս ալ-Մանսուրի «Ընտիր մտքեր»:

² Անանուն «Երիսթավների օրհներգությունը»:

³ իբն Դավադարի «Պատմություն»; Անանուն «Երիսթավների օրհներգությունը»:

հանգուցյալ ալ-Աշրաֆի որդի Մուսային ու հասնել միահեծան իշխանության: Միաժամանակ, հաշվի առնելով իր նախորդների տխուր փորձը, այս անգամ Բեյբարս ալ-Ջկրմիշը առերևույթ ձգտում էր հնարավորինս հեռու մնալ դավադրությունից: Բուն դավադրությունը, սակայն, անհաջող ավարտ ունեցավ, դավադիրները ձերբակալվեցին և 1310 թվականի սկզբներին Բեհտասն ու Մուսան մահապատժի ենթարկվեցին: Այսպիսով՝ անուղղակի ձևով միահեծան իշխանության հասնելու Բեյբարս ալ-Ջկրմիշի փորձը տապալվեց, ինչը խիստ բացասաբար ազդեց Բուրջիների հեղինակության վրա ու ավելի սրեց իրավիճակը:

Ի պատասխան այս ամենի՝ Մուհամմեդը սկզբում փորձեց ձերբակալել Բեյբարս ալ-Ջկրմիշին, սակայն հաջողության չհասավ և նույնիսկ ավելին՝ նա դրանով վտանգի տակ դրեց արդեն նաև սեփական դիրքերը: Հետաքրքիր է, սակայն, որ այս իրավիճակում Մուհամմեդը այնուհանդերձ գործեց չափազանց ճկուն: Իրոք, ցույց տալով, թե իբր ինքը արդեն որևէ հավակնություն չունի, վերջինս հենց նույն 1310 թվականի սկզբին էլ Բեյբարս ալ-Ջկրմիշին նշանակեց փոխսուլթան և, դրանով իսկ բթացնելով Բուրջիների զգոնությունը, իր մտերիմների հետ միասին դեպի Մեքքա ուխտի դիմելու պատրվակով, ըստ էության, դիմեց փախուստի Ասորիքի ուղղությամբ: Այստեղ, ամրանալով Կրակ ամրոցում, Մուհամմեդը հայտարարեց գահից հրաժարվելու մասին: Այսպիսով՝ Ասորիքը անցավ Կրակում հաստատված տիրակալի տիրապետության տակ, իսկ Եգիպտոսում միայնակ մնացած և փաստացի առաջին դեմքի կարգավիճակ ստացած Բեյբարս ալ-Ջկրմիշին էլ արդեն այլ բան չէր մնում, քան ընդունել այդ կարգավիճակը նաև իրավաբանորեն: Արդյունքում՝ Մամլուքյան սուլթանության սուլթան հռչակվեց Բեյբարս ալ-Ջկրմիշը (1310-1311): Պետք է նշել, սակայն, որ, որպես սուլթան, վերջինս այդպես էլ չկարողացավ ամրապնդել իր դիրքերը:

Ծայրահեղ թշվառության հասած բնակչությունը թափառում էր Կահիրեի փողոցներում և բողոքում էր իշխանություններից: Միաժամանակ Սալարը՝ Բահրիների այդ առաջնորդը, որը սկզբում աջակցել էր Բեյբարսին և նշանակվել փոխսուլթան, վերջինիս գահ բարձրանալուց հետո կրկին ըմբոստ դիրք գրավեց: Ի վերջո, 1311 թվականի սկզբներին բանը հասավ Կահիրեի բնակչության բացահայտ ըմբոստությանը: Բեյբարս ալ-Ջկրմիշը փորձեց երկխոսության մեջ մտնել զայրացած ամբոխի հետ, բայց ընկավ քարերի տարափի տակ և դիմեց փախուստի: Գրեթե անմիջապես էլ ելույթ ունեցան Բահրիները, որի արդյունքում Բեյբարս ալ-Ջկրմիշը վերջնականապես գահազրկվեց ու ձերբակալվեց: Ստեղծված պայմաններում Սալարն ու Բահրիները դիմեցին Մուհամմեդին, որը վերադարձավ Ասորիքից և կրկին ստանձնեց սուլթանության ղեկավարումը: Արդեն 1311 թվականի գարնանը Բեյբարս ալ-Ջկրմիշը մահապատժի ենթարկվեց, իսկ Բուրջիներն էլ ենթարկվեցին լրջագույն հալածանքների: Արդյունքում՝ Բուրջիները լրջորեն թուլացան, իսկ նրանց կորպուսը երկար ժամանակով կորցրեց իր դերն ու նշանակությունը: Չշահեցին, սակայն նաև Բահրիները:

Իրոք, Սալարը, որը հույս ուներ գոնե այժմ հասնել իրական իշխանության, նույն 1311 թվականի ամռանը ինքն էլ ձերբակալվեց և մահապատժի ենթարկվեց: Միաժամանակ, գոնե մասամբ Բահրիների դժգոհությունը մեղմելու մտայնությամբ, սուլթանը փոխսուլթան նշանակեց բանտից ազատված Բեկ-Թեմուրին, բայց շուտով նրան ևս ձերբակալեց ու մահապատժի ենթարկեց: Արդյունքում՝ արդեն 1311 թվականի ամռան վերջում Մամլուքյան սուլթանությունում վիճակը խաղաղվեց: Բուրջիները արդեն որևէ կշիռ չունեին, իսկ Բահրիներն էլ այնքան էին թուլացել, որ իրենք ևս այլևս որևէ լուրջ հավակնություններ չէին կարող ունենալ: Այսպիսով՝ մամլուքները գրեթե 3 տասնամյակով զրկվեցին որևէ լուրջ քաղաքական նշանակությունից, իսկ Մուհամմեդն ինքն էլ մինչև իր կյանքի վերջ արդեն որևէ գահակալական խնդիր այլևս չունեցավ: Եվ ընդհանրապես, Եգիպտոսում հաստատված ներքաղաքական կայունությունը հետագա տարիներին բերեց սուլթանության ուժեղացմանը ու ծաղկմանը: Այս առումով հետաքրքիր է նշել, սակայն, որ սկզբում՝ սկզբնական տարիներին, այդ ամենը չզգացվեց և Մուհամմեդը շարունակվում էր ընկալվել որպես թույլ մի տիրակալ, որի գահազրկումը կարող է տեղի ունենալ ամեն մի պահի: Ավելին, թվում էր, թե գահակալական խլրտումները դեռ երկար են շարունակվելու:

Այսպես, արդեն 1312 թվականի օգոստոսին ստեղծված իրավիճակից դժգոհ Բահրիները, ի դեմս Դամասկոսի և ողջ Հարավային Ասորիքի կառավարիչ Ղարա-Սոնկուրի ու Տրիպոլիսի և ողջ

Հյուսիսային Ասորիքի կառավարիչ Ակուշ Աֆրամի, ապստամբեցին ու դիմեցին Էլիսանության օգնությանը: Այս ամենն իր հերթին համընկավ այն բանի հետ, որ Էլիսանությունը հենց նոր ու հաջողությամբ ավարտել էր ռազմական գործողությունները Ոսկե Հորդայի դեմ և հետ վերադարձող ուժերին հենց նույն այս ժամանակ անչափ հարմար էր կիրառել Ասորիքում: Արդյունքում, օգտագործելով հարմար առիթը, 1312 թվականի դեկտեմբերի 15-ից մինչև 1313 թվականի ապրիլի 15 Էլիսանության (մոտ 80.000), ինչպես նաև Չաբարե Չաբարյանի գլխավորած Զարթլիի թագավորության (մոտ 10.000) բանակը ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000) Մամլուբյան սուլթան բանակից (մոտ 1.000) պաշարեցին Ռաբանը, սակայն, ասպատակելով շրջակայքը և չհասնելով որևէ հաջողության, ի վերջո նահանջեցին¹: Այսպիսով՝ բուն իրադարձությունը պաշտոնական Կահիրեի համար այդպես էլ լուրջ հետևանքներ չունեցավ: Ինչ վերաբերում է ապստամբներին, ապա նրանք ապաստանեցին Էլիսանությունում, երկու պետությունների միջև պահպանվեց հավասարակշռությունը, իսկ Մուհամմեդի դիրքերն էլ վերջնականապես ամրապնդվեցին: Արդյունքում՝ ներքաղաքական անդորրության հասած և անհրաժեշտ բարեփոխումների ենթարկված սուլթանությունում կայունություն հաստատվեց, բայց դա հայերի համար նշանակում էր ընդամենը մեկ բան՝ վաղ թե ուշ սկիզբ էին առնելու նորանոր ու ծանր պատերազմներ:

Եվ վերջապես հենց այս ժամանակ էր, որ Փոքր Ասիայում գործող ուժերը ակտիվացան Սև ծովի հյուսիսային ափի ուղղությամբ: Արդյունքում՝ 1313 թվականի մայիսին ծովով արշաված Տրապիզոնի կայսրության բանակը (մոտ 300) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 30), ինչպես նաև Սինոպի կառավարչի բանակը (մոտ 500, 9 նավ) ասպատակեցին Կաֆայի շրջակայքը (Ղրիմի թերակղզու հարավ-արևելք) և նահանջեցին²:

Գլուխ 77

Մուհամմեդ Խուդաբանդա Ուլջայթուի գահակալման ավարտական փուլը

1313 թվականի ամռանը Տրապիզոնի ճ-մ-ում Ալեքսեյ II-ի գլխավորած Տրապիզոնի կայսրության բանակը (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.500) հաղթեցին քաղաքում գտնվող Ջենովայի հանրապետության բանակին (մոտ 1.000)³: Նույն 1313 թվականի ամռանը, գործելով միմյանցից առանձին, Տրապիզոնի շրջակայքը ասպատակեցին Ջենովայի հանրապետության (մոտ 2.000)⁴ և Հալիքեայի կառավարիչ Բայրամ-բեկի (մոտ 1.000) բանակները և նահանջեցին⁵: Վերջին իրադարձությունը պատկանում էր ծովային երկու պետությունների միջև առկա առևտրային խնդիրներին, որոնցից օգտվեց ևս մեկ ուժ, սակայն նույն այս ժամանակ, լուրջ փոփոխություններ տեղի ունեցան արդեն Զարթլիի թագավորությունում, որոնք ի վերջո դրական հետևանքներ ունեցան:

1313 թվականին Գեորգի VI-ը հանկարծամահ եղավ և Զարթլիի թագավորության արևելյան մասի միակ արքայի դիրքում ի վերջո հաստատվեց Գեորգի V Պայծառը, որին իր բեղուն գործունեության համար արդեն ժամանակակիցները «Պայծառ» կոչեցին՝ նախորդ հարյուրամյակի մեծ հաշվով թույլ տիրակալների գործունեության ֆոնին ակնարկելով, թերևս, նրա փայլուն գործունեությունը: Իրոք, նոր արքան աչքի էր ընկնում խելքով և եռանդով, ինչպես նաև զորավարական ու դիվանագիտական զգալի ունակություններով: Արդյունքում՝ Գեորգի V Պայծառին հաջողվեց կասեցնել Զարթլիի թագավորության անկումը և, օգտագործելով հոգուտ իրեն դասավորվող քաղաքական հանգամանքները, վերջինիս նույնիսկ զարգացում ապահովել:

Օչին I-ի թագավորության առաջին տարիները անցան խաղաղ, թեև ընդհանուր ռազմաքաղաքական իրավիճակը ավելի ու ավելի էր սկսում դասավորվել ընդդեմ հայերի: Իրոք, ներքաղաքական ծանր պայթյարից ազատված Մամլուբյան սուլթանությունը կայունանում էր, իսկ Էլիսանությունը՝ Մամլուբյան սուլթանությանը իրապես հակակշռելու ի վիճակի այդ միակ ուժը,

¹ Խոնդեմիր «Ավանդությունների երկրներ», մաս 4; ալ-Կուտիբի «Շեյխ Ուվեյսի պատմությունը», գլուխ 11; «Զարթլի-Ցխովրեթա», Անանուն «Ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»:

² Այս մասին հայտնում են եվրոպական աղբյուրները, որոնք առայժմ ինձ անհասանելի են:

³ Այս մասին հայտնում են եվրոպական աղբյուրները, որոնք առայժմ ինձ անհասանելի են:

⁴ Այս մասին հայտնում են եվրոպական աղբյուրները, որոնք առայժմ ինձ անհասանելի են:

⁵ Այս մասին հայտնում են եվրոպական աղբյուրները, որոնք առայժմ ինձ անհասանելի են:

գնալով թուլանում էր և քայքայվում, ընդ որում իրավիճակը չէր կարող շտկել նաև հայ-մոնղոլական դաշինքը, քանի որ փաստացի չգործող այդ դաշինքը շուտով դադարեց գործել նաև իրավաբանական մակարդակում: Սկզբնաղբյուրներում ուղղակի նշումներ չկան այն մասին, թե հայ-մոնղոլական վերջնական խզման առիթը որն է եղել, սակայն ընդհանուր-քաղաքական իրավիճակի վերլուծությունը, կարծես թե, հնարավորություն է տալիս վեր հանել խզման իրական պատճառը և դրանում առաջնայինը, թերևս, գործող էլիսանի կողմից իսլամն ընդունելը ու մահմեդական գաղափարախոսությամբ առաջնորդվելն էր:

1307 թվականին Իկոնիայի սուլթանության վերջին սուլթան Մասուդ իբն Զեյ-Կավուսը անհետ կորավ և նոր սուլթան այլևս չհռչակվեց, որից հետո մինչ այդ էլ մեծապես արդեն միայն երևութական մակարդակում գտնվող Իկոնիայի սուլթանությունը ոչնչացավ: Արդյունքում՝ սուլթանության տարածքում վերջնականապես հաստատվեցին 20 մանր ու մեծ ցեղային իշխանություններ, որոնք տարածվում էին ողջ Փոքր Ասիայով մեկ: Սրանց շարքում առայժմ առաջնային դեր ունեւր Ղահրամանյանների Էմիրությունը, որտեղ, փոխարինելով 1300 թվականի ապրիլի 20-ին մահացած Գյունեբին, մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում իշխում էր նրա եղբայր Մահմուդի (1300-1308) որդի Յախշի-բեկին (1308-1317) հաջորդած վերջինիս եղբայր Մուսան (1317-1356): Իկոնիայի սուլթանության անկումով պայմանավորված Փոքր Ասիայում քառս էր հաստատվել և արդյունքում 1313 թվականի գարունից մինչև աշուն Էլիսանության (մոտ 120.000) և Գեորգի V Պայծառի գլխավորած Զարթլի թագավորության (մոտ 20.000) միացյալ բանակը ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10.000), ինչպես նաև Օշին I-ի և սպարապետ Ալինախի Հեթումյանի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության բանակը (մոտ 30.000) ասպատակեցին Կապադովկիան, Փոյուզիան, Պիսիդիան ու Պամֆիլիան՝ վերացնելով տեղում տիրող ապստամբական տրամադրությունները: Կիլիկիայի թագավորության հյուսիսային սահմանը ամբողջացվեց¹, սակայն սա եղավ դաշնակցային վերջին գործողությունը Էլիսանության հետ: Այս իրադարձություններից հետո գործող էլիսանը անկասկած կշարունակեր քենը հայերի դեմ, բայց իր իսկ անհեռատեսությունը հենց այս ժամանակ շուռ եկավ իր դեմ:

Իրոք, դեռևս 1313 թվականին անակնկալ ու վտանգավոր կերպով բարդացել էր իրավիճակը Էլիսանության արևելյան սահմաններին: Արդյունքում՝ Չաղաթայական ուլուսը, պատճառ բռնելով չնչին մի առիթ, ձեռնամուխ եղավ մարտական գործողությունների և արդեն 1314 թվականի հունվարին ծանր պարտության մատնեց Էլիսանության արևելյան բանակին: Տեղեկանալով կատարվածի մասին՝ Մուհամմեդ Խուդաբանդա Ուլջայթուն ի մի հավաքեց իր պետության բոլոր ուժերը և արդեն նույն տարվա փետրվարի վերջին ստիպեց հակառակորդին ելման դիրքեր նահանջել: Հաշվի առնելով այս ամենը՝ կարելի է կարծել, որ ճակատագրական նշանակություն ունեցող հենց այս պատերազմն է պատճառ դարձել վերջնական խզման համար, երբ, ինչպես կարելի է ենթադրել, Մուհամմեդ Խուդաբանդա Ուլջայթուն Կիլիկիայի թագավորությունից պահանջել է բանակային ուժերով աջակցել Միջին Ասիայում ընթացող ռազմական գործողություններին, իսկ Հայոց արքան էլ մերժել է:

Վերոգրյալի կապակցությամբ հարկ է նշել, որ, օգտվելով Էլիսանության հարվածային բանակի դեպի արևելք հեռանալու պարագայից, 1315 թվականի գարնանը անակնկալ կերպով դեպի հյուսիս արշաված Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 30.000) քաղաքի Հայկական աշխարհագրորից (մոտ 1.000) գրավեց Մելիտեն ու Տարանդա ամրոցը և ավերեց²: Այս պայմաններում բանակային հիմնական ուժերը երկրի արևելքում՝ Չաղաթայական ուլուսի դեմ, պահելուն հարկադրված էլիսանը որևէ պատասխան քայլի դիմել ուղղակի ի վիճակի չէր: Մոնղոլա-Մամլուքյան IV պատերազմը ավարտվեց: Արդյունքում Հայոց Միջագետքի արևմուտքը և Անդրեփրատյան Ծոփքը ընկան Մամլուքյան սուլթանության տիրապետության տակ, իսկ Էլիսանությունն էլ արդեն ոչ միայն չէր կարող մտածել Հայոց արքայի հետ որևէ քինախնդրության մասին, այլև ստիպված էր նույնիսկ միջոցներ ձեռնարկել իր արևմտյան սահմանների անվտանգությունը ապահովելու ուղղությամբ:

¹ «Զարթլիս-Ցխովրեթա», Անանուն «Ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»; «Նոր Զարթլիս-Ցխովրեթա», Բերիա Եգևատաշվիլի «Ժամանակագրություն»:

² Անանուն «Տաշիկ խաների պատմությունը»; Սամվել Անեցու Ծարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Անանուն Երուսաղեմիցի «Ժամանակագրություն»: Այս մասին հայտնում է նաև Աբուլ-Ֆիդան իր «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի» աշխատանքում:

Գլուխ 78 Էլիսանություն անկման սկիզբը

1316 թվականի հոկտեմբերին Իկոնիայի երբեմնի սուլթանության ավերակների մի մասի վրա իշխող Ջանդարյանների էմիրության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց Տրապիզոնի կայսրության տարածքը և նահանջեց¹, սակայն նույն այս ժամանակ կրկին սրվեցին Ոսկե Յորդայի և Էլիսանության հարաբերությունները: Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, սակայն, որ սեփական պետության գլխին նորանոր ամպեր կուտակած Էլիսանը այդպես էլ չկարողացավ լուծել առաջացած խնդիրները և 1317 թվականի հենց սկզբի օրերին մահացավ: Հանգուցյալին, որոշակի անհարթություններից հետո, հաջորդեց իր տասնմեկամյա որդի Աբու-Սայիդը (1317-1335): Փաստորեն ստացվեց այնպես, որ նոր Էլիսանը դեռևս չէր կարող կառավարել երկիրը և կարիք ուներ խնամակալության: Արդյունքում՝ Էլիսանի խնամակալ դարձավ արդեն իսկ հիշատակված Չոբանը: Թվում էր, թե վերադարձը դեպի «մոնղոլության ակունքները» պետք է որ դրական անդրադառնար հայ-մոնղոլական հետագա հարաբերությունների վրա, սակայն զարմանալի ձևով տեղի ունեցավ հենց հակառակը:

1317 թվականին Էլիսանության փաստացի ղեկավար Չոբանը իր որդի Թեմուրտաշին նշանակեց Էլիսանության փոքրասիական մասի կառավարիչ: Ի տարբերություն հոր, սակայն Թեմուրտաշը ոչ միայն չունեւ «մոնղոլական ոգի», այլև հանդիսանում է մոլեռանդ մահմեդական: Իր հերթին, ունենալով փառատենչ և արկածախնդրությունների հակված բնավորություն, Էլիսանության փոքրասիական մասի կառավարիչը հենց սկզբից էլ սկսեց անկախ քաղաքականություն վարել՝ ձգտելով անջատվել Էլիսանությունից ու ստեղծել իր սեփական պետությունը: Այս գործում Թեմուրտաշի բնական դաշնակիցը կարող էր լինել միայն Մամլուքյան սուլթանությունը, ինչն էլ, գումարվելով նրան, որ Թեմուրտաշն ինքը, ի տարբերություն հոր, մահմեդական էր, արագորեն արդյունք տվեց: Ավելին, ձգտելով հաջող պատերազմով ամրապնդել սեփական հեղինակությունը և ավար ձեռք գցել, Թեմուրտաշը առաջիկայում հասունացող պատերազմում հանդես եկավ որպես մամլուքների եռանդուն մի դաշնակից: Միաժամանակ Թեմուրտաշը սերտորեն համագործակցում էր նաև Ղահրամանյանների էմիրության էմիր Մուսայի հետ: Վերջին հանգամանքն իր հերթին չափազանց ծանրացրեց հայերի վիճակը, որոնք առաջիկայում սպասվող պատերազմում թշնամական գերակշիռ ուժերի դեմ պայքարում ոչ միայն, ըստ էության, զրկվեցին դաշնակցից, այլև այդուհետ ստիպված էին մարտնչել ոչ թե նույնիսկ երկու, այլ՝ երեք ճակատով: Իր հերթին պատերազմի վտանգը իրոք որ օր-օրի դառնում էր իրական, քանի որ ներքին խաղաղության հասած Մամլուքյան սուլթանությունը նպատակ էր դրել վերջնականապես ծնկի բերել Հայոց թագավորությանը:

1317 թվականը ծախսելով նախապատրաստությունների վրա, 1318 թվականի գարնանը Չոբանը մի լայնածավալ արշավանք ձեռնարկեց Չաղաթայական ուլուսի ուղղությամբ: Շուտով պարզվեց, սակայն, որ Էլիսանության առաջին դեմքերից մեկը հանդիսացող այս էմիրը մի խոշոր ռազմավարական բացթողում է թույլ տվել: Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ Թոխթայի մահից հետո Ոսկե Յորդայի տիրակալ էր հռչակվել վերջինիս եղբորորդի Ուզբեկը (1312-1341), որն ի վերջո պետական կրոնի մակարդակի բարձրացրեց իսլամը և, որպես ընդհանուր հետևանք, կրկին մեծ ուժ հաղորդեց միևնույն այդ դիրքերն աստիճանաբար զիջող Ոսկե Յորդային: Ուզբեկը որևէ կերպ չէր մոռացել 1312 թվականի հարվածը, որը Ոսկե Յորդան ստացել էր Էլիսանությունից և ահա այժմ, պատասխան գործողությունների համար պահը համարելով հարմար, նա ոտքի հանեց սեփական ռազմական մեքենան:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

¹ Միքայել Պանարետոս «Տրապիզոնյան ժամանակագրություն», մաս 5:

Ոսկե Հորդայի բանակը (մոտ 150.000), անցնելով Դերբենդ ամրոցը, ասպատակելով շրջակայքը և սկիզբ դնելով Հորդայական VI պատերազմին (1318-1319), սկսեց շարժվել դեպի հարավ, ընդ որում Էլխանության սահմանապահ բանակը սկսեց նահանջել և ի վերջո ցրվեց: Ստեղծված պայմաններում չունենալով այլ ելք՝ Աբու-Սայիդը ձեռքի տակ եղած փոքրաթիվ ուժերով (2.000) անցավ Կուրի աջ ափ: Դրանից հետո սեփական ուժերի մեծաթվության տպավորություն ստեղծելու նպատակով հրամայելով վրանները դասավորել գետափից դեպի երկրի խորքը տարածվող ուղիղ գծով՝ Աբու-Սայիդը սկսեց միջոցներ ձեռնարկել բանակը կենտրոնացնելու ուղղությամբ: Կարճ ժամանակ անց Ոսկե Հորդայի բանակը մոտեցավ Կուրի ձախ ափին և ճամբարեց:

I փուլ – Որոշ ժամանակ գետի տարբեր ափերում տեղակայված թշնամական բանակների միջև ընթացավ աղեղնամարտ:

II փուլ – Չոբանի ընդհանուր հրամանատարությամբ գործող Էլխանության (20.000), Գեորգի V Պայծառի, Չափարե Չափարյանի և Բուրթել Օրբեյանի գլխավորած Զարթլիի թագավորության (մոտ 30.000) միացյալ բանակը, ինչպես նաև նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 20.000) միացան Աբու-Սայիդի ուժերին: Տեղեկանալով այս մասին, Ոսկե Հորդայի բանակը լքեց սեփական դիրքերը և սկսեց նահանջել դեպի հյուսիս:

III փուլ – Դաշնակից բանակը շարժվեց թշնամու բանակի հետքերով և մանր հարձակումներով զգալի կորուստներ պատճառեց վերջինիս:

Հայերը կորցրին մոտ 100 զինվոր, դաշնակիցները՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:

1318 թվականի սկզբին, օգտվելով Էլխանության զբաղվածությունից Ոսկե Հորդայի հետ պատերազմով, հայերի դեմ մարտական գործողությունների ձեռնամուխ եղավ Թեմուրտաշի ենթակա Ղահրամանյանների Էմիրությունը, որի բանակը (մոտ 30.000) անակնկալ կերպով խորացավ դեպի Հայոց թագավորության տարածքի խորքերը: 1318 թվականի գարնանը, սակայն, Սուլեյմ-ն-ն 1315 թվականին մահացած Հեթում Պատմիչ Հեթումյանի որդի Օշին Հեթումի Հեթումյանի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության բանակը (300) հասավ ու հաղթեց Տարսուսի շրջակայքն ասպատակած և նահանջած Ղահրամանյանների Էմիրության բանակին (մոտ 1.000)²: Այսպիսով՝ առաջին հարվածը հետ մղվեց, սակայն հայերի դեմ խաղաց այն հանգամանքը, որ, չնայած Ոսկե Հորդայի հարվածի հետ մղմանը, այս անգամ բարդացավ Էլխանության արդեն ներթափառական դրությունը ու վերջինս, նույնիսկ եթե ցանկություն էլ ունենար, որևէ կերպ ի վիճակի չէր Մամլուքյան սուլթանության դեմ պայքարում օգնել հայերին:

Իրոք, 1318 թվականի հարվածի անակնկալը տեղի էր ունեցել մեծապես հենց Աբու-Սայիդի ու Չոբանի կողմից նշանակված տեղական կառավարիչների մեղքով և այժմ, երբ հարվածը հետ էր մղված, դրան հաջորդեցին պատիժներն ու պաշտոնազրկումները: Արդյունքում՝ Զարթլիի պաշտոնազրկված, սակայն արդյունքում ապստամբած կառավարիչ Ղուռումչիի բանակը (մոտ 1.000) անակնկալ հարձակումով հաղթեց Չոբանի բանակին (մոտ 500) և նրա կազմում Բուղդա Օրբեյանի գլխավորությամբ գործող Հայ ռազմիկներին (մոտ 250), ընդ որում մարտում ընկավ նաև Բուղդան³, իսկ արդեն 1319 թվականի հունիսին Էլ Դերբենդի լեռնանցքից ներխուժած Ոսկե Հորդայի բանակը (մոտ 100.000) կրկին ասպատակեց Աղվանքը, Փայտակարանը, Ուտիքը, Ատրպատականը ու Արցախը և նահանջեց⁴: Արդյունքում, թեև Հորդայական VI պատերազմը ավարտվեց առանց Էական փոփոխությունների, սակայն Էլխանության ներթափառական կյանքը շարունակվեց փոթորկվել:

¹ Վասաֆ «Մեծության գովերգումը»; Ռաշիդ-եդ-Դինի Շարունակող «Ժամանակագրությունների հավաքածու»; Համդալլահ Ղազվինի «Ընտրյալ պատմություն»; ալ-Կուտիբի «Շեյխ Ուվեյսի պատմությունը», գլուխ 12; Խոնդեմիր «Ավանդույթների երկրորդ», մաս 4; Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 3:

² Սմբատ Սպարապետի Շարունակող «Ժամանակագրություն»; Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»:

³ Հովհաննես Խորովագետցի «Հիշատակարան 1319 թվականի»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; ալ-Կուտիբի «Շեյխ Ուվեյսի պատմությունը», գլուխ 12; Խոնդեմիր «Ավանդույթների երկրորդ», մաս 4:

⁴ իբն Դուլմակ «Տարեգրություն»; իբն Խալդուն «Օրինակների գիրք»:

Այս խառը օրերին էր նաև, որ գործելով առերևույթ էլիսանության, սակայն իրականում սեփական շահերի պաշտպանության մտայնությամբ, 1319 թվականի մայիսի կեսին Գեորգի V Պալատի և Չափարե Չափարյանի գլխավորած Զարթիկի թագավորության բանակը (մոտ 30.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10.000) ավաններից (մոտ 1.000) գրավեցին Գորին¹: Ընդհանուր արդյունքում՝ 1319 թվականի հուլիսի սկզբին Սևանա լճի ճ-մ-ում Չոբանի բանակը (մոտ 10.000) հաղթեց Զարթիկի ապստամբած կառավարիչ Ղուռումչիի բանակին (մոտ 5.000), ընդ որում Ղուռումչին գերվեց և սպանվեց²: Այսպիսով՝ հակաիլիսանական ելույթը վերջնականապես ճզմվեց, սակայն այս անգամ հակասություններ ծագեցին արդեն նաև չափահասության հասնող Աբու-Սալիդի և հենց Չոբանի միջև, քանի որ վերջինիս աճող ազդեցությունը երկրում մի կողմից, իսկ մյուս կողմից էլ նրա որդի Թեմուրտաշի ինքնիշխան վարքագիծը արևմուտքում գործող էլիսանին որևէ կերպ դուր չէին գալիս:

1319 թվականի հունիսի կեսին Ջանդարյանների էմիրության բանակը (մոտ 30.000) Ալեքսեյ II-ի գլխավորած Տրապիզոնի կայսրության բանակից (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 1.000) պաշարեց Տրապիզոնը, սակայն, մատնվելով անհաջողության, հետ շարտվեց³: Նույն այս ժամանակ, սակայն, հայերի դեմ մարտական գործողություններ սկսեց արդեն Մամլուքյան սուլթանությունը: Արդյունքում՝ թշնամին ձեռնամուխ եղավ նոր և ավելի հսկայածավալ մի հարձակման, որի նմանը Հայոց թագավորությունը չէր տեսել սկսած դեռևս հիշարժան 1276 թվականից:

Գլուխ 79

Մամլուքյան սուլթանության նոր ակտիվությունը հյուսիսում և Կիլիկիայի թագավորության անկման սկիզբը

1320 թվականի ապրիլի սկզբներին Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 60.000, որից 20.000 հեծյալ) արևելքից ներխուժեց Հայոց թագավորության տարածք և ուղղություն վերցրեց դեպի հյուսիս, իսկ հետո էլ՝ դեպի արևմուտք: 1320 թվականի ապրիլի 26-ին Ջեյհուն գետի ճ-մ-ում Օշին Յեթումի Յեթումյանի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության բանակը (մոտ 30.000) համառ մարտում դիմադրեց Մամլուքյան սուլթանության բանակին (մոտ 60.000, որից 20.000 հեծյալ) և նահանջեց⁴: 1320 թվականի ապրիլի 27-ից մինչև մայիսի 17 Կիլիկիայի թագավորության բանակի (մոտ 25.000) անկանոն հարվածներին ենթարկվող Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց Դաշտային Կիլիկիան⁵, որից հետո մոտեցավ Հայոց թագավորության մայրաքաղաքին:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1320 մայիսի 26-30 – Սիսի պաշտպանությունը⁶

Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) պաշարեց Հայոց թագավորության մայրաքաղաքը Օշին I-ի, ինչպես նաև Օշին Յեթումի Յեթումյանի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության բանակից (մոտ 2.000):

I փուլ – Թշնամու բանակն անցավ գրոհի, սակայն համառ մարտերից հետո վերջինիս բոլոր գրոհները հետ մղվեցին: Դրանից հետո, օգտագործելով պաշարողական տեխնիկա, թշնամին կարողացավ քանդել քաղաքի պարսպահատվածներից մեկը:

II փուլ – Մամլուքյան սուլթանության բանակը անցավ հուժկու գրոհի պարսպի քանդված հատվածի ուղղությամբ, սակայն Հայկական բանակը հետ մղեց վերջինիս բոլոր գրոհները: Դրանից հետո թշնամու բանակը թողեց քաղաքի պաշարումը և նահանջեց:

Հայերը կորցրին մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:

¹ Անանուն «Էրիսթավների օրհներգությունը»:

² Հովհաննես Խորովագետցի «Հիշատակարան 1319 թվականի»:

³ Միքայել Պանարետոս «Տրապիզոնյան ժամանակագրություն», մաս 5:

⁴ Աբու-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»; իբև ալ-Վարդի «Պատմություն»:

⁵ Աբու-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»; իբև ալ-Վարդի «Պատմություն»:

⁶ Յեթում Ախտեցի «Ժամանակագրություն»:

Եվ այսպես, կրած անհաջողություններն ու կորուստները ստիպեցին թշնամուն թողնել Հայոց մայրաքաղաքի պաշարումը և նահանջել, սակայն մամլության գիշատիչներին նույնիսկ դրանից հետո էլ վիճակված չէր անպատիժ հեռանալ Հայոց հողից: 1320 թվականի հունիսի 9-ին Օշին Յեթումի Յեթումյանի գլխավորությամբ նահանջող թշնամուն հետապնդող Կիլիկիայի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) հասավ Մամլության սուլթանության բանակին (մոտ 40.000) և Ջեյհուն գետի ճ-մ-ում պարտության մատնեց վերջինիս: Թշնամին ծանր կորուստներ կրեց, ընդ որում այս անգամ ևս մամլուքների էլիտար կորպուսը անձամբ հատուցեց 1.000 հեծյալով¹: Պատերազմը սրանով չվերջացավ, սակայն նրա շարունակությունը տեսնել Օշին I-ին արդեն վիճակված չէր: Իրոք, իր իշխանության սկզբնական տարիներին եվրոպական պետությունների հետ անհույս բանակցություններ վարած, կաթոլիկներին հովանավորած, այս հողի վրա ունիթորներին աջակցած ու հակաունիթորների նկատմամբ բռնություններ գործադրած այս արքան, որը, իր կյանքի միայն վերջին տարիներին զգալով վարած քաղաքականության ողջ անհուսալիությունը, փոխեց այն ու քաջարի կերպով մարտնչեց սեփական երկրի համար, 1320 թվականի հուլիսի 20-ին կնքեց իր մահկանացուն:

Օշինի հաջորդեց որդին՝ տասնամյա Լևոնը՝ Լևոն IV-ը (1320-1342), որին հետագա սերունդները «Մեղսագործ» կոչեցին: Միաժամանակ, հաշվի առնելով, այն էլ ստեղծված բարդ իրավիճակում, որ իր որդին դեռևս չի կարող կառավարել երկիրը, դեռևս մահամերձ արքան ընդունել էր իմաստուն մի որոշում՝ որպես ինսամակալներ վերջինիս համար նշանակելով գործույթա ու բանիմաց չորս անձնավորությունների: Այսպիսով՝ ստեղծվեց ինսամակալական յուրօրինակ մի խորհուրդ, որի անդամներն էին հայրենանվեր Օշին Յեթումյանը և նրա փոքր եղբայր Կոնստանդինը, ինչպես նաև Նորի տերեր Բալդուին Յեթումյանը և նրա եղբայր Յեթումը:

Կոռիկոսի տերեր, Յեթում Պատմիչ Յեթումյանի որդիներ, եղբայրներ Օշին և Կոնստանդին Յեթումյանները վերջին տարիներին քաջաբար մարտնչել էին Հայոց թագավորության համար ու լիովին արժանի էին ստանձնած բարձր դերին: Բացի այդ եղբայրները մանուկ արքայի հարազատ քեռիներն էին, ինչը առավել էր կարևորում նրանց դերը և ստեղծում էր լրացուցիչ երաշխիքներ, որ նրանք հնարավորինս լավ կպաշտպանեն իրենց քրոջորդու շահերը: Արդեն 1320 թվականի հուլիսի վերջին Օշինը ստանձնեց նաև թագավորության պայլի պաշտոնը և դարձավ ինսամակալական խորհրդի փաստացի ղեկավար, իսկ Կոնստանդինը սկսեց վարել մարաջախտի պաշտոնը: Արժանի թեկնածուներ էին նաև Նոր ամրոցի տերեր, 1307 թ-ի Անարզաբայի դավադրությանը զոհ գնացած Կոնստանդինի որդիներ, եղբայրներ Բալդուին ու Յեթում Յեթումյանները, որոնց հայրը Կոնստանդին Վասակի Յեթումյանի թոռն էր: Նոր ամրոցի տեր եղբայրները վերջին իրադարձություններում ևս աչքի էին ընկել իրենց ծառայություններով և, ինչպես դրանից առաջ, այնպես էլ հետո, կանգնած էին հայրենանվերների դիրքերում: Արդյունքում Բալդուինը, որն ամուսնացած էր Սմբատ Սպարապետի որդի Լևոնի աղջիկ Մարիամի հետ, նշանակվեց սպարապետ, իսկ Յեթումը՝ ջամբուլայն: Այսպիսով, շնորհիվ մահվանից հենց անմիջապես առաջ ընդունած իմաստուն որոշման, Օշին I-ը հասավ նրան, որ իր մահից ու փոքրիկ որդու թագադրումից հետո Հայոց թագավորությունը չմնաց անտերունչ: Իր հերթին պատերազմը, որը ավելի էր սաստկանալու հաջորդ տարիներին, Հայոց թագավորությանը նորանոր փորձություններ էր մատուցելու:

1321 թվականի գարնանը պայլ Օշին Յեթումի Յեթումյանի և նրա եղբայր, մարաջախտ Կոնստանդին, ինչպես նաև սպարապետ Բալդուին Կոնստանդինի Յեթումյանի ու նրա եղբայր, ջամբուլայն Յեթումի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության բանակի (մոտ 40.000) անկանոն հարվածներին ենթարկվող էլիտանության փոքրասիական մասի կառավարիչ Թեմուրտաշի բանակը (30.000) ասպատակեց Կիլիկիայի թագավորության տարածքը², ինչից հետո թշնամու բանակի մի մասը Կիլիկիայի թագավորության բանակից (մոտ 1.000) պաշարեց Սիսը, համառ մարտերով մտավ քաղաք, սակայն ի վերջո շարտվեց ելման դիրքեր³: 1321 թվականի նույն

¹ իբն ալ-Վարդի «Պատմություն»: Սմբատ Սպարապետի Շարունակող «Ժամանակագրություն»:

² Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»: Գրիգոր Կարսեցի «Հիշատակարան 1321 թվականի»: Ներսես Պալինեց «Ժամանակագրություն»: Սմբատ Սպարապետի Շարունակող «Ժամանակագրություն»: Յեթում Ախտեցի «Ժամանակագրություն»:

³ Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»: իբն ալ-Վարդի «Պատմություն»:

գարնանը հակառակորդը պաշարեց նաև Մամեստիան, սակայն չկարողացավ գրավել այն¹: Նույնը կրկնվեց նաև Ադանայում² և Տարսոսում³:

Եվ վերջապես 1321 թվականի գարնանը Այասի ճ-մ-ում Կիլիկիայի թագավորության բանակը (մոտ 5.000) հաղթեց Մամլուքյան սուլթանության բանակին (մոտ 10.000)⁴: Արդյունքում, հավաքելով ցրված ուժերը, թշնամու միացյալ բանակը օգոստոսի սկզբին հեռացավ Կիլիկիայի թագավորության տարածքից: Գործը, սակայն, սրանով ևս չէր ավարտվելու:

1321 թվականի նոյեմբերին ինչ-որ տեղ Կիլիկիայի հյուսիս-արևմուտքում գտնվող կիրճերից մեկում⁵ պայլ Օշին, մարաշախտ Կոնստանդին, սպարապետ Բալդուին ու ջամբուլայն Յեթում Յեթումյանների գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) շրջապատեց Էլիսանության փոքրասիական մասի կրկին հարձակման անցած կառավարիչ Թեմուրտաշի բանակին (30.000) և ծանր կորուստներ պատճառեց նրան: Չցանկանալով, սակայն, սրել հարաբերությունները Էլիսանության հետ, հայերը բաց թողեցին Թեմուրտաշին և նրա բանակի մնացորդներին⁶:

1322 թվականի ապրիլին Մամլուքյան սուլթանության (մոտ 80.000, որից 40.000 հեծյալ), ինչպես նաև Էլիսանության փոքրասիական մասի կառավարիչ Թեմուրտաշի (մոտ 50.000) միացյալ բանակը հերթական անգամ ներխուժեց Կիլիկիայի թագավորության տարածք: Թշնամու հսկայական ուժերի մեջ սեղմված հայերը նույնիսկ մտածել իսկ չէին կարող բաց ճակատամարտի մասին և միակը, որ նրանց մնում էր անել, ամրություններին ու անկանոն մարտերին ապավինելն էր⁷: «Կիլիկիան ժանիքներով ծվատում են չորս գազաններ: Առյուծը՝ թաթարները, որոնց Յայոց արքան մեծ տուրք է տալիս, ընձառյուծը՝ եգիպտական սուլթանը, որն ամեն օր ավերում է երկիրը և սպանում քրիստոնյաներին, գայլը՝ Կոնայի թուրքերը, որոնք ամեն օր ավերում են թագավորությունը ու տնտեսությունը և օձը՝ մեծ ծովի ավազակները, այսինքն վենետիկցիներն ու ջենովացիները, որոնք ամեն օր կոտորատում են Յայաստանի քրիստոնյաների ոսկորները»,- այսպես է բնորոշում Կիլիկիայի թագավորությունում տիրող վիճակը քննարկվող ժամանակաշրջանում ապրած վենետիկցի ժամանակագիր Սանտուն՝ դիպուկ բառերով նկարագրելով Յայոց թագավորության ռազմաքաղաքական ծանր դրությունը:

Եվ այսպես, թշնամին հերթական անգամ հեղեղեց Յայոց թագավորության տարածքը, բայց այս անգամ վերջինս նաև այլ նպատակ ուներ: Վաճառաշահ Այասը արևելամիջերկրածովյան առևտրում եգիպտական Ալեքսանդրիայի լրջագույն մրցակիցն էր և այս անգամ մամլուքները նաև նպատակ էին դրել շարքից հանել նաև իրենց նավահանգստի մրցակցին:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1322 ապրիլի կես - մայիսի 9 – Այասի գրավումը⁸

Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) պաշարեց քաղաքը Կիլիկիայի թագավորության բանակից (մոտ 1.000):

I փուլ – Ապրիլի կեսից սկսած մի շարք գրոհներ ձեռնարկելուց հետո ի վերջո նույն ամսվա 21-ին թշնամին քարանետների օգնությամբ փլեց ծովային ամրոցի պարիսպները և կոտրեց դարպասը: Դրանից հետո թշնամու բանակի ռազմիկները նավերով մոտեցան ծովային ամրոցին և համառ մարտով գրավեցին այն:

¹ իբև ալ-Վարդի «Պատմություն»:

² իբև ալ-Վարդի «Պատմություն»:

³ իբև ալ-Վարդի «Պատմություն»:

⁴ Մյունենջիմ-Բաշի «Պատմություն»:

⁵ Այս ճակատամարտի տեղի մասին կոնկրետ տվյալներ հայտնի չեն և նրա վայրը հնարավոր չէ կոնկրետացնել, քանզի Կիլիկյան թագավորության հյուսիս-արևմտյան սահմաններում կան մի քանի սահմանային կիրճեր և հնարավոր չէ կոնկրետ պարզել, թե իրադարձությունը դրանցից որում է եղել:

⁶ Ներսես Պալիենց «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Սմբատ Սպարապետի Շարունակող «Ժամանակագրություն»; Մյունենջիմ-Բաշի «Պատմություն»:

⁷ Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»:

⁸ Ներսես Պալիենց «Ժամանակագրություն»; Յեթում Ախտեցի «Ժամանակագրություն»; Սմբատ Սպարապետի Շարունակող «Ժամանակագրություն»; Բարսեղ Մաշկևորցի «Յիշատակարան 1325 թվականի»; Անանուն «Շարական»; Անանուն «Ժամանակագրություն Այասի»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Ավետիք Տիգրանակերտցի «Գիրք պատմության»; Աբուլ-Ֆիդա «Յամառնոս պատմություն մարդկային ցեղի»; իբև ալ-Վարդի «Պատմություն»; Մյունենջիմ-Բաշի «Պատմություն»; Զյաթիր Զելեբի «Աշխարհի հայելի», գլուխ 41:

II փուլ – Մայիսի սկզբին, վերադասավորելով ուժերը, թշնամու բանակը մի քանի հուժկու գրոհներ իրականացրեց արդեն քաղաքի ուղղությամբ, որոնք, սակայն Հայկական բանակը հետ մղեց:

III փուլ – Մայիսի 8-ին Կիպրոսի թագավորության նավատորմը (9 նավ) մոտեցավ քաղաքին: Ստեղծված պայմաններում հետագա դիմադրությունը համարելով անհեռանկար՝ քաղաքի բնակչության մի մասը և կայազորը այրեցին քաղաքը ու դաշնակից նավատորմի օգնությամբ հեռացան Կիպրոս:

Հայերը կորցրին մոտ 400, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:

1322 թվականի մայիսի վերջին Էլիսանության փոքրասիական մասի կառավարիչ Թեմուրտաշի բանակը (մոտ 15.000) Կիլիկիայի թագավորության բանակից (մոտ 800) գրավեց Մոլևոն ամրոցը¹: Իր հերթին, 1322 թվականի հունիսին Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) Կիլիկիայի թագավորության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) գրավեց Նան Ադանան ու Ամուտա Թիլ ամրոցը և ավերեց²: Կիլիկիան ողողված էր թշնամու հորդաներով, բայց, չնայած դրան, Հայկական բանակը, իր քաջարի առաջնորդների ղեկավարությամբ, շարունակում էր խելագար խիզախությամբ պայքարել այդ հեղեղի դեմ: Իր հերթին Այասը գրավվել ու ավերվել էր և թշնամին, ըստ էության, հասել էր իր նպատակին: Դրա համար էլ ավարով ծանրաբեռնված հակառակորդի բանակները աստիճանաբար բռնեցին Նահանջի ուղին: Թշնամին հեռանում էր, բայց իր խիզախությամբ գրեթե խելագարությամբ հասնող մի վերջին ընդհարում էլ տեղի ունեցավ Նույն տարվա հունիսին:

Իրոք, համարելով, որ ցամաքային ճանապարհով դժվար է սուլթանություն հասցնել հայ գերիներին և թալանված բարիքները, մամլուքները Այասի մոտ ստեղծել էին մի հսկայական ճամբար, որտեղ էլ, ծովով հետագայում սուլթանություն տեղափոխելու համար, նրանք կենտրոնացնում էին գերված հայերին: Հենց այստեղ հավաքված գերիներին էլ որոշեցին ազատել Նոդի տերերը: Խնդիրը կայանում էր նրանում, սակայն, որ, ուժերի ստեղծված հարաբերակցության պայմաններում հենց սկզբից էլ իրական չէր բաց դաշտային ճակատամարտում հաղթել Այասի մոտի ընդարձակ ճամբարում ամրացած թշնամուն, մանավանդ որ վերջինս ցանկացած պահին կարող էր համալրում ստանալ: Արդյունքում՝ հայերը որոշեցին գործել խորամանկությամբ՝ անակնկալ ներխուժել թշնամու ճամբար, այնտեղ խառնաշփոթ առաջացնել և, դիմելով փախուստի ու իրենց հետևից տանելով թշնամու հիմնական ուժերին, դրանով իսկ հնարավորություն ընձեռնել գերիներին փախչել:

Արդյունքում՝ 1322 թվականի հունիսին ջամբռլայն Հեթում Հեթումյանի, Նրա եղբայր Կոնստանդինի, մարաջախտ Կոնստանդինի որդի Օշին Հեթումյանի, եղբորորդի Հեթում Օշինի Հեթումյանի և Վահրամ Լոդիկ Հեթումյանի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության բանակը (600 հեծյալ) անակնկալ հարձակվեց Այասի մոտ տեղակայված Մամլուքյան սուլթանության բանակի (մոտ 2.000) ճամբարի վրա: Ստեղծված խառնաշփոթում հայ գերիների հիմնական մասին հաջողվեց ազատվել, բայց հենց իր՝ այս խիզախ հարձակումը գործած ջոկատի, ճակատագիրը ողբերգականորեն դասավորվեց³: Իրոք, մամլուքներին, որոնք անակնկալ հարձակման ենթարկված լինելուց զատ զրկվել էին Նան իրենց ավարի հիմնական մասից և դրանից ավելի էին կատաղել, Մամեստիայի մոտ հաջողվեց ընդհուպ մոտենալ Այասից Նահանջող հայերին: Այս պայմաններում հայերի վերջապահը կազմող 50 ռազմիկները Հեթումի և Կոնստանդինի գլխավորությամբ փակեցին թշնամու ճանապարհը: Բռնկված անհավասար և խենթորեն խիզախ այդ մարտում, մինչև վերջ կատարելով իրենց պարտքը Հայրենիքի ու զինակիցների նկատմամբ, թշնամու հսկայական ուժերի մեջ սեղմված մի բուռ հայերը բոլորն էլ ընկան՝ դրանով իսկ, սակայն, հնարավորություն տալով իրենց ջոկատի հիմնական մասին պոկվել թշնամուց և հեռանալ: Ընկածների թվում էին Նան երկու Հեթումները, Կոնստանդինը, Օշինը և Վահրամը⁴:

¹ Բարսեղ Մաշկևորցի «Հիշատակարան 1325 թվականի»:

² Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»: Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»:

³ Սմբատ Սպարապետի Շարունակող «Ժամանակագրություն»:

⁴ Սմբատ Սպարապետի Շարունակող «Ժամանակագրություն»:

Կիլիկիան ողողած թշնամու ուժերը, որոնք ծանր վնաս էին պատճառել Հայոց թագավորությանը, այնուհանդերձ իրենք ևս զգալի կորուստներ էին կրել: Թշնամու վիճակը նաև բարդացել էր նրանով, որ նույն 1322 թվականի փետրվարին մի բավականին լուրջ ապստամբություն սկսվեց հենց բուն սուլթանության սրտում՝ Եգիպտոսի հարավում: Իրոք, հենց նույն այս ժամանակ մշտական ճնշումների ենթարկված տեղի քրիստոնեական համայնքը ապստամբել էր և սկսվել էին ընդհարումները մահմեդականների հետ: Այս պայմաններում, արդեն անհեռանկար համարելով իրենց հետագա ներկայությունը Հայոց թագավորության տարածքում, Մամլուքյան սուլթանության և Թեմուրտաշի միացյալ բանակը հեռացավ Կիլիկիայի թագավորության տարածքից: Սուլթանությունում բռնկված ապստամբությունը հետագայում հանգեց, բայց հայերի հետ հետագա պատերազմ վարելն էլ արդեն այսպես թե այնպես անհնար էր:

Արդյունքում՝ հենց նույն տարում էլ սկսվեցին հաշտության բանակցություններ և պատերազմն ավարտվեց: Որպես հետևանք, Հայկական կողմը տարածքային կորուստներ չունեցավ, բայց դրա փոխարեն վճարեց խոշոր ռազմատուգանք և պարտավորվեց սահմանափակել հետագա շփումները Եվրոպական պետությունների հետ: *«Իսկ մեր արևմտյան հարևանները, որոնք գիտեին տեղի ունեցող թեժ մարտերի մասին, մեզ շնորհակալական ջերմ խոսքեր էին հղում, բայց այդպես էլ երբեք օժանդակ ուժեր չուղարկեցին...»*, - մեկ այլ առիթով նման մի իրավիճակի կապակցությամբ կասի իմ սիրած հեղինակ Թութեկնը, խոսքեր, որոնք, սակայն, շատ բնորոշ են նաև նույն այս ժամանակ Կիլիկիայի թագավորությունում ստեղծված իրավիճակին:

Այսպես թե այնպես, սակայն պատերազմի ավարտը հնարավորություն տվեց հայերին շունչ քաշել և բուժել թշնամու կողմից հասցրած ծանր վերքերը: Արդյունքում, թեև, ինչպես արդեն տեսանք, զոհվել էր ջամբուլայն Յեթում Յեթումյանը, սակայն պատանի արքայի խնամակալական խորհուրդը, թեկուզ արդեն երեք հոգու կազմով, առժամանակ շարունակեց գործել բավականին մեծ արդյունավետությամբ: Այս հանգամանքը հնարավորություն տվեց համեմատականորեն արագ վերականգնել կորուստները և երկրի համար մի քանի տարվա խաղաղ ընթացք ապահովել, ընդ որում կարևոր էր նաև այն հանգամանքը, որ հայերի հարևանների շարքերում ևս առաջ էին եկել լուրջ խնդիրներ:

Գլուխ 80

Էլիսանության անկման հետագա ընթացքը

Իրոք, Մամլուքյան սուլթանությունը ինքն էլ վերջին իրադարձություններում, ինչպես արդեն ասվեց, բավականին կորուստներ էր կրել և զգուշավոր Մուհամմեդն առայժմ չէր ցանկանում առանց ծայրահեղ անհրաժեշտության նոր պատերազմ սկսել: Իր հերթին, վերջին պատերազմից հետո Թեմուրտաշը ավելի ու ավելի էր տարվում իր անկախամետ գաղափարներով, ինչը ստիպում էր նրան, զգուշանալով Էլիսանությունից, իր հերթին ևս առժամանակ զերծ մնալ հայերի դեմ նոր պատերազմ հրահրելուց, իսկ այդ հանգամանքն էլ զսպում էր նաև Ղահրամանյանների Եմիրության Եմիր Մուսային, ընդ որում վերջինիս զգալիորեն կասեցնում էր նաև այն հանգամանքը, որ նույն այս ժամանակ իր Եմիրությունում տիրում էր խառը ներքին վիճակ և Եմիրի եղբայրներից մի քանիսը ոչ միայն ինքնիշխան իշխում էին երկրի տարբեր շրջաններում, այլև՝ հավակնում էին Մուսայի գահին: Եվ ի վերջո պարզ չէր վիճակը նաև Էլիսանությունում:

Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ, սկսած արդեն 1323 թվականից, հասունացած և աստիճանաբար ինքնուրույնության ձգտող Աբու-Սայիդը սկսել էր լրջորեն նեղվել Չոբանի խիստ հսկողությունից ու ամենիշխանությունից: Պալատական ինտրիգաներն ու դավադիրներն իրենց հերթին կրակի վրա աստիճանաբար յուղ էին ավելացնում, իսկ Թեմուրտաշի անկախամետ ձգտումներն էլ ավելի էին բարդացնում որոշակիորեն ուղղամիտ Չոբանի դրությունը: Ինչ վերաբերում է վերջնական խզմանը, ապա դրա պատճառ հանդիսացավ մարդկային գործոնը, քանի որ 1324 թվականից սկսած այդպես էլ պետական լուրջ գործչի մակարդակի չհասած Աբու-Սայիդը սիրահարվեց Չոբանի աղջիկ, վերջինիս առաջին կնոջից ծնված Բադդադ-խաթունին, որին, սակայն, դեռևս 1323 թվականին նույն Չոբանն ամուսնացրել էր ազդեցիկ Եմիր,

Ձեռագրերի հզոր տոհմի ներկայացուցիչ, արդեն իսկ հիշատակված Յուսեյնի որդի Յասան Բուզուրգի հետ: Ելխանը պահանջեց այնուհանդերձ իրեն տալ այդ կնոջը, իսկ իրավիճակին Էլ լրացուցիչ բարդություն հաղորդեց այն հանգամանքը, որ նույն այս ժամանակ կրկին սրվեցին հարաբերությունները նաև Ոսկե Յորդայի տիրակալ Ուզբեկի հետ, ընդ որում գործը շուտով կրկին հասավ պատերազմի:

Ստեղծված պայմաններում, ցանկանալով կանխել հակառակորդին, 1325 թվականի գարնանը Չոբանի գլխավորությամբ Ալանաց դուռ ու Դերբենդի լեռնանցքներից արշաված, 2 մասի բաժանված և Յորդայական VII պատերազմը (1325) սկսած Ելխանության (մոտ 120.000), ինչպես նաև Գետրգի V Պայծառի ու Չաբարե Չաբարյանի որդի Վահրամի գլխավորած Զարթլիի թագավորության (մոտ 30.000) միացյալ բանակը, ինչպես նաև նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 10.000) ասպատակեցին Յուսիսային Կովկասը և Նախակովկասյան տափաստանները և նահանջեցին: Յորդայական VII պատերազմը ավարտվեց: Արդյունքում, ի համեմատ նախկինի, որևէ փոփոխություն տեղի չունեցավ¹, սակայն Ուզբեկի հավակնություններն այնուհանդերձ որոշակիորեն սահմանափակվեցին: Այսպիսով՝ սկիզբ առած պատերազմի պայմաններում Չոբանին հաջողվեց ձգձգել Աբու-Սայիդի կամքի կատարումը, սակայն այդպես երկար շարունակվել չէր կարող:

Արդյունքում՝ Չաղաթայական ուլուսի դեմ հերթական արշավանքը ձեռնարկելու ժամանակ 1328 թվականի գարնանը Աբու-Սայիդը շնորհագրվեց արշավանքի հրամանատար Չոբանին, իսկ հետո Էլ՝ 1328 թվականի արդեն ամռանը, օգտվելով վերջինիս անվճռական գործողություններից, սպանել տվեց ինչպես դիմադրություն կազմակերպել չհասցրած այս երբեմնի ամենագործմիրին, այնպես էլ լուրջ բռնությունների ենթարկեց նրա ընտանիքի անդամներին՝ հաշվի չառնելով նույնիսկ այն հանգամանքը, որ սրա հետ միասին նա իրեն կին է վերցնում և առաջին տիկնոջ կարգավիճակի է արժանացնում հենց նոր սպանված Չոբանի աղջիկ, նույն ընտանիքին պատկանող Բաղդադ-խաթունին: Ինչ վերաբերում է իր նոր կնոջ նախկին ամուսնուն, ապա, խանդելով կնոջը և նրա նախկին ամուսնուն կասկածելով Բաղդադ-խաթունի հետ միասին իր դեմ դավեր նյութելու մեջ, Աբու-Սայիդի հրամանով 1330 թվականին Անի-Կեմախ ամրոցի շրջակայքն ասպատակած² Յասան Բուզուրգին ևս շուտով ձերբակալեցին ու բանտարկեցին նույն Անի-Կեմախ ամրոցում, թեև մի քանի տարի անց այնուհանդերձ ազատ արձակեցին: Այսպիսով՝ մանկամտությունը, բարձրացված պետական քաղաքականության աստիճանի, սկսեց իր լուրջ խոսքն ասել երբեմնի հզոր Ելխանների տիրույթներում:

Այս ամենի հետ կապված հարկ է նշել, որ վերջին իրադարձությունների արդյունքում հարվածի տակ ընկավ նաև Արևմուտքում գտնվող Չոբանի չափից դուրս փառասեր որդին, քանի որ պարզվեց, որ հոր մահից հետո գուտ ինքն իրենով նա ոչինչ էլ չարժե: Արդյունքում՝ արդեն 1328 թվականի ամռանը Թեմուրտաշի բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց Երզնկայի շրջակայքը և հեռացավ Մամլուքյան սուլթանության տարածք³: Որպես հետևանք, Թեմուրտաշը, կարծես թե, հայտնվեց ապահովության մեջ և Մուհամմեդի կողմից նույնիսկ լավ ընդունելության արժանացավ, սակայն նույն տարում էլ Աբու-Սայիդի պահանջով գործող զգուշամիտ սուլթանը, համենայն դեպս չցանկանալով փչացնել հարաբերությունները հզոր հարևանի հետ, որի հետ 1324 թվականին նույնիսկ փոխշահավետ ու վերջնական հաշտություն էր կնքվել, ձերբակալեց մինչ այդ մեծ պատիվներով հյուրընկալված նույն Թեմուրտաշին և մահապատժի ենթարկեց: Այս զարգացումները հայերին հնարավորություն տվեցին մի քանի տարի ազատ շունչ քաշել, սակայն դա, դժբախտաբար, երկար չտևեց, քանի որ շուտով պարզվեց, որ արդեն հենց Յայոց թագավորության ներսում են հասունանում լուրջ խնդիրներ:

¹ Յամդալլահ Դազլիի «Ընտրյալ պատմություն»; ալ-Կուտիբի «Շեյխ Ուվեյսի պատմությունը», գլուխ 12; Ռաշիդ-Էդ-Դիևի Շարունակող «Ժամանակագրությունների հավաքածու»; Անանուն «Ժամանակագրություն 1338 թվականի»:

² Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»:

³ Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»:

Վերջին պատերազմից հետո եղբայրներ Օշին և Կոնստանդին Յեթումյանները եռանդուն կերպով ձեռնամուխ էին եղել երկրի վերականգմանը և արքայական իշխանության ուժեղացման գործին, ընդ որում, զգալով, որ Եվրոպայից հայերին իրական օգնություն գալ չի կարող, իսկ մշտական օգնության խնդրանքներն էլ իզուր բորբոքում են մահմեդական հարևանների թշնամությունը, պատանի արքայի խնամակալական խորհուրդը կտրուկ սահամանփակել էր կապերը Արևմուտքի հետ: Այս հարցում Կոռիկոսի տերերի հետ լիովին համամիտ էր նաև Նորի տեր Բալդուինը: Արդյունքում՝ հայրենանվեր և ազգային դիրքերի վրա կանգնած այս եռյակին մի քանի տարվա ընթացքում հաջողվեց ոտքի հանել երկիրը, թեև բուն թագավորության ներսում որոշակիորեն սրվեց պայքարը ունիթորների ու հակաունիթորների միջև: Արքայի խնամակալական խորհրդի ազդեցիկ անդամները միանշանակորեն կանգնած էին հակաունիթորների դիրքերում, սակայն ուժեղ էին նաև ունիթորները:

1326 թվականին Օշինն իր աղջիկ Ալիսին կնության տվեց պատանի արքային և դրանով իսկ ավելի ամրապնդեց ոչ միայն իր, այլև հակաունիթորների դիրքերը: Յուսահատության հասած ունիթորները, ի պատասխան սրա, դավադրություն կազմեցին՝ մի գիշերվա մեջ փորձելով ոչնչացնել ոչ միայն արքայի խնամակալական խորհրդի անդամներին, այլև հենց իրեն՝ Լևոն IV-ին: Դավադրությունը, սակայն, բացահայտվեց և անսահմանորեն վճռական տրամադրված Օշին Յեթումյանը պատասխան ջախջախիչ հարված հասցրեց: Դավադրության մի շարք ազդեցիկ ղեկավարներ ձերբակալվեցին, իսկ նրանց մեծ մասն էլ ոչ պաշտոնական մահապատժի ենթարկվեց: Թվում էր, թե երկրի ուժն ու միասնությունը վերականգնված են, սակայն դաժան հաշվեհարդարը այս անգամ էլ կասկածներ առաջացրեց արդեն հենց իր՝ Լևոն IV-ի, մոտ, քանի որ արդեն գրեթե չափահաս դարձած այս արքային աստիճանաբար սկսել էր թվալ, թե Օշինը ձգտում է հենց ինքը արքա դառնալ: Բացի այդ Լևոն IV-ն ինքն այնուհանդերձ ավելի շատ հարում էր հենց ունիթորներին և այդ հանգամանքը ևս չէր ավելացնում նրա համակրանքը Կոռիկոսի տերեր իր հարազատ քեռիների նկատմամբ:

Արդյունքում՝ 1329 թվականի հունվարի 26-ին Լևոն IV-ի պահակախումբը Ադանայում անակնկալ կերպով ձերբակալեց Օշին և Կոնստանդին Յեթումի Յեթումյաններին, որոնց հենց Նույն գիշեր էլ գլխատեցին: Տաղանդավոր այս մարդկանց մահով Յայոց պետականությունը մեծ կորուստներ կրեց, առավել ևս, որ արդեն բացարձակ իշխանության հասած Լևոն IV-ը ոչ երկիր կառավարելու փորձ և հմտություններ ուներ, ոչ էլ՝ զորավարական տաղանդ ու պետական մտածելակերպ: Տմարդի և դաժան այս արարքը իր դերով, նշանակությամբ ու հատկապես հետևանքներով նմանվում էր Մուշեղ Զաջ Մամիկոնյանի սպանությանը արդեն հեռավոր 376 թվականին: Ինչպես այն ժամանակ, այնպես էլ այժմ Յայոց թագավորությունը ծանր հարված ստացավ և դա պատճառներից մեկը հանդիսացավ նրա անկման, ընդ որում սեփական անմիտ քինախնդրության մեջ Լևոն IV-ը այնքան հեռուն գնաց, որ Օշինի գլուխը ուղարկեց Մամլուքյան սուլթանության սուլթան Մուհամմեդին, իսկ Կոնստանդինի գլուխն էլ՝ Աբու-Սայիդին: Այս արարքների համար Լևոն IV-ը վաստակեց «Մեղսագործ» մականունը, որն ավելի ամրապնդվեց այն բանից հետո, երբ աներոջ սպանությունից կարճ ժամանակ անց նա սպանել տվեց նաև իր երիտասարդ կնոջը: 1329 թվականը Յայոց թագավորության համար երկրի ղեկավարների արյունով էր սկսվել, սակայն ավելի մեծ դժբախտությունները դեռևս առջևում էին:

Հակաունիթորների առաջնորդներին ոչնչացնելուց հետո Լևոն IV-ը մեկուսացրեց Բալդուին Յեթումյանին, որից հետո բացահայտորեն անցավ ունիթորների կողմը և ակտիվ հարաբերություններ սկսեց Արևմուտքի հետ: Թագավորության պայլ նշանակվեց Լևոն II-ի դուստր Չաբելի և Կիպրոսի թագավորության արքա Ամորի II-ի (1306-1310) որդի Ջիվան Լուսինյանը, իսկ նրա եղբայրը Բոհեմունդն էլ դարձավ մարաջախտ: Ջիվանը ամուսնացավ Զարթլիի թագավորության արքա Գեորգի V Պայծառի աղջիկ Սուլթանիայի, իսկ Բոհեմունդը՝ Նոր ամրոցի տեր Բալդուին Յեթումյանի աղջիկ Ֆիմինի հետ, ընդ որում վերջին ամուսնությամբ Լևոն IV-ը ուղղակիորեն ձգտում էր իր ազդեցությանը ենթարկել Նոր ամրոցի տիրոջը: Երկրի համար կարևորագույն նշանակություն ունեցող պաշտոններին հայտնված մարդիկ, սակայն, մեծ հաշվով

ընդամենը միայն խոցուկ ծաղրապատկերներն էին իրենց հզոր նախնիների: Իրոք, Կիպրոսում մեծացած, լիովին եվրոպականացված և Հայոց շահերին խորթ այդ Լուսինյան եղբայրները չէին, որ պետք է պաշտպանեին Հայոց թագավորությունը, այն դեպքում, երբ իր ամենիշխանությունից հոգիացած Լևոն IV-ն ինքն էլ ոչ միայն ոչ մի քայլ չէր ձեռնարկում թագավորության գլխին կուտակված ամպերը ցրելու համար, այլև սեփական անխոհեմ գործողություններով ավելի էր ծանրացնում ընդհանուր դրությունը: Այս ժամանակաշրջանում Հայոց թագավորության դեկին հայտնված ապաշտորի պաշտոնյաների դժգույն շարքում միակ լուսավոր կետն ու բացառությունը, երևի թե, միայն սպարապետ նշանակված Լևոն Յեթումյանն էր՝ Սմբատ Սպարապետի տղա Լևոնի որդի Սմբատի աղջիկ Մարիամի և Հայոց արքա Կոնստանդին I-ի որդին: Իր հերթին նույն այս ժամանակ Հայոց թագավորության ռազմաքաղաքական դրությունը օրեցօր բարդանում էր:

Անհեռատես Լևոն IV-ը, որը Օշինի գլուխն ուղարկել էր մամլուքների սուլթանին և դրանով ընդամենը հագուրդ էր տվել սեփական չարությանը, նույնիսկ չէր էլ մտածել, թե հարևան երկրում իր այդ քայլը իրականում ինչպես կընկալվի, իսկ քայլն իրոք որ Հայոց արքայի ուզած ձևով չէր ընկալվել: Լևոն IV-ը կարծում էր, թե Օշինի գլուխը մամլուքներին ուղարկելով նա կշահի նրանց համակրանքը, բայց ստացվեց ուղիղ հակառակը: Օշինը վերջին պատերազմից հետո կնքված հաշտության գլխավոր մասնակիցն էր և ավելին, նա յուրօրինակ մի գրավականն էր այն բանին, որ Հայոց թագավորությունը այլևս չի դիմի Եվրոպայի երկրներին և մամլուքների դեմ հերթական խաչակրաց արշավանքի դրդիչ չի հանդիսանա, իսկ այդ պայմաններում էլ Հայոց արքայի քայլը Կահիրեում կողմից ընկալվեց որպես բացահայտ մի մարտահրավեր: Դժբախտաբար Լևոն IV-ը այսքանը չէր մտածել և անհեռատես այս գործողություններով ապաշտորի այս արքան չարաբաստիկ հենց այդ տարում էլ Հայոց թագավորության համար սկիզբ դրեց նոր ու խիստ ծանր մի պատերազմի:

1330 թվականի նոյեմբերի 25-ին ծովից հարձակված Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) Կիլիկիայի թագավորության բանակից (մոտ 1.000) գրավեց Այասը¹: 1331 թվականի գարնանը, սակայն, Այասի ճ-մ-ում սպարապետ Լևոն Յեթումյանի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության բանակը (մոտ 50.000) ջախջախեց Մամլուքյան սուլթանության բանակին (մոտ 70.000), որի կորուստները, ըստ որոշ տեղեկությունների, կազմեցին 58.000 զինվոր²: Այսպիսով՝ Սմբատ Սպարապետը, կարծես թե, մեկ անգամ ևս գործեց հայերի համար ու նրա թոռան ձեռքով ջախջախիչ հարված հասցրեց մամլուքներին, ընդ որում հարվածն այն աստիճանի ծանր էր, որ Կահիրեում կրկին սկսեցին մտածել հաշտության մասին: Նույն այս ժամանակ կնոջը սպանած և 19 տարեկանում այրիացած Հայոց արքան, սակայն, մի կողմ թողած սեփական երկրի հոգսերը, լիովին նվիրվել էր հերթական ամուսնությունը կազմակերպելու հարցին:

Եվ ահա 1332 թվականի գարնանը Լևոն IV-ը մեծ հանդիսավորությամբ տոնեց իր երկրորդ ամուսնությունը Սիցիլիայի թագավորության արքա Ֆեդերիկո II-ի (1295-1337) դուստր Էլենորայի հետ, ընդ որում, օգտագործելով առիթը, Հայոց արքան արդեն նաև պաշտոնապես ընդունեց կաթոլիկությունը և սկսեց հալածել հակառակորդներին: Ավելին, հենց ամուսնությունից հետո էլ իրեն խորհրդատու կարգելով մի շարք եվրոպացիների և կաթոլիկություն ընդունած հայերի, վերջինս հերթական խաչակրաց արշավանք կազմակերպելու խնդրանքով մի քանի դիմումներ հղեց Հռոմի պապին ու եվրոպական արքունիքներին: Այս ամենը, սակայն, հայերին որևէ օգուտ չտվեց, իսկ Ֆրանսիական թագավորության արքա Ֆիլիպ VI-ի (1328-1350)

¹ Այս մասին, առաջմ անհայտ սկզբնաղբյուրները հիմք ընդունելով, հայտնվում է բենեդիկտյան երեք վանականներ Շարլ Կլեմենցտի, Մուր Դանթեի և Ուրսին Դուրանդի կողմից 1750 թվականին հրատարակած «Ժամանակագրական վարպետություն» աշխատությունում, ընդ որում այս տեղեկություններին որոշակի վերապահումով է մոտենում Ղևոնդ Ալիշանը իր «Միսուն» աշխատությունում (գլուխ 147), ինչպես նաև դրանք հիշատակում է «Հայ-Վենետ կամ յարընչութիւնք հայոց եւ վենետաց ի ԺԳ-Դ եւ ի ԺԵ-2 դարս», Վենետիկ 1896 (էջ 117) աշխատանքում: Տեղեկատվությանը հավատ է ընծայում Գ. Միքայելյանը իր հիմնարար մենագրությունում (Микаелян Г. Г. "История Киликийского армянского государства", Ереван 1952: Ես հակված եմ Գ. Միքայելյանի կարծիքին և ընդունում եմ բենեդիկտյան վանականների հայտնած տեղեկությունների իսկությունը՝ միաժամանակ փաստելով, որ խնդիրը, անկասկած, կարիք ունի լրացուցիչ ուսումնասիրության:

² Այս մասին, առաջմ անհայտ սկզբնաղբյուրները հիմք ընդունելով, հայտնվում է բենեդիկտյան երեք վանականներ Շարլ Կլեմենցտի, Մուր Դանթեի և Ուրսին Դուրանդի կողմից 1750 թվականին հրատարակած «Ժամանակագրական վարպետություն» աշխատությունում, ընդ որում այս տեղեկություններին որոշակի վերապահումով է մոտենում Ղևոնդ Ալիշանը իր «Միսուն» աշխատությունում (գլուխ 147), ինչպես նաև դրանք հիշատակում է «Հայ-Վենետ կամ յարընչութիւնք հայոց եւ վենետաց ի ԺԳ-Դ եւ ի ԺԵ-2 դարս», Վենետիկ 1896 (էջ 117) աշխատանքում: Տեղեկատվությանը հավատ է ընծայում Գ. Միքայելյանը իր հիմնարար մենագրությունում (Микаелян Г. Г. "История Киликийского армянского государства", Ереван 1952: Ես հակված եմ Գ. Միքայելյանի կարծիքին և ընդունում եմ բենեդիկտյան վանականների հայտնած տեղեկությունների իսկությունը՝ միաժամանակ փաստելով, որ խնդիրը, անկասկած, կարիք ունի լրացուցիչ ուսումնասիրության:

դեսպաններին էլ, որոնք որոշակիորեն փորձել էին մեղմել Մուհամմեդի դիրքորոշումը Կահիրեում, վերջինս ուղղակի կոպտեց ու վռնդեց իր երկրից:

1335 թվականի մայիսի 25-ը Հայոց թագավորության համար բացվեց երկրի ռազմաքաղաքական ղեկավարության կողմից բաց թողնված հարվածի դառն իրականությամբ, քանզի, մինչ այստեղ զբաղված էին կյանքից կտրված հաշվարկներով և տոնակատարություններով, Մամլուքյան սուլթանության, ինչպես նաև Ղահրամանյանների էմիրության միացյալ բանակը (մոտ 120.000), իսկական մի օպերատիվ անակնկալ ապահովելով հայերին, ներխուժեց Կիլիկիայի թագավորության տարածք: Հակառակորդի գերակշիռ հորդայի դեմ Կիլիկիայի թագավորության բանակի (մոտ 50.000) գլուխն անցած գովելի համառությամբ պայքարի մեջ մտավ միայն սպարապետ Լևոն Հեթումյանը, սակայն արդյունքը ցանկացած դեպքում ծանր էր, քանի որ արդեն հունիսի 3-ի վիճակով հակառակորդը գրավել էր Մամեստիան, Ադանան ու Տարսուսը, ինչպես նաև Կովառայ (վերջինը՝ Ջեյհուն գետի ափին), Հումուս, Թիլ-Համտուն, Մուլուն և Սարվանդիքար ամրոցները¹: Երկրի համար ստեղծվեց բացառիկորեն ծանր մի իրավիճակ, իսկ թշնամին էլ հերթական անգամ սկսեց մոտենալ Հայոց թագավորության մայրաքաղաքին:

1335 թվականի մայիսի 27-ին, սակայն, Սիսի ճ-մ-ում Լևոն IV-ի և սպարապետ Լևոն Հեթումյանի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության բանակը (մոտ 40.000) այնուհանդերձ հետ մղեց Մամլուքյան սուլթանության բանակին (100.000)², որից հետո հակառակորդը սկսեց ուժերի մի մասը հեռացնել Կիլիկիայի թագավորության տարածքից, իսկ մյուս մասն էլ կենտրոնացնել մինչ այդ առանց մարտի գրավված Այասում ու Նրա շրջակայքում: Ապաշնորհ և անգործունյա արքայի վարքագիծն իր հերթին ի վերջո հասցրեց Նրան, որ ստեղծված իրավիճակում նախաձեռնությունն իրենց ձեռքը վերցրեցին թագավորության հասարակ բնակիչները: Արդյունքում՝ 1335 թվականի մայիսի 28-ից 30-ը Այասի ճ-մ-ում սպարապետ Լևոն Հեթումյանի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության բանակը (մոտ 10.000), օգտվելով քաղաքի աշխարհագրի (մոտ 2.000) աջակցությունից, հաղթեց Մամլուքյան սուլթանության բանակին (մոտ 20.000) և մտավ Այաս³, ու, թեև ձեռք բերվեց փայլուն հաջողություն, սակայն ընդհանուր վատ կառավարումն այն լիովին զրոյի հավասարեցրեց, իսկ պատերազմն էլ ամենևին վերջացած չէր:

1336 թվականի հունիսի կեսից մինչև հուլիս սպարապետ Լևոն Հեթումյանի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության բանակի (մոտ 40.000) անկանոն հարվածներին ենթարկվող Մամլուքյան սուլթանության, ինչպես նաև Ղահրամանյանների էմիրության միացյալ բանակը (մոտ 100.000) կրկին ասպատակության ենթարկեց Կիլիկիայի թագավորության տարածքը⁴: 1336 թվականի հունիսի 16-ից հուլիսի 6-ը Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 15.000) Կիլիկիայի թագավորության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) գրավեց Կուկլակ ամրոցը, ինչպես նաև Ճոխին, Բուրջ ու Ծախք բերդերը (Լեռնային Կիլիկիա)⁵: 1336 թվականի հունիսի վերջին ընկավ նաև Այասը⁶, իսկ 1336 թվականի նույն հունիսի վերջին Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 15.000) Բալդուին Հեթումյանի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության բանակից (մոտ 800) գրավեց նաև Նոր ամրոցը⁷: Դրանից հետո, հավաքելով ցրված ուժերը, թշնամու բանակը հեռացավ Կիլիկիայի թագավորության տարածքից:

Հայերը սեղմված էին երկիրը ողողած մեծաթիվ հորդաների միջև և, ինչպես 15 տարի առաջ էր, կրկին նույնիսկ մտածել իսկ չէին կարող բաց ճակատամարտի մասին: Միակ հույսն և ապավենը լեռնային-անկանոն պայքարն էր, բայց այդ դեպքում էլ մշտական հարվածի տակ էր

¹ Վասիլ Այասեցի «Հիշատակարան 1337 թվականի»; Հեթում Ախտեցի «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Անանուն «Հիշատակարան 1335 թվականի Առաջին»; Անանուն «Հիշատակարան 1335 թվականի Երկրորդ»; Սարգիս Ստեցի «Հիշատակարան 1336 թվականի»; Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»; Աբուլ-Ֆիդա «Աշխարհագրություն»; Օմար, «Տարիֆ»;

Հեթում II-ի Շարունակողներ «Տարեգրություն»:

² Անանուն Աբեղա Երուսաղեմցի «Հիշատակարան 1335 թվականի»; իբն Իյաս «Պատմություն»:

³ իբն Իյաս «Պատմություն»; Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»; Անանուն Աբեղա Երուսաղեմցի «Հիշատակարան 1335 թվականի»:

⁴ Վասիլ Այասեցի «Հիշատակարան 1337 թվականի»; Սիմեոն Մուշեղեֆայուղեցի «Հիշատակարան 1335 թվականի»; Ներսես Պալինց «Ժամանակագրություն»; Հեթում Ախտեցի «Ժամանակագրություն»:

⁵ Հեթում Ախտեցի «Ժամանակագրություն»:

⁶ Հեթում II-ի Շարունակողներ «Տարեգրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; իբն Իյաս «Պատմություն»:

⁷ Վասիլ Այասեցի «Հիշատակարան 1337 թվականի»; Հեթում II-ի Շարունակողներ «Տարեգրություն»; Հեթում Ախտեցի «Ժամանակագրություն»; Սարգիս Ստեցի «Հիշատակարան 1336 թվականի»; Հեթում II-ի Առաջին Շարունակող «Ժամանակագրություն»:

մոււմ Դաշտային Կիլիկիան: Արդյունքում, ստեղծված բացառիկորեն ծանր պայմաններում չտեսնելով այլ ելք, Լևոն IV-ը իր քարտուղար Վասիլին և մոռացությունից հանված Բալդուին Զեթումյանին հաշտության բանակցություններ վարելու համար ուղարկեց Կահիրե: Քինսինդիի մամլուքները, սակայն, այս անգամ ամենևին էլ չէին պատրաստվում հեշտ լուծում տալ հարցին և ահա նրանք ձերբակալեցին Յայոց արքայի դեսպաններին ու բանտարկեցին իրենց ամրոցներից մեկում, որից հետո կրկին հարձակման անցան:

1337 թվականի ապրիլից մինչև մայիս սպարապետ Լևոն Զեթումյանի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության բանակի (մոտ 20.000) անկանոն հարվածներին ենթարկվող Մամլուքյան սուլթանության, ինչպես նաև Ղահրամանյանների Էմիրության միացյալ բանակը (մոտ 100.000) կրկին ասպատակեց Դաշտային Կիլիկիան¹: Եվ միայն այս ամենից հետո էր, որ հավաքելով ցրված ուժերը, Մամլուքյան սուլթանության, բանակը հեռացավ Կիլիկիայի թագավորության տարածքից: Այս ընթացքում Բալդուինը բանտարկության մեջ արդեն կնքել էր իր մահկանացուն, դրա համար էլ 1337 թվականի ամռանը արդեն միայն Յայոց արքայի քարտուղար Վասիլը ազատ արձակվեց և կնքվեց հաշտություն կամ, ավելի ճիշտն ասած՝ մամլուքները հաշտության պայմանները թելադրեցին հայերին: Արդյունքում՝ Ջեյհուն գետից արևելք ընկած տարածքներն անցան Մամլուքյան սուլթանությանը, Մուլկոն ամրոցի շրջակայքը՝ Ղահրամանյանների Էմիրությանը, իսկ Կալիկանդոս գետից արևմուտք ընկած տարածքներն էլ, կտրված լինելով մայր թագավորությունից, ստիպված ընդունեցին Կիպրոսի թագավորության գերիշխանությունը:

Հաշտությունը բացառիկորեն ծանր էր հայերի համար: Իրոք, բացի այն, որ Յայոց թագավորությունը հսկայական տարածքային կորուստներ կրեց, վերջինս զրկվեց նաև իր արևելյան բուֆերային տարածքներից և Ամանոսյան լեռնաշղթայի պաշտպանությունից: Նախկինում արևելքից հարձակվող թշնամուն հայերը կարողանում էին դիմադրել Ամանոսյան լեռներում ու դրանով մեծապես դժվարացնում էին ոչ միայն վերջինիս առաջխաղացումը, այլև՝ մարտնչող բանակի մատակարարումները և նույնիսկ նահանջը: Բացի այդ, նույնիսկ լեռնաշղթան անցնելուց հետո էլ Յայոց թագավորության կենտրոնական շրջաններ ներխուժելու համար թշնամին դեռ պետք է բավականին տարածք անցներ, այն դեպքում, երբ այժմ Ջեյհուն գետի ափերին տեղակայված թշնամու ուժերը կարող էին հենց միանգամից էլ մուտք գործել Կիլիկիայի թագավորության կենտրոնական շրջաններ, այսինքն թշնամու սպառնալիքը դառնում էր ոչ միայն մշտական, այլև՝ իրական ու չափազանց վտանգավոր: «*Իր կաթոլիկամետ քաղաքականությամբ Լևոն Մեղսագործը դաշունահարեց Կիլիկիայի թագավորությունը: Լևոնը չհասկացավ, որ ինքը կործանում է այն երկիրը, որը իր նախնիները ձեռք են բերել բազում զոհերի գնով: Եվ ահա աշխարհաստան փոթորիկների խաչմերուկում առնականացած Կիլիկիայի թագավորությունը սկսեց տկարանալ ու արյունաքամ լինել*»,² - սրտի խորը կսկիծով այս ամենին հետագայում արձագանքում է Յայկ Խաչատրյանը²:

Նույն այս ժամանակ հարաբերությունները Ոսկե Ղորդայի և Էլխանության միջև կրկին հասան պատերազմական մակարդակի: Իրոք, Ուզբեկն արդեն բավականին ուժեղացրել էր իր պետությունը և այրվում էր Էլխանության հետ հին հաշիվներն այնուհանդերձ պարզելու մտայնությամբ:

Գլուխ 82

Ղորդայական VIII պատերազմը և Էլխանության անկման շարունակությունը

1335 թվականի նոյեմբերի սկզբից մինչև 1336 թվականի հունվար Ղորդայական VIII պատերազմը (1335-1336) սկսած և Դերբենդի լեռնանցքից ներխուժած Ոսկե Ղորդայի բանակը

¹ Վասիլ Այասեցի «Հիշատակարան 1337 թվականի»; Զեթում II-ի Շարունակողներ «Տարեգրություն»; Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»:

² Տես՝ Խաչատրյան Զ. «Կիլիկյան Յայաստանի երևելիներ», Երևան 2001, էջ 412:

(մոտ 150.000) ասպատակեց Աղվանքը, Փայտակարանը, Ուտիքը, Ատրպատականը ու Արցախը¹: Հենց այս խառը օրերին էր, որ, մինչ Էլիսանությունում մտածում էին հարվածը հետ մղելու մասին, 1335 թվականի նոյեմբերի 30-ին ընտանեկան վրեժն այդպես էլ չմոռացած Բաղդադ-խաթունը թունավորելով սպանեց Արցախի տարածքում գտնվող Աբու-Սայիդին, ընդ որում փառասեր այս տիկնոջը հատկապես դուր չէր եկել նաև այն հանգամանքը, որ փոփոխամիտ Աբու-Սայիդը, սկսած արդեն 1333 թվականից, իր փոխարեն սկսել էր սեփական ուշադրությունը նվիրել արդեն Չոբանի որդու և իր եղբոր աղջիկ Դիշադ-խաթունին, ընդ որում վերջինս Էլիսանից նույնիսկ արդեն երեխայի էր սպասում:

Էլիսանությունը գտնվում էր պատերազմի հենց շեմին և այս պայմաններում ղեկավարը կորցնելն ամենավատ բանն էր, որ կարող էր նրա հետ լինել, սակայն դա այնուհանդերձ եղավ: Էլիսանությունում սկիզբ էր առնում քաղաքական աննախադեպ մի քաոս, որը ավարտվելու էր կործանումով մոտավորապես այնպես, ինչպես եղավ Սելջուկյան սուլթանության պարագայում 1131 թվականից հետո: Այնուհանդերձ առժամանակ, դիմացն ունենալով Ուզբեկի ռազմական մեքենայի առաջխաղացումը և դեռևս պահպանված հարակայունության ուժը, պայքարում հետաձգվեց: Արդյունքում՝ Էլիսան հռչակվեց Արիֆ-Բուդայից սերող Արփան (1335-1336), որը, իրար գլուխ բերելով պետության ուժերը, պատրաստվեց հակահարվածի:

Հետաքրքիր է նաև նշել, որ հենց այս խառը օրերին էր, որ, ինչ-որ մի ժամանակ 1335 թվականի դեկտեմբերի կեսին, սեփական խնդիրները լուծեց նաև Գեորգի V Պայծառը: Իրոք, վերջինս, կարծես թե, Էլիսանության բանակին օգնության մեկնելու նպատակով Ցիվի լեռան բանակատեղիում հավաքելով իր երկրի բոլոր խոշոր հողատեր ազնվականներին, որոնց մեջ նաև հայեր կային, արդյունքում անակնկալ հարձակումով բոլորին կոտորեց²: Սա ծանր հարված հասցրեց խոշոր հողատեր ազնվականների դիրքերին և զգալիորեն ուժեղացրեց արքայական կենտրոնական իշխանությունը Քարթլիի թագավորությունում:

Էլիսանությունում եռում էր ներքաղաքական պայքարը, սակայն ընթացող պատերազմը ևս ուշադրություն էր պահանջում և Արփան եռանդով ձեռնամուխ եղավ հակառակորդի հարվածը հետ մղելուն: Այս առումով հատկանշական է, սակայն, որ նոր Էլիսանը այնուհանդերձ չմոռացավ նաև ներքաղաքական խնդիրները և արդյունքում, մեղադրելով Բաղդադ-խաթունին իր նախկին ամուսին Յասան Բուզուրգի հետ գաղտնի կապեր ունենալու ու Աբու-Սայիդին թունավորելու մեջ, մահապատժի դատապարտեց վերջինիս: Որպես հետևանք, ծեծելով հենց բաղնիքում, 1335 թվականի դեկտեմբերի 16-ին Բաղդադ-խաթունին սպանեցին:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1336 փետրվար – Կուրի ճ-մ (Փայտակարան, Հրաբոտ-Պերոժ գավառ)³

Արփայի գլխավորած Էլիսանության բանակը (մոտ 120.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 12.000) շարժվեցին Ոսկե Հորդայի առաջխաղացած բանակին (մոտ 150.000) ընդառաջ ու ամուր պաշտպանական դիրքեր գրավեցին Կուրի աջ ափին: Կարճ ժամանակ անց Ոսկե Հորդայի բանակը մոտեցավ Կուրի ձախ ափին և ճամբարեց:

I փուլ – Մի բանի օր շարունակ գետի տարբեր ափերում տեղակայված թշնամական բանակների միջև ընթացավ աղեղնամարտ:

II փուլ – Չհասնելով էական հաջողության՝ Ոսկե Հորդայի բանակը լքեց դիրքերը և ուղղություն վերցրեց դեպի հյուսիս:

III փուլ – Էլիսանության բանակը շարժվեց թշնամու հետքերով և մանր հարձակումներով զգալի կորուստներ պատճառեց վերջինիս:

Հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցները՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:

¹ Համդալլահ Ղազվինի «Ընտրյալ պատմություն»; ալ-Կուտիբի «Շեյխ Ուվեյսի պատմությունը», գլուխ 12; Ռաշիդ-Էդ-Դինի Շարունակող «Ժամանակագրությունների հավաքածու»; ալ-Այնի «Պատմություն»; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»; Արբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 3:

² «Քարթլիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»; «Նոր Քարթլիս-Ցխովրեբա», Բերիա Էգևատաշվիլի «Ժամանակագրություն»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 106:

³ Համդալլահ Ղազվինի «Ընտրյալ պատմություն»; ալ-Կուտիբի «Շեյխ Ուվեյսի պատմությունը», գլուխ 13; Խոնդեմիր «Ավանդույթների երկրանք», մաս 5; Գաֆֆարի Ղազվինի «Աշխարհի տիրակալների պատմություն»; Արբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 3:

1336 թվականի մարտին Արփային գլխավորությամբ Դերբենդ ամրոցից հյուսիս արշաված Էլիսանության բանակը (մոտ 118.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 9.000) ասպատակեցին Հյուսիսային Կովկասն ու Նախակովկասյան տափաստանները և Նահանջեցին: Սրանով էլ հենց, ըստ Եւթյան, ավարտվեց Հորդայական VIII պատերազմը, որը Էական հետևանքներ չառաջացրեց: Այսպիսով՝ Ոսկե Հորդայի և Էլիսանության սահմաններում խաղաղություն հաստատվեց, սակայն հենց նույն այս ժամանակ էլ վերջնականապես փլուզվեց Ներքաղաքական դրությունը Էլիսանությունում:

Գլուխ 83 **Էլիսանության քայքայման սկիզբը**

Արփան, ըստ Եւթյան, օտար էր Հուլավուի տոհմին և, չնայած հաջող գործունեությանը, երկրի ներսում վերջինս այդպես էլ չկարողացավ ամուր հեղինակության հասնել: Միաժամանակ, կապված արտաքին նվաճումների սահմանափակման հետ, Էլիսանության ազդեցիկ տոհմերի առաջնորդների կողմից գլխավորվող տարբեր խմբակցությունների հարաբերությունները, օրըստօրե նվազող նյութական ռեսուրսներին տիրապետելու մտայնությամբ, նույն այս ժամանակի խիստ սրվել էին և հասել են պայթուկավտանգ դրության, ընդ որում նույն այդ ազդեցիկ առաջնորդներն իրենց արդեն այնքան ուժեղ էին զգում, որ Էլիսանությունում պատրաստ էին վիճարկել առաջնությունը ոչ միայն միմյանց, այլև նույնիսկ Էլիսանի հետ: Իր հերթին, Էլիսանության նույն այդ իշխող վերնախավը օտար էր տեղական բնակչության հիմնական մասին: Արդյունքում Էլիսանությունում փաստորեն ստեղծվեց, ինչպես արդեն ասվեց, մոտավորապես այն վիճակը, ինչ առկա էր Սելջուկյան սուլթանությունում XII դարի երկրորդ քառորդում և սա չէր կարող խզման չհանգեցնել: Այս առումով հարկ է նշել, որ, ինչպես եղավ Սելջուկյանների աթաբեկների պարագայում, այս անգամ ևս նույն այդ ազդեցիկ առաջնորդները որպես սեփական դրածոներ առաջ էին քաշում Հուլավուի տոհմի այս կամ այն ներկայացուցչին՝ իրական իշխանությունը բնականաբար թողնելով իրենց:

Ամենից առաջ ոտքի կանգնեց տեղական մահմեդական ուժերին արագորեն կազմակերպած Բաղդադի մահմեդական կառավարիչ Ալի փադիշահը և, որպես գահի թեկնածու առաջ քաշելով Բայդուի թոռ Մուսային, սեփական բանակով շարժվեց Արփայի դեմ: 1336 թվականի մայիսի 9-ին Մարաղայի մոտ կողմերն իրար եկան բավականին խոշոր մի ճակատամարտում, որի արդյունքում Արփան պարտություն կրեց, դիմեց փախուստի և մի քանի օր անց սպանվեց, իսկ Էլիսանի կոչումն էլ բաժին հասավ Ալի փադիշահի դրածո Մուսային (1336): Էլիսանությանը, սակայն, վիճակված չէր խաղաղություն, քանի որ Ալի փադիշահին ու Մուսային այս անգամ էլ ձեռնոց նետեց արդեն Հասան Բուզուրգը, որը գահակալական հավակնություններ ուներ դեռևս Աբու-Սայիդի ժամանակներից:

Որպես հետևանք, գործող Էլիսանի ու նրա հովանավորի դեմ սեփական ռազմական մեքենան շարժեցին արդեն Ջելաիրյանները և արդյունքում 1336 թվականի հուլիսի 24-ին տեղի ունեցած Ղարա-Դարայի ճակատամարտում պարտությունը բաժին հասավ արդեն Ալի փադիշահի ու Մուսայի բանակին: Ալի փադիշահը զոհվեց մարտում, իսկ Մուսան դիմեց փախուստի, որից հետո Էլիսան հռչակվեց Հուլավուի թոռան թոռան որդի, Հասան Բուզուրգի դրածո, մանկահասակ Մուհամմեդը (1336-1338): Դրանից հետո Հասան Բուզուրգն ամուսնացավ Աբու-Սայիդի այրի, Չոբանի որդու աղջիկ, արդեն իսկ հիշատակված Դիլշադ-խաթունի հետ և փորձ կատարեց ամրապնդել սեփական դիրքերը այդ թվում նաև դրանով: Միաժամանակ, փորձ կատարելով ապահովել Չոբանի ազդեցիկ տոհմի ավելի ամուր աջակցությունը, Հասան Բուզուրգը իր հովանավորության տակ վերցրեց նաև Մուհամմեդ Խուդաբանդա Ուլջայթուի աղջիկ և Չոբանի այրի Սաթիբեկին ու նրա տասնվեցամյա որդի Սուրդանին, սակայն խաղաղությունն ամեն դեպքում երկար չտևեց:

1337 թվականի սկզբին գահակալական իր իրավունքներով առաջ եկավ Չինգիզ-խանի եղբոր սերնդի ներկայացուցիչ Թողա-Թեմուրը, որը վայելում էր Էլիսանության արևելյան տարածքների աջակցությունը, ընդ որում շուտով նրան միացավ նաև փախուստի դիմած Նախկին Էլիսան Մուսան: Նոր այս թեկնածուն, սակայն, ծագումով կրկին լինելով ոչ Հուլավուի տոհմից,

Ելխանության այլ հատվածներում շատ սառն ընդունվեց: Այսպես թե այնպես, սակայն 1337 թվականի գարնանը Թողա-Թեմուրը շարժվեց դեպի արևմուտք, սակայն սեփական բանակում առկա տարածայնությունների պատճառով այս արշավանքն ընդհատվեց նույնիսկ առանց Հասան Բուզուրգի ուժերին հանդիպելու:

Եվս մեկ անգամ սկսելով արշավանքը դեպի արևմուտք՝ 1337 թվականի հունիսին Թողա-Թեմուրի բանակն այնուհանդերձ ընդհարվեց Հասան Բուզուրգի բանակի հետ, սակայն վերջինս խոշոր հաղթանակ տարավ և հետ շարտեց արևելքից առաջխաղացող իշխանության այս թեկնածուին: Արդյունքում՝ Թողա-Թեմուրին այնուհանդերձ հաջողվեց հեռանալ, սակայն անհաջողակ Մուսան այս անգամ արդեն գերի ընկավ և մահապատժի ենթարկվեց: Դրանից հետո տարվա վերջին Թողա-Թեմուրը պայթարի մեջ ներքաշվեց արդեն Ելխանության արևելքում իր դեմ գործող ուժերի դեմ և, որպես գահի թեկնածու, առժամանակ դուրս եկավ խաղից: Հասան-Բուզուրգին, սակայն, այսպես թե այնպես վիճակված չէր խաղաղորեն տիրել:

1338 թվականի գարնանը սեփական գահակալական հավակնություններով առաջ եկավ արժանահիշատակ Թեմուրտաշի որդի Հասան Զյուլուկը, որը, իր պապ Չոբանի ապօրինի որդիներից մեկին ներկայացնելով որպես իբր թե մահապատժից հրաշքով փրկված սեփական հայր Թեմուրտաշ, հաջողությամբ կենտրոնացրեց ինչպես Չոբանյաններին, այնպես էլ Զելաիրյաններից դժգոհ այլ ուժերին, որից հետո պայթար սկսեց Հասան Բուզուրգի դեմ: Այս առումով հետաքրքիր է, որ Մամլուքյան սուլթանության սուլթան Մուհամմեդը, որը բնականաբար բոլորից լավ գիտեր, որ Թեմուրտաշն իրականում սպանված է և Հասան Զյուլուկի հովանու ներքո գործում է ուղղակի մի ինքնակոչ, մի քանի աննշան քայլերից հետո արագորեն կողմնորոշվեց ու հետ կանգնեց ճշմարտությունը բացահայտելու փորձերից՝ Ելխանության ներքին ուժերին մեծ հաճությամբ թողնելով ոչնչացնելու մեկը մյուսին: Իր հերթին, մինչ Ելխանությունում զբաղված էին սեփական հոգսերով և, ինչպես մի ժամանակ Սելջուկյան սուլթանության պարագայում եղավ, ներքին պայթարի թոհուրեհում ոչ ուժ և ոչ էլ հնարավորություն կար հսկողություն իրականացնել Մոսուլից արևմուտք ձգվող տարածքների նկատմամբ, այստեղ իրադարձությունները սկսեցին զարգանալ սեփական հունով՝ ըստ ելության արդեն առանձին բուն Ելխանությունում տեղի ունեցած իրադարձություններից:

Գլուխ 84

Հայաստանի և հարակից տարածքներում ստեղծված թուրքմենական Էմիրությունների, ինչպես նաև քրիստոնյա պետական միավորների ընդհանուր բնութագիրը

Դեռևս Ելխանությունում սկիզբ առնող քառսի սկզբում որոշ տեղական զորավարներ, արդեն փաստացի հաշվի չառնելով Տրապիզոնի կայսրության և Ելխանության միջև գոյություն ունեցող երբեմնի դաշնակցային հարաբերությունները, մարտական գործողություններ սկսեցին քրիստոնյա այս պետության դեմ: Խոսքն ամենից առաջ վերաբերում էր հենց նույն այս ժամանակ Երզնկայում, Կարինում, Փոքր Հայքի արևմտյան տարածքներում և Կապադովկիայում կառավարիչ նշանակված ազգությամբ ուլուր, Արաթենյանների Էմիրությունը հիմնադրած Արաթենին (1330-1352), որը իր բոլորը կնության էր տվել Թեմուրտաշին ու վերջինիս տապալումից հետո իրեն մեծապես անկախ էր պահում: Արաթենի առաջին քայլերը, սակայն, հաջող չեղան, թեև, թվում էր թե, ամեն ինչ լավ է հաշվարկված:

1330 թվականի մայիսի 3-ին Տրապիզոնի կայսրության կայսր Ալեքսեյ II-ը մահացավ և նրան փոխարինեց որդին՝ Անդրոնիկոս III-ը (1330-1332): Վերջինս, սակայն, ամուր չզգալով իրեն գահի վրա, անմիջապես էլ սպանել տվեց իր երկու փոքր եղբայրներին և միայն երրորդ եղբայր Վասիլն էր, որ կարողացավ փախչել, ապաստանել Կոստանդնուպոլսում ու փրկվել: Նոր կայսեր այս գործողությունները երկրում նրա դեմ ուժեղ տրամադրություններ ստեղծեցին և 1332 թվականի հունվարի 8-ին Անդրոնիկոս III-ին սպանեցին: Արդյունքում՝ կայսր հռչակվեց հանգուցյալի ութնամյա որդի Մանուիլ II-ը (1332), որի փոխարեն բնականաբար կառավարում էին իսլամականները: Հենց այս ժամանակ էր, որ 1332 թվականի օգոստոսի 30-ին Օսմանոյի ճ-մ-ում Տրապիզոնի կայսրության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 3.000) մանր մարտերով հետ մղեցին Արաթենյանների Էմիրության առաջխաղացած բանակին

(մոտ 20.000)¹: Չնայած այս հաջողությանը, սակայն, 1332 թվականի սեպտեմբերին երկիր վերադարձավ Վասիլը, որն էլ հենց իր կողմնակիցների հետ միասին գահընկեց արեց ու մի քանի ամիս անց սպանել տվեց Մանուիլ II-ին: Տրապիզոնի կայսրության կայսր հռչակվեց Վասիլը (1332-1340), որի դիրքերը ևս, սակայն, երկրի ներսում չափազանց թույլ էին ու նրան չէր սիրում հատկապես տեղացի բնակչությունը: Բանը հասել էր նույնիսկ նրան, որ Վասիլն իր պահպանությունն իրականացնում էր բացառապես միայն օտարերկրյա վարձկանների միջոցով: Հենց այս ամենը հաշվի առնելով էր, որ Արաթենը որոշեց նոր հարված հասցնել Տրապիզոնի կայսրությանը:

Արդյունքում, սակայն, 1336 թվականի հուլիսի 5-ին Ախանտանի ճ-մ-ում (Տրապիզոնի մոտ) Տրապիզոնի կայսրության բանակը (մոտ 25.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 8.000) հաղթեցին Արաթենյանների էմիրության ներխուժած բանակին (մոտ 30.000)²: 1336 թվականի հուլիսի 6-ին Սուրբ Կյուրիկե վանքի ճ-մ-ում (Տրապիզոնի մոտ) հակառակորդին հետապնդող Տրապիզոնի կայսրության բանակը (մոտ 20.000) ևս մեկ հաղթանակ տարավ³, իսկ հետո էլ վերջնական պարտության մատնեց Արաթենյանների էմիրության նահանջող բանակին 1336 թվականի հուլիսի 7-ի Մինտրիի ճ-մ-ում (Տրապիզոնի մոտ)⁴: Այսպիսով՝ Արաթենի ակտիվությունը նրան առայժմ որևէ օգուտ չտվեց, իսկ շուտով էլ պարզվեց, որ նա ավելի լուրջ խնդիրների առաջ է կանգնած: Այսպես թե այնպես, սակայն, ցանկացած դեպքում վերջնականապես ձևավորվեց Արաթենյանների էմիրությունը, որը, հատկապես սկզբնական տասնամյակներում, զգալի հզորությունը ուներ և Հայաստանի արևմտյան շրջաններից զատ լայն տիրույթներ ուներ նաև Կապադովկիայի արևելքում՝ հավակնելով, բայց այդպես էլ մեծ հաշվով չհասնելով, գերիշխանության Ելիսանության անկումից հետո իրենից արևմուտք ստեղծված պետական միավորների նկատմամբ:

Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, որ վերջին իրադարձությունների արդյունքում փաստորեն քաղաքական ասպարեզ եկավ նաև Կիլիկիայի արևելյան շրջաններն ընդգրկող և իր բնույթով թուրքմենական Չուլքադարյանների էմիրությունը, որի առաջին ու հիմնադիր էմիր հանդիսացավ ոմն Չուլքադարի որդի Օմարի տղա Ղարաջա-բեկը (1337-1353): Վերջինս, եթևմշակութային առումով կրկնելով Ղահրամանին, Հայոց թագավորության արդեն արևելյան սահմաններին, ըստ էության, հայելային սկզբունքով կրկնեց նաև նույն Ղահրամանյանների էմիրությանը: Այսպիսով՝ Ելիսանության քայքայման ֆոնին, ինչպես մի ժամանակ եղավ Սելջուկյան սուլթանության պարագայում, Հայաստանի արևմտյան շրջաններում և Կապադովկիայում վերջնականապես հաստատվեցին տեղական բավականին ուժեղ երեք էմիրություններ, ի դեմս Իսավրիայում և Կապադովկիայի կենտրոնական շրջաններում գերիշխող Ղահրամանյանների էմիրության, Հայոց Միջագետքի հյուսիսում ու Կիլիկիայի արևելյան շրջանների վրա իր իշխանությունը տարածած Չուլքադարյանների էմիրության, ինչպես նաև վերջինիցս ավելի հյուսիս գտնվող Արաթենյանների էմիրության: Արդյունքում՝ կրկնվեց ուժերի դասավորման աշխարհաքաղաքական նույն դասավորությունը, ինչ երկու հարյուրամյակ առաջ էր, երբ Ղահրամանյանների էմիրությունը փաստորեն սկսեց փոխարինել Իկոնիայի սուլթանությանը, Չուլքադարյանների էմիրությունը, որոշակի վերապահումներով՝ Չանգյանների աթաբեկությանը, իսկ Արաթենյանների էմիրությունն էլ ստանձնեց Դանիշմանյանների էմիրության դերակատարությունը:

Չուլքադարյանների էմիրությունը, ըստ էության, ներկայացնելով թուրքական հակադրությունը մոնղոլական տարրին, ի սկզբանե իսկ շատ բարդ հարաբերություններ ուներ Ելիսանության փլատակների վրա գերիշխանության հասած գրեթե բոլոր ուժերի հետ և այս ֆոնի վրա Ղարաջա-բեկն անմիջապես էլ լավ հարաբերություններ հաստատեց պաշտոնական Կահիրեի հետ՝ մանավանդ այստեղ առկա Բահրիների զգալի ազդեցության պարագայում: Այս ամենը վերջին հաշվով ուղղված էր հայերի դեմ, սակայն հատկանշական է նաև այն, որ Կահիրեում Բուրջիների ուժեղանալու պարագայում Չուլքադարյաններն իրենց հերթին չէին հապաղում ըմբոստ դիրք գրավել նաև այս ուղղությամբ: Արդյունքում՝ հետաքրքիր է նաև նշել, որ, եթե

¹ Միքայել Պանարետոս «Տրապիզոնյան ժամանակագրություն», մաս 8:

² Միքայել Պանարետոս «Տրապիզոնյան ժամանակագրություն», մաս 8:

³ Միքայել Պանարետոս «Տրապիզոնյան ժամանակագրություն», մաս 8:

⁴ Միքայել Պանարետոս «Տրապիզոնյան ժամանակագրություն», մաս 8:

սահմանային վիճակում գտնվող Արաթենյանների Եմիրությունը, զգուշանալով Էլիսանության փլատակների վրա ութի կանգնող այս կամ այն հզոր ուժից, ընդունեց պաշտոնական Կահիրեի գերիշխանությունը և, որպես կանոն, հավատարիմ էր դրան, ապա նույն այդ հզոր ուժի նկատմամբ ավելի թիկունքային շրջանում գտնվող Չուլքադարյանների Եմիրությունը, այդ կողմից գտնվելով ավելի ապահով դրության մեջ, մամլուքների նկատմամբ առիթի դեպքում ավելի անհնազանդ դիրքորոշում ուներ: Վերջին հանգամանքն էլ իր հերթին, սակայն, հաճախ խոչընդոտում էր Արաթենյանների Եմիրության և Մամլուքյան սուլթանության հարաբերություններին: Եվ վերջապես Արաթենյանների և Չուլքադարյանների Եմիրությունների հարաբերությունների սրման գործում ոչ պակաս կարևոր դեր էր խաղում նաև այն հանգամանքը, որ, ըստ Արաթենի պնդման, Ղարաջա-բեկը գործում է ի սկզբանե իրեն պատկանող տարածքներում: Ինչ վերաբերում է Ղահրամանյանների Եմիրությանը, ապա այն, համեմայն դեպս գոնե առժամանակ, Էլիսանության փլատակների վրա ութի կանգնող այս կամ այն ուժի, ինչպես նաև Մամլուքյան սուլթանության հետ հարաբերություններում գտնվում էր ավելի ապահով դրության մեջ և, ըստ էության, չէր ենթարկվում որևէ ուժի՝ ձգտելով իր տիրապետությունը հաստատել Իկոնիայի երբեմնի սուլթանությանը պատկանող հիմնականում արևմտյան տարածքներում:

1337 թվականի ամռանը Պլասթայի ճ-մ-ում Ղարաջա-բեկի գլխավորած Չուլքադարյանների Եմիրության բանակը (մոտ 10.000) հաղթեց Ղահրամանյանների Եմիրության բանակին (մոտ 10.000) և մտավ քաղաք¹: Դրանից հետո, սակայն, Ղարաջա-բեկի և Մուսայի միջև միջնորդ հանդիսացած սուլթան Մուհամմեդը հաշտեցրեց կողմերին, ընդ որում նույն այդ հաշտությունից առավելապես գոհ մնաց հենց Չուլքադարյանների Եմիրը, թեև պաշտոնական Կահիրեն ևս իր խնդիրներն էր լուծում, ի դեմս Էլիսանության դեմ տեղական ուժերի համախմբման:

Իրենց տարածաշրջանում առաջատար երեք այս ուժերից զատ, սակայն, Իկոնիայի նախկին սուլթանության տարածքում նույն այս ժամանակ շարունակում էին իրենց գոյությունը մահմեդական նաև առանձին ցեղապետությունները, որոնց շարքում յուրօրինակ դեր ուներ հենց նույն այս ժամանակ Փոքր Ասիայի ծայր հյուսիս-արևմուտքում հաստատված, աստիճանաբար Բյուզանդիայի նկատմամբ իր իշխանությունը հաստատած, Բյուզանդական կայսրության դեմ պայքար մղող և այդ կարգավիճակում «ղազիի» կոչումի հասած Օսման I-ի (1283-1324) կողմից հիմնադրված Եմիրությունը: Օսման I-ը, ինքնին լինելով տաղանդավոր ռազմավարական մի կազմակերպիչ, հաջողությամբ շահարկում էր հավատի համար պայքարողի դերը և այս հողի վրա ձգտում էր իր ձեռքում հավաքել հնարավորինս մեծաքանակ ռազմական ուժեր: Արդյունքում՝ նա կարծես բարոյական որոշակի գերազանցություն էր ապահովում իր պատկերացմամբ, թերևս, միայն յուրայինների դեմ պայքարում աչքի ընկնող տեղական իշխանությունների հիմնական մասի նկատմամբ մոտավորապես այն կերպ, ինչ ժամանակին անում էին Սեյֆ-էդ-Դուլան, Նուր-էդ-Դինը և Սալահ-էդ-Դինը: Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում Օսման I-ին արդեն հաջորդել էր որդին՝ Օրհանը (1324-1362), որը, շարունակելով հոր քաղաքականությունը և մեծապես արժանի լինելով վերջինիս, այնուհանդերձ զգուշորեն էր վերաբերվում արևելյան բոլոր հարևաններին և հատկապես Ղահրամանյանների Եմիրությանը՝ գերադասելով հարվածներն ուղղել Բյուզանդական կայսրության ուղղությամբ, որտեղ գործերն իրենց հերթին այնքան էլ լավ չէին:

Իրոք, արդեն նշվեց, որ Միքայել VIII-ի օրոք Արևելքը մի վերջին անգամ, բայց արդեն վերջնականապես, մոռացվեց, երբ, տարված Կոստանդնուպոլսին վերատիրելու փառքով և կրկին շեշտադրելով Արևմուտքը, նոր կայսրն ու նրա հաջորդները ոչ միայն դադարեցին որևէ ուշադրություն դարձնել կայսրության փոքրասիական տիրույթներին, այլև դրանք սկսեցին դիտարկել ընդամենը միայն որպես նյութական միջոցներ ստանալու աղբյուր՝ ամեն ինչ ենթարկեցնելով կայսրության եվրոպական տիրույթների շահերին: Արդյունքում՝ 1320-ական թվականների վերջի վիճակով, որպես հետևանք Միքայել VIII-ին հաջորդած նրա որդի Անդրոնիկոս II-ի (1282-1328) երկարատև գահակալման ընթացքում կյանքի կոչվող նույն այս քաղաքականության, կայսրության փոքրասիական տիրույթներն արդեն գտնվում էին ծայրահեղ

¹ Այս մասին հայտնում են փոքրասիական թյուրքական աղբյուրները, որոնք առայժմ ինձ անհասանելի են:

անկման վիճակում և ոչնչացման եզրին, ընդ որում դրանք սահմանափակվել էին նաև տարածապես՝ փոքրասիական գործնականում ողջ արևմուտքի փոխարեն այժմ ներկայացված լինելով, ըստ էության, արդեն միայն Նիկոմեդիայով և հարակից մի քանի ամրություններով: Վիճակն ավելի բարդացավ այն բանից հետո, երբ 1328 թվականին Անդրոնիկոս II-ին հաջորդեց Նրա որդի, բայց արդեն հանգուցյալ Միքայելի տղա Անդրոնիկոս III-ը (1328-1341): Նոր կայսրը անմիջապես էլ եռանդուն հարձակում կազմակերպեց Օսմանյանների էմիրության ուղղությամբ, սակայն 1329 թվականի հունիսի 10-ից 11-ը տեղի ունեցած Պելեկանոնի ճ-մ-ում նրա 10.000 հոգանոց բանակը մանր մարտերում զգալի կորուստներ կրեց հակառակորդի նույնաքանակ բանակից և, այն բանից հետո, երբ կայսրն ինքն էլ վերք ստացավ, հետ քաշվեց ելման դիրքեր: Վերջ, Մանազկերտ-Մյուրիկեաֆոն շղթան տրամաբանորեն լրացավ և փակվեց վերջին օղակով, ի դեմս Պելեկանոնի, ինչից հետո աշխարհաբաղաբանական հեռանկարից զրկված Բյուզանդական կայսրության հետագա կործանումն արդեն ընդամենը միայն ժամանակի հարց էր:

Միաժամանակ հարկ է նշել, որ Էլիսանության կենտրոնական իշխանության թուլանալը բնականաբար զգացվեց նաև այս պետության մեկ այլ ծայրամասերում, երբ տաղանդավոր Գեորգի V Պայծառը իր հերթին գործի անցավ Զարթլիի թագավորությունում: Առաջնայինը Զարթլիի թագավորության արևմտյան շրջանների խնդիրն էր, որտեղ, 1327 թվականին փոխարինելով եղբորը, ի վերջո գահին էր բազմել Կոնստանդին I-ի եղբայր Միքայելը (1327-1329), որը, սակայն, ևս որևէ կերպ չէր կարողացել տիրապետել իրավիճակին: 1329 թվականին Միքայելի մահից հետո նրան փոխարինեց իր մանկահասակ որդի Բագրատ III-ը (1329-1330) ու ստեղծած պայմանները երկրի սահմաններն ամբողջացնելու և ի վերջո մեկ արբա ունենալու համար նույն այս ժամանակ Տփղիսում շատ հարմար համարեցին:

Արդյունքում՝ 1330 թվականին Գեորգի V Պայծառի և Վահրամ Չաբարյանի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 30.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 8.000) Բագրատ III-ի բանակից (մոտ 1.000) առանց լուրջ մարտերի գրավեցին Զուբայիսին, ինչի արդյունքում Բագրատ III-ը գահընկեց արվեց և Զարթլիի թագավորության ներքաղաքական դրությունը վերջնականապես կայունացավ¹: Ինչ վերաբերում է Բագրատ III-ին, ապա վերջինս, արդեն զրկված արքայական տիտղոսից, շարունակեց իշխել Զարթլիի թագավորության արևմուտքում որպես սովորական իշխան՝ Գեորգի V Պայծառի ենթակայության ներքո: Սրանից հետո ուժեղանալու ևս մեկ քայլ Զարթլիի թագավորության եռանդուն արբան ձեռնարկեց այս դեպքերից մի քանի տարի անց, երբ 1334 թվականին նրա բանակը մտավ Գուգարք, Տայք, Վանանդ և Սպեր, որի արդյունքում Սամցխեի աթաբեկությունը առանց դիմադրության, բայց արդեն նաև փաստացի ընդունեց Զարթլիի թագավորության գերիշխանությունը²: Հետագայում եղավ Ցիվի լեռան ջարդը, որի մասին արդեն խոսվեց:

Եվ վերջապես Էլիսանության կենտրոնական իշխանության թուլանալը իր արտացոլանքը գտավ նաև Հայաստանի հարավում, որտեղ կրկին առաջնության համար պայքարի մեջ մտան դեռևս 1299 թվականից փոխադարձ տեղական, սակայն սուր մրցակցության մեջ գտնվող մի կողմից Արտուխյանների էմիրությունը, ի դեմս ալ-Մանսուրին փոխարինած նրա որդի Իմադ-էդ-Դինի (1312) եղբայր Սալիհի (1312-1364), իսկ մյուս կողմից էլ Էյուբյանների էմիրությունն, ի դեմս Աբու-Բաքրին փոխարինած վերջինիս որդի Մուշիր-էդ-Դինի (1320-1340): Արդյունքում՝ 1334 թվականին Հիսն-Զեֆի ճ-մ-ում Մուշիր-էդ-Դինի գլխավորած Էյուբյանների էմիրության բանակը (մոտ 5.000) հաղթեց Սալիհի գլխավորությամբ առաջխաղացած Արտուխյանների էմիրության բանակին (մոտ 10.000) և հետ շարտեց³: Իրավիճակը, սակայն, նույն այս ժամանակ ոչ մի կերպ չէր կայունանում նաև Էլիսանությունում, որտեղ կրկին ոտքի կանգնող Չոբանյանները շուտով վերսկսեցին պայքարը Հասան Բուզուրգի և Ջելաիրյանների դեմ:

¹ «Զարթլիս-Ցիվիլերա», Անանուն «Ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»; «Նոր Զարթլիս-Ցիվիլերա», Բերիա Էգնատաշվիլի «Ժամանակագրություն»; Վախուշտի Բագրատունի «Եգեթի, Աբխազիայի և Իմերեթիայի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»:

² «Զարթլիս-Ցիվիլերա», Անանուն «Ժամանակագրություն 1207-1318 թվականների»; «Նոր Զարթլիս-Ցիվիլերա», Բերիա Էգնատաշվիլի «Ժամանակագրություն»:

³ Այս մասին հայտնում են մահմեդական աղբյուրները, որոնք առաջմ ինձ անհասանելի են:

Գլուխ 85 Էլիանության բայթայման հետագա ընթացքը

1338 թվականի մարտից մինչև հունիս Յասան Զյուլուկը Արաթեյանների Էմիրության բանակից գրավեց Երզնկան¹, սակայն չամրացավ քաղաքում, իսկ Չոբանյանների գլխավոր հակառակորդն էլ բնականաբար ոչ թե Արաթենն էր, այլ՝ Յասան Բուզուրգը: Իրոք, 1338 թվականի ամռան սկզբի վիճակով Յասան Բուզուրգի ուժերը արագորեն հալչում էին և անցնում Յասան Զյուլուկի կողմը, ընդ որում այլ ազդեցիկ առաջնորդների շարքում սրանց մեջ էր նաև իր նախկին ամուսնու թոռան կողմ անցած Սաթիբեկը: Արդյունքում, փորձելով կանխել իրադարձությունների բացասական զարգացումը, Յասան Բուզուրգն իր բանակով շարժվեց Յասան Զյուլուկի բանակի դեմ, սակայն 1338 թվականի հուլիսի 16-ին ինչ-որ տեղ Յուսիսային Միջագետքում տեղի ունեցան Ալադաղի ճակատամարտում ծանր պարտություն կրեց: Որպես հետևանք՝ Յասան Բուզուրգը դիմեց փախուստի և ապաստանեց Էլիանության արևելյան տարածքներում, իսկ գործող Էլիան Մուհամմեդն էլ գերի ընկավ և մահապատժի ենթարկվեց:

Հաղթանակ տանելով Յասան Բուզուրգի նկատմամբ, սակայն, Յասան Զյուլուկը կանգնեց անակնկալ մի խնդրի առջև, քանի որ, ինչպես պարզվեց, նա չունեւ գահի հարմար թեկնածու: Ավելին, նույն այս ժամանակ սեփական խաղը սկսեց խաղալ նաև նրա դրածո Կեղծ-Թեմուրտաշը և փորձ կատարեց նույնիսկ գրավել առաջնորդությունը Չոբանյանների մոտ, սակայն անհաջողության մատնվեց ու սպանվեց: Արդյունքում, ըստ էության, չունենալով այլ ելք, Յասան Զյուլուկը Էլիան հռչակեց Սաթիբեկին (1338-1340), սակայն ինքնին հասկանալի էր, որ, հաշվի առնելով սեռային գործոնը, դա խնդրի միայն կարճաժամկետ լուծում էր: Այս առումով հարկ է նշել նաև, որ, չնայած ձեռք բերած հաջողությանը, Չոբանյանների դիրքերը, հատկապես Էլիանության արևմուտքում, ոչ մի կերպ չէին կարող ամուր համարվել, քանի որ Յասան Զյուլուկից զգալի հարված ստացած Արաթենը, հույսը վերջնականապես կտրելով Յասան Բուզուրգից, սկսեց աստիճանաբար մտմտալ Մամլուքյան սուլթանության և Չուլքադարյանների Էմիրության հետ դաշնակցելու մասին: Արդյունքում՝ Յասան Զյուլուկը գրկվեց Էլիանության արևմտյան տարածքներում իշխելու որևէ հնարավորությունից, սակայն Էլիանության արևելյան տարածքներում իշխելու մասին ևս մեծ հաշվով խոսք գնալ չէր կարող, քանի որ այստեղ տիրություն էին անում Թողա-Թեմուրը և Յասան Բուզուրգը:

Ավելին, մինչ Յասան Զյուլուկը Յասան Բուզուրգի դեմ հետագա պայքարը շարունակելու համար ուժերն էր իրար բերում և ոչ մի հնարավորություն չունեւ անդրադարձ կատարել արևմտյան խնդիրներին, 1338 թվականի օգոստոսին Արաթենի գլխավորած Արաթեյանների Էմիրության բանակը (մոտ 20.000) Էլիանության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100) սովի շնորհիվ գրավեց Սեբաստիան²: Չարագնեղ հաջողությունը, սակայն, Արաթեյանների Էմիրության հիմնադիր Էմիրը այդպես էլ չկարողացավ, քանի որ նույն այս ժամանակ ինքը թիկունքային հարված ստացավ:

Իրոք, 1338 թվականի օգոստոսին Չուլքադարյանների Էմիրության բանակը (մոտ 500) Արաթեյանների Էմիրության բանակից (մոտ 300) անակնկալ հարձակումով գրավեց Տարանդա ամրոցը³: Հարվածն իրոք հարմար պահի էր հասցված, քանի որ Արաթենը զբաղված էր արևելքում Յասան Զյուլուկին դիմադրելով և ոչ մի կերպ չէր կարող անդրադարձ կատարել հարավում ակտիվացած Ղարաջա-բեկին: Իրոք, արդեն 1338 թվականի սեպտեմբերին Յասան Զյուլուկի ուղարկած Էլիանության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց Երզնկայի շրջակայքը և Նահանջեց⁴:

Նույն այս ժամանակ մի քանի հարվածներ հետ մղած, սակայն Էլիանությունում իշխանությունը այնուհանդերձ կորցրած Յասան Բուզուրգն իր հերթին պատրաստվում էր փոխվրեժի և արդյունքում, արագորեն համաձայնության գալով սեփական խնդիրները գոնե առժամանակ լուծած Թողա-Թեմուրի հետ, 1339 թվականի փետրվարին վերջինիս հետ միասին արշավանքի ելավ Յասան Զյուլուկի դեմ: Շուտով պարզվեց, սակայն, որ, եթե Յասան Բուզուրգը

¹ Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»: Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»:

² Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»: Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»:

³ Այս մասին հայտնում են փոքրասիական թյուրքական աղբյուրները, որոնք առայժմ ինձ անհասանելի են:

⁴ Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»: Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»:

մեծ հաշվով լավ գորավար ու գորական էր, ապա Յասան Զյուլուն էլ ավելի շուտ առաջնակարգ քաղաքական մի գործիչ էր, որին հաջողվեց գծություն զգել իր հակառակորդների ճամբարում:

Իրոք, Յասան Զյուլուն ամենից առաջ հատուկ նամակով դիմեց Թողա-Թեմուրին և, որպես կին նրան առաջարկելով Սաթիբեկին, կոչ արեց թողնել Յասան Բուզուրգին ու անցնել իր կողմը: Արդեն 1339 թվականի գարնանը Թողա-Թեմուրը տվեց իր համաձայնությունը, սակայն խորամանկ Յասան Զյուլուն այդ համաձայնությունը պարունակող նամակն անմիջապես էլ ուղարկեց Յասան Բուզուրգին՝ միաժամանակ կոչ անելով մի կողմ թողնել Զինգիզանների դատը և միավորել ուժերը՝ Յուլավուի սերնդից որևէ մեկին իշխանություն ապահովելու, իսկ արդյունքում էլ՝ միասին իշխելու հեռանկարով: Բռնկուն Յասան Բուզուրգը, սակայն, իրավիճակից նույնիսկ այդ օգուտն էլ չթաղեց, այլ անմիջապես ուղղակի գծովեց Թողա-Թեմուրի հետ: Վերջնարդյունքում պարզվեց, սակայն, որ կողմերը բավարար ուժեր չունեն միմյանց հաղթելու, բայց առավել ևս՝ Յասան Զյուլունի դեմ արշավելու համար, դրա համար էլ նրանք ուղղակի հեռացան միմյանցից «փորձանքից հեռու մնալու» սկզբունքով:

Խոցված այս ամենից՝ Յասան Բուզուրգը որպես Էլխանի թեկնածու առաջ քաշեց Յուլավուի թոռան թոռ Ջահան-Թեմուրին և շուտով վերակնքեց դաշինքը Թողա-Թեմուրի հետ: Իր հերթին, գոհ այս ամենից, Յասան Զյուլունը Սաթիբեկին ամուսնացրեց Յուլավուի թոռան թոռ Սուլեյմանի հետ՝ պատրաստվելով հենց նրան հռչակել Նոր Էլխան, սակայն արդյունքում, բնականաբար՝ ողջ իշխանությունը պահելով իր ձեռքում: Այսպիսով՝ Յասան Զյուլունը արևելքից իրեն սպառնացող հարվածը հետ մղեց հիմնականում դիվանագիտական ճարպկության շնորհիվ, սակայն մի զգալի հաջողություն նույն այդ ժամանակ վերջինս արձանագրեց Նաև Արևմուտքում, երբ կարողացավ համոզել Չուլքադարյաններից խոցված Արաթենին ի վերջո դաշնակցել իրեն:

Արդյունքում՝ գործի դնելով արդեն իսկ ազատված և, կարծես թե, համալրված իր ռազմական մեքենան, Յասան Զյուլունը փորձեց կանգնեցնել արևմուտքից առաջխաղացող Էլխանության ավանդական հակառակորդներին, սակայն 1339 թվականի հունիսի 2-ին Երզնկայի ճ-մ-ում Ղարաջա-բեկի գլխավորած Մամլուքյան սուլթանության և Չուլքադարյանների Էմիրության միացյալ բանակը (մոտ 30.000) հաղթեց Էլխանության ու Արաթենյանների Էմիրության միացյալ բանակին (մոտ 20.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 100)¹, որից հետո, արդեն 1339 թվականի հունիսի 4-ին, հաղթողները տիրեցին Խանդարուս ամրոցին (Երզնկայի մոտ)²: Արդյունքում՝ Նաև Յասան Զյուլունից հիասթափված և նրանից հետագայում այլևս որևէ օգնություն չստացած Արաթենը վերջնականապես ընդունեց Մամլուքյան սուլթանության գերիշխանությունը, որից հետո դաշնակիցները շարունակեցին ակտիվ գործողությունները բավականին թուլացած նույն Յասան Զյուլունի դեմ, թեև վերջին հաշվով որևէ կերպ դրական չէին հարաբերությունները Նաև հին հակառակորդներ Ղարաջա-բեկի և Արաթենի միջև:

1340 թվականի մայիսին Չուլքադարյանների Էմիրության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց Երզնկայի շրջակայքը և Նահանջեց³, քանի որ նույն 1340 թվականի հունիսին Յալեպից առաջխաղացած Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց Ղարաջա-բեկի տիրույթները Կիլիկիայի արևելքում ու Նահանջեց⁴: Դաշնակից ուժի կողմից թիկունքային նման հարված ստանալ արտաքինից, կարծես թե, բացատրվում էր Ղարաջա-բեկի և Յալեպի գործող Էմիրի թշնամական հարաբերություններով, սակայն, թերևս, ոչ պակաս կարևոր էր Նաև այն հանգամանքը, որ պաշտոնական Կահիրեն զգուշանում էր հյուսիսում չափից դուրս ուժեղացող ուժից և առիթի դեպքում ձգտում էր զսպել Չուլքադարյաններին՝ պահպանելով Արաթենյաններին: Միաժամանակ հարկ է նշել, որ Արաթենի դեմ պատերազմական գործողությունները շարունակելու համար Յասան Զյուլունին ինքն էլ արդեն ուժ և ժամանակ չունեց, քանի որ հերթական անգամ ոտքի էին կանգնել արևելքից առաջխաղացող նրա գահակալական հակառակորդները:

¹ Անանուն «Ժամանակագրություն 1339 թվականի»; Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»: Այս մասին հայտնում է Նաև Մակրիզին:

² Աբուլ-Ֆիդա «Յամառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»; Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»:

³ Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»: Այս մասին հայտնում է Նաև Մակրիզին՝ տեղեկացնելով, որ Չուլքադարյանների հարձակման վերաբերյալ բողոքելու համար Արաթենյանների Էմիրության ներկայացուցիչները ժամանել են Կահիրե և Ղամսկա:

⁴ Այս մասին հայտնում են փոքրասիական թյուրքական աղբյուրները, որոնք առայժմ ինձ անհասանելի են, և տեղեկատվությունը վերցված է Ժամանակակից գիտական գրականությունից:

Արդյունքում՝ 1340 թվականի հունիսի 26-ին Հասան Զյուլուկն ու Հասան Բուզուրգը իրար եկան Չաղաթայ գետի ափերին ընթացած վճռական ճակատամարտում և Հասան Զյուլուկը վճռական հաղթանակ տարավ: Որպես հետևանք, Հասան Բուզուրգը դիմեց փախուստի ու ամրացավ Բաղդադում, որից հետո Ջահան-Թեմուրին հայտարարեց գահագրկված և, գոնե մի որևէ կերպ հավասարակշռությունը պահպանելու մտայնությամբ, ընդունեց Թողա-Թեմուրի առաջնությունը: Վերջինս ինքը, սակայն, չափազանց զբաղված էր սեփական տիրույթներում թափ առնող ու տեղի հիմնական բնակչությունը հանդիսացող շիա պարսիկներին ներկայացնող սարքադարների ապստամբության դեմ պայքարով և արդյունքում ոչ միայն չէր կարող որևէ իրական օգնություն ցույց տալ Հասան Բուզուրգին, այլև՝ պայքարել սեփական իրավունքների համար, որպես Էլխան: Այս ամենի ֆոնին Հասան Զյուլուկը չհապաղեց անմիջապես Էլ դաշինք կնքել սարքադարների առաջնորդների հետ, որից հետո Էլխան հռչակեց Սաթիբեկի ամուսին, մինչ այս արդեն իսկ հիշատակված Սուլեյմանին (1340-1345): Սրանից հետո իրադրությունը Էլխանությունում որոշ ժամանակով քիչ թե շատ կայունացավ: Ինչ վերաբերում է Թողա-Թեմուրի և սարքադարների միջև մղվող ռազմական գործողություններին, ապա այդուհետ և մինչև իր մահը, որ տեղի ունեցավ 1353 թվականի վերջին, այդ պայքարը լիովին կլանեց Թողա-Թեմուրի ողջ ուշադրությունը՝ այդպես էլ թույլ չտալով կյանքի կոչվել նրա Էլխանական հետագա հավակնություններին:

Այս առումով հարկ է նշել, սակայն, որ ամեն ինչ պարզ չէր նաև Հասան Զյուլուկի մոտ, որն ամենից առաջ խնդիրներ ուներ իր իշխանության արևմտյան սահմաններին, ի դեմս Արաթենի, իսկ հեռանկարում Էլ՝ Ղարաջա-բեկի, սակայն առկա էր նաև հարավում ամրացած Հասան Բուզուրգի այնուհանդերձ չլուծված խնդիրը: Արդյունքում՝ արևմտյան ճակատում Հասան Զյուլուկը որոշեց սկզբի համար դաշնակցել Արաթենյանների Էմիրությունից նեղվող Տրապիզոնի կայսրության հետ, որտեղ, սակայն, ևս իրենց խնդիրները կային:

Իրոք, 1340 թվականի ապրիլի 6-ին, թունավորվելով սեփական կին Իրինայի կողմից, կյանքից հեռացավ Վասիլը, իսկ երկրի փաստացի տիրակալ Էլ հռչակվեց Նույն Իրինան (1340-1341): Վերջինիս իշխանությունը ևս, սակայն, ամուր չէր: 1340 թվականի հուլիսի 2-ին կայսրուհի Իրինայի բանակը (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 200), կիրառելով պաշարողական տեխնիկա, հաղթեցին Սուրբ Եվգենիոսի վանքում (Տրապիզոնում) ապաստանած ապստամբներին (մոտ 800) ու նրանց կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 200)¹: Նույն այս ժամանակ, օգտվելով իրավիճակից, 1340 թվականի օգոստոսին Արաթենյանների Էմիրության բանակը (մոտ 30.000) ասպատակեց Տրապիզոնի կայսրության տարածքը և նահանջեց²: Արդյունքում, քիչ թե շատ կայունացնելով դրությունը երկրի ներսում, Իրինան տվեց իր վերջնական համաձայնությունը դաշնակցել Հասան Զյուլուկին և, որպես հետևանք, 1340 թվականի հուլիսի կեսին Տրապիզոնի կայսրության բանակը (մոտ 20.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000) ասպատակեցին Դարանադի և Եկեղյաց գավառները ու նահանջեցին³, ընդ որում հիմնական հարվածը Արաթենի ուղղությամբ այնուհանդերձ պետք է հասցներ Հասան Զյուլուկի բանակը: 1340 թվականի օգոստոսին Չուլքադարյանների Էմիրության բանակն իր հերթին ասպատակեց Երզնկայի շրջակայքը և նահանջեց⁴, իսկ արդեն 1340 թվականի աշնանն Էլ Եկեղյաց գավառն ու Արարատ նահանգը ոտնատակ տվեց Հասան Զյուլուկի ուղարկած Էլխանության բանակը, սակայն կրկին հետ քաշվեց⁵:

Շարունակելով ակտիվությունը Արևմուտքում՝ 1341 թվականի գարնանը Էլխանության բանակը (մոտ 20.000) Արաթենյանների Էմիրության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100) ի վերջո գրավեց Երզնկան, բայց 12 օր անց նահանջեց⁶: Իր հերթին, օգտվելով կայսրուհի Իրինայի դեմ Տրապիզոնի կայսրությունում սկիզբ առած գահակալական

¹ Միքայել Պանարետոս «Տրապիզոնյան ժամանակագրություն», մաս 10:

² Միքայել Պանարետոս «Տրապիզոնյան ժամանակագրություն», մաս 10:

³ Միքայել Պանարետոս «Տրապիզոնյան ժամանակագրություն», մաս 10: Այս մասին տեղեկացնում է Աբու-Բաքր Տիխրանին: Հեղինակային կոնկրետ տեքստը առայժմ ինձ անհասանելի է և տեղեկատվությունը վերցված է ժամանակակից գիտական գրականությունից:

⁴ Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»:

⁵ Սարգիս Աղվանցի «Հիշատակարան 1340 թվականի»; Գրիգոր Երզնկացի «Հիշատակարան 1340 թվականի»; ալ-Կուտիբի «Շեյխ Ուվեյսի պատմությունը», գլուխ 17:

⁶ Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»; Խոնդեմիր «Ավանդույթների երկությունը», մաս 5:

հերթական պայթարից, 1341 թվականի հուլիսի 4-ից մինչև օգոստոս Տրապիզոնի կայսրության տարածքը ոտնատակ տվեց նաև Արաթենյանների էմիրության բանակը (մոտ 30.000) և նահանջեց¹՝ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ գահակալական պայթարի արդյունքում Իրիկան գահընկեց արվեց ու աքսորվեց Կոստանդնուպոլիս, իսկ կայսրուհի Էլ հռչակվեց Ալեքսեյ II-ի աղջիկ Աննան (1341-1342): Ողջ վերագրյալի հետ կապված հարկ է նշել, սակայն, որ Հասան Զյուլուկի վերջին հաջողությունները սկսել էին աստիճանաբար հենց իր դեմ խաղալ, քանի որ շուտով պարզվեց, որ նրա չափից դուրս ուժեղանալը չէր մտնում նաև նրա կողմնակիցներից ոմանց ծրագրերի մեջ:

Արդյունքում՝ արդեն 1340 թվականի վերջի վիճակով Հասան Բուզուրգի, Սաթիբեկի որդի Սուրդանի և Մամլուքյան սուլթանության սուլթան Մուհամմեդի միջև ձևավորվեց հերթական դաշինքը, թեև արդեն հաջորդ տարի, զուտ դիվանագիտական միջոցների կիրառմամբ, Հասան Զյուլուկը կարողացավ մամլուքյան սուլթանին հեռացնել այդ դաշինքից: Դրանից հետո Հասան Զյուլուկը հասավ նաև նրան, որ Հասան Բուզուրգի հետ դաշինքից հետ կանգնեց նաև Սուրդանը: Փոխարենը, սակայն, 1341 թվականին Հասան Բուզուրգի կողմն անցավ Հասան Զյուլուկի խորթ հորեղբայր Յադի-Բասանը, իսկ 1342 թվականին Էլ՝ արդեն նույնիսկ իր եղբայր Մելիք-Աշրաֆը: Արդյունքում՝ թուլացած Հասան Զյուլուկը ի վերջո գրկվեց Հասան Բուզուրգի դեմ որևէ ակտիվ գործողություն իրականացնելու հնարավորությունից, իսկ Հասան Բուզուրգն Էլ իր հերթին կարողացավ սեփական ազդեցությունը տարածել Իրանական լեռնաշխարհի հարավում հենց նույն այս ժամանակ ստեղծված Ինջույանների էմիրության նկատմամբ: Այս պայմաններում, ձգտելով լուծել զոնե արևմտյան սահմաններում շարունակվող խնդիրները, Հասան Զյուլուկը պատրաստվեց ռազմական գործողություններ իրականացնել այդ ուղղությամբ:

Որպես հետևանք, 1342 թվականի գարնանը Էլխանության բանակը (մոտ 20.000) Արաթենյանների էմիրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) ու քաղաքների Հայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 200) գրավեց Կարինը և Սեբաստիան²: Իրադարձությունները, սակայն, սրանով չսահմանափակվեցին:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1342 աշուն – Սեբաստիայի ճ-մ³

Էլխանության առաջխաղացած բանակը (մոտ 20.000) մոտեցավ Արաթենյանների էմիրության բանակին (մոտ 12.000):

I փուլ – Էլխանության բանակը հարձակվեց հակառակորդի բանակի վրա և փախուստի մատնեց վերջինիս, սակայն դրանից հետո, հակառակորդին հետապնդելու փոխարեն, հաղթողները սկսեցին զբաղվել ավար հավաքելով:

II փուլ – Արաթենյանների էմիրության բանակը վերականգնեց մարտակարգը և, անցնելով հզոր հակահարձակման, պարտության մատնեց հակառակորդին:

III փուլ – Արաթենյանների էմիրության բանակը հետապնդեց հակառակորդի բանակին մինչև Հռոմկյա ամրոց և ծանր կորուստներ պատճառեց վերջինիս:

Հաղթողները կորցրին մոտ 4.000, պարտվողները՝ մոտ 13.000 զինվոր:

Այսպիսով՝ Հասան Զյուլուկը մի լուրջ անհաջողություն կրեց, ինչը վերջնականապես ապացուցեց Արաթենյանների էմիրության կենսունակությունը: Ստեղծված պայմաններում Հասան Զյուլուկն իրոք որ արդեն ունակ չէր որևէ լուրջ գործողության:

Սկիզբ էին առնում, սակայն, արդեն նոր իրողություններ:

¹ Միքայել Պանարետոս «Տրապիզոնյան ժամանակագրություն», մաս 10, 11; Նատեր Տայեցի «Հիշատակարան 1341 թվականի»:

² Շարաֆ խան Բադիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»:

³ ալ-Կուտիբի «Շեյխ Ուվեյսի պատմությունը», գլուխ 17; Խոնդեմիր «Ավանդույթների երկությունը», մաս 5; Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»; Նեբես Գրի; «Հիշատակարան 1343 թվականի»:

Մաս II Թուրքմենա-մամլուքական աշխարհը և Հայաստանը

Գլուխ I Գահակալական խմորումները Կիլիկիայի թագավորությունում և Մամլուքյան սուլթանությունում

1342 թվականի օգոստոսի 28-ի առավոտյան Սիսի արքայական դղյակում հանկարծամահ եղավ այդպես էլ անժառանգ մնացած Լևոն IV-ը: Նրա մահից անմիջապես հետո թագուհի Էլենորան հեռացավ Կիլիկիայից, որից հետո ստեղծվեց մի իրավիճակ, երբ Հայոց թագավորությունում իշխանության գլուխ կանգնեցին Լուսինյան եղբայրները՝ հանգուցյալ արքայի հորաքրոջ որդիներ, այսլ Զիվանը և մարաջախտ Բոհեմունդը: Երկրի առջև, սակայն, հենց նույն այս ժամանակ սուր կերպով հառնեց թափուր գահը լրացնելու հիմնախնդիրը, քանի որ արքան ոչ միայն իրենից հետո ժառանգ չէր թողել, այլև՝ վերջինս չունեւ նաև արական գծով մոտիկ ազգականներ: Միաժամանակ մահվանից անմիջապես առաջ կազմած իր կտակում Լևոն IV-ը որպես իրեն հաջորդ էր նշանակել Լուսինյան եղբայրներից երրորդին՝ Կոստանդնուպոլսում գտնվող Գվիդոն կամ, ինչպես նրան հաճախ կոչում էին, Գի կամ Գվի Լուսինյանին: Թեկնածությունը, համենայն դեպս գոնե ձևական առումով, կարծես թե, ամենահարմարն էր:

Գվիդոնը Լևոն II-ի աղջիկ Չաբելի որդին էր, նա հասուն և ձևավորված մի այր էր: Ավելին, երկար տարիներով ապրելով և գործելով Բյուզանդական կայսրությունում, Գվիդոնը այստեղ հասել էր մեծ ազդեցության և աչքի էր ընկել ոչ միայն իր խոհեմությամբ, այլև՝ զորավարական դրական հատկանիշներով: Սրանից առաջ երկար տարիներ նա վարում էր կայսերական Մակեդոնիա երկրամասի Փերես գավառի կուսակալի պաշտոնը և ամուսնացած էր 1341 թվականի հունիսի 15-ին մահացած Անդրոնիկոս III-ին փոխարինած նրա իննամյա որդի Հովհաննես V-ին (1341-1376, 1379-1391) իշխանությունից առժամանակ հեռացրած հերթական կայսր, եռանդուն ու գործունյա Հովհաննես VI Կանստակուզենոսի (1341-1355) եղբոր դստեր հետ: Արքայության այս թեկնածուն, սակայն, ուներ նաև թերություններ՝ հաճախ նա չափազանց խիստ էր, հակված էր ուժային լուծումների, ուներ որոշակիորեն սահմանափակ մտածողություն և, ամենալուրջ թերությունը Կիլիկիայի պայմաններում, որ առկա էր, նա մոլեռանդ կաթոլիկ էր: Բացի այդ, ինչն է որոշակիորեն հետաքրքիր, Գվիդոնը ինքն էլ առանձնապես ցանկություն չուներ դառնալ Հայոց արքա և միայն եղբայրների ճնշման տակ էր, որ նա ի վերջո տվեց իր համաձայնությունը: Նոր արքայի ժամանումը, սակայն, մի քանի ամիս այնուհանդերձ հետաձգվեց և այդ ընթացքում թագավորությունը փաստացի շարունակեցին ղեկավարել նրա փոքր եղբայրները՝ Զիվան ու Բոհեմունդ Լուսինյանները: Նույն այս ժամանակ փոփոխություններ եղան, սակայն, նաև Մամլուքյան սուլթանությունում:

1341 թվականի հունիսի 7-ին Մուհամմեդը՝ Բահրի սուլթաններից, թերևս, ամենահաջողակն և երկար իշխածը, ի վերջո մահացավ, ինչը որոշակիորեն սրեց սուլթանության ներքաղաքական դրությունը ու հնարավորություն տվեց հայերին որոշ ժամանակ այնուհանդերձ շահել: Բանն այն էր, որ, եթե իր իշխանության առաջին շրջանում այս սուլթանը հաջողությամբ խոչընդոտում էր մամլուքների քաղաքական ակտիվացմանը, ապա վերջին շրջանում դա սկսել էր դառնալ ավելի ու ավելի դժվար: Ծանր պատերազմը հայերի դեմ նորանոր գինական ուժեր էր պահանջում, իսկ սուլթանության արաբ բնակչությունն էլ, ունենալով ցածր մարտական որակներ և, ընդհանրապես, չուզենալով գործ ունենալ մամլուքների իշխող վերնախավի հետ, ի վիճակ չէր բավարարել առաջացած ռազմական պահանջարկը: Սրանից դրդված՝ Մուհամմեդը վերջին տարիներին այնուհանդերձ ստիպված էր եղել գնել մամլուքների նորանոր խմբաքանակներ: Արդյունքում, քանի որ մամլուքների «մոնոլոլական» շուկան գործնականում արդեն սպառվել էր, քանի որ բոլոր առկա ուժերը մոնոլոլները ներառել էին Էլխանությունում սկսված ներքին պատերազմում, «կովկասյան» շուկան ավելի էր մեծացրել իր առաջարկը: Հետաքրքիր է նշել, որ օբյեկտիվ գործոններով պայմանավորված այլևայլ հանգամանքների շարքում «կովկասյան» շուկայի հաջողությունների հարցում մեծ էր նաև վրաց ազնվականների խաղացած ոչ միանշանակ դերը, որոնք գրեթե բացահայտ ձևով զբաղվում էին ոչ միայն սեփական հպատակների

վաճառքով, այլև՝ հսկայական եկամուտներ բերող իսկական մարդաորսությամբ և մարդավաճառությամբ:

Այսպես թե այնպես, սակայն, Մուհամմեդի մահվան պահին արդեն իսկ ստեղծվել էր աննկատ, սակայն իրական մի իրավիճակ՝ Բուրջիների կորպուսը փաստացի արդեն վերականգնված էր և մեծ ազդեցության էր հասել, իսկ, սրան հակառակ էլ, Բահրիները թուլացել էին: Այս կապակցությամբ իր դերն էր ունեցել նաև այն հանգամանքը, որ, զրկված լինելով համալրման թարմ հոսքից, համեմատականորեն ավելի քիչ հալածանքների ենթարկված Բահրիները վերջին տասնամյակներում աստիճանաբար դարձել էին մանր և միջին հողատեր ազնվականներ: Փաստորեն, ըստ էության, դադարելով լինել «մամլուքի» սոցիալական կարգավիճակի կրողներ՝ Բահրիները ընդամենը վերածվել էին իշխող դասակարգի միջին շերտը զբաղեցնող մի խմբի, ինչը նախկինի համեմատ էականորեն թուլացրել էր նրանց դիրքերը: Այսպիսով՝ Մուհամմեդի մահվան ժամանակ արդեն իսկ ստեղծվել էր մի դրություն, երբ Մամլուքյան սուլթանությունում իրար դեմ էին դուրս եկել մի կողմից ոչ ուժեղ, բայց հաստատուն ու որոշակի իշխանություն ունեցող Բահրիները և ուժեղ ու օրեցօր ուժեղացող, բայց առայժմ, ոչ հաստատ և առանց իրական իշխանության Բուրջիները: Մուհամմեդն իրենից հետո թողել էր գահի նկատմամբ իրենց իրավունքները հիմնավորելու ի վիճակի 19 որդիներ, որոնք իրենց հոր մահից հետո էլ հենց, հաշվի չառնելով ավագության հանգամանքը և դառնալով ներքաղաքական ուժերի ու իրենց խնամակալների գործիքներ, ձեռնամուխ եղան գահակալական պայքարի:

1341 թվականի հունիսի 8-ին Նոր սուլթան հռչակվեց հանգուցյալի քսանամյա որդի Աբու-Բաքրը (1341), սակայն, չէր հասցրել դեռ Նոր սուլթանը ամրապնդվել գահին, երբ Նույն 1341 թվականի օգոստոսի 5-ին էլ հենց Բուրջիները գահընկեց արեցին նրան և Նույն տարվա Նոյեմբերին իր 6 եղբայրների հետ միասին սպանեցին: Արդյունքում, Նոր սուլթան հռչակվելով Աբու-Բաքրի հնգամյա եղբայր Զյուլուկին (1341-1342), Բուրջիների իրական իշխանությունը կենտրոնացրեցին իրենց ձեռքում: Բուրջիների հաղթարշավը Կահիրեում, սակայն, անմիջապես էլ սրեց հարաբերությունները հյուսիսում, քանի որ Ղարաջա-բեկը ոչ միայն անհնազանդության դրոշ պարզեց, այլև համոզեց իրեն դաշնակցել ինչպես Արաթենին, այնպես էլ Յալեայի կառավարչին, թեև վերջին պարագայում նա հաջողության հասավ միայն Յալեայի շրջակայքը ոտնատակ տալուց հետո: 1341 թվականի աշնանը, սակայն, Յալեայում կրկին հաստատված և այստեղից առաջխաղացած Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց Կիլիկիայի արևելքը և նահանջեց¹՝ ստիպելով Ղարաջա-բեկին բանակցություններ սկսել պաշտոնական Կահիրեի հետ: Հենց այս ժամանակ էլ, համարելով իրենց դիրքերն արդեն բավականին ամուր, 1341 թվականի աշնանը Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 20.000, որից 16.000 հեծյալ) Կիլիկիայի թագավորության բանակից (մոտ 1.000) գրավեց Այասը, սակայն սկսված բանակցություններից հետո նահանջեց²: Ավելին, մամլուքների մոտ Նույն այս ժամանակ Նոր իսկոնիկներ առաջացան:

Իրոք, շուտով պարզվեց, որ տարիներով ձեռք բերած աննկատ, սակայն իրական նվաճումները Բահրիները չէին պատրաստվում այդքան հեշտորեն զիջել և հենց հաջորդ տարվա սկզբին էլ՝ 1342 թվականի հունվարի 21-ին, նրանց հաջողվեց սպանել երեխա սուլթանին, որից հետո, զարգացնելով նախաձեռնությունը, Բահրիները սուլթան հռչակեցին վերջինիս եղբորը՝ քսանութնամյա Ահմեդին (1342): Ահմեդը ի սկզբանե մեծ հույսեր էր ներշնչում, քանի որ մինչ այդ նա կառավարչական լիազորություններ էր իրականացնում Յարավային Ասորիքում և լավ հարաբերություններ ուներ տեղի բեդվիկների հետ: Իրականությունը, սակայն, քչերը գիտեին, իսկ այն ավելի քան դաժան էր, քանի որ Նոր սուլթանը բացահայտորեն տարված էր միասեռականությամբ, որևէ կերպ հակված չէր ռազմաքաղաքական որևէ գործունեություն իրականացնելուն և մտածում էր միայն սեփական հաճույքների մասին: Ի վերջո, բանը հասավ

¹ Այս մասին հայտնող աղբյուրները առայժմ ինձ անհասանելի են և տեղեկատվությունը վերցված է ժամանակակից գիտական գրականությունից:

² Այս մասին անուղղակիորեն և աղբյուրը չնշելով հայտնում է Մաղաթիա Օրմանյանը (տես՝ Օրմանյան Մ. «Ազգապատում», հատոր Բ, էջ 161)՝ ամենայն հավանականությամբ հիշատակված տեղեկությունը վերցնելով Միքայել Չամչյանից: Կարելի է կարծել, որ Միքայել Չամչյանն իր հերթին տեղեկությունը վերցրել է մեզ չհասած կամ առայժմ մեզ անհայտ որևէ աղբյուրից: Այս մասին անուղղակիորեն վկայում է նաև այն հանգամանքը, որ այս մասին հայտնվում է նաև «Recueil des historiens des croisades. Documents arméniens» t. 1, Paris 1863, էջ 701 աշխատանքի հայկական բաժնում, որտեղ նշվում է նաև Մամլուքյան սուլթանության հեծելազորի բանակությունը՝ 16.000: Հիշատակված արշավանքը հավանական է համարում նաև Դավիթ Թինոյանը (տես՝ Թինոյան Դ. «Կիլիկիա Հայոց թագավորությունը և ինքնիշխան կազմավորումները 1320-1424 թթ.», Երևան 2011, էջ 67-68):

Նրան, որ Նոր սուլթանը մահմեդականի համար մի քանի ընդհանրապես անընդունելի և արդեն բացահայտ քայլեր արեց, մահապատժի ենթարկեց մի քանի ազդեցիկ էմիրների, իսկ արդեն ամռան սկզբին էլ, ապահով չգալով իրեն Եգիպտոսում, վերադարձավ Հարավային Ասորիք ու ամրացավ Կրակ ամրոցում: Պատասխան քայլի հերթը Բուրջիներին էր և նրանք չհապաղեցին:

1342 թվականի հունիսի սկզբին Բուրջիները, գահընկեց հայտարարելով Ահմեդին, սուլթան հռչակեցին իրենց հերթական դրածո վերջինիս եղբորը՝ տասնութամյա Իսմայիլին (1342-1345): Այս անգամ Բուրջիները կարողացան գոնե որոշակի ժամանակով գահի վրա պահել իրենց թեկնածուին և ամրապնդել սեփական դիրքերը, սակայն Բահրիները դեռևս ամենևին էլ չէին համարում, որ իրենց գործը տանուլ է տրված և սպասում էին միայն հարմար առիթի: Իրավիճակին լրացուցիչ սրություն հաղորդեց այն հանգամանքը, որ մոտակա երկու տարում Ասորիքում, կապված այստեղ Նախորդ սուլթան Ահմեդի հայտնվելու հետ, հաստատվեց խառն և ապստամբական դրություն: Իրոք, պաշտոնական Կահիրեն արդյունքում մի իսկական պատերազմ սկսեց Կրակ ամրոցի դեմ, այն յոթ անգամ պաշարվեց և ընկավ միայն 1344 թվականի հունիսի 6-ին, երբ գերված ու Եգիպտոս տեղափոխված Ահմեդը Նույն 1344 թվականի հուլիսի 16-ին էլ մահապատժի ենթարկվեց: Այսպես թե այնպես, սակայն գահի վրա Իսմայիլին հաստատելով պաշտոնական Կահիրեում արդեն իսկ հասել էին որոշակի կայունության, Կրակ ամրոցի դեմ մղվող պայքարը բացառապես միայն տեղական բնույթ ուներ և արդյունքում էլ որոշում ընդունվեց վերսկսել մարտական գործողությունները հայերի դեմ:

1342 թվականի սեպտեմբերի վերջից հոկտեմբերի վերջ սպարապետ Ջիվան Լուսինյանի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության բանակի (մոտ 40.000) անկանոն հարվածներին ենթարկվող Մամլուքյան սուլթանության ու Ղահրամանյանների Էմիրության միացյալ բանակը (մոտ 80.000) ասպատակեց Կիլիկիայի թագավորության տարածքը և Նահանջեց միայն այն բանից հետո, երբ հայերը կաշառեցին թշնամու բանակի հրամանատարին¹: Սա սկիզբն էր, սակայն, ընդամենը միայն երկարատև և ծանր պատերազմական գործողությունների հերթական մի շարանի: Իրոք, արդեն 1343 թվականի ամռան Ջիվան Լուսինյանի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության բանակի (մոտ 40.000) անկանոն հարվածներին ենթարկվող Մամլուքյան սուլթանության ու Ղահրամանյանների Էմիրության միացյալ բանակը (մոտ 80.000) կրկին ասպատակեց Կիլիկիայի թագավորության տարածքը և գրավեց Ադանան², թեև ի վերջո կրկին Նահանջեց:

Երկիրը պատերազմի մեջ էր, բայց արքան դեռևս բացակայում էր: Այս պայմաններում Ջիվանը արդեն սկսել էր մտմտալ հենց իրեն արքա կարգելու ուղղությամբ, բայց նրա այս մտադրությանը վիճակված չէր կյանքի կոչվել, բանգի հենց 1343 թվականի Նույն ամռանն էլ Նա զոհ գնաց հակաունիթորների հղացած դավադրությանը: Միայն սրանից հետո էր, որ անունը փոխած Լուսինյան եղբայրներից կրտսերը ի վերջո ժամանեց Կիլիկիայի թագավորություն և, արդեն որպես Կոնստանդին II (1342-1344), հայերի ոչ այնքան բուռն, բայց այնուհանդերձ համաձայնությամբ, հռչակվեց Կիլիկիայի թագավորության արքա: Նոր արքան երկիր ժամանեց 1343 թվականի աշնան սկզբին և իր հետ բերեց ոչ միայն ընդգծված արևմտամետ բարքեր ու սովորություններ, այլ նաև՝ 300 հոգանոց և հիմնականում ֆրանսիացիներից կազմված մի բավականին մարտունակ պահակախումբ:

Սիսում հաստատված Կոնստանդին II-ը միանգամից որդեգրեց ընդգծված արևմտամետ քաղաքականություն, սկսեց կաթոլիկություն քարոզել և հալածանքների սկիզբ դրեց հակաունիթորների նկատմամբ՝ սրելով թագավորության ներքաղաքական դրությունը: Փաստորեն Նորընծա արքան Կիլիկիայի թագավորությունը դիտարկում էր ընդամենը միայն որպես Լուսինյանների ֆրանսիական տիրույթներից մեկը և, ձգտելով կտրել այն հայ իրականությունից, Նպատակ ուներ Հայոց թագավորությունը վերածել եվրոպական արևելյան քաղաքականության ընդամենը միայն մի գործիքի: Բացի այս, Նորընծա արքան երկրի ղեկավար բոլոր պաշտոններում նշանակեց հայ իրականությունից կտրված եվրոպացիների՝ դրանով իսկ վերջնականապես իր դեմ տրամադրելով սեփական հպատակներին: Մի խոսքով, գահակալությունից արդեն մի քանի ամիս անց Կոնստանդին II-ը հասավ նրան, որ սեփական արքայից դժգոհ մնացին թագավորության

¹ Հովհաննես Դարդել «Ժամանակագրություն Հայոց», գլուխ 27:

² Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»:

գրեթե բոլոր հպատակները, բացառությամբ, իհարկե, կաթոլիկությունն ընդունած փոքրաթիվ հայերի և ղեկավար պաշտոնների հասած եվրոպացիների: Դժգոհների մեջ իրենց վճռականությամբ և անզիջում կեցվածքով հատկապես առանձնանում էին հակաունիթորները, որոնք այդ տարիներին շատ ուժեղ էին ու վայելում էին Կիլիկիայի բնակչության բացարձակ մեծամասնության աջակցությունը: Օբյեկտիվ գործոններով պայմանավորված հակաունիթորների ուժեղության կարևորագույն, բայց արդեն սուբյեկտիվ գրավականներից մեկն էլ այն էր, որ նրանց ղեկավարում էին վճռականորեն տրամադրված մարդիկ՝ 1329 թվականին սպանված Օշինի որդի, 1322 թ-ին զոհված Յեթումի տղան՝ Կոռիկոսի տերը, խիստ գործունյա և լայնախոհ Օշին Յեթումյանը, ինչպես նաև Նդր ամրոցի երբեմնի տեր Բալդուինի որդի Կոնստանդինը՝ իր ռազմական ընդունակություններով աչքի ընկնող Նդրի հերթական տերը, որն ամուսնացած էր 1329 թվականին սպանված Նույն Օշինի աղջիկ Մարիունի հետ: Կիլիկիայի թագավորությունում ստեղծվեց լարված և անկայուն դրություն:

Գլուխ 2 **Ղոյունլուների ռազմաքաղաքական սկզբնախաղը**

1250-ական թվականների վերջի և 1260-ական թվականների սկզբի էլիսանական հզոր առաջխաղացումը մասամբ Յարավային Յայաստանին, բայց հիմնականում Յյուսիսային Միջագետքին մեծ արյուն էր արժեցել, ընդ որում մինչ այդ այս տարածքում քիչ թե շատ գերակշիռ դեր ունեցող արաբները հետ էին մղվել դեպի հարավ, քրդերը փակվել էին Յայաստանի լեռներում, իսկ թյուրքերի զգալի մասն էլ հեռացել էր դեպի արևմուտք: Արդյունքում՝ հիշատակված տարածքներում ստեղծվել էր մարդկային վակուումի յուրօրինակ մի վիճակ, որը, դիտավորյալ, իսկ ինչ-որ տեղ նաև Նույնիսկ ինքնահոս ձևով, էլիսանները փորձ էին կատարել լցնել յուրայիններով, ի դեմս Միջին Ասիայից դեպի Առաջավոր Ասիա շարժված թյուրքական հերթական ցեղերի: Այս ցեղերի մեջ առաջնային դեր ունեւր Ղոյունլուների ցեղախումբը, որը շուտով բաժանվելու էր միմյանց փոխադարձաբար ատող երկու ճյուղերի, ի դեմս Աղ-Ղոյունլուների և Ղարա-Ղոյունլուների, անուններ, որոնք թարգմանաբար նշանակում էին, համապատասխանաբար, «Սպիտակ խոյեր» և «Սև խոյեր»: Այս առումով հարկ է նշել, որ անզիջում տեսք ստացած ցեղային թշնամությանը հետագայում աստիճանաբար գումարվեց նաև կրոնական տարանջատվածությունը, քանի որ Աղ-Ղոյունլուները ընդունեցին իսլամի սուննի, իսկ Ղարա-Ղոյունլուները՝ շիա ուղղությունը: Վերջին հանգամանքը միայն մեծացրեց երկու այս ազգակից ցեղերի մոտ առկա թշնամության մակարդակը: Մի քանի տասնամյակ ծախսելով Յյուսիսային և Յայոց Միջագետքներում ամրանալու վրա՝ Ղոյունլուները աստիճանաբար տեղափոխվեցին մի քիչ ավելի հյուսիս:

Արդյունքում, ահա, հենց մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում էլ Աղ-Ղոյունլուների Նորաստեղծ ու դեռևս մեծապես ամորֆ էմիրությունը ձեռնարկեց իր ռազմաքաղաքական սկզբնախաղը, երբ մինչ այդ Ջելաիրյանների ռազմական համակարգում գործող, սակայն այժմ Աղ-Ղոյունլուների էմիրությունը հիմնադրած Թուր-Ալիի (1341-1362) գլխավորած Աղ-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (մոտ 5.000) 1341 թվականի գարնանը ասպատակեց Ամիդի շրջակայքը և Նահանջեց¹: Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, որ Թուր-Ալիի հայր Փահլևանը ծառայել էր դեռևս առաջին Ջելաիրյաններին, սակայն սրանց անկումից հետո վերջինիս որդին արդեն անկախության ուղին բռնեց: Նույն այս ժամանակ Ղարա-Ղոյունլուների Նորաստեղծ ու դեռևս կրկին մեծապես ամորֆ էմիրությունը, էմիրության հիմնադիր էմիր, մինչ այդ իր հերթին Ջելաիրյանների ռազմական համակարգում գործած Ղարա-Մանսուրի (1343-1350) գլխավորած Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (մոտ 10.000) 1343 թվականի գարնանը ասպատակեց Խլաթի շրջակայքը և Նահանջեց², դրանից հետո աստիճանաբար ուժեղացնելով սեփական հավակնությունները Յարավային Յայաստանի նկատմամբ: Նույն այս ժամանակ, սակայն, տարածաշրջանում դեռևս գործում էին իրար հետ հին հաշիվներ ունեցող խաղացողները և,

¹ Այս մասին հայտնող աղբյուրները առայժմ ինձ անհասանելի են և տեղեկատվությունը վերցված է ժամանակակից գիտական գրականությունից:

² Անանուն Խլաթեցի «Յիշատակարան 1343 թվականի»:

մասնավորապես, անգործ չէր նաև Արաթենը, որն օգտվեց Տրապիզոնի կայսրությունում առաջացած գահակալական հերթական ճգնաժամից:

Գլուխ 3 Էլիանության քայքայման վերջին փուլը

Իրոք, 1342 թվականի սեպտեմբերի 4-ին այդպես էլ իրապես կառավարել չհասցրած կայսրուհի Աննային գահընկեց արեցին և սպանեցին, որից հետո կայսր հռչակվեց Յովհաննես II-ի կրտսեր որդի Միքայելի թոռ Յովհաննես III-ը (1342-1344): Նոր կայսրը, սակայն, պետական կառավարման հարցերի կապակցությամբ աչքի էր ընկնում իր բացառիկ անփույթ ու անպատասխանատու վերաբերմունքով և, որպես դրա մասնավոր արդյունք, 1343 թվականի հունիսին Արաթենյանների Եմիրության բանակը (մոտ 30.000) ասպատակեց Տրապիզոնի կայսրության տարածքն ու նահանջեց¹:

1343 թվականի դեկտեմբերի 15-ին սեփական կանանցից մեկը քնած ժամանակ խեղդեց Յասան Զյուլուկին և այս լուրը Յասան Բուզուրգին հասավ այն ժամանակ, երբ վերջինս ռազմաքաղաքական որոշակի միջոցառումներով իր դիրքերն էր ամրապնդում Ինջույանների Եմիրության տարածքում: Արդյունքում, մինչ Յասան Բուզուրգը կրկին առաջ կգար սեփական հավակնություններով, բարձրագույն իշխանության համար պայքարում իրար եկան Մելիք-Աշրաֆը, Յաղի-Բասանը և Սուրդանը:

1344 թվականի սկզբին Մելիք-Աշրաֆին հաջողվեց հաղթել և սպանել Յաղի-Բասանին, որից հետո պարտություն կրեց ու սեփական հավակնություններից հրաժարվեց նաև Սուրդանը: Արդյունքում՝ Սուրդանն իր մայր Սաթիբեկի հետ միասին ապաստանեց Էլիան Սուլեյմանի մոտ, որից հետո փորձ կատարեց ստանալ արդեն Յասան Բուզուրգի աջակցությունը: Մելիք-Աշրաֆը, սակայն, ամենավճռական ձևով շարժվեց իր հակառակորդների դեմ և, թույլ չտալով նրանց միավորվել, փախուստի մատնեց ինչպես գործող Էլիանին, այնպես էլ նրա մոտ հայտնված մորն ու որդուն: Վերջիններս ի վերջո ապաստանեցին Յասան Բուզուրգի մոտ, սակայն Ջելաիրյանների առաջնորդը, կասկածով վերաբերվելով այս երկուսին, ի վերջո հրամայեց սպանել նրանց:

Արդյունքում՝ գահընկեց հայտարարելով Սուլեյմանին, Մելիք-Աշրաֆը Էլիան հռչակեց իր պալատի կառավարիչ Անուշիրվանին (1345-1357)՝ որչ իշխանությունը բնականաբար պահելով սեփական ձեռքերում: Ստեղծված պայմաններում, երբ Թողա-Թեմուրն ինքն էլ արդեն չափազանց թուլացած էր և ոչ մի կերպ չէր կարող առաջ մղել սեփական հավակնությունները, փաստացի անկախ, սակայն առանց Էլիանի սեփական թեկնածուի, Յարավային ու Կենտրոնական Միջագետքներում, ինչպես նաև Իրանական լեռնաշխարհի հարավ-արևմուտքում սկսեց գործել նաև Յասան Բուզուրգը: Ու, թեև սրանով էլ հենց արդեն տասը տարի Էլիանությունում մղվող գահակալական պայքարն իր վերջը գտավ, սակայն ընդհանուր արդյունքը պետական այս միավորի համար ավելի քան ողբալի էր, քանի որ Էլիանությունը, որպես մեկ միասնական պետական միավոր, ըստ էության, դադարեց գոյություն ունենալ և նույն այդ պայքարը իր վերջը գտավ ոչ թե առողջացման, այլ, ընդհակառակը, Էլիանության վերջնական տրոհման արդյունքում:

Իրոք, արդյունքում պարզվեց, որ Մելիք-Աշրաֆն և Անուշիրվանն իրենց իշխանության տակ ունեին միայն Յայաստանի արևելյան շրջանները, Աղվանքը, ինչպես նաև Յյուսիսային Միջագետքն ու Ատրպատականը: Փոխարենը երբեմնի միասնական Էլիանության մնացած տարածքներում ստեղծվեցին Աֆղանստանն և Սինդի որոշ հատվածներ ընդգրկող ու տեղական գահատոհմի կողմից կառավարվող արդեն ինքնուրույն Կուրտյանների Եմիրությունը, ինչպես նաև Իրանական լեռնաշխարհի հարավային և կենտրոնական շրջաններն ընդգրկող, ծագումով արաբ, սակայն պարսկացած ու Ինջույանների Եմիրության տարածքը ի վերջո զավթած Մուզաֆֆարյանների Եմիրությունը: Իր հերթին Իրանական լեռնաշխարհի հյուսիսում և Միջին Ասիայի հարավ-արևմուտքում ստեղծվեց Սարբադարների կրոնական ամորֆ իշխանությունը, Յարավային ու Կենտրոնական Միջագետքում, ինչպես նաև Իրանական լեռնաշխարհի հարավ-արևմուտքում հաստատվեց Յասան Բուզուրգի գլխավորած Ջելաիրյանների Եմիրությունը, իսկ Յայաստանի արևմտյան տարածքներում էլ առկա էին Աղ և Ղարա-Ղոյունլուների,

¹ Միքայել Պանարետոս «Տրապիզոնյան ժամանակագրություն», մաս 13:

Արաթենյանների, ինչպես նաև մասնավոր չափով՝ Չուլբադարյանների ու Ղահրամանյանների էմիրությունները: Այս պայմաններում, բնականաբար արդեն լիովին անկախ և ինքնիշխան, գործում էր նաև Զարթլի թագավորությունը, ընդ որում որևէ մեկին չէին ենթարկվում նաև Իկոնիայի երբեմնի սուլթանության տարածքում ստեղծված պետական միավորները:

Այսպիսով՝ Էլիանության տարածքում միմյանց բզկտող ուժերն իրար մեջ վերջնական հավասարակշռություն հաստատեցին, սակայն արդյունքում, կապված Էլիանության փաստացի փլուզման հետ, հենց այս ժամանակներից սկսած Էլ Մամլուքյան սուլթանությունը մի քանի տասնամյակ շարունակ դարձավ Մերձավոր Արևելքի ամենաուժեղ պետությունը՝ առանց որևէ իրական հակակշռի: Փաստորեն ստեղծվեց միաբևեռ Մերձավոր Արևելք, ինչն ավելի ծանրացրեց հայերի վիճակը, քանի որ նույն այդ բևեռի հենց գագաթին կանգնած էր Կիլիկիայի թագավորության երդվյալ հակառակորդը: Իրավիճակն իր հերթին առավել բարդանում էր նրանով, որ Իկոնիայի նախկին սուլթանության տարածքում ստեղծված մահմեդական պետական միավորների հիմնական մասը, տեսականորեն ենթակա լինելով Էլիանությունում իշխանության ձգտող կամ դրան հասած այս կամ այն ուժի հարձակմանը, լիովին հանձնվեց Մամլուքյան սուլթանությանը և դարձավ վերջինիս հավատարիմ դաշնակիցը տեղում: Վերջին հանգամանքն էլ իր հերթին նշանակում էր, որ, ինչպես և տարիներ առաջ, այս անգամ ևս հայերը ստիպված էին լինելու պայթարել երկու ճակատով:

Գլուխ 4

Գահակալական խմորումների հետագա ընթացքը Կիլիկիայի թագավորությունում և Մամլուքյան սուլթանությունում

Վտանգը, բարեբախտաբար, առժամանակ որոշակիորեն թուլացավ այն բանից հետո, երբ 1343 թվականի սկզբին Արաթենը մի հարուստ քարավան ուղարկեց Կահիրե, սակայն Ղարաջա-բեկը, որն ուղղակի չէր կարող բաց թողնել նման առիթը, արդյունքում ուղղակի գրավեց իր տարածքներով անցնող նույն այդ քարավանը: Արաթենը բողոքեց և Բուրջինների սուլթան Իսմայիլն անցավ ռազմական գործողությունների: 1343 թվականի մարտին, սակայն, Մարաշի ճ-մ-ում Ղարաջա-բեկի գլխավորած Չուլբադարյանների էմիրության բանակը (մոտ 10.000) հաղթեց Յալեպից առաջխաղացած Մամլուքյան սուլթանության բանակին (մոտ 30.000)¹: Չհամակերպվելով անհաջողության հետ՝ պաշտոնական Կահիրեն որոշեց կրկնել հարվածը:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1343 ապրիլ – Ղուլդուդադի ճ-մ (Մարաշից մոտ 50 կմ հարավ-արևմուտք)²

Յալեպից առաջխաղացած Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 30.000) սկսեց մոտենալ Ղարաջա-բեկի գլխավորած Չուլբադարյանների էմիրության ճամբարած բանակին (մոտ 10.000):

I փուլ – Մամլուքյան սուլթանության բանակը անակնկալ հարձակվեց Չուլբադարյանների էմիրության բանակի վրա և փախուստի մատնեց վերջինիս, որն ամրացավ մոտակա բարձունքներում:

II փուլ – Մամլուքյան սուլթանության բանակը հարձակման անցավ ամուր դիրքերում պաշտպանության անցած Չուլբադարյանների էմիրության բանակի ուղղությամբ, սակայն ենթարկվեց կտրուկ հակահարձակման և ծանր պարտություն կրեց:

III փուլ – Չուլբադարյանների էմիրության բանակը հետապնդեց հակառակորդին և զգալի կորուստներ պատճառեց:

Յաղթողները կորցրին մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 7.000 զինվոր:

Այսպիսով՝ Չուլբադարյանների էմիրությունը զգալի հաջողության հասավ, սակայն, թերևս, իրոք բոլորի համար պարզ էր, որ ուժերն անհավասար են: Արդյունքում՝ Ղարաջա-բեկը հատուկ

¹ Այս մասին հայտնող աղբյուրները առայժմ ինձ անհասանելի են և տեղեկատվությունը վերցված է ժամանակակից գիտական գրականությունից:

² Այս մասին հայտնող աղբյուրները առայժմ ինձ անհասանելի են և տեղեկատվությունը վերցված է ժամանակակից գիտական գրականությունից:

պատվիրակություն ուղարկեց Կահիրե, թանկարժեք նվերներ փոխանցեց Իսմայիլին, ազատեց իր մոտ գտնվող գերիներին և ի վերջո հասավ հարաբերությունների կարգավորմանը: Հարկ է նշել, որ հզոր Չուբադարյանի հնազանդեցումը ձեռք էր տալիս նաև ավանդականորեն անկայուն դրության մեջ գտնվող Իսմայիլին և ներողությունն ընդունվեց, սակայն արդյունքում մեծապես շահեց նաև Ղարաջա-բեկը, որի հեղինակությունը շրջակայքում ավելի մեծացավ: Այս ամենը թույլ տվեց հայերին մի քանի տարվա խաղաղություն վայելել, սակայն, դժբախտաբար, այդ ժամանակը այս անգամ ևս ոչ միայն չօգտագործվեց ի նպաստ երկրի, այլև հենց իրենք՝ հայերը, մուտք գործեցին ներքաղաքական ցնցումների ծանր մի ժամանակաշրջան:

Իրոք, նույն այս ժամանակ լարվածությունը Հայոց թագավորության ներսում ավելի էր ուժեղացել և բանը հասել էր նույնիսկ նրան, որ Կոնստանդին II-ը Սիսից տեղափոխվել էր Ադանա: Արդյունքում, փորձելով գոնե որևէ կերպ հասնել միանձնյա ու իրական իշխանության և ի վերջո կյանքի կոչել իր ծրագրերը, Կոնստանդին II-ը հաշտություն կնքելու պատրվակով հրավերներ ուղարկեց հակաունիթորներին՝ պատվիրելով վերջիններիս 1344 թվականի նոյեմբերի կեսերին հավաքվել Ադանայում: 1344 թվականի նոյեմբերի 17-ին հակաունիթորների հիմնական առաջնորդներն արդեն Ադանայում էին: Հենց նույն օրը երեկոյան էլ Կոնստանդին II-ը տեղի արքայական դղյակում ընդունեց հակաունիթորներին և, այդպես էլ չկարողանալով համաձայնության գալ նրանց հետ, իր պահակախմբին հրամայեց ձերբակալել վերջիններիս: Հայկական յուրօրինակ «Բարդուղոմեոսյան գիշեր» կազմակերպելը, սակայն, այս անգամ չստացվեց, ընդ որում ոչ միայն չստացվեց, այլև ծրագրվածը շուռ եկավ հենց իր իսկ կազմակերպիչների դեմ: Իրադարձությունների մանրամասները մեզ չեն հասել, բայց արդյունքը հայտնի է՝ Օշին Հեթումյանի, Կոնստանդին Հեթումյանի և վերջինիս եղբայր Հեթումի գլխավորությամբ զենքի դիմած հակաունիթորները ոչ միայն գլխովին ոչնչացրին ֆրանսիացիներից կազմված արքայական պահակախումբը, արդյունքում այս վարձկաններից և ոչ մեկը չփրկվեց, այլև սպանեցին հենց իրեն՝ անհաջողության մատնված այս գործողությունը կազմակերպած Կոնստանդին II-ին¹:

Ադանայի արքայական դղյակը հիշեցնում էր մի իսկական սպանդանոց, սակայն ոչ պակաս բարդ մթնոլորտ էր տիրում նաև երկրում, երբ ողջ թագավորությունով մեկ սկիզբ էր առել հակաունիթորների իսկական մի որս: Հազիվ փրկվեց ողջ մնացած եղբայրներից միայն վերջինը՝ Բոհեմունդը, և այն էլ շնորհիվ սեփական կնոջ, որը Կոնստանդին Հեթումյանի քույրն էր: Ծանր բաժին հասավ նաև Ջիվան Լուսինյանի ընտանիքին, քանզի Ադանայի իրադարձություններից անմիջապես հետո հակաունիթորները ձերբակալեցին և Կոռնկոսում բանտարկեցին Սուլթանիային ու նրա որդիներին՝ հնգամյա Բոհեմունդին և երկամյա Լևոնին: Բարեբախտաբար հետագայում պարզվեց, որ հայերն այնքան էլ հակված չեն վնաս հասցնել իրենց իշխանության տակ հայտնված անպաշտպան կնոջն ու նրա երեխաներին և, հետագա բարդություններից խուսափելու համար, ի վերջո այնպես արեցին, որ Սուլթանիան ու նրա որդիները կարողացան փախչել՝ ապաստանելով Կիպրոսում: Այսպիսով՝ վճռականորեն տրամադրված հակաունիթորները իշխանությունը Հայոց թագավորությունում վերջնականապես իրենց ձեռքը վերցրին և հենց հաջորդ իսկ օրը Օշին Հեթումյանի ու մյուս հակաունիթորների աջակցությամբ և համաձայնությամբ Կիլիկիայի թագավորության արքա դարձավ Նորի տեղ Կոնստանդինը՝ Կոնստանդին III-ը (1344-1363): Միաժամանակ նաև Հայոց սպարապետ հռչակվեց արքայի եղբայրը՝ Հեթում Զաջ Հեթումյանը:

Կյանքը և հետագա զարգացումները ցույց տվեցին, որ ընտրությունն այս անգամ ավելի քան հաջող էր: Իրոք, հոր արժանի զավակը հանդիսացած Կոնստանդին III-ը արդյունքում կարողացավ հաջող մարտական գործողություններով որոշակիորեն շտկել ծանր վիճակում հայտնված Հայոց թագավորության ռազմաքաղաքական դրությունը և, ուժերի ահռելի անհավասարության պայմաններում, արժանի դիմադրություն կազմակերպել թշնամուն: Հատկանշական է, որ իր գահակալման գրեթե ողջ ընթացքում Կոնստանդին III-ը այդպես էլ համարյա չեղավ Սիսում, այլ փոխարենը, հաստատվելով երկրի սահմանամերձ շրջաններում,

¹ Հովհաննես Դարդել «Ժամանակագրություն Հայոց», գլուխ 37, 39; Հեթում II-ի Շարունակողներ «Տարեգրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»; Ավետիք Տիգրանակերտցի «Գիրք պատմության»; Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»:

գործուն կերպով կազմակերպեց սեփական թագավորության պաշտպանությունը: Այս առումով մինչև առաջ անցնելը ավելորդ չի լինի նաև մի քանի խոսքով անդրադառնալ Նորի տերերի ծագումնաբանությանը:

Դեռևս XI-րդ դարում, երբ Յեթումյանները ժամանել էին Կիլիկիա, նրանք հաստատվել էին Լամբրոն ամրոցում և այս ժամանակից սկսած էլ հենց այս ամրոցը դարձրել էին տոհմի կարևորագույն հենակետերից մեկը: 1130 թվականին, սակայն, Լամբրոնում իշխող Յեթումյան հերթական իշխան Յեթումի փոքր որդի Սմբատը հաստատվեց Պապեռնոն ամրոցում և, իշխելով այստեղ մինչև 1152 թվականը, սկիզբ դրեց տոհմի մի նոր ճյուղի, որին էլ հենց վիճակված էր արքայական թագը: Կիլիկիայում արքայական իշխանության հասած Յեթումյանները այս տոհմի հենց Պապեռնոնի ճյուղի ներկայացուցիչներն էին, այն դեպքում, երբ Լամբրոնի ճյուղի ներկայացուցիչները, շարունակելով իշխել հիշատակված ամրոցում, ի դեմս Յեթումի ավագ որդի Օշինի, հետագայում վերընձյուղեցին Նորի տերերին: Այսպիսով՝ Կոնստանդին III-ի իրավունքները գահի նկատմամբ հաստատվում էին նրանով, որ, Լամբրոնի իշխան Յեթումը նաև իր նախնին էր, ընդ որում, երկու որդիների մեջ, ի տարբերություն արքայական արդեն մարած գահատոհմի, հենց Կոնստանդին III-ի նախնի հանդիսացած որդին էր ավագը: Այս առումով հետաքրքիր է, որ թափուր մնացած գահի նկատմամբ իրավունքներ ուներ նաև Օշին Յեթումյանը, ու, թեև միջնադարյան ֆեոդալական իրավունքի պայմաններում նրա պահանջները ևս բավականին հիմնավոր էին, քանի որ նրա պապի պապը Յեթում I-ի եղբայրն էր, բայց, ի պատիվ այս գործչի, պետք է ասել, որ նա դրանք այդպես էլ մեջտեղ չբերեց: Չերծ մնալով գահակալական հերթական պայթարը սկսելուց՝ Օշին Յեթումյանը՝ Յեթում I-ի եղբայր, Կոռնիկոսի տեր հռչակված Օշինի թոռան թոռը, ամուր մի հենարան դարձավ նորընծա արքային և հավատարմորեն ծառայեց նրան մինչև իր մահը: Յարկ է նշել, որ միասնություն հայերին հենց այս տարիներին պետք էր առավել, քան երբեք, քանի որ Ադանայի արյունոտ իրադարձությունների լուրն առած մամլուքները, կարծելով, թե հայերի մոտ գահակալական զգվռոտը է սկսվել, անմիջապես էլ ձեռնամուխ եղան հերթական հարձակմանը: Արյան հոտ առած լեշակերների բնագոյին հավատարիմ մամլուքներին, սակայն, այս անգամ վիճակված չէր հաջողություն, քանի որ հայերի մոտ հաստատված կուռ միասնությունը ճեղքվածք չտվեց, երկրի ղեկին էլ կանգնած էին ունակ մարդիկ, իսկ թշնամու մոտ էլ խնդիրների սեփական ծավալն առաջացավ:

Իրոք, թեև գահի վրա հաստատված Իսմայիլը ոչնչացրել էր իր բոլոր հակառակորդներին, սակայն 1345 թվականի հունվարին նա ծանր հիվանդացավ և, արդեն մինչև իր մահը, մնաց զամված անկողնուն: 1345 թվականի օգոստոսի 4-ին Իսմայիլը մահացավ, որից հետո նոր սուլթան հռչակվեց սպանվածի մյուս եղբայրը՝ Սեյֆ-էդ-Դինը (1345-1346): Նոր սուլթանը, սակայն, բացարձակապես չհոգալով պետական կառավարման հարցերի մասին, անմիջապես էլ տրվեց հաճույքներին և վայելքներին: Արդյունքում՝ նրա դեմ դավադրություն կազմեցին, 1346 թվականի սեպտեմբերին 21-ին գահընկեց արեցին ու սպանեցին, որից հետո Բուրջիները սուլթան հռչակեցին Մուհամմեդի հերթական որդուն, ի դեմս տասնհինգամյա Յաջիի (1346-1347): Իրական իշխանությունը, սակայն, հայտնվեց կովկասցի Գուրլուի ձեռքում, որը բոլոր ղեկավար պաշտոններում անմիջապես էլ նշանակեց իր մտերիմներին:

1346 թվականի ապրիլի սկզբին Չուլքադարյանների Էմիրության բանակը (մոտ 5.000) Կիլիկիայի թագավորության կայազորից (մոտ 1.000) դավաճանության շնորհիվ գրավեց Կապան ամրոցը¹: Դրանից հետո, արդեն 1346 թվականի ապրիլի վերջին, Կապան ամրոցի ճ-մ-ում Չուլքադարյանների Էմիրության բանակը (մոտ 10.000) հետ մղեց Կոնստանդին III-ի և սպարապետ Յեթում Քաջ Յեթումյանի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության հարձակման անցած բանակին (մոտ 10.000)²: Դեռևս նոր ձեռք բերված ամրոցի նկատմամբ, սակայն, իր ծրագրերն ուներ նաև պաշտոնական Կահիրեն և արդյունքում վերջինս պահանջեց իրեն փոխանցել այն, սակայն Բուրջիներին առանց այդ էլ չսիրող Ղարաջա-բեկը մերժեց այդ պահանջը:

1346 թվականի ամռանը Կապան ամրոցի ճ-մ-ում Չուլքադարյանների Էմիրության բանակը (մոտ 10.000) հետ մղեց նաև Յալեպից առաջխաղացած Մամլուքյան սուլթանության բանակին

¹ Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»:

² Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»:

(մոտ 20.000)¹, սակայն իրավիճակից ի վերջո օգտվեցին հայերը: Արդյունքում՝ 1346 թվականի հոկտեմբերի վերջին Կապան ամրոցի ճ-մ-ում Կոնստանդին III-ի և սպարապետ Յեթում Զաջ Յեթումյանի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության բանակը (մոտ 30.000) այնուհանդերձ հաղթեց Չուլքադարյանների եմիրության բանակին (մոտ 20.000) ու մտավ ամրոց²: Այսպիսով՝ պատերազմն հայերի դեմ արդեն ընթանում էր և պաշտոնական Կահիրեին ուղղակի պետք էր միանալ դրան: Արդյունքում՝ սեփական իշխանությունը ամրապնդելուց հետո Գուրլուն որոշեց հենց այդպես էլ վարվել, ընդ որում այս անգամ մարտական գործողություններին իր մասնակցությունը բերեց նաև հայերի հյուսիսային թշնամին:

1347 թվականի մայիսի 25-ին մամլուքների կողմից լրջորեն համալրված Չուլքադարյանների եմիրության բանակը (մոտ 10.000) Կիլիկիայի թագավորության բանակից (մոտ 1.000) անակնկալ հարվածով գրավեց Այասը, որից հետո փոխանցեց այն Մամլուքյան սուլթանությանը՝ կրկին ընդունելով վերջինիս գերիշխանությունը³: 1347 թվականի ապրիլի կեսին, սակայն Կոնստանդին III-ի և սպարապետ Յեթում Զաջ Յեթումյանի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) ու Յիվանդախնամների օրդենը (մոտ 500) Կիպրոսի թագավորության նավատորմի (մոտ 100 նավ) աջակցությամբ Մամլուքյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) հետ գրավեցին Այասը⁴:

Բուրջինները լուրջ անհաջողություն էին կրել ու, թերևս, օրինաչափ էր, որ մարտի դաշտում ընկած մամլուքների հետ գրեթե միաժամանակ էլ դրա համար կյանքով հատուցեց նաև նրանց դրածոն: Արդյունքում՝ 1347 թվականի դեկտեմբերի 16-ին Բահրիններին հաջողվեց ձերբակալել և մահապատժի ենթարկել Գուրլունին ու նրա դրածո Յաջիին՝ նոր սուլթան հռչակելով գահընկեց արված սուլթանի հերթական եղբայր Յասսահին (1347-1351, 1354-1360): Այսպիսով՝ Բահրինները խլեցին իշխանությունը Բուրջիններից, որից հետո, որոշակիորեն ամրապնդելով իրենց դիրքերը, արդեն իրենք որոշեցին հարված հասցնել հայերին:

1347 թվականի աշնանը Ղահրամանյանների եմիրության բանակը (մոտ 40.000) Կիլիկիայի թագավորության բանակից (մոտ 1.000) գրավեց Պապեռոն ամրոցը⁵ և ընթացող պատերազմի շուտով կրկին միացավ պաշտոնական Կահիրեն: Արդյունքում՝ 1348 թվականի գարնանը Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) Կիլիկիայի թագավորության բանակից (մոտ 1.000) հերթական անգամ գրավեց Այասը⁶: Այս անհաջողությունն իրենով, ըստ էության, նշանակում էր Այասի վերջնական կորուստ, սակայն հայերը դեռևս որևէ կերպ հակված չէին դիրքերը զիջելու:

Յաջվի առնելով, որ Այասն այնուհանդերձ մնացել է մամլուքների տիրապետության տակ, դրանից հետո Յայոց արքան սկսեց որպես նավահանգիստ օգտագործել Յայոց ծոցի ափին գտնվող Ալեքսանդրեկը: Սա իր հերթին, սակայն, պատճառ հանդիսացավ այն բանին, որ մամլուքների հարվածն ուղղվի արդեն նաև վերջինիս ուղղությամբ: 1349 թվականին, սակայն, Կոնստանդին III-ի և սպարապետ Յեթում Զաջ Յեթումյանի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) ու Յիվանդախնամների օրդենը (մոտ 1.000) Ալեքսանդրեկի ճ-մ-ում հաղթեցին առանց մարտերի քաղաք մտած Մամլուքյան սուլթանության բանակին (մոտ 20.000)⁷: Սրանից հետո մարտական գործողություններում ի հայտ եկավ որոշակի դադար:

¹ Այս մասին հայտնող աղբյուրները առայժմ ինձ անհասանելի են և տեղեկատվությունը վերցված է ժամանակակից գիտական գրականությունից:

² Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»:

³ Այս մասին, անկասկած ունենալով աղբյուրագիտական հիմք, սակայն չնշելով այդ մասին, հայտնում է Ղևոնդ Ալիշանը իր «Սիսուան» աշխատությունում (գլուխ 147): Տեղեկությունը, կրկին առանց աղբյուրագիտական նշումների, հանդիպում է նաև այլ աշխատություններում:

⁴ Այս մասին, անկասկած ունենալով առայժմ ինձ անհայտ աղբյուրագիտական հիմք, հայտնում է Դավիթ Թինոյանը (տես՝ Թինոյան Դ. «Կիլիկիո Յայոց թագավորությունը և ինքնիշխան կազմավորումները 1320-1424 թթ.», Երևան 2011, էջ 95-96: Նույնատեղեկություն է հայտնում նաև Գ. Միքայելյանը իր հիմնարար մենագրությունում (Микаелян Г. Г. «История Киликийского армянского государства», Ереван 1952, էջ 464-465)՝ կրկին առանց սկզբնաղբյուրը նշելու:

⁵ Այս մասին, անկասկած ունենալով աղբյուրագիտական հիմք, սակայն չնշելով այդ մասին, հայտնում է Ղևոնդ Ալիշանը իր «Սիսուան» աշխատությունում (գլուխ 147): Տեղեկությունը, կրկին առանց աղբյուրագիտական նշումների, հանդիպում է նաև այլ աշխատություններում:

⁶ Աբուլ-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»; Մխիթար Ստեփ «Յիշատակարան 1347 թվականի»; Ավետիք Տիգրանակերտցի «Գիրք պատմության»:

⁷ Այս մասին, անկասկած ունենալով առայժմ ինձ անհայտ աղբյուրագիտական հիմք, հայտնում է Միքայել Չամչյանը: Այս մասին հայտնվում է նաև «Recueil des historiens des croisades. Documents arméniens» t. 1, Paris 1863, էջ 710 աշխատանքի հայկական բաժնում: Յայտնված տեղեկությունների վստահում է Գ. Միքայելյանը իր հիմնարար մենագրությունում (Микаелян Г. Г. «История Киликийского армянского государства», Ереван 1952, էջ 465), ինչպես նաև մի քիչ զգուշորեն, բայց այնուհանդերձ դրանք հակված է ընդունել են նաև Դավիթ Թինոյանը (տես՝ Թինոյան Դ. «Կիլիկիո Յայոց թագավորությունը և ինքնիշխան կազմավորումները 1320-1424 թթ.», Երևան 2011, էջ 97-98:

Գլուխ 5

Գործերի դրությունը Էլիսանությունում և Տրապիզոնի կայսրությունում

Նույն այս ժամանակ, ամրապնդելով իր դիրքերը որպես Էլիսանության փաստացի ղեկավար, Մելիք-Աշրաֆը որոշեց հարված հասցնել հյուսիսային ուղղությամբ, սակայն արդեն 1345 թվականի ամռանը Կղարջքի ճ-մ-ում Գեորգի V Պայծառի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 30.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10.000) հաղթեցին Էլիսանության առաջխաղացած բանակին (մոտ 40.000)¹: Եվս մեկ հարված հակառակորդը հասցրեց տարվա վերջին, սակայն 1345 թվականի աշնանը նույն Կղարջքի ճ-մ-ում քրիստոնյաները կրկին հաջողության հասան²: Որպես հետևանք այս կրկնակի անհաջողության՝ Էլիսանության դիրքերը արևմուտքում ավելի թուլացան ու բանը հասավ նույնիսկ նրան, որ 1346 թվականի ամռանը Արաթենյանների Էմիրության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց Կարինի շրջակայքը և Նահանջեց³: Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում քրիստոնյաների մոտ ևս, սակայն, խաղաղ չէր, իսկ Տրապիզոնի կայսրությունում շարունակվող ներքին խառն դրությունն էլ հիմք էր տալիս հավակնել այս պետությանը հարված հասցնելուն:

Իրոք, Հովհաննես III-ը որևէ կերպ չէր ցանկանում իրապես զբաղվել պետության կառավարման հարցերով և արդյունքում 1344 թվականի մայիսի 3-ին գործող կայսեր հենց սեփական հայրը գահընկեց արեց նրան ու վանք աքսորեց, որից հետո Տրապիզոնի կայսրության կայսր հռչակվեց հենց ինքը՝ Միքայելը (1344-1349): Հենց այս տիրակալի օրոք էր, որ 1347 թվականի գարնանը Արաթենյանների Էմիրության բանակը (մոտ 10.000) Տրապիզոնի կայսրության բանակից (մոտ 500) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 50) զրավեց Ենոեն (Փոքր Հայքի հյուսիս-արևմուտք, ծովի ափին)⁴: Այսպիսով նոր կայսրը, չնայած գերազանցում էր որդուն, սակայն մեծ հաշվով նա ևս ոչինչ չկարողացավ անել, իսկ շուտով էլ սկիզբ առան ռազմական գործողություններ արդեն Ջենովայի հանրապետության դեմ:

1348 թվականի հունվարին Ջենովայի հանրապետության բանակը (մոտ 5.000, 50 նավ), ինչպես նաև Հիվանդախնամների օրդենը (մոտ 1.000) Տրապիզոնի կայսրության բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 200) զրավեցին Կեռասունտը⁵: Միաժամանակ հարձակման անցան նաև մահմեդականները, սակայն 1348 թվականի հուլիսի 29-ից 31-ը ընթացած Տրապիզոնի ճ-մ-ում կայսր Միքայելի գլխավորած Տրապիզոնի կայսրության բանակը (մոտ 20.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000) հաղթեցին Օսմանյան, Արաթենյանների և Թուր-Ալիի գլխավորած Ադ-Ղոյունլուների Էմիրությունների միացյալ բանակին (մոտ 50.000):⁶ Չնայած այս հաջողությանը, սակայն, 1349 թվականի մայիսի 5-ին Տրապիզոնի ծովամարտում Ջենովայի հանրապետության նավատորմը (2 նավ) հաղթեց Տրապիզոնի կայսրության նավատորմին (մոտ 8 մեծ և փոքր նավ), ընդ որում հաղթողները գերեցին 8 նավ⁷: Այս առումով լավը դեռ այն էր, որ Ջենովայի հանրապետությունը բավարար ուժեր չունեին ցամաքային գործողությունների համար, իսկ մրցակցությունն էլ Վենետիկի հանրապետության հետ լրջորեն զսպում էր վերջինիս:

Արդյունքում, իր ընդհանուր անհաջող կառավարման ֆոնին, 1349 թվականի դեկտեմբերի 13-ին արդեն ծանր հիվանդ Միքայելը գահընկեց արվեց և կայսր հռչակվեց Կոստանդնուպոլսից ժամանած երբեմնի կայսր Վասիլի որդին՝ տասնմեկամյա Ալեքսեյ III-ը (1349-1390): Ի տարբերություն իր մի շարք նախորդների՝ չափահասության հասնելուց հետո նոր կայսրը իրեն դրսևորեց որպես խելացի, հավասարակշռված և եռանդուն մի գործիչ, որը էականորեն ամրապնդեց ոչ միայն Տրապիզոնի կայսրության դիրքերը արտաքին հարաբերություններում, այլև կարգուկանոն հաստատեց երկրում՝ ուժեղացնելով կայսերական իշխանությունը: Այս առումով մեծ հաշվով Ալեքսեյ III-ի օգտին եղան նաև արտաքին զարգացումները:

¹ Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 106:

² Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 106:

³ Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»: Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»:

⁴ Միքայել Պանարետոս «Տրապիզոնյան ժամանակագրություն», մաս 14:

⁵ Միքայել Պանարետոս «Տրապիզոնյան ժամանակագրություն», մաս 14:

⁶ Միքայել Պանարետոս «Տրապիզոնյան ժամանակագրություն», մաս 14:

⁷ Միքայել Պանարետոս «Տրապիզոնյան ժամանակագրություն», մաս 14:

Գլուխ 6 Միջնադարի Մեծ ժանտախտը և նրա հետևանքները

Դեռևս 1330-ական թվականների սկզբին Չինաստանի արևելյան շրջաններում սկիզբ էր առել առժամանակ այդպես էլ չգնահատված ժանտախտի հերթական համաճարակներից մեկը, որը, առևտրական քարավանների հետ միասին աստիճանաբար առաջանալով, 1347 թվականին ի վերջո հասավ Կաֆա: Դրանից հետո արդեն ինչպես ողջ Եվրոպային, այնպես էլ Մերձավոր և Միջին Արևելքներին Յուսուսային Աֆրիկայի հետ միասին վիճակվեց կրողը դառնալ Եվրասիայի պատմության ընթացքում իր չափերով աննախադեպ հզորության ժանտախտի մի համաճարակի, որի նմանը այստեղ չէին տեսել «Յուսուսիանոսի ժանտախտի» ժամանակներից ի վեր և որը, դատելով ըստ ամենայնի, գերազանցեց նույնիսկ դրան: Մասնագետները մինչև այժմ էլ դժվարանում են կոնկրետ թվեր նշել, սակայն, դատելով սկզբնաղբյուրների հաղորդումներից, ժանտախտի հերթական այս համաճարակից հատկապես ծանր կորուստներ կրած միայն Արևմտյան և Կենտրոնական Եվրոպայում զոհերի թիվը կազմեց մոտ 50 միլիոն մարդ: Ծանր էր վիճակը նաև Եգիպտոսում, որտեղ ժանտախտի զոհ գնաց բնակչության գրեթե մեկ երրորդը, ընդ որում ծանր մարդկային կորուստներ արձանագրվեցին նաև Միջագետքում և Ասորիքում: Ժանտախտի առանձին դրսևորումներ եղան նաև Տրապիզոնի կայսրությունում, ինչպես նաև Զարթլիի թագավորությունում, թեև վերջինումս ժանտախտը հատկապես ծանր կորուստներ պատճառեց արդեն երկու տասնամյակ անց: Այս առումով մեծ հաշվով եղավ այնպես, ինչպես «Յուսուսիանոսի ժանտախտի» ժամանակ՝ հիմնական մարդկային կորուստները գրանցվեցին մի քանի տարում՝ 1347-1351 թվականներին, իսկ հետագայում էլ մեկ հարյուրամյակ շարունակ եղան առանձին բռնկումներ: Եվ վերջապես ինչպես նախորդանգամս էր, ժանտախտի ի հայտ գալը ուղեկցվեց արդեն նաև բնակլիմայական բնույթ ունեցող ևս մեկ երևույթով, որի բացասական հետևանքները ևս իրենց ողջ ուժով ի հայտ եկան հենց մեր կողմից դիտարկվող ժամանակահատվածում:

Մասնագետները դեռ երկար կվիճեն, թե ի՞նչն է եղել երևույթի պատճառը, բայց փաստը մնում է փաստ, որ, VII դարի կեսերից սկսած երկրագնդի միջին ջերմաստիճանի բարձրացումը, որն իր գագաթնակետին էր հասել XI դարի սկզբին, սկսած նույն XI դարի երկրորդ տասնամյակի վերջից էլ հակառակ ընթացքն էր ընդունել: Արդյունքում՝ երկրագնդի միջին ջերմաստիճանը, ի համեմատ նախկինի, սկսած հենց նույն XI դարի կեսերից էլ աստիճանաբար սկսել էր ընկնել, իսկ այս գործընթացն էլ, իր վայրիվերումներով հանդերձ աստիճանաբար ուժեղանալով, մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում հասել էր իր գագաթնակետներից մեկին: Արդյունքում՝ ձմեռները դարձել էին ավելի ցուրտ և երկար, իսկ ամառները՝ ավելի սառն ու կարճ: Որպես հետևանք սրան՝ իր հերթին լուրջ հարված էր կրել տնտեսական կյանքը, որի հիմքն, ըստ էության, գյուղատնտեսությունն էր: Հաճախակի էին դարձել անբերրի տարիները, կարկուտը, ցրտահարությունները և գյուղատնտեսությանը վնասող այլ բնակլիմայական երևույթները, իսկ այդ ամենն էլ իր հերթին լրջորեն ազդել էր Եվրասիայի բոլոր պետությունների տնտեսությունների վրա, ինչն իր հետ բերել էր նաև ներքաղաքական անկայունություն: Սրա հետ միաժամանակ, սակայն, երկրագնդի միջին ջերմաստիճանի անկումը Մեծ անապատում իր հետ սպասելիորեն կյանքի որակի բարելավում բերեց, ինչի արդյունքում ոչ միայն թուլացավ հոսքը Մեծ անապատից դեպի դուրս, այլև նույնիսկ ավելին, նույն ժանտախտի տարածման պարագայում այժմ շատերը նույնիսկ ձգտում էին հենց Մեծ անապատում փրկություն գտնել: Ինչ վերաբերում է Մեծ տափաստանին, ապա, ընդհակառակը, այստեղ պայմանները ավելի վատացան, քանի որ սկսված ցրտերի պատճառով ուժեղացավ քոչվորների հոսքը հյուսիսից դեպի հարավ, իսկ այս ամենի արդյունքում էլ մարդկային զգալի հոսք ստացավ նախորդ հարյուրամյակներում ջերմաստիճանի անկմամբ պայմանավորված դրական զարգացումներ ապրող նույն Միջին Ասիան, ինչն իր հերթին իր հետևանքներն էր ունենալու, ի դեմս Մեծ տափաստանի հերթական Փոքր ակտիվության:

Խնդիրը կրկին հատուկ ուսումնասիրված չէ, սակայն, դատելով սկզբնաղբյուրների հաղորդումներից, Հայաստանի հիմնական մասը դուրս է մնացել հերթական այս ժանտախտի հասցրած ծանր հարվածներից և դրա ծանր հետևանքներից, համեմայն դեպս սկզբնաղբյուրները այս հարցին չեն վերաբերում որպես կործանարար մի երևույթի, ինչպես մյուս

տարածաշրջաններում է: Ժանտախտի առանձին բռնկումներ, սակայն, եղան, ինչպես արդեն ասվեց, Տրապիզոնի կայսրությունում, Քարթլիի թագավորության ազդեցության ոլորտում գտնվող Հյուսիսային Հայաստանում, ինչպես նաև Կիլիկիայի թագավորությունում: Ժանտախտն և կլիմայական անբարենպաստ զարգացումները, սակայն, այնուհանդերձ այն աստիճան խոշոր փոփոխություններ առաջացրին, որ դրանք իրենց տնտեսաքաղաքական բաղադրիչով Հայաստանի համար անբարենպաստ հետևանքներ ցանկացած դեպքում ունեցան:

Այսպես, եթե նախկինում Եվրոպան, հասնելով Ժողովրդագրական որոշակի աճի, արդյունքում ամեն անգամ անխուսափելիորեն հանգում էր խաչակրաց արշավանքների գաղափարին, դրանով իսկ դուրս մղելով Ժողովրդագրական աճի ընթացքում կուտակված մարդկային էներգիան, ապա այժմ ծանրագույն մարդկային կորուստներ կրած Նույն այդ Եվրոպայում, որտեղ ամբողջական քաղաքների բնակչությունն իր գրեթե կեսով հաճախ ոչնչանում էր, իսկ շատ գյուղերում էլ ուղղակի կենդանի մարդ չէր մնում, որևէ արտաքին ռազմաքաղաքական ակտիվության մասին արդեն մտածել որևէ կերպ չէին կարող: Այս հանգամանքը ծանր անդրադարձավ հատկապես Կիլիկիայի թագավորության վրա, որովհետև խաչակրաց շարժման մարումը իր հետ հասկանալիորեն բերեց նաև ինչպես Արևելքի նկատմամբ եվրոպական երկրների ուշադրության անկմանը, այնպես էլ մարդկային հոսքի վերացմանը դեպի Հայոց թագավորություն: Այս առումով լավը, թերևս, միայն այն էր, որ մարդկային զգալի կորուստեր էր կրել նաև Մամուլեյան սուլթանությունը և արդյունքում, համեմայն դեպս գոնե առժամանակ, վերջինիս ագրեսիվության մակարդակը ևս որոշակիորեն իջել էր: Եվ այնուհանդերձ, ընդհանուր արդյունքում, հայերի վիճակը Կիլիկիայի թագավորությունում վերջին հաշվով ամեն դեպքում ծանրացավ, քանի որ, Նույնիսկ մարդկային հսկայական կորուստներ կրած վիճակում էլ Մամուլեյան սուլթանությունն ամենից առաջ իր մարդկային ռեսուրսներով շարունակում էր գերազանցել Կիլիկիայի թագավորությանը, ընդ որում, խաչակրաց գործի մարումը և մահմեդականների կրած կորուստները համադրելիս, վերջնական արդյունքը ցանկացած դեպքում հայերի դեմ էր:

Մերձավոր և Միջին Արևելքի կրած մարդկային զգալի կորուստները աղետաբեր եղան նաև իր վերջին օրերն ապրող Էլիսանության համար, որն առանց այդ էլ արդեն գտնվում էր հատվածական վիճակում և լուրջ խնդիրներ ուներ ամենից առաջ նախկին սահմանները պահելու համար բավարար մարդկային ռեսուրսներ չունենալու առումով: Որպես սկզբնական և մասնավոր արդյունք այս ամենի՝ մեր կողմից դիտարկվող Ժամանակաշրջանում Էլիսանությունը վերջնականապես հաստատվեց իր արդեն իսկ նկարագրված հատվածական վիճակում, իսկ նրա տարածքում ստեղծված պետական միավորներն էլ աստիճանաբար դադարեցին ենթարկվել կենտրոնական իշխանությունը վերականգնել ձգտող այս կամ այն ուժի հավակնություններին, մոտավորապես այնպես, ինչպես եղավ Սելջուկյան սուլթանության հետ XII դարում: Ավելին, Ժանտախտի պատճառած մարդկային կորուստները ծանր անդրադարձ ունեցան Էլիսանության Ժողովրդագրական պատկերի վրա նաև մոնղոլական տարրի գերիշխանության պահպանման հետ կապված, քանի որ իսլամն ընդունած և մահմեդական ծովում աստիճանաբար առանց այդ էլ լուծվող մոնղոլները ևս ծանր մարդկային կորուստներ կրեցին, ինչի արդյունքում նրանց ընդհանուր թիվն իջավ երևակայական այն սահմանից ներքև, որից անդին նրանք այլևս չէին կարող հավակնել առաջնության նաև զուտ քանակական տեսանկյունից: Որպես հետևանք այս ամենի, մոտավորապես կրկին այնպես, ինչպես Արաբական խալիֆության կամ Սելջուկյան սուլթանության անկումներից հետո եղավ, արդեն հոգեվարքի վերջին տարիներն ապրող Էլիսանությունում սկսեցին աստիճանաբար ավելի ու ավելի ակտիվորեն առաջին դերերի վրա հայտնվել թյուրքական արմատներ ունեցող տարաբնույթ ցեղերը, ինչպես նաև քրդերը, ընդ որում Նույն քրդերը վերջին հարյուրամյակում իրենց անչափ աննկատ էին պահում:

Այժմ անչափ դժվար է հստակ տարանջատում դնել թյուրքական արմատներ ունեցող և XI-XII դարերում գործած օղուզական ցեղերի միջև մի կողմից ու XIV-XV դարերի կրկին թյուրքական արմատներ ունեցող քոչվոր ցեղերի միջև մյուս կողմից, քանի որ սկզբունքային նմանություններն անչափ շատ էին, բայց այնուհանդերձ կային նաև տարբերություններ, քանի որ թյուրքական արմատներ ունեցող քոչվոր ցեղերի Նոր այս սերունդն իր մեջ այնուհանդերձ պարսկական համեմատականորեն ավելի շատ Էթնո-մշակույթային դիմագիծ էր կրում և ավելի մոտ էր

կանգնած մահմեդականությանը, քան նախորդ այն առաջին խումբն էր: Որպես մեկ այլ տարբերություն կարելի է մատնանշել նաև այն հանգամանքը, որ, եթե թյուրքական արմատներ ունեցող և XI-XII դարերում գործած օղուզական ցեղերը քաղաքական ու մշակութային ավելի ցածր մակարդակի վրա էին գտնվում և հակված էին հատվածականության, ապա այժմ միանգամից էլ ի հայտ եկան մի քանի ցեղախմբերի կամ նույնիսկ ցեղերի առաջնորդներ, որոնք իրենց առնվազն հավասար, եթե ոչ առաջնային էին համարում մյուսներից ու ոչ մի ցանկություն չունեին զիջել հարևանին կամ մտնել նրա իշխանության տակ: Այս առումով, թերևս, ճիշտ է մարդկային նոր այս զանգվածին կոչել «թուրքմեններ», թեև վերջին հասկացությունն ինքն էլ բազում նրբերանգներ ունի և, մասնավորապես, շատ վիճելի ու հեռավոր կապ ունի Կասպից ծովի արևելքում ապրող ներկայիս թուրքմենների հետ: Եվ վերջապես նշենք, որ երևույթն, ի դեմս 20-ից ավել մանր ցեղային կամ, առավելագույնը, ցեղախմբական էմիրությունների, իր ամբողջական տեսքով արդեն մի քանի տասնամյակ էր, որ գոյություն ուներ Իկոնիայի նախկին սուլթանության տարածքում, սակայն այժմ, երբ Էլիանության օրերը հաշվված էին, այն իր ցայտուն դրսևորումը ստացավ նաև վերջինիս մնացած տարածքներում, ի դեմս ամենից առաջ թուրքմենական Ադ-Ղոյունլուների և Ղարա-Ղոյունլուների ցեղերի ակտիվության:

Իրոք, 1350 թվականի աշնանը Թուր-Ալիի գլխավորած Ադ-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց Ամիդի ու Մոսուլի շրջակայքը և նահանջեց¹: Իր հերթին, 1350 թվականի արդեն աշնանը Ղարա-Մանսուրին փոխարինած նրա որդի Բայրամ-խոջայի (1350-1375) գլխավորած Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց Վասպուրականը և նահանջեց²: Նույն այս ժամանակ Բայրամ-խոջան, ի տարբերություն սեփական հոր գտնվելով ավելի հաջողակ, այնուհանդերձ հաստատվել էր Խլաթում, որը փորձում էր իր համար որպես մայրաքաղաք ամրագրել, սակայն արդեն 1351 թվականին Էլիանության բանակը հետ գրավեց այս քաղաքը³: Դրանից հետո նույն 1351 թվականին Մելիք-Աշրաֆի ռազմական մեքենան ասպատակեց նաև Մարդինի շրջակայքը⁴՝ սաստելով Սալիհին: Արդյունքում Բայրամ-խոջան կրկին ընդունեց Էլիանության գերիշխանությունը, սակայն Մելիք-Աշրաֆի դիրքերը այս էմիրությունում ցանկացած դեպքում խիստ թույլ էին: Այս առումով հարկ է նաև ավելացնել, որ, սկսած ինչ-որ տեղ հենց այս ժամանակներից էլ, Ղարա-Ղոյունլուներն ընդհանրապես և, կոնկրետ այս դեպքում Բայրամ-խոջան մասնավորապես, ռազմաքաղաքական որոշակի համագործակցություն հաստատեցին հայերի հետ, ի դեմս նույն այս ժամանակ իր գոյությունն այնուհանդերձ շարունակող Տարոնի իշխանության: Իրոք, կենտրոնացվածության ավելի ցածր մակարդակ ունեցող և քոչվոր ու պարզ ապրելակերպին ավելի սովոր Բայրամ-խոջան և նրա տոհմակիցները որպես ավագ դաշնակից հայերի համար այս պարագայում ինչ-որ տեղ ավելի հարմար էին, քան կենտրոնացված պետությունն, ի դեմս Էլիանության ու հատկապես նրա բռնակալ տիրակալ Մելիք-Աշրաֆի:

1352 թվականի օգոստոսին, ինչպես մի ժամանակ Կիլիկիայի ափերի մոտ եղավ, այս անգամ արդեն Կեռասունտի ծովամարտում Վենետիկի հանրապետության նավատորմը (մոտ 10 նավ) հաղթեց Ջենովայի հանրապետության նավատորմին (մոտ 10 նավ)⁵, սակայն ծովային այդ մանր զգվռտուքը լուրջ հետևանքների հասցնել այսպես թե այնպես չէր կարող, իսկ խոսքն էլ գնում էր ծովային երկու այս պետությունների ընդամենը միայն առևտրական մրցակցության մասին, որից, ի դեպ ասած, օգտվում էին նաև այլք: Իրոք, արդեն 1355 թվականի մայիսին Ալեքսեյ III-ի գլխավորած Տրապիզոնի կայսրության կառավարական բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող 3այ ռազմիկները (մոտ 2.000), ինչպես նաև Ադ-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (մոտ 5.000) ապստամբների բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) և նրանց կազմում գտնվող 3այ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 50) գրավեցին Կեռասունտը ու Կենիսիքը (Կեռասունտի մոտ)⁶: Նույն այս ժամանակ գործերը խառն էին նաև Արաթենյանների էմիրությունում: Իրոք, 1355 թվականի ամռանը Բաբերդից առաջխաղացած Արաթենյանների

¹ Այս մասին հայտնող աղբյուրները առայժմ ինձ անհասանելի են և տեղեկատվությունը վերցված է ժամանակակից գիտական գրականությունից:

² Կիրակոս Աղբակեցի «Յիշատակարան 1351 թվականի»:

³ Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»: Ամանուն երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»:

⁴ Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»: Ամանուն երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»:

⁵ Միքայել Պանարետոս «Տրապիզոնյան ժամանակագրություն», մաս 17:

⁶ Միքայել Պանարետոս «Տրապիզոնյան ժամանակագրություն», մաս 18:

Եմիրության բանակը (մոտ 7.000) ասպատակեց Երզնկայի շրջակայքը՝ զգելով այն իր տիրապետության տակ¹: Եվ վերջապես հարկ է նշել, որ նույն այս ժամանակ ամեն ինչ պարզ չէր նաև Կահիրեում:

Գլուխ 7

Գահակալական պայթյարի հետագա ընթացքը Մամլուքյան սուլթանությունում

Իրոք, հայերի դեմ մղվող պատերազմում կրած անհաջողությունները հերթական անգամ հանգեցրեցին Բահրիների և Նրանց դրածոյի հեղինակության լրջագույն անկմանը, ինչը իր հերթին օրինաչափորեն բերեց իշխանափոխության: Արդյունքում՝ 1351 թվականին օգոստոսին Բուրջիներին հաջողվեց գահընկեց անել Հասանին, որին փակեցին հարեմում, իսկ Նրա հովանավոր Բահրիներին էլ հազիվ հաջողվեց փրկվել և ապաստանել Ասորիքում: Դրանից հետո Մամլուքյան սուլթանությունը փաստացի կիսվեց երկու մասի, քանի որ Ասորիքում հաստատված Նախկին սուլթանի կողմակից Բահրիները չընդունեցին Բուրջինների կողմից Նոր սուլթան հռչակված հերթական եղբայր Սալահ-Էդ-Դինի (1351-1354), ինչպես նաև իրական իշխանության հասած կովկասցի Թազիի իշխանությունը: Արդյունքում՝ վճռական գործողությունների հակված Թազին իր տրամադրության տակ եղած ուժերը շարժեց Ասորիքի ուղղությամբ և պարտության մատնեց հապշտապ հավաքված հակառակորդի բանակին, սակայն հետագայում չկարողացավ զարգացնել հաջողությունը: Հատկանշական է, որ վերջին իրադարձություններում Ասորիքում գործող Բահրիներին ամենայն եռանդով աջակցություն ցույց տվեց նաև Չուլքադարյանների Եմիրությունը, ընդ որում Ղարաջա-բեկն ինքն էլ անձամբ չգրկեց իրեն հաճույքից ասպատակել Դամասկոսի շրջակայքը, ինչպես մինչ այդ վարվել էր Հալեպի պարագայում:

Հարկ է նշել, սակայն, որ Բահրիներն իրենք ևս իրենց հերթին այնուհանդերձ ի վիճակի չէին գրավելու Եգիպտոսը: Որպես հետևանք այս ամենի՝ մամլուքների հակամարտող ճամբարների միջև ստեղծվեց ուժերի հավասարակշռության մի վիճակ, որը բացառեց հետագա պատերազմական գործողությունները հայեր դեմ, ընդ որում հատկապես լավ էր այն հանգամանքը, որ Ասորիքում հաստատված ուժերը, իրենք լինելով բավականին թույլ և ենթարկված մշտական հարձակումների, իրենց հերթին այնուհանդերձ թույլ չէին տալիս մամլուքների հիմնական ուժերին ցամաքային ճանապարհով հարձակվել Հայոց թագավորության վրա:

1352 թվականին պաշտոնական Կահիրեն ուժեղացրեց ճնշումը Ասորիքի ուղղությամբ և արդյունքում ապստամբներն այնուհանդերձ հետ քաշվեցին դեպի հյուսիս ու ապաստանեցին Չուլքադարյանների Եմիրությունում: Դրանից հետո Թազին Ղարաջա-բեկից պահանջեց հանձնել ապստամբներին և հնազանդվել, սակայն ստացավ սպասելի մի մերժում: Կատաղած Նման պատասխանից՝ Թազին ողջ հյուսիսը հանձնեց թուրքմենական Յուրեգիր ցեղից սերող ոմն Ռամադանի (1352-1378), երբ, ամենից առաջ, ի հակադրումն Չուլքադարյանների Եմիրության, փաստացի ստեղծվեց արդեն նաև Ռամադանյանների Եմիրությունը: Այս Եմիրությունը սկզբում քոչվոր բնույթ ուներ, կոչված էր ամենից առաջ պայթարել Չուլքադարյանների դեմ և հենց դա էլ պայմանավորեց վերջինիս ամորֆ դրությունը, բայց Ռամադանը հետագայում ամրապնդելու էր իր դիրքերը:

Այսպես թե այնպես, սակայն Ղարաջա-բեկն առայժմ աներեր էր և բանակցությունները շարունակվեցին նաև 1353 թվականին: Արդյունքում՝ Ղարաջա-բեկն ի վերջո հանձնեց ապստամբներին, որոնք անմիջապես էլ մահապատժի ենթարկվեցին: Շատ արագ պարզվեց, սակայն, որ Թազին չէր պատրաստվում բավարարվել միայն սրանով և շուտով արդեն հենց Ղարաջա-բեկից պահանջեց ներկայանալ Հալեպ: Բազմափորձ այս Եմիրը, սակայն, հիանալի կերպով գիտակցելով, որ դա իրեն ձերբակալելու ընդամենը պարզունակ մի փորձ է, մերժեց ընդունել այդ հրավերը: Արդյունքում՝ գործը կրկին հասավ ռազմական գործողությունների և 1353 թվականի օգոստոսին Հալեպից առաջխաղացած Մամլուքյան սուլթանության ու Ռամադանյանների Եմիրության միացյալ բանակը (մոտ 70.000) ասպատակեց Պլասթայի

¹ Ստեփանոս Երզնկացի «Ժամանակագրություն 1355 թվականի»:

շրջակայքը¹: Որևէ հնարավորություն չունենալով բաց դաշտում դիմադրել հակառակորդին՝ Ղարաջա-բեկը հետ քաշեց իր ուժերը և ամուր դիրքեր գրավեց լեռներում:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1353 սեպտեմբերի սկիզբ - սեպտեմբերի կես - Դուրդուղաղի ճ-մ²

Պլասթալից առաջխաղացած Մամլուքյան սուլթանության և Ռամադանյանների էմիրության միացյալ բանակը (մոտ 70.000) մոտեցավ Ղարաջա-բեկի գլխավորությամբ ամուր պաշտպանական դիրքեր գրաված Չուլքադարյանների էմիրության բանակին (մոտ 20.000):

I փուլ - Սեպտեմբերի սկզբին Մամլուքյան սուլթանության և Ռամադանյանների էմիրության միացյալ բանակը անցավ հարձակման, սակայն Չուլքադարյանների էմիրության բանակը 12 օր շարունակ համառորեն հետ մղեց հակառակորդի բոլոր գրոհները:

II փուլ - Սեպտեմբերի կեսին Մամլուքյան սուլթանության և Ռամադանյանների էմիրության միացյալ բանակը անցավ վճռական հարձակման՝ ի վերջո գրավելով հակառակորդի դիրքերը:

III փուլ - Չուլքադարյանների էմիրության պահեստազորը անցավ հակահարձակման և, շեղելով հակառակորդի ուշադրությունը, թույլ տվեց Ղարաջա-բեկին գումակային ուժերի հետ միասին հեռանալ ու ապաստանել Կեսարիայում:

Հաղթողները կորցրին մոտ 10.000, թշնամին՝ մոտ 12.000 զինվոր:

1353 թվականի սեպտեմբերի 22-ին Կեսարիայում ապաստանած Ղարաջա-բեկը այնուհանդերձ գերվեց, հանձնվեց Մամլուքյան սուլթանությանը և նույն թվականի դեկտեմբերի 11-ին էլ Կահիրեում մահապատժի ենթարկվեց, ընդ որում այս գործում հորենական վրեժը մեծապես լուծեց նաև 1352 թվականին կյանքից հեռացած Արաթենին փոխարինած Նրա որդի Մուհամմեդը (1352-1366), որն էլ փաստացի մակարդակում, ըստ էության, կազմակերպել էր ամեն ինչ: Ղարաջա-բեկին ոչնչացնելուց հետո վերջինիս պատկանող տարածքները Թագին հանձնեց Ռամադանին, սակայն դեռևս ազատության մեջ էր Ղարաջա-բեկի որդի, նոր էմիր հռչակված Խալիլ-բեկը (1353-1386), որն արժանի եղավ հորը և ամեն ինչ արեց, որ Ռամադանի իշխանությունը տեղում չամրանա: Իր հերթին, շուտով տեղի ունեցան նաև այլ զարգացումներ:

Իրոք, տարիների հետ պարզվեց, որ ամուր չեն նաև Թագիի և Նրա կողմնակիցների դիրքերը: Արդյունքում, օգտվելով Բուրջիների դեմ առկա դժգոհություններից, 1354 թվականի աշնանը Խալիլ-բեկի աջակցությամբ գործող Բահրիների զգալի ուժեր, ծալված որպես խաղաղ բնակիչներ, մտան Կահիրե: Դավադիրների հաջողվեց արագորեն գահընկեց անել Սալահ-էդ-Դինին և ամենագոր Թագիին, որից հետո վերջիններս կրկին սուլթան հռչակեցին հարեմից հանված Հասանին: Անակնկալի եկած Բուրջիները, սակայն, չէին պատրաստվում այդքան հեշտությամբ զիջել դիրքերը և իրենց հերթին նոր ուժեր մտցրեցին քաղաք: Արդյունքում՝ Բահրիներն ու Բուրջիները իր ժամանակի մեծագույն քաղաքներից մեկը հանդիսացող Կահիրեի փողոցներում երկու լրիվ օր կոտորեցին միմյանց, բայց այդպես էլ չկարողացան հաջողության հասնել: Ի վերջո, բանն ավարտվեց նրանով, որ ուժասպառության ծայրահեղ աստիճանի հասած մամլուքների խմբավորումները հաշտություն կնքեցին և Հասանը, թեև այնուհանդերձ գնալով լուրջ զիջումների, վերջնականապես մնաց որպես սուլթան: Այսպիսով՝ Մամլուքյան սուլթանությունը կրկին ուղղեց մեջքը և սկսեց հանդես գալ որպես միասնական մի պետություն, ինչը հայերի համար նախ և առաջ նշանակում էր, որ պետք էր սպասել նոր հարձակման: Իրոք, արդեն 1355 թվականին ճանաչելով Խալիլ-բեկի իշխանությունը Չուլքադարյանների էմիրությունում և սրանով վերջ տալով գժտություններին մահմեդականների շարքերում նաև այս ճակատում, պաշտոնական Կահիրեն պատրաստվեց ռազմական գործողություններ սկսել արդեն հայերի դեմ:

¹ Այս մասին հայտնող աղբյուրները առայժմ ինձ անհասանելի են և տեղեկատվությունը վերցված է ժամանակակից գիտական գրականությունից:

² Այս մասին հայտնող աղբյուրները առայժմ ինձ անհասանելի են և տեղեկատվությունը վերցված է ժամանակակից գիտական գրականությունից:

1355 թվականի աշնանը Կոնստանդին III-ի և սպարապետ Լիպարիտ Զաչ Օրբելյանի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության բանակի (մոտ 40.000) անկանոն հարվածներին ենթարկվող Հալեպից առաջխաղացող Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 100.000) ասպատակեց Ադանայի ու Տարսուսի շրջակայքը և Նահանջեց¹: Հենց այս մարտերում էր, որ առաջին անգամ փայլեց Նորանշանակ սպարապետ Լիպարիտ Զաչ Օրբելյանի անունը:

Ընդհանրապես Օրբելյանները Սյունիքից էին, բայց այնպես էր ստացվել, որ 1303 թվականի ապրիլի 28-ից 29-ն ընթացած Մարջ-աս-Սուֆֆայի ճակատամարտում Լիպարիտի հայր Թորոսի հայր Սմբատը՝ Օրբելյանների հայտնի իշխան և Սյունիքի ամենագոր տեր, Էլիկում Օրբելյանին հաջորդած Նրա եղբայր Սմբատի (1253-1273) եղբայր Իվանեի որդի Լիպարիտի տղան, գերի էր ընկել ու մնացել էր Մամլուքյան սուլթանությունում: Դրանից հետո վերջինս ազատվել էր գերությունից, որոշ ժամանակ ապրել էր Կիլիկիայի թագավորությունում, սակայն հետո, թողնելով այստեղ Թորոս անունով իր որդուն, 1317 թվականին վերադարձել էր Սյունիք: Այսպիսով՝ հայերի կողմից այդքան սիրված սպարապետը հենց այս Թորոսի որդին էր՝ Սմբատին հաջորդած Նրա եղբայր Տարսայիճի (1273-1290) որդի Էլիկումի (1290-1300) տղա Բուրթեի (1300-1349) որդի Բեշքենի (1349-1377) հոր պապի եղբոր թոռան թոռը: Չորավարական մեծ ունակություններով և հսկայական ֆիզիկական ուժով աչքի ընկնող Լիպարիտ Զաչ Օրբելյանը անմնացորդ կերպով իրեն նվիրեց Կիլիկիայի թագավորության պաշտպանության դժվարին գործին ու բազում մարտերում դրսևորած իր քաջագործությունների համար դարձավ իր ժողովրդի սիրելի հերոսներից մեկը՝ պայքարելով Հայոց թագավորության համար մոտավորապես այնպես, ինչպես իր հեռավոր նախնիներ Մամիկոնյաններն այդ անում էին մեկ հազարամյակ առաջ: Նույն այս ժամանակ, սակայն, պատերազմական գործողությունները շարունակվում էին նաև քրիստոնյաների և մահմեդականների շփման մյուս ճակատում:

1355 թվականի ամռանը Տրապիզոնի կայսրության բանակը (մոտ 30.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 8.000) Արաթենյանների Էմիրության բանակից (մոտ 5.000) գրավեցին Փոքր Հայքի հարավ-արևմուտքը², սակայն մարտական գործողությունները շարունակվեցին և Մուհամմեդը ապացուցեց, որ արժանի է հորը: Արդյունքում՝ 1356 թվականի ամռանը Պարխարյան լեռների ճ-մ-ում Արաթենյանների Էմիրության բանակը (մոտ 10.000) անակնկալ հարձակումով հաղթեց Ալեքսեյ III-ի գլխավորած Տրապիզոնի կայսրության ճամբարած բանակին (մոտ 20.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 7.000)³: Դրանից հետո 1357 թվականի հունվարին Արաթենյանների Էմիրության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց Տրապիզոնի կայսրության տարածքը և Նահանջեց⁴: Ի պատասխան դրա՝ 1357 թվականի մարտին Ալեքսեյ III-ի գլխավորած Տրապիզոնի կայսրության ռազմական մեքենան իր հերթին այնուհանդերձ ասպատակեց Պարխարյան լեռների շրջակայքը⁵, սակայն Նախորդ պարտությունն ամեն դեպքում զգալիորեն սահմանափակել էր կայսեր ռազմական հնարավորությունները և այս ուղղությամբ Նոր զարգացումներ այլևս չեղան: Նույն այս ժամանակ քաղաքակրթությունների պատերազմն իր հերթին շարունակվում էր նաև քիչ արևելք:

Գլուխ 8

Հորդայական IX պատերազմը և Էլիանության ոչնչացումը

1346 թվականին իր մահկանացուն էր կնքել Զարթլիի թագավորությունը մեծապես ոտքի հանած Գեորգի V Պալծառը և Նրան հաջորդել էր որդին՝ Դավիթ VII-ը (1346-1360): Նոր արքային, որը մեծ հաշվով արժանի եղավ հորը, սակայն, բաժին էր հասել հակասական մի ժառանգություն: Մի կողմից, այո, հայրը Դավիթ VII-ին էր թողել վերելքի վրա գտնվող մի պետություն, իսկ հարակից պետական միավորների և մասնավորապես Էլիանության քայքայումն էլ ուժեղացնում էր դրական հեռանկարների հնարավորությունը, սակայն մյուս կողմից էլ հենց Նույն այս տարիներին էր, որ Զարթլիի թագավորությունն հասավ ժանտախտի առաջին ալիքներից մեկը և

¹ իբն Թադրի Բիրդի «Պատմություն»:

² Միքայել Պանարետոս «Տրապիզոնյան ժամանակագրություն», մաս 18:

³ Միքայել Պանարետոս «Տրապիզոնյան ժամանակագրություն», մաս 20:

⁴ Միքայել Պանարետոս «Տրապիզոնյան ժամանակագրություն», մաս 24:

⁵ Միքայել Պանարետոս «Տրապիզոնյան ժամանակագրություն», մաս 23:

մարդկային կյանքերի իր առաջին ու բավականին առատ հունձը ապահովեց: 1350-ական թվականների կեսերին, սակայն, ժանտախտի ալիքը մի պահ նահանջեց, իսկ Մելիք-Աշրաֆն էլ սեփական անկարող ու բռնի իշխանությամբ Էլիսանությանը վերջին օրերին էր հասցրել և դա այնուհանդերձ դրական եղավ: Արդյունքում՝ ստեղծվել էր ուժերի մի այնպիսի հարաբերակցություն, երբ իրականում ոչ միայն Էլիսանությունն ինքը հնարավորություն չունեց հարված հասցնել Զարթլիի թագավորությանը, այլև Դավիթ VII-ի պետությունն ինքն էր հնարավորություն ստացել առաջխաղացում իրականացնել դեպի հարավ՝ ավելի քիչ ծավալով և ավելի անկայուն, բայց մոտավորապես այն տեսքով, ինչ եղավ Թամարա թագուհու ժամանակաշրջանում, երբ Էլիսանությանը փաստորեն վիճակվում էր կրել Էլտկուզյանների աթաբեկության, իսկ հետո արդեն սուլթանության դերակատարությունը: Այս գործում, ինչպես և առաջ, Զարթլիի տիրակալին օժանդակում էին հայերը, ի դեմս արդեն վերջնականապես Զարթլիի թագավորությունում հաստատված Չաբարյանների առաջնորդ, Սարգիս Չաբարյանի եղբայր Չազայի, ինչպես նաև Սյունիքում գործող Օրբելյանների: Վերջնական խզման նախաձեռնողը, սակայն, ամեն դեպքում Մելիք-Աշրաֆն էր, որի հրամանով էլ հենց նույն 1356 թվականի աշնանը Էլիսանության բանակը (մոտ 10.000) Յայկական բանակից (մոտ 1.000) գրավեց Բջնի ամրոցը¹, որից հետո, զարգացնելով հաջողությունը, Յայկական բանակից (մոտ 1.000) գրավեց նաև Անին և ավերեց²: Շուտով, սակայն, սկիզբ առան, համենայն դեպս գոնե Մելիք-Աշրաֆի համար, լիովին անակնկալ զարգացումներ, որոնք անչափ հեռուն գնացող հետևանքներ ունեցան:

Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ վերջին տարիների իր բռնակալական և ոչ-ոքի ու ոչինչ հաշվի չառնող կառավարմամբ Մելիք-Աշրաֆն ի վերջո բանը հասցրել էր նրան, որ սեփական իսկ տիրույթներից մի շարք ազդեցիկ մարդիկ դիմել էին Ոսկե Ղորղայի խան, 1341 թվականին Ուզբեկի մահից հետո նրան փոխարինած վերջինիս որդի Թինիբեկին (1341-1342) սպանած ու նրան հաջորդած իր եղբայր Ջանիբեկին (1341-1357) և խնդրել էին ազատել իրենց սեփական ատելի տիրակալից: Էլիսանության հետ Ոսկե Ղորղայի վերջին պատերազմից անցել էր արդեն ավելի քան երկու տասնամյակ և այս ընթացքում առաջինը հասել էր քայքայման ծայրահեղ աստիճանի, իսկ երկրորդն էլ շարունակել էր վերելք ապրել: Արդյունքում՝ Ջանիբեկը, հիշելով դեռևս հորենական հին հաշիվները Էլիսանների հետ, Մելիք-Աշրաֆի համար լիովին անակնկալ կերպով հարված հասցրեց հարավային ուղղությամբ: Սկիզբ առավ Ղորղայական IX պատերազմը (1357), որն իր հետ հսկայական փոփոխություններ էր բերելու:

Էլիսանության ռազմական մեքենան վերջին երկու տասնամյակում խիստ անկում էր ապրել, ընդ որում աղետալի էր հատկապես բանակի թվաքանակի հարցը, քանի որ մի կողմից Մելիք-Աշրաֆն ինքը ոչ մի կերպ չունեց իշխանության այն սահմանները, ինչ ուներ դեռևս Աբու-Սալիդը, իսկ մյուս կողմից էլ թույլ հարևանների և հակառակորդների դեմ անվերջ պատերազմները ոչ միայն հյուժում էին նրա բանակը, այլև կեղծ վստահություն էին ստեղծում առ այն, թե նույն այդ բանակի ու նրա բանակության հետ ամեն ինչ կարգին է: Գործող տիրակալը հաշի չէր առնում անհաջողությամբ ավարտված պատերազմը Զարթլիի թագավորության դեմ, 1347 թվականին իր հերթին լիակատար անհաջողությամբ ավարտված արշավանքը Կենտրոնական Միջագետքում ամրացած Յասան-Բուզուրգի ուղղությամբ և նույնիսկ այն հանգամանքը, որ իր ռազմական մեքենան 1350 թվականին անհաջողության է մատնվել այնպիսի մի երկրորդական խաղացողին հարված հասցնելիս, ինչպիսին Ինջույանների Էմիրությունն էր: Իր հերթին իրավիճակին լրացուցիչ սրություն էր հաղորդում նաև այն հանգամանքը, որ մարդիկ, ինչպես արդեն ասվեց, ծայրահեղ ատում էին ոչ միայն Մելիք-Աշրաֆին, այլև՝ Չոբանյանների գործն ընդհանրապես, իսկ 1356 թվականին մահացած Յասան-Բուզուրգին փոխարինած վերջինիս որդի Ուվեյսն (1356-1374) ու Ջալաիրյաններն էլ միայն հարմար առիթի էին սպասում Չոբանյանների հետ ձգձգված մրցակցությունում իրենց բաժինը վերցնելու համար:

1357 թվականի մայիսի վերջին Չազա Չաբարյանի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 600) Էլիսանության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) անակնկալ հարձակումով գրավեցին Բջնի ամրոցը³, ինչի

¹ Չազա Չաբարյան «Վիմագիր Բջնի ամրոցի 1358 թվականի»:

² Ներսես Գրիչ «Իշխատակարան 1357 թվականի»:

³ Չազա Չաբարյան «Վիմագիր Բջնի ամրոցի 1358 թվականի»:

վերջնարդյունքում Սյունիքը, Գողթնը, ինչպես նաև Նախիջևան գավառի հիմնական մասն ընկան Զարթլիի թագավորության տիրապետության տակ, իսկ Խաչենի իշխաններն էլ ընդունեցին Զարթլիի թագավորության գերիշխանությունը: Այսպիսով՝ ստեղծվեց մոտավորապես այն վիճակը, որն առկա էր հայերի և Զարթլիի թագավորության պարագայում Նույն Թամարա թագուհու օրոք, մի հանգամանք, որի վրա մեր պատմագիտության մեջ ցավալիորեն քիչ է ուշադրություն դարձվել: Մելիք-Աշրաֆն անկասկած դեռ կպատասխաներ քրիստոնյաներին, սակայն հենց Նույն այս ժամանակ էլ սկիզբ առավ արդեն ուղղակի ռազմական հարվածը Ոսկե Յորդայի կողմից և արդյունքում պարզվեց, որ նրա իշխանությունը փլուզվում է ուղղակի խաղաթղթե տնակի նման:

1357 թվականի հունիսի սկզբին Դերբենդ ամրոց-Աղվանք-Ուտիք-Արցախի հարավ-Բարգանդ-Ատրպատական-Թավրիզ երթուղով ասպատակելով ներխուժած Ոսկե Յորդայի բանակը (300.000) Թավրիզի ճ-մ-ում հաղթեց Մելիք-Աշրաֆի գլխավորությամբ հապճեպ հավաքած Էլիանության բանակին (18.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 500)¹: Մելիք-Աշրաֆը դիմեց փախուստի, շարժվեց դեպի հյուսիս և փորձ կատարեց ապաստանել Յերի շրջակայքում կիսաբոցվոր ապրելակերպ վարող քրդերի մոտ, սակայն սրանց առաջնորդը, որը սկզբում լավ էր դիմավորել փախուստի դիմած տիրակալին, արագորեն կողմնորոշվեց իրավիճակում ու լավ պարզեցված արդյունքում Մելիք-Աշրաֆին հանձնեց նրա հակառակորդներին: Արդյունքում՝ գահագրկված տիրակալին տեղափոխեցին Թավրիզ և արագորեն մահապատժի ենթարկեցին, ընդ որում հատկանշական է, որ մահապատժի վայր տեղափոխելիս տների կտուրների վրա կանգնած կանայք նրա գլխին մոխիր էին ցանում՝ նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ Մելիք-Աշրաֆի իշխանության օրոք իրենց ունեցվածքից, կարծես, Նույն այդ մոխիրն էր մնացել: Մելիք-Աշրաֆի հետ միասին գերվեցին կամ կոտորվեցին նաև գործնականում բոլոր Չոբանյանները, ընդ որում զոհերի թվում էր նաև վերջին և այդպես էլ իրապես չիշխած Էլիան Անուշիրվանը:

Թավրիզի անկումով և Մելիք-Աշրաֆի ու Անուշիրվանի մահապատժով Էլիանությունն, ըստ էության, կործանվեց արդեն նաև իրավաբանորեն, Յորդայական IX պատերազմը ավարտվեց և Ոսկե Յորդայի տիրակալը կարող էր հավաստել, որ հարավում դեռևս Բաթուի ու Բերկեի առաջ հառնած քաղաքական խնդիրներն ինքն այժմ լիովին կյանքի է կոչել: Իրոք, արդյունքում Էլիանության տարածքը ընկավ Ոսկե Յորդայի տիրապետության տակ, իսկ Ոսկե Յորդայի խանի որդի Բերդիբեկն էլ հռչակվեց նոր գրավված տարածքների տիրակալ: Դրանից հետո, գրավված տարածքներում թողնելով ուժեղ կայազորային ուժեր և, կարծես թե, ի վերջո պատրաստվելով վայելել ձեռք բերած աննախադեպ հաջողության պտուղները, Ջանիբեկը իր բանակի հիմնական ուժերը հետ քաշեց Նախակովկասյան տափաստաններ:

Կովկասյան լեռնաշղթայից հարավ ձգվող տարածքների նկատմամբ գերիշխելու հարցով, սակայն, եթե մի կողմ թողնենք սոցիալ-տնտեսական ու ռազմաքաղաքական բարդությունները և անցնենք գեղեցիկ ֆատալիզմին, Ոսկե Յորդայի տիրակալների գլխին կախված էր մի չար ճակատագիր ու ամեն անգամ, երբ հյուսիսային տերությունը այս ուղղությամբ խոշոր հաջողություն էր գրանցում, դա նրա տիրակալին կյանք էր արժենում, իսկ հաջողությունն ինքն էլ դրանից հետո ինքնին հավասարվում էր գրոյի: Այդպես եղավ Բերկեի հետ 1266 թվականին, սակայն զարմանալի կերպով Նույն բանը եղավ նաև Ջանիբեկի հետ այժմ, քանզի այս հաջողությունից հենց կարճ ժամանակ անց էլ արդեն Ջանիբեկն ինքը կնքեց իր մահկանացուն: Դրանից հետո, ինչպես և հարիր է «ժանրի օրենքներին», գործեց Բերդիբեկը, որը, ժամանակին տեղեկանալով հոր հիվանդության մասին, դրանից դեռևս առաջ թողել էր ամեն ինչ ու վերադարձել էր սեփական մայրաքաղաք՝ գրավված տարածքներում որպես կառավարիչ թողնելով իր ենթակա Ախիջուբին: Այսպիսով՝ Ոսկե Յորդայի խան հռչակվեց Բերդիբեկը (1357-1359), սակայն վերջինս լուրջ խնդիրներ ուներ տեղում սեփական իշխանության ամրապնդման

¹ Չեյն-Էդ-Դին «Շնտրյալ պատմություն»; ալ-Կուտիբի «Շեյխ Ուվեյսի պատմությունը», գլուխ 18; Մահմուդ Կուտիբի «Շնտրյալ պատմություն»; Մուհին-Էդ-Դին Նատանգի «Պատմություն»; իբն Խալուկ «Օրիսականների գիրք»; Խոնդեմիր «Ավանդությունների էությունը», մաս 5; Գաֆֆարի Ղազվինի «Աշխարհի տիրակալների պատմություն»; Յեդյար Ռազի «Պատմություն»; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»; Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 3; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»; Անանուն «ժամանակագրություն 1532 թվականի»: Կիրակոս Ռշտունի «ժամանակագրություն»; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56; Անանուն Երուսաղեմի «ժամանակագրություն»:

հետ կապված, իսկ այս պայմաններում էլ նա առավել ևս որևէ կերպ ի վիճակի չէր ամուր իշխանություն հաստատել Էլիսանության նախկին տարածքներում: Արդյունքում՝ Ոսկե Յորդան հերթական անգամ կորցրեց հսկողությունը Կովկասյան լեռնաշղթայից հարավ ձգվող տարածքների նկատմամբ:

1357 թվականի աշնանը, երբ Բերդիբեկը հազիվ միայն հաստատվել էր հորենական գահին, Շիրվանշահերի Էմիրության (մոտ 5.000) և Ջասան Դոփյանի գլխավորած Դոփյանների (մոտ 5.000) միացյալ բանակը Ջուե-Նոյի ճ-մ-ում (Արցախ) հաղթեց Ոսկե Յորդայի բանակին (15.000)¹: Դրանից կարճ ժամանակ անց՝ 1357 թվականի նույն աշնանը, Թավրիզից արշաված և հարավից Արաքսին մոտեցած Ախիջուբի գլխավորած Ոսկե Յորդայի բանակը (մոտ 20.000), չկարողանալով իրականացնել գետանցում, Շիրվանշահերի Էմիրության (մոտ 4.500) և Ջասան Դոփյանի գլխավորած Դոփյանների (մոտ 4.500) միացյալ բանակի հետ սկիզբ առած տևական աղետնամարտով հասավ մինչև Խուզափերիկի կամուրջ, որտեղ հաշտություն կնքվեց²: Այսպիսով՝ կողմերը փոխհամաձայնության եկան և նրանց միջև որպես ժամանակավոր սահման սկսեցին հանդես գալ Արաքս և Կուր գետերը իրենց արևելյան հովիտներում, սակայն սա նաև նշանակում էր, որ Ոսկե Յորդայի մայր տարածքը ուղղակի կտրվեց մինչ այդ նվաճված Էլիսանության նախկին տարածքներից: Այս առումով ամենաին էլ պատահական չէր, որ Ախիջուբը չպնդեց հարցի վերջնական լուծման շուրջ, քանզի խորամանկ այս ժամիշխանն իր ծրագրերն ուներ հրաժեշտ տալու կառավարչի պաշտոնին և արդեն որպես ինքնուրույն տիրակալ հաստատվելու իր կառավարչությանը ենթակա տարածքներում, իսկ այդ պայմաններում իր և Բերդիբեկի միջակայքում Շիրվանշահերի Էմիրությունն ունենալը նրան ավելի քան պետք էր: Առաջնակարգ հաշվարկ արած Ախիջուբը, սակայն, մեկ հարցում սխալվել էր և հաշվի չէր առել այն հանգամանքը, որ իր իսկ գոյության հետ որևէ կերպ պատրաստ չէին համակերպվել ամենից առաջ հենց տեղական ուժերը:

Արդյունքում՝ ոտքի ելավ հոր հաջողությունները զարգացրած, նրան մեծ հաշվով արժանի եղած և հենց նույն 1357 թվականին էլ խալիֆի Նոր Նստավայր Կահիրեից սուլթանի տիտղոս ստացած Ուվեյսը, որն իր պետությունը հենց Նոր բարձրացրել էր սուլթանության մակարդակի և այժմ լի էր վճռականության լայնացնել վերջինիս սահմանները: Այս առումով հետաքրքիր է ավելացնել, որ, աջակցելով Ուվեյսին և իրենց ենթակա խալիֆի միջոցով վերջինիս սուլթանական կոչում պարգևելով, այս անգամ արդեն Կահիրեում հույս ունեին սեփական հյուսիսային սահմանների և մեծ հզորության տեր Ոսկե Յորդայի միջև ունենալ իրենց համար բավականին անվտանգ Ձելաիրյաններին, ընդ որում այս հաշվարկն իրեն վերջին հաշվով մեծապես արդարացրեց:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1358 օգոստոսի 6³ – Պիճանի ճ-մ (Փայտակարան, Պիճան գավառ)⁴

Ուվեյսի գլխավորած Ձելաիրյանների սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) մոտեցավ Ախիջուբի (մոտ 50.000) և Ջասան Դոփյանի գլխավորած Դոփյանների (մոտ 5.000) միացյալ բանակին: Օրվա երկրորդ կեսին կողմերը մարտակարգ ընդունեցին:

I փուլ – Ձելաիրյանների սուլթանության բանակի աջ թևը անցավ հարձակման և, պարտության մատնելով թշնամու ձախ թևին, ստիպեց վերջինիս նահանջել: Իր հերթին, սակայն, Ախիջուբի բանակի աջ թևը հաղթեց թշնամուն բանակի ձախ թևին և փախուստի մատնեց: Վրա հասած գիշերը ընդհատեց մարտը:

II փուլ – Հաջորդ օրն առավոտյան Ձելաիրյանների սուլթանության բանակը ողջ ճակատով անցավ հարձակման և վճռական հաղթանակ տարավ:

¹ ալ-Կուտիբի «Շեյխ Ուվեյսի պատմությունը», գլուխ 20:

² ալ-Կուտիբի «Շեյխ Ուվեյսի պատմությունը», գլուխ 20; Ամանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»:

³ Ճակատամարտի թվականը ըստ Հաֆիզ Աբրուի:

⁴ ալ-Կուտիբի «Շեյխ Ուվեյսի պատմությունը», գլուխ 20; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»; Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 3; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Ամանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»:

Հայերը կորցրին մոտ 2.000, դաշնակիցը՝ մոտ 20.000, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր:

Կրած անհաջողությունից հետո Ախիջուքը դիմեց փախուստի և պատսպարվեց Արցախում, իսկ Ուվեյսն էլ, ամրանալով Թավրիզում, սկսեց իր իշխանությունը հաստատել նոր ձեռք բերած տարածքներում: Մարտական գործողությունները, սակայն, սրանով իրենց ավարտը չէին գտնելու և հակահարձակման անցած Ախիջուքի (մոտ 10.000) ու Հասան Դուփյանի գլխավորած Դուփյանների (մոտ 4.000) միացյալ բանակը, օգտվելով այն բանից, որ Ուվեյսն իր հիմնական ուժերով մինչ այդ հեռացել էր դեպի հարավ, 1359 թվականի հունվարի 29-ին Սիսական-ի-Կոտակի ճ-մ-ում անակնկալ հարձակումով հաղթեց Ջելաիրյանների սուլթանության բանակին (15.000)¹: Դրանից հետո 1359 թվականի փետրվարի կեսին Վարդանակերտ ամրոցի ճ-մ-ում դաշնակիցները ևս մեկ ու ավելի խոշոր հաղթանակ տարան հակառակորդի մի ավելի մեծ մի բանակի նկատմամբ և արդյունքում Նույնիսկ մտան Թավրիզ²: Շուտով պարզվեց, սակայն, որ Ուվեյսն ինքն էլ ամենևին հակված չէ այդքան հեշտ հրաժարվել հենց նոր ձեռք բերած հաջողություններից և արդյունքում, արագորեն կարգի գցելով ուժերը, տարվա վերջին նա հակահարձակման անցավ:

Արդյունքում՝ Ջելաիրյանների սուլթանության բանակի (մոտ 70.000) առաջխաղացման պայմաններում արդեն 1359 թվականի աշնանը Ախիջուքը առանց որևէ դիմադրության թողեց Թավրիզը, անցավ Հայաստան և պատսպարվեց Կապանում, սակայն շուտով գերվեց ու սպանվեց: Որպես հետևանք այս ամենի՝ Էլիսանության նախկին տարածքների արևմտյան մասը ընկավ Ջելաիրյանների սուլթանության տիրապետության տակ, սակայն Ուվեյսի իշխանությունն այսպես թե այնպես չէր տարածվում Իրանական լեռնաշխարհի հիմնական մասի ու առավել ևս Միջին Ասիայի վրա, իսկ սուլթանության սիրտն էլ Միջագետքն էր: Սեփական ռազմաքաղաքական տեսքով Ջելաիրյանների սուլթանությունն իրենից, ըստ էության, ներկայացնում էր անկման շրջանի Էլիսանության կրկնությունը, թեև այստեղ որոշակի և նախկինին գերազանցող դեր ունեին այնուհանդերձ արաբները, իսկ իսլամն էլ արդեն այս պետության պետական կրոնն ու մտածելակերպն էր: Իր հերթին Բերդիբեկի մահը, որը տեղի ունեցավ 1359 թվականի օգոստոսին և Ոսկե Հորդայում իր հետ բերեց երկար տարիներ տևած գահակալական մի լուրջ ճգնաժամ, միայն ամրագրեց Ուվեյսի ձեռքբերումները:

Գլուխ 9

Մամլուքյան սուլթանության ներքին դրությունը և արտաքին ակտիվությունը հյուսիսում

1357 թվականի Կիլիկիայում ժանտախտի համաճարակի բռնկում եղավ, որը զգալի կորուստներ պատճառեց առանց այդ էլ արյունաքամ լինող երկրին: 1358 թվականի դեկտեմբերից մինչև 1359 թվականի գարուն Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 60.000) Կիլիկիայի թագավորության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) գրավեց Ադանան, Տարսոնը և Մամեստիան³: Ի պատասխան սրա՝ 1359 թվականի ամռանը Կիլիկիայի թագավորության բանակը հետ գրավեց Ադանան, Տարսոնը և Մամեստիան⁴, սակայն շուտով սկիզբ առավ հակառակորդի հերթական հարձակումը:

1359 թվականի դեկտեմբերից մինչև 1360 թվականի գարուն վերստին հարձակման անցած Մամլուքյան սուլթանության, ինչպես նաև Չուլքադարյանների և Ռամադանյանների Էմիրությունների միացյալ բանակը (մոտ 80.000) Օշին Հեթումյանի գլխավորած Կիլիկիայի

¹ ալ-Կուտիբի «Շեյխ Ուվեյսի պատմությունը», գլուխ 21:

² Խոնդեմիր «Ավանդույթների էությունը», մաս 5; ալ-Կուտիբի «Շեյխ Ուվեյսի պատմությունը», գլուխ 21:

³ Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»:

⁴ Այս մասին հայտնվում է՝ հիմք ունենալով այն հանգամանքը, որ ըստ Մակրիզիի, հիշատակված քաղաքները գրավվել են Մամլուքյան սուլթանության սուլթան ան-Նասիր Նասր-էդ-Դին ալ-Հասանի անձնական մասնակցությամբ տեղի ունեցած արշավանքի ժամանակ Յիջրի 760 թվականին (1358 թվականի դեկտեմբերի 11-ից 1359 թվականի նոյեմբերի 30-ը), ընդ որում պատմիչը հաստիք նշում է, որ սուլթանը նշանակեց քաղաքների կառավարիչներ, այսինքն դրանցից նահանջի մասին խոսք չկա: Իր հերթին, սակայն, արդեն ըստ Հովհաննես Դարդեկի, այս քաղաքները հայերը կորցրել են 1360 թվականի մայիսի: Այս առումով պարզ է, որ 1359 թվականի սկզբի և 1360 թվականի մայիսի միջատարածքում հայերին կրկին հաջողվել է հետ բերել հիշատակված քաղաքները, ինչը ամենայն հավանականությամբ տեղի է ունեցել 1359 թվականի ամռանը:

թագավորության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 3.000) գրավեց Ադանան ու Տարսուը: Թշնամին հաջողության հասավ ծանր կորուստների գնով, բայց հայերի կորուստներն էլ փոքր չէին, իսկ ամենացավալի կորուստներից մեկն էլ այն էր, որ այս ժամանակ զոհվեց ազգանվեր Օշին Յեթումյանը¹: Առժամանակ զինադադարի նման մի բան կնքվեց և, ըստ ձեռք բերված պայմանավորվածության, Կոռնիկոսը պետք է հանձնվեր Մամլուքյան սուլթանությանը, սակայն սրա բնակչությունը չենթարկվեց այդ որոշմանը և 1360 թվականի հունվարի վերջին քաղաքը հանձնեց Կիպրոսի թագավորությանը: Այս առումով հայերի օգտին գոնե լավն այն եղավ, որ թշնամին, բարեբախտաբար, չկարողացավ զարգացնել հաջողությունը:

Իրոք, 1360 թվականի դեկտեմբերին Հասանը հանկարծամահ եղավ, որի հետևանքով Մամլուքյան սուլթանության ներքաղաքական դրությունը կրկին լարվեց: Նախորդ սուլթանի մահից հետո Բահրինների աջակցությամբ Նոր սուլթան հռչակվեց Իսմայիլի տասներեքամյա որդի ալ-Մանսուրը (1360-1363), սակայն վերջինս այդպես էլ չկարողացավ իր համար որևէ իրական իշխանություն ապահովել: Սուլթանությունում ստեղծվեց խառն և անկայուն մի դրություն, ինչն առժամանակ զրկեց պաշտոնական Կահիրեին հայերին հարված հասցնելու հնարավորությունից:

1358 թվականի նոյեմբերի 13-ից մինչև նոյեմբերի վերջ Արաթենյանների Եմիրության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց Տրապիզոնի կայսրության տարածքը և Նահանջեց², սակայն գործը դրանով չվերջացավ ու 1360 թվականի գարնանը Խաղկտիքի ճ-մ-ում Արաթենյանների Եմիրության բանակը (մոտ 20.000) հաղթեց կիրճերում ամրություններ կառուցող Տրապիզոնի կայսրության բանակին (մոտ 10.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 5.000)³: 1362 թվականի մայիսին Մաճուկի ճ-մ-ում (Փոքր Հայք, Տրապիզոնից մոտ 25 կմ հարավ) քաղաքի աշխարհագրորդ (մոտ 100) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 50) քաղաքի մոտ գտնվող կիրճում դարանը զցեցին Բաբերդից արշաված ու Լարանխայի և Հասոենիսի շրջակայքը (Փոքր Հայք, Սև ծովի ափին) ասպատակած Արաթենյանների Եմիրության բանակին ու հաղթեցին: Թշնամին կորցրեց 200 սպանված, որոնց թվում զոհվեց Նաև թշնամու բանակի առաջնորդը, ինչպես նաև 90 զերի⁴: 1362 թվականի հոկտեմբերին Արաթենյանների Եմիրության բանակը (մոտ 20.000) Տրապիզոնի կայսրության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 500) պաշարեց Գուլախը և Կուկոս ամրոցը (Փոքր Հայք, Խաղկտիք), սակայն, 16 օրում որևէ արդյունքի չհասնելով, հետ շարտվեց⁵:

Այս կապակցությամբ քրիստոնյաների համար մասնակիորեն գոնե այն լավ եղավ, որ Արաթենյանների մոտ Նույն այս ժամանակ ևս ամեն ինչ չէր, որ պարզ էր: Իրոք Նույն 1362 թվականի դեռևս հուլիսի 10-ին Երզնկայի ճ-մ-ում Երզնկայի կառավարչ, Արաթենի որդի Փիր-Հուսեյնի գլխավորած Արաթենյանների Եմիրության բանակը (մոտ 5.000) հաղթեց Բաբերդից առաջխաղացած և քաղաքին մոտեցած Արաթենյանների Եմիրության կառավարական բանակին (մոտ 7.000)⁶, որից հետո 1362 թվականի օգոստոսի 1-ից սեպտեմբերի 11 կառավարական բանակից գրավեց Բաբերդը⁷: Նույն այս ժամանակ հետաքրքիր իրադարձություններ էին զարգանում, սակայն, Նաև ավելի արևելք:

1357 թվականին Քարթլիի թագավորությունով անցավ ժանտախտի հերթական ալիքը և այն իր հետևից շատ դիակներ թողեց, իսկ 1360 թվականին էլ իր մահկանացուն կնքեց Դավիթ VII-ը ու Նրան հաջորդեց որդին՝ Բագրատ IV Մեծը (1360-1393): Նոր տիրակալը, որը մի քաջարի և հեռատես, ինչպես նաև անձնական ու գործնական զգալի ունակությունների տեր անձնավորություն էր, ըստ Էության, ավելի լավ համապատասխանում էր սեփական պապին, այլ ոչ թե որոշակիորեն անգույն իր հորը: 1361 թվականի գարնանը Քութայիսիի ճ-մ-ում Բագրատ IV Մեծի գլխավորած Քարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000) հաղթեցին քաղաքի շրջակայքն ասպատակող սվաններին (մոտ 5.000)՝

¹ Հովհաննես Դարդել «Ժամանակագրություն Հայոց», գլուխ 41; Թորոս Ռուբինյանց «Հիշատակարան 1361 թվականի»:

² Միքայել Պանարետոս «Տրապիզոնյան ժամանակագրություն», մաս 24:

³ Միքայել Պանարետոս «Տրապիզոնյան ժամանակագրություն», մաս 28:

⁴ Միքայել Պանարետոս «Տրապիզոնյան ժամանակագրություն», մաս 29:

⁵ Միքայել Պանարետոս «Տրապիզոնյան ժամանակագրություն», մաս 30:

⁶ Այս մասին հայտնում է մահմեդական աղբյուրներից մեկը, ենթադրաբար «Թարիխ-ի-Թաթվիմ»-ը, որի գրվածքն այս պահին ինձ հասանելի չէ:

⁷ Այս մասին հայտնում է մահմեդական աղբյուրներից մեկը, ենթադրաբար «Թարիխ-ի-Թաթվիմ»-ը, որի գրվածքն այս պահին ինձ հասանելի չէ:

կրկին ցույց տալով բոլորին նախորդ արքայի օրոք որոշակիորեն թուլացած պաշտոնական Տփղիսի դերն ու նշանակությունը¹:

Նույն այս ժամանակ Ջելաիրյաններն իրենք կարծում էին, որ հյուսիսում դեռևս կիսատ գործեր կան և, որպես հետևանք, Ուլեյսը որոշեց հնազանդեցնել Բագրատ IV Մեծին: Արդյունքում, արդեն 1361 թվականի ամռանը, Բագրատ IV Մեծի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակի (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկների (մոտ 2.000) անկանոն հարվածներին ենթարկվող Ջելաիրյանների սուլթանության բանակը (մոտ 40.000) ասպատակեց Գուգարքի արևմուտքը և նահանջեց²: Սրանից հետո պայքարի կենտրոնը կրկին տեղափոխվեց արևմուտք, իսկ Ուլեյսն էլ սկսեց հյուսիսի քրիստոնյաների հետ իրեն ավելի չափավոր պահել: Եվ վերջապես 1361 թվականի ամռանը Արաթենյանների էմիրության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց Տրապիզոնի կայսրության արևելքը և նահանջեց³:

1361 թվականի գարնանը Այնթապի ճ-մ-ում խալիլ-բեկի գլխավորած Չուլքադարյանների էմիրության բանակը (մոտ 20.000) հաղթեց Այնթապից առաջխաղացած Մամլուքյան սուլթանության բանակին (մոտ 30.000)⁴: Անհաջողության մատնվելով Չուլքադարյանների դեմ պայքարում՝ պաշտոնական Կահիրեն դաշինք կնքեց այս էմիրության աննկուն հակառակորդ Արաթենյանների էմիրության հետ և նոր հարված հասցրեց, սակայն 1362 թվականի գարնանը Մելիտեի ճ-մ-ում խալիլ-բեկի գլխավորած Չուլքադարյանների էմիրության բանակը (մոտ 20.000) կրկին հաղթանակ տարավ Հալեպից առաջխաղացած Մամլուքյան սուլթանության ու Մուհամմեդի գլխավորած Արաթենյանների էմիրության միացյալ բանակի (մոտ 30.000) նկատմամբ⁵:

1363 թվականի մայիսի 29-ին ալ-Մանսուրին գահընկեց արեցին և Բուրջիններն արդեն պատրաստվում էին սուլթան հռչակել Մուհամմեդի հերթական որդի Հուսեյնին, սակայն սա հանկարծամահ եղավ և այս պայմանում, չցանկանալով փոխել ընդհանուր ուղղությունը, վերջիններս սուլթան հռչակեցին Հուսեյնի տասնամյա որդի Շաբանին (1363-1376): Նոր սուլթանի օրոք միանգամից էլ մեծ ազդեցություն ձեռք բերեց կովկասցի Բարթուլը՝ իր ժամանակի Բուրջի մամլուքներից ամենատաղանդավորը, ֆիզիկապես լավ պատրաստվածը, խելոքն ու խորամանկը: Դեռևս պատանի տարիքում սևծովյան ծովահենները առևանգել էին հովիվ Բարթուլին և Ղրիմի շուկայում վաճառել էին ստրուկներ գնողներին: Այսպես Բարթուլը դարձել էր մամլուք, որից հետո, սակայն, կարճ ժամանակում նա ոչ միայն կարողացել էր աչքի ընկնել, այլև՝ առաջընթաց ապրել: Հաջողության բարձունքն ի վեր ընթացող մամլուքը Շաբանի օրոք նշանակվեց սուլթանի խնամակալ և փաստացի դարձավ սուլթանության երկրորդ մարդը: Հաջողակ այս ռազմիկին մենք դեռ էլի կանդրադառնանք, իսկ այստեղ միայն նշենք, որ պետության երկրորդ դեմքը դառնալուց ընդամենը մի քանի տարի անց Բարթուլը սուլթանությունում արդեն տիրում էր ողջ փաստացի իշխանությանը՝ սեփական հայեցողությամբ լուծելով բոլոր կարևոր հարցերը:

Նույն այս ժամանակ պաշտոնական Կահիրեի համար առաջնայինը հյուսիսային խնդիրն էր և կրած արդեն երկրորդ խոշոր անհաջողությունը վերջինիս ստիպեց գործել առաջին դեմքերի մակարդակով: Արդյունքում՝ 1363 թվականի գարնանը Բարթուլի գլխավորությամբ Հալեպից առաջխաղացած Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 100.000) ասպատակեց Կիլիկիայի արևելքը և նահանջեց միայն այն բանից հետո, երբ Չուլքադարյանների էմիրության էմիր խալիլ-բեկը հրաժարվեց Մելիտեի նկատմամբ հետագա ոտնձգություններից⁶:

Այս ժամանակ արևմուտքի նկատմամբ իր հավակնություններից չէր ուզում հրաժարվել, սակայն, նաև Ուլեյսը և արդյունքում, Արաթենյանների էմիրության ու Մամլուքյան սուլթանության դեմ ոչ պաշտոնական դաշինք կնքելով խալիլ-բեկի հետ, 1364 թվականի գարնանը Ջելաիրյանների սուլթանության բանակը (մոտ 60.000) ասպատակեց Երզնկայի շրջակայքը և նահանջեց⁷: Միաժամանակ հարձակման անցավ նաև խալիլ-բեկը և 1364 թվականի գարնանը Չուլքադարյանների էմիրության բանակը (մոտ 20.000) Արաթենյանների

¹ Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»:

² Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»:

³ Այս մասին հայտնում է մահմեդական աղբյուրներից մեկը, ենթադրաբար «Թարիխ-ի-Թաթվիմ»-ը, որի գրվածքն այս պահին ինձ հասանելի չէ:

⁴ Այս մասին հայտնող աղբյուրները առայժմ ինձ անհասանելի են և տեղեկատվությունը վերցված է ժամանակակից գիտական գրականությունից:

⁵ Այս մասին հայտնող աղբյուրները առայժմ ինձ անհասանելի են և տեղեկատվությունը վերցված է ժամանակակից գիտական գրականությունից:

⁶ Այս մասին հայտնող աղբյուրները առայժմ ինձ անհասանելի են և տեղեկատվությունը վերցված է ժամանակակից գիտական գրականությունից:

⁷ Այս մասին հայտնող աղբյուրները առայժմ ինձ անհասանելի են և տեղեկատվությունը վերցված է ժամանակակից գիտական գրականությունից:

Եմիրության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի 3այ ռազմիկներից (մոտ 100) գրավեց Խարբերդը¹, իսկ 1365 թվականի գարնանն էլ Խալիլ-բեկի գլխավորած Չուլքադարյանների Եմիրության բանակը (մոտ 20.000) կրկին ասպատակեց Մելիտեի ու Երզնկայի շրջակայքը և նահանջեց²: Վերջին հանգամանքը պաշտոնական Կահիրեին կրկին ստիպեց խոշոր գործողությունների դիմել, ընդ որում լավատեսություն էր ներշնչում այն հանգամանքը, որ նույն այս ժամանակ նույն այս ժամանակ Չոբանյանները դեռևս չէին համարում սեփական վերջնականապես տանուլ տրված և Ուլեյսի համար նոր խնդիրներ առաջացան:

Իրոք, Մելիք-Աշրաֆի մահից հետո Չոբանյանների առաջնորդ էր հռչակվել նրա որդի Թեմուրտաշ իբն Աշրաֆը, որն էլ հենց, այս ընթացքում հասցնելով ապահովել նաև հենց նոր Ոսկե Ղորղայի խան դարձած, սակայն անմիջապես էլ ծանր գահակալական պայքարի մեջ ներթաշված Ազիզ-Շեյխի (1365-1367) աջակցությունը, վճռական գործողությունների անցավ Ուլեյսի դեմ: Արդյունքում, սակայն, 1365 թվականի աշնանը Արծկեի ճ-մ-ում Ջելաիրյանների սուլթանության բանակը (մոտ 15.000) հաղթեց Թեմուրտաշ իբն Աշրաֆի գլխավորած Ոսկե Ղորղայի առաջխաղացած բանակին (մոտ 10.000), ընդ որում գերվեց և սպանվեց նաև Թեմուրտաշ իբն Աշրաֆը³: Սա արդեն նշանակում էր վերջ: Վերջ, Չոբանյանների գործը վերջնականապես տապալվեց և սրանից հետո նրանց դատը պաշտպանողներից ռազմաքաղաքական իմաստով արդեն և ոչ ոք չմաց: Իրոք, նույն այս ժամանակ Ոսկե Ղորղայի տարածքում աստիճանաբար թափ էր հավաքում ներթաղաքական անչափ դաժան ու մեծածավալ մի պայքար և արդեն ոչ մի հնարավորություն չկար խառնվելու հարավի գործերին: Արդյունքում՝ միայն 1368 թ-ին էր, որ Ոսկե Ղորղայի բանակը, անցնելով Դերբենդի լեռնանցքից, սահմանափակ չափերի մի հարված հասցրեց հարավային ուղղությամբ և ոտնատակ տվեց Փայտակարանը, Աղվանքը ու Ատրպատականը, սակայն, չամրագրելով ոչ մի եական արդյունք, ի վերջո հետ քաշվեց⁴:

1365 թվականի ամառվանից մինչև աշուն Մամլուքյան սուլթանության և Ռամադանյանների Եմիրության միացյալ բանակը (մոտ 50.000) Չուլքադարյանների Եմիրության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի 3այ ռազմիկներից (մոտ 100) 4 ամիս պաշարեց Խարբերդը և ստիպեց հանձնվել⁵: Արդյունքում՝ Չուլքադարյանների Եմիրությունը կրկին ընդունեց Մամլուքյան սուլթանության գերիշխանությունը, սակայն պահպանեց քաղաքը: Շատ շուտով պարզվեց, սակայն, որ Խալիլ-բեկը իրականում չի պատրաստվում հնազանդվել Բարքուքին և արդյունքում վերջինիս ռազմական մեթենան, կրկին դաշնակցած Ռամադանյանների Եմիրության հետ, 1366 թվականի գարնանը կրկին գրավեց Խարբերդը⁶:

Որպես հետևանք վերջին զարգացումների՝ Խալիլ-բեկը կրկին դիմեց Ուլեյսին: Եվ այսպես, Ջելաիրյանները փաստորեն աննկատ կերպով ներթաշվել էին Մամլուքյան սուլթանության դեմ տեղական ուժերի կողմից մղվող պատերազմի մեջ, սակայն հենց նույն այս ժամանակ արդեն Ուլեյսի մոտ առաջացան մոտավորապես նույն այն խնդիրները, որոնք մինչ այդ առկա էին Մամլուքյան սուլթանությունում, երբ անհնազանդության ուղին բռնեցին մշտապես անհանգիստ թուրքմենները:

Գլուխ 10

Ջելաիրյանների սուլթանության ներքին դրությունը և արտաքին ակտիվությունը հյուսիս-արևմուտքում

Իրոք, Ղարա-Ղոյունլուների Եմիրության Եմիր Բայրամ-խոջան անհանգիստ էր սրանից դեռևս 15 տարի առաջ և ահա այժմ նա կրկին ակտիվացավ, ընդ որում խնդիրը նորից Արտուխյանների Եմիրության հետ հարաբերություններն էին, որտեղ այս ժամանակ իշխող Սալիհի որդի ալ-Մանսուրը (1364-1368) չէր ցանկանում ընդունել Ղարա-Ղոյունլուների Եմիրության առաջնայնությունը: Արդյունքում, մեծապես կասեցնելով Ուլեյսի հարձակողական

¹ Այս մասին հայտնում են Մակրիզին և իբն Դուլմակը:

² Այս մասին հայտնող աղբյուրները առայժմ ինձ անհասանելի են և տեղեկատվությունը վերցված է ժամանակակից գիտական գրականությունից:

³ Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»: Անանուն Երուսաղեմի «Ժամանակագրություն»:

⁴ Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»:

⁵ Այս մասին հայտնում են Մակրիզին և իբն Դուլմակը:

⁶ Այս մասին հայտնում են Մակրիզին և իբն Դուլմակը:

հնարավորությունները, 1366 թվականի գարնանը Բայրամ-խոջայի գլխավորած Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (մոտ 10.000) ալ-Մանսուրի գլխավորած Արտուխյանների էմիրության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 200) պաշարեց Մարդինը, սակայն այդպես էլ չկարողացավ տիրել նրան¹: Բայրամ-խոջայի հարվածն անհաջողության մատնվեց, սակայն նույն այս ժամանակ իրավիճակն առավել բարդացավ այն բանի ֆոնին, որ շուտով նրա դեմ շարժվեց նաև սուլթան Ուլեյսն անձամբ, իսկ 1366 թվականի գարնանն էլ արդեն մյուս կողմից հարված հասցրած Արաթենյանների էմիրության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց Արծկեի շրջակայքը և նահանջեց²: Դրանից հետո 1366 թվականի ամռանը Մուշի ճ-մ-ում Ուլեյսի գլխավորած Ջելաիրյանների սուլթանության (մոտ 5.000) և 1362 թվականի թուր-Ալիի մահից հետո նրան հաջորդած իր որդի Ղուբլուղի (1362-1389) գլխավորած Աղ-Ղոյունլուների էմիրության միացյալ բանակը (մոտ 40.000) հաղթեց Բայրամ-խոջայի գլխավորած Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության (մոտ 10.000) և Տարոնի իշխանության (մոտ 1.000) միացյալ բանակին³: Այսպիսով՝ մարտի դաշտում պարտություն կրած Ղարա-Ղոյունլուները առժամանակ կրկին հնազանդվեցին Ջելաիրյանների սուլթանությանը, սակայն Ուլեյսն ինքն էլ այնուհանդերձ որևէ կերպ չէր կարող համարել, որ վերջնականապես ամրապնդել է իր հաջողությունը:

Իրոք, Ջելաիրյանների սուլթանության իշխանությունը հենց նոր վերջինիս, կարծես թե, հնազանդված տարածքներում որևէ կերպ ամուր համարվել չէր կարող, իսկ իրավիճակն էլ շուտով լրացուցիչ բարդացավ այն բանով, որ այս դեպքերից կարճ ժամանակ անց Արաթենյանների էմիրության էմիր Մուհամմեդը սպանվեց և էմիր էլ հռչակվեց նրա փոքրահասակ որդի Ալին (1366-1380): Արդյունքում՝ Արաթենյանների մոտ իրական իշխանությունն անցավ այս ամենը կազմակերպած Ալիի խնամակալ Բուրհան-էդ-Դինին, որը անձնական և զորավարական զգալի ունակություններով աչքի ընկնող մի անձնավորություն էր: Այսպես թե այնպես, սակայն, Արաթենյանների մոտ առաջացած գահակալական դժվարությունները որոշ ժամանակով զգալիորեն նվազեցրին այս էմիրության ռազմաքաղաքական ակտիվությունը, ինչը դրական եղավ վերջինիս հարևանների համար, սակայն զրկեց Ուլեյսին Արևմուտքում ունեցած իր կարևորագույն դաշնակցից: Նույն այս ժամանակ, սակայն, գործերը բարդացան նաև հայերի մոտ:

Գլուխ 11 Կիլիկիայի անկախ թագավորության անկումը

Իրոք, 1363 թվականին Կոնստանդին III-ը մահացավ և նրան արժանի փոխարինող այդպես էլ չգտնվեց, ընդ որում նրա երկու որդիները մահացել էին դեռևս դրանից առաջ: 1363-1364 թվականներին Կիլիկիայի թագավորության փաստացի ղեկավարումն իրականացնում էր հանգուցյալ արքայի այրի Մարիունը (1363-1364, 1373-1374)⁴՝ անչափ գեղեցիկ և հմայիչ այդ կինը, որը, սակայն, իր թեթևամիտ ու անպատասխանատու կառավարմամբ թագավորության պաշտպանունակությունն ուժեղացնելու ուղղությամբ այդպես էլ որևէ լուրջ քայլ չձեռնարկեց: Չգալով, որ այդպես շարունակվել այլևս չի կարող, 1364 թվականին Յայոց իշխանները հավաքվեցին Սիսում և նոր արքա օժեցին 1322 թվականին զոհված ջամբուլայն Յեթում Կոնստանդինի Յեթումյանի որդի Կոնստանդինին՝ Կոնստանդին IV-ին (1364-1373): Ու, թեև անպատասխանատու Մարիունի համեմատությամբ նոր արքան մի քանի գլուխ բարձր էր, բայց այնուհանդերձ վերջինս այդպես էլ չկարողացավ արժանի լինել հորեղբորը: Կոնստանդին IV-ը միջակ ունակությունների տեր մի մարդ էր, որոշակիորեն անվճռական, իսկ երբեմն էլ՝ երկչոտ ու կասկածամիտ: Մի խոսքով, սա մի գահակալ էր, որը գուցե և կարողանար ոչ վատ կառավարել ավելի հանգիստ վիճակում գտնվող մի պետություն, բայց որ այդ ժամանակների Կիլիկիայի թագավորությունը հաստատ այդ պետությունը չէր, դա փաստ էր:

Նոր արքային լրացուցիչ գլխացավանք ավելացրեց նաև իշխանությունից զրկված Մարիունը, որը համառորեն փորձում էր կրկին դառնալ Յայոց թագավորության տիրուհի: Այս կինը սկզբում փորձեց ամուսնանալ հենց Կոնստանդին IV-ի հետ, սակայն անհաջողության

¹ Այս մասին հայտնող աղբյուրները առայժմ ինձ անհասանելի են և տեղեկատվությունը վերցված է ժամանակակից գիտական գրականությունից:

² Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»: Անանուն Երուսաղեմիցի «Ժամանակագրություն»:

³ Այս մասին հայտնող աղբյուրները առայժմ ինձ անհասանելի են և տեղեկատվությունը վերցված է ժամանակակից գիտական գրականությունից:

մատնվեց, իսկ հետագա տարիներին էլ հաջողացրեց իր համար գտնել փեսացույության ամենատարբեր թեկնածուներ: Սրանց մեջ հատկապես արժանահիշատակ էին Կիպրոսի թագավորության մարտունակ արքա և «վերջին խաչակիր» Պետրոս I-ը (1358-1369), որը 1368 թվականին ինքն իրեն հռչակել էր «թագավոր Յայոց» ու Կիլիկիայի թագավորության և «թագավոր Յայոց» տիտղոսի նկատմամբ իր իրավունքները հիմնավորում էր այն հանգամանքով, որ իրեն նախորդած իր պապի պապ, Կիպրոսի թագավորության արքա Յենրիխ I-ը ամուսնացած էր Յեթում I-ի քույր Ստեփանիայի հետ, իսկ իր պապի եղբայր, Կիպրոսի թագավորության արքա Ամորի II-ն էլ ամուսնացած էր Լևոն II-ի դուստր Չաբելի հետ: Մարիունի ամուսնու դերի մեկ այլ թեկնածու էր Յոմեական Սրբազան կայսրության ազդեցիկ տիրակալ, Բրաունշվեյգի դուքս Օտտոնը (1351-1399), սակայն ամուսնական այս ծրագրերից և ոչ մեկն այդպես էլ կյանքի չկոչվեց, քանզի Օտտոնը այդպես էլ չհամաձայնեց ժամանել հեռավոր և բուռն իրադարձությունների հորձանուտը նետված Յայաստան, իսկ Պետրոս I-ն էլ 1369 թվականի հունվարի 17-ին զոհ գնաց դավադրությանը: Մարիունի բուռն գործունեությունը, սակայն, ցանկացած դեպքում Նյարդային վիճակ ստեղծեց Յայոց արքունիքում և առանց այդ էլ կասկածամիտ արքային Նոր կասկածների տեղիք տվեց, թեև հատկանշական էր, որ աստիճանաբար կասկածամտության հորձանուտը սուզվող Կոնստանդին IV-ը որևէ վճռական քայլ այդպես էլ չձեռնարկեց:

1356 թվականին իր մահկանացուն կնքեց բավականին երկար, սակայն առանց էական արդյունքների իշխած Ղահրամանյանների Եմիրության Եմիր Մուսան, որի իշխանության ընթացքում Ղահրամանյանների Եմիրությունը գտնվում էր թույլ և տրոհված վիճակում: Մուսայի մահվանից հետո Եմիրությունում առաջնային դերերի վրա եկավ Նրա եղբայր, դեռևս Մուսայի կենդանության օրոք Եմիրությունում ազդեցիկ դեր ունեցող, սակայն այժմ արդեն հանգուցյալ Խալիլի որդի Սուլեյմանը (1356-1361), բայց վերջինիս օրոք ևս դրությունն էականորեն չփոխվեց, իսկ 1361 թվականին էլ Սուլեյմանին սպանեցին: Դավադրական այս սպանությունից հետո Ղահրամանյանների Եմիրության Եմիր հռչակվեց Նրա սպանությունը կազմակերպած Կասիմը (1361), սակայն շատ շուտով վերջինիս ևս սպանվեց և Եմիրությունում քաղաքական բուրգի գագաթին կանգնեց Սուլեյմանի եղբայր Ալա-Էդ-Դինը (1361-1396): Նոր տիրակալը անձնական և գործնական բարձրակարգ ունակություններով օժտված մի անձնավորություն էր, որը ոչ միայն վերջ տվեց Եմիրությունում հաստատված թույլ ու տարտամ դրությանը, այլև կառավարման լծակները կենտրոնացրեց իր ձեռքում և իրեն բաժին հասած իշխանությանը մեծ հզորություն ապահովեց:

Ղահրամանյանների Եմիրության գլուխ կանգնելուց հետո Ալա-Էդ-Դինը դաշնակցային հարաբերություններ հաստատեց Արաթեյանների Եմիրության Եմիր Մուհամմեդի հետ և ավելի ամրապնդեց իր դիրքերը հատկապես Արևելքում, սակայն Մուհամմեդի մահից անմիջապես հետո էլ հենց, օգտվելով Արաթեյանների մոտ առկա խառնաշփոթից, գրավեց սեփական պետության հարակից Արաթեյանների Եմիրության արևմտյան զգալի տարածքներ: Այս ամենն ավելի մեծացրեց Ալա-Էդ-Դինի հեղինակությունը և Նրա իշխանության տակ մտան շատ այլ, մինչ այդ անկախ կամ կիսաանկախ ցեղեր ու ցեղային իշխանություններ: Այսպիսով՝ Նույն այն ժամանակ, երբ Կիլիկիայի թագավորության արևելյան սահմաններին գործող Չուլքադարյանների Եմիրությունը, համառ պայքար մղելով Մամլուքյան սուլթանության դեմ, ըստ էության, պաշտպանում էր Յայոց թագավորությունն այս կողմից, կրկին ոտքի կանգնած Ղահրամանյանների Եմիրությունը սկսեց սպառնալ պաշտոնական Սիսին արդեն արևմուտքից: Այս առումով հայերի համար լավ էր, թերևս, միայն այն, որ Նույն այս ժամանակ Օրիանի ու հատկապես վերջինիս հաջորդած Նրա որդի Մուրադ I-ի (1362-1389) օրոք զգալի հաջողություններ գրանցած Օսմանյանների Եմիրությունն ինքը Ղահրամանյանների Եմիրության համար հաճախ լուրջ սպառնալիքներ էր առաջացնում արևմուտքից և սա որոշակիորեն սահմանափակում էր Ալա-Էդ-Դինի հարձակողական հնարավորությունները հայերի ուղղությամբ:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

Ալա-Էդ-Դիևի գլխավորած Ղահրամանյանների էմիրության բանակը (մոտ 5.000) պաշարեց քաղաքը Կիպրոսի թագավորության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի 3 այ ռազմիկներից (մոտ 500): Իր հերթին, տեղեկանալով քաղաքին սպառնացող վտանգի մասին, Կիպրոսի թագավորության մի խոշոր բանակ (մոտ 2.000, 10 նավ) փետրվարի 27-ին Կիպրոսից շարժվեց քաղաքին օգնության:

I փուլ - Փետրվարի կեսին Ղահրամանյանների էմիրության բանակը մի շարք գրոհներ ձեռնարկեց քաղաքի ուղղությամբ, որի արդյունքում համառ մարտերից հետո կարողացավ գրավել պաշտպանական համակարգում կարևոր դեր ունեցող, սակայն պարիսպների ընդհանուր շրջանակից դուրս գտնվող մի աշտարակ: Այս ընթացքում Կիպրոսից առաջխաղացած բանակը մարտի 1-ին ի վերջո մտավ քաղաք:

II փուլ - Մարտի 4-ին քրիստոնյաները հուժկու արտագրոհ իրականացրին, որի արդյունքում ծանր պարտության և փախուստի մատնեցին հակառակորդին՝ հետ խլելով նաև մինչ այդ կորսված աշտարակը:

Հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 300, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր: Թողնելով քաղաքում ուժեղ կայազոր՝ Կիպրոսի թագավորության հիմնական բանակը լքեց այն և մարտի 14-ին հասավ Կիպրոս:

1366 թվականի վիճակով խալիլ-բեկը ի վերջո հնազանդվել էր Բարքուքին և սա ամենից առաջ նշանակում էր այն, որ Կիլիկիայի թագավորությունը պետք է հարված սպասեր արևելքից: Իրոք, Չուլքադարյանների էմիրությունը որպես Մամլուքյան սուլթանության և Կիլիկիայի թագավորության միջև գործող պատնեշ, փաստորեն արդեն ոչ միայն վերացել էր, այլև վերածվել էր պաշտոնական Կահիրեի դաշնակցի: Արդյունքում՝ հարվածը, որը պետք է գար նույն այդ արևելքից, ստացվում էր ավելի ուժեղ, քանի որ դրան իրենց մասնակցությունը պետք է բերեին արդեն նաև Չուլքադարյանները և Ռամադանյանները:

1367 թվականի մայիսի 6-ից 8-ը Սիսի ճ-մ-ում Կոնստանդին IV-ի և սպարապետ Լիպարիտ Զաչ Օրբելյանի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության բանակը (մոտ 5.000) հետ մղեց Տարսուսից առաջխաղացած, քաղաքի շրջակայքն ասպատակած ու այն պաշարած Մամլուքյան սուլթանության, ինչպես նաև Ղահրամանյանների, Չուլքադարյանների և Ռամադանյանների էմիրությունների միացյալ բանակին (12.000)²: Հետ մղելով հարվածը՝ հայերը որոշեցին հակահարված հասցնել և հակահարվածի սուր ծայրում Հայոց Այասն էր:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1367 սեպտեմբեր - Այասի ճ-մ³

Սպարապետ Լիպարիտ Զաչ Օրբելյանի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության բանակը (մոտ 5.000) պաշարեց քաղաքը Հալեպի էմիր Խուշ-Թիմուրի գլխավորած Մամլուքյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000): Միաժամանակ Կիպրոսի թագավորության (7.000 զինվոր, 150 նավ), ինչպես նաև Հիվանդախնամների օրդենի (120 զինվոր, 4 նավ) նավատորմը և միացյալ բանակը ևս մոտեցան քաղաքին ու վերջինիս շրջափակումը իրականացրին ծովի կողմից:

I փուլ - Քրիստոնյաները ծովից ու ցամաքից անցան համակցված հարձակման և համառ մարտերով մտան քաղաք: Թշնամու կայազորի մնացորդը պատսպարվեց միջնաբերդում:

II փուլ - Քրիստոնյաները պաշարեցին միջնաբերդը, բայց, այդպես էլ որևէ արդյունքի չհասնելով, թողեցին քաղաքը և նահանջեցին:

Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 100, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:

¹ Լեոնտիոս Մախերոս «Պատումը Կիպրոսի քաղցր երկրի մասին», գիրք 2: Գիյոմ Մաշո «Ասք Պետրոսի մասին»: Հովհաննես Դարդել «Ժամանակագրություն Հայոց», գլուխ 41:

² Սարգիս Ստեփ «Հիշատակարան 1367 թվականի»:

³ Լեոնտիոս Մախերոս «Պատումը Կիպրոսի քաղցր երկրի մասին», գիրք 2: Գիյոմ Մաշո «Ասք Պետրոսի մասին»:

Մեկ տարի ծախսելով ուժերը կարգի գցելու վրա՝ դրան հաջորդող տարին հակառակորդը կրկնեց հարվածը: Արդյունքում՝ տեղի ունեցան խոշոր մարտեր:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1369 մայիսի 20-21 – Սիսի ճ-մ¹

Մամլության սուլթանության, ինչպես նաև Չուլքադարյանների և Ռամադանյանների էմիրությունների միացյալ բանակը (60.000) սկսեց մոտենալ Հայոց թագավորության մայրաքաղաքին: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Կոնստանդին IV-ի և սպարապետ Լիպարիտ Զաչ Օրբելյանի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) ամուր պաշտպանական դիրքեր գրավեց Սիս գետի մոտ՝ մարտակարգի կենտրոնում ունենալով գետի վրայով ձգվող կամուրջը:

I փուլ – Մայիսի 20-ի առավոտյան թշնամին անցավ գրոհի, որի արդյունքում համառ մարտ բռնկվեց:

II փուլ – Կեսօրին աննկատ կերպով թշնամու թիկունք անցած Հայկական բանակի խոշոր ուժերը թիկունքից, իսկ հիմնական բանակը՝ ճակատից, համակցված հարված հասցրին թշնամուն և, ծանր կորուստներ պատճառելով, հետ շարտեցին ելման դիրքեր:

III փուլ – Մայիսի 21-ի առավոտյան թշնամին կրկին անցավ հարձակման, որի արդյունքում համառ մարտը վերսկսվեց: Ցանկանալով բեկում մտցնել մարտի մեջ՝ սպարապետը, հիմնական բանակի ղեկավարությունը և կենտրոնում գտնվող կամրջի պահպանությունը թողնելով Հայոց արքային, հեծելազորից ստեղծված հատուկ հարվածային ջոկատով կենտրոնում անցավ վճռական գրոհի, ճեղքեց հակառակորդի դասավորությունը, ներխուժեց նրա շարքերը ու ծանր կորուստներ պատճառելով փախուստի մատնեց մարտակարգը լիովին կորցրած թշնամուն:

IV փուլ – Օգտվելով թվական գերակշռությունից՝ թշնամու բանակը վերականգնեց մարտակարգը և, հիմնական ուժերով շրջապատելով սպարապետի ջոկատին, միաժամանակ հզոր հարձակում սկսեց նաև կամրջի ուղղությամբ: Արդյունքում՝ Լիպարիտ Զաչ Օրբելյանի գլխավորած ջոկատը, հետ մղելով թշնամու հարվածները, սկսեց մարտերով նահանջել կամրջի ուղղությամբ: Այդ ընթացքում, սակայն, կամրջի մոտ մարտնչող Հայկական բանակը չդիմացավ թշնամու հարվածներին և, լքելով դիրքերը, Կոնստանդին IV-ի գլխավորությամբ ապաստանեց Սիսուն:

V փուլ – Թշնամին շրջապատեց սպարապետ Լիպարիտ Զաչ Օրբելյանի գլխավորությամբ անգիջում կերպով մարտնչող Հայկական ջոկատին: Սկսվեց համառ և կատաղի, սակայն խիստ անհավասար մի մարտ, որի արդյունքում, թեև Հայ ռազմիկների զգալի մասին հաջողվեց դուրս գալ շրջապատումից ու հեռանալ, սակայն, Հայոց սպարապետը, Հովհանեսը և ևս 100 ռազմիկներ շրջապատվեցին ու, կռվելով մինչև վերջ, զոհվեցին:

Հայերը կորցրին մոտ 4.000, թշնամին՝ մոտ 12.000 զինվոր: Մայիսի 22-ին Սիսում ամրացած Հայկական բանակը սկսեց աստիճանաբար համալրումներ ստանալ: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Մամլության սուլթանության բանակը, խուսափելով նոր ճակատամարտից, նահանջեց:

1369 թվականի մայիսի 20-21-ի Սիսի ճ-մ-ը մեր պատմության, թերևս, ամենատարօրինակ և այդպես էլ բավարար վերլուծության չենթարկված մարտերից մեկն է: Ժամանակին Կիլիկիայում լուրեր էին պտտվում, և դրանց արձագանքը որոշակիորեն զգացվում է նաև իր ժամանակի հիշատակարաններում, որ քաջարի սպարապետի մահվան մեղքը իրականում ընկնում էր Հայոց արքայի վրա, որը, դրսևորելով փոքրոգություն և երկչոտություն, ժամանակից շուտ լքեց դիրքերը ու չապահովեց մարտերով դեպի կամուրջը շարժվող Հայ ռազմիկների նահանջը: Այս

¹ Հովհան Թյուրանցի «Տաղ Լիպարիտ Զաչի մասին», Անանուն «Խոսք Լիպարիտ Զաչի մասին», Անանուն «Ժամանակագրություն 1382 թվականի»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»:

կապակցությամբ արտահայտվել են տարբեր կարծիքներ: Օրինակ, Հայկ Խաչատրյանը մեղադրում է Կոնստանդին IV-ին և, որպես ամեն ինչի սկզբնապատճառ, մատնանշում է վերջինիս երկյուղը իր դեմ նյութվող դավադրությունից, իբր արքան վախեցել էր, որ կամրջի մոտ մղվող մարտի ընթացքում դավադիրները այնպես կանեն, որ ինքը կգերվի կամ կգոհվի: Նույն հեղինակը կարծիք է հայտնում նաև, որ արքան հենց այդ ժամանակ լուր էր ստացել, թե ունիթորները Սիսում դավադրություն են նյութում և ուզում են գրավել մայրաքաղաքը¹: Չունենալով այս պնդումը հաստատող ուղղակի ապացույցներ՝ կարելի է կարծել, որ իրականում բացասական ազդեցություն են ունեցել մի շարք հանգամանքներ, որոնք էլ, գումարվելով իրար, բերել են ողբերգական արդյունքի: Ըստ երևույթին ճիշտ է կարծել, որ մի կողմից, այո, արքան անարի էր, անվճռական ու կասկածամիտ, բայց մյուս կողմից էլ թշնամու ռազմիկներն իրենք էին քանակապես այնուհանդերձ չափից ավելի գերակշռում հայերին: Արդյունքում՝ կարելի է կարծել, որ ի վնաս հայերի դասավորված բացասական գործոնների հենց այս ամբողջությունն էր, որ իր ողբերգական դերը խաղաց քաջարի սպարապետի զոհվելու գործում:

Լիպարիտ Զաչ Օրբելյանի զոհվելուց հետո սպարապետ նշանակվեց Կոնստանդին III-ի եղբայր Յեթում Զաչ Յեթումյանը: Բարեբախտաբար այս անգամ ևս ընտրությունը հաջող էր: Յեթումը ոչ միայն քաջ էր և արժանի կերպով էր կրում այդ պատվանունը, այլև աչքի էր ընկնում նաև զորավարական մեծ ունակություններով ու պետական մտածելակերպով: Ի տարբերություն բավականին դժգույն և, հատկապես վերջին իրադարձություններից հետո, հեղինակագրված իր արքայի, մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում հենց Յեթում Զաչ Յեթումյանը հանդիսացավ այն պայծառ կետը, որը կարողացավ որոշակիորեն լուսավորել Հայոց թագավորության դժգույն մայրամուտը:

1370 թվականի ամենավերջին հակառակորդը Նոր հարված հասցրեց, սակայն Նույն թվականի դեկտեմբերի 11-ին Սիսի ճ-մ-ում Կոնստանդին IV-ի և սպարապետ Յեթում Զաչ Յեթումյանի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության բանակը (մոտ 5.000) հաղթեց քաղաքի շրջակայքն ասպատակած ու այն պաշարած Մամլուքյան սուլթանության բանակին (մոտ 10.000)²: Դրանից հետո մի քանի տարվա ընդմիջում եղավ, սակայն հարվածները շուտով վերսկսվելու էին:

Իրոք, 1373 թվականի գարնանը թշնամին կրկին մոտեցավ Սիսի պարիսպներին, բայց Կոնստանդին IV-ի և սպարապետ Յեթում Զաչ Յեթումյանի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության բանակը (մոտ 5.000) Սիսի ճ-մ-ում գիշերային անակնկալ հարձակումով հաղթեց քաղաքի շրջակայքն ասպատակած ու այն պաշարած Մամլուքյան սուլթանության բանակին (մոտ 10.000)³: Այս անգամ ևս հաջողությունը փաստորեն հայերի կողմում էր, բայց հետագան տեսնել Կոնստանդին IV-ին արդեն վիճակված չէր: Նույն տարվա ամռանն էլ Հայոց արքան մահացավ՝ ընդ որում այդպես էլ բաց թողնելով այն հարցը, թե բնակա՞ն էր արդյոք այդ մահը, թե՞՝ նա այնուհանդերձ զոհ գնաց կրկին գլուխ բարձրացրած ունիթորների դավադրությանը:

Արքայի մահից հետո գրեթե մեկ տարի երկրի ղեկին կրկին կանգնեց գեղեցկուհի Մարիունը, սակայն հակառակորդների հովերով տարված այս տիրուհին այդպես էլ չկարողացավ հասնել որևէ իրական իշխանության: Երկրում փաստացի հաստատվել էր անիշխանություն: Այս պայմաններում հակառակորդները ու նախ և առաջ սպարապետ Յեթումը որպես արքայության թեկնածու սկսեցին առաջ քաշել Յեթումի մյուս որդի Կոնստանդինին: Այդ տարիներին, սակայն, աստիճանաբար ուժեղացել էին նաև ունիթորների դիրքերը՝ կապված հատկապես այն բանի հետ, որ Կիպրոսի թագավորությունը պաշտպանական հարցերում որոշակի օգնություն էր ցույց տալիս Կիլիկիայի թագավորությանը: Այս պայմաններում Յեթումն և իր կողմնակիցները հարմար չգտան առաջ ընկնել ու նախաձեռնությունը գիտակցաբար զիջեցին ունիթորներին: Արդյունքում՝ 1374 թվականի մարտին մի խումբ հայ իշխաններ նամակ գրեցին մի ժամանակ իր ընտանիքի հետ Կիլիկիայից փախուստի դիմած և այդ ժամանակ Կիպրոսում բնակվող Ջիվան Լուսինյանի որդի երեսուներկուամյա Լևոնին՝ առաջարկելով նրան գալ Կիլիկիա և զբաղեցնել թափուր մնացած հայկական գահը:

¹ Տես՝ Խաչատրյան Հ. «Կիլիկյան Հայաստանի երևելիները», Երևան 2001, էջ 439-441:

² Կիրակոս Չեթունցի «Յիշատակարան 1473 թվականի»:

³ Կիրակոս Չեթունցի «Յիշատակարան 1473 թվականի»:

Ինչպես արդեն ասվել է, Լևոնը մորական կողմից վրացի էր, իսկ հորական կողմից՝ ֆրանսիացի: Նրա մեջ բնականաբար նաև հայկական արյուն կար, թեև նա ինքը իրեն որևէ կերպ հայ չէր համարում: Լևոնը իրեն չէր համարում նաև վրացի կամ ֆրանսիացի: Նա նույնիսկ ֆրանսերեն էլ բավարար չէր հասկանում, իսկ վրացերեն և լատիներեն ընդհանրապես չգիտեր: Դրա փոխարեն Լևոնը հիանալի տիրապետում էր հայերենին, իտալերենին և արաբերենին: Հայոց արքայության այս թեկնածուն, ըստ էության, իրենից ներկայացնում էր ազգերի և բնավորությունների այն յուրօրինակ խառնուրդներից մեկը, որը բնորոշ էր իր ժամանակին ու տարածաշրջանին և խաչակրաց բուռն արշավանքների դարաշրջանում առաջացել էր տարբեր ազգերի ներկայացուցիչների խառնուրդի արդյունքում: 1344 թվականին մոր և եղբոր հետ Կոնստանդնուպոլսի փախուստի դիմելուց հետո Լևոնը բնակություն էր հաստատել Կիպրոսում ու Սուլթանիայի ջանքերով այստեղ ոչ միայն լավ կրթություն էր ստացել, այլև ձեռք էր բերել մարդկային դրական որակներ՝ Լևոնը կենսուրախ էր և շփվող, կարողանում էր հեշտությամբ իր օգտին տրամադրել մարդկանց ու շահել նրանց սրտերը: Արքայության ապագա այս թեկնածուն, սակայն, ուներ նաև թերություններ՝ Լևոնը կամային հատկանիշերի պակաս ուներ, լավ չէր ճանաչում մարդկանց, այնքան էլ խորաթափանց չէր և չէր կարողանում զգալ հասարակական զարգացումները: Սրանցից զատ կար նաև մեկ ուրիշ թերություն ևս՝ Լևոնը ոչ միայն մոլի կաթոլիկ էր, այլև նրան, որպես տիպիկ միջնադարյան մի ազնվականի, ընդհանրապես չէր հուզում այն հարցը, որ իր ապագա հպատակների մեծագույն մասը դեմ է կաթոլիկությանը:

Կիպրոսում հաստատվելու հետո Սուլթանիան և իր որդիները, որպես Լուսինյանների շառավիղներ, վայելում էին տեղի Լուսինյան արքայատոհմի բարեհաճությունը ու որևէ կարիք չէին քաշում: Երիտասարդ եղբայրները առաջ գնացին հատկապես այն բանից հետո, երբ Կիպրոսի թագավորության արքա դարձավ Պետրոս I-ը: Կենսուրախ այս արքան ամեն կերպ հովանավորում էր իր հեռավոր ազգականներին և հաճախ նրանց կարևոր հանձնարարություններ էր տալիս: Ավելին, 1360-ական թվականների սկզբին Պետրոս I-ը, չնայած այն բանին, որ Հայոց գահը թափուր չէր, խնդիր դրեց եղբայրներից որևէ մեկին Հայոց թագավոր հռչակել և այդ նպատակով բանակցություններ սկսեց Հռոմի պապի հետ: Ու, թեև այս բանակցությունների ժամանակ գործերով Իտալիայում գտնվող եղբայրներից Բոհեմունդը 1363 թվականին ժանտախտի զոհ դարձավ, սակայն Պետրոս I-ը կարողացավ հասնել նրան, որ 1364 թվականին Հռոմի պապ Կլիմենտ VII-ը (1342-1394) հատուկ կոնդակով Լևոնին Հայոց թագավոր ճանաչի: Ճանաչումը առժամանակ որևէ գործնական հետևանք չունեցավ և չէր էլ կարող ունենալ, բայց Լևոնը համենայն դեպս կոնդակը խնամքով պահեց իր մոտ: Եվ այսպես, արդեն մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում Կիլիկիայի թագավորության արքա հռչակվեց նույն այս Լևոնը՝ Լևոն V-ը (1374-1375), սակայն չէր հասցրել դեռ նոր արքան սովորել հայկական գահին, երբ այս ամենի մասին տեղեկացած մամլուքները կրկին հարձակման նետեցին իրենց մանկավիճկներին:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1374 սեպտեմբերի վերջ - դեկտեմբերի վերջ – *Սիսի պաշտպանությունը*¹

Զուլբադարյանների և Ռամադանյանների եմիրությունների միացյալ բանակը (մոտ 24.000) պաշարեց քաղաքը Հեթում Զաջ Հեթումյանի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության բանակից (մոտ 1.000): Այս պայմաններում Հայոց սպարապետը Հայկական բանակի հիմնական մասը (մոտ 15.000) գիտակցաբար թողեց թշնամու թիկունքում՝ անկանոն գործողություններ իրականացնելու համար:

I փուլ – Հեթումի գլխավորած բանակը անակնկալ հարձակումով հաղթեց քաղաքը պաշարած թշնամուն պարեն տանող ջոկատին (մոտ 3.000), իսկ եղբայրները և այն հաջողությամբ քաղաք մտցրեց:

II փուլ – Թշնամու բանակը մի քանի անգամ գրոհեց քաղաքի վրա, սակայն, ծանր կորուստներ կրելով հատկապես Հայկական բանակի նետածիգների գործողություններից, հետ շարտվեց ելման դիրքեր: Դրանից հետո վերջինս թողեց քաղաքի պաշարումը և նահանջեց:

¹ Հովհաննես Դարդեղ «Ժամանակագրություն Հայոց», գլուխ 83-85; Կիրակոս Զեյթունցի «Հիշատակարան 1473 թվականի»:

Հայերը կորցրին մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 4.000 զինվոր:

Նորընծա արքային երկրի պաշտպանության ուղղությամբ որևէ գործուն քայլ ձեռնարկելու համար իրոք չափազանց քիչ ժամանակ էր հատկացված և առավելագույնը, որ վերջինս կարողացավ անել, դա եվրոպացի վարձկանների մի ջոկատի կազմակերպումն էր: Իր հերթին թշնամին ոչ միայն ոչ մի պահ չէր դադարեցնում սպառնալիքները, այլև այս անգամ արդեն Բարթուլքը, կարծես թե, վերջնականապես որոշել էր ոչնչացնել Հայոց թագավորությունը:

1375 թվականի սկզբին հակառակորդի միացյալ բանակը կրկին հարված հասցրեց: Ստեղծված պայմաններում խոսք իսկ գնալ չէր կարող բաց ճակատամարտի մասին և սպարապետ Ջեթում Զաչ Ջեթումյանի գլխավորած Հայկական բանակը անցավ անկանոն պատերազմի: Հայկական բանակի ղեկավարությունը նախատեսել էր, ամուր պաշտպանություն կազմակերպելով տեղում, բանակային հիմնական ուժերը թողնել մայրաքաղաքից դուրս՝ նպատակ ունենալով մշտական սպառնալիքներ ստեղծելու և թշնամուն կորուստներ պատճառելու միջոցով ի վերջո ստիպել հակառակորդին նահանջել: Եվ այսպես, Հայկական բանակի անկանոն հարվածներին ենթարկվող մահմեդական հորդան սկսեց դանդաղորեն շարժվել Սիսի ուղղությամբ և 1375 թվականի հունվարի հենց սկզբի օրերին Հայոց մայրաքաղաքը պաշարվեց:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1375 հունվարի 5 - ապրիլի 22 – Սիսի գրավումը¹

Մամլության սուլթանության, ինչպես նաև Չուլքադարյանների և Ռամադանյանների էմիրությունների միացյալ բանակը (մոտ 80.000) պաշարեց Հայոց թագավորության մայրաքաղաքը Լևոն V-ի, Շահան Ջեթումյանի ու մարաջախտ Սոհիեր Դուկարտի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության բանակից (մոտ 1.000, այդ թվում ֆրանսիացիներ):

I փուլ – Հունվարի 5-ին թշնամին անցավ վճռական գրոհի և, հաղթահարելով Հայկական բանակի դիմադրությունը, մտավ քաղաք: Հայոց արքայի գլխավորած մայրաքաղաքի կայազորի մնացորդը ամրացավ միջնաբերդում:

II փուլ – Հունվարի 6-ի վաղ լուսաբացից թշնամու բանակը հզոր գրոհ կազմակերպեց միջնաբերդի ուղղությամբ, բայց ողջ օրը տևած համառ մարտում հետ շարժվեց ելման դիրքեր, ընդ որում մարտին անձամբ մասնակցող Հայոց արքան ծանր վերք ստացավ ծնոտին հարվածած հակառակորդի նիզականետ մեքենայից արձակված տեգից:

III փուլ – Երեկոյան թշնամին անցավ վճռական գրոհի, սակայն Հայկական բանակը, օգտվելով նրանից, որ միջնաբերդ տանող նեղ ճանապարհը վերջինիս հնարավորություն չէր տալիս օգտագործել սեփական թվական գերակշռությունը, հզոր հակադրոհով ծանր կորուստներ պատճառեց թշնամու բանակին և հետ մղեց ելման դիրքեր:

IV փուլ – Հունվարի 7-ից ապրիլի 20-ը թշնամին, գերծ մնալով գրոհներից, ուժեղացրեց միջնաբերդի պաշարումը՝ նախատեսելով գրավել այն սովի շնորհիվ: Այս ընթացքում քաղաքից դուրս գործող Հայկական բանակը Հայոց սպարապետի անձնական ղեկավարությամբ հզոր հարվածներ հասցրեց թշնամու բանակին և ծանր կորուստներ պատճառեց վերջինիս՝ մարտերից մեկում գերելով թշնամու առաջնորդներից մեկի որդուն:

V փուլ – Ապրիլի 20-ի առավոտյան թշնամու կողմից կաշառված, Հայոց արքայի դեմ դավադրություն կազմած և միջնաբերդը թշնամուն հանձնել փորձող վարձկան ռազմիկները, տապարներով կոտրելով միջնաբերդի աշտարակներից մեկում գտնվող Լևոն V-ի հանգստարանի դռները, ներս մտան ու փորձեցին սպանել Հայոց արքային: Ու, թեև

¹ Հովհաննես Դարդել «Ժամանակագրություն Հայոց», գլուխ 86-105; Անանուն «Հիշատակարան 1375 թվականի Առաջին»; Անանուն «Հիշատակարան 1375 թվականի Երկրորդ»; Անանուն «Հիշատակարան 1375 թվականի Երրորդ»: Անանուն «Հիշատակարան 1375 թվականի Չորրորդ»; Աստվածատուր Երզնկացի «Հիշատակարան 1375 թվականի»; Անանուն Ստեփ «Հիշատակարան 1375 թվականի»; Չաքարե Ստեփ «Հիշատակարան 1375 թվականի»; Անանուն «Հիշատակարան 1382 թվականի»; Ջեթում II-ի Շարունակողներ «Տարեգրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Բակոբ Ստեփ «Պատմություն»; Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»; Մինաս Ամիրեցի «Ազգաբանություն»; Դուկաս Կարսեցի «Ժամանակագրություն», գլուխ 1; Ալեքսիե Տիգրանակերտցի «Գիրք պատմության»; Սիմեոն Երևանցի «Զամբռ», գլուխ 1, 2: Իբն Թադրի Բիրդի «Պատմություն»; ալ-Հալաբի «Էմիր Յաշ-բեկի շրջայցը»; Մյունենջիմ-Բաշի «Պատմություն»:

վերջինիս կարողացավ պարանով պատուհանից ներքև իջնել և փրկվել, սակայն միջնաբերդի Յայկական կայազորը չկարողացավ դուրս մղել դավադիրներին նրանց գրաված աշտարակից, քանի որ աշտարակին կարելի էր մոտենալ միայն շատ նեղ մի կամրջով:

VI փուլ – Կեսօրին աշտարակում ամրացած դավադիրները սկսեցին պարանների օգնությամբ աշտարակ բարձրացնել թշնամու ռազմիկներին: Երեկոյան, սակայն, աշտարակի սենյակներից մեկում թաքնված Յայոց արքայի մի քանի թիկնապահների հաջողվեց անակնկալ հարձակվել զգուշությունը կորցրած վարձկանների ու թշնամու ռազմիկների վրա և, ոչնչացնելով նրանց, հետ գրավել աշտարակը:

VII փուլ – Ապրիլի 21-ին Յայկական բանակը ողջ օրը հետ մղեց թշնամու գրոհները: Չնայած դրան, սակայն, հուսալքված և վերքից տառապող Լևոն V-ը, անհեռանկար համարելով հետագա պայքարի շարունակումը, ապրիլի 22-ին ի վերջո դադարեցրեց դիմադրությունը ու հանձնվեց:

Յայերը կորցրին մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր:

Սիսի գրավման արդյունքում Յայոց արքա Լևոն V-ը, Ամենայն Յայոց կաթողիկոս Պողոս I Սսեցին (1374-1382), Յայոց արքայի ընտանիքը, Շահան Յեթումյանը, Սոհիեր Դուկարտը, Նախկին թագուհի Մարիունը և այլք գերվեցին ու տեղափոխվեցին Կահիրե: Արդյունքում՝ Կիլիկիայի թագավորությունը զրկվեց իր տարածքի մեծագույն մասից և սահմանափակվեց Լեռնային Կիլիկիայով, որտեղ կենտրոնացած Յայկական բանակն ու իշխանները սպարապետ Յեթում Զաջ Յեթումյանի օժանդակությամբ Կիլիկիայի թագավորության նոր արքա հռչակեցին Յեթումի որդի Կոնստանդինին՝ Կոնստանդին V-ին (1375-1424):

Սիսի գրավումից հետո Կիլիկիայի թագավորության գրեթե ողջ ղեկավար կազմը՝ Լևոն V-ը և իր արքունիքը, փաստորեն հայտնվեցին գերության մեջ: Այդ պահից սկսած Յայոց այս գերիները որևէ իրական ռազմաքաղաքական նշանակություն արդեն, ըստ էության, չունեին, սակայն այնուհանդերձ ավելորդ չի լինի, որ, մինչև առաջ անցնելը, մի քանի խոսքով անդրադառնանք այս մարդկանց հետագա ճակատագրին, անդրադառնանք զուտ մարդկային առումով՝ որպես քաղաքական դեպքերի և զարգացումների, ինչպես նաև որոշ չափով՝ իրենց կողմից վարված անհեռառես քաղաքականության զոհերի:

Գլուխ 12

Կիլիկիայի երբեմնի մեծամեծների հետագա ճակատագիրը

1375 թվականի հուլիսի 9-ին Յայոց գերված արքունիքը հասավ Կահիրե: Բարբոսը ազատության փոխարեն Յայոց երբեմնի արքային անմիջապես էլ առաջարկեց մահմեդականություն ընդունել, սակայն ստացավ լիովին սպասելի մերժում: Արդյունքում՝ Լևոն V-ը և իր ընտանիքը, ինչպես նաև Շահան Յեթումյանը մնացին գերության մեջ, իսկ մյուս գերիները, ինչքան էլ տարօրինակ ինչի, ազատ արձակվեցին: Պողոս I Սսեցին և հայ ռազմիկների ու իշխանների հիմնական մասը վերադարձան Սիս և այդուհետ, զուտ իրավաբանորեն, սկսեցին համարվել Մամլուքյան սուլթանության սուլթանի հպատակներ: Նախկին թագուհի Մարիունը, ասպետ Սոհիե Դուկարտն և վերջինիս կին, կոմսուհի Ֆիմին մեկնեցին Երուսաղեմ: Այստեղ Մարիունն ու Ֆիմին կրոնավորյալ դարձան և, իրենց կյանքի մնացած մասն անցկացնելով Երուսաղեմի Սուրբ Յակոբ վանքում, այդտեղ էլ գտան իրենց հավերժական հանգիստը: Սոհիե Դուկարտի մասին այլ տեղեկություններ այլևս հայտնի չեն: Կահիրեում մնացած և քաղաքական որևէ նշանակությունից լրիվ զրկված հայ գերիների վիճակը, ինչպես արդեն ասվեց, առանձնապես ծանր չէր և ողջ Կահիրեի մակարդակով նրանք նույնիսկ լիակատար ազատություն էին վայելում: Յարկ է նշել, որ այս հարցում ոչ վերջին դերն ունեցավ նաև Սիսի անկումից հետո երկրամասում ստեղծված քաղաքական դրությունը:

Իրոք, Կիլիկիան հեռու էր, իսկ ներքաղաքական որոշակիորեն անկայուն վիճակում գտնվող Մամլուքյան սուլթանությունն ինքն էլ բավարար միջոցներ չունեւր այն լիակատար հսկողության տակ պահելու համար և այս պայմաններում Կիլիկիայում փաստացի անկախ դրության էին հասել

քոչվոր թուրքմեններն, ի դեմս Չուլքադարյանների ու արդեն մեծապես սրանց ենթակա Ռամադանյանների: Զանի դեռ կանգուն էր Սիսը, թուրքմեններն անշեղորեն դաշնակցում էին Մամլուքյան սուլթանությանը, բայց, այժմ՝ Սիսի անկումից հետո, թուրքմենները միանգամից սկսեցին իրենց անկախ պահել արդեն պաշտոնական Կահիրեի նկատմամբ: Իրերի աննկատ, բայց լիովին սպասելի հենց այս զարգացումն էր, որ ստիպեց Բարթուլին սիրաշահել գերության մեջ հայտնված Լևոն V-ին և հայերին:

Ինչպես արդեն ասացինք, Կահիրեում Լևոն V-ի դրությունը ծանր չէր, սակայն Չայոց արդեն նախկին արքան այնուհանդերձ ձգտում էր լիակատար ազատություն ձեռք բերել և այդ նպատակով նա սկսեց բազում նամակներ հղել Եվրոպական արքունիքներին: Այս գործում Լևոն V-ին զգալի օժանդակություն ցուցաբերեց 1377 թվականի հուլիսից որպես խոստովանահայր, իսկ հետո արդեն որպես Լևոն V-ի հուսալի ընկեր և բարեկամ հանդես եկած ֆրանցիսկյան վանական Յովհաննես Դարդելը: Յենց նա էր, որ հետագայում գրեց Լևոն V-ի կյանքի պատմությունը: Նույն այս ազնիվ վանականի ջանքերով էր, որ Շահան Յեթումյանը կարողացավ փախչել Կահիրեից՝ Լևոն V-ի ազատության համար հետագայում ոտքի տակ տալով ողջ Եվրոպան: 1379 թվականին մահացան Լևոն V-ի աղջիկները, իսկ 1381 թվականին էլ կյանքից հեռացավ նաև նրա կինը՝ Չայոց արդեն նախկին թագուհին: Իր հերթին իշխանության հարցով փառատենչ Բարթուլը նույն այս ժամանակ սեփական ծրագրերն ուներ:

Արդյունքում՝ 1376 թվականի մարտի 15-ին դեպի Մեքքա կատարած ուխտագնացության ժամանակ սուլթան Շաբանը զոհ գնաց սեփական ամենագոր մամլուքի հղացած դավադրությանը, երբ նրան ուղղակի խեղդեցին: Դրանից հետո, մեկ ավելորդ ժամ իսկ չկորցնելով, Բարթուլը և Բուրջիները գրավեցին Կահիրեի բոլոր կարևոր ամրությունները՝ նոր սուլթան հռչակվելով հանգուցյալի ութնամյա որդի Ալի իբն Շաբանին (1376-1381): Ավելորդ էլ է ասել, որ ողջ փաստացի իշխանությունը կրկին և արդեն վերջնականապես հայտնվեց Բարթուլի ձեռքում: 1381 թվականի մայիսի 19-ին Ալի իբն Շաբանը կնքեց իր մահկանացուն, սակայն այս անգամ ևս, հաշվի առնելով ուժեղ դիմադրության ամկայությունը, ամենագոր խնամակալը կրկին հրաժարվեց իրեն սուլթան հռչակելու գաղափարից ու սուլթան հռչակեց հանգուցյալի եղբորը՝ իննամյա Սալիհին (1381-1382, 1389-1390):

Ստեղծված պայմաններում Լևոն V-ը կրկին որոշեց ակտիվացնել ազատություն ստանալուն ուղղված իր ջանքերը, ընդ որում ցավալի էր, որ առիթից փորձում էին օգտվել նաև որոշ բախտախնդիրներ: Իրոք, հենց այդ տարիներին էր, որ Եվրոպայում իբր Լևոն V-ի ազատության համար նրա անունից սկսեց դրամական միջոցներ հավաքել մի ոմն ասպետ Մանվել, որը, սակայն, իրականում հետապնդում էր ընդամենը միայն անձնական, նեղ շահադիտական նպատակներ: 1382 թվականին Յովհաննես Դարդելը մեկնեց Եվրոպա: Վերջինս սկզբում ներկայացավ Արագոնի թագավորության արքա Պեդրո IV-ին (1336-1387), իսկ հետո էլ՝ Կաստիլիայի թագավորության արքա Խուան I-ին (1379-1390), երբ երկու արքունիքներում էլ ջերմ ընդունելության արժանացավ: Ավելին, Խուան I-ը իր մտերիմներից ոմանց, ինչպես նաև Յովհաննես Դարդելին և նույն ասպետ Մանվելին թանկարժեք նվերներով ուղարկեց Կահիրե, ընդ որում ճանապարհին Մանվելը իր հավաքած միջոցների հետ միասին աննկատ կորավ, քանի որ նրա ծրագրերի մեջ ոչ մի կերպ չէր մտնում հանդիպումը Լևոն V-ի հետ:

Այսպես թե այնպես, բայց բանագնացները հասան Կահիրե և սկսվեցին բանակցություններ: Արդյունքում՝ մեծ փրկագնի և թանկարժեք նվերների դիմաց Լևոն V-ն ի վերջո ազատ արձակվեց: 1382 թվականի հոկտեմբերի 7-ին Լևոն V-ը և իր ազատարարները նավ նստեցին ու ծով դուրս եկան: Չաջորդ օրը Բարթուլը մտքափոխ եղավ, բայց քրիստոնյա պատվիրակությունն արդեն դուրս էր եկել բաց ծով և մամլուքյան նավավարները այդպես էլ չկարողացան գտնել նրանց հետքերը: Այս դեպքերից անմիջապես հետո էր հենց, որ Բուրջիները այնուհանդերձ գահընկեց արեցին երեխա սուլթանին և 1382 թվականի նոյեմբերի սկզբին սուլթան հռչակեցին արդեն հենց իրեն՝ Բարթուլին (1382-1389, 1390-1399):

1382 թվականի հոկտեմբերի 21-ին Լևոն V-ն և իր ուղեկիցները հասան Յոռդոս, որից հետո, ուղղություն բռնելով դեպի Իսպանիա, եղան Վենետիկում, Պադուայում, Վերոնայում, Միլանում, Թուրինում և Ավինյոնում: Ավինյոնում Լևոն V-ը հանդիպեց Յոմի պապ Կլիմենտ VII-ին, որից հետո շարունակեց իր երթը դեպի Իսպանիա: Արագոնի ու Կաստիլիայի

թագավորությունների արքաները Լևոն V-ին դիմավորեցին մեծ շուքով և նրան նույնիսկ մի քանի քաղաքներ նվիրեցին: Լևոն V-ի հոգսը, սակայն, ամենևին էլ իսպանական քաղաքային իշխան դառնալը չէր: Այս դեպքերից կարճ ժամանակ անց Յայոց երբեմնի արքան մեկնեց հյուսիս և ճոխ ընդունելության արժանացավ արդեն Նավարայի թագավորության արքա Կառլոս II-ի (1349-1387) կողմից: Վերջինս խոստացավ, որ, եթե Լևոն V-ը որոշի հետ գրավել Կիլիկիան, ինքը այդ գործին կօժանդակի 100 նետաձիգներով և զգալի դրամական միջոցներով: Նավարայի թագավորության արքան, սակայն, ընդամենը գավառական մի երկրորդական թագավորության ղեկավար էր և բնական է, որ նա կարող էր գործել միայն այն դեպքում, եթե նախատեսվող խաչակրաց արշավանքին մասնակցեին Եվրոպական հիմնական խոշոր պետությունները: Նույն այդ ժամանակ, սակայն Եվրոպայում մոլեգնում էր Յարյուրամյա պատերազմը (1337-1453) և Ֆրանսիական ու Անգլիական թագավորությունները լիովին այլ հոգսերով էին տարված: Թեթև չէր, սակայն, նաև Կենտրոնական և Արևելյան Եվրոպայի պետությունների վիճակը, որոնց, նույնիսկ եթե հաշվի չառնենք էլ ներքին ինտրիգներն ու տարածայնությունները, սկսել էլ լրջորեն սպառնալ թափ հավաքող Մուրադ I-ը:

Չնայած ստեղծված անբարենպաստ իրավիճակին՝ Լևոն V-ը 1384 թվականի սկզբին մեկնեց Ֆրանսիա: Ֆրանսիական թագավորության արքա Կառլոս VI-ը (1380-1422) Փարիզի մոտ մեծ շուքով դիմավորեց Լևոն V-ին, թանկարժեք նվերներ տվեց նրան և տեղավորեց իր պալատներից մեկում: Չնայած սկզբունքային հավանությանը Լևոն V-ի ծրագրերին, սակայն, շուտով պարզվեց, որ շարունակվող Յարյուրամյա պատերազմի պայմաններում որևէ իրական քայլի մասին խոսելն իսկ ավելորդ էր: Փորձելով վերջ դնել ընթացող պատերազմին՝ Լևոն V-ը, որպես Կառլոս VI-ի դեսպան, 1385 թվականի վերջին ժամանեց Անգլիա և ընդունվեց արդեն Անգլիական թագավորության արքա Ռիչարդ II-ի (1377-1399) կողմից: Ռիչարդ II-ը խոստացավ դադարեցնել պատերազմը, բայց հետագայում այդպես էլ չկատարեց իր խոստումը: 1386 թվականի մայիսին Լևոն V-ը վերադարձավ Փարիզ և, այդպես էլ որևէ արդյունքի չհասած, անցավ մասնավոր կյանքի: 1391 թվականին մահացավ Լևոն V-ի փեսան ու նրա աննահանջ ուղեկից Շահան Յեթումյանը: Կրած անհաջողությունները ընկճել էին նաև Լևոն V-ին և 1393 թվականի նոյեմբերի 29-ին արդեն ինքը՝ Յայոց երբեմնի արքան, կնքեց իր մահկանացուն: Լևոն V-ին հայկական ծեսով թաղեցին Փարիզի Կելեստիկյանների վանքում, իսկ XVIII-դարի վերջում էլ նրա աճյունը տեղափոխվեց Ֆրանսիայի Սեն-Դենի արքայական դամբարան: Այսպիսի տխուր վերջաբան ունեցավ այդպես էլ հայ չդարձած Յայոց այս արքայի գործունեությունը՝ արքա, որին բաժին հասան միայն անհաջողություններ և ձախողություններ:

Լևոն V-ին մեծ շուքով ընդունում էին Եվրոպայում և Եվրոպայի արքունիքները, թեև գահազրկված, այնուհանդերձ հենց նրան էին համարում Կիլիկիայի թագավորության արքա: Շռայլ խոստումներ և թանկարժեք նվերներ, մեծ հույսեր ու չիրականացված ծրագրեր՝ կարծես հենց այս ամենն է կազմում Կիլիկիայի քաղաքական կյանքի բովանդակությունը XIV դարի վերջին, կարծես թե, այդպես էր, կարծես թե, բայց իրականում, որպես յուրօրինակ մի հակադրություն Եվրոպայում սկսված «կիլիկյան աղմուկի», բուն Կիլիկիայում Կիլիկիայի թագավորության փաստացի, թեև այդպես էլ շատերի կողմից չճանաչված ու չընդունված արքան և իր համախոհները լռության ու գրեթե մոռացության մեջ փորձում էին ավելի իրական քայլերով Յայոց թագավորությունից փրկել գոնե այն, ինչ դեռ մնացել էր և ինչը դեռ կարելի էր փրկել:

Ինչպես արդեն ասվեց, պատերազմի ավարտից հետո Կիլիկիայի թագավորությունը զրկվեց իր տարածքի մեծագույն մասից և սահմանափակվեց Լեռնային Կիլիկիայով, որտեղ կենտրոնացած Յայկական բանակը և իշխանները նոր արքա հռչակեցին Կոնստանդին V-ին: Յենց այս արքան էր, որ սկզբնական տարիներին հոր հետ միասին, իսկ հետո արդեն՝ միայնակ, փաստացի շարունակեց Կիլիկիայի թագավորության պետական ավանդույթները և փորձեց իրապես ղեկավարել թագավորությունը ժամանակի ծանր փորձություններում: Իր հերթին նույն այս ժամանակ տարածաշրջանը շարունակում էր ապրել սեփական հոգսերով և արդեն սովորական դարձած շահերի բախումներով:

Գլուխ 13

Զելաիրյանների սուլթանության անկումը

1368 թվականի մարտին Խլիճ-Արսլանի գլխավորած Արաթեյանների էմիրության բանակը (մոտ 40.000) ասպատակեց Տրապիզոնի կայսրության տարածքը և Նահանջեց¹, իսկ Նույն թվականի հուլիսի 19-ին Էլ Կեռասունտի շրջակայքը ասպատակեց ծովահենների բանակը (մոտ 1.000) ու Նահանջեց²: 1369 թվականի հունվարին հակառակորդը գրավեց Գուլախը³, սակայն 1370 թվականի մայիս 21-ին Պարխարյան լեռների ճ-մ-ում Ալեքսեյ III-ի գլխավորած Տրապիզոնի կայսրության բանակը (100) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 20) պատահաբար հանդիպեցին Արաթեյանների էմիրության բանակին (800, որից 500 հեծյալ) և անակնկալ հարձակումով հաղթեցին նրան⁴:

1371 թվականի գարնանը Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (մոտ 2.000) ասպատակեց Բերկրիի շրջակայքը և Նահանջեց⁵: Դրանից հետո վերջինս հարված հասցրեց Մոսուլի շրջակայքին, սակայն առժամանակ կրկին խաղաղվեց: Հաջորդ տարի Ղարա-Ղոյունլուները կրկնեցին հարվածը Վանա լճի հյուսիսային ափերի ուղղությամբ, սակայն այս անգամ նրանց մի զգալի անհաջողություն էր սպասվում: Իրոք, 1372 թվականի գարնանը Արծկեի ճ-մ-ում Զելաիրյանների սուլթանության բանակը (մոտ 100) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 20) քաղաք թողեցին ու անակնկալ հարձակումով հաղթեց Սեյիդ-Խորոյի գլխավորությամբ քաղաքի շրջակայքն ասպատակող Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության բանակին (մոտ 500): Թշնամին կորցրեց 26 զինվոր, որոնց թվում սպանվեց Նաև Սեյիդ-Խորոն⁶:

1373 թվականի հունվարի 13-ին Պարխարյան լեռների ճ-մ-ում Արաթեյանների էմիրության բանակը (մոտ 10.000) հաղթեց Ալեքսեյ III-ի գլխավորությամբ արշաված Տրապիզոնի կայսրության բանակին (մոտ 15.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 2.000)⁷: 1374 թվականի ապրիլի 16-ին Տրապիզոնի կայսրության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 2.000) Արաթեյանների էմիրության բանակից (մոտ 800) հետ գրավեցին Գուլախը⁸, սակայն 1375 թվականի ամռանը հակառակորդն իր հերթին հետ վերցեց այն⁹: Դրանից հետո այս ուղղությամբ պատերազմական գործողությունների ընթացքն անկում ապրեց, թեև արդյունքում Փոքր Յայքի արևմտյան որոշ ծովափնյա շրջաններ ընկան Արաթեյանների էմիրության տիրապետության տակ:

1374 թվականի սեպտեմբերին իր մահկանացուն կնքեց Զելաիրյանների սուլթանության սուլթան Ուվեյսը և նրան հաջորդեց որդին՝ Հասանը (1374), սակայն վերջինիս արագորեն գահընկեց արեցին ու Նույն տարվա հոկտեմբերի 9-ին սպանեցին, որից հետո գահին բազմեց նրա եղբայր Հուսեյնը (1374-1382): Անձնական առանձնակի հատկանիշներով աչքի չընկնող այս տիրակալի օրոք ևս, սակայն, իրավիճակը չհանդարտվեց: Իրոք, Նոր սուլթանի դիրքերը երկրի ներսում անչափ թույլ էին և, բացի այդ, ապստամբական հովերով էին բռնված նրա Նաև մյուս եղբայրները: Առկա էր, սակայն, Նաև արտաքին սպառնալիքի վտանգը, քանի որ հենց Նույն այս ժամանակ հարձակման անցավ Մուզաֆֆարյանների էմիրությունը, որը 1357 թվականին ոչնչացրել էր Ինջույանների էմիրությունը և ընդունակ, եռանդուն, բայց միաժամանակ Նաև անչափ դաժան ու հաշվենկատ Շահ-Շուջայի (1358-1384) օրոք այժմ հասել էր իր հզորության գագաթնակետին:

1375 թվականի գարնանը Շահ-Շուջայի ռազմական մեքենան մտավ Թավրիզ, սակայն Էմիրի հիվանդության, ինչպես նաև մի շարք այլ պատճառներով չկարողացավ ամրանալ քաղաքում և հետ քաշվեց: Տարվա երկրորդ կեսին Մուզաֆֆարյանների էմիրության հերթական անգամ հարձակման անցած բանակը կրկին մտավ Թավրիզ, սակայն այս անգամ ևս

¹ Միքայել Պանարետոս «Տրապիզոնյան ժամանակագրություն», մաս 41:

² Միքայել Պանարետոս «Տրապիզոնյան ժամանակագրություն», մաս 40:

³ Միքայել Պանարետոս «Տրապիզոնյան ժամանակագրություն», մաս 41:

⁴ Միքայել Պանարետոս «Տրապիզոնյան ժամանակագրություն», մաս 43:

⁵ Սիմեոն Բերկրացի «Հիշատակարան 1371 թվականի»:

⁶ Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»: Ամանուն երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»:

⁷ Միքայել Պանարետոս «Տրապիզոնյան ժամանակագրություն», մաս 45:

⁸ Միքայել Պանարետոս «Տրապիզոնյան ժամանակագրություն», մաս 47:

⁹ Միքայել Պանարետոս «Տրապիզոնյան ժամանակագրություն», մաս 47:

չկարողացավ ամրանալ տեղում, թեև Յուսեյնս ինքն էլ այդ քաղաքում, ինչպես նաև Ատրպատականում կարողացավ քիչ թե շատ ամուր հաստատվել միայն 1376 թվականի երկրորդ կեսին:

Ջելաիրյանների մոտ սկիզբ առած քառսը բնականաբար անմիջապես էլ ակտիվացրեց տեղական ուժերին, որոնց մեջ ամենից առաջ աչքի էին ընկնում աստիճանաբար մեծացող հավակնություններ դրսևորող Ղարա-Ղոյունլուներն, ի դեմս 1375 թվականին Բայրամ-խոջայի մահից հետո այս էմիրության գլուխ կանգնած Նրա եղբայր Բերդի-խոջային (1375) իշխանությունից հեռացրած վերջին երկուսի եղբորորդի, տաղանդավոր և եռանդուն Ղարա-Մուհամմեդի (1375-1389): Ղարա-Ղոյունլուների նոր էմիրը, անշեղորեն շարունակելով իր նախորդների ռազմաշունչ քաղաքականությունը և հակադրվելով Ջելաիրյանների սուլթանության կենտրոնական իշխանությանը, միաժամանակ նաև ավելի զարգացրեց այն համագործակցությունը, որն առկա էր հայերի և, մասնավորապես, Տարոնի իշխանության հետ: Միաժամանակ, սակայն, երկարատև ընդմիջումից հետո և հատկապես կենտրոնական իշխանության տարածաշրջանային թուլացման ֆոնին, իրենց հավակնություններով առաջ եկան նաև քրդերը:

Գլուխ 14 **Քրդական էմիրությունների վերելքը**

Քրդերին իրենց ակտիվության գագաթնակետին էին հասցրել դեռևս Էյուբյաններն ու Սալահ-էդ-Դինը, սակայն մոնղոլական ալիքը հետագայում լրջորեն սահմանափակել էր նրանց հնարավորությունները և գրեթե ոչնչացրել էր դրանք: Այժմ, սակայն, երբ տարածաշրջանում կենտրոնացված իշխանության հերթական ներկայացուցիչն, ի դեմս ամենից առաջ Ջելաիրյանների սուլթանության, թուլանում և անկում էր ապրում, քրդերի ժամանակը կրկին եկավ մոտավորապես այն տեսքով, ինչ տեսքով, որ այն եկել էր Արաբական խալիֆության ու Սելջուկյան սուլթանության անկման ժամանակաշրջաններում: Այս առումով հետաքրքիր է նշել, սակայն, որ նույն այս ժամանակ միասնություն չկար նաև նույն քրդերի մոտ, ընդ որում ցեղական ավանդական անմիաբանությանը զուգարկվեց նաև կրոնական պառակտվածությունն, ի դեմս մի կողմից իսլամ դավանող քրդերի, իսկ մյուս կողմից էլ քրդական մինչիսլամական դավանանքին պատկանող այն քրդերի, որոնք աստիճանաբար ավելի ու ավելի էին սկսում հայտնի դառնալ որպես եզդիներ:

Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում Հայկական լեռնաշխարհում գործող քրդերի պետական համակարգի մասին հստակորեն խոսելը դժվար է, քանի որ մի կողմից տեղեկատվությունն է քիչ և հատվածական, իսկ մյուս կողմից էլ այն բավարար չափով վերլուծված չէ: Դատելով ըստ ամենայնի, սակայն, Հայկական լեռնաշխարհում գործող քրդական պետական միավորները հիմնականում ներկայացված էին, ըստ էության, երեք ուժերով՝ Յերում և Նրա շրջակայքում հաստատված կիսաքոչվոր եզդիական տարրով, ի դեմս Շամբոյանների եզդիական էմիրության, դեռևս Սալահ-էդ-Դինի կողմից հիմնադրված Շամսադդինյանների էմիրությունով, որը գտնվում էր ավելի հարավ-արևմուտք, ինչպես նաև Էյուբյանների երբեմնի փառահեղ դարաշրջանի վերջին բեկորը հանդիսացող Էյուբյանների էմիրությամբ:

Շամսադդինյանները, Էյուբյանների անկումից հետո մեծապես զիջած լինելով դիրքերը, այժմ, երբ տարածաշրջանում, ինչպես արդեն ասվեց, հերթական անգամ վերացել էր կենտրոնացված և հզոր ուժը, աստիճանաբար կրկին ոտքի էին կանգնում ու ձգտում էին վերատիրել իրենց հին դիրքերին: Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում Շամսադդինյանների էմիրության էմիրն էր Ռոժակի ցեղին պատկանող Միր-Շեյխը (մոտ 1360 – ուղ. – 1377): 1377 թ-ի վերջինս մահացավ և, սպանելով հանգուցյալի որդի Դիադինին, էմիր հռչակվեց վերջինիս հորեղբայր Հաջի-Շարաֆը (1377-1404)¹:

Իր հերթին, ինչ-որ տեղ XIV դարի առաջին կեսին եզդիական Բոհթան ցեղին պատկանող և Վասպուրականում բավականին ազդեցիկ դիրքեր ունեցող ոմն Մելիք-Եզդի ամուսնացավ Արծրունիների տոհմին պատկանող մի աղջկա հետ, որով էլ հենց Վասպուրականի տարածքում

¹ Անանուն Երուսաղեմի «Ժամանակագրություն»:

հայ-եզդիական յուրօրինակ մի միասնություն հաստատվեց: Այս առումով հետաքրքիր է նշել, որ, եթե իսլամ դավանող քրդերը և, մասնավորապես, Ռոժակիները բավականին անհանդուրժող էին տրամադրված հայերի նկատմամբ, ապա եզդիների հետ հայերի հարաբերությունները անհամեմատ ավելի դրական էին: Քրդերն, ինչպես արդեն ասվեց, ավանդականորեն խնդիրներ ունեին և միմյանց, և տարածաշրջանային կենտրոնական իշխանությունների հետ, սակայն քրդերի ու եզդիների պարագայում իրավիճակը լրացուցիչ բարդանում էր նաև կրոնական անհանդուրժողականությամբ: Իրոք, եթե մահմեդականները և, մասնավորապես, քրդերը ինչ-որ տեղ գոնե պատրաստ էին համակերպվել իսլամի տիպի աբրահամական կրոն հանդիսացող քրիստոնեության ու քրիստոնյաների գոյության հետ, ապա դասական հեթանոս համարվող եզդիների նկատմամբ վերաբերմունքն անհամեմատ ավելի անհանդուրժող էր, ընդ որում նաև՝ նրանց ազգակից նույն քրդերի կողմից: Արդյունքում, ինչպես և կարելի էր սպասել, եզդիներն ու նրանց առաջնորդները ձգտում էին դաշնակցել տեղի հայերի հետ և մեծապես հենց նրանց էին դիտարկում որպես սեփական ուժի աղբյուր: Իրենց հերթին հայերն էլ, հանդիպելով ավելի մեղմ մի վերաբերմունքի և ձգտելով որպես առաջնորդ ունենալ իրենց ավելի լավ վերաբերվող տարրին, առիթի դեպքում աջակցում էին եզդիներին ու նրանց էմիրությանը:

Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում Բոհթան ցեղի կողմից հիմնադրված, Շամբոյանների կիսաքոչվոր եզդիական էմիրության ղեկին էր կանգնած Մելիք-Եզդիի որդի, Էռնանդուն և ունակություններից ամենևին էլ ոչ զուրկ Եզդանշիրը (մոտ 1370-1416), որին հաջողվել էր ավելի զարգացնել հորից ստացած ժառանգությունը՝ ավելի խորացնելով դրական համագործակցությունը նաև հայերի հետ: Այս առումով, թերևս, ամենևին էլ պատահական չէ, որ հայկական ժամանակակիցները և մասնավորապես դեպքերին ժամանակակից ու ականատես, խիստ տեղեկացված Թովմա Մեծփեցին բավականին դրական են արտահայտվում Եզդանշիրի հասցեին և նրան նույնիսկ համարում է պատկանող Արծրունյանց տոհմին, թեև, ինչպես արդեն նշվեց, վերջինս Արծրունի էր միայն մորական կողմից:

Ինչ վերաբերում է Էյուբյանների էմիրությանը, ապա այն, պարփակված, ըստ էության, միայն Հիսն-Զեֆով ու նրան անմիջականորեն հարող տարածքներով, իրենից լուրջ ուժ չէր ներկայացնում: Ավելին, Էյուբյանները, մեծապես խորթ տարածաշրջանի քրդերին և կարծես շարունակությունը հանդիսանալով նախկին իրենց սուլթանության ավանդույթների կրողների, տեղի քրդերի կողմից նաև մեծապես անընկալելի էին: Այստեղ իշխում էր Մուշիր-Էդ-Դինին փոխարինած Նրա որդի Շիհաբ-Էդ-Դինը (1340-1360), որի օրոք 1349 թվականի գարնանը Էյուբյանների էմիրության բանակը (մոտ 5.000) Արզնի էմիրության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 200) գրավեց Արզնը՝ ոչնչացնելով Արզնի էմիրությունը¹: Շիհաբ-Էդ-Դինին հաջորդեց Նրա որդի աս-Սալիհը (1360-1378), իսկ վերջինիս էլ փոխարինեց իր եղբայր Ֆախր-Էդ-Դին իբն Շիհաբ-Էդ-Դինը (1378-1410):

Իրավիճակը վերջնականապես հստակեցնելու համար ավելացնենք, որ այս ամենի արդյունքում զգալիորեն սրվել էին Շամբոյանների էմիրությունում իշխող Բոհթանի հարաբերությունները նրանց ավանդական հակառակորդ հանդիսացող Շամսադդինյանների էմիրության Ռոժակիների հետ: Հենց վերջինիս արտահայտությունն էր ի դեպ, մասնավորապես նաև այն, որ 1377 թվականին Շամսադդինյանների էմիրության բանակը (մոտ 2.000) ասպատակեց Ոստանի շրջակայքը և նահանջեց², թեև այս ընդհարումը վճռական հետևանք չունեցավ: Նույն այս ժամանակ Ջելաիրյանների սուլթանության սուլթան Յուսեֆը, իր հերթին խնդիր ունենալով ամենից առաջ Ղարա-Մուհամմեդի հետ, 1378 թվականի մարտին ասպատակեց Արճեշի շրջակայքը՝ վերացնելով Ղարա-Ղոյունլուների էմիրությունում տիրող ապստամբական տրամադրությունները³: Վերջին գործողությունը, սակայն, ևս Էական հետևանքների չհանգեցրեց և Ջելաիրյանների իշխանությունը Յայաստանի հիմնական մասում շարունակեց անկում ապրել:

Նույն այս ժամանակ սեփական իշխանությունն էր ամրապնդում նաև պաշտոնական Տրապիզոնը: Իրոք, 1380 թվականին էլ Ալեքսեյ III-ի գլխավորած Տրապիզոնի կայսրության

¹ Այս մասին հայտնում են մահմեդական աղբյուրները, որոնք առայժմ ինձ անհասանելի են:

² Անանուն Ոստանցի «Հիշատակարան 1377 թվականի»:

³ Խոնդեմիր «Ավանդույթների էությունը», մաս 5:

բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000) ասպատակեցին Լազիկան և Նահանջեցին¹:

Գլուխ 15

Պաշտոնական Կահիրեի պալաթի Նոր փուլը հյուսիսի թուրքմենների հետ

1375 թվականի ամռանը Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) Կիլիկիայի թագավորության բանակից (մոտ 500) գրավեց Լամբրոն ամրոցը² և դրանով իսկ իր գործը տեղում համարեց ավարտված: Դրանից հետո մամլուքները արդեն երկար տարիներ փաստացի մոռացան Կիլիկիան և Նահանգում սկսեցին տնօրինություն անել լեռներում ամրացած հայերը, ինչպես նաև դաշտավայրերում թափառող թուրքմենները, ընդ որում թուրքմենների ախորժակն ու համարձակությունն օրեցօր ավելանում էր:

1376 թվականի գարնանը Խալիլ-բեկի գլխավորած Չուլքադարյանների Էմիրության բանակը (մոտ 20.000) Մամլուքյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100) գրավեց Խարբերդը³: 1378 թվականին Ռամադանը կնքեց իր մահկանացուն և Ռամադանյանների Էմիրության Նոր Էմիր հռչակվեց վերջինիս որդի Իբրահիմը (1378-1383), որը շարունակեց Նույն այն քաղաքականությունը, որն իրականացնում էր իր հայրը: Հյուսիսում կրկին բարդացած իրադրության պայմաններում պաշտոնական Կահիրեն կտրուկ գործողությունների դիմեց, սակայն 1378 թվականի ամռանը Խարբերդի ճ-մ-ում Խալիլ-բեկի գլխավորած Չուլքադարյանների Էմիրության բանակը (մոտ 20.000) հաղթեց Հալեպից առաջխաղացած Մամլուքյան սուլթանության բանակին (մոտ 30.000)⁴: Դրանից հետո, զարգացնելով հենց Նոր ձեռք բերած խոշոր հաջողությունը, 1378 թվականի ամռանը Խալիլ-բեկի և Իբրահիմի գլխավորած Չուլքադարյանների, Ռամադանյանների ու Ղահրամանյանների Էմիրությունների միացյալ բանակը Մամլուքյան սուլթանության բանակից գրավեց Ադանան, Սիսը, Մամեստիան, Մարաշը և Տարսոնը, ինչպես նաև Կապան ամրոցը⁵, իսկ սպարապետ Հեթում Զաջ Հեթումյանի գլխավորած Կիլիկիայից թագավորության բանակից էլ՝ Կանչի ամրոցը: Հենց այս մարտերում էր, որ զոհվեց Հայոց սպարապետ Հեթում Զաջ Հեթումյանը⁶: Արդյունքում, մասնավորապես, Տարսոնն անցավ Ղահրամանյանների Էմիրությանը, իսկ Ղաշտային Կիլիկիայում գործող Ռամադանյանների Էմիրությունն էլ արդեն լրիվ իրական գծեր ստացավ, այն դեպքում, երբ մնացած ամրացված կետերը բաժին հասան Չուլքադարյաններին: Եվ վերջապես, ձգտելով մինչև վերջ իրացնել հաջողությունը, 1378 թվականի աշնանը Խալիլ-բեկի և Իբրահիմի գլխավորած Չուլքադարյանների ու Ռամադանյանների Էմիրությունների միացյալ բանակը (ընդհանուր՝ մոտ 20.000) Մամլուքյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100) պաշարեց Մելիտեն, սակայն չկարողացավ գրավել այն⁷:

1379 թվականի փետրվարին Խալիլ-բեկի և Իբրահիմի գլխավորած Չուլքադարյանների ու Ռամադանյանների Էմիրությունների միացյալ բանակը (մոտ 30.000) Այասի ճ-մ-ում հաղթեց Հալեպից առաջխաղացած Մամլուքյան սուլթանության բանակին (մոտ 40.000)⁸: Եվս մեկ հարված պաշտոնական Կահիրեն հասցրեց մի քանի ամիս անց, սակայն 1379 թվականի օգոստոսի 19-ին Պադրասի ճ-մ-ում Խալիլ-բեկի և Իբրահիմի գլխավորած Չուլքադարյանների ու Ռամադանյանների Էմիրությունների միացյալ բանակը, ինչպես նաև Ադաչարիկները (մոտ 30.000) դարանը զցեցին ու կրկին հաղթեցին Հալեպից առաջխաղացած Մամլուքյան սուլթանության բանակին (30.000, մոտ 30 թնդանոթ), ընդ որում հաղթողներին բաժին հասան 30.000 ձիեր և 3.000 ուղտեր, ինչպես նաև մի քանի թնդանոթներ⁹: Դրանից հետո, արդեն 1379 թվականի

¹ Միքայել Պանարետոս «Տրապիզոնյան ժամանակագրություն», մաս 50:

² Անանուն Այասի «Հիշատակարան 1376 թվականի»:

³ Այս մասին հայտնում են Մակրիզին և իբն Դուլմակը:

⁴ Այս մասին հայտնող աղբյուրները առայժմ ինձ անհասանելի են և տեղեկատվությունը վերցված է ժամանակակից գիտական գրականությունից:

⁵ Հակոբ Ստեփ «Կիլիկիայի պատմությունը»: Այս մասին հայտնում են նաև Մակրիզին, իբն Նասերը, իբն Բահադուրը և իբն Այասը:

⁶ Կիրակոս Չեթունցի «Հիշատակարան 1473 թվականի»:

⁷ Այս մասին հայտնում են Մակրիզին և իբն Դուլմակը:

⁸ Այս մասին հայտնում են Մակրիզին և իբն Նասերը:

⁹ Այս մասին հայտնում են Մակրիզին և իբն Նասերը:

աշխատող, դաշնակից ուժերը ասպատակեցին Ամկ լճի և Նույնիսկ Յալեայի շրջակայքը, սակայն նահանջեցին¹:

1380 թվականը ծախսելով ուժերը կարգի գցելու վրա՝ պաշտոնական Կահիրեն հաջորդ տարի վերսկսեց հյուսիսում անակնկալ կերպով ծանր տեսք ստացած պատերազմը, սակայն 1381 թվականի հուլիսի 3-ին Մարաշի ճ-մ-ում Չուլքադարյանների էմիրության բանակը (մոտ 5.000) անակնկալ հարձակումով կրկին հաղթեց Յալեայից առաջխաղացած Մամլուքյան սուլթանության բանակի (80.000) առաջապահին (մոտ 10.000)²: 1381 թվականի հուլիսի 6-ին իր հերթին, սակայն, Նույն Մարաշի մոտ տեղի ունեցած մեկ այլ ճակատամարտում Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 77.000) այնուհանդերձ հաղթեց Խալիլ-բեկի և Իբրահիմի գլխավորած Չուլքադարյանների ու Ռամադանյանների էմիրությունների միացյալ բանակին (մոտ 50.000), որից հետո մտավ Մարաշ և Պլասթա³:

Վերջին անհաջողությունը ծանր անդրադարձավ տեղական էմիրությունների վրա, ընդ որում, զարգացնելով հաջողությունը, 1381 թվականի հուլիսի կեսից մինչև աշուն Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց Մելիտեի ու Խարբերդի շրջակայքը և նահանջեց⁴: Տեղական ուժերի Նույն այս անհաջողության ժամանակ էր, որ 1381 թվականի հուլիսի կեսին Յեթում Քաջ Յեթումյանի որդի, սպարապետ Գևորգ Յեթումյանի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության բանակը (300) Չուլքադարյանների էմիրության բանակից (մոտ 50) գրավեց Կապան ամրոցը⁵:

Շարունակելով ռազմական գործողությունները տեղական ուժերի դեմ՝ 1382 թվականի ապրիլին Յալեայից առաջխաղացած Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 30.000) ասպատակեց Թիլ-Յամտուն ամրոցի ու Մարաշի շրջակայքը և նահանջեց⁶: Տարվա վերջին, սակայն, Կահիրեում արդեն նաև իրավաբանորեն էր իշխանության գլուխ կանգնած Բարթուլը, ինչը տեղերում այնքան էլ միանշանակ չընդունվեց: Արդյունքում՝ ապստամբության ուղին բռնեց նաև, մասնավորապես, Պլասթայի ապստամբած կառավարիչ Ալթուն-Բուղան:

1383 թվականի գարնանը Ալթուն-Բուղայի բանակը (մոտ 10.000) Մամլուքյան սուլթանության կառավարական բանակից (մոտ 1.000) պաշարեց Տարանդա ամրոցը, սակայն, չկարողանալով գրավել այն, հետ քաշվեց⁷: Դրանից հետո, արդեն 1383 թվականի ամռանը, Պիրի ճ-մ-ում Մամլուքյան սուլթանության կառավարական բանակը (մոտ 20.000) հաղթեց Ալթուն-Բուղայի բանակին (մոտ 10.000), որի մնացորդներն իրենց առաջնորդի հետ միասին պատսպարվեցին Արաթենյանների էմիրությունում⁸: Հագիվ էր պաշտոնական Կահիրեն ճնշել յուրայինների ելույթները տեղում, սակայն, երբ կրկին ոտքի կանգնեցին թուրքմենները, թեև նրանց մոտ ևս փոփոխություններ էին եղել:

1383 թվականին իր մահկանացուն էր կնքել Ռամադանյանների էմիրության էմիր, Չուլքադարյանների հետ դաշինքի հետևողական կողմնակից Իբրահիմը և վերջինիս հաջորդել էր նրա եղբայրը Ահմեդ-բեկը (1383-1416): Նոր էմիրը, սակայն, ի տարբերություն եղբոր և հոր, հակված չէր համագործակցել Խալիլ-բեկի հետ և այս հանգամանքը զգալիորեն բարդացրեց վերջինիս դրությունը:

1384 թվականի հունվարից մինչև փետրվար Խալիլ-բեկի գլխավորած Չուլքադարյանների էմիրության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց Մարաշի ու Պլասթայի շրջակայքը և նահանջեց⁹: Ի պատասխան սրա՝ 1384 թվականի գարնանը Յալեայից առաջխաղացած Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 60.000), ենթարկվելով Չուլքադարյանների էմիրության բանակի անկանոն հարվածներին (մոտ 30.000), ասպատակեց Կիլիկիայի արևելքը ու Դաշտային Կիլիկիան և նահանջեց՝ այդ ընթացքում կրելով ծանր կորուստներ այդ թվում նաև վատ եղանակի պատճառով¹⁰: 1384 թվականի հուլիսի 6-ին, սակայն, Տարանդա ամրոցի ճ-մ-ում Մամլուքյան

¹ Այս մասին հայտնում են Մակրիզին և իբն Դուլմակը:

² Այս մասին հայտնում են Մակրիզին և իբն Նասերը:

³ Այս մասին հայտնում են նաև Մակրիզին, իբն Նասերը, իբն Բահադուրը և իբն Դուլմակը:

⁴ Այս մասին հայտնում են Մակրիզին և իբն Նասերը:

⁵ Կիրակոս Չեղունցի «Յիշատակարան 1473 թվականի»:

⁶ Այս մասին հայտնում է Մակրիզին:

⁷ Այս մասին հայտնում են Մակրիզին և իբն Դուլմակը:

⁸ Այս մասին հայտնում են Մակրիզին և իբն Դուլմակը:

⁹ Այս մասին հայտնում են նաև Մակրիզին, իբն Նասերը, իբն Բահադուրը, իբն Այասը և աս-Շարաֆը:

¹⁰ Այս մասին հայտնում են նաև Մակրիզին, իբն Նասերը, իբն Բահադուրը, իբն Այասը և աս-Շարաֆը:

սուլթանության բանակը (մոտ 60.000) այնուհանդերձ հաղթեց Խալիլ-բեկի գլխավորած Չուլքադարյանների էմիրության բանակին (մոտ 30.000)¹: Նույն այս ժամանակ հետաքրքիր իրադարձություններ եղան նաև քիչ արևելք, երբ, 1384 թվականի ամռանը Ղարա-Մուհամմեդի գլխավորած Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց Մարդինի շրջակայքը և, ստանալով ալ-Մանսուրին հաջորդած նրա որդի Մահմուդին (1368) փոխարինած Սալիհի տղա ալ-Մուզաֆարի (1368-1376) որդի, Արտուխյանների էմիրության հերթական էմիր Մելիք-Չահիրի (1376-1407) հնազանդության երաշխիքները, նահանջեց²:

Հարկ է նշել, որ վերջին անհաջողությունները ծանր անդրադարձան Չուլքադարյանների էմիրության վրա, որն առանց այդ էլ դիմադրում էր ուժերի ծայրահեղ լարման պայմաններում: Օղակը Խալիլ-բեկի շուրջ սեղմվում էր ավելի ու ավելի ուժեղ և բանը հասավ ի վերջո նրան, որ 1385 թվականի ապրիլի 4-ին Հալեպ ներկայացան ու հակառակորդի կողմն անցան նույնիսկ նրա եղբայրներ Սուլի-բեկը, Իբրահիմը և Օսմանը: Մարտունակ այս էմիրին, սակայն, այնուհանդերձ վիճակված չէր ընկնել մարտի դաշտում և արդյունքում պաշտոնական Կահիրեն, կաշառելով Խալիլ-բեկի մտերիմներին, ի վերջո հասավ այն բանին, որ 1386 թվականի ապրիլի սկզբին իր իսկ գորավարները սպանեցին վերջինիս:

Խալիլ-բեկի մահից հետո Չուլքադարյանների էմիրության էմիր հռչակվեց հոր և եղբոր հետ միասին էմիրության շահերի համար համառ պայքար մղած ու միայն ամենավերջում Մամլուքյան սուլթանության կողմն անցած Խալիլ-բեկի եղբայր, տաղանդներից և եռանդից ամենահին էլ ոչ գուրկ Սուլի-բեկը (1386-1398), որին մինչ այդ հաջողվել էր դիմել փախուստի ու հեռանալ Մամլուքյան սուլթանությունից: Նոր էմիրը, որը պաշտոնական Կահիրեի հետ հարաբերություններում ի սկզբանե իսկ հնազանդության դիրքերից էր հանդես եկել, սկզբում ինքն էլ այնուհանդերձ լուրջ խնդիրներ ունեցավ, քանի որ հաջողությունը վերջնականապես զարգացնել ձգտող Բարբուքը որպես էմիրի թեկնածու առաջ քաշեց Սուլի-բեկի եղբայր Իբրահիմին, որից հետո արդեն գործի դրեց սեփական ռազմական մեքենան:

1386 թվականի աշնանը, սակայն, Կոկիսոնի ճ-մ Սուլի-բեկի գլխավորած Չուլքադարյանների էմիրության բանակը (մոտ 20.000) հաղթեց Հալեպից առաջխաղացած Մամլուքյան սուլթանության բանակին³: Բարբուքը հետագայում փորձ կատարեց ևս մեկ հարված հասցնել, բայց 1387 թվականի մայիսին տեղի ունեցած Մարաշի ճ-մ-ում Սուլի-բեկի ռազմական մեքենան կրկին հաղթանակ տարավ⁴: Նույն այս ժամանակ, սակայն, իրավիճակը հյուսիսի թուրքմենների մոտ Նոր զարգացում ապրեց, ինչն էլ ավելի բարդացրեց պաշտոնական Կահիրեի դրությունը այս ուղղությամբ:

Իրոք, 1370-ական թվականների կեսերին արդեն հասուն տարիքի հասնող Ալին Արաթենյանների էմիրությունում այդպես էլ իրական իշխանության չէր հասնում և այստեղ ամեն ինչ շարունակում էր իր ձեռքում պահել նրա խնամակալ Բուրհան-էդ-Դինը: Որպես հետևանք այս ամենի, էմիրությունում աստիճանաբար ստեղծվեցին տրամադրություններ այն ուղղությամբ, որ Բուրհան-էդ-Դինն ուղղակի իրենով է արել իշխանությունը տեղում: Արդյունքում՝ Արաթենի եղբոր որդի Մութահարթենը, որը տարածաշրջանի լավագույն ռազմիկներից մեկն էր, չկարողանալով որևէ միջոց ձեռնարկել Բուրհան-էդ-Դինի դեմ և իր տոհմի համար հետ բերել վերջինիս կողմից փաստացի կորսված իշխանությունը էմիրությունում, պատրաստվեց կտրուկ միջոցների դիմել: Հարմար առիթը ներկայացված 1375 թվականին, երբ Ղահրամանյանների էմիրությունն արդեն կրկին մեծապես ոտքի հանած Ալա-էդ-Դինը ակտիվ գործողությունների անցավ սեփական էմիրության արևելյան սահմաններին և Արաթենյանների էմիրության էմիր Ալիի հսկողության տակ գտնվող ուժերից գրավեց Կեսարիան, իսկ Ալին էլ ապաստանեց Սեբաստիայում: Այժմ դժվար է ասել, Բուրհան-էդ-Դինը հնարավորություն ունե՞ր արդյոք օգնելու Ալիին և չօգնեց, թե՞ հարաբերությունները երկու տիրակալների միջև այս ժամանակ արդեն այնքան լարված բնույթ էին ստացել, որ Բուրհան-էդ-Դինն ուղղակի հրաժարվեց օգնության հասնել Ալիին, սակայն արդյունքում Մութահարթենն ինքը, օգտվելով առիթից ու կարծես բյուրեղացնելով վերջին խոշոր անհաջողության հետ կապված էմիրության փաստացի տիրակալի դեմ տեղում առկա

¹ Այս մասին հայտնում են նաև Մակրիզին, իբն Նասերը, իբն Բահադուրը, իբն Այասը և աս-Շարաֆը:

² Այս մասին հայտնող աղբյուրները առաջմ ինձ անհասանելի են և տեղեկատվությունը վերցված է ժամանակակից գիտական գրականությունից:

³ Այս մասին հայտնում են Մակրիզին և իբն Նասերը:

⁴ Այս մասին հայտնում են Մակրիզին և իբն Նասերը:

դժգոհությունները, նույն 1375 թվականին խռովություն բարձրացրեց ու ամրացավ Կարինում և Երզնկայում: Իր հերթին, Ալա-Էդ-Դինի շարունակական սպառնալիքներին ենթակա Բուրհան-Էդ-Դինը որևէ հնարավորություն չունեի գործել Մուլթահարթենի դեմ և արդյունքում վերջինս կարողացավ ամրացնել իր դիրքերը: Փաստորեն ուժերի նույն դասավորությամբ ստեղծվեց հետաքրքիր այն վիճակը, որը, Տուղրիլ-Շահի հետ կապված, 1202-1230 թվականներին առկա էր Իկոնիայի սուլթանությունում, ընդ որում նույն այս ժամանակ Բուրհան-Էդ-Դինը, զբաղված լինելով սեփական իշխանության արևմտյան սահմաններում ծագող հոգսերով, համակերպվեց այս իրավիճակի հետ՝ գոհ մնալով, թերևս, միայն այն հանգամանքով, որ Մուլթահարթենը այնուհանդերձ իր տարածքները գոնե ձևականորեն դուրս չի հանել Արաթենյանների էմիրության կազմից:

1378 թվականին Ալա-Էդ-Դինն ամուսնացավ Օսմանյանների էմիրության էմիր Մուրադ I-ի աղջկա հետ և, ապահովելով հզոր այս տիրակալի դաշնակցությունը, առժամանակ ավելի ամրապնդեց սեփական դիրքերը՝ մեծացնելով սպառնալիքները Արաթենյանների երկփեղկված էմիրության նկատմամբ: 1380 թվականին Ալին թունավորելով սպանեցին և դրանից հետո էմիր հռչակվեց վերջինիս մանկահասակ որդի Մուհամմեդ իբն Ալին (1380), սակայն Բուրհան-Էդ-Դինը չհամաձայնեց այդ փոփոխության հետ և, գահից հեռացնելով մանուկ էմիրին, անորոշ լիազորություններով տիրակալ հռչակեց իր ենթակա, Ալիի այրու հետ ամուսնացած խլիճ-Արսլանին (1380-1381), որն աչքի էր ընկել դեռևս 1368 թ-ին Տրապիզոնի կայսրության վրա ձեռնարկված հարձակման ժամանակ: Խլիճ-Արսլանի ու Բուրհան-Էդ-Դինի հարաբերությունները, սակայն, արագորեն սրվեցին և արդյունքում Բուրհան-Էդ-Դինը կարողացավ կազմակերպել խլիճ-Արսլանի սպանությունը: Արդյունքում 1381 թվականի փետրվարի 9-ին Արաթենյանների էմիրության էմիր դարձավ Բուրհան-Էդ-Դինը (1381-1398):

Արդեն ասվեց, որ Արաթենյանների էմիրությունում վերջին տարիներում տեղի ունեցող փոփոխությունները վաղուց էր արդեն, որ ոչ միանշանակ էին ընդունվում Արաթենի տոհմում, իսկ այժմ էլ հանկարծ պարզվեց, որ նույն այդ տոհմն, ըստ էության, մի կողմ է մղված էմիրության կառավարումից: Այս հանգամանքն ուղղակի չէր կարող խզման չբերել և այն իրեն չուշացրեց: Դժգոհների գլուխ կանգնեց արդեն իսկ հիշատակված Մուլթահարթենը, որը դրանից հետո դեռ երկար էր պայքարելու իր, ինչպես նաև իր տոհմի իշխանության համար, ինչն իր հերթին լրջորեն խանգարելու էր տաղանդներից ամենևին էլ ոչ զուրկ արդեն Բուրհան-Էդ-Դինին:

Չարկ է նշել, որ վերջինս անմիջապես էլ եռանդուն միջոցներ ձեռք առավ, թեև առանձնիկ արդյունք չգրանցեց: Իրոք, արդեն 1380 թ-ի գարնանը Արաթենյանների էմիրության կառավարական բանակը (մոտ 7.000) պաշարեց Երզնկան Մուլթահարթենի գլխավորած Արաթենյանների էմիրության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Չայ ռազմիկներից (մոտ 200), սակայն ի վերջո ստիպված եղավ նահանջել¹: Ավելին, Մուլթահարթենի ելույթը վերացրեց նաև էմիրությունների այն փխրուն համադաշնությունը, որը հավաքվել էր պաշտոնական Սեբաստիայի շուրջ հատկապես սահմանային շրջաններում և այստեղ իշխող տիրակալները արդյունքում իրենց սկսեցին մեծապես ազատ զգալ ինչպես Բուրհան-Էդ-Դինից, այնպես էլ միմյանց նկատմամբ որևէ պարտավորությունից: Վերջ, Արաթենյանների երկփեղկումն արդեն կայացած փաստ էր և սա ապագայում մեծ հետևանքներ էր ունենալու:

Արդեն 1382 թվականի գարնանը Մուլթահարթենի գլխավորած Արաթենյանների էմիրության բանակը (մոտ 5.000) պաշարեց Նիկոպոլիսը (= Ղոյունլու-Յիսար) Արաթենյանների էմիրության կառավարական բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Չայ ռազմիկներից (մոտ 200), սակայն չկարողացավ գրավել այն²: Փոխարենը նույն 1382 թվականի ամռանը Մուլթահարթենի գլխավորած Արաթենյանների էմիրության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց Ղոյունլու-Յիսարի շրջակայքը և նահանջեց³:

1383 թվականի գարնանը Մուլթահարթենի գլխավորած Արաթենյանների էմիրության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց այս անգամ արդեն Սեբաստիայի շրջակայքը և նահանջեց⁴: Շարունակելով պատերազմը Բուրհան-Էդ-Դինի դեմ՝ արդեն 1384 թվականի գարնանը

¹ Այս մասին հայտնում է Ազիզ իբն Արտաշիր Աստարաբադին, որի գրվածքն այս պահին ինձ հասանելի չէ:

² Այս մասին հայտնում է Ազիզ իբն Արտաշիր Աստարաբադին, որի գրվածքն այս պահին ինձ հասանելի չէ:

³ Այս մասին հայտնում է Ազիզ իբն Արտաշիր Աստարաբադին, որի գրվածքն այս պահին ինձ հասանելի չէ:

⁴ Այս մասին հայտնում է Ազիզ իբն Արտաշիր Աստարաբադին, որի գրվածքն այս պահին ինձ հասանելի չէ:

Մուլթահարթենի գլխավորած Արաթենյանների էմիրության բանակը (մոտ 5.000) ոտնատակ տվեց Աղշեհիլի շրջակայքը և Նահանջեց¹: Մինչ Արաթենյանների էմիրությունում զբաղված էին ներքին հաշվեհարդարներով, սակայն, նրանց գլխավոր հակառակորդներից մեկի մոտ լուրջ փոփոխություն եղավ:

Իրոք, 1383 թվականին Մուրադ I-ը ընդունեց Կահիրեից իրենց ուղարկված սուլթանի կոչումը և դրանից հետո Օսմանյանների էմիրությունը վերածվեց Օսմանյան սուլթանության: Կոչումը, գոնե ձևականորեն, Օսմանյաններին էր ուղարկվել Բալկանյան քրիստոնյաների դեմ պայքարում Օսմանյանների և հատկապես Մուրադ I-ի ունեցած վաստակի համար, բայց դրանով Կահիրեում փաստացի ձգտում էին հասնել մի վիճակի, երբ Ղահրամանյանների էմիրությունը կթուլանա և դրանով կսահմանափակվեն Նաև Չուլքադարյանների, Ռամադանյանների ու Արաթենյանների հետագա հավակնությունները: Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, որ պաշտոնական Կահիրեն, վարվելով ինչպես Ջելաիրյանների պարագայում, ամեն ինչից զատ ձգտում էի Նաև իր որոշակի բարոյական առավելությունն ընդգծել այս պետական միավորների նկատմամբ, որպես «կոչում շնորհող»: Կասկածելի արդյունավետություն ունեցող այս գործողության արդյունքում, սակայն, Մամլուքյան սուլթանությունը ապագա իր մեծ հակառակորդին, զուտ իրավաբանական մակարդակում, ընդամենն իրեն հավասար մի կարգավիճակ ապահովեց, թեև մեծ հաշվով այս ամենն իհարկե երկրորդական էր:

1385 թվականին Մուրադ I-ը զբաղված էր Բալկանյան ճակատում առաջացած հոգսերով և արդյունքում Ալա-էդ-Դինին, որը վաղուց էր անհանգստությամբ հետևում այն գործընթացին, թե ինչպես է Մուրադ I-ը աստիճանաբար վերացնում փոքրասիական տեղական էմիրությունները ու ամեն մի հաջողության հետ ավելի ուժեղանում, իր հզոր աներոջ դեմ պատերազմական գործողություններ սկսելու համար ժամանակը խիստ հարմար թվաց: Մուրադ I-ը, սակայն, իր որդի Բայազետի հետ միասին սեփական հարվածային ուժերն արագորեն տեղափոխեց արևելք և 1385 թվականի աշնանը Անկարայի մոտ տեղի ունեցած խոշոր ճակատամարտում ծանր պարտության մատնեց Ղահրամանյանների էմիրության բանակին: Ալա-էդ-Դինը ապաստանեց Իկոնիայում և արդյունքում սեփական աներոջ հետ կարողացավ հաշտություն կնքել միայն մեծ դժվարությամբ ու զգալի զիջումներից հետո: Ահա հենց այս պայմաններում էր, որ Բուրհան-էդ-Դինի գլխավորած Արաթենյանների էմիրության բանակը (մոտ 20.000) Մամլուքյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 100) գրավեց Մելիտեն²՝ դրանով փաստորեն ձեռնոց նետելով արդեն Բարբուքին:

Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, սակայն, որ նույն այս ժամանակ Արաթենյանների էմիրության առանձին մասեր շարունակում էին գործել ինքնագլուխ: Այսպես, 1386 թվականի գարնանը Սուլեյման-բեկի գլխավորած Արաթենյանների էմիրության բանակը (մոտ 5.000) Տրապիզոնի կայսրության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 300) գրավեց Կեռասունտը³, իսկ նույն թվականի ամռանը Սեբաստիայի շրջակայքը ոտքի տակ տվեց արդեն աննկուն Մուլթահարթենի գլխավորած Արաթենյանների էմիրության բանակը (մոտ 5.000), թեև ի վերջո Նահանջեց⁴: Իր հերթին, 1386 թվականի հոկտեմբերի 24-ին Յալիբեայի ճ-մ-ում Յալիբեայի կառավարիչ Սուլեյմանի և Արաթենյանների էմիրության կառավարական միացյալ բանակը (մոտ 15.000) հաղթեց ու ցրեց Նեոկեսարիայի կառավարիչ Թաջ-էդ-Դինի գլխավորած ապստամբած և առաջխաղացած բանակին (12.000), ընդ որում պարտվողները կորցրին 600 զինվոր, որոնց թվում սպանվեց Նաև Թաջ-էդ-Դինը⁵: Ավելին, զարգացնելով հաջողությունը, 1386 թվականի հոկտեմբերի վերջին արդեն Բուրհան-էդ-Դինի գլխավորած Արաթենյանների էմիրության կառավարական բանակը (մոտ 15.000) Սեբաստիայի ապստամբած էմիրի բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) գրավեց Նեոկեսարիան և Իսկեֆսերը (Փոքր Յայք, Սեբաստիայից 50 կմ հյուսիս-արևելք), որից հետո մտավ Սեբաստիա⁶:

¹ Այս մասին հայտնում է Ազիզ իբն Արտաշիր Աստարաբադին, որի գրվածքն այս պահին ինձ հասանելի չէ:

² Այս մասին հայտնում են Մակրիզին:

³ Այս մասին հայտնում է Ազիզ իբն Արտաշիր Աստարաբադին, որի գրվածքն այս պահին ինձ հասանելի չէ:

⁴ Այս մասին հայտնում է Ազիզ իբն Արտաշիր Աստարաբադին, որի գրվածքն այս պահին ինձ հասանելի չէ:

⁵ Միքայել Պանարետոս «Տրապիզոնյան ժամանակագրություն», մաս 10: Այս մասին հայտնում է Նաև Ազիզ իբն Արտաշիր Աստարաբադին, որի գրվածքն այս պահին ինձ հասանելի չէ:

⁶ Սամվել Անեցու «Շարունակողներ «ժամանակագրություն»»: Այս մասին հայտնում է Ազիզ իբն Արտաշիր Աստարաբադին, որի գրվածքն այս պահին ինձ հասանելի չէ:

Գլուխ 16

Ձեւաիրյանների սուլթանության անկման հետագա ընթացքը

1382 թվականի ապրիլի վերջին Ձեւաիրյանների սուլթանության սուլթան Յուսեյնի դեմ ապստամբական բացահայտ գործողությունների անցավ մինչ այդ Արդեբիլի կառավարիչ Նշանակված Նրա եղբայր Ահմեդը, որն ի վերջո գրավեց Թավրիզը և մահապատժի ենթարկեց սեփական պետության համար այդպես էլ, ըստ էության, ոչինչ չարած ու իր ձեռքում հայտնված Յուսեյնին: Այսպիսով՝ Ձեւաիրյանների սուլթանության սուլթան հռչակվեց Ահմեդը (1382-1410): Նոր սուլթանը մի խորամանկ, հաշվենկատ և մտավոր կարողություններից ամենևին էլ ոչ զուրկ անձնավորություն էր, սակայն դրա հետ միաժամանակ նա նաև դաժան էր, չէր հոգում սեփական պետության մասին և, մանավանդ հետագա տարիներին, տրվում էր հաշիշամուլությանը: Այս ամենը վերջնարդյունքում Ձեւաիրյանների սուլթանության վրա ամենածանր ազդեցությունն ունեցավ, մանավանդ բարդագույն մարտահրավերների այն ֆոնին, որոնք սպասում էին վերջինիս առջևում: Իր հերթին Ահմեդի դիրքերը ևս ի սկզբանե ամուր չէին, քանի որ, ինչպես Յուսեյնի հետ եղավ, այս անգամ էլ արդեն Ահմեդի պարագայում գրեթե անմիջապես սեփական գահակալական իրավունքների մասին հայտարարեցին Նրա եղբայրներ Ալին և Բայազետը, ընդ որում վերջինին լայն աջակցություն ապահովեց նաև դեռևս Յուսեյնի օրոք մեծ ազդեցության հասած տեղական էմիր Ադիլ-աղան: Ալին գործում էր հարավում, իսկ Բայազետը՝ արևելքում և այս պայմաններում Ահմեդը օգնության համար դիմեց Ղարա-Մուհամմեդին, որի ազդեցությունը, ինչպես նաև ուժն ու հեղինակությունն հենց այս ժամանակից սկսած էլ սկսեցին կտրուկ և ավելի ահագնացող թափով մեծանալ:

1382 թվականի մայիսին Արտագ գավառի ճ-մ-ում Ահմեդի գլխավորած Ձեւաիրյանների սուլթանության կառավարական բանակը (մոտ 30.000) և Նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 2.000) հաղթեցին Բայազետի բանակին (մոտ 50.000) ու հետ շարտեցին¹: Իր հերթին, 1382 թվականի աշնանը Արբելայի ճ-մ-ում Ահմեդի գլխավորած Ձեւաիրյանների սուլթանության կառավարական բանակը (մոտ 30.000) և Նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 2.000), ինչպես նաև Ղարա-Մուհամմեդի գլխավորած Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (մոտ 20.000) հաղթեցին արդեն Ալիի բանակին (մոտ 50.000)², ընդ որում Ալին գերվեց և սպանվեց: Արյունոտ այս իրադարձություններից հետո Ահմեդն ու Բայազետը համաձայնության եկան սուլթանությունը մոտավորապես կիսելու ուղղությամբ, սակայն արդեն 1383 թվականի գարնանը Ահմեդն այնուհանդերձ գործի դրեց իր բանակը և գրավեց եղբորը հանձնված բոլոր տիրույթները: Դրանից հետո եղբայրներին հաշտեցնելու միջնորդությամբ հանդես եկավ արդեն Մուզաֆֆարյանների էմիրության էմիր Շահ-Շուջան և կողմերը Նոր հաշտություն կնքեցին: Այն բանից հետո, սակայն, երբ Շահ-Շուջան հեռացավ սեփական տիրույթներ և դրա հետ միաժամանակ նաև հետը տարավ Բայազետին լքած Նրա շատ կողմնակիցներին, 1384 թվականի գարնանը Ահմեդը կրկին հարձակման անցավ և, վերջնական պարտության մատնելով ու սպանելով Բայազետին, իր տիրապետությունը հաստատեց ողջ սուլթանության նկատմամբ: Նոր էր Ահմեդը քիչ թե շատ կայունացրել դրությունը երկրի ներսում, սակայն, երբ, ինչպես երեք տասնամյակ առաջ էր, իրեն զգացնել տվեց հյուսիսային ահեղ հարևանը, իսկ հետո էլ սկիզբ առան իրադարձություններ, որոնց ստվերը հասավ Նույնիսկ Բարբուքին: Մինչև առաջ անցնելը, սակայն, մի պահ կանգ առնենք և դիտարկենք հայերի հետ կապված մի շարք իրադարձություններ, որոնք այս տասնամյակներում տեղի ունեցան Յայաստանից դուրս:

Գլուխ 17

Յայերը Արևելյան Եվրոպայում XIV դարում

Արդեն XIV դարի առաջին կեսից սկսած զգալի էր Յայաստանից հեռացած հայերի դերակատարությունը Արևելյան Եվրոպայում, որտեղ վերջիններս հատկապես մեծաքանակ էին Կիևյան Ռուսիայի փլատակների վրա ստեղծված Գալիցա-Վոլինյան իշխանությունում: Յայերի

¹ Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»: Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 3:

² Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 3:

ակտիվությունը դրսևորվում էր նաև ռազմական ոլորտում: Դեռևս 1330 թվականի դեկտեմբերից մինչև 1331 թվականի փետրվար, հետ մղելով Ոսկե Յորդայի բանակի (մոտ 5.000) հարձակումները, զինված աշխարհագրի (մոտ 5.000) ուղեկցությամբ Աստրախան-Նախակովկասյան տափաստաններ-Ղրիմ երթուղով շարժվեց հայ բնակչության քարավանը¹՝ ի վերջո հաջողությամբ ավարտելով իր ռազմերթը: Նույն այս ժամանակ հայերը մեծաթիվ էին նաև Լվովում և 1340 թվականի ապրիլին նրանք մասնակցեցին այս քաղաքի անհաջողությամբ ավարտված պաշտպանությանն ընդդեմ Լեհական թագավորության բանակի², երբ, որպես ընդհանուր արդյունք, Գալիցա-Վոլինյան իշխանության զգալի մասը ընկավ Լեհական թագավորության գերիշխանության տակ: 1349 թվականին Լեհական թագավորության բանակը Գալիցա-Վոլինյան իշխանության բանակից կրկին գրավեց Լվովը³, սակայն 1350 թվականին Լիտվայի Մեծ իշխանության բանակը (մոտ 20.000) իր հերթին գրավեց Լվովն արդեն Լեհական թագավորության բանակից⁴:

1343 թվականի սեպտեմբերի 23-ից մինչև 1345 թվականի մարտի 25-ը Ոսկե Յորդայի բանակը (մոտ 70.000) Ջենովայի հանրապետության բանակից (մոտ 2.000) ու քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 500) պաշարեց Կաֆան, սակայն այդպես էլ չկարողացավ գրավել այն⁵: 1365 թվականի ամռանը Ջենովայի հանրապետության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 1.000) Վենետիկի հանրապետության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 100) իրենց հերթին գրավեցին Սուդակը⁶:

1365 թվականի ամռանը, սակայն, Կաֆայի ճ-մ-ում Ոսկե Յորդայի բանակը (մոտ 10.000) հաղթեց Ջենովայի հանրապետության բանակին (մոտ 5.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 500), որից հետո, ասպատակելով շրջակայքը, նահանջեց: Քրիստոնյաների ընդհանուր կորուստները կազմեցին 2.000 զինվոր⁷: Ամենամեծ կամ ամենահայտնի մասնակցությունը, սակայն, որ հայերը բերեցին Արևելյան Եվրոպայի ռազմաքաղաքական իրադարձություններին, նույն այս ժամանակ վերաբերում են Ոսկե Յորդայի և ռուսական իշխանությունների միջև մղված մեծ այն հակամարտությանը, որն ավարտվեց խոշոր ճակատամարտով:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1380 սեպտեմբերի 8 – Կուլիկովոյի ճ-մ (Մոսկվայից մոտ 400 կմ հարավ)⁸

Ոսկե Յորդայի բեզլբեզ, փաստացի տիրակալ Մամայի գլխավորած Ոսկե Յորդայի բանակը (մոտ 200.000, այդ թվում չերթեզներ, ալաններ, բուրտասներ և ջենովացիներ) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 300), նպատակ ունենալով ճնշել ռուսական իշխանությունների ապստամբությունը, հարավից մեծ արշավանք սկսեցին Մոսկվայի ուղղությամբ, ընդ որում միաժամանակ էլ, դաշնակցելով վերջինիս հետ, արևմուտքից սկսեց առաջանալ Վլադիսլավ Յագելլոյի (1377-1381, 1382-1386) գլխավորած Լիտվայի Մեծ իշխանության բանակը (մոտ 25.000): Տեղեկանալով այդ մասին՝ Մոսկվայի իշխանության մեծ իշխան Դմիտրի Իվանովիչի (1359-1389) գլխավորությամբ Մոսկվայում և նրա շրջակայքում հավաքված ռուսական իշխանությունների միացյալ բանակը (մոտ 150.000) ու նրան կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 150, այդ թվում Անդրեյ

¹ Անանուն «Ղրիմի Կաֆայի անեցի գաղթականների մասին»; Յովսեփ Արղղության «Ժամանակագրություն»:

² Այս մասին հատնում է Յան Դյուգոն «Լեհաստանի պատմությունը» աշխատությունում:

³ Այս մասին հատնում է Յան Դյուգոն «Լեհաստանի պատմությունը» աշխատությունում:

⁴ Այս մասին հատնում է Յան Դյուգոն «Լեհաստանի պատմությունը» աշխատությունում:

⁵ Մկրտիչ Կաֆայեցի «Յիշատակարան 1344 թվականի»; Անանուն «Տաջիկ խաների պատմությունը»; Անանուն «Ժամանակագրություն 1532 թվականի»:

⁶ Կարապետ Կաֆացի «Յիշատակարան 1365 թվականի»; Անանուն «Ժամանակագրություն 1532 թվականի»:

⁷ Նատեր Կաֆացի «Յիշատակարան 1365 թվականի»:

⁸ Անանուն «Ասք Մամայի ջարդի մասին»; Անանուն «Դոնի կովի մասին 1425 թվականի ժամանակագրական պատմություն»; Անանուն «Դոնի կովի մասին 1421 թվականի ժամանակագրական պատմություն»; Անանուն «Դոնի մեծ կովի մասին»; Եպիֆան Իմաստուն «Մեծ իշխան Դմիտրի Իվանովիչի վարքաբանությունը»; Եպիֆան Իմաստուն «Սուրբ Սերգեյ Ռադոնեցցու վարքաբանությունը»; Սոֆոնիա «Չադոնչինա»; Անանուն «Նովգորոդյան չորրորդ ժամանակագրություն» (ըստ Դուբրովսկու ցուցակի); Անանուն «Անվանացանկ Մամայի դեմ կռվում ընկածների»; Անանուն «Նիկոնովյան ժամանակագրություն»; Դետամար Լյուբեցկի «Ժամանակագրություն»; Յովհան ֆոն Պիզալցե «Ժամանակագրություն»; Ալբերտ Կրանց «Կանդալիա»; Այս մասին հայտնում է նաև Անանուն իր «Լիտվայի և Ժմուդի ժամանակագրություն» աշխատությունում՝ կրկնելով, սակայն, «Ասք Մամայի ջարդի մասին» Անանունի հաղորդումները:

Սարգիսովը և Պահակային գնդի հրամանատարներից մեկը հանդիսացող Սիմոն-Մելիքը՝ օգոստոսի 20-ին շարժվեցին դեպի հարավ՝ հակառակորդի բանակին ընդառաջ: Դրանից հետո արդեն սեպտեմբերի 7-ին, մանր մարտեր մղելով հակառակորդի առաջապահ ուժերի դեմ, քրիստոնյաների բանակը Պահակային գնդի պաշտպանությամբ անցավ Դոնի հարավ-արևմտյան ափ և Նեպրյավդա գետից հարավ տարածվող դաշտում ճամբար զարկեց հակառակորդի ուժերի դիմաց, ընդ որում Լիտվայի Մեծ իշխանության բանակը հետ էր մնում ընդամենը մեկ անցման հեռավորությամբ: Սեպտեմբերի 8-ի լուսաբացին կողմերը մարտակարգ ընդունեցին, ընդ որում մառախլապատ եղանակը առժամանակ հետաձգեց մարտի սկիզբը:

Քրիստոնյաների բանակի առաջին շարքում տեղավորվեց առաջապահը՝ իր աջ թևում ունենալով Պահակային գունդը, իսկ ձախ թևում՝ Առաջապահ գունդը, նրանից հետո՝ կենտրոնում և թևերում, դիրքեր գրավեցին հիմնական ուժերը, որից հետո տեղաբաշխվեց պահեստազորը: Միաժամանակ ձախ թևից ավելի ձախ թողնվեցին խոշոր ուժեր, որոնք դարան մտան մոտակա պուրակում: Ոսկե Յորդայի բանակը ընդունեց երեք շարքից կազմված մարտակարգ, ընդ որում առաջին շարքում տեղավորվեցին թեթևագն ուժերը, երկրորդ շարքում՝ հետևազորը, իսկ երրորդ շարքում՝ հիմնական ուժերը: Միաժամանակ աջ թևից ավելի աջ և հետ տեղավորվեց պահեստազորը:

Մարտից անմիջապես առաջ Ոսկե Յորդայի բանակից առաջ անցավ հզոր և անհաղթ ռազմիկի համբավ ունեցող Թեմուր-Միրզա Զելուբեյը ու մենամարտի հրավիրեց հակառակորդի բանակի ցանկացած ռազմիկի: Քրիստոնյաների շարքերից առաջ եկավ ռազմիկ-վանական Պերեսվետը: Երկու ռազմիկներն էլ սրարշավ շարժեցին միմյանց ուղղությամբ և նիզակներով փոխադարձաբար հզոր հարվածներ հասցրին իրար: Զելուբեյը սպանվեց և տապալվեց ձիուց, սակայն մահացու վիրավորված Պերեսվետը այնուհանդերձ մնաց թամբի վրա ու հասավ յուրայինների մոտ:

I փուլ – 11:00-ի մոտակայքում Ոսկե Յորդայի բանակի առաջին շարքը ողջ ճակատով անցավ հարձակման, որին քրիստոնյաների բանակի առաջին շարքը պատասխանեց հակահարձակմամբ: Բռնկվեց և որոշ ժամանակ շարունակվեց համառ մարտ, որի արդյունքում քրիստոնյաների բանակի առաջապահը, ի վերջո թևերից շրջանցելով հիմնական բանակին, նահանջեց սեփական պահեստազորի ուղղությամբ:

II փուլ – 14:00-ի մոտակայքում Ոսկե Յորդայի բանակը ողջ ճակատով անցավ հարձակման, որի արդյունքում բռնկվեց և մի քանի ժամ շարունակվեց խիստ համառ մի մարտ: Արդյունքում՝ քրիստոնյաները սկսեցին աստիճանաբար նահանջել դեպի հյուսիս, ընդ որում, եթե քրիստոնյաների բանակին սեփական աջ թևում հաջողվեց ի վերջո կասեցնել հակառակորդի առաջխաղացումը, ապա կենտրոնում և ձախ թևում այդ անել չհաջողվեց և նրանք սեղմվեցին Նեպրյավդա գետի հարավային ափին:

III փուլ – 15:00-ի մոտակայքում Մամայը մարտի մեջ մտցրեց պահեստազորը, որի հետևանքով քրիստոնյաները հայտնվեցին ծայրահեղ ծանր վիճակում: Միաժամանակ, սակայն, հակառակորդի առաջխաղացած ուժերը փաստորեն հայտնվեցին քրիստոնյաների դարանակալ ուժերի թիկունքային հարվածի ուղղության վրա:

IV փուլ – 17:00-ի մոտակայքում դարանում գտնվող քրիստոնյաների ուժերը հզոր հարված հասցրեցին առաջ եկած և մարտակարգը կորցրած հակառակորդի բանակի աջ թևին, որից հետո հակահարձակման անցած հիմնական ուժերի հետ միասին ջախջախեցին այն ու հարկադրեցին փախուստի: Դրանից հետո խուճապը և փախուստը փոխանցվեցին Ոսկե Յորդայի բանակի սկզբում կենտրոնին, իսկ հետո արդեն՝ ողջ ուժերին:

V փուլ – Քրիստոնյաների բանակը մինչև օրվա վերջ հետապնդեց հակառակորդի բանակին և ծանր կորուստներ պատճառեց:

Յաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 50 զինվոր, այդ թվում Անդրեյ Սարգիսովը և Սիմոն-Մելիքը, դաշնակիցը՝ մոտ 50.000, պարտվողներից՝ հայերը՝ մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 100.000 զինվոր: Լիտվայի Մեծ իշխանության բանակը, տեղեկանալով ճակատամարտի ու նրա արդյունքի մասին, արագորեն նահանջեց և հեռացավ սեփական տարածքներ:

**Թեմուրյանների էմիրության առաջացումը և վերջինիս ռազմական մեքենայի
բնութագիրն ու առանձնահատկությունները**

1386 թվականի գարնանը Պարխարյան լեռների ճ-մ-ում Սուլեյման-բեկի գլխավորած Արաթենյանների էմիրության բանակը (մոտ 5.000) հաղթեց Լիմնայից առաջխաղացած էմիր Տաշ-Էդ-Դինի բանակին (12.000), ինչը բացառապես տեղական նշանակություն ունեցող մի իրադարձություն էր¹: Իր հերթին, հերթական առաջխաղացումն իրականացնելով դեպի հարավ, 1386 թվականի հուլիսին Բեշբեն Օրբեյանին հաջորդած նրա եղբայր Իվանեի (1377-1386) որդի Սմբատ Օրբեյանի (1386-1421) գլխավորած Օրբեյանների բանակը (մոտ 3.000) Ջելաիրյանների սուլթանության բանակից (մոտ 500) գրավեց Երևշակ ամրոցը²՝ ավելի ամրապնդելով Քարթլիի թագավորության և քրիստոնյաների դիրքերը Արաքս ու Ախուրյան գետերից արևելք տարածվող տարածքներում: Եվ վերջապես նույն 1386 թվականի գարնանը Ղարա-Մուհամմեդի գլխավորած Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (մոտ 20.000) Երզնկայի ճ-մ-ում հաղթեց Ղուբլուղի գլխավորած Աղ-Ղոյունլուների էմիրության բանակին (մոտ 20.000)³: Առջևում, սակայն, արդեն անդառնալի փոփոխություններ բերող ժամանակներ էին:

Ինչպես արդեն ասվեց, 1260-ական թվականների երկրորդ կեսից Մոնղոլական տերությունն արդեն փաստացի բաժանվել էր չորս մասերի, որոնցից երկուսի ճակատագրերն, ի դեմս Էլխանության և Ոսկե Հորդայի, մեր կողմից դիտարկվեց բավականին մանրամասնությամբ: Կապված առաջին երկուսի հետ՝ որոշակի և մակերեսային անդրադարձ կատարվեց նաև Մոնղոլական նախկին տերության երրորդ մասին, ի դեմս Չաղաթայական ուլուսի: Այս առումով ասելիքն ամբողջացնենք, թերևս, միայն այն փաստի ամրագրմամբ, որ Էլխանության հետ գործնականում միաժամանակ աղետ ապրեց նաև Չաղաթայական ուլուսը, որն արդեն 1347 թվականին ոչնչացել էր և բաժանվել էր երկու մասերի, երբ արևմտյան մասն ընդգրկող Մավերնահիրում հաստատվել էին տարբեր բնույթի մանր իշխանություններ, իսկ Կաշագարյան հարթավայրն ու հարակից որոշ շրջաններն էլ ընդգրկվել էին քոչվոր աշխարհին բնորոշ մի իսկական քառսի մեջ:

Մոնղոլական նախկին տերության տարածքում ստեղծված երեք պետական միավորների նկատմամբ առաջնայնություն ունեւ արժանահիշատակ Հուբիլայի կողմից գլխավորվող իշխանությունը, որի ռազմաքաղաքական կենտրոնը, սակայն, նույն Հուբիլայի օրոք, ինչպես արդեն ասվեց, տեղափոխվեց Չինաստան և որն, այդուհետ կոչվելով Յուանի տերություն, դրանից հետո աստիճանաբար, ըստ էության, կրկնեց բոլոր այն քոչվոր պետական միավորների ճակատագրերը, որոնց մինչ այդ հաջողվել էր այս կամ այն չափով գերիշխել Չինաստանում: Հուբիլային հաջորդած տասնամյակներում Յուանի տերությունը սկսեց աստիճանաբար անկում ապրել, իսկ 1351 թվականին էլ վերջինիս տիրակալների դեմ բռնկվեց աննախադեպ հզորություն և տեղական, զուտ չինական բնույթ ունեցող Կարմիր գլխանոցների ապստամբությունը: Արդյունքում՝ արդեն 1356 թվականի վիճակով ապստամբները լրջագույն հաջողություններ էին գրանցել, իսկ 1368 թվականին էլ ընկավ Յուանի տերության մայրաքաղաք Պեկինը: Դրանից հետո Յուանի տերության վերջին խան Թոլուն-Թեմուրը (1333-1370), լքված բոլորի կողմից և կորցրած ամեն ինչ, փախավ հյուսիս և 1370 թվականի մայիսի 23-ին կնքեց իր մահկանացուն, ինչն էլ հենց ամրագրեց Յուանի տերության կործանումը: Արդյունքում՝ Չինաստանի տարածքում, կարծես ի պատասխան նախորդ հարյուրամյակի մոնղոլական հարձակման, սկիզբ առավ արդեն չինական տարրի հակահարձակումը և տեղական՝ չինական, տարրի կողմից հիմնադրված ու օրըստօրե ուժեղացող Մինի տերությունը նույն այդ մոնղոլական տարրին հետ մղեց դեպի հյուսիս:

Ամեն ինչ, սակայն, սրանով չավարտվեց, քանզի նույն այս ժամանակ երկրագնդի միջին շերմաստիճանի շարունակվող անկումն, ըստ էության, արդեն բերել էր նրան, որ ուժեղացած ցրտերի պատճառով ահագնացող թափով շարունակվում էր քոչվորների հոսքը հյուսիսից դեպի

¹ Միքայել Պանարետտո «Տրապիզոնյան ժամանակագրություն», մաս 52:

² Փարսաղան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 19:

³ Այս մասին տեղեկացնում է Աբու-Բաքր Տիխրաևին: Հեղինակային կոնկրետ տեքստը առայժմ ինձ անհասանելի են և տեղեկատվությունը վերցված է ժամանակակից գիտական գրականությունից:

հարավ, իսկ, քանի որ Մեծ անապատի արևելքի դեպքում ճանապարհը դեպի հարավ փակված էր Մինի ռազմաշունչ տերության կողմից և սահմանափակված էր Հիմալայան լեռնաշղթայով, արդյունքում մարդկային զգալի հոսք ստացան ամենից առաջ հենց Չադաթայական Նախկին ուլուսի տարածքներն ու Միջին Ասիան: Սա չէր կարող իր հետևանքների չբերել, մանավանդ այն բանի ֆոնին, որ համաճարակները և մշտական պատերազմները մեծապես թուլացրել էին Նույն այս ժամանակ Միջին Ասիայում, ինչպես նաև Իրանական լեռնաշխարհում ստեղծված պետական միավորներին այդ թվում նաև ժողովրդագրական մակարդակում: Իրոք, Էլխանության անկումից հետո Նույն Իրանական լեռնաշխարհը, ըստ Էուբայան, կրկին վերադարձել էր այն դրությանը, որն այստեղ առկա էր Սելջուկյան սուլթանության վերացումից հետո XII դարի վերջին և XIII դարի առաջին երկու տասնամյակներում, ինչից, ինչպես արդեն ասվեց, փորձ կատարեց օգտվել Խորեզմի սուլթանությունը, իսկ լիարժեք էլ օգտվեց արդեն Մոնղոլական տերությունը, դե իսկ Միջին Ասիայի մնացած մասում էլ գործում էր սարքադարների ամորֆ համադաշնությունը:

1360-ական թվականների սկզբից Մավերնահրում իր ռազմաքաղաքական գործունեությունը սկսեց արմատներով մոնղոլական, սակայն այդ ժամանակ արդեն թյուրքացած Բառլաս ցեղի առաջնորդ Թարագային որդի, հետագայում այդքան հայտնի դարձած Թեմուրը, որը այլ անուններով հայտնի էր դառնալու նաև որպես «Թեմուր-Գուրգան», «Թեմուր-Ակսակ», «Սահիբկիրան», «Թամեշլան», «Լենկ-Թեմուր» և այլն: Թեմուրը, որպես քսանհինգամյա մի երիտասարդ իր կյանքի իր ուղին սկսելով, ըստ Էուբայան, մեծ ճանապարհի սովորական մի ավազակի կարգավիճակում, դրանից հետո անվերջ մարտերում և պայքարում անցկացրած մեկ տասնամյակում ի վերջո հասավ այն բանին, որ, երբ հենց Նոր լրացել էր Նրա 34 տարին, 1370 թվականի ապրիլին տեղի ունեցած խորհրդածողովում վերջնականապես հաստատեց իր իսկ կողմից հիմնադրված Թեմուրյանների Էմիրության գոյությունը: Նորաստեղծ Էմիրությունը, որն առայժմ ընդգրկում էր միայն Մավերնահրը, ռազմաքաղաքական իմաստով իր վրա վերցրեց Նույն այն դերակատարությունը, որը Նախկինում այս տարածքներում իրականացնում էին Ղարախանյանների խանությունը կամ Ղարա-Քիդանական խաքանությունը:

Թեմուրյանների Էմիրության առաջին և հիմնադիր Էմիր հանդիսացած Թեմուրը (1370-1405) ֆիզիկական մեծ ուժի, բայց միաժամանակ հատկապես նաև մտավոր բացառիկ ունակությունների, ինչպես նաև երկաթյա կամքի ու անձնական հսկայական բաշխության տեր մի անձնավորություն էր: Դեռևս 1362 թվականին տեղի ունեցած ընդհարումներից մեկում Թեմուրը կորցրել էր աջ ձեռքի երկու մատերը, ինչպես նաև ծանր վերք էր ստացել աջ ծնկի հատվածում, ինչի հետևանքով հետագա իր ողջ կյանքում զգալիորեն կաղում էր, սակայն այդ հանգամանքը չէր խանգարում այս տիրակալին ոչ երկիր կառավարել, ոչ էլ, առիթի դեպքում, մարտնչել լավագույն մի ռազմիկի նման: Առաջնակարգ մտավոր ունակությունները, որոնք առկա էին Թեմուրի մոտ, ռազմաքաղաքական մակարդակում իրենց կոնկրետ արտահայտությունն էին գտնում ի դեմս առկա տվյալների մանրակրկիտ վերլուծության վրա հիմնված իրավիճակի ճշգրիտ գնահատման, ինչպես նաև դիվանագիտական և դերասանական արտասովոր ունակությունների, իսկ սրանք բոլորն էլ սեփական համակցության մեջ հենց կազմում էին զորավարական բացառիկ մի տաղանդ՝ ապահովելով հսկայական արդյունքներ:

Միաժամանակ իր ապրած կյանքը, ժամանակը, թե՞ տարածաշրջանն էր հարցը, սակայն Թեմուրը աչքի էր ընկնում նաև Նույնիսկ իր դարաշրջանի համար արտասովոր և բացառիկ չափերի հասնող սառնասիրտ մի դաժանությամբ, ընդ որում ամեն ինչ վկայում է այն բանի օգտին, որ Նույն այդ դաժանությունը, ըստ Էուբայան, Նույնիսկ չէր էլ հուզում այս տիրակալին, իսկ «սառնասիրտ դաժանություն» բնորոշումն էլ այս դեպքի համար ավելի քան տեղին է: Թեմուրի համար ոչինչ չարժեր մի քանի տասնյակ հազար մարդու ջարդ իրականացնելու հրաման տալը և հետո սրանց գլուխներից բուրգեր կառուցելը, սեփական նժույգով դաշտում շարված փոքրիկ երեխաներին տրորելը ու հետո արդեն Նույն անելու հրամանն իր հեծելազորին տալը կամ հակառակորդի գերի ընկած ռազմիկներին կենդանի վիճակում թաղելը, ժայռից ցած նետելը կամ ջրի մեջ խեղդելը: Նա այս ամենը անում էր այնպիսի մի անհավատալի հանգստությամբ, ինչպիսին դրսևորում էր, ասենք, փիլիսոփայական գրքի ընթերցանությունը լսելիս կամ նեղ, ընտանեկան միջավայրում յուրայինների հետ զրուցելիս: Առանց հոգեբուժական փորձաքննության այժմ բնականաբար անհնար է ճշտորեն ասել, թե դաժան այդ արարքներում Թեմուրն ինքն ի՞նչ չափով

Եր հագուրդ տալիս իր գաղտնի կրթերին կամ հագուրդ տալի՞ս Եր նա դրանց արդյոք ընդհանրապես, թե՞ ոչ, այսինքն՝ զուտ հոգեբանական մակարդակում մենք այս հարցի պատասխանը երբեք էլ չենք իմանա, բայց մի բան փաստ է, որ զուտ սոցիալական մակարդակում թեմուրյան հանրահայտ դաժանությունը շրջապատին ահաբեկելու, վախի մթնոլորտ ստեղծելու և այդ միջոցով ուզածին հասնելու մոնղոլական հայտնի ահաբեկչության նորովի ու ավելի համակարգված կիրառությունն էր, ընդ որում անվերջ ինքնասեր Թեմուրն ինքը հենց դրանում էր տեսնում սեփական ռազմաքաղաքական հաջողության կարևորագույն գրավականներից մեկը ինչպես սեփական Էմիրության ներսում, այնպես էլ՝ դրսում: Այսպիսով՝ Թեմուրը, եթե սկզբունքորեն չգերազանցեց էլ հայտնի դաժանության այն մակարդակին, որին Եվրասիան մոնղոլական նվաճումների ժամանակ ականատես էր եղել սրանից մեկ հարյուրամյակ առաջ, ապա իր ինքնատիպ արարքներով նա, համենայն դեպս, նոր գծեր ավելացրեց դրան:

Առաջին մակերեսային հայացքից դիտարկելիս սեփական կրոնա-քաղաքական հայացքներով Թեմուրը, կարծես, հանուն սեփական շահի իսլամի դրոշի համար պայքարող դասական մի գործիչ էր, սակայն ավելի խորը դիտարկման դեպքում մեր առաջ հառնում է ինչ-որ տեղ նույնիսկ մինչիսլամական դարաշրջանի Մեծ տափաստանի քոչվորին բնորոշ մարդկային մի կերպար՝ ավելի մոտ ամենից առաջ հենց Աթիլլային, քան ասենք Խալիդ իբն Վալիդին կամ Մուավիային: Իրոք, իսլամը Թեմուրի համար սեփական նվաճումները քողարկելու համար ծառայող ընդամենը հաջող մի ծածկոց էր, իսկ մահմեդականությունն էլ՝ նույն այդ հաջող նվաճումները կյանքի կոչելու արդյունավետ գործիք, և այս առումով հատկանշական է, որ մինչև իր կյանքի վերջ Թեմուրն այդպես էլ չկոնկրետացրեց, թե, օրինակ, ինքը սուննի՞, թե՞ շիա իսլամի կողմնակիցն է: Թեմուրը, որպես սուննի, կարող էր այդ գաղափարախոսության դրոշի ներքո մեծ եռանդով պայքար մղել, օրինակ, Իրանական լեռնաշխարհում իշխող և շիիզմը դավանող պետական միավորների ու մասնավորապես նույն Մուզաֆֆարյանների Էմիրության դեմ, սակայն դա ամենևին էլ չէր կարող նրան խանգարել, հայտնվելով սուննիզմի գերիշխանության տարածքներում, ավերել այստեղի մահմեդական ամենասրբազան կառույցները կամ սուննի մահմեդականների շարքերում հսկայական չափեր ընդունած ջարդ իրականացնել: Իր հերթին, հայտնվելով ոչ իսլամական միջավայրում, նույն Թեմուրը կարող էր «հանկարծակիորեն» իբր թե պատվել մահմեդական անսախաղեպ մի մոլեռանդությամբ և, հաջողությամբ խաղարկելով ամենահավատացյալ դազիի եռանդուն մի կերպար, ջարդ իրականացնել արդեն ոչ մահմեդականների շարքերում: Արդյունքում, թերևս, կարելի է փաստել, որ իրականում Թեմուրն անչափ սառնասիրտ և հաշվենկատ մի ռազմաքաղաքական գործիչ էր, որը, իր բնույթով լինելով տաղանդավոր, սակայն որոշակիորեն այնուհանդերձ պարզունակ տափաստանային մի քոչվոր, վեր կանգնելով կրոնական ու գաղափարաբանական հարցերից և հոգու խորքում ըստ երևույթին նույնիսկ ծիծաղելով էլ այդ ամենի վրա, տարբեր իրավիճակներում ընդամենը միայն հաջողությամբ օգտվում էր ամենատարբեր համակարգերից՝ հաջողությամբ շահագործելով կոնկրետ իրավիճակում իրեն առավել ձեռնտու տարբերակը: Մահմեդական աշխարհին պատկանելու առումով ամենաառավելագույնը, որ կարելի է ասել Թեմուրի մասին, դա այն էր, որ նա պատկանում էր հենց նոր իսլամն ընդունած առաջին Ղարախանյանների օրոք Մավերնահիրում գերիշխող թյուրքերի գաղափարաբանական տիպին, երբ իսլամը սրանց համար այդպես էլ մնաց ընդամենը որպես միայն մի հեռավոր, մեծապես անհասկանալի, պարզունակ, ինչ-որ տեղ նաև իրենց ջանքերով պարզունականացված, բայց նաև հաջող նվաճումների համար հարմար մի գործիք: Այս առումով պատահական չէ, որ, բացառությամբ յուրայինների, մահմեդական բոլոր ժամանակակիցները և նույնիսկ Միջին Ասիայում, առնվազն սառն էին վերաբերվում Թեմուրին, իսկ նրա մոնղոլական ծագումն էլ իր ժամանակի թուրքմեններին որևէ կերպ հնարավորություն չէր տալիս նրան որպես յուրայինի վերաբերվել:

Անվերջ պայքարի մեջ անցած կյանքի ուղին Թեմուրից, ինչպես արդեն ասվեց, մի առաջնակարգ ռազմիկ և զորավար էր կերտել, սակայն հատկանշական է, որ ի վերջո առաջնակարգ տեսք ստացավ նաև Թեմուրի ռազմական մեքենան՝ մոնղոլական հիմքի վրա, բայց, ըստ էության, ոչնչից ստեղծված թեմուրյան այդ ահեղ մամլիչը, որը հետագա երեքուկես տասնամյակում իր հավասարը չունեցավ ողջ Եվրասիայով մեկ՝ անընդհատ հաջողությամբ գործելով մոնղոլների, թուրքմենների, օսմանների, մամլուքների կամ ասպետական Եվրոպայի

ռազմական համակարգերի դեմ: Սկսած արդեն 1370-ական թվականների սկզբներից, երբ Թեմուրը սկսեց գործել որպես անկախ տիրակալ, վերջինս կարգավորեց և վերջնական տեսքի բերեց իր ռազմական արդեն իսկ հիշատակված այդ մեքենան, որի հիմքում դրվեց մոնղոլական տասնորդական համակարգը, բայց որում ցեղային բաղադրիչն, ի տարբերություն նույն մոնղոլական համակարգի, հասցվեց նվազագույնի:

Իրոք, ռազմական տեսքի բերելով ինչպես Մավերնահիում առկա, այնպես էլ բնակլիմայական և ռազմաքաղաքական զարգացումների արդյունքում արևելքից ժամանող քոչվորներին ու նրանց առանձին խմբերին, Թեմուրը իր ռազմական մեքենան ի վերջո կազմեց բացառապես միայն սեփական ռազմական համակարգի սկզբունքներով՝ ոչ միայն որևէ կերպ հաշվի չառնելով ցեղային գործոնը, այլև, ընդհակառակը, ձգտելով հասնել մի իրավիճակի, երբ կոնկրետ զորամասում նույն ցեղի մարդկանց որևէ էական կուտակում չլիներ: Արդյունքում՝ Թեմուրը, գործի դնելով սեփական նյութական միջոցները և վարվելով մոտավորապես այն կերպ, ինչպես վարվել էին դեռևս Շապուհ II-ը և Խոսրով I-ը, իր ռազմական համակարգում, ըստ էության, ստեղծում էր ցեղային կապերից կտրված, բացառապես միայն իրեն նվիրված ու անձնապես միայն իրեն ենթակա ռազմիկների հիմնական մի կորիզ, որն էլ հենց կազմում էր նրա բանակի հիմքը: Այս կորիզի շուրջ, կրկին չափի մեջ և ըստ իրավիճակի, Թեմուրն առիթի դեպքում հավաքում էր արդեն թեկուզ ցեղական սկզբունքով գործող տեղական, այդ թվում նաև քոչվոր ուժեր, սակայն նույն այդ կորիզի կամ հիմքի առկայությունը որևէ հնարավորություն չէր տալիս բանակային համակարգը լրացրած այս նոր տարրին խժոժությունների գնալ կամ վիճարկել Թեմուրի իշխանությունը՝ վերջինիս, ըստ էության, վերածելով Թեմուրի ռազմական մեքենայի առաջին այն հիմնական մասի գուցե նույնիսկ ավելի մեծաքանակ, սակայն այնուհանդերձ ընդամենը միայն օժանդակ գործոնի:

Թեմուրյան սկզբունքով գործող ռազմական այս մեքենայի ամենակարևոր տարրը նյութական միջոցներն էին, քանի որ բացառապես միայն իրեն նվիրված և անձնապես միայն իրեն ենթակա ռազմիկների հիմնական կորիզ ունենալու գաղափարը նոր բան չէր, իսկ սեփական սոցիալական բնույթով էլ այն իրենից, ըստ էության, ներկայացնում էր ընդամենը միայն մահմեդական սովորական գուլյամական մի կորպուսի կրկնությունը, որը կարող էր գոյություն ունենալ բացառապես միայն նույն այդ նյութական միջոցների առկայության պարագայում: Այստեղ էլ, սակայն, հենց թաքնված էր Թեմուրի բացառիկ գաղտնիքը, որն ամեն ինչին այդքան ահեղ տեսք տվեց:

Իրոք, այլ մահմեդական պետական միավորները և նույնիսկ այնպիսի հսկայական նյութական միջոցներ ունեցողները, ինչպիսիք էին օրինակ Մամլուքյան կամ Դելիի սուլթանությունները, գուլյամական կորպուսի չափերի հարցով այնուհանդերձ սահմանափակված էին նյութական նույն այդ միջոցների գծած սահմաններով, երբ նյութական միջոցները դժվարությամբ էին հերիքում լայնածավալ ռազմական գործողությունների համար բավարար ռազմիկների թվաքանակ ապահովելու գործում: Այս պարագայում գուլյամական կորպուսը սովորաբար հանդես էր գալիս ընդամենը որպես միայն տիրակալի սոցիալական կայունության հիմք, իսկ զուտ նրա միջոցներով էլ հաջող պատերազմական գործողություններ վարելը այնքան էլ արդյունավետ չէր լինում: Այսպիսով՝ Թեմուրին նախորդած, ինչպես նաև նրան ժամանակակից մահմեդական ռազմական համակարգերը մի ինչ-որ սահմանից անդին չէին կարող մեծացնել իրենց գուլյամական կորպուսի չափերը, իսկ այս հանգամանքն էլ իր հերթին սահմանափակում էր արդեն բանակում երկրորդ կամ օժանդակ տարրի կիրառումը, ի դեմս տարաբնույթ աշխարհագրայինների, քանի որ օժանդակ այս տարրը մի ինչ-որ սահմանից անդին զուտ քանակապես չէր կարող գերազանցել գուլյամական կորպուսին, ինչը կարող էր վտանգավոր լինել արդեն տիրակալի կամ իշխող գահատոհմի համար: Այսինքն՝ գուլյամական կորպուսի քանակը սահմանափակում էր բանակի այլ տարրերի քանակը, իսկ դա էլ բերում էր բանակի ընդհանուր թվաքանակի սահմանափակման, ինչն էլ իր հերթին սահմանափակում էր կոնկրետ պետական միավորի ռազմաքաղաքական հզորությունը:

Ավելին, մենք մի քանի անգամ տեսանք նաև, որ, ինչպես օրինակ Աբբասյանների, Թուլունյանների, Իլխանների կամ Ֆաթիմյանների պարագայում եղավ, նյութական հոսքերի պակասումը կործանարար ազդեցություն էր ունենում գուլյամական կորպուսի, երկրի ռազմական

ողջ համակարգի, իսկ արդյունքում նաև՝ տիրակալի և նույնիսկ իշխող գահատոհմի ճակատագրի վրա: Շատերն էին անցել սրա միջոցով և, որպես կանոն, չէին կարողացել հաջող լուծում տալ գույամական կորպուսը նյութապես անհրաժեշտ քանակով ապահովելու խնդրին: Ոմանք փորձ էին կատարել գործի դնել այս կամ այն պատճառով իրենց բաժին հասած նյութական հսկայական միջոցները, սակայն դրանք ժամանակի ընթացքում սպառվել էին, այլք փորձել էին նյութական անհրաժեշտ կարիքներն ապահովել հաջող տնտեսական գործունեություն ծավալելու հաշվին, սակայն ողջ մահմեդական միջնադարում, թերևս, միայն Թեմուրն էր, որ կարողացավ տալ խնդրի ամենաարդյունավետ լուծումն, ի դեմս մշտական, անվերջ, թալանչիական և հաջող պատերազմների:

Իրոք, ինչպես արդեն ասվեց, կյանքը ցույց էր տվել, որ միայն մի որևէ պետական միավորի ներքին ռեսուրսները չեն կարող հերիքել գույամական կորպուսի արդյունավետ նյութական ապահովման, իսկ արդյունքում նաև նրա հիման վրա գործող բանակային համակարգի առջև դրված խնդիրների արդյունավետ կյանքի կոչման համար, լինել դա հարձակո՞ւմը, թե՞ պաշտպանությունը, և այս հարցում միակ լուծման բանալին նույն այդ նյութական ռեսուրսները հենց հարևաններից խլելու մեջ էր: Թեմուրից առաջ ևս ոմանք հանգել էին այս մտքին, սակայն, պայմանավորված այս կամ այն օբյեկտիվ կամ սուբյեկտիվ գործոնով, չէին կարողացել լիովին կյանքի կոչել իրենց այդ մտահղացումը: Այս առումով միակ հաջող բացառությունը, թերևս, եղավ Թեմուրը, որը, գործի դնելով իր բացառիկ կազմակերպչական, մարդկային ու զորավարական ունակությունները և այդ ամենի արդյունքում անվերջ հաջող պատերազմներ վարելով, ի վերջո մեծագույն մի բարձունքի հասցրեց նաև նույն այդ մահմեդական գույամական կորպուսի հնարավորությունները: Իրոք, փաստորեն ստեղծվեց մի իրավիճակ, երբ, առանց նյութական աղետ ապրելու, Թեմուրը, իր բոլոր հարևանների հետ համեմատած, կարողացավ ամենաշատը մեծացնել սեփական վարձու ռազմիկների թիվը, իսկ այդ պարագան էլ նրան հնարավորություն տվեց իրեն թույլ տալ, առանց էական սոցիալական վտանգի ենթարկվելու, անսախաղեպ չափով մեծացնել նաև սեփական գույամական կորպուսի շուրջ հավաքված երկրորդ օժանդակ տարրի քանակությունը: Արդյունքում՝ պատերազմները, ընդ որում՝ մշտական և հաղթական պատերազմները, որոնք Թեմուրը շահում էր իր առաջնակարգ ռազմաքաղաքական հատկանիշների շնորհիվ, վերածվեցին նույն այդ Թեմուրի կողմից ստեղծված ռազմական մեքենայի անհրաժեշտ, անկրկնելի և միայն իրեն բնորոշ բաղադրատարրի:

Իրոք, մի կողմից հենց միայն մշտական և հաջող պատերազմներն էին ի վիճակի Թեմուրին տալ իր արտառոց քանակի ու սոցիալական տեսքի ռազմական համակարգը և հատկապես նրա կորիզը, իսկ մյուս կողմից էլ այս պայմաններում ուղղակի իմաստ էլ չունեին չպատերազմելը, այսինքն՝ անհրաժեշտ ֆինանսական միջոցներ ներդնելը, սակայն ստեղծված արդյունքը, ի դեմս հսկայական քանակի ռազմիկների, չկիրառելը: Այսպիսով՝ սոցիալական մակարդակում Թեմուրի ռազմական մեքենան իրենից, ըստ էության, ներկայացնում էր բիզնեսի մակարդակի բարձրացված պատերազմի հերթական հաջող մի օրինակ, ի դեմս գույամական կորպուսի սոցիալական կատարելագործման, երբ, ինչպես տնտեսական կյանքում, գործարարը գործի մեջ է ներդնում որոշակի միջոցներ և, իր վրա վերցնելով տնտեսական ռիսկը, փորձ է կատարում ոչ միայն հետ բերել ներդրված միջոցները, այլև՝ նյութական օգուտ ստանալ: Անվերջ պատերազմել և հաղթել, հաղթանակի արդյունքում ձեռք բերել նյութական միջոցներ, դրանք ծախսել սեփական ռազմական մեքենայի ընթացիկ կարիքների, դրա կատարելագործման ու չափերի վրա, հետո նույն այդ ռազմական մեքենայի կիրառմամբ նորից պատերազմել, կրկին հաղթել, ձեռք բերել ավելի շատ նյութական միջոցներ, դրանք նորից դնել սեփական ռազմական մեքենայի վրա և նորից հաղթանակորեն պատերազմել՝ սա էր Թեմուրի ռազմական մեքենայի սոցիալական գաղտնիքը ու հենց այս շարժն էր նրան մշտապես ուժով ապահովում: Այս առումով ամենևին էլ պատահական չէր, որ Թեմուրը գործնականում ամեն տարի պատերազմում էր, իսկ նրա բանակի քանակությունն էլ սկսեց աճ ապրել հավասար համեմատական իր էմիրության սահմանների ընդարձակմանը:

Այս առումով մինչև առաջ անցնելը պետք է անել մեկ կարևոր դիտարկում ևս՝ թեմուրյան ռազմական համակարգը ձգտում էր հարևան մի որևէ տարածքի ամենից առաջ ոչ թե նվաճմանը, այսինքն՝ հասնելուն մի դրությանը, երբ այդ տարածքը իրավաբանորեն միացած կլինի

Թեմուրյանների Էմիրությանը, այլ՝ վերջինիս հենց թալանին: Այս առումով գաղտնիքը շատ պարզ էր, քանի որ իրավաբանորեն Թեմուրի տիրապետության տակ անցնելու պարագայում նույն այդ տարածքի բացահայտ թալանն իրականացնելը դժվար էր և բարոյապես նույնիսկ պարսավելի, այն դեպքում, երբ, նույն այդ վիճահարույց տարածքը որպես պատերազմի լայնարձակ մի դաշտ ունենալով, Թեմուրի ռազմական մեքենան բոլոր հիմքերը և հնարավորություններն ուներ պատերազմի օրենքների համաձայն անընդհատ հաջողությամբ թալանել այն:

Ստեղծման պահին իր իշխանության տակ ունենալով, ըստ Էության, միայն Մավերնահիրը, Թեմուրի բանակի թվաքանակը կարող է գնահատվել մոտ 100.000 ռազմիկի սահմաններում, սակայն այս թիվը հետագայում բնականաբար աճեց: Իր հզորության գագաթնակետում Թեմուրյանների Էմիրությունը, սահմաններով առնվազն հավասար լինելով, իսկ ըստ որոշ չափանիշների էլ նույնիսկ գերազանցելով Սելջուկյան և Խորեզմի սուլթանություններին սրանց հզորության գագաթնակետին, ուներ մոտ 400.000 ռազմիկ՝ իրենից, որոշ պակաս մասերով, բայց այնուհանդերձ ներկայացնելով Էլխանության և Չաղաթայական ուլուսի մի յուրօրինակ միասնություն: Այս առումով հարկ է նշել, որ, թեև նույն 400.000 հոգանոց բանակն ունեցել էին տարածաշրջանի նաև այլ պետական միավորներ ևս և օրինակ՝ նույն Խորեզմի սուլթանությունը, սակայն, կապված անձնապես իր կողմից վճարվող ռազմիկների քանակի անհամեմատ ավելի շատ մեծության հետ, Թեմուրի բանակը Խորեզմի սուլթանության նույն սուլթան Մուհամմեդի բանակի հետ համեմատած միանշանակ ավելի ամուր էր և մարտունակ, ինչն, ի դեպ, ցույց էր տվել նաև կյանքը, երբ առաջին իսկ լուրջ սպառնալիքի դեպքում Մուհամմեդի բանակն ուղղակի դուրս եկավ կառավարումից ու ցրվեց, իսկ Թեմուրի ռազմական մեքենան առանց որևէ խափանման ծառայեց նրան մինչև իր մահը:

Թեմուրի ռազմական մեքենան իրենից ներկայացնում էր ողջ այն լավագույնի միասնությունը, որն իր ժամանակի համար ուներ մահմեդական և քոչվոր աշխարհը, ընդ որում այստեղ զգալի տարրեր կային նաև չինական քաղաքակրթությունից ի դեմս, օրինակ, արբալետավոր ռազմիկների զգալի քանակի կիրառման կամ կրականետների, ինչպես նաև, ավելի ուշ շրջանում՝ հնդկական քաղաքակրթությունից, ի դեմս մարտական փղերի: Մարտավարական մակարդակում Թեմուրյանների Էմիրության բանակն իրենց փաստորեն ներկայացնում էր Մոնղոլական տերության լավ ժամանակներին բնորոշ վերջինիս բանակի հետագա զարգացումը այդ թվում ինչպես մարտավարական հնարքների և կառուցվածքի, այնպես էլ կարգապահության առումով, թեև այստեղ ևս կային տարբերություններ: Ամենաեական տարբերությունն այն էր, որ Թեմուրի բանակում զգալի դերակատարություն ուներ հետևակը, որը կար, սակայն նույն Մոնղոլական տերության բանակում զգալի նշանակության այդպես էլ չհասավ, ինչպես նաև այստեղ առկա էր ավելի մեծ քանակի և ավելի որակյալ ծանր հեծելազոր, քան Մոնղոլական տերության ռազմական մեքենայում էր:

Գլուխ 19

Թեմուրյանների Էմիրության հզորացումը

Մինչև 1375 թվականը Թեմուրը վերջնականապես ամրապնդեց իր դիրքերը Մավերնահիրում և որոշակի նվաճումներ իրականացրեց Սիր-Դարյա գետից հյուսիս-արևելք ընկած տարածքներում, սակայն արդեն 1376 թվականին նա շարժվեց Ամու-Դարյա գետից հարավ ու կարճ ժամանակում տիրեց, ըստ Էության, ողջ Միջին Ասիային, որտեղ իրեն դիմադրելու ունակ ուժ ուղղակի չկար: Դրանից հետո սրվեցին հարաբերություններն արդեն Ոսկե Հորդայի հետ, որն ինքն էլ իր հավակնություններն ուներ Միջին Ասիայի նկատմամբ: Նույն այս ժամանակ Ոսկե Հորդայում դեռևս գահակալական խառնաշփոթ էր տիրում և իշխում էր Ուռուս-խանը (1372-1377), հենց որի դեմ պայքարելու համար էլ Թեմուրն առաջ քաշեց Բաթուի սերնդին պատկանող Թոխթամիշին: Դրանից հետո Թոխթամիշը մի քանի տարի և առանց որևէ հաջողության պայքար մղեց Ուռուս-խանի ու նրա հաջորդների դեմ՝ ամեն մի անհաջողությունից հետո, սակայն, կրկին ու կրկին արժանանալով Թեմուրի աջակցությանը: Ի վերջո, 1380 թվականի սեպտեմբերի 8-ի Կուլիկովյան դաշտի ճ-մ-ում Մամայի կրած ջախջախիչ պարտությունից և վերջինիս հետագա սպանությունից հետո նույն 1380 թվականին էլ ի վերջո Ոսկե Հորդայի

տիրակալի գահին հասավ Թոխթամիշը (1380-1395): Արդյունքում պարզվեց, սակայն, որ, չնայած Թոխթամիշը գահին էր հասել Թեմուրի եռանդուն աջակցությամբ, սակայն վերջինս ինքն էլ, արդեն որպես Ոսկե Չորդայի խան, նույն հավակնություններն ունի նույն Միջին Ասիայի նկատմամբ, իսկ այդ հանգամանքն էլ ի վերջո հանգեցրեց երկու այս պետությունների ու տիրակալների բախմանը: Հիշատակված բախման համար, սակայն, մի քանի տարի դեռևս կար և այս ընթացքում իրեն արդեն Միջին Ասիայի լիակատար տիրակալ զգացող Թեմուրը, ինչպես մի ժամանակ վարվեց Խորեզմի, իսկ դրանից առաջ էլ վարվել էր Սելջուկյան սուլթանությունը, ձեռնամուխ եղավ Իրանական լեռնաշխարհում գործող և իրենց չափերով համեմատաբար փոքր պետական միավորների նվաճմանը:

1380 թվականին պատերազմ սկսելով Կուրտյանների Էմիրության դեմ՝ արդեն 1381 թվականին Թեմուրը պարտության մատնեց հակառակորդին և գրավեց Չերաթը՝ ըստ էության իր Էմիրությանը միացնելով ներկայիս Աֆղանստանի ողջ տարածքը: 1382 թվականին Թեմուրը հարված հասցրեց մի ժամանակ որոշ չափով իրեն դաշնակցած սարբաղարների կրոնական իշխանությանը և արդյունքում գրավեց Իրանական լեռնաշխարհի արդեն նաև հյուսիսային մասը, որից հետո հարվածի սայրն ուղղեց դեպի արևելք ու գրավեց Իրանական լեռնաշխարհի նաև արևելյան հատվածը՝ դուրս գալով Ինդոս գետի արևմտյան ափ, ի դեմս Սինդի: Հաջորդ տարին Թեմուրն ամրապնդեց իր դիրքերը տեղում, իսկ արդեն 1384 թվականի վերջին էլ, ցանկանալով ավարտին հասցնել Իրանական լեռնաշխարհի նվաճումը, ինչպես նաև օգտվելով Մուզաֆֆարյանների Էմիրության Էմիր Շահ-Շուջայի մահից, Թեմուրը հարված հասցրեց արդեն այս Էմիրությանը՝ գրավելով մի շարք խոշոր քաղաքներ և հասնելով ընդհուպ մինչև Թավրիզ:

Ձելաիրյանների սուլթանության սուլթան Ահմեդը, սակայն, հաջորդը հենց որն էլ որպես հարվածի թիրախ էր հանդիսանում Երկաթյա կաղի համար, ուղղակի հրաժարվեց բաց պայքարի մեջ մտնել Թեմուրյանների Էմիրության դեմ և, լքելով սեփական սուլթանության հյուսիսային տարածքներն ու ամրանալով հարավում, առժամանակ փորձ կատարեց ուղղակի անտեսել Թեմուրին՝ հույսով, որ արևելքից եկած փոթորիկն ինչպես եկել է, այնպես էլ հետ կբաշվի: Այս հաշվարկն իրեն ի սկզբանե որոշակիորեն արդարացրեց, քանի որ տեղերում ամրանալու, ինչպես նաև գրաված տարածքները պետք եղած կերպ թալանելու հետ կապված լուրջ խնդիրներ ունեցող Թեմուրը սկզբում իրոք որ հետ քաշվեց: Իր հերթին Թոխթամիշը, նախատեսելով ապագա ահեղ այն պայքարը, որը Ոսկե Չորդային վիճակված էր լինելու մղելու Թեմուրյանների Էմիրության դեմ և լրջորեն անհանգստանալով այն հեռանկարից, որ երբեմնի իր հովանավորի հարվածային բանակները կարող են իր դեմ գալ ոչ միայն Կասպից ծովի հյուսիսային, այլ նաև հարավային ափերով ու Կովկասով, ակտիվ գործողությունների դիմեց: Հենց այս ամենի հետևանքն էլ եղավ հյուսիսից հարավ ուղղությամբ պատերազմական գործողությունների հերթական ակտիվացումը Կովկասյան լեռնաշղթայից հարավ ձգվող տարածքներում:

Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում մի քանի տարվա եռանդուն և նպատակամղված գործունեության արդյունքում Թոխթամիշն, ըստ էության, արդեն մեծապես ամոքել էր ներքաղաքական բոլոր այն կորուստները, որոնք Ոսկե Չորդան կրել էր Բերդիբեկի մահից հետո սկիզբ առած ներքաղաքական պայքարում: Այսպիսով՝ Ոսկե Չորդան այժմ սկսեց գործել իր գրեթե նախկին ուժով և հզորությամբ, իսկ դա նշանակում էր, որ պետք է կրկնվեր նաև նույն այն դրությունը, որն առկա էր Կովկասյան լեռնաշղթայից հարավ ու հյուսիս տարածվող ուժերի միջև՝ սրանց ռազմական հզորությունների տարբերության պայմաններում և Թեմուրի կողմից առաջացրած սպառնալիքների համատեքստում: Ռազմաքաղաքական առումով իրավիճակը, համենայն դեպս մի մասով, իրոք որ կրկնում էր Մելիք-Աշրաֆի անփառունակ տիրապետության արդյունքում ստեղծված դրությունը, երբ վերջին արյունոտ և քաոսով լի տասնամյակներից հետո որոշակիորեն մեջքն ուղղած Ոսկե Չորդան եռանդով լի Թոխթամիշի ղեկավարությամբ հերթական հարվածը հասցրեց հարավային ուղղությամբ: Իրոք, Ոսկե Չորդայի հարավային հարևանը շարունակում էր մնալ չափից դուրս թույլ դրության մեջ և այս պայմաններում Թոխթամիշն ուղղակի չէր կարող զրկել իրեն հաճույքից մի լավ ավարառության ենթարկել այդ տարածքները, ինչպես նաև փորձ կատարել առնել Թեմուրի առաջխաղացման դեմը:

1385 թվականի հունվարի սկզբից մինչև հունվարի վերջ Դերբենդ ամրոցի և Ալանաց դուռ լեռնանցքներից ներխուժած ու Յորդայական X պատերազմը (1385) սկսած Ոսկե Յորդայի բանակը (90.000) ասպատակեց Փայտակարանը, Ուտիքը, Աղվանքը, Ատրպատականը, Վասպուրականի արևելքը, Արցախը և Սյունիքը¹: Այս ընթացքում 1385 թվականի հունվարի 9-ին Ոսկե Յորդայի բանակի մի մասը (մոտ 20.000) Հասան Դոփյանի ու Նրա որդիներ Վահրամի, Գրիգորի, Սարգսի, Շահնշահի, Ջահան-Շահի, Աղբուղայի և Շիրվանի գլխավորած Դոփյանների բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) գրավեց Նախիջևանը ու Որոտ ամրոցը, ընդ որում հայերից մասնավորապես գոհվեցին Հասան, Գրիգոր, Սարգիս, Շահնշահ, Ջահան-Շահ, Աղբուղա և Շիրվան Դոփյանները²:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1385 հունվարի կես – Սուրմարուռի պաշտպանությունը³

Նախիջևանից արշաված Ոսկե Յորդայի բանակի մի մասը (մոտ 20.000) պաշարեց քաղաքը Հայկական աշխարհագրից (մոտ 1.000):

I փուլ – Ոսկե Յորդայի բանակը, կիրառելով ձեռնառումներ, բազում գրոհներ ձեռնարկեց, որոնք հետ մղվեցին:

II փուլ – Ոսկե Յորդայի բանակի ղեկավարությունը բանակցությունների պատրվակով պաշտպանությունը ղեկավարող քաղաքի ավագանու անդամներին խաբեությամբ դուրս հանեց քաղաքից և ուխտադրուժ հարձակումով բոլորին սպանեց: Չնայած դրան՝ Հայկական աշխարհագրը շարունակեց համառ դիմադրությունը՝ ի վերջո ստիպելով Ոսկե Յորդայի բանակին նահանջել:

Հայերը կորցրին մոտ 300, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:

Թոխթամիշի իրական նպատակը թալանն էր և, որպես հետևանք այդ ամենի, Ոսկե Յորդայի բանակը հավաքեց ցրված ուժերը ու նահանջեց Նախակովկասյան տափաստաններ: Յորդայական X պատերազմը ավարտվեց՝ որևէ առավելություն չտալով որևէ մեկին: Արդյունքում՝ Թոխթամիշը չամրացավ Կովկասյան լեռնաշղթայից հարավ ձգվող տարածքներում, իսկ, քանի որ Թեմուրի երկաթյա հորդան դեռևս անշարժ էր, իշխանության վակուումի վիճակում գտնվող հիշատակված տարածքներում կրկին հաստատվեց Ահմեդի Ջելաիրյանների իշխանությունը, որը, սակայն, այնուհանդերձ որևէ կերպ ամուր համարվել չէր կարող: Ավելին, շուտով պարզվեց, որ Թեմուրն ամենևին էլ տրամադրված չէր ոչ միայն կիսատ թողնել Թոխթամիշի հետ իր պայքարը, այլև՝ իրենից քիչ բան ներկայացնող Ջելաիրյանների սուլթանությանը զիջել Ոսկե Յորդայի դեմ պայքարի այնպիսի առաջնային մի ցատկահարթակ, ինչպիսին Ատրպատականն և Հայկական լեռնաշխարհն էր: Արդյունքում՝ սկիզբ առավ Թեմուրյան I պատերազմը (1386-1388) և ահա հենց այդ պահից սկսված էլ Թեմուրը սկսեց առնչվել հայերին և Հայաստանին՝ Հայոց պատմության մեջ մնալով որպես «Լենկ-Թեմուր»:

Գլուխ 20 Թեմուրյան I պատերազմը

1386 թվականի օգոստոսին Նամակզար գյուղի ճ-մ-ում (Նախիջևանից հարավ) Թավրիզ-Գաբիթյան-Բաքեան-Գողթն երթուղով Հայաստան ներխուժած Թեմուրյանների էմիրության բանակի առաջապահը (մոտ 50.000) հաղթեց Ջելաիրյանների սուլթանության և Քարթլիի

¹ Թովմա Մեծոփեցի «Լենկ-Թեմուրի և Նրա հետնորդների պատմությունը», գլուխ 5; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Կիրակոս Ռշտունի «Ժամանակագրություն»; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56; Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»; Ռուի Գոնսալես Դ'Կլավիխո «Մեծն Թամեռլանի պատմությունը»; Չելե-Էդ-Դին «Ընտրյալ պատմություն»; Շարաֆ-Էդ-Դին Ալի Եզդի «Չափար-նամե»; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»; Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 3:

² Գրիգոր Խլաթեցի «Հիշատակարան աղետների»; Անանուն «Ժամանակագրություն 1403 թվականի»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Կիրակոս Ռշտունի «Ժամանակագրություն»; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56; Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»; Ղևոնդ Տոսայեցի «Ժամանակագրություն»:

³ Ռուի Գոնսալես Դ'Կլավիխո «Մեծն Թամեռլանի պատմությունը»:

թագավորության միացյալ բանակին (մոտ 30.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 5.000)¹: 1386 թվականի սեպտեմբերին Թեմուրյանների Եմիրության բանակը (մոտ 45.000) Ջելաիրյանների սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 500) գրավեց Նախիջևանը², որից հետո ասպատակեց քաղաքի շրջակայքը՝ միայն Չիալմուլք գյուղում սպանելով 500 մարդու³: 1386 թվականի նույն սեպտեմբերին Թեմուրյանների Եմիրության բանակը (մոտ 20.000), չնայած այն բանին, որ գիշերային գրոհով գրավեց ամրոցի ներքևի հատվածը, այնուհանդերձ չկարողացավ գրավել ողջ Երևնայի ամրոցը Սմբատ Օրբելյանի գլխավորած Օրբելյանների բանակից (300): Ամրության պաշարումը ձգձգվեց մինչև 1388 թվականի օգոստոս, սակայն այդպես էլ չավարտվեց հաջողությամբ⁴: Երևնայի ամրոցին դրանից հետո վիճակված էր լինելու իրենից ներկայացնել այն բացառիկ ամրություններից մեկը, որի հետ Թեմուրն և նրա ռազմական մեքենան լուրջ խնդիրներ էին ունենալու:

1387 թվականի սեպտեմբերին Թեմուրի ընդհանուր ղեկավարությամբ Թավրիզ-Մարանդ-Նախիջևան երթուղով արշավաած Թեմուրյանների Եմիրության մասերի բաժանված բանակը (մոտ 200.000) Ջելաիրյանների սուլթանության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) գրավեց Երևանը, Կարբին (Երևանից մոտ 20 կմ հյուսիս-արևմուտք), Սուրմարուն, Կողբը, ինչպես նաև Գառնի ու Կապույտ ամրոցները⁵: Նույն ժամանակ ընկավ նաև Ամատունիների կողմից պաշտպանվող Դարույնք ամրոցը⁶: 1387 թվականի կրկին նույն սեպտեմբերին Բարդուղ լեռան ճ-մ-ում (Արարատ, Արշարունիք գավառ, Կողբ գյուղի մոտ) շրջակայքի բնակչության հետ Կողբի տանուտեր Մարտիրոսի գլխավորությամբ լեռան վրա ամրացած Հայկական բանակը (մոտ 2.000) քարեր գլորելով և հուժկու նետահարությամբ հետ մղեց Թեմուրի գլխավորած Թեմուրյանների Եմիրության բանակի (մոտ 70.000) հարձակումները⁷, ողջ այս ռազմագործողության ընթացքում հազվադեպ պարտություններից մեկը պատճառելով Ահեղ կաղի բանակին: 1387 թվականի սեպտեմբերին արշավանքը դեպի հյուսիս-արևմուտք շարունակած Թեմուրյանների Եմիրության բանակը (մոտ 180.000) Վանական Վաչուտյանի գլխավորած Վաչուտյանների բանակից (մոտ 1.000) գրավեց նաև Բջնի ամրոցը, ընդ որում մարտում ընկավ նաև Վանականը⁸:

Թեմուրյանների Եմիրության հարվածի սուր ծայրում ի սկզբանե Զարթլիի թագավորությունն էր, ընդ որում ակնհայտ էր, որ Թեմուրն ինքը ռազմավարական նպատակ էր դրել սեփական հսկողության տակ վերցնել Ալանաց դուռ և Դերբենդի լեռնանցքները՝ այդուհետ ինքը կարգավորելով ռազմագործողությունների ընթացքը Կովկասյան լեռնաշղթայից հարավ ձգվող տարածքների, իսկ արդյունքում նաև՝ սեփական Եմիրության հարավ-արևմտյան սահմանների ուղղությամբ: Արդյունքում՝ 1387 թվականի հոկտեմբերին Թեմուրյանների Եմիրության բանակը (մոտ 50.000) Ջելաիրյանների սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 500) պաշարեց Կարսը և 1388 թվականի գարնանը գրավեց

¹ Շարաֆ-է-Դին Ալի Եզդի «Չափար-նամե»: Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 3; Փարսադան Գորգիջանիժե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 19; Գրիգոր խլաթեցի «Պատմություն արշավանքների և ասպատակության»; Բաղդասար Դալի «ժամանակագրություն»; Անանուն «ժամանակագրություն 1654 թվականի»; Անանուն «ժամանակագրություն 1798 թվականի»:

² Անանուն «ժամանակագրություն 1402 թվականի»; Անանուն «ժամանակագրություն 1403 թվականի»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»; Կիրակոս Ռշտունի «ժամանակագրություն»; Կիրակոս Բանասեր Ռշտունի «ժամանակագրություն»; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56; Անանուն Երուսաղեմցի «ժամանակագրություն»; Մարտիրոս Դ՝ Առաքել «ժամանակագրություն»; Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 3:

³ Շարաֆ-է-Դին Ալի Եզդի «Չափար-նամե»:

⁴ Շարաֆ-է-Դին Ալի Եզդի «Չափար-նամե»: Ռուի Գոնսալես Դ՝ Կլավիտ «Մեծն Թամեռլանի պատմությունը»: Թովմա Մեծոփեցի «Լենկ-Թեմուրի և նրա հետևորդների պատմությունը», գլուխ 7: Ստեփանոս Մեծոփեցի «Տարեգրություն»: Գրիգոր խլաթեցի «Հիշատակարան աղետների»: Դավիթ Բաղիշեցի «ժամանակագրություն»:

⁵ Շարաֆ-է-Դին Ալի Եզդի «Չափար-նամե»; Գրիգոր խլաթեցի «Հիշատակարան աղետների»; Գրիգոր խլաթեցի «Հիշատակարան 1400 թվականի»; Գրիգոր Տաթևացի «Հիշատակարան 1387 թվականի»; Պետրոս Զաքերունցի «Հիշատակարան 1387 թվականի»; Կարապետ Աղթամարցի «Հիշատակարան 1389 թվականի»; Անանուն «ժամանակագրություն 1402 թվականի»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»; Թովմա Մեծոփեցի «Լենկ-Թեմուրի և նրա հետևորդների պատմությունը», գլուխ 7: Ստեփանոս Մեծոփեցի «Տարեգրություն»; Անանուն Երուսաղեմցի «ժամանակագրություն»; Դավիթ Բաղիշեցի «ժամանակագրություն»; Եսայի Հասան-Ջալալյան «Համառոտ պատմություն Աղվանից աշխարհի», գլուխ 1; Մարտիրոս Դ՝ Առաքել «ժամանակագրություն»:

⁶ Շարաֆ-է-Դին Ալի Եզդի «Չափար-նամե»: Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 5:

⁷ Թովմա Մեծոփեցի «Լենկ-Թեմուրի և նրա հետևորդների պատմությունը», գլուխ 7: Ստեփանոս Մեծոփեցի «Տարեգրություն»:

⁸ Թովմա Մեծոփեցի «Լենկ-Թեմուրի և նրա հետևորդների պատմությունը», գլուխ 7; Գրիգոր խլաթեցի «Հիշատակարան աղետների»: Դավիթ Բաղիշեցի «ժամանակագրություն»:

այն¹: Ահեղ Էմիրի բանակը մոտենում էր Զարթլիի թագավորության սահմաններին և այս պայմաններում քրիստոնյա այս թագավորության միասնությունը կրկին ճեղք տվեց:

Տաղանդավոր Սարգիս Ջակելիի մահից հետո Սամցխեի աթաբեկությունում նրան հաջորդել էր որդին՝ Ղվարդվարեն (1334-1361), իսկ 1361 թվականին վերջինիս մահից հետո էլ նրան փոխարինել էր արդեն իր որդին, ի դեմս Բեթա Ջակելու (1361-1391), որն էլ հենց, իրական չհամարելով թեմուրյան ահեղ հորդային հաջողությամբ դիմադրելու հնարավորությունը, Բագրատ IV Մեծի կամքին հակառակ ժամանեց Թեմուրի մոտ և ընդունեց վերջինիս գերիշխանությունը: Այս առումով հետաքրքիր է, սակայն, որ ինչպես մոտ ապագայում՝ հենց այս արշավանքի ժամանակ, այնպես էլ հետագայում Սամցխեի աթաբեկության տարածքը այնուհանդերձ ենթարկվեց Թեմուրի ռազմական մեթենայի հարվածներին:

Ապագա հարվածը հետ մղելու հարցում Բեթա Ջակելին հեռացավ իր արքայից, սակայն, չնայած սրան, սկիզբը Թեմուրի ռազմական մեթենայի համար այնքան էլ հաջող չեղավ, քանի որ 1387 թվականի նոյեմբերին Լոռի ամրոցի ճ-մ-ում Բագրատ IV Մեծի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (12.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000) հաղթեցին Թեմուրյանների Էմիրության բանակի առաջապահին (մոտ 20.000) ու հետապնդեցին նրա մնացորդներին մինչև Կարս²: 1387 թվականի նոյեմբերին, սակայն, Թեմուրյանների Էմիրության կրկին հարձակման անցած բանակի առաջապահը (մոտ 20.000) ասպատակեց Գուգարքը³:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1387 նոյեմբեր – Բարձունք ամրոցի գրավումը (= Վարձիա ամրոցի գրավումը) (Գուգարք, Արդահան գավառի հյուսիս-արևելք)⁴

Թեմուրի գլխավորությամբ Արարատյան դաշտում կենտրոնացած Թեմուրյանների Էմիրության բանակը (մոտ 170.000), ասպատակելով արշավելով Արագածոտն-Կումայրի-Ջավախք երթուղով, պաշարեց ժայռափոր ամրոցը Զարթլիի թագավորության բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 500): Պաշտպանությանը լրջորեն օժանդակում էր այն հանգամանքը, որ ժայռերի մեջ փորված ամրոցի մուտքին հնարավոր էր մոտենալ ստորգետնյա միայն մի նեղ ուղով, որից էլ իր հերթին ամրոց կարելի էր թափանցել նեղ հորի միջով՝ պարանտ աստիճանների օգնությամբ:

I փուլ – Թեմուրյանների Էմիրության բանակը մի շարք գրոհներ ձեռնարկեց ստորգետնյա ուղու և հորի ուղղությամբ, սակայն Զարթլիի թագավորության բանակը հետ մղեց դրանք՝ հարվածելով ոչ միայն քարերով, նիզակներով ու աղեղներով, այլև օգտագործելով եռացրած հեղուկներ:

II փուլ – Թեմուրի հրամանով լեռան կատարից, որի տակ գտնվում էր ժայռափոր ամրոցը, շղթաներով հարթակների վրա տեղավորված ռազմիկներ իջեցվեցին դեպի վիհը նայող ամրոցի պատուհանները, որից հետո թշնամու ռազմիկները, օգտագործելով բանակական գերակշռությունը, մուտք գործեցին ամրոց և համառ մարտերով գրավեցին այն:

Հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:

Ռազմաքաղաքական առումով Զարթլիի թագավորության համար, ըստ էության, կրկնվում էր 162 տարի առաջ ստեղծված նույն այն դրությունը, որն այստեղ առաջացել էր հորեզմի սուլթանության ու Ջալալ-էդ-Դինի արշավանքի պարագայում և բնականաբար պատահական չէր նաև որ, իրավիճակը կրկնվեց նաև հետագա իր հիմնական զարգացումներով: Արդյունքում՝ 1387

¹ Շարաֆ-էդ-Դին Ալի Եզդի «Չափար-նամե»: Գրիգոր խլաթեցի «Հիշատակարան աղետների»: «Զարթլի-Ցխովրեթ», Անանուն «Ժամանակագրություն 1220-1453 թվականների»: «Զարթլի-Ցխովրեթ», Անանուն «Բագրատի թագավորության պատմությունը»: «Նոր Զարթլի-Ցխովրեթ», Բերիա Էգնատաշվիլի «Ժամանակագրություն»: Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»: Զյաթիբ Զելեբի «Աշխարհի հայելի», գլուխ 39: Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 3:

² Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»:

³ «Զարթլի-Ցխովրեթ», Անանուն «Բագրատի թագավորության պատմությունը»: «Նոր Զարթլի-Ցխովրեթ», Բերիա Էգնատաշվիլի «Ժամանակագրություն»:

⁴ իբև Արաբշահ «Էմիր Թեմուրի պատմությունը»:

թվականի նոյեմբերին Թեմուրի գլխավորությամբ Զավախքից արշաված Թեմուրյանների էմիրության բանակը (մոտ 165.000) Բագրատ IV Մեծի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակից (մոտ 5.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 2.000) գրավեց Տփղիսը, ընդ որում Բագրատ IV Մեծը և նրա ընտանիքը գերվեցին¹:

Այս առումով մինչև առաջ անցնելը հարկ է նաև նշել, որ նույն այս ժամանակ, պայմանավորված Թեմուրի դեմ մղվող ծանր պայքարով, ինչպես դար ու կես առաջ էր եղել, Զարթլիի թագավորության արևմուտքում կրկին գլուխ էին բարձրացրել տեղայնական ուժերը և Լիխյան լեռնաշղթայից արևմուտք ձգվող տարածքներում իրեն արքա էր հռչակել Բագրատ III-ի որդի Ալեքսանդր I-ը (1387-1389), որին նրա մահից հետո փոխարինեց եղբայրը՝ Գեորգի VII-ը (1389-1392), իսկ, այն բանից հետո էլ, երբ վերջինս ընկավ Մեգրելիայի իշխանության դեմ մղվող պատերազմում, նրան փոխարինեց արդեն մյուս եղբայրն, ի դեմս Կոնստանդին II-ի (1392-1401): Այսպիսով՝ հերթական անգամ փլուզվեց նախորդ տասնամյակներում այդքան մեծ ջանքերի գնով իրար բերված Զարթլիի թագավորության միասնությունը, երբ պաշտոնական Տփղիսից, ըստ էության, սկսեց անկախ գործել Սամցխեի աթաբեկությունը, իսկ Լիխյան լեռնաշղթայից արևմուտք ձգվող տարածքների նկատմամբ վերահսկողությունն էլ կորսվեց:

Ավարտելով Զարթլիի թագավորության մայրաքաղաքի նվաճումը՝ Թեմուրը մասերի բաժանեց իր բանակը և 1387 թվականի նոյեմբերին ասպատակեց Կախեթին, Ուտիքի հյուսիսը, Արցախը, Սյունիքը ու Աղվանքի հյուսիս-արևմուտքը, որից հետո կենտրոնացրեց իր ուժերը Պարտավի շրջակայքում և Մուղանի հարթավայրում²: Նախորդ տարի Թեմուրն, ըստ էության, հնազանդեցրել էր Զարթլիի թագավորությանը և իր հսկողությունն էր հաստատել Ալանաց դուռ կիրճի նկատմամբ, սակայն Հայաստանի արևելյան լեռնային շրջաններում, ինչպես նա Դերբենդի լեռնանցքում վերջինիս իշխանությունն այնուհանդերձ ամուր չէր, ինչն էլ հաշվի առնելով, առաջիկա տարում Թեմուրը ձեռնամուխ եղավ արդեն այս խնդրի լուծմանը: Իր հերթին, ցանկանալով գոնե մի որևէ բան ձեռնարկել Կովկասյան լեռնաշղթայից հարավ ձգվող տարածքներում հակառակորդի ռազմավարական ծավալման դեմ, նույն այս ժամանակ Թոխթամիշն իր հերթին ակտիվ գործողությունների դիմեց:

Արդյունքում՝ 1388 թվականի ապրիլի Կուրի ճ-մ-ում (Փայտակարան, Հրաքոտ Պերոժ գավառ) Դերբենդի լեռնանցքից արշաված Ոսկե Հորդայի բանակի (մոտ 50.000) առաջապահը (մոտ 1.000) անակնկալ հարձակումով հաղթեց գետի հյուսիսային ափ անցած Թեմուրյանների էմիրության բանակի (մոտ 200.000) առաջապահին (մոտ 1.000), սակայն հետագայում պարտություն կրեց վերջինիս օգնության հասած լրացուցիչ ուժերից³: Դրանից հետո Շիրվանշահերի էմիրության էմիր Իբրահիմը (1385-1417) վերջնականապես ընդունեց Թեմուրյանների էմիրության գերիշխանությունը և այդուհետ սկսեց հետևողականորեն գործել Թեմուրի ռազմաքաղաքական հետագծի սահմաններում: Սրա հետ կապված էլ հենց իր հերթին՝ մինչ այդ տարածաշրջանում ավանդականորեն երկրորդական դերեր զբաղեցնող Շիրվանշահերի էմիրության ռազմաքաղաքական կշիռը զգալիորեն մեծացավ: Հետ մղելով հյուսիսային ախոյանին և ամուր կերպով ամրանալով նաև Դերբենդի լեռնանցքում՝ Թեմուրը որոշեց հարված հասցնել արդեն նաև Հայաստանի կենտրոնական, ինչպես նաև արևմտյան շրջաններին:

1388 թվականի մարտին Թեմուրյանների էմիրության բանակը (մոտ 80.000) պաշարեց Որոտ ամրոցը և ապրիլին գրավեց այն Օրբելյանների բանակից (մոտ 1.000)⁴: Նույն այս հարվածի ընթացքում և նույն այս ժամանակ Թեմուրյանների էմիրության բանակը (մոտ 70.000) Հասան

¹ Շարաֆ-է-Դին Ալի Եզդի «Չաֆար-նամե»: Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 3; Թովմա Մեծոփեցի «Լենկ-Թեմուրի և նրա հետևորդների պատմությունը», գլուխ 7, 8; Գրիգոր Խլաթեցի «Հիշատակարան աղետների»; Ստեփանոս Մեծոփեցի «Տարեգրություն»; Անանուն «Ժամանակագրություն 1402 թվականի»: Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Անանուն «Ժամանակագրություն 1532 թվականի»: Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»; Փարսադան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 19; Զարթլի-Ցխովրեբա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների»: Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 108; Միքայել Պանարետոս «Տրապիզոնյան ժամանակագրություն», մաս 53:

² Փարսադան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 19: «Զարթլի-Ցխովրեբա», Անանուն «Ժամանակագրություն 1220-1453 թվականների»: «Զարթլի-Ցխովրեբա», Անանուն «Բագրատի թագավորության պատմությունը»: «Նոր Զարթլի-Ցխովրեբա», Բերիա Էզնատաշվիլի «Ժամանակագրություն»: Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 108; Շերեֆ-է-Դին Ալի Եզդի «Հաղթանակների գիրք»: Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»:

³ Շերեֆ-է-Դին Ալի Եզդի «Հաղթանակների գիրք»: Շարաֆ-է-Դին Ալի Եզդի «Չաֆար-նամե»:

⁴ Գրիգոր Խլաթեցի «Հիշատակարան աղետների»: Անանուն «Ժամանակագրություն 1402 թվականի»: Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Անանուն Երուսաղեմիցի «Ժամանակագրություն»:

Դոփյանի գլխավորած Դոփյանների բանակից (մոտ 1.000) գրավեց նաև Շահպոնս ամրոցը (Սյունիք, Ճահուկ գավառ)¹:

1388 թվականի մարտի կեսին Թեմուրի գլխավորությամբ Պարտավ-Սոդք-Դվին երթուղով ասպատակելով արշաված Թեմուրյանների Եմիրության բանակը (մոտ 200.000) Նուր-էդ-Դին Ամատունու գլխավորած Ամատունիների բանակից (մոտ 1.000) պաշարեց Մակուն (Արարատ, Արտազ գավառ, Սիսի հարավային լանջին), սակայն չկարողացավ գրավել այն, թեև ի վերջո ստացավ Ամատունյաց իշխանի հնազանդության երաշխիքները²: Դրանից հետո, շարունակելով առաջանալ դեպի արևմուտք, 1388 թվականի մարտի վերջին Թեմուրի գլխավորած Թեմուրյանների Եմիրության բանակի մի մասը (մոտ 5.000) Ղարա-Մուհամմեդի եղբորորդի Մար-խոջայի գլխավորած Ղարա-Ղոյունլուների Եմիրության բանակից (մոտ 100) և Նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 20) պաշարեց Ավնիկ ամրոցը, սակայն չկարողացավ գրավել այն³: Փոխարենը, արդեն 1388 թվականի ապրիլին, Կոգովիտ-Բագրևանդ-Բասեն-Կարին երթուղով ասպատակելով արշավանքը շարունակող Թեմուրյանների Եմիրության բանակի առաջին զորասյունը (մոտ 90.000) Արաթեյանների Եմիրության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 500) գրավեց Կարինը⁴, որից հետո, դադարեցնելով առաջխաղացումը արևմտյան ուղղությամբ, շրջվեց դեպի հարավ՝ հարվածն ուղղելով Ղարա-Մուհամմեդի դեմ: 1388 թվականի ապրիլին ասպատակելով արշավանքը շարունակող Թեմուրյանների Եմիրության բանակի երկրորդ զորասյունը (մոտ 100.000) Ղարա-Ղոյունլուների Եմիրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 3.000) ու քաղաքների Յայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) գրավեց Բերկրին, Արճեշը, Բադկոցը (վերջինը՝ Տուրուբերան, Ապահունիք գավառ, Արճեշի մոտ), Խլաթը, Արծկեն, Դատվանը (Վանա լճի հյուսիս-արևմտյան ափին), Մանազկերտը, Խնուսը և Մուշը⁵: Ղարա-Մուհամմեդը, սակայն, որն, ի տարբերություն հակառակորդին առանց որևէ դիմադրության դիրքերը զիջած Ահմեդի, պատված էր դիմադրության ոգով, Նույն այս ժամանակ օգնության կանչեց հայերին և փորձ կատարեց կասեցնել կրկին դեպի արևմուտք թեքված հակառակորդի հետագա առաջխաղացումը:

Արդյունքում՝ 1388 թվականի մայիսին Ճապաղջուր գետի ճ-մ-ում Ղարա-Ղոյունլուների Եմիրության (մոտ 20.000) ու Տարոնի իշխանության (մոտ 5.000) միացյալ բանակը դարանը գցեց և անակնկալ հարձակումով հաղթեց Լոդմոդանի գլխավորած Թեմուրյանների Եմիրության բանակի երկրորդ զորասյան առաջին մասին (մոտ 30.000), ընդ որում պարտությունը զգալի էր այն աստիճանի, որ Լոդմոդանը սպանվեց⁶: 1388 թվականի մայիսին արդեն Մարութա լեռան ճ-մ-ում (Սասուն) Ղարա-Ղոյունլուների և Շամսադդինյանների Եմիրությունների (մոտ 15.000), ինչպես նաև Տարոնի իշխանության (մոտ 3.500) միացյալ բանակը հաղթեց Թեմուրյանների Եմիրության բանակի երկրորդ զորասյան երկրորդ մասին (մոտ 30.000)⁷, որից հետո հակառակորդը դադարեցրեց առաջխաղացումը արևմտյան ուղղությամբ նաև հարավում:

1388 թվականի հունիսին ուժերը միավորած և համալրված Թեմուրյանների Եմիրության բանակի երկրորդ զորասյունը (մոտ 80.000) Շամսադդինյանների Եմիրության բանակից (մոտ 2.000) ու քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 500) առանց լուրջ մարտերի գրավեց Բաղեշը⁸, ընդ որում Շամսադդինյանների Եմիրության Եմիր Յաջի-Շարաֆը ընդունեց Թեմուրյանների

¹ Գրիգոր Խլաթեցի «Յիշատակարան աղետների»:

² Ռուի Գոնսալես Դ'Կլավիխո «Մեծն Թամեռլանի պատմությունը»:

³ Շարաֆ-էդ-Դին Ալի Եզդի «Չափար-Նամե»:

⁴ Շարաֆ-էդ-Դին Ալի Եզդի «Չափար-Նամե»: Ռուի Գոնսալես Դ'Կլավիխո «Մեծն Թամեռլանի պատմությունը»: Գևորգ Երզնկացի «Յիշատակարան 1388 թվականի»:

⁵ Շարաֆ-էդ-Դին Ալի Եզդի «Չափար-Նամե»: Տիրացու Գրիգ «Յիշատակարան 1388 թվականի»: Ստեփանոս Թլկուրանցի «Յիշատակարան 1388 թվականի»: Գրիգոր Խլաթեցի «Յիշատակարան աղետների»: Գրիգոր Խլաթեցի «Պատմություն արշավանքների և ասպատակության»: Անանուն «Շամանակագրություն 1402 թվականի»: Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Շամանակագրություն»: Անանուն Երուսաղեմցի «Շամանակագրություն»:

⁶ Թովմա Մեծոփեցի «Լենկ-Թեմուրի և Նրա հետևորդների պատմությունը», գլուխ 9: Ստեփանոս Մեծոփեցի «Տարեգրություն»: Դավիթ Բաղիշեցի «Շամանակագրություն»: Շարաֆ-էդ-Դին Ալի Եզդի «Չափար-Նամե»: Շարաֆ Խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»:

⁷ Թովմա Մեծոփեցի «Լենկ-Թեմուրի և Նրա հետևորդների պատմությունը», գլուխ 10, 11: Ստեփանոս Մեծոփեցի «Տարեգրություն»: Շարաֆ-էդ-Դին Ալի Եզդի «Չափար-Նամե»:

⁸ Թովմա Մեծոփեցի «Լենկ-Թեմուրի և Նրա հետևորդների պատմությունը», գլուխ 13: Ստեփանոս Մեծոփեցի «Տարեգրություն»: Սիմեոն Ռշտունի «Տարեգրություն»: Անանուն Վանեցի «Շամանակագրություն»: Դավիթ Բաղիշեցի «Շամանակագրություն»: Մարտիրոս Խալիֆա «Շամանակագրություն»: Շարաֆ Խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»: Շարաֆ-էդ-Դին Ալի Եզդի «Չափար-Նամե»:

Եմիրության գերիշխանությունը: Սրան հակառակ, սակայն, Թեմուրյանների Եմիրության բանակը (մոտ 140.000) 1388 թվականի հուլիսից մինչև օգոստոս Եզդանշիրի գլխավորած Շամբոյանների Եմիրության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 500) քառասուրյա պաշարումից հետո գրավեց Վանը, կոտորեց բնակչությանն ու ավերեց քաղաքը: Եզդանշիրը գերվեց, սակայն հետագայում ընդունեց Թեմուրյանների Եմիրության գերիշխանությունը և հենց ինքը սկսեց ներկայացնել վերջինիս տարածաշրջանում¹:

1388 թվականի նույն ամռանը Կոնստանդին V-ի և սպարապետ Յովհան Օրբելյանի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության (մոտ 10.000), ինչպես նաև Չուլքադարյանների ու Ռամադանյանների Եմիրության բանակի անկանոն հարվածներին ենթարկվող Թեմուրյանների Եմիրության բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց Դաշտային Կիլիկիան և Նահանջեց²: Արդյունքում՝ Կիլիկիայի թագավորությունը ընդունեց Թեմուրյանների Եմիրության գերիշխանությունը, սակայն 1254 թվականի դաշինքին կամ դրա մոտիկ մի բանին հավասար դաշինքի վիճակ ստեղծել որևէ կերպ չստացվեց՝ մի կողմից հայերի թուլության, մյուս կողմից էլ այդ դաշինքում Թեմուրի չհետաքրքրվածության պատճառով: Այս ամենից հետո Թեմուրյանների Եմիրության բանակը, ասպատակելով շրջակայքը, Վան-Թոռնավան-Չարավանդ-Յեր-Գաբիթյան-Թավրիզ երթուղով հեռացավ Ատրպատական³, ինչն էլ հենց նշանավորեց Թեմուրյան I պատերազմի ավարտը:

Գլուխ 21

Տարածաշրջանը Թեմուրյան երկու պատերազմների միջակայքում

1387 թվականի գարնանը Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց Սեբաստիայի շրջակայքը և Նահանջեց⁴: Դրանից հետո արդեն 1388 թվականի աշնանը Մամլուքյան սուլթանության բանակը պաշարեց արդեն Սեբաստիան, սակայն, մատնվելով անհաջողության, հետ քաշվեց⁵: Պաշտոնական Կահիրեն, ըստ երևույթին, դեռ էլի կշարունակեք մարտական գործողությունները հյուսիսում, սակայն նույն այս ժամանակ մի կողմից սկսել էին բարդանալ Բարբուքի դիրքերը սեփական երկրի ներսում, իսկ մյուս կողմից էլ արդեն տեղ էին հասնում արևելքից եկող խիստ անհանգստացնող և, համենայն դեպս գոնե վերջին տասնամյակների համար, անսովոր լուրեր: Այս ամենն էլ հենց Բարբուքին ի վերջո ստիպեց հաշտության գնալ: Արդյունքում՝ Սուլի-բեկն ընդունեց Բարբուքի գերիշխանությունը, իսկ վերջինս էլ համակերպվեց Սուլի-բեկի գոյության և Մելիտեի կորստի հետ: Որպես հետևանք այս ամենի և մանավանդ հաշվի առնելով նաև Ռամադանյանների Եմիրության Եմիր Ահմեդ-բեկի խաղաղ տրամադրվածությունը, ինչպես նաև Բուրհան-Էդ-Դինի և Ալա-Էդ-Դինի թուլությունը՝ խաղաղությունը Մամլուքյան սուլթանության հյուսիսային սահմաններին որոշակիորեն իրական տեսք ստացավ, թեև տեղական հաշիվները, իսկ հաճախ նաև ընդհարումները պահպանվեցին: Այս կապակցությամբ մինչև առաջ անցնելը հարկ է նշել, որ Թեմուրի ակտիվանալը տարածաշրջանում զգալիորեն ակտիվացրեց թուրքմենական տարրին, որը Մամլուքյան սուլթանության դեմ պայքարում նոր հույսերով լցվեց: Երևույթը, սակայն, իր անուղղակի արտացոլումներն ունեցավ նաև Բալկանյան թերակղզում:

¹ Թովմա Մեծոփեցի «Լենկ-Թեմուրի և Նրա հետևորդների պատմությունը», գլուխ 14-16; Գրիգոր խլաթեցի «Յիշատակարան աղետների»; Գրիգոր խլաթեցի «Պատմություն արշավանքների և ասպատակության»; Ստեփանոս Մեծոփեցի «Տարեգրություն»; Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»; Անանուն «Ժամանակագրություն 1402 թվականի»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Կիրակոս Ռշտունի «Ժամանակագրություն»; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56; Գրիգոր Վարազեցի «Ժամանակագրություն»; Անանուն Երուսաղեմի «Ժամանակագրություն»; Անանուն Վանեցի «Վասպուրական աշխարհի անցուղարձը»; Մարտիրոս Դ՝ Առաքել «Ժամանակագրություն»; Դևոնդ Տոսպեցի «Ժամանակագրություն»; Շարաֆ-Էդ-Դին Ալի Եզդի «Չափար-Նամե»; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 5; Զյաթիբ Չելեբի «Աշխարհի հայելի», գլուխ 41:

² Յակոբ Ստեցի «Կիլիկիայի պատմությունը»; Անանուն Ստեցի «Յիշատակարան»:

³ Թովմա Մեծոփեցի «Լենկ-Թեմուրի և Նրա հետևորդների պատմությունը», գլուխ 14-16; Գրիգոր խլաթեցի «Յիշատակարան աղետների»; Գրիգոր խլաթեցի «Պատմություն արշավանքների և ասպատակության»; Ստեփանոս Մեծոփեցի «Տարեգրություն»; Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»; Անանուն «Ժամանակագրություն 1402 թվականի»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Կիրակոս Ռշտունի «Ժամանակագրություն»; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56; Գրիգոր Վարազեցի «Ժամանակագրություն»; Անանուն Երուսաղեմի «Ժամանակագրություն»; Անանուն Վանեցի «Վասպուրական աշխարհի անցուղարձը»; Մարտիրոս Դ՝ Առաքել «Ժամանակագրություն»; Դևոնդ Տոսպեցի «Ժամանակագրություն»; Շարաֆ-Էդ-Դին Ալի Եզդի «Չափար-Նամե»; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 5; Զյաթիբ Չելեբի «Աշխարհի հայելի», գլուխ 41:

⁴ Այս մասին հայտնում են Մակրիզին:

⁵ Այս մասին հայտնում է Ազիզ իբն Արտաշիր Աստարաբադին, որի գրվածքն այս պահին ինձ հասանելի չէ:

Իրոք, սկսած արդեն XIII դարի երկրորդ կեսից Բուլղարական թագավորությունն աստիճանաբար անկում էր ապրում, որը մի պահ հնարավոր եղավ կասեցնել XIV դարի կեսերին: Այն բանից հետո, սակայն, երբ Օսմանյանների էմիրությունը, իսկ հետո արդեն վերջինիս հետնորդ Օսմանյան սուլթանությունը Բալկանյան թերակղզում սկիզբ դրեց իր նվաճումներին, Բուլղարական թագավորության դրությունն առավել ծանրացավ, ընդ որում արդեն 1385 թվականին ընկավ թագավորության մայրաքաղաք Սոֆիան: Օսմանյան սուլթանությունը Բալկանյան թերակղզում փաստորեն կյանքի էր կոչում աշխարհաքաղաքական նույն այն դերակատարությունը, որը բալկանյան ճակատում և, մասնավորապես, Բուլղարական թագավորության նկատմամբ երկար հարյուրամյակներ իրականացրել էր Բյուզանդական կայսրությունը: Ինչպես վերջինիս պարագայում եղավ, սակայն, Բալկանյան թերակղզու կենտրոնական և հյուսիսային հատվածների նկատմամբ Օսմանների իշխանությունը, որպես կանոն, թույլ էր: Այս ուղղությամբ իր ավանդական դերակատարությունն ուներ նաև Հունգարական թագավորությունը, սակայն վերջինիս դրությունն էլ միանշանակ չէր, մասնավորապես այն բանի ֆոնին, որ վերջինս խնդիրներ ուներ իր հյուսիսային հարևան, վերելքի ուղին բռնած Լեհական թագավորության, ինչպես նաև արևելյան հարևան Ռուկե Հորդայի հետ:

Որպես հետևանք այս ամենի՝ ուժեղ խաղացողների բացակայության պայմաններում Բալկանյան թերակղզու կենտրոնական, բայց հատկապես հյուսիսային հատվածներում ի վերջո առաջին դերի վրա եկավ Սերբական իշխանությունը, որը նախորդ հարյուրամյակներում մի քանի անգամ փորձել էր իր վրա վերցնել առաջատարի նույն այդ դերակատարությունը, սակայն Էական հաջողություն չէր արձանագրել, իսկ հաճախ էլ ծանր անհաջողությունների էր մատնվել: Այսպիսով՝ տարածաշրջանի ռազմաքաղաքական օրակարգ էր մտնում ընդհարումը Օսմանյան սուլթանության և 1346 թվականին թագավորության վերածված Սերբական թագավորության միջև, ինչն էլ ի վերջո տեղի ունեցավ հենց մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում: Արդյունքում՝ 1389 թվականի հունիսի 15-ին տեղի ունեցած Կոսովոյի ճ-մ-ում (Բալկանյան թերակղզի, Սերբիա) Մուրադ I-ի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության բանակը (50.000), չնայած այն բանին, որ ճակատամարտից առաջ նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (5.000¹) լքեցին դաշնակից բանակը և, խուսափելով հետապնդումից, հեռացան, հաղթեց Սերբական թագավորության բանակին (33.000)²: Ծանր ընթացք ստացած այս ճակատամարտում կողմերը կորցրին 20.000-ական ռազմիկ, իսկ Մուրադ I-ն էլ սպանվեց որպես դեսպան իրեն ներկայացած Միլոշ Օբիլիչի կողմից, սակայն գերվեցին և հետագայում սպանվեցին նաև Սերբական թագավորության արքա Լազարը (1370-1389) ու շատ այլ սերբ իշխաններ: Այս ամենի հետևանքով Սերբական թագավորությունն ընդունեց Օսմանյան սուլթանության գերիշխանությունը:

Մուրադ I-ի անակնկալ մահը մեծ արձագանք գտավ հարակից երկրներում և հատկապես Ղաիրամանյանների էմիրությունում, ընդ որում շատ տեղերում և հատկապես այն վայրերում, որոնք հեռու էին ընկած գործողությունների թատերաբեմից, իրավիճակը սկսվեց ընկալվել նույնիսկ որպես Օսմանյան սուլթանության պարտություն, թեև ժամանակի հետ, իհարկե, ճշմարտությունը հասու եղավ բոլորին: Այսպես թե այնպես, սակայն բալկանյան ճակատից տեղ հասնող հակասական լուրերը Ալա-էդ-Դինին նոր հույսերով վառեցին: Արդյունքում, արագորեն կարգի գցելով իր ուժերը և դաշինք կնքելով տեղական այլ տիրակալների, այդ թվում նաև

¹ Այս ճակատամարտին Հայ ռազմիկների մասնակցության հետ կապված հարցը մեծապես մշուշոտ է: Այսպես, սերբերի շրջանում առկա մի լեգենդի համաձայն Օսմանյան սուլթանության բանակի կազմում այս ճակատամարտի մասնակցել են մոտ 5.000 հայեր, որոնց կարգավիճակը, սակայն, թեև չի հստակեցվում, բայց հավանական է կարծել, որ դրանք եղել են Օսմանյան սուլթանության իշխանության տակ գտնվող տարածքների օսմանահպատակ հայեր, ընդ որում 1389 թվականի վիճակով խոսքն ամենայն հավանականությամբ կարող է վերաբերվել ամենից առաջ հարավային Բալկանների ու հատկապես Ադրիանապոլիս և Նրա շրջակայքի հայ բնակչությանը: Նույն լեգենդար տեղեկությունները հայտնում են, որ քրիստոնյա հայերը, բացառելով հարձակման հնարավորությունը հավատակից սերբերի վրա, լքում են Կոսովոյի դաշտը և հեռանում, ընդ որում օսմանական բանակային ուժերը փորձում են հետապնդել, սակայն սերբական բանակի մոտենալու պայմաններում հրաժարվում են այդ մտադրությունից: Եվ վերջապես հայտնվում է, որ հայերը, հասնելով Օգրեն լեռան մոտակայքում գտնվող քիչ թե շատ պաշտպանված մի վայրի, հենց այդտեղ էլ, աղոթքներ հղելով սուրբ համարվող ռազմիկներ Գաբրիելին ու Միքայելին, մի վանք են հիմնում, որը հետագայում հայտնի է դառնում Արմենիչ անունով: Հետաքրքիր է, որ, ըստ որոշ ուսումնասիրությունների, վանքի մոտակայքում տարածված է նաև «Արմենիկա» կամ «Արմենա» կանանցի անունը: Իմ ձեռքի տակ առկա տեղեկատվություն առայժմ այսբանն է, սակայն, հաշվի առնելով վերոգրյալը կարծում եմ, որ այս ճակատամարտում Հայ ռազմիկների մասնակցությունը կարելի է հավանական համարել, սակայն առկա են հսկայական թվով հարցեր, որոնք դեռևս իրենց պատասխանին են սպասում:

² Մեհմեդ Նեշրի «Համընդհանուր պատմություն», գլուխ 82-101; Կոնստանդին Օստրովցի «Ենիչերու Նոթերը», գլուխ 16; Երեմիա Զյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 3, 4:

Բուրհան-Էդ-Դինի հետ, Ալա-Էդ-Դինը հարձակման անցավ Օսմանյան սուլթանության փոքրասիական տիրույթների ուղղությամբ և սկզբում իրոք զգալի հաջողություններ ամրագրեց: 1389 թվականի վերջին և 1390 թվականի սկզբին, սակայն, սեփական ուժերը կարգի գցած, հորը հաջորդած և նրան արժանի եղած Բայազետ I-ը (1386-1402) հաջող հակահարձակում կազմակերպեց ու Իկոնիայի մոտակայքում տեղի ունեցած խոշոր ճակատամարտում ծանր պարտության մատնեց Ղահրամանյանների էմիրության բանակին: Նույն այս ժամանակ, սակայն, Բայազետ I-ը խնդիրներ ուներ նաև ինչպես տեղական այլ տիրակալների, այնպես էլ Արաթեյանների էմիրության հետ և արդյունքում 1391 թվականին Բայազետ I-ի ու Ալա-Էդ-Դինի միջև կրկին հաշտություն կնքվեց՝ նախկինից այնուհանդերձ ավելի խիստ պայմաններով:

Դրանից հետո, չկորցնելով հարվածի թափը, Օսմանյան սուլթանության բանակը խոշոր արշավանք սկսեց արդեն Արաթեյանների էմիրության ուղղությամբ և ներխուժեց վերջինիս հյուսիս-արևմտյան տարածքներ, սակայն կանոնավոր ընդհարումից խուսափող Բուրհան-Էդ-Դինի ճկուն ռազմավարությունը, ինչպես նաև սկիզբ առած ցրտերն ու պարենամթերքի պակասը 1392 թվականի սկզբին Բայազետ I-ին ի վերջո ստիպեցին հետ քաշել սեփական ուժերը: Կողմերի միջև վերջնական հաշտություն չկնքվեց, սակայն դրանից հետո երկու տիրակալներն էլ, ըստ էության, կարող էին գոի լինել, քանի որ Արաթեյանների էմիրությունը ազատվեց ուժեղ մի սպառնալիքից, իսկ Բայազետ I-ն էլ հասավ նրան, որ Բուրհան-Էդ-Դինը Օսմանյան սուլթանության հետ հարաբերություններում այդուհետ սկսեց իրեն անչափ զգույշ պահել: Նույն այս ժամանակ իրենց հերթին հետաքրքիր զարգացումներ եղան Կահիրեում:

Իրոք, 1389 թվականի վերջին Բահրիները հաջող դավադրություն կազմեցին և, գահընկեց անելով ու բանտարկելով Բարթուքին, սուլթան հայտարարեցին մինչ այդ իշխած Սալիհին: Հակաբուրջիական ուժերի ավանդական հենարանն էր քոչվոր աշխարհին առավել մոտ տեղակայված Ասորիքը, որի սահմաններին իրենց ակտիվ էին պահում Չուբադարյանները և Ռամադանյանները, ընդ որում Բարթուքի տապալման գործում այս երկու էմիրությունները ամենաակտիվ դերակատարությունն ունեցան: Բուրջիները, սակայն, ևս չէին պատրաստվում հեշտությամբ զիջել այդքան մեծ ջանքերով ձեռք բերված դիրքերը և արդյունքում 1390 թվականի սկզբին նրանց հաջողվեց բանտարկությունից ազատել Բարթուքին, որից հետո արդեն՝ գահընկեց անել ու քաղաքական ասպարեզից վերջնականապես հեռացնել Սալիհին: Դրանից հետո Բահրիները վերջնականապես ոչնչացվեցին: Սա իրոք որ Բահրիների վերջն էր, վերջ, սրանից հետո Բահրիները արդեն ուղղակի վերացան: Միաժամանակ հարկ է նշել, որ այս ամենից խիստ կատաղած Բարթուքի ջանքերով սուլթանությունում սկիզբ առած հակաբահրիական ալիքը հասավ նաև Կիլիկիա՝ հակասական արտահայտություն ունենալով այստեղ, բայց վերջին հաշվով ամեն դեպքում օգտակար լինելով նաև հայերի համար:

1390 թվականի գարնանը Կոնստանդին V-ի և սպարապետ Հովհան Օրբելյանի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության բանակի (մոտ 10.000) անկանոն հարվածների ներթարկվող Մելիք Օմարի գլխավորած Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց Դաշտային Կիլիկիան, ինչի արդյունքում Կիլիկիայի թագավորությունը կրկին ընդունեց Մամլուքյան սուլթանության գերիշխանությունը¹: Հետագայում, սակայն, Բարթուքը կարգավորեց հարաբերությունները հայերի հետ, ընդ որում ակնհայտորեն երևում էր, որ գործող սուլթանը ևս առանձնապես չէր ձգտում որպես հակառակորդ ունենալ նույն հայերին: Իրոք, Բարթուքը շատ լավ գիտակցում էր այն հանգամանքը, որ ինքը բանակային իր հիմնական ուժերով վաղ թե ուշ պետք է լքի Կիլիկիան, իսկ դրանից հետո թուրքմենները կրկին գլուխ կբարձրացնեն: Այս պայմաններում սրանց հակակշռելու համար տեղում պետք էր ունենալ գոնե մի որևէ ուժ և հայերը այդ դերի համար ավելի քան հարմար էին: Հենց դրա համար էր, որ Բարթուքը բավարարվեց Կոնստանդին V-ի կողմից ներկայացված հաշտության թեթև պայմաններով: Այսպիսով՝ հայերի հետ խնդիրները կարգավորվեցին, սակայն մնում էին դեռևս թուրքմենները, որոնց հետ գործն ավելի բարդ ընթացք ստացավ:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

¹ Թովմա Մեծոփեցի «Լենկ-Թեմուրի և նրա հետևորդների պատմությունը», գլուխ 35:

Սուլի-բեկի գլխավորած Չուլքադարյանների էմիրության (մոտ 20.000), ինչպես նաև Մելիտեի կառավարիչ Մանթաշի գլխավորած Արաթենյանների էմիրության (մոտ 10.000) միացյալ բանակը պաշարեց քաղաքը Մամլուքյան սուլթանության կառավարական բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 100):

I փուլ - 1390 թ-ի սեպտեմբերի վերջին քաղաքը պաշարողներն անցան հարձակման և համառ մարտերից հետո գրավեցին այն, սակայն քաղաքի կայազորն ամրացավ միջնաբերդում ու շարունակեց դիմադրությունը:

II փուլ - 1390 թ-ի հոկտեմբերի կեսից մինչև 1391 թ-ի հունվարի կես քաղաքը պաշարողները շրջափակեցին միջնաբերդը, սակայն, այդպես էլ որևէ հաջողության չհասնելով, ընդունեցին հաշտության առաջարկը և հետ քաշվեցին ելման դիրքեր:

Յայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:

Նախորդ իրադարձություններից հետո Սուլի-բեկը Բարբուքի հետ հաշտության բանակցություններ սկսեց: Արդյունքում՝ խաղաղությունը Մամլուքյան սուլթանության հյուսիսում մի որոշ ժամանակով էլ վերականգնվեց:

1387 թվականին վերջին, մինչ Թեմուրն ու Նրա հարվածային ուժերը գտնվում էին Ատրպատականում և Յայաստանում, Թոխթամիշը, սրընթաց երթ իրականացնելով Կասպից ծովի ու Միջին Ասիայի հյուսիսով, հարված հասցրեց Մավերնահիրին և Նույնիսկ ոտնատակ տվեց Բուխարայի շրջակայքը: 1388 թվականի առաջին կեսին Թոխթամիշը կրկնեց հարվածը և Թեմուրը, քանի որ Նրա բանակը կոնկրետ այդ պահին պատրաստ չէր Կովկասյան լեռնաշղթայից հյուսիս շարժվելուն, տարվա երկրորդ կեսին հետ քաշեց իր հիմնական ուժերը ու Իրանական լեռնաշխարհով վերադարձավ Մավերնահիր, ինչը ստիպեց ելման դիրքեր վերադառնալ նաև Ոսկե Ղորղայի բանակին: Արդյունքում՝ Թոխթամիշի անշնորհակալությունը, ինչպես նաև վերջին սպառնալիքները արդեն Նույնիսկ Թեմուրի միջնաբերդ հանդիսացող Մավերնահիրին, վերջնականապես ահեղ այս տիրակալի քաղաքական օրակարգ մտցրին պատերազմը Ոսկե Ղորղայի դեմ:

Որպես հետևանք, երկու տարի ծախսելով նախապատրաստությունների վրա, իսկ 1389 և 1390 թվականներին էլ խորքային հարվածներ հասցնելով արևելյան ուղղությամբ ու խաղաղեցնելով բոլոր տաք գլուխներին նաև այստեղ, 1391 թվականի մայիսին Թեմուրյանների էմիրության 300.000 հոգանոց բանակը Միջին Ասիայի և Կասպից ծովի հյուսիսով Թեմուրի իսկ գլխավորությամբ վճռական արշավանքի ելավ Ոսկե Ղորղայի դեմ: Թեմուրին հաջողվեց որոշակի անակնկալ ապահովել Թոխթամիշի համար, սակայն վերջինս այնուհանդերձ հաջողացրեց հավաքել իր 300.000 հոգանոց բանակը և ընդառաջ ելնել Երկաթյա էմիրին: Երկու հսկայական բանակների հանդիպումը, որն արդյունքում բերեց միջնադարի ամենախոշոր ճակատամարտերից մեկին, տեղի ունեցավ 1391 թվականի հունիսի 18-ին Ներկայիս Սամարայից մոտ 170 կմ հյուսիս հոսող Կոնդուրչա գետի ափին, ընդ որում բուն ճակատամարտը շատ համառ և ծանր տեսք ընդունեց՝ ձգվելով օրվա ողջ լուսավոր ժամը: Արդյունքում՝ Թեմուրյանների էմիրության բանակը, թեև ինքն էլ զգալի կորուստներ կրեց, սակայն այնուհանդերձ խոշոր մի հաղթանակ տարավ, ընդ որում, եթե Ոսկե Ղորղայի բանակի կորուստները կազմում էին մոտ 100.000 ռազմիկ, ապա Թեմուրի բանակի կորուստներն էլ ինքին հաշվվում էին տասնյակ հազարներով: Արդյունքում, մինչև Կուլգա գետի ափերը հետապնդելով Ոսկե Ղորղայի փախչող բանակին, Թեմուրն ի վերջո այնուհանդերձ ընդհատեց հետագա առաջխաղացումը և վերադարձավ ելման դիրքերը՝ կոնկրետ պահին հաջողությամբ կյանքի կոչված համարելով Թոխթամիշին ռազմական հզորությանը հասցված հարվածը:

¹ Բադր-Էդ-Դին Ալի «Մարդկության դարաշրջանների պատմությունը»:

Գլուխ 22 Թեմուրյան II պատերազմի նախօրեին

1390-ական թվականների սկզբին Մերձավոր Արևելքի երկրների համար թեմուրյան վտանգը ավելի էր մեծացել և, եթե սկզբում ոչ Մամլուքյան ու ոչ էլ հատկապես եվրոպական պատերազմներում մեծ հաջողությունների հասած Օսմանյան սուլթանությունում այս ամենին այնքան էլ լուրջ չէին վերաբերվում, ապա արդեն հենց այս ժամանակ էր, որ այստեղ ի վերջո իրապես գիտակցեցին վտանգը: Թեմուրն իրոք որ ուժեղ էր, իսկ նրա պետությունն էլ իր ռազմական հզորությամբ գերազանցում էր Օսմանյան և Մամլուքյան սուլթանություններին նույնիսկ միասին վերցրած: Իրոք, Թեմուրն ի վիճակի էր մեկ ուղղությամբ մարտադաշտ հանել ավելի քան 350.000 հոգանոց խիստ կոփված, մարտերի բովով անցած և երկաթյա կարգապահության ենթարկվող ռազմիկներից կազմված ռազմական մի մեթենա, այն դեպքում, երբ Օսմանյան սուլթանությունը նույն այս ժամանակ կարող էր գեներալ տակ դնել առավելագույնը 200.000, իսկ Մամլուքյան սուլթանությունը՝ մինչև 150.000 ամենատարբեր մակարդակի ռազմիկներ: Այս պայմաններում ավելորդ էլ է ասել, որ Թեմուրին որևէ լուրջ դիմադրություն ցույց տալու մասին չէին կարող նույնիսկ երազել նաև Ղահրամանյանները, Չուլքադարյանները, Արաթենյանները, Ռամադանյանները, Շամբոյանները, Շամսադդինյանները, Էյուբյանները կամ Արտուխյանները, Աղ և Ղարա-Ղոյունլուները, ինչպես նաև Տրապիզոնի ու Բյուզանդական կայսրությունները և Տարոնի իշխանությունը՝ յուրաքանչյուրն իրենց 10.000-20.000 հոգանոց ամենատարբեր մակարդակի ռազմիկներով: Ավելի վատ էր Կիլիկիայի թագավորության դրությունը, որը դժվարությամբ պայքարում էր հազիվ Չուլքադարյանների կամ նույնիսկ Ռամադանյանների դեմ, իսկ, նախորդների հետ համեմատած էլ միայն մի քիչ էր ավելի լավ Զարթլիի թագավորության դրությունը, սակայն այստեղ ևս ուժերը վճռականորեն որևէ կերպ բավարար չէին: Ինչ վերաբերում է Ջելահիրյանների սուլթանությանը, ապա Ահմեդը նույնիսկ չէր էլ փորձում դիմադրություն կազմակերպել, այնպես որ պետական այս միավորն ի սկզբանե դուրս էր որևէ հաշվարկից: Իրոք, Ահմեդն ուղղակի թողել էր ամեն ինչ և հաստատվել էր Միջագետքում, իսկ երբ վտանգ էր լինում նաև այս ուղղությամբ, նա հեռանում էր ավելի հեռու՝ պատսպարվելով Մեծ անապատում: Եվ վերջապես հարկ է նշել, որ իրավիճակն առավել բարդանում էր նրանով, որ նույն այս ժամանակ տարածաշրջանի բոլոր այս խաղացողներին աղետալի կերպով պակասում էր նաև միասնությունը, իսկ ապագա հնարավոր և այդպես էլ, ըստ էության, չկայացած միությանն էլ լրջորեն խոչընդոտում էին ներքին ինտրիգներն ու մրցակցությունը:

Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, որ Թեմուրի հարվածի ամենասուր ծայրում գտնվում էր այնուհանդերձ հենց Օսմանյան սուլթանությունը: Խնդիրը կայնում էր նրանում, որ պետական այս միավորը Երկաթյա Եմիրին մի կողմից ավելի մոտիկ էր, քան անապատներից անդին գտնվող Մամլուքյան սուլթանությունը, իսկ մյուս կողմից էլ՝ ձեռք բերած հաջողություններից հղիացած, ինչպես նաև չափն ու սահմանը և իրական քաղաքական իրավիճակի սթափ գնահատման ունակությունը ժամանակի հետ կորցրած Բայազետ I-ը իր գրգռիչ ու լկտի վարքագծով և ի վերջո նույնիսկ անձնական վիրավորանքների բնույթ ստացած ուղերձներով ավելի շատ զայրացրեց Ահեդ կադին, քան մշտապես խուսանավող Բարբուքը:

1392 թվականին Թեմուրը սկիզբ դրեց հերթական արշավանքին Իրանական լեռնաշխարհի ուղղությամբ և արդեն 1393 թվականի վիճակով նա այստեղ վերջնականապես ամրապնդեց սեփական դիրքերը՝ ի վերջո ոչնչացնելով նաև մինչ այդ, թեև ուժերի ծայրահեղ լարումով և հուսահատորեն, բայց այնուհանդերձ համառորեն դիմադրող Մուզաֆֆարյանների Եմիրությունը: Դրանից հետո էլ հենց խնդիր դրվեց հարված հասցնել ինչպես Ջելահիրյանների սուլթանությանը և Զարթլիի թագավորությանը, այնպես էլ՝ հարակից երկրներին: Արդյունքում՝ արդեն 1393 թվականի ամենավերջին Թեմուրի մոտից մեկնեցին, իսկ 1394 թվականի սկզբին էլ Մերձավոր Արևելքի առանց բացառության բոլոր տիրակալներին ներկայացան նրա դեսպանները, որոնք, հայտարարելով դեպի արևմուտք իրենց տիրակալի կողմից ձեռնարկվելիք առաջիկա խոշոր արշավանքի մասին, պահանջեցին հնազանդություն հայտնել սեփական Եմիրին: Այս դեսպանները տարբեր հաջողություն և ճակատագրեր ունեցան:

Բագրատ IV Մեծը 1387 թվականից գտնվում էր գերության մեջ և կառավարում էր իր թագավորությունը միայն ձևականորեն, երբ երկրի իրական ղեկը գտնվում էր նրա որդիների ձեռքում: Առաջիկա արշավանքի կապակցությամբ, սակայն, Թեմուրը Զարթլիի գերված արքայից այնուհանդերձ պահանջեց մահմեդականությունը ընդունել և Բագրատ IV Մեծը, ըստ էության, չունենալով այլ ելք, ընդունեց այս պահանջը, բայց միաժամանակ նաև, միայն յուրայինների համար, աննկատ կերպով հրաժարվեց գահից: Որպես հետևանք, 1393 թվականին Զարթլիի թագավորության գահին բազմեց նրա որդի Գեորգի VIII-ը (1393-1407), որը ուժեղ և քաջարի մի տիրակալ էր՝ հաջողությամբ հոր գործը շարունակելու ի վիճակի մի անձնավորություն: Արդյունքում՝ Գեորգի VIII-ը, հաշվի առնելով հոր և իր հորական ընտանիքի գերության մեջ գտնվելը ու դրսևորելով որոշակի զգուշություն, փաստացի այնուհանդերձ մերժեց հնազանդվելու պահանջը: Թեմուրի հետ էր նաև Շամբոյանների Եմիրության Եմիր Եզդանշիրը և արդյունքում վերջինիս Եմիրության մոտեցումը ևս պարզ էր: Իր հերթին ծայրահեղ զգույշ վարվեց նաև Ջելաիրյանների սուլթանության սուլթան Ահմեդը, որը, ընդհանրապես ոչինչ չպատասխանելով Թեմուրի դեսպաններին, ուղղակի հեռացավ և պատասպարվեց Արաբական թերակղզում:

Ղահրամանյանների Եմիրության Եմիր Ալա-Էդ-Դինը, Չուբադարյանների Եմիրության Եմիր Սուլի-բեկը, Ռամադանյանների Եմիրության Եմիր Ահմեդ-բեկը, Աղ-Ղոյունլուների Եմիրության Եմիր, Ղուբլուդին վերջինիս մահից հետո 1389 թվականին հաջորդած նրա որդի Ուսման իբն Ղուբլուդը (1389-1435), ինչպես նաև Կիլիկիայի թագավորության արքա Կոնստանդին V-ը և Տրապիզոնի կայսրության կայսր, Ալեքսեյ III-ի մահից հետո նրան հաջորդած իր որդի Մանուիլ III-ը (1390-1417) իրենց հերթին համաձայնեցին ընդունել Թեմուրի գերիշխանությունը, սակայն, սրան հակառակ, Արաթեյանների, Ղարա-Ղոյունլուների, Շամսադդինյանների, Էյուբյանների ու Արտուխյանների Եմիրություններից, ինչպես նաև Օսմանյան և Մամլուքյան սուլթանություններից մերժում եկավ: Ավելին, Բայազետ I-ը, որպես պատասխան այս պահանջի, հանդուգն խոսքերով և վիրավորանքներով լի մի ծաղրական նամակ ուղարկեց Թեմուրին, ինչին հակառակ, սակայն պաշտոնական Կահիրեի պատասխանը կազմված էր բավականին մեղմ տոնայնությամբ: Անգիջում էր տրամադրված նաև Ղարա-Ղոյունլուների Եմիրությունում 1389 թվականին Ղարա-Մուհամմեդին փոխարինած նրա որդի Ղարա-Յուսուֆը (1389-1420), որը ուժեղ, խելացի, եռանդուն, ճկուն, անչափ խորամանկ, ինչպես նաև զորավարական և դիվանագիտական զգալի ունակություններով օժտված մի անձնավորություն էր: Եվ վերջապես յուրօրինակ էր նաև Արտուխյանների Եմիրության Եմիր Մելիք-Չահիրի դիրքորոշումը, որը, հաշվի չառնելով սեփական խիստ համեստ հնարավորությունները, բայց այնուհանդերձ մեծ հույսեր ունենալով Մարդինի ամրությունների վրա, իր հերթին ևս ընտրեց դիմադրության ուղին:

Նույն այս ժամանակ Չայաստանում աստիճանաբար ոտքի էին կանգնում, ինչպես արդեն ասվեց, նաև քրդերը, թեև սկզբում նրանց մոտ դեռևս որոշակի խմորումներ այնուհանդերձ կային: Մանրամասները մեզ, ցավոք, հայտնի չեն, սակայն, թերևս, պարզ է, որ Շամբոյանների մոտ նույն այս ժամանակ առաջացած ճգնաժամը բացատրվում էր Եզդանշիրի անորոշ վարքագծով, որը սկզբում դեմ էր Թեմուրին, սակայն հետո հնազանդվեց: Այսպես թե այնպես, սակայն 1392 թվականի նոյեմբերի 15-ին Եզդանշիրի գլխավորած Շամբոյանների Եմիրության կառավարական բանակը (մոտ 3.000) Եզդանշիրի ապստամբած եղբոր բանակից (մոտ 500) ու քաղաքի Չայ ռազմիկներից (մոտ 100) գրավեց Ոստանը¹: Այս մանր վեճերը, սակայն, բոլորը մի կողմ էին մնում, քանի որ շուտով սկիզբ առավ Թեմուրի հերթական արշավանքը դեպի արևմուտք: Սկիզբ առավ Թեմուրյան II պատերազմը (1393-1395):

Գլուխ 23 Թեմուրյան II պատերազմը

1393 թվականի աշնանը Գեորգի VIII-ի, ինչպես նաև նրա եղբայրներ Կոնստանդինի և Դավթի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 30.000) ու նրա կազմում գտնվող Չայ ռազմիկները (մոտ 10.000) Գուգարքի ճ-մ-ում դարանը զցեցին և ջախջախեցին Տփղիս ուղղվող ու հավատափոխ եղած Բագրատ IV Մեծին ուղեկցող Թեմուրյանների Եմիրության

¹ Սիմեոն Աղթամարցի «Չիշատակարան 1392 թվականի»:

բանակին (մոտ 15.000), որից հետո առանց մարտերի մտան Տփղիս¹: Այսպիսով՝ հյուսիսային ուղղությամբ Թեմուրը անհաջողության մատնվեց, սակայն պատասխան հարվածը որոշակիորեն հապաղեց, քանի որ այս անգամ նախատեսված էր հարված հասցնել ամենից առաջ Յուսիսային Միջագետքի և Հարավային Հայաստանի կողմից:

1394 թվականի հունվարի 1-ին Թեմուրի գլխավորությամբ Յուսիսային Միջագետքը ասպատակելով արշաված Թեմուրյանների էմիրության բանակը (մոտ 100.000) Մելիք-Չահիրի գլխավորած Արտուխյանների էմիրության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 500) պաշարեց Մարդինը, սակայն, մինչև փետրվարի 10-ը մնալով քաղաքի պարիսպների տակ ու այդպես էլ որևէ հաջողության չհասնելով, նահանջեց²: 1394 թվականի հունվարի կեսին Թեմուրյանների էմիրության բանակը (մոտ 100.000) Մամլուքյան սուլթանության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) և քաղաքների Հայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 500) առանց լուրջ մարտերի գրավեց Եդեսիան ու Սևավերակ ամրոցը³: Դրանից հետո, դադարեցնելով առաջխաղացումը Մամլուքյան սուլթանության ուղղությամբ, 1394 թվականի մարտի 4-ին Թեմուրի գլխավորությամբ ասպատակելով արշաված Թեմուրյանների էմիրության բանակը (մոտ 250.000) Էյուբյանների էմիրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) և քաղաքների Հայ ռազմիկներից (մոտ 500) գրավեց Ջազիրան ու Մծբինը⁴:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1394 ապրիլի 14-16 – Մարդինի պաշտպանությունը⁵

Թեմուրի գլխավորությամբ ասպատակելով քաղաքին մոտեցած Թեմուրյանների էմիրության բանակը (մոտ 247.000) պաշարեց քաղաքը Մելիք-Չահիրի գլխավորած Արտուխյանների էմիրության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 300):

I փուլ – Ապրիլի 15-ին Թեմուրյանների էմիրության հարձակման անցած բանակը ողջ օրը տևած համառ մարտերի արդյունքում գրավեց քաղաքը:

II փուլ – Ապրիլի 16-ին միջնաբերդում ամրացած քաղաքի կայազորը շարունակեց համառ դիմադրությունը:

Հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 300, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր: Ի վերջո, սակայն, բավարար երաշխիքներ ստացած Մելիք-Չահիրը ընդունեց Թեմուրյանների էմիրության գերիշխանությունը՝ պայմանով, որ վերջինս բանակային ուժեր չտեղադրի քաղաքում:

1394 թվականի ապրիլի 25-ից 26-ը Թեմուրի գլխավորությամբ ասպատակելով արշաված Թեմուրյանների էմիրության բանակը (մոտ 245.000) Էյուբյանների էմիրության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 500) դավաճանության շնորհիվ գրավեց Ամիդը⁶: Դրանից հետո 1394 թվականի ապրիլի վերջին Թեմուրն արդեն Արաթենյանների էմիրության բանակից գրավեց Խարբերդը⁷, իսկ 1394 թվականի ապրիլի վերջից մինչև մայիսի կես էլ

¹ Թովմա Մեծփեցի «Լենկ-Թեմուրի և Նրա հետևորդների պատմությունը», գլուխ 8; Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Մեծփեցի «Տարեգրություն»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 108; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»:

² Շարաֆ-էդ-Դին Ալի Եզդի «Չափար-Նամե»; իբն Խալիկուն «Օրինակների գիրք»; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 4; Հովհաննես Մեքաստացի «Մեքաստիայի պատմությունը», գլուխ 6:

³ Շարաֆ-էդ-Դին Ալի Եզդի «Չափար-Նամե»; Գրիգոր խլաթեցի «Հիշատակարան աղետների»:

⁴ իբն Արաբշահ «Էմիր Թեմուրի պատմությունը»; Շարաֆ-էդ-Դին Ալի Եզդի «Չափար-Նամե»; իբն Խալիկուն «Օրինակների գիրք»; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 4; Գրիգոր խլաթեցի «Հիշատակարան աղետների»; Անանուն «Ժամանակագրություն 1402 թվականի»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Կիրակոս Ռշտունի «Ժամանակագրություն»; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56:

⁵ իբն Արաբշահ «Էմիր Թեմուրի պատմությունը»; Շարաֆ-էդ-Դին Ալի Եզդի «Չափար-Նամե»; Թովմա Մեծփեցի «Լենկ-Թեմուրի և Նրա հետևորդների պատմությունը», գլուխ 23; Գրիգոր խլաթեցի «Հիշատակարան աղետների»; «Զարթոյիս-Ցխովյեբա», Անանուն «Ժամանակագրություն 1220-1453 թվականների»:

⁶ իբն Արաբշահ «Էմիր Թեմուրի պատմությունը»; Շարաֆ-էդ-Դին Ալի Եզդի «Չափար-Նամե»; Թովմա Մեծփեցի «Լենկ-Թեմուրի և Նրա հետևորդների պատմությունը», գլուխ 23; Գրիգոր խլաթեցի «Հիշատակարան աղետների»; Գրիգոր խլաթեցի «Պատմություն արշավանքների և ասպատակության»:

⁷ Ռուի Գոնսալես Դ'Կլավիխո «Մեծն Թամեշլանի պատմությունը»:

ասպատակելով արշավեց Խարբերդ-Մուշ երթուղով¹: Նույն թվականի մայիսի կեսին հակառակորդը մոտեցավ Բաղեշին և, ամայացնելով շրջակայքը, Հաջի-Շարաֆի գլխավորած Շամսադդինյանների էմիրության բանակից առանց լուրջ մարտերի հերթական անգամ գրավեց այս քաղաքը²: 1394 թվականի մայիսի Բաղեշից ասպատակելով արշաված Թեմուրյանների էմիրության բանակը արդեն Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության կայազորից առանց լուրջ մարտերի գրավեց Խլաթը³:

1394 թվականի մայիսի վերջից մինչև հունիսի սկիզբ Թեմուրի գլխավորությամբ ասպատակելով արշաված Թեմուրյանների էմիրության բանակը (մոտ 150.000) ասպատակեց Երզնկայի շրջակայքը, որից հետո սկսեց հետ քաշվել դեպի արևելք⁴: Ստեղծված պայմաններում Բուրհան-եղ-Դինը, չնայած սեփական պետությունը ոտնատակ էր գնում ահեղ հարվածներին, որևէ կերպ չպատասխանեց այս ամենին՝ ինչ-որ տեղ գաղտնի կերպով նույնիսկ հույս ունենալով, որ Թեմուրը կլուծի գոնե Մուրաֆաթենի հարցը: Վերջինս, սակայն, ինքը ևս ճկուն վարվեց և արագորեն հնազանդություն հայտնեց Թեմուրին, իսկ այդ հանգամանքն էլ, գումարվելով այն բանին, որ Բուրհան-եղ-Դինը մինչ այդ արդեն ծաղրի ու մահապատժի էր ենթարկել իրեն ներկայացած Թեմուրի դեսպաններին, Արաթենյանների հարցում Երկաթյա էմիրի նախապատվությունը վերջնականապես ապահովեց հենց Մուրաֆաթենի օգտին: Այս պայմաններում 1394 թվականի մայիսին Բուրհան-եղ-Դինի գլխավորած Արաթենյանների էմիրության բանակը (մոտ 15.000) ասպատակեց Նեոկեսարիայի շրջակայքը և նահանջեց՝ ճնշելով տեղում առկա ապստամբական տրամադրությունները⁵: Այսպես թե այնպես, սակայն, այս անգամ ևս, ինչպես յոթ տարի առաջ էր, Թեմուրի Երկաթյա բանակը Երզնկայից անդին չանցավ և հետ դարձավ, ինչն էլ իր հերթին փաստացի հետևանքներից զերծ պահեց Բուրհան-եղ-Դինին ու նրա էմիրությանը, ինչպես նաև Ալա-եղ-Դինին և Բայազետ I-ին:

1394 թվականի հունիսի 18-ին Թեմուրը Մար-խոջայի գլխավորած Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության բանակից (100) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 20) պաշարեց և հակառակորդին հանձնվել ստիպելու միջոցով հուլիսի 1-ին ի վերջո գրավեց նախորդ անգամ իրեն չենթարկված Ավնիկ ամրոցը⁶: Դրանից հետո, անդրադարձ կատարելով արդեն Զարթլիի թագավորությանը, 1394 թվականի հունիսի վերջին Թեմուրի գլխավորած Թեմուրյանների էմիրության բանակը (մոտ 100.000) ասպատակեց Գուգարքը, Բարձր Հայքը և Տայքը, որից հետո կենտրոնացավ Բասենում⁷: 1394 թվականի հուլիսի կեսից մինչև օգոստոսի սկիզբ Բասենից ասպատակելով արշաված Թեմուրը այս անգամ արդեն Ջելաիրյանների սուլթանության բանակից գրավեց Արճեշը և Բազարանը, որից հետո, ասպատակելով Սուրմարուն, Կողքը, Դարույք ամրոցն ու նրանց շրջակայքը, ճամբարեց Վաղարշապատի մոտակայքում⁸: Ահեղ կաղի երկաթյա հորդան աստիճանաբար հետ էր քաշվում և արդյունքում 1394 թվականի օգոստոսի կեսին պաշարվեց Մակուն, սակայն Նուր-եղ-Դին Ամատունուն այս անգամ ևս հաջողվեց պահել դիրքերը⁹:

1394 թվականի օգոստոսի կեսին Երևնակ ամրոցի ճ-մ-ում Ջելաիրյանների սուլթանության (մոտ 500) և Ալթուն Օրբեյանի գլխավորած Օրբեյանների (մոտ 500) միացյալ բանակը հաղթեց Մակվից ասպատակելով արշաված Թեմուրյանների էմիրության բանակին (մոտ 5.000)¹⁰: 1394 թվականի օգոստոսի երկրորդ կեսին նույն Երևնակ ամրոցի մոտ տեղի ունեցած հերթական ճակատամարտում Ջելաիրյանների սուլթանության (մոտ 1.000) ու Ալթուն Օրբեյանի գլխավորած

¹ Շարաֆ-եղ-Դին Ալի Եզդի «Չաֆար-նամե»: Անանուն Լիմեցի «Հիշատակարան 1394 թվականի»:

² Շարաֆ-եղ-Դին Ալի Եզդի «Չաֆար-նամե»:

³ Շարաֆ-եղ-Դին Ալի Եզդի «Չաֆար-նամե»:

⁴ Թովմա Մեծփեցի «Լենկ-Թեմուրի և նրա հետևորդների պատմությունը», գլուխ 23:

⁵ Այս մասին հայտնում է Ազիզ իբն Արտաշիր Աստարաբադին, որի գրվածքն այս պահին ինձ հասանելի չէ:

⁶ իբն Արաբշահ «Էմիր Թեմուրի պատմությունը»: Շարաֆ-եղ-Դին Ալի Եզդի «Չաֆար-նամե»; Թովմա Մեծփեցի «Լենկ-Թեմուրի և նրա հետևորդների պատմությունը», գլուխ 23; Գրիգոր Խլաթեցի «Հիշատակարան աղետների»; Գրիգոր Խլաթեցի «Պատմություն արշավանքների և ասպատակության»: Ռուի Գոնսալես Դ'Կլավիխո «Մեծն Թամեռլանի պատմությունը»:

⁷ Զարթլի-Ցխովրեբա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների; «Զարթլի-Ցխովրեբա», Անանուն «Բազարաթի թագավորության պատմությունը»; «Նոր Զարթլի-Ցխովրեբա», Բերիա Էգևատաշվիլի «Ժամանակագրություն»:

⁸ Թովմա Մեծփեցի «Լենկ-Թեմուրի և նրա հետևորդների պատմությունը», գլուխ 23, 24; Գրիգոր Խլաթեցի «Հիշատակարան 1400 թվականի»; Գրիգոր Խլաթեցի «Պատմություն արշավանքների և ասպատակության»; Ռուի Գոնսալես Դ'Կլավիխո «Մեծն Թամեռլանի պատմությունը»; իբն Արաբշահ «Էմիր Թեմուրի պատմությունը»:

⁹ Ռուի Գոնսալես Դ'Կլավիխո «Մեծն Թամեռլանի պատմությունը»; Հովհան Շիլտբերգեր «Ճանապարհորդություն», գլուխ 33:

¹⁰ իբն Արաբշահ «Էմիր Թեմուրի պատմությունը»:

Օրբեյանների (մոտ 2.000) միացյալ բանակը անակնկալ թիկունքային հարձակումով կրկին հաղթեց Թեմուրյանների Էմիրության բանակին (40.000)¹: Այսպիսով՝ Երնջակ ամրոցի մոտ Թեմուրի ռազմական մեքենան արդեն երրորդ անգամ անհաջողության էր մատնվում, ընդ որում վերջին երկու անհաջողությունը ոչ միայն թարմ էին, այլև նույնիսկ՝ վիրավորական: Արդյունքում, հիմնական ուժերը հետ քաշելով Հայաստանից, Թեմուրն այնուհանդերձ հատուկ մի ջոկատ թողեց Երնջակ ամրոցի մոտակայքում, որը 1394 թվականի օգոստոսի վերջից սկսեց այս ամրոցի պաշարումը, սակայն, Հայոց այդ ամրության մոտ մնալով մինչև 1399 թվականի գարուն, այդպես էլ որևէ հաջողության չհասավ²: Իր հերթին, 1394 թվականի արդեն աշնան սկզբին Թեմուրը որոշեց հերթական անգամ հարված հասցնել հյուսիսային ուղղությամբ:

Արդյունքում՝ 1394 թվականի սեպտեմբերի կեսին Թեմուրի գլխավորությամբ ասպատակելով արշաված Թեմուրյանների Էմիրության բանակը (մոտ 200.000) Ջելաիրյանների սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 500) առանց լուրջ մարտերի հերթական անգամ գրավեց Կարսը³: Դրանից հետո Տայբ-Գուզարբ երթուղով արշաված հակառակորդի բանակը 1394 թվականի սեպտեմբերի վերջին գրավեց Ախալցխան⁴, իսկ արդեն 1394 թվականի հոկտեմբերի սկզբին էլ, առաջանալով Կարս-Արդահան-Ջավախք-Տաշիր երթուղով, գրավեց նաև Տփղիսը⁵:

Հերթական անգամ տիրելով Զարթլիի թագավորության մայրաքաղաքին՝ 1394 թվականին հոկտեմբերի կեսին Թեմուրը մասերի բաժանեց իր ռազմական մեքենան և մինչև ամսվա վերջ ոտնատակ տվեց Կախեթին, Ուտիքի հյուսիսը, Արցախը ու Աղվանքը⁶: Այս ընթացքում, սակայն, 1394 թվականի հոկտեմբերի վերջին տեղի ունեցած Արցախի ճ-մ-ում Վահրամ Դոփյանի գլխավորած Դոփյանների (մոտ 5.000) և Թիրի գլխավորած Շիրվանշահերի Էմիրության (մոտ 5.000) միացյալ բանակը հաղթեց Թեմուրյանների Էմիրության բանակին (մոտ 15.000)⁷: Ռազմական գործողությունները, սակայն, այսպես թե այնպես իրենց վերջն էին գտնում և արդյունքում Ջելաիրյանների սուլթանությունը ու Զարթլիի թագավորությունը կրկին ընդունեցին Թեմուրյանների Էմիրության գերիշխանությունը: Դրանից հետո Թեմուրը, նվաճված տարածքներում թողնելով ուժեղ բանակ, հիմնական ուժերով հեռացավ Դերբենդի լեռնանցք-Նախակովկասյան տափաստաններ երթուղով՝ մարտական գործողություններ սկսելով արդեն Ոսկե Հորդայի դեմ: Այս առումով մինչև առաջ անցնելը հարկ է, թերևս, միայն նշել, որ նույն այս ժամանակ, օգտվելով Թեմուրի դեմ մղվող ծանր պայքարում կենտրոնական իշխանության զբաղվածությունից, 1392 թվականից Կովկասյան լեռնաշղթայում ապաստանած Կոնստանդին II-ը հետ վերադարձավ և տեղում վերահաստատեց իր իշխանությունը:

Հարկ է նշել, որ Ոսկե Հորդայի դեմ առաջիկա պատերազմում Թեմուրն այս անգամ արդեն ռազմավարական ամենավճռական նպատակներ էր դրել և, ի տարբերություն 1391 թվականի, այս անգամ նախատեսվում էր Թոխթամիշիի և նրա պետական համակարգին հնարավորինս ծանր հարված հասցնել: Արդյունքում, իրար բերելով ուժերը Աղվանքի տարածքում և Դերբենդի լեռնանցքով դեպի հյուսիս առաջ շարժելով 350.000 հոգանոց սեփական ռազմական երկաթյա բռունցքը, Թեմուրը կրկին հանդիպեց այս անգամ հակառակորդի առաջխաղացման մասին արդեն ժամանակին տեղեկացած Թոխթամիշիին և նրա 300.000 հոգանոց ռազմական մեքենային: Կողմերի հանդիպումը տեղի ունեցավ մոտավորապես այն վայրում, որտեղ սրանցի 132 տարի առաջ արյունահեղ մարտում իրար էին եկել Հուլավուի և Բերկեի ռազմական մեքենաները: Արդյունքում՝ 1395 թվականի ապրիլի 15-ից 17-ը Թերեք գետի ափերին ընթացած համառ, արյունահեղ և իր ծավալներով նույնիսկ ողջ միջնադարի համար էլ բացառիկ հանդիսացող ճակատամարտում, որն իր չափերով գերազանցեց նույն այս երկու հակառակորդների միջև ընթացած նույնիսկ 1391 թվականի ճակատամարտը, Ոսկե Հորդայի բանակն ի վերջո ջախջախիչ

¹ իբև Արաբշահ «Էմիր Թեմուրի պատմությունը»:

² իբև Արաբշահ «Էմիր Թեմուրի պատմությունը»: Շարաֆ-Էդ-Դին Ալի Եզդի «Չափար-Նամե»: Գրիգոր Խլաթեցի «Պատմություն արշավանքների և ասպատակության»:

³ Շարաֆ-Էդ-Դին Ալի Եզդի «Չափար-Նամե»:

⁴ Շարաֆ-Էդ-Դին Ալի Եզդի «Չափար-Նամե»:

⁵ Շարաֆ-Էդ-Դին Ալի Եզդի «Չափար-Նամե»: Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»:

⁶ Շարաֆ-Էդ-Դին Ալի Եզդի «Չափար-Նամե»: «Զարթլի-Ցխովրեբա», Անանուն «Ժամանակագրություն 1220-1453 թվականների»: «Զարթլի-Ցխովրեբա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների»: «Զարթլի-Ցխովրեբա», Անանուն «Բագրատի թագավորության պատմությունը»: Աբբաս-գուլի-աղա Բաբիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 3:

⁷ «Զարթլի-Ցխովրեբա», Անանուն «Ժամանակագրություն 1220-1453 թվականների»:

պարտություն կրեց և ցրվեց: 1263 թվականին Ոսկե Յորդայի և Ելիսանության բանակները այս վայրում յուրաքանչյուրը կորցրել էին 30.000-ական ռազմիկներ, սակայն այժմ առկա կորուստները ոչ մի համեմատության մեջ չեն դրվում դրանց հետ, քանի որ Ոսկե Յորդայի բանակը կորցրեց մոտ 200.000, իսկ Թեմուրյանների Եմիրության բանակը՝ մոտ 150.000 ռազմիկ:

1395 թվականի ապրիլի 15-ից 17-ը Թերեք գետի ափերին ընթացած ճակատամարտում ստացած հերթական այս ծանրագույն հարվածից Ոսկե Յորդան այլևս երբեք այդպես էլ ուշքի չեկավ: Արդյունքում, ի տարբերություն 1391 թվականի, Թեմուրն այս անգամ արդեն լիովին օգտվեց հաղթանակի պտուղներից և դրանից հետո նրա ռազմական մեքենան մեկ տարի շարունակ հրով ու սրով անցավ Ոսկե Յորդայի ողջ տարածքով մեկ՝ ավերելով բոլոր խոշոր քաղաքներն և բնակավայրերը, վերցնելով հսկայական քանակի ավար ու գերիներ և դեպի Միջին Ասիա հետ քաշվելով միայն Ոսկե Յորդայի ռազմավարչական համակարգին անվերականգնելի վնաս հասցնելուց հետո: Այս ընթացքում էր, ի դեպ նաև, որ 1395 թվականի ամռանը Թեմուրյանների Եմիրության բանակը Ջենովայի հանրապետության բանակից ու քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 500) պաշարեց Կաֆան, սակայն, չկարողանալով գրավել այն, հետ քաշվեց¹: Ծանրագույն այս հարվածից, ինչպես արդեն ասվեց, Ոսկե Յորդան այլևս ուշքի չեկավ և դրանից հետո աստիճանաբար քայքայվեց ու տրոհվեց առանձին մասերի: Ինչ վերաբերում է Թոխթամիշին, ապա նա շարունակեց պայքարը արդեն անկում ապրող Ոսկե Յորդայում իր իշխանության պահպանման համար, սակայն՝ առանց որևէ էական արդյունքի: Այսպիսով՝ Թեմուրյան II պատերազմը ավարտվեց, իսկ Թեմուրի հերթական անգամ հեռանալն էլ տարածաշրջանից այստեղ առժամանակ ամեն ինչ վերադարձրեց ի շրջանս յուր: Ստեղծված պայմաններում թվում էր, թե ոչինչ չի կարող ավելի բնական լինել, քան Օսմանների ու մամլուքների դաշինքը, սակայն այն այդպես էլ չկայացավ:

Գլուխ 24

Տարածաշրջանը Թեմուրյան հերթական պատերազմների միջակայքում

Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ Բարբուքի հետ բանակցությունների ընթացքում Ահեղ Եմիրը, զգուշանալով մամլուքների և Օսմանների նույն այդ հնարավոր դաշինքից, սկսեց ամենից առաջ սիրաշահել Բայազետ I-ին: Այս առումով պետք է արժանին մատուցել նաև Բարբուքին:

Իրոք, թեև այս անգամ ևս, ինչպես ժամանակին վարվել էին դեռևս առաջին մամլուքները, Բարբուքը ուղղակի գլխատել տվեց իրենց լկտի վարքագծով Կահիրեում աչքի ընկնել հասցրած Թեմուրի դեսպաններին և, հզոր այս ժեստով սաստելով բոլոր տատանվողներին, մեծ հեղինակություն ձեռք բերեց ու կենտրոնացրեց իր երկրի բոլոր ուժերը, սակայն, ի տարբերություն պոռթկուն Բայազետ I-ի, մամլուքյան սուլթանը գործունե քայլերով հետագայում ոչ մի կերպ չարեց տարածայնությունը: Արդյունքում պարզվեց, որ, բոլոր հնարավոր միջոցներով պատրաստելով իր երկիրը ապագա պատերազմին, Բարբուքը Թեմուրյան հորդային այնուհանդերձ նախատեսում էր դիմադրել Ասորիքի հարավային սահմաններում և նույնիսկ դրանցից էլ անդին՝ արդարացի կերպով դատելով, որ հիմնալի ռազմագետ Թեմուրը ոչ մի կերպ չի իջնի ու չի խորանա հարավում՝ թիկունքում թողնելով Օսմանյան սուլթանության չպարտված ուժերը: Սրան հակառակ, ինչպես արդեն ասվեց, Օսմանյան սուլթանը խայծը կուլ տվեց և արդյունքում սկսեց լրջորեն հավատալ, թե Թեմուրը իրականում վախենում է իրենից: Ավելին, նույն արժանահիշատակ 1394 թվականի արդեն տարվա վերջում Թեմուրն իր խիստ արագաշարժ ուժերը, ինչպես արդեն ասվեց, արդեն հեռացրել էր Մերձավոր Արևելքից: Հաշվարկը պարզ էր՝ հեռատես Թեմուրը, լուծելով Թողթամիշի հարցերը, միաժամանակ թողնում էր նաև, որ միայնակ մնացած և գրգռված ապագա հնարավոր դաշնակիցները վերջնականապես գծովեն միմյանց հետ:

Արդյունքում՝ ժամանակը ցույց տվեց, որ Թեմուրն, ի դեպ ասած՝ իր ժամանակի նաև անպարտելի այդ շախմատիստը, այս անգամ ևս չի սխալվել: Իրոք, Թեմուրյանների Եմիրության բանակի հնարավոր առաջադրացմանը դիմադրելու համար Օսմանյան սուլթանության արևելքում հավաքված ուժերը Թեմուրի բանակի հեռանալուց հետո մնացել էին անգործ, ինչն էլ բերեց նույն Թեմուրի կողմից ճշգրտորեն հաշվարկած արդյունքի: Երկու սուլթանությունների

¹ Անանուն «Ղրիմի Կաֆայի անեցի գաղթականների մասին»:

բախմանը, սակայն, դեռ որոշ ժամանակ կար և այս պայմաններում տարածաշրջանը սուզվեց իր համար սովորական դարձած շահերի բախումների հորձանուտում:

1395 թվականի մարտին Սիսի ճ-մ-ում Մամլուբյան սուլթանության բանակը (մոտ 60.000) հաղթեց Սուլի-բեկի գլխավորած Չուլքադարյանների էմիրության բանակին (մոտ 40.000)¹: Շուտով, սակայն, սկսվեցին բանակցություններ և արդյունքում Չուլքադարյանների ու Ռամադանյանների էմիրությունները կրկին ընդունեցին Մամլուբյան սուլթանության գերիշխանությունը:

1395 թվականի գարնանը Ղարա-Յուսուֆի գլխավորած Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության (մոտ 1.000) և Տարոնի իշխանության (մոտ 500) միացյալ բանակը Թեմուրյանների էմիրության բանակից (մոտ 500) ու քաղաքի Յայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 50) գրավեց Արճեշը²: Ղարա-Յուսուֆը դեմ էր դուրս եկել Թեմուրին և արդյունքում վերջինիս դեմ ամենից առաջ սկսեց գործել տարածաշրջանում նրա ներկայացուցիչն, ի դեմս Եզդանշիրի: Արդյունքում՝ 1395 թվականի գարնանը Ադի գյուղի ճ-մ-ում (Արճեշի մոտ) Ղարա-Յուսուֆի գլխավորած Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության (մոտ 500) և Տարոնի իշխանության (մոտ 200) միացյալ բանակը անորոշել էլ ունեցած մարտում ընդհարվեց Եզդանշիրի գլխավորած Շամբոյանների էմիրության բանակի (մոտ 800) հետ³: Շամբոյանները հաջողության չէին հասել և շուտով նրանց օգնության եկան տեղում գործող Թեմուրյանների արդեն այլ ուժեր: 1395 թվականի գարնանը, սակայն, կրկին Նույն Ադի գյուղի մոտ տեղի ունեցած ճ-մ-ում Ղարա-Յուսուֆի գլխավորած Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության (մոտ 480) և Տարոնի իշխանության (մոտ 180) միացյալ բանակը անակնկալ հարձակումով հաղթեց Շամբոյանների էմիրության բանակին օգնության եկած, գյուղն ու նրա շրջակայքն ասպատակած Թեմուրյանների էմիրության բանակին (400)⁴: 1395 թվականի արդեն ամռանը, սակայն, Թեմուրյանների էմիրության Թավրիզից առաջխաղացած բանակը (15.000) ասպատակեց Վասպուրականի արևելքը և Նահանջեց⁵, որից հետո բավարար ուժեր չունեցող Ղարա-Յուսուֆն այս անգամ արդեն խուսափեց ընդհարումից:

1395 թվականի մարտին Բուրհան-Էդ-Դինի գլխավորած Արաթեյանների էմիրության կառավարական բանակը (մոտ 15.000) Մութահարբենի գլխավորած Արաթեյանների էմիրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) գրավեց Էզբիդեր, Սաս և Բուրտուլուշ բերդերը (Շապին-Գարահիսարից հարավ-արևմուտք)⁶: Դրանից հետո 1395 թվականի ապրիլից մինչև մայիս Բուրհան-Էդ-Դինի ռազմական մեքենան ասպատակեց Ղոյունլու-Յիսարի ու Շապին-Գարահիսարի շրջակայքը և Նահանջեց⁷: Ավելին, Մեբաստիայի տիրակալը շուտով լուրջ աջակցություն ստացավ հարավից և արդյունքում Նույն 1395 թվականի ամռանը Մամլուբյան սուլթանության, ինչպես նաև Արաթեյանների և Աղ-Ղոյունլուների էմիրությունների միացյալ բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց Մելիտեի, Սամոսատի, Զյահթայի, Տերիկեի, Անի-Կեմախ ամրոցի ու Երզնկայի շրջակայքը և գցեց դրանք իր տիրապետության տակ⁸:

Ահա հենց սրանից հետո էլ հնարավոր դաշնակիցներ Բարթուքի և Բայազետ I-ի հարաբերությունները վերջնականապես թշնամական բնույթ ընդունեցին: Արդյունքում՝ 1395 թվականի ամռանը Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 100.000) Մամլուբյան սուլթանության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 3.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 500) գրավեց Մելիտեն, ինչպես նաև Բեհեսնի ու Տարանդա ամրոցները, որից հետո մոտեցավ Երզնկային և իր իշխանությանը ենթարկեցրեց Բուրհան-Էդ-Դինին⁹: Սա, թեև սկիզբը դրել էր Բարթուքը, բայց այնուհանդերձ իր բնույթով կոպիտ մի ոտնձգություն էր Մամլուբյան սուլթանության ազդեցության ոլորտում գտնվող տարածքների և նրա շահերի դեմ, ինչը հետագայում երկու հնարավոր դաշնակիցների միջև անվերջ կասկածներ ու վեճեր առաջացրեց՝ գործնականում զրոյի հավասարեցնելով դաշինքի կնքման հետագա հնարավորությունը:

¹ Այս մասին հայտնում են նաև Մակրիզին, իբն Նասերը, իբն Բահադուրը, իբն Այասը և աս-Շարաֆը:

² Թովմա Մեծփեցի «Լենկ-Թեմուրի և նրա հետևորդների պատմությունը», գլուխ 24:

³ Թովմա Մեծփեցի «Լենկ-Թեմուրի և նրա հետևորդների պատմությունը», գլուխ 24:

⁴ Թովմա Մեծփեցի «Լենկ-Թեմուրի և նրա հետևորդների պատմությունը», գլուխ 24; Շարաֆ-Էդ-Դին Ալի Եզդի «Չափար-Նամե»:

⁵ Թովմա Մեծփեցի «Լենկ-Թեմուրի և նրա հետևորդների պատմությունը», գլուխ 24:

⁶ Այս մասին հայտնում է Ազիզ իբն Արտաշիր Աստարաբադին, որի գրվածքն այս պահին ինձ հասանելի չէ:

⁷ Այս մասին հայտնում է Ազիզ իբն Արտաշիր Աստարաբադին, որի գրվածքն այս պահին ինձ հասանելի չէ:

⁸ իբն Արաբշահ «Եմիր Թեմուրի պատմությունը»:

⁹ Մեմլեդ Նեշրի «Համընդհանուր պատմություն», գլուխ 114; Շարաֆ խան Բադիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»:

Հարկ է նշել, որ իր սուլթանության արևելյան սահմաններում մղվող պատերազմի հետ միաժամանակ Բայազետ I-ը աստիճանաբար սկսել էր խրվել նաև Արևմուտքում մղվող ռազմական գործողությունների մեջ, քանի որ նվաճումները Բալկանյան թերակղզում շարունակվում էին, իսկ դրան ի պատասխան էլ, այս անգամ արդեն Օսմանյան սուլթանության ուղղությամբ, հասունանում էր խաչակրաց հերթական արշավանքը: Այս առումով պետք է ավելացնել, որ Բալկանյան թերակղզում Օսմանյան սուլթանության նախկին հակառակորդներն, ի դեմս Սերբական և Բուլղարական թագավորությունների, արդեն վաղուց տապալված էին: Արդյունքում՝ հերթը հասել էր արդեն «երկրորդ շարքում» գտնվող հակառակորդներին, որոնց մեջ ամենից առաջ պետք է նշել Վալախական իշխանությանը՝ մինչ այդ հիմնականում Բուլղարական թագավորության կազմում գործող վալախների կողմից ստեղծված այդ փոքրիկ, սակայն զգալի մարտունակությամբ աչքի ընկնող պետական միավորին: Վալախական իշխանության տարածքում կային նաև հայեր, որոնք այստեղ էին գաղթել Արճեշից և ոչ միայն հաջողությամբ հաստատվել էին տեղում, այլև ստեղծել էին Կուրտեա Դ'Արջեշ անունով իրենց քաղաքը: Եվ ահա 1394 թվականի աշնանը Օսմանյան սուլթանության բանակը ներխուժեց Վալախական իշխանության տարածք և արդյունքում 1394 թվականի հոկտեմբերի 10-ին Վալախական իշխանության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 500)¹ գրավեց Կուրտեա Դ'Արջեշը: 1395 թվականի մայիսի 17-ին, սակայն, կողմերից և ոչ մեկին էլ հաջողության չբերած Ռովինի ճակատամարտում Օսմանյան սուլթանության բանակը ի վերջո այնուհանդերձ հետ քաշվեց՝ մանավանդ այն բանի ֆոնին, որ սկիզբ առնող խաչակրաց արշավանքն արդեն լրիվ իրական տեսք էր ստանում, իսկ արևելքում էլ հերթական անգամ ոտքի էր կանգնել Ղահրամանյանների Եմիրությունը:

1395 թվականին Բայազետ I-ը մի շարք սպառնալից գործողություններ իրականացրեց Կոստանդնուպոլսի շրջակայքում, ինչի արդյունքում 1391 թվականի փետրվարի 19-ին մահացած Հովհաննես V-ին փոխարինած Նրա որդի Մանուիլ II-ը (1391-1425) ստիպված եղավ վերացնել մայրաքաղաքի պաշտպանական մի շարք կառույցներ և այլ էական գիշումներ անել սուլթանին: 1396 թվականին, սակայն, Օսմանյան սուլթանության դրությունն ավելի բարդացավ, քանի որ արևելքից արդեն բացահայտ հարձակողական գործողությունների անցավ Ալա-Էդ-Դինը, իսկ Հունգարական թագավորության արքա Սիգիզմունդ I-ի (1387-1437) գլխավորած խաչակիրների բանակն էլ հարձակման անցավ արդեն արևմուտքից՝ կուտակվելով Հունգարական թագավորության հարավային սահմաններում և պատրաստվելով ներխուժել Հյուսիսային Թրակիա: Խաչակիրներին հաջողվել էր հավաքել մոտ 50.000 հոգանոց և, ըստ եվրոպական չափանիշների իհարկե, ուժեղ մի բանակ, սակայն այն ուներ համակարգային նույն այն բոլոր խնդիրները, որոնք բնորոշ էին բոլոր եվրոպական բանակներին մինչ այդ ու հատկապես ծանր տեսք էին ստանում խաչակրաց արշավանքների ընթացքում Արևելքի ռազմական համակարգերի հետ ընդհարվելիս: Արդյունքում, սահմանափակ ուժեր թողնելով սեփական սուլթանության արևելյան սահմաններում, Բայազետ I-ը իր հիմնական բանակը շարժեց Արևմուտք և 1396 թվականի սեպտեմբերի 25-ին Դանուբ գետի աջ ափին տեղակայված Նիկոպոլիս քաղաքի մոտ տեղի ունեցած մեծ ճակատամարտում ծանր պարտության մատնեց խաչակիրներին, ընդ որում դրանից հետո եվրոպական համեմատականորեն ազնիվ պատերազմներում շփացած ասպետներին հատկապես ցնցեց այն հանգամանքը, որ ամենևին էլ զգացմունքայնականության չհակված Օսմանյան սուլթանը, չնչին բացառություններով, բայց այնուհանդերձ հրամայեց մահապատժի ենթարկվել գերության մեջ հայտնված բոլոր խաչակիրներին՝ խաչի ռազմիկների ընդհանուր անվերադարձ կորուստների թիվը հասցնելով մոտ 35.000 հոգու:

Կարգի գցելով գործերը Արևմուտքում՝ Բայազետ I-ը իր հարվածային ուժերն արագորեն տեղափոխեց Արևելք և Նրա 150.000 հոգանոց ռազմական մեքենան արդեն հոկտեմբերի վերջին Իկոնիայի պարիսպներին սեղմեց Ալա-Էդ-Դինի 70.000 հոգանոց բանակին: Արդյունքում՝ 1396 թվականի նոյեմբերի սկզբին տեղի ունեցած երկօրյա ճակատամարտում Ալա-Էդ-Դինի գլխավորած Ղահրամանյանների Եմիրության բանակը ծանր պարտություն կրեց, իսկ Եմիրն ինքն էլ հազիվ փրկվեց շրջապատումից և մեծ դժվարությամբ ապաստանեց Իկոնիայում: Ինչ-որ

¹ Այս իրադարձության համար աղբյուր են ընդունել Հայկական սովետական հանրագիտարանի «Կուրտեա Դե Արճեշ» հոդվածը, որում մասնավորապես նշվում է. « 1394-ին Կ. դե. Ա. տուժել է թուրքական հարձակումներից, հատկապես վնասվել է իշխանական պալատը »:

ժամանակ նույնների կեսերին, սակայն, Իկոնիայում բռնկվեց Բայազետ I-ի կողմից մինչ այդ այստեղ նախապատրաստված ապստամբություն և քաղաքի բնակչությունը, ստանալով ապահովության երաշխիքներ, հանձնեց Ղահրամանյանների էմիրին: Արդյունքում, իբր Բայազետ I-ի չիմացությամբ և նրա կամքին հակառակ, Ալա-էդ-Դինին մահապատժի ենթարկեցին, որից հետո սուլթանը, օգտվելով առիթից, գրավեց Ղահրամանյանների էմիրության ողջ տարածքը ու հայտարարեց այն ոչնչացված: Այսպիսով՝ վճռորոշ այդ տարում Բայազետ I-ը հայտնվեց իր հզորության գագաթնակետին, ինչի չափազանցված գիտակցումը, սակայն, հետագայում չար կատակ էր խաղալու Օսմանյան նույն այդ սուլթանի գլխին: Մինչ այս, սակայն, իր գործերն էր ձգտում կարգավորել նաև Բուրհան-էդ-Դինը:

Արդյունքում՝ 1395 թվականի սեպտեմբերից մինչև հոկտեմբերի կես Բուրհան-էդ-Դինի գլխավորած Արաթեյանների էմիրության կառավարական բանակը (մոտ 15.000) ասպատակեց Բաբերդի շրջակայքը և նահանջեց¹, սակայն նույն 1395 թվականի հոկտեմբերի 27-ին Բուր գյուղի ճ-մ-ում (Բարձր Հայք, Սպեր գավառի արևմուտք) Մուրահարթենի գլխավորած Արաթեյանների էմիրության բանակի մի մասը (մոտ 5.000) հաղթեց Բուրհան-էդ-Դինի գլխավորած Արաթեյանների էմիրության բանակի մյուս մասին (մոտ 7.000)²: Վերջին պարտությունը մեծապես սահմանափակեց Բուրհան-էդ-Դինի ակտիվությունը, սակայն չվերացրեց այն:

1396 թվականի գարնանը Բուրհան-էդ-Դինի գլխավորած Արաթեյանների էմիրության կառավարական բանակը (մոտ 15.000) ասպատակեց Աղշեհիլի շրջակայքը և նահանջեց³: Իր հերթին, 1397 թվականի գարնանը Բուրհան-էդ-Դինի գլխավորած Արաթեյանների էմիրության կառավարական բանակը (մոտ 15.000) ասպատակեց արդեն Բաբերդի շրջակայքը և նահանջեց՝ գերելով քաղաքի կառավարիչ, Մուրահարթենի եղբայր Փիր-Մուհամմեդին⁴: Եվ վերջապես 1397 թվականի նույն գարնանը Արաթեյանների էմիրության բանակը (մոտ 20.000) Տրապիզոնի կայսրության բանակից (մոտ 700) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 300) գրավեց Կեռասունտը⁵:

1396 թվականի գարնանը Շաքիի ճ-մ-ում Թեմուրյանների էմիրության բանակը (մոտ 40.000) հաղթեց Գեորգի VIII-ին գլխավորած Զարթլի թագավորության բանակին (մոտ 40.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 15.000)⁶: Թեմուրի հետ կապված ռազմական գործողությունները, սակայն, հետագա զարգացում չստացան, քանի որ նույն այս ժամանակ Թեմուրյանների էմիրությունում արդեն աշխույժ պատրաստություններ էին ընթանում Հնդկաստանի հյուսիսում տարածված Դելիի սուլթանությանը հարված հասցնելու ուղղությամբ:

Իրոք, արդեն 1398 թվականի աշնանը Թեմուրը գործի դրեց իր հարվածային բանակը և հարձակման անցավ՝ ընդհանուր ուղղություն ունենալով Աֆղանստանից հարավ-արևելք ձգվող տարածքները: Արդյունքում՝ մի շարք հաջողություններից ու նվաճումներից հետո Թեմուրը մոտեցավ Դելիի սուլթանության մայրաքաղաքին և 1399 թվականի հունվարի 2-ին հենց Դելիի պարիսպների տակ տեղի ունեցած վճռական ճակատամարտում էլ գլխովին ջախջախեց մեծաքանակ, սակայն վատ կազմակերպված ու պատրաստված հակառակորդի բանակին, իսկ երկու օր անց էլ մտավ արդեն Դելի: Կրած պարտությունը, որը Դելիի սուլթանության ռազմական մեքենային 100.000 ռազմիկի կյանք արժեցավ, Թեմուրյանների էմիրության դեմ պայքարում, ըստ էության, ոչնչացրեց առանց այդ էլ ամուր ներքին դրության մեջ չգտնվող Դելիի սուլթանության ռազմաքաղաքական հետագա բոլոր հնարավորությունները: Արդյունքում, թալանելով Դելին և հիմնովին ավերելով այն, ահեղ Թեմուրն իր բանակով վերադարձավ ելման դիրքեր, ընդ որում այդ արվեց խիստ ժամանակին, քանի որ նույն այս ընթացքում խնդիրներ էին առաջացել նաև Ոսկե Հորդայի տարածքում, իսկ Մերձավոր Արևելքում հետաձգված հարցերն էլ իրենց վերջնական լուծումներն էին պահանջում: Այսպիսով, Ոսկե Հորդայի թալանին զումարելով արդեն նաև Դելիի հարուստ սուլթանությունից ձեռք բերված հսկայական ավարը, Թեմուրը հենց անմիջապես էլ

¹ Այս մասին հայտնում է Ազիզ իբն Արտաշիր Աստարաբադին, որի գրվածքն այս պահին ինձ հասանելի չէ:

² Այս մասին հայտնում է Ազիզ իբն Արտաշիր Աստարաբադին, որի գրվածքն այս պահին ինձ հասանելի չէ:

³ Այս մասին հայտնում է Ազիզ իբն Արտաշիր Աստարաբադին, որի գրվածքն այս պահին ինձ հասանելի չէ:

⁴ Այս մասին հայտնում է Ազիզ իբն Արտաշիր Աստարաբադին, որի գրվածքն այս պահին ինձ հասանելի չէ:

⁵ Այս մասին հայտնում է Ազիզ իբն Արտաշիր Աստարաբադին, որի գրվածքն այս պահին ինձ հասանելի չէ:

⁶ Շարաֆ-էդ-Դին Ալի Եզդի «Չափար-Նամե»; Վախուշտի Բագրատունի «Եգերթի, Աբխազիայի և Իմերեթիայի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»:

պատրաստվեց անդրադարձ կատարել Արևմուտքին և վերջնականապես կարգավորել գործերը նաև այստեղ: Նույն այս ժամանակ, սակայն, Արևմուտքում նոր փոփոխություններ էին տեղի ունեցել:

1395 թվականի ջախջախումից հետո Թեմուրը Ոսկե Հորդայի գործերի կառավարումը ոչ պաշտոնապես հանձնել էր մինչ այդ Թոխթամիշի դեմ իր օգտին պայքար մղած տեղական ազդեցիկ առաջնորդ Էդիգեյին, որը, այդուհետ տեղում տիրելով փաստացի իշխանությանը, Ոսկե Հորդայի գահին հաստատեց իրական շատ քիչ իշխանություն ունեցող Թեմուր-Ղուլթուղին (1395-1399): Միաժամանակ Թոխթամիշը, դեռևս համառ պայքար մղելով իր իրավունքների համար, սակայն, ըստ Էուբայան, չհասնելով որևէ հաջողության, ի վերջո հեռացավ արևմտյան ուղղությամբ և ապաստանեց Լիտվայի Մեծ իշխանությունում, որի իշխան Վիտովտը (1392-1430), իր պետության համար մինչ այդ ապահոված լինելով զարգացման գազաթնակետ, նույն այս ժամանակ եռանդուն պայքար էր մղում սեփական իշխանության լայնացման ուղղությամբ ու հսկայական ծրագրեր ուներ: Վիտովտին հատկապես մեծ հույսեր էր ներշնչում այն հանգամանքը, որ ինքը Լիտվայի Մեծ իշխանության գահի վրա հաջորդել էր իր հորեղբոր որդի Վլադիսլավ Յագելլոյին, որն իր հերթին այժմ հռչակվել էր արդեն Լեհական թագավորության արքա, որպես Վլադիսլավ II Յագելլո (1386-1434): Արդյունքում՝ Լեհական թագավորությունն ու Լիտվայի մեծ իշխանությունը, իրենց ներքին նրբություններով հանդերձ, բայց, ըստ Էուբայան, արդեն սկսել էին հանդես գալ որպես մեկ միասնական շահերով առաջնորդվող պետական մի միավոր՝ գլխավորելով երկու եղբայրների որդիների կողմից և բնականաբար հասնելով հսկայական հզորության՝ համենայն դեպս Արևելյան Եվրոպայի չափանիշներով: Վլադիսլավ II Յագելլոն, սակայն, որը 1392 թվականին հորեղբոր որդուն էր զիջել իշխանությունը Լիտվայի Մեծ իշխանությունում, դրա հետ միաժամանակ, սակայն, նաև անհանգստանում էր Վիտովտի քաղաքական հետագա հավակնություններից, ինչն էլ հաշվի առնելով, ձգտում էր վերջինիս նկրտումներին հազուրդ տալ ամենից առաջ հենց Արևելքի հաշվին, որտեղ հաջողության հնարավորությունները, հաշվի առնելով Ոսկե Հորդայի 1395 թվականի աղետը, թվում էին բավականին իրատեսական: Արդյունքում՝ Թոխթամիշը Վիտովտի տիրույթներում հայտնվեց հենց այն ժամանակ, երբ Վիտովտն ուղղակի այրվում էր դեպի արևելք առաջանալու տենչանքից, թեև բռնկուն և ոչ այնքան հեռատես այս իշխանը նույնիսկ որևէ իրական պատկերացում իսկ չուներ Արևելքում առաջացած ուժերի փաստացի դասավորության մասին ու լավ չէր պատկերացնում Թեմուրյանների Եմիրության ռազմական հնարավորությունները, իսկ իր կամ նույնիսկ իր և հորեղբոր որդու միասնական ուժերն էլ ակնհայտորեն գերազնահատում էր:

Եվ այսպես, ձգտելով վերահաստատել Թոխթամիշին Ոսկե Հորդայի գահին ու այդ միջոցով աննախադեպ չափերով լայնացնել սեփական ազդեցության սահմանները արևելքում, Վիտովտը 1397 և 1398 թվականներին Թեմուր-Ղուլթուղի տիրույթների արևմտյան սահմանների ուղղությամբ երկու արշավանք իրականացրեց ու, թեև Էական արդյունքի չհասավ, սակայն առանձնակի դիմադրության էլ չհանդիպեց: Վիտովտը հաշվի չէր առնում, սակայն, որ, ոտնձգելով Թեմուր-Ղուլթուղի տիրույթների դեմ, նա դրանով իսկ, ըստ Էուբայան, դուրս է գալիս ամենից առաջ հենց Ոսկե Հորդայի իրական տիրակալ Էդիգեյի դեմ, իսկ Էդիգեյն ինքն էլ իր հերթին հանդիսանում էր Ոսկե Հորդայի տարածքում Թեմուրյանների Եմիրության ամենազոր գահակալ Թեմուրի ներկայացուցիչը՝ այն տարածքում, որին տիրելու համար նույն այդ Թեմուրը այդքան ջանքեր էր թափել: Այսպիսով, իր կամքից անկախ և, կարծես թե, չգիտակցելով էլ այդ, փառասեր և որոշակիորեն թեթևամիտ Վիտովտը պատերազմի մեջ ներթաշվեց թեմուրյան ահեղ ռազմական մեքենայի դեմ:

Արդյունքում՝ Վիտովտը, 1399 թվականի ամռան կեսերին իրար բերելով Լիտվայի Մեծ իշխանության 70.000 հոգանոց բանակն ու դրան միացնելով 30.000 ռազմիկի չափով ուղարկված օժանդակությունը Լեհական թագավորությունից, Տևտոնյան օրդենից, Հունգարական թագավորությունից և նույնիսկ Հռոմեական Սրբազան կայսրության արևելյան տարածքներից, մեծ արշավանք սկսեց Ոսկե Հորդայի արևելյան տարածքների ուղղությամբ: 1399 թվականի օգոստոսի սկզբին քրիստոնյաները գետանցեցին Դնեպրը և, իրար հետևից ուղարկվող դեսպանախմբերի միջոցով հընթացս սպառնալով Թեմուր-Ղուլթուղին, իրենց անվերջ սպառնալիքներով իրական իշխանություն չունեցող ու իր հետ միայն քիչ ուժեր ունեցող այս

տիրակալին աստիճանաբար սկսեցին զիջումների հակել: Շուտով, սակայն, տեղ հասավ Էդիգեյը, ընդ որում նա չեկավ միայնակ, այլ հետը բերեց նաև հենց նույն այս ժամանակ արևելյան հոգսերից ազատված Թեմուրի կողմից իրեն տրամադրված թեմուրյան ռազմական մեքենայի մի մասն, ի դեմս 200.000 երկաթյա և կոփված ռազմիկների:

Արդյունքում՝ Էդիգեյը, արագորեն գնահատելով ուժերի իրական հարաբերակցությունը, վճռականորեն մերժեց ոչ միայն զիջման ամեն մի հնարավորություն, այլև իրականությունից կտրված Վիտովտի հետ հրաժարվեց հետագա նույնիսկ որևէ բանակցության մեջ մտնել՝ անմիջապես էլ անցնելով հզոր հակահարձակման: Որպես հետևանք այս ամենի՝ 1399 թվականի օգոստոսի 12-ին երկու բանակներն իրար եկան Դնեպրի արևելյան վտակ հանդիսացող Վորսկլա գետի ափերին, իսկ արդյունքն էլ, ինչպես և սպասելի էր, եղավ բանակական ու որակական լիակատար առավելություն ունեցող թեմուրյան ռազմական մեքենայի օգտին: Իրոք, լիակատար կերպով տիրելով օպերատիվ նախաձեռնությանը և լիարժեք կիրառելով սեփական ռազմական մեքենայի առավելությունները, Էդիգեյը կեղծ նահանջով առաջ քաշեց այդ հնարքից խաբված քրիստոնյաների հիմնական ուժերին, դրանից հետո վերջիններիս հեռամարտ պարտադրեց, իսկ վերջում էլ, բաց տափաստանում երկու կողմից թևակոխված շրջապատելով, գլխովին ջախջախեց դրանց, ընդ որում քրիստոնյաների կորուստը կազմեց մոտ 90.000 ռազմիկ: Չուտ մարտավարական մակարդակում տեղի ունեցավ, ըստ էության, այն, ինչը ոչ մեկ անգամ էր տեղի ունեցել խաչակրաց արշավանքների պատմության ընթացքում, երբ շարժուն մարտից և հեռամարտից թույլ եվրոպական տիպի ռազմական մեքենան, սկսելով խաղալ հակառակորդի կանոններով, հայտնվում է կործանարար դրության մեջ, սակայն ոչ պակաս ծանր էին տեղի ունեցածի նաև ռազմաքաղաքական հետևանքները:

Իրոք, այս պարտությունը անվերադարձ կերպով կտրեց Լիտվայի Մեծ իշխանության ռազմական մեքենայի մեջքը, այն զգալի հարված հասցրեց նաև Լեհական թագավորության ռազմական հզորությանը, իսկ դրանից հետո էլ դեպի արևելք ցանկացած առաջխաղացման մասին ինչպես Վիտովտը, այնպես էլ նրա հորեղբոր որդին ստիպված եղան ուղղակի սկզբունքորեն իսկ մոռանալ: Այս հաղթանակից հետո կարճ ժամանակ անց Էդիգեյը սպանել տվեց Թեմուր-Ղուլուղին և, շարունակելով իր փաստացի իշխանության տակ ունենալ Ոսկե Չորդան, խան հռչակեց Շադիբեկին (1399-1407): Ինչ վերաբերում է Թոխթամիշին, ապա իր կյանքի գլխավոր ճակատամարտներն անվերադարձ կերպով տանուլ տված այս տիրակալը հերթական անգամ դիմեց փախուստի և փրկվեց, սակայն նրա ռազմաքաղաքական աստղը դրանից հետո սրընթաց անկում ապրեց ու 1406 թվականին նա սպանվեց իր իսկ տված անվերջ մարտերից մեկում: Եվ այսպես, Ոսկե Չորդայում ծագած խնդիրներին Թեմուրը հաջող լուծում տվեց, որից հետո, խաղաղեցնելով հյուսիս-արևմուտքը, պատրաստվեց անդրադարձ կատարել արդեն հարավ-արևմուտքին, որտեղ ևս հանգիստ չէր:

Գլուխ 25

Թեմուրյան III պատերազմի նախօրեին

1398 թվականի գարնանը Բուրհան-Էդ-Դինի գլխավորած Արաթեյանների Էմիրության բանակը (մոտ 30.000) տեղում իր իշխանությունը հաստատած շեյխ Նաջիբի բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Չայ ռազմիկներից (մոտ 100) գրավեց Թոքաթը¹: Դրանից հետո 1398 թվականի նույն գարնանը Բուրհան-Էդ-Դինի ռազմական մեքենան, փորձելով հնազանդեցնել Մուլթահարթենին, ասպատակեց արդեն Երզնկայի շրջակայքը և նահանջեց: Այս ամենը, սակայն, արդյունքում միայն ամրացրեց Մուլթահարթենի դաշինքը Թեմուրի հետ²: Այսպիսով՝ սեփական Էմիրության արևելքում Բուրհան-Էդ-Դինը առնվազն հաջողության չհասավ, սակայն նույն այս ժամանակ ավելի բարդացավ նրա Էմիրության նաև ներքին դրությունը վերջինիս հենց նույն արևելյան սահմաններին, երբ Բուրհան-Էդ-Դինին ձեռնոց նետեց Ադ-Ղոյունլուների Էմիրությունը հաջողությամբ ոտքի հանած Ուսման իբն Ղուլուղը:

¹ իբն Արաբշահ «Էմիր Թեմուրի պատմությունը»:

² իբն Արաբշահ «Էմիր Թեմուրի պատմությունը»; իբն Արաբշահ «Էմիր Թեմուրի պատմությունը»; Յովհաննես Սեբաստացի «Սեբաստիայի պատմությունը», գլուխ 6:

Ուսման իբն Ղութլուղը եռանդուն մի գործիչ էր, թեև ոչ միշտ՝ հաջողակ գորավար: Միաժամանակ վերջինս աչքի էր ընկնում նաև խիզախ ռազմիկի հատկանիշներով, երբ, ըստ Թովմա Մեծոփեցու, նա տարբեր մենամարտում և ընդհարումներում հաղթել ու սպանել էր 72 ռազմիկ: Այսպիսով, նույն այն ժամանակ, երբ Հայաստանի հարավում և մասնակիորեն նաև հարավ-արևմուտքում ոտքի էին կանգնում Ղարա-Ղոյունլուները, նրանցից ավելի արևմուտք իրենց էմիրությունն էին ուժեղացնում նաև Աղ-Ղոյունլուները: Արդյունքում՝ եռանդուն Ուսման իբն Ղութլուղը նույն այս ժամանակ մի ինչ-որ պահի իրեն ևս պատրաստ համարեց ոտք մեկնել տարածաշրջանի առայժմ թեկուզ միայն տեղական էմիրությունների հետ և այդ հանգամանքը լուրջ հետևանքների բերեց: Այս կապակցությամբ, թերևս, միայն հարկ է ավելացնել, որ սկզբնական շրջանում Բուրհան-էդ-Դինի օգտին և մեծապես հենց Ուսման իբն Ղութլուղի դեմ էր գործում վերջինիս եղբայր Ահմեդը, որը դրանով իսկ մեծապես սահմանափակում էր Աղ-Ղոյունլուների գործող էմիրի հնարավորությունները, սակայն այս խնդիրն էլ լուծվեց այն բանից հետո, երբ 1403 թվականին Ահմեդը զոհ գնաց Ուսման իբն Ղութլուղի հղացած դավադրությանը:

1398 թվականի ամռանը Սեբաստիայի շրջակայքում տեղակայված և առանց Բուրհան-էդ-Դինին տեղեկացնելու Ուսման իբն Ղութլուղի գլխավորությամբ այնտեղից հեռացած Աղ-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (1.000) անակնկալ հարձակումով հաղթեց իրենց հետապնդող ու ճամբարած Արաթենյանների էմիրության բանակին (4.000)¹: Ավելի խոշոր հաջողությունը, սակայն, առջևում էր և նախորդ ճակատամարտից ընդամենը մեկ օր անց Ուսման իբն Ղութլուղի գլխավորած Աղ-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (մոտ 900) անակնկալ հարձակումով հաղթեց արդեն նաև հենց իր՝ Բուրհան-էդ-Դինի, գլխավորությամբ քաղաքի շրջակայքում ճամբարած Արաթենյանների էմիրության բանակի (1.000) սկզբում առաջապահ ջոկատին (100), իսկ հետո արդեն՝ հիմնական բանակին, որից հետո ողջ օրը հետապնդեց ու ոչնչացրեց վերջինիս փախչող մնացորդներին: Հաջողությունն իրոք որոշիչ էր, ընդ որում դրա զարդը հանդիսացավ այն, որ Բուրհան-էդ-Դինը գերվեց²:

Դրանից հետո Ուսման իբն Ղութլուղի բանակը կրկին մոտեցավ Սեբաստիային և, սպառնալով Բուրհան-էդ-Դինին, պահանջեց քաղաքն իրեն հանձնել, սակայն ստացավ սպասելի մի մերժում, որից հետո Աղ-Ղոյունլուների էմիրի հրամանով քաղաքի պաշտպանների հենց աչքի առաջ էլ Բուրհան-էդ-Դինին քառատեցին: Թվում էր թե հզոր և մեծ հեղինակության հասած Բուրհան-էդ-Դինի այս անակնկալ վերջաբանը ծանր մի հարված արժեցավ Արաթենյանների էմիրությունը, որը դրանից հետո, ըստ էության, թեքվեց դեպի կործանում, քանի որ ինչպես Մուլախարթենը, այնպես էլ նոր էմիր հռչակված Բուրհան-էդ-Դինի որդի Մուհամմեդ իբն Բուրհան-էդ-Դինը (1398) էմիրությունն իրենց ձեռքում պահելու, ինչպես նաև Ուսման իբն Ղութլուղի դեմ պայքարը շարունակելու համար որևէ չափով բավարար ուժեր չունեին: Այս պայմաններում, սակայն, մեծ հաշվով անակնկալ արդեն նաև Ուսման իբն Ղութլուղի համար, մեջտեղ եկավ Սուլի-բեկը:

Իրոք, Բուրհան-էդ-Դինի սպանությունից հետո պաշարյալների խնդրանքով Սեբաստիային մոտեցավ Սուլի-բեկի գլխավորած Չուլքադարյանների էմիրության բանակը (40.000), ինչի հետևանքով Աղ-Ղոյունլուների էմիրության բանակը նահանջեց³: Նախորդ դեպքերից հետո դեռ չատ չէր անցել, սակայն, երբ 1398 թվականի ամռանը Սեբաստիայի ճ-մ-ում Ուսման իբն Ղութլուղի գլխավորած Աղ-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (1.500) երկկողմանի անակնկալ գիշերային հարձակումով փախուստի մատնեց ու ցրեց արդեն Չուլքադարյանների էմիրության ճամբարած բանակը (40.000)⁴:

Խնդիրը, սակայն, սրանով ևս չէր սպառմվելու, քանզի Արաթենյանների մոտ տեղի ունեցած իրադարձություններից նույն այս ժամանակ որոշեց օգտվել նաև Բայազետ I-ը, որը, հենց նոր ոչնչացրած Ղահրամանյանների էմիրությունը, որոշեց հին հաշիվները մաքրել արդեն նաև Արաթենյանների էմիրության հետ, ընդ որում այս հողի վրա օսմանյան սուլթանին իրական դիմադրություն կազմակերպեց միայն Ուսման իբն Ղութլուղը:

¹ Հովհան Շիլտբերգեր «Ճանապարհորդություն», գլուխ 9; Հովհաննես Սեբաստացի «Սեբաստիայի պատմությունը», գլուխ 6:

² իբն Արաբշահ «Էմիր Թեմուրի պատմությունը»; Հովհան Շիլտբերգեր «Ճանապարհորդություն», գլուխ 9: Հովհաննես Սեբաստացի «Սեբաստիայի պատմությունը», գլուխ 6:

³ Հովհան Շիլտբերգեր «Ճանապարհորդություն», գլուխ 9:

⁴ Հովհան Շիլտբերգեր «Ճանապարհորդություն», գլուխ 9; իբն Արաբշահ «Էմիր Թեմուրի պատմությունը»:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1398 ամառ – Սեբաստիայի ճ-մ¹

Չուլքադարյանների էմիրության բանակի նկատմամբ հաղթանակ տանելուց հետո Ուսման իբն Ղուլլուղի գլխավորած Աղ-Ղոյունլուների էմիրության համալրված բանակը (մոտ 3.000) կրկին պաշարեց քաղաքը Մուհամմեդ իբն Բուրհան-Էդ-Դինի գլխավորած Արաթեյանների էմիրության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100): Այս անգամ, սակայն, պաշարյալների խնդրանքով քաղաքի օգնության շարժվեց արդեն Օսմանյան սուլթանության բանակը (60.000, որից 20.000 հեծյալ):

I փուլ – Աղ-Ղոյունլուների էմիրության բանակը անակնկալ հարձակվեց երթի մեջ գտնվող Օսմանյան սուլթանության բանակի առաջապահի վրա և սկսեց հաղթանակ տանել:

II փուլ – Մարտի մեջ մտավ Օսմանյան սուլթանության բանակի միջնապահը և մարտն համառ բնույթ ընդունեց: Միաժամանակ Օսմանյան սուլթանության բանակի մի ջոկատ (4.000 հետևակային) հարձակվեց քաղաքի մոտ գտնվող լեռներում տեղաբաշխված Աղ-Ղոյունլուների ճամբարի վրա: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Ուսման իբն Ղուլլուղը այդ ուղղությամբ հեծյալ մի ջոկատ (400) ուղարկեց և հետ մղեց թշնամուն:

III փուլ – Մարտի մեջ մտավ Օսմանյան սուլթանության բանակի վերջապահը և Աղ-Ղոյունլուների էմիրության բանակը վերջնական պարտություն կրեց:

Հաղթողները կորցրին մոտ 5.000, պարտվողները՝ մոտ 1.500 զինվոր: Օսմանյան սուլթանության բանակը մտավ Սեբաստիա: Շուտով խոշոր բանակով (150.000, այդ թվում սերբեր) քաղաքին մոտեցավ Նաև Բայազետ I-ը, ինչը վերջնականապես ամրապնդեց Օսմանյան սուլթանության նվաճումները տեղում: Մուհամմեդ իբն Բուրհան-Էդ-Դինը գահընկեց արվեց, Արաթեյանների էմիրության տարածքի հիմնական մասն անցավ Օսմանյան սուլթանությանը, իսկ էմիրության արևելքում էլ սկսեց իշխել Մուրադիանները (1398-1403):

Օսմանյան սուլթանության հաստատումը Սեբաստիայում և Բուրհան-Էդ-Դինին Նախկինում պատկանող այլ տարածքներում ամեն ինչից զատ նշանակում էր Նաև այն, որ Հայաստանի արևմտյան տարածքներում առաջին անգամ հաստատվում էր ուժեղ ու կազմակերպված մի ուժ, որն այդուհետ ավելի զարգացում էր ապրելու: Միաժամանակ երևույթը աշխարհաքաղաքական մակարդակում դիտարկելիս կարող ենք Նաև փաստել, որ, փաստորեն, Օսմանյան սուլթանությունն, ըստ էության, վերջնականապես զբաղեցնում էր Նույն այն դիրքը, որը մինչ այդ պատկանում էր Իկոնիայի սուլթանությանը, իսկ դրանից առաջ էլ, ինչպես արդեն նշվել է՝ Բյուզանդական կայսրությանը և Նույնիսկ Նրա Նախորդներին: Արդյունքում՝ պարզ էր, որ Օսմանյան սուլթանությունը այդուհետ պետք է ձգտեր առաջանալ արևելյան ուղղությամբ՝ դեպի Հայաստանի կենտրոնական ու արևելյան շրջաններ, իսկ հետագայում Նաև՝ Իրանական լեռնաշխարհի, հյուսիս-արևելյան ուղղությամբ՝ դեպի Վրաստան, ինչպես Նաև հարավ-արևելյան ուղղությամբ՝ դեպի Ասորիք ու Միջագետք: Իր հերթին, ելնելով սրանից, փաստորեն Օսմանյան սուլթանության հակառակորդի դերերում ավելի ու ավելի շատ էին հաստատվում Ասորիքում և Եգիպտոսում, ինչպես Նաև Հայկական ու Իրանական լեռնաշխարհներում գերիշխող ուժերը՝ կոնկրետ այս պահին՝ Մամլուքյան սուլթանությունը և Թեմուրյանների էմիրությունը:

1398 թվականի Նույն ամռանը Սուլի-բեկը զոհ գնաց Բարբուքի կողմից կազմակերպված դավադրությանը և որդու հետ միասին քնած ժամանակ Նրան հենց սեփական վրանում էլ սպանեցին, որից հետո Բայազետ I-ի աջակցությամբ Չուլքադարյանների էմիրության էմիր հռչակվեց Սուլի-բեկի եղբայր Մեհմեդը (1398-1443): Նոր էմիրը, ի տարբերություն իր Նախորդների, ավելի զգուշավոր մի անձնավորություն էր և այդուհետ զերծ մնաց հզոր

¹ Զովհան Շիլդերգեր «Ճանապարհորդություն», գլուխ 9; Խալկոնդիկես «Պատմություն»; Մեհմեդ Նեշրի «Համընդհանուր պատմություն», գլուխ 107; իբն Արաբշահ «Էմիր Թեմուրի պատմությունը»; Շարաֆ-Էդ-Դին Ալի Եզդի «Չափար-Նամե»; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»:

հարևանների հետ պապին, հորն ու եղբորը ի վերջո կյանք արժեցած հակամարտությունից: Այսպիսով՝ Չուլբադարյանների և Ռամադանյանների մոտ սերնդափոխությունն իր վերջնական տեսքը ստացավ, ինչն էլ բերեց երկու այս եմիրությունների ռազմաքաղաքական ակտիվության զգալի անկմանը: Իրոք, Չուլբադարյանների Նոր Էմիր Մեհմեդը փաստորեն ընտրեց անհամեմատ ավելի խաղաղ գոյակցության նույն այն վարքագիծը, որը մինչ այդ ընտրվել էր Ռամադանյանների Էմիրության Էմիր Ահմեդ-բեկի կողմից: Միաժամանակ հարկ է նաև նշել որ, քանի որ Մեհմեդը իշխանության էր հասել Օսմանյան սուլթանի աջակցությամբ, վերջինս, համենայն դեպս գոնե սկզբում, ստիպված եղավ այնուհանդերձ մարտնչել Բայազետ I-ի կողմում՝ նրա հակառակորդների դեմ:

1399 թվականի հունիսի 20-ին Բարբուրը մահացավ և սուլթան հռչակվեց նրա տասներեքամյա որդի Ֆարաջը (1399-1405, 1405-1412): Նոր սուլթանը, սակայն, ընդամենը մի երեխա էր և ի վիճակի չէր արդյունավետ կերպով կառավարել սուլթանությունը: Արդյունքում՝ նրա դեմ բնականաբար անմիջապես էլ ապստամբություն բռնկվեց, որը գլխավորում էին բահիրական արմատներից սերող Էմիր Այթամիշը՝ հանգուցյալ Բարբուրի հավատարիմ օգնականը, ինչպես նաև Ասորիքի տիրակալ Տանամ ալ-Հասանը: Ապստամբները, սակայն, եռանդուն չգործեցին և սուլթանին հաջողվեց, խոշոր ռազմական ուժերով շարժվելով դեպի Ասորիք, գերել ու մահապատժի ենթարկել վերջիններին: Ավելին, Բարբուրի թափած ջանքերն ու իրականացրած քաղաքական գիծը պտուղներ տվեցին նույնիսկ նրա մահից հետո և փաստորեն օգնեցին արդեն իր որդուն, քանի որ շուտով պարզվեց, որ նույն այս ժամանակ Թեմուրը վերջնականապես որոշել է հարված հասցնել արևմտյան ուղղությամբ, սակայն հարվածի սուր ծայրում, ի մեծ թեթևացում պաշտոնական Կահիրեի, հենց Օսմանյան սուլթանությունն է:

Արևմտյան ուղղությամբ Թեմուրի կողմից նախատեսված հերթական ցատկը Մերձավոր Արևելքում ամենից առաջ արտահայտվեց տեղում նրա բանակի ակտիվությամբ: Արդյունքում՝ 1398 թվականի ամռանը Թավրիզից առաջխաղացած Թեմուրյանների Էմիրության բանակը (մոտ 30.000) ասպատակեց Վասպուրականը և նահանջեց՝ հնազանդեցնելով Շամբոյանների Էմիրությանը¹: Դրանից հետո, արդեն 1399 թվականի գարնանը, Երևանի ամրոցի ճ-մ-ում Գեորգի VIII-ի գլխավորած Զարթի թագավորության բանակը (մոտ 30.000), նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10.000), ինչպես նաև Ալթուն Օրբեյյանի գլխավորած Օրբեյյանների բանակը (մոտ 1.000) անակնկալ հարձակումով հաղթեցին ամրոցը պաշարած Թեմուրյանների Էմիրության բանակին (մոտ 4.000)², իսկ կարճ ժամանակ անց էլ կրկին հաղթանակ տարան, այս անգամ արդեն ամրոցին մոտեցած Թեմուրյանների Էմիրության ավելի խոշոր բանակի (40.000) նկատմամբ, որից հետո, սակայն, հետ քաշվեցին³:

Գեորգի VIII-ի նպատակն էր կասեցնել Թեմուրյանների Էմիրության բանակին դեռևս իր թագավորության սահմաններից անդին, սակայն հարակից նպատակներից մեկն էլ նաև Երևանի ամրոցում գտնվող Ջելաիրյանների սուլթանության սուլթան Ահմեդի որդի Սուլթան-Թահիրին շրջափակումից ազատելն էր, ընդ որում հոր պասիվության պայմաններում նախատեսվում էր, որ Թեմուրին դիմադրելու համար Ջելաիրյանների սուլթանության ցրված ուժերին կհավաքի և ուղղության կտա հենց որդին: Ողջ այս ծրագիրը, սակայն, միայն մասնակի հաջողություն արձանագրեց, քանի որ Երևանի ամրոցի տակ շահած հաջողությունից այն կողմը գործն այդպես էլ առաջ չշարժվեց, իսկ Սուլթան-Թահիրն էլ հրաժարվեց հեռանալ ամրոցից: Ավելին, արդեն 1399 թվականի ամռանը Թեմուրյանների Էմիրության բանակը (մոտ 20.000) համարձակ արտագրոհներ ձեռնարկող Ալթուն Օրբեյյանի գլխավորած Օրբեյյանների (մոտ 300) և Սուլթան-Թահիրի գլխավորած Ջելաիրյանների սուլթանության (մոտ 100) միացյալ բանակից կրկին պաշարեց Երևանի ամրոցը, թեև վերջնական հաջողության հասավ միայն 1403 թվականի աշնանը: Այս

¹ Պետրոս Աղբակեցի «Յիշատակարան 1398 թվականի»:

² Շարաֆ-է-Դին Ալի Եզդի «Չափար-նամե»; Անանուն «Թեմուրի իրահանգավորումը»; Գրիգոր Խլաթեցի «Յիշատակարան 1400 թվականի»; Գրիգոր Խլաթեցի «Յիշատակարան աղետների»; Գրիգոր Խլաթեցի «Պատմություն արշավանքների և ասպատակության»; Անանուն «Ժամանակագրություն 1402 թվականի»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Կիրակոս Ռշտունի «Ժամանակագրություն»; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56; Անանուն «Երիթթավների օրհներգությունը»; Փարսադան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 20; «Զարթի-Ցիսովերթա», Անանուն «Բագրատի թագավորության պատմությունը»; «Նոր Զարթի-Ցիսովերթա», Բերիա Էզնատաշվիլի «Ժամանակագրություն»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիի պատմությունը»:

³ Շարաֆ-է-Դին Ալի Եզդի «Չափար-նամե»; Անանուն «Յուշարձան իշխանաց»; Փարսադան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 20: Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիի պատմությունը»:

կապակցությամբ հետաքրքիր է նշել, որ վերջնական անհաջողության պատճառն այն էր, որ ամրության պաշտպանության գլխին կանգնած երկու ղեկավարների միջև սրված անձնական հարաբերությունների պատճառով Սուլթան-Թահիրն իր բանակով հաջող արտագրոհ իրականացրած Ալթունին ի վերջո արգելեց ամրոց վերադառնալ, որի արդյունքում վերջինս անցավ Թեմուրի կողմը, բայց հետագայում սպանվեց: Ստեղծված պայմաններում, բավարար ուժեր չունենալով պաշտպանելու ամրոցը, Թահիրը կրկին դիմեց Զարթլիի թագավորության օգնությանը, բայց հետագայում, այստեղից չստանալով իրական աջակցություն, ի վերջո լքեց ամրությունը և ապաստանեց նույն Զարթլիի թագավորությունում: Արդյունքում՝ Թեմուրը ամրոցը հանձնեց իրեն հպատակված Շիրվանշահերի էմիրության էմիր Իբրահիմին, որը, սակայն, երբեք էլ չկարողացավ իրապես տիրել վերջինիս¹: Երնջակի հետ կապված դրամատիկ իրադարձությունները, սակայն, մեծ հաշվով փոքր ծավալներ ունեին այն փոթորկի համեմատ, որը շուտով պայթելու էր Մերձավոր Արևելքում: Սկիզբ առավ Թեմուրյան III պատերազմը (1399-1404):

Գլուխ 26 Թեմուրյան III պատերազմը

Իրոք, արդեն 1399 թվականի աշնանը, Ոսկե Յորդայի կապակցությամբ հիմնովին վերացրած Լիտվայի Մեծ իշխանության և Լեհական թագավորության ռազմական հնարավորությունները, դիվանագիտական ու ռազմական արդեն բավարար նախապատրաստություններ տեսած Թեմուրը կրկին դեպի արևմուտք շարժեց իր 350.000 հոգանոց երկաթյա հորդան՝ այս անգամ, ինչպես Ոսկե Յորդայի պարագայում եղավ 1395 թվականին, արդեն իրապես պատրաստվելով լուրջ և վերջնական նվաճումների: 1399 թվականի հոկտեմբերին Բայագետ I-ի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 100.000, այդ թվում սերբեր) Ռամադանյանների էմիրության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 100) գրավեց Ադանան², սակայն նույն այս ժամանակ արդեն իսկ սկիզբ էր առնում էմիր Թեմուրի հղացած վճռական հարվածը արևմտյան ուղղությամբ:

1399 թվականի հոկտեմբերին Թեմուրյանների էմիրության բանակը (մոտ 20.000) Զարթլիի թագավորության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 500) գրավեց Անին³ և վերջնականապես ավերեց այն: Դրանից հետո, բաժանելով սեփական բանակը մասերի, 1399 թվականի հոկտեմբերից մինչև 1400 թվականի ապրիլ Թեմուրի գլխավորած Թեմուրյանների էմիրության բանակը (մոտ 200.000) ասպատակեց Ուտիքը, Գուզարքը, Տայքը, ինչպես նաև Կախեթին և Զարթլիի թագավորության մնացած տարածքը⁴: Այս ընթացքում 1400 թվականի մարտին հակառակորդը արդեն երրորդ անգամ գրավեց Տփղիսը⁵, որից հետո 1400 թվականի ապրիլին ընկավ նաև արդեն անձամբ Գեորգի VIII-ի կողմից պաշտպանվող Կազրեթին (Գուզարք, Կանգարք գավառի արևելք)⁶, ընդ որում արքան ինքը հազիվ փրկվեց գերվելուց:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

¹ իբն Արաբշահ «Էմիր Թեմուրի պատմությունը»; Շարաֆ-է-Դին Ալի Եզդի «Չափար-նամե»; Աբդ առ-Ռազակ Սամարղանդցի «Երկու երջանիկ աստղերի ու երկու ծովերի միախառնման մասին»; Գրիգոր խլաթեցի «Յիշատակարան աղետների»; Փարսադան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 25; «Զարթլի-Ցխովրեբա», Անանուն «Ժամանակագրություն 1220-1453 թվականների»; «Զարթլի-Ցխովրեբա», Անանուն «Բագրատի թագավորության պատմությունը»; «Նոր Զարթլի-Ցխովրեբա», Բերիա Էգևատաշվիլի «Ժամանակագրություն»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Յովհան Շիլտերգեր «Ճանապարհորդություն», գլուխ 33:

² Յովհան Շիլտերգեր «Ճանապարհորդություն», գլուխ 10:

³ Պետրոս Աղբակեցի «Յիշատակարան 1398 թվականի»:

⁴ Շարաֆ-է-Դին Ալի Եզդի «Չափար-նամե»; Անանուն «Թեմուրի իրահանգավորումը»; Անանուն «Երիսթավների օրհներգությունը»; Փարսադան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 20; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 108; «Նոր Զարթլի-Ցխովրեբա», Բերիա Էգևատաշվիլի «Ժամանակագրություն»; Գրիգոր խլաթեցի «Յիշատակարան աղետների»; Գրիգոր խլաթեցի «Պատմություն արշավանքների և ասպատակության»; Անանուն «Ժամանակագրություն 1402 թվականի»; Սարգիս Տաթևացի «Յիշատակարան 1401 թվականի»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Կիրակոս Ռշտունի «Ժամանակագրություն»; Կիրակոս Բանասեր Ռշտունի «Ժամանակագրություն»; Առաքել Դավիթեցի «Պատմություն», գլուխ 56:

⁵ իբն Արաբշահ «Էմիր Թեմուրի պատմությունը»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 109:

⁶ Փարսադան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 20:

Թեմուրյանների էմիրության բանակը (մոտ 200.000) մոտեցավ Գեորգի VIII-ի գլխավորությամբ անտառապատ կիրճերում և լեռներում ամուր պաշտպանական դիրքեր գրաված Զարթլիի թագավորության բանակին (մոտ 40.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 12.000):

I փուլ – Զարթլիի թագավորության բանակը հետ մղեց թշնամու առաջապահի գրոհը:

II փուլ – Հիմնական ուժերով մարտադաշտին մոտեցավ Թեմուրը, սակայն Զարթլիի թագավորության բանակը հինգ օր շարունակ հետ մղեց հակառակորդի բոլոր գրոհները:

III փուլ – Թեմուրյանների էմիրության բանակը, դավաճանի օգնությամբ անցնելով Զարթլիի թագավորության բանակի թիկունք, ի վերջո պարտության մատնեց նրան:

Հայերը կորցրին մոտ 6.000, դաշնակիցը՝ մոտ 14.000, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:

Ավարտելով գործերը հյուսիսում՝ Թեմուրը դեպի ավելի հարավ տեղափոխեց իր երկաթյա բռունցքը և արդյունքում 1400 թվականի մայիսից մինչև հունիս ասպատակելով արշավեց Արարատ-Տուրուբերան-Ծոփք երթուղով²: Կտրելով Հայաստանի կենտրոնական շրջանները՝ Թեմուրյանների, ինչպես նաև արդեն տեղում վերջինիս միացած Աղ-Ղոյունլուների և Արաթենյանների էմիրությունների միացյալ բանակը (մոտ 200.000) Օսմանյան սուլթանության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) և քաղաքների Հայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 500) 1400 թվականի օգոստոսի սկզբին գրավեց Երզնկան ու Մելիտեն³:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1400 օգոստոսի 22 - սեպտեմբերի 9 – Սեբաստիայի գրավումը⁴

Թեմուրի գլխավորած Թեմուրյանների, ինչպես նաև Աղ-Ղոյունլուների և Արաթենյանների էմիրությունների միացյալ բանակը (մոտ 250.000) սկսեց մոտենալ քաղաքին, որտեղ Օսմանյան սուլթանության բանակը (5.000) ու քաղաքի Հայ ռազմիկները (4.000)⁵ պատրաստվեցին դիմադրության:

I փուլ – Օգոստոսի 22-ին պաշտպանվողները արտագրոհ իրականացրին քաղաքին մոտեցող հակառակորդի բանակի առաջապահի ուղղությամբ և հաջողության հասան, սակայն հետագայում խուսափելով հակառակորդի հիմնական բանակից, հետ քաշվեցին ու ամրացան քաղաքում:

II փուլ – Սկսած օգոստոսի 22-ից քաղաքը պաշարողները պարսպահատվածներից մեկի տակ թունել փորեցին, որից հետո արդեն մինչև սեպտեմբերի 9-ին թունելում դրված

¹ Թովմա Մեծփեցի «Լենկ-Թեմուրի և նրա հետնորդների պատմությունը», գլուխ 29; Փարսադան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 20; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 109:

² Ավետիս Վարազեցի «Հիշատակարան 1401 թվականի»; Փարսադան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 20:

³ իբև Արաբշահ «Էմիր Թեմուրի պատմությունը»; Ռուի Գոնսալես Դ'Կալվիխո «Մեծն Թամեռլանի պատմությունը»; Անանուն «Թեմուրի հրահանգավորումը»; Յովհաննես Սեբաստացի «Սեբաստիայի պատմությունը», գլուխ 6:

⁴ Շարաֆ-է-Դին Ալի Եզդի «Չափար-Նամե»; իբև Արաբշահ «Էմիր Թեմուրի պատմությունը»; Մեհմեդ Նեշրի «Համընդհանուր պատմություն», գլուխ 119; Շարաֆ խան Բադիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»; Անանուն «Թեմուրի հրահանգավորումը»; Անանուն «Թամեռլանի ինքնակենսագրությունը»; Յովհան Շիլտբերգեր «Ճանապարհորդություն», գլուխ 12; Ռուի Գոնսալես Դ'Կալվիխո «Մեծն Թամեռլանի պատմությունը»; Թովմա Մեծփեցի «Լենկ-Թեմուրի և նրա հետնորդների պատմությունը», գլուխ 29; Գրիգոր խլաթեցի «Պատմություն արշավանքների և ասպատակությունների»; Գրիգոր խլաթեցի «Հիշատակարան աղետների»; Ստեփանոս Մեծփեցի «Տարեգրություն»; Անանուն Ոստանցի «Հիշատակարան 1401 թվականի»; Երեմիա Զյուլյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 4; Անանուն «Ժամանակագրություն 1402 թվականի»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Թադեոս Սեբաստացի «Ռումաց Ժամանակագրություն»; Անանուն Ամասիացի «Ժամանակագրություն»; Գրիգոր Կամախեցի «Ժամանակագրություն»; Ամիրաս Երզնկացի «Տարեգրություն»; Առաքել Դավիթեցի «Պատմություն», գլուխ 56; Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»; Գրիգոր Վարազեցի «Ժամանակագրություն»; Յովհաննես Սեբաստացի «Սեբաստիայի պատմությունը», գլուխ 6; Փարսադան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 21: Խալկոնդիկես «Պատմություն»:

⁵ Համաձայն Յովհան Շիլտբերգերի քաղաքի օսմանյան կայազորը կազմել է 5.000 հեծյալ: Նույն փաստի կապակցությամբ Շարաֆ-է-Դին Եզդին հայտնում է 4.000 թիվը: Միաժամանակ վերջինս ավելացնում է, որ քաղաքի կայազորը կազմող օսմանյան սուլթանի ռազմիկների մեծ մասը կազմված էր հայերից, որոնք էլ հենց, ի տարբերություն մահմեդական ռազմիկների, քաղաքի հանձնումից հետո ենթարկվեցին մահապատժի: Իր հերթին իբև Արաբշահը հայտնում է, որ այս կերպ սպանվեց 3.000 ռազմիկ: Վերջին տվյալը, այսպիսով, վերաբերվում է հայերին: Հարկ է ավելացնել, սակայն, որ XIV դարի վերջին մի քանի հազարանոց հայկական հեծելազորի առկայությունը Օսմանյան սուլթանության տիրապետության տակ գտնվող Փոքր Հայքի տարածքում չպետք է հեռուն գնացող հետևությունների տեղիք տա, ուղղակի պետք է հաշվի առնել, որ Թեմուրյանների էմիրությունից բխող ահռելի վտանգի պայմաններում Օսմանյան սուլթանությունը լարել էր իր բոլոր ուժերը և արդյունքում գեներալ տակ էր դրել նաև Փոքր Հայքի հայերին՝ նրանցից կազմելով հեծելազորային մի քանի հազարանոց ուժեր:

գերանները այրելու միջոցով փլեցին այն, իսկ հետո էլ գրավեցին պարսպի այդ հատվածը: Ստեղծված պայմաններում քաղաքի կայազորը բանակցություններ սկսեց և դադարեցրեց դիմադրությունը այն բանից հետո, երբ Թեմուրը խոստացավ այդ պարագայում չթափել պաշտպանողների արյունը: Այն բանից հետո, սակայն, երբ քաղաքը պաշտպանողները հայտնվեցին Թեմուրի տիրապետության տակ, վերջինս հրամայեց կենդանի թաղել նրանց՝ յուրօրինակ ձևով հավատարիմ մնալով տված խոսքին:

Յայերը կորցրին 4.000, դաշնակիցը՝ 5.000, թշնամին՝ 3.000 զինվոր:

Նույն այս ժամանակ Բայազետ I-ը, որը, թերևս, միայն հիմա պատկերացրեց ահեղ Թեմուրի ռազմական ողջ հզորությունը, այնուհանդերձ հույս ունենալով, որ հարվածը վերջին պահին կհասցվի ոչ թե իրեն, այլ հարավային հարևանին, սկսեց տենդագին կերպով դեպի արևելք տեղափոխել իր բանակային հիմնական ուժերը: Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, որ սկիզբը, կարծես թե, իրոք խոստումնալից էր:

Իրոք, 1400 թվականի սեպտեմբերի կեսին Թեմուրի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Թեմուրյանների Եմիրության, Աղ-Ղոյունլուների և Արաթեյանների Եմիրությունների (մոտ 300.000), ինչպես նաև սրանց միացած Տարոնի իշխանության (մոտ 5.000)¹ միացյալ բանակը ասպատակեց Անդրեփրատյան Ծոփքը, Կիլիկիայի արևելքը ու Յուսիսային Ասորիքը², ակնհայտորեն շրջադարձ կատարելով դեպի Մամլուքյան սուլթանություն: Հենց այս ժամանակ էլ Կոնստանդին V-ը դեսպաններ ուղարկեց Թեմուրի մոտ և, հիմք ունենալով ժամանակին կնքված հայ-մոնղոլական դաշինքը, ահեղ Եմիրի հետ վերջնական համաձայնության եկավ: Իմաստուն և լիովին հիմնավորված այս քայլով Կիլիկիան գերծ մնաց թեմուրյան հորդայի արյունոտ հարվածից:

1400 թվականի սեպտեմբերի կեսին Պլասթայի ճ-մ-ում Թեմուրյանների Եմիրության բանակը (մոտ 20.000) հասավ և հաղթեց Չուլքադարյանների Եմիրության նահանջող բանակին (մոտ 10.000)³: Դրանից հետո, մշտապես խուսանալով և հարվածը, կարծես թե, կրկին Օսմանների կողմն ուղղելով, 1400 թվականի սեպտեմբերի 24-ին Թեմուրի ռազմական մեքենան Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) պաշարեց Բեհեսնի ամրոցը ու սեպտեմբերի 27-ին գրավեց այն⁴: 1400 թվականի սեպտեմբերի վերջին, սակայն, անզուգական այդ շախմատիստը հարվածը կրկին ուղղեց պաշտոնական Կահիրեի կողմը և տիրեց Յոնմկլա ամրոցին, ինչպես նաև Այնթապին⁵:

Եվ այսպես Թեմուրը, կարծես թե, կիսատ թողնելով թափ առնող պատերազմը Օսմանյան սուլթանության դեմ, տպավորություն ստեղծեց, թե պատրաստվում է հարվածել բացառապես միայն մամլուքներին: Արդյունքում՝ Բայազետ I-ը դանդաղեցրեց, իսկ մի քանի ամիս անց էլ լրիվ դադարեցրեց ուժերի տեղափոխումը դեպի արևելք, ընդ որում Օսմաններին խաբելու և սրանց անակնկալ հարված հասցնելու հետ կապված անմիջական օգուտից զատ Թեմուրը հասնում էր նաև նրան, որ իր ոչ հիմնական, բայց այնուհանդերձ հարվածի արդյունքում թուլացած և ահաբեկված Մամլուքյան սուլթանությունը հետագայում թիկունքային շարժերով չի խանգարի իրեն հանգիստ հաշիվ տեսնելու միայնակ մնացած Օսմանյան սուլթանության հետ: Նույն այս ժամանակ, սակայն, անակնկալ կերպով բարդացավ դրությունը Թեմուրի բանակի թիկունքում:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

¹ Եմիր Թեմուրի 1402 թվականի արևմտյան արշավանքին Յայկական բանակի մասնակցության մասին ուղղակի խոսում է Բյուզանդական կայսրության պատմիչ Դուկասը: Հաշվի առնելով գրված տարածքների ռազմիկներին սեփական բանակում ընդգրկելու Եմիր Թեմուրի կողմից լայնորեն կիրառվող մարտավարությունը՝ կարելի է գրեթե վստահությամբ պնդել, որ, սկսած 1400 թվականից, Կիլիկիայի թագավորության և Տարոնի իշխանության բանակը ևս ընդգրկվել է Թեմուրյանների Եմիրության բանակի կազմում ու այդ կարգավիճակով ընդհուպ մինչև 1404 թվականը մասնակցել Մերձավոր Արևելքում Եմիր Թեմուրի բանակի մղած բոլոր հիմնական գործողություններին:

² Շարաֆ-էդ-Դին Ալի Եզդի «Չաֆար-նամե»:

³ Շարաֆ-էդ-Դին Ալի Եզդի «Չաֆար-նամե»; Ռուկ Գոնսալես Դ'Կալվիխո «Մեծն Թամեռլանի պատմությունը»:

⁴ Շարաֆ-էդ-Դին Ալի Եզդի «Չաֆար-նամե»; իբև Արաբշահ «Եմիր Թեմուրի պատմությունը»; Յովհան Շիլտբերգեր «Ճանապարհորդություն», գլուխ 14:

⁵ Յովհան Շիլտբերգեր «Ճանապարհորդություն», գլուխ 14:

1400 սեպտեմբերի վերջ - հոկտեմբերի կես - Դոնալդսոն ամրոցի ճ-մ¹

Մելիք-Չախիրի գլխավորած Արտուխյանների էմիրության բանակը (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները պատրաստվեցին գործել Թեմուրյանների էմիրության բանակի թիկունքում:

I փուլ - Սեպտեմբերի վերջին Արտուխյանների էմիրության բանակը մանր հարձակումներով կորուստներ պատճառեց Թեմուրյանների էմիրության բանակի առաջապահին (մոտ 10.000)

II փուլ - Սեպտեմբերի վերջին Արտուխյանների էմիրության բանակը անակնկալ հարձակումով փախուստի մատնեց համալրված և կրկին քաղաքին մոտեցած Թեմուրյանների էմիրության բանակին (10.000):

III փուլ - Սեպտեմբերի վերջին Արտուխյանների էմիրության բանակը անակնկալ հարձակումով փախուստի մատնեց համալրված և հերթական անգամ քաղաքին մոտեցած Թեմուրյանների էմիրության բանակին (մոտ 20.000):

IV փուլ - Յոկտեմբերի սկզբին քաղաքին մոտեցավ Թեմուրյանների էմիրության հերթական բանակը (մոտ 70.000), սակայն համառ մարտերում վերջինս ևս այդպես էլ հաջողության չհասավ:

V փուլ - Յոկտեմբերի սկզբից մինչև հոկտեմբերի կես Արտուխյանների էմիրության բանակը մանր հարձակումներ գործեց Թեմուրյանների էմիրության նահանջող բանակի վերջապահի վրա ու զգալի կորուստներ պատճառեց վերջինիս:

Յայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 6.000 զինվոր:

Մելիք-Չախիրն և Արտուխյանների էմիրությունը, հիմք ունենալով հզոր ամրությունները, իրենց հանդուգն գործողություններով բավականին հաջողությունների հասան, սակայն ինդիրը կայանում էր նրանում, որ հաջողությունները, իհարկե համեմատության մեջ, ամեն դեպքում չափազանց փոքր ծավալի էին, որպեսզի ստիպեին առաջնահերթությունների դասակարգման հարցում հիանալի կողմնորոշվող Թեմուրին փոխել հարվածի ուղղությունը, կորցնել հարվածի թափը ու հետաձգել արդեն իսկ հասունացող հարվածը Մամլուքյան սուլթանության ուղղությամբ: Արդյունքում, որոշելով Մելիք-Չախիրին պատժելու գործը հետաձգել ավելի հարմար ժամանակների և համենայն դեպս ուշադիր լինելով թիկունքի նկատմամբ, Թեմուրը վճռական մարտի ելավ Մամլուքյան սուլթանության դեմ: 1398-1399 թվականներին Երկաթյա էմիրը Յնդկաստանի հյուսիսում պարտության էր մատնել սոցիալական նույն բնույթն ունեցող Դելիի սուլթանությանը և ահա այժմ, դրանից երկու տարի անց, վերջնական որոշում ընդունվեց հարված հասցնել արդեն նաև Մերձավոր Արևելքում նախորդի սոցիալական նմանակը հանդիսացող Մամլուքյան սուլթանությանը:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1400 հոկտեմբերի 28 - նոյեմբերի 7 - Յայեսի ճ-մ²

Թեմուրի գլխավորած Թեմուրյանների, Աղ-Ղոյունլուների և Արաթեյանների էմիրությունների (մոտ 300.000, այդ թվում մոտ 30 փիղ), ինչպես նաև Կոնստանդին V-ի ու սպարապետ Յովհան Օրբելյանի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության (մոտ 5.000) և Տարոնի իշխանության (մոտ 5.000) միացյալ բանակը սկսեց մոտենալ քաղաքի շրջակայքում տեղաբաշխված Մամլուքյան սուլթանության բանակին (80.000):

I փուլ - Յոկտեմբերի 28-ին Մամլուքյան սուլթանության բանակի առաջապահը (300 հեծյալ) հարձակվեց քաղաքին մոտեցած հակառակորդի բանակի առաջապահի (2.000 հեծյալ) վրա, բայց պարտություն կրեց և ջախջախվեց:

¹ իբև Արաբշահ «Էմիր Թեմուրի պատմությունը»:

² Շարաֆ-էլ-Դին Ալի Եզդի «Չաֆար-նամե»; իբև Արաբշահ «Էմիր Թեմուրի պատմությունը»; Մեհմեդ Նեշրի «Յամընդիանուր պատմություն», գլուխ 119; Անանուն «Թեմուրի հրահանգավորումը»; Յովհան Շիլտերգեր «Ճանապարհորդություն», գլուխ 14; Վասիլ Մարաջախտ «Ժամանակագրություն»; Թովմա Մեծոփեցի «Լենկ-Թեմուրի և նրա հետևորդների պատմությունը», գլուխ 28; Անանուն Ոստանցի «Յիշատակարան 1401 թվականի»; Ծերուն Ոստանցի «Յիշատակարան 1401 թվականի»; Ռուի Գոնսալես Դ'Կլավիխո «Մեծն Թամեռլանի պատմությունը»:

II փուլ – Հոկտեմբերի 29-ին Մամուլային սուլթանության բանակի մի մասը հարձակվեց հակառակորդի բանակի համալրված առաջապահի (5.000 հեծյալ) վրա, սակայն բավականին երկար տևած համառ մարտը հաջողություն չբերեց կողմերից և ոչ մեկին ու նրանք վերադարձան ելման դիրքեր:

III փուլ – Հոկտեմբերի 30-ին քաղաքին մոտեցան կողմերի բանակային հիմնական ուժերը և մարտակարգ ընդունեցին, ընդ որում Թեմուրն իր բանակի մարտակարգի առջևն ունեցավ տեղաբաշխեց փղերին: Միաժամանակ Մամուլային սուլթանության բանակի աջ թևի հրամանատարը, որը մինչ այդ անցել էր հակառակորդի կողմը, պատրաստվեց մարտի ժամանակ օժանդակել վերջինիս: Լուսաբացին կողմերը անցան հանդիպակաց հարձակման, սակայն որոշ ժամանակ անց Թեմուրյանների էմիրության ու դաշնակից միացյալ բանակը սկսեց կեղծ նահանջ իրականացնել և, իր հետևից տանելով հետապնդող հակառակորդին, ի վերջո խառնեց նրա մարտակարգը:

IV փուլ – Թեմուրյանների էմիրության ու դաշնակից միացյալ բանակը անցավ հակահարձակման և, օգտվելով նաև թշնամու աջ թևի հրամանատարի դավաճանությունից, թևանցեց Մամուլային սուլթանության բանակին, դուրս եկավ վերջինիս թիկունք ու, փախուստի մատնելով թշնամու բանակի հիմնական մասին, որոշ մասին էլ շրջապատեց և ոչնչացրեց:

V փուլ – Մամուլային սուլթանության բանակի մի մասը փորձեց ամրանալ քաղաքում և շարունակել դիմադրությունը, սակայն նոյեմբերի 1-ին հանձնվեց: Թեմուրյանների էմիրության ու դաշնակից միացյալ բանակը մտավ Հալեպ և, ավերելով քաղաքը, կոտորեց նաև նրա բնակչության զգալի մասին:

VI փուլ – Նոյեմբերի 7-ին դադարեցրեց դիմադրությունը և հանձնվեց նաև քաղաքի միջնաբերդում ամրացած Մամուլային սուլթանության բանակի վերջին մասը:

Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 30.000, թշնամին՝ մոտ 50.000 զինվոր:

Ոչնչացնելով Հյուսիսային Ասորիքում իրեն դիմադրելու ունակ հիմնական ուժին՝ 1400 թվականի նոյեմբերի կեսից մինչև դեկտեմբերի կես Թեմուրի ռազմական մեքենան գրավեց Հեմսը, Համման և Բաալբեկը¹: Դրանից հետո իրավիճակի հետ չհամակերպված Ֆարաջը որոշեց ևս մեկ անգամ բախտը փորձել, այս անգամ արդեն Հարավային Ասորիքում:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1400 դեկտեմբերի 26 - 1401 հունվարի 29 – Դամասկոսի ճ-վ՞

Թեմուրի գլխավորած Թեմուրյանների, Ադ-Ղոյունլուների և Արաթենյանների էմիրությունների (մոտ 250.000, այդ թվում մոտ 25 փիղ), ինչպես նաև Կոնստանդին V-ի ու սպարապետ Հովհան Օրբելյանի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության (մոտ 4.500) և Տարոնի իշխանության (մոտ 4.500) միացյալ բանակը դեկտեմբերի 25-ին հյուսիսից մոտեցավ քաղաքին, որից հարավ, ինչպես նաև բուն քաղաքում տեղաբաշխված էին Ֆարաջի գլխավորած Մամուլային սուլթանության բանակը (մոտ 100.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 50, այդ թվում Վասիլ Օրբելյանը):

I փուլ – Դեկտեմբերի 26-ին կողմերը անցան հանդիպակաց հարձակման, սակայն որոշ ժամանակ անց Թեմուրյանների էմիրության ու դաշնակից միացյալ բանակը,

¹ Շարաֆ-է-Դին Ալի Եզդի «Չաֆար-նամե»; իբն Արաբշահ «Էմիր Թեմուրի պատմությունը»; Անանուն «Թեմուրի հրահանգավորումը»; Մեհմեդ Նեշրի «Համընդհանուր պատմություն», գլուխ 119: Վասիլ Մարաջախտ «Ժամանակագրություն»:

² Շարաֆ-է-Դին Ալի Եզդի «Չաֆար-նամե»; իբն Արաբշահ «Էմիր Թեմուրի պատմությունը»; Անանուն «Թեմուրի հրահանգավորումը»; Մեհմեդ Նեշրի «Համընդհանուր պատմություն», գլուխ 119; Շարաֆ խան Բադիշեյի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»; Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 3; Հովհան Շիլդերգեր «Ճանապարհորդություն», գլուխ 14; Ռուի Գոնսալես Դ'Կլավիխո «Մեծն Թամեռլանի պատմությունը»; Վասիլ Մարաջախտ «Ժամանակագրություն»; Անանուն Ոստանցի «Հիշատակարան 1401 թվականի»; Ծերուն Ոստանցի «Հիշատակարան 1401 թվականի»; Թովմա Մեծփեյի «Լենկ-Թեմուրի և նրա հետևորդների պատմությունը», գլուխ 28; Գրիգոր Խլաթեցի «Հիշատակարան աղետների»; Անանուն Անծղնապատցի «Հիշատակարան 1405 թվականի»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Անանուն «Ժամանակագրություն 1576 թվականի»; Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»; Երեմիա Զյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 4; Եսայի Հասան-Ջալալյան «Համառոտ պատմություն Աղվանից աշխարհի», գլուխ 1; Փարսաղան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 24:

առավելության հասնելով թևերում, թևանցեց Մամլուքյան սուլթանության բանակին, դուրս եկավ վերջինիս թիկունք և, փախուստի մատնելով թշնամու բանակի հիմնական մասին, որոշ մասին էլ շրջապատեց ու ոչնչացրեց:

II փուլ – 1401 թ-ի հունվարի 5-ի առավոտյան Թեմուրյանների էմիրության ու դաշնակից միացյալ բանակը, ցանկանալով զբաղեցնել խոտի պաշարով ավելի հարուստ տարածքներ, թողեց քաղաքի մոտ նախապես զբաղեցրած դիրքերը և սկսեց շարժվել դեպի արևելք: Արդյունքում, սակայն, թշնամու բանակի այս քայլը սխալմամբ գնահատելով որպես նահանջ, Մամլուքյան սուլթանության բանակը դուրս եկավ քաղաքից և դրանից հարավ գտնվող իր դիրքերից ու հետևեց վերջինիս: Իր հերթին, տեղեկանալով հակառակորդի առաջխաղացման մասին, Թեմուրյանների էմիրության ու դաշնակից միացյալ բանակը դադարեցրեց երթը դեպի արևելք, մարտակարգ ընդունեց և անցավ հարձակման: Արդյունքում՝ իր հերթին մարտակարգ ընդունել հասցրած Մամլուքյան սուլթանության բանակը ողջ օրը տևած համառ և արյունահեղ մարտում ի վերջո պարտության ու փախուստի մատնվեց: Դրանից հետո, գրավելով նախկին դիրքերը, Թեմուրյանների էմիրության և դաշնակից միացյալ բանակը շարունակեց քաղաքի պաշարումը:

III փուլ – Հունվարի 8-ին Ֆարաշը և իր շքախումբը, որ մինչ այդ գտնվում էին Դամասկոսի մոտակայքում, սակայն տեղեկություններ էին ստացել Կահիրեում սկիզբ առած գահակալական հերթական խռովության մասին, բանակցությունների պատրանք ստեղծելով փորձելով ժամանակ շահել, սրընթաց երթով ուղղություն վերցրին դեպի Կահիրե: Իմանալով այդ մասին՝ Թեմուրյանների էմիրության բանակի մի ուժեղ ջոկատ սկսեց հետապնդել հեռացողներին, սակայն, թեև շատերին ոչնչացրեց, բայց սուլթանին բռնել այդպես էլ չկարողացավ:

IV փուլ – Հունվարի 9-ին Թեմուրյանների էմիրության ու դաշնակից միացյալ բանակը ասպատակեց քաղաքի շրջակայքը և բոլոր կողմերից վերջնականապես շրջապատեց այն:

V փուլ – Հունվարի 10-ին քաղաքում գտնվող Մամլուքյան սուլթանության բանակի (12.000) ղեկավարությունը, ինչպես նաև քաղաքի ավագանին բանակցություններ սկսեցին և ի վերջո դադարեցրին դիմադրությունը: Թեմուրյանների էմիրության ու դաշնակից միացյալ բանակը մտավ Դամասկոս և պաշարեց վերջինիս միջնաբերդը:

VI փուլ – Մարտի 17-ին համառ մարտերից հետո դադարեցրեց դիմադրությունը և հանձնվեց նաև քաղաքի միջնաբերդում ամրացած Մամլուքյան սուլթանության բանակի վերջին մասը: Դրանից հետո Թեմուրյանների էմիրության ու դաշնակից միացյալ բանակը ավերեց քաղաքը՝ կոտորելով նրա բնակչության զգալի մասին:

Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 25.000, պարտվողներից հայերը՝ մոտ 25, դաշնակիցը՝ մոտ 50.000 զինվոր: Վասիլ Օրբելյանը գերվեց, սակայն Կոնստանդին V-ի և սպարապետ Հովհան Օրբելյանի ջանքերով ազատություն ստացավ:

Եվս մեկ անգամ համոզիչ կերպով ապացուցելով սեփական առավելությունը Մամլուքյան սուլթանության ռազմական մեքենայի նկատմամբ՝ 1401 թվականի փետրվարից մինչև մարտ Ահեղ կադի բանակը ոտնատակ տվեց արդեն ողջ Ասորիքը և Սինայի թերակղզին¹: Թվում էր, թե պատմությունը 100 տարվա ճգնաժամքից կրկնվում է և վերադառնում են XIII դարի վերջի ու XIV դարի սկզբի փառահեղ ժամանակները, սակայն պատմությունը իրոք որ լիովին կրկնվեց, հարյուր տարվա ճգնաժամքի՝ մինչև վերջ: Իրոք, ինչպես և 100 տարի առաջ, այս անգամ ևս անակնկալ կերպով բարդացավ Եգիպտոսին սպառնացող բանակի վիճակը թիկունքում:

1400 թվականի նոյեմբերի կեսից մինչև դեկտեմբերի կես Բայազետ I-ի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության, ինչպես նաև Չուբադարյանների, Ռամադանյանների և Ղարա-Ղոյունլուների էմիրությունների (200.000, այդ թվում սերբեր) մասերի բաժանված միացյալ բանակը Թեմուրյանների էմիրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 3.000) ու քաղաքների Հայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 500) գրավեց Սեբաստիան, Երզնկան և Մելիտեն, ինչպես նաև

¹ Շարաֆ-էլ-Դին Ալի Եզդի «Չաֆար-նամե»; իբն Արաբշահ «Էմիր Թեմուրի պատմությունը»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Թադեոս Սեբաստացի «Ռումաց ժամանակագրություն»:

Բեհեստի ու Անի-Կեմախ ամրոցները¹: Նույն այս արշավանքի շրջանակներում Օսմանյան սուլթանության բանակը Արաթենյանների էմիրության բանակից գրավեց նաև Կեռասունտը²:

Մուլափարթենը գերվեց, բայց շուտով ազատ արձակվեց և շարունակեց տիրել Երզնկային: Միաժամանակ, ինչպես և մեկ դար առաջ, Բայազետ I-ի դրդումներով անհնազանդության ուղին շարունակում էր անառիկ Մարդինի ապավինած Արտուխյանների էմիրությունն, ի դեմս Մելիք-Չահիրի: Այս ամենը Թեմուրին ստիպեց որոշ ժամանակով հետաձգել, իսկ հետո էլ չեղյալ համարել արշավանքը բուն Եգիպտոսի ուղղությամբ, մանավանդ որ դիմադրության արդեն բոլոր հնարավորությունները սպառած Ֆարաջը իր հերթին շուտով դեսպաններ ուղարկեց նրա մոտ և, որոշակի տատանումներից հետո, ընդունեց վերջինիս գերիշխանությունը: Ավելին, ահեղ էմիրին սիրաշահելու նպատակով մամլության սուլթանը նույնիսկ հրամայեց ձերբակալել և բանտարկել Թեմուրի դեմ տրամադրված բոլոր այն գործիչներին, որոնք գտնվում էին իր սուլթանությունում: Այս ամենի արդյունքում էլ, ահա, հենց Թեմուրը իր բանակային հիմնական ուժերը սկսեց հեռացնել Ասորիքից՝ հետագա անդրադարձ կատարելով սկզբում Ջելաիրյանների, իսկ հետո արդեն Օսմանյան սուլթանություններին:

1401 թվականի ապրիլի սկզբին Հռոմկլա ամրոցի ճ-մ-ում դեպի հյուսիս հետ քաշվող Թեմուրյանների էմիրության բանակը (մոտ 20.000) հաղթեց Ռամադանյանների էմիրության բանակին (մոտ 5.000)³, որից հետո, երևի թե չկողմնորոշվելով իրավիճակում, 1401 թվականի ապրիլի կեսին գրավեց Պաղրաս ամրոցը արդեն իրեն դաշնակից Կիլիկիայի թագավորության բանակից⁴: Թեմուրի հարվածի սուր ծայրում, սակայն, այս անգամ Մարդինն էր և հենց դեպի արևելք էլ սկսեցին աստիճանաբար շարժվել նրա ուժերը՝ հընթացս ոտնատակ տալով Եդեսիան ու նրա շրջակայքը, ինչպես նաև Հիսն-Քեֆի շրջակայքը⁵:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1401 ապրիլի 24 - 1403 գարուն - Մարդինի պաշտպանությունը⁶

Թեմուրի գլխավորած Թեմուրյանների, Ադ-Ղոյունլուների և Արաթենյանների էմիրությունների (մոտ 50.000), ինչպես նաև Տարոնի իշխանության (մոտ 4.000) միացյալ բանակը պաշարեց քաղաքը Մելիք-Չահիրի գլխավորած Արտուխյանների էմիրության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 300):

I փուլ - Ապրիլի 24-ին Թեմուրյանների էմիրության ու դաշնակից միացյալ բանակը անցավ հարձակման և առանց լուրջ մարտերի գրավեց քաղաքը, սակայն հակառակորդի ուժերն ամրացան միջնաբերդում:

II փուլ - Ապրիլի վերջին Թեմուրյանների էմիրության և դաշնակից միացյալ բանակը հարձակման անցավ միջնաբերդի ուղղությամբ, սակայն որևէ հաջողության չհասավ: Այս պայմաններում Թեմուրը, չնչին համարելով դիմադրության օջախը և չցանկանալով կասեցնել նախաձեռնության զարգացումը Ջելաիրյանների սուլթանության ուղղությամբ, միջնաբերդը պաշարելու համար տեղում թողեց Ադ-Ղոյունլուների էմիրության բանակին, իսկ ինքը մայիսի 5-ին հիմնական ուժերով շարժվեց դեպի Բաղդադ:

III փուլ - Արտուխյանների էմիրության բանակը շարունակեց դիմադրությունը ևս 2 տարի և միայն 1403 թ-ի գարնանը Մելիք-Չահիրը, ստանալով բավարար երաշխիքներ, կրկին ընդունեց Թեմուրյանների էմիրության գերիշխանությունը:

¹ Հովհան Շիլտբերգեր «Ճանապարհորդություն», գլուխ 10, 13; Ռուի Գոնսալես Դ'Կլավիխո «Մեծն Թամեռլանի պատմությունը»; Փարսադան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 22; Անանուն «Թեմուրի իրախանգավորումը»; Շարաֆ-էդ-Դին Ալի Եզդի «Չափար-նամե»; իբն Արաբշահ «Էմիր Թեմուրի պատմությունը»; Խալկոնդիկես «Պատմություն»; Շարաֆ իսան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»; Զյաթիք Չելեբի «Աշխարհի հայելի», գլուխ 41:

² Այս մասին հետևություն է արվում քաղաք ժամանած Հովհան Շիլտբերգերի հաղորդումից, որը քննարկվող տարիներին գտնվում էր օսմանյան բանակում:

³ Շարաֆ-էդ-Դին Ալի Եզդի «Չափար-նամե»:

⁴ Շարաֆ-էդ-Դին Ալի Եզդի «Չափար-նամե»:

⁵ Շարաֆ-էդ-Դին Ալի Եզդի «Չափար-նամե»; իբն Արաբշահ «Էմիր Թեմուրի պատմությունը»:

⁶ Շարաֆ-էդ-Դին Ալի Եզդի «Չափար-նամե»; իբն Արաբշահ «Էմիր Թեմուրի պատմությունը»; Անանուն Ոստանցի «Հիշատակարան 1401 թվականի»; Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»; Ռուի Գոնսալես Դ'Կլավիխո «Մեծն Թամեռլանի պատմությունը»; «Զարթիս-Ցիտվերթա», Անանուն «Ժամանակագրություն 1220-1453 թվականների»:

Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 5.000, պարտվողներից հայերը՝ մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 300 զինվոր:

Արդյունքում, 1401 թվականի մայիսի կեսին ոտնատակ տալով Մծբինը և Նրա շրջակայքը¹, 1401 թվականի մայիսի վերջից մինչև հուլիսի վերջ Թեմուրի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Թեմուրյանների էմիրության, Աղ-Ղոյունլուների և Արաթենյանների էմիրությունների (մոտ 200.000), ինչպես նաև Տարոնի իշխանության (մոտ 3.000) միացյալ բանակը, մինչ այդ բաց մարտում հաղթելով քաղաքի կայազորին, Ջելաիրյանների սուլթանության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 4.000) գրավեց Բաղդատը՝ ավերելով քաղաքը ու կոտորելով նաև Նրա բնակչության զգալի մասին²: Բաղդադը, ինչպես մինչ այդ Դամասկոսը, դաժան ջարդի ենթարկվեց, իսկ Նրա մոտ էլ կառուցվեց մարդկային գանգերի աշտարակներից ամենամեծը, որը երբևէ կառուցվել էր արյունարբու Թեմուրի հրամանով: Արդյունքում՝ դողդողացող Ահմեդը, որն այս անգամ ևս Բաղդադում չէր մնացել և գերադասել էին Արաբական անապատի ապահով ավազուտները, իր հերթին հեռակա կարգով ընդունեց Թեմուրի գերիշխանությունը, թեև այդպես էլ չներկայացավ Նրան: Այսպես, թե այնպես, սակայն Օսմանյան սուլթանության դեմ վճռական հարձակում գործելու համար ամեն ինչ, կարծես թե, արդեն պատրաստ էր՝ մամուլներն ու Ջելաիրյանները հպատակվել էին, իսկ Արտուխյանների էմիրությունն էլ չեզոքացված էր:

Այս պայմաններում, սակայն, որոշելով այնուհանդերձ կարգի բերել իր ուժերը և Նոր միայն շարժվել արևմուտքում գործող իր վերջին հակառակորդի դեմ, Թեմուրի հորդան 1401 թվականի աշնանը ասպատակեց Տայքը ու Գուգարքը, որից հետո, զիջումների հարկադրելով Զարթլիի թագավորությանը, նահանջեց³: Իր հերթին, 1402 թվականի ապրիլի վերջին Թեմուրյանների էմիրության բանակը (25.000) 6-օրյա գրոհից հետո ի վերջո գիշերային անակնկալ գրոհով ամրոց թափանցելով, ինչպես նաև ճակատային համակցված հարված հասցնելով, Զարթլիի թագավորության բանակից (200) ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 100) գրավեց Թորթում ամրոցը⁴: Թեմուրի հիմնական նպատակակետը, սակայն, այսպես թե այնպես Օսմանյան սուլթանն էր և արդյունքում, թեև այն ուժերով Զարթլիի թագավորությանը հերթական հարված հասցնելուց հետո, 1402 թվականի ապրիլին Ահեդ կաղը իր երկաթյա հորդան ի վերջո շարժեց Բայազետ I-ի դեմ:

1402 թվականի մայիսից մինչև հունիս Թեմուրի ընդհանուր ղեկավարությամբ Արցախ-Ուտիք-Գուգարք-Արարատ-Բարձր Հայք երթուղով արշաված Թեմուրյանների էմիրության, Աղ-Ղոյունլուների և Արաթենյանների էմիրությունների (մոտ 360.000, մոտ 20 փիղ), ինչպես նաև Կոնստանդին V-ի ու սպարապետ Հովհան Օրբելյանի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության (մոտ 5.000) և Տարոնի իշխանության (մոտ 5.000) միացյալ բանակը Օսմանյան սուլթանության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 5.000) և քաղաքների Հայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 500) գրավեց Երզնկան, Անի-Կեմախ ու Հարուկ ամրոցները (վերջինը՝ Սեբաստիայի մոտ), Մելիտեն, Սեբաստիան, ինչպես նաև Կեսարիան⁵:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

¹ Շարաֆ-էդ-Դին Ալի Եզդի «Չաֆար-նամե»; իբն Արաբշահ «Էմիր Թեմուրի պատմությունը»:

² Շարաֆ-էդ-Դին Ալի Եզդի «Չաֆար-նամե»; իբն Արաբշահ «Էմիր Թեմուրի պատմությունը»; Անանուն «Թեմուրի հրահանգավորումը»; Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 3; Հովհան Շիլտբերգեր «Ճանապարհորդություն», գլուխ 15; Թովմա Մեծփեցի «Լենկ-Թեմուրի և Նրա հետևորդների պատմությունը», գլուխ 29:

³ Թովմա Մեծփեցի «Լենկ-Թեմուրի և Նրա հետևորդների պատմությունը», գլուխ 29; Շարաֆ-էդ-Դին Ալի Եզդի «Չաֆար-նամե»:

⁴ Փարսաղան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 25; Շարաֆ-էդ-Դին Ալի Եզդի «Չաֆար-նամե»:

⁵ Շարաֆ-էդ-Դին Ալի Եզդի «Չաֆար-նամե»; իբն Արաբշահ «Էմիր Թեմուրի պատմությունը»; Ռուի Գոնսալես Դ'Կլավիխո «Մեծն Թամեռլանի պատմությունը»; Անանուն «Ժամանակագրություն 1402 թվականի»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»: Փարսաղան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 22:

Թեմուրի գլխավորած Թեմուրյանների, Աղ-Ղոյունլուների և Արաթեյանների էմիրությունների (մոտ 350.000), ինչպես նաև Կոնստանդին V-ի ու սպարապետ Յովհան Օրբելյանի գլխավորած Կիլիկիայի թագավորության (մոտ 4.500) և Տարոնի իշխանության (մոտ 4.500) միացյալ բանակը, հարավից շրջանցելով Բայազետ I-ի գլխավորությամբ Թոխաթի մոտ կենտրոնացած Օսմանյան սուլթանության, ինչպես նաև Չուլքադարյանների, Ռամադանյանների ու Ղարա-Ղոյունլուների էմիրությունների միացյալ բանակին (200.000, այդ թվում 18.000 թուրքմեններ և 15.000 սերբեր), Կեսադիայից ուղղություն վերցրեց դեպի Անկարա։ Ստեղծված պայմաններում մինչ այդ մարտից խուսափող Բայազետ I-ը, հաշվի առնելով, որ հակառակորդը մտնում էր սեփական սուլթանության ուղիղ կենտրոնական շրջաններ, ստիպված հետ քաշեց իր բանակը Թոխաթի մոտից և, տեղ հասնելով հակառակորդի բանակից մի քանի օր շուտ, ամուր դիրքեր գրավեց Անկարայի մոտակայքում։ Դրանից հետո ընդհարումը դարձավ անխուսափելի։

Օսմանյան սուլթանության բանակը, գրավելով թիկունքով դեպի բարձունք ձգվող ամուր դիրքեր, պատրաստվեց պաշտպանողական մարտ վարել։ Բայազետ I-ը կենտրոնում տեղադրեց հիմնական ուժերը և ենիչերիների կորպուսը, ձախ թևում՝ սերբերին այլ ուժերի հետ միասին, իսկ աջ թևում էլ օժանդակ այլ ուժերի հետ միասին տեղակայվեցին Չուլքադարյանների, Ռամադանյանների ու Ղարա-Ղոյունլուների էմիրությունների դաշնակից ուժերը։ Իր հերթին Թեմուրյանների էմիրության ու դաշնակից միացյալ բանակի լավագույն ուժերը տեղաբաշխվեցին թևերում և պահեստազորում։

I փուլ – Թեմուրյանների էմիրության ու դաշնակից միացյալ բանակը ողջ ճակատով անցավ հարձակման, որի արդյունքում բռնկված համառ մարտը շարունակվեց բավականին երկար։

II փուլ – Թեմուրյանների էմիրության ու դաշնակից միացյալ բանակի աջ թևը հարվածեց թշնամու բանակի ձախ թևին, սակայն արյունահեղ մարտում այս հարվածը հետ մղվեց, ընդ որում հատկապես աջի ընկան սերբերը։

III փուլ – Կրկին մարտի նետվեցին Թեմուրյանների էմիրության ու դաշնակից միացյալ բանակի աջ թևի հիմնական ուժերը և, օգտագործելով քանակական գերակշռությունը, ձախ թևից ու թիկունքից շրջապատեցին հակառակորդի ուժերին և, հատկապես, սերբերին։

IV փուլ – Աջ թևում տեղակայված Չուլքադարյանների, Ռամադանյանների ու Ղարա-Ղոյունլուների էմիրությունների միացյալ բանակը դավաճանաբար անցավ հակառակորդի կողմը և, միանալով վերջինիս, հուժկու հարված հասցրեց Օսմանյան սուլթանության բանակին։ Արդյունքում՝ Օսմանյան սուլթանության բանակի աջ թևի մնացորդները դիմեցին փախուստի։

V փուլ – Թեմուրը մարտի մեջ մտցրեց պահեստազորը և փորձեց, վերջնականապես շրջապատելով ու կենտրոնից կտրելով, լիովին ոչնչացնել սերբերին։ Արդյունքում, սակայն, սերբական ծանր հեծելազորին հաջողվեց հուժկու ճեղքումով դուրս գալ շրջապատումից և հեռանալ մարտի դաշտից։

¹ Շարաֆ-էդ-Դին Ալի Եզդի «Չափար-նամե»։ իբն Արաբշահ «Էմիր Թեմուրի պատմությունը»։ Անանուն «Թեմուրի հրահանգավորումը»։ Մեմլեդ Նեշրի «Համընդհանուր պատմություն», գլուխ 121։ Անանուն «Թամեռլանի ինքնակենսագրությունը»։ Միքայել Կրետեվոլուս «Պատմական երկ»։ Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»։ Օրուշ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 1, գլուխ 12։ Աբբաս-գուլի-աղա Բաբիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 3։ Միրզա Ջեմալ Ջիվանշիր «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 2։ Յովհան Շիլլերերգեր «Ճանապարհորդություն», գլուխ 13։ Ռուի Գոնսալես Դ'Կլավիխո «Մեծն Թամեռլանի պատմությունը»։ Կոնստանդին Օստրովցի «Ենիչերու նոթերը», գլուխ 17։ Երեմիա Զյոմյուրյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 4։ Թովմա Մեծփեցի «Լենկ-Թեմուրի և Նրա հետնորդների պատմությունը», գլուխ 29։ Ստեփանոս Մեծփեցի «Տարեգրություն»։ Յովհաննես Խիզանցի «Հիշատակարան 1402 թվականի»։ Անանուն «ժամանակագրություն 1402 թվականի»։ Գրիգոր Խլաթեցի «Հիշատակարան աղետների»։ Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»։ Թադեոս Սեբաստացի «Ռումաց ժամանակագրություն»։ Դավիթ Բաղիշեցի «ժամանակագրություն»։ Անանուն Երուսաղեմցի «ժամանակագրություն»։ Անանուն Լիվոնացի «ժամանակագրություն»։ Ամիրաս Երզնկացի «Տարեգրություն»։ Առաքել Դավիթեցի «Պատմություն», գլուխ 56։ Գրիգոր Վարազեցի «ժամանակագրություն»։ Վարդան Բաղիշեցի «ժամանակագրություն»։ Յովհաննես Սեբաստացի «Սեբաստիայի պատմությունը», գլուխ 6։ Փարսադան Գորգիշանիժե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 22-23։ «Զարթիս-Ցիսովերբա», Անանուն «ժամանակագրություն 1220-1453 թվականների»։ «Զարթիս-Ցիսովերբա», Անանուն «Բագրատի թագավորության պատմությունը»։ «Նոր Զարթիս-Ցիսովերբա», Բերիա Էգևատաշվիլի «ժամանակագրություն»։ Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 108։

VI փուլ – Թեմուրյանների Եմիրության ու դաշնակից միացյալ բանակը լիակատար շրջապատման ենթարկեց թշնամու բանակի կենտրոնը և համառ մարտում ոչնչացրեց նրա բոլոր ռազմիկներին, այդ թվում հատկապես անգիջում կերպով մարտնչող ենիչերիներին: Ենիչերիների շարքերում քաջաբար մարտնչող Բայազետ I-ը գերվեց:

VII փուլ – Թեմուրյանների Եմիրության ու դաշնակից միացյալ բանակը հետապնդեց և ոչնչացրեց թշնամու բանակի փախչող մնացորդներին:

Հայերը կորցրին մոտ 2.000, դաշնակիցը՝ մոտ 70.000, թշնամին՝ մոտ 140.000 զինվոր:

Կրած ջախջախիչ պարտությունից հետո Օսմանյան սուլթանությունը տրոհվեց մասերի, որոնք ընդունեցին Թեմուրյանների Եմիրության գերիշխանությունը: Այս հանգամանքը, սակայն, չխանգարեց Թեմուրին, ինչպես նա վարվել էր Ոսկե Հորդայի պարագայում 1395 թվականին, հիմնովին ասպատակել ողջ Փոքր Ասիան, երբ նրա առանձին ջոկատներ երևացին Նույնիսկ Չմյուռնիայում: Կրած պարտությունը Օսմանյան սուլթանությանը փաստորեն Փոքր Ասիա արժեցավ, սակայն Բայազետ I-ի որդիներից նրանք, որոնց հաջողվեց խուսափել գերությունից, իրենց իշխանության տակ պահպանեցին սուլթանության բալկանյան տիրույթները, ինչը հետագայում հիմք հանդիսացավ Նույն այդ սուլթանության դիրքերի վերականգման համար: Այսպիսով՝ Օսմանյան սուլթանությանը, շնորհիվ եվրոպական տիրույթների, հաջողվեց խուսափել Նույն պայմաններում ինչ-որ տեղ Նույնիսկ ավելի թեթև հարված ստացած Իկոնիայի սուլթանությանը բաժին հասած ճակատագրից, քանի որ, եթե Զեյ-խոսրովին այնուհանդերձ հաջողվել էր խուսափել գերությունից, ապա Բայազետ I-ը հայտնվեց գերության մեջ:

Այս առումով հետաքրքիր է, որ պատմում են, թե, երբ Թեմուրին են ներկայացրել գերված Բայազետ I-ին, վերջինս իրենից անկախ ծիծաղել է: *«Վայել չէ ծիծաղել նրա վրա, ում պատժել է Ալլահը»*,¹ այս կապակցությամբ ասել է Բայազետ I-ը: *«Ճիշտ ես»*,² պատասխանել է որոշակիորեն փիլիսոփայական մտածողություն ունեցող Թեմուրը, *«Բայց ծիծաղս իրականում ուրիշ բանից եկավ: Ես ծիծաղում եմ այն բանի վրա, որ Ալլահը աշխարհի կառավարումը հանձնել է ինձ ու քեզ նման երկու այլանդակների՝ չգործող ձեռքով կաղին, ինչպես նաև տձևության աստիճան գեր կուզիկին»*,³ ավելացրել է Ահեղ տիրակալը: Թեմուրը հրամայեց գերված սուլթանին տեղավորել վանդակում և ցուցադրել ողջ Փոքր Ասիայում: Դրանից կարճ ժամանակ անց, սակայն, երբ Բայազետ I-ը իմացավ, որ իրեն պատրաստվում են տեղափոխել Սամարղանդ, ինքնասպան եղավ: Մեծ պատերազմն ավարտվում էր, սակայն մերձավորարևելյան գործերը դեռևս կարգավորման կարիք ունեին:

1403 թվականի գարնանը Թեմուրյանների Եմիրության բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց Տայքը և Գուգարքը, որից հետո, վերջնական զիջումների հարկադրելով Գեորգի VIII-ին, նահանջեց⁴: Նույն այս ժամանակ Թեմուրյանների Եմիրությանը վերջնականապես ենթարկվեց նաև Մարդինում ամրացած և համառ, սակայն անհեռանկար դիմադրությունը շարունակող Մելիք-Չահիրը, ինչպես նաև լուծվեց Երևչակի խնդիրը: Որոշ բարդություններ, սակայն, այնուհանդերձ հարուցեց անսկուն Ղարա-Յուսուֆը, որը մինչ Բայազետ I-ի գլխին պայթած աղետը գտնվում էր նրա մոտ, սակայն հետագայում կարողացել էր խուսափել գերությունից և ապաստանել Մամլուքյան սուլթանությունում: Արդյունքում՝ Ղարա-Յուսուֆի գլխավորությամբ արևմուտքից անակնկալ առաջխաղացած Ղարա-Ղոյունլուների Եմիրության բանակը 1403 թվականի ամռանը Ջելաիրյանների սուլթանության բանակից առանց լուրջ մարտերի գրավեց Բաղդադը, սակայն գրեթե անմիջապես էլ Թեմուրյանների Եմիրության բանակը շարժվեց այս ուղղությամբ և հենց միայն իր հայտնվելով իսկ քաղաքից ուղղակի հեռու քեց ավերակների վրա տիրել պատրաստվող Ղարա-Յուսուֆին: Դրանից հետո վերջինս կրկին ապաստանեց Կահիրեում, ուր շուտով ժամանեց նաև Ջելաիրյանների սուլթանության սուլթան Ահմեդը: Այս անգամ, սակայն, ամեն ինչ այդքան էլ հարթ չանցավ, քանի որ Թեմուրի պահանջով Ֆարաջը ձերբակալեց Ղարա-Յուսուֆին և Ահմեդին:

¹ Անանուն «Շիրվանի և Ալ-Բաբի պատմություն»; Մյունենջիմ-Բաշի «Պատմություն»; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»:

Վերջին երկուսը նախկինում ևս որոշակի հարաբերություններ ունեին միմյանց, հետ, ընդ որում Ղարա-Յուսուֆի հայր Ղարա-Մուհամմեդի կանանցից մեկը Ջելաիրյաններից էր և հենց Ահմեդն էր սկզբնավորողը հանդիսացել այդ ամուսնության, իսկ Ահմեդն ինքն էլ իր հերթին սեփական կանանցից մեկի դերում ուներ Ղարա-Յուսուֆի քոչը: Նախկինում Ջելաիրյանները և Ղարա-Ղոյունլուները մրցակցային հարաբերություններ ունեին, սակայն այժմ, համատեղ բանտարկության հենց այս ընթացքում էլ, նրանց առաջնորդները, ոչ միայն ընկերացան, այլև միմյանց հավերժ բարեկամության երդում տվեցին:

1403 թվականի աշնանը Թեմուրի գլխավորած Թեմուրյանների էմիրության բանակը (մոտ 150.000) ասպատակեց Երզնկայի շրջակայքը, Արարատի հյուսիսը, Բարձր Յայքը, Տայքը, Գուգարքը, ինչպես նաև Զարթլիի թագավորության մնացած տարածքը, որից հետո ձմեռելու նպատակով կենտրոնացավ Արցախում և Աղվանքի տարածքում: Դրանից հետո, արդեն 1404 թվականի գարնանը, Թեմուրի ռազմական մեքենան, վերջնականապես ամրացած նվաճած տարածքներում, հիմնական ուժերով վերադարձավ Միջին Ասիա¹: Թեմուրյան III պատերազմն ավարտվեց: Արդյունքում Ջելաիրյանների, Օսմանյան և Մամլուքյան սուլթանությունները, ինչպես նաև տեղական այլ պետական միավորները ընդունեցին Թեմուրյանների էմիրության գերիշխանությունը: Թեմուրը արևմտյան նորանվաճ տարածքների ղեկավարներ էր նշանակել և նրա իշխանությունն այստեղ մեծ հաշվով ոչ-ոք արդեն չէր վիճարկում, սակայն տեղական որոշ խլրտումներ այնուհանդերձ եղան:

Այսպես, 1403 թվականի աշնանը Նեոկեսարիայի ճ-մ-ում Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 3.000) անակնկալ հարձակումով հաղթեց քաղաքի շրջակայքն ասպատակած Թաշանյաններին (մոտ 2.000)², որից հետո տիրեց նրանց Ֆիլտիլ բերդին (= Ֆելենբուլ) (Նեոկեսարիայի մոտ)³: 1404 թվականի ամռանը Թավրիզից առաջխաղացած Թեմուրյանների էմիրության բանակը (մոտ 20.000) իր հերթին ասպատակեց Բաղեշի շրջակայքը և նահանջեց՝ ճնշելով Շամսադդինյանների էմիրությունում առկա ապստամբական տրամադրությունները⁴:

Եվ վերջապես 1402 թվականի աշնանը Անկարայի ջարդից վերադարձած Ռամադանյանների էմիրության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց Սիսը ու նրա շրջակայքը և նահանջեց⁵: Նույն ուղղությամբ ևս մեկ արշավանք էլ վերջինս իրականացրեց 1404 թվականի ամռանը⁶: Առջևում, սակայն, կրկին խոշոր փոփոխություններ էին:

Գլուխ 27

Թեմուրյանների էմիրության հզորության սասանումը և Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության հզորացումը

1405 թվականի փետրվարի 18-ի լույս 19-ի գիշերը դեպի Մինի տերություն կազմակերպած առաջին արշավանքի հենց ամենասկզբում Թեմուրը կնքեց իր մահկանացուն, որից հետո Եվրասիայում լիովին նոր մի իրավիճակ ստեղծվեց: Արդեն խոսվեց Թեմուրի ռազմավարչական համակարգի այն առանձնահատկության մասին, որ վերջինս ուղղակի սկզբունքորեն իսկ չէր կարող գոյություն ունենալ առանց հաջող պատերազմի և դրանից բխող նյութական օգուտների: Ահա հենց այս հանգամանքն էր, որ Թեմուրի մահից անմիջապես հետո էլ հենց իրեն զգացնել տվեց: Թեմուրը գործերը վարում էր նյութական ռեսուրսների ծայրահեղ լարման հաշվին, սակայն տաղանդավոր այդ զորավարը հաջող պատերազմներում վերջին հաշվով կարողանում էր ապահովել սեփական ռազմավարչական համակարգի նյութական նույն այդ հիմքը: Ահեղ այս տիրակալի ստեղծած համակարգը, սակայն, իր մահվանից հենց անմիջապես հետո էլ դադարեց գործել, քանի որ վերջինս ժառանգների մեջ այդպես էլ չգտնվեց արժանի մի անձնավորություն,

¹ Փարսադան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 25-30: «Զարթլիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Ժամանակագրություն 1220-1453 թվականների»; Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»; Շարաֆ-էդ-Դին Ալի Եզդի «Չափար-նամե»; իբն Արաբշահ «Էմիր Թեմուրի պատմությունը»; Աբբաս-գուլի-աղա Բաբիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 3:

² Մեհմեդ Նեշրի «Համընդհանուր պատմություն», գլուխ 131:

³ Մեհմեդ Նեշրի «Համընդհանուր պատմություն», գլուխ 136:

⁴ Թովմա Մեծփեցի «Լենկ-Թեմուրի և նրա հետնորդների պատմությունը», գլուխ 32:

⁵ Մաղաթիա դպիր «Հիշատակարան 1402 թվականի»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»:

⁶ Հակոբ Ստեցի «Կիլիկիայի պատմությունը»:

որը, եթե որպես ռազմավարչական գործիչ նույնիսկ հավասար էլ չլիներ Թեմուրին, ապա գոնե պահեր իրեն բաժին հասած ժառանգությունը:

Թեմուրի երկու ավագ որդիները մահացել էին դեռ նրա մահից առաջ և արդյունքում նախատեսվում էր, որ հորը կժառանգի երրորդ որդին, ի դեմս Միհրան-Շահի: Ունակ այս զորավարն ու ուժեղ ռազմիկը, սակայն, դեռևս 1396 թվականին անհաջող կերպով ընկել էր ձիուց և ուժեղ հարված էր ստացել դեմքին, որից հետո նրա հոգեկան առողջությունը լրջորեն խաթարվել էր, ընդ որում Միհրան-Շահի հոգեկան կայունության խնդիրը վերջին տարիներին արդեն այնքան լուրջ տեսք էր ընդունել, որ Թեմուրին ինքը դեռևս իր կենդանության օրոք հրաժարվել էր նրան որպես սեփական ժառանգորդ ճանաչել: Թեմուրի օրինական որդիներից առկա էր նաև Շահռուհ անունով նրա չորրորդ որդին, սակայն, քանի որ Թեմուրն ինքն, ըստ էության, հանկարծամահ եղավ, իսկ Միհրան-Շահի հետ կապված իրավիճակն էլ վերջին հաշվով անորոշ մնաց, մեծ հաշվով ունակ այս տիրակալը առժամանակ հեռու պահվեց Եմիրության գլխավորի դերից: Արդյունքում՝ Թեմուրի մահից հետո Թեմուրյանների Եմիրության Եմիր հռչակվեց Միհրան-Շահի որդի Խալիլ-Սուլթանը (1405-1409): Նոր Եմիրը, սակայն, մի թուլակամ և զգացմունքներին տրվող անձնավորություն էր, երբ, փոխանակ կառավարելու իրեն բաժին հասած տերությունը, վերջինս հիմնականում տարված էր սեփական կնոջ հետ զարգացող գեղեցիկ, սակայն կոնկրետ իրավիճակում պետության համար կործանարար զգացմունքային հարաբերություններով: Արդյունքում՝ Խալիլ-Սուլթանը գրեթե անմիջապես էլ կորցրեց կառավարումը պապի թողած Եմիրության ծայրամասերի նկատմամբ, իսկ մի քանի տարի անց էլ նրա իշխանությունը սկսեց լուրջ խնդիրներ ունենալ նույնիսկ Մավերնահրում:

Խալիլ-Սուլթանի օրոք Թեմուրյանների Եմիրության արևմուտքում իշխանության դեկին մնաց Թավրիզում գտնվող Միհրան-Շահը, բայց արդեն անվերադարձ կերպով խելագարության հորձանուտն ընկղմված այս տիրակալի փոխարեն տեղում իշխում էր նրա որդի և Խալիլ-Սուլթանի եղբայր Աբու-Բաքը: Այնուհանդերձ, սակայն, խնդիրներ կային նաև այս պարագայում, քանի որ արդեն ոչ միայն բացակայում էին Թեմուրի երկաթյա ձեռքն ու կազմակերպչական շնորհքը, այլև տրոհված և մասերի էր բաժանված նաև բուն Եմիրությունը: Արդյունքում՝ Աբու-Բաքի առաջ խնդիր էր դրված ամենից առաջ հենց պահպանել պապի թողած ժառանգությունը, ընդ որում իրավիճակը բարդանում էր նաև նրանով, որ Իրանական լեռնաշխարհում ու դրանից արևմուտք ընկած տարածքներում նա այդ խնդիրը պետք է լուծեր, ըստ էության, միայն նույն Իրանական լեռնաշխարհում առկա ուժերով: Այս պայմաններում իրավիճակը ավելի էր բարդանում նաև նրանով, որ Թավրիզից արևմուտք ձգվող տարածքներում պաշտոնական Սամարղանդի դիրքերն ամուր չէին նույնիսկ Թեմուրի օրոք, իսկ այժմ էլ իրավիճակն ընդհանրապես դուրս եկավ վերահսկողությունից, այնպես որ Միհրան-Շահի և նրա անունից իշխող Աբու-Բաքի հսկողության տակ ի վերջո փաստացի մնացին միայն Թավրիզից արևելք ընկած տարածքները: Եվ վերջապես նույն արևմուտքում իրավիճակը առավել բարդացավ նաև այն պատճառով, որ այստեղ Թեմուրյանների դեմ սկսեցին գործել տեղական և բավականին եռանդուն առաջնորդները, որոնց համար Թեմուրի մահը մի իսկական նվեր էր:

Բայազետ I-ի մահից հետո Օսմանյան սուլթանությունը, եթե չէր էլ վերացել, ապա գոնե լրջագույն հարված էր ստացել և, ինչպես արդեն ասվեց, ըստ էության, կորցրել էր իր բոլոր փոքրասիական տիրույթները, որտեղ, ինչպես Ելիսանության վերջին շրջանում էր, իշխանության հասան տեղական ցեղային առաջնորդները: Միաժամանակ լրջագույն խնդիրներ կային նաև Օսմանյան սուլթանության կենտրոնական համակարգում, քանի որ հոր մահից հետո սուլթան հռչակված նրա որդի Սուլեյման-Չելեբին (1402-1411) անմիջապես էլ գահակալական լարված պայքարի փաստի առաջ կանգնեց, պայքար, որը վերջինիս դեմ մղում էին նրա երեք եղբայրներ Իսան, Մեհմեդը և Մուսան: Այսպիսով՝ Օսմանյան սուլթանությունը մոտակա տարիներին դուրս մնաց Թեմուրյանների դեմ պայքար մղող ուժերի շրջանակից, սակայն պայքարի ելածների պակաս այսպես թե այնպես չկար:

Ահեղ Թեմուրի մահվան լուրը, որ դղրդացող արձագանքով տարածվել էր Արևմուտքում, ոտքի հանեց ամենից առաջ Կահիրեից վերադարձած Ղարա-Յուսուֆին և Ահմեդին, որոնք իրենց հերթին, չնայած միմյանց հավերժ ընկերություն ու բարեկամություն էին խոստացել, գրեթե հենց ամենասկզբից էլ լուրջ մրցակցության մեջ մտան: Իրոք, Ջելաիրյանների սուլթանությունը, որը

Մերձավոր Արևելքում դեռևս մինչև Թեմուրի ի հայտ գալն արդեն իսկ հայտնվել էր ճգնաժամի մեջ, հետագա երկու տասնամյակներում ոչ միայն ավելի էր թուլացել, այլև՝ հեղինակագրվել էր: Ձելաիրյանների դեմ էր գործում նաև ընդհանուր այն գործընթացը, երբ թուլացած և արդեն ուժացվող մոնղոլական տարրը տարածաշրջանում նույն այս ժամանակ աստիճանաբար իր տեղը զիջում էր կրկին ոտքի կանգնող թյուրքական տարրին, ի դեմս թյուրքմենների: Եվ վերջապես ոչ պակաս կարևոր էր նաև անձնական գործոնը, քանի որ թմրամոլ ու թուլակամ Ահմեդին ճակատագիրը, որպես հակառակորդ, բաժին էր հանել Ղարա-Յուսուֆի տիպի ուժեղ և եռանդուն մի գործչի, որը ժամանակին ճակատել էր Թեմուրի դեմ ու չէր ենթարկվել նույնիսկ նրան, իսկ այժմ էլ լի էր վճռականությամբ ի վերջո առաջին դերերի վրա հանել սեփական էմիրությունը՝ մասնավորապես այն մեծ հեղինակության ֆոնին, որին հասել էր ինքը և այն հեղինակագրված ֆոնին, որում հայտնվել էր Ահմեդը:

Ղարա-Յուսուֆն իրոք ճկուն և հեռատես մի գործիչ էր ու դա երևաց նոր պայմաններում նրա հենց առաջին իսկ քայլերից, երբ, գիտակցելով այն հանգամանքը, որ սեփական թյուրքմենները դեռևս բավարար ուժեղ չեն, նա կարողացավ կապեր հաստատել քրդերի հետ և, մի կողմ թողած քրդերի հետ թյուրքերի հինավուրց թշնամությունը, իր հետագա քայլերում կարողացավ լիովին օգտվել նաև քրդերի ռազմական աջակցությունից: Այս առումով, համենայն դեպս գոնե սկզբնական շրջանում, համագործակցությանը իրենց հերթին դեմ չէին նաև քրդերը, որոնք մինչ այդ տեսել էին մոնղոլների ամենակոչ ուժը և այժմ հույս ունեին, նույն թյուրքմենների հետ համագործակցած, հետ մղել սրանց՝ հետագայում վերջիններիս դեմ, որպես ավելի թույլ հակառակորդների, ավելի հաջող պայքար մղելու հեռանկարով: Սկզբնական շրջանում Ղարա-Յուսուֆից մեծապես զգուշանում էր միայն Շամբոյանների էմիրության էմիր Եզդանշիրը, սակայն փոխարենն այս տիրակալի հետ համագործակցության ավելի պատրաստ էր Շամսադդինյանների էմիրության էմիր, Յաջի-Շարաֆի որդի և հաջորդ Շամս-Էդ-Դինը (մոտ 1404 - ուղ. 1424): Միաժամանակ հարկ է նշել, որ հեռատես Ղարա-Յուսուֆը լավ հարաբերություններ հաստատեց նաև հայերի և հատկապես Տարոնի իշխանության հետ՝ փաստորեն, ըստ էության, ձգտելով հասնել մի իրավիճակի, երբ Յայկական լեռնաշխարհի ու հարակից երկրամասերի ուժերը պետք է միավորվեին Իրանական լեռնաշխարհում գործող ուժի դեմ, ի դեմս Թեմուրյանների էմիրության, իսկ ավելի կոնկրետ՝ նրա արևմտյան տարածքներում գործող Միհրան-Շահի և Աբու-Բաքրի: Այս առումով ամենևին էլ պատահական չէր, որ Ղարա-Յուսուֆը հենց այս ժամանակ էլ իրենով արեց և հետագայում սկսեց լայնորեն կիրառել «Շահարմեն» տիտղոսը:

Արդեն 1405 թվականի գարնանը Յայկական լեռնաշխարհ վերադարձած Ղարա-Յուսուֆը ակտիվ գործունեություն ծավալեց և արդյունքում Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության (մոտ 40.000) ու Տարոնի իշխանության (մոտ 5.000)¹ միացյալ բանակը ասպատակեց Արծկեն, Վանը, Ոստանը, Վարազա ամրոցը և նրանց շրջակայքը, ինչպես նաև Ռշտունիքը՝ ի վերջո Ղարա-Ղոյունլուների էմիրությանը ենթարկեցնելով մինչ այդ որոշակիորեն համառոտ Եզդանշիրին²: Թեմուրի կողմից կարգի գցված ռազմավարչական առաջնակարգ մեքենան, սակայն, դեռևս գործում էր և հետագան Ղարա-Յուսուֆին զգալի դժվարություններ հարուցեց:

¹ Այս ժամանակաշրջանում Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության դիրքերը վերականգնել ձգտող, խիստ գործունյա և տաղանդավոր, սակայն մարտունակ ռազմիկների մեծ պակաս զգացող Ղարա-Յուսուֆը որդեգրեց քրդական էմիրությունների ու Տարոնի իշխանության հետ համագործակցելու և վերջիններիս սիրաշահելու քաղաքականություն: Այս քաղաքականությունը շարունակեց նաև Ղարա-Յուսուֆի որդի և հաջորդ Իսթանդեդը:

Ղարա-Յուսուֆի և Իսթանդեդի իշխանության օրոք Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության էմիրության բանակի մղած մարտերում Տարոնի իշխանության բանակի մասնակցության մասին որոշակի տեղեկություններ է հայտնում Թովմա Մեծփեցին: Այսպես, ըստ մեր պատմիչի.

1. 1421 թվականի ամռանը, պատրաստվելով դիմակայել Թեմուրյանների էմիրության բանակին, Իսթանդեդը. «... հավաքեց հոր զորքը, ինչպես նաև խիզանի քաջերին»:

2. Քիչ ավելի ներքև, խոսելով 1421 թ. Օգոստոսի 1-ի Ալաշկերտի ճ-մ-ի մասին, Թովմա Մեծփեցին հայտնում է Իսթանդեդի բանակի ռազմիկների հետ գերված Յայ ռազմիկների մասին,

3. Ավելի ներքև, խոսելով 1429 թ. Մայիսի Սալմաստի ճ-մ-ում Իսթանդեդի բանակի գերված ռազմիկների մասին, Թովմա Մեծփեցին հայտնում է քրիստոնյա (հայ) գերիների մասին:

4. Ավելի ուշ, խոսելով 1431 թվականի ամռան Արծկեի ճ-մ-ի մասին, Թովմա Մեծփեցին տեղեկացնում է այդ ճակատամարտին քրիստոնյաների (հայերի) մասնակցության մասին:

Այս հաղորդումներից կարելի է ենթադրել, որ Տարոնի իշխանության բանակը XV դարի առաջին կեսում դաշնակցել է Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության բանակին: Հիմք ընդունելով այս հանգամանքը՝ ես, այն դեպքում, երբ դա ռազմական, քաղաքական և տրամաբանական տեսակետից համարել եմ հիմնավորված, Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության էմիրության բանակի հետ միաժամանակ նշել եմ նաև Տարոնի իշխանության բանակի մասնակցության մասին:

² Թովմա Մեծփեցի «Լենկ-Թեմուրի և նրա հետնորդների պատմությունը», գլուխ 33: Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Կիրակոս Ռշտունի «Ժամանակագրություն»; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1405 օգոստոսի վերջ – Ուտիքի ճ-մ¹

Միհրան-Շահի և Աբու-Բաքրի գլխավորած Թեմուրյանների Էմիրության բանակը (122.000) սկսեց մոտենալ Ղարա-Յուսուֆի, Շամս-Էդ-Դինի ու Եզդանշիրի գլխավորած Ղարա-Ղոյունլուների, Շամսադդինյանների և Շամբոյանների Էմիրությունների (60.000), ինչպես նաև Տարոնի իշխանության (մոտ 5.000) միացյալ բանակին:

I փուլ – Օրվա առաջին կեսին դեռևս երթի մեջ գտնվող Թեմուրյանների Էմիրության բանակը աստիճանաբար մարտի մեջ մտնող ուժերով անցավ հարձակման, սակայն հակառակորդը, օգտվելով նույն այդ հարձակման անկազմակերպ բնույթից, մինչև օրվա վերջ համառ դիմադրություն ցույց տվեց:

II փուլ – Օրվա երկրորդ կեսին Միհրան-Շահը ի վերջո մարտի մեջ մտնեց վերջապահը կազմող խոշոր ուժերը (50.000), որի արդյունքում հակառակորդը պարտություն կրեց և ցրվեց:

Հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 3.000, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր:

Այսպիսով՝ Հայկական լեռնաշխարհի ծայր արևելքում Ղարա-Յուսուֆը մի զգալի անհաջողություն կրեց, սակայն սեփական դիրքերը տեղում դրանից հետո չկարողացան վերականգնել նաև Միհրան-Շահը և Աբու-Բաքրը: Արդյունքում՝ հետագա պայքարի համար կողմերը սկսեցին ամրացնել իրենց դիրքերը և այս ճանապարհին Ղարա-Յուսուֆը ևս մեկ հաջողություն գրանցեց՝ ապահովելով Թեմուրյանների Էմիրության հետ հին հաշիվներ ունեցող և սրանից շատ հարվածներ ստացած նաև Զարթլիի թագավորության արքա Գեորգի VIII-ի աջակցությունը, որը դեռևս 1401 թվականին, օգտվելով այն բանից, որ Կոնստանդին II-ը Մեգրելիայի իշխանության դեմ մղվող հերթական պատերազմում եղբոր նման սպանվել էր, Զարթլիի թագավորության արևմուտքում վերականգնել էր սեփական գերիշխանությունը: Նույն այս ժամանակ, սակայն, Ղարա-Յուսուֆը մեկ կորուստ այնուհանդերձ կրեց, քանի որ սրվեցին նրա և Եզդանշիրի հարաբերությունները:

Բացվող տարում Թեմուրյանները որոշեցին հարված հասցնել Հայաստանի արդեն կենտրոնական շրջաններին, սակայն 1406 թվականի գարնանը Ալաշկերտի ճ-մ-ում (= Ալադաղի ճ-մ) Գեորգի VIII-ի գլխավորությամբ Վանանդ-Անի-Բասեն-Ալաշկերտ երթուղով արշաված Զարթլիի թագավորության բանակը (5.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000), ինչպես նաև Ղարա-Յուսուֆի ու Շամս-Էդ-Դինի գլխավորած Ղարա-Ղոյունլուների և Շամսադդինյանների Էմիրությունների միացյալ բանակը (մոտ 5.000) գիշերային անակնկալ հարձակումով հաղթեցին Աբու-Բաքրի գլխավորությամբ Թավրիզ-Յեր-ճվաշ-Արտագ-Կոգովիտ-Բագրևանդ երթուղով արշաված Թեմուրյանների Էմիրության բանակին (15.000)²: Կրած պարտությունը առժամանակ վերացրեց Հայկական լեռնաշխարհի ուղղությամբ Թեմուրյանների Էմիրության հարձակողական հնարավորությունները, ինչը հնարավորություն տվեց Ղարա-Ղոյունլուների Էմիրության Էմիրին անդրադարձ կատարել Եզդանշիրի խնդրին:

1406 թվականի ամռանը Ղարա-Յուսուֆի և Շամս-Էդ-Դինի գլխավորած Ղարա-Ղոյունլուների ու Շամսադդինյանների Էմիրությունների միացյալ բանակը (մոտ 30.000) ասպատակեց Վանը, Ոստանը, Դատվանը (վերջինը՝ Տուրուբերան, Բզնունիք գավառ, Վանա լճի հարավ-արևմտյան ափին) և նրանց շրջակայքը³, սակայն Եզդանշիրը, ակնկալելով Թեմուրյանների Էմիրության առաջխաղացումը, շարունակեց համառել: Միաժամանակ, սակայն, Ղարա-Յուսուֆին շուտով միացան նաև Ջելաիրյանները, ի դեմս Ահմեդի: Վերջին հաջողությունը խիստ տեղին էր, քանի որ աշնան սկզբին Թեմուրյանները հերթական քայլը կատարեցին:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

¹ Հովհան Շիլտբերգեր «Ճանապարհորդություն», գլուխ 21:

² Ռուի Գոնսալես Դ'Կալվիսո «Մեծն Թամեռլանի պատմությունը»: Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»: Կիրակոս Բանասեր Ռշտունի «Ժամանակագրություն»: Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 4, բաժին 3, գլուխ 3: Միրխոնդ «Համընդհանուր պատմություն»:

³ Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»: Գրիգոր Վարագեցի «Ժամանակագրություն»:

Միհրան-Շահի, Աբու-Բաքրի և Եզդանշիրի գլխավորությամբ Թավրիզից առաջխաղացած Թեմուրյանների ու Շամբոյանների Էմիրությունների միացյալ բանակը (մոտ 50.000) մոտեցավ Ահմեդի, Ղարա-Յուսուֆի և Շամս-Էդ-Դինի գլխավորած Ջելաիրյանների սուլթանության ու Ղարա-Ղոյունլուների և Շամսադդինյանների Էմիրությունների (մոտ 60.000), ինչպես նաև Տարոնի իշխանության (մոտ 5.000) միացյալ բանակին:

I փուլ – Նոյեմբերի 13-ին Արաքս գետի երկու ափերում տեղակայված թշնամական բանակների միջև ընթացավ աղեղնամարտ: Արդյունքում Ջելաիրյանների սուլթանության ու Ղարա-Ղոյունլուների և Շամսադդինյանների Էմիրությունների, ինչպես նաև Տարոնի իշխանության (մոտ 5.000) միացյալ բանակը օրվա վերջում հետ քաշվեց Նախիջևանի ուղղությամբ:

II փուլ – Նոյեմբերի 14-ին Թեմուրյանների ու Շամբոյանների Էմիրությունների միացյալ բանակը գետանցեց Արաքսը և հարձակման անցավ Նախիջևանի ուղղությամբ, սակայն բռնկված մարտում ծանր պարտություն կրեց ու դիմեց փախուստի՝ կրկին անցնելով Արաքսը և շարժվելով Մարանդի ուղղությամբ:

Հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 6.000, թշնամին՝ մոտ 25.000 զինվոր:

Այս անգամ հաղթանակն իրոք զգալի էր և այն Էական հետևանքների հասցրեց, քանի որ արդյունքում Հայաստանում գտնվող Թեմուրյանների Էմիրության տարածքները ըսկան Ղարա-Ղոյունլուների Էմիրության, իսկ վերջինիս միջոցով՝ Ջելաիրյանների սուլթանության տիրապետության տակ: Այս առումով հարկ է նշել, սակայն, որ Թեմուրյան վտանգի հետ մղումը հերթական անգամ սրեց երեկվա դաշնակիցների հարաբերությունները և այս անգամ ընդհարում առաջացավ արդեն Ղարա-Յուսուֆի հետագա նկրտումներին առանց այդ էլ զգուշությամբ վերաբերվող վերջինիս, ինչպես նաև Գեորգի VIII-ի միջև:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1407 օգոստոսի 6 – Տալիքի ճ-մ²

Գեորգի VIII-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 25.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10.000) մոտեցան Ղարա-Յուսուֆի, Շամս-Էդ-Դինի ու Եզդանշիրի գլխավորած Ղարա-Ղոյունլուների, Շամսադդինյանների և Շամբոյանների Էմիրությունների միացյալ բանակին (մոտ 50.000), որից հետո կողմերը մարտակարգ ընդունեցին:

I փուլ – Զարթլիի թագավորության բանակը անցավ հարձակման և փախուստի մատնեց թշնամու բանակին:

II փուլ – Հակառակորդի միացյալ բանակը մարտի մեջ մտցրեց Նոր ուժեր և համառ պայքարում ծանր պարտության մատնեց Զարթլիի թագավորության բանակին, ընդ որում մարտում ընկավ նաև Գեորգի VIII-ը:

Ընդհանուր շարքից դուրս եկած 5.000 սպանվածից և 15.000 գերուց հայերը կորցրին մոտ 7.000, դաշնակիցները՝ մոտ 8.000 զինվոր, թշնամին կորցրեց մոտ 7.000 զինվոր:

Կրած պարտությունը ծանր, սակայն ոչ կործանարար հարված հասցրեց Զարթլիի թագավորությանը, ընդ որում հատկանշականն այն էր, որ դրանից հետո հաղթողները Նույնիսկ

¹ Աբդ առ-Ռազակ Սամարղանդցի «Երկու երջանիկ աստղերի ու երկու ծովերի միախառնման մասին»; Մատթեոս Տաթևացի «Հիշատակարան 1407 թվականի»; Հովհաննես Սյունեցի «Քարոզագիրք Գրիգոր Տաթևացու»; Մատթեոս Գանձասարցի «Հիշատակարան 1417 թվականի»; Կիրակոս Ռշտունի «Ժամանակագրություն»; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56:

² Հովհաննես Խիզանցի «Հիշատակարան 1407 թվականի»; Զարթլի-Ցխովրեբա, Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների; Անանուն «Երիթթավների օրհներգությունը»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 109: Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»:

փորձ էլ չկատարեցին շարժվել դեպի հյուսիս՝ փոխարենը հարվածի սայրն ուղղելով դեպի հարավ: Այսպես թե այնպես, սակայն այս ընդհարումը սկիզբ դրեց դրանից հետո տարածաշրջանում ստեղծված աշխարհաքաղաքական հերթական օրինաչափությանը, երբ հարավային, Հայաստանի հիմնականում տարածքում գործող մահմեդական հզորը հարևանը մշտապես ձգտելու էր հարված հասցնել հյուսիսում գտնվող քրիստոնյաների թագավորությանը, իսկ վերջինս էլ, ստիպված լինելով ապահովել ուժերի ծայրահեղ լարման մի վիճակ, պաշտպանվում էր: Ինչ վերաբերում է կոնկրետ Քարթլիի թագավորությանը, ապա Գեորգի VIII-ի մահից հետո արքա հռչակվեց նրա եղբայր Կոնստանդին III-ը (1407-1411), որը, լինելով քաջարի զորական և ոչ վատ մի զորավար, մեծ հաշվով հոր ու ավագ եղբոր շարունակությունն էր: Ինչ վերաբերում է հաղթողներին, ապա 1407 թվականի օգոստոսի վերջին Ղարա-Յուսուֆի գլխավորած Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց նաև Սպերի շրջակայքը և զցեց այն իր իշխանության տակ¹:

Վերոգրյալի կապակցությամբ հարկ է նշել, որ Ղարա-Յուսուֆի ստեղծած դաշնակցության ուժը ընդհանուր վտանգն էր և այս պայմաններում հաջողությունը միանգամից էլ բացասական ազդեցություն էր ունենում այդ դաշնակցության վրա: Այդպես եղավ նաև այս անգամ, քանի որ նախորդ իրադարձություններից հետո հերթական անգամ սրվեցին թուրքմենների և քրդերի հարաբերություններն այս անգամ արդեն Շամսադդինյանների էմիրության պարագայում: Արդյունքում՝ 1407 թվականի սեպտեմբերին Ղարա-Յուսուֆի գլխավորած Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց Խիզանի շրջակայքը (Մոկթ, Մյուս Իշայր գավառ, Բաղեշից մոտ 35 կմ հարավ-արևելք) և նահանջեց²՝ հերթական անգամ կարգավորելով հարաբերությունները այս անգամ արդեն Շամս-Էդ-Դինի հետ: Նույն այս ժամանակ, սակայն, դեռևս վերացված չէին նաև Թեմուրյանների հավակնությունները Թավրիզից արևմուտք ընկած տարածքների կապակցությամբ և շուտով այս կողմից նոր հարված եկավ:

Արդյունքում, սակայն, 1408 թվականի ապրիլի 21-ին Սարդրուդ գետի ճ-մ-ում (Թավրիզից հարավ-արևմուտք) Ղարա-Յուսուֆի, Շամս-Էդ-Դինի և Եզդանշիրի գլխավորած Ղարա-Ղոյունլուների, Շամսադդինյանների ու Շամբոյանների էմիրությունների (մոտ 10.000), ինչպես նաև Տարոնի իշխանության (մոտ 1.000) միացյալ բանակը հաղթեց Միհրան-Շահի և Աբու-Բաքրի գլխավորած Թեմուրյանների էմիրության բանակին (12.000): Այս պարտությունը Թեմուրյաններին ավելին, քան պարտություն արժեցավ, քանի որ մարտում ընկավ նաև վերջին տարիներին իրեն արդեն լրիվ կորցրած Միհրան-Շահը³: Ավելին, Միհրան-Շահի զոհվելն իր հետ ներքաղաքական զարգացումներ բերեց արդեն նաև Թեմուրյանների էմիրության պարագայում, քանի որ իրենց հոր մահը վերացրեց առանց այդ էլ կասկածելի ամրություն ունեցող նրա որդիների իշխանության լեգիտիմությունը: Արդյունքում՝ 1409 թվականին տեղական իշխողներից մեկը սպանեց Աբու-Բաքրին, իսկ Խալիլ-Սուլթանին էլ քաղաքական աղետի պատուհասեց:

Արդեն 1408 թվականի երկրորդ կեսին Խալիլ-Սուլթանի դեմ ապստամբեց նրա հորեղբայր Շահռուհը, որը, օգտվելով սեփական զգացմունքների մեջ խորացած եղբորորդու բացարձակ անճարակությունից և անգործությունից, մինչ այդ իրեն ենթարկված Ամու-Դարյա գետից հարավ ձգվող Միջին Ասիայի տարածքներից առաջացավ դեպի հյուսիս-արևելք, մտավ Մավերնահիր ու հոր նախկին զորավարների լիակատար աջակցությամբ արդեն հաջորդ տարի գահընկեց արեց Խալիլ-Սուլթանին: Արդյունքում՝ Թեմուրյանների էմիրության էմիր հռչակվեց Շահռուհը (1409-1447), որն իր անձնական հատկանիշներով առավել էր համապատասխանում հորը: Բավականին ընդունակ, ինչպես նաև մեծ հաշվով եռանդի և խելքի պակաս չունեցող Շահռուհը, ըստ էության, շարունակեց հոր ներքին ու արտաքին քաղաքականությունը և մեծապես կայունացրեց սեփական էմիրության դրությունը, թեև արդյունքներն ընդհանուր առմամբ արդեն ավելի համեստ էին, իսկ Թեմուրի դարաշրջանին բնորոշ խոշոր նվաճումներին էլ վերջ տրվեց:

¹ Ռուփ Գոնսալես Դ՝ Կլավիխո «Մեծն Թամեռլանի պատմությունը»:

² Հովհաննես Խիզանցի «Հիշատակարան 1407 թվականի»:

³ Աբդ առ-Ռազակ Սամարղանդցի «Երկու երջանիկ աստղերի ու երկու ծովերի միախառնման մասին»; Թովմա Մեծոփեցի «Լենկ-Թեմուրի և նրա հետնորդների պատմությունը», գլուխ 36; Մատթեոս Տաթևացի «Հիշատակարան 1408 թվականի»; Մատթեոս Գանձասարցի «Հիշատակարան 1417 թվականի»; Թովմա Մեծոփեցի «Լենկ-Թեմուրի և նրա հետնորդների պատմությունը», գլուխ 36; Գրիգոր խլաթեցի «Հիշատակարան աղետների»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»: Եսայի Հասան-Ջալալյան «Համառոտ պատմություն Աղվանից աշխարհի», գլուխ 1; Հովհան Շիտքերգեր «Ճանապարհորդություն», գլուխ 22; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 4, բաժին 3, գլուխ 3; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»; Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 3:

Իրոք, իր տեսակի մեջ տաղանդավոր Թեմուրն արդեն չկար և արդյունքում վերջինիս կենդանության օրոք գործող տեսքով գոյություն ունենալ չէր կարող նաև Թեմուրյանների Եմիրության ռազմական մեքենան, իսկ դա իր հերթին նշանակում էր այն, որ, մահմեդական պետական միավորներին ընդհանուր առմամբ բնորոշ օրինաչափությունների սահմաններում, աստիճանաբար լճացման մեջ էր հայտնվելու նաև Շահռուհի ռազմավարչական համակարգը՝ ամեն ինչից զատ մտնելով արդեն նաև «գուլյամական դարաշրջան»՝ վերջինիս բնորոշ անկումնային զարգացումներով: Որպես հետևանք այս ամենին, առանց Հայկական լեռնաշխարհի, Փոքր Ասիայի և Միջագետքի, սակայն փոխարենն իր կազմում ունենալով Միջին Ասիան, Մավերնահիրն ու Յոթնագետքի որոշ շրջաններ, Հայաստանից արևելք փաստորեն հաստատվեց վարչաքաղաքական առումով Էլխանությանը սկզբունքորեն կրկնող մի ուժ, որն այդուհետ վեց տասնամյակ շարունակ ձգտելու էր հետ բերել կորսված դիրքերն ամենից առաջ հենց նույն Արևմուտքում: Ինչ վերաբերում վերջին իրադարձությունների ժամանակ գերված Խալիլ-Սուլթանին, ապա Շահռուհի նրա հետ դաժան չվարվեց, եղբորորդուն վերադարձրեց իր սիրելի կնոջը և այս առումով հատկանշական է, որ նույն այդ կնոջ մահից հետո 1411 թվականի նոյեմբերի 4-ին Խալիլ-Սուլթանն ինքնասպան եղավ: Մինչ Շահռուհի ամրապնդվում էր հորենական գահին, սակայն, վերջին հաղթանակից հետո իրեն արդեն ավելի ու ավելի շատ որպես անկախ և ուժեղ տիրակալ զգացող Ղարա-Յուսուֆը շարունակում էր քայլեր կատարել տեղում սեփական իշխանությունն ավելի ամրապնդելու ուղղությամբ՝ մասնավորապես հաշվի առնելով Թեմուրյանների Եմիրությունում սկիզբ առած ներքաղաքական անկայունության շրջանը:

Արդյունքում՝ 1408 թվականի ամռանը Ղարա-Յուսուֆի և Շամս-Էդ-Դինի գլխավորած Ղարա-Ղոյունլուների ու Շամսադդինյանների Եմիրությունների (մոտ 10.000), ինչպես նաև Տարոնի իշխանության (մոտ 1.000) միացյալ բանակը Մելիք-Չահիրին հաջորդած նրա որդի Սալիհ իբն Մելիք-Չահիրի (1407-1408) գլխավորած Արտուխյանների Եմիրության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 200) գրավեց Մարդինը: Արդյունքում՝ Արտուխյանների Եմիրությունը, որը դիմացել էր նույնիսկ ահեղ Թեմուրի հարվածներին, այս անգամ այնուհանդերձ ոչնչացավ¹: Սրանովընկավ տարածաշրջանում Մելջուկյան դարաշրջանի ամենավերջին բեկորը:

Ավարտելով գործերը Արտուխյանների հետ՝ Ղարա-Ղոյունլուների Եմիրության Եմիրը հերթական անգամ անդրադարձ կատարեց կրկին անհնազանդության ուղին բռնած Եզդանշիրին և արդյունքում 1408 թվականի նույն ամռանը Ղարա-Յուսուֆի ու Շամս-Էդ-Դինի գլխավորած Ղարա-Ղոյունլուների և Շամսադդինյանների Եմիրությունների միացյալ բանակը (մոտ 30.000) ասպատակեց Արծեշը, Արծկեն, Վանը, Ոստանը ու նրանց շրջակայքը²: Հերթական անգամ հօգուտ իրեն կարգավորելով հարաբերությունները նաև Շամբոյանների հետ՝ Ղարա-Յուսուֆն անդրադարձավ սեփական իշխանության արդեն արևմտյան հատվածին՝ արդյունքում սկիզբ դնելով ռազմաքաղաքական երկարատև մի հակամարտության արդեն Աղ-Ղոյունլուների Եմիրության հետ:

Աղ-Ղոյունլուների Եմիրության Եմիր Ուսման իբն Ղութլուղը, որը, ի տարբերություն Ղարա-Յուսուֆի, ժամանակին եռանդուն կերպով հանդես էր եկել Թեմուրի օգտին, վերջինիս մահից հետո իր հերթին վերադարձել էր Հայաստանի արևմտյան շրջաններ և, արդեն նոր պայմաններում ու տարածաշրջանում թափ հավաքող հակաթեմուրյան ուժեղ տրամադրությունների ֆոնին, նույն այս ժամանակ փորձ էր կատարում պահպանել սեփական դիրքերը: Դեռևս 1407 թվականին վերջինս փորձ էր կատարել գրավել Մոսուլը, սակայն մատնվել էր անհաջողության, բայց փոխարենը 1408 թվականի գարնանը Թեմուրյաններից խլել էր Եդեսիան³:

Արդյունքում, սակայն, 1409 թվականի գարնանը Ղարա-Յուսուֆի, Շամս-Էդ-Դինի և Եզդանշիրի գլխավորած Ղարա-Ղոյունլուների, Շամսադդինյանների ու Շամբոյանների Եմիրությունների (մոտ 20.000), ինչպես նաև Տարոնի իշխանության (մոտ 1.000) միացյալ բանակը Աղ-Ղոյունլուների Եմիրության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 200)

¹ Թովմա Մեծոփեցի «Լենկ-Թեմուրի և նրա հետնորդների պատմությունը», գլուխ 36:

² Կիրակոս Ռշտունի «Ժամանակագրություն»: Կիրակոս Բանասեր Ռշտունի «Ժամանակագրություն»: Առաքել Դավիթեցի «Պատմություն», գլուխ 56: Դևոնդ Տոսպեցի «Ժամանակագրություն»:

³ Այս մասին տեղեկացնում է Աբու-Բաքր Տիխրակին: Հեղինակային կոնկրետ տեքստը առայժմ ինձ անհասանելի են և տեղեկատվությունը վերցված է ժամանակակից գիտական գրականությունից:

գրավեց Ամիդը, որը Էմիր Թեմուրը մինչ այդ փոխանցել էր Աղ-Ղոյունլուների Էմիրությանը¹, ինչի հետևանքով Աղ-Ղոյունլուների Էմիրությունը ընդունեց Ղարա-Ղոյունլուների Էմիրության գերիշխանությունը, որից հետո հետ ստացավ քաղաքը: Դրանից հետո Ղարա-Յուսուֆն անդրադարձ կատարեց տեղում ծվարած մանր մի ուժի, ի դեմս Էյուբյանների երբեմնի հզորության վերջին բեկորը հանդիսացող Էյուբյանների Էմիրության, և արդյունքում, 1409 թվականի գարնանը գրավելով Արզնը², իրեն ենթարկեցրեց նաև Էյուբյանների Էմիրությունը: Մինչ Ղարա-Յուսուֆն իր իշխանությունն էր ամրապնդում սեփական Էմիրության հարավ-արևմտյան շրջաններում՝ նույն այս ժամանակ բացահայտ ռազմական գործողությունների տեսքով ի վերջո պայթեց երկարատև մրցակցությունը, սակայն, արդեն Շամսադդինյանների և Շամբոյանների միջև:

Արդյունքում՝ 1409 թվականի գարնանը Շամս-Էդ-Դինի գլխավորած Շամսադդինյանների Էմիրության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց Ռշտունիքի հարավը և նահանջեց³, իսկ 1409 թվականի արդեն ամռանն էլ Բաղեշի շրջակայքը ոտնատակ տվեց Եզդանշիրի գլխավորած Շամբոյանների Էմիրության բանակը (մոտ 3.000), որը, սակայն, ևս նահանջեց⁴: Իր հերթին շուտով պարզվեց, որ Ղարա-Յուսուֆ գերիշխանությունը ընդունելուց հետո Ուսման իբն Ղութլուղը իրեն դեռևս ամենևին էլ պարտված չէր համարում: Արդյունքում՝ արդեն առաջիկա տարում, կարգի բերելով սեփական զինական ուժերը, նա հարձակման անցավ Ղարա-Յուսուֆի ուղղությամբ:

1410 թվականի ապրիլի սկզբին տեղի ունեցած Մուշի ճ-մ-ում, սակայն, Ղարա-Յուսուֆի գլխավորած Ղարա-Ղոյունլուների (մոտ 30.000) և Տարոնի իշխանության (մոտ 5.000) միացյալ բանակը հաղթեց Ուսման իբն Ղութլուղի գլխավորած Աղ-Ղոյունլուների Էմիրության բանակին (մոտ 30.000)⁵: Դրանից հետո, զարգացնելով հաջողությունը, 1410 թվականի ապրիլի կեսից մինչև մայիսի վերջ Ղարա-Յուսուֆի ռազմական մեքենան պաշարեց Երզնկան և կարճատև մարտից հետո ստիպեց քաղաքի կայազորին հանձնվել⁶: Հենց այս ժամանակ էլ ոչնչացավ Արաթեյանների Էմիրությունն, ի դեմս այս քաղաքում իշխող Մուրադաթեյի իշխանության վերացման: Վերջին հաջողություններից հետո Ղարա-Յուսուֆն իրեն արդեն, ըստ էության, կարող էր համարել Հայկական լեռնաշխարհի և նույնիսկ Հյուսիսային Միջագետքի որոշ շրջանների լիարժեք տիրակալ ու հենց այս հանգամանքն էլ ի վերջո պայթեցրեց նրա հարաբերություններն արդեն Ջելաիրյանների սուլթանության սուլթան Ահմեդի հետ:

Իրոք, թուլակամ և անգործոնյա Ահմեդը վերջին տարիներին այլոց թվում իր հերթին ավելի ու ավելի ուժեղացող անհանգստությամբ էր հետևում երբեմնի բախտակցի հաջողություններին, իսկ այն բանից հետո էլ, երբ դրանք վերջնական տեսք ստացան, իսկ Շահռուհի իշխանության առաջին շրջանում էլ վերջինիս դիրքերը Թեմուրյանների Էմիրության ներսում դեռևս բավարար ամուր չէին, որոշեց ի վերջո պարզել հարաբերությունները Ղարա-Յուսուֆի հետ: Վաստակավոր թմրամոլը, սակայն, ակնհայտորեն թերագնահատում էր եռանդուն թուրքմենի հնարավորությունները:

Առաջիկա պատերազմում կողմերն ամենից առաջ սկսեցին դաշնակիցներ որոնել և, եթե Ղարա-Յուսուֆի դաշնակիցների ցանկը մեծ հաշվով հին էր ու պարզ, ապա Ջելաիրյանների սուլթանության օգտին սկսեց գործել ամենից առաջ Աղ-Ղոյունլուների Էմիրությունը, որի Էմիր Ուսման իբն Ղութլուղը դեռևս չէր մոռացել իր վերջին կորուստները: Հայերն իրենք, հատկապես Հայաստանի արևելյան շրջաններում, ավանդականորեն հակված էին Ղարա-Ղոյունլուների օգտին, սակայն այս անգամ եղավ մեկ բացառություն և Օրբելյանները ընտրեցին Ահմեդի կողմը: Իր հերթին Ղարա-Յուսուֆի նկատմամբ զինված չեզոքության վիճակ պահպանեց Կոնստանդին III-ը, սակայն բոլոր այս ուղղություններով դեռևս զարգացումներ լինելու էին:

¹ Թովմա Մեծոփեցի «Լենկ-Թեմուրի և նրա հետևորդների պատմությունը», գլուխ 36:

² Թովմա Մեծոփեցի «Լենկ-Թեմուրի և նրա հետևորդների պատմությունը», գլուխ 36:

³ Կիրակոս Ռշտունի «Ժամանակագրություն»; Ղևոնդ Տոսպեցի «Ժամանակագրություն»: Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56; Անանուս Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»:

⁴ Կիրակոս Ռշտունի «Ժամանակագրություն»; Ղևոնդ Տոսպեցի «Ժամանակագրություն»; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56; Գրիգոր Վարադեցի «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Անանուս Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»:

⁵ Աբդ առ-Ռազակ Սամարղանդցի «Երկու երջանիկ աստղերի ու երկու ծովերի միախառնման մասին»:

⁶ Աբդ առ-Ռազակ Սամարղանդցի «Երկու երջանիկ աստղերի ու երկու ծովերի միախառնման մասին»:

1410 թվականի օգոստոսի 10-ին Սալմաստի ճ-մ-ում Թավրիզից նահանջած Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) հաղթեցին Ջելաիրյանների սուլթանության հետապնդող բանակին (մոտ 15.000)¹, սակայն վճռական ընդհարումն առջևում էր: Արդյունքում՝ 1410 թվականի օգոստոսի 30-ին Շամբ-ի-Ղազանի ճ-մ-ում (Թավրիզի մոտ) Ղարա-Յուսուֆի և Եզդանշիրի գլխավորած Ղարա-Ղոյունլուների ու Շամբոյանների էմիրությունների (60.000), ինչպես նաև Տարոնի իշխանության (մոտ 6.000) միացյալ բանակը հաղթեց Ահմեդի, Ուսման իբն Ղուբլուդի և Սմբատ Օրբելյանի գլխավորած Ջելաիրյանների սուլթանության (50.000), Աղ-Ղոյունլուների էմիրության (մոտ 5.000) ու Օրբելյանների (մոտ 2.000) միացյալ բանակին²: Ճակատամարտն իրոք որ վճռական հետևանքներ ունեցավ, քանի որ, եթե նման անհաջողություններում փորձառու Ուսման իբն Ղուբլուդը իրեն բնորոշ ճարպկությամբ կարողացավ փախուստի դիմել և ապաստանել սեփական էմիրությունում, ապա ամեն ինչից զրկված ու բոլորի կողմից լքված Ահմեդը մի քանի օր պատասպարվեց Թավրիզում և նրա շրջակայքում, սակայն ի վերջո իր իսկ մտերիմների կողմից հանձնվեց ու սպանվեց:

Եվ այսպես, թավրիզյան ջարդից փրկված Ջելաիրյաններն առժամանակ ապաստանեցին Հարավային Միջագետքում, իսկ, քանի որ Ղարա-Յուսուֆն առայժմ հնարավորություն չունեցավ վերջնականապես հաշիվ տեսնել նրանց հետ, սակայն տարածաշրջանում էլ դեռևս առկա էին ուժեր, որոնք աջակցել էին Ահմեդին, Ղարա-Ղոյունլուների էմիրը ձեռնամուխ եղավ հենց սրանց պատժելու խնդրի լուծմանը: Կոնկրետ պահին Ղարա-Յուսուֆին ամենամոտը Օրբելյաններն էին և Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության էմիրը որոշեց ամենից առաջ անդրադարձ կատարել հենց նրանց: Արդյունքում՝ 1410 թվականի սեպտեմբերին Ղարա-Յուսուֆի գլխավորած Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (մոտ 20.000) Սմբատ Օրբելյանի գլխավորած Օրբելյանների բանակից (մոտ 1.000) գրավեց Որոտ ամրոցը³, որից հետո Հայաստանի արևելքում կրկին ընդունեցին Ղարա-Յուսուֆի գերիշխանությունը: Վերջին իրադարձություններում Ղարա-Ղոյունլուներին չէր աջակցել նաև հավերժական ըմբոստության հակված Շամս-էդ-Դինը և արդյունքում 1410 թվականի արդեն աշնանը Ղարա-Յուսուֆի գլխավորած Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց Կորձայքի արևելքը⁴՝ հերթական անգամ իր իշխանությունը հաստատելով Շամսադդինյանների տիրույթներում: Հաջորդը Աղ-Ղոյունլուների հերթն էր, սակայն Ուսման իբն Ղուբլուդը, կանխատեսելով հարվածը, ինքն անցավ հակահարձակման:

Արդյունքում, սակայն, 1410 թվականի աշնանը տեղի ունեցած Արզնի ճ-մ-ում Ղարա-Յուսուֆի, Շամս-էդ-Դինի և Եզդանշիրի գլխավորած Ղարա-Ղոյունլուների, Շամսադդինյանների, Շամբոյանների ու Էյուբյանների էմիրությունների (մոտ 50.000), ինչպես նաև Տարոնի իշխանության (մոտ 5.000) միացյալ բանակը հաղթեց Ուսման իբն Ղուբլուդի գլխավորած Աղ-Ղոյունլուների էմիրության բանակին (մոտ 30.000)⁵: Որպես հետևանք հերթական այս պարտության՝ Ուսման իբն Ղուբլուդը վերջնականապես ընդունեց իր ցեղակցի գերիշխանությունը և պարտավորվեց վերջինիս դեմ այդուհետ որևէ թշնամական գործողություն չիրականացնել: Միաժամանակ Ղարա-Յուսուֆի դիրքերն ամրացան նաև Էյուբյանների էմիրությունում, որի նոր էմիր, Ֆախր-էդ-Դինին փոխարինած նրա որդի Շարաֆ-էդ-Դինը (1410-1432) պարտավորվեց շարունակել դաշնակցել վերջինիս:

Կարգավորելով գործերը նաև Աղ-Ղոյունլուների հետ՝ Ղարա-Յուսուֆը իր հարվածային ուժերն արագորեն շարժեց դեպի հարավ և փորձ կատարեց գրավել Բաղդադը, որտեղ ամրացել էր Հասան Բուզուրգի տղայի որդի, Ջելաիրյանների սուլթանության նոր սուլթան հռչակված Շահ-Վալիդը (1410-1411), բայց 1410 թվականի ամենավերջում նա մատնվեց անհաջողության: 1411 թվականի փետրվարին, սակայն, Շահ-Վալիդն իր հերթին զոհ գնաց իր իսկ կնոջ կազմակերպած

¹ Աբդ առ-Ռազակ Սամարղանդցի «Երկու երջանիկ աստղերի ու երկու ծովերի միախառնման մասին»:

² Աբդ առ-Ռազակ Սամարղանդցի «Երկու երջանիկ աստղերի ու երկու ծովերի միախառնման մասին» ; Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 3; Հովհան Շիլոբերգեր «Ճանապարհորդություն», գլուխ 23; Թովմա Մեծփեցի «Լենկ-Թեմուրի և նրա հետնորդների պատմությունը», գլուխ 36; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Մատթեոս Գանձասարցի «Հիշատակարան 1417 թվականի»:

³ Թովմա Մեծփեցի «Լենկ-Թեմուրի և նրա հետնորդների պատմությունը», գլուխ 14:

⁴ Աբդ առ-Ռազակ Սամարղանդցի «Երկու երջանիկ աստղերի ու երկու ծովերի միախառնման մասին»:

⁵ Աբդ առ-Ռազակ Սամարղանդցի «Երկու երջանիկ աստղերի ու երկու ծովերի միախառնման մասին»:

դավադրությանը և դրանից հետո սուլթան հռչակվեց նույն այդ դավադիր կնոջ ու հանգուցյալի որդի Մահմուդը (1411-1415, 1421-1425): Զենց այս պայմաններում էլ Ղարա-Յուսուֆը նոր հարված հասցրեց Բաղդադին և 1411 թվականի ապրիլին այնուհանդերձ գրավեց այս քաղաքը: Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, որ գահակալական ճգնաժամը Ջելաիրյանների սուլթանությունում դրանից հետո ավելի խորացավ, երբ 1415 թվականին Մահմուդը գահընկեց արվեց և սուլթան հռչակվեց նրա եղբայր Ուլեյս իբն Շահ-Վալիդը (1415-1421): 1421 թվականին, սակայն, Ուլեյս իբն Շահ-Վալիդին սպանեցին և գահը զբաղեցրեց վերջինիս եղբայր Մուհամմեդը (1421), ինչից հետո իր հերթին Մուհամմեդին սպանեց և գահին վերատիրեց Մահմուդը: Արդյունքում՝ Ջելաիրյանների սուլթանությունը, թեև չվերացավ, սակայն անվերադարձ կերպով կորցրեց տարածաշրջանային իր նախկին նշանակությունը՝ արդեն որպես բացառապես միայն տեղական մի ուժ որոշ ժամանակ շարունակելով սեփական գոյությունը Զարավային Միջագետքում:

Վերոգրյալի կապակցությամբ հարկ է նշել, որ, դեռևս Թեմուրի կենդանության օրոք և հատկապես 1402 թվականից հետո, տարածաշրջանում Թեմուրյանների Էմիրության հետևողական դաշնակիցներից մեկն էլ Շիրվանշահերի Էմիրության Էմիր Իբրահիմն էր: Արդյունքում, մի կողմից հաշվի առնելով այս հանգամանքը, իսկ մյուս կողմից էլ, կանխատեսելով Թեմուրյանների կողմից ապագայում հնարավոր հարվածի այնուհանդերձ հավանականությունը իր Էմիրությանը և այդ պարագայում ցանկանալով հակառակորդին զրկել տեղական նման մի դաշնակցից, Ղարա-Յուսուֆը ռազմական գործողություններ սկսեց Շիրվանշահերի Էմիրության դեմ: Իր հերթին, եթե մինչ այդ Զարթիի թագավորության արքա Կոնստանդին III-ը Ղարա-Ղոյունլուների Էմիրության նկատմամբ զինված չեզոքություն էր պահպանում, ապա այժմ, երբ հարվածը գալիս էր արդեն իր սահմանների անմիջական մոտակայքում գտնվող Շիրվանշահերին, Տիֆլիսում որոշեցին ի վերջո գործել և գործել հենց Իբրահիմի օգտին:

1411 թվականի նոյեմբերի 6-ին, սակայն, Չալաղան դաշտի ճ-մ-ում (Աղվանք, Կուրի ձախ ափին) Ղարա-Յուսուֆի, Շամս-եդ-Դինի, Եզդանշիրի և Շարաֆ-եդ-Դինի զլխավորած Ղարա-Ղոյունլուների, Շամսադդինյանների, Շամբոյանների ու Էյուբյանների Էմիրությունների միացյալ բանակը (մոտ 20.000) հաղթեց Շիրվանշահերի Էմիրության (մոտ 10.000), ինչպես նաև Կոնստանդին III-ի զլխավորած Զարթիի թագավորության բանակին (2.000) ու նրա կազմում գտնվող Զայ ռազմիկներին (մոտ 700): Արդյունքում՝ գերվեց նաև Կոնստանդին III-ը, ընդ որում Ղարա-Յուսուֆը Զարթիի թագավորության արքային սպանեց անձամբ¹: Այսպիսով՝ ծանր պարտություն կրեց Ղարա-Ղոյունլուների Էմիրության դեմ գործող նաև այս վերջին դաշինքը, որից հետո Շիրվանշահերի Էմիրության Էմիր Իբրահիմն ինքն էլ ընդունեց Ղարա-Յուսուֆի գերիշխանությունը:

Կոնստանդին III-ի մահից հետո Զարթիի թագավորության արքա հռչակվեց նրա որդի Ալեքսանդր II Մեծը (1411-1443): Նոր արքան, ի տարբերություն իր բավականին մարտունակ հոր, հորեղբայրների ու պապի, ավելի հանգիստ բնավորություն ուներ և, հատկապես վերջին տարիներին կրած երկու ծանր պարտություններից հետո, որոնք իր նախորդներին կյանքեր էին արժեցել, վերջինս այդուհետ մեծ հաշվով գերծ մնաց ինչպես արտաքին ակտիվ ռազմաքաղաքական գործունեությունից, այնպես էլ հարավի մահմեդականների հետ բացահայտ առճակատումից՝ գերադասելով ամենից առաջ զբաղվել սեփական թագավորության բարեկարգումով ու վերջինիս ներքին ուժերի զարգացման խնդրով: Արդյունքում՝ տարածաշրջանում ուժերի դասավորությունն իր վերջնական տեսքը ստացավ և կրթերն առժամանակ հանդարտվեցին:

Այսպիսով՝ Ղարա-Ղոյունլուներին ի վերջո հաջողվեց քաղաքական ասպարեզից դուրս մղել Ջելաիրյաններին և ստեղծել Զայաստանի ու Միջագետքի հիմնական մասը ընդգրկող բավականին ուժեղ մի Էմիրություն, ըստ էության, Ջելաիրյանների նույն սուլթանության

¹ Աբդ առ-Ռազակ Սամարղանդի «Երկու երջանիկ աստղերի ու երկու ծովերի միախառնման մասին»; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»; Անանուն «Շիրվանի և Ալ-Բաքի պատմություն»; Մյուսնեջիմ-Բաշի «Պատմություն»; Զարթի-Յիսուֆեթա, Անանուն «Կրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների»; Դավիթ Բագրատունի «Կրաստանի պատմությունը», գլուխ 110; Վախուշտի Բագրատունի «Եզերքի, Աբխազիայի և Իմերեթիայի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»; Մատթեոս Ջուղայեցի «Հիշատակարան 1411 թվականի»: Մատթեոս Գանձասարցի «Հիշատակարան 1417 թվականի»; Մատթեոս Գանձասարցի «Հիշատակարան 1417 թվականի»: Այս մասին հայտնում է նաև Զասան Ռումլուն:

սահմաններով: Միաժամանակ Հայաստանի արևմտյան մասում, բացառությամբ Կիլիկիայի, չնայած Ղարա-Ղոյունլուների հետ պայքարում կրած անհաջողությանը, աստիճանաբար սկսեցին ուժեղանալ նաև նույն Ղարա-Ղոյունլուների հետ անհաշտ թշնամությունը պահպանող Աղ-Ղոյունլուները: Արդյունքում՝ ստեղծվեց ուժերի փաստացի հավասարակշռության մի դրություն, երբ Ղարա-Ղոյունլուներին արևելքից մշտապես սպառնում էր Թեմուրյանների, իսկ արևմուտքից էլ՝ Աղ-Ղոյունլուների էմիրությունը, մի հանգամանք, ինչը գործնականում զրոյի էր հավասարեցնում Ղարա-Յուսուֆի կողմից արտաքին նվաճողական որևէ հետագա շարժի հնարավորությունը: Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության առկայությունը, սակայն, իր հերթին խոչընդոտում էր Թեմուրյանների էմիրությանը կրկին հայտնվել Մերձավոր Արևելքում, ինչպես նաև կաշկանդում էր Աղ-Ղոյունլուներին:

Գլուխ 28 Գրյունվալդի ճակատամարտը և հայերը

Թեմուրի մահը սպասելիորեն ուժեղ արձագանք էր գտել նաև Ոսկե Հորդայի տարածքում և դրանից հետո Էդիգեյն իրեն այստեղ սկսել էր լիովին ազատ զգալ: Երկաթյա կաղի մահը մի ինչ-որ պահի նոր հույսերով վառեց, սակայն, նաև աննկուն Վիտովտին, որը, կարծես թե, հնարավորություն տեսավ լուծել Վորսկլայի արյունոտ ափերին կրած իր ստորագուցիչ ջախջախման վրեժը: Արդյունքում, ինչպես և 1399 թվականին էր, իրար բերելով Լիտվայի Մեծ իշխանության բանակն ու դրան միացնելով ուղարկված օժանդակությունը Լեհական թագավորությունից, Վիտովտը մեծ արշավանք սկսեց Ոսկե Հորդայի արևելյան տարածքների ուղղությամբ և սկսեց մոտենալ Մոսկվային, սակայն, այն բանից հետո, երբ Ոսկե Հորդայի ձևական տիրակալ Շադիբեկը սկսեց առաջանալ նրա ուղղությամբ, իսկ Էդիգեյն էլ նոր ուժերով հետևեց վերջինիս, բախտը երկրորդ անգամ փորձելուց ահաբեկված Վիտովտը վերադարձավ ելման դիրքեր: Վիտովտը, երևի, էլի կշարունակեր հավակնել Ոսկե Հորդայի տարածքին, սակայն նույն այս ժամանակ նա ստիպված էր ներքաշվել արդեն այն «Մեծ պատերազմի» մեջ, որը բռնկվեց Լեհական թագավորության և Լիտվական մեծ իշխանության միջև մի կողմից ու Տևտոնյան օրդենի միջև մյուս կողմից:

Իրոք, Տևտոնյան օրդենը, որն իր ժամանակին հաստատվել էր Մերձավոր Արևելքում, մինչ այստեղ խաչակիրների իշխանության անկումը, սակայն, արդեն տեղափոխվել էր հյուսիս-արևելյան Եվրոպա և խաչակրաց իր պայքարն էր սկսել տեղական «անհավատների» դեմ, ի դեմս դեռևս ոչ քրիստոնյա լիտվական ցեղերի: Արդյունքում, սակայն, աստիճանաբար ուժեղանալով տեղում, արդեն XIV դարի վերջին և XV դարի սկզբին Տևտոնյան օրդենը սկսեց լուրջ սպառնալիք հանդիսանալ ինչպես Լեհական թագավորության, այնպես էլ ի վերջո քրիստոնեությունն ընդունած Լիտվական Մեծ իշխանության համար: Փոխադարձ լարվածությամբ և մեղադրանքներով աչքի ընկնող, սակայն դանդաղ զարգացող իրադարձություններն ի վերջո, սակայն, բերեցին մի մեծ ընդհարման:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1410 հուլիսի 15 – **Գրյունվալդի ճ-մ**(= **Տանենբերգի ճ-մ**, = **ժիլգիսկի ճ-մ**)¹

Վլադիսլավ II Յագելլոյի ու Լիտվական Մեծ իշխանության իշխան Վիտովտի գլխավորած Լեհական թագավորության և Լիտվայի Մեծ իշխանության միացյալ բանակը (մոտ 135.000, այդ թվում ռուսներ, թաթարներ, չեխեր և ժմուղներ) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 400, այդ թվում Ալեքսանդրովիչները, Ավգուստովիչները, Հակոբովիչները և Աբականովիչները) ներխուժեցին Տևտոնյան օրդենի տարածք և, հարավ-արևելքից մոտենալով Գրյունվալդ, ու Տանենբերգ գյուղերին, առժամանակ

¹ Յան Դյուզոյ «Լեհաստանի պատմությունը»; Միկոլա Տրոմբա «Պատերազմի պատմությունը»; Վլադիսլավ Յագելլո «Նամակ թագուհուն»; Վլադիսլավ Յագելլո «Նամակ եպիսկոպոս Ալբերտին»; Անանուն «Լիտվայի և ժմուղի ժամանակագրություն»; Անանուն «Բիխովցի ժամանակագրություն»; Հովհան ֆոն Պիզալգեի Շարունակող «Ժամանակագրություն»; Անանուն «Տրոնյան ժամանակագրություն»; Անանուն Բավարացի «Համառոտ ժամանակագրություն»; Պիոս «Հայտնի մարդկանց մասին», Լեհաստանի արքա Վլադիսլավի մասին; Պիոս «Լիվոնիայի մասին»; Անանուն «Լիվոնիայի մասին»; Հակոբ Կամենացի «Վենետիկյան ժամանակագրություն»:

տեղակայվեցին թավուտներում և անտառներում: Տեղեկանալով այդ մասին՝ մեծ մագիստր Ուիլրիխ ֆոն Յուզինգենի գլխավորած Տևտոնյան օրդենի բանակը (100.000, այդ թվում գերմանացիներ, ավստրիացիներ, հունգարներ, չեխներ, իտալացիներ, ֆրանսիացիներ, անգլիացիներ, շվեյցարացիներ, շվեդներ, դանիացիներ, նորվեգացիներ և ֆրիզներ) հյուսիս-արևմուտքից մոտեցավ հակառակորդին և հուլիսի 14-ի երեկոյան տեղակայվեց Տանենբերգից հարավ ու Գրյունվալդից հարավ-արևմուտք տարածվող դաշտավայրում:

Հուլիսի 15-ի առավոտյան, հասկանալով, որ հակառակորդի բանակը չի շտապում դուրս գալ թավուտներից և անտառներից, մեծ մագիստր Ուիլրիխ ֆոն Յուզինգենը հանդուգն մարտահրավերով երկու դեսպանորդների ուղարկեց հակառակորդի բարձրաստիճան հրամանատարության մոտ՝ հրավիրելով թշնամու բանակին բաց դաշտ ու միաժամանակ հետ քաշելով սեփական ուժերը հյուսիս-արևմտյան՝ Գրյունվալդի, ուղղությամբ: Ընդունելով մարտահրավերը և հետևելով հետ քաշվող հակառակորդին՝ Վլադիսլավ II Յագելլոն ու Վիտոլմոռ դուրս հանեցին իրենց ուժերը բաց դաշտ և մարտակարգ ընդունեցին, ընդ որում ձախ թևը ու կենտրոնը, կազմելով երեք շարքեր, զբաղեցրին Լեհական թագավորության 51, իսկ աջ թևը՝ Լիտվայի մեծ իշխանության բանակի 40 խորուզվները: Մարտակարգ ընդունեց նաև Տևտոնյան օրդենի բանակը՝ 35 խորուզվները տեղակայելով առաջին շարքում, իսկ 16-ը՝ դեպի ավելի հետ և աջ՝ երկրորդ շարքում:

I փուլ – 08:30-ի մոտակայքում Լիտվայի մեծ իշխանության բանակի առաջապահ ուժերը աջ թևում անցան հարձակման, սակայն, ընկնելով նախապես փորված և թաքցրած գայլափոսերը, ինչպես նաև ենթարկվելով հակառակորդի աղեղնավորների հարվածին, հետ մղվեցին ելման դիրքեր:

II փուլ – 09:00-ի մոտակայքում աջ թևում հարձակման անցան Լիտվայի մեծ իշխանության բանակի առաջապահ ուժերը, ինչպես նաև կենտրոնից նրանց միացած Լեհական թագավորության բանակի երկու խորուզվներ: Մեկ ժամ տևած համառ մարտից արդյունքում, սակայն, ծանր կորուստներ կրելով որակական լուրջ առավելություն ունեցող հակառակորդի հարվածներից, վերջիններս ոչ միայն հետ մղվեցին ելման դիրքեր, այլև, հետապնդվելով հակառակորդի 12 խորուզվների կողմից, դիմեցին փախուստի ու լքեցին մարտադաշտը: Լեհական երկու, Սմոլենսկի երկու, ինչպես նաև սրանց միացած Սմոլենսկի երրորդ խորուզվի մնացորդները, սակայն, իրենց հերթին նահանջեցին Լեհական թագավորության բանակի կենտրոնի ուղղությամբ և դիմադրությունը շարունակեցին դաշնակից բանակի կենտրոնական ուժերի աջ հատվածում:

III փուլ – 10:00-ի մոտակայքում ձախ թևում և կենտրոնում հարձակման անցան Լեհական թագավորության բանակի հիմնական ուժերը, որի արդյունքում համառ մարտը վերսկսվեց՝ ընդունելով խիստ արյունահեղ բնույթ ու շարունակվելով բավականին երկար:

IV փուլ – 12:00-ի մոտակայքում մարտադաշտ վերադարձան Լիտվայի Մեծ իշխանության բանակի հետապնդումն իրականացրած ուժերը՝ փորձելով թիկունքային հարված հասցնել հակառակորդին կենտրոնի աջ հատվածին, սակայն Վլադիսլավ II Յագելլոն մարտի մեջ մտցրեց երրորդ շարքի խորուզվները և կասեցրեց հակառակորդին: Արդյունքում՝ 3 ժամ տևած համառ մարտից հետո թիկունքային հարված հասցնել փորձող հակառակորդի խորուզվները շրջապատվեցին և ի վերջո ոչնչացվեցին, իսկ կենտրոնում և մյուս թևում գործող Տևտոնյան օրդենի բանակն էլ սկսեց տեղի տալ ու նահանջել:

V փուլ – 16:00-ի մոտակայքում Ուլրիխ ֆոն Յուզինգենը, նպատակ ունենալով թևային հարված հասցնել հակառակորդին, սեփական աջ թևից շրջանցելով հակառակորդի ձախ թևի դասավորությունը, մարտի մեջ մտցրեց պահեստային 16 խորուզվները: Արդյունքում, սակայն, կրկին համառ և արյունահեղ բնույթ ընդունած մարտում Տևտոնյան օրդենի բանակը, ընդհարվելով հակառակորդի ձախ թևի, իսկ հետագայում արդեն կենտրոնի խորուզվների հետ, սկսեց աստիճանաբար պարտություն կրել:

VI փուլ – 18:00-ի մոտակայքում մարտադաշտ վերադարձած Լիտվայի Մեծ իշխանության բանակը կրկին մտավ մարտի մեջ, որի հետևանքով հակառակորդի 16 խորուզվները շրջապատվեցին և ի վերջո ոչնչացվեցին, ընդ որում օրդենի բանակի

բարձրագույն հրամանատարական կազմի այլ ներկայացուցիչների հետ միասին մարտում ընկավ նաև Ուլրիխ ֆոն Յուզինգենը:

VII փուլ – 19:00-ի մոտակայքում Լեհական թագավորության և Լիտվայի Մեծ իշխանության բանակը շրջապատեց հակառակորդի ճամբարը ու, մեկ ժամում հաղթահարելով այնտեղ ապաստանած ռազմիկների դիմադրությունը, վերջնական հաղթանակ տարավ:

Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 50.000 զինվոր, թշնամին՝ 50.000 սպանված և ծանր վիրավոր, 40.000 գերի: Տևտոնյան օրդենը ծանր հարված ստացավ, նրա ագրեսիվ քաղաքականությանը վերջ տրվեց և այն սկսեց աստիճանաբար անկում ապրել:

Այս ճակատամարտին Հայ ռազմիկների մասնակցության հարցը իրենից ներկայացնում է առանձին և քննարկման արժանի մի շատ ուշագրավ թեմա: Այսպես, լեհահայության Պատմահայր, հայագի, սակայն կաթոլիկ քահանա Սադոկ Բարոնչը, որը իր ողջ կյանքը նվիրել էր լեհահայության պատմության ուսումնասիրությանը, լեհերեն հրատարակված իր կոթողային աշխատություններից մեկում՝ Barącz S. "Rys dziejów ormiańskich", Tarnopol, 1869 (Բարոնչ Ս. «Հայոց պատմության ուրվագծեր» (լեհերեն), Տեռնոպոլ 1869), խոսելով Լեհական թագավորության արտաքին դիվանագիտական ոլորտում հայերի մեծ դերակատարության մասին, հայտնում է. «Սակայն նրանք (*հայերը – Մ.Հ.*) հանուն համընդհանուր բարօրության տքնում էին երկրի ոչ միայն արտաքին, այլև ներքին կյանքում: Այսպես, 1410 թվականի հուլիսի 22-ին (*ամսաթվի սխալը հեղինակին է – Մ.Հ.*) նրանց զինված ուժերը իրենց մասնակցությունը բերեցին Գրյունվալդի ճակատամարտին, որտեղ աջակցեցին ջախջախել օրդենի՝ ռազմիկների այդ հզոր միասնության, ուժերը»¹ այս խոսքերը հաստատելով «66-րդ» հղումով, որին տողատակում համապատասխանող տեղում էլ կարդում ենք, որ այս տեղեկությունը նա վերցրել է Հովհան Ֆոգտի (1695-1764) «Geschichte Breuffeus» աշխատության 75-րդ էջից: Իրոք, «Geschichte Breuffeus»-ի 75-րդ էջի ամենաներքևում տեղադրված ծանոթագրության մեջ Հովհան Ֆոգտը մեջբերում է 1410 թվականի դեկտեմբերի 14-ով թվագրված Տևտոնյան օրդենի մեծ մագիստր Հենրիխ ֆոն Պլաուենի նամակներից մեկը, որտեղ թվարկվում են Գրյունվալդի ճ-մ-ում Լեհաստանի արքա Վլադիսլավ II Յագելլոյի կողմում հանդես եկած տարրերը. «... տարաբնույթ բարբարոսներ, այդ թվում թաթարներ, **բեսարմեններ**, ռուսներ, վալախներ, ժմուղներ և լիտվացիներ»:

Այս կապակցությամբ ամենից առաջ հարկ է նշել, որ, թեև, «բեսարմեններ»-ի և հայերի միջև հավասարության նշան դնող թեզը Գրյունվալդի ճ-մ-ի պարագայում գիտական շրջանառության մեջ է դրել, ինչպես ասվեց, Սադոկ Բարոնչը, սակայն դեռևս Բարոնչից առաջ, բայց մեկ այլ առիթով, Հունգարիայի պատմության մեջ մասնագիտացած ավստրիացի պատմաբան Հովհան-Քրիստիան ֆոն Էնգելը (1770-1814) հանգել էր նույն հետևությանը՝ իր մահից հետո ևս մեկ անգամ հրատարակված աշխատության մեջ գրելով, որ Տաթարների իշխանը, երբ զբաղված էր ներգաղթյալների նոր խմբեր ընդունելով, ընդունեց. «...մահմեդական բուլղարներին Ասիական Բուլղարիայից, Իսմայիլից եկած այլ մահմեդականների, խվալինցիներին, որոնք բնակվում էին Վոլգայի գետաբերանի մոտ Կասպից ծովի հատվածում, ինչպես նաև **բեսարմեններին**, որոնք այդպես էին կոչվում իրենց հայրենիքի՝ Արմենիային մոտ լիներու պատճառով»²: Այսպիսով՝ Սադոկ Բարոնչը, գիտական շրջանառության մեջ դնելով այն թեզը, որ Գրյունվալդի ճ-մ-ին մասնակցել են հայերը, ինչև, ի դեպ ասած, ներկայումս լայն տարածում ունի և արտացոլված է ճակատամարտին նվիրված հսկայածավալ գրականության բազում օրինակներում, ըստ էության, հիմնվել է մեծ մագիստրի նամակում հիշատակված «բեսարմեններ» (Besarmenow (Bessarmenier)) հասկացության վրա, ինչը լիովին հասկանալի կլիներ առանց «բես» մասի, սակայն վերջինիս միանշանակ առկայության պարագայում մի շարք հետազոտողների մոտ կասկածների տեղիք է տվել և իրոք լրացուցիչ պարզաբանումներ է պահանջում:

¹ Տես՝ Barącz S. "Rys dziejów ormiańskich", Tarnopol, 1869, s. 63:

² Տես՝ «Geschichte des Ungrischen» Wiedeń 1834, s. 96:

Այսպես, Լեհաստանի պատմական գիտությունների դոկտոր Պավել Նիետուժա-Օստրովսկի, որն, ի դեպ, հայտարարում է իր հայկական արմատների մասին, բավականին կտրուկ կերպով ժխտում է¹ այս հարցում որոշակի զգուշությամբ արտահայտվող Լեհաստանի պատմական գիտությունների մեկ այլ դոկտոր Զրիստոֆ Ստոպկային, որը, կարծես, առանձնապես չի էլ ընդդիմանում, ընդ որում ժխտման հիմնական թեզերը հանգում են հետևյալին.

1. Ամենայն հավանականությամբ «բեսարմեններ» կոչվածները իրականում «անհավատներ»-ն են կամ մահմեդականներ, որոնց օրինակ ռուսները գիտեն «бесы» անունով, ինչը հանդես է գալիս որպես «մահմեդական» տերմինի հոմանիշ՝ որոշակիորեն նվաստացուցիչ իմաստով: Չարգացնելով իր այս թեզը՝ հեղինակը պնդում է, որ խոսքը կարող է վերաբերվել մահմեդականների ամենատարբեր խմբերի, որոնք քննարկվող ժամանակահատվածում առկա են եղել Ոսկե Ղորդայի, Լիտվայի Մեծ իշխանության, Ղուկարական թագավորության և (կամ) հարակից այլ երկրներում,
2. Անմիջականորեն ճակատամարտի մասին խոսող և այն նկարագրող հիմնական սկզբնաղբյուրները լռում են հայերի մասին,
3. Յան Դլուգոշը, բավականին մանրամասն խոսելով լեհ-լիտվական բանակի 91 խորուզիների մասին, որևէ կերպ նույնիսկ չի էլ ակնարկում հայերի հնարավոր առկայության մասին,
4. Անունը չհստակեցված Տևտոնյան օրդենի պաշտոնյաներից մեկի զեկուցագիրը հայտնում է, որ վերջինս լեհ-լիտվական ուժերի դեմ 1422 թվականին մղվող ռազմական գործողությունների ժամանակ հակառակորդի ուժերի քանակն ու կազմը պարզելու նպատակով հետախուզության է ուղարկում որպես առևտրական ծառայած մեկին, որը պետք է մեկնել Լուցկ՝ ինդիր ունենալով. *«...պարզել, թե ի՞նչ քանակի ռազմիկներ են հավաքվել լիտվացիներից, ռուսներից, թաթարներից, պողոլցիներից, հայերից, բեսարմեններից, վալախներից ու թուրքերից և ո՞ր կողմն են պատրաստվում առաջանալ»*², իսկ այս պարագայում «բեսարմեններ»-ը նշված են հայերից («Ormian») առանձին, ինչը, կարծես թե, հիմք է տալիս խոսելու դրանց առանձին էթնոսներ լինելու մասին:

Ահա այն հիմնական թեզերը, որոնք առաջ են քաշում այն մասնագետները, որոնք չեն ցանկանում հավասարության նշան դնել «բեսարմեններ» կոչվածների և հայերի միջև: Այս կապակցությամբ, թերևս, արժե քննարկել բերված դրույթները առանձին-առանձին: Այսպես.

1. Այն, որ «բեսարմեններ»-ը այնուհանդերձ ռուսերենին և սլավոներենին բնորոշ իմաստով «անհավատներ»-ը չեն, հավանական է համարել այն պարզ պատճառով, որ այսպես հիշատակված երևույթին կոչում են ոչ թե սլավոնները, այլ՝ գերմանացիները, այսինքն՝ ի սկզբանե «բեսարմեն»-ի տակ «մահմեդական» տեսնելը կարող է ճիշտ համարվել նույն սլավոնների և ամենից առաջ ռուսների պարագայում, քանի որ նրանց մոտ բնակվող «անհավատ» «бесы»-ները ամենից առաջ հենց մահմեդականներն էին, սակայն այս պնդումը որոշակիորեն կարող է ճիշտ չհամարվել քննարկվող ժամանակաշրջանում կաթոլիկ գերմանացիների պարագայում, որոնց համար «անհավատ» կարող էր համարվել ամենից առաջ ոչ թե նրանց բավականին անհայտ մահմեդականները, այլ՝ նաև, ավելի հավանական է, քրիստոնեության այլ ուղղության ներկայացուցիչները՝ ուղղափառները, ինչպես նաև գրիգորյանական հայերը: Հարկ է նաև ավելացնել, որ թաթարները՝ այն ժամանակ քննարկվող տարածաշրջանում «անհավատ» «бесы»-ների հիմնական թեկնածուները, մշտապես և բոլոր սկզբնաղբյուրներում, այդ թվում նաև մեծ մագիստրի նամակում, հիշատակվում են «բեսարմեններ»-ից առանձին, իսկ այդ պարագայում «բեսարմեններ»-ի այլ հավանական ու հատկապես մահմեդական թեկնածու ուղղակի չի մնում,
2. Ըստ իմ գնահատականի Գրյունվալդի ճակատամարտում հայերը լեհ-լիտվական բանակի ընդհանուր թվակազմում զգալի թիվ չէին կազմում, ներկայանալով

¹ Տես՝ http://dziedzictwo.ormianie.pl/Zagadkowi_Besarmeni:

² Տես՝ Kodeks listów Witolda, wielkiego księcia Litwy 1376–1430, w: Monumenta Medii Aevi Historica, t. 6, Kraków 1882, nr MXXIV, s. 562–563:

առավելագույնը 400 ռազմիկի կազմով, իսկ այդ պարագայում սկզբնաղբյուրները, որոնք առանց այդ էլ խնդիր չէին դրել վեր հանել բանակի էթնիկ կազմը, կարող էին հայերին շատ հանգիստ ուղղակի «չնկատել»,

3. Իրականում Յան Դյուգոշը, բավականին մանրամասն խոսում է միայն Լեհական թագավորության բանակի 51 խորուզվների մասին, այն դեպքում, երբ Լիտվայի Մեծ իշխանության բանակը կազմող 40 խորուզվները նկարագրում է շատ հպանցիկ՝ ընդ որում չմոռանալով ավելացնել, որ սրանցից շատ խորուզվներ դրոշներ չունեին, ոմանց դրոշների վրա առկա պատկերներն էլ նման էին իրար, իսկ հայերը, ինչպես հավանական է կարծել, ճակատամարտին իրենց մասնակցությունն են բերել հենց Լիտվայի մեծ իշխանության բանակի կազմում, որ իշխանության տակ այդ ժամանակ հայտնվել էին բավականին հայաշատ շրջաններ, ի դեմս ներկայիս Ուկրաինայի հարավային և հարավ-արևմտյան որոշ շրջանների,
4. Անունը չհստակեցվող Տևտոնյան օրդենի պաշտոնյաներից մեկի զեկուցագիրը իրականում ինքն է տալիս քննարկվող ճակատամարտում հայերի մասնակցության մասին անուղղակի տեղեկություն, քանի որ, ճիշտ է, հետախույզի առաջ դրված կոնկրետ խնդիրը վերաբերում է 1422 թվականին, սակայն հանձնարարության բնույթն իսկ, երբ հստակեցվում են կոնկրետ այն էթնիկ խմբերը, որոնք կարող են հանդես գալ Տևտոնյան օրդենի դեմ, միանշանակորեն վկայում է այն մասին, որ հայերը Տևտոնյան օրդենի պաշտոնյաների համար ընկալվում էին որպես էթնիկ մի խումբ, որը դրանից առաջ սովորաբար ու բազմիցս հանդես է եկել իրենց հակառակորդների կողմում, ինչն էլ հիմք է տալիս այս անգամ ևս ճշգրտել նրանց հետ կապված հարցերը:

Այսպիսով, ի մի բերելով վերևում շարադրված ողջ տեղեկատվությունն ու բերված վերլուծությունը, հավանական է համարել, որ Գոյունվալդի ճ-մ-ում ամեն դեպքում իրենց մասնակցությունն են բերել հայերի մի քանի հարյուրակներ, ընդ որում, հաշվի առնելով ճակատամարտին նախորդող ռազմաքաղաքական զարգացումները, հայերը ընդգրկված են եղել հենց Լիտվայի Մեծ իշխանության, այլ ոչ թե Լեհական թագավորության բանակի կազմում: Առայժմ, սակայն, կարծես թե, անպատասխան է մնում այն հարցը, թե ինչո՞ւ 1422 թվականի հիշատակված զեկուցագրում հայերը («Ormian») այնուհանդերձ հստակորեն տարանջատվում են «բեսարմեններ»-ից: Կարծում եմ, սակայն, որ այս հարցը ևս ունի իր ուշագրավ բացատրությունը:

Այսպես, լեհական աղբյուրները հայտնում են, որ լեհահայերը առնվազն դեռևս XIV դարից սկսած ունեցել են իրենց գինանշանը՝ սև ֆոնի վրա գտնվող աջից ձախ կանգնած սպիտակ խոյ, որը, նայելով դեպի հետ (աջ), վզով կարծես փաթաթվում և դիմացի աջ ոտքով բռնում է ծայրին ու մասնակիորեն նաև իր գլխին դրված կլոր պսակ, խաչ, ինչպես նաև վրան խաչով կռունկանման փողփողացող դրոշ ունեցող դրոշակաձող: Եվ այսպես, հաշվի առնելով այս ուշագրավ գինանշանի առկայությունը, հավանական եմ համարում, որ մենք գործ ունենք տարբեր ժամանակներում Զայաստանից Արևելյան Եվրոպա գաղթած հայերի գինանշանի հետ, որոնց ամեն մի ալիքը իր հետքն է թողել նկարագրված գինանշանի վրա: Այսպես, հավանական է կարծել, որ հայերը, որպեսզի հստակորեն տարանջատվեն հիմնականում մահմեդական այլ արևելքցիներից, ի սկզբանե ուղղակի կրել են քրիստոնեական խաչով սովորական մի դրոշ, իսկ հետագայում, երբ XIV դարի վերջին և XV դարի սկզբին նրանց են միացել այլ հայրենակիցներ Սև և Սպիտակ խոյերի (Աղ և Ղարա-Ղոյունլուների) իշխանության տակ հայտնված իրենց հայրենիքից, դրոշին ավելացվել է նաև խոյը՝ խորհրդանշելով գաղթականների այս նոր սերնդին, որը, սակայն, այնուհանդերձ փաթաթված է մնում հին հավատքին և աջ ձեռքում է պահում այն: Այս առումով ավելորդ չեմ համարում նաև ավելացնել, որ լատիներեն «խոյ»-ը թարգմանաբար գրվում է «aries»՝ նման լինելով օտարների կողմից հայերին տրվող «արմեն» անվանմանը:

Եվ այսպես, փորձելով լուծել հայերի («Ormian») և «բեսարմեններ»-ի հետ կապված հակասությունը՝ հավանական եմ համարում այն պատկերը, որ սկզբնաղբյուրները Արևելյան Եվրոպա գաղթած հայերի առաջին սերունդներին իրոք կոչել են «արմեններ», իսկ նոր եկածներին, որոնք դեռևս լիովին չէին ինտեգրվել տեղական համակարգերում՝ «բեսարմեններ»՝ միաժամանակ ակնարկելով նաև նրանց՝ մահմեդական կամ Սև և Սպիտակ խոյերի երկրից լինելը: Ավելին, ըստ

առայժմ մինչև վերջ չճշտված տեղեկությունների, ճակատամարտում հիշատակվում են հայկական Ալեքսանդրովիչների, Ավգուստովիչների, Յակոբովիչների և Աբականովիչների տոհմերը, որոնք, եթե այս տեղեկատվությունը հաստատվի, ամենայն հավանականությամբ կազմել են ասպետական մարտական «նիզակ»-ի նման մի ստորաբաժանում, ընդ որում միջնադարում ընդհանրապես և այս ճակատամարտում մասնավորապես այս «նիզակների» կազմում եղած ռազմիկների կոնկրետ թվաքանակը հայտնի չէ: Ընդհանրացնելով վերը շարադրվածը՝ համարում եմ, որ այս ճակատամարտում Յայ ռազմիկների մասնակցության հարցը կարելի է համարել լուծված, ընդ որում, հաշվի առնելով հիշատակված չորս տոհմերի առկայությունը և արտահայտվելով ամենաընդհանուր գնահատականի կազմով, այդ մասնակցությունը եղել է մոտ 400 ռազմիկի կազմով:

Գլուխ 29

Ուժերի ընդհանուր դասավորվածությունը հետթեմուրյան Առաջավոր Ասիայում և ընթացիկ զարգացումները

Ղարա-Յուսուֆի կողմից Ղարա-Ղոյունլուների դիրքերի ամրապնդումը համընկավ մի իրավիճակի հետ, երբ նույն այս ժամանակ խառն էր մտնում դրությունը Նրա տիրույթներից արևմուտք ընկած տարածքներում: Իրոք, չնայած Թեմուրի տերության փլուզմանը, լիակատար վերականգնվելու համար Օսմանյան սուլթանությանը պետք եղավ դեռևս ավելի քան տասը տարի: 1413 թվականին, սակայն, հաղթելով բոլոր եղբայրներին, սուլթանության գահին բազմեց Մեհմեդ I-ը (1413-1422), որը կրկին ի մի բերեց սուլթանությունը և, ըստ էության, սկիզբ դրեց վերջինիս հզորության մեծացման հերթական գործընթացին: Դրանից հետո էլ, սակայն, ինչպես և առաջ էր, Օսմանյան սուլթանները երկար ժամանակ հիմնական ուշադրությունը դարձնում էին Բալկանյան ճակատին, ինչով պայմանավորված էլ արևելյան սահմաններին սուլթանությանը կարողացավ բավականին համառ դիմադրություն ցույց տալ Ղահրամանյանների վերականգնված էմիրությունը:

Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում Ղահրամանյանների էմիրությունում իշխանության էր եկել Ալա-եդ-Դինի որդի Մեհմեդ-բեկը (1396-1423), որը, սկսված նույն 1413 թվականից, սկսեց պատերազմական գործողություններ մղել Օսմանյան սուլթանության դեմ: Ղահրամանյանների նոր էմիրը, սակայն, նույն այս ժամանակ բարդ հարաբերություններ ուներ ինչպես Չուլքադարյանների էմիրության էմիր Մեհմեդի, այնպես էլ հատկապես Ռամադանյանների էմիրության էմիր Ահմեդ-բեկի հետ: Այսպիսով՝ չորս այս խաղացողները, ողջ ուժերը լարելով պայքարելով միմյանց դեմ, գործնականում որևէ հնարավորություն չունեին ակտիվանալ Կիլիկիայում կամ հավակնություններ ունենալ Ադ-Ղոյունլուների ուղղությամբ: Արդյունքում, ինչպես և հարևան տարածքներում, Կիլիկիայում ևս վերադարձ կատարվեց մինչթեմուրյան վիճակին՝ Լեռնային Կիլիկիայում իր գոյությունը շարունակեց Կիլիկիայի թագավորությունը, Կիլիկիայի արևելքում հաստատվեց Չուլքադարյանների էմիրությունը, իսկ Դաշտային Կիլիկիան էլ կրկին ընկավ Ռամադանյանների էմիրության տիրապետության տակ: Պետք է նշել, սակայն, որ, եթե նախկինում Ռամադանյանները ենթարկվում և անշեղորեն դաշնակցում էին Չուլքադարյաններին, ապա այժմ սրանք դուրս եկան հպատակությունից և բռնեցին Չուլքադարյանների հետ մրցակցության ուղին:

Զաղաբական ասպարեզից Թեմուրի հեռանալուց հետո տարածաշրջանում իր դիրքերը որոշակիորեն վերականգնեց Նաև Մամլուքյան սուլթանությունը: Փաստորեն կրկին, ինչպես և մինչթեմուրյան ժամանակաշրջանում, Մերձավոր Արևելքում իրավիճակը սկսեց մոտենալ միաբևեռության՝ Մամլուքյան սուլթանության գլխավորությամբ: Յարկ է նշել, սակայն, որ Թեմուրի դեմ պայքարը մի կողմից այնուհանդերձ լուրջ ազդեցություն էր թողել Մամլուքյան սուլթանության վրա, որը դրանից հետո աստիճանաբար սկսեց անկման ուղին բռնել, իսկ մյուս կողմից էլ այս անգամ ամեն դեպքում այնուհանդերձ արդեն կային նաև նոր և աստիճանաբար ուժեղանալու հակված այլ խաղացողներ: Այսինքն, թեև ընդհանուր առմամբ Մերձավոր Արևելքում այնուհանդերձ գերիշխում էր Մամլուքյան սուլթանությունը, սակայն այն գնալով ավելի ու ավելի էր թուլանում և մեծ հաշվով գերիշխանությունը պահպանում էր ոչ թե իր իրական ուժի,

այլ՝ վերևում նկարագրված ուժերի՝ իր համար խիստ հաջող դասավորված փաստացի հավասարակշռության ու դրանց միմյանց փոխադարձ կաշկանդելու հաշվին: Այս առումով հարկ է նշել նաև, սակայն, որ ամեն ինչ պարզ չէր նաև Կահիրեում:

1405 թվականի սեպտեմբերի 21-ին գործող սուլթանից դժգոհ տարրերը, որոնց գլխավորում էր մամլուք Շեյխը, գահընկեց արեցին Ֆարաջին և Նոր սուլթան հայտարարեցին վերջինիս փոքրահասակ եղբայր Աբդ-ալ-Ազիզին (1405): Նոր սուլթանը, սակայն, չկարողացավ ամրանալ գահին և արդյունքում ստեղծվեց մի իրավիճակ, երբ վերջինիս իշխանությունը տարածվում էր ընդամենը միայն Կահիրեի մի մասի վրա: Նույն թվականի ամռանն էլ իրեն հավատարիմ մնացած ուժերը կենտրոնացրած Ֆարաջը լիովին հետ գրավեց Կահիրեն, գահընկեց արեց գերված եղբորը և Նորից ստանձնեց սուլթանության գահը: Ու, թեև գահընկեց արված անհաջողակ սուլթանը աթուրվեց Ալեքսանդրիա և այնտեղ էլ շուտով կնքեց իր մահկանացուն, սակայն Շեյխին ու դավադիրների հիմնական մասին հաջողվեց փրկվել և ապաստանել ըմբոստ դիրք ունեցող և անհաջողության մատնված դավադիրների համար ավանդաբար մշտական ապաստան հանդիսացող Ասորիքում: Այսպիսով՝ Ասորիքը փաստորեն կրկին ապստամբեց և անջատվեց սուլթանությունից:

1406-1411 թվականներին, նպատակ ունենալով վերականգնել իր իշխանությունը Ասորիքում, Ֆարաջը հինգ անգամ արշավեց դեպի այս երկրամաս, սակայն այդպես էլ հաջողության չհասավ: Ավելին, 1412 թվականին դեպի Ասորիք ձեռնարկած հերթական արշավանքի ժամանակ կայացած Դամասկոսի ճակատամարտում Ֆարաջի գլխավորած կառավարական բանակը Նույնիսկ ծանր պարտություն կրեց և ցրվեց: Պարտություն կրած բանակում էր գտնվում և արդյունքում գերության մեջ հայտնվեց նաև Աբբասյան խալիֆ Մուսթայինը (1406-1414), որը մինչ այդ միայն հոգևոր իշխանություն ուներ, սակայն իրենց հաջողությունից ոգևորված Շեյխն ու Նրա կողմնակիցները հենց Նրան էլ հռչակեցին սուլթան, երբ արդյունքում Մամլուքյան սուլթանության սուլթան դարձավ Մուսթայինը (1412): Այս իրադարձություններից կարճ ժամանակ անց Շեյխին հաջողվեց գերել Ֆարաջին, սակայն խալիֆ-սուլթանը վերջինիս կյանք պարզեց: Շուտով իր հերթին պարզվեց, սակայն, որ դրածո-սուլթան լինելու հեռանկարը իր հերթին ամենևին չի գայթակղում խալիֆ-սուլթանին և արդյունքում վերջինս, չնայած Շեյխին համառ պնդումներին, ի վերջո հրաժարվեց գահից: Ստեղծված պայմաններում Ֆարաջի հակառակորդներին այլ բան չէր մնում, քան սուլթան հռչակել հենց իրեն՝ բավականին ընդունակ Շեյխին (1412-1421): Գահ բարձրանալուց կարճ ժամանակ անց Նորընծա սուլթանը սպանել տվեց Ֆարաջին, սակայն, չնայած ձեռնարկած եռանդուն միջոցառումներին, այդպես էլ չկարողացավ էականորեն կայունացնել սուլթանության ներքաղաքական դրությունը:

Ինչպես և կարելի էր սպասել, Մամլուքյան սուլթանությունում բռնկված կրքերը և հատկապես Ասորիքում ընթացող ըմբոստությունը գործնականում զրոյի հավասարեցրին մինչ այդ էլ գրեթե ձևական բնույթ ունեցող սուլթանության իշխանության Կիլիկիայում: Արդյունքում լեռներում ամրացած հայերը և դաշտավայրերում թափառող թուրքմենները զգալիորեն ամրապնդեցին իրենց դիրքերը: Պայքարի սուր ծայրում, սակայն, այս անգամ հայտնվեցին մինչ այդ Չուլքադարյանների գերիշխանությունից ազատված Ռամադանյանները, որոնց եթե ոչ դրդում, ապա համենայն դեպս գոնե զգալիորեն աջակցում էր իր ավանդական թշնամիների ընդհանուր թուլացմանը ձգտող Կիլիկիայի թագավորությունը:

1413 թվականի աշնանը Ռամադանյանների Եմիրության բանակը (մոտ 10.000), օգտվելով Օսմանյան սուլթանության դեմ պատերազմով Մեհմեդ-բեկի զբաղվածությունից, Ղահրամանյանների Եմիրության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 100) գրավեց Տարսուսը¹: 1414 թվականի գարնանը, սակայն, կարգավորելով հարաբերությունները Օսմանների հետ, Ղահրամանյանները հետ վերցրին քաղաքը²: Շուտով իր հերթին պարզվեց, սակայն, որ Ահմեդ-բեկը գործում էր ոչ թե ինքնագլուխ, այլ՝ ենթարկվելով պաշտոնական Կահիրեի դրդումներին, և արդյունքում սրվեցին արդեն Ղահրամանյանների Եմիրության ու Մամլուքյան սուլթանության հարաբերությունները:

¹ Այս մասին հայտնող աղբյուրները առայժմ ինձ անհասանելի են և տեղեկատվությունը վերցված է ժամանակակից գիտական գրականությունից:

² Այս մասին հայտնող աղբյուրները առայժմ ինձ անհասանելի են և տեղեկատվությունը վերցված է ժամանակակից գիտական գրականությունից:

Մինչ Կիլիկիայում իրադրությունն աստիճանաբար լարվում էր, խախտվեց ներքաղաքական կայունությունը նաև Քարթլի թագավորությունում, որտեղ Սամցխեի աթաբեկության աթաբեկ, Բեքայի որդի Իվանե Ջակելին (1391-1444) Ալեքսանդր II Մեծի հետ հարաբերություններում անհնազանդություն դրսևորեց: 1414 թվականի ամռանը, սակայն, Կող գավառի ճ-մ-ում (= Կողթիսթավի) Ալեքսանդր II Մեծի գլխավորած Քարթլի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 1.000) հաղթեցին Իվանե Ջակելիի գլխավորած Սամցխեի աթաբեկության բանակին (մոտ 8.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 4.000), որից հետո Սամցխեի աթաբեկությունը կրկին ընդունեց Քարթլի թագավորության գերագահությունը¹: Նոր էր երկիրը գլուխ բարձրացրել ներքին խնդիրներից, սակայն, երբ նոր հարված եկավ արդեն նաև հարավից, երբ տեղի որոշ ուժերի դրդումով, որոնք խնդիրներ ունեին Ջակելիների հետ, Ղարա-Յուսուֆի գլխավորած Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (մոտ 40.000) 1416 թվականին ասպատակեց Գուգարքի արևմուտքը, ինչպես նաև Ախալցխան ու նրա շրջակայքը և նահանջեց՝ գերելով մեծաքանակ խաղաղ բնակչության²: Մեծ հաշվով խաղաղասիրաբար տրամադրված Ալեքսանդր II Մեծի օգտին եղավ, սակայն, այնուհանդերձ այն, որ շուտով կրկին սրվեցին Ղարա-Ղոյունլուների հարաբերությունները Աղ-Ղոյունլուների հետ: Նույն այս ժամանակ անհարթություններ առաջացան նաև հարևան քրիստոնյաների մոտ և խնդիրը կրկին առևտրական հարթության վրա էր:

Իրոք, 1415 թվականի աշնանը Տրապիզոնի կայսրության բանակը (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 400) ասպատակեցին Տրապիզոնի շրջակայքում գտնվող Ջենովայի հանրապետության տիրույթները և նահանջեցին³: Դրանից հետո, կրկին եվրոպական առևտրականների հետ շարունակվող հակամարտության սահմաններում, 1417 թվականի ապրիլի վերջից մինչև մայիս արդեն Ջենովայի հանրապետության բանակը (մոտ 300, 3 նավ) ասպատակեց Տրապիզոնի շրջակայքը և նահանջեց, ինչից հետո կնքվեց հաշտություն ու վերականգնվեց նախկին վիճակը⁴:

1416 թվականին իր մահկանացուն կնքեց Շամբոյանների էմիրության էմիր Եզդանշիրը և նրան հաջորդեց որդին՝ Ահմեդը (մոտ 1416 - ուղ. 1424), որը շարունակեց Ղարա-Յուսուֆին դաշնակցելու քաղաքականությունը: Նույն 1416 թվականին իր մահկանացուն կնքեց նաև Ռամադանյանների էմիրության էմիր Ահմեդ-բեկը և նրան հաջորդեց որդին՝ Ղահրամանյանների էմիրության էմիր Մեհմեդ-բեկի աջակցությունը վայելող Իբրահիմ-բեկը (1416-1418), որը, վերանայելով հոր կողմից վարվող քաղաքականությունը հարևանների նկատմամբ, սկսեց աջակցել իր հովանավոր Ղահրամանյանների էմիրին:

1418 թվականին Ուսման իբն Ղուլուլը հերթական անգամ վերսկսեց պայքարը իր ցեղակցի դեմ, սակայն նույն թվականին կայացած Յոմկլա ամրոցի ճ-մ-ում Ղարա-Յուսուֆի, Շամս-Էդ-Դինի, Ահմեդի և Շարաֆ-Էդ-Դինի գլխավորած Ղարա-Ղոյունլուների, Շամսադդինյանների, Շամբոյանների և Էյուբյանների էմիրությունների (մոտ 30.000), ինչպես նաև Տարոնի իշխանության (մոտ 5.000) միացյալ բանակը հաղթեց Ուսման իբն Ղուլուլի գլխավորած Աղ-Ղոյունլուների էմիրության բանակին (մոտ 30.000) ու հետապնդեց նրա մնացորդներին մինչև Յալեա⁵: Այսպիսով՝ Ղարա-Յուսուֆի ռազմական մեքենան, ըստ էության, պատերազմական գործողություններ էր մղում Մամլուքյան սուլթանության տարածքում, սակայն պաշտոնական Կահիրեում գերադասեցին այդ հանգամանքը չտեսնելու տալ, քանի որ, ի տարբերություն Չուլքադարյանների էմիրության զգուշավոր էմիր Մեհմեդի, այս անգամ արդեն պայքար էր սկսվել Ղահրամանյանների էմիրության ռազմունակ էմիր Մեհմեդ-բեկի ու տեղում նրան աջակցող Ռամադանյանների էմիրության էմիր Իբրահիմ-բեկի դեմ:

Շեյխը իրոք որևէ կերպ չէր կարող համակերպվել վերջին փոփոխության հետ և արդյունքում պաշտոնական Կահիրեն ի վերջո հասավ նրան, որ 1418 թվականին Ռամադանյանների էմիրության էմիր Իբրահիմ-բեկին գահընկեց արեցին և նրան փոխարինեց

¹ Քարթլի-Ցխովրեթա», Ամանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»:

² Թովմա Մեծոփեցի «Լենկ-Թեմուրի և նրա հետնորդների պատմությունը», գլուխ 39, Յավելված; Գրիգոր Խլաթեցի «Յիշատակարան աղետների»; Գրիգոր Կափուսյանի «Յիշատակարան 1416 թվականի»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»:

³ Այս մասին հայտնում են եվրոպական աղբյուրները, որոնք առայժմ ինձ անհասանելի են:

⁴ Այս մասին հայտնում են եվրոպական աղբյուրները, որոնք առայժմ ինձ անհասանելի են:

⁵ Թովմա Մեծոփեցի «Լենկ-Թեմուրի և նրա հետնորդների պատմությունը», գլուխ 40:

վերջինիս եղբայր Յամգա-բեկը (1418-1426), որը կրկին թողեց Ղահրամանյանների գործը ու սկսեց դաշնակցել իր հովանավոր Շեյխին: Մամլուքյան սուլթանը, սակայն, սրանով չբավարարվեց և արդեն հաջորդ տարի գործի մեջ դրեց սեփական ռազմական մեքենան:

Արդյունքում՝ 1419 թվականին Մամլուքյան սուլթանության, ինչպես նաև Չուլքադարյանների և Ռամադանյանների էմիրությունների միացյալ բանակը (մոտ 40.000) Ղահրամանյանների էմիրության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 100) գրավեց Տարսունը և Ադանան¹: Ղահրամանյանների ստացած հարվածն իրոք շլացուցիչ էր և շուտով ընկան այս էմիրության ամրությունները նաև Կապադովկիայում: Արդյունքում՝ բանը հասավ նույնիսկ նրան, որ սեփական ուժերը գերազնահատած Մեհմեդ-բեկն ինքը հայտնվեց գերության մեջ, իսկ Ղահրամանյանների էմիրությունն էլ ընկավ Մամլուքյան սուլթանության գերիշխանության տակ: Պաշտոնական Կահիրեի վերջին հաջողությունները, սակայն, բացի Ղահրամանյաններից, բավականին ծանր հետևանքներ ունեցան նաև Չուլքադարյանների և Ռամադանյանների էմիրությունների համար, որոնք թուլացան, իսկ նրանց կախվածությունն էլ Մամլուքյան սուլթանությունից ավելի մեծացավ: Վերջին հանգամանքը իր հերթին տեղում դրական եղավ Կիլիկիայի թագավորության համար: Նույն այս ժամանակ, սակայն, կտրուկ բարդացավ Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության դրությունը:

Գլուխ 30 Թեմուրյան IV պատերազմը

1419 թվականի հերթական անգամ ոտքի կանգնած Աղ-Ղոյունլուների էմիրության էմիր Ուսման իբն Ղուլթուղի ռազմական մեքենան Ղարա-Յուսուֆի կայազորից գրավեց Երզնկան²: Ի պատասխան սրա՝ ամենևին էլ եռանդի պակասից չնեղվող Ղարա-Յուսուֆն իր հերթին ոտքի հանեց սեփական ռազմական մեքենան և 1420 թվականի գարնանը հետ գրավեց այս քաղաքը³: Ավելին, դրանից հետո Երզնկայից առաջխաղացած Ղարա-Յուսուֆի բանակը արդեն Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 100) պաշարեց Շապին-Գարահիսարը, սակայն, տեղեկանալով այս քաղաքի ուղղությամբ Մեհմեդ I-ի խոշոր բանակի (մոտ 50.000) առաջխաղացման մասին, նահանջեց⁴: Այսպիսով՝ Ղարա-Յուսուֆը խուսափեց Օսմանյան սուլթանության հետ ռազմական բախումից և նրան, կարծես թե, հաջողվեց վերականգնել հավասարակշռությունը Արևմուտքում, սակայն շուտով պարզվեց, որ երկարատև ընդմիջումից հետո նույն այս ժամանակ նրա էմիրության համար վտանգ է առաջացել արդեն արևելքից: Սկիզբ առավ Թեմուրյան IV պատերազմը (1420-1421):

Իրոք, նախորդ ավելի քան 10 տարում Շահռուհին մեծապես հաջողվել էր ամրապնդել սեփական դիրքերը իրեն բաժին հասած էմիրության հիմնական հատվածում և ահա այժմ, երբ նրա մասին ոչ ոք մեծ հաշվով, կարծես թե, արդեն չէր էլ հիշում, իսկ Թեմուրյանների էմիրությունն էլ աստիճանաբար սկսվել էր ընկալվել որպես մի հեռավոր ու համեմատականորեն անվտանգ երևույթ, Շահռուհը հարված հասցրեց: Դատելով ըստ ամենայնի, այս ամենը ընդհուպ մինչև հոգեբանական մակարդակի անակնկալի որոշակի տարր էր պարունակում նաև Ղարա-Յուսուֆի համար, սակայն, չնայած դրան, սեփական ռազմական մեքենան տենդագին կերպով արևմուտքից արևելք տեղափոխող Ղարա-Ղոյունլուների աննկուն էմիրը հարվածը հետ մղելու ուղղությամբ այնուհանդերձ սկսեց եռանդուն միջոցառումներ ձեռնարկել: Յենց այս հոգսերի մեջ էլ, սակայն, 1420 թվականի նոյեմբերին Ղարա-Յուսուֆը հանկարծամահ եղավ, որից հետո նրա որդիների միջև գահակալական պայքար սկսվեց, իսկ այդ ամենն էլ՝ հակառակորդի անմիջական ներխուժման սպառնալիքի պայմաններում:

Իրոք, Ղարա-Յուսուֆը կյանքից հեռացել էր սեփական հետևորդի կապակցությամբ առանց որևէ որոշակի ցուցում թողնելու և արդյունքում, թեև Յայկական լեռնաշխարհում թափառող

¹ Այս մասին, անկասկած ունենալով աղբյուրագիտական հիմք, սակայն չնշելով այդ մասին, հայտնում է Ղևոնդ Ալիշանը իր «Սիսուան» աշխատությունում (Ժամանակագրական ցանկ): Տեղեկությունը, կրկին առանց աղբյուրագիտական նշումների, հանդիպում է նաև այլ աշխատություններում:

² Թովմա Մեծոփեցի «Լենկ-Թեմուրի և նրա հետևորդների պատմությունը», գլուխ 40:

³ Մեհմեդ Նեշրի «Համընդհանուր պատմություն», գլուխ 164:

⁴ Մեհմեդ Նեշրի «Համընդհանուր պատմություն», գլուխ 164:

թուրքմենները Էմիր հռչակեցին հանգուցյալի որդի Ասպահանին (1420-1421), սակայն սեփական գահակալական իրավունքներով անմիջապես էլ առաջ եկան նաև վերջինիս եղբայրներ Իսբանդերը, Ջահան-Շահը, Աբու-Սալիդը, Մուհամմեդը և Շահ-Մահմուդը: Ղարա-Ղոյունլուների Էմիրությունում ստեղծվեց խառն ու անկայուն մի դրություն, իսկ մասերի բաժանված բանակային ուժերն էլ այլևս և ոչ մի հնարավորություն չունեցան պատշաճ դիմադրելու Շահռուհի բանակին:

Իրոք, Ղարա-Յուսուֆն ինքը լի էր Շահռուհիի հետ ուժերը չափելու վճռականությամբ, թեև այնուհանդերձ դեռ հարց էր, թե նրա ուժերը կհերիքեի՞ն արդյոք հարվածը հետ մղելու համար, սակայն այժմ վիճակն ավելի վատ էր, քանզի Ղարա-Յուսուֆն ու նրա կողմից դժվարությամբ ի մի բերված Ղարա-Ղոյունլուների ռազմական մեքենան նրա մահից հետո իր միասնական տեսքով, ըստ էության, միանգամից էլ դադարեց գոյություն ունենալ: Այս պայմաններում հանգուցյալ Էմիրի որդիներից և ոչ մեկն էլ բավարար հնարավորությունների չէր տիրապետում բաց մարտում դուրս գալու Թեմուրի որդու դեմ, որի հետ ուժերը չափելու հաջողությունը, ինչպես արդեն ասվեց, հարցական էր նույնիսկ Ղարա-Յուսուֆի պարագայում: Արդյունքում՝ Շահռուհի գլխավորած Թեմուրյանների Էմիրության մասերի բաժանված բանակը (350.000, որից 100.000 հեծյալ) 1420 թվականի նոյեմբերից մինչև դեկտեմբեր ասպատակեց Ատրպատականը, Փայտակարանը, Վասպուրականը, Պարսկահայքի հյուսիսը, ինչպես նաև Բերկրիի, Արճեշի, Արծկեի և Խլաթի շրջակայքն ու Տարոնը, որից հետո, հավաքելով ցրված ուժերը, բանակեց Ատրպատականում¹:

1420 թվականի ամենավերջին Ասպահանը ձերբակալեց Իսբանդերի օգտին գործող իր եղբայր Մուհամմեդին, սակայն հետագայում նրան բաց թողեց: Արդեն մյուս տարվա սկզբներին, սակայն, պարզ դարձավ, որ Շահռուհի կողմից արևմտյան ուղղությամբ նախատեսվող հերթական հարվածին պատասխանել Ղարա-Ղոյունլուների գործող Էմիրն ինքը որևէ կերպ պատրաստ չէ: Արդյունքում՝ Ասպահանը հրաժարվեց իշխանությունից և Ղարա-Ղոյունլուների Էմիրության Էմիր հռչակվեց ռազմաշունչ, խիստ մարտունակ, եռանդուն, սակայն հոր մտավոր ունակություններից այնուհանդերձ մեծապես զուրկ Իսբանդերը (1421-1437): Նոր Էմիրին ծանր ժառանգություն էր բաժին հասել և նա փաստորեն կանգնած էր հակառակորդի գերակշիռ ուժերի հերթական ներխուժման փաստի առաջ: Ի պատիվ իրեն պետք է ասել, սակայն, որ Իսբանդերն անմիջապես էլ ամենաեռանդուն միջոցառումներ ձեռք առավ:

Արդյունքում, իրար բերելով առկա ուժերը, 1421 թվականի ապրիլին Իսբանդերի գլխավորած Ղարա-Ղոյունլուների Էմիրության բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց Կորճայքի հարավը, Աղձնիքը և Տարոնը, որի արդյունքում Շամսադդինյանների Էմիրությունը ու Տարոնի իշխանությունը կրկին ընդունեցին Ղարա-Ղոյունլուների Էմիրության գերիշխանությունը²: Առջևում ծանր ընդհարումն էր Թեմուրյանների Էմիրության հետ:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1421 օգոստոսի 1 – Ալաշկերտի ճ-մ

Իսբանդերի, Շամս-Էդ-Դինի, Ահմեդի և Շարաֆ-Էդ-Դինի գլխավորած Ղարա-Ղոյունլուների, Շամսադդինյանների, Շամբոյանների ու Էյուբյանների Էմիրությունների (100.000), ինչպես նաև Տարոնի իշխանության (մոտ 5.000) միացյալ բանակը շարժվեց Շահռուհի գլխավորությամբ Թավրիզ-Յեր-Ճվաշ-Արտազ-Կոզոլիս-Բագրևանդ երթուղով առաջխաղացած Թեմուրյանների Էմիրության բանակին (150.000, այդ թվում մոտ 30 փիղ) ընդառաջ: Կողմերը մոտեցան իրար և մարտակարգ ընդունեցին:

¹ Թովմա Մեծփեցի «Լենկ-Թեմուրի և նրա հետևորդների պատմությունը», գլուխ 40; Կիրակոս Բանասեր Ռշտունի «Ժամանակագրություն»; Գրիգոր Խլաթեցի «Յիշատակարան աղետների»; Յովհաննես Լիմեցի «Յիշատակարան 1421 թվականի»; Կարապետ Աղեթցի «Յիշատակարան 1421 թվականի»; Սկրտիչ Վանեցի «Յիշատակարան 1421 թվականի»; Թովմա Մինասյանց «Տարեգրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Անանուն «Ժամանակագրություն 1576 թվականի»; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»;

² Կիրակոս Բանասեր Ռշտունի «Ժամանակագրություն»; Յովհաննես Գրից «Յիշատակարան 1421 թվականի»;

³ Թովմա Մեծփեցի «Լենկ-Թեմուրի և նրա հետևորդների պատմությունը», գլուխ 41, 42; Գրիգոր Խլաթեցի «Յիշատակարան աղետների»; Կարապետ Աղեթցի «Յիշատակարան 1421 թվականի»; Սկրտիչ Վանեցի «Յիշատակարան 1421 թվականի»; Թովմա Մինասյանց «Տարեգրություն»; Կիրակոս Ռշտունի «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56; Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»; Եսայի Յասան-Ջալալյան «Յամառոտ պատմություն Աղվանից աշխարհի», գլուխ 1; Մեհմեդ Նեշրի «Յամընդհանուր պատմություն», գլուխ 164; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 5, գիրք 3, բաժին 1, գլուխ 4, գիրք 4, բաժին 3, գլուխ 3; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»; Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 3:

I փուլ – Դաշնակից բանակը հարձակվեց հակառակորդի բանակի կենտրոնի վրա և, պարտության մատնելով վերջինիս, ստիպեց նահանջել:

II փուլ – Շահռուհի հրամանով Թեմուրյանների էմիրության բանակի գումակի կենդանիները բռնեցին սեփական մարտակարգի կենտրոնում լուրջ առաջխաղացում իրականացրած հակառակորդի վրա և խառնեցին հակառակորդի մարտակարգը՝ խուճապի մատնելով վերջինիս ռազմիկներին:

III փուլ – Շահռուհը մարտի մեջ մտցրեց փղերին, որից հետո հարվածեց հեծելազորի հիմնական ուժերով: Արդյունքում՝ դաշնակից բանակը ծանր պարտություն կրեց, իսկ նրա մնացորդները դիմեցին փախուստի:

Հայերը կորցրին մոտ 2.000, դաշնակիցը՝ մոտ 40.000, թշնամին՝ մոտ 20.000 զինվոր:

Կրած պարտությունը ծանր հարված հասցրեց Իսթանդուլի ռազմական հնարավորություններին, սակայն եռանդուն այս տիրակալը չէր պատրաստվում դադարեցնել պայքարը: Իր հերթին, 1421 թվականի աշնանը Շահռուհի գլխավորած Թեմուրյանների էմիրության բանակը (մոտ 200.000) ասպատակեց Ատրպատականը, Փայտակարանը, Վասպուրականը և Պարսկահայքի հյուսիսը, որից հետո, հավաքելով ցրված ուժերը, կրկին բանակեց Ատրպատականում: Դրանից հետո չնայած ձեռք բերված հաջողությանը, Շահռուհը, կայազորային ուժեր թողնելով գրաված տարածքներում, հիմնական ուժերով հեռացավ արևելք¹: Թեմուրյան IV պատերազմն ավարտվեց:

Գլուխ 31

Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության Մեծ պայքարի սկիզբը քրդական էմիրությունների դեմ

Այսպիսով, չնայած ռազմական անհաջողությանը, Իսթանդուլն այնուհանդերձ կարողացավ պահել դիրքերը, սակայն դրանից հետո բարդացավ նրա էմիրության արդեն ներքին դրությունը, քանի որ շատ շուտով պարզվեց, որ, այն բանից հետո, երբ փոթորիկն արդեն անցել էր, սեփական գահակալական իրավունքների մասին կրկին հիշել է Ասպահանը: Արդյունքում՝ 1422 թվականի գարնանը գահակալական պայքար սկսած Ասպահանի բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց Բասենը, ինչպես նաև Արճեշի ու Արծկեի շրջակայքը², որից կարճ ժամանակ անց էլ Իսթանդուլի կայազորից գրավեց Ավնիկ ամրոցը³: 1423 թվականի սկզբին, սակայն, թողնելով ամրոցը, Ասպահանի բանակը սրընթաց երթով շարժվեց դեպի հարավ և պատասպարվեց Կենտրոնական Միջագետքում: Դրանից հետո Ասպահանը, գահընկեց անելով և սպանելով տեղում իշխող իր եղբայր Շահ-Մահմուդին, ինքը սկսեց իշխել Կենտրոնական Միջագետքում: Ղարա-Ղոյունլուների մոտ առաջացած հերթական բարդությունների ֆոնին, սակայն, իր հերթին կրկին ճգնաժամ ապրեցին նաև թուրքմենների հարաբերությունները քրդերի հետ:

Արդյունքում՝ 1422 թվականի նույն գարնանը Իսթանդուլի գլխավորած Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց Խլաթի ու Բաղեշի շրջակայքը և նահանջեց՝ փորձելով ճնշել Շամսադդինյանների ու Շամբոյանների էմիրություններում տիրող ապստամբական տրամադրությունները⁴: Իր հերթին 1422 թվականի ամռանը Իսթանդուլը գրավեց նաև Աղվանք ամրոցը (Խլաթի մոտ)⁵: Քրդերի դեմ պայքարում հաջողությունը, սակայն, այս անգամ Իսթանդուլին, ինչպես Ղարա-Յուսուֆի պարագայում եղավ, որևէ կերպ հեշտ չտրվեց և ամեն ինչ վերջնական տեսք այդպես էլ չընդունեց, ընդ որում, նույն իր հետ համեմատության

¹ Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 5; Թովմա Մեծոփեցի «Լենկ-Թեմուրի և նրա հետնորդների պատմությունը», գլուխ 42; Գրիգոր Բերկրացի «Հիշատակարան 1421 թվականի»; Հովհաննես Սանահնեցի «Հիշատակարան 1421 թվականի»; Թովմա Մինասյանց «Տարեգրություն»; Անանուն «Ժամանակագրություն 1440 թվականի»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Անանուն «Ժամանակագրություն 1576 թվականի»; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56:

² Թովմա Մեծոփեցի «Լենկ-Թեմուրի և նրա հետնորդների պատմությունը», գլուխ 42; Գրիգոր Խլաթեցի «Հիշատակարան աղետների»:

³ Թովմա Մեծոփեցի «Լենկ-Թեմուրի և նրա հետնորդների պատմությունը», գլուխ 42; Գրիգոր Խլաթեցի «Հիշատակարան աղետների»:

⁴ Թովմա Մեծոփեցի «Լենկ-Թեմուրի և նրա հետնորդների պատմությունը», գլուխ 43; Գրիգոր Խլաթեցի «Հիշատակարան աղետների»: Սկրտիչ Վանեցի «Հիշատակարան 1421 թվականի»; Թովմա Մինասյանց «Տարեգրություն»:

⁵ Թովմա Մեծոփեցի «Լենկ-Թեմուրի և նրա հետնորդների պատմությունը», գլուխ 43; Սկրտիչ Վանեցի «Հիշատակարան 1422 թվականի»: Գրիգոր Խլաթեցի «Հիշատակարան աղետների»; Թովմա Մինասյանց «Տարեգրություն»:

մեջ, իրեն արդեն իսկ ակնհայտորեն զգացնել էր տալիս դիվանագիտական ունակությունների պակասը Իսթանդուլի մոտ:

Ավելին, շուտով կրկին ակտիվացան ավանդական հակառակորդները, որոնք Իսթանդուլի համար նոր խնդիրներ ստեղծեցին: Իրոք, 1422 թվականի ապրիլից մինչև հունիս Ուսման իբն Ղուլուլդի գլխավորած Աղ-Ղոյունլուների էմիրության (մոտ 20.000), ինչպես նաև Ալեքսեյ IV-ի գլխավորած Տրապիզոնի կայսրության (մոտ 5.000) միացյալ բանակը ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 1.000) Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 100) պաշարեցին Երզնկան, թեև ի վերջո, չհասնելով հաջողության նահանջեցին¹:

1423 թվականի մարտին Ալեքսանդր II Մեծի գլխավորած Քարթլի թագավորության բանակը (մոտ 30.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 15.000) ասպատակեցին Ուտիքի հյուսիսը ու Շամախիի շրջակայքը և նահանջեցին²: Իսթանդուլի առաջնային խնդիրը, սակայն, նույն այս ժամանակ այնուհանդերձ քրդերն էին, որոնք ոչ մի կերպ չէին ուզում հնազանդության ուղին ընտրել:

1424 թվականի ապրիլին Իսթանդուլի գլխավորած Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (մոտ 50.000) Շամսադդինյանների էմիրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) և քաղաքների Յայ ռազմիկներից (մոտ 500) գրավեց Խլաթը, որից հետո մոտեցավ Բաղեշին: Քաղաքը ընկավ բավականին հեշտությամբ, սակայն Բաղեշի միջնաբերդը, չնայած այն բանին, որ գերության մեջ էր հայտնվել Շամս-էդ-Դինն ինքը և Իսթանդուլը նրան մահով էր սպառնում, շարունակեց համառ դիմադրությունը: Արդյունքում, ի վերջո իրոք սպանելով գերված էմիրին, Իսթանդուլի բանակը ավարով վերադարձավ Ելման դիրքեր³, իսկ Շամս-էդ-Դինին Էլ հաջորդեց նրա որդի Իբրահիմը (1424-1442):

Յետ քաշվելով Շամսադդինյանների տիրույթներից՝ 1424 թվականի մայիսին Իսթանդուլի գլխավորած Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (մոտ 20.000) Ահմեդի գլխավորած Շամբոյանների էմիրության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 100) պաշարեց Վանը և օգոստոսին գրավեց քաղաքը, սակայն, չկարողանալով գրավել միջնաբերդը, ի վերջո ավարով նահանջեց⁴: Այս անգամ գերության մեջ հայտնվեց արդեն նաև Շամբոյանների էմիրության էմիր Ահմեդը, որը բանտարկվեց Երնջակ ամրոցում և հետագայում նույնպես սպանվեց: Արդյունքում, սակայն, չնայած քրդական երկու առաջատար էմիրությունների ղեկավարների հետ տեսած դաժան հաշվեհարդարին, հաջողությունները քրդերի դեմ պայքարի ճակատում այնուհանդերձ ավելի քան կասկածելի էին, քանի որ Ահմեդին փոխարինեց նրա հորեղբայր Մելիք-Ասադը (1424-1425), որը, ինչպես և Իբրահիմը, հակված էր հետագա դիմադրության: Այս պայմաններում, չհամակերպվելով կրած անհաջողության հետ, 1424 թվականի աշնանը Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (մոտ 10.000) կրկին օղակեց Բաղեշը: Առանց առանձնակի ակտիվ գործողությունների մնալով քաղաքի պարիսպների տակ մինչև 1427 թվականի աշուն, սակայն, վերջինս այդպես էլ չկարողացավ գրավել քաղաքը Շամսադդինյանների էմիրության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 100)⁵:

Քրդերի դեմ կասկածելի հաջողություն ունեցած պայքարի հենց այս օրերին էր, որ 1424 թվականի մայիսին Մարդինի ճ-մ-ում Ուսման իբն Ղուլուլդի գլխավորած Աղ-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (մոտ 5.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկները (մոտ 500) անակնկալ հարձակումով հաղթեցին հարավից առաջխաղացում իրականացրած ու քաղաքի շրջակայքն ասպատակող Ասպահանի բանակին (մոտ 10.000), ինչից հետո մտան քաղաք⁶: Արդյունքում՝ Ասպահանը դիմեց փախուստի և պատսպարվեց Ջելաիրյանների սուլթանության հերթական

¹ Այս մասին հայտնում է Աբու-Բաքր Տիխրանին:

² Անանուն «Ժամանակագրություն 1576 թվականի»: Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56:

³ Թովմա Մեծոփեցի «Լենկ-Թեմուրի և նրա հետնորդների պատմությունը», գլուխ 43: Գրիգոր Խլաթեցի «Յիշատակարան աղետների»: Թովմա Միհասյանց «Տարեգրություն»:

⁴ Թովմա Մեծոփեցի «Լենկ-Թեմուրի և նրա հետնորդների պատմությունը», գլուխ 43: Թովմա Միհասյանց «Տարեգրություն»: Թովմա Միհասյանց «Սուրբ Յակոբ Վանքի պատմությունը»: Խոջա Գորգ «Յիշատակարան 1424 թվականի»: Կիրակոս Աբեղա «Յիշատակարան 1424 թվականի»: Կարապետ Խիզանցի «Յիշատակարան 1425 թվականի»: Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»: Պետրոս Բերկրացի «Յիշատակարան 1426 թվականի»:

⁵ Թովմա Միհասյանց «Տարեգրություն»:

⁶ Թովմա Մեծոփեցի «Լենկ-Թեմուրի և նրա հետնորդների պատմությունը», գլուխ 42:

սուլթան, Մահմուդին սպանած ու գահին հասած Ահմեդի թոռ Յուսեյն իբն Ալա-Էդ-Դուլայի (1425-1431) մոտ:

Զերթական անգամ վերսկսելով ակտիվ պայքարը քրդերի դեմ՝ 1425 թվականի գարնանը Իսթանդուլի գլխավորած Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (մոտ 50.000) կրկին պաշարեց Վանը այս անգամ արդեն Մելիք-Ասադի գլխավորած Շամբոյանների էմիրության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Զայ ռազմիկներից (մոտ 200)¹: Դրանից հետո 1425 թվականի հունիսին Իսթանդուլի ուժերը ոտնատակ տվեցին Վասպուրականը², որի ընթացքում էլ հենց 1425 թվականի նույն հունիսին Շամբոյանների էմիրության բանակից գրավեցին Աղթամար կղզին³: Այս պայմաններում Մելիք-Ասադը, թողած իր հիմնական տիրույթները Իսթանդուլին, հետ քաշվեց Կորճայք, սակայն շուտով սպանվեց, իսկ Շամբոյանների էմիրության էմիր էլ հռչակվեց Եգդանշիրի որդի Մելիք-Մահմուդը (1425-1430): Քրդերի դեմ մղվող պայքարը, սակայն, Իսթանդուլին այս տարի ևս վիճակված չէր հաջողությամբ ավարտել, քանի որ իրադարձություններին միջամտեց արդեն Ղարա-Ղոյունլուների անգիջում հակառակորդը Ադ-Ղոյունլուներից:

Իրոք, նույն 1425 թվականի հունիսին Ուսման իբն Ղուբլուդի գլխավորած Ադ-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (մոտ 30.000) Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Զայ ռազմիկներից (մոտ 100) պաշարեց վեճի հին առարկա հանդիսացող Երզնկան և օգոստոսին գրավեց այն⁴: Դրանից հետո Ուսման իբն Ղուբլուդը, դաշնակցելով արդեն Իբրահիմի գլխավորած Շամսադդինյանների էմիրության բանակի հետ, 1425 թվականի աշնանը ասպատակեց Արծկեի և Արճեշի շրջակայքը, թեև ի վերջո նահանջեց⁵:

1426 թվականի գարնանը Իսթանդուլի գլխավորած Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (մոտ 30.000) հերթական անգամ ասպատակեց Վասպուրականը ու Ռշտունիքը և նահանջեց՝ ի վերջո հասնելով Շամբոյանների էմիրության քիչ թե շատ հնազանդության մի վիճակի⁶: 1426 թվականի նույն այդ գարնանը Իսթանդուլի ռազմական մեքենան Սոյուրդաթմիշ Ամատունու գլխավորած Ամատունիների բանակից (մոտ 500) գրավեց Նաև Մակուն⁷: Անառիկ Մակուն, որը կարողացել էր դիմադրել նույնիսկ Թեմուրի երկաթյա հորդային, իր իսկ անհեռատես վերջին տիրակալների որոշման պատճառով նույն այս ժամանակ արդեն ընկել էր կաթոլիկության գիրկը, վերջինիս հայ բնակչությունը կորցրել էր իրեն բնորոշ արժեքային համակարգի բաղադրատարրերը և արդյունքում, երբ եկավ վճռական պահը, դիմադրությունն ավարտվեց անհաջողությամբ:

1426 թվականի աշնանը Իսթանդուլի ռազմական մեքենան ասպատակեց Ուրմիայի շրջակայքը և նահանջեց⁸, որից հետո Ղարա-Ղոյունլուների գործող էմիրը սկսեց համարել, որ իր իշխանությունը տեղում արդեն բավականին ամուր է՝ առաջ շարժվելու և վերջին տարիներին արևմուտքում իրեն շատ պասիվ պահող Շահռուհի գլխավորած Թեմուրյանների էմիրությանը կանխարգելիչ հարված հասցնելու համար արդեն բուն Իրանական լեռնաշխարհի տարածքում: Արդյունքում՝ 1427 թվականի գարնանը Իսթանդուլի գլխավորած Ղարա-Ղոյունլուների (մոտ 70.000) ու Տարոնի իշխանության (մոտ 5.000) միացյալ բանակը Թեմուրյանների էմիրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 5.000) գրավեց Սուլթանիեն⁹, սակայն, չկարողանալով ամրանալ տեղում, ի վերջո հետ քաշվեց: Սուլթանիեի անկման ժամանակ ոչնչացվեց Շահռուհի ոչ փոքր մի կայազոր, սակայն, թերևս, ավելի կարևոր էր այն հանգամանքը, որ գերվեցին ու սպանվեցին Նաև կնոջ կողմից նրա մի քանի ազգականներ:

¹ Թովմա Մեծոփեցի «Լենկ-Թեմուրի և նրա հետևորդների պատմությունը», գլուխ 44; Պետրոս Բերկրացի «Յիշատակարան 1426 թվականի»; Անանու թաղեացի «Յիշատակարան 1427 թվականի»; Թովմա Մինասյանց «Տարեգրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»:

² Թովմա Մինասյանց «Յիշատակարան 1425 թվականի»; Պետրոս Բերկրացի «Յիշատակարան 1426 թվականի»:

³ Թովմա Մեծոփեցի «Լենկ-Թեմուրի և նրա հետևորդների պատմությունը», գլուխ 44; Թովմա Մինասյանց «Տարեգրություն»:

⁴ Ավետիք Դարանազի «Յիշատակարան 1425 թվականի»; Անդրեաս Եվդոկացի «Ժամանակագրություն»:

⁵ Թովմա Մեծոփեցի «Լենկ-Թեմուրի և նրա հետևորդների պատմությունը», գլուխ 45; Թովմա Մինասյանց «Յիշատակարան 1425 թվականի»; Զակար Գրիչ «Յիշատակարան 1425 թվականի»:

⁶ Կարապետ Խիզանցի «Յիշատակարան 1425 թվականի»; Պետրոս Բերկրացի «Յիշատակարան 1426 թվականի»:

⁷ Գրիգոր Գրիչ «Յիշատակարան 1426 թվականի»; Անանու թաղեացի «Յիշատակարան 1427 թվականի»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Թովմա Մինասյանց «Տարեգրություն»:

⁸ Թովմա Մեծոփեցի «Լենկ-Թեմուրի և նրա հետևորդների պատմությունը», գլուխ 46:

⁹ Թովմա Մեծոփեցի «Լենկ-Թեմուրի և նրա հետևորդների պատմությունը», գլուխ 46; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»:

Շուտով պարզվեց, սակայն, որ քրդերի դեմ պայքարն ամենևին էլ ավարտված չէ և 1427 թվականի նույն գարնանը, երբ Ղարա-Ղոյունլուները բավականին ցավոտ մի հարված հասցրին Շահռուհի էմիրությանը, Իսթանդեղը ստիպված եղավ վերսկսել պայքարը քրդերի դեմ, իսկ, քանի որ Շամսադդինյաններն արդեն հնազանդված էին, նա հարվածն ուղղեց Շամսադդինյանների դեմ: Արդյունքում՝ Իսթանդեղի ռազմական մեթենան հերթական անգամ պաշարեց Բաղեշը, սակայն, մինչև 1429 թվականի աշուն մնալով այս քաղաքի պարիսպների տակ, ի վերջո ամրագրեց սեփական անհաջողությունը և հետ քաշվեց: Այս ամենի հետ կապված վատն այն էր, որ Շամսադդինյանների էմիրության բանակը 1427 և 1428 թվականի ձմռանը ինքն էր ելնում ամրություններից ու, որպեսզի դժվարացնի պաշարումը հետագայում, ամայացնում էր շրջակայքը, որից տուժվում էին ամենից առաջ հենց հայերը¹:

Գլուխ 32 Կիլիկիայի թագավորության վերացումը

1421 թվականի հունվարի 14-ին Շեյխը մահացավ, ինչն էլ հերթական անգամ անկայունացրեց հազիվ-հազ կայունացող ներքաղաքական դրությունը Մամլուքյան սուլթանությունում: Շեյխի մահից հետո նրա կողմնակիցները նոր սուլթան հռչակեցին վերջինիս մեկուկես տարեկան որդի Ահմեդ իբն Շեյխին (1421), սակայն, երևի թե, ավելորդ էլ է ասել, որ իրական իշխանությունը հայտնվեց ամենևին էլ ոչ նորընծա սուլթանի ձեռքում, ինչը չէր կարող հերթական գզվառոցի առիթ չհանդիսանալ: Արդյունքում՝ կարճ ժամանակ անց մամլուքների մի խումբ դավադրություն կազմեց և, գահընկեց անելով նորածին սուլթանին, 1421 թվականի օգոստոսի վերջին նոր սուլթան հռչակեց նախկին սուլթանի մոր հետ ամուսնացած Թաթարին (1421): Գահընկեց արված սուլթանը հեռացվեց Կահիրեից և մի քանի տարի անց սպանվեց: Թաթարը ևս, սակայն, երկար չվայելեց սուլթանական գահը, քանզի նույն 1421 թվականի դեկտեմբերի վերջին մամլուքների հերթական խումբը սրան ևս գահընկեց արեց ու սպանեց, որից հետո սուլթան հռչակվեց Թաթարի տասնամյա որդի Նասր-էդ-Դինը (1421-1422), որի օրոք իրական իշխանությունը բնականաբար գտնվում էր նրա ինսամակալ Բարսեկի ձեռքում: Արդյունքում՝ 1422 թվականի ապրիլին սուլթանական ինսամակալը գահընկեց արեց, ձերբակալեց և շուտով սպանեց իր սանին, որից հետո Մամլուքյան սուլթանության սուլթան հռչակվեց Բարսեկը (1422-1438), որի էլ հենց ի վերջո հաջողվեց ամրանալ արյունով ողողված սուլթանական գահին:

Մամլուքյան սուլթանությունում տիրող քաոսային վիճակը հերթական անգամ իր ազդեցությունը թողեց Կիլիկիայի և հարակից շրջանների վրա: Իրոք, հենց այս խառն օրերին էր, որ Մեհմեդ-բեկը կարողացավ ազատվել բանտարկությունից, հաջողությամբ փախուստի դիմել Կահիրեից և հաստատվել կրկին ոտքի հանված Ղահրամանյանների էմիրությունում: Ղահրամանյանների այս էմիրին, սակայն, իշխանությունը երկար վայելել այնուհանդերձ չվիճակվեց, քանի որ արդեն 1423 թվականի փետրվարին Օսմանյան սուլթանության բանակից Անթալիայի պաշարման ժամանակ ամրությունից արձակված հրանոթի արկի հարվածից նա ուղղակի բզկտվեց: Հոր մարմնի կտորները հավաքելուց և դրանք թաղելուց հետո ընտանեկան համաձայնությամբ Ղահրամանյանների էմիրության էմիր հռչակվեց հանգուցյալի որդի Իբրահիմը (1423-1463): Նոր էմիրը, որ մի ռազմունակ, եռանդուն և խելացի անձնավորություն էր, իր երկարատև կառավարման ընթացքում մի վերջին անգամ մեծ ուժ ու հզորություն հաղորդեց սեփական էմիրությունը: Նույն այս Իբրահիմի օրոք էր, սակայն նաև, որ գործնականում անվերադարձ կերպով փչացան հարաբերությունները Օսմանյան սուլթանների հետ, ինչն էլ լրջորեն սահմանափակեց Ղահրամանյանների էմիրության ակտիվությունը արևելքում ու հատկապես Կիլիկիայում:

1424 թվականին Կոնստանդին V-ը մահացավ և Կիլիկիայի թագավորության արքա հռչակվեց նրա թոռը՝ Կոնստանդին VI-ը (1424-1426): Նույն այս ժամանակ, սակայն, Մերձավոր Արևելքում հասունանում էին վճռական իրադարձություններ: Իրոք, Բարսեկը քրիստոնյաների

¹ Կիրակոս Բանասեր Ռշտունի «Ժամանակագրություն»; Թովմա Միևսայան «Տարեգրություն»; Մելիքսեթ Բաղիշեցի «Չիշատակարան 1428 թվականի»:

հարցով իր ծրագրերն ուներ և գահ բարձրանալուց հետո վերջինս որպես առաջնային քաղաքական խնդիր հռչակեց պատերազմը Կիպրոսի թագավորության դեմ՝ վերջնական նպատակ ունենալով արմատախիլ անել քրիստոնյաների քաղաքական իշխանության վերջին մնացորդները Մերձավոր Արևելքում: 1425 թվականի օգոստոսի 3-ից մինչև օգոստոսի վերջ Կիպրոսում ափ իջած Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 3.000, 50 նավ) ասպատակեց կղզին և, մանր ընդհարումներ ունենալով Կիպրոսի թագավորության բանակի (2.500) ու նրա կազմում գտնվող Չայ ռազմիկների (մոտ 500) հետ, նահանջեց¹:

1425 թվականի վերջերին Կոնստանդին VI-ը բանակային զգալի ուժերով իջավ լեռներից, հասավ Սիս և ուղղություն վերցրեց դեպի ծովափ: Չայոց արքան օգնության էր շտապում Կիպրոսի թագավորությանը: Կոնստանդին VI-ը ու իր բանակի մի մասը թողեցին Կիլիկիան և անցան Կիպրոս, որպեսզի օգնություն ցույց տան տեղի թագավորության արքա Յովհաննես II-ին (1398-1432)՝ Մամլուքյան սուլթանության հերթական հարվածը հետ մղելու գործում: Իր հերթին 1426 թվականին Բարսեղը, ձեռնամուխ լինելով վերջինը և վճռականը լինելուն կոչված հարձակմանը, խոշոր բանակային ուժերով կրկին ափհանում կազմակերպեց Կիպրոսում:

Չետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1426 հուլիսի 7 – *խեղոկիտիայի ճ-մ* (Կիպրոսի հարավ, Լիմասոլի մոտ)²

Մամլուքյան սուլթանության բանակը (3.100, 150 նավ) ափ իջավ կղզում և ասպատակեց շրջակայքը, որից հետո ամուր պաշտպանական դիրքեր զբաղեցրեց մի բարձրավանդակի վրա: Տեղեկանալով այս մասին՝ Յովհաննես II-ի գլխավորած Կիպրոսի (5.600, 100 թևական) և Կոնստանդին VI-ի գլխավորած Կիլիկիայի (մոտ 600) թագավորությունների միացյալ բանակը սկսեց մոտենալ հակառակորդին՝ մերժելով հաշտություն կնքելու բոլոր առաջարկները: Հակառակորդին մոտենալուց հետո քրիստոնյաները, հրետանին տեղադրելով առաջին գծում և նախատեսելով պաշտպանողական մարտ տալ, ամուր պաշտպանական դիրքեր գրավեցին: Չետագայում, սակայն, երբ օրվա արդեն կեսին պարզ դարձավ, որ թշնամու բանակը չի պատրաստվում նախահարձակ լինել, քրիստոնյաներն իրենք պատրաստվեցին հարձակման անցնել, ընդ որում այդ ընթացքում Մամլուքյան սուլթանության բանակը արևելքից իրականացված թևանցումով մի խոշոր ջոկատ անցկացրեց քրիստոնյաների բանակի ձախ թևից ձախ:

I փուլ – Քրիստոնյաները մի շարք հարձակումներ գործեցին հակառակորդի ամրացված դիրքերի ուղղությամբ, սակայն որևէ հաջողության չհասան և հետ մղվեցին ելման դիրքեր, ընդ որում մարտում վիրավորվեց, իսկ դրանից կարճ ժամանակ անց էլ մահացավ նաև Կոնստանդին VI-ը: Միաժամանակ քրիստոնյաների հետևագործը, որը հիմնականում կազմված էր ռազմական գործին անվարժ աշխարհագորայիններից, զենքերը լքելով աստիճանաբար ցրվեց:

II փուլ – Քրիստոնյաների հերթական գրոհներից մեկի ժամանակ թևանցն ավարտած հակառակորդի ջոկատը, գործելով ճակատային հակահարձակման անցած սեփական ուժերի հետ միասին, թևային հարված հասցրեց: Արդյունքում՝ քրիստոնյաները ծանր պարտություն կրեցին և դիմեցին փախուստի:

III փուլ – Մամլուքյան սուլթանության բանակը հետապնդեց քրիստոնյաների և ծանր կորուստներ պատճառեց նրանց:

Չայերը կորցրին մոտ 400, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000 զինվոր, ընդ որում գերվեց նաև Յովհաննես II-ը, թշնամին՝ մոտ 700 զինվոր:

Քրիստոնյաների նկատմամբ վճռական հաղթանակ տանելուց հետո Մամլուքյան սուլթանության բանակը հիմնովին ավերեց կղզին: Արդյունքում՝ իրեն պարտություն բերած ճակատամարտում գերի ընկած Կիպրոսի արքան ստիպված եղավ ընդունել մամլուքների

¹ Լեոնտիոս Մախերոս «Պատումը Կիպրոսի քաղցր երկրի մասին», գիրք 5:

² Լեոնտիոս Մախերոս «Պատումը Կիպրոսի քաղցր երկրի մասին», գիրք 5; Չակոբ Սսեցի «Կիլիկիայի պատմությունը»; Գասպար Չամբեցի «Չիշատակարան 1426 թվականի»; Անանուն «Չիշատակարան 1426 թվականի»:

թելադրած անձնատվության բոլոր և նույնիսկ ամենածանր պայմանները: Այս հարվածից Կիպրոսի թագավորությունն այդպես էլ այլևս ուշքի չեկավ: Դեշտ չեղավ նաև հայերի համար:

Գլուխ 33 **«Անհայտ» Օշին II-ը և** **Կիլիկիայի թագավորության հետագա ընթացքը**

Կոնստանդին VI-ի մահից հետո Կիլիկիայի թագավորության նոր արքա հռչակվեց Օշին II-ը (1426-1465): Վերջինս 1496 թվականին հիշատակվում է այն կապակցությամբ, որ հենց այդ տարում նահատակվել է իր որդի Թորոս Զոմկլայեցին¹: Հայերի մոտ կա սովորույթ, երբ հայրը որդուն անվանում է սեփական հոր անունով: Արդյունքում կարելի է ենթադրել, որ Օշին II-ը եղել է Զեթում I-ի եղբայր, Կոռիկոսի տեր հռչակված Օշինի թոռան թոռ, 1360 թվականին գոհված Օշինի թոռը: Մինչև 1448 թվականը Օշին II-ը որպես իր նստավայր ուներ Կոռիկոսը, որտեղ Կիպրոսի թագավորության իշխանությունն, ըստ էության, ձևական էր: Միաժամանակ վերջինիս իշխանության տակ էին գտնվում նաև Չեյթունը, Բարձրաբերդը, Նայինպեց բերդը, ինչպես նաև Կապան, Վահկա, Պաղրաս, Մուլեոն և Կոպիտառ ամրոցներն ու նրանց շրջակայքը:

Արդյունքում՝ հավաքելով իրենց շուրջը թագավորության անկումից հետո մնացած գինված ուժերի բեկորները, իրենց լեռնային ամրոցներին ապավինած հայ իշխանները նույնիսկ ստեղծված ծանր պայմաններում էլ կառչած մնացին հայի տեսակի համար այնքան սիրելի պետականության գաղափարին: Միաժամանակ կարծում եմ, որ, մինչև առաջ անցնելը, չի խանգարի մի քանի խոսք ասել նաև «թագավոր Հայոց» տիտղոսի հետագա ճակատագրի մասին Եվրոպայում:

Գլուխ 34 **«Թագավոր Հայոց» տիտղոսի ժառանգականության հիմնախնդիրը**

Իրոք, Կիպրոսի թագավորության արքաներն, ի դեմս ամենից առաջ Պետրոս I-ի քաղաքական ժառանգորդը հանդիսացող Զովհաննես II-ի, «թագավոր Հայոց» տիտղոսն ի վերջո փոխանցեցին ներկայիս Ֆրանսիայի հարավ-արևելքում և ներկայիս Իտալիայի հյուսիս-արևմուտքում նույն այս ժամանակ տարածվող Սավոյայի դքսության տիրակալներին: Սկզբում, սակայն, տիտղոսը Սավոյան իշխանատոհմում այնուհանդերձ ստատիկ դրություն ուներ և ակտիվացավ միայն մի քանի տասնամյակ անց:

Իրոք, այն բանից հետո, երբ Զովհաննես II-ի աղջիկ Աննան ամուսնացավ Սավոյայի դքսության դուքս Լյուդովիկոսի (1440-1465) հետ, «թագավոր Հայոց» տիտղոսը Կիպրոսի արքաներին պատկանող այլ տիտղոսների շարքում անցավ Սավոյան իշխանատոհմին: Այն բանից հետո, սակայն, երբ Լյուդովիկոսի որդի Ամադեոսի (1465-1472) տղա Ֆիլիբերտին (1472-1482) հաջորդած վերջինիս եղբայր Կառլոսը (1482-1490) 1485 թվականին Զովհաննես II-ի որդի Զովհաննես III-ի (1432-1458) աղջիկ, գահագրկված և իր տիրույթներում ապաստանած Շառլոտային (1458-1464) դրամական զգալի հատուցման դիմաց համոզեց հրաժարվել իր տիտղոսաշարքից, «թագավոր Հայոց» տիտղոսը կորցրեց իր ստատիկ դրությունը և Սավոյան իշխանատոհմի տիտղոսաշարքում գործնական լիակատար մակարդակ ձեռք բերեց: Արդյունքում՝ այլ տիտղոսների շարքում «թագավոր Հայոց» տիտղոսը վերջնականապես ամրապնդվեց Սավոյան իշխանատոհմի տիտղոսաշարքում այս ամենից շատ կարճ ժամանակ անց, քանզի, այն բանից հետո, երբ Շառլոտային հաջորդած նրա խորթ եղբայր Զովհաննես IV-ի (1464-1473) նորածին որդի Զովհաննես V-ը (1473-1474) կնքեց իր մահկանացուն, իսկ վերջինիս մայր, Կիպրոսի թագավորության թագուհի Կատերինա Կորնարոն (1474-1489) էլ Կիպրոսի թագավորությունը 1489 թվականին փոխանցեց Վենետիկի հանրապետությանը ու Կիպրոսի թագավորությունը ոչնչացավ, Սավոյան իշխանատոհմը և նույն Կառլոսը Եվրոպական մակարդակում մնացին այս տիտղոսի իրոք արդեն միակ կրողների դերում:

Արդյունքում՝ Սավոյան իշխանատոհմի այլ տիտղոսների շարքում «թագավոր Հայոց» տիտղոսը 1720 թվականին անցավ նույն իշխանատոհմի հիմնադրած Սարդինիայի

¹ Անանուն Երուսաղեմի «ժամանակագրություն»:

թագավորությանը, որը 1861 թվականին վերափոխվեց Իտալական թագավորության: 1946 թվականին, սակայն, երբ Իտալական թագավորությունը վերացավ և այն փոխարինվեց Իտալական Հանրապետությամբ, իշխանությունից զրկված Սավոյան արքայատոհմը այլ տիտղոսների շարքում իր տիտղոսաշարքում այնուհանդերձ պահպանեց ու հիմա էլ պահպանում է «թագավոր Հայոց» տիտղոսը ընդհուպ մինչև այս տողերը գրելու պահը: Այս կապակցությամբ հարկ է միաժամանակ նշել, սակայն, որ այլ տիտղոսների շարքում «թագավոր Հայոց» տիտղոսը առնվազն տեսական մակարդակում իրենց տիտղոսաշարքում ունեն նաև Բագրատունիները, որոնք, 1801 թվականին Կախեթի թագավորության անկումից հետո զրկված լինելով իշխանությունից, այնուհանդերձ պահպանել ու հիմա էլ պահպանում են «թագավոր Հայոց» տիտղոսը ընդհուպ մինչև կրկին, ինչպես Սավոյան արքայատոհմի պարագայում է, այս տողերը գրելու պահը:

Այսպիսով՝ ժամանակակից աշխարհում գոյություն ունեն միանգամից երկու արքայատոհմեր, որոնք կարող են հավակնել «թագավոր Հայոց» տիտղոսին և այս կապակցությամբ կարելի է կարծել, որ առավելությունն այնուհանդերձ պատկանում է հենց Բագրատունիներին, քանի որ Սավոյան արքայատոհմը «թագավոր Հայոց» տիտղոսը մի քանի անգամ որպես ժառանգություն էր ստացել կանացի գծով: Այս առումով զարմանալի է, սակայն, այն հանգամանքը, որ, եթե Սավոյան արքայատոհմի տիտղոսարաշքում «թագավոր Հայոց» տիտղոսը ամրագրված է միանգամայն պաշտոնական մակարդակում, ապա Բագրատունիների տիտղոսաշարքում վերջինս այնուհանդերձ չի հիշատակվում կամ հիշատակվում է միայն միջնորդավորված, ի դեմս «*թագավոր համայն Վրաց և այլոց*» տիտղոսի «այլոց» տարրի:

Գլուխ 35

Բյուզանդական կայսրության վերջնական աղետի սկիզբը

1421 թվականի մայիսի 26-ին Մեհմեդ I-ի մահից հետո նրան հաջորդեց որդին՝ ուժեղ և ռազմունակ Մուրադ II-ը (1421-1444, 1446-1451): Արդյունքում վերջինս վճռական գործողությունների դիմեց արդեն Բյուզանդական կայսրության դեմ:

Վերջին հարյուրամյակում տեղի ունեցած զարգացումների արդյունքում Բյուզանդական կայսրությունից, ըստ էության, մնացել էին միայն Կոստանդնուպոլիսը և Հարավային Թրակիայի որոշ աննշան տարածքներ, իսկ Մանուիլ II-ն էլ, լիովին գիտակցելով իր պետության վրա կախված վտանգի ահռելի չափերը, ինչպես Լևոն V-ն էր վարվել նույն այս ժամանակ, գրեթե նույն պայմաններում անվերջ դեգերում էր եվրոպական արքունիքներում՝ փորձ կատարելով Օսմանյան սուլթանության դեմ պայքար մղելու համար աջակցություն գտնել: Այս ջանքերն ի վերջո անարդյունք ավարտվեցին, սակայն նույն այդ ջանքերը, ինչպես նաև Օսմանյան սուլթանության գահակալական ներքին խնդիրներին միջամտելու որոշ հանգամանքներ հաշվի առնելով էլ հենց եռանդի և կազմակերպչական ունակությունների որևէ պակաս չունեցող Մուրադ II-ը, որը 1422 թվականին վերջնականապես ոչնչացրել էր Բուլղարական թագավորությունը, որոշեց հարված հասցնել Կոստանդնուպոլսին: Նախորդ տարիներին ոչ մեկ անգամ էր եղել, որ օսմանյան ջոկատները հայտնվել էին համաքրիստոնեական երբեմնի մայրաքաղաքի պարիսպների տակ, իսկ երբեմն էլ նույնիսկ փորձեր էին կատարվել կարճատև պաշարման ենթարկել քաղաքը, սակայն այս անգամ բանը հասավ իրական պաշարման:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1422 հունիսի 8 - սեպտեմբերի 6 – Կոստանդնուպոլսի պաշտպանությունը¹

Մուրադ II-ի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 100.000) պաշարեց քաղաքը Մանուիլ II-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակից (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 1.000):

¹ Գեորգիոս Սֆրանձի «Փոքր ժամանակագրություն», գլուխ 10; Հովհան Կանան «Կոստանդնուպոլսի պաշարման պատմությունը»: Այս մասին հայտնում է նաև Դուկասը:

I փուլ - Հունիսի 8-ին Օսմանյան սուլթանության բանակը մի շարք գրոհներ ձեռնարկեց, որոնք, սակայն, հետ մղվեցին:

II փուլ - Օգոստոսի 24-ի լուսաբացին Օսմանյան սուլթանության բանակը անցավ վճռական հարձակման, սակայն ողջ օրը տևած մարտի արդյունքում հետ մղվեց ելման դիրքեր:

III փուլ - Մանր մարտերից հետո անհաջողության մատնված Օսմանյան սուլթանության բանակը սեպտեմբերի 6-ին թողեց քաղաքի պաշարումը և նահանջեց:

Հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 400, թշնամին՝ մոտ 15.000 զինվոր:

Այսպիսով՝ կայսրությանը մի վերջին անգամ հաջողվեց հետ մղել հարվածը: Առաջին անհանգստացնող ահազանգը, սակայն, արդեն հնչել էր և պարզ էր, որ հետագայում նորանոր և ավելի վտանգավոր զարգացումներ էին լինելու: Այս կապակցությամբ հետաքրքիր է նշել, որ օսմանյան ահազանգը նույն այս ժամանակ հնչեց նաև Տրապիզոնի կայսրության համար: Իրոք, 1428 թվականի աշնանը Օսմանյան սուլթանության ծովով արշաված բանակը (մոտ 3.000, 30 նավ) ասպատակեց Տրապիզոնի շրջակայքը և նահանջեց¹:

Գլուխ 36 Թեմուրյան V պատերազմը

Արևմտյան ուղղությամբ նախորդ հարվածից հետո Շահռուհը երկար տարիներ մոռացության էր մատնել այս ուղղությունը և այս հանգամանքը տեղում զգալի խնդիրներ էր առաջացրել՝ ամենից առաջ, ի դեմս Իսթանդուլի ոչ միշտ հաջող, սակայն ամեն դեպքում եռանդուն գործունեության: Այսպիսով՝ Ղարա-Ղոյունլուների էմիրությունն աստիճանաբար կրկին ոտքի էր կանգնում և այս հանգամանքը ստիպեց Թեմուրյանների էմիրությանը ի վերջո հերթական անգամ անդրադարձ կատարել Արևմուտքին: Այս առումով հարկ է նաև ավելացնել, որ առաջիկա հարվածում զուտ ռազմական բաղադրիչից զատ Շահռուհը լայնորեն կիրառման մեջ դրեց նաև քաղաքական բաղադրիչը՝ օգտվելով Ղարա-Ղոյունլուների մոտ առկա հակասություններից և Իսթանդուլի դեմ պայքարում գործի դնելով նաև վերջինիս եղբայրներին՝ սկզբում Աբու-Սայիդին, իսկ հետո՝ Ջահան-Շահին: Սկիզբ առավ Թեմուրյան V պատերազմը (1429-1437):

1429 թվականի նոյեմբերին Սալմաստի ճ-մ-ում Շահռուհի գլխավորությամբ Ղազվին-Սուլթանիե-Թավրիզ-Հեր-Սալմաստ երթուղով արշաված Թեմուրյանների էմիրության բանակը (մոտ 150.000) հաղթեց Իսթանդուլի, Իբրահիմի, Մելիք-Մահմուդի և Շարաֆ-Էդ-Դինի գլխավորած Ղարա-Ղոյունլուների, Շամսադդինյանների, Շամբոյանների և Էյուբյանների էմիրությունների (100.000), ինչպես նաև Տարոնի իշխանության (մոտ 10.000) միացյալ բանակին²: Դրանից հետո, զարգացնելով հաջողությունն ամենից առաջ հյուսիսային ուղղությամբ, 1429 թվականի նոյեմբերին Ջահան-Շահի գլխավորած Թեմուրյանների էմիրության բանակը (մոտ 20.000) Զարթլի թագավորության բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 500) գրավեց³ Շամշուղեն⁴: Այս հաջողությունից հետո, ձևականորեն Ղարա-

¹ Խալկոնդիկես «Պատմություն»:

² Թովմա Մեծփեցի «Լենկ-Թեմուրի և նրա հետնորդների պատմությունը», գլուխ 46; Կիրակոս Բանասեր Ռշտունի «Ժամանակագրություն»; Կիրակոս Ռշտունի «Ժամանակագրություն»; Անանուն «Ժամանակագրություն 1440 թվականի»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56: Եսայի Հասան-Ջալալյան «Համառոտ պատմություն Աղվանից աշխարհի», գլուխ 1; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»:

³ Ըստ Առաքել Դավրիժեցու («Պատմություն», գլուխ 30) Շամշուղեն ամրոցը գրավել է Ջահան-Շահի գլխավորած Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության բանակը, սակայն նույն իրադարձությունների մասին խոսելիս «Զարթլի Ցխովդեբա»-ն (Վախուշտի Բագրատունի) խոսում է Թեմուրի որդի Շահռուհի գլխավորած բանակի մասին: Արդյունքում՝ կարելի է ենթադրել, որ ամրոցի գրավումը իրոք գլխավորել է Ջահան-Շահը, սակայն այդ արել է՝ առաջնորդելով Թեմուրյանների էմիրության բանակի մի մասին, այլ ոչ թե Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության բանակին: Կարելի է բերել այս պնդումը հաստատող հետևյալ անուղղակի ապացույցները: Իրոք, ոչ միայն դեպքերին ակնատես, այլև հետագա հայ պատմիչները եականորեն չեն տարբերակում իրարից թաթար-թուրքմենական բանակները: Ավելին, նույնիսկ այժմ զուտ ռազմական տեսանկյունից դժվար է տարբերակել Թեմուրյանների և Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության բանակները, քանի որ վերջիններս ունեին էթնիկ նույն արմատները, մոտավորապես նույն զինվածություն, հանդերձանքը ու մարտնչելու մեթոդները: Այս պայմաններում հավանական է ենթադրել, որ ամրոցը գրաված Թեմուրյանների էմիրության բանակը, հաշվի առնելով, որ նրան առաջնորդում էր Ջահան-Շահը, պատմիչները շփոթել են Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության բանակի հետ: Իր հերթին, Ջահան-Շահը, ի տարբերություն իր եղբայր Իսթանդուլի, ավելի մեղմ և հաշտվողական վերաբերմունք ուներ Թեմուրյանների նկատմամբ, որոնց օգնությամբ էլ հետագայում հռչակվեց Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության էմիր: Կարելի է ենթադրել, որ Ջահան-Շահի և Թեմուրյանների համագործակցությունը սկսվել է հենց այս ժամանակից:

⁴ Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56; Չաթարիա Քանաբեռեցի «Հայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 4; Անանուն Վանեցի «Ժամանակագրություն»; Մարտիրոս Խալիֆա «Ժամանակագրություն»:

Ղոյունլուների էմիրության էմիր հռչակելով Իսթանդերի եղբայր Աբու-Սայիդին, Թեմուրյանների էմիրության բանակը ձմեռելու նպատակով կենտրոնացավ Արցախում:

1429 թվականի նույն նոյեմբերից մինչև դեկտեմբեր Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության նահանջող բանակը (մոտ 50.000) իր հերթին ասպատակեց Վասպուրականը, Պարսկահայքը և Կորճայքը ու ցրվեց¹: Տարածաշրջանում սկիզբ էր առնում անիշխանությունը և այս պայմաններում Շամբոյանների էմիրության բանակը (մոտ 3.000) Աղթամարի կաթողիկոս Դավիթ III-ի (1393-1433) գլխավորած Արծրունիների բանակից (մոտ 500) 1429 թվականի դեկտեմբերին գրավեց Լիմ կղզին (Վանա լճում), թալանեց այն և նահանջեց²: Սրանից կարճ ժամանակ անց, սակայն, Մելիք-Մահմուդը մահացավ և Շամբոյանների էմիրության էմիր հռչակվեց Սեդինը (1430-1432), որը ևս, սակայն, կարճ իշխեց: Նույն այս ժամանակ ակտիվացան նաև Ղարա-Ղոյունլուների ավանդական հակառակորդները Արևմուտքում և, օգտվելով առիթից, 1429 թվականի դեկտեմբերին Ուսման իբն Ղուլթուղի գլխավորած Աղ-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (մոտ 20.000) Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 100) գրավեց Արճեշը³: Վերջին անհաջողությունները ծանր հետևանքներ էին ունեցել Ղարա-Ղոյունլուների ռազմական համակարգի համար, սակայն աննկուն Իսթանդերը այնուհանդերձ ի մի բերեց սեփական ուժերը և, օգտվելով հակառակորդի անմիջական հարվածի բացակայությունից, անցավ պատասխան գործողությունների՝ փորձելով ամենից առաջ կարգուկանոն հաստատել սեփական շարքերում:

Արդյունքում՝ 1430 թվականի հունվարին Վանա լճի ճ-մ-ում Իսթանդերի գլխավորած Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության (մոտ 10.000) և Տարոնի իշխանության (մոտ 1.000) միացյալ բանակը մանր մարտերում հաղթեց շրջակայքն ասպատակող Շամբոյանների էմիրության բանակին (մոտ 10.000)⁴: Իր հերթին, 1430 թվականի մարտին Թեմուրյանների էմիրության բանակը (մոտ 50.000) Զարթլիի թագավորության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 500) գրավեց Լոռի ամրոցը⁵, որից հետո, համարելով պատերազմը ավարտված, Շահռուիը, կայազորային ուժեր թողնելով գրաված տարածքներում, հիմնական ուժերով նահանջեց ելման դիրքեր: Իսթանդերը, սակայն, իր հերթին ամենևին էլ չէր համարում պատերազմն ավարտված և արդյունքում, օգտվելով այն բանից, որ Շահռուիի հարվածային ուժերը հետ են քաշվել, անցավ հակահարձակման:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1430 ապրիլ – Արճեշի ճ-մ⁶

Իսթանդերի գլխավորած Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության (10.000) և Տարոնի իշխանության (մոտ 5.000) միացյալ բանակը պաշարեց քաղաքը Թեմուրյանների էմիրության բանակից (մոտ 1.000): Տեղեկանալով այս մասին՝ Թեմուրյանների էմիրության հիմնական բանակը (20.000) սկսեց սրընթաց երթով մոտենալ քաղաքին:

I փուլ – Թեմուրյանների էմիրության բանակը անցավ վճռական հարձակման, որի հենց սկզբում էլ Իսթանդերն իր թիկնապահ գնդով լքեց մարտադաշտը և դիմեց փախուստի: Արդյունքում՝ առանց լուրջ դիմադրության ցրվեց նաև Իսթանդերի մնացած բանակը:

II փուլ – Նպատակ ունենալով բռնել Իսթանդերին՝ թշնամու հիմնական ուժերը սկսեցին հետապնդել վերջինիս թիկնապահ գնդին: Յետապնդողների դեմ քաջաբար մարտնչող Ղարա-Ղոյունլուների էմիրին, սակայն, ի վերջո հաջողվեց հաջողությամբ հեռանալ:

Յայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 700 զինվոր:

¹ Թովմա Մեծփեցի «Լենկ-Թեմուրի և նրա հետնորդների պատմությունը», գլուխ 47; Գրիգոր Գառնեցի «Յիշատակարան 1428 թվականի»:

² Թովմա Մեծփեցի «Լենկ-Թեմուրի և նրա հետնորդների պատմությունը», գլուխ 47:

³ Թովմա Մեծփեցի «Լենկ-Թեմուրի և նրա հետնորդների պատմությունը», գլուխ 47:

⁴ Թովմա Մեծփեցի «Լենկ-Թեմուրի և նրա հետնորդների պատմությունը», գլուխ 48:

⁵ Անանուն «Ժամանակագրություն 1576 թվականի»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 111; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»:

⁶ Թովմա Մեծփեցի «Լենկ-Թեմուրի և նրա հետնորդների պատմությունը», գլուխ 48; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»:

Այսպիսով՝ կյանքը ցույց տվեց, որ կոնկրետ ժամանակատարածային հարթության մեջ Ղարա-Ղոյունլուների էմիրությունն այնուհանդերձ բավարար ուժեր չունի Թեմուրյանների էմիրության նույնիսկ տեղական ուժերի դեմ պայքարելու համար և գործն առաջ էր գնում բացառապես միայն Իսթանդուլի եռանդի ու խիզախության հաշվին: Շուտով, սակայն, Ղարա-Ղոյունլուների էմիրի դրությունն ավելի բարդացավ, քանի որ ավանդականորեն միայն մեծ թեականությամբ իրեն ենթարկվող տեղական ուժերն իրենք էլ սկսեցին վերջնականապես գործել Թեմուրյանների էմիրության օգտին:

1430 թվականի ամռանը Թեմուրյանների և Շամբոյանների էմիրություններից միացյալ բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց Արծեշի ու Վանի շրջակայքը, որից հետո Թեմուրյանների էմիրության բանակը նահանջեց և կենտրոնացավ Ատրպատականում¹: Վերջին հանգամանքն, ի դեպ, կյանք արժեցավ նաև Ղարա-Ղոյունլուների էմիրությունում այդպես էլ իրապես իշխել չհասցրած Աբու-Սայիդին, որին Իսթանդուլը ձերբակալեց և սպանեց: Այսպիսով՝ Շահռուհի ռազմական մեքենան այս անգամ ևս առժամանակ դադարեցրեց ակտիվ գործողությունները Արևմուտքում, ինչից օգտվելով էլ Իսթանդուլը հերթական անգամ հակահարձակման անցավ՝ փորձելով ամենից առաջ ճնշել սեփական տիրույթների սահմաններում առկա ըմբոստ տրամադրությունները և վերացնել անհնազանդ ուժերին:

1430 թվականի սեպտեմբերին Իսթանդուլի գլխավորած Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց Արծեշի շրջակայքը՝ վերացնելով տեղում տիրող ապստամբական տրամադրությունները²: Ի պատասխան սրա, սակայն, 1431 թվականին Փիրբեկի գլխավորած Շամբոյանների էմիրության բանակը (մոտ 5.000) Աղթամարի կաթողիկոս Դավիթ III-ի գլխավորած Արծրունիների բանակից (մոտ 500) գրավեց Աղթամար կղզին, որից հետո իր տիրապետությունը հաստատեց Ռշտունիքում³: Այս առումով Ղարա-Ղոյունլուների էմիրի օգտին եղավ այն հանգամանքը, որ շուտով Թեմուրյանների դեմ սկսեց գործել նաև Զարթլիի թագավորության զգուշավոր արքան:

Իրոք, 1431 թվականին Ալեքսանդր II Մեծի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 40.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 15.000) Թեմուրյանների էմիրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) գրավեցին Լոռի և Շամշուղե ամրոցները⁴: Դրանից հետո իրենց հերթին սրվեցին Իսթանդուլի հարաբերությունները նաև Շիրվանշահերի էմիրության էմիր, Իբրահիմին հաջորդած նրա որդի Խալիլի (1417-1464) հետ:

Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ Վասպուրականում կառավարիչ նշանակված Իսթանդուլի որդի Արալին տեղի բնակչության հետ շատ վատ էր վարվում և, ի պատասխան իրեն հասնող բողոքների, Իսթանդուլը որդուն ի վերջո իր մոտ կանչեց: Արալին, սակայն, ահաբեկվելով իր հետ հանդիպումից, դիմեց փախուստի և պատսպարվեց Խալիլի մոտ, որն իր հերթին գերեց նրան և փոխանցեց Շահռուհին: Այսպիսով, ըստ էության, ներընտանեկան վեճն ի վերջո միջազգային և նույնիսկ ռազմաքաղաքական բովանդակություն ձեռք բերեց, քանի որ Խալիլի ողջ այդ վարքագծից Իսթանդուլը իրեն բնականաբար անչափ խոցված զգաց:

Արդյունքում՝ 1432 թվականի գարունից մինչև աշուն Ալեքսանդր II Մեծի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 30.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 15.000), ինչպես նաև Իսթանդուլի գլխավորած Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (մոտ 30.000) ասպատակեցին Շամախիի ու Դերբենդ ամրոցի շրջակայքը և նահանջեցին⁵: Որպես հետևանք այս ամենի՝ Ուտիքի հյուսիսը և Գագ ամրոցը ընկան Զարթլիի թագավորության տիրապետության տակ: Իր հերթին, 1432 թվականի աշնանը Լոռի ամրոցի ճ-մ-ում Ալեքսանդր II Մեծի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 30.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10.000) հաղթեցին Թեմուրյանների էմիրության բանակին (մոտ 30.000), որից հետո, բաժանելով ուժերը երկու մասին, իրենց տիրապետության տակ զցեցին Ամբերդ և Գագ

¹ Թովմա Մեծոփեցի «Լենկ-Թեմուրի և նրա հետնորդների պատմությունը», գլուխ 49, 50; Դավիթ Եղեգացի «Հիշատակարան 1432 թվականի»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»:

² Թովմա Մեծոփեցի «Լենկ-Թեմուրի և նրա հետնորդների պատմությունը», գլուխ 50:

³ Թովմա Մինասյանց «Սուրբ Հակոբ Վանքի պատմությունը»; Թովմա Ուրանցի «Հիշատակարան 1433 թվականի»:

⁴ «Զարթլի-Ցխովդերա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն» 1373-1703 թվականների; Անանուն «Ժամանակագրություն 1431-1737 թվականների»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 111:

⁵ Թովմա Մեծոփեցի «Լենկ-Թեմուրի և նրա հետնորդների պատմությունը», գլուխ 53; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 111:

ամրոցները, թեև հետագայում այնուհանդերձ թողեցին դրանք¹: Նույն այս ժամանակ Իսթանդուլը իր հերթին շարունակում էր գործել նաև իրեն չենթարկվող տեղական ուժերի դեմ՝ փորձ կատարելով հնարավորինս լավ նախապատրաստվել դեպի արևմուտք սպասվող Շահռուհի հերթական հարվածին:

Հայկական լեռնաշխարհում Իսթանդուլը ավանդական խնդիրներ ուներ ամենից առաջ բրդերի հետ, սակայն դրանք բոլորի համար արդեն սովորական էին դարձել, իսկ փոխարենն ավելի լուրջ խնդիրներ կային հարավում, որտեղ Ղարա-Ղոյունլուների Էմիրի իշխանությունից գրեթե դուրս էր մնացել Միջագետքը: Ավելին, նույն այս ժամանակ իշխանությունից մի ժամանակ հեռացած Ասպահանն ինքն էլ գործում էր ինչ-որ տեղ Հարավային Միջագետքում և նույնիսկ համագործակցություն էր սկսել Ջելաիրյանների սուլթանության սուլթան Յուսեյն իբն Ալա-Էդ-Դուլայի հետ: Պարզ չէր դրությունը, սակայն, նաև Կենտրոնական Միջագետքում, որտեղ, հաստատված Բաղդադում, գործում էր մի ժամանակ Իսթանդուլին պաշտպանած, սակայն այժմ անորոշ տրամադրություններով տարված Նրա մյուս եղբայր Մուհամմեդը: Արդյունքում՝ 1431 թվականի աշնանը Իսթանդուլը սրընթաց արշավանք իրականացրեց դեպի հարավ և լուրջ հաջողության հասավ, երբ 1431 թվականի նոյեմբերի 9-ին ինչ-որ տեղ Հարավային Միջագետքում Յուսեյն իբն Ալա-Էդ-Դուլան անակնկալ հարձակման ենթարկվեց ու սպանվեց, իսկ Ջելաիրյանների սուլթանությունն էլ ոչնչացավ: Նույն այս ժամանակ, սակայն Ասպահանն իր հերթին գերեց և սպանեց Մուհամմեդին, որից հետո հաստատվեց Բաղդադում, իսկ նոր այս մարտահրավերի դեմ պայքարելու հնարավորություն էլ, ինչպես պարզվեց, Իսթանդուլին արդեն չուներ: Ավելին, Շահռուհի շուտով առաջ քաշեց և սկսեց առավել եռանդով աջակցել Իսթանդուլի մյուս եղբայր Ջահան-Շահին, որն էլ ի վերջո դարձավ Ղարա-Ղոյունլուների Էմիրության հաջորդ Էմիրի գլխավոր թեկնածուն:

Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում Մամլուքյան սուլթանության տնտեսական դրությունը դանդաղ, բայց հաստատուն կերպով սկսում էր վատանալ, քանզի երաշտը, մորեխների ալիքները և դրանց հետևած սովն ու ժանտախտը անում էին իրենց սև գործը: Այս կապակցությամբ կարևոր է նշել նաև, որ հենց այս ժամանակ էլ սկիզբ առավ այն գործընթացը, երբ Կահիրեում սկսեցին ավելի ու ավելի ընդգծված պահպանողական դիրքեր գրավել ամեն մի նորի նկատմամբ, ինչի արդյունքում Մամլուքյան սուլթանությունը սկսեց աստիճանաբար հետ մնալ համաշխարհային զարգացումներից: Սկզբնական տասնամյակներում, մանավանդ ուժեղ հակառակորդի բացակայության պայմաններում, սա իրեն կարծես այնքան էլ զգացնել չէր տալիս, բայց հետագա տասնամյակներում իրավիճակը աստիճանաբար բարդացավ և արդյունքում մամլուքների պետությունը վերածվեց, ըստ էության, կավե ոտքերով մի հսկայի: Ինչ վերաբերում է Կիլիկիային և հարակից երկրամասերին, ապա այստեղ իր հերթին հաստատվել էր որոշակի կայունություն ու խաղաղություն, քանի որ պաշտոնական Կահիրեն ինքն այնքան էլ միջոցներ ու հնարավորություն չուներ զբաղվելու երկրամասով, իսկ թուրքմեններն էլ դեռևս ուշքի չէին եկել մամլուքների կողմից ստացած ծանր հարվածներից: Չնայած սրան, սակայն, տեղական որոշ գործողություններ տարածաշրջանում պաշտոնական Կահիրեն այնուհանդերձ իրականացնում էր և հենց դրանց արտահայտություններից մեկն էլ այն էր, որ 1433 թվականի գարնանը Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 30.000) Ադ-Ղոյունլուների Էմիրության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100) պաշարեց Ամիդը, սակայն, չկարողանալով գրավել այն, հետ քաշվեց²: Նույն այս ժամանակ, սակայն սկիզբ էր առնում Շահռուհի հերթական հարվածն արևմտյան ուղղությամբ, որի այս անգամ արդեն կոչված էր իր հետ լուրջ փոփոխություններ բերել, այնպես որ Իսթանդուլի հոգսն ամենևին էլ Արմուտքը չէր:

Դեռևս Թեմուրի և Իբրահիմի ժամանակներից Շիրվանշահերի Էմիրությունը համարվում էր տարածաշրջանում Թեմուրյանների Էմիրության դաշնակիցը և այժմ իրավիճակն, ըստ էության, չէր փոխվել: Ավելին, վերջին հարվածը, որը Իսթանդուլը հասցրել էր Խալիլին, Շիրվանշահերի Էմիրին ոչ միայն դրդել էր դիմել նույն Շահռուհին, այլև արդեն նաև Թեմուրյանների Էմիրին էր պարզորեն ցույց տվել, որ Ղարա-Ղոյունլուների Էմիրությունը կրկին ոտքի է կանգնում: Որպես

¹ Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլի պատմությունը»: Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»:

² Այս մասին հայտնում է իբն Ալասը:

հետևանք այս ամենի՝ Շահռուիը հերթական անգամ հանգեց դեպի արևմուտք արշավանք իրականացնելու մտքին:

Արդյունքում՝ 1435 թվականի սեպտեմբերին Շահռուիի գլխավորությամբ Թավրիզ-Արտավանյան-Գողթն-Նախիջևան երթուղով առաջխաղացած Թեմուրյանների էմիրության բանակը (մոտ 150.000) Սմբատ Օրբելյանին հաջորդած Նրա որդի Բեշթեն Օրբելյանի (1421-1438) գլխավորած Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության (մոտ 200) և Օրբելյանների (մոտ 300) միացյալ բանակից պաշարեց Երևշակ ամրոցը: Ի վերջո, սակայն, արդեն հոկտեմբերին կնքվեց զադտնի մի հաշտություն, ըստ որի ամրոցում ապաստանած Իսթանդերի որդի Շահ-Կուվատն ու Նրա մայրը պարտավորվեցին սպանել Իսթանդերին և հետագայում հնազանդվել Շահռուիին¹: Միաժամանակ ճկուն գործեց Նաև Ալեքսանդր II Մեծը, որը իր որդի Դեմետրեին ուղարկեց հսկայական ուժերով Թավրիզ ժամանած Շահռուիի մոտ և կարողացավ հասնել այն բանին, որ Զարթլիի թագավորությունը գոնե այս անգամ զերծ մնա Թեմուրյանների էմիրության հարվածից: Նույն այս ժամանակ աննկուն Իսթանդերն իր հերթին, քանի որ բաց ճակատամարտում հակառակորդի դիմադրելու համար այնուհանդերձ բավարար ուժեր չունեի, առկա ուժերի գլուխն անցած սկսեց սրընթաց երթով հեռանալ դեպի Հայաստանի արևմտյան շրջաններ, որտեղ Նրան մի անակնկալ հաջողություն էր սպասում:

Իրոք, բազմափորձ Ուսման իբն Ղուբլուղը, որը նույն այս ժամանակ տեղեկացել էր հարևան էմիրության տարածքում զարգացող իրադարձությունների մասին, հավաքել էր սեփական ուժերը և, առիթի դեպքում ավարի սեփական մասնաբաժինը ձեռք գցելու մտայնությամբ, Երզնկայից համենայն դեպս առաջացել էր մինչև Կարին՝ ճամբարելով վերջինիս մոտակայքում ու սպասելով իրադարձությունների հետագա զարգացմանը: Արդյունքում, սակայն, 1435 թվականի հոկտեմբերին հենց նույն Կարինի մոտ էլ Իսթանդերի գլխավորած Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (3.000) անակնկալ հարձակումով հաղթեց Ուսման իբն Ղուբլուղի գլխավորած Աղ-Ղոյունլուների էմիրության ճամբարած բանակին (20.000), որից հետո սրընթաց երթով շարժվեց դեպի արևմուտք և ամրացավ Թոքաթում: Անակնկալ այս ընդհարման արդյունքն իրոք որ շլացուցիչ էր, քանի որ Աղ-Ղոյունլուները ոչ միայն կորցրին 7.000 ռազմիկ, այլև դրանց թվում իր որդիներից շատերի հետ միասին մարտում ընկավ Նաև մինչ այդ ամենատարբեր փորձանքներից ամենայն հաջողությամբ ազատված և արդեն ծերունական տարիքում գտնվող Ուսման իբն Ղուբլուղը²: Ուսման իբն Ղուբլուղի մահից հետո Աղ-Ղոյունլուների էմիրության էմիր հռչակվեց վերջին ջարդից փրկված Նրա որդի Ալին (1435-1438), սակայն մի կողմից կրած կորուստները, իսկ մյուս կողմից էլ Ալիի անձնական հատկանիշների թերություններն ի վերջո բերեցին Նրան, որ Աղ-Ղոյունլուների էմիրության ռազմաքաղաքական ակտիվությունը կտրուկ անկում ապրեց և զգալի ժամանակով մնաց այդ վիճակում:

1435 թվականի նոյեմբերին Իսթանդերի գլխավորած Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (7.000) մի պահ առաջացավ դեպի արևելք, սակայն, կրկին խուսափելով իր դեմ շարժված Թեմուրյանների էմիրության բանակից (մոտ 30.000), հետ քաշվեց: Այս պայմաններում Թեմուրյանների էմիրության բանակն ասպատակեց Արարատը, Բարձր Հայքը և Վասպուրականը, սակայն, այդպես էլ չհասնելով հակառակորդին, Նահանջեց ու ճամբարեց Թավրիզում³, դեպքերի վերջնական հանգուցալուծումը, փաստորեն, հետաձգելով հաջորդ տարուն:

1436 թվականի գարնանը Թեմուրյանների էմիրության բանակը (մոտ 50.000) Նոր հարված հասցրեց և ասպատակեց Արարատի արևմուտքն ու Բարձր Հայքը՝ թույլ չտալով Իսթանդերի գլխավորած Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության բանակին (40.000) անցնել Եփրատից արևելք⁴: Այս պայմաններում, որպեսզի բավարարում տա սեփական ռազմիկներին, 1436 թվականի արդեն

¹ Թովմա Մեծոփեցի «Լենկ-Թեմուրի և Նրա հետնորդների պատմությունը», գլուխ 54; Թովմա Մեծոփեցի «Հիշատակարան 1435 թվականի»; Կարապետ Վանեցի «Հիշատակարան 1435 թվականի»; Անանուն «Ժամանակագրություն 1440 թվականի»; Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 111; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»:

² Թովմա Մեծոփեցի «Լենկ-Թեմուրի և Նրա հետնորդների պատմությունը», գլուխ 55; Թովմա Մեծոփեցի «Հիշատակարան 1435 թվականի»; Կարապետ Վանեցի «Հիշատակարան 1435 թվականի»; Կիրակոս Ռշտունի «Ժամանակագրություն»; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56; Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»:

³ Թովմա Մեծոփեցի «Լենկ-Թեմուրի և Նրա հետնորդների պատմությունը», գլուխ 56; Յովհաննես Արծկեցի «Հիշատակարան 1438 թվականի»; Սարգիս Ախլիսեցի «Հիշատակարան 1438 թվականի»:

⁴ Թովմա Մեծոփեցի «Լենկ-Թեմուրի և Նրա հետնորդների պատմությունը», գլուխ 57; Շմավոն Սանահնեցի «Հիշատակարան 1437 թվականի»; Մխիթար Սևերակցի «Հիշատակարան 1437 թվականի»; Յովհաննես Հաղպատցի «Հիշատակարան 1438 թվականի»:

ամռանը Ղարա-Ղոյունլունների էմիրության բանակը (10.000) Իսթանդերի համաձայնությամբ ասպատակեց Թեքաթի, Սեբաստիայի և Խարբերդի շրջակայքը¹:

1436 թվականի նույն ամռանը Շահռուհի գլխավորությամբ Թավրիզ-Արտավանյան-Գողթն-Նախիջևան երթուղով առաջխաղացած Թեմուրյանների էմիրության բանակը (մոտ 70.000) Բեշքեն Օրբեյանի գլխավորած Օրբեյանների բանակից (մոտ 500) գրավեց Որոտ ամրոցը²: Ստեղծված ծանր պայմաններում, ձգտելով ապահովել իր երկրամասի բնակչության անվտանգությունը, 1436 թվականի նույն ամռանը, հետ մղելով Թեմուրյանների էմիրության հետապնդող բանակի (մոտ 15.000) հարձակումները, Բեշքեն Օրբեյանի գլխավորած Օրբեյանների բանակի (մոտ 3.000) ուղեկցությամբ Սյունիք-Վարաժնունիք-Գուգարք երթուղով շարժվեց հայ բնակչության քարավանը (մոտ 20.000)³՝ ի վերջո ապաստանելով Զարթլիի թագավորության տարածքում:

1436 թվականի նոյեմբերին Իսթանդերի գլխավորությամբ Հայաստանի արևմտյան շրջաններից կրկին դեպի արևելք առաջացող Ղարա-Ղոյունլունների էմիրության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց Դերջանը⁴, որից հետո, օգտվելով հակառակորդի ուժերի բացակայությունից, հասավ մինչև Ուրմիա լճի հյուսիսային ափեր: Արդյունքում, սակայն, 1436 թվականի դեկտեմբերի Սոֆիանի ճ-մ-ում (Վասպուրական, Գաբիթյան գավառի հյուսիս-արևելք) Ջահան-Շահի և Թեմուրյանների էմիրության միացյալ բանակը (մոտ 40.000), շնորհիվ այն բանի, որ Ղարա-Ղոյունլունների էմիրության բանակի հիմնական մասը մարտի ժամանակ անցավ իր կողմը, հաղթեց Իսթանդերի գլխավորած Ղարա-Ղոյունլունների էմիրության բանակին (մոտ 30.000)⁵: Դրանից հետո, հերթական անգամ կորցրած ամեն ինչ, Իսթանդերը հեռացավ մարտի դաշտից և ամրացավ Երնջակ ամրոցում: Նույն այս ժամանակ, սակայն, հաջողությունը մի վերջին անգամ այնուհանդերձ ժպտաց արդեն հարբեցողության գիրկը նետված Իսթանդերին և երկարատև ջանքերից հետո նա ի վերջո ստացավ Ղարա-Ղոյունլունների էմիրությանը ռազմական աջակցություն ցույց տալ վերաբերյալ Բարսեկի համաձայնությունը: Իրոք, դատելով ըստ ամենայնի, Կահիրեում մի ինչ-որ պահի իրոք որ սկսել էին անհանգստանալ Ղարա-Ղոյունլունների չափից դուրս թուլությունից և մամլուքների աչքերի առաջ արդեն աղոտ կերպով սկսել էր հառնել 1400-1401 թվականների կրկնության հեռանկարը, ինչից խուսափելու համար էլ հենց նրանք ի վերջո տվեցին իրենց համաձայնությունը՝ աջակցել Իսթանդերին:

1437 թվականի գարնանը Ջահան-Շահի գլխավորած Ղարա-Ղոյունլունների և Թեմուրյանների էմիրությունների միացյալ բանակը (մոտ 20.000) Իսթանդերի գլխավորած Ղարա-Ղոյունլունների էմիրության բանակից (մոտ 500) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 100) պաշարեց Երնջակ ամրոցը: Ի վերջո, սակայն, գործեց վաղուց նախապատրաստված դավադրությունը և Իսթանդերի որդի Շահ-Կուվատը սպանեց հորը, որից հետո ամրոցի դիմադրությունը դադարեց⁶: Իսթանդերի մահից հետո Ղարա-Ղոյունլունների էմիրության էմիր հռչակվեց Ջահան-Շահը (1437-1467), որը մի խելացի, հեռատես, լայնախոհ, եռանդուն, դիվանագիտական և զորավարական զգալի ունակություններով օժտված անձնավորություն էր: Այս առումով հատկանշական է, որ, ամրանալով էմիրության գահին, Ջահան-Շահն անմիջապես էլ սպանել տվեց իր եղբորորդուն՝ հայրասպան Շահ-Կուվատին:

Մինչ Երնջակում տեղի էին ունենում մեր կողմից նկարագրված դրամատիկ իրադարձությունները, Իսթանդերի մահվան մասին դեռևս անտեղյակ Մամլուքյան սուլթանության բանակը (100.000, որից 60.000 հեծյալ) արդեն շարժվել էր դեպի հյուսիս և մոտեցել էր Երզնկային: Թուրքմեններին ի սկզբանե չսիրող Բուրջիները, սակայն, որոնք սրանց հետ ընդհարումներում ամեն ինչ տեսել էին, տեղում չէին վստահում ոչնչի և ոչ մեկի, իսկ շուտով նրանց

¹ Թովմա Մեծփեցի «Լենկ-Թեմուրի և նրա հետևորդների պատմությունը», գլուխ 57; Կիրակոս Բանասեր Ռշտունի «ժամանակագրություն»:

² Կարապետ Վարդապետ «Հիշատակարան 1435 թվականի»; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56:

³ Թովմա Մեծփեցի «Լենկ-Թեմուրի և նրա հետևորդների պատմությունը», գլուխ 65:

⁴ Թովմա Մեծփեցի «Լենկ-Թեմուրի և նրա հետևորդների պատմությունը», գլուխ 57:

⁵ Թովմա Մեծփեցի «Լենկ-Թեմուրի և նրա հետևորդների պատմությունը», գլուխ 58; Կիրակոս Բանասեր Ռշտունի «ժամանակագրություն»; Թովմա Մինասյանց «Սուրբ Հակոբ Վանքի պատմությունը»; Հովհաննես Արծկեցի «Հիշատակարան 1438 թվականի»; Սարգիս Ախլցխեցի «Հիշատակարան 1438 թվականի»; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»:

⁶ Թովմա Մեծփեցի «Լենկ-Թեմուրի և նրա հետևորդների պատմությունը», գլուխ 59; Կիրակոս Բանասեր Ռշտունի «ժամանակագրություն»; Աստվածատուր Խլաթեցի «Հիշատակարան 1437 թվականի»; Ամիր Փաշա «Հիշատակարան 1441 թվականի»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»; Խալկոնիդես «Պատմություն»; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»; Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 3:

հասած լուրն էլ այն մասին, որ Իսթանդերը սպանված է, ընդհանրապես լարեց իրադրությունը: Արդյունքում, չնայած Ջահան-Շահի թափած ջանքերի, կողմերի հարաբերություններն արագորեն սրվեցին և 1437 թվականի գարնանը Երզնկայի ճ-մ-ում Մամլուքյան սուլթանության բանակը հաղթեց Ղարա-Ղոյունլուների Էմիրության (մոտ 30.000) ու Տարոնի իշխանության (մոտ 5.000) միացյալ բանակին, որից հետո, ասպատակելով շրջակայքը, վերադարձավ սեփական սահմաններ¹: Այսպիսով՝ Բարսբեկը, ռազմական հարված հասցնելով հակառակորդին, դրանից հետո այնուհանդերձ գերծ մնաց պատերազմական գործողությունների հետագա թեժացումից, դե իսկ Ջահան-Շահն ինքն էլ կոնկրետ պահին որևէ կերպ պատրաստ չէր դրանց, այնպես որ, չնայած փոխադարձ չարացածությանը, երկու պետությունների հարաբերություններում գործը ռազմական գործողությունների հետագա զարգացման այդպես էլ չհասավ:

Ղարա-Ղոյունլուների մոտ տեղի ունեցած իշխանափոխության այս խառը օրերին սկսեց գործել նաև Սեդիկի մահից հետո Շամբոյանների Էմիրության գահին նրան հաջորդած իր եղբայր Սուլթան-Ահմեդի (1432-1434) որդի, արդեն իսկ հիշատակված Փիր-բեկը (1434-1474), որը 1437 թվականի նույն գարնանը ասպատակեց Արծեշի, Արծկեի և Չարիշատի շրջակայքը², իսկ 1437 թվականի ամռանն³ ու աշնանն էլ կրկնեց հարվածը⁴: 1437 թվականի նույն աշնան Ալեքսանդր II Մեծի գլխավորած Զարթլի թագավորության բանակը (մոտ 30.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 15.000) իրենց հերթին ավերեցին Արցախի թուրքմենական ձմեռոցները և նահանջեցին⁵:

Մեծ պատերազմը, սակայն, այսպես թե այնպես ավարտվում էր, քանի որ Շահռուհն ի վերջո հասել էր իր նպատակին և, ինչ-որ տեղ, իհարկե, ձևականորեն, բայց այնուհանդերձ իրականությանը բավականին մոտ գծերով իր իշխանությունն էր հաստատել հոր կողմից նվաճված տարածքների մի լայն հատվածի նկատմամբ, ի դեմս Ղարա-Ղոյունլուների Էմիրությանը պատկանող տարածքների: Իր հերթին մյուս կողմից արդեն Ջահան-Շահն ինքը, հիանալի ծանոթ լինելով իրավիճակին, ինչպես նաև գործնական մակարդակում ականատես լինելով Իսթանդերի վարած ռազմաքաղաքական գծի վերջնական անհաջողությանը, Շահռուհի հետ իրեն անչափ զգույշ ու հնազանդ էր պահում՝ գերադասելով հավաքել ուժերը և գործել միայն հարմար առիթի դեպքում: Ահա հենց այս պայմաններում էլ իր վերջը գտավ Թեմուրյան V պատերազմը:

Գլուխ 37

Ջահան-Շահի գահակալման սկզբնական փուլը

Գործելով իր կողմից որդեգրված արդեն իսկ հիշատակված ծրագրի սահմաններում՝ արդյունքում Ջահան-Շահը կյանքի կոչեց և ավելի զարգացրեց հնարավորինս ջերմ հարաբերությունների հաստատումը նաև հայերի հետ, քանի որ նա լավ էր հասկանում, որ առանց Էմիրության բնակչության գլխավոր մասը կազմող հայերի աջակցության տեղում իր իշխանությունը երբեք էլ ամուր չի լինի: Արդյունքում՝ պատահական չէր նաև այն, որ հենց այս ժամանակից սկսած էլ Ջահան-Շահն իրեն վերագրեց և սկսեց ակտիվորեն կիրառել դեռևս իր նախնիների կողմից յուրացված «Շահարմեն» տիտղոսը: Վերոգրյալի կապակցությամբ հատկանշական էր նաև այն, որ 1440 թվականին նույն Ջահան-Շահի աջակցությամբ Հայաստանի կենտրոնական հատված տեղափոխվեց և Էջմիածնում հաստատվեց նաև Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի նստավայրը:

Իրոք, մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում Սիսը, որպես կաթողիկոսական նստավայր, ըստ էության, արդեն կորցրել էր իր դիրքն ու հեղինակությունը, այն մշտական վտանգների մեջ էր և, ընդհանրապես, արդեն ուղղակի որևէ իմաստ չկար կաթողիկոսարանը պահել Հայաստանի ծայրամասերից մեկում: Այս առումով ոչ պակաս կարևորություն ունեցավ նաև այն հանգամանքի գիտակցումը, որ Ջահան-Շահն ինքն իրեն մեծապես նաև հայերի

¹ Թովմա Մեծոփեցի «Լենկ-Թեմուրի և նրա հետևորդների պատմությունը», գլուխ 59; Սիմեոն Եկեղյացի «Հիշատակարան 1439 թվականի»; Կիրակոս Բանասեր Ռշտունի «Ժամանակագրություն»; Կիրակոս Ռշտունի «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Անանուկ Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»:

² Թովմա Մեծոփեցի «Լենկ-Թեմուրի և նրա հետևորդների պատմությունը», գլուխ 62; Հովհաննես Արծեցի «Հիշատակարան 1438 թվականի»:

³ Թովմա Մեծոփեցի «Լենկ-Թեմուրի և նրա հետևորդների պատմությունը», գլուխ 62:

⁴ Թովմա Մեծոփեցի «Լենկ-Թեմուրի և նրա հետևորդների պատմությունը», գլուխ 62:

⁵ Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»:

տիրակալ էր համարում և զգալիորեն հովանավորում էր Հայ առաքելական եկեղեցուն, այն դեպքում, երբ Կահիրեի անհասկանալի սուլթանների, ինչպես նաև տարացեղ թուրքմենների փոթորկալից միջավայրում Սիսում գործող Նույն այդ կաթողիկոսարանը հայտնվել էր շատ անապահով դրության մեջ: Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի նստավայրը կրկին Հայաստանի կենտրոնական շրջաններ տեղափոխելը կարճաժամկետ առումով կարևոր նշանակություն ունեցավ ամենից առաջ Ջահան-Շահի հեղինակության և հայերի կողմից Նրան որոշակիորեն դրական վերաբերվելու առումով, սակայն ավելի երկարաժամկետ հեռանկարում այս ամենը անչափ դրական եղավ հատկապես հայերի համար, քանզի, նախ կաթողիկոսարանն իրոք հայտնվեց ավելի ապահով դրության մեջ, իսկ հետո էլ Հայաստանի կենտրոնական շրջանների հայահավաք համահավաք դրությունն ավելի ընդգծվեց:

Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության ղեկին կանգնելուց հետո Ջահան-Շահը, մի քանի տարի ծախսելով սեփական տիրույթներում իր իշխանության ամրապնդման վրա, ի վերջո կրկին արտաքին ակտիվություն դրսևորեց, ընդ որում, առայժմ, որևէ կերպ չընդհարվելով Թեմուրյանների հետ, ինչպես նաև իրեն պատրաստ չհամարելով առաջանալ նաև արևմտյան ուղղությամբ, Ղարա-Ղոյունլուների Նոր էմիրը հարված ուղղեց ամենից առաջ հենց Զարթլիի թագավորության դեմ:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1440 մարտ 27 - մայիսի 15 – Շամշուդե ամրոցի գրավումը¹

Ջահան-Շահի գլխավորած Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության և Սեֆյանների շեյխության միացյալ բանակը (100.000) պաշարեց ամրոցը Զարթլիի թագավորության բանակից (մոտ 2.500) ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (2.000):

I փուլ – Մարտի վերջին թշնամին մի քանի գրոհներ ձեռնարկեց, որոնք, սակայն, հետ մղվեցին: Անհաջողության մատնված թշնամու բանակը ուժեղացրեց ամրոցի պաշարումը՝ նախատեսելով գրավել այն սովի միջոցով:

II փուլ – Մայիսի 15-ին ծայրահեղ սովի մատնված ամրոցի կայազորը, ստանալով բավարար երաշխիքներ, դադարեցրեց դիմադրությունը և հանձնվեց: Չնայած տրված երաշխիքներին, սակայն, ամրոցի գերի հանձնված պաշտպանները սպանվեցին:

Հայերը կորցրին 2.000, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 2.500 զինվոր:

Չարգացնելով հաջողությունը՝ 1440 թվականի մայիսի վերջից մինչև հունիս Ջահան-Շահի գլխավորած Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության և Սեֆյանների շեյխության միացյալ բանակը (մոտ 90.000) ասպատակեց Գուգարքն ու Տփղիսի շրջակայքը և նահանջեց²: Ավարտելով պատերազմը քրիստոնյաների դեմ՝ Ջահան-Շահը պատերազմական գործողություններ սկսեց արդեն քրդերի դեմ:

Արդյունքում՝ 1442 թվականին Ջահան-Շահի գլխավորած Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (մոտ 20.000) Շամբոյանների էմիրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.500 գրավեց Չոբլ և Ջուլամերկ (= Ջլմար)) ամրոցները³: Նույն այս տարում էր, որ իր մահկանացուն կնքեց Շամսադդինյանների էմիրության էմիր Իբրահիմը և Նրան հաջորդեց որդին՝ Հաջի-Մուհամմեդը (1442-1460):

1443 թվականի աշնանը վերջին տարիներին ավելի ու ավելի շատ կրոնական հոգսերով տարվող Ալեքսանդր II Մեծը հրաժարվեց գահից, որից հետո Զարթլիի թագավորության արքա հռչակվեց Նրա որդի Վախթանգ IV-ը (1443-1446), որը, ըստ էության, շարունակեց հոր ներքին և

¹ Թովմա Մեծփեցի «Լենկ-Թեմուրի և Նրա հետնորդների պատմությունը», գլուխ 66: Օհան Թմոզվեցին «Հիշատակարան 1442 թվականի»; Հովհաննես Գրիչ «Հիշատակարան 1458 թվականի»; Մխիթար Մաղարոսեցի «Հիշատակարան 1440 թվականի»; Թովմա Մինասյանց «Հիշատակարան 1440 թվականի»; Անանուն «Ժամանակագրություն 1440 թվականի»; Տերունական Սանահեցի «Հիշատակարան 1441 թվականի»; Անանուն Հաղպատցի «Հիշատակարան 1441 թվականի»; Վարդան Վանեցի «Հիշատակարան 1441 թվականի»; Գալուստ Աղջոցվանեցի «Հիշատակարան 1442 թվականի»; Թովմա Մինասյանց «Հիշատակարան 1451 թվականի»; Հովհաննես Կրոնավոր «Ժամանակագրություն»; Կիրակոս Ռշտունի «Ժամանակագրություն»; Կիրակոս Ռշտունի «Ժամանակագրություն»; Առաքել Ղավթիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56: Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»:

² Թովմա Մեծփեցի «Լենկ-Լենկ-Թեմուրի և Նրա հետնորդների պատմությունը», գլուխ 68: Անանուն Հաղպատցի «Հիշատակարան 1441 թվականի»; Հովհաննես Գրիչ «Հիշատակարան 1458 թվականի»; Վարդան Վանեցի «Հիշատակարան 1441 թվականի»:

³ Կարապետ Վանեցի «Հիշատակարան 1442 թվականի»:

արտաքին նույն քաղաքականությունը: Միաժամանակ, սակայն, օգտվելով գահակալի փոփոխության հանգամանքից, նույն այս ժամանակ Զարթլիի թագավորության նկատմամբ հերթական հարձակումը ձեռնարկեց Ջահան-Շահը:

1444 թվականի գարնանը Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց Գուզարքը և Ախալցխայի շրջակայքը¹, սակայն, 1444 թվականի գարնանը Ախալցխայի ճ-մ-ում Վախթանգ IV-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 40.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 15.000) մեկօրյա համառ մարտում ստիպեցին քաղաք մտած Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության բանակին (մոտ 50.000) նահանջել²: Այսպիսով՝ Ջահան-Շահը ևս մեկ անգամ ստուգեց Զարթլիի թագավորության ամրությունը և, ըստ ելության, համարժեք պատասխան ստանալով, հանգիստ թողեց քրիստոնյաներին:

1438 թվականի հունիսի 7-ին Բարսբեկը մահացավ և, իր կտակի համաձայն, գահը թողեց որդուն՝ Յուսուֆին (1438), սակայն սուլթանի մամլուք Չաքմաքը գրեթե անմիջապես էլ գահընկեց արեց վերջինիս: Գահընկեց արված սուլթանը ապաստանեց Ասորիքում և փորձեց դիմադրություն կազմակերպել, սակայն Չաքմաքը իր հիմնական բանակային ուժերով շարժվեց դեպի Ասորիք և ճնշեց դիմադրության բոլոր օջախները՝ գերելով ու սպանելով Յուսուֆին: Մամլուքյան սուլթանության ղեկին կանգնելուց հետո Չաքմաքը (1438-1453) պատերազմ սկսեց Յիվանդախանյանների օրդենի դեմ և 3 անգամ հարձակվեց Ռոդոսի վրա, սակայն մատնվեց անհաջողության: Նույն այս ժամանակ իր հերթին անշեղորեն վատանում էր Մամլուքյան սուլթանության տնտեսական դրությունը և հետագայում, ընդհուպ մինչև իր մահը, Չաքմաքը ստիպված էր չափավորել սեփական ագրեսիվ մղումները: Այս պայմաններում բնականաբար հարաբերական խաղաղություն և կայունություն հաստատվեց նաև Կիլիկիայում ու հարակից երկրամասերում, որտեղ սուլթանության գերիշխանությունը, ինչպես և գրեթե միշտ, շարունակում էր մեծ հաշվով ձևական բնույթ կրել: Միայն 1445 թվականին էր, որ Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) Յայկական բանակից (մոտ 1.000) գրավեց Կապան ամրոցը³:

1440-ական թվականների վերջին շարունակում էր դանդաղ մահանալ նաև Կիպրոսի թագավորությունը, որից օգտվելով էլ հենց, Կիլիկիայում որոշակիորեն կրկին ակտիվացան Ղահրամանյանները: Արդյունքում՝ 1448 թվականի ամռանը Ղահրամանյանների էմիրության բանակը (մոտ 10.000) Օշին II-ի գլխավորած Կիլիկիայի և Կիպրոսի թագավորությունների միացյալ բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 500) դավաճանության շնորհիվ գրավեց Կոռնիկոսը⁴:

1446 թվականին Վախթանգ IV-ը մահացավ և նրան փոխարինեց եղբայրը՝ Գեորգի IX-ը (1446-1466): Նոր արքան, ի տարբերություն նախորդների, մի բավականին թուլակամ և դժգույն անձնավորություն էր, ինչը բավականին բարդացրեց Զարթլիի թագավորության հատկապես ներքին դրությունը, ընդ որում վիճակը պարզ չէր նաև թագավորության բաղկացուցիչ մասերում: Արդեն 1447 թվականին Ախալցխայի ճ-մ-ում հայերի աջակցությամբ գահակալական պայքար սկսած Ղվարդվարե Ջակելիի գլխավորած Սամցխեի աթաբեկության բանակի մի մասը և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները անորոշ էլք ունեցած մարտում ընդհարվեցին աթաբեկ, Ղվարդվարեի եղբորորդի Աղբուղա Ջակելիի (1444-1451) գլխավորած Սամցխեի աթաբեկության բանակի մյուս մասի ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկների հետ⁵: Այս առումով լավը, համենայն դեպս գոնե առժամանակ, այն էր, որ նույն այս ժամանակ թագավորության գլխավոր հակառակորդ հանդիսացող Ջահան-Շահը շեղվեց այլ հոգսերով և զերծ մնաց հյուսիսային ուղղությամբ դրսևորվող ակտիվությունից:

¹ Կարապետ Վանեցի «Յիշատակարան 1445 թվականի»; Թովմա Մինասյանց «Յիշատակարան 1451 թվականի»; Չաքարիա Զանաբեռցի «Յայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 4:

² Զարթլի-Ցխովրեբա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 112; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»: Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»; Անանուն «Ժամանակագրություն 1576 թվականի»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56; Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»:

³ Կիրակոս Չեղոնցի «Յիշատակարան 1473 թվականի»:

⁴ Այս մասին հայտնվում է Կիպրոսի թագավորության պատմությանը նվիրված շատ աշխատություններում, սակայն կոնկրետ սկզբնաղբյուրներն ու դրանց բովանդակությունն առայժմ ինձ անհասանելի են:

⁵ Զարթլի-Ցխովրեբա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»:

Գլուխ 38 Ջահան-Շահի գահակալման հետագա ընթացքը

1445 թվականի մարտի 8-ին իր մահկանացուն կնքեց Բաղդադում քիչ թե շատ ինքնիշխան դիրքերում կառավարող Ասպահանը, որն իր իշխանությունը ժառանգեց Իսբանդերի որդի, մինչ այդ հոր հետ գտնված և իր մոտ ապաստանած Ալվանդին: Տեղական ուժերը, սակայն, հանդես եկան հանգուցյալի մանկահասակ որդի Փուլադ-Միրզայի օգտին, ինչի արդյունքում Ալվանդը ստիպված եղավ փախուստի դիմել: Ստեղծված իրավիճակից էլ հենց որոշեց օգտվել Ջահան-Շահը, որը արշավանք սկսեց հարավային ուղղությամբ և, 1446 թվականի հունիսի 9-ին գրավելով Բաղդադը, ամրապնդեց սեփական գերիշխանությունը արդեն նաև ողջ Միջագետքում: Ինչ վերաբերում է Ալվանդին, ապա նա նշանակվեց Մոսուլի կառավարիչ, սակայն այնուհանդերձ շարունակեց անչափ դժգոհ մնալ իրեն բաժին հասած ճակատագրից:

1447 թվականի մարտի 13-ին իր մահկանացուն կնքեց Շահռուհը, որից հետո Թեմուրյանների Եմիրությունը մուտք գործեց թուլության և քաոսի ժամանակաշրջան: Հանգուցյալին հաջորդեց նրա որդի Ուլուբեկը (1447-1449), որը մի կրթված և լուսավոր անձնավորություն էր, սակայն, իր այդ հատկանիշներով հանդերձ, վերջինս բնականաբար ոչ մի կերպ պատրաստ չէր կառավարելու Թեմուրյանների Եմիրության տիպի պետական մի միավոր: 1449 թվականի աշնանը Ուլուբեկի դեմ ապստամբեց նրա իսկ որդին և, գահընկեց անելով հորը, սպանեց, ինչից հետո Թեմուրյանների Եմիրության Եմիր հռչակվեց հենց այս հայրասպանը՝ Աբդուլ-Լատիֆը (1449-1450): 1450 թվականի մայիսի 9-ին, սակայն, Աբդուլ-Լատիֆն ինքը զոհ գնաց դավադրությանը, որից հետո Եմիր հռչակվեց Շահռուհի մեկ այլ որդու տղա Աբդալ-Միրզան (1450-1451): 1451 թվականին հունիսին, սակայն, վերջինիս ևս գահընկեց արեցին ու սպանեցին, որից հետո ի վերջո Թեմուրյանների Եմիրության Եմիր հռչակվեց Միհրան-Շահի թոռ Աբու-Սայիդը (1451-1468): Նոր Եմիրը առավել էր, քանի իր անմիջական նախորդները, համապատասխանում Թեմուրյանների Եմիրության պատշաճ կառավարչի դերին, սակայն քաոսի մի քանի տարիներն իրենց ամեն դեպքում զգացնել տալիս էին և արդյունքում գործերը քիչ թե շատ կարգի գցելու համար վերջինիս զգալի ժամանակ պետք եղավ: Այս պայմաններում որևէ արտաքին ռազմաքաղաքական ակտիվության մասին հասկանալիորեն խոսք գնալ չէր կարող, ընդ որում Ջահան-Շահն ինքն էլ, օգտվելով առիթից, ոչ միայն հրաժարվեց Թեմուրյանների Եմիրության գերիշխանությունից, այլև մինչ այդ հենց իր համար մշտական վտանգների աղբյուր հանդիսացող արևելյան ուղղությամբ սկիզբ դրեց ակտիվ նվաճողական քաղաքականության: Արդյունքում՝ Իրանական լեռնաշխարհում գերիշխանության համար մղվող պայքարում Ղարա-Ղոյունլուների Եմիրությունը լուրջ հայտ ներկայացրեց Թեմուրյանների Եմիրությանը: Առժամանակ, սակայն, Ջահան-Շահին արևմուտքում պահեցին այլ հոգսեր:

1438 թվականին Աղ-Ղոյունլուների Եմիրության Եմիր Ալիի եղբայր Համզա-բեկը գահընկեց արեց վերջինիս և Ալին, ստանալով պաշտոնական Կահիրեի աջակցությունը, պատսպարվեց Ասորիքում, որտեղ էլ շուտով կնքեց իր մահկանացուն: Աղ-Ղոյունլուների Եմիրության Եմիր հռչակվեց Համզա-բեկը (1438-1444), որի օրոք այս Եմիրությունն աստիճանաբար սկսեց ոտքի կանգնել: 1444 թվականին, սակայն, արդեն Ալիի որդի Ջհանգիրը գահընկեց արեց Համզա-բեկին և սպանեց, ինչից հետո Աղ-Ղոյունլուների Եմիրության Եմիր դարձավ Նույն Ջհանգիրը (1444-1453): Վերջինս իրեն արդեն այնքան ուժեղ էր զգում, որ ի վիճակի համարեց վերսկսել պայքարը Ղարա-Ղոյունլուների դեմ: Արդյունքում՝ արդեն 1446 թվականի հուլիսի 27-ից օգոստոսի 10-ը Ջհանգիրի գլխավորած Աղ-Ղոյունլուների Եմիրության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց Եկեղյաց գավառը և նահանջեց¹: Իր հերթին, օգտվելով առիթից, Մոսուլի կառավարչի պաշտոնը վարող Ալվանդը ապստամբություն բարձրացրեց հոր դեմ և միացավ Ջհանգիրին: Ստեղծված պայմաններում Ջահան-Շահը Ջհանգիրից պահանջեց իրենց հանձնել Ալվանդին, սակայն ստացավ մերժում: Ավելին, արդեն 1448 թվականի գարնանը Ալվանդի գլխավորած Աղ-Ղոյունլուների Եմիրության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց Արճեշը և նահանջեց²: Ահա հենց այս հոգսերն էլ առժամանակ Արևմուտքում պահեցին Ջահան-Շահին: Աղ-Ղոյունլուների դեմ

¹ Սարգիս Երզնկացի «Հիշատակարան 1446 թվականի»:

² Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»:

սկիզբ առած պատերազմը իրոք որ լուրջ ջանքեր էր պահանջում և արդյունքում Ջահան-Շահը, 1449 թվականը ծախսելով անհրաժեշտ նախապատրաստությունների վրա, դրա հաջորդ իսկ տարին սկիզբ դրեց ռազմական գործողությունների:

Արդյունքում՝ 1450 թվականի մարտից մինչև ապրիլ Ջահան-Շահի գլխավորած Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (60.000) Աղ-Ղոյունլուների էմիրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 500) գրավեց Երզնկան, Բաբերդը, Կոլոբերդը (Միկեփրատյան Ծոփք, Խորձյան գավառ), Անի-Կեմախ ամրոցը, Սատաղը ու Թլկուրանը, ավերեց և նահանջեց¹: Ջհանգիրի պաշտպանության առաջին գիծը ճեղքվել էր, սակայն Աղ-Ղոյունլուների պաշտպանության երկրորդ գիծն այնուհանդերձ գործեց և Ամիդի, Արզնի, Մարդինի ու Եդեսիայի դեմ 1450 թվականի մայիսից մինչև հոկտեմբեր ձգված պաշարողական գործողությունները Ջահան-Շահին հաջողություն չապահովեցին²: 1450 թվականի նույն ամռանը Ջահան-Շահի ռազմական մեքենան ոտնատակ տվեց նաև Խլաթի, Արճեշի և Բաղեշի շրջակայքը³: Շուտով, սակայն, մարտական գործողություններն ավելի մեծ ծավալ ստացան:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1450 նոյեմբերի 29 - 1452 մայիսի 17 – Մարդինի պաշտպանությունը⁴

Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (մոտ 55.000) պաշարեց քաղաքը Աղ-Ղոյունլուների էմիրության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 100):

I փուլ – 1450 թ-ի նոյեմբերի 29-ից դեկտեմբերի 2-ը Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության բանակը մի շարք գրոհներ ձեռնարկեց, որոնք, սակայն, հետ մղվեցին:

II փուլ – 1450 թ-ի դեկտեմբերի 4-ին ձեռնարկված հերթական գրոհի ժամանակ քաղաքի պաշտպանությանը մասնակցող Աղ-Ղոյունլուների էմիրության բանակի զգալի մասը անցավ թշնամու կողմը, որի հետևանքով Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության բանակը առանց լուրջ մարտերի գրավեց քաղաքը: Աղ-Ղոյունլուների էմիրության բանակի մնացորդները պատսպարվեցին քաղաքի միջնաբերդում:

III փուլ – Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության բանակը պաշարեց միջնաբերդը, սակայն, չկարողանալով գրավել այն, անցավ վերջինիս շրջափակմանը:

IV փուլ – 1451 թ-ի մայիսի 23-ին Ջհանգիրի գլխավորած Աղ-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (մոտ 20.000) մոտեցավ քաղաքին, սակայն կարճ ժամանակ անց, տեղեկանալով դեպի Ամիդ Ղարա-Ղոյունլուների բանակի (մոտ 20.000) առաջխաղացման մասին, շարժվեց վերջինիս դեմ:

V փուլ – Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության բանակը շարունակեց միջնաբերդի պաշարումը մինչև 1452 թ-ի մայիսի 17-ը, սակայն ի վերջո նահանջեց:

Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 600, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:

1451 թվականի հունիսի 1-ին Ամիդի ճ-մ-ում Ջհանգիրի գլխավորած Աղ-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (մոտ 20.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 500) անորոշ ելք ունեցած մարտում ընդհարվեցին Ջահան-Շահի գլխավորությամբ Մարդինից առաջխաղացած Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության բանակի (մոտ 20.000) հետ, որից հետո երկու բանակներն էլ հետ քաշվեցին⁵: 1452 թվականի ապրիլի 7-ին, երբ մարտերը Մարդինի մոտ դեռևս շարունակվում էին, Ամիդի մոտ տեղի ունեցած հերթական ճակատամարտում Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (մոտ 30.000) այնուհանդերձ հաղթեց Ջհանգիրի գլխավորած

¹ Դավիթ Խարբերդցի «Հիշատակարան 1453 թվականի»; Դավիթ Մարդինցի «Տարեգրություն»; Սարգիս Գրիչ «Հիշատակարան 1457 թվականի»; Դազար Տերիկցի «Հիշատակարան 1450 թվականի»; Թովմա Միկայանց «Հիշատակարան 1451 թվականի»; Գրիգոր Երզնկացի «Հիշատակարան 1451 թվականի»; Կարապետ Վանեցի «Հիշատակարան 1451 թվականի»: Ստեփանոս Դարանաղցի «Հիշատակարան 1464 թվականի»; Հովհաննես Կրոնավոր «Ժամանակագրություն»:

² Դավիթ Խարբերդցի «Հիշատակարան 1453 թվականի»; Սարգիս Գրիչ «Հիշատակարան 1457 թվականի»; Թադեոս Սեբաստացի «Ռումաց ժամանակագրություն»; Ավագ Սեբաստացու Շարունակող «Ժամանակագրություն»; Սարգիս Գրիչ «Հիշատակարան 1457 թվականի»:

³ Թովմա Միկայանց «Հիշատակարան 1451 թվականի»; Հովհաննես Կրոնավոր «Ժամանակագրություն»; Մկրտիչ Տերիկցի «Հիշատակարան 1450 թվականի»:

⁴ Դավիթ Մարդինցի «Տարեգրություն»:

⁵ Դավիթ Մարդինցի «Տարեգրություն»:

Աղ-Ղոյունլուների Էմիրության բանակին (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 100)¹: Մեկ օր անց, սակայն, 1452 թվականի ապրիլի 8-ին Ջերմուկ ամրոցի ճ-մ-ում (Աղձնիք, Անգեղ տուն գավառ) Ջհանգիրի եղբայր Ուզուն-Հասանի գլխավորած Աղ-Ղոյունլուների Էմիրության բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500) իրենց հերթին հաղթեցին Ղարա-Ղոյունլուների Էմիրության բանակին (մոտ 20.000)²: Շուտով, սակայն, կնքվեց հաշտություն, ըստ որի Ղարա-Ղոյունլուների Էմիրությունը հրաժարվեց Մարդինի նկատմամբ հավակնությունների, սակայն Աղ-Ղոյունլուների Էմիրությանն ինքն էլ ընդունեց Ղարա-Ղոյունլուների Էմիրության գերիշխանությունը:

Հենց նոր ավարտված պատերազմը ծանր էր անդրադարձել ուժերի ծայրահեղ լարումով մարտնչող Աղ-Ղոյունլուների Էմիրության վրա, ընդ որում Ջհանգիրի իշխանությունը զգալիորեն թուլացել էր այդ թվում նաև սեփական տոհմի ներսում: Փորձելով լուծել առկա խնդիրները՝ 1452 թվականի ամռանը Ջհանգիրի գլխավորությամբ Ամիդից առաջխաղացած Աղ-Ղոյունլուների Էմիրության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց Աղձնիքի արևելքը, Մոկքը ու Հայոց Միջագետքի արևելյան մասը և նահանջեց՝ հնազանդեցնելով Շամբոյաններին ազգակից, Բոհթանի եզդիական կիսաթոքավոր Էմիրությանը³: Շուտով, սակայն, նոր խնդիրներ ծագեցին, քանզի Ջհանգիրի դեմ գահակալական պայքար սկսեց նրա եղբայր Ուզուն-Հասանը, որը մինչ այդ, ի տարբերություն անհաջողության մատնված եղբոր, աչքի էր ընկել Ղարա-Ղոյունլուների դեմ հենց նոր ավարտված պատերազմում և զգալի հեղինակության էր հասել, ընդ որում այդ պայքարն անմիջապես էլ սուր բնույթ ստացավ: Արդյունքում՝ Ուզուն-Հասանի գլխավորած Աղ-Ղոյունլուների Էմիրության բանակը (մոտ 20.000) 1452 թվականի սեպտեմբերի 20-ին Ջհանգիրի գլխավորած Աղ-Ղոյունլուների Էմիրության բանակից (մոտ 2.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 200) գրավեց Էմիրության մայրաքաղաքի դեր կատարող Ամիդը⁴:

Նույն այս ժամանակ, չնայած կնքված հաշտությանը և պատճառ բռնելով Աղ-Ղոյունլուների մոտ սկսված ներքաղաքական պայքարը, 1452 թվականի սեպտեմբերի վերջին Ղարա-Ղոյունլուների Էմիրության բանակը (մոտ 40.000) Աղ-Ղոյունլուների Էմիրության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100) պաշարեց Երզնկան և դեկտեմբերի վերջին գրավեց այն⁵: Ավելին, այն բանից հետո, երբ 1453 թվականի ամենասկզբին Ջհանգիրը վերջնականապես հրաժարվեց իշխանությունից, Ջահան-Շահը կարողացավ հասնել այն բանին, որ Աղ-Ղոյունլուների Էմիրության Էմիր հռչակվի ոչ թե Ուզուն-Հասանը, այլ ծագումով Աղ-Ղոյունլուներից, սակայն իր հետ համագործակցող Խլիճ-Արսլանը (1453-1456): Արդյունքում՝ Ջահան-Շահի հզորությունն ավելի մեծացավ: Այս առումով Ղարա-Ղոյունլուների Էմիրության Էմիրի հաջողությունը մասնակիորեն մթազնվեց, թերևս, միայն այն բանով, որ 1453 թվականի գարնանը Ուզուն-Հասանի գլխավորած Աղ-Ղոյունլուների Էմիրության բանակը (մոտ 20.000) Աղ-Ղոյունլուների Էմիրության կառավարական բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100) 15 օր պաշարեց Մարդինը ու ստիպեց հանձնվել՝ ամրանալով առաջնակարգ այդ քաղաքում⁶: Մինչ Արևելքում տեղի էին ունենում մեր կողմից նկարագրված իրադարձությունները, սակայն, մեկ այլ խոշոր, բայց մեծապես նաև խորհրդանշական մի իրադարձություն էլ տեղի ունեցավ Արևմուտքում:

Գլուխ 39

Բյուզանդական կայսրության վերջնական աղետը

Սուլթանական գահը զբաղեցնելուց հետո անցած երեք տասնամյակներում, չնայած առկա որոշ դժվարություններին և անհարթություններին, Մուրադ II-ին հաջողվել էր մեծապես ուժեղացնել Օսմանյան սուլթանության դիրքերը: Հենց այս ընթացքում էր, որ սուլթանության դեմ

¹ Դավիթ Մարդինցի «Տարեգրություն»:

² Դավիթ Մարդինցի «Տարեգրություն»; Սարգիս Գրիչ «Հիշատակարան 1457 թվականի»:

³ Դավիթ Մարդինցի «Տարեգրություն»:

⁴ Դավիթ Մարդինցի «Տարեգրություն»; Կատերինո Չենո «Ուղեգրություն», գիրք 1:

⁵ Ավագ Սեբաստացու Շարունակող «Ժամանակագրություն»; Ամիրաս Երզնկացի «Ժամանակագրություն»; Թադեոս Սեբաստացի «Ռումաց ժամանակագրություն»; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Չաքարիա Զևաթեռնի «Հայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 4; Ղևոնդ Տոսպեցի «Ժամանակագրություն»; Անանուկ Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»:

⁶ Դավիթ Մարդինցի «Տարեգրություն»:

կազմակերպվեց երկրորդ և վերջին խաչակրաց արշավանքը, որն ավարտվեց 1444 թվականի նոյեմբերի 10-ի Վառնայի ճակատամարտով, ընդ որում այս անգամ ևս խաչակիրները, չնայած զգալի կորուստներ պատճառեցին հակառակորդին, սակայն արդյունքում ոչ միայն ջախջախիչ պարտություն կրեցին և կորցրին մոտ 20.000 ռազմիկ, այլև մարտում ընկավ արշավանքի գլխավոր, Լեհ-Յոնգարական թագավորության արքա, Վլադիսլավ II Յագելլոնի որդի Վլադիսլավ III-ը (1434-1444): Այս պարտությունը, ամեն ինչից զատ, բերեց նաև մինչ այդ անձնական ունիայով միավորված Յոնգարական և Լեհական թագավորությունների բաժանմանը, իսկ Լեհական թագավորությունն էլ դրանից հետո հրաժեշտ տվեց իր ռազմաքաղաքական հզորության գագաթնակետին և աստիճանաբար բռնեց թուլացման ուղին: Այս կապակցությամբ մինչև առաջ անցնելը հարկ է նշել հետևյալը:

Իրոք, ընդունված է կարծել, որ հայերը մասնակցել են 1444 թ-ի նոյեմբերի 10-ի Վառնայի ճ-մ-ին: Իրականում, սակայն, ճակատամարտին նվիրված սկզբնաղբյուրներում հայերի մասին միակ հիշատակությունը վերաբերում է Ժան Դ'Ավրիևի տեղեկությանն այն մասին, որ հեղինակն ընդամենը հանդիպել է Աբերմանում գտնվող որոշ հայ վաճառականների և նրանցից տեղեկություններ է ստացել օսմանյան նավատորմի շարժի մասին: Մեկ այլ փաստարկ է այն, որ այս ճակատամարտին հայերի մասնակցության մասին հայտնում է նաև լեհահայ պատմության պատմահայր Սադոկ Բարոնչը¹: Այս հանգամանքը, սակայն, ես առայժմ չեմ կարողացել հաստատել պատմական կոնկրետ փաստերով:

Վերադառնալով ավելի ընդհանուր հարցերին՝ նշենք, որ Օսմանյան սուլթանության դեմ խաչակրաց արդեն երկրորդ արշավանքի տապալումից հետո Եվրոպայում, ըստ էության, վերջնականապես պարզ դարձավ, որ արևելքից երկրամասին հարևան է դարձել մահմեդական բացառիկ ուժի տեր մի իշխանություն, որի դեմ ավանդական միջոցներով պայքար մղել հնարավոր չէ, ընդ որում իրենց, ըստ էության, մեծապես արդեն սպառած խաչակրաց արշավանքները, որ հաստատ այդ միջոցները չէին: Այս ամենին գումարվեց նաև այն հանգամանքը, որ Եվրոպայում նույն այս ժամանակ, ամենալայն իմաստով, վերջնականապես վերացան խաչակրաց արշավանքներ ծնող նախապայմանները և արդյունքում Օսմանյան սուլթանության դեմ պայքարի բեռը մնաց բացառապես միայն Արևելյան, իսկ մասամբ էլ Կենտրոնական Եվրոպայի պետական միավորների վրա: Ավելին, արդեն 1448 թվականի վիճակով Օսմանյան սուլթանությունն ինքն, ըստ էության, արդեն նվաճել էր ողջ Յունաստանը, իսկ նույն 1448 թվականի հոկտեմբերի 17-ից 19-ը տեղի ունեցած Կոսովոյի ճակատամարտում էլ, չնայած 40.000 ռազմիկի կորստին, վերջինս այնուհանդերձ կարողացավ հաղթել Լեհական և Յոնգարական թագավորությունների ու նրանց միացած տեղական այլ ուժերի միացյալ բանակին, ինչը վերջնականապես թաղեց ցամաքից ռազմավարական շրջափակման ենթարկված ու, թերևս, արդեն միայն Կոստանդնուպոլսով ներկայացված Բյուզանդական կայսրությանն օգնության հասնելու բոլոր հույսերը:

1425 թվականի հուլիսի 25-ին իր մահկանացուն կնքեց սեփական կայսրության համար իրական արտաքին օգնություն այդպես էլ կազմակերպել չկարողացած Մանուիլ II-ը և, քանի որ նրա հետ միասին որոշ ժամանակ կառավարող Յովհաննես VII-ը (1391-1408) մահացել էր դրանից առաջ, կայսր հռչակվեց Մանուիլ II-ի որդի Յովհաննես VIII-ը (1425-1448): Նոր կայսրը մեծ հաշվով շարունակեց հոր գործունեությունը, սակայն նրա թափած դիվանագիտական ջանքերը ևս վերջին հաշվով արդյունք չտվեցին: 1448 թվականի հոկտեմբերի 31-ին իր մահկանացուն կնքեց նաև Յովհաննես VIII-ը և նրան հաջորդեց եղբայրը՝ Կոնստանդին XI-ը (1448-1453): Եռանդուն այս տիրակալը, որը աչքի էր ընկնում նաև անձնական խիզախությամբ և քաջությամբ, սեփական մայրաքաղաքի անվտանգության ապահովման ուղղությամբ շարունակեց հուսահատորեն համառ ջանքեր թափել, ընդ որում այն բանից հետո, երբ 1451 թվականի փետրվարի 3-ին Մուրադ II-ը կնքեց իր մահկանացուն, կայսրության համար վտանգը միայն ավելի մեծացավ:

Մուրադ II-ին հաջորդեց նրա որդի Մեհմեդ II-ը (1444-1446, 1451-1481), որը հոր կենդանության օրոք մեկ անգամ արդեն զբաղեցրել էր գահը, երբ, միայն իրեն հայտնի խոհափիլիսոփայական մի շարք պատճառներով, Մուրադ II-ը հրաժարվել էր գահից, սակայն հետո կրկին ընդունել է գահը, և ահա այժմ նրա որդին կրկին և արդեն վերջնականապես

¹ Stę Barącz S. "Rys dziejów ormiańskich", Tarnopol, 1869, s. 63:

կանգնեց Օսմանյան սուլթանության գլուխ: Քսանմեկամյա նոր սուլթանը բացառիկ հատկանիշների տեր մի անձնավորություն էր: Լինելով ուժեղ կամքի, խելքի, ինչպես նաև ռազմական և դիվանագիտական առաջնակարգ ունակությունների տեր մի գործիչ՝ Մեհմեդ II-ը աչքի էր ընկնում նաև ծայրահեղ դաժանությամբ ու խորամանկությամբ, ընդ որում հատկանիշների այս ամբողջությունը նրանից կերտում էին հինավուրց կայսրության ամենավտանգավոր թշնամիներից մեկը: Արդյունքում, երկու տարի ծախսելով անհրաժեշտ նախապատրաստությունների վրա և հատկապես գործի դնելով նույն այս ժամանակ ռազմական գործում աստիճանաբար կիրառության մեջ մտնող պաշարողական հրետանին, 1453 թվականի գարնան սկզբին Մեհմեդ II-ը վճռական հարձակման անցավ հռոմեական հինավուրց փառքի ուղղությամբ, փառք, որից, սակայն, այժմ մնացել էր ընդամենը միայն ամուր պարիսպներով շրջապատված մի քաղաք, ըստ էության՝ քաղաք-պետություն:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1453 ապրիլի 2 - մայիսի 29 - Կոստանդնուպոլսի գրավումը¹

Ցանկանալով վերջնականապես ոչնչացնել Բյուզանդական կայսրությունը՝ Մեհմեդ II-ի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության բանակը (200.000, ինչպես նաև 420 նավ) պաշարեց երբեմնի հզորագույն այդ պետության մայրաքաղաքը Կոստանդին XI-ի գլխավորած Բյուզանդական կայսրության բանակից (6.973, այդ թվում իտալացիներ, իսպանացիներ, ֆրանսիացիներ, շոտլանդացիներ, անգլիացիներ, սերբեր, հունգարներ և գերմանացիներ, ինչպես նաև 25 նավ) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 700, այդ թվում Աստվածատուր Սաթլմիշը, Սիմոն Բարիփաշան, Բաբայի որդի Այվադը և Գևորգ Յեշիմ Յաջին):

I փուլ - Ապրիլի 2-ից 16-ը Օսմանյան սուլթանության բանակը լիակատար շրջափակման ենթարկեց քաղաքը և սկսեց վերջինիս պարիսպների հրետակոծումը:

II փուլ - Ապրիլի 18-ին Օսմանյան սուլթանության բանակը անցավ գրոհի, սակայն մի քանի ժամ տևած մարտերից հետո քաղաքի պաշտպանները հետ մղեցին այն: Թշնամին կորցրեց 200 զինվոր:

III փուլ - Ապրիլի 20-ին Ջենովայի հանրապետության 3 մարտական նավեր, ծանր կորուստներ պատճառելով Օսմանյան սուլթանության նավատորմին, մարտերով մտան Ոսկե Եղջուր հրվանդան: Թշնամին կորցրեց 12.000 զինվոր: Սրան ի պատասխան Մեհմեդ II-ի հրամանով թուրքական նավատորմը անցկացվեց Մարմարե ծովը Ոսկե Եղջուր հրվանդանից բաժանող նեղ ցամաքաշերտի վրայով և ապրիլի 22-ին տեղաբաշխվեց քաղաքի ծովահայաց պարիսպների անմիջական հարևանությամբ, ընդ որում դրանից հետո Ոսկե Եղջուր հրվանդանի կենտրոնում մի կամրջահարթակ կառուցվեց, որի վրա տեղադրվեց հրետանին՝ սկսելով հարվածել ծովահայաց պարիսպներին:

¹ Գեորգիոս Սֆրանձի «Մեծ ժամանակագրություն», գիրք 3, գլուխ 3-5, 7-9; Գեորգիոս Սֆրանձի «Փոքր ժամանակագրություն», գլուխ 1, 35; Դուկաս «Բյուզանդիոնի պատմությունը», գլուխ 35-40; Նիկոլո Բարբարո «Կոստանդնուպոլսի պաշարման օրագիրը»; Նեստոր Իսկանդեր «Թուրքերի կողմից Կոստանդնուպոլսի 1453 թվականի գրավման պատմությունը»; Միքայել Կրետեմուլուս «Պատմական երկ»; Խալկոնդիլես «Պատմություն»; Կոստանդին Օստրոմոնցի «Ենիչերու նոթերը», գլուխ 26; Աբրահամ Անկյուրացի «Ողբ Կոստանդնուպոլսի գրավման»; Երեմիա Զյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 7; Դավիթ Խարբերդցի «Հիշատակարան 1453 թվականի»; Առաքել Բաղիշեցի «Հիշատակարան 1453 թվականի»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Դովհանես Ցիպլացի «Հիշատակարան 1457 թվականի»; Դովհանես Զամչեցի «Հիշատակարան 1464 թվականի»; Ստեփանոս Դարանացի «Հիշատակարան 1464 թվականի»; Անանուն «Ժամանակագրություն 1532 թվականի»; Դովհանես Երեցի Շարունակող «Ժամանակագրություն»; Անդրեաս Եվրոկացի «Ժամանակագրություն»; Թադեոս Սեբաստացի «Ռումաց ժամանակագրություն»; Ամիրաս Երզնկացի «Ժամանակագրություն»; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 1, 51, 56; Անանուն «Մասնավոր ժամանակագրություն»; Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»; Անանուն Լիվոնացի «Ժամանակագրություն»; Անանուն «Ժամանակագրություն 1550 թվականի»; Անանուն Թավրիզեցի «Ժամանակագրություն»; Անանուն Վանեցի «Ժամանակագրություն»; Գրիգոր Վարազեցի «Ժամանակագրություն»; Զակար Կամենացի «Վենետիկյան ժամանակագրություն»; Վարդան Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»; Անանուն Ամասիացի «Ժամանակագրություն»; Անանուն «Ժամանակագրություն 1654 թվականի»; Մարտիրոս Խալիֆա «Ժամանակագրություն»; Ղևոնդ Տոսպեցի «Ժամանակագրություն»; Սիմեոն Երևանցի «Ջամբռ», գլուխ 3; «Զարթիս-Ցիտվերբա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»; Լեոնտիոս Մախերոս «Պատումը Կիպրոսի քաղցր երկրի մասին», գիրք 2; Մեհմեդ Նեշրի «Զամընդիանուր պատմություն», գլուխ 216-217; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»: Այս հանրահայտ իրադարձության աղբյուր է հանդիսանում նաև Առաքել Բաղիշեցու «Ողբ Ստամբուլի» երկը: Միաժամանակ պետք է նշել, սակայն, որ, հաշվի առնելով վերջինիս յուրօրինակ գեղարվեստական բնույթը, ինչպես նաև փոքր իմֆորմատիվությունը և՛ ես այն այստեղ շարադրել հարկ չեմ համարում:

IV փուլ - Ապրիլի 28-ին Բյուզանդական կայսրության նավատորմը փորձեց գիշերային գրոհ իրականացնել Ոսկե Եղջուր հրվանդանի կենտրոնում տեղակայված կամրջահարթակի վրա, սակայն անհաջողության մատնվեց և, կորցնելով 1 նավ ու որոշ քանակի ռազմիկներ, նահանջեց: Թշնամին ևս կորցրեց 1 նավ: Հաջորդ առավոտյան Մեհմեդ II-ի հրամանով քաղաքի պաշտպանների աչքի առաջ բոլոր գերի ընկած քրիստոնյաները մահապատժի ենթարկվեցին, որին ի պատասխան Կոնստանդին IX-ի հրամանով սպանվեցին նաև մինչ այդ գերի ընկած թշնամու 260 ռազմիկներ: Դրանից հետո, 130 հրանոթներ ու քարանետներ տեղադրելով Գալաթայի մոտակայքում, Մեհմեդ II-ը հարվածի տակ առավ Ոսկե Եղջուր հրվանդանի մուտքը փակող շղթայից անդին շարված հակառակորդի նավերին, որոնցից մեկը խորտակվեց, սակայն մյուսները կարողացան հեռանալ անվտանգ տարածություն: Միաժամանակ ուժեղացվեց նաև քաղաքի պարիսպների հրետակոծումը:

V փուլ - Մայիսի 7-ին Օսմանյան սուլթանության բանակը գրոհեց քաղաքի վրա, սակայն մի քանի ժամ տևած մարտերից հետո վերջինիս գրոհը հետ մղվեց:

VI փուլ - Մայիսի 12-ին թշնամու բանակը կրկին գրոհեց քաղաքի վրա, սակայն այս անգամ էլ մատնվեց անհաջողության:

VII փուլ - Մայիսի 18-ին Օսմանյան սուլթանության բանակը պարիսպների ողջ երկայնքով հզոր հարձակում ձեռնարկեց, սակայն համառ մարտերից հետո քաղաքի պաշտպաններին այս անգամ ևս հաջողվեց հետ մղել թշնամուն: Ողջ օրը տևած համառ մարտերի արդյունքում քաղաքի պաշտպանները կորցրին 1.740 ռազմիկ, որոնցից 700-ը բաժին ընկավ քաղաքի պաշտպանությանը մասնակցող հայերին և եվրոպացի վարձկաններին:

VIII փուլ - Մայիսի 19-ից 23-ը Մեհմեդ II-ի հրամանով քաղաքը պաշարողները փորձեցին թունելներ փորել պարսպի տակ՝ նպատակ ունենալով վառոդի կիրառմամբ պայթեցնել դրանք և փլել պարիսպները: Քաղաքի պաշտպանները, սակայն, ժամանակին իմացան այդ մասին և, զուգահեռ փորվածքով հատելով թունելները, ոչնչացրեցին այնտեղ գտնվող թշնամու ռազմիկներին ու հողով լցրեցին թունելները:

IX փուլ - Մայիսի լույս 29-ի գիշերը Օսմանյան սուլթանության բանակը անցավ վճռական գրոհի, ընդ որում՝ սկզբում հարձակման անցավ Օսմանյան սուլթանության բանակի թեթև հետևակը: Ու, թեև մի քանի ժամվա մարտերից հետո վերջինս ծանր կորուստներով հետ շարվեց, սակայն տևական մարտը բավականին հոգնեցրեց քաղաքի պաշտպաններին:

X փուլ - Լուսաբացին Մեհմեդ II-ը մարտի նետեց ծանր հետևակը և հեծելազորը: Ու, թեև վերջիններս մի քանի ժամ տևած մարտերից հետո կրկին շարվեցին ելման դիրքեր, սակայն զգալի կորուստներ կրեցին և լրջորեն հոգնեցին նաև քաղաքի պաշտպանները:

XI փուլ - Կեսօրին հարձակումը վերսկսած ծանր հետևակին և հեծելազորին միացան նաև ենիչերիները: Բռնկվեց համառ և արյունահեղ մարտ, որի ընթացքում, թեև քաղաքի պաշտպաններին հաջողվեց հերթական անգամ հետ մղել թշնամուն, սակայն ենիչերիների ջոկատներից մեկին հաջողվեց պատահականորեն բաց մնացած մի դռնով թափանցել պարիսպների առաջին շարքից ներս և անցնել պաշտպանվողների թիկունք:

XII փուլ - Քաղաքի պաշտպանների թիկունք անցած թշնամու հարյուրյակը անակնկալ թիկունքային հարված հասցրեց պարիսպների վրա մարտնչող քրիստոնյա ռազմիկներին՝ խուճապի մատնելով վերջիններս: Օգտվելով քաղաքի պաշտպանների դիմադրության թուլացումից՝ Օսմանյան սուլթանության բանակը, ծովից և ցամաքից ուժեղացնելով պարիսպների ուղղությամբ վերսկսած գրոհը, ի վերջո գրավեց դրանք ու ներխուժեց քաղաք: Հենց պարիսպների մոտ էլ թշնամու հետ բռնկված ձեռնամարտում զոհվեց քաջաբար մարտնչող Կոնստանդին XI-ը:

XIII փուլ - Օսմանյան սուլթանության բանակը մտավ քաղաք և մի քանի ժամ տևած համառ փողոցային մարտերի արդյունքում արդեն մայիսի 29-ի օրվա վերջում գրավեց այն:

Հայերը կորցրին մոտ 680 զինվոր, որոնց թվում գերվեցին Աստվածատուր Սաթմիշը, Սիմոն Բարիփաշան, Բաբայի որդի Այվադը և Գևորգ Հեշիմ Հաջին, դաշնակիցը՝ մոտ 6.000, թշնամին՝ մոտ 50.000 զինվոր:

Այսպիսով՝ Բյուզանդական կայսրությունը ոչնչացավ, իսկ նրա տարածքն անցավ Օսմանյան սուլթանությանը: *«Սուրբ Սոֆիայի գմբեթի բարձրաբերձ խաչը, որ մի ամբողջ հազարամյակ շարունակ թևերը կարկառել էր այս աշխարհի բովանդակ տառապանքն ընդգրկելու համար, խլածայն գետին տապալվեց: Եվ այդ ձայնն ուժգին արձագանք տվեց ոչ միայն տաճարում, այլև նրա պատերից շատ ու շատ հեռու, քանի որ խաչի անկումից ողջ Արևմուտքը ցնցվեց: Դառնագին բոթը, երկյուղ հարուցելով, հնչեց Հռոմում, Ջենովայում, Վենետիկում, իբրև նախազգուշացնող որոտ՝ թավազլոր հասավ Ֆրանսիա և Գերմանիա...: Եվ ահա Եվրոպան միայն հիմա սարսուռով գիտակցեց, որ իր բուրձ անտարբերության հետևանքով մոռացության մատնված դռնով ներխուժեց, ասես ճակատագիր, մի ավերիչ զորություն, որը դարեր շարունակ պետք է կապի ու կաշկանդի իր ուժերը»*,¹ արդեն մեր ժամանակներում այսպես կբնորոշի տեղի ունեցածը Ստեֆան Ցվայգը¹, մի բնորոշում, որի հետև և կարելի է համաձայնել, և այն կարելի է վիճարկել, ընդ որում հենց այդ հակասության մեջ է նույն այս բնորոշման յուրօրինակ հմայքը:

Մի կողմից, իրոք, այո, Բյուզանդական կայսրությունը, ըստ էության, հենց այն պատվարն էր, որն իրենով փակում էր Եվրոպայի բալկանյան ճակատի հարավային նեղ անցումը և փաստորեն զերծ էր պահում նույն այդ Եվրոպային մահմեդական առաջխաղացումից: Մյուս կողմից, սակայն, մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում Բյուզանդական կայսրությունն իր դասական տեսքով վաղուց արդեն չկար և այն մնացել էր ներկայացված միայն նույնիսկ իր հինավուրց չափերն ու հզորությունը կորցրած ընդամենը միայն մի քաղաքով, իսկ մահմեդական առաջխաղացումն էլ վաղուց արդեն ողողել էր նույնիսկ Բալկանյան թերակղզու կենտրոնական մասը՝ մոտենալով նույն թերակղզու հյուսիսին: Եվ այսպես, վերջին տեսանկյունից երևույթը դիտարկելիս պարզ է դառնում, որ Կոստանդնուպոլսի անկումն ամենևին էլ չունեցավ և չէր էլ կարող ունենալ այն ռազմաքաղաքական նշանակությունը, որը փորձ է կատարվում վերագրել վերջինիս, սա իր բնույթով ընդամենը միայն, ըստ էության, խոշոր մի քաղաքի անկում էր, ոչ ավելին: Այս առումով ամենևին էլ պատահական չէ, օրինակ, իր ժամանակի հայ մտավորականների արձագանքը տեղի ունեցածին, երբ, քանի որ Բյուզանդական կայսրությունը հայերի համար վաղուց արդեն դարձել էր հեռավոր և օտար մի երևույթ, նրանք ընդամենը միայն ամրագրում են տեղի ունեցածը՝ մեծ հաշվով առանց ավելորդ զգացմունքայնության ու ողբի: Իրոք, երբեմնի հզոր Բյուզանդական կայսրությունը արևելքի նույն հայերի համար ռազմաքաղաքական իմաստով, ըստ էության, նույն այս ժամանակ վաղուց արդեն չկար:

Ընդհանրացնելով ողջ վերոգրյալը կարծում եմ, որ Կոստանդնուպոլսի անկման նշանակությունն ավելի շատ վերջինիս հենց խորհրդանշական, ինչպես նաև քաղաքակրթական բովանդակության մեջ էր, երբ սրանով ամենից առաջ, կարծես թե, իր ավարտուն տեսքը ստացավ մահմեդական աշխարհի բուռն առաջխաղացումը դեպի Արևելյան Եվրոպա, իսկ Եվրոպական հզոր քաղաքակրթության սիրտն էլ Արևելյան Եվրոպայից վերջնականապես տեղափոխվեց Արևմտյան և Կենտրոնական Եվրոպա՝ ըստ էության ավարտին հասցնելով նույն այդ քաղաքակրթության կենտրոնի արևելքից արևմուտք տեղափոխման այն գործընթացը, որը սկիզբ էր առել սրանից դեռևս կես հազարամյակ առաջ: Վերջ, այսուհետ իր արմատներով դեպի հունահռոմեական աշխարհը գնացող Եվրոպական հինավուրց քաղաքակրթության կենտրոնը Եվրոպայի կենտրոնական և արևմտյան հատվածներն էին, իսկ Եվրոպայի արևելյան հատվածին էլ ասիականության ու մահմեդական մոլեռանդության դեմ համառ պայքարում այդուհետ, ըստ էության, վիճակված էր լինելու ընդամենը միայն մաքառել սեփական գոյության տարրական պահպանման համար:

¹ Տես՝ Ցվայգ Ս. «Մարդկության աստեղային ժամերը», Երևան 1974, էջ 37:

Օսմանյան սուլթանության ռազմական մեքենայի բնութագիրը և առանձնահատկությունները

Վերջին տասնամյակներում Օսմանյան սուլթանությունն արդեն առանց այդ էլ, ըստ էության, իրականացնում էր աշխարհաքաղաքական այն դերակատարությունը, որը մինչ այդ բնորոշ էր Իկոնիայի սուլթանությանը, իսկ դրանից առաջ էլ՝ Նույն Բյուզանդական կայսրությանը կամ Զոմեական կայսրությանն ու հանրապետությանը, սակայն այժմ դերերն ավելի հստակեցվեցին: Ավելին, այն հանգամանքը, որը Կոստանդնուպոլսի անկումից հետո օսմանյան սուլթանները իրենց մայրաքաղաքը հենց այս քաղաք տեղափոխեցին, կարծես ավելի ընդգծեց իրավիճակը: Այսուհետ մարտաշունչ այս սուլթանությունն արդեն երկար հարյուրամյակներ ձգտելու էր հնարավորինս տարածվել դեպի արևելք, սակայն արդյունքում միայն դժվարությամբ հաստատվելու էր հազիվ միայն Զայկական լեռնաշխարհի հիմնական մասում: Իր հերթին, հնարավորինս իրենով անել Բալկանյան թերակղզին, վերջինիս դիրքերը փաստացի ամուր էին լինելու միայն Նույն այդ թերակղզու հարավային և կենտրոնական մասերում: Եվ վերջապես Օսմանյան սուլթանությունը տիրելու էր նաև Զյուսիսային Աֆրիկային՝ արդյունքում, փաստորեն, աշխարհաքաղաքական մակարդակում լիակատար կերպով կրկնելով Բյուզանդական կայսրությանը: Այսպիսով՝ մեր տարածաշրջանի վերաբերյալ, թերևս, արդեն լիարժեք կերպով կարելի է խոսել Նոր և գլխավոր դերերի ձգտող այնպիսի մի խաղացողի ի հայտ գալու մասին, ինչպիսին Օսմանյան սուլթանությունն է, ինչն էլ հաշվի առնելով, չի կարելի առաջ անցնել, առանց վերջինիս ռազմական մեքենայի մասին մի քանի խոսք չասելու:

Օսմանյան սուլթանությունը իրենից ներկայացնում էր սուլնի իսլամը դավանող գերկենտրոնացած մի միապետություն, որը իր փայլի և ռազմաքաղաքական հզորության գագաթնակետից կես հազարամյակում աստիճանաբար ընկավ մինչև թուլացած, քայքայված ու մեռնող ռազմաքաղաքական մի մարմնի կարգավիճակի: Սուլթանության գլխին կանգնած էր սուլթանը, որը ուներ բացարձակ և անսահմանափակ իշխանություն՝ իր լավ ժամանակներում հաշվի չնստելով որևէ ուժի կամ կարծիքի հետ: Օսմանյան սուլթանության բանակը, որը մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում իրենից ներկայացնում էր իր ժամանակի ամենափայլուն ռազմական մեքենաներից մեկը, հետագա հարյուրամյակներում աստիճանաբար վերածվեց հետամնաց և քայքայվող մի կառույցի, որի մարտունակությունը բավականին ցածր էր: Այն կազմված էր հեծելազորից, հետևակից և հրետանուց, որոնք իրենց հերթին, որոշակիորեն պայմանականորեն, բաժանվում էին ծանր ու թեթև տարրերի:

Ի սկզբանե, ինչպես մի քանի անգամ արդեն նշվեց, Օսման I-ի հիմնադրած Էմիրությունն ընդամենը միայն մեկն էր մոտ երկու տասնյակ այն Էմիրություններից, որոնք Փոքր Ասիայում ոտքի կանգնեցին Իկոնիայի սուլթանության և Էլիսանության անկումից հետո: Շուտով պարզվեց, սակայն, որ, պայմանավորված սեփական աշխարհագրական դիրքով, հենց Օսմաններին էր վիճակված լինելու պայքար մղել սկզբում Բյուզանդական կայսրության, իսկ հետո արդեն Բալկանյան թերակղզում գործող քրիստոնեական պետական միավորների դեմ: Արդյունքում, այս մասին ևս նշվեց, որպես քրիստոնեության և իսլամի սահմանին գործող մահմեդական պետական մի միավոր, կոնկրետ ժամանակատարածային հարթության մեջ հենց Օսմանյանների Էմիրությունում առավել զարգացան մահմեդական «սրբազան պատերազմի» հինավուրց ավանդույթները, որի հիմքերը դրվել էին դեռևս Արաբական խալիֆության առաջին տիրակալների օրոք: Որպես հետևանք այս ամենի, ինչպես Օսմանյան իշխող գահատոհմում, այնպես էլ Էմիրության, իսկ հետո արդեն սուլթանության մահմեդականների մոտ աստիճանաբար ձևավորվեց սեփական բացառիկության գիտակցման յուրօրինակ մի աշխարհահայացք, երբ, կարծես բարձրից նայելով մահմեդական այլ պետական միավորներին և հատկապես իրենց հարևաններին, այստեղ ընդգծում էին «հավատի համար պայքար մղողների» սեփական կարգավիճակը՝ հակադրելով այն, որպես կանոն, միմյանց դեմ պայքարող մահմեդական այլ պետական միավորների վարքագծին: Աշխարհայացքային կարևոր այս գիտակցումն էր հենց, որ դարձավ Օսմանյան պետության, իսկ արդյունքում նաև վերջինիս ռազմական համակարգի գաղափարական հիմնասյուներից մեկը:

Մյուս կարևոր տարրը, որն առանձնացնում էր Օսմանյան ռազմական մեքենան իր բոլոր և նույնիսկ զարգացած հարևաններից, դա արժանահիշատակ Մուրադ I-ի կողմից ստեղծված գուլյամական յուրօրինակ կորպուսն էր, որը հենց միանգամից էլ կոչվեց «ենիչար», ինչը թարգմանաբար նշանակում է «նոր զորք»։ Ենիչերիների ստեղծման անհրաժեշտությունը պայմանավորված էր նրանով, որ նույն Մուրադ I-ի օրոք, կապված այն բանի հետ, որ, սկսած արդեն XIV դարի կեսերից, օսմանյան ռազմական մեքենայի հիմնական հակառակորդների դերում հանդես էր գալիս եվրոպական ռազմական համակարգը, որը ծանր զրահավոր հեծելազորի կիրառման մարտավարությունը հենց այս ժամանակաշրջանում հասցրել էր իր գործնական կատարելությանը, պարզվեց, որ, ինչպես խաչակրաց առաջին արշավանքների ժամանակ, այնպես էլ այժմ եվրոպական ռազմական համակարգին դիմակայելու համար անհրաժեշտ են սկզբունքային նոր լուծումներ։ Արդյունքում՝ ենիչերիական կորպուսը, որը դավանում էր հետևակ պաշտպանողական մարտավարություն և գործում էր համալրման ու կազմակերպչական լրիվ նոր և իր նախադեպը չունեցող համակարգի շրջանակում, հենց իրենով էլ հանդիսացավ այդ լուծումը։

Ենիչերիների գուլյամական կորպուսը համալրվում էր փոքր, գրեթե անգիտակից տարիքում, որպես կանոն, քրիստոնյա ծնողներից խլված արական սեռի երեխաներով, որոնց, տարիքն առնելուն զուգընթաց, կույր հավատարմություն էին ներշնչում Օսմանյան սուլթանների և Օսմանների գործի նկատմամբ, ինչպես նաև ներարկում էին մահմեդական մոլեռանդության ամենաուժեղ հատկանիշներ։ Արդյունքում՝ անտոհմ և անսկիզբ, մոռացած իր ծագումն ու կտրված նույնիսկ օսմանյան սոցիալական միջավայրից, ի դեմս ենիչերիների ձևավորվեց փակ սոցիալական մի խումբ, որից ներս մուտքը հնարավոր էր միայն վաղ մանկական տարիքում և արդեն իսկ նշված որոշակի ձևով։ Որպես հետևանք այս ամենի՝ ենիչերիների կորպուսի ստեղծումից մի բանի տասնամյակ անց ի հայտ եկավ սեփական սուլթանին և մահմեդականության գաղափարներին անհուն կերպով նվիրված ռազմիկների մի խումբ, որն էլ հենց կազմեց ինչպես օսմանյան ռազմական մեքենայի կարևորագույն տարրերից մեկը, այլև իրենով, ըստ էության, սկսեց ներկայացնել նույն այդ սուլթանների սոցիալական կայունության հիմքը։ Ի սկզբանե ենիչերիական կորպուսն ընդգրկում էր 12.000 ռազմիկ, սակայն հետագայում, հավասար-համեմատական որակական կորստի, այս թիվն աստիճանաբար մեծացավ։ Հարկ է նշել, որ ենիչերիներին կվիճակվեց այդպես էլ մնալ գուլյամների ընդամենը միայն որոշակիորեն ձևափոխված տարբերակներից, թերևս, միայն մեկը, եթե հենց այդ ժամանակ ի հայտ չգար մի գերհաջող հայտնագործություն, ի դեմս հրազենի։

Ստեղծվելուց հետո գրեթե մեկ հարյուրամյակ ենիչերիները զինված էին սառը զենքերով և պաշտպանության ժամանակ կիրառվող աղեղնամարտում առանձնապես ուժեղ էին հատկապես այն բանակային համակարգերի դեմ պայքարում, որտեղ թույլ էր հետևագործը և շեշտադրվում էր հեծելազորային շեշտակի հարվածը։ Արդյունքում, հաշվի առնելով ժամանակատարածային գործոնը, երբ Օսմանյան սուլթանության գրեթե բոլոր հակառակորդները, և հատկապես Արևելքում, ներկայացված էին հենց նման ուժերով, այս մարտավարությունը մարտի դաշտում օսմանյան ռազմական մեքենային մի զգալի առավելություն ապահովեց։ Իր հերթին, զուգընթաց ձեռքի հրազենի ի հայտ գալուն և դրա տարածմանը, ենիչերիները սկսեցին մասսայականորեն կիրառել սկզբում արկերուզներ, իսկ հետո արդեն՝ մուշկետներ ու ատրճանակներ։ Վերջին հանգամանքը ավելի մեծացրեց ենիչերիների հարվածային ուժը և ավելի ուժեղացրեց նրանց հնարավորությունները հենց պաշտպանությունում, ընդ որում հրետանու զարգացումն ավելի մեծացրեց դրանք։ Հենց այս հայտնագործությունն էր նաև, որ կտրուկ բարձրացրեց ենիչերիական հետևակի մարտական հատկանիշները և արդյունքում, արդեն մահմեդական միջնադարի վերջում, օսմանյան սուլթանների ձեռքը տվեց մի ուժ, որը մեծապես կանխորոշեց նրանց հաջողությունները։

Որպես ամուր պաշտպանական մարտավարության սկզբունքներ դավանող հուսալի մի ուժ՝ ենիչերիները իրենց մինչ այս արդեն իսկ փայլուն կերպով դրսևորել էին մի շարք ճակատամարտերում, ինչպիսիք էին օրինակ 1389 թվականի հունիսի 15-ի Կոսովոյի ճակատամարտը, 1396 թվականի սեպտեմբերի 25-ի Նիկոպոլիսի ճակատամարտը, 1402 թվականի հուլիսի 20-ի Անկարայի ճակատամարտը, 1444 թվականի նոյեմբերի 10-ի Վառնայի ճակատամարտը և այլն, երբ աստիճանաբար ձևավորվեց ու իր զարգացումը ստացավ դաշտային

և (կամ) արհեստական ամրությունների հետևում պաշտպանական մարտ վարելու «գումակապաշտպանական» մարտավարությունը, որը, այն բանից հետո, երբ, ինչպես ասվեց, XV դարի երկրորդ կեսից սկսած ենիչերիները աստիճանաբար անցան հրազենին, բարձրացավ որակական մի նոր մակարդակի: Արդյունքում՝ օսմանական ռազմական համակարգում ստեղծվեց իր ժամանակի մարտավարական լավագույն լուծումներից մեկը, քանզի, եթե հեծելազորի չափանիշով օսմանյան ռազմական մեքենան, լավ թե վատ, սակայն սկզբունքորեն կրկնում էր իր հիմնական հակառակորդներին, ապա հրազենով զինված գծային կանոնավոր հետևակի առկայության պարագայում վերջինս ստանում էր անչափ լուրջ մի առավելություն: Հետագա հարյուրամյակը ցույց տվեց, որ իր հիմքում ենիչերիական կորպուսն ունեցող «գումակապաշտպանական» այս մարտավարությունը ապահովում է օսմանյան ռազմական մեքենայի անվիճելի առավելությունը ամենատարբեր ռազմական համակարգերի նկատմամբ՝ սկսած իր հիմքում ֆեոդալական ծանր հեծելազորն ունեցող եվրոպական բանակներից և իրենց կաստայական բացարձակության մեջ ներփակված մամլության ծանր հեծելազորի հիմքով գործող ռազմական մեքենայից, վերջացրած տափաստանային քոչվորների մասսայական ծանր ու թեթև հեծելազորների ուժով գործող բանակներով:

Վերևում հիշատակված «գումակապաշտպանական» մարտավարությունը իրենից փաստորեն ներկայացնում էր միջոցների մի ամբողջություն, որը դրան անպատրաստ հակառակորդին և հատկապես այն հակառակորդին, որը թույլ հետևակ ու հրազենային միջոցներ ուներ, դնում էր մարտավարական փակուղու առաջ՝ գրոհել, թե՛ ներքաշվել հեռամարտի բնույթ ստացող տևական մարտի մեջ: Առաջին և բնական տարբերակը, որը բնորոշ էր բոլոր այն բանակներին, որոնք որպես հիմք ունեին հեծելազորը, բնականաբար գրոհելն էր, սակայն փորձը անառարկելիորեն ցույց տվեց, որ ենիչերիների պաշտպանական բնագիծը հաղթահարել կամ հնարավոր չէր ընդհանրապես, կամ էլ, եթե նույնիսկ հնարավոր էլ էր, ապա գրոհող կողմի համար դա բերում էր չարդարացված մեծ կորուստների, որի սպասելի արդյունքը հանդիսանում էր օսմանյան հիանալի հեծելազորային թարմ ուժերի հետագա հուժկու հակահարվածը, ինչը գործն իր հերթին, որպես կանոն, ավարտում էր հակառակորդի պարտությամբ: Մյուս տարբերակը, սակայն, իրենով ևս բավարարել չէր ներկայացնում, քանի որ օսմանյան դաշտային բանակի դեմ հեռամարտի բնույթ ունեցող տևական մարտի մեջ մտնելը հրազենային միջոցների հարցում զգալի առավելություն ունեցող և ամուր պաշտպանական դիրքեր գրաված նույն այդ օսմանյան բանակի ձեռքում էր հերթական անգամ թողնում բոլոր հաղթական խաղաթղթերը:

Օսմանյան հետևազորի մնացած մասը ներկայացված էր թեթևազենների կամ բաշիբոզուկների անկանոն, տարազեն, բայց, որպես կանոն, թեթև զինված խմբերով, որոնք, ինչպես և թեթև հեծելազորի պարագայում, հստակ տարանջատումներ կամ մարտավարական կիրառում այդպես էլ չստացան: Այս ուժերը կիրառվում էին ամենից առաջ հակառակորդի տարածքը ասպատակելու համար, իսկ ուղիղ մարտի պարագայում էլ օսմանյան ռազմական տեսաբանները ձգտում էին առաջինը հենց այն նետել հակառակորդի շարքերի վրա՝ հնարավորինս հյուժելով վերջինիս, իսկ թարմ և լավագույն ուժերն էլ պահելով վճռական հարվածի համար:

Օսմանյան ռազմական մեքենայի հաջորդ կարևոր տարրը կազմում էր տեղական ռազմաֆեոդալական ավագանու կողմից ներկայացված ծանր և միջին հեծելազորը, որն, ինքնին լինելով լավը, իր մարտական հատկանիշներով հաճախ այնուհանդերձ զիջում էր հատկապես Արևելքի այլ ուժեղ խաղացողների հեծելազորներին: Հենց դրա համար էլ, ինչպես արդեն ասվեց, օսմանյան մարտավարությունը միշտ ենթադրում էր որոշակիորեն հստակ մի ձեռագիր՝ պաշտպանության մեջ ուժասպառ անել հակառակորդի հեծելազորին և միայն վերջում գործի մեջ դնել սեփական հեծելազորային հարվածային ուժերը: Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում ծանր հեծելազորը իրենից ներկայացնում էր սուլթանական բանակի հիմնական հարվածային ուժը: Հավաքագրվելով հողատեր ազնվականներ հանդիսացող սիպահներից և զուտ մարտավարական իմաստով իրենցից ներկայացնելով եվրոպական հայտնի ասպետությանը կրկնող մի երևույթ, իրականում սիպահները միաժամանակ նաև աչքի էին ընկնում բարձր կարգապահությամբ և որակյալ ռազմական հատկանիշներով: Ի սկզբանե կոչված լինելով հակակշռելու եվրոպական ծանր հեծելազորին՝ սիպահներն ունեին ծանր զենք և

զինվածություն, ինչն էլ պայմանավորում էր նրանց մարտական կիրառության առանձնահատկությունները, երբ սիպահական հեծելազորը կիրառվում էր հակառակորդի շարքերին մարտի վճռական պահին ուղիղ-ջախջախիչ հարված հասցնելու նպատակով: Հետագա հարյուրամյակներում, սակայն, սիպահական ծանր հեծելազորը աստիճանական անկում ապրեց՝ պայմանավորված մի կողմից հեծելազորը համալրող անհատների սոցիալական խմբի քայքայման, մյուս կողմից էլ զենքերի և մարտավարական նոր հնարքների կիրառման հետ՝ արդյունքում, ըստ էության, վերանալով ու իր հետևից թողնելով մի բաց, որն այդպես էլ չլրացվեց: Եվ կրկին հետաքրքիր է նշել, սակայն, որ սիպահական հեծելազորն այդպես էլ չկարողացավ ապացուցել իր միանշանակ առավելությունը Օսմանյան սուլթանությունից արևելք տարածվող պետական միավորներից որևէ մեկի հեծելազորի որևէ տեսակի նկատմամբ՝ դրանց թեթև տեսակին հեռամարտում զիջելով շարժունակությամբ, իսկ ծանրի նկատմամբ էլ չունենալով որևէ շոշափելի առավելություն: Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանի գրեթե ողջ ընթացքում օսմանյան թեթև հեծելազորը գործնականում անփոփոխ կերպով ներկայացված էր սկզբունքորեն նույն՝ տափաստանային քոչվոր-անկանոն տեսակով: Այս հեծելազորի հետ սերտորեն կապված, իսկ հաճախ նաև նույնանում էր բաշիբոզուկական հեծելազորը: Այս հեծելազորը ոչ մի հստակ սահման կամ տարանջատում այդպես էլ չունեցավ, քանի որ այն կազմող տարրերը խիստ բազմատեսակ և տարացեղ էին ու վերջինիս շարքերը, ըստ էության, համալրում էր յուրաքանչյուր ոք, ով ուներ նժույգ: Հեծելազորի այս տեսակը կիրառվում էր հակառակորդի վրա անակնկալ հարձակումներ գործելու, հակառակորդի տարածք սրընթաց ներխուժում իրականացնելու, գերեվարության, ասպատակության, հետախուզության և նմանատիպ, անկանոն մարտերի հետ կապված այլ խնդիրներ լուծելու նպատակներով: Ուղիղ մարտում այս հեծելազորը բավականին թույլ էր և նման պարագաներում այն աշխատում էին չկիրառել, իսկ կիրառելիս էլ վերջինս հիմնականում նախատեսված էին առաջին հարվածի պարագայում հակառակորդին, թեկուզ իր ոչնչացման հաշվին, հյուծելու համար: Միաժամանակ հարկ է նշել, որ, պայմանավորված իրենց ավագակային բնույթով, այս հեծելազորը անփոխարինելի էր հակառակորդի տարածքների ասպատակության, ինչպես նաև թվական ընդհանուր գերակշռություն ստեղծելու համար:

Եվ վերջապես Օսմանյան ռազմական համակարգում կային, իսկ հետագայում էլ աստիճանաբար ավելացան նաև այս կամ այն կարգավիճակն ունեցող դաշնակից ուժերը, ի դեմս տարաբնույթ թուրքմենների, քրդերի, թաթարների և նմանատիպ այլ ուժերի: Սրանք մարտավարական առումով հաճախ նույնանում էին օսմանյան անկանոն հետևազորի և բաշիբոզուկային տիպի թեթև հեծելազորի հետ՝ որպես կանոն, կիրառվելով մարտավարական օրինաչափությունների վերևում արդեն իսկ նկարագրված սահմաններում:

Օսմանյան ցամաքային հրետանին՝ մի զինատեսակ, որն իր առաջացման հատկապես առաջին երկու հարյուրամյակներում սուլթանությանը վճռական առավելություն էր ապահովում վերջինիս հատկապես արևելյան հարևանների դեմ մղվող պատերազմներում, բաժանվում էր դաշտայինի ու պաշարողականի, թեև, հատկապես սկզբնական շրջանում, այս բաժանումը որոշակիորեն պայմանական էր: Հրետանային ուժերը, սերտ համագործակցությամբ կիրառվելով ենիջերիների հետ միասին, ինչպես արդեն ասվեց, կոչված էին «գումակապաշտպանական» մարտում արյունաքամ անել հարձակման անցած հակառակորդի հիմնական ուժերին և հատկապես հեծելազորին: Քննարկվող ժամանակաշրջանում մեծ էր նաև պաշարողական հրետանու արդյունավետությունը, որն ինքն իրենով, փաստորեն անդառնալիորեն անցյալի գիրկն ուղարկեց միջնադարյան տիպի պաշտպանական ամրությունները:

Օսմանյան նավատորմը, որը, ինչպես նաև մնացած զորատեսակները, անցավ փայլուն վիճակից մինչև անկման փուլ ձգվող սովորական մի զարգացում, ի սկզբանե ևս բավականին մարտունակ էր, ընդ որում այստեղ զգալի դեր ունեին նույն այս ժամանակ ակտիվացած միջերկրածովյան մահմեդական ծովահենները, որոնք գործում էին Հյուսիսային Աֆրիկայի ափերից: Հետագա հարյուրամյակներում, սակայն, կապված ռազմատեխնիկական ընդհանուր հետամնացության սկիզբ առած գործընթացի հետ, անկում ապրեց նաև սուլթանության նավատորմը, որն, ի տարբերություն իր ժամանակի շատ տերությունների նավատորմների, այդպես էլ դուրս չեկավ Միջերկրական ծովի սահմաններից:

Օսմանյան ռազմական համակարգի քանակությունն ի սկզբանե, ըստ էության, կրկնում էր փոքրասիական մյուս էմիրություններին և առանձնապես չէր տարբերվում դրանցից, ընդ որում ամենասկզբում թվաքանակով այն ինչ-որ պահ նույնիսկ զիջում էր այնպիսի փոքրասիական խաղացողների բանակներին, ինչպիսիք օրինակ Ղահրամանյանների էմիրությունն էր: Հետագայում, սակայն, կապված հարևան պետական միավորների վերացման և օսմանյան ռազմավարչական համակարգում դրանց ներառման հետ, բանակի քանակական կազմը սկսեց աճ ապրել:

1402 թվականին Բայազետ I-ը, լարելով բոլոր ուժերը, զենքի տակ դրեց մոտ 200.000 ամենատարբեր մակարդակի ռազմիկներ, իսկ արդեն կես դար անց Մեհմեդ II-ը այդքան ուժեր բերեց միայն Կոստանդնուպոլսի պարիսպների տակ՝ արդյունքում իր սուլթանության այլ մասերում բնականաբար ևս ունենալով ռազմիկների որոշակի քանակություն: Հետագա երկու հարյուրամյակում Օսմանյան ռազմական մեքենան կրկին քանակական աճ ապրեց և ի վերջո ուժերի առավելագույն լարման պարագայում, երբ գործի էին դրվում պետության առանց բացառության և նույնիսկ կայագորային բոլոր ուժերը, սկսեց կազմել մոտ 400.000 ռազմիկ, թեև, կրկնենք, որ դա արվում էր անկանոն ուժերի կազմով, ըստ էության, միայն բոլոր ցանկացողներին զենքի տակ դնելու և որակի լուրջ կորստի հաշվին: Ավելի սովորական մակարդակում և լավ ժամանակներում օսմանյան սուլթանները ի վիճակի էին առանց իրենց նեղության տալու մարտադաշտ հանել 100.000 ռազմիկ, ուժերի որոշակի լարման պարագայում կրկնապատկել նախորդ թիվը, իսկ առանձնակի կարևոր դեպքերում էլ հարվածային բանակի ռազմիկների քանակությունը հասցնել մինչև 300.000 հոգու: Դաշտային բանակի սրանից ավել քանակություն, ինչպես արդեն ասվեց, հանդիպում էր խիստ բացառիկ դեպքերում և դա ավելի շատ բացառություն էր, քան օրինաչափություն:

Գլուխ 41

Տարածաշրջանը Մեծ միավորման նախօրեին

Մեհմեդի զգուշավոր կառավարման շրջանը Չուլքադարյանների էմիրության համար մեծ հաշվով խաղաղ տարիներ եղան, սակայն նույն այդ տարիներին էր նաև, որ այս էմիրությունը արդեն վերջնականապես դուրս մնաց տարածաշրջանային զարգացումներից՝ սկսելով լրջորեն զիջել հարևաններին: Այս ժամանակ, թերևս, միայն Ղահրամանյանների էմիրության հետ էին հարաբերությունները լարված, թեև Ղահրամանյանների էմիրության էմիր Իբրահիմի փորձը, 1436 թ-ին գրավել Կեսարիան, ավարտվեց անհաջողությամբ և Մեհմեդը կարողացավ պահել դիրքերը:

1443 թվականին հոր մահից հետո Չուլքադարյանների էմիրության էմիր հռչակվեց Սուլեյմանը (1443-1454), որի օրոք այս էմիրության դիրքերը մի կողմից կարևորվեցին, քանի որ ինչպես Օսմանյան, այնպես Մամլուքյան սուլթանություններում և նույնիսկ Ղոյունլուների մոտ հիմնական այս խաղացողների միջև ապագայում սպասվելիք պայքարում սկսեցին գնահատել վերջինիս առաջնային նշանակությունը, բայց միաժամանակ նաև նույն այդ էմիրության դիրքերը հայտնվեցին վտանգի տակ: 1449 թվականին դեռևս Մուրադ II-ը, Ղահրամանյանների էմիրության դեմ ապագայում սպասվելիք պայքարում ձգտելով հուսալի մի դաշնակից ունենալ, դաշինք կնքեց Սուլեյմանի հետ, սակայն պակաս կարևոր չէր այս էմիրության դերակատարությունը, ինչպես արդեն ասվեց, նաև Ղարա և Ադ-Ղոյունլուների միջև մղվող պայքարում: Արդյունքում՝ գործելով ուժերի հավասարակշռության յուրօրինակ մի վիճակում, մեծ հաշվով խաղաղասեր և կյանքի վայելքներին տրվելուն հակում ունեցող Սուլեյմանի օրոք Չուլքադարյանների էմիրությունը խաղաղ և կայուն գոյություն էր պահպանում, թեև, ինչպես արդեն ասվեց, վերջինիս քաղաքական հեռանկարները տարին տարու վրա դառնում էին կասկածելի:

Վերջին պատերազմի ժամանակ Սուլեյմանը ոչ բացահայտ, բայց այնուհանդերձ աջակցել էր Ադ-Ղոյունլուներին և նույն այդ Ադ-Ղոյունլուների անհաջողությունից հետո սա չէր կարող իր ազդեցությունը չունենալ Սուլեյմանի էմիրության վրա: Արդյունքում, խաղաղեցնելով Ադ-Ղոյունլուներին, Ջահան-Շահը մի ինչ-որ պահի փորձեց հարված հասցնել Չուլքադարյաններին, սակայն այդ ժամանակ գործին միջամտեց արդեն նաև պաշտոնական Կահիրեն, ինչը ստիպեց

վերջինիս հետ ընդհարումից խուսափելուն հակված Ղարա-Ղոյունլուների էմիրին խուսափել հակամարտության հետագա սրացումից: Այս առումով հարկ է նշել նաև, որ Ղարա և Աղ-Ղոյունլուների միջև հաշտության կնքումից հետո ու հատկապես այն բանի ֆոնին, որ դրանից հետո Աղ-Ղոյունլուների էմիրությունը թուլության զգալի, թեև կարճատև մի շրջան ապրեց, իսկ Ջահան-Շահն էլ սկսեց աստիճանաբար հակվել արևելյան նվաճումներին, Չուլքադարյանների էմիրն իր էմիրության արևելյան սահմաններին կրկին ակտիվացավ:

Արդյունքում՝ 1453 թվականի գարնանը Սուլեյմանի գլխավորած Չուլքադարյանների էմիրության բանակը (30.000) ասպատակեց Խարբերդի ու Չմշկածագ ամրոցի շրջակայքը և նահանջեց¹: Ի պատասխան սրա՝ նույն այս ժամանակ Աղ-Ղոյունլուների մոտ ինքնակամ կերպով իշխող և առայժմ շատերի կողմից դեռևս չճանաչված Ուզուն-Յասսանը պատասխան հարված հասցրեց, ինչի արդյունքում 1454 թվականին Չուլքադարյանների էմիրության բանակից գրավեց Պլասթան, որից հետո, ստանալով փրկագին ու հավաստիանալով, որ Սուլեյմանն այլևս չի ոտնձգի արևելյան ուղղությամբ, նահանջեց²: Այսպիսով՝ կյանքը ցույց տվեց, որ սեփական էմիրության արևելյան սահմաններին ակտիվանալը Սուլեյմանին, ըստ էության, որևէ հեռանկար չի խոստանում: Այս դեպքերից կարճ ժամանակ անց նույն 1454 թվականին Սուլեյմանի մահացավ և նրան հաջորդեց որդին՝ Արսլան-բեկը (1454-1465), որի կառավարման օրոք Չուլքադարյանների էմիրության դրությունն անհամեմատ ավելի բարդացավ:

Նույն այն գործընթացները, որոնք ընթանում էին Չուլքադարյանների մոտ, նույն այս ժամանակ, սակայն ինչ-որ տեղ նույնիսկ ավելի սուր չափով, գործում էին նաև Ռամադանյանների էմիրությունում: Դեռևս 1425 թվականի գարնանը Ռամադանյանների էմիրության բանակը (մոտ 5.000) ստիպված եղավ ասպատակել Ալեքսանդրեկ գավառը՝ ճնշելով տեղի քոչվորների մոտ առկա ապստամբական տրամադրությունները³: Յետագայում, սակայն, ինդիրներն ավելի խորացան:

1426 թվականին Յամգա-բեկի մահից հետո Ռամադանյանների էմիրությունում նրան փոխարինեց Իբրահիմի որդի Մուհամմեդը (1426-1435), որը առկա նոր իրողություններում բոլորի և հատկապես պաշտոնական Կահիրեի հետ իր հերթին իրեն շատ զգույշ էր պահում: 1435 թվականին էմիրության ղեկին Մուհամմեդին հաջորդեց Յուլուկը (1435-1439), որի օրոք Ռամադանյանները ավելի շատ սկսեցին զիջել դիրքերը, ընդ որում Դաշտային Կիլիկիայում վերջիններիս վտանգավոր մրցակիցների դերերում սկսեցին հանդես գալ ամենից առաջ ծագումով Չուլքադարյանների զգալիորեն մոտ կանգնած քոչվոր թուրքմենները, ի դեմս Վարշակների: Բանը ի վերջո հասավ նրան, որ 1439 թվականին Վարշակների դեմ մղվող պայքարում Յուլուկը, որը իր բանակային մեքենայով ոտնատակ էր տալիս Դաշտային Կիլիկիան⁴, սպանվեց, իսկ նոր էմիր հռչակված Արսլան-Դաուդն (1439-1470) էլ արդեն ստիպված էր հաշտվել քոչվոր Վարշակների կողմից իրականացված տարածքային ձեռքբերումների հետ, որոնք տեղի էին ունենում նախկինում իր էմիրության ազդեցության ոլորտում գտնվող տարածքներում:

Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, սակայն, որ նույն այս ժամանակ գործերն անհամեմատ ավելի դրական դրության մեջ էին Ղահրամանյանների էմիրությունում, որտեղ Իբրահիմը, մանավանդ Օսմանյան սուլթանության ավանդական պասիվ արևմտյան քաղաքականության պայմաններում, կարողացել էր բավականաչափ ամրապնդել սեփական դիրքերը: Իբրահիմի օրոք նա և Ղահրամանյանների էմիրությունը մեծ հաշվով նույն այն դրության մեջ էին, ինչ Չուլքադարյանների էմիրությունը Սուլեյմանի օրոք: Յեռանկարային առումով, սակայն, ամենավտանգավոր դրությունն այնուհանդերձ հենց Իբրահիմի մոտ էր, բանի որ արդեն պարզ էր, որ Օսմանյան սուլթանությունը վաղ թե ուշ հարվածելու է արևելյան ուղղությամբ, իսկ հարվածի առաջին թիրախն էլ այդ դեպքում հենց Ղահրամանյանների էմիրությունն էր լինելու: Այս առումով բնականաբար ամենևին էլ պատահական չէր, որ հեռատես Մեհմեդ II-ը, ինչպես արդեն ասացինք, դաշինք կնքեց Չուլքադարյանների էմիրության էմիր Սուլեյմանի հետ:

¹ Դովհաննես Յամշենցի «Յիշատակարան 1464 թվականի»:

Այս մասին հայտնում են նաև այլ աղբյուրներ, որոնք առայժմ ինձ անհասանելի են և տեղեկատվությունը վերցված է ժամանակակից գիտական գրականությունից:

² Այս մասին տեղեկացնում է Աղ-Ղոյունլուների պալատական պատմիչներից մեկը, ամենայն հավանականությամբ Աբու-Բաքր Տիխրանին: Դեղինակային կոնկրետ տեքստը առայժմ ինձ անհասանելի են և տեղեկատվությունը վերցված է ժամանակակից գիտական գրականությունից:

³ Այս մասին հայտնող աղբյուրները առայժմ ինձ անհասանելի են և տեղեկատվությունը վերցված է ժամանակակից գիտական գրականությունից:

⁴ Այս մասին հայտնող աղբյուրները առայժմ ինձ անհասանելի են և տեղեկատվությունը վերցված է ժամանակակից գիտական գրականությունից:

1453 թվականի փետրվարի 13-ին ութսունամյա Չաքմաքը մահացավ և սուլթան հռչակվեց նրա մամուլը Ուսմանը (1453): Նոր սուլթանը, սակայն, մի դաժան, հիմար և ագահ մարդ էր ու շուտով պարզվեց, որ մամուլները ոչ մի կերպ չեն պատրաստվում հանդուրժել վերջինիս իշխանությունը: Հատկապես անգիջում էր տրամադրված Յանալը՝ Հռոդոսի դեմ մղված պատերազմում մամուլքյան նավատորմի հրամանատարը: Հարկ է նշել, որ դեռևս Չաքմաքն էր Հռոդոսում կրած անհաջողությունները բարդել այս ծովակալի վրա, իսկ նոր սուլթանն էլ ավելի էր խորացրել հալածանքները: Այս պայմաններում Յանալին հաջողվեց դավադրություն կազմել և գահ բարձրանալուց կարճ ժամանակ անց գահընկեց անել ու սպանել Ուսմանին: Նոր սուլթան հռչակվեց Յանալը (1453-1461), սակայն շուտով պարզվեց, որ Յանալն իրոք որ որևէ գործնական հատկանիշներ չունի և միայն վտանգն էր, որ կարճ ժամանակով նրան եռանդ էր տվել: Յանալի կառավարման տարիներին Մամուլքյան սուլթանությունում սկիզբ առավ իսկական մի անիշխանություն, որը գնալով ահռելի չափեր ընդունեց:

Գլուխ 42

Ջահան-Շահի գահակալման շարունակությունը և գազաթնակետը

1456 թվականի գարնանը Ուզուն-Հասանի գլխավորությամբ Ամիդից առաջխաղացած Ադ-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (մոտ 40.000) ասպատակեց Ադնիքը արևելքը, Մոկքը ու Հայոց Միջագետքի արևելյան մասը և նահանջեց՝ հնազանդեցնելով նույն այս ժամանակ արդեն վերջնականապես ձևավորված Բոհեանի եզդիական էմիրությանը¹: Նույն այս ժամանակ, սակայն, Ջահան-Շահն ինքը, բավականին հիմնավոր կերպով գալով հետևության, որ Աբու-Սայիդի տիրություններում առաջացած քաոսը դեռևս չի հաղթահարվել, ձեռնամուխ եղավ իր Արևելյան արշավանքին: Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, որ Թեմուրյանների դեմ որոշակի գործողություններ Ջահան-Շահը ձեռնարկել էր դեռևս մինչ այս, երբ, օգտվելով Թեմուրյանների էմիրությունում շարունակվող գահակալական ճգնաժամից, 1452 թվականին վերջինս հասել էր այն բանին, որ իր իշխանության սահմանները արևելքում հասցրել էր Սպահանին, իսկ իր որդի Փիր-Բուդաղին էլ նշանակել էր ինչպես այս քաղաքի, այնպես էլ հարակից տարածքների կառավարիչ:

Այսպես թե այնպես, սակայն 1457 թվականին Ջահան-Շահը, անցած բանակային զգալի ուժերի գլուխ, արշավանք սկսեց դեպի արևելք և 1458 թվականի հունիսի 28-ին գրավեց Հերաթը՝ արձանագրելով արևելքում սեփական ձեռքբերումների առավելագույնը: Իրոք, չնայած այս անհաջողությանը, Աբու-Սայիդը դեռևս համառում էր, ընդ որում, գործունե հակաքայլի համար մի կողմից չունենալով բավարար միջոցներ, բայց մյուս կողմից էլ գտնվելով համեմատականորեն ապահով դրության մեջ, վերջինս ձգձգում էր բանակցությունները՝ միաժամանակ լավ իմանալով նաև, որ Ջահան-Շահը, այսպես թե այնպես, չի կարող երկար մնալ Իրանական լեռնաշխարհի արևելքում:

Ջահան-Շահն իրոք որ գործում էր իր էմիրության ուժերի ծայրահեղ լարման, նույն այդ ուժերի հաջող կազմակերպման, ինչպես նաև հակառակորդի թուլության հաշվին, սակայն իրավիճակն այնուհանդերձ իրոք որ գերազնահատվել էր, քանի որ Ջահան-Շահի ու նրա գործնականում ողջ բանակային ուժերի շեղվելը հեռավոր արևելյան ուղղությամբ բառացիորեն պայթեցրին դրությունը Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության կենտրոնական հատվածներում, որտեղ, սկիզբ առած անիշխանության պայմաններում, իշխանության համար պայքարի մեջ մտան միանգամից մի քանի ուժեր: Ավելին, նույն այս ժամանակ ի հայտ եկավ ևս մեկ ուժ, որին հետագայում կոչված էր բախտորոշ դերակատարություն ունենալ:

1452 թվականին Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության բանակը գրավեց Հյուսիսային Ատրպատականի քոչվոր թուրքմենների միջավայրում հսկայական կրոնական հեղինակության հասած և Սեֆյան շիա շեյխերի կողմից ժառանգականորեն գլխավորվող Սեֆյանների դերվիշական շեյխության բոլոր տիրույթները, ինչի արդյունքում քոչվոր ապրելակերպի անցած շեյխ Ջունեյդ Սեֆյանը (1447-1460) ու նրա մեծաթիվ կողմնակիցները Կապադովկիայի արևելքում և Հյուսիսային Ատրիքում մի քանի տարի թափառելուց հետո հաստատվեցին Ադ-

¹ Դավիթ Մարդինցի «Տարեգրություն»; Ղազար Լիմեցի «Հիշատակարան 1457 թվականի»:

Ղոյունլուների էմիրության հյուսիսում՝ նպատակ ունենալով գրավել Տրապիզոնի թուլացած կայսրության տարածքը: Արդյունքում՝ 1456 թվականի հունիսին Կոպանիոնի ճ-մ-ում (Տրապիզոնի մոտ) Սեֆյանների շեյխության և Օսմանյան սուլթանության միացյալ բանակը (մոտ 10.000), օգտվելով այն բանից, որ ծովի դիմացից փչող քամու պատճառով հակառակորդի ուժերը մաս-մաս են ափ դուրս գալիս, հաղթեց Տրապիզոնի կայսրության բանակին (մոտ 8.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 4.000, այդ թվում Վարդ Ամատունին), որից հետո ասպատակեց Տրապիզոնի շրջակայքը և նահանջեց¹: Տրապիզոնի կայսրության դեմ մղվող պատերազմը, սակայն, Սեֆյաններին մեծ հաշվով հաջողություն չբերեց և, անհաջողության մատնվելով այս ուղղությամբ, ցանկանալով խուսափել սուննիզմը դավանող Օսմանյան սուլթանության հարևանությունից, ինչպես նաև չցանկանալով ընդհարվել վերելքի ուղին բռնած Աղ-Ղոյունլուների էմիրության հետ, Ջունեյդ Սեֆյանը ի վերջո որոշեց վերադառնալ Յուսիսային Ատրպատական: Այս առումով հետաքրքիր է նշել, որ Ջունեյդ Սեֆյանի սկսած գործը այնուհանդերձ անմիջապես էլ իր շարունակությունը ունեցավ տեղում, երբ նույն 1456 թվականի արդեն աշնանը Օսմանյան սուլթանության ծովով արշաված բանակը (մոտ 5.000, 50 նավ) ասպատակեց Տրապիզոնի շրջակայքը և նահանջեց²:

1456 թվականին իր մահկանացուն կնքեց Աղ-Ղոյունլուների էմիրության ղեկին Ջահան-Շահի դրածո խլիճ-Արսլանը, որից հետո էմիրության ղեկին կանգնեց մինչ այդ էլ իր եռանդուն գործողություններով, ինչպես նաև բարձր հեղինակությամբ աչքի ընկած Ուզուն-Յասսանը (1456-1478): Ջհանգիրը, սակայն, որը չէր մոռացել սեփական գահակալական նկրտումները, նույն այս ժամանակ էլ հենց պայթար սկսեց եղբոր դեմ:

1456 թվականի ամռանը, փորձելով ճնշել Ջհանգիրի սկսած գահակալական պայքարը, Ուզուն-Յասսանի գլխավորած Աղ-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (մոտ 40.000) ասպատակեց Մարդինի շրջակայքը և, այն բանից հետո, երբ քաղաքից փախուստի դիմած Ջհանգիրը դիմեց Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության օգնությանը, նահանջեց Ամիդ³: Դրանից հետո, օգտվելով Ջահան-Շահի հիմնական ուժերի հեռու լինելուց, 1456 թվականի աշնանը Ուզուն-Յասսանի գլխավորած Աղ-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (մոտ 40.000) ասպատակեց Տայքը և նահանջեց⁴, իսկ արդեն 1457 թվականի գարնանն էլ ոտնատակ տվեց Մուշի շրջակայքը՝ կրկին հետ քաշվելով⁵: Արդյունքում՝ 1457 թվականի նույն գարնանը Ուզուն-Յասսանի գլխավորած Աղ-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (մոտ 20.000) Ամիդի ճ-մ-ում հաղթեց Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության և Ջհանգիրի գլխավորած Աղ-Ղոյունլուների էմիրության միացյալ բանակին (մոտ 20.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 500)⁶, որից հետո Ուզուն-Յասսանի դիրքերն ավելի ամրապնդվեցին:

Նույն այս ժամանակ խռովահույզ հովերով էին պատված նաև Շամսադդինյանների էմիրությունում և ուժերն ի մի բերած Ջահան-Շահի տարածաշրջանային սակավաթիվ ուժերին հրաման տրվեց գործել գոնե նրանց դեմ: Արդյունքում՝ 1457 թվականի ամռանը Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (12.000) Շամսադդինյանների էմիրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) և քաղաքների Յայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 300) պաշարեց Խլաթը, Մուշը ու Բադեշը՝ Շամսադդինյանների էմիրության էմիր Յաջի-Մուհամմեդին ստիպելով կրկին ընդունել Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության գերիշխանությունը⁷:

Եվ վերջապես նույն այս ժամանակ առկա քառսից իր չափով որոշեց օգտվել նաև Մեհմեդ II-ը: Արդյունքում 1457 թվականի ամռանը Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 30.000) Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 200) պաշարեց Անի-Կեմախ ամրոցը և Շապին-Գարահիսարը,

¹ Աշիկզադե «Պատմություն»; Բուդակ Մուշի Ղազնևի «Պատմություն»; Իսթանդեր Մուշի «Աբբասի պատմությունը»; Գաֆֆարի Ղազվինի «Աշխարհի տիրակալների պատմություն»: Այս մասին հայտնում են խալկոնիդներ իր «Պատմություն» աշխատանքում, ինչպես նաև Եփսոսեփոսը իր «Ժամանակագրություն»-ում:

² Այս մասին հայտնում են նաև խալկոնիդներ իր «Պատմություն» աշխատանքում:

³ Դավիթ Մարդինցի «Տարեգրություն»:

⁴ «Քարթլիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Բագրատունիների թագավորության պատմություն 1452-1605 թվականների»; Քարթլիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների»; «Նոր Քարթլիս-Ցխովրեբա», Բերիա Եզևատաշվիլի «Ժամանակագրություն»:

⁵ Ղովհաննես Մեղի «Յիշատակարան 1457 թվականի»:

⁶ Դավիթ Մարդինցի «Տարեգրություն»:

⁷ Ղովհաննես Ցիլանցի «Յիշատակարան 1457 թվականի»; Չաբարիա Զանաբեդցի «Յայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 4:

որոնք մինչ այդ անցել էին Ղարա-Ղոյունլուների էմիրությանը, սակայն, չկարողանալով գրավել դրանք, հետ քաշվեց ելման դիրքեր¹:

1458 թվականի գարնանը, մինչ Ջահան-Շահին և Նրա հարվածային բանակը դեռևս մոտենում էին Յերաթին, Աղ-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (մոտ 30.000) ասպատակեց Թորթում ամրոցը ու Տայքը և նահանջեց²: 1458 թվականի ամռանը արդեն Ուզուն-Յասսանի 3 մասի բաժանված ռազմական մեքենան Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության բանակից պաշարեց Անի-Կեմախ ամրոցը, Շապին-Գարահիսարը, Կոլրեբրդը և Կուռնառը ու, ի տարբերություն Օսմանյան ռազմական մեքենայի, ի վերջո ստիպեց հանձնվել³: Այնուհետև, զարգացնելով հաջողությունը, 1458 թվականի օգոստոսի վերջին Աղ-Ղոյունլուների էմիրության բանակը Ջահան-Շահի ուժերից գրավեց Ակնը (Անդրեփրատյան Ծովք, Եփրատի աջ ափին), Առեստը և Յանկան⁴: Այսպիսով՝ Ջահան-Շահի էմիրության հարևանները, օգտվելով վերջինիս բացակայությունից, բզկտում էին Նրա պետության արևմտյան սահմանները, սակայն նույն այս ժամանակ խնդիրներ առաջացան նաև Ջահան-Շահի ընտանիքում:

1458 թվականին ապստամբեց Սպահանի կառավարիչ Փիր-Բուդաղը, սակայն ապստամբական տրամադրություններով էր պատված նաև նույն այս ժամանակ եղբոր մոտ հայտնված Ավանդը, իսկ 1459 թվականի գարնանն էլ գահակալական պայքար սկսած Ջահան-Շահի մյուս որդի Յասան-Ալիի գլխավորած Ղարա-Ղոյունլուների և Շամբոյանների էմիրության միացյալ բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց Մակվի, Արճեշի ու Վանի շրջակայքը⁵: Նույն այս ժամանակ եզդիները նկրտումներ ունեին նաև Աղթամարի կաթողիկոսության նկատմամբ: Արդյունքում, սակայն, 1459 թվականի ամռանը Աղթամարի ճ-մ-ում Աղթամարի կաթողիկոս Չաֆարիա III-ի (1434-1464) գլխավորությամբ կղզուց նավակներով աննկատ ափին մոտեցած Արծրունիների բանակը (մոտ 500) անակնկալ հարձակումով հաղթեց 12 օր կղզու դիմացի ափին ճամբարած և կղզին գրավելու հարմար առիթի սպասող Շամբոյանների էմիրության բանակին (մոտ 2.000)⁶:

1459 թվականի ամռան վերջերին, քիչ թե շատ շահավետ հաշտություն կնքած Աբու-Սայիդի հետ, երբ Ջահան-Շահն այնուհանդերձ վերջինիս էր զիջել Իրանական լեռնաշխարհի արևելքը, սակայն իրեն էր պահել նույն այդ լեռնաշխարհի կենտրոնական շրջանները, Ղարա-Ղոյունլուների տիրակալը սկսեց իր հարվածային ուժերը արևելքից ի վերջո արևմուտք տեղափոխել: Այս պայմաններում Փիր-Բուդաղը, որն, ինչպես արագորեն պարզվեց, տեղում որևէ աջակցություն չունի, փախուստի դիմեց, սակայն հետագայում իր իսկ մոր միջնորդությամբ ներում ստացավ: Շուտով պարտվեց և արդյունքում ներման, սակայն նաև Մակվում բանտարկության արժանացավ նաև Ջահան-Շահի մյուս ապստամբ որդի Յասան-Ալին, որից հետո Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության էմիրն իր հարվածային բանակով մտավ Յայաստանի կենտրոնական շրջաններ: Այս առումով հատկանշական է, որ Ջահան-Շահն ամենից առաջ ցանկացավ հանդիպել հենց հայերին ներկայացնող Չաֆարիա III-ի հետ, որն ինքն էլ չխուսափեց հանդիպումից և արևելքից վերադարձած Ղարա-Ղոյունլուների էմիրին մանրամասն հաշվետվություն ներկայացրեց վերջին երկու տարում տեղի ունեցած փոթորկալից իրադարձությունների մասին: Ջահան-Շահի հայտնվելը Արևմուտքում սթափեցրեց նույնիսկ ամենատաքզուլիներին և սրանց շարքում իրեն զսպեց նաև Ուզուն-Յասանը, որը նույն այս ժամանակ, որոշակիորեն անակնկալ ինչպես իր, այնպես էլ թուրքմենների համար, հանդիպել էր մի նոր հակառակորդի, ի դեմս արևմուտքից առաջացող Օսմանյան սուլթանության: Արդյունքում՝ ի վերջո, հարթելով հարաբերությունները Ջահան-Շահի հետ և որոշակի զիջումների դիմաց ապահով դառնալով այդ կողմից, Ուզուն-Յասանը ձեռնամուխ եղավ Մեհմեդ II-ի ռազմական մեքենայի դեմ պայքարին: Սկիզբ առավ Աղ-Ղոյունլու-Օսմանյան I պատերազմը (1459-1461):

¹ Աբու-Բաքր Տիխրանի «Գիթե Դիարբեքիրի մասին»:

Քարթլիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների:

² Ստեփանոս Դարանաղի «Յիշատակարան 1464 թվականի»: Այս մասին հայտնում է նաև Աբու-Բաքր Տիխրանին:

³ Աբու-Բաքր Տիխրանի «Գիթե Դիարբեքիրի մասին»:

⁴ Աբու-Բաքր Տիխրանի «Գիթե Դիարբեքիրի մասին»:

⁵ Անանուն Մակվեցի «Տարեգրություն»: Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»:

⁶ Անանուն Մակվեցի «Տարեգրություն»:

Գլուխ 43

Աղ-Ղոյունլու-Օսմանյան I պատերազմը

Աղ-Ղոյունլուների էմիրության և Օսմանյան սուլթանության հարաբերություններում վիճահարույց գլխավոր կետը Տրապիզոնի կայսրության խնդիրն էր, երբ հենց նոր Բյուզանդական կայսրությունը, իսկ 1459 թվականին էլ Սերբական թագավորությունը ոչնչացրած Մեհմեդ II-ը բնականաբար ձգտում էր ոչնչացնել նաև Բյուզանդական կայսրության վերջին բեկորն, ի դեմս Տրապիզոնում ամրացած վերջին կայսրերի, իսկ Ուզուն-Յասանն էլ, մի կողմից ինսամիական կապեր ուներ Տրապիզոնի կայսրության կայսր, Մանուիլ III-ին վերջինիս մահից հետո հաջորդած Նրա որդի Ալեքսեյ IV-ի (1417-1429) տղա Յովհաննես III-ի (1429-1459) որդի Դավթի (1459-1461) հետ, իսկ մյուս կողմից էլ, որն ավելի կարևոր էր, անհանգստանում էր տեղում Օսմանյան սուլթանության չափից դուրս ուժեղանալուց։ Այսպես թե այնպես, սակայն Օսմանյան սուլթանության և Աղ-Ղոյունլուների էմիրության միջև սկիզբ առան իրենց հետ զգալի հետևանքներ բերած ռազմական գործողություններ։

1459 թվականի հոկտեմբերին Աղ-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (մոտ 30.000) Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 100) գրավեց Ղոյունլու-Յիսարը¹, որից հետո 1459 թվականի նույն հոկտեմբերին ասպատակեց Օսմանյան սուլթանության պատկանող Մելեթ ամրոցի շրջակայքը և նահանջեց²։ Սկզբնական անհաջողություններից հետո Մեհմեդ II-ը, սակայն, կարգի գցեց սեփական ռազմական մեքենան և արդյունքում 1460 թվականի հունվարի վերջին Աղ-Ղոյունլուների էմիրության բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 100) քաղաքը պաշարած Օսմանյան սուլթանության բանակը (20.000) Ղոյունլու-Յիսարի ճ-մ-ում հաղթեց քաղաքին մոտեցած Աղ-Ղոյունլուների էմիրության բանակին (մոտ 20.000), բայց ի վերջո նահանջեց³։

Հենց այս դեպքերի ժամանակ էր նաև, որ, մինչ տարածաշրջանի հիմնական խաղացողները զբաղված էին միմյանց դեմ մղվող լարված պայքարով, Սեֆյանների շեյխության բանակը (մոտ 4.000) 1460 թվականի գարնանը Աղ-Ղոյունլուների էմիրության բանակից (մոտ 1.000) և Վեթե Ամատունու գլխավորած քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 200) իր հերթին գրավեց Կարինը, որից հետո, ասպատակելով շրջակայքը, բայց բավարար ուժեր չունենալով ամրապնդվելու գրաված տարածքներում, Կարին-Բասեն-Բագրևանդ-Մասյաջոտն-Արագածոտն-Ոստան Յայոց-Արած-Ուրծածոր-Նախիջևան-Գողթն-Բաքեան-Գաբիթյան-Թավրիզ երթուղով նահանջեց դեպի Ատրպատական՝ առանց լուրջ մարտերի մտնելով Արդեբիլ։ Ավելին, սրանից կարճ ժամանակ անց ողջ Յյուսիս-արևելյան Ատրպատականը ընկավ կիսաանկախ դրության հասած Սեֆյանների շեյխության տիրապետության տակ⁴։ Հետագա տասնամյակներում Սեֆյան շեյխերի հեղինակությունն ավելի աճեց, ընդ որում այս ամենին նպաստեց նաև այն հանգամանքը, որ Ուզուն-Յասանը զբաղված էր լարված ռազմական մրցակցությամբ, իսկ Ջահան-Շահն էլ հազիվ նոր միայն վերականգնում էր դիրքերը իր էմիրության արևմտյան հատվածում։

1460 թվականի ապրիլին, մի պահ դեռևս հանգիստ օսմանյան վտանգից, Ուզուն-Յասանի գլխավորած Աղ-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց Մուշի շրջակայքը և նահանջեց⁵։ Հետագայում, արդեն 1460 թվականի մայիսին, վերջինս Շամսադդինյանների էմիրության բանակից պաշարեց Ասսարոը (Կորճայք), սակայն, տեղեկանալով Օսմանյան սուլթանության բանակի կողմից կրկին Ղոյունլու-Յիսարին մոտենալու մասին, վերջինս այնուհանդերձ նահանջեց⁶։

1460 թվականի մայիսին, ինչպես արդեն ասվեց, Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) Աղ-Ղոյունլուների էմիրության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 100) պաշարեց Ղոյունլու-Յիսարը, սակայն, ինքն էլ ի վերջո խուսափելով

¹ Մեհմեդ Նեշրի «Համընդհանուր պատմություն», գլուխ 231; Աբու-Բաքր Տիխրանի «Գիրք Դիարբեքիրի մասին»։

² Աբու-Բաքր Տիխրանի «Գիրք Դիարբեքիրի մասին»։

³ Աբու-Բաքր Տիխրանի «Գիրք Դիարբեքիրի մասին»։

⁴ Աբու-Բաքր Տիխրանի «Գիրք Դիարբեքիրի մասին»։ Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»։ Անանուն Երուսաղեմցի «Հիշատակարան 1460 թվականի»։

⁵ Անանուն Մշեցի «Հիշատակարան 1460 թվականի»։

⁶ Աբու-Բաքր Տիխրանի «Գիրք Դիարբեքիրի մասին»։

Ուզուն-Հասանի գլխավորությամբ քաղաքին մոտեցող Աղ-Ղոյունլունների էմիրության բանակից (մոտ 60.000), նահանջեց¹: Դրանից հետո, զարգացնելով հաջողությունը, 1460 թվականի ամռանը Աղ-Ղոյունլունների էմիրության բանակը (մոտ 30.000) արդեն ինքը ասպատակեց Կապադովկիան, սակայն իր հերթին նահանջեց²: 1460 թվականի ամռանը ինչ-որ տեղ Փոքր Հայքում Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) անակնկալ հարձակվեց Աղ-Ղոյունլունների էմիրության ճամբարած բանակի (մոտ 30.000) վրա, սակայն պարտություն կրեց³, ինչից հետո կողմերը առժամանակ դադար վերցրին:

Սեփական Արևելյան արշավանքը ակնհայտորեն ծանր էր նստել Ջահան-Շահի ռազմական մեքենայի վրա և դրա նույնիսկ հաջող ավարտից մոտ մեկ տարի հետո էլ Ղարա-Ղոյունլունների էմիրը որևէ ակտիվություն չդրսևորեց, սակայն արդեն 1461 թվականի ամռանը Ղարա-Ղոյունլունների էմիրության բանակը (12.000) ասպատակեց Խլաթի, Բաղեշի, Մուշի ու Խուրթի շրջակայքը, ինչպես նաև Սասունը և նահանջեց⁴ վերացնելով տեղերում Ուզուն-Հասանի օգտին առկա տատանողական տրամադրությունները: Նույն այս տարում, սակայն, նոր թափով կրկին վերսկսվեցին պատերազմական գործողությունները Աղ-Ղոյունլունների էմիրության և Օսմանյան սուլթանության միջև, ընդ որում հենց այս տարում էր, որ Մեհմեդ II-ը մտադրվել էր վերջնական հարված հասցնել Տրապիզոնի կայսրությանը:

1461 թվականի հունիսին Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 70.000) Աղ-Ղոյունլունների էմիրության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից ի վերջո գրավեց Ղոյունլու-Հիսարը (մոտ 100)⁵, որից հետո 1461 թվականի արդեն հուլիսին վերջինս ասպատակեց Կարինի շրջակայքը ու Բասենը, սակայն, ենթարկվելով Աղ-Ղոյունլունների էմիրության բանակի անկանոն հարվածներին, նահանջեց⁶: 1461 թվականի նույն հուլիսին Դաշկարդի ճ-մ-ում (Երզնկայից հյուսիս) Ուզուն-Հասանի գլխավորած Աղ-Ղոյունլունների էմիրության երկու հավասար մասի բաժանված բանակը (4.000 հեծյալ) դարանը գցեց ու ծանր պարտության մատնեց Օսմանյան սուլթանության առաջխաղացած բանակին (մոտ 20.000)⁷, սակայն փայլուն այս հաջողությունն, ըստ էության, որևէ կերպ արդեն այդպես էլ չօգնեց Տրապիզոնի կործանվող կայսրությանը:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1461 օգոստոսի 18 - հոկտեմբերի 26 – Տրապիզոնի գրավումը⁸

Մեհմեդ II-ի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության բանակը (140.000, որից 80.000 հեծյալ) պաշարեց քաղաքը կայսր Դավիթի գլխավորած Տրապիզոնի կայսրության բանակից (մոտ 2.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 1.000, այդ թվում Դավիթ Ամատունին):

I փուլ – Օգոստոսի 18-ին Օսմանյան սուլթանության բանակը լիակատար շրջափակման ենթարկեց քաղաքը և, ասպատակելով վերջինիս շրջակայքը, սկսեց պարիսպների հրետակոծումը:

¹ Մեհմեդ Նեշրի «Համընդհանուր պատմություն», գլուխ 234; Աբու-Բաքր Տիխրանի «Գիրք Դիարբեքիրի մասին»:

² Աբու-Բաքր Տիխրանի «Գիրք Դիարբեքիրի մասին»:

³ Աբու-Բաքր Տիխրանի «Գիրք Դիարբեքիրի մասին»:

⁴ Թումաշա Արծիշեցի «Հիշատակարան 1462 թվականի»:

⁵ Մեհմեդ Նեշրի «Համընդհանուր պատմություն», գլուխ 234: Իդրիս Բաղիշեցի «Դրախտի ութ շրջանները»; Աբու-Բաքր Տիխրանի «Գիրք Դիարբեքիրի մասին»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»:

⁶ Աբու-Բաքր Տիխրանի «Գիրք Դիարբեքիրի մասին»; Իդրիս Բաղիշեցի «Դրախտի ութ շրջանները»; Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարքի կյանքը»:

⁷ Աբու-Բաքր Տիխրանի «Գիրք Դիարբեքիրի մասին»; Կոնստանդին Օստրովցի «Ենիչերու նորերը», գլուխ 32; Իդրիս Բաղիշեցի «Դրախտի ութ շրջանները»:

⁸ Կոնստանդին Օստրովցի «Ենիչերու նորերը», գլուխ 31; Դուկաս «Բյուզանդիոնի պատմությունը»; Զիովանի Անջիլիելլո «Ուղեգրություն», գլուխ 1; Հովհաննես Համշեցի «Հիշատակարան 1464 թվականի»; Ստեփանոս Դարանաղցի «Հիշատակարան 1464 թվականի»; Հովհաննես Երեցի Շարունակող «Ժամանակագրություն»; Անդրեաս Եվդոկացի «Ժամանակագրություն»; Գրիգոր Կամախեցի «Ժամանակագրություն»; Ամիրաս Երզնկացի «Ժամանակագրություն»; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 51, 56; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»; Հակոբ Կամենացի «Վենետիկյան ժամանակագրություն»; Անանուն «Մասնավոր ժամանակագրություն»; Գրիգոր Վարազեցի «Ժամանակագրություն»; Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»; Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարքի կյանքը»; Զյաթի Զելեթի «Աշխարհի հայելի», գլուխ 41; Իդրիս Բաղիշեցի «Դրախտի ութ շրջանները»; Մեհմեդ Նեշրի «Համընդհանուր պատմություն», գլուխ 235-236; Աբու-Բաքր Տիխրանի «Գիրք Դիարբեքիրի մասին»:

II փուլ – Օգոստոսի երկրորդ կեսին կայսերական բանակը մի շարք հարձակումներ գործեց քաղաքի շրջակայքում ցրված Օսմանյան սուլթանության բանակի մասերի վրա և զգալի կորուստներ պատճառեց վերջինիս:

III փուլ – Սեպտեմբերի առաջին կեսին կայսերական բանակը ոչնչացրեց Օսմանյան սուլթանության բանակի խոշոր մի ջոկատ (2.000 հեծյալ):

IV փուլ – Սեպտեմբերի առաջին կեսից Օսմանյան սուլթանության բանակը ուժեղացրեց քաղաքի պաշարումը և հրետակոծումը՝ իրականացնելով մի շարք մանր գրոհներ: Արդյունքում կայսերական բանակն ի վերջո դադարեցրեց դիմադրությունը և հանձնվեց:

Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, որոնց թվում գերվեց նաև Դավիթը, թշնամին՝ մոտ 4.000 զինվոր: Աղ-Ղոյունլու-Օսմանյան I պատերազմը ավարտվեց: Տրապիզոնի կայսրությունը ոչնչացավ, իսկ նրա տարածքն անցավ Օսմանյան սուլթանությանը:

Գլուխ 44

Աղ-Ղոյունլուների էմիրության հզորացումը

Տրապիզոնի անկումը կայացած փաստի առաջ կանգնեցրեց Ուզուն-Հասանին, որը, փաստորեն, չնայած թափած հսկայական ջանքերին և նույնիսկ ձեռք բերած մի քանի հաջողություններին, այնուհանդերձ այս հարցով անհաջողության մատնվեց: Այս պայմաններում Աղ-Ղոյունլուների խելամիտ էմիրը, առժամանակ զգուշանալով շարունակել հակամարտությունը Մեհմեդ II-ի հետ, որոշեց անդրադարձ կատարել համեմատականորեն ավելի թույլ հակառակորդներին:

1462 թվականի ամռանը Աղ-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (մոտ 20.000), օգտվելով այն բանից, որ Շարաֆ-Էդ-Դինին հաջորդած նրա որդի Սալահ-Էդ-Դինի (1432-1452) տղա ալ-Քամիլին (1452-1457) հաջորդ, Շարաֆ-Էդ-Դինին որդի ալ-Ադիլը (1457-1462) հենց նոր է մահացել, Էյուբյանների էմիրության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100) գրավեց Հիսն-Քեֆը¹, որից հետո, ստանալով նոր էմիր, հանգուցյալի տղա Սուլեյմանի որդի Խալիլի (1462-1511, 1514-1520) հնազանդությունը, Ուզուն-Հասանը պատերազմական գործողություններ սկսեց արդեն Չուքադարյանների էմիրության դեմ, որն ավելի լայն տարածքների էր տիրապետում, քան այդ թույլ էր տալիս նրա իրական հզորությունը: Այս առումով հարկ է նշել, որ Աղ-Ղոյունլուների էմիրին հատկապես դրական հույսեր էր ներշնչում այն հանգամանքը, որ նույն այս ժամանակ Չուքադարյանների իրական հովանավոր Մամլուքյան սուլթանությունում մինչ այդ առանց այդ էլ ոչ պարզ գործերն առավել խառը տեսք էին ստացել:

Իրոք, 1461 թվականին փետրվարի 26-ին Յանալը մահացավ և սուլթան հռչակվեց նրա որդի Ահմեդ իբն Յանալը (1461): Նոր սուլթանը, սակայն, մամլուքների մեջ հեղինակություն չէր վայելում, իսկ բարեփոխումների այն ծրագիրն էլ, որը երեսնամեկամյա սուլթանը ներկայացրեց իր հպատակներին, ընդհանրապես խաբիլեց նրա դիրքերը, քանի որ մամլուքների հզոր խավը դրանցում սեփական արտոնությունների սահմանափակման վտանգ տեսավ: Արդյունքում՝ 1461 թվականի հունիսի վերջին Ահմեդ իբն Յանալին գահընկեց արեցին, բանտարկեցին և սպանեցին, որից հետո սուլթան հռչակվեց սկզբնաղբյուրներում որպես «հոռոմ» ճանաչված սուլթանական սենեկապետ Խուշկադամը (1461-1467):

Այս առումով մինչև առաջ անցնելը հարկ է մի պահ կանգ առնել և ամրագրել, որ կարծիքներ են արտահայտվել, թե, ի դեմս այս սուլթանի, մենք գործ ունենք ազգությամբ ոչ թե հույնի, այլ՝ հայի հետ: Խնդիրը մեծապես բաց է մնում, սակայն փաստն այն է, որ մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում Մերձավոր Արևելքում ընդունված էր բոլոր «ոչ ֆրանկ և ոչ ասորի» քրիստոնյաներին ընդհանուր անունով իրոք որպես «հոռոմ» ճանաչել: Այս առումով հետաքրքիր էր նաև նշել, որ հենց իրենց՝ մամլուքների, մեջ, շատ էին ծայտյալ քրիստոնյաները և ժամանակակիցները մեկ անգամ չէ, որ զարմանքով փաստում էին, որ, երբ թաղմանը նախապատրաստելու նպատակով մարտում սպանված մամլուքին մերկացնում էին, մինչ այդ,

¹ Շարաֆ խան Բադիշեյի «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 5:

թվում է, թե ջերմեռանդ այդ մահմեդականի մոտ գտնում էին քրիստոնեական խաչ: Հանգամանքն ինքնին զարմանալի է, սակայն՝ լիովին բացատրելի, բանի որ, ինչպես արդեն ասվել է, մամլուքների մեջ շատ էին այդ թվում նաև հայերը: Այսպես թե այնպես, սակայն Մամլուքյան սուլթանության ղեկին հայտնվեց որպես քրիստոնյա կասկածվող մի անձնավորություն, որը ցանկացած դեպքում որևէ դրական բան չարեց իր երկրի առաջ կանգնած խնդիրները լուծելու համար, իսկ վերևում նկարագրված կասկածն էլ միայն թուլացրեց նրա դիրքերը:

Գլուխ 45

Քարթլիի թագավորության վերջնական մասնատումը

1451 թվականին Աղբուղա Ջակելիի մահից հետո Սամցխեի աթաբեկությունում վերջինիս փոխարինեց նրա որդի Ղվարդվարեն (1451-1466), որը, հատկապես անգույն Գեորգի IX-ի ֆոնին, Քարթլիի թագավորության քաղաքական համակարգում աստիճանաբար առաջին դերերի վրա հայտնվեց: Սամցխեի նոր աթաբեկը լայն դիվանագիտական կապեր հաստատեց հարևանների հետ և աստիճանաբար դուրս եկավ կենտրոնական իշխանության դեմ: Արդյունքում՝ 1461 թվականի նոյեմբերին Ախալցխայի ճ-մ-ում Ղվարդվարե Ջակելիի գլխավորած Սամցխեի աթաբեկության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000), ինչպես նաև Աղ-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (մոտ 10.000) հաղթեցին Գեորգի IX-ի գլխավորությամբ առաջխաղացած Քարթլիի թագավորության բանակին (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 2.000)¹: Սա, ըստ էության, արդեն բացահայտ մի ելույթ էր Քարթլիի թագավորության կենտրոնական իշխանության դեմ, որը, դրան գումարած նաև, ըստ էության, ավարտվեց հաջողությամբ: Փաստորեն Սամցխեի աթաբեկության մինչ այդ որոշակիորեն ձևական անկախությունն և ինքնավարությունն այդուհետ ավելի ընդգծվեցին, իսկ պաշտոնական Տփղիսի հնարավորություններն էլ այս ուղղությամբ խիստ սահմանափակվեցին:

Հարկ է նշել, որ նույն այս ժամանակ Գեորգի IX-ը ենթարկվեց հարձակման նաև Ջահան-Շահի ջոկատներից մեկի կողմից, ինչի արդյունքում 1462 թվականի գարնանը Լավնիսի ճ-մ-ում (Տփղիսի մոտ) քաղաքի շրջակայքն ասպատակած Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (1.000) դարանը զցեց և հաղթեց իրեն հետապնդել փորձող Տփղիսի կայազորին (200) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 100)²: Դրանից հետո, արդեն 1463 թվականին, Չիխորիի ճ-մ-ում (Կենտրոնական Վրաստան, Զուլբայիսիից մոտ 60 կմ արևելք) Բագրատ Բագրատունու և Սամցխեի աթաբեկության միացյալ բանակը (մոտ 15.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000), ինչպես նաև Աղ-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (մոտ 10.000) սկզբում պարտվեցին, բայց հետո հաղթեցին Գեորգի IX-ի գլխավորությամբ առաջխաղացած Քարթլիի թագավորության բանակին (մոտ 15.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 5.000)³՝ փաստելով պաշտոնական Տփղիսի ռազմաքաղաքական ևս մեկ անհաջողությունը:

1465 թվականի ամռանը Գեորգի IX-ի գլխավորած Քարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 30.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 15.000) ասպատակեցին Շամախիի շրջակայք և նահանջեցին⁴: Քարթլիի թագավորության արքային, սակայն, այսպես թե այնպես խոշոր մի անհաջողություն էր սպասում:

Իրոք, 1466 թվականին Փարվանա լճի ճ-մ-ում Ղվարդվարե Ջակելիի գլխավորած Սամցխեի աթաբեկության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000) այս անգամ արդեն վերջնականապես պարտության մատնեցին Գեորգի IX-ի գլխավորությամբ առաջխաղացած Քարթլիի թագավորության բանակին (մոտ 10.000) ու նրա

¹ Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարջքի կյանքը»: Այս իրադարձությունների մասին հայտնում է նաև Աբու-Բաքր Տիխրանին:

² Դավիթ Տփղիսցի «Հիշատակարան 1462 թվականի»:

³ Քարթլի-Ցխովերա», Անանու «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների»; «Քարթլի-Ցխովերա», Անանու «Բագրատունիների թագավորության պատմություն 1452-1605 թվականների»:

Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարջքի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Եզերի, Աբխազիայի և Իմերեթիայի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Վախթանգի և Յերբի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»:

Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 113:

⁴ Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 113:

կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 2.000)¹: Ավելին, կրած պարտության արդյունքում Գեորգի IX-ը ինքը հայտնվեց գերության մեջ և ստիպված եղավ Սամցխեի աթաբեկությանը լրջագույն զիջումներ անել: Արդյունքում՝ Սամցխեի աթաբեկության անկախությունն, ըստ էության, վերջնական հաստատում ստացավ, սակայն սրա հետ միաժամանակ կենտրոնական իշխանությունից անջատվեց նաև Զարթլի թագավորության արևմտյան՝ կենտրոնական իշխանության կողմից ավանդականորեն թույլ հսկվող, մասը, որտեղ Կոնստանդին III-ի որդի Գեորգի արքայազնի տղա Բագրատը՝ Բագրատ I-ը (1466-1478), հռչակեց Իմերեթիայի թագավորության ստեղծումը: Ավելին, օգտվելով այն բանից, որ Գեորգի IX-ը գերության մեջ է, իսկ նոր արքա էլ Զարթլի թագավորությունում փաստորեն չկա, Բագրատ I-ը, առաջանալով Իմերեթիայի թագավորության բանակով, անձնական ունիայով Զարթլի թագավորությունը միավորեց Իմերեթիայի թագավորությանը՝ հռչակվելով նաև, ըստ էության, վերացած Զարթլի թագավորության տարածքների տիրակալ:

Ինչ վերաբերում է անհաջողակ Գեորգի IX-ին, ապա նա ազատություն ստացավ միայն 1471 թվականին, սակայն դրանից հետո, այլևս և ոչ մի հնարավորություն չունենալով վերականգնել իր իշխանությունը Զարթլի թագավորությունում, տեղափոխվեց Կախեթի: Այստեղ, իր հերթին անջատելով այս երկրամասը Բագրատ I-ի գլխավորած Իմերեթիայի թագավորությունից, անհաջողակ այս արքան, արդեն որպես Գեորգի I (1471-1478), հիմնադրեց Կախեթի թագավորությունը և սկսեց իշխել այս նոր թագավորությունում: Այսպիսով, ըստ էության, վերջնական տեսք ստացավ Զարթլի թագավորության վերջնական այն բաժանումը, որը մի բանի անգամ փաստացի տեղի էր ունեցել՝ Նախորդ երկու հարյուրամյակներում, սակայն այդ ժամանակներում վերջնական տեսք ստանալ չէր հասցրել:

Իրոք, կյանքը ցույց տվեց, որ Իմերեթիայի թագավորությունը չէր կարողանալու երկար ժամանակով իր տիրապետության տակ պահել Վրաստանի կենտրոնական հատվածը, իսկ այդ պայմաններում էլ Վրաստանն արդեն ներկայացված էր լինելու Բագրատունիների տեղական ճյուղերի կողմից կառավարվող Զարթլի, Իմերեթիայի և Կախեթի թագավորություններով, ինչպես նաև Սամցխեի աթաբեկությունով: Բոլոր այս պետական միավորներից ամենաուժեղն և տարածքային առումով ամենամեծն, ըստ էության, Իմերեթիայի թագավորությունն էր, սակայն այն իր կազմում ընդգրկում էր Աբխազիայի, Մեգրելիայի, Սվանեթիայի և Գուրիայի կիսաանկախ իշխանությունները, որոնց ենթակայությունը Իմերեթիայի թագավորության արքաներին, ինչպես նաև հարաբերությունների խաղաղ բնույթը միմյանց հետ հաճախ խիստ պայմանական էին: Սրան հակառակ, ավելի փոքր, բայց իրենցից համեմատականորեն ավելի կուռ ամբողջություն ներկայացնող Զարթլի և Կախեթի թագավորությունները ներքաղաքական ավելի մեծ ամրություն, իսկ արդյունքում նաև արտաքին-քաղաքական ավելի մեծ դիմադրողականություն ունեին: Սկզբնական շրջանում բավականին ամուր էր նաև Սամցխեի աթաբեկության վիճակը, սակայն, պայմանավորված վերջինիս աշխարհագրական տեղորոշմամբ, այն, ավելի ենթարկված լինելով արտաքին հարվածների, շուտով սկսեց զիջել դիրքերը:

Ինչ վերաբերում է հայերին, ապա վրացական կենտրոնացված պետականության փաստացի տրոհման պայմաններում այդուհետ նրանք առավելապես շարունակեցին ներկայացված լինել ամենից առաջ հենց բուն Զարթլի թագավորությունում, որտեղ հայերը քանակությունը զգալի էր հենց թեկուզ միայն պատմական զարգացումների բերումով, ինչպես նաև Սամցխեի աթաբեկությունում, որն, ինչպես և Նախորդը, իր կազմում ևս ընդգրկում էր պատմական Հայաստանի հյուսիսային տարածքների մի զգալի հատվածը: Հայերը որոշակի թիվ էին կազմում նաև Կախեթի թագավորությունում, թեև վերջինս իր կազմում չունեւ պատմական Հայաստանի տարածքներ, սակայն այնուհանդերձ սահմանակից էր նույն պատմական Հայաստանի հոծ հայաբնակ շրջաններին: Եվ վերջապես բոլոր վրացական պետական միավորներից հայերն ամենաքիչն և հատվածականը ներկայացված էին հայերի ավանդական բնակության տարածքներից համեմատականորեն հեռու ընկած Իմերեթիայի թագավորությունում,

¹ Զարթլի-Ցխովերա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների»; «Զարթլի-Ցխովերա», Անանուն «Բագրատունիների թագավորության պատմություն 1452-1605 թվականների»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարջի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Եգերթի, Աբխազիայի և Իմերեթիայի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթի և Յերթի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 113:

որի հիմնական տարածքը կազմող Լիխյան լեռնաշղթայից արևմուտք տարածվող Արևմտյան Վրաստանում հայերը քիչ էին դեռևս Զարթլի միասնական թագավորության ժամանակներից:

Գլուխ 46 Աղ-Ղոյունլու-Օսմանյան II պատերազմը

1462 թվականի սեպտեմբեր Աղ-Ղոյունլուների Եմիրության բանակը (մոտ 70.000) Չուլքադարյանների Եմիրության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 100) գրավեց Մելիտեն¹, որից հետո Ուզուն-Յասանը, համենայն դեպս ստուգելու համար պաշտոնական Կահիրեի դիրքորոշումը վերջինիս ազդեցության ոլորտում գտնվող Չուլքադարյանների Եմիրության Եմիր Արսլան-բեկի հարցով, հարվածը տեղափոխեց հյուսիս և 1463 թվականին ամայացրեց Փոքր Յայքի արևմտյան ծովափնյա գավառները²: 1464 թվականը Ուզուն-Յասանը անցկացրեց Խուշկադամի հետ անարդյունք ավարտված բանակցությունների մեջ, որից հետո կրկին անցավ ռազմական գործողությունների: Արդյունքում՝ 1465 թվականի գարնանը Ուզուն-Յասանի գլխավորած Աղ-Ղոյունլուների Եմիրության բանակը (մոտ 20.000) Չուլքադարյանների Եմիրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ 100) գրավեց նաև Խարբերդը ու Կարկառ ամրոցը³:

Ի պատասխան սեփական Եմիրության արևելյան տարածքների կորստի՝ 1465 թվականի ամռանը Խուշկադամից հույսը կտրած Արսլան-բեկի գլխավորած Չուլքադարյանների Եմիրության բանակը (30.000) ասպատակեց Մելիտեի շրջակայքը և Նահանջեց⁴: Պատասխան հարվածի հերթը, սակայն, կրկին Ուզուն-Յասանին էր և արդյունքում 1465 թվականի նույն ամառվանից մինչև սեպտեմբեր բանակական զգալի գերակշռություն ունեցող Աղ-Ղոյունլուների ռազմական մեքենան ամայացրեց Պլաթայի շրջակայքը⁵: Արսլան-բեկը հայտնվել էր ծայրահեղ ծանր դրության մեջ և, թերևս, միայն այդ հանգամանքն էր, որ Խուշկադամին ի վերջո ստիպեց գործել ու նա զորահավաք հայտարարեց՝ ընդ որում ամենից առաջ հոգալով այն մասին, որ այդ լուրը լավ լսելի լինի հենց Ուզուն-Յասանի համար: Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, որ պաշտոնական Կահիրեի կողմից արված ակնարկը Աղ-Ղոյունլուների Եմիրի կողմից անմիջապես էլ պատշաճ գնահատականի արժանացավ և այդ չափի պատերազմի ոչ պատրաստ Ուզուն-Յասանը բանակցություններ սկսեց, որոնց արդյունքում պարտավորվեց հանգիստ թողնել Արսլան-բեկին, խոշոր գումար վճարել Խարբերդի համար և այն պահել իրեն, սակայն վերադարձնել Մելիտեն, որն անցավ Մամլուքյան սուլթանությանը: Արդյունքները մեծ հաշվով վատ չէին, Խուշկադամը ևս կարող էր գոհ լինել, իսկ այս ամենի համար էլ, ըստ էության, փաստորեն վճարեց Չուլքադարյանների Եմիրությունը:

1463 թվականին Ղահրամանյանների Եմիրության Եմիր, արդեն ծանր հիվանդ Իբրահիմը հրաժարվեց գահից և Եմիր հռչակեց հասարակ մի կնոջից ծնված իր սիրելի որդի Իսհակին (1463-1464): Իբրահիմը, որ ամուսնացած էր նաև Մեհմեդ I-ի աղջկա հետ և համարվում էր Օսմանյան սուլթանների կրտսեր դաշնակիցը, իր երկարատև կառավարման շրջանում կարողացել էր բավականին կայուն դրություն հաստատել սեփական Եմիրության արտաքին-քաղաքական դրության մեջ, սակայն փոխարենն այժմ նոր խնդիրներ առաջացան:

Իրոք, շուտով պարզվեց, որ Իբրահիմի որդիներից Փիր-Ահմեդը, որի մայրը Մեհմեդ I-ի աղջիկն էր, որևէ կերպ չի պատրաստվում Եմիրությունում իշխանությունը զիջել եղբորը, իսկ արդյունքում էլ նա բնականաբար ստացավ նաև Մեհմեդ II-ի աջակցությունը: 1464 թվականի սկզբին Իբրահիմը կնքեց իր մահկանացուն, սակայն այս ընթացքում Ղահրամանյանների Եմիրության արևելքում ամրացած Իսհակն արդեն հասցրել էր ապահովել նույն այս ժամանակ Օսմանյան սուլթանության հետ բարդ հարաբերություններ ունեցող Ուզուն-Յասանի աջակցությունը: Իբրահիմի կառավարման խաղաղ շրջանն իր ավարտն էր գտնում և ինչպես

¹ Հովհաննես Երեցի Շարունակող «Ժամանակագրություն»:

² Ավագ Սեբաստացու Շարունակող «Ժամանակագրություն»:

³ Այս մասին հայտնող աղբյուրները առայժմ ինձ անհասանելի են և տեղեկատվությունը վերցված է ժամանակակից գիտական գրականությունից:

⁴ Թադեոս Սեբաստացի «Ռումաց ժամանակագրություն»:

⁵ Թադեոս Սեբաստացի «Ռումաց ժամանակագրություն»:

Ղահրամանյանների եմիրությունը, այնպես էլ հարևան մյուս պետական միավորները մուտք էին գործում ռազմաքաղաքական փոթորիկներով լի բարդ մի դարաշրջան:

1464 թվականի առաջին կեսին Արսլան-բեկի համաձայնությամբ Չուլքադարյանների եմիրության տարածքով առաջացած Ուզուն-Յասսանի կողմից ուղարկված խոշոր ուժերի օգնությամբ Իսհակը պարտության մատնեց Փիր-Ահմեդին, որը դիմեց փախուստի և ապաստանեց Մեհմեդ II-ի մոտ: Այսպիսով՝ այն ընդհարումը, որից հաջորդեց խուսափել Տրապիզոնի կայսրության պարագայում, այնուհանդերձ իրականություն դարձավ արդեն Ղահրամանյանների եմիրության դեպքում, ընդ որում արդեն այս անգամ կողմերից և ոչ մեկը չխուսափեց դրանից: Սկիզբ առավ Ադ-Ղոյունլու-Օսմանյան II պատերազմը (1464-1474):

1464 թվականի աշնանը Օսմանյան սուլթանությունից իր հերթին խոշոր ուժեր ստացած Փիր-Ահմեդը անցավ հակահարձակման և, օգտվելով Ուզուն-Յասսանի ուժերի հեռանալուց, ոչ միայն պարտության մատնեց, այլև նույնիսկ սպանեց Իսհակին: Եվ այսպես, Ղահրամանյանների եմիրությունում մղվող պայքարում հաղթանակ տարավ օսմանյան թեկնածուն, իսկ եմիր էլ հռչակվեց Փիր-Ահմեդը (1464-1474), սակայն սա միայն դեռ սկիզբն էր:

Իրոք, Օսմանյան սուլթանությունն և Ղահրամանյանների եմիրությունը երբեք էլ անկեղծ դաշնակիցների չէին եղել ու, թերևս, բոլորի համար էր պարզ, որ առաջինը ձգտում է կլանել երկրորդին: Արդյունքում՝ Փիր-Ահմեդը, չնայած իշխանության էր հասել Մեհմեդ II-ի աջակցությամբ, շատ արագ հակաօսմանյան դիրքորոշում որդեգրեց և արդյունքում բնականաբար, ինչպես իր նախորդն էր արել, դաշնակցային հարաբերություններ հաստատեց տարածաշրջանում Օսմանյան սուլթանության առայժմ հիմնական հակառակորդ Ուզուն-Յասսանի հետ: Այսպիսով, չնայած Ղահրամանյանների թեջուկի հանգուցալուծումն արդեն որպես Ստամբուլ վերանվանված մայրաքաղաքում հաստատված Մեհմեդ II-ի օգտին եղավ, այնուհանդերձ անկասելիորեն սկիզբ էր առնում մի մեծ պատերազմ, որում դրա մասնակիցները նախապես ամենահարմար դիրքերն էին գրավում:

Փիր-Ահմեդի նոր վարքագիծը Մեհմեդ II-ին ստիպեց գործել և վերջինս արդեն 1465 թվականի սկզբին իր հերթին լավ հարաբերություններ հաստատեց Չուլքադարյանների եմիրության եմիր Արսլան-բեկի հետ՝ փորձելով այդուհետ մի կողմից արգելակել այս եմիրության տարածքով Ուզուն-Յասսանի կողմից օգնության ուղարկումը Փիր-Ահմեդին, իսկ մյուս կողմից էլ՝ Ղահրամանյանների եմիրության թիկունքին մշտապես ունենալ ակտիվ գործող հավակնոտ մի ուժ: Վերջին հանգամանքը, սակայն, իր հերթին զայրույթ հարուցեց արդեն Կահիրեում, երբ Խուլշադամը, վերջին իրադարձություններում առանց այդ էլ դժգոհ մնացած Ուզուն-Յասսանի հետ համագործակցության հարցում Արսլան-բեկի դրսևորած անհաջող վարքագծից, որոշեց գործել:

Արդյունքում՝ 1465 թվականի հոկտեմբերին Խուլշադամի կողմից ուղարկված մարդասպանները Պլասթայում գտնվող մզկիթում հենց աղոթքի ժամանակ էլ մորթեցին Արսլան-բեկին, որից հետո Չուլքադարյանների եմիրության եմիր հռչակվեց սպանվածի եղբայր, սակայն վերջինիս սպանությունը կազմակերպած, պաշտոնական Կահիրեի դրածո Շահ-Բուղադը (1465-1467, 1472-1480): Նոր եմիրի հաստատվելը Չուլքադարյանների եմիրության ղեկին վերջնականապես խարխլեց տարածաշրջանում մինչ այդ առկա ուժերի փխրուն հավասարակշռությունը, ինչի արտահայտություններից մեկն էլ այն եղավ, որ Շահ-Բուղադը ռազմական գործողություններ սկսեց հայերի դեմ:

Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, որ ոչ թուրքմեններն ընդհանրապես և ոչ էլ Չուլքադարյաններն ու նրանց կրտսեր դաշնակիցներ Ռամադանյանները երբեք էլ անկեղծ չէին վերաբերվում կամ չէին վստահում հայերին, որոնց հետ հարաբերությունները կրում էին զգուշավոր լարվածության բնույթ, իսկ երբեմն էլ տեղի էին ունենում ռազմական ընդհարումներ: Այսպես, դեռևս 1463 թվականին Սիսի ճ-մ-ում Ռամադանյանների եմիրության մի մասի ղեկավար, Արսլան-Դաուդի եղբայր Օմարի գլխավորած Ռամադանյանների եմիրության բանակը (մոտ 1.000) անակնկալ հարձակումով հաղթեց Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս Կարապետ I Եվդոկացու (1446-1477) ընդհանուր ղեկավարությամբ անակնկալ հարձակում գործել փորձող քաղաքի աշխարհագորին (մոտ 500) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 400), որից հետո ասպատակեց քաղաքը¹: Այժմ, սակայն, հատկապես այն բանի ֆոնին, որ Օշին II-ը 1465

¹ Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»: Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»:

թվականին կնքել էր իր մահկանացուն, իսկ տեղում էլ Հայոց Նոր արքա չէր առաջադրվել, կարծես թե՝ հնարավորություն առաջացավ վերջնականապես լուծել հայերի հարցերը: Արդյունքում՝ ընդհարումները Նոր թափ ստացան:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1466 ամառ – Չեյթունի ճ-մ¹

Շահ-Բուղաղի գլխավորած Չուլքադարյանների էմիրության բանակը (մոտ 15.000) պաշարեց քաղաքը Չեյթունի իշխանության բանակից (մոտ 2.000):

I փուլ – Չուլքադարյանների էմիրության բանակը անցավ հարձակման և գրավեց քաղաքի մատույցներում գտնվող Անեն: Հայկական բանակը, պահպանելով մարտակարգը, նահանջեց և ամրացավ Սաղեթ բլրի վրա:

II փուլ – Չուլքադարյանների էմիրության բանակը անցավ հարձակման և, ծանր կորուստների գնով, ճակատամարտի ընթացքում մարտական երգեր երգող Հայկական բանակ ռազմիկներից գրավեց նաև Սաղեթ բլուրը, որից հետո Հայկական բանակը նահանջեց և ամրացավ Չեյթունում:

Հայերը կորցրին մոտ 700, թշնամին՝ մոտ 4.000 զինվոր: Չուլքադարյանների էմիրության բանակը նահանջեց և հեռացավ Չեյթունի իշխանության սահմաններից:

Չեյթունի մատույցներում տեղի ունեցած մարտերը, հայերի դեմ մղած պայքարում կրած անհաջողությունը և ծանր կորուստները բացասական լուրջ ազդեցություն ունեցան Շահ-Բուղաղի հեղինակության վրա ամենից առաջ հենց սեփական էմիրության ներսում, որտեղ նրան առանց այդ էլ մեղադրում էին եղբոր սպանությանը մասնակից լինելու մեջ: Որպես հետևանք այս ամենի՝ զործող էմիրի դեմ ապստամբություն բարձրացրեց Շահ-Բուղաղի մյուս եղբայր, Մեհմեդ II-ի աջակցությունը վայելող Շահ-Սուվարը, որից հետո կողմերը զենքի դիմեցին:

Արդյունքում՝ 1467 թվականի ապրիլին Չամանտու ամրոցի ճ-մ-ում (Հառնիի մոտ) Շահ-Սուվարի գլխավորած Չուլքադարյանների էմիրության բանակը (մոտ 5.000) հաղթեց Շահ-Բուղաղի գլխավորած Չուլքադարյանների էմիրության կառավարական բանակին (մոտ 5.000)², ինչից հետո Շահ-Բուղաղը դիմեց փախուստի և ապաստանեց Մամլուքյան սուլթանությունում, իսկ Չուլքադարյանների էմիրության էմիր էլ հռչակվեց Շահ-Սուվարը (1467-1472): Նոր էմիրը բացառիկ եռանդի, խիզախության, քաջության, ինչպես նաև զորավարական ունակությունների տեր մի անձնավորություն էր, որը Չուլքադարյանների էմիրությանը վերադարձրեց ռազմաշունչ Նույն այն դրությանը, որն այստեղ առկա էր սրանից մեկ դար առաջ:

Չուլքադարյանների էմիրության հարցով պաշտոնական Կահիրեն լուրջ անհաջողության էր մատնվել և Խուշկադամն անմիջապես էլ պատասխան միջոցներ ձեռնարկեց, ընդ որում Շահ-Բուղաղի համար նախատեսված օժանդակ ուժերը ելել էին Հալեպից դեռևս մինչ այս էմիրի պարտություն կրելը, սակայն, ուշանալով հիմնական իրադարձություններից, հետ էին վերադարձել ելման դիրքեր: Նույն այս ժամանակ Շահ-Սուվարն իր հերթին, Փիր-Ահմեդի փոխված դիրքորոշման ֆոնին հիմնալի գիտակցելով սեփական բարձր դերակատարությունը Մեհմեդ II-ի մոտ, դիմեց վերջինիս և արդեն բացահայտ օգնություն խնդրեց: 1466 թվականի ամռանը Մեհմեդ II-ն իր հերթին հատուկ նամակով դիմեց Շահ-Սուվարին և, զգուշորեն ակնարկելով վերջինիս իր աջակցություն, Նույն կերպ դիմեց նաև պաշտոնական Կահիրեին՝ խնդրելով համակերպվել իրավիճակի հետ ու ճանաչել Շահ-Սուվարի իշխանությունը: Խուշկադամը, սակայն, ըստ էության, մերժեց այդ առաջարկը և ռազմական գործողություններ սկսեց Չուլքադարյանների էմիրության դեմ, ընդ որում որպես էմիրի Նոր թեկնածու նա առաջ քաշեց Շահ-Սուվարի հորեղբայր Ռուստամին: Միաժամանակ նաև մամլուքյան սուլթանը Շահ-Սուվարի դեմ հանեց ինչպես Ռամադանյաններին, այնպես էլ Վարշակներին:

¹ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Չեյթունի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Պողոսյան Հ. Մ. «Չեյթունի պատմությունը», Երևան 1969, էջ 98-99:

² Այս մասին հայտնող աղբյուրները առայժմ ինձ անհասանելի են և տեղեկատվությունը վերցված է ժամանակակից գիտական գրականությունից:

1467 թվականի օգոստոսին Մարաշի ճ-մ-ում Շահ-Սուլվարի գլխավորած Չուլբաղարյանների էմիրության բանակը (մոտ 5.000) հաղթեց Ասլամազի գլխավորած Վարշակներին (մոտ 7.000)¹, որոնց մնացորդներն ապաստանեցին հայերի մոտ: 1467 թվականի նույն օգոստոսին իր հերթին, սակայն, Չեյթունի ճ-մ-ում Չեյթունի իշխանության բանակը (մոտ 2.000) անակնկալ հարձակումով ոչնչացրեց քաղաքում հյուրընկալված, սակայն բնակչության նկատմամբ բռնություններ սկսած Վարշակներին (մոտ 2.000)²: Նույն այս ժամանակ զենքի հասան նաև Շահ-Սուլվարի ու Խուշկադամի հարաբերությունները և արդյունքում 1467 թվականի հոկտեմբերի 4-ին Կոկիսունի ճ-մ-ում Շահ-Սուլվարի գլխավորած Չուլբաղարյանների էմիրության (մոտ 10.000) և Չեյթունի իշխանության (մոտ 2.000) միացյալ բանակը հաղթեց Յալեպից առաջխաղացած Մամլուքյան սուլթանության բանակին (մոտ 20.000)³:

1467 թվականի աշնանը ի վերջո պատերազմական արդեն բացահայտ գործողությունների տեսքով պայթեցին մինչ այդ հարատև լարվածության բնույթ կրող հարաբերությունները նաև Ուզուն-Յասսանի և Ջահան-Շահի միջև, ընդ որում վերջինս, Արևելյան իր արշավանքից հետո գտնվելով, կարծես թե, հզորության գագաթնակետին, նույն այս ժամանակ ավելի ու ավելի աճող անհանգստությամբ էր հետևում արևմտյան իր ցեղակցի ինչպես ուժեղացմանը, այնպես էլ, հատկապես՝ ռազմաքաղաքական ակտիվությանը: Արդյունքում՝ նախահարձակ եղավ հենց Ջահան-Շահը, սակայն 1467 թվականի հոկտեմբերի վերջին Սուլի ճ-մ-ում Աղ-Ղոյունլուների էմիրության (մոտ 20.000) և Տարունի իշխանության մոտ (մոտ 2.000) միացյալ բանակը հաղթեց Ղարա-Ղոյունլուների էմիրության բանակին (մոտ 10.000)⁴: Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, սակայն, որ պարտություն էին կրել Ղարա-Ղոյունլուների, ըստ էության, միայն առաջապահ ուժերը և այս պայմաններում Ջահան-Շահը, արագորեն իրար բերելով սեփական ռազմական մեքենան, արդեն հիմնական ուժերով մեծ արշավանքի ելավ Աղ-Ղոյունլուների էմիրության դեմ: Միաժամանակ Ջահան-Շահը ոչ միայն փոխօգնության բանակցություններ սկսեց Թեմուրյանների էմիրության էմիր Աբու-Սայիդի հետ, այլև դրանք արագորեն ավարտեց հաջողությամբ, չնայած, թերևս, բոլորի համար էլ պարզ էր, որ առաջիկա ձմռանը Աբու-Սայիդը ոչ միայն ռազմական գործողություններ չի սկսի, այլև չի կարողանա հասցնել նույնիսկ պատշաճ զորահավաք իրականացնել և ժամանակին տեղ հասնել:

Ռազմաքաղաքական սխալ հաշվարկին, որը Ջահան-Շահը թույլ տվեց Աբու-Սայիդի պարագայում, շուտով գումարվեց, սակայն, ևս մեկ սխալ հաշվարկ, քանզի շուտով պարզվեց, որ Աղ-Ղոյունլուների էմիրության դեմ պատերազմի համար ժամանակը իրոք որ որևէ կերպ հարմար չէր ընտրված, իսկ իր մատակարարման կենտրոններին ավելի մոտ գտնվող Ուզուն-Յասսան էլ իր հերթին ամեն կերպ ձգձգում է վճռական ընդհարումը՝ սպասելով վերահաս ձմռանը: Արդյունքում՝ սեփական սխալներն ի վերջո ընկալած Ջահան-Շահը ցրեց իր բանակային ուժերը և ինքն էլ շուտով պատրաստվեց հետևել նրանց՝ մինչ այդ, սակայն, որոշելով այնուհանդերձ զվարճանալ հաջող մի որսով: Պատերազմական իրավիճակում անտեղի զվարճանք որոնելու այս մղումն էլ, սակայն, հենց ճակատագրական եղավ Ղարա-Ղոյունլուների բազմափորձ տիրակալի համար, որի գործողությունները ցանկացած պարագայում գտնվում էին Ուզուն-Յասսանի ուշադիր հսկողության ներքո:

Արդյունքում՝ 1467 թվականի նոյեմբերի 11-ին ճապաղջուր գետի ճ-մ-ում Աղ-Ղոյունլուների էմիրության (10.000) և Տարունի իշխանության (2.000) միացյալ բանակը անակնկալ հարձակվեց հիմնական բանակից առանձնացած ու որսորդությամբ զբաղված Ջահան-Շահին ուղեկցող թիկնապահ զնդի (600) վրա և ոչնչացրեց ինչպես նրան, այնպես էլ օգնության շտապած ուժերին (3.000), ընդ որում սեփական երկու որդիների հետ միասին մարտում ընկածների թվում էր նաև իր ժամանակի Մերձավոր Արևելքի հզորագույն տիրակալներից մեկը համարվող Ջահան-Շահը⁵:

¹ Այս մասին հայտնող աղբյուրները առայժմ ինձ անհասանելի են և տեղեկատվությունը վերցված է ժամանակակից գիտական գրականությունից:

² Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Չեյթունի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Պողոսյան Յ. Մ. «Չեյթունի պատմությունը», Երևան 1969, էջ 99-100:

³ Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»: Այս մասին հայտնող հիմնական աղբյուրները առայժմ ինձ անհասանելի են և տեղեկատվությունը վերցված է ժամանակակից գիտական գրականությունից:

⁴ Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»: Մկրտիչ Խիզանցի «Յիշատակարան 1468 թվականի»:

⁵ Ավագ Սեբաստացու Շարունակող «Ժամանակագրություն»: Թադես Սեբաստացի «Ռումաց ժամանակագրություն»: Մովսես Արծկեցի «Տարեգրություն»: Մարգարե Մանազկերտցի «Յիշատակարան 1468 թվականի»: Յակոբ Արծկեցի «Յիշատակարան 1467 թվականի»: Մատթեոս Եղվարդցի «Յիշատակարան 1469 թվականի»: Յակոբ Խարբերդցի «Յիշատակարան 1470 թվականի»: Ավետիս Ոստանցի «Յիշատակարան 1470 թվականի»: Յակոբ Յիսուսցի «Ժամանակագրություն»: Կիրակոս Ռշտունի «Ժամանակագրություն»: Սամվել Անեցու Շարունակողներ

Ջահան-Շահի գոհվելը, որը Ուզուն-Յասանի, կարծես թե, յուրօրինակ փոխվրեժն էր իր պապ Ուսման իբն Ղուլթուղի մահվան համար, ի տարբերություն այդ դեպքի, սակայն, Ղարա-Ղոյունլուների էմիրությանն այս անգամ իրոք մահացու հարված հասցրեց, ընդ որում Ուզուն-Յասանն ինքն էլ, արագորեն կարգի գցելով սեփական ռազմական մեքենան, 1467 թվականի արդեն դեկտեմբերի սկզբին ուսնատակ տվեց Վասպուրականը, որից հետո, սրընթաց երթով շարժվելով դեպի հարավ, առանց լուրջ մարտերի մտավ Թավրիզ¹։ Այսպիսով՝ Մերձավոր Արևելքում սկիզբ առան հսկայական փոփոխությունները՝ կապված Ղոյունլուների ցեղային միության ներսում պարզվող հարաբերությունների հետ։ Այս առումով մինչև առաջ անցնելը ամրագրենք, սակայն, որ վերոգրյալի հետ կապված հետաքրքիր զարգացումներ եղան նաև հայերի մոտ։

Իրոք, դեռևս 1465 թ-ին Աղթամարի կաթողիկոսության կաթողիկոս Ստեփանոս IV Տղան (1464-1489), տեղեկանալով Օշին II-ի մահվան մասին և կյանքի կոչելով իր նախորդ, հայրենանվեր Չափարիա III-ի քաղաքական ծրագրերը, Յայոց արքա էր օծել Չափարիա III-ի եղբորորդի Սմբատ Արծրունուն՝ Սմբատ IV-ին (1465-1471)։ Ստեղծվեց Աղթամարի թագավորությունը, որի սահմաններում էին Աղթամար կղզին և վերջինիս հարակից ափամերձ շրջանները։ Յայոց նոր արքան ի սկզբանե վայելում էր Ջահան-Շահի աջակցությունը, ընդ որում դրական էին հարաբերությունները նաև Շամբոյանների էմիրության հետ։ Յայերը հեռուն գնացող ծրագրեր ունեին, սակայն վերջին իրադարձությունների արդյունքում Սմբատ IV-ը զրկվեց քաղաքական աջակցությունից, ընդ որում ծանրացավ նաև Շամբոյանների էմիրության դրությունը։ Ստեղծված ծանր պայմաններում Սմբատ IV-ը փորձեց կարգավորել հարաբերություններն արդեն Ուզուն-Յասանի հետ, սակայն, մի քանի տարվա բանակցություններից հետո չգրանցելով որևէ եական արդյունք, 1471 թ-ին մահացավ։ Սմբատ IV-ն ուներ Իսթանդուլ անունով մանկահասակ մի որդի, որը, սակայն, չընդունեց հոր տիտղոսը և Աղթամարի թագավորությունը վերացավ։ Իսթանդուլի տղան էր Աղթամարի հերթական կաթողիկոս Գրիգոր I Մեծը (մոտ 1512-1544), որին հաջորդեց Արծրունիներից սերող Գրիգոր II Փոքրը (մոտ 1544-1586), իսկ նրան էլ փոխարինեց Արծրունիների Նույն տոհմի պատկանող Գրիգոր III Փոքրը (մոտ 1586-1605)։ Վերջինիս մահից հետո Արծրունիների տոհմը սպառնվեց։

1467 թվականի հոկտեմբերի 9-ին Կահիրեում կյանքից հեռացավ Խուշկադամը, որից հետո սուլթան հռչակվեց վերջինիս մամլուք Յալբեկը (1467), սակայն արդեն 1467 թվականի վերջին նրան գահընկեց արեցին և սպանեցին, ինչից հետո սուլթան հռչակվեց Խուշկադամի մեկ այլ մամլուք հանդիսացող Թեմուր-Բուղան (1467-1468)։ 1468 թվականի հունվարի 30-ին, սակայն, մամլուքների մոտ տեղի ունեցավ հերթական հեղաշրջումը և իշխանության եկավ Կայիտ-բեկը (1468-1496)։

Նոր սուլթանը, որը գահին բազմեց 52 տարեկան հասակում, խելոք և եռանդուն, թեև որոշակիորեն նաև սահմանափակ մի անձնավորություն էր։ Դեռևս Բարսեկի օրոք մանուկ Կայիտին գնել էին Կովկասում և տեղափոխել Եգիպտոս, որտեղ էլ վերջինս կարողացել էր աչքի ընկնել ու առաջխաղացում ապրել։ Բարսեկին հաջորդած սուլթանների օրոք Կայիտը կայուն աճ էր ապրել, իսկ հատկապես վերջին սուլթանների օրոք էլ նա բանակում և պալատում արդեն բարձր ռազմական պաշտոններ էր զբաղեցնում։ Կայիտ-բեկի օրոք Մամլուքյան սուլթանությունը մի վերջին անգամ ուղղեց մեջքը և, հիմնականում հաղթահարելով երկրի առաջ ծառացած խնդիրները, հասավ Բուրջինների դարաշրջանի իր ռազմաքաղաքական գագաթնակետին։ Այս ամենով հանդերձ, սակայն, Կայիտ-բեկն ուներ նաև բացասական կողմեր, քանզի, հանդիսանալով մամլուքյան ավանդույթների իսկական մի կրող, նա խիստ պահպանողական հայացքներ ուներ և նրա իշխանության տարիներին դեռևս նախկին սուլթանների օրոք սկիզբ առած այն գործընթացը, երբ սուլթանությունը ավելի ու ավելի էր փակվում ինքն իր մեջ և հետ էր մնում համաշխարհային զարգացումներից, ինչպես նաև գիտատեխնիկական նոր նվաճումներից, ավելի խորացավ։

«Ժամանակագրություն»։ Անանուն «Ժամանակագրություն 1534 թվականի»։ Անանուն «Ժամանակագրություն 1576 թվականի»։ Ամիրաս Երզնկացի «Տարեգրություն»։ Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»։ Անանուն Երուսաղեմի «Ժամանակագրություն»։ Կատերինո Չենո «Ուղեգրություն», գիրք 1։ Փարսադան Գորգիջանի՝ «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 1։ Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 4, բաժին 3, գլուխ 4։ Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»։ Մեհմեդ Նեշրի «Համընդհանուր պատմություն», գլուխ 254, 259։ Աբբաս-գուլի-աղա Բաթիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 3։

¹ Փարսադան Գորգիջանի՝ «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 1։

1468 թվականի սկզբին Մերձավոր Արևելքում ընթացող պատերազմը բորբոքվեց նոր ուժով և Փիր-Ահմեդի դեմ իր հերթին ռազմական գործողություններ սկսեց արդեն Մեհմեդ II-ը: Արդյունքում՝ 1468 թվականի գարնանը Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց Ղահրամանյանների Եմիրության տարածքը ու Դաշտային Կիլիկիան և Նահանջեց¹, ընդ որում Փիր-Ահմեդն ինքը հայտնվեց շատ ծանր դրության մեջ ու հայացքն ուղղեց Ուզուն-Ջասանին: Նույն այս ժամանակ, օգտվելով իր հովանավորը համարվող Մեհմեդ II-ի ակտիվությունից, 1468 թվականի մայիսի սկզբին Շահ-Սուլվարի գլխավորած Չուլքադարյանների Եմիրության բանակը (մոտ 10.000) Մամլուքյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 100) իր հերթին գրավեց Այնթապը²: Այս պայմաններում Կայիտ-բեկն իր հերթին, որը գահին բազմելուց հետո սուլթանության առաջ ծառացած հատկապես պատերազմական խնդիրները լուծելու հարցում մեծ եռանդ էր դրսևորում, շուտով պատասխան գործողությունների դիմեց:

1468 թվականի մայիսի 30-ին Այնթապի ճ-մ-ում Շահ-Սուլվարի գլխավորած Չուլքադարյանների Եմիրության բանակը (մոտ 10.000), կեղծ հարձակումով առաջ քաշելով Մամլուքյան սուլթանության և Ռամադանյանների Եմիրության միացյալ բանակին (մոտ 30.000), խառնեց վերջինիս մարտակարգը ու հզոր հակահարձակումով պարտության մատնեց³: Իրացնելով իր այս հաջողության պտուղները՝ Շահ-Սուլվարը շարժվեց դեպի արևմուտք և 1468 թվականի հունիսի 2-ին ասպատակեց Սիսը ու նրա շրջակայքը, ինչից հետո մտավ Ադանա, Տարսոն և Այաս՝ իր տիրապետության տակ գցելով մինչ այդ Ռամադանյանների Եմիրությանը պատկանող այս տարածքները⁴: Նույն այս ժամանակ իրենց հերթին խոշոր իրադարձություններ էին զարգանում Նաև արևելքում, քանզի, չնայած Թավրիզի անկմանը, Ղարա-Ղոյունլուների մոտ սեփական գործը դեռևս չէին համարում վերջնականապես տանուլ տրված:

Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ Ջահան-Շահի մահից հետո Ղարա-Ղոյունլուների Եմիրության Եմիր էր հռչակվել 10 տարվա բանտարկությունից հետո Մակվից դուրս եկած Ջասան-Ալին (1467-1468), որն էլ հենց, այս ընթացքում Նաև հասցնելով ապահովել նույնիսկ Կայիտ-բեկի որոշակի ռազմական աջակցությունը, վճռական գործողությունների անցավ Ուզուն-Ջասանի դեմ: Այս առումով հատկանշական էր նաև այն, որ, ցանկանալով սիրաշահել հայերին, Ջասան-Ալին նրանց մի շարք արտոնություններ տվեց և նույնիսկ կառուցեց «Սուրբ Վարդան» անունը կրող մի եկեղեցի:

Միաժամանակ, սակայն, այնուհանդերձ հարկ է նշել, որ, սեփական իշխանության ամրության հետ լուրջ խնդիրներ ուներ Նաև Ջասան-Ալին, երբ նրա իշխանությունը սկսեցին վիճարկել իր եղբայր Կասիմ-բեկն, ինչպես նաև Իսթանդուլի որդի Ջուսեյն-Ալին: Այս պայմաններում, ամենայն վճռականությամբ գործելով գահի բոլոր թեկնածուների դեմ, Ջասան-Ալին 1468 թվականի գարնանն ի վերջո կարողացավ ձերբակալեց և մահապատժի ենթարկել ինչպես Կասիմ-բեկին, այնպես էլ Ջուսեյն-Ալին, սակայն գլխավոր խնդիրն այնուհանդերձ Աղ-Ղոյունլուներն էին:

Քիչ թե շատ կարգավորելով գործերը սեփական Եմիրության ներսում և 1468 թվականի հունիսի կեսին շարժվելով իր գլխավոր հակառակորդի դեմ՝ Ջասան-Ալիի գլխավորած Ղարա-Ղոյունլուների Եմիրության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց Կապանի շրջակայքը⁵, որից հետո կողմերն իրար եկան վճռական ճակատամարտում: Արդյունքում, սակայն, 1468 թվականի հուլիսի 2-ին Մարանդի ճ-մ-ում Ուզուն-Ջասանի գլխավորած Աղ-Ղոյունլուների Եմիրության (30.000) ու Տարոնի իշխանության (մոտ 5.000) միացյալ բանակը, օգտվելով այն բանից, որ մարտի ընթացքում թշնամու բանակի հիմնական ուժերը անցան իր կողմը, հաղթեց Ջասան-Ալիի գլխավորած Ղարա-Ղոյունլուների Եմիրության և Մամլուքյան սուլթանության միացյալ բանակին

¹ Մեհմեդ Նեշրի «Ջամընդհանուր պատմություն», գլուխ 245:

² Այս մասին հայտնող աղբյուրները առայժմ ինձ անհասանելի են և տեղեկատվությունը վերցված է ժամանակակից գիտական գրականությունից:

³ Ջակոբ Ստեփ «Կիլիկիայի պատմությունը»:

⁴ Ջակոբ Ստեփ «Կիլիկիայի պատմությունը»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»; ալ-Յալաբի «Եմիր Յաշ-բեկի շրջայցը»:

⁵ Մովսես Արծելցի «Տարեգրություն»:

(100.000)¹: Հասան-Ալին դիմեց փախուստի և պատսպարվեց Թեմուրյանների Էմիրությունում, Ղարա-Ղոյունլուների Էմիրությունը ոչնչացավ, իսկ Հայաստանի 16 նահանգները, ինչպես նաև Միջագետքը, Ատրպատականը և Իրանական լեռնաշխարհի կենտրոնական հատվածն էլ շուտով ընկան Աղ-Ղոյունլուների Էմիրության տիրապետության տակ:

Իր ժամանակի քաղաքական ասպարեզից Ղարա-Ղոյունլուների Էմիրության հեռանալը և վերջինիս միջոցների ընդգրկվելը Աղ-Ղոյունլուների ռազմավարչական համակարգում սեփական բնույթով, ըստ էության, ամենից առաջ հենց միայն գահատոհմային մի փոփոխություն էր, քանի որ Ղոյունլուների երկու ճյուղերն իրենք էլ, չհաշված, թերևս, միայն կրոնական գործոնը, այն էլ նույն իսլամի սահմաններում, այսպես թե այնպես անչափ մոտ էին իրար ու գործում էին միմյանց դեմ, ըստ էության, թերևս, միայն իշխող գահատոհմերի մրցակցության պայմաններում: Այս առումով հարկ է ավելացնել, որ այս ուժերի միավորմանը շատ չխանգարեց նաև կրոնական գործոնը, քանզի, թեև Ղարա-Ղոյունլուները շիա էին, իսկ Աղ-Ղոյունլուները՝ սուննի, սակայն բոլոր այդ կրոնական նրբություններին թուրքմեններն ավանդականորեն թեթև էին վերաբերվում և նրանց մոտ առաջնայինը հենց ցեղային գործոնն էր: Արդյունքում, ի դեմս արդեն տերության կարգավիճակի բարձրացած Աղ-Ղոյունլուների Էմիրության, փաստորեն ստեղծվեց Ղոյունլուների, ըստ էության, միասնական մի պետություն, ընդ որում այս միավորման արդյունքում շեշտակիորեն մեծացան նաև Ղոյունլուների ռազմական հնարավորությունները:

Իր ժամանակին Ղարա-Ղոյունլուներն ի վիճակի էին գեթի տակ դնել առավելագույնը մոտ 100.000 ռազմիկ, իսկ Աղ-Ղոյունլուներն էլ բավարարվում էին մի քանի տասնյակ հազարով, սակայն այժմ, երբ ուժերը միավորվեցին, իսկ Ուզուն-Հասանն էլ գործի դրեց ավելի կատարյալ ռազմավարչական սեփական համակարգը, Աղ-Ղոյունլուների Էմիրության ռազմական հնարավորությունները հասան մինչև մոտ 200.000 ռազմիկի սահմաններին: Արդյունքում՝ իր ռազմական հնարավորություններով Աղ-Ղոյունլուների Էմիրությունը սկսեց միանշանակորեն գերազանցել սեփական քաղաքական նախատիպը հանդիսացած Ջելաիրյանների սուլթանությանը, սակայն միաժամանակ նաև՝ զիջել Սելջուկյան սուլթանությանը կամ Էլխանությանը, քանի որ այս պարագայում Իրանական լեռնաշխարհի զգալի մասի կամ Միջին Ասիայի նկատմամբ վերահսկողություն ունենալու մասին խոսք գնալ չէր կարող: Ինչ վերաբերում է կոնկրետ ժամանակատարածային հարթությանը, ապա տարածաշրջանի խոշոր խաղացողների շարքում Աղ-Ղոյունլուների Էմիրությունը սեփական ռազմական հնարավորություններով այժմ սկսեց ինչ-որ տեղ նույնիսկ գերազանցել Մամլուքյան սուլթանությանը կամ Թեմուրյանների Էմիրությանը, սակայն Աղ-Ղոյունլուների Էմիրության նույն ռազմական մեքենան քանակապես, ինչպես նաև, որ հատկապես կարևոր էր՝ որակապես, դեռևս չարունակում էր եականորեն զիջել Օսմանյան սուլթանության ռազմական մեքենային: Աղ-Ղոյունլուների ուժեղանալն իր հետ մեկ այլ հետևանք ևս բերեց, քանզի դրանից հետո Ուզուն-Հասանը սկսեց ահագնացող ակտիվությամբ մասնակցել իր Էմիրության արևմտյան սահմաններից անդին զարգացող ուշագրավ իրադարձություններին, ընդ որում հատկանշական էր, որ, եթե նախկինում Աղ-Ղոյունլուների Էմիրը զգուշանում էր հարևան սուլթանություններից, ապա այժմ ինչպես պաշտոնական Կահիրեի, այնպես էլ պաշտոնական Ստամբուլի նկատմամբ Ուզուն-Հասանի տոնայնությունը կտրուկ փոխվեց՝ անհամեմատ ավելի կոշտանալով:

Նույն այս ժամանակ, ամրապնդելով դիրքերը Կիլիկիայի կենտրոնական շրջաններում և ավելի ոգևորվելով այդպես էլ իրական տեսք չստացող, բայց այնուհանդերձ աջակցության մասին տրված Մեհմեդ II-ի խոստումներով, Շահ-Սուլվարը ձեռնամուխ եղավ հայերին հարված հասցնելուն: Արդյունքում՝ 1468 թվականի հուլիսին Չուլքադարյանների Էմիրության բանակը (մոտ 10.000) Հայկական բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) գրավեց Վահկա ամրոցը²: Դրանից հետո 1468 թվականի նույն հուլիսին Շահ-Սուլվարի ռազմական մեքենան Ռամադանյանների Էմիրության բանակից գրավեց Անարզաբան և Կովառայ ամրոցը: Կարգավորելով խնդիրը Ռամադանյանների հետ՝ Շահ-Սուլվարը հարված հասցրեց Հայկական ուժային վերջին

¹ Ավագ Սեբաստացու Շարունակող «Ժամանակագրություն»; Մովսես Արծկեցի «Տարեգրություն»; Թադեոս Սեբաստացի «Ռումաց ժամանակագրություն»; Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»; Հակոբ Հիսուսցի «Ժամանակագրություն»; Ամբրոջո Կոնտարինի «Ուղեգրություն»; Ֆեյզալլահ Խուլեյի «Պատմություն»:

² Հակոբ Սսեցի «Կիլիկիայի պատմությունը»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Անանուն Երուսաղեմից «Ժամանակագրություն»:

կենտրոններ հանդիսացող Բարձրաբերդին և Նայինսպեց բերդին, ինչպես նաև Մուլան, Պադրաս ու Կոպիտառ ամրոցներին ու գրավեց դրանք¹: Սրանով էլ հենց փաստվեց Կիլիկիայի թագավորության վերջնական անկումը, ինչից հետո, որպես Կիլիկիայում հայերի իշխանության ներկայացուցիչ, մնաց միայն Չեյթունի իշխանությունը:

Վերջնականապես ամրապնդելով սեփական դիրքերը Կիլիկիայում՝ 1468 թվականի սեպտեմբերին Շահ-Սուլարի գլխավորած Չուլքադարյանների էմիրության բանակը (մոտ 20.000) արդեն Մամլուքյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) պաշարեց Տարանդա ամրոցը և դեկտեմբերին գրավեց այն²: Տարին փակվում էր Շահ-Սուլարի խոշոր հաջողություններով և նա առայժմ իրոք որ կարող էր գոհ լինել:

Իրադարձություններով հագեցած 1468 թվականի վերջին, երբ Ղարա-Ղոյունլուների էմիրություն արդեն պատմություն էր դարձել, իրավիճակը ոչ հստակ պատկերացնող Աբու-Սայիդն ի վերջո ուղի հանեց սեփական ռազմական մեքենան և փորձ կատարեց, ինչպես Թեմուրյանների լավ ժամանակներում էր, հարված հասցնել արևմտյան հարևանին: Աբու-Սայիդը գործում էր ավանդական Նույն այն ռազմավարությամբ, որը, առնվազն գոնե վերջին հարյուրամյակներում, կիրառել էին Հայկական լեռնաշխարհին արևելքից հարված հասցնելու ձգտող հեծելազորային բոլոր բանակները՝ հաստատվել Մուղանի հարթավայրում և, որպես հարմար ցատկահարթակ ունենալով այն, փորձ կատարել առաջանալ դեպի Հայկական լեռնաշխարհի խորքեր: Թեմուրյանների հերթական տիրակալը, սակայն, այս անգամ հաշվի չէր առել սկիզբ առած բավականին խիստ ձմեռը, Ուզուն-Հասանի զորավարական տաղանդը, ինչպես նաև սեփական բանակի խաբիսուլ վիճակը:

Արդյունքում՝ 1468 թվականի դեկտեմբերի վերջին Ուզուն-Հասանի գլխավորած Աղ-Ղոյունլուների էմիրության (մոտ 100.000) ու Տարոնի իշխանության (մոտ 5.000) միացյալ բանակը Մուղանի Նույն հարթավայրում էլ շրջապատեց Աբու-Սայիդի գլխավորած Թեմուրյանների էմիրության առաջխաղացած բանակին (մոտ 100.000) և, պարենից զրկելու միջոցով ծայրահեղորեն թուլացնելով վերջինիս, ի վերջո ստիպեց գործնականում ողջ կազմով հանձնվել³: Ավելին, գերության մեջ հայտնված Աբու-Սայիդն ի վերջո սպանվեց, որից հետո Թեմուրյանների էմիրությունը կտրուկ թուլացավ, փակվեց Միջին Ասիայում, իսկ ողջ Իրանական լեռնաշխարհն էլ ընկավ Աղ-Ղոյունլուների էմիրության տիրապետության տակ: Նույն այս իրադարձությունների ժամանակ Աբու-Սայիդի հետ միասին գերության մեջ հայտնվեց ու սպանվեց նաև Հասան-Ալին, ինչը վերջնականապես թաղեց նաև Ղարա-Ղոյունլուների գործը:

Վերջին պարտությունը ինչքան ծանր անդրադարձավ Թեմուրյանների էմիրության վրա, որը դրանից հետո սկսեց դեպի կործանում գնալ, այնքան էլ ուժեղացրեց Նույն Ուզուն-Հասանի դիրքերը, երբ դեռևս թեմուրյան հաջող նվաճումների ձգտող Աբու-Սայիդի էմիրության զգալի ռազմական ուժեր փաստորեն անցան արևմուտք և սկսեցին ծառայել Աղ-Ղոյունլուների էմիրին: Այս հանգամանքը ավելի մեծացրեց Ուզուն-Հասանի հզորությունը և ավելի բարձրացրեց մոտակա մեծ ընդհարման հավանականությունը նրա, ինչպես նաև հարևան սուլթանությունների միջև: Առժամանակ, սակայն, վերջնականապես կարգի գցելով սեփական ուժերը, Ուզուն-Հասանը որոշեց կարգավորել հարաբերությունները կրկին անհնազանդության ուղին բռնած քրդերի հետ:

Արդյունքում՝ 1469 թվականի գարնանը Արգանա ամրոցի ճ-մ-ում (Աղձնիք, Անգեղ տուն գավառի հարավ-արևելք, Ամիդից մոտ 55 կմ հյուսիս-արևմուտք) Աղ-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (մոտ 5.000) հաղթեց Պալո ցեղի քրդերին (մոտ 3.000)⁴, որից հետո, արդեն 1470 թվականի գարունից մինչև աշուն, Աղ-Ղոյունլուների էմիրության ռազմական մեքենան Շամսադդինյանների էմիրության բանակից պաշարեց Բաղեշը, սակայն հաջողության չհասավ⁵: Անհաջողության մատնվելով Հաջի-Մուհամմեդին հաջորդած նրա որդի Իբրահիմին (1460-1466)

¹ Հակոբ Սսեցի «Կիլիկիայի պատմությունը»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Անանուն Երուսաղեմից «Ժամանակագրություն»:

² Այս մասին հայտնող աղբյուրները առայժմ ինձ անհասանելի են և տեղեկատվությունը վերցված է ժամանակակից գիտական զրականությունից:

³ Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»; Ֆեյզալլահ Խունջի «Պատմություն»; Մեհմեդ Նեշրի «Համընդհանուր պատմություն», գլուխ 254, 259; Անանուն «Շիրվանի և Ալ-Բաքի պատմություն»; Մյունեջջիմ-Բաշի «Պատմություն»; Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 3; Մովսես Արծկեցի «Տարեգրություն»; Թադեոս Սեբաստացի «Ռումաց ժամանակագրություն»: Հակոբ Խարբերդցի «Հիշատակարան 1470 թվականի»; Գրիգոր Արևիկցի «Հիշատակարան 1471 թվականի»; Ավագ Սեբաստացու Շարունակող «Ժամանակագրություն»:

⁴ Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 3, բաժին 1, գլուխ 2:

⁵ Մովսես Արծկեցի «Տարեգրություն»:

գահից հեռացրած վերջինիս եղբայր Շամս-Էդ-Դին իբն Մուհամմեդին (1466-1476) հասցրած իր այդ առաջին հարվածում՝ Ուզուն-Յասսանը հատուկ բանակ առանձնացրեց, որը, գործի ղեկով բոլոր անհրաժեշտ նախապատրաստությունները, 1471 թվականի գարնանից մինչև 1473 թվականի հունվարի սկիզբ Շամսադդինյանների Էմիրության բանակից (1.609) ու քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 100) կրկին պաշարեց Բաղեշը և այս անգամ ի վերջո գրավեց այն¹: Իր հերթին, դեռևս Բաղեշի համար ընթացող մարտերի օրերին, Շամս-Էդ-Դին իբն Մուհամմեդը, փորձ կատարելով վիճարկել ռազմավարական նախաձեռնությունը, իրար գլուխ բերեց քրդերի ուժերը, սակայն 1472 թվականի հունվարին տեղի ունեցած Մուշի ճ-մ-ում Ադ-Ղոյունլուների Էմիրության (մոտ 40.000) և Տարոնի իշխանության (մոտ 4.000) միացյալ բանակը հաղթեց Շամսադդինյանների Էմիրության բանակին (մոտ 10.000) ու մտավ քաղաք²: Դրանից հետո 1472 թվականի հունվարին Ուզուն-Յասսանի ռազմական մեքենան Շամսադդինյանների Էմիրության բանակից և քաղաքի Յայ ռազմիկներից պաշարեց արդեն նաև Խլաթը ու հոկտեմբերի վերջին գրավեց այն³: Այնուհետև 1472 թվականի հուլիսի 15-ից մինչև սեպտեմբերի 13 Ադ-Ղոյունլուների Էմիրության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց նաև Արծկեի շրջակայքը՝ հնազանդեցնելով տեղի քրդերին⁴: Վերջին այս հաջողություններն առավել անհույս դարձրին Բաղեշում համառ պաշտպանության անցած Շամսադդինյանների ռազմիկների դրությունը:

1469 թվականի սկզբին եռանդուն Կայիտ-բեկը ոտքի հանեց իր հերթական բանակներից մեկը և արդյունքում նույն թվականի ապրիլին Մարաշի ճ-մ-ում (քաղաքից հարավ-արևմուտք, Ջեյհուն գետի ձախ ափին) Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 30.000) ի վերջո հաղթանակ տարավ Չուլքադարյանների Էմիրության բանակի (մոտ 10.000) նկատմամբ⁵: 1469 թվականի հունիսին, սակայն, Այասի ճ-մ-ում Շահ-Սուլվարի գլխավորած Չուլքադարյանների Էմիրության բանակը (մոտ 10.000) անակնկալ հարձակումով իր հերթին հաղթեց նավերի վրա տեղավորվել պատրաստվող Մամլուքյան սուլթանության բանակին (մոտ 20.000)⁶: Այսպիսով, չնայած սկզբնական հաջողությանը, Շահ-Սուլվարին հարված հասցնելու պաշտոնական Կահիրեի ծրագիրն այս անգամ ևս անհաջողության մատնվեց: Միաժամանակ, սակայն, նույն այս ժամանակ հակասական էին նաև հենց Շահ-Սուլվարի գործերը, քանի որ 1469 թվականի օգոստոսին Արսլան-Դաուդի գլխավորած Ռամադանյանների Էմիրության բանակը (մոտ 5.000) Մելիտեի ճ-մ-ում անակնկալ հարձակումով հաղթեց Մամլուքյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 100) քաղաքը պաշարած Չուլքադարյանների Էմիրության բանակին (մոտ 10.000)⁷: Դրանից հետո հաջողությունը զարգացրած Արսլան-Դաուդը 1469 թվականի հոկտեմբերին Շահ-Սուլվարի կայազորից գրավեց Սիսը⁸, թեև նույն 1469 թվականի դեկտեմբերի 3-ին Շահ-Սուլվարը այնուհանդերձ հետ գրավեց այն⁹:

1470 թվականի սկզբին Արսլան-Դաուդը սպանվեց և Ռամադանյանների Էմիրության ղեկին վերջինիս փոխարինեց նրա եղբայր Օմարը (1470-1485): Անձնական բնույթ ունեցող այս փոփոխությունը, սակայն, անմիջապես էլ ռազմաքաղաքական հետևանքներ ունեցավ, քանի որ ստեցիների և քաղաքի երբեմնի կառավարիչ Օմարի թշնամությունը դեռևս մնացել էր: Արդյունքում, օգնության կանչելով նաև Մամլուքյան սուլթանության որոշ ուժերի, ինչպես նաև Վարշակներին, Օմարը Շահ-Սուլվարի թիկունքում պայթար սկսեց և 1470 թվականի մայիսի 14-ին ասպատակեց Սիսն ու նրա շրջակայքը¹⁰: Ի պատասխան դրա՝ Շահ-Սուլվարը կրկին հարված հասցրեց և արդյունքում 1470 թվականի ապրիլին Ռամադանյանների Էմիրության բանակից

¹ Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 4, բաժին 3, գլուխ 4; Մովսես Արծկեցի «Տարեգրություն»; Յովսեփ Խիզանցի «Յիշատակարան 1473 թվականի»; Անանուն «Յիշատակարան 1474 թվականի»; Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»:

² Մովսես Արծկեցի «Տարեգրություն»; Յովսեփ Խիզանցի «Յիշատակարան 1473 թվականի»:

³ ալ-Յալաբի «Էմիր Յաշ-բեկի շրջայցը»; Մովսես Արծկեցի «Տարեգրություն»; Յովսեփ Խիզանցի «Յիշատակարան 1473 թվականի»; Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»:

⁴ Մովսես Արծկեցի «Տարեգրություն»:

⁵ Այս մասին հայտնող աղբյուրները առայժմ ինձ անհասանելի են և տեղեկատվությունը վերցված է ժամանակակից գիտական գրականությունից:

⁶ Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»; իբն Այաս:

⁷ Այս մասին հայտնում է մասնավորապես նաև Աբդուլ-Վասիտ ալ-Մալաթին:

⁸ Այս մասին հայտնող աղբյուրները առայժմ ինձ անհասանելի են և տեղեկատվությունը վերցված է ժամանակակից գիտական գրականությունից:

⁹ Յակոբ Ստեցի «Կիլիկիայի պատմությունը»:

¹⁰ Յակոբ Ստեցի «Կիլիկիայի պատմությունը»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»; ալ-Յալաբի «Էմիր Յաշ-բեկի շրջայցը»:

¹¹ Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»:

գրավեց Ադանան, Տարսունը ու Այասը¹: Որպես հետևանք՝ Օմարը շուտով հնազանդվեց Չուլքադարյանների էմիրին:

Նույն այս ժամանակ իր հերթին 1470 թվականի ամռանը Մելիկիայի ճ-մ-ում Ասլամազի գլխավորած Վարշակները (մոտ 5.000) կիրճում հասցված դարանակալ հարվածով հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 8.000) և մտան քաղաք²: Կարծես թե Շահ-Սուլվարի օգտին իրականացված այս գործողություններից հետո, սակայն, Վարշակները կրկին զգալի խառնաշփոթ ստեղծեցին Չուլքադարյանների էմիրի թիկունքում, երբ 1470 թվականի աշնանը ասպատակեցին Սիսը և Նրա շրջակայքը³: Այսպիսով՝ մեծ հաշվով առանց որևէ էական փոփոխությունների ավարտվեց նաև հերթական այս տարին:

1471 թվականի մայիսի սկզբին Մելիտեի ճ-մ-ում Չուլքադարյանների էմիրության բանակը (մոտ 1.000) անակնկալ հարձակումով հաղթեց Մելիտեից Հալեպ ուղևորվող Մամլուքյան սուլթանության բանակին (մոտ 2.000)⁴: Դրանից հետո 1471 թվականի մայիսի կեսին Բեհեսնի ամրոցի ճ-մ-ում Չուլքադարյանների էմիրության բանակը (մոտ 1.000) կրկին հաղթեց Մելիտեից առաջխաղացած և պատասխան հարված հասցնել փորձող Մամլուքյան սուլթանության բանակին (մոտ 1.000)⁵: Այս ժամանակ, սակայն, Շահ-Սուլվարի ուղղությամբ արդեն սկիզբ էր առնում Կայիտ-բեկի հղացած մեծածավալ հարվածը:

1471 թվականի հունիսի 29-ին Մամլուքյան սուլթանության բանակի գլխավոր հրամանատար, վեզիր Յաշ-բեկի գլխավորած Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 50.000, 5 թնդանոթ) Չուլքադարյանների էմիրության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100) պաշարեց Այնթապը և, հրետակոծության ենթարկելով ամրությունները, հուլիսի 3-ին ստիպեց դադարեցնել դիմադրությունը⁶: Դրանից հետո 1471 թվականի հուլիսի կեսին Հռոմկլա ամրոցի ճ-մ-ում Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 5.000) անակնկալ հարձակումով հաղթեց Շահ-Սուլվարի գլխավորությամբ ճամբարած Չուլքադարյանների էմիրության բանակին (մոտ 10.000)⁷: Երկու այս անհաջողությունները ծանր հարված հասցրին Շահ-Սուլվարի ռազմական հզորությանը:

1471 թվականի սեպտեմբերի կեսին մինչ այդ առանց լուրջ մարտերի Մարաշ և Պլասթա մտած Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) Չուլքադարյանների էմիրության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100) պաշարեց Ադանան և նոյեմբերի 12-ին ի վերջո ստիպեց անձնվել⁸: Դրանից հետո 1471 թվականի հոկտեմբերի 18-ին Այասի ճ-մ-ում Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 5.000) հաղթեց հակահարված հասցնել փորձող Չուլքադարյանների էմիրության առաջխաղացած բանակին (մոտ 1.000)⁹, իսկ 1471 թվականի նույն հոկտեմբերի վերջին էլ նույն Այասի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում ևս մեկ հաղթանակ տարավ¹⁰:

Ստեղծված ծանր պայմաններում Շահ-Սուլվարը հավաքեց իր հնարավոր բոլոր ուժերը, սակայն 1471 թվականի նոյեմբերի 11-ին Ջեյհան գետի ճ-մ-ում Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 5.000) անակնկալ հարձակումով կրկին հաղթեց Շահ-Սուլվարի գլխավորությամբ ճամբարած Չուլքադարյանների էմիրության բանակին (մոտ 3.000) և դրանից 3 օր անց առանց որևէ դիմադրության հանդիպելու մտավ արդեն նաև Տարսուն¹¹: 1471 թվականի նոյեմբերի 17-ից 22-ը Կայիտ-բեկի ռազմական մեքենայի հարվածներից ընկավ նաև Շահ-Սուլվարին ենթակա Սիսը¹²: Այսպիսով՝ ավարտվեց մարտական թե՛ գործողություններով հագեցված ևս մեկ տարի և արդյունքները նույն Շահ-Սուլվարի համար այս անգամ արդեն ավելի քան անմխիթար էին:

¹ Հակոբ Սսեցի «Կիլիկիայի պատմությունը»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»:

² Մեմլեկ Նեշրի «Համընդհանուր պատմություն», գլուխ 248:

³ Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»:

⁴ Այս մասին հայտնում է մասնավորապես նաև իբն-Աջին:

⁵ Այս մասին հայտնում է մասնավորապես նաև իբն-Աջին:

⁶ ալ-Հալաբի «Էմիր Յաշ-բեկի շրջայցը»:

⁷ Այս մասին հայտնող աղբյուրները առայժմ ինձ անհասանելի են և տեղեկատվությունը վերցված է ժամանակակից գիտական գրականությունից:

⁸ ալ-Հալաբի «Էմիր Յաշ-բեկի շրջայցը»:

⁹ ալ-Հալաբի «Էմիր Յաշ-բեկի շրջայցը»:

¹⁰ ալ-Հալաբի «Էմիր Յաշ-բեկի շրջայցը»:

¹¹ ալ-Հալաբի «Էմիր Յաշ-բեկի շրջայցը»:

¹² ալ-Հալաբի «Էմիր Յաշ-բեկի շրջայցը»:

1472 թվականի մայիսի 13-ին Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) Չուլքադարյանների էմիրության բանակից (մոտ 500) պաշարեց Յառնի ամրոցը և նույն թվականի մայիսի 15-ին ստիպեց հանձնվել¹: Դրանից հետո, զարգացնելով հաջողությունը, 1472 թվականի մայիսի 20-ին Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) Շահ-Սուվարի գլխավորած Չուլքադարյանների էմիրության բանակից (մոտ 500) պաշարեց արդեն նաև Չամանտու ամրոցը և հունիսի 9-ին ստիպեց հանձնվել²: Այս պայմաններում Շահ-Սուվարը, որն իր կյանքի ապահովության համար բավարար երաշխիքներ էր ստացել, հանձնվեց, փոխադրվեց Կահիրե և այնտեղ, չնայած տրված նույն այդ երաշխիքներին, կեռահարվելու միջոցով մահապատժի ենթարկվեց: Այս կապակցությամբ ի պատիվ Շահ-Սուվարի պետք է ասել, որ, ինչպես վկայում են ժամանակակիցները, իրեն բաժին հասած այս դառը վերջաբանը նա տարավ ամենայն քաջությամբ և ոգու արիությամբ: Այսպիսով՝ երկարատև անհաջողություններից հետո պաշտոնական Կահիրեն հյուսիսում ի վերջո լուրջ հաջողություն գրանցեց և իրեն ենթարկեցրեց Չուլքադարյանների էմիրությունը, որի ղեկին կրկին հաստատեց Շահ-Բուդաղին: Արդյունքում՝ տարածաշրջանի երեք առաջատար պետությունների միջև հասունացող խոշոր ընդհարման նախաշեմին սեփական սուլթանության հյուսիսային տարածքներում Կայիտ-բեկն այնուհանդերձ հասցրեց կայունացնել դրությունը: Մինչ Ուզուն-Յասսան իր հարաբերություններն էր կարգավորում քրդերի հետ, իսկ Կայիտ-բեկն էլ հնազանդեցնում էր թուրքմեններին, սակայն, նույն այս ժամանակ լրիվ նույն մղումներով սեփական սուլթանության այս անգամ արդեն արևելյան սահմաններն էր ձգտում կայունացնել նաև Մեհմեդ II-ը:

Արդյունքում՝ 1472 թվականի հուլիսից մինչև օգոստոս Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 70.000) Ղահրամանյանների էմիրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 3.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 300) գրավեց Աղ-Սարայը (Կիլիկիայի արևմուտք), Կոլոնոռասը, ինչպես նաև Կուկլակ ու Գուբար ամրոցները (վերջինը՝ Լեռնային Կիլիկիա)³, իսկ 1472 թվականի օգոստոսին էլ պաշարեց Լուլուա ամրոցը՝ ի վերջո ստիպելով հանձնվել⁴: Ստեղծված ճգնաժամային պայմաններում Փիր-Ահմեդը, որին հաջողվեց խուսափել Շահ-Սուվարին բաժին հասած վերջաբանից, փախուստի դիմեց և ապաստանեց Աղ-Ղոյունլուների էմիրությունում: Այսպիսով՝ արդեն 1472 թվականի երկրորդ կեսի վիճակով տարածաշրջանային երեք գլխավոր պետություններն էլ, ի դեմս Օսմանյան և Մամլուքյան սուլթանությունների, ինչպես նաև Աղ-Ղոյունլուների էմիրության, իրենց բոլոր ներքին խնդիրները լուծել էին, ինչը նշանակում էր ամենից առաջ հենց այն, որ նրանք պետք է անցնեին արդեն սեփական հարաբերությունների պարզաբանմանը: Առաջնայինը, սակայն, այնուհանդերձ Ղահրամանյանների և Փիր-Ահմեդի խնդիրն էր, ինչն էլ մեծ ընդհարման բերեց ամենից առաջ հենց Աղ-Ղոյունլուների էմիրության ու Օսմանյան սուլթանության միջև:

1472 թվականի հուլիսի վերջին Դերջանի ճ-մ-ում Աղ-Ղոյունլուների (100.000) և Ղահրամանյանների (մոտ 10.000) էմիրությունների, ինչպես նաև Տարոնի իշխանության (մոտ 1.000) միացյալ բանակի առաջապահը (500) դարանը գցեց ու հաղթեց Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 1.000)⁵, որից հետո արդեն 1472 թվականի հուլիսի վերջից մինչև օգոստոսի սկիզբ Օսմանյան սուլթանության բանակից և քաղաքների Յայ ռազմիկներից գրավեց Թոքաթը, Տրապիզոնը ու Սինոպը⁶: Ուզուն-Յասսանի ռազմական մեքենան ակնհայտորեն մտադրված էր խորը ռազմերթով դուրս գալ Ղահրամանյանների էմիրության արևմտյան սահմաններ և այս հանգամանքն էլ հենց խոշոր ընդհարման բերեց: Այս առումով հատկանշական է, որ, թեև արշավանքն իրականացվում էր Չուլքադարյանների էմիրության հյուսիսային շրջանների մոտակայքով, սակայն Շահ-Բուդաղը անհրաժեշտ հեռատեսություն դրսևորեց և որևէ կերպ իր ներկայությունը չցուցադրեց, իսկ Կահիրեում էլ բնականաբար գերադասեցին իրենց երկու հնարավոր հակառակորդների ընդհարմանը որևէ կերպ չխոչընդոտել:

¹ ալ-Յալաբի «Էմիր Յաշ-բեկի շրջայցը»:

² ալ-Յալաբի «Էմիր Յաշ-բեկի շրջայցը»:

³ Մեհմեդ Նեշրի «Յամընդհանուր պատմություն», գլուխ 252; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»:

⁴ Զիովանի Անջիլիելլո «Ուլեգրություն», գլուխ 2:

⁵ Կատերինո Չենո «Ուլեգրություն», գիրք 1; Մեհմեդ Նեշրի «Յամընդհանուր պատմություն», գլուխ 254:

⁶ Կատերինո Չենո «Ուլեգրություն», գիրք 1; Զիովանի Անջիլիելլո «Ուլեգրություն», գլուխ 2; Մեհմեդ Նեշրի «Յամընդհանուր պատմություն», գլուխ 253; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1472 օգոստոսի 14 – Բել-Շեքիի ճ-մ(= Աֆյադուն-Փիկարիի ճ-մ)¹

Կեսարիայից արշաված Ադ-Ղոյունլուների և Ղահրամանյանների էմիրությունների (50.000, որից 20.000 հեծյալ), ինչպես նաև Տարոնի իշխանության (մոտ 200) միացյալ բանակը շարունակեց արշավանքը դեպի Իկոնիա, սակայն հետագայում, Օսմանյան սուլթանության բանակի (60.000) առաջխաղացման պայմաններում, սկսեց սրընթաց նահանջը:

I փուլ – Օսմանյան սուլթանության բանակի առաջապահը (4.000 հեծյալ) հասավ հակառակորդի բանակին, ստիպեց մարտի մեջ մտնել և, չնայած ծանր կորուստներին, թույլ չտվեց վերջինիս հեռանալ:

II փուլ – Մարտադաշտ հասավ Օսմանյան սուլթանության բանակի մնացած մասը և ծանր պարտության մատնեց հակառակորդի բանակին:

Հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 25.000 զինվոր, որից 7.000 հեծյալ, ինչպես նաև 200 գերի, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր:

Այսպիսով՝ Մեհմեդ II-ի ռազմական մեթենան պարտության մատնեց Ուզուն-Հասանի ռազմական մեթենային և այն հետ շարտեց, որից հետո 1472 թվականի օգոստոսի վերջին Վարշակներից գրավեց Սելևկիան²: Իր հերթին, սակայն, չհամակերպվելով սեփական անհաջողության հետ և համարելով այն պատահական, Ուզուն-Հասանը շուտով կրկին գործի դրեց սեփական բանակը:

Արդյունքում՝ 1472 թվականի սեպտեմբերին Ադ-Ղոյունլուների (մոտ 100.000) և Ղահրամանյանների (մոտ 10.000) էմիրությունների, ինչպես նաև Տարոնի իշխանության (մոտ 1.000) միացյալ բանակը ասպատակեց Կեսարիայի, Թոքաթի ու Սեբաստիայի շրջակայքը և նահանջեց³: Դրանից հետո, սակայն, այս անգամ այնուհանդերձ զգուշանալով չափից դուրս խորանալ Մեհմեդ II-ի ազդեցության տակ գտնվող տարածքներում, Ուզուն-Հասանը որոշեց հարված հասցնել Կայիտ-բեկին, որի սուլթանության հյուսիսային սահմանները վերջին տարիներին առանց այդ էլ չափազանց շատ էին տրորվել և թուլացել:

Որպես հետևանք՝ 1472 թվականի հոկտեմբերին Ադ-Ղոյունլուների էմիրության (մոտ 80.000) ու Տարոնի իշխանության (մոտ 1.000) միացյալ բանակը Մամլուքյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100) գրավեց Մելիտեն⁴, որից հետո 1472 թվականի նոյեմբերի կեսից մինչև դեկտեմբերի սկիզբ պաշարեց Պիրը⁵, ինչպես նաև ոտնատակ տվեց Հայոց Միջագետքի արևմուտքը, Հյուսիսային Ասորիքը, ինչպես նաև Եդեսիայի ու Հալեպի շրջակայքը և նահանջեց⁶: Ի պատասխան սրա՝ 1472 թվականի դեկտեմբերի սկզբին Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 60.000) Ադ-Ղոյունլուների էմիրության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100) գրավեց Եդեսիան ու ավերեց, սակայն, այն բանից հետո, երբ Ադ-Ղոյունլուների էմիրության և Տարոնի իշխանության միացյալ բանակը լքեց Հյուսիսային Ասորիքը, ինքը ևս նահանջեց⁷: Դատելով ըստ ամենայնի, Կայիտ-բեկը վճռականորեն խուսափում էր որևէ ընդհարման մեջ մտնել Ադ-Ղոյունլուների հետ և մի կողմ էր քաշվում, ըստ ելության, գերադասելով ընդամենը միայն պահել սեփական սահմանները ու սպասել

¹ Կատերինո Չեկո «Ուղեգրություն», գլուխ 1; Ջիովանի Անջիոլելլո «Ուղեգրություն», գլուխ 2, 3; Երեմիա Զյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 7; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»; Մեհմեդ Նեշրի «Համընդհանուր պատմություն», գլուխ 253:

² Մեհմեդ Նեշրի «Համընդհանուր պատմություն», գլուխ 253:

³ Մեհմեդ Նեշրի «Համընդհանուր պատմություն», գլուխ 254; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»:

⁴ Թադեոս Սեբաստացի «Ռումաց ժամանակագրություն»; Ավագ Սեբաստացու Շարունակող «Ժամանակագրություն»:

⁵ Թադեոս Սեբաստացի «Ռումաց ժամանակագրություն»: Հովսեփ Խիզանցի «Հիշատակարան 1473 թվականի»; Ավագ Սեբաստացու Շարունակող «Ժամանակագրություն»; Մովսես Արծեցի «Տարեգրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»; Ժոզեֆեո Բարբարո «Ուղեգրություն»:

⁶ Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»:

⁷ Ժոզեֆեո Բարբարո «Ուղեգրություն»:

իրադարձությունների մոտավորապես այն ելքին, ինչը եղել էր սրանից 7 տասնամյակ առաջ Էմիր Թեմուրի և Բայազետ I-ի պարագայում:

Արևմուտքում մղված ռազմական գործողությունների հակասական այդ ավարտից հետո Ուզուն-Յասանն իր հերթին, Օսմանյան սուլթանության հետ կանխատեսելով ապագա ավելի խոշոր ընդհարում և գործելով անչափ վտանգավոր այս հակառակորդի դեմ ապագայում հնարավորինս մեծաքանակ ուժերը ունենալու մտայնությամբ, առժամանակ ազատված իր հարվածային բանակը կրկին տեղափոխեց քրդերի դեմ, որոնք հիմնականում հնազանդվել էին, սակայն տեղ-տեղ դեռևս շարունակում էին դիմադրությունը: Արդյունքում՝ 1472 թվականի դեկտեմբերի սկզբին Ադ-Ղոյունլուների Էմիրության բանակը (մոտ 20.000) Շամբոյանների և Բոհթանի Էմիրությունների միացյալ բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 200) գրավեց Ջազիրան և Դիզ ամրոցը (վերջինը՝ Վանից մոտ 180 կմ հարավ-արևելք)¹, սակայն Նույն այս ժամանակ սկիզբ առած Բայ ամրոցի (Կորճայթ, Մահկերտ-տուն գավառ) պաշարումն ավարտվեց Շամբոյանների Էմիրության բանակի հաջողությամբ²: Նույն այս ժամանակ Բոհթանի Էմիրությանն իր հերթին հաջողվեց պահել դիրքերը նաև Ամադիա ու Գուրգիլ (վերջինը՝ Կորճայթ, Ջազիրայի մոտ) ամրոցներում³: Եվ վերջապես 1472 թվականի հենց Նույն այս դեկտեմբերյան օրերին էր, որ Ադ-Ղոյունլուների Էմիրության բանակը (մոտ 10.000) խոզաթ ցեղի քրդերից (մոտ 1.000) գրավեց Չմշկածագ ամրոցը⁴: Իր հերթին, ինչպես արդեն ասվեց, 1473 թվականի հունվարի սկզբին ի վերջո ընկավ նաև Բաղեշը:

Այս առումով մինչև առաջ անցնելը հարկ է նշել, որ իր բնույթով բավականին հեռատես և տաղանդներից ամենևին էլ ոչ զուրկ ռազմական գործիչ հանդիսացող Ուզուն-Յասանը Նույն այս ժամանակ այնուհանդերձ արդեն լիովին գիտակցում էր տեխնիկական այն առավելությունը, որը Ադ-Ղոյունլուների բանակի տիպի բանակի նկատմամբ ունի օսմանյան ռազմական մեքենան: Իրոք, Բալկանյան ճակատում եվրոպական բանակների հետ մշտական ընդհարումները, ինչպես նաև Կոստանդնուպոլսի պարիսպների տակ հրետանու իսկական հաղթահանդեսի պատկերը Նոր տիպի զենքերի կիրառման անհրաժեշտության մասին Մեհմեդ II-ին մինչ այս բերել էին լուրջ հետևությունների: Բանը կայանում էր նրանում, որ դեռևս 1448 թվականի հոկտեմբերի 17-ից 19-ը տեղի ունեցած Կոստվոյի ճակատամարտը Օսմանյան սուլթանությունում ապացուցեց բոլորին, թե ինչի է ընդունակ հրազենով զինված հետևակը, երբ մահմեդականների բանակին քանակապես լրջորեն զիջող քրիստոնյաներին, չնայած վերջնական պարտությանը, զուտ մարտավարական մակարդակում այնուհանդերձ հաջողվեց հակառակորդին լուրջ դիմադրություն կազմակերպել և վերջինիս ծանր կորուստներ պատճառել: Արդյունքում՝ վերջին երկու տասնամյակներում անհրաժեշտ հետևություններ արած Մեհմեդ II-ը իր գծային հետևակին և ամենից առաջ ենիջերիններին մասսայականորեն զինել էր հրազենով, իսկ դրանից հետո էլ, սեփական բանակային համակարգում, ըստ էության, երբեք էլ չդադարեցնելով հրազենի հետագա տարածումը, դրա հետ միաժամանակ զգալի զարգացում էր ապահովել նաև սուլթանության դաշտային հրետանուն: Արդյունքում՝ Ուզուն-Յասանի համար պարզ էր, որ հրազեն և հրետանի կիրառող օսմանյան բանակը իր կողմից առանց այդ էլ նախընտրելի պաշտպանական մարտավարության մեջ ի վիճակի է մի իսկական կռու պոպոք հանդիսանալ Ադ-Ղոյունլուների ռազմական մեքենայի համար, իսկ քանի որ Նույն այս ժամանակ Ուզուն-Յասանը հակաօսմանյան ուղղվածության ունեցող բանակցություններ էր վարում Վենետիկի հանրապետության հետ, Ադ-Ղոյունլուների Էմիրության Էմիրը Սուրբ Մարկոսի հանրապետությունից ամենից առաջ հենց արկերուզներ և հրանոթներ պահանջեց:

Վենետիկի հանրապետության նավատորմը գերիշխում էր ծովում և պահանջվածը փոքրասիական ափերին հասցնելը խնդիր չէր, սակայն, ինչքան հեշտ էր դա, այդքան էլ դժվար էր հետագան, քանի որ փոքրասիական ափերը, հատկապես Ղահրամանյանների Էմիրության վերջին ջախջախումից հետո, գտնվում էին Օսմանյան սուլթանության, ինչպես նաև Ուզուն-Յասանի

¹ Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 2, 4; Մովսես Արծլեցի «Տարեգրություն»; Դովսեփ Խիզանցի «Հիշատակարան 1473 թվականի»:

² Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 4:

³ Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 4:

⁴ Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 3, բաժին 1, գլուխ 1:

Նկատմամբ ամենաին էլ բարեկամաբար չտրամադրված Կայիտ-բեկի հսկողության ներքո: Հենց այս գործընթացի սահմաններում էր, որ Եվրոպայում արտադրված հրետանին և հրաձգային զենքերը Ադ-Ղոյունլունների էմիրություն հասցնելու մտայնությամբ գործող Վենետիկի հանրապետության բանակը (մոտ 1.000, 83 նավ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 50) 1473 թվականի հունիսից մինչև հուլիս Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 200) պաշարեցին Կոռնկոսը, Սելևկիան ու Սիկե բերդը (վերջինը՝ Կիլիկիայի հարավ-արևմուտք, Սելևկիայից մոտ 90 կմ հարավ-արևմուտք, ծովի ափին) և ստիպեցին հանձնվել, որից հետո ասպատակեցին Կիլիկիայի արևմուտքը ու Պամֆիլիան, սակայն, չկարողանալով ամրանալ գրաված տարածքում, հաջորդ տարվա սկզբին նահանջեցին¹: Այսպիսով՝ ապագա վճռորոշ ընդհարումից առաջ Ուզուն-Հասանին, չնայած մեծ ցանկությանը, այդպես էլ չհաջողվեց ինչպես հարկն է զինել սեփական ռազմական մեքենան, ինչն էլ հենց վճռական նշանակություն ունեցավ հետագա իրադարձությունների ընթացքի և հատկապես արդյունքի վրա: Եվ այսպես, մինչ Վենետիկի հանրապետության ռազմիկները ժամավաճառ էին լինում Կիլիկիայի արևմուտքում ու, շրջափակված Օսմանյան սուլթանության թիկունքային ուժերով, ուղիներ էին որոնում իրենց թանկարժեք բեռը Ուզուն-Հասանին փոխանցելու համար, Մեհմեդ II-ը, իրար բերելով սեփական սուլթանության գործնականում ողջ բանակային համակարգը, վճռական արշավանքի դուրս եկավ արևելյան ուղղությամբ:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերումների տեսքով.

1473 օգոստոսի 4 – Մելիտեի ճ-մ²

Մեհմեդ II-ի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության բանակը (240.000), արշավելով Ամասիա-Նեոկեսարիա-Շապին-Գարահիսար-Երզնկա-Անի-Կեմախ-Արաբկիր երթուղով, ճամբարեց Մելիտեի մոտակայքում³: Այս ընթացքում Ուզուն-Հասանի գլխավորությամբ խարբերոհց առաջխաղացում իրականացրած Ադ-Ղոյունլունների էմիրության (մոտ 200.000) և Տարոնի իշխանության (մոտ 1.000) միացյալ բանակը աննկատ մոտեցավ Մելիտեին: Արդյունքում՝ որևէ տեղեկություն չունենալով հակառակորդի բանակի մասին, Օսմանյան սուլթանության բանակի առաջապահը (30.000) հետախուզության, ինչպես նաև հիմնական բանակի գետանցման համար հարմար վայր գտնելու նպատակով գետանցեց Եփրատը:

I փուլ – Թուլլ տալով հակառակորդի բանակին ամբողջովին անցնել կամրջով՝ Ուզուն-Հասանի բանակը, անմիջապես էլ ոչնչացնելով նույն այդ կամուրջը, շրջապատեց վերջինիս և գլխովին ոչնչացրեց:

II փուլ – Հակառակորդ հիմնական բանակները մոտեցան միմյանց, սակայն մանր հեռամարտից հետո ընդհատեցին ընդհարումը և հետ քաշվեցին:

Հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 10.000, թշնամին՝ 30.000 զինվոր:

1473 օգոստոսի 12 – Դերջանի ճ-մ⁴

Եփրատի ձախ ափով հակառակորդի շարժին համընթաց դեպի հյուսիս շարժված Ուզուն-Հասանի գլխավորած Ադ-Ղոյունլունների էմիրության (մոտ 150.000) և Տարոնի իշխանության (մոտ 900) միացյալ բանակը սկսեց մոտենալ Մելիտե-Երզնկա-Դերջան երթուղով արշաված Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 210.000):

¹ Ժոզեֆիտ Բարբարո «Ուղեգրություն», Կատերինո Չենո «Ուղեգրություն», գիրք 1; Օրուշ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 1, գլուխ 13:

² Կատերինո Չենո «Ուղեգրություն», գիրք 1; Զիովանի Անջիոլելլո «Ուղեգրություն», գլուխ 3-7; Երեմիա Զյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 7; Անանուն Ակիսեցի «Հիշատակարան 1473 թվականի»; Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»; Մեհմեդ Նեշրի «Համընդհանուր պատմություն», գլուխ 255:

³ Կատերինո Չենո «Ուղեգրություն», գիրք 1; Զիովանի Անջիոլելլո «Ուղեգրություն», գլուխ 8; Երեմիա Զյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 7: Հովսեփի Խիզանցի «Հիշատակարան 1473 թվականի»: Անանուն Ակիսեցի «Հիշատակարան 1473 թվականի»; Մարգիս Խաչենցի «Հիշատակարան 1473 թվականի»; Մարտիրոս Ստամբուլցի «Հիշատակարան 1480 թվականի»; Թադեոս Սեբաստացի «Ռումաց ժամանակագրություն»; Ավագ Սեբաստացու Շարունակող «Ժամանակագրություն»: Անանուն «Ժամանակագրություն 1534 թվականի»; Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»; Մեհմեդ Նեշրի «Համընդհանուր պատմություն», գլուխ 257, 258) Օրուշ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 1, գլուխ 13; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 3, բաժին 1, գլուխ 1; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»:

I փուլ – 09:00-ի մոտակայքում Օսմանյան սուլթանության բանակի առաջապահը հետ մղեց Սահակ Մամիկոնյանի գլխավորությամբ Բաշ-Բել Կիրճում (Դերջանի դաշտավայրի արևմուտքում) ամրացած և ժամանակ շահել փորձող Տարոնի իշխանության բանակին, որով էլ հնարավորություն տվեց իր հիմնական բանակին հաջողությամբ դուրս գալ Կիրճից ու մտնել Դերջանի դաշտավայր։ Դրանից հետո Օսմանյան սուլթանության բանակը, առաջխաղացման ճանապարհից նահանջելով հյուսիս-արևմտյան ուղղությամբ և դաշտային ամրություններով ամրապնդելով սեփական դիրքերը, մարտակարգ ընդունեց ու պատրաստվեց պաշտպանողական մարտ վարել՝ հրետանին տեղավորելով սեփական մարտակարգի առաջին գծում։ Օսմանյան սուլթանության բանակի աջ թևում դիրքեր գրավեցին երկրի եվրոպական մասից հավաքված ուժերն ու ենիչերիները, իսկ ձախ թևում՝ փոքրասիական զորքերը։

II փուլ – 11:00-ի մոտակայքում մինչ այդ իր հերթին մարտակարգ ընդունած Աղ-Ղոյունլուների էմիրության բանակը աջ թևում և կենտրոնում անցավ վճռական հարձակման ու մի քանի ժամ շարունակ հզոր հարվածներ հասցրեց հակառակորդի բանակին։ Նախկինից որոշ ուշացումով, սակայն հետագայում հարված հասցվեց հակառակորդի արդեն նաև աջ թևին։ Արդյունքում, սակայն, արդեն օրվա երկրորդ կեսի վիճակով Աղ-Ղոյունլուների էմիրության բանակը, ծանր կորուստներ կրելով հակառակորդի հատկապես հրետանու և արկերուզավորների կրակից, սեղմվեց ելման դիրքերին։

III փուլ – 17:00-ի մոտակայքում Օսմանյան սուլթանության բանակը անցավ հզոր հակահարձակման և ծանր պարտության մատնեց Աղ-Ղոյունլուների էմիրության բանակին։

IV փուլ – Օսմանյան սուլթանության բանակը մինչև օրվա վերջ հետապնդեց Աղ-Ղոյունլուների էմիրության բանակին և ծանր կորուստներ պատճառեց նրան։

Հայերը կորցրին մոտ 300, դաշնակիցը՝ մոտ 60.000, թշնամին՝ մոտ 20.000 զինվոր։

Հենց նոր ավարտված ճակատամարտը ծանր հարված հասցրեց Աղ-Ղոյունլուների էմիրության ռազմական հնարավորություններին, ըստ էության, վճռական դերակատարություն ունենալով Օսմանյան սուլթանության դեմ Ուզուն-Հասանի մղած պայքարում, որն, ի դեպ, դեռևս չէր ավարտվել։ 1473 թվականի սեպտեմբերին Բաբերդի ճ-մ-ում Աղ-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 200) հաղթեցին առանց մարտերի քաղաք մտած ու շրջակայքն ասպատակող Օսմանյան սուլթանության բանակի (մոտ 150.000) առաջապահին (մոտ 3.000), խլելով ավարն ու ազատելով գերիներին, բայց հետո, տեղեկանալով թշնամու հիմնական բանակի արշավանքի մասին, ցրվեցին¹։ 1473 թվականի սեպտեմբերի սկզբին Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 120.000) Աղ-Ղոյունլուների էմիրության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 400) պաշարեց Շապին-Գարահիսարը, ուժեղ հրետակոծությամբ սեպտեմբերի կեսին ստիպեց հանձնվել, որից հետո, առանց մարտերի մտնելով Ղոյունլու-Հիսար ու Նեոկեսարիա, ի վերջո հասավ Սեբաստիա²։ Դրանից հետո 1473 թվականի հոկտեմբերին Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) Խոզաթ ցեղի քրդերից (մոտ 1.000) պաշարեց Անի-Կեմախ ամրոցը, սակայն չկարողացավ գրավել այն³։ Իրենց հերթին 1473 թվականի հոկտեմբերին Նույն Խոզաթ ցեղի քրդերը (մոտ 10.000) Աղ-Ղոյունլուների էմիրության բանակից (մոտ 1.000) գրավեցին Չմշկածագ ամրոցը⁴։

Այսպիսով, չնայած քաղաքական որոշակիորեն սահմանափակ հետևանքներին, վերջին իրադարձություններում Ուզուն-Հասանի ռազմական մեթենան ծանր հարված ստացավ, ինչը, խիստ բացասաբար անդրադառնալով վերջինիս մարտունակության վրա, լրջորեն սահմանափակեց նաև Աղ-Ղոյունլուների էմիրի հարձակողական հնարավորությունները։ Ստեղծված պայմաններում, սակայն, պահանջկոտ չեղավ նաև Մեհմեդ II-ը, որը լուրջ խնդիրներ ուներ ամենից առաջ հենց Ղահրամանյանների էմիրությունում ամրապնդվելու հետ և չէր

¹ Կատերինո Չենո «Ուղեգրություն», գիրք 1; Զիովանի Անջիոլելլո «Ուղեգրություն», գլուխ 8; Մարտիրոս Ստամբուլցի «Հիշատակարան 1480 թվականի»։

² Կատերինո Չենո «Ուղեգրություն», գիրք 1; Զիովանի Անջիոլելլո «Ուղեգրություն», գլուխ 8; Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»։ Մեհմեդ Նեշրի «Համընդհանուր պատմություն», գլուխ 258։

³ Շարաֆ խան Բադիշեյի «Պատմություն», գիրք 3, բաժին 1, գլուխ 1։

⁴ Շարաֆ խան Բադիշեյի «Պատմություն», գիրք 3, բաժին 1, գլուխ 1։

ցանկանում իր դեռևս վտանգավոր հակառակորդին հուսահատ դիմադրության մղել: Այս իրադարձությունները վերջնականապես փլեցին նաև Օսմանյան սուլթանության հետ հավասարը հավասարի նման պայքար մղելու Փիր-Ահմեդի հույսերը, որը արդյունքում կարծես գլուխը կախ վիճակում վերադարձավ սեփական էմիրություն և փորձեց կարգավորել հարաբերությունները Մեհմեդ II-ի հետ:

1474 թվականի գարնանը, սակայն, Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 40.000) Փիր-Ահմեդի գլխավորած Ղահրամանյանների էմիրության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 50) գրավեց մինչ այդ վերջինիս գիջված Սելևկիան¹, որից հետո վերջնականապես ամեն ինչ կորցրած Փիր-Ահմեդը դիմեց փախուստի, կրկին ապաստանեց Ադ-Ղոյունլուների էմիրությունում, սակայն կարճ ժամանակ անց հենց այնտեղ էլ կնքեց իր մահկանացուն: Փիր-Ահմեդի հեռանալուց հետո Ղահրամանյանների էմիրության էմիր հռչակվեց Նրա եղբայր Կասիմ-բեկը (1474-1493), որը, սակայն, արդեն լիովին ենթակա էր Օսմանյան սուլթանությանը:

Ուզուն-Յասսակի կրած ծանր պարտությունը թուլության մի իսկական ալիքով անցավ Նրա ողջ էմիրությունով մեկ և այստեղ շատերն իրենց ազատ զգացին: Արդյունքում՝ արդեն 1474 թվականի գարնանը Շամբոյանների էմիրության և Մամլուքյան սուլթանության միացյալ բանակը (մոտ 100) Ադ-Ղոյունլուների էմիրության բանակից (մոտ 500, այդ թվում քրդեր) անակնկալ հարձակումով գրավեց Դիզ ամրոցը², որից հետո մինչ այդ մահացած Փիր-բեկին Շամբոյանների էմիրության գահին փոխարինեց Նրա տոհմակից Ասադ-եդ-Դինը (1474-1480): Իր հերթին ամեն ինչ հարթ չէր նաև Ուզուն-Յասսակի ընտանիքում և արդյունքում 1475 թվականի գարնանը գահակալական պայքար սկսած Նրա որդի, Մեհմեդ II-ի մոտ ապաստանած Ուղուրլու-Մուհամմեդի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց Բասենը և Կարինի շրջակայքը, սակայն ի վերջո նահանջեց³: Այսպիսով՝ Ադ-Ղոյունլու-Օսմանյան II պատերազմը ավարտվեց Ադ-Ղոյունլուների էմիրության ծանր պարտությամբ, ինչն էլ հենց նշանավորեց պետական այս միավորման հզորության գագաթնակետի ավարտը: Արդյունքում Օսմանյան սուլթանության տիրապետության տակ ընկան Փոքր Յայքը, Անդրեփրատյան Ծոփքը, Բարձր Յայքի Ադին, Դարանադի, Եկեղյաց, Մուզուր, ինչպես նաև Մինչեփրատյան Ծոփքի Դեգիթ, Շահունի, Գավրեթ և Անձիտ գավառները: Ինչ վերաբերում է Մեհմեդ II-ին, ապա նա, կարգավորելով արևելյան գործերը, անդրադարձ կատարեց արդեն նաև հյուսիսային սահմանին, ընդ որում, ինչպես մի ժամանակ Իկոնիայի սուլթանության սուլթան Զեյ-Կուլատն էր արել, նա ձեռք մեկնեց արդեն նաև Մերձսևծովյան տափաստաններին, որտեղ ևս ուշագրավ իրավիճակ էր ստեղծվել:

Գլուխ 47

Ղրիմի խանության առաջացումը

Իրոք, այդպես էլ ուշքի չգալով Թեմուրի կողմից ստացված հարվածներից, սկսած արդեն 1420-ական թվականների սկզբից Ոսկե Ղորղան սկսեց քայքայվել, երբ աստիճանաբար Նրա կազմից առանձնացան Սիբիրի, Ուզբեկական, Կազանի և Ղազախական խանությունները, ինչպես նաև Նողայական Ղորղան: Արդյունքում՝ սկսած արդեն 1459 թվականից, երբ մահացավ Ոսկե Ղորղայի վերջին խան Կիչի-Մուհամմեդը (1432-1459), ուշագրավ այս պետական միավորը փաստորեն դադարեց իր գոյությունը, թեև վերջինիս կորիզը կազմող ուժերը դրանից հետո չորս տասնամյակ ևս պահպանեցին իրենց գոյությունը այսպես կոչված Մեծ Ղորղայում: Ոսկե Ղորղայի անկումով պայմանավորված՝ անկախության ուղին բռնեց նաև Ղրիմում գտնվող վերջինիս հատվածը, երբ 1441 թվականին հիմնադրվեց Ղրիմի խանությունը:

XV դարի վերջին Ոսկե Ղորղայի վերջնական ոչնչացումից հետո Նրա փլատակների վրա ստեղծվեցին իրենց բնույթով մոտոլ-թաթարական մի շարք պետական միավորներ, ընդ որում, քանի որ երբեմնի Ոսկե Ղորղայի արևելյան տարածքներում սկսեց գերակշռել թյուրքական

¹ Շարաֆ խան Բադիշեյի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»:

² Շարաֆ խան Բադիշեյի «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 2:

³ Զիովանի Անջիոլելլո «Ուղեգրություն», գլուխ 9; Կատերինո Չենո «Ուղեգրություն», գիրք 1:

տարրն, ի դեմս ամենից առաջ թուրքմենների, ապա մոնղոլ-թաթարական տարրը հետ քաշվեց և կենտրոնացավ Ղրիմի խանության տարածքում: Ուշագրավ պետական այս միավորում տիրում էր Գիրեյների տոհմը, որն իրեն սերած էր համարում Զինգիզ-խանից, և արդյունքում Մերձսևծովյան ու Նախակովկասյան տափաստաններում մոնղոլական երբեմնի փառքի վերականգման բեռը իրենց վրա վերցրին հենց Ղրիմի տիրակալները, ընդ որում նրանց լրացուցիչ լավատեսություն էր հաղորդում այն հանգամանքը, որ, ինչպես արդեն ասվեց, թեև թուլացած և որոշակիորեն սահմանափակված, սակայն Ոսկե Զորդայի ուժերն, ըստ էության, բյուրեղացել էին հենց իրենց ձեռքի տակ:

Աշխարհաքաղաքական առումով Ղրիմի խանության հիմնական հակառակորդը, ինչպես նաև հարվածային հիմնական թիրախը քրիստոնյա պետական միավորներն էին, ի դեմս Ռուսական իշխանությունների, ինչպես նաև Լեհական թագավորության: Այս առումով լիովին սպասելի էր նաև, այն, որ Ղրիմի խանությունը սերտորեն դաշնակցում էր Օսմանյան սուլթանության հետ՝ ամենից առաջ բնականաբար հենց հյուսիսային կամ բալկանյան սահմանում վերջինիս մղած մարտական գործողություններում:

Արդյունքում՝ Մերձսևծովյան տափաստանի հարավային մասում հայտնվեց մի գիշատիչ պետական միավոր, որն այդուհետ երեք երկար հարյուրամյակ շարունակ, բյուրեղացնելով նաև հարակից տարածքների քոչվորների ռազմական հնարավորությունները, մի իսկական պատուհաս էր դառնալու շրջակա քրիստոնյաների համար: Ղրիմի նորաստեղծ խանության հենց այս հեռանկարն էլ ամենից առաջ և ամենից լավ նկատեց քննախույզ Մեհմեդ II-ը, որը, խնդիր ունենալով նաև Ջենովայի հանրապետության հետ, որոշեց տեղում իր ձեռքը վերցնել ամեն ինչ: Արդյունքում՝ 1475 թվականի հունիսին Օսմանյան սուլթանության բանակը (70.000, 300 նավ) Ջենովայի հանրապետության բանակից (մոտ 2.000) և քաղաքի Զայ ռազմիկներից (մոտ 500) գրավեց Կաֆան¹, որից հետո արդեն 1475 թվականի հունիսին Մանկոպի ճ-մ-ում քաղաքը պաշարած և կեղծ նահանջ իրականացրած Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 5.000) անակնկալ հարձակումով գրավեց այն ուժերը ցրած Ջենովայի հանրապետության բանակից (մոտ 200) և քաղաքի Զայ ռազմիկներից (մոտ 50)²: Վերջին իրադարձությունները ծանր հարված հասցրին նաև սևծովյան ավազանում Ջենովայի հանրապետության դիրքերին՝ հիմքեր ստեղծելով Ոսկե Զորդայի փլատակների վրա ոտքի կանգնած Ղրիմի խանության առաջընթացի, ինչպես նաև վերջինիս և Օսմանյան սուլթանության համագործակցության համար:

Այսպիսով, եթե դեպի Սև ծով մուտք ապահովող Նեղուցներում օսմանյան իշխանության հաստատումն իտալական առևտրականներին արդեն իսկ զրկում էր սևծովյան ավազանում հաջող գործունեության ծավալելու հեռանկարից, ապա սպառնալիքների ուժեղացումն էլ տեղում վերջնականապես բերեց առևտրական նույն այդ գաղութների անկմանը: Մերձավոր Արևելքում հեռուն գնացող իրադարձություններ էին տեղի ունենում, սակայն նույն այս ժամանակ Զարթլիի թագավորությունը շարունակվում էր տապակվել իր ներքին զարգացումներում:

Գլուխ 48

Զարթլիի թագավորության մասնատման վերջնական ամրագրումը

1473 թվականի գարնանը Օդիշիի ճ-մ-ում Բագրատ I-ի գլխավորած Իմերեթիայի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Զայ ռազմիկները (մոտ 2.000) հաղթեցին Մեգրելիայի իշխանության իշխան Վամիկ Դադիանու (1473-1482) գլխավորած Մեգրելիայի, Գուրիայի ու Աբխազիայի իշխանությունների միացյալ բանակին (մոտ 7.000), որից հետո առանց մարտերի մտան քաղաք³: Արդյունքում՝ Մեգրելիայի իշխանությունը կրկին ընդունեց

¹ Մեհմեդ Նեշրի «Համընդհանուր պատմություն», գլուխ 260; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»; Անանուն «Ղրիմի Կաֆայի անեցի գաղթականների մասին»; Անանուն Կաֆայեցի «Հիշատակարան 1476 թվականի»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Խաչատուր Կաֆայեցի «Հիշատակարան 1483 թվականի»; Հովհաննես Երեցի Շարունակող «Ժամանակագրություն»; Անանուն «Ժամանակագրություն 1532 թվականի»; Անդրեաս Եվդոկացու Շարունակող «Ժամանակագրություն»; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 51; Հակոբ Կամենացի «Վենետիկյան ժամանակագրություն»; Երեմիա Զյոյլուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 7; Անանուն Թավրիզեցի «Ժամանակագրություն»; Անանուն «Մասնավոր ժամանակագրություն»; Գրիգոր Վարազեցի «Ժամանակագրություն»:

² Մեհմեդ Նեշրի «Համընդհանուր պատմություն», գլուխ 261:

³ Վախուշտի Բագրատունի «Եգերթի, Աբխազիայի և Իմերեթիայի կյանքը»:

Իմերեթիայի թագավորության գերիշխանությունը: Շուտով, սակայն, ներքին խնդիրներին ավելացան նաև արտաքին խնդիրները, քանզի, հույսը կտրած հզոր հակառակորդի դեմ առավելության հասնելու գաղափարից, Ուզուն-Յասանը, ինչպես մի ժամանակ վարվել էին Ղարա-Ղոյունլուները, պատերազմ սկսեց Զարթլիի թագավորության դեմ:

1475 թվականի աշնանը Աղ-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (մոտ 110.000) ասպատակեց Գուգարքը և Իմերեթիայի թագավորության այլ տարածքները¹, իսկ 1476 թվականի աշնանն էլ կրկնեց հարվածը²: 1477 թվականի սեպտեմբերից մինչև հոկտեմբեր հակառակորդը ևս մեկ անգամ հարված հասցրեց Գուգարքին և Իմերեթիայի թագավորության այլ տարածքներին³, սակայն այս անգամ ավելի լուրջ ընդհարումներ տեղի ունեցան:

1477 թվականի սեպտեմբերին Աղ-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (100.000) Իմերեթիայի թագավորության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 500) պաշարեց Օրբեթ ամրոցը, բայց չկարողացավ գրավել այն⁴: 1477 թվականի հոկտեմբերին, սակայն, Ուզուն-Յասանի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Աղ-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (մոտ 95.000) Իմերեթիայի թագավորության բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 500) այնուհանդերձ գրավեց Տիֆլիսը⁵՝ դրանով իսկ կարծես վերադարձնելով թեմուրյան դարաշրջանի ծանր պատկերները: Այս անգամ բարեբախտաբար, սակայն, ասպատակելով շրջակայքը, բայց բավարար ուժեր չունենալով ամրապնդվելու գրաված տարածքներում, 1478 թվականի գարնանը խոշոր փրկագին ստացած Աղ-Ղոյունլուների էմիրության բանակը նահանջեց:

Աղ-Ղոյունլուների էմիրության ռազմական մեքենայի հետ քաշվելու հետ գրեթե նույն ժամանակ էլ մահացավ Իմերեթիայի թագավորության արքա Բագրատ I-ը, որից էլ օգտվելով, Ալեքսանդր II Մեծի որդի Դեմետրե արքայազնի տղա Կոնստանդինը՝ Կոնստանդին IV-ը (1477-1505), հռչակվեց Զարթլիի վերահռչակված թագավորության արքա՝ ըստ եղբայրության, փաստորեն վերջ դնելով անձնական ունիայի հաշվին Իմերեթիայի և Զարթլիի թագավորությունների միավորմանը, բայց նաև ամրագրելով Կրաստանի քաղաքական բաժանման վերջնական պատկերը: Զարթլիի թագավորության նոր արքան մի բավականին ուժեղ և ձեռներեց անձնավորություն էր, որը հետագա տասնամյակներում բոլոր ջանքերը ներդրեց իր թագավորության հինավուրց փառքն ու հզորությունը վերականգնելու ուղղությամբ: Ինչ վերաբերում է Իմերեթիայի թագավորությանը, ապա այստեղ արքա հռչակվեց Բագրատ I-ի որդի Ալեքսանդր I-ը (1478-1510), որը մեծ հաշվով ևս բավականին ունակ մի անձնավորություն էր: Յարկ է նշել, սակայն, որ Կոնստանդին IV-ի և Իմերեթիայի թագավորության արքա Ալեքսանդր I-ի միջև այնուհանդերձ առկա փոխադարձ մրցակցությունը, գումարված Գեորգի I-ի մահից հետո Կախեթիից նույն այս ժամանակ այս ամենին հետևող վերջինիս որդի, Կախեթիի թագավորության նոր արքա Ալեքսանդր I-ի (1478-1511) դժգոհությանը, վրացական պետական միավորների համար ի վերջո դրական արդյունք որևէ կերպ չապահովեցին, երբ առկա քաղաքական մասնատվածությունը, փաստորեն, ի չիք դարձրեց բավականին ունակ երկու գահակալների եռանդը: Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, որ Կախեթիի թագավորության արքա Ալեքսանդր I-ը,

¹ Անանուն «Յիշատակարան 1478 թվականի»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Անանուն Երուսաղեմի «Ժամանակագրություն»:

² Յովսեփ Գրիգ «Յիշատակարան 1476 թվականի»; Գաբրիել Յովսանյանցի «Յիշատակարան 1477 թվականի»; Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»; Յակոբ Յիսուսի «Ժամանակագրություն»:

³ Ժոզեֆտ Բարբարո «Ուղեգրություն»; Ջիովանի Անջիոլելլո «Ուղեգրություն», գլուխ 10; Ֆեյզալլահ Խունջի «Պատմություն»; «Զարթլի-Ցխովրեթ», Անանուն «Բագրատունիների թագավորության պատմություն 1452-1605 թվականների»; «Զարթլի-Ցխովրեթ», Անանուն «Բագրատի թագավորության պատմությունը»; «Նոր Զարթլի-Ցխովրեթ», Բերիա Էզևատաշվիլի «Ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Չմշկածագեցի «Յիշատակարան 1477 թվականի»; Մելիքսեթ Բասենցի «Յիշատակարան 1477 թվականի»; Ալեքսիոս Զեփեցի «Յիշատակարան 1477 թվականի»; Մկրտիչ Տիֆլիսցի «Յիշատակարան 1477 թվականի»; Անանուն «Յիշատակարան 1477 թվականի»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»:

⁴ «Նոր Զարթլի-Ցխովրեթ», Բերիա Էզևատաշվիլի «Ժամանակագրություն»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»:

⁵ Ֆեյզալլահ Խունջի «Պատմություն»; Ջիովանի Անջիոլելլո «Ուղեգրություն», գլուխ 10; Ժոզեֆտ Բարբարո «Ուղեգրություն»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Եգեթի, Աբխազիայի և Իմերեթիայի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»; Դավիթ Բագրատունի «Կրաստանի պատմությունը», գլուխ 114; «Զարթլի-Ցխովրեթ», Անանուն «Բագրատունիների թագավորության պատմություն 1452-1605 թվականների»; «Զարթլի-Ցխովրեթ», Անանուն «Բագրատի թագավորության պատմությունը»; «Նոր Զարթլի-Ցխովրեթ», Բերիա Էզևատաշվիլի «Ժամանակագրություն»; Թադեոս Սեբաստացի «Ռումաց ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Չմշկածագեցի «Յիշատակարան 1477 թվականի»; Մկրտիչ Տիֆլիսցի «Յիշատակարան 1477 թվականի»; Մելիքսեթ Բասենցի «Յիշատակարան 1477 թվականի»; Անանուն «Յիշատակարան 1477 թվականի»; Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»:

ի տարբերություն Կոնստանդին IV-ի և մյուս Ալեքսանդր I-ի, նույն այս ժամանակ բավականին լայն համագործակցություն էր ապահովում Աղ-Ղոյունլուների էմիրության հետ:

Այսպես թե այնպես, սակայն 1479 թվականի ամռանը Զարթլիի թագավորությունն ի վերջո այնուհանդերձ միավորելու նպատակ հետապնդող Կոնստանդին IV-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 3.000) Իմերեթիայի թագավորության բանակից (մոտ 500) գրավեցին Գորին¹, իսկ 1480 թվականի ամռանն էլ Կոնստանդին IV-ի ռազմական մեքենան, դաշնակցած Մեգրելիայի ու Գուրիայի իշխանությունների բանակների հետ, տիրեց նույնիսկ Զուբայիսիին², սակայն զարգացնել այդ հաջողությունն այդպես էլ չստացվեց:

Գլուխ 49

Աղ-Ղոյունլուների էմիրությունում Յաղուբի գահակալման սկիզբը

Դեպի Վրաստան տեղի ունեցած վերջին արշավանքի ժամանակ Ուզուն-Հասանը սրի պատահական մի հարված էր ստացել, ընդ որում վերքը հետագայում բարդացավ, Ուզուն-Հասանի առողջական վիճակը անկում ապրեց և արդյունքում 1478 թվականի հունվարի 8-ին նա կնքեց իր մահկանացուն՝ սեփական հետնորդներին թողնելով սկզբունքորեն ուժեղ, սակայն ոչ այն ուժի մի պետություն, որը նախատեսել էր ինքը: Հանգուցյալին հաջորդեց նրա որդի Խալիլը (1478), որը, զգուշանալով գահակալական պայքարից, իր եղբայրներից անմիջապես էլ սպանել տվեց Մախսուդին, իսկ մյուս եղբայր Յաղուբին էլ ձերբակալեց: Նոր էմիրը ճնշեց նաև հորեղբոր գահակալական նկրտումները: Շուտով պարզվեց, սակայն, որ էմիրության բարձրագույն ղեկավար կազմն այնուհանդերձ խիստ դժգոհ է Խալիլի կենտրոնածիճ քաղաքականությունից, ինչն էլ ի վերջո բերեց նրան, որ խռովարարների ընտրությունը կանգ առավ նույն Յաղուբի վրա: Արդյունքում՝ ապստամբները բանտարկությունից ազատեցին Յաղուբին և արագորեն համալրեցին նրա բանակը, որից հետո կողմերն իրար եկան վճռական ընդհարումում:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1478 հուլիսի 15 – Հերի ճ-մ³

Գահակալական պայքար սկսած Ուզուն-Հասանի որդի Յաղուբի գլխավորած բանակը (մոտ 50.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500), Ամիրոհ առաջանալով դեպի Հեր, ճամբար զարկեցին քաղաքի մոտակայքում, որտեղ, ստանալով համալրումներ այդ թվում նաև Արցախի ու Սյունիքի հայերից (մոտ 500), սկսեցին պատրաստվել Խալիլի գլխավորությամբ Թավրիզից առաջխաղացող Աղ-Ղոյունլուների էմիրության կառավարական բանակի (մոտ 50.000) հետ ընդհարմանը: Կողմերն իրար մոտեցան և հաջորդ օրը վաղ առավոտյան մարտակարգ ընդունեցին, ընդ որում Խալիլի բանակի առաջին շարքում տեղաբաշխվեցին հրանոթները՝ ուժեղացված արկերուզավորներով:

I փուլ – Յաղուբի բանակի առաջապահը կազմող թեթև հեծելազորը ողջ ճակատով անցավ հարձակման, սակայն արդյունքում, հատկապես ծանր կորուստներ կրելով հակառակորդի հրետանու և արկերուզավորների կրակից, շարտվեց ելման դիրքեր:

II փուլ – Չարգացնելով հաջողությունը՝ Խալիլի բանակը անցավ հակահարձակման և պարտության մատնեց հակառակորդի բանակի նաև երկրորդ շարքին: Դրանից հետո, վերախմբավորելով ուժերը, Խալիլի բանակը պատրաստվեց հարձակումը շարունակել, հարվածելով հակառակորդի բանակի աջ թևի և կենտրոնի ուղղությամբ՝ միաժամանակ

¹ Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»:

² Վախուշտի Բագրատունի «Եգերթի, Աբխազիայի և Իմերեթիայի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»:

³ Ֆեյզալիա Խուսի «Պատմություն»; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»; Աբբաս-գուլի-աղա Բաբիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 3; Մելիքսեթ Առեստեցի «Հիշատակարան 1479 թվականի»; Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»; Հակոբ Հիսուսցի «Ժամանակագրություն»:

նաև հույս ունենալով, որ թշնամու ձախ թևում նյութվող դավաճանական ելույթը հաջողությունը կապահովի նաև այստեղ:

III փուլ – Խալիլի բանակը հարձակման անցավ հակառակորդի աջի թևի և կենտրոնի ուղղությամբ, ընդ որում միաժամանակ դավաճանական ելույթ սկսվեց նաև Յաղուբի բանակի ձախ թևում: Արդյունքում՝ Խալիլի բանակին հաջողվեց ծանր պարտության մատնել հակառակորդի բանակի աջ թևին, սակայն կենտրոնում որևէ հաջողության հասնել այդպես էլ չհաջողվեց, իսկ Յաղուբի բանակի ձախ թևում սկսված դավաճանական ելույթն էլ ճնշվեց:

IV փուլ – Վերախմբավորելով ուժերը՝ Խալիլի բանակը վճռական հարձակման անցավ հակառակորդի կենտրոնի ուղղությամբ, սակայն այդ ընթացքում, ընկնելով հակառակորդի աջ և, հատկապես, ձախ թևերի թևանցիկ-թիկունքային հակահարվածների տակ, հայտնվեց շրջապատման մեջ ու համառ մարտից հետո ծանր պարտություն կրեց:

V փուլ – Յաղուբի բանակը ոչնչացրեց կամ փախուստի մատնեց Խալիլի բանակի մնացորդներին:

Հայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 10.000, թշնամին՝ մոտ 25.000 զինվոր: Խալիլը սպանվեց, նրա բանակի մնացորդները անցան Յաղուբի կողմը:

Այսպիսով՝ Աղ-Ղոյունլուների Եմիրության Եմիր հռչակվեց տասնչորսամյա Յաղուբը (1478-1490), որը, չնայած պատանեկան տարիքին, ուժեղ և խելամիտ մի անձնավորություն էր: Նոր Եմիրն, ըստ Եուբյան, կարողացավ պահել իրեն բաժին հասած Եմիրության նախկին հզորությունը, թեև նոր զարգացումների կամ արտաքին ձեռքբերումների մասին խոսել արդեն, ըստ Եուբյան, չէր կարելի, իսկ Աղ-Ղոյունլուների Եմիրությունն էլ արդեն մուտք էր գործել «գուլյամական դարաշրջան»: Իրոք, Յաղուբի օրոք խոշոր պատերազմներ և նվաճումներ, ինչպես արդեն ասվեց, ըստ Եուբյան, արդեն չկային, իսկ դա էլ իր հերթին ինքնին նշանակում էր, որ շուտով այնպիսի մի տիպի պետական միավոր, ինչպիսին Աղ-Ղոյունլուների Եմիրությունն է, սկսելու է ինքն իրեն քայքայել ներսից: Արդյունքում, չնայած մեծ հաշվով խաղաղ և հաջող կառավարմանը, հենց Յաղուբի օրոք էլ աստիճանաբար սրվեցին Եմիրությունում սկիզբ առած սոցիալ-քաղաքական բացասական զարգացումները, որոնք հետագայում կործանարար հետևանքներ էին ունենալու, երբ Յաղուբն ու նրա կառավարման շրջանն էլ, սոցիալ-քաղաքական իմաստով, փաստորեն կրկնեցին Աբու-Սալիհին և Էլխանությանը:

Հարկ է նշել, որ Աղ-Ղոյունլուների Եմիրության կառավարման ղեկին Յաղուբի հաստատվելը Արցախի և Սյունիքի հայերի համար մի պահ այնուհանդերձ բավականին բացասական հետևանք ունեցավ, քանի որ այստեղի իշխանական տոհմերը վերջին իրադարձություններում աջակցել էին Խալիլին և փաստորեն ստեղծվեց նույն այն իրավիճակը, որն առաջացել էր 1410 թվականին Ղարա-Յուսուֆի, Ահմեդի և Սմբատ Օրբելյանի պարագայում: Արդյունքում՝ 1478 թվականի օգոստոսին Աղ-Ղոյունլուների Եմիրության բանակը (մոտ 30.000) ասպատակեց Սյունիքը և Արցախի հարավը, սակայն, ենթարկվելով Վելիջան Հասան-Ջալալյանի ու Սայտոն Դոփյանի գլխավորած Հասան-Ջալալյանների և Դոփյանների միացյալ բանակի (մոտ 5.000) անկանոն հարվածներին, նահանջեց¹:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1478 օգոստոսի սկիզբ - սեպտեմբերի սկիզբ – **Յոր ամրոցի գրավումը** (Արցախ, Սիսական-ի-Կոտակ գավառ)²

Վելիջան Հասան-Ջալալյանի և Սայտոն Դոփյանի գլխավորած Հասան-Ջալալյանների ու Դոփյանների միացյալ բանակի (մոտ 5.000) անկանոն հարվածներին ենթարկվող Աղ-Ղոյունլուների Եմիրության բանակը (մոտ 20.000) պաշարեց ամրոցը Վելիջան Հասան-Ջալալյանի գլխավորած Հայկական բանակից (մոտ 700):

¹ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Արցախի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Ամիրջանյան Ս. «Դիզակ», Երևան 2006, էջ 81-83:

² Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Արցախի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Ամիրջանյան Ս. «Դիզակ», Երևան 2006, էջ 81-83:

I փուլ – Օգոստոսի սկզբին թշնամին մի շարք գրոհներ ձեռնարկեց, սակայն Հայկական բանակը հետ մղեց դրանք:

II փուլ – Օգոստոսի վերջին խոշոր համալրում (մոտ 20.000) ստացած Ադ-Ղոյունլուների էմիրության բանակը կրկին հարձակման անցավ, սակայն մի քանի օր տևած մարտերից հետո հետ շարտվեց ելման դիրքեր:

III փուլ – Սեպտեմբերի սկզբին թշնամին գտավ դեպի ամրոց տանող գաղտնի ջրագիծը և աղտոտեց այն նավթով: Ստեղծված ջրի պակասը Հայ ռազմիկների մեծ մասին ստիպեց գաղտնուղիներով դուրս գալ ամրոցից և հեռանալ: Ստացվեց այնպես, սակայն, որ այս ամենի մասին տեղեկացած թշնամին անհապաղ անցավ գրոհի և, գրավելով ամրոցի արտաքին պարիսպը, իրական վտանգ ստեղծեց ամրոցից հեռանալ փորձող Հայ ռազմիկների համար:

IV փուլ – Ցանկանալով ժամանակ շահել և ապահովել յուրայինների նահանջը՝ Հայ ռազմիկների մի փոքրիկ ջոկատ ամրացավ թշնամու առաջխաղացման ուղու վրա գտնվող աշտարակներից մեկում և, համառորեն դիմադրելով վերջինիս, թույլ տվեց նահանջողներին հաջողությամբ հեռանալ:

V փուլ – Թշնամին շրջապատեց աշտարակում պաշտպանվող Հայ ռազմիկներին, որոնք, դիմադրելով մինչև վերջ, ողջ կազմով ընկան անհավասար մարտում:

Հայերը կորցրին մոտ 300, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:

Գլուխ 50

Մերձավոր Արևելքը ուժեղ խաղաղոյանների ակտիվացման ֆոնին

Օսմանյան սուլթանության արևելյան քաղաքականության հաղթահանողությից և Ղահրամանյանների էմիրության հնազանդեցումից հետո տեղում կայունացանելով իրավիճակը՝ Մեհմեդ II-ը քաղաքական օրակարգ մտքեց արդեն նաև Չուլքադարյանների էմիրության խնդիրը, որն, իր թուլությամբ հանդերձ, դեպի անկման գնացող Ղահրամանյանների, ինչպես նաև անչափ թուլացած Ռամադանյանների էմիրությունների ֆոնին տարածաշրջանի այնուհանդերձ, ըստ էության, ամենաուժեղ թուրքմենական էմիրությունն էր, եթե, իհարկե, չհաշվենք Ադ-Ղոյունլուների էմիրությանը: Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, որ Չուլքադարյանների մոտ նույնիսկ սեփական իշխանությունը հաստատելուց հետո էլ Կայիտ-բեկն այնուհանդերձ շարունակում էր դժգոհ մնալ Շահ-Բուղաղից և արդյունքում բանն ի վերջո հասավ նրան, որ, երբ 1480 թվականին Շահ-Բուղաղի դեմ պայքար սկսեց նրա եղբայր, Մեհմեդ II-ի քրոջ ամուսին Բոզգուլոդը, պաշտոնական Կահիրեն Շահ-Բուղաղին որևէ աջակցություն այդպես էլ ցույց չտվեց: Այսպես թե այնպես, սակայն 1480 թվականի գարնանը Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց Չուլքադարյանների էմիրության տարածքը և Լեռնային Կիլիկիան՝ գահընկեց անելով Չուլքադարյանների էմիրության էմիր Շահ-Բուղաղին ու գահ բարձրացնելով նոր էմիր, վերջինիս եղբայր Բոզգուլոդին (1480-1515), որն իր հերթին ընդունեց Օսմանյան սուլթանության գերիշխանությունը¹:

Չուլքադարյանների էմիրության հիսունհինգամյա նոր էմիրը, երկար տարիների ապրած և գործած լինելով Օսմանյան սուլթանությունում, մեծ փորձի, եռանդի, խելքի ու կամային հատկանիշների տեր խոհեմ մի անձնավորություն էր, որը, չնայած գահին էր հասել պաշտոնական Ստամբուլի աջակցությամբ, սակայն իր երկարատև կառավարման ողջ շրջանում այնուհանդերձ հաջող խուսանավում իրականացրեց տարածաշրջանի առաջատար բոլոր ուժերի միջև՝ փորձ կատարելով պահպանել սեփական ինքնիշխանության հնարավորինս բարձր մակարդակը: Իհարկե, պայմանավորված սոցիալ-քաղաքական և նույնիսկ ժողովրդագրական գործոններով, Չուլքադարյանների էմիրության տիպի պետական միավորների ժամանակն արդեն անվերադարձ կերպով անցնում էր, սակայն նույնիսկ այս պայմաններում էլ, ի պատիվ Բոզգուլոդի պետք է ասել, որ ստեղծված իրավիճակից նա քամեց հնարավորինս առավելագույնը՝ դրականորեն առանձնանալով նույն Ղահրամանյանների և Ռամադանյանների էմիրությունների իր ժամանակակից դժգույն առաջնորդների ֆոնին: Ինչ վերաբերում է Շահ-Բուղաղին, ապա նա

¹ Շարաֆ խան Բադիշեյի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»; Մարտիրոս Ստամբուլցի «Հիշատակարան 1480 թվականի»:

սկզբում ապաստան գտավ Մամլուքյան սուլթանությունում, սակայն հետագայում անսկաստ լքեց այն և անցավ Օսմանյան սուլթանություն:

Վերջին տարիներին Աղ-Ղոյունլուների էմիրությունում ընթացած գահակալական կարճատև պայքարը, ինչպես նաև էմիրության ղեկին պատանի էմիրի հայտնվելը, ըստ էության, սխալ ընկալվեցին Կայիտ-բեկի կողմից, որը արդյունքում հետևության եկավ, որ, ինչպես Էլխանության պարագայում էր եղել, հնարավոր է հյուսիս-արևելյան հարևանի ուղղությամբ հաջող մարտական գործողություններ մղել՝ վերականգնելով հին դիրքերը Եփրատ գետի վերին հոսանքում: Պաշտոնական Կահիրեն, սակայն, հաշվի չէր առել այն հանգամանքը, որ Ուզուն-Յասսակի թողած ռազմավարչական համակարգը դեռևս բավականին գործուն էր: 1472 թվականին Կայիտ-բեկին հաջողվել էր բավականին հեշտությամբ տիրել Եդեսիային, սակայն այս անգամ իրավիճակն այլ էր և, դատելով ըստ ամենայնի, այս ուղղությամբ անհրաժեշտ հետևություններ արդեն վաղուց արվել էին:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1480 դեկտեմբերի վերջ – Եդեսիայի ճ-մ¹

Մամլուքյան սուլթանության բանակի գլխավոր հրամանատար, վեզիր Յաշ-բեկի գլխավորությամբ Հայեպից դեպի հյուսիս-արևելք առաջխաղացած Մամլուքյան սուլթանության բանակը (100.000²), Աղ-Ղոյունլուների էմիրության (մոտ 1.000) կայազորից և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100) ուժերի մի մասով (40.000) պաշարելով քաղաքը, ուժերի մնացած մասը ասպատակության նպատակով ցրեց շրջակայքում: Տեղեկանալով այս մասին՝ Բայանդուր-բեկի, Սուլեյման-բեկի և Սուֆի-խալիլի գլխավորած Աղ-Ղոյունլուների էմիրության (մոտ 80.000) ու Տարոնի իշխանության (մոտ 5.000) միացյալ բանակը շարժվեց քաղաքի ուղղությամբ:

I փուլ – Մամլուքյան սուլթանության բանակը, հրետակոծության և կրականետության ենթարկելով քաղաքը, մի շարք գրոհներ ձեռնարկեց, սակայն որևէ հաջողության չհասավ: Շուտով իր հերթին, տեղեկանալով քաղաքին մոտեցող հակառակորդի հիմնական բանակի մասին, Մամլուքյան սուլթանության բանակը, որոշակի ուժեր թողնելով քաղաքը շրջափակված պահելու համար, իրար բերեց ցրված ուժերը և շարժվեց վերջինիս ընդառաջ: Մոտենալով միմյանց՝ հաջորդ օրն առավոտյան կողմերը մարտակարգ ընդունեցին:

II փուլ – Մամլուքյան սուլթանության բանակը վճռական հարձակման անցավ հակառակորդի կենտրոնի ուղղությամբ, սակայն այդ ընթացքում, ընկնելով վերջինիս բանակի թևերի թևանցիկ-թիկունքային հարվածների տակ, հայտնվեց շրջապատման մեջ և համառ մարտից հետո ծանր պարտություն կրեց ու ցրվեց:

Հայերը կորցրին մոտ 700, դաշնակիցը՝ մոտ 7.000, թշնամին՝ մոտ 40.000 զինվոր: Յաշ-բեկը մի շարք այլ բարձրաստիճան հրամանատարների հետ միասին գերի ընկավ և մահապատժի ենթարկվեց:

1481 թվականին մայիսի 3-ին դեպի արևելք նախապատրաստվող խոշոր արշավանքի սկզբի հենց ամենաեռուն պահին Էլ Մեհմեդ II-ը կնքեց իր մահկանացուն, ինչից հետո սուլթան հռչակվեց վերջինիս որդի Բայազետ II-ը (1481-1512), իսկ արշավանքն Էլ բնականաբար չեղյալ համարվեց: Նոր սուլթանին բաժին էր հասել փայլուն և վերելքի մեջ գտնվող մի ժառանգություն, սակայն, ի տարբերություն հոր, լինելով ավելի հանգիստ ու ոչ ռազմունակ մի անձնավորություն, Բայազետ II-ը մեծ հաշվով սահմանափակվեց միայն խաղաղ կառավարմամբ՝ պատերազմելով միայն դրան հարկադրված լինելու պարագայում: Ավելին, ի սկզբանե Բայազետ II-ը գահակալական նույնիսկ որոշակի խնդիրներ ուներ, որոնք ավելի իջեցրին նրա ակտիվությունը:

¹ Ֆեյզալիա Խունջի «Պատմություն»; Ջիովանի Անջիոլելլո «Ուղեգրություն», գլուխ 10; Շարաֆ խան Բադիշեյի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»: Մովսես Արծկեցի «Հիշատակարան 1481 թվականի»; Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»:

² Այս ճակատամարտի մասին մանրամասն տեղեկություններ է տալիս իբն Ալասը, որը հայտնում է նաև Մամլուքյան սուլթանության բանակի թվաքանակի մասին: Ըստ Ֆեյզալիա Խունջի՝ Մամլուքյան սուլթանության բանակը կազմել է 100.000 ռազմիկ:

Արդյունքում, նոր պայմաններում զգալով պաշտոնական Ստամբուլի որոշակի թուլությունը, ռազմաքաղաքական իրավիճակի գնահատման բացառիկ մի հոտառություն ունեցող Բոզգուրդն անմիջապես էլ կապեր հաստատեց Կայսր-բեկի հետ և անցավ նրա կողմը: Այս առումով հատկանշական էր, որ, թեև Բայազետ II-ի պահանջով Բոզգուրդն այնուհանդերձ իր մասնակցությունը բերեց գործող սուլթանի դեմ գահակալական պայքար սկսած վերջինիս եղբայր Ջեմի դեմ պայքարին, սակայն նույն Ջեմն ի վերջո հնարավորություն ստացավ պատսպարվել Կահիրեում: Այս ժամանակաշրջանում Բայազետ II-ի և Բոզգուրդի հարաբերություններին որոշակի լարվածություն էր հաղորդում նաև Ղահրամանյանների արդեն իսկ գրեթե ոչնչացված էմիրությունից Չուքադարյանների մոտ տեղափոխվող անձանց հետ կապված խնդիրները, որոնք ի սկզբանե համարվում էին սուլթանի հպատակներ, սակայն Չուքադարյանների էմիրը սրանց իր հերթին հաշվում էր հենց սեփական հպատակների շարքերում՝ դրանից բնականաբար բխող ֆինանսահարկային հետևանքներով:

Ըիչ թե շատ կարգի գցելով հարաբերությունները Իմերեթիայի թագավորության հետ, Կոնստանդին IV-ը նույն այս ժամանակ անդրադարձ կատարեց Սամցխեի աթաբեկությանը, որտեղ 1466 թվականին Ղվարդվարե Ջակելիի մահից հետո վերջինիս հաջորդել էր նրա որդի Բահադուրը (1466-1475), իսկ այժմ էլ իշխում էր վերջինիս եղբայր Սանուչար Ջակելին (1475-1487): 1481 թվականի ամռանը Ջավախքի ճ-մ-ում Կոնստանդին IV-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 20.000, այդ թվում հյուսիս-կովկասյան լեռնականներ) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 8.000), ինչպես նաև Մեգրելիայի ու Գուրիայի իշխանությունների միացյալ բանակը (մոտ 10.000) հաղթեցին Սանուչար Ջակելիի գլխավորած Սամցխեի աթաբեկության բանակին (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 5.000)¹, ինչի արդյունքում Սամցխեի աթաբեկությունը ընդունեց Զարթլիի թագավորության գերիշխանությունը: Միաժամանակ իր հերթին, օգտվելով հյուսիսային քրիստոնյաների մոտ առկա խառն դրությունից, 1482 թվականի աշնանը Աղ-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (մոտ 30.000) ասպատակեց Գուգարքի արևելքը և նահանջեց²:

1483 թվականի օգոստոսի 16-ին, սակայն, Արադետիի ճ-մ-ում (Կենտրոնական Վրաստան, Գորիից մոտ 20 կմ հյուսիս-արևմուտք) Սանուչար Ջակելիի գլխավորած Սամցխեի աթաբեկության բանակը (մոտ 15.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 5.000) հաղթեցին Կոնստանդին IV-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակին (մոտ 20.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 2.000)³, ինչն, ըստ էության, զրոյին հավասարեցրեց մինչ այդ Կոնստանդին IV-ի արձանագրած բոլոր ձեռքբերումները: Արդյունքում՝ Սամցխեի աթաբեկությունը փաստացի թրթափեց Զարթլիի թագավորության գերազահությունը, իսկ Իմերեթիայի և Կախեթիի թագավորությունների անկախությունն էլ վերջնականապես ամրապնդվեց: Օգտվելով այս ամենից՝ 1483 թվականի հոկտեմբերից մինչև նոյեմբեր Աղ-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (մոտ 30.000) կրկին ասպատակեց Գուգարքի արևելքը և նահանջեց⁴: Նմանատիպ ընթացքով և արդյունքով ևս մեկ հարված հյուսիսի քրիստոնյաներին եկավ արդեն 1485 թվականին⁵: Նույն այս ժամանակ, սակայն, սկիզբ առավ Օսմանա-Մամլուքյան I պատերազմը (1483-1491):

¹ Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարջքի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»:

² Այս մասին հայտնում է Աիմեդ իբն Մուհամմեդ ալ-Կաֆարի ալ-Ղազվինին:

³ Զարթլի-Ցխովրեբա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարջքի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Եզերքի, Աբխազիայի և Իմերեթիայի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»:

⁴ Այս մասին հայտնում է Յասսն Ռումլուն:

⁵ Ֆեյզալլահ Խունջի «Պատմություն»; «Զարթլի-Ցխովրեբա», Անանուն «Բագրատունիների թագավորության պատմություն 1452-1605 թվականների»; Զարթլի-Ցխովրեբա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների; «Զարթլի-Ցխովրեբա», Անանուն «Բագրատունիների թագավորության պատմություն 1452-1605 թվականների»; «Նոր Զարթլի-Ցխովրեբա», Բերիա Էգնատաշվիլի «Ժամանակագրություն»:

Գլուխ 51 Օսմանա-Մամլուքյան I պատերազմը

Սկսած արդեն 1480 թվականից մինչ այդ որոշակիորեն մրցակցային, սակայն մեծ հաշվով գործնական բնույթ կրող Օսմանյան և Մամլուքյան սուլթանությունների հարաբերությունները սկսեցին աստիճանաբար սրվել: Իրոք, դեռևս Մեհմեդ II-ն էր նախատեսել Մամլուքյան սուլթանության դեմ մի մեծ արշավանք իրականացնել ու, թեև մահը ռազմաշունչ այս տիրակալին խանգարեց կյանքի կոչել այդ ծրագիրը, սակայն այն մեծ հաշվով գոյություն ուներ՝ նամանավանդ սահմանային վեճերի մշտական առկայության պարագայում: Տարածաշրջանի երկու հզոր ուժերի միջև սկիզբ էր առնում հերթական մեծ պատերազմը և այս պարագայում այնուհանդերձ ստիպված էր լինելու ընտրություն կատարել նաև Չուլքադարյանների էմիրության էմիրը:

1483 թվականի հուլիսին առայժմ չկողմնորոշվող Բոզգուրդի գլխավորած Չուլքադարյանների էմիրության բանակը (մոտ 20.000) Ադ-Ղոյունլուների էմիրության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 100) պաշարեց Մելիտեն, սակայն, այդպես էլ չկարողանալով գրավել այն, նահանջեց¹: Հերթական հարվածի հերթը Կայիտ-բեկին էր, սակայն 1484 թվականի փետրվարին Պլասթայի ճ-մ-ում Բոզգուրդի գլխավորած Չուլքադարյանների էմիրության բանակը (մոտ 30.000) հաղթեց Յալեպից առաջխաղացած Մամլուքյան սուլթանության բանակին (մոտ 50.000)²:

1484 թվականի մայիսին Յալեպից առաջխաղացած և նոր հարված հասցրած Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 60.000) Չուլքադարյանների էմիրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.500) ու քաղաքների Յայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 150) այնուհանդերձ գրավեց Մարաշը և Պլասթան³, սակայն 1484 թվականի սեպտեմբերի 23-ին նույն Պլասթայի մոտ տեղի ունեցած նոր ճակատամարտում Բոզգուրդի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության և Չուլքադարյանների էմիրության միացյալ բանակը (մոտ 70.000) կրկին հաղթեց ու հետ շարտեց Մամլուքյան սուլթանության բանակին (մոտ 60.000)⁴: Դրանից հետո դաշնակիցները փորձեցին շարժվել Մելիտեի ուղղությամբ, սակայն այդպես էլ չհասցրեցին ընդհարվել այս քաղաքում գտնվող Ադ-Ղոյունլուների կայազորի հետ, քանի որ 1484 թվականի հոկտեմբերի սկզբի Մելիտեի ճ-մ-ում Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 30.000) անակնկալ հարձակումով հաղթեց Օսմանյան սուլթանության և Չուլքադարյանների էմիրության միացյալ բանակին (մոտ 40.000)⁵, որից հետո ռազմական գործողություններն այդ տարի հենց սրանով էլ սահմանափակվեցին:

1485 թվականի սկզբին Ռամադանյանների էմիրության էմիր Օմարը գահընկեց արվեց, գերվեց և ուղարկվեց Ստամբուլ, որից հետո էմիրության գլուխ կանգնեց Արսլան-Դաուդի որդի Խալիլ-բեկը (1485-1510), որը մեծապես ենթակա էր Օսմանյան սուլթանությանը: Ռամադանյանների էմիրության թուլացման ֆոնին Դաշտային Կիլիկիայում, ինչպես արդեն ասվեց, նույն այս ժամանակ սկսել էին իրենց բավականին ուժեղ զգալ Վարշակները և արդյունքում 1485 թվականի մարտի սկզբին Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 70.000) Վարշակներից (մոտ 1.000) ու քաղաքների Յայ ռազմիկներից (մոտ 100) գրավեց Կուկլակ ամրոցը, ինչպես նաև Ադանան և Տարսուրը⁶: 1485 թվականի մարտի 15-ին, սակայն, Ադանայի ճ-մ-ում Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 60.000) հաղթանակ տարավ Օսմանյան սուլթանության բանակի (մոտ 70.000) նկատմամբ⁷: Դրանից հետո, զարգացնելով հաջողությունը, 1485 թվականի նոյեմբերին Ադանայի ճ-մ-ում Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 60.000) ևս մեկ անգամ հաղթեց Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 70.000)⁸՝ ըստ էության փաստորեն զրոյացնելով վերջինիս բոլոր հաջողությունները⁸:

¹ Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»: Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»: Այս մասին հայտնող հիմնական աղբյուրները առայժմ ինձ անհասանելի են և տեղեկատվությունը վերցված է Ժամանակակից գիտական գրականությունից:

² Այս մասին հայտնող աղբյուրները առայժմ ինձ անհասանելի են և տեղեկատվությունը վերցված է Ժամանակակից գիտական գրականությունից:

³ Այս մասին հայտնող աղբյուրները առայժմ ինձ անհասանելի են և տեղեկատվությունը վերցված է Ժամանակակից գիտական գրականությունից:

⁴ Այս մասին հայտնող աղբյուրները առայժմ ինձ անհասանելի են և տեղեկատվությունը վերցված է Ժամանակակից գիտական գրականությունից:

⁵ Այս մասին հայտնող աղբյուրները առայժմ ինձ անհասանելի են և տեղեկատվությունը վերցված է Ժամանակակից գիտական գրականությունից:

⁶ Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»:

⁷ Մխիթար Սեբաստոսացի «Յիշատակարան 1488 թվականի»: Երեմիա Զյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 8:

⁸ Այս մասին հայտնող աղբյուրները առայժմ ինձ անհասանելի են և տեղեկատվությունը վերցված է Ժամանակակից գիտական գրականությունից:

Հաջորդ տարին կրկին բացվեց Կայիտ-բեկի ռազմական մեքենայի հաջողություններով, երբ 1486 թվականի փետրվարի 9-ին Ադանայի ճ-մ-ում Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 80.000) հաղթեց Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 70.000)¹, իսկ 1486 թվականի ամռանն էլ նույն Ադանայի մոտ կրկին հերթական հաղթանակը շահեց²: Այսպիսով՝ տարին ամփոփվեց այն իրողությամբ, որ պաշտոնական Կահիրեն հաստատվեց Դաշտային Կիլիկիայում, սակայն Լեռնային Կիլիկիայում և դրանից հյուսիս տարածվող տարածքներում որևէ հաջողություն այդպես էլ չունեցավ: Իրար հետևից կրած մի քանի զգալի անհաջողությունները պաշտոնական Ստամբուլին իրենց հերթին, սակայն, լուրջ հետևություններ անելու առիթ տվեցին:

Արդյունքում՝ արդեն 1487 թվականին խոշոր ուժեր կենտրոնացնելով Կիլիկիայի ուղղությամբ, վերջինս, սակայն, այստեղ այնուհանդերձ գոնե առժամանակ զերծ մնաց վճռական գործողություններից՝ գերադասելով վերջնականապես հնազանդեցնել ամենից առաջ հենց Ռամադանյանների, Վարշակների, ինչպես նաև երկրամասի այլ քոչվոր տարրերին՝ ապագա ռազմական գործողությունների պարագայում նախատեսելով չունենալ սրանց իր թիկունքում գործող թշնամական ուժի կարգավիճակում: Արդյունքում՝ առանց ռազմական խոշոր ընդհարումների այս խնդիրը կյանքի կոչվեց, ինչից հետո պաշտոնական Ստամբուլը պատրաստվեց վճռական գործողությունների:

1488 թվականի գարնան Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 150.000) Մամլուքյան սուլթանության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 3.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) գրավեց Այնթապը, Այասը, Սիսը, ինչպես նաև Գաստոն, Սարվանդիբար, Հռոմկլա, Կովառայ և Պաղրաս ամրոցները³: Նույն այս ժամանակ պատասխան քայլեր ձեռնարկեց, սակայն, նաև սեփական ռազմական մեքենան իր հերթին հյուսիսում կենտրոնացրած Կայիտ-բեկը:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1488 օգոստոսի 26 – Ադանայի ճ-մ⁴

Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 100.000) մոտեցավ Օսմանյան սուլթանության և Բոզգուրդի գլխավորած Չուլքադարյանների Էմիրության միացյալ բանակին (մոտ 120.000): Կողմերը մարտակարգ ընդունեցին, ընդ որում Չուլքադարյանների Էմիրության բանակը տեղավորվեց միացյալ բանակի աջ թևում, այն դեպքում, երբ կենտրոնը ու ձախ թևը զբաղեցրեց Օսմանյան սուլթանության բանակը:

I փուլ – Օսմանյան սուլթանության բանակը սեփական ձախ թևում անցավ հարձակման և, պարտության մատնելով թշնամու բանակի աջ թևին, ստիպեց վերջինիս նահանջել: Միաժամանակ, սակայն, անհաջողությամբ ավարտված հարձակումից հետո թշնամու կողմն անցած Չուլքադարյանների Էմիրության բանակը աջ թևում լքեց մարտադաշտը և դիմեց փախուստի:

II փուլ – Մամլուքյան սուլթանության բանակի ձախ թևը անցավ վճռական հարձակման և վերջնական պարտության մատնեց թշնամու բանակի աջ թևի մնացորդներին:

III փուլ – Հաջողությունը զարգացրած Մամլուքյան սուլթանության բանակը ողջ ճակատով անցավ հարձակման և, ծանր կորուստներ պատճառելով, փախուստի մատնեց թշնամու բանակին:

Հաղթողները կորցրին մոտ 20.000, պարտվողները՝ մոտ 60.000 զինվոր:

Այսպիսով՝ Մամլուքյան սուլթանության ուղղությամբ վերջինը և վճռականը լինելուն կոչված Բայազետ II-ի այս հարձակումն ավարտվեց խոշոր անհաջողությամբ, ընդ որում պաշտոնական Ստամբուլի համար առավել վիրավորականն այն էր, որ, վստահելով Բոզգուրդին և Նրա օգտին

¹ Մխիթար Սեբաստացի «Հիշատակարան 1488 թվականի»; Երեմիա Զյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 8:

² Այս մասին հայտնող աղբյուրները առայժմ ինձ անհասանելի են և տեղեկատվությունը վերցված է ժամանակակից գիտական գրականությունից:

³ Երեմիա Զյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 8; Ֆիլիպ Սեբաստացի «Հիշատակարան 1488 թվականի»:

⁴ Ֆեյզալլահ Խունջի «Պատմություն»; Անանուն Սուրբ Կարապետի «Հիշատակարան 1488 թվականի»; Մխիթար Սեբաստացի «Հիշատակարան 1488 թվականի»; Երեմիա Զյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 8:

ճնշելով մյուս թուրքմեններին, վճռական պահին օսմանյան ռազմական մեքենան մահացու հարված ստացավ այնուհանդերձ հենց նույն այդ ծեր ու խորամանկ «Գորշ գայլի» կողմից: Ավելին, արդեն 1488 թվականի օգոստոսի վերջից մինչև սեպտեմբերի սկիզբ Չուլքադարյանների էմիրության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց Սեբաստիայի շրջակայքը և նահանջեց¹, իսկ 1488 թվականի սեպտեմբերին էլ արդեն Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 80.000) ասպատակեց Կիլիկիան՝ Մառի կիրճն անցնելիս այնուհանդերձ որոշակի կորուստներ կրելով Զայոց ծոցում գործող օսմանյան նավատորմի հրետանային կրակից²:

Նախորդ տարվա ծանր պարտությունից հետո քիչ թե շատ վերականգնելով ուժերը՝ 1489 թվականի ամռանը Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց Չուլքադարյանների էմիրության տարածքը ու Լեռնային Կիլիկիան և նահանջեց³: Միաժամանակ, այդպես էլ չկարողանալով ներել Բոզգուրդին, նույն այս ժամանակ Բայազետ II-ը մեջտեղ բերեց նաև մինչ այդ իր ծառայության տակ անցած Շահ-Բուղաղին և պատրաստվեց հենց նրան նշանակել Չուլքադարյանների էմիրության էմիր: 1489 թվականի ամռանը, սակայն Պլասթայի ճ-մ-ում Բոզգուրդի գլխավորած Չուլքադարյանների էմիրության կառավարական բանակը (մոտ 20.000) հաղթեց գահակալական պայքար սկսած Շահ-Բուղաղի բանակին (մոտ 10.000)⁴, որից հետո անհաջողության մատնված Շահ-Բուղաղը հերթական անգամ պատասպարվեց Օսմանյան սուլթանությունում, իսկ Բոզգուրդն էլ, ըստ էության, պահեց իր դիրքերը: Նույն 1489 թվականի աշունից մինչև 1490 թվականի գարուն Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 80.000) ասպատակեց Կիլիկիան՝ այդ ընթացքում պաշարելով Կեսարիան, սակայն ի վերջո նահանջելով⁵:

Զնայած վերջին ռազմական գործողություններին, 1490 թվականի արդեն ամռան վիճակով, ըստ էության, ստեղծվել էր մի դրություն, երբ պատերազմի հետագա շարունակումը պետք չէր երկու սուլթանություններից և ոչ մեկին: Իրոք, մամլուքները պատերազմը վարում էին ուժերի ծայրահեղ լարումով և նրանց տնտեսությունը դրան արդեն չէր դիմանում: Սրանից զատ ոչ պակաս կարևոր էր նաև այն հանգամանքը, որ Կայիտ-բեկը լավ էր հասկանում, որ ձեռք բերած հաջողությունները հիմնականում պայմանավորված էին իր ուժերի արագությամբ, օսմանյան բանակների վատ կառավարմամբ, քաղաքական բնույթ ունեցող ինտրիգներով, ինչպես նաև նրանով, որ Օսմանյան սուլթանությունը չի կարողանում իր բոլոր ուժերը կենտրոնացնել արևելյան ուղղությամբ:

Իրոք, եթե Կայիտ-բեկը կռվում էր իր երկրի բոլոր ուժերով, ապա օսմանների մոտ իրավիճակն այդ տեսքը չուներ և պարզ էր, որ եթե հանկարծ Բայազետ II-ը կենտրոնացնի իր բոլոր ուժերը ու հարձակման անցնի, Մամլուքյան սուլթանության պարտության հավանականությունը անչափ կմեծանա: Իր հերթին թեթև չէր, սակայն, նաև Օսմանյան սուլթանության դրությունը, որը ոչ միայն մի քանի լուրջ պարտություններ էր կրել և կորցրել էր իր դիրքերի զգալի մասը Արևելքում, այլև սկսել էր լուրջ սպառնալիք զգալ նաև Բալկանյան ճակատից՝ ի դեմս հերթական խաչակրաց արշավանքի նախապատրաստական աշխատանքների մասին ստացվող լուրերի: Ոչ պակաս կարևոր էր նաև այն հանգամանքը, որ նույն այս ժամանակ Կայիտ-բեկի հետ հակասօսմանյան ուղղվածության դաշինք էր կնքել նաև Իսպանական, ըստ էության, արդեն Պիրենյան ողջ թերակղզին միավորած թագավորության հզոր արքա Ֆերդինանդ II-ը (1479-1516), որը ոչ միայն զգալի քանակի պարենամթերք ուղարկեց Եգիպտոս, այլև Միջերկրական ծովի արևելյան մաս ուղղեց 50 նավերից բաղկացած մի ուժեղ նավատորմ: Եվ վերջապես կարևոր էր նաև այն հանգամանքը, որ հենց այս ժամանակ կայծակի ճակատագրական հարվածը հրդեհի և հզոր պայթյունի տեսքով դրդացել էր բուն Կոստանդնուպոլսում գտնվող սուլթանական կենտրոնական զինապահեստում՝ ոչնչացնելով վառողի, հրազենի ու հրանոթների պետական ռազմավարական պաշարների զգալի մասը: Այս պայմաններում կողմերը բանակցություններ սկսեցին և 1491 թվականի մայիսին հաշտություն կնքեցին: Այսպիսով Օսմանա-Մամլուքյան I պատերազմն ավարտվեց, ընդ որում Կայիտ-բեկը իրոք որ կարող էր լիովին գոհ լինել, քանի որ հաշտությունը պահպանեց մամլուքների բոլոր

¹ Ֆիլիպ Սեբաստացի «Յիշատակարան 1488 թվականի»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»:

² Երեմիա Զյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 8; իբև Այա:

³ Երեմիա Զյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 8:

⁴ Այս մասին հայտնող աղբյուրները առայժմ ինձ անհասանելի են և տեղեկատվությունը վերցված է ժամանակակից գիտական գրականությունից:

⁵ Երեմիա Զյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 8:

հիմնական մինչպատերազմական ձեռքբերումները, թեև նոր ձեռքբերումներ այնուհանդերձ այդպես էլ չէղան:

Այս առումով Կայիտ-բեկի գոհունակությունը մթազնվում էր, թերևս, միայն այն հանգամանքով, որ դեռևս պաշտոնական Կահիրեի դեմ մղվող ռազմական գործողությունների լարված պահին՝ 1489 թվականի մայիսին, Կիպրոսի թագավորության վերջին թագուհի Կատերինա Կորնարոն, ըստ էության գործելով որպես Վենետիկի հանրապետության ազդեցության սովորական մի գործակալ, Կիպրոսի թագավորությունը հանձնեց Սուրբ Մարկոսի հանրապետությանը: Այսպիսով՝ պաշտոնական Կահիրեն, ըստ էության, փաստորեն լիովին կորցրեց Կիպրոսում մինչ այդ առկա իր մեծ ազդեցությունը, սակայն Կայիտ-բեկն էլ արդյունքում կարող էր իրեն այնուհանդերձ միխթարել այն բանով, որ ընկել էր Մերձավոր Արևելքում խաչակիրների առաջատար ուժերից ևս մեկը և նույն Մերձավոր Արևելքում խաչակիրներն այդուհետ ներկայացված էին լինելու բացառապես միայն դեռևս Զոռոսն իրենց իշխանության տակ պահող Զիվանդախնամների օրդենով, իսկ Վենետիկի հանրապետությունն էլ ոչ միայն չէր կարող որևէ լուրջ սպառնալիք ներկայացնել Մամլուքյան սուլթանությանը, այլև մեծապես խորթ էր խաչակրաց ողջ գործին:

Ինչ վերաբերում է Օսմանյան սուլթանությանը, ապա արդեն 1493 թվականին Բայազետ II-ը գահընկեց հայտարարեց Կասիմ-բեկին և ոչնչացրեց Ղահրամանյանների Էմիրությունը: Թուրքմենների խնդիրը, սակայն, դրանից հետո որևէ կերպ լուծված համարվել չէր կարող, քանզի թուրքմենների զգալի խմբեր այստեղ այդուհետ դեռևս երկար շարունակեցին իրենց սովորական կենսաձևը:

Գլուխ 52

Աղ-Ղոյունլուների Էմիրության և Զարթլիի թագավորության հարաբերությունները, ինչպես նաև Սեֆյանների շեյխության առաջին քայլերը

Օսմանյան սուլթանության հետ հենց նոր ավարտված պատերազմից հետո Կայիտ-բեկն իր հերթին վերջնական միջոցներ ձեռնարկեց թուրքմենների դեմ և նրանց հիմնականում վտարեց Կիլիկիայից՝ արդյունքում խիստ խարխուլելով նաև Ռամադանյանների Էմիրության դիրքերը, ընդ որում խիստ թուլացան նաև Վարշակները: Դիրքերն առժամանակ քիչ թե շատ կարողացավ պահպանել, թերևս, միայն Չուլքադարյանների գլուխ կանգնած Բոզգուրդը, որը, սակայն, այժմ արդեն նույնիսկ երազել իսկ չէին կարող նախկին հզորության մասին: Այս կապակցությամբ հետաքրքիր է նշել, որ Կիլիկիայից հեռացած թուրքմենների հիմնական մասը հաստատվեց Փոքր Ասիայում և, միանալով տեղի թուրքմեններին, այստեղ Օսմանյան սուլթանության համար հետագայում լուրջ գլխացավանք դարձավ՝ լրջորեն ապակայունացնելով իրավիճակը տեղում: Այս առումով ամենևին էլ պատահական չէր, որ արդեն 1495 թվականին Օսմանյան սուլթանության կառավարական բանակը (մոտ 10.000) ստիպված եղավ ասպատակել Սեբաստիայի շրջակայքը՝ ճնշելով տեղում տիրող ապստամբական տրամադրությունները¹:

Տարածաշրջանի երկու առաջատար ուժերի միջև մղվող պայքարին Աղ-Ղոյունլուների Էմիրությունը որևէ կերպ չմասնակցեց, քանի որ այս ժամանակ Յաղուբի ռազմական մեքենան զբաղված էր Զարթլիի թագավորության դեմ մղվող պայքարով, որն աստիճանաբար ավելի մեծ թափ էր հավաքում: Իրոք, շուտով պարզվեց, որ նախորդ տարիների ավազակային և հետախուզական հարվածներից հետո առաջիկա տարում Յաղուբն այս ուղղությամբ ավելի խոշոր մի հարված է նախապատրաստում՝ հետագայում նախատեսելով միայն ուժեղացնել նույն այդ հարվածի թափը:

1486 թվականի օգոստոսի սկզբին ասպատակելով արշաված Աղ-Ղոյունլուների Էմիրության բանակը (մոտ 70.000) Սամցխեի աթաբեկության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) և քաղաքների Զայ ռազմիկներից (մոտ 500) պաշարեց Ախալքալաքը ու Ախալցխան և սեպտեմբերի կեսին գրավեց այդ քաղաքները, որից հետո պաշարեց ու արդեն սեպտեմբերի 25-ին առանց դիմադրության մտավ Աժդուր, իսկ այնուհետև էլ ասպատակեց Դմանիսի, Զվեշ ամրոցի և

¹ Զովհաննես Սեբաստացի «Սեբաստիայի պատմությունը», գլուխ 7:

Տփղիսի շրջակայքը¹: 1486 թվականի նույն սեպտեմբերի 25-ին, սակայն, Ալգեստիի ճ-մ-ում (Կախեթիի արևմուտք, Կրցիանիսից հյուսիս) Սուլխան Բարատաշվիլու գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000) հաղթեցին Աղ-Ղոյունլուների էմիրության բանակին (մոտ 20.000)², ինչի արդյունքում հակառակորդի հարվածը հետ մղվեց: Օգտվելով դադարից՝ աննկուն Կոնստանդին IV-ը երկիրը միավորելու ուղղությամբ ևս մեկ փորձ կատարեց:

Արդյունքում՝ 1487 թվականի ամռանը Կոնստանդին IV-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 20.000, այդ թվում հյուսիս-կովկասյան լեռնականներ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 8.000), ինչպես նաև Մեգրելիայի իշխանության բանակը (մոտ 5.000) Ալեքսանդր I-ի գլխավորած Իմերեթիայի թագավորության բանակից (մոտ 500) գրավեցին Զուլայիսին³: Ցաղուրից եկող սպառնալիքը, սակայն, Զարթլիի արքային հերթական անգամ ստիպեց շեղվել արևմտյան հոգսերից և արդյունքում Ալեքսանդր I-ը կարողացավ վերականգնել դիրքերը:

1488 թվականի ապրիլին Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 7.000) ասպատակեցին Աղ-Ղալա ամրոցի շրջակայքը և նահանջեցին՝ փորձելով խոչընդոտել իրականացվող ամրոցաշինական աշխատանքներին⁴: Այս հանգամանքը, սակայն, հարավային հարևանի հետ նոր պատերազմաշրջանի մի դուռ բացեց, թեև մինչ այդ տեղի ունեցավ ուշագրավ, շատերի կողմից չնկատված, բայց հեռուն գնացող մեկ այլ իրադարձություն:

1456 թվականին Ատրպատականում վերջնականապես հաստատվելուց արդեն մի քանի տարի անց Սեֆյանների շեյխության առաջնորդ, արժանահիշատակ Ջուլեյդի ձեռքի տակ առկա էին անվերապահորեն իրեն ենթակա մյուրիդների զգալի ուժեր, որոնք էլ հենց նա գործի դրեց արտաքին ռազմական ձեռնարկումների համար: Արդյունքում՝ Սեֆյանների շեյխությունը պատերազմ սկսեց Շիրվանշահերի էմիրության դեմ, սակայն կյանքը ցույց տվեց, որ ռազմական փորձառությունը մյուրիդներին այնուհանդերձ դեռևս չէր հերիքում, ինչի արդյունքում էլ 1460 թվականին Ջահան-Շահի լայն աջակցությամբ գործող Շիրվանշահերի էմիրության էմիր Խալիլ բանակին հաջողվեց ոչ միայն շրջապատել և գլխովին ոչնչացնել Ջուլեյդի բանակին, այլև սպանել նաև հենց իրեն՝ Սեֆյանների հեղինակավոր շեյխին: Ջուլեյդին հաջորդեց նրա որդի Յեյդարը (1460-1488), որը, չնայած հոր կրած ծանր պարտությանը, հաջողությամբ շարունակեց վերջինիս գործը և ավելի մեծացրեց Սեֆյանների շեյխության ուժն ու հեղինակությունը: Հենց այս ժամանակներից սկսած էլ Սեֆյանների շեյխությունում սկիզբ դրվեց շիհզմի վրա հիմնվող յուրօրինակ կրոնական մի գաղափարախոսության քարոզ, որը անչափ ընկալելի եղավ մինչ այդ հոգևոր-կրոնական որոշակի դատարկության վիճակում հայտնված թուրքմենների համար, որոնք, հակվելով Սեֆյանների գաղափարախոսությանը, ստանում էին մյուրիդի՝ այսինքն, ամենալայն իմաստով, Սեֆյանների գաղափարախոսության հետևորդի, կարգավիճակ: Միաժամանակ հարկ է նշել, որ հորը բաժին հասած դառը ճակատագրի և հատկապես Ուզուն-Հասանի հզորության ֆոնին Յեյդարը Շիրվանշահերի հետ իրեն որոշակիորեն զգույշ էր պահում և սեփական ռազմական համակարգի եռանդն ուղղում էր հիմնականում Հյուսիսային Կովկասի արևելյան հատվածի համեմատականորեն թույլ լեռնականների ուղղությամբ: Այս անգամ ևս, սակայն, աղետից խուսափել այնուհանդերձ չհաջողվեց:

1488 թվականի մայիսին Յեյդարի գլխավորությամբ Արդեբիլից առաջխաղացած և Արաքսը գետանցած Սեֆյանների շեյխության բանակը (մոտ 15.000) ասպատակեց Արցախը,

¹ «Զարթլիս-Ցխովրեթա», Անանուն «Բագրատունիների թագավորության պատմություն 1452-1605 թվականների»; «Զարթլիս-Ցխովրեթա», Անանուն «Բագրատի թագավորության պատմությունը»; Զարթլիս-Ցխովրեթա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների»; «Նոր Զարթլիս-Ցխովրեթա», Բերիա Էգևատաշվիլի «Ժամանակագրություն»; Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարքի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»:

² Զարթլիս-Ցխովրեթա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 114:

³ Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Եգերթի, Աբխազիայի և Իմերեթիայի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 114:

⁴ Ֆեյզալլահ Խունջի «Պատմություն»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»: Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 114:

որից հետո, գետանցելով արդեն Կուրը, ներխուժեց Շիրվանշահերի էմիրության տարածք¹: Շուտով, սակայն, թեկուզ և Շիրվանշահերի էմիրության հերթական էմիր Ֆառուխ-Յասարի (1464-1500) համաձայնությամբ դեպի հյուսիս իրականացված արշավանքի ընթացքում մյուրիդները չդիմացան ու դաժան թալանի ենթարկեցին Շամախիի շրջակայքը: Այս ամենից խոցված Ֆառուխ-Յասարն իր հերթին դիմեց սեփական փեսա և այդ ժամանակ Աղ-Ղոյունլունների գործող էմիր Յաղուբին, ինչի արդյունքում Յեյդարը զարմանալի կերպով կիսեց հոր ճակատագիրը՝ գրեթե նույն վայրում, որտեղ 1460 թվականին ջախջախվել էր հոր գործը և ընկել էր ինքը, ջախջախվելով արդեն 1488 թվականի հունիսի վերջին ու ինքն էլ ընկնելով մարտի դաշտում: Այս առումով հարկ է նշել, սակայն, որ, ի տարբերություն նախորդ դեպքի, հաղթողներն այս անգամ չբավարարվեցին զուտ այդ հաղթանակով և, անցնելով հակահարձակման, գրավեցին Սեֆյանների շեյխության բոլոր կարևոր ամրությունները:

Խաղաղեցնելով Սեֆյանների տիրույթները՝ Յաղուբը հյուսիսային ուղղությամբ կրկին հարձակման նետեց սեփական ռազմական մեքենան, սակայն 1488 թվականի դեկտեմբերի կեսին Չանդարի ճ-մ-ում (Տփղիսի մոտ) Սուլխան Բարատաշվիլու, Բայխոսրո Ցիցիաշվիլու և Ջավախ Ջավախաշվիլու գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 7.000) հաղթեցին Տփղիսը պաշարած Աղ-Ղոյունլունների էմիրության բանակից (մոտ 60.000) առանձնացած և իրենց դեմ շարժված ուժերին (մոտ 20.000)², ինչից հետո անհեռանկար դարձավ նաև Զարթլիի թագավորության մայրաքաղաքի պաշարումը ու հակառակորդի բանակը սկսեց հետ քաշվել:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1489 հունվարի սկիզբ – Օրբեթ ամրոցի ճ-մ

Սուլխան Բարատաշվիլու, Բայխոսրո Ցիցիաշվիլու և Ջավախ Ջավախաշվիլու գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 7.000), հետապնդելով Տփղիսը նահանջող Աղ-Ղոյունլունների էմիրության բանակին (մոտ 30.000), ամրոցի մոտ հասան նրան:

I փուլ – Զարթլիի թագավորության բանակը անցավ հարձակման և պարտության մատնեց հակառակորդին, որից հետո ձեռք բերած ավարով սկսեց նահանջել:

II փուլ – Աղ-Ղոյունլունների էմիրության բանակը սկսեց հետապնդել Զարթլիի թագավորության բանակին և շրջապատեց ու մասնակի փախուստի մատնեց նրա վերջապահ ուժերին:

III փուլ – Զարթլիի թագավորության բանակը մարտի մեջ մտցրեց նոր ուժեր և, վերականգնելով հավասարակշռությունը, աստիճանաբար սկսեց հաղթանակ տանել՝ հետապնդելով հակառակորդին մինչև Օրբեթ ամրոցի մատույցները:

IV փուլ – Աղ-Ղոյունլունների էմիրության բանակը մարտի մեջ մտցրեց պահեստազորը և զգալի կորուստներ պատճառեց քրիստոնյաներին:

V փուլ – Մարտի մեջ մտավ Սուլխանի գլխավորած պահեստազորը և, հուժկու հարված հասցնելով հակառակորդին, Զարթլիի թագավորության բանակին վերջնական հաղթանակ ապահովեց:

Յայերը կորցրին մոտ 2.000, դաշնակիցը՝ մոտ 4.000, թշնամին՝ մոտ 15.000 զինվոր:

Յենց նոր կրած պարտությունն իր համար համարելով ուղղակի ստորացուցիչ՝ դրանից անմիջապես հետո Յաղուբը Զարթլիի թագավորության դեմ գործող սեփական ռազմական մեքենան համալրեց նոր ուժերով և վերջինիս կրկին հարձակման ուղարկեց: Արդյունքում՝ արդեն 1489 թվականի հունվարի կեսին Աղ-Ղոյունլունների էմիրության բանակը (մոտ 10.000) Զարթլիի թագավորության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 500)

¹ Ֆեյզալլահ Խունջի «Պատմություն»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»: Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 114:

² Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»:

³ Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; «Զարթլի-Ցխովրեթ», Անանուն «Բագրատունիների թագավորության պատմություն 1452-1605 թվականների»; Ֆեյզալլահ Խունջի «Պատմություն»:

պաշարեց նույն Օրբեթ ամրոցը, սակայն այդպես էլ որևէ հաջողության չհասավ¹: 1489 թվականի հունվարի 26-ին ասպատակելով արշաված Ադ-Ղոյունլուների էմիրության համալրված բանակը (մոտ 70.000) Զարթլիի թագավորության բանակից (մոտ 500) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 200) պաշարեց նաև Կոչորի ամրոցը (Տփղիսից մոտ 15 կմ հարավ-արևմուտք) և հունվարի 28-ին գրավեց այն միայն այն բանից հետո, երբ ամրոցի կայազորը գիշերով աննկատ լքեց ամրությունը²:

1489 թվականի փետրվարի սկզբին Ադ-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (մոտ 60.000) Զարթլիի թագավորության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 500) հերթական անգամ պաշարեց բազմաչարչար Տփղիսը ու փետրվարի կեսին գրավեց այն, սակայն, չկարողանալով գրավել միջնաբերդը, ի վերջո ավերեց քաղաքը և ավարով հեռացավ³: Իր հերթին, 1489 թվականի փետրվարի վերջին ասպատակելով արշաված Ադ-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (մոտ 80.000) արդեն Սամցխեի աթաբեկության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 500) պաշարեց Ախալցխան, սակայն, չհասնելով որևէ հաջողության, ի վերջո հեռացավ⁴:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1489 մարտ – Օրբեթ ամրոցի ճ-ւթ

Ադ-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (մոտ 5.000, որից 1.500 հեծյալ) սկսեց ասպատակել ամրոցի շրջակայքը: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Կոնստանդին IV-ը Սուլխան Բարատաշվիլու, Զայխուսրո Ցիցիաշվիլու և Զայխուսրո Տուրմանիձեի գլխավորությամբ առաջ ուղարկեց Զարթլիի թագավորության բանակին (մոտ 3.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 1.200):

I փուլ – Զարթլիի թագավորության բանակը անակնկալ հարձակվեց թշնամու ցրված բանակի վրա և ծանր պարտության մատնեց վերջինիս, ընդ որում հաղթանակին մեծապես նպաստեցին նաև թշնամու կողմից գերեվարված խաղաղ բնակիչները:

II փուլ – Զրիստոնյաները մի ջոկատ (20), հետապնդելով գերիների փոխադրող թշնամու ջոկատին (300), անակնկալ հարձակումով ոչնչացրեց վերջինիս:

III փուլ – Չարգացնելով հաջողությունը և հետապնդելով հակառակորդի մնացորդներին՝ քրիստոնյաները առանց լուրջ մարտերի մտան Ադ-Ղայա ամրոց:

Հայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 300, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:

Այսպիսով՝ հյուսիսային ուղղությամբ Յաղուբի հղացած հերթական հարվածը նրան այս անգամ ևս որևէ եական հաջողություն չբերեց, սակայն այս առումով հատկանշական էր, որ հենց նույն այս ժամանակ հյուսիսի քրիստոնյաները ևս մեկ ահազանգ ստացան, որը հետագայում մեծ հետևանքների էր բերելու, քանի որ նույն այս ժամանակ վրաց պետական միավորների դուռը սկսեց թակել մամլուքների դեմ պատերազմը, ըստ էության, հենց նոր ավարտած Օսմանյան սուլթանության բանակը: Իրոք, արդեն 1490 թվականի ամռանը Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 80.000) Սամցխեի աթաբեկության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 500) գրավեց Սպերը, ինչի արդյունքում Սպեր գավառը, ինչպես նաև Համշենի իշխանության տարածքը ընկան Օսմանյան սուլթանության տիրապետության տակ⁶:

¹ Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»:

² Ֆեյզալլահ Խունջի «Պատմություն»;

³ Ֆեյզալլահ Խունջի «Պատմություն»;

⁴ «Զարթլիս-Ցիսվոթեա», Անանուն «Բագրատունիների թագավորության պատմություն 1452-1605 թվականների»;

⁵ Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»;

⁶ Գրիգոր Կրիսկացի «Հիշատակարան 1489 թվականի»;

Գլուխ 53

Աղ-Ղոյունլուների էմիրության բայթայումը

1490 թվականի դեկտեմբերի 24-ին Յաղուբը, յուրօրինակ կերպով կարծես կրկին հետևելով Էլիսան Աբու-Սալիդի ճակատագրին, թունավորվելով սպանվեց, որից հետո Էմիր հռչակվեց նրա իննամյա որդի Բայսունկուբը (1490-1492): Ինքնին պարզ էր, սակայն, որ նորընծա Էմիրն ի վիճակի չէր կառավարել Էմիրությունը և արդյունքում առաջին դերի վրա հայտնվեց վերջինիս խնամակալ, դեռևս 1480 թվականին աչքի ընկած Սուֆի-խալիլը: Այսպիսով՝ Աղ-Ղոյունլուների Էմիրությունը մուտք գործեց նույն այն դարաշրջանը, որը բնորոշ էր անկման շրջանում գտնվող այս տիպի պետական բոլոր միավորներին, երբ այս կամ այն Էմիրը կամ այլ առաջնորդը որպես գահի թեկնածու առաջ էր քաշում իշխող գահատոհմի մի որևէ ներկայացուցչի՝ փորձ կատարելով, ըստ էության, հաստատել հենց իր իշխանությունը: Սրա միջով անցել էին Սելջուկյան սուլթանությունը, Էլիսանությունը և շատ այլ պետական միավորներ, իսկ այժմ էլ, ահա, եկավ արդեն Աղ-Ղոյունլուների Էմիրության հերթը:

Արդեն 1491 թվականի հունվարի սկզբին երեխա Էմիրի և նրա խնամակալի դեմ ապստամբեց Յաղուբի եղբայր Մեսիհը, որը ոչ մի կերպ չէր կարողանում համակերպվել այն իրավիճակի հետ, որ իր նախնիների կողմից ստեղծված Էմիրությունն, ըստ էության, դուրս է եկել իր իսկ տոհմի իշխանության տակից: Արդյունքում, սակայն, 1491 թվականի հունվարի վերջին Սուլթան-Բադի ճ-մ-ում (Սյունիք, Արևիք գավառ) Սուֆի-խալիլի գլխավորած Աղ-Ղոյունլուների Էմիրության կառավարական բանակը հաղթեց Մեսիհի բանակին, իսկ Մեսիհն էլ սպանվեց¹: Այս խառն օրերին էր նաև, որ 1491 թվականի հունվարին Ելուբյանների Էմիրության բանակը (մոտ 10.000) Աղ-Ղոյունլուների Էմիրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) և նրա կազմում գտնվող Ջայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 200) գրավեց Ջիսն-Քեֆը ու Սյուրիտը (վերջինը՝ Բաղեշից մոտ 50 կմ հարավ-արևմուտք)², իսկ 1491 թվականի գարնանն էլ Ասադ-Էդ-Դինին 1480 թվականին փոխարինած նրա որդի Եգդանշիր իբն Ասադ-Էդ-Դինի (1480-1495) գլխավորած Շամբոյանների Էմիրության բանակը (մոտ 3.000) իր հերթին ասպատակեց Ռշտունիքը և Նահանջեց³: Այս ամենը, սակայն, ինչպես շուտով պարզվեց, ընդամենը միայն սկիզբն էր:

1491 թվականի հուլիսի սկզբից մինչև հուլիսի վերջ Սուֆի-խալիլի գլխավորած Աղ-Ղոյունլուների Էմիրության կառավարական բանակը, փորձ կատարելով ճնշել տեղում տիրող ապստամբական տրամադրությունները, ասպատակելով արշավեց Արծկե-Արճեշ-Բերկի-Մանազկերտ-Բերկի-Ամյուկ-Վան երթուղով⁴: 1491 թվականի նույն հուլիսի սկզբին, սակայն, իր հերթին գահակալական պայքար սկսած 1480 թվականի մեկ այլ հերոս հանդիսացող Սուլեյման-բեկի բանակը Ամիդի ճ-մ-ում հաղթեց Գուլաբիի և Ամիրբեկ Թոխմախ-Բայանդուրիի գլխավորած Աղ-Ղոյունլուների Էմիրության կառավարական բանակին⁵:

Փորձելով շտկել իրավիճակը՝ Սուֆի-խալիլի գլխավորած Աղ-Ղոյունլուների Էմիրության կառավարական բանակը 1491 թվականի հուլիսի կեսին Մանազկերտի ճ-մ-ում հաղթեց Սուլեյման-բեկի բանակի լրացուցիչ զորասյանը⁶, սակայն 1491 թվականի հուլիսի վերջին Ոստանի ճ-մ-ում Սուլեյման-բեկի բանակը (մոտ 20.000) իր հերթին անակնկալ հարձակումով հաղթեց դարանակալ հարձակում գործել փորձող Աղ-Ղոյունլուների և Շամբոյանների Էմիրությունների միացյալ բանակին (3.000)⁷: Դրանից հետո կողմերը վճռական ընդհարման համար իրար բերեցին ուժերը և արդյունքում 1491 թվականի օգոստոսի Վանի ճ-մ-ում Սուլեյման-բեկի բանակը (մոտ 20.000), օգտվելով այն բանից, որ թշնամու բանակի հիմնական ուժերը մարտի ընթացքում անցան իր կողմը, հաղթեց Սուֆի-խալիլի գլխավորած Աղ-Ղոյունլուների Էմիրության

¹ Ֆեյզալլահ Խունջի «Պատմություն»; Իսթանբուլ Մուսնի «Աբբասի պատմությունը»; Շարաֆ խան Բադիշեյի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»; Աբբաս-գուլի-աղա Բաբիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 3; Ջակոբ Ջիսուցի «Ժամանակագրություն»:

² Շարաֆ խան Բադիշեյի «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 5:

³ Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Անանուն Երուսաղեմի «Ժամանակագրություն»:

⁴ Մովսես Արծկեցի «Յիշատակարան 1491 թվականի»; Մատթեոս Աղթամարցի «Յիշատակարան 1491 թվականի»; Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»:

⁵ Մովսես Արծկեցի «Յիշատակարան 1491 թվականի»; Ֆեյզալլահ Խունջի «Պատմություն»:

⁶ Մովսես Արծկեցի «Յիշատակարան 1491 թվականի»:

⁷ Ֆեյզալլահ Խունջի «Պատմություն»; Մովսես Արծկեցի «Յիշատակարան 1491 թվականի»:

կառավարական բանակին (մոտ 20.000)¹: Սուֆի-խալիլը սպանվեց, իսկ Սուլեյման-բեկը, հռչակվելով Բայսոնկուրի խնամակալ, դարձավ Աղ-Ղոյունլուների էմիրության փաստացի տիրակալ: Աղ-Ղոյունլուների էմիրությունը դանդաղ, սակայն հաստատակամորեն սուզվում էր քաոսի գիրկը և դրանից որոշեցին օգտվել ամենից առաջ հենց վերջինիս հարևանները, մանավանդ որ եռանդուն Կոնստանդին IV-ն ինքը ամենևին էլ չէր համարում, որ Յաղուբի մահով նրա էմիրության հետ պատերազմն իր ավարտն է գտել:

Արդյունքում՝ 1491 թվականի աշնանը Մանուչար Ջակելիի մահից հետո Սամցխեի աթաբեկությունում վերջինիս փոխարինած նրա որդի Ղվարղվարեի (1487-1500) գլխավորած Սամցխեի աթաբեկության բանակը (30.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000) ասպատակեցին Բասենը ու Կարինի շրջակայքը և Նահանջեցին², իսկ նույն այս ժամանակ էլ Կոնստանդին IV-ի գլխավորած Զարթլի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 7.000) Աղ-Ղոյունլուների էմիրության բանակից (մոտ 500) գրավեցին Լոռի ամրոցը³: Ավելին, զարգացնելով հաջողությունը, 1491 թվականի նույն աշնանը Կոնստանդին IV-ի ռազմական մեքենան ասպատակեց Գեղարքունիքը և Արարատ Նահանգի արևելյան գավառները⁴: Հենց այս ժամանակ էր, որ Բաղր Դոփյանը իր տոհմով հաստատվեց Գեղարքունիքում, որտեղ էլ հետագայում հիմնեց Գեղարքունիքի Մելիք-Շահնազարյանների մելիքությունը:

1491 թվականի աշնանը Աղ-Ղոյունլուների մոտ սկսված քաոսի պայմաններում որոշեց իր բաժինը պոկել Նաև Բոզգուրդը, որը, ազատված հենց նոր ավարտված պատերազմի վտանգներից, Չուլքադարյանների էմիրության բանակի գլուխն անցած ասպատակեց Ծոփքը և Հայոց Միջագետքը ու այդ երկրամասերը զցեց իր տիրապետության տակ⁵: Այս առումով հարկ է նշել, սակայն, որ, աննախադեպ չափերով լայնացնելով սեփական էմիրության տարածքները, Բոզգուրդը դա արեց, ըստ էության, ոչ թե սեփական ուժի, այլ հարևանությամբ գտնվող տարածքներում առաջացած իշխանության թուլության հաշվին, ընդ որում արդյունքում ստեղծվեց մի իրավիճակ, երբ Չուլքադարյանների էմիրությունը աստիճանաբար սկսեց միջամտել Նաև Հայաստանի նույնիսկ կենտրոնական շրջաններում զարգացող իրադարձություններին:

1492 թվականի գարնանը Աղ-Ղոյունլուների ցեղային համակարգում ազդեցիկ դեր ունեցող Ղաջարների ցեղի առաջնորդ Այբա-Սուլթանը ազատեց հոր մահից հետո Երևչակում բանտարկված Աղ-Ղոյունլուների էմիրության երբեմնի էմիր խալիլի կողմից սպանված Մախսուդի որդի Ռուստամին, որը դրանից հետո պատրաստվեց վիճարկել ինչպես Սուլեյման-բեկի խնամակալությունը, այնպես էլ՝ Բայսոնկուրի էմիրությունը: Բանը, սակայն, ընդհարման չհասավ, քանի որ սեփական բանակային ուժերը լքեցին Սուլեյման-բեկին և անցան Ռուստամի կողմը, իսկ Սուլեյման-բեկն ինքն էլ դիմեց փախուստի արևմտյան ուղղությամբ, սակայն հետագայում բռնվեց Այբա-Սուլթանի ավագ եղբայր Ալի-բեկի կողմից և սպանվեց: Ինչ վերաբերում է Բայսոնկուրին, ապա նա հեռացավ արևելյան ուղղությամբ և ապաստանեց իր մորական պապ, Շիրվանշահերի էմիրության էմիր Ֆառուխ-Յասարի մոտ: Աղ-Ղոյունլուների էմիրության էմիր հռչակվեց Ռուստամը (1492-1497), սակայն իրավիճակը սրանով ևս չհանգուցալուծվեց, քանի որ հենց նույն այս ժամանակ Ֆառուխ-Յասարի կողմից բավարար աջակցություն ստացած Բայսոնկուրը պատրաստվեց այնուհանդերձ վիճարկել հորեղբորորդու իշխանությունը:

Արդյունքում՝ 1492 թվականի հուլիսի 1-ին Գանձակի ճ-մ-ում Ռուստամի գլխավորած Աղ-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (մոտ 20.000) հաղթեց Բայսոնկուրի գլխավորած Շիրվանշահերի էմիրության բանակին (մոտ 30.000)⁶: Բայսոնկուրը գերվեց և սպանվեց, Ռուստամի դիրքերը վերջնականապես ամրապնդվեցին, սակայն Աղ-Ղոյունլուների էմիրությունը ներսից կրծող սոցիալական երևույթները ոչ միայն չվերացան, այլև նույն Ռուստամի

¹ Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»: Ֆեյզալլահ Խունջի «Պատմություն»: Աքբա-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 3; Մովսես Արծկեցի «Հիշատակարան 1491 թվականի»: Մատթեոս Աղթամարցի «Հիշատակարան 1491 թվականի»: Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»: Հակոբ Հիսուսցի «Ժամանակագրություն»:

² Մելիքսեթ Գուգարացի «Հիշատակարան 1491 թվականի»: Անանուն «Ժամանակագրություն 1576 թվականի»:

³ Հովհաննես Դսեղցի «Հիշատակարան 1491 թվականի»:

⁴ Հովհաննես Դսեղցի «Հիշատակարան 1491 թվականի»: Մովսես Արծկեցի «Հիշատակարան 1491 թվականի»:

⁵ Ջիվականի Անջիոլելլո «Ուղեգրություն», գլուխ 15:

⁶ Իսթանդեր Մունշի «Աքբաշի պատմությունը»: Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»: Աքբա-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 3; Հակոբ Հիսուսցի «Ժամանակագրություն»: Անանուն Գրիչ «Հիշատակարան 1492 թվականի»:

իշխանության տարիներին դրանք ավելի խորացան, ինչը ուղղակի չէր կարող ծանր հետևանքների չբերել:

Իրոք, Ռուստամը, ցանկանալով հնարավորինս ամրապնդել սեփական դիրքերը գահի վրա, իրեն պատկանող հողերը ռազմական ծառայության պարտավորության դիմաց անմիջապես էլ սկսեց բաժանել միջին օղակի եմիրներին, սակայն շուտով պարզվեց, որ դա միայն ավելի է ուժեղացնում ընդհանուր քայքայումը: Այս առումով, թերևս, հատկանշական էր, որ, չնայած Ռուստամի հաջողությանը, 1476 թվականին Շամս-Էդ-Դին իբն Մուհամմեդին հաջորդած Նրա եղբայր Շահ-Մուհամմեդի (1476-1497) գլխավորած Շամսադդինյանների եմիրության բանակը (մոտ 10.000) Աղ-Ղոյունլուների եմիրության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 100) 1494 թվականի ամռանը հետ գրավեց Բաղեշը¹՝ քսանմեկամյա մի ընդմիջումից հետո կրկին սեփական տիրապետությունը հաստատելով այս քաղաքում: Իր հերթին, ցանկանալով որևէ կերպ ամրանալ տեղում, 1496 թվականին Աղ-Ղոյունլուների եմիրության կառավարական բանակը (մոտ 15.000) ասպատակեց Վասպուրականը՝ փորձելով ճնշել տեղում առկա ապստամբական տրամադրությունները²:

1494 թվականի ամռանը, հետապնդելով տեղում սեփական տնտեսական շահերը պաշտպանելու մի պարզ նպատակ, Ղվարդվարե Ջակելիի գլխավորած Սամցխեի աթաբեկության բանակը (500) ու Նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 200) անակնկալ հարձակումով ասպատակեցին Շամախիի շրջակայքը և Նահանջեցին³: Շուտով պարզվեց, սակայն, որ ընդհանուր թշնամուն պատած աղետը, այսինքն՝ արտաքին վտանգի գոնե առժամանակ վերացումը, կրկին սրել է վրաց երկու պետական միավորների հարաբերությունները և խնդիրը նույնիսկ շուտով պատերազմի հասավ: Արդյունքում 1494 թվականի ամռանը Ցեցխիսջավարի ճ-մ-ում (Գուգարք) Ղվարդվարե Ջակելիի գլխավորած Սամցխեի աթաբեկության բանակը (մոտ 10.000) և Նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 5.000) հաղթեցին Կոնստանդին IV-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակին (մոտ 10.000) ու Նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 2.000)⁴: Կենտրոնական իշխանության կրած վերջին այս պարտությունը վերջնականապես թաղեց վրաց փշրված պետականության բեկորները կրկին մեկ միասնական կառույցում հավաքելու Կոնստանդին IV-ի հույսերը:

1497 թվականի գարնանը պաշտոնական Ստամբուլը, ցանկանալով իր օգուտը քաղել Աղ-Ղոյունլուների մոտ շարունակվող գործընթացներից, մեջտեղ բերեց մի ժամանակ դեռևս Ուզուն-Յասանի դեմ ապստամբած Նրա որդի Ուղուրլու-Մուհամմեդի տղա Ահմեդին և, զգալի ռազմական օժանդակություն ցույց տալով վերջինիս, ուղղեց Ռուստամի դեմ: Արդյունքում 1497 թվականի մայիսի 3-ին Ջուղայի ճ-մ-ում Ահմեդի բանակը (մոտ 20.000) հաղթեց Ռուստամի գլխավորած Աղ-Ղոյունլուների եմիրության կառավարական բանակին (մոտ 25.000)⁵: Ռուստամը դիմեց փախուստի և փորձ կատարեց ապաստանել Զարթլիի թագավորությունում, սակայն շուտով բռնվեց և սպանվեց, իսկ Աղ-Ղոյունլուների եմիրության եմիր էլ հռչակվեց Ահմեդը (1497):

Նոր եմիրը, որ մի ուժեղ և վճռական անձնավորություն էր, քայքայվող պետական համակարգը կարգի գցելու ուղղությամբ անմիջապես էլ կտրուկ միջոցներ ձեռնարկեց, մասնավորապես բռնագրավելով Նան Ռուստամի կողմից շռայլորեն արված հողային բոլոր նվիրատվությունները, սակայն այս հանգամանքը իր հերթին Նրա դեմ անմիջապես էլ խորը դժգոհությունները առաջացրեց, ընդ որում դժգոհներին սկսեց ղեկավարել Ղաջարների առաջնորդ Նույն Այբա-Սուլթանը: Արդյունքում 1497 թվականի դեկտեմբերի 13-ին Ահմեդի գլխավորած կառավարական բանակը Սպահանի ճ-մ-ում ծանր պարտություն կրեց ապստամբած Այբա-Սուլթանի բանակից, իսկ Ահմեդն էլ ընկավ մարտում, ինչից հետո եմիր հռչակվեց Ռուստամի եղբայր Մուրադը (1497-1498, 1499-1500, 1500-1508՝ համիշխան):

¹ Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 4, բաժին 3, գլուխ 4:

² Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»:

³ Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարջքի կյանքը»: Վախուշտի Բագրատունի «ժամանակագրական աղյուսակ»:

⁴ Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»: Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարջքի կյանքը»: Վախուշտի Բագրատունի «ժամանակագրական աղյուսակ»:

⁵ Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»: Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 3; Յակոբ Յիսուցի «ժամանակագրություն»: Առաքել Կաթողիկոս «Յիշատակարան 1497 թվականի»: Ալեքսիանոս Մաթենացի «Յիշատակարան 1498 թվականի»: Անանուն «ժամանակագրություն 1576 թվականի»: Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»:

Նույն այս ժամանակ, սակայն, հանգիստ չէր նաև քրդերի մոտ, քանի որ Շահ-Մուհամմեդի մահից հետո Շամսադդինյանների էմիրության նոր էմիր հռչակված Նրա որդի Իբրահիմ իբն Շահ-Մուհամմեդի (1497-1507) դեմ ապստամբել էր իր եղբայր Շարաֆ-էդ-Դինը: Արդյունքում՝ 1497 թվականի ամռանը Իբրահիմ իբն Շահ-Մուհամմեդի գլխավորած Շամսադդինյանների էմիրության կառավարական բանակը (մոտ 10.000) գահակալական պայթյար սկսած Շարաֆ-էդ-Դինի բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 100) պաշարեց Մուշը, սակայն ի վերջո հետ քաշվեց, որից հետո կողմերը հաշտության եկան¹: Իր հերթին Եզդանշիր իբն Ասադ-էդ-Դինին փոխարինած Նրա որդի, Շամբոյանների էմիրության նոր էմիր Չահիդ-բեկը (1495-1524), որը մի ուժեղ և եռանդուն անձնավորություն էր, նույն այս ժամանակ աստիճանաբար ներթափվում էր Ադ-Ղոյունլուների մոտ ընթացող գահակալական պայթյարի հորձանուտի մեջ:

1498 թվականի փետրվարի սկզբից մինչև փետրվարի կես Ամիդից առաջխաղացած և գահակալական պայթյար սկսած Ուզուն-Յասսանի մեկ այլ որդի Յուսուֆի տղա Ալվանդի բանակը, փորձելով իր կողմը գրավել Շամբոյանների էմիրությանը ու Չահիդ-բեկին, ասպատակեց Վանի ու Ոստանի շրջակայք և Նահանջեց², ըստ Էուբայն, խուսափելով նույն այս ժամանակ գահակալական պայթյար մղող մեկ այլ ուժից: Իրոք, տեղում պարզվեց, որ Ալվանդից գատ Մուրադի իշխանության հետ հերթական անգամ հաշտվել պատրաստ չեն նաև Ղաջարները և արդյունքում Այբա-Սուլթանն առաջ է քաշել գահի նոր մի թեկնածուի, ի դեմս Ալվանդի եղբայր Մուհամմեդի: Արդյունքում՝ 1498 թվականի մարտին Այբա-Սուլթանի և Մուհամմեդի միացյալ բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց Արճեշի շրջակայքը³, որից հետո 1498 թվականի նույն մարտին Երնջակ ամրոցի ճ-մ-ում հաղթեց Մուրադի գլխավորած Ադ-Ղոյունլուների էմիրության կառավարական բանակին (մոտ 25.000)⁴: Մուրադը գերվեց և բանտարկվեց ոչ հեռու գտնվող Երնջակ ամրոցում, իսկ Ադ-Ղոյունլուների էմիրության էմիր հռչակվեց Մուհամմեդը (1498):

1498 թվականի ամռանը Ամիդից կրկին առաջխաղացած և գահակալական պայթյարը վերսկսած Ղասումի ու Ալվանդի միացյալ բանակը (մոտ 10.000), փորձելով իր կողմը գրավել Շամբոյանների էմիրության էմիր Չահիդ-բեկին, հերթական անգամ ասպատակեց Վասպուրականը՝ հետագայում շարժվելով դեպի Թավրիզ: Այստեղ, ըստ Նախնական պայմանավորվածության, Այբա-Սուլթանը անցավ Ալվանդի կողմը, որից հետո նրանք համատեղ ուժերով գահագրկեցին Մուհամմեդին: Արդյունքում՝ Ադ-Ղոյունլուների էմիրության էմիր հռչակվեց Ալվանդը (1498-1499, 1500-1508՝ համիշխան), իսկ շնորհագրված Ղասումը, ինչպես նաև Մուհամմեդը դիմեցին փախուստի⁵:

1498 թվականի ամառվանից մինչև աշուն Թավրիզից առաջխաղացած Այբա-Սուլթանի և Ալվանդի միացյալ բանակը (մոտ 20.000), հերթական անգամ փորձելով հնազանդեցնել Շամբոյանների էմիրության էմիր Չահիդ-բեկին, ասպատակեց Վասպուրականը ու Արարատը և Նահանջեց⁶: Շամբոյաններին հնազանդեցնել, ըստ Էուբայն, չհաջողվեց, սակայն դրանից հետո սկսեց գործել արդեն Չահիդ-բեկն ինքը, որի համար էլ, թերևս, արդեն ակնհայտ էր, որ կենտրոնական իշխանությունը վերջնականապես անկում է ապրել:

Արդյունքում՝ 1498 թվականի նոյեմբերի սկզբին Չահիդ-բեկի գլխավորած Շամբոյանների էմիրության բանակը (մոտ 3.000), հարված հասցնելով գահակալական պայթյարի մեջ խրված իր ավանդական հակառակորդ Շամսադդինյանների էմիրությանը, ասպատակեց Ռշտունիքը և Նահանջեց⁷: Դրանից հետո, 1498 թվականի նոյեմբերի 17-ին Չահիդ-բեկի գլխավորությամբ 4 լաստերով աննկատ կղզուն մոտեցած Շամբոյանների էմիրության բանակը (200) Աղթամարի կաթողիկոս Ատոմի (1496-1512) գլխավորած Արծրունիների բանակից (մոտ 50) անակնկալ

¹ Շարաֆ խան Բադիշեհի «Պատմություն», գիրք 4, բաժին 4, գլուխ 4:

² Բարսեղ Ասպիսնակցի «Յիշատակարան 1498 թվականի»; Անանուն «Մասնավոր ժամանակագրություն»:

³ Բարսեղ Ասպիսնակցի «Յիշատակարան 1498 թվականի»:

⁴ Բարսեղ Ասպիսնակցի «Յիշատակարան 1498 թվականի»; Վանական Ձորեվանցի «Յիշատակարան 1498 թվականի»:

⁵ Շարաֆ խան Բադիշեհի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»; Բարսեղ Ասպիսնակցի «Յիշատակարան 1498 թվականի»; Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»; Յակոբ Յիսուսցի «Ժամանակագրություն»; Զիովանի Անջիլեյլո «Ուղեգրություն», գլուխ 11:

⁶ Բարսեղ Ասպիսնակցի «Յիշատակարան 1498 թվականի»; Վանական Ձորեվանցի «Յիշատակարան 1498 թվականի»; Ալեքսիանոս Մաքեմացի «Յիշատակարան 1498 թվականի»:

⁷ Բարսեղ Ասպիսնակցի «Յիշատակարան 1498 թվականի»:

գրոհով գրավեց Աղթամար կղզին և թալանեց այն¹, իսկ 1498 թվականի նոյեմբերի վերջին էլ Չախիդ-բեկը կրկին ունևորակ տվեց Բաղեշը ու նրա շրջակայքը և հետ քաշվեց²:

1499 թվականի գարնանը գահակալական պայքարը վերսկսած Մուհամմեդն իր կողմնակիցների հետ միասին Երևանի ամրոցից ազատեց այստեղ բանտարկված Մուրադին, որից հետո նրանք միավորեցին ուժերը և Նախիջևանի ճ-մ-ում հաղթեցին Ալվանդի ու Այբա-Սուլթանի գլխավորած Աղ-Ղոյունլուների էմիրության կառավարական բանակին: Այս առումով ուշագրավն այն էր, որ մարտում զոհվեցին ինչպես Մուհամմեդը, այնպես էլ «Էմիրների կնքահայր» Այբա-Սուլթանը, իսկ Ալվանդն ինքն էլ հայտնվեց գերության մեջ՝ տեղավորվելով նույն Երևան ամրոցում³: Մուրադն ինքն էլ, սակայն, արդյունքում որևէ կերպ չկարողացավ ամրապնդել սեփական իշխանությունը Աղ-Ղոյունլուների էմիրության գահին, ընդ որում Աղ-Ղոյունլուների էմիրությունում բացարձակ անիշխանության այնպիսի մի դրություն էր տիրում և քայքայումն այն աստիճանի էր հասել, որ 1499 թվականի ամառվանից մինչև աշուն Արդեբիլից առաջխաղացած Սեֆյանների շեյխության բանակը (7.000) նույն այս ժամանակ ասպատակեց Երզնկան, Կարինը ու նրանց շրջակայքը և, գցելով այս քաղաքներին իր տիրապետության տակ, նահանջեց⁴:

1500 թվականի գարնանը, արդեն Ալվանդի կողմնակիցները ազատեցին նրան Երևան ամրոցից, որից հետո վերջինս Մուրադի, ինչպես նաև Այբա-Սուլթանի սպանվելուց հետո Ղաջարների գլուխ կանգնած Այբա-Սուլթանի եղբայր Ալի-բեկի հետ համաձայնության եկավ, ըստ որի Աղ-Ղոյունլուների էմիրության հյուսիսային մասում սկսեց իշխել ինքը, իսկ հարավային մասը այդուհետ սկսեց պատկանել Մուրադին: Միաժամանակ զգալի տիրույթների տեր դարձան նաև Ղաջարները: Այսպիսով՝ Աղ-Ղոյունլուների էմիրությունն, ըստ էության, բաժանվեց երկու մասի, ընդ որում ոչ մի մասում էլ կայուն հանգստություն չհաստատվեց: Այս առումով հատկանշական է, որ արդեն 1500 թվականի ամռանը Ղոյուն-Ղեջիդի ճ-մ-ում (Կուր, Իորի և Ալազան գետերի միավորման վայրում) Ալվանդի գլխավորած Աղ-Ղոյունլուների էմիրության կառավարական բանակը (մոտ 25.000) հաղթեց գահակալական պայքար սկսած և դեռևս Ղարա-Ղոյունլուների գործ համար պայքարող Յուսեյն Բարանիի բանակին (մոտ 10.000), ընդ որում Յուսեյնը սպանվեց⁵:

Սկիզբ էին առնում, սակայն, խոշոր փոփոխություններ, որոնք իրենց հետ շուտով լիովին նոր իրողություններ էին բերելու:

¹ Բարսեղ Ասպիսնակցի «Յիշատակարան 1498 թվականի»; Զակոբ Արծկեցի «Յիշատակարան 1499 թվականի»; Զեռապետ Պատրիկյանեցի «Յիշատակարան 1499 թվականի»; Զովհան Խիզանցի «Յիշատակարան 1499 թվականի»:

² Զակոբ Արծկեցի «Յիշատակարան 1499 թվականի»:

³ Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»; Զակոբ Զիսուցի «Ժամանակագրություն»; Զակոբ Գրիչ «Յիշատակարան 1500 թվականի»; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»; Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 3:

⁴ Բարսեղ Արծկեցի «Տարեգրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Ադամ Օլեարիուս «Ճանապարհորդություն Մոսկովիա և Պարսկաստան», գիրք 5, գլուխ 29:

⁵ Զակոբ Զիսուցի «Ժամանակագրություն»:

Մաս III

Թուրք-պարսկական աշխարհը և Հայաստանը

Գլուխ 1

Նոր ժամանակների սկիզբը և դրա ընդհանուր բնութագիրը

1492 թվականի հոկտեմբերի 12-ին Քրիստոփոր Կոլումբոսը Եվրոպայի համար հայտնաբերեց Ամերիկա մայրցամաքը: Այս հայտնագործությունը, իհարկե մեծապես հենց խորհրդանշական մակարդակում, իրենով նշանավորեց Նոր ժամանակների սկիզբը:

Իրապես ասած, այդ «Նոր ժամանակներ» կոչվածին բնորոշ երևույթները ամենից առաջ հենց Եվրոպայում սկիզբ էին առել դեռևս XIV դարի երկրորդ կեսից և թափ էին հավաքել հատկապես XV դարում, երբ դրանից հետո նույն Եվրոպան այդուհետ երկար ժամանակով զբաղեցրեց համաշխարհային առաջատարի դերը, իսկ մինչ այդ առաջատար հանդիսացող Ասիան էլ սկսեց աստիճանաբար զիջել դիրքերը: Նույն այս ժամանակում էր, որ տնտեսության, ինչպես նաև ապրանքադրամային հարաբերությունների հետագա և բավականին բուռն զարգացումը, որն աստիճանաբար բերում էր նոր տնտեսական կացութաձևի, իր հերթին աստիճանաբար պայմաններ էր ստեղծում առ այն, որ ֆեոդալական հին հարաբերություններն իրենց տեղը զիջեն հասարակական հարաբերությունների նոր տեսակին, ի դեմս բուրժուական հարաբերությունների ու դրանց հաստատման: Իր հերթին ժողովրդագրական աճը, որը որոշակիորեն հաջորդել էր ժանտախտի վերջին խոշոր համաճարակին, հասարակությունում կրկին առաջ էր բերել ակտիվ, սակայն նյութական միջոցներից որոշակիորեն զուրկ մարդկանց մի շերտ: Նախորդ հարյուրամյակներում դա սովորաբար բերում էր խաչակրաց արշավանքների կազմակերպմանը ու այժմ ևս երևի թե այդպես կլինեք, սակայն շուտով սկսեցին գործել այլ օրինաչափություններ:

Տնտեսության, ինչպես նաև ապրանքադրամային հարաբերությունների հետագա և բավականին բուռն զարգացումը, որի մասին արդեն խոսվեց, հասարակության մեջ իր հերթին բերեց մարդկանց մի նոր շերտի առաջացմանը, որի ձեռքում հայտնվեցին նյութական զգալի միջոցներ: Արդյունքում, շահագրգռված լինելով իր իսկ սեփականության պահպանմամբ, մարդկային այս շերտը գործի դրեց սեփական նյութական միջոցները, որն իր կոնկրետ կիրառությունը գտավ, ի դեմս վարձկան ուժերի ստեղծման, որոնք փոխարինեցին մինչ այդ գործող ցեղային, ինչպես նաև ֆեոդալական աշխարհագրին: Եվ այսպես, մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում Եվրոպայում մարդկային բավարար ուժեր հետ միասին առկա էին նաև անհրաժեշտ նյութական միջոցներ և արդյունքում առաջացան նոր սկզբունքով կազմակերպվող բանակային մեխանիզմներ, որոնք իրենց հերթին հանդիսանում էին հասարակության մեջ աստիճանաբար ղեկավար դերերի հավակնող բուրժուական տարրերի պաշտպանության, ինչպես նաև հետագա առաջխաղացման երաշխիքները:

Եվրոպայում աստիճանաբար, սակայն անկասելի կերպով առաջին դերերի վրա եկող բուրժուազիան նույն այս ժամանակ տենդագին առևտրաարդյունաբերական գործունեություն էր սկսել և այս պարագայում Ամերիկա մայրցամաքի հայտնաբերումը ոչ միայն խորհրդանշական էր, այլև այն նաև խիստ տեղին էր և նույնիսկ անհրաժեշտ: Իրոք, հեռավոր արևելյան երկրների հետ առևտրական հարաբերությունների զարգացմանը նույն այս ժամանակ լրջորեն խոչընդոտում էր ասիական երկրներում հաստատված մշտական անկայունությունը, ինչն ավելի էր բարդացնում առանց այդ էլ բարդ տեսք ունեցող ցամաքային առևտրի կազմակերպումը: Իր հերթին, սևծովյան ավազանում Օսմանյան սուլթանության հաստատումը և այստեղ իտալական առևտրական գաղութների վերացումը միայն ավելի ծանրացրին իրավիճակը, իսկ դա էլ անհրաժեշտություն առաջացրեց իրավիճակին տալու սկզբունքորեն նոր մի լուծում: Այս ամենը հանգեցրեց Արևելքի հետ կապի ծովային ուղիների որոնման անհրաժեշտության գիտակցմանը, իսկ արդյունքում էլ բերեց Ամերիկա մայրցամաքի հայտնագործմանը:

Պետք է ասել, որ Քրիստոփոր Կոլումբոսի հայտնագործությունն իր բնույթով նույնիսկ ավելին էր, քան մայրցամաքի մի հայտնագործում, քանի որ դրան շուտով հետևեցին ծովային մի շարք նոր արշավախմբերի կազմակերպումներ, ինչի արդյունքում 1498 թվականին իր լիարժեք տեսքով հայտնաբերվեց Հնդկաստանի հետ Աֆրիկա մայրցամաքը հարավից շրջանցող ծովային

հաղորդակցման ուղին, իսկ 1513 թվականին էլ Եվրոպական ծովայինները հասան Չինաստանի ծովային ափերին: Ողջ այս գործընթացի գագաթնակետը հանդիսացավ Ֆերնանդո Մագելանի կողմից գլխավորած արշավախմբի կողմից իրականացված առաջին շուրջերկրյա ճանապարհորդությունը, որը, կարծես հանդիսանալով բոլոր նախորդ ձեռնարկումների թագը, 1522 թվականին վերջնականապես հաստատեց Երկրագնդի կլոր լինելու մասին հիմնաթեզը և ամրագրեց ծովային հաղորդակցության ուղիների շահագործման հետագա անառարկելի առավելությունները: Այս առումով հետաքրքիր է ավելացնել, որ դեպի Յնդկաստան ծովային ուղի որոնող Զրիստոփոր Կոլումբոսն իրականում ոչ թե այդ ուղին գտավ, այլ, ըստ Էուբյան, փաստորեն չիմանալով այդ մասին, նոր մայրցամաք հայտնագործեց, իսկ ծովային ավելի մոտ ուղին էլ դեպի Յնդկաստան, ինչպես ի վերջո պարզ դարձավ այն ժամանակ, երբ Սուեզի ջրանցքը դեռ չէր գործում, ծովային ուղին էր դեպի Յնդկաստան հենց Աֆրիկան հարավից շրջանցող ճանապարհով: Նոր ժամանակները Եվրոպայում, իսկ հետագայում նաև ողջ աշխարհում իրենց հետ հսկայական և անդառնալի փոփոխություններ բերեցին, որոնք նկարագրելու համար մեկ գիրքն իսկ բավարար չէ, իսկ մեր պարագայում էլ, հաշվի առնելով, որ սույն աշխատության առջև դրված խնդիրներն այլ են, մենք կբավարարվենք այսքանով՝ ավելացնելով միայն այն փոփոխությունների նկարագրությունը, որը վերաբերելի է ռազմական գործին և, բնականաբար, ամենից առաջ հենց մեր տարածաշրջանին:

Գլուխ 2

Նոր ժամանակների ռազմական գործի ընդհանուր բնութագիրը

Ինչպես արդեն ասվեց, Նոր ժամանակներում ռազմական գործում սկսեցին տոն տալ նոր ուժեր, որոնք, ըստ Էուբյան, Ելած լինելով հին ֆեոդալական, ասպետական միջավայրից, արդյունքում այնուհանդերձ ստեղծեցին որակական առումով լիովին նոր մի երևույթ, որն էլ հենց ասպետական ռազմական մեթոսան վերջնականապես դուրս մղեց ռազմական գործից: Խոսքն ամենից առաջ վերաբերում է արդեն Նյութական բավարար միջոցների տիրապետող բուրժուազիայի կողմից հանդերձավորվող և իր հիմքում վարձու զինվորականությունն ունեցող բանակային մեխանիզմին, որը շատ շուտով էլ հենց նախորդ տնտեսական կացութաձևին բնորոշ ռազմական համակարգի նկատմամբ ապացուցեց սեփական որակական առավելությունը: Իրոք, իր հիմքում բուրժուական վարձու զինվորականությունն ունեցող ռազմական համակարգը վերջին հաշվով ավելի մեծաքանակ էր, այն զինված էր ավելի լավ, ավելի կառավարելի էր և, ընդհանուր առմամբ, անհամեմատ ավելի լավ էր իրականացնում իր առջև դրված խնդիրները: Այս առումով ոչ պակաս կարևոր նշանակություն ունեցավ նաև հրազենի հետագա զարգացումը, որը, սկսած արդեն XIV դարի երկրորդ կեսից անցնելով դանդաղ, իսկ հաճախ նաև անհաջող կիրառման օրինակներով լի մի ճանապարհ, XV դարի վերջում Եվրոպական ռազմական համակարգում այնուհանդերձ արդեն գրավել էր իր կայուն տեղը:

Այս առումով կրկին ոչ պակաս կարևոր նշանակություն ունեցավ այն հանգամանքը, որ հրաձգային զենքերը և հատկապես հրետանին ինչպես ստեղծելը, այնպես էլ սպասարկելն ու կիրառելը պահանջում էին Նյութական զգալի միջոցներ, որոնք առկա էին միայն ուժեղ և կենտրոնացված պետական միավորների մոտ: Արդյունքում՝ ի հայտ եկավ երրորդ դասի հանրահայտ դաշինքը միապետների հետ, որն ուղղված էր սրանց ընդհանուր դասակարգային հակառակորդի դեմ, ի դեմս ֆեոդալական միջավայրի և սրանց ներկայացուցիչների: Իրոք, մի կողմից բուրժուազիան կենսականորեն հետաքրքրված էր այն բանով, որ սեփական Նյութական միջոցները գտնվեն ապահով վիճակում, իսկ շրջապատում էլ հաստատվի օրինականություն և վերջ տրվի ֆեոդալական միջավայրին բնորոշ քաոսին, իսկ միապետներն էլ մյուս կողմից իրենց հերթին կենսականորեն հետաքրքրված էին խոշոր ֆեոդալների դեմ պայքարով: Իր հերթին Եվրոպայում իրենց հերթին առկա էին զգալի քանակի մարդիկ, որոնք պատրաստ էին պատերազմելու, համենայն դեպս գոնե համաեվրոպական մակարդակում: Արդյունքը եղավ սպասելի՝ բուրժուազիան հատկացրեց Նյութական միջոցները և դրանց օգնությամբ միապետները կազմակերպեցին վարձու զինվորականության զգալի ուժեր, ինչն էլ, ինչպես արդեն ասվեց, իր ավարտին հասցրեց ֆեոդալական կացութաձևով բնորոշվող Միջնադարը սկզբում Եվրոպայի, իսկ

հետո արդեն Երկրագնդի այլ մասերի համար: Իհարկե, առջևում արդեն երևում էին այն պայթարի աղոտ գծերը, որը նույն բուրժուազիան մի քանի հարյուրամյակ անց մղելու էր արդեն միապետների դեմ, սակայն, համենայն դեպս առայժմ, երկու այս ուժերի շահերը համընկան և արդյունքը եղավ, ինչպես արդեն ասվեց, խիստ շոշափելի:

Այսպիսով՝ արդեն մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում ի հայտ եկավ բուրժուական ռազմական մեքենան, որին բնորոշ հատկանիշներից կարելի է առանձնացնել հետևագործի գերակշռությունը, հրագենի մեծացող չափերով կիրառումը, կառավարման և համալրման հստակ ու աստիճանաբար կատարելագործվող համակարգերը և այլն: Այս առումով առաջնային դերերի վրա եկավ ամենից առաջ շվեյցարական հետևակը, որի հիման վրա էլ, որոշակիորեն վերափոխելով ու զարգացնելով այն, առաջացավ իր էությունից գերմանական բնույթ ունեցող լանդսկնեխտների սոցիալ-ռազմական շերտը, ինչպես նաև ստեղծվեց սեփական հետևագործային համակարգի վրա հիմնված և իր յուրօրինակությունն ունեցող իսպանական ռազմական մեքենան: Եվ վերջապես ինչ-որ տեղ կրկին խորհրդանշական էր, որ հենց նույն 1492 թվականին ավարտվեց գրեթե ութ դար տևած իսպանական Ռեկոնքիստան՝ ընկավ Գրանադան և Պիրենեյան թերակղզին վերջնականապես ազատվեց մահմեդական տիրապետությունից: Ինչպես արդեն նշվեց, Նոր ժամանակներում Եվրոպան վերջնականապես իր հետևում թողեց Ասիային, որտեղ զարգացումները, պայմանավորված բազում օբյեկտիվ պատճառներով, հետ մնացին:

Արդյունքում՝ այն օրինաչափությունները, որոնք Եվրոպայում սկիզբ առան XIV դարում և արդեն XVI դարի սկզբին այստեղ Նոր ժամանակների բերեցին, Ասիայում սկսեցին առաջանալ նույն XVI դարում և վերջնական արդյունք ապահովեցին միայն XIX դարում: Այս առումով այնուհանդերձ հարկ է նշել, որ ասիական այն պետական միավորները, որոնք ավելի մոտ էին գտնվում Եվրոպային և ռազմական, առևտրական ու դիվանագիտական ավելի սերտ շփումներ ունեին վերջինիս հետ, ավելի շուտ զգացին Եվրոպական ազդեցությունը և ավելի ուժեղ ենթարկվեցին այստեղ իշխող առաջադեմ ձեռքբերումներին՝ արդյունքում բնականաբար ավելի արագ զարգանալով ու ավելի մեծ առավելություն ձեռք բերելով դեպի ավելի արևելք տեղավորված սեփական հարևանների նկատմամբ: Որպես սպասելի հետևանք, ասիական երկրներից ամենաառաջավոր դերերի վրա հայտնվեց ամենից առաջ հենց Օսմանյան սուլթանությունը, որն ինքն էլ, նույնիսկ առանց դրա, նախորդ հարյուրամյակում մարտնչում էր Արևելյան Եվրոպայում և այս ամենը վերջինիս մեծ հաշվով ի սկզբանե իսկ խորթ չէր: Հետաքրքիր կերպով Եվրոպական ազդեցությանը ենթարկվեցին նաև Հեռավոր Արևելքի երկրները, որոնք Եվրոպայի հետ սերտ շփման մեջ մտան այս անգամ արդեն հաղորդակցման ծովային ուղիների կիրառմամբ, ինչը, սակայն, համեմատած օսմանների հետ, այնուհանդերձ եղավ որոշակիորեն ավելի ուշ: Այս երկրների մեջ ուշագրավ տեղ էին զբաղեցնում Ճապոնիան և Կորեան, թեև մեր կողմից ուսումնասիրվող թեմայի շրջանակներից դրանք գործնականում դուրս են մնում, իսկ ուշագրավ այս ռազմական մեքենաներին էլ մենք չենք անդրադառնա: Նոր ժամանակների սկիզբը Մերձավոր, առավել ևս Միջին և, հատկապես, Հեռավոր Արևելքում առժամանակ, ինչպես արդեն ասվեց, չնկատվեց ու այստեղ շարունակվեց արդեն բոլորի համար սովորական դարձած հակամարտությունը, երբ պատմության գիրկն էին գնում մի ժամանակ հզոր թվացող ուժեր և ի հայտ էին գալիս նորերը:

Գլուխ 3

Նոր ժամանակների հիմնական խաղացողների ընդհանուր բնութագիրը

Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում Հեռավոր Արևելքում իր լավ օրերն արդեն անցյալում էր թողել չինական երբեմնի գերիզոր Մինի տերությունը, որը, սակայն, դեռևս տիրապետում էր դիմադրական զգալի ուժի: Իր հերթին, բավականին ուժեղացան կորեական պետական միավորները և վերելքի ուղին բռնեց նաև Ճապոնիան: Նույն այս ժամանակ Մեծ տափաստանի արևելքում գերիշխում էին մոնղոլական տարբեր ցեղերի կողմից ստեղծված տարաբնույթ իշխանությունները, որոնք, սակայն, երբեմնի հզոր Մոնղոլական տերության կարծես հազիվ աղոտ միայն մի ստվերը լինեին, իսկ Միջին Ասիայում էլ իր վերջին օրերն էր ապրում Աբու-Սայիդի ջախջախումից հետո այդպես էլ ուշքի չեկած Թեմուրյանների Էմիրությունը:

Ավելի լավ չէր, սակայն, վիճակը նաև դեպի ավելի արևմուտք, երբ քայքայման եզրին էր հայտնվել Աղ-Ղոյունլուների եմիրությունը, ինչպես նաև անշեղորեն թուլանում էր Դելիի սուլթանությունը: Սրան հակառակ՝ Արևելյան Եվրոպայում վերելքի ուղին էին բռնել ռուսական իշխանությունները, որոնք հաջողությամբ օգտվում էին Թեմուրի հարվածից հետո այդպես էլ ուշքի չեկած և վերջնականապես անկում ապրած Ոսկե Հորդայի վերացումից: Բավականին ամուր դիրքեր ունեին նաև Լեհական և Յունգարական թագավորությունները: Նույն այս ժամանակ մոտավորապես նույն հնարավորություններով իրենց հին դերերի վրա էին նաև վրացական, թուրքմենական, ինչպես նաև քրդական պետական միավորները, թեև փոքր պետական միավորների ժամանակներն արդեն աստիճանաբար անցնում էին և սա վերաբերում էր հատկապես թուրքմեններին ու քրդերին: Բավարար չէր կարող համարվել, սակայն, նաև Մամլուքյան սուլթանության ներքին դրությունը, թեև այս հանգամանքը ամենևին էլ ակնհայտ չէր և այս մասին չի խանգարի մի բանի խոսք ավելին ասելը:

Իրոք, Կայիտ-բեկի գահակալման վերջին տարիներին Մամլուքյան սուլթանությունը դեռևս պահպանում էր իր նախկին փայլը, սակայն ապագա ճգնաժամի նշաններն արդեն ակնհայտ էին: Հսկայական միջոցներ խլած վերջին պատերազմից հետո երկրի տնտեսությունը գտնվում էր ողբալի վիճակում, իսկ սովն ու համաճարակն էլ նույն այս ժամանակ 200.000 հոգու կյանք արժեցան: Լավ չէր նաև հենց իր՝ սուլթանի, վիճակը, որի առողջությունը, հատկապես այն բանից հետո, երբ նա մի անգամ ընկավ ձիուց և լրջորեն վնասվեց, օրեցօր վատանում էր: Վերջին հանգամանքն իր հերթին բնականաբար պալատական ինտրիգների լայն ասպարեզ էր բացում և ավելի էր անկայունացնում սուլթանության ներքին դրությունը: Այս առումով հետաքրքիր է, որ 1496 թվականի աշնանը Մամլուքյան սուլթանության կառավարական բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց Հռոմկլա ամրոցի շրջակայքը՝ ճնշելով տեղում տիրող ապստամբական տրամադրությունները¹:

1496 թվականի օգոստոսի 8-ին Կայիտ-բեկը՝ վերջինը մամլուքյան հզոր սուլթաններից, կնքեց իր մահկանացուն՝ հետը գերեզման տանելով նաև սուլթանության ոչ միայն հզորությունը, այլ՝ ապագայի հեռանկարները: Կայիտ-բեկին հաջորդեց նրա տասնչորսամյա որդի ան-Նասիր Մուհամմեդը (1496-1498), որը, թեև հոր հեղինակությունը չուներ, բայց նաև հիմար էլ չէր:

Պատանի սուլթանին ծանր ժառանգություն էր հասել՝ երկիրը խրված էր պարտքերի մեջ, իսկ վերջին պատերազմն էլ ցույց էր տվել, որ միջնադարյան չափանիշներին համապատասխանող սուլթանության բանակը հետ էր մնացել ժամանակից ու մարտադաշտում արդեն լուրջ և նույնիսկ հայեցակարգային խնդիրներ ուներ: Գիտակցելով այս ամենը՝ առաջադեմ ան-Նասիր Մուհամմեդը փորձեց վերափոխել բանակը և, մասնավորապես, նրա կազմում ավելացնել մինչ այդ մամլուքների կողմից սկզբունքորեն չընդունվող հրազենը, ի դեմս ամենից առաջ արդեն բավականին տարածված ու, հատկապես, օսմանյան ռազմական մեքենայի կողմից լայնորեն կիրառվող, արկերուզավորների, ինչպես նաև դաշտային իրետանու ստորաբաժանումների: Խիստ պահպանողական տրամադրված մամլուքները, սակայն, չընդունեցին նորամուծությունները և, վախենալով կորցնել իրենց արտոնյալ կարգավիճակը, դավադրություն կազմեցին: Արդյունքում՝ 1498 թվականի ապրիլի կեսերին ան-Նասիր Մուհամմեդը սպանվեց, իսկ 500 ռազմիկից կազմված արկերուզավորների նրա ստորաբաժանումն էլ ցրվեց, ընդ որում երևի թե խորհրդանշական էր այն, որ պատանի սուլթանին գնդակահարեցին հենց իր իսկ կողմից այդքան սիրված արկերուզներից: Հենց այս իրադարձությունների ժամանակ էր, որ 1498 թվականի մայիսին Այնթապի ճ-մ-ում Մամլուքյան սուլթանության բանակը (մոտ 40.000) հաղթեց Հալեպի ապստամբ նախկին կառավարիչին օժանդակած Բոզգուրդի գլխավորած Չուլքադարյանների եմիրության բանակին (մոտ 20.000)²:

Ան-Նասիր Մուհամմեդից հետո սուլթան հռչակվեց Կանսուխը (1498-1500), սակայն 1500 թվականի աշնանը այս սուլթանը ևս զոհ գնաց դավադրությանը, որից հետո Մամլուքյան սուլթանության սուլթան հռչակվեց Ջանփուլադը (1500-1501): Սա ևս, սակայն, երկար չապրեց և 1501 թվականի գարնանը կիսեց իր անմիջական նախորդների ճակատագիրը, որից հետո

¹ Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»; Միքայել Զամչյան «Հայոց պատմություն», գիրք 3:

² Այս մասին հայտնող աղբյուրները առայժմ ինձ անհասանելի են և տեղեկատվությունը վերցված է ժամանակակից գիտական գրականությունից:

սուլթան հռչակվեց գլխավոր դավադիրը՝ քառասնամյա ալ-Ադիլը (1501): Նոր սուլթանը, սակայն, իր հերթին կարողացավ կառավարել հազիվ մոտ 100 օր, քանի որ իր իսկ դաժանությամբ նա իր դեմ հանեց սեփական բոլոր կողմնակիցներին և զոհ գնաց արդեն սեփական մերձավորների հղացած դավադրությանը: Արդյունքում՝ Մամլուքյան սուլթանության սուլթան հռչակվեց ալ-Ադիլի վեզիր Կանսուխ ալ-Գուրին (1501-1516), որին ի վերջո հաջողվեց գոնե մասնակիորեն կայունացնել ներքաղաքական փոթորիկները և հանդարտեցնել իշխանական կրթերը: Մինչ մամլուքները զբաղված էին ներքինի իշխանական պարզաբանումներով, սակայն, հարևան երկրներից մեկում տեղի ունեցան կարևոր իրադարձություններ:

Սկսած արդեն XV դարի երկրորդ կեսից, ինչպես արդեն մի քանի անգամ ասվեց, Ատրպատականում մեծ հեղինակության էին հասել Ջունեյդ Սեֆյանի կողմից կրկին այստեղ վերահաստատված Սեֆյաններն, ի դեմս իրենց կրոնական շեյխության, ինչին ամենևին էլ չխանգարեց նույն Ջունեյդի սպանվելը մարտում: Ջունեյդին հաջորդել էր նրա որդի Յեյդարը, որը, հաջողությամբ շարունակելով հոր գործը, ավելի էր մեծացրել Սեֆյանների շեյխության ուժն ու հեղինակությունը: Յենց այս ժամանակներից սկսած էլ, ինչպես արդեն ասվեց, Սեֆյանների շեյխությունում սկիզբ դրվեց շիիզմի վրա հիմնվող կրոնական յուրօրինակ մի գաղափարախոսության քարոզին, որը անչափ ընկալելի եղավ մինչ այդ հոգևոր-կրոնական որոշակի դատարկության վիճակում հայտնված թուրքմենների համար: Իրոք, դեռևս Ուզուն-Յասանը, իսկ ավելի մեծ չափով նաև նրա հաջորդները, փակվելով սեփական տերունական բարձունքներում, զգալիորեն հեռացել էին ոչ միայն հասարակ թուրքմենական կենցաղից, այլ նաև՝ սեփական ցեղակիցներից: Իր հերթին ճգնաժամում էին գտնվում նաև ավելի արևմուտք գտնվող թուրքմենական պետական միավորները, որոնք այլևս և ոչ մի ինքնուրույն նշանակություն չունեին: Յետագայում վիճակն ավելի ծանրացավ, երբ Ադ-Ղոյունլուները խրվեցին ներքինի իշխանական ինքնառնչացնող քառսում, իսկ ուզբեկների հարվածներին ենթարկվող Թեմուրյանների էմիրությունն էլ, ըստ էության, ի վերջո կործանվեց նույն ուզբեկների կողմից հիմնադրված Շայբանյանների հզոր էմիրության հարվածների հետևանքով: Արդյունքում՝ Սեֆյանները փաստորեն կրկնեցին կրոնական հողի վրա քոչվորներին միավորելու հաջող այն գործունեությունը, որը մինչ այդ արել էին մահմեդական պետական շատ այլ միավորներ և մասնավորապես, օրինակ, Ֆաթիմյանները, Կարմատյանները, Ալմորավյանները կամ Ալմոհադյանները: Այս առումով հարկ է նշել, որ տաղանդներից ամենևին էլ ոչ զուրկ Յեյդարն ինքն էլ շատ հաջող գործեց և, զարգացնելով հոր թողած գործը, իր իսկ ձեռք բերած հոգևոր հսկայական հեղինակության արդյունքում փաստորեն, ի սպասարկումն սեփական շահերի, բյուրեղացրեց թուրքմենների ռազմական եռանդը:

1488 թվականի հունիսի վերջին մարտի դաշտում ընկած Յեյդարն իրենից հետո թողել էր երեք որդիներ և նրան հաջորդած ավագ որդին, ի դեմս Ալի-Միրզայի (1488-1494), հետագայում իրեն շատ զգույշ ու հնազանդ էր պահում: Յաղուբի մահից հետո, սակայն, Ալի-Միրզան սկսեց աջակցել Բայսոնկուրի դեմ պայքար մղող Ռուստամին, թեև իր վերջնական հաջողությունից հետո Ռուստամն այնուհանդերձ հրամայեց ձերբակալել և սպանել Ալի-Միրզային: Ալի-Միրզայի կործանումից հետո Սեֆյանների շեյխության առաջնորդ հռչակվեց նրա յոթնամյա եղբայր Իսմայիլը (1494-1524), որի դիրքերը ևս, հատկապես սկզբնական շրջանում, ամուր չէին և ամուր չէին այն աստիճան, որ նա նույնիսկ ստիպված էր թաքնվել՝ սկզբում Գիլանում, իսկ մի ինչ-որ պահի էլ նույնիսկ՝ Ադրբեյջան կղզու Արծրունիների մոտ: 1499 թվականի վիճակով, սակայն, երբ Ադ-Ղոյունլուների մոտ քառսը հասել էր իր բարձրագույն աստիճանին, իսկ կենտրոնական իշխանությունն էլ, ըստ էության, անկում էր ապրել, հորենական տիրույթներ վերադարձած Իսմայիլը սկսեց գործել: 1499 թվականին Սեֆյանների շեյխության բանակը սրընթաց երթով հասել էր մինչև Ջայաստանի արևմտյան հատվածներ, սակայն շուտով, թերևս, բոլորի համար պարզ դարձավ, որ, մի կողմ թողած հեռավոր այդ նվաճումները, խնդիր կա ամենից առաջ ամրապնդել իշխանությունը հենց տեղում:

Գլուխ 4 Սեֆյանների շահության ստեղծումը

Իսմայիլի հայրն ու պապը ընկել էին Շիրվանշահերի դեմ պայքարում, իսկ այս հանգամանքն էլ, գումարված ընդհանուր մրցակցային դրությանը, Սեֆյանների շեյխության առաջնային հակառակորդի դերում դնում էր ամենից առաջ հենց հարևան այս եմիրությանը: Արդյունքում՝ արդեն 1500 թվականի վերջին Իսմայիլը ռազմական գործողություններ սկսեց Շիրվանշահերի եմիրության դեմ: Այս առումով հարկ է նշել, որ, հոգնած Աղ-Ղոյունլուների, իսկ մասամբ նաև Շիրվանշահերի հետ ծանր հարևանությունից, նույն այս ժամանակ վրացական պետական միավորները, ինչպես նաև Հայաստանի արևելյան տարածքներում աստիճանաբար ոտքի կանգնող հայ մելիքները ևս իրենց աջակցությունը ցույց տվեցին շիման մեջ առժամանակ գոնե ավելի պարզ Իսմայիլին:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1500 նոյեմբերի վերջ – Կապադակի ճ-մ (= Չաքալայի ճ-մ)¹

Իսմայիլ Սեֆյանի գլխավորած Սեֆյանների շեյխության բանակը (7.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 700) մոտեցան Ֆառուխ-Յասարի գլխավորած Շիրվանշահերի եմիրության բանակին (26.000, որից 20.000 հեծյալ): Կողմերը մարտակարգ ընդունեցին:

I փուլ – Շիրվանշահերի եմիրության բանակը անցավ հարձակման և, համառ մարտում ի վերջո պարտության մատնելով Սեֆյանների շեյխության բանակի թևերին, ստիպեց նահանջել: Միաժամանակ, սակայն, Շիրվանշահերի եմիրության բանակը կենտրոնում պարտություն կրեց և հետ շարտվեց ելման դիրքեր:

II փուլ – Մարտի մեջ մտավ Սեֆյանների շեյխության բանակի պահեստազորը և, միանալով նահանջող դադարեցրած թևերին, հզոր հարված հասցրեց մարտակարգը խառնած Շիրվանշահերի եմիրության բանակին՝ փախուստի մատնելով վերջինիս:

III փուլ – Սեֆյանների շեյխության բանակը հետապնդեց Շիրվանշահերի եմիրության բանակին և ծանր կորուստներ պատճառեց վերջինիս:

Հայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 15.000 զինվոր:

1500 թվականի դեկտեմբերի սկզբին Սեֆյանների շեյխության բանակը (մոտ 7.000) ասպատակեց Ուտիքի հյուսիսը, Գուգարքի արևելքը և Արարատի հյուսիս-արևելքը, որից հետո, հավաքելով ցրված ուժերը, ճամբարեց Մուղանի հարթավայրում²: Նույն այս ժամանակ Իսմայիլի ռազմական մեքենան տիրեց նաև Գուլաստանին³ և հենց այս ընթացքում էլ գերվեց ու սպանվեց Շիրվանշահերի եմիրության եմիր Ֆառուխ-Յասարը, երբ Իսմայիլը փաստորեն վրեժ լուծեց իր հոր ու պապի համար:

1500 թվականի նույն դեկտեմբերի կեսին, կարգի գցելով ուժերը, Իսմայիլի գլխավորած Սեֆյանների շեյխության բանակը (5.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 200) եռօրյա գրոհով և ի վերջո աշտարակներից մեկը վառողի օգնությամբ պայթեցնելու միջոցով Շիրվանշահերի եմիրության բանակից (մոտ 300) գրավեցին Բաթուն, որից հետո առանց լուրջ մարտերի մտան Շամախի⁴: Այս իրադարձությունները, սակայն, իրենց բնույթով ավելին էին, քան անձնական վրեժը, քանի որ ստացած մահացու հարվածից հետո Շիրվանշահերի եմիրությունն

¹ Ձիովանի Անջիդելլո «Ուղեգրություն», գլուխ 13; Բարսեղ Արծիշեցի «Տարեգրություն»; Հակոբ Հիսուսի «Ժամանակագրություն»; Կարապետ Բերկրացի «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Անանուս Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»; Փարսաղան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 2; Իսթանդուլ Մուևի «Աբբասի պատմությունը»; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»; Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 3, 4:

² Կատերինո Չենո «Ուղեգրություն», գիրք 2; Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Անանուս Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»:

³ Կատերինո Չենո «Ուղեգրություն», գիրք 2; Ձիովանի Անջիդելլո «Ուղեգրություն», գլուխ 16; Իսթանդուլ Մուևի «Աբբասի պատմությունը»; Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4:

⁴ Ձիովանի Անջիդելլո «Ուղեգրություն», գլուխ 13, 16; Կատերինո Չենո «Ուղեգրություն», գիրք 2; Փարսաղան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 2; Կարապետ Բերկրացի «Ժամանակագրություն»; Իսթանդուլ Մուևի «Աբբասի պատմությունը»; Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4:

այլևս այդպես էլ ուշքի չեկավ, իսկ դրանից հետո այստեղ իշխող, արագորեն միմյանց փոխարինող և թույլ տիրակալներն էլ արդեն լիովին ենթակա էին Սեֆյաններին: Արդյունքում Շիրվանշահերի էմիրության ինքնուրույն գոյությանն, ըստ էության, վերջ դրվեց և այն ընկավ Սեֆյանների շահության գերիշխանության տակ:

Նույն այս ժամանակ, օգտվելով Աղ-Ղոյունլուների մոտ առկա քառսից, 1501 թվականի մարտին Իբրահիմ իբն Շահ-Մուհամմեդի գլխավորած Շամսադդինյանների էմիրության բանակը (մոտ 10.000) Աղ-Ղոյունլուների էմիրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) ու քաղաքների Յայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 100) գրավեց Արճեշը, Վանը, Արծկեն և Բերկրին¹: Աղ-Ղոյունլուների համար, սակայն, հիմնական վտանգը առաջացրել էին Սեֆյանները և վճռական իրադարձությունները զարգացան պայթարի հենց այս ճակատում:

1501 թվականի ապրիլի սկզբին Արտազի ճ-մ-ում Իսմայիլի գլխավորությամբ Շամսադդինյան առաջխաղացած Սեֆյանների շեյխության (7.000), ինչպես նաև Զարթլիի (3.000) և Կախեթիի (3.000) թագավորություններից միացյալ բանակը ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (3.000) հաղթեցին Մուրադի գլխավորությամբ Ամիդից առաջխաղացած Աղ-Ղոյունլուների էմիրության բանակին (30.000)²: Դրանից կարճ ժամանակ անց՝ 1501 թվականի ապրիլի կեսին, Շարուրի ճ-մ-ում Իսմայիլի գլխավորած Սեֆյանների շեյխության (մոտ 6.500), ինչպես նաև Զարթլիի (մոտ 2.700) և Կախեթիի (մոտ 2.700) թագավորություններից միացյալ բանակը ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 2.700) անակնկալ գիշերային հարձակումով հաղթեցին արդեն Ալվանդի գլխավորությամբ Թավրիզից առաջխաղացած և ճամբարած Աղ-Ղոյունլուների էմիրության բանակին (30.000), որից հետո առանց լուրջ մարտերի մտան Թավրիզ³: Արդյունքում, կորցրած ամեն ինչ, Ալվանդը սրընթաց երթով հեռացավ դեպի արևմուտք, իսկ Յայաստանում գտնվող Աղ-Ղոյունլուների էմիրության բոլոր տիրույթներն էլ, բացառությամբ Յայաստանի հարավ-արևմտյան մասում գտնվողների, ընկան Սեֆյանների շեյխության տիրապետության տակ: Նույն տարում էլ Իսմայիլը՝ Իսմայիլ I-ը, ընդունեց շահական կոչում՝ Սեֆյանների շեյխությունը վերածելով շահության և արագորեն դարձնելով այն համապարսկական նշանակություն ունեցող պետական մի միավոր: Արդյունքում՝ մինչև առաջ անցնելը, անհրաժեշտ է առանձին քննարկման առարկա դարձնել նաև Սեֆյանների շահության ռազմական մեքենան:

Գլուխ 5

Սեֆյանների շահության ռազմական մեքենայի ընդհանուր բնութագիրը

Սեֆյանների ռազմավարչական համակարգում առաջնային դեր ունեին թուրքմենական 7 ցեղեր, ի դեմս Ուստաշլուների, Աֆշարների, Ղաջարների, Ռումլուների, Շամլուների, Չուլքադարյանների և Թեթելիների: Սրանք, սեփական կրոնական պատկանելիությունը և «Սեֆյանների գործին» լծված լինելու հանգամանքն ընդգծելու մտայնությամբ, կրում էին կարմիր գլխաւոցներ, ինչի համար էլ ժամանակակիցների կողմից կոչվեցին «ղզլբաշներ» կամ, թարգմանաբար, «կարմրագլուխներ»: Յոթ այս ցեղերին հետագայում միացան այլ ցեղեր ևս, ի դեմս, մասնավորապես, Վարշակների, Բայաթների, ինչպես նաև նույնիսկ ոչ թուրքմեն Թալիշների, սակայն առաջնային դերեր ունեին այնուհանդերձ նախորդ խմբում հիշատակված հենց 7 գլխավոր ցեղերը: Այս առումով մինչև առաջ անցնելը հարկ է ընդգծել, որ, ինչպես ակնհայտ է վերևում թվարկված ցանկից, Սեֆյանների ցեղային համադաշնությունում զգալի էր թուրքմենական տարրի դերը հատկապես փոքրասիական և նույնիսկ ասորիքյան շրջաններից, ի դեմս նույն Չուլքադարյանների, Ռումլուների, Շամլուների կամ Վարշակների, որոնց սրտերը գրավելու գործում ակնհայտորեն քիչ դեր չէր ունեցել մի ժամանակ դեռևս Ասորիքում ու

¹ Կարապետ Բերկրացի «Ժամանակագրություն»:

² Կատերինո Չենո «Ուղեգրություն», գիրք 2; Բարսեղ Արծիշեցի «Տարեգրություն»; Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4:

³ Կատերինո Չենո «Ուղեգրություն», գիրք 2; Ջիովանի Անջիոլելլո «Ուղեգրություն», գլուխ 13; Ադամ Օլեարիուս «Ճանապարհորդություն Մոսկովիա և Պարսկաստան», գիրք 5, գլուխ 29; Իսթանդուկ Մունշի «Աբբասի պատմությունը»; Օրուջ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 2; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»; Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4; Փարսադան Գորգիջանիժե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 2, 3; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4; Յակոբ Յիսուցի «Ժամանակագրություն»; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56; Չաքարիա Զանաբեռցի «Յայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 6; Անանուն «Ժամանակագրություն 1576 թվականի»; Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»; Անանուն «Մասնավոր ժամանակագրություն»; Անանուն Երուսաղեմի «Ժամանակագրություն»; Եսայի Յասան-Ջալալյան «Ղամառու պատմություն Աղվանից աշխարհի», գլուխ 2; Մարտիրոս Դ'Առաքել «Ժամանակագրություն»:

Հայաստանի արևմտյան շրջաններում յուրայինների հետ թափառող Զուկեյրը: Այսպիսով, Արևմուտքում «թուրքմենական գործի» ընդհանուր անկման պայմաններում, այստեղ գործող թուրքմենական ցեղերը փաստորեն հավատարմության յուրօրինակ մի երդում էին տվել Սեֆյան շեյխերին, երբ նրանք ակնհայտորեն ի դեմս հենց նրանց էին տեսնում սեփական դիրքերի վերականգման կարևորագույն գրավականը: Գործը, սակայն, սրանով չսահմանափակվեց և շուտով այս ցեղերին միացան նաև Աղ-Ղոյունլուների դատը պաշտպանելուց հեռացած թուրքմենները, ինչպես նաև այն ոչ փոքրաքանակ թուրքմենները, որոնք, տեղի տալով ծագումով թուրքմեններին չսիրող ուզբեկների առաջխաղացմանը, Թեմուրյանների էմիրության կործանման պայմաններում Արևմուտք էին ժամանում Արևելքից:

Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում Սեֆյանների ռազմական մեքենան իրենից ներկայացնում էր իր ժամանակի թուրքմենական ռազմական մեքենայի, ըստ էության, տիպիկ մի տեսակ, որի սիրտը կազմում էր շիիզմի գաղափարախոսությանը անմնացորդ կերպով նվիրված և մեծապես հենց հանուն դրա ծառայող, բայց այնուհանդերձ Սեֆյան շեյխերի կողմից նյութապես ապահովվող մյուրիդների գուլյամական կորպուսը: Սեֆյանների ռազմական մեքենայի ուժեղ կողմը կազմում էին ոգին, նվիրվածությունը, արագաշարժությունը և թուրքմենական ռազմական ընդհանուր ոչ վատ հատկանիշները: Խնդիրը, սակայն, կայանում էր նրանում, որ արդեն իր ստեղծման պահին իսկ և արդեն իր ստեղծված տեսքով իսկ այս ռազմական մեքենան հայեցակարգային մակարդակում հետ էր մնում իր ժամանակի ռազմական առաջնակարգ մեքենաներից՝ զիջելով առաջատարներին ինչպես աստիճանաբար տարածվող ու իր հիմքում կանոնավոր հետևակն ունեցող ճիշտ մարտի վարման հնարավորությունների, այնպես էլ հատկապես հրազենի ընդհանուր կիրառման տեսանկյունից՝ վերջին պարագայում ինչ-որ տեղ փաստորեն կրկնելով մամուլության սխալները:

Սեֆյանների շահությունն իր ստեղծման պահին իրենից ներկայացնում էր շիա իսլամը դավանող, զգալիորեն ապակենտրոնացած և քոչվոր տարրի զգալի առկայությամբ գործող արևելյան տիպի մի միապետություն, որը անցավ զարգացման բարդ փուլ՝ ունենալով և փայլուն, և անկումնային շրջաններ: Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում Սեֆյանների շահության բանակը կազմված էր հեծելազորից, հետևակից և հրետանուց, որոնք իրենց հերթին, որոշակիորեն պայմանականորեն, բաժանվում էին ծանր ու թեթև տարրերի:

Ծանր հեծելազորը, որը հատկապես սկզբնական տասնամյակներում իրենից ներկայացնում էր շահական բանակի հիմնական հարվածային ուժը, հավաքագրվում էր մանր հողատեր ազնվականներից և քոչվոր ցեղերի ռազմաֆեոդալական ավագանու ներկայացուցիչներից: Չուտ մարտավարական առումով այն իրենցից ներկայացնում էր եվրոպական հայտնի ասպետությանը կրկնող մի երևույթ, թեև սկզբնական շրջանում աչքի էր ընկնում բարձր կարգապահությամբ, որակյալ ռազմական հատկանիշներով, ռազմական մեծ եռանդով և հսկայական նվիրվածությամբ: Շահական ծանր հեծելազորայինները զինվածությամբ մոտավորապես հավասար էին նույն սիպահներին, թեև հնարավոր էր, որ նրանցից ոմանք երբեմն ունենային ավելի թեթև, իսկ ոմանք էլ՝ ավելի ծանր զինվածություն: Շահական ծանր հեծելազորը սովորաբար կիրառվում էր հակառակորդի շարքերին մարտի հենց սկզբում ուղիղ-ջախջախիչ հարված հասցնելու նպատակով: Հետագա հարյուրամյակներում այս ծանր հեծելազորը, սակայն, ինչպես, թերևս, ծանր հեծելազորը ողջ աշխարհում, աստիճանական անկում ապրեց՝ պայմանավորված մի կողմից հեծելազորը կազմող անհատների սոցիալական խմբի քայքայման, մյուս կողմից էլ զենքերի և մարտավարական նոր հնարքների կիրառմամբ՝ արդյունքում, ըստ էության, վերանալով ու իր հետևից թողնելով մի բաց, որն այդպես էլ չլրացվեց:

Թեթև հեծելազորը գրեթե անփոփոխ կերպով ներկայացված էր սկզբունքորեն նույն՝ տափաստանային քոչվոր-անկանոն տեսակով: Այս հեծելազորը ոչ մի հստակ սահման կամ տարանջատում այդպես էլ չունեցավ, քանի որ այն կազմող տարրերը խիստ բազմատեսակ և տարացեղ էին ու վերջինիս շարքերը, ըստ էության, համալրում էր նժույգ ունեցող յուրաքանչյուր ոք: Միաժամանակ, ի համեմատ իրենց հակառակորդների, շահական թեթև հեծելազորի շարքերում ցեղային-քոչվոր տափաստանային ավանդույթները պահպանվեցին համեմատականորեն ավելի երկար: Հեծելազորի այս տեսակը կիրառվում էր հակառակորդի վրա անակնկալ հարձակումներ կազմակերպելու, վերջինիս տարածք սրընթաց ներխուժում

իրականացնելու, գերեվարության, ասպատակության և նմանատիպ այլ նպատակներով: Ուղիղ մարտում այս հեծելազորը բավականին թույլ էր և նման պարագաներում այն աշխատում էին չկիրառել, բացառությամբ, թերևս, հակառակորդին հյուծելու նպատակ հետապնդող բացառիկ դեպքերի:

Հետևազորը ավանդականորեն համարվում էր շահական բանակի թույլ զորատեսակներից մեկը, հատկապես սկզբնական շրջանում: Ավելին, մոտակա տասնամյակներում հենց վերջինիս զործնական բացակայությունը կամ մարտավարական թույլ հատկանիշներն էին, որ հաճախ պայմանավորում էին շահական բանակի անհաջողությունները: Հետագայում, սակայն, հետևազորի ամրապնդման ուղղությամբ որոշակի քայլեր այնուհանդերձ ձեռնարկվեցին:

Հրազենը ևս հանդիսանում էր շահական բանակի ավանդական թույլ կողմերից մեկը: Ավելի շատ տուրք տալով ժամանակի հովերին և գնալով Ուզուն-Հասանի հետքերով զուտ հարակայունության ուժով, այլ ոչ թե իրականում գիտակցելով հրազենի ձեռք բերած վճռական դերն ու նշանակությունը՝ հրետանային միջոցներ ձեռք բերելու ուղղությամբ առաջին քայլերն արեց դեռևս Իսմայիլ I-ը, թեև արդյունքն ավելի քան համեստ էր, իսկ շահն ինքն էլ, ըստ էության, բավարարվեց Աղ-Ղոյունլուներից ժառանգություն ստացած մաշված և ինչ-որ տեղ արդեն նաև բարոյապես հնացած հրետանային զենքի տեսակներով: Շահական հրետանու իրական ստեղծումը կրկին կապված է հետագա տասնամյակների հետ, թեև արդյունքում հրետանու հարցով զիջումը արևմտյան հարևաններին ավանդականորեն այդպես էլ չվերացավ, ընդ որում վիճակը ծանր էր ինչպես դաշտային, այնպես էլ պաշարողական հրետանու պարագայում: Շահական բանակում առկա էր հիմնականում փոքր տրամաչափի հրետանի: Խոսքը ուղտի վրայից կիրառվող զամբուրակի մասին է, որն իրենից, ըստ էության, ներկայացնում էր մանր տրամաչափ թնդանոթ կամ խոշոր տրամաչափի մուշկետ: Չամբուրակները հատկապես արդյունավետ էին հակառակորդի թեթև հեծելազորի ու անկանոն հետևազորի հարձակումները հետ մղելիս, ընդ որում, ի տարբերություն ծանր թնդանոթների, վերջինս ավելի արագաշարժ էր և արագ լիցքավորվող, ինչը, ճիշտ կիրառման պարագայում, լուրջ հաղթաթուղթ էր: Այնուհանդերձ, ինչպես ներկայումս ամենագնացների վրա դրված փոքր տրամաչափի հրանոթները կամ խոշոր տրամաչափի գնդացիրներն ի վիճակի չեն լիովին լուծել համազորային մարտում սեփական ուժերին հրետանային աջակցություն ապահովելու հարցը, այնպես էլ զամբուրակները չկարողացան և չէին էլ կարող լիարժեք լուծել այդ խնդիրը:

Հայկական լեռնաշխարհում զբաղեցնելով Աղ-Ղոյունլուների էմիրության տեղը՝ Սեֆյանների շահությունը միանգամից էլ իր վրա վերցրեց աշխարհաբաղաբական նույն այն դերակատարությունը, որը այդ դերում մինչ այս իրականացնում էր Աղ-Ղոյունլուների էմիրությունը, իսկ դրանից առաջ էլ կյանքի էին կոչել այդ դերում հայտնված պետական այլ միավորներ: Նույն այս ժամանակ Արևմուտքում իր հերթին սեփական հզորության գագաթնակետին էր մոտենում նաև Օսմանյան սուլթանությունը, որը, սակայն, արդեն աստիճանաբար ուժեղացող դիմադրության էր հանդիպում բալկանյան ճակատում: Արդյունքում՝ հենց ստեղծման պահից իսկ Սեֆյանների շահությունը դաժան հակամարտության մեջ մտավ Օսմանյան սուլթանության հետ, երբ սկիզբ առավ Թուրք-Պարսկական I պատերազմը (1501-1516), որին կոչված էր առաջինը լինել պատերազմների երկար այն շղթայում, որը երեք հարյուրամյակ շարունակ իրար դեմ մղելու էին պարսկական և թուրքական պետական այս միավորները:

Գլուխ 6

Թուրք-Պարսկական պատերազմների ընդհանուր բնութագիրը

Թուրք-Պարսկական պատերազմներն ուսումնասիրելիս ամենից առաջ պետք է անդրադառնալ դրանց անվանմանը: Ընդհանրապես հարկ է նշել, որ ռազմապատմական գրականության մեջ շատ պատերազմների անվանումներ ոչ միայն պայմանական են և դրանց նկատմամբ չկա միասնական մոտեցում, այլև տարբեր պատմագիտական դպրոցներում նույն պատերազմները կարող են անվանվել տարբեր կերպ: Խնդիրն, իհարկե, նույն այդ պատմական դպրոցների անցած ուղու և ձևավորած պատմական ավանդույթի մեջ է ու նման հարցերում

միասնական մոտեցում սպասելը մեծապես անիրագործելի մի նպատակ է: Պատմական և ռազմապատմական գրականության մեջ հանդիպում են Թուրք-Պարսկական պատերազմների անվանման տարբեր ձևեր՝ «Օսմանա-Պարսկական պատերազմներ», «Օսմանա-Իրանական պատերազմներ», «Թուրք-Իրանական պատերազմներ» և այլն: Առաջարկված տարբերակներից յուրաքանչյուրն էլ ունի իր դրական կամ բացասական կողմերը և դրանցից ոչ մեկը, այդ թվում նաև իմ կողմից առաջարկվածը, ըստ էության, լիովին չեն արտացոլում երևույթը իր ողջ համակողմանիությամբ:

Այսպես, բաղադրիչի մեջ մտցնելով «պարսկական» տարրը, որը հիմնավորվում է հիշատակված հարյուրամյակներում իրանական պետության հիմնական բնույթով, միաժամանակ դրանից մեխանիկորեն դուրս են մնում տարրերը, կապված պատերազմների գահակալական կողմերի, ինչպես նաև այն բանի հետ, որ հիշատակված պատերազմներում զուտ պարսկական տարրի դերը զգալի մի ժամանակահատվածում բավականին փոքր էր, իսկ «պարսկական» կողմից էլ մեծ էր թուրքական տարրի մասնակցությունը, որը հաճախ իր վրա էր կրում պատերազմի հիմնական ծանրությունը և հենց ինքն էլ պայմանավորում էր վերջինիս ռազմական բնութագիրը: Այս առումով առավել անընդունելի է թվում «իրանական» տերմինի կիրառությունը, քանի որ իսլամը դավանող թուրք-պարսկական տարրն ինքնին արդեն քիչ հոգևոր-մշակութային ընդհանրություններ ուներ հնդեվրոպական բնույթն ունեցող «Իրանի ու Ասիայի» երբեմնի պետությունների հետ և այս առումով անվանումը մեծապես կրում է, թերևս, միայն պատմական ավանդույթի կնիքը:

Վիճակը պարզ չէ նաև մյուս կողմից: Այսպես, բաղադրիչի մեջ կիրառելով «թուրքական» տարրը, որը ևս հիմնավորվում է հիշատակված հարյուրամյակներում հակամարտող այս կողմի հիմնական բնույթով, առաջանում են ոչ ճշգրիտ լինելու կամ երևալու նոր հնարավորություններ, քանի որ, ընդհուպ մինչև XX-րդ դարի սկիզբ, թուրքական այս տերությունը ամենից առաջ հենց «Օսմանյան սուլթանություն» էր, այլ ոչ թե «թուրքական կայսրություն», որտեղ օսմանցի լինելը հարգի էր ու պատվավոր մի բան էր, իսկ «թուրք» կոչումը իր վրա կրում էր երկրորդական լինելու կամ համարվելու որոշակիորեն նույնիսկ վիրավորական մի կնիք: Այս առումով կարծում եմ, որ խնդիրը հեռու է վերջնական լուծված լինել համարվելուց, բայց այնուհանդերձ, համենայն դեպս գոնե ինձ համար, առավել կոռեկտ է թվում հենց «Թուրք-Պարսկական պատերազմ» ձևը՝ անվանում, որն իր թերություններով այնուհանդերձ արտացոլում է երևույթի խորքային ու բովանդակային բնույթը հնարավորինս լրիվ՝ դրա հիմնական տարրերի հնարավորինս ամբողջական համակցությամբ:

Առաջ անցնելով ավելացնենք, որ Թուրք-Պարսկական պատերազմները իրենց բնույթով բաժանվում են երկու մեծ խմբի՝ պատերազմներ, որոնք տեղի ունեցան մինչև 1639 թվականը և պատերազմներ, որոնք տեղի ունեցան դրանից հետո: Առաջին խմբում կողմերի տարբերությունները ամենատարբեր հարթություններում ավելի ակնհայտ էին, այն դեպքում, երբ երկրորդ պարագայում երկու պետությունների ռազմական համակարգերն արդեն մեծապես նմանվել էին միմյանց: Արդյունքում՝ Թուրք-Պարսկական պատերազմների ամենացայտուն տարանջատիչ գծերն ակնհայտ են հենց առաջին խմբում և հատկապես առաջին խմբի սկզբնական պատերազմներում: Մինչև առաջ անցնելը անհրաժեշտ է քննարկել նաև Թուրք-Պարսկական պատերազմների մասնակիցների հարցը:

Այս առումով հարցին մոտենալիս երևույթը կարելի է դիտարկել երկու՝ առաջնային և երկրորդական հարթություններում: Առաջնային հարթությունում Թուրք-Պարսկական պատերազմների հիմնական մասնակիցները իր ժամանակի տարածաշրջանի երկու հիմնական առաջատար պետություններն էին՝ Օսմանյան սուլթանությունը մեկ և Սեֆյանների, իսկ հետո արդեն վերջինիս օրգանական շարունակությունները հանդիսացող Աֆշարների, Չենդյանների և Ղաջարների շահությունները մյուս կողմից՝ ըստ էության, թուրքական ու պարսկական պետությունները: Թուրք-Պարսկական պատերազմների հիմնական այս մասնակիցներն, ի դեմս Օսմանյան սուլթանության և Սեֆյանների շահության, վերևում, ըստ էության, արդեն ներկայացվեցին և կրկնվելն այստեղ իմաստ չունի:

Ինչ վերաբերում է պատերազմի երկրորդական մասնակիցներին, ապա դրանց թվում կարելի է ամենից առաջ առանձնացնել չորս հավաքական խումբ՝ քրդական էմիրությունները,

ինչպես նաև վրացական, հայկական և լեզգի-թաթարական պետական միավորները: Գոյություն ուներ նաև ամորֆ վիճակում գտնվող մեկ այլ խումբ ևս, որն իր մեջ միավորում էր ամենատարբեր մոտիվացիայով գործող ջալալիների, լևադների և այս տիպի ավագակային կամ կիսավագակային միավորները, որոնք առաջնորդվում էին իրենց կոնկրետ ու նեղ շահերով և որևէ ռազմավարական դիրքորոշում չունեին:

Քննարկվող ժամանակաշրջանում քրդերը, ինչպես, թերևս, նաև հիմա, իրենցից այդպես էլ չներկայացնելով վերջնականապես ձևավորված ազգային մի միասնություն, շարունակում էին գործել տարաբնույթ մղումների և շահերի ազդեցության ներքո: Այսպես, մի կողմից իրենց հիմնական հատվածով լինելով իսլամի սուննի դավանանքի կրողներ, Օսմանյան սուլթանության հատկապես ռազմաքաղաքական հաջողությունների շրջանում լիովին բնական էր սպասել, որ այս տարրը պետք է հանդես գար պաշտոնական Ստամբուլի հետ սերտ ռազմաքաղաքական հարաբերությունների համատեքստում, սակայն մյուս կողմից էլ թյուրքական տարրի հետ արդեն հարյուրամյակներ ձգվող թշնամությունը, ինչպես նաև քրդական ինքնիշխանության ցանկացած դրսևորում ամեն կերպ ակտիվորեն խեղդող Օսմանյան սուլթանության գերկենտրոնացված բնույթը բերում էին նրան, որ քրդերն ավելի շատ հակվում էին դեպի սուլթանության հակառակորդների կողմը, որն ավելի մեղմ դիրքորոշում էր դրսևորում: Իրավիճակը բարդանում էր նաև նրանով, որ քրդերը, ինչպես արդեն ասվեց, հանդես չէին գալիս միասնական ազգային հետաքրքրությունների կրողի կարգավիճակում, նրանց մոտ դեռևս ուժեղ էր ցեղային ինքնագիտակցությունը և, ի սկզբանե հանդես գալով իրենց ապրած տարածքում գերիշխող պետության հովանու ներքո, արդյունքում այս կամ այն կերպ կամ չափով նրանք հանդես էին գալիս հենց այդ պետության շահերի համատեքստում: Այս առումով կարևոր է ընդգծել նաև, որ հենց մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում սկիզբ առավ քրդական պետական միավորների անկումը, որն իր ավարտին հասավ հաջորդ դարում: Հիշատակված գործընթացն իր հերթին ծանր հարված հասցրեց նաև քրդական տեսական-քաղաքական մտքին, որը պետական շահերի կամ պետական մտածողության գիտակցման համեմատականորեն գոնե միջին մակարդակից իջավ դեպի րոպեական կամ տեղայնական շահերով գործող մակարդակի: Քրդական տարրը Թուրք-Պարսկական պատերազմներում ներկայացված էր հիանալի մակարդակ դրսևորող, սակայն պատերազմի հիմնական մասնակիցների համարժեքներին քանակապես եականորեն զգալիորեն զիջող թեթև և ծանր հեծելազորներով՝ իրենից ներկայացնելով պատերազմող կողմերի բանակների հեծելազորային բաղադրիչի կարևորագույն տարրերից մեկը:

Վրացական պետական միավորները ներկայացված էին ամենից առաջ Զարթլիի, Կախեթիի և Իմերեթիայի թագավորություններով, Սամցխեի աթաբեկությամբ, ինչպես նաև Իմերեթիայի թագավորության կազմում լայն ինքնավարություն ունեցող Գուրիայի, Մեգրելիայի, Աբխազական ու Սվանեթիայի իշխանություններով: Գործելով մեծ հաշվով նույն օրինաչափությունների և շահերի շրջանակում՝ արդյունքում քրիստոնյա պետական այս միավորները ամենատարբեր միջոցների կիրառմամբ ձգտում էին պահպանել իրենց անկախությունը և գոնե հարաբերական ինքնիշխանությունը: Այս առումով, ինչպես և քրդերի պարագայում եղավ, տարածաշրջանում Օսմանյան սուլթանության սկզբնական պասիվության պարագայում վրացական պետական միավորները, որպես Ադ-Ղոյունլուների եմիրության հետ ռազմաքաղաքական հարաբերությունների հարակայունության արտահայտություն, կապված լինելով Սեֆյանների շահությանը, ձգտում էին համագործակցության եզրեր գտնել ամենից առաջ հենց պարսկական կողմի հետ, թեև արդյունքում հարաբերությունները որևէ կերպ բավարար չէին նաև այս ուղղությամբ: Ռազմաքաղաքական իմաստով վրացական պետական միավորների դերը կայանում էր նրանում, որ նրանք, գործելով ռազմական հիմնական թատերաբեմի հյուսիսային թևի ուղղությամբ, դրանով իսկ մշտապես զգալի ազդեցություն էին ունենում ռազմական գործողությունների ընդհանուր պատկերի վրա: Վրացական պետական միավորների բանակներում առաջնային դեր ուներ հեծելազորը, որն ուներ նաև թեթև ու ծանր հեծելազորի լուրջ բաղադրիչ: Առկա էին նաև հետևակ որոշակի ուժեր, ինչպես նաև հրաձգային միջոցներ:

Հյուսիս-Կովկասյան լեռնականները ընդհանրապես և լեզգիական տարրը մասնավորապես, որպես յուրօրինակ խաղացողներ, հանդես եկան դեռևս XV դարում, սակայն ինքնուրույն գործունի վերածվեցին արդեն հետագա հարյուրամյակներում: Սրանք, լինելով սուննի իսլամի

Ներկայացուցիչներ, փորձում էին համագործակցության եզրեր գտնել օսմանյան կողմի հետ և հատկապես անգիջում էին տրամադրված պարսկական ու վրացական կողմերի նկատմամբ, թեև սեփական շահերի համատեքստում վերջին հաշվով կողմերից և ոչ մեկն այդպես էլ չկարողացավ լիարժեք կերպով օգտագործել վերջիններին: Ինչ վերաբերում է Ղրիմի խանությունից երբեմն տարածաշրջան ժամանող թաթարներին, ապա սրանք բացառապես միայն Օսմանյան սուլթանության դաշնակիցներն էին և գործում էին տափաստանային մարտավարության լավագույն ավանդույթներով: Այս առումով խիստ զարմանալի էր նույն այս իրադարձություններում նախորդ հարյուրամյակներում այդքան ակտիվ դիրք գրաված արաբական տարրի ընդգծված պասիվությունը, որը, սակայն, ըստ իս ամենից առաջ բացատրվում է նույն այս ժամանակ երկրագնդի միջին ջերմաստիճանի անկման գազաթնակետին հասնելու միտումով, երբ Մեծ անապատում կենսապայմանները լավացան, ինչն էլ, ըստ էության, վերացրեց դեպի հյուսիս շարժվելու և անկանխատեսելի ռազմական գործողություններին միջամտելու ցանկության զգալի մասը:

Հայերը, որոնց պատմական հայրենիքում էլ հենց ծավալվում էր ռազմական գործողությունների հիմնական մասը, որպես ինքնուրույն ռազմաքաղաքական գործուն հանդես եկան բավականին ուշ և մեր դերը սկզբնական շրջանում բավականին պասիվ էր՝ կապված հիմնականում ամեն կերպ կորուստներից խուսափելու հետ: Միաժամանակ, սակայն հայկական գործոնի դերն աստիճանաբար ձեռք է բերում առաջնային նշանակություն՝ հատկապես փայլելով հետագա հարյուրամյակներում: Այս առումով հետաքրքիր է արձանագրել, որ դեպքերի մեծ մասում հայերը ձգտում էին համագործակցել շփումներում համեմատականորեն ավելի պարզ, մոտիկ գտնվող և սովորական հենց պարսկական կողմի հետ՝ այդպես էլ չկարողանալով շփման իրական եզրեր գտնել հեռավոր, անհասկանալի ու իրեն տերունական բարձունքների վրա պահող պաշտոնական Ստամբուլի հետ:

XVI դարը, որի հենց ամենասկզբից էլ սկիզբ առան Թուրք-Պարսկական պատերազմները, ավանդականորեն համարվում է Օսմանյան սուլթանության փայլի և ռազմաքաղաքական հաջողությունների գազաթնակետի մի ժամանակաշրջան՝ միաժամանակ, սակայն, հանդիսանալով նաև մի ժամանակաշրջան, երբ ի հայտ եկան նաև պետական այս միավորին անկման հասցրած հետագա քայքայիչ գործընթացների հիմքերը: Այս դարաշրջանում սուլթանության բանակն, ինչպես արդեն ասվեց, իրենից ներկայացնում էր իր ժամանակաշրջանի լավագույն ռազմական մեքենաներից մեկը, որը տիրապետում էր հիանալի հեծելազորի, ուներ առաջնակարգ հետևազոր և, որ, թերևս, ամենակարևորն էր Սեֆյանների շահության հետ ընդհարվելիս, հրաձգային զենքեր ու հատկապես հրետանի: Իր հերթին Սեֆյանների շահության բանակը, լինելով Ղարա-Ղոյունլուների, իսկ մեծապես էլ հենց Աղ-Ղոյունլուների թուրքմենական ռազմական համակարգի օրգանական շարունակությունը, որպես հիմնական հաղթաթուղթ, ինչպես և բոլոր ուժերը Արևելքում, կիրառում էր հեծելազորային հիանալի արագաշարժ ուժեր: Արդյունքում՝ ավելի քան հազարամյա ընդմիջումից հետո աշխարհաքաղաքական առումով ստեղծվեց Հռոմեա-Պարթևական պատերազմների հայելային իրոք զարմանալի մի կրկնություն, երբ տեխնիկական առաջընթացը, համակարգն և հիմնավորվածությունը հակադրվում էին ոգուն, թռիչքին ու արագաշարժությանը: Այս տարբերությունը, ինչպես արդեն ասվեց, հատկապես հստակ երևաց Թուրք-Պարսկական առաջին պատերազմներում, հետագայում այն աստիճանաբար հարթվեց, իսկ վերջում էլ լիովին վերացավ, քանի որ պարսկական կողմն ինքն էլ աստիճանաբար փոխառեց հակառակորդի հաղթաթղթերը:

Այս առումով հետաքրքիր է նաև ընդգծել, որ Մերձավոր Արևելքում գործող մահմեդական ռազմական բոլոր մեքենաներից Թուրք-Պարսկական պատերազմներում գործող հենց օսմանյան ռազմական մեքենան էր, որը խոշոր պատերազմներում առաջին անգամ ի ցույց դրեց նույն այս ժամանակ եվրոպական ռազմական համակարգի կողմից ստեղծված, ակտիվորեն կիրառվող և օսմանյան ռազմական մեքենայի կողմից հաջողությամբ փոխառնված էական այնպիսի բաղադրիչներ, ինչպիսիք էին, օրինակ, մի քանի բանակների ուժերով բանակային համակարգված գործողություններ իրականացնելը, ռազմավարական կոնկրետ նպատակներ դնելը և նախապես ծրագրված հստակ միջոցառումներով դրանց հասնելը, հաղորդակցման ուղիների վրա մշտական հսկողություն ունենալու ձգտումը, կայագորային խոշոր ուժերի կիրառումը, ռազմական

գործողությունները դիվանագիտական, քաղաքական ու տեղեկատվական միջոցառումներով ուղեկցելը և այլն: Այս ամենը, որն իր որոշ տարրերով մեծապես ընկած է նաև նույնիսկ ներկայիս պատերազմական համակարգերի հիմքում, իր արմատներով գնում էր դեպի հունա-հռոմեական ժամանակները և, մեծապես մոռացված Միջնադարում, Նոր ժամանակներում վերհիշվել, ժամանակի պահանջների համապատասխան վերափոխվել ու հաջողությամբ կիրառվում էր եվրոպական ռազմական համակարգում: Այսպիսով, չնայած սեփական մահմեդական, իսկ քաղաքակրթական մակարդակում էլ բնականաբար հայեցակարգային ասիական բնույթին, հենց Թուրք-Պարսկական պատերազմներում էր, որ ասիական ռազմական համակարգը, ի դեմս Սեֆյաններ շահության, մեծամասշտաբ պատերազմում, ըստ էության, առաջին անգամ ընդհարվեց եվրոպական ռազմական համակարգի հետ, ի դեմս Օսմանյան սուլթանության:

Թուրք-Պարսկական պատերազմներում ռազմավարական նախաձեռնությունը, մի կողմ թողնելով պարսկական կողմի ակտիվության առանձին բռնկումներ, մեծ հաշվով մշտապես գտնվում էր օսմանյան կողմում և այս առումով նմանությունը Հռոմեա-Պարթևական պատերազմների հետ կրկին զարմանալիորեն ակնհայտ է: Այս հանգամանքը ամենից առաջ պայմանավորված էր ռազմավարչական և կազմակերպչական մակարդակներում օսմանյան ռազմական մեքենայի ունեցած առավելություններով, վերջինիս ունեցած ուժերի, որպես կանոն, առկա զգալի գերակշռությամբ, ինչպես նաև օսմանյան ռազմական մեքենայի տեխնիկական գերակշռությամբ: Խոսքն ամենից առաջ կրկին վերաբերում է հրաձգային զենքերի և հրետանու կիրառությանը, սակայն ոչ պակաս կարևոր դեր ուներ նաև պետության ընդհանուր կայացվածության մակարդակը, քանի որ բյուզանդական ու եվրոպական ավանդույթները ժառանգած Օսմանյան սուլթանության ռազմավարչական համակարգը, հատկապես սկզբնական շրջանում, մի գլուխ բարձր էր ասիական կառավարման սկզբունքների հիման վրա գործող Սեֆյանների ռազմավարչական համակարգից:

Թուրք-Պարսկական պատերազմներում ռազմավարական հիմնական բաղադրիչը, հատկապես դրանց առաջին խմբում, ինչպես հռոմեական բանակի պարագայում էր լինում պարթևների դեմ արշավելիս, Օսմանյան սուլթանության լավ գինված ու հսկայաքանակ բանակի արշավանքն էր, որի կենտրոնացումը սկսվում էր անդրեփրատյան տարածքներում և որը դրանից հետո առաջանում էր արշավանքի հիմնական կամ լրացուցիչ ուղղություններով: Օսմանյան սուլթանության բանակների համար դեպի արևելք արշավանքի հիմնական ուղղությունը Սեբաստիա-Կարին-Բասեն-Բագրևանդ-Մասյացոտն-Արագածոտն-Ոստան Հայոց-Արած-Ուրծածոր-Նախիջևան-Գողթն-Բաքեան-Գաբիթյան-Թավրիզ ուղղությունն էր, որի դասական օրինակներին մենք հանդիպում ենք 1514, 1534, 1548, 1554, 1585, 1586, 1604, 1605, 1609, 1616, 1618 և 1635 թվականներին: Այս պարագայում, որպես կանոն, շարժի մեջ էին մտնում առնվազն 100.000, իսկ ավելի հաճախ՝ մի քանի հարյուր հազար հոգանոց կազմ ունեցող բանակներ, որոնք ռազմավարական խնդիր էին ունենում տիրել Թավրիզին, իսկ հետագայում էլ, ըստ հնարավորության, գրավել Արդեբիլը, Համադանը և Ատրպատականի այլ խոշոր կենտրոններ՝ վերջնականապես դուրս մղելով Սեֆյանների շահությանը Հայկական լեռնաշխարհից ու հարակից երկրամասերից: Այս խնդիրը, որպես կանոն, առանց որևէ ակտիվ դիմադրության հանդիպելու (օրինակ՝ 1514, 1534, 1585 և 1586 թվականների արշավանքներ) համեմատականորեն հեշտ (օրինակ՝ 1548, 1554 թվականների արշավանքներ) կամ հակառակորդի բանակի պասիվ դիմադրության պայմաններում, երբ վերջինս սահմանափակվում էր միայն հակառակորդի արշավանքի ուղին ամայացնելով և անկանոն հարվածներով (օրինակ՝ 1606, 1610, 1616, 1618 և 1635 թվականների արշավանքներ), հաջողվում էր իրականացնել բավականին հաջող:

Որպես արշավանքի երկրորդական ուղղություններից մեկը հանդես էր գալիս առաջխաղացումը դեպի Բաղդադ, ընդ որում այս պարագայում ևս ուժերի կենտրոնացումը կրկին սկսվում էր Եփրատի վերին հոսանքներում ձգվող անդրեփրատյան տարածքներում, ուղղակի դրանից հետո Օսմանյան սուլթանության բանակը այս կամ այն ճանապարհով իջնում էր դեպի Բաղդադ: Միաժամանակ հարկ է ընդգծել, որ արշավանքի երկրորդական այս ուղղությունն իրենից, որպես կանոն, ներկայացնում էր հիմնական ուղղությամբ արշավանքի ընդամենը միայն օրգանական շարունակությունը, ինչը հանդիպում է օրինակ 1534 կամ 1625 թվականների արշավանքներում: Այս առումով հարկ է նշել, որ, քանի որ Բաղդադը արագորեն հայտնվեց

օսմանյան իշխանության տակ և արդյունքում վերջինս փաստորեն տիրեց ողջ Միջագետքին, այս ուղղությամբ ռազմավարական լուրջ նպատակակետեր այլևս չլինելու պատճառով էր հենց, որ այն վերածվեց երկրորդականի: Արշավանքի երկրորդական ուղղության մեկ այլ տարատեսակ էլ իրենից ներկայացնում էր հյուսիսայինը՝ առաջխաղացումը Վրաստանի տարածքով դեպի Աղվանք, որի կիրառությունը հանդիպում են 1578 և 1723 թվականների արշավանքներում: Այս երթուղու առավելությունը կայանում էր նրանում, որ այս պարագայում կարծես ապահովվում էր արշավանքի ձախ կամ հյուսիսային թևը, ընդ որում վերջին պարագայում շեշտը դրվում էր ոչ թե կայծակնային, այլ փուլային հաջողության հասնելու վրա՝ կտրելով հակառակորդին Արաքսից հյուսիս ընկած տարածքներից և աստիճանաբար ճնշելով այստեղ առկա դիմադրության բոլոր օջախները: Այս առումով հարկ է նշել, որ նույնիսկ 1918 թվականի արշավանքն իր բնույթով դարերով ձևակերպված օսմանյան հիմնական հարվածի փորձված տարբերակի, ըստ էության, վերջին արտահայտությունն էր:

Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում օսմանյան ռազմական մեքենայի նետած և վերևում արդեն իսկ նկարագրված մարտավարական մարտահրավերին ռազմական տարբեր համակարգեր պատասխանեցին տարբեր կերպ՝ փորձելով տալ այս կամ այն լուծումը: Մամուլության ռազմական մեքենան, օրինակ, փոխվելու միայն չնչին փորձեր արեց, սակայն այդպես էլ ժամանակ ու միջոցներ չունենալով լիարժեք վերակազմակերպվելու, հետագայում ուղղակի վերացավ՝ ըստ էության, ընդգրկելով օսմանյան ռազմական համակարգում և ավելացնելով վերջինիս հեծելազորի դրական հատկանիշները: Իրենց հերթին, մեկ անգամ օսմանների հիշատակված մարտավարության դեմ պարտության դառնությունը ճաշակելուց հետո Աղ-Ղոյունլուները դրանից հետո ամեն կերպ խուսափում էին նոր մեծամասշտաբ ընդհարումից և, քանի որ օսմաններն իրենք էլ նույն այդ ժամանակ Արևելքում առաջանալու լուրջ փորձեր չէին անում, վիճակը քիչ թե շատ կայուն դրության մեջ հնարավոր եղավ պահել մի քանի տասնամյակ շարունակ: Այսպիսով, կապված դեպքերի բարենպաստ զարգացումների հետ, Աղ-Ղոյունլուների ռազմական մեքենան առժամանակ խուսափեց օսմանյան ռազմական մեքենայի հետ նոր բախումից, սակայն կուտակված խնդիրների ամբողջությունն իր ողջ ծավալով վերջինս փոխանցեց արդեն Սեֆյաններին, որոնք խուսափել ընդհարումից այս անգամ արդեն որևէ կերպ չէին կարող՝ չասած դեռ այն մասին, որ սեփական չհաշվարկված և անխոհեմ գործողություններով նույն այդ ընդհարումը հրահրեցին ամենից առաջ հենց իրենք: Արդյունքում՝ խնդրին ամենալավ լուծումը ապահովեց հենց եվրոպական և, մասնավորապես գերմանական ռազմական մեքենան, որի գլխավոր կիրառողը Յոզեֆական Սրբազան կայսրությունն էր:

Իրոք, չհետևելով օսմանյան ռազմական համակարգի հետ ընդհարումում սեփական պարտության ծանր բաժինը կրած հունգարական ռազմական մեքենային, փոխարենը Յոզեֆական Սրբազան կայսրության ռազմավարչական համակարգը առաջիկա ողջ հարյուրամյակում աստիճանաբար ստեղծեց իր մեջ իսպանական և գերմանական ռազմական լավագույն ավանդույթները ներառող ու գծային հետևազորի ուժերի հիման վրա գործող բանակային սկզբունքորեն նոր մի մեքենա: Արդյունքում՝ արդեն մյուս հարյուրամյակում, այն էլ օսմանյան ռազմավարչական և պետական ողջ համակարգի դեգրադացման ու տեխնիկական հետագա առաջընթացից հետո մնալու պայմաններում, եվրոպական ռազմական համակարգը օսմանյան ռազմական համակարգի նկատմամբ վերջնականապես ապացուցեց իր սկզբունքային առավելությունը:

Գլուխ 7

Թուրք-Պարսկական I պատերազմի նախօրեին

Սեֆյանների շահությունը, որը Սեֆյանների շեյխության հիման վրա ստեղծվեց 1501 թվականին, վերջնականապես կայացավ հետագա մի քանի տարիների ընթացքում: Միանգամից էլ, սակայն, հաշվի առնելով, այդ թվում նաև կրոնական գործոնը, ինչպես նաև Օսմանյան սուլթանության մշտական ձգտումը իր արևելյան սահմաններում ունենալ ռազմաքաղաքական առումով թույլ մի ուժ, բարդացան հարաբերությունները Օսմանյան սուլթանության հետ՝ փաստորեն հենց ամենասկզբից էլ երկու պետությունների շփումը սկզբնավորելով

անվատահուությամբ ու թշնամանքով: Պաշտոնական Ստամբուլը խառնվում էր Ադ-Ղոյունլուների էմիրությունում մղվող գահակալական պայքարին դրանից դեռևս մի քանի տարի առաջ, սակայն, այն բանից հետո, երբ սուլթանության արևելյան սահմաններում առաջացավ սպառնալիք որպես հակառակորդ ունենալ շիիզմը դավանող ուժերը և մի պետություն, վերջինս անցավ ավելի ակտիվ քաղաքականության՝ ձգտելով ամենից առաջ աջակցել Ադ-Ղոյունլուների էմիրության վերջին էմիրներին: Այս աջակցությունը, սակայն, որևէ արդյունք չտվեց և այս ճակատում օսմանյան քաղաքականությունը լիակատար անհաջողություն կրեց:

Կնճռոտ երկրորդ հարցը, որ մթազնում էր երկու պետությունների հարաբերությունները, դա թուրքմենների խնդիրն էր: Թուրքմենների հովանավորի դերը Սեֆյանների շահությանը ժառանգություն էր հասել դեռևս Ադ-Ղոյունլուների էմիրությունից, սակայն, կրոնական գործոնը հաշվի առնելով, նույն այդ հովանավորի դերն այժմ ավելի էր ընդգծվում, քանի որ հենց նույն այս ժամանակ էր, որ Արևմուտքում գտնվող թուրքմենները սկսեցին մասսայականորեն անցում կատարել շիիզմին:

Եվ վերջապես երրորդ գործոնը, որն ազդում էր երկու այս պետությունների հարաբերությունների վրա, համենայն դեպս գոնե ամենասկզբում, դա վաղուց արդեն կավե ոտքերով հսկայի վերածված Մամլուքյան սուլթանությունն էր, որն, ավելի ու ավելի ահաբեկվելով օսմանների աճող հզորությունից և կարծես ձգտելով կրկնել հարյուր տարվա հնության իրադարձություններն, ի դեմս Թեմուրի կողմից Բայազետ I-ի ջախջախման, անգուսպ Սեֆյաններին ամեն կերպ դրդում էր օսմանների դեմ: Պաշտոնական Կահիրեն ելնում էր մինչ այս իրեն ավանդականորեն արդարացրած այն հաշվարկից, որ վերջին հազարամյակում Իրանական և Հայկական լեռնաշխարհներում, ինչպես նաև Միջագետքում իշխող ու արևելքից առաջացող բոլոր ուժերը մշտապես առավելություն էին ունեցել Փոքր Ասիայում գործող գերիշխող ուժերի նկատմամբ, ընդ որում Բայազետ I-ի և Թեմուրի հակամարտության հայտնի պատմությանը գումարվում էին նաև 1243 թվականի հուլիսի 3-4-ի Չմանկտուկի ճ-մ-ը, ինչպես նաև ընդհանուր ողջ այն առավելությունը, որը Խորեզմի սուլթանությունը մինչ այդ դրսևորում էր Իկոնիայի սուլթանության նկատմամբ: Մամլուքյան ռազմական տեսաբանները, սակայն, աչքաթող էին անում ամենաթարմ օրինակն, ի դեմս 1473 թվականի օգոստոսի 12-ի Դերջանի ճ-մ-ի, որն ինքն իրենով ուղղակի աղաղակում էր փոփոխությունների նոր դարաշրջանի մասին: Ուշագրավ այս իրադարձությունը, սակայն, Կահիրեում ուղղակիորեն համարվում էր ցավալի մի պատահականություն: Այս առումով հարկ է նշել, որ վերջնական խզման գործում, ինչպես մինչ այս մի քանի անգամ ակնարկվեց, մեծ էր նաև անձնային գործոնի դերը:

Տասնչորսամյա Իսմայիլ I-ը, որը խելացի, կրթված, անձնական մեծ հմայքի և դերասանական առաջնակարգ ունակությունների տեր մի անձնավորություն էր, սկսելով գործնականում ոչնչից, նույն այս ժամանակ փաստորեն հասել էր աննախադեպ հաջողությունների՝ մի քանի տարում, ըստ էության, ավերակներից վեր հանելով Սերձավոր Արևելքի առաջնակարգ ուժերից մեկը, որը, դրան գումարած, հենց նոր ու առանց լուրջ դժվարության էլ, տապալել էր նաև ոչ հետին դերերի վրա գտնվող Շիրվանշահերի էմիրությանը: Իսմայիլ I-ն ինքը, կրկնենք, անկասկած, ուշագրավ ունակությունների տեր մի անձնավորություն էր, հատկապես հաշվի առնելով պատանեկան տարիքը, սակայն այս առումով չպետք է որևէ կերպ աչքաթող անել նաև այն հանգամանքը, որ նա մեծապես քաղեց, ըստ էության, դեռևս իր պապի և հոր կողմից իրականացված գործունեության արդյունքները, երբ դրանք փաստորեն պտուղ տվեցին այս անձանց մահից հետո: Եվ վերջապես Սեֆյանների շլացուցիչ հաջողության օգտին խաղաց նաև Ադ-Ղոյունլուների ընդհանուր քայքայվածության վիճակը, որից օգտվելու հիմքերն, ինչպես արդեն ասվեց, դրվել էին դեռևս Իսմայիլ I-ի նախնիների կողմից: Այսպիսով՝ Սեֆյանների շահության առաջին շահն, ըստ էության, միայն հաջողությամբ զարգացնում, բայց մեծապես ամենից առաջ հենց վայելում էր իր նախնիների փայլուն գործունեության արդյունքները, սակայն այս հանգամանքը տաղանդներից ամենևին էլ ոչ զուրկ Իսմայիլ I-ի կողմից պատշաճ գնահատականի չարժանացավ, իսկ դրան հետևած մյուս հաջողություններն էլ նրա մոտ, ըստ էության, քաղաքական գլխապտույտ առաջացրեցին: Այս առումով պատանի շահի գլխին չար կատակ խաղաց նաև իր կամքից անկախ ձևավորված դրությունը սեփական շահության արևմտյան սահմաններին:

Իրոք, քննարկվող ժամանակաշրջանում իր կատաղի հոր փոխարեն Օսմանյան սուլթանության ղեկին էր կանգնած խոհա-փիլիսոփայականությամբ տարված և վճռական գործողություններից խուսափող Բայազետ II-ը, որը, տիրապետելով ուժերի զգալի առավելության, մինչ այդ հազիվ միայն կարողացել էր քիչ թե շատ չեզոք արդյունքով ավարտել պատերազմը Մամլուքյան սուլթանության դեմ, մի հանգամանք, որը Սեֆյանների, կարծես թե, ակտիվության ավելի շատ հիմքեր էր տալիս: Կարևոր դեր ունեցավ նաև այն, որ օսմանյան կառավարությունը մինչ այս որպես առաջնային ճակատ ավանդականորեն դիտարկում էր հենց արևմտյանը՝ արևելյան ճակատում հիմնականում սահմանափակվելով տեղական բնույթ ունեցող գործողություններով և ձգտելով ընդամենը միայն պահպանել ուժերի հավասարակշռության ստեղծված դրությունը: Եվ վերջապես պակաս կարևոր չէր, սակայն, նաև ժամանակատարածային գործոնը:

Իրոք, XV դարի վերջին և XVI դարի սկզբին Օսմանյան սուլթանության ասիական տիրույթներում կենտրոնացվածության միտումն իրեն արդեն մեծապես զգացնել էր տալիս, իսկ դա մի տարածաշրջան էր, որտեղ կային ապակենտրոնացվածության բառացիորեն հարյուրամյակների ավանդույթներ: Խնդիրը հատկապես ծանր տեսք էր ստանում քոչվոր թուրքմենների պարագայում, որոնք մի կողմից իրենք չէին ուզում ենթարկվել որևէ կենտրոնական իշխանության, իսկ մյուս կողմից էլ իրենք իրենցով նույն այդ կենտրոնական իշխանության համար խնդիրների մշտական աղբյուր էին հանդիսանում: Հակասությունների այս գործընթացը արդյունքում բերեց նրան, որ հիշատակված քոչվոր թյուրքական տարրը, ինչպես արդեն ասվեց, մեծապես հակվեց դեպի շիիզմը և նրա առաջամարտիկը համարվող Սեֆյանները, որոնք ընկալվում էին ամենից առաջ որպես «թյուրքական ազատության կրողներ», ընդ որում անձնական հմայքի հսկայական աստիճանի տիրապետող Իսմայիլ I-ի գործոնը միայն ուժեղացրեց այդ մղումները: Այս ամենին իր հերթին գումարվեց նաև քրդերի անհանգստությունը, թեև Սեֆյանները թյուրքերի ավանդական հակառակորդ համարվող քրդական տարրի նկատմամբ հենց սկզբից իրենք ևս խիստ քաղաքականություն որդեգրեցին: Արդյունքում՝ ըստ Սեֆյանների ռազմաքաղաքական տեսաբանների, անդրեփրատյան տարածքներում օսմանյան իշխանությունը վերացնելու համար, կարծես թե, առկա էին բոլոր հիմքերը և այս մտայնությունն առավել ամրապնդվեց այն բանի ֆոնին, որ տեղական քոչվոր թյուրքական շիա տարրի զգալ աջակցությամբ սկիզբ առած մարտական գործողությունները Իսմայիլ I-ի համար սկզբնական տարիներին մեծ հաշվով հաջող էին դասավորվում: Այս առումով ուշագրավ էր նաև Սեֆյանների հաշվարկը Մամլուքյան սուլթանության վերաբերյալ, որը, չնայած կոնկրետ օգուտ այդպես էլ չապահովեց, սակայն այս անգամ իրեն մեծ հաշվով լիովին արդարացրեց:

Իրոք, վերջին տարիներին, պայմանավորված անհավատալի արագությամբ իրար հետևող աշխարհագրական նորանոր հայտնագործությունների ի հայտ գալով, Մամլուքյան սուլթանության դրությունը տարին տարու վրա դառնում էր ավելի ու ավելի անհեռանկար: Աֆրիկայի հարավով դեպի Հնդկաստան ծովային ուղու հայտնաբերումը միջազգային առևտրում Մամլուքյան սուլթանությանը ոչ միայն գրկեց մինչ այդ իր կողմից զբաղեցրած ծանրակշիռ դիրքերից, այլև վերջինիս նույնիսկ հենց միանգամից էլ հետին պլան մղեց, ինչը ավելի խորացրեց երկրին պատած տնտեսական ճգնաժամը: Իրավիճակը չփրկեց նաև որոշակիորեն դանդաղամիտ Կանսուխ ալ-Գուրիի կողմից ձեռնարկված փորձը առևտուր կազմակերպել Կարմիր ծովով, երբ սուլթանը Վենետիկի հանրապետության աջակցությամբ կառուցեց 12 քիչ թե շատ ժամանակակից ռազմանավեր և դրանք Կարմիր ծովով դեպի հարավ ուղղեց:

Իրոք, թեև 1508 թվականի մարտին հնդկական տեղական իշխանությունների ծովային ուժերի լայն աջակցությամբ գործող մամլուքյան նավատորմը կարողացավ անակնկալի բերել տարածաշրջանում գտնվող 8 նավերից կազմված Պորտուգալական թագավորության նավատորմին և Հնդկաստանի արևմտյան ափերին գտնվող Զուալի հրվանդանում հաղթանակ տանել հակառակորդին թերազնահատած այս ուժի նկատմամբ, խորտակելով 6 նավ, սակայն դա ոչինչ չփոխեց: Արդյունքում՝ 18 առաջնակարգ ռազմանավերից կազմված ավելի արդիական վիճակում գտնվող Պորտուգալական թագավորության մեկ այլ նավատորմ, ծովային մարտում հաջողությամբ կիրառելով մամլուքների կողմից ատելի և չընդունված հրետանին ու հրազենը, 1509 թվականի փետրվարի 3-ին Սինդի հարավային նավահանգիստներից մեկը հանդիսացող

Դիուլի մոտ տեղի ունեցած անհամեմատ ավելի մեծ չափեր ունեցող հերթական ծովամարտում հրետակոծելով և գնդակոծելով ուղղակի ղնչացրեց ինչպես այդքան դժվարությամբ ձեռք բերված մամլության 12 ռազմականները, այնպես էլ սրանց օժանդակել փորձող հնդկական տեղական իշխանությունների 250 նավակների զգալի մասը: Արդյունքում՝ մամլության նավատորմն, ըստ էության, դադարեց գոյություն ունենալ, իսկ պորտուգալացիներն էլ ամուր կերպով փակեցին Կարմիր ծովի հարավային դարպասները՝ Կանսուխ ավ-Գուրիի համար վերացնելով այստեղով առևտուր կազմակերպելու նույնիսկ ջնջին հնարավորությունները: Հարկ է նշել, որ նույն այս ժամանակ պաշտոնական Կահիրեի շուրջ օղակը սեղմվում էր նաև մեկ այլ կողմից, քանզի, պայմանավորված տնտեսական գործոններով, վերջին տարիներին մամլուքների հոսքը դեպի Եգիպտոս գրեթե դադարել էր, ինչը չէր կարող ամենաբացասական ազդեցությունը չունենալ երկրի ռազմական հզորության վրա: Դեռ լավ էր, որ նախորդ պատերազմից հետո նոր հարձակման անցնելու մտադրություն Օսմանյան սուլթանությունը, կարծես թե, չուներ, թեև դրա հավանականությունը օրեցօր ավելի էր մեծանում: Փոխարենը, սակայն, առայժմ խիստ ագրեսիվ էր տրամադրված Սեֆյանների շահությունը, որը ուզում էր շիիզմի դրոշի տակ միավորել ողջ Մերձավոր Արևելքը:

Գլուխ 8

Թուրք-Պարսկական I պատերազմը

1501 թվականի հունիսի 18-ից մինչև սեպտեմբերի սկիզբ, հետապնդելով Աղ-Ղոյունլուների Եմիրության բանակին, Իսմայիլ I-ի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 30.000) ասպատակեց Երզնկան և նրան շրջակայքը¹: Նույն այս ընթացքում 1501 թվականի հունիսի վերջից մինչև նոյեմբերի վերջ Սեֆյանների ռազմական մեքենան գրավեց Բաբերդը²: Այսպիսով, տաքացած Աղ-Ղոյունլուների դեմ մղվող պայքարով, Իսմայիլ I-ն առաջին վտանգավոր քայլը արեց Օսմանյան սուլթանության հետաքրքրությունների ոլորտում:

Հարկ է նշել, որ նույն այս ժամանակ Հայաստանի կենտրոնական շրջաններում շարունակում էր իր հետաքրքրությունները որոնել նաև Շամսադդինյանների Եմիրության Եմիր Իբրահիմ իբն Շահ-Մուհամմեդը, որին, ըստ երևույթին, մի պահ թվում էր, թե Աղ-Ղոյունլուների թուլանալը հնարավորություններ է ստեղծում հենց իր համար: Ավելին, նույն այս ժամանակ Շամսադդինյանների Եմիրին հաջողվել էր դաշնակցային հարաբերություններ հաստատել նաև Իսմայիլ I-ի հաջողություններից իր հերթին խիստ անհանգստացած Չուլբադարյանների Եմիրության Եմիր Բոզգուրդի հետ: Իրոք, թեև Չուլբադարյանների հիմքը կազմող թուրքմեններն իրենք էլ մեծապես ոգևորված էին Սեֆյանների հաջողություններով և ամեն կերպ աջակցում էին նորընծա շահին, սակայն Ծեր գայլն ինքն այստեղ լրջագույն սպառնալիք էր տեսնում ամենից առաջ հենց սեփական իշխանության ամրության համար, քանի որ մի կողմից նա կորցնում էր յուրայինների մի զգալի հատվածի զուտ ֆիզիկապես, իսկ մյուս կողմից էլ կասկածի տակ էր դրվում թուրքմենների ընդունված առաջնորդը համարվելու վերջին տարիների նրա սովորական դրությունը: Ուշագրավ այս հակամարտությունը հետագայում ավելի էր զարգանալու և դուրս էր գալու զուտ քրդերին աջակցելու կամ չաջակցելու շրջանակից, քանի որ, լրիվ նույն մղումներով, սակայն հայելային հակառակ կողմից, Գորշ գայլի գոյության հետ չէր պատրաստվում համակերպվել նաև երիտասարդ շահը:

1501 թվականի սեպտեմբերի կեսին Իբրահիմ իբն Շահ-Մուհամմեդի գլխավորած Շամսադդինյանների Եմիրության բանակը (մոտ 3.000) ասպատակեց Արճեշի շրջակայքը, սակայն արդյունքում, խուսափելով Սեֆյանների շահության առաջացող բանակից (մոտ 5.000), նահանջեց³: Իր հերթին, 1501 թվականի հոկտեմբերի սկզբին Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց Արծեշի շրջակայքը՝ կրկին հետ մղելով Շամսադդինյանների Եմիրության բանակին (մոտ 1.000)⁴: Եվ չնայած հակառակորդի հեռանալուց հետո 1501 թվականի

¹ Բարսեղ Արճիշեցի «Տարեգրություն»: Վրթանես Երեց «Յիշատակարան 1502 թվականի»: Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»: Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»:

² Հակոբ Կարենցի «Ժամանակագրություն»: Աղամ Օլեարիուս «Ճանապարհորդություն Մոսկովիա և Պարսկաստան», գիրք 5, գլուխ 29:

³ Բարսեղ Արճիշեցի «Տարեգրություն»:

⁴ Բարսեղ Արճիշեցի «Տարեգրություն»:

հոկտեմբերի կեսին Իբրահիմ իբն Շահ-Մուհամմեդն իր հերթին ոտնատակ տվեց Արծկեի շրջակայքը, սակայն Սեֆյանների հետ հակամարտության հետագա սրմանը նա չգնաց¹:

1502 թվականի հունվարի 13-ին Արճեշի ճ-մ-ում Սեֆյանների շահության բանակը (70) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 20) հաղթեցին Աղ-Ղոյունլուների էմիրության բանակին (400)², սակայն այս անգամ զարգացող իրադարձություններին միջամտեց արդեն Բոզգուրդը: Արդյունքում՝ 1502 թվականի հունիսից մինչև հոկտեմբեր Չուլքադարյանների էմիրության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց Արճեշի շրջակայքը, սակայն իր հերթին, խուսափելով Իսմայիլ I-ի գլխավորությամբ Երզնկայից առաջացող Սեֆյանների շահության բանակից (մոտ 30.000), նահանջեց³: Իսմայիլ I-ի վերջին հարվածներն ուղղված էին Հայաստանում դեռևս դիրքերը պահպանել փորձող Ալվանդի դեմ և շուտով ստեղծվեց մի դրություն, երբ վերջինս արդեն և որևէ հնարավորություն չունեի պահպանել Նույն այդ դիրքերը տեղում: Արդյունքում՝ 1502 թվականի սեպտեմբերից մինչև հոկտեմբեր Ալվանդի գլխավորած Աղ-Ղոյունլուների էմիրության բանակը (մոտ 4.000) ասպատակեց Տարոնը, որից հետո, սրընթաց երթով շարժվելով դեպի հարավ-արևելք, ասպատակեց նաև Թավրիզի շրջակայքը, սակայն, չկարողանալով մնալ նաև այստեղ, հետ քաշվեց դեպի հարավ և ամրացավ Ամիդում՝ անցնելով խուլ պաշտպանության⁴: 1503 թվականի փետրվարի 6-ից մինչև 11-ը Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 10.000) իր հերթին ասպատակեց Արճեշի շրջակայքը⁵, իսկ արդեն 1503 թվականի փետրվարի 26-ին Էլ Արճեշից արշաված Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 10.000) ոտնատակ տվեց Մանազկերտի շրջակայքը և նահանջեց⁶: 1503 թվականի փետրվարի 27-ին հերթական անգամ երևալով Արճեշի մոտ⁷:

Միաժամանակ, վճռական պայքարի պատրաստվելով Արևելքում, պաշտոնական Ստամբուլը ձգտում էր ապահովել մարտական գործողությունների ապագա թատերաբեմի նաև ձախ կամ հյուսիսային թևը: Արդյունքում 1503 թվականի մայիսի կեսին Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) Սեֆյանների շահության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) ու քաղաքների Հայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 100) գրավեց Բաբերդը և Սպերդ⁸, իսկ դրանից կարճ ժամանակ անց Էլ, զարգացնելով հաջողությունը, 1503 թվականի մայիսի վերջին արդեն Սամցխեի աթաբեկության բանակից (մոտ 500) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 50) գրավեց Վսերքը (Սպերից մոտ 20 կմ արևելք)⁹: Տարվա հիմնական իրադարձությունները, սակայն, զարգանում էին հարավում, որտեղ Իսմայիլ I-ը աստիճանաբար ուժերն էր կենտրոնացնում Աղ-Ղոյունլուների էմիրներից այդ պահին առավել ակտիվը թվացող Մուրադի դեմ պայքարում:

Արդյունքում՝ 1503 թվականի հունիս 20-ին Ալմագուլակի ճ-մ-ում (Համադանի մոտ) Իսմայիլ I-ի գլխավորած Սեֆյանների շահության (40.000), ինչպես նաև Զարթլիի (3.000) և Կախեթիի (3.000) թագավորություններից միացյալ բանակը ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (3.000), շնորհիվ հակառակորդի բանակի հիմնական մասի՝ մարտի ընթացքում իր կողմն անցնելուն, անակնկալ հարձակումով հաղթեցին Աղ-Ղոյունլուների էմիրության բանակին (36.000): Վերջին և հուսահատ դիմադրություն ցույց տված հակառակորդի ռազմիկներից Սեֆյանները ոչնչացրին 10.000 հոգու¹⁰, իսկ Մուրադն Էլ ապաստանեց Բաղդադում՝ դրանից հետո, ըստ էության, հրաժարվելով Սեֆյանների դեմ հետագա պայքարից և ինքն Էլ անցնելով խուլ պաշտպանության: Արդյունքում՝ Իրանական լեռնաշխարհի հիմնական մասն ընկավ Սեֆյանների շահության տիրապետության տակ, իսկ Աղ-Ղոյունլուների էմիրությունն Էլ սահմանափակվեց Հարավ-արևմտյան Հայաստանի և Միջագետքի տարածքով:

¹ Բարսեղ Արճիշեցի «Տարեգրություն»; Հակոբ Գրիչ «Հիշատակարան 1501 թվականի»:

² Բարսեղ Արճիշեցի «Տարեգրություն»:

³ Բարսեղ Արճիշեցի «Տարեգրություն»:

⁴ Բարսեղ Արճիշեցի «Տարեգրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Անանուն Երուսաղեմից «Ժամանակագրություն»:

⁵ Բարսեղ Արճիշեցի «Տարեգրություն»:

⁶ Բարսեղ Արճիշեցի «Տարեգրություն»:

⁷ Բարսեղ Արճիշեցի «Տարեգրություն»:

⁸ Կարապետ Համենցի «Հիշատակարան 1503 թվականի»:

⁹ Կարապետ Համենցի «Հիշատակարան 1503 թվականի»:

¹⁰ Կատերինո Չենո «Ուղեգրություն», գիրք 2; Զիովանի Անջիոլելլո «Ուղեգրություն», գլուխ 14; Իսթանդուլ Մուշի «Աբբասի պատմությունը»; Օրուլ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 2; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»; Բարսեղ Արճիշեցի «Տարեգրություն»; Փարսադան Գորգիջանիժե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 3, 4; Աբբաս-գուլի-աղա Բաբիխանով «Ղրախտային ծաղիկ», մաս 4:

Վերջնականապես ամրապնդելով դիրքերը Հայկական ու Իրանական լեռնաշխարհներում և, ըստ էության, վերջնականապես ժառանգելով մինչ այդ Աղ-Ղոյունլուներին պատկանող աշխարհաքաղաքական բոլոր օրինաչափությունները՝ Սեֆյանների շահությունը իրեն բաժին հասած այլ խնդիրների հետ միասին ժառանգեց նաև խնդիրները՝ կապված հավերժականորեն անհնազանդ ու անհանգիստ քրդերի հետ: Քրդերը, ի դեմս ամենից առաջ Շամսադդինյանների, Աղ-Ղոյունլուների լավ ժամանակներում շատ ծանր օրեր էին տեսել, սակայն հետագայում մեծապես կարողացել էին վերականգնել դիրքերը և ահա այժմ նրանք, մեղմ ասած, ամենևին էլ չէին այրվում նոր տերերին հնազանդվելու հեռանկարից: Իսմայիլ I-ի հետ Իբրահիմ իբն Շահ-Մուհամմեդը անուղղակի դիմակայություն ունեցել էր դեռևս նախորդ տարիներին, սակայն այժմ դիրքերն ամրապնդած շահի հետ եկավ արդեն ուղղակի ընդհարման ժամանակը:

1503 թվականի աշնանից մինչև 1504 թվականի սեպտեմբեր Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 35.000) Իբրահիմ իբն Շահ-Մուհամմեդի գլխավորած Շամսադդինյանների էմիրության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 100) պաշարեց Բաղեշը, ինչի արդյունքում Շամսադդինյանների էմիրությունը ընդունեց Սեֆյանների շահության գերիշխանությունը¹: Այս առումով Իբրահիմ իբն Շահ-Մուհամմեդին չկարողացավ օգնել նաև Իսմայիլ I-ի դեմ Բոզգուրդի ձեռնարկած հերթական գործողությունը, երբ 1504 թվականի հունիսի 16-ին Չուլքադարյանների ու Շամսադդինյանների էմիրությունների միացյալ բանակը (500) ասպատակեց Արճեշի շրջակայքը և նահանջեց²: Շամսադդինյանների էմիրի համառության հաղթահարման հարցում պակաս կարևոր նշանակություն չունեցավ նաև այն հանգամանքը, որ 1504 թվականին սեպտեմբերին Իսմայիլ I-ի ռազմական մեքենայից ստացած հարվածների արդյունքում նա կորցրեց Բերկրին, Արճեշը և Արծկեն³, երբ արդեն պարզ էր, որ քրդական այս էմիրությունն ի վիճակի չէ հավասարը հավասարի նման պայքար մղել Սեֆյանների շահության դեմ, իսկ Բոզգուրդի օգնությունն էլ արդյունավետ չէ:

Հաջողությամբ լուծելով Շամսադդինյանների և Իբրահիմ իբն Շահ-Մուհամմեդի խնդիրը՝ Իսմայիլ I-ը անդրադարձ կատարեց եզդիական զգալի բնույթ ունեցող, սակայն քրդերի ընդհանուր հոսանքի մեջ, ըստ էության, աստիճանաբար տարալուծվող և նույնիսկ իսլամն ընդունած Շամբոյանների էմիրությանը, որտեղ իշխող Չահիդ-բեկն այնուհանդերձ տրամադրված էր բավականին վճռականորեն: Արդյունքում, անմիջապես այն բանից հետո, երբ Շամսադդինյանների դեմ մղվող ռազմական գործողություններն իրենց ավարտը գտան, 1504 թվականի սեպտեմբերին Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 20.000) Շամբոյանների էմիրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) և քաղաքների Հայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 200) գրավեց Վանը ու Ոստանը: Որպես հետևանք այս ռազմագործողության՝ Շամբոյանների էմիրությունը ևս ընդունեց Սեֆյանների շահության գերիշխանությունը⁴: Քրդական մասնատված ուժերի շարքում երրորդ և, թերևս, վերջին թիրախը Շամբոյանների հետ ազգակից Բոհթանի էմիրությունն էր, սակայն տեղի եզդիներին, համենայն դեպս գոնե առժամանակ, այս անգամ հաջողվեց պահել դիրքերը:

Իրոք, 1506 թվականի գարնան Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 10.000) Բոհթանի էմիրության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100) պաշարեց Ջազիրան, սակայն չկարողացավ գրավել այն⁵: Նույն կերպ անհաջողությամբ ավարտվեց Ջազիրայի պաշարումը նաև 1507 թվականի գարնանը⁶: Արդյունքում, այնուհանդերձ, չնայած Բոհթանի էմիրության հետ առաջացած վերջին դժվարություններին, Սեֆյանների նորընծա մայրաքաղաք Թավրիզում, ըստ էության, կարող էին գոհ լինել քրդերի հետ հաստատված հարաբերությունների բնույթից, ինչն էլ հաշվի առնելով՝ այստեղ ձեռնամուխ եղան արդեն Բոզգուրդի հետ առկա հին հաշիվների պարզաբանմանը:

¹ Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 4, բաժին 4, գլուխ 4: Աղամ Օլեարիուս «Ճանապարհորդություն Մոսկովիա և Պարսկաստան», գիրք 5, գլուխ 29:

² Բարսեղ Արճիշեցի «Տարեգրություն»:

³ Պարսամ Աղթամարցի «Հիշատակարան 1509 թվականի»: Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»: Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»: Աղամ Օլեարիուս «Ճանապարհորդություն Մոսկովիա և Պարսկաստան», գիրք 5, գլուխ 29:

⁴ Հակոբ Մշեցի «Հիշատակարան 1504 թվականի»: Հովհաննես Վանեցի «Հիշատակարան 1504 թվականի»: Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»: Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»: Աղամ Օլեարիուս «Ճանապարհորդություն Մոսկովիա և Պարսկաստան», գիրք 5, գլուխ 29:

⁵ Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 4:

⁶ Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 4:

1507 թվականի հուլիսի սկզբին Մարաշի ճ-մ-ում Իսմայիլ I-ի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակը (60.000) եռօրյա համառ մարտում հաղթեց Բոզգուրդի գլխավորությամբ հնարավոր բոլոր ուժերը կենտրոնացրած Չուլքադարյանների էմիրության բանակին (մոտ 30.000): Այս պարտությունը Չուլքադարյանների էմիրին ծանր մարդկային կորուստներ արժեցավ, սակայն, թերևս, ավելի կարևոր էր այն հանգամանքը, որ այն, ըստ էության, ցույց տվեց նաև Բոզգուրդի էմիրության ռազմաքաղաքական իրական հնարավորությունների չափը, երբ պետական այս միավորը կորցրեց Ծոփքը, Աղձնիքը և Հայոց Միջագետքը, որոնք, փոքր բացառություններով, վերջնականապես ընկան Սեֆյանների շահության գերիշխանության տակ¹: Այս ճակատամարտի օժանդակ արդյունքներից մեկն էլ այն եղավ, որ Ամիդում ամրացած Ալվանդի և Բաղդադում դեռևս գործող Մուրադի դիրքերը վերջնականապես դարձան անհեռանկար, երբ Սեֆյանները փաստորեն շրջապատեցին նրանց բոլոր կողմերից:

1507 թվականի հուլիսի 29-ից մինչև նոյեմբերի կես Մարաշից առաջխաղացած Սեֆյանների շահության մասերի բաժանված բանակը (70.000) ու տեղի շիաները (20.000) ասպատակեցին Կիլիկիան, Թոքաթի շրջակայք, Կապադովկիայի արևելքը, ինչպես նաև Սպեր և Եկեղյաց գավառները, որից հետո, զբաղեցնելով Բաբերդը, նահանջեցին Մելիտե-Թավրիզ երթուղով՝ որոշակի կորուստներ կրելով առատ ձյան ու սկսված ցրտերի պատճառով²: Նույն այս ընթացքում 1507 թվականի սեպտեմբերին Կիլիկիայի ճ-մ-ում Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 10.000) հաղթեց նաև Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 20.000)³, թեև արդյունքում, ինչպես արդեն ասացինք, չամրացավ երկրամասում: Սա արդեն երկրորդ, ընդ որում ավելի կոպիտ և առավել շոշափելի հարվածն էր տարածաշրջանում պաշտոնական Ստամբուլի դիրքերին: Այսպիսով՝ Իսմայիլ I-ը, ըստ էության նույնիսկ չգիտակցելով էլ վտանգը, փաստորեն բռնել էր ընդամենը միայն անչափ վտանգավոր մի օձի պոչից, մի բան, ինչը բնականաբար ոչ մի կերպ խորհուրդ չի տրվում անել:

1507 թվականի սեպտեմբերից մինչև 1508 թվականի հունվար Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 30.000) ասպատակեց Հերի շրջակայքը՝ ճնշելով տեղի քրդերի մոտ առկա ապստամբական տրամադրությունները⁴: Օգտվելով, կարծես թե, լուրջ հետևանքներ ունեցող այս բարդություններից՝ 1508 թվականի գարնանը Բոզգուրդի գլխավորած Չուլքադարյանների էմիրության բանակն (մոտ 20.000) իր հերթին ասպատակեց Եդեսիայի շրջակայքը և նահանջեց⁵: Չուլքադարյանների էմիրը, սակայն, նախորդ տարի ծանր հարված էր ստացել և արդյունքում Սեֆյանների մոտ հիմնավոր կերպով եզրակացության հանգեցին, որ այժմ նա այնքան էլ վտանգավոր չէ, իսկ Արևմուտքում հետագա հաջող գործողություններ իրականացնելու համար էլ պետք է ի վերջո լուծել Աղ-Ղոյունլուների թեկուզ և կիսամեռ, սակայն դեռևս գոյությունը շարունակող էմիրության խնդիրը:

Արդյունքում՝ 1508 թվականի գարնանը Իսմայիլ I-ի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 50.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500) Մուրադի գլխավորած Աղ-Ղոյունլուների ու Չուլքադարյանների էմիրությունների միացյալ բանակից (մոտ 2.000) առանց լուրջ մարտերի գրավեցին Բաղդադը⁶: Որպես հետևանք, Մուրադը, փախուստի դիմելով ու ի վերջո ապաստանելով Օսմանյան սուլթանության տարածքում, սակայն արդեն չունենալով և ոչ մի քաղաքական կշիռ կամ նշանակություն, 1518 թվականին հենց այստեղ էլ կնքեց իր մահկանացուն, իսկ Միջագետքն էլ հայտնվեց Սեֆյանների շահության իշխանության տակ: Շլացուցիչ հաջողություն ապահովելով Աղ-Ղոյունլուների դեմ պայքարում՝ Իսմայիլ I-ը հերթական անգամ անդրադարձ կատարեց, չնայած իր չափերին և հնարավորություններին, այնուհանդերձ դեռևս անզիջում դիմադրության հակված Բոհրանի եզդիներին:

¹ Կատերինո Չենո «Ուղեգրություն», գիրք 2; Ջիովանի Անջիոլելլո «Ուղեգրություն», գլուխ 14; Իսթանդեր Մուսշի «Աբբասի պատմությունը»; Շարաֆ խան Բադիշեյի «Պատմություն», գիրք 4, բաժին 4, գլուխ 4; Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4:

² Կատերինո Չենո «Ուղեգրություն», գիրք 2; Ջիովանի Անջիոլելլո «Ուղեգրություն», գլուխ 14; Օրուշ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 2:

³ Օրուշ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 2:

⁴ Շարաֆ խան Բադիշեյի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»:

⁵ Այս մասին հայտնող աղբյուրները առայժմ ինձ անհասանելի են և տեղեկատվությունը վերցված է ժամանակակից գիտական գրականությունից:

⁶ Ջիովանի Անջիոլելլո «Ուղեգրություն», գլուխ 14; Աղամ Օլեարիուս «Ճանապարհորդություն Մոսկովիա և Պարսկաստան», գիրք 5, գլուխ 29; Շարաֆ խան Բադիշեյի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»:

Արդյունքում՝ 1508 թվականի գարնանը Սեֆյանների շահության բանակը հերթական անգամ պաշարեց Ջազիրան, սակայն այս անգամ ևս չկարողացավ գրավել այն¹: Խնդիրը, սակայն, ի վերջո լուծվեց քաղաքական նենգության շնորհիվ, քանի որ Նախորդ իրադարձություններից որոշ ժամանակ անց Իսմայիլ I-ը Բոհթանի Էմիրին բանակցությունների նպատակով հրավիրեց Թավրիզ և ձերբակալեց, որից հետո ի վերջո առանց մարտերի գրավեց ըմբոստ Ջազիրան: Այսպիսով՝ հնազանդվեց Նաև քրդերի վերջին պետական միավորը, ի դեմս Բոհթանի Էմիրության, որից հետո Սեֆյանների ռազմական մեքենան հերթական թռիչքն իրականացրեց արևմտյան ուղղությամբ:

1508 թվականի ամռանը Կեսարիայի ճ-մ-ում Չուլքադարյանների Էմիրության բանակը (մոտ 2.000) անակնկալ գիշերային հարձակումով հաղթեց Իսմայիլ I-ի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակի (70.000) առաջապահին (մոտ 10.000), սակայն, այն բանից հետո, երբ մոտեցան Երզնկայից առաջացող հիմնական ուժերը, վերջինս թողեց քաղաքն ու Նահանջեց Լեռնային Կիլիկիա²: Իր հերթին 1508 թվականի ամռանը Իսմայիլ I-ի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 70.000) ասպատակեց Կապադովկիայի արևելքը, ինչպես Նաև Լեռնային Կիլիկիան և Նահանջեց³, այս ընթացքում Չուլքադարյանների Էմիրության բանակից գրավելով դեռևս դիմադրող Խարբերդը⁴: Այսպիսով՝ բազմափորձ Բոզգուրդը, որն ամենատարբեր հնարքներով կարողացել էր պահպանել հավասարակշռությունը Օսմանյան և Մամլուքյան սուլթանությունների միջակայքում, անակնկալ կերպով ի հայտ եկած Նոր հակառակորդի հարվածների արդյունքում այժմ անկասելիորեն կորցնում էր սեփական դիրքերը:

Իր հերթին, սաստելով Չուլքադարյաններին, 1508 թվականի աշնանը Իսմայիլ I-ի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց Խլաթի շրջակայքը և Նահանջեց⁵, որից հետո 1508 թվականի աշնանը Արզնի ճ-մ-ում ևս մեկ անգամ հաղթեց Չուլքադարյանների Էմիրության առաջխաղացած բանակին (մոտ 20.000)⁶: Իրոք, ինչպես շուտով պարզվեց, ծանր դրության մեջ գտնվող Բոզգուրդը Նույն այս ժամանակ, օգտվելով հյուսիս-արևելյան ուղղությամբ հակառակորդի հետ քաշվելուց, արևելյան ուղղությամբ առաջ էր ուղարկել սեփական ուժերը՝ նպատակ ունենալով գոնե մի որևէ կերպ աջակցել Ամիրում դեռևս դիմադրող Ալվանդին, ինչը Նրան հերթական պարտությունն արժեցավ, սակայն ավելի խոշոր մի իրադարձություն դեռ առջևում էր:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1508 աշուն – Ամիրի ճ-մ

Ամիր-բեկի գլխավորությամբ Սոսուլիզ առաջացած Սեֆյանների շահության բանակը (4.000), ներկայացնելով իրեն որպես Սեֆյանների շահության դեմ ապստամբած մի ուժ, կարողացավ շահել Ալվանդի գլխավորած Աղ-Ղոյունլուների Էմիրության բանակի (1.000) վստահությունը, մտնել քաղաք և, առանց լուրջ մարտերի գինաթափելով կայազորին, գերել Ալվանդին: Այդ ընթացքում, սակայն, քաղաքին սկսեց մոտենալ Չուլքադարյանների Էմիրության բանակը (14.000 հեծյալ): Տեղեկանալով այդ մասին՝ Սեֆյանների շահության բանակը լքեց քաղաքի մոտ գտնվող իր ճամբարը և կեղծ Նահանջ իրականացրեց:

Ի փուլ – Չուլքադարյանների Էմիրության բանակը մտավ ճամբար և սկսեց հավաքել լքված ավարը:

¹ Շարաֆ խան Բադիշեցի «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 4; Զիովանի Անջիոլելլո «Ուղեգրություն», գլուխ 14:

² Զիովանի Անջիոլելլո «Ուղեգրություն», գլուխ 15; Շարաֆ խան Բադիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»:

³ Զիովանի Անջիոլելլո «Ուղեգրություն», գլուխ 15:

⁴ Զիովանի Անջիոլելլո «Ուղեգրություն», գլուխ 15; Շարաֆ խան Բադիշեցի «Պատմություն», գիրք 4, բաժին 4, գլուխ 4:

⁵ Շարաֆ խան Բադիշեցի «Պատմություն», գիրք 4, բաժին 4, գլուխ 4; Աղամ Օլեարիուս «Ճանապարհորդություն Մոսկովիա և Պարսկաստան», գիրք 5, գլուխ 29:

⁶ Շարաֆ խան Բադիշեցի «Պատմություն», գիրք 3, բաժին 1, գլուխ 9; Շարաֆ խան Բադիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»; Իսթանդեր Մուլաի «Աբբասի պատմությունը»:

⁷ Շարաֆ խան Բադիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»; Շարաֆ խան Բադիշեցի «Պատմություն», գիրք 3, բաժին 1, գլուխ 2; Իսթանդեր Մուլաի «Աբբասի պատմությունը»; Կատերինո Չենո «Ուղեգրություն», գիրք 2; Զիովանի Անջիոլելլո «Ուղեգրություն», գլուխ 15; Աղամ Օլեարիուս «Ճանապարհորդություն Մոսկովիա և Պարսկաստան», գիրք 5, գլուխ 29; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Անանուն Երուսաղեմի «Ժամանակագրություն»:

II փուլ – Անակնկալ ճամբար ներխուժած Սեֆյանների շահության բանակը ծանր պարտության մատնեց թշնամուն:

Հաղթողները կորցրին մոտ 2.000, պարտվողները՝ մոտ 12.000 զինվոր:

Նախորդ իրադարձություններից հետո անհաջողակ Ալվանդը մահապատժի ենթարկվեց, որից հետո դադարեցրեց դիմադրությունը և հանձնվեց Նաև Երնջակ ամրոցը: Աղ-Ղոյունլունների Էմիրությունը ոչնչացավ, իսկ Փայտակարանը, Ուտիքը, Արցախը, Սյունիքը, Արարատը, Վասպուրականը, Պարսկահայքը, Կորճայքը, Մոկքը, Տուրուբերանը, Աղձնիքը, Հայոց Միջագետքը, ինչպես նաև Բարձր Հայքի հարավային մասը և Մինչեփրատյան Ծոփքը վերջնականապես ընկան արդեն ողջ Իրանական լեռնաշխարհն ու Միջագետքը ընդգրկող Սեֆյանների շահության գերիշխանության տակ: Այսպիսով՝ Իսմայիլ I-ը հերթական զգալի քայլն արեց հաջողության ճանապարհին՝ ոչ միայն ոչնչացնելով իր հիմնական գահակալական հակառակորդներին, այլև Սեֆյանների շահությանը միացնելով սրանց բոլոր տիրույթները: Ողջ վերոգրյալը կյանքի կոչելուց հետո, միանգամայն գոհ այդ տարվա արդյունքներից, Իսմայիլ I-ը սեփական ռազմական մեքենան հետ քաշեց Ելման դիրքեր և դա այն բանի ֆոնին, երբ արևմտյան ուղղությամբ պաշտոնական Ստամբուլի նույնիսկ ձայնը չէր լսվում, իսկ արյունաքամ եղած Գորշ գայլն Էլ հագիվ ստացած ծանր վերքերն էր լիզում: Այս պայմաններում առժամանակ իրոք որ որևէ իմաստ չկար արևմտյան ուղղությամբ խոշոր ուժեր պահել, մանավանդ որ մոտիկ և հեռու սեփական երկու սահմաններում նոր զարգացումներ էին սպասվում:

1505 թվականի ապրիլի 27-ին կյանքից հեռացավ իր թագավորության սկզբում ազնիվ մղումներով տոգորված և ամենայն եռանդով գործած, սակայն արդյունքում այդպես էլ որևէ հաջողության չհասած ու կյանքի վերջին օրերը վանքում անցկացնող Զարթլիի թագավորության արքա Կոնստանդին IV-ը, որից հետո արքա հռչակվեց Նրա որդի Դավիթ VIII-ը (1505-1525): Նոր արքան, որը բավականին մարտունակ մի անձնավորություն էր ու ամենևին էլ զրկված չէր ռազմական ունակություններից, միաժամանակ նաև կամային հատկանիշներից որոշակիորեն թույլ և, ընդհանրապես, հորն, ըստ էության, զիջող մի անձնավորություն էր: Իր ժամանակին Կոնստանդին IV-ը, թեև չէր կարողացել լուծել Վրաստանի վերամիավորման խնդիրը, սակայն համենայն դեպս գոնե հասել էր մի դրության, երբ վրաց պետական միավորները գործում էին ուժերի գոնե հավասարակշռության և միմյանց հետ չգժտվելու ոգով: Այժմ, սակայն, այդ դրությունն իր վերջը գտավ:

Իրոք, արդեն 1507 թվականի հունիսի 3-ին Մոխիսի ճ-մ-ում (Գուգարքի արևմուտք) Բագրատ արքայորդու գլխավորած Իմերեթիայի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) հաղթեց Սամցխեի աթաբեկության բանակին (մոտ 10.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 4.000)¹: Այս իրադարձությունը հեռուն գնացող հետևանքներ չունեցավ, սակայն այն այնուհանդերձ որոշակիորեն ի ցույց դրեց Սամցխեի աթաբեկության աստիճանաբար ծանրացող դրությունը: Ավելին, հարված հասցնելով Սամցխեի աթաբեկությանը և համոզվելով, որ Զարթլիի թագավորության նոր արքան պատրաստ չէ գործել հոր վճռականությամբ, Իմերեթիայի թագավորության արքա Ալեքսանդր I-ը կրկին մեջտեղ բերեց դեռևս Կոնստանդին IV-ի հետ իր ունեցած հին հաշիվները: Արդյունքում՝ 1509 թվականի օգոստոսի 6-ին Ալեքսանդր I-ի գլխավորած Իմերեթիայի թագավորության բանակը (մոտ 15.000) Զարթլիի թագավորության բանակից (մոտ 500) ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 50) գրավեց Գորին, սակայն, տեղեկանալով իր իսկ տարածքի վրա Աբխազական իշխանության հարձակման մասին, թողեց այն և Նահանջեց²:

Այսպիսով՝ Դավիթ VIII-ը մի նոր խնդրի առաջ կանգնեց, ի դեմս հոր հին հակառակորդի ակտիվացման, սակայն Նրա համար լավն այն եղավ, որ 1510 թվականի ապրիլի 1-ին Ալեքսանդր I-ը մահացավ: Ալեքսանդր I-ին Իմերեթիայի թագավորության գահին հաջորդեց Նրա որդի, տասնհինգամյա Բագրատ II-ը (1510-1565), որն իր երկարատև գահակալման ընթացքում բավականին ուժեղացրեց սեփական թագավորությունը: Այս առումով, համենայն դեպս գոնե

¹ Զարթլիս-Ցխովրեթա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների:

² Զարթլիս-Ցխովրեթա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը; Վախուշտի Բագրատունի «Եզերի, Աբխազիայի և Իմերեթիայի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»:

սկզբում, կրկին Դավիթ VIII-ի օգտին եղավ այն հանգամանքը, որ Բագրատ II-ը սկզբնական տարիներին գահակալական որոշակի խնդիրների առաջ էր կանգնած, իսկ շուտով էլ նրա համար խոշոր մի վտանգ ծագեց, ի դեմս սեփական արևելյան սահմաններում ի վերջո ակտիվացած Օսմանյան սուլթանության: Ավելին, այս ուղղությամբ պաշտոնական Ստամբուլը դաշնակցում էր մի քանի տարի առաջվա հարձակումը չմոռացած Սամցխեի աթաբեկության աթաբեկ, Ղվարղվարեի մահից հետո նրան փոխարինած վերջինիս որդի, սեփական եղբայր Զեյ-խոսրով Ջակելուն (1500-1502) հաջորդած Մզեաբուկի (1502-1515) հետ և այս հանգամանքը Բագրատ II-ի համար լրացուցիչ վտանգներ էր ստեղծում: Ներքաղաքական անդորր, սակայն, Դավիթ VIII-ին այնուհանդերձ վիճակված չէր, քանի որ, նոր էին քիչ թե շատ հանդարտվել կրթերը Իմերեթիայի թագավորության հետ հարաբերություններում, երբ պայթեցին հարաբերություններն արդեն նաև Կախեթիի թագավորության հետ:

1511 թվականի ապրիլի 27-ին, մի քիչ ավել, քան մեկ տարի ավել ապրելով իմերեթական իր անվանակից տիրակալից, իր իսկ որդու կողմից գազանաբար սպանվեց Կախեթիի թագավորության արքա Ալեքսանդր I-ը: Դրանից հետո Կախեթիի թագավորության արքա հռչակվեց հայրասպան Գեորգի II-ը (1511-1513), որին իր իսկ ժամանակակիցները տվեցին «Չարագործ» մականունը: Չընդունվելով որևէ մեկի կողմից և հիանալի կերպով գիտակցելով այդ հանգամանքը՝ Գեորգի II-ն անմիջապես էլ խիստ ագրեսիվ դիրքորոշում որդեգրեց բոլորի, իսկ ամենից առաջ էլ՝ հենց Զարթլիի թագավորության նկատմամբ: Արդյունքում՝ 1511 թվականի գարնանը Գեորգի II-ի գլխավորությամբ առաջխաղացած Կախեթիի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 700) անակնկալ հարձակման ենթարկված Դավիթ VIII-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 300) պաշարեցին Աթենի ամրոցը, որից հետո, ասպատակելով շրջակայքը, նահանջեցին¹: Այսպիսով, եթե Դավիթ VIII-ին հաջողվեց խուսափել Բագրատ II-ի հետ հետագա առճակատումից, ապա Գեորգի II-ի պարագայում դա չստացվեց և արդեն 1512 թվականի գարունից մինչև աշուն Գեորգի II-ի ռազմական մեթենան նախկինին չզիջող չափով կրկին ոտնատակ տվեց Գուգարքի արևելքը, ինչպես նաև Զարթլիի թագավորության մնացած տարածքը²: Ստեղծված ծանր պայմաններում Դավիթ VIII-ը իր եղբայր Բագրատին հանձնեց Զարթլիի թագավորության արևելքում գտնվող և պաշտպանական առաջնակարգ նշանակություն ունեցող Մուխրանիի շրջանը՝ վերջինիս առաջ ամենից առաջ խնդիր դնելով առնել Կախեթիի թագավորությունից եկող հարվածների դեմը:

Իր հերթին Գեորգի II-ը, շարունակելով նախկին հարակայունության ուժով և կրկնելով հարվածը, 1513 թվականի մարտից մինչև մայիս արդեն Բագրատ Բագրատունու գլխավորած բանակից պաշարեց Մտավարի ամրոցը, սակայն չկարողացավ գրավել այն³: Այս հայրասպանին, սակայն, առջևում մեկ այլ և ավելի մեծ մի անհաջողություն էր սպասում, քանզի նույն 1513 թվականի հունիսին տեղի ունեցած Մուխրանիի ճ-մ-ում Բագրատ Բագրատունու գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 100) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 30) դարանը զցեցին և անակնկալ հարձակումով պարտության մատնեցին շրջակայքն ասպատակող Կախեթիի թագավորության բանակից (մոտ 7.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 500) առանձնացած Գեորգի II-ի շքախմբին (մոտ 100, որից մոտ 10 հայ)⁴: Գեորգի II-ը զերվեց և սպանվեց, իսկ Դավիթ VIII-ն էլ, օգտվելով առիթից, Կախեթիի թագավորությունը անձնական ունիայով միավորեց Զարթլիի թագավորությանը: Դավիթ VIII-ին, սակայն, վիճակված չէր վայելել այդքան ծանր գնով ձեռք բերված հերթական նաև այս հաջողությունը ևս, քանի որ շուտով նոր և ավելի բարդ խնդիրներ առաջացան:

1508 թվականին հետ քաշելով իր հարվածային բռնուցքը Արևմուտքից՝ հաջողությունից արդեն լիովին գլխապատույտի մեջ գտնվող Սեֆյանները, նույն այդ արևմտյան ուղղությամբ հետագա առաջխաղացման համար հիմքեր ունենալու մտայնությամբ, տեղում թողեցին գործակալական լայն մի ցանց, որը խնդիր ստացավ Արևմուտքում գտնվող թուրքմենների

¹ Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթիի և Զեթիի կյանքը»:

² Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթիի և Զեթիի կյանքը»:

³ Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»:

⁴ Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթիի և Զեթիի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 115:

շարքերում շիհզմի և հոգուտ Սեֆյանների ընթացող ակտիվ մի քարոզչություն ծավալել՝ հեռահար նպատակ ունենալով վերջնարդյունքում բոլոր սրանց վերցնել սեփական իշխանության տակ ու դուրս մղել Օսմանյան սուլթանությանը նրա փոքրասիական տիրույթներից: Ծրագիրն առժամանակ գործեց ամենայն հաջողությամբ, քանի որ Բայազետ II-ը շարունակում էր որևէ ուշադրություն չդարձնել Արևելքի վրա, իսկ ծանր հարվածներ ստացած Բոզգուրդն էլ, կարծես թե, նույնիսկ չէր էլ դիմադրում՝ առիթի դեպքում նույնիսկ չբացառելով էլ համագործակցության այս կամ այն տեսակի հաստատումը իր հզորությունն ապացուցած Սեֆյանների շահության հետ: Այսպիսով, Արևմուտքում առժամանակ անցնելով անուղղակի գործողությունների, պաշտոնական Թավրիզն ի վերջո որոշեց անդրադարձ կատարել նաև Արևելքին, որտեղ իրենց հարցերը կային:

Իրոք, 1509 թվականին Սեֆյանների շահության արևելյան սահմաններում ի հայտ եկավ նույն այն խնդիրը, որը Իրանական լեռնաշխարհում իշխող բոլոր ուժերը միշտ ունենում էին Միջին Ասիայի հետ հարաբերություններում՝ երկրի վրա այս կողմից կախվեց արտաքին ներխուժման վտանգը: Բանը կայանում էր նրանում, որ նույն այս ժամանակ Միջին Ասիայում իր վերջին օրերն էր ապրում Թեմուրյանների Էմիրությունը, ընդ որում Երկաթյա Էմիրի հետնորդների գլխին չար կատակ խաղաց իրենց իսկ ենթականերից մեկը, ի դեմս Ղազախական խանության հարվածների արդյունքում կործանված Ուզբեկական խանության տիրակալի որդիներից մեկը հանդիսացող Մուհամմեդի: Վերջինս, դեռևս 1485 թվականին իր փոքրաթիվ կողմակիցների հետ միասին արձագանքելով չարաբաստիկ Աբու-Սայիդին հաջորդած նրա որդի Ահմեդ-Միրզայի (1469-1494) հրավերին և, կարծես թե, վերջինիս պաշտպանունակությունն ուժեղացնելու մտայնությամբ, տեղափոխվելով Թեմուրյանների թուլացած Էմիրության տարածք, արդեն Ահմեդ-Միրզային հաջորդած նրա եղբայր Մահմուդ-Միրզայի (1494-1495) ու սրա որդի Բայսունկուր-Միրզայի (1495-1497) օրոք իրեն լրիվ անկախ էր զգում, քանի որ Թեմուրյանների մոտ ընթանում էր գահակալական սկզբունքորեն նույն բնույթ ունեցող մի գզվուտոց, որը նույն այդ ժամանակ բզկտում էր Ադ-Ղոյունլուների Էմիրությունը: 1497 թվականի աշնանը Բայսունկուր-Միրզան գահընկեց արվեց և նրան հաջորդեց Աբու-Սայիդի մեկ այլ որդի Օմար-Շեյխի տղա Բաբուրը (1497-1530), որը մի խելացի, ուժեղ, կամային, զորավարական ու դիվանագիտական զգալի ունակություններ ունեցող հեռատես անձնավորություն էր: Արդյունքում, փորձելով ոտքի հանել իրեն բաժին հասած Էմիրությունը, Բաբուրը անխուսափելի ընդհարման մեջ մտավ 1500 թվականին Թեմուրյանների Էմիրությանը նախկինում պատկանող մի լայն հատվածի վրա արդեն նաև իրավաբանորեն Շայբանյանների սեփական Էմիրությունը հիմնադրած Մուհամմեդի (1500-1510) հետ: Մուհամմեդն աչքի էր ընկնում բացառիկ ռազմաշունչությամբ, նա վայելում էր իրենց նախկին ունեցածից զրկված, սակայն նոր հաջողության հոտ առած ու թուրքմեններին ատող ուզբեկների լայն աջակցությունը և արդյունքում Բաբուրն ու Թեմուրյանները Միջին Ասիայի համար պայքարը վերջնականապես տանուլ տվեցին:

Արդեն 1504 թվականին Թեմուրյանների Էմիրությունը փակվեց Աֆղանստանի լեռներում, որից հետո, հույսը կտրելով ուզբեկներին սեփական ուժերով հետ մղելու գաղափարից, Բաբուրը դիվանագիտական կապեր հաստատեց նույն այս ժամանակ իր հաջողության և հզորության գագաթնակետում գտնվող Իսմայիլ I-ի հետ, ընդ որում նա հաջողությամբ աջաթող արեց այն հանգամանքը, որը սուննիզմը դավանող տիրակալը նույն սուննիզմը դավանող տիրակալի դեմ օգնության է կանչում շիհզմը դավանող մեկ այլ տիրակալի: Սեֆյաններն ի սկզբանե այնքան էլ ուշադրություն չդարձրին Բաբուրի և նրա խնդիրների վրա, սակայն, այն բանից հետո, երբ Միջին Ասիայում վերջնականապես ամրապնդված Շայբանյանների բավականին հզոր Էմիրությունը սկսեց սպառնալ արդեն իենց իրենց արևելյան սահմաններին, Թավրիզում ի վերջո որոշեցին գործել: Այս առումով հետաքրքիր է նշել, որ իենց նույն 1509 թվականին, երբ դեպի արևելք հասցվող հարվածի համար Թավրիզում դեռևս ուժեր էին նախապատրաստում, Մուհամմեդի 30.000 հոգանոց բանակը ջախջախիչ պարտության մատնեց հյուսիսից առաջացող և Շայբանյանների Էմիրության հաջողությունները վիճարկել փորձող ուզբեկների հին ու երգվյալ հակառակորդ հանդիսացող Ղազախական խանության 40.000 հոգանոց բանակին, ինչը միայն ավելի մեծացրեց Շայբանյանների Էմիրության հնարավորությունները և Մուհամմեդի հավակնությունները: Ահա իենց այս հոգսերն էին, որ առաջիկա տարում դեպի Արևելք տարան

1508 թվականի արևմտյան իր հաղթարշավը հաջողությամբ ավարտած Իսմայիլ I-ին և նրա ռազմական մեքենային:

Այս կապակցությամբ հետաքրքիր է նշել, սակայն, որ, ինչպես Իսմայիլ I-ն ինքն ու նրա ռազմական տեսաբաններն էին թերագնահատում սեփական արևմտյան հարևանին, այնպես էլ իր կողմնակիցների հետ միասին նույն այս ժամանակ նմանատիպ մի սխալ գործեց արդեն Մուհամմեդը, ընդ որում ուզբեկների դրությունը լրացուցիչ կերպով բարդացավ նաև այն առումով, որ ջախջախված, սակայն չպարտված Ղազախական խանությունը շարունակեց թշնամական գործողությունները Շայբանյանների էմիրության նկատմամբ, իսկ Բաբուրի օգտին գործող աֆղաններն էլ Մուհամմեդի համար իրենց հերթին լուրջ խնդիրներ առաջացրին մյուս կողմից: Արդյունքում՝ Սեֆյանների շահության կողմից հասցված հարվածի պահին Շայբանյանների էմիրության ռազմական մեքենան, գործելով ղազախների և աֆղանների դեմ, գտնվում էր ցրված վիճակում, իսկ Մերվում հաստատված Մուհամմեդի հետ էլ քիչ ուժեր կային: Որպես հետևանք այս ամենի՝ բաց ճակատամարտում դիմադրության չհանդիպած Իսմայիլ I-ի 40.000 հոգանոց բանակը պաշարեց Մերվը: Հաշվի առնելով, սակայն, որ քաղաքը համառորեն դիմադրում էր, Իսմայիլ I-ը կեղծ նահանջ կազմակերպեց և հետագայում, սրընթաց առաջանալով, դարանը գցեց, շրջապատեց ու 1510 թվականի դեկտեմբերի 2-ին ինչ-որ տեղ Մերվի մոտակայքում տեղի ունեցած ճակատամարտում գլխովին ջախջախեց Մուհամմեդի հետ գտնվող վերջինիս 20.000 հոգանոց բանակին: Շայբանյանների էմիրության բանակը կորցրեց 17.000 ռազմիկ, սակայն ուզբեկների համար հատկապես ծանր էր այն հանգամանքը, որ սեփական ռազմական մեքենայի ծաղկի հետ միասին մարտում ընկավ նաև հենց ինքը՝ մինչ այդ թվում էր թե ամենագոր Մուհամմեդը:

Շահելով խոշոր և, թվում է թե, արդեն սովորական դարձած հերթական իր հաղթանակներից մեկը՝ Իսմայիլ I-ը սեփական ռազմական մեքենան շարժեց դեպի հյուսիս և արդյունքում Մուհամմեդին հաջորդած նրա շփոթված հորեղբայր Սոյունջիտգա-խանից (1510-1512) գրավեց ընդհուպ մինչև Ամու-Դարյա գետի ձախ ափն ընկած բոլոր տարածքները: Արդյունքում՝ Շայբանյանները հաշտություն խնդրեցին և Իսմայիլ I-ը, անչափ գոհ մնացած այս ամենից, տվեց իր համաձայնություն: Եվ այսպես, կարգավորած գործերն արդեն նաև Արևելքում և վերադարձնելով կարծես նույնիսկ խոսքով I-ի լավ ժամանակները, Իսմայիլ I-ը իր բանակային հիմնական ուժերով աստիճանաբար կրկին տեղափոխվեց Արևմուտք, որտեղ նույն այս ժամանակ զարգանում էին վճռական, բայց նաև նույն Սեֆյանների կողմից արդեն մի քանի տարի նախապատրաստվող իրադարձություններ: Սկիզբ էր առնում ջալալիների ապստամբությունը:

Ջալալիները, որոնք իրենց անունը ստացել էին որոշ ժամանակ իրենց գլխավորած և քրդական Ջալալի ցեղին պատկանող ոմն Ջալալի անունից, սկզբնական շրջանում հիմնականում մոլեռանդ շիա մահմեդականներ էին, որոնց Սեֆյանների շահությունը եռանդուն կերպով օգտագործում էր՝ նպատակ ունենալով թուլացնել Օսմանյան սուլթանությունը և զավթել վերջինիս արևելյան տիրույթները: Ջալալիների էթնիկ և սոցիալական կազմը անչափ խայտաբղետ էր, սակայն հավանական էմ համարում այն տեսակետը, որ գոնե սկզբնական շրջանում նրանց շարքերում զգալի դերակատարություն ունեին այնուհանդերձ հենց Ջալալի ցեղի քրդերը, որոնք կիսաքոչվոր գոյություն էին վարում Վասպուրականի և Արարատ նահանգի արևելյան շրջաններում, Պարսկահայքում ու հարակից որոշ այլ տարածքներում: Այս կարծիքն առաջին անգամ ենթադրաբար արտահայտել է Մ. Օրմանյանը¹, իսկ կարծիքին ավելի գիտական տեսք է տվել արդեն իրանագետ Պ. Բ. Բալայանը²: Հետագայում, սակայն, վերջիններիս շարքերը ավելի ու ավելի շատ սկսեցին համալրվել արդեն Օսմանյան սուլթանությունում գործող տեղական թուրքմենների, տեղի չթավոր բնակչության, այլ ցեղերի քրդերի, տարաբնույթ ավազակների և բախտախնդիրների, ինչպես նաև տարացել քոչվորների հաշվին: Ջալալիների ապստամբությունները, որոնք, ինչ-որ տեղ հակաօսմանյան ուղղվածություն էին կրում, իրենց անկազմակերպ և թալանչիական բնույթի պատճառով Հայաստանի խաղաղ բնակչության համար իրականում վերածվեցին իսկական մի չարիքի:

¹ Ազգապատում, հատոր Բ, Կ. Պոլիս 1914, էջ 2305

² Балаян. П.Б. “К вопросу общности этногенеза шахсеван и кашкайцев”, Востоковедческий сборник, I, Ереван 1960, стр. 340.

Այսպես թե այնպես, սակայն իրենց մեջ շիիզմի ջերմ գաղափարները տանող ջալալիները արդեն 1511 թվականի գարնանը Օսմանյան սուլթանության արևելյան տարածքներում Սեֆյանների օգտին ընթացող հակաօսմանյան հզոր մի ապստամբությամբ պայթեցրին և ասպատակեցին Թոբաթի շրջակայքը, Սպեր ու Եկեղյաց գավառները, ինչպես նաև Կապադովկիան արևելքը, սակայն հետագայում, խուսափելով Օսմանյան առաջխաղացող բանակներից, սկսեցին նահանջել արևելյան ուղղությամբ¹: Նույն այս ժամանակ Իսմայիլ I-ի հարվածային բանակը, սակայն, դեռևս Արևելքում էր և շուտով պարզվեց, որ ջալալիները գործել են ոչ միայն հապճեպորեն, այլև իրենց այդ շտապողականությամբ, ըստ էության, զգալի հարված են հասցրել նաև մինչ այդ այդքան մանրակրկիտ կերպով նախապատրաստվող գործողությանը: Այս կապակցությամբ մինչև առաջ անցնելը հարկ է նշել, որ Նույն այս ժամանակ հակասեֆյան դիրքորոշմամբ արտահայտվեց արդեն նաև Շամսադդինյանների Էմիրության Էմիր, 1507 թվականին Իբրահիմ իբն Շահ-Մուհամմեդին փոխարինած Նրա եղբայր, ի վերջո իշխանության հասած Շարաֆ-Էդ-Դինը (1507-1533):

Արդյունքում՝ 1511 թվականի դեկտեմբերից մինչև 1512 թվականի փետրվար Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 40.000) ասպատակեց Բաղեշի շրջակայքը՝ կրկին քիչ թե շատ հնազանդեցնելով Շամսադդինյանների Էմիրությանը և հաստատվելով քաղաքում², թեև ընդհանուր լարված դրությունը տեղում այնուհանդերձ պահպանվեց: 1512 թվականի գարնանը, փորձելով այնուհանդերձ մի որևէ գործողություն ձեռնարկել Արևմուտքում, Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 40.000) ասպատակեց Ամիդի շրջակայքը, Աղծնիքի հյուսիս-արևելքը և Անդրեփրատյան Ծովքը՝ առանց մարտերի մտնելով Ամիդ ու Ագիլ ամրոց³: Այս օրերին, սակայն, արդեն Ստամբուլում տեղի ունեցան լուրջ փոփոխություններ, որոնք իրենց հետ հսկայական հետևանքներ էին բերելու:

Իրոք, գահընկեց անելով, իսկ հետո էլ արդեն սպանել տալով ինչպես հորը, այնպես էլ իր ընտանիքի մի շարք անդամների, 1512 թվականի ապրիլի 24-ին Օսմանյան սուլթանության սուլթան հռչակվեց Բայազետ II-ի որդի Սելիմ I Ահեղը (1512-1520), որին ժամանակակիցները, լիակատար հիմքերն ունենալով դրա համար, կոչեցին նաև «Կատաղի» կամ «Չար»: Նոր սուլթանը, որ իր հոր լիակատար հակապատկերն էր, կրկնում էր ավելի շատ սեփական հորական պապին, սակայն վերջինիս էլ նա այնուհանդերձ գերազանցում էր, նույնիսկ իր ժամանակների համար ազդեցիկ, սեփական դաժանությամբ: Իրոք, Սելիմ I Ահեղը մի մարդ էր, որի համար ոչինչ չարժեր, օրինակ, ոչ միայն հրամայել սպանել իր իսկ հարազատներին և նույնիսկ սեփական ընտանիքի անդամներին, այլև՝ հետևել դրան կողքի սենյակից՝ պատի վրա հատուկ այդ նպատակով բացված անցքից:

Եվ այսպես, հույս ունենալով խլել Փոքր Ասիան Օսմանյան սուլթանությունից՝ Սեֆյանների դրդումով, բայց խիստ անհարմար մի պահի այստեղ ապստամբություն բարձրացրեցին արդեն շիիզմ ընդունած ջալալիները և նրանց շարքում հիմնական դերակատարությունն ունեցող թուրքմենները: Շատ շուտով պարզվեց, սակայն, որ Սելիմ I Ահեղը այն տիրակալը չէր, որի հետ հնարավոր էր նման տոնով կատակներ անել:

Արդյունքում՝ արագորեն կարգի գցելով և դեպի արևելք շարժելով օսմանյան առաջնակարգ ռազմական մեքենան, 1512 թվականի ամռանը Յալիս գետի ճ-մ-ում (Սեբաստիայից մոտ 50 կմ հարավ) Սելիմ I Ահեղի ընդհանուր եկավարությամբ գործող Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 80.000) հասավ նահանջող ջալալիներին (60.000), ստիպեց նրանց մարտի մեջ մտնել և գլխովին ջախջախեց⁴: Դրանից հետո Օսմանյան սուլթանության բանակը ցրվեց Արևելյան Կապադովկիայում ու Անդրեփրատյան Ծովքում և արդյունքում Չար սուլթանի հրամանով հիշատակված տարածքներում շիա թուրքմենների մի իսկական ջարդ տեղի ունեցավ, որին, ամենահամեստ հաշվարկներով, զոհ գնաց 70.000 մարդ: Արդյունքում՝ արդեն, թերևս, պարզ էր, որ, ինչպես ջալալիների ապստամբությունը, այնպես էլ Արևմուտքում Սեֆյաններին աջակցող

¹ Օրուջ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 2; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Անդրեաս Եվդոկացի «Ժամանակագրություն»:

² Անանուն «Ողբ Բաղեշի»:

³ Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 3, բաժին 1, գլուխ 2; Օրուջ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 2:

⁴ Օրուջ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 2; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Անդրեաս Եվդոկացի «Ժամանակագրություն»:

ուժը մահացու հարված է ստացել: Հագիվ էին, սակայն, Սեֆյանները դեռևս քիչ թե շատ ընկալել Արևմուտքում տեղի ունեցած աղետի ծավալն ու նշանակությունը, երբ մի նոր փորձանք էլ եկավ արդեն նաև Արևելքից, երբ, զայրացած Սոյունջիուջա-խանի, կարծես թե, անտեղի համարված զիջողականությունից, ուզեցին արեցին Նրան և Էմիր հռչակեցին վերջինիս եղբայր Զուլքունջի-խանին (1512-1531):

Շայբանյանների Էմիրության նոր Էմիրն անմիջապես էլ չեղյալ համարեց Սեֆյանների հետ իր նախորդի օրոք կնքված հաշտությունը և, իրար բերելով սեփական Էմիրության ռազմական մեքենան, անցավ վճռական հարձակման: Արդյունքում՝ 1512 թվականի նոյեմբերի 12-ին Շայբանյանների Էմիրության 40.000 հոգանոց բանակը, օգտվելով մարտի ժամանակ Բաբուրի բանակի խուճապահար լինելուց և դիրքերը լքելուց, Գիջուվանի ճակատամարտում թիկունքային հարվածով պարտության մատնեց ու ցրեց Սեֆյանների շահության 60.000 հոգանոց արևելյան բանակին, ընդ որում Սեֆյանների բանակում միայն սպանվածները կազմում էին 10.000 հոգի: Պարտությունն իր բնույթով, իհարկե, ջախջախիչ չէր, բայց այն նաև թեթև էլ չէր, ընդ որում Սեֆյանների շահության արևելյան բանակը սրանից հետո զգալի ժամանակով կորցրեց իր մարտունակությունը, իսկ պարտությունն ինքն էլ Սեֆյանների շահությանը Միջին Ասիա արժեցավ: Այսպիսով, հատկապես նախորդ տարիների ֆոնին, Իսմայիլ I-ի համար խիստ անհաջող 1512 թվականը ի վերջո կայունացրեց Սեֆյանների շահության և Շայբանյանների Էմիրության սահմանը Իրանական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելքով, երբ Միջին Ասիան այնուհանդերձ մնաց ուզբեկներին, իսկ Սեֆյանների շահությունն էլ ընդունեց Սասանյանների Պարսից թագավորության սովորական սահմանները: Իրական խնդիրները, սակայն, Սեֆյանների համար դեռևս առջևում էին և դրանք երիտասարդ շահին մատուցելու էր իր կատաղի բնավորությամբ աչքի ընկնող օսմանյան նոր սուլթանը:

Այս առումով ավելորդ չէ նշել, որ արդեն 1512 թվականի նոյեմբերի 23-ին Գուզարքի արևմուտքը և Իմերեթիայի թագավորության հարավը անակնկալ կերպով ասպատակելով արշաված Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) Իմերեթիայի թագավորության բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 50) գրավեց Զուլթայիսին, սակայն, չկարողանալով գրավել միջնաբերդը, ավերեց քաղաքը և ավարով հեռացավ¹: Արդյունքում, 1513 թվականը ծախսելով ուժերը կենտրոնացնելու, Զուլքունջի-խանի հետ հարաբերությունները վերջնականապես կարգավորելու և իրավիճակի ընդհանուր գնահատական իրականացնելու վրա, թեև գնահատականն ի վերջո այնուհանդերձ սխալ տրվեց, արդեն հաջորդ տարի Սեֆյանների շահությունը ակտիվ գործողությունների անցավ նախկինում փայլուն արդյունքների բերած Արևմուտքում: Սկիզբ առան խոշոր իրադարձություններ, որոնց կոչված էր լինելու զգալի հետք թողնելու հետագայի վրա:

1514 թվականի գարնանը Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 70.000) ասպատակեց Գուզարքի արևելքը և, Զարթլիի թագավորությունից ստանալով հպատակության երաշխիքներ, նահանջեց²: Այսպիսով՝ Դավիթ VIII-ը կարողացավ կարգավորել հարաբերությունները Իսմայիլ I-ի հետ և գոնե առժամանակ զերծ պահել իր թագավորությունը պատերազմական հերթական գործողությունների մեջ ներթաշվելուց, սակայն վատն այնուհանդերձ այն էր, որ դա արվեց լուրջ մի զիջման գնով, երբ Կախեթիի թագավորության արքա հռչակվեց Գեորգի II-ի որդի Լևանը (1513-1574), իսկ մի պահ, կարծես թե, վերացած վրացական մասնատվածության մի տարրն էլ կրկին և արդեն վերջնականապես գլուխ բարձրացրեց:

Իրոք, Կախեթիի թագավորության նոր գահակալը, որը վրաց տիրակալների նոր սերնդի հերթական մի ներկայացուցիչն էր, հինավուրց մրցակցության, ինչպես նաև հոր հետ կապված իրադարձությունների պատճառով շատ սառն էր վերաբերում Զարթլիի թագավորությանը, իսկ Իմերեթիայի թագավորության հետ էլ հարաբերությունները գործնականում բացակայում էին: Արդյունքում՝ իր երկարատև թագավորության ողջ ընթացքում Զարթլիի թագավորության հետ լուրջ համագործակցության Լևանը այդպես էլ չգնաց, ըստ էության, դնելով այն քաղաքական գծի

¹ Զարթլիս-Ցխովրեթ», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների; Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարքի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Եգերթի, Աբխազիայի և Իմերեթիայի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»: Այս մասին հայտնում է նաև Հասան Ռումլուն:

² Զարթլիս-Ցխովրեթ», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 115:

հիմքերը, երբ վրաց պետական միավորների և հատկապես Զարթլի թագավորության հետ ներքին հարաբերություններում Կախեթի թագավորությունը ձգտում էր հենց ինքը լինել առաջնայինը: Այս առումով Կախեթի տիրակալների ամենալուրջ հաղթաթուղթն այն էր, որ իրենք ներկայացնում էին Զարթլի թագավորության երբեմնի արքա Գեորգի IX-ի արական գծով հետնորդների ուղիղ գիծը, մի փաստարկ, որը բավարար հիմնավոր էր, սակայն ուներ նաև իր խոցելի կողմերը, ի դեմս ամենից առաջ նրա, որ Գեորգի IX-ը ինքն էր, ըստ էության, հրաժարվել Զարթլի թագավորության գահից: Այսպես թե այնպես, սակայն Զյուսիսային Բագրատունիների մոտ վերջնականապես ուրվագծվեց մի վեճ, որը նրանց հետագայում ուղեկցելու էր ընդհուպ մինչև մեր ժամանակները: Մինչ, սակայն, Սեֆյանները կարգավորում էին գործերը հյուսիսում և մտմտում էին դեպի արևմուտք հետագա առաջխաղացման մասին, սկսեց գործել Սելիմ I Ահեդի եռանդուն ձեռքով գործի զգված արդեն օսմանյան ռազմական մեքենան, ընդ որում այս գործում առաջնային էր հենց բրդերի և մասնավորապես Շամսադդինյանների դերակատարությունը, որոնք, նեղված պաշտոնական Թավրիզի անդրդվելի վարքագծից, փորձում էին սրանց հենց օսմանների միջոցով մեղմել:

Արդյունքում՝ սկսելով իր և, ընդհանրապես, օսմանյան ռազմական մեքենայի առաջին խոշոր արշավանքը դեպի Արևելք, 1514 թվականի հուլիսին Սելիմ I Ահեդի գլխավորությամբ Փոքր Զայքից առաջխաղացած Օսմանյան սուլթանության բանակի (200.000) մի մասը (մոտ 10.000) պաշարեց Անի-Կեմախ ամրոցը: Զայոց հինավուրց մայրաքաղաքի հիմքերի վրա բարձրացող այս ամրությունը իրենից միշտ էլ լուրջ ուժ էր ներկայացրել և այն այժմ ևս համառորեն դիմադրեց, սակայն խնդիրն այն էր, որ օսմանյան սուլթանն ինքը որևէ կերպ տրամադրված չէր սահմանափակվել վերջինիս գրավմամբ կամ նույնիսկ դրա պաշարման վրա ժամանակ կորցնելուն, դե իսկ ամրոցն ինքն էլ, ինչքան էլ ամուր, այնուհանդերձ որևէ կերպ չէր կարող արգելակել դեպի արևելք ուղղվող օսմանյան ռազմական հեղեղը: Արդյունքում, ամրոցի շրջափակման, ինչպես նաև հաղորդակցման ուղիների ընդհանուր հսկողության համար վերջինիս մոտ թողնելով մի բավականին խոշոր ջոկատ, Սելիմ I Ահեդը շարունակեց մարտարշավը դեպի արևելք: Ինչ վերաբերում է Անի-Կեմախ ամրոցին, ապա այն վերջնականապես ընկավ միայն 1515 թվականի մայիսի 16-ին, երբ օսմանյան առաջնակարգ պաշարողական հրետանին վերջնականապես ավերակների կույտի վերածեց նրա պարիսպները: Սա Անի-Կեմախի վերջին մարտն էր, դրանից հետո այս ամրոցն այլևս չվերականգնվեց¹:

Այս ամենը, սակայն, լինելու էր թեկուզ և մոտակա, բայց այնուհանդերձ ապագայում, իսկ առայժմ, անցած սեփական ռազմական մեքենայի գլուխ, Սելիմ I Ահեդը շարունակեց առաջանալ արևելյան ուղղությամբ և արդյունքում 1514 թվականի հուլիսին, առանց լուրջ դիմադրության հանդիպելու, Սեֆյանների կայսրությանից գրավեց Երզնկան, Կարինը ու Բաքերը²: Հետաքրքիր է նշել, որ այս ընթացքում կողմերի միջև նաև ակտիվ դիվանագիտական շփումներ էին ընթանում, երբ, մասնավորապես, այս ամենից որոշակիորեն անակնկալի եկած և նույնիսկ շփոթված պաշտոնական Թավրիզը, որը պաշտոնական Ստամբուլի հետ մինչ այդ ծանրագույն վիրավորանքներ էր փոխանակել, այժմ փորձում էր դեմքը չկորցնել, բայց այնուհանդերձ հասնել դեպի արևելք օսմանյան հարվածի կասեցմանը: Սելիմ I Ահեդը, սակայն, որն իրականացրեց ռազմաքաղաքական իրավիճակի իրական և հիմնավոր մի գնահատում, որևէ կերպ ուշադրություն չդարձրեց Իսմայիլ I-ի խրոխտ տոնայնության վրա ու վճռականորեն շարունակեց առաջխաղացումը նախապես իր ընտրած ուղղությամբ: Այս առումով հարկ է նշել, որ, իրոք, իրեն ամեն կերպ անվախ դիրքում ցուցադրող պաշտոնական Թավրիզն իրականում անչափ վախեցած էր և, հակառակորդին զիջելով Զայկական լեռնաշխարհի հիմնական մասն ու պատրաստվելով վերջինիս դիմադրել միայն Թավրիզի մատույցներում, նույն այս ժամանակ տենդագին կերպով իրար էր բերում ուժերը:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

¹ Շարաֆ խան Բադիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»; Մարտիրոս Գրիչ «Հիշատակարան 1514 թվականի»; Անանուն «Հիշատակարան 1515 թվականի»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Անդրեաս Եվդոկացի «Ժամանակագրություն»; Թադեոս Սեբաստացի «Ռումաց ժամանակագրություն»; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 51; Երեմիա Զյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 9; Մարտիրոս Գրիչ «Ժամանակագրություն»; Անանուն «Մասնավոր ժամանակագրություն»:

² Շարաֆ խան Բադիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»:

Սելիմ I Ահեդի գլխավորությամբ Կարին-Բասեն-Բագրևանդ-Մասյագուն-Արագածոտն-Ոստան Չայրոց-Արած-Ուրծածոր-Նախիջևան-Գողթն-Բաքեան-Գաբիթյան

երթուղով արշաված Օսմանյան սուլթանության բանակը (120.000) մոտեցավ Իսմայիլ I-ի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակին (120.000): Կողմերը մարտակարգ ընդունեցին: Սեֆյանների շահության բանակի կենտրոնում՝ թևերից բավականի հեռու, տեղաբաշխվեց հետևակը՝ ինդիր ստանալով վարել պաշտպանողական մարտ: Աջ թևում Իսմայիլ I-ի անձնական ղեկավարությամբ տեղավորվեցին հեծելազորի հիմնական ուժերը և նրա լավագույն մասը, իսկ ձախ թևում դիրքեր գրավեց Սեֆյանների շահության հեծելազորի մնացած մասը: Օսմանյան սուլթանության բանակի կենտրոնի առաջին շարքում տեղաբաշխվեցին հրետանու և հետևակի հիմնական ուժերը, երկրորդ շարքում կիսաշրջանաձև ու դաշտային ամրություններով ուժեղացված դիրքերում ամուր պաշտպանության անցավ ենիչերիների կորպուսը, իսկ երրորդ շարքում էլ տեղաբաշխվեց հեծելազորը: Աջ թևում տեղակայվեց սուլթանության Ասիական, ձախ թևում՝ Եվրոպական հեծելազորը, իսկ ողջ մարտակարգից առաջ՝ թեթև հեծելազորը:

I փուլ – 08:00-ի մոտակայքում Սեֆյանների շահության բանակը թևերում անցավ հարձակման և կարճատև մարտից հետո հաղթեց ու փախուստի մատնեց հակառակորդի թեթև հեծելազորին:

II փուլ – 09:00-ի մոտակայքում Սեֆյանների շահության բանակի աջ թևը հարձակվեց Եվրոպական ծանր հեծելազորի վրա և մի քանի ժամ տևած արյունահեղ մարտում գլխովին ոչնչացրեց վերջինիս: Եվրոպական հեծելազորի բոլոր հրամանատարները սպանվեցին, իսկ հեծելազորի մնացորդները դժվարությամբ նահանջեցին դեպի կենտրոն ու պատսպարվեցին ենիչերիների կորպուսի դիրքերում:

III փուլ – Սեֆյանների շահության բանակի աջ թևը վերականգնեց մարտակարգը և 13:00-ի մոտակայքից սկսած մի քանի հզոր հարձակումներ կազմակերպեց հակառակորդի կենտրոնի ուղղությամբ: Հարձակումները, սակայն, վերջացան Սեֆյանների շահության բանակի ծանր կորուստներով, քանի որ վերջինս ընկավ կենտրոնում դիրքավորված Օսմանյան սուլթանության բանակի հրանոթների և արկերուզակիր ենիչերիների հզոր կրակի տակ: Իրենց հերթին ձեռնամարտում անգիջում կերպով մարտնչող ենիչերիներին, ինչպես նաև սուլթանական հեծյալներին հաջողվեց կասեցնել հակառակորդի հետագա առաջխաղացումը և հետ շարտել վերջինիս: Արդեն 17:00-ի մոտակայքում Սեֆյանների շահության բանակի աջ թևը ծանր կորուստներով հետ շարտվեց ելման դիրքեր և ստիպված եղավ հրաժարվել հետագա հարձակումներից: Միաժամանակ, սկսած 13:00-ի մոտակայքից, Օսմանյան սուլթանության բանակի Ասիական ծանր հեծելազորը իր հերթին մի քանի հզոր հարվածներ հասցրեց հակառակորդի ձախ թևին: Բռնկվեց համառ և արյունահեղ մարտ: Արդյունքում՝ Օսմանյան սուլթանության բանակի Ասիական ծանր հեծելազորը, մի քանի ժամ տևած մարտից հետո կոտրեց հակառակորդի ձախ թևի համառ դիմադրությունը, ծանր կորուստներ պատճառեց վերջինիս, իսկ մնացորդներին էլ ստիպեց նահանջել կենտրոնի ուղղությամբ:

¹ Հասան Ռումլու «Պատմություն»; Իսթանբուլ Մունշի «Աբբասի պատմությունը»; Օրուջ-բեկ Բայթաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 2; Շարաֆ խան Բադիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»; Շարաֆ խան Բադիշեցի «Պատմություն», գիրք 3, բաժին 1, գլուխ 1, գիրք 4, բաժին 4, գլուխ 4; Զյաթիբ Զեյնի «Աշխարհի հայելի», գլուխ 41; Մյունեջիմ-Բաշի «Պատմություն»; իբն Այաս; Աբբաս-գուլի-ադա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4; Կատերինո Չենո «Ուղեգրություն», գիրք 2; Զիովանի Անջիլելլո «Ուղեգրություն», գլուխ 18; Երեմիա Զյոմյորճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 9; Չաքարիա Բանաթեռի «Չայրոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 6; Մարտիրոս Գրիչ «Հիշատակարան 1514 թվականի»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Անդրեաս Եվդոկացի «Ժամանակագրություն»; Թադեոս Սեբաստացի «Ռումաց ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 51, 56; Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»; Անանուն «Մասնավոր ժամանակագրություն»; Անանուն «Ժամանակագրություն 1534 թվականի»; Անանուն «Ժամանակագրություն 1576 թվականի»; Դավիթ Բադիշեցի «Ժամանակագրություն»; Անանուն «Հիշատակարան 1515 թվականի»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիի պատմությունը»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 115:

IV փուլ – 17:00-ի մոտակայքում Սեֆյանների շահության բանակի ձախ թևը ու կենտրոնը ընկան առաջխաղացում իրականացրած հակառակորդի հրետանու և արկերուզակիր ենիչերիների հզոր կրակի տակ:

V փուլ – 18:00-ի մոտակայքում ծանր կորուստներ կրող Սեֆյանների շահության բանակի ձախ թևը և կենտրոնը հուսահատ գրոհի անցան հակառակորդի հրետանու ու արկերուզակիր ենիչերիների ուղղությամբ և, օգտվելով այն բանից, որ յուրայինների կրակի տակ չընկնելու համար Օսմանյան սուլթանության բանակի Ասիական ծանր հեծելազորը ժամանակավորապես դադարեցրել է մարտը, ծանր կորուստներ պատճառեցին հակառակորդին՝ գրավելով զգալի թվով հրանոթներ:

VI փուլ – 19:00-ի մոտակայքում Օսմանյան սուլթանության բանակի Ասիական ծանր հեծելազորը վերսկսեց հարձակումը և, հուժկու հարված հասցնելով կենտրոնում մարտնչող Սեֆյանների շահության բանակի ձախ թևին, ստիպեց վերջինիս նահանջել սեփական աջ թևի ուղղությամբ:

VII փուլ – 20:00-ի մոտակայքում ուժերը կենտրոնացրած և մարտակարգը վերականգնած Օսմանյան սուլթանության բանակը վճռական հարձակման անցավ Սեֆյանների շահության բանակի աջ թևի ուղղությամբ՝ միաժամանակ հրետանու ու արկերուզների հուժկու կրակի տակ առնելով վերջինիս մարտակարգը: Այս ընթացքում արկերուզի կրակոցից թևից և կրծքից վիրավորվեց նաև Իսմայիլ I-ը, որը տապալվեց ձիուց, հազիվ փրկվեց գերվելուց ու միայն մեծ դժվարությամբ հեռացավ մարտադաշտից: Այս հանգամանքն էլ վերջնականապես բարոյալքեց հարձակման անցած հակառակորդին ձեռնամարտում դիմադրել փորձող Սեֆյանների շահության բանակի ռազմիկներին, որոնք ի վերջո դիմեցին փախուստի:

VIII փուլ – Օսմանյան սուլթանության բանակը մինչև ուշ գիշեր հետապնդեց հակառակորդին և ծանր կորուստներ պատճառեց վերջինիս:

Հաղթողները կորցրին մոտ 30.000, պարտվողները՝ 60.000 զինվոր: Արդյունքում՝ Օսմանյան սուլթանության բանակը առանց լուրջ մարտերի գրավեց ողջ Ատրպատականը, սակայն, պարենի խիստ պակասի և ենիչերիների շարքերում բռնկված խռովության պատճառով կանգնելով լուրջ դժվարությունների առջև, Թավրիզ-Գաբիթյան-Բաքեան-Գողթն-Նախիբևան-Ուրծաձոր-Արած-Ուստան Հայոց-Արագածոտն-Մասյացոտն-Բագրևանդ-Բասեն-Կարին երթուղով հեռացավ գրաված տարածքներից:

1514 թվականի օգոստոսի 23-ի Չալդրանի ճակատամարտում ստացած արյունոտ դասը Սեֆյանները երկար, կարելի է ասել Նույսիսկ, որ երբեք, չմոռացան և դա, ըստ էության, եղավ առաջին ու վերջին ճակատամարտը, որտեղ նրանք փորձ կատարեցին կանոնավոր դաշտային մարտում չափվել օսմանյան ռազմական մեքենայի հետ: Այս ճակատամարտը, որը ծանր հարված հասցրեց Սեֆյանների ոչ միայն ռազմական հզորությանը, այլ նաև՝ հեղինակությանը, Նույսիսկ մի քանի տասնամյակի կտրվածքով էլ միանգամից հստակորեն ցույց տվեց, թե ինչ կերպ պետք է կռվել բայց, որ ավելի կարևոր էր՝ ինչ կերպ չպետք է կռվել օսմանյան ռազմական մեքենայի դեմ: Վերևում արդեն խոսվեց իր հիմքում ենիչերիական կորպուսն ունեցող «գումակապաշտպանական» հայտնի մարտավարության մասին և ահա այժմ, իր համար որոշակիորեն անակնկալ կերպով, վերջինիս հենց դասական կիրառմանն էլ բախվեց իր հիմքում քոչվոր զգալի տարրեր պարունակող Սեֆյանների ռազմական մեքենան: Օսմանյան սուլթանության բանակի վերադարձը ելման դիրքեր ազատեց Սեֆյանների շահությանը տարածքային կորուստներ ենթադրող ծանր հետևանքներից, սակայն այն ծանր հարվածը, որը կրել էր Իսմայիլ I-ի ռազմական մեքենան, իրեն անմիջապես էլ զգացնել տվեց և ամենից առաջ՝ բնականաբար Արևմուտքում:

Իրոք, այստեղ ամենից առաջ ակտիվացան վերջին տարիներին Իսմայիլ I-ի ծանր ձեռքից զգալիորեն դժգոհ մնացած քրդերը, որոնք աստիճանաբար սկսեցին ձգտել դեպի Օսմանյան սուլթանություն, թեև այս հանգամանքը ևս նրանց որևէ թեթևացում չէր բերելու: Արդյունքում՝ քրդական ռազմաֆեոդալական ավագանին պառակտվեց և ելքերի փնտրողների մեջ Օսմանյան սուլթանության ու Սեֆյանների շահության միջև սկսեց տատանվել մոտավորապես

այն կերպ, ինչ կերպ դրանից մեկ հազարամյակ առաջ հայկական ռազմաֆեոդալական ավագանին էր տատանվում Բյուզանդական կայսրության և Պարսից թագավորության միջև: Եվս մեկ փոփոխություն, որն իր հետ բերեց հենց նոր ավարտված ռազմագործողությունը, դա Չուլքադարյանների ու Ռամադանյանների Էմիրությունների ռազմաքաղաքական դրության վերջնականապես անհույս դառնալն էր, ընդ որում դա հիանալի կերպով գիտակցում էին և Բոզգուրտը, և Ռամադանյանների Էմիրության նոր Էմիր, Խալիլ-բեկին 1510 թվականին փոխարինած Նրա եղբայր Մահմուդ-բեկը (1510-1515):

Իրոք, բազմափորձ Բոզգուրտը ուժերի ծայրահեղ լարման հաշվին մինչ այս մեծ դժվարությամբ դիմացել էր Սեֆյանների հասցրած հարվածին և հասցրել էր հարաբերությունների յուրօրինակ բնույթ հաստատել նաև պաշտոնական Կահիրեի հետ, սակայն այժմ պարզվեց, որ սեփական մոր բավականին ինքնիշխան հոր հետ ոչ մի կերպ պատրաստ չէ համակերպվել արդեն Սելիմ I Ահեղը: Վերջին հանգամանքն, ի դեպ, ինքնին անչափ բացատրելի էր, քանի որ սրբություններից բացարձակապես զուրկ և բարոյական որևէ սանձման չենթարկվող օսմանյան սուլթանը մինչ այդ հաշվեհարդար էր տեսել Նույնիսկ սեփական ծնողների ու եղբայրների հետ, այնպես որ մորական պապի հետ հաշիվ տեսնելու հեռանկարը վերջինիս իրոք որ որևէ կերպ հուզել չէր կարող, մանավանդ որ Նույն այդ պապը հենց նոր ավարտված պատերազմում հրաժարվել էր աջակցել թոռանը: Այսպես թե այնպես, սակայն 1514 թվականի աշնան Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 60.000) Չուլքադարյանների Էմիրության բանակից (մոտ 2.000) ու Նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 200) գրավեց Թիլ-Յամտուն ամրոցը¹, որից հետո արդեն սկիզբ առավ պաշտոնական Ստամբուլի կողմից աջակցվող քրդերի հակահարձակումը Սեֆյանների ուղղությամբ:

1514 թվականի աշնանը Օսմանյան սուլթանության և Բոհթանի Էմիրության միացյալ բանակը (մոտ 3.000) Սեֆյանների շահության բանակից (մոտ 500) ու քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 100) առանց լուրջ մարտերի գրավեց Ազիլ ամրոցն և Ամիդը²: 1514 թվականի Նույն աշնանը Վանի ճ-մ-ում Էյուբյանների Էմիրության բանակը (մոտ 300) իր հերթին հաղթեց Սեֆյանների շահության բանակին (մոտ 500)³, որից հետո, կրկին 1514 թվականի աշնանը, Էյուբյանների և Բոհթանի Էմիրությունների արդեն միացյալ բանակը (մոտ 5.000) Սեֆյանների շահության բանակից (մոտ 500) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 100) գրավեց Յիսն-Զեֆը ու Սյուրիտը, որոնք մինչ այդ Իսմայիլ I-ը բռնագրավել էր հոգուտ Սեֆյանների շահության⁴: Սեֆյանների շահության դիրքերը Յյուսիսային Միջագետքում փլուզվում էին և այստեղ պաշտոնական Թավրիզի ազդեցությունը վերանում էր, սակայն գործը միայն սրանով չէր սահմանափակվելու:

1515 թվականի գարնանը, դեռևս չունենալով վերջնական տեղեկատվություն պաշտոնական Ստամբուլի հետագա ծրագրերի մասին և փորձ կատարելով գոնե մի ինչ-որ բան ձեռնարկել, Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 10.000) Բոհթանի Էմիրության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 100) պաշարեց Ամիդը, սակայն, չկարողանալով այն գրավել, ի վերջո հետ քաշվեց⁵: Յետագա հակամարտությունը, կրկին քրդերի դեմ, ծավալվեց արդեն տարածաշրջանի առաջնակարգ ամրություններից մեկը հանդիսացող Մարդինի շուրջ, հենց որին էլ այս անգամ բաժին հասավ իր վրա ստուգելու օսմանյան պաշարողական հրետանու ուժը:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

¹ Օրուջ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 2:

² Շարաֆ խան Բադիշեցի «Պատմություն», գիրք 3, բաժին 1, գլուխ 2: Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»: Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 51: Գրիգոր Վարագեցի «Ժամանակագրություն»:

³ Շարաֆ խան Բադիշեցի «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 5:

⁴ Շարաֆ խան Բադիշեցի «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 5:

⁵ Չաքարիա Զանաբեռցի «Յայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 6:

Օսմանյան սուլթանության, ինչպես նաև Շամսադդինյանների և Բոհթանի էմիրությունների միացյալ բանակը (մոտ 30.000) պաշարեց քաղաքը Սեֆյանների շահության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Հայ ռազմիկներից:

I փուլ – Օսմանյան սուլթանության, ինչպես նաև Շամսադդինյանների և Բոհթանի էմիրությունների միացյալ բանակը անցավ հարձակման ու, համառ մարտերով գրավելով քաղաքը, պաշարեց միջնաբերդը այնտեղ ամրացած և դիմադրությունը շարունակող քաղաքի կայազորից: Մի քանի օր անց, սակայն, խուսափելով քաղաքին մոտեցող Սեֆյանների շահության և Շամբոյանների էմիրության միացյալ բանակից (մոտ 30.000), Օսմանյան սուլթանության ինչպես նաև Շամսադդինյանների ու Բոհթանի էմիրության միացյալ բանակը, որոշ ուժեր թողնելով քաղաքի ներսում, հիմնական ուժերով նահանջեց և դարանեց քաղաքի մոտակայքում:

II փուլ – Սեֆյանների շահության և Շամբոյանների էմիրության միացյալ բանակը մոտեցավ քաղաքին ու համառ մարտերով գրավեց այն:

III փուլ – Օսմանյան սուլթանության, ինչպես նաև Շամսադդինյանների և Բոհթանի էմիրությունների միացյալ բանակը մոտեցավ քաղաքին, բայց կարճ ժամանակ անց բռնկված մարտում պարտություն կրեց ու նահանջեց:

IV փուլ – Մի քանի օր անց Օսմանյան սուլթանության, ինչպես նաև Շամսադդինյանների և Բոհթանի էմիրությունների միացյալ բանակը հարձակվեց քաղաքից դուրս եկած Սեֆյանների շահության ու Շամբոյանների էմիրության միացյալ բանակի վրա, սակայն սկսված համառ մարտում կրկին պարտություն կրեց:

V փուլ – Մի քանի օրից Օսմանյան սուլթանության, ինչպես նաև Շամսադդինյանների ու Բոհթանի էմիրությունների միացյալ բանակը անակնկալ հարձակվեց ձեռք բերած հաջողություններից զգուշությունը կորցրած Սեֆյանների շահության ու Շամբոյանների էմիրության միացյալ բանակի վրա և, ծանր պարտության մատելով վերջինիս, իր հերթին մտավ քաղաք:

VI փուլ – Օսմանյան սուլթանության, ինչպես նաև Շամսադդինյանների և Բոհթանի էմիրությունների միացյալ բանակը վերսկսեց միջնաբերդի պաշարումը, որի կայազորը, սակայն, շարունակեց համառորեն պաշտպանվել: Այնուհանդերձ մի քանի շաբաթ անց, այն բանից հետո, երբ քաղաք հասած պաշարողական հրետանին ավերեց միջնաբերդի պարիսպները, վերջինիս կայազորի ռազմիկները, ստանալով բավարար երաշխիքներ իրենց կյանքի պահպանման վերաբերյալ, հանձնվեցին: Հետագայում, սակայն, չնայած տրված երաշխիքներին, գերի հանձնված ռազմիկները սպանվեցին:

Հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 20.000, թշնամին՝ մոտ 12.000 զինվոր:

Մարդինի համար մղվող մարտերը կարևոր էին և նույնիսկ խորհրդանշական, քանի որ նոր ժամանակի այցեքարտը հանդիսացող հրազենը իր առավելությունն ապացուցեց տարածաշրջանի ամենաանառիկը համարվող նաև այս ամրության դեմ, սակայն դրանց դրամատիկ ընթացքը մեծ հաշվով ապահովվեց այն քանի պատճառով, որ հենց այս ժամանակ թոռը որոշել էր վերջնականապես հաշիվ տեսնել իր իսկ մորական պապի հետ և սեփական ռազմական մեքենայի հիմնական ուժերը կենտրոնացրել էր հենց այս ուղղությամբ: Չարագործ Սելիմ I Ահեդը եկել էր Գորշ գայլի հոգու հետևից և Անտիտավրոսյան լեռներում ու Կիլիկիայում նույն այս ժամանակ որոշվում էր թուրքմենների հետագա ինքնուրույն գոյության հարցը:

1515 թվականի մայիսի վերջին Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 30.000) Չուլքադարյանների էմիրության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100) գրավեց Տիանան², սակայն վճռական իրադարձություններն առջևում էին: Արդյունքում՝ 1515 թվականի հունիսի 12-ին Կոկիստի ճ-մ-ում (= Գյոկսու) Օսմանյան սուլթանության (մոտ 50.000) և

¹ Երեմիա Զյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 9: Այս իրադարձության մասին հիմնական և մանրամասն տեղեկություններ է տալիս Իդրիս Բադլիշեցին, որի աշխատանքի համապատասխան հատվածն այս պահին ինձ հասանելի չէ:

² Զիովանի Անջիոլելլո «Ուղեգրություն», գլուխ 19:

Չեյթունի իշխանության¹ (մոտ 500) միացյալ բանակը հաղթեց Բոզգուրդի գլխավորած Չուլբադարյանների ու Ռամադանյանների էմիրությունների միացյալ բանակին (մոտ 20.000)², ինչն էլ հենց իրենով գծագրեց թուրքմենների իշխանության վերջը տարածաշրջանում: Բոզգուրդի որդիներից ոմանք ընկան մարտում, իսկ նա ինքն էլ ողջ մնացած յուրայինների հետ միասին դիմեց փախուստի ու որոշ ժամանակ թաքնվեց լեռներում, սակայն ի վերջո, այլևս չտեսնելով և ոչ մի ելք, ինքնասպան եղավ: Ինչ վերաբերում է Ահեղ սուլթանին հանձնված Մահմուդ-բեկին, ապա նա տեղափոխվեց Ստամբուլ, հետագայում ներում ստացավ և ընդգրկվեց սուլթանական ազնվական համակարգում: Արդյունքում՝ Չուլբադարյանների և Ռամադանյանների էմիրությունները ոչնչացան, իսկ նրանց տարածքներն էլ անցան Օսմանյան սուլթանությանը: Սելիմ I Ահեղը կարող էր լիովին գոհ լինել նաև ընթացիկ տարվա արդյունքներից, սակայն եռանդուն այս սուլթանը սրանով սահմանափակվել ևս որևէ կերպ չէր պատրաստվում:

1516 թվականի հունվարին Տակուր-Յայլակի ճ-մ-ում (Մինչեփրատյան ճոփք, Շահունի գավառ, Չմշկածագ ամրոցի մոտ) խոզաթ ցեղի քրդերը (մոտ 5.000) հաղթեցին Սեֆյանների շահության բանակին (մոտ 7.000), որից հետո առանց լուրջ մարտերի մտան Չմշկածագ ամրոց³: Սեֆյանները լիովին վայելում էին քրդերի հետ մինչ այդ վարած իրենց գոռոզ քաղաքականության պտուղները, սակայն բանը միայն սրանով չսահմանափակվեց և շատ շուտով նրանց դատը թողեց նաև քրդերի վերջին ուժն, ի դեմս Շամբոյանների էմիրության էմիր Չահիդ-բեկի:

Արդյունքում՝ 1516 թվականի նույն հունվարին Գոչ-Յիսարի ճ-մ-ում (Յայոց Միջագետք, Մծբինից մոտ 10 կմ արևմուտք) Օսմանյան սուլթանության, ինչպես նաև Բոհթանի և Շամբոյանների էմիրությունների միացյալ բանակը (մոտ 60.000) Սեֆյանների շահության բանակի նկատմամբ (մոտ 30.000) հերթական անգամ բավականին խոշոր մի հաղթանակ շահեց⁴, ընդ որում անհաջողություն կրեց նաև Իսմայիլ I-ի հիմնական ռազմական մեքենային օժանդակել փորձող նաև լրացուցիչ զորասյունը, երբ 1516 թվականի կրկին նույն հունվարին Մուշի ճ-մ-ում այս անգամ արդեն Շամսադդինյանների էմիրության բանակը (1.500) անակնկալ հարձակումով հաղթեց Սեֆյանների շահության բանակին (1.000)⁵: Որպես հետևանք կրած անընդմեջ անհաջողությունների՝ պաշտոնական Թավրիզի մինչ այս թվում էր թե անբեկանելի բնույթ ունեցող իշխանությունը Յյուսիսային Միջագետքում և Յայաստանի արևմտյան ու կենտրոնական շրջաններում, ըստ էության, վերացավ, ընդ որում 1516 թվականի գարնանն էլ Բոհթանի էմիրության աննկուն եզրիներն իրենց հերթին հետ վերցին սեփական կենտրոնատեղի Ջազիրան⁶: Վերևում նկարագրված վերջին իրադարձություններով էլ հենց, ըստ էության, իր վերջը գտավ Թուրք-Պարսկական I պատերազմը, թեև ձևական հաշտություն այդպես էլ չկնքվեց:

Արդյունքում՝ Բարձր Յայք, Ճոփք, Աղձնիք և Յայոց Միջագետք նահանգները ընկան Օսմանյան սուլթանության տիրապետության տակ, իսկ արևմտյան ուղղությամբ Սեֆյանների շահության ագրեսիվ նկրտումներն էլ իրենց վերջը գտան: Վերջ, բոլորի համար և նույնիսկ Թավրիզում էլ պարզ եղավ, որ ուժերի ներկա հարաբերակցության պայմաններում կոնկրետ ժամանակատարածային հարթության մեջ Օսմանյան սուլթանության դեմ հետագա պատերազմը Սեֆյանների շահությանը որևէ հեռանկար, մեղմ ասած, չի խոստանում:

Ինչ վերաբերում էլ պաշտոնական Ստամբուլին, ապա Սելիմ I Ահեղը, կրկին սթափ կերպով գնահատելով իրավիճակը և հարվածելով ամենահեռանկարային ուղղությամբ, հենց նույն այս ժամանակ պատերազմական գործողություններ սկսեց զարգացող իրադարձություններին մինչ այս լուռ դիտորդի դերում հետևող Մամլուքյան սուլթանության դեմ, որտեղ մինչև վերջին պահը հույս կար, որ Չար սուլթանի հարվածը հերթական անգամ ևս իրենց կողքով կանցնի: Իրականությունը, սակայն, այս անգամ դաժանորեն խաբեց մամլուքներին: Սկիզբ առավ Օսմանա-Մամլուքյան II պատերազմը (1516-1517):

¹ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Չեյթուն քաղաքի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Պողոսյան Յ. Մ. «Չեյթունի պատմությունը», Երևան 1969, էջ 101:

² Օրուշ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 3; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»; Իսթանբուլ Մուշի «Աբբասի պատմությունը»; Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4; Ջիովանի Անջիլոլելո «Ուղեգրություն», գլուխ 19; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Երեմիա Զյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 9:

³ Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 3, բաժին 1, գլուխ 1:

⁴ Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 4, բաժին 4, գլուխ 4; Երեմիա Զյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 9:

⁵ Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 4, բաժին 4, գլուխ 4:

⁶ Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 4:

Գլուխ 9 Օսմանա-Մամլուքյան II պատերազմը

1516 թվականի գարնանը Սելիմ I Ահեղը կրկին գործի մեջ դրեց իր ահեղ ռազմական մեքենան և, կարծես թե, շարժվելով Սեֆյանների դեմ, վերջին պահին փոխեց հարվածի ուղղությունը դեպի հարավ, ինչի արդյունքում առանց լուրջ դիմադրության հանդիպելու Մամլուքյան սուլթանության բանակից գրավեց Այնթապը, Կիլիկիան ու Մարաշը, ինչպես նաև, Տարսուզա, Զյաիթա, Բեհեսնի, Գաստուն, Սարվանդիթար, Յոմսկա, Յոսոս և Պադրաս ամրոցները¹: Սկիզբ էր առնում ինքնիշխան մամլուքների վերջին պատերազմը և Կանսուխ ալ-Գուրին, որին քաջության պակասի մեջ մեղադրել որևէ կերպ չէր կարելի, իրար բերեց սեփական սուլթանության հնարավորինս բոլոր ուժերը՝ փորձ կատարելով բաց դաշտային ճակատամարտում դիմադրել օսմանյան ռազմական մեքենային: Կյանքը ցույց տվեց, սակայն, որ Մերձավոր Արևելքի հերթական այս տիրակալին ևս անհաջողություն էր բաժին հասնելու:

Իրոք, օսմանյան մոտ 200.000 հոգանոց ռազմական մեքենան, գործելով մարտավարական լրիվ նույն այն ձեռագրով, որին սովոր էր և որը հենց նոր կիրառել էր Սեֆյանների դեմ իր վերջին հաղթահանդեսում, 1516 թվականի օգոստոսի 24-ին՝ 2 տարի և մեկ օր անց Սեֆյանների արժանահիշատակ շարդից, Յալեպի մոտ գտնվող և վերջին իննը հարյուրամյակներում դեպի հյուսիս արշավելիս կամ հյուսիսից հարված ստանալու սպառնալիքին դիմագրավելիս ուժերի կենտրոնացման սովորական վայր հանդիսացող Մաջ-Դաբիթի դաշտում, կիրառելով նույն «զուսմակապաշտպանական» հայտնի մարտավարությունը, գլխովին ջախջախեց Մամլուքյան սուլթանության 80.000 հոգանոց բանակին, որի կորուստները կազմեցին 72.000 հոգի: Ինչ վերաբերում է Կանսուխ ալ-Գուրիին, որը, անձամբ գլխավորելով վերջին հարձակումներից մեկը, մարտնչում էր հասարակ ռազմիկի կարգավիճակում, ապա հարկ է նշել, որ օսմանյան զինակները չինայեցին մամլուքյան նաև գործող սուլթանին, երբ մարտից անմիջապես հետո Կանսուխ ալ-Գուրիի դիակը գտան՝ փռված սպանված յուրայինների հոծ շարքերի մեջ: Հենց նոր ավարտված ճակատամարտը Օսմանյան սուլթանությանը տվեց իշխանություն ողջ Ասորիքի նկատմամբ, սակայն, թերևս, բոլորի համար էր պարզ, որ, քանի դեռ Եգիպտոսում կանգուն է մամլուքների իշխանությունը, Ասորիքին ամուր տիրելու մասին խոսք գնալ որևէ կերպ չի կարող: Իր հերթին Սելիմ I Ահեղը, որն, ըստ էության, կոտրել էր հակառակորդի ռազմական մեքենայի մեջքը և, բացի այդ, արդեն լիովին գիտակցում էր սեփական մարտավարական առավելությունը, որևէ կերպ տրամադրված չէր կանգ առնելու կես ճանապարհին:

Կանսուխ ալ-Գուրիի զոհվելուց հետո սուլթան հռչակվեց իր քաջությամբ աչքի ընկնող Թուման-բեկը (1516-1517): Վերջինս չհապաղեց նոր ուժեր հավաքել և փորձ կատարել կրկին դիմադրելու Օսմանյան սուլթանությանը, սակայն 1516 թվականի դեկտեմբերի 25-ի Բայսանի ճամբում (Պադեստին) հերթական պարտությունը կրեց: Սա Մամլուքյան սուլթանության վերջի սկիզբն էր: Այն, ինչին չկարողացան հասնել ոչ մոնղոլները և ոչ էլ ահեղ Թեմուրը, հասավ Սելիմ I Ահեղը՝ Օսմանյան սուլթանության բանակը մտավ Եգիպտոսի տարածք: Եվ ահա միայն այժմ դառն փորձից, կարծես թե, ինչ-որ բան ի վերջո հասկացած մամլուքները ձեռք մեկնեցին հրազենին, սակայն ամեն ինչ արդեն ավելի քան ուշացած էր: Իրոք, Թուման-բեկը, գործի մեջ դնելով նյութական հսկայական միջոցներ, Վենետիկի հանրապետությունից և Հիվանդախնամների օրդենից մինչ այդ հապշտապ գնել էր մեծ քանակի հրանոթներ, սակայն այդ հրանոթները նախորդ սերնդի էին և, ընդհանուր առմամբ, նաև ֆիզիկապես էին մաշված, իսկ մամլուքյան ռազմական համակարգն էլ որևէ կերպ չէր տիրապետում ինչպես դրանց կիրառման նրբություններին, այնպես էլ հրազենի կիրառմամբ համագորային մարտ վարելու նոր կանոններին: Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ օսմանյան հրետանավորները նույն այս ժամանակ սկսել էին կիրառել սայլերի վրա տեղափոխվող, համեմատականորեն արագաշարժ և, ըստ էության, շարժական հրանոթներ, այն դեպքում, երբ Թուման-բեկի ձեռք բերած հրանոթները պատկանում էին դեռևս նախորդ դարաշրջանին ու, մեկ անգամ տեղադրվելով մարտի դաշտում,

¹ Շարաֆ խան Բադիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»: Երեմիա Զյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 9: Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»: Թադես Սեբաստացի «Ռումաց ժամանակագրություն»: Անանուն «Մասնավոր ժամանակագրություն»: Դավիթ Բադիշեցի «Ժամանակագրություն»:

հետագայում շատ դժվար էին փոխում իրենց դիրքը: Ոչ պակաս կարևոր էր նաև այն հանգամանքը, որ, ինչպես մի քանի անգամ ասվեց, հրազենը դուրս էր մամլութենների ռազմական մեքենայի կողմից դավանվող սկզբունքներից ընդհուպ մինչև հայեցակարգային մակարդակում և մամլութեններն իրենք որևէ կերպ ծանոթ չէին վերջինիս մարտավարական կիրառման նույնիսկ հիմքերին:

Իրոք, առաջիկա ճակատամարտի համար Թուման-բեկն և նրա ռազմական տեսաբանները հրետանային միջոցները շարել էին մի քանի կիլոմետրանոց երկար մի գծի տեսքով և, միջնադարյան դաշտային ամրությունների ողջ զինանոցի կիրառմամբ, ամեն կերպ ամրացրել էին սեփական պաշտպանական դիրքերը՝ նախատեսելով իրենց վրա ընդունել հակառակորդի հարվածը, ուժասպառ անել վերջինիս ու հետագայում հեծելագորային հզոր հակահարվածով հաղթանակ տանել: 1517 թվականի հունվարի 22-ին տեղի ունեցած Էռ-Ռիադի ճ-մ-ում (Եգիպտոս, Կահիրեի մոտ), սակայն, օսմանյան ռազմական մեքենան հստակորեն ցույց տվեց, որ կարողանում է հաջող գործել ինչպես ակտիվ, այնպես էլ պասիվ հակառակորդի դեմ: Իրոք, փոխանակ անխոհեմ կերպով հակառակորդի ամրությունների վրա ճակատային գրոհի նետի սեփական ուժերը, օսմանյան սուլթանի հրամանով հակառակորդի հրետանային դիրքերի ուղղությամբ ամենից առաջ կործանարար կրակ բացեց հենց սեփական հրետանին և հիմնովին ավերեց դրանք, ընդ որում հատկանշական էր, որ հակառակորդին գործնականում այդպես էլ թույլ չտրվեց որևէ պատասխան խոցում իրականացնել: Ավելին, կրկին խուսափելով ճակատային հարվածից, քանական ընդհանուր առավելություն ունեցող օսմանյան ռազմական մեքենան, որը հատկապես գերակշռում էր հեծելագորի թվով, հաջողությամբ թևանցեց հակառակորդի դիրքերը և, մինչև մամլութեան հրետանավորները փորձ կանելին շրջել շարքում մնացած հրանոթների փողերը, թևերից ներխուժեց վերջինիս հետևակի դասավորության մեջ: Իրավիճակը չփրկեց նաև վերջին ընտիր, սակայն խիստ փոքրաթիվ ուժերի կողմից Թուման-բեկի անձնական ղեկավարությամբ հասցված հեծելագորային հակահարվածը, քանզի, թեև մամլութեններին հաջողվեց ներխուժել հակառակորդի ճամբար, այստեղ զգալի ջարդ իրականացնել և նույնիսկ սպանել Սելիմ I Ահեդի մի քանի բարձրաստիճան հրամանատարների, սակայն, սեղմված բոլոր կողմերից, վերջիններիս փախուստից բացի ի վերջո այլ բան չմնաց: Արդյունքում՝ Մամլութեան սուլթանության 40.000 հոգանոց բանակը կորցրեց 25.000 զինվոր, այն դեպքում, երբ Օսմանյան սուլթանության բանակի կորուստները կազմում էին հազիվ մի քանի հազար ռազմիկ: Պարտության մատնելով և ցրելով հակառակորդի բանակը՝ օսմանյան ռազմական մեքենան պաշարեց Կահիրեն, որից հետո, կրկին հրետանու կիրառմամբ ավերելով Եգիպտական հպարտությունը հանդիսացող արդեն նաև Կահիրեի պարիսպների զգալի մասը, գրավեց մամլութենների երբեմնի անառիկ մայրաքաղաքը: Այսպիսով՝ օսմանյան հրետանին և արկերուզները այս անգամ ևս ոչ մի հնարավորություն չթողեցին դաշտային ճակատամարտում առաջին ու վերջին անգամ հրետանի և արկերուզներ կիրառած մամլութեններին: Ինչ վերաբերում է Թուման-բեկին, ապա նա որոշ ժամանակ շարունակեց դիմադրությունը և մեկ անգամ հաջողացրեց նույնիսկ ներխուժել Կահիրե ու մի մեծ ճակատամարտ տալ քաղաքի փողոցներում, սակայն մամլութենների գործը վաղուց արդեն տանուլ էր տրված՝ շուտով Թուման-բեկը գերվեց և 1517 թվականի ապրիլի 15-ին հենց Կահիրեում էլ կախաղան հանվեց: Օսմանա-Մամլութեան II պատերազմը ավարտվեց: Արդյունքում՝ Մամլութեան սուլթանությունը ոչնչացավ, իսկ նրա տարածքը անցավ Օսմանյան սուլթանությանը:

Վերոգրյալի կապակցությամբ մինչև առաջ անցնելը ավելորդ չէ նշել, որ Մամլութեան սուլթանության ոչնչացումից հետո Սելիմ I Ահեդը խալիֆի կոչումը խլեց Կահիրեում դեռևս իշխող և բացառապես միայն հոգևոր իշխանություն ունեցող Մուհամմեդ ալ-Մութավաթիից (1508-1516, 1517), ընդ որում Չար սուլթանը խալիֆի կոչումը կրող վերջին այս Աբբասյանին ստիպեց հենց Ստամբուլում էլ նույն այդ կոչումը պաշտոնապես իրեն փոխանցել: Սրանով Աբբասյանները վերջնականապես զրկվեցին նաև հոգևոր իշխանությունից և այդուհետ սկսեցին հանդես գալ որևէ իշխանությունից զրկված մահմեդական սովորական մի տոհմի կարգավիճակում, իսկ Օսմանյան սուլթաններն էլ այդուհետ բոլոր հիմքերը ստացան նաև հոգևոր ոլորտում հավակնել տունիների գլխավոր առաջնորդի դերին:

Այս առումով հարկ է նշել, սակայն, որ մամուլները իրենց անկախ պետականության վերացումից հետո մեծ հաշվով ոչինչ էլ չկորցրեցին: Նախկինում նրանք ենթարկվում էին սուլթանին, իսկ այժմ՝ փաշային, ընդ որում մամուլները ընդհուպ մինչև XIX դարի երկրորդ տասնամյակը պահպանեցին իրենց հիերարխիկ կառուցվածքն և համալրման սկզբունքները: Ավելին, օսմանյան ուժեղ իշխանության առկայությունը մամուլների համար երկար տասնամյակներ շարունակ հնարավորություն ապահովեց թալան իրականացնելու հաջող պատերազմներում, այնպես որ, իսլամի այս ռազմիկները, ինչպես անտոհմ և անսկիզբ, պատահական ու անսկզբունք, հանուն թալանի և ավարի հայտնվեցին պատմության թատերաբեմում ու ստեղծեցին իրենց պետությունը, այնպես էլ հանգիստ և անմռունչ, հանուն նույն այդ թալանի ու ավարի, հրաժեշտ տվեցին նույն այդ պետությանը և հպատակվեցին իրերի նոր դասավորությանը: Եվ վերջապես հարկ է նշել, որ Սելիմ I Ահեդի վերջին ձեռքբերումները որևէ կերպ չսահմանափակվեցին միայն Եգիպտոսով կամ նույնիսկ նույն այս ժամանակ սուլթանին ենթարկված Արաբական թերակղզով, քանզի հինավուրց այս երկրամասերին տիրելուց հետո վերջինս ընդունեց համագործակցության այն առաջարկը, որը նույն այս ժամանակ օսմանյան սուլթանին արվեց Իսպանական թագավորության դեմ պայքարում թիկունքում մահմեդական հզոր ուժի աջակցությունն ունենալ ձգտող և տեղական բերքերական թուլացած գահատոհմերի թողտվությամբ Յուլսիսային Աֆրիկայի ափերին մինչ այդ գործող մահմեդական ծովահենների կողմից:

Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում մահմեդական ծովահեններին փաստացի գլխավորում էր Արուջը՝ իր եղբայր, հետագայում ավելի հայտնի դարձած, «Բարբարոսա» մականվանյալ Յայր-էդ-Դինի հետ միասին: Երկու այս եղբայրներն իրենք էլ ծննդով այդ ժամանակ արդեն մի քանի տասնամյակ օսմանյան տիրապետության տակ գտնվող Լեսբոս կղզուց էին ու Սելիմ I Ահեդի իշխանությունը նրանց և հարազատ էր, և պետքական: Արդյունքում, գործելով Ալմոհադյանների խալիֆության կործանումից հետո Յուլսիսային Աֆրիկայի կենտրոնական հատվածի արևմտյան մասում վերջինիս փոխարինած Չայանյանների թուլացած էմիրության ծովափնյա շրջաններում և ի սկզբանե հարվածներն ուղղելով քրիստոնյաների դեմ, արդեն 1516 թվականին Օսմանյան սուլթանության գործուն աջակցությունը վայելող երկու այս ակնառու ծովահենները սկսեցին գրավել նույն այդ էմիրության տարածքը, իսկ 1517 թվականին էլ ավարտին հասցրեցին գործընթացը՝ ոչնչացնելով Չայանյանների էմիրությունը: Դրանից հետո, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ վերջին մարտերից մեկում Արուջը զոհվել էր, նրան փոխարինեց հենց այս ժամանակներից էլ եվրոպացիներին իր եռանդով և դաժանությամբ լավ հայտնի դարձած ռազմաշունչ Յայր-էդ-Դինը, որը, ցանկանալով ցամաքային կապ հաստատել Եգիպտոսի հետ, անմիջապես էլ սուլթանի տիտղոս ընդունեց ու խիստ ագրեսիվ դիրք գրավեց իր տիրույթներից դեպի արևելք գտնվող Ալմոհադյանների խալիֆության հետնորդի նկատմամբ, ի դեմս արդեն իսկ հիշատակված Յաֆայանների անկում ապրող խալիֆության: Այսպիսով՝ Եգիպտոսի գրավումից գործնականում անմիջապես հետո էլ հենց հիմքեր ստեղծվեցին արդեն Յուլսիսային Աֆրիկայի կենտրոնական հատվածի նկատմամբ պաշտոնական Ստամբուլի գերիշխանության հաստատման համար և այս ուղղությամբ միանգամից էլ արվեց առաջին ու ծանրակշիռ քայլերից մեկը, երբ պաշտոնական Ստամբուլն իր հովանավորության տակ վերցրեց Յայր-էդ-Դինին:

Արդյունքում, զրկելով վերջինիս սուլթանի տիտղոսից, սակայն շնորհելով փաշայի կոչում, իսկ նրա իշխանության տակ գտնվող տարածքներն էլ վերածելով «Ալժիրի փաշայություն» կոչվող սեփական սուլթանության վարչական մի միավորի, պաշտոնական Ստամբուլը նույն Յայր-էդ-Դինին ամենալայն լիազորություններով նշանակեց Միջերկրական ծովի արևմտյան հատվածում քրիստոնյաների դեմ մղվող ծովային պայքարի ղեկավար: Ինչ վերաբերում է Յուլսիսային Աֆրիկայի արևմտյան հատվածին, ապա այստեղ բավականին ուժեղ էին Ալմոհադյանների խալիֆության հերթական հետնորդի դիրքերն, ի դեմս Մարինյանների սուլթանությանը հաջորդած Վատասյանների սուլթանության, թեև այս սուլթանության լավ ժամանակները ևս, ինչպես բերքերական մյուս պետական միավորների պարագայում էր, արդեն անցյալում էին: Այս ուղղությամբ պաշտոնական Ստամբուլի մյուս հակառակորդը Վատասյանների սուլթանության հետ իր հերթին բարդ հարաբերություններ ունեցող Իսպանական թագավորությունն էր, այսինքն,

գարմանալի ձևով՝ Հաքսբուրգների նույն այն ռազմական մեքենան, որին օսմանները լավ ծանոթ էին դեռևս բալկանյան ճակատից: Եվ վերջապես հետաքրքիր է նշել, որ իր վերջին հաջողություններով Սելիմ I Ահեդի կողմից գլխավորվող Օսմանյան սուլթանությունը աշխարհաքաղաքական մակարդակում, ըստ էության, վերջնականապես նմանվեց VI դարի Բյուզանդական կայսրությանը՝ բնականաբար կրկնելով նաև վերջինիս ռազմաքաղաքական առաջնահերթությունների օրինաչափությունները:

Գլուխ 10 Առաջավոր Ասիան Թուրք-Պարսկական երկու պատերազմների միջակայքում

Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում, ըստ էության, հարազատ գահատոհմերի հաջող միավորման արդյունքում Իսպանական թագավորությունն արդեն միատեղել էր ուժերը և կտրուկ վերելք էր ապրել, սակայն նույն այդ բանն անել, ցավոք, չհաջողվեց վրացական պետական միավորներին, որոնց նոր սերնդի արքաները, իրենց սրտերում վառ պահելով նախնիներից ժառանգած թշնամությունը, շարունակեցին ցավալի մրցակցության մեջ թուլացնել միմյանց: Ավելին, Կախեթի թագավորության արքա Լևանը և Իմերեթիայի թագավորության արքա Բագրատ II-ը, ըստ էության, հանդիսանալով միմյանց քաղաքական նմանակները, ամնվազն սառը վերաբերմունք ունեին Զարթի թագավորության նկատմամբ, իսկ երբեմն էլ բանը հասնում էր նույնիսկ զինված բախման:

Իրոք, երկու առաջատար խաղացողների ծանր հակամարտությունից հետո նոր էր տարածաշրջանը քիչ թե շատ խաղաղվել, երբ 1519 թվականին Դավիթ VIII-ի գլխավորած Զարթի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 7.000) Լևան արքայի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 300) պաշարեցին Մաղրանի ամրոցը (Կախեթի արևմուտք), սակայն, տեղեկանալով Օսմանյան սուլթանության բանակի առաջխաղացման մասին, նահանջեցին¹: Արդյունքում՝ նույն 1519 թվականին Գուգարքի ճ-մ-ում Դավիթ VIII-ի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 15.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 6.000) հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 25.000)²:

Հետ մղելով օսմանյան հարվածը՝ Զարթի տիրակալը կրկին անդրադարձավ Կախեթի ինդրին, սակայն 1520 թվականին Սագարեջոյի ճ-մ-ում (Կախեթ, Իորի գետի հովտում) Լևան արքայի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500) անակնկալ հարձակումով հաղթեցին Դավիթ VIII-ի գլխավորությամբ առաջխաղացած ու ավարառությամբ զբաղված Զարթի թագավորության բանակին (մոտ 15.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 5.000)³: Իր հերթին 1520 թվականին Մոխիսի լեռան ճ-մ-ում (Հարավային Վրաստան, Տփղիսից մոտ 30 կմ արևմուտք) արդեն Իմերեթիայի թագավորության բանակը (մոտ 1.000) հաղթեց Զարթի թագավորության բանակին (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 500)⁴: Այսպիսով՝ Դավիթ VIII-ը հերթական անհաջողությունը կրեց նաև արևմտյան հարևանի հետ հարաբերություններում, երբ արդեն պարզ էր, որ Իմերեթիայի և Կախեթի գահակալները կենտրոնական իշխանությունների դեմ պայքարում գործում են հայելային նմանությամբ:

Իրավիճակի բարդանալը, սակայն, սրանով ևս չէր սահմանափակվելու, քանի որ, ինչպես եղավ Ադ-Ղոյունլուների և Ուզուն-Հասանի պարագայում, այնպես էլ այժմ՝ ուժեղ հակառակորդի դեմ պայքարում անհաջողության մատնված հարավային հարևանը հարվածներն ուղղեց Զարթի թագավորության ուղղությամբ: Այս առումով ի պատիվ Լևանի այնուհանդերձ պետք է ասել,

¹ Վախուշտի Բագրատունի «Զարթի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթի և Զեթի կյանքը»:

² Վախուշտի Բագրատունի «Զարթի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարջի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթի և Զեթի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»:

³ Վախուշտի Բագրատունի «Զարթի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթի և Զեթի կյանքը»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 115:

⁴ Վախուշտի Բագրատունի «Զարթի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»:

սակայն, որ ծանր այդ պահին նա ամեն դեպքում որոշակիորեն աջակցեց Զարթիկի թագավորությանը:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1522 զարուն – Թելեթի ճ-մ (Տփղիսից մոտ 10 մ հարավ-արևելք)¹

Դավիթ VIII-ի գլխավորած Զարթիկի և Կախեթի թագավորությունների, ինչպես նաև Սամցխեի աթաբեկության միացյալ բանակը (մոտ 40.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10.000) ամուր պաշտպանական դիրքեր գրավեցին և պատրաստվեցին դիմադրել Կուրի աջ ափով առաջխաղացած Սեֆյանների շահության բանակին (մոտ 80.000):

I փուլ – Օրվա առաջին կեսին քրիստոնյաները հաջողությամբ հետ մղեցին թշնամու բոլոր գրոհները:

II փուլ – Կեսօրին Սեֆյանների շահության բանակը անցավ վճռական հարձակման, սակայն քրիստոնյաները հետ մղեցին այն և, հուժկու հարված հասցնելով հակառակորդի աջ թևին, վերջինիս շարտեցին ելման դիրքեր:

III փուլ – Օրվա երկրորդ կեսին Սեֆյանների շահության բանակը անցավ քրիստոնյաների բանակի թիկունք, որից հետո, համակցված ճակատային և թիկունքային հարված հասցնելով վերջինիս, պարտության մատնեց ու հարկադրեց նահանջել:

IV փուլ – Սրընթաց շարժվելով դեպի հյուսիս՝ Սեֆյանների շահության բանակը քաղաքի կայազորի պետին կաշառելու միջոցով առանց մարտերի մտավ Տոնիս:

Հայերը կորցրին մոտ 4.000, դաշնակիցը՝ մոտ 13.000, թշնամին՝ մոտ 15.000 զինվոր:

Նախորդ հաջողությունից հետո Սեֆյանների շահության բանակը, ուժեղ կայազոր թողնելով Տփղիսում և ամայացնելով շրջակայքը, հիմնական ուժերով հեռացավ Զարթիկի թագավորության տարածքից: Դավիթ VIII-ը, սակայն, կարողացավ պահպանել իր բանակային ուժերը, որից հետո որոշվեց հակահարձակման համար հարմար առիթի սպասել: Այս առումով ամենավատը, թերևս, այն եղավ, որ հենց այս իրադարձություններից հետո Լևանը վերջնականապես միջազգային ճանաչում ստացավ՝ ամենից առաջ, բնականաբար՝ պաշտոնական Թավրիզի կողմից:

Արևելյան խնդիրներին առաջնակարգ և իր ուզած ձևով լուծում տալուց հետո Սելիմ I Ահեդը վերադարձավ Ստամբուլ, որից հետո սկսեց զբաղվել ներքին խնդիրների կարգավորմամբ: Այս ընթացքում Արևելքը կրկին որոշակիորեն դուրս մնաց պաշտոնական Ստամբուլի ուշադրության շրջանակից, ինչի արդյունքում այստեղ կրկին ակտիվացան ջալալիները, թենև Նախկին ուժին և առաջացրած սպառնալիքներին նրանք այս անգամ արդեն որևէ կերպ չհասան:

Այսպես թե այնպես, սակայն 1520 թվականի փետրվարի 24-ին ջալալիները (մոտ 10.000) Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100) գրավեցին Թոքաթը², որից հետո, արդեն 1520 թվականի փետրվարի վերջից մինչև մարտ ջալալիների համալրված ուժերը (20.000) կրկին ասպատակեցին Թոքաթի շրջակայք, Կիլիկիայի ու Կապադովկիայի արևելքը, ինչպես նաև Սպեր և Եկեոյաց գավառները³: Արդյունքում՝ պաշտոնական Ստամբուլը ստիպված եղավ հերթական անգամ դիմել սեփական հաստիքային ռազմական մեքենայի կիրառմանը, ինչի հետևանքով 1520 թվականի գարնանը Շապին-Գարահիսարի ճ-մ-ում Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 30.000) գլխովին ջախջախեց ջալալիներին (20.000)⁴:

Իրադարձությունների հետագա զարգացմանը, սակայն, Սելիմ I Ահեդին վիճակված չէր ականատես լինել, քանզի 1520 թվականի սեպտեմբերի 22-ին վերջինս մահացավ, ըստ

¹ Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիկի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարջքի կյանքը»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 115; Շարաֆ խան Բադիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»; Իսթանդուլ Մուսնի «Արքայի պատմությունը»:

² Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»; Անդրեաս Եվդոկացի «ժամանակագրություն»:

³ Սոլաքզադե «Պատմություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»:

⁴ Սոլաքզադե «Պատմություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»:

պաշտոնական տեսակետի զոհ գնալով ժանտախտին կամ այլ մահացու հիվանդությանը, սակայն ոչ պաշտոնապես էլ խոսում էին այն մասին, թե սուլթանին թունավորել են: Սելիմ I Ահեդն իր կարճատև, սակայն, բուռն գահակալության արդյունքում իրեն հաջորդած որդի Սուլեյման I Մեծին (1520-1566) թողեց վերելքի մեջ գտնվող ուժեղ մի պետություն, երբ որդուն ընդամենը միայն պետք էր զարկ տալ հոր կողմից սկիզբ դրած գործընթացներին: Այս առումով, ի պատիվ Սուլեյման I Մեծի, պետք է ասել, որ նա, ըստ էության, արժանի եղավ ստացված ժառանգությանը, երբ այս սուլթանի իշխանության տարիները փաստորեն դարձան Օսմանյան սուլթանության զարգացման գագաթնակետը, որից հետո սկսվելու էր անկումը: Ավելին, Սուլեյման I Մեծն, ի տարբերություն իր բռնկուն ու դաժան հոր, ավելի խելացի և, ընդհանուր առմամբ, հավասարակշռված մի անձնավորություն էր, ինչը ևս խիստ դրական ազդեցություն ունեցավ սուլթանության ընդհանուր դրության վրա: Միաժամանակ պետք է ասել նաև, սակայն, որ հենց նույն Սուլեյման I Մեծի օրոք առաջացան այն բացասական գործընթացները, որոնք հետագայում լուրջ հարված էին հասցնելու սուլթանության հզորությանը: Արևելյան ճակատում նոր սուլթանին բաժին էր հասել ամենից առաջ շարունակվող պայքարը պարսկած, սակայն դեռևս չոչնչացված ջալալիների դեմ, որոնց շարքերը զգալիորեն համալրվում էին սուլթանական իշխանության նոր պայմաններում ցեղական կապերն աստիճանաբար կորցնող ու տարալուծվող, սակայն այնուհանդերձ դեռևս առկա Չուլքադարյանների, Ռամադանյանների, Վարշակների և այլ թուրքմենական ցեղերի ներկայացուցիչների կողմից:

Արդյունքում՝ 1521 թվականի Կարինի ճ-մ-ում Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 30.000) հերթական անգամ գլխովին ջախջախեց ջալալիներին (մոտ 20.000)¹, որից հետո ջալալիների ակտիվությունը Արևելքում մի քանի տարով կրկին լուրջ անկում ապրեց: Որպես հետևանք սրա՝ պաշտոնական Ստամբուլը, երկար ժամանակով վերջնականապես կորցնելով հետաքրքրությունը Արևելքի նկատմամբ, կրկին կենտրոնացավ արևմտյան հոգսերի վրա՝ հզոր հարվածներ հասցնելով հատկապես բալկանյան ճակատում:

Նույն այս ժամանակ, սակայն, ինչպես արդեն ասվեց, որոշակի անկայունության մի վիճակ էր տիրում նաև օսմանյան արևելյան սահմանում, ընդ որում հետաքրքիրն այն է, որ այս տարիներին Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական մասը վերածվել էր, ըստ էության, ոչ-ոքի կողմից ամուր կերպով չկառավարվող չեզոք մի տարածքի, երբ Սեֆյանները զգուշանում էին Արաքսից արևմուտք ձգվող տարածքների ուղղությամբ լուրջ առաջխաղացում իրականացնել, իսկ օսմաններն էլ չէին պատրաստվում առաջանալ Սեբաստիայից կամ Տրապիզոնից դեպի, համապատասխանաբար, արևելք կամ հարավ: Որպես հետևանք՝ այստեղ քիչ թե շատ ազդեցիկ էին, թերևս, միայն քրդերը, որոնք, սակայն, իրենք ևս ներքին, ինչպես նաև արտաքին բազմաթիվ խնդիրներ ունեին, ինչպես նաև ջալալիները: Արդեն 1522 թվականին ջալալիները (մոտ 5.000) ասպատակեցին Սեբաստիան և նրա շրջակայք², սակայն այս իրադարձությունը լուրջ հետևանքների չբերեց: Իր հերթին, 1523 թվականին Շամսադդինյանների էմիրության բանակը (մոտ 10.000) Սեֆյանների շահության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100) պաշարեց Բաղեշը և ի վերջո ստիպեց հանձնվել³: Եվ վերջապես 1532 թվականի զարնանը Շամսադդինյանների էմիրության բանակը (մոտ 1.000) Շամբոյանների էմիրության բանակից (մոտ 100) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 10) գրավեց Աղթամար կղզին⁴:

1524 թվականի մայիսի 23-ին իր մահկանացուն կնքեց երեսուկյոթամյա Իսմայիլ I-ը՝ բարձր թռիչքի հավակնություններ ունեցող Սեֆյան այդ բազեն, որի ճախրանքը, սակայն, դրանից տասը տարի առաջ ամենակոպիտ կերպով ընդհատեց օսմանյան հրազենի գնդակոծումը: Իրոք, Չալդրանի արժանահիշատակ ջարդից հետո, եթե հաշվի չառնենք անհամեմատ ավելի փոքր ծավալի գործողությունները նույն վրացիների դեմ, Իսմայիլ I-ը համառորեն զերծ էր մնացել ռազմաքաղաքական որևէ ակտիվությունից՝ իր գահակալման երկրորդ շրջանով զարմանալի հակադրության մեջ մտնելով սեփական գահակալման առաջին ու անհամեմատ ավելի ակտիվ շրջանի հետ: Այսպիսով, եթե մեծ հավակնություններ ունեցող Իսմայիլ I-ի գահակալման առաջին շրջանում բոլորին մի պահ թվում էր, թե ի վերջո վերադառնում է պարսից հինավուրց փառքի

¹ Երեմիա Զյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 9; ; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»:

² Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Թադեոս Սեբաստացի «Ռումաց ժամանակագրություն»:

³ Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 4, բաժին 4, գլուխ 4:

⁴ Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 4, բաժին 4, գլուխ 4:

դարաշրջանը, ապա սեփական գահակալման երկրորդ շրջանում վերջինս, ըստ էության, զբաղվեց, թերևս, միայն դիրքերը հնարավորինս ամրապնդելու հոգսով, ընդ որում արդյունքում պարզ դարձավ, որ Իրանական լեռնաշխարհից անդին տարածվող և ոչ մի տարածքի Սեֆյանները ամուր կերպով չեն տիրում:

Իսմայիլ I-ին հաջորդեց Նրա տասնամյա որդի Թահմասպ I-ը (1524-1576), որը, սակայն, ամուր կերպով կանգնեց պետության կառավարման գլուխ միայն մի քանի տարի անց: Ժամանակը ցույց տվեց, որ Նոր շահը մեծ հաշվով խելացի և հեռատես մի անձնավորություն է, որն ունակ է ղեկավարել իրեն բաժին հասած պետությունը նույնիսկ բարդ պայմաններում: Միաժամանակ հարկ է նշել նաև, որ, սրա հետ մեկտեղ, Թահմասպ I-ը զուրկ էր հորը բնորոշ անձնական հմայքից և կառավարում էր մեծ հաշվով արդեն որպես միայն առաջնակարգ մի տիրակալ, սակայն ոչ որպես՝ ժողովրդի առաջնորդ: Այսպիսով՝ Սեֆյանների բարձր հեղինակության հերոսական և փայլուն դարաշրջանն Իսմայիլ I-ի հետ միասին անցյալ դարձավ, երբ այժմ սկիզբ առավ ընդամենը միայն ամուր իշխանությունն ունեցող տիրակալի դարաշրջանը: Այս առումով հետաքրքիր է նշել, որ հազար տարվա տարբերությամբ ստեղծվեց աշխարհաբաղաբական նույն դրությունը ինչ-որ տեղ նույնիսկ անձնական մակարդակում, քանզի աշխարհաբաղաբական մակարդակում Յուսուֆիանոս I-ին համապատասխանող Սուլեյման I Մեծին արժանի հակառակորդի դերում սկսեց գործել Խոսրով I-ին նույն կերպ համապատասխանող Թահմասպ I-ը:

Օգտվելով Իսմայիլ I-ի մահից՝ 1524 թվականի հունիսին Դավիթ VIII-ի գլխավորած Զարթիի թագավորության բանակը (մոտ 15.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 3.000) Սեֆյանների շահության բանակից (մոտ 1.000) գրավեցին Տփղիսը՝ արդյունքում մեծապես սահմանափակելով Սեֆյանների ազդեցությունը Վրաստանում: Կապված ներքին գահակալական խնդիրների հետ՝ պաշտոնական Թավրիզն այս գործողությանը որևէ կերպ չհակադարձեց և փորձեց այն չնկատելու տալ: 1525 թվականին, սակայն, Դավիթ VIII-ը, հոգնած և հիասթափված սեփական թագավորական իշխանությունից, հրաժարվեց գահից, որից հետո Զարթիի թագավորության արքա հռչակվեց Նրա եղբայր Գեորգի X-ը (1525-1527): Նոր արքան կառավարեց շատ կարճ և քաղաքական իմաստով նա, ըստ էության, Նախորդի շարունակությունն էր: 1527 թվականին Գեորգի X-ն իր հերթին հրաժարվեց գահից, որից հետո արքա հռչակվեց Դավիթ VIII-ի քսանհինգամյա որդի Լուարսաբ I-ը (1527-1558): Հերթական այս արքան, ի տարբերություն իր Նախորդի, մի եռանդուն, խելացի և ռազմունակ անձնավորություն էր, որի հայտնվելը Զարթիի թագավորության գահին խիստ օգտակար եղավ այդ երկրի համար՝ հատկապես աստիճանաբար բարդացող արտաքին մարտահրավերների ֆոնին:

Հարկ է նշել, որ Սեֆյանների մոտ սկիզբ առած գահակալական խլրտումը իր ազդեցությունը գտավ նաև Հայաստանում, ինչի արտահայտությունն էր հենց այն, որ 1524 թվականի ամռանը Չահիդ-բեկի գլխավորած Շամբոյանների էմիրության բանակը (մոտ 2.000) ասպատակեց Մոկքը, թեև այս ընթացքում Չահիդ-բեկը մահացավ և Նրա բանակը նահանջեց²: Չահիդ-բեկի մահից հետո Շամբոյանների էմիրության Նոր էմիր հռչակվեց Նրա որդի Մելիք-բեկը (1524-1535), որը շարունակեց հոր քաղաքականությունը:

Սեֆյանների կենտրոնական իշխանության որոշակի թուլացումը իր ազդեցությունն ունեցավ նաև Աղվանքի տարածքում, որտեղ Շիրվանշահերի համաաղվանյան նշանակություն ունեցող էմիրությանը հաջորդել էին մի շարք, մեծապես արդեն, տեղական նշանակություն ունեցող իշխանություններ՝ մոտավորապես այնպես, ինչպես եղավ Մազբութական թագավորության անկումից հետո սրանից ավելի քան 1.000 տարի առաջ: Տեղական այդ իշխանություններից մեկը Շաքիի խանությունն էր, որը հենց նույն այս ժամանակ իշխող Հասան-բեկի (մոտ 1500 - ուղ. 1524) գլխավորությամբ որոշակի հավակնություն դրսևորեց Կախեթի թագավորության նկատմամբ: Արդյունքում, սակայն, 1524 թվականի ամռանը Շաքիի ճ-մ-ում Լևան արքայի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) և Նրա կազմում

¹ Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիի պատմությունը»:

² Անանուն Մոկացի «Յիշատակարան 1524 թվականի»:

գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500) հաղթեցին Հասան-բեկի գլխավորած Շաքիի խանության բանակին (մոտ 10.000), ընդ որում մարտում ընկածների թվում էր նաև Հասան-բեկը¹:

Գլուխ 11 Սուլեյման I Մեծի արևմտյան ակտիվությունը

1521 թվականի գարնանը օսմանյան ռազմական մեքենան ձեռնամուխ եղավ Նոր սուլթանի օրոք բալկանյան ճակատում իր առաջին հարվածներից մեկին և, հաղթահարելով Հունգարական թագավորության բանակի համառ դիմադրությունը, նույն թվականի օգոստոսին գրավեց Բելգրադը: Սկսած հենց այս ժամանակներից էլ, մասնավորապես, Օսմանյան սուլթանության բանակի կազմում մարտական գործողություններին իր մասնակցությունը սկսեց բերել պահեստային հեծելազորի ջոկատի պետ Սինան Մեծ Հայը, որը ի վերջո դարձավ Հունգարիայում տեղակայված 62-րդ հրաձգային կորպուսի հրամանատար²: Այս առումով մինչև առաջ անցնելը նշենք, որ, իհարկե, ինքնին առանձին և մի մեծ հարց է, թե, ինչպես որոշ մամուլների պարագայում, ինչքանով է ճիշտ Օսմանյան սուլթանության բանակում ոչ հարկադիր ծառայության անցած ու հատկապես իսլամն ընդունած անձանց լիարժեք հայ համարելը, սակայն, այսպես թե այնպես, հետագայում մենք մեր ուզած չափով և ձևով կանդրադառնանք նման անձանց ռազմաքաղաքական ուղուն: Լուծելով Բելգրադի խնդիրը՝ Սուլեյման I Մեծն անդրադարձ կատարեց Հռոդոսում դեռևս դիրքերը պահող Հիվանդախնամների օրդենին, ընդ որում, թերևս, արդեն բոլոր համար էր պարզ, որ Նոր ժամանակներում միջնադարյան այնպիսի մի անախրոնիզմ, ինչպիսին ռազմավանական օրդեն կոչվածն էր, իր տեղը չուի:

Իրոք, եթե նախկինում, օգտվելով համատարած ֆեոդալական մասնատվածությունից, կուռ ներքին կառուցվածք և ֆինանսական զգալի միջոցներ ունեցող ռազմավանական օրդենները կարողանում էին ոչ միայն պահել դիրքերը, այլև զարգացող ռազմաքաղաքական իրադարձություններում հաճախ նույնիսկ բավականին ծանրակշիռ դեր ունենալ, ապա Նոր ժամանակներում, երբ ի հայտ եկան և ողջ ուժով սկսեցին գործել կենտրոնացված պետությունները, սրանց հակադարձելու գործում ռազմաքաղաքական հզորությունը օրդեններին միանգամից էլ սկսեց կտրուկ կերպով չբավարարել: Արդյունքում, 1522 թվականի հունիսի 16-ին սկսելով կղզու գրավման գործընթացը, 1523 թվականի հունվարի 30-ին Օսմանյան սուլթանության բանակը (100.000, 400 նավ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000 սակրավորներ, այդ թվում Սինան Մեծ Հայը) Հիվանդախնամների օրդենից (7.000) ի վերջո գրավեցին Հռոդոսը³՝ այդ ընթացքում ընդհանուր առմամբ կորցնելով մոտ 50.000 ռազմիկ: Այսպես թե այնպես, սակայն հաջողությունն ակնհայտ էր և Մերձավոր Արևելքում ընկավ խաչակիրների ամրացված կետերից ամենավերջինը, իսկ Հիվանդախնամների օրդենն էլ տեղափոխվեց Մալթա կղզի և ավելի թուլացավ՝ ըստ էության հենց սրանով էլ վերջնականապես փակելով խաչակրաց իշխանությունների պատմության էջը Մերձավոր Արևելքում: Լուծելով Հռոդոսի խնդիրը՝ Սուլեյման I Մեծը կրկին անդրադարձավ բալկանյան ճակատին:

1526 թվականին պաշտոնական Ստամբուլը նախատեսում էր վճռական հարված հասցնել Հունգարական թագավորությանը և արդյունքում սուլթանության ռազմական մեքենայի հիմնական հարվածային ուժերը սկսեցին կենտրոնացվել բալկանյան ճակատում: Արդյունքում, ինչպես և եղավ 1520 թվականին, տեղում զգալով կենտրոնական իշխանության ներկայության որոշակի թուլացում, կրկին ակտիվացան դեռևս իրենց հին հավակնություններից չհրաժարված թուրքմենները՝ սկիզբ դնելով ջալալիների հերթական ակտիվության Նոր մի փուլի:

¹ Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթիի և Հերթի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 117; Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4; Իսբանդեր Մունշի «Աբբասի պատմությունը»:

² Այսուհետ և հետագայում, հաշվի առնելով մի կողմից դաշնակցային պատերազմները որոշ դեպքերում ավելի սեղմ ընդհանուր խոսքերով ներկայացնելու սկզբունքը, մյուս կողմից էլ այն հանգամանքը, որ Օսմանյան սուլթանության բանակում ոչ հարկադիր ծառայության անցած և հատկապես իսլամն ընդունած անձանց դժվար է, մեղմ ասած, լիարժեք հայ համարելը, Օսմանյան սուլթանության բանակում ծառայած այս անձանց հետ կապված իրադարձությունները կլուսաբանվեն ավելի սեղմ՝ այն չափով, ինչ չափով, որ հարմար կկատարվի ես:

³ Այս իրադարձության սկզբնաղբյուրները չեն նշվել՝ ելնելով Օսմանյան սուլթանության բանակում ոչ հարկադիր ծառայած և իսլամ ընդունած հայերի հետ կապված իրադարձությունները լուսաբանելու իմ որդեգրած դիրքորոշումից:

Որպես հետևանք, 1526 թվականի աշնանը Մելիտեի ճ-մ-ում ջալալիները (մոտ 10.000) հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 10.000)¹, սակայն 1526 թվականի աշնանը Կարինի ճ-մ արդեն Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 30.000) հաղթեց դեպի արևելք Նահանջած ջալալիներին (մոտ 20.000)²: 1527 թվականի գարնանը ջալալիները (մոտ 5.000) ասպատակեցին Սիսը և Նրա շրջակայք³, սակայն 1527 թվականի Նույն գարնանը Ճինճիֆայ գյուղի ճ-մ-ում (Փոքր Հայք) Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 4.000) կրկին հաղթեց ջալալիներին (մոտ 4.000)⁴: 1527 թվականի գարնանը Կոմանայի ճ-մ-ում ջալալիները (1.000) հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (30.000) և առանց լուրջ մարտերի մտան Սիս, Ադանա և Այաս⁵, սակայն 1527 թվականի հոկտեմբերին Կեսարիայի ճ-մ-ում Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) հերթական անգամ հաղթեց ջալալիներին (մոտ 5.000), որից հետո արդեն ինքն առանց լուրջ մարտերի մտավ Սիս, Ադանա ու Այաս⁶: 1528 թվականի ամռանը Սեբաստիայի ճ-մ-ում ջալալիները (մոտ 50.000) հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 30.000) և, ասպատակելով քաղաքի շրջակայքը, Նահանջեցին⁷: 1528 թվականի սեպտեմբերի 16-ին, սակայն, Կարինի ճ-մ-ում Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 40.000) ծանր պարտության մատնեց ջալալիներին (մոտ 20.000)⁸: Իր հերթին, 1529 թվականի գարնանը Սեյիդի գլխավորած ջալալիները (5.000) ասպատակեցին Կիլիկիայի արևելքը⁹, սակայն դրանից կարճ ժամանակ անց 1529 թվականի Նույն գարնանը Ալեքսանդրեի ճ-մ-ում Օսմանյան սուլթանության բանակը (4.500) հաղթեց Սեյիդի գլխավորած ջալալիներին (5.000)¹⁰, ինչից հետո ջալալիների ակտիվության հերթական այս փուլը ևս իր ավարտը գտավ:

Արևելքում ջալալիների դեմ պայքարի գործում պաշտոնական Ստամբուլի կողմից արձանագրած հաջողությունների փոփոխական բնույթը Նույն այս ժամանակ պայմանավորված էր, ինչպես արդեն ասվեց, վճռական այն հարվածով, որ Սուլեյման I Մեծը Նախատեսել էր կյանքի կոչել բալկանյան սահմանում և որը իր վրա էր շեղել օսմանյան ինչպես ռազմական մեքենայի մարտական, այնպես էլ պաշտոնական Ստամբուլի քաղաքական ողջ ուշադրությունը: Արդյունքում՝ 1526 թվականի օգոստոսի 29-ին Դանուբն անցած և Հունգարական թագավորության հարավային տարածքներ ներխուժած Օսմանյան սուլթանության 70.000 հոգանոց բանակը Մոհաչի ճակատամարտում գլխովին ջախջախեց Հունգարական թագավորության արքա Լյուդովիկոս II-ի (1516-1526) գլխավորած Հունգարական թագավորության 30.000 հոգանոց բանակին, ընդ որում քրիստոնյաները կորցրին 20.000 ռազմիկ, որոնց թվում էր նաև Լյուդովիկոս II-ը: Որպես հետևանք այս ծանր պարտության՝ Հունգարական թագավորությունն, ըստ էության, ոչնչացավ, իսկ Նրա տարածքի հիմնական մասն էլ մի քանի տարվա ընթացքում անցավ Օսմանյան սուլթանությանը: Հունգարական թագավորության անկումից հետո տարածաշրջանում այնուհանդերձ զգալի դերակատարություն պահպանեցին Դանուբի ստորին հովտի հյուսիսային հատվածում տարածվող Վալախական իշխանությունը և Մոլդովայի հոսպոդարությունը, որոնք մինչ այդ ենթակա էին Հունգարական թագավորությանը, սակայն այժմ, պահպանելով ներքին զգալի ինքնավարություն, այնուհանդերձ ընկան Օսմանյան սուլթանության տիրապետության տակ: Միաժամանակ, սակայն, Հունգարական թագավորության տարածքի համեմատականորեն փոքր հյուսիս-արևմտյան մասն ընկավ Հռոմեական Սրբազան կայսրության տիրապետության տակ, որն էլ հենց դրանից հետո իր վրա վերցրեց բալկանյան ճակատում Օսմանյան սուլթանության դեմ պայքար մղելու հիմնական բեռը:

¹ Երեմիա Զյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 9:

² Շարաֆ խան Բադիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»: Երեմիա Զյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 9: Անանուն «Մասնավոր ժամանակագրություն»:

³ Անանուն «Հիշատակարան 1527 թվականի»:

⁴ Անդրեաս Եվդոկացի «Ժամանակագրություն»:

⁵ Երեմիա Զյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 9:

⁶ Երեմիա Զյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 9: Թադեոս Սեբաստացի «Ռումաց ժամանակագրություն»: Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»: Ամիրաս Երզնկացի «Տարեգրություն»: Այս մասին ավելի մանրամասն հայտնում են օսմանյան պատմաբաններ Ալին, Իբրահիմ Փեչլին, Ջալալիզադեն և Սուլաթ-Չադեն:

⁷ Թադեոս Սեբաստացի «Ռումաց ժամանակագրություն»: Երեմիա Զյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 9: Ամիրաս Երզնկացի «Տարեգրություն»: Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»:

⁸ Երեմիա Զյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 9: Թադեոս Սեբաստացի «Ռումաց ժամանակագրություն»:

⁹ Այս մասին հայտնող աղբյուրները առայժմ ինձ անհասանելի են և տեղեկատվությունը վերցված է ժամանակակից գիտական գրականությունից:

¹⁰ Այս մասին հայտնող աղբյուրները առայժմ ինձ անհասանելի են և տեղեկատվությունը վերցված է ժամանակակից գիտական գրականությունից:

Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում Հռոմեական Սրբազան կայսրության կայսրն էր Իսպանական թագավորության երբեմնի արքա Ֆերդինանդ II-ի աղջկա որդի, Հաբսբուրգների արքայական տոհմին պատկանող խելացի, ուժեղ, եռանդուն, դիվանագիտական և ռազմական առաջնակարգ ունակություններով աչքի ընկնող Կառլոս V-ը (1516-1556), որը անձնական ունիայով իր իշխանության տակ ուներ ինչպես Հռոմեական Սրբազան կայսրությունը, այնպես էլ Իսպանական թագավորությունը: Հունգարական թագավորության ռազմական մեքենան վերջինս էր եվրոպական հին տիպի ռազմական մեքենաներից, որը փորձ կատարեց բաց ճակատամարտում վիճարկել օսմանյան ռազմական մեքենայի ամրությունը և այդ փորձն, ինչպես արդեն ասվեց, ավարտվեց լիակատար ջախջախմամբ: Դրանից հետո Օսմանյան սուլթանության եվրոպական հնարավոր հակառակորդների թվում հին տիպի ռազմական մեքենայի կրողներից մնացին, ըստ էության, միայն Վալախական իշխանությունը և Մոլդովայի հոսպոդարությունը, սակայն սրանք իրենք էլ մի կողմից ակտիվորեն փոփոխում էին իրենց ռազմական համակարգերը, իսկ մյուս կողմից էլ որևէ կերպ չէին պատրաստվում բացահայտ ընդհարման մեջ մտնել պաշտոնական Ստամբուլի հետ: Այսպիսով՝ Օսմանյան սուլթանության ռազմական մեքենան իր վերջնական առավելությունն ապացուցեց եվրոպական հին տիպի ռազմական մեքենաների նկատմամբ, սակայն ողջ խնդիրը կայանում էր նրանում, որ Կառլոս V-ի ձեռքին ոչ միայն եվրոպական նոր տիպի ռազմական մի մեքենա էր, այլ ավելին՝ այն նույնիսկ նորագույն մի տիպի ռազմական մեքենա էր, ինչի մասին անհրաժեշտ է մի քանի խոսք ավել ասել:

Արդեն ասվեց, որ XV դարի առաջին կեսից սկսած, երբ եվրոպայում իր առաջին քայլերն անել փորձող բուրժուազիան կարիք ունեցավ ռազմական գործուն մեխանիզմի, մարտադաշտերում ի հայտ եկան նիզակներով կամ դրանց նույնիսկ կատարելագործված տեսակը հանդիսացող ալեբարդներով զինված հետևակային խոշոր ջոկատներ, որոնց դասական ներկայացուցիչն էր շվեյցարական հետևակը, թեև ուժեղ էին նաև գերմանական, շոտլանդական, ֆլամանդական և մի շարք այլ ռազմական համակարգի ներկայացուցիչ հանդիսացող հետևակայինները: Պրակտիկան ցույց տվեց, այս մասին ևս ասվեց, որ նոր ռազմական համակարգը միանշանակ առավելություն ուներ հին, այսպես կոչված «ասպետական» ռազմական համակարգի նկատմամբ, ինչի արդյունքում եվրոպական բոլոր առաջատար ուժերն աստիճանաբար անցան հենց նորին: Նոր պայմաններում նորովի իմաստավորվեց նաև հեծելազորի դերակատարությունը, որն այդուհետ ուղղակի խուսափում էր նիզակներով կամ ալեբարդներով զինված հետևակային խոշոր ջոկատների վրա ճակատային հարձակումից՝ գերադասելով թևային անցումները կամ հարվածը հակառակորդի ցրված շարքերին, ինչպես նաև հեռամարտը՝ հրաձգային զենքերի կիրառմամբ:

Արդեն XVI դարի սկզբին պարզվեց, սակայն, որ տեխնիկական հետագա առաջընթացի պայմաններում իր խնդիրներն է ունենում արդեն նաև եվրոպական նոր ռազմական համակարգը, ընդ որում խնդիրներից գլխավորն այն էր, որ նիզակներով կամ ալեբարդներով զինված հետևակային խոշոր ջոկատները հարմար թիրախ էին հանդիսանում իր հարվածային հնարավորությունները, ինչպես նաև արագաձգությունը զգալիորեն մեծացրած հրազենի և հատկապես հրանոթների համար: Միաժամանակ, սակայն, խնդիրներ ունեին նաև հրաձգային զենքով զինված հետևակայինները, ինչպես նաև հրետանավորները, որոնք, կրկին կապված արագաձգության, բայց այժմ արդեն դրա ոչ բավարար չափի հետ, անպաշտպան էին մնում հեծելազորային հարվածի դեմ հանդիման, քանի որ իրական մարտի պայմաններում կարողանում էին ապահովել, որպես կանոն, մեկ, առավելագույնը՝ երկու համազարկ, որից հետո նրանց շարքերին ընդհուպ մոտեցած հեծելազորայիններն ուղղակի ջարդում էին զենքերը վերալիցքավորել չհասցրած և նոր համազարկ տալու ոչ ի վիճակի հրաձիգներին ու հրետանավորներին: Այսպիսով՝ առկա էր միանգամից երկու խնդիր, ի դեմս ամուր, սակայն հեռամարտում թույլ, նիզակներով կամ ալեբարդներով զինված հետևակային խոշոր ջոկատների, ինչպես նաև մերձամարտում անչափ թույլ ու անպաշտպան հրաձիգների և հրետանավորների առկայության: Տրամաբանական լուծումը կրկին հուշեց ժամանակը և արդյունքում ինչ-որ տեղ արդեն XVI դարի առաջին տասնամյակում եվրոպայում ստեղծվեց ռազմական ավելի առաջադեմ մի նոր համակարգ, ըստ որի դավանած դոկտրինի՝ նիզակներով կամ ալեբարդներով զինված հետևակային ջոկատները տեղակայվում էին հրաձիգների և հրետանավորների հետ միատեղված,

երբ հեռամարտն ապահովում էին հրաձիգների ու հրետանավորները, իսկ մերձամարտի պարագայում էլ սրանց պաշտպանությունն իրականացնում էին նիզակակիրներն ու ալեբարդավորները: Ահա իր ժամանակի համար ինքնին առաջադեմ հենց այս ռազմական համակարգն էր հենց, որ Ֆերդինանդ II-ի օրոք Իսպանական թագավորությունում սկսեց հանդես գալ որպես մի նոր աստիճան, իսկ հետագայում էլ հաջող կիրառություն ստացավ նաև Զոմբեական Սրբազան կայսրությունում:

Արդյունքում՝ ստեղծվեց այսպես կոչված «տերցիաների» վրա հիմնվող Զաբսբուրգների ռազմական մեքենան, որն իր մեջ միավորում էր մի կողմից հրաձիգների և հրետանավորների, իսկ մյուս կողմից էլ՝ նիզակակիրների ու ալեբարդավորների: Նոր այս համակարգի պարագայում մարտադաշտում սկսում էր գործել 1.000-ից 3.000 հոգու կազմ ունեցող մարտավարական մի միավոր, որում մոտավորապես հավասար համամասնությամբ առկա էին ինչպես հեռամարտի, այնպես էլ մերձամարտի զենքով գործելու ունակ ռազմիկներ: Սա իր հերթին հանդիսացավ հեռամարտի և մերձամարտի զենքերով զինված ռազմիկների համակարգված կիրառման բոլոր փորձերի գագաթնակետը և լավագույն օրինակը: Ահա հենց նման սկզբունքներով գործող ռազմական համակարգի հետ էլ հենց վիճակվեց ընդհարվել իր ժամանակի մեկ այլ առաջնակարգ ռազմական համակարգին, ի դեմս օսմանյան ռազմական մեքենայի:

Որպես հետևանք այս ամենի, շուտով պարզվեց, որ նոր սկզբունքներով գործող Զաբսբուրգների ռազմական մեքենան, ըստ էության, չեզոքացնում էր օսմանյան ռազմական մեքենայի բոլոր այն առավելությունները, որը վերջինս մինչ այդ դրսևորել էր հարևան բոլոր ամենատարբեր, այդ թվում նաև եվրոպական ռազմական մեքենաների նկատմամբ: Իրոք, տեխնիկապես օսմանցիներին գործնականում չգիջող, իսկ շատ հարցերում էլ, հատկապես հետագա տասնամյակներում, նրանց աստիճանաբար գերազանցող Զաբսբուրգների ռազմական մեքենան ի վիճակի էր ոչ միայն հաջողությամբ դիմակայել օսմանյան ռազմական մեքենային հեռամարտում, այլև նույնիսկ՝ գերազանցել վերջինիս: Արդյունքում՝ չէր գործում և որևէ արդյունք չէր ապահովում նաև օսմանյան հանրահայտ «գումակապաշտպանական» մարտավարությունը, քանի որ դրա կիրառման պարագայում Զաբսբուրգների հրազենն իր պատասխան կրակով առնվազն հավասար, իսկ հաճախ նաև ավելի շատ կորուստներ էր պատճառում հակառակորդին: Այս պայմաններում օսմանյան ռազմական մեքենայի օգտին չէր լինում նաև ճակատային ակտիվ հարձակումը, քանի որ այդ պարագայում էլ վերջինս հայտնվում էր մարտավարական հենց նույն այն ծուղակում, որը մինչ այդ ձգտում էր պարտադրել հակառակորդին: Իրոք, այս վարքագիծը գրոհող կողմի համար արդյունքում բերում էր չարդարացված մեծ կորուստների, որի սպասելի արդյունքը հանդիսանում էր քրիստոնեական հեծելազորային թարմ ուժերի հետագա հուժկու հակահարվածը, ինչը գործը, որպես կանոն, ավարտում էր հակառակորդի պարտությամբ: Սա, իհարկե, մարտավարական իդեալն էր և իրական կյանքում, կապված ուժերի ռազմաքաղաքական դասավորության ու ժամանակատարածային ամենատարբեր գործոնների հետ, հանդիպում էին ամենատարբեր իրավիճակներ, սակայն սկզբունքային մոդելն այնուհանդերձ հենց նկարագրվածն էր, ընդ որում քրիստոնյաների օգտին էր նաև այն պարագան, որ վերջիններս անչափ հաջող էին գործում նաև տարաբնույթ ամրացված կետերը պաշտպանելիս՝ հակառակորդի վրա տեղալով հրազենային փոթորկալից մի կրակ: Արդյունքում՝ եվրոպական ռազմական համակարգերից լավագույնի հետ ընդհարումում օսմանյան ռազմական մեքենայի մարտավարական առավելությանը վերջ տրվեց և պաշտոնական Ստամբուլի միակ հուլիս, ըստ էության, մնաց քանակական գերակշռությունը, քանի որ եվրոպական վարժու բանակները, զուտ ֆինանսական ռեսուրսների քանակությունը հաշվի առնելով, Օսմանյան սուլթանության ռազմական մեքենային որևէ կերպ հավասար քանակություն ապահովել ի վիճակի չէին: Այսպիսով՝ Զաբսբուրգների գլխավորած Զոմբեական Սրբազան կայսրությանը վերջին հաշվով այնուհանդերձ հաջողվեց կասեցնել Օսմանյան սուլթանության առաջխաղացումը Կենտրոնական և Արևմտյան Եվրոպայի ուղղությամբ ու հենց այս հանգամանքն է, որ պատմության դատի առաջ մեծապես արդարացնում է իր բազում մեղքերի մեջ իրոք խրված Զաբսբուրգների ոչ միանշանակ ընկալվող արքայատոհմին, քանզի վերջինս, իր թերություններով հանդերձ, ըստ էության, փրկեց Եվրոպան օսմանյան վտանգից:

Այսպես թե այնպես, սակայն, Հունգարական հաղթարշավից հետո պատրաստվելով չափվել արդեն նոր հակառակորդի հետ, Սուլեյման I Մեծը լայն նախապատրաստական աշխատանքներ կատարեց, որից հետո հարված հասցրեց արդեն Կառլուս V-ի պետության գլխավոր քաղաքներից մեկի ուղղությամբ: Վիեննայի պաշարումը, սակայն, որը սկսվեց 1529 թվականի մայիսի 10-ին, նույն թվականի դեկտեմբերի 16-ին էլ ավարտվեց օսմանյան 120.000 հոգանոց հարվածային բանակի անհաջողությամբ, որը, կորցնելով մոտ 15.000 ռազմիկ, վերադարձավ ելման դիրքեր: Եվս մեկ հարված, որ Սուլեյման I Մեծը հասցրեց Կառլուս V-ի առաջնակարգ ամրություններից մեկը հանդիսացող հունգարական Գյուլաս քաղաքի ուղղությամբ, սկիզբ առավ 1532 թվականի ապրիլի 25-ին, սակայն նույն թվականի նոյեմբերի 21-ին այն ևս ավարտվեց անհաջողությամբ: Վերջ, Հռոմեական Սրբազան կայսրությունը Եվրոպայում վերջնականապես գծեց սահմանային այն ռազմաքաղաքական գիծը, որից անդին Օսմանյան սուլթանությունն այլևս իր վիճակի չէր առաջանալ:

Վերջին անհաջողությունից հետո օսմանյան ռազմական մեքենայի ակտիվությունը բալկանյան ճակատում զգալի անկում ապրեց և պաշտոնական Ստամբուլը, այս ուղղությամբ սահմանափակելով իր խոշոր ռազմական նկրտումները, այդուհետ երկար ժամանակով բավարարվեց հիմնականում միայն սահմանային պատերազմով, ինչպես նաև Հունգարիայի և հարակից երկրամասերի ուղղությամբ քրիստոնյաների ձեռնարկած հակագրոհները հետ մղելով, երբ սկիզբ առավ ու մի քանի տասնամյակ շարունակվեց սահմանային բնույթ ունեցող այսպես կոչված «Փոքր պատերազմը»՝ ամենաընդհանուր սկզբունքային իմաստով ստանալով մոտավորապես այն տեսքը, ինչ ժամանակին ուներ Սուլուրում մղվող պատերազմը Արաբական խալիֆության և Բյուզանդական կայսրության միջև: Հռոմեական Սրբազան կայսրության դեմ պայքարում, սակայն, Սուլեյման I Մեծը չմոռացավ նաև Հյուսիսային Աֆրիկայի մասին, որի կենտրոնական մասը Սելիմ I Ահեղի մահից հետո տեղական բերքերական ցեղերի ապստամբության պատճառով կորսվել էր դեռևս 1520 թվականին, իսկ Հայր-Էդ-Դին դրությունն էլ բարդացել էր:

Արդյունքում՝ կրկին օժանդակելով Հայր-Էդ-Դինին և նրա ծովահեններին, 1529 թվականի գարնանը պաշտոնական Ստամբուլը լիարժեք կերպով վերականգնեց իր գերիշխանությունը Ալժիրի փաշայության նկատմամբ, իսկ Սուլեյման I Մեծի ուղղակի աջակցությունը ստացած Հայր-Էդ-Դինն էլ 1534 թվականի գրավեց Հաֆսյանների խալիֆության տարածքի զգալի մասը: Ի պատասխան սրա, սակայն, 1535 թվականին արդեն Հաբսբուրգները լայնածավալ օժանդակություն ցույց տվեցին աջակցության խնդրանքով Կառլուս V-ին դիմած և տեղում պաշտոնական Ստամբուլի հաջողություններից խիստ ահաբեկված նույն Հաֆսյաններին:

Որպես հետևանք՝ 1535 թվականի հունիսի 1-ին երբեմնի Կարթագեն, իսկ այժմ արդեն Գոլետա կոչվող նավահանգստային քաղաքի մոտակայքում տեղի ունեցած ծովամարտում իսպանական առաջնակարգ նավատորմը ոչնչացրեց Հայր-Էդ-Դինի ծովահենական 70 նավերը և գրավեց նույն Գոլետան՝ տեղում մեծապես վերականգնելով Հաֆսյանների խալիֆության դիրքերը: Հաջողությունը այս ուղղությամբ, սակայն, զարգացնել չհաջողվեց այս անգամ արդեն Հաբսբուրգներին, քանզի 1538 թվականի սեպտեմբերի 28-ին քրիստոնյաների միացյալ նավատորմը Հունաստանի հյուսիս-արևելյան ափերին մոտ գտնվող Պրեվեզի ծովամարտում այնուհանդերձ զգալի չափերի մի պարտություն կրեց Օսմանյան սուլթանության նավատորմից, իսկ մեծամասշտաբ հարվածն էլ դեպի Ալժիրի փաշայության խորքերը, որն իրականացվեց 1541 թվականի աշնանը, ավարտվեց քրիստոնյաների պարտությամբ և ծանր կորուստներով: Արդյունքում՝ փաստորեն ստեղծվեց ռազմաքաղաքական հավասարակշռության յուրօրինակ մի դրություն, երբ քրիստոնյաները չէին կարողանում առաջանալ Հյուսիսային Աֆրիկայում, իսկ օսմաններն էլ՝ Կենտրոնական Եվրոպայում: Այս ամենի հետևանքով օսմանյան ռազմաքաղաքական տեսաբանների համար առաջնային ուղղությունը կրկին համարվեց արևելյանը, որտեղ, հաշվի առնելով հատկապես վերջին զարգացումները, Սեֆյանների դեմ պատերազմը լուրջ հեռանկարներ էր խոստանում:

Գլուխ 12 Թուրք-Պարսկական II պատերազմի նախօրեին

Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, որ, չնայած վերջին տարիների լուրջ զբաղվածությանը հենց արևմտյան հոգսերով, պաշտոնական Ստամբուլը ոչ մի կերպ աջաթող չէր անում նաև արևելյան գործերը և արդյունքում վատ չէր տեղեկացված ինչպես Սեֆյանների, այնպես էլ նրանց արևելյան հարևանների գործերից: Արդյունքում՝ Սուլեյման I Մեծի քաղաքական վերլուծաբանների աչքից որևէ կերպ չվրիպեց այն հանգամանքը, որ 1512 թվականի նոյեմբերի 12-ի Գիջուվանի ճակատամարտից հետո դեռևս մի կողմից Իսմայիլ I-ի, իսկ հետո արդեն Թահմասպ I-ի, իսկ մյուս կողմից էլ Թեմուրյանների էմիրության էմիր Բաբուրի հարաբերությունները ամենաին էլ չէին փայլում բարեկամությամբ, երբ այդ պարտությունը Թավրիզում Բաբուրին ներել որևէ կերպ չէին կարողանում: Այս առումով բնականաբար աջաթող չէր արվում նաև Շայբանյանների էմիրությունը: Արդյունքում, ցանկանալով Սեֆյանների դեմ ապագա պատերազմում ունենալ հակառակորդի թիկունքում արևելքից գործող զգալի մի ուժ, պաշտոնական Ստամբուլը ընդհանուր դաշինքի ուղղված դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատեց ինչպես Շայբանյանների էմիրության էմիր Զուլքունջի-խանի, այնպես էլ Բաբուրի հետ: Այս դաշինքները, սակայն, տարբեր արդյունքներ ունեցան:

Այսպես, հեռատես Բաբուրը, որն արդեն իսկ լավ տեսնում էր մի կողմից ուզեցվների ուժն ու Դելիի սուլթանության թուլությունը, իսկ մյուս կողմից էլ Աֆղանստանի լեռներում հետագա իր մնալու անհեռանկար բնույթը, ի վերջո հասավ նրան, որ ոչ միայն ծովով ուղարկված օսմանյան հրազեն ստացավ, այլև՝ հրետանային գործի մի շարք առաջնակարգ մասնագետներ: Ստամբուլում նախատեսում էին, որ Բաբուրը կգործի Սեֆյանների դեմ, սակայն Թեմուրյանների էմիրը, առաջնակարգ կերպով զինելով իր ռազմական մեքենան և ինչպես հարկն է այն կարգի զցելով, ծանր հարված հասցրեց ամենից առաջ հենց Դելիի սուլթանությանը: Արդյունքում՝ 1526 թվականի ապրիլի 26-ին Դելիի մոտակայքում տեղի ունեցած Պանիպատի ճակատամարտում Բաբուրի գլխավորած Թեմուրյանների էմիրության 25.000 հոգանոց բանակը, մարտավարական իր բոլոր նրբություններով ամենայն հաջողությամբ կիրառելով հրազենի գործադրման օսմանյան փորձը, ուղղակի ջախջախեց Դելիի սուլթանության հարձակման անցած 100.000 հոգանոց բանակին, ընդ որում պարտվողները կորցրին 50.000 ռազմիկ: Դրանից հետո 1527 թվականի մարտի 16-ին Խանվայի ճակատամարտում Թեմուրյանների էմիրության ռազմական մեքենան լրիվ նույն տիպի ևս մեկ հաղթանակ տարավ հակառակորդի 100.000 հոգանոց հերթական բանակի նկատմամբ և կրած կորուստներն, ի դեմս տասնյակ հազարավոր սպանվածների, ի վերջո բոլորին ստիպեցին համակերպվել Զյուսիսային Ջնդկաստանում Բաբուրի իշխանության հետ: Այս առումով հետաքրքիր է նշել, և դա ինչ-որ տեղ նույնիսկ խորհրդանշական էլ էր, որ, եթե օսմանները անձամբ վերացրին այս ժամանակաշրջանում գործող մամլության սուլթանություններից արևմտյանը, ապա փաստորեն ոչ պակաս չափով նպաստեցին նաև մամլության արևելյան պետականության ոչնչացմանն, ի դեմս Դելիի սուլթանության: Իրոք, վերջին հաղթանակից հետո Բաբուրն ուղղակի վերացրեց Դելիի սուլթանությունը՝ փոխաբերելով ըստ էության, Ջնդկաստան տեղափոխելով Թեմուրյանների էմիրությունը, որը հետագայում կկոչեն «Մեծ Մողոլների տերություն»: Այսպիսով՝ խորամանկ Բաբուրի հետ պաշտոնական Ստամբուլի սկսած ռազմաքաղաքական խաղը, որի նկատմամբ հսկողությունը մի ինչ-որ պահ կորսվեց, Սուլեյման I Մեծին որևէ օգուտ չտվեց, իսկ Սեֆյանների շահությունից արևելք էլ ոտքի ելած նոր ուժը, որին լիովին հերիքում են տեղական հակառակորդները, այդուհետ որևէ ցանկություն չդրսևորեց մեծ պատերազմում ընդհարվել նույն այդ շահության հետ՝ վերջինիս հակառակորդը հանդիսանալով մեծապես միայն տեսական մակարդակում: Իրավիճակը, սակայն, ինչպես արդեն ասվեց, այլ տեսք ունեցավ Շայբանյանների էմիրության պարագայում, երբ Զուլքունջի-խանը, նախատեսելով օգտվել արդեն իսկ ռազմական ընդհարումների բնույթ ստացած Սեֆյանների ներքին գահակալական պայքարից, որոշեց հին հաշիվները պարզել իր արևմտյան հակառակորդի հետ:

Իրոք, պատանի Թահմասպ I-ի շուրջ մթնոլորտը գնալով շիկանում էր և ղզբաշների ցեղային հայտնի միասնությունը քայքայվում էր ուղղակի աչքի առաջ, երբ, օրինակ, 1527

թվականի հունիսին Նախիջևանի ճ-մ-ում Սեֆյանների շահության կառավարական բանակը (մոտ 7.000) հաղթեց մանկահասակ Թահմասա I-ի դեմ ապստամբած Ղիզիր-աղա Ուստունջլուի բանակին (մոտ 3.000), որը սպանվեց, ընդ որում, ի՞նչն էր խորհրդանշական՝ Ղիզիր-աղան սպանվեց հենց արկերուզի կրակոցից¹: Գահակալական պայքարում Ուստունջլուների հետ միասին, սակայն, ծանր կորուստներ էին կրել նաև Ռումլուները, հեշտ չէր նաև Շամլուների դրությունը, իսկ այս ամենն էլ իր հերթին չէր կարող ուզեցնել լավագույն հույսեր չներշնչել:

Եվ այսպես՝ 1528 թվականի օգոստոսին իրար բերելով 105.000 հոգուց կազմված հսկայական, սակայն մարտական շատ ցածր որակներ ունեցող մի բանակ, որում առանց որևէ կարգավորման ընդունում էին ամեն ցանկացողի և որտեղ գերակշռում էին մարտական որևէ տեսք չունեցող հետևակայիները, Քուլթունջի-խանը այս հորդան շարժեց Սեֆյանների սահմանների ուղղությամբ: Սկիզբն իրոք ոգևորող էր, քանզի 1528 թվականի սեպտեմբերի 28-ին Մերվի մոտակայքում գտնվող Չուրաբադի հովտում տեղի ունեցավ ճակատամարտում անձամբ Թահմասա I-ի կողմից ղեկավարվող Սեֆյանների շահության 24.000 հոգանոց բանակը, չնայած դեռևս օրվա առաջին կեսին սկսած խիզախ հարձակմանը, օրվա երկրորդ կեսի վիճակով արդեն իսկ, ըստ էության, խեղդվել էր հակառակորդի թվական առավելության ծովում: Հետագայում, սակայն, չնայած ծանր կորուստներին և ընդհանուր պարտությանը, վերջին պահին, շնորհիվ հեծելազորային 3.000 հոգանոց ճիշտ ժամանակին ստացված թարմ համալրմանը, ուժերը կարգի բերած և հակահարձակման անցած Սեֆյանների շահության բանակը այնուհանդերձ մահացու հարված հասցրեց ցրված, հաղթանակը տոնող ու ավարառությամբ զբաղվել սկսած հակառակորդի բանակին՝ գլխովին ջախջախելով և անխնա ոչնչացնելով ռազմական ամեն տեսակի տեսքը վերջնականապես կորցրած Շայբանյանների ռազմիկներին: Քուլթունջի-խանը իր մի քանի մոտիկների հետ միասին հազիվ փրկվեց, իսկ ընդհանուր ջարդին էլ զոհ գնացին 100.000 ռազմիկներ: Այսպիսով՝ Շայբանյանների էմիրությունը ռազմական ծանրագույն մի հարված ստացավ, որից հետո առավելագույնը, որ մնում էր անել, դա, հակառակորդի խոշոր բանակների բացակայության պայմաններում, կիսաավազակային բնույթի հարձակումներ կազմակերպելն էր, որոնք, սակայն, ձգվելով մի քանի տասնամյակ, այդպես էլ եական արդյունք չտվեցին: Եվ այսպես, ըստ էության, որևէ եական օգուտ չապահովեց նաև պաշտոնական Ստամբուլի կողմից խաղարկված Շայբանյանների խաղաքարտը, իսկ արդյունքում էլ ի վերջո որոշում ընդունվեց, արդեն անձամբ և սուլթանական ռազմական մեքենայի կիրառմամբ, հարված հասցնել Օսմանյան սուլթանության արևելյան հարևանին: Այս առումով լրացուցիչ լավատեսություն էր ներշնչում այն հանգամանքը, որ 1533 թվականին բալկանյան ճակատում Հաբսբուրգների հետ զինադադար կնքվեց:

1529 թվականին Բաղդադում ապստամբություն բռնկվեց և Թահմասա I-ն իր հարվածային բանակն ուղղեց այս ուղղությամբ, ինչից էլ օգտվելով, Շայբանյանների էմիրության բանակը ոտնատակ տվեց Սեֆյանների շահության արևելյան շրջանները, սակայն, երբ իր դեմ տեսավ արևմուտքից ժամանած շահական 70.000 հոգանոց բանակին, անմիջապես էլ հետ քաշվեց: Նմանատիպ ևս մեկ հարձակում ուզեցնեցին արդեն 1531 թվականին, որը, թեև կրկին եական արդյունքների չբերեց, սակայն Սեֆյանների շահության արևելյան սահմաններում պահպանեց ընդհանուր լարված մթնոլորտը:

1532 թվականի գարնանը, Սեֆյանների մոտ ընթացող գահակալական շարունակվող պայքարի պայմաններում, Թեքելիների պարտություն կրած առաջնորդ Ուլամեն դիմեց փախուստի և ապաստանեց Հայաստանի արևմտյան շրջաններում: 1532 թվականի գարնանը, սակայն, Շամսադդինյանների էմիրության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց Խիզանի շրջակայքը՝ վտարելով այնտեղից Ուլամեն²: Արդյունքում՝ Ուլամեն ի վերջո պատսպարվեց Օսմանյան սուլթանության տարածքում, ինչից հետո հերթական անգամ քրդերի դեմ գործած պաշտոնական Ստամբուլից հրովարտակ ստացավ, որն ամրագրում էր նրա իրավունքները Բաղեշի նկատմամբ: Բաղեշում, սակայն, նույն այս ժամանակ տիրում էր Շամսադդինյանների էմիրության էմիր Շարաֆ-եղ-Դինը, որը բնականաբար ոչ մի ցանկություն չունեւ որևէ մեկին զիջել իր էմիրությունը, մանավանդ, որ վերջինիս աչքի առաջ էր դասական օրինակը, երբ 1524

¹ Իսթանդեթ Մունշի «Աբբասի պատմությունը»: Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»:

² Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»:

թվականին նման սովորական մի հրովարտակով ուղղակի ոչնչացվել էր Էյուբյանների Եմիրությունը:

Իրոք, օգտվելով տեղում առկա խնդիրներից, պաշտոնական Ստամբուլը դեռևս 1511 թվականին էր գահընկեց արել Էյուբյանների Եմիրության Եմիր Խալիլին և Եմիր հռչակել վերջինիս որդի Ադիլին (1511-1514, 1521-1524), երբ Խալիլը դրանից հետո իշխանությունը վերադարձրել էր միայն մեծ դժվարությամբ: Սուլթանական նոր հրամանով, սակայն, 1520 թ-ին Խալիլի մահից հետո Եմիր հռչակվեց Խալիլի մյուս որդի Յուսեյնը (1520-1521) և Ադիլը իշխանությունը վերադարձրեց միայն 1521 թվականին, սակայն դա վերջին հաշվով չօգնեց նաև նրան ու 1524 թ-ին, ինչպես արդեն ասվեց, Էյուբյանների Եմիրությունը սուլթանական հասարակ մի հրովարտակով ուղղակի ոչնչացվեց:

Արդյունքում՝ պաշտոնական Ստամբուլը ոտքի հանեց նույն այս ժամանակ սուլթանության արևելյան սահմանում տեղակայված սեփական 60.000 հոգանոց հարվածային բանակը, ինչով էլ հենց, ըստ էության, սկիզբ առավ պատերազմական գործողությունների հերթական շարքը Սեֆյանների շահության դեմ: Սկիզբ առավ Թուրք-Պարսկական II պատերազմը (1532-1555):

Գլուխ 13 Թուրք-Պարսկական II պատերազմը

1532 թվականի հունիսին Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 20.000), այն բանից հետո, երբ փորձ կատարեց մտնել ապստամբած Ուլամեի կողմից հանձնվող քաղաք, սակայն անհաջողության մատնվեց, որովհետև քաղաքի կայազորը ապստամբեց Ուլամեի դեմ, ասպատակեց Վանի շրջակայքը¹, որից հետո, 1532 թվականի արդեն հուլիսին, ոտնատակ տվեց նաև Ուշնուի և Ուրմիայի շրջակայքը, սակայն ի վերջո հետ քաշվեց²: Դրանից հետո, 1532 թվականի օգոստոսի սկզբից մինչև սեպտեմբերի 21 Ուլամեի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության բանակը (60.000) Շամսադդինյանների Եմիրության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 200) պաշարեց Բաղեշը, որից հետո, սակայն, խուսափելով Թահմասպ I-ի գլխավորությամբ քաղաքին մոտեցող Սեֆյանների շահության բանակից (մոտ 80.000), նահանջեց³: Այսպիսով՝ բրդերը, որոնք արդեն հասցրել էին իրենց վրա զգալ պաշտոնական Ստամբուլի բիրտ տիրապետությունը, հերթական անգամ փոխեցին քաղաքական ուղղվածությունը և անցան պաշտոնական Թավրիզի կողմը, որն իր հերթին սկսեց, գոնե առժամանակ, սիրաշահել նրանց: Յետ մղելով օսմանյան ռազմական մեքենային, բայց այնուհանդերձ չցանկանալով բուն մարտական գործողությունների սկիզբ դնել Օսմանյան սուլթանության դեմ, ինչպես նաև արդյունքում հույս ունենալով, որ սահմանային այդ միջադեպը հենց դրանով էլ կսահամանափակվի՝ Բաղեշին աջակցելուց հետո Թահմասպ I-ը արագորեն հետ քաշեց իր ռազմական մեքենան, որից հետո, սակայն, Շարաֆ-Էդ-Դինը կրկին մնաց միայնակ:

Արդյունքում՝ արդեն 1533 թվականի սեպտեմբերին Ուլամեի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության բանակը (10.000) Տաջկադաշտի ճ-մ-ում (Խիզանի մոտ) հաղթեց Շարաֆ-Էդ-Դինի գլխավորած Շամսադդինյանների Եմիրության բանակին (5.000), ընդ որում խիզախ հեծելազորային հարձակման ժամանակ լիովին սպասելի գնդակոծության տակ ընկած սեփական 700 հեծյալների հետ միասին մարտում ընկավ նաև Շարաֆ-Էդ-Դինը⁴: Այս պարտությունը զգալի հարված հասցրեց Շամսադդինյանների Եմիրությանը, որի դիրքերը մեծապես սասանվեցին: Իրոք, եթե նախկինում տեղական բրդական Եմիրությունները, թեկուզև ուժերը ծայրահեղ լարելու, հակառակորդի ոչ բոլոր ուժերի դեմ ելնելու պարագայում և մեծապես հենց անկանոն մարտավարության կիրառմամբ, բայց այնուհանդերձ ինչ-որ կերպ կարողանում էին դիմադրություն կազմակերպել հակառակորդին, ապա այժմ նույն այդ բրդական Եմիրություններից

¹ Յովհաննես Արծիշեցի «Տարեգրություն»: Յովհաննես Արծիշեցի «Տարեգրություն»: Իսթանբուլ Մունշի «Աքբասի պատմությունը»:

² Յովհաննես Արծիշեցի «Տարեգրություն»:

³ Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 4, բաժին 4, գլուխ 4: Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»: Յասան Ռումլու «Պատմություն»: Յովհաննես Արծիշեցի «Տարեգրություն»: Առաքել Գրիգ «Ժամանակագրություն»:

⁴ Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 4, բաժին 4, գլուխ 4: Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»: Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»: Իսթանբուլ Մունշի «Աքբասի պատմությունը»: Յովհաննես Արծիշեցի «Տարեգրություն»: Խալկոնոկլես «Պատմություն»:

ուժեղագույնն, ի դեմս Շամսադդինյանների էմիրության, վերջնականապես գրկվեց Նույնիսկ այդ հնարավորությունից, երբ ուժերի անհավասարությունը դարձավ արդեն անհաղթահարելի:

Ավելին, Նույնիսկ մի կողմ էլ թողած ռազմական կորուստները, որոնք ինքնին բավականին ծանր էին, փաստորեն ստեղծվեց մի իրավիճակ, երբ, չնայած սկզբնական ինչ-որ տեղ Նույնիսկ ցուցադրական վճռականությանը, պաշտոնական Թավրիզը, հետևողականորեն զգուշանալով պատերազմական գործողությունների մեջ ներքաշվել պաշտոնական Ստամբուլի դեմ՝ հետագայում, ըստ էության, փաստորեն հրաժարվեց աջակցել Շամսադդինյաններին: Որպես հետևանք այս ամենի՝ Շարաֆ-էդ-Դինին հաջորդած նրա որդի Շամս-էդ-Դինին (1533-1536), ըստ էության, չմնաց այլ բան, քան փորձ կատարել այնուհանդերձ գոնե մի որևէ կերպ լեզու գտնել Սուլեյման I Մեծի հետ: Արդյունքում՝ պաշտոնական Ստամբուլը ի վերջո ճանաչեց Շամս-էդ-Դինի իշխանությունը, սակայն բնականաբար արդեն՝ սեփական հովանու ներքո, իսկ Ուլամեն էլ ուղղակի մեծ պարգևատրում ստացավ: Շամս-էդ-Դինի դիրքերը, սակայն, այդուհետ որևէ կերպ ամուր համարվել չէին կարող, քանի որ, ի տարբերություն ավանդական կառավարման ձևերը պահպանելու հակված պաշտոնական Թավրիզի, Օսմանյան սուլթանությունում բոլոր այս հարցերին ավելի կտրուկ էին նայում, իսկ Շամս-էդ-Դինի տիպի մի էմիրն էլ պաշտոնական Ստամբուլի համար սուլթանական սովորական մի պաշտոնյայի կարգավիճակ ուներ և ցանկացած պահի կարող էր պաշտոնազրկվել: Իրոք, արդեն 1536 թվականին Սուլեյման I Մեծը ուղղակի պաշտոնազրկեց Շամս-էդ-Դինին ու, թեև դրանից հետո երկար տասնամյակներ ևս Շամսադդինյանները իրենց ազդեցիկ դիրքը պահպանեցին Բաղեշում և նրա շրջակայքում, սակայն էմիրի տիտղոսի նրանցից ոչ մեկը չհասավ:

Իր ուզած ձևով կարգավորելով Շամսադդինյանների խնդիրը՝ պաշտոնական Ստամբուլը անդրադարձ կատարեց քրդերի արդեն մյուս պետական միավորին, ինչի արդյունքում 1533 թվականի սեպտեմբերին Օսմանյան սուլթանության բանակը (90.000) Շամբոյանների էմիրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 4.000) և քաղաքների Զայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 400) առանց լուրջ մարտերի գրավեց Խլաթը, Արծկեն ու Արճեշը¹: Դրանից հետո վերջինս, 1533 թվականի հոկտեմբերին ոտնատակ տալով արդեն Նաև Վանի և Ամյուկ ամրոցի շրջակայքը, սակայն արդյունքում, խուսափելով Սեֆյանների շահության առաջխաղացող բանակից (մոտ 80.000), ի վերջո ապաստանեց Ամիդում²: Այսպիսով՝ պաշտոնական Թավրիզը ևս մեկ անգամ և շատ զգուշորեն աջակցեց քրդերին ու այս անգամ ևս, կարծես թե, կանխեց պատերազմի բռնկումը պաշտոնական Ստամբուլի դեմ, սակայն դա արդեն ոչինչ չէր նշանակում, քանի որ այստեղ շուտով ձեռք գարկեցին վճռական գործողությունների, իսկ պատերազմն էլ, վերջնարդյունքում դարձավ անխուսափելի:

1534 թվականի հունիսի սկզբին Բասեն-Վանանդ երթուղով առաջխաղացած Օսմանյան սուլթանության բանակը (100.000) Սեֆյանների շահության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Զայ ռազմիկներից (մոտ 100) գրավեց Կարսը³: Դրանից հետո հարձակումը զարգացվեց արդեն հարավային ուղղությամբ և 1534 թվականի հունիսի վերջ Կարս-Շիրակ-Արագածոտն-Ոստան Զայոց-Արած-Ուրծածոր երթուղով առաջխաղացած Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) տիրեց Վանին⁴: Նույն այս ժամանակ Շաբանյանների էմիրության բանակը կրկին ներխուժեց Սեֆյանների շահության արևելյան տարածքներ և արդյունքում զգուշավոր Թահմասպ I-ը, խուսափելով բաց ընդհարման մեջ մտնել երկու հակառակորդներից որևէ մեկի դեմ, սեփական պետության կենտրոնական շրջաններում իր բանակային հիմնական ուժերով սպասողական դիրք գրավեց:

Արդյունքում՝ 1534 թվականի հուլիսի 13-ին Իբրահիմ փաշայի գլխավորությամբ Վան-Մարանդ-Բաքեան-Գաբիթյան երթուղով արշաված Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 150.000) Սեֆյանների շահության բանակից (մոտ 1.000) առանց մարտերի գրավեց Թավրիզը, որից հետո, թեև Նույն տարվա օգոստոսին Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 20.000)

¹ Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»: Շարաֆ խան Բադիշեյի «Պատմություն», գիրք 4, բաժին 4, գլուխ 4: Զովհաննես Արծիշեյի «Տարեգրություն»: Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»: Անդրեաս Եվդոկացի «Ժամանակագրություն»: Ադամ Օլեարիուս «Ճանապարհորդություն Մոսկովիա և Պարսկաստան», գիրք 5, գլուխ 29:

² Զովհաննես Արծիշեյի «Տարեգրություն»: Զյաթիթ Զելեթի «Աշխարհի հայելի», գլուխ 41:

³ Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»:

⁴ Անանուն «Չիշատակարան 1534 թվականի»:

ԴՂԵՋԱԳԻ Ծ-Մ-ՈՒՄ (Ատրպատական) դարանը գցեց և ոչնչացրեց Օսմանյան սուլթանության բանակի մի ջոկատ (10.000), այնուհանդերձ գրավեց ողջ Ատրպատականը: Դրանից հետո, երբ Սուլեյման I Մեծի գլխավորությամբ սեպտեմբերի 29-ին Թավրիզ հասան Նոր ուժեր (մոտ 100.000), Օսմանյան սուլթանության բանակը Նույն 1534 թվականի հոկտեմբերի 6-ին Փուսերի Ջեմ հանայի ճ-մ-ում (Ատրպատականի արևելք) պարտության մատնեց Թահմասպ I-ի գլխավորությամբ առաջացող Սեֆյանների շահության բանակի (մոտ 60.000) առաջապահին և առժամանակ ամրացավ գրաված տարածքներում՝ այնուհանդերձ որոշակի կորուստներ կրելով սկսված ցրտերից ու վատ եղանակից¹: Այնուհետև Սուլեյման I Մեծը, ձգտելով հնարավորինս մեծ օգուտ քաղել ստեղծված իրավիճակից, ինչպես նաև սկիզբ առնող ձմռանն անպատրաստ իր բանակի հիմնական մասը ցանկանալով այնուհանդերձ տեղակայված ունենալ հնարավորինս հարավային և ավելի մեղմ կլիմայական պայմաններ ունեցող տարածքներում, 1534 թվականի նոյեմբերի 28-ին Ատրպատականից արշաված իր բանակով Սեֆյանների շահության բանակից գրավեց Բաղդադը²: Դրանից հետո օսմանյան սուլթանը, վերջնականապես գոհ ձեռք բերած արդյունքներից, դադարեցրեց ակտիվ գործողությունները և բանակը ցրված վիճակում տեղավորեց ձմեռոցներում, ինչը հնարավորություն տվեց պատասխան հարված հասցնել արդեն հակառակորդ կողմին: 1535 թվականի հունվարի կեսից մինչև մայիսի 3 Թահմասպ I-ի ընդհանուր հրամանատարությամբ շրջակայքն ասպատակող Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 40.000) պաշարեց Վանը, սակայն, չնայած կիրառած ակտիվ հրետակոծությանը և պաշտպանվողների շարքերում բռնկված սովին, չկարողացավ գրավել այն Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Զայ ռազմիկներից (մոտ 100) և ի վերջո հետ քաշվեց³:

Այս ընթացքում իր հերթին խաղաղ չէր նաև քրդերի մոտ, երբ 1535 թվականի հունվարի վերջին գահակալական պայքար սկսած Շամբոյանների Էմիրության Էմիր Մելիք-բեկի որդի Չեյնալ-բեկի բանակը (մոտ 1.000) անակնկալ հարձակումով գրավեց Բայ ամրոցը իր հոր գլխավորած Շամբոյանների Էմիրության կառավարական բանակից (մոտ 300)⁴, որից հետո Մելիք-բեկը գերվեց, իսկ Շամբոյանների Էմիրության Էմիր Էլ հոջակվեց Չեյնալ-բեկը (1535, 1538-1585): Շամբոյանների մոտ առկա խնդիրները, սակայն, սրանով չսահմանափակվեցին և 1535 թվականի փետրվարին իր հերթին գահակալական պայքար սկսած Մելիք-բեկի եղբայր Մուհամմեդ-բեկի բանակը (մոտ 3.000) Բայ ամրոցի ճ-մ-ում հաղթեց Չեյնալ-բեկի բանակին (մոտ 1.000) և մտավ ամրոց⁵: Չեյնալ-բեկը դիմեց փախուստի, իսկ Շամբոյանների Էմիրության Էմիր հոջակվեց արդեն Մուհամմեդ-բեկը (1535-1538):

Նույն այս ընթացքում պաշտոնական Թավրիզի հոլացած հակահարձակումը կանգ էր առել Վանի պարիսպների տակ և այս պայմաններում, օգտվելով սկիզբ առած լավ եղանակներից, պատասխան գործողությունների անցավ արդեն նաև պաշտոնական Ստամբուլը: Արդյունքում 1535 թվականի ապրիլի 2-ից մինչև հունիսի 30 Սուլեյման I Մեծի գլխավորությամբ Բաղդադ-Քիրքուկ (Յուսիսային Միջագետք) Ուրմիա-Մահկերտ տուն երթուղով ասպատակելով արշաված Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 150.000) Սեֆյանների շահության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) առանց լուրջ մարտերի գրավեց Մարաղան և Թավրիզը, սակայն, կրած կորուստների, ինչպես նաև պարենի խիստ պակասի պատճառով կանգնելով լուրջ

¹ Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 4, բաժին 4, գլուխ 4; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»; «Հասան Ռումլու «Պատմությունը»; Իսթանբուլ Մուշի «Աբբասի պատմությունը»; Օրուջ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 3; Աբբաս-գուլի-աղա Բաթիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4; Յովհաննես Արճիշեցի «Տարեգրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Երեմիա Զյոյլուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 9; Թադեոս Սեբաստացի «Ռումաց ժամանակագրություն»; Զակար Կամենացի «Վենետիկյան ժամանակագրություն»; Առաքել Դավիթեցի «Պատմություն», գլուխ 51; Անանուն «Մասնավոր ժամանակագրություն»; Անանուն «Ժամանակագրություն 1534 թվականի»; Յովհաննես Սեբաստացի «Սեբաստիայի պատմությունը», գլուխ 7; Խալկոնդիկես «Պատմություն»; Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»; Աղամ Օլեարիուս «Ճանապարհորդություն Մոսկովիա և Պարսկաստան», գիրք 5, գլուխ 29:

² Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 4, բաժին 4, գլուխ 4; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»; «Հասան Ռումլու «Պատմությունը»; Իսթանբուլ Մուշի «Աբբասի պատմությունը»; Օրուջ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 3; Աբբաս-գուլի-աղա Բաթիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4; Երեմիա Զյոյլուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 9; Յովհաննես Արճիշեցի «Տարեգրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Անդրեաս Եվդոկացի «Ժամանակագրություն»; Թադեոս Սեբաստացի «Ռումաց ժամանակագրություն»; Առաքել Դավիթեցի «Պատմություն», գլուխ 51; Անանուն «Մասնավոր ժամանակագրություն»; Գրիգոր Վարազեցի «Ժամանակագրություն»; Անանուն «Յիշատակարան 1534 թվականի»:

³ Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»; Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»; «Հասան Ռումլու «Պատմությունը»; Իսթանբուլ Մուշի «Աբբասի պատմությունը»; Յովհաննես Արճիշեցի «Տարեգրություն»; Ստեփանոս Վարազեցի «Տարեգրություն»; Անանուն «Յիշատակարան 1534 թվականի»:

⁴ Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 2:

⁵ Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 2:

դժվարությունների առջև, Թավրիզ-Գաբիթյան-Բաքեան-Յեր-Վան-Ամիդ-Հալեպ երթուղով հետ քաշվեց Ատրպատականից¹:

Այսպիսով, չնայած հասցրած մեծամասշտաբ հարվածներին և ունեցած զգալի ձեռքբերումներին, պաշտոնական Ստամբուլի համար հնարավոր եղավ հաջողությունն ամրապնդել միայն հարավային ուղղությամբ, որտեղ ողջ Միջագետքը Բաղդադի հետ միասին այդուհետ գրեթե չորս հարյուրամյակ շարունակ պատկանելու էր Օսմանյան սուլթանությանը: Ի տարբերություն, սրան, սակայն, պաշտոնական Ստամբուլին ոչ միայն չհաջողվեց ամրապնդվել Հայկական լեռնաշխարհում և Ատրպատականում, այլև այս ուղղությամբ շուտով հետևեց պաշտոնական Թավրիզի նոր հակահարձակումը:

Այս առումով մինչև առաջ անցնելը հարկ է նշել, որ Օսմանյան սուլթանության ու Սեֆյանների շահության պայքարում նույն այս ժամանակ զգալիորեն կարևորվեց նաև վրացական պետական միավորների դերը, որոնք, մինչ այդ ենթակա Սեֆյանների ռազմական հարվածներին և այժմ էլ, գտնվելով հաջողության մեջ գործող օսմանյան ռազմական մեքենայի հարևանությամբ, առժամանակ ընտրեցին հենց պաշտոնական Ստամբուլի կողմը: Արդյունքում՝ 1535 թվականի հունիսի կեսին Լուարսաբ I-ի գլխավորած Զարթիի թագավորության բանակը (մոտ 30.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 15.000) ասպատակեցին Գանձակի շրջակայքը և Նահանջեցին²: Վրաստանում ևս, սակայն, իրենց խնդիրները կային, որոնք իրենց ազդեցությունն էին ունենում քաղաքական կողմնորոշումների վրա, ընդ որում խնդիրը հատկապես սրվեց Սամցխեի աթաբեկությունում:

1515 թվականին Մզեչաբուկը հրաժարվեց գահին և նրան պետք է հաջորդեր Զեյ-խոսրովի որդի Ղվարդվարեն, սակայն այս անգամ ապստամբություն բարձրացրեց արդեն վերջինիս հորեղբայր Մանուչար Ջակելին (1515-1518) և, ստանալով պաշտոնական Ստամբուլի աջակցությունը, հաստատվեց աթաբեկության գահին: 1518 թվականին, սակայն, Մանուչարն այնուհանդերձ գահընկեց արվեց, վտարվեց աթաբեկությունից և ապաստանեց Օսմանյան սուլթանությունում, որից հետո աթաբեկի գահն ի վերջո զբաղեցրեց Ղվարդվարե Ջակելին (1518-1538): Այս պայմաններում ինչպես և սպասելի էր, նոր աթաբեկը ընտրեց պաշտոնական Թավրիզի կողմը, իսկ այդ հանգամանքն էլ իր դերը խաղաց արդեն մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում, քանի որ վրացական մնացած պետական միավորները և հատկապես Զարթիի ու Կախեթի թագավորությունները հանդես էին գալիս պաշտոնական Թավրիզին դեմ: Արդյունքում՝ 1535 թվականի օգոստոսի 13-ին Մուրաջխետիի ճ-մ-ում (Ախալքալաքի մոտ) Բագրատ II-ի գլխավորած Իմերեթիայի թագավորության բանակը (մոտ 30.000) հաղթեց Սամցխեի աթաբեկության բանակին (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 5.000)³: Որպես հետևանք այս ճակատամարտի՝ Սամցխեի աթաբեկության տարածքի հիմնական մասն անցավ Իմերեթիայի թագավորությանը, իսկ Գուգարքի կենտրոնական գավառները՝ Զարթիի թագավորությանը: Սամցխեի աթաբեկների թուլացած իշխանությունը, սակայն, սրանով չվերացավ, քանի որ, թեև Ղվարդվարեն գերվեց և հենց գերության մեջ էլ մահացավ, բայց նրա որդի Զեյ-խոսրովը ապաստանեց Օսմանյան սուլթանությունում՝ պահպանելով իր հետագա հավակնությունները հայրենի իշխանության նկատմամբ՝ արդեն բնականաբար պաշտոնական Ստամբուլի աջակցությամբ ու հովանու ներքո:

1535 թվականի առաջին կեսին Շալբանյանների էմիրության բանակը հերթական հարվածը հասցրեց Սեֆյանների շահության արևելյան շրջաններին և մի զգալի չափի պարտության մատնեց հակառակորդի տեղական բանակին, ինչը շեղեց Թահմասաբ I-ի ուշադրությունը դեպի արևելք: Արդյունքում՝ պաշտոնական Թավրիզը արևմուտքում հարձակման անցավ միայն տարվա երկրորդ կեսին, երբ 1535 թվականի սեպտեմբերի 23-ին Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ

¹ Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»; «Հասան Ռումլու «Պատմությունը»; Օրուջ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 3; Հասան Ռումլու «Պատմություն»; Իսթանդուկ Մուշի «Աքքասի պատմությունը»; Հովհաննես Արճիշեցի «Տարեգրություն»; Երեմիա Զյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 9; Հակոբ Կամենացի «Վենետիկյան ժամանակագրություն»; Խալկոնդիլես «Պատմություն»; Ադամ Օլեարիուս «Ճանապարհորդություն Մոսկովիա և Պարսկաստան», գիրք 5, գլուխ 29:

² Փարսադան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 5:

³ Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարքի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Եգեթբի, Աքիսգիայի և Իմերեթիայի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»; Զարթի-Ցխովրեթա, Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 117:

50.000) հերթական անգամ պաշարեց Վանը և հոկտեմբերի 9-ին, այս անգամ արդեն առանց լուրջ մարտերի, գրավեց այն Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 500) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100)¹:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերումների տեսքով.

1535 հոկտեմբերի 10 - 13 – Կապուտկողնի ճ-մ (Վասպուրական, Ռշտունիք գավառ)²

Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 20.000, այդ թվում 2.000 հեծյալ) սկսեց մոտենալ Օսմանյան սուլթանության ճամբարած բանակին (12.000):

I փուլ – Հոկտեմբերի 10-ին Սեֆյանների շահության բանակի առաջապահը անակնկալ հարձակում գործեց հակառակորդի առաջապահի վրա և, պարտության մատնելով վերջինիս, մի քանի գերիներ վերցրեց, որոնցից օգտակար տեղեկություններ ստացավ հակառակորդի բանակի մասին:

II փուլ – Հոկտեմբերի 11-ին Սեֆյանների շահության բանակի առաջապահը անակնկալ հարձակում գործեց հակառակորդի ճամբարած բանակի վրա և ծանր պարտության ու փախուստի մատնեց վերջինիս:

III փուլ – Հոկտեմբերի 13-ին ուժերը միավորած Սեֆյանների շահության բանակը հարձակում գործեց մարտակարգ ընդունած հակառակորդի բանակի վրա և վերջնական պարտության մատնեց վերջինիս:

Հաղթողները կորցրին մոտ 3.000, պարտվողները՝ 11.000³ զինվոր:

1535 հոկտեմբերի վերջ – Արճեշի ճ-մ⁴

Քաղաքը շրջակայքն ասպատակած Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 15.000) պաշարեց այն Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 50):

I փուլ – Օսմանյան սուլթանության բանակը քաղաքից արտագրոհ իրականացրեց, սակայն, պարտություն կրելով բաց մարտում, հետ քաշվեց քաղաք:

II փուլ – Մի քանի օր անց Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 12.000) քաղաքի կայազորի աջակցությամբ կրկին հարձակում գործեց Սեֆյանների շահության բանակի վրա, սակայն պարտություն կրեց և հետ շարտվեց:

III փուլ – Մի քանի օր անց Օսմանյան սուլթանության հերթական բանակը (մոտ 6.000) քաղաքի կայազորի աջակցությամբ ևս մեկ անգամ հարձակում գործեց Սեֆյանների շահության բանակի վրա, սակայն կրկին ծանր պարտություն կրեց և հետ շարտվեց:

IV փուլ – Ստեղծված ծանր պայմաններում քաղաքի կայազորը լքեց այն և փորձ կատարեց շարժվել Արծկեի ուղղությամբ, սակայն Սեֆյանների շահության բանակը հետապնդեց հակառակորդին ու վերջնականապես ոչնչացրեց, որից հետո մտավ քաղաք:

Հաղթողները կորցրին մոտ 3.000, պարտվողները՝ մոտ 8.000 զինվոր:

Նույն այս ժամանակ ներքին խմորումները շարունակվում էին, սակայն, նաև քրդերի մոտ, երբ 1535 թվականի հոկտեմբերի վերջին Ջազիրայի ճ-մ-ում Բոհթանի Էմիրության բանակը (մոտ 100) հաղթեց Շամբոյանների նախկին Էմիր Չեյնալ-բեկի բանակին (մոտ 40)⁵: Ծանր վիրավորված և մարտադաշտում անօգնական ընկած Չեյնալ-բեկը, սակայն, որ մինչ այդ փորձում էր իր իշխանությունը հաստատել Բոհթանի Էմիրությունում, այնուամենայնիվ կարողացավ փրկվել:

¹ Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»; Շարաֆ խան Բադիշեյի «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 2; Սոլաքզադե «Պատմություն»; Հասան Ռումլու «Պատմություն»; Իսբանդեր Մուևի «Աբբասի պատմությունը»; Հովհաննես Արճիշեյի «Տարեգրություն»:

² «Հասան Ռումլու «Պատմություն»; Օրուջ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 3; Շարաֆ խան Բադիշեյի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»; Իսբանդեր Մուևի «Աբբասի պատմությունը»; Հովհաննես Արճիշեյի «Տարեգրություն»:

³ Ըստ Օրուջ-բեկ Բայաթի «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 3) այս ճակատամարտում Օսմանյան սուլթանության բանակը կորցրել է 40.000 հեծյալ և 70.000 հետևակային, ինչը ակնհայտորեն չի համապատասխանում իրականությանը: Կարծում եմ, որ այս պարագայում պետք է առաջնորդվել «Մեկ զրո պակասեցնելու» մեթոդով՝ պարտվող կողմի կորուստները գնահատելով 11.000-ի շրջանակում:

⁴ «Հասան Ռումլու «Պատմություն»; Իսբանդեր Մուևի «Աբբասի պատմությունը»; Շարաֆ խան Բադիշեյի «Պատմություն», գիրք 3, բաժին 1, գլուխ 6; Հովհաննես Արճիշեյի «Տարեգրություն»; Երեմիա Ջյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 9:

⁵ Շարաֆ խան Բադիշեյի «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 2, 4:

1536 թվականի գարնանը Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 40.000) ասպատակեց Գուզարբի արևելքը և նահանջեց¹, սակայն վրաց պետական միավորների համար այժմ գլխավոր սպառնալիքը ամեն դեպքում արդեն գալիս էր Օսմանյան սուլթանությունից: Իրոք, 1536 թվականի հուլիսի 16-ին Բաբերդից առաջխաղացած Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) Տայքի ճ-մ-ում հաղթեց Բագրատ II-ի գլխավորած Իմերեթիայի թագավորության բանակին (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 5.000), որից հետո ասպատակեց Տայքն ու Գուզարբի արևմուտքը և նահանջեց²:

Նույն այս ժամանակ Սեֆյանների արևելյան սահմանների ուղղությամբ կյանքի կոչվեց Շայբանյանների ռազմական մեթենայի հերթական հարվածը և միայն տարվա վերջում էր, որ պաշտոնական Թավրիզը վերականգնեց հավասարակշռությունը Արևելքում: Արդյունքում արդեն 1537 թվականի գարնանը Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 40.000) կրկին ասպատակեց Գուզարբի արևմուտքը և նահանջեց³: Միաժամանակ, սակայն, պաշտոնական Թավրիզը ինդիր դրեց նաև վերջնականապես ոչնչացնել մինչ այդ թեկուզ ենթակայի կարգավիճակով, բայց այնուհանդերձ իր գոյությունը շարունակող Շիրվանշահերի Եմիրությունը:

Արդյունքում՝ 1537 թվականի ամռանը Սեֆյանների շահության բանակը (20.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 1.000) Շիրվանշահերի Եմիրության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) գրավեցին Գաբալան ու Սուրհավը (վերջինը՝ Գաբալայի մոտ)⁴: Շիրվանշահերի Եմիրության դիմադրական հնարավորությունները, սակայն, դեռևս չէին սպառվել և, հենց դրանք էլ իրար բերելով, Շիրվանշահերի Եմիրության վերջին Եմիր Շահռուհ իբն Ֆառուխը (1520-1537) փորձ կատարեց փրկել իրավիճակը:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1537 ամառ - աշուն – Կապադակի ճ-մ (= Գաբալայի ճ-մ)⁵

Թահմասպ I-ի եղբայր Ալիաս-Միրզայի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 19.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 900) սկսեցին մոտենալ Շահռուհ իբն Ֆառուխի գլխավորությամբ քաղաքի շրջակայքում ամրացած Շիրվանշահերի Եմիրության բանակին (մոտ 1.000):

I փուլ – Սեֆյանների շահության բանակը պարտության մատնեց կիրճում ամրացած Շիրվանշահերի Եմիրության բանակին, որից հետո սկսեց քաղաքի պաշարումը:

II փուլ – Չորս ամիս անց Շաքիի Եմիրության բանակը փորձեց անակնկալ հարձակումով պարտության մատնել Սեֆյանների շահության բանակին, սակայն ծանր կորուստներով հետ շարտվեց: Այս պայմաններում, չտեսնելով դիմադրության այլևս և ոչ մի հնարավորություն, Շիրվանշահերի Եմիրության բանակը ապստամբեց և, ձերբակալելով Շահռուհ իբն Ֆառուխին ու վերջինիս հանձնելու գնով ապահովության երաշխիքներ ստանալով, հանձնվեց:

Յայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 800 զինվոր: Շիրվանշահերի Եմիրությունը ոչնչացավ, իսկ նրա տարածքն անցավ Սեֆյանների շահությանը:

1538 թվականի ամռանը Սալմաստի ճ-մ-ում Չեյնալ-բեկի գլխավորությամբ Օսմանյան սուլթանության կողմում հանդես եկող և հետախուզությամբ զբաղված Շամբոյանների Եմիրության բանակի մի մասը (մոտ 100) անակնկալ հանդիպեց իր հերթին հետախուզությամբ զբաղված ու Սեֆյանների շահության կողմում հանդես եկող Շամբոյանների Եմիրության բանակի մյուս մասին (մոտ 80) և հաղթեց նրան⁶: Որպես պարգև տարած հաղթանակի՝ Վանի օսմանյան կառավարչի հրամանով Շամբոյանների գործող Եմիր Մուհամմեդ-բեկը սպանվեց, իսկ Չեյնալ-

¹ Թադեոս Սեբաստացի «Ռումաց ժամանակագրություն»:

² Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»:

³ Թադեոս Սեբաստացի «Ռումաց ժամանակագրություն»:

⁴ Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4:

⁵ Իսբանդեր Մուշի «Աբբասի պատմությունը»; Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»; Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4; Թադեոս Սեբաստացի «Ռումաց ժամանակագրություն»; Մարտիրոս Դ՝Առաքել «Ժամանակագրություն»:

⁶ Շարաֆ խան Բադիշեյի «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 2:

բեկը, հաջորդելով հորեղբորը, ի վերջո վերջնականապես զբաղեցրեց Շամբոյանների եմիրության եմիրի պաշտոնը: Հարկ է նշել, սակայն, որ, չնայած քրդերի մոտ առկա ներքին խմորումներին, ակտիվ ընդհարումները տարածաշրջանի երկու առաջատար տերությունների միջև այս ժամանակ արդեն մեծ հաշվով դադարել էին, ինչն իր հերթին հնարավորություն տվեց պաշտոնական Ստամբուլին ակտիվանալ բալկանյան ճակատում:

Իրոք, Արևելքում հերթական անգամ անցնելով ռազմավարական պաշտպանության և շեշտադրելով Վանա լճի շրջակայքում, ինչպես նաև ավելի հյուսիս ձգվող տարածքներում ցրված ամրությունները որպես պաշտպանական գիծ ունենալու, քրդերի մոտ ազդեցությունը պահպանելու, ինչպես նաև սահմանային լայն մի «մահվան գոտի» ստեղծելու ռազմավարությունը, ինչպես մի ժամանակ Սուլուրի պարագայում էր եղել, պաշտոնական Ստամբուլը նույն այս ժամանակ հերթական անգամ որոշել էր ակտիվանալ արդեն բալկանյան սահմանում: Վերջին հանգամանքին իրենց հերթին դեմ չէին, սակայն, նաև Շայբանյանների հետ սեփական տերության արդեն արևելյան սահմաններում շարունակական խնդիրներ ունեցող Սեֆյանները: Արդյունքում՝ կողմերի միջև մոտ 10 տարով սահմանային ընդհանուր խաղաղ դրություն հաստատվեց, թեև վերջնական խաղաղություն այդպես էլ չկնքվեց:

1538 թվականի հուլիսի 9-ից մինչև նոյեմբերի 27 Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 300.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 100, այդ թվում Սինան Մեծ Հայրը) Մուլղովայի հոսսադարության բանակից (մոտ 5.000) գրավեցին Մուլղովան¹, ավելի ուժեղացնելով օսմանյան իշխանությունը տեղում: Իր հերթին շուտով, օգտվելով արևելքում պաշտոնական Ստամբուլի պասիվությունից, Թահմասպ I-ը որոշեց անդրադարձ կատարել վրացական իշխանություններին և ամենից առաջ Զարթլիի թագավորությանը:

1541 թվականի գարնանը Գանձակից աննկատ արշաված Սեֆյանների շահության բանակը (12.000) Զարթլիի թագավորության բանակից (մոտ 500) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 150) անակնկալ գիշերային հարվածով գրավեց Տփղիսը²: Սրանից կարճ ժամանակ անց՝ 1541 թվականի նույն գարնանը, Տփղիսից արշաված Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 8.000) Զարթլիի թագավորության բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 500) պաշարեց Շամշուղեն և ստիպեց հանձնվել, ընդ որում հանձնվողներից նրանք, որոնք իսլամ չընդունեցին, սպանվեցին³: 1542 թվականի գարնանը, սակայն, Լուարսաբ I-ի գլխավորությամբ հակահարձակման անցած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 300) Սեֆյանների շահության կայազորից (մոտ 500) անակնկալ հարվածով գրավեցին Տփղիսը⁴, որից հետո Սեֆյանների շահության հետ հարաբերություններում հավասարակշռությունն, ըստ էության, վերականգնվեց:

1543 թվականի ապրիլի 9-ին կրկին որոշակիորեն ակտիվացած ջալալիները (մոտ 10.000) ասպատակեցին Թոթաթի շրջակայքը⁵, սակայն նույն այս ժամանակ սկիզբ առավ պաշտոնական Ստամբուլի հերթական ակտիվությունը՝ այս անգամ ուղղված քրիստոնյաների դեմ: Արդյունքում՝ նույն 1543 թվականի ամռանը Ղարազադի ճ-մ-ում (Տայթի հարավ) Բագրատ II-ի գլխավորած Իմերեթիայի թագավորության բանակը (մոտ 30.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 7.000) հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության առաջխաղացած բանակին (20.000)⁶: Սա, սակայն, միայն սկիզբն էր:

¹ Այս իրադարձության սկզբնաղբյուրները չեն նշվել՝ ելնելով Օսմանյան սուլթանության բանակում ոչ հարկադիր ծառայած և իսլամ ընդունած հայերի հետ կապված իրադարձությունները լուսաբանելու իմ որոշեցրած դիրքորոշումից:

² Իսթանդեր Մուևի «Աբբասի պատմությունը»; Փարսադան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 6; «Զարթլի-Ցխովրեթա», Անանուն «Բագրատունիների թագավորության պատմություն 1452-1605 թվականների»; «Նոր Զարթլի-Ցխովրեթա», Բերիա Էգնատաշվիլի «Ժամանակագրություն»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Վախտեթի և Հերթի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 117; Չաբարիա Զանաբեցի «Հայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 7; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Թադեոս Սեբաստացի «Ռումաց ժամանակագրություն»; Մարտիրոս Դ՝Առաքել «Ժամանակագրություն»; Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»; Եսայի Հասան-Ջալալյան «Համառոտ պատմություն Աղվանից աշխարհի», գլուխ 2:

³ Իսթանդեր Մուևի «Աբբասի պատմությունը»; Փարսադան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 6:

⁴ «Զարթլի-Ցխովրեթա», Անանուն «Բագրատունիների թագավորության պատմություն 1452-1605 թվականների»; «Նոր Զարթլի-Ցխովրեթա», Բերիա Էգնատաշվիլի «Ժամանակագրություն»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Իսթանդեր Մուևի «Աբբասի պատմությունը»:

⁵ Անդրեաս Եվդոկացի «Ժամանակագրություն»:

⁶ «Զարթլի-Ցխովրեթա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների»; «Զարթլի-Ցխովրեթա», Անանուն «Բագրատունիների թագավորության պատմություն 1452-1605 թվականների»; «Զարթլի-Ցխովրեթա», Անանուն «Բագրատունիների թագավորության պատմություն»:

Իրոք, 1545 թվականի ամռանը տեղի ունեցած Բասենի ճ-մ-ում (= Սոխիստավի ճ-մ) Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 70.000), օգտվելով մեսիների դավաճանությունից, հաղթեց Բագրատ II-ի և Լուարսաբ I-ի գլխավորած Իմերեթիայի ու Զարթլիի թագավորությունների միացյալ բանակին (մոտ 50.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 15.000)¹: Այս պարտությունը վրացական երկու թագավորությունների համար ծանր հետևանք ունեցավ և, ըստ էության, նրանց Սամցխե արժեցավ, քանի որ արդյունքում Բագրատ II-ը հեռացավ Իմերեթիայի թագավորության խորքային շրջաններ, իսկ Սամցխեի վերահռչակված աթաբեկության աթաբեկ էլ հռչակվեց Զեյ-խոսրով Ջակելին (1545-1573): Ավելին, բնականաբար լարված հարաբերություններ ունենալով վրացական մյուս պետական միավորների հետ, նորընծա աթաբեկը գահը զբաղեցնելուց հետո սկսեց ընդգծված մի քաղաքականություն վարել՝ Օսմանյան սուլթանության օգտին և վրացական մյուս պետական միավորների դեմ: Նույն այս ժամանակ քրիստոնյաների ուղղությամբ իր հերթին աստիճանաբար ակտիվանում էր նաև Սեֆյանների շահությունը, ինչն արդյունքում կրկին բերելու էր մարտական գործողությունների ծավալի կտրուկ ակտիվացմանը:

Արդյունքում՝ 1546 թվականի դեկտեմբերից մինչև 1547 թվականի մարտ Երևանից առաջխաղացած Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 80.000) ասպատակեց Գուգարքը, ինչպես նաև Զարթլիի թագավորության մնացած տարածքը, սակայն, խուսափելով Սամցխեի աթաբեկության տարածքում կենտրոնացող Օսմանյան սուլթանության բանակի (մոտ 100.000) հետ հնարավոր բախումից, նահանջեց Գանձակ, որից հետո հիմնական ուժերով վերադարձավ Թավրիզ²: Ի պատասխան սրա՝ 1547 թվականի ապրիլից մինչև մայիս Լուարսաբ I-ի, Լևան արքայի և Զեյ-խոսրով Ջակելու գլխավորած Զարթլիի ու Կախեթիի թագավորությունների, ինչպես նաև Սամցխեի աթաբեկության միացյալ բանակը (մոտ 50.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 15.000) ասպատակեցին Գանձակի շրջակայքը ու Աղվանքը և նահանջեցին³: Դրանից հետո վրաց դաշնակից ուժերը հարվածն ուղղեցին դեպի արևմուտք և արդյունքում 1547 թվականի հունիսից մինչև հուլիս ոտնատակ տվեցին Տայքը և Գուգարքի արևմուտքը, որից հետո հետ քաշվեցին⁴: Վերջին իրադարձությունների ֆոնին, սակայն, սպասելի ճգնաժամ ապրեցին արդեն նաև Զեյ-խոսրով Ջակելու հարաբերությունները իրեն չպաշտպանած Օսմանյան սուլթանության հետ և արդյունքում 1547 թվականի օգոստոսին Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց Տայքի հարավը՝ գցելով այն իր տիրապետության տակ⁵: Վրաց պետական միավորների համար, սակայն, նույն այս ժամանակ առավել մեծ վտանգն այնուհանդերձ գալիս էր մյուս կողմից, քանզի հենց նույն այս ժամանակ էլ անհամեմատ ավելի մեծ ծավալի մի հարված սկիզբ առավ կրկին Սեֆյանների շահությունից:

Իրոք, չնայած վերջին դաշինքին, Զեյ-խոսրով Ջակելին շարունակում էր չափազանց դժգոհ մնալ և Լուարսաբ I-ից, և պաշտոնական Ստամբուլից: Միաժամանակ իր հերթին, հաշվի առնելով օսմանյան վերջին հարվածը Տայքի ուղղությամբ, արդեն պարզ էր նաև, որ պաշտոնական Ստամբուլը հետագայում ոչ միայն չի աջակցելու Սամցխեի աթաբեկին, այլև նույնիսկ գրավելու է նրա իշխանությունը: Եվ ահա Զեյ-խոսրովը կտրուկ կերպով փոխեց իր քաղաքական նախասիրությունները և, լքելով ինչպես Օսմանյան սուլթանության սուլթանին, այնպես էլ վրաց հավատակից արքաներին, որոշեց վերջնականապես անցնել պաշտոնական Թավրիզի կողմը: Արդյունքում՝ Սամցխեի աթաբեկը ոչ միայն, ըստ էության, լքեց նախկին դաշնակիցներին և

1452-1605 թվականների»; Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարքի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Եգեթի, Աբխազիայի և Իմերեթիայի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»; Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»; Սուլաբզադե «Պատմություն»; Թադեոս Սեբաստացի «Ռումաց ժամանակագրություն»:

¹ «Զարթլի-Ցխովրեթ», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների»; «Նոր Զարթլի-Ցխովրեթ», Բերիա Էգնատաշվիլի «Ժամանակագրություն»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարքի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Եգեթի, Աբխազիայի և Իմերեթիայի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 117:

² Փարսադան Գորգիշանիժե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 7; Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարքի կյանքը»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 117; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»; Իսբանդեր Մունշի «Աբբասի պատմությունը»; Աբբաս-գուլի-աղա Բաբիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4:

³ Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթիի և Յեթի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարքի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»:

⁴ Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարքի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Եգեթի, Աբխազիայի և Իմերեթիայի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»; Փարսադան Գորգիշանիժե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 8:

⁵ Զարթլի-Ցխովրեթ», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների»:

ընդունեց Սեֆյանների տիրակալի գերիշխանությունը, այլև արդյունքում Թահմասպ I-ին համոզեց նաև հարված հասցնել Զարթիի թագավորությանը: Մինչ այս, սակայն, արևելյան ուղղությամբ սկիզբ առավ Արևելքում զարգացող վերջին իրադարձություններից իր հերթին որոշակիորեն խոցված պաշտոնական Ստամբուլի հերթական հարվածը, որն էլ իրենով հենց, գոնե առժամանակ, ստվերի տակ թողեց ամեն ինչ:

Նախորդ անգամ պաշտոնական Ստամբուլում օգտվել էին շահին դավաճանած և սուլթանության կողմն անցած Ուլամեի ծառայություններից, սակայն այս անգամ ի հայտ եկավ ավելի բարձրատոհմիկ ևս մեկ դավաճան, քանզի Թահմասպ I-ի եղբայր Ալիաս-Միրզան, Շիրվանշահերի էմիրության ոչնչացումից հետո ցանկանալով սեփական պետությունը ստեղծել Աղվանքի տարածքում, մինչ այդ ապստամբել էր, սակայն անհաջողության էր մատնվել և ապաստանել էր Օսմանյան սուլթանությունում: Իր հերթին պաշտոնական Ստամբուլին լրացուցիչ լավատեսության հիմքեր էր տալիս նաև այն հանգամանքը, որ Սեֆյանների շահությունում հերթական ներքին պայքարն էր ի հայտ եկել և ռազմական բացահայտ ընդհարումում իրար էին եկել այս անգամ արդեն Աֆշարներն ու Չուլքադարյանները: Այս առումով հարկ է նշել, որ, թեև թշնամու ներխուժման հենց նախօրյակին Թահմասպ I-ն այնուհանդերձ կարողացավ հաշտեցնել թշնամական երկու այս ճամբարներին, սակայն մի կողմից հաշտությունն, ըստ էության, ձևական էր, իսկ մյուս կողմից էլ դա արդեն չէր կարող կանխել օսմանյան ռազմական մեքենայի հարվածը:

Արդյունքում՝ 1548 թվականի հուլիսի սկզբից մինչև հուլիսի վերջ Սուլեյման I Մեծի գլխավորությամբ Բասեն-Վանանդ-Կարս-Շիրակ-Արագածոտն-Ոստան Յայոց-Արած-Ուրծածոր-Նախիջևան-Գողթն-Բաքեան-Գաբիթյան երթուղով ասպատակելով արշաված Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 250.000) Սեֆյանների շահության բանակից (մոտ 1.000) առանց լուրջ մարտերի գրավեց Թավրիզը և ողջ Ատրպատականը, սակայն, ինչպես նախորդ անգամներում եղավ, պարենի խիստ պակասի պատճառով կանգնելով լուրջ դժվարությունների առաջ, Թավրիզ-Գաբիթյան-Բաքեան երթուղով հեռացավ գրաված տարածքներից՝ միաժամանակ վերակառուցելով Կարսի ամրությունները¹: 1548 թվականի օգոստոսի 18-ից 25-ը Սուլեյման I Մեծի գլխավորությամբ Թավրիզից նահանջող Օսմանյան ռազմական մեքենան գրավեց Վանը, որից հետո, կայազոր թողնելով այստեղ, մտավ նաև Արճեշ, ավերեց այն և շարունակեց նահանջը²: Նույն 1548 թվականի սեպտեմբերի սկզբին Անի-Կեմախ ամրոցի ճ-մ-ում Սուլեյման I Մեծի ընդհանուր ղեկավարությամբ Խլաթից և Արճեշից առաջացող Օսմանյան սուլթանության բանակի (մոտ 200.000) առաջապահը (մոտ 5.000) Օսման փաշայի գլխավորությամբ անակնկալ գիշերային հարձակումով հաղթեց Սեֆյանների շահության ճամբարած բանակին (մոտ 10.000), որից հետո հիմնական բանակը հեռացավ Սեբաստիա և Ամիդ³: Այսպիսով՝ պաշտոնական Ստամբուլի հասցրած հերթական հզոր հարվածը, ինչքան արդյունավետ զուտ ռազմական առումով և մարտավարական մակարդակում, ռազմավարական մակարդակում, ըստ էության, հերթական անգամ ավարտվեց անարդյունք: Այս առումով հարկ է նշել, որ օսմանյան ռազմական մեքենան իր հզոր այդ հարվածի մեջ առժամանակ սպառել էր սեփական ուժերը և արդյունքում,

¹ Հասան Ռումլու «Պատմությունը»; Իբրահիմ Փեչլի «Պատմություն»; Ֆերիդուն-բեկ «Սուլթանների գրություններ»; Սոլաքադե «Պատմություն»; Շարաֆ խան Բադիշեյի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»; Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4; Աստվածատուր Գրիչ «Յիշատակարան 1548 թվականի»; Երեմիա Զյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 9; Անանուն Վալախացի «Ժամանակագրություն»; Անդրեաս Եվդոկացի «Ժամանակագրություն»; Թադեոս Սեբաստացի «Ռուսաց ժամանակագրություն»; Գրիգոր Կամախեցի «Ժամանակագրություն»; Ամիրաս Երզնկացի «Տարեգրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 51, 56; Անանուն «Մասնավոր ժամանակագրություն»; Չաբարիա Զանաբեռցի «Յայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 7; Դավիթ Բադիշեյի «Ժամանակագրություն»; Վարդան Բադիշեյի «Ժամանակագրություն»; Ղևոնդ Տոպեցի «Ժամանակագրություն»; Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»; Արամ «Ճանապարհորդություն»; «Զարթիս-Ցիվիլիզացի», Անանուն «Բագրատունիների թագավորության պատմություն 1452-1605 թվականների»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիի պատմությունը»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 117; Աղամ Օլեարիուս «Ճանապարհորդություն Մոսկովիա և Պարսկաստան», գիրք 5, գլուխ 29:

² Հասան Ռումլու «Պատմությունը»; Իբրահիմ Փեչլի «Պատմություն»; Ֆերիդուն-բեկ «Սուլթանների գրություններ»; Սոլաքադե «Պատմություն»; Շարաֆ խան Բադիշեյի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»; Իբրահիմ Փեչլի «Պատմությունը»; Աստվածատուր Գրիչ «Յիշատակարան 1548 թվականի»; Երեմիա Զյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 9; Անանուն Վալախացի «Ժամանակագրություն»; Գրիգոր Վարադեցի «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Անանուն Վանեցի «Վասպուրական աշխարհի անցողաբժը»; Մարտիրոս Խալիֆա «Ժամանակագրություն»; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 51; Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»:

³ Հասան Ռումլու «Պատմությունը»; Իբրահիմ Փեչլի «Պատմություն»; Սոլաքադե «Պատմություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Երեմիա Զյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 9; Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»:

փորձելով գոնե մի ինչ-որ կերպ պահել ձեռք բերած դիրքերը, հիմնական հարվածի ավարտից հետո վերջինիս հետևեցին իրենց չափերով ավելի սահմանափակ հարվածներ:

Որպես հետևանք՝ 1548 թվականի սեպտեմբերի կեսին Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց Մուշի շրջակայքը և Նահանջեց¹, իսկ 1548 թվականի սեպտեմբերի նույն կեսին էլ Վանից առաջխաղացած Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 1.000) Յերի ճ-մ-ում հաղթեց քաղաքի կայազորը կազմող Շամբոյանների էմիրության բանակին (մոտ 500)²: Նույն այս ժամանակ Ստամբուլում չմոռացան նաև վրացական պետական միավորների մասին և արդյունքում 1548 թվականի սեպտեմբերի կեսից մինչև հոկտեմբերի կես Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 30.000) Սամցխեի աթաբեկության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 3.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 1.500) գրավեց Բերկան, Գեմեք, Փանիկ, Բերնակ, Կեչեկ, Սամագրի և Ահարիս ամրոցները (Արարատ, Վանանդ գավառի հյուսիս)³: Շուտով, սակայն, սկիզբ առավ նաև արդեն պաշտոնական Թավրիզի կողմից հղացած հակահարվածը:

Արդյունքում՝ 1548 թվականի սեպտեմբերի վերջից մինչև հոկտեմբերի վերջ Թահմասա I-ի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող և մասերի բաժանված Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 80.000) ասպատակեց Արճեշը, Արծկեն, Խլաթը, Վանը, Երզնկան, Կարինը, Մուշը, Խուրը, Բաղեշը ու նրանց շրջակայքը⁴: Իր հերթին 1548 սեպտեմբերի վերջին շահադադե Իսմայիլի գլխավորությամբ շրջակայքն ասպատակող Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 40.000) Կարսի ճ-մ-ում հաղթեց Օսմանյան սուլթանության բանակին (15.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներին (5.000), ինչից հետո մտավ քաղաք ու ավերեց⁵: Ավելին, շարունակելով առաջխաղացումը արևմտյան ուղղությամբ, 1548 թվականի հոկտեմբերի կեսին Բասենի ճ-մ-ում Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 2.000) ևս մեկ հաղթանակ տարավ Օսմանյան սուլթանության բանակի (5.000) նկատմամբ⁶: Մեկ այլ հաղթանակ տաղանդավոր շահադադեն շահեց արդեն 1548 թվականի հոկտեմբերի վերջի Բաբերդի ճ-մ-ում, որից հետո նրա ռազմիկները ասպատակեցին Երզնկայի շրջակայքը և Նահանջեցին⁷: Եվ վերջապես 1548 թվականի հոկտեմբերի նույն վերջին Բերկրիի ճ-մ-ում Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 1.000) ևս մեկ անգամ հաղթեց Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 1.000)⁸, որից հետո Սեֆյանների հարվածային բանակը իր հիմնական ուժերը հետ քաշեց Ատրպատական: Այսպիսով իրադարձությունները հարավում սպառվեցին, սակայն սիզբ առնում նոր իրադարձություններ, որոնք այս անգամ պետք է զարգանային արդեն հյուսիսային ուղղությամբ:

1548 թվականի դեկտեմբերից մինչև 1549 թվականի փետրվար Լուարսաբ I-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 7.000) ասպատակեցին Գուգարքի արևմուտքը և Նահանջեցին⁹: Իր հերթին, 1549 թվականի զարնակը Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) Սամցխեի աթաբեկության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 500) պաշարեց Արտանուշը ու, թեև չկարողացավ գրավել այն, բայց այնուհանդերձ իր տիրապետությունը հաստատեց ողջ Տայքի և

¹ Հասան Ռումլու «Պատմությունը»:

² Հասան Ռումլու «Պատմությունը»; Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»; Սոլաքզադե «Պատմություն»; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 3, բաժին 2, գլուխ 2:

³ Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»:

⁴ Հասան Ռումլու «Պատմությունը»; Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»; Սոլաքզադե «Պատմություն»; Իսբանդեր Մուշի «Աբբասի պատմությունը»; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանյանների և պարսից տիրակալների պատմություն»; Զյաթիբ Չելեբի «Աշխարհի հայելի», գլուխ 41; Անանուն «Յիշատակարան 1548 թվականի»; Թադեոս Սեբաստացի «Ռումաց ժամանակագրություն»; Աստվածատուր Գրիչ «Յիշատակարան 1548 թվականի»; Անանուն Վալախացի «ժամանակագրություն»; Գրիգոր Կամախեցի «ժամանակագրություն»; Ամիրաս Երզնկացի «Տարեգրություն»; Խաչատուր Աբեղա «ժամանակագրություն»; Անանուն Ամասիացի «ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»; Դավիթ Բաղիշեցի «ժամանակագրություն»; Վարդան Բաղիշեցի «ժամանակագրություն»; Չաքարիա Զանաբեդեցի «Յայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 7; Սարտիրոս Դ՝Առաքել «ժամանակագրություն»; Ղևոնդ Տոսպեցի «ժամանակագրություն»; Յովհաննես Սեբաստացի «Սեբաստիայի պատմությունը», գլուխ 7; «Զարթլի-Ցիսովրեք», Անանուն «Բագրատունիների թագավորության պատմություն 1452-1605 թվականների»; «Զարթլի-Ցիսովրեք», Անանուն «Բագրատունիների թագավորության պատմություն 1452-1605 թվականների»:

⁵ Իսբանդեր Մուշի «Աբբասի պատմությունը»; Հասան Ռումլու «Պատմությունը»; Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»:

⁶ Իսբանդեր Մուշի «Աբբասի պատմությունը»:

⁷ Հասան Ռումլու «Պատմությունը»; Իսբանդեր Մուշի «Աբբասի պատմությունը»:

⁸ Հասան Ռումլու «Պատմությունը»; Իսբանդեր Մուշի «Աբբասի պատմությունը»:

⁹ Փարսադան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 8; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարջքի կյանքը»; Հասան Ռումլու «Պատմությունը»; Իսբանդեր Մուշի «Աբբասի պատմությունը»:

Գուգարքի արևմտյան ու կենտրոնական գավառների նկատմամբ¹: Ավելին, շարունակելով հարվածները, 1549 թվականի արդեն ամռանը Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 100.000) Սամցխեի աթաբեկության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 3.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 1.500) գրավեց Թորթում, Նեջա, Միրախոր, Մեծ Աղչաղալա, Թեփկերդ, Էշրեդ, Փոքր Աղչաղալա, Փերթթերի ու ևս 15 ամրոց (Գուգարք)²: Այսպիսով՝ Զեյ-խոսրով Ջակելին շարունակում էր ծանր գին վճարել Թահմասա I-ի դաշնակիցը համարվելու կարգավիճակի համար և, չնայած հենց իրենք էին անագնիվ եղել երեկվա դաշնակցի հարցով և ոտնձգություն էին իրականացրել նրա նկատմամբ, սակայն Ստամբուլում ոչ մի կերպ չէին կարողանում ներել Սամցխեի աթաբեկի դիրքորոշման վերջին փոփոխությունը: Նույն այս ժամանակ, սակայն, ուժեղանում էին ցանկությունները մասնակցել հյուսիսում զարգացող իրադարձություններին նաև Թավրիզում:

Իրոք, դեռևս 1548 թվականի նոյեմբերին շրջակայքն ասպատակած Սեֆյանների շահության, ինչպես նաև Կախեթի թագավորության միացյալ բանակի մի մասը (մոտ 50.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 1.000) Շաքիի խանության բանակից (մոտ 1.000) գրավեցին Գուլաստայնը, որից հետո առանց լուրջ մարտերի մտան Շաքի³: Շաքիի խանության կիսաանկախ դրությունը վերջ տրվեց, ինչից հետո բնականաբար պաշտոնական Թավրիզի օրակարգ մտավ նաև վրացական խնդիրը:

Կախեթի թագավորության արքա Լևանը հնարավորինս արագ ընդունեց Թահմասա I-ի գերիշխանությունը և դրանով ոչ միայն խուսափեց Շաքիի խանությանը բաժին հասած ճակատագրից, այլև նման վարքագիծը խրախուսել ձգտող Սեֆյանների տիրակալի կողմից նույնիսկ բավականին թանկարժեք նվերներ ու արտոնություններ ստացավ: Զարթլի թագավորության արքա Լուարսաբ I-ը, սակայն համառեց, իսկ ստեղծված պայմաններում էլ հապաղելու բոլոր հիմքերը տեսավ նաև Իմերեթիայի թագավորության արքա Բագրատ II-ը: Արդյունքում՝ շահի դաշնակից համարվող Զեյ-խոսրով Ջակելու մշտական բողոքները, ինչպես նաև հենց նոր ավարտված օսմանյան հարվածը հետ մղելու գործում Զարթլի թագավորության արքայի ոչ միանշանակ դիրքորոշումը և նրա վերջին այդ անհնազանդությունը լուրջ փաստարկ հանդիսացան այս ուղղությամբ հարված հասցնելու համար: Ավելին, 1550 թվականի զարնանը Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց Տայքը և Նահանջեց⁴, ինչն էլ վերջնականապես ամրապնդեց Թահմասա I-ի վճռականությունը՝ գործել հյուսիսային ուղղությամբ: Այս առումով հատկանշական էր այն հանգամանքը, որ Բագրատ II-ը բառացիորեն վերջին պահին այնուհանդերձ ընդունեց Թահմասա I-ի գերիշխանությունը, թեև դա գործնական էական հետևանքներ այդպես էլ չունեցավ, սակայն Լուարսաբ I-ն այնուհանդերձ մնաց անհողորդ:

Որպես հետևանք, 1551 թվականի աշնանը Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 100.000) Զարթլի թագավորության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 500) հերթական անգամ գրավեց Տիդիսը, որից հետո ուժեղ կայազոր թողեց քաղաքում⁵: Դրանից հետո 1551 թվականի դեկտեմբերից մինչև 1552 թվականի մարտ Սեֆյանների ռազմական մեքենան տիրեց Թմբկաբերդ, Վահանավանք, Վարնեթի (վերջին երկուսը՝ Թմբկաբերդի մոտ), Բարձուք, Աժդուր, Բիրտվեսի (վերջինը՝ Գուգարք, Տաշիր գավառի հյուսիս, Շամշուլդեից մոտ 10 կմ հյուսիս) և Ասպնջակ ամրոցներին, (Գուգարք, Ասպնջակ գավառ), ինչպես նաև Գորիին, որից հետո հետ քաշվեց Արցախ⁶: Զարթլի թագավորությանը ծանր մի

¹ Զարթլիս-Ցիսովրեթա», Անանու «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների; Փարսադան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 8; Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարքի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»; Հասան Ռուսլու «Պատմությունը»; Իսթանդուր Մուլնի «Արքայի պատմությունը»:

² Իբրահիմ Փեչլի «Պատմություն»; Սուլթազադե «Պատմություն»; Ֆերիդուն-բեկ «Սուլթանների գրություններ»; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»; Հասան Ռուսլու «Պատմությունը»:

³ Հասան Ռուսլու «Պատմությունը»; Իսթանդուր Մուլնի «Արքայի պատմությունը»; Արքա-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4; «Նոր Զարթլիս-Ցիսովրեթա», Բերիա Էգնատաշվիլի «Ժամանակագրություն»; Վախուշտի Բագրատունի «Վախեթի և Յեթի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարքի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»:

⁴ Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարքի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»:

⁵ «Նոր Զարթլիս-Ցիսովրեթա», Բերիա Էգնատաշվիլի «Ժամանակագրություն»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Վախեթի և Յեթի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարքի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»: Այս մասին հայտնում է նաև Հասան Ռուսլուն և Իսթանդուր Մուլնին:

⁶ «Զարթլիս-Ցիսովրեթա», Անանու «Բագրատունիների թագավորության պատմություն 1452-1605 թվականների»; Փարսադան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 8; «Նոր Զարթլիս-Ցիսովրեթա», Բերիա Էգնատաշվիլի «Ժամանակագրություն»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարքի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»; Հասան Ռուսլու «Պատմությունը»; Իսթանդուր Մուլնի «Արքայի պատմությունը»; Իբրահիմ Փեչլի «Պատմություն»:

հարված հասցվեց, սակայն այն չբերեց վերջինիս նվաճմանը և, ապավինած սեփական թագավորության հյուսիսային շրջաններին, ինչպես նաև Կովկասյան լեռնաշղթային, Լուարսաբ I-ը շարունակեց հետագա պայքարը: Նույն այս ժամանակ, սակայն, խնդիրները որևէ կերպ պարզաբանված չէին նաև հարավում:

Իրոք, արդեն 1549 թվականի գարնանը Ուրմիայի ճ-մ-ում Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 1.000) հաղթեց Բաղեշից առաջխաղացած Շամսադդինյանների էմիրության բանակին (մոտ 2.000)¹: Իր հերթին, սակայն, 1549 թվականի ամռանը Վանից առաջխաղացած Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց Երևանի շրջակայքը և նահանջեց²: Ավելին, 1552 թվականի գարնանը Վանից առաջխաղացած Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 5.000) կրկին անգամ ասպատակեց Երևանի շրջակայքը և նահանջեց³: Ի տարբերություն նախորդ անգամվա, սակայն, այս անգամ պաշտոնական Ստամբուլը կրկին դեմ հանդիման դուրս եկավ պաշտոնական Թավրիզի կողմից մի քանի տարի նախապատրաստվող հակահարվածին: Իրոք, Թահմասպ I-ը հենց Նոր Էր ավարտել խոշոր գործողությունները Զարթլիի թագավորության դեմ և առկա էին բոլոր պայմաններն այս անգամ արդեն արևմտյան ուղղությամբ հարված հասցնելու համար:

Արդյունքում՝ 1552 թվականի օգոստոսի սկզբից մինչև դեկտեմբեր Թահմասպ I-ի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող և մասերի բաժանված Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 120.000) ասպատակեց Վասպուրականը, Տուրուբերանը ու Արարատը և նահանջեց⁴: Ավելին, կրկին ի տարբերություն նախորդ անգամվա, այս անգամ Թահմասպ I-ը սեփական ռազմական մեքենայի առաջ հստակ խնդիր էր դրել ոչ միայն ոտնատակ տալ հակառակորդին ենթակա շրջանները, այլև ոչնչացնել տեղում գործող օսմանյան զինվորական կայազորները՝ դրանով իսկ, ըստ էության, կազմալուծելով հակառակորդի ողջ պաշտպանական համակարգը Հայաստանում: Որպես հետևանք՝ 1552 թվականի օգոստոսի սկզբին քաղաքի շրջակայքն ասպատակած Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 10.000) Օսմանյան սուլթանության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 100) գրավեց իսլաթը⁵:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերումների տեսքով.

1552 օգոստոսի սկիզբ – Արճեշի ճ-մ⁶

Քաղաքը շրջակայքն ասպատակած Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 10.000) պաշարեց այն Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 50):

I փուլ – Օգոստոսի կեսին Օսմանյան սուլթանության բանակը քաղաքից արտագրոհ իրականացրեց, սակայն, պարտություն կրելով բաց մարտում, հետ քաշվեց քաղաք:

II փուլ – Օգոստոսի կեսից մինչև դեկտեմբեր Սեֆյանների շահության բանակը օղակեց քաղաքը, սակայն ի վերջո հետ քաշվեց:

Հայերը կորցրին մոտ 40, դաշնակիցը՝ մոտ 900, թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր:

1552 օգոստոսի սկիզբ – Արծկեի ճ-մ⁷

Քաղաքը շրջակայքն ասպատակած Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 10.000) պաշարեց այն Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 50):

¹ Հասան Ռումլու «Պատմությունը»; Իսթանբուլ Մունշի «Աբբասի պատմությունը»:

² Հասան Ռումլու «Պատմությունը»; Իսթանբուլ Մունշի «Աբբասի պատմությունը»:

³ Հասան Ռումլու «Պատմությունը»; Անանուն Երուսաղեմից «Ժամանակագրություն»:

⁴ Եղիա Եպիսկոպոս «Հիշատակարան 1552 թվականի»; Անանուն Վասպուրականից «Հիշատակարան 1552 թվականի»; Երեմիա Զյույլորճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 9; Անանուն Երուսաղեմից «Ժամանակագրություն»; Հասան Ռումլու «Պատմությունը»; Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»:

⁵ Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»; Իսթանբուլ Մունշի «Աբբասի պատմությունը»; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»:

⁶ Հասան Ռումլու «Պատմությունը»; Իսթանբուլ Մունշի «Աբբասի պատմությունը»:

⁷ Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»; Հասան Ռումլու «Պատմությունը»:

I փուլ – Օսմանյան սուլթանության բանակը քաղաքից արտագրոհ իրականացրեց, սակայն, պարտություն կրելով բաց մարտում, հետ քաշվեց քաղաք:

II փուլ – Սեֆյանների շահության բանակը օղակեց քաղաքը, սակայն ի վերջո հետ քաշվեց:

Հայերը կորցրին մոտ 40, դաշնակիցը՝ մոտ 900, թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր:

Նույն այս ժամանակ, սակայն, ոչ պակաս և նույնիսկ ավելի արդյունավետ էր նաև այն հարվածը, որը պաշտոնական Թավրիզը հասցրեց ավելի հյուսիսային շրջանների նկատմամբ: Իրոք, 1552 թվականի օգոստոսի կեսին քաղաքի շրջակայքն ասպատակած Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 10.000) Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100) գրավեց Կարսը և հերթական անգամ ավերեց¹: Դրանից հետո, զարգացնելով հաջողությունը, 1552 թվականի օգոստոսի վերջին Բասենի ճ-մ-ում Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 10.000) հաղթեց Օսմանյան սուլթանության բանակին², որից հետո պատրաստվեց հարված հասցնել արդեն Կարինին: Մինչ այդ, սակայն, 1552 թվականի օգոստոսի վերջից մինչև սեպտեմբերի կես շրջակայքն ասպատակած Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 10.000) Օսմանյան սուլթանության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 500) գրավեց Ամյուկ ամրոցը³, իսկ 1552 թվականի սեպտեմբերի վերջին էլ Վանի ճ-մ-ում նույն Ամյուկից առաջխաղացած Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 10.000) հաղթեց Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 8.000), որից հետո ասպատակեց Վասպուրականը⁴:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1552 սեպտեմբերի վերջ – Քաղեշի ճ-մ⁵

Քաղաքը շրջակայքն ասպատակած Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 10.000) պաշարեց այն Շամսադդինյանների էմիրության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 50):

I փուլ – Շամսադդինյանների էմիրության բանակը քաղաքից արտագրոհ իրականացրեց, սակայն, պարտություն կրելով բաց մարտում, հետ քաշվեց քաղաք:

II փուլ – Շամսադդինյանների էմիրության բանակը քաղաքից կրկին արտագրոհ իրականացրեց, սակայն, հերթական անգամ պարտություն կրելով բաց մարտում, հետ քաշվեց քաղաք, թեև արդյունքում նահանջեց նաև հակառակորդը:

Հայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 700, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:

Այսպիսով՝ Վանա լճի շրջակայքում Սեֆյանների ռազմական մեքենան զգալի հաջողությունների հասավ: Կարծես մրցելով նախորդի հետ, սակայն, ավելի մեծ մի հաջողություն էլ չուտով ձեռք բերվեց կրկին հյուսիսային ուղղությամբ:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1552 հոկտեմբերի կես – Կարինի ճ-մ⁶

Շահգադե Իսմայիլի գլխավորությամբ քաղաքի շրջակայքն ասպատակող Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 8.000) սկսեց մոտենալ Իբրահիմ փաշայի գլխավորությամբ քաղաքում կենտրոնացած Օսմանյան սուլթանության բանակին (25.000):

I փուլ – Օրվա առաջին կեսին Սեֆյանների շահության բանակի առաջապահը հարձակում գործեց Օսմանյան սուլթանության բանակի առաջապահի վրա և պարտության մատնեց հակառակորդին, որը կորցրեց 300 ռազմիկ:

¹ Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»: Անանուն Երուսաղեմի «Ժամանակագրություն»:

² Հասան Ռումլու «Պատմությունը»:

³ Հասան Ռումլու «Պատմությունը»:

⁴ Հասան Ռումլու «Պատմությունը»:

⁵ Հասան Ռումլու «Պատմությունը»:

⁶ Հասան Ռումլու «Պատմությունը»: Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»: Սոլաբգադե «Պատմություն»: Լայնել Պլեմտրի «Ճանապարհորդություն»: Ադամ Օլեարիուս «Ճանապարհորդություն Մոսկովիա և Պարսկաստան», գիրք 5, գլուխ 29: Անանուն Երուսաղեմի «Ժամանակագրություն»:

II փուլ – Օրվա առաջին կեսին Սեֆյանների շահության բանակի մի ջոկատ (50) հարձակում գործեց քաղաքից առաջացած Օսմանյան սուլթանության բանակի մեկ այլ ջոկատի (250) վրա և ոչնչացրեց նաև այն: Այս ընթացում, սակայն, Օսմանյան սուլթանության հիմնական բանակը դուրս եկավ քաղաքից և մարտակարգ ընդունեց:

III փուլ – Կեսօրին Սեֆյանների շահության բանակը, աննկատ առաջխաղացում իրականացնելով թևերում, միաժամանակ նաև սահմանափակ ուժերով հարձակման անցավ կենտրոնում, որից հետո, կարճատև մարտից հետո դիմելով կեղծ փախուստի, դուրս քաշեց Օսմանյան սուլթանության բանակին քաղաքի մոտ զբաղեցրած ամուր պաշտպանական դիրքերից:

IV փուլ – Սեֆյանների շահության բանակի թևերը թիկունքային հարված հասցրին հակառակորդին և, շրջապատելով վերջինիս, արդեն օրվա երկրորդ կեսին ծանր պարտության մատնեցին: Օսմանյան սուլթանության բանակը կորցրեց 2.576 ռազմիկ:

V փուլ – Սեֆյանների շահության բանակը մինչև քաղաքի պարիսպներ հետապնդեց հակառակորդի փախչող բանակին և ծանր կորուստներ պատճառեց վերջինիս, ընդ որում Օսմանյան սուլթանության բանակը ծանր կորուստներ կրեց նաև դարպասներն անցնելու ժամանակ առաջացած հրմշտոցի ընթացքում:

VI փուլ – Սեֆյանների շահության բանակը շրջափակեց քաղաքը, սակայն, զերծ մնալով նրա գրոհից, ի վերջո ասպատակեց շրջակայքը և հետ քաշվեց:

Հաղթողները կորցրին մոտ 2.000, պարտվողները՝ մոտ 11.000 զինվոր:

1552 թվականի հոկտեմբերի վերջին Թահմասպ I-ի բանակը պաշարեց Արճեշը և մեծ դժվարությամբ կարողացավ գրավել այն միայն 1553 թվականի հունվարի վերջին¹: Նույն իրավիճակը, այդ թվում նաև ժամկետների առումով, կրկնվեց նաև Բերկրիի պարագայում²: Այս ընթացքում 1552 թվականի նոյեմբերին Խլաթի ճ-մ-ում Կարինից առաջացող Սեֆյանների շահության բանակը (150) հաղթեց Օսմանյան սուլթանության բանակին (300)³:

1553 թվականի սկզբի վիճակով Թահմասպ I-ն արդեն համարում էր, որ Վանա լճի ավազանում օսմանյան պաշտպանական համակարգի ոչնչացման խնդիրն իր ռազմական մեքենան, ըստ էության, կյանքի է կոչել, ինչն էլ հաշվի առնելով, առանց այդ էլ բավականին դժվարություն տեսած նույն այդ ռազմական մեքենան Սեֆյանների տիրակալը որոշեց հետ քաշել ելման դիրքեր՝ մինչ այդ, սակայն, ինչպես հարկն է բավարարում տալով իր ռազմիկներին: Արդյունքում՝ 1553 թվականի փետրվարից մինչև մարտ Թահմասպ I-ի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 70.000) ասպատակեց Վասպուրականը և Կորճայքը, որից հետո կենտրոնացավ Նախիջևանում⁴: Այս առումով հարկ է նշել, որ վերջին հարվածը մեծապես ուղղված էր ամենից առաջ հենց քրդերի դեմ, ինչի արդյունքում ծանր հարվածներ ստացած ընդհանրապես քրդերի և մասնավորապես Շամբոյանների էմիրության հարվածային հնարավորությունները լրջորեն սահմանափակվեցին: Զբաղարարվելով դրանով, սակայն՝ 1553 թվականի աշնանը Թահմասպ I-ի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 70.000) կրկին ասպատակեց Վասպուրականը և Կորճայքը, որից հետո կրկին կենտրոնացավ Նախիջևանում⁵:

1553 թվականի աշնանը Իմերեթիայի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց Տայքը ու Գուգարքի արևմուտքը և Նահանջեց⁶: Նույն այս ժամանակ, սակայն, արդեն հասունանում էր հերթական հարվածը, որը սեփական արևելյան սահմանների գլխին 1552 թվականին պայթած աղետը ոչ մի կերպ չմոռացած Սուլեյման I Մեծը Նախապատրաստում էր գրեթե արդեն 2 տարի:

¹ Հասան Ռումլու «Պատմությունը»; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 4; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»; Իսթանդեր Մունշի «Աբբասի պատմությունը»; Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»:

² Հասան Ռումլու «Պատմությունը»; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 3, բաժին 1, գլուխ 6; Իսթանդեր Մունշի «Աբբասի պատմությունը»:

³ Հասան Ռումլու «Պատմությունը»:

⁴ Հասան Ռումլու «Պատմությունը»; Իսթանդեր Մունշի «Աբբասի պատմությունը»:

⁵ Հասան Ռումլու «Պատմությունը»:

⁶ Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարքի կյանքը»:

1554 թվականի հուլիսի սկզբից մինչև հուլիսի վերջ Սուլեյման I Մեծի գլխավորությամբ Հալեպ-Ամիդ-Բասեն-Վանանդ-Կարս-Շիրակ-Արագածոտն-Երևան-Ոստան Հայոց-Արած-Ուրծածոր երթուղով արշաված և Սեֆյանների շահության բանակի (մոտ 50.000) անկանոն հարվածներին ենթարկվող Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 300.000) Սեֆյանների շահության բանակից (մոտ 1.000) գրավեց Նախիջևանը, իր տիրապետությունը հաստատեց Սյունիքում ու Արցախում, իսկ Նույն թվականի օգոստոսի 2-ին էլ Գանձայի ճ-մ-ում (= Թախտի Սուլեյմանի ճ-մ) հաղթեց Սեֆյանների շահության բանակին (մոտ 40.000), սակայն, պարենի խիստ պակասի պատճառով հերթական անգամ կանգնելով լուրջ դժվարություններ առաջ, Նույն երթուղով հետ քաշվեց Էրզրում (= Կարին)¹: Այսպիսով՝ պաշտոնական Ստամբուլի կողմից հղացած հերթական հզոր հարվածը, որին պաշտոնական Թավրիզը բաց մարտում ուղղակի ոչինչ չունեի պատասխանելու, ավարտվեց ռազմական և մարտավարական լավ արդյունքներով, սակայն, ինչպես նախորդ հարվածներն էին, ռազմավարական մակարդակում այն ևս ավարտվեց օրինաչափորեն՝ ոչնչով: Ավելին, շատ շուտով հետևեց Թահմասպ I-ի սպասելի հակահարվածը և արդեն 1554 թվականի աշնանը Սեֆյանների շահության մասերի բաժանված բանակը (մոտ 80.000) ասպատակեց Արարատը, Բարձր Հայքը, Տայքը, Գուգարքը, ինչպես նաև Զարթլիի թագավորության հարավը՝ հերթական անգամ ավերելով Կարսի ամրությունները²: Այս ընթացքում՝ 1554 թվականի Նույն աշնանը, Օլթիի ճ-մ-ում Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 5.000) հաղթեց Օսմանյան սուլթանության բանակին (4.000)³, սակայն, չնայած այս ամենին, պաշտոնական Թավրիզն ինքն էլ շուտով սեփական հարվածային ուժերը հետ քաշեց ելման դիրքեր:

Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում, թերևս, բոլորի համար արդեն պարզ էր, որ Մերձավոր Արևելքում ընթացող պատերազմը մտել է փակուղի, քանի որ պաշտոնական Ստամբուլը, տիրապետելով ռազմական զգալի առավելության, այնուհանդերձ որևէ կերպ չէր կարողանում վերջնական և հաղթական ավարտի հասցնել պատերազմը, սակայն, իր հերթին նաև հուսահատորեն անկանոն այն հակահարվածներն էլ, որ Սեֆյանների շահության ռազմական մեքենան հասցնում էր հակառակորդին, որևէ լուրջ հաջողություն չէին բերում արդեն պաշտոնական Թավրիզին: Եվ ահա Թահմասպ I-ի նախաձեռնությամբ սկիզբ առան հաշտության բանակցություններ, իսկ արդյունքում էլ 1555 թվականի մայիսի 29-ին կքնվեց հաշտություն և Թուրք-Պարսկական II պատերազմն ավարտվեց: Որպես հետևանք, Հայաստանը վերջնականապես բաժանվեց Օսմանյան սուլթանության և Սեֆյանների շահության միջև մոտավորապես այն տեսքով, ինչ տեսքով, որ այն բաժանվել էր դեռևս Բյուզանդական կայսրության և Պարսից թագավորության միջև 591 թվականին, երբ Կիլիկիան, Հայոց Միջագետքը, Ծոփքը, Փոքր Հայքը, Բարձր Հայքը, Տուրուբերանը, Աղձնիքը, Տայքը, Մոկքը, Կորճայքը, ինչպես նաև Արարատի և Վասպուրականի արևմտյան ու կենտրոնական մասերը ընկան Օսմանյան սուլթանության տիրապետության տակ, իսկ Պարսկահայքը, Փայտակարանը, Արցախը, Ուտիքը, Սյունիքը, ինչպես նաև Արարատի և Վասպուրականի արևելյան մասերն էլ անցան Սեֆյանների շահությանը:

Այսպիսով, ըստ էության, վերացավ անորոշ այն վիճակը, որը տարածաշրջանում առկա էր երկու պետությունների միջև, ընդ որում այս հաշտությունից ավելի շատ շահեց այնուհանդերձ հենց օսմանյան կողմը, որը մուտք գործեց Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական շրջաններ, իսկ դեպի Փոքր Ասիա Սեֆյանների շահության ռազմական մեքենայի հետագա ցանկացած առաջխաղացում էլ սկզբունքորեն բացառվեց: Իր օգուտները, սակայն, որոշակիորեն այնուհանդերձ ունեցավ նաև Սեֆյանների շահությունը, որը դրանից հետո, առանց Օսմանյան

¹ Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»; Իսթանբուլ Մուհեթի «Աբբասի պատմությունը»; Սուլթանադե «Պատմություն»; Հասան Ռումլու «Պատմությունը»; Ֆերիդուն-բեկ «Սուլթանների գրություններ»; Շարաֆ խան Բադիշեյի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»; Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Ղրախտային ծաղիկ», մաս 4; Երեմիա Զյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 9; Անանուն Վալախացի «ժամանակագրություն»; Անդրեաս Եվդոկացի «ժամանակագրություն»; Առաքել Դավրիժեյի «Պատմություն», գլուխ 56; Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»; «Զարթլիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների»; Վախուշտի Բագրատունի «ժամանակագրական աղյուսակ»; Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»; Անանուն «Մասնավոր ժամանակագրություն»; Անանուն Երուսաղեմցի «ժամանակագրություն»:

² Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»; Հասան Ռումլու «Պատմությունը»; Անանուն Վալախացի «ժամանակագրություն»; Առաքել Դավրիժեյի «Պատմություն», գլուխ 56; Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»; Անանուն Երուսաղեմցի «ժամանակագրություն»; «Զարթլիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների»; «Նոր Զարթլիս-Ցխովրեբա», Բերիա Եգևատաշվիլի «ժամանակագրություն»; Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարքի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «ժամանակագրական աղյուսակ»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 117:

³ Հասան Ռումլու «Պատմությունը»:

սուլթանության կողմից խոչընդոտվելու, սկսեց ի վերջո ամրանալ իրեն բաժին հասած տարածքներում՝ հեռանկարում ունենալով սեփական գերիշխանության ամրապնդումը նաև Զարթիի և Կախեթի թագավորություններում: Այս առումով հետաքրքիր է նշել, որ հենց այս հաշտության կնքումից հետո էր, որ Թահմասա I-ը փոխեց նաև Սեֆյանների շահության մայրաքաղաքը, երբ խոցելի և հակառակորդի հարվածի համար հասանելի Թավրիզից այն ավելի ապահով Ղազվին տեղափոխվեց: Եվ վերջապես հարկ է հիշատակել վերջին հաշտության ևս մեկ մասնավոր մի դրվագ, քանզի հենց այս ժամանակ էր, որ մինչ այդ գերված և բանտարկված Ալիաս-Միրզան մահապատժի ենթարկվեց: Նույն այս ժամանակաշրջանում, չնայած արևելքում առկա զգալի լարվածությանը, պաշտոնական Ստամբուլը լուրջ քայլեր էր ձեռնարկում նաև Զյուսիսային Աֆրիկայում վերջնականապես ամրանալու ուղղությամբ, որտեղ 1546 թվականին մահացած Զայր-էդ-Դինից հետո էլ, սակայն, Ալժիրի փաշայությունը շարունակում էր իր լիարժեք գոյությունը:

Գլուխ 14

Առաջավոր Ասիան Թուրք-Պարսկական երկու պատերազմների հերթական միջակայքում

1551 թվականին Զյուսիսային Աֆրիկայում դիրքերն աստիճանաբար զիջող Զաբսբուրգներից օսմանյան ռազմական մեքենան գրավեց Տրիպոլիս և դրանով ավելի սահմանափակեց Զաֆսյանների խալիֆության հնարավորությունները, սակայն Զյուսիսային Աֆրիկայում գերիշխանության համար պայքարի հողի վրա պաշտոնական Ստամբուլի գլխավոր հակառակորդի դերում շուտով հանդես եկավ արդեն Վատասյանների սուլթանությունը նախկին դիրքերից աստիճանաբար դուրս մղող ու տեղական ուժերի լայն աջակցությունը վայելող Սաադյանների սուլթանությունը, որը հիմնվում էր ներկայիս Մարոկկոյի տարածքում հաստատված բերբերների և նույնիսկ Աֆրիկայի արևմտյան շրջանների սևամորթների լայն աջակցության վրա: Այս առումով հետաքրքիր է նշել, որ Սաադյանները ողջ մահմեդական աշխարհում իրենց ամեն կերպ ու բոլորից բարձր էին դասում, քանի որ համարում էին, որ միայն իրենք են Մուհամմեդ մարգարեի իրական հետնորդները և սերում են վերջինիս աղջիկ Ֆաթիմայից, այն դեպքում, երբ, մասնավորապես, նույն Սաադյանների պատկերացումներում Օսմաններն ընդամենը միայն իսլամի դրոշի տակ պայքարող սովորական ռազմիկներ էին, իսկ իրենց համեմատ նաև՝ մեծապես նորոշնձա մի մահմեդականներ: Այս կապակցությամբ ավելորդ էլ է նշել, սակայն, որ Մամլուքյան սուլթանության կործանումից հետո խալիֆի կոչումը Աբբասյաններից իսլամ և այն իրենցով արած Օսմանյան սուլթանության սուլթաններն այս հարցով սկզբունքորեն հակառակ կարծիքն ունեին:

Արդեն 1552 թվականին Սաադյանները, օգտվելով արևելյան հոգսերով պաշտոնական Ստամբուլի զբաղվածությամբ, հարձակման անցան արևելյան ուղղությամբ, սակայն սկզբնական հաջողություններից հետո օսմանյան առաջնակարգ ռազմական մեքենան Մարոկկոյի բերբերներին այնուհանդերձ հետ մղեց ելման դիրքեր: Հարվածի հերթը պաշտոնական Ստամբուլին էր և, չնայած մատակարարման բազաներից ծայրահեղ հեռու գտնվելուն, ենիչերիների զգալի համալրում ստացած Ալժիրի փաշան հաջող հակահարձակում կազմակերպեց, ինչի արդյունքում արդեն 1554 թվականին Մարոկկոյի հյուսիս-արևելքում հաստատեց երկրից վտարված Վատասյանների վերջին ներկայացուցիչներից մեկին: Այն բանից հետո, սակայն, երբ օսմանյան ռազմական մեքենան հետ քաշվեց, Սաադյանների սուլթանությունը վերականգնեց դիրքերը տեղում, իսկ Վատասյանների սուլթանությունն էլ ոչնչացավ: Վերջ, հենց սրանով էլ ամրագրվեց Օսմանյան սուլթանության արևմտյան ձեռքբերումների առավելագույնը և, մասնավորապես, դրա սահմանները Զյուսիսային Աֆրիկայում, երբ Սաադյանների սուլթանությունը կարողացավ պահել դիրքերը, իսկ Օսմանյան սուլթանությունն էլ Ալժիրից անդին այդպես էլ չկարողացավ անցնել: Այս առումով հետաքրքիր է նաև նշել, որ նկարագրված դեպքերից կարճ ժամանակ անց, ինչպես վարվել էին Զյուսիսային Աֆրիկայի շատ գահատոհմեր մինչ այդ, Սաադյանների տիրակալներն ընդունեցին խալիֆի կոչում՝ սեփական պետությունը վերանվանելով Սաադյանների խալիֆություն: Եվ վերջապես այս ամենում, թերևս,

խորհրդանշական էր նաև այն հանգամանքը, որ Ատլանտյան օվկիանոս դուրս գալ Օսմանյան սուլթանությունն ի վերջո այդպես էլ չկարողացավ:

Օսմանյան սուլթանության դեմ ծանր պատերազմի ավարտից հետո Սեֆյանների շահության համար ամենից առաջ օրակարգ մտավ պատերազմական գործողությունների շարունակումը Մեծ Մողղլների տերության, ինչպես նաև վրացական պետական միավորների դեմ՝ պատերազմական գործողություններ, որոնք մղվում էին դեռևս նախկինում՝ Օսմանյան սուլթանության դեմ ընթացող պատերազմի պայմաններում, սակայն այժմ ավելի ուժեղ բնույթ ստացան: Արդեն 1556 թվականի գարնանը Սեֆյանների շահության բանակը տիրեց Ղանդահարին, բայց Մեծ Մողղլների հետ ընդհարումը հետագա զարգացում չստացավ: Սրան հակառակը, սակայն, իրավիճակն առավել լուրջ տեսք ստացավ հյուսիսի պարագայում:

Իրոք, 1556 թվականի գարնանը Լուարսաբ I-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակի (մոտ 30.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկների (մոտ 10.000) անկանոն հարվածներին ենթարկվող Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 80.000) ասպատակեց Գուգարքը, ինչպես նաև Զարթլիի թագավորության մնացած տարածքը¹, այս ընթացքում, գրկելով ջրից ու գրավելով Աթենի ամրոցը (Վրաստան, Գորիից հարավ)², սակայն ի վերջո հետ քաշվելով Արցախ: Դրանից հետո, մեկ տարի ծախսելով նախապատրաստությունների վրա, պաշտոնական Ղազվինը նոր հարված հասցրեց, որն այս անգամ անակնկալ արդյունքի բերեց:

1558 թվականի գարնանը Գարիսիի ճ-մ-ում (Գուգարք, Թռեղք գավառի հյուսիս, Շամշուղեից մոտ 5 կմ հյուսիս-արևմուտք) Լուարսաբ I-ի և նրա որդի Սիմոնի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 30.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 10.000) հաղթեցին Գանձակից առաջխաղացած Սեֆյանների շահության բանակին (մոտ 30.000), սակայն ստացվեց այնպես, որ Լուարսաբ I-ն իր թիկնապահ գնդով պատահաբար հայտնվեց հակառակորդի նահանջող ռազմիկների ուղու վրա և, վերջիններիս հետ ձեռնամարտում քաջաբար մարտնչելով, զոհվեց³: Այսպիսով՝ իրոք հաղթական ռազմական գործողությունը Զարթլիի թագավորության համար անակնկալ կորստով ավարտվեց, սակայն գոնե լավն այն էր, որ Լուարսաբ I-ին փոխարինեց նրա որդի Սիմոն I-ը (1558-1569, 1578-1600), որը, ըստ էության, ամեն ինչով ոչ միայն հանդիսանում էր իր եռանդուն, տաղանդավոր և քաջարի հոր շարունակությունը, այլև որոշ չափով նույնիսկ գերազանցում էր նրան: Ավելին, ընդհանուր հակառակորդի դեմ պայքարում փորձ կատարելով միավորել վրաց պետական միավորների ուժերը, արդեն 1559 թվականին Սիմոն I-ը ամուսնացավ Կախեթիի թագավորության արքա Լևանի դստեր հետ, ինչից հետո Կախեթիի թագավորությունը մի քանի տարի շարունակ եռանդուն աջակցություն ցույց տվեց Զարթլիի թագավորությանը: Ստեղծված պայմաններում նորընծա արքայի համար պայքարի առաջնային նպատակը դարձավ Տփղիսը, որը դեռևս շարունակում էր մնալ Սեֆյանների կայսրության տիրապետության տակ:

1560 թվականին Սապուրցլեի ճ-մ-ում (Տփղիսի մոտ) քաղաքում տեղակայված Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 2.000) անակնկալ հարձակումով հաղթեց Արչիլ Բագրատունու գլխավորությամբ մանր հարձակումներ գործող Զարթլիի թագավորության ճամբարած բանակին (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 500), ընդ որում Արչիլը գերվեց⁴: 1561 թվականի ամռանը Մուխրանիի ճ-մ-ում Աշոտան Բագրատունու գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 500) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 20) հաղթեցին շրջակայքն ասպատակող լեռնականներին (մոտ 1.000), սակայն Աշոտանը սպանվեց⁵:

¹ Փարսադան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 9; «Զարթլի-Ցխովրեբա», Անանուն «Բագրատունիների թագավորության պատմություն 1452-1605 թվականների»; Զարթլի-Ցխովրեբա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների»; Անանուն «Ժամանակագրություն 1444-1702 թվականների»; Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարջքի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»; Իսթանդուլ Մուլաի «Աբբասի պատմությունը»:

² Փարսադան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 10; Զարթլի-Ցխովրեբա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»:

³ Փարսադան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 12, 13; Զարթլի-Ցխովրեբա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 117; Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»:

⁴ «Զարթլի-Ցխովրեբա», Անանուն «Բագրատունիների թագավորության պատմություն 1452-1605 թվականների»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 118:

⁵ Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»:

Չնայած ձեռք բերած հաջողությանը, սակայն, Թավրիզում շուտով հասկացան, որ, պայմանավորված աշխարհագրական գործոնով, պայթեարը աննկուն Սիմոն I-ի դեմ դեռ կարող է երկար շարունակվել, ինչն էլ հենց հաշվի առնելով, որոշվեց պառակտել հակառակորդի ուժերը: Արդյունքում՝ Թահմասպ I-ը Զարթիի թագավորության արքա ճանաչեց Սիմոն I-ի կրտսեր եղբայր Դավթին, որն իր հերթին մահմեդականություն ընդունեց և սկսեց կոչվել Դաուդ-խան՝ իր իշխանության տակ ունենալով, սակայն, միայն Տփղիսը:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1562 զարուն – Ցիխրեդիի ճ-մ (Տփղիսից հարավ)¹

Սիմոն I-ի գլխավորած Զարթիի և Գեորգի արքայազնի գլխավորած Կախեթի թագավորությունների միացյալ բանակը (մոտ 20.000), ինչպես նաև նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 5.000) մոտեցան Տփղիսին, որտեղ գտնվող Սեֆյանների շահության կայազորը (մոտ 1.500) պատրաստվեց պաշտպանության: Միաժամանակ, տեղեկանալով այս մասին, Քանձակից առաջխաղացած Սեֆյանների շահության և Շաքիի խանության միացյալ բանակը (մոտ 20.000, այդ թվում լեզգիներ և չերքեզներ) շարժվեց քաղաքին օգնության: Այս պայմաններում քրիստոնյաները սեփական ճամբարը շրջապատեցին խանդակով և պատրաստվեցին պաշտպանողական մարտ վարելուն:

I փուլ – Սեֆյանների շահության բանակը հետևակ վիճակում անցավ հարձակման և համառ մարտով գրավեց քրիստոնյաների կողմից պաշտպանվող խանդակը:

II փուլ – Քրիստոնյաները անցան հակահարձակման և, խուճապի մատնելով հակառակորդին, ստիպեցին վերջինիս աստիճանաբար փախուստի դիմել:

III փուլ – Ուժերը կենտրոնացրած Սեֆյանների շահության բանակը անցավ հակահարձակման և, օգտվելով այն բանից, որ, պայմանավորված Գեորգիի զոհվելով, Կախեթի թագավորության բանակը հեռանում է մարտադաշտից, ի վերջո հաղթանակ տարավ, որից հետո մտավ Տփղիս:

Յայերը կորցրին մոտ 1.500, դաշնակիցը՝ մոտ 5.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:

Արդյունքում՝ Զարթիի թագավորությունում, ըստ էության, երկիշխանության մի վիճակ ստեղծվեց, երբ, ինչպես մի ժամանակ եղել էր դեռևս Էլխան Մահմուդ Դազանի ժամանակներում, Տփղիսում սկսեց իշխել Դաուդ-խանը, իսկ Զարթիի թագավորության մնացած տարածքներում էլ իշխանությունը մնաց Սիմոն I-ին: Վերջինս, սակայն, ի պատիվ իրեն, որևէ կերպ չհամակերպվեց Դաուդ-խանի իշխանության գոյության հետ Տփղիսում և արդյունքում, մի քանի տարի ծախսելով ուժերը կարգի գցելու վրա, ի վերջո անցավ ակտիվ գործողությունների:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1567 զարուն – Դիվզամիի ճ-մ (Տփղիսից հարավ)²

Սիմոն I-ի գլխավորած Զարթիի թագավորության բանակը (մոտ 30.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 6.000) մոտեցան Դաուդ-խանի գլխավորությամբ Տփղիսում հաստատված Սեֆյանների շահության բանակին (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 100):

I փուլ – Զարթիի թագավորության բանակը մոտեցավ Սեֆյանների շահության բանակին և արդյունքում Դաուդ-խանը իր կողմնակիցների հետ միասին, զգալով հակառակորդի քանակական գերակշռությունը, մանր ընդհարումներից հետո արագորեն նահանջեց քաղաք:

¹ Փարսադան Գորգիջանի՝ «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 14; «Զարթիս-Ցիսլիդեբա», Ամանուն «Բագրատունիների թագավորության պատմություն 1452-1605 թվականների»; Զարթիս-Ցիսլիդեբա», Ամանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների»; «Նոր Զարթիս-Ցիսլիդեբա», Բերիա Էզնատաշվիլի «Ժամանակագրություն»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթի և Յերթի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 118; Իսթանդուլ Մուկի «Աբբասի պատմությունը»:

² Փարսադան Գորգիջանի՝ «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 15; Զարթիս-Ցիսլիդեբա», Ամանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»:

II փուլ – Զարթիկի թագավորության բանակը հարվածեց հարձակման անցած Սեֆյանների շահության բանակին և համառ մարտից հետո գլխովին ոչնչացրեց վերջինիս:

Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 600, դաշնակիցը՝ մոտ 2.400, թշնամին՝ մոտ 8.000 զինվոր:

Հենց նոր շահած հաղթանակը ծանր հարված հասցրեց պաշտոնական Ղազվինի դիրքերին Զարթիկի թագավորության տարածքում, սակայն Տիդիսը դեռևս դիմադրում էր և ահա, փորձելով զարգացնել հաջողությունը, Զարթիկի թագավորության արքան հենց հաջորդ իսկ տարի վերսկսեց ռազմական գործողությունները: Արդյունքում՝ 1568 թվականի գարնանը Սամաղլոյի ճ-մ-ում (Մծխեթից 15 կմ արևմուտք, Կուրի աջ ափին) Սիմոն I-ի գլխավորած Զարթիկի թագավորության բանակը (մոտ 30.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10.000) հաղթեցին Դաուդ-խանի գլխավորած Զարթիկի թագավորության ու Սեֆյանների շահության միացյալ բանակին (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 1.000)¹, որից հետո 1568 թվականի նույն գարնանը Սիմոն I-ն ի վերջո հետ գրավեց Տիդիսը²: Սիմոն I-ը գտնվում էր իր հզորության գագաթնակետին, բայց ավելորդ ինքնավստահությունն էր, թե՞ այլ հանգամանք կար, սակայն հաջողության այդ շրջանը վերջինիս համար ցավալիորեն շատ կարճ եղավ:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1569 գարուն – Փարցխիս բերդի ճ-մ³

Սիմոն I-ի գլխավորած Զարթիկի թագավորության բանակը (մոտ 25.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 7.000) մոտեցան Դաուդ-խանի, Սեֆյանների շահության ու Շաքիի խանության միացյալ բանակին (մոտ 15.000, այդ թվում լեզգիներ և չերքեզներ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 1.000, այդ թվում Կախաբեր Ղորղանաշվիլին), որից հետո կողմերը մարտակարգ ընդունեցին:

I փուլ – Զարթիկի թագավորության բանակը անցավ հարձակման, որին ի պատասխան հակառակորդի բանակը սկսեց կեղծ նահանջ իրականացնել և, իր հետևից տանելով հետապնդող ուժերին, խառնեց վերջիններիս մարտակարգը:

II փուլ – Դաուդ-խանի, Սեֆյանների շահության ու Շաքիի խանության միացյալ բանակը անցավ վճռական հակահարձակման և ծանր պարտության մատնեց հակառակորդին:

III փուլ – Դաուդ-խանի, Սեֆյանների շահության ու Շաքիի խանության միացյալ բանակը հետապնդեց հակառակորդի բանակին և ծանր կորուստներ պատճառեց վերջինիս, ընդ որում Սիմոն I-ը գերվեց:

Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, պարտվողներից՝ հայերը մոտ 1.500, դաշնակիցը՝ 6.000 զինվոր:

Սիմոն I-ի գերվելուց հետո Զարթիկի թագավորության արքա հռչակվեց Դաուդ-խանը՝ Դավիթ IX-ը (1569-1578), որը բնականաբար արդեն պաշտոնապես ընդունեց Սեֆյանների շահության գերիշխանությունը: Այսպիսով՝ տարածաշրջանում, կարծես թե, վերացավ հակամարտության վերջին աղբյուրը և արդեն դեպի ծերություն թեքվող Թահմասպ I-ն ինքն էլ դրանից հետո այս ուղղությամբ դադարեցրեց ակտիվ ռազմաքաղաքական գործունեությունը, որը, ամեն ինչից զատ, նաև պաշտոնական Ղազվինի վրա այնուհանդերձ թեթև չէր նստում: Խաղաղությունը, սակայն, ցանկացած դեպքում երկար չէր տևելու:

¹ Փարսադան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 15; Զարթիկ-Ցխովրեբա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիկի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»; Իսբանդեր Մունշի «Աբբասի պատմությունը»:

² Փարսադան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 15; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիկի պատմությունը»; Իսբանդեր Մունշի «Աբբասի պատմությունը»:

³ Փարսադան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 15; Զարթիկ-Ցխովրեբա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիկի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 118; Ադամ Օլեարիուս «Ճանապարհորդություն Մոսկովիա և Պարսկաստան», գիրք 5, գլուխ 29; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56; Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»; Իսբանդեր Մունշի «Աբբասի պատմությունը»; Օրուշ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 5:

1565 թվականի սեպտեմբերին կյանքից հեռացավ Իմերեթիայի թագավորության արքա Բագրատ II-ը, ինչը միանգամից էլ անկայունացրեց նրա թագավորության ներքին դրությունը: Հանգուցյալին հաջորդեց որդին՝ Գեորգի I-ը (1565-1585), որի օրոք մանր, բայց համառ պայքար սկսվեց Գուրիայի և Մեգրելիայի իշխանությունների միջև: Չգուշավոր Գեորգի I-ը մի պահ փորձեց վեր կանգնել ընդհարումից, սակայն, այն բանից հետո, երբ Մեգրելիայից փորձ ձեռնարկվեց գահընկեց անել արդեն հենց իրեն, Գեորգի I-ը անցավ Գուրիայի իշխանության կողմը, ինչ արդյունքում Մեգրելիան էլ սկսեց գործել Օսմանյան սուլթանության օգտին: Ի վերջո, կողմերը համաձայնություն ձեռք բերեցին, սակայն Իմերեթիայի թագավորության ներքին ամրությունը ամեն դեպքում զգալիորեն սասանվեց:

1574 թվականի աշնանը մահացավ կամ, ըստ որոշ կարծիքների, յուրայինների ձեռքով սպանվեց նաև նույն սերնդին պատկանող արդեն Կախեթի թագավորության բավականին երկար իշխած արքա Լևանը, որից հետո երկրում գահակալական ճգնաժամ առաջացավ: Արդյունքում՝ 1574 թվականի աշնանը Տորգի ճ-մ-ում (Կախեթի) Կախեթի թագավորության նոր արքա հռչակված հանգուցյալի ավագ որդի Ալեքսանդր II-ի (1574-1601, 1602-1605) գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակի մի մասը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) հաղթեցին գահակալական պայքար սկսած Կախեթի արքայի եղբորորդիների գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակի մյուս մասին (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 500)¹, ինչից հետո Ալեքսանդր II-ի դիրքերը վերջնականապես ամրապնդվեցին: Կախեթի թագավորության նորընծա արքան, ըստ էության, շարունակեց հոր կողմից վարվող հեռատես և զգուշավոր քաղաքականությունը՝ փաստորեն հանդիսանալով վերջինիս նաև քաղաքական ժառանգորդը: Այս առումով հետաքրքիր է նշել, որ հենց Ալեքսանդր II-ի օրոք վրաց պետական միավորները առաջին անգամ քաղաքական կապեր հաստատեցին ռուսական իշխանությունների միավորման արդյունքում 1547 թվականին թագավորության կարգավիճակի հասած Ռուսական թագավորության հետ, որը նույն այս ժամանակ արդեն հաստատվել էր Կասպից ծովի հյուսիսային ափերին: Այս կապերը առժամանակ որևէ կոնկրետ արդյունք չտվեցին, սակայն հետագայում դրանք մեծապես զարգանալու էին՝ արդեն լիովին գործնական ուղղվածությամբ: Մինչ այդ նշենք, սակայն, որ նոր էր քիչ թե շատ հանդարտվել իրավիճակը Կախեթի թագավորությունում, երբ բարդացավ դրությունն արդեն Սամցխեի աթաբեկությունում:

Դեռևս 1570 թվականից Սեֆյանների նոր մայրաքաղաք Ղազվինում, ըստ էության, պատվավոր գերու կարգավիճակով գտնվող Քեյ-խոսրով Ջալեփին 1573 թվականին կնքեց իր մահկանացուն, որից հետո իշխանությունն անցավ նրա տասնինամյա որդի Ղվարդվարե Ջալեփին (1573-1581): Շուտով պարզվեց, սակայն, որ նոր աթաբեկը ոչ միայն երիտասարդ է, այլ նաև՝ անփորձ ու անվճռական, ինչը հաշվի առնելով էլ հենց աթաբեկության ղեկին խիստ ազդեցիկ դիրք գրավեց Դավիթ VIII-ի եղբայր, Մուխրանիում իշխանության հասած Բագրատի աղջիկ, բռնկուն, իշխանատենչ և խանդոտ Դեդիսմեդին՝ նորընծա աթաբեկի մայրը: Սկզբնական շրջանում Դեդիսմեդին քիչ թե շատ դեռ համագործակցում էր աթաբեկությունում իր ազդեցության երկրորդ տեղը զբաղեցնող Շալիկաշվիլիների հզոր տոհմի առաջնորդ Վարազի հետ, մանավանդ այն բանի ֆոնին, որ Շալիկաշվիլիները մի քանի տասնամյակ առաջ աջակցել էին Քեյ-խոսրովի գահակալմանը, սակայն արդեն 1574 թվականի ամռանը հարաբերությունները ոչ միայն վերջնականապես փչացան, այլև Դեդիսմեդին կազմակերպեց Վարազի սպանությունը: Նույն այս ժամանակ Վարազ Շալիկաշվիլիի քույրը իր հերթին խիստ ազդեցիկ դիրք էր զբաղեցնում Թահմասպ I-ի արքունիքում, իսկ որդի Կոկոլեն էլ, որը մահմեդականություն էր ընդունել, ուժեղ էր արդեն բուն աթաբեկությունում:

Արդյունքում՝ 1574 թվականի աշնանը Թահմասպ I-ի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց Գուգարքի հյուսիսը ու Օցխի գետի հովիտը և նահանջեց², տեղում, ըստ էության, ամրապնդելով Շալիկաշվիլիների դիրքերը: Այս ընթացքում Դեդիսմեդին իր հերթին, որը այդպես էլ չհամարձակվեց որևէ դիմադրություն ցույց տալ Սեֆյանների ռազմական

¹ Քարթլիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների:

² Քարթլիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների; Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարջքի կյանքը»:

մեքենային, Թահմասպ I-ի հարվածից խուսափելով հեռացել էր Գուրիայի իշխանության տարածք, սակայն, այն բանից հետո, երբ շահական զորքերը հեռացան, նա վերադարձավ Սամցխեի աթաբեկություն: Տեղում պարզվեց, սակայն, որ աթաբեկությունում, ըստ էության, արդեն ընթանում է ներքաղաքական լարված մի պայթյալ, որը շուտով բացահայտ ընդհարման տեսք էր ստանալու:

Արդյունքում, մեկ և կես տարի ծախսելով Շալիկաշվիլիների հետ անարդյունք ավարտված բանակցությունների վրա, արդեն 1576 թվականի ամռան սկզբին կողմերը ձեռնամուխ եղան ռազմական գործողությունների: Սկիզբը դրեց կառավարական բանակը, երբ 1576 թվականի հունիսի 24-ին, փորձելով ճնշել ապստամբական տրամադրությունները, ասպատակեց Չլդր լճի արևմտյան ափերը և Նահանջեց¹:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1576 հունիսի 30 – Մանգլիսի ճ-մ (Գուգարքի հյուսիս, Մանգլիս Փոր գավառի հյուսիս)²

Ղվարդվարե Զակելիի և նրա եղբայր Մանուչարի գլխավորած Սամցխեի աթաբեկության կառավարական բանակը (60) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 20) շարժվեցին դեպի Մանգլիս: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Շալիկաշվիլիների ապստամբած բանակը (500) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 100) շարժվեցին Սամցխեի աթաբեկության կառավարական բանակի հետևից՝ նպատակ ունենալով անակնկալ հարձակում գործել վերջինիս վրա: Կառավարական բանակի հրամանատարությունը, սակայն, նախապես տեղեկացավ հակառակորդի այս մտադրության մասին:

I փուլ – Հունիսի լույս 30-ի գիշերը Սամցխեի աթաբեկության կառավարական բանակը լքեց սեփական ճամբարը և դարան մտավ նրա շրջակայքում: Ապստամբները, կարծելով թե հակառակորդը դիմել է փախուստի, մտան ճամբար, գրավեցին այն և սկսեցին զբաղվել ավար հավաքելով:

II փուլ – Սամցխեի աթաբեկության կառավարական բանակը հարձակվեց ճամբար մտած հակառակորդի վրա և փախուստի մատնեց վերջինիս:

Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 1, դաշնակիցը՝ մոտ 2, պարտվողներից՝ հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 40 զինվոր:

Այսպիսով՝ Զակելիների կառավարական բանակը զգալի մեծության մի հաջողության հասավ, սակայն այն միայն բորբոքեց հետագա ընդհարումների թափը: 1576 թվականի հուլիսի 1-ին Սամցխեի աթաբեկության կառավարական բանակը (մոտ 200) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 70) ասպատակեցին Թմբկաբերդի շրջակայքը, ի վերջո ամրանալով ամրոցում³, իսկ 1576 թվականի հուլիսի 2-ից 4-ն էլ ոտնատակ տվեցին Վահանադանքի շրջակայքը՝ այս անգամ ևս ի վերջո ամրանալով վանքում⁴: 1576 թվականի հուլիսի 6-ին կառավարական ուժերը ասպատակեցին Ռչեուլիի շրջակայքը (Թմբկաբերդի մոտ)՝ ի վերջո ամրանալով նաև այս կետում⁵, իսկ 1576 թվականի հուլիսի 8-ին էլ Զակելիների բանակը հարված հասցրեց Օլթիի շրջակայքին՝ ի վերջո ամրանալով այս քաղաքում և իր տիրապետությունը հաստատելով նաև Խոզափին լճի շրջակայքում (Զավախքի հարավ-արևմուտք, Չլդր լճից մոտ 20 մ հյուսիս)⁶: Դրանից հետո 1576 թվականի արդեն հուլիսի 19-ին Սամցխեի աթաբեկության կառավարական բանակը (մոտ 500) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 150) ասպատակեցին Չլդր լճի արևմտյան ափերը,

¹ Քարթլիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների:

² Քարթլիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների: Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարջքի կյանքը»:

³ Քարթլիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների: Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարջքի կյանքը»:

⁴ Քարթլիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների: Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարջքի կյանքը»:

⁵ Քարթլիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների: Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարջքի կյանքը»:

⁶ Քարթլիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների: Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարջքի կյանքը»:

զգեւով այն իրենց տիրապետության տակ¹, սակայն նույն այս ժամանակ ի վերջո սկսեցին գործել նաև սկզբնական անակնկալից որոշակիորեն ուշքի եկած Շալիկաշվիլիները:

1576 թվականի հուլիսի 26-ին Շալիկաշվիլիների բանակը (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 200) ասպատակեցին Օլթիի շրջակայքը՝ ի վերջո ամրանալով քաղաքում²: 1576 թվականի սեպտեմբերի 4-ին Օլթիից առաջխաղացած Շալիկաշվիլիների բանակը, օգտագործելով դավաճանությունը, փորձեց Սամցխեի աթաբեկության կառավարական բանակից անակնկալ հարվածով գրավել Դեմոտի ամրոցը (Ածղուրի մոտ), սակայն վերջինիս կայազորի մտափոխման պատճառով ծրագիրը չհաջողվեց³: Դրանից հետո, արդեն 1576 թվականի սեպտեմբերի կեսին, Մգելիցիխեի ճ-մ-ում (Ախալքալաքից մոտ 30 կմ հյուսիս-արևմուտք) Սամցխեի աթաբեկության կառավարական բանակը (մոտ 100) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 20) հաղթեցին Շալիկաշվիլիների բանակին (մոտ 100) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 20)⁴, ինչով էլ հենց ռազմական գործողություններն այդ տարի, ըստ էության, իրենց վերջը գտան:

1577 թվականի մարտի սկզբին Շալիկաշվիլիների բանակը (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 200) Սամցխեի աթաբեկության կառավարական բանակից (մոտ 100) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 20) գրավեցին Ախչիս բերդը (Ածղուրի մոտ)⁵, սակայն արդեն 1577 թվականի մարտի վերջին կառավարական ուժերին հաջողվեց հետ գրավել այն⁶: 1577 թվականի ապրիլին, իր հերթին փորձելով օգտագործելով դավաճանությունը, երբ Կոկոլե Շալիկաշվիլու հորեղբայր Գուրգենն անցել էր Ջակելիների կողմը, Սամցխեի աթաբեկության կառավարական բանակը Շալիկաշվիլիների բանակից փորձեց գրավել Զաջատունը (Գուգարք, Ջավախքի արևմուտք), սակայն կայազորի մտափոխման պատճառով այդ ծրագիրն այս անգամ ևս չհաջողվեց⁷: Դրանից հետո, փորձելով գոնե մի ինչ-որ բան արած լինել, 1577 թվականի ապրիլին Սամցխեի աթաբեկության կառավարական բանակը ասպատակեց Չլդր լճի արևմտյան ափերը և նահանջեց⁸:

1577 թվականի սեպտեմբերի կեսից մինչև հոկտեմբերի կես Ջակելիները, կրկին սկսելով վայելել հերթական անգամ մտափոխված Գուրգեն Շալիկաշվիլու աջակցությունը, կրկնեցին հարվածը Զաջատան շրջակայքի և Չլդր լճի արևմտյան ափերի ուղղությամբ⁹, որից հետո 1577 թվականի դեկտեմբերի 31-ին Շալիկաշվիլիների բանակից պաշարեցին Թմբկաբերդը ու 1578 թվականի հունվարի 5-ին գրավեցին այն¹⁰: 1578 թվականի նույն հունվարի 5-ին ընկավ նաև Ղվելի ամրոցը¹¹, որից հետո Սամցխեի աթաբեկության մասերի բաժանված կառավարական բանակը (մոտ 1.500) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 500) 1578 թվականի հունվարի երկրորդ կեսին ասպատակեցին Ջավախքը ու Չլդր լճի արևմտյան ափերը և նահանջեցին՝ կենտրոնանալով Զաջատան ու Թմբկաբերդի շրջակայքում¹²: Այսպիսով, ծայրահեղ կերպով լարելով սակավ ուժերը, Ջակելիներին ի վերջո, կարծես թե, հաջողվեց վերահաստատել

¹ Զարթլիս-Ցիովրեբա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների: Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարջքի կյանքը»:

² Զարթլիս-Ցիովրեբա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների: Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարջքի կյանքը»:

³ Զարթլիս-Ցիովրեբա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների: Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարջքի կյանքը»:

⁴ Զարթլիս-Ցիովրեբա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների: Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարջքի կյանքը»:

⁵ Զարթլիս-Ցիովրեբա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների: Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարջքի կյանքը»:

⁶ Զարթլիս-Ցիովրեբա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների: Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարջքի կյանքը»:

⁷ Զարթլիս-Ցիովրեբա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների: Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարջքի կյանքը»:

⁸ Զարթլիս-Ցիովրեբա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների: Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարջքի կյանքը»:

⁹ Զարթլիս-Ցիովրեբա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների: Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարջքի կյանքը»:

¹⁰ Զարթլիս-Ցիովրեբա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների: Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարջքի կյանքը»:

¹¹ Զարթլիս-Ցիովրեբա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների: Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարջքի կյանքը»:

¹² Զարթլիս-Ցիովրեբա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների: Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարջքի կյանքը»:

իրենց իշխանությունը Սամցխեի աթաբեկության ողջ տարածքի նկատմամբ, սակայն հենց նույն այս ժամանակ էլ սկիզբ առան նոր իրադարձություններ, որոնք իրենց հետ անդառնալի փոփոխություններ էին բերելու:

Գլուխ 15 **Թուրք-Պարսկական III պատերազմի նախօրեին**

1566 թվականի սեպտեմբերի 6-ին Յունգարիայի ուղղությամբ իրականացված հերթական արշավանքի ընթացքում Յունգարիայի հարավ-արևմուտքում գտնվող Սիգետվեր քաղաքի պաշարման վերջին օրերին մինչ այդ էլ արդեն ծանր հիվանդ Սուլեյման I Մեծը կնքեց իր մահկանացուն: Սիգետվերը ընկավ երկու օր անց՝ 1566 թվականի սեպտեմբերի 8-ին, և վերջնականապես ավերակների կույտի վերածված այս քաղաքի գրավումը օսմանյան 300.000 հոգանոց բանակին 35.000 զինվոր արժեցավ, սակայն կարևորն այնուհանդերձ այդ չէր:

Իրոք, կյանքից հեռացել էր օսմանյան փառքի իրական կազմակերպիչ և ինչ-որ տեղ նույնիսկ դրա խորհրդանիշ հանդիսացող Սուլեյման I Մեծը, ինչը ծանր հետևանքներ էր ունենալու առանց այդ էլ աստիճանաբար խնդիրների մեջ խրվող Օսմանյան սուլթանության համար: Սուլեյման I Մեծին հաջորդեց նրա որդի Սելիմ II-ը (1566-1574), որը, ի տարբերություն հոր, մի թույլ և վայելքներին տրվելու հակված անձնավորություն էր՝ մոռացության մատնած պետական հոգսերը: Սելիմ II-ն, ըստ էության, առաջինն էր նախկին ռազմաշունչ սուլթաններից իր տեսակով տարբերվող և հետագայում սուլթանության գահի վրա գերիշխող տեսակ հանդիսացած սուլթանների նոր տեսակի մեջ: Սուլեյման I Մեծի թողած պետության հարակայուն ուժը, սակայն, առժամանակ դեռ գործում էր և հարձակողական թափը դեռ կար:

Դեռևս 1565 թվականին Սուլեյման I Մեծը, փորձելով հարված հասցնել Մալթա տեղափոխված Յիվանդախնամների օրդենին, ծանր պարտություն էր կրել, որը նրան 30.000 զինվոր էր արժեցել, և ահա այժմ նրա որդին որոշեց հարված հասցնել քրիստոնյաների տիրապետության տակ դեռևս գտնվող մեկ այլ կղզու: Արդյունքում՝ 1570 թվականի հունիսի 2-ին Վենետիկի հանրապետության բանակից սկիզբ առած Կիպրոսի նվաճումը 1571 թվականի օգոստոսի 1-ին ավարտվեց Ֆամագուստայի անկմամբ¹: Շուտով, սակայն, օսմանների դեմ ձևավորված եվրոպական դաշինքը սկսեց գործել իր ողջ ուժով, ինչի արդյունքում 1571 թվականի հոկտեմբերի 7-ին Յոնիական ծովում տեղի ունեցած Լեպանտոյի ծովամարտում օսմանյան նավատորմն ուղղակի ոչնչացվեց: Իր համար ջախջախումով ավարտված այս ծովամարտում Օսմանյան սուլթանության նավատորմը կորցրեց 230 նավ, իսկ մարդկային կորուստներն էլ կազմեցին 40.000 հոգի:

Լեպանտոյի ծովամարտը, ըստ էության, գծեց այն սահմանագիծը, որից անդին սկսվում էր օսմանյան նավատորմի անկումը: Ավելին, արդեն մոտակա տարիներին, ըստ էության, պարզ դարձավ, որ Միջերկրական ծովով սահմանափակված և եվրոպական առաջատար նավատորմներից տեխնիկապես աստիճանաբար ավելի ու ավելի հետ մնացող օսմանյան նավատորմը նույն այդ Միջերկրական ծովը վերջնականապես զիջում է եվրոպական տերություններին: Այս առումով ավելորդ էլ է ասել, որ, եթե եվրոպական առաջատար ծովային տերությունների նավատորմները նույն այս ժամանակ որպես օպերատիվ տարածք ունեին արդեն գործնականում ողջ համաշխարհային օվկիանոսը, ապա օսմանյան նավատորմը Միջերկրական ծովի արևմտյան հատվածից անդին այդպես էլ չանցավ՝ ըստ էության սահմանափակվելով միայն ափամերձ պաշտպանությամբ, ինչպես նաև ծովահենությամբ: Այս առումով միակ հաջողությունը, թերևս, այն էր, որ 1574 թվականի աշնան սկզբին օսմանյան ռազմական մեքենան ի վերջո գրավեց Գոլետան ու, թեև դա 25.000 ռազմիկի կյանք արժեցավ, սակայն Հաֆսյանների խալիֆությունը ոչնչացավ, ներկայիս Թունիսի տարածքը ընկավ Օսմանյան սուլթանության

¹ Շարաֆ խան Բաղիչեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Երեմիա Զյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 10; Գրիգոր Կամախեցի «Ժամանակագրություն»; Վարդան Բաղիչեցի «Ժամանակագրություն»; Ամիրաս Երզնկացի «Տարեգրություն»; Առաքել Դավիթյան «Պատմություն», գլուխ 51, 56; Դավիթ Բաղիչեցի «Ժամանակագրություն»; Անդրեաս Եվրոկացի «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Թադեոս Սեբաստացի «Ռումաց ժամանակագրություն»; Անանուն «Մասնավոր ժամանակագրություն»:

տիրապետության տակ, իսկ քրիստոնյաների իշխանությանն էլ Յուսիսային Աֆրիկայում վերջ տրվեց:

Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, սակայն, որ, դուրս մղելով քրիստոնյաների Յուսիսային Աֆրիկայից, պաշտոնական Ստամբուլին այդուհետ հաջողվեց դաշնակցային լուրջ հարաբերություններ հաստատել Սաադյանների խալիֆության հետ, ինչի արդյունքում, երբ Պորտուգալական թագավորության արքա Սեբաստիան I-ի (1557-1578) գլխավորած 23.640 հոգանոց բանակը հարձակման անցավ և խորացավ Սաադյանների խալիֆության տարածքում, վերջինիս 50.000 հոգանոց բանակը, վայելելով նաև պաշտոնական Ստամբուլի ուղարկած 10.000 ենիչերիների աջակցությունը, 1578 թվականի օգոստոսի 4-ի ալ-Զսար ալ-Քեբիրի ճակատամարտում գլխովին ջախջախեց վերջինիս, երբ քրիստոնյաների կորուստը կազմեց 8.000 սպանված և 15.000 գերի, ընդ որում մարտում անհետ կորավ նաև Սեբաստիան I-ը, իսկ հակառակորդը կորցրեց միայն 7.000 հոգի: Արդյունքում Պորտուգալական թագավորությունը ծանրագույն հարված ստացավ և 1580 թվականին ընդգրկվեց Իսպանական թագավորության կազմում, իսկ Սաադյանների խալիֆությունն էլ մեծ հզորության հասավ:

Միաժամանակ հարկ է նշել, որ Ստամբուլում ուժեղ ձեռքի բացակայությունը իրեն շուտով զգացնել տվեց նաև Մուլդովայի տարածքում, երբ, սկսած 1573 թվականի աշունից և մինչև 1578 թվականի մարտ Մուլդովայի տարածքում ընթացող հակաօսմանական պատերազմին Մուլդովայի հոսպոդարության բանակի կազմում իրենց մասնակցությունը բերեցին Հայ ռազմիկները (մոտ 300, այդ թվում հոսպոդար Յոան Ահեդը (1572-1574), նրա եղբայրներ Յոան Պոտկովան, Կոնստանդինը, Ալեքսանդր Սերպագան ու վերջինիս որդի Պետրոսը)¹: Այս ընթացքում էր հենց, որ 1574 թվականի դեկտեմբերի 13-ին, այդպես էլ, ըստ էության, ոչինչ չարած իր պետության համար և կառավարելով միայն հարակայունության ուժով, Սելիմ II-ը մահացավ, որից հետո սուլթան հռչակվեց նրա որդի Մուրադ III-ը (1574-1595): Նոր սուլթանը, ի համեմատ հոր, թերևս, միայն մի քիչ ավելի գործնական հատկանիշներ ուներ՝ տարբերվելով վերջինիցս ընդամենը միայն նրանով, որ տալիս էր գոնե ընդհանուր բնույթի հրահանգներ՝ այնուհանդերձ որևէ կերպ չխորանալով դրանց կյանքի կոչման նրբությունների մեջ կամ չհետևելով դրանց: Արդյունքում՝ Օսմանյան սուլթանությունն, ըստ էության, շարունակեց առաջանալ հարակայունության նախկին ուժով՝ արդեն զգալի չափով հետ մնալով ինչպես համաշխարհային զարգացումներից, այնպես էլ տեխնիկական առաջընթացից: Եվ վերջապես հարկ է նշել, որ, իր այս թերություններով հանդերձ, Օսմանյան սուլթանությունում վիճակը նույն այս ժամանակ այնուհանդերձ ավելի դրական էր, քան Սեֆյանների շահությունում:

1576 թվականի մայիսի 14-ին իր մահկանացուն կնքեց Սուլեյման I Մեծի արժանի հակառակորդ հանդիսացած Սեֆյանների շահության շահ Թահմասպ I-ը, ընդ որում մինչև վերջ էլ պարզ չեղավ՝ նա դիտավորյալ էր թունավորվել, թե՞ պատահական: Սովորաբար ընդունված է, հատկապես հոր ֆոնին, Թահմասպ I-ին ընկալել որպես թույլ և առանձնակի արժանիքներից զուրկ մի անձնավորություն, սակայն կարծում եմ, որ այդ գնահատականն այնքան էլ արդարացի չէ: Իրոք, որպես հակառակորդ ունենալով Սուլեյման I Մեծի օրոք իր հզորության գագաթնակետին գտնվող Օսմանյան սուլթանությունը, այն էլ արևելքից մշտապես առկա ուզբեկների սպառնալիքի պարագայում, Թահմասպ I-ն ի վերջո, ըստ էության, փաստորեն կարողացավ պահել դիրքերը, իսկ դա հասարակ բան չէր և հենց սրանում էր հսկայական Թահմասպ I-ի դերակատարությունը: Միաժամանակ, սակայն, Թահմասպ I-ին նաև պետք չէ գերազնահատել, քանի որ վերջինիս քաղաքական ժառանգությունն ուներ նաև մեծ մի թերություն, ի դեմս այն բանի, որ իր երկարատև տիրապետության ընթացքում հենց նոր կյանքից հեռացած շահն այդպես էլ ոչ միայն չլուծեց սեփական տերության առաջ հառնած ներքին քայքայիչ խնդիրների թնջուկը, այլև վերջինիս համար չմատնանշեց նաև զարգացման քիչ թե շատ արդյունավետ մի որևէ ուղի:

Թահմասպ I-ը մահվան պահին նրա մոտ էր Յեյդար անունով իր որդին և ենթադրվում էր, որ հենց նա կփոխարինի հորը: Միաժամանակ, սակայն, երկրի իշխող ավագանին որպես գահի թեկնածու անմիջապես էլ առաջ քաշեց օսմանների դեմ վերջին պատերազմի երբեմնի փայլուն

¹ Այս իրադարձությունը լայնորեն ներկայացված է աղբյուրներում: Միաժամանակ, սակայն, հաշվի առնելով դաշնակցային պատերազմների հետ կապված սկզբնաղբյուրները միայն իմ ուզած խորությամբ ներկայացնելու ձգտումը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ Հայաստանի հետ անմիջականորեն չկապված լայնածավալ ռազմական գործողությունների աղբյուրագիտական ներկայացումը մեծ հաշվով միայն ավելորդ կերպով կծանրաբեռնի աշխատանքս, առայժմ բավարարվում եմ միայն բուն փաստի ամրագրմամբ:

հերոս Իսմայիլին, որը, սակայն, հոր կողմից կասկածվելով գահակալական հավակնությունների մեջ, արդեն 19 տարի էր, որ պահվում էր բանտարկության մեջ: Արդյունքում մի քանի ամիս տևած գահակալական լարված հակամարտությունից հետո Յեյդարը սպանվեց, իսկ Իսմայիլն էլ 1576 թվականի օգոստոսի 22-ին զբաղեցրեց հոր գահը՝ հանդես գալով արդեն որպես Իսմայիլ II (1576-1577): Շուտով պարզվեց, սակայն, որ երկարատև բանտարկությունը լրջորեն ազդել էր նոր շահի վրա և հիանալի այդ գորավարն ու ռազմիկն այժմ վերածվել է ընդամենը նեղմիտ և կասկածամիտ մի բռնակալի: Արդյունքում սկսեցին իրար հաջորդել տարաբնույթ պատիժները և մեծաքանակ մահապատիժները, ինչը ավելի բարդացրեց աստիճանաբար առանց այդ էլ քաոսի հորձանուտում թաղվող Սեֆյանների շահության ներքին դրությունը: Արդյունքում, ըստ էության, այդպես էլ ոչինչ անել չհասցրած սեփական երկրի համար, 1577 թվականի նոյեմբերի 24-ին Իսմայիլ II-ը հանկարծամահ եղավ, ընդ որում կրկին թևածում էին կասկածները, թե նրան ուղղակի թունավորել են հարեմում: Իսմայիլ II-ի մահից հետո շահ հռչակվեց նրա եղբայր Մուհամմեդ Խուդաբանդան (1577-1588):

Նոր շահը չունեւ եղբոր կատաղի բնավորությունը, սակայն, այս անգամ էլ ներկայացնելով արդեն հակառակ ծայրահեղությունը, նա ընդամենը միայն թուլական և ֆիզիկապես վտիտ մի անձնավորություն էր, որը մի քանի տարի անց նույնիսկ գործնականում էլ կուրացավ՝ այս ամենի արդյունքում, ըստ էության, մի կողմ քաշվելով երկրի կառավարման հարցերից: Արդյունքում Սեֆյանների շահությունը վերջնականապես սուզվեց անիշխանության քաոսի մեջ, երբ, մի կողմ թողած շահին և գործելով ըստ սեփական հայեցողության, երկրի կառավարումը սկսեցին իրականացնել շահության վերնախավը կազմող թուրքմենական ազդեցիկ խմբավորումները՝ վերջնականապես փլուզելով Սեֆյանների շահության կենտրոնական կառավարումը ու երկիրը խեղդելով անիշխանության քաոսում: Ստամբուլում ուշադիր կերպով հետևում էին Սեֆյանների մոտ տեղի ունեցող ներքին խմորումներին և, մանավանդ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Արևմուտքում դիմադրությունը գնալով ուժեղանում էր, այստեղ ի վերջո որոշում ընդունվեց հերթական հարվածը հասցնել արևելյան ուղղությամբ: Այս առումով ուշագրավ է նաև մեկ այլ հանգամանք, քանզի, դատելով ըստ ամենայնի, օսմանյան ռազմաքաղաքական տեսաբաններն այս անգամ, ըստ երևույթին, հիմնավորապես վերլուծել էին նախորդ արշավանքների ողջ փորձը՝ արդյունքում հանգելով նոր հետևության և նախատեսելով գործել այլ կերպ:

Իրոք, նախորդ արշավանքներում օսմանյան ռազմական մեքենան բոլոր հնարավոր ուժերի ու միջոցների կիրառմամբ ուղղակի հզոր հարված էր հասցնում արևելյան ուղղությամբ և, որպես կանոն, հասնում էր խոշոր հաջողության, առաջանալով մինչև Ատրպատական, սակայն հետագայում նույն այդ խոշոր հաջողությունը պահպանելը դառնում էր գործնականում անհնար: Հաշվի առնելով այս հանգամանքը՝ առաջիկա պատերազմի կապակցությամբ որոշվեց դրսևորել ավելի ճկուն մի դիրքորոշում՝ ուժեղ հարվածը համադրելով տեղում ամրանալու լուրջ գործողությունների հետ՝ արդյունքում շեշտադրելով ամենից առաջ հենց ձեռք բերածը պահպանելը, այլ ոչ թե ձեռքբերումների քանակությունը մեծացնելը: Այս առումով կար ևս մեկ առանձնահատկություն, քանզի, եթե նախկինում հզոր և հիմնական հարված հասցնելով խնդիր էր դրվում հատել Հայկական լեռնաշխարհը ու դուրս գալ Իրանական լեռնաշխարհի արևմտյան կամ նույնիսկ կենտրոնական հատվածներ, ապա այժմ զգալիորեն շեշտադրվեցին հարվածի երկրորդական ուղղությունները և ամենից առաջ հյուսիսայինը: Եվ վերջապես զուտ մարտավարական մակարդակում հետաքրքիր է նշել, որ, կապված հրաձգային զենքերի հետագա զարգացման հետ, ինչ-որ տեղ հենց այս ժամանակներից սկսած էլ հենց հրաձգային զենքերն, ի դեմս աստիճանաբար շրջանառության մեջ մտնող և արկետրոնների փոխարինող ավելի հեռահար ու հզոր մուշկետների, աստիճանաբար դադարեցին լինել բացառապես միայն ենիջերիների կորպուսի ռազմիկների առանձնաշնորհը, երբ էժան և կիրառման մեջ պարզ մուշկետներով զինվեց զենքի տակ դրված հետևակայիների զգալի քանակություն: Վերջին հանգամանք իր հերթին ավելի մեծացրեց օսմանյան ռազմական մեքենայի հարվածային հնարավորությունները հատկապես այս ամենին ոչ պատրաստ հակառակորդի դեմ մարտում, սակայն դա էլ իր հերթին շուտով արդեն այլ բացասական մի արդյունք էր ունենալու, որի մասին կասվի իր տեղում:

Եվ այսպես, սկիզբ առավ Թուրք-Պարսկական III պատերազմը (1578-1590), ընդ որում ամեն ինչ սկսվեց, ինչպես սովորաբար լինում էր նման դեպքերում, սահմանային մանր ընդհարումներից, որոնք հետո աստիճանաբար մեծ տեսք ստացան: Այս առումով կարևոր է նշել, որ Ստամբուլում որոշեցին ամենից առաջ օգտվել նույն այս ժամանակ Ջակելիների մոտ առաջացած ներքին պայթարից և, համեմայն դեպս պաշտոնապես, սկսեցին աջակցել Ղվարդլարե Ջակելիին ու Դեդիսմեդին՝ գործելով ընդդեմ Սեֆյանների աջակցությունը վայելող Շալիկաշվիլիների:

Գլուխ 16 Թուրք-Պարսկական III պատերազմը

1578 թվականի փետրվարի 26-ին Օլթիի ճ-մ-ում Օսմանյան սուլթանության բանակը (8.000) հաղթեց Սեֆյանների շահության և Շալիկաշվիլիների միացյալ բանակին (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 300)¹, որից հետո նույն թվականի փետրվարի վերջին գրավեց Գորին²: 1578 թվականի մարտի սկզբում Օլթիի ճ-մ-ում Սեֆյանների շահության և Շալիկաշվիլիների միացյալ բանակը (600) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 200) իրենց հերթին հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 1.000)³: Արդյունքում Օսմանյան սուլթանության ռազմական մեքենան թողեց Գորին, սակայն խոշոր ընդհարումները դեռ առջևում էին:

Արձանագրելով որոշակի հաջողություններ հյուսիսային ուղղությամբ՝ օսմանյան ռազմական մեքենան հարված հասցրեց արդեն նաև հարավային, բայց կրկին երկրորդական ուղղությամբ: Արդյունքում՝ 1578 թվականի հուլիսի վերջին Օսմանյան սուլթանության ու Շամսադդինյանների եմիրության միացյալ բանակը (մոտ 10.000) Սեֆյանների շահության բանակից (ընդհանուր՝ 20.000) և քաղաքների Յայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 200) անակնկալ հարձակումով գրավեց Ջերն ու Ուրմիան⁴, որից հետո 1578 թվականի օգոստոսի սկզբի Վանի ճ-մ-ում դաշնակիցները հաղթեցին քաղաքին մոտեցող Սեֆյանների շահության հակահարձակման անցած բանակին⁵: Այս ամենին, սակայն, շուտով ի վերջո հետևեց նաև հիմնական հարվածը:

1578 թվականի օգոստոսի սկիզբ Արդահանի ճ-մ-ում Մուստաֆա Լալա փաշայի գլխավորությամբ Երզրումից առաջխաղացած Օսմանյան սուլթանության բանակի (մոտ 200.000) առաջապահը (մոտ 1.000) անակնկալ հարձակումով ջախջախեց Սեֆյանների շահության ճամբարած բանակին (մոտ 1.000)⁶, որից հետո 1578 թվականի օգոստոսի 7-ից 12-ը Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 200.000), ուժերի մի մասը (40.000) թողնելով ճամբարած Չլդր լճի արևմտյան ափին, իսկ մնացած ուժերն էլ ցրելով Սամցխեի աթաբեկության տարածքում, դրանց մասերից մեկով (մոտ 30.000) Շալիկաշվիլիների բանակից (մոտ 500) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 200) պաշարեց, սակայն այդպես էլ չկարողացավ գրավել Մգելիցիխեն⁷: Չնայած այս տեղային հաջողությանը, սակայն, ընդհանուր դրությունը Շալիկաշվիլիների համար անչափ ծանր էր, քանի որ 1578 թվականի օգոստոսի 8-ին ընկան Քաջատունը, ինչպես նաև Ղվելի և Տետրի-ցիխե ամրոցները (վերջինը՝ Արարատ, Վանանդի հյուսիս-արևելք, Չլդր լճի ափին)⁸:

Այս առումով հարկ է նշել, որ օսմանյան հզոր հարվածը պաշտոնական Ղազվիսում միայն շատ խուլ արձագանք գտավ, քանզի, գործող շահի անօգնականության և հակամարտող

¹ «Զարթիս-Ցիվլրեբա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների»; Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարջքի կյանքը»:

² Անանուն «Մեսխական սաղմոսի մատյանը»; «Զարթիս-Ցիվլրեբա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների»; Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարջքի կյանքը»:

³ «Զարթիս-Ցիվլրեբա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների»; Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարջքի կյանքը»:

⁴ Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»; Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»; Իսթանդեթ Մունշի «Աբբասի պատմությունը»:

⁵ Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»:

⁶ Իբրահիմ Ռահիմզադե «Գիրք սուլթան Մուրադ խանի հաղթանակների», գիրք 1, մաս 2, գլուխ 1:

⁷ «Զարթիս-Ցիվլրեբա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների»; Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարջքի կյանքը»:

⁸ «Զարթիս-Ցիվլրեբա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների»; Փարսադան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 18; Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարջքի կյանքը»:

խմբավորումների փոխադարձ պայքարի պայմաններում, պետական համակարգն այստեղ ուղղակի կաթվածահար էր եղել: Սահմանային շրջաններում, սակայն այնուհանդերձ դեռևս կային ռազմական ղեկավարներ, որոնք ոչ միայն ի վիճակի էին մարտ տալ, այլև գիտակցում էին սկիզբ առած իրադարձությունների ողջ լրջությունը: Այդ ղեկավարներից էին Հայաստանի արևելյան տարածքների ընդհանուր ղեկավարությունն իրականացնող Ուստաջլուների առաջնորդ Մուհամմեդ խանը, ինչպես նաև Ղարաբաղի և Գանձակի ղեկավար Նշանակված Ղաջարների առաջնորդ Իմամ-գուլի խանը:

Խնդիրը կայանում էր նրանում, սակայն, որ շատ այլ, բայց նաև օսմանյան ռազմական մեքենային հաջող դիմադրություն կազմակերպելու առումով, նախորդ տասնամյակները Սեֆյանները անհուսալիորեն բաց էին թողել և արդյունքում Չալդրանի արժանահիշատակ ջարդից նույնիսկ 64 տարի անց էլ որևէ նոր բան, ըստ էության, այդպես էլ չէր հնարվել: Իր հերթին վիճակն առավել էր ծանրանում նաև նրանով, որ թշնամին նաև բանակական գրեթե եռակի գերազանցություն ուներ: Այս պայմաններում ամենևին էլ վատ զորավարներ չհանդիսացող Սեֆյանների երկու սահմանային տիրակալները որոշեցին գործել զոնե եղածով՝ հնարավորիս օգտագործելով տեղական պայմանները: Արդյունքում՝ որոշվեց խուսափել ուղիղ մարտից և հակառակորդին անակնկալի բերել՝ դրանով չեզոքացնելով ինչպես ուղիղ մարտում օսմանյան ռազմական մեքենայի արդեն բազմիցս մատնանշված առավելությունը, այնպես էլ վերջինիս ընդհանուր բանակական գերակշռությունը, իսկ մարտի համար էլ ընտրել անձրևային և թաց մի օր, երբ, ինչպես ենթադրվում էր, օսմանյան հրազենը այնքան էլ արդյունավետ չի կարողանա գործել՝ զուտ վառոդի խոնավանալու պատճառով: Այս ծրագիրը գրեթե գործեց, սակայն նման հարցերում հենց այդ «գրեթե»-ն է, որ որոշում է ամեն ինչ:

Եվ այսպես, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ կազմակերպված խոշոր դիմադրություն ցույց տվող, կարծես թե, չկա, իսկ հակառակորդի տարածքն ասպատակելու, ինչպես նաև կազմակերպչական ու նյութական ապահովման խնդիրներն ավելի լավ լուծելու համար էլ իմաստ չունի բանակը պահել մեկ վայրում կենտրոնացված վիճակում, Մուստաֆա Լալա փաշան ցրեց իր հիմնական ուժերը, իսկ ինքն էլ միայն բանակի բուն կորիզով ճամբար զարկած մնաց Չլդր լճի ափին: Ահա հենց այս ամենից էլ որոշեցին օգտվել Սեֆյանների զորավարները:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1578 օգոստոսի 9 – *Չլդր լճի ճ-մ*¹

Մուհամմեդ խան Ուստաջլուի և Իմամ-գուլի խան Ղաջարի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակը (60.000, որից 30.000 հեծյալ), նախատեսելով անակնկալ հարված հասցնել հակառակորդին, աննկատ մոտեցավ Մուստաֆա Լալա փաշայի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Օսմանյան սուլթանության բանակի (մոտ 195.000)՝ *Ենի-Ղայեի* մոտ ճամբարած մասին (40.000), ընդ որում մարտի համար հատուկ ընտրվել էր անձրևային ու թաց մի օր՝ այն հաշվարկով, որ վառոդը խոնավ լինի և օսմանյան հրազենը չգործի կամ լինի քիչ արդյունավետ:

Ի փուլ – Սկիզբ առած հորդառատ անձրևի պայմաններում Սեֆյանների շահության բանակը վաղ առավոտյան անակնկալ հարձակվեց Օսմանյան սուլթանության բանակի ճամբարի վրա՝ ոչնչացնելով հակառակորդի հետախույզներին և պահակայիններին: Փրկվածներից ոմանք, սակայն, այնուհանդերձ հասցրին հիմնական ուժերին տեղեկացնել ստեղծված իրավիճակի մասին: Այս պայմաններում Մուստաֆա Լալա փաշան հակառակորդի առաջխաղացման ուղղությամբ ուղղեց այդ պահին առկա բոլոր հնարավոր ուժերը, որոնց մեջ զգալի թիվ էին կազմում ամենից առաջ քրդերը՝ միաժամանակ շտապ միջոցներ ձեռնարկելով ցրված ուժերը հավաքելու ուղղությամբ:

¹ Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»; Իբրահիմ Ռահիմզադե «Գիրք սուլթան Մուրադ խանի հաղթանակների», գիրք 1, մաս 2, գլուխ 1; Սելանկի «Պատմություն»; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 2, 4, գիրք 3, բաժին 1, գլուխ 2, 6; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»; Հասան Ռումլու «Պատմությունը»; Իսթանդեր Մունշի «Աբբասի պատմությունը»; Օրուջ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 4, 5; Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4; Զարդիս-Յիսվերեա, Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների; Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարջի կյանքը»; Ադամ Օլեարիու «Ճանապարհորդություն Մոսկովիա և Պարսկաստան», գիրք 5, գլուխ 29:

II փուլ – Օրվա առաջին կեսին հարձակողական գործողությունները շարունակող Սեֆյանների շահության բանակը ոչնչացրեց իր դեմ դուրս եկած հակառակորդի բոլոր ուժերին, ընդ որում հատկապես ծանր կորուստներ կրեցին քրդերը:

III փուլ – Օրվա կեսին Սեֆյանների շահության բանակը հարձակման անցավ արդեն սեփական ճամբարում ամուր պաշտպանության անցած հակառակորդի ուղղությամբ, սակայն համառ դիմադրության հանդիպեց, որի կազմակերպիչը Օսման փաշան էր: Արդյունքում՝ Օսմանյան սուլթանության բանակին հաջողվեց հետ մղել մինչև օրվա երկրորդ կես շարունակված հակառակորդի մի քանի հզոր գրոհներ՝ զգալի կորուստներ պատճառելով վերջինիս:

IV փուլ – Երեկոյան Օսմանյան սուլթանության բանակի մինչ այդ ցրված ուժերը, սկսեցին խոշոր խմբերով ճամբար վերադառնալ: Արդյունքում, օգտվելով այն բանից, որ հակառակորդը բաց է թողել նահանջի հարմար պահը, ճակատից և թիկունքից համակցված հարված հասցրած Օսմանյան սուլթանության բանակը շրջապատեց Սեֆյանների շահության բանակին և, չնայած վերսկսված հորդառատ անձրևին, երբ կողմերը մարտնչում էին բացառապես միայն սառը զենքերով, ծանր պարտության մատնեց վերջինիս:

V փուլ – Օսմանյան սուլթանության բանակը հետապնդեց Սեֆյանների շահության բանակին մինչ ուշ գիշեր և միայն վրա հասած մութը փրկեց վերջինիս վերջնական ջախջախումից:

Հաղթողները կորցրին մոտ 10.000, պարտվողները՝ մոտ 30.000 զինվոր, ընդ որում գերիները, որոնց թվում շատ էին նաև անձիք բանակի ղեկավար կազմից, անխտիր մահապատժի ենթարկվեցին:

Հենց նոր ավարտված ճակատամարտը հեռուն գնացող, այդ թվում նաև հոգեբանական հետևանքներ ունեցավ: Մինչ այս նախորդ վեց տասնամյակներում Սեֆյանների մոտ գերիշխում էր հոգեբանական այն մտայնությունը, թե իրենց ռազմիկները գերազանցում են օսմանյան ռազմիկներին «ազնիվ ու տղամարդուն վայել» սառը զենքերի կիրառմամբ ընթացող պայքարում և օսմանցիները, «գործելով անազնիվ միջոցներով», ընդամենը միայն հրազենի կիրառմամբ են «գողանում» հաղթանակը: Վերջին ճակատամարտը, սակայն, մահացու հարված հասցրեց ամենից առաջ հենց այդ մտայնությանը, քանզի ճակատամարտն, ըստ էության, ընթացավ հիմնականում միայն սառը զենքերի կիրառմամբ, ընդ որում հակառակորդի թվական ընդհանուր առավելության դիմաց Սեֆյաններն ունեին մարտավարական անակնկալը, սակայն նույնիսկ այդ պայմաններում էլ գերազանցությունը մնաց օսմանյան ռազմական մեքենայի կողմում: Ինչ վերաբերում է երկու կողմերի միջև մինչ այդ տեղի ունեցած ճակատամարտերից իր չափերով երկրորդը հանդիսացող այս ճակատամարտի օպերատիվ հետևանքներին, ապա այն պաշտոնական Ղազվինին ամենից առաջ Վրաստան և Հյուսիսային Հայաստան արժեցավ:

Արդեն 1578 թվականի օգոստոսի 24-ին Մուստաֆա Լալա փաշայի ընդհանուր ղեկավարությամբ Չլդրից առաջխաղացած և Սամցխեի աթաբեկության տարածքը իրեն ենթարկեցրած Օսմանյան սուլթանության բանակը Դավիթ IX-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակից (մոտ 100) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 30) առանց լուրջ մարտերի գրավեց Տիդիսը, որից հետո առաջացավ մինչև Լոռի ամրոց և տիրեց վերջինիս¹: Անմիջապես էլ Տիդիսը ուժեղ ամրացվեց, այնտեղ տեղաբաշխվեց Օսմանյան սուլթանության բանակի մշտական կայազոր (6.000, 100 հրանոթ) և վերջինս վերածվեց Օսմանյան սուլթանության կարևորագույն սահմանային ամրության: Դրանից հետո 1578

¹ Իբրահիմ Ռահիմզադե «Գիրք սուլթան Մուրադ խանի հաղթանակների», գիրք 1, մաս 2, գլուխ 1, 2; Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»; Իսթանբուլ Մուլնչի «Աբբասի պատմությունը»; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»; Սելանիկի «Պատմություն»; Օրուլ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 5; Զարթլի-Ցիտվրեթա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների; Անանուն «Մեսիական սաղմուսի մատյանը»; Փարսադան Գորգիջանիժե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 13, 18; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարքի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»; Աբբաս-գուլի-աղա Բաբիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4; Հովհաննես Ծարեցի «Պատմություն Աղվանից աշխարհի»; Երեմիա Զյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 11; Դավիթ Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»; Ավետիք Գրիգ «Ժամանակագրություն»:

թվականի օգոստոսի 26-ին Մուստաֆա Լալա փաշան գրավեց Նաև Գորին¹, ինչով էլ, ըստ եռության, վերջնականապես ամրապնդեց իր իշխանությունը հյուսիսի նկատմամբ:

Կրած ռազմական խոշոր անհաջողությունների ֆոնին և, հատկապես հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ հակառակորդի առաջխաղացման դեմն առնելու համար Դավիթ IX-ը, ըստ եռության, ոչինչ չէր կարողացել անել, պաշտոնական Ղազվինը փոխեց իր դիրքորոշումը Զարթլիի թագավորության արքաների հարցում: Արդյունքում՝ Սիմոն I-ը ազատվեց գերությունից և այդուհետ սկսեց գործել Սեֆյանների շահերի համատեքստում, այն դեպքում, երբ գահագրկված Դավիթ IX-ը դիմեց փախուստի, ապաստանեց Օսմանյան սուլթանությունում ու հետագայում հենց այստեղ էլ կնքեց իր մահկանացուն: Այսպիսով՝ պաշտոնական Ղազվինի կողմից կյանքի կոչված հեռատես այս քայլի արդյունքում վերջինիս երբեմնի երդվյալ հակառակորդը վերածվեց հավատարիմ դաշնակցի և այս հանգամանքը հետագայում դեռ շատ էր վնասելու օսմանյան ռազմական մեթենային: Արդեն 1578 թվականի օգոստոսի վերջին Մուխրանիի ճ-մ-ում² Սիմոն I-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) հաղթեցին ապստամբած ու Գորիից հեռացող Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 5.000)³: Չնայած տեղային այս հաջողությանը, սակայն, Սիմոն I-ը և Սեֆյանները Զարթլիի թագավորության տարածքում առայժմ ոչ մի լուրջ գործողություն ձեռնարկել չվիճակի չէին, ինչն էլ հաշվի առնելով, պաշտոնական Ստամբուլը խնդիր դրեց նվաճել արդեն Իմերեթիայի թագավորությունը:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1578 օգոստոսի վերջ - սեպտեմբերի 10 – Լիխյան լեռան ճ-մ⁴

Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 30.000), առաջանալով դեպի Իմերեթիայի թագավորության տարածք, մոտեցավ Հերակլի Բագրատունու գլխավորությամբ ամուր պաշտպանական դիրքեր գրաված Զարթլիի և Իմերեթիայի թագավորությունների միացյալ բանակին (մոտ 15.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 6.000):

I փուլ – Օգոստոսի վերջին Օսմանյան սուլթանության բանակը անցավ հարձակման, սակայն համառ մարտում հետ մղվեց ելման դիրքեր:

II փուլ – Սեպտեմբերի 1-ին Օսմանյան սուլթանության բանակը կրկին անցավ հարձակման, սակայն ողջ օրը տևած համառ մարտում այս անգամ ևս որևէ հաջողության չհասավ:

III փուլ – Սեպտեմբերի 9-ին Օսմանյան սուլթանության բանակը հերթական հարձակումը գործեց, սակայն համառ մարտից հետո կրկին հաջողության չհասավ և նահանջեց:

IV փուլ – Սեպտեմբերի 10-ին Օսմանյան սուլթանության բանակը սկսեց նահանջել, սակայն այդ ընթացքում հարձակման ենթարկվեց քրիստոնյաների կողմից և ծանր կորուստներ կրեց:

Հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 1.500, թշնամին՝ մոտ 12.000 զինվոր:

Այսպիսով՝ Իմերեթիայի թագավորությանը տիրելու համար ձեռնարկված պայքարը անհաջողությամբ ավարտվեց, սակայն Գեորգի I-ին նոր հարված հասցնել պաշտոնական Ստամբուլն արդեն ուղղակի չվիճակի չէր, քանի որ հարավից մոտենում էր Սեֆյանների հերթական բանակը: Այս պայմաններում առավելագույնը, որին հասավ Մուստաֆա Լալա փաշան, դա Կախեթի թագավորության արքա Ալեքսանդր II-ի աջակցությունն ապահովելն էր:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

¹ Փարսաղան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 18; Փարսաղան Գորգիջանիձե «Օսմանյան պատմություն», գլուխ 13; Դավիթ Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»; Թադեոս Սեբաստացի «Ռումաց ժամանակագրություն»; Իսթանդուլ Մունշի «Աբբասի պատմությունը»:

² Այս ճակատամարտի տեղի խիստ մոտավոր է, սակայն շատ հավանական է կարծել, որ այն տեղի է ունեցել հենց Մուխրանիում, քանի որ Օսմանյան սուլթանության հիմնական բանակն այդ ժամանակ գործում էր հենց այդ տարածքում:

³ Օրուջ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 5:

⁴ Զարթլի-Ցիվլիդեթա, Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը; Վախուշտի Բագրատունի «Եգերթի, Աբխազիայի և Իմերեթիայի կյանքը; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ; Օրուջ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 5:

Մուստաֆա Լալա փաշայի գլխավորությամբ Տիդիսի առաջխաղացած Օսմանյան սուլթանության (100.000) և Կախեթի թագավորության (մոտ 10.000) միացյալ բանակը ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 1.000) արշավանք սկսեցին դեպի հարավ-արևելք և Իորի գետի աջ ափով 9 օրվա ընթացքում մոտեցան Ղոյուն-Ղեջիղիի գետնանցումին։ Տեղեկանալով այդ մասին՝ Սեֆյանների շահության բանակի ղեկավարությունը սեփական բանակը (42.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին² (մոտ 500) բաժանեց երեք մասի՝ նախատեսելով աքցանի մեջ վերցնել երթի մեջ գտնվող թշնամու բանակին։ Սեֆյանների բանակի առաջին մասը (12.000) տեղաբաշխվեց թշնամու բանակի շարժման ուղղության դիմաց՝ Ալազանի գետի ձախ ափին, իսկ երկրորդ (20.000) և երրորդ (10.000) մասերը, ինդիր ունենալով գետանցել, համապատասխանաբար, Կուրն ու Իորին և թիկունքային հարված հասցնել հակառակորդին, Կուր գետի աջ ափով ու Իորի գետի ձախ ափով սկսեցին շարժվել դեպի հյուսիս։

I փուլ – Սեֆյանների շահության բանակի առաջին մասը անակնկալ հարձակվեց թշնամու մոտեցող բանակի առաջապահի վրա և, զգալի կորուստներ պատճառելով վերջինիս, սակայն նաև հետապնդվելով թշնամու առաջապահի կողմից, նախապես պատրաստված գետնանցումով նահանջեց ելման դիրքեր։

II փուլ – Սեֆյանների շահության բանակի երկրորդ մասը Ղոյուն-Ղեջիղիի գետնանցումով անակնկալ գետանցեց Կուրը և թիկունքային հզոր հարված հասցրեց Ալազանին գետանցել պատրաստվող Օսմանյան սուլթանության բանակի առաջապահին, ինչ արդյունքում համառ մարտ բռնկվեց։

III փուլ – Մարտի մեջ մտավ Օսմանյան սուլթանության հիմնական բանակի մի մասը և իր հերթին թիկունքային հարված հասցրեց Սեֆյանների շահության բանակի երկրորդ մասին։

IV փուլ – Սեֆյանների շահության բանակի երրորդ մասը գետանցեց Իորին և իր հերթին հարվածեց թշնամու բանակին, որը սկսեց պարտություն կրել։

V փուլ – Մուստաֆա Լալա փաշան մարտի մեջ մտցրեց իր բանակային հիմնական ուժերը և, շրջապատելով ու հուժկու հարված հասցնելով թշնամու բանակին, վերջնական պարտության մատնեց վերջինիս, ընդ որում Սեֆյանների շահության բանակը հատկապես ծանր կորուստներ կրեց հակառակորդի հրետանային կրակից։

VI փուլ – Սեֆյանների շահության բանակի մասերը փորձեցին գետնանցումներով վերադառնալ ելման դիրքեր, սակայն գետնանցումները փլվեցին և փախչողների զգալի մասը խեղդվեց կամ ընկավ մարտում։

Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցները՝ 15.000, պարտվողներից հայերը մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 15.000 զինվոր։

Այսպիսով՝ Սեֆյանների ռազմական մեթենան, թեկուզ և խուսափելով կանոնավոր մարտից, օսմանյան ռազմական մեթենայից արդեն երկրորդ համոզիչ պարտությունը կրեց։ Այս կապակցությամբ հետաքրքիր է նշել, որ երկու անգամներում էլ որևէ կերպ օգուտ չտվեցին սեֆյան զորավարների ճկուն մարտաշարժերը և տեղանքի պայմաններից, ինչպես նաև հակառակորդի ծանրաշարժությունից օգտվելու հնարքները, քանզի քանակական ու տեխնիկական ընդհանուր գերակշռությունն իրենց խոսքն այնուհանդերձ ասում էին։

¹ Իբրահիմ Ռահիմզադե «Գիրք սուլթան Մուրադ խանի հաղթանակների», գիրք 1, մաս 2, գլուխ 2, 3; Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 3, բաժին 2, գլուխ 2; գիրք 3, բաժին 3; Սելանիկի «Պատմություն»; Օրուջ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 5; Իսթանբուլ Մուսնի «Աբբասի պատմությունը»; Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4; Զարթոյիս-Յիսուկբեկ, Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների; Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթի և Յերբի կյանքը»։

² Այս ճակատամարտին Սեֆյանների շահության բանակի կազմում Յայ ռազմիկների մասնակցության մասին նշումը արվել է հիմք ընդունելով այն հանգամանքը, որ, նախ, առկա էին ուժեր Կուրի աջափնյակից և հետո՝ ուղղակի հիշատակվում է Կապանի կառավարիչ Ալի-բեկը։ Այս պայմաններում, հաշվի առնելով ստեղծված ծանր իրավիճակը, խիստ տրամաբանական է կարծել, որ Սեֆյանների բանակում անկասկած եղել են Յայ ռազմիկների գոնե մի քանի հարյուրյակ։

1578 թվականի սեպտեմբերի 16-ի Քանդակի ճ-մ-ում (Կուր գետի ձախ ափին, Պարտավից մոտ 35 կմ հյուսիս) Սեֆյանների շահության նահանջող բանակի մնացորդների անկանոն հարվածներին ենթարկվող Մուստաֆա Լալա փաշայի ռազմական մեքենան ի վերջո այնուհանդերձ գետին սեղմեց և հերթական անգամ ծանր պարտության մատնեց թշնամուն՝ օգտվելով նրանից, որ գետի մյուս ափ անցնել փորձողների ծանրության տակ գետանցումը փլուզվել էր։ Դրանից հետո, շարունակելով առաջխաղացումը դեպի հարավ-արևելք, Օսմանյան սուլթանության բանակը մինչև սեպտեմբերի վերջ առանց դիմադրության հանդիպելու մտավ Արեշ, Շաքի, Շամախի ու Դերբենդ ամրոց։

Իր տիրապետությունը հաստատելով Աղվանքի տարածքի հյուսիսային մասի նկատմամբ ու թողնելով կայազորային ուժեր՝ Մուստաֆա Լալան, ինչպես և նախատեսված էր սկզբում, իր հիմնական ուժերով սկսեց աստիճանաբար նահանջել՝ հոկտեմբերի սկզբին կենտրոնացնելով ուժերը Տփղիսի շրջակայքում։ Միաժամանակ Արեշը և Շամախին ուժեղ ամրացվեցին, այդ քաղաքներում տեղաբաշխվեցին օսմանյան սուլթանության բանակի մշտական կայազորներ (5.000, 200 հրանոթ Արեշում, 10.000՝ Շամախիում) ու դրանք վերածվեցին օսմանյան սուլթանության կարևորագույն սահմանային ամրությունների¹։ Արդյունքում՝ օսմանյան ռազմական մեքենան, համաձայն նախապես հաստատված ծրագրի, ամենից առաջ հենց ամրանալով Նորանվաճ տարածքներում, այլ ոչ թե ձգտելով հնարավորինս հեռու առաջանալ, հետագայում տեղերում գործերն ինչպես հարկն է կարգավորելուց հետո միայն վերսկսեց առաջխաղացումը դեպի հակառակորդի տարածքի խորքերը։

Նախորդ ռազմական գործողություններն, ըստ էության, Մուստաֆա Լալա փաշային էին տվել Կրաստանի կենտրոնական և արևելյան, ինչպես նաև Աղվանքի հյուսիսային տարածքները, ինչն էլ հաշվի առնելով, ի վերջո որոշվեց տիրել նաև Կուրի աջափնյակին։ Արդյունքում՝ 1578 թվականի հոկտեմբերի սկզբին Մուստաֆա Լալա փաշայի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության (մոտ 80.000) և Կախեթի թագավորության (մոտ 18.000) միացյալ բանակը ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.800) Գանձակի ճ-մ-ում հերթական անգամ հաղթեցին Սեֆյանների շահության բանակին (մոտ 5.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներին (մոտ 200), որից հետո, ասպատակելով քաղաքի շրջակայքը, նահանջեցին²։ 1578 թվականի նույն հոկտեմբերի սկզբին օսմանյան ռազմական մեքենայի ցրված ուժերի (30.000) հարվածին ենթարկվեցին նաև Արցախը, Արարատ նահանգի արևելյան գավառները, Երևանի շրջակայքը և Նախիջևան գավառը, սակայն սրանք ևս ի վերջո նահանջեցին³՝ ձգտելով ամենից առաջ ամրանալ, այլ ոչ թե առաջ շարժվել։ Իր հերթին հարկ է նշել, որ իրար հետևից կրած մի քանի ծանր պարտություններն ի վերջո, կարծես թե, ստիպեցին պաշտոնական Ղազվինին գոնե մի պահ մի կողմ թողնել ներքին խնդիրները և քիչ թե շատ ուշադրության արժանացնել արդեն իրոք շատ ծանր ընթացք ստացած պատերազմական գործողություններին։

Արդյունքում՝ ի վերջո իրար բերվեցին պետության այլ տարածքներից հավաքված ուժերը և դրանք, թեկուզ ոչ լիարժեք կենտրոնացվածությամբ ու մաս առ մաս, սակայն այնուհանդերձ շարժվեցին օսմանյան ռազմական մեքենայի դեմ։ Որպես հետևանք՝ 1578 թվականի հոկտեմբերի վերջին Սալյանի ճ-մ-ում (Կուր գետի ձախ ափին, Փայտակարան քաղաքից մոտ 22 կմ արևելք) Սեֆյանների շահության բանակը (10.000) գիշերային մարտում հաղթեց Օսմանյան սուլթանության և Կախեթի թագավորության միացյալ բանակին (5.000) ու նրա կազմում

¹ Իբրահիմ Ռահիմզադե «Գիրք սուլթան Մուրադ խանի հաղթանակների», գիրք 1, մաս 2, գլուխ 3; Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»; Սելանիկի «Պատմություն»; Օրուջ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 6; Հովհաննես Ծաթեցի «Պատմություն աշխարհի»; Առաքել Կարսեցի «Հիշատակարան 1585 թվականի»; Դավիթ Եպիսկոպոս «ժամանակագրություն»; Ավետիք Գրիչ «ժամանակագրություն»; Անդրեաս Եվդոկացի «ժամանակագրություն»; Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»; Չաքարիա Բանաթեցի «Հայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 9; Երեմիա Զյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 11; Թադեոս Սեբաստացի «Ռումաց ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»; Անանուն «Մասնավոր ժամանակագրություն»; Առաքել Դավիթեցի «Պատմություն», գլուխ 51; Եսայի Հասան-Ջալալյան «Համառոտ պատմություն Աղվանից աշխարհի», գլուխ 2; Փարսադան Գորգիջանիժե «Կրաստանի պատմություն», գլուխ 18; «Զարթիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Բագրատունիների թագավորության պատմություն 1452-1605 թվականների»։

² Փարսադան Գորգիջանիժե «Օսմանյան պատմություն», գլուխ 13; «Զարթիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Բագրատունիների թագավորության պատմություն 1452-1605 թվականների»; «Նոր Զարթիս-Ցխովրեբա», Բերիա Էգնատաշվիլի «ժամանակագրություն»։

³ Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»; Անանուն Վասպուրականի «Տարեգրություն»; Ավետիք Գրիչ «ժամանակագրություն»; Ամիրաս Երզնկացի «Տարեգրություն»; Առաքել Դավիթեցի «Պատմություն», գլուխ 56; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»; Ամիրաս Երզնկացի «Տարեգրություն»; Չաքարիա Բանաթեցի «Հայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 9; Գրիգոր Կամախեցի «ժամանակագրություն»; Խաչատուր Աբեղա «ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»; Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»; Թադեոս Սեբաստացի «Ռումաց ժամանակագրություն»; «Զարթիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Կրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների»; «Նոր Զարթիս-Ցխովրեբա», Բերիա Էգնատաշվիլի «ժամանակագրություն»։

գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 20), երբ հաղթողները կորցրին 300, իսկ պարտվողները՝ 2.000 զինվոր¹: Սրանով առժամանակ, կարծես թե, կասեցվեց հակառակորդի ռազմական մեքենայի առաջխաղացումը դեպի Աղվանքի հարավային շրջաններ և Ատրպատական: Հարկ է նշել, որ Նույն այս ժամանակ հակառակորդի բանակի թիկունքում ակտիվ գործունեություն էր ծավալել Նաև Զարթովի թագավորության արքան, երբ 1578 թվականի նոյեմբերի 6-ին ինչ-որ տեղ Գուգարքում տեղի ունեցած ճակատամարտում² Սիմոն I-ի գլխավորած Զարթովի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 4.000) հաղթեցին Մուստաֆա Լալա փաշայի գլխավորությամբ Տփղիսից հեռացող Օսմանյան սուլթանության բանակի (մոտ 80.000) վերջապահին (մոտ 10.000)³:

Այսպիսով՝ կենտրոնացված հարվածների ռազմավարությունը կիրառելուն հակված Մուստաֆա Լալա փաշան, ըստ էության, հայտնվեց ռազմավարական փակուղու տեսք ստացած երկրնստրանքի առաջ, քանի որ արշավանքը դեպի հարավ ընդհատելը և Սիմոն I-ի դեմ շարժվելը կնշանակեր հարվածի տակ դնել ողջ ռազմագործողության ծրագիրը ու հակառակորդին ուշքի գալու հնարավորություն տալ, սակայն Սիմոն I-ի ուժերին թիկունքում թողնելով դեպի հարավ շարժվելն էլ բնականաբար իր թերություններն ուներ, քանի որ այդ դեպքում հարվածի տակ էին հայտնվում արդեն օսմանյան հարվածային բանակի հաղորդակցության ուղիները, ընդ որում որևէ կերպ չէր կարելի բացառել Նաև թիկունքային հարվածը: Այնուհանդերձ, ի պատիվ իրեն, Մուստաֆա Լալա փաշան ի վերջո կայացրեց որոշումներից ամենաճիշտը և, ընտրելով միջին մի տարբերակ ու հիմնական ուժերով զգուշորեն տեղակայվելով Գուգարքից Հյուսիսային Աղվանք ձգտվող տարածքներում, պատրաստվեց դիմակայել Սեֆյանների ռազմական մեքենայի հակահարձակմանը: Այս պայմաններում հարվածի սուր ծայրում գործող սեփական բանակային ուժերի հրամանատարությունը Մուստաֆա Լալա փաշան հանձնեց ծագումով կովկասյան լեռնականներից սերող և արդեն իսկ մի քանի անգամ հիշատակված Օսման փաշային, ընդ որում վերջինս մի ունակ, ուժեղ և ռազմաշունչ անձնավորություն էր, որն աչքի էր ընկել դեռևս օսմանյան բանակի 1548 թվականի արշավանքում, ինչպես Նաև զգալի դեր էր ունեցել հենց Նոր տեղի ունեցած Չլդր լճի ճակատամարտում օսմանյան հաղթահանդեսն ապահովելիս:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1578 նոյեմբերի 9 – Արեշի ճ-մ⁴

Արաս խանի գլխավորությամբ Արցախից առաջխաղացած և Կուրի ձախ ափ անցած Սեֆյանների շահության բանակը (10.000) ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները⁵ (մոտ 500) մոտեցան քաղաքում տեղակայված Օսմանյան սուլթանության բանակին (5.000⁶):

I փուլ – Սեֆյանների շահության բանակը, հիմնական ուժերը տեղակայելով դարանում, փոքրաքանակ ուժերով հարձակում գործեց քաղաքի վրա և, դուրս քաշելով այնտեղից Զեյտաս փաշայի գլխավորած կայազորը, շրջապատեց ու գլխովին ոչնչացրեց այն: Նույն այս ժամանակ, տեղեկանալով զարգացող իրադարձությունների մասին, Շամախից առանձին խմբերով սկսեցին դեպի Արեշ շարժվել Օսմանյան սուլթանության բանակի երեք ջոկատներ:

II փուլ – Սեֆյանների շահության բանակը, հիմնական ուժերը տեղակայելով դարանում, փոքրաքանակ ուժերով հարձակում գործեց Շամախից առաջխաղացած

¹ Իբրահիմ Ռահիմզադե «Գիրք սուլթան Մուրադ խանի հաղթանակների», գիրք 1, մաս 3, գլուխ 1; Իսթանդուլ Մուհի «Արքայի պատմությունը»:

² Այս ճակատամարտի տեղի խիստ մոտավոր է, սակայն շատ հավանական է կարծել, որ այն տեղի է ունեցել Գուգարքում, քանի որ Օսմանյան սուլթանության հիմնական բանակն այդ ժամանակ հեռանում էր հենց այս տարածքով:

³ Օրուջ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 6; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»; Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»; Իսթանդուլ Մուհի «Արքայի պատմությունը»:

⁴ Իբրահիմ Ռահիմզադե «Գիրք սուլթան Մուրադ խանի հաղթանակների», գիրք 1, մաս 3, գլուխ 1; Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»; Իսթանդուլ Մուհի «Արքայի պատմությունը»:

⁵ Այս ճակատամարտին Հայ ռազմիկների մասնակցության մասին նշումը արվել է հիմք ընդունելով այն հանգամանքը, որ Արաս խանը թշնամու դեմ էր ելել Արցախից: Հաշվի առնելով ստեղծված ծայրահեղ ծանր իրավիճակը, խիստ տրամաբանական է կարծել, որ Նրա բանակում անկասկած եղել են Հայ ռազմիկների զոնե մի քանի հարյուրակներ՝ մանավանդ հաշվի առնելով հաղորդումը ռայաններից հավաքագրված «վախկոտ հետևակայինների» մասին (Իբրահիմ Ռահիմզադե «Գիրք սուլթան Մուրադ խանի հաղթանակների», գիրք 1, մաս 3, գլուխ 1):

⁶ Այս թիվը տրվել է հաշվի առնելով, որ Արեշում թողնվել էր 5.000 հոգուց կազմված օսմանյան կայազոր (Օրուջ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 6):

Օսմանյան սուլթանության առաջին բանակի (700) վրա և, քաշելով վերջինիս դարանը, ոչնչացրեց:

III փուլ – Սեֆյանների շահության բանակը, հիմնական ուժերը կրկին տեղակայելով դարանում, փոքրաքանակ ուժերով հարձակում գործեց Շամախի առաջխաղացած Օսմանյան սուլթանության երկրորդ բանակի (300) վրա ու, սրան ևս քաշելով դարանը, ոչնչացրեց:

IV փուլ – Սեֆյանների շահության բանակը, հերթական անգամ հիմնական ուժերը տեղակայելով դարանում, փոքրաքանակ ուժերով հարձակում գործեց Շամախի առաջխաղացած Օսմանյան սուլթանության երրորդ բանակի (1.000) վրա և, քաշելով վերջինիս դարանը, այն ևս ոչնչացրեց, որից հետո սկսեց առաջանալ դեպի Շամախի:

Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 6.800 զինվոր:

Այսպիսով՝ Սեֆյանների ռազմական մեթենան ի վերջո կարողացավ քիչ թե շատ փոխվրեժ լուծել նախորդ անհաջողությունների համար, թեև այս հաջողության չափերը բնականաբար չէին հասնում նախորդ անհաջողություններից գոնե մեկին: Այսպես թե այնպես, սակայն հաջողությունը կար և արդյունքում Արաս խանը իր բանակային հիմնական ուժերը շարժեց դեպի Շամախի, որի մոտակայքում էլ հենց պատրաստվում էր գործել Մուհամմեդ Խուդաբանդայի որդի, եռանդուն և տաղանդներից ամենևին էլ ոչ զուրկ Համզա-Միրզայի գլխավորությամբ ի վերջո հարավից առաջխաղացում իրականացրած Սեֆյանների շահության հիմնական հարվածային բանակը:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1578 Նոյեմբերի 9-12 – Շամախիի ճ-մ¹

Համզա-Միրզայի գլխավորությամբ Սայլանի առաջխաղացում իրականացրած Սեֆյանների շահության բանակը (25.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500) անսկառ մոտեցան Օսման փաշայի գլխավորությամբ քաղաքում տեղակայված Օսմանյան սուլթանության (10.000²) ու Կախեթի թագավորության (մոտ 2.000) միացյալ բանակին և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 200): Նույն այս ժամանակ հյուսիսից սկսեց քաղաքին մոտենալ Ղրիմի (15.000), Ղայթաղի (30.000) և Լեզգիական (3.000) խանությունների, ինչպես նաև Օսմանյան սուլթանության (300 ենիջերիներ, 10 հրանոթ) միացյալ բանակը, ինչի մասին օսմանյան հրամանատարությունը տեղյակ էր, իսկ հակառակորդի հրամանատարությունը՝ ոչ:

I փուլ – Նոյեմբերի 9-ի առավոտյան Սեֆյանների շահության բանակը անակնկալ հարվածով քաղաք մտավ, սակայն մինչև երեկո տևած և փոփոխակի հաջողությամբ ընթացած փողոցային մարտերի արդյունքում ի վերջո հետ մղվեց քաղաքի մատույցներ:

II փուլ – Նոյեմբերի 10-ին Սեֆյանների շահության բանակը մի շարք գրոհներ ձեռնարկեց, սակայն որևէ հաջողության չհասավ:

III փուլ – Նոյեմբերի 11-ին Արաս խանի գլխավորությամբ Արտշի առաջխաղացած Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները³ (մոտ 400) միացան գրոհին և ողջ օրը տևած համառ փողոցային մարտերի արդյունքում քաղաքի զգալի մասն ի վերջո գրավվեց:

IV փուլ – Նոյեմբերի 12-ի առավոտյան Սեֆյանների շահության բանակը անցավ վճռական գրոհի ու գրավեց քաղաքի հիմնական մասը:

V փուլ – Օրվա կեսին քաղաքին մոտեցավ Ղրիմի, Ղայթաղի ու Լեզգիական խանությունների, ինչպես նաև Օսմանյան սուլթանության միացյալ բանակը և անակնկալ

¹ Իբրահիմ Ռահիմզադե «Գիրք սուլթան Մուրադ խանի հաղթանակների», գիրք 1, մաս 3, գլուխ 1; Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»; Սելանիկի «Պատմություն»; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»; Իսթանդուլ Մուհի «Աբբասի պատմությունը»; Օրուջ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 6; Աբբաս-գուլի-աղա Բաբիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4; Իսրայել Գրիչ «Տարեգրություն»:

² Այս թիվը տրվել է հաշվի առնելով, որ Շամախիում թողնվել էր 10.000 հոգուց կազմված օսմանյան կայազոր:

³ Այս ճակատամարտին Հայ ռազմիկների մասնակցության մասին նշումը արվել է հիմք ընդունելով այն հանգամանքը, որ Արաս խանը թշնամու դեմ էր ելել Արցախից և այս ճակատամարտը հանդիսանում էր նախորդի տրամաբանական շարունակությունը: Հաշվի առնելով ստեղծված ծայրահեղ ծանր իրավիճակը, խիստ տրամաբանական է կարծել, որ նրա բանակում անկասկած եղել են Հայ ռազմիկների գոնե մի քանի հարյուրյակ:

հարվածով ծանր պարտության մատնեց Սեֆյանների շահության բանակին, որի մնացորդները ցրվեցին:

Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 7.000, պարտվողներից հայերը կորցրին մոտ 300, դաշնակիցը՝ մոտ 17.000 զինվոր, ընդ որում գերիները, որոնց թվում շատ էին նաև անձիք բանակի ղեկավար կազմից, անխտիր մահապատժի ենթարկվեցին:

Այսպիսով՝ օսմանյան ռազմական մեքենան հակառակորդի կիրառած հնարքը հերթական անգամ շուռ տվեց հենց նույն այդ հակառակորդի դեմ և վերջինիս ծանր պարտության մատնեց, ընդ որում արդեն անդառնալի տեսք էր ստանում նաև երևույթի հոգեբանական կողմը, երբ մինչ այդ անկանոն մարտավարության ու դարանակալ հարվածների հակված Սեֆյանների շահության ռազմական մեքենան մեկը մյուսի հետևից պարտություն էր կրում հենց նույն այդ մարտավարությունը կիրառմամբ: Ավելին, վիճակն այժմ արդեն ավելի ծանր տեսք էր ստանում, քանի որ օսմանյան համեմատականորեն ծանրաշարժ ռազմական մեքենային միացել էին խիստ արագաշարժ, ինչպես նաև իրենց մարտավարական որակներով Սեֆյանների ռազմական մեքենային կրկնող և վերջինիս գործնականում չզիջող ուժեր, ինչը լրացուցիչ խնդիրներ էր առաջացնում:

Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում Ղրիմի խանությունը գտնվում էր իր հզորության գագաթնակետին, թեև աստիճանաբար ուժեղանում էր նաև նրա հակառակորդների դիմադրությունը և սկսվում էր Ղրիմի խանության անկման դարաշրջանը, ընդ որում այն հանգամանքը, որ Ռուսական թագավորությունը ի վերջո գրավեց Աստրախանի ու Կազանի խանությունները, ի դեպ, վերջինիս համար ընթացած ռազմական գործողություններին երկու կողմից էլ հայեր էին մասնակցում¹, միայն ավելի չարացրեց իրենց, ինչպես արդեն ասացինք, մոնղոլական փառքի իրական հետևորդներ համարող Ղրիմի խաներին: Իր հերթին հարկ է նշել, որ, իրենց Զինգիզ-խանի հետևորդներ համարող Ղրիմի խաներն և նրանց ռազմիկները առավելության մի անառարկելի զգացումով էին նայում ինչպես թուրքմեններին ընդհանրապես, այնպես էլ Սեֆյաններին մասնավորապես, ինչն իր որոշակի հետքն էր թողնելու հետագա ռազմական գործողությունների վրա նույնիսկ մարտավարական մակարդակով: Ավելին, որոշակի դեր է խաղում նաև ավանդական այն թշնամությունը, որ մոնղոլներն և նրանց հետևորդ հանդիսացող թաթարները տածում էին թուրքմենների նկատմամբ:

Զննարկվող դարաշրջանում Ղրիմի խանության ռազմական մեքենան իրենից ներկայացնում էր թեև ժամանակից արդեն որոշակիորեն հետ մնացող, սակայն ուժեղ և, հատկապես քրիստոնյաների դեմ մարտերում թրծված, ահարկու մի մարտական գործիք, որն էլ հենց պաշտոնական Ստամբուլի կողմից որոշվեց կիրառվել Սեֆյանների շահության դեմ պայքարում: Իրոք, իր անվիճելի առավելություններով հանդերձ, օսմանյան ռազմական մեքենան մշտական խնդիրներ ուներ շարժունակ ու խիստ արագաշարժ սեֆյանների ռազմական մեքենայի հետ ընդհարումներում և արդյունքում հենց այս բացը լրացնելու համար էլ ի վերջո որոշվեց գործի մեջ դնել Ղրիմի թաթարներին: Եվ այսպես, օսմանյան ռազմական մեքենայի հետ միաժամանակ Սեֆյանների դեմ սկսեց գործել նաև մարտական բավականին բարձր որակներով աչքի ընկնող Ղրիմի խանության ռազմական մեքենան, ինչի հաջող կիրառումը ակնհայտ էր հենց նոր ավարտված ճակատամարտում, սակայն գործը դրանով որևէ կերպ չէր սահմանափակվելու: Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում Ղրիմի խանության խանն էր հենց նոր գահը զբաղեցրած Մեհմեդ-Գիրեյը (1577-1584), սակայն Կովկասյան լեռնաշղթայից հարավ ձգվող տարածքներում ռազմական գործողությունների վարումը նա, համենայն դեպս գոնե սկզբում, հանձնեց իր եղբայր Ադիլ-Գիրեյին:

¹ Այս իրադարձությունը լայնորեն ներկայացված է աղբյուրներում, ընդ որում առկա են առնվազն երկուսից ավել ռուսական սկզբնաղբյուրներ, որոնք լայնորեն լուսաբանում են ժամանակակիցների վրա խոշոր տպավորություն թողած և ռազմաքաղաքական հսկայական նշանակություն ունեցած այս իրադարձությունը: Միաժամանակ, հաշվի առնելով դաշնակցային պատերազմների հետ կապված սկզբնաղբյուրները միայն իմ ուզած խորությամբ ներկայացնելու ձգտումը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ Հայաստանի հետ անմիջականորեն չկապված լայնածավալ ռազմական գործողությունների աղբյուրագիտական ներկայացումը մեծ հաշվով միայն ավելորդ կերպով կծանրաբեռնի աշխատանքս, առայժմ բավարարվում եմ միայն այն հաղորդմամբ փոխանցմամբ, որը տեղեկացնում է բուն հայերի մասին: Եվ այսպես.Անանուն Կազանցի «Կազանի պատմությունը», գլուխ 65:

Եվ վերջապես մինչև առաջ անցնելը հարկ է նշել, որ նույն այս ժամանակ իրենց առաջնակարգ դրսևորեցին նաև Հյուսիսային Կովկասի լեռնականները, որոնք, կարծես մի յուրօրինակ ջրաբաժան, հենց այս դեպքերից հետո իրենց մասին հայտարարեցին որպես տարածաշրջանի լուրջ մի ուժ: Իրոք, նույն այս ժամանակ նույնիսկ արդեն Մերձավոր Արևելքի մարտադաշտերում ավելի ու ավելի շատ էր սկսում մեծանալ հրաձգային զենքով զինված հետևակայինի դերը, իսկ այդ պարագայում նժույգի վրա տեղաշարժվող, բայց մարտում հիմնականում հետևակ վիճակում գործող լեռնականների ռազմական հնարավորությունները մեծանում էին, ինչի առաջին օրինակներից մեկն էլ հենց մատուցեցին Հյուսիսային Կովկասի նույն լեռնականները:

Եվ այսպես, զարգացնելով նախորդ ճակատամարտում ձեռք բերած հաջողությունը, արդեն 1578 թվականի նոյեմբերի կեսին Վարդանակերտ գավառի ճ-մ-ում Ղրիմի խանության բանակը (մոտ 13.000) անակնկալ հարձակումով հերթական անգամ ծանր պարտության մատնեց Սեֆյանների շահության ճամբարած բանակին (մոտ 1.000) ու ձեռք բերեց հսկայական ավար¹: Այսպիսով՝ Ղրիմի խանության թաթարները իրենց, եթե ոչ առավելության, ապա համեմայն դեպս հաղթանակի օրինակներից ևս մեկը մատուցեցին արդեն նաև յուրային մարտավարությունը կիրառող մահմեդական քոչվորների ռազմական մեքենային:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1578 նոյեմբերի 26-27 – Շամախիի ճ-մ

Միրզա-Սալմանի գլխավորությամբ Սալլանիից առաջխաղացում իրականացրած Սեֆյանների շահության բանակը (80.000, որից 12.000 հեծյալ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 100) աննկատ մոտեցան Օսման փաշայի գլխավորությամբ քաղաքում տեղակայված Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 8.000):

I փուլ – Նոյեմբերի 26-ի առավոտյան Սեֆյանների շահության բանակը անակնկալ հարվածով մտավ քաղաք, սակայն մինչև երեկո տևած և փոփոխական հաջողությամբ ընթացած փողոցային մարտերի արդյունքում ի վերջո հետ մղվեց քաղաքի մատույցներ՝ կորցնելով 5.000 ռազմիկ:

II փուլ – Նոյեմբերի 27-ին քաղաքը պաշարողները, հանդերձավորվելով որպես վաճառականներ, թափանցեցին քաղաքի գրեթե կենտրոնում գտնվող շուկան և անակնկալ հարվածով տիրեցին նրան, սակայն թշնամու մի ջոկատ (2.000) հարձակվողներին ի վերջո հետ մղեց ելման դիրքեր: Միաժամանակ, տեղեկանալով, որ հարավ-արևմուտքից քաղաքին է մոտենում Ղրիմի (12.000), ինչպես նաև Ղայթաղի և Լեզգիական (ընդհանուր՝ 25.000) խանությունների միացյալ բանակը, քաղաքի հետագա գրոհը հետաձգվեց և Սեֆյանների շահության բանակը շարժվեց հերթական այս հակառակորդի դեմ:

III փուլ – Նոյեմբերի 28-ին Մոլլա-Հասանում (Արեշից արևելք) Սեֆյանների շահության բանակը անակնկալ հարված հասցրեց երթի մեջ գտնվող, ավարը տեղափոխելով զբաղված և անկարգ վիճակում առաջացող Ղրիմի, ինչպես նաև Ղայթաղի ու Լեզգիական խանությունների միացյալ բանակին և գլխովին ջախջախեց: Այս պայմաններում, տեղեկանալով ստեղծված իրավիճակի մասին, Օսմանյան սուլթանության բանակը թողեց Շամախին և դեկտեմբերի 1-ին նահանջեց դեպի հյուսիս՝ կորցնելով գումակի ու հրետանու մի մասը, ծանր կորուստներ կրելով ցրտից և միայն մեծ դժվարությամբ ի վերջո հասցնելով ամրանալ Դերբենդ ամրոցում:

Հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 9.000, թշնամին՝ մոտ 20.000 զինվոր:

¹ Իբրահիմ Ռահիմզադե «Գիրք սուլթան Մուրադ խանի հաղթանակների», գիրք 1, մաս 3, գլուխ 1; Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»; Իսթանդուլ Մունշի «Աբբասի պատմությունը»; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»; Սելանիկի «Պատմություն»;

² Իբրահիմ Ռահիմզադե «Գիրք սուլթան Մուրադ խանի հաղթանակների», գիրք 1, մաս 3, գլուխ 2; Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»; Իսթանդուլ Մունշի «Աբբասի պատմությունը»; Օրուշ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 6; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»; Սելանիկի «Պատմություն»; Զյաթիբ Չելեբի «Պատմություն», հատոր 1; Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 3, 4; Զարթիս-Ցիտլոբեքա, Ամանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների; Երեմիա Զոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 11; Ավետիք Գրիչ «Ժամանակագրություն»; Թադեոս Սեբաստացի «Ռումաց ժամանակագրություն»; Չաբարիա Զանաբեռցի «Հայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 9; Եսայի Հասան-Ջալալյան «Համառոտ պատմություն Աղվանից աշխարհի», գլուխ 2:

Այսպիսով՝ Սեֆյանների շահության ռազմական մեքենան ի վերջո բավականին խոշոր մի հաջողության հասավ, թեև այն որևէ կերպ չփոխհատուցեց Նախորդ անհաջողությունները, ընդ որում հարվածի տակ էին ընկել հիմնականում օսմանյան ռազմական մեքենայի դաշնակիցները, իսկ պաշտոնական Ղազվինին էլ ընդամենը միայն հաջողվեց կասեցնել հակառակորդի առաջխաղացումը և տիրել մինչ այդ կորցրած տարածքների համեմատականորեն փոքր մասին։ Այս առումով մխիթարական էր, թերևս, միայն այն, որ հակառակորդը հետ էր մղվել Յուսիսային Աղվանքից՝ արևելքում հետ քաշվելով դեպի Դերբենդ ամրոց, իսկ արևմուտքում էլ՝ դեպի Տիֆլիս։

Ասվածի կապակցությամբ հարկ է նշել, որ որոշակիորեն դրական հույսեր էր ներշնչում նաև այն հանգամանքը, որ վերջին ճակատամարտում գերի էր ընկել նաև Ադիլ-Գիրեյն ինքը և այժմ Սեֆյանների շահության գործող վերնախավը հույս ուներ Մեհմեդ-Գիրեյի ազդեցիկ եղբոր միջոցով կարգավորել հարաբերությունները Ղրիմի խանի հետ ու պաշտոնական Ղազվինի հակառակորդների թվից հանել գոնե Ղրիմի թաթարներին։ Այս ծրագրերին, սակայն, ի վիճակի չէր կյանքի կոչված լինելու, քանի որ գերված Ադիլ-Գիրեյը շատ շուտով սիրային կապ հաստատեց Մուհամմեդ Խուդաբանդայի սիրելի, բայց նաև անչափ փառասեր կին և Համզա-Միրզայի մայր Բեգում-Խաթունի հետ կամ նրան, համենայն դեպս, մեղադրեցին դրա մեջ։ Արդյունքում՝ թուլակամ շահի հետ հարաբերություններում բոլոր չափերն անցած թուրքմենական էմիրները 1579 թվականի հուլիսի 25-ին ուղղակի ներխուժեցին շահական պալատ, շահի ներկայությամբ հենց նրա իսկ սենյակից դուրս հանեցին Բեգում-Խաթունին և խեղդամահ արեցին, որից հետո արդեն պատրաստվեցին հաշիվ տեսնել նաև իր կյանքի վերջին այդ պահերին էլ իրեն այնուհանդերձ խիզախ ռազմիկի նման դրսևորած Ադիլ-Գիրեյի հետ։ Արդյունքում՝ շահական պալատի սենյակներում ընթացած հուսահատ ձեռնամարտում իր ժամանակի լավագույն ռազմիկներից մեկը համարվող Ադիլ-Գիրեյին հաջողվեց արժանի դիմադրություն ցույց տալ թուրքմեն էմիրներին ու նրանց ուղեկցող մարդասպաններին և նույնիսկ սպանել 7 հոգու, սակայն ի վերջո, այն բանից հետո, երբ հարձակվողները, ձեռք քաշելով մերձամարտից ու սառը զենքերից, անցան հրազենին, Ադիլ-Գիրեյը գնդակահարվեց։

Հարկ է նշել, սակայն, որ, նույնիսկ եթե մի կողմ էլ թողնենք շահական պալատում զարգացած և Մուհամմեդ Խուդաբանդայի առանց այդ էլ չեղած հեղինակությունը վերջնականապես ոտնատակ տված արյունոտ իրադարձությունները, պատերազմական ընդհանուր իրավիճակը Սեֆյաններին դրական տրամադրություններ հաղորդել որևէ կերպ այնուհանդերձ չէր կարող, քանի որ նրանց ռազմական մեքենան ծանր կորուստներ էր կրել, հակառակորդը ներխուժել և ամրացել էր մինչ այդ իր համար անհասանելի համարվող Սեֆյանների շահության աննախադեպ խորություն ունեցող տարածքներում, իսկ նրա հետագա առաջընթացն էլ, ըստ էության, կասեցվել էր միայն վերահաս ձմռան պատճառով, երբ հակառակորդն ինքն էլ հետաձգել էր հետագա պատերազմը՝ մինչև ավելի հարմար ժամանակներ։ Իր հերթին ձեռք բերածից մեծ հաշվով գոհ էր նաև պաշտոնական Ստամբուլը, թեև վերջին անհաջողությունը, երբ Շամախին և Յուսիսային Աղվանքն այնուհանդերձ կորսվեցին, որոշակիորեն մթազնում էին ընդհանուր խանդավառ տրամադրությունը։

Այս առումով հարկ է նշել, որ պատերազմական թատերաբեմում առաջացել էր անչափ հետաքրքիր մի դրություն, երբ Օսման փառայի գլխավորությամբ Դերբենդ ամրոցում ամրացած Օսմանյան սուլթանության բանակային զգալի ուժեր մի կողմից կտրված էին սեփական հիմնական տարածքից և բանակից, սակայն մյուս կողմից էլ, առիթի դեպքում, նրանք կարող էին աջակցել այդ կողմից առաջացող Ղրիմի խանության և Յուսիսային Կովկասի լեռնականների ուժերին։ Արդյունքում, հավատարիմ մնալով գրավված տարածքներում ամրանալու Նախկինում ընտրված ռազմավարությանը, մոտակա երեք տարում պաշտոնական Ստամբուլը կենտրոնացավ հենց այդ խնդիրը կյանքի կոչելու, ուժերը կարգի գցելու և ապագա նոր հարված Նախապատրաստելու վրա, ինչն իր հերթին այս ամենից խիստ խոցված պաշտոնական Ղազվինին հակահարձակման անցնելու հնարավորություն տվեց, ընդ որում բնականաբար խիստ ակտիվ դիրք գրավեց նաև Սիմոն I-ը։

1578 թվականի դեկտեմբերի սկզբին Արեշի ճ-մ-ում Համզա-Միրզայի գլխավորությամբ Շամախիից առաջխաղացած Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 20.000 հեծյալ) ու նրա

կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները¹ (մոտ 200) անակնկալ հարձակումով հաղթեցին շրջակայքն ասպատակող և բաղաբ վերադարձող Օսմանյան սուլթանության բանակին (7.000)²: 1578 թվականի դեկտեմբերի կեսին Սիմոն I-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000) Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 500) գրավեցին Լոռի ամրոցը³, իսկ 1579 թվականի մարտին էլ Սիմոն I-ը տիրեց Գորիին⁴: Եղանակային պայմանները, սակայն, նույն այս ժամանակ արդեն մեղմացել էին և արդյունքում ակտիվացավ նաև հակառակորդի ռազմական մեքենան:

1579 թվականի մարտին Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց Ախալցխայի շրջակայքը⁵, որից հետո 1579 թվականին ապրիլին կրկին ունատակ տվեց Ախալցխայի շրջակայքը, սակայն այս անգամ հարվածեց նաև Զարթլիի թագավորության հարավին՝ առաջնալով Բորժոմի կիրճով՝ թեև ի վերջո հետ քաշվելով⁶: Իր հերթին 1579 թվականի մայիսին Սիմոն I-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (3.000 հեծյալ) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000), ինչպես նաև Ալի-գուլի խանի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 3.000) ասպատակեցին Գուգարքը և Նահանջեցին⁷:

1579 թվականի ամռանը Մուստաֆա Լալա փաշայի գլխավորությամբ Էրզրումից առաջխաղացած Օսմանյան սուլթանության բանակը (70.000) ասպատակեց Արարատ Նահանգի արևելյան գավառները և Կարսի շրջակայքը՝ գերելով 24.000 խաղաղ բնակիչ ու վերակառուցելով Կարսը, որը վերածվեց Օսմանյան սուլթանության կարևորագույն սահմանային ամրության⁸: Իրենց հերթին, 1579 թվականի ամռանվանից մինչև սեպտեմբերի սկիզբ Սիմոն I-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.500), ինչպես նաև Ալի-գուլի խանի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 5.000) Օսմանյան սուլթանության բանակից (6.000, 100 հրանոթ) պաշարեցին Տփղիսը, սակայն, տեղեկանալով հարավից քաղաքին օգնության շտապող ուժերի մասին, շարժվեցին այդ ուղղությամբ⁹:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1579 սեպտեմբերի վերջ – Ղանկիսի ճ-մ¹⁰

Կարսը վերականգնելուց հետո Մուստաֆա Լալա փաշան որոշեց Հասան փաշայի գլխավորությամբ օժանդակ ուժեր (20.000) ուղարկել Տփղիսի կայազորին օգնության: Այդ մասին ժամանակին տեղեկացած Սիմոն I-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 3.000), ինչպես նաև Ալի-գուլի խանի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 5.000) դարանը դրեցին Կարսից Տփղիս ուղղվող հակառակորդի բանակի առաջխաղացման ուղու վրա:

I փուլ – Դարանակալ ուժերը անակնկալ հարձակում գործեցին հակառակորդի բանակի առաջապահի (8.000) վրա և ծանր կորուստներ պատճառեցին վերջինիս:

¹ Այս ճակատամարտին Հայ ռազմիկների մասնակցության մասին նշումը արվել է հիմք ընդունելով այն հանգամանքը, որ Համգա-Միրզան թշնամու դեմ էր ելել Փայտակարանից: Հաշվի առնելով ստեղծված ծայրահեղ ծանր իրավիճակը, խիստ տրամաբանական է կարծել, որ նրա բանակում անկասկած եղել են Հայ ռազմիկների գոնե մի բանի հարյուրյակ, հատկապես մինչ այդ Արցախը որպես գործողության բազա ունեցած Արաս խանի պարտություն կրած ուժերից:

² Օրուջ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 6; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»; Ավետիք Գրիչ «Ժամանակագրություն»:

³ Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 118:

⁴ Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 118:

⁵ Զարթլի-Ցխովրեբա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»:

⁶ Զարթլի-Ցխովրեբա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»:

⁷ Օրուջ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 6:

⁸ Օրուջ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 6, 7; Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»; Սելանկի «Պատմություն»; Զյաթիբ Չելեբի «Աշխարհի հայելի», գլուխ 39; Հովհաննես Շարեցի «Պատմություն Աղվանից աշխարհի»; Հովհաննես Տաղասաց «Ողբ Երևանի»; Առաքել Կարնեցի «Հիշատակարան 1585 թվականի»; Անանուն Վասպուրականցի «Տարեգրություն»; Երեմիա Զյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 11:

⁹ Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»; Իբրահիմ Ռահիմզադե «Գիրք սուլթան Մուրադ խանի հաղթանակների», գիրք 1, մաս 4, գլուխ 2; Երեմիա Զյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 11:

¹⁰ Օրուջ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 6, 7; Իբրահիմ Ռահիմզադե «Գիրք սուլթան Մուրադ խանի հաղթանակների», գիրք 1, մաս 4, գլուխ 2; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 3, բաժին 1, գլուխ 2; Սելանկի «Պատմություն»:

II փուլ – Սեֆյանների շահության բանակը, ձգտելով զարգացնել հաջողությունը, դուրս եկավ նախապես զբաղեցրած բարենպաստ դիրքերից և հարձակում գործեց հակառակորդի հիմնական բանակի վրա, սակայն վերջինս, մարտի մեջ մտցնելով նոր ուժեր, շրջապատեց Սեֆյանների շահության բանակին:

III փուլ – Զարթլիի թագավորության բանակը փորձեց օգնել դաշնակցին, սակայն որևէ հաջողության չհասավ և նահանջեց, իսկ Օսմանյան սուլթանության բանակը շրջապատեց և վերջնականապես ոչնչացրեց Սեֆյանների շահության բանակին:

Չայերը կորցրին մոտ 300, դաշնակիցը՝ մոտ 4.800, թշնամին՝ մոտ 7.000 զինվոր:

Նախորդ ճակատամարտում օսմանյան ռազմական մեքենան, ըստ էության, հաղթանակ էր տարել, սակայն արդյունքում Չասան փաշան, որոշելով, որ իր ուժերը բավարար չեն դեպի Տիֆլիս հետագա առաջխաղացումը շարունակելու համար, այնուհանդերձ որոշեց հետ քաշվել: Արդյունքում՝ 1579 թվականի հոկտեմբերի սկզբին Գուգարքի ճ-մ-ում¹ Սիմոն I-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 15.000) և նրա կազմում գտնվող Չայ ռազմիկները (մոտ 3.000) հաղթեցին Չասան փաշայի գլխավորությամբ Տիֆլիսից Էրզրում հեռացող Օսմանյան սուլթանության բանակի (մոտ 10.000) վերջապահին (մոտ 2.000)²: Նույն այս ժամանակ, սակայն, պաշտոնական Ստամբուլի օգտին սկսեց գործել արդեն նաև նրա մյուս դաշնակիցն, ի դեմս վերջին անհաջողությունը և եղբոր սպանությունն անչափ ծանր տարած Ղրիմի խանության խան Մեհմեդ-Գիրեյի:

1579 թվականի հոկտեմբերի վերջին Դերբենդի լեռնանցքից ներխուժած և Սամուր գետի ճ-մ-ում (Դերբենդ ամրոցից մոտ 30 կմ հարավ) Սեֆյանների շահության բանակին (մոտ 10.000) պարտության մատնած Մեհմեդ-Գիրեյի գլխավորած Ղրիմի խանության (100.000) բանակը ասպատակեց Աղվանքը, Ուտիքը ու Արցախը և ձեռք բերած հսկայական ավարով նահանջեց Ելման դիրքեր³: Այսպիսով՝ Օսման փաշայի բանակի ներկայությունը Դերբենդ ամրոցում իրեն, ըստ էության, արդարացրեց և մի կողմից այդ բանակը Դերբենդ ամրոցից դուրս բերելու անհնարինության, իսկ մյուս կողմից էլ տեղում դրա օգտակարության հանգամանքը հաշվի առնելով, Ստամբուլում որոշեցին առժամանակ ոչինչ չփոխել՝ միաժամանակ անդուլ կերպով նախապատրաստելով հերթական հարվածը արևելյան ուղղությամբ: Այս կապակցությամբ հարկ է նշել նաև, սակայն, որ Ստամբուլում այնուհանդերձ բավականին դժգոհ մնացին Մեհմեդ-Գիրեյից, որը, հաշվի առնելով սեփական ռազմական մեքենայի առանձնահատկությունները, վերահաս ձմռանը հետ էր քաշել այն սեփական տիրույթներ, ինչն այստեղ գնահատվել էր որպես օսմանյան աջակցությունից հրաժարում և նույնիսկ դավաճանություն: Նույն այս ժամանակ իրենց հերթին սրվեցին Զարթլիի և Կախեթիի թագավորությունների հարաբերությունները, որոնք անձնական զգալի տարրեր էին պարունակում, քանի որ Կախեթիի թագավորության արքա Ալեքսանդր II-ը խիստ լարված հարաբերություններ ուներ իր քրոջ հետ, որը Զարթլիի թագավորության արքա Սիմոն I-ի կինն էր, ընդ որում բանը ի վերջո հասավ զինված բախման:

1580 թվականի գարնանը Դիվզամիի ճ-մ-ում Ալեքսանդր II-ի գլխավորությամբ առաջխաղացած Կախեթիի թագավորության բանակը (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Չայ ռազմիկները (մոտ 100) անակնկալ հարձակումով հաղթեցին Սիմոն I-ի շքախմբին (մոտ 500) ու նրա կազմում գտնվող հայերին (մոտ 150)⁴, ընդ որում Կախեթիի արքան բանը հասցրեց նույնիսկ նրան, որ պատվազրկեց քրոջը՝ հրամայելով իր սեփական ռազմիկների վրա ծածանել վերջինիս անձնական սպիտակեղենը: Ի պատասխան սրա՝ 1580 թվականի գարնանը Չոտորիի ճ-մ-ում (Կախեթի) այս ամենից խորապես վիրավորված Սիմոն I-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Չայ ռազմիկները (մոտ 4.000) հաղթեցին

¹ Այս ճակատամարտի տեղի խիստ մոտավոր է, սակայն շատ հավանական է կարծել, որ այն տեղի է ունեցել Գուգարքում, քանի որ Օսմանյան սուլթանության հիմնական բանակն այդ ժամանակ հեռանում էր հենց այս տարածքով:

² Օրուջ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 7; Սելանիկի «Պատմություն»:

³ Իբրահիմ Ռահիմզադե «Գիրք սուլթան Մուրադ խանի հաղթանակների», գիրք 1, մաս 3, գլուխ 3; Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»; Իսթանբուլ Մունշի «Աբբասի պատմությունը»; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»; Սելանիկի «Պատմություն»; Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4; Յովհաննես Ծարեցի «Պատմություն Աղվանից աշխարհի»; Առաքել Կարսեցի «Յիշատակարան 1585 թվականի»; «Նոր Զարթլի-Յիշուկեբա», Բերիա Եզնատաշվիլի «Ժամանակագրություն»; Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»; Իսրայել Գրիչ «Տարեգրություն»:

⁴ Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթիի և Յերբի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»:

Կախերթի թագավորության բանակին (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 2.000)¹: Արդյունքում՝ կողմերից և ոչ մեկը վճռական հաջողության չհասավ, սակայն փոխադարձ հարաբերությունները, բնականաբար, ինչպես հարկն է տուժվեցին: Դե իսկ պատերազմը տարածաշրջանում նույն այս ժամանակ շարունակվում էր իր ողջ թափով:

1580 թվականի ամռանը Դերբենդի լեռնանցքից արշաված ու աննկատ գետանցում իրականացրած Ղրիմի խանության բանակը (20.000) Կուրի ճ-մ-ում (Փայտակարան, Հրաքոտ Պերոժ գավառ, Կուրի ափին, ծովափից 3 կմ արևմուտք) անակնկալ հարձակվեց Սեֆյանների շահության ճամբարած բանակի (18.000) վրա և գլխովին ջախջախեց վերջինիս², ըստ էության արդեն երկրորդ անգամ ցույց տալով Սեֆյաններին, որ անկանոն պատերազմում վերջիններս ձեռք են բերել անչափ վտանգավոր մի մրցակից: 1580 թվականի ամռանը, սակայն, Մուլլա-Հասանի ճ-մ-ում Արցախից առաջխաղացած և Կուրի ձախ ափ անցած Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 20.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500) հետ մղեցին Ղրիմի խանության (մոտ 15.000) և Օսմանյան սուլթանության (մոտ 5.000) միացյալ բանակին, որն ինքն էլ, սակայն, մեծ հաշվով դեմ չէր հետ քաշվելուն³, հատկապես Ղրիմի խանության պարագայում:

1580 թվականի հունիսին Սամցխեի աթաբեկության և Օսմանյան սուլթանության միացյալ բանակը (մոտ 15.000) ասպատակեց Լոռի ամրոցը ու նրա շրջակայքը և նահանջեց⁴, որից հետո 1580 թվականի օգոստոսին արդեն Մեհմեդ-Սինան փաշայի գլխավորած բանակը ի վերջո գրավեց նույն Լոռի ամրոցը⁵, իսկ 1580 թվականի սեպտեմբերին էլ գրավեց նաև Գորին⁶, կրկին ամրապնդվելով Զարթլիի թագավորության տարածքում: Դրանից հետո 1580 թվականի հոկտեմբերի 4-ից 10-ը Կարսից առաջխաղացած Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 15.000) ասպատակեց Արարատ նահանգի արևելյան գավառները ու Երևանի շրջակայքը և նահանջեց⁷: Այսպիսով, ի տարբերություն նախորդ տարիների, պատերազմական գործողությունների թատերաբեմում մինչ այդ հաստատված քիչ թե շատ հավասարակշռության վիճակն այժմ աստիճանաբար սկսեց կրկին թեքվել պաշտոնական Ստամբուլի կողմը, ընդ որում ապագա խոշոր հարվածների շունչն արդեն զգացվում էր:

1581 թվականի հունվարին Մուխրանիի ճ-մ-ում Սիմոն Լ-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 4.000) հաղթեցին Գորիից առաջխաղացած Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 30.000)⁸, որից հետո 1581 թվականի գարնանը արդեն Տփղիսի ճ-մ-ում Սիմոն Լ-ի ռազմական մեքենան, հարձակումով ու կեղծ նահանջով քաղաքից դուրս քաշելով թշնամուն, վերջինիս նկատմամբ ևս մեկ հաղթանակ տարավ⁹: 1581 թվականի գարնանը Շամախիի ճ-մ-ում Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 30.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500) հաղթեցին Դերբենդ ամրոցից առաջխաղացած Ղրիմի խանության (մոտ 20.000) ու Օսմանյան սուլթանության (մոտ 10.000) միացյալ բանակին¹⁰, որից հետո 1581 թվականի գարնանը գրավեցին Շաբուրանը¹¹: 1581 թվականի ամռանը Կարսի ճ-մ-ում Սիմոն Լ-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.500), ինչպես նաև

¹ Զարթլի-Ցխովերա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների: Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»;

² Վախուշտի Բագրատունի «Կախերթի և Հերթի կյանքը»;

³ Իբրահիմ Ռահիմզադե «Գիրք սուլթան Մուրադ խանի հաղթանակների», գիրք 1, մաս 3, գլուխ 3; Իսթանդեթ Մունշի «Աբբասի պատմությունը»;

⁴ Անանուն «Մեսխական սաղմոսի մատյանը»;

⁵ Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»;

⁶ Իսթանդեթ Մունշի «Աբբասի պատմությունը»;

⁷ Իսթանդեթ Մունշի «Աբբասի պատմությունը»;

⁸ Իսթանդեթ Մունշի «Աբբասի պատմությունը»;

⁹ Իսթանդեթ Մունշի «Աբբասի պատմությունը»;

¹⁰ Իսթանդեթ Մունշի «Աբբասի պատմությունը»;

¹¹ Իսթանդեթ Մունշի «Աբբասի պատմությունը»;

Սեֆյանների շահության բանակը (8.000) անակնկալ հարձակումով հաղթեցին պարենամթերք ձեռք բերելու համար արշաված Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 10.000)¹: Այսպիսով՝ իր ավարտը գտավ լարված հակամարտության ևս մեկ տարի, երբ օսմանյան ռազմական մեքենան փորձում էր ամրանալ իր նախորդ ձեռքբերումներում, իսկ նրա հակառակորդներն էլ ամեն կերպ դիմադրում էին դրան: Այս առումով մինչև առաջ անցնելը հարկ է նշել, որ նույն այս ժամանակ իր հերթին հանդարտ չէր նաև քրդերի մոտ, երբ 1581 թվականի նույն ամռանը Մոկքի ճ-մ-ում Մոկքի քրդերի առաջնորդ Միր-Ահմեդի բանակը (մոտ 1.000) հաղթեց գահակալական պայքար սկսած Յասսն-բեկի գլխավորած քրդերին (մոտ 1.000) և Օսմանյան սուլթանության բանակին (300)²:

1582 թվականի մարտին Լոռի ամրոցի ճ-մ-ում Սիմոն Լ-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 4.000) հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 5.000)³, որից հետո 1582 թվականի ապրիլի 1-ին տիրեցին Լոռի ամրոցին⁴: Իր հերթին 1582 թվականի ամռանը Տփղիսի ճ-մ-ում անսկուն Սիմոն Լ-ի ռազմական մեքենան հերթական անգամ հաղթեց Օսմանյան սուլթանության բանակին⁵:

Նույն այս ժամանակ, սակայն, ճգնաժամ ապրեցին նաև Զակեղիների հարաբերությունները պաշտոնական Ստամբուլի հետ, քանզի 1581 թվականին Ղվարղվարեի մահից հետո նրան հաջորդել էր եղբայրը՝ Մանուչարը (1581-1614), որը ամուսնացած էր Սիմոն Լ-ի աղջկա հետ: Այս կարևոր հանգամանքին գումարվում էր նաև այն նրբությունը, որ, արդեն զգալիորեն ամրացած տեղերում, պաշտոնական Ստամբուլն ինքն էր պատրաստվում ուղղակի վերացնել Սամցխեի աթաբեկությունը, իսկ Մանուչարին էլ՝ սպանել: Արդյունքում՝ 1582 թվականի ամռանը Գուգարքի ճ-մ-ում Զարթլիի թագավորության և Սամցխեի աթաբեկության միացյալ բանակը (մոտ 5.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 2.000) անակնկալ հարձակումով հաղթեցին գյուղերում տեղակայված Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 5.000)⁶: Այսպիսով՝ ավարտվեց հակամարտության ևս մեկ տարի, երբ օսմանյան հաջողությունը Արևելքում կրկին աստիճանաբար սկսեց մթազնել:

Ավելին, պաշտոնական Ստամբուլի համար իրար հետևող ռազմական անհաջողությունների շղթան փակվեց արդեն 1583 թվականի մայիսի սկզբին, երբ Սիմոն Լ-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 8.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 3.000) Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) ի վերջո հետ գրավեցին Տփղիսը⁷, սակայն, չամրանալով քաղաքում, հետ քաշվեցին, իսկ 1583 թվականի հունիսին էլ տիրեցին Շամշուղե ամրոցին⁸: Իր հերթին Զարթլիի թագավորության ռազմաշունչ արթայի հաջողությունները, կարծես թե, ի վերջո ստիպեցին շարժվել նաև Սեֆյաններին, որոնք որոշեցին ամենից առաջ լուծել Դերբենդ ամրոցում ամրացած Օսման փաշայի բանակի խնդիրը:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1583 մայիսի 9-13 – **Քաշ Փեթեի ճ-մ** (Յարավային Դաղստան, Սամուր գետի աջ ափին)⁹

Իմամ-գուլի խանի գլխավորությամբ **Գանձակից** առաջխաղացած Սեֆյանների շահության բանակը (20.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 200) մոտեցան Օսման փաշայի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 20.000):

¹ Օրուշ-բեկ Բայթաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 7; Իսթանդեթ Մունշի «Աբբասի պատմությունը»:

² Շարաֆ խան Բադիշեցի «Պատմություն», գիրք 3, բաժին 1, գլուխ 4:

³ Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»:

⁴ Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»:

⁵ Օրուշ-բեկ Բայթաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 7; Երեմիա Զյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 11; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»:

⁶ Օրուշ-բեկ Բայթաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 7; Զարթլի-Ցիսկյեթա, Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների; Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարքի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»:

⁷ Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 118:

⁸ Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»:

⁹ Իբրահիմ Փեկլի «Պատմություն»; Օրուշ-բեկ Բայթաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 6; Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4; Անանուն Երևանցի «Տարեգրություն»; Երեմիա Զյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 11:

I փուլ – Մայիսի 9-ին Սեֆյանների շահության բանակը հարվածեց Օսմանյան սուլթանության բանակի առաջապահին և, փախուստի մատնելով վերջինիս, սկսեց հետապնդել:

II փուլ – Մայիսի 10-ին Օսման փաշան, մարտի մեջ մտցնելով նոր ուժեր, կանգնեցրեց Սեֆյանների շահության բանակի առաջխաղացումը: Սկիզբ առան համառ մարտերը, ընդ որում դրանք չընդհատվեցին նաև մուրն ընկնելուն պես, երբ կողմերը շարունակեցին մարտնչել ջախերի լույսի տակ:

III փուլ – Մայիսի 11-ին կնքվեց զինադադար, սակայն մայիսի 12-ին, երբ մարտերը վերսկսվեցին, Օսմանյան սուլթանության բանակը անցավ վճռական հարձակման և, ծանր պարտության մատնելով հակառակորդին, վերջինիս մատնեց փախուստի:

Ընդհանուր շարքից դուրս եկած 7.500 զինվորից հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցները՝ մոտ 7.400 զինվոր: Թշնամին կորցրեց մոտ 4.000 զինվոր:

1583 թվականի օգոստոսին Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 80.000) Զարթլիի թագավորության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.500) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 800) գրավեց Լոռի ամրոցը¹, սակայն նույն այս ժամանակ էր, որ 1583 թվականի օգոստոսին Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց Երևանի² ու Գանձակի շրջակայքը և նահանջեց³: Շուտով պարզվեց, սակայն, որ Ստամբուլում անհրաժեշտ որոշումն արդեն ընդունված է:

Իրոք, դեռևս 1583 թվականի ամռանը Օսման փաշան, ինքնակամ կերպով թողնելով Դերբենդ ամրոցում ամրացած իր բանակը և մի լայն շրջան գծելով Նախակովկասյան ու Մերձսևծովյան տափաստաններով, ի վերջո ոչ միայն կարողացավ հասնել Ստամբուլ, այլև՝ համոզել այստեղի ռազմաքաղաքական տեսաբաններին, որ զուտ միայն տեղերում ամրանալու մինչ այդ որոշված ռազմավարությունն, ինքնին, իհարկե, ճիշտ, այնուհանդերձ անհրաժեշտ է ի վերջո լրացնել նաև դեպի հակառակորդի տարածքի խորքերն ուղեկցվող հարվածներով, իսկ հակառակ պարագայում պաշտոնական Ստամբուլը վտանգի է ենթարկվում անվերջ կերպով խրած մնալ տեղական բնույթի մարտերի մեջ՝ կորցնելով և հետ գրավելով, ըստ էության, երկրորդական նշանակություն ունեցող այնպիսի դիրքեր, ինչպիսիք էին, օրինակ, Լոռի ամրոցը, Տփղիսը, Գորին կամ Շամախին: Արդյունքում՝ Օսման փաշան՝ չերթեզական ծագում ունեցող իրոք տաղանդավոր այդ զորավարը, կարողացավ հասնել իր ուզածին, որից հետո մինչ այդ առանց այդ էլ անհրաժեշտ պատրաստությունները տեսած օսմանյան ռազմական մեքենան սկսեց կրկին գործել իր ողջ ուժով:

Այս առումով միաժամանակ հարկ է նշել նաև, որ նույն այս ժամանակ պաշտոնական Ստամբուլն, ըստ էության, արդեն որևէ հնարավորություն չունեւ օգուվել Ղրիմի խանության աջակցությունից, քանի որ Մեհմեդ-Գիրեյի հետ լարված հարաբերությունները, որոնք մի ինչ-որ պահ փորձեց կարգավորել նույնիսկ Ղրիմում հայտնված Օսման փաշան, սակայն որևէ հաջողության չհասավ, ի վերջո բերեցին նույն Մեհմեդ-Գիրեյի գահագրկմանն ու մահին, ինչից հետո, ճիշտ է, Ղրիմի խանության գահին հայտնվեց նրա եղբայր և Ստամբուլին հավատարիմ Իսլամ-Գիրեյը (1584-1588), սակայն վերջինիս դիրքերը գահի վրա որևէ կերպ ամուր չէին ու նա ի վիճակի չէր, ինչպես եղբայրն էր արել, Կովկասյան լեռնաշղթայից հարավ ձգվող տարածքների ուղղությամբ խոշոր ուժեր տեղաշարժել: Այս հանգամանքը, սակայն, առանձնակի օգուտ չտվեց նաև Սեֆյաններին, քանի որ նրանց ռազմավարչական համակարգը նույն այս ժամանակ ինքն էլ արդեն այն աստիճանի էր քայքայվել, իսկ պաշտոնական Ստամբուլն էր արևելյան ուղղությամբ արդեն այն աստիճանի մի խոշոր հարված էր նախապատրաստել, որ Ղրիմի խանության ռազմական մեքենայի բացակայությունն իրեն մեծ հաշվով զգացնել չտվեց:

Արդյունքում՝ 1583 թվականի սեպտեմբերին Ֆարհադ փաշայի գլխավորությամբ Էրզրում-Բասեն-Կարս-Մասյացոտն-Արագածոտն երթուղով ասպատակելով առաջխաղացող Օսմանյան սուլթանության բանակը (300.000) Սեֆյանների շահության բանակից (մոտ 3.000) ու նրա

¹ Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»:

² Դավիթ Բասենցի «Յիշատակարան 1584 թվականի»:

³ Դավիթ Բասենցի «Յիշատակարան 1584 թվականի»:

կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 100) պաշարեց Երևանը, որի կայազորը որոշ դիմադրությունից հետո պատվավոր անձնատվության ենթարկվեց և հեռացավ քաղաքից¹: Դրանից հետո նույն 1583 թվականի սեպտեմբերին Ֆարիադ փաշայի ընդհանուր հրամանատարությամբ Երևանից առաջխաղացած Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) Սեֆյանների շահության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 50) առանց լուրջ մարտերի գրավեց նաև Նախիջևանը, Մարանդը և Սոֆիանը²: Այս արշավանքի արդյունքում գերվեց 60.000 խաղաղ բնակիչ:

Ողջ վերոգրյալի կապակցությամբ հետաքրքիր է նշել, որ անմիջապես էլ, հիմք ընդունելով Երևանի նախկին ամրությունները, ըստ օսմանյան ռազմական համակարգի սկզբունքների կառուցվեց Երևանի բերդը, քաղաքում տեղաբաշխվեց Օսմանյան սուլթանության բանակի մշտական կայազոր (8.000) և քաղաքը, այն բանից հետո, երբ Ֆարիադ փաշան հիմնական ուժերով վերադարձավ Երզրում, վերածվեց Օսմանյան սուլթանության կարևորագույն սահմանային ամրության: Ավելին, որոշ ժամանակ անց ամրացվեց նաև Հերը, որտեղ տեղակայվեց Օսմանյան սուլթանության բանակի ևս մեկ մշտական կայազոր (8.000, 200 հրանոթ): Եվ վերջապես նույն այս ժամանակ ամրացվեց նաև Շեյթան-դալա ամրոցը (Հերի մոտ) ու այն ևս իր հերթին վերածվեց սահմանային կարևոր ամրության: Այսպիսով՝ զգալի ընդմիջումից հետո օսմանյան ռազմական մեքենան արևելյան ուղղությամբ մի նոր և մեծածավալ հարված հասցրեց, որից հետո, հավատարիմ մինչ այդ ընտրված ռազմավարությանը, սկսեց եռանդուն կերպով ամրանալ նորանվաճ տարածքներում՝ հիմնադրելով պաշտպանության, ըստ էության, նոր մի գիծ, ինչի համեմատ 1555 թվականի հաշտության արդյունքում ձևավորված պաշտպանական գիծն արդեն գտնվում էր երկրորդ շարքում: Ստեղծված ծանր պայմաններում տեղական ուժերը, որոնք որևէ կերպ ի վիճակի չէին բաց մարտում դիմադրել հակառակորդին, կրկին անցան անկանոն մարտերի հին և փորձված ռազմավարությանը, որը, սակայն, աստիճանաբար ավելի ու ավելի քիչ էր օգուտ տալիս:

1583 թվականի հոկտեմբերին Սիմոն I-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 7.000) Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) գրավեցին Դմանիսը³, սակայն շուտով լքեցին այն, 1583 թվականի նոյեմբերին Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց Երևանի շրջակայքը ու նահանջեց⁴, իսկ 1583 թվականի նույն նոյեմբերին էլ քաջարի Սիմոն I-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները ասպատակեցին Գուգարքի արևմուտքը և նահանջեցին՝ վերացնելով Մանուչար Ջակելիի դեմ տեղում առկա ապստամբական տրամադրությունները⁵: 1583 թվականի դեկտեմբերին Երզրումից առաջխաղացած և մասերի բաժանված Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) իր հերթին ասպատակեց Տայքը ու Գուգարքը և նահանջեց⁶: Այս ընթացքում էր հենց, որ օսմանյան կողմը կառուցեց Դմանիսի ամրոցը, որտեղ տեղաբաշխվեց Օսմանյան սուլթանության բանակի մշտական կայազոր (8.000, 200 հրանոթ) և վերջինս վերածվեց Օսմանյան սուլթանության կարևորագույն սահմանային ամրության:

1584 թվականի գարնանը Խատիսուփեյլի ճ-մ-ում (Շամշուլդեից մոտ 10 կմ հարավ-արևելք) Սիմոն I-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 15.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000) վաղ լուսաբացին անակնկալ հարձակումով հաղթեցին Օսմանյան

¹ Իբրահիմ Ռահիմզադե «Գիրք սուլթան Մուրադ խանի հաղթանակների», գիրք 3, գլուխ 2; Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»; Զյաթիբ Չելեբի «Աշխարհի հայելի», գլուխ 39; Օրուլ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 8; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 4, Ներածություն; Իսթանդեր Մունշի «Աբբասի պատմությունը»; Հովհաննես Ծաթեցի «Պատմություն Աղվանից աշխարհի»; Երեմիա Զյոյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 11; Անանուն «Հիշատակարան 1583 թվականի»; Առաքել Կարսեցի «Հիշատակարան 1585 թվականի»; Դավիթ Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»; Անդրեաս Եվդոկացի «Ժամանակագրություն»; Ավետիք Գրիչ «Ժամանակագրություն»; Առաքել Դավիթեցի «Պատմություն», գլուխ 51, 56; Հաբարիա Զանաթեցի «Հայոց պատմություն», գիրք 1, գլուխ 9; Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»; Անանուն «Մասնավոր ժամանակագրություն»; Իսրայել Գրիչ «Տարեգրություն»; Առաքել Երզրումցի «Տարեգրություն»; Դավիթ Բասենցի «Հիշատակարան 1584 թվականի»; Անանուն Պորեցի «Հիշատակարան 1584 թվականի»; Անանուն Երևանցի «Տարեգրություն»; Եսայի Հասան-Ջալալյան «Համառոտ պատմություն Աղվանից աշխարհի», գլուխ 2; Մարտիրոս Դ՝Առաքել «Ժամանակագրություն»:

² Օրուլ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 8; Իսթանդեր Մունշի «Աբբասի պատմությունը»; Ավետիք Գրիչ «Ժամանակագրություն»:

³ Օրուլ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 8; Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 4, Ներածություն; «Նոր Զարթլի-Ցխովերթա», Բերիա Եզնատաշվիլի «Ժամանակագրություն»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»:

⁴ Օրուլ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 8:

⁵ Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարքի կյանքը»:

⁶ Օրուլ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 8; Դավիթ Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»:

սուլթանության ճամբարած բանակին (մոտ 20.000), սակայն, չմտնելով տևական մարտի մեջ, ի վերջո հետ քաշվեցին¹: Իր հերթին, 1584 թվականի դեկտեմբերից մինչև 1585 թվականի հունվար մասերի բաժանված Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) հերթական անգամ ասպատակեց Տայքը ու Գուգարքը և նահանջեց Երզրում ու Կարս²:

1585 թվականի հունվարին Արդահանի ճ-մ-ում Սիմոն I-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 300) անակնկալ հարձակումով հաղթեցին երթի մեջ գտնվող Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 3.000) ու խլեցին տեղափոխվող բանակային գանձարանը³: Նույն 1585 թվականի մարտի 30-ին Լոռի ամրոցի ճ-մ-ում Սիմոն I-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) անակնկալ հարձակումով հերթական անգամ հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 1.000)⁴, որից հետո 1585 թվականի ապրիլի 1-ին Օսմանյան սուլթանության բանակից պաշարեցին Լոռի ամրոցը ու հունիսի 10-ին գրավեցին այն⁵:

Նույն այս ժամանակ, սակայն, մի ուշագրավ իրադարձություն էլ տեղի ունեցավ քրդերի մոտ, երբ 1585 թվականի հունիսին Ալկիբար ամրոցի ճ-մ-ում Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 3.000) անակնկալ հարձակումով հաղթեց Չեյնալ-բեկի գլխավորությամբ շրջակայքն ասպատակած և Մարանդից նահանջող Շամբոյանների Էմիրության բանակին (մոտ 2.000), ընդ որում Չեյնալ-բեկը սպանվեց⁶: Չեյնալ-բեկին հաջորդեց նրա որդի Չաքարիա-բեկը (1585-1610), սակայն այս պարտությունը ցանկացած դեպքում ծանր հարված հասցրեց Շամբոյանների Էմիրության ռազմական հզորությանը, ընդ որում ռազմաշուկե և գործունյա Էմիրի զոհվելը, այսինքն՝ Շամբոյանների, ըստ էության, վերջին հզոր տիրակալի հեռանալը կյանքից, միայն ծանրացրեց ընդհանուր առմամբ առանց այդ էլ ոչ թեթև դրությունը: Նույն այս ժամանակ, սակայն, սկիզբ էին առնում նաև Նոր իրադարձություններ, քանզի մինչ այդ Ստամբուլում անդուլ կերպով գործող Օսման փաշան ի վերջո կարողացել էր ոչ միայն հասնել Նոր և խոշոր արշավանքի կազմակերպմանը դեպի արևելք, այլև՝ հենց ինքը նշանակվել արշավող հարվածային բանակի ղեկավար:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1585 օգոստոսի վերջ – Սոֆիանի ճ-մ

Օսման փաշայի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության բանակը (230.000), ասպատակելով առաջանալով Երզրում-Բասեն-Բագրևանդ-Մասյացոտն-Արագածոտն-Ոստան Հայոց-Արած-Ուրծաձոր-Նախիջևան-Գողթն-Բաքեան-Գաքիթյան երթուղով, պատրաստվեց գրավել Թավրիզը: Այս պայմաններում Համգա-Միրզայի գլխավորած

¹ Օրուջ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 8; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 118; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 3, բաժին 1, գլուխ 2:

² Օրուջ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 8; Իբրահիմ Ռահիմզադե «Գիրք սուլթան Մուրադ խանի հաղթանակների», գիրք 3, գլուխ 2; «Զարթլի-Ցխովրեթա», Անանուն «Բագրատունիների թագավորության պատմություն 1452-1605 թվականների»; Զարթլի-Ցխովրեթա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների»:

³ Օրուջ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 8; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»:

⁴ «Զարթլի-Ցխովրեթա», Անանուն «Բագրատունիների թագավորության պատմություն 1452-1605 թվականների»; «Զարթլի-Ցխովրեթա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների»; «Նոր Զարթլի-Ցխովրեթա», Բերիա Եգնատաշվիլի «ժամանակագրություն»; Անանուն «Երիսթավների օրհներգությունը»:

⁵ «Զարթլի-Ցխովրեթա», Անանուն «Բագրատունիների թագավորության պատմություն 1452-1605 թվականների»; «Զարթլի-Ցխովրեթա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների»; «Նոր Զարթլի-Ցխովրեթա», Բերիա Եգնատաշվիլի «ժամանակագրություն»; Անանուն «Երիսթավների օրհներգությունը»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 118:

⁶ Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 2; «Զարթլի-Ցխովրեթա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների»:

⁷ Օրուջ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 8; Իբրահիմ Ռահիմզադե «Գիրք սուլթան Մուրադ խանի հաղթանակների», գիրք 2; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 3, բաժին 3; Իսթանբուլ Մուլա Սուլթանի պատմությունը; Խալիկուդդին «Պատմություն»; Բարսեղ Վարազեցի «Տարեգրություն»; Առաքել Կարնեցի «Հիշատակարան 1585 թվականի»; Կարապետ Արծիշեցի «Հիշատակարան 1585 թվականի»; Թադեոս Սեբաստացի «Ռումաց ժամանակագրություն»; Անանուն Արարատցի «ժամանակագրություն»; Դավիթ Եպիսկոպոս «ժամանակագրություն»; Ավետիք Գրիչ «ժամանակագրություն»; Գրիգոր Կամախեցի «ժամանակագրություն»; Ամիրաս Երզնկացի «Տարեգրություն»; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 51, 56; Անդրեաս Եվդոկացի «ժամանակագրություն»; Անանուն Թավրիզեցի «ժամանակագրություն»; Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»; Կարդան Բաղիշեցի «ժամանակագրություն»; Չաքարիա Զանաբեզի «Հայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 9; Անանուն «Մասնավոր ժամանակագրություն»; Խաչատուր Աբդուլ «ժամանակագրություն»; Դավիթ Բաղիշեցի «ժամանակագրություն»; Եսայի Հասան-Ջալալյան «Համառոտ պատմություն Աղվանից աշխարհի», գլուխ 2; Մարտիրոս Դ՝Առաքել «ժամանակագրություն»; Վախուշտի Բագրատունի «ժամանակագրական աղյուսակ»:

Սեֆյանների շահության բանակը (22.000, որից 10.000 հեծյալ) դարան դրեց Սոֆիանից դեպի հարավ ձգվող տարածքում:

I փուլ – Սեֆյանների շահության բանակի հեծելազորը անակնկալ հարձակվեց ուժերը ցրած թշնամու բանակի վրա և, ոչնչացնելով 7.000 ռազմիկ, նահանջեց:

II փուլ – Օսման փաշան, առանձնացնելով ուժեղ հեծյալ մի շուկատ (14.000), այն ուղարկեց թշնամու բանակի դեմ, սակայն Սեֆյանների շահության բանակի հեծելազորը անակնկալ և անկանոն հարվածներով վերջինիս ևս ծանր կորուստներ պատճառեց:

III փուլ – Օսման փաշան մարտի մեջ մտցրեց Նոր ուժեր և արդյունքում Սեֆյանների շահության բանակը ի վերջո ստիպված նահանջեց:

Օսմանյան սուլթանության բանակը կորցրեց 15.000, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:

Շարունակելով առաջխաղացումը դեպի Թավրիզ՝ Օսմանյան սուլթանության բանակն ի վերջո, հաղթահարելով քաղաքի աշխարհազորի համառ դիմադրությունը, գրավեց այն: Քաղաքը հիմնովին ավերվեց, իսկ վերջինիս բնակչությունն էլ կոտորվեց ու գերեվարեց:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1585 հոկտեմբերի 15 - Նոյեմբերի 1 – Թավրիզի ճ-մ¹

Օսման փաշայի ընդհանուր հրամանատարությամբ գործող Օսմանյան սուլթանության բանակի մի մասը (40.000), առաջանալով Թավրիզից դեպի հարավ, մոտեցավ Համզա-Միրզայի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակին (40.000, որից 20.000 հեծյալ):

I փուլ – Հոկտեմբերի 15-ին Սեֆյանների շահության բանակի հեծելազորային մի շուկատ (600) հարձակվեց թշնամու բանակի վրա և, կեղծ նահանջով առաջ քաշելով վերջինիս, զցեց հեծելազորային հիմնական ուժերի պատրաստած դարանը ու ծանր պարտության մատնեց:

II փուլ – Հոկտեմբերի 25-ին Օսմանյան սուլթանության բանակի մի մասը (70.000) կրկին շարժվեց թշնամու դեմ, որի արդյունքում բռնկված համառ ու արյունահեղ մարտում կողմերը նահանջեցին ելման դիրքեր: Դրանից հետո, մի ուժեղ կայազոր (12.000) թողնելով Թավրիզում կառուցված ամրոցում և վերածելով այն Օսմանյան սուլթանության կարևորագույն սահմանային ամրության, Օսմանյան սուլթանության բանակը թողեց քաղաքը ու սկսեց աստիճանաբար նահանջել հյուսիս-արևմտյան ուղղությամբ:

III փուլ – Հոկտեմբերի 28-ին Համզա-Միրզայի գլխավորած Սեֆյանների շահության հեծելազորը (28.000) Շամբ-ի-Ղազանի մոտակայքում անակնկալ հարձակվեց հակառակորդի նահանջող բանակի վերջապահի վրա և ծանր պարտության մատնեց վերջինիս՝ ձեռք գցելով մեծ բանակի ավար:

IV փուլ – Օսման փաշայի ծանր հիվանդության պայմաններում Օսմանյան սուլթանության բանակի փաստացի հրամանատարությունն իրականացնող Ջուլազադե Յուսուֆ Սինան փաշան հիմնական ուժերով օգնության հասավ սեփական բանակի վերջապահին և, պարտության մատնելով, հետ շարտեց ավարառությամբ զբաղված Սեֆյանների շահության բանակին: Հոկտեմբերի 31-ին Օսման փաշան մահացավ:

V փուլ – Նոյեմբերի 1-ին Համզա-Միրզայի գլխավորած Սեֆյանների շահության հեծելազորը փորձեց կեղծ հարձակումով կրկին մարտի հրավիրել հակառակորդին, սակայն հաջողության չհասավ: Դրանից հետո վերջինս մտադրվեց անցնել Աջիայ գետը և հետագայում դարանակալ հարված հասցնել գետանցում իրականացնող հակառակորդին, սակայն, բանի որ գետը հորդացել էր, կորցնելով 3.000 ռազմիկ, ի վերջո ստիպված եղավ

¹ Իսթանբուլի Մուլադի «Աբբասի պատմությունը»; Օրուջ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 8, 9; Իբրահիմ Ռահիմզադե «Գիրք սուլթան Մուրադ խանի հաղթանակների», գիրք 3, գլուխ 2, 3; Շարաֆ խան Բադիշեյի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»; Շարաֆ խան Բադիշեյի «Պատմություն», գիրք 3, բաժին 1, գլուխ 4, 6, 8; Սելանիկի «Պատմություն»; Սոլաբզադե «Պատմություն»; Խալկոնդիլես «Պատմություն»; Հովհաննես Շարեյի «Պատմություն Աղվանից աշխարհի»; Բարսեղ Վարազեյի «Տարեգրություն»; Կարապետ Արճիշեյի «Հիշատակարան 1585 թվականի»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Փարսադան Գորգիշանիձե «Օսմանյան պատմություն», գլուխ 13; «Նոր Զարթիս-Տիտլոբեա», Բերիա Էգնատաշվիլի «Ժամանակագրություն»:

հրաժարվել այդ մտադրությունից: Արդյունքում՝ արդեն Ջդալզադե Յուսուֆ Սինան փաշայի ընդհանուր հրամանատարության տակ գործող Օսմանյան սուլթանության բանակը, ասպատակելով անցնելով Գաթիթյան-Քաթան-Յեր-Ճվաշ-Արտագ-Կոզուլիտ-Քազրևանդ-Քասե երթուղով, ի վերջո կենտրոնացավ Էրզրումում։

Օսմանյան սուլթանության բանակը կորցրեց 60.000, թշնամին՝ մոտ 15.000 զինվոր։

Նախորդ ճակատամարտից հետո Թավրիզ վերադարձած Սեֆյանների շահության բանակը սկսեց քաղաքի միջնաբերդում ամրացած օսմանյան կայազորի պաշարումը, սակայն, չնայած կրած ծանր կորուստներին, այդպես էլ չկարողացավ հաջողության հասնել։ Այսպիսով, կարծես թե, կրկնելով Մարկոս Անտոնիոսի հայտնի արշավանքը Պարթևական թագավորության դեմ, Օսման փաշան հերթական ծանր հարվածը հասցրեց Սեֆյանների շահությանը, հարված, որի այս անգամ այդ թվում արդեն նաև վիրավորական բնույթը հատկապես ընդգծվում էր այն բանով, որ օսմանյան ռազմական մեքենան ոչ միայն կարողացել էր գրավել Թավրիզը և հետ շարտել հակառակորդին, այլև այժմ, երբ ինքն էլ էր հիմնական ուժերով հետ քաշվել, Թավրիզի ամրությունում հաստատված հակառակորդի կայազորին Սեֆյանների ռազմական մեքենան ինքը հաղթահարել որևէ կերպ չէր կարողանում։

1585 թվականի սեպտեմբերի վերջից մինչև հոկտեմբերի սկիզբ Թավրիզից առաջխաղացած Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց Վասպուրականը և Նահանջեց¹, սակայն ընդհանուր վիճակը պաշտոնական Ղազվինի համար շարունակում էր մնալ անչափ ծանր։ Իրոք, Թավրիզում հաստատված օսմաններին դուրս մղել ի վերջո այդպես էլ չհաջողվեց և դա մի քանի հազար ռազմիկ արժեցավ մարդուժի առանց այդ էլ խիստ պակաս զգացող Յամգա-Միրզային, իսկ շուտով էլ իրավիճակն ավելի սրվեց այն բանի լույսի ներքո, որ հսկողությունից վերջնականապես դուրս եկած թուրքմենական ցեղերը համատարած պայթար սկսեցին ինչպես միմյանց, այնպես էլ կենտրոնական իշխանության դեմ՝ ավելի նվազեցնելով կենտրոնական իշխանության ձեռքի տակ եղած առանց այդ էլ սակավաթիվ ուժերի բանակությունը։

Այսպիսով՝ Սեֆյանների շահությունը մուտք գործեց քոչվոր պետական միավորների համար սովորական դարձած ճգնաժամի մի փուլ, որը սովորաբար ավարտվում էր պետական այդ միավորների կործանմամբ։ Հաշվի առնելով, սակայն, որ Սեֆյանների շահությունն այնուհանդերձ վայելում էր շիիզմը դավանող տեղի Նստակյաց պարսիկ բնակչության հիմնական մասի աջակցությունը, այս անգամ, թեև ռազմավարչական համակարգից քոչվոր տարրի, ըստ էության, դուրս մղման գնով, բայց պետությունը պահպանել այնուհանդերձ հաջողվեց։ Այս առումով մինչև առաջ անցնելը հարկ է նաև նշել, որ աննկուն Յամգա-Միրզայի համար խնդիրների մի առանձին աղբյուր էլ հանդիսանում էր նաև իր իսկ եղբայր Աբբասը, որը, գերծ մնալով բացահայտ ապստամբությունից, Սեֆյանների շահության արևելյան շրջաններում այնուհանդերձ ինքնիշխան դիրք էր գրավել մոտավորապես այն կերպ, ինչ Մահմուդ Ղազանը 1290-ական թվականների առաջին կեսին Էլխանության արևելյան տարածքներում, ընդ որում Մուհամմեդ Խուդաբանդան ինքն էլ, որպես քաղաքական գործոն, ըստ էության, վաղուց արդեն չկար։

1585 թվականի հոկտեմբերի կեսին, օգտվելով հյուսիսային ուղղությամբ Սեֆյանների շահության բանակի ակտիվությունից, արքայազն Գոչայի գլխավորած Զարթիի թագավորության բանակը (500) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 100) Գորիի ճ-մ-ում ոչնչացրին քաղաքում տեղավորված Օսմանյան կայազորին պարեն տանող Օսմանյան սուլթանության բանակին (500), սակայն պարենամթերքն այնուհանդերձ հասցվեց քաղաք²։ Դրանից հետո՝ 1585 թվականի հոկտեմբերի վերջին Սիմոն I-ի գլխավորած Զարթիի թագավորության բանակը (մոտ 8.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 3.000) Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) գրավեցին Տփղիսը, սակայն, չամրանալով քաղաքում, հետ քաշվեցին³։

¹ «Զարթիս-Ցիտվերբա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների»։

² Փարսադան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 18; «Զարթիս-Ցիտվերբա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների»։

³ «Զարթիս-Ցիտվերբա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների»։ Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»։

1586 թվականի մարտի սկզբին Օսմանյան սուլթանության մասերի բաժանված բանակը (մոտ 2.000) Սամցխեի աթաբեկության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 400) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 100) առանց լուրջ մարտերի դավաճանության շնորհիվ գրավեց Դեմոտի և Ցիխիս-ջվարի ամրոցները (վերջինը՝ Ախալցխայից մոտ 50 կմ արևելք)¹: 1586 թվականի գարնանը Սեֆյանների շահության բանակը (24.000) ասպատակեց Վասպուրականը և նահանջեց², սակայն այս անգամ ևս բոլոր այս գործողություններն անարդյունք վերջացան, քանի որ դեպքերի զարգացմանը կրկին միջամտեց առաջնակարգ զինված ու մեծաքանակ օսմանյան հիմնական հարվածային բանակը:

1586 թվականի գարնանը Նախիջևան-Գողթն-Բաքեան-Գաբիթյան երթուղով Ֆարիադ փաշայի գլխավորությամբ ասպատակելով արշաված Օսմանյան սուլթանության բանակը (200.000) կրկին մտավ Թավրիզ՝ արդյունքում առանց լուրջ մարտերի հետ մղելով Թավրիզի միջնաբերդը պաշարած և վերջնականապես անհաջողության մատնված Սեֆյանների շահության բանակին (մոտ 30.000)³: Դրանից հետո պաշտոնական Ստամբուլը ինչպես հարկն է և վերջնականապես ամրացրեց Թավրիզն ու հարակից ամրությունները և կայազորային զգալի ուժեր տեղակայեց Յայաստանի արևելյան, ինչպես նաև Աղվանքի տարածքներում՝ ինչով էլ, ըստ ելության, վերջակետ դրեց այս տարածքների նկատմամբ պաշտոնական Ղազվինի հետագա բոլոր հավակնություններին:

Թավրիզի համար պայթարի անհաջող ավարտը, որը պաշտոնական Ղազվինին, ըստ ելության, ոչ միայն վերջնականապես Յայաստան, Վրաստան և Աղվանք արժեցավ, այլև խաթարեց վերջինիս գերիշխանությունը նաև Ատրպատականում, ծանր հարված հասցրեց ինչպես Սեֆյանների կենտրոնական իշխանության հեղինակությանը ընդհանրապես, այնպես էլ գործնականում կուրացած ու գործերից մի կողմ քաշված Մուհամմեդ Խուդաբանդայի իշխանությանը մասնավորապես: Այս առումով ծանր հարված ստացավ նաև մինչ այդ ամենայն եռանդ դրսևորող Ջամգա-Միրզան, ընդ որում վերջինիս հարաբերությունները թուրքմենների ազդեցիկ առաջնորդների հետ ի վերջո պայթեցին ռազմական ընդհարումների ծանր մի շարքի տեսքով, մանավանդ այն բանի ֆոնի վրա, որ թուրքմենների ազդեցիկ առաջնորդներին Ջամգա-Միրզան բնականաբար որևէ կերպ չէր կարողանում ներել նաև սեփական մոր սպանությունը: Արդյունքում՝ միայն 1587 թվականի հունիսից մինչև հուլիսին էր, որ Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 50.000) կարողացավ ասպատակել Նախիջևանի, Երևանի ու Գանձակի շրջակայքը, ինչպես նաև Գուգարքի արևելքը և նահանջել⁴, սակայն դրանից հետո որևէ ակտիվ գործողության կամ հակահարվածի մասին մտածել արդեն հնարավոր չէր: Տարածաշրջանում սկիզբ էր առնում պաշտոնական Ստամբուլի անխոս իշխանության դարաշրջանը և այս առումով ուշագրավ էր այն, որ դա իր ազդեցությունն ունեցավ նաև քրդերի վրա:

Իրոք, 1587 թվականի հուլիսին Բայ ամրոցի ճ-մ-ում Մուրադ III-ի հրամանով իշխանությունից զրկված Շամբոյանների Էմիր Չաֆարիա-բեկի բանակը (մոտ 3.000) հաղթեց Էմիր հռչակված Չահիդ-բեկի բանակին (մոտ 1.000), ընդ որում Չահիդ-բեկը սպանվեց⁵: Դրանից հետո՝ 1587 թվականի ամռանը, Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց Կորճայքը՝ ստիպելով Չաֆարիա-բեկի գլխավորած Շամբոյանների Էմիրության բանակին (մոտ 2.000) նահանջել⁶: Կարճ ժամանակ անց, սակայն, Չաֆարիա-բեկը այնուհանդերձ կարողացավ Ստամբուլում պետք եղած մարդկանց բաժանված կաշառքի միջոցով կրկին հաստատված համարվել Շամբոյանների Էմիրության գահին:

¹ Զարթլիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների; Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարքի կյանքը»:

² Խալկոնդիլես «Պատմություն»:

³ Իսբանդեր Մունշի «Աբբասի պատմությունը»; Օրուջ-բեկ Բայաթ «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 9, 11; Իբրահիմ Ռահիմզադե «Գիրք սուլթան Մուրադ խանի հաղթանակների», գիրք 3, գլուխ 3; Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»; Սոլաքզադե «Պատմություն»; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 4; Խալկոնդիլես «Պատմություն»; Բարսեղ Վարազեցի «Տարեգրություն»:

⁴ Չաֆարիա Զանաբեցի «Յայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 9; Բարսեղ Վարազեցի «Տարեգրություն»; Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարքի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»:

⁵ Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 2; «Զարթլիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների»:

⁶ Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 2:

Այս առումով հարկ է նշել, որ Նույն այս ժամանակ սասանվում էր նաև Շամսադդինյանների ավանդական իշխանությունը, որի արտահայտություններից մեկն էլ այն եղավ, որ 1587 թվականի աշնանը Ազ գյուղի ճ-մ-ում (Մոկթ, Մյուս Իշայր գավառ, Խիզանի մոտ) Օսմանյան սուլթանության և Շամսադդինյանների Էմիրության միացյալ բանակը (մոտ 5.000) հաղթեց Պալոց ցեղի քրդերին (մոտ 2.000)¹: Իր հերթին, 1588 թվականի գարնանը Օսմանյան սուլթանության և Շամսադդինյանների Էմիրության միացյալ բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց Արզնի շրջակայքը՝ ճնշելով տեղում առկա ապստամբական տրամադրությունները²:

Քրդերի մոտ ընթացող Նույն այս ներքին խմորումների արդյունքում էր նաև, որ 1588 թվականին պաշտոնական Ստամբուլը, բնականաբար իր իսկ խիստ հսկողության ներքո, թույլ տվեց Շամսադդինյանների Էմիրության վերականգնումը, որի Էմիր հռչակվեց Շամս-Էդ-Դինի որդի Շարաֆը (1588-1601), որը պաշտոնական Ստամբուլին մինչ այդ երկար տարիների իր ծառայությունով ապացուցել էր սեփական հավատարմությունը վերջինիս: Շամսադդինյանների հերթական Էմիրը ուշագրավ մի անձնավորություն էր, որը, անցած լինելով ռազմավարչական ծառայության երկարատև մի ուղի, այնուհանդերձ ավելի շատ մտավորական էր, քան ռազմական կամ Նույնիսկ քաղաքական գործիչ: Նույն այս ժամանակ, սակայն, ծանրացավ նաև Սիմոն I-ի դրությունը, քանի որ օսմանյան ռազմական մեքենան արդեն ի վիճակի էր նոր ուժեր նետել վերջինիս դեմ:

1587 թվականի օգոստոսի կեսին Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) Զարթլիի թագավորության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 500) գրավեց Լոռի ամրոցը³, սակայն հետագայում լքեց այն և ամրոցը կրկին անցավ Զարթլիի թագավորությանը, իսկ 1587 թվականի օգոստոսի 23-ին էլ տիրեց Աղ-Կալա ամրոցին⁴: Ի պատասխան սրա՝ 1588 թվականի գարնանը Սիմոն I-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները ասպատակեցին Գուգարքի արևմուտքը և Նահանջեցին՝ վերացնելով Մանուչար Ջակելիի դեմ առկա ապստամբական տրամադրությունները⁵: Նույն այս ժամանակ, սակայն, գահակալական կրթերը կրկին թեժացան նաև Իմերեթիայի թագավորությունում:

1585 թվականին իր մահկանացուն էր կնքել Իմերեթիայի թագավորության արքա Գեորգի I-ը և Նրան հաջորդել էր որդին՝ տասներկուամյա Լևանը (1585-1588): Նոր արքան, սակայն, անմիջապես էլ հանդիպեց իր հորեղբայր Կոնստանդինի գահակալական նկրտումներին և այս հողի վրա Նրան չէր մնում այլ ելք, քան դիմել Մեգրելիայի իշխանության իշխան Մամիա Դադիանիի (1573-1578, 1582-1590) աջակցությանը, որն իր հերթին վերջինիս կնության տվեց սեփական աղջկան ու դրանից հետո սկսեց ամեն կերպ հովանավորել իր Նորընծա փեսային: Արդյունքում՝ Լևանը կարողացավ պահել դիրքերը: Օգտվելով առիթից, սակայն, Նույն այս ժամանակ Իմերեթիայի թագավորության նկատմամբ իր իրավունքներն առաջ բերեց արդեն Սիմոն I-ը, որը սկսեց որոշակիորեն օգտվել նաև Լևանից դժգոհ Գուրիայի իշխանության աջակցությունից:

Արդյունքում՝ 1588 թվականի հուլիսին Գապոնտիի ճ-մ-ում (Իմերեթիա) Սիմոն I-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 4.000) հաղթեցին Լևան արքայի գլխավորած Իմերեթիայի թագավորության բանակին (մոտ 10.000), ինչից հետո Իմերեթիայի թագավորության արքա հռչակվեց Գուրիայի իշխանության լիարժեք, ինչպես նաև Սիմոն I-ի որոշակի աջակցությունը վայելող Բագրատ II-ի որդի Թեյմուրազի տղա Բագրատ III-ը (1588-1590): Այս առումով հարկ է նշել, որ վերջին պարտությունը ծանր հարված հասցրեց արդեն նաև աներոջ և փեսայի հարաբերություններին, ինչի արդյունքում Մամիան բանտարկեց Լևանին, որը հենց բանտում էլ մահացավ: Դրանից հետո Մամիա Դադիանին, այնուհանդերձ կարողանալով գահից հեռացնել նաև Բագրատ III-ին, 1590

¹ Շարաֆ խան Բադիշեցի «Պատմություն», գիրք 3, բաժին 1, գլուխ 4:

² Շարաֆ խան Բադիշեցի «Պատմություն», գիրք 3, բաժին 1, գլուխ 2:

³ Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»: «Զարթլի-Ցխովրեթ», Ամանուն «Բագրատունիների թագավորության պատմություն 1452-1605 թվականների»: «Նոր Զարթլի-Ցխովրեթ», Բերիա Էզնատաշվիլի «Ժամանակագրություն»:

⁴ Իբրահիմ Ռահիմզադե «Գիրք սուլթան Մուրադ խանի հաղթանակների», գիրք 3, գլուխ 6: Շարաֆ խան Բադիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»:

⁵ Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»: Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարջքի կյանքը»: Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»: Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 118:

թվականին Իմերեթիայի թագավորության արքա հռչակեց Լևանի հորեղբայր, 1587 թվականին մահացած Կոնստանդինի որդի Ռուստամին (1590-1605): Գահակալական այս խառնաշփոթը ծանր հարված հասցրեց Իմերեթիայի թագավորության հզորությանը և հատկապես կենտրոնական իշխանության ուժին¹, սակայն անհաջողություն կրեց նաև Սիմոն I-ը, որը չկարողացավ իր ձեռքը վերցնել Իմերեթիայի թագավորությունը:

1588 թվականի գարնանը սեփական վարսավիրը, գործիք դառնալով թուրքմենական առաջնորդների ձեռքին և ամենայն հավանականությամբ գործելով նաև Աբբասի իմացությամբ, հենց սափրելիս էլ մորթեց Համզա-Միրզային, որով էլ, ըստ էության, կյանքից հեռացավ վերջին այն գործիչը, որը դեռևս քիչ թե շատ կարողանում էր կենդանություն հաղորդել Սեֆյանների կենտրոնական իշխանությանը: Որդու սպանվելուց հետո վշտից վերջնականապես կուրացած Մուհամմեդ Խուդաբանդայի իշխանությունն ուղղակի վերացավ, իսկ ստեղծված պայմաններում էլ սկսեց ամենայն եռանդով գործել Սեֆյանների շահության արևելքից դեպի արևմուտք առաջխաղացող շահի արդեն մյուս որդին, ի դեմս Աբբասի: Համզա-Միրզայի սպանվելու լուրը, սակայն, ոգևորեց նաև պաշտոնական Ստամբուլին, որն արևելյան ուղղությամբ մինչ այդ առանց այդ էլ հերթական հարվածն էր նախապատրաստում:

Արդյունքում՝ 1588 թվականի օգոստոսի կեսին Օսմանյան սուլթանության բանակի մի մասը (մոտ 10.000) քաղաքի կայազոր աջակցությամբ (մոտ 1.000) Գորիի ճ-մ-ում անակնկալ հարձակումով հաղթեց արքայազն Գոչայի գլխավորած քաղաքին մոտեցած Զարթլիի թագավորության բանակին (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 1.000)՝ արդյունավետ կերպով օգտագործելով նաև ամրությունից բացված հրաձգային ու հրետանային կրակը: Մարտում զոհվեց նաև Գոչան²: Դրանից հետո 1588 թվականի օգոստոսի 24-ին Տփղիսից արշաված Օսմանյան սուլթանության բանակը (100.000) Սեֆյանների շահության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 200) առանց լուրջ մարտերի գրավեց Գանձակը³:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1588 սեպտեմբերի 22 – Խուդափեռիկի կամրջի ճ-մ (Արաքսի ափին)⁴

Ջաֆար փաշայի գլխավորությամբ Գանձակից առաջխաղացած Օսմանյան սուլթանության բանակը (30.000) սկսեց աննկատ մոտենալ կամրջի մոտ տեղակայված Սեֆյանների շահության բանակին (10.000):

I փուլ – Օսմանյան սուլթանության բանակը հարձակվեց իր առաջխաղացման մասին միայն վերջին պահին տեղեկացած հակառակորդի վրա և, պարտության մատնելով, փախուստի մատնեց վերջինիս, ընդ որում փախչողներից շատերը, փորձելով անցնել հորդացած Արաքսը, խեղդվեցին: Դրանից հետո, սակայն, Օսմանյան սուլթանության բանակի ռազմիկները սկսեցին զբաղվել ավար հավաքելով:

II փուլ – Չգալով պահի վճռական նշանակությունը՝ Ջաֆար փաշան իր անձնական թիկնազորով նետվեց գետը և, անցնելով այն, շարունակեց թշնամու բանակի հետապնդումն ու կոտորածը: Դրանից հետո միայն, տեսնելով իրենց հրամանատարի արարքը, Օսմանյան սուլթանության բանակի մնացած ռազմիկները հետևեցին վերջինիս և, որոշակի կորուստներ կրելով գետն անցնելիս, այնուհանդերձ ավարտին հասցրին թշնամու բանակի ջախջախումը:

¹ Զարթլիս-Ցիտլիեթա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Եգերքի, Աբխազիայի և Իմերեթիայի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»:

² Իբրահիմ Ռահիմզադե «Գիրք սուլթան Մուրադ խանի հաղթանակների», գիրք 3, գլուխ 6; Փարսադան Գորգիշանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 18:

³ Իբրահիմ Ռահիմզադե «Գիրք սուլթան Մուրադ խանի հաղթանակների», գիրք 3, գլուխ 6; Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»; Սելանիկի «Պատմություն»; Սոլաքզադե «Պատմություն»; Իսթանդուլ Մուկնի «Աբբասի պատմությունը»; Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4; Հովհաննես Ծարեցի «Պատմություն Աղվանից աշխարհի»; Երեմիա Զյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 11; Ավետիք Գրիչ «Ժամանակագրություն»; Դավիթ Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 51, 56; Չաբարիա Զանաբեցի «Հայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 9; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»; Անանուն «Մասնավոր ժամանակագրություն»; Եսայի Հասան-Ջալալյան «Համառոտ պատմություն Աղվանից աշխարհի», գլուխ 2; Մարտիրոս Դ՝Առաքել «Ժամանակագրություն»:

⁴ Իբրահիմ Ռահիմզադե «Գիրք սուլթան Մուրադ խանի հաղթանակների», գիրք 3, գլուխ 7; Սելանիկի «Պատմություն»; Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Օսմանների և պարսից տիրակալների պատմություն»; Իսթանդուլ Մուկնի «Աբբասի պատմությունը»; Հովհաննես Ծարեցի «Պատմություն Աղվանից աշխարհի»; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 1; Չաբարիա Զանաբեցի «Հայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 9:

Հաղթողները կորցրին մոտ 700, պարտվողները՝ մոտ 7.000 զինվոր:

Նախորդ հաջողությունից հետո 1588 թվականի արդեն հոկտեմբերի սկզբին Վարդանակերտ գավառի ճ-մ-ում Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) Սեֆյանների շահության բանակի (մոտ 1.000) նկատմամբ ևս մեկ անգամ հաղթանակ տարավ, որից հետո նահանջեց և կենտրոնացավ Գանձակի շրջակայքում¹: Այսպիսով՝ հազար տարվա տարբերությամբ քաղաքական, բայց ընդհուպ, կարծես թե, նույնիսկ մարտավարական մակարդակում լիովին վերադառնում էր 589 թվականին Բյուզանդական կայսրության և Պարսից թագավորության միջև ստեղծված դրությունը, իսկ իր անկարողության ու անգործունակության մեջ բոլոր հնարավոր և անհնար սահմանները անցած Մուհամմեդ Խուդաբանդան էլ ևս մեկ ու մի ամենավերջին անհաջողությունը կրեց: Անճարակ այս շահի համար, սակայն այս ամենն արդեն, ըստ էության, ոչինչ չէր նշանակում, բանի որ նույն 1588 թվականի հոկտեմբերի 1-ին Աբբասն իր կողմնակիցների հետ միասին ի վերջո գրավեց Ղազվինը և, հոր իսկ ձեռքից արդեն նաև իրավաբանորեն ստանալով գահը, կանգնեց պետության գլուխ: Ինչ վերաբերվում է Մուհամմեդ Խուդաբանդային, ապա նա հեռացավ Ալամութ և 1595 թվականի հուլիսի 21-ին հենց այնտեղ էլ կնքեց իր մահկանացուն: Այսպիսով՝ Սեֆյանների շահության գլուխ կանգնեց տասնվեցամյա Աբբասը՝ Աբբաս I Մեծը (1588-1629), որին վիճակված էր վճռորոշ դեր ունենալ Սեֆյանների շահության հետագա ճակատագրում:

Իրոք, նորընծա շահը անչափ խելացի, գործունյա, անձնական, գործնական, դիվանագիտական և զորավարական փայլուն ունակություններով օժտված, շփումների մեջ հաճախ ընդգծված պարզ, սակայն ոչ՝ պարզունակ, ինչպես նաև դերասանական առաջնակարգ ունակությունների տեր մի անձնավորություն էր: Նոր շահը, սակայն, ուներ նաև թերություններ, որոնց մեջ ամենից առաջ աչքի էր զարնում բռնկունությունը և դաժանությունը, թեև ստեղծված բացառիկ պայմաններում վերջինը որոշակիորեն բացատրելի էր: Այսպես թե այնպես, սակայն անձնական հատկանիշների ընդհանուր ամբողջությամբ Աբբաս I Մեծն իրոք փայլուն մի անձնավորություն էր, որի հայտնվելը Սեֆյանների շահության սասանվող գահին այս պետության համար անչափ ծանր այդ դրության մեջ ուղղակի փրկություն էր, ընդ որում, թերևս, առանց չափազանցության կարելի է ասել, որ, եթե չլիներ այս տիրակալը, ապա Սեֆյանների շահությունը հենց այդ ժամանակ էլ իր վերջը կգտներ: Երիտասարդ շահին իրապես բաժին էր հասել բացառիկորեն ծանր մի ժառանգություն:

Իրոք, շահության ռազմական մեթենան ոչ միայն ջախջախված էր, այլև՝ բարոյապես ճզմված ու հոգեբանորեն կոտրված՝ բացարձակապես ոչ ունակ որևէ հակառակորդի և, հատկապես, Օսմանյան սուլթանության ռազմական մեթենայի դեմ քիչ թե շատ արդյունավետ որևէ պայքար մղելուն: Շահական կենտրոնական իշխանության հեղինակությունն իր հերթին գրեթե հավասարեցված էր հողին, ընդ որում Սեֆյանները ոչ միայն վաղուց արդեն կորցրել էին բարոյական այն հզոր աջակցությունը, որը թուրքմենների աչքում վայելում էր դեռևս Իսմայիլ I-ը, այլև ավելին՝ նույն այդ թուրքմեններն այժմ վերածվել էին շահական կենտրոնական իշխանության ամենադաժան հակառակորդների՝ միմյանց, ինչպես նաև կենտրոնական իշխանության դեմ իրենց հավերժական պայքարում երկիրը խեղդելով իսկական մի քաոսում:

Ստեղծված պայմաններում նորընծա շահն ամենից առաջ խնդիր դրեց, ինչ գնով էլ լինի, ավարտին հասցնել արդեն վաղուց անհեռանկար բնույթ ստացած պատերազմը Օսմանյան սուլթանության դեմ, որից հետո՝ արագորեն ձեռնամուխ լինել երկրի ռազմավարչական համապարփակ և խորը բարեփոխմանը: Իր հերթին 1589 թվականի գարնանը Սեֆյանների շահության տեղական բանակը (մոտ 20.000), գործելով սեփական նախաձեռնությամբ, ասպատակեց Գանձակի շրջակայք, սակայն այս առումով հատկանշական է, որ, վախճանալով խաղաղության գործընթացի խաթարումից, նորընծա շահի հրամանով վերջինս ի վերջո նահանջեց²: Արդյունքում՝ արդեն 1589 թվականի նույն գարնանը Աբբաս I Մեծի պատվիրակներն ուղղվեցին Մուրադ III-ի դուռը և պաշտոնական Ստամբուլի հետ ծանր ու ստորացուցիչ բանակցություններ սկսեցին, որոնք էլ ի վերջո իրենց ավարտը գտան 1590 թվականի մարտի 21-

¹ Իբրահիմ Ռահիմզադե «Գիրք սուլթան Մուրադ խանի հաղթանակների», գիրք 3, գլուխ 7; Սելանիկի «Պատմություն»:

² Իսթանբուլի Մուշի «Աբբասի պատմությունը»:

ին կնքված հաշտության համաձայնագրում: Այսպիսով՝ Թուրք-Պարսկական III պատերազմն ավարտվեց, ինչի արդյունքում Հայաստանը, Վրաստանը, Ադվանքը և Ատրպատականն ընկան Օսմանյան սուլթանության տիրապետության տակ, իսկ Օսմանյան սուլթանության ու Սեֆյանների շահության սահմանն էլ սկսեց անցնել Կասպից ծովի հարավ-արևմտյան ափերից դեպի հարավ ձգվող Չագրոսյան լեռնաշղթայի ուղիղ գծով:

Գլուխ 17 **Աբբաս I Մեծի բարեփոխումները**

Երիտասարդ և մեծ ձգտումներով լի Աբբաս I Մեծը, որպես լիակատար հակապատկեր իր անգործունյա հոր, իշխանությունը ստանձնելուց անմիջապես հետո ձեռնամուխ եղավ իրեն բաժին հասած շահության ռազմավարչական համակարգի հայեցակարգային բարեփոխմանը, ընդ որում կյանքի կոչված խելամիտ միջոցառումները շատ արագ արդյունք ապահովեցին: Նորընծա շահն ամենից առաջ ձեռնամուխ եղավ ռազմական համակարգի բարեփոխմանը, քանի որ վերջին պատերազմից հետո Սեֆյանների շահության բանակի հիմնական մասը կամ ոչնչացված էր, կամ՝ քայքայված, կամ էլ գործում էր կենտրոնական իշխանության դեմ և կենտրոնական իշխանության առջև դրված խնդիրների լուծման տեսանկյունից անօգուտ էր: Արդյունքում՝ Աբբաս I Մեծն, ըստ էության, կրկնեց այն, ինչ սրանից քիչ ավել, քան հազար տարի առաջ Պարսից թագավորությունում արել էր Խոսրով I-ը մագդակյանների հարուցած քաոսից հետո:

Եվ այսպես, գործի դնելով դեռևս իր տիրապետության տակ գտնվող խոշոր ֆինանսական միջոցները, Աբբաս I Մեծն ամենից առաջ հավաքագրեց իրեն հավատարիմ ռազմիկներ կամ, այլ կերպ ասած՝ մեծացրեց շահական գուլյամական կորպուսի ռազմիկների քանակությունը, ընդ որում որպես գուլյամներ հավաքագրվեցին հիմնականում գերված կամ գնված քրիստոնյա ստրուկներ՝ վրացիներ, հայեր, ինչպես նաև, որոշ և ավելի քիչ քանակությամբ՝ Հյուսիսային Կովկասի լեռնականներ: Այս առումով նորընծա շահը, ինչ-որ տեղ, ըստ էության, փաստորեն կրկնելով նաև Մամլուքյան սուլթանության սուլթան Կալաունին, թյուրքական ամենաթողությանը հակադրեց գուլյամների կորպուսում հավաքված կովկասյան տարրին: Հարկ է նշել, սակայն, որ սա ամեն դեպքում ավելին էր, քան գուլյամական կորպուսի ուղղակի մեծացում, քանզի նախկին 4.000 ռազմիկի փոխարեն շահական գուլյամական կորպուսը այժմ սկսեց կազմել 40.000 ռազմիկ, ինչն իրենով ինքնին ներկայացնում էր Սեֆյանների ռազմական ողջ համակարգի հինգերորդ մասը: Ավելին, նորընծա գուլյամներին շահը նաև նոր ձևով զինեց, երբ, լայն առևտրական կապեր հաստատելով Եվրոպայի հետ, ձեռք բերեց ինչպես հրանոթներ, այնպես էլ հրաձգային զենքի նոր տեսակներ: Արդյունքում՝ ձեռք բերված 500 հրանոթները սպասարկելու համար նշանակվեցին 12.000 հրետանավորներ, գուլյամական կորպուսում ստեղծվեց 12.000 ռազմիկներից կազմված հրաձիգների մեկ գունդ, իսկ հեծելազորն էլ կազմեց 16.000 հոգի, ընդ որում սրանցից 3.000 հոգին կազմում էին լավագույններից լավագույնները համարվող շահի անձնական թիկնազորի ռազմիկները:

Եվ վերջապես ոչ պակաս կարևոր է նշել նաև այն մասին, որ շահական նորաստեղծ գուլյամական կորպուսը իրենից սկսեց ներկայացնել կենտրոնական իշխանությանը և անձամբ շահին նվիրված առաջնակարգ կադրերի ձևավորման յուրօրինակ մի դպրոց, երբ հենց այստեղից դուրս եկած անձիք էին, որ հետագայում նշանակվում էին ռազմավարչական կարևորագույն պաշտոններում: Այս առումով հետաքրքիր է նշել, որ միանգամայն սթափ հայացքների տեր Աբբաս I Մեծը, մի կողմ թողած տոհմական կամ նյութական ամեն մի նկատառում, յուրօրինակ կերպով կազմակերպված բնական մի ուշագրավ ընտրության արդյունքում անտոհմ և անսկիզբ նույն այդ գուլյամների շարքերից ընտրեց ու առաջ քաշեց իրոք կարող և տաղանդավոր անձանց, որոնք, աստիճանաբար կազմելով շահի ռազմաքաղաքական թիմը, անչափ օգտակար եղան վերջինիս իր խոշորամասշտաբ ձեռնարկումներում, ընդ որում կենտրոնական իշխանության համար լավն այն էր, որ վերջիններս որևէ կերպ կապված չէին տեղական շահերի հետ, իսկ արդյունքում էլ՝ ավելի կայուն ու հավատարիմ էին: Այս անձանց թվից կարելի է մատնանշել ծագումով վրացի Ալահվերդի խանին, ծագումով հայ Ղառչաղա խանին, Ղաջարներից սերող Ամիրգունա խանին և այլոց: Այսպիսով՝ ինքնին տաղանդավոր Աբբաս I Մեծը օգտվում էր նաև

իրենց սեփական անձնական հատկանիշների շնորհիվ առաջխաղացում ապրած և բնականաբար առաջնակարգ ունակությունների տեր անձանց մի լայն խմբի օժանդակությունից, ինչը միայն ավելի էր մեծացնում նրա հնարավորությունները: Այս ամենը իր հետ մի կարևորագույն արդյունք բերեց:

Իրոք, արդեն մի քանի անգամ ուշադրություն հրավիրվեց այն օրինաչափության վրա, որ, Իրանական լեռնաշխարհում գործող պարսիկները կամ պարսկալեզու ժողովուրդները հազարամյակների ընթացքում գտնվում էին ռազմաքաղաքական հարաբերությունների օրինաչափությունների ուշագրավ մի ոլորտում, երբ երկրամասի ժողովուրդներից յուրաքանչյուրը ինչքան ավելի հյուսիս էր տեղակայված և ինչքան մոտ էր Մեծ տափաստանին, այնքան ավելի էր վարում քոչվոր ապրելակերպ՝ դրա հետ միաժամանակ նաև, որպես կանոն, լինելով ավելի քիչ քաղաքակրթված, սակայն՝ ավելի մարտունակ: Արդեն ասվեց, որ իր ժամանակին սկյութները ռազմաքաղաքական մեծ հզորություն հաղորդեցին իրենցից դեպի ավելի հարավ տեղակայված, կիսանստակյաց և ավելի զարգացած մարերին, որոնք մի հզոր տերություն ստեղծեցին, սակայն ի վերջո իրենց հերթին զիջեցին այն իրենցից դեպի ավելի հարավ տեղակայված, նստակյաց ու ավելի զարգացած պարսիկներին: Նույն կերպ նաև հետագայում եղավ՝ պարսիկների կողմից քաղաքական իշխանությունը կորցնելուց հետո հակասելևկյան ալիք բարձրացրած արիական ժողովուրդների մեջ պայթարի դրոշը կրկին պարզեցին ամենից առաջ հենց սակերի կողմից ուժեղացված պարթևները, որոնք էլ, սակայն, գերիշխանությունը իրենց հերթին կրկին անգամ զիջեցին նստակյաց և ավելի զարգացած պարսիկներին: Արաբական խալիֆության հայտնվելով պարսիկները, ի դեմս Սասանյանների գահատոհմի անկման, կրկին կորցրին քաղաքական իշխանությունը Իրանական լեռնաշխարհում և դրան մասնակի պատասխան տվեցին պարսկական X-XI դարերի վերածննդով, որը ընդհատվեց Սելջուկյան սուլթանության, իսկ հետո արդեն Մոնղոլական տերության առաջխաղացմամբ, սակայն այժմ ի վերջո այնուհանդերձ եկավ նստակյաց պարսիկների հերթական հակահարվածի հերթը: Այս առումով հետաքրքիր է նշել, որ որպես սեփական ռազմաքաղաքական գործիք, պարսկական տարրը ի սկզբանե օգտագործեց Իրանական լեռնաշխարհի հյուսիսում գործող թուրքմեններին, իսկ հետո էլ, օգտվելով Նոր ժամանակների օրինաչափություններից, իր մեջ արդեն բավարար ուժ գտավ ոչ միայն մի կողմ հրել նույն այդ թուրքմեններին, այլև հենց սեփական ուժերով ապահովել իր պետության ռազմավարչական կարիքները:

Արդյունքում, ամեն ինչից զատ, փոփոխություն ապրեց նաև Սեֆյանների շահության ներքին բնույթը, երբ, մինչ այդ լինելով թուրքմենական իշխող վերնախավի կողմից ղեկավարվող մի պետություն, որտեղ պարսկական տարրը երկրորդական դերերի վրա էր, այժմ այն աստիճանաբար վերածվեց հենց պարսիկների ազգային շահերը սպասարկելուն ուղղված պետական մի միավորի, իսկ թուրքմենների ռազմաքաղաքական դերակատարությունն էլ ոչ միայն կտրուկ սահմանափակվեց, այլև հետագայում ևս շարունակական անկում ապրեց: Որպես հետևանք այս զարգացումների՝ Սեֆյանների շահությանը հաջողվեց խուսափել թուրքմենական պետական միավորների, օրինակ, նույն Աղ-Ղոյունլուների էմիրությանը պատուհասած վերջաբանից, ու, թեև սեփական թուրքմենական դիմագծի կորստի գնով, բայց այնուհանդերձ շարունակել իր գոյությունը որպես մեկ ամբողջություն, ընդ որում նոր պայմաններում պարսկական նստակյաց տարրը իրականացնում էր պետության կայունության ապահովման կարևորագույն մի գործառույթ:

Նորաստեղծված գուլյամական կորպուսը Աբբաս I Մեծ ձեռքը անմիջապես էլ գործուն մի միջոց տվեց, ինչը հնարավորություն ապահովեց կենտրոնացնել արդեն նաև երկրի վարչական կառավարումը, երբ, ճնշելով կամ համոզելով, մի քանի տարում երիտասարդ շահն ի վերջո հասավ նրան, որ Սեֆյանների շահության մարզային բոլոր կառավարիչների դերում հայտնվեցին իրեն հավատարիմ մարդիկ, իսկ երկրի ֆեոդալական բնույթն էլ ծանր հարված ստացավ: Նույն այս ծրագրի շրջանակներում էր, որ մայրաքաղաքը Ղազվինից տեղափոխվեց ավելի հարմար տեղավորված Սպահան: Արդյունքում՝ հստակ հաշվարկներով առաջնորդվող Աբբաս I Մեծը կարողացավ ստեղծվել գուլյամական կորպուսի և այլ ուժերի տոկոսային հարաբերակցության արդյունավետ բաշխման հիման վրա գործող ռազմական մի մեքենա, որի ընդհանուր քանակությունը հասնում էր 200.000 ռազմիկի: Իհարկե, իդեալում օսմանյան ռազմական

մեքենայի հետ բաց ճակատամարտում ընդհարվելու համար սա ևս բավարար չէր, սակայն մի կողմից նույն այդ օսմանյան ռազմական մեքենայի լավ ժամանակներն արդեն անցնում էին, իսկ մյուս կողմից էլ այնուհանդերձ արվեց այն ամենը, ինչ առկա պայմաններում հնարավոր էր անել: Ավարտին հասցնելով իր բարեփոխումները և ամրացնելով երկրի ռազմավարչական համակարգը՝ Աբբաս I Մեծը ձեռնամուխ եղավ արտաքին ռազմական գործողություններին, որոնք ամենից առաջ ուղղեց վերջին տասնամյակների Սեֆյանների քաոսից լիովին օգտված և իրանական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելքում զգալի ձեռքբերումներ իրականացրած Շայբանյանների էմիրության դեմ:

Արդյունքում՝ 1598 թվականի օգոստոսի 9-ին Սեֆյանների շահության նորաստեղծ բանակը Յերաթի ճակատամարտում ծանր պարտության մատնեց Շայբանյանների էմիրության 50.000 հոգանոց բանակին, որի կորուստները կազմեցին 30.000 ռազմիկ: Այս հաղթանակը պաշտոնական Սպահանին թույլ տվեց վերականգնել Սեֆյանների շահության արևելյան սահմանները իրանական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելյան լեռներով, սակայն այն միաժամանակ նաև կործանարար եղավ Շայբանյանների գահատոհմի համար, որը շուտով կորցրեց իշխանությունը, իսկ Մավերնահիրում գերիշխանության հասած Աստարխանյանների գահատոհմն էլ հիմնեց Բուխարայի խանությունը: Իր հերթին, օգտվելով ուզբեկների ռազմական ջախջախումից, Աբբաս I Մեծը, ինչպես մի ժամանակ վարվել էր Իսմայիլ I-ը, անմիջապես էլ դեպի հյուսիս շարժեց սեփական ռազմական մեքենան, սակայն փոփոխական հաջողությամբ ընթացած մարտերից հետո 1601 թվականին կողմերն այնուհանդերձ հանգեցին հին որոշմանը՝ Միջին Ասիան մնում է Բուխարայի խանությունից առանձնացված նորաստեղծ Խիվայի խանությամբ, իսկ Սեֆյանների շահության հետ վերջինիս սահմանն էլ անցնում է իրանական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելյան լեռներով: Այսպիսով, հրաժարվելով առավելագույն պահանջներից և փոխարենը Բուխարայի խանության և իր շահության միջև ստեղծելով թույլ, ոչ մեկին, ըստ էության, ոչ ենթակա, սակայն Բուխարայի խանության հավակնություններից զգուշացող Խիվայի խանությունը, Աբբաս I Մեծը ամուր խաղաղություն հաստատեց Արևելքում, որից հետո պաշտոնական Սպահանը ձեռնամուխ եղավ արդեն ավելի ծանր հեռանկար խոստացող արևմտյան խնդրին, ի դեմս Օսմանյան սուլթանության հետ հակամարտությանը: Այս առումով հարկ է նշել, սակայն, որ, մինչ Աբբաս I Մեծն իր գործերն էր կարգավորում երկրի ներսում և հարաբերությունների հստակ տեսք էր հաստատում ուզբեկների հետ, օսմանյան ռազմավարչական համակարգը, հատկապես Արևելքում, գործնականում արդեն խեղդվել էր պաշտոնական Ստամբուլի համար անակնկալ կերպով պայթած մի իսկական քաոսում:

Գլուխ 18

Օսմանյան քաոսը երկու պատերազմների միջակայքում

Իրոք, օրեցօր ծանրացող օսմանյան վարչական համակարգը տեղացիներին, ինչպես արդեն ասվեց, ուղղակիորեն թալանում էր և զրկում հետագա գոյության տարրական հնարավորությունից, սակայն ոչ պակաս կարևոր էր նաև մեկ այլ հանգամանք: Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ, ավարտին հասցնելով պատերազմը Սեֆյանների շահության դեմ ու այլևս ինչպես կարիք չունենալով մեծաքանակ բանակի, այնպես էլ նաև հնարավորություն չունենալով նյութապես ապահովել նույն այդ մեծաքանակ բանակը, պաշտոնական Ստամբուլը անմիջապես էլ մասսայական զորացրում իրականացրեց: Այս զորացրումը, սակայն, տարածվեց այն անձանց ռազմական շերտի վրա, որոնք օսմանյան բանակում վերջին տասնամյակներում ոչ միայն սկսել էին կարևորագույն դերակատարություն ունենալ, այլ նաև՝ քանակապես զգալի թիվ կազմել: Բանը կայանում էր նրանում, որ, կապված նույն այս ժամանակ հրաձգային գեներալների հետագա տարածման և բուռն զարգացման հետ, վերջին տասնամյակներում օսմանյան ռազմական մեքենայի կազմում գործող հետևակայինների մեծագույն մասը մասսայականորեն անցում էր կատարել արկերուզներին նույն այս ժամանակաշրջանում գործածությունից աստիճանաբար արդեն դուրս մղող մուշկետներին, երբ մուշկետը, ի համեմատ արկերուզի, հատկանիշների ընդհանուր համակցությամբ ավելի լավն էր: Արդյունքում՝ մուշկետակիրների, կամ, ինչպես, թերևս, ավելի ընդունված է հայերենում ասել՝ հրացանակիրների, ստորաբաժանումները

օսմանյան ռազմական մեքենայի կազմում ձեռք էին բերել առաջնակարգ նշանակություն, երբ մինչ այդ որոշակիորեն երկրորդական դերակատարություն ունեցող հետևակի դերը միանգամից կարևորվել էր՝ արդեն, ըստ էության, չզիջելով նույն այս ժամանակ դիրքերն իր հերթին աստիճանաբար զիջող հեծելազորին: Այս կապակցությամբ հետաքրքիր է նշել, որ այս գործընթացի կողմնակի արդյունքներից մեկն էլ այն եղավ, որ մինչ այդ հրաձգային զենքերի կիրառման, ըստ էության, մենաշնորհ ունեցող ենիջերիների կորպուսը զրկվեց նույն այդ մենաշնորհից, ինչն իր հերթին իր հետևանքները դեռ ունենալու էր:

Եվ այսպես, Արևելքում մեծ պատերազմի ավարտից հետո պաշտոնական Ստամբուլը անմիջապես էլ մասսայական զորացրում իրականացրեց, որը հիմնականում տարածվեց հենց հետևակայինների վրա, որոնք ուղղակի մնացին առանց ապրուստի մի որևէ միջոցի: Իրոք, եթե հեծելազորը կազմող ազնվականները բոլոր հնարավորություններն ունեին վերադառնալ իրենց կալվածքները և խաղաղ պայմաններում առնվազն գոնե տանելի գոյություն ապահովել, ապա վերջին երկու տասնամյակներում պատերազմած ու պատերազմից բացի այլ գործունեության ոչ ունակ հետևակայինները միանգամից էլ զրկվեցին ապրուստի միջոցներից: Ոչ պակաս կարևոր էր նաև այն հանգամանքը, որ նույն այդ հետևակայինները նաև ցանկություն էլ չուներին այլ գործունեություն իրականացնել և նրանց համար պատերազմը, համենայն դեպս գոնե հոգեբանական մակարդակում, ըստ էության, դեռևս շարունակվում էր: Արդյունքում՝ պատերազմի վտանգները վերապրած և իրենց հայրենի օջախները վերադարձած նախկին ռազմիկները հանդիպում էին իշխող վերնախավի ապօրինություններին և, դրան գումարած, իրենց ընտանիքիների հետ միասին փաստորեն զրկվում էին գոյության հետագա ամեն մի հնարավորությունից, ինչը վտանգներին արդեն իսկ սովոր այս մարդկանցից խռովարարների առաջնակարգ թեկնածուներ էր ստեղծում: Միաժամանակ, սակայն, հարկ է նշել նաև, որ մահմեդական որոշակիորեն սահմանափակ աշխարհայացքի տեր նույն այդ մարդկանցից այս ամենը նաև առաջնակարգ տանջարարներ էր կերտում, հատկապես «անհավատ» համարվող քրիստոնյաների նկատմամբ, որոնց համար, օրինակ, ոչինչ չարժեք փոքր երեխաներին ցցահարելը և մասսայական սպանություններ ու այլ տիպի բռնություններ իրականացնելը, դե իսկ նյութական թալանն և գերեվարությունն էլ նրանք համարում էին իրենց հիմնական խնդիրը:

Արդյունքում՝ մարտունակ սոցիալական այս խմբի անդամները արդեն իսկ հիշատակված մասսայական զորացրումից հետո անկանոն կերպով տարածվեցին Օսմանյան սուլթանության արևելյան շրջաններում, սակայն նրանց բնականաբար անմիջապես էլ պատրաստակամորեն միացան նաև քրդերը, որոնց իշխանության ավանդական կենտրոնները ևս, ինչպես արդեն ասվեց, ծանր հարված էին ստացել, քայքայվում էին և գնում էին դեպի անկում: Ավելին, տոհմական և սոցիալական ավանդական կառավարումը կորցրած քրդերի մի զգալի մասի համար տեղում մնալը ու իրենց համար սովորական գործունեություն ծավալելը ևս, ըստ էության, արդեն ոչ միայն ձեռնտու չէր, այլև նույնիսկ ավելին՝ քրդական թուլացած իշխանությունների դեկավարներն իրենք արդեն բավարար հեղինակություն, իսկ արդյունքում նաև հնարավորություն չուներին իրենց մոտ պահել յուրայիններին:

Ապստամբների շարքերը համալրող սոցիալական շերտերի թեկնածուների շարքը, սակայն, սրանով ևս չէր սահմանափակվում, քանզի քրդերից զատ ապստամբների շարքերը համալրվում էին նաև կիսաքոչվորության ու կիսանստակեցության միջև տատանվող թուրքմենների կողմից, որոնց մոտ տոհմական ավանդական կապերի քայքայումն, ի համեմատ քրդերի, նույն այս ժամանակ ավելի խորը և նույնիսկ անդառնալի ընթացք էր ստացել, երբ թուրքմենները ընդհանրապես զրկվել էին սոցիալական որևէ կարգավորիչից: Միաժամանակ հարկ է ավելացնել, որ թուրքմեններն իրենց հերթին զգալի համալրում էին ստանում նաև Սեֆյանների շահությունում Աբբաս I Մեծի ամուր իշխանությունից հեռացող յուրայինների կողմից: Եվ վերջապես հարկ է նշել, որ թուրքմենների մոտ ընթացող գործընթացները, այնուհանդերձ ավելի սահմանափակ չափով և նույնիսկ ավելի սահմանափակ, քան քրդերի մոտ էր, այնուհանդերձ առկա էին նաև Ասորիքում գործող արաբ բեդվիկների պարագայում: Արդյունքում՝ Թուրք-Պարսկական III պատերազմի ավարտից հետո Օսմանյան սուլթանության արևելյան տարածքներում իրավիճակը արագորեն սկսեց լարվել և պայթյունի համար պետք էր միայն մի կայծ, ինչն էլ իրեն չուշացրեց:

Արդեն 1591 թվականին համարելով, որ ինչպես հարկն է լուծել է Արևելքի խնդիրները, Մուրադ III-ը, ուղիղ հազար տարվա ճշգրտությամբ կարծես կրկնելով Մավրիկիոսին, պատերազմական գործողություններ սկսեց բալկանյան ճակատում և Հռոմեական Սրբազան կայսրության դեմ հարձակման ուղարկեց իր հարվածային բանակներից մեկը: Սկզբնական հաջողություններից հետո, սակայն, 1593 թվականի հունիսի 22-ին ներկայիս Խորվաթիայի տարածքում գտնվող Սիսակ քաղաքի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում քաղաքը պաշարած Օսմանյան սուլթանության բանակը ծանր պարտություն կրեց, ընդ որում, եթե սպանվածները կազմում էին 8.000 հոգի, ապա ավելի շատ էին մարտադաշտն ուղղակի լքած և ցրված ռազմիկները: Խոցված այս ամենից՝ Մուրադ III-ը հրամայեց ցրված ռազմիկներից կազմված ստորաբաժանումները տեղափոխել սեփական սուլթանության արևելյան տարածքներ, որտեղ, ինչպես նախատեսվում էր, նրանք պետք է իրենց հետագա պատիժը կրեին: Պետությանը պատած ընդհանուր քաոսային դրության պայմաններում, սակայն, այս հրամանը միայն ավելի ծանր հետևանքների բերեց:

Արդյունքում՝ Օսմանյան սուլթանության արևելյան տարածքներում կիսաօրինական վիճակում հայտնված այս ռազմիկներն անմիջապես էլ ձեռք մեկնեցին զենքին, մանավանդ որ իրենց այդ քայլի համար տեղում պայմաններն իրենց հերթին, ինչպես արդեն ասվեց, շատ հարմար էին: Այս առումով հետաքրքիր է նշել, որ, թեև ապստամբների շարքերում առկա էին ամենատարբեր զինվածությամբ ռազմիկներ, սակայն այնտեղ զգալի թիվ էին կազմում օսմանյան բանակի ամենից առաջ հենց նախկին հետևակայիներն, ի դեմս ամենից առաջ բնականաբար հրացանակիրների: Սկիզբ էր առնում ջալալիների ապստամբության ամենամեծ փուլերից մեկը, որը դրանից հետո տևելու էր գրեթե երկու տասնամյակ:

Դեռևս 1589 թվականի մարտի վերջից մինչև ապրիլի 2-ը Շահիդ Մեհմեդ փաշա Հայի¹ գլխավորությամբ Ստամբուլում խռովություն էր բռնկվել, սակայն, այն բանից հետո, երբ ապրիլի 2-ին Շահիդ Մեհմեդ փաշա Հայը մահացավ, խռովությունը վերջացավ²: Իրական ապստամբությունը, սակայն, բռնկվելու էր Արևելքում և այն իրեն ուշացնել չտվեց:

1590 թվականի ամռանը Ղզիրոլլիի գլխավորած ջալալիները (մոտ 300) ասպատակեցին Եկեղյաց գավառը³: Նույն այս ժամանակ սկիզբ առան նաև Ներքողական բախումները, երբ 1590 թվականի ամռանը Հուսեյն փաշայի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) և Ազիզի գլխավորած Բոհթանի Էմիրության բանակի մի մասը ասպատակեց Ջազիրայի շրջակայքը՝ դուրս մղելով տեղից Շարաֆի (մոտ 1585-1615) գլխավորած Բոհթանի Էմիրության բանակի մյուս մասին (մոտ 2.000) ու մտնելով քաղաք⁴: 1591 թվականին, սակայն, արդեն Շարաֆի գլխավորած Բոհթանի Էմիրության բանակի մի մասը (մոտ 2.000) ասպատակեց Ջազիրայի շրջակայքը՝ ի վերջո դուրս մղելով Ազիզի գլխավորած Բոհթանի Էմիրության բանակի մյուս մասին, սպանելով Ազիզին և վերջնականապես հաստատվելով քաղաքում⁵:

1591 թվականին Ղզիրոլլիի գլխավորած ջալալիները (մոտ 300) կրկին ասպատակեցին Եկեղյաց գավառը⁶, իսկ 1592 թվականին ջալալիների հարվածների տակ ընկան արդեն Սեբաստիան ու Նրա շրջակայքը⁷: 1593 թվականին Թավուլի գլխավորած ջալալիները (12.000) ասպատակեցին Փոքր Հայքը⁸, 1594 թվականի գարնանը Իբրահիմ փաշայի գլխավորած

¹ Արմատներով Չեյթունից, հայազգի Շահիդ Մեհմեդ փաշան դեռևս մանուկ հասակում դարձվել էր ենիչերի և հետագայում հասել էր մեծ ազդեցության: Դեռևս նրա հովանավորությամբ էր, որ փոքր եղբայրը՝ Խալիլ փաշան, հետագայում հասավ մեծ իշխանության: Այս կապակցությամբ հայերի է նշել, որ, թեև Հայաստանի տարածքում մշտապես իրականացվող մանկահավաքների արդյունքում ենիչերիների մեջ քիչ էին ծագումով հայերը, սակայն նրանց մասնակցությամբ տեղի ունեցած մարտերի ես չեմ անդրադառնա, քանի որ սոցիալ-մշակութային և էթնոհոգեբանական տեսանկյունից այս մարդիկ հայեր չէին:

² Այս իրադարձության սկզբնաղբյուրները չեն նշվել՝ ելնելով Օսմանյան սուլթանության բանակում ոչ հարկադիր ծառայած և իսլամ ընդունած հայերի հետ կապված իրադարձությունները լուսաբանելու իմ որդեգրած դիրքորոշումից:

³ Գրիգոր Կամախեցի «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56; Ամիրաս Երզնկացի «Ժամանակագրություն»; Վարդան Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»; Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»: Այս մասին ավելի մանրամասն հայտնում է Գրիգոր Դարանաղցի:

⁴ Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 4:

⁵ Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 4:

⁶ Գրիգոր Կամախեցի «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56; Մարտիրոս Խալիֆա «Ժամանակագրություն»; Ղևոնդ Տոսպեցի «Ժամանակագրություն»:

⁷ Հովհաննես Սեբաստացի «Սեբաստիայի պատմությունը», գլուխ 7:

⁸ Ազարիա Սասնեցի «Ղիշտականյան 1611 թվականի»: Երեմիա Զյուլյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 12; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Ավետիք Տիգրանակերտցի «Գիրք պատմության»:

ջալալիները (մոտ 5.000) ասպատակեցին Ամիդի շրջակայքը և Նահանջեցին¹, իսկ 1594 թվականի ամռանը, կրկին քրդերի մոտ ընթացող ներքին պայքարի տրամաբանության սահմաններում, Մոկքի ճ-մ-ում Մոկքի քրդերի առաջնորդ Միր-Մուհամմեդի բանակը հաղթեց գահակալական պայքար սկսած Մելիք Խալիլի գլխավորած քրդերին²: 1595 թվականի հունվարի 16-ին, թողած սեփական տերությունը սկիզբ առնող քառսի եզրին, կյանքից հեռացավ Մուրադ III-ը, որից հետո սուլթանի հռչակվեց Նրա որդի, թուլական և հաճույքներին տրվելու հակված Մեհմեդ III-ը (1595-1603): Վերջինս լիովին նման էր իր պապին և, օրինակ, լիովին ընդունակ էր իր գլխավոր հարվածային բանակը թողնել առանց ղեկավարության հենց միայն այն բանի պատճառով, որ իրեն ուղղակի թույլ էր զգում: Նոր սուլթանը, սակայն, աչքի էր ընկնում նաև նույնիսկ իր տոհմի համար անսովորության աստիճանի հասնող դաժանությամբ, սրանով նմանվելով արդեն իր պապի պապին, քանզի գահ բարձրանալուն պես նա հրամայեց ուղղակի սպանել իր 19 եղբայրներին, իսկ տարիներ անց էլ սպանել տվեց նույնիսկ սեփական ավագ որդուն: Այսպես թե այնպես, սակայն Մեհմեդ III-ի հայտնվելը Օսմանյան սուլթանության իշխանության բուրգի ամենավերևում միայն ուժեղացրեց հետագա բացասական զարգացումները:

Արևելքում սկիզբ առնող քառսի հետ միասին, առժամանակ փորձելով այն ուղղակի որևէ կերպ նկատելու չտալ, պաշտոնական Ստամբուլը ուժեղացրեց ճնշումը նաև բալկանյան ճակատում, սակայն արդեն 1595 թվականի օգոստոսի 13-ին տեղի ունեցած Կալուզերիի ճակատամարտում Ղոմեհական Սրբազան կայսրության կրտսեր դաշնակցների կարգավիճակով հանդես եկող Վալախիայի իշխանության և Մոլդովայի հոսպարության միացյալ բանակը ոչ միայն հետ շարտեց վերջինիս 100.000 հոգանոց, թվում էր թե, լավագույն բանակին, այլև ոչնչացրեց հակառակորդի 15.000 ռազմիկների: Իր հերթին, 1595 թվականի հոկտեմբերի 27-ից 30-ը նույն հակառակորդների դեմ ընթացած Ջուրջուլի ճակատամարտը օսմանյան ռազմական մեքենային ևս մեկ պարտություն ու այս անգամ արդեն 8.000 զինվոր արժեցավ:

Նոր հարձակման պաշտոնական Ստամբուլն անցավ արդեն 1596 թվականին և այս անգամ գործի էր դրվել 300.000 հոգանոց հարվածային մի բռունցք, սակայն անգործ չէին նաև քրիստոնյաները, երբ, ի պատասխան սրան, Ղոմեհական Սրբազան կայսրության կայսր Մաքսիմիլիան III-ը (1590-1618) ևս հավաքեց հնարավոր բոլոր ուժերը ու հակառակորդի դեմ դուրս եկավ 100.000 հոգանոց ուժեղ մի բանակով: Արդյունքում՝ Ներկայիս Ղուկարիայի հյուսիս-արևելքում գտնվող Կերեստես բնակավայրի մոտակայքում 1596 թվականի հոկտեմբերի 23-ից 26-ն ընթացած համառ ճակատամարտի առաջին երեք օրերում անձամբ սուլթանի կողմից գլխավորվող օսմանյան ռազմական մեքենան ծանր կորուստներ կրեց և հայտնվեց պարտության եզրին, ընդ որում միայն քրիստոնյա ռազմիկների անփութությունն էր, որոնք ցրվեցին ավար հավաքելու համար, որ հաջող հակահարձակման անցած օսմանյան ռազմական մեքենային օգնեց ի վերջո հետ շարտել հակառակորդին: Վերջին ճակատամարտում Օսմանյան սուլթանության բանակը որևէ կոնկրետ արդյունքի չէր հասել, կորցրել էր 50.000 ռազմիկ և հետ էր մղվել ելման դիրքեր ու, թեև Ստամբուլում հայտարարվեց քրիստոնյաների դեմ շահած վճռական հաղթանակի մասին, սակայն բոլորի և, հատկապես, քրիստոնյաների համար, պարզ էր, որ պարտության եզրին տատանվող այդ ճակատամարտը իրականում առավելագույնն ավարտվել էր մարտական ոչ-ոքիով: Այս առումով ուշագրավ է նաև վերոհիշյալ ճակատամարտի մարտավարական պատկերը, քանզի սա Օսմանյան սուլթանության բանակի առաջին խոշոր դաշտային ընդհարումն էր Ղոմեհական Սրբազան կայսրության բանակի հետ, որը դրանով էլ հենց ցույց տվեց, որ ոչ միայն կարողանում է հաջող պաշտպանություն իրականացնել ամրությունների հետևում, ինչպես այդ անում էր մինչ այդ, կամ ոչ միայն ի վիճակի է բաց մարտում հաջողությամբ դիմադրել հակառակորդին, այլ նաև՝ նույն այդ բաց մարտում առավելության հասնել, ընդ որում զինվորական անկարգապահությունից բխած որոշակիորեն անհաջող վերջաբանը մարտավարական մոդելների համեմատման առումով որևէ բան չէր նշանակում:

Մինչ բալկանյան ճակատում ընթանում էին մեր կողմից նկարագրվող իրադարձությունները, 1596 թվականին Օսմանյան սուլթանության բանակը (20.000) Շամբոյանների էմիրության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Չայ ռազմիկներից (մոտ 200)

¹ Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»:

² Շարաֆ Խան Բադիշեցի «Պատմություն», գիրք 3, բաժին 1, գլուխ 6:

պաշարեց Յերը, սակայն չկարողացավ գրավել այն¹: Այսպիսով՝ քրդերի համար, կարծես թե, լրացուցիչ առիթ ստեղծվեց համալրել ջալալիների շարքերը, ինչպես նաև ապագայում անցնել Սեֆյանների շահության կողմը: Մինչ այդ, սակայն, ջալալիների վառած կրակն արդեն իսկ այրվում էր մեծ ուժով, ընդ որում նրանց սկսել էր գլխավոր նախկին զինվորական Ղարա-Եզիջը: Յերթական այս բախտախնդիրը, որը մինչ այս որպես հետևակ հրացանակիր ծառայել էր օսմանյան բանակում, իսկ հետո էլ զբաղեցրել էր գրագրի պաշտոն և ձեռք էր բերել զորավարական որոշակի գիտելիքներ, անմիջապես էլ ի հայտ բերեց կազմակերպչական առաջնակարգ ունակություններ՝ արդյունքում աննախադեպ թափ հաղորդելով մինչ այդ զգալի, բայց այնուհանդերձ ավագակային ու անկազմակերպ բնույթ կրող ջալալիների շարժմանը:

Արդյունքում՝ արդեն 1597 թվականին Սեբաստիայի ճ-մ-ում Ղարա-Եզիջի գլխավորած ջալալիները (մոտ 10.000) հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 2.000)², որից հետո նույն 1597 թվականին Եդեսիայի ճ-մ-ում պարտության մատնեցին Օսմանյան սուլթանության ավելի խոշոր մի բանակի (50.000)³ ի վերջո գրավելով Եդեսիան⁴: Նույն 1597 թվականին Օսմանյան սուլթանության բանակը (40.000) Ղարա-Եզիջի գլխավորած ջալալիներից (մոտ 2.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 200) պաշարեց Եդեսիան⁵, սակայն անհաջողության մատնվեց:

Անհաջողությամբ ավարտվեց պաշտոնական Ստամբուլի փորձը տիրել Եդեսիային նաև 1598 թվականին, ընդ որում ջալալիների թիվն արդեն հասել էր 36.000 հոգու⁶: Արդյունքում, հետ մղելով վերջին հարվածը Եդեսիայի ուղղությամբ, նույն 1598 թվականին Ղարա-Եզիջի գլխավորությամբ Եդեսիայից առաջխաղացած և մասերի բաժանված ջալալիները ասպատակեցին Մելիտեի շրջակայքը, ինչպես նաև Կապադովկիան⁷: Ավելին, շուտով ջալալիների ապստամբությունն իր մեջ ընդգրկեց նաև Կիլիկիան, որտեղ տեղի թուրքմենները դեռևս չէին մոռացել Չուլքադարյանների և Ռամադանյանների օրոք իրենց ունեցած արտոնյալ կարգավիճակը: Արդյունքում՝ 1598 թվականին ջալալիները (մոտ 5.000) ասպատակեցին Սիսը և նրա շրջակայքը⁸:

1599 թվականի գարնանը Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 120.000) Ղարա-Եզիջի գլխավորած ջալալիներից (36.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 200) կրկին պաշարեց Եդեսիան, սակայն հերթական անգամ անհաջողության մատնվեց⁹: Որպես հետևանք դրան՝ 1599 թվականի մայիսին Զյոսա-Սաֆարի գլխավորությամբ մասերի բաժանված ջալալիները (20.000) ասպատակեցին Կիլիկիայի արևելքը, ինչպես նաև Այնթապի և Էրզրումի շրջակայքը, սակայն Զյոսա-Սաֆարը ի վերջո դարձավ Էրզրումի նահանգապետ ու նրա ավագակախմբի գործունեությունը դադարեց¹⁰: Օսմանյան արևելքին բաժին հասած այս ծանր օրերին սկսեց գործել նաև Զարթլիի թագավորության ռազմաշունչ արքա Սիմոն I-ը, որը նախորդ տասնամյակում այդպես էլ չէր ենթարկվել պաշտոնական Ստամբուլին:

Արդյունքում՝ 1599 թվականի հունիսին Սիմոն I-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 5.000) Օսմանյան

¹ Շարաֆ խան Բաղիշեցի «Պատմություն», գիրք 2, գլուխ 2; Փարսադան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 36:

² Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»; Երեմիա Զյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 12:

³ Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 51; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»; Գրիգոր Կամախեցի «ժամանակագրություն»; Ղևոնդ Տոսպեցի «ժամանակագրություն»:

⁴ Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 7, 51, 56; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»; Հակոբ Թոքաթեցի «Հիշատակարան 1603 թվականի»; Ազարիա Սասնեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»; Գրիգոր Դարանաղցի «ժամանակագրություն»; Ավետիք Գրիչ «ժամանակագրություն»; Զյաթիբ Զեյնեբի «Պատմություն», հատոր 1:

⁵ Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 7, 51, 56; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»; Ազարիա Սասնեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»; Գրիգոր Դարանաղցի «ժամանակագրություն»; Ավետիք Գրիչ «ժամանակագրություն»; Մուստաֆա Նայիմա «Պատմություն»; Զյաթիբ Զեյնեբի «Պատմություն», հատոր 1:

⁶ Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 51, 56; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»; Գրիգոր Դարանաղցի «ժամանակագրություն»:

⁷ Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 7; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»; Ազարիա Սասնեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»; Հակոբ Թոքաթեցի «Հիշատակարան 1603 թվականի»; Հակոբ Սեբաստացի «Հիշատակարան 1603 թվականի»; Ազարիա Սասնեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»; Մելիքսեթ Սեբաստացի «Նարեկ հիշատակարան»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»; Հովհաննես Սեբաստացի «Սեբաստիայի պատմությունը», գլուխ 8; Ղուկաս Կարնեցի «ժամանակագրություն», գլուխ 1:

⁸ Առաքել Ստեցի «Հիշատակարան 1598 թվականի»; Եփրեմ կաթողիկոս «ժամանակագրություն»:

⁹ Զյաթիբ Զեյնեբի «Պատմություն», հատոր 1; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 7, 51; Գրիգոր Դարանաղցի «ժամանակագրություն»; Գրիգոր Կամախեցի «ժամանակագրություն»; Ղևոնդ Տոսպեցի «ժամանակագրություն»:

¹⁰ Ազարիա Սասնեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»; Երեմիա Զյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 12; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»; Ավետիք Տիգրանակերտցի «Գիրք պատմության»:

սուլթանության բանակից (մոտ 500) պաշարեցին Գորին և 1600 թվականի մարտին գիշերային անակնկալ հարձակումով ի վերջո գրավեցին այն¹: Այսպիսով՝ Զարթլիի թագավորության ուղղությամբ ևս պաշտոնական Ստամբուլը անհաջողություն արձանագրեց, սակայն վերջինիս հիմնական հոգսն այնուհանդերձ արդեն չալալիներն էին:

1600 թվականի ապրիլին Դժոխքի հովտի ճ-մ-ում (Տևրիկեի մոտ) Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 70.000) ի վերջո հաղթեց Ղարա-Եզիջի գլխավորած չալալիներին (մոտ 50.000)², սակայն արդեն 1600 թվականի ապրիլից մինչև մայիս Նույն Ղարա-Եզիջի գլխավորությամբ Եդեսիայից առաջխաղացած, պատասխան հարված հասցրած ու մասերի բաժանված չալալիները (մոտ 30.000) ասպատակեցին Թոքաթը, Սեբաստիան, Երզնկան և Նրանց շրջակայքը, ինչպես նաև Կապադովկիան³: Չարգացնելով հաջողությունը ու 1600 թվականի ամռանը Կեսարիայի ճ-մ-ում պարտության մատնելով Օսմանյան սուլթանության բանակին՝ Ղարա-Եզիջի գլխավորությամբ առաջխաղացած և մասերի բաժանված չալալիները (մոտ 30.000) դրանից հետո ասպատակեցին Ադանան, Տարսուսը, Սիսը, Մարաշը ու Նրանց շրջակայքը և նահանջեցին⁴: Այս պայմաններում պաշտոնական Ստամբուլի համար որոշակի մխիթարանք կարող էր հանդիսանալ, թերևս, միայն հաջողությունների այն փոքրիկ շարանը, որը ձեռք բերվեց Զարթլիի թագավորությունում:

Իրոք, Զարթլիի թագավորության անկուն արքա Սիմոն I-ը վերջին տարիներին մնացել էր միայնակ, դե իսկ ժամանակն ինքն ևս իրենն անում էր: Սիմոն I-ի վիճակն իր հերթին ծանրացնում էին նաև համեմատականորեն մանր հարվածներում իրեն ուղեկցող մշտական հաջողություններից որոշակի գլխապտույտ ունենալն և հակառակորդին թերագնահատելը, ինչպես նաև թեթև տեսակի գինեմոլությունն ու հատկապես հաշիշամոլությունը, որով վերջինս տարվել էր դեռևս Սեֆյանների շահությունում գերի լինելու տարիներին: Այսպես, դեռևս 1588 թվականի օգոստոսի կեսին, ինչպես հայտնում է Փարսադան Գորգիջանիձեն. «...Սիմոն արքան ուղղվեց դեպի Գորի և կանգ առավ Գորիսջվարիում, որտեղ հաշիշ ծխեց, սրան նա վարժվել էր գերության մեջ, գինի խմեց ու այգու կանաչը ցանկացավ, ասելով իր ռազմիկներին, թե. «Մի՞թե ամոթ չէ ձեզ, քանզի աչքս այդ կանաչը տեսնում է, բայց փորձել չեմ կարողանում»: Լսելով այդ՝ ռազմիկները մոտեցան քաղաքին, որ կանաչը բերեն, սակայն այդ ժամանակ օսմանները ելան ամրությունից և ուժեղ մարտ սկսվեց, երբ շատերը ընկան ձեռնամարտում, թեև մեծ մասին այնուհանդերձ սպանեցին ամրոցից արձակված հրետանային կրակով: Այդ ժամանակ էլ հենց սպանեցին արքայի պապի եղբորորդի և առաջապահ գնդի հրամանատար Գոչային.....: Արքային բերին խոտը և նախատեցին ռազմիկների զոհվելու համար, իսկ այդ դեպքից հետո էլ Սիմոնին սկսեցին կոչել «խելագար Սիմոն», այն դեպքում, երբ մահմեդականները Նրան կոչում էին «Դելի Սիմոն»: Տարիների հետ Զարթլիի թագավորության արքայի այս վիճակը բնականաբար ավելի ծանրացավ:

Արդյունքում՝ 1600 թվականի մարտին Նախադուռի ճ-մ-ում (Գուգարք, Տաշիր գավառի հյուսիս, Շամշուղեից մոտ 10 կմ արևելք) Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) հաղթեց անակնկալ հարձակում գործել փորձող, սակայն դա անկազմակերպ արած և շեփորահարությամբ ձեռնարկը մատնած Սիմոն I-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակին (մոտ 3.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 1.200), ընդ որում Սիմոն I-ը գերվեց, տեղափոխվեց Ստամբուլ և 1612 թվականին հենց այնտեղ էլ մահացավ⁵: Դրանից

¹ Մուստաֆա Նայիմա «Պատմություն»; Փարսադան Գորգիջանիձեն «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 18; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»; Հովհաննես Ծարեցի «Պատմություն Աղվանից աշխարհի»; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 3:

² Զյաթիբ Զելեբի «Պատմություն», հատոր 1:

³ Հովհաննես Ծարեցի «Պատմություն Աղվանից աշխարհի»; Երեմիա Զյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 12; Ագարիա Սասնեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»; Անանուն «Ժամանակագրություն 1600 թվականի»; Ավետիք Գրիչ «Ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Թոքաթեցի «Հիշատակարան 1607 թվականի»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56; Անանուն «Մասնավոր ժամանակագրություն»; Հովհաննես Սեբաստացի «Սեբաստիայի պատմությունը», գլուխ 8; Գրիգոր Դարանաղցի «Ժամանակագրություն»; Ղուկաս Կարնեցի «Ժամանակագրություն», գլուխ 1:

⁴ Զյաթիբ Զելեբի «Պատմություն», հատոր 1; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56; Գրիգոր Կամախեցի «Ժամանակագրություն»:

⁵ Փարսադան Գորգիջանիձեն «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 33-35; Զարթլի-Ցիսկյերա, Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 118; Անանուն «Երիթթավերի օրհներգությունը»; Հովհաննես Ծարեցի «Պատմություն Աղվանից աշխարհի»; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 3; Նաչախուր Երեց «Հիշատակարան 1601 թվականի»; Մուստաֆա Նայիմա «Պատմություն»:

հետո 1600 թվականի նույն մարտին Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) Զարթլիի թագավորության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 500) գրավեց Լոռի ամրոցը¹, որից հետո Զարթլիի թագավորությունում ակտիվ ռազմական գործողությունները դադարեցին:

Իրոք, ռազմաշունչ Սիմոն I-ի գերվելուց հետո Զարթլիի թագավորության արքա հռչակվեց նրա որդի Գեորգի XI-ը (1600-1606), որը, չնայած ինքն էլ բավականին մարտունակ մի անձնավորություն էր, բայց այնուհանդերձ պաշտոնական Ստամբուլի հետ այդուհետ իրեն սկսեց շատ զգույշ պահել՝ փորձ կատարելով ամենից առաջ փրկագնել գերության մեջ հայտնված սեփական հորը: Այսպիսով՝ վրացական ուղղությամբ պաշտոնական Ստամբուլն, ըստ էության, ազատվեց ռազմական բնույթի մշտական հոգսերից, սակայն ջալալիների հարուցած խնդիրները շարունակվում էին ողջ թափով:

1601 թվականի գարնանը Ղարա-Եզիզի և նրա եղբայր Դելի Հասանի գլխավորությամբ Եդեսիայից առաջխաղացած ու մասերի բաժանված ջալալիները (20.000) ասպատակեցին Թոքաթը և Սեբաստիան, նրանց շրջակայքը, ինչպես նաև Կապադովկիան²: 1601 թվականի օգոստոսի 12-ին, սակայն, Պլասթայի ճ-մ-ում Օսմանյան սուլթանության բանակն (մոտ 50.000) ինքը ծանր պարտության մատնեց Ղարա-Եզիզի և Դելի Հասանի գլխավորած ջալալիներին (մոտ 30.000)³: Դրանից հետո 1601 թվականի օգոստոսի կեսից մինչև դեկտեմբեր Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 30.000) ասպատակեց Սեբաստիայի շրջակայքը, որի արդյունքում արդեն տարվա ամենավերջին մինչ այդ մարտում ստացած ծանր վերքից տառապող Ղարա-Եզիզը ի վերջո հենց յուրայինների իսկ կողմից էլ սպանվեց⁴: Մեծ փոթորիկ առաջացրած այդ հասարակ հրացանակրի սպանվելը, սակայն, չհանգեցրեց ջալալիների ակտիվությունը, որոնց սկսեց գլխավորել արդեն հանգուցյալի եղբայր Դելի Հասանը:

Նույն այս ժամանակ իր հերթին հերթական չափով բարդացան նաև պաշտոնական Ստամբուլի հարաբերությունները քրդերի հետ, երբ 1601 թվականի աշնանը, փորձելով ճնշելով Շամսադդինյանների էմիրությունում առկա ապստամբական տրամադրությունները, Վանի փաշայության բանակը (մոտ 10.000) Շարաֆի գլխավորած Շամսադդինյանների էմիրության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100) գրավեց Բաղեշը, սակայն, չկարողանալով գրավել միջնաբերդը, ավարով նահանջեց⁵: Այս առումով հատկանշական է, որ հենց այս ժամանակ էր, որ նենգորեն գերվեց ու սպանվեց Շամսադդինյանների էմիրության վերջին էմիր, ավելի շատ որպես պատմիչ և նույնիսկ որպես «քրդական Պատմահայր» հայտնի, միջնադարի քրդական լավագույն մտավորականներից մեկը համարվող էմիր Շարաֆը, ինչից հետո Շամսադդինյանների էմիրությունը ոչնչացավ: Այս առումով ընդհանուր պատկերն ամբողջացնելու համար հարկ է նշել նաև, որ, քրդական պետական միավորների ընդհանուր անկման ֆոնին, երբ Շամսադդինյաններն արդեն չկային, իսկ Շամբոյաններն էլ շուտով չէին լինելու, քրդական էմիրությունների շարքում առաջնային դեր ստանձնեց իր եզդիական բնույթը դեռևս զգալիորեն պահպանած Բոհթանի էմիրությունը: Ավելին, վերջինս մի ինչ-որ պահ սկսեց հավակնել նույնիսկ Շամսադդինյանների երբեմնի իշխանությանը, սակայն, այն բանից հետո, երբ տարածաշրջանն ի վերջո խաղաղվեց, այն ևս իջավ և այդպես էլ մնաց աշիրաթային նույն մակարդակին, ինչին հանգել էին Շամսադդինյաններն ու Շամբոյանները մինչ այդ: Նույն այս ժամանակ ջալալիների ապստամբությունն իր հերթին չէր էլ մտածում վերջանալ:

¹ «Զարթլի-Ցխովրեթ», Անանուն «Բագրատունիների թագավորության պատմություն 1452-1605 թվականների»; «Զարթլի-Ցխովրեթ», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների»; «Նոր Զարթլի-Ցխովրեթ», Բերիա Եզնատաշվիլի «Ժամանակագրություն»; Անանուն «Երիթրավների օրհներգությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»:

² Մելիքսեթ Սեբաստացի «Նարեկի հիշատակարան»; Անդրեաս Եվդոկացու Շարունակող «Ժամանակագրություն»; Հակոբ Թոքաթեցի «Հիշատակարան 1603 թվականի Առաջին»; Հակոբ Թոքաթեցի «Հիշատակարան 1603 թվականի Երկրորդ»; Հակոբ Սեբաստացի «Հիշատակարան 1603 թվականի»; Ստեփանոս Թոքաթեցի «Հիշատակարան 1604 թվականի»; Ստեփանոս Թախթեցի «Հիշատակարան 1610 թվականի»; Ազարիա Սասնեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»; Անդրեաս Եվդոկացու Շարունակող «Ժամանակագրություն»; Գրիգոր Կամախեցի «Ժամանակագրություն»; Անանուն Ամասիացի «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56:

³ Ազարիա Սասնեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»: Այս մասին տեղեկություններ է տալիս Մուստաֆա Նայիման իր «Պատմություն»-ում:

⁴ Ազարիա Սասնեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»:

⁵ Սարգիս Խիզանցի «Հիշատակարան 1601 թվականի»; Անանուն «Հիշատակարան 1602 թվականի»; Երեմիա Զյույլյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 12; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Ավետիք Տիգրանակերտցի «Գիրք պատմության»:

1602 թվականի գարնանը Ափանազ գետի ճ-մ-ում (Փոքր Հայք) Դելի Հասանի գլխավորած ջալալիները (մոտ 10.000) հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 8.000)¹, որից հետո 1602 թվականի մայիսի 29-ին Թոքաթի ճ-մ-ում ևս մեկ հաղթանակ տարան և մտան քաղաք²: 1602 թվականի մայիսի 29-ից մինչև հուլիս Դելի Հասանի գլխավորությամբ Թոքաթից առաջխաղացած և մասերի բաժանված ջալալիները (մոտ 50.000) ասպատակեցին Թոքաթը, Սեբաստիան, Ամասիան ու նրանց շրջակայքը, ինչպես նաև Կապադովկիան, սակայն, այն բանից հետո, երբ Դելի Հասանը և նրա կողմնակիցները բանակցություններ սկսեցին, դադարեցրին ապստամբությունը ու անցան իշխանության կողմը, ցրվեցին³: Արդյունքում՝ Դելի Հասանը ստացավ Բոսնիայի մի սանջակի ղեկավարությունը, սակայն 1605 թվականի վերջին, մեղադրվելով պետական դավաճանության մեջ, այնուհանդերձ մահապատժի ենթարկվեց: Օսմանյան սուլթանության արևելյան տարածքներին, սակայն, Դելի Հասանի հեռանալուց հետո ևս որևէ կերպ վիճակված չէր խաղաղություն:

1602 թվականի ամռանը հոր ազատման հարցում ամեն մի հույս կտրած Գեորգի XI-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 7.000) Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) գրավեցին Լոռի ամրոցը⁴, իսկ արդեն 1603 թվականի գարնանը Ղարաղաշի գլխավորությամբ առաջխաղացած ջալալիները (մոտ 2.000) ասպատակեցին Երզնկան ու նրա շրջակայքը⁵, որից հետո 1603 թվականի օգոստոսին Նույն Երզնկայի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին⁶: Նույն այս ժամանակ իր հերթին շարունակվում էր պաշտոնական Ստամբուլի հակամարտությունը նաև քրդերի հետ, երբ 1603 թվականի օգոստոսի սկզբից մինչև հոկտեմբերի վերջ Օսմանյան սուլթանության բանակը (20.000) Շամբոյանների Էմիրության բանակից (մոտ 1.000) պաշարեց Գառնիյարուլի ամրոցը (Սալմաստի մոտ), սակայն այդպես էլ չկարողացավ տիրել վերջինիս⁷: Իր հերթին, 1603 թվականի աշնանից մինչև 1604 թվականի մայիս Վանից առաջխաղացած Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) տեղի ապստամբած խանի բանակից (մոտ 1.000) պաշարեց Արծկեի միջնաբերդը, սակայն կրկին անհաջողության մատնվեց⁸:

1603 թվականի դեկտեմբերի 22-ին, այդպես էլ, ըստ ելության, ոչինչ չարած իր պետության համար, Մեհմեդ III-ը կնքեց իր մահկանացուն, որից հետո սուլթան հռչակվեց նրա տասներեքամյա որդի Ահմեդ I-ը (1603-1617), որը մեծ հաշվով հանդիսանում էր իր նախնիների լիակատար շարունակությունը՝ եռանդի առումով, թերևս, երևի թե միայն չնչին չափով գերազանցելով վերջիններիս: Այսպես թե այնպես, սակայն Օսմանյան սուլթանության առաջ հառնած բարդ մարտահրավերների ֆոնին Ահմեդ I-ը ևս որևէ կերպ հարմար չէր որպես տեղին և ժամանակին գործող մի տիրակալ: Տարածաշրջանում հասունանում էր հերթական մեծ պատերազմը, սակայն այս անգամ այն առավել ծանր տեսք ստացավ նաև բնակլիմայական զարգացումների արդյունքում:

1600 թվականի փետրվարի 19-ին հզորագույն ուժով ժայթքեց Հարավային Ամերիկայում գտնվող Ուայնապուտինա հրաբուխը, ինչի արդյունքում մթնոլորտ արտանետվեց հսկայական քանակի հրաբխային փոշի և մոխիր: 1600 թվականին հրաբխի ժայթքման հետևանքները իրենց դեռևս այնքան էլ զգացնել չտվեցին, սակայն արդեն 1601-1603 թվականներին վերջինիս

¹ Գրիգոր Դարանաղցի «Ժամանակագրություն»:

² Ազարիա Սասնեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»; Զյաթիբ Զելեբի «Պատմություն», հատոր 1:

³ Զյաթիբ Զելեբի «Պատմություն», հատոր 1; Ստեփանոս Թոքաթեցի «Հիշատակարան 1602 թվականի»; Գրիգոր Դարանաղցի «Ժամանակագրություն»; Հակոբ Սեբաստացի «Հիշատակարան 1603 թվականի»; Մաղաթիա Գրիչ «Հիշատակարան 1605 թվականի»; Ազարիա Սասնեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»; Գրիգոր Դարանաղցի «Ժամանակագրություն»; Գրիգոր Կամախեցի «Ժամանակագրություն»; Անանուն Ամասիացի «Ժամանակագրություն»; Երեմիա Զյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 12; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56; Ղուկաս Կարնեցի «Ժամանակագրություն», գլուխ 1: Թոքաթի գրավման համար արդյուր է հանդիսանում նաև Հակոբ Թոքաթեցու «Ողբ Եվդոկիո»-ն: Միաժամանակ պետք է նշել, սակայն, որ, հաշվի առնելով վերջինիս յուրօրինակ, գեղարվեստական բնույթը, ինչպես նաև փոքր ինֆորմատիվությունը՝ ես այն այստեղ շարադրել հարկ չեմ համարում:

⁴ «Զարթլի-Ցիսվոբեա», Անանուն «Բագրատունիների թագավորության պատմություն 1452-1605 թվականների»; «Նոր Զարթլի-Ցիսվոբեա», Բերիա Էզնատաշվիլի «Ժամանակագրություն»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»; Իսթանուլեր Մուհեթի «Աբբասի պատմությունը»:

⁵ Գրիգոր Դարանաղցի «Ժամանակագրություն»:

⁶ Գրիգոր Դարանաղցի «Ժամանակագրություն»:

⁷ Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»; Մուստաֆա Նայիմա «Պատմություն»; Զյաթիբ Զելեբի «Պատմություն», հատոր 1; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 3; Աստվածատուր Գրիչ «Հիշատակարան 1605 թվականի»; Չաբարիա Վանեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»:

⁸ Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 3:

հետևանքները լիովին զգացվեցին ողջ աշխարհով և, մասնավորապես, բնականաբար նաև Եվրասիայով մեկ՝ մանավանդ այն բանի ֆոնին, որ, այսպես թե այնպես, երկրագնդի միջին ջերմաստիճանի անկումն իր գագաթնակետին էր հասել դեռևս 1560-ական թվականներից սկսած:

Իրոք, վերջին վեց հարյուրամյակներում երկրագնդի միջին ջերմաստիճանը, ինչպես արդեն ասվեց, չնայած առանձին նահանջների, այնուհանդերձ շարունակում էր անշեղորեն իջնել, սակայն այժմ նույն այդ իջեցման աստիճանն ուղղակի աղետալի դարձավ: Արդյունքում՝ գործնականում ողջ Եվրասիայով մեկ դիտարկվեց բերքի լուրջ կորուստ, ինչն իր հետ բերեց սով, հիվանդություններ, սոցիալական հարաբերությունների սրում, ինչպես նաև պատերազմներ: Ծանր էր հատկապես վերջին հարյուրամյակում դանդաղորեն ոտքի կանգնող Ռուսական թագավորության դրությունը, որը, վերջնականապես հաղթանակ տանելով Մեծ տափաստանի նկատմամբ և իր դիրքերը հաստատելով Արևելյան Եվրոպայում, այժմ գրեթե երկու տասնամյակով սուզվեց անիշխանության ու սովի քաոսում: Վիճակը, սակայն, թեթև չէր նաև Օսմանյան սուլթանությունում և վերջինիս հատկապես արևելյան տարածքներում ու դրանց մեջ ընդգրկվող Հայաստանում, որտեղ իր հերթին արդեն մեկ տասնամյակից ավել փոթորկում էր ջալալիների առաջացրած հրդեհը: Այժմ դրան հետևեցին արդեն նաև սովն ու հիվանդությունները: Խնդիրը, սակայն, միայն սրանով ևս չէր սպառվելու, քանի որ շուտով սկիզբ առավ Թուրք-Պարսկական IV պատերազմը (1603-1618): Իրոք, արդեն, ըստ էության, ավարտած իր ռազմավարչական բարեփոխումները և աչքի տակ ունենալով Օսմանյան սուլթանության արևելյան տարածքներում ինչպես սկիզբ առած քաոսը, այնպես էլ մարդկանց համատարած դժգոհությունը պաշտոնական Ստամբուլից, Աբբաս I Մեծը ի վերջո հասցրեց վաղուց նախատեսվող իր հիմնական հարվածը:

Գլուխ 19

Թուրք-Պարսկական IV պատերազմը

Պատմությունը սիրում է խաղալ թվերի և իրավիճակների հետ ու այս անգամ ևս այդպես եղավ, քանզի արդյունքում, ինչպես սրանից ուղիղ մեկ հազարամյակ առաջ Պարսից թագավորության արքա Խոսրով II-ը, օգտվելով Բյուզանդական կայսրությունում սկիզբ առնող քաոսից, հարված հասցրեց վերջինիս և սկիզբ դրեց Բյուզանդա-Պարսկական VI պատերազմին, այնպես էլ այժմ արդեն Աբբաս I Մեծը, գործելով աշխարհաբաղաբական լիովին նույն պայմաններում, սպասելի ձևով սկիզբ դրեց Թուրք-Պարսկական IV պատերազմին: Այս առումով, թերևս, միայն հարկ է ավելացնել, սակայն, որ, ի տարբերություն հազարամյակ առաջ առկա իրավիճակի, հարված հասցնող արևելյան ուժն հարված ստացած արևմտյան ուժի համար այս անգամ չկարողացավ նույն այն ծանր հետևանքներն ապահովել, ինչ այն ժամանակ, քանի որ արևմտյան ուժի մոտ քայքայումն այնուհանդերձ այնքան էլ մեծ չափեր չէր ընդունել, իսկ ուժերի տարբերությունն էլ այնուհանդերձ զգալիորեն նույն այդ արևմտյան ուժի օգտին էր:

Այսպես թե այնպես, սակայն արդեն 1603 թվականի սեպտեմբերի սկզբին Աբբաս I Մեծը արագորեն իրար բերեց մինչ այդ եռանդուն կերպով նախապատրաստվող իր ռազմական մեքենայի մասերը, որից հետո, առանց պատերազմ հայտարարելու և որևէ նախազգուշացման, հարձակման անցավ Թավրիզի ուղղությամբ: Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ հենց այդ ժամանակ Թավրիզի կայազորը կազմող ուժերը զբաղված էին Շամբոյանների դեմ պայքարով և ուժերը ցրած ու անկանոն պայքարի անցած քողերն իրենց դեռևս ամենևին էլ պարտված չէին համարում: Ավելին, հենց նույն այս ժամանակ Շամբոյանները ապագա հարվածի հարցով ոչ միայն վաղուց արդեն տեղային բնակցությունների մեջ էին պաշտոնական Սպահանի հետ, այլև հենց նույն օսմանյան հրամանատարությունից էլ ավելի լավ էին տեղյակ, որ սպասվում է Սեֆյանների մեծամասշտաբ մի հարձակում:

Արդյունքում՝ Աբբաս I Մեծը, ինչպես ասվեց, ի վերջո հասցրեց վաղուց նախատեսվող իր հիմնական հարվածը՝ այս ընթացքում հակառակորդի համար ապահովելով օպերատիվ մի իսկական անակնկալ: Այս առումով հետաքրքիր է նաև նշել, որ քաջարի ու դերասանական տաղանդներից ամենևին էլ ոչ զուրկ չաիք, յուրայինների հետ միասին առժամանակ ծալված

որպես առևտրականներ, օսմանյան սահմանային մաքսակետ ներկայացավ անձամբ և Նույնիսկ մաքսավորների հետ հասցրեց պայմանավորվել վճարումների մասին, ինչից հետո, բնականաբար, բավականին զվարճանալով այդ իրավիճակի վրա, հրամայեց ոչնչացնել պաշտոնական Ստամբուլի անհաջողակ այդ պաշտոնյաներին: Սահմանային, ըստ էության, անպաշտպան մաքսային կետի ոչնչացումը, սակայն, միայն սկիզբն էր, քանի որ առջևում Սեֆյանների շահին էր սպասում արդեն անհամեմատ ավելի բարդ մի խնդիր, ի դեմս Թավրիզի կայագրորդ կազմող և Նույն այս ժամանակ Թավրիզ վերադարձող օսմանյան բանակի հետ ընդհարման:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1603 սեպտեմբերի 14 – Սոֆիանի ճ-մ¹

Աբբաս I Մեծի գլխավորությամբ հարավ-արևելքից առաջացող Սեֆյանների շահության բանակը (120.000), մի կողմ թողնելով Թավրիզը և երթարշավի ընթացքում ցրելով ուժերը, շարժվեց դեպի հյուսիս-արևմուտք՝ Նպատակ ունենալով բաց մարտում ջախջախել Թավրիզ կայագրորդ կազմող Օսմանյան սուլթանության բանակին (20.000), որը Գառնիյարուխ ամրոցի պաշարումից հետո ցրված ուժերով հետ էր վերադառնում Թավրիզ: Կողմերը մոտեցան իրար, որից հետո Օսմանյան սուլթանության բանակը, պարզելով այն հանգամանքը, որ գործ ունի ոչ թե քրդերի հետ, ինչպես ենթադրվում էր մինչ այդ, այլ դեմ է դուրս եկել հակառակորդի հիմնական հարվածային ուժերին, մարտակարգ ընդունեց և պատրաստվեց պաշտպանական մարտ վարել:

I փուլ – Օրվա առաջին կեսին Սեֆյանների շահության բանակի առաջապահը (18.000) մի շարք հարձակումներ գործեց հակառակորդի վրա, սակայն, չնայած որոշ հաջողությունների, ի վերջո զգալի կորուստներով հետ մղվեց ելման դիրքեր:

II փուլ – Օրվա երկրորդ կեսին մարտի մեջ մտավ Սեֆյանների շահության հիմնական բանակը և համառ մարտում ի վերջո ծանր պարտության մատնեց հակառակորդին:

Հաղթողները կորցրին մոտ 3.000, պարտվողները՝ մոտ 18.000 զինվոր:

Հենց նոր շահած հաղթանակից հետո Սեֆյանների շահության բանակը վերադարձավ Թավրիզի մոտ և սեպտեմբերի 29-ին, օգտվելով քաղաքում բռնկված ապստամբությունից, մտավ քաղաք, որից հետո պաշարեց միջնաբերդը ու հոկտեմբերի 21-ին ստիպեց վերջինիս դադարեցնել դիմադրությունը: Դրանից հետո, զարգացնելով հաջողությունը, 1603 թվականի հոկտեմբերի 26-ից 27-ը Սեֆյանների շահության բանակի հարվածի արդյունքում առանց լուրջ մարտերի ընկան Նախիջևանը, Հերը և Սալմաստը, ընդ որում բավարար երաշխիքներ ստացած Օսմանյան սուլթանության բանակը թողեց քաղաքները ու հեռացավ²: Նույն այս ժամանակ Սեֆյանների

¹ Իբրահիմ Փեչլի «Պատմություն»; Մուստաֆա Նալիմա «Պատմություն»; «Զյաթիբ Զեյթիի «Պատմություն», հատոր 1; Իսթանդեթ Մուլազի «Աբբասի պատմությունը»; Փարսադան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 36, 37; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 3, 56; Չաքարիա Զանաբեռնի «Հայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 12; Անանուն Արարատցի «Ժամանակագրություն»; Բարսեղ Ծպատցի «Հիշատակարան 1604 թվականի»; Սարգիս խիզանցի «Հիշատակարան 1604 թվականի»; Վարդան Եպիսկոպոս «Հիշատակարան 1604 թվականի»; Գրիգոր Ծպատցի «Հիշատակարան 1604 թվականի»; Աստվածատուր Գրիչ «Հիշատակարան 1605 թվականի»; Յովհաննես Մոկացի «Հիշատակարան 1605 թվականի»; Յովհաննես Խարբերդցի «Հիշատակարան 1606 թվականի»; Անանուն Գրիչ «Հիշատակարան 1606 թվականի»; Ստեփանոս Գրիչ «Հիշատակարան 1606 թվականի»; Խաչատուր խիզանցի «Հիշատակարան 1606 թվականի»; Խաչատուր խիզանցի «Հիշատակարան 1606 թվականի»; Ստեփանոս Զուլայեցի «Հիշատակարան 1609 թվականի»; Չաքարիա Վանեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»; Ազարիա Սասնեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»; Անանուն «Հիշատակարան 1612 թվականի»; Յայրապետ Երեց «Հիշատակարան 1615 թվականի»; Դավիթ Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Գրիգոր Կամախեցի «Ժամանակագրություն»; Վարդան Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»; Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»; Հակոբ Կարնեցի «Ժամանակագրություն»; Իսահակ Վարդապետ «Ժամանակագրություն»; Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»; Եսայի Հասան-Ջալալյան «Համառոտ պատմություն Աղվանից աշխարհի», գլուխ 2; Մարտիրոս Դ՝Առաքել «Ժամանակագրություն»; «Զարթիս-Ցիտկոբեք», Անանուն «Բագրատունիների թագավորության պատմություն 1452-1605 թվականների»; «Զարթիս-Ցիտկոբեք», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների»; «Նոր Զարթիս-Ցիտկոբեք», Բերիա Էգևատաշվիլի «Ժամանակագրություն»; Աղամ Օլեարիուս «Ճանապարհորդություն Մոսկովիա և Պարսկաստան», գիրք 5, գլուխ 30:

² Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 3, 56; Չաքարիա Զանաբեռնի «Հայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 12; Բարսեղ Ծպատցի «Հիշատակարան 1604 թվականի»; Սարգիս խիզանցի «Հիշատակարան 1604 թվականի»; Յովհաննես Մոկացի «Հիշատակարան 1605 թվականի»; Յովհաննես Խարբերդցի «Հիշատակարան 1606 թվականի»; Անանուն Գրիչ «Հիշատակարան 1606 թվականի»; Խաչատուր խիզանցի «Հիշատակարան 1606 թվականի»; Խաչատուր խիզանցի «Հիշատակարան 1607 թվականի»; Ազարիա Սասնեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»; Չաքարիա Վանեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»; Անանուն «Հիշատակարան 1612 թվականի»; Յայրապետ Երեց «Հիշատակարան 1615 թվականի»; Դավիթ Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Եսայի Հասան-Ջալալյան «Համառոտ պատմություն Աղվանից աշխարհի», գլուխ 2; Աղամ Օլեարիուս «Ճանապարհորդություն Մոսկովիա և Պարսկաստան», գիրք 5, գլուխ 30; «Զարթիս-Ցիտկոբեք», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների»; Զյաթիբ Զեյթեի «Պատմություն», հատոր 1; Իբրահիմ Փեչլի «Պատմություն»; Մուստաֆա Նալիմա «Պատմություն»; Իսթանդեթ Մուլազի «Աբբասի պատմությունը»:

օգտին գործողությամբ աչքի ընկան նաև հայերը, երբ 1603 թվականի նոյեմբերի սկզբին Ջուղայի ճ-մ-ում քաղաքի հայկական աշխարհագրորդ (մոտ 1.000) անակնկալ հարձակումով հաղթեց Օսմանյան սուլթանության բանակին (100)¹: Օսմանյան ռազմական մեքենան թավազկոր հետ էր շարտվում Ատրպատականից և, հույս չունենալով այլևս պահել դիրքերը ոչ այնտեղ, ոչ էլ Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևելյան շրջաններում, այն ողջ հույսն ի վերջո դրեց նույն այս ժամանակ արդեն իր ժամանակի առաջնային ամրություններից մեկը հանդիսացող Երևանի վրա՝ նախատեսելով դիմանալ այնքան, մինչև հիմնական ուժերը տեղ կհասնեն:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1603 նոյեմբերի 16 - 1604 հունիսի 11 – Երևանի գրավումը²

Աբբաս I Մեծի ընդհանուր ղեկավարությամբ Նախիջևանից արշավանքը դեպի հյուսիս-արևմուտք շարունակած Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 110.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000), ինչպես նաև Խամսայի մելիքության բանակը (մոտ 3.000) նոյեմբերի 16-ին պաշարեցին քաղաքը Օսմանյան սուլթանության բանակից (12.000) ու նրա կազմում գտնվող քաղաքի Հայ ռազմիկներից (6.000):

I փուլ – 1603 թ-ի նոյեմբերի 17-ին քաղաքի կայազորը արտագրոհ իրականացրեց, սակայն, կրելով ծանր կորուստներ և ընդամենը միայն հասնելով այն բանին, որ հակառակորդի առաջ եկած որոշ ուժեր ընկան ամրության հրետանու հարվածների տակ, նահանջեց ելման դիրքեր:

II փուլ – 1603 թ-ի նոյեմբերի 18-ին քաղաքի կայազորի մի ջոկատ (200), մեկ այլ ջոկատի (100) տեղադրելով դարանում, հարավային ուղղությամբ կրկին արտագրոհ իրականացրեց, որից հետո, քաշելով հակառակորդին դարանը, վերջինիս որոշակի կորուստներ պատճառեց և վերադարձավ ելման դիրքեր:

III փուլ – 1603 թ-ի նոյեմբերի 22-ին, մինչ այդ վերջնականապես շրջապատելով քաղաքը և հիմնական ուժերը տեղակայելով քաղաքի հյուսիսային կողմում, Սեֆյանների շահության բանակը անցավ գրոհի: Ի պատասխան դրա՝ քաղաքի կայազոր մասնակի արտելք իրականացրեց և հարվածեց հակառակորդին, որից հետո, խախտելով վերջինիս մարտակարգը, նահանջեց ու թշնամուն քաշեց դարանը՝ ի վերջո հետ շարտելով նրան ելման դիրքեր: Հարձակվողները կորցրին 200, պաշտպանվողները՝ 7 զինվոր:

IV փուլ – 1603 թ-ի դեկտեմբերի առաջին կեսին քաղաքի կայազորը մի շարք արտագրոհներ իրականացրեց և որոշակի կորուստներ պատճառեց հակառակորդին: Այս ընթացքում Աբբաս I Մեծը իր հերթին հանգեց այն մտքին, որ քաղաքը հնարավոր է գրավել միայն երկարատև պաշարումով այն հյուժելու շնորհիվ, իսկ մինչ այդ որոշվեց ասպատակել Արարատի արևելյան գավառները, ինչն էլ մոտակա ամիսներին կյանքի կոչվեց:

¹ Մուստաֆա Նայիմ «Պատմություն»; Անտոնիո Գուելա «Ճանապարհորդություն»; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 3; Հայրապետ Երեց «Հիշատակարան 1615 թվականի»:

² Զյաթեր Զելեթի «Պատմություն», հատոր 1; Զյաթեր Զելեթի «Աշխարհի հայելի», գլուխ 39; Մուստաֆա Նայիմ «Պատմություն»; Իբրահիմ Փեչլի «Պատմություն»; Իսթանդուլ Մունշի «Աբբասի պատմությունը»; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 3, 9, 56; Չաքարիա Քանաթեցի «Հայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 12; Հովհաննես Մակվեցի «Ողբ Երևանի»; Անանուն Արարատի «Ժամանակագրություն»; Անանուն Երևանցի «Հիշատակարան 1603 թվականի»; Եսայի Գեղամցի «Հիշատակարան 1603 թվականի»; Անանուն «Հիշատակարան 1603 թվականի»; Բարսեղ Ծպատցի «Հիշատակարան 1604 թվականի»; Հովհաննես Վարազեցի «Հիշատակարան 1604 թվականի»; Սարգիս Խիզանցի «Հիշատակարան 1604 թվականի»; Գրիգոր Ճպատցի «Հիշատակարան 1604 թվականի»; Հովհաննես Մոկացի «Հիշատակարան 1605 թվականի»; Անանուն Գրիգ «Հիշատակարան 1606 թվականի»; Հովհաննես Խարբերդցի «Հիշատակարան 1606 թվականի»; Հովհաննես Վարդապետ «Հիշատակարան 1606 թվականի»; Խաչատուր Խիզանցի «Հիշատակարան 1606 թվականի»; Խաչատուր Խիզանցի «Հիշատակարան 1607 թվականի»; Անանուն «Հիշատակարան 1607 թվականի»; Զրիստոփոր Երեց «Հիշատակարան 1607 թվականի»; Ստեփանոս Ջուղայեցի «Հիշատակարան 1609 թվականի»; Չաքարիա Վանեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»; Անանուն «Հիշատակարան 1612 թվականի»; Հայրապետ Երեց «Հիշատակարան 1615 թվականի»; Դավիթ Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»; Մկրտիչ Աբեղա «Ժամանակագրություն»; Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»; Գրիգոր Կամախեցի «Ժամանակագրություն»; Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»; Վարդան Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»; Եսայի Հասան-Ջալալյան «Համառոտ պատմություն Աղվանից աշխարհի», գլուխ 2; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Մարտիրոս Դ՝Առաքել «Ժամանակագրություն»; Երեմիա Զյուլյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 12; Փարսադան Գորգիջանիժե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 37; «Զարթիս-Ցիտկերա», Անանուն «Բագրատունիների թագավորության պատմություն 1452-1605 թվականների»; «Զարթիս-Ցիտկերա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների»; «Նոր Զարթիս-Ցիտկերա», Բերիա Եգնատաշվիլի «Ժամանակագրություն»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիսի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթի և Զեթի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարքի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 119; Անտոնիո Գուելա «Ճանապարհորդություն»; Ադամ Օլեարիուս «Ճանապարհորդություն Մոսկովիա և Պարսկաստան», գիրք 5, գլուխ 30:

V փուլ – 1603 թ-ի դեկտեմբերի 19-ին Սեֆյանների շահության բանակի մի ջոկատ (3.300, որից 300 հեծյալ) հարձակում գործեց Երևանի հարավային ամրություններից մեկը կազմող Գյուրջի բերդի վրա, սակայն վերջինիս կայազորը (230) համառ դիմադրություն ցույց տվեց, որից հետո, օգտվելով Երևան քաղաքից արտագրոհ իրականացրած ուժերի աջակցությունից, հակառակորդին շարտեց ելման դիրքեր:

VI փուլ – 1603 թ-ի դեկտեմբերի լույս 20-ի գիշերը, հասկանալով նախորդ անհաջողության պատճառը, քաղաքը պաշարողները մի քանի դավաճանած ենիչերիների աջակցությամբ գրավեցին քաղաքի հարավում գտնվող ջրաղացի մոտի որոշ ամրություններ և դրանով իսկ բացառեցին ոչ միայն Գյուրջի բերդի հետագա կապը քաղաքի հետ, այլև՝ հարավային կողմից քաղաքից արտագրոհ իրականացնելու հնարավորությունը՝ հաջորդ օրն այդ ուղղությունն ամրացնելով նաև խրամատներով ու խանդակներով:

VII փուլ – 1603 թ-ի դեկտեմբերի 22-ին քաղաքի կայազորը հարավային ուղղությամբ արտագրոհ իրականացրեց, սակայն, չհասնելով որևէ հաջողության, հետ շարտվեց ելման դիրքեր: Նույն օրը գիշերն էլ Գյուրջի բերդի կայազորը, ճեղքելով հակառակորդի պաշարման օղակը, ապաստանեց քաղաքում՝ կորցնելով 13 սպանված և 1 վիրավոր: Հաջորդ օրը քաղաքը պաշարողները մտան Գյուրջի բերդ՝ այնտեղից վերցնելով և մինչև ամսվա վերջ քաղաքին մոտեցնելով այստեղ եղած հրանոթները, իսկ հետագայում էլ ավերելով Գյուրջի բերդը: Դրանից հետո, ստեղծված պայմաններում հաշվի առնելով սաստկացող ցրտերը, Աբբաս I Մեծը իր հիմնական բանակը ձմեռելու համար ցրեց շրջակայքում՝ ինքը քաղաքի մոտ մնալով միայն անհրաժեշտ նվազագույն ուժերով ու շարունակելով պաշարողական աշխատանքները: Արդյունքում՝ արդեն 1604 թ-ի փետրվարի սկզբին կտրվեցին քաղաք հոսող ջրի աղբյուրները, սակայն վերջինիս կայազորը մի քանի հաջող արտելքներով կարողացավ համալրել ջրի պաշարները՝ միաժամանակ օգտվելով նաև առկա ջրհորներից:

VIII փուլ – 1604 թ-ի փետրվարի 11-ին քաղաքի կայազորը գիշերային արտագրոհ իրականացրեց և, սպանելով հակառակորդի 10 ու վիրավորելով 20 ռազմիկների, վերադարձավ ելման դիրքեր: Դրանից հետո իրականացվեցին ևս մի քանի նմանատիպ արտագրոհներ:

IX փուլ – 1604 թ-ի մարտի 1-ին Սեֆյանների շահության բանակը գիշերային գրոհ իրականացրեց, սակայն, չհասնելով որևէ հաջողության, հետ շարտվեց ելման դիրքեր: Դրանից հետո քաղաքի ամրությունների հրետակոծությունը շարունակվեց նոր թափով: Արդյունքում՝ պարիսպների որոշ հատվածներ փլուզվեցին, սակայն քաղաքի կայազորը առաջացած ճեղքերը փակեց բարիկադներով, ինչպես նաև դրանց դիմաց խանդակներ փորեց:

X փուլ – 1604 թ-ի մարտի վերջին քաղաքը պաշարողներին միացան Գետրգի XI-ի գլխավորած Զարթլիի (մոտ 10.000) և Ալեքսանդր II-ի գլխավորած Կախեթիի (մոտ 10.000) թագավորությունների միացյալ բանակը ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 3.000), ընդ որում քաղաքի հրետակոծությունն ավելի ուժեղացվեց: Արդյունքում՝ քաղաքի պարիսպները մի քանի վայրում ևս ավերվեցին և այս պայմաններում պաշարյալների միակ հաջողությունը նրանում եղավ, որ վերջինս կարողացավ հրդեհել Գյուրջի բերդի ավերակներում տեղակայված հակառակորդի դիրքերը ու այնտեղ պայթյուն առաջացնել՝ որոշակի կորուստներ պատճառելով հակառակորդին:

XI փուլ – 1604 թ-ի մայիսի 2-ին քաղաքի կայազորը կրկին գիշերային արտագրոհ իրականացրեց և, սպանելով հակառակորդի 21 ռազմիկների ու գերելով ոմանց, վերադարձավ ելման դիրքեր: Դրանից հետո իրականացվեցին ևս մի քանի նմանատիպ արտագրոհներ:

XII փուլ – 1604 թ-ի մայիսի վերջին քաղաքը պաշարողները անցան գրոհի, որի արդյունքում որոշ ամրություններ գրավվեցին, սակայն քաղաքի կայազորը կարողացավ խրամատների նոր շարք փորելու և հաճախակի հակահարձակումներ գործելու միջոցով առժամանակ կասեցնել հակառակորդի առաջխաղացումը:

XIII փուլ – 1604 թ-ի մայիսի 30-ին քաղաքը պաշարողները անցան վճռական գրոհի, որի արդյունքում պաշտպանվողներից շատերը, միայնակ կամ խմբերով, սկսեցին դադարեցնել դիմադրությունը և անցնել հակառակորդի կողմը: Պաշտպանվողները կորցրին 1.800 ռազմիկ, ընդ որում վարձկան չերթեզները (300), մարտնչելով մինչև վերջ, ողջ կազմով զոհվեցին: Ստեղծված պայմաններում հայերը ցրվեցին կամ անցան հակառակորդի կողմը, իսկ քաղաքի կայազորի մնացորդը, այլևս հնարավորություն չունենալով պաշտպանվել բուն քաղաքում, հաջորդ օրը ամրացավ միջնաբերդում:

XIV փուլ – 1604 թ-ի հունիսի 1-ից 7-ը քաղաքը պաշարողները մի շարք գրոհներ իրականացրին քաղաքի միջնաբերդի ուղղությամբ՝ աստիճանաբար գրավելով այն: Ստեղծված պայմաններում, չտեսնելով դիմադրության այլևս ոչ մի հնարավորություն, քաղաքի կայազորի մնացորդը բանակցություններ սկսեց հակառակորդի հետ և հունիսի 11-ին վերջնականապես դադարեցրեց դիմադրությունը:

XV փուլ – Սեֆյանների շահության բանակը անսկսած հետևեց քաղաքից հեռացող Օսմանյան սուլթանության բանակի մի մասին (5.000) և անակնկալ հարձակումով ոչնչացրեց վերջինիս:

Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցները՝ մոտ 7.000, պարսկացիներից հայերը՝ մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 11.000 զինվոր: Չոհվեցին նաև 12.000 խաղաղ բնակիչներ:

Անակնկալ ձևով ծանր տեսք ստացած Երևանի պաշարումը, հատկապես նախորդ հեշտ հաջողությունների ֆոնին, այդ ընթացքում մեծապես սահմանափակեց Սեֆյանների շահության բանակի հարձակողական հնարավորությունները՝ իր հերթին հակառակորդի պասիվության պայմաններում էլ բերելով արդեն մարտական գործողությունների ընդհանուր ուժգնության անկմանը: Մասնակի գործողություններ, սակայն, այնուհանդերձ եղան, որոնցից մեկն էլ այն էր, որ 1603 թվականի աշնանը Գանձակից առաջխաղացած Օսմանյան սուլթանության մասերի բաժանված բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց Սևանա լճի շրջակայքը և նահանջեց¹:

1603 թվականի նույն աշնանը Վանի նոր փաշայի գլխավորած Վանի փաշայության բանակը (մոտ 10.000) գրավեց Վանը Վանի հին փաշայի գլխավորած Վանի փաշայության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 100)²: Իր հերթին, 1603 թվականի դեկտեմբերին Շորագյալ ամրոցի ճ-մ-ում (= Շիրակավան) Կարսից առաջխաղացած Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 5.000) անակնկալ հարձակումով հաղթեց շրջակայքն ասպատակող Սեֆյանների շահության բանակին (մոտ 8.000)³, իսկ 1604 թվականի մարտին էլ Սևանա լճի շրջակայքը ասպատակեց արդեն Գանձակից առաջխաղացած Օսմանյան սուլթանության մասերի բաժանված բանակը (մոտ 5.000) և նահանջեց⁴: Նույն այս ժամանակ, սակայն, Սեֆյանները զարգացնում էին հարձակողական գործողությունները նաև Աղվանքի տարածքում:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1604 մարտ - ապրիլ – Կապադակի ճ-մ (= Գաբալայի ճ-մ)⁵

Կոնստանդին արքայազնի գլխավորած Կախեթի թագավորության և Սեֆյանների շահության միացյալ բանակը (10.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 200) մոտեցան Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 2.000):

I փուլ – Մարտ ամսին դաշնակից բանակը հաղթանակ տարավ Օսմանյան սուլթանության բանակի նկատմամբ, որի մնացորդները պատսպարվեցին քաղաքում:

¹ Հակոբ Գեղամցի «Հիշատակարան 1604 թվականի»:

² Սարգիս Խիզանցի «Հիշատակարան 1604 թվականի»:

³ Զյաթիբ Զելեթի «Պատմություն», հատոր 1:

⁴ Հակոբ Գեղամցի «Հիշատակարան 1604 թվականի»:

⁵ Փարսադան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 38, 39; Քարթլիս-Ցխովրեբա», Ամանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների; Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4:

II փուլ – Մարտից մինչև ապրիլ դաշնակից բանակը շրջապատեց քաղաքը և ի վերջո գրավեց այն:

Հայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 1.500, թշնամին՝ մոտ 1.200 զինվոր:

Ավարտելով գործերը Երևանում՝ 1604 թվականի հունիսի կեսից մինչև հուլիս Սեֆյանների շահության մասերի բաժանված բանակը (մոտ 40.000) ասպատակեց Արցախը, Ուտիքը և Գանձակի շրջակայքը՝ գերելով ու Արարատյան դաշտում կենտրոնացնելով մեծ թվով հայ բնակչություն¹: Հենց այս ժամանակ էր, որ 1604 թվականի հուլիսին Արցախի ճ-մ-ում Աբով Սև Մելիք-Բեգլարյանի գլխավորած Գյուլիստանի մելիքության բանակը (մոտ 100) ոչնչացրեց ոչխարի հոտը հափշտակած Սեֆյանների շահության բանակին (մոտ 200)²:

1604 թվականի ամռանը Ինջախանի գլխավորած ջալալիները (մոտ 2.000) ասպատակեցին Փոքր Հայքը³, իսկ 1604 թվականի օգոստոսին էլ Սեֆյանների շահության մասերի բաժանված բանակը (մոտ 120.000, այդ թվում առանձին ջոկատների հրամանատար Ղառչաղա խան Հայր) ասպատակեց Արարատը, Վասպուրականը, Տուրուբերանը և Բարձր Հայքը՝ գերելով ու Արարատյան դաշտում կենտրոնացնելով մեծ թվով հայ բնակչություն⁴: 1604 թվականի օգոստոսին Աբբաս I Մեծի գլխավորությամբ Երևան-Արագածոտն-Շիրակ երթուղով արշաված Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 150.000) Օսմանյան սուլթանության բանակից (400) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 40) պաշարեց Կարսը և որոշ դիմադրությունից հետո ստիպեց հանձնվել, որից հետո ասպատակելով արշավեց Երվանդաշատ-Արագածոտն-Երևան երթուղով՝ գերելով մեծ թվով հայ բնակչություն ու կենտրոնացնելով վերջիններիս Արարատյան դաշտում⁵: Նույն այս ժամանակ Աբբաս I Մեծի ռազմական մեքենան տիրեց նաև Ուրմիային⁶:

Այս ընթացքում 1604 թվականի օգոստոսին Ախալցխայի ճ-մ-ում Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 100) և քաղաքի Հայ ռազմիկները (մոտ 10) անակնկալ հարվածով հաղթեցին քարվանսարայում տեղակայված ու հարբեցողությամբ զբաղված Սեֆյանների շահության բանակին (300)՝ ոչնչացնելով այն ողջ կազմով⁷: Իր հերթին, 1604 թվականի օգոստոսին Սասունի ճ-մ-ում Տարոնի իշխանության հետևորդը հանդիսացած Սասունի իշխանության բանակը (մոտ 3.000) հաղթեց Էմիր Ավդալի գլխավորությամբ իշխանության տարածք մտած Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 10.000): Կնքվեց հաշտություն, համաձայն որի պաշտոնական Ստամբուլը պարտավորվեց հարգել Սասունի իշխանության ներքին ինքնավարությունը, իսկ վերջինս էլ իր հերթին պարտավորվեց կանոնավոր վճարել հարկերը⁸: Նույն այս ժամանակ, սակայն, պաշտոնական Ստամբուլն ի վերջո իրար բերեց ուժերը՝ պատասխան հարված հասցնելու համար:

Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, որ նույն այս ժամանակ Սեֆյանների դեմ իր հաջող գործողություններով աչքի ընկած Օսման փաշան արդեն վաղուց չկար, սակայն փոխարենը անցած տասնամյակներում Ստամբուլում խիստ հաջող պաշտոնական առաջընթաց էր ապրել ծագումով Ջենովայից, սակայն գերված և փոքր տարիքում Օսմանյան սուլթանությունում մեծացած Ջոլազադե Յուսուֆ Սինան փաշան, որը մասնակցել էր դեռևս Օսման փաշայի արշավանքներին, որպես վերջինիս տեղակալ, իսկ նրա մահից հետո էլ ոչ վատ կերպով կազմակերպել էր հետագա ռազմական գործողությունները: Արդյունքում՝ 1604 թվականի օգոստոսից մինչև հոկտեմբեր Սեբաստիա-Երզնկա-Էրզրում-Կարս-Շորապյալ ամրոց-Երևան-

¹ Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 3; Աստուհի Գուելա «Ճանապարհորդություն»:

² Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Արցախի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Րաֆֆի «Խամսայի մելիքությունները», Թիֆլիս 1882, էջ 7-10:

³ Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Ավետիք Տիգրանակերտցի «Գիրք պատմության»:

⁴ Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 3; Չաբարիա Զանաբեռցի «Հայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 28; Բարսեղ Ջուղայեցի «Հիշատակարան 1603 թվականի»; Կարապետ Ձագեցի «Հիշատակարան 1604 թվականի»; Հակոբ Գեղամցի «Հիշատակարան 1604 թվականի»; Բարսեղ Ծպատցի «Հիշատակարան 1604 թվականի»; Գրիգոր Ծպատցի «Հիշատակարան 1604 թվականի»; Աստվածատուր Գրիգ «Հիշատակարան 1605 թվականի»; Սարգիս Խիզանցի «Հիշատակարան 1606 թվականի»; Անանուն Գրիգ «Հիշատակարան 1606 թվականի»; Հովհաննես Վարդապետ «Հիշատակարան 1606 թվականի»; Ավետիս Գրիգ «Հիշատակարան 1606 թվականի»; Անանուն «Հիշատակարան 1607 թվականի»; Չաբարիա Վանեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի Առաջին»; Ազարիա Սասնեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»; Մարտիրոս Դ՝Առաքել «Ժամանակագրություն»; Աստուհի Գուելա «Ճանապարհորդություն»:

⁵ Մուստաֆա Նայիմա «Պատմություն»; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 4; Դավիթ Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»; Անանուն «Հիշատակարան 1612 թվականի»:

⁶ Աղամ Օլեարիուս «Ճանապարհորդություն Մոսկովիա և Պարսկաստան», գիրք 5, գլուխ 30:

⁷ Մուստաֆա Նայիմա «Պատմություն»:

⁸ Ավդալ Էմիրի հրովարտակը («Մուրճ», թիվ 11-12, 1894, էջ 1652):

Նախիջևան-Վասպուրական երթուղով ասպատակելով արշավեց Ջղալզադե Յուսուֆ Սինան փաշայի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության բանակը (200.000)¹՝ հետապնդելով Երվանդաշատ-Երևան-Նախիջևան-Գողթն-Բաքեան-Գաբիթյան-Թավրիզ երթուղով Աբբաս I Մեծի ընդհանուր ղեկավարությամբ Նահանջող Սեֆյանների շահության բանակին (մոտ 120.000), ընդ որում տեղի հայ բնակչությունը բռնագաղթեցվեց՝ հատկապես ծանր կորուստներ կրելով Ջուղայի մոտ իրականացված գետանցման ժամանակ¹։ Այս ընթացքում բռնագաղթին դեմ դուրս եկած հայ բնակչությունը դիմադրություն կազմակերպեց Հայոց հիմնավուրց տաճարի մոտակայքում։

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1604 սեպտեմբեր – Գառնիի ճ-ւթ

Ցանկանալով խուսափել Աբբաս I Մեծի նախատեսած բռնագաղթից՝ գյուղի բնակչությունը ապաստանեց քարանձավներում, իսկ աշխարհագրորդ (մոտ 100), գրավելով ամուր դիրքեր, պատրաստվեց դիմադրել Սեֆյանների շահության բանակին (մոտ 2.000)։

I փուլ – Սեֆյանների շահության բանակը անցավ հարձակման, բայց Հայկական աշխարհագրորդ հուժկու նետահարությամբ և խոշոր քարեր գլորելու միջոցով հետ մղեց վերջինիս։

II փուլ – Թշնամին լեռան կատարից, որի տակ գտնվում էին քարանձավները, շղթաներով հարթակների վրա տեղավորված ռազմիկներ իջեցրեց դեպի վիհը Նայոդ քարանձավների ելքերը, որից հետո, օգտագործելով քանակական գերակշռությունը, մուտք գործեց քարանձավներ, գրավեց դրանց մի մասը և կոտորեց կամ բռնագաղթեցրեց բնակչությանը։

Հայերը կորցրին մոտ 80, թշնամին՝ մոտ 150 զինվոր։

1604 թվականի դեկտեմբերին Նախիջևանի ճ-մ-ում Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 50.000) հաղթեց Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 60.000)³։ Այս հանգամանքը մեծապես կասեցրեց օսմանյան ռազմական մեքենայի հետագա հարձակողական թափը, որը կանգ առավ, իսկ հետո էլ ցրվեց՝ ըստ Էուրթյան վերադառնալով Ելման դիրքեր։

1605 թվականի հունվարին Գեղարքունիքի ճ-մ-ում Սեֆյանների շահության (մոտ 10.000) և Չարինակ Մելիք-Շահնազարյանի միացյալ բանակը (մոտ 3.000) հաղթեց շրջակայքն ասպատակող ջալալիներին (մոտ 5.000)⁴։ Իր հերթին, 1605 թվականի գարնանը Գանձակից առաջխաղացած Օսմանյան սուլթանության մասերի բաժանված բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց Սևանա լճի շրջակայքը և Նահանջեց⁵, իսկ հետո էլ՝ 1605 թվականի Նույն գարնանը, ոտնատակ տվեց Լոռի ամրոցի շրջակայքը՝ կրկին առաջանալով Գանձակից ու հետ քաշվելով⁶։ Նույն այս ժամանակ Կախեթի թագավորությունում, սակայն, սկսեցին դրամատիկ իրադարձություններ զարգանալ։

¹ Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 3, 4, 56; Անանուն Արարացի «ժամանակագրություն»։ Բարսեղ Ծպառցի «Հիշատակարան 1604 թվականի»։ Հովհաննես Մոկացի «Հիշատակարան 1605 թվականի»։ Աստվածատուր Գրիգ «Հիշատակարան 1605 թվականի»։ Հովհաննես Խարբերդցի «Հիշատակարան 1606 թվականի»։ Սարգիս խիզանցի «Հիշատակարան 1606 թվականի»։ Ստեփանոս Գրիգ «Հիշատակարան 1606 թվականի»։ Դավիթ Եպիսկոպոս «ժամանակագրություն»։ Անանուն Գրիգ «Հիշատակարան 1606 թվականի»։ Խաչատուր խիզանցի «Հիշատակարան 1606 թվականի»։ Հովհաննես Վարդապետ «Հիշատակարան 1606 թվականի»։ Անանուն «Հիշատակարան 1606 թվականի»։ Խաչատուր խիզանցի «Հիշատակարան 1607 թվականի»։ Անանուն «Հիշատակարան 1607 թվականի»։ Զրիստոփոր Երեց «Հիշատակարան 1607 թվականի»։ Ստեփանոս Ջուղայեցի «Հիշատակարան 1609 թվականի»։ Դավիթ Գեղամցի «Հիշատակարան 1610 թվականի»։ Չաքարիա Վանեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի Առաջին»։ Չաքարիա Վանեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի Առաջին»։ Ազարիա Սասնեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»։ Անանուն «Հիշատակարան 1612 թվականի»։ Հայրապետ Երեց «Հիշատակարան 1615 թվականի»։ Հակոբ Զահանա «Հիշատակարան 1618 թվականի»։ Սիմեոն Ջուղայեցի «Հիշատակարան 1620 թվականի»։ Չաքարիա Զանաբեցի «Հայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 12։ Հովհաննես Մակվեցի «Ողբ Երևանի»։ Գրիգոր Դարանաղցի «ժամանակագրություն»։ Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»։ Հակոբ Կարնեցի «ժամանակագրություն»։ Իսահակ Վարդապետ «ժամանակագրություն»։ Անանուն Վանեցի «ժամանակագրություն»։ Դավիթ Բաղիշեցի «ժամանակագրություն»։ Մարտիրոս Դ'Առաքել «ժամանակագրություն»։ Մարտիրոս Խալիֆա «ժամանակագրություն»։ Դելավալե «Ճանապարհորդություն»։ Ժամ Տավերինե «Ճանապարհորդություն»։ Անտոնիո Գուեզլա «Ճանապարհորդություն»։ Իբրահիմ Փեշկե «Պատմություն»։ Մուստաֆա Նայիմա «Պատմություն»։ Զյաթիբ Զելեքի «Պատմություն», հատոր 1։ Իսքանդեր Մունշի «Աբբասի պատմությունը»։

² Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 4։ Անանուն Արարացի «ժամանակագրություն»։

³ Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 6։

⁴ Դավիթ Եպիսկոպոս «ժամանակագրություն»։

⁵ Դավիթ Եպիսկոպոս «ժամանակագրություն»։

⁶ Դավիթ Եպիսկոպոս «ժամանակագրություն»։

Դեռևս 1601 թվականի հոկտեմբերին Ալեքսանդր II-ի որդի Դավիթը գահընկեց էր արել հորը և վանք էր ուղարկել, որից հետո Կախեթի թագավորության արքա էր հռչակվել Նույն այս Դավիթը՝ Դավիթ I-ը (1601-1602): Անհնազանդ որդին, սակայն, 1602 թվականի հոկտեմբերի 21-ին կնքեց իր մահկանացուն, որից հետո գահին կրկին հաստատվեց Ալեքսանդր II-ը: Հորը սպանած չարագործ Գեորգի II-ի ստվերը, սակայն, ակնհայտորեն թևածում էր նրա սերնդի վրա և արդյունքում, Ալեքսանդր II-ի արդեն մյուս որդի Կոնստանդինը, խորը հակասություններ ունենալով ռուսական կողմնորոշում որդեգրած հոր հետ և գերադասելով պարսկական կողմնորոշումը, 1605 թվականի մարտի 12-ին սպանեց վերջինիս: Դրանից հետո Կախեթի թագավորության արքա հռչակվեց հերթական հայրասպանն, ի դեմս Կոնստանդին I-ի (1605), որը, գումարած այս ամենի, նաև մահմեդականություն էր ընդունել և վայելում էր պաշտոնական Սպահանի աջակցությունը: Կախեթի թագավորությունում տեղի ունեցած հայրասպանության հերթական արարն իր հերթին համընկավ այս ուղղությամբ Աբբաս I Մեծի հղացած հերթական հարվածի հետ:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1605 ապրիլի սկիզբ – Շամախիի ճ-մ¹

Կոնստանդին I-ի գլխավորած Սեֆյանների շահության և Կախեթի թագավորության միացյալ բանակը (մոտ 20.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 200) մոտեցան Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 5.000):

I փուլ – Օսմանյան սուլթանության բանակը անցավ վճռական հարձակման և, պարտության ու փախուստի մատնելով հակառակորդի մարտակարգի կենտրոնում գտնվող հրացանակիրներին, ստիպեց նահանջել նաև հակառակորդի բանակի թևերին:

II փուլ – Կոնստանդին I-ը, մարտի մեջ մտցնելով նոր ուժեր, ի վերջո հետ շարտեց հակառակորդին, որը կորցրեց 2.000 ռազմիկ:

III փուլ – Կոնստանդին I-ի բանակը, սկսելով օգտագործել նաև տեղ հասած պաշարողական հրետանին, շրջափակեց քաղաքը, սակայն, այն բանից հետո, երբ Կոնստանդին I-ից դժգոհ քրիստոնյաները լքեցին վերջինիս ու հեռացան, ի վերջո նահանջեց:

Հայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 2.500 զինվոր:

1605 թվականի գարնանը ջալալիները (1.500) 30 օր պաշարեցին Սիսը, սակայն չկարողացան գրավել այն քաղաքի աշխարհագրից (մոտ 300) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 250)²: Նույն այս ժամանակ, օգտվելով հակառակորդի մոտ դեռևս առկա խնդիրներից, ինչպես նաև այն հանգամանքից, որ Վանում հաստատված Ջղալզադե Յուսուֆ Սինան փաշան կորցրել է նախաձեռնությունը, Աբբաս I Մեծը հարված հասցրեց արդեն նաև Հայկական լեռնաշխարհի ուղղությամբ:

1605 թվականի հուլիսին Սեֆյանների շահության բանակը (ընդհանուր՝ մոտ 40.000) ասպատակեց Վասպուրականը³, որից հետո 1605 թվականի հուլիսի 26-ից 27-ը Վանի ճ-մ-ում Սեֆյանների շահության բանակը (30.000) հաղթեց Ջղալզադե Յուսուֆ Սինան փաշայի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 30.000, 150 հրանոթ)⁴: Այսպիսով՝ Սեֆյանների ռազմական մեքենան լիովին իր ձեռքն էր վերցրել օպերատիվ նախաձեռնությունը, իսկ Ջղալզադե Յուսուֆ Սինան փաշան էլ փաստորեն բաց թողեց հարվածը: Ավելին, վախենալով այն բանից, որ կպաշարվի Վանում և կմեկուսացվի արևելքում գործող օսմանյան ռազմական մեքենայի ղեկավարի դերից, ստեղծված պայմաններում Ջղալզադե Յուսուֆ Սինան փաշան

¹ Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 10; Իսթանբուլ Մունշի «Աբբասի պատմությունը»; Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4:

² Եփրեմ կաթողիկոս «Ժամանակագրություն»:

³ Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 6; Հովհաննես Վասպուրականցի «Հիշատակարան 1606 թվականի»:

⁴ Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 6, 56; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Հովհաննես Մուկացի «Հիշատակարան 1605 թվականի»; Սարգիս Խիզանցի «Հիշատակարան 1606 թվականի»; Ստեփանոս Գրիչ «Հիշատակարան 1606 թվականի»; Խաչատուր Խիզանցի «Հիշատակարան 1607 թվականի»; Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»; Մուստաֆա Նայիմ «Պատմություն»; Զյաթիբ Չելեբի «Պատմություն», հատոր 1; Անտոնիո Գուելվա «Ճանապարհորդություն»:

արագորեն լքեց Վանը և Վանա լճի վրայով անցավ լճի մյուս ափ: Այստեղ, սակայն, հերթական անգամ կանգնելով Սեֆյանների շահության բանակի սրընթաց առաջխաղացման փաստի առաջ, Ջղալզադե Յուսուֆ Սինան փաշան թողեց Նաև Արծկեն և անցավ Էրզրում՝ Արծկեի կայազորի առաջ խնդիր դնելով հակառակորդին հնարավորինս համառ դիմադրություն կազմակերպել, մինչև ինքն իրար կրթերի Օսմանյան սուլթանության հիմնական ռազմական մեքենան:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1605 հուլիսի 30 – Արծկեի ճ-մ¹

Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 10.000), Նախնական տեղեկություններ ստանալով այն մասին, որ քաղաքի կայազորի հրամանատարը պատրաստ է անցնել իր կողմը, մոտեցավ քաղաքի մատույցներում մարտակարգ ընդունած Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 15.000), ինչից հետո պարզվեց, որ հակառակորդի կայազոր հրամանատարը մտքափոխվել է և պատրաստ է դիմադրության:

I փուլ – Առավոտյան Սեֆյանների շահության բանակը անցավ հարձակման և, կարճատև մարտից հետո դիմելով կեղծ փախուստի, դուրս քաշեց Օսմանյան սուլթանության բանակին ամուր պաշտպանական դիրքերից:

II փուլ – Սեֆյանների շահության բանակը անցավ հակահարձակման, սակայն հանդիպակաց մարտում պարտություն կրեց և Նահանջեց ելման դիրքեր:

III փուլ – Օրվա երկրորդ կեսին Սեֆյանների շահության բանակը կրկին անցավ հարձակման և կարճատև մարտից հետո ևս մեկ անգամ կանխամտածված Նահանջեց: Օսմանյան սուլթանության բանակը դուրս եկավ ամրացված դիրքերից և փորձ կատարեց վերջնական պարտության մատնել թշնամու բանակին:

IV փուլ – Սեֆյանների շահության բանակը մարտի նետեց հիմնական ուժերը և ի վերջո ծանր պարտության մատնեց Օսմանյան սուլթանության բանակին:

Հաղթողները կորցրին մոտ 3.000, պարտվողները՝ մոտ 13.000 զինվոր:

Կոնստանդին I-ի հայտնվելը Կախեթի թագավորության գահին ամենից առաջ սպառնում էր հենց Զարթի թագավորությանը՝ պայմանավորված Գեորգի II-ի հետ կապված հարյուր տարվա հնության դրության կրկնությամբ: Արդյունքում, չցանկանալով թույլ տալ հակառակորդին գործել, Զարթի թագավորության արքա Գեորգի XI-ը որոշեց գործել՝ որպես Կախեթի թագավորության գահի թեկնածու առաջ քաշելով ամենից առաջ Դավիթ I-ի որդի Թեյմուրազին: Որպես հետևանք, 1605 թվականի հոկտեմբերի 22-ին Ալազանի գետի ճ-մ-ում Գեորգի XI-ի և Թեյմուրազի գլխավորած Զարթի ու Կախեթի թագավորությունների միացյալ բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000), ինչպես նաև Խամսայի մելիքության բանակը (մոտ 2.000) փախուստի մատնեցին Կոնստանդին I-ի գլխավորությամբ առաջխաղացած Սեֆյանների շահության ու Կախեթի թագավորության միացյալ բանակին (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 20) այն բանից հետո, երբ բանակցությունների համար հիմնական բանակից առաջ անցած Կոնստանդին I-ը շրջապատվեց ու դավադրաբար սպանվեց²: Արդյունքում՝ Կախեթի թագավորության արքա ճանաչվեց Թեյմուրազը՝ Թեյմուրազ I-ը (1605-1648): Կախեթի թագավորության նոր արքան մեծ եռանդի, խելքի, զորավարական և դիվանագիտական բարձր ունակությունների տեր ակնառու մի անձնավորություն էր, որը, սակայն ուներ նաև թերություններ, ի դեմս, ամենից առաջ, որոշակիորեն սահմանափակ մտածողության, երբ այս արքան կարծես դեռ մնացել ու գործում էր միջնադարում: Թեյմուրազ I-ին ցավոք չէր հերիքում նաև ռազմավարական մտածողության մակարդակը: Այսպիսով՝ Թեյմուրազ I-ը, ըստ էության, վերջինս էր վրաց-հայկական հինավուրց

¹ Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 3; Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»; Չաքարիա Զանաբեռցի «Հայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 11:

² Փարսադան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 38; Զարթիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների»; «Զարթիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Բագրատունիների թագավորության պատմություն 1452-1605 թվականների»; Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթի և Հերթի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 119; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 10; Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4:

փառքը կոնկրետ ռազմաքաղաքական մակարդակում կյանքի կոչելու մտայնությամբ ապրող միջնադարյան Բագրատունի արքաներից և այս հարցում վերջինս զգալի հաջողություններ արձանագրեց, թեև վերջնական կամ կայուն արդյունք այդպես էլ չեղավ: Այսպես թե այնպես, սակայն, թերևս, կարելի է փաստել, որ, հատկապես հետագա տասնամյակներում, վրաց պետական միավորների առաջնորդներից ամենաակնառուն հենց Թեյմուրազ I-ն էր:

Կախեթիում զարգացող իրադարձությունները, սակայն, նույն այս ժամանակ ստվերվեցին Օսմանյան սուլթանության և Սեֆյանների շահության միջև ի վերջո տեղի ունեցած ռազմական այն խոշորամասշտաբ բախմամբ, որ հետաձգվում էր արդեն երկրորդ տարին, բայց որն ի վերջո տեղի ունեցավ: Իրոք, սկզբում անակնկալի եկած և փախուստի դիմած Ջղալզադե Յուսուֆ Սինան փաշան նույն այս ժամանակ, խոշոր զիջումների գնով ոչ միայն խաղաղեցնելով ջալալիներին, այլև նույնիսկ լայն համագործակցություն հաստատելով նրանց հիմնական մասի հետ, պաշտոնական Ստամբուլի անգործության պարագայում իր բանակը կազմել էր հիմնականում հենց սրանց ուժերից ու արդեն ոտքի էր կանգնել՝ Աբբաս I Մեծին մահացու մարտ տալու վճռականությամբ:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1605 հոկտեմբերի 26 – Սոֆիանի ճ-մ¹

Աբբաս I Մեծի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակը (60.000, այդ թվում Ղառչաղա խան Հայր) մոտեցավ Ջղալզադե Յուսուֆ Սինան փաշայի գլխավորությամբ Սեբաստիա-Երզնկա-Էրզրում-Կարս-Շորագյալ ամրոց-Երևան-Նախիջևան-Վասպուրական երթուղով ասպատակելով արշաված Օսմանյան սուլթանության բանակի (100.000) ճամբարին:

I փուլ – Սեֆյանների շահության բանակը, անսկսած առաջխաղացում իրականացնելով թևերում, միաժամանակ սահմանափակ ուժերով հարձակման անցավ և, կարճատև մարտից հետո դիմելով կեղծ փախուստի, դուրս քաշեց Օսմանյան սուլթանության բանակին ամուր պաշտպանական դիրքերից:

II փուլ – Մինչ այդ կենտրոնում առաջխաղացում իրականացրած հակառակորդի բանակի թիկունք դուրս եկած Սեֆյանների շահության բանակի աջ թևը թիկունքային հարված հասցրեց վերջինիս և շրջապատեց: Այս ընթացքում Սեֆյանների շահության բանակի ձախ թևը ներխուժեց հակառակորդի ճամբար և ցրեց այնտեղ գտնվողներին, որից հետո իր հերթին թիկունքից շրջապատեց հակառակորդին:

III փուլ – Սեֆյանների շահության բանակը վերջնականապես շրջապատեց և ծանր պարտության մատնեց Օսմանյան սուլթանության բանակին, որի մնացորդներին հետապնդեց մինչև Վան:

Հաղթողները կորցրին մոտ 10.000, պարտվողները՝ մոտ 50.000 զինվոր:

Հենց նոր ավարտված ճակատամարտը, ըստ Էության, վաղուց սպասված այն մեծամասշտաբ հաղթանակն էր, որը Սեֆյանների ռազմական մեքենան արդեն գրեթե մեկ դար փնտրում էր Օսմանյան սուլթանության ռազմական մեքենայի դեմ և որին հասնելու համար մինչ այդ մի քանի անհաջող փորձեր էր արել: Այս առումով հաղթանակը հոգեբանական հսկայական դրական ազդեցություն ունեցավ ամենից առաջ հենց Սեֆյանների ռազմական մեքենայի համար՝ իր հերթին, սակայն, ոչ պակաս, բայց արդեն բացասական ազդեցություն ունենալով օսմանյան

¹ Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 6, 56; Սարգիս Խիզանցի «Հիշատակարան 1606 թվականի»; Անանուն Գրիչ «Հիշատակարան 1606 թվականի»; Հովհաննես Վասպուրականցի «Հիշատակարան 1606 թվականի»; Գրիգոր Խիզանցի «Հիշատակարան 1607 թվականի»; Գրիգոր Խիզանցի «Հիշատակարան 1608 թվականի»; Ազարիա Սասնեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»; Դավիթ Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»; Ստեփանոս Գրիչ «Հիշատակարան 1606 թվականի»; Ավետիս Գրիչ «Հիշատակարան 1606 թվականի»; Խաչատուր Խիզանցի «Հիշատակարան 1607 թվականի»; Սարգիս Խիզանցի «Հիշատակարան 1607 թվականի»; Դավիթ Գեղամցի «Հիշատակարան 1610 թվականի»; Անանուն «Հիշատակարան 1612 թվականի»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Չաքարիա Քանաթեռցի «Հայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 12; Անանուն Արարատցի «Ժամանակագրություն»; Իսահակ Վարդապետ «Ժամանակագրություն»; Անանուն «Մասնավոր ժամանակագրություն»; Անանուն Վանեցի «Ժամանակագրություն»; Մարտիրոս Խալիֆա «Ժամանակագրություն»; Աղամ Օլեարիոս «Ճանապարհորդություն Մոսկովիա և Պարսկաստան», գիրք 5, գլուխ 30; Իսթանբուլի Մուհեմի «Աբբասի պատմությունը»; Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4: Այս մասին առավել մանրամասն տեղեկացնում է Մուստաֆա Նալիման իր «Պատմություն» աշխատությունում:

ռազմական մեքենայի վրա: Ավելին, այս պարտությունը պաշտոնական Ստամբուլի համար մեկ և Նախորդին գրեթե հավասար մեկ այլ բացասական արդյունք ևս ունեցավ, քանզի վերջին ջախջախումից փրկված բանակի ռազմիկները անմիջապես էլ կրկին համալրեցին ջալալիների շարքերը՝ կտրուկ և Նախկինի համեմատ ավելի մեծ չափով ուժեղացնելով մինչ այդ արդեն իսկ ընթացող ջալալիների ապստամբությունը, ընդ որում ապստամբությունն այժմ արդեն իր մեջ ընդգրկեց նաև մինչ այդ, թվում էր թե, խաղաղ Ասորիքը: Ինչ վերաբերում է հենց Նոր ավարտված ճակատամարտի ռազմական հետևանքներին, ապա, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Արևելքում գործող օսմանյան ռազմական մեքենան, ըստ էության, կազմալուծվել էր, լիովին տրամաբանական էր սպասել Սեֆյանների բանակի պատասխան հարվածին: Այս կապակցությամբ, թերևս, ավելորդ չէ նշել, որ, կրած իր կյանքի գլխավոր պարտությունը, Ջոալզադե Յուսուֆ Սինան փաշան փախուստի դիմեց և ապաստանեց Ամիդում, որտեղ էլ 1606 թվականի փետրվարի վերջին կնքեց իր մահկանացուն:

1605 թվականի հոկտեմբերի վերջից մինչև նոյեմբեր Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 40.000, այդ թվում բողոք) ասպատակեց Վասպուրականը և Նահանջեց¹: Դրանից հետո 1605 թվականի նոյեմբերին Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 10.000) Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 500) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 50) գրավեց Մակուն, սակայն, չկարողանալով գրավել միջնաբերդը, ավարով Նահանջեց²: Իր հերթին, 1606 թվականի փետրվարի սկզբին Աբբաս I Մեծի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 50.000) Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100) պաշարեց Գանձակը և հունիսի 5-ին գրավեց այն³: Նույն այս ժամանակ Օսմանյան սուլթանության արևելյան տարածքներում իր հերթին Նոր ուժով շարունակվում էր ջալալիների ապստամբությունը:

Արդեն 1605 թվականի նոյեմբերից մինչև դեկտեմբեր Յուլարդաստայի գլխավորած ջալալիները (մոտ 2.000) ասպատակեցին Փոքր Հայքը⁴, իսկ 1606 թվականի գարնանը Կապադովկիան և Փոքր Հայքը սկսեցին ոտնատակ տալ արդեն Ղալանթարովլիի գլխավորությամբ մասերի բաժանված ջալալիները⁵: 1606 թվականի գարնանը ինչ-որ տեղ Փոքր Հայքում տեղի ունեցած ճակատամարտում Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) հաղթեց Ղալանթարովլիի գլխավորած ջալալիներին (մոտ 5.000), ընդ որում Ղալանթարովլին սպանվեց⁶, սակայն 1606 թվականի նույն գարնանը Մելիտեի և Ամիդի շրջակայքը ասպատակում էին արդեն Ղարաղաշի գլխավորած ջալալիները (մոտ 5.000)⁷: 1606 թվականի գարնանը Մելիտեի ճ-մ-ում Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) հաղթեց արդեն Ղարաղաշի գլխավորած ջալալիներին (մոտ 5.000), ընդ որում Ղարաղաշը սպանվեց⁸: 1606 թվականի գարնանը Ամիդի շրջակայքը ասպատակեցին Շաբանի գլխավորած ջալալիները (մոտ 5.000)⁹, սակայն կարճ ժամանակ անց 1606 թվականի նույն գարնանը Խարբերդի ճ-մ-ում նրանք պարտություն կրեցին, իսկ Շաբանը սպանվեց¹⁰: 1606 թվականի ամռանը Չիլֆիդարի գլխավորած ջալալիները (մոտ 5.000) ասպատակեցին Փոքր Հայքը¹¹, սակայն 1606 թվականի նույն ամռանը տեղի ունեցած ճակատամարտում Չիլֆիդարը պարտություն կրեց և սպանվեց¹²:

¹ Անանուն Արարատցի «Ժամանակագրություն»:

² Զյաթիբ Չելեբի «Պատմություն», հատոր 1; Անանուն «Հիշատակարան 1612 թվականի»:

³ Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 8, 56; Չաքարիա Զանաբեռցի «Հայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 12; Դավիթ Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»; Անանուն Արարատցի «Ժամանակագրություն»; Խաչատուր Խիզանցի «Հիշատակարան 1606 թվականի»; Խաչատուր Խիզանցի «Հիշատակարան 1607 թվականի»; Զրիստովոր Երեց «Հիշատակարան 1607 թվականի»; Դավիթ Գեղամցի «Հիշատակարան 1610 թվականի»; Ազարիա Սասնեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»; Անանուն «Հիշատակարան 1612 թվականի»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Մկրտիչ Աբեղա «Ժամանակագրություն»; Գրիգոր Կամախեցի «Ժամանակագրություն»; Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»; Եսայի Հասան-Ջալալյան «Համառոտ պատմություն Աղվանից աշխարհի», գլուխ 2; Մարտիրոս Դ'Առաքել «Ժամանակագրություն»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»; Խսթանդեր Մունջի «Աբբասի պատմությունը»; Զյաթիբ Չելեբի «Պատմություն», հատոր 1; Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»; Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4:

⁴ Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Ավետիք Տիգրանակերտցի «Գիրք պատմության»:

⁵ Ազարիա Սասնեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»:

⁶ Ազարիա Սասնեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»:

⁷ Ազարիա Սասնեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56: Ավետիք Տիգրանակերտցի «Գիրք պատմության»:

⁸ Ազարիա Սասնեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»:

⁹ Ազարիա Սասնեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»:

¹⁰ Ազարիա Սասնեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»:

¹¹ Ազարիա Սասնեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»:

¹² Ազարիա Սասնեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»:

Դրանից հետո 1606 թվականի նույն ամռանը Փոքր Հայքը և Կեսարիայի շրջակայքը սկսեցին ասպատակել Փիլի գլխավորությամբ մասերի բաժանված ջալալիները (մոտ 5.000), սակայն Կեսարիայի ճ-մ-ում սրանք ևս ի վերջո պարտություն կրեցին, ընդ որում սպանվեց նաև Փիլը¹: Եվ վերջապես նախորդ իրադարձություններից հետո միաժամանակ սկսեցին գործել նաև Յուլա-Սլմազի գլխավորած ջալալիները (մոտ 5.000), սակայն Յուլա-Սլմազը ևս ի վերջո սպանվեց, իսկ նրա ավագակախումբը ցրվեց²:

Հարկ է նշել, սակայն, որ, չնայած ջալալիների մի քանի ջոկատների նկատմամբ կառավարական ուժերի տարած հաղթանակների շարանին, ապստամբական շարժումը Օսմանյան սուլթանության արևելյան տարածքներում որևէ կերպ սանձել չէր լինում և արդյունքում 1606 թվականի արդեն աշնանը Փոքր Հայքը և Կապադովկիան սկսեցին ասպատակել Շեյթան-Չագուչի³ և Յուլա-Կիլմազի գլխավորությամբ մասերի բաժանված ջալալիները (մոտ 5.000), թեև երկու այս առաջնորդներն էլ ի վերջո սպանվեցին, իսկ նրանց ավագակախմբերը ցրվեցին⁴: Շուտով, սակայն, 1606 թվականի նույն աշնանը Փոքր Հայքի և Կապադովկիայի տարածքում սկսեցին գործել Զափանակօղլիի գլխավորած ջալալիները (մոտ 5.000)⁵, որոնք իրենց հերթին պարտվեցին արդեն տարվա վերջին տեղի ունեցած ճակատամարտում, ընդ որում սպանվեց նաև Զափանակօղլին⁶:

Նույն այս ժամանակ ջալալիների շարժումը իր որոշակի արտահայտությունը գտավ նաև Հայաստանի արևելյան շրջաններում, երբ 1606 թվականի նոյեմբերին Առինջի ճ-մ-ում (Կոտայք, Երևանից մոտ 5 կմ հյուսիս-արևելք) Թոփալ Օսման փաշայի գլխավորած ջալալիները (մոտ 3.000) հաղթեցին Զանաբուլու Մահմադի գլխավորած ջալալիներին (մոտ 2.000)⁷, որից հետո 1606 թվականի դեկտեմբերից մինչև 1607 թվականի փետրվար Կարբիում ամրացած Թոփալ Օսմանի ուժերը ասպատակեցին Երևանի շրջակայքը և նահանջեցին⁸: Իր հերթին, 1607 թվականի հունվարին Գեղարքունիքի ճ-մ-ում Չարինակ Մելիք-Շահնազարյանի բանակը (մոտ 3.000) հաղթեց այստեղ հասած ջալալիներին (մոտ 5.000)⁹: Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, որ պաշտոնական Սպահանը, հիանալի կերպով ընկալելով Օսմանյան սուլթանության արևելյան տարածքներում առաջացած դրությունը, այս ուղղությամբ դիտավորյալ որևէ առաջխաղացում չէր իրականացնում, քանի որ այդ պարագայում ջալալիների մեծաքանակ, սակայն մանր հրոսակախմբերի դեմ պայքարի հոգսը նա, ըստ էության, պետք է իր վրա վերցներ: Արդյունքում, թողնելով ջալալիներին և պաշտոնական Ստամբուլին հոշոտելու միմյանց, Աբբաս I Մեծը նույն այս ժամանակ ձեռնամուխ եղավ, ըստ էության, արդեն թիկունքում մնացած օսմանյան ամրացված կետերի ոչնչացմանը:

Որպես հետևանք, 1606 թվականի ամռանը Քեյխոսրո Օսմանիշվիլու գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 100), ինչպես նաև Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեցին Դերբենդ ամրոցի շրջակայքը և նահանջեցին¹⁰: Դրանից հետո, քիչ թե շատ հնազանդեցնելով լեռնականներին, պաշտոնական Սպահանը ձեռնամուխ եղավ Աղվանքի կենտրոնական քաղաքի գրավմանը, որն ինքն իր հետ պետք է վերջինիս վերադարձներ ողջ Աղվանքի տարածքը:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

¹ Ազարիա Սասնեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»: Երեմիա Զյուլյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 12; Ավետիք Տիգրանակերտցի «Փիրք պատմության»:

² Ազարիա Սասնեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»: Երեմիա Զյուլյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 12; Ավետիք Տիգրանակերտցի «Փիրք պատմության»:

³ Ազարիա Սասնեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»:

⁴ Ազարիա Սասնեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»:

⁵ Ազարիա Սասնեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»:

⁶ Ազարիա Սասնեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»:

⁷ Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 7:

⁸ Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 7; Անանուն Արարատցի «Ժամանակագրություն»: Աղամ Օլեարիուս «Ճանապարհորդություն Մոսկովիա և Պարսկաստան», գիրք 5, գլուխ 30:

⁹ Անանուն Արարատցի «Ժամանակագրություն»:

¹⁰ Խաչատուր Խիզանցի «Հիշատակարան 1606 թվականի»: Խաչատուր Խիզանցի «Հիշատակարան 1607 թվականի»: Զրիստոփոր Երեց «Հիշատակարան 1607 թվականի»: Ազարիա Սասնեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»: Անանուն «Հիշատակարան 1612 թվականի»: Եսայի Հասան-Ջալալյան «Համառոտ պատմություն Աղվանից աշխարհի», գլուխ 2; Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթի և Հերթի կյանքը»: Իսթանդուլ Մուլաի «Աբբասի պատմությունը»:

Աբբաս I Մեծի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 50.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 50, այդ թվում Ղառչաղա խան Յայը) պաշարեցին քաղաքը Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 4.000) ու քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 40):

I փուլ – Հունվարի սկզբից մինչև հունիսի երկրորդ կես Սեֆյանների շահության բանակը, պայթեցնելով ու հրետակոծելով պարիսպները, աստիճանաբար մոտեցավ հակառակորդի դիրքերին՝ միաժամանակ հետ մղելով վերջինիս ակտիվ արտագրոհները և ընթացքում, օգտվելով տեղական բնակչության ապստամբությունից, առանց լուրջ մարտերի զբաղեցնելով Բաբուն ու Դերբենդ ամրոցը:

II փուլ – Հունիսի 27-ին պաշարողական շրջաններից մեկի հրամանատար Ղառչաղա խան Յայի ռազմիկները անակնկալ գրոհով տիրեցին քաղաքի աշտարակներից մեկին, որից հետո հարձակման անցավ նաև մնացած բանակը և գրավեց քաղաքը:

III փուլ – Օսմանյան կայազորի մնացորդը պատսպարվեց քաղաքի միջնաբերդում, սակայն հունիսի 27-ին դադարեցրեց դիմադրությունը և հանձնվեց:

Հայերը կորցրին մոտ 5, դաշնակիցը՝ մոտ 3.000, թշնամին՝ 3.000 զինվոր:

Արևելքում սկիզբ առած բառը, որին պաշտոնական Ստամբուլը սկզբում մատների արանքով էր նայում, հաշվի առնելով հետագա տարիների ահագնացող բնույթը, ինչպես նաև իր իսկ կրած ռազմական անհաջողությունները, ի վերջո ստիպեց վերջինիս վճռական միջոցառումների դիմել: Արդյունքում, մասնավորապես, 1606 թվականի նոյեմբերի 11-ին բալկանյան ճակատում հաշտություն կնքվեց, որից հետո Ահմեդ I-ը, Սեֆյաններին վճռական հարված հասցնելու մտայնությամբ, սկսեց իրար բերել սեփական բանակային ուժերը: Այս գործընթացը, սակայն, որոշակի ժամանակ խլեց, իսկ այդ ընթացքում վիճակը շարունակեց ծանրանալ:

1607 թվականի փետրվարին Գեղարքունիքի ճ-մ-ում ջալալիները (մոտ 8.000) հաղթեցին Չարինակ Մելիք-Շահնազարյանի բանակին (մոտ 2.500), որից հետո ասպատակեցին Գեղարքունիքը²: 1607 թվականի մարտին Աբուլեսֆի գլխավորած ջալալիները (մոտ 3.000) ասպատակեցին Խնուսի շրջակայքը³, սակայն 1606 թվականի նույն մարտին Էրզրումի ճ-մ-ում Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) հաղթեց Աբուլեսֆի գլխավորած ջալալիներին (մոտ 3.000), ընդ որում Աբուլեսֆը սպանվեց⁴: Այս առումով հետաքրքիր է նշել, որ ջալալիները խնդիրներ ունեին նաև քրդերի հետ:

1607 թվականի ապրիլին Իբրահիմ-բեկի գլխավորած ջալալիները (3.000) ասպատակեցին Մուշի շրջակայքը⁵, որից հետո 1607 թվականի ապրիլին Մուշի ճ-մ-ում հաղթեցին Շարաֆի գլխավորությամբ Բաղեշից առաջխաղացած Բոհթանի էմիրության բանակին (մոտ 3.000)⁶, իսկ 1607 թվականի մայիսին էլ Մուշի ճ-մ-ում նոր հաղթանակ տարան վերջինիս նկատմամբ⁷: 1607 թվականի մայիսի 17-ից մինչև հուլիսի 5-ը Իբրահիմ-բեկի գլխավորությամբ Տարոնից առաջխաղացած ջալալիները (մոտ 5.000) ասպատակեցին Էրզրումի շրջակայքը⁸, իսկ արդեն 1607 թվականի օգոստոսին էլ նրանք ոտնատակ տվեցին Երևանի շրջակայքը⁹: Դրանից հետո

¹ Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4; Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»; Զյաթիբ Զելեբի «Պատմություն», հատոր 1; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 8, 56; Չաբարիա Քանաքեռցի «Յայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 12; Անանուն Արարատցի «Ժամանակագրություն»; Խաչատուր Խիզանցի «Հիշատակարան 1606 թվականի»; Խաչատուր Խիզանցի «Հիշատակարան 1607 թվականի»; Զրիստոփոր Երեց «Հիշատակարան 1607 թվականի»; Վարդան Եպիսկոպոս «Հիշատակարան 1608 թվականի»; Դավիթ Գեղամցի «Հիշատակարան 1610 թվականի»; Ազարիա Սասնեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»; Անանուն «Հիշատակարան 1612 թվականի»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»; Հակոբ Կարնեցի «Ժամանակագրություն»; Եսայի Հասան-Ջալալյան «Համառոտ պատմություն Աղվանից աշխարհի», գլուխ 2; Մարտիրոս Դ՝Առաքել «Ժամանակագրություն»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»; Աղամ Օլեարիուս «Ճանապարհորդություն Մոսկովիա և Պարսկաստան», գիրք 5, գլուխ 30:

² Անանուն Արարատցի «Ժամանակագրություն»:

³ Ազարիա Սասնեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»:

⁴ Ազարիա Սասնեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»:

⁵ Ազարիա Սասնեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»:

⁶ Ազարիա Սասնեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»:

⁷ Ազարիա Սասնեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»:

⁸ Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56:

⁹ Ազարիա Սասնեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»; Անանուն Արարատցի «Ժամանակագրություն»:

1607 թվականի նույն օգոստոսին Իբրահիմ-բեկի գլխավորությամբ Երևանից առաջխաղացած ջալալիները (մոտ 10.000) ասպատակեցին Ախալցխայի շրջակայքը և Նահանջեցին Մուշ¹: 1607 թվականի սեպտեմբերին Մուշի ճ-մ-ում Իբրահիմ-բեկի գլխավորած ջալալիները (մոտ 4.000) հերթական անգամ հաղթեցին Շարաֆի գլխավորությամբ Բաղեշից առաջխաղացած Բոհթանի եմիրության բանակին (մոտ 5.000)², որից հետո 1607 թվականի սեպտեմբերին ոտնատակ տվեցին Մուշի շրջակայքը³: Ի վերջո, սակայն, 1607 թվականի սեպտեմբերին Մուշի ճ-մ-ում քաղաքի աշխարհագորը (մոտ 1.000) անակնկալ գիշերային հարվածով հաղթեց Իբրահիմ-բեկի գլխավորած ջալալիներին (500), ընդ որում Իբրահիմ-բեկը սպանվեց⁴:

1606 թվականի սեպտեմբերի 7-ին իր մահկանացուն կնքեց Զարթլիի թագավորության արքա Գեորգի XI-ը, որից հետո արքա հռչակվեց Նրա որդի, տասնչորսամյա Լուարսաբ II-ը (1606-1615): Նոր արքան, սակայն, ի տարբերություն իր փորձառու ու ռազմաշունչ նախնիների, մի թույլ, անփորձ և որոշակիորեն պարզամիտ անձնավորություն էր, ինչն իր հետ Զարթլիի թագավորության համար ծանր հետևանքներ էր բերելու, քանի որ վերջինիս դրությունը գնալով բարդանում էր: Իրոք, եթե պաշտոնական Ստամբուլն առայժմ պասիվ էր, ապա Աբբաս I Մեծը նույն այս ժամանակ արդեն իսկ տիրել էր Ադվանքին, լիովին իրեն էր ենթարկել Կախեթիի թագավորությունը և այս առումով սպասելի էր, որ հետագա հարվածը գալու էր հենց Զարթլիի թագավորության ուղղությամբ:

Արդեն 1607 թվականի օգոստոսի սկզբին Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 70.000) Լուարսաբ II-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակից (մոտ 15.000) ու Նրա կազմում գտնվող Չայ ռազմիկներից (մոտ 4.000) գրավեց Լոռի ամրոցը, Դմանիսը և Տփղիսը⁵, որից հետո, սակայն, հակառակորդի առաջխաղացումը բարեբախտաբար զոնե առժամանակ կանգ առավ: Սա, սակայն, միայն սկիզբն էր և հետագայում Նոր ու ավելի խոշոր հարվածներ էին լինելու:

Նույն այս ժամանակ օսմանյան տարածքներում ջալալիների ապստամբությունը դեռևս չարունակվում էր, ընդ որում այն իր մեջ ընդգրկում էր արդեն Նաև Ասորիքն ու Միջագետքը, երբ ջալալիների հիմնական մասն այստեղ արդեն կազմված էր արաբներից: Այս առումով հետաքրքիր է նշել, որ, շրջակա համատարած քաոսում, ըստ էության, չունենալով այլ ելք, ի վերջո ապստամբեց Նաև Բաղդադի օսմանյան կայսրը, թեև վերջինս թշնամական դիրքորոշում դրսևորեց Նաև այլ ջալալիների նկատմամբ՝ արդյունքում գործելով ինքնուրույն, սակայն փորձելով քաղաքն այնուհանդերձ պահել պաշտոնական Ստամբուլի տիրույթների շրջանակներում:

1607 թվականի հոկտեմբերին Միր-Մահմադի գլխավորությամբ մասերի բաժանված ջալալիները (20.000) ասպատակեցին Մարդինի, Մծբինի և Ամիդի շրջակայքը⁶, սակայն 1607 թվականի հոկտեմբերին Ամիդի ճ-մ-ում Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) հաղթեց Միր-Մահմադ գլխավորած ջալալիներին (մոտ 15.000), երբ Միր-Մահմադը գերվեց ու մահապատժին ենթարկվեց⁷: 1607 թվականի նոյեմբերից մինչև 1608 թվականի մարտ Շարաֆի եղբայր Միր-Ազդիի գլխավորությամբ մասերի բաժանված ջալալիները (մոտ 15.000) ասպատակեցին Յիսն-Քեֆի, Ամիդի, Մծբինի և Սղերդի շրջակայքը, ինչպես նաև Չայոց Միջագետքի արևելքը, Տարոնը ու Ադձնիքը⁸, երբ նույն այս ընթացքում Շարաֆի գլխավորած քրդերը բազում մանր ընդհարումներ ունեցան նույն այդ տարածքներում գործող ջալալիների հետ⁹: Չնայած այս ամենին, սակայն, 1608 թվականի մարտին Սղերդի ճ-մ-ում Շարաֆի գլխավորած Բոհթանի եմիրության բանակը (մոտ 5.000), մինչ այդ կեղծ խաղաղություն հաստատելով ձերբակալելով ու խեղդամահ անելով Միր-Ազդիին, անցավ հարձակման և հաղթեց քաղաքում ամրացած ջալալիներին (մոտ 5.000)¹⁰:

¹ Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 7:

² Ազարիա Սասնեցի «Յիշատակարան 1611 թվականի»:

³ Ազարիա Սասնեցի «Յիշատակարան 1611 թվականի»:

⁴ Ազարիա Սասնեցի «Յիշատակարան 1611 թվականի»:

⁵ Անանուն Արարատցի «Ժամանակագրություն»։ Քրիստոփոր Երեց «Յիշատակարան 1607 թվականի»։ Դավիթ Գեղամցի «Յիշատակարան 1610 թվականի»։ Ազարիա Սասնեցի «Յիշատակարան 1611 թվականի»։ Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4:

⁶ Ազարիա Սասնեցի «Յիշատակարան 1611 թվականի»:

Ավետիք Տիգրանակերտցի «Գիրք պատմության»:

⁷ Ազարիա Սասնեցի «Յիշատակարան 1611 թվականի»:

⁸ Ազարիա Սասնեցի «Յիշատակարան 1611 թվականի»:

⁹ Ազարիա Սասնեցի «Յիշատակարան 1611 թվականի»:

¹⁰ Ազարիա Սասնեցի «Յիշատակարան 1611 թվականի»:

1608 թվականի մարտին Ջանփոլադոլու գլխավորած ջալալիները (մոտ 30.000) ասպատակեցին Խառանի և Եդեսիայի շրջակայքը, ինչպես նաև Հայոց Միջագետքը, Հյուսիսային Միջագետքը ու Հյուսիսային Ասորիքը¹, ընդ որում 1608 թվականի ապրիլին նրանք հաղթեցին Ամիդի փաշայի գլխավորությամբ Ամիդից առաջխաղացած Օսմանյան սուլթանության բանակին²: 1608 թվականի ապրիլին Թավուլի գլխավորությամբ մասերի բաժանված ջալալիները (10.000) ասպատակեցին Կիլիկիան Ադանայի, Տարսուսի, Սիսի և Մարաշի շրջակայքը³, իսկ 1608 թվականի մայիսից մինչև հունիս էլ Եկեղյաց, Դարանաղի, Ադյուն ու Տևրիկ գավառները, Սեբաստիան, Տրապիզոն և Նրա շրջակայքը, ինչպես նաև Կապադովկիան ասպատակեցին արդեն Ջանփոլադոլու գլխավորությամբ Կիլիկիայից նահանջած ու մասերի բաժանված ջալալիները (մոտ 20.000): Այն բանից հետո, սակայն, երբ Ջանփոլադոլին բանակցություններ սկսեց և դադարեցեց ապստամբությունը, վերջինիս հրամանի տակ գտնվող ջալալիները ցրվեցին⁴: Արդյունքում՝ Ջանփոլադոլին ստացավ Բոսնիայի Բուդում սանջակի ղեկավարությունը, սակայն շուտով, մեղադրվելով պետական դավաճանության մեջ, մահապատժի ենթարկվեց:

1608 թվականի հուլիսի 30-ից օգոստոսի 1-ը Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 40.000) ասպատակեց Էրզրումի շրջակայքը և նահանջեց⁵: Նույն այս ժամանակ, սակայն, ջալալիների դեմ ի վերջո սկսեց գործել մինչ այդ սուլթանական ծառայության մեջ աչքի ընկած Մուրադ փաշան, որը, պայմանավորված ջալալիների ապստամբության հետ կապված իրադարձություններով, շուտով ստանալու էր «Գերեզմանափորը» մականունը:

Արդեն 1608 թվականի օգոստոսի 16-ին Պլասթայի ճ-մ-ում (= Ալաջա-չայի ճ-մ) Մուրադ փաշայի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության և Ղրիմի խանության միացյալ բանակը (մոտ 150.000) հաղթեց Քալանդարոլլիի գլխավորած ջալալիներին (մոտ 30.000), որոնց մնացորդները նույն Քալանդարոլլու գլխավորությամբ անցան Սեֆյանների շահության տարածք⁶: Այսպիսով՝ իր առաջին քայլը Մուրադ փաշան հաջող կատարեց, սակայն սա դեռ միայն սկիզբն էր:

1608 թվականի աշնանը ջալալիները (մոտ 20.000) ասպատակեցին Խարբերդի և Բալուի շրջակայքը ու հեռացան⁷, սակայն 1608 թվականի արդեն նույն աշնանը Էրզրումի ճ-մ-ում Մուրադ փաշայի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 30.000) գլխովին ջախջախեց Թավուլի գլխավորած ջալալիներին (15.000), որոնց մնացորդները Թավուլի հետ միասին անցան Սեֆյանների շահության տարածք⁸: Դրանից կարճ ժամանակ անց Մուրադ փաշան հարվածեց արդեն Տարոնին՝ ոչնչացնելով ջալալիների ցրված ուժերը⁹: 1608 թվականի նույն աշնանը կառավարական բանակը հարված հասցրեց նաև Բաբերդին և Նրա շրջակայքին՝ կրկին ոչնչացնելով ջալալիների ցրված ուժերը¹⁰, իսկ հետո էլ սկսեց նույն կերպ գործել արդեն նաև Անի-Կեմախ ամրոցի շրջակայքում¹¹:

Բոլոր այս գործողությունների ժամանակ Մուրադ փաշան գործում էր վճռական, սակայն նաև խիստ դաժան մեթոդներով՝ կիրառելով մասսայական մահապատիժներ ու ապստամբների դիակները թաղելով ոչ միայն լայնատարած եղբայրական գերեզմաններում, որոնք, թեև նախապես պատրաստված էին, բայց այնուհանդերձ ի վերջո չհերիքեցին, այլև նույնիսկ՝ ջրհորներում, փոսերում և այլ իջվածքներում: Այսպես թե այնպես, սակայն Մուրադ փաշայի գործունեությունը, որն իր հետ մեծ արյուն բերեց, ծանր հարված հասցրեց ջալալիներին և նրանց ապստամբությունը արդյունքում ճնշվեց, երբ «Գերեզմանափորը», փաստորեն, այնուհանդերձ արդյունավետ եղավ:

¹ Ազարիա Սասնեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Երեմիա Զյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 12; Ավետիք Տիգրանակերտցի «Գիրք պատմության»:

² Ազարիա Սասնեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»:

³ Սրապիոն Բաբերդցի «Հիշատակարան 1608 թվականի»:

⁴ Սրապիոն Բաբերդցի «Հիշատակարան 1608 թվականի»:

⁵ Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56:

⁶ Երեմիա Զյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 13; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»:

⁷ Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56:

⁸ Երեմիա Զյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 13; Սրապիոն Բաբերդցի «Հիշատակարան 1608 թվականի»; Անանուն «Հիշատակարան 1608 թվականի»; Գրիգոր Կոլոնիացի «Հիշատակարան 1609 թվականի»:

⁹ Սրապիոն Բաբերդցի «Հիշատակարան 1608 թվականի»; Գրիգոր Կոլոնիացի «Հիշատակարան 1609 թվականի»:

¹⁰ Սրապիոն Բաբերդցի «Հիշատակարան 1608 թվականի»; Գրիգոր Կոլոնիացի «Հիշատակարան 1609 թվականի»: Գրիգոր Դարանաղի «Ժամանակագրություն»:

¹¹ Գրիգոր Դարանաղի «Ժամանակագրություն»:

1609 թվականի գարնանը Սեֆյանների շահության բանակը և Քալանդարօղլու գլխավորած ջալալիները (մոտ 20.000) Շամբոյանների էմիրության բանակից (մոտ 1.000) գրավեցին Ուրմիան (= Դումդում)¹: Իր հերթին, 1609 թվականի գարնանը Կիպրոսի ծովամարտում Խալիլ փաշա Յայի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության նավատորմը (մոտ 50 նավ) հաղթեց Յիվանդախնամների օրդենի նավատորմին (մոտ 50 նավ)²: Շուտով, սակայն, խոշոր իրադարձություններ սկսեցին զարգանալ Լուարսաբ II-ի տիրույթներում:

Իրոք, նույն այս ժամանակ Մուրադ փաշան, ցանկանալով հարված հասցնել նաև Միջագետքում գործող ջալալիներին, որպես իրեն դաշնակից գործող Ղրիմի խանության բանակն ուղղեց այս կողմ: Արդյունքում՝ Միջագետքը հանդարտվեց, իսկ Բաղդադի օսմանյան կայազորն էլ առանց որևէ դիմադրության վերահաստատեց իր հպատակությունը պաշտոնական Ստամբուլին: Ավարտելով իրենց գործունեությունը հարավում՝ Ղրիմի թաթարները ուղղություն վերցին դեպի հյուսիս:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1609 հունիսի 16-17 – Նախադուռի ճ-մ (= Տաշխաբարիի ճ-մ, Բվիշխեթիի ճ-մ)³

Ղրիմի խանության բանակը (40.000), ջալալիներից Բաղդադը հետ գրավելուց հետո ցանկանալով Ղրիմ վերադառնալ կարճ ճանապարհով, Ֆարիադ-փաշայի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության բանակի (20.000) ուղեկցությամբ շարժվեց դեպի հյուսիս և առաջացավ մինչև Եփրատի ակունքները, որից հետո արդեն, ասպատակելով շրջակայքը, Տալե-Կոպրաք երթուղով ներխուժեց Զարթլիի թագավորության տարածք: Միայն վերջին պահին տեղեկանալով թշնամու առաջխաղացման մասին՝ Լուարսաբ II-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (10.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (3.000) շարժվեցին թագավորության տարածքում խորացող հակառակորդի հետքերով: Իր հերթին թշնամին, շնորհիվ մի երեցի ջանքերի, որին գերել էին և ստիպել որպես ուղեկից ծառայել, որոշ ժամանակ մոլորվեց: Ի վերջո, սակայն, երեցի արարքը բացահայտվեց, նրան սպանեցին, որից հետո թշնամու բանակը սկսեց շարժվել Գորիի ուղղությամբ: Ստացվեց այնպես, սակայն, որ արդեն Գորիի մոտակայքում մի հայ քահանա տեսավ թշնամու առաջխաղացող բանակը և տեղական իշխանություններին տեղյակ պահեց այդ մասին, որից հետո կամուրջը Կուրի վրա քանդեցին և փակեցին թշնամու ուղին դեպի հյուսիս: Այս պայմաններում Ֆարիադ փաշայի բանակը, տեղեկանալով իր հետքերով շարժվող Լուարսաբ II-ի բանակի մասին, ինչպես նաև պարզելով, որ Զարթլիի թագավորության մեկ այլ բանակ մոտեցել է գետի հյուսիսային ափին, շարժվեց դեպի Սուրամի՝ առժամանակ չկողմնորոշվելով հետագա գործողություններում:

I փուլ – Յունիսի 16-ին Զարթլիի թագավորության բանակի մի մասը անակնկալ հարձակվեց Օսմանյան սուլթանության բանակի վրա և թեժ մարտում գլխովին ջախջախեց վերջինիս, ընդ որում մարտում ընկավ նաև Ֆարիադ փաշան: Միաժամանակ, սակայն, Ղրիմի խանության բանակը Սուրամիի մոտակայքում այնուհանդերձ կարողացավ անցնել գետի հյուսիսային ափ՝ իր հետևից ավերելով կամուրջը: Երեկոյան Լուարսաբ II-ի բանակը հարավից մոտեցավ Կուր գետին և, աստիճանաբար խոշոր համալրումներ ստանալով, նույն գիշեր էլ մեկ այլ վայրում իր հերթին առանց կամրջի անցավ գետի հյուսիսային ափ:

II փուլ – Յունիսի 17-ի առավոտյան Զարթլիի թագավորության բանակը մարտակարգ ընդունեց: Յետևակ հրացանակիրները տեղակայվեցին խորը խանդակով պաշտպանված ամուր դիրքերում, որից հետո, անցնելով հեծելազորային հարձակման, քրիստոնյաները հրապուրեցին թշնամու ուժերին հրացանակիրների հարվածի տակ: Մարտը տևեց մինչև օրվա երկրորդ կես և արդյունքում թշնամու բանակը ի վերջո գլխովին ջախջախվեց:

¹ Այս մասին հայտնում է Իսկանդեր Մունշին:

² Այս իրադարձության սկզբնաղբյուրները չեն նշվել՝ ելնելով Օսմանյան սուլթանության բանակում ոչ հարկադիր ծառայած և իսլամ ընդունած հայերի հետ կապված իրադարձությունները լուսաբանելու իմ որդեգրած դիրքորոշումից:

³ Անանուն «Լուարսաբ արքայի նահատակությունը», մաս 3; Զարթլիս-Ցիվլերեա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 120:

III փուլ – Զարթիկի թագավորության բանակը հետապնդեց թշնամու մնացորդներին և ոչնչացրեց:

Հայերը կորցրին մոտ 800, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 45.000 զինվոր:

Մուրադ փաշայի եռանդուն գործունեությունը, որը բառի ուղիղ և փոխաբերական իմաստով ուղղակի թաղեց ջալալիներին, պաշտոնական Ստամբուլի համար ի վերջո հնարավորություն ապահովեց հասցնել երկար սպասված հարվածը արևելյան ուղղությամբ: Արդյունքում, մի կողմ թողնելով 1578 թվականի դանդաղ, բայց ավելի հիմնավոր ռազմավարությունը, օսմանյան ռազմական մեքենան, ինչպես չորս տարի առաջ էր արել, ուղղակի հզոր հարված հասցրեց դեպի արևելք: Որպես հետևանք այս ամենի՝ 1609 թվականի նոյեմբերից մինչև 1610 թվականի փետրվար Մուրադ փաշայի գլխավորությամբ Երզրում-Բասեն-Բագրևանդ-Մասյացոտն-Արագածոտն-Ոստան Հայոց երթուղով ներխուժած Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 150.000) Սեֆյանների շահության բանակից (12.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 500) պաշարեց Երևանը, սակայն, չկարողանալով գրավել այն, ասպատակելով առաջացավ Արած-Ուրծաձոր-Նախիջևան-Գողթն-Մարանդ-Թավրիզ երթուղով, որից հետո նահանջեց Թավրիզ-Մարանդ-Գողթն-Նախիջևան-Ուրծաձոր-Արած-Ոստան Հայոց-Արագածոտն-Մասյացոտն-Բագրևանդ-Երզրում երթուղով՝ զգալի կորուստներ կրելով սկիզբ առած ցրտերից¹: Այսպիսով՝ օսմանյան ռազմական մեքենան փաստորեն հասցրեց իր հզոր, բայց արդյունքում, ինչպես և սպասելի էր, անհետևանք մնացած հարվածներից ևս մեկը, որին հետևեց Սեֆյանների ռազմական մեքենայի հակահարձակումը:

1610 թվականի հուլիսի 30-ից մինչև օգոստոսի 3-ը Երզրումի ճ-մ-ում Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) հետ մղեց Սեֆյանների շահության բանակին (մոտ 30.000)²: Ստեղծված պայմաններում կողմերը սկիզբ դրեցին բանակցություններին: Այս առումով հարկ է նշել, որ հաշտության ձգտել պաշտոնական Ստամբուլին ամեն ինչից զատ ստիպեց նաև դաժան, սակայն տաղանդավոր Մուրադ փաշայի մահը, որը կյանքից հեռացավ 1611 թվականի սեպտեմբերի 6-ին, իսկ այլ հարմար զորավար էլ այդ պահին չկար: Արդյունքում՝ 1612 թվականի նոյեմբերի 20-ին կնքվեց պաշտոնական Սպահանի հավանությանն արժանացած Նախնական մի զինադադար, որը հետագայում պետք է հաստատվեր պաշտոնական Ստամբուլի կողմից: Հաստատումը, սակայն, արդյունքում չեղավ, թեև ընդհանուր առմամբ խաղաղ դրություն հաստատվեց և ռազմական գործողությունները վերսկսվեցին սրանից միայն մի քանի տարի անց:

1614 թվականի գարնանը Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 15.000) ասպատակեց Տարոնը և նահանջեց³: Պատերազմական լայնածավալ գործողությունների, սակայն, այս հարվածը չբերեց:

1614 թվականի նույն գարնանը Խալիլ փաշա Հայի գլխավորությամբ ավիանում իրականացրած Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց Մալթան և նահանջեց⁴, իսկ հետո էլ՝ կրկին 1614 թվականի գարնանը, Խալիլ փաշա Հայը ասպատակեց Ալժիրի և Թունիսի փաշայությունների տարածքը՝ վերացնելով տեղերում տիրող ապստամբական տրամադրությունները⁵: 1614 թվականի ամռանը Խալիլ փաշա Հայի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց նաև Պելոպոնեսը՝ վերացնելով նաև այստեղ տիրող ապստամբական տրամադրությունները⁶: Եվ վերջապես 1615 թվականի ապրիլի 17-ին Կալաբրիայի ծովամարտում Խալիլ փաշա Հայի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության

¹ Զյաթիբ Զեյնի «Պատմություն», հատոր 1; Իբրահիմ Փեյլի «Պատմություն»; Իսթանբուլ Մուսնի «Աբբասի պատմությունը»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56; Երեմիա Զյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 13; Անանուն «Հիշատակարան 1612 թվականի»; Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»; Իսահակ Վարդապետ «ժամանակագրություն»; Ադամ Օլեարիուս «Ճանապարհորդություն Մոսկովիա և Պարսկաստան», գիրք 5, գլուխ 30: Այս մասին առավել մանրամասն տեղեկացնում է Մուստաֆա Նայիման իր «Պատմություն» աշխատությունում:

² Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56: Այս մասին առավել մանրամասն տեղեկացնում է Մուստաֆա Նայիման իր «Պատմություն» աշխատությունում:

³ Անանուն «Հիշատակարան 1614 թվականի»; Գրիգոր Կոլոնիացի «Հիշատակարան 1609 թվականի»:

⁴ Երեմիա Զյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 13:

⁵ Այս իրադարձության սկզբնաղբյուրները չեն նշվել՝ ելնելով Օսմանյան սուլթանության բանակում ոչ հարկադիր ծառայած և իսլամ ընդունած հայերի հետ կապված իրադարձությունները լուսաբանելու իմ որդեգրած դիրքորոշումից:

⁶ Այս իրադարձության սկզբնաղբյուրները չեն նշվել՝ ելնելով Օսմանյան սուլթանության բանակում ոչ հարկադիր ծառայած և իսլամ ընդունած հայերի հետ կապված իրադարձությունները լուսաբանելու իմ որդեգրած դիրքորոշումից:

Նավատորմը (մոտ 5 նավ) հաղթեց Իսպանական թագավորության նավատորմին (մոտ 5 նավ)¹: Նույն այս ժամանակ, սակայն, Մերձավոր Արևելքում կրկին խոշոր իրադարձություններ էին հասունանում:

Իրոք, քիչ թե շատ կարգավորելով հարաբերությունները պաշտոնական Ստամբուլի հետ, Աբբաս I Մեծն ի վերջո անդրադարձ կատարեց արդեն նաև Զարթլիի թագավորությանը, որի գլխին կանգնած անփորձ Լուարսաբ II-ի առկայությունը միայն մեծացնում էր շահական ախորժակն և հավակնությունները: Արդեն 1612 թվականին Ղազախի ճ-մ-ում Լուարսաբ II-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 2.000) անակնկալ հարձակումով հաղթեցին քոչվոր թուրքմեններին (մոտ 5.000), սակայն սա միայն սկիզբն էր²:

Արդյունքում՝ 1614 թվականի աշնանից մինչև 1615 թվականի գարուն Աբբաս I Մեծի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 120.000) ասպատակեց Գուգարքը, ինչպես նաև Զարթլիի և Կախեթիի թագավորությունների մնացած տարածքները՝ առանց լուրջ մարտերի Զարթլիի ու Կախեթիի թագավորություններին ստիպելով ընդունել Սեֆյանների շահության գերիշխանությունը³: Դրանից հետո, գրաված տարածքներում թողնելով խոշոր մի բանակ (15.000), Սեֆյանների շահության հիմնական բանակը խաղաղ բնակիչներից կազմված հսկայական քանակի գերիների հետ միասին նահանջեց: Իր հերթին, Իմերեթիայի թագավորության արքա, 1605 թվականի սկզբին Ռուստամի մահից հետո նրան հաջորդած վերջինիս եղբայր Գեորգի II-ի (1605-1639) մոտ ապաստանած, սակայն հետագայում Աբբաս I Մեծի խոստումների հավատացած, վերադարձած և պատվավոր հյուրի, բայց փաստացի գերու կարգավիճակում հայտնված Զարթլիի թագավորության արքա Լուարսաբ II-ը ի վերջո հեռացվեց երկրից ու սպանվեց: Այս առումով հետաքրքիր է նշել, որ, եթե Լուարսաբ II-ը, չնայած իր մոտիկների և նույնիսկ Թեյմուրազ I-ի պնդումներին, հավատաց պաշտոնական Սպահանի երաշխիքներին ու հետագայում դրա համար կյանքով հատուցեց, ապա անհամեմատ ավելի փորձառու նույն Թեյմուրազ I-ը չներկայացավ Աբբաս I Մեծին:

Այսպիսով, ըստ Էության, փրկելով իր կյանքը, մեր կողմից նկարագրվող իրադարձություններից հետո Թեյմուրազ I-ը օգնություն ձեռք բերելու նպատակով Իմերեթիայի թագավորությունից անցավ Օսմանյան սուլթանություն՝ ուղղություն բռնելով դեպի Ստամբուլ: Ինչ վերաբերում է Զարթլիի թագավորությանը, ապա Լուարսաբ II-ի մահից հետո Զարթլիի թագավորության արքա հռչակվեց Դավիթ IX-ի որդի Բագրատ V-ը (1615-1618), որը, սակայն, որևէ ինքնուրույն նշանակություն չունեւ և, ըստ Էության, հանդիսանում էր պաշտոնական Սպահանի ընդամենը միայն դրածոն: Եվ վերջապես հարկ է ավելացնել նաև, որ նույն այս ժամանակ Սամցխեի աթաբեկությունը, սկսած դեռևս 1590 թվականից, ըստ Էության, արդեն լիովին ենթարկված էր Օսմանյան սուլթանությանը, երբ Դեդիսմեդին արդեն վաղուց չկար, իսկ Մանուչար Ջակելին էլ իր վերջին օրերն էր ապրում: Վրաստանի համար ծանր հենց այս օրերին էլ, սակայն, Մանուչարը մահացավ և նրան փոխարինեց որդին՝ Մանուչար Ջակելին (1614-1625), որն իր հերթին ևս արդեն շատ քիչ իրական իշխանություն ուներ:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

¹ Այս իրադարձության սկզբնաղբյուրները չեն նշվել՝ ելնելով Օսմանյան սուլթանության բանակում ոչ հարկադիր ծառայած և իսլամ ընդունած հայերի հետ կապված իրադարձությունները լուսաբանելու իմ որոշեցրած դիրքորոշումից:

² Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 120:

³ Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 11, 56; Չաբարիա Զանաբեռցի «Հայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 16; Փարսաղան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 42, 43; Անանուն «Լուարսաբ արքայի նահատակությունը», մաս 5; Զարթլիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթիի և Յերթի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 120; Ադամ Օլեարիուս «Ճանապարհորդություն Մոսկովիա և Պարսկաստան», գիրք 5, գլուխ 30; Արիստակես Եպիսկոպոս «Հիշատակարան 1615 թվականի»; Անանուն «Հիշատակարան 1615 թվականի»; Հայրապետ Երեց «Հիշատակարան 1615 թվականի»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Գրիգոր Կամախեցի «Ժամանակագրություն»; Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»; Մարտիրոս Դ՝Առաքել «Ժամանակագրություն»; Մկրտիչ Աբեղա «Ժամանակագրություն»; Մուստաֆա Նայիմա «Պատմություն»; Իսթանդեմ Մուևի «Աբբասի պատմությունը»:

Թեյմուրազ I-ի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (500) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 100), Ախմեդ I-ի հետ ունեցած անհաջող բանակցություններից հետո լքեցին Կոստանդնուպոլիսը և ուղղություն բռնեցին դեպի Օլթի։ Այդ ընթացքում Երևանից առաջխաղացած Սեֆյանների շահության բանակն իր հերթին, նպատակ ունենալով գերել Թեյմուրազ I-ի կնոջը, սկսեց (մոտ 1.000) մոտենալ քաղաքին։

I փուլ – Կախեթի թագավորության բանակը բազմում անգամներ ընդհարվեց իր առաջխաղացումը կասեցնել փորձող Օսմանյան սուլթանության բանակների (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) հետ, սակայն բոլոր մարտերում առավելությունը մնաց Թեյմուրազ I-ի կողմը, որը ի վերջո հասավ Օլթի։

II փուլ – Նախորդ իրադարձությունների հետ միաժամանակ Սեֆյանների շահության բանակը անակնկալ հարձակվեց Օլթիի մոտ գտնվող այգիներում տեղակայված Թեյմուրազ I-ի կնոջ շքախմբի վրա, սակայն վերջինիս հաջողվեց մարտերով պոկվել հակառակորդից և ապաստանել քաղաքի միջնաբերդում։

III փուլ – Սեֆյանների շահության բանակը պաշարեց միջնաբերդը և անցավ գրոհի։

IV փուլ – Կախեթի թագավորության բանակը անակնկալ հարձակվեց Սեֆյանների շահության բանակի վրա և պարտության ու փախուստի մատնեց վերջինիս։

Հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցները՝ մոտ 50, Սեֆյանների շահության բանակը՝ մոտ 500, Օսմանյան սուլթանության բանակը՝ մոտ 500 զինվոր։

Այսպիսով՝ գրեթե հազար տարվա կրկնությամբ Թեյմուրազ I-ը փաստորեն արեց այն, ինչ իր ժամանակին արել էր Ատատ Խորխոռունին։ Այս ամենը, սակայն վճռական հետևանքներ, այսպես թե այնպես, չունեցավ։

1615 թվականի սեպտեմբերի 15-ին Ցիցիմուրի գետի ճ-մ-ում (Արևելյան Վրաստան, Արագվի գետի հովտում) Թեյմուրազ I-ի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (5.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000), բանակցությունների պատրվակով բթացնելով հակառակորդի զգոնությունը, անակնկալ հարձակումով հաղթեցին Սեֆյանների շահության բանակին (15.000)²։ Շուտով, սակայն, Վրաստանի ուղղությամբ հետևեց պաշտոնական Սպահանի նոր և ավելի ծանր հարվածը։

1615 թվականի աշնանից մինչև 1616 թվականի գարուն Աբբաս I Մեծի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 120.000) ասպատակեց Գուգարքը, ինչպես նաև Զարթլիի և Կախեթի թագավորությունների մնացած տարածքները³։ Այս ծանր իրադարձությունների ժամանակ, հերթական անգամ հնարավորություն չունենալով մնալ սեփական թագավորությունում, Թեյմուրազ I-ը հետ քաշվեց դեպի արևմուտք։ 1616 թվականի հունվարին, սակայն, Օլթիի ճ-մ-ում Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 300) անակնկալ հարձակումով հաղթեցին Ամիրգունա խանի գլխավորությամբ շրջակայքն ասպատակած և նահանջած Երևանի խանության բանակին (մոտ 3.000)⁴։ Արդյունքում, սակայն Կախեթի թագավորություն ի վերջո ընդունեց Սեֆյանների շահության գերիշխանությունը։

Այսպիսով՝ երիտասարդ և անփորձ արքայի առկայությունը մոտակա հեռանկարում Աբբաս I Մեծին, կարծես թե, մեծ օգուտ տվեց, ի դեմս հսկայական ավարի, մեծաքանակ գերիների,

¹ Փարսադան Գորգիջանի՝ «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 44, 45; Զարթլիս-Ցիտվերթա», Ամանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների»։ «Նոր Զարթլիս-Ցիտվերթա», Բերիա Եզնատաշվիլի «Ժամանակագրություն»։ Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթի և Հերթի կյանքը»։

² Փարսադան Գորգիջանի՝ «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 45-47; Զարթլիս-Ցիտվերթա», Ամանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների»։ Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթի և Հերթի կյանքը»։ Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»։ Ադամ Օլեարիուս «Ճանապարհորդություն Մոսկովիա և Պարսկաստան», գիրք 5, գլուխ 30։

³ Չաբարիա Զանաբեռցի «Հայոց պատմություն» գիրք 2, գլուխ 47; Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթի և Հերթի կյանքը»։ Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»։ Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»։ Ադամ Օլեարիուս «Ճանապարհորդություն Մոսկովիա և Պարսկաստան», գիրք 5, գլուխ 30; Ամանուն «Թաթարների դուրս գալը»։ Իսահակ Վարդապետ «Ժամանակագրություն»։ Մկրտիչ Աբեղա «Ժամանակագրություն»։

⁴ Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթի և Հերթի կյանքը»։

ինչպես նաև Զարթիկի ու Կախերի թագավորությունների կիսանվաճման, սակայն ավելի հեռավոր և նույնիսկ ռազմավարական մակարդակում այս ամենի արդյունքում պաշտոնական Սպահանը այնուհանդերձ լուրջ կորուստներ կրեց, իսկ ողջ գաղափարն ինքն էլ վերջին հաշվով իրենից Աբբաս I Մեծի կողմից թույլ տված քաղաքական խոշոր մի սխալ ներկայացրեց: Վերևում արդեն նշվեց, որ տեղական ուժերը, մանավանդ պաշտոնական Ստամբուլի կողմից տարածաշրջանում կյանքի կոչվող գոռոզ և անհանդուրժող քաղաքականության ֆոնին, մինչ այս գրեթե առանց բացառությամբ գերադասում էին պաշտոնական Սպահանի մեղմ տոնայնությունն ու Աբբաս I Մեծի սիրալիրությունները: Ահա հենց այս մակարդակում էր գտնվում սխալը:

Իրոք, դեռևս հայերն իրենք էին մեծ հույսեր դրել Աբբաս I Մեծի վրա և դրա ապացույցը փառահեղ այն ընդունելությունն էր, որ նրանք ցույց տվեցին շահին Ջուղայում, սակայն նաև նույն հայերն էին, որ հենց հաջորդ իսկ տարի դառն հիասթափություն ապրեցին, ի դեմս հայտնի բռնագաղթի: Եվ այսպես, մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում Աբբաս I Մեծն, ըստ էության, արդեն կորցրել էր հայերի աջակցությունը, սակայն, հարված հասցնելով վրացիներին, շահը արդեն զրկվեց նաև ողջ այն աջակցությունից, որը պաշտոնական Սպահանը մինչ այդ մեծապես վայելում էր նաև վրացական պետական միավորների կողմից: Արդյունքում, կորցնելով մինչ այդ լայնորեն քարոզվող «ազատարար և բարի տիրակալի» կերպարը, հենց վրացական պետական միավորներին հասցվող հարվածի հետ միասին էր նաև, որ Սեֆյանների շահությունը վերջնականապես կորցրեց տեղական ուժերի աջակցությունը՝ տեղացիների ընկալումներում սկզբունքորեն իջնելով Օսմանյան սուլթանության մակարդակին և փաստորեն զրկվելով իր կարևորագույն հաղթաթղթերից մեկից, ի դեմս տեղացիների աջակցության: Այս կապակցությամբ ավելորդ չէ նշել, որ դրսևորված վերաբերմունքում որևէ տարբերություն չեղավ նաև քրդերի պարագայում, որոնք ևս հսկայական հիասթափություն ապրեցին՝ կապված արդեն սեփական իրավունքների ոտնահարումների հետ:

1616 թվականի ամռանը ջալալիները (մոտ 10.000) Չեյթունի իշխանության բանակից (մոտ 2.000) գրավեցին Չեյթունը և, թալանելով քաղաքը, նահանջեցին¹: Նույն այս ժամանակ, սակայն, ինչպես աշխարհաքաղաքական մակարդակում 270-ական թվականների եղավ Օսթգոթական թագավորության և Հռոմեական կայսրության պարագայում, 1616 թվականին Չապորոժյան Սեչի բանակը (2.000, մոտ 100 նավակ) ասպատակեց Տրապիզոնը ու նրա շրջակայքը և խուսափելով Օսմանյան սուլթանության առաջխաղացող նավատորմից (մոտ 100 նավ), նահանջեց²: Այս ընթացքում իր հերթին, սակայն, հասունանում էր պաշտոնական Ստամբուլի հերթական հարվածն արևելյան ուղղությամբ:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1616 մայիսի 30 - դեկտեմբերի 5 - **Երևանի պաշտպանությունը**³

Ղարա-Մուհամմեդի գլխավորությամբ **Սեբաստիա-Էրզրում-Քասեն-Քազրևանդ-Մասյագոտն-Արագածոտն-Ոստան Հայոց** երթուղով արշաված Օսմանյան սուլթանության բանակը (100.000) պաշարեց քաղաքը Ամիրգուևա խանի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակից (մոտ 5.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 1.000):

I փուլ - Մայիսի 31-ից մինչև հունիսի 19-ը Օսմանյան սուլթանության բանակը ուժեղ հրետակոծության ենթարկեց քաղաքի ամրությունները՝ միաժամանակ նաև իրականացնելով պաշարողական լայնածավալ աշխատանքներ:

II փուլ - Հունիսի 20-ին Օսմանյան սուլթանության բանակը անցավ գրոհի, սակայն, չհասնելով որևէ հաջողության, կորուստներով հետ շարտվեց ելման դիրքեր:

¹ Սիմեոն Լեհացի «Ճանապարհային նշումներ», գլուխ 14:

² Երեմիա Զյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 13; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Անանուն Երուսաղեմի «Ժամանակագրություն»; Գրիգոր Կամախեցի «Ժամանակագրություն»; Ամիրաս Երզնկացի «Ժամանակագրություն»; Վարդան Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»:

³ Զյաթիբ Չելեբի «Պատմություն», հատոր 1; Զյաթիբ Չելեբի «Աշխարհի հայելի», գլուխ 39; Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»; Մուստաֆա Նայիմա «Պատմություն»; Իսթանդուլ Մուևի «Աբբասի պատմությունը»; Երեմիա Զյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 13; Գրիգոր Կամախեցի «Ժամանակագրություն»; Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Անանուն Երուսաղեմի «Ժամանակագրություն»; Իսահակ Վարդապետ «Ժամանակագրություն»; Սկրտիչ Աբեղա «Ժամանակագրություն»:

III փուլ – Յուդիսի սկզբին Վանից առաջխաղացած Սեֆյանների շահության բանակը (4.000) փորձեց մոտենալ քաղաքին, սակայն Օսմանյան սուլթանության բանակի վերջապահը (մոտ 2.000) դարանը գցեց և ծանր պարտության մատնեց վերջինիս, որը կորցրեց 1.500 ռազմիկ:

IV փուլ – Յուդիսի կեսից մինչև դեկտեմբերի սկիզբ Օսմանյան սուլթանության բանակը ուժեղ հրետակոծության ենթարկեց քաղաքի ամրությունները և միաժամանակ մի շարք գրոհներ իրականացրեց, սակայն, ի վերջո, հաշվի առնելով սկիզբ առնող ձմեռը, թողեց քաղաքի պաշարումն ու Ոստան Յայոց-Արագածոտն-Մասյացոտն-Բագրևանդ-Էրզրում-Սեբաստիա երթուղով նահանջեց՝ զգալի կորուստներ կրելով սկիզբ առած ցրտերից:

Յայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 500 թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր:

Այսպիսով՝ պաշտոնական Սպահանը հերթական անգամ հետ մղեց հակառակորդի հարվածը, որից հետո, համաձայն արդեն սեփական ռազմական դոկտրինայի, հակահարձակման ուղարկեց սեփական ուժերին: Արդյունքում՝ 1617 թվականի գարնանը Արագածոտն-Մասյացոտն-Բագրևանդ-Բասեն երթուղով արշաված Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 70.000) Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 100) պաշարեց Էրզրումը, սակայն, չկարողանալով այն գրավել, Բասեն-Բագրևանդ-Մասյացոտն-Արագածոտն երթուղով հետ քաշվեց¹: Իր հերթին, 1617 թվականի ամռանը Ղրիմի խանության բանակը (30.000) ասպատակեց Գանձակի, Նախիջևանի ու Թավրիզի շրջակայքը և նահանջեց²:

1617 թվականի նոյեմբերի 22-ին Ահմեդ I-ը մահացավ, ինչից հետո Օսմանյան սուլթանության սուլթան հռչակվեց Նրա եղբայր Մուստաֆա I-ը (1617-1618, 1622-1623), որը մտավոր հետամնաց էր: Վիճակն իրոք որ տարօրինակ տեսք էր ընդունում, ինչպես Յուսուֆինոս II-ի թագավորության վերջին տարիներին էր, երբ նորընծա սուլթանն ուղղակի զբաղված էր այն բանով, որ ողորմություն էր տալիս թոշուններին և ձկներին, ինչպես նաև քաշքշում էր իր պալատականների մորուքները: Արդյունքում՝ 1618 թվականի փետրվարի 26-ին Մուստաֆա I-ին հեռացրին գահից, որից հետո սուլթան հռչակվեց Ահմեդ I-ի տասնչորսամյա որդի Օսման II-ը (1618-1622): Յերթական այս սուլթանը, չնայած պատանեկան տարիքին, աչքի էր ընկնում վճռականությամբ և ռազմունակությամբ, իսկ իր շատ հատկանիշներով էլ նա մոտենում էր Օսմանյան սուլթանության լավ ժամանակների ղեկավարներին: Արդյունքն իրեն անմիջապես էլ զգացնել տվեց սահմաններին:

1618 թվականի ամռանը դեպի արևելք արշավելու համար քաղաքի մոտակայքում կուտակված Ղրիմի խանության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց Սեբաստիայի շրջակայքը³: Յիմսական հարվածը, սակայն, թողնված էր օսմանյան ռազմական մեքենայի համար, ինչն էլ շուտով կյանքի կոչվեց: Արդյունքում, սակայն, 1618 թվականի սեպտեմբերի 10-ին Փուլի-Շիքեստեի ճ-մ-ում (= Սերափի հովտի ճ-մ) (Արդեբիլի մոտ) Ղառչաղա խան Յայի գլխավորած Սեֆյանների շահության (մոտ 40.000) և Խամսայի մելիքության (մոտ 4.000) միացյալ բանակը կեղծ լուրեր տարածելու միջոցով դարանը գցեց ու ջախջախեց վեզիր Խալիլ փաշա Յայի գլխավորությամբ Էրզրում-Բասեն-Վանանդ-Կարս-Շիրակ-Արագածոտն-Ոստան Յայոց-Արած-Ուրծածոր-Նախիջևան-Գողթն-Մարանդ երթուղով արշաված Օսմանյան սուլթանության հիմնական բանակից (մոտ 150.000) առանձնացած և անակնկալ հարձակում գործել փորձող Ղրիմի խանության (40.000) ու Օսմանյան սուլթանության (մոտ 10.000) միացյալ բանակին, որից հետո ստիպեց նահանջել արդեն նաև հիմնական բանակին⁴:

¹ Անանուն «Յիշատակարան 1617 թվականի»; Մելքոն Ամիրջի «Յիշատակարան 1617 թվականի»; Մելիքսեթ Երևանցի «Յիշատակարան 1625 թվականի»:

² Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»; Երեմիա Զյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 13: Այս մասին առավել մանրամասն տեղեկացնում է Մուստաֆա Նայիման իր «Պատմություն» աշխատությունում:

³ Յովհաննես Սեբաստացի «Սեբաստիայի պատմությունը», գլուխ 8:

⁴ Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»; Զյաթիբ Զելեբի «Պատմություն», հատոր 1; Իսթանդեղ Մունշի «Աբբասի պատմությունը»; Աղամ Օլեարիուս «Ճանապարհորդություն Մոսկովիա և Պարսկաստան», գիրք 5, գլուխ 30; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56; Գրիգոր Կամախեցի «Ժամանակագրություն»; Խաչատուր Կաֆայեցի «Տարեգրություն»; Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»: Այս մասին տեղեկացնում է նաև Մուստաֆա Նայիման իր «Պատմություն» աշխատությունում:

Աբբաս I Մեծի զորավարների փայլուն այս մտահղացումն էլ հենց վերջ տվեց պատերազմին, քանզի նույն տարվա սեպտեմբերի 29-ին ի վերջո կնքվեց հաշտություն և Թուրք-Պարսկական IV պատերազմը ավարտվեց: Արդյունքում՝ Հայաստանը կրկին բաժանվեց Օսմանյան սուլթանության և Սեֆյանների շահության միջև: Կիլիկիան, Հայոց Միջագետքը, Ծոփքը, Փոքր Հայքը, Բարձր Հայքը, Տուրուբերանը, Աղձնիքը, Տայքը, Մոկքը, Կորճայքը, ինչպես նաև Արարատի և Վասպուրականի արևմտյան ու կենտրոնական մասերը ընկան Օսմանյան սուլթանության տիրապետության տակ, իսկ Պարսկահայքը, Փայտակարանը, Արցախը, Ուտիքը, Սյունիքը, ինչպես նաև Արարատի և Վասպուրականի արևելյան մասերը անցան Սեֆյանների շահությանը: Վերջ, Աբբաս I Մեծը կարող էր քիչ թե շատ հանգիստ լինել, քանզի նա Օսմանյան սուլթանության հետ վերականգնեց Սեֆյանների շահության սահմանը այն վիճակով, որը գոյություն ուներ դեռևս 1555 թվականին՝ 1590 թվականի խայտառակությանը վերջ տրվեց, սակայն ավելիին հասնել այդպես էլ չհաջողվեց: Իր հերթին, սակայն, մեծ հաշվով դժգոհ չէր կարող մնալ նաև Օսման II-ը, որը, ավարտելով պատերազմը Արևելքում և գրկվելով իրեն քիչ օգուտ բերող ու գլխացավանքի մշտական աղբյուր հանդիսացող տարածքներից, հնարավորություն էր ստանում անդրադարձ կատարել բալկանյան ճակատին, որտեղ ավանդական հակառակորդ Հռոմեական Սրբազան կայսրությանն այժմ գումարվել էր նաև Լեհական թագավորությունը՝ դեպի հարավ տարածվող իր նկրտումներով:

Գլուխ 20

Առաջավոր Ասիան և Արևելյան Եվրոպան Թուրք-Պարսկական երկու պատերազմների միջակայքում

1620 թվականի հուլիսից օգոստոսին խալիլ փաշա Հայի գլխավորությամբ ափհանումներ իրականացնող Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց Մանֆրեդոնիան (Իտալիայի արևելք) և նահանջեց¹: Հիմնական իրադարձություններն, սակայն, ամեն դեպքում զարգանում էին բալկանյան ճակատում:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1620 սեպտեմբերի 17 - հոկտեմբերի 7 - **Տեղորայի ճ-մ** (ներկայիս Ռումինիայի հյուսիս-արևելք, Պրուտ գետի արևմտյան ափին)²

Մտադիր լինելով աջակցել Մոլդովայի հոսպոդարությանը՝ Լեհական թագավորության բանակը (20.000, այդ թվում գերմանացիներ և կազակներ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (16, այդ թվում Ռակովսկի Հայրը) կանցլեր Ստանիսլավ Ժելկևսկու գլխավորությամբ մտան հոսպոդարության տարածք, որտեղ նրանց միացավ հոսպոդար Գասպեր Գրացիանիի (1619-1620) գլխավորած Մոլդովայի հոսպոդարության բանակը (2.000): Տեղեկանալով այդ մասին՝ Իսթանդուլ փաշայի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության (8.000) և Ղրիմի խանության (120.000, այդ թվում 25.000 նողայներ) միացյալ բանակը շարժվեց քրիստոնյաների դեմ:

I փուլ - Սեպտեմբերի 17-ից 19-ը տեղի ունեցան մանր մարտեր, որից հետո քրիստոնյաներին մոտեցավ թշնամու հիմնական բանակը:

II փուլ - Սեպտեմբերի 20-ին թշնամին անցավ վճռական հարձակման, սակայն ողջ օրը տևած համառ մարտում հետ մղվեց ելման դիրքեր:

III փուլ - Սեպտեմբերի լույս 21-ի գիշեր Գասպեր Գրացիանիի բանակը փորձեց աննկատ անցնել Պրուտը և հեռանալ, սակայն մատնվեց լիակատար անհաջողության, քանզի գետանց իրականացնողների մեծ մասը խեղդվեց, իսկ փրկվածներն էլ սպանվեցին կամ գերվեցին մեկ այլ վայրում գետն անցած Ղրիմի խանության բանակի մի մասի կողմից: Այս ընթացքում սպանվեց նաև Գասպերը:

¹ Այս իրադարձության սկզբնաղբյուրները չեն նշվել՝ ելնելով Օսմանյան սուլթանության բանակում ոչ հարկադիր ծառայած և իսլամ ընդունած հայերի հետ կապված իրադարձությունները լուսաբանելու իմ որդեգրած դիրքորոշումից:

² Հակոբ Կամենացի «Կամենեցյան ժամանակագրություն»:

IV փուլ – Սեպտեմբերի 21-ից 28-ը քրիստոնյաները հետ մղեցին հակառակորդի բոլոր գրոհները, որը կորցրեց 8.000 ռազմիկ: Ստեղծված պայմաններում, սակայն, հաշվի առնելով պարենամթերքի սպառվելը, քրիստոնյաները որոշեցին նահանջել:

V փուլ – Սեպտեմբերի 28-ից մինչև հոկտեմբերի 6-ը քրիստոնյաները, անցնելով Պրուտի արևելյան ափ և անընդհատ մարտեր մղելով հակառակորդի դեմ, սկսեցին նահանջել դեպի հյուսիս:

VI փուլ – Հոկտեմբերի լույս 7-ի գիշերը քրիստոնյաների ճամբարում գտնվող կազակների շարքերում սկիզբ առան ընդհարումներ, որից օգտվելով էլ սկզբում Ղրիմի խանության բանակի առաջապահը (12.000), իսկ հետո արդեն հիմնական բանակը անցան վճռական հարձակման, ներխուժեցին քրիստոնյաների ճամբարը և ծանր պարտության մատնեցին վերջիններին:

Հայերը կորցրին մոտ 15, դաշնակիցը՝ մոտ 12.000, որոնց թվում զոհվեցին նաև Ստանիսլավ Ժելկևսկին և այլ բարձրաստիճան հրամանատարներ, իսկ այլք գերվեցին, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր:

Ոգևորված նախորդ տարի ձեռք բերած հաջողությունից՝ Օսման II-ը առաջիկա տարում նախատեսում էր նոր հարված հասցնել արդեն ավելի խոշոր ուժերով, սակայն անգործ նստած չէին նաև նախորդ անհաջողությունից հետո խիստ անհանգստացած քրիստոնյաները: Արդեն 1621 թվականի օգոստոսին Կամենեց-Պոդոլսկի ճ-մ-ում Լեհական թագավորության բանակը (մոտ 1.000, այդ թվում 400 գերմանացիներ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (100) անակնկալ հարձակումով հաղթեցին Հարավային Լեհաստանը ասպատակած ու նահանջող Ղրիմի խանության բանակի (50.000) մի մասին (մոտ 3.000)¹, սակայն վճռական ընդհարումն ամեն դեպքում պետք է տեղի ունենար հենց օսմանյան ռազմական մեքենայի հետ:

Արդյունքում՝ 1621 թվականի սեպտեմբերի 2-ից հոկտեմբերի 9-ը ներկայիս Ուկրաինայի արևմուտքում գտնվող Խոտինի մոտ ընթացած ճակատամարտում Լեհական թագավորության 45.000 հոգանոց բանակը համառ պաշտպանական մարտերում ծանր կորուստներ պատճառեց և ի վերջո ստիպեց նահանջել անձամբ Օսման II-ի կողմից գլխավորվող Օսմանյան սուլթանության և Ղրիմի խանության 160.000 հոգանոց միացյալ բանակին՝ կորցնելով 14.000, սակայն շարքից հանելով հակառակորդի 42.000 ռազմիկների: Որպես հետևանք, արդեն 1621 թվականի հոկտեմբերի 9-ին կողմերը հաշտություն կնքեցին, որն, ըստ էության, ամրապնդում էր իրերի առկա վիճակը, որից հետո հետ քաշվեցին ելման դիրքեր:

Հարկ է նշել, որ հենց նոր ավարտված ճակատամարտը քրիստոնյաները անմիջապես էլ սկսեցին ներկայացնել որպես իրենց մեծագույն մի հաղթանակ, քանզի հակառակորդի ծրագրերը խափանվել էին և վերջինիս բանակը հետ էր շարտվել, ընդ որում հաշվի չէր առնեցվում այն հանգամանքը, որ վերջնական պարտություն օսմանյան ռազմական մեքենան այնուհանդերձ չէր կրել, իսկ կորուստներն էլ, հաշվի առնելով ընդհանուր թվաքանակը, ծանր էին երկուստեք: Այնուհանդերձ, քանի որ պաշտոնական Ստամբուլը հրաժարվել էր իր նկրտումներից, թերևս, իրոք կարելի է ասել, որ, չնայած որոշ վերապահումների, սակայն, ըստ էության, կար մի հաղթանակ և այս պարագան ոչ միայն լավ էին գիտակցում Ստամբուլում, այլև դրան հիմնալի հասու էր նաև Օսման II-ը: Ավելին, երիտասարդ և բավականին առաջադեմ սուլթանը, որը միշտ էլ այս մտքին էր, հենց վերջին իրադարձություններից հետո վերջնականապես համոզվեց, որ օսմանյան ռազմական մեքենան արդեն զիջում էր եվրոպական ռազմական մեքենաներին նույնիսկ ի դեմս նույն այդ ժամանակ այնքան էլ ոչ առաջադեմ Լեհական թագավորության ռազմական մեքենայի, երբ, գործելով փաստորեն մեկը չորսի հարաբերակցությամբ, այդպես էլ ի վիճակի չէրավ հասնել շոշափելի հաջողությամբ:

1621 թվականի նոյեմբերին Դանուբի ծովամարտում Խալիլ փաշա Հայի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության նավատորմը (40 նավ) հաղթեց Չապորոժյան Սեչի նավատորմին (մոտ 60 նավ)², բայց նույն այս ժամանակ Օսման II-ն արդեն լիովին տարված էր բանակը վերափոխելու

¹ Հովհաննես Կամենացի «Խոտինի պատերազմի պատմությունը», գլուխ 6:

² Այս իրադարձության սկզբնաղբյուրները չեն նշվել՝ ելնելով Օսմանյան սուլթանության բանակում ոչ հարկադիր ծառայած և իսլամ ընդունած հայերի հետ կապված իրադարձությունները լուսաբանելու իմ որոշեցրած դիրքորոշումից:

իր գաղափարներով: Արդյունքը, սակայն, որոշակիորեն անսպասելի եղավ, քանզի այս վերափոխումից ահաբեկված ենիջերինները ապստամբություն բարձրացրին և, 1622 թվականի մայիսի 22-ին գահընկեց անելով, սպանեցին Օսման II-ին: Դրանից հետո ապստամբած բանակը սուլթան հռչակեց Նույն անմեղսունակ Մուստաֆա I-ին, սակայն վերջինս իրոք որ որևէ կերպ ի վիճակի չէր կառավարել պետությունը և արդյունքում, Մուստաֆա I-ին երկրորդ ու վերջին անգամ զրկելով գահից, ապստամբները սուլթան հռչակեցին Օսման II-ի մյուս եղբայր, տասնամյա Մուրադ IV-ին (1623-1640): Այս առումով հետաքրքիր է նշել, որ վերջին երկու ապստամբությունների և դրանց հաջորդած գահազրկումների արմատներում կանգնած էին ամենից առաջ հենց ենիջերինները, որոնք վաղուց արդեն դժգոհ էին բանակային համակարգում իրականացվող փոփոխություններից և հատկապես հրացանակիրների թվի ավելացումից, որը հարվածի տակ էր դնում նրանց դերակատարությունը համագորային մարտում, իսկ արդյունքում նաև՝ նսեմացնում էր իրենց սոցիալական ընդհանուր արժեքը:

Հենց Նոր գահը զբաղեցրած Մուրադ IV-ը Նույն այդ գահին, ըստ էության, զբաղեցրել էր փոխհամաձայնության և ապստամբների կողմից արված զիջումների արդյունքում և պարզ էր, որ վերջինս առնվազն սառն էր վերաբերվում ենիջերիններին ու նրանց կողմնակիցներին: Իրենց հերթին գոհ չէին, սակայն նաև մյուս կողմում, քանի որ իրավիճակը փոխել չէր ստացվել, իրենք գտնվում էին սպառնալիքի տակ, իսկ իրենց դերն ու նշանակությունն էլ շարունակում էր անշեղորեն անկում ապրել: Այս առումով որոշակիորեն երկիմաստ էր նաև գործող սուլթանի դիրքորոշումը, որը իր գահակալման առաջին տարիներին չունեւ ոչ ամուր, ոչ էլ իրական իշխանություն՝ մի կողմից ձգտելով սահմանափակել և ամեն կերպ թուլացնել ենիջերիններին ու նրանց կողմնակիցներին, բայց մյուս կողմից էլ նաև՝ չվստահելով սրանց հակառակորդներին: Արդյունքում՝ Մուրադ IV-ի իշխանության սկզբնական տարիներին Օսմանյան սուլթանության ներքին դրությունը կրկին սկսեց ծանրանալ, սակայն, հետագա տարիներին չնայած դրսևորած դաժանությանը և, մեծ հաշվով, ոչ փայլուն կառավարմանը, Մուրադ IV-ն այնուհանդերձ կարողացավ կայունացնել և պետության ընդհանուր դրությունը, և իր իշխանությունը: Նույն այս ժամանակ, սակայն, անգործ նստած չէին նաև Սպահանում, ընդ որում օսմանների մոտ կրկին ուժեղացող քառսը Աբբաս I Մեծին Նոր հույսեր էր ներշնչում:

1618 թվականի ամենավերջում իր մահկանացուն կնքեց Զարթլիի թագավորության արքա Բագրատ V-ը, որից հետո արքա հռչակվեց Նրա որդի, պատանի Սիմոն II-ը (1618-1633): Նոր արքան, որը դաստիարակվել էր Սեֆյանների հսկողության տակ, անչափ թույլ մի տիրակալ էր և, ինչպես իր հայրը, ոչ միայն ոչ մի իրական իշխանություն չունեւ, այլև չունեւ նաև իրական իշխանություն ձեռք բերելու որևէ ցանկություն: Արդյունքում՝ թագավորությունում իրական իշխանությունն անցավ տեղական մեծատոհմիկ Գեորգի Սաակաձեին, որը մի ուժեղ և եռանդուն անձնավորություն էր՝ օժտված գորավարական ու դիվանագիտական զգալի ունակություններով: Իր հերթին, առժամանակ կարգի գցելով գործերը հյուսիսում, Աբբաս I Մեծը դրանից հետո անդրադարձ կատարեց սեփական տերության արևելյան սահմաններին, որտեղ դեռևս 1595 թվականին Սեֆյանները Մեծ Մողոլների տերությանն էին զիջել Աֆղանստանի լեռները, իսկ 1602 թվականին էլ անհաջող փորձ էին կատարել հետ գրավել դրանք: Արդյունքում, օպերատիվ անակնկալի բերելով հակառակորդին, 1621 թվականի հունիսի 22-ին Սեֆյանների շահության ռազմական մեքենան գրավեց Ղանդահարը և Զաբուլը (ներկայիս Աֆղանստանի հյուսիս-արևելք): Դրանից հետո, գործի դնելով դիվանագիտական գործիքակազմը և օգտվելով ինչպես հակառակորդի մոտ առկա խառը վիճակից, այնպես էլ Բուխարայի խանության հետ վերջինիս ունեցած լարված հարաբերություններից, պաշտոնական Սպահանը կարողացավ պահպանել իր այդ ձեռքբերումները:

Ավարտելով գործերը իր պետության արևելյան սահմանին՝ Աբբաս I Մեծը անդրադարձ կատարեց հարավային ուղղությանը և 1622 թվականին գարնանը Անգլիական թագավորության նավատորմի օգնությամբ կարճատև պայքարից հետո Իսպանական թագավորության բանակից գրավեց Օրմուզը՝ իր լիակատար տիրապետությունը հաստատելով Պարսից ծոցի նկատմամբ, ձեռքը վերցնելով առևտրական կարևորագույն այդ հանգույցը և բնականաբար նաև մեծացնելով իր գանձարանի եկամուտները: Հաջողությամբ կյանքի կոչելով նաև այս խնդիրը՝ Աբբաս I Մեծը ի վերջո վերադարձավ արդեն արևմտյան և ամենավտանգավոր սահմանին՝ Նախատեսելով

օսմանների դեմ պատերազմում ձեռք բերել ավելին, քան հասել էր մինչ այդ: Այս առումով պաշտոնական Սպահանին մեծ հույսեր էր ներշնչում ամենից առաջ հերթական անգամ ուժեղացած ջալալիների ապստամբությունը, ինչպես նաև գինվորական այն խռովությունը, որը նույն այս ժամանակ բռնկվել էր Բաղդադում: Այսպիսով՝ սկիզբ առավ Թուրք-Պարսկական V պատերազմը (1623-1639), որը սկսեց Աբբաս I Մեծը, սակայն ավարտել այն վերջինիս արդեն չէր վիճակվելու:

Գլուխ 21 Թուրք-Պարսկական V պատերազմը

Վերևում արդեն մի քանի անգամ ներկայացվեց սոցիալ-մարտավարական բնույթի այն հակասությունը, որը օսմանյան հասարակությունում ընդհանրապես և օսմանյան ռազմական մեքենայում մասնավորապես կար ենիչերիների կորպուսի ու բանակում արդեն զգալի դերակատարության հասած հրացանակիրների ստորաբաժանումների ներկայացուցիչների միջև: Ասվեց նաև, որ Մուրադ IV-ն ինքն իր հերթին զգուշանում էր ենիչերիներից և որևէ կերպ չէր վստահում նրանց, թեև վերջիններս բնականաբար ևս գործող սուլթանին պատասխանում էին նույն կերպ: Այս ամենի արդյունքում, թերևս, բնական էր այն հանգամանքը, որ Մուրադ IV-ը որոշակի, եթե ոչ աջակցություն կամ օժանդակություն, ապա համենայն դեպս նախընտրություն էր դրսևորում բոլոր այն ուժերի նկատմամբ, որոնք պետք է պայքարեին կամ տրամադրված էին պայքարելու ենիչերիների դեմ: Ահա հենց այս ժամանակ էր և ահա շահերի բախման հենց այս յուրօրինակ հանգուցակետում էր, որ ռազմաքաղաքական ասպարեզում ինքնուրույն դերակատարություն ստանձնեց ծագումով արբիազ, սակայն մանկուց ի վեր Ստամբուլում հաստատված Օսման II-ի ամենամոտիկ խորհրդականներից մեկն, ի դեմս Աբազա փաշայի: Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում վերջինս իրականացնում էր Օսմանյան սուլթանության արևելյան բանակի հրամանատարությունը և գտնվում էր Երզրումում:

Հիսնամյա Աբազա փաշան, որն ինքն էլ տարված էր Օսման II-ի բարեփոխիչ տրամադրություններով, վերջինիս սպանությունը խիստ ծանր էր տարել և ենիչերիների նկատմամբ լցված էր ամենաանհարդուժող տրամադրություններով: Իրավիճակը իրենց հերթին սրեցին, սակայն, նաև ենիչերիները, որոնք մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում արդեն լրջորեն կորցրել էին կարգապահությունը և, դրան գումարած, տրամադրված լինելով նաև անձամբ Աբազա փաշայի դեմ, իրենց հանդուգն էին պահում հատկապես Արևելքում: Արդյունքում՝ Աբազա փաշան, ինչ-որ տեղ գործելով Մուրադ IV-ի նույնիսկ լուռ համաձայնությամբ, աստիճանաբար իր ձեռքում կենտրոնացրեց Օսմանյան սուլթանության արևելքում գործող ջալալիների մանր ուժերը և ի վերջո բացահայտ ապստամբության անցավ՝ հռչակելով պայքար, սակայն, ոչ թե սուլթանի կամ նրա կառավարության, այլ՝ բացառապես միայն ենիչերիների դեմ: Այս առումով մինչև առաջ անցնելը հարկ է նաև ընդգծել, որ Աբազա փաշայի և ենիչերիների հարաբերություններն իրոք որ ծայրահեղ անհանդուրժող էին, երբ, նույնիսկ գերի էլ չվերցնելով մեկը մյուսի կողմնակիցներին, կողմերն ուղղակի սպանում էին միմյանց:

Եվ այսպես, 1623 թվականի գարնանը Երզրումի ճ-մ-ում ջալալիների հերթական ապստամբությունը սկսած և դրա գլխին կանգնած Աբազա փաշայի բանակը (մոտ 2.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 200) հաղթեցին ապստամբած ենիչերիներին (մոտ 1.000)¹, որից հետո գրավեցին Ախալցխան²: Դրանից հետո 1623 թվականի նույն գարնանը Աբազա փաշայի բանակը (40.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000) Օսմանյան սուլթանության կառավարական բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) ու քաղաքների Հայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 100) գրավեցին Սեբաստիան և Շապին-Գարահիսարը³: Այնուհետև, մինչև 1623 թվականի աշուն առաջանալով Երզրումից, ապստամբները

¹ Գրիգոր Դարանաղցի «Ժամանակագրություն»: Երեմիա Քյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 15: Գիսուս Խաչկացի «Տարեգրություն»: Արիստակես Խարբերդցի «Հիշատակարան 1624 թվականի»: Գրիգոր Կամախեցի «Ժամանակագրություն»: Մուստաֆա Նայիմա «Պատմություն»:

² Արիստակես Խարբերդցի «Հիշատակարան 1624 թվականի»: Գիսուս Խաչկացի «Տարեգրություն»: Մուստաֆա Նայիմա «Պատմություն»:

³ Գիսուս Խաչկացի «Տարեգրություն»: Զովհաննես Սեբաստացի «Սեբաստիայի պատմությունը», գլուխ 8: Այս մասին տեղեկացնում է Մուստաֆա Նայիման իր «Պատմություն» աշխատությունում:

ասպատակեցին Փոքր Հայքը, Կապադովկիան ու Անկարայի շրջակայքը և Նահանջեցին¹: 1624 թվականի օգոստոսի 16-ին, սակայն, Կեսարիայի ճ-մ-ում Օսմանյան սուլթանության կառավարական բանակը (մոտ 70.000) հաղթեց Աբազա փաշայի բանակին (մոտ 40.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 2.000)²: Արդյունքում՝ Օսմանյան սուլթանության կառավարական բանակը առաջացավ մինչև Դերջան, սակայն վերահաս ձմեռվա պայմաններում կնքվեց զինադադար և պահպանվեց Նախկին դրությունը:

Նույն այս ժամանակ ապագա պատերազմը դիվանագիտորեն Նախապատրաստած Աբբաս I Մեծը թվում էր, թե հաջող բանակցություններ էր վարում Բաղդադում իշխանության հասած ենիջերիների հետ, սակայն Սեֆյանների առաջխաղացման արդեն վերջին պահին սրանք այնուհանդերձ հավաստեցին իրենց հավատարմությունը հենց պաշտոնական Ստամբուլին: Սեֆյանների ռազմական մեթենան, սակայն, այսպես թե այնպես արդեն գործում էր և 1624 թվականի հունվարի 14-ին Բաղդադը գրավվեց, ընդ որում դրանից հետո քաղաքում տեղի սուննիների մի իսկական համատարած ջարդ իրականացվեց: Դրանից հետո Միջագետքում օսմանյան իշխանությունը խարխլվեց, իսկ տեղական արաբական ցեղերն էլ անցան Սեֆյանների կողմը: Արդյունքում՝ արդեն տարվա կեսերին շահական բանակը տիրեց Նաև Մոսուլին և Զիրբուկին՝ ըստ էության ավարտին հասցնելով Միջագետքի նվաճումը:

Առջևում էր, սակայն, օսմանյան հակահարվածը, երբ պաշտոնական Ստամբուլը, մի կողմ թողած Աբազա փաշայի ջալալիներին, որոշեց ամենից առաջ վերականգնել սեփական իշխանությունը Միջագետքում: Իր հերթին, աչքի առաջ ունենալով պաշտոնական Ստամբուլի նույն այդ հզոր հակահարվածը, պաշտոնական Սպահանը սկսեց պաշտպանական տենդագին միջոցառումներ ձեռնարկել, սակայն նույն այս ժամանակ պայթեց դրությունը արդեն Վրաստանում, երբ այստեղ Սեֆյանների շահության դեմ մի իսկական պատերազմ սկսվեց:

Վրաստանում սկիզբ առած հակասեֆյան պայքարի շարժիչ ուժը աննկուն Թեյմուրազ I-ն էր Կախեթի թագավորությունից, ինչպես նաև Գեորգի Սաակաձեն՝ Զարթլի թագավորությունից: Երկու այս գործիչները միմյանց հետ լարված հարաբերություններ ունեին, որոնք ավելի էին բարդանում և վերջիններիս սոցիալական դիրքերի տարբերությունը հաշվի առնելով, և անձնական գործոններով, և Զարթլի ու Կախեթի միջև ավանդականորեն առկա մրցակցությամբ, և հետապնդած նպատակների տարբերությամբ: Այսպես, եթե Թեյմուրազ I-ը իրեն համարում էր Բագրատունիների հինավուրց փառքի իսկական մի կրող, իսկ այժմ էլ, երբ սկսված պայքարն ուղղված էր նաև Սիմոն II-ի դեմ, նա հենց ինքն էր իրեն համարում ապագա միացյալ թագավորության միակ տիրակալը, ապա ծագումով վերջինիս զիջող, սակայն ոչ պակաս փառասեր, իսկ Զարթլի թագավորության տարածքում էլ անձնական հսկայական հեղինակություն ունեցող Գեորգի Սաակաձեն իր հերթին ոչ մի կերպ չէր ցանկանում դիրքերը զիջել Թեյմուրազ I-ին՝ առնվազն գոնե Զարթլի թագավորության պահով: Իր հերթին, եթե Գեորգի Սաակաձեն իրենից ներկայացնում էր նոր ժամանակների ոգով պատված և, իր ժամանակի առումով, իհարկե, ժամանակակից մի գործիչ, որը լավ էր հասկանում, որ ֆեոդալական միջնադարն արդեն ավարտվում է, ապա Թեյմուրազ I-ն իր բնույթով մի իսկական միապետական էր ու լիովին գործում էր միջնադարյան վրաց Բագրատունիների դասական ավանդույթներով: Եվ վերջապես կար նաև տոհմական հակասության, թեև որոշակիորեն երկրորդական, սակայն այնուհանդերձ էական պահը, երբ Թեյմուրազ I-ը բնականաբար ներկայացնում էր ավանդական իշխողներին, ի դեմս Բագրատունիներին և սրանց ոչ պակաս ավանդականորեն աջակցող ուժերին, այդ թվում նաև հայերին, այն դեպքում, երբ, ինչպես հաճախ արհամարանքով նշվում էր ժամանակակիցների կողմից, Գեորգի Սաակաձեն իր Նախնիներին կարող էր հաշվել անհամեմատ ավելի քիչ չափով և միայն անորոշ կերպով պնդում էր, որ ինքը X դարի երկրորդ կեսին Զարթլիում ազդեցիկ դիրքեր ունեցած տեղական առաջնորդ Իվանե Մարուշիձեի հետնորդն է, և դա այն

¹ Զյաթիբ Զեյեբի «Պատմություն», հատոր 2; Նիկողայոս Լեհացի «Հիշատակարան 1624 թվականի»; Արիստակես Խարբերդցի «Հիշատակարան 1624 թվականի»; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 51, 56; Սիմեոն Լեհացի «Ճանապարհային նշումներ», գլուխ 18; Գրիգոր Դարանաղցի «Ժամանակագրություն»; Մարգար Զասանդալացի «Հիշատակարան 1629 թվականի»; Հակոբ Կարնեցի «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»; Ամիրաս Երզնկացի «Տարեգրություն»; Գիևոս Խաչկացի «Տարեգրություն»; Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»: Այս մասին տեղեկացնում է Մուստաֆա Նայիման իր «Պատմություն» աշխատությունում:

² Գրիգոր Դարանաղցի «Ժամանակագրություն»; Գիևոս Խաչկացի «Տարեգրություն»; Մարգար Զասանդալացի «Հիշատակարան 1629 թվականի»; Երեմիա Զյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 15:

դեպքում, երբ նրա հակառակորդներն էլ, ընդհակառակը, վերջինիս համարում էին ծագումով ոչ վրացի և Շուաբյանների տոհմի շառավիղ: Այսպիսով՝ իր ժամանակի վրաց առաջատար այս գործիչների հարաբերություններում առկա էր խորը մի անդունդ, որը հաղթահարել այդպես էլ չէր հաջողվելու, սակայն, այնուհանդերձ և առժամանակ, նրանք միավորեցին ուժերը, ինչի արդյունքում արդեն Աբբաս I Մեծը լիովին բաղեց իր այն կոպիտ սխալի պտուղները, որը մինչ այդ թույլ էր տվել հայերի ու վրացիների կապակցությամբ: Արդյունքում՝ հենց այս հանգամանքն էր, որ լիովին խախտեց Օսմանյան սուլթանության դեմ պատերազմ մղելու նախապես մանրամասն կերպով հղացած այն ծրագիրը, որն առկա էր Աբբաս I Մեծի մոտ:

1625 թվականի մարտի 25-ին Մարտկոպի հովտի ճ-մ-ում (Կախեթի) Թեյմուրազ I-ի գլխավորությամբ դրսից հարձակված Կախեթի թագավորության և Սիմոն II-ի ու Գեորգի Սաակաձեի գլխավորությամբ թշնամու հետ նույն ճամբարում գտնվող Զարթլիի թագավորության միացյալ բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 3.000) անակնկալ համակցված հարձակումով հաղթեցին Ղառչաղա խան Հայի գլխավորած Սեֆյանների շահության ճամբարած բանակին (30.000): Սեֆյանների շահության բանակը կորցրեց 27.000 զինվոր, ընդ որում զոհվեցին նաև Ղառչաղա խանը և նրա որդին¹: Դրանից հետո 1625 թվականի մարտի 27-ից մինչև հուլիսի սկիզբ քրիստոնյաները գրավեցին Տփղիսը, սակայն միջնաբերդին տիրել այդպես էլ չկարողացան²: Իր հերթին, 1625 թվականի մարտի 28-ից մինչև հուլիսի սկիզբ Զարթլիի և Կախեթի թագավորությունների միացյալ բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 3.000) Աբազա փաշայի բանակից (մոտ 1.000) գրավեցին Ախալցխան, սակայն այս անգամ ևս միջնաբերդին տիրել չկարողացան և նահանջեցին³: Ստեղծված պայմաններում Սիմոն II-ը, վերջնականապես զրկված որևէ աջակցությունից և չունենալով դիմադրության որևէ հնարավորություն, դիմեց փախուստի ու իր փոքրաթիվ կողմնակիցների ուղեկցությամբ ապաստանեց Սեֆյանների շահության տարածքում, իսկ Թեյմուրազ I-ը Զարթլիի թագավորության տարածքը միավորեց Կախեթի թագավորությանը, թեև սկզբնական շրջանում տեղում մեծ ազդեցություն պահպանեց նաև Տփղիսի մոռուարավ Գեորգի Սահակաձեն:

Մինչ պաշտոնական Սպահանը կարճազանքեր հյուսիսում անակնկալ կերպով բարդացած իրադարձություններին և կարգի կգցեր ծանր կորուստներ կրած իր ռազմական մեքենան՝ 1625 թվականի ապրիլի կեսին Զարթլիի ու Կախեթի թագավորությունների միացյալ բանակը (մոտ 7.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000) ասպատակեցին Գանձակի ու Պարտավի շրջակայքը և նահանջեցին⁴: Նույն այս օրերին՝ 1625 թվականի ապրիլի 23-ին, Չապորոժյան Սեչի բանակը (1.500, 300 նավակ) ասպատակեց Տրապիզոնը ու նրա շրջակայքը, սակայն վերադարձին բաց ծովում Օսմանյան սուլթանության նավատորմը (240 նավ) հասավ և համառ մարտում պարտության մատնեց վերջինիս⁵:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

¹ Չաբաբիա Զանաբեցի «Հայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 16; Փարսաղան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 47; Զարթլի-Ցխովերբա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթի և Հերթի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 120; Մուստաֆա Նայիմա «Պատմություն»; Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»; Գրիգոր Կամախեցի «Ժամանակագրություն»; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Ամիրաս Երզնկացի «Ժամանակագրություն»; Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»; Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»; Մկրտիչ Աբեղա «Ժամանակագրություն»; Անանուն «Ժամանակագրություն 1694 թվականի»:

² Փարսաղան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 47; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»:

³ Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»:

⁴ Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»:

⁵ Գրիգոր Կամախեցի «Ժամանակագրություն»; Ամիրաս Երզնկացի «Տարեգրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56; Ամիրաս Երզնկացի «Ժամանակագրություն»; Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»; Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»:

Թեյմուրազ I-ի և Գեորգի Սաակաձեի գլխավորած Զարթլիի ու Կախեթիի թագավորությունների միացյալ բանակը (20.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 7.000) մոտեցան ամուր պաշտպանական դիրքեր գրաված Սեֆյանների շահության բանակին (60.000, այդ թվում 12.000 հրացանակիր):

I փուլ – Հուլիսի 1-ին Զարթլիի ու Կախեթիի թագավորությունների միացյալ բանակը հարձակվեց թշնամու վրա և համառ մարտում փախուստի մատնեցին վերջինիս առաջին շարքը կազմող հրացանակիրներին, սակայն դրանից հետո հետապնդումը շարունակելու փոխարեն քրիստոնյաների բանակի հիմնական մասը սկսեց զբաղվել ավար հավաքելով:

II փուլ – Օգտվելով նրանից, որ հետապնդումը դադարել է, իսկ հակառակորդի ռազմիկներն էլ զբաղված են ավար հավաքելով, մարտակարգը վերականգնած Սեֆյանների շահության բանակը անցավ հակահարձակման և ծանր պարտության մատնեց Զարթլիի ու Կախեթիի թագավորությունների միացյալ բանակին:

III փուլ – Սեֆյանների շահության բանակը մինչև ուշ գիշեր հետապնդեց մարտերով նահանջող քրիստոնյաների բանակին և ծանր կորուստներ պատճառեց վերջինիս:

IV փուլ – Հուլիսի 2-ին Սեֆյանների շահության բանակը շարունակեց հետապնդումը, ընդ որում, թեև Կոչորի ամրոցի մոտ սկիզբ առած մարտում ծանր կորուստներ կրեց, բայց այնուհանդերձ վերջնական առավելության հասավ:

Ընդհանուր շարքից դուրս եկած 9.900 սպանվածից և 4.000 գերուց հայերը կորցրին մոտ 5.000, դաշնակիցները՝ մոտ 8.900 զինվոր: Թշնամին կորցրեց 14.000 զինվոր:

Այսպիսով՝ քրիստոնյաների բանակը ծանր պարտություն կրեց, որը վճռական նշանակություն ունեցավ պայքարի հետագա ընթացքի համար: Դրանից հետո, քանի որ հարվածի տակ էր ամենից առաջ Զարթլիի թագավորության տարածքը, Թեյմուրազ I-ը հետ քաշվեց Կախեթի, իսկ Գեորգի Սաակաձեն էլ սկսեց հեռանալ արևմտյան ուղղությամբ:

1625 թվականի հուլիսի վերջին Լիսի ճ-մ-ում (Տփղիսի մոտ) Գեորգի Սաակաձեի բանակը (60) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 25) անակնկալ հարձակումով հաղթեցին շրջակայքն ասպատակող Սեֆյանների շահության բանակին (մոտ 800)², որից հետո նույն թվականի օգոստոսին Ցիցմուրիի ճ-մ-ում Գեորգի Սաակաձեն դարանը գցեց ու կրկին ծանր կորուստներ պատճառեց Սեֆյանների շահության առաջխաղացած բանակին³: 1625 թվականի նույն օգոստոսին Զսանյան կիրճի ճ-մ (Արևելյան Վրաստան) արդեն Կախեթիի թագավորության բանակը (մոտ 3.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) դարանը գցեցին ու ջախջախեցին Սեֆյանների շահության բանակին (12.000)⁴: Իր հերթին, 1625 թվականի սեպտեմբերին Ասանջակ ամրոցի ճ-մ-ում Գեորգի Սաակաձեի բանակը (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 300) անակնկալ թիկունքային հարձակումով հաղթեցին ամրոցը պաշարած Սեֆյանների շահության բանակին (մոտ 5.000)⁵, իսկ 1625 թվականի հոկտեմբերին էլ Խերտվիսիի ճ-մ-ում (Գուգարք, Ջավախք, Ախալքալաքից մոտ 22 կմ հյուսիս-արևմուտք) ևս մեկ հաղթանակ տարան⁶: Դրանից հետո 1625 թվականի նոյեմբերին Գեորգի Սաակաձեի ուժերը ասպատակեցին Տաշիրը և նահանջեցին՝ պատժելով Սեֆյանների օգտին գործող տեղի տիրակալներին⁷:

¹ Փարսադան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 47, 48; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթիի և Հեթրի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 120; Չաբարիա Բանաթեցի «Հայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 17; Մուստաֆա Նայիմա «Պատմություն»; Իսքանդեր Մունջի «Աբբասի պատմությունը»; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»; Մկրտիչ Աբեղա «Ժամանակագրություն»; Անանուն «Ժամանակագրություն 1694 թվականի»; Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4:

² Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Ամիրաս Երզնկացի «Ժամանակագրություն»:

³ Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Ամիրաս Երզնկացի «Ժամանակագրություն»:

⁴ Փարսադան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 49; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Ամիրաս Երզնկացի «Ժամանակագրություն»:

⁵ Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարջի կյանքը»:

⁶ Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարջի կյանքը»:

⁷ Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»:

1625 թվականի օգոստոսին Վեդիի ճ-մ-ում (Արարատ, Ոստան Յայոց գավառ, Երևանից 30 կմ հարավ-արևելք, Արաքսի ձախ ափին) Երևանի խանության բանակը (մոտ 1.000) անակնկալ հարձակումով հաղթեց շրջակայքն ասպատակող քրդերին (մոտ 2.000)¹, որից հետո 1625 թվականի նույն օգոստոսին Կարբիի ճ-մ-ում Երևանի խանության բանակը (մոտ 900) անակնկալ հարձակումով հաղթեց արդեն Կարսից առաջխաղացած և շրջակայքն ասպատակող Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 2.000 հեծյալ)²: Այս առումով հարկ է նշել, որ պաշտոնական Սպահանը ոչ մի կերպ չէր կարողանում լիարժեք ուժով գործել հյուսիսում, քանի որ նույն այս ժամանակ Միջագետքի ուղղությամբ սկիզբ առած օսմանյան հակահարվածը իր վրա էր գրավել Սեֆյանների շահության ռազմական մեքենայի հիմնական ուշադրությունը:

Իրոք, արդեն 1625 թվականի երկրորդ կեսին Օսմանյան սուլթանության հզոր ու մեծաքանակ բանակը սկսեց առաջանալ Միջագետքի ուղղությամբ և արդյունքում Սեֆյանների շահության բանակին չէր մնում այլ բան, քան կրկին անկանոն մարտերով նահանջելը: Արդյունքում՝ արդեն 1625 թվականի նոյեմբերին Օսմանյան սուլթանության բանակը պաշարեց Բաղդադը, սակայն, չնայած սկզբնական հաջողություններին, ի վերջո ստիպված եղավ անցնել պաշարողական երկարատև գործողությունների: Սկիզբ առավ Բաղդադի երկարատև պաշարումը, որի ընթացքում Սեֆյանների շահության կայազորը համառ դիմադրություն էր կազմակերպում բուն քաղաքի ներսում, իսկ քաղաքը պաշարած օսմանյան ռազմական մեքենայի թիկունքում էլ անկանոն պատերազմ էին վարում Սեֆյանների մնացած ուժերը: Արդյունքում՝ արդեն 1626 թվականի գարնանը, գործելով իրավիճակին գոնե մի որևէ կերպ հանգուցալուծում տալու մտայնությամբ, Օսմանյան սուլթանության բանակը հարձակման անցավ Սեֆյանների շահության հիմնական բանակի ուղղությամբ, սակայն, համառ մարտերի արդյունքում կրելով ծանր կորուստներ, հետ մղվեց ելման դիրքեր: Որպես հետևանք այս ամենի՝ 1626 թվականի հուլիսի 4-ին Օսմանյան սուլթանության բանակը թողեց Բաղդադի պաշարումը և հետ քաշվեց դեպի Մոսուլ: Այսպիսով՝ պաշտոնական Սպահանին գոնե առժամանակ հաջողվեց պահել Բաղդադը, սակայն նույն այս ժամանակ շարունակվում էին հակասեֆյան գործողությունները հյուսիսում:

1626 թվականի գարնանը Տփղիսի ճ-մ-ում Գեորգի Սաակաձեի բանակը (մոտ 1.000) և Նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 300), մինչ այդ ձերբակալելով Զեյ-խոսրով Բարատաշվիլուն ու Նրա եղբայր Խոսիոյին, ստիպեցին վերջիններիս քաղաք կանչել Բիրտվեսի ամրոցի կայազորը կազմող Սեֆյանների շահության բանակին (500 հրացանակիր) և անակնկալ հարձակումով ոչնչացրին վերջինիս³: Դրանից հետո 1626 թվականի նույն գարնանը Սաղխերեի ճ-մ-ում (Կենտրոնական Վրաստան) ամրոցի շրջակայքը ասպատակելուց հետո նահանջող Գեորգի Սաակաձեի բանակը (մոտ 1.000) և Նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 300) հաղթեցին իրենց հետապնդելով հասած տեղի տիրակալ Զվեշի Ցերետելիի բանակին (մոտ 500)⁴: Իր հերթին, 1626 թվականի գարնանը Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 10.000) Աբազա փաշայի բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 300) գրավեց Ախալցխան⁵: Նույն այս ժամանակ, սակայն, սրվեցին նաև երեկվա դաշնակիցների հարաբերությունները:

Արդյունքում՝ 1626 թվականի նոյեմբերին Բազալետի ամրոցի ճ-մ-ում (Արագվի գետի հովտում) Թեյմուրազ I-ի և Չուրաբ Արագվեցու գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 5.000) ու Նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 1.000) հաղթեցին Գեորգի Սաակաձեի գլխավորած Իմերեթիայի թագավորության առաջխաղացած բանակին (մոտ 5.000) և Նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 500)⁶: Ստեղծված պայմաններում Գեորգի Սաակաձեն, վերջնականապես կորցնելով բոլոր հույսերը վերականգնել իր իշխանությունը Զարթլիի թագավորության տարածքում, հեռացավ Օսմանյան սուլթանություն: Այստեղ վերջինս սկզբում միացավ Աբազա փաշային, իսկ հետո էլ անցավ Ստամբուլ, որտեղ էլ հենց, սակայն, 1629 թվականի հոկտեմբերի 3-ին իր կողմնակիցների հետ միասին դավադրաբար սպանվեց: Ինչ

¹ Չաբարիա Զանաթեցի «Յայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 34:

² Չաբարիա Զանաթեցի «Յայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 34, 46:

³ Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»:

⁴ Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»:

⁵ Մուսաֆա Նալիմա «Պատմություն»։ Սոլաբզադե «Պատմություն»:

⁶ Փարսադան Գորգիշանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 51: Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»։ Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթի և Յերթի կյանքը»։ Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»:

վերաբերում է Թեյմուրազ I-ին, ապա Գեորգի Սասկաձեի հեռանալուց հետո նրա դիրքերը որոշակիորեն ամրապնդվեցին, թեև նախկին Զարթլի թագավորության սահմաններում մինչև 1630 թվականը զգալի ազդեցություն պահպանեց Նաև Չուրաբ Արագվեցին, իսկ Սիմոն II-ի իշխանությունն էլ գործնականում չկար:

1627 թվականի սեպտեմբերին Էրզրումի ճ-մ-ում Աբազա փաշայի բանակը (մոտ 2.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 200) անակնկալ գիշերային հարձակումով ոչնչացրին ճամբարած ենիչերիներին (5.000)¹: Սրան ի պատասխան՝ 1627 թվականի հոկտեմբերից մինչև դեկտեմբեր հալիլ փաշա Յայի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 70.000) Աբազա փաշայի բանակից (մոտ 2.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 200) պաշարեց Էրզրումը, որից հետո, ենթարկվելով հակառակորդի անկանոն հարվածներին, նահանջեց²: Նորովի պատրաստվելով Աբազա փաշայի դեմ պայքարին՝ պաշտոնական Ստամբուլը պաշտոնազրկեց հալիլ փաշա Յային և նրա փոխարեն նշանակվեց Խոսրով փաշան, որը, հաշվի առնելով իր նախորդի կողմից թույլ տված բոլոր սխալները, նոր հարվածի պատրաստվեց:

Արդյունքում՝ 1628 թվականի գարնանը Խոսրով փաշայի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության բանակը (180.000) Աբազա փաշայի բանակից (մոտ 2.000) ու քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 200) կրկին պաշարեց Էրզրումը և այս անգամ արդեն դիմադրության բոլոր միջոցները սպառած ջալալիները, ի վերջո ստանալով բավարար երաշխիքներ, 1628 թվականի սեպտեմբերի 6-ին հանձնվեցին³: Աբազա փաշան, որի նկատմամբ, ինչպես արդեն նշվեց, Մուրադ IV-ը վատ վերաբերմունք չունեց, սկզբում ներում ստացավ, սակայն հետագայում, հաշվի առնելով ենիչերիների մշտական և անընդհատ բողոքները, 1634 թվականի օգոստոսի 23-ին այնուհանդերձ մահապատժի ենթարկվեց: Աբազա փաշայի անկումով ջալալիների վերջին խոշոր ելույթն, ըստ ելության, ճնշվեց, իսկ դիրքերը վերականգնած և Արևելքին թերազնահատելը մեծապես դադարեցրած պաշտոնական Ստամբուլն էլ դրանից հետո սկսեց այստեղ որոշակի միջոցառումներ իրականացնել, որոնք կոչված էին հետագայում նման ելույթները բացառելուն: Այս պայմաններում, երբ իրենց խնդիրները լուծեցին ինչպես պաշտոնական Ստամբուլը, այնպես էլ պաշտոնական Սպահանը, կողմերի միջև հետագա ուղիղ ընդհարման հավանականությունը արդեն Նաև Յայկական լեռնաշխարհում կրկին մեծացավ:

1628 թվականի ամռանը Չուրաբ Արագվեցու գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 5.000) ասպատակեցին Յյուսիսային Կովկասը և նահանջեցին⁴: Իր հերթին 1628 թվականի հոկտեմբերին Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 80.000) Սեֆյանների շահության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 200) գրավեց Ախալցխան⁵, որից հետո 1628 թվականի նույն հոկտեմբեր օսմանյան մեկ այլ բանակ ասպատակեց Նախիջևանի շրջակայքը և նահանջեց⁶:

1628 թվականին Նոյեմբերին Խոսրով փաշայի գլխավորությամբ Յալեպ-Եդեսիա-Մարդին-Մոսուլ-Համադան երթուղով առաջխաղացած Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 150.000) Սեֆյանների շահության բանակից (մոտ 10.000) հերթական անգամ պաշարեց Բաղդադը, սակայն, քաղաքի պարիսպների տակ մնալով մինչև 1629 թվականի փետրվար, ի վերջո Մոսուլ-Մարդին-Եդեսիա-Յալեպ երթուղով նահանջեց՝ զգալի կորուստներ կրելով սկիզբ առած ցրտերից⁷:

¹ Յակոբ Կարնեցի «Ժամանակագրություն»; Գրիգոր Կամախեցի «Ժամանակագրություն»; Ամիրաս Երզնկացի «Տարեգրություն»; Գինոս Խաչկացի «Տարեգրություն»; Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»:

² Յակոբ Կարնեցի «Ժամանակագրություն»; Գինոս Խաչկացի «Տարեգրություն»; Երեմիա Զյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 15; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 51, 56; Մարգար Յասանդալացի «Յիշատակարան 1629 թվականի»; Գրիգոր Կամախեցի «Ժամանակագրություն»; Ամիրաս Երզնկացի «Տարեգրություն»; Գրիգոր Կոլոնիացի «Յիշատակարան 1625 թվականի»; Ռիկկո «Ճանապարհորդություն»; Մուստաֆա Նայիմա «Պատմություն»; Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»; Սոլաքզադե «Պատմություն»: Այս մասին տեղեկացնում է Նաև Զյաթիբ Զեյեքին «Պատմություն» աշխատությունում:

³ Սոլաքզադե «Պատմություն»; Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»; Յակոբ Կարնեցի «Ժամանակագրություն»; Գրիգոր Դարանաղցի «Ժամանակագրություն»; Գինոս Խաչկացի «Տարեգրություն»; Գրիգոր Կոլոնիացի «Յիշատակարան 1628 թվականի»; Ամիրաս Երզնկացի «Տարեգրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 51, 56; Մարգար Յասանդալացի «Յիշատակարան 1629 թվականի»; Գրիգոր Կամախեցի «Ժամանակագրություն»; Փարսադան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 51: Այս մասին տեղեկացնում է Նաև Մուստաֆա Նայիման իր «Պատմություն» աշխատությունում:

⁴ Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթի և Յերթի կյանքը»:

⁵ Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»:

⁶ Անանուն «Յիշատակարան 1631 թվականի»; Ամիրաս Երզնկացի «Տարեգրություն»; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 51, 56; Չաքարիա Զանաբեցի «Յայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 36; Դովսեփ Թացուցեցի «Յիշատակարան 1635 թվականի»; Խաչատուր Կաֆայեցի «Տարեգրություն»; Փարսադան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 51, 52:

⁷ Երեմիա Զյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 15; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 51, 56; Չաքարիա Զանաբեցի «Յայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 36; Անանուն «Յիշատակարան 1631 թվականի»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ

Հենց Բաղդադի համար մղվող մարտերի այս օրերին էր, որ 1629 թվականի հունվարի 19-ին Աբբաս I Մեծը կնքեց իր մահկանացուն: Արդյունքում՝ պատմությունը, կրկին խաղ անելով թվերի և իրավիճակների հետ, ամենագարմանալի ձևով կրկնություն ապահովեց նաև այս պարագայում, երբ, ինչպես ուղիղ հազարամյակ առաջ էր, դեպի Ատրպատական արևմտյան ուժի ծանր հարվածի պարագայում արևելյան ուժի արթան հեռացավ կյանքից: Աշխարհաբաղաբական ընդհանուր կանոններից օրինաչափորեն բխող նմանությունը, սակայն, հենց սրանով էլ ավարտվեց, քանի որ, ի տարբերություն նույն Խոսրով II-ի, Աբբաս I Մեծն ավելի ունակ մի անձնավորություն էր և նա թողած ժառանգությունն ավելի ամուր էր:

Աբբաս I Մեծը, որն, ըստ էության, նոր կյանք հաղորդեց Սեֆյանների արդեն թառամող շահությանը, իրենից հետո թողեց ուժեղ, զարգացող և դիմադրական զգալի ուժ ունեցող մի պետություն, սակայն մի բան տաղանդավոր այդ շահն անել այդպես էլ չկարողացավ՝ նա չկարողացավ իր իսկ ձեռնարկած գործին անհրաժեշտ հետևորդ ապահովել: Իրոք, դեռևս Աբբաս I Մեծի կենդանության օրոք գահակալական հավակնություններ դրսևորող նրա ավագ որդին իր իսկ հրամանով սպանվել էր, իսկ մյուս երկու որդիներն էլ, մեղադրվելով նույն մեղքում, մասնակիորեն կուրացվել էին: Արդյունքում՝ Սեֆյանների շահության շահ հռչակվեց հանգուցյալ շահի ավագ որդու տղա, տասնութամյա Սեֆի I-ը (1629-1642), որը, սակայն ոչ մի կերպ նման չէր իր ուշագրավ պապին: Նեղմիտ, կասկածամիտ, դաժան և բռնակալ՝ Սեֆի I-ի օրոք իրար էին հետևում մահապատիժներն ու տարաբնույթ բռնությունները, ընդ որում շահն ինքն էլ որևէ կերպ չէր հետաքրքրվում պետական կառավարման հարցերով՝ գերադասելով տրվել հարբեցողությանը և նույնիսկ թմրամոլությանը: Արդյունքում՝ Աբբաս I Մեծի թողած ռազմավարչական կենդանի մեխանիզմը սկսեց աստիճանաբար քարանալ և անկում ապրել, ընդ որում իրավիճակը ավելի ծանրացավ այն բանի պատճառով, որ նույն այս ժամանակ Օսմանյան սուլթանության դեմ դեռևս ընթացող պատերազմի պայմաններում պաշտոնական Ստամբուլի դիրքերը, սրան հակառակ, աստիճանաբար ամրապնդվում էին:

1629 թվականի գարնանը Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 30.000) ասպատակեց Արճեշի շրջակայքը ու Վասպուրականը և նահանջեց¹: Այս ընթացքում Սեֆյանների ռազմական մեքենա պաշարեց նաև Վանը, սակայն, մատնվելով անհաջողության, հետ քաշվեց²: 1629 թվականի գարնանը կրկին մասնակիորեն ակտիվացած ջալալիները (մոտ 10.000) ասպատակեցին Փոքր Հայքը, Ծոփքը և Բարձր Հայքը³: Իրենց հերթին, 1629 թվականի ամռանը Թեյմուրազ I-ի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000) ասպատակեցին Հյուսիսային Կովկասը և նահանջեցին⁴: Դրանից հետո հակասեֆյան պայքարը վերսկսած Թեյմուրազ I-ը սկսեց գործել արդեն նաև հարավային ուղղությամբ՝ ամենից առաջ օգտվելով կենտրոնական իշխանության դեմ Գանձակի խանության խան Դաուդի (մոտ 1625-1640) սկսած ապստամբությունից:

Իրոք, դեպի հարավ հարված հասցնելու համար պահն իրապես հարմար էր ընտրված, քանի որ նորընծա շահի օրոք արտաքին հարցերը և ռազմական խնդիրները միանգամից հետին պլան էին մղվել, իսկ պաշտոնական Ստամբուլի ձեռքերն էլ Հայաստանի արևելյան շրջաններին ու Ատրպատականին դեռևս չէին հասնում: Ավելին, Գեորգի Սաակաձեի հեռանալուց հետո Թեյմուրազ I-ի փաստացի իշխանության տակ էր հայտնվել նաև Քարթլիի թագավորության տարածքը, սակայն հաջողությունը միայն սրանով էլ չէր սահմանափակվում, քանզի, ի պատիվ իրեն, գիտակցելով համավրացական խնդիրների կարևորությունը, գործնական մակարդակում Թեյմուրազ I-ին զինական ուժերով զգալի օժանդակություն էր ցուցաբերում նաև Իմերեթիայի թագավորության արքա Գեորգի II-ը: Այսպիսով՝ փաստորեն Թեյմուրազ I-ի ձեռքի տակ էր հայտնվել, ըստ էության, ողջ միավորված Վրաստանը և դա ինքնին հզոր մի ուժ էր, սակայն իրերի հաջող դասավորված դրությունը նույնիսկ միայն սրանով էլ չէր սահմանափակվում, քանզի նույն այս ժամանակ Կախեթի արքային ներկայացած Խամսայի մելիքների դեսպան, Գանձասարի

«Ժամանակագրություն»; Ամիրաս Երզնկացի «Տարեգրություն»; Անանուն Երուսաղեմի «Ժամանակագրություն»; Խաչատուր Կաֆայեցի «Տարեգրություն»; Փարսադան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 51, 52:

¹ Անանուն «Հիշատակարան 1631 թվականի»:

² Չաբարիա Զանաբեցի «Հայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 37; Փարսադան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 55; «Քարթլիս-Յիսուկերա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների»; Մուստաֆա Նայիմա «Պատմություն»:

³ Չաբարիա Զանաբեցի «Հայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 41:

⁴ Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթի և Հերթի կյանքը»:

կաթողիկոս Յովհաննես Յասան-Ջալալյանը (1616-1653) Թեյմուրազ I-ին իր հերթին փաստեց նաև Արցախի մելիքների գլխական աջակցությունը: Ավելին, ի համեմատ Կախեթի ռազմաշունչ առաջնորդի ավելի լավ պատկերացնելով գործերի ընդհանուր դրությունը և տալով իրավիճակի ավելի խորը մի գնահատական, Գանձասարի կաթողիկոսը Թեյմուրազ I-ին առաջարկեց հակապարսկական հողի վրա հավաքվող, ըստ էության, միասնական մի պետության ստեղծման գաղափար՝ մի պետություն, որը պետք է սահմանափակեր պաշտոնական Սպահանի իշխանությունը Արաքսից հարավ ձգվող տարածքներով, իսկ Արաքսից հյուսիս ձգվող տարածքներում էլ պետք է հաստատվեր Կախեթի թագավորության կորիզի վրա հավաքվող միասնական այդ պետությունը:

Այս պայմաններում փաստորեն վրա հասավ Թեյմուրազ I-ի աստեղային ժամը՝ կյանքում մեկ անգամ տրվող այն անկրկնելի ակնթարթը, որից, եթե անձը օգտվի, իր հիմնական նպատակները կիրականանան, սակայն որի տված հնարավորությունները նաև, եթե նա չօգտվի դրանից, երկրորդ անգամ արդեն երբեք չեն տրվի: Թեյմուրազ I-ը, սակայն, ամենացավալի կերպով ոչ միայն որևէ կերպ չգնահատեց պահի վճռական նշանակությունը, այլև նույնիսկ ծաղրեց այդ գաղափարն առաջարկողին, ինչից հետո Գանձասարի հիասթափված կաթողիկոսը չդիմացավ և Կախեթի արքային ակնարկեց, որ, ունենալով աննախադեպ մեծ ուժ և հնարավորություններ, սակայն մի կողմ թողած ռազմավարական նպատակները, նա ընդամենը ավարառության է ձգտում: Այս առումով կրկին ավելորդ չէ մեջբերել ժամանակակցի խոսքերը, որը լիովին կերպով մեզ է փոխանցում թեթևամտության այն ցավալի պատկերը, որը Թեյմուրազ I-ը դրսևորեց այս վճռական օրերին: «*Իմամդուլի խանի եղբայր և Ղարաբաղի բեգլբեգ Դաուդ խանը*», - հայտնում է Փարսադան Գորգիջանիձեն. - «*մի հիմար ու հպարտ մարդ էր: Հանուն Ռուստամի շահը մի անգամ նրան դուրս էր արել խնջույքից և այս վիրավորանքը նա մոռանալ չէր կարողանում: Դրա համար էլ նա հարաբերություններ հաստատեց Թեյմուրազի հետ, նրանք միմյանց երդումներ տվեցին և ցանկացան զբաղեցնել Ադրբեյջանը՝ որոշելով ամենից առաջ կոտորել Քաջարների գլխավորներին, իսկ հետո էլ արդեն՝ անդրադառնալ մյուսներին: Եվ ահա նրանք գլխատեցին 700 Քաջարների, որից հետո քարթլեցիները, իմերեթցիներն ու կախեթիցիները հարձակման անցան և ամայացրին Գանձակի ու Պարտավի շրջակայքը, ինչպես նաև Ղարաբաղը...: Թեյմուրազ արքան ցանկանում էր հարձակում գործել Ղարաբաղի վրա: Լևան Դադիանին Օդիշի գործով, Ալեքսանդր արքան Իմերեթիայի գործով, մեսխական իշխանները, քարթլեցիներն և կախեթիցիները բոլորով հավաքվեցին ու ամայացրին Գանձակն և Ղարաբաղը՝ մինչև Արաքս: Թեյմուրազ արքան գտնվում էր Պարտավում, երբ նրա մոտ եկավ Գանձասարի հայերի կաթողիկոսը՝ մեծ գործով և նվերներով: Նա ասաց արքային. «Խոնդկարն և շահը պատերազմում են մեկմեկու դեմ: Ավելի հարմար պահ չի կարող լինել: Ձեր հետ է գտնվում Վրաստանի բոլոր 7 մասերի գործը, ինքս էլ ձեր մոտ կբերեմ 40.000 հրաձիգների: Ծառունակեք արշավանքը դեպի Թավրիզ, թույլ տվեք գործին յոթ տարվա ծառայության համար յոթ օր թալանել Թավրիզը և, մինչ շահը կհավաքի Ադրբեյջանի ղեկավարներին, ամենուր ձեր մարդկանց նշանակեք: Ինձ ուղարկեք խոնդկարի մոտ և ես նրա գործերն էլ օգնության կբերեմ, իսկ եթե շահը մեր դեմ ելնի, մենք կմարտնչենք նրա դեմ: Ղզլբաշները չեն դիմանա վրացիների դեմ մարտին, քանի որ վրացիների համար փախուստի ճանապարհը երկար է և նրանք գիտեն, որ, եթե փախչեն, ոչ մի տեղ չեն հասնի ու իրենց կկոտորեն ճանապարհին: Դրա համար էլ, ահա, ոչ-ոք չի մտածի փախուստի մասին և, ինչքան ուժ ունեն, բոլորը կմարտնչեն, իսկ այդ պայմաններում հաղթանակը ձեր կողմը կլինի: Ձեզ կթագադրեն որպես մեծագույն մի տիրակալ և քրիստոնյա աշխարհը ձեր միջոցով ազատություն ու հզորություն ձեռք կբերի»: Արքան, սակայն, չընդունեց այդ խորհուրդը և այսպես պատասխանեց. «Քանի դեռ ես զբաղեցնում եմ Ղարաբաղը, ճիրվանում տիրում է իմ ենթակայի որդին: Այս ձմեռ ես կգնամ Քարթլի, նվերներ կուղարկեմ խոնդկարին, գործին հանգիստ կտամ, իսկ գարնանը ավելի մեծ գործ կհավաքեմ և կրկին կգամ»: Կաթողիկոսը, լսելով այդ, իր լեզվով ասաց. «Կովի գուկա»: Արքան հասկացավ, թե ինչ ասաց նա, ծիծաղեց և ասաց. «Եվ քեզ, և Դաուդ խանին ես կվերցնեմ հետս ու կգնամ Գորի: Չորքը, լի հարուստ ավարով, կվերադառնա իր տեղը»: Այդ ժամանակ հոգևորականն ուղիղ ասաց. «Հանուն կովերի և ոչխարներին չարժեք այստեղ բերել Դադիանիներին ու Իմերեթիայի արքային, այդ բարիքից կարելի էր ձեռք գցել նաև Քարթլիում և Կախեթիում: Իրանի տիրակալը քեզ ժամանակ ու հնարավորություն չի տա, որ դու*

երկրորդ անգամ այսքան մեծաքանակ գործ հավաքես: Եթե ոչ այսօր, ապա վաղը նա կուղարկի իր գործերը և կովերի ու ոչխարների փոխարեն գերիներ կտանի»: Այնուհանդերձ, սակայն, արքան չընդունեց հոգևորականի խորհուրդը, ելավ Գանձակից և Գորի բերեց Դաուդ խանին իր ընտանիքի ու ողջ զույքի հետ, ինչպես նաև Զայոց կաթողիկոսին՝ սրա եկեղեցական պարագաներով: Արդյունքում՝ 1630 թվականի մայիսի վերջից մինչև օգոստոս Թեյմուրազ I-ի գլխավորած Զարթլիի, Կախեթիի և Իմերեթիայի թագավորությունների, Մեգրելիայի, Գուրիայի Աբխազիայի և Սվանեթիայի իշխանությունների միացյալ բանակը (մոտ 60.000) ու նրա կազմում գտնվող Զայ ռազմիկները (մոտ 20.000), ինչպես նաև Խամսայի մելիքության բանակը (40.000) ասպատակեցին Գանձակի շրջակայքը ու Ուտիքը և նահանջեցին¹: Վերջ, ըստ էության, հենց սրանով էլ ավարտվեց ողջ գործընթացը, սարը, ինչպես ասում են, մուկ ծնեց, իսկ Թեյմուրազ I-ն ինքն էլ ամենաանտաղանդ կերպով վատնեց իր կյանքի ամենավճռական ակնթարթը:

1631 թվականի գարնանը Երևան-Կաղզվան-Բագրևանդ-Էրզրում-Բասեն-Վանանդ-Կարս-Երևան երթուղով ասպատակելով արշավեց Երևանի խանության բանակը (մոտ 10.000)²: Նույն այս ժամանակ որոշ ներքին խնդիրներ առաջացան, սակայն, նաև Խամսայի մելիքությունում, երբ մոտ 1632 թվականին Բեգլար Մելիք-Բեգլարյանի գլխավորած Գյուլիստանի մելիքության բանակը (մոտ 1.000) մելիք Աբրահամի բանակից (մոտ 500) գրավեց Վերին Շենը, Ներքին Շենը և Էրթեջը (Արցախ, Մեծ Կուենք գավառի հյուսիս)³: Սկիզբ էին առնում, սակայն, նաև ավելի խորքային փոփոխության ժամանակներ:

Իրոք, շուտով պարզվեց, որ Սպահանում ամենևին էլ չեն պատրաստվում հաշտվել ոչ միայն Կախեթիի թագավորության ուժեղացման, այլև դրա կորստի կամ, առավել ևս, Վրաստանի փաստացի միավորման հետ, ինչի արդյունքում այստեղ ի վերջո կտրուկ միջոցառումներ ձեռնարկեցին: Այս առումով չմոռացվեց նաև գործի քաղաքական կողմը, երբ, որպես Զարթլիի թագավորության գահի թեկնածու, մի կողմ թողնելով ոչինչ չնշանակող Սիմոն II-ին, առաջ քաշվեց Դավիթ IX-ի որդիներից մյուսը՝ մահմեդականություն ընդունած Ռուստամը: Արդյունքում՝ արդեն 1633 թվականի գարնանը Ռուստամի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 120.000) ասպատակեց Գուգարքը, ինչպես նաև Զարթլիի և Կախեթիի թագավորությունների մնացած տարածքը, ինչի արդյունքում Թեյմուրազ I-ը ողջ ռազմավարչական համակարգը միանգամից էլ փլուզվեց, բոլոր դաշնակիցները լքեցին Կախեթիի թագավորության արքային, իսկ նա ինքն էլ, կորցրած ամեն ինչ, հերթական անգամ ապաստանեց Իմերեթիայում⁴: Այս առումով իրոք շլացուցիչ էր քաղաքական փոփոխության պատկերը, երբ, լինելով հզոր և Կովկասյան լեռնաշղթայից հարավ ձգվող տարածքների գրեթե ամենակարող մի տիրակալ, ընդամենը միայն մի ինչ-որ 3 տարի անց Թեյմուրազ I-ը կորցրեց ամեն ինչ ու նրան բաժին հասավ քաղաքական գաղթականի աննախանձելի կարգավիճակը:

Զարկ է նշել, որ, ի տարբերություն Թեյմուրազ I-ի, Սեֆի I-ը կամ նրա շրջապատը սեփական քաղաքական հաշվարկներում ավելի դիպուկ էին, քանզի Զարթլիի թագավորության հերթական արբա հռչակված Ռուստամը (1633-1658) այդ դերի համար իրոք որ խիստ հարմար մի թեկնածու էր: Խելացի, հավասարակշռված, Սեֆյանների շահության ներքին կյանքը հիանալի պատկերացնող, փորձառու ու վճռական՝ Ռուստամն իրենից ներկայացնում էր հենց այն փոխհամաձայնային գործչին, որն ընկած էր Թեյմուրազ I և Սիմոն II անունները կրող ծայրահեղությունների միջև, երբ նորընծա արքան այնքան ծայրահեղ չէր, որ բացահայտ մարտահրավեր նետեր պաշտոնական Սպահանին, սակայն միաժամանակ նաև այնքան էլ անգործունյա ու ապազգային չէր, որ ոտնատակ տար վրաց պետական միավորների շահերը: Այս առումով հետաքրքիր է նաև մեկ այլ հանգամանք, քանզի Զարթլիի թագավորության գահին Ռուստամի հայտնվելով վրաց պետական միավորների և ամենից առաջ Զարթլիի ու Կախեթիի

¹ Փարսադան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 52, 53; «Նոր Զարթլի-Ցխովրեթ», Բերիա Էգևատաշվիլի «Ժամանակագրություն»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթիի և Զերքի կյանքը»; Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»:

² Չաբարիա Զանաթեցի «Զայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 41:

³ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Արցախի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Ռաֆֆի «Խամսայի մելիքությունները», Թիֆլիս 1882, էջ 10-11:

⁴ Փարսադան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 54; Զարթլի-Ցխովրեթ», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթիի և Զերքի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»; Մարութա Եղևացի «Հիշատակարան 1634 թվականի»; Մուստաֆա Նայիմա «Պատմություն»; Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»:

հարաբերություններում դրանից հետո արդեն շատ երկար ժամանակով կրկին ընդգծվեց հենց Զարթլիի թագավորության դերակատարությունը: Այսպիսով՝ Զարթլիի թագավորության գահին Ռուստամի հայտնվելը տարածաշրջանում մեծապես խաղաղեցրեց իրավիճակը, քանզի փոխհամաձայնային բնույթ ունեցող այս թեկնածուն, ըստ էության, հարմար էր բոլորի համար, երբ պաշտոնական Սպահանն ազատվում էր հյուսիսում մշտապես պատերազմ վարելու իրեն ոչինչ չխոստացող հեռանկարից, իսկ Ռուստամն ինքն էլ, չնայած որ մահմեդական էր, քրիստոնյաների նկատմամբ իրեն մեծ հաշվով շատ հավասարակշռված էր պահում և ստեղծված պայմաններում Զարթլիի թագավորության համար, ընդհանուր առմամբ, վատ տիրակալ չէր: Այսպիսով՝ տարածաշրջանը, ինչպես արդեն ասվեց, զգալիորեն խաղաղվեց, սակայն դեռ մնում էր չլուծված հիմնական հարցը՝ հին վեճը Սեֆյանների շահության և Օսմանյան սուլթանության միջև:

1633 թվականի ամռանը Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց Երևանի շրջակայքը և Նահանջեց¹, որի ընթացքում հիմնականում քարերով պաշտպանվող Հայկական աշխարհագրից (մոտ 400) գրավեց Եղվարդը ու թալանեց²: 1633 թվականի նույն ամռանը Ախուրյանի ճ-մ-ում Երևանի խանության բանակը (մոտ 2.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (60 հրացանակիր) կեղծ հարձակումով առաջ քաշեցին ու անակնկալ հակահարձակումով հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության ճամբարած բանակին (մոտ 4.000), հետապնդելով վերջինիս մնացորդներին մինչև Կարս³, որից հետո ասպատակեցին Կարսի շրջակայքը և մտան Ախալցխա⁴: 1633 թվականի նոյեմբերի կեսից մինչև դեկտեմբերի վերջ Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 40.000) ասպատակեց Արճեշի և Վանի շրջակայքը⁵, սակայն 1634 թվականի հունվարի 1-ին Կոսկուն-Կռանի ճ-մ-ում (Վանի մոտ) Օսմանյան սուլթանության բանակը (30.000) մեկօրյա համառ մարտում հետ մղեց Սեֆյանների շահության բանակի (մոտ 40.000) հարձակումները, որից հետո արդեն երեկոյան երկու ուժեղ հակահարձակումով ստիպեց վերջինիս Նահանջել⁶: Դրանից հետո, արդեն 1634 թվականի փետրվարին, Ղզ-Քոյի ճ-մ-ում (Ամիդի մոտ) Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 5.000) հաղթեց Սեֆյանների շահության առաջխաղացած բանակին (մոտ 10.000) և Նահանջեց քաղաք⁷:

1634 թվականի հունիսի վերջին Իկորտյան լեռների ճ-մ-ում (Գորիի մոտ) Ռուստամի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 4.000), ինչպես նաև Գուրիայի ու Մեգրելիայի իշխանությունների միացյալ բանակը (մոտ 5.000) հաղթեցին Թեյմուրազ I-ի գլխավորությամբ Իմերեթիայից առաջխաղացած և քաղաքի շրջակայքն ասպատակող Կախեթիի ու Իմերեթիայի թագավորությունների միացյալ բանակին (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 500)⁸: Թեյմուրազ I-ը դիմեց փախուստի և ապաստանեց Կախեթում: Արդյունքում, արդեն 1637 թվականին, կանխելով դեպի Կախեթի Ռուստամի գլխավորած Զարթլիի թագավորության և Սեֆյանների շահության միացյալ բանակի արշավանքը, Թեյմուրազ I-ը բանակցություններ սկսեց Ռուստամի հետ ու վերջինիս միջնորդությամբ ընդունեց Սեֆյանների շահության գերիշխանությունը: Վերջ, հարաբերությունները Վրաստանում վերջնականապես հստակեցվեցին:

1635 թվականի հուլիսի 31-ից մինչև օգոստոսի 8-ը Մուրադ IV-ի գլխավորությամբ Երզրում-Բասեն-Բագրևանդ-Մասյացոտն-Արագածոտն-Ոստան Հայոց երթուղով ասպատակելով արշաված Օսմանյան սուլթանության բանակը (400.000), մասնակի գրոհներից և ուժեղ հրետակոծությունից հետո առաջարկելով պատվավոր անձնատվություն, Սեֆյանների շահության բանակից (12.000) ու քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 200) գրավեց Երևանը⁹, իսկ արդեն 1635

¹ Չաբարիա Զանաբեռցի «Հայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 47:

² Չաբարիա Զանաբեռցի «Հայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 47, 48:

³ Չաբարիա Զանաբեռցի «Հայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 48:

⁴ Չաբարիա Զանաբեռցի «Հայոց պատմություն» գիրք 1, գլուխ 48:

⁵ Զյաթիբ Զեյնեի «Պատմություն», հատոր 2; Մուստաֆա Նայիմ «Պատմություն»; Մարութա Եղևացի «Հիշատակարան 1634 թվականի»: Գրիգոր Վանեցի «Պատմություն»; Գրիգոր Զահանա «Պատմություն»:

⁶ Զյաթիբ Զեյնեի «Պատմություն», հատոր 2; Մուստաֆա Նայիմ «Պատմություն»; Գրիգոր Վանեցի «Պատմություն»:

⁷ Զյաթիբ Զեյնեի «Պատմություն», հատոր 2; Մուստաֆա Նայիմ «Պատմություն»:

⁸ Փարսադան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 60, 61; Մուստաֆա Նայիմ «Պատմություն»:

⁹ Մուստաֆա Նայիմ «Պատմություն»; Սուլթանադե «Պատմություն»; «Զյաթիբ Զեյնեի «Պատմություն», հատոր 2; Զյաթիբ Զեյնեի «Աշխարհի հայելի», գլուխ 39, 41; Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»; Չաբարիա Զանաբեռցի «Հայոց պատմություն» գիրք 2, գլուխ 3; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 25, 51, 56; Երեմիա Զյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 15; Սիմեոն Լեհացի «Ճանապարհային նշումներ», գլուխ 18; Սիմեոն Լեհացի «Հիշատակարան 1636 թվականի»; Հակոբ Պոլիսեցի «Հիշատակարան 1635 թվականի»; Հակոբ Պոլիսեցի «Հիշատակարան 1637 թվականի»; Միհաս Ամիդեցի «Հիշատակարան 1635 թվականի»; Մկրտիչ Պատիժանցի «Հիշատակարան 1636 թվականի»;

թվականի օգոստոսի կեսին էլ գրավեց Մակուն¹: 1635 թվականի օգոստոսի կեսին Սյունիքի ճ-մ-ում Երևանից հեռացող Սեֆյանների շահության բանակը (2.000 հրացանակիր), գրավելով լեռնային ամուր պաշտպանական դիրքերը, հետ մղեց իրեն հետապնդել փորձող Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 5.000), որից հետո հաջողությամբ հեռացավ²: 1635 թվականի նույն օգոստոսի կեսին օսմանյան ռազմական մեքենան տիրեց Ախալցխային³, որից հետո, իրար բերելով ուժերը, սկսեց շարժվել դեպի հարավ:

1635 թվականի սեպտեմբերին Մարանդի ճ-մ-ում անկանոն հարվածներ հասցնող Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 40.000) անակնկալ հարձակումով հաղթեց Մուրադ IV-ի գլխավորությամբ Երևան-Արած-Ուրծածոր-Նախիջևան-Գողթն-Բաքեան-Գաբիթյան երթուղով արշաված Օսմանյան սուլթանության բանակի (մոտ 300.000) մի մասին (մոտ 20.000), երբ հակառակորդը այնուհանդերձ մտավ Թավրիզ, բայց ի վերջո ստիպված եղավ թողնել այն և նահանջել⁴: Նույն այս ժամանակ ավելի մանր մարտեր էլ էին ընթանում, երբ 1635 թվականի օգոստոսի վերջին Յոչես գյուղի ճ-մ-ում (Արցախ, Աղահեճք գավառի հարավ) քոչվոր քրդերը (մոտ 500) անակնկալ հարձակվեցին Օսմանյան սուլթանության բանակից խուսափելու նպատակով սեփական գյուղը լքած կարբեցիների աշխարհագրի (մոտ 50) վրա և, հաղթելով վերջինիս, գերեցին գյուղացիներին⁵: 1635 թվականի օգոստոսի վերջին, սակայն, նույն Յոչես գյուղի մոտ տեղի ունեցած նոր ճակատամարտում Միրզա-բեկ Մելիք-Շահնազարյանի (մոտ 500) և Սեֆյանների շահության (մոտ 200) միացյալ բանակը հաղթեց նույն քոչվոր քրդերին (մոտ 450) ու ազատեց գերված կարբեցիներին⁶: Իր հերթին, 1635 թվականի սեպտեմբերին Երևանից արշաված Օսմանյան սուլթանության բանակը (15.000) ասպատակեց Երևանի շրջակայքը և նահանջեց՝ գերելով 320 հոգու ու տանելով 1.500 գլուխ անասուն⁷: Շուտով, սակայն, հետևեց պաշտոնական Սպահանի պատասխան հարվածը:

1635 թվականի նոյեմբերին Թավրիզ-Նախիջևան-Արագածոտն-Մալայացոտն-Բագրևանդ-Բասեն երթուղով արշաված Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 70.000) Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 100) պաշարեց Երզրումը, սակայն, չկարողանալով գրավել այն, նահանջեց Երևանի ուղղությամբ⁸: Իր հերթին 1635 թվականի դեկտեմբերի 15-ին Սեֆի I-ի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակը (100.000) Օսմանյան սուլթանության բանակից (15.000) ու քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 100)

Անանուն «Յիշատակարան 1636 թվականի»; Աբրահամ Սաղիանցի «Յիշատակարան 1636 թվականի»; Անանուն «Յիշատակարան 1636 թվականի»; Մինաս Ամիրեցի «Յիշատակարան 1637 թվականի»; Անանուն «Յիշատակարան 1637 թվականի»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Մարտիրոս Փառակացի «Յիշատակարան 1638 թվականի»; Աթանաս Գրիգ «Յիշատակարան 1665 թվականի»; Հակոբ Կարնեցի «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»; Հակոբ Յիսուսի «Ժամանակագրություն»; Ամիրաս Երզնկացի «Ժամանակագրություն»; Իսահակ Վարդապետ «Ժամանակագրություն»; Անանուն Սեբաստացի «Բժշկարան»; Անանուն «Մասնավոր ժամանակագրություն»; Անանուն Վանեցի «Ժամանակագրություն»; Գրիգոր Կամախեցի «Ժամանակագրություն»; Վարդան Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»; Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»; Անանուն Պոլիսեցի «Ժամանակագրություն»; Սահակ Սանահեցի «Ժամանակագրություն»; Մարտիրոս Խալիֆա «Ժամանակագրություն»; Մկրտիչ Աբեղա «Ժամանակագրություն»; Անանուն «Ժամանակագրություն 1694 թվականի»; Փարսադան Գորգիջանիժե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 55, 60, 63; Փարսադան Գորգիջանիժե «Օսմանյան պատմություն», գլուխ 17; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 121; «Զարթիս-Ցխովրեբա» Անանուն «Ժամանակագրություն 1388-1656 թվականների»; «Զարթիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների»; Անանուն «Ժամանակագրություն 1444-1754 թվականների»; Ռիկկո «Ճանապարհորդություն»:

¹ Անանուն «Յիշատակարան 1635 թվականի»; Իսահակ Վարդապետ «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»:

² Մուստաֆա Նայիմա «Պատմություն»; «Սուլթադադե «Պատմություն»; «Զյաթիբ Զելեբի «Պատմություն», հատոր 2:

³ Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»; Զյաթիբ Զելեբի «Աշխարհի հայելի», գլուխ 39; Սուլթադադե «Պատմություն»:

⁴ Զյաթիբ Զելեբի «Պատմություն», հատոր 2; Սուլթադադե «Պատմություն»; Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»; Զաքարիա Զանաբեցի «Յայոց պատմություն» գիրք 2, գլուխ 3; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 25, 51; Երեմիա Զյուլյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 15; Հակոբ Պոլիսեցի «Յիշատակարան 1635 թվականի»; Հակոբ Պոլիսեցի «Յիշատակարան 1637 թվականի»; Անանուն Վանեցի «Պատմություն»; Զուհրա Սկուտարցի «Յիշատակարան 1636 թվականի»; Մկրտիչ Պատիժանցի «Յիշատակարան 1636 թվականի»; Աբրահամ Սաղիանցի «Յիշատակարան 1636 թվականի»; Մինաս Ամիրեցի «Յիշատակարան 1637 թվականի»; «Յիշատակարան 1637 թվականի»; Մարտիրոս Փառակացի «Յիշատակարան 1638 թվականի»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»; Հակոբ Կարնեցի «Ժամանակագրություն»; Հակոբ Յիսուսի «Ժամանակագրություն»; Անանուն «Մասնավոր ժամանակագրություն»; Անանուն Վանեցի «Ժամանակագրություն»; Գրիգոր Կամախեցի «Ժամանակագրություն»; Ամիրաս Երզնկացի «Ժամանակագրություն»; Վարդան Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»; Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»; Անանուն Պոլիսեցի «Ժամանակագրություն»; Անանուն Վանեցի «Վասպուրական աշխարհի անցողաբժը»; Մարտիրոս Խալիֆա «Ժամանակագրություն»; Փարսադան Գորգիջանիժե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 63; Տավրիսի «Ճանապարհորդություն»; Աստուխ Գուեվա «Ճանապարհորդություն»:

⁵ Զաքարիա Զանաբեցի «Յայոց պատմություն» գիրք 2, գլուխ 5:

⁶ Զաքարիա Զանաբեցի «Յայոց պատմություն» գիրք 2, գլուխ 5:

⁷ Հակոբ Յիսուսի «Յիշատակարան»:

⁸ Մարտիրոս Փառակացի «Յիշատակարան 1638 թվականի»:

պաշարեց Երևանը և 1636 թվականի մարտի 30-ին ի վերջո գրավեց այն՝ արդյունավետ օգտագործելով անտանելի հոտեր ցրող պայթուցիկ ծայրակալով նետեր¹:

Երևանի անկումը իր հետ բերեց պաշտոնական Սպահանի ընդհանուր հակահարձակում, երբ 1636 թվականի փետրվարից մարտ Ռուստամի գլխավորած Զարթիի թագավորության բանակը (մոտ 30.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 6.000) ասպատակեցին Գուգարքի կենտրոնական ու արևմտյան մասերը, ինչպես նաև Տայքը և Նահանջեցին², իսկ 1636 թվականի ամռանն էլ հարված հասցրին Յուսիսային Կովկասին³: 1636 թվականի մարտի վերջին Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 40.000) Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100) պաշարեց Վանը, սակայն անհաջողության մատնվեց⁴: Դրանից հետո, 1636 թվականի ապրիլին Ադբակի ճ-մ-ում Սեֆյանների շահությանը առերես դավաճանած Շամբոյանների Էմիրի հայտնած տեղեկությունները հիմք ընդունելով առաջխաղացում իրականացրած Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 15.000) ընկավ Սեֆյանների շահության բանակի (մոտ 10.000) պատրաստած դարանը և գլխովին ջախջախվեց⁵:

1637 թվականի ամռանը Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 30.000) Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100) պաշարեց Ախալցխան: Տիրել ամրացված այս քաղաքին, սակայն, պաշտոնական Սպահանին այս անգամ չհաջողվեց⁶:

1638 թվականի աշնանը Օսմանյան սուլթանության բանակը (200 հեծյալ) գիշերային հարձակումով Սեֆյանների շահության բանակից (մոտ 100) դավաճանության շնորհիվ գրավեց Մաղասագոմերը (Անիից 5 կմ հյուսիս-արևելք, Ախուրյանի աջ ափին)⁷: Իր հերթին, 1638 թվականի աշնանը Երևանի խանության բանակը (մոտ 2.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 50) ասպատակեցին Վասպուրականի արևելքը և Նահանջեցին⁸: 1638 թվականի նոյեմբերին Ղրիմի խանության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց Արարատի արևելքը և Սյունիքը⁹, որից հետո Պոդոլու ճ-մ-ում (Արարատ, Կոտայք գավառ, Երևանից մոտ 8 կմ հյուսիս) հաղթեց Երևանի խանության բանակին (մոտ 5.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 500)¹⁰: 1638 թվականի դեկտեմբերին, սակայն, Դալբայանի ճ-մ-ում (Երևանի մոտ) Երևանի խանության բանակը (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 100) հաղթեցին Ղրիմի խանության բանակին (500)¹¹: Տարածաշրջանի երկու գերտերությունների միջև ընթացող պայքարի վճռական էջը, սակայն, նույն այս ժամանակ գրվում էր հարավում, որի համեմատ հյուսիսային ճակատում ընթացող պայքարը այս անգամ երկրորդական էր:

Իրոք, արդեն 1638 թվականի նոյեմբերի 15-ին Մուրադ IV-ի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության 300.000 հոգանոց բանակը վերջին տասներկու տարում երրորդ անգամ պաշարեց Բաղդադը և նույն թվականի դեկտեմբերի 25-ին էլ, հաղթահարելով քաղաքի կայազորի համառ

¹ Զյաթիբ Չելեբի «Պատմություն», հատոր 2; Զյաթիբ Չելեբի «Աշխարհի հայելի», գլուխ 39; Մուստաֆա Նայիմ «Պատմություն»; Աբբաս-գուլի-աղա Բաթլիանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4; Չաբարիա Զանաբեռցի «Հայոց պատմություն» գիրք 2, գլուխ 6; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 25, 51, 56; Երեմիա Զյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն», գլուխ 15; Սկրտիչ Պատիժանցի «Հիշատակարան 1636 թվականի»; Սիմեոն Լեհացի «Հիշատակարան 1636 թվականի»; Գաբրիել Եղեգնաձորի «Հիշատակարան 1636 թվականի»; Աբրահամ Սաղիանցի «Հիշատակարան 1636 թվականի»; Հակոբ Պոլիսեցի «Հիշատակարան 1637 թվականի»; Անանուն «Հիշատակարան 1637 թվականի»; Մարտիրոս Փառակացի «Հիշատակարան 1638 թվականի»; Հակոբ Հիսուսցի «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Հակոբ Կարնեցի «Ժամանակագրություն»; Ամիրաս Երզնկացի «Ժամանակագրություն»; Սահակ Սանահեցի «Ժամանակագրություն»; Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»; Իսահակ Վարդապետ «Ժամանակագրություն»; Անանուն «Մասնավոր ժամանակագրություն»; Անանուն Պոլիսեցի «Ժամանակագրություն»; Վարդան Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»; Անանուն «Ժամանակագրություն 1694 թվականի»; Աղամ Օլեարիուս «Ճանապարհորդություն Մոսկովիա և Պարսկաստան», գիրք 5, գլուխ 33, 34; Տավերնիե «Ճանապարհորդություն»; «Զարթիս-Ցխովրեբա» Անանուն «Ժամանակագրություն 1388-1656 թվականների»; Փարսադան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 63; «Զարթիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների»:

² Փարսադան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 63; «Զարթիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների»:

³ Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»:

⁴ Ռիկկո «Ճանապարհորդություն»:

⁵ Ռիկկո «Ճանապարհորդություն»:

⁶ Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»:

⁷ Չաբարիա Զանաբեռցի «Հայոց պատմություն» գիրք 2, գլուխ 9:

⁸ Չաբարիա Զանաբեռցի «Հայոց պատմություն» գիրք 2, գլուխ 9:

⁹ Չաբարիա Զանաբեռցի «Հայոց պատմություն» գիրք 2, գլուխ 10, 11: Գրիգոր Դարանաղի «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»:

¹⁰ Չաբարիա Զանաբեռցի «Հայոց պատմություն» գիրք 2, գլուխ 10, 11; Մուստաֆա Նայիմ «Պատմություն»:

¹¹ Չաբարիա Զանաբեռցի «Հայոց պատմություն» գիրք 2, գլուխ 12:

դիմադրությունը, ի վերջո գրավեց այն: Այս առումով ուշագրավ էր, որ, ինչպես տարիներ առաջ էր եղել, այս անգամ քաղաքի շիաների ոչ պակաս մի մասսայական ջարդ էլ կազմակերպեց արդեն պաշտոնական Ստամբուլը: Այսպես թե այնպես, սակայն շուտով և պաշտոնական Ստամբուլի, և պաշտոնական Սպահանի համար պարզ դարձավ, որ կոնկրետ ժամանակատարածային հարթության մեջ ավելին, ըստ էության, հասնել հնարավոր չէ: Որպես հետևանք այս ամենի՝ 1639 թվականի մայիսի 17-ին կնքվեց հաշտություն և Թուրք-Պարսկական V պատերազմը ավարտվեց: Արդյունքում, ի համեմատ Նախկինի, որևէ փոփոխություն տեղի չունեցավ և կողմերի միջև, ըստ էության, վերջնականապես հաստատվեց 1555 թվականի սահմանը: Վերջ, սրանով Թուրք-Պարսկական պատերազմների առաջին խումբն, ըստ էության, ավարտվեց և դրանից հետո կողմերի միջև ավելի քան ութ տասնամյակ խաղաղություն հաստատվեց, երբ երկու այս տերությունները սկսեցին զարգանալ միմյանցից որոշակիորեն մեկուսացված: Ավելին, դրանից հետո հենց տարածաշրջանում իսկ մեծ հաշվով ընդհանուր խաղաղություն հաստատվեց:

Ինչ վերաբերում է պատերազմի երկրորդական մասնակիցներին, ապա արդյունքում վրացական պետական միավորներից Սամցխեի աթաբեկությունն, ըստ էության, ոչնչացավ և դա տեղի ունեցավ դեռևս 1625 թվականին, երբ Մանուչար Ջակելին զոհ գնաց Զեյ-Խոսրով Ջակելիի մահմեդականություն ընդունած որդի Բեքայի կողմից հղացած դավադրությանը, որն այդուհետ տեղում հաստատվեց արդեն պաշտոնական Ստամբուլին ենթակա սովորական փաշայի կարգավիճակում: Իր հերթին Իմերեթիայի թագավորությունը, մեծապես ենթակա մնալով Օսմանյան սուլթանության ազդեցությանը, շարունակեց իր կիսաանկախ գոյությունը, իսկ Զարթիի և Կախեթիի թագավորություններն էլ մնացին ենթակա Սեֆյանների շահությանը: Եվ վերջապես հարկ է նշել, որ Նախորդ պատերազմի ընթացքում և հատկապես դրա ավարտից հետո վերջնական անկում ապրեցին Նաև քրդական Շամբոյանների և Բոհթանի Եմիրությունները: Իրոք, զրկված իրենց ամրություններից, որոնք հրազենի զարգացման արդի պայմաններում արդեն իսկ անիմաստ էին դարձել, վերջիններս քայքայվեցին, բաժանվեցին մասերի և վերջնականապես իջան առանձին կիսաքոչվոր աշիրաթների մակարդակի:

Գլուխ 22

Առաջավոր Ասիան և Արևելյան Եվրոպան Թուրք-Պարսկական V պատերազմից հետո

Օսմանյան սուլթանության և Սեֆյանների շահության միջև պատերազմների ավարտը և համեմատականորեն կայուն խաղաղության հաստատումը տարածաշրջանում վերջնականապես ձևավորեցին Նաև Նույն այդ պետությունների ռազմավարչական համակարգերը տարածաշրջանում, երբ Օսմանների մոտ ստեղծվեցին փաշայություններ, իսկ Սեֆյանների մոտ՝ խանություններ, որոնք ղեկավարվում էին, համապատասխանաբար, փաշաների և խաների կողմից: Եվ փաշաները, և խաները կենտրոնական իշխանության վարչական ներկայացուցիչներն էին տեղերում և Նույն այդ կենտրոնական իշխանության ուժեղ լինելու պարագայում սրանք ընդամենը միայն տեղական պաշտոնյաներ էին: Այն պարագայում, սակայն, երբ կենտրոնական իշխանությունը թուլանում էր, Նույն այս պաշտոնյաների դիրքերն ամրապնդվում էին, իսկ երբեմն էլ Նրանք Նույնիսկ անկախ դիրք էին զբաղեցնում՝ դառնալով ժառանգական տիրողներ, իսկ իրենց տիրույթներն էլ վերածելով Եմիրության նման մի բանի՝ Արաբական խալիֆության կամ Սելջուկյան սուլթանության ժամանակների ոգով: Այս առումով հարկ է նշել, սակայն, որ քիչ թե շատ անկախության հասան, ըստ էության, այնուհանդերձ միայն խանությունները, քանի որ ամրության ճգնաժամ, որպես կանոն, ունենում էին հենց Սպահանում: Արդյունքում՝ Հայաստանի տարածքում Նույն այս ժամանակ աստիճանաբար ձևավորվեցին Երևանի և Գանձակի խանությունները, իսկ հետագայում էլ սրանց միացան Ղարաբաղի, Նախիջևանի, Հերի, Ուրմիայի, Մակվի ու Ղարադաղի խանությունները: Իր հերթին, մեծաքանակ խանություններ ձևավորվեցին Նաև Նախկին Ադվանքի տարածքում, ընդ որում կենտրոնական իշխանության թուլության պայմաններում երբեմն առանձին խանության կարգավիճակ էր ձեռք բերում Նաև Թավրիզը: Նույն այս ժամանակաշրջանում Օսմանյան սուլթանության արևելյան տարածքներում քիչ թե շատ անկախ և ժառանգական փաշայության կարգավիճակ ուներ միայն Ախալցխայի փաշայությունը,

որտեղ իշխում էին մահմեդականություն ընդունած և իրենց ազգային դիմագիծը մեծապես կորցրած Զակելիներից սերող փաշաները, ընդ որում այս փաշայության յուրօրինակ դրությունը պայմանավորված էր հենց այդ հանգամանքով: Ուժեղ էի նաև Վանի փաշաների դիրքերը, սակայն վերջնական ինքնավարության սրանք որևէ կերպ հասնել չէին կարողանում:

Ինչպես և Հայաստանի տարածքում գոյություն ունեցած էմիրությունների պարագայում, խանությունների պարագայում ևս հայերը հաճախ ծանրակշիռ դերակատարում էին ունենում սրանց կյանքում: Հայերի դիրքերը հատկապես ուժեղ էր Երևանի խանությունում, որտեղ նրանք լայնորեն ներկայացված էին նաև խանության ռազմական համակարգում, ի դեմս հետևակ հրացանակիրների: Մենք տվյալներ ունենք նաև հայերի առկայության մասին Նախիջևանի խանությունում, ինչպես նաև, իր յուրօրինակություններով հանդերձ, Ղարաբաղի խանությունում, ընդ որում վերջինս, ըստ էության, ենթապետություն էր Խամսայի մելիքություն կոչվող ենթապետության մեջ: Ուղղակի տվյալներն առայժմ բացակայում են, սակայն կասկածից վեր է, որ այլ խանությունների ռազմավարչական համակարգերում ևս հայերն այս կամ այն չափի ներկայացվածություն ունեին:

1640 թվականին Թեյմուրազ I-ի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 100) ասպատակեցին Դերբենդ ամրոցի շրջակայքը և, կրելով որոշակի կորուստներ, նահանջեցին¹: Իր հերթին, 1641 թվականին Ղրիմի խանության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց Արարատի արևելքը և նահանջեց²:

Այսպես թե այնպես, սակայն առկա կարծես թե հաջողությունը որոշակիորեն հուսավառեց Թեյմուրազ I-ին և նա, գործի դնելով իր կողմնակիցներին, որոշեց Զարթլիի թագավորությունում Ռուստամի դեմ ներքին պայքար հրահրել: 1642 թվականի աշնանը, սակայն, ամենայն վճռականությամբ գործող Ռուստամ արքային գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000) Դիդոեռիի ճ-մ-ում հաղթեցին Զարթլիի ապստամբած իշխանների բանակին (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 100)³: Այս անհաջողությունից հետո ապստամբների ուժերը ջլատվեցին և Ռուստամը հնարավորություն ստացավ առանձին-առանձին հաշիվ տեսնել նրանց հետ:

1642 թվականի դեկտեմբերից մինչև 1643 թվականի հունվարի սկիզբ Ռուստամ արքային գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000) Նոդար Ցիցիաշվիլու բանակից (մոտ 500) պաշարեցին Չորվետ ամրոցը (Գորիի մոտ), որն ի վերջո հանձնվեց⁴: Այնուհետև 1643 թվականի հունվարի 6-ին Ախլգորիի ճ-մ-ում (Գորիից մոտ 35 կմ հյուսիս-արևելք) Ռուստամ արքային գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) անակնկալ հարվածով հաղթեցին Իոտամ Ամիլխորիի գլխավորությամբ ճամբարած Զարթլիի ապստամբած իշխանների բանակին (մոտ 3.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 50) և ցրեցին⁵: Իր հերթին, 1643 թվականի հունվարի կեսին Մուխրանիի ճ-մ-ում Վախթանգ Բագրատունու գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) հետապնդելով հասան ու հաղթեցին Թեյմուրազ I-ի գլխավորությամբ առաջխաղացած, սակայն նահանջող Կախեթի թագավորության բանակին (մոտ 3.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 50)⁶: Այսպիսով՝ Զարթլիի իշխաններին աջակցելու փորձը Թեյմուրազ I-ի համար ոչ միայն ավարտվեց անհաջողությամբ, այլև պատասխան հարվածի վտանգ կախվեց հենց Կախեթի թագավորության վրա: Արդյունքում, սակայն, 1643 թվականի գարնանը Մազարոյի ճ-մ-ում (Կախեթիի հարավ) Թեյմուրազ I-ի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500) այնուհանդերձ հաղթեցին Ռուստամ արքային գլխավորությամբ առաջխաղացած Զարթլիի թագավորության բանակին (մոտ 15.000) ու նրա

¹ Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթի և Յերբի կյանք»:

² Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»:

³ Փարսաղան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 64, 65: Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»: Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթի և Յերբի կյանք»:

⁴ Փարսաղան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 65: Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»:

⁵ Փարսաղան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 65:

⁶ Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»: Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթի և Յերբի կյանք»:

կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 6.000)¹, ինչից հետո կրթերը առժամանակ հանդարտվեցին:

Որպես հետևանք այս ամենի, թեև ռազմական վերջին բախումները Զարթլիի և Կախեթի թագավորությունների հարաբերություններում որևէ էական փոփոխության չհանգեցրին, սակայն դրանք մեկ կարևոր հետևանք ամեն դեպքում այնուհանդերձ ունեցան, քանզի, եթե նախկինում Ռուստամը պատրաստ էր համակերպվել իր քաղաքական հակառակորդի իշխանության հետ Կախեթի թագավորությունում, ապա այժմ նա վերջնականապես այն մտքին հանգեց, որ Թեյմուրազ I-ը պետք է լքի քաղաքական ասպարեզը: Այս առումով հետաքրքիր է նշել նաև, որ Թեյմուրազ I-ի դեմ Ռուստամի պայքարում վերջինիս ամենայն եռանդով աջակցություն էր ցույց տալիս նաև Բագրատունիների Մուխրանիի ճյուղը, ընդ որում դա արվում էր ոչ միայն հակակախեթիական ավանդական դիրքորոշման ֆոնին, քանի որ Ռուստամի և Զարթլիի թագավորության գահի առումով այս ճյուղի ղեկավար, Դավիթ VIII-ի եղբայր Բագրատի թոռան թոռան որդի Վախթանգ Բագրատունին իր ուրույն տեսակետն ուներ:

Նախորդ դեպքերից հինգ տարի անց Զարթլիի և Կախեթի թագավորությունների հարաբերությունները կրկին հանգեցին ռազմական բախման, ընդ որում դրա նախաձեռնողը կրկին Թեյմուրազ I-ն էր: Արդյունքում՝ 1648 թվականի ամռանը Տիանետիի ճ-մ-ում (Տփղիսից մոտ 40 կմ հյուսիս-արևելք) Վախթանգ Բագրատունու գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 6.000) հաղթեցին Թեյմուրազ I-ի գլխավորությամբ հերթական անգամ առաջխաղացած Կախեթի թագավորության բանակին (մոտ 15.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 500)²: Իր հերթին, 1648 թվականի ամռանը Ձվելի-Անագայի ճ-մ-ում (Կախեթի հարավ-արևմուտք) Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 50.000), ինչպես նաև Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 2.000), շնորհիվ դարանից Սեֆյանների շահության բանակի հասցրած հարվածի, հաղթեցին Դավիթ արքայազնի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակին (մոտ 25.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 500), որից հետո ասպատակեցին Կախեթի թագավորության տարածքը, ընդ որում զոհվածների թվում էր նաև Դավիթը³:

Որպես հետևանք, որդու կորստի վշտից անչափ ճնշված, բայց նաև ռազմաքաղաքական լիակատար աղետի դեմ կանգնած Թեյմուրազ I-ը հրաժարվեց գահից և հեռացավ Իմերեթիայի թագավորության տարածք, որտեղ, հետևելով հոր քաղաքական գծին, նրան ապաստան տվեց 1639 թվականին մահացած Գեորգի II-ի որդի Ալեքսանդր III-ը (1639-1660): Ինչ վերաբերում է Կախեթի թագավորությանը, ապա արդյունքում անձնական ունիայով այն փաստացի կցվեց Զարթլիի թագավորությանը, որը, սակայն, ի հերթին ամուր կերպով ենթակա էր Սեֆյանների շահությանը: Թեյմուրազ I-ի խնդիրը, սակայն, սրանով ևս չէր սպառվելու, քանզի, հաստատվելով Իմերեթիայի թագավորության տարածքում, վերջինս իր նախկին դիրքերը վերականգնելու համար նախ փորձեց ստանալ պաշտոնական Ստամբուլի աջակցությունը, սակայն, մատնվելով անհաջողության, դիմեց Ռուսական թագավորությանը և 1658 թվականին Նույնիսկ անձամբ մեկնեց Մոսկվա, թեև մեծ հաշվով՝ կրկին անարդյունք: Նույն այս ժամանակ իր հերթին, չնայած խոշոր գործողությունների բացակայությանը, հանգիստ չէր նաև օսմանյան տիրույթներում:

1640 թվականի փետրվարի 8-ին Մուրադ IV-ը կնքեց իր մահկանացուն և նրա հաջորդեց իր կիսախելագար մյուս եղբայրն, ի դեմս Իբրահիմի՝ Իբրահիմ I-ի (1640-1648): Վերջինս մինչ այդ երկար տարիներ պահվել էր հարեմում և, ամեն պահի սպասելով սեփական մահվան հրամանին, արդյունքում փաստորեն վախից խելագարվել էր, ընդ որում բանը հասել էր Նույնիսկ նրան, որ, երբ գահին բազմեցնելու նպատակով մարդիկ ներկայացան նրան, ծայրահեղ ահաբեկված Իբրահիմը փակվեց իր սենյակում և համաձայնեց դուռ բացել միայն Մուրադ IV-ի դիակը դռան

¹ Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթի և Յերթի կյանքը»:

² Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթի և Յերթի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «ժամանակագրական աղյուսակ»:

³ Փարսադան Գորգիջանիձե «Վրաստանի պատմություն», գլուխ 67, 68, 74, 75; Զարթլի-Ցխովեթա, Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների»; Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթի և Յերթի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «ժամանակագրական աղյուսակ»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»; Առաքել Դավիթբեցի «Պատմություն», գլուխ 56; Չաբարիա Քանաքեռցի «Յայոց պատմություն» գիրք 2, գլուխ 47; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «ժամանակագրություն»; Աբրահամ-գուլի-աղա Բաքիխանով «Ղրախտային ծաղիկ», մաս 4:

առաջ բերելուց հետո: Իբրահիմ I-ը, սակայն, այնուհանդերձ որևէ կերպ ի վիճակի չէր կառավարել սուլթանությունը և արդյունքում 1648 թվականի օգոստոսի 8-ին վերջինիս գահընկեց արեցին, որից հետո սուլթան հռչակվեց Նրա վեցամյա որդի Մեհմեդ IV-ը (1648-1687): Նոր սուլթանին, ի դեմս աստիճանաբար ավելի ու ավելի քայքայվող ռազմավարչական համակարգի, ինչպես նաև արևմտյան ճակատում ընթացող անհաջող պատերազմական գործողությունների, բարդ ժառանգություն էր հասել: Խաղաղ չէր, սակայն, նաև սուլթանության ներքին դրությունը Արևելքում:

1650 թվականին Վանի փաշայության բանակը (մոտ 8.000) Շամբոյանների էմիրության բանակից (մոտ 500) պաշարեց Խոշաբ բերդը (Վասպուրական, Կուղանովիտ գավառ), սակայն չկարողացավ գրավել այն¹: 1654 թվականի ապրիլին Վանի փաշայության բանակը (12.000) Ավդալ-բեկի գլխավորած Բոհթանի էմիրության բանակից (8.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 800) պաշարեց արդեն Բաղեշը, որից հետո ի վերջո, հուլիսին առանց մարտերի մտնելով քաղաք, թալանեց այն ու Նահանջեց²: Սրանից հետո, սակայն, Ավդալ-բեկը պահպանեց իր ըմբոստ կեցվածքը և արդյունքում 1657 թվականի գարնան Վանի փաշայության բանակը (20.000) կրկին ասպատակեց Բաղեշի շրջակայքը՝ ի վերջո ճնշելով Բոհթանի էմիրությունում առկա ապստամբական տրամադրությունները³: Այս առումով պաշտոնական Ստամբուլի համար դեռ լավն այն էր, որ բոլոր այս ընդհարումները մեծ հաշվով չհամակարգված բնույթ ունեին և ընդհանուր իրավիճակը դրանք որևէ կերպ չփոխեցին:

1642 թվականի մայիսի 12-ին իր մահկանացուն կնքեց Սեֆի I-ը, որից հետո շահ հռչակվեց Նրա որդի Աբբաս II-ը (1642-1666), որն, ի տարբերություն սեփական մռայլ և գորշ հոր, ավելի դրական մի անձնավորություն էր: Արդյունքում՝ Աբբաս II-ը, թեև ավելի սահմանափակ չափով, բայց մեծ հաշվով շարունակեց իր պապի հոր կողմից վարվող քաղաքականությունը:

Աբբաս II-ի գահակալման առաջին տարիներին աստիճանաբար սրվում էին Սեֆյանների շահության հարաբերությունները Մեծ Մողոլների տերության հետ, ընդ որում բանը հասել էր նույնիսկ Նրան, որ 1638 թվականին՝ դեռևս Սեֆի I-ի օրոք, երբ պաշտոնական Սպահանը լարված պայքար էր մղում Օսմանյան սուլթանության դեմ, Մեծ Մողոլների տերության բանակը դավաճանության շնորհիվ տիրել էր Զաբուլին և Ղանդահարին: Նույն այս ժամանակ, սակայն, իրենց հերթին հերթական անգամ լարվեցին նաև մինչ այդ էլ առանձնակի սիրով չփայլող Մեծ Մողոլների տերության և արդեն Բուխարայի խանության հարաբերությունները, ինչը թույլ տվեց արդեն Աբբաս II-ին հաջող հակահարված հասցնել: Արդյունքում՝ 1648 թվականին ամռանը Սեֆյանների շահության բանակը մարտական գործողություններ սկսեց Արևելքում և տիրեց սկզբում Զաբուլին, իսկ 1649 թվականի փետրվարի 22-ին էլ մտավ Ղանդահար: Պատասխան հարվածները, որ 1649 թվականի երկրորդ կեսին, ինչպես նաև 1652 և 1653 թվականներին Ղանդահարի ուղղությամբ հասցրեց Մեծ Մողոլների տերությունը, այդ թվում նաև Բուխարայի խանության դեմ պայքարում կրած անհաջողությունների պատճառով վերջինիս որևէ հաջողություն այդպես էլ չբերեցին:

Նույն այս ժամանակ Դերբենդի լեռնանցքում սահմանային ընդհարումներ սկսվեցին Սեֆյանների շահության և Ռուսական թագավորության միջև, երբ տեղի լեռնականները դիմադրում էին պաշտոնական Սպահանի իշխանությանը տեղում և այս գործում զգալիորեն վայելում էին պաշտոնական Մոսկվայի աջակցությունը: Արդյունքում, աշխարհաքաղաքական մակարդակում, կարծես թե, փորձ կատարելով կրկնել Արաբական խալիֆության 730-ական թվականների վարքագիծը և հատկապես 735 թվականի արշավանքը, Սեֆյանների շահության ռազմական մեքենան 1651 և 1652 թվականներին երկու բավականին սահմանափակ հարվածներ հասցրեց հյուսիսային ուղղությամբ, սակայն, հանդիպելով լեռնականների, ինչպես նաև Ռուսական թագավորության ռազմական մեքենայի ակտիվ դիմադրությանը, որևէ հաջողության չհասավ և հետ մղվեց ելման դիրքեր: Որպես հետևանք, 1653 թվականին սկիզբ առան բանակցություններ և, քանի որ Սեֆյանների շահությունը Նույն այս ժամանակ պատերազմում էր նաև Մեծ Մողոլների տերության դեմ, իսկ Ռուսական թագավորությունն էլ իր

¹ Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 38:

² «Վարդան Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»»; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»:

³ Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»:

հերթին պատերազմին էր պատրաստվում Լեհական թագավորության դեմ, 1654 թվականին կնքվեց հաշտություն, երբ որևէ փոփոխություն այդպես էլ տեղի չունեցավ: Արդյունքում Սեֆյանների շահությունն ու Մեծ Մողոլների տերությունը ևս ի վերջո համաձայնության եկան, ըստ որի Աֆղանստանի հարավային մասն և Սինդի արևմտյան որոշ տարածքներ Ղանդահարի հետ միասին անցնում են Սեֆյանների շահությանը, իսկ Աֆղանստանի հյուսիսային մասը և Զաբուլն էլ մնում են Մեծ Մողոլների տերության տիրապետության տակ: Խնդիրների նմանատիպ լուծումը պաշտոնական Սպահանի համար մեծապես գոհացուցիչ էր:

1658 թվականին Բանձայի ճ-մ-ում (Վրաստանի հյուսիս-արևմուտք, Զուբայխսիից մոտ 35 կմ հյուսիս-արևմուտք) գահակալական պայքար մղող Վամիկ Դադիանու գլխավորած Իմերեթիայի թագավորության և Մեգրելիայի իշխանության միացյալ բանակը (մոտ 10.000) հաղթեց Լիպարիտ Դադիանու գլխավորությամբ առաջխաղացած Զարթլիի թագավորության բանակին (մոտ 15.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 3.000)¹: Արդյունքում որպես Մեգրելիայի իշխան վերջնականապես հաստատվեց Վամիկ Դադիանին (1657-1661): Նույն այս ժամանակ, սակայն, փոփոխություններ եղան նաև Զարթլիի թագավորությունում:

Գլուխ 23

Վրաց պետական միավորները Թուրք-Պարսկական V պատերազմից հետո

1658 թվականի նոյեմբերի 17-ին իր մահկանացուն կնքեց Զարթլիի թագավորության արքա Ռուստամը, որից հետո, քանի որ հանգուցյալը ժառանգ չունեւ, Զարթլիի թագավորության արքա հռչակվեց Զարթլիի Բագրատունիների Մուխրանիի ճյուղի ներկայացուցիչ, արդեն իսկ հիշատակված Վախթանգ Բագրատունին՝ Վախթանգ V-ը (1658-1675):

Ժամանակակիցները լուծում են այս մասին, իսկ ուղղակի ապացույցներ էլ որևէ կերպ չկան, սակայն, թերևս, բոլոր հիմքերը կան ասելու, որ Զարթլիի թագավորության գահին իր հաստատվելը հեռատես Վախթանգը դեռ վաղուց էր նախատեսում, ընդ որում նա այդ անում էր ինչպես բացահայտ, այնպես էլ գաղտնի միջոցառումների համակարգված շարանով: Այս կապակցությամբ արդեն իսկ ասվեց, որ նույն Վախթանգ Բագրատունին էր, որ ամենայն եռանդով աջակցեց Ռուստամին և վճռականորեն դեմ դուրս եկավ Զարթլիի թագավորության գահի նկատմամբ Թեյմուրազ I-ի բոլոր նկրտումներին՝ գահը պահելով ակնհայտորեն հենց իր համար: Վերոգրյալի լույսի ներքո, թերևս, երևի պատահական չէր նաև այն հանգամանքը, որ 1646 թվականին Ռուստամի որդեգիր Օտիան հանկարծամահ եղավ, իսկ 1652 թվականին էլ Ռուստամի արդեն մյուս որդեգիր և հաջորդ հռչակված, Լուարսաբ I-ի թոռան որդի Լուարսաբը հրացաններով իրականացվող կոլեկտիվ որսի ժամանակ, կարծես թե պատահաբար, գնդակի հարված ստացավ ու ստացած նույն այդ վերքից հաջորդ օրը մահացավ: Այս առումով հետաքրքիր է նշել, որ Վախթանգ Բագրատունին ինքն առաջնակարգ հրաձիգ էր և ժամանակակիցները հստակորեն խոսում են այդ մասին, դե իսկ այն հանգամանքն էլ, որ Լուարսաբի մահը վերջինիս անչափ ձեռնտու էր, կասկածից վեր է: Միաժամանակ հետաքրքիր է նաև մեկ այլ մասնավոր հանգամանք, քանզի ազգությամբ վրացի և վրացիների կողմից աջակցվող Սիյավուշ Բարաթաշվիլին, որպես Լուարսաբի վրա անհաջող կրակ բացած անձնավորության, դրանից հետո մատնացույց արեց ազգությամբ հայ ու հայերի կողմից աջակցվող, Մամիկոնյանների հեռավոր շառավիղ Բայանդուր Թումանաշվիլուն, ընդ որում դրան հաջորդած «պատվի մենամարտում», որը պետք է պարզեր «աստվածային ճշմարտությունը», ծանր գնով ձեռք բերված, բայց այնուհանդերձ հաղթանակը մնաց Բայանդուրի կողմում: Մասնավոր այս հանգամանքը ուշագրավ է այն տեսանկյունից, որ Ռուստամն ինքը, հիանալի գիտակցելով իր պետությունում հայերի դերն ու նշանակությունը, աջակցում և մեծ տեղ էր տալիս հայերին, այն դեպքում, երբ Յայաստանից համեմատաբար հեռու ընկած Մուխրանիում իշխող ու վերջնականապես վրացականացած Վախթանգ Բագրատունին հենվում էր ամենից առաջ հենց վրացիների վրա:

¹ Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Եգերթի, Աբխազիայի և Իմերեթիայի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»:

Այսպես թե այնպես, սակայն Լուարսաբի մահվան հանգամանքներն այդպես էլ մինչև վերջ չպարզվեցին, Ռուստամի նոր որդեգրի դերում հայտնվեց Մուխրանիի իշխան Վախթանգը, իսկ, որպես հետևանք էլ այս ամենին, նրա մահից հետո Զարթլիի թագավորության արքա հռչակվեց հենց Մուխրանիի նույն խորամանկ տիրակալը: Նոր արքան իրոք անչափ խելացի և ձեռներեց մի անձնավորություն էր, որը զգալիորեն նպաստեց իրեն բաժին հասած թագավորության զարգացմանը, թեև ընդհանուր կախյալ դրությունը պաշտոնական Սպահանից մնաց անփոփոխ: Այս առումով հարկ է նաև ավելացնել, որ, չնայած հայերի նկատմամբ ունեցած սառը վերաբերմունքին, Վախթանգ V-ը մի կողմից այնուհանդերձ ունեցավ այնքան հեռատեսություն, որ նրանց նկատմամբ որևէ էական ոտնձգություն չիրականացնի, ինչը բնականաբար միայն օժանդակեց նրա իշխանության ուժեղացմանը, բայց մյուս կողմից էլ, սակայն, նաև հենց այս ժամանակ էր, որ այնուհանդերձ ևս մեկ մակարդակով պակասեց հայականության և հայասիրության այն հանգող մակարդակը, որ մինչ այդ քիչ թե շատ կար Զարթլիի թագավորության գահակալների մոտ:

1660 թվականին իր մահկանացուն կնքեց Իմերեթիայի թագավորության արքա Ալեքսանդր III-ը և նրան հաջորդեց որդին՝ Բագրատ IV-ը (1660, 1661, 1663-1668, 1669-1678, 1679-1681): Նոր արքայի գահակալումը հենց սկզբից էլ բավականին անհարթ անցավ, ընդ որում իր կառավարման ամենասկզբում տեղի ունեցած գահակալական խռովություններից մեկի ժամանակ էլ հենց նրան կուրացրին: Իր հերթին, հաշվի առնելով Իմերեթիայի թագավորությունում ստեղծված անկայուն դրությունը, Զարթլիի թագավորության դերն անշեղորեն ընդգծել ձգտող Վախթանգ V-ը, որպես Իմերեթիայի թագավորության գահի թեկնածու, առաջ քաշեց իր ավագ որդի Արչիլին (1661-1663, 1678-1679, 1690-1691, 1695-1696, 1698-1699՝ Իմերեթիայում, 1663-1678՝ Կախեթիում), որից հետո, արդեն 1661 թվականին, իր իսկ ուժերով սկսեց կյանքի կոչել այդ որոշումը¹: Արդյունքում, թեև Բագրատ IV-ը գերվեց, Արչիլը հռչակվեց Իմերեթիայի թագավորության արքա, Մեգրելիայի իշխանության իշխան Վամիկ Դադիանին սպանվեց, իսկ Լևանն (1661-1681) էլ գլխավորեց Մեգրելիայի իշխանությունը, սակայն ամուր կերպով հաստատվել տեղում Արչիլը որևէ կերպ այնուհանդերձ չկարողացավ: Իրոք, արդեն 1663 թվականին Մեհմեդ IV-ը, սպառնալով պատերազմով, Աբբաս II-ից պահանջեց հեռացնել Արչիլին Իմերեթիայի թագավորության գահից, քանի որ գահակալական այս փոփոխությունը Ստամբուլում ընկալվել էր որպես սեփական հետաքրքրությունների տիրույթում գտնվող տարածքի նկատմամբ Սեֆյանների կողմից կազմակերպված ոտնձգություն: Արդյունքում՝ Աբբաս II-ի պահանջով Վախթանգ V-ը Իմերեթիայից հետ կանչեց որդուն, իսկ Իմերեթիայի թագավորության արքա էլ դրանից հետո կրկին հռչակվեց Բագրատ IV-ը: Ողջ այս պատմությունը, սակայն, ևս մեկ հետևանք ունեցավ, քանզի Իմերեթիայի թագավորության գահին Արչիլի հաստատվելուց հետո նույն այս ժամանակ այստեղ ապաստանած Թեյմուրազ I-ը ձերբակալվեց և ուղարկվեց Սպահան, որտեղ էլ հենց իր կյանքի վճռական պահերից մեկն անվերադարձ կերպով բաց թողած երբեմնի այս հզոր արքան 1663 թվականին բանտարկության մեջ կնքեց իր մահկանացուն: Այսպիսով՝ Իմերեթիայի համար մղվող պայքարը պաշտոնական Տփղիսը գոնե առժամանակ տանուլ տվեց, սակայն, եռանդի պակասից ամենևին էլ չնեղվող Վախթանգ V-ը դրանից հետո ձեռնամուխ եղավ արդեն Կախեթիի համար պայքարին:

Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ Թեյմուրազ I-ի գլխին պայթած աղետից հետո պաշտոնական Սպահանը Կախեթիում սկսել էր իրականացնել տեղի ժողովրդագրական վիճակը արմատականորեն փոխելուն ուղղված հետևողական մի քաղաքականություն, երբ երկրամասը բնակեցվում էր թուրքմեններով: Այս հանգամանքը, բնականաբար, աստիճանաբար սրեց հարաբերությունները տեղի քրիստոնյա ու եկվոր թյուրքական տարրի միջև և արդյունքում տեղի ունեցավ պայթյուն, երբ 1659 թվականին վրաց (մոտ 10.000) ու Հայ ռազմիկները (մոտ 500) ոչնչացրին Կախեթիում գտնվող Սեֆյանների շահության կայազորները (ընդհանուր՝ մոտ 2.000), որից հետո երկրից վտարեցին բոլոր մահմեդականներին², իսկ ապստամբներին էլ սկսեց

¹ Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»:

² Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթիի և Յերթի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 122; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն», գլուխ 56:

գլխավորել Թեյմուրազ I-ի որդի Դավթի տղա Յերակլին: Այս պայմաններում էլ հենց, ահա, Կախեթիի համար պաշտոնական Սպահանի օգտին պայքար սկսեց նաև Վախթանգ V-ը:

1663 թվականի աշնանը Ուջարմայի ճ-մ-ում Զարթիի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 5.000), ինչպես նաև Սեֆյանների շահության բանակը հաղթեցին Յերակլիի գլխավորած Կախեթիի թագավորության բանակին (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 1.000)¹: Որպես հետևանք այս ամենի՝ Կախեթիում ստեղծվեց խառն ու անկայուն մի դրություն, ինչի արդյունքում 1663 թվականին Վախթանգ V-ի աջակցությամբ Կախեթիի թագավորությունների արքա հռչակվեց նրա որդի, Իմերեթիայից հեռացած Նույն Արչիլը: 1663 թվականի աշնանից մինչև 1664 թվականի գարուն Զարթիի թագավորության բանակը (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 1.000), ինչպես նաև Սեֆյանների շահության բանակը (Կախեթի) Յերակլիի մոր բանակից (մոտ 500) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 50) յոթ ամիս պաշարեցին Թորգա ամրոցը և ի վերջո գրավեցին այն միայն այն բանից հետո, երբ արքայազնի մայրը հեռացավ ամրոցից, իսկ վերջինիս կայազորն էլ, ստանալով անվտանգության երաշխիքներ, հանձնվեց²: Իր հերթին, 1664 թվականի աշնանը Ածղվերիի ճ-մ-ում (Կախեթի) Յերակլիի գլխավորած Կախեթիի թագավորության բանակը (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 500) գիշերային անակնկալ հարձակում գործեցին Վախթանգ V-ի ու Արչիլի գլխավորությամբ ճամբարած Զարթիի թագավորության բանակի (մոտ 7.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկների (մոտ 1.000), ինչպես նաև Սեֆյանների շահության բանակի վրա, սակայն վերջիններս համառ դիմադրություն կազմակերպեցին ու լուսաբացին օգնության հասած ուժերի հետ միասին հաղթանակ տարան, որից հետո հետապնդեցին հակառակորդին³: Արդյունքում՝ Յերակլին հեռացավ Կախեթիից, իսկ Արչիլն էլ դարձավ Կախեթիի վերահռչակված թագավորության արքա: Կարգի գցելով գործերը տեղում՝ 1666 թվականին Վախթանգ V-ի ու Արչիլի գլխավորած Զարթիի և Կախեթիի թագավորությունների միացյալ բանակը (մոտ 20.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 5.000) ասպատակեցին Յուսիսային Կովկասը և, ստանալով հնազանդության երաշխիքներ, նահանջեցին⁴: Դրանից հետո տարածաշրջանում առժամանակ խաղաղություն հաստատվեց:

1678 թվականին Արչիլը լքեց Կախեթիի թագավորության գահը և, հավատալով Իմերեթիան իրեն հանձնելու պաշտոնական Ստամբուլի կողմից տրված խոստումներին, անցավ Իմերեթիայի թագավորության տարածք, սակայն փոփոխական պայքարից հետո արդյունքում այդպես էլ չկարողացավ ամրանալ տեղում ու 1679 թվականին կրկին վերադարձավ Զարթիի թագավորության տարածք: Այս առումով հարկ է նշել, որ Արչիլ այս անհաջողության գործում ոչ պակաս դեր ունեցավ նաև այն հանգամանքը, որ 1675 թվականին նրա հայր Վախթանգ V-ը կնքել էր իր մահկանացուն և Զարթիի թագավորության արքա էր հռչակվել վերջինիս երկրորդ որդի Գեորգի XII-ը (1675-1709): Նոր արքան, որը մի եռանդուն ու ռազմունակ անձնավորություն էր, չունեւր հոր զգուշավոր հեռատեսությունը, բայց փոխարենը հակված էր վճռական գործողությունների և աչքի էր ընկնում անձնական մեծ խիզախությամբ: Գեորգի XII-ը, զգուշանալով գահերի մշտական փնտրտուքների հակված սեփական ավագ եղբորից, մեծ հաշվով որևէ կերպ հակված չէր աջակցել վերջինիս, թեև առիթի դեպքում նաև դեմ չէր իր օգուտը քաղել եղբոր գործունեությունից: Այս առումով հետաքրքիր է նաև նշել, որ վերջին փոփոխությունների արդյունքում Կախեթիում ի վերջո իշխանության հասավ նաև Յերակլին՝ Յերակլի I-ը (1678-1703), թեև նոր այս տիրակալի դիրքերը երկրամասում անչափ թույլ էին, իսկ ինքն էլ, մինչև իր մահը, մեծապես զրկված էր իրական իշխանությունից: Նույն այս ժամանակ հայերն իրենց որոշակի մասնակցությունը բերեցին Յայկական լեռնաշխարհից դուրս զարգացող իրադարձություններին, ինչի մասին ևս չի խանգարի մի բանի խոսք ասել:

¹ Զարթիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթիի և Յերթի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»:

² Զարթիս-Ցխովրեբա», Անանուն «Վրաստանի պատմություն 1373-1703 թվականների; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթիի և Յերթի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»; Սեյնկիա Զիսեիծե «Թագավորների պատմությունը»:

³ Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթիի և Յերթի կյանքը»:

⁴ Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթիի և Յերթի կյանքը»:

Գլուխ 24
Հայերը ոչ հայաստանյան ռազմական կյանքում
XVII դարի երկրորդ կեսին

Այսպես, 1648 թվականի հունվարի 24-ից մինչև 1654 թվականի մարտ ներկայիս Ուկրաինայի և Բելոռուսիայի տարածքներում բռնկված հակալեհական ապստամբությանը Չապորոժյան Սեչի բանակի կազմում իրենց մասնակցությունը բերեցին Հայ ռազմիկները (մոտ 300)¹: 1672 թվականի օգոստոսին Օսմանյան սուլթանության և Ղրիմի խանության միացյալ բանակը (մոտ 200.000) 8 օր պաշարեց Լվովը Լեհական թագավորության բանակից (մոտ 4.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 400), սակայն չկարողացավ գրավել այն²: Նույնը կրկնվեց նաև 1676 թվականին³: 1662 թվականին 1640 թվականին Իսպանական թագավորությունից կրկին առանձնացած Պորտուգալական թագավորության բանակը (մոտ 30.000) չկարողացավ գրավել Մալաբար Նահանգը (Հարավ-արևմտյան Հնդկաստան) Մալաբարի իշխանության բանակից (մոտ 15.000) և Մարկոս Հայի գլխավորած Հայ ռազմիկներից (մոտ 500)⁴: Իր հերթին, 1667 թվականի մայիսից մինչև 1669 թվականի սեպտեմբեր Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 300.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000 սակրավորներ, այդ թվում Սուլեյման փաշա Էրմենին⁵ և Տեր-Հակոբ քահանան) Վենետիկի հանրապետության բանակից (7.000) գրավեցին Կանդիան (Կրետե)⁶, ինչի արդյունքում ողջ Կրետե կղզին ընկավ Օսմանյան սուլթանության տիրապետության տակ:

1678 թվականին Վանի նոր փաշայի գլխավորած Վանի փաշայության բանակը (մոտ 10.000) չգրավեց Վանը Վանի հին փաշայի գլխավորած Վանի փաշայության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 100), որից հետո կնքվեց հաշտություն⁷: Իր հերթին, 1682 թվականին Լեզգիական խանության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց Կախեթին, Արցախի հյուսիսը ու Գեղարքունիքը և Նահանջեց⁸ սրանով, ըստ էության, սկիզբ դնելով Կովկասյան լեռնաշղթայից հարավ ձգվող տարածքների նկատմամբ լեզգիական արշավանքների մի ամբողջ դարաշրջանի, որը դրանից հետո տևելու էր գրեթե մեկ դար: Նույն այս ժամանակ Արևելյան ճակատում հաստատված երկարատև հանգիստը պաշտոնական Ստամբուլը հաջողությամբ օգտագործեց ուժերը կենտրոնացնելու և բալկանյան ճակատում կործանիչ հարված հասցնելու համար: Արդյունքը եղավ խոշոր մի ճակատամարտ:

Հետագան անհրաժեշտ է անդրադառնալ առանձին մեջբերման տեսքով.

¹ Այս իրադարձությունը լայնորեն ներկայացված է աղբյուրներում: Միաժամանակ, սակայն, հաշվի առնելով դաշնակցային պատերազմների հետ կապված սկզբնաղբյուրները միայն իմ ուզած խորությամբ ներկայացնելու ձգտումը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ Հայաստանի հետ անմիջականորեն չկապված լայնածավալ ռազմական գործողությունների աղբյուրագիտական ներկայացումը մեծ հաշվով միայն ավելորդ կերպով կծանրաբեռնի աշխատանքս, առայժմ բավարարվում եմ միայն բունը փաստի ամրագրմամբ:

² Այս իրադարձությունը լայնորեն ներկայացված է աղբյուրներում: Միաժամանակ, սակայն, հաշվի առնելով դաշնակցային պատերազմների հետ կապված սկզբնաղբյուրները միայն իմ ուզած խորությամբ ներկայացնելու ձգտումը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ Հայաստանի հետ անմիջականորեն չկապված լայնածավալ ռազմական գործողությունների աղբյուրագիտական ներկայացումը մեծ հաշվով միայն ավելորդ կերպով կծանրաբեռնի աշխատանքս, առայժմ բավարարվում եմ միայն բունը փաստի ամրագրմամբ:

³ Այս իրադարձությունը լայնորեն ներկայացված է աղբյուրներում: Միաժամանակ, սակայն, հաշվի առնելով դաշնակցային պատերազմների հետ կապված սկզբնաղբյուրները միայն իմ ուզած խորությամբ ներկայացնելու ձգտումը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ Հայաստանի հետ անմիջականորեն չկապված լայնածավալ ռազմական գործողությունների աղբյուրագիտական ներկայացումը մեծ հաշվով միայն ավելորդ կերպով կծանրաբեռնի աշխատանքս, առայժմ բավարարվում եմ միայն բունը փաստի ամրագրմամբ:

⁴ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել իր ժամանակի եվրոպական, ինչպես նաև հնդկական և հնդկահայ աղբյուրներում: Աբրահամյան Ա. Գ. «Համառոտ ուղեգիր հայ գաղթավայրերի պատմության», հատոր Ա, Երևան 1964 էջ 463:

⁵ Արմատներով Մելիտեից, հայազգի Սուլեյման փաշա Էրմենին (1605-1680) 1655 թվականի օգոստոսի 19-ից 1656 թվականի փետրվարի 28-ը վարեց մեծ վեզիրի պաշտոնը, իսկ պաշտոնակալությունից հետո էլ մինչև կյանքի վերջը շարունակեց կարևոր դերակատարություն ունենալ սուլթանության կյանքում:

⁶ Այս իրադարձության սկզբնաղբյուրները չեն նշվել՝ ելնելով Օսմանյան սուլթանության բանակում ոչ հարկադիր ծառայած և իսլամ ընդունած հայերի հետ կապված իրադարձությունները լուսաբանելու իմ որոշմանը:

⁷ Անանուն Վանեցի «Վասպուրական աշխարհի անցողարձը»:

⁸ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Արցախի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Րաֆֆի «Խամսայի մելիքությունները», Թիֆլիս 1882, էջ 22:

Օսմանյան սուլթանության (200.000, որոնց թվում 45.000 ենիչերիներ, մուղովացիներ, հունգարներ և վալախներ, ինչպես նաև 300 հրանոթ) և Ղրիմի խանության (40.000) միացյալ բանակը ներխուժեց Ղոմեական Սրբազան կայսրության տարածք և հուլիսի 14-ին պաշարեց վերջինիս մայրաքաղաքը, որի կայազորը (16.000, 312 հրանոթ) ձեռնամուխ եղավ համառ պաշտպանության: Միաժամանակ, տեղեկանալով ծավալվող իրադարձությունների մասին, Ղոմեական Սրբազան կայսրության բանակը (47.000, 112 հրանոթ), ինչպես նաև Յան III Սոբեսկու (1674-1696) գլխավորած Լեհական թագավորության բանակը (27.000, 28 հրանոթ) և վերջինիս կազմում գործող Չայկական հետևակային գունդը (5.000)² շարժվեցին թշնամուն ուղղությամբ:

I փուլ - Ղուլիսի 14-ից սեպտեմբերի սկիզբը թշնամին մայրաքաղաքի ուղղությամբ մի շարք գրոհներ ձեռնարկեց, որոնք, սակայն, հետ մղվեցին:

II փուլ - Սեպտեմբերի սկզբին քաղաքը պաշարողները կարողացան փլուզել քաղաքի պարսպի զգալի մասը, որից հետո սեպտեմբերի 8-ին վճռական գրոհով գրավեցին այդ հատվածը: Տեղեկանալով ստեղծված հուսահատական դրության մասին՝ քաղաքին մոտեցող Լեհական թագավորության բանակը արագացրեց երթը և սեպտեմբերի 10-ի ուշ երեկոյան մոտեցավ թշնամու բանակին:

III փուլ - Սեպտեմբերի 11-ին, ժամը 04:00-ի մոտակայքում Օսմանյան սուլթանության բանակը, նպատակ ունենալով պարտության մատնել դեռևս երթարշավի մեջ գտնվող քրիստոնյաների ուժերին, անցավ հարձակման: Արդյունքում՝ ամուր պաշտպանական դիրքեր գրաված քրիստոնյա հետևակայինների հետ բռնկվեց և մի քանի ժամ շարունակվեց համառ մարտ:

IV փուլ - Կեսօրին մի քանի ժամ շարունակ ողջ ճակատով հասցված հուժկու հակահարվածների արդյունքում քրիստոնյաներին ի վերջո հաջողվեց հետ շարտել թշնամուն ելման դիրքեր:

V փուլ - 17:00-ի մոտակայքում քրիստոնյաների հեծելազորը անցավ վճռական հարձակման և հուժկու հարված հասցրեց թշնամու բանակին: Միաժամանակ արտագրոհ իրականացրեց նաև մայրաքաղաքի կայազորը: Համակցված հարվածների արդյունքում արդեն 18:30-ի մոտակայքում Օսմանյան սուլթանության բանակը սկսեց դիմել փախուստի: Հետագայում խուճապն ու փախուստը աստիճանաբար դարձան ընդհանրական և արդեն 19:30-ի մոտակայքում դրա մեջ ներգրավվեց թշնամու ողջ բանակը: Երկյուղելով հայտնվել դարանում, սակայն, քրիստոնյաների բանակը թշնամու հետապնդում չիրականացրեց:

Չայերը կորցրին մոտ 250, դաշնակիցները՝ 4.500, թշնամին՝ 40.000 զինվոր, այդ թվում 5.000 գերի, ինչպես նաև ողջ հրետանին:

Հենց նոր ավարտված ճակատամարտը ծանր հարված հասցրեց բալկանյան ճակատում պաշտոնական Ստամբուլի հարձակողական ծրագրերին, ընդ որում խնդիրն ամենից առաջ ամենևին էլ հենց ռազմական կորուստները չէին: Իրականում խնդիրը կայանում էր նրանում, որ

¹ Այս իրադարձությունը լայնորեն ներկայացված է աղբյուրներում: Միաժամանակ, սակայն, հաշվի առնելով դաշնակցային պատերազմների հետ կապված սկզբնաղբյուրները միայն իմ ուզած խորությամբ ներկայացնելու ձգտումը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ Չայաստանի հետ անմիջականորեն չկապված լայնածավալ ռազմական գործողությունների աղբյուրագիտական ներկայացումը մեծ հաշվով միայն ավելորդ կերպով կծանրաբեռնի աշխատանքս, առայժմ բավարարվում եմ միայն բուն փաստի ամրագրմամբ: Այս ճակատամարտում Չայ ռազմիկների մասնակցության մասին տես՝ Զոլանջյան Ս. «Չայերի մասնակցությունը Ղոմեաքիայի մայրաքաղաք Բուդան օսմանյան լծից ազատագրելու գործում» (Բուդայի ազատագրության 300-ամյակի առթիվ), ՊԲՀ 1989, N 1:

² Այս ճակատամարտին հայերի մասնակցության մասին հայտնում է Սադոկ Բարոնչը (Barącz S. "Rys dziejów ormiańskich", Tarnopol, 1869 (Բարոնչ Ս. «Չայոց պատմության ուրվագծեր» (լեհերեն), Տեռնոպոլ 1869), որը, խոսելով այս ճակատամարտին մասին, հայտնում է, որ (էջ 68). «Այդ գործին միացան 5.000 ալեքսանդրակիր հայեր և, ըստ երևույթին, դա վերջին անգամ էր, որ նրանք հավաքվում էին այդքան մեծ քանակությամբ»՝ այս խոսքերը հաստատելով «79-րդ» հոլումով: Հիշատակված հոլումի տողատակում համապատասխանող տեղում էլ կարդում ենք, որ այս տեղեկությունը նա վերցրել է Կրակովի գրական հավաքածուի 4-րդ հատորի 94-րդ էջում (Zbiór literacki Kraków 1838 T. IV. str. 94) բերված մի անանուն հեղինակի նամակից, ուղղված ինչ-որ մեկին Սիլեզիայում և թվագրված 1683 թ-ի օգոստոսի 27-ով: Այդ նամակում ասվում է. «Այնտեղ էին նաև 5.000 հայեր, որոնք առանձնանում էին: Նրանք երկար, կարմիր գլխարկներ և թևոնցներ, ինչպես նաև երկար տաբատներ ունեին, կարծես վոլիսկներ լինեին, իսկ զենքերից էլ նրանք կրում էին մուշկետներ և տապալներ: Նրանք նաև վրան խաչն և իրենց զինանշանը պատկերող դրոշներ ունեին»:

այս ճակատամարտից հետո, թերևս, արդեն բոլորի համար ակնհայտ դարձավ, որ եվրոպական ռազմական համակարգի հետ ընդհարվելիս օսմանյան ռազմական մեքենան ոչ միայն վերջնականապես կորցրել է միևնույն ալիքի իրեն պատկանող ռազմավարական նախաձեռնությունը, այլև՝ վերջնականապես զրկվել է նաև միևնույն ալիքի կրկին իրեն պատկանած մարտավարական առավելությունից: Ավելին, այս ճակատամարտից հետո ևս 16 տարի շարունակված պատերազմական գործողությունների հիմնական իրադարձությունները, ըստ էության, կրկին հիմնավորեցին այս տեսակետը: Դրանք, սակայն, դուրս է մեր քննարկման թեմայի շրջանակներից, դրա համար էլ հետագայում կարվեն ընդամենը միայն ընդհանուր բնույթի դիտարկումներ, ինչպես նաև հայերին վերաբերող միայն մի քանի, կրկին ընդհանուր բնույթի նշումներ:

Գլուխ 25

Օսմանյան սուլթանության անկման սկիզբը

1687 թվականի օգոստոսի 12-ին օսմանյան երբեմնի փառքի խորհրդանիշ հանդիսացող Մոհաչի դաշտում Օսմանյան սուլթանության բանակը մի նոր պարտություն կրեց, որը նրան 10.000 զինվոր արժեցավ: Այս պարտությունը, սակայն, թերևս, ավելի թանկ արժեցավ հենց Մեհմեդ IV-ին, որի եղբայր Սուլեյմանը դրանից հետո ապստամբություն բարձրացրեց և 1687 թվականի նոյեմբերի 8-ին գահընկեց արեց ու բանտարկեց եղբորը: Արդյունքում՝ սուլթան հռչակվեց Սուլեյմանը՝ Սուլեյման II-ը (1687-1691):

Նոր սուլթանը մի շարք եռանդուն միջոցառումներով որոշակիորեն կայունացրեց բալկանյան սահմանում տիրող իրավիճակը, սակայն, ըստ էության, կիսատ թողած իր գործունեությունը, 1691 թվականի հունիսի լույս 23-ի գիշերը կնքեց իր մահկանացուն: Սուլեյման II-ի մահից հետո սուլթան հռչակվեց նրա եղբայր Ահմեդը՝ Ահմեդ II-ը (1691-1695), որի կառավարման հենց ամենասկզբում էլ օսմանյան ռազմական մեքենան 1691 թվականի օգոստոսի 19-ին ևս մեկ ջախջախիչ պարտություն կրեց այս անգամ արդեն Սլանկամենեի ճակատամարտում, որը նրան 25.000 զինվոր արժեցավ: Ահմեդ II-ի օրոք Յոնմեական Սրբազան կայսրության և նրա դաշնակիցների դեմ մղվող մարտական հետագա գործողությունները ևս հաջող չէին և արդյունքում, երբ վերջինս 1695 թվականի փետրվարի 8-ին կնքեց իր մահկանացուն, գործերն ավելի ծանր վիճակում էին, քան իր կառավարման սկզբում:

Ահմեդ II-ին հաջորդեց Մեհմեդ IV-ի որդի Մուստաֆա II-ը (1695-1703), որը ևս ամենայն եռանդով շարունակեց իրեն ժառանգություն հասած ռազմական գործողությունները: Սկզբնական որոշակի հաջողություններից հետո, սակայն, 1697 թվականի սեպտեմբերի 11-ին Օսմանյան սուլթանության բանակը հերթական ծանր պարտությունը կրեց այս անգամ արդեն Չենտայի ճակատամարտում, երբ վերջինիս կորուստները կազմեցին 30.000 ռազմիկ: Որպես հետևանք կրած անհաջողությունների՝ 1699 թվականի հունվարի 26-ին կնքվեց Կարլովիցի հաշտության համաձայնագիրը, որն ամրագրեց Օսմանյան սուլթանության պարտությունը և որի արդյունքում պաշտոնական Ստամբուլը Պելոպոնեսյան թերակղզու ու մի շարք կղզիների և այլ տարածքների հետ միասին, ըստ էության, կորցրեց նաև Դանուբից հյուսիս ընկած բոլոր տարածքները: Սկիզբ էր առնում միևնույն ալիքի գրաված տարածքներից օսմանյան ռազմական մեքենայի աստիճանական նահանջը, որը տևելու էր քիչ ավել, քան երկու հարյուրամյակ:

Ինչ վերաբերում է հայերին, ապա 1688 թվականի հունիսի 18-ից սեպտեմբերի 9-ը Յոնմեական Սրբազան կայսրության բանակը (100.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 100, այդ թվում Գաբրիել Հայը) Օսմանյան սուլթանության բանակից (7.000) գրավեցին Բուդապեշտը (Յոնմեական), ընդ որում հաղթանակին մեծապես նպաստեց քաղաք թափանցած ու հետախուզական տվյալներ հաղորդող Գաբրիելը, որը բացի դրանից հուլիսի 22-ին պայթեցրեց քաղաքի պարսպի մի մասը՝ թուլացնելով թշնամու պաշտպանությունը և ոչնչացնելով վերջինիս 1.500 զինվորի¹: Հետագայում 1697 թվականին հայերը մասնակցեցին Բիստրիցայի անհաջող

¹ Այս իրադարձությունը լայնորեն ներկայացված է աղբյուրներում: Միաժամանակ, սակայն, հաշվի առնելով դաշնակցային պատերազմների հետ կապված սկզբնաղբյուրները միայն իմ ուզած խորությամբ ներկայացնելու ձգտումը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ Հայաստանի հետ անմիջականորեն չկապված լայնածավալ ռազմական գործողությունների աղբյուրագիտական ներկայացումը մեծ հաշվով միայն ավելորդ կերպով կծանրաբեռնի աշխատանքս, առայժմ բավարարվում եմ միայն բուն փաստի ամրագրմամբ: : Այս ճակատամարտում Հայ ռազմիկների

պաշտպանությանը¹, ինչպես նաև 1697 թվականի Ռադնայի կիրճ-ի ճ-մ-ին (Ռումինիա, Բիստրիցայի մոտ), երբ Օթենտ Վզրյանի գլխավորած Յայ ռազմիկները (մոտ 500) դարանը գցեցին և հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 3.000)²:

Գլուխ 26

Եվրոպական ռազմական մեքենաների նոր որակները և Օսմանյան սուլթանության ռազմական մեքենան

Վերջին պատերազմում օսմանյան ռազմական մեքենայի կրած համոզիչ պարտությունը ամենից առաջ արդյունքն էր ռազմավարչական այն հետամնացության, որում վերջինս հայտնվել էր եվրոպական ռազմավարչական համակարգերի հետ համեմատության մեջ, ընդ որում ոչ պակաս կարևոր նշանակություն ուներ նաև մարտավարական, ինչպես նաև տեխնիկական հետամնացությունը: Իրոք, արդեն XVI դարի վերջին և XVII դարի սկզբին, կապված տեխնիկական հետագա առաջընթացի հետ, եվրոպական ռազմական համակարգում սկսեցին կիրառվել մարտավարական նոր հնարքներ, որոնք պետք է գային փոխարինելու Յոնանյան Սրբազան կայսրության կողմից մինչ այդ մեծ հաջողությամբ կիրառվող այն մարտավարությանը, որն իր հիմքում ուներ «տերցիաներ»-ը:

Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ նույն այս ժամանակահատվածում եվրոպական բանակներում, պայմանավորված այն բանի հետ, որ համընդհանուր էր ձգտումը հնարավորինս մեծ կրակային հզորություն ապահովել, մեծացել էր հրաձիգների տեսակարար կշիռը և, եթե XVI դարում նույն հրաձիգները կազմում էին հետևակայինների մոտ կեսը, ապա XVI դարի վերջում հետևակայիններին ընդհանուր բանակության մեջ նրանց տեսակարար կշիռը հասավ երկու երրորդի: Այս առումով հարկ է նշել նաև որ, պայմանավորված մուշկետների հաջող կիրառմամբ պայմանավորված սառը զենքի տարածման աստիճանական նվազմամբ, պաշտպանական հանդերձավորումից աստիճանաբար դուրս էին գալիս նաև երկաթյա զրահները, որոնք արդեն XVII դարի վերջում հանգեցին առանձին և սովորաբար միայն որպես հեծելազորային առանձին ստորաբաժանումների պաշտպանական հանդերձանքի մի տարրի: Արդյունքում՝ պարզվեց, սակայն, որ համատարած հրաժարումը երկաթյա զրահավորումից, որն իր հիմքում իրոք օբյեկտիվ պատճառներ ուներ ու պայմանավորված էր ամենից առաջ հենց մուշկետների հարվածային հնարավորություններով, իմաստագուրկ է դարձնում արդեն, սակայն, նաև նույն այդ մուշկետների կիրառումը, համենայն դեպս դրանց այն տեսքով, ինչ տեսքով որ դրանք անհրաժեշտ էին հաստ զրահները խոցելու համար և հանուն ինչի այն կիրառողները համակերպվում էին վերջինիս տեխնիկական թերությունների հետ: Որպես հետևանք, այժմ, երբ տեղի ունեցավ ծանր զրահներից հրաժարում, արդեն և ոչ մի հիմք չմնաց համակերպվել նաև մուշկետների մոտ այնուհանդերձ առկա տեխնիկական թերությունների հետ:

Բանը կայանում էր նրանում, որ մուշկետը, խնդիր ունենալով ապահովել հարվածային հզոր հնարավորություն, միջին ռազմիկի համար իր չափերով այնուհանդերձ մեծ էր, ծանր էր և անհարմար, իսկ նոր պայմաններում էլ այն փաստորեն արդեն ավելորդ հզորություն ուներ: Այս առումով ոչ պակաս կարևոր նշանակություն ունեցավ նաև նոր տիպի հրացանների վրա ավելի արդյունավետ հարվածակայծքարային փակադակների կիրառումը, որը եկավ փոխարինելու մուշկետների վրա կիրառվող պատրույգային փակադակներին, իսկ այդ հանգամանքն էլ ավելի մեծացրեց հրացանների հուսալիությունն ու կիրառման պարզությունը: Որպես հետևանք այս ամենի, սկսած արդեն XVII դարի կեսերից եվրոպական բանակներում սկսեցին մասսայաբար հրաժարվել, ըստ էության, արդեն բարոյապես հնացած մուշկետներից և անցում կատարել

մասնակցության մասին տես՝ Զոլանջյան Ս. «Յայերի մասնակցությունը Յոնանյանի մայրաքաղաք Բուդան օսմանյան լծից ազատագրելու գործում (Բուդայի ազատագրության 300-ամյակի առթիվ)», ՊԲՀ 1989, N 1:

¹ Այս իրադարձությունը լայնորեն ներկայացված է աղբյուրներում: Միաժամանակ, սակայն, հաշվի առնելով դաշնակցային պատերազմների հետ կապված սկզբնաղբյուրները միայն իմ ուզած խորությամբ ներկայացնելու ձգտումը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ Յայաստանի հետ անմիջականորեն չկապված լայնածավալ ռազմական գործողությունների աղբյուրագիտական ներկայացումը մեծ հաշվով միայն ավելորդ կերպով կծանրաբեռնի աշխատանքս, առայժմ բավարարվում եմ միայն բուն փաստի ամրագրմամբ:

² Այս իրադարձությունը լայնորեն ներկայացված է աղբյուրներում: Միաժամանակ, սակայն, հաշվի առնելով դաշնակցային պատերազմների հետ կապված սկզբնաղբյուրները միայն իմ ուզած խորությամբ ներկայացնելու ձգտումը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ Յայաստանի հետ անմիջականորեն չկապված լայնածավալ ռազմական գործողությունների աղբյուրագիտական ներկայացումը մեծ հաշվով միայն ավելորդ կերպով կծանրաբեռնի աշխատանքս, առայժմ բավարարվում եմ միայն բուն փաստի ամրագրմամբ:

հրացաններին, որոնք ավելի թեթև էին, արագ էին լիցքավորվում, կիրառման նրբությունների առումով ավելի հասանելի էին, իսկ հզորությամբ էլ միայն քիչ էին զիջում մուշկետներին, ընդ որում վերջին պարագայի հետ, այլ առավելությունների պարագայում, իսկապես արժեք համակերպվել: Արդյունքում՝ հիշատակված գործընթացը սկիզբ առավ արդեն XVII դարի երկրորդ կեսին և մեծ զարգացում ապրեց նույն դարի վերջին, իսկ արդեն XVIII դարի առաջին տասնամյակում էլ եվրոպական բոլոր հիմնական բանակներում այն իր ավարտուն տեսքն էր ստացել:

Հարկ է նշել, որ անցումը հրացաններին իր հետ ևս մեկ դրական փոփոխություն բերեց, քանզի այժմ հրացանների հետ միասին սկսեցին կիրառել նաև սվիններ և, եթե նախկին մեծ ու ծանր մուշկետի պարագայում սվինի կիրառումը իրեն չէր արդարացնում, ապա այժմ նույն այդ սվինները հիմնալի կերպով համադրվեցին նոր և ավելի թեթև հրացանների հետ՝ առիթի դեպքում դրանք վերածելով կարծես նիզակների: Արդեն իսկ ասվեց, որ մինչ այս մի կողմից հստակորեն առկա էր միտում հետևակայինների ընդհանուր քանակության մեջ մեծացնել հենց հրաձիգների տեսակարար կշիռը, բայց մյուս կողմից էլ նույն այդ հանգամանքը արգելակվում էր մերձամարտում հրաձիգների անպաշտպանությամբ, երբ գործառնական մակարդակում հրաձիգների հետ միասին այնուհանդերձ անհրաժեշտ էր ունենալ գոնե որոշ քանակի նիզակակիրներ: Մինչև հրացանների ի հայտ գալը հետևակայինների ընդհանուր կազմում երկու երրորդի չափով հրաձիգ և մեկ երրորդի չափով նիզակակիր ունենալն, ըստ էության, այն առավելագույնն էր, որին հնարավոր էր հասնել առանց հրաձիգների անվտանգությունը վտանգի տակ դնելու, սակայն այժմ, երբ ծանր մուշկետներին փոփոխության եկած թեթևացրած հրացանները հնարավորություն տվեցին կիրառել նաև սվին, ինչը առիթի դեպքում, ինչպես արդեն ասվեց, հրացանը վերածում էր նիզակի, վերացավ նաև, ըստ էության, արդեն վաղուց իրենց սպառած նիզակակիրներ ունենալու անհրաժեշտությունը: Արդյունքում՝ հետևազորն արդեն չնչին, սակայն նիզակակիրների հետ այսպես թե այնպես չկապված բացառությամբ, սկսեց կազմվել, ըստ էության, միայն սվինավոր հրացաններով զինված հետևակայիններից: Այս առումով հետաքրքիր է նշել, որ արդեն XVIII դարի կեսի վիճակով եվրոպական և ոչ մի բանակ իր կազմում չունեւ նիզակակիրներ, երբ երկար հազարամյակների մարտական ուղի անցած նիզակը փաստորեն դուրս եկավ կիրառությունից: Կար, սակայն, տեխնիկական առաջընթացի հետ կապված ևս մեկ առանձնահատկություն:

Հետևազորի կազմում հրաձիգների թվաքանակի արդեն իսկ քննարկված ավելացումը մինչև ընդհանուր կազմի երկու երրորդ, ինչպես նաև հրետանային առավել ժամանակակից, արագաձիգ և շարժունակ միջոցների ստեղծումը իր հետ բերեց մի իրավիճակ, երբ Հռոմեական Սրբազան կայսրության և հատկապես վերջինիցս առանձնացած Իսպանական թագավորության այն մարտավարությունը, որը հիմնված էր «տերցիաներ»-ի հաջող կիրառման վրա, սկսեց իրեն սպառել: Արդյունքում՝ արդեն XVI դարի վերջից գործնական փորձեր էին արվում կիրառել ինչպես մուշկետներին փոխարինող հրացանները, այնպես էլ դրանից բխող նոր մարտավարությունը, որն այդուհետ կոչվելու էր «գծային մարտակարգ»: Այս գործընթացը վերջնական և անդառնալի տեսք ընդունեց արդեն XVII դարի երկրորդ կեսին, իսկ նույն դարի վերջին էլ եվրոպական արդեն բոլոր բանակները, ըստ էության, անցան դրան՝ վերջնականապես պատմության գիրկն ուղարկելով նաև «տերցիաներ»-ը:

Եվ այսպես, սկսած ինչ-որ տեղ արդեն XVII դարի վերջից, գծային մարտակարգն իր հիմքում ուներ սվինավոր հրացաններով զինված հետևակայինների իրար հաջորդող շարքերը, որոնք հաջող համագործակցում էին իրենց արագաձգությունը և շարժունակությունը մեծացրած հրանոթների, ինչպես նաև հեծելազորային ստորաբաժանումների հետ: Այդուհետ հետևազորի պարագայում շեշտադրվում էր հատկապես հեռահար կրակային մարտը, ձեռնամարտն, ի դեմս սվինամարտի, տեղի էր ունենում անհամեմատ ավելի հազվադեպ, սրամարտը հանդիպում էր դրանից ավելի հազվադեպ, իսկ նիզակամարտն էլ գործնականում վերացավ: Սառը զենքերը իրենց դիրքերը քիչ թե շատ պահպանեցին, թերևս, միայն հեծելազորում, սակայն այստեղ ևս առաջնային նշանակություն ձեռք բերեցին հրաձգային զենքով զինված հեծյալները, որոնք, երբեմն, կարող էին գործել նաև հետևակ վիճակում՝ խոսքը դրագունների մասին է: Այս ամենով հանդերձ հարկ է նշել, որ, իհարկե, գծային մարտակարգն ինքն էլ ուներ թերություններ և

դրանցից գլխավորը կրկին կրակային խոցմանը ենթակա լինելն էր, ընդ որում կորուստները հատկապես ծանր էին լինում հրետանային կրակի պարագայում: Սրան հակառակ, սակայն, այն ռազմական համակարգերի հետ ընդհարվելիս, որոնցում թույլ էին հրաձգային զենքերը և հատկապես հրետանին, հեռահար մարտում ուժեղ գծային մարտակարգով գործող բանակային համակարգը միանգամից մեծ առավելություն էր ստանում: Արդյունքում, օրինակ, մինչ այդ ուժերի միայն մեծ լարումով հակառակորդին հետ մղող Ռուսական թագավորությունը կամ նրա հիմքի վրա հետագայում ստեղծված Ռուսական կայսրությունը նույն այս ժամանակից սկսած էլ միանգամից մեծ առավելություն ստացավ, օրինակ, Ղրիմի խանության բանակի նկատմամբ, իսկ եվրոպական ռազմական մեքենան էլ իր հերթին հստակորեն շեշտադրեց սեփական առավելությունը Ասիայի և արդեն նաև Ամերիկայի ամենատարբեր ռազմական համակարգերի նկատմամբ:

Օսմանյան ռազմական մեքենան խնդիրներ ուներ դեռևս «տերցիաներ»-ի կիրառման վրա հիմնված եվրոպական ռազմական համակարգի հետ ընդհարվելիս և այս առումով կողմերից և ոչ մեկը վճռական առավելության չհասավ, սակայն այժմ, երբ եվրոպական ռազմական մեքենան սկսեց կիրառել գծային մարտակարգը, օսմանյան ռազմական մեքենան վերջնականապես հայտնվեց անբարենպաստ դրության մեջ: Այս առումով իրավիճակը առավել ծանրացավ նաև այն առումով, որ, կապված ծանր գրահներից հրաժարման հետ, օսմանյան ռազմական մեքենան զրկվեց նաև մինչ այդ իր կարևորագույն տարրը հանդիսացող ծանր հեծելազորից, ընդ որում խնդիրն լրացուցիչ բարդություն հաղորդեց նաև այն հանգամանքը, որ, կապված ջալալիների ապստամբության, բայց նաև այլ պատճառների հետ, բուն սուլթանությունում նաև քայքայվել էր սիպահների սոցիալական այն շերտը, որի ներկայացուցիչները մինչ այդ համալրում էին ծանր հեծյալների շարքերը: Եվ վերջապես իր հերթին, կապված տեխնիկական ընդհանուր հետամնացության հետ, իր մարտական հատկանիշներով եվրոպական համարժեքին սկսեցին լրջորեն զիջել նաև օսմանյան ինչպես հրետանին, այնպես էլ նավատորմը:

Այս ամենն էլ, ահա, իր համակցության մեջ հենց բերեց ռազմաքաղաքական այն աղետին, որն իր իրավական առաջին ամրագրումը ստացավ 1699 թվականին: Խնդիրը, սակայն, սրանով չէր սահմանափակվելու և, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ օսմանյան ռազմատեսական միտքը մոտակա ավելի քան մեկ հարյուրամյակում իրավիճակը շտկելու ուղղությամբ որևէ իրական քայլ այդպես էլ չձեռնարկեց, ճգնաժամն ավելի խորացավ, իսկ օսմանյան ռազմական համակարգի հետամնացությունն էլ դարձավ արդեն խորապես ճգնաժամային: Այս կապակցությամբ հետաքրքիր է նշել, սակայն, որ, եթե եվրոպական ռազմական մեքենաների հետ ընդհարվելիս օսմանյան ռազմական մեքենան արդեն XVII դարի վերջից սկսեց հայեցակարգային խնդիրներ ունենալ, ապա արևելյան ճակատում գործերն անհամեմատ այնուհանդերձ ավելի լավ դրության մեջ էին:

Գլուխ 27

Սեֆյանների շահության անկման սկիզբը և վրացական խնդիրը

1666 թվականի հոկտեմբերի 26-ին իր մահկանացուն կնքեց Սեֆյանների շահության շահ Աբբաս II-ը, որից հետո շահ հռչակվեց Նրա որդի Սեֆին՝ Սեֆի II-ը (1666-1694): Նոր շահը մի նեղմիտ, անխելք, պասիվ, սնոտիապաշտ և հաճույքներին տրվելուն հակված անձնավորություն էր, որն իր ժամանակի մեծ մասն անցկացնում էր հարեմում: Արդյունքում, եթե Սեֆի I-ի ժամանակ Սեֆյանների շահությունը դեռևս ուներ Աբբաս I Մեծի թողած զարգացման հարակայունության ուժը, իսկ Աբբաս II-ի ժամանակ էլ այն դեռևս պահպանվում էր, ապա Սեֆի II-ի օրոք Սեֆյանների շահությունը վերջնականապես լճացավ, ահագնացող ուժով սկսեց հետ մնալ ժամանակից և բռնեց քայքայման ուղին: Արդյունքն իրեն անմիջապես էլ զգացնել տվեց շահության ռազմավարական ապարատում, երբ կենտրոնական իշխանությունը սկսեց թուլանալ, իսկ շահության ծայրամասերն էլ սկսեցին իրենց աստիճանաբար ավելի ու ավելի ազատ զգալ: Երևույթն իր բացասական ազդեցությունն ունեցավ նաև շահության ռազմական մեքենայի վրա, երբ այստեղ սկսեց գերիշխել պահպանողականությունն ու ձևապաշտությունը, իսկ իրական մարտական հնարավորություններն էլ աստիճանաբար անկում ապրեցին: Ավելին, գտնվելով մեծ

հաշվով նույն այն օրինաչափությունների սահմաններում, ինչ օսմանյան ռազմական մեքենան էր, Սեֆյանների ռազմական մեքենան զրկվեց նաև մինչ այդ իր կարևորագույն հաղթաթուղթը հանդիսացող արագաշարժ, ճկուն և մոբիլ հեծելագորից, երբ դրա ծանր բաղադրիչը, ըստ էության, վերացավ, իսկ թեթև բաղադրիչն էլ, կորցնելով կառուցվածքային քիչ թե շատ հստակ տեսքը, իջավ ցեղային հեծյալ ավագակախմբերի բաշիբոզուկային մակարդակին: Հարկ է նշել, սակայն, որ վերջին հանգամանքը պաշտոնական Սպահանին շատ քիչ էր հետաքրքրում, քանի որ խոշոր պատերազմներ չկային, իսկ մանր գործողությունների կամ իրավիճակն, ընդհանուր առմամբ, հսկողության տակ պահելու համար էլ հերիք էր համարվում կենտրոնական իշխանության կրկնողությամբ ստեղծված ռազմավարչական ապարատը տեղերում: Այս պայմաններում ավելորդ էլ էր ասել, որ բարոյապես հնացած և քայքայված վիճակում էր գտնվում նաև Սեֆյանների շահության հրետանին:

Նույն այս ժամանակաշրջանում մոտավորապես նույն փոփոխություններն էին տեղի ունենում նաև վրաց պետական միավորներում, թեև, ի պատիվ վրաց տիրակալների պետք է ասել, որ նրանք ոչ միայն թույլ չէին տալիս որևէ քայքայում, այլև իրենց ռազմավարչական մեքենային փորձում էին հնարավորինս ժամանակակից տեսք ապահովել: Արդյունքում՝ ծանր զրահավոր զորատեսակները վերացան նաև այստեղ, թեև զրահավորումը որոշ դեպքերում շարունակվեց կիրառվել ևս դեռ էլի մեկ դարից ավել, սակայն փոխարենը շեշտադրվեցին հրաձգային ստորաբաժանումները, ինչպես նաև արագաշարժ հեծյալ հրաձիգները, որոնք զինված էին նաև սրերով ու դաշույններով: Միաժամանակ հարկ է նշել, սակայն, որ սրանից հետո դեռևս կես դար էլ շարունակ, թեև ավելի ու ավելի անկում ապրող չափով, զինվածության մեջ դեռևս այնուհանդերձ պահպանվում էր նաև աղեղը: Այս առումով Վրաստանի հիմնական խնդիրը շարունակում էր այնուհանդերձ մնալ մասնատվածությունը, ընդ որում այս հարցում կարևոր էր հատկապես այն հանգամանքը, որ Զարթլիի թագավորությունում իշխող Գեորգի XII-ը վերևում արդեն իսկ մանրամասն նկարագրված պատճառներով լարված հարաբերություններ ուներ Կախեթիի թագավորության արքա Յերակլի I-ի հետ, ընդ որում վերջինս, փաստացի լինելով շատ թույլ իշխանության տեր և ամեն ինչով կախված լինելով պաշտոնական Սպահանից, պաշտոնական Տփղիսի դեմ գործելու համար Սեֆյանների կենտրոնական իշխանության ձեռքում, ըստ էության, հանդիսանում էր հնազանդ մի գործիք: Եվ վերջապես հարկ է նշել, որ բարդ էր ներքին դրությունը նաև Իմերեթիայի թագավորությունում, որտեղ կույր Բագրատ IV-ը ոչ մի կերպ չէր կարողանում ամրանալ գահին և ամրացնել սեփական իշխանությունը:

Իրոք, ինչպես արդեն ասվեց, մեծ դժվարությամբ հեռացնելով Արչիլին և 1663 թվականին կրկին հաստատվելով գահին, Բագրատ IV-ը 1668 թվականին այս անգամ արդեն Ախալցխայի փաշայի հղացած դավադրության արդյունքում կրկին կորցրեց նույն այդ գահը և վերատիրեց վերջինիս միայն 1669 թվականին: Իր հերթին, 1678 թվականին Բագրատ IV-ը նույն Արչիլի ջանքերով, այս մասին ևս ասվեց, կրկին գահազրկվեց, սակայն, հերթական անգամ տեղի տալով պաշտոնական Ստամբուլի ճնշումներին, պաշտոնական Տփղիսը 1679 թվականին կրկին հետ կանչեց Արչիլին և գահին վերականգնվեց Բագրատ IV-ը, որը դրանից հետո 1681 թվականին կնքեց իր մահկանացուն: Արդյունքում, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Բագրատ IV-ի որդի Ալեքսանդրը նույն այս ժամանակ բաղաբական պատանդի վիճակում գտնվում էր Տփղիսում, Իմերեթիայի թագավորության արքա հռչակվեց Գուրիայի իշխանության իշխան Գեորգի Գուրելին (1669-1684)՝ Գեորգի III-ը (1681-1683): 1683 թվականին, սակայն, Զարթլիի թագավորության դրդումով ապստամբած ներքին ուժերը ծանր պարտության մատնեցին Գեորգի III-ին, որը զրկվեց գահից և ապաստանեց Գուրիայի իշխանության տարածքում, իսկ Իմերեթիայի թագավորության արքա էլ հռչակվեց Գեորգի XII-ի աջակցությունը վայելող Բագրատ IV-ի որդի Ալեքսանդրը՝ Ալեքսանդր IV-ը (1683-1690, 1691-1695): Այսպիսով՝ Իմերեթիայի թագավորությունը հայտնվեց Զարթլիի թագավորության բաղաբական ազդեցության ոլորտում, ինչն էլ, մանավանդ Սեֆի II-ի ակնհայտ ապիկարության պայմաններում, Գեորգի XII-ին, կարծես թե, ի վերջո հնարավորություն տվեց վերսկսել երկար նախապատրաստվող պայքարը Սեֆյանների շահության դեմ:

Արդյունքում՝ մինչ այդ, կարծես թե, հաջողությամբ ավարտելով բանակցությունները նաև պաշտոնական Ստամբուլի հետ, 1688 թվականին Գեորգի XII-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը Իմերեթիայի թագավորության զգալի աջակցությամբ հարված հասցրեց

Կախերթի թագավորությանը, սակայն հաջողության հասնել չստացվեց: Իրոք, առաջին քիչ թե շատ լուրջ գործողություններից հետո բալկանյան սահմանում լարված պայթար մղող պաշտոնական Ստամբուլը, որը ոչ մի կերպ ցանկություն չունեի հերթական պատերազմի մեջ ներթաշվել Արևելքում, անմիջապես էլ հրաժարվեց աջակցել Գեորգի XII-ին, իսկ Սեֆյանների ռազմական մեքենայի աջակցությամբ գործող Կախերթի թագավորության արքա Յերակլի I-ն էլ նույն այս ժամանակ իր հերթին հաջող հակահարձակման անցավ: Արդյունքում՝ խոշոր անհաջողության մատնված Գեորգի XII-ը կորցրեց նույնիսկ Տփղիսը և ստիպված եղավ պատսպարվել Կովկասյան լեռներում, ըստ էության, վերադառնալով հին այն ռազմավարությանը, որը միշտ և բոլոր դեպքերում կիրառում էին Զարթլիի տիրակալները նման դեպքերում:

Ստեղծված ծանր պայմաններում, երբ հակառակորդի ներխուժման հեռանկարը դեպի սեփական տիրույթներ արդեն միանգամայն իրական տեսք էր ստանում, Իմերեթիայի թագավորության արքա Ալեքսանդր IV-ը 1689 թվականին կապ հաստատեց Յերակլի I-ի հետ և, գործելով վերջինիս միջնորդությամբ, ընդունեց Սեֆի II-ի գերիշխանությունը: Այս հանգամանքը, սակայն, վերջին հաշվով որևէ օգուտ չտվեց, քանզի Իմերեթիայի թագավորությանը այս անգամ հարված հասցրեց արդեն այս ամենից իր հերթին խոցված Օսմանյան սուլթանությունը, որի բանակը 1690 թվականի օգոստոսին գրավեց Իմերեթիայի թագավորության տարածքը, իսկ Ալեքսանդր IV-ին էլ ստիպեց հեռանալ Զարթլիի թագավորություն: Դրանից հետո, Գեորգի XII-ը հերթական անգամ Իմերեթիայի թագավորության արքա հռչակեց իր եղբայր Արչիլին, սակայն, որպես պաշտոնական Ստամբուլի և պաշտոնական Սպահանի միջև փոխհամաձայնության մի տարբերակ, 1691 թվականին Ալեքսանդր IV-ը այնուհանդերձ վերահաստատվեց Իմերեթիայի թագավորության գահին, իսկ Արչիլն էլ կրկին հեռացավ Զարթլիի թագավորություն: Այսպիսով, չնայած ոչ իր կողմից սկզբնապես նախատեսված ձևով և միջոցներով, բայց Գեորգի XII-ն այնուհանդերձ կարողացավ որոշակիորեն կենտրոնացնել ուժերը՝ կորսված դիրքերը հետ քերելու համար: Միաժամանակ, հաշվի առնելով արդեն նաև այն հանգամանքը, որ Օսմանյան սուլթանությունը այնուհանդերձ մեծապես տարված էր հենց արևմտյան ճակատում ընթացող հակամարտությամբ, իսկ պաշտոնական Սպահան էլ գերծ մնաց հետագա ակտիվ գործողություններից, Զարթլիի թագավորության ռազմաշունչ արքան հակահարձակման անցավ:

1691 թվականի ամռանը Գեորգի XII-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 3.000) Յերակլի I-ի գլխավորած Կախերթի թագավորության բանակից (մոտ 200) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 50), ինչպես նաև Սեֆյանների շահության բանակից (մոտ 2.000) պաշարեցին Տփղիսը, սակայն, չհասնելով հաջողության, հետ քաշվեցին¹: Այս ընթացքում էր, որ 1691 թվականի ամռանը Նինոծմինդայի ճ-մ-ում Կախերթի թագավորության բանակը (մոտ 300) կարճատև մարտում հետ շարտեց հարձակման անցած Զարթլիի թագավորության բանակին (մոտ 2.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 700), որից հետո վերջիններս վերադարձան Տփղիս ու միացան Գեորգի XII-ին, իսկ նա էլ, թողնելով քաղաքի պաշարումը, նահանջեց Մծխեթ²: Այսպիսով՝ հակահարվածը չհաջողվեց և հաջորդ հարվածի հերթը Յերակլի I-ինն էր:

1692 թվականի գարնանը Կախերթի թագավորության բանակը (մոտ 200) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 50), ինչպես նաև Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 2.000) Զարթլիի թագավորության բանակից (մոտ 200) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 20) գրավեցին Տիանետին³: 1692 թվականի ամռանը, սակայն, Գեորգի XII-ը հետ վերցրեց այն⁴:

1693 թվականի գարնանը Մծխեթի ճ-մ-ում Գեորգի XII-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 2.500) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 700) մանր մարտերով հետ մղեցին Կախերթի թագավորության բանակին (մոտ 3.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 300), ինչպես նաև Սեֆյանների շահության բանակին (մոտ 1.000)⁵, սակայն արդեն 1694 թվականի գարնանը Դեբեդ գետի ճ-մ-ում Կախերթի

¹ Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»:

² Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»; Մեխնիա Չիտիձե «Թագավորների պատմությունը»:

³ Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»:

⁴ Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»:

⁵ Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»:

թագավորության բանակը (300) հաղթեց Զարթլիի թագավորության բանակին (մոտ 600) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 200)¹: Ի պատասխան սրան՝ 1694 թվականի ամռանը Արագվի գետի ճ-մ-ում հաղթանակ տարավ արդեն Գեորգի XII-ը²: Նույն այս ժամանակ իրավիճակը նոր զարգացում, ստացավ, սակայն նաև Իմերեթիայի թագավորությունում:

Իրոք, Աբխազական իշխանության փառասեր իշխան Գեորգի Աբաշիձեի (1684-1722) գլխավորությամբ գործող ուժերը 1695 թվականին գահընկեց արեցին Ալեքսանդր IV-ին և հանձնեցին Գեորգի XII-ին, որի հրամանով վերջինիս սպանեցին, իսկ Իմերեթիայի թագավորության արքա էլ հռչակվեց նույն Արչիլը: Իմերեթիայի թագավորության գահին հայտնված Արչիլի ուժի հիմքը, սակայն, իր եղբայր Գեորգի XII-ն էր, որն ինքն էլ, սակայն, նույն այս ժամանակ լրջագույն խնդիրներ ուներ՝ պայմանավորված Սեֆյանների շահության և Կախեթի թագավորության հետ շարունակվող պատերազմով: Արդյունքում՝ նույն Գեորգի Աբաշիձեն և իր կողմնակիցները 1696 թվականին հերթական անգամ գահընկեց արեցին Արչիլին և Իմերեթիայի թագավորության արքա հռչակեցին Գեորգի Աբաշիձեի աղջկա հետ ամուսնացած ոմն Գեորգիի՝ Գեորգի IV-ին (1696-1698), որը հայտարարվեց սերված Բագրատունիների տոհմից: Գեորգի IV-ը, սակայն, որևէ իրական իշխանություն չուներ և ողջ իշխանությունը պատկանում էր նրա աներոջը:

Հյուսիսում զարգացող և փոփոխական ընթացք ունեցած պատերազմական գործողությունների հենց այս ընթացքում, էր, որ, ըստ էության, ոչինչ չարած սեփական պետության համար, 1694 թվականի հուլիսի 29-ին Սեֆի II-ը կնքեց իր մահկանացուն և շահ հռչակվեց նրա որդի Հուսեյնը (1694-1722): Նոր շահը իր հոր որդին էր ամենից առաջ հենց վերջինիս անգործունայնության առումով ու նա ևս ամեն ինչ թողեց ինքնահոսի՝ հաջողությամբ փակվելով հարեմում: Այս անգամ, սակայն, իրավիճակին լրացուցիչ սրություն էր հաղորդում այն հանգամանքը, որ Հուսեյնը, ի տարբերություն նույնիսկ իր հոր, ավելի թուլակամ, անխելք և ոչ մի հարց բացարձակապես լուծել չցանկացող մի անձնավորություն էր: Այս պայմաններում Սեֆյանների շահությունը սկսեցին կառավարել ամենից առաջ տարաբնույթ ժամիշխանները, իսկ Սեֆյանների տոհմի երբեմնի բարձր հեղինակությունից էլ բառիս բուն իմաստով ուղղակի ոչինչ չմնաց:

Այլ խնդիրների շարքում Հուսեյնին բաժին էր հասել նաև մլմլացող պատերազմը հյուսիսում և հենց այս սահմաններում էր, որ 1695 թվականի գարնանը Հերակլի I-ի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 5.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 400), ինչպես նաև Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 30.000) ասպատակեցին Գուգարքը, ինչպես նաև Զարթլիի թագավորության մնացած տարածքը³, իսկ Գեորգի XII-ն էլ հետ քաշվեց հյուսիս: Հաջորդ տարի, սակայն, հաշտություն կնքվեց և Գեորգի XII-ը, ի վերջո կրկին ընդունելով Սեֆյանների շահության գերիշխանությունը, մեկնեց Սպահան: Այս պայմաններում, կյանքի կոչելով հաշտության պտուղները, 1695 թվականի ամռանը Զարթլիի և Կախեթի թագավորությունների միացյալ ռազմական մեքենաները ասպատակեցին նաև Հյուսիսային Կովկասը որտեղ, կրելով որոշակի կորուստներ, նահանջեցին⁴:

1698 թվականին հսկողությունից աստիճանաբար դուրս եկող Գեորգի IV-ը սպանվեց և, Գեորգի Աբաշիձեի համաձայնությամբ, հերթական անգամ Իմերեթիայի թագավորության արքա հռչակվեց Արչիլը, սակայն Վրաստանի արևմտյան հատվածում այսպես թե այնպես ոչ մի կերպ չէին պատրաստվում համակերպվել Վրաստանի արևելյան հատվածի որևէ ազդեցության հետ, իսկ Սպահանում գտնվող և, ինչպես պարզվեց, երկար ժամանակով Զարթլիի թագավորությունը լքած Գեորգի XII-ի բացակայությունն էլ ուղղակի ուժազուրկ վիճակում էր դնում Արչիլին: Արդյունքում՝ 1699 թվականին Արչիլը մի վերջին անգամ կորցրեց գահը և հեռացավ Ռուսական թագավորության տարածք՝ հույս ունենալով արդեն այս թագավորության օգնությամբ հաստատվել գահին: Այս հույսերը, սակայն, ի դերն ելան և 1713 թվականին նույն Ռուսաստանում էլ Արչիլը կնքեց իր մահկանացուն: Արչիլից հետո Իմերեթիայի թագավորության արքա հռչակվեց Ալեքսանդր IV-ի ապօրինի որդի, Գեորգի Աբաշիձեի աղջկա հերթական ամուսնու դերում

¹ Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»:

² Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»:

³ Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»; Սեֆինիա Զիտեիձե «Թագավորների պատմությունը»; Չաբարիա Զանաբեցի «Հայոց պատմություն» գիրք 2, գլուխ 49; Սահակ Սանահեցի «Ժամանակագրություն»:

⁴ Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթի և Հերթի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»:

հայտնված Սիմոնը (1699-1701), որը վայելում էր նաև Յերակլի I-ի որոշակի հովանավորությունը: Նոր արքայի օրոք ևս, սակայն, Իմերեթիայի թագավորությունում կայունություն չեղավ և այստեղ դրանից հետո մի քանի տասնամյակ ևս շարունակվեց գահակալական պայքարն ու խառնաշփոթը: Նույն այս ժամանակ իրենց հերթին, թեև Նախկինի համեմատ փոքր ծավալներով, սակայն Օսմանյան սուլթանության արևելյան տարածքներում ընթանում էր անիշխանությունից ծնված հերթական պատերազմը:

1698 թվականի ամռանը Վանի փաշայության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց Մանազկերտի շրջակայքը և Նահանջեց¹: Իր հերթին, 1700 թվականի գարնանը Էրզրումի փաշայության բանակը (50.000) Յերի Էմիրության բանակից (մոտ 500) չգրավեց Բայազետ ամրոցը (= Դարուլնթ ամրոց) և, ասպատակելով շրջակայքը, Նահանջեց²: 1702 թվականի հունվարի կեսին Չորս բերդի ճ-մ-ում (Մակվի մոտ) Վանի նոր փաշայի գլխավորած Վանի փաշայության բանակը (մոտ 1.000) անակնկալ գիշերային հարվածով հաղթեց Վանի հին փաշայի գլխավորած Վանի փաշայության ճամբարած բանակին (մոտ 500)³: 1702 թվականի սեպտեմբերից մինչև հոկտեմբեր Օսմանյան սուլթանության մասերի բաժանված բանակը (ընդհանուր՝ մոտ 60.000) ասպատակեց Շեիրիզորը, Եդեսիան, Մելիտեն, Վասպուրականը, Վանը, Արճեշը, Արծկեն, Բերկրին և Բաղեշը, ինչպես նաև Նրանց շրջակայքը՝ վերացնելով քրդերի շրջանում տիրող ապստամբական տրամադրությունները⁴: 1702 թվականի հոկտեմբերի 2-ից հոկտեմբերի կես Վանի փաշայության բանակը (մոտ 8.000) Շամբոյանների Էմիրության բանակից (մոտ 500) պաշարեց Խոշաբ բերդը, սակայն, չկարողանալով գրավել այն և ասպատակելով շրջակայքը, Նահանջեց⁵: Եվ վերջապես մոտավորապես հենց այս ժամանակ էր, որ 1699 թվականին Գյուլիստանի ճ-մ-ում Գանձակ քաղաքի մեծահարուստ Միրզա Մահմուդ Մուստաֆայի աղջկան փախցրած Աբով Մելիք-Բեգլարյանի գլխավորած Գյուլիստանի մելիքության բանակը (մոտ 100) հաղթեց Գանձակի խանության արշաված բանակին (մոտ 700)⁶: Նույն այս ժամանակ Սեֆյանների շահությունում զարգացող հիմնական ռազմաքաղաքական իրադարձությունները, սակայն, կապված էին Աֆղանստանի լեռնային շրջանների հետ:

Գլուխ 28

Աֆղանական իշխանությունների վերելքը

Այստեղ, սահմանային այլ շրջանների թվում, Սեֆյանների թուլացած իշխանությունը տեղում վիճարկում էր ռազմաշունչ, ուժեղ և հեռատես, իսկ մինչ այս էլ առևտրականի հաջող գործունեություն իրականացրած Միր-Վեյսը (1699-1715): Վերջինս նույն այս ժամանակ, իրար բերելով աֆղանական ցեղերը, հիմնադրել էր Գիլջանների խանությունը, որի կենտրոնը Ղանդահարն էր: Իր հերթին Աֆղանստանի մյուս մասում, որը պատկանում էր Մեծ Մողոլների տերությանը, որպես կենտրոն Զաբուլն ունենալով գործում էր Դուռանիների կիսաանկախ խանությունը, որը Մեծ Մողոլների տերության նկատմամբ վերջին տարիներին կարողացել էր հաստատել հարաբերությունների մոտավորապես նույն այն բնույթը, ինչ Գիլջանները՝ Սեֆյանների պարագայում:

Սկսած 1695 թվականից, չնայած կնքված հաշտությանը, Գեորգի XII-ը մնում էր Սպահանում, ուր Նրան, ըստ Էության, պահում էին պատվավոր մի գերու կարգավիճակում: Ընդհանուր տարտամ դրությունը, սակայն, որ ստեղծվել էր շահության ծայրամասերում, ստիպեց պաշտոնական Սպահանին Զարթիի գերված արքայի նկատմամբ շատ զգույշ լինել և արդյունքում, կարծես թե, գտնվեց բոլորին ձեռնտու մի որոշում՝ Գեորգի XII-ը Նշանակվեց Սեֆյանների շահության արևելյան շրջանների ղեկավար և խնդիր ստացավ պայքար սկսել Միր-Վեյսի դեմ: Հաշվարկն իրոք սրամիտ էր, քանի որ լեռնային պայքարին սովոր վրացիներն և հայերը պետք է պայքարեին նույն լեռնային պայքարի կանոններով գործող աֆղանների դեմ, ընդ

¹ Անանուն Վանեցի «Ժամանակագրություն»: Մարտիրոս Խալիֆա «Ժամանակագրություն»:

² Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»: Անանուն «Մասնավոր ժամանակագրություն»:

³ Անանուն Վանեցի «Վասպուրական աշխարհի անցուղարձը»:

⁴ Անանուն Վանեցի «Ժամանակագրություն»:

⁵ Անանուն Վանեցի «Ժամանակագրություն»: Մարտիրոս Խալիֆա «Ժամանակագրություն»:

⁶ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Արցախի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Րաֆֆի «Խամսայի մելիքությունները», Թիֆլիս 1882, էջ 11-12:

որում պաշտոնական Սպահանը ցանկացած դեպքում ազատվում էր իր հակառակորդներից մոտավորապես այնպես, ինչպես սրանից ավելի քան 1.000 տարի առաջ Սասանյանների Պարսից թագավորությունն էր վարվում նույն հայերի ու վրացիների հետ: Այս կապակցությամբ, ի պատիվ վրացիների, հայերի և անձամբ Գեորգի XII-ի պետք է ասել, որ, գործելով իրենց համար լիովին օտար այդ պատերազմում, նրանք իրենց դրսևորեցին ամենալավագույն ձևով, թեև ռազմագործողությունն ինքը, վերջին հաշվով անհաջող ընթացք ունեցավ:

1700 թվականի հունվարի 13-ին Կանուդինարի ճ-մ-ում (Հարավ-արևելյան Պարսկաստան, Կրմանից մոտ 100 կմ հարավ-արևելք) Լևան Բագրատունու գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (40) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 15), ինչպես նաև Սեֆյանների շահության բանակը (600) հաղթեցին շրջակայքն ասպատակած, նահանջած ու ճամբարած Գիլջանների խանության բանակին (2.000): Ընդհանուր շարքից դուրս եկած 102 զինվորից հայերը կորցրին մոտ 2, դաշնակիցները՝ մոտ 100 զինվոր: Թշնամին կորցրեց 1.500 զինվոր¹: Սա, սակայն, միայն սկիզբ էր: 1700 թվականի փետրվարին Կրմանի ճ-մ-ում Լևան Բագրատունու գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 34) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 13), ինչպես նաև Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 500) կրկին հաղթեցին շրջակայքն ասպատակած Գիլջանների խանության բանակին (մոտ 1.000)², իսկ նույն թվականի մարտին էլ նույն վայրում ևս մեկ հաղթանակ տարան³:

1700 թվականի հուլիսի կեսին Լիրիկի ճ-մ-ում (Հարավ-արևելյան Պարսկաստան, Կրմանից մոտ 300 կմ հարավ-արևելք) Գեորգի XII-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 500) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 150), ինչպես նաև Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 500) հաղթեցին շրջակայքն ասպատակած Գիլջանների խանության բանակին (761)⁴: Կարճ ժամանակ անց նույն վայրում Գեորգի XII-ը ևս մեկ հաղթանակ տարավ⁵: 1700 թվականի նոյեմբերի 19-ին Կրմանի ճ-մ-ում Գեորգի XII-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 400) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 120), ինչպես նաև Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 400) հերթական անգամ հաղթեցին շրջակայքն ասպատակած Գիլջանների խանության բանակին (մոտ 1.000)⁶: 1701 թվականի ապրիլի վերջին Կրմանի ճ-մ-ում Գեորգի XII-ի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 100) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 30), ինչպես նաև Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 500) ևս մեկ անգամ հաղթեցին շրջակայքն ասպատակած Գիլջանների խանության բանակին (մոտ 500)⁷: Հաջողությունների այս շարանով քրիստոնյաները փաստորեն կասեցրին Գիլջանների խանության ագրեսիվ նկրտումները, թեև Միր-Վեսլը շարունակեց իր գործունեությունը և հետագայում ավելի խորացրեց այն:

Այսպես թե այնպես, սակայն, որպես հետևանք այս հաջող գործունեության, Գեորգի XII-ի պահանջով Հուսեյնը գահընկեց արեց Հերակլի I-ին և, կանչելով Սպահան, ծառայության նշանակեց իր պալատում, որտեղ էլ հենց 1710 թվականին վերջինս մահացավ: Հերակլի I-ի գահազրկումից հետո Կախեթիի թագավորության արքա հռչակվեց վերջինիս որդի Դավիթը՝ Դավիթ II-ը (1703-1722), որը ընդհանուր առմամբ, վատ անձնավորություն չէր և ավելի մեղմ էր տրամադրված Զարթլիի թագավորության նկատմամբ: Արդյունքում՝ 1706 թվականի ամռանը Դավիթ II-ի գլխավորած Կախեթիի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 100), ինչպես նաև Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեցին Յուսիսային Կովկասը՝ ճնշելով տիրող ապստամբական տրամադրությունները⁸:

1704 թվականի աշնանից մինչև 1705 թվականի ամառ Գեորգի XII-ի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Զարթլիի թագավորության բանակը (2.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 700), ինչպես նաև Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 3.000)

¹ Սեխնիա Չխեիժե «Թագավորների պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Մարտիրոս ԴՄռաքել «Ժամանակագրություն»:

² Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»:

³ Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»:

⁴ Սեխնիա Չխեիժե «Թագավորների պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»:

⁵ Սեխնիա Չխեիժե «Թագավորների պատմությունը»:

⁶ Սեխնիա Չխեիժե «Թագավորների պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»:

⁷ Սեխնիա Չխեիժե «Թագավորների պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»:

⁸ Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթիի և Հերթի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»:

ասպատակեցին Ղանդահարի շրջակայքը (Յարավային Աֆղանստան)՝ ճնշելով տիրող ապստամբական տրամադրությունները¹: Դրանից հետո, արդեն 1705 թվականի աշնանը, Ղանդահարի ճ-մ-ում Գեորգի XII-ի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 500) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 150), ինչպես նաև Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 500) հաղթեցին շրջակայքն ասպատակած Դուռանիների խանության բանակին (մոտ 1.000)²:

Այս ամենի վերջնարդյունքում Միր-Վեյսը գերվեց և տեղափոխվեց Սպահան, որտեղ, սակայն, վերջինս կարողացավ ոչ միայն շահել որոշակիորեն պարզամիտ Յուսեյնի սիրտը, այլև վերջինիս տրամադրել Գեորգի XII-ի դեմ: Ավելին, օգտվելով իրեն ընձեռած ազատությունից, Միր-Վեյսը ճամփորդություն իրականացրեց դեպի Մեքքա և հետ վերադարձավ՝ հետև ունենալով «անհավատ» շիաների դեմ սուլնիների պայքարը գլխավորելու մի կրոնական թույլտվություն, ինչ հետագայում նրան շատ էր պետք գալու: Ավարտելով նաև այս ձեռնարկումը՝ Միր-Վեյսն արդեն 1708 թվականին թույլտվություն ստացավ վերադառնալու Աֆղանստան՝ հետը տանելով ոչ միայն հենց նոր հիշատակված թույլտվությունը, այլ նաև Սեֆյանների շահության իրական վիճակի մասին հիմնավոր մի հետևություն, ընդ որում այդ հետևությունը պարզ էր՝ Սեֆյանների մոտ ռազմավարչական քայքայումը անդառնալի բնույթ էր ստացել և առկա էին բոլոր հնարավորություններն անկախության համար պայքար սկսելու համար: Արդյունքում, արագորեն կարգավորելով գործերը և կազմակերպելով յուրայիններին, Միր-Վեյսը որոշեց հենց հաջորդ իսկ տարի գործել:

1709 թվականի ապրիլի կեսին Ղանդահարի ճ-մ-ում Իեսե և Ալեքսանդր Բագրատունիների գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 600) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 170), ինչպես նաև Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 500) հաղթեցին շրջակայքն ասպատակած Դուռանիների խանության բանակին (մոտ 1.000)³: Շուտով պարզվեց, սակայն, որ թիկունքում քրիստոնյաների մի իսկական անհաջողություն է սպասում: Իրոք, 1709 թվականի ապրիլի 21-ին Ղանդահարի ճ-մ-ում Միր-Վեյսի գլխավորած Գիլջանների խանության բանակը (մոտ 2.000) շրջապատեց և ոչնչացրեց Գեորգի XII-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակին (մոտ 200) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 70), ինչպես նաև Սեֆյանների շահության բանակին (մոտ 50): Մարտում ընկավ նաև Գեորգի XII-ը⁴:

Տեղեկանալով այս ամենի մասին՝ 1709 թվականի ապրիլի վերջին Իեսե և Ալեքսանդր Բագրատունիների գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (500) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 150) մոտեցան Ղանդահարին, սակայն, համոզվելով, որ Գեորգի XII-ը սպանված է, նահանջեցին և ի վերջո ամրացան Գիրիշկում՝ (Ղանդահարից մոտ 100 կմ արևմուտք)՝ այդ ընթացքում հետ մղելով Միր-Վեյսի գլխավորած Գիլջանների խանության բանակի (15.000 հեծյալ) 12 հարձակում: Այս ընթացքում խաբեությամբ գերվեց Ալեքսանդրը⁵: 1709 թվականի մայիսի սկզբին Գիրիշկի ճ-մ-ում Իեսե Բագրատունու գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 400) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 130) հետ մղեցին Միր-Վեյսի գլխավորած Գիլջանների խանության բանակի (13.000 հեծյալ) հարձակումը⁶: Այս առումով հարկ է նշել, որ Գեորգի XII-ի մահից հետո Զարթլիի թագավորության արքա էր հռչակվել նրա եղբայր Լևանի որդի Քեյ-խոսրովը (1709-1711), որը, սակայն, փաստորեն ընդամենը միայն մի զորավար էր և իր այդ տիտղոսով երկիր այդպես էլ չվերադարձավ:

Ստեղծված ծանր պայմաններում Իեսե Բագրատունին, ստանալով պաշտոնական Սպահանի կողմից ուղարկված խոշոր համալրում, փորձեց իրավիճակն ուղղել արդեն մյուս տարի, սակայն 1710 թվականի գարնանը Ղանդահարի ճ-մ-ում Միր-Վեյսի գլխավորած Գիլջանների խանության բանակը (մոտ 15.000), չնայած Զարթլիի թագավորության բանակի (մոտ 2.000) ու

¹ Սեխնիա Չիեիձե «Թագավորների պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 124:

² Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Սեխնիա Չիեիձե «Թագավորների պատմությունը»; Մարտիրոս Դ՝Առաքել «Ժամանակագրություն»:

³ Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Սեխնիա Չիեիձե «Թագավորների պատմությունը»:

⁴ Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Սեխնիա Չիեիձե «Թագավորների պատմությունը»:

⁵ Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Սեխնիա Չիեիձե «Թագավորների պատմությունը»; Մարտիրոս Դ՝Առաքել «Ժամանակագրություն»:

⁶ Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»:

նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկների (մոտ 700) հաջողությանը, Սեֆյանների շահության բանակի (20.000) փախուստի պատճառով հաղթանակ տարավ և հետ մղեց Գիրիշկից առաջխաղացած հակառակորդին¹, ինչից հետո անցավ հակահարձակման:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1710 ամառ - աշուն - Գիրիշկի ճ-մ²

Միր-Վեյսի գլխավորած Գիլջանների խանության բանակը (մոտ 15.000) պաշարեց քաղաքը Զեյ-խոսրովի գլխավորած Զարթիի թագավորության բանակից (մոտ 2.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 700):

I փուլ - Չորս ամիս շարունակ Զարթիի թագավորության բանակը հետ մղեց թշնամու գրոհները:

II փուլ - Աշնան սկզբին Սեֆյանների շահության խոշոր մի բանակ (մոտ 20.000) փորձեց մոտենալ քաղաքին, սակայն, կեղծ բանակցություններով բթացնելով հակառակորդի զգոնությունը, Միր-Վեյսը իր հիմնական ուժերով անակնկալ հարձակում գործեց և գլխովին ջախջախեց վերջինիս:

III փուլ - Գիլջանների խանության բանակը վերսկսեց քաղաքի պաշարումը, սակայն բանակցություններից հետո նահանջեց:

Հայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 18.000, թշնամին՝ մոտ 4.000 զինվոր:

Չնայած վերջին հաջողությանը՝ Աֆղանստանի տարածքում գործող քրիստոնյաների դրությունը շարունակում էր մնալ անչափ ծանր, իսկ պաշտոնական Սպահանի իշխանությունն էլ այս երկրամասում փաստորեն մոտենում էր իր ավարտին: Չցանկանալով համակերպվել դրա հետ, սակայն, Սպահանում ի վերջո որոշեցին բոլոր միջոցների կիրառմամբ հարված հասցնել հակառակորդին, ինչի համար էլ իրար բերվեցին բոլոր հնարավոր ուժերը:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1711 օգոստոսի կես - հոկտեմբերի 27 - Ղանդահարի ճ-մ³

Զեյ-խոսրով, ինչպես նաև Իեսե և գերությունից ազատված Ալեքսանդր Բագրատունիների գլխավորած Սեֆյանների շահության (30.000) ու Զարթիի թագավորության (մոտ 3.500) միացյալ բանակը և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) պաշարեցին քաղաքը Միր-Վեյսի գլխավորած Գիլջանների խանության բանակից (մոտ 15.000), որը, ուժեղ կայազոր թողնելով բուն քաղաքում, հակառակորդի հաղորդակցության ուղիները մշտական հարվածի տակ պահելու նպատակով հիմնական ուժերը տեղակայեց քաղաքից դուրս:

I փուլ - Օգոստոսի կեսին Զեյ-խոսրովի բանակը մի շարք գրոհներ ձեռնարկեց, սակայն որևէ հաջողության չհասավ: Այդ ընթացքում Գիլջանների խանության բանակը դարանը զցեց և գլխովին ջախջախեց Զեյ-խոսրովին օգնության շարժվող Դուռանիների խանության բանակին (4.000 հեծյալ):

II փուլ - Սեպտեմբերի սկզբին Զեյ-խոսրովի բանակը անցավ վճռական հարձակման, սակայն որևէ հաջողության չհասավ, ընդ որում քաղաքը պաշարողները սկսեցին աստիճանաբար պարենամթերքի և հանդերձանքի լուրջ պակաս զգալ, իսկ նրանց շարքերում էլ տարածվեցին հիվանդություններ: Իր հերթին, Դուռանիների խանության հիմնական բանակը, որի օգնության վրա ի սկզբանե լուրջ հույս էր դրված, ոչ ժամանեց, ոչ էլ խոստացված պարենամթերքն ուղարկեց:

III փուլ - Սեպտեմբերի 27-ին Զեյ-խոսրովի բանակը քաղաքի ուղղությամբ ևս մեկ վճռական գրոհ կազմակերպեց, սակայն, չնայած սկզբնական հաջողությանը, համառ

¹ Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիի պատմությունը»; Մարտիրոս Դ՝Առաքել «Ժամանակագրություն»:

² Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիի պատմությունը»; Սեփևիա Չիեիձե «Թագավորների պատմությունը»:

³ Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»; Սեփևիա Չիեիձե «Թագավորների պատմությունը»; Մարտիրոս Դ՝Առաքել «Ժամանակագրություն»:

մարտերից հետո ստիպված վերադարձավ ելման դիրքեր, ընդ որում այդ ընթացքում գոհվեց Ալեքսանդր Բագրատունին:

IV փուլ – Հաշվի առնելով իր բանակի ծանրացող վիճակը և պաշարողական հետագա գործողությունների անհեռանկար բնույթը՝ Քեյ-խոսրովը բանակցություններ սկսեց Միր-Վեյսի հետ և, ձեռք բերելով պայմանավորվածություններ, սկսեց նահանջել: Գիլջանների խանության բանակը, սակայն, խախտելով պայմանավորվածությունները, հարձակում գործեց քաղաքից հեռացող Քեյ-խոսրովի բանակի վրա: Վերջինիս սկզբում հաջողվեց հետ շարտել հակառակորդին, սակայն հետագայում, երբ Սեֆյանների շահության բանակի շարքերում տարածվող խուճապը համընդհանուր բնույթ ստացավ, Քեյ-խոսրովի բանակը ծանր պարտություն կրեց և գլխովին ջախջախվեց: Մարտում ընկավ նաև քաջաբար մարտնչող Քեյ-խոսրովը:

Հայերը կորցրին մոտ 950, դաշնակիցը՝ 33.300, թշնամին՝ մոտ 4.000 զինվոր:

Վերջին ճակատամարտը Սեֆյանների շահությանն, ըստ էության, Աֆղանստան արժեցավ, սակայն առավել վատն այդ չէր և նույնիսկ այն չէր, որ կրած հսկայական մարդկային ու հեղինակության կորուստը շատ դժվար էր վերականգնել: Իրոք, պաշտոնական Սպահանի համար ողջ այս պատմության մեջ ամենավատն այն էր, որ Աֆղանստանի տարածքում այդուհետ վերջնականապես սկսեց գործել Միր-Վեյսի կողմից հիմնադրված Գիլջանների խանությունը, որն Իրանական լեռնաշխարհի կապակցությամբ իր արդեն նվաճողական ծրագրեր ուներ: Այս առումով լավը, թերևս, միայն այն էր, որ վերջին խոշոր հաղթանակից հետո Միր-Վեյսն այնուհանդերձ զերծ մնաց հարձակողական հետագա գործողությունները զարգացնելուց, իսկ 1715 թվականի նոյեմբերին էլ մահացավ և նրան փոխարինեց իր եղբայր Աբդուլ-Ազիզը (1715-1717): Վերջինս, ի տարբերություն եղբոր, տրամադրված լինելով բավականին խաղաղ, ցանկանում էր պաշտոնական Սպահանի հետ վերջնական հաշտություն կնքել, սակայն այս ամենից խիստ դժգոհ մնացած Միր-Վեյսի որդի Միր-Մահմուդը կազմակերպեց հորեղբոր սպանությունը, որից հետո գահը հենց ինքը զբաղեցրեց: Արդյունքում՝ Գիլջանների խանության գահին հայտնվեց խիստ ռազմաշունչ և զորավարական ունակություններից ամենևին էլ ոչ զուրկ, բայց նաև, դատելով ըստ ամենայնի, շիզոֆրենիայով տառապող Միր-Մահմուդը (1717-1725), որին վիճակված էր լինելու այս գահատոհմի ամենաակնառու ներկայացուցիչներից մեկը:

Ինչ վերաբերում է վրացիներին, ապա Քեյ-խոսրովի գոհվելուց հետո Զարթլիի թագավորության արքա հռչակվեց Լևանի մյուս որդի Վախթանգը՝ Վախթանգ VI-ը (1711-1724): Նոր արքան, ի տարբերություն հոր, եղբոր և հատկապես հորեղբոր, ամենից առաջ ոչ թե ռազմիկ էր, այլ՝ մտավորական, թեև պետք է ասել, որ վերջինիս որևէ կերպ խորթ չէին նաև ռազմական ձեռնարկումները: Վախթանգ VI-ը իր ժամանակի ամենակրթված անձնավորություններից մեկն էր, որը, լավ գիտակցելով սեփական թագավորության առջև ծառացած խնդիրները և հիմնալի զգալով Նոր ժամանակների շունչը, կյանքի կոչեց մի շարք վարչաիրավական բարեփոխումներ, որոնք կոչված էին Զարթլիի թագավորությունը դուրս հանել միջնադարից ու վերջինիս դեպի իրական անկախություն տանել:

Այս առումով հարկ է նշել նաև, որ, հիմնալի գիտակցելով հայերի դերն ու նշանակությունը սեփական թագավորությունում, Վախթանգ VI-ը, ի տարբերություն իր պապ Վախթանգ V-ի, ընդգծված դրական վերաբերմունք դրսևորեց նրանց նկատմամբ, ինչը Զարթլիի թագավորությանը միայն օգուտ բերեց: Եվ վերջապես ավելորդ չէ նշել նաև, որ, իր այս դրական կողմերով հանդերձ, Վախթանգ VI-ը միաժամանակ նաև որոշակիորեն պարզամիտ մի անձնավորություն էր, լավ չէր գնահատում քաղաքական գործընթացների դերն ու նշանակությունը, ինչպես նաև կամային հատկանիշների զգալի պակաս ուներ: Այսպես թե այնպես, սակայն արդեն 1711 թվականի աշնանը Վախթանգ VI-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 5.000) ասպատակեցին Զյուսիսային Կովկասը և նահանջեցին՝ փորձելով ճնշել տիրող ապստամբական

տրամադրությունները¹: Մինչ Սեֆյանների մոտ զարգանում էին մեր կողմից նկարագրվող իրադարձությունները, սակայն, խաղաղ չէր նաև Օսմանյան սուլթանությունում:

Գլուխ 29

Առաջավոր Ասիան Թուրք-Պարսկական VI պատերազմի նախօրեին

1703 թվականի օգոստոսի 22-ին Մուստաֆա II-ը մահացավ, որից հետո սուլթան հռչակվեց նրա եղբայր Ահմեդ III-ը (1703-1730), որը անձնական և գործական բավականին բարձր հատկանիշների տեր մի տիրակալ էր: Միաժամանակ հարկ է նշել, որ նույն այս ժամանակ պաշտոնական Ստամբուլի վիճակը շարունակում էր լարված մնալ հատկապես բալկանյան սահմանում, որտեղ 1699 թվականի աղետը իր հետքերը դեռևս պահպանում էր: Արդյունքում, հաշվի առնելով, այդ թվում նաև պաշտոնական Սպահանի պասիվությունը և զբաղվածությունը սեփական խնդիրներով, Ահմեդ III-ի կառավարման սկզբնական շրջանում, ինչպես և առաջ էր, Արևելքը մոռացվեց, ինչը այստեղ միայն մեծացրեց քաոսի աստիճանը, թեև ջալալիների ապստամբության մակարդակին դեպքերն այդպես էլ չհասան:

1706 թվականի մայիսի 10-ից 11-ը հոշաբ բերող շրջակայքն ասպատակած Վանի փաշայության բանակը (մոտ 8.000) ի վերջո գրավեց այն Շամբոյանների Էմիրության բանակից (մոտ 500)²՝ փոխելով Շամբոյանների Էմիրին և նոր Էմիրից ստանալով հնազանդության երաշխիքներ³: 1711 թվականի հուլիսի 20-ին Վանի փաշայության բանակը (մոտ 5.000) Շամբոյանների Էմիրության բանակից (մոտ 500) պաշարեց Չոշլյ ամրոցը և հուլիսի վերջին գրավեց այն⁴: Դրանից հետո 1711 թվականի հուլիսի վերջին Վանի փաշայության բանակը (մոտ 5.000) նույն Շամբոյանների Էմիրության բանակից (մոտ 500) պաշարեց հոշաբ բերող և մինչև 1712 թվականի մայիսի 1-ին գրավեց այն⁴: Եվ վերջապես 1712 թվականի հունիսից մինչև հուլիսի կես Վանի փաշայության բանակը Յերի քրդերի բանակից պաշարեց Բայազետ ամրոցը, սակայն, չկարողանալով գրավել այն ու ասպատակելով շրջակայքը, նահանջեց⁵: Արևելքում զարգացող իրադարձությունները, սակայն, մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում վճռականորեն երկրորդական էին Ահմեդ III-ի համար, քանի որ նույն այս ժամանակ սկիզբ առավ Ռուս-Թուրքական IV պատերազմը (1710-1713):

Այս կապակցությամբ մինչև առաջ անցնելը հարկ է նշել, որ մինչ այս ընթացել էին Ռուս-Թուրքական երեք պատերազմներ, որոնք վճռական առավելություն կողմերից որևէ մեկին այդպես էլ չէին տվել: Այժմ, սակայն, պայմանավորված նոր զարգացումներով, Օսմանյան սուլթանության դրությունը սկսում էր ծանրանալ նաև Ռուսական թագավորության հետ հարաբերություններում, թեև սկիզբն այնուհանդերձ բարենպաստ էր: Իրոք, սկիզբ առած պատերազմի պայմաններում Օսմանյան սուլթանության և Ղրիմի խանության միացյալ 190.000 հոգանոց բանակին արդյունքում հաջողվեց, օգտվելով Պրուտ գետի աջ ափով Ռուսական թագավորության արբա Պետրոս I Մեծի (1682-1725) կողմից անձամբ գլխավորվող Ռուսական թագավորության 96.000 հոգանոց բանակի կողմից դեպի հարավ իրականացված անկազմակերպ արշավանքից, 1711 թվականի ամռան առաջին կեսին շրջապատել վերջինիս, երբ համառ մարտերից հետո կողմերն ի վերջո հաշտություն կնքեցին: Անհաջող այս արշավանքը հակառակորդի 8.000 սպանվածի դիմաց Պետրոս I Մեծին 42.000 ռազմիկ արժեցավ, սակայն, թերևս, ավելի կարևոր էր այն հանգամանքը, որ Ռուսական թագավորության դիրքերը Մերձսևծովյան տափաստանում դրանից հետո թուլացան և վերջինս զրկվեց սևծովյան նավահանգիստներից ու նավատորմից, իսկ պաշտոնական Ստամբուլն էլ որոշակիորեն վերականգնեց ինչպես 1699 թվականի աղետի հետևանքները, այնպես էլ Ռուս-Թուրքական III պատերազմի (1686-1700) բացասական արդյունքները:

¹ Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»; Սեփևիա Չիտիձե «Թագավորների պատմությունը»:

² Անանուն Վանեցի «Ժամանակագրություն»:

³ Անանուն Վանեցի «Ժամանակագրություն»:

⁴ Անանուն Վանեցի «Ժամանակագրություն»:

⁵ Իսահակ Վարդապետ «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Անանուն «Մասնավոր ժամանակագրություն»; Անանուն Վանեցի «Ժամանակագրություն»:

1715 թվականի ամռանը Խոշաբ բերդի ճ-մ-ում Շամբոյանների էմիրության բանակը (մոտ 3.000) հաղթեց Վանի փաշայության բանակին (մոտ 4.000)¹, սակայն 1716 թվականի հունվարին Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 6.000) ասպատակեց Բերկրին, Արճեշը և Նրանց շրջակայքը՝ փորձելով վերացնել եզդիների շրջանում տիրող ապստամբական տրամադրությունները²: Իր հերթին, 1717 թվականի օգոստոսի 26-ին Վանի ճ-մ-ում Վանի նոր փաշայի գլխավորությամբ քաղաք մտնել փորձող Վանի փաշայության բանակը (մոտ 2.000) հաղթեց Վանի կայազորին (մոտ 500), սակայն հաջորդ օրը կնքվեց հաշտություն³: 1719 թվականի փետրվարի 1-ից մինչև փետրվարի 28-ը ընթացած Վանի ճ-մ-ում քաղաքի ապստամբած օսմանյան կայազորը (մոտ 1.000) տևական մարտերում հաղթեց Վանի նոր փաշայի գլխավորած Վանի փաշայության բանակին (մոտ 500) և դուրս մղեց քաղաքից⁴: 1719 թվականի օգոստոսի 30-ից մինչև սեպտեմբերի 21 ընթացած Վանի նոր ճ-մ-ում Վանի նոր փաշայի գլխավորած Վանի փաշայության բանակը (մոտ 500) տևական մարտերում հաղթեց քաղաքի ապստամբած կայազորին (մոտ 1.000)⁵: Եվ վերջապես 1721 թվականի մայիսի 27-ին Վանի փաշայության բանակը ասպատակեց Խոշաբ բերդի շրջակայքը և Նահանջեց⁶:

Արևելքում զարգացող իրադարձությունները, սակայն, այս անգամ ևս վճռականորեն երկրորդական էին պաշտոնական Ստամբուլի համար, քանզի արևմտյան ճակատում կրկին սկիզբ էր առել հերթական պատերազմը՝ այս անգամ արդեն Յոնմեական Սրբազան կայսրության դեմ, երբ Ավստրո-Թուրքական VI այս պատերազմը (1716-1718) գումարվեց Վենետիկի հանրապետության դեմ ընթացող Թուրք-Վենետիկյան VIII (1714-1718), ոչ այնքան ակտիվ ընթացող, պատերազմին: Նոր այս պատերազմը, սակայն, ի տարբերություն Ռուս-Թուրքական IV պատերազմի, պաշտոնական Ստամբուլի համար բավականին տխուր վերջաբան ունեցավ, երբ վերջինս կորցրեց արդեն Նաև Բալկանյան թերակղզու ողջ հյուսիսային հատվածը, իսկ քրիստոնյաներն էլ իրենց իշխանությունը վերահաստատեցին Բելգրադում:

Մինչ պաշտոնական Ստամբուլը տատանվում էր հաջողության և անհաջողության միջև, սակայն, պաշտոնական Սպահանի դրությունը ուղղակի անշեղորեն էր շարունակում վատանալ, երբ Աֆղանստանի կորստին շուտով գումարվեց Նաև Կովկասյան լեռնաշղթայից հարավ տարածվող տարածքների փաստացի կորուստը, ընդ որում այս հարցում հսկայական էր նույն այս ժամանակ վերջնականապես ավարառության ուղին բռնած Լեզգիական խանության դերը: Իրոք, օգտվելով կենտրոնական իշխանության պատած թուլությունից, ինչպես Նաև տեղերում դիմադրական լուրջ ուժի բացակայությունից, նույն այս ժամանակ տոհմացեղային կապերի դեռևս բարձր մակարդակը և, դրանով պայմանավորված, մարտունակության բարձր աստիճանը պահպանող լեզգիները կովկասյան այլ լեռնականների հետ միասին ռազմական առավելության լուրջ վիճակ ստեղծեցին, իսկ արդյունքում էլ՝ անցան ավարառության:

1715 թվականի գարնանը Կախեթի ճ-մ-ում Կախեթին, Ուտիքի հյուսիսը և Արցախի հյուսիսը ասպատակած Լեզգիական խանության բանակը (մոտ 5.000) հաղթեց Կախեթի թագավորության բանակին (մոտ 5.000) ու Նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 100)⁷: Դրանից հետո, արդեն 1715 թվականի ամռանը Յունան ամրոցի ճ-մ-ում Կախեթին, Ուտիքի հյուսիսին և Արցախի հյուսիսին կրկին հարված հասցրած հակառակորդը նոր հաղթանակ տարավ⁸:

1718 թվականի գարնանը Լեզգիական խանության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց Կախեթին, Ուտիքի հյուսիսը ու Գուգարքի արևելքը և Նահանջեց⁹, իսկ 1719 թվականի գարնան էլ նույն ուղղությամբ կրկնեց հարվածը¹⁰: Զենց այս ընթացքում էր, որ 1719 թվականի գարնանը

¹ Անանուն Վանեցի «Ժամանակագրություն»:

² Անանուն Վանեցի «Ժամանակագրություն»: Մարտիրոս Խալիֆա «Ժամանակագրություն»:

³ Անանուն Վանեցի «Ժամանակագրություն»: Մարտիրոս Խալիֆա «Ժամանակագրություն»:

⁴ Անանուն Վանեցի «Ժամանակագրություն»: Մարտիրոս Խալիֆա «Ժամանակագրություն»:

⁵ Մարտիրոս Խալիֆա «Ժամանակագրություն»:

⁶ Մարտիրոս Խալիֆա «Ժամանակագրություն»:

⁷ Սեխնիա Չխեիձե «Թագավորների պատմությունը»: Եսայի Զասան-Ջալալյան «Համառոտ պատմություն Աղվանից աշխարհի», գլուխ 5: Ղուկաս Կարենցի «Ժամանակագրություն», գլուխ 1:

⁸ Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթի և Զեթի կյանքը»: Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիկի պատմությունը»: Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»: Սեխնիա Չխեիձե «Թագավորների պատմությունը»:

⁹ Եսայի Զասան-Ջալալյան «Համառոտ պատմություն Աղվանից աշխարհի», գլուխ 5: Ղուկաս Կարենցի «Ժամանակագրություն», գլուխ 1: Անանուն ժամանակագիր «Այլևայլ անցքերի նկարագրություն»:

¹⁰ Ղուկաս Կարենցի «Ժամանակագրություն», գլուխ 1: Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»:

Աղեկի ճ-մ-ում (Գուգարք, Օծուն գյուղի մոտ) ամուր պաշտպանական դիրքեր գրաված գյուղի աշխարհագրորդ (մոտ 100) հետ մղեց Լեզգիական խանության բանակի (մոտ 700) հարձակումը և ստիպեց թշնամուն նահանջել, բայց հետո թշնամին գյուղի շրջակայքում գտնվող մեղվի փեթակները նետեց այն քարանձավը, որտեղ ապաստանել էին գյուղացիները, ինչի արդյունքում գյուղացիները լուրջ վնասվածքներ ստացան, իսկ թշնամին էլ գրավեց նրանց դիրքերը¹:

1720 թվականի ամռանը Լեզգիական խանության բանակը (մոտ 5.000) կրկին ասպատակեց Կախեթին, Ուտիքի հյուսիսը ու Գուգարքի արևելքը և նահանջեց², սակայն այս անգամ ակնհայտորեն ավելի մի մեծ ավար ձեռք բերելու նպատակ էր դրված, ինչի արդյունքում էլ որոշվեց հարված հասցնել տարածաշրջանի խոշորագույն առևտրական կենտրոններից մեկին: Արդյունքում՝ 1720 թվականի օգոստոսի 10-ից 18-ը Լեզգիական խանության բանակը (մոտ 5.000) Սեֆյանների շահության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 200) պաշարեց Շամախին, սակայն, մատնվելով անհաջողության, հետ քաշվեց³:

Լեզգիների հանդուգն գործողությունները ի վերջո ստիպեցին Սեֆյանների գոնե տեղական ուժերին գործել, սակայն 1720 թվականի սեպտեմբերին տեղի ունեցած Շամքորի ճ-մ-ում Լեզգիական խանության բանակը (մոտ 7.000) գիշերային անակնկալ հարվածով ջախջախեց Գանձակի խանության բանակին (մոտ 15.000), որից հետո ավարով հեռացավ⁴: Իրենց հերթին, 1720 թվականի աշնանը Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 5.000) ասպատակեցին Յուսիսային Կովկասը և նահանջեցին⁵: 1720 թվականի դեկտեմբերին Լեզգիական խանության բանակը (8.000) Գանձակի խանության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 200) պաշարեց Գանձակը, սակայն, քաղաք մտնելու փորձ անելիս կրելով ծանր կորուստներ, ինչպես նաև խուսափելով Վախթանգ VI-ի գլխավորությամբ առաջխաղացող Զարթլիի թագավորության բանակից (մոտ 15.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 5.000), նահանջեց՝ կորցնելով 1.020 զինվոր⁶:

1721 թվականի ամռանը Լեզգիական խանության բանակը (մոտ 15.000) ասպատակեց Աղվանքը, Կախեթին և Ուտիքը ու աստիճանաբար սկսեց հետ քաշվել⁷: Նույն այս ժամանակ, սակայն, որպես հիմնական նպատակ կրկին դրված էր վաճառաշահ Շամախիի գրավումը:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1721 հուլիսի 18 - օգոստոսի 8 – Շամախիի գրավումը⁸

Լեզգիական խանության բանակը (մոտ 10.000) պաշարեց քաղաքը Սեֆյանների շահության բանակից (3.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 100):

I փուլ – Հուլիսի 18-ին քաղաքի կայագորդ փոքրաքանակ ուժերով արտագրոհ իրականացրեց և, կեղծ նահանջով քաշելով թշնամուն քաղաքի խորքում պատրաստված դարանը, ծանր կորուստներ պատճառեց վերջինիս ու հետ շարտեց ելման դիրքեր:

II փուլ – Լեզգիական խանության բանակը մի քանի գրոհներ ձեռնարկեց և ի վերջո, օգտվելով քաղաքի սուլնի մահմեդականների դավաճանությունից, գրավեց քաղաքը:

Յայերը կորցրին մոտ 80, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 4.000 զինվոր: Քաղաքը հիմնովին թալանվեց, որից հետո հակառակորդը ձեռք բերած խոշոր ավարով նահանջեց:

¹ Ղուկաս Կարնեցի «Ժամանակագրություն», գլուխ 1: Այս մասին հայտնում է նաև Վարդան Օձնեցին:

² Եսայի Յասան-Ջալալյան «Համառոտ պատմություն Աղվանից աշխարհի», գլուխ 5: Ղուկաս Կարնեցի «Ժամանակագրություն», գլուխ 1: Անանուն Երևանցի «Տարեգրություն», գլուխ 1: Մարտիրոս Դ՛Առաքել «Ժամանակագրություն»:

³ Եսայի Յասան-Ջալալյան «Համառոտ պատմություն Աղվանից աշխարհի», գլուխ 5: Ղուկաս Կարնեցի «Ժամանակագրություն», գլուխ 1: Ռաշիդ «Պատմություն»:

⁴ Եսայի Յասան-Ջալալյան «Համառոտ պատմություն Աղվանից աշխարհի», գլուխ 5:

⁵ Պետրոս Դ՛Սարգիս Գիլանցի «Աֆղանների կողմից Սպահանի պաշարման պատմությունը»: Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»:

⁶ Եսայի Յասան-Ջալալյան «Համառոտ պատմություն Աղվանից աշխարհի», գլուխ 5: Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»: Ռաշիդ «Պատմություն»:

⁷ Եսայի Յասան-Ջալալյան «Համառոտ պատմություն Աղվանից աշխարհի», գլուխ 5: Անանուն Երևանցի «Տարեգրություն», գլուխ 1: Մարտիրոս Դ՛Առաքել «Ժամանակագրություն»:

⁸ Եսայի Յասան-Ջալալյան «Համառոտ պատմություն Աղվանից աշխարհի», գլուխ 5: Ղուկաս Կարնեցի «Ժամանակագրություն», գլուխ 1: Սիմեոն Երևանցի «Ջամբռ», գլուխ 10: Մարտիրոս Դ՛Առաքել «Ժամանակագրություն»:

Շամախիի անկումը շրջակա երկրներում շատ լայն արձագանք գտավ, ընդ որում այժմ, թերևս, արդեն բոլորի համար պարզ դարձավ, որ լեզգիական արշավանքներն արդեն բացառապես միայն ավազակային գործողություններ չեն, դրանք նոր որակի են բարձրացել և ստանում են կոնկրետ ռազմաքաղաքական բովանդակություն: Ավելին, արդեն պարզ դարձավ նաև այն, որ սա միայն վրացական պետական միավորների խնդիրը չէ, այլ առնչվում է նաև ինչպես Սեֆյանների շահությանը, այնպես էլ Ռուսական թագավորությանը: Իր հերթին, նույն այդ լեզգիական արշավանքները բոլորի համար վերջնականապես պարզ դարձրին, որ Սեֆյանների շահությունը հայտնվել է քայքայման ծայրահեղ աստիճանի վրա, իսկ պաշտոնական Սպահանն էլ վերջնականապես կաթվածահար է եղել, ընդ որում, եթե աֆղանների հաջողությունը այդ հանգամանքը ակնհայտ դարձրին շահության արևելքում, ապա լեզգիների հաջողությունները նույն նշանակությունն ունեցան Սեֆյանների տերության արդեն արևմտյան հատվածում:

1721 թվականի ամռանը Քարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 2.000) և նրա կազմում գտնվող Չայ ռազմիկները (մոտ 700), ինչպես նաև Իմերեթիայի թագավորության բանակը (մոտ 1.000) Բսանի ապստամբած իշխանորդի Շանշեի գլխավորած բանակից (մոտ 200) պաշարեցին Չուրտա ամրոցը, որն ի վերջո հանձնվեց¹: 1721 թվականի սեպտեմբերին Պարտավի ճ-մ-ում Լեզգիական խանության բանակը (մոտ 15.000) գիշերային անակնկալ հարվածով ջախջախեց Երևանի և Գանձակի խանությունների միացյալ բանակին (30.000) ու հետապնդեց վերջինիս մնացորդներին մինչև Թարթառ գետի հովիտ²: Այսպիսով՝ Կովկասյան լեռնաշղթայից հարավ ձգվող տարածքներում կենտրոնական իշխանությունը բացակայում էր, սակայն, ի մեծ դժբախտություն գործող շահ Ղուլեյնի, կենտրոնական իշխանության անգործունակ վիճակը միայն լեզգիները չէին, որ նկատում էին:

Գլուխ 30 Սեֆյանների շահության անկումը

Իրոք, Գիլջանների խանության ռազմաշունչ խան Միր-Մահմուդը վերջին տարիներին մեծ ուշադրությամբ հետևում էր Սեֆյանների շահությունում տիրող ներքին դրությանը և հենց այս ժամանակ էր, որ վերջինս որոշեց հարված հասցնել: Այս առումով հարկ է նշել, որ նախորդ տասնամյակում աֆղանների զինվածությունը անհամեմատ աճ էր ապրել, երբ, արդյունավետ կապ հաստատելով Մեծ Մողոլների տերության տարածքում գործող եվրոպացիների հետ, Միր-Մահմուդը սեփական ռազմիկներին զինել էր եվրոպական հրազենի լավագույն տեսականիով: Ավելին, լրջորեն համալրվել էր նաև Գիլջանների հրետանային պարկն, ի դեմս զամբուրակների:

Արդեն 1720 թվականին Միր-Մահմուդի գլխավորած Գիլջանների խանության 10.000 հոգանոց բանակը հարված հասցրեց Կրմանին և գրավեց այն, ընդ որում Սեֆյանների ռազմական մեքենային հետագայում միայն մեծ դժվարությամբ հաջողվեց հետ մղել հակառակորդին: 1721 թվականին Միր-Մահմուդը ավելի մեծացրեց իր հարվածային հնարավորությունները և, դաշինք կնքելով Դուռանիների խանության հետ, պատրաստվեց դեպի Սեֆյանների տիրույթների խորքեր ավելի խորը մի մարտարշավ իրականացնել:

Արդյունքում՝ 1721 թվականի վերջին Միր-Մահմուդը կրկին ներխուժեց հակառակորդի տարածք և հերթական անգամ գրավեց Կրմանը, որից հետո առաջխաղացումը շարունակեց արդեն Սպահանի ուղղությամբ: Պաշտոնական Սպահանը արդեն վաղուց էր, որ փաստացի իր իշխանության տակ չունեւ մարզային ուժերը և կարող էր գործել միայն կենտրոնական իշխանության ռազմական մեքենայով, որը ներկայացված էր դեռևս Աբբաս I Մեծից ժառանգություն մնացած գուլյամական կորպուսով: Հարկ է նշել, սակայն, որ նույն այդ գուլյամական կորպուսն ինքն էլ վաղուց էր արդեն, որ կորցրել էր սեփական երբեմնի հզոր մարտական որակները, երբ, երկար տարիների չմարտնչած և մարտական պատրաստությունն էլ հանգեցրած միայն ձևականություններին, վերջինս վերածվել էր առանց բովանդակության ընդամենը միայն մի ձևի:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

¹ Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»:

² Եսայի Զասան-Ջալալյան «Համառոտ պատմություն Աղվանից աշխարհի», գլուխ 5:

Միր-Մահմուդի գլխավորած Գիլջանների խանության բանակը (20.000, 60 զամբուրակ) մոտեցավ Սեֆյանների շահության բանակին (50.000, 24 հրանոթ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 250): Կողմերը մարտակարգ ընդունեցին, ընդ որում Սեֆյանների շահության բանակը պաշտպանական դիրքեր գրաված Գիլջանների խանության բանակի ուղղությամբ պատրաստվեց հարձակողական մարտ վարել: Սեֆյանների շահության բանակի աջ թևի ղեկավարությունը հանձնվեց գուլար-աղասի Ռուստամ Բագրատունուն, կենտրոնի հրամանատարությունը ստանձնեց Ախթամ-Դովլաթը, իսկ ձախ թևն էլ սկսեց գլխավորել դոռչիբաշին: Գիլջանների խանության բանակի ձախ թևի հրամանատարությունը ստանձնեց Միր-Մահմուդը, իսկ աջ թևինը՝ Ամանուլլա Սուլթանը:

I փուլ – Սեֆյանների շահության բանակը ձախ թևի և կենտրոնի ուժերով վճռական հարձակման անցավ հակառակորդի ուղղությամբ, սակայն, ենթարկվելով վերջինիս հրաձիգների, ինչպես նաև զամբուրակների հուժկու կրակին, ծանր կորուստներով հետ շարտվեց ելման դիրքեր: Սրան հակառակ, նույն այս ժամանակ Սեֆյանների շահության բանակի աջ թևը միմյանց հաջորդած հետևողական երեք հարվածներից հետո ստիպեց հակառակորդի ձախ թևին հետ քաշվել:

II փուլ – Գիլջանների խանության բանակը հակահարված հասցրեց Սեֆյանների շահության բանակի կենտրոնին և ձախ թևին ու փախուստի մատնեց նրանց: Նույն այս ժամանակ, սակայն, Գիլջանների խանության բանակի թիկունքում գործող քոչվոր արաբները ներխուժեցին վերջինիս ճամբար և թալանեցին այն:

III փուլ – Գիլջանների խանության բանակը վերախմբավորեց ուժերը և, ուշադրություն չդարձնելով սեփական ճամբարի ավարառությանը, շրջապատեց Ռուստամ Բագրատունու գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակի աջ թևին, որը համառ դիմադրությունից հետո գլխովին ջախջախվեց, իսկ Ռուստամն էլ ընկավ մարտում:

Ընդհանուր շարքից դուրս եկած 15.000 զինվորից հայերը կորցրին մոտ 80, դաշնակիցները՝ մոտ 14.920 զինվոր: Թշնամին կորցրեց մոտ 2.000 զինվոր:

Բաց դաշտում ոչնչացնելով հակառակորդի դաշտային բանակը և ևս մեկ անգամ համոզվելով, որ մարզերը չեն պատրաստվում օգնության հասնել կենտրոնական իշխանությանը, 1722 թվականի արդեն մարտի 9-ին Միր-Մահմուդի գլխավորած Գիլջանների խանության բանակը (մոտ 20.000) Հուսեյնի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակից (մոտ 3.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 100) պաշարեց Սպահանը (Կենտրոնական Պարսկաստան) և ի վերջո, օգտվելով քաղաքում բռնկված դաժան սովից, հոկտեմբերի 22-ին ստիպեց հանձնվել²: Հուսեյնը գերվեց, իսկ Սեֆյանների շահության շահ հռչակվեց նրա տասնութամյա որդի Թահմասպը՝ Թահմասպ II-ը (1722-1732), որին դեռ պաշարման ընթացքում էր հաջողվել հեռանալ քաղաքից:

Այսպիսով՝ Հուսեյնը, դաժանորեն հատուցելով իր անգործունայնության համար և այս հարցում, կարծես թե, գերազանցելով նույնիսկ Մուհամմեդ Խուդաբանդային, հեռացավ քաղաքական թատերաբեմից, սակայն հեշտ չէր նաև նրա որդու վիճակը, որի ստացած ժառանգության մեջ բացակայում էին ինչպես մայրաքաղաքն և հարակից ռազմավարչական ինստիտուտները, այնպես էլ երկրի կենտրոնական շրջանները: Իր ժամանակի ոչ պակաս ծանր պայմաններում Աբբաս I Մեծը կարողացել էր ուղղել հոր սխալները և փլատակների տակից ոտքի

¹ Պետրոս Դ՝Սարգիս Գիլանցի «Աֆղանների կողմից Սպահանի պաշարման պատմությունը»; Մարտիրոս Դ՝Առաքել «Ժամանակագրություն»; Աբրահամ Երևանցի «Պատմություն պարսից թագավորների», գլուխ 1; Անանուն «Հիշատակարան 1723 թվականի»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Իգնատիոս Տիգրանակերտցի «Պատմության համառոտություն»; Սեփևիա Զիսեիժե «Թագավորների պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիկի պատմությունը»; Զեյնեդդին «Պատմություն»:

² Պետրոս Դ՝Սարգիս Գիլանցի «Աֆղանների կողմից Սպահանի պաշարման պատմությունը»; Մարտիրոս Դ՝Առաքել «Ժամանակագրություն»; Ղուկաս Սեբաստացի «Դավիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 1; Անանուն «Հիշատակարան 1723 թվականի»; Աբրահամ Երևանցի «Պատմություն պարսից թագավորների», գլուխ 1; «Անանուն Երևանցի «Տարեգրություն», գլուխ 1; Սիմեոն Երևանցի «Զամբռ», գլուխ 4, 10; Իգնատիոս Տիգրանակերտցի «Պատմության համառոտություն»; Սեփևիա Զիսեիժե «Թագավորների պատմությունը»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 127; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»; Զեյնեի-Չադե «Պատմություն»; Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4:

հանել իրեն բաժին հասած ժառանգությունը, սակայն կյանքը ցույց տվեց, որ Թահմասպ II-ը նման հատկանիշների կրող չէր: Իրոք, թեև, ի տարբերություն սեփական հոր, Թահմասպ II-ին որևէ կերպ հնարավոր չէր մեղադրել եռանդի պակասի մեջ, սակայն նոր շահի բոլոր դրական հատկանիշները, ըստ եության, հենց սրանով էլ սպառվում էին, քանզի վերջինս ոչ միայն չունեի առանձնակի կազմակերպչական կամ դիվանագիտական ունակություններ, այլև նաև՝ քաղաքական հեռատեսություն և մարդկանց սրտերը գրավելու շնորհք, իսկ այդ ամենն էլ այն պայմաններում, երբ իրավիճակը պահանջում էր բացառիկ լուծումներ:

Այս առումով հարկ է նշել նաև, սակայն, որ, կյանքի կոչելով իր հաղթահանդեսը, ջախջախելով Սեֆյանների գուլյամական կորպուսը, ինչպես նաև գրավելով ու թալանելով վերջիններիս մայրաքաղաքը, դրանից հետո Միր-Մահմուդն ինքը ոչ մի կերպ չգարգացրեց հաջողությունը և որևէ կերպ չհոգաց սեփական դիրքերը ամրապնդելու մասին՝ սահմանափակվելով ընդամենը միայն ձեռք բերած հաջողությունը վայելելով ու պարզունակ թալանով: Հենց այս սահմաններում էր, որ 1722 թվականի սեպտեմբերին Գիլջանների խանության բանակը (մոտ 5.000) Աղազար Դիսաչիկ Ախիջանենցու գլխավորած Հայկական աշխարհագորից (մոտ 1.000) պաշարեց Նոր Ջուղան (Սպահանի մոտ), որը որոշակի դիմադրությունից հետո, ստանալով բավարար երաշխիքներ, հանձնվեց: Զաղաքը, սակայն, այնուհանդերձ կողոպտվեց, հայ բնակչությունը հեռացավ այլ երկրներ, իսկ Աղազար Դիսաչիկ Ախիջանենցու գլխավորած բանակն էլ շարժվեց դեպի հյուսիս և տարեվերջին միացավ Հայկական հեծյալ Եսկադրոնին¹:

Աֆղանները, ըստ եության, խորթ էին ինչպես պարսիկներին, այնպես էլ թուրքմեններին և այս տեսանկյունից տեղում սեփական իշխանությունն ամրապնդելու համար Միր-Մահմուդն ընդամենը միայն մեկ ելք ուներ՝ գրավել բնակչության հիմնական մասը կազմող պարսիկների ու թուրքմենների սրտերը և այդ կերպ ամրանալ գահի վրա, ինչը սակայն որևէ կերպ չարվեց: Ավելին, Սեֆյանների շահության սրտում հայտնված աֆղանները այստեղ իրենց պահում էին, ինչպես արդեն ասվեց, իսկական նվաճողների նման, ինչը մարդկանց վանում էր նրանցից: Այս պայմաններում բոլոր այն ուժերը, որոնք հակված էին շարունակելու պայքարը աֆղանների դեմ, սկսեցին հավաքվել Սեֆյանների շահության հյուսիսային տարածքներում հաստատված Թահմասպ II-ի մոտ, ինչը վերջինս դիրքերն ամրապնդեց ամենից առաջ հենց օբյեկտիվորեն: Մինչ Սեֆյանների շահության կենտրոնական իշխանությունը կենաց ու մահվան պայքարի մեջ էր մտել սեփական գոյության ընդամենը միայն տարրական պահպանման համար, սակայն, Սեֆյանների շահության ծայրամասային շրջաններում շարունակվում էր պայքարը արտաքինից հարված հասցնող և ներքին ուժերի մեջ:

1722 թվականի մարտի կեսին Փամբակի ճ-մ-ում (Արարատ, Նիգ գավառի հյուսիս-արևմուտք) Երևանի խանության բանակը (400) շրջապատեց և հաղթեց Երևանով անցած ու քաղաքից Փափոնա-բեկի գլխավորությամբ հեռացած Զարթլիի թագավորության բանակին (50) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 15): Զրիստոնյաները կորցին 15 սպանված և 31 գերի²: 1722 թվականի ապրիլին Լեզգիական խանության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց Աղվանքը, Ուտիքը ու Արցախը և նահանջեց³: Այս ընթացքում 1722 թվականի ապրիլին Տիանետիի ճ-մ-ում Թեյմուրազ Բագրատունու գլխավորած Կախեթիի թագավորության բանակը (մոտ 3.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 100) հաղթեցին շրջակայքն ասպատակած Լեզգիական խանության բանակին (մոտ 1.000)⁴: Եվս մեկ հաղթանակ քրիստոնյաները շահեցի ավելի հարավ, երբ 1722 թվականի ապրիլի վերջին Ջրաբերդի ճ-մ-ում (= Չարաբերդ) Խամասայի մելիքության բանակը (մոտ 1.000) հաղթեց Լեզգիական խանության բանակին (մոտ 5.000)⁵: Չնայած երկու այս հաջողություններին, սակայն, 1722 թվականի ապրիլի վերջին Լեզգիական խանության բանակը (մոտ 3.000) ասպատակեց Գեղարքունիքը և

¹ Մարտիրոս Դ'Առաքել «Ժամանակագրություն»: Անանուն «Հիշատակարան 1723 թվականի»: Իզնատիոս Տիգրանակերտցի «Պատմության համառոտություն»: Յան Կրուշնսկի «Ճանապարհորդություն»:

² Պետրոս Դ'Սարգիս Գիլանցի «Աֆղանների կողմից Սպահանի պաշարման պատմությունը»:

³ Եսայի Հասան-Ջալալյան «Համառոտ պատմություն Աղվանից աշխարհի», գլուխ 5: Ղուկաս Կարենցի «Ժամանակագրություն», գլուխ 1: Սիմեոն Երևանցի «Զամբռ», գլուխ 10:

⁴ Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթիի և Զեթի կյանքը»:

⁵ Եսայի Հասան-Ջալալյան «Համառոտ պատմություն Աղվանից աշխարհի», գլուխ 5: Պետրոս Դ'Սարգիս Գիլանցի «Աֆղանների կողմից Սպահանի պաշարման պատմությունը»: Ղուկաս Սեբաստացի «Դավիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 1:

նահանջեց¹: Իր հերթին, 1722 թվականի մայիսի սկզբին Երևանի շրջակայքը ասպատակեց Երևանի խանության բանակը (մոտ 3.000)²:

1722 թվականի մայիսի սկզբից մինչև մայիսի կես Լեզգիական խանության բանակը (մոտ 18.000) Գանձակի խանության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 200) 12 օր պաշարեց Գանձակը, սակայն, խուսափելով Վախթանգ VI-ի գլխավորությամբ առաջխաղացող Զարթլիի թագավորության բանակից (40.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 15.000), նահանջեց³: Վախթանգ VI-ի ռազմական մեքենան ոտնատակ տվեց շրջակայքը⁴, որից հետո շարժվեց դեպի հարավ և 1722 թվականի հուլիսի երկրորդ կեսին Երևանի ճ-մ-ում հաղթեց Երևանին մոտեցած Օսմանյան սուլթանության բանակին⁵:

Նույն 1722 թվականի հունիսին Շամախիից հեռացած Ավան հարյուրապետի բանակը (մոտ 100) Թարթառ գետի ճ-մ-ում անակնկալ հարձակումով գործեց Ղալբ-Ալի խանի գլխավորությամբ Գանձակից առաջխաղացած Սեֆյանների շահության ճամբարած բանակի (18.000) մի մասի վրա և առևանգեց 10.000 հրացան⁶: Վերջին հաջողությունը կարևոր նշանակություն ունեցավ համասյի մելիքության բանակի գինվածության համար, քանզի Ավան հարյուրապետը հետագայում ոչ միայն տեղափոխվեց Արցախ, այլև ձեռք բերած հրացանները բաժանեց տեղի մելիքներին, որոնց հարվածային հնարավորությունները դրանից հետո շեշտակի բարձրացան:

Գլուխ 31

Ռուսական կայսրության Կասպիական արշավանքը

Պաշտոնական Սպահանի գլխին պայթած ռազմաքաղաքական աղետը իր հետ նաև արտաքին քաղաքական հետևանքներ բերեց և այս առումով ամենից առաջ ակտիվացան պաշտոնական Ստամբուլը, ինչպես նաև Ռուսական թագավորության հիմքի վրա 1721 թվականին ստեղծված Ռուսական կայսրությունն, ի դեմս պաշտոնական Սանկտ-Պետերբուրգի: Այս առումով հատկապես ակտիվ էր Ռուսական կայսրության երբեմնի արքա, իսկ այժմ արդեն կայսր Պետրոս I Մեծը, որը, մեծ հաշվով հաջող և իր օգտին ավարտած պատերազմները Արևելյան Եվրոպայում, այժմ ձգտում էր առաջանալ նաև հարավային ուղղությամբ: Պետրոս I Մեծը վաղուց էր, որ հետաքրքրվում էր Կովկասյան լեռնաշղթայից հարավ ձգվող տարածքներով և այս առումով անհրաժեշտ կապերը հաստատել էին դեռևս Կախեթիի տիրակալները, անհաջողակ արքա Արչիլը հետաքրքրություն էր առաջացրել Վրաստանի արևմտյան հատվածի նկատմամբ, իսկ Վախթանգ VI-ն ինքն էլ ամեն կերպ խնդրում էր օգնել իրեն: Այժմ, սակայն, պաշտոնական Սանկտ-Պետերբուրգը որոշեց հարված հասցնել ամենից առաջ հենց թուլացած Սեֆյաններին, ընդ որում այստեղ չէին մոռացել ինչպես իրենց առևտրական շահերի պաշտպանության հարցը, այնպես էլ Շամախիի հենց վերջերս տեղի ունեցած թալանը, որի արդյունքում մեծ նյութական վնաս էին կրել նաև ռուսահպատակ վաճառականները:

Կովկասյան լեռնաշղթայից հարավ ձգվող տարածքներում Ռուսական հզոր կայսրության հայտնվելը մեծապես ոգևորեց տեղի քրիստոնյաներին, որոնք արդեն հազար տարուց ավելի մարտնչում էին շրջապատված մահմեդականների գործնականում ամբողջական մի ծովով և մեծ դժվարությամբ պահում էին իրենց հազիվ միայն գոյությունը: Ավելին, ինչպես ցույց էին տվել վերջին հարյուրամյակներում վրաց և հայ գործիչների անընդհատ շփումները Եվրոպայի հետ, այստեղ, նույնիսկ մեծ ցանկության առկայության պարագայում էլ, որևէ կերպ ի վիճակի չէին լինելու իրական օգնություն ցույց տալ քրիստոնյաներին, երբ, դրան հակառակ, Ռուսական կայսրությունը ոչ միայն գտնվում էր մոտիկ, այլև հենց ինքը ցանկություն ուներ առաջանալ դեպի հարավ: Այս հանգամանքը ամենից առաջ գիտակցեց հենց տաղանդավոր Իսրայել Օրին, որի մահից հետո քաղաքական այդ գիծը ժառանգվեց տեղի քրիստոնյաներին:

¹ Պետրոս I Սարգիս Գիլանցի «Աֆղանների կողմից Սպահանի պաշարման պատմությունը»:

² Պետրոս I Սարգիս Գիլանցի «Աֆղանների կողմից Սպահանի պաշարման պատմությունը»:

³ Եսայի Զասան-Ջալալյան «Համառոտ պատմություն Աղվանից աշխարհի», գլուխ 5; Ղուկաս Կարնեցի «Ժամանակագրություն», գլուխ 1; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»:

⁴ Եսայի Զասան-Ջալալյան «Համառոտ պատմություն Աղվանից աշխարհի», գլուխ 6; Ղուկաս Կարնեցի «Ժամանակագրություն», գլուխ 1:

⁵ Պետրոս I Սարգիս Գիլանցի «Աֆղանների կողմից Սպահանի պաշարման պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթիի և Յերբի կյանքը»:

⁶ Յովսեփ Էմին «Յուշեր»:

Արդյունքում, թերևս, բնական էր, որ տարածաշրջանի քրիստոնյա գործիչները իրենց հուսալուծ հայացքները հառեցին դեպի հյուսիս, ընդ որում հետագա հիասթափությունները, որ բաժին հասան նրանց, որևէ կերպ չէր արժեգրվում ընդհանուր առմամբ հիմնավոր այդ հաշվարկը՝ տարածաշրջանում Ռուսական կայսրությունից գատ, այսպես թե այնպես, չկար մեկ այլ քրիստոնյա ուժ, որն ի վիճակի կլիներ աջակցել քրիստոնյաներին: Ավելին, սկիզբը, հաշվի առնելով Սեֆյանների, ըստ էության, վերացած իշխանությունը Կովկասյան լեռնաշղթայից հարավ ձգվող տարածքներում, ինչպես նաև քրիստոնյաների լայն աջակցությունը Ռուսական կայսրությանը, հիմք էր տալիս ամենավառ հույսերի համար:

1722 թվականի հուլիսի 23-ին Էդրինե գյուղի ճ-մ-ում (Յուսիս-արևմտյան Դադստան, Դերբենդից մոտ 20 կմ հյուսիս-արևմուտք) բրիգադիր Վետերոնիսի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (9.000 դրագուններ), ինչպես նաև նրա կազմում Պետրոս Դ՝Սարգիս Գիլանենցու և Ալվազ Աբրահամյանի գլխավորությամբ գործող Յայկական հեծյալ Եսկադրոնը (մոտ 500, այդ թվում փոխգնդապետներ Յակոբ Շահամիրյանը, Պետրոս Չենենցը և Փիլիբեկ Բասաուրովը), սկզբում կիրճում ընկնելով դարանը ու որոշակի կորուստներ կրելով, այնուհանդերձ փախուստի մատնեցին չեչեններին (5.000) և գրավեցին գյուղը¹: Դրանից հետո, շարունակելով առաջխաղացումը, քրիստոնյաները շուտով միացան Պետրոս I Մեծի գլխավորությամբ ծովով առաջխաղացած հիմնական ուժերին: 1722 թվականի օգոստոսի 19-ին Օտեմիշի ճ-մ-ում (Դադստան, Դերբենդ ամրոցից մոտ 60 կմ հյուսիս-արևմուտք) Ռուսական կայսրության բանակը (40.000, այդ թվում 22.000 հետևակ, 9.000 դրագուն, 3.000 թաթարներ, 2.000-ական կազակ, կալմիկ և թաթար հեծյալներ, 196 հրանոթ, 274 նավ), ինչպես նաև նրա կազմում Պետրոս Դ՝Սարգիս Գիլանենցու ու Ալվազ Աբրահամյանի գլխավորությամբ գործող Յայկական հեծյալ Եսկադրոնը (մոտ 495, այդ թվում փոխգնդապետներ Յակոբ Շահամիրյանը, Պետրոս Չենենցը և Փիլիբեկ Բասաուրովը) հետ մղեցին Ղայթաղի և Ավարական խանությունների միացյալ բանակի (16.000) հարձակումը², իսկ 1722 թվականի օգոստոսի 23-ին Էլ Սեֆյանների շահության բանակից առանց մարտերի գրավեցին Դերբենդ ամրոցը (մոտ 100)³: Իր հերթին, 1722 թվականի հոկտեմբերի կեսին քրիստոնյաները առանց մարտերի մտան նաև Էնգելի նավահանգիստ և Ռեշտ (Կասպից ծովի հարավ-արևմտյան ափին)⁴:

Տեղեկանալով Ռուսական կայսրության բանակի առաջխաղացման մասին՝ Վախթանգ VI-ի գլխավորած Զարթլի թագավորության բանակը ճամբարեց Չոլակի դաշտում (Գանձակի մոտ), որտեղ Էլ շուտով հանդիսավոր պայմաններում դիմավորեց Խամսայի մելիքության բանակին: Քրիստոնյաների միացյալ բանակը մի քանի շաբաթ սպասեց Ռուսական կայսրության բանակին, սակայն վերջինս այդպես էլ չժամանեց: Ի վերջո, դեկտեմբերի սկզբին, տեղեկանալով, Ռուսական կայսրության բանակի՝ Աստրախան վերադառնալու մասին, Զարթլի թագավորության բանակը, ասպատակելով Ուտիքի հյուսիսը, վերադարձավ Տփղիս, իսկ Խամսայի մելիքության բանակը հետ քաշվեց Արցախ: Իրոք, պարզվեց, որ Ռուսական կայսրության ռազմական մեքենան առայժմ որևէ կերպ պատրաստ չէ հարավային լայնություններում հաջող ռազմական գործողություններ մղելուն, իսկ Պետրոս I Մեծն ինքն էլ, հաջողության հասած եվրոպական հակառակորդների դեմ, այնուհանդերձ, կարծես թե, արմատներով դեպի Պրուտյան անհաջողությունը գնացող մի մեծ վախ ուներ մահմեդականներից՝ խուսափելով ընդհարվել նրանց հետ: Այսպիսով՝ Զարթլի թագավորությունը, ինչպես նաև Խամսայի մելիքությունը մեն մենակ մնացին տեղական մահմեդական ուժերի դեմ, որոնք, սրան գումարած նաև, քրիստոնյաների վերջին վարքագծից իրենց խիստ խոցված էին համարում: Այս առումով, թերևս, հենց իսկը ժամանակն է անդրադառնալ նաև Խամսայի մելիքության ռազմավարական համակարգին, ենթապետական մի միավոր, որի մասին վերևում ակնարկներ մի քանի անգամ արդեն իսկ եղան:

¹ Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4:

² Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4; Մարտիրոս Դ՝Առաքել «Ժամանակագրություն»:

³ Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Վախտեթի և Յերբի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»; Սեխնիա Չխեիձե «Թագավորների պատմությունը»; Եսայի Յասան-Ջալալյան «Համառոտ պատմություն Աղվանից աշխարհի», գլուխ 6; Ղուկաս Կարենցի «Ժամանակագրություն», գլուխ 1; Մարտիրոս Դ՝Առաքել «Ժամանակագրություն»; 1722 թ-ի օգոստոսի 9-ին Աստրախանից կոմս Պ. Ա. Տոլստոյին ուղարկված զեկուցագիր:

⁴ Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4; Մարտիրոս Դ՝Առաքել «Ժամանակագրություն»; Անանու «Հիշատակարան 1723 թվականի»; Սիմեոն Երևանցի «Ջամբռ», գլուխ 4, 10; Զաղվածք ռազմական կոլեգիայի ուղղված գեներալ-լեյտենանտ Մ. Ա. Մառտյուշկինի զեկուցագրից:

Գլուխ 32 Խամսայի մելիքության ընդհանուր բնութագիրը

1261 թվականին Խաչենի թագավորության անկումից հետո Արցախի, և Ուտիքի, իսկ մասնակիորեն նաև Սյունիքի տարածքում շարունակեցին իրենց գոյությունը պահպանել Առանշահիկների արքայատոհմի հետնորդները հանդիսացող ու սեփական իշխանությունների սահմաններում ներփակված տեղական իշխանական տոհմերը, որոնք, օգտվելով տեղանքի լեռնային և դժվար հասանելի բնույթից, մասնավոր կենտրոնական իշխանության թուլացման պայմաններում, հասնում էին կիսաանկախ, իսկ երբեմն նաև փաստացի՝ անկախ դրության: Մենք արդեն տեսանք, որ, սկսած Նույն 1261 թվականից, հազվադեպ էր լինում, երբ կենտրոնական իշխանությունը ամրության բավարար աստիճան էր ունենում, իսկ, որպես կանոն էլ, Նույն այդ կենտրոնական իշխանությունը լինում էր թույլ կամ, այսպես ասենք, վերջինս համեմայն դեպս այնքան ուժ չէր ունենում, որ եռանդ ու միջոցներ ծախսեր լեռնային հիշատակված իշխանություններին հարված հասցնելու համար: Արդյունքում, կրկին որպես կանոն, ստեղծվում էր մի դրություն, երբ կենտրոնական իշխանության կրողները ձգտում էին ընդամենը միայն այս կամ այն կերպ կարգավորել հարաբերությունները Արցախի, Ուտիքի և Սյունիքի իշխանավորների հետ՝ բավարարվելով սրանց կողմից ներկայացվող հնազանդության երաշխիքներով: Արդեն Ջահան-Շահը հատուկ հրովարտակով ճանաչեց վերոհիշյալ նահանգների իշխանավորների իրավունքները ու, թերևս, կարելի է ամրագրել, որ Խամսայի մելիքությունը իր դասական տեսքով սկիզբ առավ հենց այս տիրակալի իշխանության ժամանակ: Այնուհանդերձ Խամսայի մելիքությունը կանոնավոր ընթացքի մեջ դրեց և նրան վերջնական տեսք հաղորդեց հենց Աբբաս I Մեծը, որն իր հերթին հատուկ հրովարտակով հաստատեց հայ մելիքների իրավունքները, ինչպես նաև նրանց իրավասության ու իշխանության սահմանները:

«Մելիք»-ն իր ծագումով արաբական մի բառ է, որը ամենաընդհանուր իմաստով նշանակում է «իշխան» կամ «տիրակալ»: Հենց այս իմաստով էր, որ բառն անցավ պարսկերենին, իսկ հետո էլ իր արտացոլումը գտավ Հայաստանի արևելյան շրջաններում: Իր հերթին «Խամսա» նշանակում է հնգյակ, այնպես որ «Խամսայի մելիքություն» արտահայտությունը, ըստ էության, թարգմանվում է որպես «Հինգի իշխանություն»: Իրոք, հիմնական և առաջատար մելիքությունները հենց հինգն էին որ կային, ի դեմս Արցախ նահանգն ընդգրկող և հյուսիսից հարավ տարածվող Գյուլիստանի, Ջրաբերդի, Խաչենի, Վարանդայի ու Դիզակի մելիքությունների, որտեղ իշխում էին, համապատասխանաբար, Մելիք-Բեգլարյանների, Մելիք-Իսրայելյանների, Հասան-Ջալալյանների, Մելիք-Շահնազարյանների և Մելիք-Եգանյանների մելիքական տները: Կային նաև այլ և ավելի մանր մելիքություններ, այդ թվում նաև Սյունիքի, Ուտիքի ու հարակից այլ տարածքներում, սակայն սրանք բոլորն, ըստ էության, գործում էին Խամսայի մելիքության գործողությունների հետագծում:

Մելիքը, ամենաընդհանուր իմաստով ենթակա կենտրոնական իշխանությանը, սեփական տիրույթներում, ըստ էության, անսահմանափակ իրավունքներով օժտված մի տիրակալ էր, որն առաջնորդվում էր Հայոց իրավական կանոնադրքերով և սովորության իրավունքի նորմերով: Միաժամանակ, սակայն, անհրաժեշտ է անպայման նշել, որ մելիքը որևէ կերպ չէր կարող մի ինքնասեր կամ ինքնակամ բռնակալ լինել, քանի որ նրա իշխանության ամրության գրեթե առաջնային հիմքը հենց բարոյականն էր, երբ նա պետք է կառավարում իրականացներ հայերի միջավայրում ընդունված բարոյական նորմերի և արդարության ընդհանուր ընկալումների սահմաններում: Եվ բացատրությունը կրկին ռազմաքաղաքական էր, քանի որ մելիքը, ռազմական առումով զիջելով կենտրոնական իշխանությանը, սակայն քաղաքական առումով չբացառելով հնարավորությունը առիթի դեպքում ընդհարվել վերջինիս հետ, այդ պարագայում ուժերի գոնե հնարավորինս մոտ հարաբերակցություն ունենալու համար զինում էր զենք կրելու ընդունակ իր բոլոր տղամարդկանց: Արդյունքում՝ հասկանալի է, որ հեղինակություն չունեցող կամ հայերի պատկերացումներում արդարության կամ սովորության իրավունքի նորմերը խախտած մելիքը նման ճգնաժամային իրավիճակում կամ չէր կարողանա հույս ունենալ յուրայինների աջակցության հարցում կամ էլ, ավելի վատ՝ բաժանված զենքը կուղղվեր հենց իր դեմ: Այսպիսով՝ մելիքական իշխանության հիմքն էր ինչպես կենտրոնական և հարևան իշխանությունների կողմից

ճանաչված իրավաբանական արտոնությունը, այնպես էլ բարոյական այն հեղինակությունը, որը մելիքը պետք է և պարտավոր էր ունենալ իր հպատակների աչքում:

Ինչ վերաբերում է մելիքի կողմից գլխավորվող մելիքության ռազմական համակարգին, ապա այն ներկայացված էր երկու մակարդակում՝ մելիքի մշտական ջոկատը, որը հանդիսանում էր վերջինիս իշխանության անմիջական ուժային հիմքը, նրա անվտանգության երաշխավորը և անակնկալ հարվածի պարագայում առաջնային կիրառման գործիքը, ինչպես նաև մելիքության աշխարհագրորդ, որը հավաքվում էր գեներ կրելու ունակ բոլոր տղամարդկանցից: Մեզ հասած տվյալները հիմք են տալիս ասելու, որ մելիքները, բնականաբար առաջնային ուշադրություն դարձնելով իրենց մշտական ջոկատին, այնուհանդերձ ուշադրությունից դուրս չէին թողնում նաև հպատակ տղամարդկանց զինական վարժանքը: Մելիքական բանակը կազմված էր հիմնականում հետևակից և դա պայմանավորված էր պատերազմի մարտավարական հենց այն բնութագրով, որը սպասվում էր վարելու: Խոսքը լեռնային անկանոն պաշտպանական մարտավարության մասին է: Անհամեմատ փոքրաքանակ վիճակում, սակայն մելիքներն ունեին նաև հեծելազոր: Մելիքական ռազմական մեքենայում հրետանու առկայության մասին մենք տեղեկություններ չունենք ու, թերևս, կարելի է միայն ենթադրել խոշոր տրամաչափի հրազենի կիրառման հազվադեպ օրինակների մասին: Ըստ որոշ անուղղակի տվյալների՝ մելիքական հետևազորը զինված էր մուշկետներով, իսկ հետագայում էլ այն արդեն անցնում կատարեց հրացանների: Կային նաև սառը գեներ, ի դեմս սրերի և դաշույնների, դեռևս հազվադեպ, սակայն պահպանվում էր նաև նիզակը՝ հիմնականում որպես աշխարհագրայիններին մասսայական զինվածությունն ապահովելու էժան միջոց:

Գլուխ 33

Սյունիք-Արցախի ապստամբության սկիզբը

Պետրոս I Մեծի նահանջը և հրաժարումը հետագայում ակտիվ գործունեություն ծավալել Կովկասյան լեռնաշղթայից հարավ ձգվող տարածքներ նկատմամբ, ինչպես արդեն ասվեց, միանգամից էլ խիստ բարդ դրության մեջ դրեց տեղի քրիստոնյաներին, որոնք մինչ այդ իրենց արդեն բացահայտել էին որպես ուժեր, որոնք օր առաջ սպասում են հավատակիցների առաջխաղացմանը և դեմ են Սեֆյանների, ինչպես նաև, ընդհանուր առմամբ, մահմեդականների իշխանությանը: Կյանքը ցույց տվեց, սակայն, որ քրիստոնյաները, ցավոք, պատրաստ չէին դեպքերի նման զարգացմանը ոչ ռազմավարչական, ոչ էլ նույնիսկ հոգեբանական մակարդակով: Վիճակը հատկապես բարդ էր Զարթլիի թագավորության պարագայում, երբ կամային հատկանիշների որոշակի պակաս ունեցող Վախթանգ VI-ը միանգամից էլ հուսալքվեց: Իրավիճակը ավելի բարդացավ նաև մեկ այլ առումով, քանզի 1722 թվականի նոյեմբերի 2-ին իր մահկանացուն կնքեց Զարթլիի թագավորության նկատմամբ բավականին տանելի դիրքորոշում ունեցող Վախթանգի թագավորության արքա Դավիթ II-ը և նրան փոխարինեց եղբայրը՝ Կոնստանդին II-ը (1722-1732), որը մահմեդականություն ընդունած մի անձնավորություն էր և խիստ անհանդուրժող էր տրամադրված ինչպես Զարթլիի թագավորության, այնպես էլ անձամբ Վախթանգ VI-ի նկատմամբ: Արդյունքում՝ Կոնստանդին II-ը անմիջապես էլ մարտական գործողություններ սկսեց Վախթանգ VI-ի ուղղությամբ, որի վիճակն առանց այդ էլ թերևս չէր: Նույն այս ժամանակ, սակայն, ուշագրավ իրադարձություններ էին զարգանում նաև հայերի մոտ:

1722 թվականի աշնանային հիասթափությունից հետո հայերը վերադարձան Արցախի և Սյունիքի լեռներ ու, աչքի տակ ունենալով մոտակա անխուսափելի հարվածը, պատրաստվեցին դիմադրության: Արդեն պարզ էր, որ պաշտոնական Սպահանի իշխանությունը տեղում բացակայում է և դիմադրական կորովն ամենից առաջ ու սկզբում ուղղված էր լեզգիների դեմ, սակայն շուտով պարզվեց, որ լեզգիներն այնքան խելք այնուհանդերձ ունեն, որ հետագայում այլևս չիցկվեն Հայոց լեռների խորքերը: Դրան հակառակ, սակայն, հայերի նկատմամբ խիստ թշնամական դիրքորոշում դրսևորեցին հարևան խաները, որոնք վերջին զարգացումների ֆոնին իրենք ևս սկսել էին իրենց բավականին ինքնուրույն զգալ: Խամսայի մելիքությունում առկա էին տեղական մելիքները և այստեղ առաջնորդի խնդիր, ըստ էության, չկար, սակայն իր հերթին, հաշվի առնելով, որ Սյունիքում մելիքական ուժերը թույլ էին, Վախթանգ VI-ը, ընդառաջելով

Սյունիքի առաջնորդների խնդրանքին, հենց նույն այս ժամանակ էլ Սյունիք ուղարկեց ծագումով սյունեցի Դավիթ-բեկին և նրա զինակիցներին: Դավիթ-բեկը ուժեղ, կամային, զորավարական և անձնական առաջնակարգ ունակություններով օժտված մի անձնավորություն էր, որը լավ էր կողմնորոշվում արագ փոփոխվող իրավիճակում: Այս առումով կարևոր էր նաև այն, որ լավագույն ունակություններով էին օժտված նաև նրա զինակիցները, թեև կյանքը ցույց տվեց, որ բոլորի սիրտն ու ոգին այնուհանդերձ հենց Դավիթ-բեկին էր: Միաժամանակ Շամախիից Արցախ ժամանեցին նաև հարյուրապետներ Ավանը, Ղանլու Շիրվանը, Գրիգորը և Սարուխանը, թեև վերջին պարագայում հարկ է նշել, որ երկրամաս ժամանած այս զորականների ու տեղի մելիքների հարաբերություններն ի սկզբանե ճգնաժամ ապրեցին, քանի որ առաջացավ ներիշխանական մրցակցություն: Այսպես թե այնպես, սակայն արդեն 1722 թվականին Հայոց զորականները տեղում էին և նրանք, արագորեն կարգի գցելով ուժերը, պատրաստվեցին ակտիվ գործողությունների: Սկիզբ առավ Սյունիք-Արցախի ապստամբությունը (1722-1735):

Առաջնայինը երկրամասը տեղական քոչվոր կամ կիսաքոչվոր տարրից ազատելն էր և Դավիթ-բեկին առաջին հարվածն ուղղեց հենց այս ուղղությամբ: Սկիզբ առած պայքարի այս փուլում հայերի հիմնական հակառակորդներն էին տեղական թուրքմենական քոչվոր կամ կիսաքոչվոր ցեղերը, որոնց գործողությունները համակարգում և դրանց ընդհանուր ղեկավարում իրականացնում էին շահական կառավարության հետ այս կամ այն չափով կապված տեղական խաները: Վերջիններիս դերում հանդես եկան հիմնականում երկու անձիք՝ Ղաջարների առաջնորդ և Սեֆյանների մոտ բավականին մեծ ազդեցություն ունեցող Ֆաթ-Ալի խանը, ինչպես նաև Ղարադաղի խանության խան Սեֆի-դուլին (մոտ 1700-1732): Արդյունքում՝ 1722 թվականի նոյեմբերին Եռաբլուրի ճ-մ-ում (Սյունիք, Կապանի մոտ) Դավիթ-բեկի և Մխիթար սպարապետի զխավորած Հայկական բանակը (400) անակնկալ հարձակումով գլխովին ջախջախեց հայ բնակչությանը ահաբեկող Ղարաչոռուներին (մոտ 1.000)¹: Ղարաչոռուները մասն էին կազմում Ջիվանշիրյանների ավելի մեծ մի ցեղախմբի, որն էլ հենց, տեղեկանալով նախորդ ճակատամարտի մասին, անցավ ակտիվ գործողությունների:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1722 նոյեմբեր – Եռաբլուրի ճ-մ

Տեղեկանալով Ղարաչոռուների ջախջախման մասին՝ Ջիվանշիրյանները³ (6.000) շարժվեցին Դավիթ-բեկի և Մխիթար սպարապետի զխավորած Հայկական բանակի (մոտ 500) դեմ, որը ամուր դիրքեր գրավեց ու պատրաստվեց պաշտպանողական մարտ վարել:

I փուլ – Առաջին օրը Ջիվանշիրյանները անցան գրոհի, սակայն Հայկական բանակը հետ մղեց հակառակորդի բոլոր գրոհները՝ ծանր կորուստներ պատճառելով վերջինիս:

II փուլ – Երկրորդ օրը Ջիվանշիրյանները կրկին գրոհի անցան, սակայն Հայկական բանակը այս անգամ ևս հետ մղեց հակառակորդի բոլոր գրոհները՝ ծանր կորուստներ պատճառելով վերջինիս:

III փուլ – Երրորդ օրը, կենտրոնացնելով բոլոր ուժերը, թշնամին անցավ վճռական հարձակման: Բռնկվեց համառ մարտ, որի արդյունքում հակառակորդը շարտվեց ելման դիրքեր:

IV փուլ – Օգտվելով հակառակորդի շարքերում առաջացած խառնաշփոթից և խուճապից՝ Հայկական բանակը անցավ հուժկու հակահարձակման և գլխովին ջախջախեց վերջինիս:

Հայերը կորցրին մոտ 150, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:

1722 թվականի նոյեմբերին Դավիթ-բեկի և Մխիթար սպարապետի զխավորած Հայկական բանակը (2.000) երկօրյա պաշարումից հետո ի վերջո պարսպի մի մասը պայթեցնելու շնորհիվ գրավեց Տաթև ամրոցը (Սյունիք, Շղուկ գավառի հարավ) դավաճանական դիրքորոշում

¹ Ղուկաս Սեբաստացի «Դավիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 1:

² Ղուկաս Սեբաստացի «Դավիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 1; Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմություն», գլուխ 5:

³ Թուրքմենական արմատներ ունեցող քոչվոր այս ցեղը, մեծ հեղինակություն ուներ այլ քոչվոր ցեղերի մոտ և հանդիսանում էր նրանց առաջնորդը:

որդեգրած մելիք Բաղրի բանակից (մոտ 200): Բաղրը գերվեց և սպանվեց¹: Դրանից հետո 1722 թվականի նոյեմբերին Ավանի գլխավորած Հայկական բանակը (2.000) թուրքմեններից (մոտ 300) պաշարեց Որոտ ամրոցը, սակայն չկարողացավ գրավել այն և հետ քաշվեց²:

Հայոց լեռներում իրադարձությունները այդ տարի հենց սրանով էլ սահմանափակվեցին և արդյունքներից հայերն, ըստ էության, կարող էին գոհ լինել, սակայն Զարթլիի թագավորությունում իրադարձություններ ոչ միայն ևս էլի եղան, այլև պաշտոնական Տփղիսի համար դրանք անակնկալ կերպով ծանր տեսք ստացան: Իրոք, օգտագործելով Վախթանգ VI-ի բացահայտված հակամահմեդականությունը և փորձելով այն ի սպաս դնել ամենից առաջ հենց սեփական շահերին, նույն այս ժամանակ Կոնստանդին II-ը, դաշնակցած Գանձակի խանության և այլ հակավրացական ուժերի հետ, հարված հասցրեց Զարթլիի թագավորությանը:

1722 թվականի դեկտեմբերի սկզբին Տփղիսի ճ-մ-ում արքայազն Բակար Բագրատունու գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 300) անակնկալ հարձակումով հաղթեցին Կոնստանդին II-ի գլխավորությամբ աննկատ առաջխաղացած ու քաղաքի մատույցները զբաղեցած Կախեթիի թագավորության բանակի մի մասին (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 10)³: 1722 թվականի դեկտեմբերի սկզբին Տաբորի լեռան ճ-մ-ում (Տփղիսի մոտ) արքայազն Բակար Բագրատունու գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 300) մանր մարտերում հերթական անգամ հետ մղեցին Կոնստանդին II-ի գլխավորած Կախեթիի թագավորության բանակին (մոտ 2.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 200)⁴: 1722 թվականի դեկտեմբերի կեսին, սակայն, Տաբախմեւայի ճ-մ-ում (Տփղիսից մոտ 10 կմ հարավ-արևմուտք) հաղթանակը մնաց արդեն Կախեթիի թագավորության բանակին⁵: 1722 թվականի դեկտեմբերի վերջին Շուլավերիի ճ-մ-ում (Գուգարք, Տաշիր գավառի հյուսիս) արքայազն և հետագայում որպես պատմիչ հայտնի դարձած Վախուշտի Բագրատունու գլխավորած Զարթլիի ու Իմերեթիայի թագավորությունների միացյալ բանակը (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 300) անակնկալ հարձակումով հաղթեցին շրջակայքն ասպատակող Գանձակի խանության բանակին (մոտ 2.000)⁶: Իր հերթին, 1722 թվականի դեկտեմբերի նույն վերջին Ծոփայի ճ-մ-ում (Գուգարք, Ծոբոփոր գավառի հարավ) արքայազն Բակար Բագրատունու գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 700) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 200) մինչև ուշ գիշեր տևած մարտում հաղթեցին անակնկալ հարձակում գործել փորձող Գանձակի խանության բանակին (մոտ 500), ինչպես նաև վերջինիս օգնության եկած Կախեթիի թագավորության բանակին (մոտ 500) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 10)⁷: Մարտական գործողությունները, սակայն, շարունակվեցին նաև հաջորդ տարի, ընդ որում դրանք շուտով ցույց տվեցին, որ Վախթանգ VI-ի ստեղծած ռազմավարչական համակարգը չի դիմանում ժամանակի փորձություններին, իսկ տեղի ունեցողն էլ, ըստ էության, ավելին է, քան երկու ազգակից թագավորությունների միջև ընթացող սովորական մի գործողություն:

1723 թվականի հունվարի կեսին Տփղիսի ճ-մ-ում արքայազն Բակար Բագրատունու գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 300) հաղթեցին Կախեթիի թագավորության բանակին (մոտ 500) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 50), ընդ որում հաղթողներին բաժին հասավ 300 գերի⁸: 1723 թվականի հունվարի վերջին կրկին Տփղիսի մոտ տեղի ունեցած նոր ճակատամարտում արքայազն Բակար Բագրատունու գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 300) հաղթեցին Կախեթիի թագավորության

¹ Ղուկաս Սեբաստացի «Դավիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 1:

² Ղուկաս Սեբաստացի «Դավիթբեկի պատմությունը», գլուխ 1:

³ Սեփնիա Զխեիձե «Թագավորների պատմությունը»: Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»: Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթիի և Դերբի կյանքը»: Եսայի Զասան-Ջալալյան «Համառոտ պատմություն Աղվանից աշխարհի», գլուխ 6: Ղուկաս Կարնեցի «Ժամանակագրություն», գլուխ 1:

⁴ Սեփնիա Զխեիձե «Թագավորների պատմությունը»: Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»:

⁵ Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»:

⁶ Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»:

⁷ Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»:

⁸ Ղետրոս Դ՛Սարգիս Գրիգորի «Աֆղանների կողմից Սպահանի պաշարման պատմությունը»: Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»: Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»:

բանակին (մոտ 500) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 50), ինչպես նաև Երևանի խանության բանակին (մոտ 1.000)¹: Իր հերթին 1723 թվականի փետրվարի սկզբին Մծխեթի ճ-մ-ում Իեսե Բագրատունու գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 300) կեղծ հարձակումով քաղաքից դուրս քաշեցին մինչ այդ առանց մարտերի այն զբաղեցրած Կախեթիի թագավորության բանակին (մոտ 500) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 50), որից հետո վճռական հարձակումով հաղթանակ տարան²: Դրանից հետո՝ 1723 թվականի փետրվարի արդեն կեսին, Վախուշտի Բագրատունու գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (600) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 200), օգտվելով այն բանից, որ քաղաքի բնակիչները փակել էին եկեղեցիների դռները ներսում աղոթող թշնամու ռազմիկների վրա, Կախեթիի թագավորության բանակից (մոտ 200) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 10) անակնկալ գիշերային հարձակումով գրավեցին Մծխեթը³: 1723 թվականի մարտի վերջին Տաբորի լեռան ճ-մ-ում արքայազն Բակար Բագրատունու գլխավորած Զարթլիի և Իմերեթիայի թագավորությունների միացյալ բանակը (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 300) հաղթեցին Կոնստանդին II-ի գլխավորությամբ կրկին առաջխաղացած Կախեթիի թագավորության բանակին (մոտ 2.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 200)⁴, որից հետո 1723 թվականի ապրիլի սկզբին Վախուշտի Բագրատունու գլխավորած Զարթլիի և Իմերեթիայի թագավորությունների միացյալ բանակը (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 300) ասպատակեցին Մարտկոպիի շրջակայքը և նահանջեցին⁵: Այսպիսով՝ ամեն ինչ, կարծես թե, հաջող էր գնում և Վախթանգ VI-ին, կարծես թե, հաջողվում էր պահել դիրքերը, սակայն հենց այդ ժամանակ էլ տեղի ունեցավ աղետը:

Իրոք, անհաջողության մատնվելով սեփական ուժերով հասցված ուղղակի հարվածում, Կոնստանդին II-ը հետ քաշվեց և, գործի դնելով ֆինանսական զգալի միջոցներ, ապահովեց լեզգիների աջակցությունը: Սրան հակառակ՝ Վախթանգ VI-ը և նրա կողմնակիցները վերջին հաջողություններից հետո որոշակիորեն թուլացան ու հանձնվեցին անհոգ տրամադրությանը, ինչն էլ հենց չար կատակ խաղաց նրանց գլխին: Արդյունքում՝ 1723 թվականի մայիսի սկզբին Կոնստանդին II-ի գլխավորած Լեզգիական խանության և Կախեթիի թագավորության միացյալ բանակը (6.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 60) Վախթանգ VI-ի գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 500) անակնկալ գիշերային հարձակումով դավաճանության շնորհիվ գրավեցին Տփղիսը⁶: Մայրաքաղաքի կորուստը ծանր հարված հասցրեց Վախթանգ VI-ի ռազմավարական համակարգին, բայց, կարծես թե, կոտրվեց նաև Զարթլիի թագավորության արքան, որը, վարվելով հենց այնպես, ինչպես և միշտ նման պարագայում վարվել էին իր բոլոր նախորդները, հետ քաշվեց դեպի իր թագավորության հյուսիսային շրջաններ: Հետագայում, սակայն, փոխանակ պայքարը շարունակելու միջոցների մասին մտածելու, վերջինս աստիճանաբար սկսեց հակվել այն դադարեցնելու, գահից, ըստ էության, հրաժարվելու և Ռուսական կայսրության տարածք անցնելու գաղափարի օգտին: Այսպիսով՝ եռանդուն ու անհաջողություններից այդպես էլ չհուսալքված Կոնստանդին II-ը խոշոր հաջողության հասավ և, ըստ էության, իրենով արեց Զարթլիի թագավորության տարածքի հիմնական մասը: Նույն այս ժամանակ ուշագրավ իրադարձություններ էին տեղի ունենում, սակայն, նաև Սեֆյանների շահության տարածքում:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

¹ Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»:

² Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»:

³ Սեփևիա Չիեիծե «Թագավորների պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»:

⁴ Սեփևիա Չիեիծե «Թագավորների պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»; Եսայի Հասան-Ջալալյան «Համառոտ պատմություն Աղվանից աշխարհի», գլուխ 6; Աբրահամ Երևանցի «Պատմություն պարսից թագավորների», գլուխ 1; Անանուն Երևանցի «Տարեգրություն», գլուխ 1; Պետրոս Դ՝Սարգիս Գիլանցի «Աֆղանների կողմից Սպահանի պաշարման պատմությունը»; Մարտիրոս Դ՝Առաքել «Ժամանակագրություն»; Դուկաս Կարենցի «Ժամանակագրություն», գլուխ 1; Չելեբի-Չադե «Պատմություն»:

⁵ Սեփևիա Չիեիծե «Թագավորների պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»:

⁶ Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»; Սեփևիա Չիեիծե «Թագավորների պատմությունը»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 127; Պետրոս Դ՝Սարգիս Գիլանցի «Աֆղանների կողմից Սպահանի պաշարման պատմությունը»; Աբրահամ Երևանցի «Պատմություն պարսից թագավորների», գլուխ 1; Անանուն Երևանցի «Տարեգրություն», գլուխ 1; Զովակիմ Դպիր «Ժամանակագրություն»; Սիմեոն Երևանցի «Ջամբո», գլուխ 10; Հակոբ Թոթաթեցի «Յիշատակարան 1724 թվականի»; Մարտիրոս Դ՝Առաքել «Ժամանակագրություն»; Իսահակ Սահրադյան «Պատմություն»; Չելեբիզադե «Պատմություն»:

Սեֆյանների շահության տարածքի արևելյան և կենտրոնական մասը գրաված Գիլջանների խանության բանակը (8.000) սկսեց բռնություններ գործադրել քաղաքի բնակչության նկատմամբ ու խոշոր փրկագին պահանջել: Այլ ելք չտեսնելով ստեղծված իրավիճակից՝ քաղաքի աշխարհագորը (մոտ 2.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 100) պատրաստվեցին ապստամբության:

I փուլ – Ապստամբները անակնկալ հարձակվեցին հակառակորդի բանակի վրա, սակայն բռնկված համառ մարտում վերջինս սկսեց հաղթանակ տանել:

II փուլ – Տեղեկանալով սկսված մարտի մասին՝ Ղազվինի շրջակայքում տեղակայված Սեֆյանների շահության բանակը (1.150) մտավ քաղաք և, միավորվելով ապստամբներին, հուժկու հարված հասցրեց հակառակորդի բանակին ու վերջնական պարտության և փախուստի մատնեց նրան:

Յայերը կորցրին մոտ 30, դաշնակիցը՝ մոտ 700, թշնամին՝ 1.200 զինվոր:

Չնայած վերջին հաջողությանը, Թահմասա II-ի դրությունը շարունակում էր մնալ ծանր և նա գրկված էր աֆղանների դեմ ակտիվ գործողություններ իրականացնելու ամեն մի հնարավորությունից: Փոխարենը, կարծես թե, հնարավորություն կար գործել ռուսների դեմ, ի դեմս տեղերում թողնված վերջիններիս փոթորաթիվ կայագրորների, ինչն էլ ի վերջո կյանքի կոչվեց:

Արդյունքում՝ 1723 թվականի մարտի 17-ին Ռեշտի ճ-մ-ում Սեֆյանների շահության բանակը (5.000, 4 հրանոթ) լուսաբացից մինչև երեկո հրետակոծեց Ռուսական կայսրության բանակի (մոտ 1.500, 3 նավ) և նրա կազմում Պետրոս Դ՝Սարգիս Գիլանենցու, Այվազ Աբրահամյանի ու Աղազար Դ՝Խաչիկ Ախիջանենցու գլխավորությամբ գործող Յայկական հեծյալ (700, այդ թվում փոխգնդապետներ Յակոբ Շահամիրյանը, Պետրոս Չենենցը և Փիլիբեկ Բասաուրովը), ինչպես նաև Փարսադան-բեկ, Ռաֆայել և Թադա Ղուզանյանների գլխավորությամբ գործող Յայ-վրացական (200 հայ, 100 վրացի) հեծյալ էսկադրոնների դիրքերը, սակայն վերջիններս, դրսևորելով առերևույթ անգործություն, նույն գիշերն էլ անակնկալ հարձակումով ծանր պարտության մատնեցին հակառակորդին: Այս մարտում այլոց թվում զոհվեցին նաև Պետրոս Դ՝Սարգիս Գիլանենցը և Փարսադան-բեկը²: Դրանից հետո 1723 թվականի ապրիլի սկիզբից մինչև հուլիսի սկիզբ Սեֆյանների շահության բանակը (20.000) կրկին պաշարեց Ռեշտը, սակայն այդպես է որևէ հաջողության չհասավ³: 1724 թվականի ապրիլի 13-ից մայիսի 3-ը Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 20.000) հերթական անգամ պաշարեց Ռեշտը, սակայն այս անգամ ևս անհաջողության մատնվեց⁴: Ավելին, 1724 թվականի մայիսի կեսին Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 4.000) և նրա կազմում Այվազ Աբրահամյանի ու Աղազար Դ՝Խաչիկ Ախիջանենցու գլխավորությամբ գործող Յայկական հեծյալ (մոտ 600, այդ թվում փոխգնդապետներ Յակոբ Շահամիրյանը, Պետրոս Չենենցը և Փիլիբեկ Բասաուրովը), ինչպես նաև Ռաֆայել և Թադա Ղուզանյանների գլխավորությամբ գործող Յայ-վրացական (մոտ 200 հայ, 100 վրացի) հեծյալ էսկադրոնները Սեֆյանների շահության բանակից (մոտ 1.000) գրավեցին Կեսկերը (Ռեշտի մոտ)⁵, 1724 թվականի մայիսի 22-ին Լաշմանդանի ճ-մ-ում (Ռեշտի մոտ) հաղթեցին Սեֆյանների շահության բանակին⁶, 1724 թվականի մայիսի 23-ին տիրեցին

¹ Պետրոս Դ՝Սարգիս Գիլանցի «Աֆղանների կողմից Սպահանի պաշարման պատմությունը»; Մարտիրոս Դ՝Առաքել «Ժամանակագրություն»:

² Աբբաս-գուլի-տադ Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4; Զաղվածք ռազմական կոլեգիայի ուղղված գեներալ-լեյտենանտ Մ. Ա. Մատյուշկինի գեկուցագրից:

³ Այս մասին մանրամասն Տես՝ Խաչատրյան Յ. Ն. «Յայ և ռուս ժողովուրդների զինակցությունը ռուսական բանակի կասպիական արշավանքում», Երևան 1972, ծավալով փոթր, սակայն արժեքավոր աշխատությունը, ընդ որում հարկ չեն համարում տալ կոնկրետ էջի հղում, քանի որ անհրաժեշտ տեղեկատվությունը ցրված է ողջ աշխատանքով մեկ:

⁴ Զաղվածք ռազմական կոլեգիայի ուղղված գեներալ-լեյտենանտ Մ. Ա. Մատյուշկինի գեկուցագրից: Այս մասին մանրամասն Տես՝ Խաչատրյան Յ. Ն. «Յայ և ռուս ժողովուրդների զինակցությունը ռուսական բանակի կասպիական արշավանքում», Երևան 1972, ծավալով փոթր, սակայն արժեքավոր աշխատությունը, ընդ որում հարկ չեն համարում տալ կոնկրետ էջի հղում, քանի որ անհրաժեշտ տեղեկատվությունը ցրված է ողջ աշխատանքով մեկ:

⁵ Այս մասին մանրամասն Տես՝ Խաչատրյան Յ. Ն. «Յայ և ռուս ժողովուրդների զինակցությունը ռուսական բանակի կասպիական արշավանքում», Երևան 1972, ծավալով փոթր, սակայն արժեքավոր աշխատությունը, ընդ որում հարկ չեն համարում տալ կոնկրետ էջի հղում, քանի որ անհրաժեշտ տեղեկատվությունը ցրված է ողջ աշխատանքով մեկ:

⁶ Զաղվածք ռազմական կոլեգիայի ուղղված գեներալ-լեյտենանտ Մ. Ա. Մատյուշկինի 1725 թ-ի մայիսի 30-ի գեկուցագրից: Այս մասին մանրամասն Տես՝ Խաչատրյան Յ. Ն. «Յայ և ռուս ժողովուրդների զինակցությունը ռուսական բանակի կասպիական արշավանքում», Երևան 1972, ծավալով

Պասախանին (Ռեշտի մոտ)¹, իսկ 1724 թվականի հունիսի 5-ին էլ՝ Ֆումենին (Ռեշտից մոտ 60 կմ հարավ)²: Արդյունքում՝ Կասպից ծովի արևմտյան և հարավային ողջ ափաշերտը ընկավ Ռուսական կայսրության տիրապետության տակ:

Հարկ է նշել, որ բացվող տարում քրիստոնյաներից մի խոշոր հաջողության հասան նաև հայերը, երբ 1723 թվականի մարտի սկզբին Արևիք գավառի ճ-մ-ում (= Չավնդուր գավառ) Դավիթ-բեկի գլխավորած Հայկական բանակը (2.000) գիշերային անակնկալ հարվածով ջախջախեց Ֆաթ-Ալի խանի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակին (18.000)³: Միաժամանակ, սակայն, եղավ ցավալի մի կորուստ, քանզի, ներքիշխանական մրցակցության պայմաններում, 1723 թվականի հուլիսի կեսին Ավետարանոց ամրոցի ճ-մ-ում (= Չանախչի) (Արցախ, Մյուս Հաբանդ գավառ) Վարանդայի մելիք Բաղդեր Մելիք-Շահնազարյանի բանակը (մոտ 50) գիշերային անակնկալ հարձակումով ոչնչացրեց հարյուրապետ Ղանլու Շիրվանի գլխավորած բանակին (55): Վերջին այս ընդհարումը, սակայն, որևէ ինչպես արդեն ասվեց, արտահայտում էր տեղի մելիքների և դրսից երկրամաս ժամանած հայազգի զինվորականների միջև առկա հարաբերությունների ճգնաժամը, բարեբախտաբար հեռուն գնացող հետևանքներ չունեցավ⁴:

Հենց այս ժամանակ էլ, սակայն, տարածաշրջանում ընթացող ռազմաքաղաքական մրցակցությանը իր մասնակցությունը բերեց նաև մեկ այլ մասնակից, որը, օգտվելով հակամարտող, թերևս, բոլոր կողմերի ուժերի սակավությունից կամ դրանց սպառված լինելու հանգամանքից, իր այդ մասնակցության հետ միասին անմիջապես էլ խոշոր փոփոխություններ բերեց: Խոսքը բնականաբար վերաբերում է Օսմանյան սուլթանությանը, որը, վերջին տասնամյակներում անհաջողության մատնված բալկանյան ճակատում, սակայն հենց նույն այս ժամանակ այդ ուղղությամբ որոշակիորեն կայունացրած դրությունը, այժմ լի էր վճռականությամբ օգտվելու Սեֆյանների շահությունում սկիզբ առած ճգնաժամից և վերցնելու ավարի իր բաժինը: Ավելին, ռազմական գործողությունների կոնկրետ թատերաբեմում պաշտոնական Ստամբուլը իր ռազմական հնարավորություններով մի գլուխ գերազանցում էր և Ռուսական կայսրությանը, և Սեֆյանների շահությանը, դե իսկ 1711 թվականի խայտառակությունը չմոռացած Պետրոս I Մեծն ինքն էլ որևէ կերպ չցանկացավ նոր ընդհարում հրահրել: Այսպիսով՝ սկիզբ առավ Թուրք-Պարսկական VI պատերազմը (1723-1727), ընդ որում ամեն ինչ սկսվեց, ինչպես սովորաբար լինում է նման դեպքերում, սահմանային մանր ընդհարումներից, որոնք հետո աստիճանաբար մեծ տեսք ստացան:

Գլուխ 34 Թուրք-Պարսկական VI պատերազմը

1723 թվականի ապրիլի 5-ին Բայազետից առաջխաղացած Օսմանյան սուլթանության բանակը (500 քուրդ) Սեֆյանների շահության բանակից (մոտ 100) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 10) գրավեց Մակուն⁵: Դրանից հետո 1723 թվականի ապրիլի վերջին Մակվի ճ-մ-ում Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 450 քուրդ) անակնկալ հարձակումով հաղթեց առաջխաղացած և ճամբարած Սեֆյանների շահության բանակին (5.000)⁶: Իր հերթին, 1723 թվականի մայիսի երկրորդ կեսին Տփղիսից առաջխաղացած Լեզգիական խանության բանակը

փոքր, սակայն արժեքավոր աշխատությունը, ընդ որում հարկ չեմ համարում տալ կոնկրետ էջի հղում, քանի որ անհրաժեշտ տեղեկատվությունը ցրված է ողջ աշխատանքով մեկ:

¹ Զաղվածք ռազմական կոլեգիայի ուղղված գեներալ-լեյտենանտ Մ. Ա. Մատյուշկինի 1725 թ-ի մայիսի 30-ի գեղուցագրից: Այս մասին մանրամասն Տես՝ Խաչատրյան Հ. Ն. «Հայ և ռուս ժողովուրդների զինակցությունը ռուսական բանակի կասպիական արշավանքում», Երևան 1972, ծավալով փոքր, սակայն արժեքավոր աշխատությունը, ընդ որում հարկ չեմ համարում տալ կոնկրետ էջի հղում, քանի որ անհրաժեշտ տեղեկատվությունը ցրված է ողջ աշխատանքով մեկ:

² Այս մասին մանրամասն Տես՝ Խաչատրյան Հ. Ն. «Հայ և ռուս ժողովուրդների զինակցությունը ռուսական բանակի կասպիական արշավանքում», Երևան 1972, ծավալով փոքր, սակայն արժեքավոր աշխատությունը, ընդ որում հարկ չեմ համարում տալ կոնկրետ էջի հղում, քանի որ անհրաժեշտ տեղեկատվությունը ցրված է ողջ աշխատանքով մեկ:

³ Դուկաս Սեբաստացի «Դավիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 1:

⁴ Իվան Կարապետ «Չեկուցագիր 1724 թ-ի հունվարի 5-ի»;⁵ Իվան Կարապետ «Չեկուցագիր 1724 թ-ի փետրվարի 2-ի՝ հայերեն»;⁶ Իվան Կարապետ «Չեկուցագիր 1724 թ-ի փետրվարի սկիզբ»;⁷ Իվան Կարապետ «Չեկուցագիր 1724 թ-ի մարտի 4-ի»;⁸ Իվան Կարապետ «Չեկուցագիր 1724 թ-ի հուլիսի»;⁹ Պետրոս Դ՝Սարգիս Գիլանցի «Աֆղանների կողմից Սպահանի պաշարման պատմությունը»:

⁵ Պետրոս Դ՝Սարգիս Գիլանցի «Աֆղանների կողմից Սպահանի պաշարման պատմությունը»;⁶ Իսահակ Վարդապետ «Ժամանակագրություն»;⁷ Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»;⁸ Անանուն «Մասնավոր ժամանակագրություն»;

⁹ Պետրոս Դ՝Սարգիս Գիլանցի «Աֆղանների կողմից Սպահանի պաշարման պատմությունը»:

(մոտ 5.000) ասպատակեց Գուգարքի հյուսիս-արևելքը և նահանջեց¹: Շուտով պարզվեց, սակայն, որ առավել կարևորվում էր հյուսիսային երկրորդական ուղղությունը, իսկ Վրաստանի հարցով էլ իր հավակնություններն ունի նաև պաշտոնական Ստամբուլը, ընդ որում վերջինս չէր պատրաստվում այս երկրամասը կիսել ոչ լեզգիների, ոչ էլ Կոնստանդին II-ի հետ, որը հենց նոր էր տիրել Տփղիսին և, կարծես թե, հասել էր իր նպատակների իրականացմանը:

1723 թվականի հունիսի 12-ին, ինչպես եղավ 1578 թվականին, Իբրահիմ փաշայի ընդհանուր ղեկավարությամբ Ախալցխայից առաջխաղացած և Գուգարքի հյուսիս-արևելքը ասպատակած Օսմանյան սուլթանության բանակը (12.000) Կոնստանդին II-ի ու Տփղիսի քաղաքապետ Աշխարհարեկ Բեհբուջյանի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Կախեթի թագավորության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 500), ինչպես նաև Սեֆյանների շահության բանակից (մոտ 500) առանց լուրջ մարտերի գրավեց Տփղիսը, ընդ որում Սեֆյանների շահության բանակի ռազմիկները զինաթափվեցին ու, զրկված իրենց գույքից, վտարվեցին քաղաքից²: Օգտվելով իրավիճակից՝ 1723 թվականի հունիսի երկրորդ կես Գրեմիի ճ-մ (Գուգարք, Տաշիր գավառի հյուսիս) Վախթանգ VI-ի գլխավորած Զարթովի և Իմերեթիայի թագավորությունների միացյալ բանակը (մոտ 5.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) անակնկալ հարձակումով հաղթեցին շրջակայքն ասպատակած Լեզգիական խանության բանակին (մոտ 4.000)³: Դրանից հետո, 1723 թվականի հունիսի վերջին Շիրսուբունիի ճ-մ-ում (Ալգետ գետի հովտում) Վախթանգ VI-ի գլխավորած Զարթովի և Իմերեթիայի թագավորությունների միացյալ բանակը (մոտ 5.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) կրկին սկզբում հաղթեցին շրջակայքն ասպատակած Լեզգիական խանության բանակին (մոտ 3.000), սակայն ի վերջո թշնամին մարտի մեջ նոր ուժեր (մոտ 1.000) մտցրեց և հաղթանակ տարավ⁴: Այս անհաջողությունը վերջնականապես թևաթափ արեց Վախթանգ VI-ին, ընդ որում նույն այս ժամանակ պարզվեց նաև, որ պաշտոնական Ստամբուլն ինքն էլ որևէ կերպ հակված չէ որպես Զարթովի թագավորության արթա ճանաչել վերջինիս՝ գերադասելով այդ դերում տեսնել նրա եղբայր, իսլամն ընդունած և նույն այս ժամանակ օսմանների կողմն անցած Իսսեին: Միաժամանակ, սակայն, հետաքրքիր զարգացումներ էին տեղի ունենում նաև հայերի և Թահմասպ II-ի հարաբերություններում:

Իրոք, այդպես էլ ի վիճակի չէր թե շատ լուրջ ուժեր հավաքել աֆղանների դեմ պայքարը վերսկսելու համար, նույն այս ժամանակ Թահմասպ II-ը, մի կողմ թողնելով այն հանգամանքը, որ հայերը վերջերս մի շարք ռազմական հարվածներ էին հասցրել իրեն կողմնակից համարվող ուժերին և, ընդհանրապես, քրիստոնյաների համար իրենց չափից դուրս հանդուգն էին պահում, Դավիթ-բեկին համագործակցության առաջարկ արեց, քանզի շատ շուտով սպասվում էր պաշտոնական Ստամբուլի հարվածը հենց Թավրիզի ուղղությամբ: Արդյունքում՝ 1723 թվականի հուլիսի կեսին Թավրիզի ճ-մ-ում Թահմասպ II-ի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 10.000), ինչպես նաև Դավիթ-բեկի և Մխիթար սպարապետի գլխավորած Սյունիք-Արցախի իշխանության բանակը (մոտ 5.000) հաղթեցին Բագրևանդ-Կոգովիտ-Արտագ-Ճվաշ-Յեր-Բաքեան-Գաբիթյան-Թավրիզ երթուղով առաջացած Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 20.000)⁵: Անհաջողություն կրելով հարավային երկրորդական ուղղությամբ՝ օսմանյան ռազմական մեքենան որոշեց զարգացնել հաջողությունը հյուսիսային երկրորդական ուղղությամբ:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

¹ Վախուշտի Բագրատունի «Զարթովի պատմությունը»:

² Վախուշտի Բագրատունի «Զարթովի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»; Սեփևա Չիեիժե «Թագավորների պատմությունը»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 127; Չելեբի-Չադե «Պատմություն»; Պետրոս Դ՝Սարգիս Գիլանցի «Աֆղանների կողմից Սպահանի պաշարման պատմությունը»; Աբրահամ Երևանցի «Պատմություն պարսից թագավորների», գլուխ 1; Անանուն Երևանցի «Տարեգրություն», գլուխ 1; Զովակիմ Դպիր «Ժամանակագրություն»; Իզնատիոս Տիգրանակերտցի «Պատմության համառոտություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Սիմեոն Երևանցի «Ջամբռ», գլուխ 10; Հակոբ Թոթաթեցի «Հիշատակարան 1724 թվականի»; Մարտիրոս Դ՝Առաքել «Ժամանակագրություն»; Իսահակ Սահրադյան «Պատմություն»:

³ Վախուշտի Բագրատունի «Զարթովի պատմությունը»:

⁴ Վախուշտի Բագրատունի «Զարթովի պատմությունը»:

⁵ Յան Կրուչինսկի «Ճանապարհորդություն»; Սադրեդո «Ճանապարհորդություն»; Մ. Օտտեր «Ճանապարհորդություն»:

Տիրիսի արշաված Օսմանյան սուլթանության բանակը (80.000) պաշարեց քաղաքը Գանձակի խանության բանակից (800) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 200):

I փուլ - Յոկտեմբերի 1-ից սկսած քաղաքի կայազորը 20 օր շարունակ հետ մղեց հակառակորդի բանակի գրոհները՝ ծանր կորուստներ պատճառելով վերջինիս:

II փուլ - Յոկտեմբերի 25-ին հակառակորդի բանակն անցավ վճռական գրոհի, սակայն այն հետ մղվեց:

III փուլ - Յոկտեմբերի 26-ին հակառակորդի բանակը վերսկսեց գրոհը, սակայն Կոնստանդին II-ի գլխավորությամբ քաղաքին մոտեցած Կախեթի թագավորության բանակը (30.000) անակնկալ գիշերային հարված հասցրեց, որի արդյունքում Օսմանյան սուլթանության բանակը պարտություն կրեց և հետ շարտվեց:

Յայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 200, թշնամին՝ 3.000 զինվոր:

Այսպիսով՝ ընթացիկ տարին պաշտոնական Ստամբուլի համար փակվեց որոշակիորեն հակասական արդյունքներով, երբ, ինչպես 1578 թվականին եղավ, ձեռք բերած նախնական խոշոր հաջողությունները հետագայում զարգացնել այնուհանդերձ այդպես էլ չհաջողվեց: Առաջիկա տարում, սակայն, օսմանյան ռազմական մեքենան պատրաստվում էր ուղղել այդ բացթողումը:

1724 թվականի ապրիլի վերջին Մխիթար սպարապետի և Տեր-Ավետիսի գլխավորած Յայկական բանակը (մոտ 10.000) Սեֆյանների շահության բանակից (4.000) 2 օրյա պաշարումից հետո ի վերջո գրավեց Չևա բերդը (Սյունիք, Բաղք գավառ, Կապանի մոտ) այն բանից հետո, երբ Տեր-Ավետիսը փոքրիկ ջոկատով խաբեությամբ մտավ բերդ ու գերեց թշնամու հրամանատարությանը, իսկ Մխիթար սպարապետի գլխավորած հիմնական բանակն էլ դրսից գրոհեց բերդի պարիսպները²: Դրանից հետո 1724 թվականի ապրիլի վերջին Դավիթ-բեկի և Մխիթար սպարապետի գլխավորած Յայկական բանակը (մոտ 6.000) գիշերային գրոհի ընթացքում պարսպի մի մասը պայթեցնելու միջոցով թուրքմեններից (մոտ 500) գրավեց Որոտ ամրոցը³: Նույն այս ժամանակ, սակայն, Վարանդայի մելիք Բադեր Մելիք-Շահնազարյանի, Գյուլիստանի մելիք Եսայի Մելիք-Բեգլարյանի ու Ջրաբերդի մելիք Սարգիս Ալաղուլի Մելիք Իսրայելյանի գլխավորած (մոտ 1.000) միացյալ բանակը ասպատակեց Ավան, Գրիգոր, Թարխան և Սարուխանի հարյուրապետների հսկողության տակ գտնվող գյուղերը և նահանջեց⁴: Յերթական այս ընդհարումը, սակայն, բարեբախտաբար ևս հեռուն գնացող հետևանքներ չունեցավ և կողմերը շուտով հաշտության հասան ու սկսեցին գործել միասնական, ինչն ամրապնդեց հայերի դիրքերը նաև Արցախում: Այսպիսով, մինչ հայերը ամրապնդում էին իրենց դիրքերը Արցախում և Սյունիքում, ավելի հյուսիս իր հերթին հերթական իրադարձությունների շարանն էր զարգանում:

1724 թվականի մարտի սկզբին Փոկասի ճ-մ-ում (Գուգարք, Թռեղք գավառ) Բակար Բագրատունու գլխավորած Զարթլիի թագավորության բանակը (մոտ 300) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 100) անակնկալ հարձակումով հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (500 հեծյալ)⁵: Իր հերթին, 1724 թվականի ապրիլի 21-ին Եղվարդի ճ-մ-ում Գուգարք-Արագածոտն երթուղով Երևանի խանության տարածք ներխուժած Օսմանյան սուլթանության բանակի (75.000) առաջապահը (1.800) ջախջախեց Երևանի խանության բանակին (12.000), որը կորցրեց 11.000 զինվոր⁶: Եվ վերջապես 1724 թվականի մարտի կեսին Իսակի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 30.000) Վախթանգ VI-ի

¹ Զեյթեղադե «Պատմություն»: Զյաթի Զեյթի «Աշխարհի հայելի», գլուխ 39; Սեֆևիա Զիսիձե «Թագավորների պատմությունը»: Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»: Անտոն քահանա «Նամակ Պետրոս I-ին»: Ալեքսանդր քահանա «Նամակ Պետրոս I-ին»: Խամսայի մելիքներ «Նամակ Պետրոս I-ին»: Անանուն «Նամակ Պետրոս I-ին»: Գանձակի ավագանի «Նամակ Պետրոս I-ին»: Իվան Մուշեղով «Նամակ Ալի Միրզային»: Ռոզեա «Չեկուցագիր»:

² Ղուկաս Սեբաստացի «Դավիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 1, 2:

³ Ղուկաս Սեբաստացի «Դավիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 1:

⁴ Իվան Կարապետ «Չեկուցագիր 1724 թ-ի հուլիսի վերջի»:

⁵ Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը»:

⁶ Անանուն Երևանցի «Տարեգրություն», գլուխ 2; Աբրահամ Երևանցի «Պատմություն պարսից թագավորների», գլուխ 2; Աբրահամ Կրետացի «Պատմություն», գլուխ 14:

գլխավորած Զարթովի թագավորության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 500) գրավեց Գորին¹:

Ստեղծված պայմաններում Վախթանգ VI-ը, զրկված լինելով իր հպատակների աջակցությունից և գտնելով, որ չունի դիմադրության որևէ այլ հնարավորություն, նահանջեց դեպի ավելի հյուսիս, սակայն շուտով, ըստ էության, գահընկեց եղավ ու իր փոքրաթիվ կողմնակիցների ուղեկցությամբ ապաստանեց Իմերեթիայի թագավորության տարածքում: Դրանից կարճ ժամանակ անց Վախթանգ VI-ը տեղափոխվեց Ռուսական կայսրության տարածք, իսկ Զարթովի թագավորությունն էլ ոչնչացավ՝ անձնական ունիայով միավորվելով Կոնստանդին II-ի գլխավորած Կախեթի թագավորությանը: Սրան հակառակ, սակայն, տեղում սկսեց գործել պաշտոնական Ստամբուլի կողմից որպես տեղի կառավարիչ ճանաչված Վախթանգ VI-ի եղբայր Իեսե Բագրատունին, ինչը, ըստ էության, վերացրեց Կոնստանդին II-ի բոլոր փաստացի հավակնությունները Զարթովի թագավորության տարածքի նկատմամբ:

Վերջնականապես կարգավորելով հարաբերությունները հյուսիսում՝ պաշտոնական Ստամբուլը որոշեց զարգացնել հարվածն արդեն հիմնական ուղղությամբ: Արդյունքում՝ 1724 թվականի ապրիլի 25-ին Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 1.000) Հայկական աշխարհագրից (մոտ 1.000) պաշարեց Կարբին և հունիսի 14-ին կնքվեց հաշտություն, համաձայն որի թշնամին գյուղ չմտավ, իսկ գյուղի բնակչությունն էլ ընդունեց Օսմանյան սուլթանության գերիշխանությունը²:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1724 հունիսի 24 - սեպտեմբերի 23 – Երևանի գրավումը³

Քուփորու Աբդուլլահ փաշայի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության բանակը (60.000) հունիսի 24-ին պաշարեց քաղաքը Երևանի խանության բանակից (մոտ 1.000), ինչպես նաև Հովհաննես Հունդիբեկյանի, Պողոս Զեչիբեկյանի, Կարծիկ Հովհաննեսի և Դավիթ Միրզաջանյանի գլխավորած քաղաքի Հայկական աշխարհագրից (9.443), ընդ որում դիմադրության հենց սկզբում Երևանի խանության բանակը ամրացավ միջնաբերդում՝ հրաժարվելով մասնակցել քաղաքի արտաքին պարսպի հետագա պաշտպանությանը:

I փուլ – Հունիսի 26-ին թշնամու բանակը անցավ հարձակման և գրավեց պարիսպներից դուրս գտնվող քաղաքի հատվածը, որտեղ տեղակայված 10.000 մահմեդականներ կոտորվեցին, մոտ 10.000-ն էլ՝ գերվեցին: Դրանից հետո թշնամին ձեռնարկեց մի քանի գրոհներ ևս, որոնք, սակայն, հետ մղվեցին: Օսմանյան սուլթանության բանակը կորցրեց 13.000 զինվոր:

II փուլ – Հուլիսի սկզբին Օսմանյան սուլթանության բանակը խոշոր համալրում (45.000, որից 35.000 քուրդ) ստացավ, որից հետո, անցնելով վճռական հարձակման, համառ մարտերով մտավ Ձորագյուղ:

III փուլ – Հայկական աշխարհագրը անցավ հուժկու հակազդրոհի և հետ շարտեց թշնամուն ելման դիրքեր: Հայերը կորցրին 2.000, թշնամին՝ 17.000 զինվոր:

IV փուլ – Օգոստոսի 13-ին Օսմանյան սուլթանության բանակը նոր համալրում ստացավ, ի դեմս Եգիպտոսից ժամանած հրացանակիրների (3.000), ընդ որում վերջիններս, ցանկանալով գրավել քաղաքը և միայնակ տիրանալ ողջ ավարին, առանց հիմնական բանակին տեղեկացնելու հաջորդ օրը հարձակման անցան, որից հետո, ցանկանալով օժանդակել յուրայիններին, ստիպված հարձակման անցավ նաև Օսմանյան

¹ Վախուշտի Բագրատունի «Զարթովի պատմությունը»; Զեյքի-Չաղե «Պատմություն»:

² Աբրահամ Երևանցի «Պատմություն պարսից թագավորների», գլուխ 2; Անանուն Երևանցի «Տարեգրություն», գլուխ 2:

³ Աբրահամ Երևանցի «Պատմություն պարսից թագավորների», գլուխ 3-5; Անանուն Երևանցի «Տարեգրություն», գլուխ 3-5; Ղուկաս Սեբաստացի «Դավիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 3; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Հովակիմ Դպիր «Ժամանակագրություն»; Պետրոս Դ՝Սարգիս Գիլանցի «Աֆղանների կողմից Սպահանի պաշարման պատմությունը»; Սիմեոն Երևանցի «Զամբռ», գլուխ 10; Անանուն «Հիշատակարան 1724 թվականի»; Մարտիրոս Դ՝Առաքել «Ժամանակագրություն»; Անանուն Վանեցի «Ժամանակագրություն»; Հովհաննես Ծղակեցի «Ժամանակագրություն»; Հակոբ Թոթաթեցի «Հիշատակարան 1724 թվականի»; Անանուն «Ժամանակագրություն 1759 թվականի»; Իսահակ Սահարայան «Պատմություն»; Մարտիրոս Խալիֆա «Ժամանակագրություն»; Յան Կրուշինսկի «Ճանապարհորդություն»; Սագրեդո «Ճանապարհորդություն»; Սեխնիա Չխեիժե «Թագավորների պատմությունը»; Զեյքի-Չաղե «Պատմություն»:

սուլթանության հիմնական բանակը: Թշնամու բանակը, հաղթահարելով հայերի համառ դիմադրությունը, կրկին ներխուժեց Ձորագյուղ:

V փուլ – Դեպի քաղաքի ջրաղացներ նահանջած Հայկական աշխարհագործը, ժամանակին համալրում ստանալով քաղաքի այլ վայրերից, ինչպես նաև Կոնդի բռնաներից (300), անցավ շեշտակի հակազորի և համառ մարտից հետո թշնամուն հետ շարտեց ելման դիրքեր: Հայերը կորցրին 1.300, թշնամին՝ 6.000 զինվոր:

VI փուլ – Օգոստոսի 19-ից 24-ը Օսմանյան սուլթանության բանակը մի քանի գրոհներ ձեռնարկեց Կոնդի ուղղությամբ, սակայն համառ մարտերից հետո կրկին հետ մղվեց ելման դիրքեր: Հայերը կորցրին 400 զինվոր: Սեպտեմբերի սկզբին քաղաքը պաշարողները ստացան նոր համալրում (38.000):

VII փուլ – Սեպտեմբերի 8-ին Օսմանյան սուլթանության բանակը անցավ վճռական հարձակման և մինչև սեպտեմբերի 16-ը համառ մարտերով գրավեց քաղաքը՝ հիմնովին ավերելով այն ու կոտորելով խաղաղ բնակչությանը: Օսմանյան սուլթանության բանակը կորցրեց 15.000 զինվոր:

VIII փուլ – Օսմանյան սուլթանության բանակը պաշարեց քաղաքի միջնաբերդը, որի կայազորը սեպտեմբերի 23-ին հանձնվեց:

Հայերը կորցրին մոտ 9.000, դաշնակիցը՝ մոտ 250, թշնամին՝ մոտ 40.000 զինվոր: 30.000 խաղաղ բնակիչ սպանվեց կամ գերեվարվեց:

Երևանի համար մարտերի օրերին՝ 1724 թվականի հունիսի սկզբին, Օսմանյան սուլթանության բանակը (40.000) Կախեթի թագավորության բանակից (մոտ 500) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 200) պաշարեց Լոռի ամրոցը և հուլիսի 25-ին գրավեց այն¹: Այսպիսով՝ դեպի հարավ արշավանքը շարունակելու համար բոլոր նախապայմաններն արդեն առկա էին և խնդիրը, թերևս, միայն Դավիթ-բեկի զինական ուժերն էին, որոնք նույն այս ընթացքում շարունակում էին հաջողությամբ գործել կրկին իրենց դեմ պայքար սկսած Սեֆյանների շահության ռազմական մեքենայի առանձին մասերի դեմ:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1724 մայիսի վերջ – Արևիք գավառի ճ-մ²

Ֆաթ-Ալի խանի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակը (12.000) ներխուժեց Արևիք գավառ: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Թորոսի գլխավորած Հայկական բանակը (2.700) դարան դրեց թշնամու շարժման ուղղության վրա գտնվող մի անտառապատ կիրճում, ընդ որում Թորոսը իր բանակը բաժանեց երկու մասի, որոնցից առաջինը (2.000) նա դարանեց կիրճի մեջ՝ թշնամու շարժման ուղղության դիմաց, իսկ երկրորդը (700)՝ կիրճի մուտքի մոտ՝ խնդիր դնելով դուրս գալ կիրճ մտած թշնամու բանակի թիկունք:

I փուլ – Հայկական առաջին ջոկատը անակնկալ հարված հասցրեց թշնամու բանակին և, օգտագործելով դիրքային առավելությունը, ծանր կորուստներ պատճառեց վերջինիս:

II փուլ – Սեֆյանների շահության բանակը փորձեց նահանջել, սակայն Հայկական երկրորդ ջոկատը տապալեց կիրճի ելքի մոտ գտնվող ծառերը և փակեց թշնամու նահանջի ուղին, որից հետո ինքը ևս միացավ մարտին:

III փուլ – Լիակատար շրջապատման մեջ հայտնված Սեֆյանների շահության բանակը գլխովին ջախջախվեց:

Հայերը կորցրին մոտ 400, թշնամին՝ 4.000 զինվոր:

1724 թվականի հունիսի սկզբին Չափնիսի ճ-մ-ում (Սյունիք, Արևիք գավառ) Թորոսի գլխավորած Հայկական բանակը (500) հաղթեց արդեն Սեֆի-գուլի խանի գլխավորած բանակի

¹ Չելեբի-Չաղե «Պատմություն»: Սեֆևիա Չիլեհձե «Թագավորների պատմությունը»: Եսայի և Սարգիս յուզբաշինների հունիսի 5-ի զեկուցագրից:

² Ղուկաս Սեբաստացի «Դավիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 2; Յան Կրուչինսկի «Ճանապարհորդություն»: Սագրեդո «Ճանապարհորդություն»:

առաջին մասին (300), երբ թշնամին կորցրեց 80 զինվոր¹, իսկ դրանից կարճ ժամանակ անց՝ 1724 թվականի հունիսի նույն սկիզբին Մանլի ճ-մ (Սյունիք, Արևիք գավառ) Հայկական բանակը (մոտ 300) հաղթեց Սեֆի-գուլի խանի գլխավորած բանակի արդեն երկրորդ մասին (մոտ 1.000)²: Ի պատասխան սրան՝ 1724 թվականի հուլիսի կեսին Նախիջևանից առաջխաղացած Սեֆի-գուլի խանի գլխավորած բանակը (500) ասպատակեց Արևիք գավառը և Նահանջեց³, որից հետո 1724 թվականի հուլիսի երկրորդ կեսին նույն Արևիք գավառը ասպատակեց արդեն Մխիթար սպարապետի գլխավորած Հայկական բանակը (մոտ 2.000)⁴՝ սաստելով տեղի մահմեդականներին⁴:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1724 հուլիսի կես – Նախիջևանի ճ-մ

Նախիջևանի խանության բանակը (12.000) արշավանք սկսեց Կապանի ուղղությամբ: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Դավիթ-բեկի և Մխիթար սպարապետի գլխավորած Հայկական բանակը (6.000, այդ թվում հարյուրապետներ Ավթանդիլը, Գեորգի Մեծը, Գեորգի Փոքրը, Ծատուրը, Ղարազյոզը, Թադևոսը, Եղիազարը, Հարությունը և Ստեփանոսը) շարժվեց թշնամուն ընդառաջ, որից հետո, ամուր դիրքեր գրավելով, պատրաստվեց պաշտպանողական մարտ վարել:

I փուլ – Նախիջևանի խանության բանակը անցավ հարձակման, սակայն Հայկական բանակը, ծանր կորուստներ պատճառելով վերջինիս, ստիպեց Նահանջել և անցնել Արաքսի աջ ափ:

II փուլ – Փորձելով հետապնդել թշնամուն՝ Հայկական բանակը գետանցեց Արաքսը, սակայն Նախիջևանի խանության բանակը վերականգնեց մարտակարգը, անցավ հակահարձակման և, օգտագործելով քանակական գերակշռությունը ու բաց դաշտում ստացած առավելությունը, պարտության մատնեց Հայկական բանակին:

III փուլ – Հայկական բանակը դժվարությամբ պոկվեց թշնամու բանակի հետապնդումից և Նահանջեց:

Հայերը կորցրին 2.200, թշնամին՝ մոտ 4.000 զինվոր:

Այսպիսով՝ Հայկական բանակը մի զգալի պարտություն կրեց, սակայն դրա արդյունքները որևէ կերպ իրացնել չկարողացավ նաև հակառակորդը: Իրոք, հենց նույն այս ժամանակ Օսմանյան սուլթանության բանակը վերսկսել էր առաջխաղացումը դեպի հարավ՝ արդեն, ըստ էության, դուրս գալով Նախիջևանի կողմից Սյունիքի հայերի դեմ առաջացող Սեֆյանների բանակի հենց նույն այդ ցատկահարթակի վրա:

Արդյունքում՝ 1724 թվականի հուլիսի 30-ին Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) Սեֆյանների շահության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 500) գրավեց Նախիջևանը⁶, իսկ 1724 թվականի օգոստոսի 27-ին էլ Օրդուբադի ճ-մ-ում (Վասպուրական, Գողթն գավառ, Արաքսի ձախ ափին) հաղթեց Սեֆյանների շահության բանակին (մոտ 20.000) ու մտավ արդեն Օրդուբադ⁷: 1724 թվականի օգոստոսի վերջին պաշարելով Հերը՝ Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 50.000), հուժկու հրետակոծությամբ ավերելով քաղաքի պարիսպները, Սեֆյանների շահության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100) քառասուրյա պաշարումից հետո հոկտեմբերի սկզբին գրավեց նաև այս ամրությունը⁸: Այսպիսով՝ հարավային ուղղությամբ հետագա

¹ Դուկաս Սեբաստացի «Դավիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 2:

² Դուկաս Սեբաստացի «Դավիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 2:

³ Դուկաս Սեբաստացի «Դավիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 2:

⁴ Դուկաս Սեբաստացի «Դավիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 2:

⁵ Դուկաս Սեբաստացի «Դավիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 1, մաս 35, 36; Պետրոս Դ՝Սարգիս Գիլանցի «Աֆղանների կողմից Սպահանի պաշարման պատմությունը»; Յան Կրուշինսկի «Ճանապարհորդություն»:

⁶ Զելեբի-Չաղե «Պատմություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»:

⁷ Զելեբի-Չաղե «Պատմություն»:

⁸ Աբրահամ Երևանցի «Պատմություն պարսից թագավորների», գլուխ 6; Անանուն Երևանցի «Տարեգրություն», գլուխ 6; Անանուն Վանեցի «Ժամանակագրություն»; Մարտիրոս Դ՝Առաքել «Ժամանակագրություն»; Հակոբ Թոթաթեցի «Հիշատակարան 1724 թվականի»; Իզևատիոս

առաջխաղացման համար նոր հիմքեր դրվեցին, որից հետո օսմանյան ռազմական մեքենան սկսեց ամրանալ տեղում: Հաջորդը հարվածն էր Թավրիզին, ինչպես նաև լեռներում ամրացած հայերին:

1724 թվականի սեպտեմբերի 4-ին Գանձակի ճ-մ-ում Գանձակի խանության բանակը (20.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 200) անակնկալ գիշերային հարձակումով հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (800)¹, սակայն արդեն 1724 թվականի սեպտեմբերի կեսին Օսմանյան սուլթանության բանակը (40.000) Գանձակի խանության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 200) գրավեց Գանձակը²: Այսպիսով՝ պաշտոնական Ստամբուլը ամրացավ նաև առաջխաղացման երկրորդական համարվող հյուսիսային ուղղությամբ, որից հետո, սակայն, մինչև առաջխաղացումը շարունակելը, որոշվեց վերջնական հարված հասցնել վրացիներին:

1724 թվականի սեպտեմբերի վերջին Շիոսուբունիի ճ-մ-ում Յուսուֆ փաշայի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության բանակը (25.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 50) սկզբում հաղթեցին Կախեթին, Ուտիքի հյուսիսը ու Գուգարքի արևելքը ասպատակած Լեզգիական խանության բանակին (մոտ 5.000) և շրջապատեցին, սակայն ի վերջո հակառակորդը մարտի մեջ մտցրեց նոր ուժեր (մոտ 5.000) ու ինքը հաղթանակ տարավ³: Իր հերթին, 1724 թվականի հոկտեմբերին Գուպտի ճ-մ-ում (Կախեթի հյուսիս) Կոնստանդին II-ի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (10.000, այդ թվում լեզգիներ և լեռնականներ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 100) սկզբում հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 15.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 200), սակայն ի վերջո հակառակորդը մարտի մեջ մտցրեց նոր ուժեր (մոտ 5.000) և հաղթանակ տարավ⁴: Այս ճակատամարտում Կոնստանդին II-ը կորցրեց 3.000 ռազմիկ, ընդ որում դրա հետ միասին նա կորցրեց նաև իր այն բարձր հեղինակությունը, որ մինչ այդ վայելում էր լեռնականների մոտ: Ավելին, այս իրադարձություններից հետո արդեն, ըստ էության, նաև լեզգիների համար պարզ դարձավ, որ օսմանյան ռազմական մեքենայի հետ ընդհարվելը անցանկալի մի դրություն է, ինչի արդյունքում Կախեթի տիրակալը զրկվեց աջակցությունից նաև այս կողմից: Արդյունքում՝ օսմանյան ռազմական մեքենան ամրացավ նաև Կախեթում, սակայն տարվա հաջողությունները վերջինս միայն սրանով սահմանափակել չէր պատրաստվում:

1724 թվականի նոյեմբերին Հեր-Բաքեան երթուղով արշաված Օսմանյան սուլթանության բանակը (158.000) Սեֆյանների շահության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Հայ ռազմիկներից (մոտ 100) առանց լուրջ մարտերի գրավեց Մարանդը⁵: Նույն այս ժամանակ, սակայն, որոշվեց հարված հասցնել նաև Արցախին:

Արդյունքում՝ 1724 թվականի նոյեմբերի 27-ից մինչև դեկտեմբերի 4-ը Գանձակից արշաված և Խամսայի մելիքության բանակի (մոտ 20.000) անկանոն հարվածներին ենթարկվող Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 60.000) Հայկական բանակից (մոտ 1.000) պաշարեց Շուշին (Արցախ, Հարճլանք գավառ), սակայն հետ շարտվեց՝ կորցնելով 6.400 զինվոր⁶: Դրանից հետո, արդեն 1725 թվականի մարտի 3-ին Վարանդայի ճ-մ-ում Հայկական բանակը (մոտ 4.000) հաղթեց Շահին, Ալի և Սալեհ փաշաների գլխավորությամբ 33 հայկական գյուղերում ցրված ուժերով ճամբարած Գանձակից առաջխաղացած Օսմանյան սուլթանության բանակին (6.000, որից 4.700 հեծյալ), ընդ որում թշնամին կորցրեց 5.850 զինվոր, որոնց թվում Շահին և Ալին սպանվեցին, իսկ Սալեհը գերվեց, ինչպես նաև ազատվեցին նաև 200 հայ գերիներ⁷: Իր հերթին,

Տիգրանակերտցի «Պատմության համառոտություն»; Հովհաննես Եղակեցի «Ժամանակագրություն»; Մարտիրոս Խալիֆա «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Յան Կրուշինսկի «Ճանապարհորդություն»:

¹ Չելեբի-Չաղե «Պատմություն»; Վասիլի Լևաշով «Չեկուցագիր 1726 թ-ի օգոստոսի 1-ի»:

² Չելեբի-Չաղե «Պատմություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Սիմեոն Երևանցի «Ջամբռ», գլուխ 10; Իսահակ Սահրադյան «Պատմություն»:

³ Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»; Չելեբի-Չաղե «Պատմություն»:

⁴ Չելեբի-Չաղե «Պատմություն»; Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»:

⁵ Աբրահամ Երևանցի «Պատմություն պարսից թագավորների», գլուխ 6; Անանուկ Երևանցի «Տարեգրություն», գլուխ 6:

⁶ Չելեբի-Չաղե «Պատմություն»; Վասիլի Լևաշով «Չեկուցագիր 1726 թ-ի օգոստոսի 1-ի»; Իվան Չախարով և Հարություն Թորոսյան «Հարցաքննության արձանագրություն»; Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմություն», գլուխ 5:

⁷ Խամսայի մելիքներ «Նամակ Պետրոս I-ին 1725 թ-ի մարտի 10-ի»; «Նամակ Վախթանգ VI-ին 1725 թ-ի մարտի 10-ի»; «Նամակ Եկատերինա I-ին 1725 թ-ի հուլիսի 25-ի»; Իվան Կարապետ «Չեկուցագիր 1725 թ-ի մայիսի 11-ի»; Վասիլի Լևաշով «Չեկուցագիր 1726 թ-ի օգոստոսի 1-ի»; Իվան Չախարով և Հարություն Թորոսյան «Հարցաքննության արձանագրություն»; Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմություն», գլուխ 5:

1725 թվականի մարտի սկզբին Նադարբագևիի ճ-մ-ում Մահմադ-բեկի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 7000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 7) հաղթեցին Կախեթին, Ուտիքի հյուսիսը ու Գուգարքի արևելքը ասպատակած Լեզգիական խանության բանակին (մոտ 3000), սակայն վերջինս նահանջելով դարանը քաշեց թշնամու բանակին և պարտության մատնեց¹:

Օսմանյան սուլթանության բանակը, օձի նման գալարվելով, հյուսիսից, արևելքից և արևմուտքից շրջապատել էր Սյունիքն ու Արցախը, սակայն հայկական այս երկրամասերին տիրելու բոլոր փորձերն առայժմ ավարտել էին անհաջողությամբ: Արդյունքում, որոշելով հայերին արտաքին աշխարհից կտրել նաև հարավից շրջափակելու միջոցով, վերջինս առժամանակ դադարեցրեց հարվածները նրանց ուղղությամբ և կենտրոնացավ Ատրպատականի գրավման վրա: Նույնիսկ այս պայմաններում էլ, սակայն, Սեֆյանների շահության ռազմական մեքենայի առանձին բեկորները, ի դեմս տեղական խաների, չդադարեցին պայքարը հայերի դեմ նույն Արցախում և Սյունիքում:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1725 մարտի սկիզբ – Եղվարդի ճ-մ (Կապանից մոտ 10 կմ արևելք)²

Արծվանիկի մելիք Ֆռանգյուլը, իրականում եղածից շատ ավելի քիչ ներկայացնելով Ֆաթ-Ալի խանի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակի (18.000) թվաքանակը, առաջարկեց Թորոսին իր բանակը (4.000) միացնել Արծվանիկի բանակին (2.000) և միավորված ուժերով հարձակվել թշնամու վրա: Կողմերը մոտեցան իրար և մարտակարգ ընդունեցին:

I փուլ – Յայկական բանակը անցավ հարձակման և փախուստի մատնեց թշնամուն՝ ծանր կորուստներ պատճառելով վերջինիս: Այս ընթացքում, սակայն, Ֆռանգյուլը կապ հաստատեց Ֆաթ-Ալիի հետ և պարտավորվեց թշնամու հակահարձակման դեպքում սեփական ուժերով թիկունքային հարված հասցնել Յայկական բանակին:

II փուլ – Սեֆյանների շահության բանակը անցավ հակահարձակման: Բռնկվեց համառ մարտ, որի ընթացքում Արծվանիկի բանակը թիկունքից հարվածեց Թորոսի բանակին: Բռնկված անհավասար մարտում Յայկական բանակը պարտություն կրեց, իսկ հոյակապ զրահավորված և քաջաբար մարտնչող Թորոսն էլ զոհվեց՝ ընկնելով դեմքին ստացած հարվածից:

Յայերը կորցրին 3.600, թշնամին՝ մոտ 2.000, դավաճանների բանակը՝ մոտ 100 զինվոր:

Նախորդ հաջողությունից հետո 1725 թվականի մարտի կեսին Ֆաթ-Ալի խանի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակը (8.000), օգտվելով նրանից, որ Պապի վախկոտության և անվճռականության պատճառով վերջինիս գլխավորած բանակը (2.000) մատնվել էր անգործության, ասպատակեց Արևիք գավառը: Տեղեկանալով այս ամենի մասին՝ Դավիթ-բեկը իր գլխավորած բանակով (2.800) ժամանեց Պապի բանակի ճամբար, որից հետո թշնամին նահանջեց³: Դրանի հետո 1725 թվականի մարտի վերջին Արևիք գավառի ճ-մ-ում Դավիթ-բեկի գլխավորած Յայկական բանակը (մոտ 5.000) անորոշ էլք ունեցած մարտում ընդհարվեց Ֆաթ-Ալի խանի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակի (12.000) հետ, սակայն ի վերջո նահանջեց⁴:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

¹ Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»:

² Ղուկաս Սեբաստացի «Դավիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 2:

³ Ղուկաս Սեբաստացի «Դավիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 2:

⁴ Ղուկաս Սեբաստացի «Դավիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 2:

Սեֆի-գուլի խանի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակը (18.000) մոտեցավ Դավիթ-բեկի և Մխիթար սպարապետի գլխավորած Յայկական բանակին (4.000), որը, ամուր դիրքեր գրավելով Արաքսի ձախ ափին, պատրաստվեց պաշտպանողական մարտ վարել:

I փուլ – Թշնամին անցավ գրոհի, սակայն Յայկական բանակ ողջ օրը տևած համառ մարտում հետ շարտեց վերջինիս ելման դիրքեր: Չնայած ձեռք բերած հաջողությանը՝ օրվա վերջին Դավիթ-բեկը, հաշվի առնելով զինամթերքի վերջանալը, ինչպես նաև նպատակ հետապնդելով դարանը զցել թշնամուն, հրամայեց իր բանակին նահանջել և ամրանալ Մեղրիում:

II փուլ – Հաջորդ օրը թշնամու համալրված բանակը (մոտ 15.000) կրկին մոտեցավ քաղաքին և սկսեց նրա գրոհը: Բռնկվեցին համառ մարտեր, որոնց արդյունքում թշնամու բանակին միայն հինգ օր անց հաջողվեց թափանցել Փոքր թաղ: Ի պատասխան դրա՝ Դավիթ-բեկը հրամայեց պայթեցնել Փոքր թաղը Մեղրու հիմնական մասի հետ միացնող կամուրջը, ինչի հետևանքով թշնամու առաջխաղացումը կասեցվեց: Միաժամանակ ստեղծված իրավիճակի մասին ժամանակին տեղեկացված Կալեր գյուղի Յայկական ջոկատը (2.000) Բայանդուրի և Ստեփանոս Շահումյանի գլխավորությամբ միացավ պաշտպանությունը շարունակող Յայկական բանակին:

III փուլ – Մեկ օր անց Յայկական բանակը անցավ գիշերային գրոհի և ծանր կորուստներ պատճառեց թշնամու բանակին:

IV փուլ – Հաջորդ օրը երեք մասի բաժանված Յայկական բանակը, ճակատից և երկու թևերից անցնելով համակցված գրոհի, շրջապատեց թշնամու բանակը ու գլխովին ջախջախեց վերջինիս:

V փուլ – Յայկական բանակը հետապնդեց և ծանր կորուստներ պատճառեց թշնամուն:

Հայերը կորցրին մոտ 1.500, թշնամին՝ 11.000 զինվոր:

Չարգացնելով նախորդ ճակատամարտում ձեռք բերած խոշոր հաջողությունը՝ 1725 թվականի ապրիլի կեսին Ղազանղուլի լեռան ճ-մ-ում (Սյունիք, Արևիք գավառ) Մխիթար սպարապետի և Տեր-Ավետիսի գլխավորած Յայկական բանակը (1.800) հաղթեց քոչվոր թուրքմեններին (մոտ 1.000): Ու, թեև մարտի ընթացքում թշնամու հետապնդումով տարված Մխիթարը կտրվեց յուրայիններից և գերվեց, սակայն, շնորհիվ Տեր-Ավետիսի անձնական ղեկավարությամբ ձեռնարկված խիզախ հարձակման, Հայոց սպարապետը կրկին ազատություն ձեռք բերեց²: 1725 թվականի ապրիլի վերջին Կասպել լեռան ճ-մ-ում (Սյունիք, Արևիք գավառ) Մխիթար սպարապետի և Տեր-Ավետիսի գլխավորած Յայկական բանակը (մոտ 1.000) հերթական անգամ հաղթեց քոչվոր թուրքմեններին (մոտ 300)³, որից հետո 1725 թվականի մայիսին Գազրել լեռան ճ-մ-ում ևս մեկ հաղթանակ տարավ քոչվոր թուրքմենների նկատմամբ⁴, իսկ 1725 թվականի մայիսին Կովսական գավառի ճ-մ-ում էլ տոնեց հերթական հաղթանակը⁵:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1725 մայիս – Խոտանան գյուղի ճ-մ (Սյունիք, Արևիք գավառ)⁶

Մխիթար սպարապետի և Ստեփանոս Շահումյանի գլխավորած Յայկական բանակը (մոտ 2.000) մոտեցավ Ֆաթ-Ալի խանի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակին (մոտ 3.000):

¹ Ղուկաս Սեբաստացի «Դավիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 2, Վերջաբան:

² Ղուկաս Սեբաստացի «Դավիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 2:

³ Ղուկաս Սեբաստացի «Դավիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 2:

⁴ Ղուկաս Սեբաստացի «Դավիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 2:

⁵ Ղուկաս Սեբաստացի «Դավիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 2:

⁶ Ղուկաս Սեբաստացի «Դավիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 2:

I փուլ – Ստեփանոս Շահումյանի գլխավորած առաջապահ ուժերը հարձակման անցան և պարտության մատնեցին հակառակորդի բանակին:

II փուլ – Մխիթար սպարապետի գլխավորած վերջապահ ուժերը հապաղեցին մարտի մեջ մտնել, ինչից օգտվելով էլ, Սեֆյանների շահության բանակը հակահարձակման անցավ և ցրեց Ստեփանոս Շահումյանի գլխավորած ուժերին: Հայերը կորցրին 400 զինվոր, որոնց թվում գերվեց նաև Ստեփանոս Շահումյանը:

III փուլ – Հայկական բանակը, հետ մղելով հակառակորդի հարվածները, հեռացավ մարտադաշտից:

Հայերը կորցրին մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր: Ստեփանոս Շահումյանը հետագայում մեծ փրկագնով ազատ արձակվեց:

Այսպիսով, չնայած առանձին անհաջողություններին կամ վիճելի հաջողություններին, հայերը վերջնականապես հաղթանակ տարան Սեֆյանների շահության նկատմամբ և Սյունիքն ու Արցախը շարունակեցին խրված մնալ օսմանյան առաջխաղացման ընդհանուր ճակատում: Այս առումով հայերի օգտին եղավ այն հանգամանքը, որ նույն այս ժամանակ օսմանյան ռազմական մեքենան շարունակում էր գործել Սեֆյանների շահության բանակի դեմ՝ առժամանակ անտեսելով հայերին, շեշտադրելով Ատրպատականի գրավումը և հարավից հայերի վերջնական շրջափակումը: Այս հանգամանքը ի վերջո վերացրեց Սեֆյանների շահության բանակի հետագա հարձակողական հնարավորությունները հայերի դեմ և առժամանակ նրանց օգտին եղավ, թեև հետագայում հայերի դրությունն ավելի էր բարդանալու, քանի որ նրանք ստիպված էին լինելու գործ ունենալ արդեն Օսմանյան սուլթանության ռազմական մեքենայի հետ:

1725 թվականի հունիսին ապստամբած ենիչերիները (մոտ 10.000) ասպատակեցին Երևանը և նրա շրջակայքը¹, սակայն դա մեծ հաշվով չխանգարեց օսմանյան հրամանատարության ծրագրերի կենսագործմանը: Արդյունքում՝ 1725 թվականի հուլիսի 28-ին Բաքեան-Գաբիթյան երթուղով արշաված Օսմանյան սուլթանության բանակը (158.000, այդ թվում Ղարա-Բիբիր Հայը) Սեֆյանների շահության բանակից (մոտ 5.000) գրավեց Թավրիզը՝ սկզբում բաց ճակատամարտում ոչնչացնելով քաղաքի կայազորի հիմնական ուժերը, իսկ հետո էլ համառ մարտերով մտնելով քաղաք²: Օսմանյան սուլթանության բանակը կենտրոնացավ քաղաքում և նրա շրջակայքում ու այնտեղ մնաց մինչև տարվա վերջ՝ այդ ընթացքում բանակի շարքերում բռնկված համաճարակի և դասալքության արդյունքում կրելով ծանր կորուստներ:

1725 թվականի աշնանը Նիջբիսիի ճ-մ-ում (Գորիի մոտ) Լեզգիական խանության բանակը (մոտ 1.000) անակնկալ հարձակումով հաղթեց Գորիից վերադարձող Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 2.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 10), որից հետո ասպատակեց Գուզարքն ու Ուտիքը և նահանջեց³: Իր հերթին, սակայն, 1726 թվականի գարնանը Դիդգորիի ճ-մ-ում Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500) կիրճում դարանը գցեցին Ջավախքը ասպատակած Լեզգիական խանության բանակին (մոտ 3.000) ու հաղթանակ տարան⁴: Հիմնական իրադարձությունները, սակայն, զարգանում էին այնուհանդերձ Ատրպատականում, երբ պաշտոնական Ստամբուլը որոշեց վերջնականապես ավարտին հասցնել պատերազմը:

Արդյունքում՝ 1726 թվականի օգոստոսի 31-ին Թավրիզից արշաված Օսմանյան սուլթանության բանակը (68.400, այդ թվում Մկրտումը, Ղարա-Բիբիր Հայը, Մահտեսի Հարությունը, Մաթևոսը, Մանի Մանասեն, Մասեն, Վարդանը և Պետրոսը, 60 հրանոթ) Սեֆյանների շահության բանակից (մոտ 3.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 300) 101 օրում գրավեց Համադանը՝ սկզբում բաց ճակատամարտում հաղթելով քաղաքի կայազորի հիմնական ուժերին, իսկ հետո էլ համառ մարտերով, հրետակոծությամբ ու

¹ Յան Կրուչինսկի «Ճանապարհորդություն»:

² Աբրահամ Երևանցի «Պատմություն պարսից թագավորների», գլուխ 6; Անանուն Երևանցի «Տարեգրություն», գլուխ 6; Սիմեոն Երևանցի «Ջամբռ», գլուխ 10; Մարտիրոս Դ՝Առաքել «Ժամանակագրություն»; Անանուն Վանեցի «Ժամանակագրություն»; Հակոբ Լիմեցի «Չքոսարան»; Անանուն «Մասնավոր ժամանակագրություն»; Հովհաննես Ծղակեցի «Ժամանակագրություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Մարտիրոս Խալիֆա «Ժամանակագրություն»:

³ Վախուշտի Բագրատունի «Զարթոյի պատմությունը»:

⁴ Վախուշտի Բագրատունի «Վախեթի և Հերթի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Զարթոյի պատմությունը»:

պարիսպները պայթեցնելու միջոցով մտնելով քաղաք¹: Դրանից հետո, շարունակելով առաջխաղացումը, Օսմանյան սուլթանության բանակը գրավեց Իրանական լեռնաշխարհի ողջ արևմտյան մասը:

Այս առումով հարկ է նշել նաև, սակայն, որ նույն այս ժամանակ գործերը հարթ չէին նաև աֆղանների մոտ, քանի որ ձեռք բերած փայլուն հաղթության պտուղները Միր-Մահմուդը ոչ մի կերպ չէր կարողացել իրացնել և ոչ մի կերպ չէր կարողացել դառնալ իրոք Սեֆյանների շահության շահ, ինչպես իրեն այնուհանդերձ հռչակել էր: Թալանը և տարատեսակ բռնությունները բառացիորեն հաջորդում էին մեկը մյուսին և արդյունքում մարդիկ վերջնականապես զգվեցին փաստորեն ուղղակի խոշոր մի ավազակախմբի ղեկավարի վերածված Միր-Մահմուդից: Ավելին, արդեն գրեթե լիովին խելացնորության հորձանուտն ընկղմված նույն Միր-Մահմուդն աստիճանաբար անտանելի էր դառնում նաև հենց յուրային աֆղանների համար: Արդյունքում՝ Աբդուլ-Ազիզի որդի Միր-Աշրաֆի գլխավորությամբ շուտով մի դավադրություն կազմվեց և 1725 թվականի ապրիլին դավադիրները սպանեցին Միր-Մահմուդին: Միր-Մահմուդի սպանությունից հետո Գիլջանների խանությունը երկփեղկվեց, երբ գործող բանակը խան հռչակեց Միր-Աշրաֆին, սակայն բուն Աֆղանստանում էլ խան հռչակվեց Միր-Մահմուդի եղբայր Միր-Յուսեյնը (1725-1738): Եվ այսպես, նույն այն ժամանակ, երբ օսմանյան ռազմական մեքենան իրականացրել էր բոլոր ժամանակների իր ամենամեծ առաջխաղացումը Արևելքում, ոչ կողմնակիցներից և իրական իշխանությունից մեծապես զուրկ Թահմասպ II-ը, ոչ էլ Միր-Աշրաֆի աֆղանները որևէ կերպ ի վիճակի չէին դեմ դուրս գալ վերջինիս:

1726 թվականի հունիսի 10-ին Ղազանչի գյուղի ճ-մ-ում (Արցախ, Մեծիրանք գավառի հյուսիս-արևելք) Յայկական բանակը (մոտ 10.000) հաղթեց Օսմանյան սուլթանության առաջխաղացած բանակին (մոտ 20.000)², սակայն սա, թերևս, ընդամենը միայն ուժերի փորձարկում էր: Իր հերթին, 1726 թվականի սեպտեմբերին Թելադգորայի ճ-մ-ում (Տփղիսի մոտ) Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 3.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 30) հաղթեցին Ջավախքը ասպատակած Լեզգիական խանության բանակին (մոտ 5.000)³: Արդյունքում՝ օսմանյան ռազմական մեքենան վերջնականապես ամրացավ նվաճված տարածքներում, սակայն դա ամենից առաջ նշանակում էր այն, որ վերջինս պետք է հարված հասցնի արդեն նաև բոլոր կողմերից օղակված Սյունիքի և Արցախի հայերին, իսկ վերջիններիս էլ կենաց ու մահու մի պայթյար է սպասում: Իրոք, հարվածը չուշացավ:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերումների տեսքով.

1727 մարտ 7 - մարտի 16 – Հալիժոր ամրոցի ճ-մ⁴

Մարտի սկզբին Դավիթ-բեկի ու Մխիթար սպարապետի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Յայկական բանակի (մոտ 10.000) անկանոն հարվածներին ենթարկվող Օսմանյան սուլթանության բանակը (70.000) ներխուժեց Սյունիք և, ուժերի մի մասը (22.000) թողնելով Մեղրիում, հիմնական բանակով պաշարեց Հալիժոր ամրոց: Ի պատասխան դրա՝ Դավիթ-բեկի գլխավորած Հալիժորի կայազորը (մոտ 1.000) անցավ համառ պաշտպանության, ընդ որում Դավիթ-բեկը իր ուժերի հիմնական մասը Մխիթար սպարապետի ղեկավարությամբ թողեց թշնամու բանակի թիկունքում՝ անկանոն գործողություններ իրականացնելու համար:

1 փուլ – Մարտի 7-ին Դավիթ-բեկի գլխավորած Յայկական բանակը (160), ամուր դիրքեր գրավելով ամրոցի մոտ հոսող գետի ափին, փակեց թշնամու բանակի (35.000) առաջխաղացման ճանապարհը և 2 օր անընդմեջ հետ մղեց վերջինիս բոլոր գրոհները: Ահռելիորեն անհավասար այդ կռվի վերջում, սակայն, Յայկական ջոկատը ստիպված եղավ այնուհանդերձ նահանջել և ամրանալ ամրոցում, քանի որ մի քանի դավաճանների

¹ Աբրահամ Երևանցի «Պատմություն պարսից թագավորների», գլուխ 8; Անանուն Երևանցի «Տարեգրություն», գլուխ 8; Սիմեոն Երևանցի «Ջամբռ», գլուխ 4, 10; Մարտիրոս Դ՛Առաքել «Ժամանակագրություն»; Անանուն «Հիշատակարան 1723 թվականի»; Իգնատիոս Տիգրանակերտցի «Պատմության համառոտություն»; Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»; Հովհաննես Ծղակեցի «Ժամանակագրություն»; Մարտիրոս Խալիֆա «Ժամանակագրություն»:

² Վասիլի Լևաշով «Չեկոցագիր 1726 թ-ի օգոստոսի 1-ի»; Եսայի Հասան-Ջալալյան «Նամակ Վախթանգ արքային»:

³ Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»:

⁴ Ղուկաս Սեբաստացի «Դավիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 3:

օգնությամբ թշնամին գտել էր շրջանցիկ ուղին և պաշտպանվողների համար շրջապատման իրական վտանգ էր ստեղծել: Արդյունքում՝ Օսմանյան սուլթանության բանակը վերջնականապես շրջափակեց Հալիժորը և սկսեց ամրոցի հրետակոծումը:

II փուլ – Մարտի 8-ից 14-ը Օսմանյան սուլթանության բանակը իրականացրեց մի քանի իրար հաջորդող ցերեկային և գիշերային գրոհներ, որոնք, սակայն, Հայկական բանակը հետ մղեց: Թշնամին կորցրին 2.800 զինվոր:

III փուլ – Մարտի 15-ին Օսմանյան սուլթանության բանակը, օգտագործելով պաշարողական հսկայական մի աշտարակ, կրկին անցավ հարձակման, սակայն Հայկական բանակը այս անգամ ևս հետ շարտեց թշնամուն՝ այրելով պաշարողական աշտարակը:

IV փուլ – Մարտի 16-ի լուսաբացին ուժերը կենտրոնացրած Օսմանյան սուլթանության բանակը անցավ վճռական հարձակման: Բռնկվեց և ողջ օրը շարունակվեց համառ մի մարտ, որի արդյունքում թշնամին որևէ հաջողության չհասավ: Օրվա վերջում, սակայն, Օսմանյան սուլթանության բանակը ուժեղացրեց ճնշումը՝ օրհասական վիճակ ստեղծելով ամրոցը պաշտպանողների համար:

V փուլ – Չգալով պահի վճռական նշանակությունը՝ Դավիթ-բեկը, պարիսպների վրա թշնամուն դիմադրելու համար թողնելով միայն փոքրաթիվ ուժեր, ամրոցի կայազորի հիմնական մասը գաղտնուղիներով դուրս հանեց բաց դաշտ և, անակնկալ ու մեծ աղմուկով հուժկու հարված հասցնելով թշնամու բանակի աջ թևին, գլխովին ջախջախեց այն: Միաժամանակ թշնամու բանակին թիկունքային հարված հասցրին նաև Մխիթար սպարապետի գլխավորությամբ գործող ուժերը: Արդյունքում՝ Օսմանյան սուլթանության բանակը խուճապի մատնվեց և դիմեց փախուստի:

VI փուլ – Հայկական բանակը հետապնդեց թշնամու բանակին և ծանր կորուստներ պատճառեց նրան: Թշնամին կորցրեց 12.000 զինվոր:

Ընդհանուր առմամբ հայերը կորցրին մոտ 2.000, թշնամին՝ մոտ 25.000 զինվոր, ինչպես նաև ողջ հրետանին: Որպես ռազմավար հայերին բաժին հասան նաև Օսմանյան սուլթանության բանակի 148 դրոշներ:

1727 մարտի 18-19 – Մեղրու ճ-մ¹

Քաղաքում տեղակայված Օսմանյան սուլթանության բանակը (22.000) ոչնչացնելու նպատակով Մխիթար սպարապետը մի ջոկատով (136, որից 50 պարսիկ) մարտի 18-ին աննկատ քաղաք թափանցեց և, զինելով քաղաքի աշխարհագրորին (1.000), վերջինիս մարտի պատրաստեց: Միաժամանակ աննկատ քաղաքին մոտեցավ նաև Դավիթ-բեկի գլխավորած Հայկական բանակը (մոտ 8.000):

I փուլ – Մարտի 19-ի վաղ առավոտյան Մխիթար սպարապետի գլխավորած ուժերը անակնկալ հարձակվեցին քաղաքի դարպասները հսկող պահակախմբի վրա և ոչնչացրեցին այն, որից հետո բացեցին դարպասները ու ներս թողեցին Հայկական հիմնական բանակին:

II փուլ – Հայկական բանակը անակնկալ հարձակվեց թշնամու բանակի վրա, որը խուճապի մատնվեց և, ի վիճակի չլինելով որևէ կազմակերպված դիմադրություն ցույց տալ, սկսեց փախչել Փոքր թաղի ուղղությամբ:

III փուլ – Փոքր թաղի կիրճում Հայկական բանակը շրջապատեց թշնամու բանակին և գլխովին ջախջախեց:

Հայերը կորցրին մոտ 1.500, թշնամին՝ 16.000 զինվոր:

Նախորդ հաջողությունից հետո, զարգացնելով նախաձեռնությունը, հայերը շուտով հարված հասցրին նաև հակառակորդի վերջին ամրացված կետերին: Արդյունքում՝ 1727 թվականի մարտի վերջին Բեխի ճ-մ-ում (Սյունիք, Կովսական գավառ) Հայկական բանակը (մոտ 1.000) գիշերային անակնկալ հարվածով ջախջախեց Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ

¹ Ղուկաս Սեբաստացի «Դավիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 3:

3.000)¹: Դրանից հետո 1727 թվականի նույն մարտի վերջին Կովսական գավառի ճ-մ-ում Հայկական բանակը (մոտ 200) գիշերային անակնկալ հարվածով փախուստի մատնեց Օսմանյան սուլթանության մեկ այլ բանակի (մոտ 500), երբ հակառակորդը կորցրեց 36 զինվոր²: Ի վերջո, 1727 թվականի մարտի նույն վերջին Մակևի ճ-մ-ում Հայկական բանակը (մոտ 100) անակնկալ հարվածով հաղթեց Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 400)³: Ավարտելով լեռներ ներխուժած հակառակորդի ջախջախումը՝ Դավիթ-բեկն իր զինական ուժերը իջեցրեց դաշտավայր և շարունակեց դեպի հյուսիս-արևմուտք հետ քաշվող հակառակորդի բանակի հետապնդումը:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1727 ապրիլ – Օդոնլարի ճ-մ (Վասպուրական, Գողթն գավառ, Արաքսի ձախ ափին)⁴

Դավիթ-բեկի և Մխիթար սպարապետի գլխավորած Հայկական բանակը (մոտ 10.000) պաշարեց քաղաքը Օսմանյան սուլթանության բանակից (4.000):

I փուլ – Հայկական մի ջոկատ (մոտ 50) անկատ քաղաք թափանցեց և, ոչնչացնելով թշնամու 300 ռազմիկների, սկսեց կանխամտածված նահանջ՝ իր հետևից բաց դաշտ հանելով թշնամու հիմնական ուժերին:

II փուլ – Հայկական հիմնական բանակը անակնկալ հարձակվեց բաց դաշտում հայտնված թշնամու բանակի վրա և գլխովին ջախջախեց:

Հայերը կորցրին մոտ 700, թշնամին՝ մոտ 3.500 զինվոր:

Այսպիսով՝ դեպի Սյունիքի սիրտը կազմակերպված արշավանքն ավարտվեց Օսմանյան սուլթանության ռազմական մեքենայի ջախջախմամբ և հետ շարտմամբ, ընդ որում նման պարտությունն ու կորուստները վերջինս չէր կրել ողջ պատերազմի ընթացքում: Չհամակերպվելով կրած անհաջողության հետ, սակայն, Օսմանյան ռազմական մեքենան Սյունիքի ուղղությամբ շատ շուտով նոր հարձակման անցավ, ընդ որում այս անգամ որոշվեց հարվածը հասցնել մեկ այլ ուղղությամբ: Այս առումով մինչև առաջ անցնելը հետաքրքիր է նշել, սակայն, որ, հաշվի առնելով հայերի հաջողությունները, Թահմասա II-ի հրամանով շրջակա շահական ուժերը, որոնք իրենք էլ իրենց տարածքների գրավվումից հետո մնացել էին, կարծես թե, օդի մեջ, անցան Դավիթ-բեկի հրամանատարության տակ և որոշ ժամանակ սկսեցին գործել հայերի հետ համատեղ:

1727 թվականի մայիսին Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) Հայկական բանակից (մոտ 1.000) պաշարեց Ագուլիսը (Վասպուրական, Գողթն գավառ, Արաքսի ձախ ափին), սակայն չկարողացավ գրավել այն⁵: Սա, սակայն, միայն սկիզբն էր մեկ այլ հարվածի, որ հայերի վրա գալու էր մեկ այլ կողմից:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1727 հունիս – Մարաղայի դաշտի ճ-մ (Սյունիք, Ճահուկ գավառի հյուսիս, Նախիջևան գետի ակունքից հյուսիս-արևմուտք)⁶

Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) մոտեցավ Դավիթ-բեկի և Մխիթար սպարապետի գլխավորած Հայկական (մոտ 30.000) ու Սեֆյանների շահության (մոտ 5.000) միացյալ բանակին: Կողմերը մարտակարգ ընդունեցին: Դավիթ-բեկը Սեֆյանների շահության բանակը տեղավորեց թևերից մեկում, իսկ Տեր-Ավետիսի գլխավորած մի ուժեղ ջոկատ էլ (մոտ 7.000) տեղակայվեց դարանում՝ Նախիջևան գետի ափերին տարածվող մացառուտներում:

I փուլ – Կողմերն անցան հարձակման և բռնկվեց համառ հանդիպակաց մարտ, որի արդյունքում Սեֆյանների շահության բանակը, չդիմանալով թշնամու հարվածներին, դիմեց

¹ Ղուկաս Սեբաստացի «Դավիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 3:

² Ղուկաս Սեբաստացի «Դավիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 3:

³ Ղուկաս Սեբաստացի «Դավիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 3:

⁴ Ղուկաս Սեբաստացի «Դավիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 3:

⁵ Ղուկաս Սեբաստացի «Դավիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 3: Յան Կրուչինսկի «Ճանապարհորդություն»:

⁶ Ղուկաս Սեբաստացի «Դավիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 3:

փախուստի: Իր հերթին, սակայն, տեսնելով Սեֆյանների շահության բանակի փախուստը, Դավիթ-բեկը մարտի մեջ մտցրեց Հայկական բանակի պահեստագործը և կայունացրեց իրավիճակը:

II փուլ – Մարտի մեջ մտան դարանում տեղակայված Հայկական ուժերը և անակնկալ հարված հասցրին թշնամուն: Արդյունքում՝ Օսմանյան սուլթանության բանակը խուճապի մատնվեց և դիմեց փախուստի:

III փուլ – Հայկական բանակը որոշ տարածություն հետապնդեց թշնամու բանակին, սակայն, երկյուղ կրելով ենթարկվել դարանակալ հարձակման, դադարեցրեց հետապնդումը:

Հայերը կորցրին մոտ 7.000, դաշնակիցը՝ մոտ 3.000, թշնամին՝ մոտ 15.000 զինվոր:

Այսպիսով՝ անհաջողությամբ ավարտվեց օսմանյան ռազմական մեքենայի արդեն երկրորդ փորձը ներխուժել Սյունիք, ինչից հետո վերջինիս առաջխաղացման փորձերն առժամանակ դադարեցին: Միաժամանակ, սակայն, հայերի մոտ ևս առաջացել էին ներքին խնդիրներ և դրանցից մեկը ագուլիսցիների ինքնագլուխ վարքագիծն էր: Ագուլիսի աշխարհագրորդ դիմադրել էր դեռևս օսմանյան բանակին և փրկվել էր Մխիթար սպարապետի առաջխաղացման շնորհիվ¹, սակայն այժմ իր հերթին, երբ օսմանյան վտանգն առժամանակ վերացած էր, Ագուլիսի ավագանին հրաժարվեց ենթարկվել արդեն նաև Դավիթ-բեկին:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1727 հուլիս – Ագուլիսի ճ-մ²

Հայկական բանակը (մոտ 5.000) պաշարեց քաղաքը անհնազանդության ուղին բռնած քաղաքի Հայկական կայազորից (մոտ 500):

I փուլ – Ագուլիսի աշխարհագրորդ, թշնամական գործողություններ սկսելով Դավիթ-բեկի դեմ, ստիպեց վերջինիս ուժերին թողնել քաղաքի մոտ գտնվող սուրբ Թովմասի վանքը, ընդ որում բանակցությունների ընթացքում ագուլիսցիների կրակից սպանվեց մելիք Փարսաղանը:

II փուլ – Երկու օր անց Դավիթ-բեկի բանակը մոտեցավ քաղաքին և ամայացրեց վերջինիս շրջակայքը, սակայն, այն բանից հետո, երբ Ագուլիսի աշխարհագրորդ դուրս չեկավ բաց մարտի, Դավիթ-բեկի բանակը ձեռք բերած ավարով հեռացավ:

Հարձակվողները կորցրին մոտ 50, պաշտպանվողները՝ մոտ 10 զինվոր:

Ի պատիվ Դավիթ-բեկի պետք է ասել, որ Ագուլիսի հետ կապված տիպիկ միջադեպը նա ոչ մի կերպ չգարգացրեց, ընդ որում ագուլիսեցիք որևէ կերպ չէին կարող ազդեցություն ունենալ Սյունիքում ծավալվող իրադարձությունների վրա, դե իսկ Դավիթ-բեկին էլ վերջիններիս նույնիսկ զինված չեզոքությունը ձեռք էր տալիս: Փոխարենը, օսմանյան ռազմական մեքենայի նաև երկրորդ հարվածը հետ մղելուց հետո Դավիթ-բեկը սկսեց զբաղվել հակառակորդի վերջին հենակետերի ոչնչացմամբ:

Արդյունքում՝ 1727 թվականի հուլիսին Տեր-Ավետիսի գլխավորած Հայկական բանակը (մոտ 1.000) ասպատակեց Արևիք գավառը՝ վերացնելով քրդերի շրջանում տիրող ապստամբական տրամադրությունները³: Իր հերթին, 1727 թվականի օգոստոսին նույն Տեր-Ավետիսի գլխավորած Հայկական բանակը (մոտ 3.000) գիշերային անակնկալ հարվածով ջախջախեց Կովսական գավառն ասպատակած Ֆաթ-Ալի խանի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակին (մոտ 6.000)⁴: Վերջ, բոլոր խնդիրները, համենայն դեպս գոնե առժամանակ, լուծված էին, սակայն դրական այս դրության մեջ տեղի ունեցավ ամենավատն ու ցավալին՝ 1727 թվականի աշնանը Դավիթ-բեկը հանկարծամահ եղավ: Այս առումով մինչև առաջ անցնելը հարկ է նշել, սակայն, որ

¹ Ղուկաս Սեբաստացի «Դավիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 3: Յան Կրուչինսկի «Ճանապարհորդություն»:

² Ղուկաս Սեբաստացի «Դավիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 3:

³ Ղուկաս Սեբաստացի «Դավիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 3:

⁴ Ղուկաս Սեբաստացի «Դավիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 3:

նույն այս ժամանակ տարածաշրջանում ստեղծվել էր ուժերի դասավորության խիստ ուշագրավ մի նոր դրություն:

Իրոք, Միր-Մահմուդի մահից հետո նրան փոխարինած Միր-Աշրաֆը աստիճանաբար կորցնում էր հսկողությունը իրավիճակի վրա, իսկ ուժերն աստիճանաբար իրար բերող Սեֆյաններն էլ, օգտագործելով պարսիկների և թուրքմենների ատելությունը իրոք անընդունելի վարքագիծ դրսևորող աֆղանների նկատմամբ, նույն այս ժամանակ պատրաստվում էին հակահարված հասցնել: Այս առումով հանուն արդարության հարկ է այնուհանդերձ նշել, որ Միր-Աշրաֆն ինքը, լինելով ավելի քաղաքակրթված մի անձնավորություն, քան իր նախորդն էր, հիմնալի կերպով գիտակցում էր, որ տեղում իշխանությունը չի կարող պահել բացառապես միայն զինվորական ուժով, ինչն էլ հաշվի առնելով, վերջինս զգալիորեն ուժեղացրել էր կարգապահությունը Գիլջանների աֆղանական բանակում և մի քանի այլ բարեփոխումներ էր իրականացրել՝ ավելի ժամանակակից տեսք հաղորդելով վերջինիս: Հազիվ էր, սակայն, Միր-Աշրաֆն ավարտել իր բարեփոխումները, երբ արդեն 1726 թվականի աշնանը Օսմանյան սուլթանության բանակը տիրեց Ատրպատականին:

Եվ ահա նույն այն ժամանակ, երբ հայերը մահացու մարտ էին տալիս Սյունիքի և Արցախի լեռներում, Միր-Աշրաֆն իր հերթին սեփական բանակով շարժվեց Սպահանի ուղղությամբ առաջխաղացումը վերսկսած օսմանյան մյուս բանակի դեմ՝ արդյունքում կասեցնելով վերջինիս առաջխաղացումը: Ավելին, շուտով պարզվեց, որ պաշտոնական Ստամբուլը, մանավանդ հայերի ակտիվ դիմադրության և Հայոց լեռներում կրած անհաջողության ֆոնին, ինքն էլ տրամադրված չէր, առանց ինչպես հարկն է տեղերում ամրապնդվելու, առաջանալ, իսկ փոխարենն էլ տրամադրված էր այն բանի օգտին, որ Սեֆյանների հիմնական տիրույթները զիջի աֆղաններին: Այս առումով հաշվի էր առնեցվում նաև այն հանգամանքը, որ աֆղաններին իրենք հենց նոր կյանքի կոչված օսմանյան նվաճումներին որևէ լուրջ սպառնալիք ներկայացնելու համար բավականին թույլ էին, սակայն Սեֆյանների շահության հենց սրտում նույն Գիլջանների խանության առկայությունը լուրջ խնդիրներ էր առաջացնելու նույն Սեֆյանների համար՝ կանխելով արդեն սրանց գործողություններն օսմանների դեմ: Արդյունքում՝ արդեն 1727 թ հոկտեմբերի 4-ին մի կողմից Օսմանյան սուլթանության, իսկ մյուս կողմից էլ, կարծես թե, Սեֆյաններին ներկայացնող, բայց դրա համար այդպես էլ չլիազորված Գիլջանների խանության մինչ հաշտություն կնքվեց և Թուրք-Պարսկական VI պատերազմը ավարտվեց: Որպես հետևանք այս հաշտության՝ Հայաստանը, բացառությամբ Սյունիք և Արցախ նահանգների, ինչպես նաև Վրաստանը, Ադվանքը ու Ատրպատականը ընկան Օսմանյան սուլթանության տիրապետության տակ, իսկ Գիլջանների խանությունն էլ իր իշխանության տակ պահեց Սեֆյանների շահության հիմնական տիրույթները:

Հենց նոր ավարտված պատերազմը Օսմանյան սուլթանության և Սեֆյանների շահության միջև հարաբերությունները վերադարձրեց նույնիսկ ավելի ծանր մի վիճակի, քան 1590 թվականի խայտառակությունն էր, ընդ որում այժմ իրավիճակին լրացուցիչ սրություն էր հաղորդում նաև այն հանգամանքը, որ, եթե նախկինում Սեֆյանների կողմում գործում էր Աբբաս I Մեծը, ապա այժմ նրան համարժեքը, այն էլ խիստ պայմանականորեն, տաղանդներից մեծապես զուրկ Թահմասպ II-ն էր, ընդ որում գահագրկված շահ Հուսեյնը Միր-Աշրաֆի հրամանով սպանվել էր դեռևս 1726 թվականին: Ավելին, եթե, իր կորուստներով, հանդերձ, սակայն Աբբաս I Մեծն այնուհանդերձ իր իշխանության տակ ուներ Իրանական լեռնաշխարհի կենտրոնական և նույնիսկ արևելյան մասերը, ապա այժմ Թահմասպ II-ի իշխանությունը սահմանափակվում էր Իրանական լեռնաշխարհի միայն հյուսիսային հատվածով, իսկ նույն լեռնաշխարհի կենտրոնական և արևելյան հատվածներում էլ տիրություն էր անում Գիլջանների խանությունը: Այս առումով հետաքրքիր է նշել, որ 1727 թվականի դեկտեմբերի 20-ին Ռուդսելի 6-մ-ում (Ռեշտի մոտ) Ռուսական կայսրության բանակը (240) և նրա կազմում նաև Ռաֆայել ու Թադա Ղուզանյանների գլխավորությամբ գործող Հայ-վրացական հեծյալ Էսկադրոնը (50, այդ թվում 10 վրացի) հաղթեցին Գիլջանների խանության առաջխաղացած բանակին (մոտ 2.000), երբ հայերը կորցրին

1 սպանված և 5 վիրավոր, դաշնակիցները՝ 5 սպանված, 23 վիրավոր, թշնամին՝ 600 սպանված, 13 գերի, 3 դրոշմ¹:

Գլուխ 35

Սյունիք-Արցախի ապստամբության ավարտը

Դավիթ-բեկի մահը ծանր հարված հասցրեց Սյունիքի ուղի կանգնող իշխանությանը, թեև հանուն արդարության պետք է նշել, որ դրա հետևանքները պատմագիտական գրականության մեջ ավելի ծանր են ներկայացված, քան դրանք իրականում կային: Համընդհանուր և բոլորի կողմից ընդունված առաջնորդի անժամանակ մահից հետո հայերին սկսեց գլխավորել Մխիթար սպարապետը, սակայն շատ շուտով պարզվեց, որ վերջինս, ցավոք, իշխանությունը կենտրոնացված տեսքով պահելու համար չի տիրապետում բավարար հեղինակության, դե իսկ Մխիթար սպարապետի նույն այդ իշխանության հետ էլ շատերը, այդ թվում նաև նրա մերձակա զինակիցներից, պատրաստ էին համակերպվել: Որպես հետևանք, հայերի դիմադրական միասնական կորովը ճեղք տվեց, ինչն էլ ամենաողբալի հետևանքներ ունեցավ:

Արդյունքում՝ 1728 թվականի գարնանը Մխիթար սպարապետի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Հայկական բանակի (մոտ 10.000) անկանոն հարվածներին ենթարկվող Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) Տեր-Ավետիսի դավաճանության շնորհիվ Հայկական բանակից (մոտ 1.000) գրավեց Հալիձոր ամրոցը, սակայն բարեբախտաբար, չկարողանալով ամրանալ գրաված տարածքներում, նահանջեց²: 1729 թվականը անցավ առանց խոշոր ընդհարումների, իսկ արդեն 1730 թվականի գարնանը Մխիթար սպարապետի գլխավորությամբ ուժերը կենտրոնացրած և հարձակման անցած Հայկական բանակը (մոտ 7.000) Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) գրավեց Օրդուբադը³: 1730 թվականի հուլիսին, սակայն, Խնձորեսկի ճ-մ-ում գյուղի աշխարհագրորդ (մոտ 100) դարանը զգեց և ուժեղ զնդակոծության ենթարկեց Մխիթար սպարապետի շքախմբին (մոտ 50), երբ այլոց թվում զոհվեց նաև Մխիթարը⁴:

Պատմագիտական գրականության մեջ ընդունված է կարծել, թե Մխիթար սպարապետի զոհվելուց հետո Սյունիքի անկախությունն անկում է ապրել, սակայն նման պնդում անելու համար բավարար հիմքեր որևէ կերպ չկան: Ավելին, նույն այս ժամանակ տարածաշրջանում հերթական անգամ փոփոխված իրավիճակը հայերի համար ընդհանուր ավելի դրական մի մթնոլորտ ստեղծեց, երբ, մասնավորապես, Սյունիքի կամ Արցախի վրա հետագա հարձակումներ գործելուն օսմանյան ռազմական մեքենան արդեն ոչ պատրաստ էր, ոչ էլ դրա հնարավորությունն ուներ:

Գլուխ 36

Աֆշարների հակահարվածը աֆղաններին

Իրոք, իր ձեռքի տակ հավաքած զգալի ուժերով դեռևս 1726 թվականին Թահմասպ II-ի ծառայության տակ էր անցել ծագումով Աֆշարներից սերող քառասնամյա Նադիրը, որը, սեփական ռազմաքաղաքական ուղին սկսելով որպես աղքատ մի պատանի և սովորական մի հրացանակիր, մինչ այդ իր օգտին դասավորված մի շարք հանգամանքների շնորհիվ Սեֆյանների գլխին պայթած աղետի տարիներին Սեֆյանների շահության արևելքում հասել էր գործնականում առաջին դերերի: Ավելին, Նադիրին նույն այս ժամանակ հաջողվել էր ստեղծել նաև խիստ մարտունակ և կարգապահ զինվորական մի մեքենա, որը մի գլուխ բարձր էր ինչպես Սեֆյանների քայքայված ու հետամնաց ուժերից, այնպես էլ այդպես էլ կանոնավոր տեսք չստացած աֆղանների զորամիավորումներից: Նադիրի ստեղծած բանակային մեքենայի հիմքը կազմում էին իր ժամանակի համար ժամանակակից հրազենով զինված հետևակային ստորաբաժանումները,

¹ Այս մասին մանրամասն Տես՝ Խաչատրյան Յ. Ն. «Հայ և ռուս ժողովուրդների զինակցությունը ռուսական բանակի կապիական արշավանքում», Երևան 1972, ծավալով փոքր, սակայն արժեքավոր աշխատությունը, ընդ որում հարկ չեմ համարում տալ կոնկրետ էջի հղում, քանի որ անհրաժեշտ տեղեկատվությունը ցրված է ողջ աշխատանքով մեկ:

² Ղուկաս Սեբաստացի «Դավիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 3: Անանուն «Հիշատակարան 1727 թվականի»:

³ Ղուկաս Սեբաստացի «Դավիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 3:

⁴ Ղուկաս Սեբաստացի «Դավիթ-բեկի պատմությունը», գլուխ 3:

որոնք մշտապես մարզվում էին և գործում էին երկաթյա կարգապահությամբ: Այս առումով հետաքրքիր է նշել, որ Նադիրը այնուհանդերձ չվերացրեց մինչ այդ իրենց, կարծես թե, սպառած մուշկետները և, թեթևակի վերափոխելով դրանք, սեփական ռազմական համակարգում ստեղծեց ծանր մուշկետակիրների մի համեմատականորեն փոքրաթիվ, սակայն ուժեղ ստորաբաժանում, երբ նոր այս մուշկետները հիմնական ուժերում առկա հրացաններին զիջում էին արագաձգությամբ, սակայն փոխարենն ավելի հեռահար էին ու, որոշ դեպքերում՝ ավելի արդյունավետ: Առկա էր նաև ուղտերի վրայից կիրառվող զամբուրակների զգալի մի քանակություն, որոնց թվաքանակը հետագայում անշեղորեն ավելացավ: Ինչ վերաբերում է հեծելազորին, ապա թուրքմեն Նադիրը կարողացավ իրար բերել և հետագա հիանալի կիրառում ապահովել թուրքմենական նույն այն հեծելազորը, որն իր նշանակությունը, հատկապես պատերազմի վարման ոչ եվրոպական թատերաբեմում, դեռևս պահպանում էր: Այս առումով ուշագրավ էր այն հանգամանքը, որ թուրքմենական այս հեծելազորին Նադիրը մարտավարական խիստ գրագետ կիրառում ապահովեց՝ ապահովելով վերջինիս հաջող փոխհամագործակցությունը հրազենի հետ և գործի մեջ դնելով նույն այդ թուրքմենական հեծելազորի մարտավարական առաջնակարգ որակները: Հետաքրքիր է նաև նշել, որ, եթե հրազենով զինված ռազմիկները հիմնականում կազմված էին նստակյաց տարրերից, հիմնականում բնականաբար պարսիկներից, բայց սրանց շարքերում նույնիսկ հայեր կային, ապա հեծելազորը շարունակում էր մնալ թուրքմենների գործնական մենաշնորհը: Եվ վերջապես Նադիրի ռազմական համակարգում նույն այս ժամանակ հայտնվեց, իսկ հետագայում էլ զգալի զարգացում ստացավ նաև դաշտային, ինչպես նաև պաշարողական հրետանին: Ու, թեև միջին և ծանր հրանոթները մեծ քանակություն այդպես էլ չկազմեցին, սակայն կյանքը ցույց տվեց, որ դրանք, հատկապես զամբուրակների մեծաքանակ և գրագետ կիրառման հաշվին, հաճախ գերազանցում էին նույնիսկ օսմանյան հրետանուն:

1726 թվականին հայտնվելով Թահմասպ II-ի մոտ և արագորեն իր ազդեցությանը ենթարկելով ոչ այնքան խելամիտ շահին՝ Նադիրն ընդունեց «Թահմասպ-գուլի» պատվանունը, որից հետո, գործելով որպես, կարծես թե, ընդամենը միայն հավատարիմ մի ծառա, աստիճանաբար իրենով արեց ամեն ինչ՝ մասնավորապես սահմանափակելով նաև մինչ այս մեծ ազդեցություն ունեցող Ղաջարների նույն այդ ազդեցությունը, ի դեմս 1727 թվականի վերջում սպանված հայերի երբեմնի հակառակորդ Ֆաթ-Ալի խան Ղաջարի: Արդեն 1728 թվականի վիճակով, ըստ էության, Նադիրի կողմից կառավարվող Թահմասպ II-ի դիրքերը մեծապես ամրապնդվել էին, ընդ որում հակառակորդների շարքից հանված էր նաև Դուռանիների խանությունը: Արդյունքում Գիլջանների խանության դրությունը խիստ ծանրացավ, ընդ որում արդեն 1729 թվականի երկրորդ կեսի վիճակով ստեղծվեց ուշագրավ մի դրություն, երբ, Նադիրի ձեռք բերած ռազմական հաջողությունների հետևանքով Սպահանում հաստատված Միր-Աշրաֆի ուժերը, ըստ էության, կտրվել էին Գիլջանների խանության մայր տարածքից: Հենց այս պայմաններում էլ Նադիրը, չնայած այն բանին, որ արդեն գործնականում չէր վայելում Թահմասպ II-ի վստահությունը և գործող շահն արդեն խիստ ահաբեկված էր իր այդ ծառայի եռանդից, հարված հասցրեց Միր-Աշրաֆին:

Մինչ առաջ անցնելը հարկ է նշել, սակայն, որ վերոգրյալի առումով Թահմասպ II-ի դրությունը իրոք որ երկիմաստ էր, քանի որ մի կողմից նա իր ողջ ուժն և իշխանությունը պարտական էր Նադիրին, իսկ վերջինս էլ անշեղորեն մեծացնում էր գործող շահի նույն այդ ուժն ու իշխանությունը, սակայն մյուս կողմից էլ Թահմասպ II-ը խիստ զգուշանում էր իր այդ գերհաջողակ զորավարի նույն այդ հաջողականությունից և աճող հեղինակությունից, քանի որ դա մի ինչ-որ պահի կարող էր շահ դառնալու հավակնություններ առաջացնել: Այս հակասությանը լուծում տալ մինչև վերջ այդպես էլ չհաջողվեց: Այսպես թե այնպես, սակայն Նադիրը վճռական հարձակման անցավ Սեֆյանների շահության կենտրոնական հատվածում Միր-Աշրաֆի գլխավորությամբ դեռևս գործող Գիլջանների խանության ռազմական մեքենայի ուղղությամբ և պարսիկներն ու թուրքմենները մահացու մարտ հայտարարեցին աֆղաններին:

Արդյունքում՝ 1729 թվականի սեպտեմբերի 29-ին Դամագանի ճակատամարտում Նադիրի գլխավորած 25.000 հոգանոց բանակը ծանր պարտության մատնեց Միր-Աշրաֆի 50.000 հոգանոց բանակին՝ կորցնելով 4.000, սակայն ոչնչացնելով հակառակորդի 25.000 ռազմիկների: 1729 թվականի հոկտեմբերին Նադիրը ևս մեկ զգալի պարտության մատնեց Գիլջանների

խանութայնի բանակին, որից հետո սկսեց շարժվել արդեն բուն Սպահանի ուղղությամբ: Նույն այս ժամանակ Միր-Աշրաֆը, իրար բերելով հնարավորինս բոլոր ուժերը, կապ հաստատեց նաև Յամադանում գտնվող Օսմանյան սուլթանության բանակի հետ՝ վերջինիս աջակցությունը խնդրելով աֆղաններին աղետալի կերպով չհերիքող այդ թվում նաև հրետանային միջոցների հարցով: Հարկ է նշել, սակայն, որ մինչ այս օսմաններին հասցրել էր իր դեմ տրամադրել արդեն նաև Նադիրը, որը, թույլ տալով դիվանագիտական զգալի մի բացթողում, մինչև աֆղանների հետ վերջնական հաշիվ տեսնելը, օսմանյան ռազմական մեքենայից պահանջել էր թողնել Սեֆյանների տիրույթները: Արդյունքում՝ Օսմանյան սուլթանության բանակը օգնության հասավ աֆղաններին, սակայն դա ևս օգուտ չտվեց: Իրոք, 1729 թվականի նոյեմբերի 13-ին Մունղշահիի ճակատամարտում Նադիրի ռազմական մեքենան կրկին հաղթանակ տարավ, ինչը Միր-Աշրաֆին 8.000 ռազմիկ արժեցավ: Այս առումով հետաքրքիր է նշել, որ Նադիրը շատ մեղմ վարվեց գերության մեջ հայտնված օսմանյան ռազմիկների հետ և, ըստ էության, փորձելով ուղղել իր նախորդ սխալը, սրանց ուղղակի ազատ արձակեց:

Որպես օրինաչափ արդյունք այս փայլուն հաջողությունների՝ 1729 թվականի նոյեմբերի 16-ին Նադիրի գլխավորած բանակը քաղաքից հապճեպ կերպով փախուստի դիմած Միր-Աշրաֆի ուժերից առանց որևէ դիմադրության հանդիպելու գրավեց Սպահանը: Դրանից հետո հետ գրավված բոլոր տարածքներում աֆղանների մի իսկական որս սկսվեց, որոնք մասսայականորեն ջարդվում էին և զոհ էին գնում նույնիսկ ընտանիքներով: Այս առումով չմոռացվեց նաև Սպահանում գտնվող Միր-Մահմուդի գերեզմանը, որը, ամենաբարձր թույլատվությամբ, ինչպես հարկն է պղծվեց: Ինչ վերաբերում է Միր-Աշրաֆին, ապա սա, հետ քաշվելով դեպի Շիրազ, իրար բերեց իր վերջին և հնարավոր բոլոր ուժերը, որոնց շարքերում, սակայն, արդեն շատ էին ինչպես արաբները, այնպես էլ ամենապատահական տարրերը: Արդյունքում՝ 1729 թվականի դեկտեմբերի 13-ին տեղի ունեցած Չերկանի ճակատամարտում Նադիրի 30.000 հոգանոց բանակը գլխովին ջախջախեց Միր-Աշրաֆի նաև այս վերջին 20.000 հոգանոց բանակին, որի կորուստները կազմեցին 10.000 հոգի: Դրանից հետո ամեն ինչ կորցրած Միր-Աշրաֆը դիմեց փախուստի և փորձ կատարեց ապաստանել դեռևս Ղանդահարում գտնվող իր հորեղբորորդի Միր-Հուսեյնի մոտ, սակայն վերջինս, վրեժ լուծելով իր եղբայր Միր-Մահմուդի համար, Միր-Աշրաֆին ուղղակի սպանել տվեց:

Բոլոր այս հաջողությունները անչափ բարձրացրին Նադիրի հեղինակությունը, սակայն միաժամանակ դրանք նաև միայն խորացրին այն կասկածները, որ Թահմասպ II-ը տածում էր վերջինիս նկատմամբ: Այսպիսով՝ նույն այն ժամանակ, երբ Մխիթար սպարապետը Սյունյաց լեռներում հարձակման անցավ օսմանյան բանակի ուղղությամբ, Ատրպատականի հարավ-արևմտյան ուղղությամբ հարված հասցրեց նաև Նադիրի գլխավորած Սեֆյանների շահության բանակը: Այս առումով օսմաններին, թերևս, արդեն չէր էլ կարող հետաքրքրել այն հանգամանքը, որ 1730 թվականի գարնանը Լեզգիական խանության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց Ուտիքի հյուսիսը ու Գուգարքի արևելքը և նահանջեց¹, քանի որ նույն այս ժամանակ սկիզբ առավ Թուրք-Պարսկական VII պատերազմը (1730-1735):

Գլուխ 37 Թուրք-Պարսկական VII պատերազմը

1730 թվականի ապրիլի սկզբին Սեֆյանների շահության 30.000 հոգանոց բանակը Յամադանի մոտակայքում պարտության մատնեց Օսմանյան սուլթանության 15.000 հոգանոց բանակին և գրավեց Յամադանը, որից հետո ազատություն ստացան մինչ այդ այստեղ պահվող 10.000 ռազմագերիներ: Դրանից հետո, զարգացնելով հաջողությունը, 1730 թվականի օգոստոսի սկզբին Նադիրը ևս մեկ անգամ պարտության մատնեց օսմանյան համալրված 30.000 հոգանոց բանակին, որից հետո, 1730 թվականի օգոստոսի 12-ին գրավեց արդեն նաև Թավրիզը:

Այս առումով հարկ է նշել, որ իրար հաջորդած անհաջողությունները խիստ թուլացրել էին Ահմեդ III-ի դիրքերը սուլթանության ներսում և արդյունքում 1730 թվականի սեպտեմբերի 28-ին Ստամբուլում ապստամբություն բռնկվեց, որը սուլթանին գահ արժեցավ, իսկ նրա վեզիրին էլ՝

¹ Սեխնիա Չիտեիժե «Թագավորների պատմությունը»:

կյանք: Ահմեդ III-ից հետո Օսմանյան սուլթանության սուլթան հռչակվեց Մուստաֆա II-ի որդի Մահմուդ I-ը (1730-1754), որը բավականին կրթված, բայց նաև գործնական հատկանիշներից մեծ հաշվով զուրկ մի անձնավորություն էր: Այս առումով ոչ պակաս կարևոր էր նաև այն հանգամանքը, որ սկիզբ առած ներքին փոթորիկները Օսմանյան սուլթանությունում շարունակվեցին մինչև 1731 թվականի վերջերը:

1730 թվականի վերջի վիճակով Նադիրը փայլուն հաջողություններ էր գրանցել և արդյունքում, արդեն նոր սուլթանի օրոք, նա խաղաղության համար դիմեց պաշտոնական Ստամբուլին՝ առաջարկելով վերականգնել մինչպատերազմական դրությունը, այսինքն՝ Օսմանյան սուլթանությանն, ըստ էության, առաջարկելով հրաժարվել ամեն ինչից, ինչ ձեռք էր բերվել սկսած 1723 թվականից: Մինչ այստեղ կքննարկեին ստացված առաջարկը, սակայն, հենց նույն այս ժամանակ Նադիրին տեղեկություն հասավ, որ Աֆղանստանում մինչ այդ իրեն ենթակա կամ դաշնակից հանդիսացող Դուռանիների խանությունը ապստամբել է: Արդյունքում, չսպասելով ուշացող պատասխանին և դեպի արևելք շարժելով մարտերում թրծված սեփական ռազմական հաղթական մեքենան, Նադիրը մինչև 1732 թվականի մարտ հիմնավորապես ճնշեց Դուռանիների խանության ապստամբությունը, թեև, ինչպես սպասվում էր, Նադիրը ոչ միայն մեծամասշտաբ բռնություններ չկիրառեց, այլև փոխարենը աֆղանների բավականին մարտունակ զինական ուժերով խելամիտ կերպով համալրեց սեփական ռազմական մեքենան:

1730 թվականի աշնանը Բայդարի ճ-մ-ում (Գուզարք, Ծոբոփոր գավառի արևելք) Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 3.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 30) հաղթեցին Ուտիքի հյուսիսը ու Գուզարքի արևելքը ասպատակած Լեզգիական խանության բանակին (մոտ 5.000)¹: Դրանից նույն այս ժամանակ էլ, սակայն, գործելով ինքնակամ կերպով, ձգտելով ստվերել իր հաջողակ ծառային և ի վերջո ինքնահաստատվել որպես Սեֆյանների շահության շահ, սկսեց գործել նաև Թահմասա II-ը, ընդ որում վերջինս ոչ մի կերպ հաշվի չէր առնում իր ձեռքի տակ այդ պահին առկա ուժերի փոքրաթիվ և վատ պատրաստված լինելու հանգամանքը: Այս առումով հետաքրքիր է նշել, որ հայերի հետ ժամանակին շատ պատերազմած Ֆաթ-Ալիի սպանությունից հետո այժմ հրամանատարի պաշտոնով Թահմասա II-ի մոտ էր Ղարաղաղի խան, կրկին հայերի դեմ ժամանակին շատ պատերազմած Սեֆի-գուլին:

Դետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1731 փետրվարի վերջ – Երևանի ճ-մ

Թահմասա II-ի և Սեֆի-գուլի խանի գլխավորած Սեֆյանների շահության (60.000) բանակը, Թավրիզի ճ-մ-ում պարտության մատնելով Օսմանյան սուլթանության բանակին, շարժվեց դեպի հյուսիս, որտեղ, միանալով Աբրահամ սպարապետի գլխավորած Սյունիքի (մոտ 5.000) բանակին, պաշարեց քաղաքը Օսմանյան սուլթանության բանակից (50.000):

I փուլ – Մի քանի օր շարունակ կողմերի միջև տեղի ունեցավ ակտիվ հրաձգություն:

II փուլ – Համալրումներ ստացած Օսմանյան սուլթանության բանակը արտագրոհ իրականացրեց և, պարտության մատնելով քաղաքը պաշարողներին, ստիպեց նահանջել դեպի Էջմիածին:

Հայերը կորցրին մոտ 1.000 զինվոր, դաշնակիցը՝ 8.000 սպանված, մոտ 2.000 գերի, որոնց մեջ էր նաև Սեֆի-գուլին, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր:

Թահմասա II-ի ձեռնարկած գործողությունը և հատկապես կրած անհաջողությունը միանգամից էլ վերացրին առանց այդ էլ խզման վտանգի տակ գտնվող բանակցությունները պաշտոնական Ստամբուլի հետ: Որպես հետևանք, այստեղ որոշեցին հակահարված հասցնել:

Արդյունքում՝ 1731 թվականի գարնանը Ոստան Յայոց-Արած-Ուրծածոր-Նախիջևան-Գողթն-Բաքեան-Գաբիթյան երթուղով արշաված Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) Սեֆյանների շահության բանակից (մոտ 1.000) առանց լուրջ մարտերի գրավեց

¹ Սեխնիա Զիսեիձե «Թագավորների պատմությունը»:

² Պարսկաստանի թագավոր Թահմասգուլիի պատմություն: Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիկի պատմությունը»: Իզնատիոս Տիգրանակերտցի «Պատմության համառոտություն»: Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»:

Թավրիզը: Դրանից հետո Սեֆյանների շահության բանակը նահանջեց և հետ քաշվեց դեպի Չամադան, որտեղ էլ տեղի ունեցած ճակատամարտում ծանր պարտություն կրեց, իսկ հետո կորցրեց արդեն նաև Կրմանշահը¹: Արդյունքում՝ Օսմանյան սուլթանության բանակը կրկին գրավեց ողջ Ատրպատականը և Թահմասպ II-ը, գոնե մի որևէ կերպ իրավիճակը շտկելու մտայնությամբ, համաձայնեց Մահմուդ I-ի առաջարկած հաշտության պայմաններին, երբ Կրմանշահն ու Չամադանը վերադարձվում էին Սեֆյանների շահությանը, սակայն փոխարենը Թահմասպ II-ն ինքը վերջնականապես ընդունում էր պաշտոնական Ստամբուլի մնացած բոլոր նվաճումները:

Սա փաստորեն արդեն 1590 թվականի հաշտության, ըստ էության, կրկնությունն էր, սակայն Թահմասպ II-ը ստորագրեց այն: Հենց այս հանգամանքն էլ վերջնականապես վերացրեց հեղինակության թեկուզ այն վերջին նշույլները, որ Սեֆյանների անհաջողակ այս տիրակալը վայելում էր իր հպատակների աչքում, ընդ որում վիճակին միայն լրացուցիչ ծանրություն էր հաղորդում ամեն հաղթանակի հետ միասին միայն աճող Նադիրի հեղինակության առկայության հանգամանքը: Նույն այս ժամանակ, սակայն, խաղաղ չէր նաև օսմանների խորը թիկունքում:

1731 թվականի հուլիսին Ջավախքի ճ-մ-ում (Գուզարք, Ծոբոփոր գավառի արևելք) Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500) անակնկալ հարձակումով հաղթեցին շրջակայքն ասպատակած Լեզգիական խանության բանակին (մոտ 2.000)²: 1731 թվականի սեպտեմբերի 24-ին Սուրամիի ճ-մ-ում, սակայն, շրջակայքն ասպատակած Լեզգիական խանության բանակը (մոտ 1.000) իր հերթին հաղթեց Կախեթի թագավորության բանակին (մոտ 200) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 20)³: Մարտական գործողությունները դրանից հետո, սակայն, շարունակվեցին նաև հաջորդ տարի:

1732 թվականի գարնանը Կրցանիսի գյուղի ճ-մ-ում (Տփղիսից մոտ 15 կմ հարավ-արևելք) Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 700) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 200) հաղթեցին շրջակայքն ասպատակած Լեզգիական խանության բանակին (մոտ 2.000)⁴, սակայն 1732 թվականի նույն գարնանը Գորիի ճ-մ-ում հաղթանակը մնաց Ուտիքի հյուսիսը և Գուզարքի արևելքը հերթական անգամ ասպատակած արդեն Լեզգիական խանության բանակի կողմում⁵: 1732 թվականի կրկին գարնանը, սակայն, Մեջվրիսիսի ճ-մ-ում (Գորիի մոտ) հաղթանակ տարավ արդեն Կախեթի թագավորության բանակը՝ ի վերջո հետ շարտելով շրջակայքն ասպատակած Լեզգիական խանության բանակին⁶: Նույն այս օրերին էր, որ 1732 թվականի մայիսի 6-ից 7-ը Վանի նոր փաշայի գլխավորած Վանի փաշայության բանակը (մոտ 6.000) ասպատակեց Վանը և նրա շրջակայքը՝ վերացնելով տիրող ապստամբական տրամադրությունները⁷: 1732 թվականի հուլիսի սկզբին Լեզգիական խանության բանակը (մոտ 5.000) կրկին ասպատակեց Կախեթին, Ուտիքի հյուսիսը ու Գուզարքի արևելքը և նահանջեց⁸: Արդեն այս ժամանակ, սակայն, մանավանդ հաշվի առնելով ի վերջո կնքված հաշտությունը Սեֆյանների հետ, լեզգիների դեմ սկսեց գործել նաև օսմանյան ռազմական մեքենան:

Արդյունքում՝ 1732 թվականի հուլիսի 21-ին Թեղիաշվիլիի ճ-մ-ում (Բորժոմի կիրճի հարավային մուտքի մոտ) Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 5.000), ինչպես նաև Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 700) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 200) հաղթեցին Ուտիքի հյուսիսը ու Գուզարքի արևելքը ասպատակած Լեզգիական խանության բանակին (մոտ 5.000)⁹: Դրանից հետո 1732 թվականի դեկտեմբերի սկզբին Ցլեվիի ճ-մ-ում (Գուզարք, Ջավախք) դաշնակից ուժերը կրկին հաղթեցին շրջակայքն ասպատակած Լեզգիական

¹ Պարսկաստանի թագավոր Թահմազկուլիի պատմություն; Իզնատիոս Տիգրանակերտցի «Պատմության համառոտություն»:

² Սեխնիա Զիեիժե «Թագավորների պատմությունը»:

³ Սեխնիա Զիեիժե «Թագավորների պատմությունը»:

⁴ Սեխնիա Զիեիժե «Թագավորների պատմությունը»:

⁵ Սեխնիա Զիեիժե «Թագավորների պատմությունը»:

⁶ Սեխնիա Զիեիժե «Թագավորների պատմությունը»:

⁷ Անանուն Վանեցի «Ժամանակագրություն»; Մարտիրոս Խալիֆա «Ժամանակագրություն»:

⁸ Սեխնիա Զիեիժե «Թագավորների պատմությունը»:

⁹ Սեխնիա Զիեիժե «Թագավորների պատմությունը»:

խանութայն քանակին (մոտ 5.000)¹, իսկ 1732 թվականի դեկտեմբերի առաջին կեսին էլ հեկտորձիի 6-մ (Մծխեթի մոտ) երկնեցին հաղթանակը²:

Այսպիսով՝ լեզգիների ռազմական ակտիվությունը մեծապես սահմանափակվեց, սակայն այս հաջողությունները մեկ այլ և, կարծես թե, կողմնակի հետևանք էլ ունեցան, քանզի պաշտոնական Ստամբուլը, որոշած լինելով ի վերջո ամրանալ Կախեթի թագավորության տարածքում, 1732 թվականի դեկտեմբերի ամենավերջին կազմակերպեց և կյանքի կոչեց Կոնստանդին II-ի դավադրի սպանությունը, որի մահից հետո Կախեթի թագավորության արքա հռչակվեց Յերակլի I-ի մյուս որդի Թեյմուրազ II-ը (1732-1762): Կախեթի թագավորության նոր արքան ունակ և ձեռներեց, անձնական, գործնական, զորավարական ու դիվանագիտական հիմնալի հատկանիշներով աչքի ընկնող մի անձնավորություն էր, որը, կարծես թե, սեփական պապի իր անվանակից հոր ավելի որակյալ կրկնությունը լիներ: Երեսուներկուամյա այդ տիրակալը, որն այդուհետ գահը զբաղեցրեց ամբողջ 3 տասնամյակ, վրաց պետական միավորների կյանքում ինքն իրենով կարծես մի ամբողջ դարաշրջան նշանավորեց՝ մեծապես վերականգնելով իրեն բաժին հասած թագավորության ուժն ու հեղինակությունը և նույնիսկ մեծացնելով այն: Այս առումով Թեյմուրազ II-ի օգտին եղավ նաև այն հանգամանքը, որ պաշտոնական Ստամբուլի արքայական թեկնածու Իսսե Բագրատունին մահացել էր դեռևս 1727 թվականին: Մինչ, սակայն, հյուսիսում Կախեթի թագավորության գահին էր հաստատվում Թեյմուրազ II-ը, իսկ պաշտոնական Ստամբուլն էլ հնարավորինս ամրապնդում էր դիրքերը տեղում, վերջնականապես վերացավ իշխանության նույնիսկ այն երևութականությունը, որ կար Թահմասա II-ի մոտ հարավում:

Իրոք, 1732 թվականի գարնան սկզբին Նադիրն Արևելքում արդեն ամենայն հաջողությամբ ավարտել էր պատերազմը Դուռանիների դեմ և այժմ, անցած սեփական հզոր ռազմական մեքենայի գլուխ և ավելի փառավորված, վերադառնում էր Արևմուտք, որտեղ, սրան հակառակ, տիրում էր անկում ու հուսահատություն: Այսպիսով՝ մի կողմում հաղթական բանակի գլուխ անցած հաղթած և հաջողակ զորավարն էր, իսկ մյուս կողմում էլ՝ պարտված բանակը գլխավորող հեղինակագրկված շահը, ընդ որում Նադիրն ինքը Թահմասա II-ի դեմ հիմնալի կերպով օգտագործեց ոչ միայն իր օգտին առկա ողջ այս դրությունը, այլև՝ տեղում առկա ողջ դժգոհությունը: Արդյունքում «Թահմասա-գուլի» մականվանյալ Նադիրն ի վերջո հասավ նրան, որ 1732 թվականի նոյեմբերի 8-ին Թահմասա II-ին գահընկեց արեցին և աթորեցին Սեֆյանների շահության արևելյան տարածքներ, իսկ Սեֆյանների շահության շահ էլ հռչակվեց վերջինիս 8-ամսյա նորածին որդի Աբբաս III-ը (1732-1736): Այս պայմաններում, թերևս, ավելորդ է ասել, որ նորածին շահը բացարձակապես ոչ մի իրական իշխանություն որևէ կերպ չուներ, իսկ նույն այդ իշխանությունն էլ այդուհետ ամուր կերպով պատկանում էր շահական լիազորությունների փաստացի ողջ ծավալով օժտված Նադիրին:

Փաստացի կանգնելով Սեֆյանների շահության գլուխ՝ բացարձակ իշխանության հետ միասին Նադիրը ժառանգություն ստացավ նաև ծանր պատերազմի հետագա մղումը Օսմանյան սուլթանության դեմ, պատերազմ, որը խիստ անժամանակ վերսկսել էր Թահմասա II-ը և որում կրած անհաջողության հետևանքների վերացումն այժմ, ինչպես արդեն ասվեց, բաժին էր հասել Սեֆյանների շահության գլխին փաստացի կանգնած Նադիրին: Այս առումով ի պատիվ իրեն պետք է ասել, որ անմիջապես էլ, միայն իրեն բնորոշ եռանդով և կազմակերպչական շնորհքով, Նադիրը ձեռնամուխ եղավ խնդրի լուծմանը:

Որպես հետևանք, իրականացնելով իրավիճակի հիմնավորված մի վերլուծություն, Նադիրը որոշեց հակառակորդին հարված հասցնել մինչ այդ անսովոր ուղղությամբ՝ Միջագետքից: Այս առումով հաշվի էր առնեցվել ամենից առաջ այն հանգամանքը, որ սրանով Նադիրի ռազմական մեքենան, համեմայն դեպս գոնե սկզբում, օպերատիվ անակնկալ էր մատուցում հակառակորդին: Արդյունքում՝ 1733 թվականի արդեն հունվարին Ղալա-Սաբզայի ճ-մ-ում (Արևելյան Միջագետք) Նադիրի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Սեֆյանների շահության (90.000) և հարյուրապետներ Դավիթ Գորցենցու, Ատոմ Աբաջյանի, Աղաջան Այդինյանի, Մասիս Բալիզյանի,

¹ Սեխնիա Զխեիձե «Թագավորների պատմությունը»:

² Սեխնիա Զխեիձե «Թագավորների պատմությունը»:

Քաթաբերյանի և Հախնազար Թոփուզյանի գլխավորած Սյունիքի (500) միացյալ բանակը անակնկալ հարձակումով հաղթեց Օսմանյան սուլթանության բանակին (6.000)¹:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1733 հունվարի կես - հունիսի կես - *Բաղդադի պաշարումը*²

Նադիրի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Սեֆյանների շահության (100.000) և հարյուրապետներ Դավիթ Գորգեսցու, Ատոմ Աբաջյանի, Աղաջան Այդինյանի, Մասիս Բալիզյանի, Քաթաբերյանի ու Հախնազար Թոփուզյանի գլխավորած Սյունիքի (մոտ 490) միացյալ բանակը պաշարեց քաղաքը Օսմանյան սուլթանության բանակից (34.000):

I փուլ - Հունվարի սկզբից մինչև փետրվարի կես պաշարողները, փորձելով ավերել քաղաքի պարիսպները, դրանց վրա հրետանային կրակ տեղացին, սակայն հակառակորդի հրետանու դեմ պայքարում ի վերջո զգալի կորուստներ կրեցին և դադարեցրին հրետակոծությունը:

II փուլ - Ապրիլի կեսերին Օսմանյան սուլթանության բանակը հզոր արտագրոհ իրականացրեց, սակայն համառ մարտերից հետո ի վերջո ստիպված եղավ նահանջել ման դիրքեր: Սեֆյանների շահության բանակը կորցրեց 6.000, թշնամին՝ 8.000 զինվոր:

III փուլ - Չդադարեցնելով պաշարումը՝ Սեֆյանների շահության բանակը, բաժանվելով մանր ջոկատների, ասպատակեց *Միջագետքը*, սակայն ի վերջո, տեղեկանալով, որ իր դեմ է շարժվում Թոփալ փաշայի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության բանակը (80.000, 80 հրանոթ), քաղաքի ուղղությամբ թողնելով թիկունքային որոշ ուժեր (12.000), հիմնական ուժերով շարժվեց հակառակորդին ընդառաջ:

Հայերը կորցրին մոտ 40, դաշնակիցը՝ մոտ 7.000, թշնամին՝ մոտ 10.000 զինվոր: Բաղդադում բռնկված սովի և պատերազմական զրկանքների արդյունքում զոհվեցին նաև 60.000 խաղաղ բնակիչներ:

Մինչ Նադիրի ռազմական մեքենան կանգնած էր Բաղդադի պարիսպների տակ կամ գործում էր Միջագետքում, իսկ Օսմանյան սուլթանության արևելյան բանակի նոր հրամանատար Նշանակված Թոփալ փաշան էլ ուժերն էր իրար բերում և փորձ էր կատարում աստիճանաբար շարժվել Միջագետքի ուղղությամբ թիկունքում Թոփալ փաշային բանակի դրությունը բարդանում էր նաև սեփական վարչակառավարչական խառնաշփոթի պատճառով:

Իրոք, 1733 թվականի մայիսի սկզբին Վանի փաշայության բանակը (մոտ 6.000) ասպատակեց Սալմաստը ու Նրա շրջակայքը և նահանջեց³: Իր հերթին, 1733 թվականի մայիսի 20-ին Վանի փաշայության բանակը (մոտ 7.000) ասպատակեց Ուրմիա լճի, ինչպես նաև Թավրիզի շրջակայքը և նահանջեց⁴: Եվ վերջապես 1733 թվականի հունիսի կեսին Վանի փաշայության բանակը (մոտ 2.000) գիշերային անակնկալ հարվածով գրավեց Վանը Վանի աշխարհագրից (մոտ 500) և քաղաքի ապստամբած կայազորից (մոտ 500)⁵: Հիմնական իրադարձությունները, սակայն, այնուհանդերձ զարգանում էին ճակատում, որտեղ ի վերջո իրար եկան Օսմանյան սուլթանության և Սեֆյանների շահության գլխավոր բանակները:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

¹ Աբրահամ Երևանցի «Պատմություն պարսից թագավորների», գլուխ 16; Անանուն Երևանցի «Տարեգրություն», գլուխ 16; Իգնատիոս Տիգրանակերտցի «Պատմության համառոտություն»:

² Աբրահամ Երևանցի «Պատմություն պարսից թագավորների», գլուխ 16, 17; Անանուն Երևանցի «Տարեգրություն», գլուխ 16-17; Հովհաննես Ծղակեցի «Ժամանակագրություն»; Սեփիկա Զիտիձե «Թագավորների պատմությունը»:

³ Անանուն Վանեցի «Ժամանակագրություն»; Մարտիրոս Խալիֆա «Ժամանակագրություն»:

⁴ Անանուն Վանեցի «Ժամանակագրություն»:

Մարտիրոս Խալիֆա «Ժամանակագրություն»:

⁵ Անանուն Վանեցի «Ժամանակագրություն»; Մարտիրոս Խալիֆա «Ժամանակագրություն»:

Թոփալ փաշայի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության բանակը (80.000, 105 հրանոթ) շարժվեց Նադիրի ընդհանուր ղեկավարությամբ Բաղդադ պաշարած Սեֆյանների շահության (100.000), ինչպես նաև հարյուրապետներ Դավիթ Գորցեցու, Ատոմ Աբաջյանի, Աղաջան Այդինյանի, Մասիս Բալիգլյանի, Զաթաբերյանի և Հախնազար Թոփուզյանի գլխավորած Սյունիքի (մոտ 450) միացյալ բանակի դեմ, որը տեղեկանալով այդ մասին ու քաղաքի ուղղությամբ թողնելով թիկունքային մի ջոկատ (12.000), հիմնական ուժերով շարժվեց հակառակորդին ընդառաջ: Կողմերը մոտեցան իրար և մարտակարգ ընդունեցին, ընդ որում Օսմանյան սուլթանության բանակը տեղավորվեց այնպես, որ, թիկունքում ունենա Տիգրիս գետը: Սրանով Թոփալ փաշայի ոչ միայն ապահովեց իր բանակը թիկունքային հարվածից, այլև ջրի անսպառ պաշար ձեռք բերեց, այն դեպքում, երբ ջրի պակասը հետագա մարտում շատ թուլացրեց հակառակորդի բանակին: Օսմանյան սուլթանության բանակի կենտրոնի առաջին շարքում տեղաբաշխվեցին հրետանու և հետևակի հիմնական ուժերը, երկրորդ շարքում կիսաշրջանաձև ու դաշտային ամրություններով ուժեղացված դիրքերում ամուր պաշտպանության անցան հետևակայիները, իսկ երրորդ շարքում էլ տեղաբաշխվեց հեծելազորը:

I փուլ – 06:00-ի մոտակայքում Նադիրը, տեղեկություններ ունենալով, որ հակառակորդի ձախ թևը թուլացած է, այդ ուղղությամբ հարձակման ուղարկեց զգալի ուժեր, սակայն շուտով պարզվեց, որ առկա տեղեկությունը չի համապատասխանում իրականությանը և մինչ այդ դրան նախորդող գիշերը Թոփալ փաշան այս կողմն էր տեղափոխել զգալի ուժեր: Արդյունքում՝ թևանցում իրականացնել փորձող ուժերը ծանր կորուստներ կրեցին և հետ շարժվեցին ելման դիրքեր:

II փուլ – 08:00-ի մոտակայքում Սեֆյանների շահության բանակը ողջ ճակատով անցավ հզոր հարձակման՝ հատկապես ուժեղ հարված հասցնելով հակառակորդի կենտրոնի ուղղությամբ: Արդյունքում՝ մինչև 18:00 տևած համառ և արյունահեղ մարտում Օսմանյան սուլթանության բանակը կենտրոնում ի վերջո սկսեց նահանջել:

III փուլ – 18:00-ի մոտակայքում, մարտի մեջ մտցնելով պահեստազորը կազմող հեծելազորի և եսիչերիների զգալի ուժեր (12.000), Թոփալ փաշան հզոր թևային հարվածի տակ առավ կենտրոնում առաջխաղացող հակառակորդին, ընդ որում վերջինս ընկավ նաև կենտրոնում առաջխաղացում իրականացրած հակառակորդի հզոր ճակատային կրակի տակ:

IV փուլ – 19:00-ի մոտակայքում ուժերը կենտրոնացրած և մարտակարգը վերականգնած Օսմանյան սուլթանության բանակը անցավ վճռական հարձակման՝ համառ մարտում պարտության և փախուստի մատնելով հակառակորդի բանակին:

V փուլ – Օսմանյան սուլթանության բանակը մինչև ուշ գիշեր հետապնդեց հակառակորդի բանակին և ծանր կորուստներ պատճառեց վերջինիս:

Ընդհանուր շարքից դուրս եկած 30.000 սպանվածներից և 3.500 գերիներից, որոնցից 500 հոգին հետագայում սպանվեցին, հայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 33.300 զինվոր: Թշնամին կորցրեց 20.000 զինվոր:

Այսպիսով՝ Միջագետքի համար պայքարում Նադիրը մի զգալի անհաջողություն կրեց, ընդ որում օսմանյան ռազմական մեքենայի հետ համեմատած մարդկային ուժի առանց այդ էլ զգալի պակաս ունեցող Նրա Նույն այդ ռազմական մեքենան ծանր հարված ստացավ: Արդյունքում՝ ուժերը հետ քաշած Նադիրը սկսեց վերականգնակերպել դրանք, իսկ այդ ընթացքում 1733 թվականի հուլիսի 18-ին Օսմանյան սուլթանության բանակը (15.000, այդ թվում լեզգիներ և թաթարներ) Ռուսական կայսրության բանակից (մոտ 2.000) և Նրա կազմում փոխգնդապետ Փիլիբեկ Բասաուրովի գլխավորությամբ գործող Հայկական հեծյալ Եսկադրոնի ջոկատից (մոտ

¹ Աբրահամ Երևանցի «Պատմություն պարսից թագավորների», գլուխ 17; Անանուն Երևանցի «Տարեգրություն», գլուխ 17; Անանուն Վանեցի «Ժամանակագրություն»; Իզմատիոս Տիգրանակերտցի «Պատմության համառոտություն»; Մարտիրոս Խալիֆա «Ժամանակագրություն»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 128; Սեփնիա Զինեիժե «Թագավորների պատմությունը»:

100) պաշարեց Դերբենդ ամրոցը, սակայն անհաջողության մատնվեց: Մարտի ժամանակ աչքի ընկավ Փիլիբեկը, որը գրավեց թշնամու 11 դրոշ¹: Վճռական իրադարձությունները, սակայն, այնուհանդերձ զարգանում էին հարավում:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով:

1733 հոկտեմբերի 24-25 – Քիթուկի ճ-մ²

Յոկտեմբերի 2-ին Նադիրի ընդհանուր ղեկավարությամբ Համադանի առաջխաղացած Սեֆյանների շահության (80.000), ինչպես նաև հարյուրապետներ Դավիթ Գորցենցու, Ատոմ Աբաջանի, Աղաջան Այդինյանի, Մասիս Բալիզյանի, Քաթաբերյանի և Հախնազար Թոփուզյանի գլխավորած Սյունիքի (մոտ 500) միացյալ բանակը մտավ Յյուսիսային Միջագետք ու սկսեց մոտենալ Թոփալ փաշայի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության բանակին (100.000):

I փուլ – Յոկտեմբերի 24-ին, տեղեկանալով հակառակորդի բանակի առաջապահի (12.000 հեծյալ) առաջխաղացման մասին, Նադիրի անձնական ղեկավարությամբ գործող առաջապահ ուժերը (15.000 հեծյալ) դարանը գցեցին վերջինիս և գլխովին ջախջախեցին: Յոկտեմբերի 25-ին Օսմանյան սուլթանության բանակի հիմնական ուժերը մոտեցան մարտադաշտին և մարտակարգ ընդունեցին: Նույնն արեց նաև Սեֆյանների շահության բանակը:

II փուլ – Օսմանյան սուլթանության բանակը անցավ վճռական հարձակման՝ հիմնական հարվածը հասցնելով կենտրոնում: Իր հերթին Նադիրը, օգտվելով այն բանից, որ Նախորդ օրը թշնամին զրկվել է հեծելազորային հիմնական ուժերից և այժմ էլ հիմնական ուժերով գործում է կենտրոնում, հետևակը այստեղ թողնելով թշնամուն հետ մղելու համար, հեծելազորային ուժերով երկու թևերից թևանցեց հակառակորդին: Արդյունքում, դուրս գալով հակառակորդի բանակի թիկունք, Սեֆյանների շահության բանակը խուճապի և ծանր պարտության մատնեց հակառակորդի բանակին: Մարտում ընկավ նաև Թոփալ փաշան:

III փուլ – Սեֆյանների շահության բանակը հետապնդեց հակառակորդի բանակին և ծանր կորուստներ պատճառեց:

Հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 7.000, թշնամին՝ 35.000 զինվոր: Արդյունքում, մասնավորապես, Օսմանյան սուլթանության բանակը թողեց Թավրիզը և Նահանջեց դեպի հյուսիս:

Այսպիսով, թեև զգալի կորուստներով, սակայն Նադիրն այնուհանդերձ կարողացավ ոչնչացնել Միջագետքի ուղղությամբ գործող հակառակորդի հարվածային բանակը, ինչից հետո խնդիր դրվեց հարված հասցնել արդեն նաև Հայաստանի ուղղությամբ: Մինչ այս ուղղությամբ հարձակման անցնելը, սակայն, կարիք կար այնուհանդերձ վերադասավորել ուժերը և համալրել դրանք, ինչն էլ տարածաշրջանի երկու առաջատար տերությունների միջև հակամարտության հետագա զարգացումը որոշ ժամանակով հետաձգեց: Մինչ այդ, սակայն, տեղի ունեցան այլ, իրենց չափերով ավելի սահմանափակ գործողություններ:

1734 թվականի գարնանը Շիրակի ճ-մ-ում Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 1.000), ինչպես նաև Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 100) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները հաղթեցին շրջակայքն ասպատակած Լեզգիական խանության բանակին (մոտ

¹ Այս մասին մանրամասն Տեղ. Խաչատրյան Յ. Ն. «Հայ և ռուս ժողովուրդների զինակցությունը ռուսական բանակի կասպիական արշավանքում», Երևան 1972, ծավալով փոքր, սակայն արժեքավոր աշխատությունը, ընդ որում հարկ չեմ համարում տալ կոնկրետ էջի հղում, քանի որ անհրաժեշտ տեղեկատվությունը ցրված է ողջ աշխատանքով մեկ: Հարկ է նշել, որ այս իրադարձությունը լայնորեն ներկայացված է աղբյուրներում: Միաժամանակ, սակայն, հաշվի առնելով դաշնակցային պատերազմների հետ կապված սկզբնաղբյուրները միայն իմ ուզած խորությամբ ներկայացնելու ձգտումը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ Հայաստանի հետ անմիջականորեն չկապված լայնածավալ ռազմական գործողությունների աղբյուրագիտական ներկայացումը մեծ հաշվով միայն ավելորդ կերպով կծանրաբեռնի աշխատանքս, առայժմ բավարարվում եմ միայն բունը փաստի ամրագրմամբ:

² Աբրահամ Երևանցի «Պատմություն պարսից թագավորների», գլուխ 18; Անանուն Երևանցի «Տարեգրություն», գլուխ 18; Իզմաստիս Տիգրանակերտցի «Պատմության համառոտություն»: Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»: Սեփնիա Զխեիժե «Թագավորների պատմությունը»: Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4:

1.000)¹, սակայն 1734 թվականի ամռանը Ղրիմի ու Լեզգիական խանությունների միացյալ բանակը (30.000) այնուհանդերձ ասպատակեց Աղվանքը, Կախեթին և Ուտիքը²: Շուտով, սակայն, արդեն այս ուղղությամբ սկիզբ առավ հակաօսմանյան հակահարվածը:

Արդյունքում՝ 1734 թվականի օգոստոսին Կախեթիի ճ-մ-ում Կախեթիի թագավորության բանակը (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 100) հաղթեցին Տփղիսից առաջխաղացած Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 2.000)³: Ավելին, շուտով տեղական ուժերին միացավ նաև Նադիրի ռազմական մեքենան:

Որպես հետևանք, 1734 թվականի սեպտեմբերի 6-ին Դեվերատանի ճ-մ-ում (Շամախիից հյուսիս-արևմուտք) օգոստոսի 17-ին Նադիրի գլխավորությամբ առանց մարտերի Շամախի մտած Սեֆյանների շահության (24.000, որից 12.000 հեծյալ) և Խամսայի մելիքության (մոտ 2.000) միացյալ բանակը հաղթեց Օսմանյան սուլթանության, ինչպես նաև Ղրիմի (8.000) և Լեզգիական (12.000) խանությունների միացյալ բանակին⁴: Դրանից հետո 1734 թվականի սեպտեմբերի կեսից մինչև հոկտեմբերի 3-ը Նադիրի ռազմական մեքենան ասպատակեց Յյուսիսայի Կովկասը և Նահանջեց⁵՝ կենտրոնանալով տարածաշրջանում գտնվող օսմանյան ամրացված կետերը ոչնչացնելու վրա:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1734 հոկտեմբերի կես - 1735 հուլիսի 9 – Փանձակի գրավումը⁶

Նադիրի գլխավորած Սեֆյանների շահության և Կախեթիի թագավորության միացյալ բանակը (մոտ 90.000), նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 2.000), ինչպես նաև Խամսայի մելիքության բանակը (մոտ 10.000) պաշարեցին քաղաքը Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000), որը, թողնելով արտաքին պարսպի պաշտպանությունը, ամրացավ միջնաբերդում:

I փուլ – 1734 թ-ի հոկտեմբերի կեսից սկսած մի շարք անհաջող գրոհներից հետո, ի վերջո տեղեկանալով, որ իր դեմ է շարժվում Զոփօրլու Աբդուլլահի փաշայի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության մի բանակ (80.000, որից 50.000 հեծյալ, 40 հրանոթ), Նադիրը, թիկունքային որոշ ուժեր (մոտ 5.000) թողնելով քաղաքի ուղղությամբ, հիմնական ուժերով շարժվեց հակառակորդին ընդառաջ՝ առժամանակ, սակայն, զերծ մնալով վճռական ընդհարումից:

II փուլ – Սկսած 1735 թ-ի հունիսի կեսից, պաշարումն ուժեղացվեց, ընդ որում պաշարողները մի քանի վայրերում պայթեցրին միջնաբերդի պարիսպները: Ի վերջո, տեղեկանալով Եղվարդի ճ-մ-ում կրած ծանր պարտության մասին, քաղաքի կայազորը բանակցություններ սկսեց հակառակորդի հետ և, թողնելով ողջ հրետանին ու ազատելով գերիներին, հեռացավ:

Յայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 1.500, թշնամին՝ մոտ 800 զինվոր:

Վերոգրյալի կապակցությամբ հարկ է նշել, որ օսմանյան բանակի ղեկավարությունը, 1734 թվականի հոկտեմբերի երկրորդ կեսին վճռական տեսքով առաջանալով դեպի արևելք, իրականում, սակայն, ընդամենը միայն խնդիր ուներ հնարավորինս կասեցնել հակառակորդի հետագա առաջխաղացումը, վերջնականապես ավարտել ուժերի կենտրոնացումը և, նոր ոգի հաղորդելով նախորդ ծանր պարտությունից հետո որոշակիորեն հուսալքված սեփական

¹ Սեփսիա Զիսեիձե «Թագավորների պատմությունը»:

² Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթիի և Զեթի կյանքը»; Օման Խերխուլիձե «Զերակլի II-ի պատմությունը»:

³ Սեփսիա Զիսեիձե «Թագավորների պատմությունը»:

⁴ Սեփսիա Զիսեիձե «Թագավորների պատմությունը»; Աբբաս-գուլի-աղա Բաբիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4; Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթիի և Զեթի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»; Աբրահամ Երևանցի «Պատմություն պարսից թագավորների», գլուխ 20; Անանուն Երևանցի «Տարեգրություն», գլուխ 20:

⁵ Աբբաս-գուլի-աղա Բաբիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»:

⁶ Աբբաս-գուլի-աղա Բաբիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4; Պարսկաստանի թագավոր Թահմազկուլիի պատմություն; Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթիի և Զեթի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»; Սեփսիա Զիսեիձե «Թագավորների պատմությունը»; Աբրահամ Երևանցի «Պատմություն պարսից թագավորների», գլուխ 19, 20; Անանուն Երևանցի «Տարեգրություն», գլուխ 19; Աբրահամ Կրետացի «Պատմություն», գլուխ 8; Անանուն «Ժամանակագրություն 1758 թվականի»:

ռազմիկներին, հակառակորդի հետ վճռական ընդհարման մեջ մտնել արդեն հաջորդ տարի: Այս ամենը, սակայն, ձեռնադրու էր նաև Նադիրին, որն ինքն էլ մի շարք կազմակերպչական, ինչպես նաև տեղում ամրանալու խնդիրներ ուներ և արդյունքում ընդհարում հրահրելուց նա ևս առժամանակ զերծ մնաց:

1734 թվականի դեկտեմբերից մինչև 1735 թվականի հունվար Սեֆյանների շահության ու Կախեթի թագավորության միացյալ բանակը (մոտ 40.000), նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000), ինչպես նաև Խամսայի մելիքության բանակը (մոտ 2.000) ասպատակեցին Զյուսիսայի Կովկասը և Նահանջեցին¹: Հիմնական խնդիրը, սակայն, Վրաստանի կենտրոնական հատվածի հետ գրավումն էլ, որն էլ կյանքի կոչվեց մոտակա ամիսներին:

1735 թվականի մարտին Գլխի ճ-մ-ում (Տփղիսի մոտ) Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 2.000) հաղթեց Սեֆյանների շահության, ինչպես նաև Կախեթի թագավորության միացյալ բանակին (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 500)², սակայն դրանից կարճ ժամանակ անց՝ 1735 թվականի նույն մարտին, Տփղիսի ճ-մ-ում Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 5.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.500) իրենք անակնկալ հարձակումով հաղթեցին քաղաքում տեղակայված Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 2.000) և մտան քաղաք³: Իր հերթին, կրկին 1735 թվականի մարտին, Սադգերիի ճ-մ-ում (Վրաստանի հարավ, Բորժոմի կիրճի մոտ) Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 300) հերթական անգամ հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 1.500)⁴: 1735 թվականի նույն մարտին էլ, սակայն, Դվարի գյուղի ճ-մ-ում (Գուգարք, Ջավախք) արդեն Օսմանյան սուլթանության բանակն (մոտ 2.000) ինքն անակնկալ հարձակումով հաղթեց շրջակայքն ասպատակած ու ավարով Նահանջող Կախեթի թագավորության բանակին (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 1.500), որից հետո կրկին մտավ Տփղիս⁵:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1735 ապրիլի սկիզբ - սեպտեմբերի 9 – Գորիի գրավումը⁶

Նպատակ ունենալով գրավել քաղաքը Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 500)՝ Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 500) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 150) գաղտնի կերպով մտան Գորի ու աննկատ տեղավորվեցին քաղաքի տներում: Նախատեսվում էր քաղաքի միջնաբերդը գրավել անակնկալ հարձակումով՝ օգտվելով այն հանգամանքից, որ քաղաքի կայազորը տեղացիների օգնությամբ սկսել է դեպի միջնաբերդ գերաններ տեղափոխել:

I փուլ – Ապրիլին 4-ին քրիստոնյա ռազմիկներից ոմանք, գերանները տեղափոխելով միջնաբերդ, դրանք նետեցին վերջինիս դարպասների դիմաց, որից հետո հարձակման անցան արդեն քաղաքում տեղակայված ռազմիկները: Արդյունքում՝ հակառակորդի կայազորի ռազմիկները, թեև այնուհանդերձ հասցրին փակել դարպասները, սակայն բռնկված մարտերում ծանր կորուստներ կրեցին:

II փուլ – Քրիստոնյաները շրջափակեցին քաղաքը և սեպտեմբերի 9-ին ի վերջո գրավեցին այն:

Հայերը կորցրին մոտ 15, դաշնակիցը՝ մոտ 30, թշնամին՝ մոտ 400 զինվոր:

1735 թվականի ապրիլի 13-ին Ավչալայի ճ-մ-ում (Տփղիսի մոտ) Սեֆյանների շահության, ինչպես նաև Կախեթի թագավորության միացյալ բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.500) հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 10.000)⁷:

¹ Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4:

² Սեֆևիա Չիտիձե «Թագավորների պատմությունը»:

³ Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթի և Զեթի կյանքը»: Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլի պատմությունը»: Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»:

⁴ Սեֆևիա Չիտիձե «Թագավորների պատմությունը»:

⁵ Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարքի կյանքը»: Սեֆևիա Չիտիձե «Թագավորների պատմությունը»:

⁶ Սեֆևիա Չիտիձե «Թագավորների պատմությունը»: Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլի պատմությունը»:

⁷ Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլի պատմությունը»: Սեֆևիա Չիտիձե «Թագավորների պատմությունը»:

Դրանից հետո 1735 թվականի մայիսի սկզբին Կոչորի ամրոցի ճ-մ-ում Կախերթի թագավորության բանակը (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.500), ինչպես նաև Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 5.000) հաղթեցին գիշերային անակնկալ հարձակում գործել փորձած Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 5.000)¹: Այսպիսով՝ վճռական ընդհարմանը, որը պետք է որոշեր պատերազմի հետագա ընթացքը, կողմերը մոտեցան այն վիճակում, երբ Նադիրի ռազմական մեքենան, ըստ էության, արդեն իրենով էր արել Աղվանքի տարածքը, ինչպես նաև Վրաստանի արևելյան ու կենտրոնական հատվածը, սակայն մի շարք ամրացված կետերում հակառակորդի կայազորները դեռևս այնուհանդերձ դիմադրում էին: Արդյունքում՝ ամեն ինչ պետք է որոշվեր վճռական այն մարտում, որը պետք է տեղի ունենար դեպի Հայաստանի կենտրոնական շրջաններ շարժվող Սեֆյանների շահության, ինչպես նաև վերջինիս ընդդիմացող Օսմանյան սուլթանության ռազմական մեքենաների միջև:

1735 թվականի մայիսի սկզբից մինչև մայիսի 25 Նադիրի գլխավորությամբ սրընթաց առաջխաղացած և քաղաքի շրջակայքն ասպատակող Սեֆյանների շահության բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 50) Կարսի ճ-մ-ում հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 5.000): Ունենալով, սակայն, պարենամթերքի լուրջ պակաս, Նադիրը հետ քաշեց սեփական ռազմական մեքենան Երևանի ուղղությամբ²:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1735 հունիսի 8 – Եղվարդի ճ-մ

Նադիրի ընդհանուր ղեկավարությամբ գործող Սեֆյանների շահության (65.000, որից 53.000 հեծյալ) և Խամսայի մելիքության (մոտ 10.000) միացյալ բանակը պաշարեց Երևանը Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000): Տեղեկանալով այդ մասին՝ Քոփորլու Աբդուլլահ փաշայի գլխավորությամբ Կարսում ճամբարած Օսմանյան սուլթանության բանակը (80.000, որից 50.000 հեծյալ, 40 հրանոթ), հյուսիսից շարժվելով Երևանին օգնության, մի քանի օրից սկսեց մոտենալ Եղվարդին: Ի պատասխան սրա Նադիրն իր հերթին, թողնելով Երևանի պաշարումը, շարժվեց հակառակորդի առաջխաղացման ուղղությամբ: Դրանից հետո վերջինս Սեֆյանների շահության բանակի մի մասը և Հայկական բանակը տեղաբաշխեց թևերում տեղակայված դարաններում, իսկ իր բանակի մնացած մասով (21.000) էլ կենտրոնում շարժվեց հակառակորդի բանակին ընդառաջ: Կողմերը մոտեցան իրար և մարտակարգ ընդունեցին, ընդ որում Օսմանյան սուլթանության բանակի կենտրոնի առաջին շարքում տեղաբաշխվեցին հրետանու և հետևակի հիմնական ուժերը, երկրորդ շարքում կիսաշրջանաձև ու դաշտային ամրություններով ուժեղացված դիրքերում ամուր պաշտպանության անցան հետևակայինները, իսկ երրորդ շարքում էլ տեղաբաշխվեց հեծելազորը:

I փուլ – Սեֆյանների շահության բանակը, աննկատ առաջխաղացում իրականացնելով թևերում, միաժամանակ սահմանափակ ուժերով (3.000) հարձակման անցավ կենտրոնում և, կարճատև մարտից հետո դիմելով կեղծ փախուստի, Օսմանյան սուլթանության բանակին դուրս քաշեց ամուր պաշտպանական դիրքերից:

II փուլ – Մինչ այդ աջ թևից իրականացրած թևանցումով կենտրոնում առաջխաղացում իրականացրած հակառակորդի բանակի թիկունք դուրս եկած Սեֆյանների շահության բանակը թիկունքային հարված հասցրեց հակառակորդի կենտրոնին և շրջապատեց այն: Այս ընթացքում Սեֆյանների շահության բանակի ձախ թևը

¹ Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»:

² Աբրահամ Կրետացի «Պատմություն», գլուխ 9; Իսահակ Սահարայան «Պատմություն»; Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»; Սեյիսիա Չխեիժե «Թագավորների պատմությունը»; Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4:

³ Աբրահամ Կրետացի «Պատմություն», գլուխ 10, 13-15; Աբրահամ Երևանցի «Պատմություն պարսից թագավորների», գլուխ 21; Անանուն Երևանցի «Տարեգրություն», գլուխ 21; Հակոբ Շամախեցի «Ժամանակագրություն»; Իզնատիոս Տիգրանակերտցի «Պատմության համառոտություն»; Սիմեոն Երևանցի «Ջամբռ», գլուխ 4; Հովհաննես Շղակեցի «Ժամանակագրություն»; Անանուն «Ժամանակագրություն 1759 թվականի»; Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմություն», գլուխ 3; Պարսկաստանի թագավոր Թահմասկուլիի պատմություն; Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»; Սեյիսիա Չխեիժե «Թագավորների պատմությունը»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 128; Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4; Միրզա Աղիգյուզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 3; Այս իրադարձության մասին հայտնում են նաև Խաչատուր Ջուղայեցին և Շարդենը:

ներխուժեց հակառակորդի ճամբար և ցրեց այնտեղ գտնվողներին, որից հետո իր հերթին թիկունքից շրջապատեց հակառակորդի կենտրոնին:

III փուլ – Սեֆյանների շահության բանակը կենտրոնում վերջնականապես դադարեցրեց Նահանջը, շրջապատեց և ծանր պարտության մատնեց Օսմանյան սուլթանության բանակին, որի մնացորդները ցրվեցին:

Հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 5.000, թշնամին՝ 50.000 զինվոր, որոնց թվում զոհվեց նաև Զոփորյու Արդուլլահ փաշան, ինչպես նաև ողջ հրետանին:

Հենց նոր կրած պարտությունը ծանր հարված հասցրեց Օսմանյան սուլթանության ռազմական մեքենային ընդհանրապես և արևելյան բանակին մասնավորապես, ընդ որում վերջինս, որպես կազմակերպված ուժ, դրանից հետո զգալի ժամանակով դադարեց գոյություն ունենալ: Այս կապակցությամբ ավելորդ չէ նշել, որ վերջին մեկ տարում Արևելքում պաշտոնական Ստամբուլի ռազմական մեքենայի կրած միայն մարդկային կորուստները կազմում էին մոտ 100.000 ռազմիկ, սակայն կորսվել էր տեղում գտնվող նույն այդ ռազմական մեքենայի նաև գործնականում ողջ հրետանին: Ոչ պակաս կարևոր էր, սակայն, նաև այն հանգամանքը, որ հենց նույն այս ժամանակ հերթական անգամ խիստ սրվել էին Օսմանյան սուլթանության և Ռուսական կայսրության հարաբերությունները ու սկիզբ էր առել Ռուս-Թուրքական V պատերազմը (1735-1739), երբ վճռականորեն և ոչ մի հնարավորություն չկար թուլացնել արևմտյան ճակատն ու լրացուցիչ ուժեր տեղափոխել Արևելք: Այս առումով մի պահ թեմայից որոշակիորեն շեղվելով ընդամենը միայն նշենք, որ Ռուս-Թուրքական V պատերազմին Ռուսական կայսրության բանակի կազմում իրենց մասնակցությունը բերեցին Հայ ռազմիկները (մոտ 100, այդ թվում Վասիլ Սերեբաշևը, Արտեմ Ռոմանոսովը, Բադի Վասիլևը, փոխգնդապետներ Աբակով Ծերգիլովը, Ատուլխան Ավանխանովը, մայորներ Թարխան Իսախանովը և Գրիգոր Ստեփանովը), ինչպես նաև գեներալ-մայոր Աղազար Դիսաչիկ Ախիջանեցու գլխավորությամբ գործող Հայկական (700, այդ թվում փոխգնդապետ Պետրոս Չենեսը և Ալեքսանդր Գալուստովը) և գնդապետ Ռաֆայել ու փոխգնդապետ Թադա Ղուզանյանների գլխավորությամբ գործող Հայ-վրացական (200 հայ, 100 վրացի) հեծյալ էսկադրոնները¹:

Եվ այսպես, օգտվելով իր համար խիստ բարենպաստ կերպով դասավորված ռազմաքաղաքական իրավիճակից, 1735 թվականի հունիսի վերջին Նադիրի ռազմական մեքենան պաշարեց Կարսը և սեպտեմբերի վերջին գրավեց այն²: Իր հերթին, աչքի առաջ ունենալով հենց նոր ավարտված Եղվարդի ճակատամարտը, ինչպես նաև տեղեկանալով Կարսի անկման մասին, Երևանի օսմանյան կայազորը բանակցություններ սկսեց հակառակորդի հետ և, թողնելով ողջ հրետանին ու ազատելով գերիներին, սեպտեմբերի 22-ին լքեց քաղաքը: Մինչ այս, ինչպես արդեն ասվեց, ընկել էին արդեն նաև Գանձակն ու Գորին, իսկ 1735 թվականի օգոստոսի 1-ին էլ նույն կերպ, ինչ եղել էր Երևանի պարագայում, ընկավ նաև Տփղիսը³: Արդյունքում՝ 1735 թվականի հունիսի կեսից մինչև սեպտեմբերի վերջ Սեֆյանների շահության մասերի բաժանված բանակը (ընդհանուր՝ մոտ 50.000) ասպատակեց Բայազետ ամրոցի (= Դարույնք ամրոց), Կարսի, Կաղզվանի, Էրզրումի և Վանի շրջակայքը, ինչպես նաև Բասենը ու Գուգարքը՝ կուտակվելով Կարսի մոտ⁴: Իր հերթին, 1735 թվականի հուլիսի 10-ին Ավջալայի ճ-մ-ում Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 300) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 100) հաղթեցին շրջակայքն ասպատակած Լեզգիական խանության բանակին (մոտ 500)⁵:

Այսպիսով՝ պաշտոնական Ստամբուլի գլխին պայթած աղետն ակնհայտ էր և ստեղծված ծանր պայմաններում վերջինս խաղաղության գնաց: Արդյունքում՝ 1735 թվականի հոկտեմբերի

¹ Այս իրադարձությունը լայնորեն ներկայացված է աղբյուրներում: Միաժամանակ, սակայն, հաշվի առնելով դաշնակցային պատերազմների հետ կապված սկզբնաղբյուրները միայն իմ ուզած խորությամբ ներկայացնելու ձգտումը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ Հայաստանի հետ անմիջականորեն չկապված լայնածավալ ռազմական գործողությունների աղբյուրագիտական ներկայացումը մեծ հաշվով միայն ավելորդ կերպով կծանրաբեռնի աշխատանքս, առայժմ բավարարվում եմ միայն բունը փաստի ամրագրմամբ:

² Հակոբ Շամախեցի «Ժամանակագրություն»: Սեփևիա Չիտիճե «Թագավորների պատմությունը»:

³ Սեփևիա Չիտիճե «Թագավորների պատմությունը»: Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4; Աբրահամ Կրետացի «Պատմություն», գլուխ 17, 19; Աբրահամ Երևանցի «Պատմություն պարսից թագավորների», գլուխ 20; Անանուն Երևանցի «Տարեգրություն», գլուխ 20:

⁴ Աբրահամ Կրետացի «Պատմություն», գլուխ 17; Աբրահամ Երևանցի «Պատմություն պարսից թագավորների», գլուխ 21; Անանուն Երևանցի «Տարեգրություն», գլուխ 21; Զովհաննես Շղակեցի «Ժամանակագրություն»: Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»:

⁵ Սեփևիա Չիտիճե «Թագավորների պատմությունը»:

17-ին կքնվեց հաշտություն և Թուրք-Պարսկական VII պատերազմը ավարտվեց, իսկ կողմերի միջև էլ կրկին վերականգնվեց 1555 թվականի սահմանագիծը: Այս առումով հետաքրքիր է նաև նշել, որ խորամանկ Նադիրը արդյունքում խաբեց նաև նույն այս ժամանակ Ռուսական կայսրությունում իշխող կայսրուհի Աննային (1730-1740): Իրոք, դեռևս 1732 թվականին խոստանալով Օսմանյան սուլթանության դեմ պատերազմի պարագայում ամեն կերպ օժանդակել վերջինիս և արդյունքում առանց որևէ կրակոց արձակելու հետ ստանալով Կասպից ծովի հարավային ու արևմտյան ափերը, արդեն Ռուս-Թուրքական V պատերազմի հենց սկզբում էլ, ինչպես արդեն տեսանք, Նադիրն ուղղակի հաշտություն կնքեց Օսմանյան սուլթանության հետ՝ փաստորեն վերցնելով պարզև, սակայն առաջիկա պատերազմում արդյունքում հաջողությամբ միայնակ թողնելով պաշտոնական Սանկտ-Պետերբուրգին:

Գլուխ 38 Սեֆյանների շահության ոչնչացումը և Աֆշարների շահության ստեղծումը

Արևելյան ճակատում հաշտություն կնքելուց հետո պաշտոնական Ստամբուլն իր հերթին կենտրոնացավ արևմտյան ճակատում ընթացող գործողությունների վրա և արդյունքում մի քանի տարի անց մեծ հաշվով կարողացավ ամրագրել, որ այս ուղղությամբ լուրջ կորուստներ չի կրել: Ավելին, նույն այս ընթացքում էր, որ Ռուս-Թուրքական V պատերազմին քրիստոնյաների կողմում, ըստ էության, միացած Հռոմեական Սրբազան կայսրությունը, արդեն Ավստրո-Թուրքական VII այս պատերազմում (1737-1739) մի քանի զգալի պարտություններ կրեց և նույնիսկ տարածքային կորուստներ ունեցավ Բալկանյան թերակղզու կենտրոնական հատվածում:

Հաջողությամբ ավարտելով պատերազմը Օսմանյան սուլթանության դեմ և կարգավորելով հարաբերությունները նաև Ռուսական կայսրության հետ՝ 1735 թվականի հոկտեմբերի սկզբից մինչև 1736 թվականի հունվարի սկիզբ Սեֆյանների շահության մասերի բաժանված բանակը (ընդհանուր՝ մոտ 80.000, այդ թվում աֆղաններ) ասպատակեց Ուտիքի հյուսիսը, Կախեթին և Հյուսիսայի Կովկասը՝ հետ մղելով Դերբենդ ամրոցից առաջխաղացած Ղրիմի ու Լեզգիական խանությունների միացյալ բանակին (մոտ 25.000)¹: Մոտավորապես նույն 1735 թվականի աշնանը Թարթառ գետի ճ-մ-ում Գյուլիստանի մելիք Հովսեփ Զաչ Մելիք-Բեգլարյանի (մոտ 1730-1780) գլխավորած Գյուլիստանի մելիքության բանակը (մոտ 100) դարանը գցեց և անակնկալ հարձակումով հաղթեց հարկահանություն իրականացնել փորձող Սեֆյանների շահության բանակին (մոտ 700)²: Սա քաջարի այս մելիքի, ըստ էության, ռազմաքաղաքական մուտքն էր տարածաշրջան, որտեղ հետագայում նա զգալի դեր էր ունենալու:

1736 թվականի հուլիսի 2-ին Ցիխիսծարիի ճ-մ-ում (Մծխեթից մոտ 20 կմ հյուսիս-արևմուտք) Վախուշտի Աբաշիձեի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 300) հաղթեցին Իեսե Բագրատունու որդի, իսլամն ընդունած Աբդուլա-բեկի գլխավորությամբ առաջխաղացած Սեֆյանների շահության բանակին (2.000)³: Այս ընդհարումը, սակայն, որևէ էական ռազմաքաղաքական հետևանքների չհանգեցրեց: Ավելին, կողմերը շուտով հաշտություն կնքեցին և, գործելով արդեն տեղական ուժերի օգտին, 1736 թվականի հուլիսի վերջին Կելկուցեղիի ճ-մ-ում (Գորիի մոտ) Աբդուլա-բեկի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 20) հաղթեցին շրջակայքն ասպատակած Լեզգիական խանության բանակին (մոտ 800)⁴: Մոտավորապես նույն այդ ժամանակ էր, սակայն, նաև, որ հարավում եղան խոշոր փոփոխություններ:

Իրոք, Սեֆյանների շահությունը ոտքի կանգնեցրած Նադիրը, որը վերջին տարիներին երկրում արդեն իսկ տիրում էր փաստացի իշխանությանը, իր իշխանությունը վերջնականապես

¹ Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Ղրախտային ծաղիկ», մաս 4: Վախուշտի Բագրատունի «Զարթիկի պատմությունը»: Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթի և Հերթի կյանքը»: Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»: Սեֆևիա Զիսեիձե «Թագավորների պատմությունը»:

² Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Արցախի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Րաֆֆի «Խամսայի մելիքությունները», Թիֆլիս 1882, էջ 13-16:

³ Սեֆևիա Զիսեիձե «Թագավորների պատմությունը»:

⁴ Սեֆևիա Զիսեիձե «Թագավորների պատմությունը»:

ամրապնդելու համար 1736 թվականի մարտին այդ ուղղությամբ արեց վերջին քայլը՝ Մուղանի հարթավայրում հատուկ այդ նպատակով հավաքված խորհրդակցությունում հարց բարձրացնելով իրապես բնականաբար չիշխող Աբբաս III-ին գահընկեց անելու և հենց իրեն շահ հռչակելու մասին: Խորհրդակցությունը տվեց սպասված արդյունքը, ինչ հետևանքով Սեֆյանների շահությունը ոչնչացավ, իսկ վերջինիս փոխարինած Աֆշարների նորաստեղծ շահության ղեկավար էլ հռչակվեց նրա հիմնադիր Նադիրը՝ Նադիր-շահը (1736-1747): Այսպիսով՝ Իրանական լեռնաշխարհում իրար հաջորդող պետական միավորների շարքում փակվեց մի ամբողջ դարաշրջան և բացվեց մյուսը՝ երբեմնի հսկայական հեղինակություն վայելող, սակայն վերջին շրջանում նույն այդ հեղինակությունը անվերադարձորեն մսխած Սեֆյանների պետությունը ոչնչացավ, իսկ վերջինիս էլ հաջորդեց իր սրի ուժով մեծ հեղինակության հասած Նադիր-շահի հիմնադրած պետությունը՝ Աֆշարների շահությունը: Այս առումով հարկ է նշել, սակայն, որ տեղի ունեցավ, ըստ էության, թերևս, միայն գահատոհմի փոփոխություն, իսկ որևէ այլ հեղափոխական փոփոխության մասին էլ խոսք գնալ չէր կարող: Իրոք, Աֆշարների նորաստեղծ շահությունը իր արմատներով բնականաբար գնում էր դեպի Սեֆյանների շահություն, Աֆշարներն իրենք Սեֆյանների ռազմավարչական հզորության հիմքը կազմող ղզլբաշների համադաշնության մեջ մտնող ցեղերից մեկն էին և նորաստեղծ շահությունը իր բնույթով Սեֆյանների շահության փաստորեն ընդամենը միայն զարգացած ու ժամանակակից տեսք ստացած շարունակությունն էր: Ինչ վերաբերում է վերջին երկու անհաջողակ Սեֆյաններին, ապա հայր ու որդի Թահմասպ II-ը և Աբբաս III-ը 1740 թվականի սկզբին Նադիր-շահի հրամանով սպանվեցին:

Նադիր-շահը, որը, սկսելով հասարակության ամենաստորին շերտերից, հասարակական ամենաբարձր դիրքին էր հասել բացառապես միայն իր խելքի, եռանդի, կազմակերպչական հսկայական ունակությունների և անձնական դրական այլ որակների հաշվին, այս առումով մեծապես կրկնում էր Թեմուրյանների էմիրության հիմնադիր էմիր Թեմուրին, բայց այնուհանդերձ, ի տարբերություն իրոք անկրկնելի Երկաթյա էմիրի, արդյունքում կյանքը ցույց տվեց, որ բացարձակ իշխանությանը վերջնականապես տեր դառնալուց հետո Նադիր-շահը ի վերջո չկարողացավ այս ոլորտում ևս կրկնել Ահեդ կադին: Իրոք, եթե մինչև իր կյանքի վերջին օրերն էլ Թեմուրը պահպանեց մտածողության խիստ հստակությունը և որոշումների ընդունման ծայրահեղ հիմնավորվածությունը, ապա Նադիր-շահի պարագայում, հավասար համեմատական բացարձակ իշխանությանը տիրելու ժամանակաշրջանի մեծացման, մտածողության ընդհանուր հստակության մակարդակն աստիճանաբար այնուհանդերձ ընկավ, երբ Աֆշարների շահության հիմնադիր շահը սկսեց ավելի ու ավելի հաճախ սխալվել, իսկ ընդունված որոշումներում էլ սկսեցին գերակշռել զգացմունքային պոռթկումները ու նյարդայնությունը: Այս ամենը, սակայն, իրեն զգացնելու էր տալու միայն մի քանի տարի անց, իսկ այժմ Նադիր-շահը սկսեց եռանդուն պատրաստություն տեսնելու դեպի արևելք արշավելու համար:

Գլուխ 39

Նադիր-շահի Արևելյան արշավանքը

Գիլջանների խանությունը իր ժամանակին շատ էր վնասել Սեֆյանների շահությանը և Նադիր-շահին ինքն էլ շատ էր պայքարել վերջինիս դեմ, բայց խնդիրը այնուհանդերձ դեռևս մնում էր, քանի որ, թեև պարտված ու փակված Աֆղանստանի լեռներում, սակայն արևմտյան հարևանի նկատմամբ վերջինս դեռևս շարունակում էր պահպանել թշնամական դիրքորոշումը և իրենից որոշակի սպառնալիք էր ներկայացնում: Ավելին, ստեղծված պայմաններում ոչ պակաս, իսկ ինչ-որ տեղ նույնիսկ իրենից ավել մեծ մի սպառնալիք էլ ներկայացնում արդեն Նաև Դուռանիների խանությունը, որը, հատկապես Գիլջանների անկման ֆոնին, զգալի հզորության էր հասել: Եվ վերջապես դեպի արևելք մեծ արշավանք կազմակերպելու ու այդ արշավանքում հաջողության հասնելու հսկայական հույս էր ներշնչում հատկապես Նաև այն հանգամանքը, որ Խիվայի և Բուխարայի խանությունները, ինչպես նաև Մեծ Մողոլների տերությունը նույն այս ժամանակ գտնվում էին հետամնաց, քայքայված ու թուլացած վիճակում:

Իրոք, Խիվայի և Բուխարայի խանությունները հաջողությամբ բաց էին թողել վերջին երկու հարյուրամյակների զարգացումները ու նրանց բանակներն այժմ գտնվում էին առավելագույն

այն վիճակում, ինչ վիճակում, որ գտնվում էր, օրինակ, Սեֆյանների շահության բանակը Իսմայիլ I-ի օրոք: Վիճակը միայն մի քիչ էր ավելի լավ Մեծ Մողոլների տերության պարագայում, որը, սակայն, չէր հասել նույնիսկ նույն Սեֆյանների շահության բանակի վիճակին Աբբաս I Մեծի օրոք: Սրան հակառակ, Նադիր-շահի ռազմական մեքենան, որն անչափ թրծված էր պատերազմներում և մարտական հսկայական փորձ ուներ, իր ժամանակի ասիական բանակներից, թերևս, լավագույնն էր՝ հատկանիշների համակցությամբ մի ինչ-որ պահի եթե նույնիսկ չգերազանցելով էլ, ապա համեմայն դեպս գոնե չգիջելով էլ նույնիսկ Օսմանյան սուլթանության ռազմական մեքենային: Եվ վերջապես լրացուցիչ լավատեսության հիմք էր տալիս նաև այն հանգամանքը, որ նույն այս ժամանակ պաշտոնական Ստամբուլը զբաղված էր Ռուսական և Հռոմեական Սրբազան կայսրությունների դեմ արևմտյան ճակատում թափ հավաքող ծանր պատերազմներով, իսկ սուլթանության արևելյան տարածքներում էլ հաստատվել էր խառն ու անկայուն մի դրություն: Իրոք, 1737 թվականի օգոստոսի 25-ին, փորձելով վերացնելով տիրող ապստամբական տրամադրությունները, Վանի նոր փաշայի գլխավորած Վանի փաշայության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց Վանի շրջակայքը և նահանջեց¹: Իր հերթին, 1738 թվականի գարնանը նույն Վանի շրջակայքը, փորձելով վերացնելով տիրող ապստամբական տրամադրությունները, ասպատակեց արդեն Վանի նոր փաշայի գլխավորած Վանի փաշայության բանակը (մոտ 5.000) և նահանջեց²:

1738 թվականի գարնանը Նադիր-շահի գլխավորած Աֆշարների շահության բանակը սկսեց իր Արևելյան արշավանքը, որին հայերից իրենց մասնակցությունը բերին մելիք Բարսեղ Բեհբուջյանը, որը դրսևորած քաջության համար ստացավ միսկարբաշու աստիճան, թանկարժեք սուր և Տփղիսի մելիքի ժառանգական պաշտոնը, ինչպես նաև մելիք Փարսադանը³: Նադիր-շահն ամենից առաջ հարված հասցրեց Գիլջանների խանությանը, ինչ արդյունքում կարճ ժամանակում Ղանդահարն ընկավ, Միր-Հուսեյնը գահընկեց արվեց, աքսորվեց և հետագայում սպանվեց, իսկ Գիլջանների խանությունն էլ ոչնչացավ: Հաջիվ տեսնելով իր երդվյալ հակառակորդի հետ՝ Նադիր-շահը հաջորդ հարվածը հասցրեց Դուռանիների խանությանը: Այս պարագայում ևս արդյունքը մոտավորապես նույնն էր՝ Զաբուլն ընկավ, թեև այս անգամ Դուռանիները, որպես Աֆշարների շահության հպատակներ, տեղում այնուհանդերձ պահպանեցին իրենց իշխանությունը: Նադիր-շահի հարվածի սուր ծայրում, սակայն, Մեծ Մողոլների տերությունն էր և վերջին հաջողություններից հետո նա իր հարվածային ուժերը շարժեց հենց այդ ուղղությամբ՝ մինչ այդ, սակայն, թևային որոշ ուժերով մարտերի մեջ մտնելով հյուսիսում ակտիվացած Բուխարայի խանության բանակի դեմ ու սաստելով նաև վերջինիս:

Արդյունքում՝ 1739 թվականի սկզբին Նադիր-շահի ռազմական մեքենան ներխուժեց Մեծ Մոնղոլների տերության արդեն բուն տարածք և սկսեց շարժվել Դելիի ուղղությամբ: Ստեղծված ծանր պայմաններում Մեծ Մոնղոլների տերության տիրակալ Մուհամմեդը (1719-1748) իրար բերեց իր հնարավոր բոլոր ուժերը և, առանց որևէ սկզբունքային կարգավորման սեփական բանակային կորիզին միացնելով զենք կրելու ունակ իր հպատակների մի զգալի հատված, ողջ այս անկազմակերպ հորդան շարժեց հակառակորդի բանակին ընդառաջ: Արդյունքը, սակայն, ինչքան սպասելի, նույնքան էլ ծանր եղավ, քանզի Նադիր-շահն և նրա ռազմական մեքենան Մեծ Մողոլների տերության ռազմական մեքենայի նկատմամբ մոտավորապես նույն այն վայրում արեցին մոտավորապես նույն այն բանը, ինչն իր՝ Մուհամմեդի, նախնի Բաբուրը դրանից քիչ ավել, քան երկու հարյուրամյակ առաջ 1526 թվականի ապրիլի 26-ին Պանիպատի ճակատամարտում արել էր Դելիի մամլուքյան սուլթանության բանակի նկատմամբ:

Իրոք, 1739 թվականի փետրվարի 24-ին տեղի ունեցած Կառնալի ճակատամարտում Աֆշարների շահության ռազմական մեքենան, ունենալով կրակային ուղղակի ճնշող մի հզորություն, ատրճանակների, հրացանների, մուշկետների, զամբուրակների և հրանոթների հուժկու կրակով ուղղակի ցրեց Մեծ Մողոլների տերության բանակը, որի կորուստները կազմեցին 30.000 ռազմիկ, այն դեպքում, երբ հաղթողները հազիվ կորցրին մոտ 1.000 ռազմիկ: Շահելով նման խոշոր մի հաղթանակ և, ինչը Հնդկաստանի պայմաններում ոչ պակաս կարևոր էր, հոգեբանորեն ճգնելով հակառակորդին, Նադիր-շահը շուտով առանց լուրջ դիմադրության

¹ Անանուն Վանեցի «Ժամանակագրություն»: «Մարտիրոս Խալիֆա «Ժամանակագրություն»:

² Անանուն Վանեցի «Ժամանակագրություն»: Մարտիրոս Խալիֆա «Ժամանակագրություն»:

³ Սեֆևիա Չիեփե «Թագավորների պատմությունը»:

հանդիպելու մտավ Դելի: Դրանից հետո նա, ըստ էության, թալանեց Մեծ Մողոլների տերության ողջ գանձարանը, իսկ վերջում էլ, հարակից շրջանների հետ միասին թալանելով արդեն նաև Դելին, նույն թվականի ամռանը սկսեց հետ քաշվել դեպի սեփական տիրույթներ: Շլացուցիչ այս հաջողությունը և ձեռք բերած հսկայական ավարը մեծապես լավացրին Աֆշարների շահության տնտեսական դրությունը, իսկ Նադիր-շահի հեղինակությունն էլ հասցրին անհավատալի բարձունքների: Գործունյա շահը, սակայն, սրանով ևս չէր պատրաստվում սահմանափակվել, չնայած, որ նույն այս ժամանակ Նադիր-շահին նաև անհաջողություն հանդիպեց:

Իրոք, 1738 թվականի հոկտեմբերի 26-ից 29-ը Ջարի ճ-մ-ում (Կախեթի ծայր հյուսիս-արևելք) Լեզգիական և Ավարական խանությունների միացյալ բանակը (մոտ 5.000), պաշտպանական մարտերում ուժասպառ անելով Աֆշարների շահության ու Կախեթի թագավորության միացյալ բանակին (32.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 300), ի վերջո դարանը գցեց վերջիններիս ու ծանր պարտության մատնեց¹: Այս առումով Նադիր-շահի համար հատկապես ցավալի էր այն, որ մարտում ընկել էր նաև արշավանքի գլխավոր նշանակված, սակայն մինչ այդ ռազմական բնագավառում ոչ մի կերպ չփայլած և ամենատարբեր ճակատներում միայն անհաջողություններ տեսած նրա սիրելի եղբայր Իբրահիմը: Ավելին, սրան շուտով հետևեց լեռնականների պատասխան հարվածը, սակայն, մինչ Նադիր-շահին իր հարվածային բանակով դեռևս արևելքում էր, 1739 թվականի աշնանը Տաշիրի ճ-մ-ում Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 1.500), ինչպես նաև Աֆշարների շահության բանակը (5.000) հաղթեցին Կախեթին, Ուտիքի հյուսիսը ու Գուգարքի արևելքը ասպատակած Լեզգիական խանության բանակին (մոտ 10.000)² կայունացնելով իրավիճակը տեղում: Կովկասյան լեռնականների դեմ վճռական պայքարը, սակայն, Նադիր-շահին այնուհանդերձ հետաձգեց, քանի որ նույն այս ժամանակ նա հարված էր նախապատրաստում Բուխարայի և Խիվայի խանությունների ուղղությամբ:

Արդյունքում, 1740 թվականի գարնանը ներխուժելով հակառակորդի տարածք, Նադիր-շահի ռազմական մեքենան իր կրակային հզորությամբ ուղղակի ճգմեց այս անգամ արդեն կրակային շատ սահմանափակ կարողություններ ունեցող Բուխարայի խանության բանակին, որի կորուստները կազմեցին մի քանի տասնյակ հազար ռազմիկ: Դրանից հետո, փորձ կատարելով փրկել իրավիճակը, Բուխարայի խանության խան Աբուլֆազը (1711-1747) օգնության համար դիմեց Խիվայի խանության խան Իլբարսին (1728-1740): Վերջինս, ի մեծ դժբախտություն իրեն, որոշեց օգնել հարևանին, սակայն Բուխարայի խանության գլխին եկած ձևով նա ևս իր հերթին մի լիակատար ջախջախում կրեց, ընդ որում, եթե Աբուլֆազը գործը վերջացրեց հպատակության երաշխիքներ տալով, ապա Իլբարսը գերի ընկավ և սպանվեց: Այսպիսով՝ արդեն 1740 թվականի վերջին Նադիր-շահին ավարտին հասցրեց իր Արևելյան արշավանք, ինչի արդյունքում Աֆշարների շահության գերիշխանության ներքո հայտնվեցին ողջ Իրանական լեռնաշխարհը, Միջին Ասիան և Յյուսիսային Ջնդկաստանը, իսկ պետությանն էլ բաժին հասավ անհավատալի մեծության հսկայական մի ավար: Ավարտելով հեռավոր նվաճումները՝ Նադիր-շահը անդրադարձ կատարեց արդեն ավելի մոտակա խնդիրներին, որոնց շարքում առաջնայինը Յյուսիսային Կովկասի լեռնեցիների հարցն էր, որոնք, ինչպես արդեն ասվեց, սպանել էին նրա սիրելի եղբորը:

Արդյունքում՝ 1741 թվականի փետրվարի 23-ից մինչև փետրվարի վերջ Աֆշարների շահության և Կախեթի թագավորության միացյալ բանակը (մոտ 30.000, այդ թվում աֆղաններ) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 300) Լեզգիական խանության բանակից (մոտ 2.000) գրավեցին Ջարը և, հիմնովին ավերելով, նահանջեցին³: Նախնական այս հարվածին շուտով հետևեց հիմնական հարվածը և արդյունքում 1741 թվականի հուլիսի 2-ից մինչև 1743 թվականի հունվարի 25 Յյուսիսային Կովկասը տրորեց արդեն Նադիր-շահի հիմնական հարվածային բռունցքը: Այս անգամ ևս, սակայն, չնայած ներդրած հսկայական ջանքերին և լեռներում մարտնչելու սովոր մարտունակ աֆղանների, վրացիների ու հայերի մեծաքանակ կիրառությանը, արդյունքներն ավելի քան համեստ էին, ընդ որում ինքնին ոչ մի կերպ կյանքի

¹ Մուհամմեդ Ղազիմ «Պատմություն»; Անանուն Դադստանցի «Պատմություն»; Մուհամմեդ մոլլա «Ջարի պատերազմի պատմությունը»; Անանուն Ջարեցի «Պատմություն»; Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթի և Ջերքի կյանքը»; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»; Սեխնիա Չիսիձե «Թագավորների պատմությունը»; Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4:

² Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»; Պապուա Օրբելիանի «Քարթլիի անցքերը»:

³ Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4:

չկոչվեց բնականաբար նաև լեռնականներին հնազանդեցման դուռը բերելու ծրագիրը¹: Մեծ հաշվով անհաջողությամբ ավարտված հարվածը Յուսիսային Կովկասի ուղղությամբ, այն էլ նախորդ տարիներին վարած ծանր պատերազմների ֆոնին, արդյունքում որոշակիորեն իջեցրին Նադիր-շահի ռազմաքաղաքական ակտիվությունը:

1741 թվականի հուլիսի 28-ից 1743 թվականի հունիսի 17-ը Յարավային Ֆինլանդիայում ընթացող Ռուս-Շվեդական VIII պատերազմին (1741-1743) Ռուսական կայսրության բանակի կազմում իրենց մասնակցությունը բերեցին գեներալ-մայոր Ադազար Դիսաչիկ Ախիջանենցու գլխավորությամբ գործող Յայկական հեծյալ (700, այդ թվում Ալեքսանդր Գալուստովը), ինչպես նաև գնդապետ Ռաֆայել ու փոխգնդապետ Թադա Ղուզանյանների գլխավորությամբ գործող Յայ-վրացական (200 հայ, 100 վրացի) հեծյալ էսկադրոնները, որոնք հատկապես աչքի ընկան 1741 թվականի օգոստոսի 23-ի Վիմանստանդայի ճ-մ-ում (Յարավային Ֆինլանդիա) և 1742 թվականի օգոստոսի 24-ի Աբոյի ճ-մ-ում (Յարավային Ֆինլանդիա), ինչպես նաև 1742 թվականի օգոստոսի 7-ի Նեյշլոտի (Յարավային Ֆինլանդիա) ու 1742 թվականի սեպտեմբերի սկզբի Յելսինկիի (Յարավային Ֆինլանդիա) գրավումների ժամանակ²: Արդյունքում՝ Բալթիկ ծովի շրջանում Ռուսական կայսրության դիրքերն ավելի ամրապնդվեցին:

1743 թվականի գարնանը Լեզգիական խանության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց Տիդիսի շրջակայքը ու Գուգարքը և Նահանջեց³: Այս արշավանքի ընթացքում, սակայն, 1743 թվականի գարնանը Լոռի ամրոցի ճ-մ-ում Կախեթի թագավորության և Աֆշարների շահության միացյալ բանակը (մոտ 5.000) ու Նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 2.000) հաղթեցին Լեզգիական խանության բանակին (մոտ 10.000)⁴, իսկ հետո էլ 1743 թվականի նույն գարնանը Ջավախքի ճ-մ-ում կրկնեցին հաղթանակը⁵: Իրավիճակի նման անորոշ դրության մեջ էլ հենց սկիզբ առավ Թուրք-Պարսկական VIII պատերազմը (1743-1746), որի նախաձեռնողը կրկին Նադիր-շահն էր, քանզի վերջինս նախատեսում էր օգտվել արևմտյան ճակատում մղած պատերազմներում պաշտոնական Ստամբուլի կրած կորուստներից:

Գլուխ 40 Թուրք-Պարսկական VIII պատերազմը

1743 թվականի ամռանը Ախալցխայի ճ-մ-ում Թեյմուրազ II-ի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 15.000) և Նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 7.000) հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 15.000)⁶: Յիմնական հարվածը, սակայն, որ նախատեսվել էր հասցնել հակառակորդին, պետք է կյանքի կոչվեր հարավում:

Արդյունքում՝ Նադիր-շահը իր բանակը բաժանեց երկու մասի, որի մի մասը պաշարեց Յարավային Միջագետքում գտնվող Բասրան, իսկ մյուս մասն էլ 1743 թվականի սեպտեմբերի 13-ին պաշարեց արդեն Յուսիսային Միջագետքում գտնվող հանրահայտ Մոսուլը: Օսմանյան սուլթանության տեղի բանակը, սակայն, դիմադրեց ամենայն համառությամբ, իսկ մի քանի գրոհներն էլ, որ Նադիր-շահի զորավարները կազմակերպեցին քաղաքի ուղղությամբ, հետ մղվեցին գրոհողների համար ծանր կորուստներով: Արդյունքում՝ 1743 թվականի հոկտեմբերի 23-ին Աֆշարների շահության բանակը թողեց Մոսուլը և հետ քաշվեց, որից հետո 1743 թվականի դեկտեմբերի 11-ից մինչև 1744 թվականի հունվարի 5-ը ասպատակեց Յուսիսային Կովկասը՝ կրկին առանց էական արդյունքի⁷:

¹ Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4: Վախուշտի Բագրատունի «Զարթոյի պատմությունը»: Վախուշտի Բագրատունի «Կախեթի և Յերքի կյանքը»: Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»:

² Այս իրադարձությունը լայնորեն ներկայացված է աղբյուրներում: Միաժամանակ, սակայն, հաշվի առնելով դաշնակցային պատերազմների հետ կապված սկզբնաղբյուրները միայն իմ ուզած խորությամբ ներկայացնելու ձգտումը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ Յայաստանի հետ անմիջականորեն կապված լայնածավալ ռազմական գործողությունների աղբյուրագիտական ներկայացումը մեծ հաշվով միայն ավելորդ կերպով կծանրաբեռնի աշխատանքս, առայժմ բավարարվում եմ միայն բուն փաստի ամրագրմամբ: Այս մասին մանրամասն տես՝ Խաչատրյան Յ. Ն. «Յայ և ռուս ժողովուրդների զինակցությունը ռուսական բանակի կասպիական արշավանքում», Երևան 1972, ծավալով փոքր, սակայն արժեքավոր աշխատությունը, ընդ որում հարկ չեմ համարում տալ կոնկրետ էջի հղում, քանի որ անհրաժեշտ տեղեկատվությունը ցրված է ողջ աշխատանքով մեկ:

³ Պապուա Օրբելիանի «Զարթոյի անցքերը»:

⁴ Պապուա Օրբելիանի «Զարթոյի անցքերը»:

⁵ Պապուա Օրբելիանի «Զարթոյի անցքերը»:

⁶ Պապուա Օրբելիանի «Զարթոյի անցքերը»:

⁷ Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4:

1744 թվականի մարտին Նադիր շահը կրկին հարված հասցրեց Յուսուփայի Կովկասին¹, բայց նույն այս ժամանակ պաշտոնական Ստամբուլի հետ նաև հաշտության բանակցություններ սկսվեցին: Նույն 1744 թվականի ամռան վիճակով, սակայն, արդեն պարզ էր, որ հաշտության բանակցությունները անհաջողության են մատնվել:

Ավելին, նույն այս ժամանակ պաշտոնական Ստամբուլը, արևմտյան ճակատից դեպի արևելք տեղափոխած խոշոր ուժերով էականորեն համալրելով տեղում գործող սեփական բանակը, հենց ինքն անցավ հարձակողական գործողությունների: Ստեղծված պայմաններում համարժեք որոշում ընդունեց նաև Նադիր-շահը, որը իր հիմնական ուժերով Դերբենդ ամրոցից շարժվեց դեպի Երևան, իսկ սեփական բանակի մի մասն էլ իր որդի Նասրուլլա Միրզայի գլխավորությամբ շարժեց հարավային ուղղությամբ առաջացող հակառակորդի մյուս բանակի դեմ: Օգտվելով սրանից՝ 1744 թվականի գարնանը Լեզգիական խանության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց Կախեթին, Ուտիքի հյուսիսը ու Գուգարքի արևելքը և նահանջեց², սակայն Նադիր-շահը, մի կողմ թողնելով այդ հարվածը, չցանկացավ շեղվել այս ուղղությամբ:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1744 մայիսի 31 - հոկտեմբերի 9 – Կարսի ճ-մ³

Երևանից առաջխաղացած Աֆշարների շահության բանակը (մոտ 60.000) պաշարեց քաղաքը Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 100): Տեղեկանալով այդ մասին՝ Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 70.000) շարժվեց քաղաքին օգնության:

I փուլ – Մայիսի 31-ից սկսած Աֆշարների շահության բանակը մի շարք գրոհներ ձեռնարկեց, սակայն որևէ հաջողության չհասավ:

II փուլ – Օգոստոսի 24-ին Օսմանյան սուլթանության բանակը հարձակվեց Աֆշարների շահության բանակի վրա, սակայն համառ մարտի արդյունքում ստիպված եղավ նահանջել:

III փուլ – Սեպտեմբերի սկզբին Օսմանյան սուլթանության բանակը կրկին հարձակվեց քաղաքը պաշարողների վրա, բայց այս անգամ ևս պարտություն կրեց և նահանջեց:

IV փուլ – Յոկտեմբերի 9-ին Աֆշարների շահության բանակը անցավ վճռական հարձակման և գրավեց քաղաքը, սակայն, չկարողանալով գրավել միջնաբերդը, նահանջեց:

Յայերը կորցրին մոտ 70, դաշնակիցը՝ մոտ 10.000, թշնամին՝ մոտ 25.000 զինվոր:

1744 թվականի հոկտեմբերից մինչև 1745 թվականի գարուն Աֆշարների շահության ու Կախեթի թագավորության մասերի բաժանված միացյալ բանակը (ընդհանուր՝ 50.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 2.000) ասպատակեցին Կարսի, Կաղզվանի և Էրզրումի շրջակայքը, ինչպես նաև Բասենը ու Գուգարքի արևմուտքը և նահանջեցին⁴: Այս ընթացքում, գոնե մի ինչ-որ բան ձեռնարկելու մտայնությամբ, 1744 թվականի աշնանը Տեղոցմիսդայի ճ-մ-ում Ախալցխայից առաջխաղացած Օսմանյան սուլթանության բանակը (15.000) հաղթեց Կախեթի թագավորության բանակին (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 1.500), ինչպես նաև Աֆշարների շահության բանակին (մոտ 5.000)⁵, սակայն, կարճ ժամանակ անց Արագվի գետի ճ-մ-ում պարտություն կրեց ու հետ շարժվեց ելման դիրքեր⁶: 1745 թվականի օգոստոսին Օսմանյան սուլթանության (մոտ 40.000) ու Լեզգիական խանության (մոտ 20.000) միացյալ բանակը ասպատակեց Գուգարքը և նահանջեց⁷, ինչից հետո կողմերը վճռական ընդհարման համար իրար բերեցին ուժերը:

¹ Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 4:

² Իսահակ Սահարայան «Պատմություն»: Պապուա Օրբելիանի «Քարթլիի անցքերը»:

³ Պապուա Օրբելիանի «Քարթլիի անցքերը»: Օման խերխուլիձե «Յերակլի II-ի պատմությունը»:

⁴ Պապուա Օրբելիանի «Քարթլիի անցքերը»: Օման խերխուլիձե «Յերակլի II-ի պատմությունը»: Անանուն «Ժամանակագրություն 1758 թվականի»:

⁵ Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»: Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»:

⁶ Վախուշտի Բագրատունի «Քարթլիի պատմությունը»: Վախուշտի Բագրատունի «Սամցխեի և Կղարքի կյանքը»: Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»: Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 128:

⁷ Պապուա Օրբելիանի «Քարթլիի անցքերը»:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1745 օգոստոսի 9 - 19 – Եղվարդի ճ-մ¹

Նադիր-շահի գլխավորած Աֆշարների շահության (80.000, որից 40.000 հեծյալ) և Խամսայի մելիքության (մոտ 5.000) միացյալ բանակը մոտեցավ Մուհամմեդ փաշայի գլխավորությամբ ամուր պաշտպանական դիրքեր գրաված Օսմանյան սուլթանության բանակին (140.000, որից 100.000 հեծյալ): Կողմերը մարտակարգ ընդունեցին: Մուհամմեդ փաշան թևերում տեղակայեց հավասար մասերի բաժանված հեծելազորը, իսկ կենտրոնում՝ հետևակը, որն ուժեղացված էր ողջ ճակատում ցրված հրանոթներով:

I փուլ – Օգոստոսի 9-ի առավոտյան Աֆշարների շահության բանակը անցավ հարձակման, սակայն մինչև կեսօր տևած համառ մարտում հետ մղվեց ելման դիրքեր:

II փուլ – Օգոստոսի 9-ի օրվա երկրորդ կեսին Նադիր-շահի անձնական ղեկավարությամբ հարձակման անցավ Աֆշարների շահության հեծելազորը, ինչի արդյունքում արդեն օրվա վերջին Օսմանյան սուլթանության բանակը պարտություն կրեց և մի մասով ցրվեց, իսկ մյուս մասով էլ փակվեց սեփական ամրացված ճամբարում:

III փուլ – Օգոստոսի 10-ի օրվա առաջին կեսին Աֆշարների շահության բանակը շրջապատեց հակառակորդի ճամբարը: Կեսօրին Մուհամմեդ փաշան գործի դրեց հրետանին և փորձ կատարեց դրանց կիրառմամբ կազմակերպված հարձակումով ճեղքել պաշարման օղակը, սակայն հրանոթների կիրառմամբ բաց դաշտում առաջխաղացում իրականացնելու այդ փորձն ավարտվեց լիակատար անհաջողությամբ, քանի որ Աֆշարների շահության ավելի շարժունակ և հիմնականում ուղտերի վրայից կիրառվող թեթև հրանոթները իրենց արագաձգությամբ ու շարժունակությամբ գերազանցեցին հակառակորդին՝ ոչնչացնելով վերջինիս հրանոթաձիգների մեծ մասին:

IV փուլ – Օգոստոսի 10-ի օրվա վերջին Օսմանյան սուլթանության բանակի մի մասը գերի հանձնվեց, իսկ մյուս մասը, անսկատ լքելով սեփական ճամբարը, մթության քողի տակ փորձ կատարեց հեռանալ: Օգոստոսի 11-ի առավոտյան, սակայն, հակառակորդին հետապնդող Աֆշարների շահության բանակը կրկին շրջապատեց Օսմանյան սուլթանության բանակին, որն անցավ համառ պաշտպանության:

V փուլ – Օգոստոսի 11-ից մինչև օգոստոսի 19-ը Օսմանյան սուլթանության բանակը մի շարք գրոհներ ձեռնարկեց և փորձեց ճեղքել պաշարման օղակը, սակայն որևէ հաջողության չհասավ:

VI փուլ – Օգոստոսի 19-ի օրվա վերջին Օսմանյան սուլթանության բանակի ճամբարում ապստամբություն սկսվեց, ինչի արդյունքում ապստամբները, սպանելով Մուհամմեդ փաշային, սկսեցին անկազմակերպ կերպով հեռանալ հյուսիսային ուղղությամբ: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Աֆշարների շահության բանակը հետապնդեց հակառակորդին և ծանր կորուստներ պատճառեց վերջինիս:

Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ 8.000, թշնամին՝ 50.000 զինվոր:

Այս առումով հարկ է ավելացնել, որ Նախորդ ճակատամարտի հետ գործնականում միաժամանակ 1745 թվականի օգոստոսի կեսին Մոսուլի մոտ տեղի ունեցած արդեն Նաև երկրորդ ճակատամարտ: Արդյունքում՝ Օսմանյան սուլթանության Նաև այս ուղղությամբ գործող բանակը ծանր պարտություն կրեց, երբ վերջինիս կորուստները կրկին հաշվվում էին տասնյակ հազարներով:

Հենց նոր ավարտված ճակատամարտերը ծանր հարված հասցրին օսմանյան ողջ ռազմական մեքենային, ընդ որում հսկայական կորուստներ կրած սուլթանության արևելյան բանակը, որպես կազմակերպված ուժ, ինչպես տասը տարի առաջ եղավ, կրկին, ըստ էության, դադարեց գոյություն ունենալ: Սրանից բացի, սակայն, այս ճակատամարտերը մոտավորապես նույն այն հետևանքն ունեցան, ինչ 1605 թվականի հոկտեմբերի 26-ի Սոֆիանի ճ-մ-ը, երբ

¹ Իսահակ Սահրադյան «Պատմություն»: Հովհաննես Սեբաստացի «Սեբաստիայի պատմությունը», գլուխ 11; Պապուա Օրբելիանի «Զարթիկ անցքերը»: Օսման Խերիսուլիձե «Հերակլի II-ի պատմությունը»:

դասալքած նախկին զինվորականների հսկայական մի քանակություն, ցանկանալով խուսափել պատժից, անցավ ավազակության: Արդյունքում՝ սկսվեց ջալալիների շարժման նման մի շարժում, ընդ որում սրա մասնակիցներին այժմ կոչում էին լևադներ:

Լևադները Օսմանյան սուլթանության տիրապետության տակ գտնվող Հարավ-արևելյան Եվրոպային տարածքից հավաքագրված և իրենց ազգային ու կրոնական դիմագիծը հիմնականում կորցրած տարբեր քրիստոնյա ազգերի ներկայացուցիչներ էին: Սրանցից ոմանք սկզբում նաև որպես թիավարներ էին ծառայում Օսմանյան սուլթանության նավատորմում, իսկ 1740-ականների սկզբից էլ սկսեցին գործել նաև Արևելքում մարտական գործողություններ վարող Օսմանյան սուլթանության ցամաքային բանակի կազմում: 1745 թվականի պարտություններից հետո լևադները ցրվեցին Օսմանյան սուլթանության արևելյան տարածքներում և մինչև 1770-ականների սկիզբը իրենց ավազակային գործողություններով իսկական չարիք դարձան Օսմանյան սուլթանության տիրապետության տակ գտնվող Հայաստանի խաղաղ բնակչության համար: Այս կապակցությամբ այնուհանդերձ հարկ է նշել, որ լևադների շարժումը զուտ ռազմական առումով իր ծավալներով չհասավ ջալալիների շարժման մակարդակին, թեև, ինչպես արդեն ասվեց, բավականին չարիք այնուհանդերձ պատճառեց խաղաղ բնակչությանը: Եվ այսպես, արդեն 1745 թվականի աշնանը լևադները (մոտ 5.000) ասպատակեցին Սեբաստիան և Մարզվանը, ինչպես նաև Նրանց շրջակայքը¹: Սրանով էլ հենց բացվեց լևադների ասպատակության էջը Օսմանյան սուլթանության արևելյան տարածքներում: Նույն այս ժամանակ սեփական թիկունքում, սակայն, խնդիրներ ուներ նաև Նադիր-շահը:

Իրոք, 1745 թվականի աշնանը Լեզգիական խանության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց Կախեթին, Ուտիքի հյուսիսը ու Գուգարքի արևելքը և նահանջեց²: Միաժամանակ շարունակվում էր պատերազմը նաև պաշտոնական Ստամբուլի դեմ: Արդյունքում՝ արդեն 1745 թվականի աշնանը Աֆշարների շահության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց Վասպուրականը ու Վանի շրջակայքը և նահանջեց³: Իր հերթին 1745 թվականի դեկտեմբերից մինչև 1746 թվականի փետրվար քրդերը (մոտ 20.000) ասպատակեցին Վասպուրականի արևելքը, Պարսկահայքը ու Թավրիզի շրջակայքը և նահանջեցին⁴:

Նույն այս ժամանակ իր հերթին բարդացավ դրությունը նաև Վրաստանում, որտեղ 1745 թվականի դեկտեմբերից մինչև 1746 թվականի փետրվար Թեյմուրազ II-ի և Հերակլի արքայազնի գլխավորությամբ Տիֆլիսից առաջխաղացած Աֆշարների շահության (9.000, այդ թվում աֆղաններ և թուրքմեններ) ու Կախեթի թագավորության (մոտ 5.000) միացյալ բանակը և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) Գիվի Ամիրխանով բանակից (մոտ 500) պաշարեցին Սուրամին (Ախալցխայից մոտ 75 մ հյուսիս-արևելք), որի արդյունքում ի վերջո կնքվեց հաշտություն⁵: 1746 թվականի նույն զարնանը լեզգիները կրկին հարված հասցրին Կախեթին, Ուտիքի հյուսիսին և Գուգարքի արևելքին՝ այս անգամ նույնիսկ դաշնակցած Օսմանյան սուլթանության բանակի հետ⁶:

1746 թվականի մայիսի 18-ից մայիսի վերջ լևադները (10.000) ասպատակեցին Սեբաստիայի շրջակայքը⁷: 1746 թվականի ամռանը Օսմանյան սուլթանության և Լեզգիական խանության միացյալ բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց Կախեթին, Ուտիքի հյուսիսը ու Գուգարքի արևելքը և նահանջեց⁸: Իր հերթին, 1746 թվականի ամռանը Թեյմուրազ II-ի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 8.000) ասպատակեցին Արդահանի ու Կարսի շրջակայքը և նահանջեցին⁹: Եվ վերջապես, 1746 թվականի ամռանը Թեյմուրազ II-ի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 8.000) Օսմանյան

¹ Հովհաննես Սեբաստացի «Սեբաստիայի պատմությունը», գլուխ 11:

² Պապուա Օրբելիանի «Զարթիկի անցքերը»: Պապուա Օրբելիանի «Զարթիկի անցքերը»:

³ Անանուն Վանեցի «Ժամանակագրություն»: Մարտիրոս Խալիֆա «Ժամանակագրություն»:

⁴ Սուլեյման Իզզի «Պատմություն»:

⁵ Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»: Իեսե Բարաթաշվիլի «Ինքնակենսագրություն և կտակ»:

⁶ Պապուա Օրբելիանի «Զարթիկի անցքերը»:

⁷ Հովհաննես Սեբաստացի «Սեբաստիայի պատմությունը», գլուխ 11:

⁸ Պապուա Օրբելիանի «Զարթիկի անցքերը»:

⁹ Պապուա Օրբելիանի «Զարթիկի անցքերը»:

սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) գրավեցին Չարիշատ ամրոցը (Արարատ, Վանանդ գավառ, Հլր լճից 2 կմ հարավ, Ախուրյան գետի աջ ափին)¹:

Արդյունքում՝ Նադիր-շահն աստիճանաբար հանգեց այն մտքին, որ պատերազմը Օսմանյան սուլթանության դեմ, չնայած շահած խոշոր հաջողություններին և այն բանին, որ այժմ Նույնիսկ ռազմավարական նախաձեռնությունն է իր կողմը, իրեն էական հաջողություն չի ապահովելու: Իր հերթին, կրած ծանր պարտություններից հետո պատերազմի ավարտի հարցում խիստ շահագրգռված էր նաև պաշտոնական Ստամբուլը: Որպես հետևանք, 1746 թվականի սեպտեմբերի 4-ին կնքվեց հաշտություն և Թուրք-Պարսկական VIII պատերազմը ավարտվեց, երբ, ի համեմատ նախկինի, որևէ փոփոխություն տեղի չունեցավ:

Գլուխ 41 Աֆշարների շահության Մեծ քաոսի նախօրեին

1746 թվականի աշնանը Սեբաստիայի ճ-մ-ում Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500) հաղթեցին լեադներին (մոտ 8.000)²: Իր հերթին, 1746 թվականի աշնանը Թեյմուրազ II-ի և արքայազն Հերակլիի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 40.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 8.000) ասպատակեցին Հյուսիսային Կովկասը և նահանջեցին³: Եվ վերջապես 1747 թվականի գարնանը Մուշի ճ-մ-ում Օսմանյան սուլթանության բանակը (24.000) հաղթեց քրդերին (76.000)⁴: Հենց այս ժամանակ, սակայն, տեղի ունեցավ մի իրադարձություն, որն իր հետ խոշոր և անվերադարձ փոփոխություններ բերեց:

1747 թվականի հունիսի 20-ին Նադիր-շահը, որը ժողովրդի մեջ և բանակում սիրելի հերոսից Նույն այս ժամանակ արդեն իսկ վերածվել էր Նեղմիտ ու հոգեպես հիվանդ մի բռնակալի, մի մարդու, որը հրամայել էր կուրացնել Նույնիսկ սեփական որդուն, զոհ գնաց իր իսկ մերձավորների կազմակերպած դավադրությանը, որոնք ներխուժեցին շահի վրան և թեժ ձեռնամարտում սպանեցին նրան: Նադիր-շահի մահից հետո Իրանական լեռնաշխարհը գրեթե կես դարով կրկին սուզվեց անիշխանության քաոսի մեջ, երբ վերջինիս զորավարները կամ այլ ցեղային և տեղային առաջնորդներ, իրենց տրամադրության տակ ունենալով Նադիր-շահի երբեմնի փայլուն ռազմական մեքենայի այս կամ այն բեկորը, պայքար սկսեցին մեկը մյուսի դեմ՝ գոյությունը պահպանելու կամ, ընդհակառակը, Աֆշարների արդեն մեծապես պայմանականորեն իր գոյությունը շարունակող շահության տարածքում բացարձակ իշխանության հասնելու համար:

Նադիր-շահի մահից հետո 1747 թվականի հուլիսի 6-ին շահի հռչակվեց նրա եղբայր, Կովկասյան լեռնեցիների դեմ մարտերում սպանված Իբրահիմի որդի Ադիլը (1747-1748), որը, սակայն, որևէ առանձնակի հեղինակություն չունեցավ: Ավելին, այն բանից հետո, երբ Ադիլը հրամայեց սպանել գահի հնարավոր բոլոր այլ թեկնածուներին, որոնց թվում զոհ գնացին նաև Նադիր-շահի որդիների և թոռների մեծ մասը, նրա հեղինակությունն ավելի ընկավ: Իրավիճակը, սակայն, ավելի ծանր էր այն բանը հաշվի առնելով, որ դեռևս գահին բազմելու պահին Աֆշարների շահության տարածքի շատ մասերում Նույն Ադիլի իշխանությունը ընդունվում էր մեծ պայմանականությամբ: Շատ շուտով, սակայն, այդ պայմանականությունն էլ կորավ:

Նադիր-շահի մահից հետո Մեծ Մողոլների տերությունը, ինչպես նաև Խիվայի ու Բուխարայի խանությունները միանգամից դուրս եկան հսկողությունից և այդուհետ ոչ մի կերպ ենթակա չեղան Նոր շահին, որն իր հերթին որևէ հնարավորություն չունեցավ դեպի իրեն փոխել իրավիճակը: Անկախության ուղին բռնեց նաև Դուռանիների խանությունը, որի դեկին հայտնված Նադիր-շահի նախկին զորավար, Դուռանիների տոհմին պատկանող տաղանդավոր Ահմեդ-շահը (1747-1772) ոչ միայն անկախության, այլև հետագա նվաճումների ուղին բռնեց և դեռ լավն այն էր, որ ի բարեբախտություն Աֆշարների, վերջինս իր հարվածները հիմնականում դեպի արևելք ուղղեց: Իրոք, Ահմեդ-շահն իր տիրապետության տակ ուներ Նադիր-շահի փայլուն ռազմական մեքենայի մի զգալի մասը և այս հանգամանքը, մանավանդ Մեծ Մողոլների տերության

¹ Պապուա Օրբելիանի «Զարթիկի անցքերը»:

² Հովհաննես Սեբաստացի «Սեբաստիայի պատմությունը», գլուխ 11:

³ Պապուա Օրբելիանի «Զարթիկի անցքերը»:

⁴ Տես՝ Լեո «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 3, մաս 2, էջ 244:

շարունակվող թուլացման պայմաններում, Ջնդկաստանի ուղղությամբ Դուռանիների համար անհամեմատ ավելի լայն հեռանկարներ էր բացում:

Իրենց հերթին, վերջին ծանր տասնամյակներից հետո Ֆաթ-Ալի խան Ղաջարի որդի Մուհամմեդ-Յասան խան Ղաջարի (1747-1759) գլխավորությամբ ուժերն իրար էին բերել նաև Ղաջարները, որոնք անկախ դիրք էին գրավել Իրանական լեռնաշխարհի հյուսիսում, այն դեպքում, երբ նույն Իրանական լեռնաշխարհի արևմտյան շրջաններում էլ նույն անկախ դիրքորոշումն էին որդեգրել արմատներով արաբներից սերող, սակայն պարսկացած Չենոյանները, որոնք հիմնվում էին տեղական ցեղերի, այդ թվում նաև արաբների ու քրդերի լայն աջակցության վրա: Միաժամանակ Ատրպատականում այս կամ այն չափի անկախության նկրտումներ ուներ նաև Նադիր-շահի հերթական եղբորորդի, Թավրիզի խանության խան հռչակված Ամիր-Ասլանը (1747-1748), որը բնականաբար ինքն էլ անչափ ահաբեկված էր իր ազգակիցների նկատմամբ Ադիլի ձեռնարկած բռնություններից: Ամիր-Ասլանի մոտ կային աֆղանական զգալի և իրենց մարտունակությամբ աչքի ընկնող ուժեր, որոնք, կտրված սեփական հայրենիքից, ազգությամբ աֆղան Ազատ խանի գլխավորությամբ իրենց բավականին ինքնուրույն էին զգում, ընդ որում շուտով նույն Ազատ խանի դիրքերն ավելի էին ամրանալու: Եվ վերջապես նույն այս ժամանակ Աֆշարների շահության ողջ տարածքով մեկ անկախական միտումներով աչքի ընկան նաև տարաբնույթ տեղական խանությունները, որոնք, ինչպես Եմիրությունների և աթաբեկությունների պարագայում եղավ Արաբական խալիֆության ու Սելջուկյան սուլթանության պարագայում, իրական քաղաքականության սահմաններում սկսեցին միավորվել տարաբնույթ դաշինքներում: Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, որ Նադիր-շահի մահը իր սպասելի արձագանքն ունեցավ նաև քրիստոնյաների մոտ:

Արդյունքում Կախեթի թագավորության արքա Թեյմուրազ II-ը, որի իշխանությունը մինչ այդ, ըստ էության, ձևական բնույթ ուներ, այժմ ոչ միայն լիակատար իշխանություն ստացավ, այլև նաև բավարար հիմքեր ձեռք բերեց Զարթլիի նախկին թագավորության տարածքը Կախեթի թագավորությանը նաև փաստացի մակարդակում միացնելու և իր իշխանության տակ վրացական երկու երկրամասերը արդեն նաև փաստացի միավորելու համար: Թեյմուրազ II-ին ակտիվորեն աջակցում էր նրա որդի Յերակլին, որը, ինչպես նախատեսվում էր, պետք է հաջորդեր հորը:

Իր հերթին, նույն այս ժամանակ իր կիսաանկախ դրության մեջ հաստատվեց նաև Խամսայի մելիքությունը: Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում Խամսայի մելիքներն էին Գյուլիստանի մելիք Յովսեփ Զաչ Մելիք-Բեգլարյանը, Ջրաբերդի մելիք Ալագուլի Մելիք-Իսրայելյանը (մոտ 1710 - ուղ. 1750), Խաչենի մելիք Ալավերդի Յասան-Ջալալյանը (1728-1763), Վարանդայի մելիք Յովսեփ Մելիք-Շահնազարյանը (1736-1749) և Դիզակի մելիք Եսայի Մելիք-Եգանյանը (1745-1781): Ահա այսպիսին էր մասնակիցների ընդհանուր դասավորությունը և նրանց դիրքավորումը այն մեծ քառսի նախօրյակին, որը շուտով պատելու էր Իրանական լեռնաշխարհը և Յայաստանի արևելյան շրջանները՝ հարակից այլ տարածքների հետ միասին:

Գլուխ 42

Աֆշարների շահության Մեծ քառսի սկիզբը

1747 թվականի հուլիսի վերջին Թավրիզից դեպի Նախիջևան հեռացած և բռնություններ սկսած Նադիր-շահի նախկին զորավար Մահմուդ-գուլի խանի գլխավորած բանակը (մոտ 2.000) Յայկական աշխարհագրից (մոտ 500) պաշարեց Աստապատ գյուղը (Վասպուրական, Նախիջևան գավառ, Արաքսի ձախ ափին), սակայն չկարողացավ գրավել այն¹: Արդյունքում՝ վերջինս շարունակեց իր երթը դեպի հյուսիսի և, որպես հետևանք, շուտով Երևանի խանության խան հռչակվեց նույն այս Մահմուդ-գուլին (1747-1748), իսկ նրա փոխարեն էլ Նախիջևանում մնաց Յեդդար-գուլին: Արդյունքում՝ անկախացավ Նախիջևանի խանությունը, որի առաջին խան դարձավ նույն Յեդդար-գուլին (1747-1748, 1750-1751):

Նույն այս ժամանակ, սակայն, Մահմուդ-գուլի խանի հետ Թավրիզում այնուհանդերձ իրենց հին հաշիվներն ունեին և արդյունքում 1747 թվականի աշնանը Ամիր-Ասլանի գլխավորությամբ

¹ Այս մասին հայտնում է Միքայել Զամյանը գիրք 3, գլուխ 56:

Թավրիզից դեպի Երևան շարժված Թավրիզի խանության բանակը (մոտ 20.000, այդ թվում աֆղաններ) Երևանի խանության բանակից (մոտ 5.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 1.000) պաշարեց Երևանը, սակայն, չկարողանալով տիրել քաղաքին, հետ քաշվեց¹ ասպատակելով Շուշին և նրան շրջակայքը²։ Այս խառն օրերին էր, որ 1747 թվականի աշնանը Լեզգիական խանության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց Կախեթին, Ուտիքի հյուսիսը ու Գուգարքի արևելքը և նահանջեց³։ Նույն այս ժամանակ, սակայն, երկրամասում սկսեցին գործել նաև քոչվոր թուրքմենները, որոնց մեջ հատկապես աչքի էին ընկնում Սարջալիները և նրանց առաջնորդի դերի հասած Փանահը։

Փանահը, որը ֆիզիկական և մտավոր զգալի ունակություններով աչքի ընկնող մի անձնավորություն էր, մինչ այդ մունետիկի պաշտոնում ծառայել էր Նադիր-շահին, ինչ-որ մի պահի մահապատժի էր դատապարտվել, հետո փրկվել էր ու տեղափոխվել էր Միջին Ասիա, սակայն այժմ, նոր պայմաններում կրկին վերադառնալով Հայաստանի արևելք և փորձ կատարելով բյուրեղացնել քոչվոր թուրքմենների ռազմաքաղաքական եռանդը, փորձում էր այստեղ իր իշխանությունը ստեղծել։ Արդյունքում՝ վերջինս Ուտիքում կառուցել էր Բայաթ ամրոցը և փորձում էր գործել իր այդ ցատկահարթակից։ Իրենց հերթին, ցանկանալով ազատվել նման կաշուն հարևանից, տեղական ուժերը սկսեցին գործել Փանահի դեմ, որը նույն այս ժամանակ արդեն սկսել էր վայելել նաև Ամիր-Ասլանի աջակցությունը։ Արդյունքում՝ 1748 թվականի գարնանը Խամսայի մելիքության (մոտ 10.000), ինչպես նաև ինչպես նաև Գանձակի, Շաքիի և Շիրվանի խանությունների (մոտ 10.000) միացյալ բանակը Փանահի գլխավորած Սարջալիներից (3.000) պաշարեց Բայաթ ամրոցը (Ուտիք, Աղդամի մոտ), սակայն, չկարողանալով գրավել այն, հետ քաշվեց⁴։

Զիամակերպվելով Նախորդ տարի հյուսիսում կրած իր անհաջողության հետ՝ 1748 թվականի գարնանը Ամիր-Ասլանը կազմակերպեց Մահմուդ-գուլիի սպանությունը, որից հետո Նախիջևանում իշխանությունից հեռացրեց նաև Յեյդար-գուլի խանին։ Արդյունքում՝ Երևանի խանության խան հռչակվեց Ամիր-Ասլանի գերակայությունն ընդունող Մեհտի խանը (1748-1750), իսկ Նախիջևանի խանության խան էլ դարձավ ազգությամբ վրացի, սակայն մահմեդականություն ընդունած Բահմանը (1748-1750, 1751)։

Կարգավորելով գործերը Նախիջևանում և Երևանում՝ Ամիր-Ասլանը փորձ կատարեց իր գերիշխանությունը տարածել նաև դեպի ավելի հյուսիս ընկած տարածքների նկատմամբ, սակայն 1748 թվականի գարնանը Շամշուղեի ճ-մ-ում Յերակլի արքայազնի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 30.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10.000) հաղթեցին Երևանից առաջխաղացած Ամիր-Ասլանի գլխավորած Թավրիզի, Երևանի և Նախիջևանի խանությունների միացյալ բանակին (մոտ 20.000, այդ թվում աֆղաններ)⁵։ Կրած անհաջողությունը ծանր անդրադարձավ Ամիր-Ասլանի ռազմաքաղաքական հզորության վրա, որը, մասնավորապես, կորցրեց հսկողությունը նաև Երևանի խանության նկատմամբ։

Իր հերթին, 1748 թվականի նույն գարնանը Մարտկոպիի հովտի ճ-մ-ում Յերակլի արքայազնի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.500) հաղթեցին Կախեթին, Ուտիքի հյուսիսը ու Գուգարքի արևելքը ասպատակած Լեզգիական խանության բանակին (մոտ 2.000)⁶, որից հետո նույն լեզգիների դեմ ևս մեկ հաղթանակ տարան 1748 թվականի գարնանը տեղի ունեցած Դեդոպալիսցկալի ճ-մ-ում (Իորի գետի հովտում)⁷։ Կախեթի թագավորությունը հյուսիսում ամրապնդում էր դիրքերը, սակայն նույն այս ժամանակ Երևանի հետ կապված խնդիրներ ծագեցին արդեն նաև Թավրիզում։

Արդյունքում՝ Թեյմուրազ II-ը ու Ամիր-Ասլանը դաշինք կնքեցին, որի հետևանքով 1748 թվականի հունիսին Թեյմուրազ II-ի գլխավորած Կախեթի թագավորության և Թավրիզի

¹ Սուլեյման Իզզի «Պատմություն»։ Պապուա Օրբելիանի «Զարթիկի անցքերը»։

² Անանուն «Կախեթի պատմության շարունակությունը»։

³ Պապուա Օրբելիանի «Զարթիկի անցքերը»։

⁴ Միրզա Ջեմալ Ջիվանշիր «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 3; Միրզա Ադիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 3; Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմություն», գլուխ 6։

⁵ Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 128; Վախուշտի Բագրատունի «Ժամանակագրական աղյուսակ»։

⁶ Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 128; Պապուա Օրբելիանի «Զարթիկի անցքերը»։

⁷ Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 128։

խանութայան միացյալ բանակը (մոտ 50.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 15.000) Երևանի խանութայան բանակից (մոտ 1.000) պաշարեցին Երևանը, սակայն, մատնվելով անհաջողության, հետ քաշվեցին¹ 1748 թվականի հուլիսին ասպատակելով Ուտիքի հյուսիսը², 1748 թվականի օգոստոսին հարվածելով Լոռու շրջակայքին³, իսկ 1748 թվականի սեպտեմբերին էլ ոտնատակ տալով Վանանդը և Նահանջելով⁴: Մինչ հյուսիս-արևմուտքում տեղի էին ունենում մեր կողմից նկարագրվող իրադարձությունները, սակայն, ուշագրավ իրադարձություններ էին զարգանում նաև Աֆշարների շահության իշխանական շրջանակներում:

1747 թվականի վերջին Ադիլը հարված հասցրեց հյուսիս-արևելյան ուղղությամբ և զգալի պարտության մատնեց Մուհամմեդ-Հասան խան Ղաջարին, թեև այդ պարտությունը վերջնական տեսք որևէ կերպ չստացավ: Հենց այս ժամանակ էր, ի դեպ, որ Մուհամմեդ-Հասան խան Ղաջարի հնգամյա որդին Մուհամմեդը գերի ընկավ և ներքինացվեց: Հնգամյա հաշմված այս երեխային, սակայն, դեռևս մեծ ապագա էր սպասում, բայց դա լինելու էր հետո, իսկ առայժմ Աֆշարների շահության տարածքում իշխանության ձգտող ուժերը շարունակեցին բզկտել միմյանց:

1748 թվականի գարնան սկզբին Ադիլի դեմ ապստամբեց մինչ այդ Իրանական լեռնաշխարհի արևմուտքում կիսաանկախ դրության հասած նրա եղբայր Իբրահիմը, որը, դաշինք կնքելով Թավրիզի խան Ամիր-Ասլանի հետ, շարժվեց եղբոր դեմ: 1748 թվականին հունիսին Ադիլը, փորձ կատարելով կանխել հակառակորդի ուժերի միավորումը, իր հերթին շարժվեց դեպի հարավ-արևմուտք, սակայն նրա բանակն անմիջապես սկսեց քայքայվել, իսկ ռազմիկներն էլ սկսեցին մասսայականորեն անցնել Իբրահիմի կողմը: Արդյունքում՝ Ադիլը դիմեց փախուստի և փորձեց ապստանել Թեհրանում, սակայն նրան շուտով գերեցին և կուրացրին, որից հետո Աֆշարների շահության շահ հռչակվեց Իբրահիմը (1748): Նորընծա այս տիրակալի իշխանությունը ևս, սակայն, ամուր ու երկարատև չեղավ և արդյունքում 1748 թվականի օգոստոսին արևելքում արդեն Իբրահիմի դեմ ապստամբեց Նադիր-Շահի 1747 թվականին սպանված որդի Ռեզա-գուլիի տղա Շահռուհը: Կողմերն այս անգամ ևս արագորեն իրար բերեցին զինական ուժերը և շարժվեցին միմյանց դեմ, բայց 1748 թվականի սեպտեմբերին այս անգամ արդեն Իբրահիմի բանակը լքեց նրան և անցավ Շահռուհիի կողմը: Իբրահիմը դիմեց փախուստի, սակայն ձերբակալվեց, կուրացվեց և 1748 թվականի սեպտեմբերի 24-ին սպանվեց: Դրանից կարճ ժամանակ անց սպանվեց նաև Ադիլը, որից հետո Աֆշարների շահության շահ հռչակվեց Շահռուհը (1748-1749, 1750-1796): Նոր շահի դիրքերը, ևս սակայն, որևէ կերպ ամուր չէին:

1748 թվականի օգոստոսին Երևանի խանութայան խան Մեհտի խանը դաշինք կնքեց Թեյմուրազ II-ի հետ, որից հետո նրանք համատեղ ուժերով որոշեցին աջակցել Նախիջևանի խան Բահմանին, որը, խուսափելով սեփական խանությունում իր դեմ առաջացած ըմբոստությունից, հեռացել էր հյուսիս: Արդյունքում՝ 1748 թվականի սեպտեմբերին, օգտվելով Աֆշարների շահությունում սկիզբ առած քաոսից, Նախիջևանի խանության խան Բահմանի և Երևանից առաջխաղացած Չալ Օրբելյանի գլխավորած Կախեթիի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 3.000), ինչպես նաև Երևանի և Նախիջևանի խանությունների միացյալ բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեցին Նախիջևանի շրջակայքը, որի արդյունքում Բահմանի դիրքերը տեղում կրկին ամրապնդվեցին, սակայն վերջինս ընդունեց Կախեթիի թագավորության գերիշխանությունը⁵: Այսպիսով՝ Ամիր-Ասլանը հյուսիսում վերջնական անհաջողության մատնվեց, սակայն վերջինս ոչինչ ձեռնարկել արդեն չէր կարող, քանի որ Իբրահիմի կործանումն իր ուղղակի ազդեցությունն ունեցավ նաև Թավրիզի խանության նրա դաշնակից, նույն Ամիր-Ասլան խանի վրա, որը դիմեց փախուստի և հետագայում սպանվեց, իսկ նրան էլ փոխարինեց Մահմուդ-գուլին (1748): Կախեթիի թագավորության հետագա հաջողություններին, սակայն, մեծապես խանգարում էին Կովկասյան լեռնաշղթայի մարտաշունչ լեռնականները:

¹ Պապուա Օրբելյանի «Զարթիկի անցքերը»:

² Պապուա Օրբելյանի «Զարթիկի անցքերը»:

³ Պապուա Օրբելյանի «Զարթիկի անցքերը»:

⁴ Պապուա Օրբելյանի «Զարթիկի անցքերը»:

⁵ Պապուա Օրբելյանի «Զարթիկի անցքերը»:

Իրոք, 1748 արդեն Նույն սեպտեմբերին Լեզգիական խանության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց Կախեթին, Ուտիքի հյուսիսը ու Գուգարքի արևելքը և Նահանջեց¹, իսկ 1748 թվականի Նոյեմբերին էլ կրկնեց հարվածը՝ ամրանալով Շամշուղեում²: Ավելին, 1749 թվականի մարտին Շամշուղեից առաջխաղացած Լեզգիական խանության բանակը (մոտ 3.000) ասպատակեց Գուգարքի արևելքը և Նահանջեց³: Ի պատասխան սրա՝ 1749 թվականի ապրիլին Շամշուղեի ճ-մ-ում Կախեթի թագավորության բանակը (9.000) և Նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 4.000) հաղթեցին Լեզգիական խանության բանակին (մոտ 3.000)⁴, սակայն լեռնականների սպառնալիքները Կախեթի թագավորության համար շարունակում էին մնալ խիստ իրական:

1749 թվականի գարնանը Ուլուխանլուի ճ-մ-ում (Երևանի մոտ) Մահմուդ-գուլի խանի գլխավորությամբ Թավրիզից առաջխաղացած Թավրիզի խանության բանակը (մոտ 50.000, այդ թվում աֆղաններ) հաղթեց Երևանի խանության բանակին (մոտ 10.000) և Նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 2.000)⁵: Երևանի խանության համար ծանր այս օրերին, սակայն, վերջինիս աջակցություն եկավ հյուսիսից:

Արդյունքում՝ 1749 թվականի հուլիսի 25-ին Երևանի ճ-մ-ում Թեյմուրազ II-ի և Յերակլի արքայազնի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 30.000, այդ թվում թուրքմեններ) ու Նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 8.000), ինչպես նաև Երևանի խանության բանակը (մոտ 3.000) փոփոխական ընթացք ունեցած մարտում հաղթեցին Մահմուդ-գուլի խանի գլխավորած Թավրիզի խանության բանակին (40.000, որից 12.000 հեծյալ), ընդ որում մարտում ընկավ նաև Մահմուդ-գուլին⁶: Այս հաջողությունը ավելի ամրապնդեց Կախեթի թագավորության դիրքերը, իսկ հարավում գտնվող խանություններն էլ վերջինիցս աստիճանաբար հայտնվեցին որոշակի կախվածության մեջ: Ինչ վերաբերում է Թավրիզի խանությանը, ապա այստեղ իշխանությունը վերջնականապես անցավ աֆղաններին և խան հռչակվեց Նրանց առաջնորդ Ազատը (1748-1757):

1749 թվականի օգոստոսին Գանձակի ճ-մ-ում քաղաքին մոտեցած Փանահի գլխավորած Սարջալիները (մոտ 2.000), ինչպես նաև Շաքիի, Շիրվանի և Գանձակի խանությունների միացյալ բանակը (մոտ 3.000) հաղթեցին Թեյմուրազ II-ի ու Յերակլի արքայազնի գլխավորությամբ Երևանից իրենց հերթին առաջխաղացած և քաղաքին մոտեցող Կախեթի թագավորության բանակին (մոտ 20.000, այդ թվում թուրքմեններ) ու Նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկների (մոտ 7.000) առաջապահին, որից հետո, սակայն, խուսափելով ընդհարվել քրիստոնյաների հիմնական ուժերի հետ, Նահանջեցին⁷, ինչից հետո 1749 թվականի սեպտեմբերին Ղարաթափայի ճ-մ-ում (Արցախ) քրիստոնյաները հաղթեցին Փանահի գլխավորությամբ Գանձակից Նահանջող Սարջալիներին⁸: Նույն այս ժամանակ էր, սակայն նաև, որ Կախեթի թագավորությունում գահակալական ներքին խնդիրներ առաջացան, որոնք զգալիորեն կասեցրին վերջինիս ռազմաքաղաքական հետագա ակտիվությունը: Մինչ Աֆշարների երբեմնի միասնական շահության հյուսիս-արևմուտքում զարգանում էին մեր կողմից նկարագրվող իրադարձությունները, սակայն, ոչ մի կերպ չէր ամրանում նաև կենտրոնական իշխանության դրությունը հենց բուն շահության տարածքում:

Իրոք, Շահռուհի իշխանությունը շարունակում էր թույլ մնալ, իսկ արդյունքում էլ 1749 թվականի դեկտեմբերի 17-ին Նրան գահընկեց արեցին և ձերբակալեցին, որից հետո շահ հռչակվեց Սեֆյանների տոհմին պատկանող Սուլեյմանը (1749-1750): Դրանից կարճ ժամանակ անց Շահռուհը կուրացվեց, սակայն շուտով սրվեցին արդեն նաև Սուլեյմանի և Նրա Նախկին կողմնակիցների հարաբերությունները, ինչի արդյունքում 1750 թվականի հունվարի 14-ին այս անգամ գահընկեց արվեց ու կուրացվեց արդեն նաև Սուլեյմանը, որից հետո դավադիրները կրկին

¹ Պապուա Օրբելիանի «Քարթլիի անցքերը»:

² Պապուա Օրբելիանի «Քարթլիի անցքերը»:

³ Պապուա Օրբելիանի «Քարթլիի անցքերը»:

⁴ Պապուա Օրբելիանի «Քարթլիի անցքերը»:

⁵ Պապուա Օրբելիանի «Քարթլիի անցքերը»; Սուլեյման Իզզի «Պատմություն»:

⁶ Պապուա Օրբելիանի «Քարթլիի անցքերը»; Օման Խերիսուլիձե «Յերակլի II-ի պատմությունը»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 128; Անանուն «Կախեթի պատմության շարունակությունը»; Սուլեյման Իզզի «Պատմություն»:

⁷ Պապուա Օրբելիանի «Քարթլիի անցքերը»; Օման Խերիսուլիձե «Յերակլի II-ի պատմությունը»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 128; Անանուն «Կախեթի պատմության շարունակությունը»:

⁸ Անանուն «Կախեթի պատմության շարունակությունը»:

գահին հաստատեցին Շահռուհին: Վերջինս, սակայն, որ մինչ այդ առանց այս էլ թույլ իշխանություն ուներ, կուրացվելուց հետո գրկվեց նույն այդ իշխանության նույնիսկ մնացորդներից: Ինչ վերաբերում է գահագրկված և կուրացված Սուլեյմանին, ապա նա, չունենալով քաղաքական որևէ կշիռ կամ նշանակություն, մահացավ 1763 թվականի մայիսին: Այսպիսով, թերևս, արդեն միայն ձևականորեն գոյություն ունեցող Աֆշարների շահության տարածքում նույն այդ Աֆշարների տոհմի իշխանությունն, ի դեմս հազիվ միայն Մեշխետն ու շրջակայքը հսկողության տակ պահող Շահռուհի, փաստացի վերացավ, որից հետո առանձին ուժեր, երբեմն որպես թեկնածու ունենալով Սեֆյանների կամ Աֆշարների տոհմին պատկանող այս կամ այն անձնավորությանը, շարունակեցին պայքարը միմյանց դեմ մոտավորապես այն տեսքով, ինչ-որ եղել էր Սելջուկյան սուլթանությունում կամ Էլիսանությունում՝ սրանց անկման ժամանակաշրջաններում: Արդյունքում՝ Իրանական լեռնաշխարհի արևմուտքում աստիճանաբար սկսեց ոտքի կանգնել Զերիմ խանի (1747-1779) ղեկավարած Չենդյանների խանությունը, իսկ Իրանական լեռնաշխարհի հյուսիսում էլ իրենց հավակնությունները շարունակեցին պնդել Ղաջարներն, ի դեմս Սուլիմանե-Յասան խան Ղաջարի: Այս կապակցությամբ հետաքրքիր է նշել, որ Զերիմ խանը ձևականորեն պետության ղեկավար էր հռչակել Յուսեյնի աղջկա որդի Իսմայիլին և փորձում էր իր իշխանությանը իրավական բնույթ տալ Սեֆյանների շահությունը վերականգնելու լույսի ներքո՝ սեփական հովանու տակ և բնականաբար իր ձեռքում ունենալով ողջ իրական իշխանությունը: Նույն այս ժամանակ, սակայն, Խամսայի մելիքությունում ևս տեղի ունեցավ մի իրադարձություն, որը իր հետ հսկայական հետևանքներ էր բերելու:

Գլուխ 43 Ղարաբաղի խանության ստեղծումը

1749 թվականի դեկտեմբերին Շահնազար Մելիք-Շահնազարյանը սպանեց իր հորեղբայր, Վարանդայի մելիք Յովսեփին, որից հետո հռչակվեց մելիք: Զիամակերպվելով մարդկային և իշխանական օրենքները ոտնահարած այս իրավիճակի հետ, սակայն, Խամսայի մյուս չորս մելիքները միավորեցն ուժերը և պատրաստվեցին գահընկեց անել Վարանդայի սորընձա մելիքին: 1749 թվականի նույն դեկտեմբերին Յովսեփ Զաջ Մելիք-Բեգլարյանի, Ալագուլի Մելիք-Խորայեյանի, Ալավերդի Յասան-Ջալալյանի և Եսայի Մելիք-Եգանյանի գլխավորած Գյուլիստանի, Ջրաբերդի, Խաչենի ու Դիզակի մելիքությունների միացյալ բանակը (մոտ 10.000) Շահնազար Դավաճան Մելիք-Շահնազարյանի (1749-1792) գլխավորած Վարանդայի մելիքության բանակից (մոտ 1.000) պաշարեց Ավետարանոց ամրոցը, սակայն այդպես էլ չկարողացավ գրավել այն¹: Ավելին, Մելիք-Շահնազարյանների սորընձա տիրակալը, լինելով անչափ գործունյա և ճարպիկ մի անձնավորություն ու հիմնալի հասկանալով, որ միայն սեփական ուժերով չի կարողանա պահել դիրքերը, դիմեց Փանահի ու Նրա Սարջալիների օժանդակությանը՝ տեղափոխելով սրանց Վարանդա և Նրանց տիրապետությանը հանձնելով Շուշի քաղաքը, որը նույն այս ժամանակ էլ ուժեղ ամրացվեց: Այսպիսով՝ Խամսայի մելիքության տարածքում ստեղծվեց Ղարաբաղի խանությունը, ինչը եկվոր թուրքմենների և տեղի հայերի միջև անվերջ ընդհարումների մի դուռ բացեց:

Այս առումով հետաքրքիր է նշել, որ Ղարաբաղի Նորաստեղծ խանության առաջին հիմնադիր խան Փանահի (1749-1763) հետ մինչ այս էլ լարված հարաբերությունների մեջ էին հարևան գրեթե բոլոր խաները և հատկապես Գանձակի խան Շահվերդին (1747-1758, 1760), որոնք էլ հենց առիթի դեպքում ամեն կերպ աջակցում էին Փանահի դեմ պայքար մղող հայերին: Եվ վերջապես ավելորդ չէ նշել, որ հարևան մահմեդական իշխանությունների նկատմամբ նույն այս ժամանակ մեծացող հավակնություններ ուներ նաև Կախեթի թագավորությունը, որը Կախեթիի ու Զարթլիի փաստացի միավորումից հետո զգալի հզորության էր հասել և իր ուժով գերազանցում էր Արաքսից հյուսիս ու Կուրից արևմուտք տարածվող բոլոր խանություններին: Ստեղծված իրավիճակում պաշտոնական Տփղիսը ամեն կերպ աջակցում էր Խամսայի

¹ Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ծնարտացի պատմություն», գլուխ 6; Միրզա Աղիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 3; Միրզա Ջեմալ Ջիվանշիր «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 3; Պապուա Օրբելիանի «Զարթլիի անցքերը»:

մելիքության հայերին, թեև այդ աջակցությունը, որպես կանոն, վերջնական տեսք չէր ստանում և Կախերթի արքաները այս ամենում ամենից առաջ հենց սեփական շահն էին հետապնդում:

Այս առումով կարևոր է մատնանշել նաև այն հանգամանքը, որ, թեև Թեյմուրազ II-ը հանդես էր գալիս որպես Կախերթի թագավորության արքա, սակայն, Նադիր-շահի մահից հետո վերջնականապես հաստատվելով Տփղիսում, իր պետության քաղաքական սիրտը նա Կախերթից տեղափոխեց Զարթլի և, փաստացի մակարդակում, առաջնություն ստացան հենց Զարթլին ու Տփղիսը: Արդյունքում, թեև Զարթլիի թագավորության վերականգնումն այնուհանդերձ որևէ կերպ տեղի չունեցավ, սակայն Կախերթին վերադարձավ մարզային կարգավիճակի, իսկ աշխարհաքաղաքական մակարդակում էլ Կախերթի թագավորությունը սկսեց լիակատար կերպով իրականացնել նույն այն դերակատարությունը, որը նախկինում կյանքի էր կոչում Զարթլիի թագավորությունը:

Գլուխ 44

Կախերթի թագավորության հարավային ակտիվությունը

1750 թվականի փետրվարի կեսին Գանձակի ճ-մ-ում Թեյմուրազ II-ի և Յերակլի արքայազնի գլխավորությամբ Տփղիսից առաջխաղացած ու քաղաքին մոտեցող Կախերթի թագավորության բանակը (մոտ 40.000, այդ թվում թուրքմեններ) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 7.000) մանր մարտերով հետ մղեցին մինչ այդ քաղաքը պաշարած Փանահի գլխավորած Ղարաբաղի խանության (մոտ 7.000), ինչպես նաև Շահնազար Դավաճան Մելիք-Շահնազարյանի գլխավորած Վարանդայի մելիքության (մոտ 1.000) միացյալ բանակին¹, ինչից հետո 1750 թվականի փետրվարի կեսից մինչև մարտ, հետ մղելով առանց մարտերի նահանջող հակառակորդի բանակին, ասպատակեցին Ուտիքի հարավը, Արցախի հարավ-արևելքը, Սյունիքը, Աղվանքի հարավ-արևելքը ու Մուղանի հարթավայրը՝ ի վերջո ձեռք բերած մեծ ավարով նահանջելով Տփղիս²: Հաջող այս գործողության արդյունքում Գանձակի խանությունն ընդունեց Կախերթի թագավորության գերիշխանությունը: Հարավային մյուս ուղղությամբ, սակայն, հաջողություն չեղավ:

Իրոք, 1750 թվականի գարնանը կրկին իր պաշտոնի համար պայքար սկսած Յեյդար-գուլի խանի բանակը Օրդուբադի ճ-մ-ում հաղթեց քաղաքը պաշարած Բահմանի գլխավորած Նախիջևանի խանության բանակին (մոտ 3.000) և նրա կազմում Վարդազար Խանդամիրյանի ու Ղազար Շահկերտցու գլխավորությամբ գործող Յայ ռազմիկներին (մոտ 1.000), ընդ որում Վարդազարն և Ղազարը գերվեցին³: Արդյունքում՝ Բահմանը դիմեց փախուստի, իսկ Յեյդար-գուլին կրկին հռչակվեց խան, ինչն այս ուղղությամբ զգալիորեն սահմանափակեց պաշտոնական Տփղիսի հավակնությունները:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1750 ամառ – Շահկերտի ճ-մ (Երնջակ ամրոցի մոտ)⁴

Նախիջևանի նոր խան Յեյդար-գուլիի կողմից իրականացվող բռնություններին ի պատասխան Շահկերտի բնակչությունը ապստամբեց, հրանոթներ ձուլեց և հովհաննես Խանդամիրյանի գլխավորությամբ ձեռնամուխ եղավ ինքնապաշտպանության: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Նախիջևանի խանության բանակը (մոտ 5.000) մոտեցավ Երնջակ ամրոցի ավերակներում ամուր պաշտպանական դիրքեր գրաված Յայկական աշխարհագորին (500):

Ի փուլ – Նախիջևանի խանության բանակը անցավ հարձակման ու գրավեց ջրհան աշտարակը՝ զրկելով հայերին ջրից և միաժամանակ նաև ձեռք բերելով դիրքային առավելություն: Ի պատասխան դրա՝ 10 Յայ ռազմիկներ Գրիգոր Շահկերտցու

¹ Պապուա Օրբելիանի «Զարթլիի անցքերը»:

² Պապուա Օրբելիանի «Զարթլիի անցքերը»: Օման խերխուլիձե «Յերակլի II-ի պատմությունը»:

³ Այս մասին հայտնում է Միքայել Չամչյանը գիրք 3, գլուխ 56:

⁴ Այս մասին հայտնում է Միքայել Չամչյանը գիրք 3, գլուխ 56:

գլխավորությամբ աննկատ թափանցեցին աշտարակ և անակնկալ հարձակումով ոչնչացրեցին թշնամու ռազմիկներին՝ հետ խլելով աշտարակը:

II փուլ – 5 օրվա ընթացքում Նախիջևանի խանության բանակը մի շարք գրոհներ ձեռնարկեց, սակայն Հայկական աշխարհագրորդ հետ մղեց դրանք՝ ծանր կորուստներ պատճառելով թշնամուն:

Հայերը կորցրին մոտ 70, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր: Շուտով սկսվեցին բանակցություններ և փոխադարձ զիջումներով կնքվեց հաշտություն: Չնայած դրան՝ Հովհաննես Խանդամիրյանը հետագայում հրավիրվեց Հեյդար-գուլի կողմից կազմակերպված խնջույքին և թունավորվեց:

1750 թվականի ամռանը Թեյմուրազ II-ի ու Հերակլի արքայազնի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 40.000, այդ թվում թուրքմեններ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 15.000), ինչպես նաև Գանձակի խանության (մոտ 2.000) ու Ալավերդի Հասան-Ջալալյանի, Հովսեփ Բաջ Մելիք-Բեգլարյանի, Ալագուլի Մելիք-Իսրայելյանի միացյալ բանակները (մոտ 2.000) ասպատակեցին Հյուսիսային Կովկասը և Նահանջեցին¹: Իր հերթին, 1751 թվականի գարնանը Լեզգիական խանության բանակը (7.000) ասպատակեց Կախեթին, Ուտիքի հյուսիսը ու Գուգարքը և Նահանջեց²: Նույն այս ժամանակ հանգիստ չէր, սակայն, նաև Օսմանյան սուլթանության կազմում գտնվող Հայաստանի տարածքներում:

Իրոք, 1750 թվականի գարնանը Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) պաշարեց Մշո ամրոցը քրդերից (70), որոնք կարճատև դիմադրությունից հետո հանձնվեցին³, իսկ 1751 թվականի ամռանն էլ ապստամբած քրդերից գրավեց Մերջիմեկ ամրոցը և Մանազկերտը⁴: Իրենց հերթին, 1751 թվականի ամռանը լւաղները (մոտ 1.000) ասպատակեցին Մելիտեի շրջակայքը⁵:

1750 թվականի աշնանը Բալուչա գետի ճ-մ-ում (Ստեփանակերտի մոտ) Փանահի գլխավորած Ղարաբաղի խանության (մոտ 5.000), ինչպես նաև Շահնազար Դավաճան Մելիք-Շահնազարյանի գլխավորած Վարանդայի մելիքության (մոտ 1.000) միացյալ բանակը հաղթեց Ուլուբաբի գլխավորած Խաչենի մելիքության բանակին (մոտ 1.000)⁶: 1750 թվականի նույն աշնանը, սակայն, Խոխոնաբերդի ճ-մ-ում Հովսեփ Բաջ Մելիք-Բեգլարյանի և Ալագուլի Մելիք-Իսրայելյանի գլխավորած Գյուլիստանի ու Ջրաբերդի մելիքությունների միացյալ բանակը (մոտ 5.000) համառ մարտում հետ մղեց Փանահի գլխավորած Ղարաբաղի խանության (մոտ 5.000), ինչպես նաև Շահնազար Դավաճան Մելիք-Շահնազարյանի գլխավորած Վարանդայի մելիքության (մոտ 800) միացյալ բանակին⁷: Դրանից հետո սկիզբ առան բանակցություններ, սակայն դրանց ընթացքում Ամարաս վանք ներկայացած Ալագուլին գերվեց և սպանվեց, ինչից հետո մարտական գործողությունները վերսկսվեցին: Ալագուլու մահից հետո Մելիք-Իսրայելյաններին սկսեց ղեկավարել նրա եղբայր Հաթամը (1750-1783), որը խելացի ու եռանդուն մի անձնավորություն էր և այլ մելիքների շարքում շուտով առաջատար տեղերից մեկը զբաղեցրեց: Հաթամ Մելիք-Իսրայելյանի հայտնվելը Ջրաբերդի մելիքության առաջնորդի դերում շուտով կարևորվեց նաև այն հանգամանքը հաշվի առնելով, որ հենց այս ժամանակ սկիզբ առավ Փանահի ամենածանր հարվածներից մեկը մելիքների ուղղությամբ:

1751 թվականի գարնանը Փանահի գլխավորած Ղարաբաղի խանության (մոտ 15.000), ինչպես նաև Շահնազար Դավաճան Մելիք-Շահնազարյանի գլխավորած Վարանդայի մելիքության (մոտ 1.000) միացյալ բանակը Հաթամ Մելիք-Իսրայելյանի գլխավորած Ջրաբերդի մելիքության բանակից (2.000) գրավեց Ջրաբերդը⁸: Դրանից հետո, զարգացնելով հաջողությունը,

¹ Պապուա Օրբելիանի «Զարթիկի անցքերը»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 128:

² Պապուա Օրբելիանի «Զարթիկի անցքերը»:

³ Տես՝ Լեո «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 3, մաս 2, էջ 244:

⁴ Այս մասին տեղեկացնում են օսմանյան արխիվային նյութերը, որոնք ի մի են բերված Յ. Համմերի «Օսմանյան կայսրության պատմություն» աշխատությունում (հատոր 15, էջ 288) և առայժմ ինձ անհասանելի են:

⁵ Այս մասին տեղեկացնում են օսմանյան արխիվային նյութերը, որոնք ի մի են բերված Յ. Համմերի «Օսմանյան կայսրության պատմություն» աշխատությունում (հատոր 15, էջ 222) և առայժմ ինձ անհասանելի են:

⁶ Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմություն», գլուխ 7; Միրզա Ջեմալ Ջիվանշիր «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 3; Միրզա Աղիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 3:

⁷ Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմություն», գլուխ 7:

⁸ Միրզա Աղիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 3:

1751 թվականի նույն գարնանը Փանահը և Մելիք-Շահնազարյանների դավաճան առաջնորդը արդեն Յոզսեփ Զաջ Մելիք-Բեգլարյանի գլխավորած Գյուլիստանի մելիքության բանակից (մոտ 5.000) գրավեցին Գյուլիստանը: Արդյունքում՝ Ջրաբերդի և Գյուլիստանի մելիքությունների տարածքները ընկան Մելիք-Շահնազարյանների մելիքության, իսկ անուղղակի կերպով՝ Ղարաբաղի խանության տիրապետության տակ: Ստեղծված ծանր պայմաններում Հաթամ Մելիք-Խարայեյան և Յոզսեփ Զաջ Մելիք-Բեգլարյանը, որևէ կերպ չդադարեցնելով պայքարը, իրենց բանակային ուժերով նահանջեցին դեպի հյուսիս և պատասպարվեցին Գանձակի խանության տարածքում, իսկ որոշ ժամանակ անց էլ անցան Կախեթի թագավորություն¹:

Գոնե առժամանակ շարքից հանելով իրենց հակառակորդ չորս մելիքություններից երկուսին՝ Փանահը և Շահնազար Մելիք-Շահնազարյանը դրանից հետո հարվածն ուղղեցին Դիզակի մելիքության ուղղությամբ: Արդյունքում, սակայն, 1751 թվականի հունիսին Տոդ ամրոցի ճ-մ-ում (Արցախ, Մյուս Հաբանդ գավառ) Եսայի Մելիք-Եգանյանի բանակը (3.000) հաղթեց ամրոցը պաշարած Փանահի գլխավորած Ղարաբաղի և Ղարադաղի խանությունների (մոտ 5.000), ինչպես նաև Շահնազար Դավաճան Մելիք-Շահնազարյանի գլխավորած Վարանդայի մելիքության (մոտ 1.000) միացյալ բանակին²: Նույն Տոդ ամրոցի մոտ քաջարի Մելիք-Եգանյանը հակառակորդի դեմ ևս մեկ հաղթանակ տարավ 1751 թվականի հուլիսին³:

1751 թվականի գարնանը Ջուղայի ճ-մ-ում Թավրիզի խանության խան Ազատի գլխավորած Թավրիզի խանության, ինչպես նաև պաշտոնազրկված, բայց կրկին իր պաշտոնի համար պայքար սկսած Բահման խանի միացյալ բանակը (մոտ 10.000, այդ թվում մեծաքանակ աֆղաններ) և Նրա կազմում գործող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) հաղթեցին Հեյդար-գուլի խանի բանակին (մոտ 5.000): Հեյդար-գուլին դիմեց փախուստի, իսկ Բահմանը կրկին հռչակվեց խան⁴: Շուտով, սակայն, այն բանից հետո, երբ Բահմանը մեկնեց Երևան, Նախիջևանի խանության խան հռչակվեց Ազատ խանի նոր թեկնածու Ղալբ-Ալին (1751):

Նույն այս ժամանակ, սակայն, Ատրպատականում էր հայտնվել զգալի հզորության հասած Մուհամմեդ-Հասան խան Ղաջարը, որը դաշինք էր կնքել Թավրիզի խան Ազատի հետ և պատրաստվում էր հնազանդեցնել Երևանի խանությունը, ինչը բնականաբար սպառնալիքներ էր առաջացնելու նաև պաշտոնական Տիֆլիսի համար: Արդյունքում՝ Թեյմուրազ II-ը մի զգալի մեծության հարված հասցրեց հարավային ուղղությամբ:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1751 հուլիսի 28 – Ղրբուլախի ճ-մ (Երևանի մոտ)⁵

Հերակլի արքայազնի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 30.000, այդ թվում թուրքմեններ և ալաններ) և Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10.000) արշավանք սկսեցին դեպի հարավ՝ նպատակ ունենալով հետ մղել Երևանը պաշարած ու շրջակայքն ասպատակած Ազատի, Մուհամմեդ-Հասան խան Ղաջարի և Ղալբ-Ալիի գլխավորած Թավրիզի, Ղաջարների և Նախիջևանի խանությունների միացյալ բանակին (40.000, այդ թվում 12.000 աֆղաններ): Տեղեկանալով հակառակորդի առաջխաղացման մասին՝ Թավրիզի, Ղաջարների և Նախիջևանի խանությունների միացյալ բանակը թողեց քաղաքի շրջակայքն ու նահանջեց դեպի հարավ:

Կախեթի թագավորության բանակը մեծ ավար ձեռք գցեց, որից հետո, տեղեկանալով հակառակորդի բանակի հեռանալու մասին, հիմնական ուժերով սկսեց ինքն էլ հետ քաշվել դեպի հյուսիս: Այս պայմաններում Թավրիզի, Ղաջարների և Նախիջևանի խանությունների միացյալ բանակը սրընթաց կերպով շարժվեց դեպի հյուսիս՝ նպատակ ունենալով շրջապատել ու ոչնչացնել Կախեթի թագավորության բանակի վերջապահին

¹ Միրզա Ջեմալ Ջիվանշիր «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 3; Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 5; Պապուա Օրբելիանի «Քարթլիի անցքերը»:

² Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմություն», գլուխ 7:

³ Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմություն», գլուխ 7:

⁴ Այս մասին հայտնում է Միքայել Զամյանը գիրք 3, գլուխ 56:

⁵ Պապուա Օրբելիանի «Քարթլիի անցքերը»; Օման Խերխուլիձե «Հերակլի II-ի պատմությունը»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 128; Սուլեյման Իզզի «Պատմություն»; Անանուն «Կախեթի պատմության շարունակությունը»; Օթար Թումանով «Չեկուցագրեր», 1754 դեկտեմբերի 1; Անանուն ժամանակագիր «Այլևայլ անցքերի նկարագրություն»:

(8.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 3.000), ինչպես նաև վերջինիս միացած Երևանի խանության բանակին (մոտ 1.000, այդ թվում հայեր): Կողմերը մոտեցան իրար, որից հետո հակառակորդի բանակը պատրաստվեց հարձակում գործել ամուր պաշտպանական դիրքեր գրաված Կախեթի թագավորության և Երևանի խանության միացյալ բանակի վրա:

I փուլ – Թավրիզի, Ղաջարների և Նախիջևանի խանությունների միացյալ բանակը ողջ ճակատով անցավ հարձակման, ընդ որում հիմնական հարվածը հասցվեց հակառակորդի ձախ թևին: Վերջինս սկսեց աստիճանաբար նահանջել, սակայն ի վերջո, ամրանալով պահեստային դիրքերում, կրակային հզոր հարվածով ծանր կորուստներ պատճառեց և կանգնեցրեց հակառակորդին:

II փուլ – Կախեթի թագավորության բանակի պահեստագործ (1.500) Հերակլի արքայազնի անձնական ղեկավարությամբ վճռական հարձակման անցան կենտրոնում և գլխովին ջախջախեց հակառակորդի բանակին, որից հետո գրավեց վերջինիս ճամբարը:

III փուլ – Կախեթի թագավորության և Երևանի խանության միացյալ բանակը հետապնդեց հակառակորդին ու ծանր կորուստներ պատճառեց վերջինիս՝ միաժամանակ ձեռք գցելով նաև մեծ ավար:

Հայերը կորցրին մոտ 600, դաշնակիցները՝ մոտ 1.200, թշնամին՝ մոտ 20.000 զինվոր, որոնցից 8.000 հոգի կազմեցին աֆղանները:

1751 թվականի սեպտեմբերին Տաշիրի ճ-մ-ում Հերակլի արքայազն գլխավորությամբ Երևանից հեռացող ուժերը շրջապատեցին ու ստիպեցին հանձնվել Կախեթին, Ուտիքի հյուսիսը ու Գուգարքի արևելքը ասպատակած Լեզգիական խանության բանակին (7.000)¹: Նույն այս ժամանակ, սակայն, քրիստոնյաների մի խոշոր անհաջողություն պատուհասեց Արցախում:

Իրոք, 1751 թվականի օգոստոսին Տոդ ամրոցի ճ-մ-ում Փանահի գլխավորած Ղարաբաղի խանության (մոտ 10.000), ինչպես նաև Շահնազար Դավաճան Մելիք-Շահնազարյանի գլխավորած Վարանդայի մելիքության (մոտ 700) միացյալ բանակը հաղթեց Եսայի Մելիք-Եգանյանի գլխավորած Դիզակի մելիքության բանակին (մոտ 2.000)²: Դիզակի մելիքության տարածքը ընկավ Մելիք-Շահնազարյանների մելիքության, իսկ անուղղակի կերպով՝ Ղարաբաղի խանության տիրապետության տակ: Այսպիսով՝ 1751 թվականի երկրորդ կեսի դրությամբ Խամսայի հինգ մելիքություններից երեքի տարածքը գրավված էր, մեկը ուղղակիորեն համագործակցում էր Փանահի հետ, իսկ վերջինն էլ, ըստ էության, հնազանդեցված էր: Իրավիճակը, սակայն, շուտով փոփոխություններ էր կրելու:

1751 թվականի հոկտեմբերին Շաքիի խանության բանակը (մոտ 15.000) ասպատակեց Գանձակի շրջակայքը և նահանջեց³: Այս առումով հակառակորդի նահանջի առաջնային պատճառներից մեկն էլ այն էր, որ նույն այս ժամանակ, հաշվի առնելով հայերի համար Խամսայի մելիքությունում ստեղծված ծանր վիճակը և ցանկանալով թույլ չտալ Փանահի հետագա ուժեղացումը, Կախեթի թագավորության ռազմական մեքենան կրկին հարվածի էր ելել հարավային ուղղությամբ:

Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում Շաքիի խանության խանն էր Հաջի-Չելեբին (1743-1759), որը, աչքի ընկնելով մեծ եռանդով, ինչպես նաև անձնական և գործնական զգալի հատկանիշներով, կարողացել էր այս կամ այն չափով Շաքիի խանության գերիշխանության տակ հավաքել Կուրի ձախափնյակը: Ավելին, այս խանը դաշինք էր հաստատել և հաջողությամբ կիրառում էր նաև լեզգիների ու Կովկասյան լեռնաշղթայի հարավ-արևելյան հատվածի այլ լեռնականների մարտունակ ուժերը: Արդյունքում՝ Հաջի-Չելեբին ոչ միայն հավակնություններ ուներ Կուրի աջափնյակի նկատմամբ, այլև իրեն պատրաստ էր համարում վիճարկել առաջնության հարցը նաև Կախեթի թագավորության հետ: Կոնկրետ 1751 թվականի հոկտեմբերին Հաջի-Չելեբին իրեն պատրաստ չհամարեց ուժերը չափել Կախեթի թագավորության հետ, սակայն խոշոր ընդհարումը դեռևս առջևում էր:

¹ Պապուա Օրբելիանի «Քարթլիի անցքերը»:

² Միրզա Աղիյովալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 3; Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմություն», գլուխ 7:

³ Պապուա Օրբելիանի «Քարթլիի անցքերը»:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1751 հոկտեմբեր – Թարթառ գետի ճ-մ (Ասկերանի մոտ)¹

Յերակլի արքայազնի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 40.000), նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 15.000), ինչպես նաև Յովսեփ Զաջ Մելիք-Բեգլարյանի, Յաթամ Մելիք-Իսրայելյանի, Դելի Մահրասանի² և Թյուլի Արզումանի³ գլխավորած համաայի մելիքության բանակը (մոտ 7.000) մոտեցան Փանահի գլխավորած Ղարաբաղի խանության (մոտ 15.000), ինչպես նաև Շահնազար Դավաճան Մելիք-Շահնազարյանի գլխավորած Վարանդայի մելիքության (մոտ 1.000) միացյալ բանակին:

I փուլ – Քրիստոնյաների բանակը անցավ հարձակման և ծանր պարտության մատնեց հակառակորդի միացյալ բանակին:

II փուլ – Դելի Մահրասանի և Թյուլի Արզումանի գլխավորած համաայի մելիքության բանակը հետապնդեց Ղարաբաղի խանության բանակին ու համառ դիմադրությունից հետո գերեց Փանահին:

Յաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 1.000, դաշնակիցը՝ մոտ 1.500, պարտվողներից հայերը՝ մոտ 400, դաշնակիցը՝ մոտ 8.000 զինվոր, որոնց թվում գերվեց նաև Փանահը:

Այսպիսով՝ քրիստոնյաները մի խոշոր հաղթանակ տարան, որը ծանր հարված հասցրեց Ղարաբաղի խանության հզորությանը, մի հաղթանակ, որում հատկապես մեծ էր հայերի դերը և որը հատկապես կարևոր էր հենց նույն այդ հայերի համար: Շուտով պարզվեց, սակայն, որ քրիստոնեական համերաշխության իդեալական քաղաքականությունը տարածաշրջանում սպասելիորեն իր տեղն է զիջում իրական քաղաքական շահերին և, որ հատկապես անընդունելի էր՝ դրանց տրված սխալ գնահատականին, երբ, արդյունքում Ղարաբաղի խանության գերության մեջ հայտնված խան Փանահը, սիրաշահելով Կախեթի թագավորության տիրակալներին ու հավաստելով նրանց իր հավատարմությունը, ի վերջո հասավ այն բանին, որ իրեն ազատ արձակեցին: Սա, ինչպես արդեն ասվեց, ռազմաքաղաքական կոպիտ մի սխալ էր:

Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ նույն այս ժամանակ Չենդյանների խանությունը մեծ հաջողություններ էր գրանցել Իրանական լեռնաշխարհի տարածքում, իսկ վրաց տիրակալներն էլ սկսել էին անհանգստանալ դեպի հյուսիս վերջինիս կողմից կյանքի կոչվող հնարավոր հարվածի հեռանկարից: Այս հանգամանքը հաշվի առնելով՝ Տփղիսում որոշեցին գերված Փանահ խանի հետ խիստ չվարվել և նրան ազատ արձակել, որպեսզի առիթի դեպքում, ինչպես ենթադրում էին հայր ու որդի Թեյմուրազ II-ը և Յերակլին, հարավում գործուն դիմադրող ունենան այն պարագայում, եթե Զերիմ խանը որոշի այնուհանդերձ շարժվել դեպի հյուսիս: Արդյունքում՝ Կախեթի տիրակալները, ինչպես արդեն ասվեց, ռազմաքաղաքական կոպիտ մի սխալ գործեցին, քանի որ, փաստորեն չհավատալով և չվստահելով համաայի մելիքության հայերի հնարավորություններին, սկսեցին հույս դնել իրենց երդվյալ հակառակորդի վրա, որը, սակայն, առաջին իսկ հարմար առիթի դեպքում բնականաբար նրանց դեմ էր դուրս գալու: Արդյունքում՝ Թեյմուրազ II-ը ու Յերակլին հաջողությամբ աչքաթող արեցին այն հանգամանքը, որ, նույնիսկ եթե Ղարաբաղի խանությունն ինքնին ուժեղ էլ լիներ համաայի մելիքությունից, ինչը մեծապես վիճելի էր, սակայն մի պահ, եթե նույնիսկ ենթադրենք էլ, թե դա այնուհանդերձ այդպես էր, ապա, ցանկացած դեպքում, Կախեթի տիրակալների հաշվարկը սխալ էր: Իրոք, հենց հայերն էին, որ, ի տարբերություն Փանահի և մահմեդականների, կենաց ու մահու աստիճանի շահագրգռված էին կախեթական զենքի հաջողությամբ, այն դեպքում, երբ Փանահն ինքը ոչ միայն որևէ կերպ

¹ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Արցախի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Րաֆֆի «համաայի մելիքությունները», Թիֆլիս 1882, էջ 90-91: Յարկ է նշել, սակայն, որ հիշատակված աշխատությունում բերված ժամանակագրական տվյալները ընդհանրապես և մասնավորապես այս դեպքում կասկածելի են և չեն հաստատվում ժամանակակից գիտության կողմից: Միաժամանակ վրաց և այլ աղբյուրներից հայտնի է, որ այս իրադարձությունները տեղի են ունեցել 1751 թվականի վերջին և 1752 թվականի սկզբին:

² Այս խիզախ ռազմիկի իսկական անունը դժբախտաբար մեզ չի հասել: Աղբյուրներում պահպանվել է միայն նրա մականունը՝ «Դելի Մահրասան», որը թարգմանաբար նշանակում է. «խենթ, կատաղած, գլխից ձեռք քաշած կամ գիժ արեղա»:

³ Այս բաջի իսկական անունը ևս մեզ հայտնի չէ: Աղբյուրներում պահպանվել է միայն նրա մականունը՝ «Թյուլի Արզուման»: Այս բառերը իրար հոմանիշ են և թարգմանաբար նշանակում են. «խոշոր ավազակ»:

շահագրգռված չէր դրանում, այլև հենց իր բնույթով իսկ հանդիսանում էր Կախերթի թագավորության երդվյալ հակառակորդը: Խնդիրը, սակայն, բացասական մեկ կողմ ևս ուներ:

Փանահի նկատմամբ նման դրական վերաբերմունքը արդյունքում մեծապես հիասթափեցրեց Կախերթի թագավորության ռազմավարչական համակարգում մինչ այդ հսկայական դեր ունեցող հայերին, մի դեր, որ վերջինս ժառանգություն էր ստացել Զարթլիի թագավորության իրավահաջորդության հետ միասին, բայց այս ամենը հատկապես հիասթափեցրեց հենց Խամսայի մելիքներին: Պատմության երկար հարյուրամյակներն իրենց հերթին անվիճելի կերպով ցույց էին տվել, որ վրաց պետականությունն ուժեղ է լինում և հաջողության մեջ է գործում միայն այն պարագայում, երբ համագործակցում է հայերի հետ: Կախերթի տիրակալները դեմ դուրս եկան ժամանակի կողմից փորձված այդ սկզբունքին և արդյունքում, ինչպես սպասելի էր, ծանր հետևանքները իրենց երկար սպասեցնել չտվեցին: Այսպիսով՝ Կախերթի թագավորության քաղաքական ղեկավարությունը, ըստ էության, թույլ տվեց այն սխալը, որը սրանից 132 տարի առաջ թույլ էր տվել Թեյմուրազ I-ը:

Այս առումով մինչև առաջ անցնելը հետաքրքիր է նշել, որ վրաց երեք թագավորություններից, թերևս, միայն Զարթլիի թագավորությունում էր, որ, թեև թուլացող չափով, բայց մինչև Նոր ժամանակներ էլ այնուհանդերձ պահպանվել էր ավանդական, իր արմատներով դեռևս Անիի թագավորություն գնացող դրական վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ, ինչի արտացոլումը մենք տեսնում ենք ընդհուպ մինչև Վախթանգ VI-ի գործունեությունը և ինչին էլ հայերն իրենց հերթին պատասխանում էին նույն ավանդական հավատարմությամբ՝ ի դեմս Բագրատունիների կողմից ղեկավարվող այս պետության ինչ-որ տեղ տեսնելով նաև իրենց հայրենի պետությունը: Սրան հակառակ, սակայն, եթե Իմերեթիայի թագավորությունը հեռու էր հոծ հայաբնակ շրջաններից և այս առումով հայերի հետ հարաբերություններում այս թագավորության Բագրատունի գահակալներից այնուհանդերձ որևէ ակնկալիք պահանջելը, ըստ էության, իրատեսական չէր, ապա Կախերթի թագավորության պարագայում իրավիճակն այլ տեսքն ուներ: Իրոք, Զարթլիի թագավորության անկումից և հատկապես վերջինիս իրավահաջորդության դերն իր վրա վերցնելուց հետո հենց Կախերթի թագավորությունն էր, որ բոլոր հնարավորությունն ուներ պահպանել հարաբերությունների դրական, ինչպես նաև վրաց պետական միավորի համար օգտակար, տեսքը հայերի հետ, սակայն այդ չարվեց:

Այս առումով ամեն ինչից զատ, թերևս, բացասական դեր խաղաց նաև Կախերթի թագավորության իշխող վերնախավում հայերի պետականաշինական դերի գիտակցման բացակայությունը, երբ, ի տարբերություն Զարթլիի թագավորության, Կախերթի թագավորության տեսա-քաղաքական մտքում հայերը հանդես էին գալիս ընդամենը միայն որպես մի հարևան, ընդ որում այս մտայնություն վերջին հարյուրամյակներում իր աննկատ զարգացումն էր ապրել: Բացասական այս գործընթացի արմատներն, ըստ երևույթին, ամենից առաջ պետք է փնտրել այն բանում, որ հայերը, ինչպես արդեն ասվեց, ավանդականորեն հանդիսանում էին Զարթլիի թագավորության պետականաշինական կարևորագույն տարրը, իսկ վերջինս էլ իր հերթին բոլոր առումներով ավանդականորեն հակառակորդ էր Կախերթի թագավորությանը: Եվ վերջապես, թերևս, ոչ պակաս կարևոր էր նաև այն հանգամանքը, որ Կախերթի թագավորությունը, ի տարբերություն Զարթլիի թագավորության, զգալի քանակի հայ բնակչության և հոծ հայաբնակ տարածքներ իր սահմաններում գործնականում չուներ և միայն մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում էր, որ այս առումով իրավիճակը հիմնովին փոխվել էր, ինչը, սակայն, աչքաթող արվեց: Այսպիսով, չնայած իր վրա վերցնելով Զարթլիի թագավորության իրավահաջորդության դերը, Կախերթի թագավորությունում այդպես էլ ի վիճակի չեղան ազատվել հայերի նկատմամբ մինչ այդ գերիշխող մտայնությունից, ինչը բացասական հետևանքներ առաջացրեց տեղի բոլոր քրիստոնյաների համար:

Գլուխ 45 Շաքիի խանության ակտիվությունը

1751 թվականի նոյեմբերից մինչև 1752 թվականի հունվար Ազատ խանի գլխավորությամբ Թավրիզից առաջխաղացած Թավրիզի խանության բանակը (մոտ 20.000, այդ թվում մեծաթիվ աֆղաններ) ասպատակեց Նախիջևանի, Ագուլիսի և Ջուղայի շրջակայքը, որի արդյունքում Նախիջևանի խանության խան հռչակվեց Ազատ խանի հերթական թեկնածու Շուբյուր-Ալին (1751-1779)¹: Իր հերթին, 1751 թվականի նույն նոյեմբերին Լեզգիական խանության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց Կախեթին, Ուտիքի հյուսիսը ու Գուգարքը և Նահանջեց²: Նույն այս ժամանակ, սակայն, իր գազաթնակետին էր հասել նաև այն պայթարը, որը Յաջի-Չելեբին մղում էր Կուրի աջափնյակի վրա իր ազդեցությունը ուժեղացնելու համար:

Արդյունքում՝ Ղարադաղի խանության խան Զյազիմը (1748-1763), Նախիջևանի խանության նախկին խան Յեյդար-գուլին և Գանձակի խանության խան Շահվերդին Փանահի նախաձեռնությամբ խորհրդակցություն ունեցան, որից հետո որոշեցին դիմել պաշտոնական Տփղիսին, որպեսզի վերջինս սանձի Շաքիի խանության հավակնությունները իրենց տարածքների նկատմամբ: Ստեղծված պայմաններում Կախեթի տիրակալները գաղափարին հավանություն տվեցին, սակայն, այն բանից հետո, երբ հանդիպումը կայացավ, նրանք ձերբակալեցին բոլոր խաներին:

Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, որ նույն այս ժամանակ Կախեթի թագավորությունը չունեւ բավարար ուժեր Արաքսից հյուսիս ու Կուրից արևմուտք տարածվող տարածքներին տիրելու համար և, եթե խաների ձերբակալությունն այդ տարածքներին տիրելու նպատակով էր արվել, ապա հաշվարկը ցանկացած դեպքում սխալ էր: Ավելին, փոխանակ տեղի տիրակալներին զգուշորեն իր ձեռքի տակ հավաքեւ, երբ հայերի հետ հարաբերությունները սառեցնելուց հետո այլ բան անել, ըստ էության, արդեն չէր էլ մնում, պաշտոնական Տփղիսը դիվանագիտական և մարդկային հարաբերությունները կոպտորեն ոտնահարող իր այս անհեռատես քայլով փոխարենը քաղաքական հերթական կոպիտ սխալը թույլ տվեց:

Իրոք, Շահվերդի խանի ազատության մեջ մնացած գուլյամներից մեկը, ինչպես նաև Փանահի որդի Իբրահիմն արդյունքում անմիջապես էլ ներկայացան նույն այս ժամանակ զգալի ուժերով Կուրի ձախափնյակին մոտեցած, սակայն անվճռականորեն կանգ առած Յաջի-Չելեբիին և, մի կողմ թողնելով հենց վերջերս իրենց կողմից կյանքի կոչվող իրական քաղաքականությունը, սկսեցին պնդել իդեալական քաղաքականության ուղղությամբ՝ համոզելով Շաքիի հզոր տիրակալին օգնության հասնել մահմեդականներին ընդդեմ քրիստոնյաների: Յաջի-Չելեբին, իհարկե, ինքը ևս ամենևին միամիտ մարդ չէր և նա բնականաբար անմիջապես էլ հիանալի հասկացավ այն հանգամանքը, որ երեկվա հնարավոր թշնամիները այժմ իրեն են դիմում, ըստ էության, այլ ելք չունենալով, բայց մյուս կողմից էլ սա մի հիանալի առիթ էր ոչ միայն ուժեղացնելու սեփական ազդեցությունը Կուրի աջափնյակում, այլև՝ հավատի համար մաքառողի հպարտ դիմակի տակ հարված հասցնելու Կախեթի թագավորությանը՝ միաժամանակ նաև ստորացնելով երեկվա հակառակորդ խաներին: Այսպիսով, ըստ էության, տալով դրական մի պատասխան և մեծահոգաբար նետելով, թե. «*Պապին հիմա կազատի նրանց*», Յաջի-Չելեբին սկսեց գործել:

Արդյունքում՝ 1752 թվականի հունվարի երկրորդ կեսին Միգենչաուրի ճ-մ-ում (Ուտիք, Գարդման գավառի հյուսիս, Կուր գետի աջ ափին) Շաքիի, Գանձակի, Երևանի, Նախիջևանի, Ղարադաղի, Ղարաբաղի և Լեզգիական խանությունների միացյալ բանակը (մոտ 20.000) ինչպես նաև Շահնազար Դավաճան Մելիք-Շահնազարյանի գլխավորած Վարանդայի մելիքության բանակը (մոտ 700) անակնկալ հարձակումով հաղթեցին Թեյմուրազ II-ի ու Յերակլի արքայազնի գլխավորությամբ Նահանջող Կախեթի թագավորության բանակին (մոտ 30.000, այդ թվում լեզգիներ) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 10.000)³: Որպես հետևանք այս

¹ Անանուն Ագուլիսեցի «Յիշատակարան 1751 թվականի»; Պապուա Օրբելիանի «Քարթլի անցքերը»; Այս մասին հայտնում է նաև Միքայել Չամչյանը:

² Պապուա Օրբելիանի «Քարթլի անցքերը»:

³ Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ծմարտացի պատմություն», գլուխ 10; Պապուա Օրբելիանի «Քարթլի անցքերը»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 128; Անանուն ժամանակագիր «Այլևայլ անցքերի նկարագրություն»; Անանուն «Կախեթի պատմության

հաջողության՝ գերությունից ազատվեցին նաև մինչ այդ գերված խաները, թեև այս առումով հատկանշական է, որ մահմեդական ղազիի մաքառող կերպարի դերի մեջ համենայն դեպս գոնե ձևականորեն մտած Հաջի-Չելեբին դրանից հետո նույնիսկ չուզեցավ էլ տեսնվել ազատություն ստացած նույն այդ խաների հետ, այլ ուղղակի ազատ արձակեց նրանց՝ բոլոր այս տիրակալներին էլ կարծես բարոյական մի ծանր ապտակ հասցնելով:

Քրիստոնյաների դեմ մղվող պատերազմական գործողությունները, սակայն, դեռևս ուշադրություն էին պահանջում և արդյունքում վերջին հաջողություններից հետո Հաջի-Չելեբին մարտական գործողությունների հետագա վարումը հանձնեց իր որդի Աղաբիշին, իսկ ինքը հետ քաշվեց և սկսեց զբաղվել թիկունքային հարցերի կարգավորմամբ: Արդյունքում, զարգացնելով հաջողությունը, 1752 թվականի հունվարի վերջից մինչև փետրվար հակառակորդը ոտնատակ տվեց Կախեթին, Ուտիքի հյուսիսը, Գուգարքը, ինչպես նաև Կարսի շրջակայքը¹:

Կախեթի թագավորությունը ծանր հարված էր ստացել և խաթարվել էր երկրի, ըստ էության, ողջ ռազմավարչական համակարգը, ընդ որում մարդկային կորուստներն իրենք ևս ինքնին թեթև չէին և դա այն պայմաններում, երբ այստեղ նույն այդ մարդկային ռեսուրսների ավանդականորեն մշտական պակաս կար: Ստեղծված ծանր պայմաններում Թեյմուրազ II-ը օգնության համար դիմեց Իմերեթիայի թագավորությանը, ինչպես նաև, գործ մեջ ներդնելով նյութական զգալի միջոցներ, անձամբ այդ գործին մեկնած Հերակլիի միջոցով վարձկան զգալի ուժեր բերեց Կովկասյան լեռնաշղթայի հյուսիս-արևմտյան հատվածի չերքեզներից և ալաններից: Արդյունքում՝ պաշտոնական Տփղիսը միայն բավարար ուժեր ստանալուց հետո անցավ ակտիվ գործողությունների:

1752 թվականի մարտին Թուլբա-թափայի ճ-մ-ում (Ուտիք, Աղվե գավառ, Ղազախի մոտ) Թեյմուրազ II-ի և Հերակլի արքայազնի գլխավորած Կախեթի ու Իմերեթիայի թագավորությունների միացյալ բանակը (մոտ 30.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10.000), ինչպես նաև Հովսեփ Զաջ Մելիք-Բեգլարյանի ու Հաթամ Մելիք-Իսրայելյանի գլխավորած խամսայի մելիքության բանակը (մոտ 3.000) այնուհանդերձ հաղթեցին Շաքիի, Շիրվանի, Գանձակի, Երևանի, Նախիջևանի և Ղարադաղի խանությունների, Լեզգիական խանության (մոտ 30.000), ինչպես նաև Փանահի գլխավորած Ղարաբաղի խանության (մոտ 5.000) ու Շահնազար Դավաճան Մելիք-Շահնազարյանի գլխավորած Վարանդայի մելիքության (մոտ 500) միացյալ բանակին², որից հետո 1752 թվականի նույն մարտին ասպատակեցին Ուտիքի հարավը և Արցախի հարավ-արևելքը՝ ձեռք բերած ավարով ի վերջո նահանջելով Տփղիս³: Դրանից հետո 1752 թվականի ամռանը Թեյմուրազ II-ի և Հերակլի արքայազնը հարված հասցրին ակտիվացած Հյուսիսային Կովկասին⁴, սակայն պայթարը հարավում դեռևս ավարտված չէր:

1752 թվականի աշնանը Հաջի-Չելեբիի կողմից համալրված Շաքիի և Լեզգիական խանությունների միացյալ բանակը (մոտ 20.000) Աղաբիշի գլխավորությամբ կրկին ասպատակեց Կախեթին, Ուտիքի հյուսիսը ու Գուգարքը⁵: Արդյունքում, սակայն, 1752 թվականի աշնանը Ձազամ ամրոցի ճ-մ-ում Թեյմուրազ II-ի և Հերակլի արքայազնի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 30.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10.000), ինչպես նաև խամսայի մելիքության բանակը (մոտ 5.000) կրկին հաղթեցին Շաքիի և Լեզգիական խանությունների միացյալ բանակին (մոտ 30.000)⁶, ինչը ի վերջո քիչ թե շատ կայունացրեց դրությունը:

1753 թվականի գարնան Աղաբիշի գլխավորած Շաքիի, Շիրվանի, Գանձակի, Երևանի, Նախիջևանի, Ղարադաղի և Լեզգիական խանությունների (մոտ 30.000), ինչպես նաև Փանահի

շարունակությունը»։ Միրզա Աղիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 5; Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 5; Սուլեյման Իզզի «Պատմություն»։

¹ Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմությունը», գլուխ 10; Պապուա Օրբելիանի «Քարթլիի անցքերը»։ Օման Խերխուլիձե «Հերակլի II-ի պատմությունը»։ Սուլեյման Իզզի «Պատմություն»։ Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 5։

² Պապուա Օրբելիանի «Քարթլիի անցքերը»։ Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 128; Անանուն «Կախեթի պատմության շարունակությունը»։ Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմությունը», գլուխ 10; «Միրզա Աղիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 5; Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 5։

³ Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմությունը», գլուխ 10; Միրզա Աղիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 5։

⁴ Օման Խերխուլիձե «Հերակլի II-ի պատմությունը»։ Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 5։

⁵ Պապուա Օրբելիանի «Քարթլիի անցքերը»։

⁶ Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 5; Պապուա Օրբելիանի «Քարթլիի անցքերը»։

գլխավորած Ղարաբաղի խանության (մոտ 5.000) ու Շահնազար Դավաճան Մելիք-Շահնազարյանի գլխավորած Վարանդայի մելիքության (մոտ 500) միացյալ բանակը կրկին ասպատակեց Ուտիքի հյուսիսը և Նահանջեց¹։ Արդյունքում՝ զգալի ավար ձեռք գցած, բայց Նաև ոչ պակաս զգալի կորուստներ կրած Հաջի-Չելեբին ի վերջո այնուհանդերձ հետ քաշեց իր ուժերը և Շաքիում ընդունեց հոր հաջողությունը պահպանել այդպես էլ չկարողացած Աղաքիշին։ Որպես հետևանք, Հաջի-Չելեբին այդուհետ բավարարվեց ընդամենը միայն ձևականորեն իրեն չենթարկվող լեզգիների այս կամ այն մեծության ջոկատներն ուղարկելով դեպի արևմուտք, իսկ այս պայմաններում էլ տեղական ուժերն իրենք վերադարձան իրենց սովորական հոգսերին։

Այս առումով հարկ է նշել, որ վերջին իրադարձությունները, որոնցում պաշտոնական Տփղիսին հավասարակշռությունը պահպանել հաջողվեց ուժերի միայն գերաբազմակշիռությամբ, իրենցով էլ հենց, ըստ էության, բերեցին նրան, որ Կախեթի թագավորության ռազմաքաղաքական այն առավելությանը, որը վերջինս վայելում էր մահմեդական հարևան խանությունների նկատմամբ սկսած արդեն 1747 թվականից, ըստ էության, իր վերջը գտավ։ Վերջ, գերակշռության հնգամյակն անցավ պատմության գիրկը և պաշտոնական Տփղիսն այժմ ստիպված էր գործել անհամեմատ ավելի մեծ զգուշությամբ՝ որոշակիորեն խորհրդանշական գերիշխանություն ունենալով միայն Գանձակի ու Երևանի խանությունների նկատմամբ և դա այն դեպքում, երբ Փանահի գլխավորած Ղարաբաղի խանության վրա ազդեցությունը արդեն անվերադարձ կերպով կորսված էր։

Արդյունքում՝ սրանից հետո հարավային մահմեդական խանությունների հետ սկիզբ առավ հակամարտության մի նոր փուլ, ընդ որում Կախեթի տիրակալները, այդպես էլ չգիտակցելով իրենց ռազմաքաղաքական անկման հիմնական պատճառներից մեկը, շարունակեցին երկդեմի և եսասիրական քաղաքականության կյանքի կոչումը հայերի նկատմամբ։ Ավելին, գործելով արդեն, կարծես թե, փակ մի շրջանում, երբ հայերի կապակցությամբ արված սխալը թույլ չէր տալիս ուժեղանալ, Կախեթի թագավորությունն ինքը փաստորեն, ըստ էության, խրվեց մի հարատև հակամարտության մեջ, երբ վերջինս պահում էր դիրքերը, սակայն որևէ առաջախաղացման ի վիճակի չէր, իսկ այս պայմաններում էլ վերջինս իր հերթին արդեն որևէ հնարավորություն չունեցավ օգնության հասնելու նույն համսայի մելիքությանը։ Հաշվի առնելով այս ամենը՝ Կախեթի թագավորության տարածքում հաստատված մելիքները աստիճանաբար հանգեցին Հայրենիք վերադառնալու և սեփական ուժերով Փանահի ու նրա դավաճան դաշնակցի դեմ պայքարը ուժեղացնելու մտքին։

Գլուխ 46

Աֆշարների շահության Մեծ քառսի շարունակությունը

1753 թվականի ամռանը Հերակլի արքայազնի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000) ասպատակեցին Երևանի շրջակայքը և Նահանջեցին²։ Իր հերթին, 1753 թվականի նույն ամռանը Թավրիզից առաջխաղացած Թավրիզի խանության բանակը (մոտ 20.000, այդ թվում մեծաթիվ աֆղաններ, 20 հրանոթ) Երևանի խանության բանակից (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 1.000) պաշարեց Երևանը, սակայն, մատնվելով անհաջողության, հետ քաշվեց ելման դիրքեր³։ Դրանից հետո 1753 թվականի աշնանը Շաքիի, Գանձակի ու Լեզգիական խանությունների (մոտ 30.000), ինչպես նաև Փանահի գլխավորած Ղարաբաղի խանության (մոտ 5.000) և Շահնազար Դավաճան Մելիք-Շահնազարյանի գլխավորած Վարանդայի մելիքության (մոտ 500) միացյալ բանակը ասպատակեց Կախեթին, Ուտիքի հյուսիսը, Գուգարքը, ինչպես նաև Կարսի, Երևանի ու Տփղիսի շրջակայքը և Նահանջեց⁴։ 1754 թվականի ամռանը կրկնելով հարվածը ու կրկին հետ քաշվելով⁵։

1754 թվականի օգոստոսի 26-ին Ջրաբերդի ճ-մ-ում Հովսեփ Բաջ Մելիք-Բեգլարյանի և Հաթամ Մելիք-Իսրայելյանի գլխավորած համսայի մելիքության բանակը (մոտ 8.000) ջախջախեց

¹ Պապուա Օրբելիանի «Զարթիկի անցքերը»։

² Անանուն «Կախեթի պատմության շարունակությունը»։

³ Պապուա Օրբելիանի «Զարթիկի անցքերը»։

⁴ Պապուա Օրբելիանի «Զարթիկի անցքերը»։

⁵ Պապուա Օրբելիանի «Զարթիկի անցքերը»։ Օթար Թումանով «Չեկուցագրեր», 1754 դեկտեմբերի 1։

Փանահի գլխավորած Ղարաբաղի խանության բանակին (մոտ 15.000): Այս պարտությունը ծանր հարված հասցրեց Ղարաբաղի խանության ռազմական հզորությանը, իսկ Ջրաբերդի մելիքության տարածքն էլ ազատագրվեց¹:

Նույն այս ժամանակ հաջողեց նաև պաշտոնական Տփղիսը, երբ 1754 թվականի աշնանը Մշադիաշվար ամրոցի ճ-մ-ում (Կախեթի) Թեյմուրազ II-ի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 7.000) հաղթեցին Կախեթին, Ուտիքի հյուսիսը, Արարատի ու Գուգարքի արևելքը ասպատակած Լեզգիական և Ավարական խանությունների միացյալ բանակին (մոտ 25.000)²: Այս հաղթանակն իր հերթին մեծապես սաստեց լեռնականներին, սակայն հենց նոր ավարտված ճակատամարտը ուշագրավ էր նաև այն առումով, որ հենց սրանով էլ, ըստ էության, փաստորեն ռազմաքաղաքական ասպարեզ իջավ արդեն իր բնույթով Լեզգիական խանությանն, ըստ էության, կրկնող նաև Ավարական խանությունը, որը հետագայում պետք է աստիճանաբար փոխարիներ առաջինին: Այս առումով մինչև առաջ անցնելը ուղղակի ընդգծենք, որ Ավարական խանությունը և ավարները ոչ մի կապ չունեին սրանից հարյուրամյակներ առաջ գոյություն ունեցած Ավարական խաբանության ու նրա հիմնական բնակիչները հանդիսացող ավարների հետ և նմանությունը զուտ հնչունային է:

1755 թվականի գարնանը Շաքիի, Գանձակի և Լեզգիական խանությունների միացյալ բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց Կախեթին, Ուտիքի հյուսիսը ու Գուգարքը և նահանջեց³, հարվածը կրկնելով նույն թվականի ամռանը⁴ ու աշնանը⁵: Հենց 1755 թվականի աշնանն էր, սակայն, որ Ամանիա վարդապետի գլխավորած տեղի Հայկական աշխարհագորը (մոտ 100, որից 40 հեծյալ) Սողունլուկի ճ-մ-ում (Կարսի մոտ) կեղծ հարձակումով դեպի դարանը քաշեց շրջակայքն ասպատակած Լեզգիական խանության բանակին (500) և ոչնչացրեց, երբ թշնամին կորցրեց 380 սպանված ու 120 վիրավոր⁶: Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, որ, մինչ արդեն մեծապես միայն անվանապես գոյություն ունեցող Աֆշարների շահության տարածքում տեղի էին ունենում մեր կողմից նկարագրվող իրադարձությունները, սեփական յուրօրինակություններն ունեցող քառսը շարունակվում էր նաև Օսմանյան սուլթանության իշխանության տակ գտնվող Հայաստանի տարածքներում:

1752 թվականի գարնանը Մարաշի ճ-մ-ում Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) հաղթեցին քաղաքի վրա արշավող քոչվոր թուրքմեններին (մոտ 15.000)⁷: 1753 թվականի ամռանը Խոշաբ բերդի ճ-մ-ում Շամբոյանների էմիրության բանակը (մոտ 3.000) հաղթեց Վանի փաշայության բանակին (մոտ 4.000)⁸, իսկ 1755 թվականի մարտի 1-ին էլ Վանի ճ-մ-ում Վանի աշխարհագորը (մոտ 500) և տեղի օսմանյան կայազորը (մոտ 500) հաղթեցին Վանի նոր փաշայի գլխավորությամբ քաղաք մտնել փորձող Վանի փաշայության բանակին (մոտ 2.000), սակայն հետո քաղաքի կայազորի հրամանատարը դավաճանորեն գերվեց ու նոր փաշան հաստատվեց քաղաքում⁹:

Այս առումով հարկ է նշել, որ Վանի շուրջ ծավալվող վերջին իրադարձությունները մեծապես պայմանավորված էին նաև Ստամբուլում տեղի ունեցած իշխանափոխությամբ, երբ 1754 թվականի դեկտեմբերի 14-ին Մահմուդ I-ը մահացավ և նրան հաջորդեց եղբայրը՝ Օսման III-ը (1754-1757): Նոր սուլթանը, որ մինչ այդ ավելի քան կես դար գտնվել էր պալատական կալանքի տակ, իրենից, ըստ էության, ներկայացնում էր գահի վրա հայտնված հերթական մի խելագարի, որն, օրինակ, ատում էր երաժշտությունն ու կանանց, ընդ որում վերջինս կրում էր հատուկ աղմկող կոշիկներ, որպեսզի իր մոտենալու ձայնը լսած պալատական ծառայող կանայք արագորեն հեռանային և չերևային իր աչքին: Միաժամանակ հարկ է նշել, որ Օսման III-ը իրենից նաև մի եռանդուն մահմեդական էր ներկայացնում, որը չհապաղեց քրիստոնյաների և հրեաների

¹ Օթար Թումանով «Չեկուցագրեր», 1754 դեկտեմբերի 1; Միրզա Ադիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 3:

² Օթար Թումանով «Չեկուցագրեր», 1754 դեկտեմբերի 1; Պապուա Օրբելիանի «Քարթլիի անցքերը»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 128:

³ Պապուա Օրբելիանի «Քարթլիի անցքերը»; Հարություն Արարատցի «Ճշմարտացի պատմություն», մաս 1:

⁴ Պապուա Օրբելիանի «Քարթլիի անցքերը»:

⁵ Պապուա Օրբելիանի «Քարթլիի անցքերը»; Իսահակ Սահրադյան «Պատմություն»:

⁶ Իսահակ Սահրադյան «Պատմություն»:

⁷ Այս մասին տեղեկացնում են օսմանյան արխիվային նյութերը, որոնք ի մի են բերված Յ. Համբերի «Օսմանյան կայսրության պատմություն» աշխատությունում (հատոր 15, էջ 222) և առայժմ ինձ անհասանելի են:

⁸ Ամանուն Վանեցի «ժամանակագրություն»; Մարտիրոս Խալիֆա «ժամանակագրություն»:

⁹ Ամանուն Վանեցի «ժամանակագրություն»; Մարտիրոս Խալիֆա «ժամանակագրություն»:

համար լրացուցիչ սահմանափակումներ մտցնել: Այսպիսով՝ նոր սուլթանի օրոք քառասյին դրությունը և ընդհանուր անկումը Օսմանյան սուլթանությունում շարունակվեցին, ընդ որում բանը հասավ նույնիսկ նրան, որ իր հերթին քառասյին դրության մեջ գործող Աֆշարների շահության նույնիսկ հատվածները հարված էին հասցնում պաշտոնական Ստամբուլի հսկողության տակ գտնվող տարածքներին:

Իրոք, լեզգիական ավարառուական ալիքները ոչ մեկ անգամ էր, որ ոտնատակ էին տալիս նաև օսմանյան տարածքները, իսկ 1756 թվականի գարնանն էլ Կարսի շրջակայքը ասպատակեց նույնիսկ Երևանի խանության բանակը (մոտ 10.000), թեև ի վերջո հետ քաշվեց¹: Արդյունքում՝ պաշտոնական Ստամբուլի համար միակ մխիթարությունը, թերևս, կարող էր հանդիսանալ այն հանգամանքը, որ Աֆշարների շահությունն իրոք որ վերջին հաշվով գոյություն ուներ ընդամենը միայն անվանապես, իսկ արևմտյան ճակատի երկու հիմնական մյուս հակառակորդներն էլ նույն այս ժամանակ խրվել էին 1756 թվականի մայիսի 6-ին սկիզբ առած և մինչև 1763 թվականի փետրվարի 15-ը շարունակված Եվրոպայում մղվող իր չափերով աննախադեպ Յոթնամյա պատերազմի մեջ: Այս առումով մինչև առաջ անցնելը հարկ է նշել, որը հիշատակված պատերազմին Ռուսական կայսրության բանակի կազմում մարտական գործողություններին մասնակցեցին Պետրոս Գասպարովի գլխավորությամբ գործող Հայկական (700) և գնդապետ Թադա Ղուզանյանի գլխավորությամբ գործող Հայ-վրացական (մոտ 100 հայ, 50 վրացի) հեծյալ Եսկադրոնները, ինչպես նաև Անգլիական թագավորությանը փոխարինած Բրիտանական կայսրության բանակի կազմում որոշ ժամանակ մարտնչեց Յովսեփ Էմինը², ըստ էության, կրկնելով 1688 թվականի սեպտեմբերից 1697 թվականի սեպտեմբեր Կենտրոնական Եվրոպայում ընթացող Հաբսբուրգյան լիգայի պատերազմին Ֆրանսիական թագավորության բանակի կազմում գործած Իսրայել Օրիին³: Նույն այս ժամանակ, սակայն, իրենց պատերազմն էին վարում նաև Արցախի աննկուն մելիքները, որոնք քայլ առ քայլ հետ էին մղում ստոր դավաճանության արդյունքում իրենց երկրամասին տիրած օտարին:

1756 թվականի ամռանը Տոլ ամրոցի ճ-մ-ում Եսայի Մելիք-Եզանյանի գլխավորած Դիզակի մելիքության բանակը (մոտ 200) հետ մղեց Ամիր-Փարիսան խանի գլխավորությամբ Արդաբիլից ասպատակելով առաջխաղացած բանակին (մոտ 1.500)⁴: 1756 թվականի նույն ամռանն էլ Հերակլի արքայազնի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 40.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 12.000) ասպատակեցին Երևանի շրջակայքը և Նահանջեցին⁵: Դրանից հետո 1756 թվականի աշնանը Գվարելիի ճ-մ-ում (= Գարտիսկարե) (Կախեթի) Հերակլի արքայազնի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 7.000) հաղթեցին Կախեթին, Ուտիքի հյուսիսը, Արարատի ու Գուգարքի արևելքը ասպատակած Լեզգիական խանության բանակին (մոտ 15.000)⁶: Նույն այս ժամանակ, սակայն, Արաքսից հյուսիս տարածվող տարածքների նկատմամբ հերթական անգամ իր հավակնությունները մեջտեղ բերեց Ղաջարների խանությունը:

Իրոք, հենց այս ժամանակ Մուհամմեդ-Հասան խան Ղաջարը, հերթական անգամ իրար բերելով ուժերը և այս անգամ հանդես գալով արդեն ավելի մեծ հզորությամբ, արևելքից հարված էր հասցրել Ատրպատականին, որտեղ էլ վերջնականապես հաջողության էր հասել Ազատ խանի նկատմամբ, ընդ որում նույն Ազատ խանը, սկսած դեռևս 1754 թվականից ուժերի անհավասարության պայմաններում մարտնչելով հարավից առաջացող Չենդյանների խանության դեմ, այս ժամանակ արդեն շատ էր թուլացել: Արդյունքում՝ 1757 թվականի գարնանը Ղաջարների

¹ Պապուա Օրբելիանի «Զարթիկի անցքերը»:

² Այս իրադարձությունը լայնորեն ներկայացված է աղբյուրներում: Միաժամանակ, սակայն, հաշվի առնելով դաշնակցային պատերազմների հետ կապված սկզբնաղբյուրները միայն իմ ուզած խորությամբ ներկայացնելու ձգտումը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ Հայաստանի հետ անմիջականորեն չկապված լայնածավալ ռազմական գործողությունների աղբյուրագիտական ներկայացումը մեծ հաշվով միայն ավելորդ կերպով կծանրաբեռնի աշխատանքս, առայժմ բավարարվում եմ միայն բունը փաստի ամրագրմամբ: Ավելացնենք նաև, որ խնդիրը ներկայացված է նաև Յովսեփ Էմինի կենսագրական տվյալներում:

³ Այս իրադարձությունը լայնորեն ներկայացված է աղբյուրներում: Միաժամանակ, սակայն, հաշվի առնելով դաշնակցային պատերազմների հետ կապված սկզբնաղբյուրները միայն իմ ուզած խորությամբ ներկայացնելու ձգտումը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ Հայաստանի հետ անմիջականորեն չկապված լայնածավալ ռազմական գործողությունների աղբյուրագիտական ներկայացումը մեծ հաշվով միայն ավելորդ կերպով կծանրաբեռնի աշխատանքս, առայժմ բավարարվում եմ միայն բունը փաստի ամրագրմամբ: Ավելացնենք նաև, որ խնդիրը ներկայացված է նաև Իսրայել Օրիի կենսագրական տվյալներում:

⁴ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Արցախի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Ամիրջանյան Ս. «Դիզակ», Երևան 2006, էջ 181-182:

⁵ Պապուա Օրբելիանի «Զարթիկի անցքերը»: Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 128:

⁶ Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 128:

խանութային բանակը տիրեց Թավրիզին, իսկ Ազատ խանն էլ, կորցրած ամեն ինչ, ապաստանեց Բաղդադում: Ինչ վերաբերում է Ազատ խանի ռազմական մեթենային, ապա նրա մնացորդները նահանջեցին դեպի հյուսիս և ծառայության անցան Ուրմիայի խանության հիմնադիր խան, Նադիր-շահի երբեմնի ենթակա ու Ազատ խանի հավատարիմ զինակից Ֆաթ-Ալին (1747-1762), որը արդյունքում զգալիորեն ուժեղացավ: Այսպիսով՝ արդեն 1757 թվականի սկզբի վիճակով Ատրպատականում հերթական անգամ հայտնվեց Ղաջարների խանությունը, ընդ որում վերջինս գրեթե անմիջապես էլ հարված հասցրեց Հայաստանի արևելյան տարածքներին:

1757 թվականի գարնանը Մուհամմեդ-Հասան խան Ղաջարի գլխավորությամբ ասպատակելով առաջխաղացած Ղաջարների խանության (մոտ 40.000), ինչպես նաև Հովսեփ Բաշ Մելիք-Բեգլարյանի և Հաթամ Մելիք-Խորայեյանի գլխավորած խամսայի մելիքության (մոտ 2.000) միացյալ բանակը Փանահի գլխավորությամբ քաղաքի ներսում ու դրսում գործող Ղարաբաղի խանության (մոտ 5.000), ինչպես նաև Շահնազար Դավաճան Մելիք-Շահնազարյանի գլխավորած Վարանդայի մելիքության (մոտ 1.000) միացյալ բանակից մեկ ամիս պաշարեց Շուշին: Ծանր կորուստներ կրելով, սակայն, հակառակորդի անկանոն հարվածներից, ինչպես նաև տեղեկանալով Ղաջարների խանության տարածքի վրա Չենդյանների խանության բանակի հարձակման մասին և հապճեպ հեռանալու ժամանակ նույնիսկ լքելով բոլոր հրանոթները, որոնք Փանահը հետագայում օգտագործեց Շուշու պաշտպանության ուժեղացման համար, Մուհամմեդ-Հասան խան Ղաջարը ի վերջո ստիպված եղավ հեռանալ, որի հետևանքով նահանջեց նաև խամսայի մելիքության բանակը¹: Այսպիսով՝ Փանահը ոչ միայն կարողացավ հաջողությամբ պահել դիրքերը, այլև ձեռք բերեց հրետանային ոչ փոքր ուժեր, սակայն վերջինիս համար վատն այնուհանդերձ այն էր, որ հարավից իրեն ցանկացած դեպքում հարևան էր դառնալու հզոր մի ուժ:

Իրոք, շարժվելով Զերիմ խանի դեմ և ամենայն եռանդով ձեռք զարկելով ռազմական գործողություններին, Մուհամմեդ-Հասան խան Ղաջարը 1758 թվականին հասավ նույնիսկ մինչև Շիրազ: Այս ընթացքում, գոնե առժամանակ օգտվելով միմյանց դեմ պայքարով իր ուժեղ հակառակորդների զբաղվածությունից, 1758 թվականի սեպտեմբերին Փանահի գլխավորած Ղարաբաղի խանության (մոտ 7.000) և Շահնազար Դավաճան Մելիք-Շահնազարյանի գլխավորած Վարանդայի մելիքության (մոտ 1.000) միացյալ բանակը ասպատակեց Գանձակի շրջակայքը՝ գահընկեց անելով, գերելով ու Շուշիում բանտարկելով Գանձակի խանության խան Շահվերդիին, իսկ նրա փոխարեն էլ Գանձակի խանության խան հաստատելով վերջինիս որդի Մուհամմեդ-Հասանին (1758-1760, 1760-1778), որը Փանահի նկատմամբ ավելի հանդուրժող քաղաքականության կողմնակից էր²:

Այս հաջողությունը խիստ կարևոր էր Փանահի համար, քանի որ արդեն տարվա վերջին Ղաջարների խանության բանակը ջախջախիչ պարտություն կրեց Չենդյանների խանության բանակից, իսկ Մուհամմեդ-Հասան խան Ղաջարն էլ, որ դիմել էր փախուստի և ապաստանել էր Իրանական լեռնաշխարհի հյուսիսում, 1759 թվականի հունվարին սպանվեց: Արդյունքում՝ Ղաջարների խանությունը ոչնչացավ, իսկ նրա տարածքն էլ անցավ Չենդյանների խանությանը, որը այդուհետ իր փաստացի տիրապետության տակ ուներ, ըստ էության, արդեն ողջ Իրանական լեռնաշխարհը: Այս առումով հետաքրքիր է նշել, սակայն, որ բարձրագույն իշխանության գագաթնակետին հասած Զերիմ խանը, որն արմատներով այնուհանդերձ տարբերվում էր վայրագ թուրքմեններից, ինչպես պարտված, այնպես էլ իրեն ենթարկված ուժերի հետ, որպես կանոն, բավականին մեղմ էր վարվում՝ արդարացիորեն ելնելով այն կանխավարկածից, որ ստեղծված պայմաններում բացառապես միայն ուժի կիրառմամբ ամուր իշխանություն ունենալն, ըստ էության, իրական չէ: Այս առումով ոչ պակաս կարևոր էր, թերևս, նաև այն հանգամանքը, որ Չենդյանների խանության ռազմաքաղաքական հզորության հիմքը տարաբնույթ ցեղերն և միավորներն էին, որոնք իրենց միասնության մեջ էլ հենց Զերիմ խանին տալիս էին բոլորին գերազանցող հզորություն, սակայն որոնց հետ հարաբերություններում էլ նույն այդ ժամանակ այնուհանդերձ պետք էր զգուշություն ու որոշակի դիվանագիտական մոտեցում դրսևորել: Եվ վերջապես հետաքրքիր է նաև նշել, որ Զերիմ խանը իր իշխանությանը զուտ իրավաբանորեն

¹ Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմություն», գլուխ 9; Միրզա Ջեմալ Ջիվանշիր «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 4; Միրզա Ադիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 4, 6; «Զարթիս-Ցիվիլիզացի», Դավիթ Բագրատունի:

² Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 129; Անանուն «Ժամանակագրություն 1758 թվականի»:

երբեք էլ բարձրագույն բնույթ չտվեց, այլ ընդամենը, լինելով փաստացի իշխանության կրող, ձևական մակարդակում այնուհանդերձ ընդունում էր Իրանական լեռնաշխարհի արևելքում դեռևս իշխող և Դուռանիների խանության նկրտումներին մեծ դժվարությամբ դիմացող Շահռուհի գերիշխանությունը՝ իրավագաղափարական մակարդակում որոշակիորեն հակադրելով վերջինիս իր մոտ բանտարկության մեջ գտնվող Իսմայիլին:

1757 թվականի հոկտեմբերի 30-ին, այդպես էլ ոչինչ չարած սեփական սուլթանության համար, իր մահկանացուն կնքեց տարօրինակ Օսման III-ը և նրան հաջորդեց Ահմեդ III-ի որդի Մուստաֆա III-ը (1757-1774): Նոր սուլթանը, ի տարբերություն իր նախորդի, հիանալի կերպով գիտակցում էր ոչ միայն սեփական սուլթանության խնդիրները, այլև տարին տարու վրա ահազնացող հետամնացության այն աստիճանը, որն այստեղ առկա էր՝ հատկապես եվրոպական հարևանների հետ համեմատության մեջ: Որպես հետևանք՝ Մուստաֆա III-ը, մեծապես հենվելով եվրոպական խորհրդականների վրա, սկսեց ռազմավարչական բավականին մեծածավալ բարեփոխումներ, որոնք պետք է վերաբերեին հատկապես բանակին: Արդյունքում, սակայն, չնայած որոշ ձեռքբերումներ այնուհանդերձ եղան, բայց նույն այդ բարեփոխումներն ընդհանուր առմամբ ունեցան հատվածական, ոչ համակարգային և ոչ լրիվ բնույթ, ընդ որում այս առումով հսկայական էր նաև պահպանողական տրամադրված հոգևորականների ու հատկապես մարտավարական առումով իրեն արդեն մեծապես սպառած ենիչերիների կորպուսի դիմադրությունը: Նոր սուլթանի գահին հաստատվելը իր հետ բնականաբար նաև հերթական անկայունությունը բերեց, որը, մասնավորապես, արտահայտվեց նաև Օսմանյան սուլթանությանը ենթակա Հայաստանի տարածքներում:

1757 թվականի դեկտեմբերից մինչև 1758 թվականի հունվար լևադները (մոտ 10.000) ասպատակեցին Էրզրումի շրջակայքը¹, սակայն 1758 թվականի փետրվարի 23-ին Բասենի ճ-մ-ում Օսմանյան սուլթանության բանակը (5.000) հաղթեց նույն այդ լևադների մի մասին (500)², ինչից հետո 1758 թվականի փետրվարի 24-ից մինչև մարտի 8-ը ասպատակեց Կարսի շրջակայքը՝ ողնչացնելով լևադներին³: 1758 թվականի մարտի 9-ին Կոմքի ճ-մ-ում (Էրզրումի մոտ) Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 1.000) կրկին հաղթեց լևադներին (մոտ 200)⁴, սակայն մեկ օր անց՝ 1758 թվականի մարտի 10-ին, Առիկոմքի ճ-մ-ում (Էրզրումի մոտ) ուժերն իրար բերած լևադներն (մոտ 2.000) իրենք հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 200), ընդ որում Էրզրում վերադարձած Օսմանյան սուլթանության բանակի մնացորդները նույն երեկոյան ասպատակեցին քաղաքի հարակից գյուղերը⁵:

2գալի հաջողության հասնելով կառավարական բանակի նկատմամբ՝ 1758 թվականի հուլիսի սկզբին լևադները (2.000) ասպատակեցին Սեբաստիայի և Տևրիկեի շրջակայքը⁶, սակայն 1758 թվականի հուլիսի 24-ին Սեբաստիայի ճ-մ-ում Օսմանյան սուլթանության բանակը (500) անակնկալ հարձակումով պարտության մատնեց նրանց (2.000)⁷, ինչը մեծապես խաղաղեցրեց դրությունը: Հերթական խռովությունը, սակայն, ծագեց արդեն 1758 թվականի աշնանը, երբ Չլդր լճի ճ-մ-ում շրջանի Նորանշանակ կուսակալի բանակը (մոտ 1.000) հաղթեց շրջանի պաշտոնագրված, սակայն սեփական պաշտոնը լքել չցանկացող կուսակալի բանակին (մոտ 800)⁸: Դրանից հետո, քիչ թե շատ լուծելով ներքին խնդիրները և, կարծես թե, դեռևս լիարժեք չկողմնորոշվելով իրավիճակում, պաշտոնական Ստամբուլը հարված հասցրեց արևելյան ուղղությամբ, սակայն 1759 թվականի աշնանը Ատոցի ամրոցի ճ-մ-ում (Հյուսիսային Կախեթի) Հերակլի արքայազնի գլխավորած Կախեթիի ու Իմերեթիայի թագավորությունների միացյալ բանակը (մոտ 50.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10.000) հաղթեցին Կախեթին, Ուտիքի հյուսիսը, Արարատի ու Գուգարքի արևելքը ասպատակած Օսմանյան

¹ Բաղդասար Կարինցի «Հիշատակարան 1758 թվականի»:

² Բաղդասար Կարինցի «Հիշատակարան 1758 թվականի»:

³ Բաղդասար Կարինցի «Հիշատակարան 1758 թվականի»:

⁴ Բաղդասար Կարինցի «Հիշատակարան 1758 թվականի»:

⁵ Բաղդասար Կարինցի «Հիշատակարան 1758 թվականի»:

⁶ Հովհաննես Սեբաստացի «Սեբաստիայի պատմությունը», գլուխ 12; Աթանաս Եպիսկոպոս «Նամակ 1757 թվականի հուլիսի 21-ի»;

Հակոբ Տևրիկեի «Տարեգրություն»:

⁷ Հովհաննես Սեբաստացի «Սեբաստիայի պատմությունը», գլուխ 12; Հակոբ Տևրիկեի «Տարեգրություն»:

⁸ Վասիլ Գլատություն:

սուլթանության և Լեզգիական խանության միացյալ բանակի (մոտ 50.000) մի մասին (մոտ 30.000), որից հետո թշնամու բանակի մյուս մասը նահանջեց¹:

1760 թվականի մարտից մինչև հոկտեմբեր Ֆաթ-Ալի խանի գլխավորությամբ ասպատակելով առաջխաղացած Ուրմիայի խանության (մոտ 20.000), ինչպես նաև Յուզբեկի Զաջ Մելիք-Բեգլարյանի և Ջաթամ Մելիք-Իսրայելյանի գլխավորած խամսայի մելիքության (մոտ 2.000) միացյալ բանակը պաշարեց Շուշին Փանահի գլխավորությամբ քաղաքի ներսում ու դրսում գործող Ղարաբաղի խանության (մոտ 5.000), ինչպես նաև Շահնազար Դավաճան Մելիք-Շահնազարյանի գլխավորած Վարանդայի մելիքության (մոտ 1.000) միացյալ բանակից: Ճանր կորուստներ կրելով հակառակորդի անկանոն հարվածներից, ինչպես նաև տեղեկանալով Ուրմիայի խանության տարածքի վրա Չենոյանների խանության բանակի հարձակման մասին, սակայն, Ֆաթ-Ալի խանը ստիպված եղավ հապճեպ նահանջել, որի հետևանքով նահանջեց նաև խամսայի մելիքության բանակը²: Այս առումով հետաքրքիր է նշել, որ այս խառը իրադարձությունների ժամանակ 1760 թվականի գարնանը Շուշիից հաջողությամբ փախուստի դիմեց և Ֆաթ-Ալիի մոտ ապաստանեց նաև Շահվերդին, ընդ որում վերջինս շտապեց Շահվերդիին կրկին Գանձակի խանության խան նշանակել, թեև այս հրամանը գործնականում կյանքի կոչել այդպես էլ չկարողացավ:

Նույն 1760 թվականի գարնանը, զգալով, որ պաշտոնական Ստամբուլը իրեն հանձնելու է Քերիմ խանին, Ազատը փախուստի դիմեց Բաղդադից և վերադարձավ Ատրպատական: Շուտով պարզվեց, սակայն, որ Չենոյանների խանության բանակը Ատրպատականում ևս շատ ուժեղ է և որևէ հնարավորություն չկա ամրանալ տեղում: Իր հերթին, մինչ Ազատը մտմտում էր Թավրիզից հեռանալու մասին, իսկ Ֆաթ-Ալի խանն էլ Շուշիում դեռևս փակված էր պահում Փանահին, Տփղիսում որոշեցին հոգուտ իրենց միջամտել Գանձակի խանությունում ընթացող գահակալական պայքարին՝ խանության գլուխ դնելով Ֆաթ-Ալիի մոտից մինչ այդ հեռացած և Կախեթիի թագավորությունում ապաստանած Շահվերդիին:

Արդյունքում՝ 1760 թվականի հունիսին Յերակլի արքայազնի գլխավորած Կախեթիի թագավորության բանակը (մոտ 40.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 12.000) ասպատակեցին Գանձակի շրջակայքը՝ կրկին իշխանության վերադարձնելով Գանձակի խանության գահընկեց արված խան Շահվերդիին³: 1760 թվականի օգոստոսին, սակայն, գահակալական պայքար սկսած Շահվերդիի որդի Մուհամմեդ-Յասսանի բանակը (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 200) Շահվերդիի բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 20) գրավեցին Գանձակը, ընդ որում Շահվերդիին սպանվեց, իսկ Մուհամմեդ-Յասսանն էլ վերջնականապես հռչակվեց Գանձակի խանության խան⁴: Դրանից հետո, մինչ արքայազն Յերակլին մտմտում էր Գանձակի հարցով իր հետագա անելիքի մասին, տեղեկություն ստացվեց դեպի հյուսիս Ազատի արշավանքի մասին, որը մինչ այդ սկսել էր մեծապես վայելել Ֆաթ-Ալի խանի աջակցությունը:

Որպես հետևանք, 1760 թվականի սեպտեմբերին Ղազախի ճ-մ-ում Յերակլի արքայազնի գլխավորած Կախեթիի թագավորության բանակը (մոտ 40.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 12.000) շրջապատեցին ու ստիպեցին հանձնվել Թավրիզից Ազատի գլխավորությամբ առաջած նրա բանակին (մոտ 5.000, այդ թվում մեծաթիվ աֆղաններ)⁵: Իր հերթին, հենց այս իրադարձություններից հետո էր, որ, քանի որ Ֆաթ-Ալի խանը օժանդակություն էր ցույց տվել Ազատին, Ուրմիայի խանության վրա կախվեց Չենոյանների ռազմական մեքենայի ներխուժման վտանգը, իսկ դա էլ ստիպեց Ֆաթ-Ալի խանին ի վերջո հետ քաշվել Շուշիից: Այսպիսով՝ Փանահին, դաշնակցած Վարանդայի դավաճան մելիքի հետ, հերթական անգամ հաջողվեց պահել դիրքերը, ընդ որում այս անգամ ևս, համենայն դեպս գոնե առժամանակ, նրան օգտին խաղացին արտաքին ռազմաքաղաքական զարգացումները:

¹ Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 128: Վասիֆ «Պատմություն»: Այս մասին հայտնում է նաև Յակոբ Շամախեցին իր «Թուղթ առ Յերակլ» աշխատանքում (Մատնադարան, ձեռագիր 2911, էջ 102ա):

² Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմություն», գլուխ 11: Միրզա Ջեմալ Ջիվանշիր «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 4: Միրզա Ադիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 3, 6: Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 5: Անանուն «Կախեթի պատմության շարունակությունը»: Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 129:

³ Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 129:

⁴ Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 129:

⁵ Օման Խերխուլիձե «Յերակլի II-ի պատմությունը»: Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 5:

Նույն այս ժամանակ Մուհամմեդ-Յասսան այնուհանդերձ ոչ մի կերպ չէր կարողանում վերջնականապես ամրանալ Գանձակի խանության գահին և արդյունքում, քանի որ իր հայրն արդեն չկար, իսկ Փանահի օգնությունն էլ այլևս իրական չէր, վերջինս որոշեց դիմել երեկվա իր հակառակորդ Կախեթի թագավորությանը: Իր հերթին արքայազն Յերակլին, կրկին հաշվի առնելով, որ Շահվերդին այսպես թե այնպես չկա և հնարավորություն կա գոնե երեկվա հակառակորդին աջակցելու միջոցով պահպանել սեփական ազդեցությունը Գանձակի խանությունում, 1760 թվականի հոկտեմբերին ասպատակեց Գանձակը և նրա շրջակայքը՝ արդեն սեփական հովանու ներքո ամրապնդելով Գանձակի խանության խան Մուհամմեդ-Յասսանի դիրքերը¹: Յենց այս ժամանակ էր նաև, որ իր բանակով Գանձակում հաստատվեց Յաթամ Մելիք-Խորայեյյանը:

Ողջ վերոգրյալի կապակցությամբ հարկ է նշել, որ Ֆաթ-Ալի խանը, նահանջելով Փանահի տիրույթներից, իր հետ միասին դեպի հարավ էր տարել նաև բանակցությունների պատրվակով սեփական ճամբար կանչված Ղարաբաղի խանի որդի Իբրահիմին: Արդյունքում՝ Ֆաթ-Ալի խանի հեռանալուց հետո Փանահը անմիջապես էլ ընդունեց դաշինք կնքելու մասին Զերիմ խանի առաջարկը և Ուրմիայի խանության դեմ պատերազմում սկսեց ամենայն եռանդով օգնել վերջինիս: Արդյունքում՝ 1761 թվականի փետրվարին Զերիմ խանի գլխավորած Չենդյանների (մոտ 50.000) և Փանահի գլխավորած Ղարաբաղի (մոտ 7.000) խանությունների, ինչպես նաև Շահնազար Դավաճան Մելիք-Շահնազարյանի գլխավորած Վարանդայի մելիքության (մոտ 1.000) միացյալ բանակը Ուրմիայի խանության բանակից (մոտ 20.000) ու քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 200) պաշարեցին Ուրմիան և 1762 թվականի հունվարի կեսին ի վերջո ստիպեցին հանձնվել: Ֆաթ-Ալի խանը գերվեց և սպանվեց, իսկ Իբրահիմը ազատվեց գերությունից²: Այսպիսով՝ քաղաքական ասպարեզից հեռացավ Փանահի ևս մեկ հակառակորդ, սակայն Ղարաբաղի խանի համար վատն այնուհանդերձ այն եղավ, որ դրանից հետո հենց ինքը ստիպված եղավ քաղաքական պատանդի կարգավիճակում մնալ Զերիմ խանի մոտ, որը ազատություն տվեց և Շուշի ուղարկեց միայն Իբրահիմին:

1761 թվականի գարնանը Սուլայուլիանի ճ-մ-ում (= Գարտիսկարե) (Կախեթի) Յերակլի արքայազնի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 7.000) հետ մղեցին Կախեթին, Ուտիքի հյուսիսը, Արարատի ու Գուգարքի արևելքը ասպատակած Լեզգիական խանության բանակին (մոտ 20.000)³, իսկ արդեն 1761 թվականի ամռանն էլ հենց իրենք ասպատակեցին Կարսի շրջակայք և նահանջեցին⁴: Նույն այս ժամանակ, սակայն, Կախեթի թագավորությունում խոշոր փոփոխություններ եղան:

Իրոք, դեռևս 1760 թվականին Թեյմուրազ II-ը, տեսնելով, որ սեփական ուժերով հարևան մահմեդական իշխանությունների դեմ դժվար է մարտնչել և մեծ հաշվով առավելագույնը, որ հաջողվում է անել, դա դիրքերը պահելն է, մեկնեց Ռուսական կայսրություն և փորձ կատարեց Կախեթի թագավորության համար ապահովել պաշտոնական Սանկտ-Պետերբուրգի աջակցությունը: Չհասած, սակայն, որևէ էական արդյունքի, 1762 թվականի հունվարի 8-ին հենց Սանկտ-Պետերբուրգում էլ Թեյմուրազ II-ը կնքեց իր մահկանացուն, որից հետո Կախեթի թագավորության արքա հռչակվեց մինչ այդ էլ կառավարման հարցերին իր ամենաակտիվ մասնակցությունը բերած նրա քառասուներկուամյա որդի Յերակլին՝ Յերակլի II-ը (1762-1798): Կախեթի թագավորության նոր արքան, որը մինչ այդ էլ, ինչպես արդեն ասվեց, հաջողությամբ լրացնում էր հորը, իր անձնական ու գործնական հատկանիշներով ինչ-որ տեղ նույնիսկ գերազանցում էր նրան և արդյունքում, այժմ արդեն լիարժեք կերպով կանգնելով երկրի գլուխ, վերջինս ամենատարբեր բնագավառներում առավել եռանդուն միջոցառումներով շարունակեց կյանքի կոչել մինչ այդ իրականացվող քաղաքականությունը: Արդյունքում՝ Յերակլի II-ը, հիմնալի գիտակցելով Նոր ժամանակների նշանակությունը, անմիջապես էլ սկսեց իրականացնել բարեփոխումների մի լայն ծրագիր, որը կոչված էր լինելու ամենատարբեր բնագավառներում

¹ Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 129:

² Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմություն», գլուխ 10; Միրզա Ջեմալ Ջիվանշիր «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 4; Միրզա Ադիգոյալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 6; Աբբաս-գուլի-ադա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 5; Անանուն Վանեցի «Ժամանակագրություն»; Մարտիրոս Խալիֆա «Ժամանակագրություն»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 129:

³ Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 128:

⁴ Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 129:

բարեփոխել Կախեթի թագավորության ռազմավարչական համակարգը և հասարակական կյանքը՝ ուժեղացնելով երկիրը: Այս առումով հարկ է նշել, սակայն, որ իրականացվող բարեփոխումները, որոնք սկզբում շոշափելի օգուտ տվեցին, հետագայում վերջնական և համակարգված տեսք այդպես էլ չստացան, ընդ որում դրանք, ըստ էության, վերացնելով հինը ու չստեղծելով լիարժեք նորը, Յերակլի II-ի գահակալման վերջին շրջանում ինչ-որ տեղ նույնիսկ ավելի թուլացրին Կախեթի թագավորությունը, քան այն կար մինչ այդ:

Նույն այս ժամանակ հարավում զարգանում էին վճռական փոփոխություններ, երբ այս ուղղությունից գործող Չենդյանների խանության խան Զերիմը իրար էր բերել իր ողջ ռազմական մեքենան և, Ուրմիայի ու Ղարաբաղի խանությունները հնազանդեցնելուց հետո, պատրաստվում էր իրեն ենթարկեցնել հյուսիսում տարածվող արդեն նաև մյուս խանություններին և իշխանություններին: Արդյունքում՝ 1762 թվականի մայիսին Ղարա-Չամանի ճ-մ-ում (Յերի մոտ) Չենդյանների խանության բանակը (մոտ 80.000) հաղթեց Բաբվի, Գանձակի, Ղուբայի, Շաքիի, Շիրվանի, Թալիշի, Դերբենդի, Մուղանի, Սայանի, Կյուրիևի, Թավրիզի, Մակվի, Արդեբիլի, Նախիջևանի, Յերի, Ուրմիայի, Մարաղայի և Ղարաղաղի խանությունների միացյալ բանակին (մոտ 40.000)¹, ինչի հետևանքով պարտված խանությունները ընդունեցին Չենդյանների խանության գերիշխանությունը: Այսպիսով՝ Զերիմ խանը վերականգնեց Աֆշարների շահության իշխանությունը նաև հյուսիսում, ընդ որում Կախեթի թագավորության հետ հետագա ընդհարումից խուսափել հաջողվեց միայն այն բանի շնորհիվ, որ Յերակլի II-ը եռանդուն դիվանագիտական միջոցառումներ ձեռնարկեց, որոնց թվում էր նաև այն, որ իր կողմնակիցների հետ միասին նա Զերիմ խանին հանձնեց աֆղան ռազմիկների երբեմնի առաջնորդ, Նույն Ազատին: Այս առումով հատկանշական էր, որ Զերիմ խանը ոչ միայն որևէ բռնության չենթարկեց իր երբեմնի հակառակորդներին, այլև սրանց ընդգրկեց սեփական ռազմական համակարգում, իսկ Շիրազում հաստատված Ազատն էլ, վայելելով պետական աջակցություն, 1781 թվականին մահացավ բնական մահով: Արդյունքում՝ Զերիմ խանը, իր ուզած ձևով վերջնականապես կարգավորած գործերը Աֆշարների շահության տարածքում, դադարեցրեց ակտիվ ռազմաքաղաքական միջոցառումները և անցավ ներքին հարցերի կարգավորմանը: Նույն այս ժամանակ, սակայն, իրավիճակը որևէ կերպ չէր հանդարտվում հարևան սուլթանությունում:

1760 թվականի գարնանը Գելիգուզանի ճ-մ (Սասուն) Պողոս Մամիկոնյանի գլխավորած Յայկական բանակը (800) հաղթեց քրդերին (3.000)²: Իր հերթին, 1760 թվականի ամռանը լևադները (մոտ 2.000) ասպատակեցին Տևրիկեի շրջակայքը³, թեև 1760 թվականի Նույն ամռանը Տևրիկեի ճ-մ-ում Օսմանյան սուլթանության բանակը հաղթեց նրանց⁴: 1761 թվականի ամռանը լևադները (մոտ 1.000) ասպատակեցին արդեն բուն Տևրիկեն⁵, իսկ 1762 թվականի գարնանը էլ Նույն նրանք (20.000) կրկին ոտնատակ տվեցին Տևրիկեի շրջակայքը⁶: 1762 թվականի գարնանը, սակայն, Թուխուբ գյուղի ճ-մ-ում (Տևրիկեի մոտ) Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 5.000) հաղթեց լևադներին (մոտ 3.000), որոնց մնացորդները շարժվեցին դեպի Սեբաստիա⁷: 1762 թվականի Նույն գարնանը արդեն Սեբաստիայի ճ-մ-ում Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 2.000) կրկին հաղթեց Տևրիկեից Նահանջող լևադներին (մոտ 1.500)⁸, որից հետո իրավիճակը որոշակիորեն խաղաղվեց, սակայն լևադների շարժումը չվերացավ: Մինչ Աֆշարների շահությունում իրավիճակը աստիճանաբար կայունանում էր, իր հերթին քայքայման եզրին էր հայտնվել, սակայն, Մեծ Մողոլների տերությունը, որի վիճակն առանց այդ էլ լավ չէր և որն այդպես էլ ուշքի չէր եկել Նադիր-շահի կողմից ստացած հարվածներից:

¹ Այս իրադարձությունը բավականին ներկայացված է արևելյան աղբյուրներում, որոնք, սակայն, այժմ ինձ անհասանելի են: Միաժամանակ, հաշվի առնելով դաշնակցային պատերազմների հետ կապված սկզբնաղբյուրները միայն իմ ուզած խորությամբ ներկայացնելու ձգտումը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ Յայաստանի հետ անմիջականորեն չկապված լայնածավալ ռազմական գործողությունների աղբյուրագիտական ներկայացումը մեծ հաշվով միայն ավելորդ կերպով կծանրաբեռնի աշխատանքս, առայժմ բավարարվում եմ միայն բունը փաստի ամրագրմամբ:

² Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Սասունի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Պետոյան Վ. «Սասունն անցյալում և Սասունի ազատագրական շարժումները», Երևան 2005, էջ 84:

³ Յակոբ Տևրիկցի «Տարեգրություն»:

⁴ Յակոբ Տևրիկցի «Տարեգրություն»:

⁵ Յակոբ Տևրիկցի «Տարեգրություն»:

⁶ Յակոբ Տևրիկցի «Տարեգրություն»:

⁷ Յակոբ Տևրիկցի «Տարեգրություն»:

⁸ Յակոբ Տևրիկցի «Տարեգրություն»:

Գլուխ 47

Մեծ Մողոլների տերությունը և հայերը

Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում Մեծ Մողոլների տերության նկատմամբ լուրջ հավակնություններ ուներ Դուռանիների խանությունը տերության մակարդակին բարձրացրած Ահմեդ-շահը: Այս առումով հետաքրքիր է նշել, որ ծայրահեղ թուլացած Մեծ Մողոլների տերությունը մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում ինքն էլ արդեն, ըստ էության, չէր տիրապետում սեփական տարածքներին և Դուռանիներն ավելի շատ հանդես էին գալիս որպես վերջինիս ժառանգության հավակնորդներ: Մեծ Մողոլների ժառանգության այլ հավակնորդներ, սակայն, նույն այս ժամանակ ևս կային և խոսքն ամենից առաջ վերաբերում է հնդկական բնույթ ունեցող Մարատիայի տերությանը, որը տարածվում էր Հնդկաստանի կենտրոնական տարածքներում: Եվ վերջապես հարկ է նշել, որ առժամանակ աննկատ, սակայն Մեծ Մողոլների ժառանգության հարցով ամենաուժեղ հավակնորդը նույն այս ժամանակ այնուհանդերձ Հնդկական թերակղզում դիրքերն արդեն մեծապես ամրապնդած Բրիտանական կայսրությունն էր: Այսպես թե այնպես, սակայն արդեն 1760-ական թվականների սկզբներին Մեծ Մողոլների ժառանգության հարցով վճռական պայքարի համար իրար եկան Դուռանիների խանությունը և Մարատիայի տերությունը:

Արդյունքում՝ 1761 թվականի հունվարի 14-ին Դելիի մոտ գտնվող Պանիպատի ճակատամարտում՝ նույն այն վայրում, որտեղ 1526 թվականի ապրիլի 26-ին իր հաղթահանդեսն էր տոնել Բաբուրը և քիչ հեռու այն վայրից, որտեղ 1739 թվականի փետրվարի 24-ին մեկ այլ հաղթահանդես էր կազմակերպել Նադիր-շահը, Ահմեդ-շահի գլխավորած Դուռանիների խանության 73.000 հոգանոց բանակը, իր բոլոր մարտավարական նրբություններով ամենայն հաջողությամբ կիրառելով հրազենի գործադրման դեռևս Նադիր-շահի կողմից մշակած մարտական փորձը, ուղղակի ջախջախեց Մարատիայի տերության հարձակման անցած 250.000 հոգանոց տարացեղ ու անկազմակերպ բանակին, ընդ որում պարտվողները կորցրին 120.000 ռազմիկ, այն դեպքում, երբ Ահմեդ-շահի բանակի կորուստները կազմեցին 20.000 ռազմիկ: Հենց նոր ավարտված ճակատամարտը ծանր հարված հասցրեց Մարատիայի տերության ռազմաքաղաքական հզորությանը, որը դրանից հետո աստիճանաբար դեպի քայքայում գնաց, սակայն հեշտ չեղավ նաև Դուռանիների խանության համար, որի հակառակորդին քանակապես այսպես թե այնպես զգալիորեն զիջող ռազմական մեքենան ևս զգալի կորուստներ էր կրել: Արդյունքում՝ Ահմեդ-շահը բանակցություններ սկսեց հակառակորդի հետ և կողմերը Դելիի սուլթանության վրա ազդեցության պահպանման, ինչպես նաև մի շարք այլ հարցերի կապակցությամբ փոխհամաձայնության եկան, որից հետո Դուռանիների խանության բանակը հետ քաշվեց: Որպես ընդհանուր հետևանք այս ամենի՝ Հնդկաստանում այդուհետ ավելի ակտիվացավ հենց Բրիտանական կայսրությունը, որը տեղում իր հստակ տնտեսական շահերն ուներ: Այս առումով հարկ է նշել, որ բրիտանական Օստ-հնդկական ընկերությունը ամենաազդեցիվ միջոցառումների կիրառմամբ նույն այս ժամանակ ձգտում էր տնտեսապես ամրանալ տեղում, իսկ այդ մղումներն էլ հարվածի տակ էին դնում Հնդկական թերակղզում ավանդականորեն գործող այլ ազգի պատկանող վաճառականների, այդ թվում նաև հայերի շահերը: Արդյունքում, թերևս, պատահական չէր, որ Հնդկաստանի թերակղզում սկիզբ առած հակաբրիտանական պայքարին իրենց ակտիվ մասնակցությունը բերեցին նաև հայերը, որոնց առևտրական դիրքերը տեղում ավանդականորեն բավականին ուժեղ էին:

Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում իրավաբանորեն դեռևս Մեծ Մողոլների տերության մասը կազմող, բայց փաստացի անկախ Բենգալիայի նավաբությունում բրիտանական աջակցությամբ հենց նոր գահին էր բազմել նավաբ, կրոնով շիա-մահմեդական Միր-Կասիմը (1760-1763): Շատ շուտով, սակայն, Միր-Կասիմը պարզորեն զգաց բրիտանական գիշատիչ քաղաքականության հետևանքները տեղում և որոշեց պայքար սկսել վերջինիս դեմ: Հենց այս ժամանակ էլ նրա մոտ հայտնվեց հայերի փայլուն մի համաստեղություն, որը իրեն հիմնալի դրսևորեց ռազմաքաղաքական բնագավառում և հսկայական ազդեցություն ունեցավ հետագա իրադարձությունների վրա:

1761 թվականի ամռանը Գրիգոր Այվազյանի և Հակոբ Գրիգորյանի գլխավորած Բենգալիայի նավաբության բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) Բենգալիայի նավաբ Միր-Կասիմի և նրա խան Գրիգոր Հարությունյանի դեմ ապստամբած կայազորից (մոտ 700) անակնկալ գիշերային հարվածով գրավեցին Բաքսար ամրոցը (Բենգալիա, Ռուբաս գավառ)¹: Դրանից հետո՝ 1761 թվականի նույն ամռանը նոր ճակատամարտում Գրիգոր Հարությունյանի գլխավորած Բենգալիայի նավաբության բանակը (40.000, որից 15.000 հեծյալ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 100, այդ թվում Մարգար-Հովհաննես Բալանթարյանը, Հարություն Այվազյանը, Գրիգոր Այվազյանը, Պետրոս Աստվածատրյանը, Մարտիրոս Գրիգորյանը, Ղազար Հակոբյանը, Սուքիաս Ավետիսյանը, Հովհաննես Նազարյանը, Մկրտիչ Չաքարյանը, Մելքոն Աստրախանցին, Նիկողայոս Երևանցին, Հակոբ Գրիգորյանը և Հարություն Մարգարյանը) միաժամանակյա համակցված հարվածով հաղթեցին Բրիտանական կայսրության կայազորներին (ընդհանուր՝ մոտ 10.000), ընդ որում հատկապես աչքի ընկավ Հարություն Մարգարյանի հեծելազորի հազարյակը, որը գրավեց Մուրիշտաբադը²: Արդյունքում՝ Բենգալիան հռչակվեց անկախ, Միր-Կասիմը հռչակվեց վերջինիս իշխան, իսկ Գրիգոր Հարությունյանը՝ նավաբ: Հասնելով նախնական հաջողությունների՝ 1762 թվականի գարնանը Բենգալիայի նավաբության բանակը (մոտ 8.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 50, այդ թվում Մարգար-Հովհաննես Բալանթարյանը և Ղազար Հակոբյանը) ասպատակեցին Նեպալի թագավորության տարածքը և նահանջեցին³:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1763 գարուն – Փաթնայի ճ-մ (Հյուսիսային Բենգալիա)⁴

Բրիտանական կայսրության բանակը (5.000) սրընթաց երթով մոտեցավ քաղաքին, որի կայազորը (մոտ 500) պատրաստ չէր դիմադրության:

I փուլ – Բրիտանական կայսրության բանակը գիշերային անակնկալ հարձակումով մտավ քաղաք:

II փուլ – Մարգար-Հովհաննես Բալանթարյանի և Ղազար Հակոբյանի գլխավորած Բենգալիայի նավաբության բանակը (մոտ 7.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 700) անակնկալ հարձակում գործեցին հակառակորդի բանակի վրա և փախուստի մատնեցին վերջինիս՝ մտնելով քաղաք: Բրիտանական կայսրության բանակը կորցրեց 1.370 զինվոր:

III փուլ – Գրիգոր Այվազյանի, Մկրտիչ Չաքարյանի և Նիկողայոս Ջուղայեցու գլխավորած ջոկատը (մոտ 2.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 200) անակնկալ հարձակվեցի թշնամու նահանջող մնացորդների վրա և ծանր կորուստներ պատճառեցին վերջինիս:

Հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 4.000 զինվոր:

1763 թվականի գարնանը Մարգար-Հովհաննես Բալանթարյանի գլխավորած Բենգալիայի նավաբության բանակը (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 50) Բրիտանական կայսրության բանակից (մոտ 700) գրավեցին Բիրանա ամրոցը (Բենգալիա)⁵:

¹ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել իր ժամանակի եվրոպական, ինչպես նաև հնդկական և հնդկահայ աղբյուրներում: Տես՝ Աբրահամյան Ռ.Ա. «Հնդիկ ժողովրդի 1760-1763 թթ ապստամբությունը անգլիական գաղութարարների դեմ և հնդկահայ գաղութը», ՊԲՀ N 3, Երևան 1960, էջ 115:

² Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել իր ժամանակի եվրոպական, ինչպես նաև հնդկական և հնդկահայ աղբյուրներում: Տես՝ Աբրահամյան Ռ.Ա. «Հնդիկ ժողովրդի 1760-1763 թթ ապստամբությունը անգլիական գաղութարարների դեմ և հնդկահայ գաղութը», ՊԲՀ N 3, Երևան 1960, էջ 114-115:

³ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել իր ժամանակի եվրոպական, ինչպես նաև հնդկական և հնդկահայ աղբյուրներում: Տես՝ Աբրահամյան Ռ.Ա. «Հնդիկ ժողովրդի 1760-1763 թթ ապստամբությունը անգլիական գաղութարարների դեմ և հնդկահայ գաղութը», ՊԲՀ N 3, Երևան 1960, էջ 115:

⁴ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել իր ժամանակի եվրոպական, ինչպես նաև հնդկական և հնդկահայ աղբյուրներում: Տես՝ Աբրահամյան Ռ.Ա. «Հնդիկ ժողովրդի 1760-1763 թթ ապստամբությունը անգլիական գաղութարարների դեմ և հնդկահայ գաղութը», ՊԲՀ N 3, Երևան 1960, էջ 117:

⁵ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել իր ժամանակի եվրոպական, ինչպես նաև հնդկական և հնդկահայ աղբյուրներում: Տես՝ Աբրահամյան Ռ.Ա. «Հնդիկ ժողովրդի 1760-1763 թթ ապստամբությունը անգլիական գաղութարարների դեմ և հնդկահայ գաղութը», ՊԲՀ N 3, Երևան 1960, էջ 118:

Դրանից հետո՝ 1763 թվականի նույն գարնանը, Գանգեսի ճ-մ-ում (Բենգալիա) Մկրտիչ Չաքարյանի, Մելքոն Աստրախանցու և Նիկողայոս Երևանցու գլխավորած Բենգալիայի նավաբության բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 70) հաղթեցին Բրիտանական կայսրության բանակին (մոտ 5.000)¹:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1763 հունիս – Սանտա-Դարիայի ճ-մ (Հնդկաստան, Բենգալիա, Գանգես գետի ափին)²

Բրիտանական կայսրության բանակը (մոտ 5.000) մոտեցավ ամուր պաշտպանական դիրքեր գրաված Բենգալիայի նավաբության բանակին (21.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 200, այդ թվում Մարգար-Հովհաննես Զալանթարյանը, Հարություն Այվազյանը, Գրիգոր Այվազյանը, Պետրոս Աստվածատրյանը, Մարտիրոս Գրիգորյանը, Ղազար Հակոբյանը, Սուբիաս Ավետիսյանը, Հովհաննես Նազարյանը, Մկրտիչ Չաքարյանը, Մելքոն Աստրախանցին, Նիկողայոս Երևանցին, Հակոբ Գրիգորյանը և Հարություն Մարգարյանը):

I փուլ – Օրվա սկզբում Բրիտանական կայսրության բանակը հարձակման անցավ թևերում, սակայն համառ մարտից հետո հետ մղվեց ելման դիրքեր:

II փուլ – Կեսօրին Բրիտանական կայսրության բանակը հարված հասցրեց կենտրոնում և ստիպեց հակառակորդին նահանջել:

III փուլ – Օրվա վերջում Բրիտանական կայսրության բանակը, զարգացնելով կենտրոնում ձեռք բերած հաջողությունը, հարվածեց հակառակորդի թևերին և վերջնական պարտության մատնեց վերջինիս:

Հայերը կորցրին մոտ 70, դաշնակիցը՝ մոտ 7.000, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր:

1763 թվականի հուլիսի սկզբին Բիրբունայի ճ-մ-ում (Հնդկաստան, Բենգալիա, Գանգես գետի ափին) Բրիտանական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) չորսժամյա մարտում հաղթեց հզոր հարձակում ձեռնարկած և սեփական շարքերի խորքերը թափանցած Բենգալիայի նավաբության բանակին (մոտ 15.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 150, այդ թվում Մարգար-Հովհաննես Զալանթարյանը, Հարություն Այվազյանը, Գրիգոր Այվազյանը, Պետրոս Աստվածատրյանը, Մարտիրոս Գրիգորյանը, Ղազար Հակոբյանը, Սուբիաս Ավետիսյանը, Հովհաննես Նազարյանը, Մկրտիչ Չաքարյանը, Մելքոն Աստրախանցին, Նիկողայոս Երևանցին, Հակոբ Գրիգորյանը և Հարություն Մարգարյանը) և ստիպեց նահանջել³: 1763 թվականի հուլիսի կեսին Գանգեսի ճ-մ-ում (Հնդկաստան, Բենգալիա, Գանգես գետի ափին) Բրիտանական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) անակնկալ հարձակումով հաղթեց Բենգալիայի նավաբության բանակին (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 100, այդ թվում Մարգար-Հովհաննես Զալանթարյանը, Հարություն Այվազյանը, Գրիգոր Այվազյանը, Պետրոս Աստվածատրյանը, Մարտիրոս Գրիգորյանը, Ղազար Հակոբյանը, Սուբիաս Ավետիսյանը, Հովհաննես Նազարյանը, Մկրտիչ Չաքարյանը, Մելքոն Աստրախանցին, Նիկողայոս Երևանցին, Հակոբ Գրիգորյանը և Հարություն Մարգարյանը)⁴:

1763 թվականի օգոստոսի 11-ին, սակայն, Գրիգոր Հարությունյանը դավադրաբար սպանվեց, ինչից հետո, օգտվելով կազմակերպված դիմադրության բացակայությունից, Բրիտանական կայսրության բանակը գրավեց Բենգալիայի նավաբության տարածքը: Ավելին,

¹ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել իր ժամանակի եվրոպական, ինչպես նաև հնդկական և հնդկահայ աղբյուրներում: Տես՝ Աբրահամյան Ռ.Ա. «Հնդիկ ժողովրդի 1760-1763 թթ ապստամբությունը անգլիական գաղութարարների դեմ և հնդկահայ գաղութը», ՊԲՀ N 3, Երևան 1960, էջ 118:

² Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել իր ժամանակի եվրոպական, ինչպես նաև հնդկական և հնդկահայ աղբյուրներում: Տես՝ Աբրահամյան Ռ.Ա. «Հնդիկ ժողովրդի 1760-1763 թթ ապստամբությունը անգլիական գաղութարարների դեմ և հնդկահայ գաղութը», ՊԲՀ N 3, Երևան 1960, էջ 119-120:

³ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել իր ժամանակի եվրոպական, ինչպես նաև հնդկական և հնդկահայ աղբյուրներում: Տես՝ Աբրահամյան Ռ.Ա. «Հնդիկ ժողովրդի 1760-1763 թթ ապստամբությունը անգլիական գաղութարարների դեմ և հնդկահայ գաղութը», ՊԲՀ N 3, Երևան 1960, էջ 120:

⁴ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել իր ժամանակի եվրոպական, ինչպես նաև հնդկական և հնդկահայ աղբյուրներում: Տես՝ Աբրահամյան Ռ.Ա. «Հնդիկ ժողովրդի 1760-1763 թթ ապստամբությունը անգլիական գաղութարարների դեմ և հնդկահայ գաղութը», ՊԲՀ N 3, Երևան 1960, էջ 120-121:

1763 թվականի օգոստոսի կեսից մինչև սեպտեմբերի սկիզբ Բրիտանական կայսրության բանակը (մոտ 15.000) Բենգալիայի նավաբության բանակից (մոտ 2.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 50, այդ թվում Մարգար-Յովհաննես Զալանթարյանը, Յարություն Այվազյանը, Գրիգոր Այվազյանը, Պետրոս Աստվածատրյանը, Մարտիրոս Գրիգորյանը, Ղազար Հակոբյանը, Սուբհաս Ավետիսյանը, Յովհաննես Նազարյանը, Մկրտիչ Չաքարյանը, Մելքոն Աստրախանցին, Նիկողայոս Երևանցին, Հակոբ Գրիգորյանը և Յարություն Մարգարյանը) պաշարեց Փաթնան և ի վերջո ստիպեց պատվավոր անձնատվության ենթարկվել¹: Արդյունքում՝ Միր-Կասիմը հեռացավ Բենգալիայից, որի կառավարիչ նշանակվեց Բրիտանական կայսրության դրածո Միր-Ջաֆարը (1757-1760, 1763-1765): Եվ վերջապես 1763 թվականի աշնանը Միր-Կասիմի գլխավորած Բենգալիայի նավաբության բանակը (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 50, այդ թվում Մարգար-Յովհաննես Զալանթարյանը, Յարություն Այվազյանը, Գրիգոր Այվազյանը, Պետրոս Աստվածատրյանը, Մարտիրոս Գրիգորյանը, Ղազար Հակոբյանը, Սուբհաս Ավետիսյանը, Յովհաննես Նազարյանը, Մկրտիչ Չաքարյանը, Մելքոն Աստրախանցին, Նիկողայոս Երևանցին, Հակոբ Գրիգորյանը և Յարություն Մարգարյանը) ասպատակեցին Բենգալիայի նավաբության տարածքը, սակայն ի վերջո նահանջեցին²: Սրանով էլ հենց, ըստ էության, ավարտվեց այս ժամանակ ընթացած հայերի մասնակցությունը Բենգալիայում ընթացող հակաբրիտանական պայքարին:

Գլուխ 48 Յովսեփ Էմինի գործունեությունը

Չենոյանների խանության գերիշխանության հաստատումը Աֆշարների շահության տարածքում, ինչպես արդեն նշվեց, այստեղ մեծապես հանդարտեցրել էր կրթերը: Իրավիճակից, սակայն, հատկապես սկզբում, իրենց հերթին մեծապես օգտվեցին նաև քրիստոնյաները, որոնք զգալի չափով վերականգնեցին դիրքերը: Հենց այս ժամանակին է վերաբերում նաև Յովսեփ Էմինի գործունեությունը՝ հայրենասիրական գեղեցիկ հովերով տարված այդ ազնիվ մարդու ճանապարհորդությունը դեպի Հայրենիք, որը, սակայն, որևէ Էական արդյունք չապահովեց, թեև ունեցավ նաև ռազմական բաղադրիչ: Իրոք, 1763 թվականի գարնանը Ալանաց դուռ լեռնանցքի ճամբարում Յովսեփ Էմինի գլխավորած Աստրախանի Հայ կամավորները (մոտ 500) հետ մղեցին Լեզգիական խանության բանակի (մոտ 2.000) հարձակումը³: Դրանից հետո 1763 թվականի հունիսին Հաղպատի ճամբարում Յովսեփ Էմինի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (24) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 20) 8 ժամ տևած մարտում հաղթեցին Լեզգիական խանության բանակին (մոտ 100)⁴:

Յովսեփ Էմինի գործունեությունը, սակայն, չնայած սկզբնական բավականին դրական արձագանքին, հետագայում այնուհանդերձ վերջնական դրական մոտեցում չունեցավ ոչ Յերակլի II-ի, ոչ էլ Նույն այս ժամանակ այս կամ այն չափով հայերին ներկայացնող Էջմիածնի կողմից: Ավանդականորեն ընդունված է կարծել, թե այդ հետադիմական ֆեոդալական ուժերն էին, որ չաջակցեցին առաջադիմական ազնիվ գաղափարներ կրող Յովսեփ Էմինին, սակայն, այս ամենին ավելի իրատեսական հայացքով նայելու պարագայում, թերևս, պարզ է դառնում, որ տեղական ուժերն ուղղակի, ի տարբերություն ազնիվ, սակայն տեղական պայմաններին այնուհանդերձ անծանոթ Էմինի, ավելի լավ էին պատկերացնում իրերի ընդհանուր դրությունը: Իրոք, Քերիմ խանը Նույն քրիստոնյաների համար տեղում բավականին տանելի դրություն էր ապահովել, բայց

¹ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել իր ժամանակի եվրոպական, ինչպես նաև հնդկական և հնդկահայ աղբյուրներում: Տես՝ Աբրահամյան Ռ.Ա. «Հնդկ ժողովրդի 1760-1763 թթ ապստամբությունը անգլիական գաղութարարների դեմ և հնդկահայ գաղութը», ՊԲՀ N 3, Երևան 1960, էջ 121:

² Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել իր ժամանակի եվրոպական, ինչպես նաև հնդկական և հնդկահայ աղբյուրներում: Տես՝ Աբրահամյան Ռ.Ա. «Հնդկ ժողովրդի 1760-1763 թթ ապստամբությունը անգլիական գաղութարարների դեմ և հնդկահայ գաղութը», ՊԲՀ N 3, Երևան 1960, էջ 122:

³ Այս իրադարձությունը լայնորեն ներկայացված է աղբյուրներում: Միաժամանակ, սակայն, հաշվի առնելով դաշնակցային պատերազմների հետ կապված սկզբնաղբյուրները միայն իմ ուզած խորությամբ ներկայացնելու ձգտումը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ Հայաստանի հետ անմիջականորեն չկապված լայնածավալ ռազմական գործողությունների աղբյուրագիտական ներկայացումը մեծ հաշվով միայն ավելորդ կերպով կծանրաբեռնի աշխատանքս, առայժմ բավարարվում եմ միայն բուն փաստի ամրագրմամբ: Ավելացնեմ նաև, որ խնդիրը ներկայացված է նաև Յովսեփ Էմինի կենսագրական տվյալներում:

⁴ Այս մասին հայտնվում է Յովսեփ Էմինի հուշագրություններում: Տես նաև՝ Լեո «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 3, մաս 2, էջ 294:

մյուս կողմից էլ նա ճնշող ռազմական հզորություն ուներ, իսկ քրիստոնյաներն իրենք էլ հազիվ ապահովում էին հավասարակշռությունը տեղական խանությունների դեմ պայքարում: Այս առումով իրավիճակը միխթարական չէր նաև Օսմանյան սուլթանության պարագայում, որը, նույնիսկ ճգնաժամային վիճակում էլ, այնուհանդերձ կրկին ճնշող ռազմական առավելություն ուներ:

Գլուխ 49

Աֆշարների շահության Մեծ քառսի հետագա ընթացքը

1763 թվականի ամռանը պատվավոր գերու կարգավիճակով Շիրագում գտնվող Փանահը փորձ կատարեց մեռած ձևանալով փախուստի դիմել իբր այն պատրվակի տակ, որ մտերիմներն իր դիակը Շուշի տեղափոխեն, սակայն Զերիմ խանը, հասկանալով իրերի իրական դրությունը, պատասխան քայլ արեց: Արդյունքում՝ Չենոյանների խանը հատուկ մարդիկ ուղարկեց և, իբր հանգուցյալին հատուկ պատիվներ տալու համար նրա դիակը մշակելու նպատակով, ըստ էության, հրամայեց ուղղակի դուրս թափել Փանահի փորոտիքը, երբ փորձված այդ աղվեսն ի վերջո փաստորեն իր իսկ փորած թակարդն ընկավ: Փանահի մահից հետո նրան հաջորդեց վերջինիս որդի Իբրահիմը (1763-1806), որը իր անձնական և գործնական հատկանիշներով ոչ միայն չէր գիջում հորը, այլև նույնիսկ գերազանցում էր նրան՝ շարունակելով և ավելի զարգացնելով վերջինիս կողից վարվող քաղաքականությունը: Միաժամանակ, սակայն, հետաքրքիր է նշել նաև, որ Իբրահիմը, շարունակելով անդուլ քաղաքական մրցակցությունն և ատելությունը հայերի հետ, իրական պայմանները հաշվի առնելով այնուհանդերձ ավելի հանդուրժողական վերաբերմունք դրսևորեց նրանց նկատմամբ: Արդյունքում, թեև փոխադարձ թշնամանքի և անվստահության պայմաններում, բայց վերջինս հայ մելիքների հետ հարաբերություններում ի վերջո հասավ յուրօրինակ դաշնադրության մի դրության՝ դրանով ավելի մեծացնելով Ղարաբաղի խանության հզորությունը:

1764 թվականի նոյեմբերից մինչև դեկտեմբեր Տրապիզոնից առաջխաղացած Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց Գուգարքի արևմուտքը ու Վրաստանի հարավ-արևմուտքը և նահանջեց¹: Իր հերթին, 1765 թվականի մայիսի երկրորդ կեսին Յերակլի II-ի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (12.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 5.000) ասպատակեցին Երևանի շրջակայքը և նահանջեցին²: Նույն այս ժամանակ, սակայն, կրկին սրվեց պայքարը Գանձակի խանության վրա ազդեցություն ունենալու համար, ինչը ստիպեց պաշտոնական Տփղիսիս ուշադրությունը կենտրոնացնել այս ուղղությամբ:

1765 թվականի ամռանը Գանձակի ճ-մ-ում Շիրվանի խանության բանակը (մոտ 20.000) հաղթեց Մուհամմեդ-Յասսակի գլխավորած Գանձակի խանության (մոտ 8.000) և Յաթամ Մելիք-Իսրայելյանի գլխավորած Խամսայի մելիքության (մոտ 3.000) միացյալ բանակին³, տեղում հաստատելով իր գերիշխանությունը: Չհամակերպվելով այս փաստի հետ, սակայն՝ 1766 թվականի գարնանը Գանձակը պաշարեցին արդեն Յերակլի II-ի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 30.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 5.000), սակայն, չհասնելով որևէ հաջողության, նահանջեցին⁴: Այսպիսով՝ արդեն այս ժամանակ սկսեց իր բացասական պտուղները տալ Թեյմուրազ II-ի և Յերակլի II-ի կողմից հայերի նկատմամբ վարվող երկդեմի քաղաքականությունը, երբ, սրան հակառակ, նույն Գանձակի խանությունում, իհարկե իրենց շահերի համատեքստում, հայերին ավելի լավ էին վերաբերվում և նրանց ներուժն օգտագործում էին այդ թվում նաև Կախեթի թագավորության դեմ:

Նոր էին քրիստոնյաները նահանջել Գանձակի պարիսպների տակից, երբ 1766 թվականի ամռանը Գանձակի նկատմամբ իր հավակնություններով առաջ եկավ նաև Ղարաբաղի խանությունը և Գանձակը պաշարեց արդեն Իբրահիմի գլխավորած Ղարաբաղի խանության (մոտ 10.000), ինչպես նաև Շահնազար Դավաճան Մելիք-Շահնազարյանի գլխավորած Վարանդայի մելիքության (մոտ 1.000) միացյալ բանակը, սակայն այս անգամ ևս Գանձակի խանության (մոտ

¹ Վասիֆ «Պատմություն»:

² Սիմեոն Երևանցի «Զամբռ», գլուխ 4: Ինչե Բարաթաշվիլի «Ինքնակենսագրություն և կտակ»:

³ Տես՝ Լեո «Յայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 3, մաս 2, էջ 300:

⁴ Տես՝ Լեո «Յայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 3, մաս 2, էջ 300:

1.000) ու Հաթամ Մելիք-Իսրայելյանի (մոտ 1.000) միացյալ բանակը կարողացավ հարվածը հետ մղել¹: Շուտով, սակայն, Գանձակի խան Մուհամմեդ-Հասանի դեմ հենց քաղաքում մի ապստամբություն պայթեց և արդյունքում 1766 թվականի նույն ամռանը Իբրահիմը այնուհանդերձ տիրեց Գանձակին²:

1766 թվականի ամռանը Սևանա լճի ճ-մ-ում Հովսեփ Էմինի գլխավորած վարձկան լեզգիները (մոտ 400) հաղթեցին քրդերին (մոտ 2.000), ընդ որում հակառակորդը կորցրեց 816 զերի³: Դրանից հետո, 1766 թվականի նույն ամռանը, կրկին Սևանա լճի ճ-մ-ում Հովսեփ Զաջ Մելիք-Բեգլարյանի բանակը (մոտ 1.000) վաղ լուսաբացին անակնկալ հարձակումով հաղթեց Հովսեփ Էմինի գլխավորած լեզգիներին (մոտ 3.000)⁴՝ ազատելով գերված քրդերին⁴: Առաջնայինը, սակայն, այնուհանդերձ Գանձակի համար մղվող պայքարն էր:

1766 թվականի աշնանը Գանձակի ճ-մ-ում Իբրահիմի գլխավորած Ղարաբաղի խանության (մոտ 10.000), ինչպես նաև Շահնազար Դավաճան Մելիք-Շահնազարյանի գլխավորած Վարանդայի մելիքության (մոտ 1.000) միացյալ բանակը հաղթեց Հերակլի II-ի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակին (մոտ 30.000), նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 12.000), Գանձակի խանության (մոտ 2.000), ինչպես նաև Հաթամ Մելիք-Իսրայելյանի (մոտ 1.000) առաջխաղացած միացյալ բանակին⁵: Չնայած այս անհաջողությանը, սակայն, 1767 թվականի գարնանը Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 30.000), նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 12.000), Գանձակի խանության (մոտ 2.000), ինչպես նաև Հովսեփ Զաջ Մելիք-Բեգլարյանի և Հաթամ Մելիք-Իսրայելյանի գլխավորած խամսայի մելիքության (մոտ 10.000) միացյալ բանակը առանց լուրջ մարտերի գրավեցին քաղաքը այնտեղից նահանջող Ղարաբաղի խանության բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 100)⁶: Գանձակի համար պայքարի հերթական փուլը հենց սրանով էլ ավարտվեց և տեղում այնուհանդերձ վերահաստատվեց Մուհամմեդ-Հասանը՝ պաշտոնական Տփղիսի հովանու ներքո:

Քիչ թե շատ կարգավորելով հարցերը Գանձակի խանությունում 1767 թվականի հունիսին, Հերակլի II-ի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 40.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 12.000) ասպատակեցին Երևանի շրջակայքը և նահանջեցին⁷: Շուտով պարզվեց, սակայն, որ Գանձակի ուղղությամբ դեռ ևս էլի զարգացումներ են լինելու:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1767 ամառ – Գետաշենի ճ-մ (Մեծ Կուենք գավառ)⁸

Գանձակի խանության (4.500) և Հաթամ Մելիք-Իսրայելյանի գլխավորած Ջրաբերդի մելիքության (մոտ 1.000) միացյալ բանակը արշավանք սկսեց դեպի Գյուլիստանի մելիքություն, սակայն, պարզելով արշավանքի նպատակը, Հաթամը իր բանակով ոչ միայն հեռացավ Գանձակի խանության բանակից, այլև վերջինիս արշավանքի մասին տեղեկացրեց Հովսեփ Զաջ Մելիք-Բեգլարյանին: Ստանալով թշնամու բանակի արշավանքի մասին լուրը՝ Հովսեփը սեփական մշտական բանակը (40) իր որդի Բեգլարի գլխավորությամբ ուղարկեց թշնամու բանակին ընդառաջ՝ խնդիր դնելով ժամանակ շահելու նպատակով հնարավորինս երկար կասեցնել վերջինիս առաջխաղացումը: Իր հերթին, հաշվի առնելով թշնամու բանակի քանակական ճնշող գերակշռությունը, Բեգլարի ջոկատը, գրավելով ամուր պաշտպանական դիրքեր, պատրաստվեց լեռնային պաշտպանողական մարտ վարել:

Ի փուլ – Հայկական բանակը ողջ օրը տևած մարտում հետ մղեց թշնամու բանակի գրոհները: Հայերը կորցրին 4 սպանված և 1 վիրավոր՝ թշնամին՝ 40 սպանված ու 300 վիրավոր: Հաջորդ օրը Գանձակի խանության բանակը խոշոր համալրում (10.000)

¹ Տես՝ Լեո «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 3, մաս 2, էջ 300:

² Այս մասին հայտնվում է Հովսեփ Էմինի հուշագրություններում: Տես նաև՝ Լեո «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 3, մաս 2, էջ 304:

³ Այս մասին հայտնվում է Հովսեփ Էմինի հուշագրություններում: Տես նաև՝ Լեո «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 3, մաս 2, էջ 303:

⁴ Այս մասին հայտնվում է Հովսեփ Էմինի հուշագրություններում: Տես նաև՝ Լեո «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 3, մաս 2, էջ 303-304:

⁵ Այս մասին հայտնվում է Հովսեփ Էմինի հուշագրություններում: Տես նաև՝ Լեո «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 3, մաս 2, էջ 304:

⁶ Այս մասին հայտնվում է Հովսեփ Էմինի հուշագրություններում: Տես նաև՝ Լեո «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 3, մաս 2, էջ 304:

⁷ Օման խերտուկի՝ «Հերակլի II-ի պատմությունը»: Անանուն «Կախեթի պատմության շարունակությունը»:

⁸ Այս մասին հայտնվում է Հովսեփ Էմինի հուշագրություններում: Տես նաև՝ Լեո «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 3, մաս 2, էջ 304-305:

ստացավ: Միաժամանակ, սակայն, Յովսեփի գլխավորությամբ նաև պաշտպանվողներին միացան նոր ուժեր (535):

II փուլ – Երրորդ օրը թշնամու բանակն անցավ հարձակման, սակայն օրվա ողջ առաջին կեսը տևած մարտում վերջինիս զորքները հետ մղվեցին:

III փուլ – Օրվա երկրորդ կեսին, օգտվելով հերթական անհաջող զորքից հետո թշնամու բանակի շարքերում առաջացած շփոթից և խուճապից, աննկատ մարտադաշտին մոտեցած Մելիք-Բեգլարյանների հիմնական բանակը (մոտ 2.000) դարանից անակնկալ հարված հասցրեց Գանձակի խանության բանակին ու ծանր պարտության մատնեց:

IV փուլ – Հայկական բանակը հետապնդեց թշնամու բանակին մինչև Գանձակ և ծանր կորուստներ պատճառեց վերջինիս:

Հայերը կորցրին մոտ 700, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր: Հաթամ Մելիք-Իսրայելյանը թողեց Գանձակը և իր բանակով հաստատվեց Գյուլիստանի մելիքության տարածքում:

Նույն այս ժամանակ պաշտոնական Տփղիսն իր հերթին ստիպված եղել միջամտել նաև Իմերեթիայի թագավորությունում ծավալվող իրադարձություններին: Իրոք, դեռևս 1701 թվականին Սիմոնը սպանվել էր, սակայն նրա մահից հետո էլ Իմերեթիայի թագավորությունում արքայական ամուր իշխանություն չէր հաստատվել: Արդյունքում՝ Իմերեթիայի թագավորության գահին հայտնվել էր Գեորգի III-ի որդի և Գուրիայի իշխանության իշխան Մամիան (1701-1702, 1711, 1713-1714), որի իշխանությունը, սակայն, սկզբում վիճարկեց Գեորգի Աբաշիձեն անձամբ, հայտնի դառնալով որպես Գեորգի V-ը (1702-1707), իսկ հետո էլ արքա հռչակվեց Ալեքսանդր IV-ի հերթական ապօրինի որդի Գեորգի VI-ը (1707-1711, 1711-1713, 1714-1716, 1716-1720): Գեորգի VI-ի իշխանությունն իր հերթին երկու անգամ վիճարկեց Մամիայի որդի Գեորգին՝ Գեորգի VII-ը (1716, 1720), սակայն արդեն Գեորգի VI-ի մահից հետո վերջինիս ավագ որդի Ալեքսանդր V-ը (1720-1741, 1742-1752) ի վերջո համեմատականորեն ամուր կերպով հաստատվեց իր նախնիների գահի՝ միայն մեկ անգամ այն զիջելով իր եղբայր Գեորգի VIII-ին (1741-1742), սակայն ի վերջո կրկին վերահաստատվելով գահին:

Ալեքսանդր V-ին հաջորդեց նրա ավագ որդի Սողոմոնը՝ Սողոմոն I Մեծը (1752-1766, 1768-1784), որի դեմ էլ հենց գահակալական պայքար սկսեց Գեորգի VI-ի թոռ Թեյմուրազը: Արդյունքում պաշտոնական Ստամբուլի աջակցությամբ Իմերեթիայի թագավորության արքա հռչակվեց Թեմուրազը (1766-1768), սակայն Սողոմոն I Մեծն էլ իր հերթին դիմեց արդեն պաշտոնական Տփղիսին: Արդյունքում՝ 1768 թվականի ամռանը Թեյմուրազը պարտություն կրեց, իսկ Գորիի ճ-մ-ում¹ էլ Հերակլի II-ի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 7.000) հաղթեցին Թեյմուրազի օգտին գործող լեզգիներին (մոտ 10.000), որոնք փորձում էին ձեռք բերած ավարով ու գերիներով վերադառնալ իրենց երկիր²: Որպես ընդհանուր վերջնարդյունք՝ Թեյմուրազը գերվեց և 1772 թվականին կնքեց իր մահկանացուն, իսկ Սողոմոն I Մեծն էլ վերահաստատվեց սեփական գահին: Նույն այս ժամանակ, սակայն, հանգիստ չէր նաև Մուստաֆա III-ի տիրույթներում, որտեղ ոչ մի կերպ չէր հաջողվում հաշիվ տեսնել լևադների և այլ ապստամբ տարրերի հետ:

Գլուխ 50

Ռուս-թուրքական VI պատերազմը

1765 թվականի ամառվանից մինչև աշուն լևադները (մոտ 1.000) ասպատակեցին Տևրիկեի շրջակայքը և, ի վերջո ստանալով խոշոր փրկագին, նահանջեցին³: 1765 թվականի նույն ամռանը Մուրսալ գյուղի ճ-մ-ում (Տևրիկեի մոտ) Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 100) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 10) հաղթեցին լևադների մի մասին (մոտ 100), երբ լևադները կորցրին 6 սպանված ու զգալի քանակի վիրավորներ⁴: 1766 թվականի ամռանը Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 30.000) ասպատակեց Տարոնը՝ փորձելով վերացնել

¹ Այս ճակատամարտի տեղի խիստ մոտավոր է, սակայն շատ հավանական է կարծել, որ այն տեղի է ունեցել Գորիի մոտակայքում:

² Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 129:

³ Հակոբ Տևրիկցի «Տարեգրություն»:

⁴ Հակոբ Տևրիկցի «Տարեգրություն»:

հայերի և քրդերի մոտ առկա ապստամբական տրամադրությունները¹: 1766 թվականի նույն ամռանը լճադները (մոտ 3.000) կրկին ասպատակեցին Տևրիկեի շրջակայքը², սակայն կարճ ժամանակ անց՝ կրկին 1766 թվականի ամռանը, Ղարասարի ճ-մ-ում (Տևրիկեի մոտ) Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 500) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 100) հաղթեցին նրանց (մոտ 1.000)³: Չնայած սրան՝ 1767 թվականի ամռանը Տևրիկեի շրջակայքը կրկին ենթարկվեց լճադների (մոտ 3.000) ասպատակությանը⁴: Նույն այս ժամանակ, սակայն, արևմուտքում խոշոր փոփոխություններ եղան:

1768 թվականի սեպտեմբերի 25-ին սկիզբ առավ Ռուս-Թուրքական VI պատերազմը (1768-1774), որը տևեց մինչև 1774 թվականի հուլիսի 10-ը: Այս պատերազմին Ռուսական կայսրության բանակի կազմում իրենց մասնակցությունը բերին Հայ ռազմիկները (մոտ 100, այդ թվում Մարկոս Սերեբրյակովը)⁵: Արդյունքում, թեև պատերազմական գործողությունները հիմնականում ընթացան բալկանյան ճակատում, սակայն առանձին գործողություններ բաժին հասան նաև Արևելքին: Այս առումով մինչև առաջ անցնելը հարկ է նշել, որ մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում Օսմանյան սուլթանության բանակը իր բոլոր հատկանիշներով արդեն վճռականորեն զիջում էր Յոթնամյա պատերազմի մարտական դպրոցն անցած Ռուսական կայսրության բանակին:

Իրոք, Մուստաֆա III-ի բարեփոխումները՝ ոչ լրիվ, ոչ ամբողջական և հատվածական, նույն այս ժամանակ որևէ շոշափելի արդյունք չէին տվել ու Օսմանյան ռազմական մեքենայի միակ հույսը մնում էր քանակական առավելությունը, ինչպես նաև առանձին ռազմիկների եռանդը: Այսպիսով, եթե Ռուս-Թուրքական V պատերազմի ժամանակ Օսմանյան սուլթանության բանակը դեռևս ինչ-որ հնարավորություններ ուներ հետ մղելու Ռուսական կայսրության ռազմական մեքենայի հարվածը, ապա Ռուս-Թուրքական VI պատերազմի պարագայում այդ հնարավորություններից և ոչ մեկն արդեն չկար: Այս առումով պաշտոնական Ստամբուլի դրությունը միայն ավելի բարդացրեց այն հանգամանքը, որ պատերազմի ընթացքում ապստամբեցին և փաստացի անկախության հասան Պելոպոնեսյան թերակղզու հույները, Եգիպտոսի փաշան և Պաղեստինի տիրակալը: Հերթական ծանր պատերազմի սկսվելն իր հերթին անմիջապես էլ իր արձագանքը գտավ Օսմանյան սուլթանության արևելյան տարածքներում:

Արդեն 1769 թվականի ամռանը լճադները (մոտ 3.000) ասպատակեցին Սեբաստիայի և Տևրիկեի շրջակայքը⁶, թեև 1769 թվականի նույն ամռանը Տևրիկեի ճ-մ-ում Օսմանյան սուլթանության բանակը (1.000) շրջապատեց նրանց (մոտ 800) ու ոչնչացրեց⁷: 1769 թվականի հոկտեմբերին Հերակլի II-ի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 40.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 12.000) իրենց հերթին ասպատակեցին Կարսի ու Երևանի շրջակայքը և Նահանջեցին⁸, սակայն շուտով պարզվեց, որ Կախեթի տիրակալը պետք է գործ ունենա Արևելքում ակտիվություն դրսևորող Օսմանյան ավելի լուրջ ռազմական մեքենայի հետ:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1770 ապրիլի 17-20 – Ասպնջակի ճ-մ (Գուգարք, Ասպնջակ գավառ)⁹

Հերակլի II-ի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (7.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.500), ինչպես նաև գեներալ-մայոր Հենրիխ ֆոն

¹ Տես՝ Պողոսյան Հ. Մ. «Սասունի պատմություն», Երևան 1985, էջ 27-28:

² Հակոբ Տևրիկեի «Տարեգրություն»:

³ Հակոբ Տևրիկեի «Տարեգրություն»:

⁴ Հակոբ Տևրիկեի «Տարեգրություն»:

⁵ Այս իրադարձությունը լայնորեն ներկայացված է աղբյուրներում: Միաժամանակ, սակայն, հաշվի առնելով դաշնակցային պատերազմների հետ կապված սկզբնաղբյուրները միայն իմ ուզած խորությամբ ներկայացնելու ձգտումը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ Հայաստանի հետ անմիջականորեն չկապված լայնածավալ ռազմական գործողությունների աղբյուրագիտական ներկայացումը մեծ հաշվով միայն ավելորդ կերպով կծանրաբեռնի աշխատանքս, առայժմ բավարարվում եմ միայն բուն փաստի ամրագրմամբ:

⁶ Հակոբ Տևրիկեի «Տարեգրություն»;⁷ Յովհաննես Սեբաստացի «Սեբաստիայի պատմությունը», գլուխ 12:

⁸ Հակոբ Տևրիկեի «Տարեգրություն»:

⁹ Իսեև Բարաթաշվիլի «Ինքնակենսագրություն և կտակ»;⁸ Օման Խերիսուլիժե «Հերակլի II-ի պատմությունը»;⁹ Անանուն «Կախեթի պատմության շարունակությունը»;¹⁰ Սիմեոն Երևանցի «Ջամբռ», գլուխ 4; Սիմեոն Երևանցի «Հիշատակարան»;¹¹ Գրիգոր Եղվարդցի «Պատմություն»;¹² Իսահակ Սահրադյան «Պատմություն»:

¹³ Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 129:

Տոտելբեյի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (3.500) պաշարեցին Ածողուրին Օսմանյան սուլթանության բանակից (300, այդ թվում լեզգիներ):

I փուլ – Ապրիլի 17-ին քրիստոնյաները մի շարք գրոհներ իրականացրին Ածողուրի ուղղությամբ, սակայն որևէ հաջողության չհասան:

II փուլ – Ապրիլի 18-ին քրիստոնյաները շարունակեցին գրոհը, սակայն կրկին առանց հաջողության, իսկ օրվա վերջում էլ Ածողուրիի կայազորը Ախալցխայից ժամանած համալրում (900) ստացավ: Ստեղծված պայմաններում Տոտելբեյը, որևէ կերպ չհամաձայնեցնելով իր գործողությունները Յերակլի II-ի հետ, թողեց պաշարումը և ապրիլի 19-ին նահանջեց Սուրամի: Իր հերթին, տեղեկանալով, որ իրեն է մոտենում Օսմանյան սուլթանության հերթական մի բանակ (20.000), սեփական ուժերով սկսեց նահանջել նաև Յերակլի II-ը:

III փուլ – Ապրիլի 20-ին ուժերը միավորած Օսմանյան սուլթանության բանակը Ասպնջակի մոտ հասավ Յերակլի II-ի բանակին, ընդ որում, ցանկանալով շրջապատել վերջինիս, այն ուժերի մի մասով անցավ Կուրը: Յերակլի II-ը, սակայն, աննկատ շարքից հանելով այդ վայրում գործող և հակառակորդի թիկունքում մնացած Կուրի միակ կամուրջը, այնուհետև հարձակման անցավ: Արդյունքում՝ Կախեթի թագավորության բանակը հաղթանակ տարավ՝ գլխովին ոչնչացնելով գետն անցած թշնամու բանակին:

Հայերը կորցրին մոտ 250, դաշնակիցները՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ 6.000 զինվոր:

1770 թվականի հունիսի 24-ից 26-ը ընթացած Զեսմենի ծովամարտում (Փոքր Ասիայի արևմտյան ափին) Ռուսական կայսրության նավատորմը (30 նավ) հաղթեց, այդ թվում նաև հայազգի կապուտան Ղազի Հասան փաշա Ալժիրցու¹ գլխավորած Օսմանյան սուլթանության նավատորմին (73 նավ)²: Այս պարտությունը, սակայն, ընդամենը մեկն էր պարտությունների այն երկար շարանի, որը արևմտյան ճակատում նույն այս ժամանակ վիճակվեց ճաշակել պաշտոնական Ստամբուլին: Իր հերթին, սակայն, նույն այս ժամանակ քառսը պատել էր նաև Արևելքին:

1771 թվականի ամռանը լևադները կրկին (մոտ 2.000) ասպատակեցին Տևրիկեի շրջակայքը³, սակայն 1771 թվականի ամռանը Տևրիկեի ճ-մ-ում Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 500) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 100) հաղթեցին նրանց (մոտ 1.000)⁴: 1772 թվականի ամռանը լևադները (մոտ 3.000) այնուհանդերձ կրկին ասպատակեցին Տևրիկեի շրջակայքը⁵, իսկ 1773 թվականի գարնանն էլ Վանի փաշայության բանակը (մոտ 7.000) ասպատակեց Արծկեի շրջակայքը և նահանջեց⁶:

Նույն այս ժամանակ ակտիվ էր նաև Կախեթի թագավորության արքան, երբ 1772 թվականի գարնանը Յերակլի II-ի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 30.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 15.000) Նախիջևանի խանության բանակից (մոտ 1.000) գրավեցին Նախիջևանը և, ասպատակելով քաղաքի շրջակայքը, նահանջեցին⁷: Դրանից հետո, 1774 թվականի աշնանը Կիսիկի ճ-մ-ում (Կախեթի հյուսիս) Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 7.000) հաղթեցին Լեզգիական ու Ավարական խանությունների միացյալ բանակին (մոտ 10.000)⁸:

Մինչ զարգանում էին վերևում նկարագրված իրադարձությունները, հետաքրքիր դրություն էր ստեղծվել Արցախում, երբ, տեղի տալով Իբրահիմի կողմից վարվող նպատակամղված քաղաքականությանը, փաստացի վերջինիս կողմն էր անցել նաև մինչ այդ էլ բավականի պասիվ վարքագծով աչքի ընկնող Խաչենի մելիքությունն, ի դեմս 1763 թվականին Ալավերդի Հասան-Ջալալյանի մահից հետո վերջինիս փոխարինած նրա որդի Միրզախանի (1763-1783): Սա

¹ Հայազգի Ղազի Հասան փաշա Ալժիրցի (1713-1790), որն իր «Ալժիրցի» մականունը ստացել էր որոշ ժամանակ Ալժիրի ծովահենների հետ գործելու պատճառով, 1790 թվականի հունվարի 2-ից մարտի 30-ը վարեց մեծ վեզիրի պաշտոնը:

² Այս իրադարձության սկզբնաղբյուրները չեն նշվել՝ ելնելով Օսմանյան սուլթանության բանակում ոչ հարկադիր ծառայած և իսլամ ընդունած հայերի հետ կապված իրադարձությունները լուսաբանելու իմ որոշեցրած դիրքորոշումից:

³ Հակոբ Տևրիկեի «Տարեգրություն»:

⁴ Հակոբ Տևրիկեի «Տարեգրություն»:

⁵ Հակոբ Տևրիկեի «Տարեգրություն»:

⁶ Անանուն Վանեցի «Ժամանակագրություն»։ Մարտիրոս Խալիֆա «Ժամանակագրություն»:

⁷ Անանուն «Կախեթի պատմության շարունակությունը»:

⁸ Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 129:

Իբրահիմի համար, կարծես թե, դրական հիմքեր էր ստեղծում գոնե Դիզակի մելիքության հետ հաշիվ տեսնելու համար: Արդյունքում, սակայն, 1775 թվականին Տոդ ամրոցի ճ-մ-ում Եսայի Մելիք-Եգանյանի գլխավորած Դիզակի մելիքության բանակը (մոտ 3.000) հաղթեց ամրոցը պաշարած Փանահի գլխավորած Ղարաբաղի խանության (մոտ 10.000), ինչպես նաև Շահնազար Դավաճան Մելիք-Շահնազարյանի գլխավորած Վարանդայի և Միրզախան Ուրացող Հասան-Ջալալյանի գլխավորած Խաչենի մելիքությունների միացյալ բանակին (մոտ 1.000)¹:

1774 թվականի հուլիսի 10-ին իր ավարտը գտած Ռուս-Թուրքական VI պատերազմը ամրագրեց Օսմանյան սուլթանության ծանր պարտությունը, երբ պաշտոնական Ստամբուլը, այլ կորուստների հետ միասին, ըստ Էուլայն, կորցրեց նաև Դրիմի խանությունը, որը 1783 թվականին վերջնականապես ոչնչացավ, իսկ նրա տարածքն էլ անցավ Ռուսական կայսրությանը: Այս առումով հարկ է նշել, որ, ականատես լինելով իր կրած ծանր անհաջողություններին, 1774 թվականի հունվարի 21-ին կյանքից հեռացավ Մուստաֆա III-ը և նրան փոխարինեց եղբայրը՝ Աբդուլ-Համիդ I-ը (1774-1789): Նոր սուլթանը, որը մի թույլ և անկարող անձնավորություն էր, մի քանի անվճռական փորձերից հետո դադարեց կյանքի կոչել եղբոր բարեփոխական քաղաքականությունը, ինչի արդյունքում, սակայն, Օսմանյան սուլթանությունը վերջինիս օրոք ավելի թուլացավ: Այս ամենը, բնականաբար, ուժեղացրեց քառսը նաև Արևելքում: Ավելի, այս ուղղությամբ լճաղների ավանդական ակտիվությանը շուտով գումարվեց նաև քրդերի ըմբոստությունը, իսկ իրավիճակին էլ վերջնական ծանր տեսք հաղորդեց Քերիմ խանի կողմից սկիզբ դրված ռազմական գործողությունները, երբ սկիզբ առավ Թուրք-Պարսկական IX պատերազմը (1775-1779):

Գլուխ 51 Թուրք-Պարսկական IX պատերազմը

1775 թվականի ապրիլին Չենոյանների խանության բանակը պաշարեց Բասրան և 1776 թվականի ապրիլի 16-ին գրավեց այն: Իր հերթին, 1776 թվականի գարնանը Չենոյանների խանության մասերի բաժանված բանակը (ընդհանուր՝ 50.000) ասպատակեց Կարսի, Կաղզվանի ու Էրզրումի շրջակայքը, ինչպես նաև Բասենը և Նահանջեց²: Դրանից հետո տեղում գործող լճաղների ակտիվությունը կրկին աճ ապրեց:

1775 թվականի ամռանը լճաղները (մոտ 1.000) ասպատակեցին Տևրիկեի շրջակայքը³, որից հետո հարվածը կրկնեցին 1776 թվականի գարնանը⁴: 1776 թվականի նույն գարնանը Տևրիկեի ճ-մ-ում Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 500) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 100) հաղթեցին լճաղներին (մոտ 1.000)⁵, սակայն 1776 թվականի ամռանը լճաղները (մոտ 2.000) կրկին ասպատակեցին Տևրիկեի շրջակայքը⁶: Ավելին, 1776 թվականի նույն ամռանը Կասման գյուղի ճ-մ-ում (Տևրիկեի մոտ) լճաղները (մոտ 1.000) հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 500) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 100)՝ գերելով առաջնորդներին, որոնք հետագայում միայն փրկագնով ազատ արձակվեցին⁷: Չենոյանների խանության դեմ մղվող պատերազմում լճաղների ուժեղացրած քաոսին, սակայն, նույն այս ժամանակ շուտով միացավ նաև թուրքմենների ակտիվությունը Կիլիկիայում:

Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում Ռամադանյաններին հաջորդել էին նրանցից սերված Խօզանօղլուները, որոնց գլխավորում էր Յուսուֆը, սակայն վերջիններիս շարքերում ազդեցիկ էին նաև ոմն Լիվանօղլու դիրքերը, որը բանը հասցրել էր նույնիսկ նրան, որ իրեն սերած էր հայտարարում Կիլիկիայի թագավորության արքա Լևոն V-ից: Վերջին հանգամանքը իր տակ բնականաբար որևէ հիմք չունեցրեց և ժամանակակիցներից ոմանք հստակորեն խոսում են այդ

¹ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Արցախի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Րաֆֆի «Խամսայի մելիքությունները», Թիֆլիս 1882, էջ 100-101:

² Այս մասին տեղեկացնում են օսմանյան արխիվային նյութերը, որոնք ի մի են բերված Ի. Ուզունչաբչու «Պատմություն» աշխատությունում (հատոր 4, էջ 437) և առայժմ ինձ անհասանելի են:

³ Հակոբ Տևրիկեի «Տարեգրություն»:

⁴ Հակոբ Տևրիկեի «Տարեգրություն»:

⁵ Հակոբ Տևրիկեի «Տարեգրություն»:

⁶ Հակոբ Տևրիկեի «Տարեգրություն»:

⁷ Հակոբ Տևրիկեի «Տարեգրություն»:

մասին, սակայն այս ամենը Լիվանոսյուն որևէ կերպ չէր խանգարում առաջ տանել սեփական հավակնությունները Խոզանոսյունների շարքերում՝ արդյունքում պայթար մղելով Յուսուֆի դեմ և իշխանության հավակնելով Կիլիկիայի տարածքում: Այս առումով հետաքրքիր է նշել, որ Ռամադանյաններն, իսկ հետո էլ արդեն Նրանցից սերած Խոզանոսյուններն իրենք շատ հեռավոր կապ ունեին Կիլիկիայի Յայոց թագավորության հետ և ընդամենը միան վերջինիս անկումից հետո որոշ ժամանակ տիրել էին Սիսին: Այսպես թե այնպես, սակայն արդյունքում 1777 թվականի ամռանը Յուսուֆի գլխավորած Խոզանոսյունները (մոտ 1.000) ասպատակեցին Կիլիկիան՝ հալածելով Լիվանոսյուն և առանց լուրջ մարտերի իրենց տիրապետության տակ գցելով Սիսը, Վահկան, Լամբրոնը, Անարգաբան, Յանգիտը (վերջինը՝ Անարգաբայի մոտ) և Յարգանը (= Յաճն) ու Նրանց շրջակայքը¹: Դրանից հետո 1777 թվականի նույն ամռանը Յուսուֆի գլխավորած Խոզանոսյունները (մոտ 500) ասպատակեցին Նաև Սիսի շրջակայքը²:

1779 թվականի մայիսի 26-ին Վանի փաշայության բանակը (մոտ 10.000) Բոհթանի էմիրության բանակից (մոտ 500) ու քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 100) պաշարեց Բադեշը, սակայն, չկարողանալով գրավել այն, ասպատակելով շրջակայքը և ստանալով խոշոր փրկագին, հունիսի 21-ին նահանջեց³: Իր հերթին, 1779 թվականի ամռանը Օմեր փաշայի գլխավորած քոչվոր թուրքմենները (մոտ 2.000) պաշարեցին Մարաշը քաղաքի աշխարհագրից (մոտ 500) և Նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 250), սակայն անհաջողության մատնվեցին⁴: Նոր հարձակումը, սակայն, որ Օմեր փաշայի գլխավորած քոչվոր թուրքմենները (մոտ 2.000) Մարաշի ուղղությամբ ձեռնարկեցին արդեն 1779 թվականի աշնանը, ավարտվեց հաջողությամբ և քաղաքն ընկավ⁵: Դրանից հետո Օմեր փաշան հարձակում ձեռնարկեց Չեյթունի ուղղությամբ:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1780 փետրվար - Նոյեմբեր - Չեյթունի ճ-ւմ

Օմեր փաշայի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) պաշարեց քաղաքը Չեյթունի իշխանության բանակից (մոտ 5.000):

I փուլ - Փետրվարից մինչև Նոյեմբեր Յայկական բանակը համառորեն հետ մղեց թշնամու բոլոր գրոհները: Չնայած ձեռք բերված հաջողությանը՝ պարենի պակասը աստիճանաբար սկսեց ծանրացնել պաշտպանվողների վիճակը:

II փուլ - Նոյեմբերին Յակոբ Յաղուբյանը, խոյի մորթին վրան գցած խառնվելով ոչխարի հոտին, աննկատ մոտեցավ Օմեր փաշայի վրանին և, երբ վերջինս դուրս եկավ առավոտյան աղոթքի, ատրճանակի կրակոցով սպանեց Նրան: Գրեթե միաժամանակ էլ Յայկական բանակը հուժկու հարձակման անցավ և ծանր պարտության մատնեց թշնամուն:

Յայերը կորցրին մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 7.000 զինվոր:

1778 թվականին Յերակլի II-ի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 30.000) և Նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 12.000), Իբրահիմի գլխավորած Ղարաբաղի խանության (մոտ 10.000), ինչպես նաև Շահնազար Դավաճան Մելիք-Շահնազարյանի գլխավորած Վարանդայի ու Միրզախան Ուրացող Յասան-Ջալալյանի գլխավորած Խաչենի մելիքությունների միացյալ բանակը (մոտ 1.000) Մուհամմեդ-Յասանի գլխավորած Գանձակի խանության բանակից (մոտ 1.000) և Նրա կազմում գտնվող Յայ

¹ Ղուկաս Կարսեցի «Նամակ Մելիք-Ավետիքին», գլուխ 1:

² Տես՝ Լեո «Յայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 3, մաս 2, էջ 249:

³ Անանուն Վանեցի «Ժամանակագրություն»: Մարտիրոս Խալիֆա «Ժամանակագրություն»:

⁴ Այս մասին հայտնվում է Ղ. Ինժինյանի «Աշխարհագրություն, չորից մաս անց աշխարհի, մասն առաջին» աշխատությունում (էջ 373), թեև իրադարձության թվականի վերաբերյալ հեղինակն ամենայն հավանականությամբ որոշակիորեն սխալվում է և ավելի հավանական է մեր բերած թվականը: Այս կապակցությամբ Տես՝ Պողոսյան Յ. Մ. «Չեյթունի պատմությունը», Երևան 1969, էջ 118-119:

⁵ Այս մասին հայտնվում է Ղ. Ինժինյանի «Աշխարհագրություն, չորից մաս անց աշխարհի, մասն առաջին» աշխատությունում (էջ 373), թեև իրադարձության թվականի վերաբերյալ, ինչպես նախորդ դեպքում, հեղինակն ամենայն հավանականությամբ այս անգամ ևս որոշակիորեն սխալվում է և ավելի հավանական է մեր բերած թվականը: Այս կապակցությամբ Տես՝ Պողոսյան Յ. Մ. «Չեյթունի պատմությունը», Երևան 1969, էջ 118-119:

⁶ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Չեյթունի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Պողոսյան Յ. Մ. «Չեյթունի պատմությունը», Երևան 1969, էջ 119-121:

ռազմիկներից (մոտ 100) գրավեցին Գանձակը, որից հետո, գերելով Մուհամմեդ-Յասսանին, նահանջեցին¹: Արդյունքում՝ Գանձակի խանությունը սկսեց կառավարել Յերակլի II-ի կողմից նշանակված Մուհամմեդ-Յասսանի եղբայր Մուհամմեդը (1778-1780), իսկ երկու տարի անց էլ վերջինիս մահից հետո նրան փոխարինեց արդեն Իբրահիմի կողմից նշանակված Յազրաթօղլուն (1780-1783)՝ պաշտոնական Տիֆլիսի ներկայացուցչի հետ միասին: Այս փոփոխությունը, սակայն, ոչինչ էր այն փոփոխության համեմատ, որը նույն այս ժամանակ տեղի ունեցավ հարավում:

Իրոք, 1779 թվականի մարտի 1-ին կյանքից հեռացավ Քերիմ խանը, որն իր հետ գերեզման տարավ նաև Չենդյանների խանության հզորությունը: Հանգուցյալին հաջորդեց նրա տասնիննամյա որդի Մուհամմեդ-Ալին (1779), որի օրոք էլ հենց դրվեցին գահակալական ապագա պայքարի հիմքերը: 1779 թվականի հունիսի 19-ին Մուհամմեդ-Ալին հանկարծամահ եղավ և նրա հաջորդեց եղբայրը՝ Աբուլ-Ֆաթիհը (1779), սակայն նույն տարվա օգոստոսի 22-ին նրան գահընկեց արեցին, որից հետո Չենդյանները վերջնականապես խրվեցին գահակալական պայքարի քաոսում: Հենց այս ժամանակ էր նաև, որ, փաստացի իր վերջը գտավ նաև Թուրք-Պարսկական IX պատերազմը, որը որևէ փոփոխության չհանգեցրեց: Այս ժամանակ էր նաև, որ Չենդյանների մոտ երեք տասնամյակից ավել պատվավոր գերու կարգավիճակով գտնվող Մուհամմեդ-Յասսան խան Ղաջարի արդեն երեսուկյոթամյա որդի, արդեն իսկ հիշատակված Մուհամմեդը հեռացավ Իրանական լեռնաշխարհի հյուսիս և, իրար բերելով Ղաջարների ցոված ուժերը, վերականգնեց Ղաջարների խանությունը:

Գլուխ 52

Աֆշարների շահության Մեծ քաոսի վերջին փուլը

Արդյունքում՝ Մուհամմեդը կամ, ինչպես նրան արդեն կոչում էին՝ Աղա Մուհամմեդը (1779-1796, 1796-1797՝ շահ), օգտվելով Չենդյանների մոտ թափ առնող ներքին խառնաշփոթից, պայքար սկսեց բարձրագույն իշխանության համար: Այսպիսով՝ Իրանական լեռնաշխարհը 15 տարով կրկին սուզվեց քաոսի մեջ, ինչն իր սպասելի հետևանքներն ունեցավ ծայրամասերում, երբ այստեղ գտնվող իշխանությունները կրկին սկսեցին իրենց շատ ազատ զգալ: Հենց այս գործընթացի սահմաններում էր նաև, որ սկիզբ առավ նաև մի ինչ-որ պահի, կարծես թե, մարած պայքարը Հայաստանի և հարակից խանությունների ինչպես միմյանց, այնպես էլ Կախեթի թագավորության դեմ:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1779 սեպտեմբերի սկիզբ - նոյեմբերի սկիզբ - ***Երևանի ճ-վ՞***

Յերակլի II-ի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (40.000, այդ թվում լեզգիներ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 12.000), Իբրահիմի գլխավորած Ղարաբաղի խանության (մոտ 10.000), ինչպես նաև Շահնազար Դավաճան Մելիք-Շահնազարյանի գլխավորած Վարանդայի ու Միրզախան Ուրացող Յասսան-Ջալալյանի գլխավորած Խաչենի մելիքությունների միացյալ բանակը (մոտ 1.000) պաշարեցին քաղաքը Երևանի խանության բանակից (մոտ 3.000, այդ թվում լեզգիներ):

I փուլ - Սեպտեմբերի կեսերին դաշնակից ուժերը, ասպատակելով Բայազետի շրջակայքը, պարտության մատնեցին տեղի բրդերին և վերացրին իրենց բանակի վրա թիկունքից հարձակման վտանգը:

II փուլ - Դաշնակից ուժերը ուժեղացրին քաղաքի պաշարումը, որի ընթացքում արտագրոհներից մեկի ժամանակ, երբ թշնամին կայազորային հիմնական ուժերը դուրս հանեց Գեորգի արքայազնին գերելու նպատակով, Երևանի խանության բանակը հզոր հարձակման ենթարկվեց անձամբ Յերակլի II-ի գլխավորած ուժերի կողմից և ծանր պարտություն կրեց:

¹ Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 129; Անանուն «Կախեթի պատմության շարունակությունը»:

² Օման Խերխուլիժե «Յերակլի II-ի պատմությունը»; Իսեթ Բարաթաշվիլի «Ինքնակենսագրություն և կտակ»; Անանուն «Կախեթի պատմության շարունակությունը»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 129; Հարություն Արարատցի «Ճշմարտացի պատմություն», մաս 1; Անանուն Արարատցի «Հիշատակարան 1774 թվականի»; Ղուկաս Կարենցի «Ժամանակագրություն», գլուխ 1:

III փուլ – Դաշնակից ուժերը շարունակեցին քաղաքի պաշարումը, սակայն ի վերջո, ստանալով խոշոր փրկագին և հնազանդության երաշխիքներ, նահանջեցին՝ դեպի Կախեթի թագավորության տարածք գաղթեցնելով նաև Երևանի խանության հայ բնակչությանը:

Հայերը կորցրին մոտ 500, դաշնակիցը՝ մոտ 700, թշնամին՝ մոտ 800 զինվոր:

Այս առումով մինչև առաջ անցնելը հարկ է նշել, որ պաշտոնական Տփղիսը այս անգամ ևս արեց նույն այն կոպիտ սխալը, որ մինչ այդ Կախեթի տիրակալների կողմից թույլ էր տրվել հայերի նկատմամբ: Վերջին հանգամանքն իր հերթին արդեն անդառնալի հետևանքներ ունեցավ:

Իրոք, արդեն մի քանի անգամ մատնանշվեց և հիմնավորվեց այն հանգամանքը, որ վրաց պետական միավորները, որպես կանոն, հաջողության մեջ էին լինում այն պարագայում, երբ համագործակցում էին վրաց պետականության հաջողության գործում կենաց ու մահու մակարդակում շահագրգռված հայերի հետ: Ահա նաև այժմ, երբ Իրանական լեռնաշխարհը սուզվել էր հերթական քաոսի մեջ, իսկ Կախեթի թագավորությունն էլ հարավում առաջ էր եկել իր հավակնություններով, մանավանդ այն բանի ֆոնին, որ Երևանի խանությունն իրոք թույլ էր, ամեն առումով զիջում էր Կախեթի թագավորությանը և մինչ այդ էլ ենթակա էր նրան, հայերը սկսեցին պաշտոնական Տփղիսի հետ մեծ հույսեր կապել: Արդյունքում, ինչպես Զարթլիի թագավորության լավ ժամանակներում էր, հայերի մոտ հույս առաջացավ ազատվել մահմեդականների տիրապետությունից և ի վերջո ընդունել դեռևս հարազատ ընկալվող Բագրատունիների իշխանությունը: Սրան հակառակ, սակայն, Հերակլի II-ը, հայերի հարցով կրկնելով ինչպես իր հոր, այնպես էլ նրան նախորդած Կախեթի այլ տիրակալների սխալը, արդյունքում ոչ միայն չարդարացրեց նույն այդ հայերի հույսերը, այլև ավելին՝ հայերին, ըստ էության, վերաբերվեց որպես նվաճված տարածքի սովորական մի ժողովրդի:

Որպես հետևանք այս ամենի, դաժան ասպատակության մեջ գերեվարելով հսկայական քանակի հայ բնակչության և ի վերջո սովորական ավազակության հանգած այդ գործողության ընթացքում ձեռք գցելով տեղի հայերի ունեցվածքը, Հերակլի II-ի հրամանով ճանապարհին բազում տանջանքների ենթարկված մարդկանց, ինչպես նաև նրանց ունեցվածքը տեղափոխեցին հյուսիս: Ավելին, արդեն Կախեթի թագավորության տարածքում ամեն ինչից զրկված մարդկանց բաժանեցին տեղի իշխաններին և հայերը փաստորեն հայտնվեցին ավելի իրավազուրկ մի վիճակում, քան մինչ այդ էր: Այս առումով ոչ պակաս կարևոր էր նաև այն, որ Հերակլի II-ը փաստորեն խաբեց նաև Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Սիմոն Երևանցուն (1763-1780), որը մինչ այդ լավ հարաբերություններ ուներ Կախեթի տիրակալի հետ և վերջինիս հետ ազատագրական որոշակի ծրագրեր էր կապել: Ավելին, ըստ էության, լուրջ վնաս կրեց նաև հենց իր՝ Սիմոն Երևանցու, անձնական հեղինակությունը, քանի որ այլոց թվում ամենից առաջ նաև հենց նա էր, որ երաշխիք էր հանդիսացել տեղի հայերին, թե Հերակլի II-ի կողմից նրանց նկատմամբ որևէ բռնություն տեղի չի ունենա, և մարդիկ չէին հեռացել իրենց տեղերից:

Այսպիսով՝ Երևանի հետ կապված տխուր և Հայոց պատմության մեջ ոչ այնքան հայտնի այս դեպքը, ըստ էության, վերջին այն իրադարձությունն էր, որը կարծես մի թավ գիծ քաշեց ու հայերին վերջնականապես օտարացրեց ոչ միայն վրաց Բագրատունիներից, այլև վրաց պետականության իր ժամանակի հիմնական կրողից, ի դեմս Կախեթի թագավորության: Հերակլի II-ը դաժան վարվեց հայերի հետ, սակայն մեծ քաղաքականությունն իր օրինաչափություններն ունի, որոնցից մեկն էլ արդեն բազմիցս նշվեց՝ վրաց պետականության հաջողության կարևորագույն գրավականներից մեկը հայերն էին: Արդյունքում՝ արդեն հաջորդ տասնամյակում մինչ այդ թվում էր թե հզորության հերթական գագաթնակետն ապրող և 1747-1752 թվականների վիճակին ինչ-որ տեղ, կարծես թե, նույնիսկ կրկին մոտենալ սկսող Կախեթի թագավորությունը, սրան հակառակ, թուլության հերթական շրջանն ապրեց, իսկ արդեն մյուս տասնամյակում էլ դրությունն ավելի ծանրացավ՝ ի վերջո ավարտվելով ռազմաքաղաքական խոշոր մի աղետով: Նույն այս ժամանակ, սակայն, հերթական անգամ սրվեցին նաև Ղարաբաղի խանության խան Իբրահիմի և հայերի հարաբերությունները:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

Իբրահիմի գլխավորած Ղարաբաղի խանության (մոտ 10.000), ինչպես նաև Շահնազար Դավաճան Մելիք-Շահնազարյանի գլխավորած Վարանդայի և Ալահվերդի Ուրացող Յասան-Ջալալյանի գլխավորած Խաչենի մելիքությունների միացյալ բանակը (մոտ 1.000) պաշարեց ամրոցը խրամատներում դիրքավորված Եսայի Մելիք-Եգանյանի գլխավորած Դիզակի մելիքության բանակից (1.500):

I փուլ – Թշնամու բանակի հեծելազորը ամրոցի արևելյան կողմից անցավ հարձակման, սակայն սրընթաց արշավող թշնամու հեծյալները դեմ առան Զայկական խրամատների առջև փորված քողարկված փոսերին, որի արդյունքում նրանց մի մասը ընկավ փոսերը և սպանվեց, իսկ մյուս մասն էլ կանգ առավ: Օգտվելով դրանից՝ Զայկական բանակը կրակի տակ առավ թշնամու ռազմիկներին և ծանր կորուստներ պատճառեց նրանց:

II փուլ – Թշնամու բանակը մի քանի գրոհներ ևս ձեռնարկեց, սակայն Զայկական բանակը հետ մղեց դրանք:

Զայերը կորցրին մոտ 70, թշնամին՝ մոտ 2.000 զինվոր, վերջինիս կողմում հանդես եկող հայերը՝ մոտ 50 զինվոր:

Յերթական անգամ անհաջողության մատնվելով Դիզակի մելիքության դեմ պայքարում՝ Իբրահիմը բանակցությունների դիմեց, սակայն այս անգամ ևս գործն ավարտվեց նենգությամբ: Արդյունքում՝ Շուշիում հյուրընկալված Եսայի Մելիք-Եգանյանը 1781 թվականի գարնանը նենգորեն սպանվեց, որից հետո, կարծես որպես մի ինչ-որ փոխզիջումային տարբերակ, Դիզակի մելիքությունում հաստատվեց նախորդ մելիքին ազգակից Բախտամ Մելիք-Եգանյանը (1781-1795): Զիչ թե շատ հաջողությամբ, կարծես թե, ի վերջո լուծելով Դիզակի խնդիրը՝ Իբրահիմը լեզգիների միջոցով հարված հասցրեց արդեն Մելիք-Բեգլարյաններին, ընդ որում հաջողության հույս, կարծես թե, տալիս էր այն հանգամանքը, որ 1780 թվականին Յոլսեփ Զաչ Մելիք-Բեգլարյանը մահացել էր և նրան հաջորդել էր որդին՝ Բեգլարը (մոտ 1780 - ուղ. 1781):

Արդյունքում՝ 1781 թվականի գարնանը Գորանի գետի ճ-մ-ում (Արցախ, Մեծ Կուենք գավառ) Բեգլար Մելիք-Բեգլարյանի գլխավորությամբ ամուր պաշտպանական դիրքեր գրաված Գյուլիստանի մելիքության բանակը (մոտ 1.000) հետ շարտեց հարձակման անցած Լեզգիական խանության բանակին (մոտ 5.000), սակայն մարտի ընթացքում սեփական թիկնապահը թիկունքից կրակելով սպանեց Մելիք-Բեգլարյանների մելիքին²: Բեգլարի մահից հետո Գյուլիստանի մելիքության մելիք հռչակվեց նրա եղբայր Թամրազը (1781-1785): Այս ժամանակ հին սերնդի մելիքներից կենդանի էր դեռևս փաստորեն միայն Զաթամ Մելիք-Իսրայելյանը, սակայն նա էլ իր մահկանացուն կնքեց 1783 թվականին և նրան փոխարինեց որդին՝ Մեջլումը (1783-1796): Ջրաբերդի նոր մելիքը ուժեղ, խելացի, եռանդուն, ինչպես նաև զորավարական մեծ ունակություններով, քաջությամբ և խիզախությամբ աչքի ընկնող մի անձնավորություն էր, որը հաջողությամբ շարունակեց հոր գործը ու անդուլ պայքարը հայրենի ժառանգությունը հետ քերելու ուղղությամբ:

Նույն այս ժամանակ շարունակվում էր նաև Յերակլի II-ի պայքարը Երևանի խանության դեմ, երբ Տիգրիսում որոշեցին վրեժ լուծել նախորդ անհաջողության համար: Արդյունքում՝ 1781 թվականի հուլիսի 6-ից մինչև հուլիսի վերջ Յերակլի II-ի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (40.000) ու նրա կազմում գտնվող Զայ ռազմիկները (մոտ 12.000) ասպատակեցին Երևանի շրջակայքը և նահանջեցին³: Արդյունքում՝ առավելագույնը, սակայն, որին հաջողվեց հասնել, դա Երևանի խանության կողմից նախորդ պայմաններով Կախեթի թագավորության

¹ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Արցախի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Րաֆֆի «Խամսայի մելիքությունները», Թիֆլիս 1882, էջ 103:

² Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Արցախի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Րաֆֆի «Խամսայի մելիքությունները», Թիֆլիս 1882, էջ 105-108:

³ Անանուն Վանեցի «Ժամանակագրություն»: Մարտիրոս Խալիֆա «Ժամանակագրություն»: Զարություն Արարացի «Ճշմարտացի պատմություն», մաս 1:

գերիշխանության ճանաչումն էր: Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում շարունակվում էր ավանդական բառը, սակայն, նաև Օսմանյան սուլթանության տարածքում:

1781 թվականի Սեբաստիայի բնակիչներից կազմված ապստամբները (մոտ 5.000) և նրանց կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 1.000) կառավարական բանակից (մոտ 500) գրավեցին քաղաքապետարանը ու իրկիզեցին¹: Իրավիճակն իր հերթին նույն այս ժամանակ չէր հանգստանում նաև Կիլիկիայում:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1782 – Ջուլդիկ կիրճի ճ-մ (Չեյթունի մոտ)²

Ալի փաշայի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 15.000) արշավանք սկսեց դեպի Չեյթուն: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Ճկիր իշխանի գլխավորած Չեյթունի իշխանության բանակը (մոտ 3.000, որից 300 հեծյալ) դարան դրեց թշնամու բանակի շարժման ուղղության վրա գտնվող կիրճում:

I փուլ – Յայկական բանակը դարանը գցեց թշնամուն և գլխովին ջախջախեց:

II փուլ – Ճկիր իշխանի գլխավորած հեծելազորը հետապնդեց թշնամու բանակին մինչև Մարաշ և ծանր կորուստներ պատճառեց:

Յայերը կորցրին մոտ 800, թշնամին՝ մոտ 8.000 զինվոր, որոնց թվում ստացած վերքերից կարճ ժամանակ անց մահացած Ալի փաշան:

Մինչ Չեյթունում հայերը պահում էին դիրքերը, տեղական ուժերը որոշեցին հարված հասցնել նաև Օսմանյան սուլթանության տարածքում գործող ևս մեկ հայկական կիսաանկախ իշխանության: Այս անգամ էլ, սակայն, գործն անհաջողությամբ ավարտվեց:

Իրոք, նույն 1782 թվականին Սավուրի ճ-մ-ում Սավուրի իշխանության բանակը (մոտ 1.000) հաղթեց Ամիդի փաշայի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության բանակին (4.500), ընդ որում թշնամին կորցրեց 500 զինվոր³: Սավուրին ևս մեկ հարված հասցվեց 1785 թվականին, սակայն հայերին այս անգամ ևս հաջողվեց պահել դիրքերը⁴: Եվ վերջապես ևս մեկ անգամ Սավուրի հայերը հետ մղեցին կենտրոնական իշխանության հարվածն արդեն 1798 թվականի գարնանը⁵: Իր հերթին, նույն 1785 թվականին քրդերը (մոտ 25.000) ասպատակեցին Էրզրումի, Սեբաստիայի և Թոբաթի շրջակայքը, ինչպես նաև Կապադովկիայի արևելքը⁶:

1783 թվականի ամռանը քաղաքի ապստամբած կայազորը (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 20) Կախեթի թագավորության ու Ղարաբաղի խանության միացյալ բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 20) գրավեցին

¹ Դովհանես Սեբաստացի «Սեբաստիայի պատմությունը», գլուխ 13:

² Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Չեյթունի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Պողոսյան Յ. Ս. «Չեյթունի պատմությունը», Երևան 1969, էջ 121:

³ Այս իրադարձության համար աղբյուր են ընդունել Յայկական սովետական հանրագիտարանի «Սավուր» հոդվածը, որում մասնավորապես նշվում է. «Ինչպես Ս-ի, այնպես էլ հարևան Իսյան (Իսթյան) գավառների բնակչության զգալի մասը հայեր էին (մասամբ՝ քրդախոս: Մինչև XIX դ. 2-րդ կեսը ապրում էին կիսանկախ ավատապետական կյանքով: Թուրք կառավարության ոտնձգությունների դեպքում հաճախ դաշնակցում էին Իսյանի բնակչությանը: Նրանց հնազանդեցնելու թուրք, փորձերը (1782, 1785, 1798 և՛) ձախողվել են: Յայ տղամարդիկ շրջում էին սպառնալից, իրենց զավակներին մանկուց վարժեցնում զենքի: Ղ, Ինճիճյանը Ս-ի հայերին նկարագրում է հաղթանդամ ու բարձրահասակ, որոնք շրջակա քրդերից զանազանվելու համար գլխներին կրում էին ճերմակ փաթաթոց»: Տես նաև՝ Յայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 5, էջ 71:

⁴ Այս իրադարձության համար աղբյուր են ընդունել Յայկական սովետական հանրագիտարանի «Սավուր» հոդվածը, որում մասնավորապես նշվում է. «Ինչպես Ս-ի, այնպես էլ հարևան Իսյան (Իսթյան) գավառների բնակչության զգալի մասը հայեր էին (մասամբ՝ քրդախոս: Մինչև XIX դ. 2-րդ կեսը ապրում էին կիսանկախ ավատապետական կյանքով: Թուրք կառավարության ոտնձգությունների դեպքում հաճախ դաշնակցում էին Իսյանի բնակչությանը: Նրանց հնազանդեցնելու թուրք, փորձերը (1782, 1785, 1798 և՛) ձախողվել են: Յայ տղամարդիկ շրջում էին սպառնալից, իրենց զավակներին մանկուց վարժեցնում զենքի: Ղ, Ինճիճյանը Ս-ի հայերին նկարագրում է հաղթանդամ ու բարձրահասակ, որոնք շրջակա քրդերից զանազանվելու համար գլխներին կրում էին ճերմակ փաթաթոց»: Տես նաև՝ Յայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 5, էջ 71:

⁵ Այս իրադարձության համար աղբյուր են ընդունել Յայկական սովետական հանրագիտարանի «Սավուր» հոդվածը, որում մասնավորապես նշվում է. «Ինչպես Ս-ի, այնպես էլ հարևան Իսյան (Իսթյան) գավառների բնակչության զգալի մասը հայեր էին (մասամբ՝ քրդախոս: Մինչև XIX դ. 2-րդ կեսը ապրում էին կիսանկախ ավատապետական կյանքով: Թուրք կառավարության ոտնձգությունների դեպքում հաճախ դաշնակցում էին Իսյանի բնակչությանը: Նրանց հնազանդեցնելու թուրք, փորձերը (1782, 1785, 1798 և՛) ձախողվել են: Յայ տղամարդիկ շրջում էին սպառնալից, իրենց զավակներին մանկուց վարժեցնում զենքի: Ղ, Ինճիճյանը Ս-ի հայերին նկարագրում է հաղթանդամ ու բարձրահասակ, որոնք շրջակա քրդերից զանազանվելու համար գլխներին կրում էին ճերմակ փաթաթոց»: Տես նաև՝ Յայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 5, էջ 71:

⁶ Այս մասին տեղեկացնում են օսմանյան արխիվային նյութերը, որոնք փ մի են բերված Յանքուլիերի «Օսմանյան կայսրության պատմություն» աշխատությունում (հատոր 1, էջ 317-318) և առայժմ ինձ անհասանելի են:

Գանձակը: Արդյունքում Գանձակի խանության խան հռչակվեց Շահվերդիի որդի Ռահիմը (1783-1786)¹:

Այս առումով հարկ է նշել, որ Աֆշարների շահությանը հերթական անգամ պատած քառսը, ինչպես նաև տեղի քրիստոնյաների մշտական դրդումները Ռուսական կայսրության իշխող վերնախավում նույն այս ժամանակ ուժեղացրել էին ցանկությունները տիրել Կովկասյան լեռնաշղթայից հարավ ձգվող տարածքներին: Միաժամանակ իր պետության համար հարևաններից եկող հարաճուն սպառնալիքներ էր զգում նաև Յերակլի II-ը: Արդյունքում 1783 թ-ի հուլիսի 24-ին կնքվեց Գեորգիայան համաձայնագիրը, ըստ որի Ռուսական կայսրությունն, ըստ եռության, իր հովանավորության տակ էր վերցնում Կախեթի թագավորությանը՝ պարտավորվելով այստեղ մշտապես պահել երկու գումարտակ հետևակային և 4 հրանոթ: Արդյունքում արդեն 1783 թվականի հոկտեմբերի 11-ին Մուղանդի գյուղի ճ-մ (Կախեթի, Ալազանի գետի հովտում) գեներալ-մայոր Ալեքսանդր Սամոյլովի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (1.800, 4 հրանոթ) հաղթեց Աղվանքը, Ուտիքը, ինչպես նաև Գուգարքի արևելքը ասպատակած և անտառում ամուր դիրքեր գրաված Լեզգիական խանության բանակին (մոտ 1.000), որից հետո Յերակլի II-ի գլխավորությամբ մարտադաշտին մոտեցած Կախեթի թագավորության բանակի (մոտ 5.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկների (մոտ 1.500) հետ միասին հետապնդեց և ոչնչացրեց թշնամուն, ընդ որում թշնամու ռազմիկներից շատերը խեղդվեցին գետում²: Դրանից հետո 1784 թվականի մայիսի 28-ին Սակաշետի ճ-մ-ում (Գորիից մոտ 25 կմ հյուսիս) գեներալ-մայոր Ալեքսանդր Սամոյլովի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (200), ինչպես նաև Կախեթի թագավորության բանակը (500 հեծյալ) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 150) հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 2.000, այդ թվում լեզգիներ) այն բանից հետո, երբ Կախեթի թագավորության բանակի հեծելազորի հարձակումով ու կեղծ նահանջով թշնամին դրդվեց հարձակվել Ռուսական կայսրության բանակի հետևագործի վրա³:

1784 թվականի ամռանը մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում Աղվանքի տարածքում գերակշռության հասած Ղուբայի խանության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց Ուտիքի կենտրոնական և հարավային մասը, ինչպես նաև Արցախի արևելքը ու հարավը և նահանջեց⁴: Նույն այս ժամանակ, սակայն, քրիստոնյաներին հակառակորդ դարձավ Յյուսիսային Կովկասի լեռնական առաջնորդներից այդ ժամանակ ամենաուժեղն, ի դեմս Ավարական խանության խան Ումմայի (1774-1801): Ուժեղ, գործնական, ռազմական և դիվանագիտական առաջնակարգ ունակություններով օժտված Ումման մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում կարողացել էր Ավարական խանության հովանու ներքո միավորել Յյուսիսային Կովկասի զգալի հատվածն, այդ թվում նաև լեզգիներին, ինչի արդյունքում զգալի ուժի տեր էր դարձել: Սրան հակառակ, նույն այս ժամանակ աստիճանաբար ծանրանում էր Կախեթի թագավորության դրությունը, իսկ նրա ռազմական ուժն էլ թուլանում էր:

Իրոք, ռազմական բարեփոխումը, որն իր կառավարման ամենասկզբում հղացել էր Յերակլի II-ը և որը սկզբում դրական արդյունք էր տվել, այժմ, այդպես էլ ավարտուն ու վերջնական տեսք չստանալով, Կախեթի թագավորության համար արտահայտվել էր թուլությամբ: Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ Յերակլի II-ը, հրաժարվելով ինից և ձգտելով պետության ռազմական մեքենան կայացնել իր ժամանակի չափանիշների համապատասխան, այն համալրում էր տարվա որոշակի օրերին զինվորական ծառայության պարտականություն ունեցող սեփական հպատակների հաշվի: Այս բարեփոխումը ուժեղացրեց արքայական իշխանությունը և թուլացրեց նրա կախվածությունը տեղական իշխաններից, սակայն մյուս կողմից էլ նույն այդ բարեփոխումը ավարտուն տեսք, ինչպես արդեն ասվեց, այդպես էլ չստացավ և հետագայում վերածվեց ձևականության, իսկ տեղական իշխանների ուժերն էլ դրա փոխարեն անկում ապրեցին: Ռազմական բարեփոխումների ոլորտում, թերևս, միակ արդյունքը եղավ ուժեղ հրազենի, ինչպես նաև ժամանակակից հրանոթների ձեռք բերումը, սակայն դրանք քանակապես քիչ էին և չէին կարող փոխհատուցել բացթողումները մնացած ոլորտներում: Արդյունքում, արդեն մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում, Կախեթի թագավորության ռազմական հզորությունն, ինչպես

¹ Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 129:

² Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 129:

³ Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 129; Ջևդեթ «Պատմություն»:

⁴ Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 5:

արդեն ասվեց, սասանվեց, իսկ բանակն էլ թվաքանակի լուրջ խնդիրներ ունեցավ: Իր հերթին, նույն այս ժամանակ իրեն արդեն զգացնել էր տալիս նաև ռազմավարական բնույթ ունեցող գաղափարական խզումը հայերի հետ: Այս առումով հետաքրքիր է նշել, որ նույն այս ժամանակ, հիմնական գիտակցելով ու գնահատելով սեփական իշխանության սահմաններում հայերի դերն և նշանակությունը, ընդհակառակը, Ղարաբաղի խանության խան Իբրահիմն աստիճանաբար ավելի ու ավելի էր սիրաշահում տեղի հայերին և խամսայի մելիքներին՝ արդյունքում նույն այն տարիներին, երբ Կախեթիի թագավորությունը գրկվում էր հայերի աջակցությունից, հենց ինքն այդ աջակցությունն ապահովելով սեփական խանության համար:

1785 թվականի սեպտեմբերի 17-ից մինչև նոյեմբեր Ավարական խանության բանակը (30.000) ասպատակեց Աղվանքը, Ուտիքը, ինչպես նաև Գուգարքի արևելքը և Նահանջեց¹: Այս ընթացքում 1785 թվականի սեպտեմբերի 26-ին Ավարական խանության բանակը (մոտ 10.000) Կախեթիի թագավորության բանակից (մոտ 500) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 250) գրավեց Լոռի ամրոցը², իսկ 1785 թվականի սեպտեմբերի 29-ին էլ տիրեց Օձունին (Լոռու մոտ)³: Դրանից հետո Ումմայի ռազմական մեքենան հանգիստ առավ Ախալցխայում, որից հետո, խոշոր ռազմատուգանք ստանալով Յերակլի II-ից, 1786 թվականի գարնանը Երևանի և Ղարաբաղի խանությունների տարածքներով վերադարձավ ելման դիրքեր: Նույն այս ժամանակ էր, որ, տեսնելով Ումմայի ռազմական հզորությունը, Ղարաբաղի խան Իբրահիմը խնամիական կապ հաստատեց վերջինիս հետ՝ որպես կին վերցնելով Ումմայի բրոջը: Արդյունքում՝ Ղարաբաղի խանության դիրքերը զգալիորեն ուժեղացան, երբ վերջինս առիթի դեպքում սկսեց վայելել ռազմաշունչ Ումմայի աջակցությունը, իսկ Ավարական խանությունն ինքն էլ փոխարենը հնարավորություն ստացավ դեպի հարավ շարժվել Նախկինում անսախաղեպ խորությամբ:

1785 թվականին Թամրազ Մելիք-Բեգլարյանը կնքեց իր մահկանացուն և նրան փոխարինեց որդին՝ Աբով Զաջը (1785-1828): Գյուլիստանի նոր մելիքը, ի տարբերություն հոր, մի եռանդուն և գործունյա անձնավորություն էր, որը, ինչպես և Մեջլում Մելիք-Իսրայելյանը, աչքի էր ընկնում անձնական մեծ քաջությամբ: Նույն այս ժամանակ, սակայն, Ղարաբաղի խան Իբրահիմը, աչքի տակ ունենալով այս մելիքների հնարավոր համագործակցության իր համար սպառնալից հեռանկարը, բանակցությունների նպատակով մի հանդիպում կազմակերպեց, որի արդյունքում նենգաբար գերեց երկու մելիքներին և բանտարկեց Շուշիի բանտում:

1786 թվականի գարնանը Նախիջևանի ճ-մ-ում Կախեթիի թագավորության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 7.000), ինչպես նաև Երևանի ու Գանձակի խանությունների միացյալ բանակը (մոտ 6.000) հաղթեցին Նախիջևանի խանության բանակին (մոտ 10.000)⁴, սակայն Ումմայի հասցրած թիկունքային հարվածը ստիպեց քրիստոնյաներին հետ դառնալ: Արդյունքում՝ 1786 թվականի ամռանը Հաղպատձորի ճ-մ-ում Հայկական աշխարհագորը (մոտ 500) հետ մղեց Ավարական խանության բանակին (մոտ 2.000)⁵: Դրանից հետո 1786 թվականի ամառը Յերակլի II-ի գլխավորած Կախեթիի թագավորության բանակը (մոտ 40.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 12.000) ասպատակեցին Գանձակը ու նրա շրջակայքը և, գահընկեց անելով Ռահիմին ու Գանձակի խանության խան դարձնելով նրա եղբայր Ջավադին (1786-1804), հետ քաշվեցին⁶: Խնդիրը, սակայն, սրանով չսպառնվեց, քանզի Ռահիմը փախուստի դիմեց և ապաստանեց Ղարաբաղի խանությունում, ինչը երկարատև լարվածություն հերթական փուլն առաջացրեց Ղարաբաղի ու Գանձակի խանությունների հարաբերություններում: Իր հերթին հարկ է նշել, որ որպես դաշնակից Ավարական հզոր խանությանը ձեռք բերելը նույն այս ժամանակ իրոք մեծապես թևավորել էր Իբրահիմին, որը, կարծես թե, նաև սանձած վերջին ըմբոստ երկու մելիքներին, նույն այս ժամանակ փորձ կատարեց ձեռնամուխ լինել արտաքին նվաճումների:

¹ Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 129; Իսեմ Բարաթաշվիլի «Ինքնակենսագրություն և կտակ»; Օման Խերխուլիձե «Յերակլի II-ի պատմությունը»; Անանուն «Կախեթի պատմության շարունակությունը»; Հարություն Արարատցի «Ճշմարտացի պատմություն», մաս 1; Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմություն», գլուխ 14; Միրզա Ջեմալ Ջիվանշիր «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 6; Ջևդեթ «Պատմություն»;

² Ջևդեթ «Պատմություն»:

³ Այս մասին տես՝ «Յիշատակարան ազգային արդեան պատմության համար» «Կոմունիստ Հայոց աշխարհին» 1862, էջ 282:

⁴ Անանուն «Կախեթի պատմության շարունակությունը»:

⁵ Տես՝ Լեո «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 3, մաս 2, էջ 360:

⁶ Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 129:

Արդյունքում՝ սակայն 1786 թվականի ամռանը Յերի ճ-մ-ում Յերի եմիրության բանակը (մոտ 5.000) հանդիպակաց մարտում հաղթեց Ղարաբաղի խանության առաջխաղացած բանակին (մոտ 10.000)¹: Ավելին, սրան շուտով հետևեց նաև մեկ այլ հարված, երբ 1786 թվականի նույն ամռանը Դելի Մահրասանի, Թյուլի Արզումանի, Չալաղան յուզբաշու² և Չարգար-Մելքումի գլխավորած Յայկական ջոկատը (մոտ 20) Ղարաբաղի խանության բանակից (մոտ 50) անակնկալ գրոհով գրավեց Շուշիի բանտը և, ազատելով բանտում գտնվող Մեջլում Բաջ Մելիք-Խրայեյանին ու Աբով Բաջ Մելիք-Բեգլարյանին, հեռացավ³:

Իր խնամու և դաշնակցի կրած անհաջողությունները, ինչպես և սպասելի էր, ոտքի հանեց Ումմային, ինչի հետևանքով սկիզբ առավ ավարական աննախադեպ հարվածը հարավային ուղղությամբ: Արդյունքում՝ 1787 թվականի գարնանը Ավարական խանության բանակը (մոտ 20.000) Նախիջևանի խանության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 100) գրավեց Նախիջևանը⁴:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1787 գարուն – Նախիջևանի ճ-մ⁵

Մահմեդի (1785-1795, 1796-1800) գլխավորած Երևանի, Յուսեյն-աղայի (մոտ 1747-1800) գլխավորած Մարաղայի, Մուստաֆայի (1763-1797) գլխավորած Ղարաղաղի, Ֆաթ-Ալիին հաջորդած Նրա որդի Ալիի (1762-1781) եղբայր Մուհամմեդ-գուլիի (1781-1799) գլխավորած Ուրմիայի, Բալբ-Ալիի (1779-1797) գլխավորած Նախիջևանի, Շահբազ-գուլիի (մոտ 1747-1797) գլխավորած Յերի և Յուսեյնի (մոտ 1786-1797) գլխավորած Մակվի խանությունների միացյալ բանակը (մոտ 30.000, այդ թվում քրդեր) ու Նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 100) մոտեցան Ումմայի գլխավորած Ավարական և Ղարաբաղի խանությունների միացյալ բանակին (մոտ 25.000):

I փուլ – Դաշնակից բանակը հարձակվեց Ավարական խանության բանակի վրա, սակայն, պարտություն կրելով, հետ շարտվեց:

II փուլ – Ավարական խանության բանակը անցավ հակահարձակման և, հետ շարտելով հակառակորդին, որը կորցրեց 500 ռազմիկ, վերադարձավ ելման դիրքեր:

III փուլ – Դաշնակից բանակը կրկին հարձակման անցավ և ստիպեց հակառակորդին Նահանջել, սակայն, չկարողանալով զարգացնել հաջողությունը, օրվա վերջում հետ քաշվեց Արաքսի ուղղությամբ:

Յայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 3.000, թշնամին՝ մոտ 800 զինվոր:

Այս արշավանքի ժամանակ Իբրահիմը դաշնակցել էր Ումմային և, չկարողանալով վերջնականապես հաշիվ տեսնել ավարների հետ, սակայն, օգտվելով Ումմայի ուժերի հետ քաշվելուց, տեղական խանություններն հարված հասցրին Ղարաբաղի խանությանը: Արդյունքում՝ 1787 թվականի գարնանը Ղարաղաղի խանության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց Արցախը⁶, սակայն 1787 թվականի գարնանը Խուդափերիսի կամրջի ճ-մ-ում Ավարական և Ղարաբաղի խանությունների միացյալ բանակը (մոտ 15.000) ու Նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 150) հաղթեցին Ղարաղաղի խանության Նահանջող բանակին (մոտ 5.000)⁷: Ավելին, անցնելով Արաքսի հարավային ափ, 1787 թվականի գարնանը դաշնակից ուժերը ասպատակեցին Վարդանակերտ գավառը և Նահանջեցին⁸:

¹ Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմություն», գլուխ 14:

² Այս բաջարի ռազմիկի իսկական անունը կա մեզ չի հասել: Աղբյուրներում պահպանվել է միայն Նրա մականունը՝ «Չալաղան յուզբաշի», որը թարգմանաբար նշանակում է. «հափշտակող կամ ասպատակող հարյուրապետ»:

³ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Արցախի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Րաֆֆի «Խամսայի մելիքությունները», Թիֆլիս 1882, էջ 134-135:

⁴ Յեղար-բեկ Գենիգուլիյան «Ումմա խան Նուրսալ Մեծը»: Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 5:

⁵ Յեղար-բեկ Գենիգուլիյան «Ումմա խան Նուրսալ Մեծը»: Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 5: Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմություն», գլուխ 13:

⁶ Յեղար-բեկ Գենիգուլիյան «Ումմա խան Նուրսալ Մեծը»:

⁷ Յեղար-բեկ Գենիգուլիյան «Ումմա խան Նուրսալ Մեծը»:

⁸ Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմություն», գլուխ 12: Յեղար-բեկ Գենիգուլիյան «Ումմա խան Նուրսալ Մեծը»:

Գլուխ 53 Ռուս-Թուրքական VII պատերազմը

Նույն այս ժամանակ հերթական անգամ սրվել էին Օսմանյան սուլթանության և Ռուսական կայսրության հարաբերությունները, երբ առաջինը որևէ կերպ չէր ուզում համակերպվել Նախորդ պատերազմում իր կրած անհաջողության ու դրա արդյունքների հետ, իսկ երկրորդն էլ ուզում էր ավելի մեծացնել սեփական հաջողությունները: Այս առումով հարկ է նշել, որ մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում պաշտոնական Սանկտ-Պետերբուրգն, ի դեմս Ռուսական կայսրությանը հարվածային հսկայական ուժ հաղորդած տաղանդավոր Եկատերինա II Մեծի (1762-1796), Կովկասյան լեռնաշղթայից հարավ ընկած տարածքները աստիճանաբար արդեն դիտարկում էր որպես Օսմանյան սուլթանության հետ պատերազմի հերթական մի ճակատ, ընդ որում Աֆշարների շահությունում շարունակվող քառսը միայն ուժեղացնում էր այս մղումները:

Արդյունքում՝ 1787 թվականի սեպտեմբեր 3-ի Ռեզակի II-ի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) և Նրա կազմում գտնվող 3-րդ ռազմիկները (մոտ 5.000), Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 2.000), ինչպես նաև Խամսայի մելիքության բանակը (մոտ 5.000) Ջավադի գլխավորած Գանձակի խանության բանակից (մոտ 1.000) ու Նրա կազմում գտնվող 3-րդ ռազմիկներից (մոտ 100) պաշարեցին Գանձակը, սակայն, քանի որ Ռուսական կայսրության բանակը ըստ ստացած հրամանի շուտով նահանջեց, նահանջեցին նաև վերջինիս դաշնակիցները¹: Այս ընթացքում էր, որ 1787 թվականի սեպտեմբերին Չեյլայի ճ-մ-ում դաշնակիցները հաղթեցին Իբրահիմի գլխավորած Ղարաբաղի խանության բանակին, սակայն ի վերջո, հաշվի առնելով Գանձակի մոտից Ռուսական կայսրության բանակի նահանջը, չգարգացրին հաջողությունը և հետ քաշվեցին²: Իրոք, 1787 թվականի օգոստոսի 13-ին սկիզբ էր առել Ռուս-Թուրքական VII պատերազմը (1787-1791) և Կովկասյան լեռնաշղթայից հարավ ձգվող տարածքներում ռազմական գործողությունների մեջ ներթափվել, այն էլ հեռանկարում ընդհարվելով Աֆշարների շահության տարածքում գերիշխանության հասած այս կամ այն ուժի հետ, Սանկտ-Պետերբուրգում ուղղակի վախեցան: Միաժամանակ հարկ է նաև ավելացնել, որ Նախորդ պատերազմի հետ միաժամանակ պաշտոնական Ստամբուլը ներթափվեց նաև մեկ այլ պատերազմի մեջ, երբ սկիզբ առավ Ավստրո-Թուրքական VIII պատերազմը (1788-1791), ինչը լրացուցիչ ծանրություն հաղորդեց Օսմանյան սուլթանության համար ստեղծված առանց այն էլ բարդ դրությանը: Այս առումով մինչև առաջ անցնելը նշենք, որ Ռուս-Թուրքական VII պատերազմի կարևորագույն իրադարձություններից մեկը հանդիսացած և Ռուսական կայսրության բանակից (50.000) 1788 թվականի հունիսի վերջից մինչև դեկտեմբերի 17-ը ընթացած Օջակով ամրոցի պաշտպանությունը գլխավորեց հայազգի Ղազի Զասան փաշա Ալժիրցին, ընդ որում ամրոցն ի վերջո ընկավ³:

1788 թվականի գարնանը Ղարաբաղի ամրոց ճ-մ-ում (Ախալցխայի մոտ) արքայի թոռ 3-րդ Խան Բագրատունու գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 8.000) և Նրա կազմում գտնվող 3-րդ ռազմիկները (մոտ 3.000) հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 12.000, այդ թվում լեզգիներ)⁴, իսկ 1789 թվականի աշնանն էլ արդեն արքայի մյուս թոռ Դավիթ Բագրատունու գլխավորած ուժերը Օսմանյան սուլթանության բանակից գրավեցին Վաչանի և Կուլալասի ամրոցները (Ախալցխայի մոտ)՝ կանխելով Օսմանյան սուլթանության ու Լեզգիական խանության հետագա հարձակումները Կախեթի թագավորության վրա⁵: Նույն այս ժամանակ պաշտոնական Տիֆլիսը շարունակեց մարտական գործողությունները նաև հարավում: Արդյունքում՝ 1788 թվականի հունիսից մինչև օգոստոս Աբով Զաչ Մելիք-Բեգլարյանի և Մեջլում Զաչ Մելիք-Իսրայելյանի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) ու Նրա կազմում գտնվող 3-րդ ռազմիկները (մոտ 5.000), ինչպես նաև Խամսայի մելիքության (մոտ 5.000)

¹ Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 129:

² Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 129: Անանուն «Կախեթի պատմության շարունակությունը»:

³ Այս իրադարձության սկզբնաղբյուրները չեն նշվել՝ ելնելով Օսմանյան սուլթանության բանակում ոչ հարկադիր ծառայած և իսլամ ընդունած հայերի հետ կապված իրադարձությունները լուսաբանելու իմ որոշմանը:

⁴ Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 129:

⁵ Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 129:

միացյալ բանակը Գանձակի խանության բանակից (մոտ 5.000) հերթական անգամ պաշարեցին Գանձակը, սակայն անհաջողության մատնվեցին¹:

1789 թվականի ամռանը Յերակլի II-ի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 5.000), Մեջլում Զաջ Մելիք-Իսրայելյանի և Աբով Զաջ Մելիք-Բեգլարյանի գլխավորած համաայի մելիքության բանակը (մոտ 5.000), ինչպես նաև Շաքիի ու Ղուբայի խանությունների միացյալ բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեցին Շամբորի շրջակայքը և նահանջեցին²: 1789 թվականի նույն աշնանը պաշտոնական Տիդիսի հովանու ներքո գտնվող ուժերը հարված հասցրին արդեն նաև Շուշիի շրջակայքին, սակայն այստեղից ևս հետ քաշվեցին³, մանավանդ որ 1789 թվականի աշնանը Լեզգիական խանության բանակը (մոտ 20.000) ասպատակեց Աղվանքը, Ուտիքը, ինչպես նաև Գուգարքի արևելքը և նահանջեց⁴: Իր հերթին, 1790 թվականի ամռանը Ղազախի ճ-մ-ում Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 4.000) հաղթեցին Շաքիի խանության առաջխաղացած բանակին (մոտ 10.000)⁵:

1790 թվականի գարնանը Դավիթ Բագրատունու գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (1.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 300), շարունակելով պայքարը արևմտյան ուղղությամբ, Օսմանյան սուլթանության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 150, այդ թվում լեզգիներ) գրավեցին Ինջադարա, Ժոմուլի և Փոլդերեվան ամրոցները (Կարսի մոտ)⁶, իսկ 1790 թվականի նույն գարնանն էլ պաշարեցին Ղզլախախ գյուղը (Կարսի մոտ), սակայն հետ քաշվեցին⁷: Իր հերթին, 1790 թվականի նույն գարնանը Կարսի ճ-մ-ում Դավիթ Բագրատունու գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 900) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 270) հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 2.000, այդ թվում լեզգիներ և քրդեր), որից հետո, ասպատակելով քաղաքի շրջակայքը, նահանջեցին՝ ձեռք գցելով 1.000 գերի⁸: Միաժամանակ հարկ է կրկին նշել, որ հերթական պատերազմի սկսվելը արևմտյան ճակատում Օսմանյան սուլթանության արևելքում իր արձագանքը գտավ սպասելի քառսի տեսքով:

Արդեն 1788 թվականի գարնանը Լիվանոյլու գլխավորությամբ պայքարը վերսկսած Խոզանոյլուները (մոտ 1.000) ասպատակեցին Կիլիկիան՝ առանց լուրջ մարտերի իրենց տիրապետության տակ գցելով Սիսը, Վահկան, Լամբրոնը, Անարզաբան ու Յանգիտը և նրանց շրջակայքը⁹: Իր հերթին, 1790 թվականի ամռանը Յուսուֆի գլխավորած Խոզանոյլուների մեկ այլ հատված (մոտ 1.000) ասպատակեց Կիլիկիան՝ հաստատելով սեփական կիսաանկախ դրությունը¹⁰:

Մինչ Կիլիկիայում կենտրոնական իշխանության բացակայության պայմաններում թուրքմեններն իրենց հաշիվներն էին պարզում, 1790 թվականի մարտից մինչև օգոստոսի 10-ը Սեբաստիայի բնակիչներից կազմված ապստամբները (մոտ 5.000) և նրանց կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 1.000) կառավարական բանակից (մոտ 500) գրավեցին քաղաքապետարանը¹¹: Քաղաքի կառավարիչ Թուրունճոյլի փաշան ամրացավ Բոզնիկ վանքում, ուժեղացնելով վանքի պաշտպանությունը հրետանային մարտկոցով, սակայն չուտով հեռացավ: Դրանից հետո 1791 թվականի աշուն Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց Սեբաստիան՝ վերացնելով տիրող ապստամբական տրամադրությունները¹²: 1791 թվականի նույն աշնանը Գազրեյի ճ-մ-ում (Կիլիկիա) Խոզանոյլուները (մոտ 20.000) հետ մղեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (30.000)¹³: Վերջին իրադարձությունը, սակայն իր հետագա

¹ Տես՝ Լեո «Յայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 3, մաս 2, էջ 365:

² Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 129; Անանուն «Կախեթի պատմության շարունակությունը»:

³ Օման Խեթիսլիժե «Յերակլի II-ի պատմությունը»:

⁴ Անանուն «Կախեթի պատմության շարունակությունը»:

⁵ Անանուն «Կախեթի պատմության շարունակությունը»:

⁶ Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 129; Անանուն «Կախեթի պատմության շարունակությունը»:

⁷ Իսահակ Սահրադյան «Պատմություն»:

⁸ Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 129; Անանուն «Կախեթի պատմության շարունակությունը»; Իսահակ Սահրադյան «Պատմություն»:

⁹ Ղուկաս Կարնեցի «Նամակ Մելիք-Ավետիքին», գլուխ 1:

¹⁰ Ղուկաս Կարնեցի «Նամակ Մելիք-Ավետիքին», գլուխ 1:

¹¹ Յովհաննես Սեբաստացի «Սեբաստիայի պատմությունը», գլուխ 13:

¹² Յովհաննես Սեբաստացի «Սեբաստիայի պատմությունը», գլուխ 13:

¹³ Տես՝ Լեո «Յայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 3, մաս 2, էջ 250:

գարգացումը չստացավ, քանի որ 1791 թվականի օգոստոսի 4-ին ավարտվեց Ավստրո-Թուրքական VIII պատերազմը, իսկ 1791 թվականի դեկտեմբերի 29-ին էլ իր ավարտը գտավ Ռուս-Թուրքական VII պատերազմը, ինչի արդյունքում պաշտոնական Ստամբուլն արդեն ի վիճակի էր լուրջ ուժերով գործել Արևելքում:

1789 թվականի ապրիլի 7-ին Ռուսական կայսրության դեմ դեռևս ընթացող պատերազմում կրած իրար հաջորդող անհաջողությունների ֆոնին սրտամկանի կաթվածից իր մահկանացուն կնքեց Աբդուլ-Յամիդ I-ը և նրան հաջորդեց Մուստաֆա III-ի որդի Սելիմ III-ը (1789-1807): Նոր սուլթանը շատ էր ուզում ընթացող պատերազմներում գոնե մի որևէ հաջողություն գրանցել և նոր միայն հաշտություն կնքել, սակայն եվրոպական առաջնակարգ չափանիշներին համապատասխանող Ռուսական և Յոնիանյան Սրբազան կայսրությունների ռազմական մեթենաները Օսմանյան սուլթանության բանակին նման ոչ մի հնարավորություն այդպես էլ չտվեցին: Արդյունքում՝ պաշտոնական Ստամբուլը վերջնականապես կորցրեց Դնեստրից արևելք ընկած բոլոր տարածքները, ինչպես նաև որոշ գիշումներ արեց պաշտոնական Վիեննային: Այս առումով հարկ է նշել, որ Սելիմ III-ը՝ իր ժամանակի օսմանյան տիրակալներից ամենավճռականորեն տրամադրված այդ բարեփոխիչը, որը հիմնալի տեսնում էր սեփական սուլթանության ռազմավարչական հետամնացությունն և քայքայվածությունը, դրանից հետո մի շարք վճռական քայլեր իրականացրեց, սակայն էական արդյունք այդպես էլ չգրանցեց, թեև մարզերում իրավիճակը որոշակիորեն այնուհանդերձ կայունացավ:

Գլուխ 54

Աֆշարների շահության անկումը և Ղաջարների շահության ստեղծումը

Սկսած արդեն 1790 թվականի աշունից մինչև 1794 թվականի աշուն համաայի մելիքության բանակը (մոտ 3.000) ասպատակեց Շուշիի շրջակայքը՝ ահաբեկելով Ղարաբաղի խան Իբրահիմին, ոչնչացնելով վերջինիս գույքը և նրա իշխանությունը փաստացի սահմանափակելով միայն Շուշի քաղաքով¹: 1791 թվականի գարնանը Ղազախի ճ-մ-ում քոչվոր թուրքմենները (300) անակնկալ հարձակումով հաղթեցին շրջակայքն ասպատակող Գանձակի խանության բանակին (3.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 100), երբ պարտվողները կորցրին 800 զերի²: Կրած անհաջողությունը սրեց երեկվա դաշնակիցների հարաբերությունները: Արդյունքում՝ 1791 թվականի ամռանը Գյուլիստանի ճ-մ-ում Աբով Զաջ Մելիք-Բեգլարյանի բանակը (300) հաղթեց Գանձակի խանության առաջխաղացած բանակին (մոտ 1.000)³: Իր հերթին, հանգիստ լինելով հյուսիսում սեփական պայքարով զբաղված հայերից, 1791 թվականի ամռանը Իբրահիմի գլխավորած Ղարաբաղի ու Ավարական խանություններից միացյալ բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց Նախիջևանի շրջակայքը և նահանջեց⁴: Նույն այս ժամանակ, սակայն, իր վերջին օրերն ապրող Աֆշարների շահության տարածքում տեղի էին ունենում խիստ ուշագրավ իրադարձություններ, որոնք կրկին ուժեղացնելու էին կենտրոնական իշխանության դիրքերը հյուսիսում:

Իրոք, Աղա Մուհամմեդը, որ սկսած դեռևս 1779 թվականից համառ պայքար էր մղում Չենդյանների խանության, ինչպես նաև Աֆշարների շահության տարածքում գործող այլ ուժերի դեմ, նույն այս ժամանակ արդեն լուրջ հաջողություններ էր գրանցել, ըստ էության, ոչնչացնելով իր բոլոր հիմնական հակառակորդներին, այդ թվում նաև Չենդյանների խանությունից, երբ Չենդյանների խանության խան Լոթֆ-Ալին (1789-1794) նույն այս ժամանակ արդեն գտնվում էր կործանման եզրին: Այսպիսով՝ Իրանական լեռնաշխարհը գործնականում արդեն կրկին միավորվել էր, այս անգամ արդեն Ղաջարների հովանու ներքո և, որպես հետևանք այս ամենի, ինդիր ղնելով վերականգնել գերիշխանությունը նաև Արաքսից հյուսիս գտնվող տարածքների

¹ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Արցախի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Րաֆֆի «Խամսայի մելիքությունները», Թիֆլիս 1882, էջ 154-155:

² Անանուն «Կախեթի պատմության շարունակությունը»:

³ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Արցախի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Րաֆֆի «Խամսայի մելիքությունները», Թիֆլիս 1882, էջ 145-148:

⁴ Անանուն ժամանակագիր «Այլևայլ անցքերի նկարագրություն»: Օմանի հերիտուլիձե «Յերակլի II-ի պատմությունը»:

սկսումամբ, 1791 թվականից Ատրպատականում վերջնականապես ամրացած Աղա Մուհամմեդը որոշեց հարված հասցնել հյուսիսային ուղղությամբ:

1793 թվականի մարտին Աղա Մուհամմեդի գլխավորությամբ ասպատակելով առաջխաղացած Ղաջարների խանության բանակը (մոտ 50.000) Իբրահիմի գլխավորությամբ քաղաքի ներսում և դրսում գործող Ղարաբաղի խանության (մոտ 5.000) բանակից ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 1.000) պաշարեց Շուշին, սակայն, չկարողանալով հասնել հաջողության, նահանջեց¹: Դատելով ըստ ամենայնի՝ Աղա Մուհամմեդը լրջորեն թերագնահատել էր հյուսիսում գործող ուժերին և արդյունքում որոշվեց այս ուղղությամբ հարված հասցնել միայն բոլոր խնդիրները լուծելուց ու լավ նախապատրաստություններից հետո:

Աղա Մուհամմեդի հեռանալուց հետո, սակայն, տեղական ուժերը մի ինչ-որ պահ կրկին վերադարձան տեղական խնդիրներին, թեև այդ ամենի ժամանակն արդեն անցնում էր: Արդյունքում՝ 1793 թվականի ապրիլի 19-ին Գանձակի խանության բանակը (մոտ 2.000) ասպատակեց Ղազախի շրջակայքը (Ուտիք, Աղվե գավառի հյուսիս) և նահանջեց՝ վերացնելով տիրող ապստամբական տրամադրությունները²: Հարավում, սակայն, նույն այս ժամանակ կրկին վճռական իրադարձություններ էին զարգանում:

Իրոք, 1794 թվականի մարտի 20-ին վերջնականապես պարտություն կրած և գերված ԼորՖ-Ալին սպանվեց, ինչն էլ, ըստ էության, ամրագրեց Չենդյանների խանության կործանումը: Դրանից հետո, 1794 թվականի արդեն ամռանը, հյուսիսին հարված հասցնելու Ղաջարների ծրագրի շրջանակներում, Յերի խանության բանակը (մոտ 5.000) ասպատակեց Երևանի շրջակայքը և նահանջեց³: Սա, սակայն, դեռևս միայն սկիզբն էր:

1795 թվականի հունիսին Յերակլի II-ի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 5.000), ինչպես նաև Մեջլում Զաջ Մելիք-Իսրայելյանի ու Աբով Զաջ Մելիք-Բեգլարյանի գլխավորած Խամսայի մելիքության բանակը (մոտ 5.000) Ջավադի գլխավորած Գանձակի խանության բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 20) գրավեցին Գանձակը, սակայն, չկարողանալով գրավել միջնաբերդը, նահանջեցին⁴: Նույն այս ժամանակ էլ, ահա, հենց սկիզբ առավ Աղա Մուհամմեդի նախատեսած հերթական հարվածը հյուսիսային ուղղությամբ, ընդ որում թիրախում էին ինչպես Երևանը և Շուշին, այնպես էլ՝ Տփղիսը: Այս պայմաններում առավելագույնը, որ կարողացավ անել Յերակլի II-ը, դա Իմերեթիայի թագավորության աջակցությունն ապահովելն էր:

Իրոք, 1784 թվականին անժառանգ մնացած Սողոմոն I Մեծի մահից հետո նրան փոխարինել էր Գեորգի VIII-ի որդի Դավիթը (1784-1789), սակայն նույն այս ժամանակ գահակալական նկրտումներ ուներ նաև Յերակլի II-ի աղջկա հետ ամուսնացած Սողոմոն I Մեծի եղբայր Արչիլի որդի Սողոմոնը: Արդյունքում, ստանալով մորական պապի աջակցությունը, վերջինս պայքար սկսեց Դավիթի դեմ և 1789 թվականին գահընկեց արեց վերջինիս: Արդյունքում՝ Իմերեթիայի թագավորության արքա հռչակվեց Սողոմոնը՝ Սողոմոն II-ը (1789-1810), ինչը հերթական անգամ սերտացրեց Իմերեթիայի թագավորության հարաբերությունները Կախեթի թագավորության հետ, իսկ այդ հանգամանքն էլ պաշտոնական Տփղիսին մեծապես օգտակար եղավ արդեն մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում:

1795 թվականի հուլիսի կեսից մինչև օգոստոսի կես Ղաջարների խանության բանակը (20.000) Մահմեդի գլխավորած Երևանի խանության բանակից (4.000) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (3.000) 35 օր պաշարեց Երևանը ու ստիպեց հանձնվել, ընդ որում Մահմեդը գերվեց և ուղարկվեց Աղա Մուհամմեդի մոտ⁵: Ի տարբերություն Երևանի, սակայն, Շուշիի ուղղությամբ ամեն ինչ ավելի բարդ տեսք ունեցավ: Իրոք, 1795 թվականի հուլիսի վերջից մինչև սեպտեմբերի սկիզբ Աղա Մուհամմեդի գլխավորած Ղաջարների խանության բանակը (100.000, որից 50.000 հեծյալ, այդ թվում ֆրանսիական սպաներ) 33 օր շարունակ պաշարեց Շուշին քաղաքի ներսում և դրսում Իբրահիմի գլխավորությամբ գործող Ղարաբաղի խանության

¹ Միրզա Ջեմալ Ջիվանշիր «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 5; Միրզա Ադիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 7:

² Անանուն «Ժամանակագրություն 1798 թվականի»:

³ Ղուկաս Կարսեցի «Նամակ Մելիք-Ավետիքին»:

⁴ Անանուն «Կախեթի պատմության շարունակությունը»:

⁵ Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմություն», գլուխ 15; Միրզա Ադիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 7; Միրզա Ջեմալ Ջիվանշիր «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 6; Անանուն «Ժամանակագրություն 1795 թվականի»; Վարդան Օձնեցի «Պատմություն»; Այս մասին տես նաև՝ «Յիշատակարան ազգային արդեան պատմության համար» «Կոմսկ Յայոց աշխարհին» 1862, էջ 284:

բանակից (մոտ 3.000), վարձկան լեզգիներից (3.000), ինչպես նաև Աբբաս Դաժան Մելիք-Եգանյանի գլխավորությամբ քաղաքի հարավային ու հարավ-արևելյան կիրճերը պաշտպանող և թշնամու ռեդուտներից մեկը գլխովին ջախջախած Դիզակի մելիքության բանակից (մոտ 2.000), սակայն, այդպես էլ չկարողացավ գրավել այն¹:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1795 սեպտեմբերի 8-11 – Կոջանիսի գյուղի ճ-ւ՞թ

Աղա Մուհամմեդի գլխավորած Ղաջարների խանության բանակի (մոտ 80.000) առաջապահը (35.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 30, այդ թվում Մեջլում Զաջ Մելիք-Իսրայելյանը, Դելի Մահրասանը և Թյուլի-Արզումանը) մոտեցան Հերակլի II-ի ու Սողոմոն II-ի ընդհանուր ղեկավարությամբ ամուր պաշտպանական դիրքեր գրաված Կախեթիի (5.000) և Իմերեթիայի (2.000) թագավորությունների միացյալ բանակին ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 1.500՝ այդ թվում Աբով Զաջ Մելիք-Բեգլարյանը, մայոր Գաբրիելը և Սայաթ-Նովան):

I փուլ – Սեպտեմբերի 8-ին Կախեթիի և Իմերեթիայի թագավորությունների միացյալ բանակը հետ մղեց հակառակորդի բանակի առաջապահի (5.000) գրոհները՝ ծանր կորուստներ պատճառելով վերջինիս հատկապես հրետանային կրակով:

II փուլ – Սեպտեմբերի 9-ին Ղաջարների խանության բանակը կրկին հարձակման անցավ, սակայն ողջ օրը տևած մարտում հետ մղվեց ելման դիրքեր:

III փուլ – Սեպտեմբերի 10-ին Ղաջարների խանության բանակը մի շարք գրոհներ ձեռնարկեց, սակայն այս անգամ ևս որևէ հաջողության չհասավ: Նույն օրն էլ, սակայն, հիմնական ուժերով մարտադաշտ հասավ Աղա Մուհամմեդը, ընդ որում վերջինիս հետ էր նաև Գանձակի և Երևանի խանությունների միացյալ բանակը:

IV փուլ – Սեպտեմբերի 11-ին, օգտվելով մարտադաշտը պատած մառախուղից, Ղաջարների խանության բանակը հիմնական ուժերով վերսկսեց գրոհը և ի վերջո ճեղքեց հակառակորդի պաշտպանությունը:

V փուլ – Հերակլի II-ը իր բանակի մնացորդներով մեծ դժվարությամբ ճեղքեց հակառակորդի բանակի շարքերը ու ծանր մարտերով սկսեց դժվարությամբ հեռանալ, ընդ որում այդ ընթացքում Հերակլի II-ը շրջապատվեց և, միայն մեծ դժվարությամբ խուսափելով գերվելուց, կարողացավ հեռանալ, այն դեպքում, երբ Գաբրիելը, հրետանային անակնկալ հզոր կրակով ապահովելով արքայի նահանջը, քաջաբար մարտնչելով զոհվեց:

VI փուլ – Ղաջարների խանության բանակը զարգացրեց հաջողությունը և արդեն օրվա վերջում, առանց որևէ դիմադրության հանդիպելու, մտավ Sghhu²՝ հիմնովին ավերելով քաղաքը ու սպանելով կամ գերեվարելով 15.000 խաղաղ բնակիչ: Այս ընթացքում սպանվեց նաև մեծ փիլիսոփա և աշուղ Սայաթ-Նովան:

Ընդհանուր շարքից դուրս եկած 6.850 զինվորից հայերը կորցրին մոտ 1.450, դաշնակիցները՝ մոտ 5.400 զինվոր: Թշնամին կորցրեց մոտ 10.000 զինվոր:

Տփղիսի գրավումից հետո Կախեթիի թագավորության նվաճումը համարելով ավարտված՝ Աղա Մուհամմեդը, իր բանակի հիմնական ուժերով ասպատակելով շրջակայքը, հեռացավ Ատրպատական: Այսպիսով՝ Հերակլի II-ը փաստորեն լիովին քաղեց գեղեցիկ մտահղացումը թերի միջոցներով կյանքի կոչելու իր նույն այն քաղաքականության պտուղները, որն իրականացնում էր վերջին տասնամյակներում: Իրոք, այլ թերացումների շարքում զուտ ռազմական առումով

¹ Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմություն», գլուխ 7, 15; Միրզա Ջեմալ Ջիվանշիր «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 6; Միրզա Ադիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 7; Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 5; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 129; Անանուն «Կախեթի պատմության շարունակությունը»; Անանուն «Ժամանակագրություն 1798 թվականի»:

² Սերոբ Գրիչ «Պատմություն Տփղիս քաղաքի ավերման»; Հարություն Արարատցի «Ճշմարտացի պատմություն», մաս 2; Ղուկաս Կարսեցի «Ժամանակագրություն», գլուխ 1; Անանուն «Ժամանակագրություն 1798 թվականի»; Անանուն «Ժամանակագրություն 1795 թվականի»: Իսահակ Սահրադյան «Պատմություն»; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 129; Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմություն», գլուխ 16; Միրզա Ադիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 7; Միրզա Ջեմալ Ջիվանշիր «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 6; Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 5; Ջևդեթ «Պատմություն»:

Կախերթի թագավորության արքան Նույն այս ժամանակ փաստորեն ստեղծել էր մի իրավիճակ, երբ, չնայած առաջադեմ և ավելի համապատասխան ժամանակի ոգուն, սակայն իր թագավորության զինված ուժերը քանակապես այնուհանդերձ չափից դուրս էին զիջում հակառակորդին, ինչի արդյունքն էլ վրա հասավ աղետը: Այս կապակցությամբ ի պատիվ Յերակլի II-ի այնուհանդերձ պետք է ասել, որ կրած ծանր հարվածը չկտրեց այս տիրակալի պայքարի կամքը և նա շարունակեց դիմադրությունը: Եվ վերջապես վերջին իրադարձությունների հետ կապված պետք է նշել նաև ևս մեկ կարևոր հանգամանք, քանզի դրանք վերջնականապես բաժանեցին մինչ այդ միասնաբար գործող երկու քաջարի մելիքների ճանապարհները՝ Արով Զաջ Մելիք-Բեգլարյանը ընտրեց հավատարմությունը Կախերթի թագավորությանը, իսկ Մեջլում Զաջ Մելիք-Իսրայելյանն էլ ընտրեց Ղաջարների կողմը՝ ակտիվորեն նպաստելով Տփղիսի գրավմանը:

Ժամանակակիցները, իսկ որոշ չափով նաև՝ սերունդները, սովորաբար փնտլում են Մելիք-Իսրայելյանների մելիքի այս ընտրությունը և, առանց խորանալու իրավիճակի մեջ, քաջարի Մեջլումին սովորաբար ուղղակի մեղադրում են պարզագույն դավաճանության մեջ: Այս առումով կարծում եմ, սակայն, որ դա ինքնին այնքան էլ արդարացի մոտեցում չէ, քանի որ Յերակլի II-ն ինքն էլ ինչպես հայերի, այնպես էլ խամսայի մելիքների նկատմամբ հետևողական երկդեմի քաղաքականություն էր վարում: Այս պայմաններում որևէ հիմք չկա, ըստ էության, թերևս, միայն քաղաքական ընտրությանը հանգած Մեջլում Զաջ Մելիք-Իսրայելյանի քայլը դավաճանության լույսի տակ դիտարկելու, թեև ինքնին քննարկման իհարկե այլ հարց է, թե ճիշտ էր արդյոք նրա ընտրությունը զուտ ռազմաքաղաքական առումով, թե՞ ոչ:

1796 թվականի հունվարի վերջից մինչև մարտի վերջ Յերակլի II-ի գլխավորած Կախերթի թագավորության բանակը (մոտ 25.000, այդ թվում ավարներ) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 8.000), Արով Զաջ Մելիք-Բեգլարյանի գլխավորած Գյուլիստանի մելիքության բանակը (մոտ 1.000), ինչպես նաև Իբրահիմի գլխավորած Ղարաբաղի խանության բանակը (մոտ 5.000) պաշարեցին Գանձակը Ջավադի գլխավորած Գանձակի խանության բանակից (մոտ 1.000), ինչպես նաև Մեջլում Զաջ Մելիք-Իսրայելյանի, Դելի Մահրասանի ու Թյուլի-Արզումանի գլխավորած Ջրաբերդի մելիքության բանակից (մոտ 500), ընդ որում նպատակ էր դրվել ի վերջո գահընկեց անել Աղա Մուհամմեդի կողմն անցած Ջավադին և Գանձակի խանության խան հռչակել Նույն այս ժամանակ Իբրահիմի մոտ ապաստանած Ռահիմին: Զաղաթի պաշարումը, սակայն, ավարտվեց անհաջողությամբ և Ջավադը կարող էր լիովին գոհ լինել առկա արդյունքից: Ավելին, այս ընթացքում ծանր կորուստներ կրեցին հայերը, երբ, մասնավորապես, զոհվեցին Մեջլումը, Դելի Մահրասանը և Թյուլի-Արզումանը: Իրոք, Մեջլումը, կատարելով անակնկալ գիշերայց, հաղթեց պարսպի պահապան կարգված, սակայն ապստամբած և իրեն գերել փորձող պարսիկ ռազմիկներին ու սպանեց նրանց, սակայն ինքն էլ ձեռնամարտում մահացու վերք ստացավ և մի քանի օրից մահացավ: Յետախուզության մեկնած Դելի Մահրասանն իր հերթին քաղաքի մատույցներում գտնվող այգիներից մեկում շրջապատվեց ավարների խմբի կողմից և, թեև անսահման խիզախություն դրսևորած խենթ արեղան հաղթեց բոլոր թշնամիներին, սակայն, այն բանից հետո, երբ մարտից հոգնած ու վիրավոր վիճակում նստեց մի ծառի տակ, դեռևս կենդանի ավարներից մեկը ատրճանակի կրակոցով սպանեց նրան: Մարտերում թշնամու գնդակից ընկավ նաև Թյուլի-Արզումանը¹:

1796 թվականի Նույն մարտին, սակայն, մինչև հարաբերություններն էին պարզվում Գանձակի մոտակայքում, Աղա Մուհամմեդը գրավեց Մեջիսենդը: Արդյունքում՝ վերջինս գերեց վաղուց արդեն իրական իշխանություն չունեցող, սակայն Աֆշարների շահության իրավաբանական իշխանության կրողը հանդիսացող ծերացած ու դեռևս տասնամյակներ առաջ կուրացված Շահռուհին և դաժան կտտանքներից հետո սպանեց նրան՝ բնականաբար վերացնելով նաև Աֆշարների շահությունը: Արդյունքում՝ 1796 թվականի ապրիլին, ինչպես դրանից ուղիղ վաթսուն տարի առաջ վարվել էր դեռևս Նադիր-շահը, Աղա Մուհամմեդը, վերջին տարիներին երկրում արդեն իսկ անբեկանելի իր իշխանությունը վերջնականապես ամրապնդելու մտայնությամբ, այդ ուղղությամբ արեց վերջին քայլը՝ Մուղանի հարթավայրում հատուկ այդ նպատակով հավաքված խորհրդակցությունում հարց դնելով իրեն շահի հռչակելու մասին:

¹ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Արցախի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Րաֆֆի «Խամսայի մելիքությունները», Թիֆլիս 1882, էջ 85:

խորհրդակցությունը տվեց սպասված արդյունքը, ինչ հետևանքով Աֆշարների ոչնչացված շահությանը փոխարինեց Ղաջարների նորաստեղծ շահությունը, որի ղեկավար էլ հռչակվեց նրա հիմնադիր Աղա Մուհամմեդը: Այս կապակցությամբ ավելորդ չէ նշել, որ նորաստեղծ շահության մայրաքաղաքը Աղա Մուհամմեդը վերջնականապես հաստատեց Ռեյհից մոտ 10 կմ հարավ գտնվող և նույն այս ժամանակ արդեն մեծապես ծաղկում ապրող Թեհրանում:

Այսպիսով՝ Իրանական լեռնաշխարհում իրար հաջորդող պետական միավորների շարքում փակվեց հերթական դարաշրջանը և բացվեց մյուսը՝ երբեմնի հսկայական հեղինակություն վայելող Նադիր-շահի թողած նույն այդ հեղինակությունը անվերադարձորեն մսխած վերջինիս հետնորդների կողմից ղեկավարվող Աֆշարների շահությունը ոչնչացավ, իսկ դրան էլ հաջորդեց սեփական ջանքերով մեծ հեղինակության հասած Աղա Մուհամմեդի հիմնադրած պետությունը՝ Ղաջարների շահությունը: Այս առումով հարկ է նշել, սակայն, որ, ինչպես Սեֆյանների և Աֆշարների պարագայում, այս անգամ ևս տեղի ունեցավ, ըստ էության, թերևս, միայն գահատոհմի փոփոխություն, իսկ որևէ այլ հեղափոխական փոփոխության մասին էլ հասկանալիորեն խոսք չկալ չէր կարող: Իրոք, Ղաջարների նորաստեղծ շահությունը իր արմատներով բնականաբար գնում էր դեպի Աֆշարների շահություն և իր բնույթով այն վերջինիս փաստորեն ընդամենը միայն զարգացած ու ժամանակակից տեսք ստացած շարունակությունն էր: Վերջ, Իրանական լեռնաշխարհը հերթական անգամ միավորվեց, սակայն այս անգամ արդեն ահեղ ներքինի երկաթյա ձեռքով իրար բերված և Ղաջարների խանության հիմքի վրա ստեղծված Ղաջարների շահության հովանու ներքո:

1796 թվականի ամռանը Յերի ճ-մ-ում Յերի էմիրության բանակը (1.200) գիշերային հանդիպակաց մարտում հաղթեց Վանի փաշայության առաջխաղացած բանակին (3.000, 4 հրանոթ)¹, որի կորուստները կամեցին 2.900 հոգի: Նույն այս ժամանակ Կովկասյան լեռնաշղթայից դեպի հարավ հերթական անգամ առաջանալ էր ձգտում, սակայն, նաև իր զարգացման գագաթնակետին հասած Ռուսական կայսրությունը:

Արդյունքում՝ 1796 թվականի նոյեմբերի 13-ին Յերակլի II-ի գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 25.000, այդ թվում ավարներ) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 8.000), Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 12.000), Աբով Զաջ Մելիք-Բեգլարյանի գլխավորած Գյուլիստանի մելիքության բանակը (մոտ 1.000), ինչպես նաև Իբրահիմի գլխավորած Ղարաբաղի խանության բանակը (մոտ 5.000) Ջավադի գլխավորած Գանձակի խանության բանակից (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 50) առանց լուրջ մարտերի գրավեցին Գանձակը²: Չնայած ձեռք բերված հաջողությանը, սակայն, Ռուսական կայսրության բանակը շուտով հերթական անգամ նահանջեց, քանի որ 1796 թվականի նոյեմբերի 6-ին Եկատերինա II Մեծի մահից հետո գահ բարձրացած նրա որդի Պավելը (1796-1801), սկզբունքորեն դեմ լինելով մոր վարած արտաքին քաղաքականությանը, սեփական բանակին հրամայեց հետ քաշվել: Այս պայմաններում իր դիրքերը պահել կարողացավ նաև Ջավադը, ընդ որում վերջինիս օգտին եղավ այն հանգամանքը, որ նույն այս ժամանակ Իբրահիմի մոտ գտնվող Ռահիմը կնքեց իր մահկանացուն:

Ստեղծված պայմաններում, օգտվելով հոգուտ իրեն դասավորված զարգացումներից, համաիրանական գերիշխանության հասած Աղա Մուհամմեդը, որը մեծ դժգոհությամբ էր ընդունել իրանական ավանդական ազդեցության գոտի համարվող տարածքներում Ռուսական կայսրության առաջխաղացման փաստը և մինչ այդ առանց այդ էլ հսկայական նախապատրաստություններ էր տեսել հյուսիս արշավելու համար, անմիջապես էլ գործի դրեց իր ռազմական մեքենան: Յարվածի առաջնային թիրախը Շուշին էր, որը, ի տարբերություն Նախորդ անգամվա, Իբրահիմն այս անգամ հանձնեց առանց մարտի: Չնայած սրան, սակայն, 1797 թվականի մայիսի վերջի Թարթառ գետի ճ-մ-ում Իբրահիմի գլխավորությամբ նահանջող Ղարաբաղի խանության բանակը (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 50) հաղթեցին Աղա Մուհամմեդի գլխավորությամբ Արցախ մտած և իրենց հետապնդող Ղաջարների

¹ Մարտիրոս Խալիֆա «Ժամանակագրություն»:

² Միրզա Ջեմալ Ջիվանշիր «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 6: Միրզա Ադիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 7: Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Ղրախտային ծաղիկ», մաս 5: Ջևդեթ «Պատմություն»: Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմություն», գլուխ 17: Յարություն Արարատցի «Ճշմարտացի պատմություն», մաս 2: Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 129: Անանուն «Ժամանակագրություն 1798 թվականի»:

շահության բանակի (100.000) մի մասին (2.000), որից հետո Իբրահիմն ապաստանեց Յուսիսային Կովկասում գտնվող իր խնամի Ումմայի մոտ¹։ Այս ընթացքում մի վերջին անգամ Իբրահիմի օգտին խաղաց Ումմայի հետ ունեցած խնամիական կապը, քանի որ, մինչ Ղաջարների կողմից ուղղորդվող լեզգիների ոչ փոքր մի ջոկատ ուզում էր գերել իրենց տարածքներում հայտնված Ղարաբաղի խանին, վերջիններս հետ բանակցությունների մեջ մտավ Իբրահիմի կինը ու Ումմայի քույրը և, ներկայացնելով իր ով լինելը, կանխեց հետագա ոչ բարենպաստ զարգացումները, ինչից հետո յուրայինների հետ միասին հաջողությամբ պատսպարվեց եղբոր մոտ։

Ասիական արևելքում վրա հասնող Նոր ժամանակները, սակայն, իրենց անհաղթահարելի օրինաչափությամբ կարծես պետք է ազդեին նաև Աղա Մուհամմեդի վրա, որը անհույս կերպով մնացել էր միջնադարում և որի ամենատարբեր առիթներով դրսևորվող դաժանությունն, ի դեպ, արտառոց էր նույնիսկ նույն այդ միջնադարի համար։ Արդյունքում՝ 1797 թվականի հունիսի 5-ին Շուշիի պալատի սեփական սենյակում իր իսկ թիկնապահները սպանեցին Աղա Մուհամմեդին, որի հետևանքով էլ անկազմակերպ ամբոխի վերածված վերջինիս բանակը հապճեպորեն հեռացավ Ատրպատական։

Աղա Մուհամմեդի մահից հետո Ղաջարների շահության շահ հռչակվեց և դաժան ներքինի թողած ժառանգության տեր դարձավ նրա հորեղբորորդի Ֆաթ-Ալին (1797-1834), որը, ի տարբերություն իր նախորդի, ավելի մեղմ, բայց նաև ռազմաքաղաքական եռանդի պակասով աչքի ընկնող մի անձնավորություն էր։ Ֆաթ-Ալիի օրոք առաջնային դերերի վրա էր նրա որդի, 1789 թվականին ծնված Աբբաս-Միրզան։ Վերջինս, չնայած փոքրահասակությանը, ակտիվորեն գործում էր սկզբում իր օգնականների միջոցով, իսկ հետո արդեն՝ ինքնուրույն։ Աբբաս-Միրզան, իրենից ներկայացնելով եռանդուն և գործունյա մի անձնավորություն, մեծապես փոխհատուցում էր հոր պասիվությունը, ընդ որում, չնայած սուր խելքին և հասարակական զարգացումները ընկալելու զգալի ունակությանը, խորաթափանցությունը Աբբաս-Միրզային այնուհանդերձ որոշակիորեն չէր հերիքում։ Այսպիսով, ինչ-որ տեղ որոշակիորեն իհարկե խորհրդանշական մակարդակում, հենց հին աշխարհին պատկանող Աղա Մուհամմեդի մահով և Ղաջարների շահության գահին Ֆաթ-Ալիի հաստատումով էլ, թերևս, կարող ենք փաստել Նոր ժամանակների վերջնականապես վրա հասնելը նաև Իրանական լեռնաշխարհում գերիշխող պետական միավորներում։

Ղաջարների շահությունում տեղի ունեցած գահակալական փոփոխությունը, որն այստեղ բնականաբար սպասելի անհարթություններ առաջացրեց, իր հետ բերեց նաև կենտրոնական իշխանության, համենայն դեպս գոնե առժամանակյա, թուլացում հյուսիսում։ Արդյունքում՝ կրկին մի ինչ-որ պահ, բոլորը վերադարձան իրենց սովորական դերերին, սակայն դա արդեն երկար չէր տևելու։

1797 թվականի օգոստոսի 19-ին Յուսեյնի գլխավորած Մակվի խանության բանակը (մոտ 2.000) Երևանի խանության բանակից (մոտ 500) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 100) առանց լուրջ մարտերի գրավեց Երևանը², սակայն 1797 թվականի սեպտեմբերի 19-ին Երևանը խանություն վերադարձած Երևանի խան Մահմեդի բանակը (մոտ 5.000) առանց լուրջ մարտերի հետ գրավեց քաղաքը Մակվի խանության բանակից (մոտ 500) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 10)³։ Այս գործողությունը Յուսեյնին նաև Մակվի խանություն արժեցավ, երբ Աբբաս-Միրզայի հրամանով նա կորցրեց վերջինիս գահը և այստեղ նրան փոխարինեց Ալին (1797-1828)։ Լուծելով Մակվի խանության խնդիրը՝ Աբբաս-Միրզայի գլխավորած Ղաջարների շահության բանակը (մոտ 30.000) 1797 թվականի հոկտեմբերի 3-ի 6-մ-ում հաղթեց արդեն Շահբազ-գուլի խանի գլխավորած Յերի խանության բանակին (մոտ 5.000)⁴։ Կենտրոնական իշխանության հերթական հաջողությունը այս անգամ իշխանություն արժեցավ արդեն նաև Շահբազ-գուլին, որը գահընկեց արվեց և Յերի խանության խան հռչակվեց Յուսեյնօղլին (1797-1799)։

¹ Միրզա Ադիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 8; Միրզա Ջեմալ Ջիվանշիր «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 6; Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 5; Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմություն», գլուխ 19; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 129; Անանուն «Կախեթի պատմության շարունակությունը»; Իսահակ Սահրադյան «Պատմություն»։

² Տե՛ս՝ Յայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 4, էջ 243-244։

³ Տե՛ս՝ Յայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 4, էջ 244։

⁴ Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 5։

1798 թվականի հունվարի 11-ին կյանքից հեռացավ Կախեթի թագավորության արքա Յերակլի II-ը, որից հետո արքա հռչակվեց վերջինիս որդի Գեորգին՝ Գեորգի III-ը (1798-1800): Նոր արքան, սակայն, ի տարբերություն իր հոր և պապի, եռանդից, իսկ ինչ-որ տեղ նաև խելքից բացարձակապես զուրկ մի գորշ անձնավորություն էր, որի օրոք երկրում անմիջապես էլ սրվեցին գահակալական հարաբերությունները: Գեորգի III-ին հակասական մի ժառանգություն էր հասել, ի դեմս հոր թողած բարեփոխված, սակայն հարվածների ենթարկված և անավարտ տեսքով մնացած ռազմավարական համակարգի, որը կարգի գցելու ուղղությամբ, սակայն, նա որևէ քայլ այդպես էլ չարեց: Գեորգի III-ը՝ անգործունյա ու վախկոտ այդ տիրակալը, իր անձնական հատկանիշներով և հատկապես քաղաքական ուղով ութ հարյուրամյակի տարբերությամբ, ըստ էության, կրկնությունն էր Անիի թագավորության արքա Յովհաննես-Սմբատի: Երկու այս անձիք զարմանալի կերպով նման էի իրար ամենից առաջ ֆիզիկապես, երկուսն էլ անչափ գեր էին, սակայն դրանից զատ նրանք կրկնում էին միմյանց նաև և բնավորության գծերով, և քաղաքական ուղով, և քաղաքական այն պայմանների համադրությամբ, որի մեջ գործում էին: Իրոք, եթե Յովհաննես-Սմբատը բոլոր պայմանները ստեղծեց այն բանի օգտին, որ սեփական թագավորությունն անցնի Բյուզանդական կայսրությանը, ապա ութ հարյուրամյակ անց նրան հաջորդած իր տոհմակից Գեորգի III-ն էլ վարվեց լիովին նույն կերպ՝ արդեն Ռուսական կայսրության պարագայում:

1798 թվականի գարնանը արքայազն Դավիթ Բագրատունու գլխավորած Կախեթի թագավորության ու Ավարական խանության միացյալ բանակը (մոտ 15.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 2.000) ասպատակեցին Գուգարքի ու Ուտիքի հյուսիսը և նահանջեցին՝ ճնշելով արբանյակայր Ալեքսանդրի գլխավորած խռովությունը¹: Դրանից հետո 1798 թվականի ամռանը Կարսի ճ-մ-ում Դավիթ Բագրատունու գլխավորած Կախեթի թագավորության բանակը (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 300) հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 1.500, այդ թվում լեզգիներ և քրդեր), որից հետո, ասպատակելով քաղաքի շրջակայքը, նահանջեցին²:

1798 թվականին Սուլթան-Տափի ճ-մ-ում (Մարտակերտի մոտ, Թարթառ գետի աջ ափին) Մեջլումին հաջորդած նրա որդի Ռուստամ Զաջ Մելիք-Իսրայելյանի (1796-1798) և Տեր-Յարությունի գլխավորած բանակը (մոտ 3.000) համառ մարտում ստիպեց Գանձակի խանության բանակին (մոտ 7.000) նահանջել: Մարտի ընթացքում Ռուստամը հարձակվեց հսկայական մարմնով ու մեծ ուժով աչքի ընկնող թշնամու առաջնորդի վրա և ատրճանակի կրակոցով տապալեց վերջինիս ձիուն, երբ սպանված ձիու տակ հայտնված ու շարժունակությունից զրկված թշնամու առաջնորդը խորամանկեց և առերևույթ հանձնվեց: Դրանից հետո, վերջինս, սակայն, որսալով հարմար պահը, ատրճանակի կրակոցով սպանեց Ռուստամին, թեև ինքն էլ սպանվեց տեղ հասած Տեր-Յարությունի կողմից, որը հետագայում ինքը ևս զոհվեց³: Ջրաբերդի մելիքությունում Ռուստամին հաջորդեց նրա եղբայր Յաթամը (1798-1828), որը մեծ հաշվով հաջողությամբ շարունակեց իր նախնիների քաղաքականությունը:

1799 թվականի ամռանը Յերի ճ-մ-ում Ղաջարների շահության բանակը (մոտ 40.000) հաղթեց Երևանի և Յերի խանությունների միացյալ բանակին (ընդհանուր մոտ 25.000), որից հետո առանց մարտերի մտավ Յեր⁴: Արդյունքում Յուսեյնօղլին գահընկեց արվեց և նրան փոխարինեց Ջաֆար-գուլին (1799 - մոտ 1806): Դրանից հետո, սակայն սահմանի արդեն այն կողմում, 1800 թվականի գարնանը Ռստամկետուկ գյուղի ճ-մ-ում (Մուշի մոտ) Մուշի փաշայության բանակը (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 100) հաղթեցին Բայազետի փաշայության առաջխաղացած բանակին (մոտ 2.000)⁵: Իր հերթին, 1800 թվականի ամռանը Մուշի փաշայության բանակը (մոտ 500) ասպատակեց Մուշի շրջակայքը և վերադարձավ քաղաք⁶:

¹ Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմություն», գլուխ 21; Միրզա Ադիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 7:

² Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 130; Անանուն «Կախեթի պատմության շարունակությունը»; Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմություն», գլուխ 21; Միրզա Ադիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 7:

³ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Արցախի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Րաֆֆի «Խամսայի մելիքներիները», Թիֆլիս 1882, էջ 280-281:

⁴ Տես՝ Յայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 4, էջ 244:

⁵ Անանուն Սուրբ Կարապետի «Ժամանակագրություն»:

⁶ Անանուն Սուրբ Կարապետի «Ժամանակագրություն»:

1800 թվականի մայիսի կեսից մինչև հունիսի վերջ Ղաջարների շահության բանակը (12.000) Մահմեդի գլխավորած Երևանի խանության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 100) պաշարեց Երևանը և ստիպեց դադարեցնել դիմադրությունը¹: Արդյունքում՝ այս անհաջողությունը Երևանի խանության խան Մահմեդին ևս պաշտոն արժեցավ, նա գահընկեց արվեց և Երևանի խան հռչակվեց Մեհտի-գուլին (1800-1806): Դրանից հետո 1800 թվականի հուլիսի վերջին Շորազյալ ամրոցի ճ-մ-ում Երևանի խանության բանակը (12.000) հաղթեց Կախեթի թագավորության բանակին (400) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 200)²:

Սա հազվադեպ մի բան էր, որ Երևանի խանության բանակը կարողանար հաջողության հասնել Կախեթի թագավորության նկատմամբ, սակայն դրա բացատրությունը կայանում էր նրանում, որ վերջինս սկսել էր վայելել Ղաջարների շահության ուժեղ աջակցությունը, իսկ Կախեթի թագավորությունն էլ հայտնվել էր ճգնաժամի մեջ: Նշմարվում էր Ղաջարների շահության հերթական հարվածը հյուսիսային ուղղությամբ և նոր ընդհարումը Կախեթի թագավորության հետ, սակայն շուտով հենց հյուսիսում տեղի ունեցան նոր զարգացումներ, որոնք կտրուկ կերպով փոխեցին իրերի դրությունն այստեղ: Իրոք, Կախեթի թագավորության տարածքում նույն այս ժամանակ խիստ ուժեղացել էին պաշտոնական Սանկտ-Պետերբուրգի դիրքերը և այս հանգամանքն իր վրա ամենից առաջ զգաց Ումման, թեև շուտով այլ հետևանքներ ևս լինելու էին:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1800 նոյեմբերի 7 – Կակաբետիի ճ-մ (= Սազարեջուի ճ-մ) (Իորի գետի ափին)³

Գեներալ-մայոր Իվան Լազարևի գլխավորած Ռուսական կայսրության (1.500, 60 հրանոթ), ինչպես նաև Տփղիսի քաղաքապետ Յովսեփ Բեհրությանի գլխավորած Կախեթի թագավորության (6.500) միացյալ բանակը և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 2.000) մոտեցան Ումմայի գլխավորությամբ առաջխաղացած Ավարական ու Լեզգիական խանությունների միացյալ բանակին (20.000, որից 15.000 հեծյալ), որից հետո, գրավելով ամուր դիրքեր, ճամբարեցին:

I փուլ – Երեկոյան Ավարական և Լեզգիական խանությունների միացյալ բանակը բոլոր կողմերից համընդհանուր հարձակման անցավ հակառակորդի ճամբարի ուղղությամբ, սակայն, ընկնելով ուժեղ հրետակոծության ու գնդակոծության տակ, ծանր կորուստներով հետ շարտվեց ելման դիրքեր:

II փուլ – Ռուսական կայսրության բանակը անցավ վճռական հակահարձակման և, փախուստի մատնելով թշնամու բանակին, գրավեց վերջինիս ճամբարը:

III փուլ – Ռուսական կայսրության բանակը հետապնդեց Ավարական ու Լեզգիական խանությունների միացյալ բանակին և ծանր կորուստներ պատճառեց:

Ընդհանուր շարքից դուրս եկած 13 զինվորից հայերը կորցրին մոտ 3, դաշնակիցները՝ մոտ 10 զինվոր: Թշնամին կորցրեց 2.000 զինվոր, որոնց թվում ծանր վիրավորվեց նաև Ումման:

1800 թվականի նոյեմբերի 8-ից մինչև 9-ը Գանձակի ճ-մ-ում Գանձակի խանության բանակը (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 100) հաղթեցին Ավարական ու Լեզգիական խանությունների միացյալ բանակին (մոտ 2.000) և, ոչնչացնելով թշնամուն, շարտեցին Կուրի ձախ ափ⁴: Այս երկու անհաջողությունների արդյունքում Ավարական խանությունը ծանր հարված ստացավ, որից այլևս ուշքի չեկավ: Իր հերթին, այդպես էլ չապաքինված Ումման 1801 թվականի մարտի 22-ին կնքեց իր մահկանացուն, ինչն էլ

¹ Տես՝ Յայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 4, էջ 244-245:

² Տես՝ Յայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 4, էջ 245:

³ Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմություն», գլուխ 23; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 130; Միրզա Ադիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 9; Հեյդար-բեկ Գենիչլուլիյան «Ումմա խան Նուրալ Մեծը»:

⁴ Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմություն», գլուխ 23; գեներալ-լեյտենանտ Կարլ Կնորինգին ուղղված գեներալ-մայոր Իվան Լազարևի 04.12.1800 թվականի զեկուցագրից; Միրզա Ադիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 9:

նշանավորեց ավարների միակ այդ թռիչքի վերջը: Վերջ, Ավարական խանությունը այդուհետ իջավ հյուսիս-կովկասյան սովորական լեռնային իշխանությունների մակարդակին: Եվ վերջապես նույն այս ժամանակ հայերի կողմից ռազմաքաղաքական տարաբնույթ իրադարձություններին նրանց մասնակցության պատկերը լիարժեք տալու համար անհրաժեշտ է մի քանի խոսք ասել նաև Նապոլեոնյան պատերազմների մասին:

XVIII դարի վերջին ֆեոդալական հասարակական հարաբերությունները Եվրոպայում գործնականում վերացել էին և, ըստ էության, մնացել էին ընդամենը մի քանի ժամանակավորեաց տարրեր: Գործընթացը հատկապես խորը զարգացում էր ապրել Արևմտյան Եվրոպայի երկրներում, որտեղ վերջին հարյուրամյակներում տեղի էին ունեցել մի քանի բուրժուական հեղափոխություններ, որոնք լրջորեն սահմանափակել էին ոչ միայն ֆեոդալական միապետության հիմքերը, այլև նույնիսկ ստեղծել էին մի դրություն, երբ վերջինիս հաջորդած նույնիսկ բուրժուական կամ, այսպես կոչված, «լուսավոր միապետության» դիրքերն էին հայտնվել լուրջ հարվածի տակ: Արդյունքում, թեև Կենտրոնական և Արևելյան Եվրոպայում նույն այս ժամանակ դեռևս առկա էին «լուսավորյալ» բուրժուական միապետություններ, սակայն Արևմտյան Եվրոպայում վերջիններիս ժամանակն արդեն անցնում էր: Ավելին, նույն այս ժամանակ Բրիտանական կայսրությունում արդեն իսկ հաստատվել էր սահմանադրական միապետությանը շատ մոտ մի դրություն, իսկ Յուլանդական հանրապետությունում էլ միապետություն ընդհանրապես չկար:

Վերևում նկարագրված գործընթացը, սակայն, XVIII դարի վերջում առավել սուր տեսք ստացավ Ֆրանսիական թագավորությունում, որտեղ 1789 թվականին սկիզբ առավ, ըստ էության, բուրժուական մի հեղափոխություն, իսկ արդյունքում էլ Ֆրանսիական թագավորության փոխարեն ստեղծվեց Ֆրանսիական հանրապետությունը: Հետագայում, սակայն, Ֆրանսիական Հանրապետությունը փոխարինվեց կրկին բուրժուազիայի շահերն արտահայտող Ֆրանսիական կայսրությամբ, որի հիմնադիր և ակնառու ղեկավարի դերում հաստատվեց Նապոլեոն I-ը (1799-1814, 1815): Արդյունքում Եվրոպայում սկիզբ առան Նապոլեոնյան պատերազմները, որոնց կապակցությամբ, սակայն, ես բնականաբար կանեմ միայն հայերի հետ կապված ընդհանուր բնույթի մի քանի դիտարկումներ, քանի որ մի կողմից թեման անչափ ծավալուն է, իսկ մյուս կողմից էլ՝ ոչ վատ ուսումնասիրված:

1798 թվականի մարտից մինչև 1802 թվականի մարտի 25 Եգիպտոսում մղվող Եգիպտոս-Ֆրանսիական պատերազմին Օսմանյան սուլթանության և Ֆրանսիական Հանրապետության բանակների կազմում մարտերին մասնակցեցին մոտ 500 հայ ռազմիկներ, որոնց թվում նավատորմի հրամանատար Նիկողայոս Հայը, Ռուստամ Խաչատուրյանը (մասնակցեց Բուրգերի ճ-մ-ին, որից հետո նվիրվեց Նապոլեոնին), Հովհաննես-Պետրոսը (մասնակցեց Բուրգերի ճ-մ-ին, որից հետո անցավ Ֆրանսիական Հանրապետության բանակի կողմը, վերջինիս կազմում աչքի ընկավ Հելիոպոլիսի ճ-մ-ում, Նիզակի հարվածով ոտքից վիրավորվեց Մատարեի ճ-մ-ում), ինչպես նաև Բուրգերի ճ-մ-ից հետո Ֆրանսիական Հանրապետության բանակի կողմն անցած Արմեն Փոքրը, Ազարիա Մեծ Թիֆլիսցին, Ազարիա Մեծը, Ազարիա Փոքրը, Անտուան-Հովհաննեսը, Բաղդասարը, Թունիս Հայը, Հակոբ Սալմաստեցին, Հովհանը, Հովհան-Հովհաննեսը, Հովհաննես-Անտուանը, Հովհաննես-Մարտիրոսը, Հովհաննես-Մուստաֆան, Հովհաննես Չերքեզը, Հովհաննես Սալմաստեցին, Հովհաննես Փոքրը, Հովսեփ Ալման, Հովսեփ Սերան, Միրզա Մեծը, Միրզա Փոքրը, Շահենը, Շամասը, Պետրոսը, Ռուստամը, Սարգիս-Թովման և Սերաֆիմ-Գագոն^{1,2}:

Իր հերթին, 1803 թվականի մայիսից մինչև 1815 թվականի հուլիսի 7-ին Եվրոպայում մղվող Նապոլեոնյան պատերազմներին Ֆրանսիական և Ռուսական կայսրությունների բանակների կազմում իրենց մասնակցությունը բերեցին Հայ ռազմիկները: Ֆրանսիական կայսրության բանակի կազմում նախկին մամուլների հատուկ հեծյալ ջոկատում (150) մարտերին մասնակցեցին նախկին մամուլներ Ռուստամ Խաչատուրյանը (1799 թվականից Նապոլեոն I-ի

¹ Ա. Ալբոյաջյանը և Ն. Տեր-Միքայելյանը կարծում են, որ հայ է եղել նաև Եգիպտոսի փաստացի տիրակալ Մուրադ-բեյը (1775-1777, 1778-1786, 1791-1801: Հաշվի առնելով, սակայն, որ առայժմ չկան այս պնդումը հաստատող բավարար ապացույցներ, ես զերծ կմնամ այդ տեսակետը պաշտպանելուց:

² Այս իրադարձությունը լայնորեն ներկայացված է աղբյուրներում: Միաժամանակ, սակայն, հաշվի առնելով դաշնակցային պատերազմների հետ կապված սկզբնաղբյուրները միայն իմ ուզած խորությամբ ներկայացնելու ձգտումը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ Հայաստանի հետ անմիջականորեն չկապված լայնածավալ ռազմական գործողությունների աղբյուրագիտական ներկայացումը մեծ հաշվով միայն ավելորդ կերպով կծանրաբեռնի աշխատանքս, առայժմ բավարարվում եմ միայն բուն փաստի ամրագրմամբ:

անձնական թիկնապահը, մինչև 1814 թվականը մասնակցեց բոլոր այն մարտական գործողություններին, որոնց ներկա էր կայսրը), Յովհաննես-Պետրոսը (ավագ սերժանտ, աչքի ընկավ Աուստերլիցի ճ-մ-ում, որտեղ գլխից ծանր վիրավորվեց և դրսևորած քաջության համար ստացավ Պատվո լեգեոնի ասպետի կոչում, աչքի ընկավ նաև Բենվենտի ճ-մ-ում, որտեղ սրի չորս հարված ստացավ գլխին, ինչպես նաև Վաթեռլոյի ճ-մ-ում), Միրզա Փոթը (աչքի ընկավ Աուստերլիցի ճ-մ-ում, որի ժամանակ դրսևորած քաջության համար ստացավ Պատվո լեգեոնի ասպետի կոչում, աչքի ընկավ նաև Վաթեռլոյի ճ-մ-ում), Սերաֆիմ-Գագոն (աչքի ընկավ Աուստերլիցի ճ-մ-ում, որի ժամանակ դրսևորած քաջության համար ստացավ Պատվո լեգեոնի ասպետի կոչում, աչքի ընկավ նաև Վաթեռլոյի ճ-մ-ում), Յովհաննես-Անտուանը (աչքի ընկավ Աուստերլիցի ճ-մ-ում, որի ժամանակ դրսևորած քաջության համար ստացավ Պատվո լեգեոնի ասպետի կոչում), Թունիս Յայը (աչքի ընկավ Աուստերլիցի ճ-մ-ում, որի ժամանակ դրսևորած քաջության համար ստացավ Պատվո լեգեոնի ասպետի կոչում), Թովման (աչքի ընկավ Վաթեռլոյի ճ-մ-ում), Պատվո լեգեոնի ասպետներ Արմեն Փոթը, Յովհան-Յովհաննեսը, Յովհաննես Սալմաստեցին, Շահենը, Շամսը, ինչպես նաև Ագարիա Մեծ Թիֆլիսցին, Ագարիա Մեծը, Ագարիա Փոթը, Անտուան-Յովհաննեսը, Բաղդասարը, Յակոբ Սալմաստեցին, Յովհանը, Յովհաննես-Մարտիրոսը, Յովհաննես-Մուստաֆան, Յովհաննես Չերքեզը, Յովհաննես Փոթը, Յովսեփ Ալման, Յովսեփ Սերան, Միրզա Մեծը, Պետրոսը, Ռուստամը և Սարգիս-Թովման: Ռուսական կայսրության բանակի կազմում մարտերին մասնակցեցին մոտ 500 ռազմիկներ, որոնց թվում Սումի հուսարական գնդի հրամանատար, գեներալ-լեյտենանտ Դավիթ Դեյլանովը (աչքի ընկավ Վիտեբսկի, Սմոլենսկի, Վյազմայի, Բորոդինոյի և Մոժայսկի ճ-մ-երում), գեներալ-մայոր Դմիտրի Ախշարովովը (աչքի ընկավ Լյուտցենի, Սմոլենսկի, Բորոդինոյի ու Մալոյարոսլավեցի ճ-մ-երում), գեներալ-մայոր Ռուստամ Մադաթյանը, (Յայրենական պատերազմի սկզբում հանդես եկավ որպես Արևմտյան III բանակի առաջապահ զորամասներից մեկի հրամանատար, հետագայում աչքի ընկավ Բրեստ-Լիտովսկի և Տրիպուսի շրջաններում ծավալված ռազմական գործողություններում, բազում անկանոն մարտերում, ինչպես նաև Բերեզինայի ճ-մ-ում, աչքի ընկավ Լեյպցիգի ճ-մ-ում, դրա ընթացքում ծանր վիրավորվեց և դրսևորած խիզախության համար ստացավ գեներալ-մայորի կոչում), գեներալ-մայոր Պավել Մելիքյանը (աչքի ընկավ Վիտեբսկի, Սմոլենսկի, Վյազմայի և Բորոդինոյի ճ-մ-երում), գեներալ-մայոր Դավիթ Աբամելիքը, նրա որդիներ Պյոտրն ու Ալեքսանդրը (մարտնչեցին Բորոդինոյի ճ-մ-ում), գվարդիայի կապիտան Պյոտր Շահնավազյանը (գոհվեց Բորոդինոյի ճ-մ-ում), ռոտմիստր Դավիթ Դեյլանովը (աչքի ընկավ Ֆրիդլանդի ճ-մ-ում, գոհվեց Եվրոպական արշավանքի ժամանակ), ինչպես նաև շտաբ-ռոտմիստր Եղիազար Լազարյանը, Յովհաննես, Արտյոմ, Զրիստափոր և Լազար Լազարյանները, Բարսեղ Բեհրությանը, Յայրապետյանը, Մանվելյանը, Մելիք-Օսիպյանը, Լալայանը, Վարժապետյանը, Աղամբարյանը, Թումանյանը ու Սմբատյանը¹:

Կախերթի թագավորությունն ընկնում էր, Յյուսիսային Կովկասի լեռնականների ռազմական եռանդը մեծապես սանձվել էր, Իրանական լեռնաշխարհում սկսել էր գործել բավականին ամուր մի պետական միավոր, Օսմանյան սուլթանությունում շարունակվում էին զարգացման հետագա ուղիների որոնումները, իսկ Մերձավոր Արևելքում էլ արդեն իր լիակատար ուժով սկսում էր զգացվել Ռուսական կայսրության ազդեցությունը:

Առաջավոր Ասիայում սկիզբ էին առնում Նոր ժամանակները, որոնք իրենց հետ անդառնալի փոփոխություններ էին բերելու:

¹ Այս իրադարձությունը լայնորեն ներկայացված է աղբյուրներում: Միաժամանակ, սակայն, հաշվի առնելով դաշնակցային պատերազմների հետ կապված սկզբնաղբյուրները միայն իմ ուզած խորությամբ ներկայացնելու ձգտումը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ Յայաստանի հետ անմիջականորեն չկապված լայնածավալ ռազմական գործողությունների աղբյուրագիտական ներկայացումը մեծ հաշվով միայն ավելորդ կերպով կծանրաբեռնի աշխատանքս, առայժմ բավարարվում եմ միայն բուն փաստի ամրագրմամբ:

Մաս IV Ռուս-մահմեդական աշխարհը և Հայաստանը

Գլուխ 1 Կախերթի թագավորության վերացումը

1800 թվականի դեկտեմբերի 28-ին, այդպես էլ ոչինչ չարած սեփական պետության համար և որևէ կերպ արժանի չեղած իր հզոր նախնիներին, Գեորգի III-ը կնքեց իր մահկանացուն: Դեռևս իր մահից 10 օր առաջ, սակայն՝ 1800 թվականի դեկտեմբերի 18-ին, Գեորգի III-ը ստորագրել էր մի փաստաթուղթ, որով Կախերթի թագավորությունը հանձնում էր Ռուսական կայսրությանը: Այս առումով հետաքրքիր է նշել, սակայն, որ մահը խանգարեց վերջինիս վավերացնել իր իսկ կողմից ստորագրած նույն այդ փաստաթուղթը, որը չհասցրեց վավերացնել նաև Պավելը, քանի որ նա էլ դավադրության զոհ դարձավ և սպանվեց արդեն 1801 թվականի մարտի 11-ին: Այս պայմաններում Կախերթի թագավորության արքա հռչակվեց Գեորգի III-ի որդի, մինչ այդ մարտերում բավականին աչքի ընկած արքայազն Դավիթը՝ Դավիթ III-ը (1800-1801): Վերջինս, սակայն, ինչպես արդյունքում պարզվեց, որևէ իրական իշխանություն արդեն չուներ, իսկ Կախերթի թագավորության տարածքում էլ արդեն լիովին տնօրինություն էին անում Ռուսական կայսրության ներկայացուցիչները: Արդյունքում՝ Պավելին փոխարինած նրա որդի Ալեքսանդր I-ի (1801-1825) ուղիղ ցուցումով 1801 թվականի մայիսին Դավիթ III-ին գահընկեց արեցին, իսկ հետո էլ ձերբակալեցին և փոխադրեցին Ռուսական կայսրություն, ինչից հետո Կախերթի թագավորությունը ոչնչացավ, իսկ նրա տարածքն էլ անցավ Ռուսական կայսրությանը: Ինչ վերաբերում է Դավիթ III-ին, ապա նա համալրեց Ռուսական կայսրության ազնվականների շարքերը և հետագայում աչքի ընկավ որպես պատմիչ՝ կնքելով իր մահկանացուն 1819 թվականին:

Կախերթի թագավորության ոչնչացումով փաստորեն ստեղծվեց մի իրավիճակ, երբ նախկինում գոյություն ունեցած վրաց, ըստ էության, երկու պետական միավորներ դուրս եկան ռազմաքաղաքական թատերաբեմից, քանի որ, ինչպես արդեն ասվեց, Կախերթի թագավորությունը մինչ այս կլանել էր Զարթլի թագավորությանը և արդյունքում հանդես էր գալիս երկուսի փոխարեն: Արդյունքում՝ ինչպես վրացական, այնպես էլ Բագրատունիների իշխանության տակ գտնվող պետական միավորներից ասպարեզում մնաց միայն Իմերեթիայի թագավորությունը, որը, սակայն, ոչ միայն անհամեմատ ավելի թույլ էր, այլև նոր պայմաններում էլ ընդհանրապես զրկված էր որևէ հեռանկարից: Եվ վերջապես հարկ է նշել, որ Ռուսական կայսրության կազմում Կախերթի նույն այդ թագավորության ընդգրկումով փաստորեն նաև ստեղծվեց մի իրավիճակ, երբ Հայաստանի հյուսիս-արևելյան որոշ շրջաններ, որոնք մինչ այդ պատկանում էին Կախերթի թագավորությանը, ևս ընկան Ռուսական կայսրության տիրապետության տակ:

Գլուխ 2 Ռուս-Պարսկական I պատերազմի սկիզբը

Կովկասյան լեռնաշղթայից հարավ գտնվող տարածքներում Ռուսական կայսրության հաստատվելը շատ վատ ընդունվեց Ղաջարների շահությունում, ընդ որում պաշտոնական Թեհրանը եռանդուն միջոցառումներով մինչ այս ևս դեմ էր դուրս գալիս դեպի հարավ տարածվելու պաշտոնական Սանկտ-Պետերբուրգի մղումներին: Արդյունքում՝ երկու պետությունների միջև հարաբերությունները սրվեցին և, ի տարբերություն 1650-ական, 1720-ական կամ 1790-ական թվականների, ի վերջո հանգեցրին լայնամասշտաբ պատերազմի: Սկիզբ առավ Ռուս-Պարսկական I պատերազմը (1803-1813), որում նախահարձակ կողմը եղավ Ռուսական կայսրությունը:

Հարկ է նշել, որ մահմեդական ուժերի հետ ընդհարվելու փորձ Ռուսական կայսրության ռազմական մեքենան վաղուց ուներ, ընդ որում առկա էին մինչ այս տեղի ունեցած ինչպես Ռուս-Թուրքական յոթ պատերազմներ, այնպես էլ ընդհարումների մի երկար շարան Դրիմի խանության

և Կովկասյան լեռնաշղթայի լեռնականների հետ: Առկա էին նույնիսկ առանձին արշավանքներ դեպի Միջին Ասիա և արդեն իսկ հիշատակված ընդհարումները Սեֆյանների ու Աֆշարների շահութունների հետ, այնպես որ իրավիճակը մեծ հաշվով անսովոր չէր: Ավելին, ամենաշատը մարտնչած լինելով հենց Օսմանյան սուլթանության դեմ և մահմեդական իր բոլոր հակառակորդներից սովոր լինելով կռվել հենց այս ամենաուժեղի հետ, Ղաջարների շահության պարագայում Ռուսական կայսրության ռազմական մեքենայի գործը ինչ-որ տեղ նույնիսկ ավելի հեշտ էր, քանի որ, իր թերություններով հանդերձ, սակայն Օսմանյան սուլթանության ռազմական մեքենան նույն այս ժամանակ այնուհանդերձ ավելի ուժեղ էր, քան Ղաջարների շահության իր համարժեքը: Այսպես թե այնպես, սակայն նույն այս ժամանակ Եվրոպայի, իսկ արդյունքում էլ, փաստորեն, աշխարհի լավագույն և ամենաժամանակակից բանակներից մեկը հանդիսացող Ռուսական կայսրության բանակի հետ ընդհարումում Ղաջարների շահության բանակը միանգամից էլ հայտնվում էր ծանրագույն մի դրության մեջ, երբ վերջինս հակառակորդին զիջում էր ոչ միայն տեխնիկապես կամ կազմակերպչական հարցերում, այլ նույնիսկ՝ հայեցակարգային մակարդակում, երբ կարծես պետք է ընդհարվեին տարբեր դարաշրջանների ռազմական մեքենաներ:

Այս կապակցությամբ հոգուտ Ղաջարների շահության էր գործում, թերևս, միայն այն միակ, սակայն անչափ լուրջ հանգամանքը, որ մարտերի ապագա թատերաբեմը Ռուսական կայսրության ռազմավարչական համակարգի համար այնուհանդերձ դեռևս հեռավոր և համեմատականորեն սահմանափակ հետաքրքրություն ներկայացնող մի տարածաշրջան էր, իսկ պաշտոնական Սանկտ-Պետերբուրգն ինքն էլ, լարելով բոլոր ուժերը, նույն այս ժամանակ մարտնչում էր Եվրոպայում մոլոր ծանր ու հակասական արդյունքներ ունեցող Նապոլեոնյան պատերազմներում: Որպես հետևանք այս ամենի, Ղաջարների շահության ռազմական մեքենայի համեմատ ունենալով անհամեմատ ավելի մեծաքանակ բանակային ուժեր, պաշտոնական Սանկտ-Պետերբուրգը Կովկասյան լեռնաշղթայից հարավ ձգվող տարածքներում գործում էր խիստ սահմանափակ ուժերով, ընդ որում նույն այդ ուղղությամբ ուժերի ողջ ծավալով գործելու ի վիճակի պաշտոնական Թեհրանն իր հերթին արդյունքում ապոհվում էր քանակական ճնշող առավելություն:

Առաջիկա պատերազմում ամենից առաջ դրված էր Գանձակի խանության խնդիրը, որը առավել մոտ էր գտնվում հենց նոր ձեռք բերված կայսերական տարածքներին: Ոչ պակաս կարևոր էր, սակայն, նաև այն հանգամանքը, որ Գանձակի խանությունը հանդիսանում էր Կախեթի թագավորության տիրակալների հետաքրքրությունների ավանդական ոլորտը, իսկ պաշտոնական Գանձակն էլ հաճախ ենթակա վիճակում էր գտնում պաշտոնական Տփղիսից:

Արդյունքում՝ Ռուսական կայսրության Կովկասյան փոխարքայության հրամանատար, գեներալ-լեյտենանտ Պավել Ցիցիանովը, որը ծագումով վրացի էր և որի նախնիները Ռուսական կայսրության տարածք էին անցել դեռևս Վախթանգ VI-ի հետ միասին, մի շարք առաջարկներ արեց Գանձակի խանության խան Ջավադին, որպեսզի վերջինս հնազանդվի և իր խանությունն ընդգրկի Ռուսական կայսրության կազմ, սակայն ամեն անգամ էլ ստացավ վճռական մերժում: Ջավադը մինչև վերջին պահը հույս ուներ օժանդակություն ստանալ պաշտոնական Թեհրանից, սակայն այստեղ, օգնության հասնելու հարցում այդպես էլ վերջնական որոշման չհանգելով և, թերևս, գաղտնի հույս ունենալով, որ հարվածն այնուհանդերձ չի հետևի, առժամանակ հապաղեցին:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1803 դեկտեմբերի 1 - 1804 հունվարի 3 - Գանձակի գրավումը¹

Գեներալ-լեյտենանտ Պավել Ցիցիանովի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000, այդ թվում

¹ Միրզա-Յուսուֆ Ներսետով «Ճշմարտացի պատմություն», գլուխ 27; Միրզա Ադիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 9; Միրզա Ջեմալ Ցիվանշիր «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 7; Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 5; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 131:

Գրիգոր Մանուչարյանը¹⁾ սկսեցին մոտենալ Ջավադի գլխավորությամբ քաղաքի մոտ դիրքեր գրաված Գանձակի խանության բանակին (2.000), ինչպես նաև վերջինիս կազմում գտնվող ու հիմնականում հարկադրաբար քաղաքի պաշտպանների շարքերը զորակոչված քաղաքի 3այ ռազմիկներին (300):

I փուլ – Դեկտեմբերի 1-ին Ղուլու-Ղոքի մոտ Գանձակի խանության բանակը պարտություն կրեց, որից հետո Ռուսական կայսրության բանակը պաշարեց քաղաքը:

II փուլ – Դեկտեմբերի 2-ին Ռուսական կայսրության բանակը անցավ հարձակման և մեկ ու կես ժամում գրավեց քաղաքի արտաքին պարիսպը: Քաղաքի կայազորի 200 ռազմիկներ գերվեցին, քաղաքի պաշտպանությանը մասնակցող հայերը ինքնակամ անցան հակառակորդի կողմը, սակայն քաղաքի կայազորի մնացորդը Ջավադի ղեկավարությամբ ամրացավ միջնաբերդում:

III փուլ – 1804 թ-ի հունվարի 3-ին Ռուսական կայսրության բանակը երկու կողմից անցավ գրոհի և, աստիճանների օգնությամբ անցնելով պարիսպը ու հաղթահարելով հակառակորդի համառ դիմադրությունը, մտավ միջնաբերդ: Գանձակի խանության բանակը շարունակեց համառորեն պաշտպանվել և գրեթե ողջ կազմով զոհվեց մարտում, ընդ որում մայոր Դմիտրի Լիսանսկիչի կրակոցից ընկավ նաև պարսպի վրա համառորեն պաշտպանվող Ջավադը:

Հայերը կորցրին մոտ 50 զինվոր, դաշնակիցը՝ 34 սպանված, 204 վիրավոր, թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր: Գանձակի խանությունը ոչնչացավ, իսկ նրա տարածքը անցավ Ռուսական կայսրությանը:

Լուծելով Գանձակի խանության խնդիրը՝ 1804 թվականի մարտին մայոր Դմիտրի Լիսանսկիչի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 700) ու նրա կազմում գտնվող 3այ ռազմիկները (100) ասպատակեցին Արցախի հյուսիսը և Նահանջեցին²⁾: Նույն այս ժամանակ, սակայն, հյուսիսային ուղղությամբ արդեն սկիզբ էր առնում պաշտոնական Թեհրանի հղացած լայնամասշտաբ հակահարվածը, ընդ որում որպես հիմնական ուղղություն ընտրված էր առաջխաղացումը դեպի Երևանի խանությունը, սակայն մոռացված չէր նաև Երեւանի Գանձակի խանությունը:

Արդյունքում՝ 1804 թվականի ապրիլի սկզբին Գանձակի ճ-մ-ում Ռուսական կայսրության բանակը (60) և նրա կազմում գտնվող 3այ ռազմիկները (10) հետ մղեցին Ղաջարների շահության բանակի (մոտ 200) հարձակումը, երբ հայերը կորցրին 2, դաշնակիցը՝ 23, թշնամին՝ մոտ 150 զինվոր³⁾: Նույն 1804 թվականի ապրիլի արդեն կեսին կրկին Գանձակի ճ-մ-ում Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 100) և նրա կազմում գտնվող 3այ ռազմիկները (մոտ 100) հերթական անգամ հետ մղեցին Ղաջարների շահության բանակի (մոտ 400) հարձակումը⁴⁾: Գլխավոր հարվածի ուղղությունը, սակայն, ինչպես արդեն այս ժամանակ պարզվեց, Երևանն էր:

Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, որ նույն այս ժամանակ Երևանի խանությունը ապստամբական դիրք էր գրավել պաշտոնական Թեհրանի նկատմամբ և, եթե վերջինս այս ուղղությամբ ի սկզբանե պատրաստվում էր հետ մղել Ռուսական կայսրության բանակին, ապա արդյունքում հարկ եղավ ամենից առաջ գործ ունենալ հենց Մեհտի-գուլիի գլխավորած Երևանի խանության ռազմական մեքենայի հետ: Արդյունքում՝ 1804 թվականի հունիսի 1-ին Ղաջարների շահության բանակը (60.000) պաշարեց Երևանը ապստամբած Երևանի խանության բանակից (մոտ 1.000) ու քաղաքի 3այ ռազմիկներից (մոտ 100), որոնք, սակայն, համարձակ արտագրոհով հետ շարտեցին թշնամուն⁵⁾:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

¹ Այս ուշագրավ անձնավորության մասին տեղեկություններ են պահպանվել Տաշիրի բանավոր ավանդույթներում և որոշ ժամանակակիցների վկայություններում: Տես՝ Դևրիկյան Տ. «Հոգևոր ծառայությունը բանակում», Երևան 2002, էջ 60:

² Տես՝ Լեո «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 4, էջ 245:

³ Տես՝ Լեո «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 4, էջ 246:

⁴ Տես՝ Լեո «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 4, էջ 246:

⁵ Տես՝ Լեո «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 4, էջ 207-208:

1804 հունիսի 10 – Ազատակի ճ-մ (Արարատ, Շիրակ գավառ, Գյումրուց մոտ 6 կմ հարավ)¹

Ինֆանտերիայի գեներալ Պավել Ցիցիանովի գլխավորությամբ Երևանյան / արշավանք սկսած և Տիդիս-Գուգարք-Շիրակ երթուղով դեպի հարավ առաջխաղացած Ռուսական կայսրության բանակի (5.120, որից 858 հեծյալ, 12 հրանոթ) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկների (712, այդ թվում Ռուստոմ Զաչ Մելիք-Բեգլարյանը և Գրիգոր Մանուչարյանը²) առաջապահը գեներալ-մայոր Սերգեյ Տուչկովի գլխավորությամբ մոտեցավ գյուղի մոտ մարտակարգ ընդունած Ղաջարների շահության բանակին (8.000 հեծյալ) և ինքն էլ մարտակարգ ընդունեց:

I փուլ – Ղաջարների շահության բանակը անցավ ճակատային հարձակման, սակայն ամուր պաշտպանական դիրք գրաված Ռուսական կայսրության բանակի առաջին գումարտակը (1.000) հետ մղեց վերջինիս: Միաժամանակ աննկատ ռազմերթով թշնամու թիկունք անցած Ռուսական կայսրության բանակի երկրորդ գումարտակը (1.000) և Յայ ռազմիկները գրավեցին թշնամու բանակի նահանջի ուղու վրա գտնվող նեղ ճանապարհը:

II փուլ – Ռուսական կայսրության բանակը շրջապատեց թշնամուն և համակցված ճակատային ու թիկունքային հարձակումով գլխովին ջախջախեց:

Յայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ 150, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:

Չարգացնելով նախորդ ճակատամարտում ձեռք բերած հաջողությունը՝ 1804 թվականի հունիսի 17-ին Ապարանի ճ-մ-ում (Արարատ, Նիգ գավառ) Ռուսական կայսրության բանակի առաջապահը (մոտ 500) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (370) ևս մեկ անգամ հաղթեցին Ղաջարների շահության բանակին (500, այդ թվում թաթարներ³): Արդյունքում՝ քրիստոնյաների բանակը մոտեցավ Երևանի մատույցներին:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1804 հունիսի 19-22 – Էջմիածնի ճ-մ⁴

Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 5.000, 12 հրանոթ) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (750) մոտեցան Ղաջարների շահության բանակին (20.000, մոտ 50 զամբուրակ): Կողմերը մարտակարգ ընդունեցին:

I փուլ – Հունիսի 19-ին Ռուսական կայսրության բանակի հեծյալ առաջապահը մոտեցավ այգիներին, բայց անակնկալ կերպով ընկավ գնդակոծության և զամբուրակների կրակի տակ: Կարճ ժամանակ անց, սակայն, Ռուսական կայսրության բանակի առաջապահի ռազմիկները, հեռվում թողնելով ձիերը, հետևակ վիճակում անցան գրոհի և

¹ Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 131: Այս իրադարձության մանրամասն նկարագրությունը տես՝ Լեո «Յայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 4, էջ 205-207: Տես նաև՝ Յայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 5, էջ 117-118:

² Այս ուշագրավ անձնավորության մասին տեղեկություններ են պահպանվել Տաշիրի բանավոր ավանդույթներում և որոշ ժամանակակիցների վկայություններում: Տես՝ Դևրիկյան Տ. «Յոգևոր ծառայությունը բանակում», Երևան 2002, էջ 60:

³ Իրավիճակը հստակ պատկերացնելու համար այստեղ և հետագայում պետք է հաշվի առնել այն, որ «թաթար» տերմինով, ինչպես տարածաշրջանին նվիրված պատմագիտական գրականության, այնպես էլ սույն աշխատության մեջ, նշվում է ժողովրդագրական բարդ գործընթացի ու տարբեր էթնոսների միախառնման արդյունքում Արևելյան Ասիայում և Ատրպատականում առաջացած մարդկանց այն խումբը, որը, կրոնով ու կենցաղով լինելով մահմեդական, իսկ ծագումով՝ թյուրք, միաժամանակ, սակայն, ըստ էության, չէր պատկանում որևէ մի որոշակի ազգագրական խմբի և հանդիսանում էր էթնիկ յուրօրինակ մի հիբրիդ: Մարդկային այս հիբրիդը, որին հայերը անվանում էին «թուրք», իսկ ռուսները՝ «թաթար», «կովկասյան թաթար» կամ «կովկասյան թուրք», ինքն իրեն անվանում էր «մուսուլման»: Պարսկաստանի տարածքից գաղթած «մուսուլմաններ»-ն էլ իրենց կոչում էին «ադրբեջանցի»: Դեռևս XIX դարում, կանգնելով մարդկանց այս խմբին որևէ կերպ անվանակոչելու անհրաժեշտության առաջ՝ գիտական և քաղաքական շրջանակները կիրառության մեջ մտցրեցին «թաթար» տերմինը, որը կոգտագործվի նաև իմ կողմից: Ավելորդ չեմ համարում նշել, սակայն, որ վերը հիշատակված «թաթար»-ները, բացառությամբ, թերևս, գեներտիկ աղուր ընդհանրության, որևէ ուղղակի կապ չունեն ոչ միայն ներկայումս Ռուսաստանի Դաշնությունում կամ Դրսի թերակղզում բնակվող թաթարների, այլև պատմության մեջ որպես «թաթարներ» հայտնի ցեղային միության հետ: XX դարի թաթարական թվականներին «թաթարներ» կոչված մարդկային այս խումբը իր ենթադրաբար վերջնական անվանումը ստացավ ըստ իր բնակության հիմնական վայրի՝ պատմաաշխարհագրական բնույթի գրական որոշ աշխատություններում «Ազրբայջան» վերանվանված «Ատրպատական»-ի, և կոչվեց «ադրբեջանցի»:

⁴ Տես՝ Լեո «Յայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 4, էջ 209:

⁵ Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմություն», գլուխ 28; Միրզա Աղիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 10; Միրզա Ջեմալ Ջիվանշիր «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 7; Աբբաս-գուլի-արա Բաթխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 5; Երևանի խանին ուղղված իշխան Պավել Ցիցիանովի 22.06.1804 թվականի նամակից; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 131: Այս իրադարձության մանրամասն նկարագրությունը տես՝ Լեո «Յայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 4, էջ 210-212: Տես նաև՝ Յայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 5, էջ 118:

գրավեցին այգիները: Ղաջարների շահության բանակը դիմեց փախուստի, իսկ վերջինիս ջոկատներից մեկը (400) ամրացավ Էջմիածնի վանքում:

II փուլ – Հունիսի 20-ին Շողակաթի և Հռիփսիմեի վանքերից մինչև Գայանեի վանք ձգվող պաշտպանական դիրքերում ամրացած Ռուսական կայսրության բանակը վեց ժամանոց մարտում հետ մղեց Երևանի կողմից հարձակման անցած թշնամու բանակի զորիները ու հետ շարտեց վերջինիս ելման դիրքեր:

III փուլ – Հունիսի 21-ին Ռուսական կայսրության բանակը առանց լուրջ մարտերի մտավ Էջմիածին:

IV փուլ – Հունիսի 22-ի առավոտյան Ռուսական կայսրության բանակը սկսեց մոտենալ Էջմիածնի վանքին: Տեղեկանալով այդ մասին՝ վանքում ամրացած Ղաջարների շահության բանակը նահանջեց:

Հայերը կորցրին մոտ 70, դաշնակիցը՝ մոտ 400, թշնամին՝ 7.000 զինվոր:

Հերթական անգամ զարգացնելով հաջողությունը՝ 1804 թվականի հունիսի 25-ին Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (100) առանց լուրջ մարտերի երեկոյան Ղաջարների շահության բանակից (մոտ 100) գրավեցին Քանաքեռը, ընդ որում թշնամին կորցրեց 1 հրանոթ¹: Հարվածը արդեն շատ մոտ գտնվող Երևանին, սակայն, այնուհանդերձ մի քանի օրով ևս հետաձգվեց, քանի որ թիկունքում բարդացավ քրիստոնյաների բանակի դրությունը:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1804 հունիսի 30 – Էջմիածնի ճ-մ²

Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 4.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 400), չիրականացնելով նախնական հետախուզության, մտան մի նեղ կիրճ՝ հայտնվելով Ղաջարների շահության բանակի (մոտ 5.000) պատրաստած դարանում:

I փուլ – Առավոտյան Ղաջարների շահության բանակը սկսեց կիրճի վերևից գնդակոծել Ռուսական կայսրության բանակին և նրա ուղղությամբ խոշոր քարեր գլորել: Ստեղծված ծանր իրավիճակում Ռուսական կայսրության բանակի հրամանատարությունը այնուհանդերձ որոշեց շարունակել առաջխաղացումը՝ նպատակ ունենալով ի վերջո դուրս գալ կիրճից: Միաժամանակ IX եգերական գնդի ռազմիկները հայերի օգնությամբ մագլցեցին կիրճի պատերը և հարձակվեցին թշնամու բանակի վրա: Բռնկվեց համառ մարտ, որի արդյունքում թշնամու բանակն ի վերջո նահանջեց:

II փուլ – Կեսօրին Ռուսական կայսրության բանակի հետքերով շարժվող Ղաջարների շահության հիմնական բանակը սկսեց մտնել կիրճ՝ շրջապատման իրական վտանգ ստեղծելով քրիստոնյաների բանակի համար, որի հրամանատարությունը արդեն պարզել էր, որ կիրճը մյուս կողմից ելք չունի:

III փուլ – Օրվա երկրորդ կեսին I գրենադերական գնդի ռազմիկները կիրճի գրեթե ուղղահայաց պատերով հայերի օգնությամբ մագլցեցին դեպի վեր և IX եգերական գնդի ռազմիկների հետ միասին սկսեցին գնդակոծել ներքևում դիրքավորված ու իրենց հիմնական բանակին շրջափակել փորձող թշնամու բանակին: Միաժամանակ հարձակման անցավ նաև Ռուսական կայսրության հիմնական բանակը: Արդյունքում՝ Ռուսական կայսրության բանակին հաջողվեց ճեղքել թշնամու դասավորությունը և դուրս գալ կիրճից:

Հայերը կորցրին մոտ 40, դաշնակիցը՝ մոտ 400, թշնամին՝ մոտ 800 զինվոր:

Վերջին հաջողությունների արդյունքում Ռուսական կայսրության բանակը լուրջ հիմքեր ստեղծեց Երևանի պաշարման համար: Արդյունքում՝ սկիզբ առավ պայթարը տարածաշրջանի

¹ Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճամարտացի պատմություն», գլուխ 28: Միրզա Աղիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 10: Այս իրադարձության մասին տես՝ Լեո «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 4, էջ 214: Տես նաև՝ Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 5, էջ 118:

² Այս իրադարձության մանրամասն նկարագրությունը տես՝ Լեո «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 4, էջ 215-217: Տես նաև՝ Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 5, էջ 119:

ամենալավ ամրություններից մեկի դեմ, ընդ որում վերջինիս պաշտպանունակության ամրապնդման գործում լուրջ դեր էին ունեցել նաև Ֆրանսիական կայսրության մասնագետները: Զետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով:

1804 հուլիսի 15 - սեպտեմբերի 4 – Երևանի ճ-մ¹

Հուլիսի սկզբին ինֆանտերիայի գեներալ Պավել Ցիցիանովի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 3.500) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 700) հյուսիսից մոտեցան քաղաքին ու պաշարեցին այն Երևանի խանության բանակից (7.800, 62 հրանոթ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 500): Իր հերթին Աբբաս-Միրզայի գլխավորած Ղաջարների շահության բանակը (42.000) սկսեց հարավից մոտենալ քաղաքին: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Ռուսական կայսրության բանակը ամուր պաշտպանական դիրքեր գրավեց՝ ուժեղացնելով դրանք հրետանային մարտկոցներով:

I փուլ – Հուլիսի 15-ին ժամը 02:00-ի մոտակայքում Ղաջարների շահության բանակը հարձակվեց Ռուսական կայսրության բանակի ձախ թևում տեղակայված Նոլդենի մարտկոցի վրա, սակայն համառ մարտից հետո այդ հարձակումը հետ մղվեց: Պաշտպանվողները կորցրին 21, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր:

II փուլ – Լուսաբացին թշնամին հարձակվեց Ռուսական կայսրության բանակի աջ թևում տեղակայված մարտկոցի վրա, բայց այս անգամ ևս մատնվեց անհաջողության:

III փուլ – Ժամը 10:00-ից մինչև 13:00-ն Ղաջարների շահության բանակը անընդհատ հարձակումներ կազմակերպեց Նոլդենի մարտկոցի ուղղությամբ: Միաժամանակ Երևանից արտագրոհ իրականացրած թշնամին հուժկու հարվածներ հասցրեց նաև Ռուսական կայսրության բանակի կենտրոնին, սակայն արդեն 13:00-ին, շնորհիվ մեծապես աջ թևի մարտկոցի հեռահար կրակի, Նոլդենի մարտկոցի ուղղությամբ թշնամու բանակը վերջնականապես շարվեց ելման դիրքեր: Մինչև օրվա վերջ տևած մարտում հետ մղվեցին թշնամու բանակի զրոհները նաև Ռուսական կայսրության բանակի կենտրոնի ուղղությամբ: Ռուսական կայսրության բանակը կորցրին 179, թշնամին՝ 1.500 զինվոր:

IV փուլ – Հուլիսի 25-ին գեներալ-մայոր Սեմյոն Պորտյազինի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (900, այդ թվում կազակներ և թաթարներ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 50), նպատակ ունենալով անակնկալ հարձակվել Ազատ գետի ափին ճամբարած Ղաջարների շահության բանակի վրա, շարժվեցին դեպի հարավ, սակայն մատնվեցին անհաջողության, քանի որ քրիստոնյաների շարքերում գործող թաթարները ժամանակից շուտ կրակ բացեցին թշնամու պահակակետերից մեկի վրա, ինչն էլ հնարավորություն տվեց թշնամու ռազմիկներին պատրաստվել և անցնել հակահարձակման: Արդյունքում, տասնչորս ու կես ժամ անընդհատ մարտերով հետ մղելով թշնամուն, Ռուսական կայսրության բանակը միայն մեծ դժվարությամբ կարողացավ ապաստանել հիմնական բանակի դիրքերում: Ռուսական կայսրության բանակը կորցրեց 74 զինվոր:

V փուլ – Ռուսական կայսրության բանակը շրջապատեց Երևանը, բայց գերծ մնաց վճռական գործողություններից: Միաժամանակ Ղաջարների շահության բանակը, համոզվելով, որ չի կարող պարտության մատնել հակառակորդին բաց ճակատամարտում, որդեգրեց վերջինիս հյուժելու մարտավարություն: Այդ նպատակով Երևանը պաշարող Ռուսական կայսրության բանակի թիկունք անցկացվեցին խոշոր հեծյալ ջոկատներ: Արդյունքում՝ Ռուսական կայսրության բանակը, պարենի պակասի պատճառով կանգնելով լուրջ դժվարությունների առաջ, Երևանը գրավելու համար չունենալով բավարար տեխնիկական և մարդկային միջոցներ, ինչպես նաև նպատակ ունենալով խուսափել

¹ Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմություն», գլուխ 28; Միրզա Աղիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 10; Միրզա Ջեմալ Ջիվանշիր «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 7; Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Ղրախտային ծաղիկ», մաս 5; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 131; Նիկոլոզ Դադիանի «Վրաստանի պատմություն»: Այս իրադարձության մանրամասն նկարագրությունը տես Լեո «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 4, էջ 217-238: Տես նաև՝ Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 5, էջ 119-120:

վերահաս ձմռանից, սեպտեմբերի 4-ին թողեց քաղաքի պաշարումը, որից հետո, լքելով գրաված բոլոր տարածքները, վերադարձավ Տիրիս:

Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 4.000 զինվոր, պարտվողներից՝ հայերը մոտ 20, դաշնակիցը՝ 430 զինվոր:

Անհաջողությունը Երևանի պարիսպների տակ մեծապես պայմանավորված էր Ռուսական կայսրության բանակի հաղորդակցության ուղիների վրա գործող հակառակորդի ուժերի առկայությամբ, ընդ որում սրանց ղեկավարման գործում մեծ էր հատկապես Հերակլի II-ի որդի Ալեքսանդրի դերակատարությունը, որը դեմ էր դուրս գալիս դեռևս հոր վարած քաղաքականությանն ու եղբորը, իսկ այժմ էլ արդեն, չհամակերպվելով Կախեթի թագավորության վերացման հետ, անցել էր բացահայտ պայքարի: Արդյունքում՝ Երևանի մոտ գտնվող Ռուսական կայսրության բանակը իրոք մատակարարման լրջագույն խնդիրներ ունեցավ, իսկ 1804 թվականի հուլիսի վերջին էլ Ալեքսանդր Բագրատունու գլխավորած Ղաջարների շահության բանակը (մոտ 5.000) նույնիսկ պաշարեց Ագատանը, սակայն չկարողացավ գրավել այն Ռուսական կայսրության բանակից (մոտ 500) և գյուղի Հայ ռազմիկներից (մոտ 200)¹: Երկու այլ հաջողության, ընդ որում առավել ցավալի հենց հայերի համար, Ալեքսանդրն այնուհանդերձ հասավ, սակայն մեկ անհաջողություն էլ ամեն դեպքում կրեց:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերումների տեսքով.

1804 օգոստոսի 2-5 – Փամբակի ճ-մ (Արարատ, Նիգ գավառի հյուսիս-արևմուտք)²

Ալեքսանդր Բագրատունու գլխավորած Ղաջարների շահության բանակը (11.000) շրջապատեց Երևանի մոտ տեղակայված Ռուսական կայսրության բանակի ճամբար պարենամթերք տեղափոխող Ռոստոմ Զաչ Մելիք-Բեգլարյանի գլխավորած ջոկատին (60):

I փուլ – Օգոստոսի 2-ից 4-ը թշնամին, օղակելով Ռոստոմի ջոկատին և, բացառությամբ փոխհրաձգության, գերծ մնալով ակտիվ գործողություններից, պահանջեց դադարեցնել դիմադրությունը ու հանձնվել, սակայն, տանալով վճռական մերժում, պատրաստվեց ակտիվ գործողությունների:

II փուլ – Ղաջարների շահության բանակը մոտեցավ Հայկական դիրքերին, որին ի պատասխան Հայկական բանակը, փորձելով ճեղքել թշնամու շարքերը և հեռանալ, անցավ հակազրոհի: Բռնկվեց համառ ու խիստ անհավասար մարտ, որի արդյունքում գրեթե բոլոր հայերը ընկան, իսկ քաջաբար մարտնչող Ռոստոմը, որի տակ սպանվել էր 2 ձի, գերվեց և հետագայում տանջամահ արվեց:

Հայերը կորցրին մոտ 60, թշնամին՝ մոտ 300 զինվոր:

1804 օգոստոսի 15 – Փամբակի ճ-մ³

Փիր-գուլի խանի և Ալեքսանդր Բագրատունու գլխավորած Ղաջարների շահության բանակը (14.000) սկսեց շարժվեց Երևանի մոտ տեղակայված Ռուսական կայսրության բանակի ճամբար պարենամթերք տեղափոխող մայրոր Իոսիֆ Մոնտրեզորի գլխավորած ջոկատի (112) ու Նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (11) ուղղությամբ:

I փուլ – Օգոստոսի 15-ին թշնամու բանակը մի քանի ժամ հետապնդեց հմուտ մանևրներով հակառակորդից պոկվել փորձող Ռուսական կայսրության բանակին և մանր ընդհարումներից հետո ի վերջո շրջապատեց վերջինիս:

II փուլ – Օգոստոսի 15-ից 17-ը Ղաջարների շահության բանակը մի շարք գրոհներ ձեռնարկեց, սակայն ամուր պաշտպանական դիրքեր գրաված Ռուսական կայսրության բանակը հետ մղեց դրանք:

¹ Միրզա Աղիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 10:

² Այս իրադարձության մանրամասն նկարագրությունը տես՝ Լեո «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 4, էջ 229-230:

³ Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսյան «Ճշմարտացի պատմություն», գլուխ 28; Միրզա Աղիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 10; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 131: Այս իրադարձության մանրամասն նկարագրությունը տես՝ Լեո «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 4, էջ 229-232:

III փուլ – Օգոստոսի 18-ին Ղաջարների շահության բանակը կրկին անցավ հարձակման: Արդյունքում՝ Ռուսական կայսրության բանակի ռազմիկները, որոնց զինամթերքը արդեն սպառվել էր, անցան սվինային հարձակման՝ փորձելով ճեղքել հակառակորդի շարքերն և հեռանալ: Բռնկվեց համառ, սակայն խիստ անհավասար մարտ, որի արդյունքում թաջարի մայորը և նրա գրեթե բոլոր ռազմիկներն ընկան:

Հայերը կորցրին 10, դաշնակիցը՝ 112, թշնամին՝ մոտ 800 զինվոր:

1804 սեպտեմբերի 1 – Բազում լեռան ճ-մ¹

Փիր-գուլի խանի և Ալեքսանդր Բագրատունու գլխավորած Ղաջարների շահության բանակը (11.000) սկսեց հետապնդել Երևանի մոտ տեղակայված Ռուսական կայսրության բանակի ճամբար պարենամթերք տեղափոխելու նպատակով Տինդհուգ դուրս եկած Ռուսական կայսրության բանակին (մոտ 120) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 20):

I փուլ – Թշնամու բանակի առաջապահը շրջապատեց Ռուսական կայսրության բանակին, սակայն վերջիններս, ամրանալով, սայլերից կազմված պաշտպանական շրջանի ներսում, հետ մղեց բոլոր գրոհները:

II փուլ – Մարտադաշտին մոտեցան թշնամու հիմնական ուժերը, սակայն սրանց ձեռնարկած գրոհները ևս որևէ արդյունք չտվեցին: Ի վերջո, տեղեկանալով Տփղիսից առաջխաղացած ուժերի (300, 4 հրանոթ) մասին, թշնամու բանակը նահանջեց:

Հայերը կորցրին մոտ 3, դաշնակիցը՝ մոտ 25, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:

Ողջ վերոգրյալի կապակցությամբ հարկ է նշել, որ Նույն այս ժամանակ ակտիվացավ Նաև իրեն մինչ այդ, կարծես թե, Ռուսական կայսրության կողմակից ցույց տվող Իբրահիմը, երբ 1804 թվականի սեպտեմբերի վերջին Տոդ ամրոցի ճ-մում վերջինիս գլխավորած Ղարաբաղի խանության բանակը (մոտ 3.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 800) հաղթեցին Ղաջարների շահության առաջխաղացած բանակին (5.000)²: Եվ վերջապես որդու զոհվելուց հետո Գուգարքում սկսեց գործել Նաև Աբով Քաջ Մելիք-Բեգլարյանը, որի գլխավորած ուժերը 1804 թվականի սեպտեմբերի վերջից մինչև հոկտեմբեր մի շարք հարվածներ հասցրին Ղաջարների շահության բանակին³:

1805 թվականի մարտի 27-ից 30-ը գեներալ-մայոր Պյոտր Նեսվետսկի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (500) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 250), հետ մղելով Երևանի խանության առաջխաղացած բանակին (3.000), Շորագյալի ինքնահռչակ սուլթանության բանակից (մոտ 300) առանց լուրջ մարտերի գրավեցին Շորագյալը ու Արթիկը (վերջինը՝ Արարատ, Շիրակի հարավ): Շորագյալի սուլթանությունը ոչնչացավ, իսկ նրա տարածքն անցավ Ռուսական կայսրությանը⁴: Նույն այս ժամանակ, սակայն, մարտերը համառ բնույթ ընդունեցին արդեն Արցախում, որի ուղղությամբ էլ հենց այդ տարի իր հարվածն ուղղեց պաշտոնական Թեհրանը:

Արդյունքում՝ 1805 թվականի հունիսի 9-ին Խուդափերիևի կամրջի ճ-մ-ում մայոր Դմիտրի Լիսանսկիի գլխավորած Ռուսական կայսրության (1.300) և Ղարաբաղի խանության (100) միացյալ բանակը, ինչպես Նաև նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) դիմադրեցին Արաքսն անցած Ղաջարների շահության բանակին (10.000), սակայն, հաշվի առնելով, որ Ղարաբաղի խանության բանակն ի վերջո լքել է դիրքերը, Ռուսական կայսրության բանակն, ի վերջո, ինքն էլ նահանջեց⁵: Այսպիսով՝ Ղաջարների շահության բանակը ներխուժեց Խամսայի մելիքության տարածք, ինչն իր հերթին ծանր դրության մեջ դրեց այստեղ գործող քրիստոնյաների ռազմական մեթենային:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

¹ Միրզա Աղիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 10:

² Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմություն», գլուխ 30: Միրզա Ջեմալ Ջիվանշիր «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 7:

³ Տե՛ս՝ Լեո «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 4, էջ 245:

⁴ Այս իրադարձության մանրամասն նկարագրությունը տե՛ս՝ Լեո «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 4, էջ 253-254:

⁵ Միրզա Ջեմալ Ջիվանշիր «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 7: Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 5:

Ղաջարների շահության բանակը (20.000), հետապնդելով գնդապետ Պավել Կարյագինի գլխավորած Ռուսական կայսրության (493 հետևակային, 2 հրանոթ) և Յուլիանսես Մելիք-Շահնազարյանի (մոտ 200) միացյալ բանակին, Ասկերանի մոտի կիրճում գտնվող ավերակ բերդին հարակից գերեզմանատանը ի վերջո շրջապատեց նրան:

I փուլ - Հունիսի 24-ին թշնամու բանակն անցավ գրոհի, սակայն Ռուսական կայսրության բանակը հետ մղեց այն: Ռուսական կայսրության բանակը կորցրեց 33 սպանված և 163 վիրավոր:

II փուլ - Հունիսի 25-ին ամուր դիրքեր գրաված հակառակորդ բանակները գնդակոծեցին և հրետակոծեցին միմյանց:

III փուլ - Հունիսի 26-ին Ռուսական կայսրության բանակի մի ջոկատ (100) հանկարծակի գրոհով ոչնչացրեց Կարկառ գետի ափին հրանոթներ տեղադրած և հրետակոծություն սկսած թշնամու ռազմիկներին:

IV փուլ - Հունիսի 27-ին, չդիմանալով մարտի լարվածությանը, Ռուսական կայսրության բանակի 56 ռազմիկներ գերի հանձնվեցին հակառակորդին:

V փուլ - Հունիսի 28-ին Ռուսական կայսրության բանակը անակնկալ հարձակումով ոչնչացրեց բերդի ավերակներում ամրացած թշնամու ջոկատը (150), սակայն, ստեղծված պայմաններում հնարավոր չհամարելով շարունակել դիմադրությունը բերդի ավերակներում և տեղանքում կողմնորոշվելով հայերի օգնությամբ, ուղղություն վերցրեց դեպի Շահբուլախ ամրոց:

VI փուլ - Հունիսի 29-ից հուլիսի 8-ը Շահբուլախ ամրոցում ամրացած Ռուսական կայսրության բանակը ոչ միայն հետ մղեց թշնամու բանակի բոլոր հարձակումները, այլև հաջող արտագրոհներով ոչնչացրեց վերջինիս մի քանի պահակախմբեր:

VII փուլ - Հուլիսի 8-ին Ռուսական կայսրության բանակը լքեց ամրոցը և փորձեց անսկատ նահանջել Կուսապատի (Արցախ, Մեծիրանք գավառի հյուսիս-արևելք) ուղղությամբ: Ստացվեց այնպես, սակայն, որ նահանջի վերջում թշնամին նկատեց հեռացողներին և անցավ հարձակման: Բռնկվեց համառ մարտ, որի արդյունքում թշնամուն հաջողվեց խլել Ռուսական կայսրության բանակի հրանոթները:

VIII փուլ - Հակահարձակման անցած քրիստոնյաների բանակը, օգտվելով թիկունքից թշնամու բանակին հարվածած Մելիք-Ռուվշանի ջոկատի (մոտ 300) գործողությունների արդյունքում վերջինիս շարքերում առաջացած շփոթից, հետ խլեց հրանոթները, որից հետո հաջողությամբ նահանջեց Մոխրաթառ (Արցախ, Մեծիրանք գավառի հյուսիս-արևելք) ու պոկվեց թշնամուց:

Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 300, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:

Մինչ զարգանում էին նախորդ իրադարձությունները՝ 1805 թվականի հունիսի վերջին Ղաջարների շահության բանակը (մոտ 20.000) Ռուսական կայսրության բանակից (մոտ 2.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 2.000) պաշարեց Շուշին, սակայն, մինչև հուլիսի վերջ մնալով Հայոց այս քաղաքի պարիսպների տակ և չհասնելով հաջողության, ի վերջո հետ քաշվեց²: Իր հերթին, 1805 թվականի հուլիսի 17-ից 18-ն ընթացած Գանձակի ճ-մ-ում Ռուսական կայսրության բանակը (550, այդ թվում 50 կազակ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (300) հաղթեցին անակնկալ կերպով քաղաք ներխուժած ու թալան սկսած Ղաջարների շահության բանակին (2.000 հեծյալ)³:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով:

¹ Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմություն», գլուխ 31; Միրզա Ջեմալ Ջիվանշիր «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 7; Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 5; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 131: Այս իրադարձության մանրամասն նկարագրությունը տես՝ Լեո «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 4, էջ 264-275:

² Միրզա Ջեմալ Ջիվանշիր «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 7:

³ Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 131; Միրզա Ջեմալ Ջիվանշիր «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 7: Այս իրադարձության մանրամասն նկարագրությունը տես՝ Լեո «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 4, էջ 277-278:

Ղաջարների շահության բանակը (մոտ 15.000 հեծյալ) մոտեցավ ինֆանտերիայի գեներալ Պավել Ցիցիանովի գլխավորությամբ ամուր պաշտպանական դիրքեր գրաված Ռուսական կայսրության բանակին (մոտ 2.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 200), որից հետո կողմերը մարտակարգ ընդունեցին

I փուլ – Հուլիսի 23-ից հուլիսի 28-ը Ղաջարների շահության բանակը մի քանի գրոհներ ձեռնարկեց, որոնք, սակայն, հետ մղվեցին:

II փուլ – Հուլիսի 28-ին, կենտրոնացնելով ուժերը, թշնամու բանակն անցավ վճռական հարձակման, ինչի արդյունքում համառ մարտ բռնկվեց:

III փուլ – Գնդապետ Պավել Կարյազինի գլխավորությամբ թիկունքից Ղաջարների շահության բանակին մոտեցած Ռուսական կայսրության (571 հետևակային, 2 հրանոթ), ինչպես նաև Հովհաննես Մելիք-Շահնազարյանի և Մելիք-Ռովշանի (մոտ 500) միացյալ բանակը անակնկալ հարված հասցրեց վերջինիս ու խուճապի մատնեց:

IV փուլ – Ուժերը միավորած քրիստոնյանների բանակը անցավ համընդհանուր հարձակման և վերջնական պարտության մատնեց Ղաջարների շահության բանակին:

Հայերը կորցրին մոտ 100, դաշնակիցը՝ մոտ 700, թշնամին՝ մոտ 3.500 զինվոր:

Այսպիսով՝ Ղաջարների շահության բանակը վերջնական անհաջողության մատնվեց և այս առումով չօգնեցին Նույնիսկ անկանոն գործողությունները, քանզի 1805 թվականի օգոստոսի սկզբին Դիլիջանի ճ-մ-ում (Արարատ, Վարաժնունիք գավառ) տեղաբնակ թաթարները (մոտ 100) անակնկալ հարձակումով պարտության մատնեցին բնակչության նկատմամբ բռնություններ սկսած Ղաջարների շահության բանակին (մոտ 300)²: Նույն այս ժամանակ, սակայն, առկա էր տարածաշրջանի երկու խոշոր տերությունների ընդհարման ևս մեկ թատերաբեմ, որը Հայաստանի սահմաններից դուրս էր:

Իրոք, 1805 թվականի հունիսի 23-ի, նավատորմի կիրառմամբ հարված հասցնելով Էնգելի նավահանգիստին, պաշտոնական Սանկտ-Պետերբուրգը տիրեց վերջինիս, սակայն, չկարողանալով ամրանալ տեղում, նույն թվականի հուլիսի 20-ին թողեց այն և ուղղություն վերցրեց դեպի Բաքվի խանություն: Արդյունքում, 1805 թվականի օգոստոսի 12-ին մոտենալով Բաքվին և անհաջողությամբ ավարտված բանակցություններից հետո 11 օր շարունակ հրետակոծելով քաղաքը, Ռուսական կայսրության բանակը նույն թվականի օգոստոսի վերջին գրավեց քաղաքային որոշ ամրություններ, սակայն, հաշվի առնելով կրած կորուստները, ինչպես նաև զինամթերքի սպառվելը, 1805 թվականի սեպտեմբերի 9-ին նահանջեց ու հեռացավ քաղաքից: Այսպիսով՝ Բաքվի խանության ուղղությամբ հասցված հարվածը անհաջողության մատնվեց, սակայն փոխարենը արդեն անձամբ արշավող բանակի գլուխ կանգնած ինֆանտերիայի գեներալ Պավել Ցիցիանովը շուտով հասավ նրան, որ 1805 թվականի դեկտեմբերի 27-ին Շիրվանի խանությունը վերացվի, իսկ նրա տարածքն էլ կցվի Ռուսական կայսրությանը:

Վերևում նկարագրված դեպքերից մի քանի ամիս առաջ Ռուսական կայսրության բանակը անհաջողության էր մատնվել Բաքվի խանությունում, երբ վերջինիս մոտեցել էր ծովից, սակայն ահա այժմ, տիրելով Շիրվանի նախկին խանության տարածքին, Ռուսական կայսրության բանակը Բաքվի խանության հարևանությամբ էր հայտնվել արդեն ցամաքից: Արդյունքում՝ 1806 թվականի հունվարի 30-ին ինֆանտերիայի գեներալ Պավել Ցիցիանովի գլխավորած 2.000 հոգանոց բանակը արդեն ցամաքից կրկին մոտեցավ Բաքվին, ինչից հետո Բաքվի խանության խան Հուսեյն-գուլիի (1792-1806) հետ սկիզբ առան բանակցություններ, երբ կողմերը պայմանավորվեցին հանդիպել արդեն ղեկավար կազմով և վերջնականապես քննարկել քաղաքի հանձնման պայմանները: 1806 թվականի փետրվարի 8-ին, սակայն, երբ Պավել Ցիցիանովը իր երկու ուղեկիցների հետ միասին ներկայացավ Հուսեյն-գուլիին և նրա ուղեկիցներին,

¹ Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմություն», գլուխ 31: Այս իրադարձության մանրամասն նկարագրությունը տես՝ Լեո «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 4, էջ 279:

² Աբբաս-գուլի-արդա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 5: Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 131: Այս իրադարձության մանրամասն նկարագրությունը տես՝ Լեո «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 4, էջ 279:

քրիստոնյաները անակնկալ հարձակման ենթարկվեցին ու սպանվեցին: Ավելին, գլխատելով Պավել Յիգիանովի դիակը, Յուսեյն-գուլին վերջինիս գլուխն ուղարկեց Ֆաթ-Ալիին: Այս պայմաններում հերթական անգամ Բաքվից հեռացավ նաև Ռուսական կայսրության բանակը:

Վերոգրյալի կապակցությամբ հարկ է նշել, որ Գանձակի և Շիրվանի խանությունների ոչնչացումից հետո առաջնային նպատակակետ էր դառնում Ղարաբաղի խանությունը, ընդ որում Իբրահիմն ինքը այս հանգամանքը շատ լավ էր գիտակցում: Արդյունքում, հավատարմության հավերժական երդումներ տալով Ալեքսանդր I-ին, բայց այնուհանդերձ անվերջ հուսավառ հայացք զցելով պաշտոնական Թեհրանի ուղղությամբ, Իբրահիմը նույն այս ժամանակ անչափ երկդեմի մի դիրքորոշում էր որդեգրել: Ավելին, բացվող տարվա սկզբում, զգալով, որ հարվածն իր խանությանն, այսպես թե այնպես, արդեն անխուսափելի է, վերջինս, ըստ էության, ապստամբություն բարձրացրեց: 1806 թվականի մայիս 27-ին, սակայն, մայոր Դմիտրի Լիսանսկիի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (101) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 2) գիշերային անակնկալ հարձակումով ոչնչացրին Շուշիի մոտ տեղակայված Իբրահիմի շքախմբին (35), ընդ որում 35 սպանված յուրայինների հետ միասին կյանքից հեռացավ նաև իր ժամանակվա հայերի այդ ամենահամառ, խելացի և նենգ հակառակորդ Իբրահիմը: Որպես հետևանք այս հաջողության, Ղարաբաղի խանությունը ոչնչացավ, իսկ նրա տարածքն անցավ Ռուսական կայսրությանը¹:

Շուտով պարզվեց, սակայն, որ ընթացող տարում մարտական լուրջ գործողություններից զերծ մնալու տրամադրված պաշտոնական Թեհրանը, հաշվի առնելով Ղարաբաղի խանության ոչնչացումը, այնուհանդերձ հակահարված է նախապատրաստել: Արդյունքում, սակայն, 1806 թվականի հունիսի 13-ին Խոնաշեն կիրճի ճ-մ-ում (Շահբուլախ ամրոցից մոտ 5 կմ արևմուտք) Ռուսական կայսրության բանակը (1.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 500) հաղթեցին Ղաջարների շահության առաջխաղացած բանակին (14.000, որից 10.000 հեծյալ)²: Դրանից հետո քրիստոնյաները ևս մեկ հաղթանակ տարան մի քանի օր անց, երբ 1806 թվականի հունիսի 20-ին Կապանի ճ-մ-ում Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 500) հաղթեցին Ղաջարների շահության առաջխաղացած ու ավարով նահանջող բանակին (2.000)³:

Գլուխ 3 Ռուս-թուրքական VIII պատերազմի սկիզբը

1806 թվականի երկրորդ կեսին հերթական անգամ լրջորեն սրվել էին Ռուսական կայսրության և Օսմանյան սուլթանության հարաբերությունները, ընդ որում այս անգամ, յուրօրինակ մասնակցություն ունենալով Նապոլեոնյան պատերազմներին, Օսմանյան սուլթանությունը սկսեց հանդես գալ Ռուսական կայսրության հետ խորը հակամարտության մեջ մտած Ֆրանսիական կայսրության դաշնակցի դեմ: Սկիզբ առավ Ռուս-թուրքական VIII պատերազմը (1806-1812):

Ինչպես և նախորդ պատերազմներում, այս անգամ ևս մարտական գործողությունների գլխավոր թատերաբեմը հանդիսանում էր եվրոպականը, որտեղ ընթացող պատերազմին Ռուսական կայսրության բանակի կազմում իրենց մասնակցությունը բերեցին Յայ ռազմիկները (մոտ 100, այդ թվում գնդապետ Պավել Յայրապետյանը, շտաբ-կապիտան Դմիտրի Ախշարումովը, կապիտան Ռոստոմ Մադաթյանը և Պավել Մելիքով)⁴: Ի տարբերություն նախորդ պատերազմների, սակայն, այս անգամ մարտական գործողությունների կարևորագույն թատերաբեմի վերածվեց նաև կովկասյան ճակատը, որտեղ ևս ընթացան մարտական թեժ և համակարգված գործողություններ: Այս առումով հետաքրքիր է նշել, որ նույն այս ժամանակ

¹ Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմություն», գլուխ 30; Միրզա Ջեմալ Ջիվանշիր «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 7; Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 5; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 131:

² Միրզա Ջեմալ Ջիվանշիր «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 7; Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 5:

³ Միրզա Ջեմալ Ջիվանշիր «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 7:

⁴ Այս իրադարձությունը լայնորեն ներկայացված է աղբյուրներում: Միաժամանակ, սակայն, հաշվի առնելով դաշնակցային պատերազմների հետ կապված սկզբնաղբյուրները միայն իմ ուզած խորությամբ ներկայացնելու ձգտումը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ Յայաստանի հետ անմիջականորեն չկապված լայնածավալ ռազմական գործողությունների աղբյուրագիտական ներկայացումը մեծ հաշվով միայն ավելորդ կերպով կծանրաբեռնի աշխատանքս, առայժմ բավարարվում եմ միայն բուն փաստի ամրագրմամբ:

գործնականում նույն տարածաշրջանում ընթանում էր նաև Ռուս-Պարսկական I պատերազմը և այս պայմաններում, որպես ինքնին բացառիկ մի բան, Օսմանյան սուլթանությունն ու Ղաջարների շահությունը մի ինչ-որ պահի փորձ կատարեցին նույնիսկ միավորել ուժերն ընդդեմ Ռուսական կայսրության:

1807 թվականի մարտի 17-ին Շիրակավանի ճ-մ-ում (= Շորագյալի ճ-մ) Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 100) հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության առաջխաղացած բանակին (1.000), ընդ որում այլ կորուստների թվում թշնամին կորցրեց նաև 400 գերի¹: 1807 թվականի մարտի 26-ին Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 900) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 90) Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 500) գրավեցին Կարսի արևելյան արվարձանը, սակայն, պատրաստ չլինելով ու չցանկանալով սկսել լայնամասշտաբ ռազմական գործողություններ, նահանջեցին²: Իր հերթին, 1807 թվականի մայիսի 9-ին գեներալ-ֆելդմարշալ Իվան Գուդովիչի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (4.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500) Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 800) պաշարեցին Ախալքալաքը, սակայն, չկարողանալով տիրել վերջինիս, նահանջեցին³:

1807 թվականի մայիսի 19-ին անակնկալ հարձակման անցած Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) գեներալ-մայոր Պյոտր Նեսվետանի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակից (մոտ 3.500) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 500) պաշարեց Գյումրին (= Կումայրի), սակայն, չհասնելով հաջողության, հետ քաշվեց⁴: Պաշտոնական Ստամբուլը ևս մեկ հարված հասցրեց Գյումրիին 1807 թվականի հունիսի 2-ին, սակայն՝ կրկին նույն արդյունքներով⁵:

Բալկանյան և Կովկասյան ճակատներում կրած պարտությունները խիստ սրեցին Սելիմ III-ի դեմ Ստամբուլում առկա տրամադրությունները, ընդ որում տեղում հատկապես անհանդուրժող տրամադրություններ էին ստեղծել վերջինիս կողմից համառոտեմ կյանքի կոչված բարեփոխումները, երբ հակասուլթանական պայթյալի սուր ծայրում էին հայտնվել ամենից առաջ հենց նույն եմիգրիները: Արդյունքում՝ Սելիմ III-ի դեմ ապստամբություն ծագեց, 1807 թվականի մայիսի 28-ին վերջինիս գահընկեց արեցին և Օսմանյան սուլթանության սուլթան հռչակվեց Աբդուլ-Համիդ I-ի որդի Մուստաֆա IV-ը (1807-1808): Նոր սուլթանը փորձ կատարեց անմիջապես էլ շտկել իրավիճակը ճակատներում:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1807 հունիսի 18 – Արևիկի գետի ճ-մ (Գյումրուց մոտ 6 կմ արևմուտք)⁶

Օսմանյան սուլթանության բանակը (20.000, 2 մորտիր) մոտեցավ գեներալ-ֆելդմարշալ Իվան Գուդովիչի գլխավորությամբ ամուր պաշտպանական դիրքեր զբաղած Ռուսական կայսրության բանակին (7.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (1.000)

I փուլ – Օսմանյան սուլթանության բանակը անցավ հարձակման, սակայն Ռուսական կայսրության բանակը, ծանր կորուստներ պատճառելով վերջինիս, հետ շարտեց ելման դիրքեր:

II փուլ – Ռուսական կայսրության բանակը անցավ հակահարձակման և ծանր պարտության մատնեց թշնամուն:

Հայերը կորցրին մոտ 5, դաշնակիցը՝ 82, թշնամին՝ 1.000 զինվոր, 2 մորտիր:

Նախորդ ճակատամարտում կրած պարտությունը ծանր հարված հասցրեց Արևելքում գործող Օսմանյան սուլթանության ռազմական մեթենային, բայց ևս մեկ հարված ամեն դեպքում

¹ Նիկոլոզ Դադիանի «Վրաստանի պատմություն»: Ջևդեթ «Պատմություն»:

² Իսահակ Սահրադյան «Պատմություն»:

³ Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ծշմարտացի պատմություն», գլուխ 33; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 131; Միրզա Ադիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 11; Ջևդեթ «Պատմություն»:

⁴ Տես՝ Լեո «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 4, էջ 347:

⁵ Տես՝ Լեո «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 4, էջ 347:

⁶ Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ծշմարտացի պատմություն», գլուխ 33; Իսահակ Սահրադյան «Պատմություն»; Միրզա Ադիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 11; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 131:

տեղի ունեցավ: Արդյունքում, սակայն, 1807 թվականի հուլիսի սկզբին Գյումրու ճ-մ-ում Անդրեյ Արշակյանի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 100 հեծյալ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 30) հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության ասպատակող բանակին (մոտ 300 հեծյալ), որից հետո օժանդակեցին շրջակա գյուղերի բնակիչներին պատսպարվել Գյումրիում¹: Իր հերթին շուտով հետևեց հակահարվածը: Արդյունքում՝ 1807 թվականի օգոստոսի 3-ին Մոդաթափա լճի ճ-մ (Ախալցխայի մոտ) գեներալ-մայոր Դմիտրի Օրբելիանիի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 150 հեծյալ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 80, այդ թվում Սողոմոն Մելիքովը) դարանը զցեցին ու հաղթեցին Ախալցխայից առաջխաղացած քրդերի և Ղարափափախների ասպատակող բանակին (500 հեծյալ), որից հետո, հետապնդելով թշնամու բանակի մնացորդներին մինչև Սոխտա գյուղ, խլեցին հափշտակված ավարը: Թշնամին կորցրեց 116 սպանված և 3 գերի²:

Ռուսական կայսրության դեմ մղվող անհաջող պատերազմը, ինչպես և սպասելի էր, իր անդրադարձն ունեցավ նաև Օսմանյան սուլթանության ներքաղաքական դրության վրա, որը ծանրացավ: Արդյունքում՝ 1808 թվականի փետրվար սկզբից մինչև ապրիլի սկզբին Մուհամմեդ փաշայի գլխավորությամբ արշաված Օսմանյան սուլթանության բանակը (20.000) Սեբաստիայի հայերի ապստամբությունը ճնշելու նպատակով պաշարեց քաղաքը Հայկական աշխարհագրորհ (մոտ 2.000), սակայն շուտով կնքվեց հաշտություն և վերականգնվեց նախկին վիճակը³: Իր հերթին, 1808 թվականի մարտից մինչև դեկտեմբեր 2-րդի ճ-մ-ում 2-րդ իշխանության բանակը (մոտ 5.000) հետ մղեց Գալեստեր փաշայի գլխավորությամբ քաղաքը պաշարած Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 20.000), երբ փոխադարձ զիջումներով կրկին կնքվեց հաշտություն⁴:

1808 թվականի հուլիսի սկզբին Սելիմ III-ի կողմում բալկանյան ճակատում գործող ուժերը ապստամբություն բարձրացրին և շարժվեցին Ստամբուլի ուղղությամբ: Մուստաֆա IV-ը չկարողացավ հաջող դիմադրություն կազմակերպել և ապստամբները մտան մայրաքաղաք, սակայն փոխարենը 1808 թվականի հուլիսի արդեն 28-ին վերջինիս հրամանով Սելիմ III-ին սպանեցին: Արդյունքում՝ Մուստաֆա IV-ը այնուհանդերձ գահընկեց արվեց և, քանի որ Սելիմ III-ն արդեն չկար, Օսմանյան սուլթանության սուլթան հռչակվեց վերջինիս եղբայր Մահմուդ II-ը (1808-1839): Նոր սուլթանը, ի տարբերություն իր նախորդների, անհամեմատ ավելի կրթված մի անձնավորություն էր, որը հիմնադրեց կերպով հասկանում էր սեփական սուլթանությունում արդեն իսկ առկա հայեցակարգային խնդիրները և արդյունքում լուրջ ջանքեր էր ներդնում այն եվրոպական ձևով վերակազմակերպելու ուղղությամբ: Մահմուդ II-ի գործունեությունը, սակայն, քիչ թե շատ արդյունք ապահովեց միայն իր իշխանության վերջին շրջանում, իսկ մինչ այդ Օսմանյան սուլթանության տարածքում առկա ռազմավարչական քառսը մեծ հաշվով շարունակվեց: Ինչ վերաբերվում է Մուստաֆա IV-ին, ապա 1808 թվականի նոյեմբերին վերջինս ապստամբություն բարձրացրեց և փորձ կատարեց վերահաստատվել գահին, սակայն ապստամբությունը ճնշվեց, իսկ Մուստաֆա IV-ն էլ սպանվեց:

Գլուխ 4

Ռուս-Պարսկական I պատերազմի հետագա ընթացքը

1808 թվականի սեպտեմբերի 29-ին Աշտարակի ճ-մ-ում (Երևանից մոտ 5 կմ հյուսիս-արևմուտք) Ռուսական կայսրության բանակը (6.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 600) հաղթեցին Ղաջարների շահության բանակին (4.000 հեծյալ)⁵: Իր հերթին 1808 թվականի հոկտեմբերի սկզբին Գառնիի ճ-մ-ում գեներալ-անշեֆ Իվան Գուդովիչի գլխավորությամբ Երևանյան II արշավանքը սկսած և առանց լուրջ մարտերի Ապարան ու Էջմիածին մտած Ռուսական կայսրության բանակի (մոտ 10.000) մի մասը (մոտ 2.000) և նրա

¹ Այս մասին տեղեկացնում են Ռուսական կայսրության բանակային գեկուցագրերը:

² Այս մասին տեղեկացնում են Ռուսական կայսրության բանակային գեկուցագրերը:

³ Հովհաննես Սեբաստացի «Սեբաստիայի պատմությունը», գլուխ 15:

⁴ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել 2-րդ իշխանի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Պողոսյան Յ. Մ. «2-րդ իշխանի պատմությունը», Երևան 1969, էջ 123-124:

⁵ Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմություն», գլուխ 33:

Տես նաև՝ Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 5, էջ 125:

կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 200) ևս մեկ անգամ հաղթեցին Ղաջարների շահության բանակին (5.000)¹:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1808 հոկտեմբերի 9 - նոյեմբերի 20 – Երևանի ճ-մ²

Գեներալ-անշեֆ Իվան Գուրովիչի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000) պաշարեցին Ֆրանսիական կայսրության մասնագետների կողմից իր ժամանակի ինժեներական տեխնիկայի վերջին խոսքով ամրացված քաղաքը Ղաջարների շահության բանակից (մոտ 1.500) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 500), ընդ որում Երևանի խանության խան, Մեհտի-գուլիին փոխարինած Հուսեյնը (1806-1827), նպատակ ունենալով ժամանակ չափել, քաղաքը հանձնելու վերաբերյալ բանակցություններ սկսեց, որոնք, սակայն, վերջացան անարդյունք:

I փուլ – Նոյեմբերի 17-ին Ռուսական կայսրության բանակը անցավ հարձակման, սակայն բռնկված համառ մարտում քրիստոնյա ռազմիկները, չնայած դրսևորած բացառիկ խիզախությանը և մեծ համառությանը, այնուհանդերձ հետ մղվեցին ելման դիրքեր: Միաժամանակ պաշտպանվողների կազմում գտնվող 72 հայեր, գերելով իրենց 6 պարսիկ հրամանատարներին, անցան հարձակվողների կողմը:

II փուլ – Նոյեմբերի 20-ին Ռուսական կայսրության բանակը, պարենի պակասի պատճառով կանգնելով լուրջ դժվարությունների առաջ, քաղաքը գրավելու համար չունենալով բավարար տեխնիկական ու մարդկային միջոցներ, ինչպես նաև նպատակ ունենալով խուսափել վերահաս ձմռանից, թողեց քաղաքի պաշարումը, որից հետո, լքելով գրաված բոլոր տարածքները, վերադարձավ Տինիս:

Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 30, դաշնակիցը՝ մոտ 70 զինվոր, պարտվողներից՝ հայերը մոտ 200, դաշնակիցը՝ 1.000 զինվոր:

Վերոգրյալի կապակցությամբ հարկ է նշել, որ դեռևս Երևանի համար մղվող մարտերի ընթացքում Ռուսական կայսրության ռազմական մեքենան շարունակեց առաջխաղացումը հարավային ուղղությամբ: Արդյունքում՝ 1808 թվականի հոկտեմբերի 28-ին Ղարաբաքայի ճ-մ-ում (Սյունիք, Ճահուկ գավառ) Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 3.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500) հաղթեցին Ղաջարների շահության բանակին (մոտ 5.000)³, իսկ 1808 թվականի հոկտեմբերի 30-ին էլ առանց լուրջ մարտերի գրավեցին Նախիջևանը⁴: Իր հերթին, 1808 թվականի նոյեմբերի վերջին Նախիջևանի ճ-մ-ում Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 2.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500) հաղթեցին Ղաջարների շահության բանակին (մոտ 5.000)⁵: Երևանի անհաջողությամբ ավարտված պաշարումը, սակայն, առժամանակ վերացրեց հարավային ուղղությամբ հետագա ակտիվության հնարավորությունը և Սյունիքում գործող քրիստոնյաների բանակն ի վերջո հետ քաշվեց Շուշի:

Երևանյան II արշավանքի անհաջող ելքը դժգոհություն առաջացրեց Սանկտ-Պետերբուրգում և արդյունքում գեներալ-անշեֆ Իվան Գուրովիչը պաշտոնանկ արվեց, իսկ նրան էլ փոխարինեց հեծելազորի գեներալ Ալեքսանդր Տորմասովը: Վերջինս, սակայն, առժամանակ լավ ծանոթ չէր տեղական գործերին և բարդություններ առաջացան: Չնայած սրան, սակայն, 1809 թվականի օգոստոսին Շիրակի ճ-մ-ում Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 7.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) այնուհանդերձ հաղթեցին Ղաջարների շահության առաջխաղացած բանակին (մոտ 10.000)⁶:

¹ Տես՝ Լեո «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 4, էջ 353-354:

² Միրզա Աղիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 11; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 131; Նիկոլոզ Դադիանի «Վրաստանի պատմություն»; Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ծնարտացի պատմություն», գլուխ 33:

³ Տես՝ Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 5, էջ 125:

⁴ Միրզա Աղիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 11; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 131:

⁵ Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 131:

⁶ Միրզա Աղիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 11; Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ծնարտացի պատմություն», գլուխ 34:

Հարկ է նշել, որ նույն այս ժամանակ բարդացել էր դրությունը հատկապես Իմերեթիայի թագավորությունում, որի արքա Սողոմոն II-ը մինչ այս խորը կախվածության մեջ էր հայտնվել պաշտոնական Սանկտ-Պետերբուրգից, սակայն ամեն կերպ փորձում էր խուսափել Կախեթի թագավորությանը բաժին հասած ճակատագրից: Արդյունքում 1809 թվականի օգոստոսին վերջինս ի վերջո բացահայտ պայթարի դուրս եկավ Ռուսական կայսրության դեմ, սակայն անհաջողության մատնվեց, ձերբակալվեց և փոխադրվեց Տփղիս: 1810 թվականի մայիսի 11-ին Սողոմոն II-ը կարողացավ փախուստի դիմել Տփղիսից և ապաստանել Օսմանյան սուլթանության տարածքում, սակայն արդյունքում Իմերեթիայի թագավորությունը, այսպես թե այնպես, ոչնչացավ, իսկ նրա տարածքն էլ կցվեց Ռուսական կայսրությանը: Իմերեթիայի թագավորության անկումով վերացավ Բագրատունիների կողմից ղեկավարվող վերջին պետական միավորը և Ռուսական կայսրությունը վերջնականապես և ամուր կերպով հաստատվեց Վրաստանի տարածքում: Ինչ վերաբերվում է Սողոմոն II-ին, ապա նա 1815 թվականին Տրապիզոնում կնքեց իր մահկանացուն:

1810 թվականի հունիսի 17-ի լուսաբացին գնդապետ Պյոտր Կոտլյարևսկու գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (500) Ղաջարների շահության բանակից (15.000, այդ թվում հրանոթաձիգ Հովսեփ Գելտենցը, 30 հրանոթ) անակնկալ հարձակումով գրավեցին Մեղրին¹: Դրանից հետո՝ 1810 թվականի հուլիսի 6-ին, Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 900) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500) Արաքսի ճ-մ-ում (Մեղրու մոտ) անակնկալ հարձակումով փախուստի մատնեցին Ղաջարների շահության ճամբարած բանակին (10.000)²:

Գլուխ 5

Ռուս-թուրքական VIII պատերազմի հետագա ընթացքը

Նույն այս ժամանակ, սակայն, շարունակվում էին պատերազմական գործողությունները նաև Օսմանյան սուլթանության դեմ, ընդ որում վերջնականապես գործնական տեսք ստացավ նաև դաշինքը պաշտոնական Ստամբուլի և պաշտոնական Թեհրանի միջև: Արդյունքում, սակայն, 1810 թվականի սեպտեմբերի 5-ին Ախալքալաքի ճ-մ-ում գեներալ-լեյտենանտ Ֆիլիպ Պաուլուչիի և գեներալ-մայոր Դմիտրի Լիսանսկիի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 2.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500) գիշերային անակնկալ հարձակումով ջախջախեցին Օսմանյան սուլթանության և Ղաջարների շահության առաջխաղացած միացյալ բանակին (մոտ 15.000), ընդ որում գրեթե անմիջապես էլ Օսմանյան սուլթանության բանակը հարձակվեց հիմնական հարվածին ենթարկված Ղաջարների շահության բանակի վրա ու թալանեց կենդանի մնացածներին³: Այսպիսով՝ Օսմանյան սուլթանության և Ղաջարների շահության դաշինքն ավարտվեց լիակատար անհաջողությամբ: Հարկ է նշել, սակայն, որ այս ժամանակ հաջող չէին պաշտոնական Ստամբուլի գործերը նաև բալկանյան ճակատում: Իրոք, 1810 թվականի հոկտեմբերի 2-ին Բատինի ճ-մ-ում (Վալախիա) Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 40.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (150, այդ թվում հեծյալ ջոկատի հրամանատար Ռոստոմ Մադաթյանը և Գրիգոր Չաբարյանը) ջախջախեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (50.000)⁴:

1811 թվականի դեկտեմբերի 8-ին գնդապետ Պյոտր Կոտլյարևսկու գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 10.000, 16 հրանոթ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) գրավեցին Ախալքալաքը⁵: Դրանից հետո 1811 թվականի դեկտեմբերի կեսին քրիստոնյաների բանակը պաշարեց Ախալցխան ու սկսեց

¹ Տես՝ Լեո «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 4, էջ 369:

² Տես՝ Լեո «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 4, էջ 369:

³ Միրզա Ադիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 11: Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 5: Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմություն», գլուխ 34: Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 131:

⁴ Այս իրադարձությունը լայնորեն ներկայացված է աղբյուրներում: Միաժամանակ, սակայն, հաշվի առնելով դաշնակցային պատերազմների հետ կապված սկզբնաղբյուրները միայն իմ ուզած խորությամբ ներկայացնելու ձգտումը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ Հայաստանի հետ անմիջականորեն չկապված լայնածավալ ռազմական գործողությունների աղբյուրագիտական ներկայացումը մեծ հաշվով միայն ավելորդ կերպով կծանրաբեռնի աշխատանքս, առայժմ բավարարվում եմ միայն բունը փաստի ամրագրմամբ:

⁵ Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմություն», գլուխ 35:

հրետակոծել այն, սակայն սկիզբ առած ժանտախտի համաճարակի պատճառով ի վերջո ստիպված նահանջեց¹:

Նույն այս ժամանակ Նապոլեոնյան պատերազմների սահմաններում ծայրահեղ սրվել էին Ֆրանսիական և Ռուսական կայսրությունների հարաբերությունները, երբ ինդիրն աստիճանաբար հանգում էր իր ծավալներով նույնիսկ նույն այդ Նապոլեոնյան պատերազմների համար աննախադեպ մեծության մի բախման: Այս պայմաններում պաշտոնական Սանկտ-Պետերբուրգի առաջնային հաջողությունը եղավ այն, որ, չնայած պաշտոնական Փարիզի համառ ջանքերին, 1812 թվականի մայիսի 16-ին Բուխարեստում կնքվեց հաշտության պայմանագիր և Ռուս-Թուրքական VIII պատերազմը ավարտվեց: Արդյունքում՝ Կովկասում, ի համեմատ նախկինի, որևէ փոփոխություն տեղի չունեցավ, բայց բալկանյան ճակատում, ի վնաս Օսմանյան սուլթանության, տեղի ունեցան մի շարք փոփոխություններ: Պատերազմը, սակայն, ընդդեմ Ղաջարների շահության ևս որոշ ժամանակ շարունակվեց:

Գլուխ 6

Ռուս-Պարսկական I պատերազմի շարունակությունը և ավարտը

1811 թվականի մարտի 2-ից 3-ը Ղաջարների շահության բանակը (մոտ 3.000) Ռուսական կայսրության բանակից (մոտ 100, այդ թվում 27 կազակ, 2 հրանոթ) և քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 500) պաշարեց Մեղրին, սակայն չկարողացավ դրական արդյունք գրանցել²: Իր հերթին, 1811 թվականի գարնանը Ղաջարների շահության ռազմական մեքենան ասպատակեց Վասպուրականի կենտրոնական ու արևմտյան մասը և նահանջեց³:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերումների տեսքով.

1812 փետրվարի 1-2 – Սուլթան-Բադի ճ-մ⁴

Ղաջարների շահության բանակը (18.000, որից 10.000 հեծյալ) շրջապատեց գետերալ-մայոր, Ղարաբադի երբեմնի խան Իբրահիմի որդի Մեհտի-գուլի խանի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակին (527) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 20)

I փուլ – Փետրվարի 1-ին Ռուսական կայսրության բանակը համառ մարտում հետ մղեց թշնամու բանակի բոլոր գրոհները:

II փուլ – Փետրվարի 2-ին թշնամին, մարտի մեջ մտցնելով նաև անգլիական հրահանգիչների կողմից հմուտ կերպով կիրառվող հրետանին ու շարքից հանելով Ռուսական կայսրության բանակի հրանոթները, կրկին անցավ գրոհի: Բռնկվեց համառ մարտ, որի ընթացքում Ռուսական կայսրության բանակի զինամթերքը սպառվեց և քրիստոնյա ռազմիկներն ի վերջո սպանվեցին կամ գերվեցին:

Յայերը կորցրին մոտ 19, դաշնակիցը՝ մոտ 526, թշնամին՝ մոտ 1.000 զինվոր:

1812 փետրվարի կես – Շահբուլախ ամրոցի ճ-մ⁵

Ղաջարների շահության բանակը (մոտ 12.000) մոտեցավ Ռուսական կայսրության բանակին (400) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներին (մոտ 200):

I փուլ – Ռուսական կայսրության բանակը հետ մղեց թշնամու բանակի հարձակումը, որից հետո դիրքեր գրավեց ամրոցում:

II փուլ – Յաջորդ օրը թշնամին պաշարեց ամրոցը և իրականացրեց մի քանի գրոհներ, որոնք, սակայն, հետ մղվեցին:

¹ Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 131:

² Տես՝ Յայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 5, էջ 128:

³ Շանի-գադե «Պատմություն»; Ջևդեթ «Պատմություն»:

⁴ Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ծշմարտացի պատմություն», գլուխ 35; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 131; Աբբաս-գուլի-աղա Բաբիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 5; Միրզա Ադիգյոզալ «Ղարաբադի պատմությունը», գլուխ 11: Այս իրադարձության մանրամասն նկարագրությունը տես՝ Լեո «Յայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 4, էջ 372-373:

⁵ Տես՝ Լեո «Յայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 4, էջ 372-373:

III փուլ – Հովհաննես Մելիք-Շահնազարյանի բանակը (մոտ 500) անակնկալ հարձակվեց թշնամու բանակի վրա և, խուճապ տարածելով վերջինիս շարքերում, հնարավորություն ընձեռեց ամրոցում պաշտպանվող Ռուսական կայսրության բանակին հեռանալ:

IV փուլ – Ուժերը միավորած Ռուսական կայսրության բանակը, կողմնորոշվելով տեղանքում հայերի օգնությամբ, հաջողությամբ նահանջեց և 8 օրից պատսպարվեց Շուշիում:

Հայերը կորցրին մոտ 70, դաշնակիցը՝ մոտ 30, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:

1812 թվականի գարնանը Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 6.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) Ղաջարների շահության բանակից (մոտ 500) գրավեցին Զևանբուլաղ ամրոցը (Վասպուրական, Ճվաշ գավառ, Արաքսի աջ ափից մոտ 10 կմ արևմուտք)¹: Իր հերթին, 1812 թվականի հունիսի 4-ին Խնձորեսկի ճ-մ-ում Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 2.500) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500) հաղթեցին Ղաջարների շահության առաջխաղացած բանակին (20.000)², իսկ 1812 թվականի հուլիսի 12-ին էլ կրկին Խնձորեսկի ճ-մ-ում կրկնեցին հաղթանակը³:

1812 թվականի հունիսի 22-ին Ֆրանսիական կայսրության բանակը իր մեծությամբ աննախադեպ մի հարված հասցրեց Ռուսական կայսրությանը, երբ սկիզբ առավ Հայրենական պատերազմը: Ծանր և վճռական պատերազմը, որի մեջ ներթաշվեց պաշտոնական Սանկտ-Պետերբուրգը, վերջինիս ուշադրությունը բնականաբար լիակատար կերպով շեղեց հենց այդ ուղղությամբ, ինչի արդյունքում Ղաջարների շահության դեմ որդեգրվեց ընդգծված պաշտպանողական մի ռազմավարություն: Սրան հակառակ, սակայն, պաշտոնական Թեիրանը, ի վերջո գնահատելով հակառակորդի ծանր դրությունը, Հայրենական պատերազմի ամենածանր պահին անցավ հարձակման:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1812 հոկտեմբերի 19-20 – Ասլանդուղի ճ-մ (Փայտակարան, Վարդանակերտ գավառ, Արաքսի աջ ափին)⁴

Գեներալ-մայոր Պյոտր Կոտլյարևսկու գլխավորությամբ առանց մարտերի ամրոց մտած Ռուսական կայսրության բանակը (2.221, 6 հրանոթ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (700) մոտեցան Աբբաս-Միրզայի գլխավորությամբ առաջխաղացած ու ճամբարած Ղաջարների շահության բանակին (20.000):

I փուլ – Հոկտեմբերի 19-ի լուսաբացին Ռուսական կայսրության բանակը անակնկալ հարձակվեց թշնամու բանակի վրա և, ծանր կորուստներ պատճառելով, մատնեց փախուստի:

II փուլ – Հոկտեմբերի 20-ին Ռուսական կայսրության բանակը հարձակում գործեց Աբբաս-Միրզայի գլխավորությամբ դիմադրությունը շարունակել փորձող և ամուր դիրքեր գրաված թշնամու բանակի վրա և վերջնական պարտության մատնեց:

Հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 100 զինվոր, թշնամին՝ 9.000 սպանված և վիրավոր, 500 գերի, 11 հրանոթ, 35 զամբուրակ:

1812 թվականի դեկտեմբերի 31-ից մինչև 1813 թվականի հունվարի 1-ը Լենքորանի ճ-մ-ում (Փայտակարան, Աթի-Բագավան գավառի հարավ-արևելք, Կասպից ծովի ափին) Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 8.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) հաղթեցին ամուր պաշտպանական դիրքեր գրաված Ղաջարների շահության բանակին (15.000),

¹ Այս մասին տեղեկացնում են Ռուսական կայսրության բանակային գեկուցագրերը:

² Տես՝ Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 5, էջ 128:

³ Տես՝ Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 5, էջ 128:

⁴ Աբբաս-գուլի-աղա Բաթիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 5; Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմություն», գլուխ 36; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 131:

որից հետո առանց մարտերի զբաղեցրին քաղաքը, ընդ որում թշնամին կորցրեց 4.000 զինվոր¹: Այսպիսով՝ Ղաջարների շահության ռազմական մեքենան հերթական անգամ ծանր անհաջողություն կրեց: Ավելին, արդեն 1813 թվականի սկզբին պարզ դարձավ, որ Ռուսական կայսրությունը հաղթանակ է տարել Ղաջարների պատերազմում, ինչը իր հերթին վերացրեց պաշտոնական թեհրանի հույսերը նաև այս առումով:

Արդյունքում՝ 1813 թվականի հոկտեմբերի 12-ին կնքվեց Գյուլիստանի հաշտության պայմանագիրը և Ռուս-Պարսկական I պատերազմը ավարտվեց: Որպես հետևանք, պատերազմող կողմերը կանգնած մնացին այն դիրքերում, որտեղ կանգնած էին մինչ այդ, իսկ Աղվանքը, Արցախը, Ուտիքը, ինչպես նաև Որմիզ-Պերոժ, Սպանդարատ-Պերոժ, Աթշի Բագավան, Առոս, Յանի, Ռոտի-Բաղա, Յոթաթ-Պերոժ (Փայտակարան), Աղահեջք, Յաբանդ, Բաղք, Կովսական, Արևիք, Ջորք, Ծղուկ (Սյունիք), Վարաժնունիք, Նիզ (Արարատ), Ջորափոր, Տաշիր, Կողբափոր, Ծորփոր, Կանգարք, Թռեղք (Գուգարք) գավառները և Շիրակ գավառի արևելքը (Արարատ) ընկան Ռուսական կայսրության տիրապետության տակ:

Գլուխ 7 **Թուրք-Պարսկական X պատերազմի նախօրեին**

Ռուս-Թուրքական VIII պատերազմի ավարտից հետո Օսմանյան սուլթանությունում քառսը շարունակվեց: Հենց վերջինիս արտահայտություններից մեկն էլ այն եղավ, որ սրվեց իրավիճակը Սասունի իշխանության շուրջ:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1815 ամառ – **Գեյիգուզանի ճ-մ²**

Քրդերը (մոտ 60), ցանկանալով օգտվել այն հանգամանքից, որ գյուղացիները գյուղատնտեսական աշխատանքներ իրականացնելու համար բարձրացել են սարերը, թալանի նպատակով մտան գյուղ, սակայն ստացվեց այնպես, որ Սասունի իշխան Սերգոյի փոքր որդին և իր ընկերները (5) դեռևս գտնվում էին գյուղում:

I փուլ – Հայ ռազմիկները աննկատ մոտեցան թշնամուն և կրակ բացեցին: Քրդերը, կորցնելով 5 զինվոր, դիմեցին փախուստի:

II փուլ – Հայ ռազմիկները կրակի տակ առան գյուղից փախչող և բաց դաշտում հայտնված քրդերին ու սպանեցին ևս 45 հոգու:

Քրդերը կորցրին 50 զինվոր:

Նախորդ ճակատամարտից հետո 1815 թվականի ամռանը Սերգո Մամիկոնյանի գլխավորությամբ հարձակման անցած Սասունի իշխանության բանակը (մոտ 500) քրդերից (մոտ 100) գրավեց Շատաղը (Տուրուբերան, Տարոն գավառի հարավ)³: Առկա խնդիրները, սակայն, որևէ կերպ չլուծվեցին, դրանք հետագայում խորացան և ի վերջո ծանր հետևանքների բերեցին: Նույն այս ժամանակ, սակայն, իր խնդիրներն ուներ նաև Ռուսական կայսրությունը:

Իրոք, Նապոլեոնյան պատերազմում տարած հաղթանակը և Ֆրանսիական կայսրության վերափոխումը Ֆրանսիական թագավորության մեծապես ընդգծեցին Ռուսական կայսրության դերը Եվրոպայում, ընդ որում այս վիճակը շարունակվելու էր մի քանի տասնամյակ: Իր հերթին, սակայն, 1806 թվականին Հռոմեական Սրբազան կայսրությունը ոչնչացավ և Կենտրոնական Եվրոպայում սկսեցին աստիճանաբար ոտքի կանգնել Պրուսական թագավորությունն ու Ավստրիական կայսրությունը: Եվ վերջապես, ինչպես Եվրոպայում, այնպես էլ ողջ երկրագնդի մակարդակով, հիմնվելով գաղութային իր լայնատարած տիրույթների վրա, նույն այս ժամանակ

¹ Աբբաս-գուլի-աղա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ», մաս 5; Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը», գլուխ 131; Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմություն», գլուխ 36:

² Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Սասունի բանավոր ավանդույթներում: Տե՛ս՝ Պետոյան Վ. «Սասունն անցյալում և Սասունի ազատագրական շարժումները», Երևան 2005, էջ 84-85:

³ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Սասունի բանավոր ավանդույթներում: Տե՛ս՝ Պետոյան Վ. «Սասունն անցյալում և Սասունի ազատագրական շարժումները», Երևան 2005, էջ 85:

անչափ ուժեղ էր նաև Բրիտանական կայսրությունը, որն աստիճանաբար հաստատվում էր նաև Հնդկաստանում ու փորձում էր ամրանալ նույնիսկ վերջինիս հարևան երկրներում՝ իր այս կամ այն ազդեցության տակ գցելով, օրինակ, Դուռանիներ խանությանը, ինչպես նաև ձգտելով տարածվել դեպի Միջին Ասիա: Այս, ինչպես նաև այլ հանգամանքներ հաշվի առնելով, Բրիտանական կայսրությունը լուրջ մրցակցության մեջ մտավ Ռուսական կայսրության հետ:

Մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում Ռուսական կայսրությունը արդեն ամուր կերպով հաստատվել էր Կովկասյան լեռնաշղթայից հարավ ձգվող տարածքներում, ինչը սկզբունքորեն անընդունելի էր ինչպես Ղաջարների շահության և Օսմանյան սուլթանության, այնպես էլ նույն Բրիտանական կայսրության համար: Արդյունքում, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Կովկասյան լեռնաշղթայից հարավ ձգվող տարածքների հետ կապը պահպանվում էր նույն Կովկասյան լեռնաշղթայով, պաշտոնական Սանկտ-Պետերբուրգի դեմ գործող ուժերը սկսեցին հարված հասցնել հենց այս ամենաթույլ կետին: Արդյունքում՝ սկիզբ առավ Կովկասյան լեռնաշղթայում մղվող Կովկասյան պատերազմը (1817-1864), որին Ռուսական կայսրության բանակի կազմում իրենց մասնակցությունը բերեցին նաև Հայ ռազմիկները (ընդհանուր մոտ 1.000): Բազում մարտերում իրենց քաջությամբ, խիզախությամբ և զորավարական տաղանդով աչքի ընկան գնդապետներ Հովհաննես Լազարյանը¹ և Արշակ Տեր-Ղուկասյանը², որոնք մասնակցեցին Գուլիսթի գրավման ու իմամ Շամիլի գերման ռազմագործողությանը, գեներալ-մայոր Ռոստոմ Մադաթյանը, գեներալ-մայոր Հակոբ Ալիազյանը, գեներալ-մայոր Ալեքսանդր Դենիբեկովը, 1844 թվականին Հյուսիսային Կովկասում գործող Ռուսական կայսրության բանակի հրամանատար, գնդապետ Բարսեղ Բեհբուլյանը, գնդապետ Միքայել Լոռիս-Մելիքովը, գնդապետ Բեհբուլ Շելկովնիկյանը, կապիտան-լեյտենանտ Լազար Սերեբյակովը, Մովսես Արղության-Երկայնաբազուկը, Պատվո լեգեոնի ասպետ Հովհաննես-Պետրոսը և այլք³: Միաժամանակ հարկ է նշել, որ նույն այս ժամանակ փոխադարձ խնդիրներ ունեին այնուհանդերձ նաև պաշտոնական Ստամբուլը և պաշտոնական Թեհրանը:

Գլուխ 8 **Թուրք-Պարսկական X պատերազմը**

Վերոգրյալի կապակցությամբ հարկ է նշել, որ Ռուս-Պարսկական I պատերազմը, որը հստակորեն ցույց էր տվել Ղաջարների շահության ռազմավարչական խորը հետամնացությունը եվրոպական և, մասնավորապես, Ռուսական կայսրության ռազմական մեքենայի հետ ընդհարումում, այստեղ հեռուն գնացող հետևությունների տեղիք էր տվել: Արդյունքում՝ եռանդուն Աբբաս-Միրզան, քաղաքական մակարդակում որևէ կերպ չհամակերպվելով Նախորդ պատերազմի արդյունքների հետ, Բրիտանական կայսրության հրահանգիչների լայն օժանդակությամբ սկիզբ դրեց սեփական ռազմական մեքենայի բարեփոխմանը, երբ, իդեալական արդյունքում, Նախատեսվում էր ունենալ եվրոպական չափանիշներին համապատասխանող մի բանակ: Արդյունքում՝ արդեն մեր կողմից դիտարկվող ժամանակաշրջանում Ղաջարների շահության տեսաբանները արդեն աստիճանաբար հանգել էին այն մտքի, որ բարեփոխումները

¹ Գնդապետ Հովհաննես Լազարյանը այս պատերազմի ընթացքում Կովկասում հսկայական ռազմական և, լեռնեցիների կողմից հատկապես գնահատվող, մարդկային հեղինակություն էր վայելում: Կայսրության բանակի հայազգի այս սպայի հեղինակությունն այնքան բարձր էր, որ, այն բանից հետո, երբ 1859 թվականի օգոստոսի 25-ին Ռուսական կայսրության բանակը շրջապատեց Գուլիսթը, օղակելով մյուրիղների իր վերջին հարյուրյակի հետ աներեր դիմադրության պատրաստվող լեգենդար իմամ Շամիլին (1834-1859), վերջինս ոչ միայն ցանկություն հայտնեց բանակցել միայն և միայն Լազարյանի հետ, այլև հանձնվեց բացառապես շնորհիվ Հովհաննեսի կողմից տրված երաշխիքների: Ըստ ռուսական բանակի մարտական գեկուցագրերի՝ միայնակ և առանց որևէ զենքի Գուլիսթ մտած Լազարյանի ու Շամիլի միջև տեղի ունեցած բանակցության ընթացքում լինում է մի պահ, երբ մյուրիղները բորբոքվում են և սպառնալից կերպով վերցնում են զենքերը, սակայն Հովհաննեսը ոչ միայն չի կորցնում իրեն, այլև իր բամբ ձայնով այնպես է գոռում մյուրիղների վրա, որ վերջիններս միանգամից խաղաղվում են: Պետք է ասել նաև, որ Շամիլը հետագայում որևէ կերպ չզղջաց հայազգի սպայի կողմից տրված երաշխիքների համար, քանի որ ինչպես հանձնվելուց անմիջապես հետո, այնպես էլ պատվավոր գերության ողջ ընթացքում Կովկասյան լեռնականների երբեմնի հզոր առաջնորդը պահվում էր միանգամայն պատվելի դրության մեջ:

² Գնդապետ Արշակ Տեր-Ղուկասյանը, ինչպես և գնդապետ Հովհաննես Լազարյանը, այս պատերազմի ընթացքում լեռնեցիների մոտ վայելում էր հսկայական ռազմական և մարդկային հեղինակություն: Լեռնեցիները հատկապես բարձր էին գնահատում հայազգի սպայի մարդկային բարձր հատկանիշները և քաջությունը:

³ Այս իրադարձությունը լայնորեն ներկայացված է աղբյուրներում: Միաժամանակ, սակայն, հաշվի առնելով դաշնակցային պատերազմների հետ կապված սկզբնաղբյուրները միայն իմ ուզած խորությամբ ներկայացնելու ձգտումը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ Հայաստանի հետ անմիջականորեն չկապված լայնածավալ ռազմական գործողությունների աղբյուրագիտական ներկայացումը մեծ հաշվով միայն ավելորդ կերպով կծանրաբեռնի աշխատանքս, առայժմ բավարարվում եմ միայն բուն փաստի ամրագրմամբ:

իրենց պետքական արդյունքները տվել են, իսկ սեփական բանակն էլ պատրաստ է նոր պատերազմի: Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, սակայն, որ, այո, թեև Աբբաս-Միրզան, ըստ էության, վերջ էր տվել շահական բանակին վերջինիս նույնիսկ ուշ միջնադարյան տեսքով և, գոնե ձևի տեսանկյունից, նույն այս ժամանակ Ղաջարների շահության բանակն արդեն իրոք ուներ եվրոպական չափանիշներին համապատասխանող տեսք, սակայն խնդիրն այնուհանդերձ կայանում էր նրանում, որ ամեն ինչ իր զգալի մասով արված էր ձևական մակարդակում, մարտական փորձը նորաստեղծ այս բանակին աղետալի կերպով չէր հերիքում, իսկ շահության սոցիալ-տնտեսական դրությունն էլ այդ նորարարություններին դեռևս պատրաստ չէր:

Այսպես թե այնպես, սակայն, մի կողմից ցանկանալով մի ինչ-որ կերպ փորձարկել սեփական նորաստեղծ ռազմական մեքենան, իսկ մյուս կողմից էլ Ռուսական կայսրության դեմ պատերազմի դեռևս հարմար առիթ չտեսնելով, Աբբաս-Միրզան որոշեց զարգացնել Օսմանյան սուլթանության հետ վերջերս առկա տարաձայնությունները և հարված հասցնել վերջինիս: Այս առումով պաշտոնական Թեհրանին, արդեն պատերազմի ընթացքում, լավատեսության լրացուցիչ հիմքեր էր ներշնչում նաև այն հանգամանքը, որ 1821 թվականի մարտի սկզբին Յունաստանում սկիզբ էր առել հզոր մի ապստամբություն, որը լայն աջակցություն էր գտել եվրոպական առաջատար պետությունների կողմից և պաշտոնական Ստամբուլի ողջ ուշադրությունը շեղված էր հենց այս ուղղությամբ: Արդյունքում՝ սկիզբ առավ Թուրք-Պարսկական X պատերազմը (1818-1822): Ամեն ինչ սկսվեց, ինչպես սովորաբար էր լինում, սահմանային մանր ընդհարումներից:

1818 թվականի գարնանը Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 1.000) ասպատակեց Վասպուրականի արևելյան մասը և նահանջեց¹, ինչին ի պատասխան 1818 թվականի ամռանը Վասպուրականի կենտրոնական ու արևմտյան մասը (մոտ 1.000) ասպատակեց և նահանջեց արդեն Ղաջարների շահության բանակը²: Նույն այս ժամանակ, սակայն, տարածաշրջանի երկու պետություններն էլ իրենց խնդիրներն ունեին այլ հատվածներում, ինչի արդյունքում սկիզբ առնող ընդհարման հետագա զարգացումը մի պահ հետաձգվեց:

Իրոք, դեռևս 1805 թվականին պաշտոնական Թեհրանի կողմից սկիզբ դրված մրցակցությունը հիմնավորց Յերաթի համար, որը, վերջինիս համար սկզբում դրական ընթացք ուներ, 1818 թվականի հունիսին ավարտվեց Դուռանիների խանության ռազմական մեքենայի խոշոր հաղթանակով: Իր հերթին պաշտոնական Ստամբուլն էլ նույն այս ժամանակ, նույնիսկ մի կողմ թողնելով ավանդական քառսը և խնդիրները Բալկանյան թերակղզում, լուրջ խնդիրների առաջ կանգնեց նաև Մեծ անապատի հետ հարաբերություններում, երբ ծանր պատերազմը Արաբական թերակղզում ոտքի կանգնած Դիրիաիյանների էմիրության դեմ մեծ դժվարությամբ ավարտվեց պաշտոնական Ստամբուլի օգտին միայն 1818 թվականին: Միաժամանակ խնդիրներ կային նաև սուլթանության այլ հատվածներում, երբ Եգիպտոսի փաշայության տարածքում իրեն արդեն բավականին ինքնուրույն էր զգում Մուհամմեդ Ալին (1805-1848), իսկ Բալկանյան թերակղզու արևմտյան հատվածում էլ նույն կարգավիճակում էր գործում Ալի փաշան (1788-1822): Այս կապակցությամբ ավելորդ էլ է, թերևս, նշել, որ խնդիրներ կային նաև սուլթանության ասիական տարածքներում:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1818 հունիսի 12 - հուլիսի կեսեր - Սեբաստիայի ճամ

Քաղաքապետի գործողությունների արդյունքում քաղաքում ստեղծվեց լարված դրություն և բանը ի վերջո հասավ նրան, որ քաղաքի աշխարհագրորդ (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 700) պաշարեցին քաղաքային դատավորի տունը, որին, սակայն, քաղաքապետը իր ռազմիկների (100) հետ միասին կարողացավ հանել տնից, ինչից հետո իշխանության ներկայացուցիչները պատասպարվեցին քաղաքապետարանում:

¹ Ջևդեթ «Պատմություն»:

² Ջևդեթ «Պատմություն»:

³ Հովհաննես Սեբաստացի «Սեբաստիայի պատմությունը», գլուխ 16; Շանի-գադե «Պատմություն»:

I փուլ – Հունիսի 12-ին քաղաքի աշխարհագրորդ պաշարեց քաղաքապետարանը, սակայն որևէ հաջողության չհասավ: Միաժամանակ քաղաքապետը, որպես համալրում ստացավ մեկ ջոկատ (100):

II փուլ – Հունիսի վերջին թշնամու բանակի կազմում գործող բաշիբոզուկները փորձեցին թալանել Բոզնիկ վանքը: Չգալով վտանգը՝ վանականները պահապաններ վարձեցին (50): Բաշիբոզուկները գիշերային անակնկալ հարձակում գործեցին վանքի վրա և փախուստի մատնեցին վանքի պահապաններին, սակայն պատահականորեն մոտակայքով անցնող երկու հայ հեծյալներ հարձակվեցին թշնամու ռազմիկների վրա և հալածեցին նրանց վանքից: Բաշիբոզուկներ կորցրին 36 զինվոր:

III փուլ – Հուլիսի 3-ին Օսմանյան սուլթանության բանակը (300) փորձեց մուտք գործել քաղաք և օգնության հասնել քաղաքապետին, սակայն քաղաքի աշխարհագրորդ, հիմքեր ունենալով կարծելու, որ այս բանակի իրական նպատակը թալանն է, թույլ չտվեց վերջինիս մուտք գործել քաղաք:

IV փուլ – Հուլիսի 8-ին Օսմանյան սուլթանության բանակը անցավ անակնկալ հարձակման և փախցրեց ոչխարի հոտը: Կարճ ժամանակ անց, սակայն, քաղաքի աշխարհագրորդ հասավ վերջինիս, հաղթեց և հետ խլեց ավարը:

V փուլ – Հուլիսի կեսերին քաղաքին մոտեցավ Օսմանյան սուլթանության կառավարական բանակը (9.000, 56 հրանոթ) և վերջ տվեց ընդհարումներին՝ ծանր հարկահանության ու բռնությունների ենթարկելով քաղաքի բնակչությանը:

Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 200 զինվոր:

Իր հերթին, 1819 թվականի գարնանը Ջեյհուն գետի ճ-մ-ում (Չեյթունի մոտ) վարարած գետը որպես ամուր պաշտպանական դիրք օգտագործող Չեյթունի իշխանության բանակը (մոտ 1.000) շրջապատեց և հաղթեց Չափան-օղլի փաշայի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության առաջխաղացող բանակի առաջապահին (500), երբ թշնամին կորցրեց 25 սպանված ու 475 գերի: Շուտով կնքվեց հաշտություն և վերականգնվեց նախկին վիճակը¹:

1821 թվականի սեպտեմբերի սկզբից մինչև դեկտեմբերի կես Ղաջարների շահության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000, այդ թվում հրանոթաձիգ Հովսեփ Գելոենցը, Սամսոն Մակինցյանը և Ստեփան Ջրաբերդցին) ասպատակեցին Վասպուրականը, Տուրուբերանը ու Տարոնը և նահանջեցին²: Այս ընթացքում 1821 թվականի սեպտեմբերի կեսին Բայազետ ամրոցի ճ-մ-ում Ղաջարների շահության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000, այդ թվում հրանոթաձիգ Հովսեփ Գելոենցը, Սամսոն Մակինցյանը և Ստեփան Ջրաբերդցին³) հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 15.000, այդ թվում քրդեր), որից հետո առանց մարտերի մտան ամրոց⁴: Իր հերթին, 1821 թվականի նոյեմբերի սկզբին Ղաջարների շահության մասերի բաժանված բանակը (ընդհանուր՝ մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 100) Օսմանյան սուլթանության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 1.000) և քաղաքների Հայ ռազմիկներից (մոտ 100) գրավեցին Բաղեշը ու Արճեշը⁵, իսկ 1821 թվականի նոյեմբերի վերջին էլ պաշարեցին Մուշը, սակայն մարտերի ժամանակ պաշտպանվողներին հաջողվեց գերել թշնամու բանակի երկու խաների, որոնց ազատության փոխարեն էլ Ղաջարների շահության բանակը նահանջեց⁶:

1822 թվականի գարնանը Սուրբ Հովհաննես վանքի ճ-մ-ում (Արարատ, Բագրևանդ գավառ, Բագավանի մոտ) Հայկական աշխարհագրորդ (մոտ 500, 1 հրանոթ), պաշտպանելով վանքում հավաքված շրջակայքի բնակչությանը, 13 օրվա ընթացքում հետ մղեց վանքը պաշարած Ղաջարների շահության բանակին (4.000)՝ ի վերջո ստիպելով վերջինիս նահանջել⁷: 1822 թվականի նույն գարնանը Երևանից արշաված Ղաջարների շահության բանակը (մոտ 3.000) ու

¹ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Չեյթունի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Պողոսյան Հ. Մ. «Չեյթունի պատմությունը», Երևան 1969, էջ 131:

² Ջևդեթ «Պատմություն»: Անանուն Սուրբ Կարապետի «Ժամանակագրություն»:

³ Հայտնի է նաև որպես «Չոխրաբ խան»:

⁴ Ջևդեթ «Պատմություն»:

⁵ Ջևդեթ «Պատմություն»: Անանուն Սուրբ Կարապետի «Ժամանակագրություն»:

⁶ Անանուն Սուրբ Կարապետի «Ժամանակագրություն»:

⁷ Տես՝ Ղևրիկյան Ս. «Հոգևոր ծառայությունը բանակում», Երևան 2002, էջ 66:

նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 100) պաշարեցին Արմուղի և Բաշ գյուղերը (Բայազետի մոտ), սակայն չկարողացան գրավել դրանք տեղի Հայկական աշխարհագրից (ընդհանուր՝ մոտ 500)¹: Դաշտային մարտերում, սակայն, առավելությունն այնուհանդերձ Ղաջարների շահության ռազմական մեքենայի կողմում էր:

Արդյունքում՝ 1822 թվականի գարնանը Կարսի ճ-մ-ում Ղաջարների շահության բանակը (12.000, որից 4.000 հեծյալ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) շրջապատեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (1.000), որը, 6 օր դիմադրելուց հետո սպառելով զինամթերքը, հանձնվեց²: Ավելի խոշոր հաջողությունը առջևում էր, երբ 1822 թվականի գարնանը Թոփրակ-Կալայի ճ-մ-ում (Էրզրումի մոտ) Երևան-Բագրևանդ-Բասեն երթուղով արշաված Ղաջարների շահության բանակը (մոտ 30.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 3.000, այդ թվում հրանոթաձիգ Հովսեփ Գելոենցը, Սամսոն Մակինցյանը և Ստեփան Զրաբերդցին) մեկժամյա պաշտպանական մարտում փախուստի մատնեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (50.000), որից հետո անցան հակահարձակման ու գրավեցին վերջինիս ճամբարը³: Թվում էր, թե հետ են գալիս Աբբաս I Մեծի լավ ժամանակները, սակայն Ղաջարների շահության բանակում տարածված խուլերայի լայնածավալ համաճարակը, ինչպես նաև Ֆաթ-Ալի շահի զգուշավորությունն ի վերջո բերեցին նրան, որ նույն տարում էլ կնքվեց հաշտություն և Թուրք-Պարսկական X պատերազմը ավարտվեց: Արդյունքում, ի համեմատ Նախկինի, որևէ փոփոխություն տեղի չունեցավ:

Գլուխ 9 Ենիգերիական կորպուսի ոչնչացումը

Հենց նոր ավարտված պատերազմը սեփական սուլթանության արևելյան սահմաններին, երբ առավելության մշտական զգացումով դիտարկվող հակառակորդի նկատմամբ ոչ միայն չհաջողվեց առավելության հասնել, այլև վերջինս ինքը ծանր հարվածներ հասցրեց, ինչպես նաև Հունաստանում մղվող մարտական ընդհանուր առմամբ անհաջող գործողությունները Մահմուդ II-ին վերջնականապես հանգեցրին այն մտքին, որ սեփական սուլթանության ռազմական մեքենան լուրջ բարեփոխման կարիք ունի: Այս առումով հատկապես աչք էր զարնում այն հանգամանքը, որ եվրոպական չափանիշներով սեփական բանակը նույն այս ժամանակ քիչ թե շատ բարեփոխել էր նույնիսկ Ղաջարների շահությունը, սակայն Օսմանյան սուլթանությունը, որը մահմեդական աշխարհում ավանդականորեն հենց ինքն էր առաջինը արձագանքում եվրոպական զարգացումներին, նույնիսկ այս հարցում հետ էր մնացել: Արդյունքում՝ որոշվեց ամենից առաջ վերացնել հենց ենիգերիներին, որոնք նույն այս ժամանակ իրոք արդեն չափից դուրս ցածր ռազմական որակներ էին դրսևորում: Խնդիրը կայանում էր նրանում, սակայն, որ, վատ թե լավ, բայց օսմանյան ռազմական մեքենայի հիմքը կազմում էին հենց ենիգերիները, իսկ, առանց լուրջ փոխարինող առաջարկելու, սրանց վերացումն էլ արտահայտվեց պաշտոնական Ստամբուլի ծայրահեղ ռազմական թուլությամբ: Հետևանքը եղավ քառսի ընդհանուր խորացումը, իսկ 1823 թվականին էլ քրդերը (մոտ 1.000) ասպատակեցին Մուշի շրջակայքը և Նահանջեցին⁴:

Սկիզբ առած քառսի նոր այս աստիճանի պայմաններում էր նաև, որ 1826 թվականին Սղերդի ճ-մ-ում (Աղձնիք, Սերիսեթք գավառ) Տեր-Պողոսի և Միրզա աղայի գլխավորած Սղերդի իշխանության բանակը (10.000, այդ թվում եզդիներ) հաղթեց հավատափոխություն իրականացնելու նպատակով արշաված Օսմանյան սուլթանության բանակին (30.000, այդ թվում քրդեր), ընդ որում Տեր-Պողոսը մարտի ընթացքում սպանեց թշնամու բանակի հրամանատարին⁵: Գլխավոր իրադարձությունները, սակայն, այնուհանդերձ կապված էին հենց ենիգերիների հետ, երբ 1826 թվականի հունիսի սկզբին Մահմուդ II-ի նորաստեղծ ուժերը շրջապատեցին ենիգերիների գորանոցները և հրետանու կիրառմամբ գրավեցին դրանք: Ենիգերիների մի մասը սպանվեց, մի

¹ Վարդան Օձնեցի «Պատմություն»:

² Հովհաննես Սեբաստացի «Սեբաստիայի պատմությունը», գլուխ 18:

³ Զևդեթ «Պատմություն»; Հովհաննես Սեբաստացի «Սեբաստիայի պատմությունը», գլուխ 18; Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսյան «Ճշմարտացի պատմություն», գլուխ 39; Վարդան Օձնեցի «Պատմություն»:

⁴ Անանուն Սուրբ Կարապետի «Ժամանակագրություն»:

⁵ Տես՝ Դևրիկյան Ս. «Հոգևոր ծառայությունը բանակում», Երևան 2002, էջ 66:

մասը ցրվեց և ենիչերիությունը, որպես ռազմական երևույթ, այդուհետ վերացավ: Հենց այս գործընթացի սահմաններում էր, որ 1826 թվականի հունիսի 14-ից հունիսի 30-ը Երզրումի ճ-մ-ում Օսմանյան սուլթանության կառավարական բանակը (մոտ 30.000) անակնկալ հարձակումով պարտության մատնեց ենիչերիներին (մոտ 3.000), որից հետո ոչնչացրեց նրանց մնացորդներին¹:

Այսպիսով՝ Մահմուդ II-ը մեծ հաշվով լուծեց ենիչերիների խնդիրը, սակայն դա, գոնե սկզբում, Օսմանյան սուլթանությանը, ինչպես արդեն ասվեց, լուրջ թուլություն արժեցավ: Նույն այս ժամանակ, սակայն, իր խնդիրները առաջացան Ռուսական կայսրությունում, որն էլ պաշտոնական Թեհրանին, կարծես թե, ի վերջո երկար սպասված հնարավորությունը տվեց հարված հասցնել հյուսիսային ուղղությամբ:

Գլուխ 10 Ռուս-Պարսկական II պատերազմը

1825 թվականի նոյեմբերի 19-ին Ալեքսանդր I-ը կնքեց իր մահկանացուն, ինչից հետո Ռուսական կայսրությունում գահակալական ճգնաժամ առաջացավ: Արդյունքում՝ 1825 թվականի դեկտեմբերի 14-ին սկիզբ առավ, սակայն ճնշվեց այսպես կոչված «դեկաբրիստների» ապստամբությունը, ինչից հետո Ռուսական կայսրության կայսր վերջնականապես հռչակվեց Ալեքսանդր I-ի եղբայր՝ Նիկոլայ I-ը (1825-1855), և իրավիճակը մեծ հաշվով խաղաղվեց: Նույն այս իրադարձությունները, սակայն, լայն արձագանք գտան հատկապես Ղաջարների շահությունում, որտեղ իրավիճակն ի վերջո սկսվեց այն կերպ ընկալվել, թե Ռուսական կայսրությունում, իբր, գահակալական մի ծանր պայթյար է սկսվել, ինչն էլ, բնականաբար, առաջնակարգ հնարավորություն է ստեղծում հետ բերել կորսված դիրքերը Կովկասյան լեռնաշղթայից հարավ ձգվող տարածքներում: Սկիզբ առավ Ռուս-Պարսկական II պատերազմը (1826-1828):

1826 թվականի հուլիսի 11-ին Խուդափերիսի կամրջի ճ-մ-ում Աբբաս-Միրզայի ընդհանուր ղեկավարությամբ Ռուսական կայսրության տարածք ներխուժել պատրաստվող Ղաջարների շահության բանակի (60.000) առաջապահը (մոտ 2.000) անակնկալ հարձակվեց կազակական պարեկի (15) վրա և հաղթեց²: Միաժամանակ հարված հասցվեց նաև մյուս ուղղությամբ, սակայն 1826 թվականի հուլիսի 16-ին Ապարանի ճ-մ-ում Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 500) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 50) հետ մղեցին Ղաջարների շահության բանակին (մոտ 3.000)³: Իր հերթին, 1826 թվականի հուլիսի 18-ից 19-ը Շուշու ճ-մ-ում Ղաջարների շահության բանակը (մոտ 10.000) հետապնդեց փոխգնդապետ Նազիմկայի գլխավորությամբ Գորիսից մարտերով նահանջող Ռուսական կայսրության բանակին (1.020) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (մոտ 15), որից հետո, օգտվելով այն հանգամանքից, որ փոխգնդապետ Նազիմկան մերժեց առաջանալ տեղի հայերի առաջարկած երթուղով, ի վերջո շրջապատեց ու համառ մարտից հետո ծանր պարտության մատնեց վերջինիս⁴: Սրանից հետո սկիզբ առան արդեն մարտերը Շուշիի համար:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերումների տեսքով.

1826 հուլիսի 25 - սեպտեմբերի 5 – Շուշու պաշտպանությունը⁵

Աբբաս-Միրզայի գլխավորած Ղաջարների շահության բանակը (60.000) պաշարեց քաղաքը գնդապետ Իոսիֆ Ռեուտի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակից (3.200, 7 հրանոթ⁶) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (1.500⁷): Հուլիսի 27-ին և 28-ին

¹ Այս իրադարձությունը լայնորեն ներկայացված է աղբյուրներում և կարիք չկա ներկայացնել ավելորդ մանրամասներ:

² Միրզա Աղիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 12:

³ Տես՝ Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 5, էջ 138:

⁴ Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմություն», գլուխ 40; Միրզա Աղիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 12:

Տես նաև՝ Լեո «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 4, էջ 410:

⁵ Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմություն», գլուխ 40-42, 44; Միրզա Աղիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 12; Միրզա Ջեմալ Ջիվանշիր «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 8:

⁶ Ըստ ԱԴԲԱ, ֆ. ԵՄԱ, ձ. 4290, թ. 39-42: Ըստ Վ. Պոտտոյի, կայագործի ռուսական զինվորների թիվը կազմել է 1.700 մարտիկ:

⁷ Ըստ Վ. Պոտտոյի տվյալների:

գնդապետ Իոսիֆ Ռեուտը մերժեց քաղաքը հանձնելու առաջարկը, ինչին ի պատասխան հուլիսի 30-ից սկսվեց քաղաքի հրետակոծումը:

I փուլ – Օգոստոսի 1-ին Ռուսական կայսրության բանակը հաջող արտագրոհ իրականացրեց և, մարտերով նահանջելով դեպի քաղաք, տեղ հասցրեց որոշ բանակությամբ պարենամթերք:

II փուլ – Օգոստոսի 2-ից սեպտեմբերի 4-ը Ղաջարների շահության բանակը Սաֆար և Ռոստոմ Թարխանյանների գլխավորած Հայկական բանակից փորձեց գրավել քաղաքի մոտ գտնվող ջրաղացները, սակայն ծանր կորուստներով հետ շարտվեց ելման դիրքեր, ընդ որում հայերը, պահելով ջրաղացները, ոչ միայն ապահովեցին քաղաքի պաշտպաններին պարենամթերքով, այլև բազմաթիվ գիշերային գրոհներ կազմակերպեցին թշնամու ճամբարի վրա ու զգալի կորուստներ պատճառեցին վերջինիս: Միաժամանակ նույն այդ ջրաղացներում ամրացած հայերը թշնամու ճամբարում գտնվող իրենց հայրենակիցների միջոցով գնդապետ Իոսիֆ Ռեուտին անխափան կերպով ապահովում էին հետախուզական տեղեկություններով:

III փուլ – Օգոստոսի կեսերին Ղաջարների շահության բանակը բրիտանական սպաների ղեկավարությամբ անցավ գիշերային գրոհի, սակայն հայերի կողմից ժամանակին տեղեկացած քաղաքի կայազորը, նավթով ներծծված այրվող լաթերով անակնկալ լուսավորելով հարձակվողների շարքերը, հուժկու կրակով վերջիններին հետ մղեց ելման դիրքեր՝ պատճառելով ծանր կորուստներ:

IV փուլ – Մեկ շաբաթ անց թշնամին կրկին անցավ գիշերային գրոհի, սակայն այս անգամ ևս հայերի կողմից ժամանակին տեղեկացված լինելու շնորհիվ քաղաքի կայազորը, ծանր կորուստներ պատճառելով թշնամուն բանակին, հետ շարտեց վերջինիս ելման դիրքեր:

V փուլ – Ղաջարների շահության բանակը, նախատեսելով գրավել քաղաքը սովի միջոցով, ուժեղացրեց վերջինիս շրջապատումը, բայց այդպես էլ որևէ արդյունքի չհասավ, ընդ որում ամրության պաշտպանների ոգին բարձր պահելու նպատակով գնդապետ Իոսիֆ Ռեուտը քաղաքի պաշտպանությանը մասնակցող հայերից մեկին աննկատ իջեցրեց պարիսպներից ներքև, իսկ հետո այնպես կազմակերպեց, որ նույն այդ հայը քաղաք մտավ այլ դարպասով և հայտնեց մոտեցող օգնության մասին բարենպաստ, թեև ամբողջովին հորինված մի լուր:

Հայերը կորցրին մոտ 20 զինվոր, դաշնակիցը՝ 4 սպանված, 12 վիրավոր, 16 անհետ կորած, թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր:

1826 հուլիսի կես – **Հաղորդի պաշտպանությունը¹**

Թալիշները (1.000), օգտվելով սկիզբ առած պատերազմով պայմանավորված անիշխանությունից, որոշեցին թալանել Հայկական գյուղերը: Միաժամանակ, տեղեկանալով թշնամու մոտենալու մասին, Հաղորդի Հայկական աշխարհազորը (մոտ 100) ձեռնամուխ եղավ պաշտպանության:

I փուլ – Թալիշները անցան հարձակման, սակայն գյուղի Հայկական աշխարհազորը հետ մղեց այն: Անհաջողության մատնված թշնամին նահանջեց և դիրքավորվեց գյուղի շրջակայքում: Այս ընթացքում գյուղի պաշտպաններին օգնության եկավ մելիք Ասլանի գլխավորած ջոկատը (100), ընդ որում մելիք Ասլանը, 80 ռազմիկներով համալրելով գյուղի պաշտպանների շարքերը, միաժամանակ Վարդանի գլխավորությամբ նաև 20 ռազմիկ անցկացրեց թշնամու թիկունք:

II փուլ – Հայկական աշխարհազորը ուժեղ աղաղակով հարձակվեց դիրքավորված թշնամու վրա, որի արդյունքում համառ մարտ բռնկվեց:

III փուլ – Մարտի մեջ մտավ Վարդանի ջոկատը և թիկունքից անակնկալ հարված հասցրեց թշնամուն: Թալիշները մատնվեցին խուճապի և դիմեցին փախուստի:

¹ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Արցախի բանավոր ավանդույթներում, որոնք ի մի է բերել Առաքել Կոստանյանցը: Տե՛ս՝ Ամիրջանյան Ս. «Դիզակ», Երևան 2006, էջ 220-221:

Հայերը կորցրին մոտ 50 գինվոր, որոնց թվում գոհվեց նաև Վարդանը, թշնամին՝ մոտ 400 գինվոր:

1826 հուլիսի կեսին – Տումիի պաշտպանությունը (Արցախ, Սիսական-ի-Կոտակ գավառի հյուսիս-արևմուտք)¹

Թալիշները (600) մոտեցան գյուղին, որի Հայկական աշխարհագրը (մոտ 100) ձեռնամուխ եղավ պաշտպանության:

I փուլ – Թշնամու ռազմիկները դիրքավորվեցին գյուղի շրջակայքում և սկսեցին գնդակոծել այն: Հայ ռազմիկները պատասխան կրակ բացեցին: Այս ընթացքում գյուղի պաշտպաններին օգնության եկավ Ռուստամ Խաչատուրյանի գլխավորած ջոկատը (մոտ 100):

II փուլ – Ռուստամի հրամանով հրաձգությունը շարունակելու միջոցով թշնամուն մոլորեցնելու նպատակով որոշ քանակությամբ ռազմիկներ մնացին գյուղում, իսկ Հայկական աշխարհագրի հիմնական ուժերը անցան թշնամու թիկունք և անակնկալ հարձակումով պարտության ու փախուստի մատնեցին թալիշներին:

Հայերը կորցրին մոտ 50, թշնամին՝ մոտ 300 ռազմիկ:

1826 թվականի հուլիսի 25-ին Ղաջարների շահության բանակը (մոտ 5.000, այդ թվում Ստեփան Ջրաբերդցին) քաղաքի թաթարների աջակցությամբ Ռուսական կայսրության բանակից (մոտ 500) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 100) գրավեց Գանձակը²: Նույն այս ժամանակ Աբբաս-Միրզան փորձում էր հարձակումը զարգացնել նաև Երևանից հյուսիս, սակայն 1826 թվականի հուլիսի վերջից մինչև օգոստոս Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 3.000) և նրա կազմում Մարտիրոս Վեֆիլյանի գլխավորությամբ գործող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000) Գուգարքում մղվող անկանոն մարտերով հետ շարտեցին Ղաջարների շահության առաջխաղացած ու շրջակայքն ասպատակող բանակին (մոտ 10.000)³: Արդյունքում՝ 1826 թվականի օգոստոսի սկզբին Ղաջարների շահության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (1.000) բազմաթիվ անհաջող գրոհներից հետո Ռուսական կայսրության բանակից (մոտ 60) և գյուղի Հայկական աշխարհագրից (մոտ 600)⁴ ի վերջո մեծ դժվարությամբ գրավեցին Ագատանը, սակայն 1826 թվականի օգոստոսի սկզբին չկարողացան գրավել Խարումը (Արարատ, Ախուրյանի ձախ ափին)⁵: Որպես հետևանք, Աբբաս-Միրզան ստիպված եղավ հարվածի թափը որոշակիորեն կորցրած սեփական ռազմական մեքենային հանգիստ տալ, ինչն էլ հնարավորություն տվեց արդեն զգալի համալրումներ ստացած պաշտոնական Սանկտ-Պետերբուրգին պատասխան հարված հասցնել:

1826 թվականի սեպտեմբերի 3-ին Շամբորի ճ-մ-ում գեներալ-մայոր Ռոստոմ Մադաթյանի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (2.500) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500) թիկունքում գումակային ուժերի տեղաշարժի շնորհիվ խոշոր ուժերի առկայության տպավորություն ստեղծելու միջոցով խուճապի մատնեցին և վճռական հարձակումով ծանր պարտության մատնեցին Ղաջարների շահության բանակին (10.000, որից 8.000 հեծյալ, այդ թվում Ստեփան Ջրաբերդցին)⁶: Դրանից հետո 1826 թվականի սեպտեմբերի արդեն 13-ին Գանձակի ճ-մ-ում գեներալ-մայոր Ռոստոմ Մադաթյանի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000), 2 հայազգի հետախույզներից ժամանակին տեղեկանալով Ղաջարների շահության համալրված բանակի (35.000, որից 20.000 հեծյալ, այդ թվում Ստեփան Ջրաբերդցին) առաջխաղացման մասին, այս

¹ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Արցախի բանավոր ավանդույթներում, որոնք ի մի է բերել Առաքել Կոստանյանցը: Տես՝ Ամիրջանյան Ս. «Պիզակ», Երևան 2006, էջ 222-223:

² Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմություն», գլուխ 43: Միրզա Աղիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 12:

³ Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմություն», գլուխ 43: Միրզա Աղիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 12:

⁴ Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմություն», գլուխ 40: Պաշտպանվող կողմի կորուստներն ըստ ԱԳՊԱ, ֆ. 880, օր. 5, ք. 18, թ. 11-12: Ղաջարների շահության բանակում հայերի առկայության մասին հայտնում է Խ. Արովյանը:

⁵ Այս մասին տեղեկացնում են Ռուսական կայսրության բանակային գեկուցագրերը:

⁶ Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմություն», գլուխ 44: Միրզա Աղիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 12: Միրզա Ջեմալ Ջիվանշիր «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 8:

անգամ արդեն գլխովին ջախջախեցին վերջինս¹: Նույն այս ժամանակ, սակայն, հաջող էին քրիստոնյաների գործողությունները նաև Երևանի ուղղությամբ, երբ 1826 թվականի սեպտեմբերի 21-ին Ապարանի ճ-մ-ում գեներալ-մայոր Դենիս Դավիդովի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (7.200, որից 300 հեծյալ) և նրա կազմում Մարտիրոս Վեֆիյանի գլխավորությամբ գործող Յայ ռազմիկները (մոտ 700) գլխովին ջախջախեցին Ղաջարների շահության բանակին (4.000 հեծյալ)²:

Արդյունքում՝ Երևանի ուղղությամբ Ղաջարների շահության ռազմական մեքենան հետ քաշվեց և ապաստանեց բուն Երևանում, իսկ Արցախի ուղղությամբ էլ 1826 թվականի սեպտեմբերի 24-ին Ղաջարների շահության բանակը (մոտ 10.000) ասպատակեց Ուտիքի ու Արցախի հարավը և, անցնելով Խուդափերինի կամուրջը, նահանջեց³: Այս պայմաններում 1826 թվականի հոկտեմբերի 25-ից 31-ը գեներալ-լեյտենանտ Ռոստոմ Մադաթյանի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 2.000, այդ թվում Պատվո լեգեոնի ասպետ Յովհաննես-Պետրոսը) ասպատակեցին Վարդանակերտ գավառը, որից հետո նահանջեցին ու ամրացան Խուդափերինի կամրջի մոտակայքում⁴, իսկ 1826 թվականի դեկտեմբերի 28-ից մինչև 1827 թվականի հունվարի 16 էլ կրկնեցին հարվածը⁵: Այսպիսով, չնայած պատերազմի սկզբում պաշտոնական Թեհրանի ապահոված օպերատիվ անակնկալին, արդեն մի քանի ամիս անց վերջինս ոչ միայն կորցրեց նախաձեռնությունը, այլև կանգնեց հակառակորդի լայնամասշտաբ հակահարվածի իրողության առջև: Ավելին, Սանկտ-Պետերբուրգում տրամադրված էին շատ վճռական և ամենից առաջ ուզում էին լուծել Արաքս գետից հյուսիս տարածվող Նախիջևանի ու Երևանի խանությունների հարցերը, որոնք մշտական լարվածության աղբյուր էին Արցախի, Ուտիքի, Գուգարքի, ինչպես նաև Վրաստանի համար:

Արդյունքում՝ 1827 թվականի ապրիլի 23-ից 27-ը Էջմիածնի ճ-մ-ում ապրիլի 13-ին առանց լուրջ մարտերի քաղաք մտած և Երևանյան III արշավանքը սկսած Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (2.000) մանր մարտերով հաղթեցին Ղաջարների շահության բանակին (մոտ 10.000, այդ թվում Յովսեփ Գելոենցը և Ստեփան Ջրաբերդցին)⁶: Դրանից հետո 1827 թվականի մայիսի 9-ին արդեն Սարդարաբադի ճ-մ-ում (Արարատ, Արագածոտն գավառի հարավ-արևմուտք) Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 7.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 1.000) կրկին հաղթեցին Ղաջարների շահության բանակին (մոտ 7.000)⁷, իսկ 1827 թվականի մայիսի 21-ին էլ Ղրբուլախի ճ-մ-ում Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 300) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 50, այդ թվում Մարտիրոս Վեֆիյանը) շրջապատեցին Ղաջարների շահության բանակին (90) և, շնորհիվ Մարտիրոս Վեֆիյանի ջանքերի, ստիպեցին հանձնվել⁸:

Չարգացնելով հաջողությունը՝ 1827 թվականի հունիսի 24-ին Գառնիի ճ-մ-ում Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 300) հերթական հաղթանակը տարան Ղաջարների շահության բանակի (մոտ 2.000) նկատմամբ⁹, 1827 թվականի հունիսի 25-ին ևս մեկ հաղթանակ տարան Վեդիի ճ-մ-ում¹⁰, իսկ 1827 թվականի հունիսի 26-ին էլ գրավեցին Նախիջևանը: Արդյունքում՝ Նախիջևանի խանությունը ոչնչացավ, իսկ նրա տարածքն անցավ Ռուսական կայսրությանը¹¹:

1827 թվականի հուլիսի 5-ին Ջևանբուլաղ ամրոցի ճ-մ-ում գեներալ-ադյուտանտ Իվան Պասկևիչի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (7.500, որից 3500 հեծյալ) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (100) հաղթեցին Ղաջարների շահության բանակին (16.000

¹ Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմություն», գլուխ 45: Միրզա Ադիգյոզալ «Ղարաբադի պատմությունը», գլուխ 12: Միրզա Ջեմալ Ջիվանշիր «Ղարաբադի պատմությունը», գլուխ 8:

² Տես՝ Յայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 5, էջ 142:

³ Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմություն», գլուխ 46: Միրզա Ադիգյոզալ «Ղարաբադի պատմությունը», գլուխ 12:

⁴ Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմություն», գլուխ 46: Միրզա Ադիգյոզալ «Ղարաբադի պատմությունը», գլուխ 12:

⁵ Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմություն», գլուխ 46: Միրզա Ադիգյոզալ «Ղարաբադի պատմությունը», գլուխ 12:

⁶ Տես՝ Յայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 5, էջ 145:

⁷ Տես՝ Լեո «Յայ ժողովրդի պատմություն», հատոր 4, էջ 424:

⁸ Տես՝ Յայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 5, էջ 143-144:

⁹ Տես՝ Յայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 5, էջ 150:

¹⁰ Տես՝ Յայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 5, էջ 150:

¹¹ Տես՝ Յայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 5, էջ 150:

հեծյալ)¹, ինչից հետո 1827 թվականի հուլիսի 7-ին առանց լուրջ մարտերի գրավեցին Աբբասաբադը (Վասպուրական, Ճվաշ գավառ, Արաքսի աջ ափին), երբ Ղաջարների շահության բանակը կորցրեց 18 հրանոթ²: Նույն այս ժամանակ հաջող էին քրիստոնյաների գործերը նաև Արցախի ուղղությամբ, երբ 1827 թվականի ապրիլի 30-ից մինչև մայիսի 1-ը Վարդանակերտ գավառի ճ-մ-ում (Խուդափերիսի կամրջի մոտ) գեներալ-լեյտենանտ Ռոստոմ Մադաթյանի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000, այդ թվում Պատվո լեգեոնի ասպետ Հովհաննես-Պետրոսը) հաղթեցին Ղաջարների շահության բանակին (5.000), որից հետո նահանջեցին ու ամրացան Խուդափերիսի կամրջի մոտակայքում³: Այսպիսով՝ սեփական ռազմական մեթենայի պարտության ակնհայտ լինելու պայմաններում Աբբաս-Միրզան զինադադար խնդրեց: Արդյունքում՝ կնքվեց զինադադար և կողմերը պարտավորվեցին դադարեցնել ռազմական գործողությունները:

Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, որ կնքված զինադադարը ձեռնտու էր նաև քրիստոնյաներին, որոնք մինչ այս հետ էին մղել հակառակորդին ելման դիրքեր, լուծել էին Նախիջևանի խանության հարցը, իսկ Երևանի խանությունն էլ թողել էին խորը թիկունքում, երբ այն կտրված էր Ղաջարների շահության հիմնական տարածքից, իսկ արդյունքում էլ առկա էին բոլոր հնարավորությունները հանգիստ պայմաններում հետագայում հաշիվ տեսնել վերջինիս հետ: Այս հանգամանքը, սակայն, շատ լավ հասկանում էր նաև Աբբաս-Միրզան, որի համար, փաստորեն, նույն այդ զինադադարն ընդամենը միայն մարտավարական մի սովորական հնարք էր:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերումների տեսքով.

1827 օգոստոսի 17 – Օշականի ճ-մ⁴

Աբբաս-Միրզայի գլխավորած Ղաջարների շահության բանակը (30.000, որից 21.000 հեծյալ), խախտելով կնքված զինադադարը, օգոստոսի 4-ին անցավ Արաքսի ծախս ափ և, սրընթաց երթով շարժվելով դեպի հյուսիս-արևմուտք, երկու օրից մտավ Աշտարակ՝ ամուր պաշտպանական դիրքեր գրավելով Քասախ գետի ափերին: Ցանկանալով զարգացնել հաջողությունը՝ թշնամու բանակը օգոստոսի 15-ին պաշարեց Էջմիածինը և հրետակոծեց այն: Տեղեկանալով ծավալվող իրադարձությունների մասին՝ օգոստոսի 16-ին գեներալ-լեյտենանտ Աֆանասի Կրասովսկու գլխավորությամբ Արագած լեռան հարավային լանջերին ճամբարած Ռուսական կայսրության բանակը (3.040, որից 40 վրացի) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (100) սկսեցին շարժվել Էջմիածին ուղղությամբ՝ մտնելով Քասախի կիրճ:

I փուլ – Օգոստոսի 17-ի վաղ առավոտյան Ղաջարների շահության բանակը, օգտվելով դիրքային առավելությունից, փորձեց շրջափակել Ռուսական կայսրության բանակին կիրճում ու ոչնչացնել, սակայն վերջինս անցավ սրընթաց հարձակման և, համառ ձեռնամարտում ճեղքելով թշնամու շարքերը, շարունակեց շարժվել Էջմիածին ուղղությամբ, ընդ որում թշնամու բանակի շարքերի ճեղքմանը նպաստեցին Էջմիածնում տեղակայված գումարտակի (1.000) և Հայ հեծյալ ռազմիկների (140) թիկունքային հարվածները, ինչպես նաև բռնությամբ Ղաջարների շահության բանակ զորակոչված Նորբեցի հրետանավոր Հակոբ Հարությունյանի գործողությունները: Վերջինս մարտի վճռական պահին իր անգլիական ծանր հրանոթից փոթորկալից կրակ բացեց Ղաջարների շահության բանակի թիկունքին, մեծ խուճապ առաջացրեց և նպաստեց Ռուսական կայսրության բանակի հաջողությանը, սակայն ինքը գերվեց: Ծանր խոշտանգումների ենթարկված, անդամահատված և մեռած համարվող Հակոբին նետեցին դիակների մեջ, բայց վերջինս այնուհանդերձ կենդանի մնաց և հետագայում արժանացավ կառավարական բարձր պարգևների:

¹ Տես՝ Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 5, էջ 150:

² Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմություն», գլուխ 47, 48; Միրզա Աղիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 12:

³ Միրզա Աղիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 12:

⁴ Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմություն», գլուխ 49; Միրզա Աղիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 12:

II փուլ – Հետ մղելով թշնամու բանակի հարձակումները՝ Ռուսական կայսրության բանակը օրվա վերջում պատսպարվեց Էքսիաժնում։

Հայերը կորցրին մոտ 30 զինվոր, դաշնակիցները՝ 1.131 սպանված և վիրավոր, 134 անհետ կորած, թշնամին՝ 3.500 զինվոր։

1827 սեպտեմբերի 19-21 – Սարդարաբադի ճ-մ¹

Գեներալ-լեյտենանտ Աֆանասի Կրասովսկու գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 10.000, 13 հրանոթ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) պաշարեցին քաղաքը Ղաջարների շահության բանակից (8.000)։

I փուլ – Սեպտեմբերի 19-ին Ռուսական կայսրության բանակը սկսեց հրետակոծել քաղաքը, որի արդյունքում քաղաքի պարիսպների և աշտարակների մեծ մասը լրջորեն վնասվեցին։

II փուլ – Սեպտեմբերի 20-ի երեկոյան Ղաջարների շահության բանակը փորձեց աննկատ հեռանալ քաղաքից, բայց Ռուսական կայսրության բանակը հայտնաբերեց թշնամուն բանակին և ծանր պարտության մատնեց։

III փուլ – Սեպտեմբերի 21-ի առավոտյան Ռուսական կայսրության բանակը առանց լուրջ մարտերի մտավ քաղաք։

Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 500, թշնամին՝ մոտ 3.000 զինվոր, ինչպես նաև մեծ քանակությամբ ռազմավար։

1827 սեպտեմբերի 25 - հոկտեմբերի 1 – Երևանի գրավումը²

Սեպտեմբերի 25-ին գեներալ-ադյուտանտ Իվան Պասկևիչի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000) պաշարեցին քաղաքը Ղաջարների շահության բանակից (6.000, 50 տարբեր տրամաչափի հրանոթ, 50 զամբուրակ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (1.300, այդ թվում Մելիք Աղամալյանցը, Պարսիկ Յուզբաշին և Ստեփան Ջրաբերդցին)։

I փուլ – Սեպտեմբերի 29-ից 30-ը Իվան Պասկևիչը գործի դրեց պաշարողական ծանր հրետանին և, հուժկու հրետակոծության ենթարկելով քաղաքի ու միջնաբերդի պարիսպները, հիմնովին ավերեց դրանք։

II փուլ – Հոկտեմբերի 1-ին Ռուսական կայսրության բանակը անցավ գրոհի, որի արդյունքում թշնամու կայազորը կարճատև դիմադրությունից հետո հանձնվեց։

Հաղթողներից հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ 52, պարտվողներից՝ հայերը՝ 1.300 զինվոր, դաշնակիցը՝ 3.000 սպանված, 1.700 գերի, ողջ հրետանին, ինչպես նաև մեծ քանակությամբ այլ ռազմամթերք։ Երևանի խանությունը ոչնչացավ, իսկ նրա տարածքն անցավ Ռուսական կայսրությանը։

Երևանի անկումը ռազմաքաղաքական կարևորագույն նշանակություն ունեցավ Արաքս գետից հյուսիս ընկած Հայաստանի տարածքներում Ռուսական կայսրության իշխանության ամրապնդման համար, սակայն այն նաև ամենածանր հոգեբանական ազդեցություն ունեցավ Թեհրանում։ Արդյունքում՝ վերջնականապես պարզ դարձավ, որ կոնկրետ ժամանակատարածային հարթության մեջ Ղաջարների շահության ռազմական մեքենան բացարձակապես և ոչ մի հնարավորություն չունի դիմադրելու իր ժամանակի աշխարհի լավագույն բանակներից մեկը համարվող Ռուսական կայսրության բանակին։ Հարկ է նշել, սակայն, որ պատերազմական գործողությունները Երևանի անկումով այնուհանդերձ չավարտվեցին, քանի որ Թեհրանում մի ինչ-որ պահի հույսով լցվեցին, թե քրիստոնյաներն

¹ Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմություն», գլուխ 50; Միրզա Աղիգյոզալ «Ղարաբադի պատմությունը», գլուխ 12։

² Իսահակ Սահրադյան «Պատմություն»։ Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմություն», գլուխ 50; Միրզա Աղիգյոզալ «Ղարաբադի պատմությունը», գլուխ 12։

այնուհանդերձ չեն առաջանա Արաքսից հարավ տարածվող տարածքների ուղղությամբ: Այս հույսերին, սակայն, վիճակված չէր կյանքի կոչվել:

1827 թվականի սեպտեմբերի 26-ին Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 2.000) մինչ այդ առանց մարտերի քաղաք մտած Ղաջարների շահության բանակից (մոտ 1.000) գրավեցին Նախիջևանը¹, սակայն առջևում ավելի մեծ մի հաջողություն էր: Արդյունքում՝ 1827 թվականի հոկտեմբերի 10-ին Նույն թվականի հոկտեմբերի 3-ին մինչ այդ առանց լուրջ մարտերի Մարանդ մտած Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 2.000) Ղաջարների շահության բանակից առանց լուրջ մարտի գրավեցին Թավրիզը, որից հետո առանց լուրջ մարտերի մտան Նաև Մակու: Թշնամին կորցրեց 42 հրանոթ, 1.000 հրացան և մեծ քանակությամբ ռազմամթերք²:

Զարգացնելով հաջողությունը հարավային ուղղությամբ և օգտվելով հակառակորդի ռազմական համակարգի լիակատար քայքայումից՝ 1828 թվականի հունվարի 7-ից 10-ը գնդապետ Եղիազար Լազարյանի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 15.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 1.000, այդ թվում Պատվո լեգեոնի ասպետ Յովհաննես-Պետրոսը) Ղաջարների շահության բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 3.000) գրավեցին Ահարը, Մեշգինը ու Արդեբիլը (Յուսիսային Ատրպատական)³, իսկ 1828 թվականի հունվարի 12-ից 17-ն էլ՝ Զերը, Սալմաստը և Ուրմիան⁴: 1828 թվականի հունվարի վերջին գնդապետ Եղիազար Լազարյանի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 25.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 2.000, այդ թվում Պատվո լեգեոնի ասպետ Յովհաննես-Պետրոսը) առանց մարտերի մտան Միանե, որից հետո պատրաստվեցին շարժվել արդեն Թեհրանի ուղղությամբ⁵:

Ստեղծված ճգնաժամային պայմաններում, երբ ուղղակի սպառնալիք էր կախվել արդեն մայրաքաղաքի վրա, իսկ երկրում գլուխ էին բարձրացրել կենտրոնախույս ուժերը, պաշտոնական Թեհրանն ի վերջո հաշտություն խնդրեց: Որպես հետևանք, 1828 թվականի փետրվարի 10-ին կնքվեց Թուրքմենչայի հաշտության պայմանագիրը և Ռուս-Պարսկական II պատերազմը ավարտվեց: Արդյունքում՝ Աղվանքը, Արցախը, Ուտիքը, Սյունիքը, ինչպես նաև Ուրմիզ-Պերոժ, Սպանդարատ-Պերոժ, Աթշի Բագավան, Առոս, Յանի, Ռոտի-Բաղա, Յրաքոտ-Պերոժ (Փայտակարան), Գողթն, Նախիջևան (Վասպուրական), Վարաժնունիք, Նիզ, Արագածոտն, Մազազ, Ոստան Յայոց, Ոստան Դվնա, Ուրծածոր, Արած, (Արարատ), Ջորափոր, Տաշիր, Կողբափոր, Ծոբոփոր, Կանգարք, Թեղք (Գուգարք) գավառները և Շիրակ գավառի արևելքը ու Մասյացոտն գավառի հիմնական մասը (Արարատ) ընկան Ռուսական կայսրության տիրապետության տակ: Ինչ վերաբերում է մինչ այս Թավրիզից հյուսիս տարածվող խանություններին, ապա դրանց այն մասը, որը հայտնվել էր Ռուսական կայսրության կազմում, ինքնըստինքյան վերացավ, իսկ Ղաջարների շահության կազմում մնացած խանություններն էլ, աստիճանաբար ենթարկվելով կենտրոնական իշխանությանը, առաջիկա մի քանի տասնամյակներում աննկատ հեռացան քաղաքական թատերաբեմից: Այս առումով հետաքրքիր է նշել, որ ամենավերջինս ընկավ Մակվի խանությունը, ընդ որում դա տեղի ունեցավ 1925 թվականին:

Ռուս-Պարսկական II պատերազմի արդյունքները կարևորագույն նշանակություն ունեցան հայ ժողովրդի համար, որի մի լայն հատված, փաստորեն, ոչ միայն ազատվեց ասիական և, իր ժամանակի համար, արդեն հետամնաց իշխանությունից, այլև ընդգրկվեց, կրկին իր ժամանակի համար, ժամանակակից հասարակական զարգացումների մեջ, երբ բուրժուական հասարակական հարաբերությունները գտնվում էին իրենց գագաթնակետում և արդեն սկիզբ էր առնում կապիտալիզմի դարաշրջանը: Ոչ պակաս կարևոր էր նաև այն հանգամանքը, որ Ռուսական կայսրության տիրապետության տակ հայտնված տարածքներում բնակվող հայ ժողովրդի այս հատվածն, ըստ էության, ազատվեց ազգային և կրոնական հալածյալի կարգավիճակից, իսկ

¹ Իսահակ Սահրադյան «Պատմություն»:

² Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմություն», գլուխ 49, 51; Իսահակ Սահրադյան «Պատմություն»; Միրզա Ադիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 12:

³ Այս մասին տեղեկացնում են Ռուսական կայսրության բանակային գեկուցագրերը:

⁴ Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմություն», գլուխ 51:

⁵ Միրզա-Յուսուֆ Ներսեսով «Ճշմարտացի պատմություն», գլուխ 51; Միրզա Ադիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը», գլուխ 12:

արդյունքում էլ՝ մեծ զարգացում ապրեց: Միաժամանակ հարկ է նշել, որ պատմական Հայաստանի զգալի տարածքներ այնուհանդերձ մնացին Ղաջարների շահության իշխանության ներքո, ինչը ևս որևէ կերպ անտեսել չի կարելի:

Գլուխ 11 Ռուս-Թուրքական IX պատերազմը

Նոր եր ավարտվել պատերազմը Ղաջարների շահության դեմ, երբ սրված հարաբերությունները այս անգամ արդեն Օսմանյան սուլթանության հետ պաշտոնական Սանկտ-Պետերբուրգին կրկին հանգեցրին պատերազմի: Սկիզբ առավ Ռուս-Թուրքական IX պատերազմը (1828-1829): Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, որ, ինչպես և նախկինում, այս անգամ ևս պատերազմական գործողությունների կովկասյան թատերաբեմը համարվեց երկրորդական, սակայն, կրկին ի համեմատ նախորդ պատերազմի, մարտական գործողություններն այս թատերաբեմում այս անգամ անհամեմատ ավելի մասշտաբային եղան:

1828 թվականի ապրիլի 14-ից 1829 թվականի սեպտեմբերի 2-ը բալկանյան ճակատում ընթացող Ռուս-Թուրքական IX պատերազմին Ռուսական կայսրության բանակի կազմում իրենց մասնակցությունը բերեցին Հայ ռազմիկները (մոտ 100, այդ թվում գեներալ-մայոր Դմիտրի Ախշարումովը և գեներալ-լեյտենանտ Ռոստոմ Մադաթյանը, որի գլխավորած հեծյալ դիվիզիան ջախջախեց թշնամուն Շումլա ամրոցի ճ-մ-ում և գրավեց Իսակչայ ու Գիրսով ամրոցները, և որը, սակայն, շուտով ծանր հիվանդացավ ու հենց Շումլայում էլ վախճանվեց, Մովսես Արղության-Երկայնաբազուկը, ինչպես նաև կապիտան-լեյտենանտ Լազար Սերեբյակովը)¹: Ինչ վերաբերում է կովկասյան ճակատին, ապա այստեղ մարտերը սկիզբ առան մի քիչ ուշացումով, սակայն այնուհանդերձ բավականին թեժ եղան:

1828 թվականի հունիսի 19-ից 23-ը Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 15.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (4.000, որից 1.200 հեծյալ) Օսմանյան սուլթանության բանակից (11.000, 151 հրանոթ) գրավեցին Կարսը, ընդ որում թշնամին կորցրեց 2.000 սպանված, 1.361 գերի և 151 հրանոթ²: Դրանից հետո 1828 թվականի հունիսի 20-ին Կարսի ճ-մ-ում Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 1.000 հեծյալ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 100 հեծյալ) հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 1.000 հեծյալ)³: Շուտով, սակայն, սկիզբ առավ հակառակորդի հակահարձակումը:

Արդյունքում՝ 1828 թվականի հունիսի 21-ին քրդերը (400) Հայկական աշխարհագրից (մոտ 100) չկարողացան գրավել Ակոռին⁴: Իր հերթին, 1828 թվականի հուլիսի սկզբին Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 1.000, այդ թվում քրդեր) Ռուսական կայսրության բանակից (մոտ 200) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 50) չկարողացավ գրավել արդեն Կողբը⁵:

1828 թվականի հուլիսի 23-ին Ռուսական կայսրության բանակը (9.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (80) Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000, 14 հրանոթ) պաշարեցին Ախալքալաքը և հուլիսի 24-ին գրավեցին այն, երբ թշնամին կորցրեց 600 սպանված ու 300 գերի, ինչպես նաև 14 հրանոթ⁶: Նույն այս ժամանակ կրկին հետևեց հակառակորդի հակահարվածը, երբ 1828 թվականի հուլիսի վերջին Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 1.000, այդ թվում քրդեր) Ռուսական կայսրության բանակից (մոտ 200) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 50) պաշարեց Մաստարան (Արագածոտն գավառի հյուսիս-արևմուտք), սակայն այդպես էլ չկարողացավ գրավել այն⁷: Իր հերթին, 1828 թվականի օգոստոսի 7-ին Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 200) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 50)

¹ Այս իրադարձությունը լայնորեն ներկայացված է աղբյուրներում: Միաժամանակ, սակայն, հաշվի առնելով դաշնակցային պատերազմների հետ կապված սկզբնաղբյուրները միայն իմ ուզած խորությամբ ներկայացնելու ձգտումը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ Հայաստանի հետ անմիջականորեն չկապված լայնածավալ ռազմական գործողությունների աղբյուրագիտական ներկայացումը մեծ հաշվով միայն ավելորդ կերպով կծանրաբեռնի աշխատանքս, առայժմ բավարարվում եմ միայն բունը փաստի ամրագրմամբ:

² Իսահակ Սահրադյան «Պատմություն»:

³ Իսահակ Սահրադյան «Պատմություն»:

⁴ Այս մասին տեղեկացնում են Ռուսական կայսրության բանակային գեկուցագրերը:

⁵ Այս մասին տեղեկացնում են Ռուսական կայսրության բանակային գեկուցագրերը:

⁶ Տես՝ Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 5, էջ 182:

⁷ Այս մասին տեղեկացնում են Ռուսական կայսրության բանակային գեկուցագրերը:

Կարսի մոտ գտնվող գյուղերից մեկը պաշտպանեցին Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 2.000), երբ հայերը կորցրին 1 վիրավոր, թշնամին՝ 10 սպանված¹:

1828 թվականի օգոստոսի 9-ին Ախալցխայի ճ-մ-ում գնդապետ Բարսեղ Բեհբուլյանի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (12.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500) հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 15.000), երբ թշնամին կորցրեց 7.000 զինվոր²: Դրանից հետո 1828 թվականի օգոստոսի 15-ին քրիստոնյաները պաշարեցին Ախալցխան և օգոստոսի 16-ին գրավեցին այն³:

1828 թվականի օգոստոսի կեսին Կարսի ճ-մ-ում Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 1.000, այդ թվում կազակներ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (70) հաղթեցին գերված հայեր տեղափոխող Օսմանյան սուլթանության բանակին (4.000) ու ազատեցին գերիներին⁴: Իր հերթին, 1828 թվականի օգոստոսի 22-ին գնդապետ Բարսեղ Բեհբուլյանի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 20.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) Օսմանյան սուլթանության բանակից (ընդհանուր մոտ 2.000) գրավեցին Արդահանը և Արդվինը⁵:

1828 թվականի օգոստոսի 27-ից 28-ը Բայազետ ամրոցի ճ-մ-ում Ռուսական կայսրության բանակը (1.600) և նրա կազմում Մելիք Մարտիրոսի գլխավորությամբ գործող Հայ ռազմիկները (400) հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (1.800), որից հետո հաջորդ օրը առանց մարտի մտան ամրոց⁶: Դրանից հետո 1828 թվականի սեպտեմբերի 8-ին քրիստոնյաները գրավեցին Դիադինը (Արարատ, Ճաղկոտն գավառի հյուսիս-արևելք)⁷, իսկ 1828 թվականի սեպտեմբերի 12-ին էլ տիրեցին Ալաշկերտին⁸:

Տարին ավարտվում էր պաշտոնական Ստամբուլի ռազմական մեքենայի քայքայումով և արդյունքում 1828 թվականի աշնանը դասալիք բրդերը (մոտ 2.000) ասպատակեցին Տարոնը⁹: Իր հերթին, 1829 թվականի հունվարին Կոկիսոնի ճ-մ-ում Չեյթունի իշխանության բանակը (մոտ 5.000) հաղթեց Օսմանյան սուլթանության առաջխաղացած բանակին (մոտ 10.000), ընդ որում մարտի ընթացքում Իշխան Յաղուբյանը սպանեց հակառակորդի դրոշակակիրին¹⁰:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1829 փետրվարի 17 - մարտի 4 – Ախալցխայի ճ-մ¹¹

Անակնկալ հարձակման անցած Օսմանյան սուլթանության բանակը (20.000) պաշարեց քաղաքը գնդապետ Բարսեղ Բեհբուլյանի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 200):

I փուլ – Փետրվարի 17-ին Օսմանյան սուլթանության բանակը անցավ հարձակման և հաջորդ օրը համառ մարտերով գրավեց քաղաքը: Ռուսական կայսրության բանակը ամրացավ միջնաբերդում:

II փուլ – Փետրվարի 20-ից մարտի 3-ը թշնամին մի շարք գրոհներ ձեռնարկեց միջնաբերդի ուղղությամբ, սակայն ծանր կորուստներով չարտվեց ելման դիրքեր:

III փուլ – Մարտի 4-ին գեներալ-մայոր Իվան Բուրցովի գլխավորած Մինգրեթյան հետևակային գունդը (մոտ 2.000) անակնկալ հարձակվեց թշնամու բանակի վրա և արտագրոհի իրականացրած քաղաքի կայազորի օգնությամբ ծանր պարտության մատնեց վերջինիս:

Հայերը կորցրին մոտ 50, դաշնակիցը՝ մոտ 300, թշնամին՝ մոտ 8.000 զինվոր:

¹ Տես՝ Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 5, էջ 182:

² Տես՝ Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 5, էջ 182:

³ Տես՝ Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 5, էջ 182:

⁴ Այս մասին տեղեկացնում են Ռուսական կայսրության բանակային զեկուցագրերը:

⁵ Տես՝ Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 5, էջ 182:

⁶ Տես՝ Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 5, էջ 183:

⁷ Տես՝ Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 5, էջ 183:

⁸ Տես՝ Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 5, էջ 183:

⁹ Այս մասին տեղեկացնում են իր ժամանակի զանգվածային լրատվամիջոցները:

¹⁰ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Չեյթունի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Պողոսյան Յ. Մ. «Չեյթունի պատմությունը», Երևան 1969, էջ 135:

¹¹ Տես՝ Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 5, էջ 185:

1829 թվականի մարտի 2-ին Բորժոմի կիրճի ճ-մ-ում Ռուսական կայսրության բանակը (10.500, այդ թվում 100 վրացի) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 400) հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 15.000)¹: Իր հերթին, 1829 թվականի հունիսի 1-ին Բաղնոցի ճ-մ-ում պարեն ձեռք բերելու նպատակով Բայազետ ամրոց-Մանազկերտ-Մուշ երթուղով արշաված և Մուշից վերադարձող Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500) ևս մեկ հաղթանակ տարան Օսմանյան սուլթանության բանակի (մոտ 2.000) նկատմամբ, որից հետո վերադարձան Բայազետ²: Եվ վերջապես 1829 թվականի հունիսի 17-ին Վանանդի ճ-մ-ում Արցախի կամավորական հեծյալ ջոկատը (մոտ 400) հաղթեց Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 700): Հայերը կորցրին մոտ 10, թշնամին՝ մոտ 100 զինվոր, ինչպես նաև 2 դրոշ³: Նույն այս ժամանակ, սակայն, Վանի փաշան որոշեց հարված հասցնել Բայազետ ամրոցին:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1829 հունիսի 19-30 – Բայազետ ամրոցի պաշտպանությունը⁴

Վանի փաշայի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության բանակը (15.000) պաշարեց ամրոցը գեներալ-մայորներ Վասիլի Պոպովի և Ֆյոդոր Պանյուտինի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակից (2.800) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (2.000):

I փուլ – Հունիսի 20-ին Օսմանյան սուլթանության բանակը անցավ հարձակման և համառ մարտերով գրավեց քաղաքը: Ռուսական կայսրության բանակը ամրացավ միջնաբերդում:

II փուլ – Հունիսի 21-ին Ռուսական կայսրության բանակը անակնկալ հարձակվեց թալանով զբաղված թշնամուն բանակի վրա և, պարտության մատնելով վերջինիս, դուրս մղեց քաղաքից:

III փուլ – Հունիսի 22-ից 30-ը Օսմանյան սուլթանության բանակը մի շարք մանր հարձակումներ գործեց քաղաքի ուղղությամբ, սակայն, չհասնելով որևէ արդյունքի, ի վերջո հետ քաշվեց ելման դիրքեր:

Հայերը կորցրին 90, դաշնակիցը՝ 421, թշնամին՝ 2.000 զինվոր:

Մինչ ընթանում էի մարտերը Բայազետ ամրոցի համար՝ 1829 թվականի հունիսի 19-ից 20-ը Բագրևանդի ճ-մ-ում (= Սողոմունի ճ-մ) Ռուսական կայսրության բանակը (18.000, 70 հրանոթ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000) հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (70.000), որը կորցրեց 4.000 սպանված և վիրավոր, 2.000 գերի⁵, իսկ 1829 թվականի հունիսի 24-ին էլ տիրեցին Հասան-Ղալա ամրոցին (= Դրունք ամրոց) (Արարատ, Բասեն գավառի հյուսիս-արևմուտք, Երզրումից մոտ 35 կմ հյուսիս-արևելք)⁶: Արդյունքում՝ 1829 թվականի հունիսի 27-ին Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 20.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000) Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) առանց լուրջ մարտերի գրավեցին Երզրումը⁷, ինչն իրենով էլ հենց որոշեց մարտական գործողությունների ընդհանուր արդյունքը դրանց կովկասյան թատերաբեմում:

Իրոք, ինչպես և նախորդ տարի էր, այս անգամ ևս Օսմանյան սուլթանության ռազմավարչական համակարգը հայտնվեց հոգեվարքի մեջ, ընդ որում, որպես հետևանք դրան, 1829 թվականի հունիսի 29-ից 30-ը դասալիք քոչերը (700) ասպատակեցին Սուրբ Կարապետ վանքը և նրա շրջակայքը⁸, իսկ 1829 թվականի հուլիսին էլ պարիսպը պայթեցնելու միջոցով համառ մարտերից հետո տեղի աշխարհագրից (մոտ 50) գրավեցին Մատնավանքը (Սուրբ

¹ Տես՝ Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 5, էջ 185:

² Այս մասին տեղեկացնում են Ռուսական կայսրության բանակային գեկուցագրերը:

³ Այս մասին տեղեկացնում են Ռուսական կայսրության բանակային գեկուցագրերը:

⁴ Տես՝ Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 5, էջ 185-186:

⁵ Անանուն Սուրբ Կարապետի «Ժամանակագրություն»:

⁶ Այս մասին տեղեկացնում են Ռուսական կայսրության բանակային գեկուցագրերը:

⁷ Անանուն Սուրբ Կարապետի «Ժամանակագրություն»: Խահակ Սահրադյան «Պատմություն»:

⁸ Անանուն Սուրբ Կարապետի «Ժամանակագրություն»:

Կարապետ վանքի մոտ), որից հետո ասպատակեցին շրջակայքը¹: Այս պայմաններում, թիկունքը կարգի կցելու մտայնությամբ, 1829 թվականի օգոստոսին Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) ապստամբած և քաղաքը գրաված քրդերից (մոտ 1.000 զինվոր), ինչպես նաև քաղաքի 3այ ռազմիկներից (մոտ 100) գրավեց Մուշը²:

1829 թվականի հուլիսի 7-ին Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող 3այ ռազմիկները (մոտ 1.000, այդ թվում գնդապետ Յովհաննես Անդրանիկյանը) Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 1.000) գրավեցին Բաբերդը, որից հետո մտան Օլթի և Դերջան³: Չարգացնելով հաջողությունը՝ նույն տարվա հուլիսի 9-ին Ռուսական կայսրության բանակը առանց լուրջ մարտերի մտավ Խնուս, օգոստոսի 8-ին՝ Գյումուշխանե (Փոքր Յայք, Տրապիզոն գավառ), օգոստոսի 10-ին՝ Երզնկա, իսկ սեպտեմբերի 5-ին Էլ՝ Մուշ: Վերջ, պատերազմական գործողությունների կովկասյան թատերաբեմում Ռուսական կայսրության բանակի հաջողությունները վերջնական էին և դրանք, գումարվելով այն մեծ հաջողություններին, որոնց պաշտոնական Սանկտ-Պետերբուրգը նույն այս ժամանակ հասել էր բալկանյան ճակատում, պաշտոնական Ստամբուլին ստիպեցին հաշտության գնալ: Արդյունքում՝ 1829 թվականի սեպտեմբերի 14-ին կնքվեց Ադրիանապոլսի հաշտության պայմանագիրը և Ռուս-Թուրքական IX պատերազմը ավարտվեց: Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, սակայն, որ, ի մեծ հիասթափություն պատերազմում ռուսական կողմին ամեն կերպ օգնած հայերի, ազատագրված գրեթե բոլոր տարածքները, հիմնականում Արևմտյան Եվրոպայի երկրների ճնշման արդյունքում, վերադարձվեցին Օսմանյան սուլթանությանը: Արդյունքում, այն պայմաններում, երբ Ռուսական կայսրությունն, ըստ էության, տիրել էր Յայաստանի կեսից ավելին, վերջինիս այդ ամենից միացվեցին միայն Ջավախք և Գողերձական գավառները: Միաժամանակ, որպես որոշակիորեն մի մասնավոր արդյունք, Օսմանյան սուլթանության տիրապետության տակ գտնվող Յայաստանի նահանգներից բազմահազար հայեր տեղափոխվեցին Ռուսական կայսրության տիրապետության տակ գտնվող Յայաստանի նահանգներ: Այս մարդկանց մեջ էին, ի դեպ, նաև Էրզրումից հեռացած հորս հորական պապի պապը, ինչպես նաև նրա և եղբայրների ընտանիքի անդամները:

Գլուխ 12 Թուրք-Եգիպտական I պատերազմը

Յենց նոր ավարտված պատերազմը վերջնականապես ակնհայտ դարձրեց Օսմանյան սուլթանության ռազմավարչական լիակատար անկումը, ընդ որում նաև ակնհայտ էր, որ իր կառավարման արդեն երրորդ տասնամյակը մտնող Մահմուդ II-ը, թեև տարված սեփական պետությունը հիմնովին բարեփոխելու մտայնությամբ, արդյունքում չի հաջողել և ոչ մի բնագավառում: Որևէ կերպ իրեն չէր արդարացրել նաև ենիչերների կորպուսին փոխարինած և բանակի հիմքում դրված նոր սուլթանի ռազմական ստեղծագործությունը՝ «Մուհամմեդի հաղթական բանակը», որը չէր կարողացել իրականացնել սուլթանության բանակի այն կորիզը լինելու դերը, որի համար ի սկզբանե նախատեսված էր: Որպես հետևանք, առաջիկա տասնամյակներում Օսմանյան սուլթանության ռազմական մեթենայում կարևորվեց նախկինում օժանդակ համարվող ուժերի դերը՝ անկանոն հետևազորը և հատկապես անկանոն, բաշիբոզուկային տիպի հեծելազորը, որոնք հիմնականում համալրվում էին թուրքմենական և քրդական տարրերի հաշվին:

Արդյունքում՝ գումարված այդպես էլ բավարար բանակության չհասած «Մուհամմեդի հաղթական բանակի» հետ, պաշտոնական Ստամբուլը լուծեց բանակի գոնե մինիմալ թվաքանակի հարցը, սակայն ռազմիկների միջին մակարդակը ավելի ընկավ, ինչ-որ տեղ գուցե ավելի, քան մինչև բարեփոխումներն էր: Իրոք, եթե XVIII դարում ընկնող որակը ինչ-որ տեղ գոնե փոխհատուցվում էր քանակական գերակշռությամբ և դեռևս առկա ռազմական ավանդույթների առկայությամբ, ապա այժմ Օսմանյան սուլթանության բանակը և քանակային անկում ապրեց, և, իր միջին մակարդակում՝ որակական, երբ նախկինում օժանդակ, սակայն բանակային

¹ Անանուն Սուրբ Կարապետի «Ժամանակագրություն»:

² Ահմեդ Լուտֆ «Պատմություն»:

³ Տես՝ 3այ ժողովրդի պատմություն, հատոր 5, էջ 188:

համակարգում խիստ կարևորված տարրերը նույն այդ բանակային համակարգում այժմ սկսեցին որակական նշանակություն ունենալ, սակայն իրենց անկանոն, անկայուն ու անկազմակերպ բնույթի պատճառով, ինչպես արդեն ասվեց, ավելի զգեցին բանակի մարտունակության աստիճանը: Այս առումով իրավիճակին միայն լրացուցիչ սրություն էր հաղորդում այն հանգամանքը, որ նույն այս ժամանակ Նապոլեոնյան պատերազմների բովով անցած և Օսմանյան սուլթանության հիմնական հակառակորդ հանդիսացող Ռուսական կայսրության բանակը շարունակում էր մնալ աշխարհում լավագույններից մեկը:

1829 թվականի վերջի վիճակով անկախության էր հասել Յունաստանը, պաշտոնական Ստամբուլը տարածքային կորուստներ էր ունեցել Արևմուտքում և Արևելքում, իսկ սուլթանության ռազմավարչական ապարատն էլ գրեթե ոչնչացված էր: Ամենակարևոր խնդիրը, սակայն, ծագեց Յուսիսային Աֆրիկայում, երբ այստեղ իրեն նույն այս ժամանակ սկսեց վերջնականապես անկախ պահել Եգիպտոսի փաշա Մուհամմեդ-Ալին: Արդյունքում՝ վերջինս սուլթանությանն, ըստ էության, գրկել էր ողջ Յուսիսային Աֆրիկայից, որտեղ ամրանում էին ամենից առաջ Ֆրանսիական կայսրությանը հաջորդած Ֆրանսիական թագավորության դիրքերը:

Իրոք, ալբանական ծագում ունեցող Մուհամմեդ-Ալին, որն աչքի էր ընկնում ռազմական, դիվանագիտական և կազմակերպչական լավագույն ունակություններով, մինչ այս սուլթանական ծառայության մեջ հետևողական առաջխաղացում էր ապրել, իսկ արդեն 1805 թվականին էլ նշանակվել էր Եգիպտոսի փաշա: Հաջորդ տասնամյակներում պաշտոնական Ստամբուլի դեմ հառնած դժվարությունների և անհաջողությունների ֆոնին, սակայն, Մուհամմեդ-Ալին Եգիպտոսում հետևողականորեն մեծացրել էր իր իշխանությունը, իսկ վերջնարդյունքում էլ սեփական անկախության աստիճանը հասցրեց արդեն այն մակարդակի, որ, օրինակ, Յունաստանի համար մղվող մարտական գործողություններում, հավասարը հավասարի նման բանակցելով պաշտոնական Ստամբուլի հետ, արդյունքում հենց ինքը սկսեց որոշել սեփական գործողությունների ձևն ու չափը նույն այդ մարտական գործողություններում: Այս կապակցությամբ մինչև առաջ անցնելը հարկ է նշել, որ Մուհամմեդ-Ալիի ռազմաքաղաքական ձեռնարկումներում նրա աննահանջ և հավատարիմ օգնականն էր ծագումով հույն, սակայն բնականաբար իսլամ ընդունած վերջինիս զինակից, բայց նաև որդեգիր Իբրահիմը, որը հսկայական դեր ունեցավ Մուհամմեդ-Ալիի ռազմական մեքենայի կայացման գործում:

Վերոգրյալի կապակցությամբ հետաքրքիր է նշել նաև, որ ի սկզբանե Մուհամմեդ-Ալիի իշխանությանը դեմ էին դուրս գալիս Եգիպտոսում դեռևս գործող մամլուքները, որոնք, Մամլուքյան սուլթանության անկումից հետո վերածված լինելով տեղի իշխող դասակարգի կարևորագույն մի շերտի, ի դեմս եռանդուն ալբանացու, վտանգ տեսան սեփական արտոնությունների սահմանափակման համար: Արդյունքում, սակայն, Մուհամմեդ-Ալին նույն այդ մամլուքների դեմ ամենաեռանդուն միջոցառումներ ձեռնարկեց, ընդ որում վերջինս գերծ չմնաց նաև սպանություններից, երբ 1805 թվականի օգոստոսի 15-ին Կահիրեի մոտակայքում ոչնչացրեց 1.700 մամլուքների, իսկ 1811 թվականի մարտի 1-ին էլ, հրավիրելով հերթական մի հավաքի, սեփական ուժերով շրջապատեց և հրամայեց ուղղակի գնդակահարել ևս 600 մամլուքների: Արդյունքում՝ Եգիպտոսում գործող մամլուքները ծանրագույն հարվածներ ստացան, որից այդպես էլ այլևս ուշքի չեկան, իսկ 1814 թվականին էլ նրանց բոլոր արտոնությունները վերացվեցին և մամլուքները, որպես երևույթ, վերջնականապես հեռացան պատմության թատերաբեմից:

Հզոր և, ըստ էության, ինքնուրույն իշխանության հասնելով Եգիպտոսում՝ Մուհամմեդ-Ալին կանգնեց աշխարհաքաղաքական նույն այն խնդիրների լուծման առջև, որոնք միշտ և բոլոր ժամանակներում ունենում են Եգիպտոսի տիրակալները, ընդ որում դրանց մեջ առաջնայինը Ասորիքին տիրելն ու այնտեղ ամուր իշխանություն ունենալն էր: Իր հերթին օրինաչափ էր, սակայն, նաև այն հանգամանքը, որ նույն այս ժամանակ պաշտոնական Ստամբուլի կողմից թույլ վերահսկվող նույն այդ Ասորիքում շատ այլ ուժեր ևս հասել էին կիսաանկախ դրության, իսկ Եգիպտոսում գործող Մուհամմեդ-Ալիի հաջող օրինակն աչքի առաջ ունենալն էլ այնտեղ ոմանց դրդում էր նույնիսկ ավելիին: Այս կապակցությամբ առավելագույնը, որ ի վիճակի էր գոնե առժամանակ անել պաշտոնական Ստամբուլը, դա այն էր, որ, գործելով աշխարհաքաղաքական արդեն իսկ բազմիցս նկարագրված օրինաչափությունների սահմաններում, աջակցի Ասորիքում գործող և Եգիպտոսին ավանդականորեն դեմ դուրս գալուն հակված ուժերին: Այս առումով

հետաքրքիր է նշել, որ նույն այս ժամանակաշրջանում Մուհամմեդ-Ալիի դաշտային բանակը կազմված էր իր ժամանակի համար բավականին ժամանակակից տեսք և կառուցվածք ունեցող 70.000 ռազմիկից, այն դեպքում, երբ վերջինիս դեմ Արևելքում Մահմուդ II-ը կարող էր հանել 60.000 հոգանոց մի բանակ, ընդ որում, սեփական որակական հատկանիշների ամբողջությամբ, Եգիպտոսի տիրակալի բանակը վերջին հաշվով ավելի լավն էր: Այսպես թե այնպես, սակայն պաշտոնական Ստամբուլի և պաշտոնական Կահիրեի միջև հարաբերությունները աստիճանաբար սրվեցին, իսկ 1831 թվականին էլ սկիզբ առավ Թուրք-Եգիպտական I պատերազմը (1831-1833):

1831 թվականի նոյեմբերի սկզբին արշավանքի ելնելով Ասորիքի ուղղությամբ և հաղթահարելով պաշտոնական Ստամբուլի լայն աջակցությամբ իր դեմ գործող տեղի ուժերի համառ դիմադրությունը՝ 1832 թվականի ամռան սկզբի վիճակով Իբրահիմ փաշան արդեն տիրել էր ողջ Հարավային Ասորիքին: Դրանից հետո, շարժվելով դեպի ավելի հյուսիս, 1832 թվականի հուլիսի 8-ին Իբրահիմի գլխավորած Եգիպտոսի փաշայության բանակը Հեմսի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում ծանր պարտության մատնեց արդեն Օսմանյան սուլթանության հաստիքային բանակին, իսկ 1832 թվականի հուլիսի 26-ին էլ գրավեց Հալեպը: Արդյունքում՝ 1832 թվականի հուլիսի 29-ին Մալիս կիրճի ճ-մ-ում Իբրահիմի գլխավորած Եգիպտոսի փաշայության բանակը (մոտ 20.000) ևս մեկ անգամ հաղթեց Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 30.000), ընդ որում պարտվողները կորցրին 1.900 սպանված և 15.000 գերի: Որպես հետևանք այս հաջողության՝ Կիլիկիան ընկավ Եգիպտոսի փաշայության տիրապետության տակ, իսկ Իբրահիմն էլ պատրաստվեց զարգացնել հաջողությունն արդեն ավելի հյուսիսային ուղղությամբ: Այս կապակցությամբ հետաքրքիր է նշել, որ Եգիպտոսի փաշայության բանակի հայտնվելը տարածաշրջանում հիմք տվեց պաշտոնական Ստամբուլին փորձ կատարել ի վերջո լուծել նաև Չեյթունի իշխանության հարցը: Արդյունքում, սակայն, 1832 թվականի օգոստոսին Չեյթունի ճ-մ-ում Չեյթունի իշխանության բանակը (մոտ 1.000) գիշերային անակնկալ հարվածով ջախջախեց Սուլեյման փաշայի գլխավորությամբ առաջխաղացած Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 2.000), երբ թշնամին կորցրեց 309 զինվոր¹:

Շարունակելով առաջխաղացումը հյուսիս-արևմտյան ուղղությամբ՝ 1832 թվականի դեկտեմբերի 21-ին Իբրահիմի գլխավորած Եգիպտոսի փաշայության 15.000 հոգանոց բանակը, որն ուներ նաև 48 հրանոթ, մոտեցավ Իկոնիայից հյուսիս տեղակայված Օսմանյան սուլթանության 53.000 հոգանոց բանակին, որն ուներ նաև 100 հրանոթ: Արդյունքում, սակայն, վճռական հարված հասցնելով հակառակորդի ձախ թևին, Եգիպտոսի փաշայության բանակը հաղթանակ տարավ, ընդ որում, եթե վերջինս կորցրեց 262 սպանված և 530 վիրավոր, ապա Օսմանյան սուլթանության բանակի կորուստները կազմեցին 3.000 սպանված և 5.000 գերի, ինչպես նաև բոլոր հրանոթները:

Սա առավելագույնն էր, որին հյուսիս, հյուսիս-արևմտյան ուղղությամբ գործող ուժի դեմ երբևէ հասել էր Եգիպտոսում գործող ուժը, սակայն նույն այդ հաջողությունը ձեռք էր բերվել ուժերի ծայրահեղ լարման գնով, իսկ հակառակորդի հնարավորություններն էլ դեռևս ամենևին սպառված չէին: Այս պայմաններում Մուհամմեդ-Ալին, տալով իրավիճակի, ըստ էության, հիմնավոր մի գնահատական, ընդունեց Ռուսական, Բրիտանական և Ավստրիական կայսրությունների, ինչպես նաև Ֆրանսիական թագավորության միջնորդությունը ու հաշտություն կնքեց, որով Թուրք-Եգիպտական I պատերազմը ավարտվեց: Արդյունքում՝ Ասորիքի և Կիլիկիայի նկատմամբ հաստատվեց Եգիպտոսի փաշայության իշխանությունը: Այս կապակցությամբ հետաքրքիր է նշել, որ միջնորդ հանդիսացած տերություններից բոլորն էլ օգուտի իրենց բաժինը ստացան, իսկ Ֆրանսիական թագավորությունն էլ, մասնավորապես, իր զգալի ազդեցության տակ զգեց պաշտոնական Ստամբուլի կողմից վերջնականապես կորսված Հյուսիսային Աֆրիկայի կենտրոնական և արևմտյան հատվածները:

¹ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Չեյթունի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Պողոսյան Հ. Մ. «Չեյթունի պատմությունը», Երևան 1969, էջ 136:

Ռենց Նոր ավարտված պատերազմը զգալիորեն թուլացրեց պաշտոնական Ստամբուլի ազդեցությունը Նաև Չեյթունի իշխանության նկատմամբ, որը, փաստորեն, վերածվել էր սահմանային մի ուժի և ոչ մի իշխանության այլևս Նույնիսկ իրավաբանորեն էլ ենթակա չէր: Արդյունքում՝ 1835 թվականին աշնանը Չեյթունի ճ-մ-ում Չեյթունի իշխանության բանակը (60), ցանկանալով ազատել Մարաշ կանչված և գերված իշխան Մարտիրոս Սուրենյանին, անակնկալ հարձակումով գերեց Եգիպտոսի փաշայության առաջխաղացած բանակի հրամանատարությանը (9) ու ազատ արձակեց գերվածներին միայն այն բանից հետո, երբ Սուրենյանը իշխանը ազատ արձակվեց¹:

Դրանից հետո Իբրահիմը Նոր փորձ կատարեց տիրել Չեյթունի իշխանությանը, երբ 1836 թվականի օգոստոսին Եգիպտոսի փաշայության բանակը ասպատակեց Կիլիկիայի արևելյան, արևմտյան և կենտրոնական մասը: Չարգացնելով հաջողությունը՝ Եգիպտոսի փաշայության բանակը շարժվեց դեպի հյուսիս, սակայն 1836 թվականի օգոստոսին Չեյթունի ճ-մ-ում Չեյթունի իշխանության բանակը (մոտ 5.000) և Խոզանօղլուները (մոտ 2.000) հետ մղեցին Իբրահիմի գլխավորությամբ առաջխաղացած Եգիպտոսի փաշայության բանակին (մոտ 10.000)²: Արդյունքում՝ փոխադարձ զիջումներից հետո կնքվեց հաշտություն և Չեյթունի իշխանությունը պահպանեց իր դիրքերը:

1832 թվականի գարնանը, ձգտելով տեղում սահմանափակել Բրիտանական կայսրության ակտիվությունը, Ղաջարների շահության բանակը (մոտ 40.000, այդ թվում Արագիստանի սպասալար Շատուր Մաինյանը, շահության հրետանու հրամանատար Յուսեփ Գելոնցը, ինչպես նաև Սամսոն Մակինցյանը, Աղաջան խան Կապանցին, հրանոթաձիգներ Մովսեսը և Յուսեփը) ասպատակեց Դուռանիների խանությունից մինչև այդ առանձնացած Յերաթի խանության տարածքը և Նահանջեց, ընդ որում հայերը աչքի ընկան հատկապես դժվարամատույց Ռուս-Տախի գրոհի ժամանակ: Շուտով, սակայն, հենց Ղաջարների շահությունում սկիզբ առան փոփոխություններ, քանի որ Աբբաս-Միրզան 1833 թվականի հոկտեմբերի 25-ին կնքեց իր մահկանացուն, իսկ 1834 թվականի հոկտեմբերի 23-ին էլ կյանքից հեռացավ Ֆաթ-Ալին: Արդյունքում՝ Ղաջարների շահության շահ հռչակվեց Աբբաս-Միրզայի որդի Մուհամմեդը (1834-1848), որը փորձ կատարեց արդեն պետաիրավական մակարդակում վերջնականապես կյանքի կոչել հոր ձեռնարկումները: Միաժամանակ, վայելելով Ռուսական կայսրության աջակցությունը, գահ բարձրանալուց անմիջապես հետո Նոր շահը փորձ կատարեց տիրել Նաև Յերաթի խանությանը: Արդյունքում՝ 1837 թվականի նոյեմբերի 11-ից մինչև 1838 թվականի օգոստոսի 28-ը Մուհամմեդ շահի գլխավորած Ղաջարների շահության բանակը (36.000, այդ թվում Արագիստանի սպասալար Շատուր Մաինյանը, շահության հրետանու հրամանատար Յուսեփ Գելոնցը, ինչպես նաև Սամսոն Մակինցյանը, հրանոթաձիգներ Մովսեսը և Յուսեփը) Յերաթի խանության բանակից (3.000) պաշարեց Յերաթը, սակայն վերջինս, ստանալով Բրիտանական կայսրության աջակցությունը, կրկին կարողացավ պահել դիրքերը:

1833 թվականի գարնանը Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 50.000) ասպատակեց Աղձնիքը, Փոթր Յայքը, Տուրուբերանը, Վասպուրականը և Բագրևանդը՝ վերացնելով քրդերի շրջանում տիրող ապստամբական տրամադրությունները: Քրդերի շրջանում անհանգստությունները, սակայն, շարունակվում էին և արդյունքում 1834 թվականի ամռանը Ռևանդուզի ճ-մ-ում Օսմանյան սուլթանության բանակը (20.000) հաղթեց քրդերին (մոտ 15.000), 1836 թվականի ամռանը ևս մեկ հաղթանակ տարավ Խարբերդի ճ-մ-ում, իսկ 1836 թվականի Նույն ամռանն էլ, կորցնելով 800 զինվոր, այնուհանդերձ կրկնեց հաղթանակը Ալաջա-դաղի ճ-մ-ում (Անտիտավրոսյան լեռներ, Պլասթայի մոտ): Մոտավորապես այս ժամանակներում էր, որ ինչ-որ տեղ 1837 թվականին Դեհի ճ-մ-ում (Կորճայք, Կորդուք գավառի հյուսիս-արևմուտք) Իշխան

¹ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Չեյթունի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Պողոսյան Յ. Մ. «Չեյթունի պատմությունը», Երևան 1969, էջ 136-137:

² Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել իր ժամանակի բազմաթիվ աշխատություններում, ինչպես նաև պարբերական մամուլի էջերում: Տես՝ Պողոսյան Յ. Մ. «Չեյթունի պատմությունը», Երևան 1969, էջ 142-145:

խաչատուրի գլխավորած Սղերդի իշխանության բանակը (մոտ 1.000) 7 օրվա ընթացքում հետ մղեց Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 6.000)¹:

Գլուխ 14

Թուրք-Եգիպտական II պատերազմը

Թուրք-Եգիպտական I պատերազմը որևէ կերպ չէր լուծել պաշտոնական Ստամբուլի և պաշտոնական Կահիրեի միջև առկա հակասությունները, իսկ նրա ավարտն էլ ավելի շուտ հանդիսացել էր յուրօրինակ մի դադար, որը երկու կողմերն էլ սկսեցին օգտագործել ապագա պայքարի նոր փուլի համար: Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, սակայն, որ ընձեռնված դադարն հոգուտ իրեն ավելի արդյունավետ օգտագործեց այնուհանդերձ հենց Մահմուդ II-ը, որն առաջիկա պայքարում կարողացավ ապահովել Ռուսական, Բրիտանական և Ավստրիական կայսրությունների, ինչպես նաև Ֆրանսիական թագավորության աջակցությունը, որոնք որևէ կերպ չէին ցանկանում տեսնել Մուհամմեդ-Ալիի ուժեղացումը: Արդյունքում՝ ստեղծվեց մի դրություն, երբ առաջիկա պատերազմում պաշտոնական Ստամբուլը սկսեց վայելել եվրոպական առաջատար պետությունների աջակցությունը, իսկ Մուհամմեդ-Ալին էլ, ըստ էության, հայտնվեց միջազգային մեկուսացման մեջ: Հենց այս պայմաններում էլ սկիզբ առավ Թուրք-Եգիպտական II պատերազմը (1839-1840), որում նախահարձակ կողմն արդեն պաշտոնական Ստամբուլն էր:

1839 թվականի հունիսի 24-ին, սակայն, Մծբինի ճամբարում Եգիպտոսի փաշայության բանակը (50.000) գլխովին ջախջախեց Օսմանյան սուլթանության բանակին (70.000, այդ թվում քրդեր և թուրքմեններ), ընդ որում, եթե հաղթողները կորցրին 3.000 զինվոր, ապա պարտվողները՝ 4.000 սպանված և 12.000 գերի: Կրած ծանր պարտությունը, որը ի վերջո կարծես իրոք հուսալքեց Մահմուդ II-ին, վերջինիս կյանք արժեցավ և 1839 թվականի հուլիսի 1-ին նա սրտի կաթվածից մահացավ: Արդյունքում՝ Օսմանյան սուլթանության սուլթան հռչակվեց վերջինիս որդի Աբդուլ-Մեջիդը (1839-1861), որը, ի տարբերություն հոր, ավելի թույլ մի անձնավորություն էր, բայց այնուհանդերձ գոնե ընդհանուր գծերով փորձեց շարունակել վերջինիս քաղաքականությունը:

Նոր սուլթանին ծանր ժառանգություն էր հասել, սակայն վերջինիս համար դրական այնուհանդերձ այն էր, որ նույն այս ժամանակ Ռուսական, Բրիտանական և Ավստրիական կայսրությունները, ինչպես նաև Ֆրանսիական թագավորությունն իրենք որևէ կերպ չէին պատրաստվում համակերպվել Մուհամմեդ-Ալիի հզորանալու հետ: Արդյունքում՝ գործի անցան Բրիտանական և Ավստրիական կայսրությունների ռազմական մեքենաները, որոնք, համագործակցելով Օսմանյան սուլթանության ռազմական մեքենայի հետ, ծանր հակահարված հասցրին Եգիպտոսի փաշայությանը Ասորիքում: Որպես հետևանք, արդեն 1840 թվականի նոյեմբերի սկզբին Մուհամմեդ-Ալին վերջնականապես կորցրեց Ասորիքը, իսկ Իբրահիմի ռազմական մեքենան էլ հետ քաշվեց և պատսպարվեց Եգիպտոսի տարածքում, որից հետո կնքվեց հաշտություն և Թուրք-Եգիպտական II պատերազմն ավարտվեց: Արդյունքում՝ Ասորիքը և Կիլիկիան կրկին ընկան Օսմանյան սուլթանության տիրապետության տակ, սակայն Եգիպտոսն ու ողջ Հյուսիսային Աֆրիկան վերջնականապես կորսվեցին: Իրոք, Մուհամմեդ-Ալին այնուհանդերձ պահպանեց իր միապետական փաստացի իշխանությունը Եգիպտոսում, իսկ 1848 թվականի մարտի 2-ին էլ կյանքից հեռանալով, այն ժառանգեց Իբրահիմին (1848), որն էլ, նույն տարվա նոյեմբերի 10-ին ինքն էլ մահանալով, գահը թողեց Մուհամմեդ-Ալիի թոռ Աբբասին (1848-1854):

Գլուխ 15

Օսմանյան սուլթանության արևելյան քառսը և տարածաշրջանը

Վերահաստատվելով Ասորիքում և Կիլիկիայում՝ պաշտոնական Ստամբուլը ձեռնամուխ եղավ այս ու հարակից երկրամասերում գործող ուժերի դեմ պայքարին: Արդյունքում, սակայն, 1840 թվականին Աղջապադ բերդի ճամբարում (Չեյթունի մոտ, Աղջապատ լեռան լանջերին) Չեյթունի իշխանության բանակը (500) հաղթեց հայերից թալանած ավարով բերդում ամրացած քրդերին (300) և մտավ բերդ: Այլ կորուստների թվում թշնամին կորցրեց մեծաթիվ գերիներ, որոնք բաց

¹ Տես՝ Դևրիկյան Ս. «Հոգևոր ծառայությունը բանակում», Երևան 2002, էջ 66:

թողնվեցին միայն մեծ փրկագնով¹: Իր հերթին, 1842 թվականին Ղանդրի ճ-մ-ում (Չեյթունի մոտ) Չեյթունի իշխանության բանակը (500) և Թեճերլիները (մոտ 500) հաղթեցին արդեն Օսմանյան սուլթանության առաջխաղացած բանակին (մոտ 3.000), ընդ որում մարտի ընթացքում Աստվածատուր Յաղուբյանը սպանեց հակառակորդի դրոշակակիրին²:

Նույն այս ժամանակ խնդիրները շարունակվում էին, սակայն, Օսմանյան սուլթանության արևելյան նաև այլ տարածքներում, ընդ որում հատկապես ըմբոստ դիրք էին գրավել քրդերը: Արդյունքում՝ 1842 թվականի քրդերը (մոտ 10.000) ասպատակեցին Կորճայքը և Վասպուրականի հարավը, իսկ 1843 թվականին էլ կրկնեցին հարվածը նույն տարածքներին՝ Աղբակ գավառում կոտորելով 10.000 ասորիների: Իր հերթին, 1846 թվականի քրդերը (մոտ 500) ասպատակեցին Սասունը և Նահանջեցին:

Քրդերի գործողությունները, որոնք ուղղված էին ամենից առաջ քրիստոնյաների դեմ, նույն այս ժամանակ, սակայն, արդեն այն աստիճանի ծավալներ էին ընդունել, որ պաշտոնական Ստամբուլը ստիպված եղավ վերջիններիս դեմ բանակային ուժեր կիրառել: Արդյունքում՝ 1847 թվականի հուլիսի 3-ին Ջազիրայի ճ-մ-ում Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 12.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 1.000) հաղթեցին քրդերին (մոտ 7.000), սակայն նույն 1847 թվականի օգոստոսին քրդերը (մոտ 8.000) և Սասունի իշխանության բանակը (մոտ 2.000) Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 300) գրավեցին Վանը:

1847 թվականի սեպտեմբեր Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) քրդերից (մոտ 500) գրավեց Խոշաբ բերդը, իսկ 1847 թվականի սեպտեմբերին էլ նույն քրդերից գրավեց Խիզանը, Մոկքը, ինչպես նաև Կարկառ և Իսպիր ամրոցները (վերջինը՝ Կարկառի մոտ): Յայերն ու քրդերը վերջին իրադարձություններում մի ինչ-որ պահի դաշնակցել էին, սակայն այժմ, երբ տարածաշրջանում հայտնվել էր կառավարական ուժեղ մի բանակ, հայերը, համարելով պայքարը անհեռանկար, դադարեցրին այն: Արդյունքում՝ 1847 թվականի հոկտեմբերին քրդերը (մոտ 5.000) քաղաքի Յայկական աշխարհագրից (մոտ 1.000) պաշարեցին Վանը, սակայն չկարողացան գրավել այն: Իր հերթին, 1848 թվականի հունվարին Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 20.000) քրդերից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000) ու քաղաքների Յայ ռազմիկներից (ընդհանուր՝ մոտ 500) գրավեց Խնուսը և Մուշը: Եվ վերջապես 1848 թվականի փետրվարին Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 30.000) քրդերից (մոտ 1.000) ու քաղաքի Յայ ռազմիկներից (մոտ 200) պաշարեց Բաղեշը և կարողացավ հասնել դիմադրության դադարեցմանը միայն 1849 թվականի գարնանը: Խոշոր այս հաջողությամբ պաշտոնական Ստամբուլն ի վերջո հասավ այն բանին, որ քրդերի ըմբոստությունները քիչ թե շատ դադարեցին: Նույն այս տարիներին, սակայն, կրկին խաղաղ չէր նաև Կիլիկիայում, որտեղ Չեյթունի իշխանության շուրջ իրավիճակն աստիճանաբար շիկանում էր:

Արդյունքում՝ 1844 թվականին Չեյթունի ճ-մ-ում Չեյթունի իշխանության բանակը (մոտ 2.000) հաղթեց Օսմանյան սուլթանության առաջխաղացած բանակին (մոտ 4.000)³, իսկ 1847 թվականին էլ կրկին Չեյթունի մոտակայքում Չեյթունի իշխանության բանակը (3.620) շրջապատեց և անակնկալ հարվածով ջախջախեց Օսմանյան սուլթանության առաջխաղացած բանակին (մոտ 6.000)⁴: Նույն թվականին ևս մեկ հարձակում եղավ, սակայն 1847 թվականի ամռանը Աթոլուի ճ-մ-ում (Չեյթունի մոտ) Չեյթունի իշխանության բանակը (1.520) հուժկու հարձակումով հաղթեց Օսմանյան սուլթանության կողմում հանդես եկող առնաուտների ալբանական գնդին (2.000), երբ թշնամին կորցրեց 1.976 զինվոր⁵: Նույն այս տարիներին հայերը որոշակի ռազմաքաղաքական իրադարձությունների իրենց մասնակցությունն էին բերում նաև Յայաստանից դուրս:

¹ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Չեյթունի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Պողոսյան Յ. Մ. «Չեյթունի պատմությունը», Երևան 1969, էջ 147-148:

² Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Չեյթունի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Պողոսյան Յ. Մ. «Չեյթունի պատմությունը», Երևան 1969, էջ 148:

³ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Չեյթունի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Պողոսյան Յ. Մ. «Չեյթունի պատմությունը», Երևան 1969, էջ 148:

⁴ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Չեյթունի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Պողոսյան Յ. Մ. «Չեյթունի պատմությունը», Երևան 1969, էջ 148-149:

⁵ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Չեյթունի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Պողոսյան Յ. Մ. «Չեյթունի պատմությունը», Երևան 1969, էջ 149:

Այսպես, 1841 թվականին Աբխազիայում բռնկված ապստամբության ճնշմանը Ռուսական կայսրության բանակի կազմում մարտական գործողություններին մասնակցեցին գնդապետ Մովսես Արղությանի գլխավորած Անդրկովկասյան հատուկ հեծյալ-մահմեդական գնդի երկու հարյուրականեր (200, որից մոտ 50 հայ): Իր հերթին, 1848 թվականի մարտի 15-ից մինչև 1849 թվականի օգոստոսի 13 Ավստրիական կայսրության տարածքում բռնկված Յուլաքարական հեղափոխությանը ապստամբների շարքերում իրենց մասնակցությունը բերեցին Հայ ռազմիկները (մոտ 100, այդ թվում հեղափոխական բանակի գնդապետ Վիլմոշ Լազարը, որը, գլխավորելով IX հեծելազորային գումարտակը, մասնակցեց Սեւի, Տիմիշվարի, Կարանսեբեշի ու Օրշովայի ճակատամարտներին, քաջաբար և հմտորեն ղեկավարեց Լուզոժի պաշտպանությունը ու հանձնվեց միայն հեղափոխական ողջ բանակի անձնատուր լինելուց հետո, ինչպես նաև հեղափոխական բանակի զենեղանքներ Էրնե Կիշը և Յանոշ Ցեցը, որոնք գերվեցին ու գնդակահարվեցին), իսկ Ռուսական կայսրության բանակի կազմում էլ մարտական գործողություններին մասնակցեց գնդապետ Դավիթ Բեհբությանի գլխավորած Անդրկովկասյան հատուկ հեծյալ-մահմեդական գունդը (մոտ 500, որից մոտ 100 հայ):

Եվ վերջապես 1852 թվականի ամռանը, Մուհամմեդին հաջորդած նրա որդի Նասր-էդ-Դինը (1848-1896), ձգտելով տեղերում սահմանափակել Բրիտանական կայսրության ակտիվությունը, Ղաջարների շահության բանակով (մոտ 40.000, այդ թվում Արագստանի սպասալար Ծատուր Մահնյանը, շահության հրետանու հրամանատար Հովսեփ Գելոենցը, ինչպես նաև Սամսոն Մակինցյանը, հրանոթաձիգներ Մովսեսը և Հովսեփը) ասպատակեց Հերաթի խանության տարածքը և նահանջեց: Հերաթի ուղղությամբ պաշտոնական Թեհրանը հետագայում ևս չարունակեց ակտիվությունը և, եթե Բրիտանական կայսրության հետ մասը ընդհարումները 1857 թվականին ավարտվեցին առանց որևէ էական արդյունքի, ապա Խիվայի խանության հետ սկիզբ առած պատերազմը 1861 թվականի ավարտվեց հարձակման անցած Ղաջարների շահության մեծաքանակ բանակի ծանր պարտությամբ, ինչը տեղի ունեցավ հինավուրց Մերվի մոտակայքում: Ծուռով, սակայն, Մերձավոր Արևելքում և Արևելյան Եվրոպայում սկիզբ առան ռազմաքաղաքական այնպիսի ծավալի իրադարձություններ, որոնք չէին եղել Նապոլեոնյան պատերազմների ավարտից հետո, իսկ որոշ առումներով էլ դրանք գերազանցեցին Նոյնիսկ վերջիններիս: Սկիզբ առավ Ղրիմի կամ Ռուս-թուրքական X պատերազմը (1853-1856), որին ի սկզբանե մասնակցում էին միայն Ռուսական կայսրությունն և Օսմանյան սուլթանությունը, սակայն հետագայում, Օսմանյան սուլթանության անհաջողությունների ֆոնին, վերջինիս կողմում սկսեցին հանդես գալ Բրիտանական կայսրությունը, Ֆրանսիական թագավորությանը 1848 թվականին փոխարինած Ֆրանսիական Հանրապետությանը 1852 թվականին հաջորդած Ֆրանսիական կայսրությունը, ինչպես նաև Սարդինիական թագավորությունը:

Գլուխ 16

Ղրիմի կամ Ռուս-թուրքական X պատերազմը

XIX դարի կեսերին Ռուսական կայսրության ազդեցությունը ինչպես Եվրոպայում, այնպես էլ Մերձավոր Արևելքում հսկայական էր, սակայն արդեն այս ժամանակ ի հայտ էին գալիս ապագա ճգնաժամի հիմքերը, երբ Արևմտյան և Կենտրոնական Եվրոպայի երկրները արդեն մուտք էին գործում բուրժուական հասարակարգերի զագաթնակետը կամ, ըստ այլ կարծիքների, իրենից զարգացման նոր մի մակարդակ ներկայացնող կապիտալիզմի դարաշրջան, իսկ Ռուսական կայսրությունը այս ամենից հետ էր մնում մոտ կես հարյուրամյակ: Արդյունքում՝ Նոյն Արևմտյան և Կենտրոնական Եվրոպայում ուժեղացավ ձգտումը հետ մղել կամ սահմանափակել Ռուսական կայսրությանը վերջինիս ազդեցության ավանդական գոտիներում, իսկ պատերազմի անմիջական առիթ էլ հանդիսացավ Ռուսական կայսրության հերթական ընդհարումը Օսմանյան սուլթանության հետ: Այս կապակցությամբ մինչև առաջ անցնելը հարկ է նշել, որ Օսմանյան սուլթանության կողմում Եվրոպական երկրների հանդես գալուն ոչ քիչ նպաստեց նաև անձնական գործոնը, քանզի Նապոլեոն I եղբորորդի Նապոլեոն III-ը (1852-1870) լցված էր Նապոլեոնյան պատերազմներում պարտություն կրած սեփական հորեղբոր փոխվրեժի, ինչպես նաև ֆրանսիացիների պատասխան հաղթահանողը ապահովելու մտայնությամբ:

Արևմտյան և Կենտրոնական Եվրոպայի երկրների զարգացման առավելությունը Ռուսական կայսրության նկատմամբ դրսևորվեց ամենից առաջ ռազմական ոլորտում, ի դեմս տեխնիկական, ինչպես նաև կազմակերպչական հարցերի: Այս կապակցությամբ զգալի դեր ունեցան այն հանգամանքը, որ պաշտոնական Սանկտ-Պետերբուրգը նույն այս ժամանակ ստիպված էր զգալի ուժեր պահել սեփական արևմտյան սահմաններում Ավստրիական կայսրության, ինչպես նաև Պրուսական և Շվեդական թագավորությունների դեմ, Կովկասյան լեռնաշղթայում դեռևս մղվող պատերազմում, ինչպես նաև Զեռավոր Արևելքում, որտեղ սեփական խնդիրները կային Միևի տերությանը դեռևս XVII դարում փոխարինած Ցինի տերության հետ: Կային, սակայն, նաև կոնկրետ տեխնիկական նրբություններ:

Իրոք, հենց այս պատերազմում էր, որ Արևմտյան և Կենտրոնական Եվրոպայի երկրների բանակները հարվածակայծքարային փակադակներով հարթափող հրացանների փոխարեն սկսեցին մասսայականորեն կիրառել պարկուճային փակադակներով ակոսափող հրացաններ, առաջաստային փայտյա ռազմանավերը փոխարինվեցին շոգեշարժիչով աշխատող զրահանավերով, սկսեցին կիրառվել ծովային ականները, ռազմական գործում առաջին անգամ կիրառվեց հեռագիրը, ինչպես նաև իրենց կիրառությունը գտան մի շարք այլ նորարարարություններ: Միաժամանակ, կապված կրակային հզորության մեծացման հետ, փոխվեց նաև բանակային մարտավարությունը, երբ հետևագործի կողմից երկու հարյուրամյակ կիրառվող գծային մարտակարգը առաջին անգամ փոխարինվեց ցրված մարտակարգով, իսկ հեծելազորի դերն էլ, առաջին անգամ XVI դարի սկզբի անկումից հետո, նոր անկում ապրեց: Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, որ արդեն պատերազմի սկզբում Ռուսական կայսրության բանակը տեխնիկապես զգալիորեն զիջում էր Բրիտանական և Ֆրանսիական կայսրություններին, ինչպես նաև Սարդինիայի թագավորությանը, սակայն, սրան հակառակ, վերջինս տեխնիկական, ինչպես նաև կազմակերպչական առումով զգալիորեն գերազանցում էր Օսմանյան սուլթանությանը: Եվ վերջապես հարկ է նշել, որ, ինչպես և նախկինում, այս անգամ ևս պատերազմական գործողությունների կովկասյան թատերաբեմը համարվեց երկրորդական, սակայն, կրկին ի համեմատ նախորդ պատերազմի, մարտական գործողություններն այս թատերաբեմում այս անգամ ավելի մասշտաբային եղան:

1853 թվականի հոկտեմբերի 4-ից մինչև 1856 թվականի մարտի 18 Բալկանյան և Ղրիմի ճակատներում ընթացող Ղրիմի պատերազմին Ռուսական կայսրության բանակի կազմում իրենց մասնակցությունը բերեցին Զայ ռազմիկները (մոտ 100, այդ թվում փոխծովակալ Լազար Սերեբյակովը, նրա որդի, կապիտան-լեյտենանտ Մարկոս Սերեբրյակովը, որը զոհվեց Սևաստոպոլի պաշտպանության ժամանակ, գնդապետ Ադամ Աթաբեկովը, որը մասնակցեց Սևաստոպոլի պաշտպանությանը): Ինչ վերաբերում է կովկասյան ճակատին, ապա այստեղ մարտերը սկիզբ առան մի քիչ ուշացումով, սակայն այնուհանդերձ բավականին թեժ եղան:

1853 թվականի նոյեմբերի 2-ին Բայանդուրի ճ-մ-ում (Արարատ, Շիրակ գավառի արևմուտք, Գյումրուց մոտ 15 կմ հարավ-արևմուտք) Ռուսական կայսրության բանակը (7.500) և նրա կազմում գտնվող Զայ ռազմիկները (500, այդ թվում գնդապետ Միքայել Լոռիս-Մելիքովը) հետախուզության ժամանակ ընդհարվեցին Օսմանյան սուլթանության բանակի (40.000) հետ, որի արդյունքում երկու կողմերն էլ նահանջեցին, ընդ որում քրիստոնյաները կորցրին 800 զինվոր: 1853 թվականի նոյեմբերի սկզբին Օսմանյան սուլթանության բանակը (10.000) Զայկական բանակից (1.500) պաշարեց Իգդիրը (= Ցուլակերտ) (Արարատ, Մասյացոտն գավառի հյուսիս-արևելք), սակայն չկարողացավ գրավել այն: Իր հերթին, 1853 թվականի նոյեմբերի սկզբին Օսմանյան սուլթանության մասերի բաժանված բանակը (ընդհանուր՝ մոտ 20.000) հարված հասցրեց Սարդարաբադին, Թալինին և Էջմիածնին, սակայն չկարողացավ գրավել այն Զայկական բանակից (ընդհանուր՝ մոտ 2.000):

Զետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերումների տեսքով.

1853 նոյեմբերի 13-14 – Ախալցխայի ճ-մ

Օսմանյան սուլթանության բանակը (18.000) պաշարեց քաղաքը գնդապետ Զովհաննես Անդրանիկյանի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակից (7.200, որից

200 վրացի) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (600, որից 300 հեծյալ, այդ թվում Կարապետ Բագրատունին և Հակոբ Սուրենյանցը):

I փուլ – Նոյեմբերի 13-ին թշնամու բանակն անցավ հարձակման, բայց ողջ օրը տևած համառ մարտից հետո ծանր կորուստներով հետ շարտվեց ելման դիրքեր:

II փուլ – Նոյեմբերի 14-ի օրվա առաջին կեսին թշնամու բանակը կրկին անցավ հարձակման, սակայն ծանր կորուստներով կրկին հետ շարտվեց ելման դիրքեր:

III փուլ – Օրվա երկրորդ կեսին Ռուսական կայսրության բանակին օգնության եկած ուժերը (7.000) անցան հակազորի և, Սուխիս գյուղի մոտակայքում հուժկու հարվածով փախուստի մատնելով թշնամու բանակի կենտրոնն ու աջ թևը, շրջապատեցին և գլխովին ջախջախեցին թշնամու բանակի ձախ թևը:

Հայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցները՝ 2.000, թշնամին՝ մոտ 14.000 զինվոր, 11 հրանոթ:

1853 Նոյեմբերի 19 – Քաշքաղթլարի ճ-մ (Արարատ, Շիրակ գավառի արևմուտք, Կարսից մոտ 42 կմ հյուսիս-արևելք)

Գևդապետ Բարսեղ Բեհբուլյանի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (10.000, 32 հրանոթ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (1.100, այդ թվում շտաբս-կապիտան Արարատյանը, Փիրոյանը, Արղությանցը, Գաբրիել Գեղամյանը, Թարխանը և Ռոստոմը) մոտեցան ամուր պաշտպանական դիրքեր գրաված Օսմանյան սուլթանության բանակին (36.000, 46 հրանոթ):

I փուլ – Ռուսական կայսրության բանակը սրընթաց գրոհով ջախջախեց թշնամու բանակի աջ թևը, որի արդյունքում թշնամու ողջ բանակը դիմեց փախուստի:

II փուլ – Ռուսական կայսրության բանակը հետապնդեց թշնամու բանակին և ծանր կորուստներ պատճառեց:

Հայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցը՝ 1.000, թշնամին՝ 7.000 զինվոր, 24 հրանոթ:

Այսպիսով՝ ընթացիկ տարին պաշտոնական Ստամբուլի համար Արևելքում ավարտվեց, ծանր անհաջողություններով, սակայն որևէ կերպ դրական չէին գործերը նաև բալկանյան և Հրիմի ճակատներում: Այս պայմաններում 1854 թվականի մարտի 15-ին Ռուսական կայսրության դեմ պատերազմի մեջ մտան արդեն Բրիտանական, Ֆրանսիական և Ավստրիական կայսրությունները, ինչպես նաև Սարդինիայի թագավորությունը, իսկ Պրուսական ու Շվեդական թագավորություններն էլ մի շարք ոչ պատերազմական գործողություններով կաշկանդեցին Ռուսական կայսրության ռազմական մեքենային այլ սահմաններում: Կովկասյան ճակատում, սակայն, այս ամենը պաշտոնական Ստամբուլին որևէ կերպ չօգնեց:

Արդյունքում՝ 1854 թվականի գարնանը Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 10.000) հարձակում գործեց Երևանի վրա, սակայն չկարողացավ գրավել այն Ռուսական կայսրության բանակից (մոտ 3.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (600): 1854 թվականի հունիսի սկզբին քրիստոնյաները նույն կերպ հաջողությամբ պաշտպանեցին Սաֆանվերդին (Ախուրյանի ափին), երբ հայերը կորցրին 4, դաշնակիցը՝ 5 վիրավոր, ինչպես նաև Ղազարապատը (= Խարում):

Ավելի լայնածավալ հարված կովկասյան ճակատում պաշտոնական Ստամբուլը հասցրեց արդեն ամառվա սկզբին, սակայն 1854 թվականի հունիսի 4-ին Ճորոխի ճ-մ-ում գևդապետ Հովհաննես Անդրանիկյանի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (10.000, 10 հրանոթ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 300) հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (34.000, 15 հրանոթ), ընդ որում քրիստոնյաները կորցրին 1.500, իսկ թշնամին՝ 4.000 զինվոր և 15 հրանոթ: Իր հերթին, 1854 թվականի հունիսի 5-ին 10 ժամ տևած գիշերային մարտում Օսմանյան սուլթանության բանակը (2.000) Հայկական բանակից (600, այդ թվում շտաբս-կապիտան Արարատյանը, Փիրոյանը, Արղությանցը, Գաբրիել Գեղամյանը, Թարխանը և Ռոստոմը) ու կազակներից (մոտ 50) չկարողացավ գրավել Բայանդուրը: Անհաջողությամբ ավարտվեց նաև պաշտոնական Ստամբուլի հարվածը ավելի հյուսիս, երբ 1854 թվականի հունիսի 14-ին Օսմանյան սուլթանության բանակը (800) չկարողացավ գրավել Սուլդան

(Ախալքալաքի մոտ) Ռուսական կայսրության բանակից (մոտ 50) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 20), որոնք, ժամանակի ստանալով օգնություն, հետապնդեցին թշնամու բանակին և հետ խլեցին թալանված ավարը: Իր հերթին, 1854 թվականի հունիսի 19-ին Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 1.000) Ռուսական կայսրության բանակից (մոտ 200) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 70) չկարողացավ գրավել Նաև Ախալցխան:

1854 թվականի հուլիսի 13-ին գնդապետ Միքայել Լոռիս-Մելիքովի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (100 կազակ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (100, այդ թվում Փիրոյանը, Արղությանը, Գաբրիել Գեղամյանը, Թարխանը և Ռոստոմը) Օսմանյան սուլթանության բանակից (3.000) կրկին հաջողությամբ պաշտպանեցին Բայանդուրը, երբ թշնամին կորցրեց 20 զինվոր: Իր հերթին, 1854 թվականի հուլիսի 16-ին քրիստոնյաները հաջողությամբ պաշտպանեցին Նաև Տրոիցկոեն (Ախալքալաքի մոտ)՝ կորցնելով 5 զինվոր:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերումների տեսքով.

1854 հուլիսի 17 – Չնգլ կիռճի ճ-մ (Արարատ, Հավնունիք գավառ, Արաքս գետի ձախ ափին)

Օսմանյան սուլթանության բանակը (20.000) մոտեցավ ամուր պաշտպանական դիրքեր գրաված Ռուսական կայսրության բանակին (10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներին (3.500, այդ թվում, Գրիգոր Մանուկյանը, Ավետիք Նավասարդյանը և Թարխանյանը):

I փուլ – Օրվա առաջին կեսին Օսմանյան սուլթանության բանակը անցավ հարձակման, սակայն համառ մարտից հետո ծանր կորուստներով հետ շարտվեց ելման դիրքեր:

II փուլ – Օրվա երկրորդ կեսին Ռուսական կայսրության բանակը անցան հակագրոհի և փախուստի մատնեցին թշնամու բանակին:

III փուլ – Ռուսական կայսրության բանակը առանց մարտերի մտավ Բայազետ ամրոց:

Հայերը կորցրին մոտ 300, դաշնակիցը՝ մոտ 1.000, թշնամին՝ մոտ 5.000 զինվոր:

1854 հուլիսի 24 – Քյուրունկ-Դարալի ճ-մ (Արարատ, Շիրակ գավառի արևմուտք, Կարսից 37 կմ արևելք)

Գնդապետ Բարսեղ Բեհբուդյանի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (20.000, 72 հրանոթ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000, այդ թվում շտաբս-կապիտան Արարատյանը, Փիրոյանը, Արղությանը, Գաբրիել Գեղամյանը, Թարխանը և Ռոստոմը) մոտեցան լայն ճակատով պաշտպանական դիրքեր գրաված Օսմանյան սուլթանության բանակին (60.000, 64 հրանոթ): Ամրացնելով սեփական բանակի աջ թևը և Նախատեսելով այս թևում հիմնականում պաշտպանողական մարտ վարել՝ հայազգի գնդապետը հիմնական ուժերը կենտրոնացրեց թշնամու աջ թևի դեմ:

I փուլ – Ռուսական կայսրության բանակը անցավ վճռական հարձակման և հուժկու հարվածով ջախջախեց թշնամու բանակի աջ թևը:

II փուլ – Ռուսական կայսրության բանակը հզոր հարված հասցրեց թշնամու բանակի կենտրոնին և, պարտության մատնելով վերջինիս, հարկադրեց դիմել փախուստի:

III փուլ – Ռուսական կայսրության բանակը շրջապատեց և գլխովին ջախջախեց Օսմանյան սուլթանության բանակի ձախ թևը:

IV փուլ – Ռուսական կայսրության բանակը հետապնդեց թշնամու բանակին և ծանր կորուստներ պատճառեց:

Հայերը կորցրին մոտ 600, դաշնակիցը՝ 3.054 սպանված և վիրավոր, թշնամին՝ մոտ 10.000 սպանված և վիրավոր, 2.000 գերի, 10.000 դասալիք, 15 հրանոթ, 26 դրոշ և մեծ բանակությամբ զինամթերք:

Վերևում նկարագրված իրադարձությունների արդյունքում Կովկասյան ճակատում գործող Օսմանյան սուլթանության բանակը, դադարելով իրենից որևէ կազմակերպված ուժ ներկայացնել, անկարող դարձավ այդուհետ որևէ ակտիվ ռազմական գործողություն իրականացնել: Ավելին, շուտով ոտքի կանգնեցին նաև քրդերը, երբ 1854 թվականի դեկտեմբերին Եզդանշիրի գլխավորած քրդերը (մոտ 10.000) ասպատակեցին Կորճաթը ու Վասպուրականի հարավը և նահանջեցին, իսկ 1855 թվականի փետրվարին էլ կրկնեցին հարվածը Նույն տարածքների ուղղությամբ: Շուտով, սակայն, Եզդանշիրը խաբեությամբ գերվեց, որից հետո քրդերի ակտիվությունն անկում ապրեց:

1855 թվականի գարնանը Չեյթունի ճ-մ-ում ամուր դիրքեր գրաված Չեյթունի իշխանության բանակը (մոտ 1.000) հաղթեց առաջխաղացած Թեճերլիներին (մոտ 2.000), որոնք պարտավորվեցին այդուհետ բարիդրացիական հարաբերություններ պահպանել հայերի հետ¹: Նույն այս ժամանակ, սակայն, Կովկասյան ճակատում տեղի ունեցավ ևս մեկ խոշոր իրադարձություն:

Յետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1855 մայիսի 15 - նոյեմբերի 16 – Կարսի գրավումը

Քնդապետ Բարսեղ Բեհբուլյանի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 60.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 6.000, այդ թվում քնդապետ Միքայել Լոռիս-Մելիքովը) պաշարեցին քաղաքը Օսմանյան սուլթանության բանակից (33.000):

I փուլ – Մայիսի 15-ից մինչև օգոստոսի վերջ Ռուսական կայսրության բանակը մարտեր մղեց քաղաքի շրջակայքում՝ կտրելով վերջինիս կապը արտաքին աշխարհի հետ:

II փուլ – Օգոստոսի 7-ին Օսմանյան սուլթանության դաշտային բանակը (մոտ 3.000) փորձեց անակնկալ հարձակում գործել քաղաքը պաշարողների վրա, սակայն այդ հարձակումը հետ մղվեց, ընդ որում, նահանջի ընթացքում թշնամու բանակն ընկավ հետապնդողների, ինչպես նաև թշնամու թիկունքն անցած Անդրկովկասյան հատուկ հեծյալ-մահմեդական գնդի համակցված հարվածների տակ և վերջնական պարտություն կրեց: Թշնամին կորցրեց 800 սպանված, 400 գերի:

III փուլ – Սեպտեմբերի 17-ին Ռուսական կայսրության բանակը անցավ հարձակման, սակայն բռնկված համառ մարտում քրիստոնյա ռազմիկները, չնայած դրսևորած բացառիկ խիզախությանը և մեծ համառությանը, այնուհանդերձ հետ մղվեցին ելման դիրքեր՝ կորցնելով 6.500 զինվոր:

IV փուլ – Նոյեմբերի 16-ին Ռուսական կայսրության բանակը անցավ վճռական գրոհի և ի վերջո ստիպեց թշնամու բանակին դադարեցնել դիմադրությունը:

Յայերը կորցրին մոտ 800, դաշնակիցը՝ 7.000, թշնամին՝ մոտ 30.000 զինվոր, որոնց մեջ մեծ թիվ էին կազմում գերիները:

1855 թվականի հունիսի 23-ին պատասխան հարված հասցրած Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 2.000) Ռուսական կայսրության բանակից (մոտ 500), նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկներից (մոտ 100), ինչպես նաև օգնության հասած Անդրկովկասյան հատուկ հեծյալ-մահմեդական գնդից (մոտ 200, որից մոտ 100 հայ) պաշարեց Ախալքալաքը, սակայն չկարողացավ գրավել այն: Իր հերթին 1855 թվականի հուլիսի 20-ին քրիստոնյաները առանց լուրջ մարտերի գրավեցին Արդահանը, իսկ 1855 թվականի սեպտեմբերի 18-ին էլ Ախալցխայի ճ-մ-ում հաղթեցին շրջակայքն ասպատակող աջարներին (80): Այսպիսով՝ Կովկասյան ճակատում մղվող մարտական գործողություններն ավարտվեցին պաշտոնական Սանկտ-Պետերբուրգի վճռական հաղթանակով, սակայն ողջ խնդիրը կայանում էր նրանում, որ բալկանյան և Ղրիմի ճակատներում վերջինս ծանր անհաջողություններ կրեց՝ կորցնելով նույնիսկ հերոսաբար և մինչև վերջ պաշտպանված Սևաստոպոլը: Արդյունքում՝ 1856 թ-ի մարտի 18-ին կնքվեց Փարիզի

¹ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Չեյթունի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Պողոսյան Յ. Մ. «Չեյթունի պատմությունը», Երևան 1969, էջ 160:

հաշտության պայմանագիրը, որով Ղրիմի կամ Ռուս-Թուրքական X պատերազմը ավարտվեց: Որպես հետևանք, չնայած Կովկասյան ճակատում ձեռք բերված փայլուն հաջողություններին, այս սահմանում, ի համեմատ Նախկինի, որևէ փոփոխություն տեղի չունեցավ, քանի որ մյուս ճակատներում Ռուսական կայսրության բանակը լուրջ անհաջողության մատնվեց և Ռուսական կայսրությունն իրեն պարտված ճանաչեց: Որպես ընդհանուր արդյունք՝ պաշտոնական Ստամբուլը պաշտոնական Սանկտ-Պետերբուրգի հետ հարաբերություններում փաստորեն պահեց դիրքերը, սակայն ինքն էլ որևէ եական արդյունքի չհասավ և հաջողության բոլոր պտուղներն, ըստ էության, հասան վերջինիս եվրոպական դաշնակիցներին:

Որպես ավելի մասնավոր արդյունք հենց նոր ավարտված պատերազմի պետք է մատնանշել այն, որ արդյունքում պաշտոնական Սանկտ-Պետերբուրգը Կովկասյան լեռնաշղթայի մոտ 400.000 լեռնականների վտարեց իրենց բնակության վայրից և նրանք հաստատվեցին Օսմանյան սուլթանությունում: Այս կապակցությամբ կարևոր է նշել, որ Կովկասյան այս լեռնականներին կամ, ինչպես նրանց սովորաբար կոչում էին՝ չերքեզներին, պաշտոնական Ստամբուլը տեղակայեց հիմնականում հոծ հայաբնակ շրջաններում՝ դրանով բնականաբար ձգտելով սահմանափակել հայերին:

Գլուխ 17

Օսմանյան սուլթանության արևելյան քառսի շարունակությունը և Չեյթունը

Այսպես թե այնպես, սակայն, ավարտելով խոշոր պատերազմը՝ պաշտոնական Ստամբուլը վերադարձավ ավելի տեղական խնդիրներին, որոնց մեջ հայերի պարագայում առաջնայինը Չեյթունի իշխանության խնդիրն էր: Արդյունքում, սակայն, 1856 թվականին Չեյթունի ճ-մ-ում Չեյթունի իշխանության բանակը (մոտ 1.000) հետ մղեց Մարաշից առաջխաղացած Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 2.000)¹: Իր հերթին, 1859 թվականի Քոշ-Դադի ճ-մ-ում (Չեյթունի մոտ) Չեյթունի իշխանության բանակը (մոտ 1.000) հետ մղեց առաջխաղացած Խոզանօղլուներին և չերքեզներին (մոտ 2.000)²: Եվ վերջապես 1860 թվականի հունիսի 8-ին Ջերմուկի ճ-մ-ում (Չեյթունի մոտ, Ջեյհուն գետի ափին) Չեյթունի իշխանության բանակը (մոտ 5.000) անակնկալ հարձակումով հաղթեց Խուրշիդ փաշայի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության առաջխաղացած բանակին (12.000)³:

1861 թվականի հունիսի 25-ին Աբդուլ-Մեջիդը կնքեց իր մահկանացուն և վերջինիս հաջորդեց իր եղբայր Աբդուլ-Ազիզը (1861-1876), որը սեփական եղբոր քաղաքական շարունակությունն էր՝ որոշակիորեն ավելի վատ տարբերակով: Արդյունքում՝ սուլթանության արևելքում քառսն ավելի խորացավ:

1862 թվականի փետրվարին Վանում քաղաքի հայ բնակչությունը մանր ընդհարումներ ունեցավ Օսմանյան սուլթանության ոստիկանության հետ: Իր հերթին, 1862 թվականի ամռանը Սասունի ճ-մ-ում դարբիններ Ավդոյի և Մելոյի գլխավորած Հայկական բանակը (40) հետ մղեց հայ կնոջ ոսկե օդերը պոկող քրդին սպանած Մելոյից վրեժ լուծելու նպատակով արշաված քրդերին (1.000), երբ թշնամին կորցրեց 8 սպանված և 20 վիրավոր⁴: Իրավիճակը, սակայն, առավել սուր էր այնուհանդերձ հենց Չեյթունի մոտակայքում, որտեղ էլ շուտով տեղի ունեցան աննախադեպ մեծության իրադարձություններ:

1862 թվականի հունիս Չեյթունի ճ-մ-ում Չեյթունի իշխանության բանակը (մոտ 4.000) հաղթեց Օսմանյան սուլթանության առաջխաղացած բանակին (մոտ 10.000): Խնդիրները, սակայն, սրանով որևէ կերպ չէին սպառվելու և շուտով սկիզբ առավ ավելի մեծամասշտաբ մի հարված:

¹ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Չեյթունի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Պողոսյան Հ. Մ. «Չեյթունի պատմությունը», Երևան 1969, էջ 161:

² Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Չեյթունի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Պողոսյան Հ. Մ. «Չեյթունի պատմությունը», Երևան 1969, էջ 161-162:

³ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Չեյթունի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Պողոսյան Հ. Մ. «Չեյթունի պատմությունը», Երևան 1969, էջ 162:

⁴ Այս մասին տեղեկություններ են պահպանվել Սասունի բանավոր ավանդույթներում: Տես՝ Պետոյան Վ. «Սասունն անցյալում և Սասունի ազատագրական շարժումները», Երևան 2005, էջ 88:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1862 հուլիսի 28 – Չաքր-Ղերե-Քեֆի ճ-մ (Կիլիկիա, Ուլսիա գավառ, Ջեյհուն գետի ափին)

Մարաշի կառավարիչ Ազիզ փաշան, Նպատակ ունենալով վերջնականապես հնազանդեցնել Չեյթունի իշխանությանը, իրեն հանձնված Օսմանյան սուլթանության բանակով (52.000, որից 40.000 բաշիբոզուկներ, 3 հրանոթ) արշավանք սկսեց քաղաքի ուղղությամբ: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Չեյթունի իշխանները համընդհանուր զորահավաք իրականացրին և զինեցին զենք կրելու ընդունակ բոլոր տղամարդկանց (5.000): Միաժամանակ, Նպատակ ունենալով կասեցնել թշնամու բանակի առաջխաղացումը, Չեյթունի իշխանները միավորեցին մշտապես զենքի տակ գտնվող իրենց ուժերը և ուղարկեցին թշնամու շարժման ուղղությամբ: Իր հերթին թշնամու բանակի առաջապահի (մոտ 1.200 հեծյալ, 1.000 բաշիբոզուկ) ուղղությամբ ուղարկվեց առաջապահ մի ջոկատ (500):

I փուլ – Չեյթունի իշխանության առաջապահ ջոկատը մանր մարտերի մեջ մտավ թշնամու բանակի առաջապահի (մոտ 1.200 հեծյալ, 1.000 բաշիբոզուկ դեմ:

II փուլ – Չեյթունի իշխանության առաջապահ ջոկատը դուրս եկավ թշնամու բանակի առաջապահի թիկունք և անակնկալ հարձակումով ծանր պարտության մատնեց վերջինիս:

Հայերը կորցրին 72, թշնամին՝ 200 զինվոր:

Նախորդ ճակատամարտից հետո 1862 թվականի հուլիսի 30-ին Ավագ Կետիկ կիրճի ճ-մ-ում (Ջեյհուն գետի ափին) Չեյթունի իշխանության բանակը (500) դարանը գցեց Օսմանյան սուլթանության բանակին (5.000 զինվոր, 3.000 բաշիբոզուկ) և գիշերային հարձակումով ծանր կորուստներ պատճառեց: Առջևում, սակայն, խոշոր իրադարձություններ էին:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1862 օգոստոսի 2 – Չեյթունի ճ-մ

Ուժերը կենտրոնացրած Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 40.000, 3 հրանոթ) օգոստոսի 1-ին մոտեցավ քաղաքին և պաշարեց այն Չեյթունի իշխանության բանակից (4.500): Հայկական բանակի աջ թևը կազմող Ավագկալայի ճակատում ընդդեմ 12 բեկերի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության կանոնավոր բանակի իշխան Յաղուբյանի գլխավորությամբ դիրքեր գրավեցին 1.500 ռազմիկներ: Կենտրոնում՝ Չեյթունի Նախադուռը հանդիսացող Սուրբ Աստվածածին վանքում և Նրա շրջակայքում, Սուրենյաց ու Շավրոյան իշխանների գլխավորությամբ ամրացան ևս 1.500 ռազմիկներ: Հայկական բանակի ձախ թևում՝ Ճեմարանի և քաղաքի միջև գտնվող կիրճի բարձունքներում, Ենիտունյան իշխանի գլխավորությամբ դարան մտան վերջին 1.500 ռազմիկները, ընդ որում այս թևում 500 ռազմիկներ բացահայտ կերպով դիրքավորվեցին դարանակալ ջոկատի առջևում ու խնդիր ստացան համառ դիմադրություն ցույց տալուց հետո դիմել կեղծ փախուստի և թշնամուն քաշել դարանը:

I փուլ – Օգոստոսի 2-ի վաղ առավոտյան Օսմանյան սուլթանության բանակը սկսեց հրետակոծել Հայկական բանակի դիրքերը՝ որոշակի կորուստներ պատճառելով հայերին: Այս պայմաններում Մարկոս Թասճյանը, կամավոր ընտրելով մահապարտի ուղին, աննկատ անցավ թշնամու թիկունք և, ոչնչացնելով հրետանային մարտկոցի ողջ անձնակազմին ու փաստորեն չեզոքացնելով թշնամու բանակի հրանոթները, ի վերջո շրջապատվեց թշնամու ռազմիկների կողմից ու հերոսաբար զոհվեց: 08:00-ի մոտակայքում թշնամու կանոնավոր բանակը տեղափոխվեց կենտրոն: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Հայկական բանակի աջ թևի հիմնական ուժերը ևս տեղափոխվեցին կենտրոն և ուժեղացրեցին Հայկական բանակի կենտրոնի պաշտպանությունը:

II փուլ – 08:30-ի մոտակայքում թշնամու բանակը կենտրոնում անցավ գրոհի: Բռնկվեց և մի քանի ժամ շարունակվեց համառ մարտ, որի արդյունքում Օսմանյան

սուլթանության բանակը այդպես էլ չկարողացավ դուրս մղել հայերին զբաղեցրած դիրքերից, ընդ որում հայկական կողմից մարտին մասնակցում էին նաև կանայք: Ի վերջո, ժամը 11:30-ի մոտակայքում թշնամու բանակը, կորցնելով կանոնավոր բանակի 300 զինվոր, նահանջեց ելման դիրքեր: Այս իրադարձությունների հետ միաժամանակ **Բերկոն-Կայեի և Աղղառի** կողմից քաղաք թափանցեց թշնամու մի ջոկատ (1.000), սակայն այդ մասին ժամանակին տեղեկացած Հայկական բանակը շրջապատեց և լիովին ոչնչացրեց վերջինիս:

III փուլ – Կեսօրին Օսմանյան սուլթանության բանակը ողջ ճակատով կրկին անցավ հարձակման: Համառ մարտը վերսկսվեց և շարունակվեց մի քանի ժամ:

IV փուլ – 16:00-ի մոտակայքում Հայկական բանակի ծախ թևի առաջապահ ջոկատը և կենտրոնը, իբր չդիմանալով թշնամու բանակի հարվածներին, դիմեցին կեղծ փախուստի ու պատսպարվեցին կիրճի խորքում նախապես պատրաստված դիրքերում: Թշնամու բանակի ռազմիկները, ոգևորված ձեռք բերված կեղծ հաջողությունից, սկսեցին հետապնդել վերջիններս, կորցրին մարտակարգը և խառնիխուռն կերպով մտան կիրճ:

V փուլ – 16:30-ի մոտակայքում, որպես պայմանական նշան, հնչեցին Սուրբ Աստվածածին վանքի զանգերը: Գրեթե միանգամից էլ դարանում տեղավորված Հայկական բանակի ռազմիկները թշնամու վրա գլորեցին նախապես պատրաստված խոշոր քարեր, որից հետո սկսեցին ուժգին գնդակոծել վերջինիս: Թշնամու բանակը ծանր կորուստներ կրեց և դիմեց խուճապահար փախուստի: Օսմանյան սուլթանության միայն կանոնավոր բանակը կորցրեց 756 զինվոր, ինչպես նաև 9 բեկեր: Հայերը կորցրին 77 զինվոր: Այս ընթացքում քաղաքի արևելյան կողմից հարձակման անցավ նաև թշնամու հեծյալ մի ջոկատ, որին, սակայն, Հայ ռազմիկները խուճապի մատնեցին թուրքերի փախուստի մասին ճիշտությամբ, ծանր կորուստներ պատճառելով, հետ շարտեցին:

VI փուլ – Հայկական բանակը հետապնդեց փախչող թշնամուն և ծանր կորուստներ պատճառեց:

Հայերը կորցրին 5 զինվոր, թշնամին՝ 2.000 զինվոր:

Այսպիսով՝ Չեյթունի իշխանությունը պահպանեց դիրքերը, ինչից հետո փոխադարձ զիջումներով հաշտություն կնքվեց: Նույն այս ժամանակ, սակայն, հանգիստ չէր սուլթանության ներքին դրությունը նաև վերջինիս իշխանության տակ գտնվող Հայաստանի այլ տարածքներում:

Իրոք, 1862 թվականի աշնանը քրդերը (մոտ 100) Օսմանյան սուլթանության ոստիկանությունից (մոտ 20) գրավեցին Բաղեշի բանտը՝ ազատելով բոլոր բանտարկյալներին: 1863 թվականին Օսմանյան սուլթանության բանակն (մոտ 10.000) իր հերթին ասպատակեց Տարոնը՝ վերացնելով քրդերի շրջանում տիրող ապստամբական տրամադրությունները:

1865 թվականի Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (200) Խոզանօղյուններից (մոտ 1.000) գրավեցին Հաճնը, ինչի արդյունքում Խոզանօղյունները ցրվեցին և այդուհետ դադարեցին իրենցից լուրջ ուժ ներկայացնել: Իր հերթին, 1868 թվականի սեպտեմբերի 19-ին քրդերը (մոտ 2.000) ասպատակեցին Սուրբ Հովհաննու վանքն ու նրա շրջակայքը (Տարոն) և նահանջեցին:

1875 թվականի Չեյթունի ճ-մ-ում Չեյթունի իշխանության բանակը (մոտ 5.000) հաղթեց և վտարեց քաղաքում տեղակայված Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 400): Իր հերթին, 1877 թվականի գարնանը Շենիկի ճ-մ-ում (Աղձնիք, Սասուն գավառ) Հայկական աշխարհազորը (մոտ 20) փախուստի մատնեց գյուղը թալանել փորձող քրդերին (մոտ 50), երբ ինչպես հայերը, այնպես էլ քրդերը կորցրին 4-ական զինվոր: Նույն այս տարիներին հայերը որոշակի ռազմաքաղաքական իրադարձությունների իրենց մասնակցությունն էին բերում նաև Հայաստանից դուրս:

Այսպես, 1857 թվականի մայիսի 10-ից 1859 թվականի ապրիլ Հնդկաստանում բռնկված Հնդկաստանի ժողովրդական ապստամբությանը ապստամբների բանակի կազմում իրենց մասնակցությունը բերեցին Հայ ռազմիկները (ընդհանուր մոտ 1.000, այդ թվում առանձին ջոկատների իրամասնատարներ Հակոբ Պետրոսյանը և Հովհաննես Մկրտիչը): Իր հերթին 1861 թվականի ապրիլի 12-ից 1865 թվականի հունիսի 23-ը Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների

տարածքում մղվող Զաղաքացիական պատերազմին հյուսիսցիների բանակի շարքերում իր մասնակցությունը բերեց գնդապետ Խաչատուր Կարապետյանը: Եվ վերջապես 1870 թվականի հուլիսի 19-ից 1871 թվականի մայիսի 10-ը Եվրոպայում ընթացող Ֆրանս-Պրուսական պատերազմին Ֆրանսիական կայսրության բանակի կազմում իրենց մասնակցությունը բերեցին Չեյթունից տարագրված Հայ ռազմիկները (մոտ 300)¹: Վերջին իրադարձության հետ կապված հարկ է նշել, որ այս պատերազմում ծանր և նույնիսկ խայտառակ պարտություն կրած Նապոլեոն III-ը արդյունքում գահընկեց արվեց և 1873 թվականի հունվարի 9-ին Անգլիայում կնքեց իր մահկանացուն, իսկ Ֆրանսիական կայսրությունն էլ վերջնականապես վերածվեց Ֆրանսիական Հանրապետության: Իր հերթին հենց նոր ավարտված այս պատերազմը հիմք դրեց Պրուսական թագավորության հիմքի վրա ստեղծված Գերմանական կայսրությանը, որն այդուհետ լրջագույն մի հայտ ներկայացրեց սկզբում համաեվրոպական, իսկ հետո արդեն համաշխարհային առաջատարի դերը զբաղեցնելու համար:

Գլուխ 18 **Ռուս-Թուրքական XI պատերազմը**

1870-ական թվականների երկրորդ կեսին հերթական անգամ սրվել էին պաշտոնական Ստամբուլի և պաշտոնական Սանկտ-Պետերբուրգի հարաբերությունները, ընդ որում հարկ է նշել, որ, եթե հիմնավորց վեճի շատ թեմաներ կրկնվում էին, ապա վերջին պատերազմից հետո դրան ավելացել էին նաև նորերը: Միաժամանակ հարկ է նշել նաև, որ, ի տարբերություն նույն այդ վերջին պատերազմի, այս անգամ Օսմանյան սուլթանությունը այդպես էլ չկարողացավ հասնել Ռուսական կայսրության հակառակորդ Եվրոպական երկրների գործունե աջակցությանը: Արդյունքում՝ 1876 թվականի մայիսի 30-ին գահընկեց արված, իսկ նույն թվականի հունիսի 4-ին էլ սպանված Աբդուլ-Ազիզը իրեն հաջորդած Աբդուլ-Մեջիդի որդի Մուրադ V-ին (1876), իսկ հետո էլ 1876 թվականի օգոստոսի 31-ին վերջինիս փոխարինած նրա եղբայր Աբդուլ-Համիդ II-ին (1876-1909) թողեց նույն կերպ խնդիրների մեջ խրված մի երկիր, ինչ իր նախորդների ժամանակ էր:

Իր հերթին նախկինի համեմատ ավելի լավ դրության մեջ էր գտնվում արդեն Ռուսական կայսրությունը, որը 1855 թվականի փետրվարի 18-ին մահացած Նիկոլայ I-ի որդի և հաջորդ Ալեքսանդր II-ի (1855-1881) կողմից կյանքի կոչված մի շարք բարեփոխումների արդյունքում լուրջ զարգացում էր ապրել: Մասնավորապես, դրական լուծում էին ապրել բանակային կառավարման հետ կապված մի շարք հարցեր: Իր հերթին, հարվածակայծքարային փակադակներով հարթափող հրացանները նույն այս ժամանակ արդեն փոխարինվել էին պարկուճային փակադակներով ակոսափող հրացաններով, որոնք կազմում էին հետևակային հրազենի երկու երրորդը, իսկ նույն հետևակի հրազենի մեկ երրորդն էլ կազմում էին ավելի ժամանակակից հրացաններն, ի դեմս հրացանային միատարր երկաթյա փամուշտ կիրառող փակադակով մեկհարվածանի ակոսափող հրացանների: Այս կապակցությամբ հետաքրքիր է նշել, որ և Ռուսական կայսրության, և Օսմանյան սուլթանության բանակներում նույն այս ժամանակ շատ քիչ բանակությամբ առկա էին նաև իր ժամանակի համար գերժամանակակից համարվող պահուսնակավոր ակոսափող հրացաններ, որոնք ապահովում էին մեծ արագագոյություն, սակայն նույն այդ ժամանակ, կապված պահուսնակում տեղակայվող միատարր երկաթյա փամփուշտի չափսերի հետ, հարվածային այնուհանդերձ դեռևս սահմանափակ հնարավորություններ ունեին: Այս առումով հատկանշական է նաև, որ նույն այս ժամանակ լայն կիրառություն ստացան նաև պահուսնակավոր ատրճանակներն, ի դեմս ռևոլվերների, որոնք, հեռահարությամբ և հարվածային հնարավորություններով զիջելով փակադակով մեկհարվածանի ակոսափող հրացաններին, սակայն գործնականում հավասար լինելով պահուսնակավոր ակոսափող հրացաններին ու կիրառելով նույն փամփուշտը, մերձամարտում աչքի էին ընկնում մեծ արդյունավետությամբ: Եվ վերջապես պետք է նշել, որ առաջիկա պատերազմում հեծելազորի դերը, ի համեմատ նույնիսկ

¹ Այս իրադարձությունը լայնորեն ներկայացված է աղբյուրներում: Միաժամանակ, սակայն, հաշվի առնելով դաշնակցային պատերազմների հետ կապված սկզբնաղբյուրները միայն իմ ուզած խորությամբ ներկայացնելու ձգտումը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ Հայաստանի հետ անմիջականորեն չկապված լայնածավալ ռազմական գործողությունների աղբյուրագիտական ներկայացումը մեծ հաշվով միայն ավելորդ կերպով կծանրաբեռնի աշխատանքս, առայժմ բավարարվում եմ միայն բուն ժամանակի ամրագրմամբ:

Նախորդ պատերազմի, Նոր անկում ապրեց, ընդ որում գործընթացն արդեն անդառնալի տեսք էր ընդունում:

Ահա հենց այս պայմաններում էլ հենց սկիզբ առավ Ռուս-Թուրքական XI պատերազմը (1877-1878): Ինչպես և նախկինում, այս անգամ ևս պատերազմական գործողությունների կովկասյան թատերաբեմը համարվեց երկրորդական, սակայն, կրկին ի համեմատ նախորդ պատերազմի, մարտական գործողություններն այս թատերաբեմում այս անգամ ավելի մասշտաբային եղան:

1877 թվականի ապրիլի 12-ից մինչև 1878 թվականի փետրվարի 19-ը Բալկանյան ճակատում ընթացող Ռուս-Թուրքական XI պատերազմին Ռուսական կայսրության բանակի կազմում իրենց մասնակցությունը բերեցին Յայ ռազմիկները (մոտ 300, այդ թվում մարտերում զոհված 120-րդ Սերպուխովյան գնդի շտաբ-կապիտան Բորիս Մելիքովը, 121-րդ Պենյան գնդի կապիտան Պողոսովը, 6-րդ Լիբիվսկյան հետևակային գնդի կապիտան Լոռիս-Մելիքովը, 3-րդ հրետանային բրիգադի կապիտան Մարկոսովը, 6-րդ հետևակային գումարտակի մայոր Լազարյանը, ինչպես նաև Ռուսական կայսրության բանակի կողմն անցած հեռագրավար Պողոս Էլմասչևյանը, հեռագրավար Երանոս Երանոսյանը, որը ոչ միայն տեղեկացրեց Վառնայի բնակչությանը նախատեսվող ջարդի մասին, այլև ինքն էլ մասնակցեց քաղաքի ինքնապաշտպանությանը, հեռագրավար Յովհաննես Սովաշինյանը, որը փոխեց Պեզերջիկը ավերելու, իսկ բնակչությանը սրատելու մասին Օսմանյան հրամանատարության հեռագիրը ու փրկեց քաղաքն և նրա բնակչությանը, թշնամու բանակի մասին արժեքավոր տեղեկություններ ձեռք բերած բուլղարահայ հետախույզ Կարապետ Ոսիյանը ու որպես Ստամբուլում ֆրանսիական թերթերից մեկի թղթակից ծալոված Անանուն հետախույզը, որը Ռուսական գործող բանակի շտաբի պետին Սան-Ստեֆանոյի հաշտության կնքման հենց նախօրեին տեղեկացրեց Վառնայի և Շումենի ամրոցների հանձնման մասին, ռումինահայ գնդապետ Միքայել Չեքեզը, որը անձամբ գերեց Սուլեյման փաշային Պլևնայի ճ-մ-ի վերջում, ինչպես նաև Ստեփան Աբգարյանը): Ինչ վերաբերում է կովկասյան ճակատին, ապա այստեղ մարտերը սկիզբ առան բալկանյան ճակատում սկսված մարտերի հետ գործնականում միաժամանակ:

1877 թվականի ապրիլի 17-ին գեներալ-լեյտենանտ Արշակ Տեր-Ղուկասյանի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (10.616, որից 4.014 հեծյալ) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 2.000) Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 500) առանց մարտի գրավեցին Բայազետ ամրոցը: Դրանից հետո 1877 թվականի ապրիլի 28 գեներալ-լեյտենանտ Արշակ Տեր-Ղուկասյանի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (1.000) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (160) Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 500) գրավեցին Կադզվանը, իսկ 1877 թվականի ապրիլի վերջին էլ տիրեցին Դիադինին:

1877 թվականի ապրիլի վերջին Կապան ամրոցի ճ-մ-ում Պապիկի գլխավորած Չեյթունի իշխանության բանակը (300) հաղթեց Փոյրազ Ալիի գլխավորությամբ հարձակման անցած Բոզտողաններին (մոտ 700 հեծյալ), որոնք ճնշում էին շրջակա հայերին, ընդ որում մարտում սպանվեց նաև Փոյրազ Ալին: Գլխավոր իրադարձությունները, սակայն, Նույն այս ժամանակ զարգանում էին Չեյթունից այնուհանդերձ հեռու:

Իրոք, 1877 թվականի մայիսի 5-ին գեներալ-մայոր Միքայել Լոռիս-Մելիքովի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (12.352, որից 3.156 հեծյալ, 52 հրանոթ) և նրա կազմում գտնվող Յայ ռազմիկները (մոտ 2.000) Օսմանյան սուլթանության բանակից (8.100, 95 հրանոթ) գրավեցին Արդահանը: Ռուսական կայսրության բանակը կորցրեց 31 սպանված ու 400 վիրավոր, իսկ թշնամին՝ 1.184 սպանված, 1.100 վիրավոր, 75 գերի, ինչպես նաև ողջ հրետանին և մեծ քանակությամբ այլ զենք ու զինամթերք:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերումների տեսքով.

1877 մայիսի 12 – Կարսի ճ-մ

Գեներալ-մայոր Միքայել Լոռիս-Մելիքովի և գեներալ-մայոր Հակոբ Ալխազյանի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 2.000 հեծյալ) ու նրա կազմում գտնվող

Հայ ռազմիկները (մոտ 200, այդ թվում) մոտեցան չերքեզներից կազմված Օսմանյան սուլթանության հեծելազորին (մոտ 4.000):

I փուլ – Ռուսական կայսրության բանակը հարձակվեց չերքեզների վրա և պարտության մատնեց վերջիններին: Շուտով, սակայն, զգալով թշնամու քանակական գերակշռությունը, Ռուսական կայսրության բանակը փոխեց մարտավարությունը:

II փուլ – Ռուսական կայսրության բանակը դիմեցին կեղծ նահանջի և, իր հետևից տանելով թշնամու հիմնական ուժերը, խառնեց վերջինիս մարտակարգը:

III փուլ – Ռուսական կայսրության բանակը անցավ անակնկալ հակահարձակման և պարտության մատնեց հակառակորդին:

Հայերը կորցրին մոտ 20, դաշնակիցը՝ մոտ 200, թշնամին՝ թշնամին՝ մոտ 1.500 զինվոր, ինչպես նաև ողջ հրետանին:

1877 մայիսի 17 - հունիսի վերջ – *Կարսի պաշարումը*

Գեներալ-մայոր Միքայել Լոռիս-Մելիքովի և գեներալ-մայոր Հակոբ Ալիազյանի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 1.500 հեծյալ) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 150) պաշարեցին քաղաք Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 3.000):

I փուլ – Մայիսի 17-ին Օսմանյան սուլթանության բանակը արտագրոհ իրականացրեց, սակայն *Քեզի Ահմեդի մոտ* ողջ գիշեր տևած համառ մարտից հետո, շնորհիվ մեծապես հայ հետախույզների հասցրած թիկունքային հարվածների, հետ շարտվեց ելման դիրքեր: Թշնամին կորցրեց 300 սպանված, 30 գերի և 2 հրանոթ, Ռուսական կայսրության բանակը՝ 12 սպանված, 25 վիրավոր:

II փուլ – Ռուսական կայսրության բանակը շրջափակեցին քաղաքը, սակայն, տեխնիկապես պատրաստ չլինելով վերջինիս պաշարմանը, ի վերջո նահանջեց:

Հայերը կորցրին մոտ 10, դաշնակիցը՝ մոտ 150, թշնամին՝ մոտ 500 զինվոր:

1877 թվականի մայիսի 20-ին Օսմանյան սուլթանության բանակը (մոտ 5.000) գնդապետ Բեհբուր Շելվոկլիսյանի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակից (մոտ 1.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 100) հինգժամյա մարտում չկարողացավ գրավել Սոչին (Սև ծովի հյուսիս-արևելյան ափին): Իր հերթին 1877 թվականի մայիսի 23-ին գեներալ-լեյտենանտ Արշակ Տեր-Ղուկասյանի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000) Օսմանյան սուլթանության բանակից (մոտ 500) գրավեցին Ղարա-Զիլիսան (Արարատ, Բագրևանդի արևելք, Ալաշկերտից մոտ 20 կմ հարավ-արևելք), իսկ 1877 թվականի մայիսի 28-ից 29-ն էլ գեներալ-լեյտենանտ Արշակ Տեր-Ղուկասյանի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (9.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000) Օսմանյան սուլթանության բանակից (ընդհանուր մոտ 2.000) գրավեցին Ալաշկերտը և Չեյդկան (վերջինը՝ Ալաշկերտի մոտ): 1877 թվականի հունիսի 4-ին Դրամ-Դադի ճամուռ (Արարատ, Բագրևանդ գավառ) գեներալ-լեյտենանտ Արշակ Տեր-Ղուկասյանի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (4.500, 32 հրանոթ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) հրետանային հուժկու կրակից հետո անցան ճակատային գրոհի ու հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (10.000): Հայերը կորցրին մոտ 10 զինվոր, դաշնակիցը՝ 27 սպանված, 128 վիրավոր, թշնամին՝ 1.426 սպանված, 963 վիրավոր:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1877 հունիսի 6-29 – *Քալազետ ամրոցի պաշտպանությունը*

Վանի փաշայի գլխավորած Օսմանյան սուլթանության բանակը (15.000, այդ թվում 5.000 քուրդ) պաշարեց ամրոցը Ռուսական կայսրության բանակից (2.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (778):

I փուլ – Հունիսի 6-ին թշնամու բանակի մոտենալու մասին տեղեկացած ամրոցի կայազորի հրամանատարը կազակական ջոկատով (400) փորձեց հետախուզություն իրականացնել, բայց անակնկալ հարձակման ենթարկվեց թշնամու բանակի կողմից և ծանր կորուստներով ու մեծ դժվարությամբ ապաստանեց ամրոցում: Նույն օրը հարձակման ենթարկվեց նաև դեպի ամրոց շարժվող աշխարհագրային ջոկատը (110), որին ևս միայն ծանր մարտերից հետո հաջողվեց դժվարությամբ ապաստանել **Բայազետում**: Չարգացնելով հաջողությունը՝ նույն օրն էլ թշնամին գրավեց ամրոցի մատույցներում տարածվող գյուղը և կոտորեց տեղի հայ բնակչությանը:

II փուլ – Հունիսի 9-ին թշնամու բանակը հարձակման անցավ, սակայն Ռուսական կայսրության բանակի մի ջոկատ (128) անակնկալ հակահարձակումով ծանր կորուստներ պատճառեց վերջինիս և, կորցնելով 43 զինվոր, այնուհանդերձ հետ շարտեց թշնամուն ելման դիրքեր:

III փուլ – Հունիսի 10-ից 29-ը Վանի փաշայի բանակը մի շարք գրոհներ ձեռնարկեց միջնաբերդի ուղղությամբ, սակայն որևէ հաջողության չհասավ: Չնայած պաշտպանական մարտերում ձեռք բերած հաջողությանը, սակայն, պարենի և, հատկապես ջրի խիստ պակասը անհնարին էր դարձնում հետագա դիմադրությունը: Այս պայմաններում միջնաբերդի պաշտպանությանը մասնակցող Սամսոն Տեր-Պողոսյանին հաջողվեց քրդի շորեր հագած դուրս գալ պաշարման օղակից և հունիսի 26-ին տեղեկացնել հիմնական բանակին ստեղծված իրավիճակի մասին:

IV փուլ – Հունիսի 29-ին գեներալ-լեյտենանտ Արշակ Տեր-Ղուկասյանի գլխավորությամբ ամրոցին մոտեցած Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 8.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000) ութժամյա համառ մարտում ծանր պարտության ու փախուստի մատնեցին Վանի փաշայի բանակին:

Ընդհանուր առմամբ հայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 400, թշնամին՝ մոտ 6.000 զինվոր:

1877 թվականի հունիսի 9-ին Դահարի ճ-մ-ում (Արարատ, Բագրևանդ գավառ) գեներալ-լեյտենանտ Արշակ Տեր-Ղուկասյանի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 4.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 500) տասժամյա մարտում հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 8.000): Ռուսական կայսրության բանակը կորցրեց 26 սպանված և 500 վիրավոր, թշնամին՝ 2.500 զինվոր: 1877 թվականի հունիսի 13-ին Չևինի ճ-մ-ում (Կարսի մոտ) Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 2.000) գրոհեցին ամուր պաշտպանական դիրքեր գրաված Օսմանյան սուլթանության բանակի (մոտ 8.000) դիրքերը, սակայն, չնայած ձեռք բերած որոշ հաջողությունների, ի վերջո նահանջեցին: Ռուսական կայսրության բանակը կորցրեց 50 զինվոր, թշնամին՝ 132 սպանված, 502 վիրավոր:

1877 թվականի հունիսի 16-ին Չեյդկանի ճ-մ-ում գեներալ-լեյտենանտ Արշակ Տեր-Ղուկասյանի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 7.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) հետ մղեցին Օսմանյան սուլթանության բանակի (մոտ 15.000) հարձակումները և նահանջեցին դեպի արևելք, իսկ 1877 թվականի հունիսի 17-ին էլ Բագրևանդի ճ-մ հետ մղեցին Օսմանյան սուլթանության բանակի (մոտ 14.000) հարձակումները և նահանջեցին դեպի արևելք: Իր հերթին, 1877 թվականի հունիսի 18-ին Սուրբ Հովհաննես վանքի ճ-մ-ում գեներալ-լեյտենանտ Արշակ Տեր-Ղուկասյանի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 5.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 800) տասժամյա մարտում հետ մղեցին Օսմանյան սուլթանության բանակի (մոտ 13.000) հարձակումները և նահանջեցին դեպի արևելք:

1877 թվականի օգոստոսի սկզբին Չախմախյան բարձունքի ճ-մ-ում (Կարսի մոտ) Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 1.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 200) հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (1.000): Թշնամին կորցրեց 125 սպանված, 221 գերի: Իր հերթին, 1877 թվականի օգոստոսի 9-ին Պիցունդայի ճ-մ-ում գնդապետ Բեհբուլ Շելկովնիկյանի գլխավորությամբ օգոստոսի 7-ին Գագրա (Սև ծովի հյուսիս-արևելյան ափին)

մտած Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 5.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 200) հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 2.000), որից հետո զարգացնելով հաջողությունը, օգոստոսի 11-ին առանց մարտերի մտան Գուդաուտա (Սև ծովի հյուսիս-արևելյան ափին), իսկ նույն ամսվա 20-ին էլ՝ Սուխումի:

1877 թվականի օգոստոսի 13-ին հեծյալ չերթեզները (մոտ 1.000) և թուրք հետևակայինները (մոտ 1.000), մթության մեջ նմանակելով Ռուսական կայսրության բանակին, Ռուսական կայսրության բանակից (մոտ 2.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկներից (մոտ 100) անակնկալ գրոհով գրավեցին Ղզլթափի բարձունքը (Կարսի մոտ): 1877 թվականի օգոստոսի 14-ին, սակայն, Պիկայակի ճ-մ-ում (Կարսի մոտ) Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 1.500) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 300) հաղթեցին պաշար ձեռք բերելու նպատակով գյուղ մտած Օսմանյան սուլթանության բանակին (2.500): Թշնամին կորցրեց 300 սպանված, 46 գերի:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1877 սեպտեմբերի 17 - նոյեմբերի 16 – Կարսի գրավումը

Գեներալ-լեյտենանտ Հովհաննես Լազարյանի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (30.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 3.000) պաշարեցին բաղաձր Օսմանյան սուլթանության բանակից (21.805, 303 հրանոթ):

I փուլ – Սեպտեմբերի 17-ին Ռուսական կայսրության բանակը անցավ գրոհի, սակայն համառ մարտից հետո ստիպված եղավ նահանջել:

II փուլ – Սեպտեմբերի վերջից մինչև նոյեմբերի սկիզբ Ռուսական կայսրության բանակը գիշերային բազում մանր հարձակումներ գործեց թշնամու բանակի վրա՝ կորուստներ պատճառելով և ահաբեկելով վերջինիս:

III փուլ – Հոկտեմբերի 13-ից 20-ը թշնամու բանակը մի շարք մանր արտագրոհներ ձեռնարկեց, սակայն որևէ հաջողության չհասավ՝ կորցնելով 30 զինվոր:

IV փուլ – Հոկտեմբերի 24-ին Ռուսական կայսրության բանակը անցավ գրոհի, և գրավեց Հաֆիզ Ֆորտը՝ լրջորեն վնասելով այն, պայթեցնելով թշնամու հրանոթները ու ոչնչացնելով հակառակորդի մեծ բանակությամբ ռազմիկների: Վերցվեցին նաև 78 գերիներ: Չնայած այս ամենին՝ Ռուսական կայսրության բանակը, կորցնելով 54 զինվոր, ի վերջո այնուհանդերձ ստիպված եղավ նահանջել:

V փուլ – Հոկտեմբերի 30-ին Հայ ռազմիկները (65) հարձակվեցին Ամիրան (Կարսի մոտ) մտած թշնամու ջոկատի (300) վրա և հետ շարտեցին այն՝ գերելով 5 զինվորի:

VI փուլ – Նոյեմբերի 6-ին Ռուսական կայսրության բանակը Հովհաննես Լազարյանի անձնական ղեկավարությամբ անցավ վճռական գրոհի՝ շեղող հարվածից հետո հիմնական հարվածները հասցնելով հարավից, հարավ-արևելքից և հյուսիս-արևմուտքից: Ողջ օրը տևած համառ մարտ արդյունքում թշնամու կայազորը ի վերջո դադարեցրեց դիմադրությունը և հանձնվեց:

Հայերը կորցրին մոտ 300 զինվոր, դաշնակիցը՝ 600 սպանված, 2.500 վիրավոր, թշնամին՝ 2.500 սպանված, 1.500 վիրավոր, 17.805 գերի և 303 հրանոթ:

1877 թվականի սեպտեմբերի 20-ից 22-ը Ղզլթափի ճ-մ-ում գեներալ-լեյտենանտ Հովհաննես Լազարյանի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000) ճակատային, ինչպես նաև գնդապետ Բեհուլ Շելկովնիկյանի գլխավորած ուժերի թիկունքային համակցված հարվածների շնորհիվ հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 10.000), սակայն չկարողացան զարգացնել հաջողությունը: Հայերը կորցրին մոտ 40 զինվոր, դաշնակիցը՝ 600 սպանված, 3.500 վիրավոր, թշնամին՝ 8.500 զինվոր:

1877 թվականի հոկտեմբերի 3-ը Ալաջայի ճ-մ-ում (Կարսի մոտ) գեներալ-լեյտենանտ Հովհաննես Լազարյանի և գեներալ-մայոր Միքայել Լոռիս-Մելիքովի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) ու նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000, այդ

թվում գնդապետ Բեհբուժ Շելկովնիկյանը) թևային և ճակատային համակցված հարվածների շնորհիվ հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (25.000): Հայերը կորցրին մոտ 150 զինվոր, դաշնակիցը՝ 220 սպանված, 1.400 վիրավոր, թշնամին՝ 6.000 սպանված, 6.348 գերի, 35 հրանոթ: Իր հերթին, 1877 թվականի հոկտեմբերի 23 Դեճ-Բուլնի ճ-մ-ում (Արարատ, Բասեն գավառ, Զյուփրիթոյի մոտ) Ռուսական կայսրության բանակը (մոտ 10.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 1.000, այդ թվում գեներալ-լեյտենանտ Արշակ Տեր-Ղուկասյանը) հեծելազորի թևային հարվածների շնորհիվ հաղթեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (մոտ 20.000): Հայերը կորցրին մոտ 100 զինվոր, դաշնակիցը՝ 200 սպանված, 800 վիրավոր, թշնամին՝ 1.327 սպանված, 9.259 գերի:

Հետագան անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին մեջբերման տեսքով.

1877 Նոյեմբերի կես - 1878 փետրվարի 10 – Էրզրումի գրավումը

Գեներալ-լեյտենանտ Հովհաննես Լազարյանի գլխավորած Ռուսական կայսրության բանակը (30.000) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 3.000) պաշարեցին քաղաքը Օսմանյան սուլթանության բանակից (10.000):

I փուլ – Նոյեմբերի կեսերից դեկտեմբերի կեսեր ընթացան մանր մարտեր:

II փուլ – Դեկտեմբերի 28-ին Ռուսական կայսրության բանակը անցավ գրոհի և գրավեց Ազիզե Ֆոդոն՝ պայթեցնելով հրանոթները ու ոչնչացնելով հակառակորդի մեծ բանակությամբ ռազմիկների: Չնայած դրան՝ Ռուսական կայսրության բանակը ի վերջո ստիպված եղան նահանջել: Հայերը կորցրին մոտ 30 զինվոր, դաշնակիցը՝ 100 սպանված, 600 վիրավոր, թշնամին՝ 700 սպանված՝ 559 գերի:

III փուլ – Ռուսական կայսրության բանակը շարունակեց քաղաքի պաշարումը և փետրվարի 10-ին ի վերջո ստիպեց թշնամու բանակին հանձնվել:

Հայերը կորցրին մոտ 200, դաշնակիցը՝ մոտ 2.000, թշնամին՝ 10.000 զինվոր:

1877 թվականի դեկտեմբերին Իլիջայի ճ-մ-ում (= Եղեգի ամրոցի ճ-մ), (= Էլեգիայի ճ-մ) Ռուսական կայսրության բանակը (1.200 կազակ) և նրա կազմում գտնվող Հայ ռազմիկները (մոտ 20) փախուստի մատնեցին Օսմանյան սուլթանության բանակին (1.500 հեծյալ): Հայերը կորցրին մոտ 2, դաշնակիցը՝ մոտ 120, թշնամին՝ մոտ 200 սպանված և վիրավոր, 101 գերի:

Որպես հետևանք, 1878 թ-ի փետրվարի 19-ին կնքվեց Սան-Ստեֆանոյի հաշտության պայմանագիրը և Ռուս-Թուրքական XI պատերազմը ավարտվեց: Նույն տարվա հունիսի 13-ից հուլիսի 13-ը, սակայն, Բեռլինում տեղի ունեցած կոնգրեսում Արևմտյան Եվրոպայի երկրների մեղքով այս պայմանագիրը և նրա հայանպաստ դրույթները վերանայվեցին: Արդյունքում՝ Հայաստանի ազատագրված տարածքները կրկին վերադարձվեցին Օսմանյան սուլթանությանը, իսկ Հայաստանի տարածքից էլ Ռուսական կայսրության տիրապետության տակ վերջնականապես հայտնվեցին Արցախը, Ուտիքը, Սյունիքը, Գուգարքը, ինչպես նաև Որմիզ-Պերոժ, Սպանդարատ-Պերոժ, Աթշի Բազավան, Առոս, Հանի, Ռոտի-Բաղա, Հրաքոտ-Պերոժ (Փայտակարան), Գողթն, Նախիջևան (Վասպուրական), Վարաժնունիք, Նիգ, Արագածոտն, Մազազ, Ոստան Հայոց, Ոստան Դվնա, Ուրծածոր, Արած, Շիրակ, Վանանդ, Հավնունիք, Արշարունիք, Գաբեղյանք, Մասյացոտն (Արարատ), Ձորափոր, Տաշիր, Կողբափոր, Ծոբոփոր, Կանգարք, Թռեղք (Գուգարք), Ճակք, Բերդացփոր ու Պարտիզացփոր գավառները: Այսպիսով, ինչպես Ռուս-Թուրքական IX պատերազմի ժամանակ եղավ, այն պայմաններում, երբ Ռուսական կայսրությունն, ըստ էության, տիրել էր Հայաստանի կեսից ավելին, վերջինիս այդ ամենից միացվեցին միայն ձեռք բերվածի շատ քիչ մասը, իսկ պաշտոնական Սանկտ-Պետերբուրգն էլ գերադասեց փոխարենը ձեռքբերումներ ունենալ դանության սահմանում:

Սկիզբ էին առնում Նորագույն ժամանակները, որոնք իրենց հետ լիովին նոր մի իրականություն էին բերելու:

Վերջաբան

Գրքում վերջակետ դնելը միշտ դժվար է: Հատկապես դժվար է վերջակետ դնելը այնպիսի մի գրքում, ինչպիսին հենց նոր Ձեր կարդացածն էր, մի գրքում, որը վերաբերում էր Հայաստանի և հարակից երկրների ռազմաքաղաքական պատմությանը, մի գրքում, որում, ըստ էության, արտացոլված է իմ հարազատ ազգի գրեթե ողջ պատմությունը: Այնուհանդերձ ես որոշեցի այս գրքում վերջակետը դնել հենց այստեղ և, չնայած այս տողերը գրում եմ 2025 թվականին, ես որոշեցի Հայաստանի և հարակից երկրների պատմության շարադրանքը ընդհատել հենց 1878 թվականով: Ինչո՞ւ եմ ես վարվում հենց այդ կերպ, սա մի հարց է, որը կարիք ունի լրացուցիչ պարզաբանման:

Պատմությունն գրելը միշտ դժվար է, սակայն, պատմականորեն հեղինակին ինչքան մոտ է այն ժամանակահատվածը, որը վերջինս պատրաստվում է նկարագրել, այնքան պատմությունն գրելը ավելի է դժվարանում՝ հավասար համեմատական աճելով հեղինակի ապրած տարիներին մոտենալիս: Այս խնդրում, այլ հարցերի շրջանակում, ոչ վերջին դեր ունի պատմական հետհայացք գցելու դժվարությունը, քանզի, ինչպես մեծ սարը, պատմական իրադարձությանը հնարավոր է պատշաճ գնահատական տալ միայն վերջինս հնարավորինս հեռվից դիտարկելիս:

Ռուս-Թուրքական XI պատերազմի ավարտը իրենով ավարտ հանդիսացավ նաև պատերազմների մի ամբողջ դարաշրջանի համար: Իրոք, այս պատերազմը, ըստ էության, կրողն էր հանդիսանում հսկայական փոփոխությունների բերած նոր մի դարաշրջանի, սակայն վերջինս այնուհանդերձ ընթանում էր հենց հին դարաշրջանի ոգով՝ ամենից առաջ հաշվի առնելով իր մասնակիցներին և հատկապես Օսմանյան սուլթանությանը: Առջևում էին, սակայն, արդեն նոր ժամանակներ, որոնք, հիմք ունենալով նույն այս ժամանակ ավելի թափ հավաքած գիտատեխնիկական առաջընթացը, ինչպես նաև հասարակության սոցիալ-տնտեսական սրընթաց զարգացումները, իրենց հետ նոր իրականություն էին բերելու: Իր հերթին այնպես ստացվեց, որ վերջին այս պատերազմից հետո իր ժամանակի առաջատար բանակները լիակատար ուժով որևէ կերպ չպատերազմեցին մոտ քառորդ դար, իսկ երբ սկիզբ առավ իր ժամանակի առաջադեմ երկրների միջև ընթացող նոր պատերազմը, պարզվեց, որ այն արդեն լիովին այլ տեսք ունի, ընդ որում նույն այդ պատերազմի գործնականում բոլոր կողմերով:

Իրոք, Ռուս-Ճապոնական պատերազմը (1904-1905), որն առաջինը եղավ Նորագույն ժամանակներում իր ժամանակի առաջատար պետությունների ընդհարումների շարքում, ընթացավ արդեն լիովին նոր պայմաններում և լիովին այլ գործիքակազմի կիրառմամբ, ինչը զարմանալի էր նույնիսկ, թվում էր, թե գիտատեխնիկական բարձունք ապահովված ու արդյունաբերական մեծ հեղափոխության երկրորդ և վճռական փուլի արդյունքները լիովին իրացրած նույն այդ պետությունների համար: Առջևում էին, սակայն, Թուրք-Իտալական (1911-1912), ինչպես նաև Բալկանյան I (1912-1913) և Բալկանյան II (1913) պատերազմները, Առաջին Համաշխարհային (1914-1918) ու Երկրորդ Համաշխարհային (1939-1945) պատերազմները, Սառը պատերազմը (1946-1991), հզոր կայսրությունների և տերությունների ստեղծումն ու փլուզումը, առջևում էին Հայոց Մեծ եղեռնը (1893-1923), Հայաստանի երեք Հանրապետությունները, Արցախյան I (1988-1994), Արցախյան II (2016) և Արցախյան III (2020) պատերազմները, առջևում էին ժամանակները, երբ Օսմանյան սուլթանությունը պետք է փոխարինվեր Թուրքիայի Հանրապետությամբ, Ռուսական կայսրությունը պետք է փոխարինվեր Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միությամբ, իսկ հետո՝ Ռուսաստանի Ղաշնությամբ, իսկ Ղաշարների շահությանն էլ պետք է փոխարիներ Փեխլեխների շահությունը, որի հետևորդ էլ հանդիսացավ Իրանի Իսլամական Հանրապետությունը, առջևում էին Վրաստանի և Ադրբեջանի երեք Հանրապետությունները, առջևում էր Նորագույն ժամանակաշրջանների բուռն ռազմաքաղաքական ընթացքը:

Նորագույն ժամանակները անճանաչելիորեն փոխեցին պատերազմների տեսքը, երբ ի հայտ եկան ստորջրյա, օդային, տիեզերական, միջուկային, տեղեկատվական, համակարգչային և այլ պայթարի միջոցներ, ընդ որում դրանք այժմ այն աստիճան զարգացած են ու դեռ այնքան կզարգանան, որ, կարծես թե, զարգացած XIX դարավերջի համար այդ ամենը կարող է անհավատալի թվալ: Վերջակետը սույն աշխատանքում, սակայն, այնուհանդերձ դրվեց և դրվեց

հենց այս կետում, քանի որ Նորագույն ժամանակները, հաշվի առնելով իմ կյանքի ժամանակահատվածը, ինձ համար դեռևս պատմություն չեն կամ, այսպես ասենք, ես դեռ պատրաստ չեմ ինքս այն որպես պատմություն ընկալելուն: Յետո, տարիներ անց, գուցե, եթե կյանքը հնարավորություն տա և ես ինքս ինձ պատրաստ գտնեմ դրա համար, ես կշարադրեմ Մեծ խաղը և դրա ազդեցությունը Հայաստանի վրա սկսած 1878 թվականից մինչև իմ վերջին շունչը փչելը, սակայն այս պահին ու այս աշխատանքի համար վերջ, վերջակետ եմ դնում, այս աշխատանքն ավարտվեց հենց այսօր:

Այս գրքում ես խոսեցի Ձեզ հետ, խոսեցի իմ ազգի անցած պատմության մասին և խոսեցի գրելով: Ես փորձ կատարեցի գրելով մտածել, ես փորձ կատարեցի հասնել այն բանին, որ մենք միասին մտածենք: Սույն աշխատանքը գրելիս ես չհետապնդեցի և այժմ էլ չեմ հետապնդում որևէ անձնական նպատակ, ինչպիսին, օրինակ, գիտական կոչման կամ ֆինանսական հատուցման հասնելն է, փառասիրությանը հագուրդ տալը և այլն: Ես ուղղակի գրեցի այս գիրքը և ստեղծեցի այս աշխատանքը, քանի որ այլ կերպ չէի կարող: Իրոք, Հայ ժողովրդի ռազմական Տարեգրքի վրա աշխատանքն ավարտելուց հետո մեջս եռացող ստեղծագործական կրթին ես արդյունքում հենց այս կերպ հագուրդ տվեցի՝ յուրօրինակ ձևով լրացնելով նույն Տարեգրքս, քանի որ այս աշխատանքում ես արտահայտվեցի այն ամենի մասին, ինչի մասին, զուտ ձևի տեսանկյունից, ես չէի կարող արտահայտվել Տարեգրքում:

Դրում 2025 թվականն է: 2020 թ-ի նոյեմբերի 10-ին ավարտվեց Արցախյան III պատերազմը, երբ իմ սիրելի Հայաստանը ծանր կորուստներ կրեց: Չգալի կորուստներ կրեց նաև հայ ժողովուրդը, ընդ որում դրան գումարվեցին քաղաքական, տնտեսական, բարոյական, հոգեբանական և այլ բնույթի դժվարությունները, որոնք այժմ առկա են մեր երկրում: Արդյունքում, սակայն, չնայած մոտ 10.000 քկմ տարածքի կորստին, մոտ 4.000 զոհին, մոտ 10.000 վիրավորին, մոտ 3 միլիարդ ԱՄՆ դոլարին համարժեք տեխնիկայի կորստին, անվտանգության խնդիրներին, բանակի, անկախության, պետականության և Արցախի գաղափարի արժեզրկմանը, երկրի ինքնիշխանության ու միջազգային վարկի կորստին ես հավատում եմ... Ես հավատում եմ, որ իմ ժողովուրդը դեռ ոտքի կկանգնի, կուղղի մեջքը և մեր պետականությունը կհզորանա: Ես ունեմ երազանք՝ տեսնել պատմական Հայաստանի 18 նահանգները միավորող հզոր հայկական պետականություն, և ես հույս ունեմ, որ օրերից մի օր, նույնիսկ երբ ես չեմ էլ լինի, այդ երազանքն իրականություն կդառնա:

Երբ էլ կարդաս այս տողերը, ընթերցող, հիշիր, որ այս աշխատանքը ես գրեցի որպես իմ ազգին և պետությանը նվիրված հայ մարդ, որպես մի մարդ, որը շատ ծանր է տանում հայ ժողովրդին ու Հայոց պետականությանը վերջերս բաժին հասած հարվածները, բայց նաև որպես մի մարդ, որը լի է հույսով դեպի ապագա և հավատում է իր ազգին:

Այսօր: Չմեղադրեք, իմ կարողացածն այս էր:

*Բարին ընդ Ձեզ
Լավագույն ցանկություններով
Մհեր Հակոբյան
27.03.2025թ.*

Օգտագործված աղբյուրներ

Հայկական

1. Աբրահամ Անկյուրացի «Ողբ Կոստանդնուպոլսի գրավման»
2. Աբրահամ Երևանցի «Պատմություն պարսից թագավորների»
3. Աբրահամ Կրետացի «Պատմություն»
4. Ազարիա Սասնեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի»
5. Աթանաս Գրիչ «Հիշատակարան 1665 թվականի»
6. Աթանաս Եպիսկոպոս «Նամակ 1757 թվականի հուլիսի 21-ի»
7. Ալեքսիանոս Մաթենացի «Հիշատակարան 1498 թվականի»
8. Ալեքսիոս Զթիշեցի «Հիշատակարան 1477 թվականի»
9. Ահարոն-Գրիգոր Երզնկացի «Հիշատակարան 1292 թվականի»
10. Ամիրաս Երզնկացի «Տարեգրություն»
11. Անանիա Շիրակացի «Պատմություն»
12. Անանուն «Անցած օրերի տարեգրությունը»
13. Անանուն «Թաթարների դուրս գալը»
14. Անանուն «Ժամանակագրություն»
15. Անանուն «Ժամանակագրություն 1175 թվականի»¹
16. Անանուն «Ժամանակագրություն 1258 թվականի»
17. Անանուն «Ժամանակագրություն 1338 թվականի»
18. Անանուն «Ժամանակագրություն 1339 թվականի»
19. Անանուն «Ժամանակագրություն 1359 թվականի»
20. Անանուն «Ժամանակագրություն 1382 թվականի»
21. Անանուն «Ժամանակագրություն 1402 թվականի»
22. Անանուն «Ժամանակագրություն 1403 թվականի»
23. Անանուն «Ժամանակագրություն 1440 թվականի»
24. Անանուն «Ժամանակագրություն 1532 թվականի»
25. Անանուն «Ժամանակագրություն 1534 թվականի»
26. Անանուն «Ժամանակագրություն 1550 թվականի»
27. Անանուն «Ժամանակագրություն 1576 թվականի»
28. Անանուն «Ժամանակագրություն 1654 թվականի»
29. Անանուն «Ժամանակագրություն 1694 թվականի»
30. Անանուն «Ժամանակագրություն 1758 թվականի»
31. Անանուն «Ժամանակագրություն 1759 թվականի»
32. Անանուն «Ժամանակագրություն 1795 թվականի»
33. Անանուն «Ժամանակագրություն 1798 թվականի»
34. Անանուն «Ժամանակագրություն Այասի»
35. Անանուն «Խոսք Լիպարիտ Զաքի մասին»
36. Անանուն «Հայոց թագավորների պատմությունը»
37. Անանուն «Հիշատակարան 1192 թվականի»
38. Անանուն «Հիշատակարան 1193 թվականի»
39. Անանուն «Հիշատակարան 1236 թվականի»
40. Անանուն «Հիշատակարան 1268 թվականի»
41. Անանուն «Հիշատակարան 1285 թվականի»
42. Անանուն «Հիշատակարան 1293 թվականի»
43. Անանուն «Հիշատակարան 1300 թվականի»
44. Անանուն «Հիշատակարան 1335 թվականի Առաջին»
45. Անանուն «Հիշատակարան 1335 թվականի Երկրորդ»
46. Անանուն «Հիշատակարան 1375 թվականի Առաջին»
47. Անանուն «Հիշատակարան 1375 թվականի Երկրորդ»
48. Անանուն «Հիշատակարան 1375 թվականի Երրորդ»
49. Անանուն «Հիշատակարան 1375 թվականի Չորրորդ»
50. Անանուն «Հիշատակարան 1382 թվականի»
51. Անանուն «Հիշատակարան 1400 թվականի»
52. Անանուն «Հիշատակարան 1426 թվականի»
53. Անանուն «Հիշատակարան 1446 թվականի»

¹ Այս և նմանատիպ վերնագրված մյուս ժամանակագրությունների ոչ հեղինակի, ոչ ստեղծման վայրի և ժամանակի, ոչ էլ վերնագրի մասին ոչ մի որոշակի բան հնարավոր չէ ասել: Հաշվի առնելով այս հանգամանքը՝ ես որոշեցի դրանք իրարից տարբերակելու համար ժամանակագրությունները վերնագրել ըստ դրանցում ամրագրված վերջին իրադարձության թվականի:

54. Անանուն «Հիշատակարան 1474 թվականի»
55. Անանուն «Հիշատակարան 1477 թվականի»
56. Անանուն «Հիշատակարան 1478 թվականի»
57. Անանուն «Հիշատակարան 1515 թվականի»
58. Անանուն «Հիշատակարան 1527 թվականի»
59. Անանուն «Հիշատակարան 1534 թվականի»
60. Անանուն «Հիշատակարան 1548 թվականի»
61. Անանուն «Հիշատակարան 1583 թվականի»
62. Անանուն «Հիշատակարան 1602 թվականի»
63. Անանուն «Հիշատակարան 1603 թվականի»
64. Անանուն «Հիշատակարան 1606 թվականի»
65. Անանուն «Հիշատակարան 1607 թվականի»
66. Անանուն «Հիշատակարան 1608 թվականի»
67. Անանուն «Հիշատակարան 1612 թվականի»
68. Անանուն «Հիշատակարան 1614 թվականի»
69. Անանուն «Հիշատակարան 1615 թվականի»
70. Անանուն «Հիշատակարան 1617 թվականի»
71. Անանուն «Հիշատակարան 1631 թվականի»
72. Անանուն «Հիշատակարան 1635 թվականի»
73. Անանուն «Հիշատակարան 1637 թվականի»
74. Անանուն «Հիշատակարան 1723 թվականի»
75. Անանուն «Հիշատակարան 1724 թվականի»
76. Անանուն «Հիշատակարան 1727 թվականի»
77. Անանուն «Ճաշոց Հեթում արքայի, հիշատակարան 1286 թվականի»
78. Անանուն «Մասնավոր ժամանակագրություն»
79. Անանուն «Շարական»
80. Անանուն «Ողբ Բաղեշի»
81. Անանուն «Պատմություն Արծրունյաց տան»
82. Անանուն «Պատմություն Սրբոց»
83. Անանուն «Տաջիկ խաների պատմությունը»
84. Անանուն Աբեղա Երուսաղեմցի «Հիշատակարան 1335 թվականի»
85. Անանուն Ագուլիսեցի «Հիշատակարան 1751 թվականի»
86. Անանուն Ակիսեցի «Հիշատակարան 1473 թվականի»
87. Անանուն Ամասիացի «Ժամանակագրություն»
88. Անանուն Այասցի «Հիշատակարան 1376 թվականի»
89. Անանուն Անժղնապատցի «Հիշատակարան 1405 թվականի»
90. Անանուն Արարատցի «Հիշատակարան 1774 թվականի»
91. Անանուն Բաղնեկանցի «Հիշատակարան 1292 թվականի»
92. Անանուն Բոռեցի «Հիշատակարան 1584 թվականի»
93. Անանուն Գրիչ «Հիշատակարան 1606 թվականի»
94. Անանուն Երևանցի «Հիշատակարան 1603 թվականի»
95. Անանուն Երևանցի «Տարեգրություն»
96. Անանուն Երուսաղեմցի «Ժամանակագրություն»
97. Անանուն Թադեացի «Հիշատակարան 1427 թվականի»
98. Անանուն Թավրիզեցի «Ժամանակագրություն»
99. Անանուն Ժամանակագիր «Հիշատակարան 1285 թվականի»
100. Անանուն Լիմեցի «Հիշատակարան 1394 թվականի»
101. Անանուն Լիվոռնացի «Ժամանակագրություն»
102. Անանուն Կաֆայեցի «Հիշատակարան 1476 թվականի»
103. Անանուն Կաֆայեցի «Ղրիմի Կաֆայի անեցի գաղթականների մասին»
104. Անանուն Հաղպատցի «Հիշատակարան 1441 թվականի»
105. Անանուն Հերմոնցի «Հիշատակարան 1319 թվականի»
106. Անանուն Մակվեցի «Տարեգրություն»
107. Անանուն Մշեցի «Հիշատակարան 1460 թվականի»
108. Անանուն Մոկացի «Հիշատակարան 1524 թվականի»
109. Անանուն Ոստանցի «Հիշատակարան 1377 թվականի», «Հիշատակարան 1401 թվականի»
110. Անանուն Պավղոսականցի «Հիշատակարան 1193 թվականի»
111. Անանուն Պոլիսեցի «Ժամանակագրություն»
112. Անանուն Պորեցի «Հիշատակարան 1584 թվականի»
113. Անանուն Սսեցի «Հիշատակարան»
114. Անանուն Սսեցի «Հիշատակարան 1375 թվականի»
115. Անանուն Սուրբ Կարապետցի «Ժամանակագրություն»

116. Անանուն Սուրբ Կարապետի «Հիշատակարան 1488 թվականի»
117. Անանուն Վալախացի «Ժամանակագրություն»:
118. Անանուն Վանեցի «Ժամանակագրություն»
119. Անանուն Վանեցի «Պատմություն»
120. Անանուն Վանեցի «Վասպուրական աշխարհի անցուղարձը»
121. Անանուն Վասպուրականցի «Հիշատակարան 1552 թվականի»
122. Անանուն Վասպուրականցի «Տարեգրություն»
123. Անանուն Զաղկեդոնացի «Պատմություն Հայոց խնդիրների մասին»
124. Անդրեաս Եվդոկացի «Ժամանակագրություն»
125. Անդրեաս Եվդոկացու Շարունակող «Ժամանակագրություն»
126. Ահարոն Ալեքսանդրիացի «Հիշատակարան 1098 թվականի»
127. Ամիր Փաշա «Հիշատակարան 1441 թվականի»
128. Առաքել Բաղիշեցի «Հիշատակարան 1453 թվականի»
129. Առաքել Դավրիժեցի «Պատմություն»
130. Առաքել Էրզրումցի «Տարեգրություն»
131. Առաքել Կաթողիկոս «Հիշատակարան 1497 թվականի»
132. Առաքել Կարնեցի «Հիշատակարան 1585 թվականի»
133. Առաքել Ստեցի «Հիշատակարան 1598 թվականի»
134. Աստվածատուր Գրիչ «Հիշատակարան 1548 թվականի»
135. Աստվածատուր Գրիչ «Հիշատակարան 1605 թվականի»
136. Աստվածատուր Երզնկացի «Հիշատակարան 1375 թվականի»
137. Աստվածատուր Խլաթեցի «Հիշատակարան 1437 թվականի»
138. Ավագ Սեբաստացի «Ժամանակագրություն»
139. Ավագ Սեբաստացու Շարունակող «Ժամանակագրություն»
140. Ավետիս Գրիչ «Հիշատակարան 1606 թվականի»
141. Ավետիս Ոստանցի «Հիշատակարան 1470 թվականի»
142. Ավետիս Վարազեցի «Հիշատակարան 1401 թվականի»
143. Ավետիս Գրիչ «Ժամանակագրություն»
144. Ավետիս Գրիչ «Հիշատակարան 1272 թվականի»
145. Ավետիս Դարանաղցի «Հիշատակարան 1425 թվականի»
146. Ավետիս Տիգրանակերտցի «Գիրք պատմության»
147. Արիստակես Եպիսկոպոս «Հիշատակարան 1615 թվականի»
148. Արիստակես Թորոսեցի «Հիշատակարան 1307 թվականի»
149. Արիստակես Լաստիվրեցի «Պատմություն», Երևան 1971
150. Արիստակես Խարբերդցի «Հիշատակարան 1624 թվականի»
151. Բաղդասար Դպիր «Ժամանակագրություն»
152. Բաղդասար Կարինցի «Հիշատակարան 1758 թվականի»
153. Բարսեղ Ականցի «Հիշատակարան 1267 թվականի Առաջին», «Հիշատակարան 1267 թվականի Երկրորդ»
154. Բարսեղ Ասպինակցի «Հիշատակարան 1498 թվականի»
155. Բարսեղ Արճիշեցի «Տարեգրություն»
156. Բարսեղ Երաժիշտ «Հիշատակարան 1294 թվականի»
157. Բարսեղ Ծպատցի «Հիշատակարան 1604 թվականի»
158. Բարսեղ Կեսարացի «Հիշատակարան 1236 թվականի»
159. Բարսեղ Մաշկևորցի «Հիշատակարան 1325 թվականի»
160. Բարսեղ Ջուղայեցի «Հիշատակարան 1603 թվականի»
161. Բարսեղ Վարազեցի «Տարեգրություն»
162. Գաբրիել Եղեգնաձորի «Հիշատակարան 1636 թվականի»
163. Գաբրիել Հովնանվանեցի «Հիշատակարան 1477 թվականի»
164. Գալուստ Աղջոցվանեցի «Հիշատակարան 1442 թվականի»
165. Գասպար Համրեցի «Հիշատակարան 1426 թվականի»
166. Գինոս Խաչկացի «Տարեգրություն»
167. Գևորգ Սկևռացի «Ժամանակագրություն»
168. Գևորգ Երզնկացի «Հիշատակարան 1388 թվականի»
169. Գրիգոր Ակնեցի «Պատմություն նետաձիգների ազգի մասին»
170. Գրիգոր Արևիկցի «Հիշատակարան 1471 թվականի»
171. Գրիգոր Բերկրացի «Հիշատակարան 1421 թվականի»
172. Գրիգոր Գառնեցի «Հիշատակարան 1428 թվականի»
173. Գրիգոր Գրիչ «Հիշատակարան 1426 թվականի»
174. Գրիգոր Գրիչ «Հիշատակարան 1603 թվականի»
175. Գրիգոր Դարանաղցի «Ժամանակագրություն»
176. Գրիգոր Դովյան «Հիշատակարան 1244 թվականի»
177. Գրիգոր Եղվարդցի «Պատմություն»

178. Գրիգոր Երեց «Ժամանակագրություն»
179. Գրիգոր Երզնկացի «Հիշատակարան 1340 թվականի»
180. Գրիգոր Երզնկացի «Հիշատակարան 1451 թվականի»
181. Գրիգոր Լամբրոնացի «Հիշատակարան 1267 թվականի»
182. Գրիգոր Խիզանցի «Հիշատակարան 1607 թվականի», «Հիշատակարան 1608 թվականի»
183. Գրիգոր Խլաթեցի «Հիշատակարան 1400 թվականի», «Հիշատակարան աղետների», «Պատմություն արշավանքների և ասպատակության»
184. Գրիգոր Ծպատեցի «Հիշատակարան 1604 թվականի»
185. Գրիգոր Կարնեցի «Հիշատակարան 1321 թվականի»
186. Գրիգոր Կոլոնիացի «Հիշատակարան 1609 թվականի», «Հիշատակարան 1628 թվականի»
187. Գրիգոր Կամախեցի «Ժամանակագրություն»
188. Գրիգոր Կափոսվանքեցի «Հիշատակարան 1416 թվականի»
189. Գրիգոր Կրինկացի «Հիշատակարան 1489 թվականի»
190. Գրիգոր Յոմկլայեցի «Հիշատակարան 1204 թվականի»
191. Գրիգոր Ստեցի «Հիշատակարան 1244 թվականի»
192. Գրիգոր Վանեցի «Պատմություն»
193. Գրիգոր Վարազեցի «Ժամանակագրություն»
194. Գրիգոր Տաթևացի «Հիշատակարան 1387 թվականի»
195. Գրիգոր Տարսոնցի «Հիշատակարան 1216 թվականի», «Հիշատակարան 1221 թվականի»
196. Գրիգոր Տղա «Ողբ Երուսաղեմի»
197. Գրիգոր Զահանա «Պատմություն»
198. Դավիթ Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»
199. Դավիթ Բասենցի «Հիշատակարան 1584 թվականի»
200. Դավիթ Գեղամցի «Հիշատակարան 1610 թվականի»
201. Դավիթ Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»
202. Դավիթ Խարբերդցի «Հիշատակարան 1453 թվականի»
203. Դավիթ Յոմեացի «Ավետաբեր Գրիգոր Լուսավորչի պատմությունը»¹
204. Դավիթ Մարդինցի «Տարեգրություն»
205. Դավիթ Մլիճեցի «Հիշատակարան 1185 թվականի»
206. Դավիթ Տփղիսցի «Հիշատակարան 1462 թվականի»
207. Դավիթ Զորայրեցի «Հիշատակարան 1178 թվականի»
208. Եղիա Եպիսկոպոս «Հիշատակարան 1552 թվականի»
209. Եղիշե «Վարդանի և Հայոց պատերազմի մասին», Երևան 1989
210. Եսայի Գեղամցի «Հիշատակարան 1603 թվականի»
211. Եսայի Հասան-Ջալալյան «Համառոտ պատմություն Աղվանից աշխարհի», «Նամակ Վախթանգ արքային»
212. Եսայի Ջազամցի «Հիշատակարան 1639 թվականի»
213. Երեմիա Զյոմյուրճյան «Օսմանյան թագավորների պատմություն»
214. Եփրեմ կաթողիկոս «Ժամանակագրություն»
215. Եփրեմ Վարդապետ «Ժամանակագրություն»
216. Չազա Չաքարյան «Վիմագիր Բջնի ամրոցի 1358 թվականի»
217. Չաքարիա Վանեցի «Հիշատակարան 1611 թվականի Առաջին», «Հիշատակարան 1611 թվականի Երկրորդ»
218. Չաքարիա Զանաբեռցի «Պատմություն», Մոսկվա 1969
219. Չաքարե Ստեցի «Հիշատակարան 1375 թվականի»
220. Թադեոս Սեբաստացի «Ռումաց ժամանակագրություն»
221. Թովմա Արծրունի և Անանուն «Պատմություն Արծրունյաց տան», Երևան 1999
222. Թովմա Մեծոփեցի «Լենկ-Թեմուրի և նրա հետևորդների պատմությունը», «Հիշատակարան 1435 թվականի»
223. Թովմա Մինասյանց «Տարեգրություն», «Սուրբ Հակոբ Վանքի պատմությունը», «Հիշատակարան 1425 թվականի», «Հիշատակարան 1450 թվականի»
224. Թովմա Ուրանցի «Հիշատակարան 1433 թվականի»
225. Թորոս Արտազեցի «Հիշատակարան 1292 թվականի»
226. Թորոս Յոմկլայեցի «Հիշատակարան 1231 թվականի»
227. Թորոս Ռոսլին «Հիշատակարան 1260 թվականի», «Հիշատակարան 1268 թվականի»
228. Թորոս Ռուբինյանց «Հիշատակարան 1361 թվականի»
229. Թումաշա Արճիշեցի «Հիշատակարան 1462 թվականի»
230. Իգնատիոս Գրիգ «Հիշատակարան 1236 թվականի»
231. Իգնատիոս Տիգրանակերտցի «Պատմության համառոտություն»

¹ Ըստ Ա. Մուշեղյանի արժեքավոր հետազոտության («Ազգաթանգեղոսի պատմություն» ստեղծման հանգամանքները, գրության ժամանակը և հեղինակի հարցը», ՊԲՀ, 2012, N 1, էջ 196-222) «Ազգաթանգեղոսի» հեղինակությամբ հայտնի աշխատանքը իրականում ի սկզբանե IV դարի սկզբում հունարեն հեղինակել է հայագի ժամանակագիր Դավիթ Յոմեացին, որից հետո 410-ական թվականներին այն հայերեն է թարգմանել Սահակ Պարթևը, ընդ որում իրականում «Ազգաթանգեղոս»-ը ոչ թե աշխատության հեղինակի անունն է, այլ՝ աշխատանքի վերնագիրը, իսկ պատմության վերնագիրը ունի «Ավետաբեր Գրիգոր Լուսավորչի պատմությունը» տեսքը:

232. Իսահակ Երեց «Ժամանակագրություն»¹
233. Իսահակ Սահրադյան «Պատմություն»
234. Իսահակ Վարդապետ «Ժամանակագրություն»
235. Իսրայել Գրիչ «Տարեգրություն»
236. Իվան Կարապետ «Չեկուցագիր 1724 թ-ի հունվարի 5-ի», «Չեկուցագիր 1724 թ-ի փետրվարի սկզբի», «Չեկուցագիր 1724 թ-ի փետրվարի 2-ի՝ հայերեն», «Չեկուցագիր 1724 թ-ի փետրվարի 2-ի՝ ռուսերեն», «Չեկուցագիր 1724 թ-ի մարտի 4-ի», «Չեկուցագիր 1724 թ-ի հուլիսի սկզբի», «Չեկուցագիր 1724 թ-ի հուլիսի վերջի», «Չեկուցագիր 1725 թ-ի մայիսի 11-ի»
237. Խամսայի մելիքներ «Նամակ Պետրոս I-ին 1725 թ-ի մարտի 10-ի», «Նամակ Վախթանգ VI-ին 1725 թ-ի մարտի 10-ի», Խամսայի մելիքներ «Եկատերինա I-ին 1725 թ-ի հուլիսի 25-ի»
238. Խաչատուր Աբեղա «Ժամանակագրություն»
239. Խաչատուր Երեց «Յիշատակարան 1601 թվականի»
240. Խաչատուր Խիզանցի «Յիշատակարան 1606 թվականի», «Յիշատակարան 1607 թվականի»
241. Խաչատուր Կաֆայեցի «Տարեգրություն», «Յիշատակարան 1483 թվականի»
242. Խաչատուր Փերներցի «Յիշատակարան 1292 թվականի»
243. Խոջա Գորգ «Յիշատակարան 1424 թվականի»
244. Կարապետ Աղեթցի «Յիշատակարան 1421 թվականի»
245. Կարապետ Աղթամարցի «Յիշատակարան 1389 թվականի»
246. Կարապետ Արծիշեցի «Յիշատակարան 1585 թվականի»
247. Կարապետ Բերկրացի «Ժամանակագրություն»
248. Կարապետ Խիզանցի «Յիշատակարան 1426 թվականի»
249. Կարապետ Կաֆացի «Յիշատակարան 1365 թվականի»
250. Կարապետ Յամշենցի «Յիշատակարան 1503 թվականի»
251. Կարապետ Ջազեցի «Յիշատակարան 1604 թվականի»
252. Կարապետ Վանեցի «Յիշատակարան 1435 թվականի», «Յիշատակարան 1442 թվականի», «Յիշատակարան 1445 թվականի», «Յիշատակարան 1451 թվականի»
253. Կարապետ Վարդապետ «Յիշատակարան 1435 թվականի»
254. Կիրակոս Աբեղա «Յիշատակարան 1424 թվականի»
255. Կիրակոս Աղբակեցի «Յիշատակարան 1351 թվականի»
256. Կիրակոս Գանձակեցի «Յայոց պատմություն»,
257. Կիրակոս Չեյթունցի «Յիշատակարան 1473 թվականի»
258. Կիրակոս Բանասեր Ուտունի «Ժամանակագրություն»
259. Կիրակոս Ուտունի «Ժամանակագրություն»
260. Կոնստանդին Կեսարացի «Յիշատակարան 1282 թվականի»
261. Կոնստանդին Յոմկլայեցի «Յիշատակարան 1268 թվականի»
262. Յակոբ Արծեցի «Յիշատակարան 1467 թվականի», «Յիշատակարան 1499 թվականի»
263. Յակոբ Գեղամցի «Յիշատակարան 1604 թվականի»
264. Յակոբ Գրիչ «Յիշատակարան 1425 թվականի»
265. Յակոբ Գրիչ «Յիշատակարան 1500 թվականի», «Յիշատակարան 1501 թվականի»
266. Յակոբ Թոթաթեցի «Յիշատակարան 1603 թվականի Առաջին», «Յիշատակարան 1603 թվականի Երկրորդ»
267. Յակոբ Թոթաթեցի «Յիշատակարան 1724 թվականի»
268. Յակոբ Լամբրոնցի «Յիշատակարան 1235 թվականի»
269. Յակոբ Լիմեցի «Չքոսարան»
270. Յակոբ Խարբերոցի «Յիշատակարան 1470 թվականի»
271. Յակոբ Կամենացի «Կամենեցյան ժամանակագրություն», «Վենետիկյան ժամանակագրություն»
272. Յակոբ Կարնեցի «Ժամանակագրություն»
273. Յակոբ Յիսուսցի «Ժամանակագրություն»
274. Յակոբ Սշեցի «Յիշատակարան 1504 թվականի»
275. Յակոբ Նախիջևանցի «Յիշատակարան 1304 թվականի»
276. Յակոբ Շամախեցի «Ժամանակագրություն»

¹ Մինչ այժմ ընդունված է կարծել, որ Իսահակ Երեցի այս աշխատանքը Միքայել Ասորու «Ժամանակագրության» հայերեն թարգմանությունն է, թեև այս տեսակետի կողմնակիցներն իրենք ևս ընդունում են, որ թարգմանությունն անչափ հեռու է բնօրինակից: Ես, սակայն, ուշադիր կերպով ծանոթանալով երկու աշխատություններին էլ, արդեն կարող եմ վստահորեն պնդել, որ իրականում Իսահակ Երեցը ոչ թե թարգմանել է Միքայել Ասորու աշխատանքը, այլ գրել մի առանձին աշխատանք: Իրոք, բացառությամբ որոշ համընկնումների, որոնք կարող են պատճառ լինել այն բանին, որ Իսահակ Երեցն իրոք օգտվել է Միքայել Ասորու աշխատանքից, մնացած ամեն ինչ ցույց է տալիս, որ սրանք տարբեր աշխատանքներ են: Այս մասին են վկայում երկու աշխատանքների տարբեր կառուցվածքները, լեզվաբանական առանձնահատկությունները և, որ գլխավորն է՝ վերաբերմունքը հայերի ու Յայաստանի նկատմամբ: Իրոք, երկու աշխատանքների համեմատությունից ակնհայտ է, որ Միքայել Ասորու երկն իրոք պատկանում է ազգությամբ ասորի մի մտավորականի, որտեղ հայերն իշխանակվում են իմիջիայլոց, հաճախ բացասական կոնտեքստով, իսկ լուսավորչական հավատքի նկատմամբ էլ դրսևորվում է սառը վերաբերմունք, այն դեպքում, երբ Իսահակ Երեցի աշխատանքը գրել է ակնհայտորեն ազգությամբ հայ մի մարդ, որն, օրինակ, անկեղծորեն ուրախանում է Լևոն I Մեծի թագավորի հռչակվելու փաստով ու հայոց բանակի հաջողություններով և, ընդհակառակը, տխրում է եղած անհաջողություններից՝ մանրամասն խոսելով օրինակ Կիլիկիայի հայերի մասին: Չարկ է ավելացնել նաև, որ ներկայումս ընդունվում է, որ Միքայել Ասորին մահացել է 1199 թվականին, այն դեպքում, երբ Իսահակ Երեցի երկուն իրադարձությունների շարադրանքը հասցված է առնվազն մինչև 1227 թվականը:

277. Հակոբ Պոլիսեցի «Հիշատակարան 1635 թվականի», «Հիշատակարան 1637 թվականի»
278. Հակոբ Սեբաստացի «Հիշատակարան 1603 թվականի»
279. Հակոբ Սսեցի «Կիլիկիայի պատմությունը»
280. Հակոբ Տևրիկցի «Ժամանակագրություն»
281. Հակոբ Զահանա «Հիշատակարան 1618 թվականի»
282. Հայրապետ Երեց «Հիշատակարան 1615 թվականի»
283. Հարություն Արարատցի «Ճշմարտացի պատմություն»
284. Հեթում Ախտեցի «Ժամանակագրություն»
285. Հեթում II «Տարեգրություն», «Հիշատակարան 1295 թվականի»
286. Հեթում II-ի Շարունակողներ «Տարեգրություն»
287. Հեթում Պատմիչ «Անտիոքի պրինցների ազգաբանությունը», «Երուսաղեմի և Կիպրոսի թագավորների ազգաբանությունը», «Ժամանակագրություն», «Հիշատակարան 1293 թվականի», «Նետողաց պատմություն», «Ռուբինյաց ազգի պատմություն»
288. Հերապետ Պատրիկյանեցի «Հիշատակարան 1499 թվականի»
289. Հովակիմ Դպիր «Ժամանակագրություն»
290. Հովհան Խիզանցի «Հիշատակարան 1499 թվականի»
291. Հովհան Սամիկոնյան «Տարոնի պատմություն», Երևան 1989
292. Հովհաննես Ալոնցվանքեցի «Հիշատակարան 1203 թվականի»
293. Հովհաննես Արծկեցի «Հիշատակարան 1438 թվականի»
294. Հովհաննես Արճիշեցի «Տարեգրություն»
295. Հովհաննես Արքաեղբայր «Հիշատակարան 1266 թվականի»
296. Հովհաննես Ավագերեց «Ժամանակագրություն»
297. Հովհաննես Գրիչ «Հիշատակարան 1230 թվականի Առաջին», «Հիշատակարան 1230 թվականի Երկրորդ»
298. Հովհաննես Գրիչ «Հիշատակարան 1421 թվականի»
299. Հովհաննես Գրիչ «Հիշատակարան 1458 թվականի»
300. Հովհաննես Դսեղցի «Հիշատակարան 1491 թվականի»
301. Հովհաննես Դրասխանակերտցի «Հայոց պատմություն», Երևան 1996
302. Հովհաննես Երեց «Ժամանակագրություն»
303. Հովհաննես Երեցի Շարունակող «Ժամանակագրություն»
304. Հովհաննես Երզնկացի «Ժամանակագրություն», «Հիշատակարան 1292 թվականի»
305. Հովհաննես Թլկուրանցի «Տաղ Լիպարիտ Զաքի մասին»
306. Հովհաննես Ժանեցի «Հիշատակարան 1279 թվականի», «Հիշատակարան 1280 թվականի Երկրորդ»:
307. Հովհաննես Խարբերդցի «Հիշատակարան 1606 թվականի»
308. Հովհաննես Խիզանցի «Հիշատակարան 1402 թվականի», «Հիշատակարան 1407 թվականի»
309. Հովհաննես Ծարեցի «Պատմություն Աղվանից աշխարհի», Երևան 1988
310. Հովհաննես Ծղակեցի «Ժամանակագրություն»
311. Հովհաննես Կամենացի «Խոտինի պատերազմի պատմությունը»
312. Հովհաննես Կրոնավոր «Ժամանակագրություն»
313. Հովհաննես Հաղպատցի «Հիշատակարան 1438 թվականի»
314. Հովհաննես Համշենցի «Հիշատակարան 1464 թվականի»
315. Հովհաննես Մակվեցի «Ողբ Երևանի»
316. Հովհաննես Մարմետցի «Հիշատակարան 1113 թվականի»
317. Հովհաննես Մշեցի «Հիշատակարան 1457 թվականի»
318. Հովհաննես Մոկացի «Հիշատակարան 1605 թվականի»
319. Հովհաննես Պառլամեցի «Հիշատակարան 1098 թվականի»
320. Հովհաննես Սանահեմցի «Հիշատակարան 1421 թվականի»
321. Հովհաննես Սարկավազ «Պատմություն»
322. Հովհաննես Սեբաստացի «Սեբաստիայի պատմություն», Երևան 1974
323. Հովհաննես Սյունեցի «Քարոզագիրք Գրիգոր Տաթևացու»
324. Հովհաննես Վասպուրականցի «Հիշատակարան 1606 թվականի»
325. Հովհաննես Վարազեցի «Հիշատակարան 1604 թվականի»
326. Հովհաննես Վարդապետ «Հիշատակարան 1606 թվականի»
327. Հովհաննես Վանեցի «Հիշատակարան 1504 թվականի»
328. Հովհաննես Տաղասաց «Ողբ Երևանի»
329. Հովհաննես Ցիսկացի «Հիշատակարան 1457 թվականի»
330. Հովսեփ Արղության «Ժամանակագրություն»
331. Հովսեփ Գրիչ «Հիշատակարան 1476 թվականի»
332. Հովսեփ Էմին «Հուշեր»
333. Հովսեփ Թացուցեցի «Հիշատակարան 1635 թվականի»
334. Հովսեփ Խիզանցի «Հիշատակարան 1473 թվականի»
335. Հունան Սկուտարցի «Հիշատակարան 1636 թվականի»
336. Ղազար Լիմեցի «Հիշատակարան 1457 թվականի»

337. Ղազար Տևրիկցի «Հիշատակարան 1450 թվականի»
338. Ղազար Փարպեցի «Հայոց պատմություն», Երևան 1982
339. Ղևոնդ «Պատմություն», Երևան 1982
340. Ղևոնդ Տոսպեցի «Ժամանակագրություն»
341. Ղուկաս Կարնեցի «Ժամանակագրություն», «Նամակ Մելիք Ավետիքին»
342. Ղուկաս Սեբաստացի «Դավիթ-բեկի պատմությունը»
343. Մաղաթիա դպիր «Հիշատակարան 1402 թվականի»
344. Մաղաթիա Գրիչ «Հիշատակարան 1605 թվականի»
345. Մարգար Յասակալացի «Հիշատակարան 1629 թվականի»
346. Մարգարեկ Զոմկլայեցի «Հիշատակարան 1292 թվականի»
347. Մարգարե Մանազկերտցի «Հիշատակարան 1468 թվականի»
348. Մարտիրոս Գրիչ «Հիշատակարան 1514 թ-ի»
349. Մարտիրոս Գրիչ «Ժամանակագրություն»
350. Մարտիրոս Դ՝ Առաքել «Ժամանակագրություն»,
351. Մարտիրոս Խալիֆա «Ժամանակագրություն»
352. Մարտիրոս Խաչատուրվանեցի «Հիշատակարան 1304 թվականի»
353. Մարտիրոս Ստամբուլցի «Հիշատակարան 1480 թվականի»
354. Մարտիրոս Փառակացի «Հիշատակարան 1638 թվականի»
355. Մատթեոս Աղթամարցի «Հիշատակարան 1491 թվականի»
356. Մատթեոս Գանձասարցի «Հիշատակարան 1417 թվականի»
357. Մատթեոս Եղվարդցի «Հիշատակարան 1469 թվականի»
358. Մատթեոս Տաթևացի «Հիշատակարան 1408 թվականի»
359. Մատթեոս Ուռնայեցի «Ժամանակագրություն», Երևան 1973
360. Մարութա Եղևացի «Հիշատակարան 1634 թվականի»
361. Մելիքսեթ Առեստեցի «Հիշատակարան 1479 թվականի»):
362. Մելիքսեթ Բաղիշեցի «Հիշատակարան 1428 թվականի»
363. Մելիքսեթ Բասենցի «Հիշատակարան 1477 թվականի»
364. Մելիքսեթ Գուգարացի «Հիշատակարան 1491 թվականի»
365. Մելիքսեթ Երևանցի «Հիշատակարան 1625 թվականի»
366. Մելիքսեթ Սեբաստացի «Նարեկ հիշատակարան»
367. Մելքոն Ամիրզի «Հիշատակարան 1617 թվականի»
368. Մեսրոպ Վայոցձորեցի «Հիշատակարան 967 թվականի»
369. Մինաս Ամիրզեցի «Ազգաբանություն» «Հիշատակարան 1635 թվականի», «Հիշատակարան 1637 թվականի»
370. ՄիրզաՅուսուֆ Ներսեսով «Ըշմարտացի պատմություն»
371. Միքայել Չամչյան «Հայոց պատմություն»
372. Մխիթար Անեցի «Հանդիսարանների աշխարհավեպ մատյան»
373. Մխիթար Այրիվանցի «Հայոց պատմություն»
374. Մխիթար Գոշ «Աղվանից ժամանակագրություն», «Հիշատակարան 1188 թվականի»
375. Մխիթար Մաղարոցցի «Հիշատակարան 1440 թվականի»
376. Մխիթար Սեբաստացի «Հիշատակարան 1488 թվականի»
377. Մխիթար Սևերեկցի «Հիշատակարան 1437 թվականի»
378. Մխիթար Սսեցի «Հիշատակարան 1347 թվականի»
379. Մկրտիչ Աբեղա «Ժամանակագրություն»
380. Մկրտիչ Եղեգցի «Հիշատակարան 1421 թվականի»
381. Մկրտիչ Խիզանցի «Հիշատակարան 1468 թվականի»
382. Մկրտիչ Կաֆայեցի «Հիշատակարան 1344 թվականի»
383. Մկրտիչ Չմշկածագեցի «Հիշատակարան 1436 թվականի»
384. Մկրտիչ Պատիժանցի «Հիշատակարան 1636 թվականի»
385. Մկրտիչ Վանեցի «Հիշատակարան 1422 թվականի»
386. Մկրտիչ Տևրիկցի «Հիշատակարան 1450 թվականի»
387. Մկրտիչ Տփղիսցի «Հիշատակարան 1477 թվականի»
388. Մովսես Արծվեցի «Տարեգրություն», «Հիշատակարան 1481 թվականի», «Հիշատակարան 1491 թվականի»
389. Մովսես Դասխուրացի «Աղվանից պատմություն»
390. Մովսես Երեց «Պատմություն»
391. Մովսես Երզնկացի «Հիշատակարան 1293 թվականի»
392. Մովսես Խորենացի «Հայոց պատմություն», Երևան 1997
393. Մովսես Կաղանկատվացի «Պատմություն Աղվանից աշխարհի», Երևան 1969
394. Նատեր Կաֆացի «Հիշատակարան 1365 թվականի»
395. Նատեր Տայեցի «Հիշատակարան 1341 թվականի»
396. Ներսես Առաքելյոցվանքեցի «Հիշատակարան 1205 թվականի»
397. Ներսես Գրիչ «Հիշատակարան 1343 թվականի», «Հիշատակարան 1357 թվականի»
398. Ներսես Լամբրոնեցի «Հիշատակարան 1187 թվականի»

399. Ներսես Կլայեցի «Հիշատակարան 1143 թվականի»
400. Ներսես Շնորհալի «Չափածո գործեր»
401. Ներսես Պալիենց «Ժամանակագրություն», «Հայոց իշխանների ու թագավորների պատմություն»
402. Նիկողայոս Լեհացի «Հիշատակարան 1624 թվականի»
403. Շմավոն Սանահեցի «Հիշատակարան 1437 թվականի»
404. Շապուհ Բագրատունի «Պատմություն»
405. Պանտալեոն Պոլիսեցի «Հիշատակարան 965 թվականի»
406. Պարսամ Աղթամարցի «Հիշատակարան 1509 թվականի»
407. Պետրոս Դ՝Սարգիս Գիլանցի «Աֆղանների կողմից Սպահանի պաշարման պատմությունը»
408. Պետրոս Աղբակեցի «Հիշատակարան 1398 թվականի»
409. Պետրոս Հավուցթառցի «Հիշատակարան 1236 թվականի»
410. Պետրոս Քաջբերունցի «Հիշատակարան 1387 թվականի»
411. Ռոմանոս Ընծայացվանքեցի «Հիշատակարան 1276 թվականի»
412. Սահակ Սանահեցի «Ժամանակագրություն»
413. Սամվել Անեցի «Ժամանակագրություն»
414. Սամվել Անեցու Շարունակողներ «Ժամանակագրություն»
415. Սամվել Սկևռացի «Ժամանակագրություն»
416. Սարգիս Ախալցխեցի «Հիշատակարան 1438 թվականի»
417. Սարգիս Աղվանցի «Հիշատակարան 1340 թվականի»
418. Սարգիս Գրիչ «Հիշատակարան 1457 թվականի»
419. Սարգիս Երզնկացի «Հիշատակարան 1446 թվականի»
420. Սարգիս Խաչենցի «Հիշատակարան 1473 թվականի»
421. Սարգիս Խիզանցի «Հիշատակարան 1601 թվականի», «Հիշատակարան 1604 թվականի», «Հիշատակարան 1606 թվականի», «Հիշատակարան 1607 թվականի»
422. Սարգիս Ստեցի «Ժամանակագրություն», «Հիշատակարան 1336 թվականի», «Հիշատակարան 1367 թվականի»
423. Սարգիս Տաթևացի «Հիշատակարան 1401 թվականի»
424. Սեբեոս «Սեբեոս եպիսկոպոսի պատմությունը Հերակլի մասին», Երևան 2004
425. Սերոբ Գրիչ «Պատմություն Տփղիս քաղաքի ավերման»
426. Սիմեոն Աղթամարցի «Հիշատակարան 1392 թվականի»
427. Սիմեոն Բերկրացի «Հիշատակարան 1371 թվականի»
428. Սիմեոն Եկեղյացի «Հիշատակարան 1439 թվականի»
429. Սիմեոն Երևանցի «Ջամբռ»
430. Սիմեոն Լեհացի «Ճանապարհային նշումներ», «Հիշատակարան 1636 թվականի»
431. Սիմեոն Մուշրեֆյուղեցի «Հիշատակարան 1335 թվականի»
432. Սիմեոն Ջուղայեցի «Հիշատակարան 1620 թվականի»
433. Սիմեոն Ռշտունի «Տարեգրություն»
434. Սմբատ Սպարապետ «Ժամանակագրություն»
435. Սմբատ Սպարապետի հիշատակագիր «Հիշատակարան 1276 թվականի»
436. Ստեփանոս Ամիդացի «Հիշատակարան 1624 թվականի»
437. Ստեփանոս Առինջեցի «Հիշատակարան 1477 թվականի»
438. Ստեփանոս Արճիշեցի «Հիշատակարան 1292 թվականի»
439. Ստեփանոս Գեակավանքեցի «Հիշատակարան 1232 թվականի»
440. Ստեփանոս Գոյնբերդիցյանց «Հիշատակարան 1292 թվականի», «Հիշատակարան 1300 թվականի»
441. Ստեփանոս Գրիչ «Հիշատակարան 1295 թվականի»
442. Ստեփանոս Գրիչ «Հիշատակարան 1606 թվականի»
443. Ստեփանոս Դարանաղցի «Հիշատակարան 1464 թվականի»
444. Ստեփանոս Եպիսկոպոս «Ժամանակագրություն»
445. Ստեփանոս Թլկուրանցի «Հիշատակարան 1388 թվականի»
446. Ստեփանոս Թոթաթեցի «Հիշատակարան 1602 թվականի», «Հիշատակարան 1607 թվականի», «Հիշատակարան 1610 թվականի»
447. Ստեփանոս Կաղզվանցի «Ժամանակագրություն 1288 թվականի»
448. Ստեփանոս Հայրապետ «Հիշատակարան 1297 թվականի»
449. Ստեփանոս Մեծոփեցի «Տարեգրություն»
450. Ստեփանոս Չմշկածագցի «Հիշատակարան 1477 թվականի»
451. Ստեփանոս Պայասցի «Հիշատակարան 1216 թվականի»
452. Ստեփանոս Ջուղայեցի «Հիշատակարան 1609 թվականի»
453. Ստեփանոս Սկևռացի «Հիշատակարան 1273 թվականի», «Հիշատակարան 1275 թվականի»
454. Ստեփանոս Վահկայեցի «Հիշատակարան 1266 թվականի», «Հիշատակարան 1275 թվականի»
455. Ստեփանոս Վարազեցի «Տարեգրություն»
456. Ստեփանոս Տարոնեցի «Տիեզերական պատմություն», Երևան 2000
457. Ստեփանոս Երզնկացի «Ժամանակագրություն 1355 թվականի»
458. Ստեփանոս Օրբելյան «Սյունիքի պատմություն», Երևան 1986

459. Սրապիոն Բաբերդցի «Հիշատակարան 1608 թվականի»
460. Սուքիաս Գրիչ «Հիշատակարան 1212 թվականի»
461. Վահրամ Արմենացի «Հիշատակարան 1298 թվականի»
462. Վահրամ Բաբունի «Ռուբինյաց պատմություն»
463. Վանական Ձորեվանցի «Հիշատակարան 1498 թվականի»
464. Վասիլ Այասեցի «Հիշատակարան 1337 թվականի»
465. Վասիլ Դպիր «Ժամանակագրություն»
466. Վասիլ Մարաջախտ «Ժամանակագրություն»
467. Վարդան Այգեցի «Աղվեսագիրք»
468. Վարդան Արևելցի «Տիեզերական պատմություն», Երևան 2001
469. Վարդան Բաղիշեցի «Ժամանակագրություն»
470. Վարդան Գրիչ «Հիշատակարան 1216 թվականի»
471. Վարդան Եպիֆանյան «Հիշատակարան 1604 թվականի»
472. Վարդան Մաշկևորցի «Հիշատակարան 1192 թվականի»
473. Վարդան Վանեցի «Հիշատակարան 1441 թվականի»
474. Վարդան Վարդապետ «Հիշատակարան 1248 թվականի»
475. Վարդան Օձնեցի «Պատմություն»
476. Վրթանես Երեց «Հիշատակարան 1502 թվականի»
477. Տերունական Սանահեցի «Հիշատակարան 1441 թվականի»
478. Տիրացու Գրիչ «Հիշատակարան 1388 թվականի»
479. Տիրացու Խորինանապատցի «Հիշատակարան 1305 թվականի»
480. Տրդատ Գրիչ «Հիշատակարան 1262 թվականի»
481. Ուխտանես «Հայոց պատմություն», Երևան 2006
482. Փավստոս Բյուզանդ «Հայոց պատմություն», Երևան 1987
483. Զրիստոփոր Երեց «Հիշատակարան 1607 թվականի»
484. Օհան Թմոզվեցին «Հիշատակարան 1442 թվականի»
485. Ֆիլիպ Սեբաստացի «Հիշատակարան 1488 թվականի»

Հունա-Հռոմեա-Բյուզանդական

1. Ագաթիոս Մարինացի «Հուստինիանոսի թագավորության մասին»
2. Ամմիանոս «Հռոմի պատմությունը»
3. Անանուն «Ալեքսանդրիական պատերազմը»
4. Անանուն «Արաբաբյուզանդական ժամանակագրություն 741 թվականի»
5. Անանուն «Գուրոբի պապիրոս»
6. Անանուն «Չատկական ժամանակագրություն 626 թվականի»
7. Անանուն «Խերսոնյան դեկրետ»
8. Անանուն «Կայսերացանկ»
9. Անանուն «Կոստանդնուպոլսյան կոնսուլների մասին»
10. Անանուն «Հին Կտակարան»
11. Անանուն «Վասիլ II-ի ճաշոց»
12. Անանուն Վալեսիացի «Ընտրյալ պատմություն»
13. Աննա Կոմնենոս «Ալեքսիական»
14. Ապպիանոս «Հռոմի պատմությունը»
15. Ավլոս Գելլիոս «Աթենական գիշերներ»
16. Ավրելիանոս Վիկտոր «Զաղվածքներ հռոմեական կայսրերի կյանքից և բարքերից», «Հայտնի մարդկանց մասին», «Կեսարների մասին»
17. Արիանոս «Ալեքսանդրի արշավանքը», «Տեղաբաշխումը ալանների դեմ», «Պարթևստանի պատմությունը»
18. Բերոս «Բաբելոնի պատմություն»
19. Գենեսիոս «Թագավորություններ»
20. Գեորգիոս Ակրոպոլցի «Ժամանակագրություն»
21. Գեորգիոս Պախիմերոս «Պատմական նոթեր»
22. Գեորգիոս Պիսիդացի «Ավարական պատերազմի մասին», «Հերակլեա»
23. Գեորգիոս Սֆրանձի «Մեծ ժամանակագրություն», «Փոքր ժամանակագրություն»
24. Դիոդորոս Սիկիլիացի «Պատմական գրադարան»
25. Դիոն Կասսիոս «Հռոմեական պատմություն»
26. Դուկաս «Բյուզանդիոնի պատմությունը»
27. Եվագրիոս Սիուլաստիկոս «Եկեղեցական պատմություն»
28. Եվնապիոս «Դեկսիպյան պատմության շարունակությունը»
29. Եվսեբիոս Կեսարացի «Եկեղեցական պատմություն», «Ժամանակագրություն»
30. Եվստաթիոս Ալեքսանդրիացի «Թանկարժեք քարերի շարան»

31. Եվստաթիոս Սոլունացի «Պատմություն»
32. Եվտրոպիոս «Համառոտ պատմություն քաղաքի հիմնադրումից ի վեր»
33. Չոնորաս «Պատմություն»
34. Չոսիմա «Նոր պատմություն»
35. Էլիոս Լամպրիդոս «Օգոստոսների կենսագրություններ, «Ալեքսանդր Սևերոս»
36. Էլիոս Սպարտիանոս «Օգոստոսների կենսագրություններ, Անտոնիոս Կարակալա», «Օգոստոսների կենսագրություններ, Պեսցենիոս Նիգեր», Էլիոս Սպարտիանոս «Օգոստոսների կենսագրություններ, Սևերոս»
37. Էսքիլես «Մահախոսական»
38. Թեոդորիտոս Կյուրոսցի «Եկեղեցական պատմություն»
39. Թեոդորոս Սինկելլոս «Աստվածապահ քաղաքի վրա անաստված ավարների և պարսիկների հարձակման և նրանց խայտառակ նահանջի մասին, որը տեղի ունեցավ Աստծու և Աստվածածնի մարդասիրության արդյունքում»
40. Թեոկրիտոս «Իդիլիաներ»
41. Թեոփանոս Բյուզանդացի «Պատմություն»
42. Թեոփանոս Խոստովանող «Ժամանակագրություն»
43. Թեոփանոսի Խոստովանողի Շարունակող «Ժամանակագրություն»
44. Թեոփիլիոս Անտիոքցի «Խոսք Ավտոլիկոսին»
45. Թեոփիլկատոս Սիմոնաստաս «Պատմություն»
46. Իսիդորոս Խարակացի «Պարթևական կայանները»
47. Լեոնտիոս Մախերոս «Պատումը Կիպրոսի քաղցր երկրի մասին»
48. Լիբանիոս «Ճառեր»
49. Լիսիաս «Դամբանականներ»
50. Լուկիանոս «Ալեքսանդր կամ կեղծ մարգարե», «Ինչպես գրել պատմություն»
51. Լևոն VI «Մարտավարություն»
52. Լևոն Սարկավազ «Պատմություն»
53. Լևոն Քերական «Պատմություն»
54. Խալկոնդիլես «Պատմություն»
55. Կանդիդիոս «Պատմություն»
56. Կատակոլոն Կեկավմենոս «Ստրատեգիկոն»
57. Կղեմենոս Ալեքսանդրիացի «Ստրոմատներ»
58. Կոզմաս Ջնկացի «Քրիստոնեական տեղագրություն»
59. Կոնստանդին Ծիրանածին «Կայսրության կառավարման մասին», «Վասիլ I Մակեդոնացու կենսագրությունը», «Բյուզանդական արքունիքի արարողությունների մասին», «Բանակաթմերի մասին», «Քրիստոսի անձեռակերտ պատկերի մասին»
60. Կուրտիոս Ռուֆոս «Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատմությունը»
61. Կտեսիոս Կնիդացի «Պարսից պատմություն»
62. Հերոդիանոս «Պատմություն»
63. Հերոդոտոս «Պատմություն 9 գրքից»
64. Հիերոնիմոս «Երկեր»
65. Հովհան Եպիփանացի «Պատմություն»
66. Հովհան Թեսալոնիկացի «Սուրբ Դմիտրիոս Սալոնիկացու հրաշագործությունները»
67. Հովհան Կանան «Կոստանդնուպոլսի պաշարման պատմությունը»
68. Հովհաննես Երկրաչափ, «Բուլղարական կիրճում հոռոմների պարտության մասին», «Նիկեփոր Փոկաս»
69. Հովհաննես Կիսամոս «Համառոտ պատմություն»
70. Հովհաննես Մալալա «Ժամանակագրություն»
71. Հովհաննես Նիկյուացի, «Ժամանակագրություն»
72. Հովհաննես Սկիլիցես «Համառոտություն պատմության»
73. Հովհաննես Սիկլիցեսի Շարունակող «Պատմություն»
74. Հովսեփ Ֆլավիոս «Ընդդեմ Ապիոնի» «Հրեական հնախոսություն», «Հրեական պատերազմի մասին»
75. Հորդիանոս «Գոթերի ծագման և գործերի մասին»
76. Հուլիանոս «Նամակներ», «Ճառեր»
77. Հուլիոս Աֆրիկանոս «Ժամանակագրություն»
78. Հուլիոս Կապիտոլիոս «Օգոստոսների կենսագրություններ, երկու Մաքսիմիանոսներ», «Օգոստոսների կենսագրություններ, Երեք Գորդիանոսներ»
79. Հուլիոս Կեսար «Նոթեր, Զաղաքացիական պատերազմ»
80. Հուստինոս «Ֆիլիպի պատմությունը»
81. Ղազարոս Սկևոֆիլակոս «Սուրբ Եվգենիայի վարքաբանությունը»
82. Մավրիկիոս «Ռազմավարություն»
83. Մարցելոս Կոմիտ «Ժամանակագրություն»
84. Մարցելոս Կոմիտի Շարունակող «Ժամանակագրություն»
85. Մեմոն Հերակլեացի «Պոնտական Հերակլեայի պատմությունը»
86. Մենանդրոս Պրոտեկտոր «Պատմություն»

87. Միքայել Աթալիատես «Պատմություն»¹
88. Միքայել Իտալիկուս «Ներքողական Յովհաննես կայսեր»
89. Միքայել Կրետեվուլուս «Պատմական երկ»
90. Միքայել Պանարետոս «Տրապիզոնյան ժամանակագրություն»
91. Միքայել Պսելլուս «Ժամանակագրություն»
92. Յամբելիբոս «Բաբելոնի պատմությունը»
93. Նեպոտ «Հայտնի օտարազգի գորավարների մասին»
94. Նիկիտա Խոնիացի «Պատմություն»
95. Նիկեփոր II Փոկաս «Ստրատեգիկոն»
96. Նիկեփոր Գրիգորիս «Հռոմեական պատմություն»
97. Նիկեփոր պատրիարք «Համառոտ պատմություն»
98. Նիկեփոր Բրիեննոս «Պատմական նոթեր»
99. Նիկողայոս Դամասկցի «Պատմություն», «Կեսար օգոստոսի կյանքի և նրա դաստիարակության մասին»
100. Պավսանիոս «Հելլադայի նկարագրությունը»
101. Պետրոս Պատրիկոս «Պատմություն»
102. Պետրոս Սիկիլիացի «Պիտանի պատմություն»
103. Պլատոն «Երկխոսություններ»
104. Պլինոս Ավագ «Բնական պատմություն»
105. Պոլիենոս «Ռազմական խորամանկություններ»
106. Պլուտարքոս «Համեմատական կենսագրություններ» «Ալեքսանդր և Կեսար», «Ագիստելիոս և Պոմպեոս», «Լիսինդրոս և Սուլլա», «Կիմոն և Լուկուլլոս», «Դեմետրիոս և Անտոնիոս», «Նիկիոս և Կրասոս», «Չրուլյներ արքաներից ու գորավարներից», «Լուկուլլոս»
107. Պոլիբիոս «Համընդհանուր պատմություն»
108. Պոսիդոն Ապամեացի «Պատմություն»
109. Պրիսկուս «Գոթական պատմություն»
110. Պրոկոպիոս Կեսարացի «Պատերազմների մասին», «Գաղտնի պատմություն»
111. Ռուֆուս Սեբաստոս «Կեսարների պատմությունը»
112. Սալյուստիոս «Պատմական դրվագներ»
113. Սիմոնիդես Զեոսացի «Լիրիկա»
114. Սենեկա Ավագ «Կոդեք»
115. Սոգոմենոս «Եկեղեցական պատմություն»
116. Սոկրատես Սխոլաստիկոս «Եկեղեցական պատմություն»
117. Սվետոնիոս «Տասներկու կեսարների կյանքը»
118. Ստրաբոն «Աշխարհագրություն»
119. Վելլեյուս Պատերկուլուս «Հռոմեական պատմություն»
120. Տակիտոս «Տարեգրություններ», «Պատմություն»
121. Տիտոս Լիվիոս «Հռոմի պատմությունը քաղաքի հիմնադրումից սկսած»
122. Տրեբելիոս Պոլիոն «Օգոստոսների կենսագրություններ», «Տիտոս», «Օգոստոսների կենսագրություններ», «Երկու Վալերիանոսներ», «Օգոստոսների կենսագրություններ», «30 բռնատիրոջներ»
123. Տիցերոն «Ծառեր և նամակներ», «Բրուտոսը կամ հայտնի հռետորների մասին»
124. Փոտ պատրիարք «Պատմություն»
125. Զենոֆոն «Անաբասիս», «Կյուրոպեդիա»
126. Օվիդիոս «Օրացույց»
127. Օրոսիոս «Պատմություն ընդդեմ հերետիկոսների»
128. Ֆլավիոս Ադրիանոս «Պարթևական պատմություն»
129. Ֆլավիոս Վոպիսկոս «Օգոստոսների կենսագրություններ», «Աստվածային Ավրելիանոսը», «Օգոստոսների կենսագրություններ», «Պռոքոս»
130. Ֆլեգոն Տրալացի «Օլիմպիադաներ»
131. Ֆլոդորոս «Տարեգրություն»
132. Ֆլորիանոս «Համառոտագրություններ»
133. Ֆրոնտին «Ստրատեգամներ»

Արաբա-Պարսկա-Թուրքական

1. Աբբաս-գուլի-ադա Բաքիխանով «Դրախտային ծաղիկ»
2. Աբդ առ-Ռազակ Սամարղանդցի «Երկու երջանիկ աստղերի ու երկու ծովերի միախառնման մասին»

¹ XI դարի բյուզանդական ականավոր պատմիչ Միքայել Աթալիատեսի աշխատանքին ես ծանոթացել եմ տարբեր աղբյուրներում ցրված հատվածների միջոցով, սակայն հարկ եմ համարում ընդգծել, որ այս հեղինակի աշխատանքի «Կոնստանդին IX», «Չոյա», «Միքայել VI» և «Կոնստանդին X» մասերն առայժմ ինձ անհասանելի են։ Այնուհանդերձ այս բացը զգալիորեն փոխհատուցվում է այն բանի հաշվին, որ Աթալիատեսի աշխատանքի հիշատակված գլուխները զգալիորեն արտացոլված են Յովհաննես Սիկիլիցեսի և Յովհաննես Սիկիլիցեսի Շարունակողի աշխատանքներում։

3. Աբու-Բաքը Տիխրանի «Գիրք Դիարբեքիրի մասին»
4. Աբու Յանիֆա ալ-Դինավարի «Մատյան երկարապատում ավանդությունների»
5. Աբու Մուհամմադ իբն Ասիմալ-Կուֆի «Նվաճումների գիրք»
6. Աբու Շամա «Երկու գահատոհմերի պատմությունը»
7. Աբու Ֆարաս իբն Յամդան «Ներքողականներ»
8. Աբու-Զասիմ Աբդալլահ իբն Ալի ալ-Զաջանի «Օլջայթուի պատմություն»
9. Աբու-Ֆիդա «Համառոտ պատմություն մարդկային ցեղի»
10. Աբդ ալ-Հաքամ «Եգիպտոսի նվաճումը»
11. Ալ-Այնի «Պատմություն»
12. Ալ-Բունդարի «Պատմություն»
13. Ալ-Չահաբի «Իսլամի տարեգրություն»
14. Ալ-Իսֆահանի «Ուղերձների հավաքածու»
15. Ալ-Կուտուբի «Շեյխ Ուվեյսի պատմությունը»
16. Ալ-Հալաբի «Էմիր Յաշբեկի շրջայցը»
17. Ալ-Համադանի «Տաբարիի համառոտագրություն»
18. Ալ-Ջազարի «Ժամանակի անցքերը»
19. Ալ-Մահասի «Պատմություն»
20. Ալ-Մաքին «Պատմություն»
21. Ալ-Մութանաբի «Բանաստեղծությունների հավաքածու»
22. Ալ-Մուֆադալ «Ուղիղ ճանապարհ»
23. Ալ-Յանինի «Պատմություն»
24. Ալ-Ֆաթի «Պատմություն»
25. Ալ-Ֆակի «Ալ-Բաբի և Շիրվանի պատմություն», «Գիրք երկրների մասին»
26. Ալ-Ֆարիկ «Մայփարկինի պատմություն»
27. Ալա-Էդ-Դին Ջուվեյնի «Աշխարհակալի պատմությունը»
28. Աղսարայ «Չրույցներ»
29. Անանուն «Աղբյուրների գիրք»
30. Անանուն «Թամեշլանի ինքնակենսագրությունը»
31. Անանուն «Թեմուրի հրահանգավորումը»
32. Անանուն «Թյուրքերի ազգաբանությունը»
33. Անանուն «Շիրվանի և Ալ-Բաբի պատմություն»
34. Անանուն «Սելջուկների պատմություն»
35. Անանուն Դադստանցի «Պատմություն»
36. Անանուն Պարսիկ «Աշխարհագրություն»
37. Անանուն Ջարեցի «Պատմություն»
38. Ան-Նասիվի «Զելալ-Էդ-Դին Մանկբուրնի կենսագրությունը»
39. Ան-Նուվայրի «Հանրագիտարան»
40. Ան-Նուվեյնի «Ուսման կատարելություն»
41. Աս-Սույիտի «Պատմություն»
42. Ավդալ Էմիրի հրովարտակը
43. Արիբ իբն Սադ «Տաբարիի համառոտագրություն»
44. Բադր-Էդ-Դին Այնի «Մարդկության դարաշրջանների պատմությունը»
45. Բալագորի «Երկրների նվաճումների գիրք»
46. Բահա-Էդ-Դին իբն Շադդադ «Սալահ-Էդ-Դինի պատմությունը»
47. Բեյբարս ալ-Մանսուրի «Ընտիր մտքեր», «Համառոտագրություն»
48. Բեյբարսի նամակը, ուղղված Բոհեմունդ Պուատիեցուն
49. Բուդակ Մունշի Ղազնևի «Պատմություն»
50. Գաֆֆարի Ղազվինի «Աշխարհի տիրակալների պատմություն»
51. Չաբարիա Ղազվինի «Երկրների հայտնի վայրերը և հաղորդումները Ալլահի ստրուկների մասին»
52. Չեյն-Էդ-Դին «Ընտրյալ պատմություններ»
53. Էվլիա Չելեբի «Ուղեգրություն»
54. Իբն Աբդ ալ-Չահիրի «Պատմություն», «Համառոտ պատմություն»
55. Իբն Աբու-Ուսայբա «Բժիշկների կենսագրություն»
56. Իբն Ադարի «Մադրիբի պատմությունը»
57. Իբն ալ-Ասիր «Լիակատար պատմություն», «Պատմություն Մոսուլի աթաբեկների պետության»
58. Իբն ալ-Կալանիսի «Դամասկոսի տարեգրություն»
59. Իբն ալ-Մուդայզիլ «Պատմություն»
60. Իբն ալ-Շիհնա «Հնի և նորի պատմություն»
61. Իբն ալ-Վարդի «Պատմություն»
62. Իբն ալ-Ֆուվատ «Պատմություն»
63. Իբն Բատուտա «Իբն ի Բատուտա»
64. Իբն Բիբի «Սելջուկ-նամե»

65. Իբն Դավադարի «Պատմություն»
66. Իբն Դուկմակ «Տարեգրություն»
67. Իբն Չաֆիր «Տրոհված պետության պատմություն»
68. Իբն Թադրի Բիրդի «Պատմություն»
69. Իբն Թիկթաթա «Խալիֆության և վեզիրության պատմություն»
70. Իբն Իյաս «Պատմություն»
71. Իբն Խայաթ «Պատմություն»
72. Իբն Խալդուն «Օրինակների գիրք»
73. Իբն Կասիր «Սկիզբն ու վերջը»
74. Իբն Կուտայբա «Պատմություն»
75. Իբն Յաուկալ «Երկրի պատկերը»
76. Իբն Յաուկալի Շարունակող «Երկրի պատկերը»
77. Իբն Միսբավեհ «Ժողովուրդների փորձը»
78. Իբն Մուխասար «Պատմություն»
79. Իբն Մունկիզ «Խորհուրդների գիրք»
80. Իբն Վասիլ «Սալիհյան պատմություն»
81. Իբն Զասիրի «Պատմություն»
82. Իբրահիմ Ռահիմզադե «Գիրք սուլթան Մուրադ խանի հաղթանակների»
83. Իբրահիմ Փեչևի «Պատմություն»
84. Իզ-էդ-Դին իբն Շադդադ «Ասորիքի և Ջագիրայի իշխանների մասին»
85. Իմադ-էդ-Դին ալ-Սաահանի «Պատմություն»
86. Ինֆադալլահ Էլումարի «Հանրագիտարան»
87. Իսթանդեր Մունշի «Աբբասի պատմությունը»
88. Խոնդեմիր «Ավանդությունների Էությունը»
89. Կիրտայ ալ-Խազինդարի «Պատմություն»
90. Կուլթ-էդ-Դին «Ժամանակների հայելի»
91. Կուդամա իբն Ջաֆար «Հարկամատյան և արվեստ քարտուղարության»
92. Համդալլահ Ղազվինի «Ընտրյալ պատմություն»
93. Հեյդար-բեկ Գենիչուլիյան «Ումմա խան Նուրսալ Մեծը»
94. Հեյդար Ռազի «Պատմություն»
95. Մակրիզի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների»¹, «Ուսուցումների և խորհուրդների գիրք»
96. Մահմուդ Կուտիբի «Ընտրյալ պատմություն»
97. Մասուդ իբն Նամդար «Նորթեր»
98. Մասուդի «Ոսկու մարգագետիններ և գոհարների հանքեր», «Ցուցումների և դիտարկումների գիրք»
99. Մեհմեդ Նեշրի «Համընդհանուր պատմություն»
100. Միրզա Ադիգյոզալ «Ղարաբաղի պատմությունը»
101. Միրզա Ջեմալ Ջիվանշիր «Ղարաբաղի պատմությունը»
102. Միրխոնդ «Մաքրության այգի»
103. Մյունենջիմ-Բաշի «Պատմություն»
104. Մուհին-էդ-Դին Նատանգի «Պատմություն»
105. Մուհամմեդ Ղազիմ «Պատմություն»
106. Մուհամմեդ Մուլա «Ջարի պատերազմի պատմությունը»
107. Մուշիր-էդ-Դին «Երուսաղեմի և Հեվրոնի պատմությունը»
108. Մուստաֆա Նայիմա «Պատմություն»
109. Մուֆֆազալ իբն Աբուլ-Ֆազայիլ «Պատմություն»
110. Յակուբի «Պատմություն», «Գիրք երկրների մասին»
111. Յակուտ ալ-Համավի «Աշխարհագրական բառագիրք»
112. Յահա Անտիոքացի «Ժամանակագրություն»
113. Նիզամի ալ-Մուլք «Գիրք կառավարման մասին»
114. Նուվեյրի «Պատմություն»
115. Շանի-զադե «Պատմություն»
116. Շարաֆ-էդ-Դին Յազդի «Հաղթանակների գիրք»
117. Շարաֆ խան Բադիշեցի «Պատմություն»
118. Չելեբի-Չադե «Պատմություն»

¹ Իսլամական ակնավոր պատմիչ Մակրիզիի աշխատանքները մինչ այժմ, դժբախտաբար, ամբողջական տեսքով հրատարակված չեն, թեև առանձին մենագրություններում այս հեղինակի տվյալները օգտագործվում են լայնորեն: Վիճակը նույնն է նաև հայոց պատմության քնազավառում, երբ Մակրիզիի աշխատանքները լայնորեն կիրառվում են առանձին հարցերին նվիրված աշխատություններում: Ես հավաքել եմ իմ կողմից ուսումնասիրվող թեմային վերաբերվող այս հեղինակի աշխատանքների՝ ինձ հասանելի հնարավոր բոլոր մասերը, թեև այս առումով խնդիրը ամենևին էլ չեմ համարում լիովին լուծված, իսկ առանձին աշխատանքների վրա հղումներն էլ կարող են երբեմն լինել թերի: Այս առումով հարկ եմ համարում ավելացնել, որ ամբողջովին արտացոլվել են այս հեղինակի «Պատմություն Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանների» աշխատանքի այն հատվածը, որն արտացոլում է մինչև 1310 թվականը, իսկ այլ հատվածներ, ինչպես ասվեց, արտացոլվել են այն հատվածների տեսքով, որոնք հնարավոր եմ գտել ձեռք բերել:

119. Ջևդեթ «Պատմություն»
120. Ռաշիդ «Պատմություն»
121. Ռիյադ ան-Նուֆուս «Հոգիների այգի»
122. Սադր-էդ-Դին ալ-Հունեյնի «Հաղորդումներ սելջուկյան պետության մասին»
123. Սելանիկի «Պատմություն»
124. Սիբտ իբն ալ-Ջուզի «Ժամանակների հայելիների գիրք»
125. Սուլաթ-Չադե «Պատմություն»
126. Սուլեյման Իզզի «Պատմություն»
127. Վալ Խադիկ «Պատմություն»
128. Վակիդի «Ասորիքի նվաճումը»
129. Վասաֆ «Մեծության գովերգումը»
130. Տաբարի «Արքաների ու մարգարեների պատմություն»
131. Զյաթիբ Զելեբի «Պատմություն», «Աշխարհի հայելի»
132. Զեմալ-էդ-Դին «Հալեպի պատմության ընտրանի»¹
133. Ռաշիդ-էդ-Դին «Ժամանակագրությունների հավաքածու»
134. Ռաշիդ-էդ-Դինի Շարունակող «Ժամանակագրությունների հավաքածու»
135. Վասիֆ «Պատմություն»
136. Վատվատ «Ռասայիլ»
137. Օրուջ-բեկ Բայաթ «Պատմություն»
138. Ֆեյզալլահ Խունջի «Պատմություն»
139. Ֆերիդուն-բեկ «Սուլթանների գրություններ»
140. Ֆիրդուսի «Շահնամե»

Եվրոպական և այլ

1. Ադամ Օլեարիուս «Ճանապարհորդություն Մոսկովիա և Պարսկաստան»
2. Ալեքսանդր քահանա «Նամակ Պետրոս I-ին»
3. Ալբերտ Ախենցի «Երուսաղեմի պատմությունը»
4. Ալբերտ Կրանց «Վանդալիա»
5. Անանուն «Անվանացանկ Մամայի դեմ կռվում ընկածների»
6. Անանուն «Ասք Մամայի ջարդի մասին»
7. Անանուն «Բիխովցի ժամանակագրություն»
8. Անանուն «Դոնի կռվի մասին 1421 թվականի ժամանակագրական պատմություն»
9. Անանուն «Դոնի կռվի մասին 1425 թվականի ժամանակագրական պատմություն»
10. Անանուն «Դոնի մեծ կռվի մասին»
11. Անանուն «Ֆրանկների գործերը»
12. Անանուն «Լանգոբարդների ծագումը»
13. Անանուն «Լիվոնիայի մասին»
14. Անանուն «Լիտվայի և Ժմուդի ժամանակագրություն»
15. Անանուն «Լուկացիների ուղերձը»
16. Անանուն «Կոստանդնուպոլսի ամայացումը»
17. Անանուն «Կվեդլինբուրգյան ժամանակագրություն»
18. Անանուն «Մոսարաբական ժամանակագրություն»
19. Անանուն «Նամակ Պետրոս I-ին»
20. Անանուն «Նիկոնովյան ժամանակագրություն»
21. Անանուն «Նովգորոդյան չորրորդ ժամանակագրություն» (ըստ Դուբրովսկու ցուցակի)
22. Անանուն «Նորմանական համառոտ ժամանակագրություն»
23. Անանուն «Պապերի վարքաբանությունը»
24. Անանուն «Սալերնոյի ժամանակագրություն»
25. Անանուն «Ֆրանկների թագավորության ժամանակագրությունը»
26. Անանուն «Տորունյան ժամանակագրություն»
27. Անանուն Բավարացի «Համառոտ ժամանակագրություն»
28. Անանուն Բարիացի «Ժամանակագրություն»
29. Անանուն Բարիացի «Տարեգրություն»
30. Անանուն Կազանցի «Կազանի պատմությունը»
31. Անանուն Հաբսբուրգցի «Հաբսբուրգյան ժամանակագրություն»
32. Անանուն Սուուսոնցի «Երուսաղեմի երկրի մասին»

¹ Հյուսիսային Ասորիքի իրադարձություններին շատ լավ տեղյակ այս ուշագրավ պատմիչ աշխատանք մինչ այժմ, դժբախտաբար, ամբողջական տեսքով հրատարակված չէ։ Այս առումով հարկ եմ համարում ավելացնել, որ ամբողջովին արտացոլվել են այս հեղինակի աշխատանքի այն հատվածը, որն արտացոլում է մինչև 1200 թվականը, իսկ այլ հատվածներ, ինչպես ասվեց, արտացոլվել են այն հատվածների տեսքով, որոնք հնարավոր եմ գտել ձեռք բերել։

33. Անանուններ «Ալեքսանդրիայի պատրիարքների պատմությունը»
34. Անանուն Տյուրացի «Տյուրոսի Տաճարականների ժամանակագրություն»
35. Անսելմ Ռիբեմոնցի «Նամակ, ուղղված Ռեյմսի արքեպիսկոպոսին» Նամակ առաջին, «Նամակ, ուղղված Ռեյմսի արքեպիսկոպոսին», Նամակ երկրորդ
36. Ամբրոջո Կոնտարինի «Ուղեգրություն»
37. Անտոն քահանա «Նամակ Պետրոս I-ին»
38. Արամ «Ճանապարհորդություն»
39. Բոհեմունդ, Ռայմոնդ, Գոդֆրիդ, Ռոբերտ Նորմանդացի, Ռոբերտ Ֆլանդրիացի և Էստաշ Բուլոնացի «Նամակ պապին»
40. Գանձակի ավագանի «Նամակ Պետրոս I-ին»
41. Գաուֆրեդ Մալատերա «Ռոջերի և Ռոբերտի կյանքը»
42. Գիյոմ Մաշո «Ասք Պետրոսի մասին»
43. Գիյոմ Տյուրացի «Անդրծովյան երկրների պատմությունը»
44. Գոդֆրուա, Ռայմոնդ և Դամիբերտ «Նամակ պապին»
45. Գվիբերդ Նոթանցի «Աստծո գործերը ֆրանկների միջոցով»
46. Գրենդորու Դուացի «Անտիոքի երգը»
47. Գունտեր Պերիսացի «Կոստանդնուպոլսի գրավման պատմությունը»
48. Դելավալե «Ճանապարհորդություն»
49. Դետամար Լյուբեկցի «Ժամանակագրություն»
50. Դուկյանին Երեց «Տարեգրություն»
51. Եպիֆան Իմաստուն «Մեծ իշխան Դմիտրի Իվանովիչի վարքաբանությունը», «Սուրբ Սերգեյ Ռադոնեժցու
52. Վարքաբանությունը»
53. Չիգբերտ Ժամբլացի «Տարեգրություն»
54. Էրիսմբերտ «Բենվենտի լանգոբարդների պատմությունը»
55. Էրնոլ «Ժամանակագրություն»
56. Էթարդ Աուրացի «Համընդհանուր ժամանակագրություն»
57. Ժամ Տավերինե «Ճանապարհորդություն»
58. Ժոզեֆետ Բարբարո «Ուղեգրություն»
59. Ժոֆրուա Դ՝Վիլարդուեն «Կոստանդնուպոլսի նվաճումը»
60. Իլմա Մուշեղով «Նամակ Ալի Միրզային»
61. Իսիդոր Սեվիլիացի «Գոթերի, վանդալների և սվեվների պատմություն»
62. Իվան Չախարով և Հարություն Թորոսյան «Հարցաքննության արձանագրություն»
63. Լայնել Պլեմտրի «Ճանապարհորդություն»
64. Լիտուպանդ Կրեմոնացի «Դեսպանություն», «Հատուցման գիրք»
65. Կատերինո Չենո «Ուղեգրություն»
66. Կեսարավգուստոս «Ժամանակագրություն»
67. Կոնստանդին Օստրովցի «Ենիչերու նոթերը»
68. Հովհան Բիկլարացի «Ժամանակագրություն»
69. Հովհան Շտալբերգ «Նոթեր»,
70. Հովհան Սարկավագ «Վենետիկյան ժամանակագրություն»
71. Հովհան ֆոն Պիզալգե «Ժամանակագրություն»
72. Հովհան ֆոն Պիզալգեի Շարունակող «Ժամանակագրություն»
73. Հովհաննես Դարդել «Ժամանակագրություն Հայոց»
74. Հենրիխ Հանտինգտոնցի «Անգլների պատմությունը»
75. Հելմուլդ Բոսաուեցի «Սլավոնական ժամանակագրություն»
76. Հյուգո Դ՝Սեն-Պոլ «Կոստանդնուպոլսի գրավման պատմությունը»
77. Մարտինոս Լեհացի «Ժամանակագրություն»
78. Միկոլա Տրոմբա «Պատերազմի պատմությունը»
79. Յան Դյուգոշ «Լեհաստանի պատմությունը»
80. Յան Կրուշինսկի «Ճանապարհորդություն»
81. Նեստոր Իսթանդեր «Թուրքերի կողմից Կոստանդնուպոլսի 1453 թ-ի գրավման պատմությունը»
82. Նիկոլո Բարբարո «Կոստանդնուպոլսի պաշարման օրագիրը»
83. Պետրոս Մաիլգեցի «Ժամանակագրություն»
84. Պետրոս Տուդեբոդ «Երուսաղեմի արշավանքի պատմությունը»
85. Պիոս II «Հայտնի մարդկանց մասին», «Լիվոնիայի մասին»
86. Պլանո Կարպինի «Մոնղոլների պատմությունը»
87. Պոդոս Սարկավագ «Լանգոբարդների պատմություն»
88. Ջիովաննի Անջիոլելլո «Ուղեգրություն»
89. Ջուստին Կիպրացի «Տարեգրություն»
90. Ռայմոնդ Աժիլացի «Ֆրանկների պատմությունը, որ գրավեցին Երուսաղեմը»
91. Ռաուլ Գլաբեր «Պատմություն»
92. Ռաուլ Կանենացի «Իշխան Տանկրեդի կյանքը»

93. Ռիկկո «Ճանապարհորդություն»
94. Ռոբեր Դ'Կլարի «Կոստանդնուպոլսի գրավումը»
95. Ռոբերտ Ռեյմսի «Երուսաղեմյան պատմություն»
96. Ռոզեյ «Չեկուցագիր»
97. Ռուի Գոնսալես Դ'Կլավիխո «Մեծն Թամեռլանի պատմությունը»
98. Սագրեդո «Ճանապարհորդություն»
99. Սնորրի Սթուրլուսոն «Աշխարհապատում»
100. Սոֆոնիա «Չադունչինա»
101. Ստեփան Շարտրացի «Նամակ Ադելին»
102. Վասիլի Լևաշով «Չեկուցագրեր»
103. Վատիկանյան Անանուն 1
104. Վիլիելմ Ապուլիացի «Ռոբերտ Գվիսկարի կյանքը»
105. Վիլիելմ Դ'Ռուբռուբ «Ճանապարհորդություն դեպի արևելյան երկրներ»
106. Վիդուկինդ Կորվեացի «Սաքսերի պատմությունը»
107. Վլադիսլավ Յագելլո «Նամակ թագուհուն», «Նամակ եպիսկոպոս Ալբերտին»
108. Տիտմար Մարգերուրգի «Ժամանակագրություն»
109. Օդոն Դելլացի «Դեպի արևելք Լուի արքայի ճամփորդության մասին»
110. Օտտոն Ֆրայզինգեցի «Ֆրիդրիխի կյանքը»
111. Օրդերիկ Վիտալիս «Եկեղեցական պատմություն»
112. Ֆրանցիսկո Ամատի «Տարեգրություն»
113. Ֆրեդեգար «Ժամանակագրություն»
114. Ֆուլխեր Շարտրացի «Երուսաղեմի պատմությունը»
115. Արձանագրություններ
116. ՉԼՄ-ներ:

Ասորական

1. Անանուն «Եդեսայի ժամանակագրություն»
2. Անանուն Ասորի «Մար Սաբայի վարքաբանությունը»
3. Անանուն Ասորի «Անանուն ասորական ժամանակագրությունից»
4. Անանուն Ասորի «Սասանյանների ժամանակագրությունից»
5. Անանուն Եդեսիացի «Ժամանակագրություն»
6. Անանուն Եդեսիացի «Տարեգրություն»
7. Անանուն Եթովպիացի «Պատմություն»
8. Բար-Յեբրեոս «Աշխարհիկ պատմություն»
9. Դիոնիս Տել-Մահրացի «Տարեգրություն»
10. Չաբարիա Միտլենացի «Ժամանակագրություն»
11. Հակոբ Եդեսիացի «Ժամանակագրություն»
12. Հոգևորական Ասորի «Սասանյանների ժամանակագրություն»
13. Հովհան Եփեսացի «Եկեղեցական պատմություն»
14. Մար Սիմոն «Հիշատակարան 1149 թվականի»
15. Միքայել Ասորի «Ժամանակագրություն»
16. Մշիխա Չեխա «Ադիեբենեի եկեղեցու պատմությունը»
17. Յոշվա Սոխիլիտ «Ժամանակագրություն»
18. Տատիանոս Ասորի «Ընդդեմ հույների»

Վրացական

1. Անանուն «Էրիսթավների օրհներգությունը»
2. Անանուն «Ժամանակագրություն 1431-1737 թվականների»
3. Անանուն «Ժամանակագրություն 1444-1702 թվականների»
4. Անանուն «Ժամանակագրություն 1444-1754 թվականների»
5. Անանուն «Լուարսաբ արքայի նահատակությունը»
6. Անանուն «Կախեթի պատմության շարունակությունը»
7. Անանուն ժամանակագիր «Այլևայլ անցքերի նկարագրություն»
8. Դավիթ Բագրատունի «Վրաստանի պատմությունը»
9. Իեսե Բարաթաշվիլի «Ինքնակենսագրություն և կտակ»
10. Նիկոլոզ Դադիանի «Վրաստանի պատմություն»
11. Պապուա Օրբելիանի «Զարթլի անցքերը»
12. Սեխնիա Չխեիծե «Թագավորների պատմությունը»
13. Ստեփանոս Տբեթցի «Գործոնի վկայաբանությունը»

14. Վախուշտի Բագրատունի «Զարթլիի պատմությունը», «Կախերթիի և Յերթի կյանքը», «Սամցխեի և Կղարջթի կյանքը», «Եգերթի, Արխագիայի և Իմերեթիայի կյանքը», «Ժամանակագրական աղյուսակ»
15. Փարսադան Գորգիջանիձե «Հայոց դարձի պատմություն», «Վրաստանի պատմություն», «Օսմանյան պատմություն»
16. Զարթլիս-Ցխովրեբա
17. Զարթլիս-Ցխովրեբայի շարունակություն
18. Օթար Թումանով «Չեկուցագրեր»
19. Օման Խերխուլիձե «Էրեկլե II-ի պատմությունը»

Օգտագործված հիմնական գրականություն

Գրքեր

1. Աբեղյան Մ. «Հայոց հին գրականության պատմություն», Երևան 1975
2. Աբրահամյան Ա. Գ. «Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության», հատոր Ա, Բ, Երևան 1964 - 1967
3. Աբրահամյան Վ. «Միջնադարյան Հայաստանի զենքերի տեսակները», Երևան 1950
4. Ադունց Ն. «Հայ-բյուզանդական ուսումնասիրություններ», Երևան 2012
5. Ադունց Ն. «Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում», Երևան 1987
6. Ադունց Ն. «Հայոց նախարարության ծագումը», Բեյրութ 1949
7. Ադունց Ն. «Հայոց պատմությունը», Երևան 1972
8. Ադունց Ն. «Մարզպան Վասակը պատմաբանների դատաստանի առաջ», Երևան 2007
9. Ադունց Ն. «Պատմագիտական ուսումնասիրություններ», Փարիզ 1948
10. Ադունց Ն. «Տիգրան Մեծ», Երևան 2010
11. Ալիշան Դ. «Այրարատ», Վենետիկ 1890
12. Ալիշան Դ. «Արցախ», Երևան 1993
13. Ալիշան Դ. «Հայ-Վենետ կամ յարընչութիւնք հայոց եւ վենետաց ի ԺԳ-Դ եւ ի ԺԵ-2 դարս», Վենետիկ 1896
14. Ալիշան Դ. «Հայապատում», Վենետիկ 1901
15. Ալիշան Դ. «Շիրակ», Վենետիկ 1881
16. Ալիշան Դ. «Սիսական», Վենետիկ 1893
17. Ալիշան Դ. «Սիսուան», Վենետիկ 1885
18. Ալպոյաճեան Ա. Ա. «Հայ գաղթականության պատմություն», Կահիրե 1941
19. Ալպոյաճեան Ա. Ա. «Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ», Կահիրե 1937
20. Աճառյան Հ. «Հայ գաղթականության պատմություն», Երևան 2002
21. Ամիրջանյան Ս. «Դիզակ», Երևան 2006
22. Այվազյան Ա. Ա. «Հայ զինվորականության պատվո վարքականոնը (4-5 դարեր)», Երևան 2000
23. Այվազյան Ա. Ա. «Հայաստանի պատմության լուսաբանումը ամերիկյան պատմագրության մեջ», Երևան 1998
24. Անասյան Հ. Ս. «XVII դարի ազատագրական շարժումները Արևմտյան Հայաստանում», Երևան 1961
25. Անասյան Հ. Ս. «Հայկական աղբյուրները Բյուզանդիայի անկման մասին», Երևան 1957
26. Առաքել Վարդապետ «Դիզակի մելիքություն», Վաղարշապատ 1913
27. Առաքել Վարդապետ «Նյութեր հայ մելիքության մասին», Վաղարշապատ 1913
28. Առաքելյան Բ. «Ուրարտու-Հայաստան», Երևան 1988
29. Աստույան Ա. «Հայերն Օսմանյան բանակում», Երևան 2010
30. Ավետիսյան Հ. Ա. «Հայոց պատմություն», Երևան 1993
31. Ավետիսյան Հ. Մ. «Հայկական լեռնաշխարհի և Հյուսիսային Միջագետքի պետական կազմավորումների քաղաքական պատմությունը մ.թ.ա. XVII-IX դդ», Երևան 2002
32. Բաբայան Լ. Հ. «Դրվագներ Հայաստանի վաղ ֆեոդալիզմի դարաշրջանի պատմագրության», Երևան 1977
33. Բաբայան Լ. Հ. «Դրվագներ Հայաստանի զարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջանի պատմագրության», Երևան 1981
34. Բաբայան Լ. Հ. «Դրվագներ Հայաստանի XIV-XVIII դարերի պատմագրության», Երևան 1984
35. Բայբուրդյան Վ. «Հայ-թուրքական հարաբերությունները Օսմանյան կայսրությունում (XIX դարում և XX դարի սկզբին)», Երևան 1989
36. Բարխուդարեան Վ. Բ. «Էջեր հայ գաղթավայրերի պատմութեան», Երևան 1996
37. Բարխուդարյան Մ. «Պատմություն Աղվանից», Թիֆլիս 1907
38. Բոգոյան Ա. Ա. «Բյուզանդիայի արևելյան քաղաքականությունը և Կիլիկյան Հայաստանը 12-րդ դարի 30-70 թթ.», Երևան 1988
39. Բոռնազյան Ս. Վ. «Հայաստանը և սելջուկները XI-XII դդ.», Երևան 1980
40. Բոռնազյան Ս. Վ. «Սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները Կիլիկյան հայկական պետությունում XII-XIV դարերում», Երևան 1973
41. Գալստյան Ա. Գ. «Սմբատ Սպարապետ», Երևան 1961
42. Գեյցեր Հ. «Համառոտ պատմություն հայոց», Վիեննա 1897
43. Գրիգորյան Գ. Մ. «Սյունիքի պատմություն», Երևան 2001
44. Գրիգորյան Գ. Մ. «Սյունիքը Օրբելյանների օրոք (XIII-XV դարեր)», Երևան 1981
45. Գրիգորյան Գ. Ս. «Տարոնի Բագրատունիների ֆեոդալական իշխանությունը IX-X դդ», Երևան 1983
46. Գրիգորյան Հ. Տ. «Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին և դրա պատմական նշանակությունը», Երևան 1978
47. Գրիգորյան Հ. Տ. «Ռուս և հայ ժողովուրդների ռազմական համագործակցությունը XIX դարի սկզբին», Երևան 1957
48. Գրոսսե Ռ. «Պատմություն խաչակրաց», Երևան 2005
49. Գրոսսե Ռ. «Լևանտի կայսրություն», Երևան 2005
50. Դևրիկյան Տ. «Հոգևոր ծառայությունը բանակում», Երևան 2002

51. Դումիկյան Ա. «Հին Հայաստանի մասին հիերոգլիֆ և սեպագիր արձանագրությունների վկայությունները XIX դարի ֆրանսիացի արևելագետների լուսաբանմամբ», Հայոց պատմության հարցեր, գիտական հոդվածների ժողովածու 10, Երևան 2009, էջ 5-12
52. Եղիայեան Բ. «Կիլիկիոյ հայոց թագաւորութեան երեք դարերը», Երևան 1994
53. Եղիազարյան Ա. «Աբաս Բագրատունի. Թագավոր Հայոց», Երևան 2017
54. Եղիազարյան Ա. «Աշոտ Ա Բագրատունի. Թագավոր Հայոց, թագադրության թվականը և գահակալության տարիները», Երևան 2014
55. Եղիազարյան Ա. «Աշոտ Գ Ողորմած. Թագավոր Հայոց», Երևան 2020
56. Եղիազարյան Ա. «Աշոտ Երկաթ. Թագավոր Հայոց», Երևան 2016
57. Եղիազարյան Ա. «Արաբական խալիֆայության Արմինիա վարչական շրջանը», Երևան 2010
58. Եղիազարյան Ա. «Հայ Բագրատունիների տերությունը (885-908 թթ.)», Երևան 2011
59. Եղիազարյան Ա. «Վրաց Բագրատունիների թագավորության ձևավորման գործընթացը», Երևան 2018
60. Եղիազարյան Ա. «Սմբատ Բ Տիեզերակալ թագավոր Հայոց», Երևան 2021
61. Երեմյան Ս. Տ. «Հայաստանն ըստ «Աշխարհացույցի»», Երևան 1963
62. Չարքիանյան Գ. «Մատենադարան հայկական թարգմանությանց նախնյաց», Վենետիկ 1889
63. Չեթունցի «Չեթունի անցյալն եւ ներկայն, Ա մաս», Վիեննա 1900
64. Չեթունցի «Չեթունի անցյալն եւ ներկայն, Բ մաս», Փարիզ 1903
65. Չուլայան Մ. Կ. «Արևմտյան Հայաստանը XVI-XVIII դարերում», Երևան 1980
66. Չուլայան Մ. Կ. «Հայ ժողովրդի XIII-XVIII դարերի պատմության հարցերը ըստ եվրոպացի հեղինակների», Երևան 1990
67. Չուլայան Մ. Կ. «Ջալալիների շարժումը և հայ ժողովրդի վիճակը Օսմանյան կայսրության մեջ (XVI-XVII դարեր)», Երևան 1966
68. Էլչիբեկյան Ժ. Գ. «Հայաստանը և Սելևկյանները», Երևան 1979
69. Էլչիբեկյան Հ. «Գեներալ-մայոր Բ. Մ. Շելյովնիկով», Երևան 1944
70. Թերզիբաշյան Վ. «Գեներալ-լեյտենանտ Վ. Գ. Մադաթով», Երևան 1942
71. Թերզիբաշյան Վ. «Մեր քաջ նախնիները», Երևան 1943
72. Թխոյան Դ. «Կիլիկիոյ Հայոց թագաւորութիւնը և ինքնիշխան կազմավորումները 1320-1424թթ.», Երևան 2011
73. Թովմասյան Պ. Մ. «Հայկական լեռնաշխարհը և Միջագետքը», Երևան 2006
74. Թովաթյան Բ. Գ. «Համշենահայ Եթնոգրաֆիան», Երևան 1981
75. Թումանյան Դ. «Պոնտահայերը», Լումա, 1899
76. Ժամկոչյան Հ.Գ. «Հայ ժողովրդի պատմություն», Երևան 2006
77. Իշխանյան Ռ. Ա. «Հայ ժողովրդի ծագման և հնագույն պատմության հարցեր», Երևան 1988
78. Իշխանյան Ռ. Ա. «Պատկերազարդ պատմություն հայոց» գիրք Ա, Երևան 1990
79. Իսկանյան Վ. Կ. «Հայ-բյուզանդական հարաբերությունները IV-VII դդ.», Երևան 1991
80. Իսրայելյան Մ. Ա. «Էրեբունի բերդ-քաղաքի պատմությունը», Երևան 1971
81. Լեո «Հայ ժողովրդի պատմություն», երկերի ժողովածու 10 հատորով, Երևան 1960-1989
82. Խաչատրյան Հ. Ն. «Հայ և ռուս ժողովուրդների զինակցությունը Ռուսական կայսրության բանակի կասպիական արշավանքում», Երևան 1972
83. Խաչատրյան Վ. Ն. «Հայաստանը մ.թ.ա. XV-VII դարերում», Երևան 1998
84. Կիրակոսյան Գ. Ե. «Հայաստանը Լենկ-Թեմուրի և թուրքմենական ցեղերի արշավանքների շրջանում», Երևան 1997
85. Կնյազյան Հ. Ա. «Ազատագրական պայքարը Դավիթ Բեկի գլխավորությամբ», Երևան 1963
86. Հալաջյան Ա. «Կիլիկիայի հայկական բերդաքաղաքները», Երևան 2006
87. Հակոբյան Թ. «Երևանի պատմությունը 1500-1800 թթ.», Երևան 1971
88. Հակոբյան Թ. Խ. «Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն», Երևան 2007
89. Հակոբյան Թ. Խ. «Պատմական Հայաստանի քաղաքները», Երևան 1987
90. Հակոբյան Թ. Խ. «Սյունիքի թագավորություն», Երևան 1966
91. Հակոբյան Հ. Պ. «Տիգրան Մեծ», Երևան 2005
92. Հակոբյան Մ. Ի. «Արշակունիներ», Երևան 2017
93. Հակոբյան Մ. Ի. «Հայկազունիներ, մոռացված մի արքայատոհմ», Երևան 2012
94. Հակոբյան Մ. Ի. «Վարդանանց պատերազմի որոշ դրվագների վերլուծություն», Երևան 2003
95. Հայ ժողովրդի պատմություն, հատոր 1-8, Երևան 1971-84
96. Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հատոր 1, 2, Երևան 2007, 2011
97. Հայկունի Ս. «Համշեն», Վաղարշապատ 1895
98. Հայկունի Ս. «Տրապիզոնի շրջակայքի գյուղերի հայերի կյանքը», Վաղարշապատ 1905
99. Հարությունյան Բ. Հ. «Հայաստանի պատմության ատլաս. Ա մաս», Երևան 2005
100. Հարությունյան Բ. Հ. «Հայաստանի պատմության ատլաս. Բ մաս», Երևան 2007
101. Հարությունյան Բ. Հ. «Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX-XIII դդ.», 2 հատոր, Երևան 1958-1964
102. Հարությունյան Կ. Ա. «Հայ ժողովրդի մասնակցությունը Հայրենական մեծ պատերազմին (1941-1945)», Երևան 2002
103. Հարությունյան Հ. Ա. «Հայաստանը IX-XI դդ.», Երևան 1959

104. Յովհաննիսյան Ա. Է. «Կիլիկիայի հայկական թագավորության և Եգիպտոսի սուլթանության հարաբերությունները 1250-1375 թթ.», Երևան 2008
105. Յովհաննիսյան Մ. Լ. «Ուրվագծեր Լեհաստանի և Արևմտյան Ուկրաինայի Հայկական գաղթավայրերի պատմության», Երևան 1977
106. Յովհաննիսյան Ն. «Արաբական երկրների պատմությունը», Երևան 2003
107. Յովհաննիսյան Պ. Յ. «Հայ ազատագրական շարժումները (XV դարի կես - XVIII դարի վերջ)», Երևան 2010
108. Յովհաննիսյան Պ. Յ. «Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա», Երևան 1981
109. Յրանդ Զ. Արմեն «Հայկական գերագույն ատյան. Վասակ Սյունի», Բեյրութ 1969
110. Յրանդ Զ. Արմեն «Մարգարյանը և սպարապետը», Լոս-Անջելես 1952
111. Յրանդ Զ. Արմեն «Մեծն Տիգրան», Անթիլիաս 1947
112. Ղազարյան Գ. «Անհայտ երկրի պատմություն, Սուբրիա», Երևան 2008
113. Ղազարյան Ռ. Պ. «Հայաստ. Զաղաբական և մշակութային պատմություն», Երևան 2009
114. Ղափանցյան Գ. Ա. «Ուրարտուի պատմությունը», Երևան 1940
115. Ճանաչյան Մ. «Դավիթ Կյուրողապատ», Վենետիկ 1972
116. Մաղալյան Ա. «Արցախի մելիքությունները և Ղարաբաղի խանության ծագումը», Հայոց պատմության հարցեր, գիտական հոդվածների ժողովածու 10, Երևան 2009, էջ 87-112
117. Մաթևոսյան Ռ. Ի. «Տաշիր-Ձորագետ», Երևան 1982
118. Մանանդյան Յ. Յ. «Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության», հ. 1-5, Երևան 1977-1985
119. Մանանդյան Յ. Յ. «Տիգրան երկրորդը և Հռոմը», Երևան 1972
120. Մանասերյան Ռ. Լ. «Տիգրան Մեծ. Հայաստանի պայքարը Հռոմի և Պարթևստանի դեմ», Երևան 2007
121. Մարգարյան Յ. Գ. «Հյուսիսային Հայաստանի և Վրաստանի XII դարի պատմության մի քանի հարցեր», Երևան 1980
122. Մելիք-Բախչյան Ս. Տ. «Հայաստանը VII-IX դարերում», Երևան 1968
123. Մելիք-Բախչյան Ս. Տ. «Հայ ժողովրդի պատմություն», Երևան 1975
124. Մելիքսեթյան Վ. «Չեյթունի հերոսամարտերը», Երևան 1960
125. Մելքոնյան Յ. Գ. «Աղիաբենեի պետությունը և Հայաստանը», Երևան 1980
126. Մխիթարյան Գ. «Արևելյան Այսրկովկասի վարչաքաղաքական կազմավորումները ԺԸ դարի երկրորդ կեսին», Երևան 2018
127. Մկրտչյան Լ. Յ. «Չեյթունի ապստամբությունը 1895-1896 թթ.», Երևան 1995
128. Մովսիսյան Ա. Ե. «Բարեպաշտ արքաների աշխարհակալություն: Հարյուրամյա կայսրություն Տիգրան Մեծից առաջ», Երևան 1997
129. Մովսիսյան Ա. Ե. «Հայաստանը Քրիստոսից առաջ երրորդ հազարամյակում», Երևան 2005
130. Մովսիսյան Ա. Ե. «Տիգրան Մեծ», Երևան 2010
131. Մովսիսյան Ա. Ե. «Հայոց պատմության աշխարհակալությունները», Երևան 2008,
132. Մովսիսյան Ա. Ե. «Սրբազան լեռնաշխարհը», Երևան 2006
133. Մովսիսյան Ա. Ե. «Հայաստանն ըստ անտիկ հեղինակների պատմաաշխարհագրական տեղեկությունների», Երևան 2020
134. Յովհաննեսյան Մ. «Հայկական Կիլիկիոյ բերդերն ու բերդաքաղաքները», Վենետիկ 1989
135. Նալթալյան Յ. «Հայոց Ուտիք-Գարդման աշխարհը և Առանշահիկ իշխաններն ու թագավորները վաղանշական ժամանակներից մինչև XVIII դ.», Երևան 2013
136. Ներսիսյան Ա. Ն. «Հայերի մասնակցությունը 1877-78 թթ. Ռուս-թուրքական պատերազմին», Երևան 1958
137. Ներսիսյան Մ. Գ. «Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թյուրքական բռնապետության դեմ», Երևան 1955
138. Ներսիսյան Մ. Գ. «Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում», Երևան 1991
139. Շահինյան Լ. «Մովսես Խորենացի. պատմություն և ժամանակագրություն», Երևան 1989
140. Շահինյան Լ. «Ուրարտուի» առեղծվածը», Երևան 1994
141. Շալանդոն Ֆ. «Կոմենտարներ», Երևան 2005
142. Շահնազարյան Ա. Ի. «Վահրամյանների իշխանությունը», Երևան 1990
143. Շևալիե Մ. «Կիլիկյան Հայաստանի և հոգևորասպետական միաբանությունների փոխհարաբերությունների պատմությունից», Երևան 2007
144. Պարսամյան Վ. Ա. «Գեներալ-լեյտենանտ Ա. Յ. Տեր-Ղուկասով», Երևան 1942
145. Պարսամյան Վ. Ա. «Հայ ժողովրդի պատմություն», Երևան 1979
146. Պետոյան Վ. «Սասունն անցյալում և Սասունի ազատագրական շարժումները», Երևան 2005
147. Պողոսյան Յ. Մ. «Չեյթունի պատմությունը», Երևան 1969
148. Պողոսյան Յ. Մ. «Սասունի պատմություն», Երևան 1985
149. Ռանսիմենե Ս. «Խաչակրաց պատմություն», Երևան 2005
150. Սահակյան Լ. Ս. «Համբերը հայկական ձեռագրերում», Երևան 2019
151. Սարգսյան Գ. Խ. «Հայոց պատմության» ժամանակագրական համակարգը», Երևան, 1965
152. Սարգսյան Գ. Խ. «Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին», Երևան 1966
153. Սարգսյան Ե. Ղ. «Թուրքիան և Նրա նվաճողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում 1914-1918 թթ.», Երևան 1964
154. Սարգսյան Ե. Ղ. «Հայ ժողովրդի Նոր շրջանի պատմության նենգափոխումը թուրք պատմագրության մեջ», Երևան 1963

155. Սարգսյան Ս. Վ. «Հայ ռազմական արվեստի պատմություն», Երևան 1969
156. Սիսեռեան Մ. «Պատմութիւն Չեյունի», Լիբանան 1996
157. Սվազյան Յ. Ս. «Աղվանից աշխարհի պատմություն», Երևան 2006
158. Ստեփանյան Ա. «Պատմության կերպարանափոխությունները Մեծ Հայքում», Երևան 2012
159. Ստեփանյան Յ. Ա. «Հայ ժողովրդի պայքարը թաթար-մոնղոլական լծի դեմ», Երևան 1990
160. Սուֆեան Յ. «Եգիպտոսի հայ մամլուքներն ու իշխանները ֆաթիմեան շրջանին», Կահիրե 1928
161. Վարդանյան Վ. Մ. «Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորությունը», Երևան 1969
162. Վարպետյան Ա. Ս. «Ովքեր են ի վերջո արիացիները», Մարսել 1989
163. Տաթևղուա Ի. Մ. «Վրաստանը Եվրոպայի արխիվներում և գրապահոցներում XIII-XVI դդ», Թբիլիսի 1984
164. Տեր-Ղևոնդյան Ա. Ն. «Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում», Երևան 1965
165. Տեր-Ղևոնդյան Ա. Ն. «Հայաստանը VI-VIII դդ», Երևան 1996
166. Տեր-Պետրոսյան Լ. Յ. «Հայերը և խաչակիրները» Հատոր Ա, Բ, Երևան 2005-2007
167. Տերյան Ա. «Արատտա. Արարատ երկրի մայրաքաղաք (քաղաք-պետություն)», Երևան 2023
168. Տերյան Ա. «Եվրոպայի ժողովուրդների հնագույն գրավոր աղբյուրները իրենց նախահայրենիքի՝ Հայաստանի ու հայերի մասին», Երևան 2018
169. Տերյան Ա. «Միտանի Հայոց հնագույն պետությունը», Երևան 2006
170. Տերյան Ա. «Հնագույն պատմական վկայություններ հայ ռազմիկի մասին», Երևան 2017
171. Տերյան Ա. «Պատմություն Արարատ երկրի. մ.թ.ա. IV-I հազարամյակներ», Երևան 2020
172. Տերյան Ա. «Պատմություն հայոց արևելյան կողմի Աղվանք, Գարդման, Ուտիք», Երևան 2021
173. Տոլբագյան Ե. Յ. «XVIII դարի հայ ազատագրական շարժումները և ռուսական կողմնորոշումը», Մոսկվա 2005
174. Տոնոյան Թ. Լ. «Եղիշեի ականա ընդդիմախոս Եղիշեն», Երևան 2002
175. Բաֆֆի «Խամսայի մելիքությունները», Թիֆլիս 1882
176. Ութմազյան Յ. Մ. «Սյունիքը IX-X դարերում», Երևան 1958
177. Ուլուբաբյան Բ. Ա. «Արցախի պատմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը», Երևան 1994
178. Ուլուբաբյան Բ. Ա. «Արցախյան զոյապայքարի տարեգրություն», Երևան 1996
179. Ուլուբաբյան Բ. Ա. «Դրվագներ Հայոց արևելից կողմաց պատմությունից (V-VII դարեր)», Երևան 1981
180. Ուլուբաբյան Բ. Ա. «Չրուցարան», Երևան 1991
181. Ուլուբաբյան Բ. Ա. «Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում», Երևան 1975
182. Զոսյան Ա. Վ. «Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները (ըստ խեթական սեպագիր աղբյուրների)», Երևան 2004
183. Օհանյան Մ. Ս. «Ալեքսանդր Մակեդոնացու արևելյան արշավանքը և Հայաստանը», Երևան 2003
184. Օրմանյան Մ. «Ազգապատում», Հատոր Ա, Բ, Գ, Բեյրութ 1959-1961
185. Абрамян Р. "Разгром закавказскими народами турецких агрессоров в Гандже в 1723 г." Изв. АН АССР, N 6, 1953 г.
186. Авдиев В. И. История Древней Греции", Москва 1972
187. Аветисян Г. М. "государство Митани", Ереван 1984
188. Агаев Ю., Ахмедов С. "Ак-Коюнлу-Османская война 1472-1473 гг.", Баку 2006
189. Айвазян С. М. "История России: Армянский след", Москва 1997
190. Акопян А. А. "Албания-Алуанк в греко-латинских и древнееармянских источниках", Ереван 1987
191. Акопян. М.И "Первый крестовый поход и армяне ", Ереван 2019
192. Алексеев С.В. "Славянская Европа V-VIII веков", Москва 2009
193. Алишер Н. "Стена Искандара", Москва 1970
194. Анчабадзе Э. В. "Дружба извечная, нерушимая", Сухуми 1972
195. Анчабадзе Э. В. "Из истории средневековой Абхазии", Сухуми 1959
196. Анчабадзе Э. В. "Очерк этнической истории абхазского народа", Сухуми 1972
197. Арутюнян А. Б. "Исторические связи и дружба украинского и армянского народов", Киев 1961
198. Арутюнян Н. В. "Бийнили-Урарту", Ереван СПб 2006
199. Артамонов М. И. "История Хазар", Ленинград 1962
200. Атаджанян И. А. "Из истории русско-армянских взаимоотношений с X по XVIII века» Ереван 2006,
201. Бабаян Л. "Лорис-Меликов", Ереван 2004
202. Бокщанин А. Г. "Парфия и Рим", том 1, 2 Москва 1960, 1966
203. Большаков О. Г. "История Халифата", Москва 2005
204. Бонгард-Левин Г. М., Ильин Г. Ф. "Индия в древности", Москва, 1985
205. Беликов А. П. "Парфянский поход Красса: военно-технический аспект", Parabellum, СПб., 2001. N 12
206. Бердзишвили Н. А. "История Грузии", Тбилиси 1962
207. Блаватский В. Д. "Античная цивилизация", Москва 1973
208. Буниатов З. Н. "Государство атабеков Азербайджана", Баку 1978
209. Васильев А. А. "История Византийской Империи" 1998
210. Васильев В. "Византия и арабы", Санкт-Петербург 1900-1902
211. Вовк О. В. "Сто великих рыцарей", Москва 2005
212. Габелко О. Л. "История Вифинского царства", СПб 2005
213. Гардон Ч. "Арийцы. Основатели европейской цивилизации", Москва 2007
214. Голдсуорти А. "Молодой Цезарь: Тит и осада Иерусалима". Во имя Рима", Москва 2006

215. Гордлевский В. Д. "Государство Селджукидов Малой Азии", Москва-Ленинград 1941
216. Григорян В. Р. "История армянских колоний Украины и Польши", Ереван 2005
217. Гроссе Р. "Империя степей: история Центральной Азии"
218. Гумилев Л. Н. "Древняя Русь и Великая степь", Москва 2007
219. Гумилев Л. Н. "Древние тюрки", Москва 1967
220. Гумилев Л. Н. "Открытие Хазарии", Москва 2007
221. Гумилев Л. Н. "Хунну", Москва 1960
222. Гумилев Л. Н. "Тысячелетие вокруг Каспия", Москва 2002
223. Гусейн Ф. А. "Осман-сефевидская война 1578-1590 гг.", Баку 2005
224. Дамдаев А. М. "Политическая история Ахеменидской державы", Москва 1985
225. Дашков С. Б. "Императоры Византии". Москва 1996
226. Девриз К. "Великие сражения Древнего мира. 1285 д.н.э.-451 н.э.", Москва 2008
227. Девриз К. "Великие сражения Средних веков. 1000-1500", Москва 2007
228. Денисон Д. Т. "История конницы", Москва 2001
229. Дибвойз Н. К. "Политическая история Парфии", СПб 2008
230. Диль Ш. "Основные проблемы византийской истории", Москва 1947
231. Дмитриев В. А. "“Ночное сражение” под Сингарой: к вопросу о хронологии военно-политических событий середины IV в.н.э. В Верхней Месопотамии" Проблемы истории, филологии, культуры. 2012. N 3. С. 77 - 86
232. Дройзен И. "История эллинизма", том 1-3, Москва 2011
233. Джаукян Г. Б., Сараджиева Л.А., Арутюнян Ц. Г. "Очерки по сравнительной лексикологии армянского языка", Ереван 1983
234. Джаукян Г. Б. "Урартский и индоевропейские языки", Ереван 1963
235. Джафаров Ю. "Гунны и Азербайджан", Баку 1993
236. Дживаншир М. Дж. "Карабаг", Тифлис 1853
237. Дьяконов И. М. "История Мидии", Москва 1950
238. Дьяконов И. М. "Предыстория армянского народа", Москва 1969
239. Дьяконов И. М., Старостин С. А. "Хуррито-урартские и восточнокавказские языки", Москва 1988
240. Дьяконов И. М. "Хурритский язык и другие субстратные языки Малой Азии", Москва 1980
241. Дьяконов И. М. "Урартские письма и документы", Москва 1963
242. Дьяконов И. М. "Очерк истории древнего Ирана", Москва 1961
243. Есаян С. А. "Оружие и военное дело древней Армении (III-I тыс. До н.э.)", Ереван 1966
244. Жигунин В. Д. "Международные отношения эллинистических государств в 280-220 гг д.н.э.", Москва 1980
245. Жигунин В. Д., "Межгосударственные отношения и дипломатия в античности", Казань 2000
246. Заборов М. А. "Крестаносцы на Востоке", Москва 1980
247. Запорожец В. М. "Сельджуки", Москва 2011
248. Зильберман М. И. "Гиксосы и их потомки", www.hapiru.name.ru 2006
249. Зулалян М. К. "Армения в первой половине XVIв.", Москва 1971
250. Иванов В.В. "Луна, упавшая с неба", Москва 1977
251. Каждан А. П. "Армяне в составе господствующего класса Византийской империи в 11-12 вв", Ереван 1975
252. Капанцян Г. А. "Хайаса – колыбель армян: Этногенез армян и их начальная история", Ереван 1947
253. Карапетян С. "Меры Тифлиса (Тбилиси) ", Ереван 2003
254. Карпова С.П. "История Трапезундской империи", Москва 2007
255. Калужный Д. "Другая история войн. От палок до бомбард", Москва 2003
256. Колесников А. И. "Иран в начале VII века", Ленинград 1970
257. Колледж М. "Парфяне", Москва 2004
258. Кошленко Г. А. "Генеалогия первых Аршакидов", Москва 1978
259. Кычанов Е. И. "Кочевые государства от гуннов до манчжуров", Москва 1997
260. Кузнецов Н. А. "Политическое и социально-экономическое положение Ирана в конце XVIII – первой половине XIX века", Москва 1978
261. Кулаковский Ю. А. "История Византии", Москва 1996
262. Кушнарева К.Х., Марковкин В.И. "Эпоха бронзы Кавказа и Ср. Азии. Ранняя и средняя бронза Кавказа", Москва 1994
263. Коростовцев М. А. "История древнего востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. Ч. I. Месопотамия", Москва 1983
264. Крбемян В. Г. "Участие армян в русско-турецкой войне 1877-1878 гг.", Ереван 2004
265. Левиатов В. Н. "Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке", Баку 1948
266. Луконин В. Г. "Древний и ранне-средневековый Иран", Москва 1987
267. Маалуф А. "Крестовые походы глазами арабов", Москва 2006
268. Магалян А. "Арцахские меликства и меликские дома в XVII- XIX вв", Ереван 2007
269. Малов В. И. "Рыцари", Москва 2004
270. Мамедов С. А. "Азербайджан по источникам XV, первой половины XVIII вв", Баку 1993
271. Мамедов Т. М. "Кавказская Албания в IV-VII вв", Баку 1993

272. Махмудов Я. М. "Взаимоотношения государств Ак-коюнлу и Сефевидов с западноевропейскими странами", Баку 1991
273. Меликашвили Г. "Очерк истории Грузии", Тбилисси 1989
274. Меликашвили Н. В. "Урартские клинообразные надписи", Москва 1960
275. Меликашвили Н. В. "Наири-Урарту", Тбилисси 1951
276. Микаелян Г. Г. "История Киликийского армянского государства", Ереван 1952
277. Мириджанян Л. "Истоки армянской поэзии", www.armenianhouse.org
278. Мишо Ж. "История крестовых походов", Москва 2001
279. Молев Е. Л. "Властитель Понта", Н. Новгород 1995
280. Момзен Т. "История Рима", Москва 1949
281. Мохов А. С. "Византийская армия в середине VIII - середине IX в.", Екатеринбург 2013
282. Мочалв М. "Древняя Ассирия", Москва 1999
283. Мустафаев Дж. М. "Северные ханства Азербайджана и Россия", Баку 1989
284. Мячин А.Н. "Сто великих бытв", Москва 1999
285. Оганесян Э. "Век борьбы", Мюнхен-Москва 1991
286. Перепелкин Ю. Я. "История древнего Египта", Москва 2003
287. Перну Р. "Крестаносцы", Санкт-Петербург 2001
288. Пигулевская Н. В. "Арабы на границе Византии и Ирана в VI-VI вв", Москва 1964
289. Пигулевская Н. В. "Византия и Иран на путях в Индию", Москва 1951
290. Пигулевская Н. В. "Византия и Иран на рубеже VI-VII веков", Москва 1946
291. Пигулевская Н. В. "Месопотамия на рубеже V-VI вв. Н. Э.", Москва 1940
292. Пигулевская Н. В. "Сирийские источники по истории народов СССР", Москва 1941
293. Пигулевская Н. В. "Города Ирана в раннем средневековье", Москва 1956
294. Пилюпко Н. В. "Нисийские документы и некоторые проблемы генеалогии Аршакидов", Москва 2003
295. Погосян В.А. "Армяне-сподвижники Наполеона: история и мифы", Ереван 2009
296. Потто В. "Геройская оборона крепости Шуши", СПб 1903
297. Пиотровский Б. Б. "Ванское царство", Москва 1959
298. Разин Е. А. "История военного искусства", том 1-3, Москва 1999
299. Рансимен С. "Падение Константинополя в 1453 году", Москва 1983
300. Раййс Т. Т. "Византия", Москва 2006
301. Раййс Т. Т. "Селджуки", Москва 2004
302. Раффи "Меликства Хамсы", Ереван 1991
303. Рыжов К. "Все монархи мира: Древняя Греция. Древний Рим. Византия", Москва 1999
304. Рыжов К. "Все монархи мира: Мусульманский Восток VII-XV вв.", Москва 2003
305. Саркисян Е. К. "Экспансионистская политика Османской империи в Закавказье", Ереван 1967
306. Свазян Г. С. "История страны Алуанк", Ереван 2008
307. Серебренников Б. А. "Происхождение чуваш по данным языка", Чебоксары 1957
308. Симпсон Ж. "Викинги", Москва 2005
309. Сукиасян А. Г. "История Киликийского армянского государства и права", Ереван 1969
310. Степанян К. "Хроника карабахской войны", www.openarmenia.com 2006
311. Струве В. В. "Древняя Греция", Москва 1956
312. Струве В. В. "История древнего Востока", Москва 1941
313. Тер-Абрамян Г. "Армянские княжества в Киликии", www.genocide.ru 2007
314. Тер-Гевондян А. Н. "Армяне и Арабский Халифат", Ереван 1977
315. Тарн В. "Эллинистическая цивилизация", Москва 1949
316. Толстов С. П. "Древний Хорезм", Москва 1947,
317. Тревер К. В. "Памятники греко-бактрийского искусства", Москва-Ленинград 1940
318. Утченко Л. С. "Древний Рим", Москва 1969
319. Успенский Ф. И. "История Византийской империи", том 1, 2 СПб 2006, том 3, 4 Москва 1996
320. Успенский Ф. И. "История крестовых походов", Москва 2005
321. Успенский Ф. И. "Очерк истории Трапезундской империи", СПб 2003
322. Фильштинский И.М. "История арабов и Халифата (750-1517) ", Москва 2001
323. Фильштинский И.М. "Халифат под властью династии Омейядов (661-750) ", Москва 2005
324. Фрай Р. "Наследие Ирана", Москва 1972
325. Фуллер Д.Ф. "Военное искусство Александра Великого", Москва 2001
326. Халатянц Г. "Очерк истории Армении", Москва 1910
327. Харботл Т. "Битвы мировой истории", Москва 1993
328. Хачатрян А. Н. "Армянское войско в XVIII веке. Из истории армяно-русского военного сотрудничества. (Исследование и документы)", Ереван. 1968
329. Хачикян Л. "Страницы истории Амшенских армян", www.hamshen.org 2007
330. Хэлдон Д. "История византийских войн", Москва 2007
331. Храпчевски Р. "Военная держава Чингиз-хана", Москва 2005

332. Шукуров Р.М., “Великие Комнины и Восток”, Санкт-Петербург 2001
333. Шукуров Р.М., “Образ киликийской Армении в анатолийских мусульманских источниках (XIII - н. XIV в.)” (Կիլիկյան Հայաստանը սահմանակից պետական միավորների ընկալումներում), Երևան 2016
334. Элчибекян А. М. “Установление Советской власти в Армении”, Ереван 1954
335. Эмин Н. О. “Династический список Хайкидов”, Москва 1884
336. Юзбашян К.Н. “Армянские государства эпохи Багратидов и Византия IX-XI вв.”, Москва 1988
337. Ямпольский З.И. “Восстание Бабека”, Баку 1941
338. “Ригведа” Москва. Мандалы I-IV 1989 г., Мандалы V-VIII 1995 г., Мандалы IX- X 1999 г
339. История Древнего Востока, Москва 2002
340. Культурное наследие Египта и Христианский Восток. Вып. 2, Москва 2004
341. Gamkrelidze Th. V., Ivanov, V. V. 1990. The Early History of Indo-European Languages. – Scientific American, vol. 262, No. 3, March
342. Contenau G. «La Civilisation des Hittites et Hurrites du Mitannii», Paris 1948
343. France J. "Victory in the East: a military history of the First Crusade", Cambridge University Press 1994
344. Helck 1983. Wolfgang Helck. Historisch-Biographische Texte der 2. Zwischenzeit und Neue Texte der 18. Dynastie. Wiesbaden.
345. J. Wolski, l'effondrement de la Domination des Séleucides en Iran au iiiie siècle av. J-C, Cracovie, 1947:
346. J. Wolski, The Decay of the Iranian empire of the Seleucids and the chronology of the Parthian Beginnings. Berytus. Fasc. I, Copenhagen, 1956-1957
347. Jenkins R. J. H. “The Byzantine Empire on the eve of the Crusades”, London 1953
348. Peter Connolly “Greece and Rome at War”, London-Hong Kong 1981
349. Philippe Contamine “War in the Middle Ages”, Blackwell 1998
350. Reunak T. “Mithridate Eupator roi de Pont”, 1890
351. Tapsell R. Monarchs, Rulers, Dinasties and Kingdoms of the world. London, 1983.
352. The International Who's Who. London, 1960 - 97.
353. The International Year Book and Statesmen's Who's Who. London, 1961 - 96.
354. Who's Who. London-New York. 1962 - 97.
355. Wilcken. In neuer griechischer Roman “Hermes”, 1893, SS. 161-193

Հոդվածներ

1. Աբրահամյան Ռ. «Հնդկ ժողովրդի 1760-1763 թթ ապստամբությունը անգլիական գաղութարարների դեմ և հնդկահայ գաղութը», ՊԲՀ 1960, N 3
2. Ադունց Ն. «Դավիթ Կյուրոպաղատ († 31-ը մարտի 1000)», ՊԲՀ 2002, N 3
3. Այվազյան Ա. «1720-ական թվականների Սյունյաց ազատագրական շարժման պատմությունից (Սկզբնաղբյուրների համադրման փորձ)», ՊԲՀ 1990, N 2
4. Այվազյան Ա. «Դավիթ-բեկի Հայաստան գալու ժամանակն ու հանգամանքները», ՊԲՀ 1990, N 3
5. Այվազյան Ա. «Երևանի 1724 թ. Պաշտպանության ժամանակագրության մասին», ՊԲՀ 1991, N 1
6. Այվազյան Ա. «Երևանի բերդը», ԼՀԳ 1979, N 2
7. Այվազյան Ա. «Իրադարձությունները Ղափանում և Նախիջևանի խանությունում 1724 թվականին», ՊԲՀ 1991, N 2
8. Այվազյան Ա. «Իրադարձություններն Այսրկովկասում 1723 թվականին և արցախահայերի առաջին օգնական ռազմերթը Սյունիք», ՊԲՀ 1990, N 4
9. Այվազյան Ա. «Շիրվանցի հայ հրամանատարների սպանողն Ավետարանցում (1723 թ. հունիս)», Журнал Регион и мир 2024, N 4
10. Անասյան Հ. «Թուրքական տիրապետությունը Հայաստանում XVII դարում», ՏՀԳ 1951, N 5
11. Առաքելյան Բ. «Հայերի ապստամբությունը արաբական լծի դեմ 703 թվին», ՏՄԳԱՖ 1941, N 5-6
12. Առաքելյան Բ. «Հայկական պետականության վերականգնումը IX դարի վերջերին», ՊԲՀ 1971, N 4
13. Ավդալբեգյան Թ. «Խորենացու «Պատմության» ժամանակաքանակական սկզբնագիրը վերականգնելու նոր փորձ», ՊԲՀ 1964, N 4
14. Ավետիսյան Հ. «Արամեացիների տեղաշարժը դեպի Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմտյան շրջաններ և նրանց պայքարը Ասորեստանի դեմ (մ.թ.ա. XII-XI դդ.)», ՊԲՀ 1998, N 3
15. Ավետիսյան Հ. «Միտաննիի և հարևան թագավորությունների քաղաքական դրությունը մ. թ. ա. XIV դարի վերջում-XIII դարի առաջին կեսին», ՊԲՀ 1997, N 2
16. Ավետիսյան Հ. «Հայկական լեռնաշխարհը խուռի-խեթական ռազմաքաղաքական փոխհարաբերությունների ոլորտում», ՊԲՀ 1997, N 1-2
17. Արզումանյան Չ. «Անդրկովկասի ժողովուրդների ազատագրական պայքարի պատմությունից», ԼՀԳ 1973, N 11
18. Արզումանյան Ն. «Հայկական սկզբնաղբյուրներում հիշատակվող «Մատեան գունդ» զորամասը», ՊԲՀ 1973, N 2
19. Բաբայան Լ. «Սմբատ Սպարապետը և «Տարեգրքի» հեղինակի հարցը», ՊԲՀ 1976, N 1
20. Բաղդասարյան Է. «Դանիշմանյան իշխանության պատմության շուրջ», ԼՀԳ 1987, N 9
21. Բայբուրդյան Վ. «Օսմանյան Թուրքիայի ինտերվենցիան Իրանում 1905-1911 թթ», ՊԲՀ 1973, N 4

22. Բայբուրդյան Վ. «Օսմանյան կայսրության կողմից Արևմտյան Հայաստանի «քրդականացման» բաղաբաժանությունը XVI դարում», ՊԲՀ 2006, N 3
23. Բարթիկյան Յ. «803 թ. Բյուզանդական կայսր ինչպե՞ս Կոստանդնուպոլսի Վարդան Պատրիկը թուրք», ՀԴՀ 2008
24. Բարթիկյան Յ. «Առաջին Մամիկոնյանները բյուզանդական արքունիքում», ՊԲՀ 1986, N 2
25. Բարթիկյան Յ. «Բյուզանդիա և Հայաստան», ԼՀԳ 1971, N 3
26. Բարթիկյան Յ. «Հայ-բյուզանդական նորեր», ՏՀԳ 1960, N 7-8
27. Բարթիկյան Յ. «Միքայել Իտալիկոսի «Ներքողյանը» և Կիլիկիայի հայոց առաջին թագավորի խնդիրը», ՊԲՀ 1984, N 4
28. Բարթիկյան Յ. «Հունական միջնադարյան արխիվային փաստաթղթեր Բյուզանդական կայսրության տարածքում հայոց ներկայության մասին (XI-XIV դդ.)», ՊԲՀ 2003, N 3
29. Բարթիկյան Յ. «Վասպուրականցիներ Բյուզանդական կայսրության ծառայության մեջ XI-XII դարերում», ՊԲՀ 2000, N 3
30. Բարխուդարյան Ս. «Դերբենդի հայ-աղվանական թագավորությունը», ՊԲՀ 1969, N 3
31. Բարխուդարյան Ս. «Արցախի, Շաքիի և Փառիսոսի իշխանությունները IX-X դարերում», ՊԲՀ 1971, N 1
32. Բարսեղյան Լ. «Հայաստանագիտի ռազմաքաղաքական պատմությունից», ՏՀԳ 1964, N 7
33. Բոգոյան Ա. «Կիլիկիայի բյուզանդական կառավարիչները և Ռուբինյան իշխանությունը XII դարի 40-70-ական թվականներին», ՊԲՀ 1984, N 2
34. Բոգոյան Ա. «Հայ-բյուզանդական դիվանագիտական հարաբերությունները XII դարի 60-70-ական թվականներին», ՊԲՀ 1982, N 2
35. Բուռնազյան Ս. «Հայ ասպետությունը կիլիկյան հայկական պետությունում XII-XIV դարերում», ՏՀԳ 1963, N 5
36. Գալստյան Ա. «Հայ-մոնղոլական առաջին բանակցությունները», ՊԲՀ 1964, N 1
37. Գալստյան Ա. «Հերթումի «Պատմություն թաթարաց» գրքի բնութագրման հարցի շուրջը», ՏՀԳ 1958, N 9
38. Գրիգորյան Գ. «Սյունիքի թագավորությունը (X-XII դարեր)», ՊԲՀ 2006, N 2
39. Գրիգորյան Գ. «Տարոնի Բագրատունիների իշխանությունը IX դարի 50-70-ական թվականներին», ԼՀԳ 1979, N 2
40. Գրիգորյան Գ. «Տարոնի իշխանության քաղաքական վիճակը (IX դ. Վերջ-X դ. 60-ական թվականներ)», ԼՀԳ 1980, N 6
41. Գրիգորյան Գ. «Տարոնի քաղաքական դրությունը VIII դարում», ԼՀԳ 1975, N 9
42. Գրիգորյան Զ. «Հայերի մասնակցությունը արևելյան Հայաստանի ազատագրման գործին», ՏՀԳ 1951, N 11
43. Գրիգորյան Մ. «Բագրատունիների ծագման հարցի շուրջ», ՊԲՀ 2010, N 2
44. Գրիգորյան Մ. «Բագրատունյաց թագավորության սկզբնավորման թվագրության շուրջ
45. Դալայան Տ. «Օտար պատմագիրներից հիշատակված Հայաստանի ամենավաղ արքան», ՊԲՀ 2007, N 1
46. Դանիելյան Է. «640-641 թթ. Արաբական արշավանքները Հայաստան», ԼՀԳ 1987, N 5
47. Դանիելյան Է. «647 թվականի արաբական արշավանքը Հայաստան», ՊԲՀ 1982, N 2
48. Դանիելյան Է. «Բագրատունիների հաստատումը Տարոնում և Արշարունիքում», ՊԲՀ 1992, N 1
49. Դանիելյան Է. «Հայ-բյուզանդական հարաբերությունները և «Մարաց իշխանը 646 թ.», ՊԲՀ 1983, N 4
50. Դանիելյան Է. «Հայաստանի բաժանման տարեթիվը՝ 387 թ.՝ 385», ՊԲՀ 1980, N 1
51. Դանիելյան Է. «Մանազկերտը բյուզանդաարաբական հակամարտության ոլորտում (IX դարի երկրորդ կես-X դար)», ՊԲՀ 1977, N 1
52. Դանիելյան Է. «Մարդերի ցեղերը Հին Հայաստանում», ՊԲՀ 1976, N 1
53. Դանիելյան Է. «Պարթևական պետության պատմության որոշ դրվագներ Մովսես Խորենացու լուսաբանությամբ», ՊԲՀ 1976, N 3
54. Դանիելյան Է. «Տարոնի և Սասունի Մամիկոնյաններ-Թոռնիկյանները (XI-XII դդ.)», ՊԲՀ 1979, N 2
55. Դանիելյան Է. «Տարոնը հայ-բյուզանդական հարաբերություններում (IX դարի երկրորդ կես-X դար)», ՊԲՀ 1978, N 1
56. Դավթյան Յ. «Ուլբեր՝ են և որտեղի՞ց են եկել առաջին Մամիկոնյանները», ՊԲՀ 2015, N 3
57. Դիտտեն, Յ. «Հայերի տեղաշարժերը Բյուզանդական կայսրության մեջ Հուստինիանոս I-ից մինչև IX դար», ՊԲՀ 1988, N 1
58. Եղիազարյան Ա. «Կղարջքի և Սամցխեի IX դարի պատմության որոշ խնդիրների շուրջ», ԲԵՀ 2011, N 134.1
59. Եղիազարյան Ա. «Հաբիր իբն Մալամայի և Սալման իբն Ռաբիայի արշավանքները Հայաստան և այսրկովկասյան երկրներ», ԼՀԳ 2008, N 2
60. Եղիազարյան Ա. «Հայ-ափիսագական պատերազմները թ. Դ. 80-ական թվականներին եւ Կղարջքի կլիրոպաղատությունը», Բազմավեպ 2009
61. Եղիազարյան Ա. «Հայոց Աբաս թագավորի գահակալության առաջին շրջանը», ԲԵՀ 2016, N 1
62. Եղիազարյան Ա. «Հայոց արևելից կողմանց իշխանությունները IX-X դարերում», ԲԵՀ 2010, N 132.1
63. Եղիազարյան Ա. «Հայոց Սմբատ Ա թագավորի արխագական արշավանքը», ԼՀԳ 2010, N 1-2
64. Եղիազարյան Ա. «Հայոց Սմբատ Ա թագավորի կողմից Աղվանից և Կղարջքի իշխանների թագադրության հարցի շուրջ», ԲԵՀ 2011, N 135.1
65. Եղիազարյան Ա. «Տայքի իշխանությունը հայ Բագրատունիների տերության համակարգում», ՊԲՀ 2008, N 3
66. Եղիազարյան Ա. «Տայքը և Կղարջքի կուրապաղատությունը IX դարում», ԲԵՀ 2013, N 141.1
67. Եղիազարյան Ա. «Տարոնի Բագրատունիների իշխանությունը IX դարում եւ X դարի սկզբին», ԲԵՀ 2009, N 1
68. Եղիազարյան Կ. «Սարգիս Կուկունյանը և Նրա գլխավորած արշավանքը», ՊԲՀ 2000, N 1

69. Երեմյան Ս. «Լիպարիտ գորավարի հաջորդները և Դանիշմանյան տոհմի ծագման խնդիրը», ՏՀԳ 1947, N 8
70. Երեմյան Ս. «Հայաստանի քաղաքական վիճակը Արտավազդ V-ի ժամանակ (252/3-261)», ԼՀԳ 1975, N 1
71. Երեմյան Ս. «Կիմերական ու սկյութական ցեղերի արշավանքները և Ուրարտուի ու Ասորեստանի պայքարը բոլորների դեմ», ՊԲՀ 1968, N 2
72. Երեմյան Ս. «Հայաստանը և վերջին պարթև Արշակունիների պայքարը Ռոմի դեմ», ՊԲՀ 1977, N 4
73. Երեմյան Ս. «Մեծ Հայքի թագավորության բաժանումը սասանյան Իրանի և Ռոմեական կայսրության միջև (244-253 թթ.)», ՊԲՀ 1976, N 1
74. Երեմյան Ս. «Նախշ-ի-Ռուստեմի «Քաաբա ի Չարդուշտ» հուշարձանի արձանագրության վկայությունները Հայաստանի մասին», ՊԲՀ 1966, N 2
75. Երեմյան Ս. «Վաղարշ II-ի քաղաքական հարաբերությունները Ռոմի և պարթևների հետ», ՊԲՀ 1976, N 4
76. Եսայան Ս. «Զին Ուրարտուի ռազմական գործում», ՏՀԳ 1962, N 4
77. Չուլայան Մ. «Թուրք-պարսկական պատերազմները Հայաստանի տերիտորիայի վրա և նրանց հետևանքները (1555-1595 թթ.)», ՏՀԳ 1961, N 3
78. Էլչիբեկյան Ժ. «Երվանդունիների ծագման հարցի շուրջը», ՊԲՀ 1971, N 2
79. Թինոյան Դ. «Լևոն Բռնակալի գահակալության հարցի շուրջ», ՀՊՀ 2007
80. Թինոյան Դ. «Լևոն Լուզինյանի գահակալումը և Սսի գրավումը», ԼՀԳ 2009, N 1
81. Թինոյան Դ. «Կիլիկիայի հայոց թագավորության ներքաղաքական և արտաքին քաղաքական իրադրությունը 1240-ական թթ.», ԼՀԳ 2016, N 1
82. Թինոյան Դ. «Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը 1365-1373 թթ.», ՀՊՀ 2009
83. Թինոյան Դ. «Կոստանդին II-ի կերպարը Ժան Դարդեի «Ժամանակագրության» մեջ», ՀՊՀ 2005
84. Թովմասյան Ա. «Ավարդ Ղազիյան. Արևմտահայոց պայքարի Արցախի գավառները», ՊԲՀ 2015, N 3
85. Թուրքյան Յ. «Շահ-ի-Արմեններ», ՊԲՀ 1964, N 4
86. Թուրքյան Յ. «Պաիվապունիների վերելքն ու անկումը XI-XIII դարերում», ՊԲՀ 1974, N 1
87. Իսկանյան Վ. «Արծրունյաց արտագաղթի մասին», ՊԲՀ 1965, N 3
88. Իսկանյան Վ. «Բյուզանդական կողմնորոշման հարցը Վարդանանց պատերազմի ժամանակ», ՊԲՀ 1966, N 3
89. Իսկանյան Վ. «Մի էջ հայ-բյուզանդական հարաբերությունների պատմությունից», ՊԲՀ 1960, N 4
90. Իսկանյան Վ. «Հայ-բյուզանդական հարաբերությունները VII դարում՝ արաբական առաջին արշավանքների ժամանակ», ՊԲՀ 1971, N 4
91. Իսկանյան Վ. «Մարզպանական Հայաստանի ապստամբությունը Պարսկաստանի դեմ և Բյուզանդիան (V դ. Վերջ և VI դ. Սկիզբ)», ՊԲՀ 1969, N 1
92. Խաչատրյան Գ. «Հայ ժողովրդի մասնակցությունը Հայրենական մեծ պատերազմին», ՊԲՀ 2005, N 3
93. Խաչատրյան Ժ. «Մեծն Արտաշես Առաջինը հայոց պատմության էջերում», ՊԲՀ 2012, N 1
94. Խաչատրյան Յ. «Հայոց մարզպանների կառավարման հարցի շուրջ», ԼՀԳ 2017, N 1
95. Խաչատրյան Ս. «Խոսրով Երրորդ Մեծ Արշակունի արքայի թագավորելու և զոհվելու ժամանակի հարցը», ՊԲՀ 2016, N 1
96. Խաչիկյան Լ. «Սյունյաց Օրբելյանների Բուրթելյան ճյուղը», ԲՄ 1969, N 9
97. Խնկիկյան Օ. «Արամ-Նինոս ավանդության շուրջ», ԼՀԳ 2006, N 1
98. Խորիկյան Յ. «Հայկական մարզպանության հյուսիսային սահմանի շուրջ» Պատմություն և մշակույթ 2011, N Ա
99. Կարազյոզյան Գ. «Հայաստանը և հայերը ֆրանսիական գրականության մեջ (XI-XIV դդ.)», ՊԲՀ 1982, N 1
100. Կարապետյան Մ. «Ռուսական բանակի հայ զենեարայների մարտական ուղին XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին», ՊԲՀ 2007, N 1
101. Կիրակոսյան Գ. «Լանկ-Թամուրի գնահատման հարցի շուրջը», ԼՀԳ 1997, N 3
102. Կիրակոսյան Գ. «Օրբելյանների իշխանական տունը XIV-XV դդ.», ԼՀԳ 1982, N 7
103. Կիրակոսյան Յ. «Լանկ-Թամուրի արշավանքների և թուրքմենների իշխանության հետևանքները հայ ժողովրդի համար», ԲԵՀ 1997, N 7
104. Կրկյաշարյան Ս. «Երվանդունի արքայատոհմը Հայաստանում», ՊԲՀ 1973, N 4
105. Կրկյաշարյան Ս. «Տիգրան II-ին վերաբերող մի կարևոր ուղղում», ՊԲՀ 1967, N 4
106. Հակոբյան Թ. «Երևանը VII-IX դարերում», ՊԲՀ 1968, N 3
107. Հակոբյան Յ. «Ավարայրի ճակատամարտը (պատմաքննական տեսություն)», ՊԲՀ 2003, N 1
108. Հակոբյան Մ. Ի. «Հյուսիսային Բագրատունիներ (իրականություն և լեգենդներ)» Անին մայրաքաղաք հռչակվելու 1050 ամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովի զեկուցումների դրույթներ, Երևան 2011
109. Հակոբյան Ռ. «Հայկ Նահապետի ժամանակաշրջանի թվագրման փորձ», ԲՀ 2014, N 2-3
110. Հակոբյան Ս. «Արևմտահայերի ինքնապաշտպանությունը 1915-1916 թթ.», ՏՀԳ 1985, N 4
111. Համբարյան Ա. «Կիլիկիայի 1909 թ. Հայկական կոտորածները», ՊԲՀ 1988, N 4
112. Համբարյան Ա. «Սասունի 1904 թվականի գոյամարտը», ՊԲՀ 1989, N 4
113. Համբարյան Ա. «Վանի 1915 թվականի հերոսամարտը», ՊԲՀ 1973, N 4
114. Հասան-Ջալալյան Ս. «Կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանի քաղաքական գործունեությունն ու պատմագրական ժառանգությունը», ԼՀԳ 2011, N 3
115. Հարությունյան Բ. «Հա թագավորները բուլղարական գահին», Հայաստան-Բուլղարիա, 2009
116. Հարությունյան Բ. «Մագթթաց Սանեսան թագավորի արշավանքը Հայաստան», ԼՀԳ 1981, N 6
117. Հարությունյան Բ. «Մարդպետական և Անգեղոսան գործակալությունները Արշակունյաց Հայաստանում», ԼՀԳ 1984, N 4

118. Զարուբյուկյան Բ. «Պոնտոսի Միհրդատ VI Եվպատոր թագավորը նաև հայոց արքա», ՊԲՀ 2003, N 3
119. Զարուբյուկյան Բ. «Սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանը Հայոց թագավոր», Ավարայրի խորհուրդը, Օշական 2001
120. Զարուբյուկյան Գ. «Դիտողություններ Կիլիկիայում հայկական պետականության առաջացման հարցի շուրջ», ԶԴՀ 2005
121. Զարուբյուկյան Հ. «Արտաշես I-ը և Մեծ Հայքի թագավորության հիմնումը», ԲԵՀ 2006, N 3
122. Զարուբյուկյան Պ. «Բագրատունյաց ճյուղագրության հարցի շուրջը», ՏՀԳ 1948, N 4
123. Զարուբյուկյան Ռ. «Հայ-վրացական հարաբերություններն ըստ Մովսես Խորենացու», http://www.historyofarmenia.am/images/menus/1436/Harutyunyan_Ruzan.pdf
124. Զարուբյուկյան Ռ. «Մարգարանական Հայաստանի ռազմական ուժը և Սասանյան Պարսկաստանի քաղաքականությունը», ԲԵՀ 2014, N 142.1
125. Զարուբյուկյան Ս. «Անբերդի պաշտպանական սիստեմը», ՊԲՀ 1967, N 1
126. Զարուբյուկյան Վ. «Լոռի-բերդ քաղաքը», ՊԲՀ 1962, N 3
127. Հովհաննիսյան Ա. «Կիլիկիայի հայկական թագավորության և Իկոնիայի սուլթանության հարաբերությունների պատմությունից (1220-թվականներ)», <http://www.historyofarmenia.am/images/menus/269/1220-1230-seljuk.pdf>
128. Հովհաննիսյան Ա. «Կիլիկիայի հայկական թագավորության և Իկոնիայի սուլթանության հարաբերությունների պատմությունից (13-րդ դարի 40-ական թվականներ)», <http://www.historyofarmenia.am/images/menus/267/hodvac%20ikonia%201240%20ev%20kilikia.pdf>
129. Հովհաննիսյան Ա. «Կիլիկիայի հայկական թագավորության և Իկոնիայի սուլթանության հարաբերությունները Լևոն Մեծագործի թագավորության ժամանակաշրջանում (1198-1219 թվականներ)», <http://www.historyofarmenia.am/images/menus/272/levon%20ev%20seljuk.pdf>
130. Հովհաննիսյան Ա. «Կիլիկիայի հայկական թագավորության և Եգիպտոսի սուլթանության միջև կնքված պայմանագրի (1268 թ.) Շուրջ», ԼՀԳ 2011, N 1-2
131. Հովհաննիսյան Ա. «Կիլիկիայի հայկական թագավորության և Եգիպտոսի սուլթանության միջև 1337 թ. Կնքված պայմանագրի շուրջ», ՊԲՀ 2011, N 3
132. Հովհաննիսյան Ա. «Կիլիկիայի հայկական թագավորության և Կարամանյան պետության հարաբերությունների պատմությունից (XIII դարի երկրորդ կես)», ՊԲՀ 2014, N 1
133. Հովհաննիսյան Ա. «Կիլիկյան Հայաստանի և Եգիպտոսի մամլուքյան սուլթանության առաջին ռազմաքաղաքական բախումը», <http://www.historyofarmenia.am/images/menus/275/PDF%202.pdf>
134. Հովհաննիսյան Ա. «Կիլիկյան Հայաստանի և Իկոնիայի սելջուկյան սուլթանության միջև 1218 թ-ին կնքված հաշտության պայմանագրի շուրջ», http://www.armin.am/images/menus/2392/ARAM_HOVHANNISYAN_1218.pdf
135. Հովհաննիսյան Ա. «Հայ-եգիպտական հարաբերությունների շուրջ», <http://www.historyofarmenia.am/images/menus/276/PDF%202.pdf>
136. Հովհաննիսյան Ա. «Հայ-Մոնղոլական դաշինքի խզումը (Պատճառներ և հետևանքներ)», <http://www.historyofarmenia.am/images/menus/271/Aram.%20monxol.pdf>
137. Հովհաննիսյան Ա. «Մի դրվագ Կիլիկիայի հայկական թագավորության անկման նախօրյակի պատմությունից», http://www.armin.am/images/menus/2394/Aram_Hovhannisyanyan_Mi_drvag.pdf
138. Հովհաննիսյան Ա. «Մի էջ Կիլիկյան Հայաստանի և Եգիպտոսի Մամլուքյան սուլթանության ռազմաքաղաքական հակամարտության պատմությունից», Հայկական բանակ 2003, N 4
139. Հովհաննիսյան Կ. «Հայ ժողովրդի մասնակցությունը 1826-1828 թթ. Ռուս-պարսկական պատերազմին», ՊԲՀ 1978, N 3
140. Հովհաննիսյան Մ. «Լեհահայերի իրավական վիճակը 16-17-րդ դարերում», ՏՀԳ 1965, N 9
141. Հովհաննիսյան Մ. «Հայաստանի բերդերը», ՊԲՀ 1963, N 4
142. Ղազիյան Ա. «Նիկողայոս Տեր-Հովհաննիսյան (Նիկոլ Դուման) (մահվան 100-ամյա տարելիցի առթիվ)», ՊԲՀ 2014, N 3
143. Ղասաբյան Չ. «Էջեր հայ-բուլղարական կապերի պատմությունից», ՊԲՀ 1982, N 4
144. Ղարաբյոզյան Ա. «Մարդերի ռազմական կազմակերպությունը Հին Հայաստանում», ԼՀԳ 2015, N 3
145. Ծևահիրճյան Մ. «Այսպես նավահանգիստ-քաղաքը Կիլիկիայում», ՊԲՀ 1973, N 1
146. Ծևահիրճյան Մ. «Կիլիկյան Գաստոն բնակավայրը», ՊԲՀ 1975, N 4
147. Մաթևոսյան Կ. «XIV դարի հիշատակարանները Անի քաղաքի և անեցիների մասին», ՊԲՀ 1985, N 3
148. Մաթևոսյան Ռ. «Արևելյան Գուգարքը XI դ. առաջին կեսին», ՊԲՀ 1969, N 2
149. Մաթևոսյան Ռ. «Գահակալական պայքարը Գագիկ I-ի հաջորդների օրոք», ՊԲՀ 1979, N 1
150. Մաթևոսյան Ռ. «Գագիկ Աի պայքարը Ֆեռդյալական անջատողականության դեմ», ԼՀԳ 1978, N 12
151. Մաթևոսյան Ռ. «Դիտողություններ Կյուրիկյանների պատմության վերաբերյալ», ՊԲՀ 1968, N 3
152. Մաթևոսյան Ռ. «Կյուրիկյան թագավորության կազմավորման ժամանակն ու նախադրյալները», ՊԲՀ 1980, N 1
153. Մաթևոսյան Ռ. «Մուշեղ Մամիկոնյանը IV դարի հայ նշանավոր պետական գործիչ», ՊԲՀ 1990, N 3
154. Մաղալյան Ա. «Արցախի մելիքությունների պատմության մի քանի հարցերի շուրջ», ՊԲՀ 2014, N 1
155. Մաղալյան Ա. «Արցախի Մելիքությունները և Ղարաբաղի խանության ծագումը», ԶԴՀ 2009
156. Մաղալյան Ա. «Վարանդայի Մելիք-Միրզաբեկի մահապատժի պատճառը», ԶԴՀ 2006
157. Մաղալյան Ա. «Վարանդայի Մելիքությունը XVII-XVIII դարերում», ԶԴՀ 2005
158. Մամուր Ֆ. «Միջնադարյան մի հայագի գործարարի ու բանաստեղծի մասին», ՏՀԳ 1956, N 5
159. Մարգարյան Ե. «Հելլենիստական դարաշրջանի Կոմմագենեի և Ծոփքի պատմությունից», ԼՀԳ 2009, N 1

160. Մարգարյան Ե. «Տիգրան Բ – ի աշխարհակալ տերության գաղափարաբանական հայեցակարգի հիմքերի մասին», ԶՊՀ 2007
161. Մարգարյան Յ. «Բագրատունի թագավորների «Տիեզերակալ» տիտղոսը», ԶՊՀ 2005
162. Մարգարյան Յ. «Գառնիի ճակատամարտի պատմության շուրջ», ԼՀԳ 1982, N 3
163. Մարգարյան Յ. «Ջալալ ադ-Դինի Յայաստան և Վրաստան կատարած արշավանքների պատմության շուրջ», ՊԲՀ 1981, N 4
164. Մարգարյան Յ. «Քաղաքական կացությունը Մերձավոր Արևելքում և Յայաստանի ազատագրման հեռանկարները (XII-XIII դդ.)», ՊԲՀ 1989, N 1
165. Մարտիրոսյան Ա. «Յայաստանը և առաջին Սասանյանները», ՊԲՀ 1975, N 3
166. Մարտիրոսյան Ա. «Սասանյանների արևմտյան նվաճումները և Յայաստանը», ՊԲՀ 1977, N 1
167. Մարտիրոսյան Ա. «Սասանյանները և Յայաստանի քաղաքական շրջադարձը III դարում», ՊԲՀ 1979, N 1
168. Մարտիրոսյան Յ. «Ավարայրի ճակատամարտի տեղը», ԼՀԳ 1988, N 6
169. Մարտիրոսյան Վ. «Յայ-վրացական առնչությունները XVIII դ. 50-60-ական թվականներին», ԼՀԳ 1980, N 1
170. Մարտիրոսյան Վ. «Վրաստանի հայոց թվաքանակը XVIII դարում», ՊԲՀ 2001, N 2
171. Մելիք-Բախշյան Ս. «Դիտողություններ արաբների՝ Յայաստան կատարած առաջին արշավանքների մասին», ՊԲՀ 1964, N 3
172. Մելիքետ-Բեկ Լ. «Զորորդ Յայքի 774-775 թ.թ. Գյուղացիական ապստամբության պատմության շուրջը», ՏՀԳ 1948, N 2
173. Մելիքետյան Վ. «Զեյթունի 1862 թվի ապստամբությունը», ՏՀԳ 1948, N 6
174. Մելիքետյան Վ. «Զեյթունի հերոսամարտը», ՊԲՀ 1962, N 3
175. Միրզոյան Ա. «Երևանի 1724 թ. Զեռոսական պաշտպանությունը թյուրքական զավթիչներից», ՏՀԳ 1953, N 3
176. Միքայելյան Ա. «Աղձնիքը Խեթական և Ասորեստանյան պետությունների նվաճողական ծրագրերում (Ք. Ա. 14-9-րդ դդ.)», ԶՊՀ 2010
177. Միրումյան Ժ., «Սյունիքի իշխանական տունը մինչև 5-րդ դարի վերջը», Գիտական նյութերի ժողովածու, Յայագիտություն, Սյունիք, թիվ 1, Երևան 2016
178. Մխիթարյան Գ. «Յյուսիսարևելյան Այսրկովկասի կիսանկախ խանությունների կարգավիճակի ձևավորումը (1750-1770-ական թթ.)», ԼՀԳ 2013, N 2
179. Մկրտումյան Լ.Ա. «Անգլո-ռուսական մրցակցությունը եվ թուրք-պարսկական վերջին՝ 1821-1823 թթ. պատերազմը», ԼՀԳ 2016, N 2
180. Մնացականյան Ա. «Յայ ժողովրդի մասնակցությունը հոկտեմբերի հաղթանակի համար մղված մարտերին», ՊԲՀ 1967, N 2-3
181. Մոնթագերի Օ. «Վրաց մարզպանությունը մինչև V դարի 80-ական թվականների սկիզբը», Կանթեղ 2015, N 2
182. Մուշեղյան Ե. «Բջնիի 1358 թ. Արձանագրության մասին», ՏՀԳ 1956, N 7
183. Մուրադյան Յ. «Վարդանանց դիվանագիտության շուրջ», Էջմիածին 1974, N Բ
184. Մուրադյան Պ. «XII դարի վերջի Վրաստանի և Յայաստանի որոշ իրադարձությունների ժամանակագրության հարցի շուրջ», ԲՄ 1969, N 9
185. Յուզբաշյան Կ. « «Բագրատունյաց շրջանի» Յայաստանը՝ միջազգային իրավունքի տեսանկյունից», ՊԲՀ 1975, N 1
186. Յուզբաշյան Կ. «Յայ-վրացական ապստամբությունը սասանյան իշխանության դեմ (482-484 թթ.)», ՊԲՀ 1985, N 1
187. Նալբանդյան Յ. «Արաբացի ոստիկանները Յայաստանում (7-րդ դարի վերջից մինչև Աշոտ Աի գահակալությունը)», ՏՀԳ 1956, N 8
188. Նալբանդյան Վ. «451 թ. ազատագրական շարժման հետ կապված մի հարցի շուրջը», ՏՀԳ 1953, N 12
189. Նալբանդյան Վ. «Յայոց թագավորության վերականգնման հարցը Վարդանանց պատերազմի ժամանակ», ՊԲՀ 1986, N 1
190. Նազարյան Լ. «Վարդ Սկլերոսի և Վարդ Փոկասի ապստամբություններն ու Դավիթ Կուրապաղատը», ԶՊՀ 2009
191. Նահապետյան Ռ. «Յուն աշխարհագիր Ստրաբոնի ազգագրական տեղեկությունները Յայաստանի և հայերի մասին», ՊԲՀ 2015, N 1
192. Ներսիսյան Ս. «Զեյթունցիների 1895-1896 թթ. Ինքնապաշտպանական հերոսամարտը», ՊԲՀ 1996, N 1
193. Ներսիսյան Ս. «Զեյթունի 1862 թվականի ապստամբությունը», ՊԲՀ 1962, N 4
194. Շալջյան Ս. «Դելմիկները և նրանց արշավանքները դեպի Յայաստան», ՏՄԳԱՖ 1941, N 5-6
195. Շալջյան Ս. «Յայ նետաձիգներ», ՏՄԳԱՖ 1942, N 1-2
196. Շալջյան Ս. «Վասպուրականի թագավորության պատմությունից», ՏՀԳ 1949, N 4
197. Շահինյան Լ. Փ. «Մովսես Խորենացու ժամանակագրության մի քանի հարցերի մասին», ՊԲՀ 1971, N 1
198. Շահինյան Լ. Փ. «Նորից Մովսես Խորենացու «Յայոց Պատմության» ժամանակագրության մասին», ՊԲՀ 1967, N 4
199. Շահինյան Լ. Փ. «Ո՞րն է Խորենացու «Յայոց պատմության» ժամանակագրական համակարգը», ԲՄ 1967, N 8
200. Շահինյան Լ. Փ. «Պարսից Արշակունի հարստության հիմնադրման տարեթիվն ըստ Խորենացու», ՊԲՀ 1966, N 1
201. Շահնազարյան Ա. «Զաքարյան Յայաստանի իրավական կարգավիճակի հարցը հայ և վրաց պատմագիտության մեջ», ԼՀԳ 2015, N 3
202. Շահնազարյան Ա. «Զաքարյան Յայաստանի նվաճումը մոնղոլների կողմից», ՊԲՀ 2004, N 2
203. Շահնազարյան Ա. «Զաքարյան Յայաստանն Իլխանության առաջին շրջանում», ՊԲՀ 2010, N 3

204. Շահնագարյան Ա. «Ձաքարյանների ազատամարտերի առաջին փուլը», ԶԴՅ 2005
205. Շահնագարյան Ա. «Ձաքարյանների ազատամարտերի երկրորդ փուլը», ԼՅԳ 2005, N 3
206. Շահնագարյան Ա. «Հայ-վրացական և մոնղոլական հարաբերությունները (1236-1240-ական թթ.)», ԼՅԳ 2004, N 1
207. Շահնագարյան Ա. «Մոնղոլների հետախուզական արշավանքն Անդրկովկաս (1220-1222 թթ.)», ՊԲՀ 2000, N 2
208. Շահնագարյան Ա. «Վահրամյանների իշխանությունը մոնղոլների տիրապետության օրոք», ԼՅԳ 1983, N 12
209. Շահնագարյան Ա. «Տաշիր-Ձորագետի Կյուրիկյան թագավորության առաջացումն ու հզորացումը», ՊԲՀ 2009, N 2-3
210. Պապյան Ա. «Ակ-կոյունլուների պետությունը միջազգային հարաբերությունների ոլորտում և հայերը», ԼՅԳ 1993, N 1
211. Պետրոսյան Ա. «Հնդեվրոպական նախահայրենիքի խնդիրը և վաղնջահայերենը», ՊԲՀ 2014, N 1
212. Պետրոսյան Ս. «Դադարձիչի գորաբանակի նահանգի երթուղին», ՊԲՀ 1982, N 3
213. Պետրոսյան Ս. «Մեծ Հայքի հյուսիս-արևմտյան և հյուսիսային հարևանները հայ-հռոմեական փոխհարաբերությունների ոլորտում, (I դ. Երրորդ քառորդ)», ԼՅԳ 1979, N 4
214. Պետրոսյան Ս. «Փայտակարանը և Պարսպատունիքը մ. թ. I դարի երրորդ քառորդում», ՊԲՀ 1975, N 2
215. Պողոսյան Ա. «Դրիմի պատերազմի Կովկասյան ռազմաճակատը և հայերի մասնակցությունը ռազմական գործողություններին», ՏՀԳ 1950, N 3
216. Պողոսյան Ա. «Հայերի մասնակցությունը 1828-1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի կովկասյան ռազմաճակատում», ԼՅԳ 1966, N 6
217. Պողոսյան Հ. «Չեյթոնցիների 1895 թ. ապստամբության 100-ամյակը», ՊԲՀ 1995, N 2
218. Զաղացպանյան. «Բյուզանդիան կործանման նախօրեին», ՊԲՀ 1988, N 2
219. Զանփուլադյան Հ. «Խոսրով-Շումը Մանվելի որդի Սմբատ Բագրատունին է», ՏՀԳ 1943, N 2
220. Սահակյան Տ. «Սյունյաց թագավորության հիմնումը և նրա քաղաքական դերը XI դարում», ՊԲՀ 1966, N 3
221. Սահակյան Տ. «Սյունյաց նախարարության դերը Արշակունիների թագավորության ժամանակաշրջանում», ՊԲՀ 1975, N 2
222. Սարգսյան Ա. «Թիզլաթպալասար I-ի մ.թ.ա. 1112 թվականի նաիրյան արշավանքի երթուղին», ՊԲՀ 2002, N 3
223. Սարգսյան Գ. «Դարձյալ Մովսես Խորենացու ժամանակագրական համակարգի մասին», ՊԲՀ 1971, N 1
224. Սարգսյան Գ. «Խորենացու «Պատմության» ժամանակագրական համակարգի վերականգնման մասին», ՊԲՀ 1968, N 1
225. Սարգսյան Գ. «Հայաստանը մ. թ.ա. II դարում (Հելլենիստական շրջանի պատմության լուսաբանման համար Մ. Խորենացու «Հայոց պատմության» տվյալների սխտեմատիկ օգտագործման փորձ)», ՏՀԳ 1965, N 3
226. Սարգսյան Գ. «Նախամետրոպոլիտան շրջանի պատմագրությունը», ՊԲՀ 1969, N 1
227. Սարգսյան Գ. «Նոր Երուսեղիմ Մամիկոնյան-Համազասպյան իշխանական տան վերաբերյալ», ԼՅԳ 1979, N 3
228. Սարգսյան Գ. «Տիգրան Բ-ի տերությունը», ՊԲՀ 1966, N 1
229. Սիմոնյան Ա. «Գեղի Ձորի ռազմական գործողությունները և նրա արձագանքները», <http://www.armin.am/images/menus/2448/Simonyan.pdf>
230. Սվազյան Հ. «Աղվանից աշխարհի պատմության ուսումնասիրության հիմունքները», ՊԲՀ 2015, N 3
231. Սվազյան Հ. «Աղվանից մարզպանության կազմավորման հարցի շուրջը», ՊԲՀ 1979, N 3
232. Սվազյան Հ. «Աղվանից Վաչե Բ և Վաչագան Գ Բարպաշտ արքաների դինաստիական պատկանելության հարցի շուրջ», ԼՅԳ 2009, N 3
233. Սվազյան Հ. «Ավատատիրական հարաբերություններն Աղվանքում և քրիստոնեության հռչակումը որպես պետական պաշտոնական կրոն», ՊԲՀ 2003, N 3
234. Սվազյան Հ. «Արցախյան աշխարհը Միհրանյան տոհմի վերացումից հետո», ԼՅԳ 2012, N 1
235. Սվազյան Հ. «Խրադրությունն Արցախում IX դարի առաջին կեսին. Հայերի դիմադրական կռիվները», ՊԲՀ 2009, N 2-3
236. Ստեփանյան Ա. «Գող Վասիլի իշխանությունը», ԲԵՀ 2016, N 3
237. Ստեփանյան Հ. «Վրաց-հայկական ընդվզումները թաթար մոնղոլական բռնատիրության դեմ», ՊԲՀ 1986, N 1
238. Վարդանյան Ա. «Աղվանքը VII դարի կեսերին», ՊԲՀ 2015, N 2
239. Վարդանյան Ա. «Աղվանքի հարավային սահմանը հայկական և հունահռոմեական սկզբնաղբյուրներում», ՊԲՀ 2009, N 1
240. Վարդանյան Ա. «Աղվանից մարզպանության կազմավորումը», ԼՅԳ 2010, N 1-2
241. Վարդանյան Ա. «Պատմական իրադարձությունները Հայոց Արևելից կողմերում (VI-VII դդ.)», ԼՅԳ 2012, N 2-3
242. Վարդանյան Ա. «Պոմպեոսի արշավանքն Աղվանք», ԶԴՅ 2009
243. Վարդանյան Ա. «Հայ նախարարների դիրքորոշումն արաբական առաջին արշավանքների նկատմամբ», ԼՅԳ 2016, N 2
244. Վարդանյան Վ. «VII դարի կեսի արաբական արշավանքը Հայաստան և Վասպուրականը», ՊԲՀ 1990, N 3
245. Վարդանյան Վ. «Արծրունիների պատմության մի քանի հարցեր (IX դարի 30-60-ական թթ.)», ՊԲՀ 1984, N 4
246. Վարդանյան Վ. «Ծովքի Պահլավունիները դարաշրջանի որոգայթներում», ԶԴՅ 2007
247. Վարդանյան Վ. «Հայ նախարարների դիրքորոշումը արաբական առաջին արշավանքների ժամանակ», ՊԲՀ 2000, N 3
248. Վարդանյան Վ. «Հայաստանի ավատատիրական համակարգը 750-860-ական թթ.», ԼՅԳ 2016, N 1
249. Վարդանյան Վ. «Հայաստանի պետական համակարգը Օմայանների օրոք (640-750 թթ.)», ՊԲՀ 2015, N 2

250. Վարդանյան Վ. «Հայոց եկեղեցին՝ նախարարական պետականության հենարան (428-630-ական թթ.)», ԼՀԳ 2015, N 1
251. Վարդանյան Վ. «Հայոց պետականությունը Արշակունյաց թագավորության անկումից հետո (V դ. կես-630-ական թվականներ)», ՊԲՀ 2014, N 2
252. Վարդանյան Վ. «Մարդերը Վասպուրականում», ՊԲՀ 1971, N 3
253. Վարդանյան Վ. «Պաղպաղունի տոհմի ծագման շուրջ», ՀՊՀ 2005
254. Վարդանյան Վ. «Սյունյաց ռազմիկները 482-484 թթ. ժողովրդաազատագրական պատերազմում», ՀՊՀ 2008
255. Վարդանյան Վ. «Վասպուրականի 910-930-ական թթ. Պատմության շուրջը», ՊԲՀ 1980, N 1
256. Վարդանյան Վ. «Վասպուրականի իշխանության քաղաքական կողմնորոշումը IX-դարի կեսին», ՊԲՀ 1975, N 2
257. Վարդանյան Վ. «Վասպուրականը VII դարի երկրորդ կեսին», ՊԲՀ 1974, N 2
258. Վեմյան Խ. «Վասակ Սյունիի պատմական գնահատության շուրջը», ՏՀԳ 1965, N 1
259. Վիրաբյան Ա. «XVII դ. Երևանի խաների գործունեությունը Չափարիա Սարկավազ Զանաբեռնու «Պատմագրութեան» մեջ», ՊԲՀ 2011, N 1
260. Վիրաբյան Ա. «Վրաստանի XVII դ. Պատմության հարցերը Չափարիա Զանաբեռնու «Պատմագրության» համատեքստում», ԼՀԳ 2012, N 1
261. Տեր-Ղևոնդյան Ա. «703 թվականի ապստամբությունը Հայաստանում խալիֆայության դեմ», ՊԲՀ 1982, N 3
262. Տեր-Ղևոնդյան Ա. «Դվին քաղաքի ժամանակագրությունը 9-10-րդ դարերում», ՏՀԳ 1957, N 10
263. Տեր-Ղևոնդյան Ա. «Դվինը Սալարյանների ժամանակ», ՏՀԳ 1956, N 12
264. Տեր-Ղևոնդյան Ա. «Արաբական սահմանային ամրությունների գոտին (Սուղուր)», ՊԲՀ 1982, N 2
265. Տեր-Ղևոնդյան Ա. «Արմինիայի ոստիկանների ժամանակագրությունը», ՊԲՀ 1977, N 1
266. Տեր-Ղևոնդյան Ա. «Սասունի 749-752 թվականների անհայտ ապստամբությունը խալիֆայության դեմ», ՊԲՀ 1971, N 3
267. Տեր-Ղևոնդյան Ա. «Սեբեոսի երկը որպես VII դարի Մերձավոր Արևելքի պատմության աղբյուր», ՊԲՀ 1988, N 1
268. Տեր-Ղևոնդյան Վ. «Երզնկայի 1230 թ. ճակատամարտը և կիլիկիացիների դիրքորոշումը», ԲՄ 2014, N 21
269. Տեր-Ղևոնդյան Վ. «Կիլիկիայի և Հյուսիսային Ասորիքի մասնակցությունը Ջալալ ալ-Դինի դեմ դաշինքին», ԲՀ 2014, N 2-3
270. Տեր-Ղևոնդյան Վ. «Կիլիկյան Հայաստանի արտաքին քաղաքականությունը XII դարի վերջին», ՊԲՀ 2010, N 1
271. Տեր-Ղևոնդյան Վ. «Կիլիկյան Հայաստանն ու Սիրիան XII դարի 40-70-ական թվականներին», ՊԲՀ 1986, N 2
272. Տեր-Ղևոնդյան Վ. «Կիլիկիայի հայկական թագավորությունն ու Հալեպի սուլթանությունը՝ դաշնակիցներ», ՀՊՀ 2010
273. Տեր-Մինասյան Ե. «Հագվերտ Բ-ի արշավանքների հարցը դեպի Հռոմոնց երկրներ իր թագավորության առաջին տարիներին», ԲՄ 1964, N 7
274. Տեր-Պետրոսյան Լ. «Հայերը միջնադարյան Մծիխում և Մեծ Հայքի հարավային նահանգներում», ՊԲՀ 1979, N 3
275. Տիրացյան Գ. «Երվանդունիները Հայաստանում», ՏՀԳ 1958, N 6
276. Տրախնա Զ. «Բանտարկության վայր Սասանյան կայսրությունում. Անհուշ բերդը», ՊԲՀ 2003, N 1
277. Ցականյան Ռ. «Աստուրաբաբելոնյան հակամարտությունը և Նաբոպալասարի հյուսիսային արշավանքները», ՊԲՀ 2011, N 1
278. Ուլուբաբյան Բ. «Ալբանիա», «Ադվանք» և «Առան» տեղանունները», ՊԲՀ 1971, N 3
279. Փափազյան Հ. «Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում (ԺԷ դար)», ԼՀԳ 1977, N 1
280. Փոլադյան Ա. «Զորքերը և ռազմաքաղաքական անցքերը Ատրպատականում X դարի առաջին կեսին (ըստ արաբական աղբյուրների)», ՊԲՀ 1984, N 2
281. Փորթեյան, Խ. «Ե՞րբ է կատարվել հայերի մուսուլմանությունը», ՊԲՀ 1962, N 2
282. Զալանթարյան Ա. «Չենքերը V-VIII դարերում (Ըստ Դվինի հնագիտական պեղումների)», ՊԲՀ 1965, N 4
283. Զեչիշյան Ա. «Մամիկոնյանների ծագման ավանդությունը և պատմական իրականությունը», ՀՊՀ 1997
284. Զոլանջյան Ս. «Հայերի մասնակցությունը Հունգարիայի մայրաքաղաք Բուդան օսմանյան լծից ազատագրելու գործում (Բուդայի ազատագրության 300-ամյակի առթիվ)», ՊԲՀ 1989, N 1
285. Օհանյան Ս. «Հայաստանը հին աշխարհի երկրների գահակարգում», ՊԲՀ 2001, N 2
286. Абрамзон М. «Осроена в римской восточной политике в I в. До н. Э. - III в. Н. Э.», «Проблемы истории, филологии, культуры», вып. XV, Москва-Магнитогорск-Новосибирск 2006.
287. Абрамян Р. «Разгром закавказскими народами турецких агрессоров в Гандже в 1723 г», ВОН 1953, N 6
288. Аветисян Г. «Генерал Акоп Багратуни (1879-1943)», ИФЖ 1997, N 1
289. Аветисян Г. «Государство Митанни в эпоху войн с хеттским царем Суппилиумой I», ИФЖ 1979, N 1
290. Аветисян Г. «Государство Митанни при последних царях индо-арийской династии», ИФЖ 1982, N 3
291. Агабекян Г. «К вопросу о месте Аварайрского сражения», ИФЖ 1967, N 4
292. Айвазян А. М. «Ручное огнестрельное оружие армянской армии в 1720-х гг. (количество, виды, производство и добыча)», Электронный научный журнал 2016
293. Арутюнова В. А. «Из истории северо-восточных пограничных областей византийской империи в XI веке», ИФЖ 1972, N 1
294. Барсегов Ю. «Борьба Киликийской Армении против пиратства в Средиземном море», ИФЖ 1973, N 3
295. Бартикян Р. «О византийской аристократической семье Гаврас», ИФЖ 1988, N 1
296. Бартикян. «Разрешение проблемы мардаитов», ВОН 1983, N 2

297. Габелко О.Л. "К династической истории эллинистической Каппадокии: царский дом Ариаратидов" Античный мир и археология. Вып. 13. Саратов 2009
298. Гиоргадзе Г.Г. "Хетты и хурриты по древнехеттским текстам" ВДИ, N 1, 1969
299. Григорян З. "Военные походы русской армии по присоединению Восточной Армении к России", ВОН 1951, N 2
300. Гумилев Л. Н. "Эфталиты - горцы или степняки", Вестник древней истории 1967, N 3
301. Гумилев Л. Н. "Эфталиты и их соседи в IV в.", Вестник древней истории 1959, N 1
302. Варданян Р. "Борьба за титул "царя царей" в контексте восточной политики Рима I века до н. э. (по нумизматическим, эпиграфическим и нарративным источникам)", ИФЖ 2011, N 1
303. Восканян, Вазген Древняя Русь и Армения", ВОН 1983, N 1
304. Геворгян Т. "Формирование марзпанства Аран и включение в его состав армянских областей Арцах и Утик", ИФЖ 2012, N 2
305. Даниелян Э. "Армяно-византийские отношения (конец VI-первая половина VII в.)", ИФЖ 1988, N 3
306. Дибвойз Н. К. "Траян в Армении и Месопотамии", <http://www.roman-glory.com/debevoise-trayan>
307. Дмитриев В. А. "К вопросу о месте "ночного" сражения под Сингарой", Вестник Военного университета 2010. № 3 (23)
308. Дмитриев В. А. "К вопросу об "ахеменидских традициях" в военном деле сасанидского Ирана", Псковский военно-исторический вестник, 2015, № 1
309. Дьяконови. М. "Ассиро-вавилонские источники по истории урарту" ВДИ N 2, N 3 1951
310. Кушкumbaев А.К. "Тактическое построение войск в монгольскую эпоху" Золотоордынская цивилизация. 2014. № 7.
311. Мамедов С. "Восстание Абаза-паши по армянским источникам", ИФЖ 1977, N 4
312. Маргарян А. Г. К хронологии восстания, возглавленного Иванэ Орбели", ИФЖ 1975, N 4
313. Маркарян С. "По поводу личности предводителя дружины викингов на Кавказе в XI веке", ИФЖ 2000, N 1
314. Мелкумян Г. "Врачи-армяне на кавказском фронте первой мировой войны", ИФЖ 1975, N 3
315. Минасян С. "Роль армян в персидской армии в первой половине XIX века", ИФЖ 2003, N 1
316. Минасян С. "Участие армян на Кавказском фронте русско-турецкой войны 1806-1812", ВИА 2001
317. Минасян С. "Участие армян Джавахка в Крымской войне 1853-1856", Вопросы истории Армении, Ереван 2002, N 3
318. Минасян С. "Участие армян на Кавказском фронте Русско-турецкой войны 1806-1812", Вопросы истории Армении, Ереван 2001, N 2
319. Мкртумян А. "Борьба халифата за овладение главными кавказскими проходами", ИФЖ 1975, N 2
320. Нефёдкин А. К. "Военное дело древних иранцев по данным "сказания о Зарере"", Материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения А. М. Беленицкого, СПб 2005
321. Нерсисян М. "Освобождение Еревана от ханского ига (К 150-летию присоединения Восточной Армении к России)", ИФЖ 1977, N 3
322. Нерсисян М. "Ценный первоисточник об Ошаканской битве", ИФЖ 1979, N 1
323. Никоноров В. П. "К вопросу о парфянском наследии в Сасанидском Иране: военное дело", Материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения А. М. Беленицкого, СПб 2005
324. Ованнисян А. "Некоторые аспекты военного искусства в период арцахской войны 1993-1994 гг." "21-й ВЕК" 2014, № 1
325. Оганесян К. "Ассиро-урартское сражение на горе Уауш (714 г. До н.э.)", ИФЖ 1966, N 3
326. Парк Г. У. "Греческие наемники. "Псы войны" древней Эллады", Москва 2013
327. Петрушевский И. П. "Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI - начале XIX вв.", Ленинград 1949
328. Романова М. "Вооружение и обмундирование армянского киликийского воина (1073-1375 гг.)", ВИА 2011
329. Рунг Э. В. "Тиссаферн и Гидарниды в контексте политической истории Ахеменидской державы в V в. до н.э." ВДИ, N 1, 2012
330. Свазян Г. "Основы изучения истории страны Алуанк", ВОН 2013, N 1
331. Саакян Р. "К оценке французской политики в Киликии в 1918-1922 гг.", ИФЖ 1983, N 4
332. Сабитов Ж. М. "О численности монгольской армии в Западном походе (1235-1242 гг.)", Вопросы Истории и Археологии Западного Казахстана. №1. С. 55-73, Уральск 2010
333. Степанян А. "Рандейский договор и коронация Тиридата Аршакида в Риме", ИФЖ 1976, N 3
334. Чобанян П. "Проблема легитимности карабахских ханов в контексте политической истории Шуши", ИФЖ 2014, N 1
335. Шкрабко Д. "Битва при Магнезии (190 г. Дон.э.)" <http://www.xlegio.ru/ancient-armies/ancient-warfare/battle-of-magnesia/>
336. Шмалько А.В. "Пришел, увидел, победил" <http://www.xlegio.ru/ancient-armies/ancient-warfare/veni-vidi-vici/>

Միեր Հակոբյան
Մեծ խաղը
(Եվրասիական Մեծ խաղը և Հայաստանը)
Հատոր III

Խմբագիր՝ Թ. Հակոբյան
Ձևավորում՝ Ա. Գրիգորյան
Սրբագրիչ՝ Մ. Սմբատյան

Հեղինակային Հրատարակություն
Երևան 2025
Չափսը՝ 70x100 1/16:
Թուղթը՝ օֆսեթ: Տպագրությունը՝ օֆսեթ
23 տպ. մամուլ
Տպաքանակը՝ 100:
Հեռ.՝ (093) 45-80-04
e-mail Lion1700@yandex.ru